

लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी

L.B.S. National Academy of Administration

मुसुरी

MUSSŌORIE

पुस्तकालय

LIBRARY

अर्वाप्त संख्या

Accession No.

JD 1787.

वर्ग संख्या

Class No.

Guj

पुस्तक संख्या

Book No.

181.42

Sha

v. 3

ओ३म्

स्व. नारणजी पुरुषोत्तम वेदप्रचार ग्रंथमाला ॥

मीमांसा दर्शनम्

गुर्जर भाषाटीकायुतम्

ॐ

भाष्यकार

पं. मयासंकरजी शर्मा.
आणंद.

प्रकाशक

स्व. नारणजी पुरुषोत्तम ट्रस्टना ट्रस्टीओ.

विक्रमाब्द

२००८

सृष्टीसंवत्

१९७२९४९०५३

दयानन्दाब्द

१२७

-: મુદ્રક :-

કાન્તિલાલ ગીરધરલાલ શાહ

સ્વસ્તિક મુદ્રણાલય, જ્યુબીલીબાગ, મોદીખાના-વડોદરા.

પ્રથમ આવૃત્તિ

પ્રત ૨૦૦૦

સંવત ૨૦૦૮

મૂલ્ય રૂ. ૮-૦-૦

॥ ओ३म् ॥

સ્વ. નારણી પુરુષોત્તમ વેદપ્રચાર અંથમાળા.

મીમાંસા દર્શન

શ્રી.

મુમુક્ષુને અભ્યાસાર્થ

}

ભૂમિકા

સંપત્તિ જે પ્રકારની હોય છે, દેવી અને આસુરી. સીકંદર, અલ્લાઉદ્દીન, ઔરંગઝેબ, હિટલર, બુસોલિની અને વર્તમાન પાકીસ્તાનના અધિનાયકો આસુરી સંપત્તિના માલિકો છે. તેમનું વર્તન તે પ્રકારનો પુરાવો પુરો પાડે છે. રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ, શંકરાચાર્ય, ઇસુ, સ્વામી હયાનંદ, સ્વામી વિવેકાનંદ અને મહાત્મા ગાંધી આદિ જગતની વિભૂતિઓ દેવી સંપત્તિધારી હતી, જેમણે જગતને હયા, ક્ષમા, શાંતિ, સુખના માર્ગે આકર્ષ્યા. રાગ, દ્રેષ, ઇર્ષા, વિશ્વાસઘાત, સુખની લાલસા પિપાસા અર્થે મદ્ય-માંસ, ચારિત્ર્ય હીનતા આદિ આસુરી સંપત્તિના લક્ષણો છે. જગતને શાંતિને નામે છદ્મ વેશે, સ્વાર્થ સાધનામાં માનવ સમુદાયને કળે વા બળે પોતાને આધીન કરવાને, જગતની શાંતિને નામે લડાતી લડાઇઓ એ આસુરી સંપત્તિધારી કૃત્યો છે. રશિયાના સામ્યવાદે અને યૂરોપ અમેરિકાનાં સામ્રાજ્યવાદે આજે સુંદર શબ્દો અને વિશ્વાસને નામે માનવીને મૃત્યુને આરે ધકેલી દીધા છે. આવે આપત્તિ સમયે ભારતનું મૂલધન, ધર્મજ, સૌનું રક્ષણ કરી શકે. હુઃખ છે કે ભારતના મોટા ભાગના સંતાનો પોતાના ધર્મને ભૂલીને પશ્ચિમના દાસ બન્યા છે. જ્યારે વેદજ્ઞાનરૂપી ગંગા દ્વારા સમસ્ત વિશ્વના દોષો શુદ્ધ કરવાનું જેમનું કર્તવ્ય હતું અને છે, તેમજ વૈદિક સૂર્ય દ્વારા જગતના અંધકારને દૂર કરવાનું પણ જેમનું કાર્ય સર્જાયેલું હતું અને છે, પરંતુ દેશ દેશાંતરના લોકોને પોતાની ઉચ્ચતા અને શુદ્ધતાથી સુખદાતા બની, જેઓએ કાર્ય કરવાનું હતું તેઓ ઉચ્ચ આસને વિરાજતા, સ્થાનભ્રષ્ટ બની વિશ્વને આર્થ કરવાને સ્થાને સ્વર્થ પતિત બની ગયા. ભારતની પૃથ્વીભૂમિ જગતમાં વ્યાપતા અંધકારથી ધર્મનો નાશ થાય છે, ત્યારે ત્યારે ઉપર કહી વિભૂતિઓ પેટે એકાદ પુરુષને પેદા કરે છે. ધર્મપથ પર ચાલતા, વિપત્તિ છતાં તેને ન છોડનારા ધનહીન અને માનહીન બનીને પણ સતપથને કર્તવ્ય માનનારા આજે પણ વિરલ માનવીઓ ભારતમાં જીવે છે. એમના અંતરાત્મામાં “કૃષ્ણંતો વિશ્વમ્ આર્યમ્ ।”નો નાદ છે. ભારે પાપાચારના મેલા આચ્છાદનને કારણે આ એછી અગ્નિ ધરાવનાર આત્માઓ તેને ભસ્મ કરવા શક્તિશાળી નથી. છતાં નિઃસંશય આ પૃથ્વીભૂમિ મહાન આત્માને જન્મ આપશે અને તે નાની નાની વિખરાયેલી, ફાંચેલી, શુદ્ધ અને પવિત્ર અગ્નિ શિખાઓ દ્વારા સમયે કલહ કલેશરૂપી વાતાવરણને ભેદશે એવી સત્યમાં શ્રદ્ધા રાખનાર સૌ ભારતીય ભાઈઓની આશા છે.

આ પુસ્તકની ભૂમિકા લખાવવાની શરૂઆત શ્રી. શૂરજીભાઈ વલ્લભદાસે દેવલાલોમાં કરેલી અને ઉપરની પ્રથમ પંક્તિઓ લખાવ્યા બાદ બાકીનું પોતાની અસ્વસ્થ પ્રકૃતિને લીધે મુલતવી રાખેલું. શ્રી શૂરજીભાઈ છેલ્લા આઠેક માસથી કેન્સર જેવા મહારોગથી ગ્રસિત હતા. ચિકિત્સાર્થે એતદ્ વિષયના નિષ્ણાત ડૉક્ટરોની સલાહથી યૂરોપ અને ત્યાંથી અમેરિકા પણ એપ્રિલ ૧૯૫૧ માં ગયેલા, અમેરિકામ તેમનાં પર સફળ શસ્ત્રક્રિયા પણ કરવામાં આવી અને ત્યાંથી આગસ્ટની અધવચ્ચે સ્વદેશ પાછા ફર્યા. સ્નેહી મિત્રો, પરિવારજનો તેમજ ડૉક્ટરોએ પણ માન્યું કે તેઓ

ભયથી મુક્ત થયા છે, અને ધીરે ધીરે શક્તિ સંપાદન કરી પૂર્ણ સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત કરી શકશે. સ્વાસ્થ્ય લાભાર્થે તેઓને દેવલાલી શખવામાં આભ્યા, જ્યાં શરૂઆતમાં તેમને થોડા લાભ પણ જણાયો પણ પછી દિનપ્રતિદિન તેમનું સ્વાસ્થ્ય વધુને વધુ ક્ષીણ થતું ગયું, જેથી આઠમી નવેમ્બરના દિવસે તેમને વધુ સારી ચિકિત્સાર્થે સુખંધ લાવવામાં આભ્યા. અનેક ઉપાયો છતાં દૈવની ઇચ્છા કંઈ બુદ્ધિ જ હતી, અને તા. ૧૪ મી નવેમ્બર, ૧૯૫૧ ને છુલ્લવારે સવારના તેમણે જીવનલીલા સંકેલો લીધી.

આ રીતે તેમણે શરૂ કરેલ ભૂમિકા લખવાનું કાર્ય અધુરું જ રહ્યું. મીમાંસાનું પુસ્તક જલ્દી પ્રકાશન પામે ને વાચકોના હાથમાં જલ્દી મૂકી શકાય તે તેમની સતત ઝંખના હતી, અને માંદગીના બિછાનેથી પણ વખતો વખત તે માટે તાકીદ કરતા રહેતા, પણ દુઃખ છે કે તે પુસ્તક છાપીને બહાર પ્રકાશિત કરી શકાય તે પૂર્વે તો તેમણે સદાને માટે અહીંથી મહાપ્રયાણ કર્યું. પ્રભુ તેમના અક્ષય આત્માને ચિરંતન શાંતિ આપે તેવું આપ સર્વ વતો તથા ટ્રસ્ટી મંડળ વતી પ્રાર્થુ છું.

શ્રી સ્વ. નારણજી પુરુષોત્તમ કચ્છના વતની હતા. સત્ય તથા ધાર્મિક પ્રકૃતિના આર્ય મહાનુભાવ હતા ચુસ્ત આર્ય સમાજ અને આર્ય સાહિત્યનો પ્રચાર કેમ વધુ પ્રચલે તેવી ભાવનાવાળા હતા અને તેથી આર્ય ગ્રંથોના પ્રકાશનાર્થે પોતાની સંપત્તિ વપરાય તેવી ઇચ્છા દર્શાવેલી. પરિણામે શ્રી નારણજી પુરુષોત્તમ ટ્રસ્ટ અસ્તિત્વમાં આભ્યું. આ ટ્રસ્ટ તરફથી થોડા વર્ષે પૂર્વે ચાર વેદોના ગ્રંથો વિદ્યા-બ્યાસીઓને વિનામૂલ્યે વિતરણ કરવામાં આવેલા, અને તે દિશામાં સ્વાધ્યાય-શિલ્પોની ધાર્મિક વાંચનની ઇચ્છા અને તેટલી સંતોષી શકાય તે અર્થે આ મીમાંસા દર્શનના પુસ્તકનું ગુજરાતી ભાષાંતર ટ્રસ્ટીઓએ છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવાનું ઉચિત ધાર્યું. જેનો સર્વ યશ સ્વ. શ્રીયુત શૂરજીભાઈ વલ્લભદાસને ફાળે જાય છે. તેમણે આ માટે અથાગ પ્રયત્ન કરેલો. શ્રી પં. મયાશંકર શર્માને આ ગ્રંથનો ગુજરાતી અનુવાદ કરી આપવા માટે વીનવેલા અને મીમાંસા દર્શનનો આ ગુજરાતી અનુવાદ પહેલા સ્વ. શ્રી જેઠાભાઈ પ્રેમજી ટ્રસ્ટમાંથી છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવાનું ઠરાવેલું. પાછળથી જેઠા પ્રેમજી ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓની ફેરબદલીમાં આ ગ્રંથના પ્રકાશનાર્થે વિલંબ ન થાય એ આશયે શ્રી શૂરજીભાઈએ પોતા હસ્તકના બીજા ટ્રસ્ટ શ્રી નારણજી પુરુષોત્તમ ટ્રસ્ટ તરફથી છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવાનું સ્વીકાર્યું.

આશા છે સ્વાધ્યાય પ્રેમીઓ આ ગ્રંથનો પૂરો લાભ ઉઠાવશે અને આજે જે આર્ય સંસ્કૃતિ અને ધાર્મિક વાતાવરણ ભારતમાંથી હુપ્ત થઇ રહેલ છે તેને ફરી દૃઢભૂત કરવાના કાર્યમાં પ્રયત્નશીલ રહેશે.

ટ્રસ્ટીઓ વખતો વખત આ રીતે આર્ય ધર્મના ને વૈદિક ધર્મના પ્રકાશનો બહાર પાડવાની આશા સેવે છે અને આપના પૂરા સહકારની અને પરમ પિતા પ્રભુ પાસે સામર્થ્યની યાચના કરે છે.

લી. પ્રતાપસિંહ શૂરજી વલ્લભદાસ

સુખંધ
મકર સંક્રાંતિ
૨૦૦૮

ટ્રસ્ટી

શ્રી સ્વ. નારણજી પુરુષોત્તમ ટ્રસ્ટ.

પ્રાકૃત્યન

ધીનેત્રસ્ય પ્રદાતારં તમોમિઃ સંકુલે પથિ ।

પ્રકાશમૂલમીશાનં ચિન્તયમિ દિવાનિશમ્ ॥

આજથી સાત આઠેક વરસ ઉપર એક દિવસ શ્રીમાન્ શેઠ શૂરજીભાઈ મુંબઈથી આણંદ ચરોતર પ્રદેશ આર્થ સમાજમાં પ્રસંગોપાત્ત પધાર્યા હતા. તે વખતે મેં તેમને કહ્યું કે શ્રી ગોતમીય ન્યાય દર્શન તો આપે છપાવી પ્રકટ કર્યું, હવે વૈશેષિક દર્શન છપવવાની જરૂર છે, કારણ કે, તે બંને ગ્રંથો એક બીજાના પૂરક છે, માટે બે છપાવી પ્રકટ કરવાનો આપની ઇચ્છા હોય તો હું તેનું ગુજરાતી ભાષામાં ભાષ્ય તૈયાર કરું.

આના જવાબમાં તેઓશ્રીએ બીજી જ વાત કહી. તેમણે કહ્યું કે, વૈશેષિક દર્શન તો નાનું છે તેને તો ગમે ત્યારે છપાવીશું પણ, મીમાંસા દર્શન મોટું છે માટે એનું તમે ગુજરાતી ભાષ્ય લખો તો હું ટ્રસ્ટ તરફથી તે છપાવી પ્રકટ કરું. વૈદિક અને આર્ષ દષ્ટિએ એના પ્રકાશનની જરૂર છે. મારી તમને સામ્રાહ વિનંતિ છે કે તમે તેનું ગુજરાતીમાં ભાષ્ય લખો.

મને પણ વિચાર આવ્યો કે, મીમાંસા દર્શનનું ગુજરાતીમાં ભાષ્ય લખવું એ કંઠણ અને નીરસતા-ભયું કામ છે, છતાં બે એનું ગુજરાતીમાં ભાષ્ય થઈ જાય તો આર્ષ દષ્ટિએ એ ઉત્તમ કામ થયું. કહેવાય અને ગુજરાતીભાષાના વાક્યમય મહાવ્યક્તમાં એક નવીન આહુતિ આપ્યાનું પુણ્ય મેળવી શકાય. થોડાક વિચાર મન્યન બાદ મેં શેઠશ્રીને જણાવ્યું કે આપની સહિચ્છા અને સત્પ્રેરણા છે તો હું તેનું ગુજરાતીમાં ભાષ્ય કરીશ. તેમણે પ્રત્યુત્તરમાં જણાવ્યું કે, જરૂર એ કામ શરૂ કરો અને તેને લગતાં પુસ્તકોની જરૂર હોય તો મને લખશો એટલે હું તેનો પ્રબંધ કરી આપીશ. પુસ્તકોની મદદ મેળવી આપવામાં મુંબઈ નિવાસી વેદવિશ્વારંભ શ્રી સ્નાતક સત્યવ્રતજીના પરોક્ષ પ્રયત્નને હું ભૂલી શકું એમ નથી.

મને મારી ત્રુટિયોનો ખ્યાલ હતો, છતાં પ્રભુ પ્રેરણાથી ઉત્સાહિત થઈ કામ હાથ ધર્યું અને દોઢેક વરસમાં આ કામ પુરું કર્યું. આ પુસ્તક વાંચી બે કોઈ વિદ્વાનને આના કરતાં વધારે સારું ભાષ્ય લખવાની પ્રેરણા થશે તો તે આનંદનો અવસર ગણાશે.

આ ઠેકાણે એ લખવું અસ્થાને નહીં ગણાય કે, ‘સદ્ગત બેઠા પ્રેમજી ફાંડના’ ટ્રસ્ટીઓ તરફથી જે જે વૈદિક દર્શનો પ્રકટ થયાં છે તેનો પાછળ વેદવિવાદ મહર્ષિ સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીજીએ આર્યોમાં રેડેલી ચૈતન્ય-ભરી વૈદિક ભાવનત્વ સાત્વિક બળ છે.

મીમાંસા દર્શન

‘મીમાંસા’ શબ્દ માન પૂજાયામ્ આ ધાતુ અને સન્ પ્રત્યયના યોગથી બન્યો છે. ‘માનવધર્માન્મયો લીર્ધઃ શ્રામ્યઃ સસ્ય’ ૩-૧-૬ મુનિવર પાણિનિજીએ આ સૂત્રદ્વારા ‘મીમાંસા’ શબ્દની સેદ્ધિ કરી છે. માનેર્ષિજ્ઞાસાયામ્ આ વ્યનથી માન ધાતુને જિજ્ઞાસા અર્થમાં ‘સન્’ પ્રત્યય લગાડ્યો છે. એટલે મીમાંસાનો અર્થ જિજ્ઞાસા થાય એ સ્વભાવિક છે. આ દર્શનનું પહેલું જ સૂત્ર છે કે ‘અથાતો ધર્મજિજ્ઞાસા’ આથી ધર્મ જિજ્ઞાસા અને ધર્મ મીમાંસાનો એક જ અર્થ થાય છે. જિજ્ઞાસાનો અર્થ “જાણવાની ઇચ્છા” એવો થાય છે. છતાં જિજ્ઞાસા = જ્ઞાનેચ્છાસાધ્યો વિચારઃ (જ્ઞાનની ઇચ્છાથી સાધ્ય વિચાર) એવો અર્થ વિદ્વાનોએ કર્યો છે. આવો અર્થ કરવાનું કારણ એવું દર્શનમાં છે કે, ઇચ્છાનું વિધાન થઈ શકતું નથી, પણ વિચારનું વિધાન થઈ શકે છે આ વસ્તુ સ્વાધ્યાય ૬ એ આર્ષ વાક્યથી સૂચિત થાય છે. વેદનું અધ્યયન કર્યા પછી તના ઉપર કરવો જોઈએ. આ ઉપરથી ‘ધર્મ જિજ્ઞાસા’ નો અર્થ ‘ધર્મ વિચાર’ કરવો જોઈએ એ સ્પષ્ટ થાય છે.

ધર્મ એટલે

આ શાસ્ત્રમાં ધર્મ શબ્દનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. માનવજાતિને કર્મ કરવા પ્રેરણા આપનાર વિધિવાક્યથી જે અર્થ લક્ષિત થાય છે તેનું નામ ધર્મ છે. જોદનાલક્ષણોર્ધ્વો ધર્મઃ ૧-૧-૨ વૈદિક પ્રવર્તક વાક્યરૂપ લક્ષણથી સમજાતો જે અર્થ તેનું નામ ધર્મ વેદ તથા શાસ્ત્ર-ગ્રંથોમાં અભ્યુદય-કારક પ્રવર્તક વાક્યો ધણું છે. તેના ઉપર જૈમિનિ-મુનિએ ખૂબ બારીક વિચાર કર્યો છે અને પછી તેમણે ધર્મસંબંધી પોતાના વિચારો આ દર્શનમાં પ્રકટ કર્યા છે. માનવીય પ્રત્યક્ષ પ્રમાણદ્વારા ધર્મ સમજી શકાતો નથી એ સમજવા માટે તો ઇશ્વરીય વચનોજ જોઈએ. વેદ એટલે કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન. આ ત્રણેનો ઉપદેશ આપનારો અપૌરુષેય નિત્ય વહેતી જ્ઞાનમયી અને કલ્પ જુ વરસાવતી વાગધારા.

વેદના કર્મકાંડ ઉપર વિચાર કરનાર જૈમિનિમુનિ અને ઉપાસના તથા જ્ઞાન ઉપર વિચાર કરનાર વ્યાસમુનિ હતા. જે કે વેદપ્રતિપાદ્ય કર્મકાંડ અને જ્ઞાનકાંડ ઉપર બીજા ઘણા વિદ્વાનોએ ખૂબ અભ્યાસ-પૂર્ણ વિચાર કર્યો છે, છતાં ઉક્ત બંને મહા-મુનિયો વૈદિક માગાંના નિર્ણયમાં સૂચ્ય અને ચંદ્રના માકુક પ્રકાશી ગયા છે, એ એમનાં અપૂર્વ વેદ-પરિશ્રમ અને કાંતદર્શિતાનું ફળ છે. મહામુનિ વ્યાસ તથા જૈમિનિ

* મીમાંસા દર્શન જેઠા પ્રેમજી ટ્રસ્ટ તરફથી છાપવા પ્રવૃત્તિ આરંભી હતી. એથી પંડિતજીએ એ ટ્રસ્ટને અહીં અજલિ આપી છે. પરંતુ વસ્તુતઃ જેઠા પ્રેમજી ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓ બદલાવા સાથે આ આરંભાયેલી પ્રવૃત્તિમાં વિક્ષેપ આવતાં નવા ટ્રસ્ટીઓ પાસેથી એ પુસ્તક અંગેના સઘળા હકો અને છાપેલાં કર્મો રૂ. ૫૦૦૦-૦૦ રૂપિયા પાંચ હજાર રોકડા આપીને મેં ખરીદી લીધાં છે. એટલે આ દર્શન સંસ્કૃત નારણજી પુરોષોત્તમ ટ્રસ્ટની મળી છે. પંડિતજીની આપેલી અજલિ આથી આ ટ્રસ્ટને અંગે સમજવી અને આ ટ્રસ્ટ તરફથીજ આ દર્શનની પ્રસિદ્ધ થાય છે.

—શૂરજી વલ્લભદાસ.

બને ગુરુ શિષ્ય હતા એમ પણ માનવામાં આવે છે. વ્યાસ ગુરુ અને જૈમિનિ તેમના શિષ્ય હતા શિષ્યે 'ધર્મ'મીમાંસા' અને ગુરુએ 'અલ્લમીમાંસા' લખી જનતા સમક્ષ વૈદિક કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાનો માર્ગ સુપ્રકાશિત કર્યો. આ બંને વેદ-દિવાકર ધુરધર (વદ્ર)નો કયા સૈધમાં અને કયા પ્રદેશમાં જન્મ્યા એ નિશ્ચય પૂર્વક કહેવામાં કોઈ સચોટ પ્રમણ ઉપલબ્ધ થતું નથી માટે તે સંબંધે મૂકલાવ સેવવો એ જ યોગ્ય જણાય છે.

ધર્મ'મીમાંસાના લેખક જૈમિનિ મુનિ ઇશ્વરમં માનતા ન હતા એમ કેટલાકનું માનવું છે તે અંગે જ જણાય છે કારણ કે, અલ્લમીમાંસામાં શ્રી વ્યાસમુનિ લખે છે કે,

સાક્ષાદ્વ્યવિરોધ જૈમિનિ: ૧-૨-૨૮

'વૈશ્વાનર' એ પરમેશ્વરનું નામ છે એની ઉપાસના બઠરાગ્નિરૂપ પ્રતીક અથવા ઉપાધિદ્વારા કરવી એમ કેટલાકે આચાર્યો માને છે પણ જૈમિનિમુનિનો મત એવો છે કે પ્રતીક અને ઉપાધિ વગર વૈશ્વાનર-પરમેશ્વરની સાક્ષત્ ઉપાસના કરવી એ ઠીક છે. હવે જો જૈમિનિ પરમેશ્વરને ન માનતા હોત તો તેની ઉપાસના માટે તેમનો ઉક્ત મત કેવી રીતે યોગ્ય થઈ શકે ?

સામાન્યતઃ મીમાંસકો માનતા આવ્યા છે કે, 'ધર્મ' જ અપૂર્વદ્વારા ફળ આપે છે. કર્મનું ફળ આપવા માટે ઇશ્વરને માનવાની જરૂર નથી, પણ આની સ.થે મીમાંસા-દશનકાર જૈમિનિ મુનિનો કેટલો સંબંધ છે તે જણવાની જરૂર છે, અલ્લમીમાંસામાં વ્યાસમુનિ લખે છે કે ફલમત ઉપરતઃ । ૨-૨-૩૮ ફળ તો ઇશ્વર તરફથી જ મળે છે. જો ઇશ્વર ફળદાતા હોય તો તેનામાં વેપર્ય અને નિવૃણતા રૂપ દોષ આવવાનો સંભવ છે માટે વ્યાસમુનિ જૈમિનિનો મત ટાંકે છે કે :— ધર્મ જૈમિનિરત ઇવ । ૨-૪૦ ઉપર કહેલો દોષ, ફળ આપવામાં ન આવે માટે ધર્મ અર્થાત કર્મ ફળનું સામાન્ય કારણ છે. આ મતથી ઇશ્વરનો ફળદાતા તરીકે નિષેધ નથી એ સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે. ધર્મ ભલે સામાન્ય કારણ રહે પણ વિશેષ કારણ તે ઇશ્વરજ હોઈ શકે. ઇશ્વર ફળ આપવામાં કર્મની અપેક્ષા રાખે છે કર્મ જડ છે તે વિચરપૂર્વક ફળ આપી શકે નહિ.

भवन्ति भावा भूतानां मत एव पृथग्विधाः ॥ ૧૦-૫

આ ગીતાના વાક્યથી પણ ઇશ્વર કર્મફળદાતા છે એ સ્પષ્ટ થાય છે.

જેમ ગુરુ વ્યાસ મુનિએ પોતાના શાસ્ત્રમાં પોતાના શિષ્યના નામનો ઉલ્લેખ બહુ માન સાથે કર્યો છે તેમ જૈમિનિ મુનિએ પણ પોતાના ધર્મ'મીમાંસા, શાસ્ત્રમાં ગુરુ શ્રી વ્યાસમુનિના નામનો ઉલ્લેખ બહુ માનપૂર્વક કર્યો છે, અને એમના મતને માન્ય પણ રાખ્યો છે. જેમકે :—

ઔપત્તિકસ્તુ શબ્દસ્યાર્થેન સમ્બન્ધઃ તસ્ય જ્ઞાનમુપદેશોઽવ્યતિ—

રેકશ્ચાર્થેઽનુપલબ્ધે તત્પ્રમાણં શાદરાયણસ્યાનવેક્ષત્વાત્ ॥ ૧-૧-૫

અર્થ :— શબ્દ અને અર્થ ઉત્પન્ન થયા પછી તે બંનેમાં સંબંધની કલ્પના પુરુષ કરે છે, જેમકે: ' આ શબ્દથી આ અર્થ સમજવો. ' અહીં સંબંધ પુરુષકલ્પિત હોવાથી કેાઈક વખતે વાક્યનો અર્થ ખોટો પણ પડે છે કારણ કે માણસ ભૂલને પાત્ર છે; પણ વેદમાં તે શબ્દ અને અર્થનો સંબંધ નિત્ય છે; પુરુષ કલ્પિત નથી, તેથી બોધ આપનાર વૈદિક ઉપદેશ પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણોથી અનુપલબ્ધ અર્થમાં સત્ય કરે છે, કારણ કે, વૈદિક શબ્દોનો અર્થ સાથેનો સંબંધ પુરુષની અપેક્ષા રાખતો નથી. આ સૂત્રમાં બાહર યજુ- વ્યાસમુનિના નામનો રૂપ છ ઉલ્લેખ છે.

જીવાત્મા.

મીમાંસકો જીવાત્માને શરીર ઇંદ્રિયો, મન અને બુદ્ધિના સાક્ષી તરીકે માને છે. એ પોતાના કર્મનું ફળ કાળાન્તરમાં ભોગવે છે. પોતે સ્વયં ચેતન અને નિત્ય છે જીવાત્મા. એ અનેક છે એક નથી. આટલા અંશમાં તેઓ સાંખ્ય તથા નૈયાયિકો સાથે મળતા થાય છે. જૈમિનિ મુનિએ જીવાત્મા તથા પરમાત્મા સંબંધી કોઈ પણ સૂત્ર ધર્મ-મીમાંસામાં લખ્યું નથી, કારણ કે તેમનો ઉદ્દેશ વૈદિક વિધાનો અને તેના વિષયોને જ સમજાવવાનો છે.

સ્વર્ગ.

મીમાંસકો સ્વર્ગને માને છે જે વિધાતોમાં કર્મનું ફળ ન જણાવ્યું હોય તે વિહિત કર્મનું ફળ સ્વર્ગ છે એવો તેમણે નિર્ણય કર્યો છે. સ્વર્ગ એક વિશિષ્ટ પ્રકારના સુખનું નામ છે કડોપનિષદમાં નાંચકેતાએ સ્વર્ગનું વર્ણન આપ્યું છે અને એ સ્વર્ગ ભોગવવાનો ઉપાય યમાચર્યો તેને સમજાવ્યો છે. એ સ્વર્ગના વર્ણનમાં સંલવત અર્થવાદ છે. સુખ ભોગવનારને બુધ તરસ ન હોય એમ કેમ બને? સ્વર્ગને ભોગવનાર દેવોને પણ દૈત્યો સાથે લડાઈઓ લડવી પડી છે અને મર પશુ ખાવો પડ્યો છે આ બધું પુરાણો, રામાયણ અને મહાભારતમાં રૂપ છે સુખને અંતે દુઃખ છે તેથીજ સ્વર્ગ-લેકતાઓ પુણ્યનો ક્ષય થયે સામાન્ય માણસો ખની જાય છે, માટે વિશિષ્ટ પ્રકારના સુખનું નામ સ્વર્ગ છે એ મીમાંસકોનો નિર્ણય યોગ્ય જણાય છે.

યજ્ઞ અને યાગ.

આ દર્શનમાં બુદ્ધા બુદ્ધા નામવાળા અનેક પ્રકારના યજ્ઞો અને યાગો બતાવ્યા છે દ્રવ્ય અને દેવતા યજ્ઞનું સ્વરૂપ છે. જેને ઉદ્દેશીને હોમીય દ્રવ્યનો ત્યાગ થાય તે અશ્વવા જેની સ્તુતિ થાય તે દેવતા કહેવાય છે. આ દેવતાઓનાં નામ અગ્નિ, વરુણ,

બાધુ, અશ્વિનો વગેરે છે. ઉપલક દષ્ટિએ જોતાં વેદમાં અનેક દેવતાવાદ છે એમ આવશ્યકને જણાય છે પણ જ્યારે એકં સદ્વિદ્યા બહુધા વદન્તિ ઇત્યાદિ મંત્ર ઉપર વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે એ બધાં એક જ દેવનાં નામ છે અને તે દેવ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ ક્ષણ છે. યજ્ઞની પ્રક્રિયા ઘણી વિશાળ છે. આ બધી પ્રક્રિયાઓનો ખૂબ લાંબા વખત સુધી વિચાર કરીને મહામુનિ પાણિનિએ ‘યજ્ઞ’ શબ્દમાં યજ્ઞ ધતુની કલ્પના કરી અને તેનો અર્થ આ પ્રમાણે બતાવ્યો.

યજ દેવપૂજાસંગતિકરણદાનેષુ

જેમાં દેવની પૂજા થતી હોય, જનતાનું સંગતિકરણ સંગઠન થતું હોય, જુદાં જુદાં અન્ન દ્રવ્યો યજ્ઞનાં સાધન તરીકે મેળવાતાં હોય અને દાન થતું હોય તે યજ્ઞ કહેવાય છે. કલ્પસૂત્રો એ પ્રયોગ બતાવનારાં શાસ્ત્રો છે જ્યારે મીમાંસા, પ્રયોગો ઉપર વિચાર કરનારું શાસ્ત્ર છે. પ્રથમ વિચાર કરવો અને પછી પ્રયોગ કરવો એ સનાતન નિર્ણીત નિયમ હોવાથી મીમાંસા દર્શન કલ્પ સૂત્રો સાથે પણ બહુજ નિકટનો સંબંધ બતાવે છે. પ્રામકામો યજેત, વૃષ્ટિકામો યજેત સ્વકામો યજેત આમ જુદાં જુદાં રૂપ મેળવવાનાં ઇચ્છાએ યજ્ઞનું અનુષ્ઠાન કરવામાં આવતું હતું. જે યજ્ઞ સર્વ અંગોથી પૂર્ણ થયો હોય, તેમાં જૂલ થયેલી ન હોય તો રિધાનમાં બતાવેલું રૂપ યજ્ઞ કરનારને જરૂર મળે છે સૌંદર્ય કર્મણઃ ફલાવર્યમાવઃ એવો મીમાંસકોનો દૃઢ વિશ્વાસ છે. વૈદિક વિધિઓ કદાં પણ ખોટી હોઈ શકે નહિ. કર્મનો વિચાર કરતી વખતે તેના અધિકારી યજ્ઞમાનનો પણ વિચાર કરેલો છે. ઋત્વિજોનો પણ વિચાર કર્યો છે. દ્રવ્ય અને તેના ગુણોનો પણ નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે. દેશકાળ પણ વિચાર બહાર નથી રહ્યા. વ્યક્તિગત સુખ અને સમષ્ટિગત સુખનો પણ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. અત્યારે તો યજ્ઞમાનના અંતઃકરણની અને યોગ્ય દ્રવ્યનાં પણ શુદ્ધિ જણાતી નથી. વેદનો અભ્યાસ છૂટી ગયો છે એટલે આવાં કર્મો સમજી શકતાં નથી અને તેને લીધે એ કર્મોમાં લોકોને શ્રદ્ધા નથી. અભ્યુદય થવો એ પણ ધર્મને લીધે છે. જ્યાં ધર્માચરણ નથી ત્યાં અભ્યુદય પણ નથી. પ્રાચીન સમયમાં જ્યારે વૈદિક કર્મકાંડ વિચાર પૂર્વક અનુષ્ઠાનમાં હતો ત્યારે જનતા સુખી હતી યજ્ઞ શબ્દનો બાળે અર્થ અધ્વર છે તે હિંસાનો અભાવ સૂચવે છે. યજ્ઞ એ શ્રેષ્ઠતમ અને પવિત્ર કર્મ છે એવો નિર્ણય ઋષિ મુનિઓ અને વૈદાનોએ અનુભવ ઉપરથી કર્યો હતો. યજ્ઞની અસર જડ પદાર્થો ઉપર પડતી હતી અને તેનાથી જગતમાં શાંતિ ફેલાતી હતી. યૌઃ જ્ઞાન્તિ રન્તરિક્ષ જ્ઞાન્તિઃ ઇત્યાદિ વેદના મંત્રોથી એ બાળત સૂચિત થાય છે.

આ ધર્મ મીમાંસામાં બાર અધ્યાયો છે તેથી તેને દ્વાદશ લક્ષણી પણ કહે છે. સામાન્યતઃ અધ્યાયના ચાર પાઠ હોય છે. આ મીમાંસામાં ૩-૬ અને ૧૦ અધ્યાયોમાં આઠ આઠ પાઠ છે. ચાર પાઠનો અધ્યાય માનવામાં આવે તો આ ગ્રંથમાં ૧૫ પાઠ અધ્યાયો થાય છે. વૈદિક દર્શનોમાં મીમાંસા દર્શન સૌથી મોટું દર્શન છે.

ધર્મ મીમાંસા અને ધ્રુવ મીમાંસાનો એક જ પ્રકારની શૈલી છે. વૈદિક જગતમાં આ બે દર્શનો છેલ્લાં છે એના પછી કોઈ પણ દર્શન લખાયું નથી. દર્શનો લખવામાં આવ્યા તે પહેલાં ઘણાં લાંબા કાળથી તેના વિષયો ચર્ચવામાં આવતા હતા એટલે બધાય દર્શનોમાં બધાય મતનો ઉલ્લેખ છે.

આ મીમાંસા દર્શન ઉપર મહાન્ વિદ્વાન્ શબર સ્વામીનું લાભ્ય છે. સ્વામી શંકરાચાર્યજીને પણ આ લાભ્યમાંથી જ વેદાંત દર્શન ઉપર લાભ્ય લખવાનો કળા હાથ લાગી હતી એ વિદ્વાનેા સમજી શકે છે. આ લાભ્ય પહેલાં પાણિની મુનિના સહાધ્યાયો મહામુનિ ઉપવર્ષે પણ આ મીમાંસા દર્શન ઉપર આધૃત્તિ લખી છે.

ત્યાર પછી કુમારિલ ભટ્ટ, મંડનમિશ્ર, વાચસ્પતિમિશ્ર પાર્થસારથિમિશ્ર અને માધવાચાર્ય વગેરે પ્રકાંડ વિદ્વાનોએ ધર્મ મીમાંસા ઉપર અતિગંભીર અને વિરતીભૂં ગ્રંથો લખ્યા છે અને એ દર્શનને એક વિશાળ મહાસાગરના રૂપમાં મૂકી દીધું છે. આજે એના ભોક્તાઓ ભાગ્યે જ નજરે પડે છે.

મારો પ્રકૃત ધર્મ મીમાંસા ઉપર લાભ્ય લખવાનો પ્રયાસ એક સામાન્ય દ્વિગદર્શન રૂપ જ છે. અને એ પ્રયાસમાં શ્રીમાન શેઠ શૂરજીભાઈનો પ્રેરણાએ કામ કર્યું છે. આ ગ્રંથ વાંચવાથી જૈમિનિ મુનિએ કર્મ કરવામાં કેટલી બધી ચોકસાઈ બતાવી છે એ ગુજરાતી વાચક વગર જણાયા વગર નહીં રહે. કર્મની પાછળ કેટલો બધો વ્યાપક અને ગંભીર વિચાર છે એની કલ્પના પણ આવ્યા વગર રહેશે નહિ. આ પ્રાકૃત પૂરું કરું તે પહેલાં મારી અદ્વૈતા અને ત્રુટિઓને માટે વિદ્વાન વર્ગ પાસે સાંજાલ લાભ માગું છું. આ ગંભીર અને વિશાલ ગ્રંથ ઉપર મારા અદ્વૈતમ પ્રયાસ માટે દયાળુ પ્રભુ પ્રસન્ન થાવ. સચ્ચિદાનંદ પરમાત્માને આ સમર્પણ છે. ધર્મ

આણંદ
તા. ૧૫-૧૦-૫૧

સદ્વિદ્વાનોનો કૃપા ભાજન
પં. મયાશંકર શર્મા

વિષયસૂચિ

અધ્યાય ૧	પૃષ્ઠાંક	પાઠ ૨ કુલ સૂક્ત (૪૩)	
પાઠ ૧ કુલ સૂક્ત (૩૨)		લવન પ્રકાશક મંત્રોનો મુખ્ય	
ધર્મજ્ઞાસાનું અધિકરણ	૧	બાહિષમાં વિનિયોગાધિકરણ	૧૩૬
પાઠ ૨ કુલ સૂક્ત (૫૩)		પાઠ ૩ કુલ સૂક્ત (૪૬)	
અર્થવાદ પ્રમાણ્યાધિકરણ	૨૧	ઉચ્ચૈસ્ત્વાદિમાં વેદધર્મવા-	
પાઠ ૩ કુલ સૂક્ત (૩૫)		ધિકરણ	૧૫૦
સ્મૃતિ પ્રમાણ્યાધિકરણ	૪૪	પાઠ ૪ કુલ સૂક્ત (૫૧)	
પાઠ ૪ કુલ સૂક્ત (૩૦)		નિવીતનું અથ વાદવાધિકરણ	૧૬૪
ઉદ્ભિદ્ધાદિ શબ્દોનું યાગના-		પાઠ ૫ કુલ સૂક્ત (૫૪)	
મતાધિકરણ	૫૯	ધ્રુવાભ્ય આદિથી (સ્વષ્ટકૃદ્	
અધ્યાય ૨		આદિશેષનું અનનુષ્ઠાના-	
પાઠ ૧ કુલ સૂક્ત (૪૯)		ધિકરણ	૧૭૮
અપૂર્વરૂપ ધર્મનું આખ્યાત-		પાઠ ૬ કુલ સૂક્ત (૪૬)	
પદ પ્રતિપાદ્યાધિકરણ	૭૨	અનારભ્ય વિહિત પશુતાદિ-	
પાઠ ૨ કુલ સૂક્ત (૨૬)		નો પ્રકૃતિમાં નિવેશ કરવો એ	
અંગાપૂર્વ લેદ્યાધિકરણ	૯	અધિકરણ	૧૯૦
પાઠ ૩ કુલ સૂક્ત (૨૯)		પાઠ ૭ કુલ સૂક્ત (૫૨)	
મહામત્વનું જ્યોતિષ્ટોમાગ-		બહિ આદિ તથા તેના અગના	
ત્વાધિકરણ	૧૨	પણ અંગ છે એ અધિકરણ	૨૦૩
પાઠ ૪ કુલ સૂક્ત (૩૨)		પાઠ ૮ કુલ સૂક્ત (૪૪)	
યાવજજીવિકામિહોત્રાધિકરણ	૧૧૨	પરિક્રય સ્વામિનું કર્મ છે એ	
અધ્યાય ૩		અધિકરણ	૨૧૮
પાઠ ૧ કુલ સૂક્ત (૨૭)		અધ્યાય ૪	પૃષ્ઠાંક
પ્રતિજ્ઞાધિકરણ	૧૨૫	પાઠ ૧ કુલ સૂક્ત (૪૮)	
		પુરુષાર્થ જ્ઞાસાધિકરણ	૨૩૨

પાઠ ૨ કુલ સૂકત (૩૧)

સ્વરુનું છેદનાદિમાં અપ્રયો-
જકત્વાધિકરણ ૨૪૮

પાઠ ૩ કુલ સૂકત (૪૧)

દ્રવ્ય સંસ્કાર એ કર્મ, કત્વથ'
છે એ અધિકરણ ૨૫૮

પાઠ ૪ કુલ સૂકત (૪૧)

રાજસૂય ધન્યાનું (વહેવનાદિ
અગ છે એ અધિકરણ ૨૭૦

અધ્યાય ૫

પાઠ ૧ કુલ સૂકત (૩૫)

ક્રમ નિયમાધિકરણ ૨૮૩

પાઠ ૨ કુલ સૂકત (૨૩)

વાજપેય યાગમાં સર્વ પશુ-
એને એકી વખતે ઉપાકરણ
આદિ ધર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવું
એ અધિકરણ ૨૯૪

પાઠ ૩ કુલ સૂકત (૪૪)

પાંચ પ્રયાજોની એકાદશ
સંખ્યા સર્વસંપાદ છે એ
અધિકરણ ૩૦૩

પાઠ ૪ કુલ સૂકત (૨૬)

પાઠ ક્રમની અપેક્ષા શ્રુતિ
અને અર્થ બળવાન હોય છે
એ અધિકરણ ૩૧૮

અધ્યાય ૬

પાઠ ૧ કુલ સૂકત (૫૨)

યાગ આદિ કર્મો સ્વર્ગાદિ
ફળનાં સાધન છે એ અધિકરણ ૩૨૭

પાઠ ૨ કુલ સૂકત (૩૧)

સત્રમાં સત્રિઓમાંના ફરેક
સત્રિઓનો સંપૂર્ણ ફળ સાથે
સંબંધ છે એ અધિકરણ ૩૪૧

પાઠ ૩ કુલ સૂકત (૪૨)

નિત્ય કર્મોમાં યથાશક્તિ
અંગોનું અનુષ્ઠાન કરના
સંબંધી અધિકરણ ૩૫૧

પાઠ ૪ કુલ સૂકત (૪૭)

અવત્તનો નાશ થાય તો ફરીથી
અવદાનને માટે પ્રતિનિધિનું
આદાન કરવું એ અધિકરણ ૩૬૨

પાઠ ૫ કુલ સૂકત (૫૬)

દર્શમાં જે અબ્યુદયેષ્ટિ કર-
વામાં આવે છે તે નૈમિત્તિક
દેવતાનો વિભાગ બતાવે છે
એ અધિકરણ ૩૭૪

પાઠ ૬ કુલ સૂકત (૩૯)

સત્રમાં સમાનકલ્પોનો સાથે
અધિકાર હોય છે એ
અધિકરણ ૩૮૯

પાઠ ૭ કુલ સૂકત (૪૧)

વિશ્વજિત યાગમાં પિતા
આદિ અદેય છે એ અધિકરણ ૩૯૯

પાઠ ૮ કુલ સૂકત (૪૨)

અનાહિતાગ્નિનો જ અતુર્હીત-
હોમમાં અધિકાર છે એ
અધિકરણ ૪૦૮

અધ્યાય ૭

પાઠ ૧ કુલ સૂકત (૨૩)

પ્રયાજાદિ ધર્મો અપૂર્વ પ્રયુક્ત
છે એ અધિકરણ ૪૧૮

પાઠ ૨ કુલ સૂક્ત (૨૧)

રથન્તર આદિ શબ્દનો અર્થ
ગાન (વશેષ છે એ અધિકરણ ૪૨૬

પાઠ ૩ કુલ સૂક્ત (૩૬)

અગ્નિહોત્ર નામથી તેના
ધર્મનો અતિદેશ છે એ
અધિકરણ ૪૩૨

પાઠ ૪ કુલ સૂક્ત (૨૦)

સૌથે ચરુમાં ઇતિ કર્તાવ્યતાનો
અતિદેશ છે એ અધિકરણ ૪૪૨

અધ્યાય ૮

પાઠ ૧ કુલ સૂક્ત (૪૩)

પ્રતિજ્ઞા અધિકરણ ૪૪૮

પાઠ ૨ કુલ સૂક્ત (૨૩)

ચાતુર્માસ્ય અને સૌત્રામણિ
ય ગમાં ઐહિક ધર્મનો અતિ-
દેશ છે એ અધિકરણ ૪૫૯

પાઠ ૩ કુલ સૂક્ત (૩૬)

શુચિદેવતે આગ્નેયનો અને
આગ્નાવૈષ્ણવમાં અગ્નીષો-
ભીયનો ધર્માતિદેશ છે એ
અધિકરણ ૪૬૬

પાઠ ૪ કુલ સૂક્ત (૨૮)

હવિહોમ એ કર્મનું નામ છે
એ અધિકરણ ૪૭૫

અધ્યાય ૯

પાઠ ૧ કુલ સૂક્ત (૫૮)

અગ્નિહોત્રાદિમાં કહેલા ધર્મો
અપૂર્વને પ્રયુક્ત છે એ
અધિકરણ ૪૮૫

પાઠ ૨ કુલ સૂક્ત (૬૦)

ગીત એજ સામ છે એ
અધિકરણ ૫૦૩

પાઠ ૩ કુલ સૂક્ત (૪૫)

વિકૃતિમાં મત્રાગત વ્રીહિ
આદિ શબ્દોના ઊંહનું
અધિકરણ ૫૧૬

પાઠ ૪ કુલ સૂક્ત (૫૬)

ઘડિંશતિરસ્ય વક્ષ્યઃ ઇત્યાદિમાં
સમાસનો ઊંહ કરવો એ
અધિકરણ ૫૩૨

અધ્યાય ૧૦

પાઠ ૧ કુલ સૂક્ત (૫૮)

વિકૃતિમાં જે અથેનો લોપ
હોય તેવા પ્રાકૃત અથેનો બાધ
હોય છે અર્થાત્ એવાં પ્રકૃ-
તિમાં કહેલાં અથે વિકૃતિમાં
ન કરવાં એ અધિકરણ ૫૪૬

પાઠ ૨ કુલ સૂક્ત (૭૨)

કૃષ્ણ ચરુમાં પાકાનુષ્ઠાના-
ધિકરણ ૫૬૧

પાઠ ૩ કુલ સૂક્ત (૭૫)

ખજવાદિમાં સામિધેન્યાદિ
પ્રાકૃત ઇતિ કર્તાવ્યતાનું અનુ-
ષ્ઠાનાધિકરણ ૫૮૦

પાઠ ૪ કુલ સૂક્ત (૫૮)

અગ્ન્યાદિમાં નારિષ્ટ હોમાદિ
સાથે નક્ષત્રેષ્ટ્યાદિનો સમુ-
વ્યય છે એ અધિકરણ ૬૦૦

પાઠ ૫ કુલ સૂક્ત (૮૮)

વિકૃતિ યાગમાં જ્યાં એક

દેશનું બ્રહ્મ કરવાનું હોય
ત્યાં જેટલી સંખ્યા હોય
તેમાંથી આઘ સખ્યાનું
બ્રહ્મ કરવું એ અધિકરણ ૬૧૭

પાઠ ૬ કુલ સૂકત (૮૦)

રથંતર આદિ સામોનું તૃયમાં
ગાન કરવું એ અધિકરણ ૬૨૬

પાઠ ૭ કુલ સૂકત (૭૨)

જ્યોતિષ્ટોમ યાગમાં દરરોજ
હવિષમાં લેઈ હોય છે એ
અધિકરણ ૬૬૦

પાઠ ૮ કુલ સૂકત (૬૯)

પ્રદેશ અને અનારભ્ય વિધા-
નમાં નિષેધનું પચુંદાસત્વ
છે એ અધિકરણ ૬૭૭

અધ્યાય ૧૧

પાઠ ૧ કુલ સૂકત (૭૦)

દર્શપૂર્ણમાસમાં આગ્નેય
આદિ જે સમુચિત યાગો
છે તે બધા મળીને સ્વર્ગ
રૂપ ફળને ઉત્પન્ન કરે છે એ
અધિકરણ ૬૮૬

પાઠ ૨ કુલ સૂકત (૬૬)

આગ્નેય આદિ પ્રધાનોનું
અનુષ્ઠાન તંત્રથી થાય છે એ
અધિકરણ ૭૧૪

પાઠ ૩ કુલ સૂકત (૫૩)

વેદ આદિ અંગોના કર્તવ્યનો
કાળ કર્મના કાળથી જુદો
હોય છે એ અધિકરણ ૭૩૦

પાઠ ૪ કુલ સૂકત (૫૭)

રાજસૂય યજ્ઞમાં આગ્નિવૈષ્ણ-
વાદિકમાં અંગોનું લેઈથી
અનુષ્ઠાન કરવાનું હોય છે
એ અધિકરણ ૭૪૪

અધ્યાય ૧૨

પાઠ ૧ કુલ સૂકત (૪૬)

અગ્નિષોમીય અને પ્રયાજ
આદિથી પુરોહાશનો ઉપકાર
થાય છે એ અધિકરણ ૭૫૬

પાઠ ૨ કુલ સૂકત (૩૭)

વિહાર અગ્નિ વૈદિક કર્મને
માટે જ હોય છે, એ અધિ-
કરણ ૭૭૦

પાઠ ૩ કુલ સૂકત (૩૮)

અષ્ટરાત્ર ૧૧મ યાગમાં વત્સ-
ત્વક અને અહતવાસનો સમુ-
ચય છે, એ અધિકરણ ૭૮૧

પાઠ ૪ કુલ સૂકત (૪૭)

જપ, રતુતિ, આશી અને
અભિધાનોનો સમુચય છે
એ અધિકરણ ૭૯૧
સમાપ્ત ૮૦૩

મીમાંસા દર્શન

પ્રણમ્ય પરમાત્માનં શ્રાનકર્મપ્રવોધિનીમ્ ।
નયન્તીં ચ પ્રસન્નાર્થા મીમાસાં મતિમાનયે ॥ ૧ ॥

મહર્ષિર્જેમિનિપ્રોક્તં મીમાંસાદર્શનં મહત્ ।
યથાશક્તિ સમુદ્યુક્તો વ્યાख्याતુમહમઙ્ગસા ॥ ૨ ॥

સહાયા અત્ર મે સન્તુ વિદ્વાંસઃ કરુણાલયાઃ ।
મક્ત્યા ચાવજિતોઽધીશો ધિયાં મે ધિયમાહેત્ ॥ ૩ ॥

પહ્લુગસ્મિ ગિરં નેતું ગૌર્જરીમાર્ષભાવનામ્ ।
તથાપિ કરુણામૂર્તિઃ પારં માં નેષ્વતીશ્વરઃ ॥ ૪ ॥

મહર્ષિ જૈમિનિ-પ્રણીત મીમાંસાદર્શનના આર અધ્યાય છે અને તેમાં વૈદિક કર્મકાંડનો વિચાર કર્યો છે. ‘સ્વાધ્યાયોઽધ્યેતવ્યઃ’ આ વિધિ વાક્યથી વેદનું અધ્યયન વિદિત કર્યું છે, અધ્યયન એટલે ગુરુપાસેથી અક્ષર પ્રદણ કરવું તે. છ જે અંગે સંદિગ્ધ વેદનું અધ્યયન વિદ્યાર્થીએ ગુરુકુળમાં રહી અભ્યાસના પાલન સાથે કરવું જોઈએ. વેદનું અધ્યયન સમાપ્ત થયા પછી અધીત્ય સ્નાયાત્ એ વાક્યને આધારે સમાવર્તન સંસ્કારથી સંસ્કૃત થઈ અભ્યાસીએ ધૈર આવવું જોઈએ. અર્ધી સંશય એ થાય છે કે અધ્યયન પૂરું થયા પછી તેના ઉપર મનન કરવું કે નહીં. જો અધીત અર્થ ઉપર મનન-વિચાર કરવામાં ન આવે તો અધ્યયન નિર્રર્થક થઈ જાય છે, માટે ગુરુકુળમાં રહી અભ્યાસીએ મનન પણ કરવું જોઈએ. મનન એજ મીમાંસા. આ વિચારણા સામે કેટલાક લોકોનો એવો મત જણાય છે કે વેદના અધ્યયનનું ફળ તો સ્વર્ગ છે. માટે અધ્યયન સમાપ્ત કર્યા પછી તરત સમાવર્તન સંસ્કારને અંગે સ્નાન કરી અભ્યાસીએ ધૈર જવું જોઈએ. અધીત વેદ ઉપર મનન એટલે મીમાંસા કરવાની કશી જરૂર નથી. કેવળ વેદના પાઠથી જ વેદાધ્યયન ચરિતાર્થ છે. આ શંકાના સમાધાનને લક્ષમાં લઈ મહર્ષિ પ્રથમ સૂત્ર આ પ્રમાણે લખે છે :—

ધર્મજિજ્ઞાસાનું અધિકરણ.

અથાતો ધર્મજિજ્ઞાસા ॥ ૧ ॥

પદાર્થઃ— (અથ) ગુરુકુળમાં રહી વેદનું અધ્યયન કર્યા પછી (અતઃ) અધ્યયનનું ફળ અર્થજ્ઞાન હોવાથી (ધર્મજિજ્ઞાસા) ધર્મની જિજ્ઞાસા એટલે ધર્મ ઉપર વિચાર કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ:—આ સૂત્રમાં ધર્મનો અર્થ વેદ છે અને જિજ્ઞાસાનો અર્થ વિચાર છે. વેદનો પાડમાત્રરૂપ અભ્યાસ શરૂ રહ્યા પછી તેનો અર્થ સમજવા જોઈએ અને અર્થ ઉપર મનન પણ થવું જોઈએ. પાડમાત્રથી જ ભણનારને સ્વર્ગ મળશે એવી કલ્પના કરવી શક નથી. અધ્યયનનું ફળ તો અર્થજ્ઞાન છે અને તે બાબત પછી તરત જ શત્રુ જોઈએ. કવિતા શિક્ષક પાસેથી પાડમાત્ર શીખ્યા પછી તરત જ તેનો અર્થ શીખવો પડે છે, નહીં તો પાડમાત્ર ભણેલી કવિતા નકામી થઈ જાય છે. આ દૃષ્ટિએ જોતાં વેદાધ્યયનનું ફળ દષ્ટ છે, અદષ્ટ સ્વર્ગ નહીં. સર્વ કોઈ અર્થ જાણવા માટે જ અધ્યયન કરે છે. માટે જ્યાં દ્રષ્ટ ફળ નિશ્ચિત હોય ત્યાં અદષ્ટ સ્વર્ગરૂપ ફળની કલ્પના કરવી એ અન્યાય છે.

લભ્યમાને ફલેદ્દેષ્ટે નાદૃષ્ટપરિકલ્પના ।

વિધેસ્તુ નિયમાર્થત્વાન્નાનર્થકયં ભવિષ્યતિ ॥

અર્થ:—જ્યાં દ્રષ્ટ ફળ મળતું હોય ત્યાં અદષ્ટ ફળની કલ્પના કરવી નહીં. વિધિ નિયમાર્થક હોવાથી તેનું આનર્થકય નથી. ‘અકતાઃ શર્કરા ઉપદધાતિ’ આ કાકાણે શર્કરાને ઘી થી બીજવવી કે તેલથી જોના નિર્ણય આકરણ કે નિરુક્તિથી શરૂ શંક નહીં, કારણ કે ઘીથી અને તેલથી પણ શર્કરા અકત થઈ શકે છે. માટે તેજા વૈ ઘૃતમ ઘી એ જ તેજ છે. આ વાક્યરૂપથી સમજી શકાય છે, કે શર્કરાને ઘી થી જ બીજવવી જાદુએ, તેલથી નહીં. માટે વિચાર આવશ્યક છે અને તે વેદોના વાક્યો દ્વારા જ શરૂ શંક છે. અર્થનું તત્વજ્ઞાન વિચારશાસ્ત્ર વગર પ્રાપ્ત થવું અસંભવિત છે, માટે મીમાંસારૂપ વિચારશાસ્ત્ર જરૂર આરંભવું જોઈએ.

અધીત્ય સ્નાયાત :—બાળીને સમાવર્તન કરવું જોઈએ. એ વાક્યનો ભાવ ભણવા રૂપ ક્રિયા અને સમાવર્તનની અંગભૂત સ્નાનાક્રિયા એ બંને ક્રિયાનો એક જ કર્તા હોવા જોઈએ, એમ યતનાં છે. પણ વેદ બાળીને તરત જ અર્થ જાણવા સિવાય અને તેના ઉપર વિચાર કર્યા સિવાય સમાવર્તન સંસ્કાર કરી જ દેવો એવા ભાવ નથી. **ધર્મ્યાય હિ વેદવાક્યાનાં વિચારાયતુ-મનર્થીતવેદો ન શક્નુયાત** (શાબર ભાષ્ય) જેણે અંગે સોલન વેદાનું અધ્યયન નથી કર્યું તે વેદોનાં વાક્યો ઉપર વિચાર કરી શકે નહીં. માટે વેદ બાળ્યા પછી વેદવાક્યરૂપ ધર્મની જિજ્ઞાસા કરવી જોઈએ. પ્રથમ સૂત્રમાં ધર્મની જિજ્ઞાસા (વિચાર) કરવા કહ્યું પણ ધર્મ શી વસ્તુ છે ? ગોઘટાદિની માફક એ પ્રત્યક્ષ તો નથી જ કારણ કે, જેમાં રૂપ ન હોય તે આંખનો વિષય બની શકે નહીં. ધર્મમાં ચક્ષુગ્રાંથી કોઈ પણ રૂપ નથી. પ્રત્યક્ષ થયા વગર એનું અનુમાન પણ કેમ થઈ શકે ? પ્રત્યક્ષ થયેલી વસ્તુનું જ કોઈ બીજા સમયમાં અથવા બીજા પ્રદેશમાં અનુમાન થઈ શકે છે. અપ્રત્યક્ષ પદાર્થોમાં વ્યાપ્ત ગ્રહ પણ થઈ શકે નહીં અને વ્યાપ્તિગ્રહ વગર અનુમાન થઈ શકે નહીં. ધર્મનું કંઈ લક્ષણ તો હોવું જોઈએ કે જેથી તેના સામાન્ય ગોઘ થઈ શકે, માટે ધર્મનું કંઈ લક્ષણ કરો, કારણ કે, **લક્ષણપ્રમાણાભ્યાં વસ્તુ સિદ્ધિ :** લક્ષણ અને પ્રમાણથી વસ્તુની સિદ્ધિ થઈ શકે છે. આ ઉપરથી બીજા સૂત્રમાં મહર્ષિ ધર્મનું લક્ષણ આપે છે.

ધર્મલક્ષણ-અધિકરણ.

ચોદનાલક્ષણોઽર્થો ધર્મઃ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ:—(**ચોદનાલક્ષણ :**) ચોદના એટલે વૈદિક પ્રવર્તક વ કય એજ જેનું લક્ષણ છે એવા જ (**અર્થ :**) અર્થ હોય તેનું નામ (**ધર્મ :**) ધર્મ છે.

ભાવાર્થ:—ધર્મ સમજવામાં વેદનાં વિધિવાક્યો જ લક્ષણ તરીકે છે એટલે અર્થત્વે સતિ ચોદનાગમ્યો ધર્મ: જે સુખનું જ સાધન હોય અને એ વેદથી જણાતું હોય તે ધર્મ કહેવાય છે. જેમ ધૂમથી અગ્નિ જાળી શકાય છે તેમ વેદના વિધિ વાક્યથી ધર્મ જાણી શકાય છે. સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે **વેદોડ્ઘિલો ધર્મમૂલમ્** એ પૂર્ણ વેદ જ ધર્મનું મૂળ છે. કોઇ પણ માણસ જો આજી ઇન્દ્રિયોથી ધર્મ સમજવા ઇચ્છે તે તે કદી પણ ધર્મ સમજી શકશે નહિ. કેવળ યોનાની બુદ્ધિથી કે મનથી પણ ધર્મ સમજી શકશે નહિ. વેદ દ્વારાજ ધર્મ સમજી શકાશે વેદનાં વાક્યો લૌકિક વાક્યો જેવાં હોતાં નથી, અર્થાત્ લૌકિક વાક્યો કાઇક વખત સાચાં અને કાઇક વખત ખોટાં પણ હોય છે, પણ વેદવાક્યો તો હમેશાં સાચાં જ હોય છે; કારણ કે, એ વાક્યો રાગ, દ્વેષ, પ્રમાદ અને બ્રાન્નિવાળા માણસોએ ઉચ્ચાર્યાં નથી. વેદ તો કોઇ પણ માનવ-પુરુષથી નિર્મિત થયેલ નથી તેથી તે અપૌરુષેય છે. અપૌરુષેય વાક્યમાં પુરુષના દોષો ઉતરવા સંભવિત જ ક્યાંથી હોય ? અને તેથી તેમાં અસત્યતા હોવાનો જરા પણ સંભવ નથી. માટે વેદ-વિહિત કર્મ આચરવાથી એકાંત કલ્યાણ જ થાય છે. વૈશેષિક શાસ્ત્રમાં મહર્ષિ કણ્વાદે પણ કહ્યું છે કે **યતોડ્ઘ્યુદયનિઃશ્રેયસસિદ્ધિઃ સ ધર્મઃ** જેનાથી અબ્યુદય અને નિઃશ્રેયસ મળે તે ધર્મ કહેવાય છે. તે અહીં પણ ચરિતાર્થ થાય છે. વેદપ્રતિપાદિત કર્મો જ અબ્યુદય અને નિઃશ્રેયસનાં કારણ છે, માટે ચોદના-વેદક પ્રવર્તક વાક્ય જ ધર્મનું લક્ષણ છે. ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે:—

તસ્માચ્છાસ્ત્વં પ્રમાણં તે કાર્યાકાર્યવ્યવસ્થિતૌ ।

જ્ઞાત્વા શાસ્ત્રવિધાનોક્તં વર્મ કર્તુમિહાર્હસિ ॥ ૧૬-૨૪

કાર્ય અને અકાર્યનો નિર્ણય કરવા માટે કૃતિરૂપશાસ્ત્ર જ પ્રમાણ તરીકે છે, માટે હે અર્જુન, શાસ્ત્રમાં કહેવાયેલું કર્મ તારે કરવું જ જોઇએ. આ કારણોને લીધે (**ચોદના**) એ જ ધર્મનું લક્ષણ છે.

ધર્મપ્રામાણ્યના વિચારનું અધિકરણ.

હવે ધર્મનાં નિમિત્તોની પરીક્ષાનું પ્રકરણ શરૂ કરે છે.

તસ્યનિમિત્તપરીષ્ટિઃ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ:—(તસ્ય) ધર્મના (નિમિત્તપરીષ્ટિઃ) નિમિત્તની પરીક્ષા કરવી જોઇએ.

ભાવાર્થ:—ચોદના એજ ધર્મનું નિમિત્ત છે એ બીજા સૂત્રમાં કહ્યું છે. હવે તેની પરીક્ષા કરવી રહી. વેદનાં વાક્યો સિવાય શું બીજાં કોઈ પ્રમાણો ધર્મમાં પ્રસાર પામી શકે કે નહિ ? આ સદેહની નિવૃત્તિ તેની પરીક્ષા વગર થઈ શકતી નથી. ‘ **પરીષ્ટિ** ’ અટલે સાધક બાધક તરફથી વિચાર કરવો તે. આ વિચારે ૬ રા જ્યારે સંશયની નિવૃત્તિ થઈ જાય ત્યારે જ સ્પષ્ટતા સમજી શકાય કે ધર્મ સમજવામાં કેવળ વેદ જ પ્રમાણ તરીકે છે. ॥ ૩ ॥

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ધર્મનું પ્રમાપક બની શકતું નથી, એ આ સૂત્રમાં જણાવે છે.

ધર્મે પ્રત્યક્ષસ્ય અપ્રમાણતાયા અધિકરણમ્ ।

આ સૂત્રમાં પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ બાધે છે અને તે ધર્મમાં પ્રસરતું નથી એ પણ બતાવે છે.

સત્સંપ્રયોગે પુરુષસ્યેન્દ્રિયાણાં બુદ્ધિજન્મ તત્પ્રત્યક્ષ— મનિમિત્તં વિદ્યમાનોપલમ્ભાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ:—(પુરુષસ્ય) પુરુષની (હિન્દ્રિયાણામ્) હિન્દ્રિયાને (સત્સંપ્રયોગે) વિદ્યમાન પદાર્થો સાથે સંબંધ થયા પછી (બુદ્ધિજન્મ) જે જ્ઞાનનો જન્મ થાય છે (તત્) તે (પ્રત્યક્ષમ્) પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે અને તે (મનિમિત્તમ) ધર્મ જાણવાનું નિમિત્ત નથી. કારણ કે, (વિદ્યમાનોપલમ્ભાત્) તે વિદ્યમાન અર્થોનું જ જ્ઞાન કરાવે છે.

ભાવાર્થ:—ત્રીજા સૂત્રમાં ધર્મના નિમિત્તોની પરીક્ષા કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે માટે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ધર્મનું નિમિત્ત થઈ શકે છે નહિ ? તેનો વિચાર આ સૂત્રમાં કર્યો છે. અહીં પ્રથમ પ્રત્યક્ષ ક્રાંતે કહેવું એ સમગ્રવ્યુત્પન્ન છે અને પછી તેની શક્તિ ધર્મ સમગ્રવચામાં છે કે નહિ તે પણ બતાવ્યું છે.

જે પદાર્થો વિદ્યમાન હોય છે તેની સાથે પુરુષની હિન્દ્રિયાનો સંબંધ થાય છે અને એ સંબંધ થયા પછી જે જ્ઞાન થાય છે તે પ્રત્યક્ષપ્રમા કહેવાય છે. એ પ્રમાનું કારણ હિન્દ્રિયા છે, માટે હિન્દ્રિયા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. આ જ્ઞાનનું પ્રમાણ ધર્મના જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરી શકે નહિ. કારણ કે, ધર્મનું જે વખતે જ્ઞાન થાય છે તે વખતે ધર્મનું અસ્તિત્વ હોતું નથી. **અગ્નિહોત્રં જુહુયાત્ સ્વર્ગકામઃ** ઇત્યાદિ વેદિક વિધિવાક્યના અગ્રણી ભવિષ્યમાં થનાર ધર્મનું જ્ઞાન થાય છે. એ જ્ઞાન થયા પછી ધર્મનું અનુજ્ઞાન થાય છે અને અનુજ્ઞાન સાંગોપાંગ પૂર્ણ થયા પછી પુરુષમાં ધર્મ ઉત્પન્ન થાય છે અને એ ધર્મથી સ્વર્ગાદિ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ ઉપરથી ફલિત થાય છે કે પ્રત્યક્ષ પ્રમાની સાધન તરીકે ગણાતી હિન્દ્રિયા ધર્મનું જ્ઞાન કરાવી શકતી નથી. પ્રત્યક્ષ પ્રમાનું કારણ હિન્દ્રિયા હોવાથી આ ઠેકાણે હિન્દ્રિયાને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ તરીકે કહી છે. ન્યાયભાષ્યમાં હિન્દ્રિયાને અને તેનાથી ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાનને પણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ કહ્યું છે અને એમ કહેવાનો હેતુ એ છે એ જાણવાની જેની ઇચ્છા હોય તેમણે ન્યાયદર્શન ઉપરનું વાત્સ્યાયન ભાષ્ય જોવું.

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ તરીકે ગણાતી હિન્દ્રિયાથી ધર્મનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી કારણ કે તેની શક્તિ વર્તમાન પદાર્થોનું જ્ઞાન કરાવવામાં છે. ધર્મ તો તેના જ્ઞાન વખતે તે વિદ્યમાન ન હોવાથી હિન્દ્રિયાને અગમ્ય છે અને તેને લીધે ધર્મ અતીન્દ્રિય કહેવાય છે.

હિન્દ્રિયા ધર્મના જ્ઞાનનું નિમિત્ત નથી એમ કહેવાથી વ્યાપ્તિજ્ઞાન અને સાદૃશ્ય જ્ઞાન આદિ પણ ધર્મનું અનુમાન કરવામાં કારણ તરીકે નથી એ પણ સિદ્ધ થઈ જાય છે. કારણ કે, જે પદાર્થ હિન્દ્રિયા-આશ્રય ન હોય તેનો વ્યાપ્તિરૂપ સંબંધ પણ પ્રત્યક્ષ થઈ શકતો નથી અને વ્યાપ્તિના જ્ઞાન વગર અનુમાન પણ થઈ શકતું નથી. આ કારણથી અનુમાન આદિ પ્રમાણે પણ ધર્મનું જ્ઞાન કરાવી શકતાં નથી, માટે, વેદના વિધિવાક્યોથી ધર્મનું જ્ઞાન થઈ શકે છે. આ જ કારણથી આગળ લખવામાં આવ્યું છે કે **ચોદના** એ જ ધર્મમાં પ્રમાણ છે, બીજી કંઈ નહિ.

પ્રત્યક્ષાદિભિરપ્યેષ ગમ્યતે વિધિનૈવ વા ।

અક્ષાદીનાં પ્રમાણત્વાન્મેયધર્માવિભાસિતા ॥

વર્તમાનકવિષયમશ્નં ધર્મસ્તુ માન્યમૌ ।

અક્ષમૂલોઽનુમાનાદિસ્તેન વિધ્યેકમેયતા ॥

આ શ્લોકે ક્ષાત્રેમિતીય ન્યાયમાત્રામાં લખવામાં આવ્યા છે. તેનો ભાવાર્થ પણ ઉપરના ક્રમાંમાં આવી ગયો છે. ॥ ૪ ॥

સ્વતઃ પ્રમાણ્યાધિકરણ.

ધર્મમાં વેદનું સ્વતઃ પ્રમાણ્ય છે તથા વેદધટિત પદોનો અર્થ સાથેનો સંબંધ નિત્ય અને અપૌરુષેય છે તે આ સત્રમાં સમજાવે છે.

**ઔત્પત્તિકસ્તુ શબ્દસ્યાર્થેન સમ્બન્ધસ્તસ્ય જ્ઞાનમુપદેશોઽવ્ય-
તિરેક શ્વાર્થેઽનુપલબ્ધે તત્પ્રમાણં વાદરાયણસ્યાનપેક્ષત્વાત્ ॥ ૫ ॥**

પદાર્થઃ—(તુ) પણ (શબ્દસ્ય) વેદધટિત શબ્દનો (અર્થેન) અર્થ સાથેનો સંબંધ (ઔત્પત્તિકઃ) નિત્ય છે. (તસ્ય) માટે જ ધર્મનું (જ્ઞાનમ્) જ્ઞાનકારણ વિધિ-વાક્ય છે (અનુપલબ્ધે) પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી અગમ્ય (અર્થે) અર્થમાં (ઉપદેશઃ) ઉપદેશ (અવ્યતિરેકઃ) અર્થ સાથે અવ્યભિચરિત છે (અનપેક્ષત્વાત) દત્ત પ્રમાણોની અપેક્ષા ન રાખતો હોવાથી (વાદરાયણસ્ય) આદરાયણ આચાર્યનો પણ એ જ મત છે.

ભાવાર્થઃ—આ સત્રમાં જે તુ શબ્દ પડ્યો છે તે, શબ્દ અને અર્થના સંબંધને અનિત્ય માને છે તેને દૂર કરવા માટે છે.

શાસ્ત્રકાર કહે છે કે અમે શબ્દના અર્થ સાથેના સંબંધને અનિત્ય માનતા નથી તથા એ સંબંધને ક્રાંત્યપણ પુરુષે યનાવ્યા નથી. વેદધટિત પદોનો, અર્થ સાથેનો સંબંધ ઔત્પત્તિક એટલે નિત્ય છે. નિત્ય સંબંધથી અસત્ય અર્થ સમજાય જ નહિ. જે લૌકિક વાક્ય ખોટું પડે છે તે તો પુરુષમાં રહેલા ધૂર્તિભ, અજ્ઞાન અને દન્દ્રિયોની અશક્તિને લીધે છે. વેદવાક્યનો વક્તા કોઈ ધૂર્ત કે અજ્ઞાની માણસ નથી, એ તો અપૌરુષેય છે અર્થાત્ વેદ કોઈ માણસે યનાવ્યા નથી. જ્યાં જ્યાં વાક્યનો અર્થ ખોટો પડે છે ત્યાં ત્યાં તે વાક્યના પ્રણેતા પુરુષમાં અજ્ઞાન આદિ દોષો હોય છે. વેદ અપૌરુષેય હોવાથી એ દોષો વેદવાક્યમાં ઉતરતા નથી અને તેને લીધે વેદનાં વાક્ય સત્ય જ હોય છે. નિત્ય વેદને ઋષિઓના હૃદયમાં ઉતારનાર સર્વજ્ઞ અને રાગાદિ દોષોથી રહિત પરમાત્મા જ છે.

આ જ કારણથી વેદનાં વિધિવાક્યો સત્યજ્ઞાનનાં જ કારણ છે. અલૌકિક અર્થમાં પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોનો સંવાદ ન હોવા છતાં પણ ત્યાં વેદનો ઉપદેશ સ્પર્શ સાથે કદી પણ વ્યભિચાર પામતો નથી. અર્થાત્ વેદિક ઉપદેશ લૌકિક અર્થમાં અને અલૌકિક અર્થમાં અસત્ય હોતો જ નથી. આ કારણથી દ્રષ્ટ અર્થમાં અને આદ્રષ્ટ અર્થમાં વેદજન્યજ્ઞાનમાં સંવાદની જરૂર જ નથી. સૂર્ય જેમ પોતાને પ્રકાશિત કરવામાં યીજા કોઈ તેજસ્વી પ્રદીપાદિની અપેક્ષા નથી રાખતો તેમ વેદિક જ્ઞાન પણ પોતાના અર્થની સત્યતા માટે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોની કે કોઈ પણ સંવાદિ પ્રવૃત્તિની અપેક્ષા રાખતું નથી. માનવની અશક્તિને લીધે જે દોષ માનવીય ઉપદેશમાં આવે છે તે દોષ અપૌરુષેય નિત્ય વેદમાં આવી શકતા નથી. માટે વેદ સ્વતઃ પ્રમાણ્ય છે, આદરાયણ આચાર્યનો પણ આવો જ મત છે. અહીં મહર્ષિ જૈમિનિએ પોતાની માન્યતાને સત્ય ઠરાવવા આદરાયણ ઋષિની સંમતિ યતાવી છે. આકી મહર્ષિ જૈમિનિ તો વેદને સ્વતઃ પ્રમાણ્ય જ માને છે, તે આ

સૂત્રની પર્યાલોચના કરવાથી સ્પષ્ટ સમગ્રણે. અગ્નિહોત્રં જુહ્યાન્ આ વાક્ય કાલત્રયમાં પણ અસલ્ય અર્થનું પ્રતિપાદન કરતું નથી. આજ પ્રમાણે સંપૂર્ણ વેદ ધર્મમાં નિરપેક્ષ પ્રમાણ છે.

શબ્દના નિત્ય સંબંધ વિષે ભાષ્યકાર શંકરસ્વામી આ પ્રમાણે લખે છે:—

સ્યાદેવમ્, નૈવ શબ્દસ્યાર્થેન સમ્બન્ધઃ કુતોડસ્ય

પૌરુષેયતા અપૌરુષેયતા વેતિ, કથમ્ ? સ્યાદેવમ્ સમ્બન્ધઃ

ક્ષુરમોદકશબ્દોચ્ચારણે મુલ્યસ્ય પાટનપૂર્ણે સ્યાતામ્ ।

યદિ સંશ્લેષલક્ષણં સમ્બન્ધમભિપ્રેત્યોચ્યતે, કાર્યકારણ નિમિત્તનૈમિત્તિકા—

શ્રયાશ્રયિભાવસંયોગાદયસ્તુ સમ્બન્ધાઃ, શબ્દસ્યાનુપપન્ના એવેતિ ।

ઉચ્યતે, યો હ્યત્ર વ્યપદેશ્યઃ સમ્બન્ધઃ તમેકં ન વ્યપદિશતિ ભવાન્ ।

પ્રત્યાગ્યસ્ય પ્રત્યાયકસ્ય ચ યઃ સજ્ઞામઙ્ગિલક્ષણં ઇતિ ॥

કોષ્ટ શંકા કરે છે કે, શબ્દનો અર્થ સાથે કોષ્ટપણ સંબંધ નથી, તો પછી, એ સંબંધમાં પૌરુષેયતા અને અપૌરુષેયતાનો વિચાર જ ક્યાં રહ્યો ? જો અર્થ અને શબ્દનો સંબંધ હોય તો કુર (અરનો) કહેતાં છસ કપાઈ જતી જોઈએ અને મોદક ગોલતાં લાડવાથી મોટું ભરાઈ જવું જોઈએ. શબ્દ મોદકમાં આવતાં જ તેની સાથે સંબંધ શબ્દનારા અર્થ પછી મોદકમાં આવે જતા જ જોઈએ. પણ અર્થ મોદકમાં શબ્દ પહેલે આવતા નથી માટે શબ્દ સાથે અર્થનો કોષ્ટપણ સંબંધ નથી.

ભાષ્યકાર એ શંકાનો ઉત્તર આપે છે કે સંશ્લેષ=સંયોગાદિ સંબંધના અભિપ્રાયે શબ્દનો અર્થ સાથે સંબંધ છે એમ કહેવાતું નથી, કાર્યકારણભાવ, નિમિત્તનૈમિત્તિકભાવ, આશ્રયાશ્રયિ-ભાવ કે સંયોગાદિ સંબંધમાંથી કોષ્ટપણ સંબંધ શબ્દ અને અર્થમાં નથી એ વાત સાચી હોવા છતાં જે જાતનો સંબંધ શબ્દ અને અર્થનો છે તેને તો તમે કહી જ છો છો. પ્રત્યાગ્ય અને પ્રત્યાયક રૂપ સંબંધ શબ્દ અને અર્થમાં છે. અર્થ પ્રત્યાગ્ય એટલે બોધ્ય છે અને શબ્દ પ્રત્યાયક એટલે બોધક છે. આ પ્રમાણે બોધ્ય બોધક લક્ષણ સંબંધ માનવામાં કોષ્ટપણ આપતિ આવતી નથી અને એજ સંબંધ ઔત્પત્તિક અર્થોત્ નિત્ય છે. ॥ પ ॥

શબ્દ અને અર્થનો સંબંધ નિત્ય છે, એ પાંચમા સૂત્રમાં અત્યવ્યું છે પણ એ તો શબ્દ નિત્ય હોય તો જ જતી શકે, માટે હવે શબ્દ નિત્ય છે એ સાબિત કરે છે.

શબ્દસ્યાનિત્યત્વાધિકરણમ્

શબ્દના અનિત્યત્વનું અધિકરણ શરૂ કરે છે. વિપય, સદેહ, સંગતિ, પૂર્વપક્ષ અને સિદ્ધાંત આ પાંચ અધિકરણના અવયવો માનવામાં આવે છે. તે પ્રમાણે શબ્દનિત્યત્વ સામે જે પૂર્વપક્ષ છે તે પ્રથમ અતાવે છે :—

કર્મેકે તત્ર દર્શનાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થઃ—(એકે) કંટલાક શાસ્ત્રકારો (કર્મ) કાર્ય માને છે કારણ કે, (તત્ર) શબ્દમાં (દર્શનાત્) કાર્યત્વ હોવાના હેતુઓનું દર્શન થાય છે.

ભાવાર્થઃ—શબ્દ પ્રયત્ન કરવાથી ઉત્પન્ન થાય છે, નૈવાયિકા, બૌદ્ધો અને જૈનો પણ

શબ્દને અનિત્ય માને છે. નૈયાયિકા સંયોગ અને વિભાગને પ્રાથમિક શબ્દનાં અસમવાયિ કારણ માને છે અને આકાશને સમવાયિ કારણ માને છે. ચેતનના પ્રયત્નથી કાષ્ઠ પદાર્થનો કાષ્ઠ પદાર્થ સાથે અભિધાતાત્મક સંયોગ અથવા વિભાગ થાય છે ત્યારે આકાશમાં પ્રથમ શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે અને પછી ઉત્તર ઉત્તર ઉત્પન્ન થતા શબ્દોનું પૂર્વ પૂર્વ શબ્દ અસમવાયિ કારણ હોય છે. આ પ્રમાણે શબ્દનાં મોળાં દશે દિશાઓમાં ફેલાઈ જાય છે. આ રીતે શબ્દ સકારણ હોવાથી અનિત્ય છે. ત્યારે શબ્દ અનિત્ય છે તે તેનો સંબંધ નિત્ય કેવી રીતે હોઈ શકે ? **અસ્ય ક્રિયામાણસ્ય અર્થેન અકૃતકઃ સમ્બન્ધો નોપપદ્યતે ।** પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન થતા શબ્દનો અકૃત સંબંધ હોઈ શકે નહિ. વળી **વિનષ્ટઃ શબ્દઃ, ઉત્પન્નઃ શબ્દઃ**— શબ્દ નાશ પામ્યો, શબ્દ ઉત્પન્ન થયો આવો વ્યવહાર પણ થાય છે, એ પણ શબ્દને અનિત્ય તરીકે સિદ્ધ કરે છે. **શબ્દોઽનિત્યઃ, પ્રયત્નાનન્તરીયકત્વાત**—શબ્દ અનિત્ય છે કારણ કે, પ્રયત્ન કર્યા પછી જ તે ઉત્પન્ન થાય છે. જો શબ્દ નિત્ય જ હોય તો તેને માટે પ્રયત્ન કરવા પડે નહિ. આ શુદ્ધિથી પણ શબ્દ અનિત્ય સિદ્ધ થાય છે.

જે કાષ્ઠ કહે છે, શબ્દ તો હમેશાં વિદ્યમાન જ છે, પણ, તેના ઉપર આવરણ હોય છે માટે તે પ્રયત્ન કર્યા વગર સંભળાતો નથી. પ્રયત્ન કરવાથી શબ્દ ઉપરનું આવરણ દૂર થાય છે એટલે શબ્દની અભિવ્યક્તિ થાય છે અને પછી તે સંભળાય છે. સંયોગ અને વિભાગ વગેરેના ઉપયોગ શબ્દ ઉપરના આવરણને દૂર કરવામાં છે.

આનું સમાધાન પૂર્વ પક્ષી નૈયાયિક આદિ એવી રીતે કરે છે કે, શબ્દની અભિવ્યક્તિ થયાં પહેલાં શબ્દ વિદ્યમાન છે એ જાણને સાંપત્ત કરતું કાષ્ઠ પણ પ્રમાણ નથી. વિદ્યમાન વસ્તુની જ અભિવ્યક્તિ હોઈ શકે, અવિદ્યમાનની નહિ. આજ પ્રકાશના સંબંધથી વિદ્યમાન ઘડાની જ અભિવ્યક્તિ થાય છે. પ્રકાશ થવાથી ઘડા ઉપર પથરાયેલા અંધકાર જેમ દૂર થાય છે તેમ શબ્દ ઉપરથી કયું આવરણ દૂરી જાય છે ? શબ્દ ઉપર કાષ્ઠ આવરણ પડ્યું છે એવું અમને તો કાષ્ઠ પણ પ્રમાણથી જણાતું નથી. આ કારણથી શબ્દ અનિત્ય છે અને એનો સંબંધ પણ અનિત્ય છે શબ્દ અને તેનો સંબંધ અનિત્ય હોવાથી તે પૌરુષેય છે અને તેથી વેદ પણ પૌરુષેય બની જાય છે. વેદ પૌરુષેય બનવાથી તે સ્વનાઃ પ્રમાણ પણ બની શકતો નથી. ॥ ૬ ॥

શબ્દ અનિત્ય હોવામાં 'ત્રીજું' કારણ બતાવે છે :—

અસ્થાનાત્ ॥ ૭ ॥ પૂર્વપક્ષ

પદાર્થઃ—(અસ્થાનાત્)સ્થિર ન રહેવાથી.

ભાવાર્થઃ—શબ્દના ઉચ્ચારણના નાશ સાથે જ શબ્દનો પણ નાશ થાય છે અર્થાત્ ઉચ્ચારણનો સમય એજ શબ્દ સ્થિતિનો સમય છે. જો શબ્દ સ્થાયી અને નિત્ય હોય તો 'ક' 'ખ' આદિ વ્યંજનો તથા 'ઘટ' આદિ શબ્દના ઉચ્ચારણના નાશ થવા પછી પણ 'ક' 'ખ' આદિ વ્યંજનો અને 'ઘટ' આદિ શબ્દો સંભળાતા જ રહેત. પણ ઉચ્ચારણના વિનાશ સાથે વ્યંજન અને શબ્દો સંભળાતા અંધ પડે છે, શબ્દ ન સંભળાવાનાં કારણે જે વ્યવધાનાદિ હોય છે તે પણ આવરણ તરીકે જણાતા નથી માટે શબ્દ અનિત્ય છે. ॥ ૭ ॥

ત્રીજું કારણ બતાવે છે :—

કરોતિશબ્દાત્ ॥ ૮ ॥ પૂર્વપક્ષ

પદાર્થ:—(કરોતિશબ્દાત્) શબ્દના સંબંધમાં ‘કરોતિ’ કરવું આદિ શબ્દો તે પ્રયોગ થાય છે.

ભાવાર્થ:—હે રામ, તું શબ્દ કર, હે હરિ, તું શબ્દ કર. આવો વ્યવહાર અનિત્ય વસ્તુના સંબંધમાં જ થઈ શકે છે, નિત્ય વસ્તુમાં નહિ. જેમકે ઘડો અનિત્ય છે માટે લોકો કુંઠારને કહે છે કે, ‘તું મારે માટે ઘડો કર.’

આકાશ અને આત્મા નિત્ય છે માટે એના સંબંધમાં ‘તું આકાશ કર.’ અથવા ‘તું આત્મા કર (અનાવ.)’ આવો વ્યવહાર કોઈ પણ કરતું નથી. જે શબ્દ નિત્ય હોતો તે ‘તું શબ્દ કર’ આવો અનિત્ય પદાર્થમાં થતો વ્યવહાર શબ્દના સંબંધમાં કદી પણ શાન નહિ, કારણ કે, નિત્યમાં કરવાપાણું હોતું નથી.

આથી કારણ બતાવે છે :—

સત્त्वान્તરે ચ યૌગપદ્યાત્ ॥ ૯ ॥ પૂર્વપક્ષ

પદાર્થ:—(ચ) અને (સત્त्वान્તરે) જુદા જુદા પ્રાણીઓમાં અને જુદા જુદા દેશોમાં (યૌગપદ્યાત્) એક સાથે શબ્દની ઉપસન્નિ થવાથી.

ભાવાર્થ:—જે હેતુથી તમે શબ્દને નિત્ય માનતા હો તે જ હેતુથી તમારે શબ્દને એક જ માનવો જોઈએ. જ્યારે શબ્દ એક અને નિત્ય છે તો તે, જ્યારે એક પુરુષ એક દેશમાં જે શબ્દ સાંભળે છે ત્યારે બીજા પુરુષે બીજા દેશમાં તે જ વખતે તે જ શબ્દ ન સાંભળતો જોઈએ. પણ એક જ ‘ઘટ’ શબ્દ જ્યારે દેવદત્ત મુંગઈમાં સાંભળે છે ત્યારે તે જ ઘટ શબ્દ યજ્ઞદત્ત કક્ષ-કતામાં પણ સાંભળે છે અને બોલે પણ છે. અદ્ય પરિમાણુવાળા એક અને નિત્ય શબ્દમાં આવી વ્યવહારસ્થિતિ સંભવી શકે નહિ. અદ્ય પરિમાણુવાળી એક વસ્તુ એક ફેંકાણું હોય ત્યારે તે તે જ વખતે બીજે ફેંકાણું હોતી નથી. શબ્દમાં આ નિયમ જણાતો નથી માટે શબ્દ નિત્ય નથી, પણ પ્રવત્તાથી ઉત્પન્ન થતા શબ્દો અનેક અને નિત્ય છે. ॥ ૯ ॥

પાંચમું કારણ બતાવે છે :—

પ્રકૃતિવિકૃત્યોશ્ચ ॥ ૧૦ ॥ પૂર્વપક્ષ

પદાર્થ:—(ચ) અને (પ્રકૃતિવિકૃત્યોઃ) પ્રકૃતિ અને વિકૃતિનો ભાવ જણાતો હોવાથી.

ભાવાર્થ:—જે શબ્દ નિત્ય હોતો તે કોઈની પણ વિકૃતિ અર્થાત વિકાર ન હોત પણ દૃષ્યત્ર આ ઉદાહરણમાં યજ્ઞે હકારનો વિકાર છે અને યજ્ઞ ધાતુનું ભૂતકૃદન્ત જે ‘હ’ છે તેમાં યકારનો ‘હ’ વિકાર છે. નિત્ય વસ્તુ કોઈનો પણ વિકાર હોઈ શકે નહિ. વિકારાત્મક પણ શબ્દ હોવાથી તે નિત્ય નથી પણ અનિત્ય છે. ॥ ૧૦ ॥

છઠ્ઠું કારણ બતાવે છે :—

વૃદ્ધિશ્ચ કર્તૃભૂમ્ના ॥ ૧૧ ॥ પૂર્વપક્ષ

પદાર્થ :—(ચ) અને (કર્તૃભૂમ્ના) કર્તાઓના આદૃશ્યથી શબ્દમાં (વૃદ્ધિ :) વૃદ્ધિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરનારા ઓછી સાથે ધણી હોય તો શબ્દમાં વધારો થતો જણાય છે. ઓછજ ઘટ શબ્દનો એક માણસ ઉચ્ચારે છે તો તેના અવાજ અલ્પ હોય છે પણ જ્યારે પચાસ, સો માણસ ઓછી સાથે તેને ઉચ્ચારે છે ત્યારે તેનો અવાજ ખૂબ વૃદ્ધિ પામતો જણાય છે અર્થાત તે શબ્દ વૃદ્ધિ પામેલા જણાય છે. જો શબ્દ ઓછજ અને નિત્ય હોત તો ગમે તેટલા માણસો ઉચ્ચારણ કરનારા હોય તો પણ તેમાં વૃદ્ધિ ન જ થાત. વળી ઉચ્ચારણ જ નિત્ય શબ્દનું અભિવ્યંજક હોય અને શબ્દ વ્યંગ્ય હોય તો દબ્બરો અભિવ્યંજક હોવા છતાં વ્યંગ્યમાં વૃદ્ધિ ન જ થવી જોઈએ. અધારામાં રહેલા ઘડા ઉપર દબ્બરો ડીવાઓનાં પ્રકાશ પડે તો પણ વ્યંગ્ય ઘટનું પ્રમાણ અભિવ્યંજક પ્રકાશને લીધે જરા પણ વધતું નથી. વ્યંગ્ય અને અભિવ્યંજકની આ સ્પર્ધા છે, તે શબ્દ અને ઉચ્ચારણમાં જોવામાં આવતી નથી માટે શબ્દ અનિત્ય છે. ॥ ૧૧ ॥

હવે ઉપર જણાવેલા પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર આપે છે.

સમં તુ તત્ર દર્શનમ્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષને નિવૃત્ત કરે છે, (તત્ર) અને મતમાં (દર્શનમ્) ક્ષણિક દર્શન=શબ્દ શ્રવણ તો (સમમ્) એક સરખુંજ થાય છે.

ભાવાર્થ :—જોશી શબ્દને અનિત્ય માને છે તે નૈર્વાયિક આદિના પક્ષમાં તથા શબ્દને નિત્ય માનનાર મીમાંસક આદિના પક્ષમાં શબ્દનું પ્રત્યક્ષ એક જ ક્ષણ સુધી શાય છે. એટલે કે શબ્દનું પ્રત્યક્ષ ક્ષણિક છે એમાં તો કાંઈ પણ જનતા વિવાદ જ નથી અને અને પક્ષમાં શબ્દનું પ્રત્યક્ષ ક્ષણિક જ છે. મીમાંસકના મતમાં વિદ્યમાન અને અનભિવ્યક્ત શબ્દ, ઉચ્ચારણથી અભિવ્યક્ત શાય છે અને નૈર્વાયિકના મતમાં અવિદ્યમાન શબ્દ ઉચ્ચારણ રૂપ પ્રયત્ન કરવાથી શબ્દની ઉત્પત્તિ શાય છે. ॥ ૧૨ ॥

અને પક્ષ સમાન છે એમ કહેવાથી શબ્દના નિત્યત્વ કે અનિત્યત્વનો નિર્ણય શક્ય શકતો નથી સન્દેહ કાયમ રાખતો એ શારત્રનો વિષય નથી. શારત્રથી તો નિર્ણય જ થવા જોઈએ. માટે હવે નિત્યત્વ પક્ષમાં પૂર્વપક્ષવાદીએ જે જે દોષો આપ્યા છે તેનું ક્રમથી ખંડન કરે છે.

સતઃ પરમદર્શનં વિષયાનાગમાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(સતઃ) વિદ્યમાન શબ્દનું (અદર્શનમ્) પ્રત્યક્ષ નથી થતું તેનું કારણ (પરમ્) કેવળ (વિષયાનાગમાત્) શબ્દ પાસે વ્યંગ્યનું ન આવવું તે છે.

ભાવાર્થ :—ઉચ્ચારણ થયાં પહેલાં પણ શબ્દ તો વિદ્યમાન જ છે. છતાં તેનું પ્રત્યક્ષ નથી થતું એનું કારણ એ છે કે એના ઉપર આવરણ છે રિશર અને અનિસક્ષમ વાતાવરણ (હવા) આકાશમાં પથરાયેલું હોય છે. એ વાતાવરણ પ્રયત્નથી દૂર થાય એટલે શબ્દ સાંભળી શકાય છે.

વાતાવરણ હટી ગયા પછી વ્યંજક દર થતાં પાછું શબ્દ ઉપર તે વાતાવરણ પથરાઇ જાય છે એટલે શબ્દ સંભળાતો બંધ પડે છે. આ વાતાવરણને સંસ્કૃતજ ક્રેટલાક વિદ્વાન્ના સ્તિમિત વાયુ કહે છે.

શબ્દ નિત્ય અને વિદ્યમાન માનવાનું એ કારણ છે કે જે ‘ ગ ’ કાર કાલે ઉચ્ચાર્યો હતો તે જ ‘ ગ ’ કારનું આજે પણ પ્રત્યક્ષ થાય છે. માટે **સોડયં ગકારઃ** એવી પ્રત્યાભિજ્ઞા (જાણ-ખાણ) થવાથી શબ્દને વિદ્યમાન જ માનવા બેઠાએ. દોહત જે શબ્દ ગઇકાલે બોલ્યો હતો તે જ શબ્દ આજે પણ બોલે છે. જે ગઇકાલનો અને આજનો શબ્દ જુદો હોય તો આવી પ્રત્યાભિજ્ઞા થઇ શકે નહિ.

શબ્દ જેમ નિત્ય છે તેમ તે એક પણ છે. વ્યંજકના બેદને લઇને જુદા જુદા પ્રતીત થાય છે. આ વ્યંજક કોણુ છે ? તેનો ઉત્તર એ છે કે મુખમાંથી નીકળેલા વાયુના સંયોગ અને વિભાગો શબ્દપ્રત્યક્ષના પ્રતિબંધક તરીકે રહેલા સ્તિમિત વાયુને કટાવે છે એટલે શબ્દનું નરન શ્રવણ થાય છે. એટલે વાયુના સંયોગ અને વિભાગોજ વ્યંજક છે. અહીં બાબ્યકાર શ્રી શયરસ્વામી આ પ્રમાણે કહે છે :—

અભિધાનેન હિ પ્રેરિતા વાયવઃસ્તિમિતાનિ વાયવન્તરાણિ પ્રતિબાધમાનાઃ સર્વતો-
વિક્ષાન્ સંયોગવિભાગાન્ ઉત્પાદયન્તિ, યાવદ્ગમમભિપ્રતિષ્ઠન્તે । તે ચ વાયોરપ્રત્યક્ષત્વાત્
સંયોગવિભાગા નોપલભ્યન્તે । અનુપરતેષ્વંચ તેષુ શબ્દ ડાલભ્યન્તે નોપરતેષુ ॥

અર્થ:—અભિપ્રાયથી પ્રેરિત થયેલા વાયુઓ સ્તિમિત થઇ શબ્દ ઉપર પડેલા બીજા વાયુઓને ખસેડી આરે દિશામાં સંયોગ અને વિભાગોને ઉત્પન્ન કરે છે. જ્યાંસુધી વાદુમાં વેગ હોય છે ત્યાં સુધી સંયોગ વિભાગો થવા કરે છે. વાયુ સ્વયં આંખથી દેખાતો ન હોવાથી તેના સંયોગ અને વિભાગો પણ આંખથી જાણ શકાતા નથી. જ્યાંસુધી સંયોગ વિભાગોનું ઉત્પન્ન થવું ચાલુ રહે છે, ત્યાં સુધી શબ્દ સંભળાય છે. તે (સંયોગ વિભાગો) ઉત્પન્ન થતા બંધ પડે છે એટલે તેના (શબ્દ) ઉપર પાછો સ્તિમિત વાયુ પથરાઇ જાય છે અને શબ્દ સંભળાતો બંધ પડે છે, પણ આવરણની ઓથે શબ્દ તો વિદ્યમાન જ રહે છે, જેમ અંધારામાં છંદો વિદ્યમાન રહે છે તેમ આવરણ ઓથે શબ્દ વિદ્યમાન રહે છે. આ કાગળથી શબ્દને નિત્ય માનવામાં કાઇ પણ જાતનો દોષ આવતો નથી. ॥ ૧૩ ॥

શબ્દના સંબંધમાં **કરોતિ** શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે, એ જે સૂત્ર ૯માં અનિત્યત્વસમર્થક વ્યવહાર બતાવ્યો છે તેનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં આપે છે :—

પ્રયોગસ્ય પરમ્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ:—(પ્રયોગસ્ય) શબ્દ કુરુ ‘ તું શબ્દ કર ’ આવા જે શબ્દપ્રયોગ થાય છે તે તો (**પરમ્**) ઉચ્ચારણના અભિપ્રાયથી કરવામાં આવે છે.

બાવાર્થ:—‘ તું શબ્દ કર ’ આ ઠેકાણે ‘ કર ’ તો અર્થ ઉચ્ચારણ થાય છે. તું શબ્દ કર, એટલે તું શબ્દ ઉચ્ચાર. ધાતુના અનેક અર્થો થાય છે, માટે અહીં કૃ ધાતુનો અર્થ ઉચ્ચારણ કરવું થાય છે. આવા વ્યવહારથી શબ્દનું અનિત્યત્વ ઠરતું નથી. શબ્દના પ્રયોગ સંબંધી મહર્ષિ પતંજલિ મહાભાષ્યમાં આ પ્રમાણે કહે છે. ॥ **લોકતઃ** ॥

યલ્લોકેઽર્થમર્થમુપાદાય શબ્દાન પ્રયુજ્જતે । નૈપાં નિર્વૃત્તૌ યત્નં કુર્વન્તિ । યે પુનઃ કાર્યા-
ભાવા નિર્વૃત્તૌ તાવત્તેષાં યત્નઃ ક્રિયતે તદ્વથા ઘટેન કાર્યં કરિષ્યન્ કુમ્ભકારકુલં ગત્વાહ-
કુરુ ઘટં કાર્યમનેન કરિષ્યામીતિ ન તદ્વચ્છબ્દાન્ પ્રયુયુક્ષમાણો ઘંયાકરણકુલં ગત્વાહ-
કુરુ શબ્દાન્ પ્રયોક્ષ્ય્ય ઇતિ તાવત્યેનાર્થમુપાદાય શબ્દાન્ પ્રયુજ્જતે ॥

અર્થઃ—વ્યવહારમાં તો દરેક અર્થને સમજીને શબ્દ પ્રયોગ થાય છે. શબ્દને ઉત્પન્ન કરવા માટે કાંઈ વિશિષ્ટ પ્રકારનો પ્રયત્ન થતો. જેવામાં આવતો નથી. જેને ધ્યાની જરૂર હોય છે તે કુંભારને ઘેર જઈને કહે છે કે તું ઘડા બનાવ, માટે તેની જરૂર છે. તે પ્રમાણે શબ્દના પ્રયોગની ઇચ્છા રાખનારો કાંઈ પણ માણસ વૈયાકરણને ઘેર જઈને એમ નથી કહેતો કે બાઈ ‘ શબ્દ બનાવ ’ મારે એનો પ્રયોગ કરવા છે. શબ્દપ્રયોગ કરવાની ઇચ્છા રાખનારો તો પોતાને ઘેર બેઠા જ અર્થને સમજી શબ્દ પ્રયોગ કરી દે છે. ધ્યાને ઉત્પન્ન કરવા માટે તેના ઉપાદાન કારણ-
રૂપ મારી લાી તેને કેળવી તેમાંથી જેમ ઘડા બનાવાય છે, તેવું શબ્દમાં થતું નથી. કાર્ય વસ્તુનો વ્યવહાર જુદી જાતનો હોય છે અને નિત્યનો વ્યવહાર જુદી જાતનો હોય છે માટે શબ્દ કરો-
તિ આ કેમણું કરોતિનો અર્થ બનાવ છે એમ નહીં પણ ઉચ્ચાર છે, એ જ અર્થ ન્યાય સંગત છે. માટે કાર્યવસ્તુના જેવા વ્યવહારથી શબ્દમાં અનિત્ય સિદ્ધ થતું નથી. ॥ ૧૪ ॥

હવે ૯માં સૂત્રમાં જે પૂર્વપક્ષ કર્યો છે તેનો ઉત્તર આપે છે :—

આદિત્યવદ્ યૌગપદ્યમ્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થઃ—(આદિત્યવત્) સૂર્યની પેઠે (યૌગપદ્યમ્) એક સાથે સર્વત્ર પ્રત્યક્ષ થાય છે.

ભાવાર્થઃ—સૂર્ય કલકતા, મુંગઈ અને લાહોર આદિ જુદા જુદા અને દૂર દૂરના રજાનોમાં એક સાથે જાણ શકાય છે એવું કારણ એ નથી કે સૂર્ય અનેક છે. અર્થાત્ મુંગઈમાં જે સૂર્ય દેખાય છે તે જ કલકતા આદિ નગરોમાં પણ દેખાય છે. સૂર્ય ઘણા જ વિશાળ અને મોટો હોવાથી જ અધી જગ્યાના માણસોવડે જાણ શકાય છે. તે જ પ્રમાણે શબ્દ એક છે પણ તે વિશાળ અને મોટો હોવાથી અંધ કેમણું અધી વખતે સામળી શકાય છે. સૂર્યમાં જેમ એક જ અને મહત્વ છે તેમ શબ્દમાં પણ એક જ અને મહત્વ છે. ॥ ૧૫ ॥

હવે ૧૦ મા સૂત્રમાં કરેલા પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર આપે છે :—

વર્ણાન્તરમાવિકારઃ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થઃ—(વર્ણાન્તરમ્) બીજો વર્ણ પ્રયુક્ત થાય છે માટે (અવિકારઃ) શબ્દમાં વિકાર થતા નથી.

ભાવાર્થઃ—શબ્દમાં વિકાર થતો જ નથી. હ અને ચ બંને બગદ અને ઘોડાની માફક જુદા જુદા જ છે હ નો વિકાર ચ નથી અને ચ નો વિકાર હ નથી. ‘ વાધિ અન્ન ’ ની જગ્યા પર ‘ વધ્યન્ન ’ જુદો શબ્દ જ પ્રયોગ્ય છે. જ્યારે હ કારનો પ્રયોગ કરવા હોય ત્યારે નિયમથી કંઈ ચ તું ઉપાદાન થતું નથી. જો વિકાર હોત તો પ્રકૃતિનું ઉપાદાન જરૂર થાત. જેને દહીં બેતું હોય તેમણે દહીંની પ્રકૃતિ દ્વંધ જરૂર લેવું પડે છે. મારણ કે દહીં વિકૃતિ છે અને દ્વંધ પ્રકૃતિ છે. હ અને ચ નો પ્રયોગ કરતી વખતે આ પ્રમાણે હોતું નથી, માટે શબ્દમાં પ્રકૃતિ-
વિકૃતિભાવ નથી, તેથી શબ્દ નિત્ય છે. ॥ ૧૬ ॥

હવે અગારમાં સૂત્રમાં કરેલા પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર આપે છે :—

નાદવૃદ્ધિપરા ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ:—(નાદવૃદ્ધિપરા) શબ્દની કહેવાતી વૃદ્ધિ નાદપરક છે.

ભાવાર્થ:— ધીમો શબ્દ, મોટો શબ્દ આ પ્રતીતિ બ્રમમાં નાંખનારી છે, શબ્દ અવયવ વગરનો અને સૂક્ષ્મ છે. જેમાં થ્રાડા અવયવો હોય તે અમુકની અપેક્ષાએ નાનું કહેવાય છે અને જેમાં અવયવો વધારે હોય તે નાનાની અપેક્ષાએ મોટું કહેવાય છે. શબ્દમાં જ્યારે અવયવો જ નથી તો તેમાં નાનાપણું અને મોટાપણું અને જ કયી રીતે ? નવાર્યકા તો શબ્દમાં મદત્ત માની જ શકે નહિ કારણ કે, જોના મતમાં શબ્દ ગુણ છે અને મદત્ત એ પણ ગુણ છે. ગુણ ગુણમાં નથી રહેતો પણ એનો દ્રવ્યમાં જ સમવાય સળધથી રહે છે એ એમનો સિદ્ધાંત છે. **ગુણે ગુણાનક્ષીકાર :**

ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય છે કે એક માણસ બોલે છે ત્યારે ધીમો શબ્દ થાય છે અને ઘણા માણસો એક સાથે બોલે છે ત્યારે શબ્દ મોટો થાય છે એ પ્રતીતિનું ઉપપાદન શી રીતે થાય છે ?

આનો ઉત્તર એ છે કે નાદમાં જ નાનાપણું અને મોટાપણું છે. નાદ એટલે શબ્દ જનક સંયોગ અને વિભાગો. અહીં શ્રી શયરસ્વામી આ પ્રમાણે લખે છે :—

મૃદુરકેન વદુભિશ્ચૈર્ચાર્યમાણે તાન્યેવાશ્વરાણિ કર્ણશબ્દકુચીમણ્ડલમ્ય સર્વાં નેમિં વ્યાપ્તુવાદ્ઃ સંયોગવિભાગનૈરન્તર્યેણ અનેકશો મદ્દનાત્ મહાન્ ઇવ અવયવાન્ ઇવોપલ-
ભ્યન્તે । સયોગવિભાગા નૈરન્તર્યેણ ક્રિયમાણાઃ શબ્દસમિભ્યઃજન્તો નાદશબ્દવાચ્યાઃ
નેન નાદસ્યૈષા વૃદ્ધિઃ ન શબ્દસ્યેતિ ।

અર્થ:—એક માણસ શબ્દ બોલે તો તે મૃદુ થાય છે અને ઘણા જણોથી જ્યારે ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે છે ત્યારે તે જ અક્ષરો કર્ણશબ્દકુચીની સંપૂર્ણ નેમિને વ્યાપી વળતા સંયોગ વિભાગોથી નિરન્તરતાથી ગ્રહણ કરવામાં આવતા એ બંને મહાન્ અને અવયવવાન્ હોય એવા જણાય છે. નિરન્તર ઉત્પન્ન થતા અને શબ્દને અભિવ્યક્ત કરનારા સંયોગ વિભાગો જ નાદ-નાદના વાચ્ય છે, માટે વૃદ્ધિ (મોટાપણું) નાદની જ છે શબ્દની નહિ. ॥ ૧૭ ॥

પૂર્વપક્ષ તરફથી આપવામાં આવેલા દોષોને દૂર કર્યા પછી હવે પોતાના મત પ્રમાણે શબ્દના નિત્ય હોવામાં હેતુઓ જણાવે છે.

નિત્યસ્તુ સ્યાદર્શનસ્ય પરાર્થત્વાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ:—(નિત્ય:) શબ્દ નિત્ય (તુ) જ (સ્યાત્) હોષ શકે (દર્શનસ્ય) ઉચ્ચારણ (પરાર્થત્વાત્) બીજાને અર્થબોધ કરાવવા માટે થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ:—આ સૂત્રમાં જે ‘દર્શન’ પદ છે તેનો અર્થ ઉચ્ચારણ થાય છે. **દૃશ્યતે વ્યજ્યતે શબ્દોઽનેન ઇતિ દર્શનમુચ્ચારણમ્** જેનાથી શબ્દ દૃશ્યતે એટલે અભિવ્યક્ત થાય તે દર્શન અને દર્શન એટલે ઉચ્ચારણ.

ઉચ્ચારણ ખીન્નને અર્થ સમજવવા માટે શાય છે. પોતાને અર્થ સમજવા માટે પોતે ઉચ્ચારણ કાઢ પણ કરતું નથી. દવે જે શબ્દ અનિત્ય-ક્ષણિક જ હોય તેો શ્રોતાને અર્થજ્ઞાન થાય ત્યાંસુધી શબ્દ સ્થિર ન રહેવાથી શ્રોતાને ઉચ્ચારણથી જ્ઞાન જ ન થતું જોઈએ. ઉચ્ચારણ એ અર્થ સમજવામાં કારણ છે. કારણ ન હોય તેો કાર્ય પણ ન થાય. **કારણભાવાત્ કાર્યાભાવઃ** એ સાર્વજીક નિયમ છે. **ઉચ્ચરિતમાત્રે હિ વિનષ્ટે શબ્દે ન ચાન્યોડન્યાન્ અર્થ પ્રત્યાયયિતું શક્નુયાત્.** જે શબ્દ સ્થિર રહે તેો જ અર્થનું જ્ઞાન થઈ શકે. જે એમ કહેવામાં આવે કે શબ્દની ધારા ઉત્પન્ન થતી રહેશે અને સાદૃશ્યથી ' આ જોજ શબ્દ છે. ' એવું જ્ઞાન રહેશે અને અર્થનું જ્ઞાન પણ થઈ શકશે તેો આ કથન પણ હીક નથી કારણ કે, ઉચ્ચારણ કરનારને ખીછ વખત ઉચ્ચારણ કરવાની દૃષ્ટા જ નથી તેો પછી સંયોગ વિભાગ રૂપ ઉચ્ચારણ વગર ખીન્ન શબ્દો કંઈ રીતે ઉત્પન્ન થાય. એક શબ્દને માટે જે પ્રયત્ન થયો હોય તે જ પ્રયત્નથી ખીન્ન શબ્દ ઉત્પન્ન થશે એ માનવું બૂઝાભરેલું છે. આ કારણથી એટલે કે ઉચ્ચારણ (પદાર્થ-તાને લીધે શબ્દને સ્થિર અર્થાત્ નિત્ય જ મનવો જોઈએ. ॥ ૧૮ ॥

શબ્દ નિત્ય હોવામાં ખીન્ને હેતુ આપે છે.

સર્વત્ર યોગપદ્યાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થઃ—(સર્વત્ર) એક વખત ગોશબ્દના ઉચ્ચારણથી અધી ગાયોમાં (યોગપદ્યાત્) એકી સાથે સામાન્ય જ્ઞાન થતું હોવાથી.

ભાવાર્થઃ—' ગો ' શબ્દ સાંભળતાં જ આ તે જ ' ગ ' કાર છે કે જે પહેલાં સાંભળ્યો હતો. આવી પ્રતીતિ જેટલા સાંભળનારા હોય છે તે અધાને શાય છે. આ અધાને જ્ઞાત અર્થાત્ જુલેલા દેમ માતી શકાય ? પહેલી વખત જે ' ગ ' કાર સાંભળ્યો હતો તેના જેવા જ આ ' ગ ' કાર છે આવી પ્રતીતિ તેો કારને પણ થતી નથી માટે સર્વત્રી જે પ્રત્યાભિજ્ઞા છે તે જ શબ્દને નિત્ય ઠરાવે છે. ॥ ૧૯ ॥

શબ્દ નિત્ય હોવામાં ત્રીજો હેતુ આપે છે.

સંખ્યા ભાવાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થઃ—(સંખ્યા ભાવાત્) ગોશબ્દ સાથે સંખ્યાનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થઃ—દેવદત્ત કહે છે કે મેં આકવાર ગોશબ્દને ઉચ્ચાર્યો. અહીં એક જ સ્થિર ગોશબ્દનું આઠ વખત ઉચ્ચારણ થવાનું સૂચન થાય છે. ઉચ્ચારણ કરનારને એ ભાવ કદાપિ નથી કે મેં આઠ ગોશબ્દો ઉચ્ચાર્યા. એક જ ગોશબ્દને આઠ વખત ઉચ્ચાર્યો. આમાં એક જ શબ્દની પ્રત્યાભિજ્ઞા થાય છે સાદૃશ્યને લીધે અધાજ જૂલ ખાય છે એ માનવું જોઈએ. વળી એક વખત સ્ફુટ રીતે જુદા જુદા સદૃશ શબ્દો અનુભવ્યા હોય તેો કાઢકને કાળાન્તરમાં સાદૃશ્યને લીધે જમ થવાનો સંભવ છે. ગઈકાલે ઉચ્ચારેલો ' ગો ' શબ્દ અને આજે ઉચ્ચારેલો ' ગો ' શબ્દ એક જ છે, જુદા જુદા નહીં. એક વસ્તુનું એક વખત પ્રત્યક્ષ થયું હોય અને પછી તે વસ્તુ થોડો વખત ન દેખાય એટલે તે નાશજ પામી છે એમ માનવાને કશું જ કારણ નથી, કાળાન્તરે પાછી તે વસ્તુનું પ્રત્યક્ષ થાય છે.

પરદેશમાં ગયેલો માણસ ઘરનાં માણસોને જોતો નથી અને ઘેર આવીને પાછા જુએ છે.

તો શું શૂદ્રજનના પુનર્દર્શન પહેલાં તેઓ વિનષ્ટ થઇ ગયાં હતાં અને આ તેના જેવાં કોઇ બીજાં જ છે એમ કોઈ માને છે ? માટે વસ્તુનું પ્રત્યક્ષ ન થવું એ કંઈ વિનાશનું કારણ નથી. અન્તર્હિતનું પણ પ્રત્યક્ષ થઈ શકતું નથી. માટે સંખ્યાના બળથી પ્રતીત થતી પ્રત્યક્ષિતાના બળથી શૂદ્રને નિત્ય જ માનવો જોઈએ. ॥ ૨૦ ॥

શૂદ્ર નિત્ય હોવામાં યોથો હેતુ આપે છે.

અનપેક્ષત્વાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ:—(અનપેક્ષત્વાત્) અપેક્ષા રહિત હોવાથી.

ભાવાર્થ:—જે કોઈ ઉત્પન્ન થાય છે તે કારણની અપેક્ષા જરૂર રાખે છે. જેમકે ‘ પટ ’ ઉત્પત્તિવાળું દ્રવ્ય છે તો તે સૂતર અને તેના અરુપરચના સંયોગોની અવશ્ય અપેક્ષા રાખે છે. સમવાય અને અસમવાય કારણ વગર કોઈ પણ દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી. ગુણ હોય તો તે પણ પોતાની ઉત્પત્તિમાં કારણની જરૂર અપેક્ષા રાખે છે. અપેક્ષા રાખનારો પદાર્થ અપેક્ષિત કારણનો નાશ થવાથી, કાર્યદ્રવ્ય અથવા પદાર્થ જરૂર નાશ પામે છે. સૂતરના નાશથી અથવા સૂતરના સંયોગોના નાશથી પટરૂપ દ્રવ્ય જરૂર નાશ પામે છે. પણ શૂદ્ર કોઈપણ કારણની અપેક્ષા રાખી ઉત્પન્ન જ થયાં નથી તો પછી શૂદ્ર કાના નાશથી નાશ પામે ? શૂદ્ર તો અનપેક્ષ છે અને એજ કારણથી તે નિત્ય છે. ॥ ૨૧ ॥

શૂદ્ર નિત્ય હોવામાં પાંચમો હેતુ આપે છે.

પ્રત્યાભાવાચ્ચ યોગસ્ય ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (યોગસ્ય) વાયુ આદિ કારણ દ્રવ્યના સંબંધનું પણ (પ્રત્યાભાવાત્) જ્ઞાન થતું ન હોવાથી શૂદ્ર નિત્ય છે.

ભાવાર્થ:—કેટલાક શાસ્ત્રકાગે શૂદ્રનું હિપાદાન કારણ વાયુ છે એમ માને છે. કારણ કે તે વાયુના સંયોગોથી ઉત્પન્ન થાય છે. શાસ્ત્રિકા શિક્ષામાં જણાવે છે કે “ વાયુરાપદ્યતે શબ્દતામ્ ” માટી જેમ ઘસાના રૂપમાં આવે છે તેમ વાયુ શૂદ્રના રૂપમાં આવે છે. આ શકાના ઉત્તરમાં આ સૂત્ર લખાયું છે. શ્રોતરૂપ હિન્દ્રયથી પ્રત્યક્ષ થતા જ્ઞાનનો વિષય શૂદ્ર, વાયુનો વિકાર હોઈ શકે નહિ. જો તે વાયુનો વિકાર હોય તો તેનું શ્રોતરૂપ કદી પણ અદ્ભુત થઈ શકે નહિ. વાયુનું જ્ઞાન કરાવનારી હિન્દ્રય તો ત્વક્ હિન્દ્રય છે. ત્વક્ હિન્દ્રયથી શૂદ્રનું કદી પણ અદ્ભુત થતું હોત તો શૂદ્રને વાયવીય માની શકાત અને પરિણામે શ્રોત્રિન્દ્રયની જરૂર પણ ન રહેત. શૂદ્રમાં વાયુના અવયવો પણ જણાતા નથી માટે વાયુકારણ પણ નથી એટલે શૂદ્ર કારણ વગરનો હોવાથી નિત્ય છે. સદ્કારણવાસિત્યમ્ । ૪-૧-૧-એ વેદેયિકામાં નિત્યનું જે લક્ષણ કરવામાં આવ્યું છે તે પણ શૂદ્રમાં ઘટતું હોવાથી શૂદ્ર નિત્ય છે. ॥ ૨૨ ॥

શૂદ્ર નિત્ય હોવામાં છઠો હેતુ આપે છે.

લિઙ્ગદર્શનાચ્ચ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (લિઙ્ગદર્શનાત્) વેદમંત્રમાં પણ શૂદ્ર નિત્ય હોવાનું જણાવ્યું હોવાથી.

ભાવાર્થ:—મન્ત્ર આ પ્રમાણે છે “વાચાઽવિરૂપનિત્યયા ॥” આ મન્ત્રમાં વેદ-વાણીને માટે નિત્ય વિશેષણ રૂપ આપ્યું છે. તેથી પણ સમજી શકાય છે કે વેદવાણી નિત્ય છે. આ મન્ત્ર શાશ્વર બાબમાં તથા સુત્રત્રિતિમાં લખેલો છે. પ્રથમ યુક્તિથી શબ્દને નિત્ય તરીકે સિદ્ધ કરી પછી શબ્દ પ્રમાણુ પણ આપ્યું છે. આ ઉપર યત્નાવંતા બધા હેતુઓથી શબ્દ નિત્ય છે એ સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે. નિત્ય નિરપેક્ષ હોવાથી વેદનું સ્વતઃ પ્રમાણુ પણ આપો આપ સિદ્ધ થઈ ગયું છે. ॥ ૨૩ ॥

પૂર્વપક્ષ.

વેદાર્થ પ્રત્યાયકતાધિકરણ

ઉત્પત્તૌ વાઽવચનાઃ સ્યુરર્થસ્યાતન્નિમિત્તત્વાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ:—(વા) “વા” શબ્દ પૂર્વપક્ષ '૧' આત્મિન કરવા માટે પ્રયોગ્યો છે. (ઉત્પત્તૌ) પદોના અર્થનું જ્ઞાન થવા પછી પણ (અવચનાઃ) વાક્યાત્મક વેદો અર્થના અભોધક (સ્યુઃ) થવા જોઈએ કારણ કે (અર્થસ્ય) વાક્યવચન્ય જ્ઞાનમાં (અતન્નિમિત્તત્વાત્) પદ અને પદાર્થના નિત્ય સંબંધ નિમિત્ત રૂપે પડતો નથી.

ભાવાર્થ:—જો કે પદ અને પદનો સંબંધ નિત્ય છે પણ વેદવાક્યનો વેદવાક્યાર્થ સાથે કોઈ પણ સંબંધ નથી. પદાર્થ જ કંઈ વાક્યાર્થ નથી તેથી પદાર્થના પદ સાથેના સંબંધથી વાક્યાર્થનો ભોધ થઈ શકે નહિ. અગ્નિહોત્રં જુહુયાન્ સ્વર્ગકામઃ ‘અગ્નિહોત્રનામક યાગથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ કરવી.’ આ વાક્યાર્થને કેવી રીતે સમજવા ? માટે વાક્યનો વાક્યાર્થ સાથે સંબંધ માનો અને એ સંબંધને પુરુષ કલ્પન જ માનવા પડશે અને પુરુષ કલ્પન સંબંધથી વેદ સાપેક્ષ થશે અને તેથી તે સ્વતઃ પ્રમાણુ રહી શકશે નહિ. જો સમ્યન્ધ નહીં માનો તો વેદવાક્યો નિર્રર્થક થઈ જશે. પદાર્થ એ વાક્યાર્થ નથી એનું કારણ એ છે કે પદનો અર્થ સામાન્ય હોય છે અને વાક્યનો અર્થ વિશેષ હોય છે. ગાઃ એ પદનો અર્થ ગાય સામાન્ય છે પણ ગાં દુગ્ધિ તું ગાય દો. આ વાક્યર્થમાં તો કોઈ અમુક જ ગાયનો સંબંધ છે. બધી ગાયોનો નહિ. પદનો પદાર્થ જોડે સમ્યન્ધ નિત્ય અને અપોરુપેય છે, પણ વાક્યનો વાક્યાર્થ જોડે તેવો સંબંધ ન હોવાથી એ સમ્યન્ધને પુરુષ-કલ્પન માનવા પડશે એટલે અનિત્ય અને કૃત્રિમ માનવા પડશે અને એમ માનવા જતાં વેદમાં સ્વતઃ પ્રમાણુ નહીં રહે. જો સમ્યન્ધ ન માનવામાં આવે તો વગર સમ્યન્ધ અર્થ જણાવી શકતાં ન હોવાથી વેદવાક્યો અર્થભોધક થઈ શકશે નહિ. એવા પૂર્વ-પક્ષના અભિપ્રાય છે.

જૈમિનીય ન્યાયમાળામાં પણ લખવામાં આવ્યું છે કે :—

યદ્યપિ વર્ણાનાં નિત્યત્વાત્ એકાર્થોવચ્છેદકસ્ય પદસ્યાપિ વર્ણરૂપતયા નિત્યત્વાદ્ વર્ણપ-દદ્વારા વેદસ્ય કારણભાવેક્ષં નાસ્તિ તથાપિ ‘અગ્નિહોત્રં જુહુયાન્ સ્વર્ગકામઃ’ इत्यादि वाक्यस्य वाक्यार्थे संगतग्रहणमपाक्षतम् ततो नैरपेक्ष्यमाभावान् प्रामाण्यं नास्तीति ॥

અર્થ:—વર્ણુ નિત્ય છે અને એક જ અર્થનો નિર્ણય કરાવનાર પદ પણ વર્ણરૂપ હોવાથી નિત્ય છે તેથી વર્ણુ અને પદરૂપે વેદને કારણની સાપેક્ષતા નથી છતાં અગ્નિહોત્રં જુહુયાન્ સ્વર્ગ-કામઃ આ વાક્યની વાક્યાર્થમાં સંગતિ હોવી એ સાપેક્ષ છે માટે નિરપેક્ષ ન રહેવાથી વેદમાં પ્રમાણુ નહીં રહે એ સ્પષ્ટ થાય છે.

જોએનિ સત્ વૃત્તિમાં પણ લખવામાં આવ્યું છે કે —

અતઃ પદસ્ય પદાર્થે યથાશક્તિસમ્બન્ધઃ પદસમૂહરૂપવાક્યસ્ય વાક્યાર્થે ન શક્તિસમ્બન્ધઃ
કિન્ત્વન્યઃ સ ચ પુરુષકલિન્નઃ ઈતિ કૃત્રિમઃ કથં ધર્મે પ્રમાણમ્ ? ઇતિ પૂર્વપક્ષાભિપ્રાયઃ ।

અર્થઃ—પદનો પદાર્થમાં જોયો સમ્બન્ધ છે તેવો પદસમૂહરૂપ વાક્યનો વાક્યાર્થમાં શક્તિ સમ્બન્ધ નથી. પણ કોઈ બીજો જ સમ્બન્ધ હોયો જોઈએ અને તે પુરુષ કલિપત હોવાથી ધર્મમાં પ્રમાણ કેવી રીતે હોઈ શકે ? જોયો પૂર્વ પક્ષનો અભિપ્રાય છે. વાક્યનો અર્થ સાધેનો સમ્બન્ધ પુરુષ કલિપત માનવામાં આવે તો વેદો કોઈ માણુભોજો જ બનાવ્યા છે એજ ફલિતાર્થ થાય અને મનુષ્ય દોષપાત્ર હોવાથી એનાં વચનો ધર્મમાં પ્રમાણભૂત ન જ માની શકાય. ॥ ૨૪ ॥
સિદ્ધાંત સૂત્ર.

તદ્ભૂતાનાં ક્રિયાર્થેન સમામ્નાયોર્થસ્ય તન્નિમિત્તત્વાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થઃ—(તદ્ભૂતાનામ્) અગ્નિદોષ આદિ અર્થોમાં વાચકત્વરૂપથી વર્તમાન પદોનાં (ક્રિયાર્થેન) ક્રિયાવાચક પદ સાથે (સમામ્નાયઃ) પદને જવામાં આવે છે માટે ક્રિયાવાચક પદધારીત પદસમૂહથી જ વાક્યાર્થ બોધ થાય છે કારણ કે (અર્થસ્ય) વાક્યાર્થજ્ઞાનનું (તન્નિમિત્તત્વાત્) પદાર્થોનું જ્ઞાન કારણ હોવાથી.

ભાવાર્થ—અગ્નિદોષ જુહુયાત્ સ્વર્ગકામઃ આ કેટલું અગ્નિદોષનામક હોમેને સ્વર્ગ ભાવયેત્ અગ્નિદોષ નામક હોમથી સ્વર્ગને પ્રાપ્ત કરવું. આવું વાક્યાર્થનું જ્ઞાન પદાર્થોના જ્ઞાન સિવાય શક્ય નહિ. પદોના શ્રવણે પદાર્થોની સ્મૃતિ થાય છે અને સ્મૃતિમાં આવેલા પદાર્થો આક્રોધ, યોગ્યતા અને સંતોષના બળથી અરરપરસ અન્યય પામી ક્રિયાવિશેષ્યક જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે તેજ વાક્યાર્થ જ્ઞાન કહેવાય છે. લૌકિક ભાષામાં પણ વાક્યોની વાક્યાથોમા શક્તિ જાનવામાં આવતી નથી. પદાર્થો જ અરરપરસ સમ્બન્ધ પામી વાક્યાર્થનું જ્ઞાન કરાવે છે. આ કારણથી પદાર્થો જ વાક્યાર્થના જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે અને પદોની પદાર્થોમાં નિત્ય શક્તિ બળવા જ છે, શક્તિ એજ સમ્બન્ધ કહેવાય છે. માટે વેદવાક્યો નિરર્થક નથી પણ અર્થના બોધ કરવામાં સમર્થ છે. આ તેમ કરવામાં કોઈ પુરુષ આદિની અપેક્ષા કરતાં નથી માટે સ્વતઃ પ્રમાણ છે. કેવળ પદાર્થજ્ઞાનમાં સમ્બન્ધ પ્રતીત થતાં નથી પણ વાક્યાર્થમાં કર્મ-ત્વાદિરૂપ કાળ સત પ્રતીતિ થાય છે. આટલા જ પદાર્થ કરતા વાક્યાર્થમાં વિશેષ છે અને આ સંબંધ ક્રિયાવત્ જ્ઞાનધાનથી આપોઆપ જણાઈ આવે છે માટે વાક્યની વાક્યાર્થમાં શક્તિ માનવામાં આવવાનું નથી. ॥ ૨૫ ॥

આ પણ સિદ્ધાંત સૂત્ર છે

લોકે સંનિયમાત્ પ્રયોગસન્નિકર્ષઃ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થઃ—(લોકે) લૌકિક ભાષામાં પણ (સંનિયમાત્) પ્રયોગ થવાથી વેદમાં (પ્રયોગસન્નિકર્ષઃ) પ્રયાગની ઉપપત્તિ (સ્યાત્) થઈ શકે.

ભાવાર્થ—લૌકિક ભાષામાં પદાર્થને જોઈને પદાર્થ જ્ઞાનપૂર્વક વાક્યનો પ્રયોગ થાય છે. તેજ પ્રયોગ કરવા પણ ગુરુપરંપરાથી જ્ઞાનપૂર્વક વાક્ય પ્રયોગની ઉપપત્તિ થઈ શકે. માટે વેદિક વાક્યો અર્થબોધક છે ॥ ૨૬ ॥

વૈદિક અપૌરુષેયતા-અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષનું સૂત્ર.

વેદાંશ્ચૈકે સન્નિકર્ષ પુરુષાલ્યાઃ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ:—(ચ) વળી (વેદાન્) વેદોને પુરુષનિર્મિત (એકે) કેટલાક માને છે, કારણકે, (પુરુષાલ્યાઃ) પુરુષોના નામોના તેના સાથે (સન્નિકર્ષમ) સંબંધ છે.

ભાવાર્થ:—વૈદિકવિધિ લક્ષણ અર્થ એજ ધર્મ છે, કારણ કે, તે શબ્દોનો અર્થસાથેનો સંબંધ કોઇ પણ પુરુષે કરેલો નથી, અર્થાત્ અમુક શબ્દથી અમુક અર્થ જાણવો આવો સંકેત રૂપ સંબંધ (શક્તિ) કોઇ પુરુષે કર્યો નથી.

આ સંબંધમાં પદનો અને વાક્યનો આશ્રય લઇ વેદની નિત્યતા, અર્થબોધકતા અને સ્વતઃ—પ્રામાણ્ય ઉપર જે આક્ષેપ કરવામાં આવ્યો હતો તેનો પરિહાર કરવામાં આવ્યો છે. હવે બીજી રીતે આક્ષેપ કરે છે:

વેદો પુરુષકૃત છે, અને તે અનાદિ નથી એટલું જ નહિ પણ તે બહુ દૂરના ભૂતકાળના પણ નથી, કારણ કે વેદો સાથે આધુનિક પુરુષોનાં નામ જોડાયાં છે. જેમકે કાંક (વેદ) કાલા-પક (વેદ) પૈપ્પલાદક (વેદ) મોહલ (વેદ). આ પુરુષોને લીધે વેદોની શાખા બંધાયેલી છે. ‘કક’ નામના ઋષિએ જે વેદ બનાવ્યો તેનું નામ કક શાખાનો વેદ. તેજ પ્રમાણે બીજા બધા વેદોમાં સમજવું. પુરુષના સંબંધ વગર વેદની સમાખ્યા-યૌગિકનામ અર્થાત્ શાખા બની શકે નહિ. જે કોઈ કહે કે એ બધા ઋષિઓએ વેદના ઉપર પ્રવચન કર્યું છે, તેથી તે તે ઋષિઓનાં નામ વેદ સાથે જોડાયાં છે તો તેના ઉપર પૂર્વપક્ષ એવા આક્ષેપ કરે છે કે :—

असाधारणं हि विशेषणं भवति । एक एव कर्ता, बहुवोऽपि प्रब्रूयुः । अतोऽस्मर्यमाणोऽपि चोदनायाः कर्ता स्यात्, तस्मान्न प्रमाणं चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति ।

અર્થ:—એ બધા ઋષિઓમાંથી કોઈ એક કર્તા હોઈ શકે અને બીજા પ્રવચન-કર્તા પણ હોઈ શકે, માટે વેદના કર્તાનું સ્મરણ ન હોય તોપણ તેનો કર્તા માનવો જ જોઈએ.

विमतं वेदवाक्यं पौरुषेयम् वाक्यत्वात् कालिदासादिवाक्यवत्

વિવાદ—અસ્ત વેદ વાક્ય પણ પૌરુષેય જ છે, કારણ કે તેમાં પણ વાક્યત્વ છે. જેમાં જેમાં વાક્યત્વ હોય અર્થાત્ જે જે વાક્ય હોય તે બધાં જ પુરુષ-નિર્મિત છે. જેમ રઘુવંશાદિવાક્યો કવિ કાલિદાસે નિર્મિત કર્યાં છે તેમ આ ન્યાયથી વેદવાક્યો પણ પુરુષ નિર્મિત સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૨૭ ॥

પૂર્વપક્ષનું બીજું સૂત્ર.

अनित्य दर्शनाच्च ॥ २८ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (અનિત્યદર્શનાત્) જન્મ અને મરણવાળા મનુષ્યોનું તેમાં જીવન-જ્ઞાન-ત હોવાથી.

ભાવાર્થ:—વેદમાં માણસોનો ઇતિહાસ પણ જોવામાં આવે છે જેમકે વર્ચર: પ્રાચા-

હણિકામયત । કુસુરુવિન્દઃ ઔદાલકિરકામયત । હિરણ્યગર્ભઃ સમવર્તતાગ્રે ઇત્યાદિ ઔદાલકિ એટલે ઉદાલકનો પુત્ર. આ ઉપરથી સમગ્રન્ય છે કે જર્જર, ઔદાલકિ અને હિરણ્યગર્ભ વગેરે પુરુષોનાં પહેલાં વેદો ન હતા. કારણકે આ વેદવાક્યો એ પુરુષોનાં જન્મ પછી જ રચાયાં છે માટે વેદો પૌરુષેય છે અને તેથી અનિત્ય પણ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૨૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્રો.

उक्तं तु शब्दपूर्वत्वम् ॥ २९ ॥

પદાર્થઃ—(તુ) ‘તુ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (શબ્દપૂર્વત્વમ્) શબ્દમાં નિત્યત્વ (ઉક્તમ્) પ્રમાણ દ્વારા સિદ્ધ કરી દીધું છે.

ભાવાર્થઃ—શબ્દ નિત્ય છે અને સંયોગ, વિભાગ આદિથી તે વ્યક્ત થાય છે એ તો આગળ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. શબ્દ નિત્ય થવાથી વેદ પણ નિત્ય સિદ્ધ થઈ ગયો છે, વાચા વિરૂપનિત્યયા એ શ્રુતિ વાક્ય પણ વેદને નિત્ય બતાવે છે.

સૂત્ર ૨૭માં જે પૂર્વપક્ષ કયો છે તેનું સમાધાન કરે છે.

आख्या प्रवचनात् ॥ ३० ॥

પદાર્થઃ—(આખ્યા) કાકક આદિ નામો (પ્રવચનાત્) પ્રવચનને લીધે જ છે.

ભાવાર્થઃ—કહ, કલાપ આદિ નામનો સંબંધ વેદ સાથે જે જોડવામાં આવ્યો છે, તે તો તે ઋષિઓ પ્રવચન કરનારા હોવાથી જ છે. તેઓએ વેદોને કંઈ બનાવ્યા નથી. કર્તા હોય તો જ તેની સાથે નામ જોડાય એવો કશો જ નિયમ નથી. સમાખ્યાનું નિમિત્ત પ્રવચન જ છે. કર્તૃત્વ નહિ. પ્રકર્યેણ વચનમ્=પ્રવચનમ્ કહ આદિ ઋષિઓએ અનન્ય સાધારણ પ્રવચન કયું હતું તેથી જ વેદ સાથે એમનું નામ જોડાયું છે. કાંઈ ઋષિ યધા વેદોનું અધ્યયન ન કરતાં એક જ હતું અધ્યયન અને પ્રવચન કરે તથા તેમાં તે વધારે રકુટ-અર્થ સમજ અને સમગ્રતા શક અને તેને લીધે તેનું નામ તે વેદ સાથે જોડાઈ શકે છે. ॥ ૩૦ ॥

સૂત્ર ૨૮ માંના પૂર્વપક્ષનું સમાધાન સૂત્ર.

परं तु श्रुतिसामान्यमात्रम् ॥ ३१ ॥

પદાર્થઃ—(તુ) જર્જર આદિ જન્મ મરણવાળા માનવીનો સંબંધ બતાવ્યો તે તો (પરમ્) કેવળ (શ્રુતિસામાન્યમાત્રમ્) શ્રવણ સામાન્ય છે.

ભાવાર્થઃ—જર્જર આદિ કદી શબ્દો નથી પણ સામાન્ય યૌગિક શબ્દો છે એટલે એ શબ્દનો વાચ્ય કાર્મ વ્યક્તિવિશેષ નથી. ‘જર્જર’ એનો કેવળ શબ્દનું અનુકરણ જ છે અને તે વાનુષંગિક છે આ તે તો પ્રવાહરૂપે અનાદિ વાયુ છે માટે એમાં અનિત્યત્વનો ગન્ધ પણ નથી. પ્રવાહણિ એટલે પ્રવાહણનો પુત્ર નહિ પણ પ્રવાહ્યતીતિ પ્રવાહણઃ એટલે પુષ્કળ ગતિ. અને ‘હ’ શબ્દનો અર્થ કર્તા થાય છે. માટે પુષ્કળગતિનો કર્તા અશ્વ આશ્રય. ક્ષિત્ર અર્થ વાનુ જ થાય છે. હિરણ્યગર્ભ નો અર્થ પણ હિરણ્યં વૈ જ્યોતિઃ તેજ પદાર્થોનો આધાર પરમાત્મા થાય છે અને તે પણ નિત્ય જ છે તેજ પ્રમાણે ઔદાલકિ આદિ શબ્દ યૌગિક હોવાથી

તેમાં કયાંય પણ અનિત્ય માનવીઓનું વર્ણન અથવા તેમનો ઇતિહાસ નથી. આ કારણથી વેદની અનિત્યતા અને પૌરુષેયતા સિદ્ધ થઈ શકતી નથી.

જોમિનીય ન્યાયમાળામાં લખ્યું છે કે:—

અધ્યયનસમ્પ્રદાયપ્રવર્તકત્વન સમાખ્યા ઉપપદ્યતે । કાલિદાસાદિગ્રન્થેષુ તત્સર્ગાવ-
સાને કર્તાર ઉપલભ્યન્તે । તથા વેદસ્યાપિ પૌરુષેયત્વે તત્કર્તા ઉપલભ્યેત । ન ચોપલભ્યતે !
અતો વાક્યત્વહેતુઃ પ્રાતિકૂલતર્કપરાહતઃ । તસ્માદપૌરુષેયો વદઃ । તથા સતિ પુરુષબુદ્ધિદોષ-
કૃતસ્ય અપ્રમાણમ્બ અનાશક્કનીયત્વાન્ વિધિવાક્યસ્ય ધર્મે પ્રમાણ્યં સુશ્ચિતમ્ ॥

અર્થ:—અધ્યયનસંપ્રદાયના પ્રવર્તકત્વથી સમાખ્યાના ઉદ્દેશ થઈ જાય છે. કાલિદાસ આદિ કવિઓના ગ્રંથમાં તો તે તે સર્ગની સમાપ્તિએ તે તે કથાઓનાં નામ મળે છે. જો વેદ પૌરુષેય હોત તો તેમાં પણ કર્તાના નામના ઉલ્લેખ મળી શકત, પણ એવા ઉલ્લેખ કયાંય પણ મળતો નથી, માટે વિમતં વેદવાક્યમ, પૌરુષેયમ્, વાક્યત્વાત્ આ કારણે જે ‘વાક્યત્વ’ હેતુ આપ્યો છે તે પ્રતિફલ તરફથી હેતુવાત્સલ્ય જતી જાય છે, માટે વેદ અપૌરુષેય સિદ્ધ થાય છે. વેદ અપૌરુષેય હોવાથી તેમાં પુરુષની બુદ્ધિના દોષથી કૃતપન્ન થતું અપ્રમાણ્ય આવી શકતું નથી. આ કારણે વિધિવાક્યનું ધર્મમાં પ્રમાણ્ય છે. જો આજન સુદૃઢ જતી જાય છે. અન્યત્ર પણ વેદની નિત્યતા સિદ્ધ કરવામાં આવી છે જેમકે:—

વેદસ્યાધ્યયનં સર્વં ગુર્વધ્યયનપૂર્વકમ્ ।

વેદાધ્યયનસામાન્યાદધુનાધ્યયનં યથા ॥

સૌક વાર્તિક વાક્યાધિકરણમાં જુઓ.

અર્થ:—સર્વવેદનું અધ્યયન ગુરુના અધ્યયનપૂર્વક છે અર્થાત્ વેદના જેટલા ગુરુઓ થઈ જાય છે તે બધા જ પરંપરારૂપે ગુરુ પાસેથી જ લાવ્યા છે. પ્રામણ્યે પણ વેદ રચ્યા નથી. જેમ આજકાલના વેદના અધ્યયન કરનારા ગુરુઓ પાસેથી લાવે છે, કેટલા વેદનો અનાવતો નથી તેમ પૂર્વકાળમાં પણ હતું એમ સમજવું આથી પણ વેદની અપૌરુષેયતા સ્પષ્ટ થાય છે. ॥ ૩૧ ॥

હવે વેદમાં જણાતા અને કહેવાતા અસંગઢ પ્રકાષો વિષે સમાધાન કરે છે.

સિદ્ધાંત સત્ર.

કૃતે વા વિનિયોગઃ સ્યાત્ કર્મણઃ સમ્બન્ધાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ:—(કર્મણઃ) કર્મપ્રતિપાદક વાક્યનો (સમ્બન્ધાત્) અસ્પર્શસ આકાંક્ષા આદિવાળાં પદોથી સંબંધ જનતો હોવાથી (કૃતે) ગાથો વા સત્રમાસત છત્યાદિ કર્મમાં (વિનિયોગઃ) સ્તુતિદ્વારા વિનિયોગ (સ્યાત્) થાય છે.

ભાવાર્થ:—અસંબંધ જાગત પૂર્વપક્ષ તરફથી એમ કહેવામાં આવે છે કે વેદવાક્યો નિર્થક છે, કારણ કે, તે વાક્યોમાંથી કશો અર્થ નીકળતો નથી. જેમકે:—

જરદ્રવો ગાયતિ મત્તકાનિ—ધરડો જળદ આનંદ જનક વેદમંત્રો ગાય છે.

વનસ્પતયઃ સત્રમાસત—વનસ્પતિઓ સત્ર કરે છે.

સર્પાઃ સત્રમાસતઃ— સર્પો સત્ર કં છે.

ધરડો બળદ કેવી રીતે ગાઇ શકે ? વનસ્પતિઓ અને સર્પો કેવી રીતે સત્ર કરી શકે ? આ વાક્યો યોગ્ય રીતે અસંબંધ પ્રલાપ બતાવે છે, એટલે એકંદરે વેદ આ શ્લોકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે નિર્રથક છે :—

जरद्ववः कम्बलपादुकाभ्यां द्वारि स्थितो गायति भद्रकाणि ।

तं ब्राह्मणी पृच्छति पुत्रकामा राजन्नुमायां लघुनस्य कोऽर्थः ॥

આ શ્લોકમાંથી કશો પણ અર્થ નીકળતો નથી કારણ કે તેમાં અસંબંધ પ્રલાપ છે. વેદ-મંત્રો પણ આવા જ છે.

આ શંકાના સમાધાન માટે આ સૂત્ર લખવામાં આવ્યું છે કે; કર્મપ્રતિપાદક વિધિ-વાક્યમાં જે પદો હોય છે તે આકાંક્ષા, યોગ્યતા અને સંનિધિથી સાર્થક હોય છે. જેમકે **અગ્નિ-હોત્રં હુહુયાત્ સ્વર્ગકામઃ** આ વાક્યમાં જતાવવામાં આવ્યું છે કે હોમકારા ઇષ્ટ પ્રાપ્ત કરો. પછી શંકા થાય છે કે હોમનું સાધન શું ? તો સામ, યુત આદિ દ્રવ્યો સાધન તરીકે બતાવવામાં આવ્યાં છે અને કેવી રીતે હોમ કરવા ? એની ઇતિકર્તવ્યતાની આકાંક્ષામાં એ રીત પણ બતાવવામાં આવે છે. કોઇ પદાર્થ કર્તવ્યથી, કોઇ કરણત્વથી તો કોઇ ઇતિકર્તવ્યતાથી ક્રિયા સાથે સંબંધ પામે છે. આમાં અનર્થ હોવાની શંકા જ રહેતી નથી.

હવે સ્થાં **जरद्ववो गायति** આદિ યોગ્યતા-હીન વાક્યો. તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. એ વાક્યનો તો યાગરૂપ કર્મની સ્તુતિ દ્વારા જ વિનિયોગ છે. વેદમાં કેટલોક ભાગ અર્થવાદ પણ છે. એનો ઉપયોગ વિધ્યર્થની સ્તુતિ અને નિષેધની નિંદામાં હોય છે જેમકે :—

अर्थवादानामपि...स्वार्थप्रतिपादेन च प्रयोजनाभावात् लक्षणया प्रयोजनवदर्थ-पर्यवसानं वक्तव्यम् । મીમાંસા ન્યાયપ્રકાશ.

અર્થવાદો પણ પ્રયોજન-રહિત હોતા નથી, જે કે સ્વાર્થનું પ્રતિપાદન કરવામાં એનું કશું પ્રયોજન હોતું નથી છતાં લક્ષણથી અર્થવાદપ્રતિપાદ અર્થ પ્રયોજનવાળા જ છે. **તે ચ અર્થવાદા દ્વિવિધાઃ, વિધિદોષા નિષેધદોષાશ્ચ ।** અર્થવાદ એ પ્રકારના હોય છે (૧) વિધિશેષ (૨) અને બીજા નિષેધશેષ. આ ઉપરથી એવા લાક્ષણિક અર્થ નીકળે છે કે વિદ્વાનો ન્યારે સંવત્સર સુધી જ્યોતિષ્ટોમ આદિ યાગ કરે છે ત્યારે પણ આદિ તિર્થંગ્યોનિવાળાં પ્રાણીઓ પણ સત્ર કરવા એસી જાય છે. આ વાક્ય નિર્રથક જણાતાં તેમાંથી યજ્ઞની સ્તુતિ ફક્ત થાય છે. પણ-ઓ પણ દુઃખ નાશને માટે યગાદિ કર્મ કરે છે તો વિદ્વાનુ એવાં કર્મ આચરે એમાં આશ્ચર્ય શું ? અહીં પણ ગાય છે કે યજ્ઞ કરે છે એવાં વાક્યાર્થ લેવાનો જ નથી પણ તેમાંથી લક્ષિત થતી જ્યોતિષ્ટોમ જેવા યાગની સ્તુતિ જ **जरद्ववो गायति** રૂપ અર્થવાદમાંથી નીકળે છે.

આ ઉપરથી એવું અનુમાન નીકળે છે કે વૈદિક અર્થવાદોનુ ધીમે ધીમે સમય જતાં લૌકિક ભાષાના કાવ્યમાં અલંકાર રૂપમાં પરિણમ્યા હશે.

આ પ્રમાણે વેદમાં કોઇ અસંબંધ પ્રલાપ જેવું છે જ નહિ માટે વેદ અપૌરુષેય અને સ્વતઃ પ્રમાણુ છે. ॥ ૩૨ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये प्रथमस्य अध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

અથ મીમાંસાદર્શનસ્ય પ્રથમાધ્યાયસ્ય દ્વિતીય પાદઃ પ્રારમ્ભયતે ।

અર્થવાદ-પ્રામાણ્ય-અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષનું પહેલું સત્ર.

આજ્ઞાયસ્ય ક્રિયાર્થત્વાદાનર્થક્યમતદર્થાનાં તસ્માદનિત્યમુચ્યતે ॥ ૧ ॥

પદાર્થઃ—(આજ્ઞાયસ્ય) વેદનું (ક્રિયાર્થત્વાત્) પ્રયોજન ક્રિયા જ હોવાથી (અતદર્થાનામ્) જે ક્રિયાઓધક વાક્યો ન હોય તેનું નિર્ણયકૃત છે (તસ્માત્) માટે અક્રિયા-ઓધક વાક્યો (અનિત્ય) અનિત્ય અર્થાત્ ધર્મના ઓધ કરાવવામાં પ્રમાણરૂપ નથી.

ભાવાર્થઃ—જે વાક્યમાં ક્રિયા જણાતી હોય તે વાક્ય સપ્રયોજન ગણાય છે. સંપૂર્ણ વેદ કર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવા માટે છે. અતઃ જે વાક્ય ક્રિયાઓધક ન હોય અર્થાત્ ક્રિયાર્થક ન હોય તે નિર્ણયક છે. જે પ્રવૃત્તિને કરાવે અર્થાત્ જે વાક્યમાં વિધ્યર્થક ક્રિયાપદ અથવા કૃદન્ત હોય તે જ સત્ય છે અને જે વાક્ય કેવળ વસ્તુ વૃત્તાન્તનું કથન કરતું હોય તે સિદ્ધવાક્ય અથવા જૂનાર્થક વાક્ય કહેવાય છે. એવાં વાક્યો ધર્મઓધક ન હોવાથી એમાં પ્રમાણતા માનવામાં આવતી નથી. ધર્મ એટલે અબ્યુદય જનક પ્રતિગ્નિ અથવા ક્રિયા. જેમકે ‘ વાયુ વૈ ક્ષેપિષ્ઠા દેવતા ’ વાયુ એ વધારે વગવતી અર્થાત્ યજ્ઞવતી દેવતા છે. આ વાક્યમાં વિધ્યર્થક ક્રિયાપદ તેમજ વિધ્યર્થક કૃદન્ત પણ નથી, માટે આ વાક્ય જૂનાર્થનું જ કથન કરનારું થયું અતઃ આ વાક્ય ધર્મમાં પ્રમાણરૂપ ગણી શકાય નહિ. તેજ પ્રમાણ હંસઃ શુચિપદ્ વસુરન્તરિક્ષસદ્ હોતા વેદિપદનિધિરુ-રોણસત્ । નૃષદ્ધરસદૃતસદ્દ્યોમસદ્વજા ગોજા ઋતજા અદ્રિજા ઋતમ્ ।

ઋ. ૪-૪૧-૧૪.

આ મંત્રમાં પણ વિધ્યર્થક ક્રિયાપદ આદિ ન હોવાથી જૂનાર્થવાદ બની જાય છે માટે આ મંત્ર પણ ધર્મમાં પ્રમાણ નથી. જૂનાર્થવાદ વાક્યો અર્થવાદ વાક્યો ગણાય છે. સોડરોદીન્ત આદિ વાક્યોમાં પણ વિધ્યર્થક ક્રિયા જણાવવામાં આવતી નથી માટે એ પણ અર્થવાદ બની જાય છે અને તેને લીધે અપ્રમાણ છે. સોડરોદીન્ત, તસ્માદન્યનાપિ રોદિતવ્યમ્ ૨૬ ૨૭યો માટે બીજાનગે પણ ૨૬નું જ્ઞાનએ આવે વિધિ પણ કદપી શકાય નહિ માટે સિદ્ધાર્થક અથવા જૂનાર્થક બધાં જ વાક્યો અર્થવાદ છે અને તેથી તેનું ધર્મમાં પ્રામાણ્ય હોતું નથી. ॥ ૧ ॥

પૂર્વપક્ષનું બીજું સત્ર :

શાસ્ત્રદૃષ્ટવિરોધાच्च ॥ ૨ ॥

પદાર્થઃ—(ચ) અને (શાસ્ત્રદૃષ્ટવિરોધાच्च) શાસ્ત્ર સાથે અને દૃષ્ટ સાથે અર્થવાદ વાક્યોનો વિરોધ હોવાથી તે અપ્રમાણ છે.

ભાવાર્થઃ—અર્થવાદ વાક્ય શાસ્ત્ર સાથે પોતાનો વિરોધ ખતાવે છે. જેમકે—

સ્તેન મનઃ, મનૂતવાદિની વાક્ । આ બન્ને વાક્ય સિદ્ધાર્થક છે કારણ કે, તેમાં વિધ્યર્થક ક્રિયાપદ નથી માટે અર્થવાદ છે. એ બન્ને વાક્યાર્થનો વિધિ કદપી શકાય નહિ, ૨૭યો કારણ કે,

વિધિના સ્પર્શ વગર એ બંને વાક્યો નિર્ણયક છે. વિધિ આ પ્રમાણે કદાચ શકાય. **સ્તેનં મનઃ કર્તવ્યમ્ વાગ્ અનૃતવાદિની કર્તવ્યા.** । ‘મનને રતેન બનાવવું’ અને વાણીને અસત્ય બનાવવી.’ ‘આ વિધિ’ **નાનૃતં વદેત્**’ એ પ્રત્યક્ષવિધિ સાથે વિરુદ્ધ થઈ જાય છે. સાચું જે બોલવું અને બુદ્ધિ જે બોલવું આવો વિકલ્પનો આશ્રય કરી બંને ને સત્ય ઠરાવી શકાય નહિ. **વાગ્ અનૃતવાદિની કર્તવ્યા,** આ વિધિ તો આનુમાનિક થઈ અને **નાનૃતં વદેત્** એ તો વૈદિક વાક્ય ઉપલબ્ધ હોવાથી પ્રત્યક્ષ છે. પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનમાં એક સરખું બળ હોતું નથી. પ્રત્યક્ષની અપેક્ષાએ અનુમાન નિર્ણયક માટે સમર્થ અને નિર્ણયમાં તુલ્ય બળ ન હોવાથી વિકલ્પ થઈ શકતો નથી. તુલ્ય બલવાળાં વાક્યોના વિરોધમાં જ વિકલ્પ બની શકે છે. માટે **અનૃતવાદિની વાક્કર્તવ્યા** અને **નાનૃતં વદેત્** અહીં શાસ્ત્રનો વિરોધ સ્પષ્ટ છે.

હવે દૃષ્ટ વિરોધનું પણ ઉદાહરણ તપાસો:—**ધૂમ एव अग्नेर्दिवा दृश्ये,** અગ્નિમાંથી ધૂમાડો જ દિવસે દેખાયો. અહીં વાક્યમાં **एव** અત્યય અવધારણાર્થક છે. અને એનાથી એવા અર્થ ફક્ત થાય છે કે દિવસે ધૂમાડો જ દેખાયો પણ અગ્નિ ન દેખાયો. દિવસમાં ધૂમાડો દેખાય અને અગ્નિ ન દેખાય એનો પ્રત્યક્ષ-વિરુદ્ધ છે. દિવસમાં અગ્નિ અને ધૂમાડો બંને જ શકાય છે. આ પ્રમાણે અર્થવાદાત્મક વાક્યો શાસ્ત્ર સાથે અને પ્રત્યક્ષદૃષ્ટ સાથે વિરોધ ધરાવતાં હોવાથી અપ્રમાણ છે. ॥ ૨ ॥

પૂર્વપક્ષનું ત્રીજું સૂત્ર.

તથા ફલાભાવાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ:—(તથા) તે પ્રમાણે (ફલાભાવાત્) નિષ્ફલતા જણાવાથી.

ભાવાર્થ:—ગર્ગત્રિરાત્રાક્ષણમાં એમ લખવામાં આવ્યું છે કે **શોભતેડસ્ય ય एवં વદ** ॥ જે ગર્ગત્રિરાત્રનું જ્ઞાન ધરાવે છે તેનું મુખ શોભે છે. પણ જેનું મુખ ખરાબ હોય છે તેને પણ તેનું જ્ઞાન થયા પછી મુખ કંઈ શોભવા લાગતું નથી. માટે જ્ઞાન થવાથી મુખ શોભે છે એ કથન નિષ્ફલ છે. આવી રીતે ભૂતાર્થવાક્યો=અર્થવાદો નિષ્ફલ બાબતને પણ કહેતાં હોવાથી તે (ભૂતાર્થવાદ=અર્થવાદો) અપ્રમાણ છે. ॥ ૩ ॥

પૂર્વપક્ષનું ચોથું સૂત્ર.

અન્યાનર્થક્યાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ:—(આનર્થક્યાત્) નિર્ણયક હોવાથી. અર્થવાદો અપ્રમાણ છે.

ભાવાર્થ:—**पूर्णाहुत्या सर्वान् कामान् अवाप्नोति । तरति मृत्युं तरति ब्रह्म-हत्यां योऽश्वमेधेन यजते ।** આ વાક્યો જો કેવળ સિદ્ધ અર્થનું પ્રતિપાદન કરતાં હોય તો અનર્થક છે. કારણ કે એનાથી પ્રત્તિરૂપ ક્રોધ ધર્મ થઈ શકતો નથી. જો ફળવિધિ હોય તો બીજાં કર્મો નિર્ણયક થઈ જાય છે. જો પૂર્ણાહુતિથી સર્વ કામની પ્રાપ્તિ થતી હોય તો એકલી પૂર્ણાહુતિ જ કરી લેવી બીજી વિધિ કરવી જ શામાટે ? જો અશ્વમેધથી બધું પુણ્ય મેળવાતું હોય અને પાપને દૂર કરી શકાતું હોય તો બીજાં કર્મ કરવાં સ્પષ્ટ રીતે નકામાં થઈ જાય છે. પણ જ્યારે બીજાં કર્મો પણ કરવાં પડે છે તો પછી પૂર્ણાહુતિથી બધું ફળ મળી જાય છે એ કહેવું નિર્ણયક છે. અર્થવાદો આવી રીતે નિષ્ફળ અને નિર્ણયક બાબતનું કથન કરતાં હોવાથી તે અપ્રમાણ છે. (કેટલીક પ્રતોમાં **આનર્થક્યાત્** એવો પણ પાઠ છે.) ॥ ૪ ॥

પૂર્વપક્ષનું પાંચમું સૂત્ર.

અભાગિપ્રતિષેધાच्च ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અભાગિપ્રતિષેધાત્) અત્યંત અપ્રાપ્તનો નિષેધ કરવાથી.

ભાવાર્થ :—વ્યવહારમાં એવો નિયમ છે કે કોઈ પણ પ્રમાણથી જે અર્થ પ્રાપ્ત થતો હોય તેનો જ નિષેધ થઈ શકે છે. કોઈ પણ પ્રમાણથી જે અર્થ પ્રાપ્ત જ ન હોય તેનો નિષેધ અતી શકે નહિ. વન્યાના પુત્રના વિવાદનો નિષેધ કોઈ પણ કરતું નથી. તે જ રીત શાસ્ત્રમાં પણ છે.

“ નાન્તરિક્ષે ચિન્વીત ” અન્તરિક્ષમાં અગ્નિનું ચયન ન કરવું. આ વાક્ય તદ્દન અપ્રમાણ્ય છે. શું આકાશમાં અગ્નિચયન કોઈપણ પ્રમાણથી અતી શકે છે ? (શું આકાશમાં હોમ થઈ શકે ?) જ્યારે અન્તરિક્ષમાં અગ્નિચયન ॥ કોઈ પણ પ્રમાણથી પ્રાપ્ત જ નથી તો તેનો નિષેધ જ શામાંટે જોઈએ. આ પ્રમાણે અર્થવાદ વાક્યો અન્યન્ત અપ્રાપ્ત અર્થનો નિષેધ કરતાં હોવાથી તે અપ્રમાણ્ય છે. ॥ ૫ ॥

પૂર્વપક્ષનું છઠું સૂત્ર.

અનિત્યસંયોગાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(અનિત્યસંયોગાત્) જન્મ મરણવાળા પુરુષોનાં દતિદાસ બતાવતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અર્થવાદ વેદવાક્યાંત હોવાથી તે પણ વેદ જ છે. સહસ્રશીર્ષા પુરુષઃ સહસ્રાક્ષઃ સહસ્રપાત્ વગેરે વાક્યો સિદ્ધ અર્થનું કથન કરે છે છતાં તે વેદ જ છે. સ ત્વ વેદો વિધિમન્ત્રનામધેયનિષેધાર્થવાદાત્મકઃ (મીમાંસા ન્યાયપ્રકાશ) વિધિ, મંત્ર, નામધેય, નિષેધ, અને અર્થવાદ એમ પાંચ ભાગમાં વેદ વિભક્ત થયેલ છે. આ દૃષ્ટિએ અર્થવાદ પણ વેદ હોવાથી તે પણ નિત્ય છે અને નિત્ય વાક્યમાં જન્મ મરણવાળા પુરુષોનો દતિદાસ ન આવવા જોઈએ. જો વેદમાં દતિદાસ માનવામાં આવે તો તે અનિત્ય થઈ જાય અને ધર્મમાં એનું પ્રમાણ્ય રહે નહિ. અર્થવાદમાં જન્મ મરણવાળા માણુઓનો દતિદાસ છે જે આગળ બતાવવામાં આવ્યું છે. જેમકે :—**વર્ચરઃ પ્રાવાહણિકામયત્** દન્યાદિ. આ પ્રમાણે દતિદાસનું કથન કરતા હોવાથી અર્થવાદ વાક્યો અપ્રમાણ્ય છે. આનું સમાધાન થઈ ગયેલું છે છતાં તેનું આદી કરીથી ઉત્થાન કયું છે તે માત્ર પૂર્વપક્ષને બળવાન બતાવવાના હેતુથી જ છે. ॥ ૬ ॥

હવે સિદ્ધાંતપક્ષ લખવા શરૂ કરે છે.

વિધિના ત્વેકવાક્યત્વાત્ સ્તુત્યર્થેન વિધીનાં સ્યુઃ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ માટે છે.

(વિધીનામ્) વિધેય અર્થોની (સ્તુત્યર્થેન) સ્તુતિ કરતા અર્થવાદોની.

(વિધિના) વિધિ સાથે (ત્વેકવાક્યત્વાત્) એક વાક્યતા હોવાથી.

(સ્યુઃ) સાર્થકતાને પામે છે.

ભાવાર્થ:—અર્થવાદો વિધિસાપેક્ષ હોય છે તેથી વિધિવાક્યો સાથે એનો સંબંધ હોય છે. કેટલાક અર્થવાદો વિધેય અર્થની સ્તુતિ કરી વિધિવાક્ય સાથે સંબંધ પામે છે. વિધ્યથક ક્રિયાપદમાંથી આર્થો ભાવના અને શાબ્દી ભાવના પ્રતીત થાય છે. આર્થો ભાવનાના ત્રણ અંશ હોય છે. જેમકે ‘છિન્ધ્યાત્’ આ વિધ્યર્થક પદ છે. આમાંથી ત્રણ અંશ પ્રતીત થાય છે. (૧) અર્થની સ્તુતિની જરૂર પડે છે. આ સ્તુતિનું સમર્પણ કરીને અર્થવાદો સાર્થક્યને પામે છે. સાધ્વાકાંક્ષા (૨) સાધનાકાંક્ષા (૩) કથંભાવાકાંક્ષા. જેમકે:—(૧) કેન છિન્ધ્યાત્ ? (૨) કિં છિન્ધ્યાત્ ? (૩) કથં છિન્ધ્યાત્ (૧) શાથી કાપે ? (૨) શું કાપે ? અને (૩) કેવી કાપે ? આ ત્રણે આકાંક્ષાની પૂર્તિ આ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે. કુદારેણ છિન્ધ્યાત્, કુદાડાથી કાપે, વૃક્ષં છિન્ધ્યાત્ વૃક્ષને કાપે, ઉદ્યમનનિપાતનરૂપેણ છિન્ધ્યાત્ વૃક્ષ ઉપર કુદાડાના બા કરીને તેને કાપવું. આર્થોભાવના એટલે છેદનક્રિયાને અનુકૂળ એવા પુરુષમાં રહેલો આપાર (વત્) વિશેષ. આ પ્રમાણે વેદનાં વિધ્યર્થક ક્રિયાપદથી પણ ત્રણ આકાંક્ષારૂપી અંશો પ્રતીત થાય છે. વેદને બનાવનાર કોઈ પુરુષ ન હોવાથી ઉત્પન્ન થનારી ક્રિયાના અનુકૂળ આપારને શબ્દમાં જ માનવો પડે છે. માટે તે શાબ્દી ભાવના કહેવાય છે. પુરુષની પ્રતિતિનો અન્વય સાધનારૂપે થાય છે. કરણની અપેક્ષામાં લિઙ્ગાદિ (વિધ્યર્થક ક્રિયાપદ વગેરે)નું શ્રવણ કરણરૂપે અન્વય પામે છે, પણ કેવળ લિઙ્ગાદિના શ્રવણથી પુરુષની પ્રતિતિ થવી સંભવિત ન હોવાથી તેને મદદ કરવા વિધેય

જેમકે:—વાયવ્યં શ્વેતમાલભેત ભૂતિકામઃ આ વિધિવાક્ય છે. આ વાક્ય સાથે ‘વાયુ’ દેવતાની સ્તુતિ કરનાર વાયુવૈ ક્ષેપિષ્ઠા દેવતા ‘વાયુ એ બહુ ક્ષિપ્રગામી દેવતા છે.’ એ અર્થવાદ વાક્ય છે. આ પ્રમાણે વાયુની સ્તુતિ કરી પુરુષને કર્મ કરવામાં પ્રેરે છે, તેથી સ્તુતિદ્વારા અર્થવાદ વાક્ય સાર્થક બન્યું છે. આ પ્રમાણે વિધેય અર્થની સ્તુતિદ્વારા અને નિષેધ અર્થની નિન્દાદ્વારા સિદ્ધાર્થક અર્થવાદો વિધિ સાથે સંબંધ પામીને સાર્થક થાય છે, માટે અર્થવાદો નકામા નથી. આ અર્થવાદથી વાયવ્યં શ્વેતમાલભેત ભૂતિકામઃ આ વિધિવાક્યનો એવો અર્થ થાય છે કે વાયુ માફક બળવાન પશુઓને મેળવનાર માણસ ભૂતિ અર્થાત આબાદિને પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે ઉક્તવાક્યનો સીધો અર્થ એ નીકળે છે કે જે ભૂતિની (આબાદિની) ઇચ્છા કરતો હોય તેણે વાયુ માફક બળવાન પશુને પ્રાપ્ત કરવું. આ પ્રમાણે સિદ્ધઅર્થબોધક અર્થવાદ સંબંધમાં પ્રથમ સૂત્રમાં જે આક્ષેપ કર્યો હતો તેનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં આપવામાં આવ્યો છે. ॥ ૭ ॥

હવે કેટલાક શંકા કરે છે કે અર્થવાદવાક્યો તો વેદમાં પાછળથી ઘુસાડવામાં આવ્યાં છે. વિધિવાક્યોની પેઠે એ વાક્યો સાંપ્રદાયિક અર્થાત નિત્ય નથી. આ શંકાના સમાધાનમાં આ સૂત્ર છે.

તુલ્યં ચ સામ્પ્રદાયિકમ્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ:—(સાંપ્રદાયિકમ્) અર્થવાદો સાંપ્રદાયિક નિત્ય (ચ) પણ (તુલ્યમ્) સમાન છે

ભાવાર્થ:—જેમ વિધિવાક્યો નિત્ય છે તેમ અર્થવાદ વાક્યો પણ નિત્ય છે. વૈદિક સિદ્ધાર્થ બોધક વાક્યોનું અને કાર્યાર્થબોધક વાક્યોનું અનાદિ ગુરુપરંપરાથી અધ્યયન આલ્યા કરે છે. ! સમ્પ્રદાયઃ પ્રયોજનં યેવાં ધર્માર્ણાં, સર્વે ચ તે (ધર્માઃ) વિધિપદાનામ્ અર્થવાદ-પદાનાં ચ તુલ્યાઃ ! વિધિપદોના અને અર્થવાદપદોના ધર્મો સમાન છે. પદોના ધર્મો આ પ્રમાણે છે. અધ્યાયનધ્યાયતે, ગુરુમુખાત્ પ્રતિપત્તિઃ, શિષ્યોપાધ્યાયતા ચ સર્વસ્મિન્

एवंजातीयके तुल्यमाद्रियन्ते । स्मरणं च दृढम् । अतो न प्रमादपाठः (शास्त्र-
भाष्य.) બાણુનું ન બાણુનું. ગુરુમુખેથી જ્ઞાન થવું, હરેક વાક્યમાટે શિષ્ય અને ઉપાધ્યાયની જરૂર
હોવી આ બધા ધર્મો વિધિવાક્યોમાં અને અર્થવાક્યમાં એક સરખી રીતે આદર સાથે મનાય છે.
વિધિવાક્ય સાથે અર્થવાક્યનું સ્મરણ પણ જરાજરા ચાલ્યું આવે છે, માટે અર્થવાદવાક્યનો પાઠ
પ્રમાદ-પાઠ નથી અર્થાત્ પાછળથી મેળવેલો નથી પણ વિધિવાક્યો પેઠે તે વાક્યો પણ નિત્ય
છે. ॥ ૮ ॥

હવે બીજા સૂત્રના આલેખનું સમાધાન કરે છે.

अप्राप्ता चानुपपत्तिः प्रयोगे हि विरोधः स्याच्छब्दार्थ स्त्वप्रयोगभूतस्तस्मादुपपद्येत ॥ ९ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (અનુપપત્તિઃ) શાસ્ત્ર અને દૃષ્ટવિરોધની પણ (અપ્રાપ્તા)
સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી. (હિ) કારણ કે (પ્રયોગે) શબ્દના પ્રયોગમાં (વિરોધઃ) વિરોધ
હોઇ શકે છે. (તુ) પણ (શબ્દાર્થઃ) શબ્દનો અર્થ હોયો તે (અપ્રયોગભૂતઃ) પ્રયોગ
કહેવાય નહિ (તસ્માત્) માટે (ઉપપદ્યેત) સ્તેનં મનઃ આદિ અર્થવાદની પ્રામાણિકતા
સિદ્ધ થઇ શકે છે.

ભાવાર્થ:—અનુત્પાદન કરવું જોઈએ અર્થાત્ અસત્ય બોલવું જોઈએ. આવા અભિપ્રાયથી
જો પ્રયોગ થયો હોય તો નાનુંતં વદેત્ એ શાસ્ત્ર સાથે વિરોધ થાય. પણ અનુત્પાદકની
વાક્યો જોવા અભિપ્રાયથી પ્રયોગ થયો જ નથી એટલે અનુત્પાદક એ અપ્રયોગભૂત કેવળ
શબ્દાર્થ છે, માટે તે વિરોધ કરવામાં પ્રયોગક નથી, અતઃ અમારા મનમાં વિરોધની પ્રાપ્તિ થઇ
શકતી નથી સ્તેનં મનઃ એનો પણ કાંઇ સાથે વિરોધ નથી અને મનને સ્તેન શામાટે કહેવામાં
આવે છે એની પણ સિદ્ધિ થઈ શકે છે, સ્તેન અર્થાત્ ચોર જેમ અદૃશ્ય રહે છે તેમ મન પણ
અદૃશ્ય રહે છે એવા અભિપ્રાયથી એ શબ્દ ઉચ્ચારાયો છે માટે કાંઇ પણ મનનો વિરોધ નથી
અને એ જાને અર્થવાદ પ્રયોજનવાળા હોવાથી શાસ્ત્રમાં કાંઇ પણ મનનો વિરોધ નથી. ॥ ૯ ॥

હવે એક બીજી શંકા કરે છે. વિધિના ત્વેકવાક્યત્વાત્ સ્તુત્યર્થેન વિધીનાં સ્યુઃ
આ સૂત્રમાં અર્થવાદ વિધેયની સ્તુતિ માટે હોય છે એમ જતાવ્યું છે પણ એ તો ઠેકઠાકે ઠેકાણે
અભિચરિત થયેલું જવામાં આવે છે અર્થાત્ કોઈ અર્થવાદ વિધેય કરતાં કોઈ જુદા જ અર્થની
સ્તુતિ કરતા હોય છે. એનો ખુલાસો આ સૂત્રમાં કરે છે.

गुणवादस्तु ॥ १० ॥

પદાર્થ:—(તુ) ‘તુ’ શબ્દ શંકાના નિરાકરણ માટે વપરાયો છે (ગુણવાદઃ) કોઇ ઠેકાણે
અર્થવાદ ગુણવાદ તરીકે હોય છે અર્થાત્ ગૌણની સ્તુતિ કરનાર હોય છે.

ભાવાર્થ:—કોઇક ઠેકાણે અર્થવાદ વિધેયની સ્તુતિ ન કરતાં વિધેય સાથે સંબંધ રાખનાર
કોઇ ભિન્ન અર્થની જ સ્તુતિ કરે છે. આ ॥ સ્તુતિ ગૌણ-સ્તુતિ કહેવાય છે. માટે એ અર્થવાદ
ગુણવાદ થઇ જાય છે. જેમકે વેતસશાખાઽવકામિદ્વાર્ષિં વિકર્ષતિ વેતસની શાખાથી
અગ્નિનું વિકર્ષણ કરે છે (કરવું.) અહીં વેતસ અને અવક વિધેય તરીકે છે, માટે અર્થવાદ
એની જ સ્તુતિ કરવી જોઈએ. પણ તેમ નહીં હોતાં વેતસ જેમાં ઉગે છે એવા પાણીની જ

સ્તુતિ અર્થવાદ કરે છે. જેમકે:—**આપો વૈ શાન્તા:** પાણી શાંત હોય છે. વેતસનું કારણ પાણી છે અને પાણીના ગુણનું કથન કરવાથી **કારણગુણાઃ કાર્યગુણાન્ આરમ્ભન્તે** એ ન્યાય પ્રમાણે વેતસમાં પણ તે ગુણનું (પાણીના ગુણનું) સત્વ પ્રતીત થાય છે. **અભિજનો** હોય વેતસાવકયોઃ, તતસ્તે જાતે। **અભિજનસંસ્તથેન ચાભિજાતસ્તુતો ભવતિ।** યથા, અસ્માકાભિજનો દેવદસોઽસ્માકેષુ સ્તૂયમાનેષુ સ્તુતમાત્માનં મન્યતે। **एषमत्रापि दृष्टव्यम्**

અર્થ:—અહીં જળ રૂપ સંબંધી એ વેતસ અને અવકનો અભિજન છે. કારણ કે તે (વેતસ અને અવક) જળમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. અભિજનની સ્તુતિ કરવાથી અભિજનત પણ સ્તુતિને પામે છે. જેમકે અસ્માક વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલો દેવદત ન્યારે અસ્માકના અભિજનોની સ્તુતિ થાય છે ત્યારે તે પોતાની સ્તુતિ થતી અનુભવે છે. કારણ કે પોતે પણ એ વંશમાં જ ઉત્પન્ન થયો છે. એ પ્રમાણ પ્રકૃતમાં પણ સમજવું. આવી જાતની સ્તુતિ કરનાર અર્થવાદ ગુણવાદ કહેવાય છે અને એ પણ પ્રામાણિક છે ॥ ૧૦ ॥

હવે બીજી શંકા કહે છે. મન સ્તેન નથી. એને સ્તેનની સાથે અભેદ યતાવંતો તથા વાણીમાં અનૃતત્વનું પ્રતિપાદન કરવું એમાં તો અર્થનો ચોક્કસો બાધ છે. જેમ કાષ્ઠ બળદને અશ્વ કહે તેવું ઉપલું કથન (**સ્તેનં મનઃ**) થયું. આ બાધન અર્થનું સમાધાન આ સૂત્રમાં કરે છે.

રૂપાત્ પ્રાયાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ:—(**રૂપાત્**) રૂપથી (**પ્રાયાત્**) પ્રાપ્ત થયું છે.

બાવાર્થ:—સ્તેનગત રૂપને લીધે એમ કહેવાય છે. સ્તેનમાં જેમ પ્રચ્છન્ન સંચાર હોય છે તેમ મનનો સંચાર પણ પ્રચ્છન્ન હોય છે. મન અદૃશ્ય હોવાથી એમાં થતો સંચાર પણ અદૃશ્ય જ હોય છે. આ કારણને લીધે મનનો સ્તેનની સાથે અભેદ યતાવંતો છે માટે ગુણને લીધે થયેલો પ્રયોગ ઔપચારિક છે અને જે **સ્તેનં મનઃ** અર્થવાદ છે તે પણ ગુણવાદ છે. સત્યવાદિની વાણીને પણ કાષ્ઠક કારણથી અનૃતવાદિની કહેવાય છે એ પણ ગુણવાદ છે ॥ ૧૧ ॥ હવે દૃષ્ટવિરોધનું સમાધાન કરે છે.

દૂરભૂયસ્ત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ:—(**દૂરભૂયસ્ત્વાત્**) ધણું દૂર હોવાથી.

બાવાર્થ:—ધૂમ ઇવાગ્નેર્વિવાદદશો આ વાક્યમાં ધૂમ જ દેખાય છે અને અગ્નિ દેખાતો નથી. આમાં પણ વિરોધ જેવું કશું નથી, કારણ કે **સૂર્યો જ્યોતિર્જ્યોતિઃ સૂર્યઃ સ્વાહા**। આ મંત્રદ્વારા પ્રાતઃ હોમ થતો હોય છે ત્યારે યજુ દરથી તો ધૂમ જ દેખાય છે અગ્નિ દેખાતો નથી. તેજ પ્રમાણે **અગ્નિર્જ્યોતિર્જ્યોતિરગ્નિઃ સ્વાહા** આ મંત્રથી સાયંકાળ હોમ થાય છે તે વખતે દરથી અગ્નિની જ્વાળા જ દેખાય છે. અધારાને લીધે ધૂમાડો દેખાતો નથી. **તસ્માદ્ ધૂમ ઇવાગ્નેર્વિવાદદશો નાર્ચિઃ** તથા **તસ્માદર્ચિરેવાગ્નેર્નૈકં દદશો, ન ધૂમઃ** આ બન્ને અર્થવાદથી સર્વ અને અગ્નિના સંનિધાનમાં હોમની સ્તુતિ સિદ્ધ થાય છે. ધૂમાડો અને અગ્નિના અદર્શનને યતાવનાર શબ્દો ગોણુ છે. કેવળ બન્ને વખતે થતા હોમની સ્તુતિ જ છે, માટે એમાં કાષ્ઠપણ જાતનો દૃષ્ટ વિરોધ નથી.

દૃષ્ટવિરોધ નથી એને માટે બીજું ઉદાહરણ આપે છે.

સ્ત્ર્યપરાધાત્ કર્તુશ્ચ પુત્રદર્શનમ્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ:—(સ્ત્ર્યપરાધાત્) સ્ત્રીના અપરાધથી (ચ) અને (કર્તુઃ) પતિભિન્નથી જો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો હોય તો તે (પુત્રદર્શનમ્) પુત્ર ઉત્પાદકનો ગણાય છે. એટલે પુત્રમાં અભિચારજન્યત્વનો સંભવ છે.

ભાવાર્થ:—તત્ પ્રવરે પ્રવિયમાણે દેવા પિતરે इति प्रव्रज्यात् । જ્યારે બ્રાહ્મણોનું વરણ થાય ત્યારે તેમણે દેવા; પિતરઃ એમ બોલવું જોઈએ તેને બદલે બ્રાહ્મણો એમ કહે છે કે ન ચવં વિશ્વઃ બ્રાહ્મણા વયમ્ બ્રાહ્મણા વેતિ અમે બ્રાહ્મણો છીએ કે નથી એ અમે જાણતા નથી. આ તો એકબે દૃષ્ટવિરોધ છે. કારણ કે બ્રાહ્મણત્વનો નો પ્રત્યક્ષથી જ નિર્ણય થયો છે, એમાં સંશય હોવાનું કારણ જ નથી.

આ દૃષ્ટવિરોધના સમાધાનમાં આ સૂત્ર છે. સ્ત્રીની ભૂલથી સ્વકીય પતિભિન્ન કોઈ બીજા પુરુષના સંબંધથી પુત્રજન્મ થયો સંભવિત છે. જો સ્ત્રીથી એવી ભૂલ થઈ હોય તો અભિચારજન્ય બાળક બ્રાહ્મણ કહી શકાય નહિ. કારણ કે જો ઉત્પન્ન કરે તેનો જ તે પુત્ર ગણાય છે. સ્ત્રીના ઋષિસ્વામીના બીજથી પુત્ર ઉત્પન્ન થયો હોય તો જ તે બ્રાહ્મણ ગણાય. પણ સ્ત્રીનું મન અંચલ નહીં થયું હોય એની કશી ખાતરી નથી. તેથી પ્રવરણ મંત્રણ વખતે ઋષિઓ કહે છે કે અમે બ્રાહ્મણ છીએ કે નહિ તે અમે કહી શકતા નથી. ખરી રીતે જેનું બીજ તેનો જ પુત્ર ગણાય. વદમાં પણ લખવામાં આવ્યું છે કે:—

परिषद्यं क्षरणस्य रेक्खो नित्यस्य रायः पतयः स्याम ।

न शेषो अग्ने अन्यजातमस्त्यचेतानस्य मा पथो विदूक्षः

ऋ. ૧-૨-૧-૨.

न शेषो अग्ने अन्यजातमस्ति । शिष इति अपत्यं नाम । इति यास्कः

य एव हि जनयति तस्यैव हि तद्भवति । इति दुर्गाचार्यः

આ નિરુકતના પ્રમાણથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે ઉત્પાદકનો જ પુત્ર ગણાય છે. આથી ઋષિઓએ પોતાના બ્રાહ્મણત્વવિષે સંદેહ બતાવ્યો છે તે સંભવિત છે. છતાં આ કેવળ અર્થવાદ છે અને તે વિધેય અર્થની સ્તુતિ કરે છે. ઋષિઓએ જે પોતાનું અજ્ઞાન બતાવ્યું છે એટલે ગોણું છે. આવા અર્થવાદમાં સાચા બ્રાહ્મણ અને ઋષિઓની સ્તુતિ જ ફક્ત થાય છે. માટે અર્થવાદ અપ્રમાણ નથી. ॥ ૧૩ ॥

૬વે શાસ્ત્રવિરોધનું બીજું ઉદાહરણ આપે છે.

आकालिकेप्सा ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ:—(આકાલિકેપ્સા) તત્કાળ સુખની ઇચ્છા.

ભાવાર્થ:—को हि तद्वेद्य यद्यमुष्मिन् लोकेऽस्ति वा न वा इति विद्वुः अतीकाशान् करोति । આ વાક્યનો એવો અભિપ્રાય છે કે કર્મ કરતી વખતે મર્યાદાતમાં કંઈક થાય છે

અને તેનું કૃણ સુખરૂપ સ્વર્ગ તેા પછીથી મળે છે અથવા જન્માન્તરમાં પણ મળે છે. તાત્કાલિક દુઃખથી જાણાઇને કેટલાક કહે છે કે:—પરજન્મમાં સ્વર્ગ મળશે કે નહિ, એ કાણુ જાણી શકે ? પરજન્મના સ્વર્ગની ઇચ્છાએ અત્યારે દુઃખ વેડવું સારું નથી. જ્યોતિષ્ટોમેન સ્વર્ગકામઃ અર્થાત સ્વર્ગની ઇચ્છા રાખનારે જ્યોતિષ્ટોમ નામક યજ્ઞથી સ્વર્ગ મળાવવું. આમ કહીને પછી અર્થવાદવાક્યથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિમાં સંશય ખતાવવો એ ઠીક નથી. અને તે શાસ્ત્રવિરુદ્ધ છે.

આતો ઉત્તર એ છે કે, હાંમે સમયે પ્રાપ્ત થનાર સ્વર્ગની નિન્દા કરી તાત્કાલિક સુખનો ઉપાય લેવો એ પણ જરૂરી છે. ઉક્ત અર્થવાદમાં પ્રત્યક્ષ કૃણની સ્તુતિ છે અને હાંમે સમયે થનાર કૃણમાં સંશય ખતાવ્યો છે એ માત્ર ગૌણ છે. એટલે ઉક્ત અર્થવાદનો વિધિશાસ્ત્ર સાથે વિરોધ નથી.

સુબોધિની જોઈને સત્ત્વરે ઉક્ત અર્થવાદનો આ પ્રમાણે વિગ્ધપ્રકાશ કર્યો છે.

કો હિ તદ્વેદ યદ્યમુષ્મિન્ લોકેઽસ્તિ વા ન વેતિ દિક્ષવર્તિકાગ્નામ કરોતીતિ જ્યોતિષ્ટોમે પ્રાગ્વંશશાલાયાઃ પરિશ્રમણં વિહિતં પ્રથમમ્ । અમુષ્મિન્ લોકે સ્વર્ગોઽસ્તિ ન વા કો વેદ ? इदानीं धूमस्य मुखादिषु प्रवेशे सद्यो मरणं भविष्यतीति धૂमानर्गमनार्थं चतुर्दिक्षु द्वाराणि करोतीति वाक्याभिप्रायः ॥

અર્થ:—જ્યોતિષ્ટોમમાં પ્રાગ્વંશ શાલામાં પરિશ્રમણુ વિધિન કર્યું છે. તેમાં અર્ધા યાગના અર્ધ હોવાથી અગ્નિજ્વેના મુખમાં અને નાકમાં ધૂમાડો પેરી જાય છે ત્યારે તે યજ્ઞગામને કહે છે કે પરલોકમાં સ્વર્ગ છે કે નહિ કોને ખબર છે પણ અત્યારે ધૂમાડાને હાંમે મરી જઈએ છીએ, એમ કહી ધૂમાડો નીકળી જવાના દાર ખુલ્લા કરી નાંખે છે ॥ ૧૪ ॥

હવે ત્રીજા સૂત્રમાં જે પૂર્વપક્ષ કર્યો છે તેનું સમાધાન કરે છે.

વિદ્યાપ્રશંસા ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ:—(વિદ્યાપ્રશંસા) કેવળ વિદ્યાની પ્રશંસા કરી છે.

ભાવાર્થ:—શોભતે અસ્ય મુલ્કમ્. ગર્ગત્રિરાત્ર પ્લાતાણુમાં જે લખ્યું છે કે આ વિદ્યા જાણનારનું મુખ શોભે છે. એ તો માત્ર વિદ્યાની પ્રશંસા છે. એ વિદ્યા જાણનારનું મુખ સુંદર ન હોય તો સુંદર બની જાય છે એવા અભિપ્રાય ઉપરના વાક્યનો નથી. એવી પ્રશંસાથી કૃણની સ્તુતિ ખતાવી છે. શોભતે ઇવ શિષ્યૈરુદ્ધીક્ષ્યમાણમ્ । કુલે સતતાધ્યયનશ્રવણાન્મેધાવી જાયતે । (શાગરભાષ્ય) વિદ્યાનના મુખ તરફ શિષ્યોનો સમુદાય શ્રદ્ધા—ભરૂં દ્રષ્ટિથી જોતો હોવાથી વિદ્યાન ગુરુનું મુખ જાણે કે શોભે છે. તથા કુળમાં નિરન્તર અધ્યયનનું શ્રવણ થતું હોવાથી બાળક પેધાવી બને છે. આવી રીતે ગૌણતાના અભિપ્રાયથી ઉપરનો અર્થવાદ છે માટે તે પણ ગુણવાદ છે અને તેથી તે પણ વિધિ સાથે વિરોધ ધરાવતો નથી. ॥ ૧૫ ॥

હવે ચોથા સૂત્રમાં જે પૂર્વપક્ષ કર્યો છે તેનું સમાધાન કરે છે.

સર્વત્વમાધિકારિકમ્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ:—(સર્વત્વમ્) સર્વ કામોને પ્રાપ્ત કરે છે એ કહેવું એ તો (આધિકારિકમ્) ઔપચારિક છે.

ભાવાર્થ:—પૂર્ણાદુતિથી બધા કામોની પ્રાપ્તિ થાય છે એ કથન પણ ઔપચારિક છે. પૂર્ણાદુતિ સિવાય બીજા કામોની નિષ્ફળતા એ અર્થવાદ બતાવતો નથી. જેમ ‘ સર્વં અન્ન શુદ્ધં છે’ અહીં સર્વ શબ્દ ધરમાં રહેલા અન્નના અભિપ્રાયથી ઉચ્ચારાયેલો છે તેમ પ્રકૃત કંટુના કળતે ઉદ્દેશીને જ ‘ પૂર્ણાદુતિથી અધું મળે છે ’ એ વાક્ય ઉચ્ચારાયેલું છે. પૂર્ણાદુતિ વગર કંટુનું કળ મળતું નથી માટે પૂર્ણાદુતિના વિધિની સ્તુતિ માટે ઉપરનો અર્થવાદ છે, માટે એ અર્થવાદ પણ વિધિ સાથે વિરોધ ધરાવતો નથી. ॥ ૧૬ ॥

એજ પૂર્વપક્ષના સંબંધમાં બીજી રીતે સમાધાન કરે છે.

फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत् परिमाणतः फलविशेषः स्यात् ॥ १७ ॥

પદાર્થ:—(**फलस्य**) સુખરૂપ સ્વર્ગની (**कर्मनिष्पत्तेः**) કર્મથી નિષ્પાત્ત થતી લેવાથી (**तेषां**) કામોના (**परिमाणतः**) પ્રમાણથી (**फलविशेषः**) કળમાં વધારો ધરાવે (**स्यात्**) થાય છે. (**लोकवत्**) જેમ વ્યવહારમાં.

ભાવાર્થ:—સ્વર્ગ એ સુખ વિશેષનું નામ છે. કર્મના પ્રમાણમા સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. વ્યવહારમાં પણ જ્ઞાતામાં આવે છે કે જે વધારે કામ કરે છે તેને કામના પ્રમાણમાં વધારે રાહ મળે છે અને થોડું કામ કરે છે તેને થોડી રાહ મળે છે. તે જ પ્રમાણે પૂર્ણાદુતિથી અલ્પકાળ સુધી ભોગવાય એવું સુખ મળે છે જ્યાં જ્યોતિષ્ટોમશી વધારે કાળ સુધી ભોગવાય એવું સુખ મળે છે. માટે ‘ પૂર્ણાદુતિથી બધા કામો પ્રાપ્ત થાય છે. ’ અને જ્યોતિષ્ટોમશી સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે, આ અર્થવાદ અને વિધિમાં કળા પણ વિરોધ જણાતો નથી. **ज्योतिष्टोमेन यजेत स्वर्ग-कामः** આ વિધિવાક્ય છે અને **पूर्णाहुतिमुत्तमां जुहोति सर्वमवाप्नोति** આ અર્થવાદ વાક્ય છે ॥ ૧૭ ॥

હવે પાંચમા સૂત્રમાં જે પૂર્વપક્ષ કહે છે તેનું સમાધાન કરે છે.

अन्त्ययोर्यथोक्तम् ॥ १८ ॥

પદાર્થ:—(**अन्त्ययोः**) અમાગિપ્રતિષેધાત્ અને આનિત્ય સંયોગાત્ આ બન્ને સૂત્રમાં કરેલા પૂર્વપક્ષનું સમાધાન (**यथोक्तम्**) આગળ કહેવામાં આવ્યું છે તે જ પ્રમાણે છે.

ભાવાર્થ:—**नान्तरिक्षे चिन्वीत** આ વાક્યને સ્વાર્થમાં ગ્રામાણ્ય ન હોવા છતાં **रुक्ममुपदर्धात्** આનાથી સુવર્ણને વિધેય તરીકે બતાવવામાં આવે છે અને તેથી તેની સ્તુતિ-પરક જ ઉપરનો અર્થવાદ છે. **हिरण्यं निधाय चेतस्यम्** સોનું મૂકીને અગ્નિ ચયન કરવું જોઈએ. અહીં વિધેયની સ્તુતિ માટે અર્થવાદની જરૂર છે. પૃથ્વી અને આકાશમાં ચયન કરે છે આવા અર્થવાદથી પૃથ્વી અને આકાશની નિંદા થાય છે. એટલે ઉપરના અર્થવાદથી પૃથ્વી અને આકાશની નિંદા અને સુવર્ણની સ્તુતિ આમ બન્ને ફલિત થતાં હોય એમ જણાય છે. **असति प्रसङ्गे प्रतिषेधो नित्यानुवादः** (શાબર ભાષ્ય) આકાશમાં અગ્નિ ચયનનો પ્રસંગ જ નથી ૭ ॥ તેનો નિષેધ કરવો એ નિત્ય-અનુવાદને સુચવે છે.

વળી **બર્બરઃ પ્રાવાહણિકામયત** આ અર્થવાદનું સમાધાન તો આગળ કરી આપ્યું જ છે. અર્થાત્ અર્બર એ પ્રવાહણનો પુત્ર હતો અને તેણે ધ્વજા કરી આ જન્મમરણવાળા મનુષ્યનો સંબંધ વેદમાં બતાવ્યો છે એ કહેવું જોઈએ છે. કારણ કે એ બંને શબ્દો યૌગિક છે. અને તેનો અર્થ વાયુ થાય છે એ બતતનું સમાધાન આગળ કરી આપ્યું છે. ॥ ૧૮ ॥

હવે ‘વિધિવન્નિગદાધિકરણ’ શરૂ કરે છે વિધિ જેવા કેટલાક નિગદો હોય છે. ‘નિગદ એટલે કેવળ પાઠ.’ એ નિગદોને વિધિ તરીકે ગણવા કે અર્થવાદ તરીકે? એના સંબંધમાં આ સૂત્ર છે.

પૂર્વપક્ષ

વિધિર્વા સ્યાદપૂર્વત્વાદ્ વાદમાત્રં હ્યનર્થકમ્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થઃ—(વા) અથવા (વિધિઃ) વિધિ (સ્યાત્) હોઈશકે (અપૂર્વત્વાત્) અપૂર્વત્વ હોવાથી અર્થાત્ વિધિમાં સફલતા હોવાથી (હિ) કારણ કે (વાદમાત્રમ્) અર્થવાદ માનવાથી તો (અનર્થકમ્) તે ફલશૂન્ય હોવાથી તે અનર્થક જ થઈ જશે.

ભાવાર્થઃ—‘ઔદુમ્બરો યૂપો ભવતિ’ આ બ્રાહ્મણ ગ્રંથનું નિગદ વાક્ય છે. આ વાક્યમાં વિધ્યર્થક ક્રિયાપદ નથી તેથી તે વિધિવાક્ય જણાતું નથી તથા સ્તુતિ અને નિન્દા પણ એમાં જણાતી ન હોવાથી ઉપરના વાક્યને અર્થવાદ પણ માની શકાય નહિ. આ ઉપરથી સંશય થાય છે કે ઉપરના વાક્યને વિધિવાક્ય માનવું કે સંશય વાક્ય? પૂર્વપક્ષવાદી કહે છે કે એને વિધિવાક્ય જ માનવું જોઈએ. અને એ યૂપમાં ઉદ્બુધરત્વનું વિધાન કરે છે અર્થાત્ યાગમાં ઉદ્બુધરનો યૂપ જોઈએ.’

ઊર્વા ઊદુમ્બરઃ, ઊર્કપશવઃ ઊર્જેવાસ્મા ઊર્જ પશૂનાપ્રોતિ, ઊર્જોડ્વહધ્યૈ, ઇતિ અમૃતશબ્દાભિધેયોડ્યત્યન્તસારમૂતોઽન્નરસ ઊર્ગુચ્યતે। ઉદુમ્બરરૂપયોર્જા યજમાનાર્થમશ્વર્યુઃ પશુરૂપામૂર્જામપ્રોતિ। ઇતિ ઐમનીય ન્યાયમાળા.

આ વાક્યનો ભાવ એ છે કે અશ્વર્યુ ઉદુમ્બર રૂપ ઊર્કથી યજમાનને માટે પશુરૂપ ઊર્કને પ્રાપ્ત કરે છે. અજના અત્યંત સૂક્ષ્મરસને ઊર્ક કહેવામાં આવે છે. એટલે કે ઉદ્બુધરનો યૂપ બનાવવા, પશુને બલવાન બનાવવા અને બલપ્રદતત્ત્વવાળાં અન્નોને પ્રાપ્ત કરવાં. માટે ‘ઔદુમ્બરો યૂપો ભવતિ’ આ નિગદને વિધિતરીકે જ સ્વીકારવું જોઈએ. જો અર્થવાદ માનીએ તો તે ફલબોધક ન હોવાથી તે વાક્ય નિરર્થક જ થઈ જાય. અર્થવાદો સ્વાર્થના પ્રતિપાદક હોતા નથી, તે તો લક્ષણથી સ્તુતિ અથવા નિન્દાનો બોધ કરાવે છે. માટે અર્થવાદ તો ન છૂટકે જ સ્વીકારવો પડે છે. ત્યાંસુધી શક્તિથી કામ સરતું હોય ત્યાંસુધી લક્ષણ માની શકાય નહિ, માટે પૂર્વપક્ષવાદી ઉપરના નિગદને વિધિતરીકે સ્વીકારે છે, અર્થવાદ તરીકે નહિ. ॥ ૧૯ ॥

હવે પૂર્વપક્ષવાદીના મતમાં સિદ્ધાન્તવાદી શંકા કરે છે:—

લોકવદિતિ ચેત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થઃ—(લોકવત્) જેમ લોકભાષામાં વ્યવહાર થાય છે તેમ (ઇતિ ચેત્) બે એવી શંકા કરે તો;

ભાવાર્થ:—લોકવ્યવહારમાં જ્યારે કાઠને ગાય વેચવાની હોય છે ત્યારે તે ગાય પોતાની સ્તુતિની અપેક્ષા રાખે છે. જેમકે ‘ આ ગાય તારે ખરીદવી જોઈએ ’ કારણ કે, આ ગાય ઘણું દુધ આપે છે. અને જ્યારે જ્યારે વિચાર્યું છે ત્યારે ત્યારે વાછડીને જ જન્મ આપે છે. ગાયની આ સ્તુતિ સાંભળી ખરીદનારા ગાયને ખરીદે છે. તે જ પ્રમાણે **ઔદુમ્બરો યૂષો ભવતિ** આ નિગદ વાક્યમાં પણ યૂષની સ્તુતિને માટે ઔદુમ્બરનો પ્રયોગ થયો છે.

હવે પૂર્વપક્ષવાદી સિદ્ધાંતીની આશંકાનો નિરાસ કરે છે.

ન, પૂર્વત્વાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ:—(ન) ઉપરના સૂત્રમાં જે આશંકા કરી છે તે હીક નવા કારણ કે (પૂર્વત્વાદ) પ્રત્યક્ષાદિથી જાણી શકાય એમ હોવાથી.

ભાવાર્થ:—દુધ આદિ પદાર્થો તો જાણેલા હોય છે અર્થાત્ એ તો પ્રત્યક્ષ કરેલા હોય છે. માટે **ત્વયા ગોઃ કેતવ્યા** આ વિધના **બહુક્ષીરાદિ** વાક્યો સ્તુતિપરક સંભવી શકે છે. પણ વેદિક વાક્યમાં ઊર્ક પશુત્વસાધન છે એ કાઠ પ્રત્યક્ષગમ્ય નથી માટે તે સ્તુતિ-પરક માની શકાય નહિ, એટલે **ઔદુમ્બરો યૂષો ભવતિ** આને વિધિ તરીકે માનવું જોઈએ. જે વિધિથી પ્રરોચના ન થઈ શકે તો પ્રત્યક્ષાદિથી અગમ્ય અર્થોની સ્તુતિ કરવાથી પણ પ્રરોચના થઈ શકતી નથી. માટે ઉક્તરથજો અનુજ્ઞાના વિધિવાક્યથી જ પ્રરોચન થઈ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, માટે અર્થવાદ માનવાની કશી જરૂર નથી. ॥ ૨૧ ॥

હવે સિદ્ધાંત કહે છે.

ઉક્તં તુ વાક્યશેષત્વમ્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ:—(તુ) પૂર્વપક્ષના નિરાસ માટે પ્રયોજ્યો છે. (વાક્યશેષત્વમ્ વાક્યનો) શેષ (ઉક્તમ્) કહ્યો છે.

ભાવાર્થ:—અર્થવાદોનો સંગ્રહ વિધિવાક્ય સાથે હોય છે. ઉક્ત સ્થળે સ્પષ્ટ વિધિ નથી, માટે વિધિની કલ્પના કરવી જોઈએ. સ્તુતિ વગર એવા વિધિની કલ્પના પણ થઈ શકતી નથી, **ઔદુમ્બરો યૂષો ભવતિ** એ અર્થવાદ જ છે અને તે સ્તુતિપરક છે. માટે અર્થવાદનું આનર્થક્ય નથી. **ઊર્વા ઉદુમ્બર:** વગેરે વાક્યો ઉદુમ્બરની પ્રશંસાને જ જણાવે છે. ॥ ૨૨ ॥

હવે સિદ્ધાંતમાં યુક્તિ આપે છે.

વિધિશ્ચાનર્થકઃ કચિત્ તસ્માત્ સ્તુતિઃ પ્રતીયેત, તત્સામાન્યા- દિતરેષુ તથાત્વમ્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ:—(કચિત્) કાઠ કે કાણે (વિધિઃ) વિધિની કલ્પના કરવી તે (અનર્થકઃ) અનર્થક બની જાય છે. (તસ્માત્) માટે (સ્તુતિઃ) સ્તુતિની (પ્રતીયેત) પ્રતીતિ થવા યોગ્ય છે. (તત્સામાન્યાત્) તે જ સામાન્યને લઈને (દિતરેષુ) અન્ય અર્થવાદોમાં પણ (તથાત્વમ્) તે પ્રમાણે થવું યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ:—અર્થવાદમાં કોઇક સ્થળે વિધિની કલ્પના કરવી એ અનર્થક હોય છે. જેમકે વાયુ વૈં ક્ષેપિષ્ઠા દેવતા આ વાક્યમાં જે વિધિ કલ્પવામાં આવે તો તે એવી રીતે કલ્પી શકાય કે ‘વાયુને ક્ષિપ્રગામી ગનાવવો જોઈએ’ પણ આ વાત સંભવિત નથી. વાયુમાં ક્ષિપ્રગામિત્વ તો સ્વભાવસિદ્ધ છે. વાયુમાં ક્ષિપ્રગામિત્વ ઉત્પન્ન કરવું એ માનવીય પ્રયત્નને સાધ્ય નથી, માટે એવો વિધિ કલ્પી શકાય નહિ. આ કારણથી વાયુ વૈં ક્ષેપિષ્ઠા દેવતા અહીં વાયુની સ્તુતિ જ છે અને તેથી તે અર્થવાદ દૂર છે. તથા વાયવ્યં શ્વેતમાલમેત એ વિધિનો શેષ અને છે. તે જ પ્રમાણે અન્યત્ર પણ સ્તુતિ માની શકાય છે, વિધિ નહિ. જ્યાં વિધિનો સંભવ ન હોય અને સ્તુતિનો સંભવ હોય ત્યાં જ સ્તુતિ માનવી જોઈએ. ॥ ૨૩ ॥

સિદ્ધાંતમાં બીજી યુક્તિ આપે છે.

પ્રકરણે સંભવન્ અપકર્ષો ન પ્રકલ્પ્યેત વિધ્યાનર્થક્યં હિ તં પ્રતિ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ:—(પ્રકરણે) પ્રકરણ (સંભવન્) સંભવિત થતો (અપકર્ષઃ) અપકર્ષ (ન પ્રકલ્પ્યેત) માની શકાય નહિ. (હિ) કારણ કે (તં પ્રતિ) તેના સંબંધમાં (વિધ્યાનર્થક્યમ્) વિધિનું આનર્થક્ય આવે છે.

ભાવાર્થ:—જે પ્રકરણમાં વિધિની કલ્પના કરવા જતાં પ્રકરણનો જ નાશ થતો હોય ત્યાં પણ વિધિની કલ્પના ન કરવી જોઈએ. તેવું દેકાણે સ્તુતિ માનવી જોઈએ. જેમકે દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં યો વિદગ્ધઃ સ નૈર્ઋતઃ અહીં વિધિ માનવાથી પ્રકરણનો જ નાશ થાય છે. કારણ કે દર્શપૂર્ણમાસમાં નિર્ઋતિ યાગ હોતો નથી. ‘દર્શપૂર્ણમાસે નિર્ઋતિયાગાભાવાત્’ નૈમિનિસત્રગ્રાત્. દર્શપૂર્ણમાસકર્મ પ્રતિ નૈર્ઋતાભાવાત્ વિદગ્ધઃ વિધાનમનર્થકં સ્યાત્, તસ્માત્સ્તુતિરેવ ।’ શાળ્યભાષ્ય. દર્શપૂર્ણમાસ કર્મ પ્રત્યે નૈર્ઋત (યાગ) ન હોવાથી વિદગ્ધનું વિધાન કરવું એ અનર્થક થઈ પડે છે. માટે સ્તુતિ જ માનવી જોઈએ. ॥ ૨૪ ॥

સિદ્ધાંતવાદી ત્રીજી યુક્તિ આપે છે.

વિધૌ વાક્યભેદઃ સ્યાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ:—(વિધૌ) જે વિધિ માનવામાં આવે તો (વાક્યભેદઃ) વાક્યનો ભેદ (સ્યાત્) થાય.

ભાવાર્થ:—ઔદુમ્બરો યુપો ભવતિ આ દેકાણે જે વિધિ માનવામાં આવે તો વાક્યનો ભેદ થાય છે. એક જ વાક્ય સ્તુતિના તાત્પર્યે તથા વિધિના તાત્પર્યે ઉચ્ચારી શકાય નહિ, માટે એ વાક્ય કરવાં જોઈએ. એટલે વાક્યનો ભેદ સ્પષ્ટરૂપે આવી પડે છે અને તે અનિષ્ટ છે. માટે સિદ્ધાંત એ છે કે વિધિવત્ નિગદો સ્તુતિપરક છે, એમ માનવું જોઈએ. શાળ્યભાષ્યમાં પણ લખ્યું છે કે તસ્માત્ વિધિવશિગદાનામાપિ સ્તુતિરેવ કાર્યમર્થવાદાનામ્ હતિ. ॥ ૨૫ ॥

હેતુવન્નિગદધિકરણ.

હવે હેતુવત્ નિગદોનું સમાધાન કરે છે.

હેતુર્વા સ્યાદર્થવત્વોપપત્તિભ્યામ્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ:—(વા) પૂર્વપક્ષને પ્રકટ કરે છે. (હેતુ:) હેતુવત નિગદો હેતુનું જ પ્રતિપાદન કરે છે. (અર્થવત્ત્વોપપત્તિભ્યામ્) વાક્યની સફલતા અને ઉપપત્તિ થતી હોવાથી.

ભાવાર્થ:—ચાતુર્માસ્યે શ્રુતમ્ । શૂર્પેણ જુહોતિ તેન હ્યન્નં ક્રિયતે । જૈમિનિ સૂત્ર-
વૃત્તિ. આ હેતુવત નિગદમાં બીજી વાક્ય તેન હિ અન્નં ક્રિયતે છે. તેનું પ્રામાણ્ય હેતુપ્રતિ-
પાદક હોવાથી માનવું કે સ્તુતિબોધક હોવાથી માનવું કે આ સંશયમાં પૂર્વપક્ષવાદી કહે છે કે
' હિ ' એ હેતુબોધક હોવાથી હેતુવને લીધે જ એનું પ્રમાણ માનવું જોઈએ. પહેલું વાક્ય
શૂર્પેણ જુહોતિ છે. (સુપકાથી હોમવું) કારણ કે તેનાથી અન્ન થાય છે. અર્થાત તેનાથી
અન્ન સાક થાય છે અને પછી અન્નને રાંધવાના ઉપયોગમાં લેવાય છે. આ ઉપરથી ને ક્ષિતિ
થાય છે કે જે જે કાંઈ અન્નસાધક હોય તે તે હોમસાધન છે. દર્શી અને સ્થાલી આદિ પણ
હોમસાધનત્વવિધાયક હોવાને લીધે તે પણ પ્રયોજનવાળાં છે. શૂર્પપદ તો અન્નસાધનમાત્રનું
ઉપલક્ષક હોવાથી તેની પાસે ઉપપત્તિ થઈ શકે છે. પૂર્વપક્ષવાદી આ સૂત્રમાં ઉપરના નિગદ હેતુનું
પ્રતિપાદન હોવું દષ્ટ માને છે. ॥ ૨૬ ॥

સિક્ષાંતવાદીનું કથન.

સ્તુતિસ્તુ શબ્દપૂર્વત્વાદચોદના ચ તસ્ય ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ:—(તુ) પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ માટે છે. (સ્તુતિ:) ઉપર બતાવેલા નિગદમાં
સ્તુતિ છે, હેતુ નથી. (શબ્દપૂર્વત્વાત્) કરણના બોધક શબ્દનો પ્રયાગ હોવાથી. (ચ) અને
(તસ્ય) દર્શી પિઠર આદિની (અચોદના) વિધિ નથી.

ભાવાર્થ:—સિક્ષાંતપક્ષી ઉપરના નિગદને શૂર્પની સ્તુતિ બોધક માને છે. હોમ કરવામાં
સાધનની આકાંક્ષા રહે છે અને શૂર્પ એ હોમસાધન તરીકે પણ બતાવ્યું છે. અન્નને સિક્ક
કરવામાં શૂર્પ પ્રશસ્ત છે એજ ભાવ તેન હિ અન્નં ક્રિયતે વાક્યનો છે. ॥ ૨૭ ॥

સિક્ષાંત ઉપર આક્ષેપ.

વ્યર્થે સ્તુતિરન્યાય્યેતિ ચેત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ:—(વ્યર્થ) જે વ્યર્થ પડે છે તેમાં (સ્તુતિ:) સ્તુતિ હોવી એ (અન્યાય્યા)
અન્યાય્ય છે. (હિતિ ચેત્) જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ:—સ્થાલી આદિ તો અન્નનું સાધન શૂર્પ કરતાં પણ વધારે પ્રકૃષ્ટ છે, માટે
અન્ન કરવાનું પ્રકૃષ્ટ સાધનત્વ તો સ્થાલી આદિમાં છે, શૂર્પમાં નથી. આને લીધે જે ધર્મ જેમાં
ન હોય તે ધર્મથી તેની સ્તુતિ કરવી અન્યાય્ય છે. આક્ષેપ કરનાર ઉપસા નિગદને સ્તુતિપરક
નહીં પણ હેતુપરક માને છે. ॥ ૨૮ ॥

આક્ષેપનું નિરાકરણ.

અર્થસ્તુ વિધિદોષત્વાદ્ યથા લોકે ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ:—(તુ) “ તુ ” શબ્દ પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ માટે છે. (અર્થ) શૂર્પમાં પ્રકૃષ્ટ
સાધનત્વ છે. (વિધિદોષત્વાત્) વિધિનો શેષ હોવાથી. (યથા લોકે) જેવી સોઠા વ્યવહારમાં.

ભાવાર્થ:—વિધેય એ શૂર્પ છે તેનો સ્તાવક અર્થવાદ છે. માટે તેન હિ અણં ક્રિયતે આનાથી વિધેય અર્થની સ્તુતિ લોક્ષ્મ તથા છે. શૂર્પ સ્થાલી આદિની અપેક્ષાએ અન્નને સિદ્ધ કરવામાં બંને પ્રકૃષ્ટ સાધન હોય પણ હળ લાંગલ આદિની અપેક્ષા એ તો પ્રકૃષ્ટ સાધન છે જ. લોકમાં પણ એવી રીત છે. શિવદત્ત કરતાં મોહન નામનો માણસ વધારે બળવાન છે. અહીં પણ બલવત્વ અપેક્ષાકૃત છે. શિવદત્ત કરતાં મોહન વધારે બળવાન બંને હોય પણ સિદ્ધથી વધારે બળવાન નથી એ તો ચોક્કસ છે, છતાં શિવદત્ત કરતાં વધારે બલવત્વ માનવું પડે છે. તેજ પ્રમાણે હળ અને લાંગલ આદિ કરતાં શૂર્પમાં (સૂપકામાં) અન્નસિદ્ધિ માટેનું પ્રકૃષ્ટ સાધનત્વ સ્વીકારવું જ જોઈએ. માટે અવિદ્યમાન કે અવર્તમાન ધર્મને લીધે શૂર્પની સ્તુતિ નથી, પણ વર્તમાન ધર્મને લીધે જ સ્તુતિ છે. ॥ ૫૯ ॥

સિદ્ધાંતમાં યુક્તિ બતાવે છે.

**यदि च हेतुः अवतिष्ठेत निर्देशात्, सामान्यादिति चेत्
अव्यवस्था विधीनां स्यात् ॥ ૩૦ ॥**

પદાર્થ:—(ચ) અને (યદિ) બં (હેતુઃ) હેતુ (અવતિષ્ઠેત) રહે, (નિર્દેશાત્) શૂર્પનો નિર્દેશ હોવાથી. (સામાન્યાત્) સામાન્ય વ્યવસ્થા તો (વિધીનામ્) (વિધિઓની (અવ્યવસ્થા) અવ્યવસ્થા (સ્યાત્) થશે.

ભાવાર્થ:—દુર્બલતાનું ન્યાયથી ઉપલા નિગદન. હેતુવધાને સ્વીકારવામાં આવે તો પૂર્વપક્ષવાદીના મતની સિદ્ધિ થતી નથી. શૂર્પના ચેકડાના જેવા હવાથી શૂર્પનિષ્ઠ હેતુત્વને જ માની શકાય. દર્વીપહર આદિને અત્તાસાદના હેતુ માટે શક્ય નહિ. કારણ કે એને માટે શબ્દ પ્રયોગનો નથી તૃતીયા વિબક્તિથી (શૂર્પપદાત્ તૃતીયા વિબક્તિથી) અનકરણ-સામાન્ય જણાય છે. જો એમ માનવામાં આવે તો સર્વવિધિઓમાં અવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન થાય. તત્ર યાવદુક્તં સ્યાત્ જુહોતિ ઇતિ તાવદેવ અન્નકરણેન જુહોતિ ઇતિ શાખર બાધ્ય. બ્યાં ' જુહોતિ ' શબ્દ સાંભળ્યા કે તના અર્થ ગાવા જ યાવ કે અન્નકરણથી હોમ કરવે આ પ્રમાણે થવાની વિધિનો કશો અર્થ જ રહતો નવા. માટે ઉપરના વાક્યમાં શૂર્પની વિધિ છે. કારણ કે તે તૃતીયાંત પદ છે અને તેન હિ અણં ક્રિયતે આ વાક્યથી વિધેય શૂર્પની સ્તુતિ છે એ જ માનવું યોગ્ય છે માટે હેતુત્વનિગદન કાર્ય પણ સ્તુતિ જ છે. ॥ ૩૦ ॥

હવે મંત્રો અર્થ જણાવવા માટે યજ્ઞમાં ઉપયોગી છે એ બાબત સમજાવે છે.

મન્ત્રલિંગાધિકરણ

मन्त्राणां च प्रयोगसम्बेदात्तस्मारकतया अर्थवत्त्वम् । न तु तदुच्चारणम् अदृष्टार्थम्, दृष्टે संभवति अदृष्टस्य अन्याय्यत्वात् । न च दृष्टस्य प्रकारान्तरेणापि संभवात् मन्त्राङ्गानमनर्थकम् । मन्त्रैरेव स्मर्तव्यमिति नियमविध्याभयणात् ।

પ્રયોગમાં સમવેત અર્થને મંત્ર યાદ કરાવે છે તેથી તે અર્થવાળા હોય પ્રયોજનયુક્ત છે. કેવળ મંત્રોનું ઉચ્ચારણ કરવું અને અર્થ ન જાણવો એથી કશો લાભ નથી, જ્યાં કાષ્ઠ કહે કે ગાંધી અદૃષ્ટ કૃણ મળશે (અર્થાત્ ધર્મની પ્રાપ્તિ થશે) તો તેના ઉત્તરમાં કહેવામાં આવે છે કે જ્યાં દૃષ્ટ કૃણ સંભવી શકવું હોય તો અદૃષ્ટ કૃણ માનવું એ અયોગ્ય છે. દૃષ્ટકૃણ તો મંત્ર

ખોદમા વગર પણ મળી શકે છે, દૃષ્ટ કરવા માટે મંત્રોનું ઉચ્ચારણ નક્કમું છે એમ પણ ન કહી શકાય કારણ કે મંત્રોથી જ અનુષ્ઠાનગત અર્થને વાદ કરવા જોઈએ, એવા નિયમવિધિ પણ છે. માટે મંત્ર સાર્થક છે. મીમાંસા ન્યાયપ્રકાશ.

આ પ્રમાણે મંત્રોનો ઉપયોગ તેની અર્થવત્તામાં છે એમ મીમાંસકો સ્વીકારે છે. હવે આના સંબંધમાં મહર્ષિ જૈમિનિનો શા મત છે તે સત્રદ્વારા આપણે જોઈએ.

તદર્થશાસ્ત્રાત્ ॥ ૩૧ ॥

પૂર્વપક્ષનું સત્ર.

પદાર્થ:—(તદર્થશાસ્ત્રાત્) જે અર્થ મંત્ર કહેવાને સમર્થ હોય છે તે જ અર્થમાં મંત્રને શાસ્ત્ર પ્રયુક્ત કરતું હોવાથી.

ભાવાર્થ:—જે મંત્ર અર્થના અભિધાન દ્વારા પ્રયોગમાં ઉપયોગી હોય તેો **ઉરુ પ્રથા** **ઉરુ પ્રથસ્વ** આ મંત્રથી જ અર્થનું સ્મરણ થઈ શકે છે તેો પછી **પુરોહાશં પ્રથયસિ** એ વચન નિર્રર્થક થઈ પડે છે. જે ઉચ્ચારણ માત્રથી જ મંત્રની પ્રયોજનવત્તા હોય તેો તેનો વિનિયોગ કરવો એ યોગ્ય છે. સાક્ષ: પુરુષ: પરેણ ચેત્રીયતે નૂનમસિભ્યાં ન પદ્યતે **હસિ ગમ્યતે** શાપ્ત્ર ભાષ્ય.

નેત્રવાળા માણસને જે કાંઈ ખીંને માણસ દોરતો હોય તેો એમ માનવું જોઈએ કે તે (જેને દોરવામાં આવે છે) જોઈ શકતો નથી.

તે જ પ્રમાણે સાર્થક મંત્રનો વિનિયોગ ખીંજી વાક્ય શામાટે કરે ? મંત્ર પોતે જ પોતાનો વિનિયોગ જણાવી શકે છે. જ્યારે મંત્રના વિનિયોગ કરનારાં ખીંજી વાક્યો છે, ત્યારે તેો સ્પષ્ટ સમગ્રય છે કે મંત્રનો અર્થ 'વા. એટલે મંત્રો ઉચ્ચારણને માટે જ છે અને તેનું કળ અદૃષ્ટ છે. આ ઉપરથી એજ ફલિત થાય છે કે મંત્રો નિર્રર્થક છે. ॥ ૩૧ ॥

પૂર્વપક્ષનું ખીંજી સત્ર.

વાક્યનિયમાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ:—(વાક્યનિયમાત્) વાક્યમાં નિયમ હોવાથી.

ભાવાર્થ:—મંત્રોમાં પદોનો ક્રમ નિયત હોય છે. અગ્નિર્મુર્દાં વિષઃ કકુદ્ આજ પ્રમાણે બોલાય છે. જે સાર્થક હોય તેો પદોના ક્રમનો નિયમ શામાટે હોવો જોઈએ ? ઉદાહરણ ક્રમ રાખે તેો પણ અર્થ તેો સમજી શકાય છે. **કકુદ્ વિષઃ** આમ બોલે તેો પણ અર્થતો સમજી શકાય. **રાક્ષઃ પુરુષઃ** બોલાય તેો પણ અર્થ સમગ્રય અને **પુરુષઃ રાક્ષઃ** બોલાય તેો પણ અર્થ સમગ્રય, તેો પછી નિયમ શામાટે જોઈએ ? **વિશ્વાનિ દેવ સવિતર્** આ ક્રમથી બોલવામાં આવે તેો જ અર્થ સમગ્રય, અને **દેવ સવિતર્ વિશ્વાનિ** આમ બોલવામાં આવે તેો અર્થ ન સમગ્રય એવું કશું જ નથી. માટે જે અર્થ સમગ્રવત્તો એ જ મંત્રનો ઉપયોગ હોય તેો તેમાં પદસંનિવેશનો નિયમ ન હોવો જોઈએ. છતાં નિયમ છે માટે મંત્રો નિર્રર્થક છે. ॥ ૩૨ ॥

પૂર્વપક્ષનું ત્રીજું સત્ર.

બુદ્ધશાસ્ત્રાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ:—(બુદ્ધશાસ્ત્રાત્) જ્ઞાત વિષયમાં પણ શાસ્ત્રનો આદેશ હોવાથી.

ભાવાર્થ:—આગ્નીધ્રેણ પ્રયોગાદ્ બહિરેવ અગ્નિવિહરણાદિકર્મ મદીયમ્ इति બુદ્ધે જ્ઞાતે અગ્નીદ્ અગ્નીદ્ વિહર બર્હિસ્તુળીહિ इति શાસ્ત્રાત્ પાઠાદ્ જ્ઞાતસ્ય જ્ઞાનં નિષ્પ્રયોજનમિતિ ભાવઃ. જોમાંન સૂત્રગ્રાંતે. આનો ભાવાર્થ એવા છે કે આગ્નીધ્ર નામના ઋત્વિજે જાણ્યું હોય કે આગ્ની વિહરણ-આદિ કર્મ પ્રયોગમયી બહાર જ કરવાનું હોય છે, છતાં તે કર્મને જણાવનાર શાસ્ત્ર-પાઠ કે અગ્નીદ્ અગ્નીદ્ વિહરેત્. આમ જ્ઞાત વસ્તુને જણાવનાર શાસ્ત્રમાં કોઈ અપૂર્વ અર્થ રહેતો નથી માટે મંત્રોનું પ્રયોજન કેવળ ઉચ્ચારણમાં માનવું એ સીકે કે જાણ્યું તેમ જાણે. અગ્નીદ્ અગ્નીદ્ વિહરેત્ એ વાક્યનું ઉચ્ચારણ કરવું જોઈએ.

નનુ પુનર્વચનાત્ સંસ્કારવિશેષો ભવિષ્યતિ । एवम्, अस्मत्पक्षमेवाश्रितोऽसि, वचनमुच्चारणम् तच्च शक्यते । त्वं नार्थप्रत्यायनम् तत् प्रतीते अशक्यम् ।

કરીથી બોલવાથી સંસ્કારવિશેષો થશે, હા, જો એમ હોય તો અમારો પક્ષ જ તમે સ્વીકારી લીધો. વચન એટલે ઉચ્ચારણ. જાણેલા અર્થને જણાવવાને માટે કરીથી ઉચ્ચારણ કરવાની જરૂર નથી. ' આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે મંત્રો ઉચ્ચારણને માટે જ છે. ॥ ૩૩ ॥

પૂર્વપક્ષનું ચોથું સૂત્ર.

अविद्यमानवचनात् ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ:—(અવિદ્યમાનવચનાત્) સસારમાં જે અર્થ ન હોય તેવા અર્થનું વર્ણન મંત્રમાં જણાય છે માટે તે ઉચ્ચારણને માટે જ છે.

ભાવાર્થ:—યજ્ઞમાં એવ અર્થનું પ્રકાશન કરવું જોઈએ કે જે યજ્ઞનું સાધન હોઈ શકે, પણ મંત્ર એવા અર્થ યજ્ઞને ને સસારમાં કયાંય પણ મળી શકતો નથી. જેમકે **ચત્વારિ શૂક્લા ત્રયો અસ્ય પાદા દ્વે શીર્ષે ઇન્દ્ર્યાદિ.** ચાર શીર્ષાંવાળો, ત્રણ પગવાળો, એ માથાવાળો, સાત હાથવાળો વ્રજલ છે. શુ આવા કાષ્ઠ પણ અર્થ સંસારમાં પ્રસિદ્ધ છે ! જા નથી, તે સ્પષ્ટ થાય છે કે મંત્રનો અભિધેય અર્થ કશો જ નથી હા, એવા મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરવું જોઈએ કે જેનાથી યજ્ઞમંત્રથી કે. કે. પૂર્વ અર્થ ઉત્પન્ન થાય. **મા મા હિંસીઃ** આવું વાક્ય દિસા કરતાં કરતાં પણ બોલવામાં આવે છે માટે મંત્રનો અભિધેય અર્થ કશો જ નથી. ॥ ૩૪ ॥

પૂર્વપક્ષનું પાંચમું સૂત્ર.

अचेतनेऽर्थबन्धनात् ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ:—(અચેતને) જડને (અર્થબન્ધનાત્) સંબોધન કરી રક્ષણ આદિ કરવાનું કહેવાથી.

ભાવાર્થ:—‘ **ઓષધે ત્રાયસ્વૈનમ્** ’ હે ઓષધિ, તું આનું રક્ષણ કર. ઓષધિમાં એ સમજશક્તિ જ નથી કે હું આનું રક્ષણ કરું અથવા આને દુઃખ આપું ! તો જોને રક્ષણ કરવા કહેવું એ નિરર્થક છે. માટે મંત્રનો અર્થ વિવક્ષિત નથી. મંત્રો ઉચ્ચારણને માટે જ છે. **શૃણોત પ્રાવાણઃ** ‘ હે પથરો ! તમે સાંભળો ’ આ પણ ઉદાહરણ છે. ॥ ૩૫ ॥

પૂર્વપક્ષનું છંદુ

અર્થવિપ્રતિષેધાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ:—(અર્થવિપ્રતિષેધાત્) અર્થ માં પરસ્પર વિરોધ હોવાથી.

ભાવાર્થ:—અર્થોમાં પણ એક બીજા સાથે વિરોધ જોવામાં આવે છે. અદિતિઘૌરદિ-
તિરન્તરિક્ષમ્ ઇત્યાદિ. આદિ નથી છે અને અદિતિ અન્તરિક્ષ છે. અદિતિ અન્તર છે અને ઘૌ
જડ પદાર્થ છે. એ બન્ને એક માં હોઈ શકે છે ? વળી અદિતિ ઘૌ પણ હોય અને અન્તરિક્ષ
પણ હોય એ કેમ અને ? એક જ દ્રવ્યનો માણુમ, માણુસ પણ હોય, પશુ પણ હોય, પર્વત પણ
હોય અને માસ પણ હોય એ કદાચ નહીં શકે ? માટે મંત્રો અર્થના અભિધાયક નથી. મંત્રો
તો યજ્ઞાદિ અનુષ્ઠાનમાં ઉચ્ચારણને માટે હોય છે એ જ માનવું હીક છે. વળી એક કેકાણે કથ્યું
છે કે રુદ્ર એક જ છે અને આગળ જઈ વળી કહે છે પૃથ્વીમાં રુદ્રો અષ્ટાંગ્યાત્ છે. આવા વિરોધ
અર્થોનું કથું જ પ્રયોજન નથી. ॥ ૩૬ ॥

પૂર્વપક્ષનું સાતમું સૂત્ર.

સ્વાધ્યાયવદવચનાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ:—(સ્વાધ્યાયવત્) સ્વાધ્યાય પેઠે (અવચનાત્) ઉપદેશ=વિધાન ન હોવાથી.

ભાવાર્થ:—સ્વાધ્યાયોઽધ્યેતવ્યઃ સ્વાધ્યાય=વેદ ભણવો જોઈએ. અહીં જેમ અક્ષર-
અદ્યજ્ઞોનો વિધિ છે તેવી રીતે સ્વાધ્યાયાર્થઃ સ્મરેતવ્યઃ આવા કોઈ વિધિ નથી. માટે મંત્રદ્વારા
જ અર્થનું સ્મરણ કરવું જોઈએ આવા નિયમ માનવાની કશી જ જરૂર નથી. આ ઉપરથી પણ
જણાય છે મંત્રો ઉચ્ચારણ માટે છે અર્થ જાણવા માટે નહિ. ॥ ૩૭ ॥

પૂર્વપક્ષનું આઠમું સૂત્ર.

અવિજ્ઞેયાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ:—(અવિજ્ઞેયાત્) કેટલાક વૈદિક પદોનો અર્થ પણ જણાતો નથી.

ભાવાર્થ:—વેદના મત્રમાં એવા ઘણાં યે પદો અને વાક્યો છે કે જેનો કશો જ અર્થ
સમજાતો નથી. જેમકે ‘ અમ્યક્ સા ત હન્દ્રઃ ક્ષણિરસ્મે ’ इत्यादि सृण्वेव जर्भरी
तुर्फरी इति इन्द्रः सोमस्य काणुका । આ વાક્ય કયા અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે એ કશું
જ સમજાતું નથી માટે મંત્રને જો કેવળ ઉચ્ચારણ માટે જ માનવામાં આવે તો એમાં કોઈ
પણ દોષ આવે નહીં. માટે ઉચ્ચારણાર્થક મંત્રો છે.

પૂર્વપક્ષનું નવમું સૂત્ર.

અનિત્યસંયોગાન્મન્ત્રાનર્થક્યમ્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ:—(અનિત્યસંયોગાત્) અનિત્ય અર્થનો વેદમત્રોમાં સંબંધ હોવાથી
(મન્ત્રાનર્થક્યમ્) વેદ મંત્રોની અનર્થકતા છે.

ભાવાર્થ:—વેદમાં અર્નાત્વ અર્થાનું વર્ણન છે. જેમકે: **ફિં તે હૃષ્ણમિત્તી કીકટેષુ ગાવઃ** ગાયો તારા કાકટોમાં શું કરવાની છે ? કાકટ=કાષ્ઠ દેશનું નામ છે.

નેચાશાલં નગરસ, પ્રમંગદો રાજા । ' નૈચાશાખ ' નામનું નગર છે. ' પ્રમંગદ ' નામનો રાજા છે. ઉપર જતાવેલા નામવાળું નગર અને ઉપર જતાવેલા નામવાળો રાજા બંધારે ન હતાં ત્યારે ઉપરના મંત્રો ન હોતા એ સિદ્ધ થાય છે- તો વેદાનું નિત્યત્વ ક્યાં રહ્યું ? માટે વેદના મંત્રો અર્થજ્ઞાન માટે નથી પણ ઉચ્ચારણ માટે છે અર્થાત્ વેદના મંત્રોનો કશો જ અર્થ નથી, આ ઉપરથી જણાય છે કે **તદેતેતસ્તદર્થશાસ્ત્રાદિભિઃ કારણેઃ મન્ત્રાણામ્ અવિ-વક્ષિતવચ્ચનતા ।** તે તે અર્થવાળાં શાસ્ત્રઆદિના કારણે મંત્રમાં વિવક્ષિતવચ્ચનતા નથી. ॥૩૬॥

ઇતિ પૂર્વપક્ષઃ સમાપ્તઃ

સિદ્ધાંતપક્ષ.

અવિશિષ્ટસ્તુ વાક્યાર્થઃ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ: - (તુ) ' તુ ' શબ્દ પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ સૂચવે છે. (**વાક્યાર્થ:**) વૈદિક વાક્યનો અર્થ (**અવિશિષ્ટ:**) લૌકિક વાક્યસમાન છે.

ભાવાર્થ:—લોક-વ્યવહારમાં જેમ પદો અને વાક્યો સાર્થક હોય છે તેમ વેદમાં પ્રયો-ગ્યેલાં પદો અને વાક્યો પણ સાર્થક છે. અર્થાત્ વેદના મંત્રોનો અર્થ વિવક્ષિત છે. અર્થ જણાવવાને માટે જ યજ્ઞમાં મંત્રોનું ઉચ્ચારણ થાય છે. મંત્રોદ્ધારા યજ્ઞોના અંગો અને તેનાં ફળો પ્રકાશિત થાય છે. યજ્ઞ અને યજ્ઞના અંગો બે સમજી જ ન શકાય તથા તેનો ઉદ્દેશ જાણી ન શકાય તો યજ્ઞનું અનુષ્ઠાન જ થઈ શકે નહિ. આ કારણે લીધે મંત્રો યજ્ઞસિદ્ધિને માટે અર્થનું પ્રકાશન કરીને કર્મ ઉપર ઘણું જ ઉપકાર કરે છે. વેદના મંત્રોનો અર્થ યજ્ઞાદિ કર્મ કરતી વખતે અવશ્ય જાણવો જોઈએ એ સિદ્ધાંતપક્ષ છે.

ઉત્તરપક્ષનું સૂત્ર.

ગુણાર્થેન પુનઃ શ્રુતિઃ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ:—(**ગુણાર્થેન**) ગુણ જતાવવા માટે (**પુનઃ**) ફરીથી (**શ્રુતિઃ**) બ્રાહ્મણ આદિ વાક્યનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ:—મત્ર ત્રિંગ દ્વારા જ અર્થ સમજાયો હોય છતાં વચ્ચન દ્વારા ફરીથી તેજ અર્થનું કથન કરવું એમાં અર્થના ગુણનું વર્ણન હોય છે. જેમકે: **' ચતુર્ભિરભિમાવક્તે '** આ પુનર્વચનનું ફળ એ છે કે **ગાયત્રેણ હ્રન્દસા આદિદે** આનાથી આદાનરૂપ અર્થનું જે પ્રકાશન થયું છે તેમાં ચતુષ્ટયરૂપ ગુણની પ્રાપ્તિ કરતી. અર્થાત્ ચાર મંત્રોનું ઉચ્ચારણ કરીને આદાન કરવું. આ પ્રમાણે મંત્રોના સમુચ્ચયનું વિધાન થાય છે. માટે પુનર્વચન નિરર્થક નથી. ॥ ૪૧ ॥

આ પણ ઉત્તરપક્ષનું સૂત્ર છે:—

પરિસંખ્યા ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ:—(પરિસંખ્યા) પરિસંખ્યા નામક વિધિથી ત્યાજ્ય વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે.

ભાવાર્થ:—વેદમાં ત્રણ પ્રકારના વિધિઓ હોય છે. (૧) અપૂર્વ વિધિ. (૨) નિયમ-વિધિ (૩) પરિસંખ્યા-વિધિ.

વિધિરત્યન્તમપ્રાપ્તે નિયમઃ પાક્ષિકે મતિ ।

તત્ર ચાન્યત્ર ચ પ્રાપ્તે પરિસંખ્યેતિ ગીયતે ॥

પ્રાર્થપણ પ્રમાણાન્તર (શબ્દ પ્રમાણ સિવાયના) થી જે અર્થની પ્રાપ્તિ ન થઈ શકે તે અર્થને જે પ્રાપ્ત કરાવે તે ‘ અપૂર્વ વિધિ ’ કહેવાય છે.

જ્યાં જે અથવા વધારે સાધનો હોય તેમાંથી કાર્યને સિદ્ધ કરવા જે કની પ્રાપ્તિ થયા પછી બીજા સાધનોની અપ્રાપ્તિ થાય છે અનેક સાધનોમાંથી કયું સાધન નિયમથી કાર્યની પ્રાપ્તિ કરવા માટે ઉપયોગમાં લેવું તે જ્ઞાતવનાર વિધિ ‘ નિયમવિધિ ’ કહેવાય છે.

જે સાધ્યમાં જે સાધનો એક સાથે પ્રાપ્ત થતાં હોય તેમાં જેકની નિવૃત્તિ કરાવવી અર્થાત્ નિવૃત્તિકર્ત્તક વિધિ કરવી તેનું નામ ‘ પરિસંખ્યા વિધિ ’. ઉદાહરણ:— **યજેત સ્વર્ગકામઃ** આ ‘ અપૂર્વવિધિ ’ કહેવાય છે કારણ કે, યાગ સ્વર્ગ માટે હોય છે તે (શબ્દપ્રમાણ સિવાય) પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી પ્રાપ્ત નથી. ઉદ્યોગવિધિથી જ સમજાય છે કે યાગ સ્વર્ગને માટે છે, માટે તે ‘ અપૂર્વવિધિ ’ કહેવાય છે.

‘ **ઘ્રીહીન્ અવહન્તિ** ’ આ નિયમવિધિનું ઉદાહરણ છે. ત્રીદિને ઈંદ્રાતરાંથી રહિત કરવામાં અનેક સાધનો હોય છે તેમાંથી એક ‘ અવહનનથી ’ જ ઈંદ્રાતરાં રહિત કરવા ‘ આ નિયમવિધિ કહેવાય છે.

જ્યારે કોઈ રોગીને કુળ ખાવાની ઇચ્છા થાય ત્યારે બંધ સમજે છે કે દરદ પ્રમાણે રોગીએ કુળ ખાવાં સારાં નથી જતાં રોગીના સંતોષને ખાતર કહે છે કે જો કુળ ખાવાં હોય તો ‘ મોસંબી ખાવી ’ આ કદાણે બૈરનો અભિપ્રાય મોસંબી ખવાડવામાં તાત્પર્ય નથી પણ બીજાં કુળ ન ખાવા દેતાં તેમાં જ એનું તાત્પર્ય છે.

‘ **પંચ પચ્ચનસ્વા મહ્યાઃ** ’ આ ઉદાહરણ પણ પરિસંખ્યા-વિધિનું ગણાય છે. આમાં પણ ઇતર પ્રાણીઓને ન ખાવામાં તાત્પર્ય છે, પંચનખના વિધાનમાં નહિ.

આ પ્રકારનાં ઘણાં ઉદાહરણો પરિસંખ્યાના હોય છે તેનું જ્ઞાન વેદના અર્થ જાણવાની ઇચ્છા કરનારાએ મેળવવું જોઈએ. ॥ ૪૨ ॥

ઉત્તર પક્ષનું બીજું સૂત્ર.

અર્થવાદો વા ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ:—(વા) અને (અર્થવાદઃ) વિષેયના સ્તાવક અર્થવાદો પણ હોય છે.

ભાવાર્થ:—ઉરુપ્રથા ઉરુપ્રથસ્ય આ વિધિવાક્ય છે અને પુરોહાશં પ્રથયતિ આ પ્રથમવાક્ય સાત જે પ્રથન છે તેની સ્તુતિ કરવા માટે બીજું વાક્ય અર્થવાદ તરીકે વપરાયું છે. અર્થવાદથી સ્તુતિની પ્રતીતિ થાય છે અને સ્તુતિનું પ્રયોજન અનુષ્ઠાતાને ધર્મમાં પ્રવૃત્ત કરાવવાનું હોય છે. ॥ ૪૩ ॥

ઉત્તરપક્ષનું ત્રીજું સૂત્ર.

અવિરુદ્ધં પરમ્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ:—(પરમ્) પરંતુ (અવિરુદ્ધમ્) વિરુદ્ધક્રમનો પાઠ કરવો એ તો અર્થ સ્મરણ કરવા માટે અવિરુદ્ધ છે.

ભાવાર્થ:—ક્રમપાઠનિયમાપૂર્વકરૂપનાત્ જૈમિનિ સૂત્રજીતિ. , ક્રમથી પાઠ કરવામાં અપૂર્વની કલ્પના છે. અર્થસ્મરણ તો બંને રીતે થઈ શકે છે. વાક્યના નિયમને લીધે મંત્રો અનર્થક થતા નથી. ભાષામાં પણ વાક્યનો નિયમ હોય છે. જેમકે પિતાપુત્રૌ, દમ્દ્રાગ્ની ઇત્યાદિ. છતાં પણ એ અર્થવાળાં જ વાક્યો છે. નિરુક્તમાં પણ પ્રયોગના નિયમને લીધે મંત્રોને અનર્થક માનનારાઓને ઉત્તર આપવામાં આવ્યો છે. યથો પત્તન્નિયતવાચોયુક્તયો નિયતાનુપૂર્વ્યા ભવન્તીતિ લૌકિકેષ્વપિ પતદ્ યથેન્દ્રાગ્ની પિતાપુત્રાશિતિ ॥ ૪૪ ॥

૬૯ ઉત્તરપક્ષનું ચોથું સૂત્ર. આમાં બુદ્ધશાસ્ત્રાત્ ॥ ૩૩ ॥ માં સૂત્રનો ઉત્તર છે.

સમ્પ્રેષે કર્મગર્હાનુપલમ્ભઃ સંસ્કારત્વાત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ:—(સમ્પ્રેષે) આજ્ઞાકથનમાં (કર્મગર્હાનુપલમ્ભઃ) કર્તૃસંબંધી દ્વયણ આપવું તે (સંસ્કારત્વાત્) સંસ્કારને ઉત્પન્ન કરતું હોવાથી.

ભાવાર્થ:—મંત્રદ્વારા આગ્નીધ્રને આજ્ઞાકથન કરવામાં આગ્નીધ્રને સંસ્કાર આપવાનો હેતુ છે. પ્રીક્ષણદ્વારા જેમ ત્રીદિનો સંસ્કાર થાય છે તેમ મંત્રદ્વારા સંપ્રેષ કરવાથી આગ્નીધ્ર નામક હોતાનો સંસ્કાર થાય છે. ગુરુ શિષ્યને અને તેના જોત્રને જાણે છે છતાં પણ શિષ્યમાં સંસ્કાર નાખવા માટે શિષ્યે ગુરુને અભિવાદન કરતી વખતે દરશન હું અમુક જોત્રનો અને મારું અમુક નામ છે એમ કહેવું પડે છે. અમુકગોત્રોત્પન્નોડમુકનામાહં ભવન્તમાભિવાદ્યે એમ કહેવું પડે છે શિષ્ટ ચારથી બાળક આદિમાં સંસ્કાર અને સખ્યતા ઉત્પન્ન થાય છે. માટે જાણકારને પણ સંપ્રેષ કરવાથી મંત્રોનું આનર્થક્ય નથી. ॥ ૪૫ ॥

ઉત્તરપક્ષનું પાંચમું સૂત્ર.

અભિધાનેઽર્થવાદઃ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ:—(અભિધાને) અસત્ અર્થના અભિધાનમાં (અર્થવાદઃ) અર્થવાદ હોય છે.

ભાવાર્થ:—આ સૂત્રમાં ‘ અધિચમાનવચનાત ’ અને અંબેતનેઽર્થબંધનાત્ એ બંને સૂત્રના પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર છે.

જે મંત્રમાં અપ્રસિદ્ધ અર્થ બતાવ્યા હોય તે અર્થવાદ છે એમ સમજવું. ચત્ત્વારિ શ્ટક્ર ત્રયાં અસ્ય પાદાઃ દ્વે રીર્ષે સત્ હસ્તાસઃ ત્રિધા વક્ષો વૃષભો રાંરવીતિ । આમાં ગોણુ અર્થનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. અને તેનાથી યજ્ઞની સ્તુતિ કરી છે. ચાર શુંગ બતાવ્યાં છે તે ચાર હોત્રના અભિપ્રાયથી, ત્રણ પાદ કહ્યાં છે તે ત્રણ સત્તનના અભિપ્રાયથી, એ માથાં કહ્યાં છે તે પાત્ની અને યજ્ઞમાનના અભિપ્રાયથી. સાત હાથ કહ્યાં છે તે વેદમાં વપરાતા (૧) ગાયત્રી (૨) ઉજિણુક (૩) અનુષ્ટુપ (૪) બૃહતી, (૫) પંક્તિ, (૬) ત્રિષ્ટુપ (૭) જગતી એ સાત હોદાના અભિપ્રાયથી. ત્રણ કંકાણુ બતાવ્યાં છે એમ કહેવાનાં અભિપ્રાય ત્રણ વેદોમાં બંધાયો છે

એવો છે. માણસમાં એ યજ્ઞરૂપી મહાદેવ પ્રવિષ્ટ થયો છે એનો અભિપ્રાય એ છે કે પણ કરવાનો અધિકાર માણસોને જ છે આ પ્રમાણે ગૌણ અર્થનું એ મંત્રમાં પ્રતિપાદન છે. આનો વિશેષ ખુલાસો શાગર ભાષ્યમાં છે માટે ત્યાં જોઈ લેવું. જડ પદાર્થોને સંબોધન કરીને તેને જે કંઈ કહ્યું છે તે પણ યજ્ઞના સાધનોમાં ચેતનના સાદસ્પત્ને યતાવવા સારૂ છે અને એ પ્રમાણે ઉપપાદન કરી યજ્ઞની મહત્તા વર્ણવી છે. મારે મંત્રા અનર્થક નથી. ॥ ૪૬ ॥

ઉત્તરપક્ષનું છટું સૂત્ર

ગુણાદવિપ્રતિષેધઃ સ્યાત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થઃ—(ગુણાત્) ગૌણ શબ્દનો પ્રયોગ હોવાથી (અવિપ્રતિષેધઃ) અવિપ્રતિષેધ-અવિરુદ્ધ અર્થનું કથન (સ્યાત્) હોઈ શકે.

ભાવાર્થઃ—આ સૂત્રમાં અર્થવિપ્રતિષેધાત્ એ સૂત્રમાં કરેલા પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર છે. અદિતિ ઘોરૂષ છે, અંતરિક્ષરૂષ છે વગેરે જે કંઈ કહ્યું છે ગૌણ અર્થના અભિપ્રાયે છે. જેમ ત્વમેવ માતા ચ પિતા ત્વમેવ આદિ શ્લોકમાં પરમાત્માને માતા, પિતા, અંધુ વગેરે કહેવામાં આવ્યું છે છતાં ગૌણાર્થક હોવાથી વિશેષ નથી તેમ અદિતિઘોઃ આદિ મંત્રમાં પણ વિશેષ નથી. ॥ ૪૭ ॥

ઉત્તરપક્ષનું સાઠમું સૂત્ર.

વિધાવચનમસંયોગાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થઃ—(વિધાવચનમ્) વિધાનું અવચન (અસંયોગાત્) સ્વાભાવિક હોવાથી.

ભાવાર્થઃ—સ્વાખ્યાનું જેવી રીતે વિધાન કયું છે તેવી રીતે તેના અર્થ જાણવાનું વિધાન નથી કયું તેનું કારણ એ છે કે અપ્યયન હ્રમેશાં અર્થવાગ્યું જ હોય છે જે શબ્દ અથવા વાક્યનો અર્થ ન આવડે તેને યાદ રાખવાનો કરો જ અર્થ નથી. યાદ કરવા સાથે અથવા યાદ કરીને તેનો અર્થ જરૂર જાણવો જોઈએ એ તો સર્વત્ર સ્વાભાવિક અર્થ હોય છે. મારે મંત્રા નિર્અર્થક નથી. ॥ ૪૮ ॥

ઉત્તરપક્ષનું આઠમું સૂત્ર

સતઃ પરમવિજ્ઞાનમ્ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થઃ—(સતઃ) વિદ્યમાન અર્થનું (પરમ્) માત્ર (અવિજ્ઞાનમ્) જ્ઞાન નથી થતું એ તો પ્રમાદને લીધે.

ભાવાર્થઃ—આ સૂત્રમાં ‘ અવિજ્ઞેયાત્ ’ એ સૂત્રમાં કરેલા પૂર્વપક્ષનું સમાધાન છે. અમ્યક્, જ્ઞાત, જર્મરી તુર્ફરી વગેરે શબ્દોના અર્થો છે. જે લોકો કહે છે કે એનો કરો અર્થ થતો નથી એ તો એ લોકોનો કેવળ પ્રમાદ છે. નિરુક્ત, વ્યાકરણ વગેરેની સહાયતાથી એનો અર્થ વેદોના ભાષ્યમાં કરેલો છે માટે ત્યાં જોઈ લેવો. આજસ પક્ષપાત ઝાડી દે તો જ મંત્રોનો અર્થ સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે. અમ્યક્ શબ્દનો નિરુક્તમાં આ પ્રમાણે અર્થ કર્યો છે. અમ્યક્-

અમ્યકેતિ વા અમ્યકેતિ વા જેને જોઈ શવ ત્રાસી ઉઠે એવી ઋષિ અર્થાત્ રેપણ શક્તિ. જુઓ નિગમકાંડ. સ્તુળિ નો અર્થ અંકુશ ગાય છે. સ્તુળિરઙ્કુશો ભવતિ સરણાત્ જુઓ નિરુકતો નિગમકાંડ. ઝર્મરી તુર્ફરી હત્યેવમાદીની અશ્વિનો રમિધાનાનિ દ્વિવચનાન્તાનિ લક્ષ્યન્તે જુઓ શાપર ભાષ્ય. ઝર્મરી અને તુર્ફરી એ અશ્વિન દેવોના દ્વિવચનાંત નામો છે. આ ઉપરથી રૂપ સમગ્રય છે કે મંત્રોમાં ક્રાંતિ પણ પદ કે વાક્ય નિરર્થક નથી. જેઓ અર્થ જાણવા વધારે પ્રયત્ન કરશે અને વધારે જ્ઞાન મેળવશે તેને તેનો ઉત્તમ અર્થ મળી રહેશે. ॥ ૪૯ ॥

ઉત્તરપક્ષનું નવમું સૂત્ર.

ઉક્તશ્ચાનિત્યસંયોગઃ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થઃ—(ચ) અને (અનિત્યસંયોગઃ) અનિત્ય અર્થોનું વર્ણન મંત્રોમાં આવે છે એનું સમાધાન તો (ઉક્તઃ) આગળ કહેવામાં આવ્યું છે.

ભાવાર્થઃ—જ-મ મરણવાળા અર્થોનું વર્ણન મંત્રોમાં છે એમ જે કહેવામાં આવે છે તેનું સમાધાન અ. ૧. પા. ૧. સૂત્ર. ૩૧માં કરી દીધું છે, માટે ત્યાં જ જોઈ લેવું. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે મંત્રો બધા સાર્થક છે અને યજ્ઞાદિના પ્રયોગ વખતે અર્થને યાદ કરાવી તે ઉપકારક અને છે. ॥ ૫૦ ॥

હવે સિદ્ધાન્તમાં યુક્તિ આપે છે.

લિङ્ગોપદેશશ્ચ તદર્થત્વાત્ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થઃ—(ચ) અને (લિङ્ગોપદેશઃ) અગ્નિલિંગનો ઉપદેશ (તદર્થત્વાત્) મંત્રના અર્થજ્ઞાનને આધીન હોવાથી.

ભાવાર્થઃ—‘ આગ્નેય્યા આગ્નીધ્ર મુપતિષ્ઠતે ’ આ વિધાનમાં ‘ આગ્નેય્યા ’ એ મંત્રમાં અગ્નિલિંગનો ઉપદેશ છે એનું જ્ઞાન અર્થના જ્ઞાન વગર સંભવી શકે નહિ. અગ્નિઃ દેવતા પ્રતિપાદ્યા અસ્યામ્ ઋચિ ઇતિ આગ્નેયી ઋક્ આવો નહિવાપ્રત્યયનો અર્થ છે. આ મંત્રમાં અગ્નિ દેવતાનું પ્રતિપાદન છે એ જ્ઞાન અર્થના જ્ઞાન વગર કદી પણ સંભવી શકે નહિ. માટે મંત્રોના અર્થનું જાણવું આવશ્યક છે. ॥ ૫૧ ॥

સિદ્ધાન્તમાં બીજી યુક્તિ આપે છે.

ઊહઃ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થઃ—(ઊહઃ) ઊહનો નિષેધ પણ અર્થના જ્ઞાન વગર થઈ શકે નહિ.

ભાવાર્થઃ—જ્યાં જરૂર પડે ત્યાં વચન આદિનો ઊહ કરવા પડે છે. વ્યાકરણ બાણવાના અનેક કારણમાં વેદના મંત્ર સંપાદી ઊહનું જ્ઞાન હોવું એ પણ પ્રયોજન છે. મહાભાષ્યકાર શ્રી પતંજલિ મુનિ લખે છે કે:—

ऊहः खल्वपि, न सर्वैर्लिङ्गैर्न च सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदे मन्त्रा निगदिताः । त चावश्यं यज्ञगतेन पुरुषेण यथावथं विपरिणमयितव्याः ॥

અધ્યાં લિંગોઁ આન અધી વિભક્તિઁઆધી વેદોમાં મંત્રો કલ્યા નથી અને તેથી યજ્ઞમાં ઋત્યવન્તેઁ જ્યાં જરૂર પડે ત્યાં લિંગ અને વચનનાં વિપરિણામ કરવા જોઈએ. આ વિપરિણામ અર્થના જ્ઞાન વગર થઈ શકે નહિ. અમુક સ્થળે જ્યાં અર્થનો આધ જણાય ત્યાં **एनम्** ની જગ્યાએ **एनान्** એવા એક વચનમાંથી બહુવચનનો ઉદ્ધ કરવો પડે છે પણ વતી સાથે પડેલા **‘मातामन्यतामनुपिता’** આ કેદાણે માતરો મન્યન્તામ્ અનુપિતરઃ એવા ઉદ્ધની પ્રાપ્તિ જ્ઞાન છે પણ **‘न माता वर्धते न पिता’** માતા અને પિતા શબ્દનું બહુવચનમાં વિપરિણીત કરવા નહિ. આનુ ઉદ્ધ નિષેધનુ જ્ઞાન જો મંત્રના અર્થનું જ્ઞાન ન હોય તો થઈ શકે નહિ. જો મંત્રા કેવળ અકૃષ્ટર્થક હોય તો ઉદ્ધની પ્રસક્તિ જ નથી તો **न माता वर्धते** છતાં નિષેધની જરૂર જ ક્યાં રહે છે ? માટે મંત્રના જ્ઞાનની જરૂર છે. શબ્દની વૃદ્ધિ એટલે દ્વિવચન અને બહુવચનનો શબ્દ સાથે સંબધ જોડવા તે. **शब्दवृद्धिर्नाम द्विवचनबहुवचनसंयोगः ॥ ५२ ॥**

સિદ્ધાંતમાં ત્રીજી યુક્તિ આપે છે.

विधिशब्दाश्च ॥ ५३ ॥

પદાર્થઃ—(**च**) અને (**विधिशब्दाः**) વિધિશબ્દો પણ કોઈક કેકાણે મંત્રના અર્થના સાધક હોય છે.

ભાવાર્થઃ—અગ્નિહોત્ર પ્રકરણમાં મહોપરથાનમાં લખ્યું છે કેઃ—

अग्ने गृहपते सुगृहपति रहं त्वयेति मंत्रे शतं हिमा इत्यस्ति । तत्र हिमा इत्यस्य व्याख्यानं शतं हिमा इत्याह शतं हेमन्तान् इन्धिषीयेति वावैतदाहेति ।

જૈમિનિ સૂત્રવૃત્તિ.

આ મંત્રમાં **हिमा** એવું લખ્યું તેનું વ્યાખ્યાન સો હેમન્ત ઋતુ સુધી હું પ્રકાશિત રહું આપું અર્થવાદમાં વ્યાખ્યાન કર્યું છે. જો અર્થજ્ઞાનમાં તાત્પર્ય ન હોય તો મંત્રગત અર્થને અર્થવાદે પ્રકાશિત કરવાની શી જરૂર હતી, **एतद् यजुरिममर्थमाहेति यजुरर्थप्रकाशनं व्यर्थमितिभावः** આ પણ જૈમિનિ સૂત્રવૃત્તિનું વાક્ય છે. 'યજુ' આ અર્થને કહે છે આ પ્રમાણે યજુએ અર્થપ્રકાશન કરવું બ્યર્થ થઈ પડે 'જો મંત્રો નિરર્થક હોય તો. માટે મન્ત્રો સાર્થક છે અને એના અર્થો જરૂર જાણવા જોઈએ. જેને અર્થોનું જ્ઞાન નથી હોતું તેમની નિન્દા પણ કરી છે. માટે મન્ત્રો અર્થનો પ્રકાશ કરીને જ ઉપયોગી થાય છે, કેવળ હિચારણ દ્વારા અદૃશ્યક નથી. ॥ ૫૩ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये प्रथमस्य अध्यायस्यः द्वितीय पादः

અથ મીમાંસાદર્શનસ્ય પ્રથમાધ્યાયસ્ય તૃતીયઃ પાદઃ પ્રારભ્યતે ।

સ્મૃતિપ્રામાણ્ય-અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષનું સૂત્ર.

ધર્મસ્ય શબ્દમૂલત્વાત્ અશબ્દમનપેક્ષ્યં સ્યાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થઃ—(ધર્મસ્ય) ધર્મનું (શબ્દમૂલત્વાત્) મૂળ શબ્દ એટલે વેદ હોવાથી (અશબ્દમ્) જેને વેદનો આધાર ન હોય એવી બાબત ધર્મમાં (અનપેક્ષ્યમ્) અનાદરણીય, અર્થાત્ અગ્રાહ્ય (સ્યાત્) થાય.

ભાવાર્થઃ—વિધિ, અર્થવાદ અને મન્ત્રો ધર્મનું પ્રતિપાદન કરવામાં પ્રમાણ છે એનો નિઃસંશય બીજા પાદમાં કરી દીધો છે. પણ સ્મૃતિ અને શિષ્ટાચારને ધર્મમાં પ્રમાણ તરીકે ગણવાં કે નહિ ? **ગુરુરનુગન્તવ્યઃ, તદ્વાગં લખનિતવ્યમ્, પ્રથા પ્રવર્તયિતવ્યા,** ગુરુની આજ્ઞા માનવાં, સોદિતા કલ્યાણ માટે તળાવ ખોદાવવાં, દેરાને પાણી પીવા હવાડા બંધાવવા વગેરે સ્મૃતિ વાક્યો છે, આને વેદની માફક જ પ્રમાણભૂત માનવાં કે નહિ ? અને તે પાર્મિક કાર્ય ગણવાં કે નહિ ? આના સર્વધર્મો પૂર્વપક્ષવાદી કહે છે કે ધર્મનું મૂળ વેદ છે, માટે જે વેદમાં એનું વિધાન હોય તે તેને માનવાં, જે વેદનો એને આધાર ન મળતો હોય તે ન માનવાં. એટલે કે સ્મૃતિ જે વેદમુગ્ધક હોય તે પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારવી, પણ જે વાત વેદમાં છે, તે જ વાત જે સ્મૃતિમાં કરી હોય તે વેદથી જ તે સમન્વય છે પછી સ્મૃતિને માનવાની જરૂર ક્યાં ઉભી થાય છે ? સ્મૃતિકારો વેદમાંથી અનુભવ કરીને સ્મૃતિઓ લખે છે, વગર અનુભવે સ્મૃતિ થઈ શકતી નથી માટે અનુભવને પ્રમાણ માનવું, સ્મૃતિને પ્રમાણ માનવાની કરી જરૂર નથી, અર્થાત્ વેદ જ ધર્મમાં પ્રમાણ છે, સ્મૃતિઓ નહિ એ પૂર્વપક્ષનો અભિપ્રાય છે. કેવલપૌરુષવાક્યપ્રતિપાદ્યમ્ અશબ્દમ્ અવેદમૂલમ્ અનપેક્ષ્યમ્ અનાદરણીયં સ્યાત્. ઇતિ જૈમિનિ સૂત્ર વ્રતઃ સ્મૃતિવાક્યં ન ધર્મે પ્રમાણમ્, પૌરુષેયવાક્યત્વે સતિ મૂલ પ્રમાણ-રહિતત્વાત્, વિપ્રલમ્ભકવાક્યવત્ । ઇતિ જૈમિનીય ન્યાયામાજા-સ્મૃતિનાં વાક્યો ધર્મમાં પ્રમાણ તરીકે ગણાતાં નથી. કારણ કે, એના બનાવનારા કેવળ પુરુષો જ હોવાથી તે પ્રમાણ રહિત છે, જેમ ધૂત લોકાનાં વાક્યો મૂળ વગરનાં હોવાથી અપ્રમાણ ગણાય છે તેમ. આ ન્યાય પણ સ્મૃતિઓને અપ્રમાણિત કરવા વપરાય છે. ॥ ૧ ॥

હવે ઉત્તરપક્ષ સિદ્ધાંત રૂપે પ્રતિપાદિત કરે છે.

અપિ વા કર્તૃસામાન્યાત્ પ્રમાણમનુમાનં સ્યાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થઃ—(અપિ વા) આ શબ્દો પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સચવે છે. (કર્તૃસામાન્યાત્) સમાન કર્તા હોવાથી (અનુમાનમ્) સ્મૃતિ (પ્રમાણમ્) પ્રમાણ (સ્યાત્) હોઈ શકે.

ભાવાર્થઃ—જે વાક્યસંદર્ભને વેદનો આધાર મળતો હોય એવા વાક્યસંદર્ભને (સ્મૃતિને) પ્રમાણ માનવો જોઈએ. સ્મૃતિઓ ઋષિઓએ બનાવી છે અને વેદના સૂક્ષ્મ અર્થને તેમાં વધારે વિસ્તારપૂર્વક સમન્વયો હોય છે. વેદથી સંપૂર્ણ અર્થ ન સમજી શકનારાઓને તથા વેદ ન સમજી શકનારાઓને ધર્મ સમન્વયવો એ હેતુ સ્મૃતિઓમાં સમાયો હોય છે. વૈદિકધર્મનું અનુ-

જ્ઞાન કરનારા ઋષિઓ સ્મૃતિઓના બનાવનાર છે એટલે ધર્મનુષ્ઠાન અને સ્મૃતિ આ બન્નેના કૃતઓ સમાન છે. જે વૈદિક ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરે તે વૈદિક ધર્મથી વિરુદ્ધ શામાટે લખે ? વળી ઋષિઓ રાગદ્વેષથી રહિત અને જ્ઞાની હોય છે. કેવળ જન કલ્યાણની ભાવનાથી પ્રવૃત્ત થયેલા હોય છે માટે એમને અસત્ય અર્થનું પ્રતિપાદન કરવામાં કશું જ પ્રયોજન નથી. અહીં શ્રી માધવાચાર્ય (સામણ્યાર્ય) આવા ન્યાય મૂકે છે.

વિમતા સ્મૃતિર્વેદમૂળા, વૈદિકમન્વાદિપ્રણીતસ્મૃતિત્વાત્, ઉપનયનાધ્યયનાદિ સ્મૃતિત્વાત્ ।

વિમત સ્મૃતિ વેદમૂલક છે. કારણ કે, એ વેદ જ્ઞાણનાર મનુષ્યાદિથી પ્રણીત સ્મૃતિ છે. ઉપનયન અને અધ્યયન સ્મૃતિ પેઠે. આ પ્રમાણે મન્વાદિ સ્મૃતિ પ્રમાણ સ્વરૂપ છે છતાં તેમાં જ્યાં પ્રક્રિય આપના જણાતી હોય તેના ત્યાગ કરવા એ વિવેકવાળી શુદ્ધિનું કામ છે. આનાથી મહાર્ષિ ઠેકમિતિ વેદ, સ્મૃતિ અને સદાચારને પ્રમાણ તરીકે ગણે છે. ॥ ૨ ॥

શ્રુતિ-પ્રાપ્ત્ય-અધિકરણ.

વિરોધે ત્વનપેક્ષ્યં સ્યાદસતિ હ્યનુમાનમ્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ:—(તુ) પણ (વિરોધે) શ્રુતિ સાથે સ્મૃતિનો વિરોધ હોય ત્યારે (અનપેક્ષ્યમ્) સ્મૃતિ અનાદરણીય (સ્યાત્) થઈ જાય છે. (હિ) માટે (અસતિ) વિરોધ ન હોય તો જ (અનુમાનમ્) સ્મૃતિ પ્રમાણ ગણાય છે.

ભાવાર્થ:—શ્રુતિ અર્થાત્ વેદની સાથે જ સ્મૃતિના વિરોધ હોય એટલે કે શ્રુતિ-વિરુદ્ધ સ્મૃતિ હોય તો તેને માન્ય ગણવી નહિ. જો વિરોધ ન હોય તો જ સ્મૃતિને માન્ય ગણવી. જન્યાલ સ્મૃતિમાં જણાવ્યું છે કે:—

શ્રુતિસ્મૃતિાવિરોધે તુ શ્રુતિરેવ ગરીય ની ।

અવિરોધે સદા કાર્ય સ્માર્તૈ વૈદિકવત્ સતા ॥

શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં જ્યાં વિરોધ પડે ત્યાં શ્રુતિ જ શ્રેષ્ઠ છે. માટે જ્યાં વિરોધ ન હોય ત્યાં જ સ્માર્ત કાર્ય વૈદિક કાર્ય પેઠે કરવું. ॥ ૩ ॥

દૃષ્ટમૂલક સ્મૃતિત્વં અપ્રામાણ્ય-અધિકરણ.

હેતુદર્શનાચ્ચ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ:—(ચ) કારણ કે (હેતુદર્શનાત્) હેતુ જણાવેલા હોવાથી.

ભાવાર્થ:—મનુષ્ય માત્ર જૂલને પાત્ર છે લોક સર્વ કાષ્ઠને ઓછાવતા પ્રમાણમાં હોય છે બધાય સ્મૃતિકારે રાગદ્વેષ રહિત હોવા સંભવિત નથી, માટે લોકને લીધે વેદવિરુદ્ધ સ્મૃતિ પણ વિદ્વાનો બનાવે છે. આ કારણથી સ્મૃતિની કસોટી વેદ છે, વેદની કસોટીએ ચર્ચાને સ્મૃતિમાં વેદમૂલકના ન જણાવે તે સ્મૃતિને પ્રમાણ માનવી નહિ. આજલમ્વિધાનની સ્મૃતિ અને મૂર્તિપૂજનના વિધાનની સ્મૃતિઓનું મૂળ વેદમાં નથી માટે એવી સ્મૃતિઓને માન્ય રાખવી નહિ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ પ્રાપ્ત્યનું અધિકરણ.

શિષ્ટાકોપેઽવિરુદ્ધમિતિ चेत् ॥ ૫ ॥

પદાર્થ:—(શિષ્ટાકોપે) વૈદિક પદાર્થો સાથે વિરોધ ન આવે તો (અવિરુદ્ધમ્) સ્માર્ત પદાર્થનું અનુષ્ઠાન કરવું (હતિ ચેત્) જે એમ કહેવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ:—વૈદિક પદાર્થ સાથે સ્માર્ત પદાર્થનો વિરોધ ન હોય તો સ્માર્ત પદાર્થનું પણ અનુષ્ઠાન કરવું. આ કૃદ્વાલે ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે કે વેદં કૃત્વા વેદિં કરોતિ. વેદ કરીને વેદિ કરવી. આ કૃદ્વાલે વેદ અને વેદનો આ પ્રમાણે અર્થ છે. વેદો નામ ધર્મમયં સંમાર્જનસાધનમ્ દર્ભનું યનાવેલું જમીન સાફ કરવાનું સાધન, સાવરણી. વેદિરાહસનીય-ગાર્હપત્યમધ્યવર્તિની ચતુરઙ્ગુલસ્વાતા ભૂમિઃ । આદ્યવર્તીય અને ગાર્હપત્ય વચ્ચે ચાર આંગળા બાદેલી ભૂમિ. વેદ અને વેદ યનાવતી વખતે જે વચ્ચે છીક આધી હોય તો આચમન કરવું શ્રુત આચમેત્ આ વાક્ય સ્મૃતિનું છે અને વેદં કૃત્વા વેદિં કરોતિ આ વાક્ય વૈદિક છે, આ કૃદ્વાલે સ્મૃતિવાક્યનો વૈદિક વાક્ય સાથે વિરોધ નથી વૈદિક વાક્ય ક્રમનું પ્રતિપાદન કરે છે જ્યારે સ્મૃતિ વાક્ય પદાર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે. માટે ક્રમસ્ય પદાર્થ-ધર્મત્વેન આચમનેન પ્રબલેન પદાર્થેન બાધે બાધકાભાવઃ ક્રમ એ પદાર્થનો ધર્મ છે અને આચમન એ તો પદાર્થ છે માટે તેનાથી શ્રીત ક્રમનો બાધ થતો નથી અર્થાત્ વિરોધ થતો નથી. માટે સ્માર્ત આચમન પણ કરવું જોઈએ. ॥ ૫ ॥

આના સંબંધમાં પૂર્વપક્ષનાદી કહે છે કે:—

પૂર્વપક્ષનું સૂત્ર.

ન શાસ્ત્રપરિમાણસ્વાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ:—(શાસ્ત્રપરિમાણસ્વાત્) શાસ્ત્રપ્રતિપાદ્ય પ્રયોગથી પરિમાણનું જ્ઞાન થવાથી, (ન) ઉપર જે આપત કહી છે તે કીક નથી

ભાવાર્થ:—પ્રયોગ વિધિથી એમ જણાય છે કે આ કર્મમાં આટલા પદાર્થો જ કરવા એટલે એમાં સંખ્યાનું પરિમાણ સ્પષ્ટ જણાય છે. હવે જે આચમન કરવામાં આવે તો સંખ્યાનું પરિમાણ=પ્રમાણ સચવાતું નથી માટે સ્માર્ત આચમનનો બાધ થાય છે અર્થાત્ ઉક્ત વૈદિક વાક્ય સાથે સ્માર્ત વાક્યનો વિરોધ હોવાથી સ્માર્ત આચમન ન કરવું જોઈએ. ॥ ૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

અપિ વા કારણાગ્રહણે પ્રયુક્તાનિ પ્રતીયેરન્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ:—(અપિ વા) અથવા (કારણાગ્રહણે) લોભાદિ કારણો ન હોવાથી (પ્રયુક્તાનિ) અનુષ્ઠિત આચમન આદિ અવિરુદ્ધ (પ્રતીયેરન્) જણાય છે.

ભાવાર્થ:—જે સ્મૃતિ યનાવવામાં કોઈ પણ જાતનો લોભ સ્વાર્થ, અથવા અજ્ઞાન વિદિત ન થતાં હોય એવાં સ્મૃતિ વાક્યો માનવામાં કોઈ પણ જાતનો વિરોધ નથી. છીક આધા પછી આચમન કરવું આની પાછળ કોઈ પણ જાતનો સ્વાર્થ નથી તેમ તે અજ્ઞાન પણ નથી. એ તો સ્વચ્છતા છે માટે તે કરવું જોઈએ.

આચાન્તેન કર્તવ્યમ્, યજ્ઞોપવીતિના કર્તવ્યમ્.....શૌચં દક્ષિણાચારતા યજ્ઞો-
પવીતિત્વં ચ એવંજાતીયકા અર્થા વ્યવધાતારો ન ભવન્તિ । સર્વપદાર્થાનાં શેષભૂતત્વાન ।
તસ્માદાચમનાદિનાં પ્રામાણ્યમ્. ઇતિ શાખરબાધ્ય.

શુદ્ધિ અને ઉપવીત આદિ પદાર્થો ક્રમના વ્યવધાયક ગણાતા નથી. કારણ એનો યજ્ઞ
પદાર્થોના અંગ ગણાય છે. માટે આચમન આદિ પ્રામાણિક છે અને તે કરવાં જોઈએ. આચમન
એ પદાર્થ ગણાય છે અને ‘ અમુક કર્યા પછી અમુક કરવું ’ આમાં ક્રમ છે. પાંચ પ્રકારના છે
અને તેનાથી પદાર્થના ધર્મસ્વરૂપ ક્રમના આધ થતો નથી. એ બાવ આ અધિકરણના છે. ॥ ૭ ॥

શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ પ્રદાર્થપ્રામાણ્યનું અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષનું સૂત્ર.

તેષ્વદર્શનાદ્ વિરોધસ્ય સમા વિપ્રતિપત્તિઃ સ્યાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થઃ—(તેષુ) તેઓમાં અર્થાત્ અર્થ અને મ્લેચ્છના પ્રયોગોમાં (વિરોધસ્ય)
વિરોધનું (અદર્શનાદ્) દર્શન ન થવાથી (વિપ્રતિપત્તિઃ) વિશિષ્ટ જ્ઞાન (સમા) એક
સરખું (સ્યાત્) થવું જોઈએ.

ભાવાર્થઃ—યવમયશ્ચરુઃ, વારાહી ઉપાનહી, વૈતસે કટે પ્રાજાપત્યાન્ સંચિનોતિ
આ વૈદિક વાક્યોમાં ‘ યવ ’ ‘ વરાહ ’ અને ‘ વૈતસ ’ શબ્દો આવેલા છે. આર્થો અને આર્થોતર
મ્લેચ્છો એ શબ્દોનો જુદા જુદા અર્થોમાં પ્રયોગ કરે છે ‘ યવ ’ ને આર્યલોકો અણીવાળા
ધાન્યમાં એટલે જવમાં પ્રયોગ કરે છે જ્યારે મ્લેચ્છો ‘ કાંગ ’ નામના ધાન્યમાં પ્રયોગ કરે છે.
‘ વરાહ ’ નો આર્યલોકો જુડ અર્થ કરે છે જ્યારે મ્લેચ્છો કાષ્ઠ કાળું પંખી એવા અર્થ
કરે છે. ‘ વૈતસ ’ નો આર્યલોકો વંજીલ (નેતર) અર્થ કરે છે જ્યારે મ્લેચ્છો જાંબુ અર્થ
કરે છે. યવ આદિ શબ્દોનો અર્થ વ્યવહારથી જાણી શકાય છે. અને આર્થ અને મ્લેચ્છોના
વ્યવહારની પ્રસિદ્ધિ એક સરખી જ છે અર્થાત્ કોનો પ્રયોગ સાચો છે અને કોનો પ્રયોગ ખોટો
છે એનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી કારણ કે અન્ન જાતના પ્રયોગનું પણ સમાન છે. એટલે
પરિણામ એ આવે છે કે કાષ્ઠક વાર ચરૂ યવનો ખનાવવા તો કાષ્ઠક વાર કાંગનો ખનાવવા
જોઈએ. જવ અને કાંગનો વિકલ્પ થાય છે. તે જ પ્રમાણે જુડ અને કૃષ્ણ શકુનિ તથા ‘ નેતર ’
અને ‘ જાંબુ ’ અર્થોમાં પણ સમજવું. આ પ્રમાણે યવ આદિ શબ્દોનો વિકલ્પ માનવો એવા
પૂર્વપક્ષનો અભિપ્રાય છે. ॥ ૮ ॥

હવે સિદ્ધાંત સૂત્ર કહે છે.

શાસ્ત્રસ્થા વા તન્નિમિત્તત્વાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થઃ—(વા) પૂર્વપક્ષની વ્યાજ્ઞતિ સૂચવે છે. (શાસ્ત્રસ્થા) આવા શબ્દોના
અર્થનો નિર્ણય વેદમાંથી શોધવો (તન્નિમિત્તત્વાત્) વેદ તથા તેને અનુસરનારાં શાસ્ત્રો જ
એવા પ્રયોગોમાંથી સત્ય અર્થ જાણવાનું નિમિત્ત હોવાથી.

ભાવાર્થઃ—શાસ્ત્રીય ધર્મના જ્ઞાનમાં શાસ્ત્ર-પ્રસિદ્ધિ જ બલવતી હોય છે. આવે કેટલાં
લૌકિક પ્રયોગોને આદર આપવામાં આવતો નથી. વૈદિક શાસ્ત્રોમાં ‘ યવ ’ શબ્દનો અર્થ

‘ જવ ’ જ કરવામાં આવ્યો છે. ‘ યવ ’ શબ્દને માટે આ પ્રમાણે અર્થવાદ વૈદિક ગ્રંથોમાં છે. ‘ યજ્ઞાન્યા ઔષધયો મ્લાયન્તે અયૈતે મોદમાના હવોત્તિષ્ઠન્તિ । ત્યારે ખીછ ઔષધિઓ સુકાઈ જાય છે ત્યારે ‘ યવ ’ ઔષધિ જાણે હર્ષ પામતી હોય એવી રીતે ઉભી હોય છે અર્થાત્ ખીલી રહેલી હોય છે. આ અર્થવાદથી નિર્ણય થાય છે કે યવ એટલે જવ. ‘ વરાહ ’ ના સંજ્ઞામાં પણ આ પ્રમાણે અર્થવાદ છે. તસ્માદ્ વરાહં ગાવોડનુધાવન્તિ વરાહ ને જોઈને ગવાદિ પશુઓ તેની પાછળ દોડે છે. જંગલી ભુંડની પાછળ ગવાદિ પશુઓ દોડે છે એ પ્રસિદ્ધ છે. કાળાં કાંઈ પંખીની પાછળ ગવાદિ પશુઓ દોડતાં નથી. આ ઉપરથી નિર્ણય થાય છે કે ‘ વરાહ ’ નો અર્થ ‘ ભુંડ ’ શાય છે, પંખી નહિ.

ત્રૈતસના સંજ્ઞામાં અર્થવાદ આ પ્રમાણે છે:—‘ અપ્સુ વજ્જુલો જાયતે ’ વંજુલ પાણીમાં ઉગે છે, નેતર પણ પાણીમાં ઉગે છે. જાંબુડાનું ઝાડ કાંઈ પાણીમાં ઉગતું નથી એ તો કાંઈ પર્યંત ઉપર અથવા નદીના કાંઠા ઉપર ઉગે છે, માટે આ અર્થવાદથી સિદ્ધ થાય છે ‘ વૈતસ ’ એટલે ‘ નેતર ’. આ પ્રમાણે શાસ્ત્રમાં જે પદોનો અર્થ પ્રસિદ્ધ હોય તેને જ સાત્ય માનવા અને ખીજા પ્રયોગોને ગૌણ માનવા. અર્થાત્ શાસ્ત્રીય પદાર્થોમાં જ પ્રામાણ્ય છે. શાસ્ત્રીય અર્થ કરવામાં મ્લેચ્છાદિના પ્રયોગની પ્રસિદ્ધિ ઉપયોગમાં લેવી નહિ. ॥ ૯ ॥

મ્લેચ્છપ્રસિદ્ધાર્થપ્રામાણ્યત્વં અધિકરણ.

ચોદિતં તુ પ્રતીયેતાવિરોધાત્ પ્રમાણેન ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ:—(ચોદિતમ્) મ્લેચ્છાએ કરેલો વ્યવહાર (તુ) પણ (પ્રમાણેન) પ્રમાણ સાથે (અવિરોધાત્) વિરોધ ન હોવાથી (પ્રતીયેત) શબ્દોનો અર્થ કરવામાં સ્વીકારવા જોઈએ.

ભાવાર્થ:—પિક, નેમ, સત, તામરસ, આદિ શબ્દોના પ્રયોગ આર્યોએ કર્યો નથી અને મ્લેચ્છાએ એ શબ્દોના પ્રયોગ કર્યો છે, તો એ શબ્દોના અર્થ કરવામાં મ્લેચ્છ વ્યવહારને પ્રમાણભૂત માનવા કે ‘ પિક ’ આદિ શબ્દોના અર્થની નિગમ, વ્યાકરણ અને નિરુક્તનાં અગત્ય કલ્પના કરવી જોઈએ ?

આ પ્રકારના સદેહમાં આ પ્રમાણે પૂર્વપક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. શિષ્ટનો આવ્યાર પ્રમાણ મન ન છે, અશિષ્ટનો આવ્યાર પ્રમાણ મનાતો નથી, માટે ઉપર કહેલા પિક આદિ શબ્દના અર્થના નિર્ણય મ્લેચ્છોના પ્રયોગથી કરવો જોઈએ નહિ પણ વ્યાકરણ, નિરુક્ત અને નિગમની પદ્ધતિએ કરવો જોઈએ.

આ પ્રમાણેના પૂર્વપક્ષમાં સમાધાન આ પ્રમાણે છે.

મ્લેચ્છાએ જે જે શબ્દોનો પ્રયોગ કર્યો હોય અને તેના પ્રમાણભૂત વૈદિક શાસ્ત્ર સાથે વિરોધ ન આવતો હોય તો મ્લેચ્છ પ્રયોગને પણ પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારવો.

જો મ્લેચ્છોના પ્રયોગથી અર્થોનો નિર્ણય કરી શકાય તો પછી વ્યાકરણ અને નિરુક્તની જરૂર શી છે ?

એ શંકાનો ઉત્તર એ છે કે, જે શબ્દોનો અવિરુદ્ધ પ્રયોગ મ્લેચ્છાએ પણ આસ અર્થમાં કર્યો હોય તેવા શબ્દોના અર્થ નિર્ણય કરવામાં વ્યાકરણ અને નિરુક્તાદિનાં ઉપયોગ છે.

વળી આર્યોએ જે શબ્દોનો પ્રયોગ ન કર્યો હોય, તથા મ્લેચ્છોનો અવિરુદ્ધ પ્રયોગ પણ માન્ય કરવામાં ન આવે અને એવા શબ્દોનો અર્થ વ્યાકરણ અને નિરુક્તાદિની સહાયતાથી કરવામાં આવે તો શબ્દોનો અર્થ અભ્યવસ્થિત થઈ જાય. રૂઢિત લીધે શબ્દોનો અર્થ અવસ્થિત થઈ જાય છે. જેમ 'યવ' આદિ શબ્દોના અર્થોનો અર્થવાદ સાથે વિરોધ છે તેવા વિરોધ કાઢ પણ વેદમંત્ર કે અર્થવાદ સાથે પિક્ક આદિ શબ્દ પ્રયોગનો નથી. માટે પિક્ક આદિ શબ્દોના અર્થ મ્લેચ્છપ્રસિદ્ધિથી માન્ય રાખવા જોઈએ. મ્લેચ્છપ્રસિદ્ધિ ઉક્ત શબ્દમાં આ પ્રમાણે છે. **પિક્ક=કાયલ. નેમ=અર્ધું. તામરસ=પદ્મ. સત=લાકડાનું** બનાવેલું સો છિદ્રવાળું ગોળ પાત્ર. આને માટે જુઓ શાળ્ય ભાષ્ય. આ પ્રમાણે કાષ્ઠક કેકાણે મ્લેચ્છ પ્રસિદ્ધિને પણ જો તે અવિરુદ્ધ હોય તો પ્રમાણ નર્તકે સ્વીકારવા. ॥ ૧૦ ॥

કલ્પસૂત્રાદિ ગ્રંથોના અસ્વતઃ પ્રામાણ્યનું અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષનું સૂત્ર.

પ્રયોગશાસ્ત્રમિતિ ચેત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ:—(પ્રયોગશાસ્ત્રમ) બૌદ્ધાયન, આપસ્તંબ આદિ સૂત્રગ્રંથો પ્રયોગશાસ્ત્ર છે એ અર્થાત્ કલ્પસૂત્ર ગ્રંથો છે અને તેને પણ અપૌરુષેય માનવા જોઈએ.

ભાવાર્થ:—બૌદ્ધાયનાદિ કલ્પસૂત્રો અપૌરુષેય માનવાં જોઈએ અને એ સૂત્રગ્રંથો સાથે જે બૌદ્ધાયન આદિ નામો જોડાયા છે તે તો કહી આદિ નામ પેડે પ્રવચનને લીધે છે, અથવા એ સૂત્રોને સ્વતઃ પ્રમાણ માનવાં જોઈએ કારણ કે બૌદ્ધાયન જેવા આચાર્યોના વચનમાં અસત્યતા હોય જ નહિ. આ કારણથી કલ્પસૂત્ર ગ્રંથો સ્વતઃ પ્રમાણ છે અને અપૌરુષેય પણ છે એવું પૂર્વપક્ષકારનું મનન્ય છે. ॥ ૧૧ ॥

હવે સિદ્ધાંત પક્ષ બતાવે છે.

અસન્નિયમાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ:—(અસન્નિયમાત્) પૂર્વ અવિદ્યમાન એવા બૌદ્ધાયન આદિ ઋષિઓએ એનું નિર્માણ કરેલું હોવાથી.

ભાવાર્થ:—જન્મ મરણવાળા બૌદ્ધાયન આદિ ઋષિઓએ કલ્પસૂત્ર બનાવ્યાં છે, તેના જન્મ પહેલાં એમના સૂત્રો ગ્રંથો મ સારમાં હતાં જ નહિ માટે તેને અપૌરુષેય કહી શકાય નહિ. કાંઈક આદિ વેદ ગ્રંથમાં તો કહી આદિની પહેલાં પણ એ વેદ તો વિદ્યમાન હતા માટે કહી આદિ વેદના પ્રવચન કરતા હતા અને કલ્પસૂત્રના બૌદ્ધાયન આદિ ઋષિઓ તો નિર્માતા હતા. વળી આપસ્તંબ સૂત્રમાં વૈદિક વાક્યો સાથે કાષ્ઠક કેકાણે વિરોધ પણ છે જેમકે:—**સર્વોષિ પર્યગ્નિ કરોતિ** એમ આપસ્તંબ ઋષિ લખે છે જ્યારે વૈદિક વાક્યમાં **પુરોડાશ પર્યગ્નિ કરોતિ** લખ્યું છે. અર્થાત્ હવિગ્નેને પર્વગ્ને કરવાં એમ આપસ્તંબ લખે છે, જ્યારે કેવળ પુરોડાશને જ પર્યગ્ને કરવાં એમ વૈદિક કહે છે. આ વિરોધને લીધે કલ્પસૂત્ર ગ્રંથો સ્વતઃ પ્રમાણભૂત માની શકાય નહિ. આથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે કલ્પસૂત્રગ્રંથો અપૌરુષેય અને સ્વતઃ પ્રમાણ નથી ॥ ૧૨ ॥

સિદ્ધાંતમાં યુક્તિ ખતાવે છે.

અવાક્યશેષાच्च ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (અવાક્યશેષાત્) વાક્યનો શેષ ન હોવાથી

ભાવાર્થ:—વૈદિક વિધિવાક્યોને વિધિસ્તાવક અર્થવાદ રૂપ શેષ વાક્યો હોય છે. જ્યારે સૂત્રપ્રત્યેના વાક્યોમાં એવાં શેષ વાક્યો હોતાં નથી. જેમકે **ઋત્વિજો વૃણીતે, વૃતા યજન્તિ, દેવયજનમધ્યવસ્યન્તિ** ભાષ્ય. આ વાક્યોમાં વિધિ છે એવું સમજી શકાતું નથી, કારણ કે, વર્તમાન કાળનાં પ્રત્યયનો જ નિર્દેશ છે. વળી સ્તુતિ કરનાર કોઈ વાક્ય શેષ પણ નથી માટે સૂત્રવાક્યોને વેદવૃક્ત્ય માની શકાય નહિ. ॥ ૧૩ ॥

૨૫. પણ ઉત્તરપક્ષનું જ સૂત્ર છે.

सर्वत्र च प्रयोगात् संनिधानशास्त्राच्च ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (સર્વત્ર) બંને દેકાણે (સંનિધિપઠિતશાસ્ત્રાત્) સંનિધિ પઠિત શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ (પ્રયોગાત્) કથન હોવાથી.

ભાવાર્થ:—આચાર્યનું એવું વચન છે કે, સર્વતિથિષુ અમાવાસ્યા અર્થાત્ સર્વ-તિથિગંગામાં દર્શયાગની કર્તવ્યતા છે. પણ સન્નિધિત=વૈદિક વચન છે કે પાર્ણમાસ્યાં પોર્ણમાસ્યા યજેત । અમાવાસ્યાયામ્ અમાવાસ્યયા યજેત । અર્થાત્ અમાવાસ્યાને દિવસે જ દર્શયાગ કરવો.

આ શ્રીત વચન સાથે આચાર્યનું વચન વિરુદ્ધતા ધરાવે છે. માટે બૌદ્ધાપન આદિ આચાર્યનાં કલ્પસૂત્રો સ્વતઃ પ્રમાણ નથી, મન્વાદિ સ્મૃતિઓનાં વચનો પણ વેદ સાથે વિરોધ ન ધરાવે તે જ પ્રમાણે ગણવાં, બાકીના અપ્રમાણ સમજવા. આચાર્યો પણ જુલને પાત્ર બની શકે છે માટે સ્વતઃ પ્રમાણ તો નિત્ય અનાદિ વેદ જ હોઈ શકે, કલ્પાદિ ગ્રન્થો નહિ. ॥ ૧૪ ॥

સામાન્યશ્રુતિકલ્પનાનું અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષનું સૂત્ર.

अनुमानव्यवस्थानात् तत्संयुक्तं प्रमाणं स्यात् ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ:—(અનુમાનવ્યવસ્થાનાત્) અનુમાનની વ્યવસ્થાથી (તત્સંયુક્તમ્) તેનાથી સંયુક્ત (પ્રમાણમ્) પ્રમાણ (સ્યાત્) થઈ શકે.

ભાવાર્થ:—શ્રુતિ અને શિષ્ટાચારનું પ્રામાણ્ય તન્મૂલભૂત શ્રુતિના અનુમાનથી માનવામાં આવે છે. તો હોલકા-આદિના સંબંધમાં એમ લખવામાં આવ્યું છે **હોલકાદયઃ પ્રાચ્યૈરેવ કર્તવ્યાઃ** હોલકા એટલે વસન્ત-ઉત્સવ. (હુતાશનિ) હોલીકા આદિ પ્રાચ્ય લોકોએ ઉજવવા જાહેર, તો હવે શંકા એ થાય છે ' પ્રાચ્ય પુરુષોએ હોલક-ઉત્સવ કરવો જાહેર. ' એવા ભાવની શ્રુતિની કલ્પના કરવી કે ' હોલકા-ઉત્સવ કરવો જાહેર ' આટલા જ ભાવની શ્રુતિની કલ્પના કરવી. અર્થાત્ પ્રાચ્યાદિ પદ ઘટિત હોલકા-ઉત્સવ સમજવા કે કેવળ ' હોલકા ' સમજવો ?

આના સંબંધમાં પૂર્વપક્ષવાદીનું કહેવું છે કે પ્રાચ્ય પદ ઘટિત હોવાકા-ઉત્સવ કરવો એમ માનવું જોઈએ અને શ્રુતિ-અનુમાન પણ એવું જ કરવું જોઈએ. ॥ ૧૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

અપિ વા સર્વધર્મઃ સ્યાત્ તન્ન્યાયત્વાદ્ વિધાનસ્ય ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થઃ—(અપિ વા) પૂર્વપક્ષની વ્યવર્તિત સૂચવે છે. (સર્વધર્મઃ સ્યાત્) હોવાકા-ઉત્સવ સર્વને માટે સામાન્યધર્મ ગણાવે જોઈએ (વિધાનસ્ય) વિધાન શ્રુતિ (તન્ન્યાય-ત્વાત્) એવા ન્યાયથી જ અનુમાન થતું હોવાથી.

ભાવાર્થઃ—‘ પ્રાચ્ય પુરુષોએ હોવાકા-ઉત્સવ કરવો ’ આ પ્રકારની શ્રુતિનું અનુમાન કરવું નહિ પણ, ‘ સર્વ કોઈએ હોવાકા-ઉત્સવ-વસન-ઉત્સવ ઉજવવો જોઈએ ’ એવા ભાવની શ્રુતિનું અનુમાન કરવું જોઈએ. કારણ કે પ્રાચ્ય (પૂર્વના) પુરુષ, કાને કહેવા એનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી. પૂર્વ, પશ્ચિમ તો અમુકની અપેક્ષાએ હોય છે અર્થાત્ પ્રાચ્ય કોઈ જાતિવાચક શબ્દ નથી. સામાન્યવાચન વિધાન જુન શબ્દનું જ અનુમાન થઈ શકે. પ્રાચ્યપદ ઘટિતનું અનુમાન કરતા અવ્યવસ્થા થઈ પડે છે. જેને આપણે પ્રાચ્ય પુરુષ કહીએ છીએ તેને જ કોઈની અપેક્ષાએ પાડ્યાત્ પાતું કહી શકાય. તત્સાર્ સર્વધર્મતા વિધેર્ન્યાય્યા કુતઃ ? “ પદાર્થાઃ કર્તવ્યા इतिप्रमाणमस्ति व्यवस्थायां तु न किंचित् प्रमाणमस्ति ” શાખર ભાષ્ય. પદાર્થ કરવા-ઉજવવા જોઈએ એમા પ્રમાણ છે પણ વ્યવસ્થામાં અર્થાત્ પ્રાચ્યોએ અથવા દક્ષિણાત્યોએ પદાર્થ-ઉત્સવ ઉજવવા એવું માનવામાં કશું પ્રમાણ નથી. માટે સામાન્ય શ્રુતિનું જ અનુમાન કરવું જોઈએ. ॥ ૧૬ ॥

આ પણ સિદ્ધાંત સૂત્ર છે.

दर्शनाद् विनियोगः स्यात् ॥ १७ ॥

પદાર્થઃ—(દર્શનાત્) અન્યત્ર જોવાથી (વિનિયોગઃ સ્યાત્) વિનિયોગ થઈ શકે છે.

ભાવાર્થઃ—શિખાકર્મની માફક વ્યવસ્થા પણ થઈ શકતી નથી. જેમ કોઈ ત્રણ શિખા રખાવે છે, કોઈ પાંચ શિખા રખાવે છે, તેમ અમુક માણસો જ હોવાકા-આદિ ઉત્સવ ઉજવે તો તેનો ઉત્તર એ છે કે શિખાદિ કર્મ સાથે ગોત્રનો સંબંધ હોય છે અર્થાત્ અમુક ગોત્રના હોય તેમણે અમુક પ્રકારે શિખાઓ રખાવવી અને બ્રહ્મવંશના હોય તેમણે (ઉપનયન વખતે) શિખા ન રખાવવી. **મુળદા ધૃગવઃ** ગોત્ર શબ્દ પ્રાચ્યાદિ શબ્દ માફક અવ્યવસ્થિત નથી માટે ત્યાં વ્યવસ્થા બની શકે પણ **પ્રાચ્યૈઃ હોલાકા કર્તવ્યા** અહીં વ્યવસ્થા થઈ શકે નહિ. માટે અહીં તો સામાન્ય શ્રુતિનું જ અનુમાન થઈ શકે છે. ॥ ૧૭ ॥

સિદ્ધાંતમાં યુક્તિ આપે છે:—

लिङ्गाभावात् नित्यस्य ॥ १८ ॥

પદાર્થઃ—(ચ) અને (નિત્યસ્ય) નિત્યનું (લિંગાભાવાત્) કોઈ ચિહ્ન જણાતું ન હોવાથી.

ભાવાર્થ:—કર્તા-વિશેષનું નિયમ બાંધનાર કોઇ લિંગ અર્થાત્ ચિહ્ન જણાતું ન હોવાથી પણ વ્યવસ્થા થઇ શકતી નથી કે અમુક માણસો જ હોલાકા-ઉત્સવ કરે. માટે ત્યાં તો સામાન્ય શ્રુતિનું અનુમાન કરવું એ જ યોગ્ય છે. ॥ ૧૮ ॥

સિદ્ધાંત ઉપર આક્ષેપની નિવૃત્તિ.

આખ્યા હિ દેશસંયોગાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ:—(હિ) કારણ કે પ્રામ્ય આદિ (આખ્યા) શબ્દ (દેશસંયોગાત્) દેશના સંબંધથી નિષ્પન્ન થયો છે.

ભાવાર્થ:—પ્રામ્યત્વ જ્ઞાતિને માનીને તે જ્ઞાતિયુક્ત શ્રુતિની કલ્પના પણ થઇ શકતી નથી, કારણ કે, પ્રામ્યત્વ જ્ઞાતિ નથી, ' પ્રામ્ય ' શબ્દ તો કેવળ દેશના સંબંધથી જ વ્યવહારમાં આવે છે. ॥ ૧૯ ॥

સિદ્ધાંત ઉપર આક્ષેપ કરનારું સૂત્ર.

ન સ્યાદ્ દેશાન્તરેષ્વિતિ ચેત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ:—(દેશાન્તરે) બીજા દેશમાં જતાં (ન સ્યાત્) પ્રામ્ય-આદિ વ્યવહાર ન થવો જોઇએ (ઇતિ ચેત્) એ એવી શંકા કરવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ:—જો કોઇ શંકા કરે કે જો ' પ્રામ્ય ' આદિ શબ્દો તો દેશના સંબંધથી બનેલા છે, તો શંકા એ થાય છે કે ઉત્તર અથવા પશ્ચિમ દેશમાં પ્રામ્યદેશનો પુરુષ ગયા પછી તે પુરુષને પ્રામ્ય ન કહેવો જોઇએ, છતાં લોકો તો અને પ્રામ્ય પુરુષ પોતે પણ પોતાને માટે પ્રામ્ય તરીકે વ્યવહાર કરે છે, માટે પ્રામ્ય શબ્દ દેશના સંબંધને લીધે નથી, પણ જ્ઞાતિવાચક છે એવું આક્ષેપ કરનારનું માનવું જણાય છે.

આક્ષેપની નિવૃત્તિ કરનારું સૂત્ર

સ્યાદ્ યોગાખ્યા હિ માથુરવત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ:—(હિ) કારણ કે (યોગાખ્યા સ્યાત્) અન્યદેશમાં જવા પછી પણ યોગાખ્યા શબ્દ યોગિકતા રહી શકે છે (માથુરવત્) માથુર આદિ શબ્દ પેટે.

ભાવાર્થ:—જો યોગિક શબ્દો હોય છે, તેને જૂત, ભવિષ્યત અને વર્તમાન કાળાંત સંબંધ હોતો નથી અને યોગિક શબ્દ વાચ્ય અન્યતો સંબંધ થવાથી તેને માટે નિષ્પન્ન થયેલો યોગિક દૂર પડે શકતો નથી જેમકે માથુર શબ્દ. જે મથુરામાં જન્મ્યો હોય તેને ' માથુર ' કહે છે. એ ' માથુર ' માણસ કાશી, કલકત્તા કે મુંબઈમાં જવાથી ' માથુર ' મટી જતો નથી. તેમ પ્રામ્ય પુરુષ ઉત્તર અને પશ્ચિમમાં જવાથી તે પ્રામ્ય મટી જતો નથી અને એજ કારણથી એ જ્ઞાતિવાચક શબ્દ પણ બની શકતો નથી. પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયના અર્થને બતાવવું એટલું યોગિક શબ્દનું મહત્ત્વ છે માટે પ્રાચ્યજનૈઃ હોલકા કર્તવ્યા આવી શ્રુતિનું અનુમાન ન કરવું પણ જનૈઃ હોલકા કર્તવ્યા આવી શ્રુતિનું અનુમાન કરવું. કારણ સમાખ્યા-યોગિક શબ્દથી કોઇ વ્યવસ્થા થતી શકતી નથી. ॥ ૨૧ ॥

આક્ષેપ-સૂત્ર.

કર્મધર્મો વા પ્રવણવત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ:—(વા) આક્ષેપ સત્યક શબ્દ છે. (કર્મધર્મ:) દેશને કર્મનું અંગ માંગે (પ્રવણવત્) ‘ પ્રાચીન પ્રવણ દેશમાં વૈશ્વદેવ યજ કરવો ’ એની પેદ.

ભાવાર્થ:—વૈશ્વદેવ યજ કરવામાં “ પ્રાચીનપ્રવણે વૈશ્વદેવેન યજેત ” પૂર્વદિશા તરફ દળતા પ્રદેશમાં વૈશ્વદેવ યજ કરવા આ વિધાનમાં જેમ દેશને કર્મના અંગ તરીકે જણાવ્યો છે. તેમ ‘ પ્રાચ્ય ’ દેશ કર્મનું અંગ શામાટે ન માનવું. અર્થાત્ પ્રાચ્ય દેશમાં હોલાકા-ઉત્સવ કરવો. આ ઉક્તિએ દેશને કર્મનું અંગ શામાટે ન સમજવું ? ॥ ૨૨ ॥

આક્ષેપ સમાધાન સૂત્ર.

તુલ્યં તુ કર્તૃધર્મેણ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ:—(તુ) શબ્દ આક્ષેપની વ્યાપ્તિ સત્યવ છે. (કર્તૃધર્મેણ) કર્તાના ધર્મસાથે (તુલ્યમ્) સમાનતા છે.

ભાવાર્થ:—જેમ અમુક કર્તા કર્મનું અંગ થઈ શકતું નથી તેમ દેશપણ કર્મનું અંગ થઈ શકતું નથી. જેમ કાષ્ઠ કાળા માણસે કાષ્ઠ ધાર્મિક કર્મ કર્યું હોય તો તેથી એ કર્મ કરવાના અધિકારી કાળા માણસે જ હોય છે એવા નિયમ બાંધી શકાતો નથી. કાળા માણસે મંધ્યા કર્મનું અનુષ્ઠાન કર્યું હોય તો સંધ્યાનું અંગ કાળા માણસ થઈ શકતો નથી તેમ દેશ પણ કર્મનું અંગ થઈ શકતો નથી. તો પછી વૈશ્વદેવ યજમાં ‘ પ્રાચીન પ્રવણ ’ દેશ કર્મનું અંગ કેમ બને છે ? તો તેનું સમાધાન એ છે કે ત્યાં તો પ્રાચીન પ્રવણે યજેત એવું પ્રત્યક્ષ વૈદિક વચ્ચે છે. અને અર્ધા હોલાકાદિ પ્રકરણમાં તો કૃતિનું અનુમાન કરવું પડે છે, માટે ત્યાં પુરુષ કે દેશના સંબંધ માની શકાતો નથી. સામાન્ય કૃતિનું જ અનુમાન કરવું જોઈએ અર્થાત્ સર્વૈર્જન હોલાકા (વસન્તોત્સવ:) કર્તવ્ય આવી સામાન્ય કૃતિ જ કલ્પવી જોઈએ. ॥ ૨૩ ॥

હવે પૂર્વપક્ષનું સૂત્ર.

સાધુપદપ્રયુક્તિનું અધિકરણ શરૂ કરે છે.

પ્રયોગોત્પત્યશાસ્ત્રત્વાચ્છબ્દેષુ ન વ્યવસ્થા સ્યાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ:—(પ્રયોગોત્પત્યશાસ્ત્રત્વાત) પ્રયોગના નિયમનું કોઈ શાસ્ત્ર ન હોવાથી (અચ્છેષુ) ‘ અમુક જ શબ્દોના પ્રયોગ કરવા ’ ઇત્યાકારક શબ્દોમાં (વ્યવસ્થા) નિયમ (ન સ્યાત્) થઈ શકતો નથી

ભાવાર્થ:—જવાદિ અર્થને માટે ગૌ:, ગાવી, ગોળી અને ગોપોતલિકા આદિ શબ્દો છે. આ બધામાંથી ગોડૂપ અર્થને જણાવવા માટે કયા શબ્દનો પ્રયોગ કરવો ? આને માટે બાસ કોઈ નિયમ જણાતો નથી, માટે ગમે તે શબ્દનો પ્રયોગ કરી શકાય. ‘ ગો: ’ પ્રયોગ સાચો છે અને ‘ ગાવી ’ પ્રયોગ ખોટો છે એમ ન કહી શકાય, કારણ કે, ‘ ગૌ: ’ પદ સાધુ છે અને

‘ ગાવી ’ પદ અસાધુ છે એનો નિર્ણય કયા શાસ્ત્રે કર્યો છે ? અર્થાત્ કાષ્ઠ પણ શાસ્ત્રે શબ્દના સાધુત્વ અને અસાધુત્વ માટે નિયમ ઘડ્યો નથી. જે કાષ્ઠ કહે કે વ્યાકરણ શાસ્ત્રે નિયમ બનાવ્યા છે માટે વ્યાકરણ શાસ્ત્રે જેની વ્યુત્પત્તિ બતાવી હોય તે શબ્દ સાધુ ગણાય અને જેની વ્યુત્પત્તિ વ્યાકરણ શાસ્ત્રમાં ન હોય તે અસાધુ શબ્દ ગણાય અને આધારે અમુક સાધુ પ્રયોગ કહેવાય અને અમુક અસાધુ પ્રયોગ કહેવાય. **ગૌ:** પદ સાધુ છે કારણ કે તેની સિદ્ધિ વ્યાકરણમાં છે. ‘ ગાવી ’ ‘ ગાણી ’ અને ‘ ગાપોતલિકા ’ અસાધુ પ્રયોગો છે કારણ કે તેની સિદ્ધિ વ્યાકરણમાં નથી અને તેને લીધે જ ગાવી આદિ શબ્દો અપભ્રંશ કહેવાય છે. તો એના ઉત્તરમાં પૂર્વપક્ષ તરફથી કહેવામાં આવે છે કે વ્યાકરણ શાસ્ત્ર પ્રમાણ નથી, કારણ કે વેદનો એને માટે કરો આધાર નથી. જે શાસ્ત્રનું મૂળ વેદમાં હોય તેને જ પ્રમાણ માની શકાય અને જનું મૂળ વેદમાં ન હોય એ બધાં જ શાસ્ત્રો છિન્ન-મૂળ હોવાથી અસત્ય છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે શબ્દોના સાધુત્વ અને અસાધુત્વનું કાષ્ઠ નિર્ણયિક શાસ્ત્ર ન હોવાથી શબ્દોના પ્રયોગોમાં કાષ્ઠ વ્યવસ્થા નથી. ગવાદિ અર્થને માટે **ગૌ:** અને **ગાવી** આદિ શબ્દો પણ વાપરી શકાય અને બન્ને પ્રયોગોને સત્ય જ માનવા નોંધ્યો. ॥ ૨૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

શબ્દે પ્રયત્નનિષ્પત્તેરપરાધસ્ય ભાગિત્વમ્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ:—(શબ્દે) શબ્દમાં (પ્રયત્નનિષ્પત્તે) પ્રયત્નથી ઉત્પત્તિ હોવાથી (અપરાધસ્ય) અપરાધનું (ભાગિત્વમ્) ભાગિત્વ અર્થાત્ કર્તૃત્વ યદ્ય શકે છે.

ભાવાર્થ:—શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરવામાં પ્રયત્ન કરવો પડે છે. સ્થાન પ્રયત્નો બરાબર જે શબ્દ માટે ન હોય તે શબ્દોને ખોટા માનવા પડે છે. કાષ્ઠ શબ્દ સ્થાનના હોવાને લીધે અને કાષ્ઠ શબ્દ પ્રયત્નના હોવાને લીધે ખોટો પડે છે. અર્શક્રાંતને લીધે પણ શબ્દનું ઉચ્ચારણ બરાબર થઈ શકતું નથી માટે લોકમાં જ જાતના શબ્દો હોય છે. તેમાં જે સાધુ શબ્દ હોય તેના જ પ્રયોગ કરવો, અસાધુ શબ્દોના પ્રયોગ કરવો નહિ. અને માટે વેદિક વાક્યો પણ છે જેમકે: **एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति ।** આમાં શબ્દનું જ્ઞાન મેળવવા અને સાધુ શબ્દોના પ્રયોગ કરવા કહ્યું છે. અને તે ગુણવાક્ય છે. **तस्माद् ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नाप-भाषितवै, म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः ॥** અપશબ્દ મ્લેચ્છ કહેવાય છે બ્રાહ્મણાએ મ્લેચ્છ ન બનવું નોંધ્યો.

ઝેટલે કે અસાધુ શબ્દોના પ્રયોગ ન કરવો નોંધ્યો. આ પ્રમાણે સાધુ અને અસાધુ અર્થાત્ શુદ્ધ અને અપભ્રંશ એવા એ પ્રકારના બેદો શબ્દોમાં છે એમ બતાવે છે. સાધુત્વનો નિશ્ચય કરનાર વ્યાકરણ શાસ્ત્ર જ છે, વ્યાકરણ શાસ્ત્ર અવેદિક નથી. વ્યાકરણને વેદનો આધાર છે. **द्वे विद्मे वेदितव्ये इति ह स यद् ब्रह्मविद्वां परा चैवापरा च । तत्र अपरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः, शिक्षा, कल्पो व्याकरणम् निरुक्तं छन्दो ज्योतिषम् इति आ-इडांश्च अपरा विद्यामां वेदनी मादृक् व्याकरणेन पण्यं प्रवृत्तायां जगत् ॥** તે તરીકે બ્રાહ્મણમાં પણ વ્યાકરણની ઉપાદેશના બતાવી છે. **‘ ते देवा इन्द्रमनुबन्-इमां नो वाचं व्याकुरु इति । तामिन्द्रो मन्थतोऽपक्रम्य व्याकरोत् । तस्मादियं व्याकृता वागुचते ।** આ વેદિક અર્થવાદમાં સંસ્કૃત વ્યાકરણથી શુદ્ધ થયેલી વાણી જ ખોલવી નોંધ્યો એવો સ્પષ્ટ ઉપદેશ છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે વ્યાકરણ શાસ્ત્ર અવેદમૂલક નથી. વ્યાકરણ શાસ્ત્રને બનાવ-

નારા પાણિનિ, કાત્યાયન અને પતંજલિ મુનિઓ પણ મનુ આદિ ઋષિ સમાન જ છે, એમનાં શાસ્ત્રો વેદ વિરુદ્ધ હોય જ નહિ, માટે ‘ ગૌ ’ આદિ શબ્દો જ સાધુ શબ્દો છે અને ‘ ગાવી ’ આદિ શબ્દ અસાધુ છે. ॥ ૨૫ ॥

સિદ્ધાંતમાં યુક્તિ પણ બતાવે છે.

અન્યાયશ્ચાનેકશબ્દત્વમ્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (એકશબ્દત્વમ્) એક અર્થને માટે અનેક શબ્દ હોવા (અન્યાય:) અન્યાય છે.

ભાવાર્થ:—એક જ અર્થને માટે અનેક શબ્દો વાપરવા તે અયોગ્ય છે ગૌઃ, ગાવી, ગોળી, ગોપોતલિકા આ બધા શબ્દો એક અર્થને માટે ન જ હોય. જે વ્યાકરણ-શુદ્ધ છે તે એક જ ગૌઃ ગાય રૂપ અર્થને માટે ન્યાય્ય છે. બીજા બધા અપભ્રંશ છે. આમાં શંકા એ થાય છે કે ત્યારે શું હસ્તઃ, કરઃ. પાણિઃ આ ત્રણ શબ્દોમાં શું એકને જ સાધુ માનવા અને બીજા બે શબ્દોને અપભ્રંશ માનવા ? આનો ઉત્તર એ છે કે, આ ત્રણ શબ્દો તો વ્યાકરણ-શુદ્ધ છે શિષ્ટ પુરુષોએ એ ત્રણ શબ્દોને એક જ અર્થમાં પ્રયુક્ત કર્યા છે, માટે આ રૂંકાણું તો ત્રણ શબ્દ સાધુશબ્દો જ છે. પણ ગાઃ ને રચાને અપભ્રંશ ગાવી આદિ શબ્દોને શિષ્ટ પુરુષોએ વાપર્યા નથી, માટે સાધુ અને અસાધુ બંને મળીને જે અનેક શબ્દો હોય છે તેજ અનેક શબ્દ એક જ અર્થમાં અન્યાય્ય ગણાય છે. ॥ ૨૬ ॥

આક્ષેપ-નિવૃત્તિ.

તત્ર તત્ત્વમભિયોગવિશેષાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ:—(તત્ર) સાધુત્વ અને અસાધુત્વની ચિન્તાનિકામાં (તત્ત્વમ્) નિશ્ચય (અભિયોગવિશેષાત્ સ્યાત્) વ્યુત્પત્તિવિશેષથી થઈ શકે છે.

ભાવાર્થ:—જેઓ અભિયુક્તો શિષ્ટ વિક્ષાનો હોય છે તેના પ્રયોગથી જ સાધુત્વ અને અસાધુત્વનો નિશ્ચય થઈ શકે છે. જેઓ શિષ્ટ હોય છે તેઓ પ્રયોગ કરવામાં ભૂલ કરતા નથી. શિષ્ટનું લક્ષણ પણ એ જ છે કે જેઓ ભૂલ ન કરે. માટે પાણિનિ, કાત્યાયન અને પતંજલિ મુનિ જેવા શિષ્ટ પુરુષોએ જે શબ્દોને સાધુ નર્યાંક ઉપદેશ્યા તે જ શબ્દો સાધુ અને બીજા અસાધુ આજ નિર્ણય છે. ॥ ૨૭ ॥

ઉત્તર સૂત્ર.

તદશક્તિશ્ચાનુરૂપત્વાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ:—(તદશક્તિઃ) ગૌઃ આદિ સાધુ શબ્દના ઉચ્ચારણમાં દૃઢતાકને અશક્તિ હોય છે તેથી અપભ્રંશ શબ્દ બની જાય છે છતાં (અનુરૂપત્વાત્) અપભ્રંશ શબ્દથી જે અર્થનો બોધ થાય છે તે તો સાધુ શબ્દને અનુરૂપ હોવાથી.

ભાવાર્થ:—અપભ્રંશ શબ્દથી પણ અર્થનો બોધ તો થઈ શકે છે પણ તેથી તેમાં શક્તિ

માનવામાં આવતી નથી. સાધુશબ્દનો પ્રકૃતિ વિકૃતિ પામીને અપબ્રજ શબ્દ બની જાય છે તેથી તેમાં અનુરૂપતા અર્થાત્ સાદૃશ્ય રહે છે અને એ સાદૃશ્યને લીધે અસાધુ શબ્દથી પણ અર્થ બોધ થાય છે. અર્થનો બોધ કરાવે એ જ કંઈ સાધુશબ્દનું લક્ષણ નથી. સાધુશબ્દનું લક્ષણ તો શિષ્ટ-પ્રયુક્તત્વમ્ શિષ્ટપ્રયુક્તત્વ ગણાય છે. માટે અપબ્રજ શબ્દમાં શક્તિ માનવામાં આવતી નથી. ॥૨૮॥

ઉત્તરમાં યુક્તિ બતાવે છે.

एकदेशत्वाच्च विभक्तिव्यत्यये स्यात् ॥ २९ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (વિભક્તિવ્યત્યયે) વિભક્તિના વ્યત્યયમાં (એકદેશત્વાત્ સ્યાત્) સાધુ શબ્દના એક દેશથી પણ અર્થબોધ થાય છે.

ભાવાર્થ:—ક્રાપ્તો અદમકેભ્ય આગચ્છન્તિ ને બદલે અદમકૈરાગચ્છન્તિ એવો પ્રયોગ ભૂતૃથી કર્યો હોય તો પણ અદમક શબ્દના સાદૃશ્યથી સાંભળનારને બોધ થઈ શકે છે. વ્યુત્પન્ન શ્રોતા સમજી શકે છે પ્રયોકતાએ ભૂતૃથી પંચમી વિભક્તિને બદલે તૃતીયા વિભક્તિનો પ્રયોગ કર્યો છે. તે જ પ્રમાણે ' ગાત્રી ' આદિ શબ્દોમાં પણ ગૌ: શબ્દનો એક દેશ છે જ તેને લીધે અર્થ બોધ થઈ શકે છે. પણ તેથી ' અદમકેભ્ય: ' ના અર્થમાં વપરાયેલો ' અદમકૈ: ' પ્રયોગ સાધુ કહેવાય નહિ. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે; વ્યાકરણથી શબ્દનું સાધુત્વ આગળથી શકાય છે અને વ્યાકરણ વેદમૂલક છે માટે સાધુ શબ્દનો જ પ્રયોગ કરેલા જોઈએ. આજ કારણથી પતંજલિ મુનિએ વ્યાકરણ બાળવા ઉપર ભાર મૂક્યો છે કે અપેક્ષેશ્ચ ન બની જઈએ માટે વ્યાકરણ બાળવું જોઈએ. (મ્લેચ્છા મા ભૂમેત્યધ્યેયં વ્યાકરણમ્) ॥ ૨૯ ॥

હવે લોક અને વેદમાં શબ્દોના અર્થોનું એક્ય છે એ અધિકરણ શરૂ કરે છે.

प्रयोग चोदनाभावादर्थैकत्वमविभागात् ॥ ३० ॥

પદાર્થ:—(પ્રયોગચોદનાભાવાત્) વાક્યના ઉચ્ચારણથી ઉત્પન્ન થનાર પ્રતીતિ ન થવાને લીધે (અવિભાગાત્) શબ્દોના અર્થોના વિભાગ ન હોવાથી (અર્થૈકત્વમ્) અર્થોની એકતા છે.

ભાવાર્થ:—આ સૂત્રમાં પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તરપક્ષ બન્ને સમાવિષ્ટ થાય છે. વૈદિકભાષામાં અને લૌકિક ભાષામાં જે પદો તથા વાક્યો વપરાયાં છે તેનો અર્થ જેવા લૌકિક સંસ્કૃતભાષામાં થાય છે તેવા જ વૈદિક ભાષામાં પણ થાય છે. આ ક્રાંતિ પૂર્વપક્ષ એમ કહે છે કે વેદમાં પદો લૌકિક ભાષા કરતાં જુદાં છે માટે અર્થો પણ જુદાં હોવા જોઈએ. લોકભાષામાં ' દેવા: ' પદ વપરાય છે ત્યારે વેદમાં ' દેવાસ: ' પદ વપરાયું છે. એ જ પ્રમાણે બીજા પદોમાં પણ સમજવું. વેદમાં કર્ણેભિ: પદ વપરાયું છે ત્યારે લૌકિક ભાષામાં ' કર્ણૈ: ' પદ વપરાય છે આ પ્રકારે રૂપ બદલે લીધે લોકભાષામાં પદોના જે અર્થ થાય છે તેના કરતાં વેદમાં જુદોજ અર્થ થવા જોઈએ.

અર્થ પણ વેદમાં જુદો જનતા બતાવ્યા છે, જેમકે:—ઉત્તાના દેવગવા વહન્તિ દેવની ગાયો ઉચ્ચ આકાશ તરફ મુખવાળી હોય છે. પણ લોકમાં ગાય રૂપ અર્થ તો નાંચે જમીન તરફ મુખવાળી હોય છે આ કારણે લીધે પણ વેદનાં વાક્યોનો અર્થ લોકભાષાને અનુસરીને ન થવા જોઈએ કારણે લૌકિક અર્થ અને વૈદિક અર્થ જુદો જનતા હોય છે.

આનું સમાધાન સિદ્ધાંતપક્ષ તરફથી આ પ્રમાણે છે:—' દેવાસ: ' આદિ પ્રયોગો બહુ જ થોડા છે આકી જેવાં ભાષામાં રૂપ વપરાય છે તેવાં જ વેદમાં પણ રૂપો વપરાય છે. વિશ્વાનિ

દેવ, સચિત્ત દુષિતાનિ પરામુવ આ અર્થાં રૂપ લોકમાતા પ્રમાણે જ છે. રૂપનો કાષ્ઠિક કદાચે ફરફાર નહતો ભિન્ન અર્થ માની શકાય નહિ.

ઉત્તાના દેવગવા વહન્તિ આ તે દેવગ અર્થવાદ છે અને તેમા ગાયત્રી મુનિ ન. ને વેદમાં વપરાયેલા પદોના અર્થ જુદા માનવામાં આવે તો એ શબ્દોનું શક્તિજ્ઞાન ન થવાથી વેદનો અર્થ જ શકે શક નહિ. અને તેથી વેદમાં અપોષકત્વ આવી ગયું.

આ ઉપરથી એ સિદ્ધાંત છે કે **ય એવ લૌકિકાઃ પદાર્થાઃ ત એવ વૈદિકાઃ** । પદનો અર્થ જેવા લૌકિક છે તેવા જ વૈદિક પણ છે.

લોકાવગતમામર્થઃ શબ્દો વેદરૂપિ બોધતાઃ

લૌકિક સંબંધન ભાષામાં જેવા શબ્દશક્તિનું જ્ઞાન મેળવ્યું છે તે વેદનો શબ્દોના અર્થ પણ બતાવી શકે છે. માટે લૌકિક પદો અને વૈદિક સમાન પદોનો એક જ અર્થ હોય છે. ॥ ૩૦ ॥

હવે આકૃતિમાં શક્તિ માનવી એ અધિકરણ શરૂ કરે છે.

પૂર્વપક્ષ

અદ્રવ્યશબ્દત્વાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થઃ—(અદ્રવ્યશબ્દત્વાત્) દ્રવ્ય વાચક શબ્દ ન થવાથી.

ભાવાર્થઃ—જે શબ્દને ગતિવાચક માનવામાં આવે તો એ વાત સ્પષ્ટ જ છે કે તે દ્રવ્ય-વાચક ન જ બની શકે. જેમાં ક્રિયા અને ગુણ સમંવેત હોય તે દ્રવ્ય અર્થ કહેવાય છે, દ્રવ્યવાચક ન હોવાથી દ્રવ્ય એ આવે છે કે **एका देया, द्वे देये, पञ्च देये** એક ગાય આપવી, બે ગાય આપવી, છ ગાય આપવી. આ પ્રયાગો અસંગત થતા ગયે, કારણ કે ગાત્વરૂપ ગતિ એક જ હોવાથી તેમાં બે, ત્રણ, છ વગેરે સંખ્યાનો અન્વય થઈ શકે નહિ. સંખ્યા એ ગુણ છે, તે ગતિમાં રહી શકે નહિ. આ કારણે તે લીધે પદ ગતિવાચક નથી પણ વ્યક્તિવાચક છે. ॥ ૩૧ ॥

પૂર્વપક્ષ

અન્યદર્શનાच्च ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થઃ—(ચ) અને (અન્યદર્શનાત્) અન્ય શબ્દનો પ્રયોગ થયેલો હોવાથી.

ભાવાર્થઃ—પશુત્વ ગતિ એક હોવાથી તેમાં ‘અન્ય પશુત્વ’ એવો પ્રયોગ થઈ શકે નહિ. **यदि पशुरुपाकृतः पलायेत अन्यं पशुमुपाकुर्यात्** । તૈયાર કરેલું પશુ ભાગી ગયે તો તેના જેવું બીજું પશુ ઉપયોગમાં લેવું. અહીં જ પશુ શબ્દની શક્તિ પશુત્વરૂપ ગતિમાં હોય તો બીજી પશુત્વ ગતિ ન હોવાથી ‘અન્ય’ શબ્દનો પ્રયોગ ન થવો જોઈએ પણ, થયેલો છે એ તો સ્પષ્ટ છે. માટે ‘પશુ’ શબ્દની શક્તિ વ્યક્તિમાં છે ગતિમાં નહિ. વળી ‘**पशुः पलायेत**’ આ પ્રમાણે લખ્યું છે. જ પશુ શબ્દની શક્તિ પશુત્વમાં હોય તો પશુત્વમાં પલાયન થવું જ અસંભવિત છે. પલાયન તો વ્યક્તિમાં સંભવિત છે, માટે વ્યક્તિમાં જ શક્તિ માનવી યોગ્ય છે. ॥ ૩૨ ॥

સિદ્ધાંતસ્વ.

આકૃતિस्तु क्रियार्थत्वात् ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થઃ—(તુ) ‘તુ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષની વ્યાર્થ સત્યત્વ છે (**क्रियार्थत्वात्**) પદની શક્તિ ગતિમાં માનવાથી જ ક્રિયા થઈ શકે છે.

ભાવાર્થઃ—વ્યક્તિમાં શક્તિ માનનારે પણ ગતિનો તે પદથી બોધ થાય છે એમ જરૂર માનવું જોઈએ, નહીં તો ‘**इयेनचित्तं चिन्वीत**’ આ વાક્યમાં રથેન પક્ષીના જેવી આહવાની

અગ્નિને માટે વેદી બનાવવી, આ ઠેકાણે રથેનનો અર્થ અમુક રથેન વ્યક્ત જ હોવામાં આવે તો તે વ્યક્ત મરી ગયા પછી રથેનચપન ક્રિયાનો લોપ થવો જોઈએ. કારણ કે જે વ્યક્તિને ઉદ્દેશીને એ વાક્ય કહેવાયું હતું તે તો મરી ગઈ. તો હવે તેનું સાદૃશ્ય કેવી રીતે જાણી શકાય ? પણ આ ઠેકાણે જો રથેનવરૂપ જાતિમાં રથેન શબ્દની શક્તિ માની હોય તો જાતિ અમર હોવાથી જાતિસબદ વ્યક્તિનું સાદૃશ્ય હમેશાં લઈ શકાય અને વૈદિક શબ્દથી પ્રતિપાદ્ય ક્રિયા પ્રયોજનવાળી થાય. આજ ભાવ કુમારિલ ભટ્ટે પણ કહ્યો છે કે **વિદેશ્યં નામિધા ગચ્છેત્ ક્ષીણ-શક્તિર્વિદેશણે** । જાતિરૂપ વિશેષણમાં ક્ષીણશક્તિ થયેલી અભિધા અર્થાત્ પદ વિરોધ્ય એટલે વ્યક્તિવાચક પદ થઈ શકતું નથી. આ કારણથી જાતિમાં જ શક્તિ માનવી જોઈએ. ॥ ૩૩ ॥

હવે પૂર્વપક્ષ તરફથી સિદ્ધાંતમાં દૂષણો બતાવે છે.

ન ક્રિયા સ્યાત્ ઇતિ ચેદર્થાન્તરે વિધાનં ન દ્રવ્યમિતિચેત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ:—(ક્રિયા) ક્રિયા (ન સ્યાત્) થઈ શકે નહિ. (ઇતિ ચેત્) જો એમ કહેવામાં આવે તો તથા (અર્થાન્તરે) બીજા અર્થમાં (વિધાનમ્) વિધાન થાય છે તેથી (દ્રવ્યમ્) જાતિ (ન) શક્ય નથી (ઇતિ ચેત્) જો એમ કહેવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ:—‘ વ્રીહીન્ પ્રોક્ષતિ ’ ધાન્યનું પ્રોક્ષણ કરે છે. આ પ્રોક્ષણ જાતિનું સંભવી શકે નહિ પણ જાતિ-આધાર ધાન્યનું જ પ્રોક્ષણ થઈ શકે તથા ‘ એક પશુ ભાગી બન્ય તો અન્ય પશુ લાવવું, આ ઠેકાણે અન્ય શબ્દનો પ્રયોગ ત્યારે સફળ થાય ત્યારે વ્યક્તિમાં શક્તિ માનવામાં આવે. એક ગાય આપવી, બે ગાય આપવી, છ ગાય આપવી, દશ ગાય આપવી. અહીં સંખ્યાનો સંબંધ પણ વ્યક્તિ સાથે જ સંભવી શકે જાતિ સાથે નહિ, દશ ગાય એટલે દશ ગાય કહેવાય જ નહિ. દાન પણ ગાયરૂપ વ્યક્તિનું થાય છે પણ ગાયરૂપ જાતિનું નહિ, માટે વ્યક્તિમાં જ શક્તિ માનવી જોઈએ. ॥ ૩૪ ॥

હવે ઉપરના સૂત્રમાં કહેલાં દૂષણોનો ઉદ્ધાર કરે છે.

સિદ્ધાંતસૂત્ર.

તદર્થત્વાત્ પ્રયોગસ્યાવિભાગઃ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ:—(તદર્થત્વાત્) વ્યક્તિને માટે હોવાથી (પ્રયોગસ્ય) વાક્ય પ્રયોગનાં (અવિભાગઃ) બાધ આવતો નથી.

ભાવાર્થ:—વ્રીહીન્ પ્રોક્ષતિ ઇત્યાદિ પ્રયોગમાં લક્ષણથી વ્યક્તિનો બોધ થઈ શકશે, માટે પ્રયોગનો બાધ માનવાની કશી જરૂર નથી. વ્યક્તિ અનન્ત હોવાથી અનન્ત શક્તિઓ માનવી પડે અને તે બધાનો બોધ થતો અસંભવિત હોવાથી શબ્દના અર્થનું જ્ઞાન થઈ શકે નહિ. જો અમુક જ વ્યક્તિમાં શક્તિ માનીએ તો બાહ્ય વ્યક્તિઓના બોધ વગર શક્તિ થાય છે એમ માનવું પડે, એ પણ અયોગ્ય છે. જાતિનું જ્ઞાન થાય તો જ વ્યક્તિનું જ્ઞાન થાય છે, જો જાતિનું જ્ઞાન ન થાય તો વ્યક્તિનું જ્ઞાન પણ ન થાય. આવા અન્યથ વ્યક્તિરૂપી જાતિમાં જ શક્તિ માનવી સમુચિત છે. જાતિનો શબ્દ દ્વારા પ્રથમ બોધ થાય છે માટે જાતિમાં જ શક્તિ માનવી જોઈએ. વ્યક્તિ અને આકૃતિના અભેદને લીધે વ્યવહારમાં ક્યાંય પણ દોષ આવતો નથી. લિંગ સંખ્યા આદિનો સંબંધ પણ અભેદના વ્યવહારથી થઈ શકશે. આજ કારણથી જાતિમાં જ શબ્દની શક્તિ માનવી, અને જાતિ એજ આકૃતિ છે. ॥ ૩૫ ॥

ઇતિ આકૃત શક્તિ-અધિકરણ.

इति मीमांसा गुर्जरभाष्ये प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

અથ મીમાંસાદર્શનસ્ય પ્રથમાધ્યાયસ્ય ચતુર્થઃ પાદઃ પ્રારભ્યતે ।

ઉદ્ભવદ્વિશબ્દાની યાગનામતાનું અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ ઉક્તં સમામ્નાયૈતદર્થ્યં તસ્માત્સર્વં તદર્થં સ્યાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થઃ—(સમામ્નાયૈતદર્થ્યમ્) વેદ વિધિ અને રતુતિના અનુષ્ટેય અર્થતા પ્રકાશ કરવા માટે છે એ (ઉક્તમ્) વાત કહી દીધી છે. (તસ્માત્) માટે (સર્વમ્) બધાં વૈદિક પદો (તદર્થ્યમ્) વિધ્યાદિમાંના કોઇ પણ અર્થને માટે (સ્યાત્) હોવું જોઇએ.

ભાવાર્થઃ—વેદમાં કોઇ પણ પદ નિર્ણયક નથી. કોઇ વિષ્યર્થક હશે તો કોઇ રતુત્યર્થક હશે. અહીં પૂર્વપક્ષ તરફથી એ શંકા કરવામાં આવે છે કે—

ઉદ્ભિદા યજેત । બલમિદા યજેત । અભિજિતા યજેત । વિશ્વજિતા યજેત ।

આ વૈદિક વિધિઓમાં ઉદ્ભિદ્, બલમિદ્, અભિજિત્ અને વિશ્વજિત્ શબ્દો તૃતીયાંત વિભક્તિવાળા હોવાથી તેનાથી કોઇ ગુણનું વિધાન થાય છે માટે ઉપરની વિધિઓ ગુણ વિધિઓ છે. જો એને ગુણવિધિ માનવામાં ન આવે તો ઉદ્ભિદ્ આદિ પદો નિર્ણયક થઇ જાય. જેમ દધ્મા જુહોતિ અહીં દધિ શબ્દ તૃતીયાંત વિભક્તિમાં છે તેથી તે દહીરૂપ ગુણનું વિધાન કરે છે. દહીંથી યાગ કરવા. તેજ પ્રમાણે ઉદ્ભિદ્ આદિ દ્રવ્યોથી યાગ કરવા એવો અર્થ ઉપરનાં વાક્યાનો હોવા જોઇએ. આ કારણથી ઉદ્ભિદા યજેત એ ગુણવિધિ વૈદિક વાક્ય છે. ॥ ૧ ॥

[સંહ્યાનં સૂત્ર કહે છે.

અપિ વા નામધેયં સ્યાત્ યદુત્પત્તાવપૂર્વમવિધાયકત્વાત્ ॥૨॥

પદાર્થઃ—(અપિ વા) પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ સૂચવે છે. (નામધેયમ્) નામ (સ્યાત્) છે. (યદુત્પતૌ) જે શબ્દના પ્રથમ શ્રવણમાં (અપૂર્વમ્) કોઇપણ અર્થાન્તરમાં રૂપત્વ જ્ઞાન ન હોય તો તે કર્મનું જ નામ હોય છે. (અવિધાયકત્વાત્) વિધિ તરીકે તેનો સંભવ નથી.

ભાવાર્થઃ—જેમ દધિ શબ્દનો અર્થ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેમ ઉદ્ભિદ્ શબ્દનો અર્થ લોકમાં પ્રસિદ્ધ નથી. દહીં જેમ એક દ્રવ્ય છે તેમ ઉદ્ભિદ્ નામનું દ્રવ્ય પ્રસિદ્ધ નથી, તેથી કરીને ઉદ્ભિદા યજેત આ વાક્ય ગુણનું વિધાન કરતું નથી અને તેથી તે ગુણ-વિધિ વાક્ય પણ નથી. પણ ઉદ્ભિદ્ એ યાગનું જ નામ છે એમ માનવું જોઇએ.

ઉદ્ભિદ્યતે પશુફલમનેન યાગેન ઇતિ નિરુક્ત્યા નામત્વમ્ ઉદ્ભિત્પદસ્ય ઉપપદ્યતે । જે યાગથી પશુરૂપ ફલની પ્રાપ્તિ થાય તે યાગનું નામ ઉદ્ભિદ્ યાગ. આ પ્રમાણે ઉદ્ભિદ્, બલમિદ્, અભિજિત્ અને વિશ્વજિત્ આ પદો જુદાજુદા યાગનાં નામો છે. એ પદો કોઇ પ્રસિદ્ધ દ્રવ્યનાં વાચક નથી તેથી તે ગુણ-વિધિ થઇ શકતાં નથી. ॥ ૨ ॥

હવે ' ચિત્રા ' આદિ શબ્દોની યાગનામધેયતાનું અધિકરણ.

યસ્મિન્ ગુણોપદેશઃ પ્રધાનતોઽભિસમ્બન્ધઃ ॥ ૩ ॥

પદાર્થઃ—(યસ્મિન્) જે વાક્યમાં (ગુણોપદેશઃ) અનેક ગુણોનો ઉપદેશ હોય છે તે ગુણવિધિ હોતા નથી (પ્રધાનતઃ) ધાતુના અર્થ સાથે તેનો (અભિસમ્બન્ધઃ) નામધેય-ત્વરૂપથી સંબંધ હોય છે.

ભાવાર્થ:—“ચિત્રયા યજેત પશુકામઃ” આ વૈદિક વાક્યમાં જે “ચિત્રા” શબ્દ છે તે ‘ઉદ્ભવ’ ની પેઠે યોગિક નથી. “ચિત્રા” શબ્દ તો ચિત્રત્વ અને સ્ત્રીત્વનું કથન કરે છે એટલે તે રૂઢ છે માટે તે ‘ઉદ્ભવ’ શબ્દની પેઠે નામધેય તરીકે ગણાતો નથી. પણ પશુની અંદર ચિત્રત્વ અને સ્ત્રીત્વ રૂપ ગુણનું વિધાન છે. એટલે અનેક રંગવાળું સ્ત્રીભૂતિનું પશુ એવા અર્થે થાય અને એ પશુદ્રવ્યરૂપ ગુણનું વિધાન થવાથી ઉપરનું વાક્ય ગુણવિધિ છે એમ જણાય છે. આવું પૂર્વપક્ષ તરફથી કથન થાય છે. આનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે. ચિત્રત્વ અને સ્ત્રીત્વ આ બંને ગુણનું વિધાન કરવા જતાં વાક્યમાં બેઠ ઉત્પન્ન થાય છે અર્થાત્ એક વાક્યને બેઠે બે વાક્ય કરવાં બોધે. કારણ કે:—

પ્રાપ્તે કર્મણિ નાનેકો વિધાતું શક્યતે ગુણઃ ।

અપ્રાપ્તે તુ વિધીયન્તે બહવોઽપ્યેકયત્નતઃ ॥

પ્રાપ્ત કર્મમાં અનેક ગુણ એક માથે વિદિત થઈ શકે નહિ, જે કર્મ અપ્રાપ્ત હોય તો અનેક ગુણોનું વિધાન થઈ શકે. ‘અગ્નીપોમીયં પશુમાલભેત’ આનાથી પશુરૂપ કર્મની તો પ્રાપ્તિ શક્ય બુદ્ધ છે. આ કારણે લેખી ચિત્રા શબ્દ યાગની સાથે સમાનાધિકરણ હોવાથી ચિત્રા શબ્દ યાગનું જ નામ અને છે. ‘ચિત્રાનામક યાગથી ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ કરવી’ એવા એનો અર્થ થાય છે. યાગની અંદર ચિત્રતા બુદ્ધી બુદ્ધી જનનનાં દવિદ્રવ્યને લેધે હોય છે. **દધિ મધુ, ઘૃતમ્ આપઃ, ધાનાઃ તપટ્ટલાઃ** આ બધાનો જે યાગમાં સંબંધ હોય તે “ચિત્રા યાગ” કહેવાય છે. આવું નામ રાખવાથી બીજાં નામવાળા યાગથી આ યાગ બુદ્ધો પડે છે. માટે ચિત્રા એ યાગનું જ નામ છે.

આજ પ્રમાણે “વહિષ્પવમાન” “આજ્ય” “પૃથ” આ શબ્દો સ્તોત્રવિધિ પત્ર નામ છે એને માટે આ પ્રમાણે વેદક વાક્યો છે “ત્રિવૃદ્વહિષ્પવમાનમ્” “પશ્વદશાનિ આજ્યાનિ” “સત્તદશાનિ પૃથાનિ” આનાં વિશેષ બધાં દેવોર્ચાન્યાયમાદ્રામા બંધ લેવા. પવમાનાર્થમન્ત્રકત્વાત્ વહિઃસ્વન્ધાચ વહિષ્પવમાનમ્ । આજિગમનાદ્ આજ્યાનિ । પૃથઃ સ્તુવતે । ઇતિ શાપ્તરભાષ્ય. સભામંડપની બદાર પવમાનને માટે જે સ્તોત્ર ગવાય છે તે બહિષ્પવમાન સ્તોત્ર. આગ્રિ=એટલે યુદ્ધ. યુદ્ધમાં જતી વખતે જે સ્તોત્ર બોલાય તે આજ્ય સ્તોત્ર-દશાષ્ઠમાં ગયા પછી પાછળથી જે સ્તોત્ર બોલાય છે તે પૃથ સ્તોત્ર. આ માત્ર સામાન્ય અર્થ છે. આનાં વિશેષ-ભાવ આશ્રય થામાં બંધ લેવા. ॥ ૩ ॥

હવે ‘અગ્નિહોત્ર’ આદિ શબ્દોની યાગનામધેયતાનું અધિકરણ.

(તત્પ્રખ્યન્યાય)

તત્પ્રખ્યં ચાન્યશાસ્ત્રમ્ ॥ ૪ ॥

પદ્યાર્થ:—(ચ) અને (તત્પ્રખ્યમ) અગ્નિહોત્ર ગુણ પ્રાપ્ત કરાવનાર (અન્યશાસ્ત્રમ્) બીજાં શાસ્ત્ર છે, માટે ‘અગ્નિહોત્ર’ એ યાગનું નામ છે.

ભાવાર્થ:—“અગ્નિહોત્રં જુહોતિ” આ રૂઢાણે અગ્નિદેવતારૂપ ગુણનું વિધાન છે. આનું પૂર્વપક્ષનું કથન છે. ઉત્તરપક્ષ તરફથી એવું સમાધાન કરવામાં આવે છે કે ‘અગ્નિદેવતા’ તો અગ્નિજ્યોતિ જ્યોતિરગ્નિઃ સ્વાહેતિ સાયં જુહોતિ આ મંત્રથી અગ્નિદેવતા તો પ્રાપ્ત જ છે, માટે ‘અગ્નિહોત્ર’ શબ્દ ગુણવિધાયક નથી પણ સંકેત કરવામાં આવતા યાગનું નામ છે. તેમજ સૂર્યો જ્યોતિ જ્યોતિઃ સૂર્યઃ સ્વાહા આ મંત્રથી સૂર્યદેવતા યાગ જે સતારે કરવામાં આવે છે તનું નામ પણ ‘અગ્નિહોત્ર’ છે.

આ પ્રમાણે અન્નપત્ર પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે વિધિત્વિનગુણપ્રાપ્તિશાસ્ત્રમન્યદ્
યતસ્તિવહ । તસ્માન્ તત્પ્રાપ્ત્યર્થમિતિ નામત્વામિષ્યત્તત્તમ ॥ વિધાન ક્રમવાને ઇન્દ્રિયા-
ગેષા ગુણને પ્રાપ્ત કરાવનાર આ ક્રિયાણી ગીજી શાસ્ત્ર જે માટે અગ્નિહોત્ર શબ્દમાંથી અગ્નિ-
દેવતાએ ગુણવિધાન કર્યું અર્થ પડે છે તેથી ‘ અગ્નિહોત્ર ’ શબ્દ સાવપ્રાપ્તકાળ કરવામાં
આવતા યાગનું નામ છે. ॥ ૪ ॥

હવે રથેન-આદિ શબ્દોનું યાગનામત્વ છે, એ અધિકરણ શરૂ કરે છે.

(આને તદ્વ્યપદેશ ન્યાય પણ કહે છે.)

તદ્-વ્યપદેશં ચ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (તદ્-વ્યપદેશમ્) રથેન આદિ શબ્દોથી વ્યપદેશ ધનો
હોવાથી, તે યાગનું જ નામધેય છે.

ભાવાર્થ:—‘ રથેનન અભિચરન્ યજેત ’ આ વાક્યમાં જે રથેન શબ્દ છે, તેના
વાચ્ય ગુણ તરીકે છે કે રથેન શબ્દ માત્ર યાગનું જ નામ છે. આ સંશયમાં પૂર્વપક્ષવાદી એમ
કહેતા છે કે રથેન શબ્દ પાક્ષવિશેષમાં કહે છે માટે તે ગુણવિધિ છે. આના કિતરમાં
સિદ્ધાંતીનું એવું કથન છે કે રથેનનિષ્ઠ ગુણનું સાદૃશ્ય જે યાગમાં ધિન છે તે યાગનું નામ રથેનયાગ
કહેવાય છે. જેમ રથેન ક્રાંત પાંખી અથવા પદારથને કંડવરી પકડી લે છે તેવી રીતે આ કર્મ દ્વેષ
કરનાર શત્રુને પકડીને નાશ કરે છે એ રથેન ગણનું વિધાન હોય તેા રથેનનિષ્ઠ ગુણનું સાદૃશ્ય
શામાં માનવું. પોતાનું સાદૃશ્ય પોતામાં માની શકાય નહિ. માટે ‘ રથેન ’ એ ગીજીવ્રતથી
યાગનું નામ છે. આજ પ્રમાણે ‘ સંદેશન અભિચરન્ યજેત ’ આ વાક્યમાં રહેલા ‘ સંદેશ ’
શબ્દ પણ યાગનું જ નામ છે. ‘ ગવાભિચરન્ યજેત ’ આ વાક્યમાં ‘ ગા ’ શબ્દ પણ
યાગવાચક છે. જેમ ગાય રક્ષણ કરે છે તેમ ગાનામક યજ્ઞ પણ રક્ષણ કરે છે. ॥ ૫ ॥

હવે વાજપેય-આદિ શબ્દોની નામધેયતાનું અધિકરણ શરૂ કરે છે.

પૂર્વપક્ષ. નામધેયે ગુણશ્રુતે: સ્યાદ્ વિધાનમિતિ ચેત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ:—(નામધેયે) નામધેયપણાથી સંબંધિત કરવામાં આવેલા વાજપેય શબ્દ
(ગુણશ્રુતે:) નો અર્થ દ્રવ્યવિશેષ હોવાથી ગુણનું અવલ છે તેથી (વિધાનમ્) ગુણનું
વિધાન (સ્યાત્) થાય (ઇતિ ચેત્) એ એમ માનવામાં આવે તેા.

ભાવાર્થ:—‘ વાજ ’ એટલે અન્ન. તેનું પેય એટલે દ્રવીભૂત રસ આ વ્યુત્પત્તિથી
‘ વાજપેય ’ શબ્દનો અર્થ ‘ વવાગૂ ’ (વાય) કે અર્થ થાય છે. દ્રવ્ય હોવાથી તે ગુણ છે
અને તેનું વિધાન યાગમાં છે. અર્થાત્ ‘ વાજપેય પદાર્થથી યાગ કરવા ’ એ પ્રમાણે ‘ વાજ-
પેયેન સ્વારાજ્યકામો યજેત ’ આ વાક્યમાં વાજપેય દ્રવ્યનું વિધાન હોવાથી તે ગુણવિધિ
છે. ‘ વાજપેય ’ ક્રાંત યાગવિશેષનું નામ નથી. આ પ્રમાણે પૂર્વપક્ષવાદીના અભિપ્રાય છે. ॥ ૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

તુલ્યત્વાત્ ક્રિયયોર્ન ॥ ૭ ॥

પદાર્થ:—(ન) ‘ વાજપેય ’ ગુણવિધાન નથી (ક્રિયયો:) દર્શપૂર્ણમાસ અને
વાજપેયની ઇતિકર્તવ્યતા (તુલ્યત્વાત્) એક સરખી થઈ જતી હોવાથી.

ભાવાર્થ વાજપેય શબ્દ ગુણજ્ઞત દ્રવ્યવાચક હોય અને તેનું વિધાન યાગમાં હોય તો વાજપેયની ક્રિયા અને દર્શપૂર્ણમાસની ક્રિયા એક સન્ધી જ થઇ જાય. જો બન્ને ક્રિયાઓને પુણ્ય માનવામાં આવે તો ‘દીક્ષા’ અને ‘ઉપસત્’ રૂપ ધર્મને લીધે દર્શપૂર્ણમાસ કરતાં વાજપેય યાગ જે બુદ્ધે પડે છે, તે બની શકે નહિ. અર્થાત્ વાજપેયમાં ‘દીક્ષા’ અને ‘ઉપસત્’ ધર્મો છે અને દર્શપૂર્ણમાસયાગમાં એ ધર્મો નથી. **સમદશાદીક્ષો વાજપેયઃ સમદશોપસત્કો વાજપેયઃ** ઇતિ શાબ્દભાષ્ય. જો દર્શપૂર્ણમાસ અને વાજપેય સમાન ક્રિયાવાળા માનવામાં આવે તો ‘દીક્ષા’ અને ‘ઉપસત્’ નું શ્રવણ ન થયું જોઇએ, માટે ‘વાજપેય’ શબ્દ ગુણનું વિધાન નથી કરતો પણ યાગવિશેષનું એ નામ છે. ‘દીક્ષા’ અને ઉપસત્ સે મને લગતા ધર્મ છે. સમદશોપસત્કો વાજપેય ઇતિ સૌમિકધર્મશ્રવણવિરોધાત્ । તસ્માદ્ ગુણવિધિર્ન । ઇતિ જૈમિનિ સૂત્રવૃત્તિઃ ઉપસત્ ના સંબંધમાં શ્રી આર્યમુનિજી લખે છે કે:—

દીક્ષાદિન કે અનન્તર સોમાભિષવ દિનસે પૂર્વ પૂર્વ જો હોમ કિયે જાતે હૈં

उनका नाम उपसत् है ॥ ७ ॥

સિદ્ધાંતવાદી બીજો હેતુ આપે છે.

एकशब्दे परार्थवत् ॥ ८ ॥

(**एकशब्दे**) એક વાર ઉચ્ચારિત ધાત્વર્થમાં એક સાથે કર્મત્વ અને કરણત્વ સંબંધ કરવાં જતાં (**परार्थवत्**) પર=બીજો જે “યવાગૂ” રૂપ અર્થના વિધાન પેડે.

ભાવાર્થ:— ‘યવાગૂ’ રૂપ અર્થમાં વિધેયત્વ અને અનુવાદત્વ બન્ને વિરુદ્ધ ધર્મો એકી સાથે માનવા પડે, કારણ કે ધાત્વર્થમાં અનુવાદનો સંભવ નથી. બે વિરુદ્ધ ધર્મ એક કાલાવન્નંદને એક અર્થમાં માની શકાય નહિ. આ કારણને લીધે “વાજપેય” ને ગુણ તરીકે માની શકાય નહિ પણ તે યાગ વિશેષનું નામ છે એમ જ માનવું જોઇએ.

कस्यचित् समीपे पाठाभावेन धात्वर्थानुवादासंभवात् यथा स्वार्थविधानवान् यागः तथा परस्य गुणस्य विध्यर्थमनुवाद्यमपीति विरुद्धयोर्विधेयत्वानुवाद्यत्वयोः एकस्मिन् काले समावेशोपत्तिरिति भावः इति जैमिनिसूत्रवृत्तिः—

યાગનો ફલ અને દ્રવ્યની સાથે એકી વખતે સંબંધ બાંધતાં તેમાં કર્મત્વ અને કરણત્વ રૂપ વિરુદ્ધ ધર્મ એક જ વખતમાં સંભવી શકે નહિ માટે **यज्** ધાતુની આવૃત્તિ કરવી પડે, અને તેમ કરતાં વાક્યનો ભેદ થાય છે. **द्रव्येण यागं कुर्यात्** આ એક વાક્ય અને **यागेन फलं कुर्यात्** આ બીજું વાક્ય. આ કારણથી ‘વાજપેય’ શબ્દ ગુણ-વિધાયક નથી પણ અગ્નિ-હોત્ર-આદિ શબ્દની પેઠે યાગનું જ નામ છે. ॥ ૮ ॥

હવે ‘આગ્નેય’ આદિ શબ્દોની અનામતાનું અધિકરણ શરૂ કરે છે.

‘આગ્નેય’ શબ્દ કોઇ કર્મનું નામ નથી પણ એ ગુણવિધાયક છે એ આ સૂત્રનો ભાવ છે.

तद्गुणास्तु विधीयेरन्नविभागाद् विधानार्थे न

चेदन्येन शिष्टाः ॥ ९ ॥

પદાર્થ:— (**तु**) “ **तु** ” શબ્દ પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ કરે છે (**तद्गुणाः**) કર્મ અને

ગુણેનું (વિધીયેરન્) વિધાન થઈ શકે (વિધાનાર્થે) વિધીયમાન યાગ રૂપ અર્થમાં (અવિમાનાત્) વિભાગ ન હોવાથી. ક્રિયાનું જ વિધાન થાય અથવા ગુણેનું જ વિધાન થાય એવા કશો નિયમ નથી. (ચેત્) ને (અન્યેન) બીજા કોઈ વાક્યથી (ન શિષ્ટાઃ) ગુણે વિહિત ન હોય તો.

ભાવાર્થ:—દર્શપૂર્ણમાસમાં આવું સંભળાય છે કે, “યદાગ્નેયોઽષ્ટાકપાલોઽમાવાસ્યાયાં પૌર્ણમાસ્યાં ચાચ્યુતો ભવતિ” આ કેકાણે અગ્નયે હોત્રમ્ ‘અગ્નિહોત્ર’ આવી વ્યુત્પત્તિ કરી અગ્નિનિમિત્ત દ્વારા “અગ્નિહોત્ર” એ કર્મનામધેય છે, એવો નિર્ણય કર્યો છે, તેમ અહીં પણ ‘અગ્નેય’ શબ્દ પણ ‘અગ્નિ નિમિત્ત’ દ્વારા કર્મનામધેય તરીકે માનવો જોઈએ. આ પૂર્વપક્ષના ઉત્તરમાં સિદ્ધાંતવાદી તરફથી આ પ્રમાણે ખુલાસો છે કે, જો ‘આગ્નેય’ શબ્દને કર્મનું નામ માનવામાં આવે તો દેવતાનો અભાવ પ્રાપ્ત થાય. ‘અગ્નિહોત્ર’ માં તો અગ્નિદ્યૌતિજ્યૌતિરગ્નિઃ સ્વોદિતિ સાયં જુહોતિ આ વચનાન્તરથી અર્થાત બીજાં મંત્રથી અગ્નિનું વિધાન થઈ ગયું છે, તેથી મંત્રવર્ણિઃ અગ્નિરૂપ દેવતા પ્રાપ્ત થાય છે માટે ‘અગ્નિહોત્ર’ ને કર્મનું નામ માનવામાં કશો વાધો નથી, પણ આગ્નેયોઽષ્ટાકપાલઃ છત્વાદિ કોષ્ટ બીજા મંત્રથી અગ્નિરૂપ દેવતા લખ્ય નથી. માટે અહીં તો અગ્નિરૂપ દેવતાનું વિધાન કરવું જ જોઈએ. આગ્નેય શબ્દ દેવતાનું વિધાન કરી શકે છે, કારણ કે “અગ્નિદેવતા અસ્ય” આવા અર્થમાં તદ્દિતપ્રત્યયના ઉત્પત્તિ છે. દ્રવ્ય અને દેવતા બન્નેનું વિધાન કરવા જતાં અહીં વાક્ય ભેદ થઈ જશે એવી પણ શંકા લાવવી નહિ. કારણ કે કર્મ કોષ્ટ બીજા મંત્રથી વિહિત ન હોવાથી ગુણરૂપ વિશિષ્ટ કર્મનું એક જ વાક્યથી વિધાન થઈ શકે છે. માટે આગ્નેય શબ્દ યાગ-વિશેષનું નામ નથી પણ તે શબ્દથી દેવતારૂપ ગુણનું વિધાન છે. આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે આગ્નેય શબ્દ ગુણવિધાયક છે. ॥ ૯ ॥

હવે અહિંસ-આદિ શબ્દોની જાતિવાચકતાનું અધિકરણ શરૂ કરે છે.

‘અહિંસ, અને ‘આજ્ય’ આદિ શબ્દો જાતિવાચક છે. સંસ્કૃત દર્ભ તથા સંસ્કૃત ધીનાજ વાચક નથી. એ આ સૂત્રનો ભાવ છે.

બર્હિરાજ્યયોરસંસ્કારે શબ્દલાભાદતચ્છબ્દઃ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ:—(અસંસ્કારે) સંસ્કાર ન થયો હોય તો પણ (બર્હિરાજ્યયોઃ) અહિંસ અને આજ્ય શબ્દોના (શબ્દલાભાત્) પ્રયોગ થવાથી (અતચ્છબ્દઃ) એ શબ્દો સંસ્કારવાચક નથી.

ભાવાર્થ:—“બર્હિર્લુનાતિ” “આજ્યં વિલાપયતિ” “પુરોહાશં પર્યગ્નિ કરોતિ” આ વાક્યોમાં જે અહિંસ આદિ શબ્દો છે તેને સંસ્કાર વાચક માનવા કે જાતિવાચક ? જે દર્ભને મંત્ર દ્વારા સંસ્કૃત કર્યા હોય તેનું નામ ‘અહિંસ’ રાખવું, એજ સંસ્કાર વાચક શબ્દ. આ સદેહમાં પૂર્વપક્ષવાદી એમ કહે છે કે, બર્હિસ અને આજ્ય એ શબ્દો મંત્રથી સંસ્કૃત થયેલા દર્ભ અને ધીના વાચક જ છે. યુપ અને આહવનીય શબ્દો જેમ સંસ્કારવાચક છે અર્થાત્ બીલા-માત્રને યુપ તથા અગ્નિમાત્રને આહવનીય તરીકે કહેવા તા નથી માટે તે સંસ્કારવાચક છે, જાતિવાચક નથી.

આ પૂર્વપક્ષના સંબંધમાં સિદ્ધાંતવાદીનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે. ‘અહિંસ’ અને ‘આજ્ય’ આ બન્ને શબ્દો સંસ્કારવાચક નથી પણ જાતિવાચક છે. ન્યાં ન્યાં લોકમાં અથવા પેદમાં અહિંસ અને આજ્ય શબ્દોના પ્રયોગ થયો છે ત્યાં ત્યાં જાતિ જ પ્રતીત થાય છે. જે દર્ભોનો

મત્રથી સંસ્કાર ન કર્યો હોય તેને પણ ‘ અર્દિસ્ ’ કહેવાય છે અને જે ધીનો સંસ્કાર ન કર્યો હોય તેને પણ ‘ આજ્ય ’ કહેવામાં આવે છે, જેમકે **વાર્હિરાદાય ગાવો ગતાઃ** ગાયો દર્જાને લઈ ગઈ “ **કઞ્યમ્ આજ્યમ્** ” ધી વેચવાનું છે. આ ક્રાણ સંસ્કૃત અર્દિસ્ તથા સંસ્કૃત ધીનો અભિપ્રાયજ નથી. આ કારણથી અર્દિસ્, આજ્ય આદિ શબ્દો જ્ઞાતિ-વાચક છે. ॥ ૧૦ ॥

હવે ‘ પ્રાક્ષણી ’ આદિ શબ્દોની યોગિકતાનું અધિકરણ શરૂ કરે છે.

પ્રોક્ષણીષ્વર્થસંયોગાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થઃ—(પ્રોક્ષણીષુ) પ્રાક્ષણી આદિ શબ્દો (અર્થસંયોગાત) થાતુ અને પ્રત્યયનો અર્થ પ્રતીત થતો હોવાથી તે યોગિક શબ્દ છે.

ભાવાર્થઃ—‘ પ્રાક્ષણી ’ એટલે સેચનનું સાધન. આ શબ્દ કેવળ મત્ર સંસ્કૃત જળનો વાચક નથી કારણ કે **પ્રોક્ષણીભિરુદ્દેજિતાઃ સ્સઃ** અહીં અસંસ્કૃત જળમાં ‘ પ્રાક્ષણી ’ નો પ્રયોગ થયેલો હોવાથી. તથા જનિવાચક પણ પ્રાક્ષણી શબ્દ નથી, કારણ જળ-અર્થમાં પ્રાક્ષણી શબ્દ સર્વસામાન્ય થયો નથી. અર્થાત્ આન્યુક્ત પુરુષોએ જળ-રૂપ અર્થમાં એ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો નથી. આ કારણથી સેચનરૂપ અર્થના સાધનમાં એટલે સામાન્ય દ્રવદ્રવ્ય અર્થમાં વપર.યેલો છે, માટે ‘ પ્રાક્ષણી ’ શબ્દ યોગિક છે. **પ્રોક્ષયતે અનયા સા પ્રોક્ષણી** આવો યોગિક અર્થ એ શબ્દમાંથી નીકળે છે. પ્રાક્ષણનું સાધન જે જળ તેનું નામ પ્રેક્ષણી. ‘ **પ્રોક્ષણી રાસાદય** ’ દર્શાવે અને પૂર્ણ માસમાં જે આ વાક્યનું શ્રવણ થાય છે ત્યાં યોગિકતાના અભિપ્રાય જ એ શબ્દ વાપર્યો છે. ॥ ૬૧ ॥

હવે “ નિર્મન્ય ” શબ્દની યોગિકતાનું અધિકરણ બતાવે છે.

તથા નિર્મન્યે ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થઃ—(તથા) તેવી રીતે (નિર્મન્યે) નિર્મન્ય શબ્દમાં પણ સમજવું.

ભાવાર્થઃ—જેમ પ્રાક્ષણી શબ્દ યોગિક છે તથા નિર્મન્ય શબ્દ પણ યોગિક છે. “ **નિર્મન્યેનેષ્ટકાઃ પચન્તિ** ” આવું વાક્ય અગ્નિચયન પ્રકરણમાં છે. અહીં ‘ નિર્મન્ય ’ શબ્દની સ્વાર્થમાં કેવી વ્રતિ છે ? આમાં એક પક્ષ રૂઢિવાદીનો છે બીજો પક્ષ યોગિકવાદીનો છે.

જે અગ્નિના ઘસવાથી જે અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે તે ‘ નિર્મન્ય ’ અગ્નિ કહેવાય છે. લૌકિક મન્યત અને લાંબા વખતે કરેલા મન્યનથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિનું વારણ કરવા માટે યોગરૂઢિનું આશ્રયણ કરવું એવું સિદ્ધાંતવાદીનું માનવું જણાય છે, અન્યાધાન વખતે નિમન્ય કરીને ગાર્દપત્યમાં જે અગ્નિ સદૈવ પ્રદીપ રાખ્યો હોય છે તે ચિરમથિત અગ્નિ અર્થાત્ લાંબા વખતે કરેલા મન્યનથી ઉત્પન્ન થયેલો અગ્નિ કહેવાય છે. તરત જ લૌકિક મન્યનથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિનું નામ આ ક્રાણે “ નિર્મન્ય ” અગ્નિ છે, તેનાથી ઇષ્ટકા (ઇંટોને) પકાવવા. જીવું અને તાળું ધી નવનીત (માખણ) માંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, છતાં જે તાળું ધી હોય છે તેને જ નવનીત ધી કહેવાય છે. તેજ પ્રમાણે તાત્કાલિક મન્યનથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિને જ નિર્મન્ય અગ્નિ કહેવાય છે. એટલે ‘ નિર્મન્ય ’ શબ્દ યોગરૂઢ છે. ॥ ૧૨ ॥

હવે વૈશ્વદેવ-આદિ શબ્દોની નામધેયતાનું અધિકરણ શરૂ કરે છે.

દ્રવ્યરૂપ ગુણો વિધીયમાન છે તેનો (વિકલ્પઃ) વિકલ્પ છે (इति चेत्) જો એમ માનવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ:—આતુર્ભાસ્ય યાગનાં ચાર પ્રકરણ છે. (૧) વૈશ્વદેવ, (૨) વરુણ-પ્રધાસ. (૩) સાકમેધ (૪) શુનાસીરીય. તેમાં પ્રથમ પર્વમાં આઠ યાગો છે. (૧) આગ્નેય અષ્ટાકપાલ, (૨) સૌમ્ય ચરુ (૩) સાવિત્ર દ્વાદશકપાલ (૪) સારસ્વત ચરુ (૫) પૌષ્ણ ચરુ (૬) મારુત સપ્તકપાલ (૭) વૈશ્વદેવી આમિક્ષા (૮) દ્વાવાપૃથિવ્ય એકકપાલ. આ આઠ યાગોની નજીકમાં જ “**વૈશ્વદેવેન યજેત**” આવું વિધાન છે. અહીં આગ્નેયાદીન યાગાન યજેત આવે અનુવાદ કરીને ‘વૈશ્વદેવ’ શબ્દથી દેવતા રૂપ ગુણનું વિધાન થાય છે. જો કે **વૈશ્વદેવ્યામ્ આમિક્ષાયામ્** માં ‘વૈશ્વદેવ’ દેવતા પ્રાપ્ત છે, છતાં બીજા સાત યાગોમાં તો ‘વૈશ્વદેવ’ દેવતા પ્રાપ્ત નથી જો કે ત્યાં પણ આગ્નેયાદિ શબ્દો તદ્દિતવૃત્તિ અગ્નિઆદિ દેવોના વિધાયક છે જ તો પણ બીજો ઉપાય ન હોવાથી અગ્નિ-આદિ દેવા સાથે ‘વૈશ્વદેવ’ તો વિકલ્પ માનવો જોઈએ. જો ‘વૈશ્વદેવ’ શબ્દ કેવળ યાગનું નામ માનવામાં આવે તો તેમાં દેવતા અને દ્રવ્યનું વિધાન ન હોવાથી યાગનું સ્વરૂપ જ બની શકતું નથી. દેવતા અને દ્રવ્ય એ યાગનું સ્વરૂપ કહેવાય છે. આ કારણે લીધે જ ‘વૈશ્વદેવ’ કેવળ યાગવિશેષનું નામ માનવામાં આવે તો વિધિ અનર્થક થઈ જાય છે, માટે ‘વૈશ્વદેવ’ શબ્દ ગુણવિધાયક છે એમ માનવું જોઈએ. ॥ ૧૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

ન વા પ્રકરણાત્ પ્રત્યક્ષવિધાનાન્ન ન હિ

પ્રકરણં દ્રવ્યસ્ય ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ:—(પ્રકરણાત્) બળવાન વાક્યના સમીપ પાઠથી, (પ્રત્યક્ષવિધાનાત્ ચ) અને ઉત્પત્તિવિધિથી અગ્નિઆદિ દેવતા શ્રુત હોવાથી (ન) તેનો બાધ થઈ શકતો નથી. (પ્રકરણમ્) તથા સમીપપાઠ માત્ર (દ્રવ્યસ્ય) ઉત્પત્તિ શિષ્ટ દ્રવ્યનો (ન હિ) બાધક થઈ શકતો નથી.

ભાવાર્થ:—બળવાત્ વાક્યો પાસે અર્થાત્ આગ્નેયમષ્ટાકપાલં નિર્વપતિ ઇત્યાદિ વાક્યો પાસે ‘વૈશ્વદેવેન યજેત’ વાક્યનો પાઠ હોવાથી ‘અગ્નિ’ આદિ દેવોનો બાધ થઈ શકતો નથી તથા ઉત્પત્તિ યાગથી વિહિન જે પુરોહિત દ્રવ્ય છે તેનો પણ બાધ થઈ શકતો નથી. આ કારણથી **વૈશ્વદેવ** શબ્દ દેવતા-વિધાયક તથા દ્રવ્ય-વિધાયક થઈ શકતા નથી પણ એ શબ્દ કેવળ યાગવિશેષનું નામ જ થઈ શકે છે. અર્થાત્ ઉપર જણાવેલા આઠ યાગોનું નામ ‘વૈશ્વદેવ’ છે.

આક્ષેપ નિરાકરણ સૂત્ર.

મિથશ્ચાનર્થસમ્બન્ધઃ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (મિથઃ) યાગોની આરૂતિ કરીને પણ અરરપરસ (અનર્થ-સમ્બન્ધઃ) અર્થનો સંબંધ થઈ શકતો નથી.

ભાવાર્થ:—આઠે ય યાગોનો અનુવાદ કરી અને પછી તેને ઉદ્દેશી આવૃત્તિ પામેલા યાગોમાં વૈશ્વદેવની ગુણવિધિ થાય તો શી હરકત છે ? એટલે કે, પ્રથમ યાગ વિધાનમાં અગ્નિ આદિ દેવતા માનવા અને બીજી વખત આવૃત્ત થયેલા યાગોમાં ‘વૈશ્વદેવ’ દેવતા માનવામાં આવે તો શો વાધો ? આ પૂર્વપક્ષના સમાધાનમાં કહેવામાં આવે છે કે ‘વૈશ્વદેવ’ યાગની આવૃત્તિ કર્યા વગર યાગ અને દેવતાઓમાં ઉદ્દેશ્ય-વિધેય બાવનો સંબંધ કરી શકાય નહિ. ॥ ૧૫ ॥

ત્યારે યાગની આવૃત્તિ કરે. એના સંબંધમાં આ સૂત્ર છે.

પરાર્થત્વાદ્ ગુણાનામ્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ:—(ગુણાનામ્) ગુણાનું (પરાર્થત્વાત્) પરાર્થત્વ હોવાથી.

ભાવાર્થ:—દેવતા આદિ ગુણો અપ્રધાન હોય છે અને યાગ ક્રિયા મુખ્ય હોય છે. અપ્રધાનને ખાતર પ્રધાનભૂત યાગની આવૃત્તિ સંભવી શકે નહિ, એટલે કે 'વૈશ્વદેવ' દેવતા૩૫ ગુણને ખાતર યાગની આવૃત્તિ થઇ શકે નહિ. આ કારણને લીધે 'વૈશ્વદેવ' પદ ગુણવિધાયક નથી પણ નામવિધાયક છે. અને તે ઉપર કહેલા આઠ યાગોનું નામ વૈશ્વદેવ છે. અને એ રીતે નામધેય માનવામાં દ્રવ્ય અને દેવતાનો પણ ઉપરની યુક્તિથી અભાવ ન હોવાથી 'વૈશ્વદેવ' નામધેય યાગ વ્યર્થ પણ નથી. કારણ કે તે યાગમાં અગ્નિ આદિ દેવતા અને દ્રવ્ય વિહિત છે જ અને એનો જ વ્યવહાર 'વૈશ્વદેવ' નામથી થાય છે. ॥ ૧૬ ॥

હવે વૈશ્વાનરમાં અષ્ટત્વાદિની અર્થવાદતાનું અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષનું સૂત્ર. પૂર્વવન્તોઽવિધાનાર્થાસ્તત્સામર્થ્યં સમામ્નાયે ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ:—(પૂર્વવન્ત:) અગ્નિ આદિ ઉત્પત્તિવાક્યથી પ્રથમ પ્રાપ્ત છે માટે (અવિધાનાર્થા:) વૈશ્વદેવને યજેત આ વાક્યગત ગુણો વિધિને માટે નથી (સમામ્નાયે) અષ્ટાકપાલ નવકપાલ આદિ વાક્યમાં (તત્સામર્થ્યમ્) વિધિનું સામર્થ્ય છે.

ભાવાર્થ:—'વૈશ્વાનરં દ્વાદશકપાલં નિર્વપેન્ પુત્રે જાતે' કાશ્યેષ્ટિ કાંડમાં આ વાક્ય છે. એનો અર્થ એ છે કે જ્યારે પુત્ર ઉત્પન્ન થાય ત્યારે બાર કપાલમાં (માટીના પાત્રમાં) સંસ્કૃત કરેલા અર્થાત્ વિધિપ્રમાણે બનાવવામાં આવેલા પુરોડાશનો નિર્વોપ—(પ્રદાન) કરેલા. આની સાથે બીજાં પણ વાક્યો છે.

યદષ્ટાકપાલો ભવતિ ગાયત્રી એવ એનું પુનાતિ । યન્નવ કપાલસ્ત્રિવૃતૈવાસ્મિન્સ્ટેજો દધાતિ । યદ્ દશકપાલો વિરાજૈવાસ્મિન્નન્નાયં દધાતિ । યદેકાદશકપાલો જગત્યૈવાસ્મિન્ પશૂન્ દધાતિ । આનો અર્થ એ છે કે જે આઠ કપાલમાં સંસ્કૃત થયેલા પુરોડાશનું પ્રદાન કરે છે તે ગાયત્રીથી પુત્રને પવિત્ર કરે છે. જે નવકપાલમાં સંસ્કૃત થયેલા પુરોડાશનું પ્રદાન કરે છે તે પવમાન સ્તોત્રદ્વારા પુત્રમાં તેજ મૂકે છે. જે દશકપાલમાં સંસ્કૃત થયેલા પુરોડાશનું પ્રદાન કરે છે તે વિરાજ્યથી એને અન્નાદિ યુક્ત કરે છે. અને જે અગ્યાર કપાલમાં સંસ્કૃત થયેલા પુરોડાશનું પ્રદાન કરે છે તે જગતીદ્વારા એને પશુ સંપન્ન બનાવે છે. યસ્મિન્ જાતે પતામિષ્ટિ નિર્વપતિ પૂત એવ સ તેજસ્વી અન્નાદ્ હિન્દ્રિયાવી પશુમાન્ ભવતિ પુત્ર ઉત્પન્ન થયા પછી જે ઇષ્ટિ કરે છે તેનો પુત્ર તેજસ્વી, અન્નાદ, બળવાન હિન્દ્રિયવાળો અને પશુવાળો થાય છે. અહીં શંકા એ થાય છે કે અહીં જે અષ્ટાકપાલ આદિ શબ્દો છે તે ગુણના વિધાયક છે કે અર્થવાદ૩૫ છે. આ ઠેકાણે પૂર્વપક્ષનું એવું કથન છે કે વિશ્વદેવેન યજેત આ વાક્યમાં અગ્નિ-આદિ ગુણો પ્રથમ પ્રાપ્ત છે માટે વિશ્વદેવેન યજેત આ વાક્યમાં રહેલા ગુણો વિધિરૂપે હોઈ શકે નહિ, કારણ કે વિધિ તો અપ્રાપ્તની જ હોઈ શકે. અષ્ટાકપાલ આદિ વાક્યમાં જ વિધિનું સામર્થ્ય ગણી શકાય કારણ કે ત્યાં પ્રથમપ્રાપ્ત ન હતા. આ કારણને લીધે એ અષ્ટાકપાલ આદિ અહીં વૈશ્વાનર ઇષ્ટિમાં ગુણ-વિધાયક છે. ॥ ૧૭ ॥

સિદ્ધાંતસૂત્ર. ગુણસ્ય તુ વિધાનાર્થેઽતદ્ગુણાઃ પ્રયોગે સ્યુરનર્થકા
ન હિ તં પ્રત્યર્થવત્તાઽસ્તિ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ:—(ગુણસ્ય) અષ્ટાકપાલાદિરૂપ ગુણનું (વિધાનાર્થે) વિધાનાર્થત્વ હોવાથી (અતદ્ગુણાઃ) વૈશ્વાનર ઇષ્ટિ પ્રત્યે તે ગુણો નથી કારણ કે ત્યાં દ્વાદશકપાલ હોવાથી તેનો અવરોધ થાય છે. બીજા યાગોનું તો વિધાન કરી શકે એમ નથી, માટે (પ્રયોગે) વૈશ્વાનર ઇષ્ટિમાં તે (અનર્થકાઃ સ્યુઃ) નિર્અર્થક પડે છે તેને લીધે (તં પ્રતિ) વૈશ્વાનર યાગ પ્રત્યે (અર્થવત્તા ન અસ્તિ) તેની અર્થવત્તા નથી.

ભાવાર્થ:—અષ્ટાકપાલાદિ સંસ્કૃત પુરોડાશ ‘વૈશ્વાનરં દ્વાદશકપાલં નિર્વપેત્’ એ વૈશ્વાનરી ઇષ્ટિમાં ગુણરૂપ બની શકતા નથી, કારણ કે તે કર્મમાં તો દ્વાદશકપાલ સંસ્કૃત પુરોડાશ ગુણરૂપે છે. આ કારણથી અષ્ટાકપાલઆદિથી સંસ્કૃત પુરોડાશો નિર્અર્થક પડવાથી દ્વાદશકપાલના સ્તાવક રૂપે હોઇ તે વૈશ્વાનરી ઇષ્ટિમાં અર્થવાદરૂપે એ વાક્યો છે. અષ્ટાકપાલાદિ બીજા યાગોનું વિધાન કરી શકે નહિ. ॥ ૧૮ ॥

ઉત્તરાભાસ સૂત્ર.

તચ્છેષો નોપપદ્યતે ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ:—(તચ્છેષઃ) દ્વાદશકપાલ વિધિનો શેષ (ન ઉપપદ્યતે) સિદ્ધ થઇ શકતો નથી.

ભાવાર્થ:—દ્વાદશકપાલં નિર્વપેત્ આ વિધિનાં શેષરૂપ પણ અષ્ટાકપાલ-આદિ બની શકતાં નથી અર્થાત્ વિધિનાં સ્તાવક અર્થવાદો પણ થઇ શકતા નથી. ॥ ૧૯ ॥

ઉત્તર સૂત્ર.

અવિભાગાદ્ વિધાનાર્થે સ્તુત્યર્થેનોપપદ્યેન્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ:—(અવિભાગાત્) વિભક્ત ન હોવાથી (વિધાનાર્થે) વિધાનરૂપ અર્થમાં (સ્તુત્યર્થત્વેન) દ્વાદશકપાલના સ્તુતિરૂપે (ઉપપદ્યેન્) સિદ્ધ થઇ શકે.

ભાવાર્થ:—દ્વાદશકપાલમાં અષ્ટકપાલત્વ નિયમથી જ અન્તર્ગત હોવાથી એટલે કે આરરૂપ સંખ્યામાં આઠથી અગ્યારથી સુધીની સંખ્યા અવિભક્ત હોવાથી દ્વાદશકપાલ સંસ્કૃત પુરોડાશનાં સ્તુતિરૂપે એ વાક્યો સિદ્ધ થઇ શકે છે. આરરૂપ અવયવીના આઠ, નવ, દશ અને અગ્યાર અવયવો છે. એટલે અવયવો દ્વારા અવયવીની સ્તુતિ છે એમ માનવામાં કશી હરકત નથી. માટે વૈશ્વાનરી ઇષ્ટિ પ્રત્યે અષ્ટાકપાલ આદિ અર્થવાદો છે. ॥ ૨૦ ॥

આક્ષેપ સૂત્ર.

કારણં સ્યાદિતિ ચેત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ:—(કારણમ્) શ્રૂયમાણ પૂતવાદિનું કારણ (સ્યાત્) થઇ શકે (ઇતિ ચેત્) જો એમ કહે તો.

ભાવાર્થ:—‘ ગાયત્રી एव एनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति ’ આ વાક્યમાં પવિત્રતા રૂપ ફળ સ્પષ્ટ રીતે શ્રુત થાય છે તો એ પવિત્રતાનું કારણ અષ્ટાકપાલ આદિ ગુણો માનવામાં આવે તો શો વાંધો ? જો એ પ્રમાણે કારણ માનવામાં આવે તો ગુણુવિધિ સ્પષ્ટ થાય છે. ॥ ૨૧ ॥

આ શંકાના સમાધાન રૂપે આ સૂત્ર છે.

આનર્થક્યાદકારણં કર્તુર્હિ કારણાનિ ગુણાર્થે વિધીયન્તે ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ:—(અકારણમ્) અષ્ટાકપાલાદિ પવિત્રતાદિનું કારણ નથી. (આનર્થક્યાત્) માટે એ નિર્રર્થક પડતાં હોવાથી (ગુણાર્થે) સ્તુતિને માટે (વિધીયન્તે) તાત્પર્યનો વિષય માનવામાં આવે છે (હિ) કારણ કે (કર્તુઃ) કર્તાને (કારણાનિ) ગુણોના કૃણ મળે છે.

ભાવાર્થ:—પવિત્રતાદિનું કારણ પણ અષ્ટાકપાલાદિ નથી, કારણ કે એમ માનવાથી વાક્યબદ્ધ ઉપક્રમ અને ઉપસંહારનો પણ ભંગ ઉત્પન્ન થાય છે. ગુણજન્ય કૃણોનો સંબંધ પણ યાગના કર્તા સાથે હોય છે ન્યારે અહીં પવિત્રતા કૃણનો સંબંધ ઉત્પન્ન થતો તો શિશુની સાથે છે અને તે યાગનો કર્તા નથી. આ કારણને ક્ષીધિ પવિત્રતાદિ કૃણનાં કારણ અષ્ટકપાલ આદિ નથી. આથી માનવું પડે છે કે અષ્ટાકપાલાદિ વાક્યો વેંવાનરી ઇષ્ટિના અર્થવાદ જ છે. ॥ ૨૨ ॥

હવે યજમાનપદની પ્રસ્તરોદિસ્તુત્યર્થતાનું અધિકરણ.

તત્સિદ્ધિઃ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ:—(તત્સિદ્ધિઃ) ‘ યજમાનઃ પ્રસ્તરઃ ’ પ્રસ્તરદ્વારા યજમાનના કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે.

ભાવાર્થ:—ગૌણ વૃત્તિથી વપરાયેલા શબ્દોનું પ્રવૃત્તિ નિમિત્ત શું છે ? એનું પ્રકારનું અહીંથી શરૂ થાય છે. ‘ યજમાનઃ પ્રસ્તરઃ ’ આ ક્રમાંકે યજમાનનું નામ પ્રસ્તર છે કે પ્રસ્તરનું નામ યજમાન છે ? એ સંદેહની નિવૃત્તિ કરવાની છે. ‘ પ્રસ્તર ’ એટલે પ્રથમ કાપેલી દહની મુષ્ટિ. આ દહની મુષ્ટિથી યજમાનનું કાર્ય થાય છે. પરિધિ ઉપર દહની પરિધાન કરવું પડે છે. આ ‘ પરિધાન ’ યજમાનનું કાર્ય છે પણ દહની વડે તે થતું હોવાથી પ્રસ્તર કેવું અર્થને ગૌણ વૃત્તિથી યજમાન કહેવામાં આવ્યો છે એટલે કે યજમાન શબ્દદ્વારા ‘ પ્રસ્તર ’ ની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે માટે યજમાનઃ પ્રસ્તરઃ એ અર્થ હાવકાય છે. યજમાનકાર્ય પરિધિ-પરિધાનં પ્રસ્તરઃ કરોતીતિ તસ્માદ્ પ્રસ્તરાત્ યજમાનકાર્યસિદ્ધિઃ ઇતિ નૈમિત્તિક વૃત્તિ. ॥ ૨૩ ॥

આગ્નેય આદિ શબ્દો બ્રાહ્મણ આદિની સ્તુતિ માટે જ છે એ અધિકરણ આ સૂત્રનો વિષય છે

જાતિઃ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ:—(જાતિઃ) જન. ! ગૌણવૃત્તિથી શબ્દ પ્રયોગ કરવાનું નિમિત્ત હોય છે.

ભાવાર્થ:—‘ માગ્નેયો વૈ બ્રાહ્મણઃ ’ ‘ યેન્દ્રો રાજન્યઃ વૈશ્યો વૈશ્વદેવઃ ’ આ ક્રમાંકે બ્રાહ્મણને આગ્નેય, ક્ષત્રિયને યૈન્દ્ર અને વૈશ્યને વૈશ્વદેવ કહેવામાં આવ્યા છે આગ્નેય, યૈન્દ્ર અને વૈશ્વદેવ શબ્દો ગૌણવૃત્તિથી બ્રાહ્મણાદિને માટે પ્રયુક્ત છે. આ ગૌણવૃત્તિનું નિમિત્ત અગ્નિ જેમ બધા દેવોમાં મુખ્ય ગણાય છે તેમ બ્રાહ્મણ પણ મનુષ્યોમાં પવિત્રતાદિ ગુણોને લાઇને મુખ્ય ગણાય છે. માટે મુખ્ય જનમ અગ્નિ અને બ્રાહ્મણનો સમાનગુણ છે તેથી બ્રાહ્મણને આગ્નેય અથવા અગ્નિ કહેવામાં આવે છે. અગ્નિર્વૈશ્વદેવો યદ્બ્રાહ્મણ ઇતિ બ્રાહ્મણસ્તુતિઃ એ બ્રાહ્મણ છે તે વૈશ્વદેવ

(સર્વમનુષ્યોમાં) અગ્નિ છે. ક્ષત્રિયમાં અને ઇન્દ્રમાં યજ્ઞના આધિક્યને લઇ ક્ષત્રિયની પ્રશંસા માટે ‘ ઐન્દ્ર ’ અને સર્વને અન્નાદિ પદાર્થ પૂરું પાડનાર હોવાથી વૈશ્યની સ્તુતિને માટે વૈશ્યવંદ્ય શબ્દ વપરાયો છે. આ કારણથી આદ્યેયો બ્રાહ્મણઃ આ વાક્ય બ્રાહ્મણની સ્તુતિપરક હોવાથી અર્થવાદ છે. ॥ ૨૪ ॥

યૂપાદિશબ્દોની યજ્ઞમાનસ્તુતિનું અધિકરણ.

સારૂપ્યાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થઃ—(સારૂપ્યાત્) સમાનતાને લઇને પણ ગૌણ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે અને તેનાથી સ્તુતિ પ્રતીત થાય છે.

ભાવાર્થઃ—‘ યજ્ઞમાનો યૂપઃ ’ ‘ આદિત્યો યૂપઃ ’ ‘ યજ્ઞમાન યૂપ છે ’ ‘ અત્યાદિ યૂપ છે. ’ આ ઠેકાણે યૂપને માટે યજ્ઞમાન અને આદિત્ય શબ્દો વપરાયા છે. ઊર્હત્વરૂપ ગુણ યજ્ઞમાન અને યૂપમાં સમાન છે. તેજસ્વિનારૂપ ગુણ આદિત્યમાં અને યૂપમાં સમાન છે. આવા પ્રયોગથી યૂપની સ્તુતિ પ્રતીત થાય છે. જ્યારે યૂપને સુંદર સુંવાળો બનાવવામાં આવે છે ત્યારે તેના ઉપર ઘી ચોપડવામાં આવે છે એટલે તે ચળકાટ મારે છે. આ ચળકાટરૂપ ગુણ અતિત્યમાં અને યૂપમાં સમાન છે. આ કારણને લઇને અર્થાત્ ઊર્હત્વરૂપ સમાન ગુણથી યૂપને યજ્ઞમાન કહ્યો છે અને ચળકાટરૂપ સમાન ગુણને લઇને યૂપને આદિત્ય કહેવામાં આવ્યો છે. તેથી યજ્ઞમાનો યૂપઃ અને આદિત્યો યૂપઃ એ સ્તાવક હોવાથી અર્થવાદ છે. ॥ ૨૫ ॥

અપરવાદિશબ્દોની ગવાદિસ્તુત્યર્થત્વનું અધિકરણ

પ્રશંસા ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થઃ—(પ્રશંસા) ‘ અપશવો વા અન્યે ગો અષ્વેભ્યઃ ’ આ વાક્યમાં ગાય બળદ અને અશ્વથી જિન પ્રાણીઓ પશુ નથી એમ કહેવામાં આવ્યું છે તે માત્ર ગાય, બળદ અને અશ્વની સ્તુતિ માટે છે.

ભાવાર્થઃ—ગોટ, બકર, કૂતર, ગાય અને અશ્વમાં પશુત્વ એક સરખું હોવા છતાં ગાય અને અશ્વ સિવાય પશુ જ નથી એમ કહેવામાં ગોટ, કૂતરા અને બકરાની ગવાદિની અપેક્ષા એ નિન્દા જણાય છે અને ગાય તથા અશ્વની સ્તુતિ જણાય છે, તેજ પ્રમાણે ‘ યદ્ અઘુતમ્ મમોજનં તત્ ’ યન્મલિનમ્ અવાસસ્તત્ । ‘ જેમાં ઘી નથી તે બોજન નથી. ’ જ મેલું છે તે કપડું નથી. આ ઠેકાણે પણ ઘી વગરના બોજનની નિન્દા તથા ઘી વાળા બોજનની સ્તુતિ જણાય છે. તેમજ મેલા કપડાની નિન્દા અને ધોયેલા કપડાંની સ્તુતિ જણાય છે. આ કારણથી ‘ અપશવો વા અન્યે ગો અષ્વેભ્યઃ ’ આ વાક્ય અર્થવાદ છે. ઉપરના વાક્યમાં ગોટ, બકરા અને કૂતરા આદિને માટે ‘ અપશુ ’ શબ્દની પ્રવૃત્તિ હોવી તેમાં ગવાદિ પશુઓની પ્રશંસા એજ નિમિત્ત છે. અને એ શબ્દ પ્રયોગનું ફળ પણ પ્રશંસા જ છે. ॥ ૨૬ ॥

‘ આહુલ્યથી સૃષ્ટિશબ્દનો વ્યપદેશ છે ’ એ અધિકરણ શરૂ કરે છે.

ભૂમા ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થઃ—(ભૂમા) ‘ સૃષ્ટિરુપદધાતિ ’ આ ઠેકાણે સૃજ્ ધાતુના પ્રયોગના આહુલ્યથી સૃજ્ ધાતુના પ્રયોગવાળા અને તે ધાતુનો પ્રયોગ જેમાં ન હોય તે મંત્રો પણ સૃષ્ટિપદ વાચ્ય છે.

ભાવાર્થ:—સૃષ્ટિલિંગક મન્ત્રો અગ્નિચયન પ્રકરણમાં વધારે હોવાથી સૃષ્ટિલિંગક અને અસૃષ્ટિલિંગક બન્ને જાતના મન્ત્રોના સમુદાયને “ સૃષ્ટિ ” એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. “ **બાહુલ્યેન વ્યપદેશા ભવન્તિ** ” જેનો પ્રયોગ વધારે હોય છે તેનાથી તે સમુદાય પ્રસિદ્ધિમાં આવે છે. અમુક મન્ત્રોના સમુદાયને ‘ સૃષ્ટિ ’ નામ આપવામાં સૃજ્ઞ ધાતુના પ્રયોગના જૂમા અર્થાત્ બાહુલ્યને લીધે છે.

જે જનસમુદાયમાં છત્રીવાળા માણસો વધારે હોય છે તે સમુદાયમાં કાષ્ઠ છત્રી વગરના માણસો હોય તો પણ આખા સમુદાયને ‘ છત્રીસમુદાય ’ કહેવામાં આવે છે. એજ પ્રમાણે અગ્નિચયન પ્રકરણમાં આવેલા મન્ત્રોને સૃષ્ટિ પ્રયોગના જૂમાને લીધે “ સૃષ્ટિ ” એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

જે ઇષ્ટકા (ઇષ્ટો)નો સૃષ્ટિ મન્ત્રોથી અગ્નિકુંડ રચવામાં ઉપયોગ થયો હોય તે ઇષ્ટકા પણ સૃષ્ટિ કહેવાય છે.

સૃષ્ટિ મન્ત્રોનો સંબંધ ચયન સાથે છે. માટે મન્ત્રોનો અનુવાદ કરીને ઇષ્ટકાનું ઉપધાન કરવામાં આવે છે. માટે મન્ત્રોનો અનુવાદ કરનાર સૃષ્ટિ શબ્દ અર્થવાદ છે. ॥ ૨૭ ॥

‘ પ્રાણભૃત્ ’ શબ્દાદિ સ્તુત્યર્થક છે એ અધિકરણ શરૂ કરે છે.

લિङ्ગસમવાયાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ:—(લિङ્ગસમવાયાત્) પ્રાણલિંગક મન્ત્ર પાસે પઠિત બીજા મન્ત્રોનો પણ પ્રાણભૃત્ મન્ત્રોથી વ્યવહાર થાય છે.

ભાવાર્થ:—‘ **પ્રાણભૃત્ ઉપદધાતિ** ’ આ ઠેકાણે માત્ર એક જ મન્ત્રમાં પ્રાણ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. બીજા મન્ત્રોમાં ‘ પ્રાણ ’ શબ્દનો પ્રયોગ નથી છતાં આખા મન્ત્રસમુદાયને ‘ પ્રાણભૃત્ ’ કહેવામાં આવે છે. પ્રથમ મન્ત્ર આ પ્રમાણે છે. “ **અયં પુરોભુવસ્તસ્ય પ્રાણો મૌવાયનઃ** ” ગૌણવૃત્તિથી આખા મન્ત્ર સમુદાયનું નામ ‘ પ્રાણભૃત્ ’ રાખવામાં આવ્યું છે.

આ પ્રમાણે છ કારણોથી ગૌણ શબ્દોની પ્રવૃત્તિ થાય છે એવું આ ઠેકાણે બતાવવામાં આવ્યું છે. આ છ મન્ત્રોને એક શ્લોકમાં સાચણાચાર્યે આ પ્રમાણે બતાવ્યાં છે.

તત્સિદ્ધિજાતિસારૂપ્યપ્રશંસાલિङ્ગભૂમાશ્ચિઃ

પઢિભઃ સર્વત્ર શબ્દાનાં ગૌણી વૃત્તિઃ પ્રકલ્પિતા ॥

આ સૂત્રમાં ‘ સમવાય ’ શબ્દનો અર્થ ‘ સમીપપાદા ’ એવો કરવામાં આવ્યો છે. ॥ ૨૮ ॥

વાક્યશેષથી સંદિગ્ધ અર્થને નિરૂપણ કરવાનું અધિકરણ.

સંદિગ્ધેષુ વાક્યશેષાત્ ॥ ૨૯ ॥

ભાવાર્થ:—(સંદિગ્ધેષુ) ન્યાં વિષ્વર્થ સંદિગ્ધ હોય ત્યાં (વાક્યશેષાત્) વાક્ય-શેષથી નિર્ણય થાય છે.

ભાવાર્થ:—“ **અક્તાઃ શર્કરા ઉપદધ્યાન્** ” ઝીણાં ઝીણાં કાંકરાને ‘ શર્કરા ’ કહેવામાં આવે છે. શર્કરાને બીજવીને પછી તેનું ઉપધાન કરવું એટલે અમુક ઠેકાણે તેનો યત્નમાં ઉપયોગ

કરવો. આ ક્રોધાણે વિધિનો અર્થ જે શર્કરાને ભીંજવવો છે તે ભીંજવવું ક્રોધપણ પ્રવાહી પદાર્થથી થઈ શકે છે ઘી, તેલ અથવા ચરબીથી પણ ભીંજવી શકાય છે. તો આ વિધિમાં શર્કરાને શાનાથી ભીંજવવી એ સંદેહ છે, આ સંદેહની નિવૃત્તિ અર્થવાદથી થઈ શકે છે. આ વિધિનો અર્થવાદ તેજો વૈ ઘૃતમ્, સ તૈજસમેવાગ્નિ ચિનુતે આ અર્થવાદમાં ઘીની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે માટે વિધેય અર્થ ઘૃત જ છે. કારણ કે યઃ સ્તૂયતે સ વિધીયતે એવા ન્યાય છે. આ ઉપરથી ઘીથી ભીંજવીને શર્કરાનું ઉપધાન કરવું એવો વિધિ સ્પષ્ટ થાય છે. અર્થવાદમાં હમેશાં વિધેય અર્થની જ સ્તુતિ હોય છે. ॥ ૨૯ ॥

સામર્થ્યને અનુસરીને જ વ્યવસ્થા કરવી એ અધિકરણ સમજાવે છે.

અર્થાદ્ વા કલ્પનૈકદેશત્વાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થઃ—(વા) પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ બતાવે છે. (અર્થાત્) વસ્તુવૃત્તિસામર્થ્યથી વિધેય અર્થની સિદ્ધિ થાય છે. (કલ્પનૈકદેશત્વાત્) કલ્પના-તર્ક પણ વદનો એક દેશ હોવાથી.

‘ હસ્તેન અવચતિ ’ ‘ સ્ત્રુવેણ અવચતિ ’ ‘ સ્વધિતિના અવચતિ ’ આ વાક્યોમાં હોમવા યોગ્ય દ્રવ્યોનું અવધાન શાથી કરવું તે બતાવવામાં આવ્યું છે. અવધાન એટલે હોમવા માટે રાખેલા દ્રવ્યને જીકું પાડવું તે. “ હાથવતી અવધાન કરવું, રત્નવતી અવધાન કરવું, સ્વધિતિ (યજ્ઞમાં વપરાતું ચપ્પુ જેવું લોદાનું હથીયાગ) થી અવધાન કરવું. “ આમાં શંકા એ થાય છે ક્રોધપણ દ્રવ્યનું અવધાન કરવામાં આ ત્રણે સાધન વાપરવાં કે વિકલ્પથી વાપરવાં ? આનું સમાધાન એમ કરવામાં આવ્યું છે કે દ્રવ્યની યોગ્યતાને અનુસરીને અવધાન કરવું. જો ક્રોધ શિરા જેવું દ્રવ્ય હોય તો હાથથી અવધાન કરવું, ઘી હોય તો રત્નવતી અવધાન કરવું અને ક્રોધ બહુજ કઠણ પદાર્થ હોય (જેમકે ટોપર અથવા ક્રોધ કઠણ ફળ) તો સ્વધિતિથી અવધાન કરવું. જો કે આમ કરવાનો ક્રોધ સ્પષ્ટ વિધિ નથી પણ કલ્પના કરવામાં આવે છે. કલ્પના એટલે તર્ક. તર્ક પણ જો યોગ્ય હોય તો તેને માનવામાં કરી હરકત નથી. વેદ અને શાસ્ત્રથી અવિરુદ્ધ તર્ક પણ વેદનો એક ભાગ જ ગણાય છે. મનુસ્મૃતિમાં પણ લખ્યું છે કે—

આર્ષ ધર્મોપદેશં ચ વેદશાસ્ત્રાવિરોધિના

યસ્તર્કેણાનુસંધત્તે સ ધર્મ વેદ નેતરઃ

વેદ અને શાસ્ત્રોથી અવિરુદ્ધ તર્કથી જો વેદનું અને શાસ્ત્રોનું અનુસંધાન કરી શકે છે તે ધર્મને બળી શકે છે. ॥ ૩૦ ॥

इति मीमांसा गुर्जरभाष्ये प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्तश्चायं प्रथमोऽध्यायः ॥

અથ દ્વિતીયોઽધ્યાયઃ પ્રારભ્યતે ।

તત્ર ચાયં પ્રથમઃ પાદઃ

અપૂર્વરૂપ ધર્મ આખ્યાત પદ્ધતી પ્રતિપાદ્ય છે. એ નામનું અધિકરણ સમજાવે છે.

પહેલા અધ્યાયમાં પ્રમાણનું લક્ષણ બતાવ્યું, વિધિ, અર્થવાદ, મંત્ર અને સ્મૃતિનો પણ નિર્ણય કર્યો છે. ગુણવિધિ અને નામધેયતા પણ નિર્ણય કર્યો છે તથા સંદિગ્ધ અર્થનો વાક્ય-શેષથી નિર્ણય કરવો એ પણ દર્શાવ્યું છે. હવે વિધિવાક્ય રૂપ પ્રમાણમાં કયો અર્થ પ્રધાન અને કયો અર્થ અપ્રધાન છે જેનાથી ધર્મરૂપ અપૂર્વ પ્રતીત થાય તે પ્રમાણ વાક્યમાં મુખ્ય ગણાય છે.

ભાવાર્થઃ કર્મશબ્દાઃ, તેમ્નઃ ક્રિયા પ્રતીયેતૈષ હ્યર્થો વિધીયતે ॥ ૧ ॥

પદાર્થઃ—(ભાવાર્થઃ) ભાવના રૂપ અર્થ સિદ્ધિને માટે (કર્મશબ્દાઃ) ધાત્વર્થ-વાક્ય કર્મશબ્દો અર્થાત્ ક્રિયાપદો છે અર્થાત્ ધાત્વર્થો યાગઆદિ ભાવનાને માટે હોય છે. કારણ કે (તેમ્નઃ) ધાત્વર્થોથી જ (ક્રિયા) અપૂર્વનામક ધર્મ (પ્રતીયેત) ગણી શકાય છે (હિ) માટે (ણઃ) આ (અર્થઃ) ધાત્વર્થરૂપ અર્થ (વિધીયતે) વિદિત થાય છે.

ભાવાર્થઃ—વિધ્યર્થક પદના ધાત્વર્થો આખ્યાત પ્રત્યય-વાચ્ય ભાવનામાં કરણત્વ રૂપથી અન્યથ પામે છે. યજેત નો અર્થ યાગેન ભાવયેત્ યાગથી ભાવના કરવી એવો અર્થ થાય છે. આ કારણથી ધાત્વર્થ ભાવનારૂપ પ્રયોજન સિદ્ધ કરવા માટે હોય છે. વિધ્યર્થક ક્રિયાપદોથી 'ક્રિયા' ગ્રંથલે અપૂર્વ પ્રતીત થાય છે. અપૂર્વનું જ બીજું નામ ધર્મ છે. વાક્યમાં ધાત્વર્થનું વિધાન થાય છે અને જેનું વિધાન થાય તે જ ધર્મ. અર્થાત્ અપૂર્વનું સાધન છે. નામના અર્થો ભાવના સાથે સીધી રીતે સંબંધ પામતા નથી. નામાર્થના સંબંધ ધાત્વર્થ સાથે હોય છે અને ધાત્વર્થનો સંબંધ ભાવના સાથે હોય છે. સોમેન યજેત અહીં સોમરૂપ નામાર્થનો સંબંધ યાગરૂપ ધાત્વર્થ સાથે છે અને સોમ વિશિષ્ટ યાગનો સંબંધ ભાવના સાથે છે. જેમ સોમેન યાગં કુર્યાત્ તેજ પ્રમાણે યાગેન ભાવયેત્ એમ કહેવાય છે. ભાવનાના ત્રણ અંશ હોય છે કેન ભાવયેત્ ? કિં ભાવયેત્ ? અને કથં ભાવયેત્ ? આ દેકાણે ધાતુનો અર્થ જ ભાવનાનું કરણ હોય છે. કિં ભાવયેત્ ? નો જવાબ સ્વર્ગ ભાવયેત્ હોય છે અને કથં ભાવયેત્ ? કેવી રીતે ભાવના કરવી ? એનો જવાબ 'અગ્નિનું અન્વાધાન' પ્રયાજ અને અપવ્રાત આદિથી ઉપકાર કરી ભાવના કરો, એ હોય છે. નામાર્થ તો ધાત્વર્થના ઉપકારી હોય છે. ક્રિયા વગર દ્રવ્યો ક્યાં આધી શક્તાં નથી. જેમકે—પચન ક્રિયા વગર નિષ્ક્રિય રહેલાં કાષ્ઠ અને નવેલી આદિ ભાત બનાવી શક્તાં નથી. આ ઉપરથી સમજાશે કે વાક્યમાં ક્રિયાપદનો અર્થ જ મુખ્ય હોય છે.

'યજેત' આમાં યજ્ઞ ધાતુ છે અને ત પ્રત્યય છે. 'યાગ' એ યજ્ઞ ધાતુનો અર્થ છે અને ભાવના ત પ્રત્યયનો અર્થ છે. આનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ જૈમિનીય ન્યાયમાલા તથા શાજર-ભાષ્ય આદિ ગ્રંથોમાં છે માટે જિજ્ઞાસુઓએ ત્યાં જ જોઈ લેવું. ॥ ૧ ॥

આક્ષેપ કથન. સર્વેષાં ભાવાર્થ ઇતિ ચેત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થઃ—(સર્વેષામ્) બધાં પદોનો (ભાવઃ) ભાવ (અર્થઃ) અર્થ છે (ઇતિ ચેત્) એમ માનવામાં આવે તો શી હરકત ?

ભાવાર્થ:—પાતુના અર્થ પેટે ‘સોમ’ આદિ નામના અર્થનો અન્ય પણ સીધા ભાવનામાં જ માનવામાં આવે તો શી દરકન ? અર્થાત્ નામનો અર્થ પણ “ભાવ” માનવામાં આવે તો વાક્યમાં ક્રિયાપદનો અર્થ જ મુખ્ય છે અને નામનો અર્થ મુખ્ય નથી એ સવાલ જ ઉડી જાય.

તસ્માદેતેડપિ સાકાઙ્ક્ષત્વાત્ ભાવવચનાઃ । સર્વેષુ ભાવ વચનેષુ નાસ્તિ

વિનિગમતાશં હેતુઃ, કર્મશબ્દાઃ એવ અર્પૂર્વસ્ય વિધાયકાઃ ન દ્રવ્ય ગુણશબ્દાઃ ।

ઇતિ શાબ્દભાષ્ય. ઉક્ત વાક્યનો ભાવ એ છે કે નામ આદિ સાકાંક્ષ હોવાથી તે પણ ભાવવાચક છે. અર્થાં જ પદો ભાવવાચક હોવાથી કર્મશબ્દો જ અર્પૂર્વનાં વિધાયક છે અને દ્રવ્યગુણ શબ્દો નથી એમાં કોઈપણ જનની યુક્તિ નથી. માટે અધાય પદોનો અર્થ ‘ભાવ’ માનવામાં આવે તો ?

ઉપરના સૂત્રમાં કરેલા આદેષની નિવૃત્તિ માટે ‘નામ’ નું લક્ષણ આંધે છે.

યેષામુત્પત્તૌ સ્વે પ્રયોગે રૂપોપલબ્ધિસ્તાનિ નામાનિ,

તસ્માત્ તેભ્યઃ પરાકાઙ્ક્ષા ભૂતત્વાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ:—(ઉત્પત્તૌ) સોમેન યજેત ઇત્યાદિ ઉત્પત્તિ વાક્યમાં (યેષામ્) જેઓના અર્થોની (સ્વે પ્રયોગે) પ્રયોગના ઉચ્ચારણ વખતે (રૂપોપલબ્ધિઃ) સ્વરૂપની ઉપલબ્ધિ હોય છે (તાનિ નામાનિ) તે નામ કહેવાય છે (તસ્માત્) અને તે કારણને લીધે (તેભ્યઃ) નામોના અર્થની ઉત્પત્તિ માટે (પરાકાઙ્ક્ષા) ખીજની આકાંક્ષા (ન) હોતી નથી. કારણ કે (ભૂતત્વાત્) અર્થની સિદ્ધિ હોવાથી.

ભાવાર્થ:—આ સૂત્રમાં ‘ન’ નો અધ્યાહાર કરેલો પડે છે અથવા ઉતરના સૂત્રમાંથી તેને આ સૂત્રમાં ખેંચેલો પડે છે અને તેનો સંબંધ ‘પરાકાંક્ષા’ ની પછી જોડેલો પડે છે. ‘સોમેન યજેત’ આ ઉત્પત્તિ વાક્ય કહેવાય છે. જે વિધિવાક્યમાં દ્રવ્ય અને દેવતાનું વિધાન હોય છે તે ઉત્પત્તિ વાક્ય કહેવાય છે. ઉપરના વાક્યમાં સોમરૂપ દ્રવ્યનું વિધાન છે. ઉત્પત્તિ વાક્યના શ્રવણ વખતે જે પદોનો અર્થ સિદ્ધિ હોય તે ન મ કહેવાય છે. ઉપરના વાક્યના શ્રવણ વખતે ‘સોમ’ રૂપ દ્રવ્ય સિદ્ધિ હોય છે માટે સોમની ઉત્પત્તિમાં યાગ આદિની જરૂર હોતી નથી, કારણ કે યાગ કર્યા પહેલાં સોમ દ્રવ્ય વિદ્યમાન છે, માટે ‘સોમ’ એ નામ કહેવાય છે, એજ પ્રમાણે સાધનમૂળ દ્રવ્યને માટે ક્રિયાની જરૂર હોતી નથી. નામનો અર્થ સિદ્ધિ હોય છે. અને સિદ્ધિ હોય છે તેથી જ તેનું ગુણરૂપે યાગાદિમાં વિધાન હોય છે. ॥ ૩ ॥

હવે આખ્યાતાનું લક્ષણ આંધે છે.

યેષાં તૂત્પત્તાવર્થે સ્વે પ્રયોગે ન વિદ્યતે તાન્યાખ્યાતાનિ

તસ્માત્ તેભ્યઃ પ્રતીયેતાશ્રિતત્વાત્ પ્રયોગસ્ય ॥ ૪ ॥

પદાર્થ:—(ઉત્પત્તૌ) ઉત્પત્તિ વાક્યના (સ્વે અર્થે) સ્વાર્થને માટે (પ્રયોગે) ઉચ્ચારણ સમયે (યેષામ્) જે પદોનો અર્થ (ન વિદ્યતે) હોતો નથી (તાનિ) તે (આખ્યાતાનિ) આખ્યાતાન્ત કહેવાય છે. (તસ્માત્) તે કારણથી (તેભ્યઃ) તેનાથી (પ્રતીયેત) અર્પૂર્વરૂપ ધર્મની પ્રતીતિ થાય છે. (પ્રયોગસ્ય) ઉત્પત્તિ (આશ્રિતત્વાત્) પુરુષના પ્રવલ્નને આધીન હોવાથી.

ભાવાર્થ:—ઉત્પત્તિ વાક્યના શ્રવણ વખતે જે પદનો અર્થ વિદ્યમાન હોતો નથી તે આખ્યાતાન્ત પદ કહેવાય છે. ‘યજેત’ પદમાં ત એ આખ્યાત કહેવાય છે. વ્યાકરણની પરિભાષા પ્રમાણે **તિઙ્** માત્ર આખ્યાત કહેવાય છે. આ કારણથી આખ્યાતાન્ત પદના અર્થથી અપૂર્વની પ્રતીતિ થાય છે. કારણ કે યાગની ઉત્પત્તિ પુરુષના પ્રયત્નને આધીન હોય છે. યાગરૂપ ક્રિયા પુરુષે કરી લીધી એટલે અપૂર્વરૂપ કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે આખ્યાતાન્ત પદના અર્થથી જ અપૂર્વની સિદ્ધિ થાય છે. નામાર્થનો સંબંધ તો ધાત્વર્થની સાથે હોય છે માટે નામાર્થ અપ્રધાન છે અને આખ્યાતાન્તનો અર્થ પ્રધાન હોય છે. ॥ ૪ ॥

અપૂર્વના અસ્તિત્વનું અધિકરણ.

ચોદના પુનરારમ્ભઃ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ:—(પુનઃ) આ શબ્દ વાક્યાલંકાર માટે વપરાયો છે. (ચોદના) યજેત ઇત્યાદિ જે વિધાન છે તેનાથી અપૂર્વની પ્રતીતિ થાય છે. અથવા **ચોદના** એ જ અપૂર્વ છે. કે જેનાથી (આરમ્ભઃ) યાગ આદિ વૈદિક કર્મને આરંભ કરી શકાય છે.

ભાવાર્થ:—અપૂર્વ ઉત્પન્ન થાય છે માટે જ યાગ આદિ વૈદિક ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે. જે યાગથી અપૂર્વ ઉત્પન્ન ન થાય તો યાગરૂપ ક્રિયા નષ્ટ થયા પછી ઘણા ઢાળને અંતરે ભાવિ સ્વર્ગ કેવી રીતે મળી શકે ? ‘ક્રિયા નષ્ટ થયા પછી પણ કાળાન્તરમાં જે કૃણ મળી શકતું હોય તો દંપતી નષ્ટ થયા પછી પુત્રરૂપ કૃણ ઉત્પન્ન થવું જોઈએ.’ આવી આપત્તિ શ્રી સાયણનાચાર્ય આપે છે. **ચોદનેત્યપૂર્વ મ્ભઃ, અપૂર્વ પુનરસ્તિ યતઃ આરમ્ભઃ શિષ્યતે** । ચોદના= પ્રેરણાને અમે અપૂર્વ કહીએ છીએ. અપૂર્વ છે માટે જ યાગાદિનું વિધાન છે. અપૂર્વ એ ક્રિયાનો અવાન્તર વ્યાપાર છે, જેમ ઇન્દ્રનરૂપ કૃણ પ્રત્યે કુદારીનું ઉપાડવું અને મારવું રૂપક્રિયા વ્યાપાર છે તેમ સ્વર્ગોદિ કૃણ પ્રત્યે યાગાદિના વ્યાપાર અપૂર્વ છે. અપૂર્વ કૃણ મળે ત્યાંસુધી યાગ આદિના કર્તા જે યજમાન આદિ છે તેના આત્મામાં સંસ્કાર રૂપે રહે છે. જ્યારે સ્વર્ગોદિ મળી ગય છે ત્યારે તે અપૂર્વ નષ્ટ થાય છે. બળતા અંગારા ફરી જવા છતાં તેની ઉષ્ણતા પાણીમાં જેમ અમુક સમય સુધી રહે છે, તેમ યાગઆદિ ક્રિયા નષ્ટ થયા છતાં પણ સ્વર્ગ આદિ કૃણ મળે ત્યાં સુધી યાગઆદિથી ઉત્પન્ન થનાર અપૂર્વ કર્તામાં રહે છે. ॥ ૫ ॥

કર્મેના ગુણપ્રધાન વિભાગનું અધિકરણ.

તાનિ દ્વૈધં ગુણપ્રધાનભૂતાનિ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ:—(તાનિ) તે આખ્યાતો (દ્વૈધમ્) એ પ્રકારના હોય છે (ગુણપ્રધાનભૂતાનિ) કેટલાક ગોણ અને કેટલાક પ્રધાન એટલે મુખ્ય હોય છે.

ભાવાર્થ:—ક્રિયાવાચક આખ્યાતો બધાં જ મુખ્ય હોતાં નથી, કેટલાક દ્રવ્ય પ્રત્યે ગોણ હોય છે અને કેટલાક દ્રવ્ય પ્રત્યે મુખ્ય હોય છે. ॥ ૬ ॥

હવે પ્રધાન કર્મનું લક્ષણ બતાવે છે.

યૈર્દ્રવ્યં ન ચિકીર્ષ્યતે, તાનિ પ્રધાનભૂતાનિ, દ્રવ્યસ્ય

ગુણભૂતત્વાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ:—(ચૈ:) જેનાથી (દ્રવ્યમ્) દ્રવ્ય (ન ચિકીર્ષ્યતે) સંસ્કાર્યતાથી કરવાને ઇચ્છાયેલું નથી (તાનિ) તે આખ્યાતાન્ત (પ્રધાનભૂતાનિ) મુખ્ય છે (દ્રવ્યસ્ય) દ્રવ્યનું (ગુણભૂતત્વાત્) ગૌણપણું લોકથી સિદ્ધ હોવાથી.

ભાવાર્થ:—જે કર્મથી દ્રવ્યમાં કાંઈ સંસ્કાર ઉત્પન્ન કરવાનો ન હોય તે કર્મ મુખ્ય ગણાય છે અને તે કર્મનું પ્રતિપાદન કરનાર આખ્યાતાન્ત અર્થાત્ ક્રિયાપદ પણ મુખ્ય છે. ક્રિયાની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય ગૌણ હોય છે એ તો લોક વ્યવહારથી પણ સિદ્ધ થાય છે. ‘ સ્વર્ગકામો યજેત ’ અહીં આ યાગરૂપ ક્રિયા=કર્મ મુખ્ય છે અને તેનું પ્રતિપાદન કરનાર યજેત આખ્યાતાન્ત પણ મુખ્ય છે. ॥ ૭ ॥

ગુણકર્મનું લક્ષણ.

ચૈસ્તુ દ્રવ્યં ચિકીર્ષ્યતે ગુણસ્તત્ર પ્રતીયતે તસ્ય દ્રવ્યપ્રધાનત્વાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ:—(તુ) પણ (ચૈ:) જે કર્મથી (દ્રવ્યમ્) દ્રવ્ય સંસ્કાર્યત્વ રૂપથી (ચિકીર્ષ્યતે) કરવા ઇચ્છાય છે (તત્ર) ત્યાં ધાત્વર્થ (ગુણ:) ગૌણ જણાય છે કારણ કે (તસ્ય) ધાત્વર્થ રૂપ કર્મનું (દ્રવ્યપ્રધાનત્વાત્) દ્રવ્યપ્રધાનપણું હોવાથી એટલે કે ત્યાં દ્રવ્યપ્રધાન અને કર્મ ગૌણ હોય છે.

ભાવાર્થ:—જે ઠેકાણે કર્મથી દ્રવ્યમાં સંસ્કાર ઉત્પન્ન કરવા હોય તે ઠેકાણે ક્રિયા દ્રવ્યને ખાતર થતી હોવાથી ક્રિયા એટલે કર્મ ગૌણ ગણાય છે અને તે કર્મ—ચાચક ક્રિયાપદ=આખ્યાતાન્ત પણ ગૌણ કહેવાય છે. જેમકે વ્રીહિ, ન અવહન્તિ-વ્રીહિને ખાંડે છે. અહીં ખાંડવા રૂપ ક્રિયા વ્રીહિને બુસાથી પૃથક્ કરવા માટે છે માટે એ ક્રિયા=કર્મ વ્રીહિમાં શુદ્ધત્વરૂપ સંસ્કાર ઉત્પન્ન કરે છે. આ કારણથી અવધાન (ખાંડવું) વ્રીહિને માટે જ હોવાથી તે વ્રીહિરૂપ દ્રવ્ય પ્રત્યે ગૌણ છે અને તેથી અવહન્તિ ક્રિયાપદ પણ ગૌણ છે. જે ક્રિયાનું ફળ અહીં જ દૃષ્ટ થતું હોય તે ક્રિયાને માટે ‘ અપૂર્વ ’ મનાતું નથી. ॥ ૮ ॥

હવે સંમાર્જન આદિ કર્મની અપ્રધાનતાનું અધિકરણ શરૂ કરે છે.

પૂર્વપક્ષનું સત્ત્વ. ધર્મમાત્રે તુ કર્મ સ્યાદનિર્વૃત્તે: પ્રયાજવત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ:—(તુ) આ શબ્દ પૂર્વપક્ષની સચ્ચતા કરે છે. (પ્રયાજવત્) પ્રયાજની પેઠે (ધર્મમાત્રે) સંમાર્જનિ અર્થાં કર્મોમાં (અનિર્વૃત્તે:) દ્રવ્ય પ્રત્યે ઉપકાર ન થતો હોવાથી (કર્મ) પ્રધાન કર્મ (સ્યાત્) હોઇ શકે.

ભાવાર્થ:—સુચ: સંમાર્જિ. અર્પિ સંમાર્જિ, પરિર્પિ સંમાર્જિ. પુરોહાશં પર્વમ્પિ કરોતિ । આ ઠેકાણે સંમાર્જન-આદિ કર્મ પ્રધાન કર્મ ગણવા કે ગૌણ કર્મ કે અહીં પૂર્વપક્ષનું એવું કહેવું છે કે જે કર્મનું ફળ દૃષ્ટ જણાતું હોય તે ગૌણ કર્મ અને દૃષ્ટ ન જણાતું હોય તો પ્રધાન કર્મ ગણવું. યુચ્યનું સંમાર્જન કરવાથી કાંઈ દૃષ્ટ ફળ જણાતું નથી માટે એ પ્રધાન કર્મ છે. **સુગ્મિ: સંમાર્ગ ભાવયેત્** અર્થાત્ સુચોથી સંમાર્જન કરવું. જેમ પ્રયાજ કર્મનું કાંઈ દૃષ્ટ ફળ ન હોવાથી તે પ્રયાજ કર્મ પ્રધાન કર્મ છે તેમ સંમાર્જન આદિ પ્રધાન કર્મ છે. ॥ ૯ ॥

સિદ્ધાંતસૂત્ર. **તુલ્યશ્રુતિત્વાદ્ વેતરૈઃ સધર્મા સ્યાત્ ॥ ૧૦ ॥**

પદાર્થ:—(વા) પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ સૂચવે છે. (તુલ્યશ્રુતિત્વાન્) સમાન શ્રવણ યતું હોવાથી (વેતરૈઃ) બીજા સાથે (સધર્મા) સમાનધર્મ (સ્યાત્) હોઇ શકે.

ભાવાર્થ:—ગ્રીહીન્ અવહન્તિ આ ઠેકાણે જેમ બીજી વિભક્તિ દ્રવ્યની પ્રધાનતા સૂચવે છે તેમ સુચ: સંમાર્ષિ અહીં પણ દ્રવ્યની જ પ્રધાનતા સૂચવે છે. માટે અવહનન આદિ સમાન જ સંમાર્જન કર્મ પણ છે. અર્થાત્ અવહનન જેમ ગૌણ કર્મ છે તેમ સંમાર્જન પણ ગૌણ કર્મ છે. દ્વિતીયા વિભક્તિથી સુચ રૂપ દ્રવ્યની જ પ્રધાનતા જણાવાય છે. સંમાર્જનરૂપ કર્મની પ્રધાનતા નહીં. જે કર્મ અપૂર્વને ઉત્પન્ન કરે તે કર્મ પ્રધાન કહેવાય છે. ॥ ૧૦ ॥

સિદ્ધાંત ઉપર આક્ષેપ કરનારે સૂત્ર.

દ્રવ્યોપદેશ इति चेत् ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ:—(દ્રવ્યોપદેશ:) ગૌણતાથી દ્રવ્યનો ઉપદેશ છે (इति चेत्) જો એમ કહેવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ:—જે ‘ સક્તૂન્ જુહોતિ ’ આ ઠેકાણે દ્વિતીયા વિભક્તિ હોમ પ્રત્યે સકતુરૂપ દ્રવ્યની ગુણુતા બતાવે છે, માટે સ્તુચ્ શબ્દો-તરવર્તી દ્વિતીયા વિભક્તિ ગુણુવાચિકા વિભક્તિ માનવામાં આવે તો શી હરકત ? ॥ ૧૧ ॥

આક્ષેપનો ઉત્તર.

न तदर्थत्वाल्लोकवत्तस्य च शेषभूतत्वात् ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ:—(ન) દ્રવ્યનો ઉપદેશ ગૌણ નથી (તદર્થત્વાત્) દ્વિતીયા વિભક્તિ કર્મને માટે જ હોવાથી (લોકવત્) લોકમાં જેમ કર્મને માટે બીજી વિભક્તિ વપરાય છે તેમ (ચ) (તસ્ય) સ્તુગ્ આદિ દ્રવ્ય (શેષભૂતત્વાત્) શેષભૂત હોવાથી.

ભાવાર્થ:—લોકમાં જેમ ગ્રામં ગચ્છતિ આવા પ્રયોગ કરે છે તેમ અશ્વં ગચ્છતિ કરણભૂત અશ્વને બીજી વિભક્તિમાં પ્રયુક્ત કરતા નથી. તેજ પ્રમાણે સક્તૂન્ જુહોતિ અહીં પણ હોમ પ્રત્યે સકતુ કરણ છે. માટે અહીં તો સકતુની ઉત્તરમાં રહેલી બીજી વિભક્તિનો અર્થ લક્ષણુથી ‘ કરણુ ’ કરવાનો છે. એટલે કે ત્યાં કરણુના અર્થમાં બીજી વિભક્તિ પ્રયુક્ત થયેલી છે. માટે સક્તૂન્ જુહોતિ આ ઠેકાણે દ્રવ્ય ગૌણ છે અને હોમરૂપ કર્મ પ્રધાન છે. કારણ કે, હોમરૂપ કર્મથી સકતુઓ ભરતી થતી થાય છે માટે હોમરૂપ ક્રિયાથી તેમાં ક્રોધ સંસ્કાર ઉત્પન્ન કરી શકાતો નથી. આ કારણથી સકતુકરણુક હોમ એ કર્મ પ્રધાન છે. પણ સુચ: સંમાર્ષિ અહીં તો સંમાર્જન ક્રિયાથી સુચરૂપ દ્રવ્ય પ્રત્યે ઉપકાર કરી શકાય છે માટે અહીં તો દ્રવ્ય જ પ્રધાન છે અને સંમાર્જનરૂપ કર્મ તો દ્રવ્યને માટે જ યતું હોવાથી એ દ્રવ્યનું શેષભૂત છે અર્થાત્ ગૌણ છે. ॥ ૧૨ ॥

હવે સ્તોત્રાદિ-પ્રાધાન્યનું અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષનું સૂત્ર.

સ્તુતશસ્ત્રયોસ્તુ સંસ્કારો યાજ્યાવદ્ દેવતાભિધાનત્વાત્ ॥૧૩॥

પદાર્થ:—(તુ) “ તુ ” શબ્દ પૂર્વપક્ષનું સૂચન કરે છે (સ્તુતશસ્ત્રયોઃ) સ્તોત્ર અને શસ્ત્રનું કૃળ (સંસ્કારઃ) સંસ્કાર છે. (યાજ્યાવદ્) યાજ્ઞ્યા નામક મન્ત્ર પેકે. (દેવતાભિધાનત્વાત્) કારણ કે, સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર દેવતાનું પ્રકાશન કરે છે.

ભાવાર્થ:—પ્રવગ્નં શંમતિ, નિષ્કેવલ્યં શંમતિ, આર્ઘ્યૈઃ સ્તુવતે, વૃષ્ટૈઃ સ્તુવતે । શંભન અને સ્તવન ગુણવાચક હોય છે સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર અને સ્તુતિવાચક શબ્દો છે. સ્તોત્ર અને શસ્ત્રમાં આટલો બેદ યતાવવામાં આવ્યો છે.

પ્રગીતમન્ત્રસાધ્યા સ્તુતિઃ સ્તોત્રમ્ । જે મંત્રાનું ગાન કરી સ્તુતિ કરવામાં આવે છે તે સ્તોત્ર કહેવાય છે. અને **અપ્રગીતમન્ત્રસાધ્યા સ્તુતિઃ શસ્ત્રમ્ ।** ગાન કર્યા વગર મન્ત્રસાધ્ય જે સ્તુતિ છે તેનું નામ શસ્ત્ર કહેવાય છે, સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર ગુણ કર્મ છે કે પ્રધાન કર્મ ? એનો વિચાર કરવા એ આ અધિકરણનો વિષય છે. સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર ગૌણ કર્મ છે એવું માનવું પૂર્વપક્ષવાદીનું છે અને ‘ એ પ્રધાન કર્મ છે ’ એવું માનવું સિદ્ધાંતવાદીનું છે.

સ્તોત્ર અને શસ્ત્રનું કૃળ સંસ્કાર છે, કારણ કે, સ્તુતિ કરવાથી દેવતાનું સ્મરણ થાય છે. અને તેનાથી સંસ્કાર થાય છે. યાજ્યાવદ્ એટલે યાજ્ઞ્યા ઋચ્યા. યાજ્ઞ્યારૂપ ઋચ્યા બોલવાથી દેવતાનું સ્મરણ થાય છે, માટે યાજ્ઞ્યારૂપ ઋચ્યાનું કૃળ સ્મરણ માનવામાં આવ્યું છે. તેજ પ્રમાણે દેવતાનું અભિધાન અથવા પ્રકાશન કરવાથી સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર સંસ્કારક્રમ છે. યાજ્ઞ્યા, સ્તુતિ અને શસ્ત્ર એ બધાં એક સરખાં જ છે.

યાગની શરૂઆતમાં અધ્વર્યુ ઉભો થઈ જે ઋચ્યાથી પરમાત્માની સ્તુતિ કરે છે તે ઋચ્યાનું નામ ‘ યાજ્ઞ્યા ઋચ્યા ’ કહેવાય છે.

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર દેવતાના પ્રકાશન દ્વારા સંસ્કાર ઉત્પન્ન કરતા હોવાથી ગૌણ કર્મ છે. જે કર્મ અપૂર્વને ઉત્પન્ન કરે તે મુખ્ય ગણાય છે. સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર ‘ અપૂર્વ ’ નાં ઉત્પાદક નથી. ॥ ૧૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

અર્થેન ત્વપકૃષ્યેત દેવતાનામચોદનાર્થસ્ય ગુણભૂતત્વાત્ ॥૧૪॥

પદાર્થ:—(તુ) ‘ તુ ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષમાં હોવાનું ઉદ્ઘાવન સૂચવે છે. (અર્થેન) દેવતા ઇન્દ્ર દેવતાનું સ્મરણરૂપ કાર્ય હોવાને લીધે (અપકૃષ્યેત) માહેન્દ્ર યાગમાંથી મન્ત્રને દૂર કરવો પડશે (દેવતાનામચોદનાર્થસ્ય) ઇન્દ્રનામથી પડેલ થયેલી ઋચ્યાથી જે સ્મરણરૂપ અર્થ થશે તેનાથી એ ઋચ્યા ઇન્દ્ર દેવતા પ્રત્યે જ (ગુણભૂતત્વાત્) ગુણભૂત હોવાથી.

ભાવાર્થ:—માહેન્દ્ર યાગની સંનિધિમાં (પ્રકરણમાં) સ્તોત્ર અને શસ્ત્રનો જે મન્ત્ર અથવા ઋચ્યા બોલવામાં આવે છે તે મન્ત્રમાં તો ઇન્દ્રની જ સ્તુતિ છે, માહેન્દ્રની સ્તુતિ નથી, ખરી રીતે માહેન્દ્રયાગમાં મહેન્દ્ર દેવતાનું સ્મરણ કરાવનાર મન્ત્ર હોવા જોઈએ. આ કારણથી માહેન્દ્ર યાગમાંથી ઇન્દ્રદેવતા મન્ત્રને દૂર કરી ઇન્દ્રયાગનાં પ્રકરણમાં જોડી દેવો જોઈએ. અને તેથી એ મન્ત્ર ઇન્દ્રદેવતા પ્રત્યે ગુણભૂત થઈ શકશે. આમ કરવા જતાં માહેન્દ્ર યાગસંનિધિમાં ઇન્દ્રદેવતા મન્ત્રનો જે પાડ થયો છે તે વ્યર્થ થશે. આ વ્યર્થત્વરૂપ હોય સ્તોત્ર અને શસ્ત્રને ગુણકર્મ માનવાથી ઉત્પન્ન થાય છે. જે એને પ્રધાન કર્મ માનવામાં આવે તો આ હોય આવી શકે નહિ માટે સ્તોત્ર અને શસ્ત્રને પ્રધાનકર્મથી માનવાં જોઈએ.

માહેન્દ્ર યાગના પ્રકરણમાં જે ઇન્દ્રદેવતાક મન્ત્ર પઢિત થયો છે તે મન્ત્ર આ પ્રમાણે છે.

અભિ ત્વા શૂર નોનુમોઽદુઃષ્ઠા ઇવ ઘેનવઃ ।

ઈશાનમસ્ય જગતઃ સ્વર્વૃશ્મીશાનમિન્દ તસ્થુષઃ ॥

ઋગ્વેદ ૭-૩૨-૨૨.

આ ઋચ્યા ઇન્દ્રને ઉદ્દેશીને પ્રેરિત થઈ છે, મહેન્દ્રને ઉદ્દેશીને નહિ. માટે આ મન્ત્રથી ઇન્દ્રની સ્મૃતિ થઈ શકે, મહેન્દ્રની સ્મૃતિ ન થઈ શકે. માહેન્દ્રયાગમાં માહેન્દ્રની સ્મૃતિ થઈ જરૂરની છે. ॥ ૧૪ ॥

પૂર્વમૂત્રમાં આપેલા દૂષણ ઉપર સમાધાન.

વશાવદ્ વા ગુણાર્થ સ્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ:—(વા) અથવા (ગુણાર્થ) મહત્વગુણના સ્મરણને માટે પૂર્વોક્ત ઋચ્યા (સ્યાત્) હોવી સંભવિત છે. (વશાવત્) વશાની પેઠે.

ભાવાર્થ:—“ અભિ ત્વા શૂર નોનુમઃ ” ઇત્યાદિ ઋક્ ઇન્દ્રમાં રહેલા મહત્વ ગુણના સ્મરણને માટે પણ હોઈ શકે. ઇન્દ્ર એ જ મહેન્દ્ર છે. મહત્વ રૂપ ગુણ એનામાં હોવાથી એ જ ઇન્દ્ર મહેન્દ્ર પણ કહી શકાય છે. માટે માહેન્દ્રયાગ સંનિધિમાં ઇન્દ્રદેવતાક ઉપરની ઋચ્યા પઢિત થઈ છે તેને ત્યાંથી લઈ ઇન્દ્રયાગ સંનિધિમાં લઈ જવાની કશી જરૂર નથી.

વશાવત્ જેમકે: **પપા વા સર્વદેવત્યા યદજાવશા, વાયવ્યાં આલમેત અહીં અજાવશા** શબ્દથી કર્મવિહિત કયું છે અને ‘ **છાગ** ’ શબ્દવાળા નિગમો છે. ‘ **છાગસ્ય વપાયા મેદસ** ’ વૈદિક વાક્યમાં ‘ **છાગ** ’ પદ આન્યું છે છતાં પણ વશાત્વરૂપ ગુણ વિશિષ્ટ છાગનું ગ્રહણ થઈ શકે છે. તેજ પ્રમાણે પ્રકૃતમાં પણ ઇન્દ્ર પદથી મહેન્દ્રનું પણ ગ્રહણ અથવા સ્મરણ થઈ શકશે. ઇન્દ્ર અને મહેન્દ્ર કાંઈ ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિ નથી. વિદત્વગુણ વિશિષ્ટ દેવદત્તને દેવતા દેવદત્તપદથી પણ સંબોધી શકાય છે. આ કારણથી ઋચ્યાનો અપકર્ષ=વિયોગ કરવો પડશે નહિ. ॥ ૧૫ ॥

પૂર્વપક્ષવાદી ઉક્તપક્ષને દૂષિત બતાવે છે.

ન, શ્રુતિસમવાયિત્વાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ:—(ન) ઋચ્યાનો અપકર્ષ=વિયોગ નહિ કરવો પડે એમ નહિ. (**શ્રુતિ-સમવાયિત્વાત્**) ઉક્ત શ્રુતિ અર્થાત્ ઋચ્યામાં ઇન્દ્રપદનો જ સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ:—‘ માહેન્દ્ર ’ પદનો અર્થ એ થાય છે કે મહેન્દ્રો દેવતા અસ્ય મહેન્દ્ર છે દેવતા જેનો. તે માહેન્દ્ર ગ્રહઃ આ ઠેકાણે ગ્રહનો અર્થ યજ્ઞને લગતું અમુક પાત્ર એવો થાય છે. મહેન્દ્ર શબ્દને તદ્દિત અણ પ્રત્યય લાગી ‘ માહેન્દ્ર ’ શબ્દ વ્યુત્પન્ન થયો છે. તદ્દિત અણ પ્રત્યયની પ્રકૃતિ મહેન્દ્ર જ છે, મહેન્દ્ર શબ્દનો એક દેશ ઇન્દ્ર એ પ્રત્યયની પ્રકૃતિ બની શકે જ નહિ. આ વ્યાકરણની મર્યાદાથી માહેન્દ્ર યાગના સંબંધમાં માહેન્દ્રદેવતાક ઋચ્યા હોવી જોઈએ તો જ મહેન્દ્રનું સ્મરણ થઈ શકે. આ કારણથી મહેન્દ્ર અને ઇન્દ્ર બન્ને ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિઓ પણ માનવી જાઈએ. આ કારણને લીધે મન્ત્રનો અપકર્ષ જરૂર કરવો જ પડે અને એમ કરવાથી વૈદિક કર્મના લાંગ થાય છે. ॥ ૧૬ ॥

ઉપર કહેલા અર્થમાં બીજો સાધક હેતુ આપે છે.

વ્યપદેશભેદાच्च ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (વ્યપદેશભેદાच्च) વ્યપદેશ કથનનો પણ ભેદ હોવાથી.

ભાવાર્થ:—દર્શિપૂર્ણમાસમાં લખવામાં આવ્યું છે કે **बहु दुग्धीन्द्राय देवेभ्यः, बहु दुग्धि महेन्द्राय देवेभ्यः** આ બંને વાક્યમાં ઇન્દ્ર અને મહેન્દ્રને જુદા જુદા વર્ણવ્યા છે. જો ઇન્દ્રપદ્ધતી મહેન્દ્રની ભૂતિ થતી હોત તો બીજા વાક્યમાં મહેન્દ્રનો નિર્દેશ કરવો વ્યર્થ થઈ પડે છે. માટે ઇન્દ્ર અને મહેન્દ્ર ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિઓ છે. ॥ ૧૭ ॥

આ પણ પૂર્વપક્ષવાદીનું સૂત્ર છે.

गुणश्चानर्थकः ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (ગુણ) ગુણનું કથન કરવું તે (અનર્થક) અર્થહીન છે.

ભાવાર્થ:—જો મહેન્દ્ર અને ઇન્દ્ર એક જ હોય તો મહત્વ રૂપ ગુણનો નિર્દેશ શા માટે કરવો ? ઇન્દ્ર અને મહેન્દ્ર એક જ છે તો ઇન્દ્રપદ્ધતી જ ઇન્દ્રની સ્મૃતિ થઈ શકે છે તો પછી મહેન્દ્ર શબ્દનો પ્રયોગ શા માટે હોવા જોઈએ ? જતાં પ્રયોગ થયેલો છે માટે ઇન્દ્ર અને મહેન્દ્ર જુદા હોવા જોઈએ અને તેથી જેમ દેવદત્તપદના સાંભળવાથી યજ્ઞદત્તનું સ્મરણ નથી થતું તેમ ઇન્દ્રપદ્ધતી મહેન્દ્ર રૂપ અર્થનું સ્મરણ ન જ થઈ શકે. ॥ ૧૮ ॥

तथा याज्यापुरोरुचोः ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ:—(તથા) તે પ્રમાણે (યાજ્યાપુરોરુચો) યાજ્ઞ્યા અને પુરોનુવાક્યા ઋચ્યાઓમાં જે ભેદનું કથન કર્યું છે તે પણ નકામું થઈ જાય.

ભાવાર્થ:—જો ઇન્દ્ર અને મહેન્દ્ર એક જ વ્યક્તિ હોય તો **महाइन्द्रो य भोजसेति । ऐन्द्र सानसिमिति ।** આ બે ઋચ્યાઓમાં ઇન્દ્ર અને મહેન્દ્રનો જે ભેદ બતાવ્યો છે તે પણ નિર્થક થઈ જાય. ॥ ૧૯ ॥

સૂત્ર ૧૫ માં જે ‘ વશા ’ નું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે તે પણ ઠીક નથી એ આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

वशायामर्थसमवायात् ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ:—(વશાયામ) વશા એટલે વન્ધ્ય જાગી, (અકરી) વશામાં (અર્થસમવાયાત્) અર્થના સંબંધનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષથી થઈ શકે છે.

ભાવાર્થ:—વન્ધ્ય જાગીમાં વન્ધ્યાત્વનો જે સંબંધ છે તે પ્રત્યક્ષરીતે અનુભવી શકાય છે. એટલે **जाग्या वपाया मेदसः** છત્યાદિ વૈદિક વાક્યમાં જાગી પદના શ્રવણથી વશાનું સ્મરણ ચોક્કસ થાય છે. કારણ કે જાગી અને વશા એ બંને શબ્દનો એક અર્થ છે, જાગીથી અભિન્ન ‘ વશા ’ હોય છે, પણ ઇન્દ્રપદ્ધતી જે મહેન્દ્રનું સ્મરણ કરવું છે તે યથાર્થ રીતે થઈ શકશે નહિ. કારણ કે ઇન્દ્રમાં મહત્વ રૂપ ગુણનું પ્રત્યક્ષ થઈ શકતું નથી. ઇન્દ્ર મહાન્ છે એ તો કેવળ શાસ્ત્રથી

જ નળી શકાય છે, માટે ઇન્દ્રપદ્મી મહેન્દ્રનું રમરણ થશે અને તેના સમર્થનમાં જે 'વશા' નું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે તે વિષમ દૃષ્ટાન્ત છે, અર્થાત્ એ દૃષ્ટાન્ત બરાબર નથી, આ કારણથી 'અભિત્વા શૂર નોનુમઃ' એ ઐન્દ્ર પ્રગાથનો માહેન્દ્ર યાગમાંથી અપકર્ષ થવા જ જોઈએ, જે સ્તોત્ર અને શસ્ત્રને સંસ્કારકર્મ (ગૌણકર્મ) માનવામાં આવે તો.

પૂર્વપક્ષવાદીનું ફરીથી ઉત્થાન થાય છે.

યચ્चेति वाऽर्थवत्वात् स्यात् ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થઃ—(યત્ ચ હતિ) જે દોષ દેવામાં આવ્યો છે કે, 'અભિત્વા શૂર નોનુમઃ' ઇત્યાદિ ઐન્દ્ર પ્રગાથનો અપકર્ષ કરવા પડશે એટલે કે ન્યાય ઇન્દ્રપ્રાગનું વિધાન હશે ત્યાં ઉક્ત મંત્રને જાડવો પડશે. તો કહે છે કે, (સ્યાત્) અપકર્ષ બંધ થતો. (અર્થવત્વાત્) એ મંત્રનું સામર્થ્ય ઇન્દ્ર સાથે હોવાથી.

ભાવાર્થઃ—'અભિત્વા શૂર નોનુમઃ' ઇત્યાદિ ઐન્દ્ર પ્રગાથનો અપકર્ષ થતો હોય તો થવા દેવા. જે મંત્રનો જની સાથે સંબંધ હોય ત્યાં તેને જાડવો જોઈએ એ ન્યાય છે. ઉપર કહેલા પ્રગાથથી ઇન્દ્રનું જ રમરણ થતું હોવાથી ઐન્દ્રયાગની સંનિધિમાં એને મૂકવામાં કાઠપણુ દોષ નથી. ॥ ૨૧ ॥

ઉપરના સૂત્રે કરેલા આદોષનું આ સિદ્ધાન્તસૂત્રમાં સમાધાન છે.

ન ત્વામ્નાતેષુ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થઃ—(તુ) પૂર્વપક્ષની વ્યાવ્રતિ સૂચવે છે (ત્વામ્નાતેષુ) ઇન્દ્ર શબ્દથી આન્નાત થયેલા બીજા મંત્રોમાં (ન) અપકર્ષ કરવા છતાં અર્થવત્વ નથી તેમ આ કેકાણે પણ અર્થવત્વ નથી.

ભાવાર્થઃ—યામ્યાઃ શંસતિ । શિપિવિષ્ટવતીઃ શંસતિ । આમિમાસતે શંસતિ । મણ્ડૂકસૂક્તમ્, અક્ષસૂક્તમ્ આ બધે કેકાણે સ્તોત્ર અને શસ્ત્રનું અદૃષ્ટાર્થત્વ જ સ્વીકાર્યું છે અર્થાત્ એને પ્રધાન કર્મ માનવામાં આવ્યું છે કારણ આ મંત્રોનો અપકર્ષ કરવાથી તેનું અર્થવત્વ રહેતું નથી, તે જ પ્રમાણે ઐન્દ્ર પ્રગાથમાં પણ પ્રધાન કર્મપણું સ્વીકારવું જોઈએ. અપકર્ષ કરવાથી ઉપરના શસ્ત્રની પેઠે એમાં પણ અર્થવત્વ રહી શકશે નહિ. ॥ ૨૨ ॥

પૂર્વપક્ષથી આલેખ સૂત્ર.

દૃશ્યતે ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થઃ—(દૃશ્યતે) એ મંત્રોનો પણ અપકર્ષ થવાથી અર્થવત્વ છે.

ભાવાર્થઃ—યામ્યાઃ શંસતિ ઇત્યાદિનો અપકર્ષ થવાથી તેનું અર્થવત્વ જોવામાં આવે છે. તે તે મંત્રો તત્તદેવતાક કર્મમાં અર્થવાન છે. મંડૂક સૂક્ત ચ્યનકર્મમાં અર્થવત્ છે 'શબ્દસ્ય' યજ્ઞમાં અક્ષસૂક્ત અર્થવત્ છે. કારણ કે, અક્ષૈર્દીવ્યતિ એવું વિધાન છે. આ પ્રમાણે અપકૃષ્ટ થયેલા તે તે દેવતાવાળા મંત્રો તે તે દેવતાવાળા કર્મમાં અર્થવાન અર્થાત્ સાર્થક થઈ શકશે.

અપકર્ષ પામેલા મંત્રોનું અર્થવત્વ હોવામાં આ બીજી પણ યુક્તિ છે. વાચઃ સ્તોમે ંવિશેષે સર્વા ઋચઃ ઇત્યાદિ દાશતયીરનુશ્ચ્યાન્ વાયસ્તોમ ૩૫ કર્મવિશેષમાં બધી

ઋચાઓનો પાઠ હોઈ શકે છે. આથી પણ ઉક્ત પ્રગર્થનું અર્થવત્વ જોઈ શકાય છે. આ કારણથી એટલે કે અપકર્ષ થવાથી ઉક્ત પ્રગર્થનું અર્થવત્વ નહીં રહી શકે એ બાબતી એને પ્રધાન કર્મ માનવું એ વાસ્તવિક નથી. જ્યારે અપકર્ષ થવા છતાં એનું અર્થવત્વ રહે છે તો પછી એને સંસ્કાર કર્મ શામાટે ન માનવું ? માટે ઉપર બતાવેલાં સ્તોત્ર શસ્ત્ર દેવતાના સ્મારક હોવાથી સંસ્કાર કર્મ છે. ॥ ૨૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

અપિ વા શ્રુતિસંયોગાત્ પ્રકરણે સ્તૌતિશંસતી ક્રિયોત્પત્તિં વિદધ્યાતામ્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ:—(અપિ વા) આ શબ્દો પૂર્વપક્ષને નિવૃત્ત કરે છે. (શ્રુતિસંયોગાત્) ધાતુના શકિતરૂપ સંબંધથી (સ્તૌતિશંસતી) સ્તુ અને શંસ ધાતુઓના શક્યાર્થો (પ્રકરણે) માહેન્દ્રગ્રહમાં (ક્રિયોત્પત્તિમ્) અપૂર્વની ઉત્પત્તિ (વિદધ્યાતામ્) કરે છે.

ભાવાર્થ:—સ્તુ અને શંસ ધાતુઓનો અર્થ સ્તુતિ કરવી એ શક્યાર્થ છે. એ સ્તુતિ અને શસ્ત્ર રૂપ શક્યાર્થ પ્રકૃત જે માહેન્દ્ર યાગ છે તેમાં ' અપૂર્વ ' ને ઉત્પન્ન કરશે. સ્તુતિ એટલે ગુણવાનની અંદર રહેલા ગુણોનું પ્રકાશન કરવું તે. એટલે અર્થ એ થયો કે ગુણપ્રકાશને માવેયેત્ ગુણોનો પ્રકાશ કરીને અપૂર્વને ઉત્પન્ન કરવું. સ્તુતિ કરવાયા કોઈ પ્રત્યક્ષ રૂપ જણાવું ન હોવાથી અદૃષ્ટ અર્થાત્ અપૂર્વની કલ્પના કરવી એ ન્યાય છે. આ કારણથી સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર પ્રધાન કર્મ છે, ગૌણકર્મ નથી અર્થાત્ સંસ્કારકર્મ નથી. ॥ ૨૪ ॥

આજ સિદ્ધાંતમાં બીજો હેતુ આપે છે.

શબ્દપૃથક્ત્વાच्च ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (શબ્દપૃથક્ત્વાच्च) સંખ્યા વાચક દ્વાદશશબ્દથી પૃથક્ત્વ જણાવું હોવાથી.

ભાવાર્થ:—સ્તોત્રાથી ઉત્પન્ન થતાં અપૂર્વો બાર છે માટે તેનાં સાધન પણ બાર હોવાં એ યુક્ત છે. જે સ્તુતિથી દેવતાનું સ્મરણ જ માનવામાં આવે તો દેવતામાં દ્વાદશપણોનો સ્પષ્ટ બાધ થાય છે. કારણ કે દેવતા તો એક જ છે, માટે સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર પ્રધાન કર્મ છે. ॥ ૨૫ ॥

પૂર્વપક્ષમાં બીજો દાખ આપે છે.

અનર્થકં ચ તદ્વચનમ્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (તદ્વચનમ્) તે વચન (અનર્થકમ્) નિર્નર્થક થઈ જાય.

ભાવાર્થ:—અગ્નિષ્ટુત્ ક્રતુમાં આગનેય ગ્રહો (પાત્ર વિશેષ) હોય છે. અગ્નિસંબંધ-વાળી વિધિમાં અગ્નિદેવતાનો પ્રકાશ કરવાનો હોવાથી આગેયી ઋચાઓની જ પ્રાપ્તિ છે તો પછી આગેયીભિઃ સ્તુવતે અર્થાત્ આગ દેવતાક ઋચાઓથી સ્તુતિ કરવી, આવી વિધિ વ્યર્થ છે. અર્થપ્રાપ્ત વસ્તુમાં વિધાન હોઈ શકે નહિ, પણ જે સ્તુતિનું રૂપ અદૃષ્ટ માનવામાં આવે તો આગેયીષુ સ્તુવતે આ વચન સાર્થક થઈ શકે, માટે સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર એ પ્રધાનકર્મ છે.

પૂર્વપક્ષમાં ત્રીજો દોષ આપે છે.

અન્યશ્ચાર્થઃ પ્રતીયતે ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થઃ—(ચ) અને (અન્યઃ) બીજો (અર્થઃ) અર્થ (પ્રતીયતે) જણાય છે.

ભાવાર્થઃ—જો સ્તોત્ર અને શસ્ત્રને પ્રધાન કર્મ માનવામાં આવે તો સ્તોત્ર જન્ય ફલ કરતાં બીજું જુદીજ નવનું ફળ શસ્ત્રનું માની શકાય. અર્થાત્ એ બન્નેનાં અપૂર્વ જુદી જુદી જાતનાં માની શકાય. પણ જો એ બન્ને દેવતા રૂપ અર્થનું જ સ્મરણ કરાવતાં હોય તો બન્નેનો એક જ અર્થ થયો. એટલે **યદેવ સ્તોત્રમ્, તદેવ શસ્ત્રં સ્યાત્** (શાબરભાષ્ય.) જે સ્તોત્ર તે જ શસ્ત્ર એવું થયું. પણ એમ નથી. શાસ્ત્રથી તે બન્નેના બિન્ન બિન્ન અર્થ પ્રતીત થાય છે અને તે વિજાતીય અપૂર્વ છે. માટે એ પ્રધાન કર્મ છે. ॥ ૨૭ ॥

પ્રધાન કર્મ હોવામાં બીજી યુક્તિ બતાવે છે

અભિધાનં ચ કર્મવત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થઃ—(ચ) અને (કર્મવત્) કર્મવાચક બીજી વિભક્તિ-અન્તવાળું (અભિધાનમ્) નામ પ્રયુક્ત થયેલું છે.

ભાવાર્થઃ—પ્રઠગં શંસતિ, નિષ્કેવલ્યં શંસતિ આ બન્ને વાક્યમાં જે નામ અર્થાત્ પ્રાતિપદિક છે તે બીજી વિભક્તિમાં વપરાયેલું છે. બીજીવિભક્તિવાળા નામનું કર્મ હમેશાં પ્રધાન હોય છે. જેમકે **અગ્નિદોષં જુહુયાત્** આ કેટલાં અગ્નિહોત્રક દવનરૂપ કર્મ પ્રધાન છે એ સર્વવાદ સંગત છે તે જ પ્રમાણે **પ્રઠગં શંસતિ** છત્યાદિમાં પણ સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર પ્રધાન કર્મ જ હોવાં જોઈએ ॥ ૨૮ ॥

પ્રધાન કર્મ હોવામાં વળી એક વધારે યુક્તિ આપે છે.

ફલનિર્વૃત્તેશ્ચ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થઃ—(ચ) અને (ફલનિર્વૃત્તેઃ) ફળની સિદ્ધિનું શ્રવણ થતું હોવાથી.

ભાવાર્થઃ—સ્તોત્ર અને શસ્ત્રથી ફલની ઉત્પાત્તિનું પણ શ્રવણ થાય છે. જેમકે **एष वै स्तुतशस्त्रयोर्दोहः** આ સ્તોત્ર અને શસ્ત્રનાં દોહ છે. આ કેટલાં દોહનો અર્થ ફળ સમજવું. જો સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર ગૌણકર્મ હોત અર્થાત્ સસ્કારકર્મ હોત તો ફળનું સાધન દેવતા જ હોત. પણ જ્યારે ફળનું સાધન દેવતા ન હોતાં સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર જ છે, માટે સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર એ પ્રધાન કર્મ છે. સિદ્ધાન્ત સ્પષ્ટ થાય છે. ॥ ૨૯ ॥

મન્ત્રના અવિધાયકત્વનું અધિકરણ.

વિધિમન્ત્રયોરેકાર્થ્યમેકશબ્દાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થઃ—(વિધિમન્ત્રયોઃ) વિધિ અને મન્ત્રની (એકાર્થ્યમ્) એકાર્થતા છે (**एकशब्दात्**) એક જાતના શબ્દ હોવાથી.

ભાવાર્થ:—વિધિવાક્ય અને મંત્રવાક્યમાં રહેલાં જે આખ્યાત (ક્રિયાપદો) છે તેનો વિધિરૂપ એક જ અર્થ માનવો જોઈએ. કારણ કે, ‘અન્નેમાં રહેલા આખ્યાતનો ભાવરૂપ એક જ જાનિતો અર્થ છે, માટે “ દેવાંશ્ચ યાભિર્યજતે દ્વાદાતિ ચ જ્યોગિષ્તામિઃ સચ્તે ગોપતિઃ ” આ મંત્રમાં યજતે અને દ્વાદાતિ ક્રિયાપદનો અર્થ વિધિ તરીકે કરવો જોઈએ. ॥૩૦॥

હવે સિદ્ધાંત સૂત્ર કહે છે.

અપિ વા પ્રયોગસામર્થ્યાન્મન્ત્રોઽભિધાનવાચી સ્યાત્ ॥૩૧॥

પદાર્થ:—(અપિ વા) પૂર્વપક્ષનું નિગદ્યણ સૂચવે છે. (મન્ત્રઃ) મંત્રસ્થ આખ્યાતપદ (અભિધાનવાચી) અર્થ પ્રકાશનમાત્રપરક (સ્યાત્) હોઈ શકે (પ્રયોગસામર્થ્યાત્) કારણ કે, તેનું સામર્થ્ય અનુદાન કરવામાં અર્થનું સ્મરણ કરાવવામાં છે.

ભાવાર્થ:—મંત્રમાં રહેલા ક્રિયાપદો અર્થનો પ્રકાશ કરનાર હોવાથી તે વિધિ તરીકે નથી પણ અભિધાનવાચી છે, જ્યારે કર્મનું અનુદાન થતું હોય છે ત્યારે મંત્રગત ક્રિયાપદો કર્મસમવેત અર્થનું સ્મરણ કરાવે છે. માટે તે ક્રિયાપદ વિધાયક નથી.

एषामाख्यातशब्दानां तच्छब्दद्युपबन्धनान् विधिशक्तिः प्रणदयेत ते सर्वेऽत्राभिधायकाः॥
એ આખ્યાત શબ્દો સાથે ‘તદ્’ શબ્દોનો પ્રયોગ હોવાથી તેમાં વિધિશક્તિ નાશ પામે છે માટે તે કેવળ અભિધાન વાચક છે.

सायणाचार्यं पण्डितं छे, “ यच्छब्दादिना विधिशक्तेः क्षीणत्वात् सति हि तस्य वाक्यस्य अनुवादकत्वं प्रतीयते । न तु विधायकत्वम् । ‘ यच्छब्दादेः ’ इत्यादि-शब्देन उत्तमपुरुषामन्त्रणादयः ॥

‘યત્’ શબ્દનો પ્રયોગ હોવાથી વિધિશક્તિ ક્ષીણ થાય છે માટે એવું વાક્ય અનુવાદક હોય છે, વિધાયક નહિ. ‘યત્’ શબ્દ સાથે આદિ શબ્દ હોવાથી ઉત્તમપુરુષ અને આમંત્રણ વગેરે પણ સમજ્યાં અર્થાત્ જેમાં ઉત્તમપુરુષ, આમંત્રણ વગેરે હોય તે પણ અભિધાનવાચી સમજ્યાં, વિધાયક નહિ. આ ઉપરથી સમજાય છે કે, આખ્યાતપદ પ્રધાનકર્મવિધાયક અને ગુણુવિધાયક એવાં બે જાનનાં નથી પણ અભિધાયક પણ હોય છે. એટલે આખ્યાતપદ એકંદરે ત્રણ પ્રકારના હોય છે એમ જણાય છે. (૧) પ્રધાનકર્મવિધાયક, (૨) ગુણુકર્મવિધાયક અને (૩) અભિધાયક. માટે મંત્રગત આખ્યાતપદ વિધાયક નથી. આવો મત શ્રી સાયણાચાર્ય આદિનો જણાય છે. ॥ ૩૧ ॥

મન્ત્રલક્ષણ અધિકરણ.

તત્ત્વોદકેષુ મન્ત્રાભ્યા ॥૩૨॥

પદાર્થ:—(તત્ત્વોદકેષુ) કર્મ સમવેત અર્થના સ્મારક વૈદક વાક્યોમાં (મન્ત્રાભ્યા) મંત્ર નામ આપવામાં આવ્યું છે.

ભાવાર્થ:—મંત્ર કાને કહેવો એ બહુ મુશ્કેલી ભર્યો પ્રશ્ન છે. કારણ કે, એનું નિર્દેશ લક્ષણ યદ્ય શકતું નથી. લક્ષણ તો ‘વાંધવું’ જ જોઈએ. લક્ષણ વગર મંત્ર કાને કહેવો એ સમજી શકાય નહિ. લક્ષણનો ઉપયોગ પૂર્વ આચાર્યોએ આ પ્રમાણે જણાવ્યો છે.

ઋષયોઽપિ પદાર્થાનાં નાન્તં યાન્તિ પૃથક્ત્વશઃ ।

લક્ષણેન તુ સિદ્ધાના મન્તં યાન્તિ વિપશ્ચિતઃ ॥

આ મંત્ર આ મંત્ર એમ બતાવતાં તેા ઋષિઓ પણ પદાર્થોનો પાર પામી શક્યા નથી માટે લક્ષણ દ્વારા સિદ્ધ પદાર્થોના પારને પામ્યા છે. મંત્રનું સામાન્ય લક્ષણ આ પ્રમાણે છે કે, જે કર્મસમ્બેત અર્થને સ્મરણ કરાવે તે મંત્ર. આ લક્ષણ પણ અવ્યાપ્તિથી મુક્ત થતું નથી, કારણ કે વસન્તાય કપિજ્જલાન્ આલમેત આ વિધાયક વાક્યને પણ મંત્ર કહેવામાં આવે છે. એટલે જે 'વિહિતાર્થાભિધાયકો મન્ત્રઃ' વિહિત અર્થનો અભિધાયક મંત્ર હોય છે એ નિયમ રિશર થઇ શકતો નથી. ઋષિઓએ મંત્રની જુદી જુદી વ્યાખ્યા કરી છે પણ એ બધામાં અવ્યાપ્તિ અથવા અતિવ્યાપ્તિનો દોષ રહી જ જાય છે, આ બધી મુશ્કેલીને દીધે સાયણ-ચાર્યે જૈમિનીય ન્યાયમાત્રામાં જણાવ્યું છે કે 'અભિયુક્તાનાં 'મન્ત્રોઽયન્' 'इति समाख्यान् लक्षणम् ।' 'આ મંત્ર છે' આવું અભિયુક્તોનાં જે વાક્યમાં ક્યન હોય તેને મંત્ર કહેવો એજ લક્ષણ ઠીક છે, મંત્રસંહિતાઓમાં પણ આજ લક્ષણ લાગે છે. ખીજાં મંત્રના ધણા લક્ષણો જૈમિનીય ન્યાયમાત્રામાં બનાવ્યાં છે. જિજ્ઞાસુએ તે ભાગ જોઇ જતા. ॥ ૩૨ ॥

બ્રાહ્મણનિર્વચન અધિકરણ સૂત્ર

શેષે બ્રાહ્મણશબ્દઃ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થઃ—(શેષે) જે મંત્રથી જિન્ન છે તેમાં (બ્રાહ્મણશબ્દઃ) 'બ્રાહ્મણ' શબ્દ વપરાયો છે.

ભાવાર્થઃ—જે મંત્ર ન હોય અર્થાત્ અભિયુક્ત લોકોએ જેને મંત્ર ન કહ્યો હોય એવાં વૈદિક કર્મો આદિ પ્રતિપાદક વાક્યોમાં બ્રાહ્મણ શબ્દ પ્રયોગાય છે બ્રાહ્મણ ગ્રન્થોના ધણે ભાગે આટલા વિષયો હોય છે.

હંતુર્નિર્વચનં નિન્દા પ્રશંસા સંશયો વિધિઃ

પરક્રિયા પુરાકલ્પો વ્યવધારણકલ્પના

ઉપમાનં દર્શૈતે તુ વિધયો બ્રાહ્મણસ્ય તુ

તેન હિ અન્નં ક્રિયતે	હંતુ	પુરા બ્રાહ્મણા અમૈષુઃ	પુરાકલ્પ
તદ્ દંત્રો દધિત્વમ્	નિર્વચન	વાવતોઽશ્વાન્ પ્રતિગૃહ્ણીયાન્	વ્યવધારણ-
અમેષ્યા વૈ માષાઃ	નિન્દા	તાવતોવારુણાન્ ચતુષ્કપાલાન્	કલ્પના
વાયુર્વૈ ક્ષેપિષ્ઠા દેવતા	પ્રશંસા	નિર્વપેત	
નદ્વ્યચિકિત્સત્ જુહવાને	સંશય		
મા હૌષમ્			
યજમાનેન સંમિતા ઔદુમ્બરી ભવતિ	વિધિ		
માષાનેવ મહાં પચત	પરકૃતિ		

આ વિષયો બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં આવે છે. જતાં મંત્રોમાં પણ આમાંના ધણા અર્થો હોય છે તેથી બ્રાહ્મણગ્રંથનું પણ સ્પષ્ટ લક્ષણ થઇ શકતું નથી, માટે મંત્રજિન્ન અને કર્વાચિત્ મંત્રની વ્યાખ્યા કરનાર જે ગ્રંથ હોય તે બ્રાહ્મણ કહેવાય છે. ॥ ૩૩ ॥

ઔહાદિનું અમંત્રવાધિકરણ.

અનામ્નાતેષ્વમન્ત્રત્વમામ્નાતેષુ હિ વિભાગઃ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થઃ—(અનામ્નાતેષુ) જે આમ્નાયમાં પડિત ન હોય તેઓનું (અમન્ત્રત્વમ્) મન્ત્રત્વ નથી (હિ) કારણ કે, (આમ્નાતેષુ) જેઓના આમ્નાયમાં પાડે હોય તેમના જ (વિભાગઃ) વિભાગ હોય છે.

ભાવાર્થઃ—ઔહ, પ્રવર અને નામધેયમાં મન્ત્રત્વ માનવું કે નહિ એ સંશય છે. એમાં પૂર્વપક્ષવાદીનું એવું કહેવું છે કે તેમાં પણ મન્ત્રત્વ માનવું અશક્ય તેને પણ મન્ત્ર તરીકે ગ્રહણ કરવું કે, મન્ત્રમાં જેમ અભિધાયકત્વ છે તેમ ઔહાદિમાં પણ અભિધાયકત્વ છે. સિદ્ધાંતવાદી કહે છે ઔહાદિને મન્ત્ર તરીકે ગણવા નહિ કારણ કે વાનિક લોકાદિની પ્રસિદ્ધિ પ્રમાણે જેને આમ્નાય કહેવામાં આવે છે તેને મન્ત્ર કહેવામાં આવે છે. વાનિક અભિયુક્તો જેને મન્ત્ર કહે તેને જ મન્ત્ર માનવા જોઈએ, ઔહાદિમાં અભિયુક્તોનું મન્ત્ર તરીકે કથન નથી માટે તેને મન્ત્ર માનવા નહિ. મન્ત્ર વગેરે જે વિભાગ પાડ્યા છે તે આમ્નાતમાં જ પાડ્યા છે અનામ્નાતમાં નહિ.

અગ્રયે જુષ્ટં નિર્વપામિ એ ઉકાળું જ સૌર્યચર હોય તો **સૂર્યાય જુષ્ટં નિર્વપામિ** આવા એક પીંગ્લ પદનો પ્રક્ષેપ કરેલા તેનું નામ ' ઔહ ' છે **કાશ્યપા વત્સાર** હતાદિ પ્રવર કહેવામાં આવે છે અને સુઅન્નપ્રયાદિ નિગદોમાં ' **કૃષ્ણશર્મા યજતે** ' હતાદિ નામ ' કહેવાય છે. આ ત્રણેનો આમ્નાયમાં પાડે નથી માટે એને મન્ત્ર તરીકે માનવા નહિ. ॥ ૩૪ ॥

ઋક્ લક્ષણનું અધિકરણ.

ઋગ્ યજ્ઞાર્થવશેન પાદવ્યવસ્થા ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થઃ—(યજ્ઞ) જે વૈદિક વાક્યમાં (અર્થવશેન) પિંગ્લશાસ્ત્રમાં કહેલા હંદ પ્રમાણે (પાદવ્યવસ્થા) ચરણની વ્યવસ્થા હોય તે (ઋગ્) ઋક્ અર્થાત્ ઋચ્યા કહેવાય છે.

ભાવાર્થઃ—ગાયત્રી આદિના હંદ પ્રમાણે જે મન્ત્રમાં બે પાદ ત્રણ પાદ ચાર પાદ વગેરે હોય તથા પાદમાં અક્ષરોનો નિયમ હોય તો તે ઋચ્યા કહેવાય છે અર્થાત્ ' **પાદેન અર્થેન ચ ઉપેતા વૃત્તવદ્ધા મન્ત્રા ઋચઃ** ' પાદોર્થો ઔટલે ચરણોર્થો તથા અર્થોર્થો જે યુક્ત હોય, વૃત્તવદ્ધ હોય, એવા જે મન્ત્રો હોય તેને ઋચ્યાઓ કહેવામાં આવે છે. ॥ ૩૫ ॥

સામલક્ષણનું અધિકરણ.

ગીતિષુ સામ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થઃ—(ગીતિષુ) જે મન્ત્રોનું ગાન થતું હોય તે મન્ત્રો (સામ) સામ કહેવાય છે.

ભાવાર્થઃ—ગીતિ ૩૫ જે મન્ત્રો હોય તે સામ કહેવાય છે અર્થાત્ જે ઋચ્યાઓનું ગાન થઈ શકે છે તેને સામવેદ કહે છે. ॥ ૩૬ ॥

યજુર્લક્ષણનું અધિકરણ.

શેષે યજુઃ શબ્દઃ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ:—(શેષે) ઋક્ અને સામથી બાકી રહેલા મંત્રોમાં (યજુઃ શબ્દઃ) યજુઃ એવો શબ્દ વપરાય છે.

ભાવાર્થ:—જે વૃત્તગદ્ધ ન હોય તથા જે ગીતિરૂપ પણ ન હોય એવા પ્રશ્લિષ્ટ પદિત અર્થાત્ સાથે સાથે વાક્યના રૂપમાં જે મંત્રો પદિત હોય છે તેને યજુઃ અર્થાત્ યજુર્વેદ કહેવામાં આવે છે. ॥ ૩૭ ॥

નિગદાનું યજુર્વેદીધિરણ.

પૂર્વપક્ષનું સૂત્ર.

નિગદો વા ચતુર્થ સ્યાદ્ ધર્મવિશેષાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ:—(વા) આ શબ્દ પૂર્વપક્ષનું સૂચન કરે છે. (નિગદઃ) પ્રોક્ષણીરાસાદય । ઇધ્મં બર્હિરુપસાદય । આ વાક્યો નિગદો કહેવાય છે તે (ચતુર્થમ્) વેદનો ચોથો ભાગ (સ્યાત્) થવો જોઈએ (ધર્મવિશેષાત્) ઋક્ત્વ, યજુર્વેદ અને સામત્વ ધર્મ કરતાં એમાં જુદો ધર્મ હોવાથી.

ભાવાર્થ:—જન્દોગદ્ધ, પ્રશ્લિષ્ટપાદ અને ગીતિ એવા વેદના ત્રણ ભાગ છે. જે છ દોબદ્ધ છે તે ‘ ઋગ્વેદ ’ જે ‘ પ્રશ્લિષ્ટ ’ ગદ્યાત્મક પાદ છે તે ‘ યજુર્વેદ ’ અને જે ગીતિરૂપ છે તે ‘ સામવેદ ’ આ ત્રણ ભાગ કરતાં એક ચોથો ભાગ પણ વેદમાં હોવો જોઈએ અને તે ‘ નિગદ ’ છે. નિગદનો સમાવેશ એ ત્રણમાંથી કોઈમાં પણ થતો નથી કારણ કે ‘ નિગદ ’ તો ધર્મ જુદો છે.

પ્રોક્ષણીરાસાદય । ઇધ્મં બર્હિરુપસાદય । અમીદમ્નીન્ વિહર બર્હિસ્તુળીહિ । ઇન્દ્ર આગચ્છ । હરિવ આગચ્છ । આવી ગ્તનના આમ્નાયમાં પદિત વાક્યો નિગદ કહેવાય છે. એનો અર્થ બહુ જ સ્પષ્ટ હોય છે. એ જન્દોગદ્ધ નથી, ગીતિરૂપ પણ નથી તેમ કેવળ પ્રશ્લિષ્ટ પદરૂપ પણ નથી પણ એ ત્રણે કરતાં એક ધર્મ તેમાં વિશેષ નજરે પડે છે. જે કે યજુસ્ સાથે એનું સામ્ય જણાય છે. છતાં ઉપાંશુ યજુયઃ ક્રિયતે યજુ મનસિક અથવા બહુ જ ધીમંથી બોલાય છે જ્યારે નિગદ તો ‘ ઉચ્ચૈર્નિગદેન ’ ઉચ્ચ સ્વરથી બોલાય છે, ‘ યજુસ્ ’ માં ઉપાંશુત્વ ધર્મ છે જ્યારે ‘ નિગદ ’ માં ઉચ્ચૈસ્ત્વ ધર્મ છે. આટલા જ ધર્મ ભેદથી નિગદ યજુસ્ કરતાં જુદો પડે છે. ઋક્ અને સામથી તો નિગદનો ભેદ સ્પષ્ટ જ છે. આ કારણથી નિગદ એક વેદનો ચોથો ભાગ માનવો જોઈએ. ॥ ૩૮ ॥

‘ નિગદ ’ એ વેદનો ચોથો ભાગ છે એમાં એક બીજો સાધક હેતુ આપે છે.

વ્યપદેશાચ્ચ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (વ્યપદેશાત્) વ્યપદેશ=શબ્દ વ્યવહાર હોવાથી.

ભાવાર્થ:—આ ‘ નિગદ ’ છે, યજુઃ નથી. આ યજુઃ છે, નિગદ નથી. આવો વ્યવહાર પણ યજુ અને નિગદમાં ભેદ પાડે છે. જે યજુ અને નિગદ એક જ હોત તો ઉપર બતાવેલો ભેદક વ્યવહાર ન હોવો જોઈએ, માટે યજુઃ કરતા નિગદ ભિન્ન છે. ॥ ૩૯ ॥

હવે સિદ્ધાંતપક્ષ સ્થાપિત કરે છે.

યજૂંષિ વા તદ્રૂપત્વાત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ:—(વા) આ શબ્દ પૂર્વપક્ષનું નિગદરણ કરે છે. (યજૂંષિ) નિગદો એ યજુસ્ જ છે કારણ કે (તદ્રૂપત્વાત્) યજુનું જેવું રૂપ છે તેવું જ રૂપ નિગદનું પણ છે.

ભાવાર્થ:—પ્રતિલક્ષ્ટ પાઠ યજુસ્ અને નિગદનો એક સરખો જ છે, એટલે ‘અન્નેનું’ રૂપ એક સરખું જ છે, માટે નિગદ એ યજુસ્ જ છે વેદનો કાષ્ઠ એ ગ્રાથો ભાગ નથી. યજુમ જેમ ગદ્યરૂપે છે તેમ નિગદ પણ ગદ્યરૂપે છે માટે ‘નિગદ’ ને કાષ્ઠ જુદા બેદ માનવાની જરૂર નથી. ॥૪૦॥

વચનાદ્ ધર્મવિશેષઃ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ:—(વચનાત્) બીજાને જણાવવાનું સામર્થ્ય ઉચ્ચ સ્વરે બોલવાથી આવે છે માટે (ધર્મવિશેષઃ) ઉચ્ચસ્ત્વરૂપ વિશેષ ધર્મ બેદક નથી.

ભાવાર્થ:—મંત્રનો અર્થ બીજાને જણાવવો છે તે ઉચ્ચસ્વરે બોલ્યા વગર શક્ય નથી, કેવળ ઉપાંશુ જપ કરવાથી મંત્રનો અર્થ સામો માણસ જણા શકતો નથી માટે કટલાક યજુ-વર્તિકાઓમાં ઉચ્ચસ્ત્વ ધર્મ લાવવો પડે છે. આટલા કારણથી જ નિગદો યજુર્વર્તિકા જુદા પડી શકતા નથી. માટે નિગદ યજુસ્ જ છે. ॥ ૪૧ ॥

અર્થાન્ન ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ:—(અર્થાન્) અને (અર્થાત્) બીજાને જણાવવું એ અર્થવત છે.

ભાવાર્થ:—કટલાક યજુર્વર્તિકાઓમાં જે ઉચ્ચસ્ત્વ ધર્મ રહ્યો છે તેનું કળ છે. અર્થાત્ એ ધર્મ નિષ્કળ ના. ‘અત્રીદગ્નીત્ વિદર’ અથવા પ્રોક્ષગીરાસાદય । અઃ વાક્યો કેવળ ઓહ ફફડાવવા પૂરતાં જ બોલવામાં આવે તો સામો માણસ એ વાક્યોનો અર્થ કેવી રીતે સમજે ? માટે તે વાક્યો બીજાને તેનો અર્થ સમજાવવા ખાતર મોટેથી બોલવાં જોઈએ, આટલા માટે ઉચ્ચસ્ત્વધર્મ યજુર્વર્તિકામાં હોય છે અને એને નિગદ કહેવામાં આવે છે પણ એટલાથી નિગદો યજુસ્થી જુદા પડતા નથી ॥ ૪૨ ॥

ગુણાર્થો વ્યપદેશઃ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ:—(વ્યપદેશઃ) આ યજુઃ છે, નિગદ નથી. આ નિગદ છે, યજુઃ નથી આવા વ્યપદેશ થાય છે એ તો (ગુણાર્થઃ) ગુણને લીધે.

ભાવાર્થ:—યજુસ્ અને નિગદ આવાં બે નામ પડ્યાં છે એ તો ખાસ અમુક ગુણ બતાવવાને ખાતર. જેમાં ઉચ્ચસ્ત્વ ગુણ હોય તે નિગદ અને જેમાં ઉપાંશુત્વ ગુણ હોય તે યજુઃ એ ગુણને લીધે નિગદ યજુસ્થી જુદા પડતા નથી. જેમ બ્રાહ્મણત્વ બ્રાહ્મણોમાં અને પરિત્રાજકમાં સરખું હોવા છતાં આમ કહેવાય છે કે આ તરફ બ્રાહ્મણોને બેસાડો અને આ તરફ પરિત્રાજકોને બેસાડો. ઉચ્ચસ્ત્વ ગુણ પરિત્રાજકમાં છે તેથી તેમાંથી કંઈ બ્રાહ્મણત્વ દૂર થતું નથી. આવા બ્રાહ્મણપરિત્રાજકન્યાયથી નિગદ અને યજુસ્ એવાં બે નામ યજુસ્નાં જ ગુણ વિશેષને લાંબે છે. ॥ ૪૩ ॥

સર્વેષામિતિ ચેત્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ:—(સર્વેષામ્) સર્વવેદોને નિગદ નામ આપવું જોઈએ કે જે ઉચ્ચસ્વરે બોલવામાં આવે (હિતિ ચેત્) એ એમ કહેવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ:—‘ય ઉચ્ચૈર્ગદ્યતે સ નિગદઃ’ ‘જે ઉચ્ચેથી બોલાય તે નિગદ.’ એમ કહેવામાં આવે તો ઋચાને અને સામવેદના મંત્રને પણ નિગદ કહેવા જોઈએ કારણ કે તે પણ ઉચ્ચેથી બોલાય છે. ॥ ૪૪ ॥

ઉપરના આદેષનું સમાધાન.

ન ઋગ્વ્યપદેશાત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ:—(ન) ઋચા અને સામને નિગદ નહીં કહેવાય કારણ કે (ઋગ્વ્યપદેશાત્) તેનો વ્યપદેશ ઋક્ શબ્દથી થાય છે.

ભાવાર્થ:—ઋચા અને સામનો વ્યવહાર નિગદ શબ્દથી થતો નથી કારણ કે જે છન્દોગદ્ હોય છે તેનો વ્યપદેશ ઋક્ શબ્દથી થાય છે અને જે ગીતિના રૂપે બોલાય છે તેનો વ્યપદેશ ' સામ ' શબ્દથી થાય છે ' અયાજ્યા વૈ નિગદાઃ ' નિગદોથી યજ્ઞ થતો નથી ઋચાઓથી યજ્ઞ થાય છે. આનો ભિન્નત્વ વ્યવહાર ઋક્ અને નિગદમાં છે માટે ઋચા અને સામને નિગદ ન કહેવાય પણ નિગદને તો યજ્ઞુસ્ જ કહી શકાય. કારણકે બન્ને ગદ્યરૂપ છે. આ પ્રમાણે ઋક્, સામ અને યજ્ઞુસ્ આવી ત્રણ પદ્ધતિ વેદમાં બતાવી છે. ચોથી કોઇ પદ્ધતિ અર્થાત્ ઉચ્ચારણ કરવાની રીત વેદમાં નથી. ॥ ૪૫ ॥

એકવાક્યતાલક્ષણનું અધિકરણ.

અર્થેકત્વાદેકં વાક્યં સાકાઙ્ક્ષં ચેદ્ વિભાગે સ્યાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ:—(વિભાગે) વાક્યઘટક પદોના વિભાગમાં (ચેત્) જો (સાકાઙ્ક્ષમ્) એકાદ પદ બીજા પદ સાથે આકાંક્ષા રાખતું હોય તો (અર્થેકત્વાત્) તે એક પ્રયોજનવાળું હોવાથી (એકમ્) એક (વાક્યમ્) એક વાક્ય (સ્યાત્) હોય છે.

ભાવાર્થ:—વાક્યનાં ઘટક પદો જો એક બીજા સાથે આકાંક્ષા રાખતાં હોય અર્થાત્ વાક્યમાં જેટલાં પદો હોય તેમાંથી જો એક પદ દૂર કરવામાં આવે અને તેને લીધે વાક્યનો અર્થ ન સમજી શકાય તો એક પદની બીજા પદની સાથે આકાંક્ષા છે એમ સમજવું. આ પ્રમાણે એક પદવિભાગ બીજા સાથે આકાંક્ષા રાખતો હોય અને બધા જ વિભાગો એક જ રૂળનું પ્રતિપાદન કરતા હોય તો તે વિભાગો એક વાક્ય છે એમ સમજવું. ઉદાહરણ ' અગ્નયે જુષ્ટં નિર્વપામિ ' આ ઠેકાણે બધાં પદો એક બીજા સાથે આકાંક્ષા રાખે છે કારણ કે, જો તેમાંથી એકાદ પદને દૂર કરવામાં આવે તો બાકી રહેલાં પદો મળી કોઇ એક અર્થને સમજાવી શકતાં નથી. માટે એ ત્રણે પદો મળી એક વાક્ય કહેવાય છે અને નિર્વાપર એક અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે.

વિભાગે સાકાઙ્ક્ષત્વે સતિ એકફલપ્રતિપાદકં યત્ તદ્ એકં વાક્યમ્ । (જૈમિનિ સૂત્રવૃત્તિઃ) વિભાગ સાકાંક્ષ હોય અને એક રૂળનું પ્રતિપાદન કરે તો તે એક વાક્ય કહેવાય છે. ॥ ૪૬ ॥

વાક્યભેદાધિકરણ.

સમેષુ વાક્યભેદઃ સ્યાત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ:—(સમેષુ) એક બીજા સાથે આકાંક્ષા ન રાખતા પદસમુદાયોમાં (વાક્યભેદઃ) વાક્યોનો ભેદ (સ્યાત્) હોઇ શકે.

ભાવાર્થ:—જે વાક્યો એક બીજા સાથે આકાંક્ષા ન રાખતાં હોય તે વાક્યો પરસ્પર ભિન્ન ભિન્ન છે એમ સમજવું. જેમકે આયુર્યજ્ઞેન કલ્પતામ્ । પ્રાણો યજ્ઞેન કલ્પતામ્ આ બન્ને યજ્ઞુર્વાક્યો સમ છે અર્થાત્ એકની સાથે બીજાની આકાંક્ષા નથી, બન્નેનાં પ્રયોજનો જુદાં

બુદ્ધાં છે. માટે એ વાક્યોમાં બેદ છે અર્થાત્ યન્તે વાક્યો બિન્ન છે એમ સમજવું. તેને કે ઉપરનાં વાક્યોમાં કલ્પમિત્ર્ય એક અર્થ છે છતાં વાયુપ્ત્ અતે પ્રાણ બુદ્ધા હોવાથી વાક્યબેદ સ્પષ્ટ થાય છે, તથા “ **ક્લૃત્તીર્વાચયતિ** ” અર્થાત્ કલ્પમિત્ર્યોમાં અલ્પત્વ હોવાથી વાક્યોમાં સ્પષ્ટ બેદ સમજાય છે. ॥ ૪૭ ॥

અનુપંગાધિકરણ.

અનુષક્ષો વાક્યસમાપ્તિઃ સર્વેષુ તુલ્યયોગિત્વાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થઃ—(**વાક્યસમાપ્તિઃ**) વાક્યોમાં આકાંક્ષાની શાંતિ થતી હોય તો (**અનુષક્ષઃ**) સંબંધ (**સર્વેષુ**) અથા વાક્યોમાં જોડવા નેહએ. (**તુલ્યયોગિત્વાત્**) સર્વ વાક્યોમાં આકાંક્ષાપૂરકત્વ સમાન હોવાથી.

ભાવાર્થઃ—જ્યાંતિષ્ટામમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. “ **યા તે અગ્નેડયાશયા, યા તે અગ્ને રજાશયા, યા તે અગ્ને હરાશયા તનૂર્વર્ષિષ્ઠા ગહરેષ્ઠોડયં વચ્ચો અપાવધીત્ ત્વેષં વચ્ચો અપાવધીત્ સ્વા હા** ” આમાં ત્રણ વાક્યો છે. જેવ્તા વાક્યમાં **તનૂર્વર્ષિષ્ઠા** ક્રિયાદિનો સંબંધ છે, પહેલાં એ વાક્યોમાં એનો સંબંધ નથી તો ઉપરનાં યન્તે વાક્યોમાં **તનૂર્વર્ષિષ્ઠા** આદિનો સંબંધ જોડવા કે નહિ ? આનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે કે જો “ **તનૂર્વર્ષિષ્ઠા** ” આદિ ન જોડવામાં આવે તો ઉપરનાં યન્તે વાક્યોમાં આકાંક્ષાની શાંતિ થતી નથી અને જોડવાથી આકાંક્ષાની શાંતિ થાય છે માટે એ યન્તે વાક્યોમાં **તનૂર્વર્ષિષ્ઠા** આદિનો સંબંધ જોડવા. ત્રણ વાક્યોમાં એનો આકાંક્ષાપૂરકત્વરૂપ ધર્મ સમાન છે. આ પ્રમાણે અન્યત્ર પણ જ્યાં જે પદોનો સંબંધ જોડવાથી આકાંક્ષાની શાંતિ થતી હોય ત્યાં તે પદોને જોડવા નેહએ. ॥ ૪૮ ॥

વ્યવેતાનનુપદાનું અધિકરણ.

વ્યવાયાન્નાનુષજ્યતે ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થઃ—(**વ્યવાયાત્**) જ્યાં વ્યવધાન પડતું હોય ત્યાં (**ન અનુષજ્યતે**) અનુષંગ થઈ શકતો નથી.

ભાવાર્થઃ—સં તે વાયુર્વાતેન ગચ્છતામ્ । સં તે યજત્રૈરજ્ઞાનિ । સં યજ્ઞપતિરાશિષા । આ ત્રણ મંત્રોમાં **સમ્** ઉપસર્ગ છે. ઉપસર્ગને ક્રિયાપદ સાથે જોડવા નેહએ માટે પ્રથમ મંત્રના **ગચ્છતામ્** ક્રિયાપદ સાથે **સમ્**ને જોડી **સંગચ્છતામ્** આપું ક્રિયાપદ સમજવું. જોડવું એજ અનુષંગ, હવે બીજા મંત્રમાં અને ત્રીજા મંત્રમાં ક્રિયાપદ નથી, પ્રથમ મંત્રનું ક્રિયાપદ ત્યાં જોડવું કે નહિ ? આનો ઉત્તર એ છે કે બીજા મંત્રમાં **ગચ્છતામ્** ક્રિયાપદ જોડી શકાશે નહિ કારણ કે **અજ્ઞાનિ** એ કર્તૃપદ બહુવચનમાં છે. ક્રિયાપદનો બહુવચનમાં વિપરિણામ કરીને જોડી શકાય નહિ. ત્રીજા મંત્રમાં જો કે કર્તૃપદ એક વચનમાં છે કારણ કે **યજ્ઞપતિ** એક વચનમાં છે છતાં બીજો મંત્ર વ્યવધાન રૂપે પડવાથી ત્રીજા મંત્રમાં **ગચ્છતામ્** ક્રિયાનો અનુષંગ થઈ શકે નહિ. અવ્યવહિત મંત્રમાં જ અનુષંગ થઈ શકે છે. આ કારણથી બીજા અને ત્રીજા મંત્રમાં ક્રિયાનો અધ્યાહાર કરવા નેહએ અર્થાત્ વાક્યનો શેષ જે ઉચિત જણાતો હોય તેનો અધ્યાહાર કરવો નેહએ. ॥ ૪૯ ॥

इति मीमांसा गुर्जरभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

અંગાપૂર્વભેદાધિકરણ.

શબ્દાન્તરે કર્મભેદઃ કૃતાનુબન્ધત્વાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થઃ—(શબ્દાન્તરે) ભિન્ન ભિન્ન ધાતુઓનો પ્રયોગ હોવાથી (કર્મભેદઃ) અપૂર્વનો પણ ભેદ છે. (કૃતાનુબન્ધત્વાત્) ધાતુ ભેદને લીધે આખ્યાતવાથી ભાવનાનો પણ ભેદ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થઃ—જ્યોતિષોમમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. સોમેન યજેત । વાક્ષિણાનિ જુહોતિ । હિરણ્યમાત્રેયાય દદાતિ । આ વાક્યોમાં જે ક્રિયાપદોનો પ્રયોગ થયો છે, તે (ક્રિયાપદો) પર્વાય વાચક નથી. ધાતુઓ ભિન્ન ભિન્ન છે અને તેને લીધે આખ્યાતો પણ ભિન્ન ભિન્ન છે. એ બંને ભેદોને લીધે કર્મ અર્થાત અપૂર્વનો પણ ભેદ છે. અર્થાત યાગજન્ય હોમજન્ય અને દાનજન્ય અપૂર્વો જુદાં જુદાં જ છે એક નથી. પૂર્વપક્ષવાદી લાઘવરૂપ યુક્તિને લઈ એ ત્રણેનું એક જ અપૂર્વ સ્વીકારે છે પણ તે સિદ્ધાંતપક્ષથી વિરુદ્ધ હોવાથી ઉપેક્ષણીય છે. ॥ ૧ ॥

સમિદ્વાધપૂર્વભેદનું અધિકરણ.

एकस्यैव पुनः श्रुतिरविशेषादनर्थकं हि स्यात् ॥ २ ॥

પદાર્થઃ—(एकस्यैव) એક જ ધાતુનો ફરી ફરીને પ્રયોગ થયેલો હોવાથી (અવિ-
શેષાત્) તથા ગુણ આદિના તે પ્રયોગો વિધાયક ન હોવાથી (पुनः श्रुतिः) ફરી ફરીથી એક જ ધાતુનું શ્રવણ આ ઠેકાણે કર્મનું ભેદક છે, નહીં તે (अनर्थकं हि) એક જ ક્રિયાપદોનો અભ્યાસ નિર્થક (સ્યાત્) થઈ ગય.

ભાવાર્થઃ - દર્શપૂર્વમાસમાં આ પ્રમાણે પ્રયોગો છે. સમિધો યજીત । તનૂનપાતં યજતિ । ઇહો યજતિ । બર્હિર્યજતિ । સ્વાહાકરિ યજતિ । આ પાંચ વાક્યો છે અને તે બધામાં એક જ ક્રિયાપદ વપરાયું છે માટે અહીં ધાતુભેદ ન હોવાથી એક જ કર્મ અને એક જ અપૂર્વ છે એમ માનવું જોઈએ. આ વ્યવસ્થા પૂર્વપક્ષ સામે આ સૂત્ર સૈદ્ધાન્તિક ઉત્તર રૂપે છે. કે, ધાતુ લઈ એક હોય પણ સમિધ, તનૂનપાત, ઇહ, બર્હિ અને સ્વાહાકાર એ પાંચ યાગોનાં નામ છે, માટે પાંચ કર્મો જુદાં જુદાં જ છે, માટે અપૂર્વ પણ પાંચ છે. અમિહોત્ર જુહોતિ આ ઠેકાણે અમિહોત્ર શબ્દ બીજી વિભક્તિમાં હોવાથી એ જેમ કર્મના નામ તરીકે છે તેમ ' સમિધ્ ' આદિપણ બીજી વિભક્તિમાં હોવાથી નામવાચક જ છે. જો સમિધ્ આદિ ગુણ વાચક હોત તે તે ત્રીજી વિભક્તિમાં પ્રયુક્ત હોત. જેમકે દધ્મા જુહોતિ અહીં દધિ શબ્દ ત્રીજી વિભક્તિમાં હોવાથી તેને ગુણ વાચક માનવામાં આવે છે, ' સમિધ્ ' આદિ શબ્દો ત્રીજી વિભક્તિમાં નથી વપરાયા પણ બીજી વિભક્તિમાં વપરાયા છે માટે તે બધા ભિન્ન ભિન્ન કર્મનાં નામ છે. માટે આ ઠેકાણે તે એક જ ધાતુનો પ્રયોગ હોવા છતાં પાંચ કર્મના નામ હોવાથી યજતિનો પાંચ વખતનો પ્રયોગ પાંચ કર્મ અર્થાત પાંચ અપૂર્વનું વિધાન કરે છે. ॥૨॥

આધારાધાત્મેયઆદિના અંગાંગિભાવ અને

વિદ્ધવાક્યનું અનુવાદકત્વનું અધિકરણ.

प्रकरणं तु पौर्णमास्यां रूपावचनात् ॥ ३ ॥

પદાર્થ:—(પૌર્ણમાસ્યામ્) પૌર્ણમાસીથી ઉપલક્ષિત થતાં એ વિદ્વદ્વાક્ય (પ્રકરણમ્) પ્રકરણમાં આવતા છ યાગોનાં અનુવાદ રૂપ છે (રૂપાવચનાત્) દેવતા અને દ્રવ્યના પ્રતિપાદક ન હોવાથી.

ભાવાર્થ:—યાગનું સ્વરૂપ દ્રવ્ય અને દેવતા છે. એ રૂપ એ વિદ્વદ્વાક્યમાં નથી માટે તે વાક્યો વિધિરૂપ નથી પણ અનુવાદાત્મક છે.

દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે છ યાગોનું વિધાન છે. યદાગ્નેયોઽષ્ટાકપાલોઽમાવાસ્યાયાં પૌર્ણમાસ્યાં ચ અચ્યુતો ભવતિ । તાદબ્રૂતામગ્નીષોમાવાગ્ન્યસ્યૈવ નૌ ઉપાંશુ પૌર્ણમાસ્યાં યજાન્નિતિ । તામ્યામેતમગ્નીષોમીયમેકાદશકપાલં પૂર્ણમાસે પ્રાયચ્છત્ । એન્દ્રં દધિ અમાવાસ્યાયામ્ । એન્દ્રં પયોઽમાવાસ્યાયામિતિ । આ પ્રમાણે છ યાગોનું વિધાન કર્યા પછી ય एवं વિદ્વાન્ પૌર્ણમાસીં યજતે । ય एवं વિદ્વાન્ અમાવાસ્યાં યજતે । આ એ વિદ્વદ્વાક્યો છે કારણ કે એમાં ‘ વિદ્વાન્ ’ શબ્દનો પ્રયોગ થયેલો છે. જે વિદ્વાન્ પૌર્ણમાસી નામનો યાગ કરે છે અને જે વિદ્વાન્ અમાવાસ્યા નામનો યાગ કરે છે. આ એ વાક્યોમાં જે યજતે ક્રિયાપદ છે તે કષ્ટ અપૂર્વ યાગનું વિધાન કરતા નથી કારણ કે, જે તે યાગનું વિધાન કરતા હોત તો તેમાં દેવતા અને દ્રવ્યના ઉલ્લેખ થયા નંદઈતો હતો. દેવતાની પ્રતીતિ અતુર્થી વિકલ્પિતથી અથવા તલ્લિત પ્રત્યયથી થાય છે. ગુણવિધાયક દ્રવ્યની પ્રતીતિ ત્રીજી વિકલ્પિતથી થાય છે. આ એમાંથી એક પણ ઉપરના વિદ્વદ્વાક્યમાં નથી માટે એ વાક્યો આગ્નેયોઽષ્ટાકપાલોઽમાવાસ્યાયાં પૌર્ણમાસ્યાં ચાચ્યુતો ભવતિ આદિ છ યાગોનું અનુવાદક છે એમ જ માનવું જોઈએ, પૌર્ણમાસી અને અમાવાસ્યા શબ્દો યાગોના અનુવાદ કરે છે. આગ્નેય એટલે અગ્નિ-દેવતાક અને અષ્ટાકપાલ (પુરોહાર) રૂપ દ્રવ્યથી પૌર્ણમાસી અને અમાવાસ્યામાં યાગ કરવો એવો અર્થ છે. વિદ્વદ્વાક્યોને અનુવાદક માનવાં એ સિદ્ધાંતપક્ષ છે અને વિધાયક માનવાં એ પૂર્વપક્ષ છે. આ સૂત્રમાં સિદ્ધાંતપક્ષ જ અત્યંત છે. આના ઉપર પૂર્વપક્ષ આગળ અતાવવામાં આવશે. ॥ ૩ ॥

હવે સિદ્ધાન્તવાદમાં યુક્તિ આપે છે.

વિશેષદર્શનાચ્ચ સર્વેષાં સમેષુ હ્યપ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (વિશેષદર્શનાત્) સૌર્યાગ રૂપ વિકૃતિમાં પ્રયાજેનું દર્શન હોવાથી (સર્વેષામ્) આગ્નેય આદિ છ યાગો અને પ્રયાજ્ઞદિયાગો (સમેષુ) અથવા સમાન હોય તો (અપ્રવૃત્તિઃ હિ સ્યાત્) પ્રયાજ્ઞાદિની સૌર્યાગમાં અપ્રવૃત્તિ જ થવી જોઈએ.

ભાવાર્થ:—આગ્નેય આદિ છ યાગો પ્રધાન છે અને પ્રયાજ્ઞદિ અંગ યાગો છે. વિદ્વદ્વાક્ય પ્રધાન છ વાક્યોનો જ અનુવાદ કરે છે, પ્રયાજ્ઞદિ અંગ યાગોનો નહિ. જે અથવા જ યાગો પ્રધાન તરીકે હોય તો વિકૃતિરૂપ સૌર્યાગમાં પ્રયાજ્ઞની જે પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે તે ન આવત. પ્રયાજે પ્રયાજે કૃણ્ણં જુહોતિ આ પ્રમાણે સૌર્યાગમાં પ્રયાજ્ઞનો અતિદેશ થાય છે. જે એ પ્રધાન હોત તો તેનો અતિદેશ ન થાત. પ્રધાનસ્ય અતિદેશાભાવાત્ । આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે આગ્નેય આદિ છ યાગો પ્રધાન છે તેનો જ પૌર્ણમાસી અને અમાવાસ્યા નામક યાગથી અનુવાદ થતો નથી. પ્રયાજ, અનુયાજ અને પત્નીસંયાજ એ આગ્નેય આદિ પ્રધાન યાગોના અંગ યાગો છે. ॥ ૪ ॥

પૂર્વપક્ષનું સૂત્ર.

ગુણસ્તુ શ્રુતિસંયોગાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ:—(તુ) આ શબ્દ પૂર્વપક્ષની સૂચના કરે છે. (શ્રુતિસંયોગાત્) શ્રવણના સંયોગથી (ગુણઃ) ગુણની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ભાવાર્થ:—જે એ વિદ્વાદ્ય છે તે અનુવાદક નથી પણ અપૂર્વકર્મનાં વિધાયક છે. જો કે એ વાક્યોમાં યાગનાં સ્વરૂપ દેવતા અને દ્રવ્ય તથી છતાં એ સ્વરૂપ તો **પૌર્ણમાસ્યામાગ્નેયોઽષ્ટાકપાલો ભવતિ** એ વાક્યથી મળી રહેશે. **આગ્નેય** પદથી અગ્નિ દેવતા સમગ્રતઃ છે અને **અષ્ટકપાલ** શબ્દથી ‘ પુરોડાશ ’ રૂપ દ્રવ્ય પણ સમગ્રતઃ છે માટે વિદ્વાદ્ય વિધાયક વાક્ય છે. **આગ્નેયોઽષ્ટાકપાલઃ** એ વાક્ય વિધિવાક્ય નથી પણ ગુણવાક્ય છે. વળી પૌર્ણમાસી અને અમાવાસ્યા એ બે શબ્દો છ યાગોના સમુદાયના અનુવાદક પણ નથી. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે વિદ્વાદ્ય-વિદિત યાગમાં દેવતા અગ્નિ છે અને દ્રવ્ય પુરોડાશ છે. ॥ ૫ ॥

હવે ઉક્ત પૂર્વપક્ષના ઉત્તર રૂપે સિદ્ધાંત સૂત્ર કહે છે.

**ચોદના વા ગુણાનાં યુગપચ્છાત્રાચ્ચોદિતે હિ
તદર્થત્વાત્તસ્ય તસ્યોપદિશ્યતે ॥ ૬ ॥**

પદાર્થ:—(વા) આ શબ્દ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ સૂચવે છે. (ચોદના) યદાગ્નેયોઽષ્ટાકપાલઃ આ કર્મોત્પત્તિવિધિ છે. (ગુણાનાં) દ્રવ્ય દેવતારૂપ ગુણાનું (યુગપત્) (શાસ્ત્રાત્) શાસન હોવાથી અર્થાત એક વાક્યથી એનેક ગુણાનું વિધાન હોવાથી. (હિ) કારણ કે (ચોદિતે) અન્ય વિધિથી વિદિત કર્મ હોય તો (તદર્થત્વાત્) ગુણા કર્મને માટે હોવાથી (તસ્ય તસ્ય ઉપદિશ્યતે) તે તે ગુણાનું અત્રગ અત્રગ વિધાન હોવું જોઈએ.

ભાવાર્થ:—**યદાગ્નેયોઽષ્ટાકપાલઃ** આનાથી દ્રવ્ય દેવતાથી વિશિષ્ટ કર્મવિધિ છે. એક જ વાક્યથી એનેક ગુણાનું વિધાન છે. જો આ ગુણવિધિ હોત અને પ્રધાન કર્મ શાસ્ત્ર બીજા વિધાનથી પ્રાપ્ત થતું હોત તો ગુણો બધા જ કર્મને માટે હોવાથી એક એક ગુણનું પૃથક્ પૃથક્ વિધાન હોત. જેમકે **ઋજુમાધારયતિ । સંતતમાધારયતિ ।** અહીં ઋજુત્વ અને સંતતત્વ ગુણાનું અત્રગ અત્રગ વિધાન છે તેમ ઉપરનાં સ્થળે પણ અગ્નિરૂપ દેવતા અને અષ્ટાકપાલ પુરોડાશ રૂપ દ્રવ્યનું પણ અત્રગ અત્રગ વિધાન હોત. પણ એ પ્રમાણ નથી માટે **યદાગ્નેયોઽષ્ટાકપાલઃ** ઇત્યાદિને અપૂર્વકર્મવિધાયક માનવું જોઈએ અને તે વિશિષ્ટ વિધિ છે એમ પણ સ્વીકારવું જોઈએ. ॥ ૬ ॥

વ્યપદેશશ્ચ તદ્વત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (તદ્વત્) દ્રવ્ય દેવતારૂપ ગુણાનું યુગપત્ શાસન જેમ ગુણવિધિનું આધક છે તેમ (વ્યપદેશઃ) ઉગ્રાણિ હ વા ઇત્યાદિ સમુચ્ચય વ્યપદેશ પણ આધક છે.

ભાવાર્થ:—‘ ઉગ્રાણિ હ વા ઇત્યાદિ હવીંણિ અમાવાસ્યાયાં સંખ્યિયન્તે, આગ્નેયં પ્રથમમૈન્દ્રે રૂક્તે । આ વાક્યથી અમાવાસ્યામાં ત્રણ પ્રધાન હવિષ છે. આમાં દેવતાનાં સમુચ્ચય બતાવ્યો છે. હવે વિદ્વાદ્ય-વિદિત અમાવાસ્યાનામક યાગ તો એક જ છે. એક યાગમાં

એક સાથે અનેક દેવતાનો સમાવેશ થવા દુર્લભ છે. જો દેવતાઓનો વિકલ્પ માનવામાં આવે તો ઉપર જે સમુચ્ચય બતાવ્યો છે તે નિરર્થક થઈ જાય છે. આ કારણથી વિદ્વદ્વાક્યને અપૂર્વ કર્મ વિધાયક નહીં માનતાં અનુવાદક માનવું એજ યોગ્ય છે. ॥ ૭ ॥

લિઙ્ગદર્શનાચ્ચ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (લિઙ્ગદર્શનાત્) ચતુર્દશ પૌર્ણમાસ્યામાહુતયો હ્યન્તે આ લિઙ્ગવાક્ય પણ એક યાગ પક્ષમાં વિરુદ્ધ થાય છે.

ભાવાર્થ:—પૌર્ણમાસસંજક યાગમાં યૌદ અને અમાવાસ્યાસંજક યાગમાં તેર આહુતિ આપવાનું લખ્યું છે તે એક યાગ પક્ષમાં વિરોધ ઉત્પન્ન કરે છે. પણ જો **યદાગ્નેય** આદિ વાક્યોને કર્મવિધિ તરીકે માનવામાં આવે તો યોગ્ય પ્રવાગ આહુતિઓ ત્રણ અનુવાગ-આહુતિઓ એ ચક્ષુઃ આહુતિઓ ત્રણ પ્રધાન આહુતિઓ સિદ્ધ થઈ શકે, આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે **યદાગ્નેય** આદિ વિદ્વત્ ' પૌર્ણમાસિ ' તથા ' અમાવાસ્યા ' સંજક યાગમાં વિદિત પ્રધાન ત્રણ ત્રણ આહુતિ રૂપ કર્મનું વિદ્વદ્વાક્ય અનુવાદક જ છે. ॥ ૮ ॥

ઉપાંશુયાજના અપૂર્વત્વનું અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષનું મત.

પૌર્ણમાસીવદુપાંશુયાજઃ સ્યાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ:—(પૌર્ણમાસીવત્) વિદ્વદ્વાક્યમાં જેમ પૌર્ણમાસીપદ અનુવાદક છે તેમ (ઉપાંશુયાજઃ) ઉપાંશુયાજમન્તરાયજતિ એ વાક્યમાં ' અમાવેસા ' ઉપાંશુયાજ ' નું વાચ્ય પદ પણ અનુવાદ (સ્યાત્) છે.

ભાવાર્થ:—જામિ એતદ્ યજ્ઞસ્ય ક્રિયતે યદન્વજ્ઞૌ પુરોહાશા ઉપાંશુયાજ મન્તરા યજતિ । વિષ્ણુરુપાંશુ યષ્ટવ્યઃ । પ્રજાપતિરુપાંશુ યષ્ટવ્યઃ । અગ્નીષોમૌ ઉપાંશુ યષ્ટવ્યૌ અજાવિત્વાય આ કેદાણે ' અન્તરા ' વાક્યવચ્ચ ઉપાંશુયાજ પદ વિષ્ણુઆદિ જે ત્રણ યાગ આગળ બતાવ્યા છે તેનું અનુવાદક વાક્ય છે કે અપૂર્વયાગનું વિધાયક છે એ સંશયમાં આ સૂત્ર પૂર્વપક્ષ તરફ ઉપરિચિત કરવામાં આવ્યું છે અને એના અર્થ એવા છે કે વિદ્વદ્વાક્યમાં પૌર્ણમાસીપદ જેમ અનુવાદક છે તેમ આ કેદાણે પણ અન્તરા વાક્યવાળું ઉપાંશુ પદ સમુદાયનું અનુવાદક જ છે. એ કાંઈ અપૂર્વયાગનું વિધાયક નથી. ॥ ૯ ॥

સિદ્ધાંતમત.

ચોદના વાઽપ્રકૃતત્વાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ:—(વા) ' વા ' શબ્દ પૂર્વપક્ષની નિર્વ્રત મત્યં છે. (ચોદના) ઉપાંશુ યાજમન્તરા યજતિ આ વાક્ય અપૂર્વકર્મનું વિધાયક છે. (અપ્રકૃતત્વાત્) ઉપક્રમ વાક્યથી આકાંક્ષિત ન હોવાથી.

ભાવાર્થ:—અન્તરા વાક્ય એજ વિધાયક છે અર્થાત્ કર્મેતિપતિવાક્ય છે. વિષ્ણુરુપાંશુ યષ્ટવ્યઃ ઇત્યાદિ ત્રણ યાગો વિધાયક નથી પણ અર્થવાદ છે, કારણ કે જામિ વા એતદ્ યજ્ઞસ્ય ક્રિયતે યદન્વજ્ઞૌ પુરોહાશૌ આ ઉપક્રમ વાક્ય છે, બે પુરોહાશ યાગ નિરન્તર કરવામાં હોય

ખતાવ્યો છે. જામિ એટલે દોષ. આ ઉપરથી સમજાય છે કે એ યાગ વચ્ચે કંઈક વિધાન કરવાને ઇષ્ટ છે. આવો નિશ્ચય હોવાથી વિષ્ણુઆદિ ત્રણ યાગો એ પુરોહિત વચ્ચે ખતાવ્યા છે તેથી વિષ્ણુવાદિ યાગત્રય ઉપક્રમ વાક્ય સાથે આકાંક્ષા ધરાવે છે. આ કારણથી ઉપાંશુ યાજમન્તરા યજતિ એ યાગ મુખ્ય છે અને વિષ્ણુવાદિ વાક્યો અંતરાલગુણકર્મવિધિના શેષ અર્થાત અર્થ વાહો છે. જો કોઈ શંકા કરે કે ઉપાંશુ યાજમન્તરા યજતિ આ કોણે યજતિ પદ એ વિધિ-વાચક નથી. તો તેનો ઉત્તર એ છે કે એ યજતિ ક્રિયાપદ લેટ લકારનું નથી પણ લેટ લકારનું છે માટે તેનો અર્થ વિધિપણ થઈ શકે. કારણ લેટ લકારનાં રૂપનો વિધ્યર્થ પણ થાય છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે ઉપાંશુ યાજમન્તરા યજતિ આ વાક્ય અપૂર્વકર્મનું વિધાયક જ છે અને વિષ્ણુવાદિ યાગત્રય અનુવાદ છે. ॥ ૧૦ ॥

ગુણોપવન્ધાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ:—(ગુણોપવન્ધાત્) ઉપાંશુત્વ રૂપ ગુણને લીધે ઉપાંશુયાગ નામ પાડ્યું છે.

ભાવાર્થ:—જો કોઈ કહે કે ‘ ઉપાંશુ યાગ ’ એનું નામ યાગનું જામાટે રાખવામાં આવ્યું તો તેનો ઉત્તર એ છે કે એ યાગ ઉપાંશુ કરવામાં આવે છે અર્થાત યીજો નજીકમાં એટલો માણસ પણ વિષ્ણુદેવતાક મન્ત્ર ન સાંભળી શકે એટલો ધીમેથી મન્ત્ર બોલી આપતો આવતો. એટલે માત્ર એટલે જ હાલના આલના આલમ પડે એવી રીતે મંત્ર બોલવા. આ ઉપાંશુત્વ ગુણને લીધે યાગનું નામ પણ ઉપાંશુ યાગ રાખવામાં આવ્યું છે. ॥ ૧૧ ॥

પ્રાયે વચનાચ્ચ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (પ્રાય) પ્રધાનકર્મ માં (વચનાત્) એનો પાઠ હોવાથી.

ભાવાર્થ:—તસ્ય વા એતસ્ય આમેય એવ શિરઃ । હૃદયમુપાંશુયાજઃ । પાર્દૌ અગ્નીપોમીયઃ ।

પૌર્ણભાસ કર્મનું ‘આગ્નેય યાગ’ શિર છે. ‘ઉપાંશુયાગ’ હૃદય છે અને ‘અગ્નીપોમીય’ પગ છે. આ પ્રમાણે પ્રધાન કર્મ વાચક ન હોત તો તેનો પ્રધાન વાક્યો સાથે પાઠ ન હોત માટે અન્તરાધટ ઉપાંશુયાગ એ પ્રધાનયાગ જ છે. એ કોઈના અનુવાદક નથી ॥ ૧૨ ॥

આધારાદિનું અપૂર્વતાધિકરણ.

આધારાગ્નિહોત્રમરૂપત્વાત્ ॥ ૧૩ ॥ પૂર્વપક્ષનું સૂત્ર.

પદાર્થ:—(આધારાગ્નિહોત્રમ્) આધાર અને અગ્નિહોત્ર આ બન્ને પદો કોઈ કર્મ સમુદાયના અનુવાદક છે (અરૂપત્વાત્) દ્રવ્ય અને દેવતાને જણાવનાર કોઈ પદ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ:—ઋજુમાધારયતિ સતતમાધારયતિ । આ વાક્યોની પાસે જ યદા ધારમા-ધારયતિ આવું વાક્ય છે. એજ પ્રમાણે દધ્ના જુહોતિ, પયસા જુહોતિ આ બે વાક્ય પાસે અગ્નિહોત્ર જુહોતિ આવું વાક્ય છે. માટે આધાર અને અગ્નિહોત્ર આ બન્ને પદો કોઈ ક્રિયા

સમુદાયના અનુવાદક છે. કોઈ અપૂર્વ કર્મના વિધાયક અથવા યાગવિશેષના વાચક નથી, કારણકે જે અપૂર્વકર્મના વાચક એ જે પદો હોત તો કોઈ દ્રવ્ય અને દેવતા વાચક પદો પણ તેની પાસે હોત. દ્રવ્ય અને દેવતા એ અપૂર્વકર્મનાં સ્વરૂપ છે, માટે, રૂપનો અભાવ હોવાથી અગ્નિહોત્ર અને આધાર બન્ને પદો અનુવાદક છે. ॥ ૧૩ ॥

સંજોપવન્ધાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ:—(સંજોપવન્ધાત્) સંજાવાચક પદ બીજી વિકલ્પિતમાં છે તેથી પણ આધાર અને અગ્નિહોત્ર પદો અનુવાદક છે.

ભાવાર્થ:—સિદ્ધ કર્મ વાચક શબ્દ ત્યારે બીજી વિકલ્પિત આવેલી હોય છે ત્યારે એ દ્વિતીયાન્તપદ અનુવાદક હોય છે. આધારમ્ અને અગ્નિહોત્રમ્ આ બન્ને પદો દ્વિતીયાન્ત છે માટે અનુવાદક છે. અપૂર્વ કર્મવિધાયક નથી. અપૂર્વ કર્મવિધાયક પદ ત્રીજી વિકલ્પિતમાં હોય છે જેમકે ચિત્રયા યજેત અહીં ચિત્રયા એ તૃતીયા વિકલ્પિતવાગ્નિ પદ છે માટે ચિત્રા એ અપૂર્વ કર્મનું એટલે યાગવિશેષનું વાચક છે. ॥ ૧૪ ॥

અપ્રકૃતત્વાચ્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ:—(અ) અને (અપ્રકૃતત્વાચ્) સમીપમાં કોઈ દેવતા વાચક કે દ્રવ્ય-વાચક પદ નથી.

ભાવાર્થ:—જો આધારમ્ અને અગ્નિહોત્રમ્ એ પદો અપૂર્વ કર્મવિધાયક હોત તો તેની પાસે દેવતા વાચક અને દ્રવ્ય વાચક પદવાળાં વાક્યો હોત. દ્રવ્ય દેવતાનાં પ્રકાશક વાક્યો સમીપમાં ન હોવાથી યાગ અપૂર્વ કર્મના રૂપનો અભાવ છે. માટે એ બન્ને પદો અનુવાદક છે. ॥ ૧૪ ॥

સિદ્ધાંતસૂત્ર.

ચોદના શબ્દાર્થસ્ય પ્રયોગભૂતત્વાત્

સંનિધેર્ગુનાર્થેન પુનઃ શ્રુતિઃ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ:—(ચોદના) ઉક્તવાક્ય કર્મોત્પત્તિ સૂત્ર છે. (શબ્દાર્થસ્ય) ઉક્ત વાક્યનો અર્થ (પ્રયોગભૂતત્વાત્) અનુષ્ટયરૂપ હોવાથી (પુનઃ શ્રુતિઃ) ફરીથી જે શ્રવણ છે તે (ગુણાર્થેન) ગુણના લાભ માટે છે.

ભાવાર્થ:—ઋજુમાધારયતિ, ઔમ્સંજોપજુહોતિ આ બન્ને વાક્યો અપૂર્વવિધાયક છે, અનુવાદ વાક્ય નથી, કારણકે, એ બન્ને વાક્યથી જે અર્થ પ્રતીત થાય છે તે અનુષ્ટાનરૂપ છે. અગ્નિહોત્ર અને આધાર નામક કર્મ અનુષ્ટય છે. અગ્નિહોત્ર અને આધાર શબ્દોનું ફરીથી શ્રવણ છે તે ગુણના લાભ માટે છે, એટલે કે અગ્નિહોત્ર જુહોતિ આ કર્મવિધાયક વાક્ય છે અને વદ્મા જુહોતિ આ વાક્યથી ઉક્ત કર્મમાં દ્વિરૂપ દ્રવ્યની પ્રતીતિ થાય છે એ ગુણવાક્ય છે. દેવતાની પ્રતીતિ મંત્રમાંથી થાય છે. આ કારણથી અગ્નિહોત્ર અને આધાર રૂપ કર્મમાં દ્રવ્ય અને દેવતા બન્નેની પ્રતીતિ થતી હોવાથી એમાં રૂપનો અભાવ પણ નથી. ॥ ૧૬ ॥

દ્રવ્યસંયોગાદ્વોદના પશુસોમયોઃ પ્રકરણે હ્યનર્થકો

દ્રવ્યસંયોગો ન હિ તસ્ય ગુણાર્થેન ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થઃ—(પશુસોમયોઃ) પશુ અને સોમઘટિત વાક્યોથી (વોદના) અપૂર્વકર્મનું વિધાન છે. (દ્રવ્યસંયોગાત્) પશુ અને સોમરૂપ દ્રવ્યનો સંયોગ હોવાથી (પ્રકરણે) પ્રકરણપદિત હૃદય અને એન્દ્રવાયવવાક્યથી વિદિત યાગ હોય તો (અનર્થકઃ હિ) પશુ અને સોમરૂપ દ્રવ્યનો સંયોગ વ્યર્થ થઈ જાય. (ગુણાર્થેન) પશુપદ અને સોમપદને ગુણવાચક માનવાથી તેની સાર્થકતા (ન હિ) નથી.

ભાવાર્થઃ—અર્થોત્પરોમ પ્રકરણમાં લખ્યું છે કે હૃદયસ્ય અવગતિ, અથ જિહ્વાયા અથ વક્ષમ ઇતિ અને પછી અગ્નિગોમીયં પશુમાલભેત એમ શ્રુત વાક્ય છે. તેજ પ્રમાણે એન્દ્રવાયવંગૃહ્ણતિ, મૈત્રાવરુણં ગૃહ્ણતિ, આશ્વિનં ગૃહ્ણતિ આ વાક્યોના પાદ પાસેજ સોમેન યજેત વાક્ય શ્રુત છે. આથી સમજાય છે કે અગ્નિગોમીયં પશુમાલભેત અને સોમેન યજેત આ બંને વાક્યો અપૂર્વકર્મના વિધાયક છે. જો હૃદયાદિઘટિત વાક્યને યાગ વિધાયક માનવામાં આવે તો પશુ અને સોમપદનો કશોજ અર્થ નથી. દ્રવ્યનો લાભ તો અળ્પયા ધારયા જુહોતિ આ વાક્યથીજ થઈ જાય છે. દધ્મા જુહોતિ આ વાક્યમાં જેમ ‘ દધિ ’ પદ ગુણવાચક છે તેમ સોમપદ ગુણવાચક પણ થઈ શકતું નથી માટે યુક્ત બંને વાક્ય અપૂર્વ કર્મવિધાયક છે. અનુવાદક નથી. ॥ ૧૭ ॥

અવોદકાશ્ચ સંસ્કારાઃ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થઃ—(ચ) અને (સંસ્કારાઃ) સંસ્કારો (અવોદકાઃ) અવિધાયક હોય છે.

ભાવાર્થઃ—સંસ્કાર ઓપક વાક્યો અપૂર્વકર્મવિધાયક થઈ શકતા નથી. એન્દ્રવાયવં ગૃહ્ણતિ આ તો દ્રવ્યનું ગ્રહણ કરવું એ બતાવે છે એટલે ગ્રહણથી સોમઆદિ દ્રવ્યનો સંસ્કાર સ્થિત થાય છે, એ કાર્ય અપૂર્વકર્મનું વિધાન નથી. ॥ ૧૮ ॥

તન્નેદાત્ કર્મણોઽભ્યાસો દ્રવ્યપૃથક્ત્વાદનર્થકં હિ

સ્યાન્નેદો દ્રવ્યગુણીભાવાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થઃ—(કર્મણઃ) સોમેન યજેત ઇત્યાદિ વાક્યથી વિદિત કર્મની (અભ્યાસઃ) આશ્રિતિ માનવી જોઈએ. (તન્નેદાત્) દેવતા સંયોગમાં ભેદ હોવાથી (દ્રવ્યપૃથક્ત્વાત્) પાત્રભેદનો લીધે દ્રવ્યમાં પણ ભેદ માનવા જોઈએ અને તેથી સંસ્કારમાં (ભેદઃ સ્યાત્) ભેદ પડે છે. (દ્રવ્યગુણીભાવાત્) દ્રવ્ય પ્રતિ ગ્રહણનો ગુણીભાવ હોય છે એટલે કે દ્રવ્ય મુખ્ય છે અને ગ્રહણ ગૌણઅંગ હોય છે. માટે પ્રધાનને અનુસરી અંગની આશ્રિતિ કરવી પડે છે. (અનર્થકં હિ) જો એક જ વખત ગ્રહણ કરવામાં આવે તો ક્રમવિધિ અનર્થક થઈ જાય.

ભાવાર્થ:—સોમરસરૂપ દ્રવ્ય એક હોવા છતાં ઈન્દ્ર, વાયુ આદિ દેવતાઓ અનેક હોવાને લીધે દેવતા દીઠ દ્રવ્યનો પશુ ભેદ કરવો પડે છે અને એ ભેદોને લઈ યાગ રૂપ ક્રિયાનો પશુ અભ્યાસ કરવો જોઈએ. અભ્યાસ એટલે આવૃત્તિ.

દસ મહરૂપી પાત્રોનું એકી સાથે મહત્ત્વ યદ્ય શકે છે છતાં દ્રવ્ય જુદા જુદા વિહિત ક્રમે લેવાથી સંસ્કારનો પશુ ભેદ થાય છે.

સોમરસરૂપ એક દ્રવ્યના સંસ્કારમાં જુદાં મહત્ત્વો એટલા માટે કરવાં પડે છે કે દ્રવ્ય પ્રત્યે મહત્ત્વ ગોણું પડે છે માટે જેટલાં દ્રવ્ય તેટલાં મહત્ત્વ કરવાં જોઈએ. પ્રધાનને અનુસરી અંબની આવૃત્તિ થાય એવો નિયમ છે. દેવતાના સંબંધ ભેદથી પશુ યાગનો ભેદ હોવો જોઈએ. જેટલા દેવતા વિહિત હોય તેટલા યાગો (આહુતિઓ) પશુ કરવા જોઈએ. જો દ્રવ્યને વિભાજ કરી એકીજ વખતે યાગ કરવામાં આવે તો અગ્નિજ્વો દસમો ગૃહ્યતે અધિની દેવતાવાળો દશજે લેવો એ ક્રમવિધિ નિરર્થક થઈ જાય માટે દેવતાના ભેદથી યાગરૂપ કર્મનો પશુ ભેદ જોઈ જોઈએ. ॥ ૧૯ ॥

સંસ્કારસ્તુ ન મિથ્યતે પરાર્થત્વાત્ દ્રવ્યસ્ય ગુણભૂતત્વાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ:—(સંસ્કારઃ) પશુબંધનરૂપ સંસ્કારના (ન મિથ્યતે) અભ્યાસ થતો નથી (દ્રવ્યસ્ય) દ્રવ્યનું (પરાર્થત્વાત્) પરાર્થત્વ હોવાથી અને પરાર્થત્વ (ગુણભૂતત્વાત્) અંગ હોવાને લીધે અને છે.

ભાવાર્થ:—સ્વાદિરે પશુ વધ્રાતિ । પાલાશે વધ્રાતિ । આ ઠેકાણે બંધનની આવૃત્તિ કરવી નહિ. અર્થાત્ પ્રથમ ખેરને ખીસે પશુને બાંધવું અને પછી પલાશને ખીસે બાંધવું એવી આવૃત્તિ કરવી નહિ. કારણ કે ખીસે પશુને બાંધવું એ એક એનો સંસ્કાર છે અને એ સંસ્કારનો ભેદ થતો નથી. યુપ (ખીસો) રૂપ દ્રવ્ય એ પરાર્થ અર્થાત્ બંધન માટે હોય છે એટલે તે ગોણું અર્થાત્ અંગ પડે છે અને બંધન એ પ્રધાન પડે છે. અંગને અનુસરીને પ્રધાનની આવૃત્તિ બની શકે નહિ. માટે ખદિરના અથવા પલાશના ખીસે પશુને સંસ્કાર માટે બાંધવું. ॥ ૨૦ ॥

સંખ્યા-કૃત કર્મલેહનું અધિકરણ.

પૃથક્ત્વનિવેશાત્ સંખ્યયા કર્મભેદઃ સ્યાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ:—(પૃથક્ત્વનિવેશાત્) અલગપણનો નિવેશ હોવાથી (સંખ્યયા) સંખ્યાને લીધે (કર્મભેદઃ) કર્મનો ભેદ અર્થાત્ જિન્ન જિન્ન કર્મ (સ્યાત્) છે.

ભાવાર્થ:—વાજપેય યાગના પ્રકરણમાં લખ્યું છે કે સત્તર પ્રાજાપત્યાન્ પશુન્ વાચમતે । આ સત્તર પશુઓનું દાન કરવારૂપ પ્રકરણમાં શુ એક જ યાગ કરવો કે સત્તર પશુ દાન આપવાનાં કલાં છે માટે સત્તર યાગો કરવા ? આમાં પૂર્વ પક્ષ એમ કહેવા માગે છે કે યાગ એક કરવો અને સત્તર પશુઓનું દાન કરવું, ન્યારે સિદ્ધાંતપક્ષકારનું કથન છે કે સત્તર પશુઓનું અલગ અલગ વિધાન છે માટે સત્તર યાગો અલગ અલગ કરવા. આ પ્રમાણે અહીં સંખ્યાને લીધે કર્મમાં ભેદ પડે છે અર્થાત્ સત્તર પશુઓની સંખ્યા બતાવી છે માટે યાગરૂપ કર્મ પશુ સત્તર કરવા. ॥ ૨૧ ॥

સંજ્ઞાકૃત કર્મલેહનું અધિકરણ.

સંજ્ઞા ચોક્ષત્તિસંયોગાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ:—(ન) અને (સંજ્ઞા) સંજ્ઞા (હત્તત્તિસંયોગાત્) કર્મવિધાયક વાક્ય સાથે

પાઠ હોવાથી કર્મભેદક છે.

ભાવાર્થ:—ન્યોતિષ્ટોમયાગ વિધિની સમીપ આ વાક્યો છે. અર્થેષ જ્યોતિરય વિશ્વજ્યોતિરય સર્વજ્યોતિરેતેન સહસ્રદક્ષિણેન યજેત । આમાં (૧) ન્યોતિ: (૨) વિશ્વન્યોતિ: (૩) સર્વન્યોતિ: આ ત્રણ નામોથી ત્રણ જુદા જુદા યાગોનું વિધાન છે કે એ ત્રણે ન્યોતિષ્ટોમનાં યાગનો અનુવાદ કરનારાં નામ છે ! આમાં પૂર્વપક્ષવાદી એમ માને છે કે એ ત્રણે નામો ન્યોતિ-ષ્ટોમનાં જ અનુવાદક છે અને ન્યોતિષ્ટોમમાં સહસ્રદક્ષિણા આપવી એવું ગુણવિધાન છે. સિદ્ધાંતપક્ષવાદીનું એવું કથન છે કે એ નામો ત્રણ જુદા યાગોનું પ્રતિપાદન કરે છે અને એ ત્રણે યાગોમાં સહસ્રદક્ષિણા આપવી એવું ગુણ વિધાન છે. ન્યોતિષ્ટોમ યાગ એનાથી જુદો છે અને એમાં આરમ્ભોની દક્ષિણા હોય છે. આ પ્રમાણે ‘ન્યોતિ:’

દેવતાભેદકૃત કર્મભેદનું અધિકરણ

ગુણશ્રાપૂર્વસંયોગે વ્યકયયો: સમત્વાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ:—(જ) અને (અપૂર્વસંયોગે) પૂર્વકર્મમાં ગુણનો નિવેશ ન થઈ શકતો હોવાથી (ગુણ:) ગુણ કર્મનો ભેદક છે અર્થાત્ તે (ગુણ) કર્માન્તર માનવામાં કારણ પડે છે. (વ્યકયયો:) અને વાક્યોની (સમત્વાત્) સમતા=તુલ્યતા હોવાથી.

ભાવાર્થ:—તત્તે પયસિ દધ્યાનયતિ સા વૈશ્વદેવી આમિક્ષા વાજિન્યો વાજિનમ્ । (અરમ દૂધમાં દહીં નાંખવાથી દૂધ ફાટે છે તેમાં જે ફેદા ફેદા હોય છે તેને આમિક્ષા કહે છે અને જે પાણી હોય છે તેને ‘વાજિન’ કહે છે.) આ વાક્યમાં વિચાર એ ઉત્પન્ન થાય છે કે ‘આમિક્ષા’ દ્રવ્ય તે ‘વિશ્વદેવ’ રૂપ દેવતાનિ માટે છે. અને આમિક્ષારૂપ દ્રવ્યથી વિશ્વદેવને ઉદેશી હોમ કરવો, પણ વાજિન્યો વાજિનમ્ આ વાક્ય શા માટે મુકવામાં આવ્યું છે. ‘વાજી’ પદ શું ‘વિશ્વદેવ’ નું અભિધાયક છે કે કોઈ બીજી દેવતાનું વાચક છે ? જે બીજી દેવતાનું વાચક ન હોય તો ‘વિશ્વદેવ’ નું જ તે અનુવાદક છે એમ માનવું પડે અને તેના અર્થ વાજ=બળ અને “વાજી” એટલે બળવાન એવો અર્થ કરવો પડે. અહીં પૂર્વપક્ષવાદી “વાજી” પદને વિશ્વદેવ નું અનુવાદક માને છે અને વાજિન રૂપ ગુણ તેને જ આપવાનું કહે છે. સિદ્ધાંતવાદી એ મતનું ખંડન કરે છે અને તેની પુષ્ટિમાં એમ જણાવે છે કે વાજી પદ વિશ્વદેવનું વાચક નથી. કોઈ પણ શાસ્ત્રમાં વિશ્વદેવને માટે ‘વાજી’ પદ વપરાયું જ નથી. માટે ‘વાજી’ એ ‘દેવતાન્તર’ નું વાચક છે અને એ વાજી દેવતાને ઉદેશીને વાજિન દ્રવ્યનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

વળી વૈશ્વદેવી આમિક્ષા અને વાજિન્યો વાજિનમ્ આ અને વાક્યો તુલ્ય બલવાળાં છે એટલે એકની અપેક્ષાએ બીજી ગૌણ પડતું નથી. એ અને વાક્યોમાં ગૌણ મુખ્ય ભાવ નથી. કર્મવિધાન વખતેજ આમિક્ષા દ્રવ્યનું વિધાન થઈ જતું હોવાથી વૈશ્વદેવને માટે વાજિન-દ્રવ્યનો અવકાશ જ રહેતો નથી. આમિક્ષા દ્રવ્ય સાથે વાજિન દ્રવ્યનો સમુચ્ચય અશ્વવા વિકલ્પ પણ બની શકતો નથી. આ કારણથી ‘વાજી’ પદવાચ્ય કોષ્ટ અપ્રસિધ્ધ દેવતા છે તેને માટે વાજિન દ્રવ્ય છે. આ રીતે દેવતા અને દ્રવ્ય એ બંને યાગના સ્વરૂપ નિષ્પન્ન થતાં હોવાથી તે એક જુદું કર્મ જ છે અર્થાત્ વાજિદેવતાક વાજિનદ્રવ્યક કોષ્ટ યાગ વિશેષનું એ વાક્ય વિધાયક છે એમ માનવું જોઈએ. ॥ ૨૩ ॥

આ ઠેકાણે એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે વૈદિક સિદ્ધાંતમાં મુખ્ય દેવ તો પરબ્રહ્મ જ છે પણ તેની અનન્ત શક્તિઓને લીધે તેનાં અનન્ત નામ પડે છે અને તે તે શક્તિને જુદા

જુદા દેવો પશુ માનવામાં આવે છે. એકો દેવઃ સર્વભૂતેષુ ગૂઢઃ રૂપં રૂપં પ્રતિરૂપો વચ્ચે હરેક રૂપમાં સર્વ વ્યાપક એકજ દેવ ગૂઢ છે અને એ રૂપથી પ્રતિરૂપવાળો અર્થાત્ આરોપિત રૂપવાળો તે કહેવાય છે. આ ઉપરથી બિન્ન બિન્ન દેવતાના નામ સાંભળી સિદ્ધાંત વિરૂધ્ધ કલ્પના કરવાની ઉતાવળમાં કોઇએ પકડું નહિ.

વાજિન અને આમિક્ષા દ્રવ્યનો વિકલ્પ આ માટે ન માનવો ? એ પ્રશ્નનું સમાધાન કરે છે.

અગુણે તુ ગુણસ્તત્ર પ્રતીયેત ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થઃ—‘તુ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષની વ્યવસ્થિત સૂચવે છે (અગુણે) ને કર્મ વિધાયક વાક્ય ગુણનું વિધાન ન કરે તો (તત્ર) ત્યાં અર્થાત્ તે વાક્યથી વિદિત કર્મમાં (ગુણઃ) ગુણની (પ્રતીયેત) પ્રતીતિ થાય.

હોવાર્થઃ—જેમકે અગ્નિહોત્ર જુહોતિ આ ઉત્પત્તિવાક્ય એટલે કર્મવિધિવાક્ય છે. આ વાક્યથી ગુણનું વિધાન થતું નથી તેથી ગુણ વિધાનને માટે બીજા વાક્યની જરૂર પડે છે, એટલે કે દ્વિજા જુહોતિ । પચસા જુહોતિ આ વાક્યોથી ગુણનું વિધાન થાય છે. દ્વિજ અને પચઃ આ બંને ગુણોના વિકલ્પ પશુ થઇ શકે છે કારણ કે એ બંને ગુણો ઉત્પન્નશિષ્ટ છે. એટલે કે કર્મનું વિધાન થઇ શકે તથા પછી એનું વિધાન છે. પશુ વૈશ્વદેવી આમિક્ષા અહીં વિશ્વદેવ યાજના વિધાન સાથે જ તદ્વિત પ્રત્યયના બળે ‘આમિક્ષા રૂપગુણનું’ વિધાન થઇ બળ્ય છે એટલે એ કર્મમાં ગુણની અપેક્ષા રહેતી જ નથી. આમિક્ષારૂપ દ્રવ્ય ઉત્પત્તિશિષ્ટ છે આ કારણને લીધે ઉત્પત્તિશિષ્ટગુણાવરુધ્ધે ઉત્પત્તિશિષ્ટગુણસ્ય દુર્બલસ્ય પક્ષેઽપિ બાધકત્વં ન સમર્થતિ (ઇતિ સુભોધિના) ઉત્પત્તિશિષ્ટ ગુણથી કર્મ અવરૂઢ થઇ જવાથી દુર્બળ થયેલા ઉત્પન્ન-શિષ્ટ ગુણ (વાજિન) નું પક્ષમાં બાધકત્વ પશુ સંભવી શકતું નથી. આ કારણથી વાજિન ગુણ અને વાજી દેવતા બંને પદો જુદા કર્મનાં જ વિધાયક છે ॥ ૨૪ ॥

દધિ-આદિ દ્રવ્યની સંકળતાનું અધિકરણ

ફલશ્રુતેસ્તુ કર્મ સ્યાત્ ફલસ્ય કર્મયોગિત્વાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થઃ—(તુ) ‘તુ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષનો ઘોતક છે (ફલશ્રુતેઃ) ફળનું શ્રવણ થતું હોવાથી (કર્મ) અપૂર્વ કર્મ (સ્યાત્) છે. કારણ કે (ફલસ્ય) ફળનો (કર્મયોગિત્વાત્) કર્મ સાથે સંબંધ હોય છે.

હોવાર્થઃ—‘અગ્નિહોત્ર’ના પ્રકરણમાં દધેન્દ્રિયકામસ્ય જુહુયાત્ એવું વાક્ય છે. આ વાક્યથી શું અગ્નિહોત્રથી કોઈ જુદા જ કર્મનું વિધાન થાય છે કે વિદિત અગ્નિહોત્રમાં કેવળ દધિ (દહી) રૂપ ગુણનો સંબંધ બતાવવામાં આવે છે ? પૂર્વપક્ષવાદીનું એવું કથન છે કે ઉક્ત વાક્યથી જુદું જ કર્મવિદિત છે. કારણ કે એ વાક્યમાં ઇન્દ્રિયરૂપ ફળનો નિર્દેશ કર્યો છે અને ફળની નિબ્ધતિ કર્મ વગર ન થઇ શકે માટે અગ્નિહોત્ર રૂપ કર્મથી જુદું જ અપૂર્વ કર્મ ઉક્ત-વાક્યથી વિદિત થાય છે. ॥૨૫॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

અતુલ્યત્વાત્ તુ વાક્યયોગુણે તસ્ય પ્રતીયેત ॥૨૬॥

પદાર્થઃ—(તુ) ‘તુ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ સૂચવે છે. (વાક્યયોઃ) બંને

વાક્યો (અતુલ્યક્ત) સમાન ન હોવાથી (તસ્ય) વાક્યનો સંબંધ (ગુણે) ગુણમાં (પ્રતીયેત) જણાય છે.

ભાવાર્થ :—અગ્નિહોત્ર જુહ્યાત્ સ્વર્ગકામઃ અને ‘દમ્નેન્દ્રિયકામસ્ય’ આ બન્ને વાક્ય સરખાં નથી. પહેલા વાક્યમાં કેવળ અગ્નિહોત્ર રૂપ કર્મનું વિધાન છે અને તેના સંબંધ સ્વર્ગરૂપ ફળની સાથે બતાવ્યો છે. જ્યારે બીજું વાક્ય દધિ રૂપ ગુણનો દ્વિન્દ્રિયરૂપ ફળ સાથે બતાવ્યો છે. પણ કેવળ દધિ રૂપ દ્રવ્યથી દ્વિન્દ્રિયરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ થઇ શકે નહિ માટે એમાં ક્રિયાની જરૂર છે માટે પ્રથમ વાક્યમાં જે જુહ્યાત્ ક્રિયા બતાવી છે અને અગ્નિહોત્ર રૂપ કર્મ બતાવ્યું છે તેમાં જ દધિ દ્રવ્યરૂપ ગુણનું વિધાન કરે છે. અર્થાત્ જેને દ્વિન્દ્રિય રૂપ ફળની કામના હોય તેણે દધિ રૂપ દ્રવ્યથી હોમ કરવો. આમ એકવાક્યતા થતી હોવાથી બીજું વાક્ય અપૂર્વ કર્મનું સ્મિત્વ નથી. ૧૧૨૬૧

વારવન્તીય આદિતુ કર્માન્તરત્વ-અધિકરણ.

સમેષુ કર્મયુક્તં સ્યાત્ ૧૧૨૭૧

પદાર્થ :—(સમેષુ) યાગ અને સામગાન બન્ને ક્રિયા તરીકે સમાન હોવાથી જે ફળ છે તે (કર્મયુક્તમ્) અપૂર્વ કર્મ સંબંધી (સ્યાત્) હોવું જોઇએ.

ભાવાર્થ :—ત્રિવૃદામિષ્ટદુદમિષ્ટોમસ્તસ્ય વાયવ્યાસ્વૃક્ષુ એકવિંશમિષ્ટોમસામ કૃત્વા બ્રહ્મવર્ચસકામો યજેત્ इति અમિષ્ટદુતં પ્રકૃત્યન્તદુત્તરમ્, એતસ્યૈવ રેવતીષુ વારવન્તીમમિષ્ટોમસામ કૃત્વા પશુકામો હોતેન યજેત્ इति ।

આ વાક્યનો અર્થ :—અગ્નિષ્ટોમનો વિદ્યુત રૂપ અગ્નિષ્ટુત નામનો યાગ છે અને તે પૃથ્વરતોત્રમાં ત્રિવૃત્સરોત્ર સાથે જોડવાથી ત્રિવૃત્ એવા નામથી ઓળખાય છે. અગ્નિષ્ટોમ સામથી યાગની સંમાપ્તિ થતી હોવાથી યાગનું નામ અગ્નિષ્ટોમ કહેવાય છે. તૃતીય સવનમાં આભવ અને પવમાન પછી યજ્ઞાયત્રીય નામક સામ ગાવામાં આવે છે, તેનું જ બીજું નામ ‘અગ્નિષ્ટોમ સામ’ છે અને તેનાથી યાગની સંમાપ્તિ થાય છે. એ સામ પ્રકૃત યાગમાં ‘યજ્ઞયજ્ઞા વો અમયઃ’ એ આગનેથી ઋચાઓમાં ગાવામાં આવે છે.

બ્રહ્મવર્ચસના કારણબૂત અગ્નિષ્ટુત યાગમાં ” વાયો શત્તં હરીણમ્ ઇત્યાદિ વાયવીય ઋચાઓમાં ગાવું જોઇએ.

પશુઓની ઇચ્છા કરનારે રેવતીનઃ સઘમાદ્ इति રેવતી’ પદવાળા મંત્રમાં સામ ગાવું જોઇએ.

હવે અહીં વિચારણાનો વિષય એ છે કે પશુ રૂપ ફળ રેવત્યાદિઋગધિકરણ સામગાન સાથે સંબંધ ધરાવે છે કે તાદશ સામગાન વિશિષ્ટ યાગ રૂપ અપૂર્વ કર્મ સાથે સંબંધ ધરાવે છે ? સામગાન એ યાગની અંદર ગુણ કહેવાય છે.

પૂર્વ પક્ષ સામગાન રૂપ ગુણ સાથે ફળનો સંબંધ બતાવે છે અને સિદ્ધાંતવાદી કર્મની સાથે પક્ષ રૂપ ફળનો સંબંધ બતાવે છે.

સૂત્રનો શબ્દાર્થ અપ્રમાણ છે. જ્ઞાન અને કર્મ બન્ને ક્રિયા રૂપ છે અને એ બન્નેમાં ક્રિયાત્વ રૂપ સમાન કર્મ હોવા છતાં પશુ રૂપ ફળનો સંબંધ તો કર્મની સાથે છે. એટલે અગ્નિષ્ટોમ સામ રૂપ જ્ઞાન યુક્ત અમિષ્ટોમ યાગ કરવાથી પક્ષ રૂપ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ

પ્રમાણે ભાવાર્થાધિકરણનાયેન ગાનવિશિષ્ટમ્ અર્પુર્વં કર્મૈવ ફલેન સંબધ્યતે । આ પ્રમાણે જૈમિનિ સૂત્ર વૃત્તિ-સુબોધિનીમાં નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે. ॥૨૭॥

સૌભરનિધનકામૈક્ય-અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ.

સૌભરે પુરુષશ્રુતેર્નિધનં કામસંયોગઃ ॥૨૮॥

પદાર્થ :—(સૌભરે) સૌભર સંબંધી (નિધનમ્) નિધન અર્થાત્ નિધનાશ્રિત હીપ્ આદિ (કામસંયોગઃ) ક્ષાન્તરતું જનક છે (પુરુષશ્રુતેઃ) ત્યાર પછીના વાક્યમાં શક્તિથી પુરુષતું પ્રતિપાદન થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—“ યો વૃષ્ટિકામો યોડજાણકામો યઃ સ્વર્ગકામઃ સ સૌભરેણ સ્તુવીત, સર્વે ગૈ કામાઃ સૌભરે ” ઇતિ એટલું કહીને આગળ જણાવે છે કે “ હોષ્ હન્તિ વૃષ્ટિકામમ્ નિધનં કુર્યાત્ કર્મિતિ અજાણકામમ્, ઝ ઇતિ સ્વર્ગકામમ્ ઇતિ ।

અર્થ :—જેને વૃષ્ટિની ઇચ્છા હોય, જેને અન્નની ઇચ્છા હોય અને જેને સ્વર્ગની ઇચ્છા હોય તેણે ‘ સૌભર ’ થી સ્તુતિ કરવી. બધી ઇચ્છાએ સૌભરમાં સફળ થાય છે. હીપ્ આટલું બોલી વૃષ્ટિકામને માટે નિધન કરવું. ઝર્વ એટલું બોલી અન્નાદ્ય કામને માટે નિધન કરવું. અને ‘ ઝ ’ એટલું બોલી સ્વર્ગ કામને માટે ‘ નિધન ’ કરવું.

‘ સૌભર ’ એ સામવિશેષતું નામ છે.

‘ નિધન ’ પાંચ અથવા ભાગોથી યુક્ત થયેલ સામનો જે છેલ્લો ભાગ છે તેને નિધન કહેવાય છે.

‘ સૌભર ’ થી જે વૃષ્ટિ, અન્ન અને સ્વર્ગરૂપ ક્ષેત્રો બતાવ્યાં છે તેનાં કરતાં બુદ્ધિ ક્ષેત્રો ‘ હીપ્ ’ આદિનાં છે. એવું ‘ પતાવવા માટે ‘ હીપ્ ’, ‘ ઝર્વ ’ અને ‘ ઝ ’ તું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. આતું પૂર્વપક્ષવાદીતું માનવું છે. કારણ કે વૃષ્ટિકામય અહીં ચતુર્થી વિભક્તિતું શ્રવણ છે. અને એ તાદર્શ્યને બતાવતી ચતુર્થી વિભક્તિ ‘ હીપ્ આદિ વૃષ્ટ્યાદિકામ પુરુષવિશેષના શેષ માટે છે એમ જણાવે છે. પુરુષે ઇચ્છેલાં જે વૃષ્ટ્યાદિ છે તેના સાધન તરીકે જો ‘ હીપ્ આદિ ’ અને તોજ તેના શેષ તરીકે તે છે એમ માની શકાય, નહીં જો નહિ. આ કારણથી સૌભરશ્રામ અને હીપ્ આદિનાં ક્ષેત્રો અલગ અલગ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૨૮ ॥

સિદ્ધાંતપક્ષ.

સર્વસ્ય લોકલકામત્વાત્ તસ્મિન્ કામશ્રુતિઃ સ્યાત્, નિધનાર્થા પુનઃશ્રુતિઃ ॥૨૯॥

(વા) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે.

પદાર્થ :—સર્વસ્ય સંપૂર્ણ સૌભર સામના (લોકલકામત્વાત્) ઉપર કહેલાં વૃષ્ટિ, અન્ન અને સ્વર્ગ ક્ષેત્રો હોવાથી (તસ્મિન્) હીપ્ આદિ સમુદાયમાં (કામશ્રુતિઃ) ક્ષેત્ર સંબંધની શ્રુતિ (નિધનાર્થા) હીપ્ આદિ પદ દ્વિત નિધન કરવું એવા નિયમને માટેજ (પુનઃશ્રુતિઃ) ફરીથી મંત્રણ થાય છે.

ભાવાર્થ :—સૌભરવિધિમાં ક્ષેત્ર તરીકે જે વૃષ્ટ્યાદિ છે તેજ હીપ્-આદિમાં પણ ક્ષેત્ર તરીકે છે. અર્થાત્ સૌભર અને હીપ્-આદિના ક્ષેત્રો બુદ્ધિ નથી. સૌભરશ્રુતિવૃષ્ટ્યાદિજ હીપ્આદિમાં અનુભવિત થાય છે. ફરીથી જે વૃષ્ટિકામય એવું કહેવામાં આવ્યું છે તે એટલા માટે કે વૃષ્ટિ,

અન્ન અને સ્વર્ગ આદિ જે ત્રણ કામ છે તેનું નિધન હીષ આદિમાંના બને તે શબ્દથી કરવું નહિ પણ 'કૃષિકામ'નું નિધન તો હીષ શબ્દથી જ કરવું 'ભજાયાકામ'નું નિધન 'ઝર્ગ' શબ્દથી અને 'સ્વર્ગકામ'નું નિધન 'ઝ' એવા શબ્દથી કરવું. આવો નિયમ જણાવવાને માટે પુનઃશ્રુતિ છે. આ કારણથી નિધનવિશેષ એ નિયમ વિધિ છે. ॥ ૨૯ ॥

इति मीमांसाभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः

अथ द्वितीयाध्याये तृतीयः पादः

મહાત્મ્ય એ ન્યોતિષ્ટોમનું અંગ છે એ વિષય આ અધિકરણમાં અર્થે છે. પૂર્વપક્ષસૂત્ર-
गुणस्तु क्रतुसंयोगात् कर्मान्तरं प्रयोजयेत् संयोगस्याशेषभूतत्वात् ॥ ૧૧ ॥

ભાવાર્થ:— (તુ) “ તુ ” શબ્દ પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (ગુણઃ) રથંતર સામ ગુણ છે. (ક્રતુસંયોગાત્) સમાસને સીધે એ ક્રતુની સાથે સંબંધ હોવાથી. રથંતર સામ યત્ર એ પ્રમાણે સ રથંતરસામા (સંયોગસ્ય) રથંતરસામનો સંબંધ (અશેષભૂતત્વાત્) પ્રકૃત ન્યોતિષ્ટોમનો શેષ ન હોવાથી (કર્માન્તરં) અપૂર્વ કર્મ તરીકે (પ્રયોજયેત્) ઉત્પન્ન કરે છે. અર્થાત્ રથંતરસામ નામનો એક જુદો જ યાગ વિશેષ છે.

ભાવાર્થ:—ન્યોતિષ્ટોમના પ્રકરણમાં અ પ્રમાણે વાક્ય છે.

यदि रथंतरसामा सोमः स्यात् ऐन्द्रवायवामान् ग्रहान् गृह्णीयात्,
यदि बृहत्सामा शुक्रामान्, यदि जगतसामा आप्रयणामान् इति.

આ વાક્યનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે. આ વાક્યમાં જે સોમ શબ્દ પડ્યો છે તે સોમ-લતાસાધનક યાગનું વિધાન કરે છે. તે યાગમાં માધ્યંદિન સવનમાં પૃષ્ટરતોત્રમાં રથંતર, જૃહત્સ અને જગત્ નામક સામનું વિકલ્પથી વિધાન છે. ‘અમિ ત્વા શર નોનુમઃ’ આ સામ મંત્રમાં આવામાં આવતું સામ ‘રથંતરસામ’ કહેવાય છે.

‘ત્વામિદિદિ હવામહે’ એ સામવેદના મંત્રમાં ગાવામાં આવતું સામ ‘જૃહત્સામ’ કહેવામાં આવે છે અને ‘જગતી ઇન્દ’ વાળી ઋચામાં જે સામ બવાય છે તે ‘જગત્ સામ’ કહેવાય છે.

ઐન્દ્રવાયવ, મૈત્રાવરુણ, આશ્વિન, શુક્ર, મન્થી, આગ્રયણ, ઉકથ્ય અને ધ્રુવ આ નામવાળા સોમરસ રાખવાના પાત્રો છે. એ પાત્રને ગ્રહ એટલા માટે કહેવામાં આવે છે કે તે સોમરસને ગ્રહણ કરે છે. આ પાત્ર કાષ્ઠનાં બનાવેલાં હોય છે.

પ્રાતઃસવનમાં ઉપર કહેલા ગ્રહો (પાત્રો) લેવામાં આવે છે. સોમયાગ રથંતરસામયુક્ત હોય તો ઐન્દ્રવાયવ નામનો ગ્રહ પહેલો લેવો. જૃહત્સામયુક્ત હોય તો શુક્ર નામવાળો ગ્રહ પહેલો લેવો અને જગત્ સામયુક્ત હોય તો આગ્રયણ નામવાળો ગ્રહ પહેલો લેવો.

સૂત્રનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે. ન્યોતિષ્ટોમ કરતાં રથંતરાદિસામવિશિષ્ટ કર્મ કાઈ જુદું કર્મ છે કે તે તે સામ નિમિત્તરૂપે પડતાં ઉક્ત મહાગ્રતાનું ગુણ તરીકે પ્રકૃત ન્યોતિષ્ટોમમાં વિધાન થાય છે ? આ સંશયમાં પૂર્વપક્ષવાદીનું કહેવું છે કે રથંતરાદિસામવિશિષ્ટ એક જુદું જ યાગરૂપ અપૂર્વકર્મ છે. રથંતરસામ એ ગુણ છે અને તેનો સંબંધ અપૂર્વ ક્રતુની સાથે છે એટલે તે જુદા યાગનું વિધાન કરે છે. પ્રકૃત ન્યોતિષ્ટોમની સાથે એનો સંબંધ નથી. ન્યોતિષ્ટોમમાં તો રથંતર આદિથી જુદા સામમંત્રોનું ગાન છે. ॥ ૧ ॥

एकस्य तु लिङ्गभेदात् प्रयोजनार्थमुच्येतैकत्वं गुणवाक्यात् ॥ २ ॥ भिदांत सत्र.

પદાર્થ:—(તુ) 'તુ' શબ્દ પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (એકસ્ય) જ્યોતિષોમરૂપ એકજ યાગના (લિંગભેદાત્) જુદા અને રથંતર સામના ભેદથી એ-દ્રવાયવાગ્રતા અને શુક્રામતાના પ્રયોજના ભેદથી (પ્રયોજનાર્થમ્) નિયમ વિધિરૂપ પ્રયોજનને માટે ઉક્ત વાક્ય કહેવામાં આવ્યું છે. આ કારણથી (ગુણવાક્યાત્) જ્યોતિષોમ યાગમાં અંગરૂપે જુદા અને રથંતર-આદિરૂપ શુશ્રુવાક્યથી (એકત્વમ્) વિહિતકર્મની એકતા જ છે.

ભાવાર્થ:—રથંતરં સામ યસ્ય પૃષ્ઠસ્તોત્રે એવી વ્યુત્પત્તિ કરવાથી સંપૂર્ણ કર્તુ સાથે સંબંધ વચ્ચે પશુ અન્યપદાર્થત્વની પ્રકૃત જ્યોતિષોમમાં ઉપપત્તિ સંબંધી શકતી હોવાથી એકજ કર્મ માનવું જોઈએ. જુદા યાગની કદ્દના કરવામાં પ્રકરણનો ભંગ થાય છે અપ્રકૃતની કદ્દના કરવી પડે છે ઇત્યાદિ દોષો આવે છે. માટે યદિ રથંતરસામા સોમઃ સ્યાત્ ઇત્યાદિ વાક્ય જ્યોતિષોમના અંગનુંજ વિધાન કરનાર છે, રથંતરસામવાળા કોઈ જુદા સામયાગનું વિધાન કરતું નથી. ॥ ૨ ॥

હવે “અવેષ્ટિ” નામક યાગ કર્માન્તરત્વનું અધિકરણ છે એ વિષય ચર્ચો છે.

अवेष्टौ यज्ञसंयोगात् क्रतुप्रधानमुच्यते ॥ ૩ ॥

પદાર્થ:—(અવેષ્ટૌ) અવેષ્ટિ-યાગ વિધાન પાસે યદિ બ્રાહ્મણો યજેત એ વાક્ય (ક્રતુપ્રધાનમ્) અપૂર્વ કર્મનું વિધાયક છે. : (યજ્ઞસંયોગાત્) કારણ કે રાજસૂય યજ્ઞમાં ક્ષત્રિયનો જ અધિકાર છે અને અવેષ્ટિ યાગ રાજસૂય યજ્ઞના પ્રકરણમાં જ (ઉચ્યતે) કહેવાયો છે.

ભાવાર્થ:—રાજસૂય યજ્ઞમાં અવેષ્ટિનામવાળા પાંચ યાગો કહેવામાં આવ્યા છે.

(૧) આગ્નેયમષ્ટાકપાલં નિર્વપતિ હરિણ્યં દક્ષિણા (૨) દેન્દ્રમેકાદશકપાલ-મૃપમો દક્ષિણા । (૩) વૈશ્વદેવં ચરં પિશાક્ની પ્રછૌદી દક્ષિણા (૪) મૈત્રાવરુણી-મામિક્ષાં વશા દક્ષિણા (૫) વાર્હસ્પત્યં ચરં શિતિપૃષ્ઠો દક્ષિણા ઇતિ ।

આ પાંચ વાક્યોથી પાંચ યજ્ઞોનું વિધાન છે અને આ પાંચ યજ્ઞો પાંચ અવેષ્ટિ યાગ કહેવાય છે. એ પાંચે યજ્ઞોમાં દ્રવ્ય, દેવતા અને દક્ષિણાનું વિધાન છે. આ વિધાયક વાક્યો પાસે આવું એક વાક્ય છે.

અર્થે બ્રાહ્મણો યજેત વાર્હસ્પત્યં મધ્યે નિષાય આહુતિમાહુતિં હૃત્વા અભિ ધારયેત્, યદિ રાજન્ય દેન્દ્રં યદિ વૈદ્યો વૈશ્વદેવમ્ ઇતિ.

આ ઠેકાણે શંકા એ છે કે રાજસૂયાન્તર્ગત ઉક્ત યજ્ઞોમાં બ્રાહ્મણ આદિ નિમિત્તક શુશ્રુ વિધિ તરીકે છે કે અપૂર્વકર્મનું એ વાક્યો વિધાન કરે છે. પૂર્વપક્ષવાદી એવું માને છે કે કર્તા તરીકે બ્રાહ્મણાદિનો અનુવાદ છે ન્યારે સિદ્ધાંતવાદીનું માનવું છે કે એ અપૂર્વવિધિ છે. કારણ કે રાજસૂય યજ્ઞમાં ક્ષત્રિય રાજનો જ અધિકાર છે. રાજા રાજસૂયેન યજેત આહુતિં વિધાન છે. આ કારણે લીધે અવેષ્ટિકર્મ રાજસૂયનું જ અંગ હોવાથી એ કર્મમાં બ્રાહ્મણનો અધિકાર સિદ્ધ થઈ શકતો ન હોવાથી શુશ્રુવિધાન થઈ શકતું નથી કારણ સિદ્ધનો જ શુશ્રુ વિધિ થાય છે માટે યદિ બ્રાહ્મણો યજેત ઇત્યાદિ વાક્ય અપૂર્વ કર્મનું જ વિધાન કરે છે.

જે કે બ્રાહ્મણ આદિ પશુ જાળ હોઇ શકે છે કારણ કે 'રાજ' એ તો યૌગિક નામ છે. છતાં જે જનમથી ક્ષત્રિય હોવા ઉપરાંત રાજ હોય તેનો જ રાજસ્યમાં અધિકાર છે એવું શામરભાષ્ય આદિ આકર ગ્રંથોમાં સિદ્ધ કયું છે. વિશેષ જિજ્ઞાસા ધરાવનારે આ સંબંધે આકર ગ્રંથો જોવા. ॥ ૩ ॥

હવે આધાનના વિધેયત્વનું અધિકરણ.

આધાનેઽ સર્વાસેષત્વાત્ ॥૪॥

પદાર્થ :—(આધાને) આધાન આદિ વિષયમાં વસન્ત આદિ વાક્ય વિધાયક વાક્ય છે. કારણ કે (અસર્વસેષત્વાત્) કોઈ એક પુરુષ કરેલું અગ્નિ-આધાન બધા પુરુષોને માટે હોતું નથી.

ભાવાર્થ :—વસન્તે બ્રાહ્મણોઽમિમાદધીત । ગ્રીષ્મે રાજન્યઃ । શરદિ વૈશ્યઃ । આ વાક્યોમાં બ્રાહ્મણે વસન્ત ઋતુમાં, ક્ષત્રિયે ગ્રીષ્મ ઋતુમાં અને વૈશ્યે શરદ્ઋતુમાં અગ્નિ-આધાન કરવું એવું જણાવ્યું છે. ઉપનયનનું વિધાન પશુ એજ પ્રમાણે છે.

આમાં વિચારણા આ પ્રમાણે છે કે બ્રાહ્મણાદિનું નિમિત્ત કરી વસન્ત આદિ કાળનું જ વિધાન છે કે અગ્ન્યાધાનનું વિધાન છે ? પૂર્વપક્ષવાદી વસન્ત આદિ કાળનું જ વિધાન માને છે જ્યારે સિદ્ધાંતવાદી કહે છે કે કાળનું અપૂર્વ વિધાન મંથી પશુ અગ્નિ-આધાનનું જ અપૂર્વ વિધાન છે. જે કોઈ એવી શકા કરે કે કોઈ એક બ્રાહ્મણ આદિએ અગ્નિ-આધાન કયું હોય પછી તેમાં બીજો માણસ પશુ હોમ કરી શકાશે એટલે દરેક પુરુષ પ્રત્યે અગ્નિ-આધાનના વિધાનની શી જરૂર છે. તથા ઉપનયન લીધા વગર પશુ વેદ-આદિ વિદ્યા અને હોમ કરવામાં કુદરત આડે આવતી નથી તો પછી ઉપનયનનું પશુ વિધાન શા માટે હોવું જોઈએ. આ શંકાનાં સમાધાનમાં કહેવામાં આવે છે કે જે પુરુષ અગ્ન્યાધાન કરે છે તે અગ્નિમાં હોમ કરવાનો અધિકાર તેજ પુરુષને થાય છે બીજાથી તેમાં હોમ થઇ શકે નહિ. કારણ કે આદ્યતિ આ ઠેકાણે આત્માને પદમાં ક્રિયાપદ મૂક્યું છે. જેણે અગ્ન્યાધાન કયું હોય તેમાં હોમ કરવાનું ક્ષણ તેનેજ મળે છે બીજાને નહિ. આ કારણથી પ્રતિપુરુષઆધાનની આવૃત્તિ છે. ઉપનયન લીધા વગર વેદાદિ વિદ્યા જાણનારને પશુ અપૂર્વ-અલોકક ક્ષણની પ્રાપ્તિ થતી નથી એ પશુ આનાથી સમજી શકાય છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે વસન્તે બ્રાહ્મણોઽમિમાદધીત આદિ વાક્યો અગ્નિ-આધાનનું જ અપૂર્વ વિધાન કરે છે. ॥ ૪ ॥

દાક્ષાયણાદિનું ગુણત્વાધિકરણ

અયનેષુ ચોદનાન્તરં સંજ્ઞોષવન્ધાત્ ॥ ૫ ॥

પૂર્વપક્ષ

પદાર્થ :—(અયનેષુ) અયનપદધટિત દાક્ષાયણઆદિ વાક્યોમાં (ચોદનાન્તરમ્) જુદા કર્મનુંજ વિધાન છે (સંજ્ઞોષવન્ધાત્) કારણ કે સંજ્ઞાવાચક પદનો પ્રયોગ કર્યો છે.

ભાવાર્થ :—(દાક્ષાયણયજ્ઞેન સ્વર્ગકામો યજેત) આવું વાક્ય દર્શપૂર્ણ માસ પ્રકરણમાં શ્રુત છે. આ ઠેકાણે દાક્ષાયણ શબ્દ ગુણ સમર્પક છે કે તે વિશેષનું નામ છે ? પૂર્વપક્ષવાદી દાક્ષાયણ શબ્દને યાગ વિશેષનું નામ માની ઉક્ત વાક્ય કર્મવિશેષનું વિધાયક છે એમ માને છે. સંજ્ઞાથી પશુ કર્મનો ભેદ થાય છે એ આગળ જણાવવામાં આવ્યું છે. જેમકે :—ઉદ્ઘિત યજેત આ ઠેકાણે ઉદ્ઘિદ્ શબ્દ યાગવિશેષનો વાચક છે. તેમ : 'દાક્ષાયણ' શબ્દ પશુ યાગવિશેષનો વાચક છે. અને એ કારણથી ઉક્ત વાક્ય કર્મવિધાયક છે ગુણ વિધાયક નથી. ॥ ૫ ॥

પૂર્વપક્ષ

અગુણા ચ કર્મચોદના ॥ ૬ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (અગુણા) ગુણવિધશૂન્ય (કર્મચોદના) કેવળ કર્મવિધિ જ છે.

ભાવાર્થ:—ઉક્ત વાક્યમાં ગુણવિધાન નથી કેવળ કર્મનું જ વિધાન કરે છે. ' દાક્ષાયણ ' શબ્દને યાગવિશેષની સંજ્ઞા માનવા પછી ઉક્તવાક્યમાં કોઈ એવું પદ નથી કે જે ગુણનું વિધાન કરતું હોય. ॥ ૬ ॥

સમાપ્તં ચ ફલે વાક્યમ્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (વાક્યમ્) ઉક્ત વાક્ય (ફલે) સ્વર્ગરૂપ ફળને અતાવીને જ (સમાપ્તમ્) નિરાકાર થઈ જાય છે.

ભાવાર્થ:—દાક્ષાયણયજ્ઞેન સ્વર્ગકામે યજેત આ વાક્ય સ્વર્ગરૂપ ફળને અતાવીને નિરાકાર થાય છે. ગુણને માટે કોઈપણ આકાંક્ષા ઉદ્ભવતી હોય એમ જણાતું નથી. માટે ઉક્ત વાક્ય કર્મનું જ વિધાન કરે છે અર્થાત્ દાક્ષાયણ નામના યાગનું જ વિધાન કરે છે. ॥ ૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

વિકારો વા પ્રકરણાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ:—(વા) ' શબ્દ પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (વિકાર:) દર્શ પૂર્ણમાસનો વિકાર છે અર્થાત્ દર્શપૂર્ણમાસ યાગમાં ગુણનું વિધાન કરે છે. (પ્રકરણાત્) કારણ તેનું પ્રકરણ છે.

ભાવાર્થ:—' દાક્ષાયણ ' શબ્દથી દર્શપૂર્ણમાસનામક યાગમાં ગુણનું વિધાન થાય છે કારણ કે એનાજ પ્રકરણમાં ઉક્ત વાક્ય આવ્યું છે. ॥ ૮ ॥

લિઙ્ગદર્શનાચ્ચ ॥૯॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (લિઙ્ગદર્શનાચ્) દર્શપૂર્ણમાસનો જ શેષ ઉક્ત વાક્ય અતિભે છે તેનું અનુમાન કરાવનાર પીણું વાક્ય પણ છે.

ભાવાર્થ:—દાક્ષાયણયજ્ઞેન સ્વર્ગકામે યજેત આ વાક્ય દર્શ અને પૌર્ણ માસ યાગમાં ગુણ વિધાન કરે છે એવું લિંગ છે. અર્થાત્ તદ્દર્શોષક એક વાક્ય પણ છે. જેમકે:—

ત્રિંશતં વર્ષાણિ દર્શપૂર્ણમાસાભ્યાં યજેત । યદિ દાક્ષાયણયાજી સ્યાત્ અથો અપિ પશ્ચદઘૌવ વર્ષાણિ યજેત અત્રૈવ સા સંપત્ સામ્પલ્યતે દ્વે હિ તન્ન પૌર્ણમાસ્યૌ દ્વે આમાવાસ્યે અત્ર હૈવ સા સમ્પાદ્ ભવતિ હિતિ ।

આ વાક્યનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. ત્રીસ વરસ સુધી દર્શ અને પૌર્ણમાસ યાગથી યજ્ઞ કરવું. પણ જો દાક્ષાયણયાજ્ઞ યજ્ઞમાન હોય તો તેણે પંદર વરસ સુધી દર્શ અને પૌર્ણ માસ નામનો યાગ કરવો કારણ કે, દરરોજ એ પૌર્ણમાસ અને એ અમાવાસ્યા નામક યાગ કરવાથી ત્રીસ વરસનું ફળ પંદર વરસમાં મેળવી શકાય છે. આ ઠેકાણે ' દાક્ષાયણ ' શબ્દ યજ્ઞમાનના ઋત્વિજને કર્મની જે આવૃત્તિ કરે છે તે આવૃત્તિનું નામ દાક્ષાયણ શબ્દ છે. દિવસમાં એક વખત દર્શ યાગ અને એક વખત પૌર્ણમાસ યાગ કરતાં ત્રીસ વરસમાં જેટલી પ્રયોગાવૃત્તિ થાય છે તેટલી જ પ્રયોગાવૃત્તિ દિવસમાં એ વાર દર્શ યાગ અને એ વાર પૌર્ણમાસ યાગ કરવાથી પંદર વરસમાં થાય છે. માટે જો ઉક્ત પ્રકારે પંદર વરસ સુધી દર્શપૌર્ણમાસ યાગ કરે તો પણ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ માય છે. આ પ્રમાણે આવૃત્તિ વાચક દાક્ષાયણ શબ્દ છે. અને ત્રિંશતં વર્ષાણિ ઇત્યાદિ વાક્ય જ લિંગ દર્શન કહેવાય છે. ॥૯॥

ગુણપ્ત સંજ્ઞોપબન્ધઃ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થઃ—(ગુણપ્ત) ગુણને લીધે (સંજ્ઞોપબન્ધઃ) દાક્ષાયણ એવી સંજ્ઞા પડી છે.

ભાવાર્થઃ—‘ દાક્ષાયણ ’ શબ્દ ગુણ સમર્પક છે અને તેની વ્યુત્પત્તિ અને અર્થ આ પ્રમાણે છે. દક્ષસ્ય હમે દાક્ષાઃ, તેષામ્ અક્ષમ્ દાક્ષાયણમ્ આ પ્રમાણે ઉક્ત શબ્દનું નિર્વાચન છે. દક્ષ ઉત્સાહી પુનઃ પુનઃસક્રતાષ્વનલસ્ય હત્યર્થઃ દક્ષ એટલે ઉત્સાહી કર્મ કરવાની આવૃત્તિમાં જેને અખસ ન હોય એવો જે યજ્ઞમાન તેને ‘ દક્ષ ’ કહેવામાં આવે છે. દક્ષસ્ય હમે દાક્ષાઃ દક્ષ= યજ્ઞમાનના જે ખતિવળે હોય છે તે ‘ દાક્ષા ’ કહેવાય છે. યજ્ઞ કરવા માટે ખતિવળે કર્મ કરવા રૂપ આવૃત્તિ તેને અયન કહેવામાં આવે છે એટલેઃ—

આવૃત્તિવુક્તઃ પ્રકૃતો દર્શપૌર્ણમાસાત્મકો યજ્ઞો દાક્ષાયણ યજ્ઞઃ ।

આવૃત્તિવાળો પ્રકૃત દર્શપૂર્ણમાસાત્મક જે યજ્ઞ છે તે ‘ દાક્ષાયણ ’ યજ્ઞ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે ‘ આવૃત્તિરૂપી ’ ગુણને સચન કરનાર ‘ દાક્ષાયણ ’ શબ્દ હોવાથી દાક્ષાયણજ્ઞેન સ્વર્ગકામો યજ્ઞે એ વાક્ય ગુણનું જ વિધાન કરે છે કેાઈ બિન્ન અપૂર્વકર્મનું નહિ. ॥ ૧૦ ॥

સમાશ્વિરવિશિષ્ટા ધ્રુ ૧૧ ॥

પદાર્થઃ—(સમાશ્વિર) ગુણવિધાન પક્ષમાં પશુ સમાપ્તિ (અર્થવિશિષ્ટા) સમાન છે.

ભાવાર્થઃ—ઉક્ત ‘ દાક્ષાયણ યજ્ઞ ’ ધૃતિ વાક્ય આવૃત્તિરૂપ ગુણનું વિધાન કરી સ્વર્ગરૂપ રૂઢિ બતાવી સમાપ્ત અર્થાત્ આદિક્ષા રહિત થાય છે.

આ પ્રમાણે નિરાદિક્ષતા તો બનને પક્ષમાં સમાન છે. માટે દાક્ષાયણજ્ઞેન સ્વર્ગકામો યજ્ઞે આ વાક્ય દર્શપૂર્ણમાસ યાગમાં આવૃત્તિરૂપ ગુણનું જ વિધાન કરે છે. ॥ ૧૧ ॥

દ્યૌઃકેવતાયુકતોનું કર્માન્તરત્વ-અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ

સંસ્કારશ્ચાત્રકરણે ડ કર્મસેવત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થઃ—(વ) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (અત્રકરણે) વાચ્ય વાક્યમાં (સંસ્કારઃ) સ્પર્શરૂપ સંસ્કાર અનુવાદ છે (અર્કસેવત્વાત્) યાગવાચકપદનો સ્વભાવ હોવાથી.

ભાવાર્થઃ—આ વાક્યો અનારભ્ય પઠિત છે અર્થાત્ કોઈ યાગને હિંસ્રીને આ બાકયો પઠિત નથી. “ ઘાયવ્યં શ્વેતમાલમેત ” દર્શષ્ટર્ણમાસે રૂપમાલમેત । રૂપા શકટ (ગાડા) નું બાધું કાષ્ટ વિશેષ છે. તેનો સ્પર્શ કરવો જોઈએ અને તે ધપાડક શ્વેત હોવો જોઈએ. અહીં તથુ પક્ષ ઉભા થાય છે.

(૧) ધપા-વાક્યથી વિહિત સ્પર્શરૂપ સંસ્કાર અનુવાદ છે કે, (૨) અપૂર્વ કર્મ ફક્ત હેતુ તરીકે છે અથવા (૩) કોઈ પાત્ર વિશેષનું વિધાન છે. પ્રથમપક્ષવાદીનું કહેવું છે કે, ધપાવાક્ય વિહિત સ્પર્શરૂપ સંસ્કાર વાચ્ય વાક્યમાં કેવળ અનુવાદરૂપ છે કારણ કે એમાં યાગવાચક પદનું શ્રવણ થતું નથી. ॥ ૧૨ ॥

બીજો પૂર્વપક્ષ યાવદુક્તં વા કર્મણઃ શ્રુતિમૂલત્વાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થઃ—(વા) અથવા (યાવદુક્તમ્) જે કર્મ શ્વેત દ્રવ્યના સ્પર્શ માટે કહ્યું છે તે ફક્તેતુ સ્પર્શક્રિયા કર્મ તરીકે વિહિત છે (કર્મણઃ શ્રુતિમૂલત્વાત્) કર્મનું જેવું શ્રવણ થાય છે

તેથી જ કમં ક્ષહેતુક માનવું યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ :—૨૫૨૩૫ ક્રિયા કળને માટે વિહિત માનવી જોઈએ. શ્રુતિમુલક જ કમં અપૂર્વ વરીકે માનવું એ ન્યાય્ય છે. માટે જે અનુચ્છદ નથી તેમ યામાન્તરની કલ્પના પણ કરવી ન જોઈએ. ॥ ૧૩ ॥

સિદ્ધાંત પક્ષ યજતિસ્તુ દ્રવ્યફલભોક્તૃસંયોગાત્ एतेषां कर्मसम्बन्धात् ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ‘ તુ ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ યતાવે છે. (યજતિઃ) યાગનું વિધાન છેઃ (દ્રવ્યફલભોક્તૃસંયોગાત્) દ્રવ્ય, ફલ અને દેવતાનો સંબંધ હોવાથી (एतेषાं) એનો (કર્મસમ્બન્ધાત્) કમં ક્રામે સંબંધ હોય છે.

ભાવાર્થ :—વાયવ્યં શ્વેતમાલમેત મૃતિકામ્ ઇત્યાદિ વાક્યથી પ્રધાન યાગનું જ વિધાન છે. કારણ કે આમાં દ્રવ્ય, દેવતા અને કળનો સંબંધ યતાવ્યો છે. દ્રવ્ય અને દેવતા તે યાગનું સ્વરૂપ જ છે. જે ઉક્ત વાક્યને ગુણ વિધાયક માનવામાં આવે તે કળનો નિર્દેશ વ્યર્થ પડે છે. કળનો સંબંધ પ્રધાન કમં સાથે જ હોય છે. આ કારણથી ગુણવિધાન તથા ઔષ્ધકર્મવિધાન પણ ઠીક નથી. ॥ ૧૪ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિંગદર્શનાત્) લિંગધાક્યનું દર્શન થવાથી.

ભાવાર્થ :—યો વ્રહ્મવર્ચસકામઃ સ્યાત્ તસ્માદ્દત્તં સોમરૌદ્રં ચર્ચં લિર્વર્ષેદતિ શ્રુતમ્. જેને ધક્કવર્ચસ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તેણે સોમ અને રૂદ્ર સ્વરૂપ પરમાત્માને હૃદયેથી ઝૂલો નિર્વાપ કરવો જોઈએ. જ્યાં દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં ચતુરો મુષ્ટીન્નિર્વપેત્ અનાજની ચાર મુઠ્ઠિ લઈ તેનો ચરુ બનાવવો આ ઠેકાણે ચરુ બનાવવો. એટલે જ કથનમાં તાત્પર્ય નથી પણ તેનાથી યાગવિશેષની કર્તવ્યતા જણાય છે અને તેમાં ચરુનિર્વાપ ગુણ તરીકે છે. તેજ પ્રમાણે ‘ વાયવ્યં શ્વેતમાલમેત મૃતિકામ્ ’ આ વાક્ય પણ યાગ વિશેષનું પ્રતિષ્ઠાન કરે છે. ॥ ૧૫ ॥

वत्सालंशादितुं संस्कारवाधिकरण

विशये प्रायदर्शनाच्च ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(વિશયે) સંશ્લષ્ટમાં (પ્રાયદર્શનાત્) વાક્ય પ્રયોગોના બળથી નિશ્ચય થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નિહોત્ર પ્રકરણમાં ‘ વત્સમાલમેત ’ આ વાક્ય છે એનાથી શું યાગનું વિધાન છે કે કેવળ સંસ્કારનું જ વિધાન છે. આ સંદેહમાં પૂર્વપક્ષનું આ પ્રમાણે અનુમાન છે.

वत्सालम्भो यजिः स्यात्, प्राणिद्रव्यालम्भत्वात्, अग्नीषोमीया लम्भवत्,

આ અનુમાનથી પૂર્વપક્ષવાદી વત્સાલંબથી યાગનું વિધાન સમજે છે. સિદ્ધાંત પક્ષવાદીનું એવું કહેવું છે કે એ યાગવિધાયક નથી પણ સંસ્કાર વિધાયક છે. હોહન-આદિ સંસ્કાર વાક્યોમાં જ એ વાક્યનો પણ પાઠ છે માટે એ વાક્ય પણ સંસ્કાર બોધક છે. જે અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે તે અપ્રયોજક છે અર્થાત્ એ અનુમાન અસત્ય છે. વત્સનો ૨૫૨૩૫ સંસ્કાર કરવો જ વિહિત છે. ॥ ૧૬ ॥

અથવાદોષપત્તેશ્ચ ॥૧૭॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (અર્થવાદોષપત્તે) અર્થવાદની પણ સિદ્ધિ થતી હોવાથી.

ભાવાર્થ:—વત્સલમાલમેત આ વિધિવાક્ય પાસે આ પ્રમાણે અર્થવાદ વાક્ય છે. વત્સલિકાન્તા હિ ફલવ: । પશુઓ પોતાના વત્સ તરફ પ્રેમાળ હોય છે. આ અર્થવાદ વાક્ય છે. વાછડો ગાયની પાસે ઉભો રહે છે એટલે ગાયને દૂધનો પ્રસવ થાય છે આ વાત તો લોકપ્રસિધ્ધ જ છે. આ કારણથી વાછડાને ગાયની પાસે લાવવા તેનો સ્પર્શ કરવો જ જોઈએ. જો આલંબ શબ્દને: ' યાગમાં વત્સની દિંસા ' એવો અર્થ થતો હોય તો ઉક્ત અર્થવાદની સિદ્ધિ જ થાય નહિ. કારણ કે પોતાના વાછડાને મરતો જોઈ કોઈ ગાય પ્રસન્ન થતી નથી અને દૂધ પણ આપતી નથી. મરણ જોઈને તો દુ:ખ થાય છે. માટે અર્થવાદને પણ ધ્યાનમાં લેતા સમન્વય છે કે આલમેત નો અર્થ યાગમાં દિંસા કરવી એ અર્થ પોટો છે. ॥ ૧૭ ॥

નૈવાર્યશ્ચતુર્થાધાનાર્થત્યાગિરણ.

સંયુક્તસ્ત્વર્થશબ્દેન તદર્થ: શ્રુતિસંયોગાત ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ:—(ઙ) પૂર્વપક્ષનો નિરાસ સૂચવે છે. (અર્થશબ્દ) કાર્યશબ્દ અર્થાત્ ક્રિયાપદ સાથે (સંયુક્ત:) સંજ્ઞા પામેલો ચરુ શબ્દ (તદર્થ:) ઉપધાનને માટે જ છે (શ્રુતિસંયોગાત્) શક્ય અર્થનો લાભ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ:—મહાગ્નિચયનમાં આ પ્રમાણે વાક્ય છે.

નૈવારશ્ચરુર્મવતિ યદેનં ચરુમુપદધાતિ । વૃહસ્પતેર્વા જ્વતદન્નં યજ્ઞીવારા ઇતિ ।

આ ઠેકાણે ચરુમુપદધાતિ આ વાક્યમાં હુતશેષ ચરુનું ઉપધાન કરવું અને ઉપધાન એ એક સંસ્કારજ છે. જો હુતશેષ ચરુનું ઉપધાન ન હોય તો વૃહસ્પતિને હૃદયેશીને ત્યાગ થતો ન હોવાથી વૃહસ્પતેરન્નમ્ એ અર્થવાદની સંગતિ જ થઈ શકતી નથી. આથી પૂર્વપક્ષવાદીનો મત છે તેના ઉપર સિદ્ધાંતવાદીનું કથન છે કે, ' ચરુ ' શબ્દ ' ઉપદધાતિ ' ક્રિયાની સાથે સંજ્ઞા હોવાથી ઉપધાનને માટે જ ચરુ છે, યાગને માટે નથી એમ સમજવું. આ પ્રમાણે માનવાથી શક્ય અર્થનો લાભ થાય છે. વૃહસ્પતેરન્ન એવો અર્થવાદ છે. જેમ રતિસત્રમાં કૃણતી આકાંક્ષા યતાં અર્થવાદગત કૃણતી કલ્પના કરવામાં આવે છે તેમ અહીં શ્રૂયમાણ ઉપધાન દેવતાની આકાંક્ષા જ રાખવું નથી, માટે અર્થવાદગત દેવતાની કલ્પના કરવાની કક્ષી જ રૂર નથી. ॥ ૧૮ ॥

‘ ત્વાદ્દ પાત્નીવતતુ પર્યાગિન કરવા મુદ્ધી છે ’ એ સૂચવતું અધિકરણ.

પાત્નીવતે તુ પૂર્વવત્વાદવચ્છેદ: ॥૧૯॥

પદાર્થ:—(પાત્નીવતે) પર્યાગિન પાત્નીવત એ વાક્યમાં (પૂર્વવત્વાત્) પૂર્વ વાક્ય વિહિત કર્મની પ્રત્યાજિગ્ના થવાથી (અવચ્છેદ:) આગળના કર્મોની નિવૃત્તિ થાય છે.

ભાવાર્થ:—‘ ત્વાદ્દ પત્નીવતમાલમેત ’ આ પ્રમાણે વાક્ય છે અને તેજ ઠેકાણે પર્યાગિનકૃતં પાત્નીવતમુત્સુજતિ આતું વાક્ય પણ છે. આ ઠેકાણે પૂર્વયાગ કરતાં કોઈ બીજા યાગનું વિધાન છે કે શેષપરિસંખ્યા છે ? આ સદેહમાં પૂર્વપક્ષવાદીનું મતવ્ય છે કે પર્યાગિનકૃત્મ ઇત્યાદિ વાક્યમાં દ્રવ્ય અને દેવતાનો લાભ થવાથી અપૂર્વ યાગનો વિધિ છે.

સિદ્ધાંતપક્ષવાદીનું કથન છે કે પૂર્વવાક્યથી વિહિત કર્મનું પ્રત્યાજિગ્નાન થતું હોવાથી

અગ્નિરૂપકર્મ કર્યા પછી પાત્નીવદ્દેવતાક પશુને છોડી મૂકવું જોઈએ. તેનાં વિશસત આદિ કર્મ કરવાં નહિ.

‘ અગ્નિરૂપ’ એટલે દર્શની મુષ્ટિ સળગાવી પશુની આરે તરફ દેરવતી. ॥ ૧૯ ॥

અદ્વત્ત્યાદિ શબ્દોનું અનુભવ-અધિકરણ.

અદ્વત્તવાત્ કેવલે કર્મશેષઃ સ્યાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થઃ—(અદ્વત્તવાત્) દ્રવ્ય અને તદુપદક્ષિત દેવતાનો અભાવ હોવાથી (કેવલે) કેવળ ગૃહાતિ માનવું શ્રવણ થવાથી (કર્મશેષઃ) જ્યોતિષ્ટોમરૂપ કર્મનો શેષ (સ્યાત્) છે.

ભાષાર્થઃ—એષ વૈ હવિષા હવિર્યજતે, યોડદામ્યં ગૃહિત્વા સોમાય યજતે ઇતિ । પરા વા એતસ્યાયુઃ પ્રાણ એતિ, યોડશું ગૃહાતિ ઇતિ ચ ।

આ વાક્યોથી ‘અદ્વત્ત’ શબ્દથી શું સમજવું ? પૂર્વપક્ષવાદી એમ માને છે કે ‘અદ્વત્ત’ એ અગ્નિવિશેષનું નામ છે અને ‘યજતે’ એ ક્રિયાપદથી એ નામવાળા યાગનું વિધાન છે. ‘અગ્નિ’ એ ક્રિયાથી યજતિ નું શ્રવણ નથી છતાં ‘અશુ’ એ યાગનું નામ હોવાને કારણે જ અપૂર્વ યાગનું વિધાન છે. આમાં દ્રવ્ય અને દેવતાની પ્રતીતિ થતી નથી એવી પણ શંકાને સ્થાન નથી કારણ કે ઉક્ત યાગ જ્યોતિષ્ટોમની ચક્રિત હોવાથી તેનાં દ્રવ્ય અને દેવતાનો અતિદેશ થશે.

આના ઉપર સિદ્ધાંતવાદીનું કથન છે કે ‘અદ્વત્ત’ અને ‘અશુ’ આ બંને નામ છે એ વાત સાચી છે પણ એ નામ યાગનાં નથી પણ યજનાં નામ છે. કારણ કે ગૃહિત્વા શબ્દ પછી તુરંત જ એનો પાઠ છે. યજતિનો પાઠ તો વ્યવહાર છે. ‘અશુ’ વાળા વાક્યમાં તો ‘યજતિ’ નો પાઠ પણ નથી, માટે અશુ જ વિધાન છે. અને અશુ એ સોમરસનો સંસ્કારરૂપ ગુણ છે. આ કારણથી ઉપરનાં અનારબ્યાધીત વાક્યથઃ જ્યોતિષ્ટોમ યાગના અંગમૂત યજ્ઞનું જ વિધાન થાય છે, કેમકે યાગ વિશેષનું નહિ. ॥ ૨૦ ॥

અગ્નિચયનનું સંસ્કારત્વાધિકરણ.

અગ્નિસ્તુ લિઙ્ગદર્શનાત્ ક્રતુશદ્ધઃ પ્રતીયેત્ ॥ ૨૧ ॥ પૂર્વપક્ષ

પદાર્થઃ—(તુ) ‘તુ’ પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (અગ્નિઃ) આ ટૂંકાણે ‘અગ્નિ’ શબ્દ (ક્રતુશદ્ધઃ) ક્રતુનાયક શબ્દ તરીકે (પ્રતીયેત્) જણાય છે. (લિઙ્ગદર્શનાત્) અગ્નેઃ સ્તોત્રમ્, અગ્નેઃ શસ્ત્રમ્ એ લિંગનું—અનુમાપકનું દર્શન થતું હોવાથી.

ભાષાર્થઃ—‘ય એષ વિદ્વાન્ અગ્નિં ચિનુતે’ આ વાક્યમાં ‘અગ્નિ’ શબ્દ કર્મના નામધેય તરીકે છે અને ચિનેતિ ધાતુનો અર્થ લક્ષણાવૃત્તિથી “ યાગ એવો અર્થ કરવો. લક્ષણા કરવાનું કારણ એ છે કે ‘અગ્નેઃ સ્તોત્રમ્ અગ્નેઃ શસ્ત્રમ્’ આ વાક્યો ક્રતુની સાથે વ્યભિચારિત્ સંબંધ ધરાવનાર સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર બતાવે છે. જ્યાં સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર હોય ત્યાં ક્રતુ અવશ્ય હોવો જોઈએ. માટે ‘અગ્નિ’ શબ્દ ક્રતુ એટલે યાગને વાચક છે. એટલે, અગ્નિનામકયાગને આવેલું ‘અગ્નિ’ નામક યાગથી ભાવના કરવી અર્થાત્ ફળની પ્રાપ્તિ કરવી. ॥ ૨૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. દ્રવ્ય વા સ્યાત્ ચોદનાયાસ્તદર્થત્વાત્ ઉપરથી.

પદાર્થઃ—(વા) ‘વા’ શબ્દ પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (દ્રવ્યમ્) ક્રતુનાયક યાગનું

આધાનથી સંસ્કૃતિ થયેલું અગ્નિ રૂપ દ્રવ્ય છે અને તેજ આહવનીય પદવાચ્ય (સ્યાત) છે (ચોદનાયાઃ) વિધેય જે ચિનોતિ રૂપ ધાત્વર્થ છે તે (તદર્થત્વાત્) અગ્નિના સંસ્કાર પરક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ અગ્નિ ’ શબ્દ કર્મનું નામધેય નથી પણ ઉચ્ચરૂપર્શવાળા અને આધાનથી સંસ્કાર પામેલા અગ્નિ રૂપ દ્રવ્યનો વાચક છે. ચિન્નેતિ રૂપ ધાતુનો અર્થ પણ અગ્નિના સંસ્કાર માટે જ છે. ચયન કરવાથી એટલે ઉત્તરવેદિસ્થાતાપન્ન સ્થંડિલ વિશેષ ઉપર અગ્નિને મૂકીને તેનો સંસ્કાર કરવો અર્થાત્ સ્થંડિલ ઉપર અગ્નિને મૂકવાથી જ અગ્નિનો સંસ્કાર થાય છે અને સંસ્કૃત થયેલો અગ્નિ અગ્નિષ્ટોમાદિનું અંગ બને છે. ॥૨૨॥

ક્રતુસંયોગાત્ ક્રતુસ્તદાહયઃ સ્યાત્ તેન ધર્મવિધાનાનિ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(ક્રતુસમ્બન્ધાત્) અંગાગિભાવરૂપ સંબંધથી (ક્રતુઃ) જ્યોતિષ્ટોમાદિ અગ્નેઃસ્તોત્રમ્, અગ્નેઃ શક્તમ્ એ વાક્યમાં (તદાહયઃ) અગ્નિનામ શક્યસંબંધરૂપ લક્ષણથી ક્રતુષી સૂચવે છે માટે (તેન) અગ્નેઃ સ્તોત્રમ્ ઇત્યાદિ વાક્યથી લક્ષિત થતા ક્રતુમાં (ધર્મવિજ્ઞાનનિ) સ્તોત્ર શસ્ત્રાદિનું વિજ્ઞાન થાય છે.

ભાવાર્થ :—જો અગ્નિ શબ્દથી ઉચ્ચરૂપર્શવાળા જવલનરૂપ અગ્નિનો યોધ થતો હોય તો અગ્નેઃ શક્તમ્ ઇત્યાદિ જિંગ વાક્યની ગતિ શી થશે ? તો તેનો ઉત્તર એ છે કે અગ્નિ શબ્દ શક્ય સંબંધરૂપ લક્ષણથી ક્રતુમોધક થઈ શકશે અને સ્તોત્ર શબ્દ આદિ ધર્મના વિધાનો તે ક્રતુમાં થશે. અર્થાત્ અગ્નિ શબ્દ શક્તિરૂપ સંબંધથી તો જવલનનો જ વાચક છે પણ લક્ષણાવૃત્તિથી ક્રતુમોધક થવામાં ઠીકી હરકત નથી કારણ કે અગ્નિરૂપ દ્રવ્યનો સંબંધ ક્રતુ સાથે હોવાથી શક્ય સંબંધ રૂપ લક્ષણા માત્રી શકાશે. આ ઉપરથી ય ણ્વં વિદ્વાન્ અગ્નિં ચિન્તેતે । અહીં અગ્નિ શબ્દ ક્રતુવાચક નથી પણ જવલનરૂપ દ્રવ્યનો વાચક છે ॥૨૩॥

માસાગ્નિહોત્રાદિનું ક્રતુસ્તદાહયધિકરણ.

પ્રકરણાન્તરે પ્રયોજનાન્યત્વમ્ ॥૨૪॥

પદાર્થ :—(પ્રકરણાન્તરે) બિન્ન પ્રકરણ હોવાથી (પ્રયોજનાન્યત્વમ્) કર્મનો ભેદ છે અર્થાત્ બુદ્ધ જ કર્મ છે.

ભાવાર્થ :—‘ કુણ્ડભાયિનામયને ઉપસન્નિશ્ચરિત્વા માસમગ્નિહોત્રં જુહોતિ ’ આ વાક્ય અગ્નિહોત્રનો અનુવાદ કરી, માસ રૂપ યુગ્મનું વિધાન કરે છે આનું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. સિદ્ધાંતવાદી જણાવે છે કે અગ્નિહોત્ર બિન્ન પ્રકરણ હોવાથી અગ્નિહોત્રનો અનુવાદ થઈ શકે નહિ માટે આ કર્મ બિન્ન જ છે. અર્થાત્ નિત્ય અગ્નિહોત્ર કરતાં માસમગ્નિહોત્રં જુહોતિ એ બિન્ન કર્મનું વિધાયક છે. ॥૨૪॥

આગ્નેય આદિ ઇષ્ટિઓનું કર્માન્તરત્વ યોધક અધિકરણ.

ફલં ચાકર્મસાન્નિધૌ ॥૨૫॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અકર્મસાન્નિધૌ) કર્મની અસાન્નિધિમાં શ્રૂયમાણ (ફલમ્) ફક્ત કર્માન્તરનું વિધાયક છે.

ભાવાર્થ :—અનારભ્યા કિંચિત્શ્રૂયતે, આગ્નેયમષ્ટાકપાલં નિર્વપેત્ સ્કામઃ ।

તેજની કામનાવાળાએ અષ્ટાકપાલનું અગ્નિ સ્વરૂપ પરમાત્માને ઉદ્દેશીને નિર્વાપન કરવું.
 એન્દ્રામ્મેકાદશકપાલં નિર્વપેત્ પ્રજાકામઃ । પ્રજાની કામનાવાળાએ એકદશ કપાલ
 પુરોડાશનો ઇન્દ્ર અને અગ્નિસ્વરૂપ પરમાત્માને ઉદ્દેશી નિર્વાપ કરવો.

આ વાક્યોમાં સંદેહ થાય છે કે પ્રાકૃત આગ્નેય-આદિમાં ફળનું વિધાન છે કે પ્રાકૃત
 આગ્નેય કરતાં જુદાં જ કર્મ છે ? કારણ કે દર્શપૂર્ણાસનગત આગ્નેય યાગની સંનિધિમાં
 ઉક્ત વાક્યનો પાડ નથી. વળી ઉક્ત યાગ રૂપ કર્મનું ફળ પણ જુદું છે. માટે આ વાક્યથી
 ફળના સંબંધ બળે બિન્ન કર્મનું વિધાન થાય છે. ૥૨૫॥

અવેષ્ટિત અન્નાદ્યંક્ષકત્વાધિકરણ.

સન્નિધૌ ત્વવિભાગાત્ ફલાર્થેન પુનઃ શ્રુતિઃ ॥૨૬॥

પદાર્થઃ—(સન્નિધૌ) અવેષ્ટિ યાગની સંનિધિમાં ‘એતેન અન્નાદ્યકામં યાજયેત્’ આ
 વાક્યથી પાડ છે (અવિભાગાત્) માટે એત્ પદથી અભેદ જ્ઞાન થવાથી (તુ) એકજ કર્મ છે
 કાર્ત્ત જુદું કર્મ નથી (ફલાર્થેન) ફળના સંબંધને લીધે (પુનઃ શ્રુતિઃ) ફરીથી વિધાન
 થયું છે.

ભાવાર્થઃ—જાનસૂચના અંગજૂત અવેષ્ટિ યાગ આજ પાદમાં ત્રીજા સૂત્રમાં ખતાવવામાં
 આવ્યા છે. તેની જ સમીપમાં એતેન અન્નાદ્યકામં યાજયેત્ આવે પાડ છે. આ વાક્યથી કાર્ત્ત અવેષ્ટિ
 જાળ કર્મનાં જુદું કર્મ નથી કારણ કે એત્ પદથી એજ કર્મનો ભોધ થાય છે. તે કાર્ત્ત એ થાય
 છે કે ઉક્ત વાક્યથી ફરીથી વિધાન શામાટે કર્યું ? તેનો ઉત્તર એ છે કે ‘અન્ન’ રૂપ ફળનો
 સંબંધ બતાવવા માટે ફરીથી વિધાન કરવું પડ્યું છે. અવેષ્ટિ યાગનું શું ફળ છે એ ખતાવવાને
 ખાતર જ ઉક્ત વાક્યમાં એજ પુનઃ શ્રવણ થાય છે.

ફલમુદિદય પુનઃ કર્મવિધિઃ, ફલસ્ય પ્રમાણાન્તરેણ જ્ઞાતત્વેન અવિધેયત્વાત્ ।

અર્થ મુખેધિની. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે એતેન ઇત્યાદિ વાક્ય કાર્ત્ત અપૂર્વ કર્મનું
 વિધાન કરવું નથી. ૥૨૬॥

આગ્નેય યાગની દ્વિરુક્તિ સ્તુતિ માટે છે એ વિષય દર્શાવનાર અધિકરણ.

આગ્નેયસ્તૂતકહેતુત્કાર અભ્યાસેન પ્રતીયેત ॥ ૨૭ ॥ પૂર્વપક્ષ

પદાર્થઃ—(તુ) “તુ” પૂર્વપક્ષની સૂચના કરે છે. (સ્તૂતકહેતુત્કાર) ૨-૨-૨ મીમાંસામાં
 ખતાવ્યા પ્રમાણે હેતુ હોવાથી (અગ્નેયઃ) આગ્નેય યાગ (અભ્યાસેન) અભ્યાસને લીધે બે
 બે વખત કરવો એવી (પ્રતીયેત) પ્રતીતિ થાય છે.

ભાવાર્થઃ—દર્શપૂર્ણાસનોઃ આગ્નેયોઽષ્ટાકપાલાઽમાવાસ્યામાં પૌર્ણમાસ્યાં ચ અચ્યુતો
 ભવતિ આ વાક્યમાં દર્શ અને પૌર્ણ માસમાં આગ્નેય યાગનું વિધાન કરીને ફરી કહે છે કે
 જાગ્નેયોઽષ્ટા કપાલોઽમાવાસ્યામાં ભવતિ । અમાવાસ્યાને દિવસે અષ્ટાકપાલ આગ્નેય યાગ કરવો.
 આ પ્રમાણે બે વખત અમાવાસ્યામાં યાગનું વિધાન થતું હોવાથી અમાવાસ્યાને દિવસે બે વખત
 અષ્ટાકપાલ આગ્નેય યાગ કરવો. આ મત પૂર્વપક્ષવાદીનો છે કારણ કે સિદ્ધાન્તવાદી આગળ
 તેનું ખંડન કરે છે. પૂર્વપક્ષવાદી વિશેષમાં જણાવે છે કે આજ મીમાંસાદર્શનના અ. ૨. પા. ૨
 સ. ૨ માં આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે કે, (એકસ્યેવ પુનઃ શ્રુતિરવિશેષાદનર્થકં સ્વાત્) એકજ કર્મને

ફરીથી કહેવું અને તેમાં કશી વિશેષ અર્થ ન જણાતો હોવાથી અનર્થક થાય છે માટે પુનઃ શ્રુતિ કર્મભેદકે છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે અમાવાસ્થાને દિવસે એ વખત આગ્નેય અષ્ટાકપાલ યાગ કરવો જોઈએ. અને બીજી વાક્ય ભિન્ન કર્મનું વિધાયક છે. ॥૨૭॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અવિભાગાત્તુ કર્મણા દ્વિરુક્તે ન વિધીયતે ॥૨૮॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપ્રસન્ની વ્યાવૃત્તિ સૂચવે છે. (કર્મણા) કર્મનો (અવિભાગાત્) અભેદ પ્રતીત થતો હોવાથી કેવળ (ઉક્તે :) એ વખત ઉચ્ચારણ કરવાથી (દ્વિઃ) એ વખત (ન વિધીયતે) વિધાન થઈ શકતું નથી.

ભાવાર્થ :—જો અર્થમાં અભેદનો નિશ્ચય થતો હોય તો એ વખત નહીં પણ સો વખત એજ વાક્યનું અથવા પદનું ઉચ્ચારણ થાય તો પણ અર્થ જોડો થઈ શકતો નથી. જો પ્રાર્થ કહે કે વિદિતનું વિધાન કરવું એ તો નિર્થકજ કહેવાય, તો તેનો ઉત્તર એ છે કે ભક્ષે વિધાન નિર્થક થાય પણ કર્મ એકજ છે એમ પ્રતીત થતા પછી ભિન્ન કર્મનું વિધાન છે એમ માની શકાય જ નહીં. ઉક્ત વાક્યમાં એક કર્મનું ફરીથી વિધાન જણાય છે, માટે જુદા કર્મનું વિધાન નથી. ॥ ૨૮ ॥

ઉક્ત સિદ્ધાંત સૂત્રમાં જે કંઈ અર્થ જણાય છે તેનો નિરાસ આ સૂત્રમાં દરે છે.

અન્યર્થા વા પુનઃ શ્રુતિઃ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વોક્ત સિદ્ધાંતમાં અર્થ જણાવે છે (પુનઃ શ્રુતિઃ) ફરીથી શ્રવણ (અન્યર્થા) અન્ય પ્રયોજનને માટે છે.

ભાવાર્થ :—પુનઃ શ્રુતિઃ નિર્થક નથી. એ તો અર્થવાદને માટે છે. ફરીથી જે શ્રુતિ છે તે ઐન્દ્રાગ્ન વિધાનને માટે છે અર્થાત્ કેવળ અગ્નિ દ્વારા યાગ સુંદર થતો નથી પણ ઇન્દ્ર સહિત અગ્નિ સમીક્ષીતર છે માટે ઐન્દ્રાગ્ન યાગ કરવો જોઈએ. એ બીજા વાક્યનું તાત્પર્ય છે. ઇન્દ્ર અર્થાત્ પરમાત્મનું ધ્યાન કર્યા વગર કેવળ આગ્નેય યાગ કરવાથી આત્મશુદ્ધિ થતી નથી. આ અધિકરણમાં એ સિદ્ધ કર્યું કે અમાવાસ્થાને દિવસે કેવળ પુનઃ શ્રુતિથી એ વખત યાગનું વિધાન નથી અર્થાત્ બીજું વિધાન તે કોઈ અપૂર્વ કર્મ નથી. ॥ ૨૯ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये द्वितीयस्य अध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अथ द्वितीयः अध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

एवे प्रथम यावज्जीविक-अग्निहोत्रनु अभिવક્ષ्ये.

यावज्जीविकोऽभ्यासः कर्मधर्मः प्रकरणात् ॥ १ ॥

पूर्वપક્ષ

પદાર્થ :—(યાવજ્જીવિકઃ) જ્યાં સુધી જીવે ત્યાં સુધી (અભ્યાસઃ) અગ્નિ હોત્રપ કર્મની આવૃત્તિ કરતી એ (કમ ધર્મઃ) કર્મનું અંગ છે (પ્રકરણાત્) કારણ કે તેના પ્રકરણમાં જ વાક્યનો પાઠ છે.

ભાવાર્થ :—યાવજ્જીવમાગ્નિહોત્રં જુહોતિ । યાવજ્જીવં દર્શપૂર્ણમાસાભ્યાં યજ્ઞેત્ત (જ્યાં સુધી જીવે ત્યાં સુધી અગ્નિહોત્ર કરવો અને જ્યાં સુધી જીવે ત્યાં સુધી દર્શ અને

પૂર્ણમાસ યાગ કરવા.) આ વાક્યમાં વિચાર એ કરવાનો છે કે, દર્શપૂર્ણમાસ કર્મને માટે યાવજ્જીવકાળનું વિધાન થાય છે કે, જીવન નિમિત્ત હોવાથી દર્શપૂર્ણમાસ-કર્મનું વિધાન પુરુષાર્થતાને કારણે થાય છે. આ વિચારણામાં પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે કે, યાવજ્જીવિક-અમ્યાસ અર્થાત્ આત્મિક એ કર્મનું અંગ છે.

‘યાવજ્જીવ’ શબ્દનો અર્થ મરણ સુધીનો કાળ છે. એ કાળનો સંબંધ પ્રકૃત કામ્ય અંશહોત્રમાં પહેલાં પ્રાપ્ત ન હોવાથી ‘જુહોતિ’ એ પદ્યી કર્મનો અનુવાદ કરીને વિદિત કરવામાં આવે છે. કામ્ય પ્રયોગનો (અગ્નિહોત્રનો) અભ્યાસ—(આવૃત્ત) કરવા જોઇએ. જા એક જ વખત અગ્નિહોત્ર કરવાનો હેતુ હો અગ્નિહોત્ર જુહોત્ત્વ સ્વર્ગકામઃ આ વાક્યથી જ સિદ્ધિ થઇ જાય છે અને એમ માનવાથી યાવજ્જીવમ્ આ વાક્યથી કાળનું જે વિધાન થાય છે તે વ્યર્થ જની જવાનો પ્રસંગ ઉભો થાય છે. માટે કામ્ય કર્મનો અભ્યાસની સિદ્ધિ માટે કાળરૂપકર્મની વિધિ થાય છે અને એ કર્મનું અંગ છે. ॥ ૧ ॥

સિદ્ધિપાત સૂત્ર

કર્તુર્વા શ્રુતિસંયોગાત્ ॥૨॥

પદાર્થ :—(વા) ‘વા’ શબ્દ પૂર્વપક્ષનું નિગ્રહરણ સૂચવે છે. (કર્તુઃ) યાવજ્જીવિક નો અર્થ સંપૂર્ણ જીવન થાય છે અને જીવન એ કર્તૃનો અર્થાત્ પુરૂષનો ધર્મ છે. (શ્રુતિસંયોગાત્) એમ માનવાથી શક્ય અર્થનો લાભ થાય છે અને લક્ષણા કર્મ પકતી નથી.

ભાવાર્થ :—યાવજ્જીવન એ કર્તૃનો ધર્મ છે કારણ કે જીવન એ પુરૂષનો ધર્મ છે. જીવનરૂપ નિમિત્ત હોવાથી દર્શ અને પૂર્ણમાસ નોર્મિતક કર્મો કરવાં જોઇએ. નોર્મિતક કર્મ કરવાથી પ્રત્યયાયનો પાંદાર થાય છે. નૈમિત્તિક કર્મ ન કરવાથી પ્રત્યયાય (પાપ) લાગે છે. યાવજ્જીવન સુરૂપનો ધર્મ માનવાથી શક્ય અર્થનો જ લાભ થાય છે. જે યાવજ્જીવનને કર્મનો ધર્મ માનવામાં આવે તો યાવજ્જીવનની કાળરૂપ અર્થમાં લક્ષણા માનવી પડે. જે કે કર્મનું પ્રકરણ હોવાથી કર્તૃનો ધર્મ માનવા જતો પ્રકરણનો હાનિ થાય છે અને અપ્રકૃતતા કરૂપના કરવી પડે છે તો પણ લક્ષણાના અવધી તથા આગળ આપવામાં આવતા કિંગાદિ હેતુથી વા. જીવનને પૂરૂષનો અર્થ માનવો એ જ યુક્ત છે. ॥ ૨ ॥

લિઙ્ગદર્શનાચ્ચ કર્મધર્મો હિ પ્રક્રમેણ નિયમ્યેત તત્રાનર્થકમન્યત્ સ્યાત્ ॥૩॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિઙ્ગદર્શનાત્) અન્ય કર્મ કરવાનું વિધાન હોવાથી ‘યાવજ્જીવ’ એ કર્તૃનું અંગ છે. જે (કર્મધર્મઃ) ઉક્ત વાક્યના અર્થને કર્મધર્મ માનવામાં આવે અને (પ્રક્રમેણ) આરભથી (નિયમ્યેત) મરણ પર્વ-ત સમાપ્તિ થતી નથી એવી વ્યાખ્યા કરવામાં આવે (તત્ર) તો (અન્યત્) બીજું કર્મવિધાન (અનર્થકન્) નિષ્ફળ (સ્યાત્) થાય.

ભા. ૧૫—દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં પણ લખવામાં આવ્યું છે કે—

યાવજ્જીવં દર્શ પૂર્ણમાસાભ્યાં યજેત । તથા યો દર્શપૂર્ણમાસયાજી સન્ અમાવાસ્યાં પૌર્ણમાસાં વા અતિપાતયતિ સ સ્વર્ગાત્ ચ્યવતે ।

જે દર્શપૂર્ણમાસનો યાગ કરનાર અમાવાસ્યા અથવા પૌર્ણમાસીને દિવસે યાગ કરવાનો અતિક્રમ કરે તો તે સ્વર્ગથી બ્રહ્મ થાય છે. વળી બીજું પણ વિધાન છે કે ‘અન્યે પથિકૃતે અષ્ટકપાલ નિવ પેત્’ પથિકૃત્ અસિને ઋષ્ટકપાલનો નિર્વાપ કરવા. હવે યાવજ્જીવનને કર્મ ધર્મ તરીકે માતાં આખી જીવગી પર્વ-ત એકજ પ્રયોગ થાય છે એની સમાપ્તિ જ મરણ ૧૫

પછી થાય છે તો પછી કોઈપણ અમાવાસ્થ્યા અથવા પૌર્ણમાસીનો અતિક્રમ થાય તો સ્વર્ગથી બ્રહ્મ થાય છે એ કહેવાનો અવકાશ જ ક્યાં રહે છે ? મરણપર્યન્ત પ્રયોગ જ ચાલુ છે. સમાપ્તિ જ થતી નથી ત્યાં અતિક્રમણની તો વાત જ શી ? વળી પશ્ચિદ્ગત અગ્નિને અપ્પાક્ષ્ય નિર્વાપ કરવો એટલે હોમ કરવો એ કર્મનું વિધાન પણ નિરર્થક થઇ જાય છે. એક કર્મ છૂટે ત્યારે જ બીજું કર્મ થઇ શકે. જ્યાં એક જ કર્મ મરણ થયા પછી જ સમાપ્ત થાય છે ત્યાં બીજા કર્મની વાત જ શી કરવી. માટે ‘વાવન્જીવ’ એ વાક્ય કાળવાચક નથી તેમ તે કર્મનું અંગ પણ સચવતું નથી. સિદ્ધાંત પ્રમાણે જો ઉક્ત વાક્યના અર્થને પુરુષધર્મ માનવામાં આવે તો માસસાધ્ય પ્રયોગ એક માસે પૂરો થાય છે અને જીવન નિમિત્ત વિદ્યમાન હોવાથી ફરીથી બીજો પ્રયોગ શરૂ થાય છે અને એક માસે પૂર્ણ થાય છે. આમાં જો કોઇ અમાવાસ્થ્યા અથવા પૌર્ણમાસીએ યાગ ન થાક્ય તો તે સ્વર્ગથી બ્રહ્મ થાય છે. એ વાક્ય ઉપપન્ન થતી શકે અને તેને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત પણ કરવું જોઇએ. પશ્ચિદ્ગત આદેવાક્યથી જો બીજું કર્મ વિહીન ક્યું છે તેનો પણ પ્રયોગ યાવજ્જાવિક નો અર્થ પુરુષના ધર્મ તરીકે માનવાથી થઇ શકે છે. માટે વાવન્જીવન એ પુરુષનો જ ધર્મ છે, કર્મનું અંગ નથી. ॥ ૩ ॥

વ્યપવર્ગ ચ દર્શયતિ કાલશ્ચેત્ કર્મભેદઃ સ્યાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થઃ—(ચ) અને (વ્યપવર્ગ) સમાપ્તિને (દર્શયતિ) બતાવે છે. (ચેત્) પણ જો (ક્ષલઃ) કાળ (કર્મભેદઃ) કર્મનું અંગ હોય તો (સ્યાત્) સમાપ્તિ અનુપપન્ન થઇ જાય.

ભાવાર્થઃ—‘દર્શપૂર્ણમાસાન્યામ્ દૃષ્ટ્વા સોમેન યજેત’ દર્શ અને પૂર્ણ માસ યાગની સમાપ્તિ કરી પછી સોમ યાગ કરવો. હવે જો પૂર્વપક્ષવાદીના મત પ્રમાણે વાવન્જીવને કાળવાચક ગણી કર્મનું અંગ માનવામાં આવે તો સમાપ્તિ જ બની શકતી નથી અને શાસ્ત્રમાં તો સમાપ્તિ પણ બતાવવામાં આવી છે અને બીજાં કર્મો પણ કર્તવ્ય તરીકે બતાવ્યાં છે માટે ‘વાવન્જીવિક’ એ પુરુષનો જ ધર્મ છે. જીવનરૂપ નિમિત્ત હોય તો નિર્માત્રિક દર્શ-પૂર્ણમાસ યાગ કરવા અને કામ્ય અગ્નિહોત્ર પણ કરવો. માટે વાવન્જીવન એ પુરુષ ધર્મ તરીકે જ માનવો જોઇએ. ॥૪॥

ઉક્તઅર્થમાં એક બીજો હેતુ આપે છે.

અનિત્યત્વાત્ તુ નૈવં સ્યાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થઃ—(તુ) વળી (અનિત્યત્વાત્) કામ્ય કર્મ અનિત્ય હોવાથી (ન એવં સ્યાત્) ધ્યાનની ઉપપત્તિ થઇ શકે નહિ.

ભાવાર્થઃ—‘યોઽમિદ્દોત્રં ન જુહોતિ ન દર્શપૂર્ણમાસૌ યજતે તસ્યાહુતિમાજોઽનુ-ઘ્યતિયત્તિઃ કરોતિ’ જે અગ્નિહોત્ર નથી કરતો અને દર્શપૂર્ણમાસનો યાગ પણ નથી કરતો તે દેવતાનું ધ્યાન કરે છે. અર્થાત્ તેણે આહુતિભાજ દેવતાનું ધ્યાન કરવું. આ અર્થવાદ છે. આ વાત દર્શપૂર્ણમાસ યાગને નૈમિત્તિક માનવાથી સિદ્ધ થઇ શકે છે. નૈમિત્તિક કર્મ નિયમથી કરવાનું હોય છે જે કોઈ નિયમથી નિત્ય દાન આપતો હોય તે કોઇક દિવસે ન આપી શકે તો દેવતાનું ધ્યાન કરે છે. આવી ભોક્ષ પ્રસિદ્ધિ છે. જો અગ્નિહોત્રાદિને કામ્ય કર્મ માનવામાં આવે તો ધ્યાન સિદ્ધિ થઇ શકે નહિ. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે જીવનરૂપ નિમિત્ત હોવાથી અગ્નિહોત્રાદિ નૈમિત્તિક કર્મ કરવાં અને જીવન પુરુષધર્મ જ છે. આ પ્રમાણે સુમોધિનીકાર

જણાવે છે. ॥૫॥ વિશેષ હેતુ આપે છે.

વિરોધશ્ચાપિ પૂર્વવત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (અપિ) પણ (પૂર્વવત્) પૂર્વપેઠે (વિરોધ:) વિરોધ જણાય છે.

ભાવાર્થ:—યાવજીવકાળને જો કમનું અંગ માનવામાં આવે તો જેટલી કામ્ય ઇષ્ટિઓ છે તેમાં તેના અતિદેશ થતો હોવાથી બધી ઇષ્ટિઓનું યાવજીવન અનુષ્ઠાન કાઢ પણ કરી શકે નહિ માટે અનુષ્ઠાન લક્ષણ વિરોધ જણાય છે માટે યાવજીવનકાળને કામ્યકર્તાના અંગ તરીકે માની શકાય નહિ. ॥ ૬ ॥

ઉપસંહાર જણાવે છે :—

કર્તુસ્તુ ધર્મનિયમાત્ કાલશાસ્ત્રં નિમિત્તં સ્યાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ:—(તુ) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (કાલશાસ્ત્રં) કાળશાસ્ત્ર તરીકે ભાસમાન થતું ચાવજીવમિતિ વાક્ય ઉકતરીત પ્રમાણે (નિમિત્તમ્) નિમિત્ત તરીકે છે અને તે (કર્તુ:) કર્તાના (ધર્મ નિયમાત્) ધર્મ તરીકે નિયમથી માનવું જોઈએ.

ભાવાર્થ:—ચાવજીવ વાક્ય કાળવાચક છે એમ જણાય છે પણ ઉપર જે જે હેતુઓ બતાવ્યા છે તે પ્રમાણે એ વાક્ય નિમિત્તપરક છે એમ જ માનવું જોઈએ. અને તે કર્તાનું અંગ છે એવો સિદ્ધાંત છે. એટલે જ્યાંસુધી જીવનરૂપ પુરૂષનો ધર્મ છે ત્યાં સુધી નૈમિત્તિક આગ્રહોત્તર અને દર્શપૂર્ણમાસ યાગ કરવા એવો સિદ્ધાંત ઉકત વાક્યથી સ્પષ્ટ થાય છે. ॥ ૭ ॥

જુદી જુદી શાખાઓમાં વિહત અગ્નિહોત્રાદિ કર્મોનું ચૈક્ય છે એ સંબંધી વિચારણાનું અધિકરણ.

નામરૂપધર્મવિશેષપુનરુક્તિ નિન્દાઽશક્તિસમાપ્તિવચન-

પ્રાયશ્ચિત્તાન્યાર્થદર્શમાચ્છાસ્વાન્તરેપુ કર્મભેદ: સ્યાત્ ॥ ૮ ॥ પૂર્વપક્ષ

પદાર્થ:—(નમ, રૂપ, ધર્મ વિશેષ, પુનરુક્તિ, નિન્દાઽશક્તિ, સમાપ્તિવચન, પ્રાયશ્ચિત્તન્યાર્થ-દશ નાત્) (૧) નામાવશેષ, (૨) રૂપાવશેષ (૩) ધર્મવિશેષ, (૪) પુનરુક્તિ (૫) નિન્દા (૬) અશક્તિ (૭) સમાપ્તિવચન (૮) પ્રાયશ્ચિત્ (૯) અન્યાર્થદર્શનને લીધે (શાસ્ત્રાન્તરેપુ) જુદી જુદી શાખાઓમાં વિહત કરેલાં (કર્મભેદ:) અગ્નિહોત્ર આદિ કર્મો જુદાં જુદાં (સ્યાત્) છે એમ માનવું જોઈએ.

ભાવાર્થ:—એક એક વેદની ધણી શાખાઓ છે અને બધી શાખાઓમાં અગ્નિહોત્ર અને દર્શપૂર્ણમાસ આદિ કર્મોનો પાઠ છે. તે બધાં કર્મો જિન્ન જિન્ન છે કે અજિન્ન છે એવા સંશયમાં પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું એવું છે કે એ બધાં કર્મ જુદાં જુદાં છે અર્થાત્ જિન્ન છે, અજિન્ન નથી.

જુદી જુદી શાખાઓમાં કર્મોનો ભેદ છે કારણ કે નામભેદ આદિ નવ ભેદક હેતુઓ છે.

૧ નામભેદ—કાઠક કૌયુમ આદિ જિન્ન જિન્ન કર્મોનાં નામો છે. તેથી કર્મ જિન્ન જિન્ન છે.

૨ રૂપભેદ—કાઠક શાખામાં અમ્બિષોમીયમેકાદશકપાલ સ્મરન્તિ જ્યારે બીજી શાખામાં ' વ્દાદશકપાલમ્ ' નું સ્મરન કરે છે. દ્રવ્ય અને દેવતા યાગનું રૂપ જણાય છે. એકા-

દશકપાલ (પુરોહત) અને દ્વાદશકપાલ (પુરોહત) એ યાગનું દ્રવ્ય છે અને તે રૂપ કહેવાય છે અને તેમાં અગ્નિ અને આર એવા સંખ્યાગત ભેદ છે.

- ૩ ધર્મભેદ :—કારીસિવાશ્યામિ અધીમાનાસ્તૈત્તિશ્ચિયા મૂમૌ મોજનમાચરન્તિ કારીરી યાગના પ્રતિપાદક વાક્યોને બાણુનારા તેતિરીય શાખાવાળા ભૂમિ ઉપર ભોજન નથી કરતા.

કેટલીક શાખાવાળા આગન્યાધાન પ્રકરણનો અભ્યાસ કરનારા અભ્યાસકને માટે પ્રતિદિન પાણ્ડુનો ઘડો લાવે છે, બીજી શાખાવાળા નથી લાવતા.

અશ્વમેધ પ્રકરણનો અભ્યાસ કરનારા કેટલીક શાખાવાળા ઘોડા માટે પ્રતિદિન ધાસ લાવે છે બીજી શાખાવાળા નથી લાવતા. આ બધા અભ્યાસ અંગેના ધર્મભેદો છે. આ ભેદને લીધે કર્મમાં પણ ભેદ માનવો જોઈએ.

- ૪ પુનરુક્તિ :—એક શાખામાં જે કર્મનું વિધાન કયું હોય છે તેજ કર્મનું વિધાન બીજી શાખામાં પણ કયું હોય છે. આનું નામ પુનરુક્તિ છે. જે કર્મ એક હોય તો ફરીથી બીજી શાખામાં તેનું વિધાન શા માટે જોઈએ ? માટે પુનરુક્તિને લીધે પણ કર્મ જિન્ન છે.

- ૫ નિન્દા :—શાખા ભેદને લીધે ઉદિત અને અનુદિત હોમની નિન્દા છે પ્રાતઃ જ્ઞાતરગુત્તે તે વદન્તિ પુરોહિતાત્ જુહતિ ચે અમિહોત્રં દિવાક્રીર્ત્વમ્ અદિવા કીર્તયન્તઃ સૂર્યો જ્યોતિર્ન તદા જ્યોતિરેષામ્ જે લોકો સૂર્યોદય પહેલાં હોમ કરે છે તેઓ પ્રાતઃપ્રાતઃ અસત્ય બોલ છે કારણ કે દિવસે બોલવા યોગ્યને દિવસ ઉઘા પહેલાં બોલે છે, સૂર્યનો ઉદય થયા પહેલાં સૂર્યની જ્યોતિ હોતી નથી માટે તે બોલવું અસત્ય છે. એજ પ્રમાણે કેટલીક શાખાવાળા અનુદિત હોમની નિન્દા કરે છે. યજ્ઞ અતિથયૈ પ્રદુતાય અન્નમાહરેણુ સ્તાદૃક્ તત્, यदि उदिते जुहति । પલાયમાન થતા અતિથિનો પાસે અન્ન લઈ જવા બરાબર તે કર્મ છે કે જે સૂર્ય ઉઘા પછી હોમ કરે છે. આમ એકજ કર્મની બીજી શાખામાં નિન્દા જણાતી હોવાથી કર્મના ભેદ માનવો જોઈએ.

- ૬ અશક્તિ :—અનેક શાખાઓમાં વિદિત એકજ તે તે શાખાના વિધાન પ્રમાણે કરવાનું જે અસામર્થ્ય તેનું નામ અશક્તિ છે બધી શાખાઓનો સંગ્રહ કરી તેના વિધાન પ્રમાણે કર્મ કરવું એ અશક્ય છે. માટે એક શાખા અગર બ્રાહ્મણ વિદિત કર્મ કરવું જોઈએ એ શક્ય હોવાથી પ્રતિ શાખા વિદિત એકજ કર્મમાં પણ ભેદ માનવો જોઈએ.

- ૭ સમાપ્તિવચન :—મહાગ્નિવચન સમાપ્તિમાં પણ શાખા પરત્વે ભેદ છે. કાષ્ઠ કહે છે કે અગ્નિસ્માક્મનિઃ સમાપ્યતે અગ્નિ કર્મ અહીં સમાપ્ત થાય છે જ્યારે બીજી શાખાઓ વાળા અન્યત્ર પરિસમાપ્યતે બીજે કોણે સમાપ્ત બતાવે છે. આ પ્રમાણે સમાપ્તિના ભેદથી કર્મમાં ભેદ માનવો જોઈએ.

- ૮ પ્રાયશ્ચિત્ત :—ઉદિત અને અનુદિત હોમના પોત પોતાના કાળનો અતિક્રમ થતાં અનુદાન કરનાર પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે. કાષ્ઠ ઉદિત હોમના સમયનું અતિક્રમણ થવાથી પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે. આ કારણથી પણ કર્મમાં ભેદ માનવો જોઈએ.

- ૯ અન્યાર્થદર્શન :—“ यदि पुरा दीदीक्षाणाः स्युः एतमेव बृहत्सामानं ऋतुमुपेयुः उषेत हेषां रथन्तरमथ यदि अदीदीक्षाणाः ” જે માણસ કાષ્ઠ બીજા યાગની દીક્ષાથી દીક્ષિત થયો

હોય તેણે વૃહસ્પતિ નામક જ્યોતિષ્ટામ યાગ કરવો. અને જે પ્રથમ દીક્ષિત ન હોય તેણે સ્થન્તરસામા નામક જ્યોતિષ્ટામ યાગ કરવો આ બન્ને યાગો બાર દિવસમાં પૂર્ણ થતા હોવાથી એને 'દ્વાદશાહ' જ્યોતિષ્ટામનો અવાન્તરભેદરૂપ યાગ કહે છે. આ યાગમાં ઉકત પ્રમાણને આધારે દીક્ષિત અને અદીક્ષિત બન્નેનો અધિકાર સ્થિત થાય છે. પણ બીજા બ્રાહ્મણમાં તો એ વાક પ્રથમો યજ્ઞો યજ્ઞાનાં યજ્ઞોતિષ્ટેયમઃ ચ એતેન અનિષ્ટ્વા અથ અન્યેન યજ્ઞેન ગર્તપત્યમેવ તજ્જાયતે પ્ર વા મીયતે । 'અથ યાગોમાં જ્યોતિષ્ટામ યાગ પ્રથમ યાગ તરીકે મનાય છે. જે એ યાગનું અનુષ્ઠાન કર્યા વગર બીજા યાગનું અનુષ્ઠાન કરે છે તે અવતતિતે પામે છે. અથવા રોગી થાય છે. આ પ્રમાણથી અહીં અધિકારનું નિર્ણય કયું' છે. આ બન્ને પ્રકારનું કથન પ્રતિષ્ઠાબા અને પ્રતિબ્રાહ્મણ કર્મને મિન્ન માન્યા વગર ઉત્પન્ન થઈ શકતું નથી. કારણ કે એક માનવા જતાં શાસ્ત્રમાં પરસ્પર વિરોધ આવે છે. શાસ્ત્રમાં વિરોધ હોવા ઠીક નથી માટે પ્રતિષ્ઠાબા કર્મમાં ભેદ માનવો જોઈએ. ॥ ૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર   **एकं वा संयोगरूपचोदनाख्याविशेषात् ॥ ९ ॥**

પદાર્થ :—(વા) શબ્દ પૂર્વપક્ષનો નિરાસ સૂચવે છે. (સંયોગરૂપચોદનાખ્યાવિશેષાત્) સંયોગ=કુલ, રૂપ=દ્રવ્ય અને દેવતા, ચોદના=પુરુષપ્રવર્તન અને આખ્યા=નામમાં કશો ભેદ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નિહોત્રાદિ કર્મનું કૃષ્ણ દરેક ગ્રંથમાં એક જ બતાવ્યું છે, યાગમાં દ્રવ્ય અને દેવતા પણ સર્વત્ર એક જ બતાવ્યાં છે. કર્મ કરવામાં પુરૂષનો પ્રવર્તન પણ એક સરખો જ છે અને કર્મનું નામ પણ બધાય ગ્રંથમાં એક જ બતાવ્યું છે. સર્વ ગ્રંથમાં અગ્નિ-હોત્રનામક કર્મને આગ્નિહોત્ર જ કહેવામાં આવ્યું છે એ કર્મને 'કાષ્ઠ જુદું' નામ આપવામાં આવ્યું નથી. આ ચાર હેતુથી સર્વશાખામાં વિદિત થયેલું કર્મ એક જ છે. ॥ ૯ ॥ પ્રથમ ભેદક હેતુનો નિરાસ કરે છે.

न नाम्ना स्यादचोदनाभिधानत्वात् ॥ १० ॥

પદાર્થ :—(નામ્ના) કહ અને કલાપ આદિ નામના ભેદથી (ન સ્યાત્) કર્મનો ભેદ થશે નહિ (અચોદનામિધાનત્વાત્) વિધાનનું વિષયભૂત જે કર્મ હોય છે તેનું નામ કહ આદિ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉત્પત્તિવાક્યમાં જે નામ હોય છે તે નામ જ કર્મભેદક હોય છે. કહ અને કલાપ એ નામ ઉત્પત્તિવાક્યમાં બતાવવામાં આવેલા કર્મના સ્વરૂપનું નામ નથી. એ નામો તો ગ્રંથના છે. ગ્રંથના નામોથી કર્મનો ભેદ પડી શકતો નથી. ॥ ૧૦ ॥

सर्वेषां चैककर्म्यात् ॥ ११ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને સર્વેષામ્) બધાં કર્મો (એકકર્મ્યાત્) એક જ કર્મ થઈ જવાથી

ભાવાર્થ :—જે ગ્રંથનું નામ જ કર્મનું ભેદક હોય તો એક ગ્રંથમાં જે જુદા જુદા વિદિત કર્મો કર્યા છે તે બધા એક કર્મ તરીકે ગણાશે કારણ કે એ બધાં કર્મ એક જ નામવાળા ગ્રંથમાં વિદિત છે. જેમકે :—

દર્શપૂર્ણાંશ, અગ્નિહોત્ર, જ્યોતિષ્ટોમ આદિ બધા કૃત્યોનું એક કર્મત્વ થવું જોઈએ કારણ કે એ બધાં કર્મો તૈત્તિરીયનામ એક જ ગ્રંથમાં વિહિત છે. આ કારણથી ગ્રંથનું નામ કર્મના ભેદનું પ્રતિપાદક નથી. ॥ ૧૧ ॥

કૃતકં ત્વમિધાનમ્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ:—(તુ) અન્ય દોષના સમુચ્ચયને બતાવે છે. (અમિધાનમ્) કાંક આદિ સંજ્ઞા (કૃતકમ્) અનિત્ય છે.

ભાવાર્થ:—કાંક આદિ સંજ્ઞા અનિત્ય છે. જ્યારે કંઠ ઋષિએ વેદનું પ્રકૃષ્ટરૂપે પ્રવચન કર્યું ત્યારથી વેદની સાથે તે ઋષિનું નામ જોડાયું અને એજ નામથી કાંક એવી શાખા શરૂ થઈ. જ્યારે કંઠ ઋષિ જન્મ્યા ન હોતા અને તેનું પ્રવચન પણ વેદ સંબંધી નહોતું ત્યારે કાંકનામક શાખા હતી જ નહીં. કંઠ ઋષિની પહેલાં કર્મના ભેદનું પ્રતિપાદન કરનાર એ નામ નહોતું એથી કર્મ એક રૂપે જ હતું. કંઠ પછી જ કર્મ બિન્ન થયું એવું માનવું એ વેદમાં વિરૂપતા ઉત્પન્ન કર્મ છે. માટે ગ્રંથનું નામ કર્મભેદ પ્રતિપાદક નથી. ॥ ૧૨ ॥

હવે બીજા ભેદક હેતુનો નિરાસ છે.

एकत्वेऽपि परम् ॥ १३ ॥

પદાર્થ:—(एकत्वे अपि) કર્મ એક હોવા છતાં (परम्) દાદશ કપાલરૂપ કર્મ (परम्) વિકલ્પથી સંનિવિષ્ટ થાય છે.

ભાવાર્થ:—કર્મ એક હોવા છતાં ‘एकादशकपालं निर्वपेत्’ કોષ્ટ એક શાખામાં વિહિત છે તો બીજી શાખા દ્વાદશકપાલં નિર્વપેત્ આવા રૂપભેદ છે. એ તો વિકલ્પચત્તુષ્ટય છે, કોષ્ટ વખત એકાદશ કપાલ પુરોડાશ આપવા તો કોષ્ટ વખત દ્વાદશકપાલ પુરોડાશ આપવા. ન ચ વાક્યનિકે રૂપભેદ અસત્યામપિ મેદવુદ્ધા કર્મણો મેદાઽધ્યવર્જીયતે શાખરભાષ્ય. કર્મ અબિન્ન હોવા છતાં વાર્યાનંક રૂપભેદ કર્મભેદક થઈ શકતો નથી. ॥ ૧૩ ॥

ત્રીજા ભેદક હેતુનો નિરાસ કરે છે.

विद्यायां धर्मशास्त्रम् ॥ १४ ॥

પદાર્થ:—(विद्यायाम्) વિદ્યાધ્યયનમાં (धर्मशास्त्रम्) બિન્ન ધર્મબોધક શાસ્ત્ર છે.

ભાવાર્થ:—કારીરી—અધ્યયનમાં ભૂમિ ઉપર ભોજન કરવું એવું કોષ્ટક શાખામાં વિધાન છે, કોષ્ટકમાં નથી. અગ્ન્યાધાન પ્રકરણનું અધ્યયન કરનારા પાણીનો ઘડો અધ્યાપક માટે લાવે એવું અમુક શાખામાં વિધાન છે જ્યારે બીજામાં નથી. આ જે ભેદક ધર્મ છે એ તો વિદ્યાધ્યયનનાં અંગ છે એનાથી કંઈ કર્મનો ભેદ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. ॥૧૪॥

હવે ચતુર્થ ભેદક હેતુનો નિરાસ કરે છે.

आग्नेयवत् पुनर्वचनम् ॥ १५ ॥

પદાર્થ:—(आग्नेयवत्) આગ્નેય યાગની માફક (पुनर्वचनम्) પુનર્વચન અર્થાત્ પુનરુક્તિ છે.

ભાવાર્થ:—“ અમાવાસ્યા ”માં વાક્યાન્તરથી આગ્નેય યાગ સિદ્ધ છે છતાં યદ્યપ્યેયોઽજ્ઞ-

૧૧૭. વૃક્ષની એક જ શાખામાં શાખાનરગત પુષ્પ અને ફળ સંનિહિત હોતાં નથી તેમ વેદની એક જ શાખામાં બીજી શાખાઓનો અર્થ સંનિહિત હોતો નથી. માટે શાખાઓનો ભેદ છે પણ કર્મ તો બધી શાખાઓમાં એક જ પ્રતિપાદિત છે. ॥૧૧૭॥

ન ચૈકં પ્રતિશિષ્યતે ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (એકં પ્રતિ) એકને જ ઉદ્દેશિને (ન શિષ્યતે) વિધાન કરવામાં આવ્યું નથી.

ભાવાર્થ:—જો કોઈ શંકા કરે કે ‘ જોની શાખામાં જોટલા ધર્મપડિત છે તે બધા ધર્મોના અનુષ્ઠાનથી અપૂર્વની ઉત્પત્તિ થશે તો પછી વિષ્ણુ અને સમુદ્રચતુર્ણુ અનુસરણ શા માટે કરવું ? તો તેનો ઉત્તર એ છે કે ‘ તે શાખામાં પડિત ધર્મ તેજ શાખાવાળાને ઉદ્દેશીને વિહિત થયો છે એમ નથી. ઉદ્દેશના સંકાય કરવામાં કોઈપણ પ્રમાણ નથી.

‘ યજ્ઞ કાઠકસ્યામિદોત્રમ્ તજ્ઞ તૈત્તિરીયકસ્ય ’ શાખરભાષ્ય. જે કાઠકનું અગ્નિદોત્ર છે તેજ તૈત્તિરીયકનું પણ અગ્નિદોત્ર છે. માટે સર્વશાખાગત એક અગ્નિદોત્રાદિકર્મ છે. કર્મનોભેદ નથી. ॥ ૧૮ ॥

ભેદહેતુ સમાપ્તિના નિરાસ કરે છે.

સમાપ્તિવચ્ચ સમ્પ્રેક્ષા ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (સમાપ્તિવચ્ચ) સમાપ્તિ કર્મના ભેદકોના હેતુ જેમ જણાય છે તેમ (સમ્પ્રેક્ષા) તેના ઉપર વિચાર કરવાથી તો તે કર્મનો અભેદ જ જણાય છે.

ભાવાર્થ:—અત્રાસ્માક્રમ્નિ: પરિસમાપ્યતે ઇત્યાદિ વાક્યોમાં મૈત્રાયણી શાખાવાળાઓ અન્વાશેદમાં અગ્નિકર્મના પરિસમાપ્તિ માને છે પણ નાસ્માકમ્ અમારા મતમાં એ ઠેકાણું સમાપ્તિ થતી નથી આ વાક્યમાં જે અસ્માકમ્ પદ પડ્યું છે તે ઉપરથી કર્મનો અભેદ જ પ્રતીત થાય છે. ભાવાર્થ એ છે કે અગ્નિકર્મ તો એક જ પણ સમાપ્તિમાં ભેદ છે. કોઈ અમુક ઠેકાણું સમાપ્તિ માને છે તો કોઈ અન્ય પરિસમાપ્તિ માને છે. જો કર્મનો ભેદ હોય તો ‘ અસ્માકમ્ ’ એ પદ આપવાની જરૂર જ નહોતી. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે પ્રતિશાખ અગ્નિકર્મ એક જ છે. ॥ ૧૯ ॥

હવે પૂર્વપક્ષવાદીએ આપેલાં નિંદા, અશક્તિ અને સમાપ્તિ વચ્ચેનો અભેદપક્ષમાં પણ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે એ બાબત બતાવે છે.

એકત્વેઽપિ પરાણિ નિન્દાઽશક્તિ સમાપ્તિવચ્ચનાનિ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ:—(એકત્વે ઽપિ) કર્મનું એક્ય માનવામાં આવે તો તેમાં પણ (પરાણિ) બાકી રહેલાં (નિન્દાઽશક્તિ સમાપ્તિવચ્ચનાનિ) નિન્દા, અશક્તિ અને સમાપ્તિ વચ્ચેનો ઉત્પત્તિ થઈ શકે છે.

જે વાક્યથી કર્મની નિંદા કરવામાં આવી છે તેનું તાત્પર્ય નિંદામાં નથી પણ પક્ષાન્ત-રની વિધિમાં છે. વિરુદ્ધ પદાર્થોનું એકી સાથે અનુષ્ઠાન કરવું ન કરવું એ અશક્ય હોવાથી વિકલ્પથી પ્રયોગના ભેદનું અનુષ્ઠાન કરવું એ બાબ છે. એમાં અશક્તિ કર્મભેદસાધક બની શકતી નથી. તેમ એક શાખા બીજી શાખામાં પ્રતિપાદિત કર્મનો નિંદા પણ કરતી નથી પણ

બીજા પક્ષની વિધિ કરે છે.

નહિ નિન્દા નિન્દ્યં નિન્દિતું પ્રયુજ્યતે કિં તર્હિ નિન્દિતાત્ ફતરત્ પ્રશંસિતુમ્ ।
નિન્દા નિન્દની નિન્દા કરવામાં પ્રયોગની નથી. તેવાથી બીજા વિધાનની પ્રશંસા માટે પ્રયુજ્યતે
છે. આ કારણથી કર્મમાં ભેદ નથી પણ સર્વશાખાઓમાં એક જ કર્મ છે. ॥ ૨૦ ॥
ઉક્ત અર્થમાં શંકા ઉપસ્થિત કરે છે.

પ્રાયશ્ચિત્તં નિમિત્તેન ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ:—(નિમિત્તેન) હોમને માટે વિહિત ઉદ્ય તથા અનુદ્યના કાળના લોપરૂપ
નિમિત્ત ઉપસ્થિત થતાં (પ્રાયશ્ચિત્તમ્) પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન કરવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ:—ઉદિત અને અનુદિત હોમનું પોતપોતાના કાળનું અતિક્રમણ થતાં જે
પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન કર્યું છે તે ખતાવે છે કે કર્મનો ભેદ છે. વૈકલ્પિક અનુષ્ઠાનમાં પ્રાયશ્ચિત્તનો
સંભવ નથી ઉદ્ય વખતે હોમ કરવો હોય તો તે વખતે કરવો અને અનુદ્ય સમયે હોમ કરવો
હોય તો તે વખતે પણ કરવો ફરક છે તો પછી તે તે સમયના અતિક્રમણ થતાં પ્રાયશ્ચિત્ત
શાનું ? પ્રાયશ્ચિત્ત તો વિરુદ્ધનું અનુષ્ઠાન કરવાયો વિહિતનું અનુષ્ઠાન ન કરવાથી ઉત્પન્ન થાય
છે. માટે વૈકલ્પિક અનુષ્ઠાનમાં પ્રાયશ્ચિત્ત ન હોવું જોઈએ. આ શંકાસૂત્ર છે. ॥ ૨૧ ॥

સમાધાન.

પ્રક્રમાદ્ વા નિયોગેન ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ:—(પ્રક્રમાત્) પ્રથમ પ્રયોગથી (વા) શંકાનું સમાધાન સૂચવે છે. (નિયોગેન)
પ્રતિષ્ઠા કરેલી હોવાથી.

ભાવાર્થ:—‘ હું ઉદિત સમયે જ હોમ કરીશ. ’ અથવા ‘ હું અનુદિત સમયે જ હોમ
કરીશ ’ આવી પ્રતિષ્ઠા કર્યા પછી જે એ પ્રતિષ્ઠાનો ભંગ કરે છે તેને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત ખતાવ્યું
છે. એમાં કર્મનો કશો ભેદ પડતો નથી. નિયોગ=પ્રતિષ્ઠા. પ્રક્રમ=આરંભ. ॥ ૨૨ ॥

સમાપ્તિશ્ચ પૂર્વવત્ત્વાત્ યથાજ્ઞાતે પ્રતીયેત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ:—(જ) અને (સમાપ્તિઃ) સમાપ્તિ (મજાજાતે) અભિન્ન જ્ઞાનના વિષયભૂત
અર્થમાં (પ્રતીયેત્) સમજવી જોઈએ. (પૂર્વવત્ત્વાત્) સમાપ્તિ આરંભપૂર્વક હોવી એ
નિયમ છે.

ભાવાર્થ:—આગળ ખતાવેલી યુક્તિઓથી સર્વશાખામાં એક જ કર્મ છે એ જણ્યા
પછી આરંભ કરેલા કર્મની પરિસમાપ્તિ પણ અભિન્ન કર્મને જ જણાવે છે. અર્થાત્
સમાપ્તિરૂપ સિંગ પણ અભિન્ન કર્મને જ જણાવે છે. ॥ ૨૩ ॥

હવે ‘ અન્યાર્થદર્શન ’ રૂપ લેહલેહુમાંથી પ્રથમ હેતુનું સમાધાન કરે છે.

લિङ્ગમવિશિષ્ટં સર્વશેષત્વાત્ નહિ તત્ર કર્મચોદના
તત્સમાદ્ દ્વાદશાહસ્યાહારવ્યપદેશઃ સ્યાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ:—(લિङ્ગમ્) પુરા વિદીક્ષાના ઇત્યાદિ સિંગ (અવિશિષ્ટમ્) પ્રતિ શાખા કર્મભેદનું

પ્રતિપાદક નથી પણ એકરૂપતાનું પ્રતિપાદક છે. (સર્વજ્ઞત્વાત્) એનાથી તો જ્યોતિષ્ટામ યાગ સર્વ યાગોમાં પ્રથમ છે એવું સિદ્ધ થાય છે. (તત્ર) તેમાં (કર્મચોદના) કર્મના બેદનું વિધાન (ન હિ) નથી. (તસ્મત્) માટે (દ્વાદશાહસ્ય) બાર દિવસ સિદ્ધ થનાર બૃહત્સામ યાગના (આહરણ્યપદેશઃ) પ્રમેગ બેદના અપદેશ અર્થાત્ વિરુદ્ધ અનુષ્ઠાન વિકલ્પથી (સ્પષ્ટ) થાય છે.

ભાવાર્થ:—વિદીક્ષણ અને અવિદીક્ષણ પદનો અર્થ કાષ્ઠ બીજા યાગની દીક્ષાથી દીક્ષિત થવાનું સચવવું નથી પણ દ્વાદશાહ રૂપ જે જ્યોતિષ્ટામ યાગ વિહિત છે તેને હૃદેશીને જ છે. જ્યોતિષ્ટામમાં અદીક્ષિતનો અધિકાર બતાવ્યો છે. તેથી બ્રાહ્મણાન્તરમાં જ્યોતિષ્ટામનું સર્વયાગ કરતાં પ્રાથમ્ય બતાવ્યું છે તેમાં કશો વિરોધ અવતો નથી. સર્વ યાગોમાં જ્યોતિષ્ટામ પ્રથમ છે એમ કહેવાથી અદીક્ષિતનો જ્યોતિષ્ટામમાં અધિકાર સિદ્ધ થાય છે. જે જ્યોતિષ્ટામ યાગ હોય તેણે “ બૃહત્સામા ” નું અને જે જ્યોતિષ્ટામ યાગ ન હોય તેણે “ રથન્તર સામા ” નું અનુષ્ઠાન કરવું. આમાં જ્યોતિષ્ટામ સર્વેષ હોવાનો આધ આવશે નહીં. વિરોધ ન હોવાથી સર્વશાખામાં અગ્નિદોષાદિ કર્મ એક જ છે. ॥ ૨૪ ॥

અન્યથાદર્શનનો બીજો કર્મબેદક હેતુ બતાવી તેનું સમાધાન કરે છે.

દ્રવ્યે ચાચોદિતત્વાત્ વિધીનામવ્યવસ્થા સ્યાત્

નિર્દેશાઽ વ્યવતિષ્ઠેત તસ્માન્નિત્યાનુવાદઃ સ્યાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ:—(દ્રવ્યે) ચયન રૂપ દ્રવ્ય પ્રકરણમાં (ચ) અને (અચોદિતત્વાત્) એકાદશિની યાગનું વિધાન ન હોવાથી (વિધીનામ) પશુસંમિતની નિન્દા તથા વેદિસંમિત અને રથાક્ષાન્તરાક્ષ વિધિઓની (અવ્યવસ્થા) પરસ્પરવિરોધરૂપ અવ્યવસ્થા કેવી રીતે થઈ શકે ! અર્થાત્ એમાં કશો વિરોધ નથી. (નિર્દેશાત્) રથાક્ષમિત અને અન્તરાક્ષાઓનો નિર્દેશ હોવાથી વાચસ્તોત્રમાં (વ્યવતિષ્ઠેત) અવસ્થા થાય છે (તસ્માત્) માટે (નિત્યાનુવાદઃ) હોય કથનપૂર્વક નિત્ય અનુવાદજ (સ્યાર્) છે.

ભાવાર્થ:—એક બીજો હેતુ છે કે જે કર્મના એકપમાં વિરોધ ઉત્પન્ન કરે છે. અને તે આ પ્રમાણે :—મહાગ્નિચયન પ્રકરણમાં યત્પશુસંમિતાં મિનુચાર કનીયાંસં યજ્ઞક્રતુમુપેચાર્ , પાપીક્સી આત્મનઃ પ્રજા સ્યાત્ વૈદિસંમિતાં મિમેલીતી । આ વાક્યોનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. ‘ રથેનાકાર અગ્નિના પશુસંમિતિત દેશ જે યુપૈકદશિની યાગમાં હોય તો કટનું રૂળ અરૂપ મળે છે. પોતાની પ્રજા પાપવાસનાવાળી થાય છે. ’ આ પ્રમાણે પશુસંમિત દેશની નિન્દા કરી વેદિસંમિતનું વિધાન કયું છે. બીજા શાખાઓમાં રથાક્ષમિત યુપોના અંતરાક્ષો હોય છે. આનો પણ ત્યાં નિવેશ કરવાથી રથાક્ષના અંતરાક્ષ સહિત પશુસંમિત અને વેદિસંમિત યુપૈકદશિની યાગની બુદ્ધિ કરવી અશક્ય હોવાથી કર્મનો બેદ માનીને જ અવસ્થા કરસી જોઈએ.

આનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. ચયનરૂપ દ્રવ્ય પ્રકરણમાં યુપૈકદશિનીનું વિધાન જ નથી, માટે વિરુદ્ધ પરિભાષ્યવાળી પશુસંમિતની નિન્દા અને વેદિસંમિત અને રથાન્તરાક્ષ વિધિઓનો પરસ્પર વિરોધજ કેવી રીતે આવી શકે ? મહાગ્નિચયનમાં એક જ યુપનું વિધાન છે, તેમાં અંતરાક્ષની પ્રસરિતજ નથી.

- વાચસ્તોત્રમાં એકાદશિનીનું વિધાન હોવાથી ત્યાં યુપનો નિવેશ છે અને ત્યાંજ રથાક્ષ-

માનશાસ્ત્રની વ્યવસ્થા છે.

એક યુગમાં પક્ષસંમિલિતમાન સર્વાથા અસંભવ હોવાથી નિંદા પશુ ન થતી જોષએ જેનો ઉત્તર એ છે કે જેમ અન્તરિક્ષે ચિન્વીત અહીં અંતરિક્ષમાં ચમન અસંભવિત હોવાથી લોકસિદ્ધ હોયનું કથન કરી નિત્ય અનુવાદ જ ફક્તિ થાય છે તે જ પ્રમાણે પક્ષમાન પશુ નિત્ય અનુવાદ જ છે. આ પ્રમાણે વિરોધ ન હોવાથી સર્વજ્ઞાપ્તમાં કર્મ એક જ છે, જિન્ન નથી. ॥ ૨૫ ॥

અન્યાર્થદર્શનના ત્રીજા ભેદક હેતુનું સમાધાન કરે છે.

વિહિતપ્રતિષેધાત્ પક્ષેઽતિરેકઃ સ્વાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ ૩—(વિહિતપ્રતિષેધાત્) વિધિ અને નિષેધ બંને હોવાથી (પક્ષે) એક પક્ષમાં (અતિરેકઃ) અતિરેક (સ્વાત્) થાય છે.

આવાર્થ :—કિરાજ સંસ્તુતાનાં દ્વે અભિરિચ્યેતે । શાસ્ત્રાન્તરે ચ તિલ્લોઽતિરિચ્યંતે ઇતિ । આ વાક્યોથી વિરોધની અપેક્ષાએ એ અને ત્રણ ઋચાઓનો અતિરેક ગતાઓ છે. જો એક કર્મ હોય તો વિરોધ સંખ્યાનો સંનિવેશ કરી રીતે થાય ? માટે જ્ઞાપ્તાર્થ કર્મ જિન્ન જિન્ન માનવું જોઈએ.

આનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે કે, અતિરાત્રે ષોડશિનં શુદ્ધિતિ । નાતિરાત્રે ષોડશિનં શુદ્ધિતિ । આ ઠેકાણે ષોડશી રૂપ પાત્રના પ્રહન્યતા વિધિ અને નિષેધ બંને છે. એક જ કર્મમાં વિધિ અને નિષેધ બંને એકઠાકમાં સંજયી શકે નહિ માટે વિકલ્પથી પ્રહણ અને અપ્રહણ છે. પ્રહણપક્ષમાં ત્રણનો અતિરેક સમજવો અને અપ્રહણ પક્ષમાં બેનો અતિરેક સમજવો. આ સંજય વિશેષ વિવેચન જ્ઞાપર ભાષ્યમાં છે માટે જિજ્ઞાસુએ તે અવશ્યવાંચવું. ॥ ૨૬ ॥

અન્યાર્થ દર્શનના કર્મભેદક ચોથા હેતુનું સમાધાન કરે છે.

સારસ્વતે વિપ્રતિષેધાદ્ યદેતિ સ્યાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(સારસ્વતે) સારસ્વત સત્રમાં (વિપ્રતિષેધાત્) વિરોધ જણાતો હોવાથી કર્મમાં ભેદ માનવો જોઈએ. (યદા કૃતિ) યદા એવા પદનો અધ્યાહાર કરવાથી વિરોધનું સમાધાન (સ્યાત્) થઈ જાય છે અને કર્મમાં અભેદ સિદ્ધ થાય છે.

આવાર્થ :—સારસ્વત સત્રમાં યે પુરોહાગ્નિઃ સન્તિ ત ઉપ વસન્તિ યે સાજ્ઞયિનસ્તે ક્લસાન્ ધારયન્તિ । આ ઠેકાણે આ પ્રમાણે વિરોધ જણાય છે. પુરોહાગ્નિ અસોમયાળ હોય છે અને સાન્નાયી સોમયાળ હોય છે. સારસ્વત સત્રમાં આ પ્રમાણે અસોમયાળ અને સોમયાળ બંનેનું દર્શન થાય છે. હવે પ્રથમ વાક્ય કે જે એષ વા પ્રથમો યજ્ઞઃ ધૃત્વાદિ વાક્યથી જોટલા કહ્યો છે તે બધા સોમયાગપૂર્વક હોય છે. તો પુરોહાગ્નિ (અસોમયાળ) એ પદથી કર્મના અજ્ઞતામાં વિરોધ કેમ ન ગણાય ?

આનો ઉત્તર એ છે કે સારસ્વત સત્રમાં ઉપર પ્રમાણે વિરોધ જણાતો હોવાથી ' યદા ' એવા પદનો અધ્યાહાર કરવો. સોમયાગ્નિનામપિ પૌર્ણમાસ્યાં કેવલપુરાહણિત્વાત્ વદા પૌર્ણમાસ્યાં સોમયાગ્નિનામપિ પુરાહણિત્વમ્ તદા કેવલોપવાસ ઇતિ યોજ્યમ્ સોમયાળ હોય તેઓ પશુ પૌર્ણમાસીને દિવસે કેવળ પુરોહાગ્નિ હોય છે. જ્યારે સોમય જનું પુરોહાગ્નિ હોય ત્યારે તેઓએ કેવળ

ઉપવાસ કરવો. આનાથી એ ૨૫૪ થાય છે કે સોમયાજીને જ સારસ્વત સત્રમાં અધિકાર છે. એ પુરોહિતોનસ્ત ઉપવસન્તિ જ્ઞાતે સાન્નાયિનઃ સ્યુઃ તદા તે વત્યાદ્ ધારવન્તિ ।

જે પુરોહિતો છે તેમણે ઉપવાસ કરવો અને જ્યારે સોમયાજી થાય ત્યાર તે વત્સધારણુ આજ્ઞિક્ષ્યા કરે અર્થાત્ સારસ્વત સત્રમાં તેને અધિકાર મળે છે. આ ઉપરથી સોમયાજીઓને જ સારસ્વત સત્રમાં અધિકાર છે એજ ઉપરનું વાક્ય બતાવે છે. માટે એ વા પ્રથમો વક્ત્રઃ ઇત્યાદિ વાક્ય સાથે કોષ્ટ શાખાન્તરીય વાક્યનો વિરોધ નથી. ॥ ૨૭ ॥

હવે અન્યાર્થદર્શન મત પાંચમાં હેતુનું નિદર્શન કરે છે.

પૂર્વપક્ષ

ઉપહવ્યે પ્રતિપ્રસવઃ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થઃ—(ઉપહવ્યે) ઉપહવ્ય નામક વિકૃતિ યાગમાં (પ્રતિપ્રસવઃ) વિકલ્પનો બાધ કરના માટે ફરીથી રથન્તરસામ અને જહત્સામનું ગ્રહણ સફળ થાય છે અને તેથી કર્મભેદ સંપન્ન થાય છે.

ભાવાર્થઃ—ઉપહવ્યનામક ક્રતુમાં શાખા વિશેષમાં આ પ્રમાણે લખ્યું છે.

ઉપહવ્યોઽસિદ્ધોમઃ રથન્તરં સામ અન્નઃ ઇયાનો દક્ષિણેતિ । અન્નં ધીન્ને ઠેકાણે ઉપહવ્ય ઉચ્ચયો વજ્રાઃ વૃહત્સામ અન્નઃ શ્વેતો રુક્મલલાટો દક્ષિણેતિ ।

આ બંને વાક્યમાં જહદ્ અને રથન્તર સામનું ગ્રહણ વ્યર્થ પડે છે. કારણ કે પ્રકૃતિ યાગજ્ઞાથી એ બંનેના વિકલ્પથી પ્રાપ્તિ છે. જો કર્મનો ભેદ માનવામાં આવે તો પ્રકૃતિમાંથી વિકલ્પે પ્રાપ્તિ હોવા છતાં તે તે શાખામાં કહેલા ઉપહવ્ય ક્રતુમાં નિયમન માટે તેનું ગ્રહણ સંભવ થઈ શકે. માટે સૂત્રનો અર્થ એ છે કે વિકલ્પનો બાધ કરવા માટે બંને સામનું ગ્રહણ છે. પ્રતિપ્રસવ એટલે બાધ. આથી કર્મનો ભેદ સ્ફુટ થાય છે. ॥ ૨૮ ॥

સમાધાન

ગુણાર્થા વા પુનઃ શ્રુતિઃ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થઃ—(વા) સમાધાનને સૂચવે છે (પુનઃ શ્રુતિઃ) ફરીથી શ્રવણ (ગુણાર્થા) ગુણ વિશેષ બતાવવા માટે છે.

ભાવાર્થઃ—રથન્તર સામ અને જહત્સામનું જે ફરીથી શ્રવણ થાય છે તે તો દક્ષિણાર્ધ ગુણનું વિધાન કરવા માટે છે એનાથી કંઈ કર્મમાં ભેદ પડતો નથી. આ કારણથી સર્વશાખામાં અક્ષિન્ન કર્મ જ બતાવવામાં આવ્યું છે. ॥ ૨૯ ॥

ભેદ સાધક હેતુઓનો નિરાસ કર્યા પછી હવે કર્મકથ સાધક હેતુ બતાવે છે.

પ્રત્યયં चापि दर्शयति ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થઃ—(ચ) અને (પ્રત્યયમ) સમન્વય (અપિ) પણ (દર્શયતિ) બતાવે છે.

ભાવાર્થઃ—ઐત્રયણીય શાખામાં સમિદ્—આદિ પ્રયાજોનો વિધાન નથી. છતાં તેતિરીય શાખામાં પઠિત સમિદ્ આદિ પ્રયાજોનો અનુવાદ કરી બતાવ્યું છે કે, ઋતવો વૈ પ્રયાજાઃ આ વાક્યથી સમા હેતુવ્યાઃ પાંચ પ્રયાજોનો એકદેશરૂપ સુણુ વિહિત કર્યો છે. અર્થાત્ પાંચ પ્રયાજો એક જ દેશમાં હોમવા. હવે જો તેતિરીય શાખા વિહિત કર્મ બિન્ન હોય તો તેનો અનુવાદ ઐત્રયણીય શાખામાં ન થવો જોઈએ. છતાં અનુવાદ કર્યો છે માટે સર્વશાખાસ્થ કર્મ એક જ છે, બિન્ન નથી. ॥ ૩૦ ॥

સિદ્ધાન્તમાં શંકા બતાવે છે.

અપિ વા ક્રમસંયોગાદ વિધિપૃથક્ત્વમેકસ્યાં શાખાયાં વ્યવતિષ્ઠેત ॥૩૧॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) આ પદો સિદ્ધાન્તમાં શંકા સૂચવે છે. (એકસ્યાં શાખાયામ્) એક શાખાસ્થ (વિધિપૃથક્ત્વમ્) વિધિનું પૃથક્ પણું બીજી શાખાસ્થ કર્મ કરતાં પૃથક્ત્વ (વ્યવતિષ્ઠેત) સિદ્ધ થઇ શકે (ક્રમસંયોગાત્) પોતાની શાખામાં ક્રમ, ક્રમ્ય અને પાઠ આદિના સંયોગથી.

હવાવાર્થ :—દર્શનપૂર્વક માસના પ્રકરણમાં કોઈએક શાખામાં સ્વિષ્ટકૃત પછી પ્રાશિક્ષાન પડિત છે અને પછી ઇલાવદાન. જ્યારે બીજી શાખામાં તેનાથી ઉચ્ચ ન બતાવ્યું છે. આ પ્રમાણે પાઠના ફેરફારથી અનુષ્ઠાનનો ક્રમ પણ પાઠ પ્રમાણે ફરવો જ જોઈએ. આ પ્રમાણે હવાવાથી સર્વ શાખાના અંગોનો ઉપસંહાર કરવા જતાં પોતાની શાખામાં જે પાઠક્રમ છે તેનો આધ જરૂર થાય છે. આના કરતાં પ્રતિશાખા જુદું જુદું કર્મ માનવામાં આવે તો તે તે શાખાનો ક્રમ નિયત થાય. માટે કર્મના ઐક્ય કરતાં જુદું કર્મ માનવું એજ વધારે સારું છે. ॥ ૩૧ ॥ ઉક્ત શંકાનું સમાધાન કરે છે.

વિરોધિના ત્વસંયોગાદ એક્યકમ્યે તત્સંયોગાદ વિધીનાં
સર્વકર્મપ્રત્યય : સ્યાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(તુ) શકની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (વિરોધિના) અનુષ્ઠાન કરના વિરોધી પાઠક્રમ સાથે (અસંયોગાત્) અંગાનુષ્ઠાનનો સંબંધ ન થઇ શકતો હોવાથી (એક્યકમ્યે) આગળ બતાવેલી યુક્તિઓથી સર્વ શાખાઓમાં એક જ કર્મ છે એવું સિદ્ધ થવાથી (વિધીનામ્) બધી અંગ વિધિઓનો (તત્સંયોગાત્) એક કર્મવિધિ સાથે સંબંધ હોવાથી (સર્વકર્મપ્રત્યયઃ) સર્વ શાખા વિહિત કર્મને અનુસરી અંગાનું અનુષ્ઠાન (સ્યાર) થાય છે.

હવાવાર્થ :—જ્યારે પૂર્વ આપેલા હેતુઓથી સર્વ શાખાગત એક જ કર્મ છે એવું સિદ્ધ થાય છે તો પછી સર્વ શાખાસ્થ અંગવિધિઓનો એક કર્મમાં સમન્વય થવો જ જોઈએ. જ્યાં વિરુદ્ધ ક્રમ જણાય ત્યાં એક પ્રયોગમાં તેનો સંબંધ થઇ શકે નહિ માટે : તે ઠેકાણે પ્રયોગના ભેદથી સમાવેશ કરવો જોઈએ. પ્રયોગ ભેદથી કંઇ કર્મ જિન્ન થઇ શકતું નથી, માટે સર્વ શાખાઓ અનિહોત્રાર્થ એક જ કર્મ છે. ॥ ૩૨ ॥

इति मीमांसाभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः । सम्प्रतोऽयं द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ तृतीयेऽध्याये प्रथमः पादः

प्रतिशाधिः

अथातः शेषलक्षणम् ॥ १ ॥

પદાર્થ :—(અથ) શબ્દાન્તર-આદિ છ પ્રમાણોથી કર્મના ભેદનું અપવાદ સહિત નિરૂપણ કર્યા પછી (અતઃ) શ્લેષશિષિભાવ ભેદગર્ભિત હોવાથી (શેષલક્ષણમ્) શેષનું લક્ષણ બાધવામાં આવે છે.

હવાવાર્થ :—શબ્દાન્તરે કર્મભેદઃ કૃતાનુબન્ધિત્વાર્થે । ૨-૨-૧. ઇત્યાદિ સૂત્રોથી કર્મભેદનું

નિરૂપણ કર્યું છે તેના અપવાદો પણ ખતાવ્યા છે તે હવે શેષ કાને કહેવું તેનું લક્ષણ અધિ છે. કર્મ જિન્ન હોય તો જ તેમાં એક શેષ અને બીજું શેષી કહેવાય માટે શેષનું લક્ષણ બેદોત્તર અત્યવવામાં આવે છે. ॥ ૧ ॥

શેષલક્ષણાધિકરણ

શેષઃ પરાર્થત્વાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થઃ—(શેષઃ) શેષ (પરાર્થત્વાત્) પરાર્થત્વને લીધે છે.

ભાવાર્થઃ—જે પરાર્થ (બીજાને માટે) હોય તે શેષ કહેવાય છે એટલે પરાર્થત્વ એ જ શેષનું લક્ષણ છે. યાગમાં વ્રીહિ આદિ સ્વભિન્ન યાગને માટે હોવાથી વ્રીહિ શેષ કહેવાય છે અને યાગરૂપ કર્મ શેષી કહેવાય છે. યો યદશ્ચ પ્રવૃત્તિવિષયી ક્રિયતે સ તદક્ષમિત્તિ વ્યાપ્તિઃ જે જેને માટે પ્રવૃત્તિને વિષય બનાવવામાં આવે તે તેનું અંગ ગણાય છે. એવી વ્યાપ્તિ છે. યઃ પરસ્વ ઉપકારે વર્તતે સ શેષસ્યેઃ જે બીજાના ઉપકાર નિમિત્તે હોય તે શેષ કહેવાય છે. (આવું જ્ઞાપરબાધ્યમાં વાક્ય છે.) ॥ ૨ ॥

શેષત્વલક્ષ્યનુ અધિકરણ.

દ્રવ્યગુણસંસ્કારેષુ બાદરિઃ ॥ ૩ ॥

પૂર્વપક્ષ

પદાર્થઃ—(દ્રવ્યગુણસંસ્કારેષુ) દ્રવ્ય, ગુણ અને સંસ્કારમાં જ શેષત્વ અથવા અંગત્વ હોય છે એવું (બાદરિઃ) બાદરિ આચાર્ય માને છે.

ભાવાર્થઃ—ઉપર ખતાવવામાં આવેલું શેષનું લક્ષણ દ્રવ્ય, ગુણ અને સંસ્કારમાં જ હોય છે કે યાગ અને કૃણમાં પણ હોય છે ? આ સ્થાયમાં પૂર્વપક્ષનું માનવું છે કે, દ્રવ્ય એટલે વ્રીહિ આદિ, ગુણ એટલે અરુણ આદિ અને સંસ્કાર પ્રોક્ષણ આદિ આ ત્રણમાં જ પારાર્થ હોવાથી એ ત્રણ જ શેષ તરીકે અથવા અંગ તરીકે હોય છે. પૂર્વપક્ષના મતમાં કૃણ અને યાગ અંગ તરીકે ગણાતા નથી. એ બાજતને આગળ વધારે રૂપ કરવામાં આવશે. ॥ ૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

કર્માણ્યપિ જૈમિનિઃ ફલાર્થત્વાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થઃ—(કર્માણિ) કર્મો (અપિ) પણ (ફલાર્થત્વાત્) કૃણને માટે હોવાથી તે પણ (યાગાદિ કર્મ પણ) શેષ તરીકે છે એવું (જૈમિનિઃ) જૈમિનિ આચાર્ય માને છે.

ભાવાર્થઃ—યાગ આદિ કર્મો પણ શેષ તરીકે છે કારણ ઉપર જે શેષનું લક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે તે યાગ આદિ કર્મોમાં પણ ધરી શકે છે. યાગ-આદિ કર્મ કૃણને માટે હોય છે. માટે યાગમાં પણ કૃણને ઉદ્દેશી પરાર્થત્વ છે. ॥ ૪ ॥

ફલં ચ પુરુષાર્થત્વાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થઃ—(ચ) અને (ફલમ્) કૃણ પણ શેષ તરીકે ગણાય છે (પુરુષાર્થત્વાત્) કારણ કે કૃણ પુરુષને માટે હોય છે.

ભાવાર્થઃ—કૃણમાં પણ પારાર્થરૂપ શેષનું લક્ષણ આવી જતું હોવાથી કૃણને પણ શેષ તરીકે ગણવું જોઈએ. સ્વર્ગ-આદિ કૃણ પુરુષને માટે હોય છે. માટે પુરુષને ઉદ્દેશી કૃણ પણ શેષ અથવા અંગ તરીકે ગણવું જોઈએ. કૃણ પુરુષનું અંગ હોય છે. એવું જૈમિનિ આચાર્ય માને છે. ॥ ૫ ॥

પુરુષશ્ચ કર્માર્થત્વાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (પુરુષ:) પુરૂષ પશુ શેષ છે કારણ કે, તે (કર્માર્થત્વાત્) કર્મ કરવા માટે છે.

ભાવાર્થ:—જેમ દ્રવ્ય, ગુણ આદિ શેષ છે તેમ પુરૂષ પશુ કર્મની અપેક્ષાએ શેષ અને છે અને કર્મ શેષી અર્થાત્ મુખ્ય અને છે. આ કેકાણે શયર આચાર્ય આ પ્રમાણે લખે છે. ' પુરુષોડપિ " ઔદમ્બરીસ માનર્ષિદયુ ગુણભૂતઃ શ્રયતે, તસ્માન્ અનવધારણા ણ્ણા, 'દ્રવ્યગુણસ સ્કારેષુ શેષત્વમ્' વાદરિર્મેને' ઇતિ " આનો અર્થ:—પુરૂષ પશુ ઔદમ્બરી-સમાન આદિ કર્મોમાં શુદ્ધિ સંભળાયા છે માટે વાદરિ આચાર્યે દ્રવ્ય, ગુણ અને સંસ્કારમાં જ શેષત્વ સ્વીકાર્યું છે તે કાષ્ઠ નિશ્ચયાત્મક નથી. ॥ ૬ ॥

હવે નિર્વપશુ આદિ અર્થાનુસાર વ્યવસ્થિત વિષયવાદ્યા છે એ અધિકરણ સમજાવે છે.

તેષામર્થેન સમ્બન્ધઃ ॥૭॥

પદાર્થ:—(તેષામ્) નિર્વપશુ અને અવહનન આદિનો (અર્થેન) દબ્દ ફલ જે વિદ્યુષી-ભાવ આદિ છે તેના સાથ (સમ્બન્ધઃ) સંબંધ છે.

ભાવાર્થ:—' સ્તૌ દશાં પૂર્ણમાસૌ । દશં પૂર્ણમાસાર્થ્યાં સ્વર્ગકામો વજેત । ' આ વાક્યમાં સાથે કેટલાક ધર્મોનું શ્રવણ થાય છે. નિર્વપશુ (કાપતું) પ્રોક્ષણમ્ (ધોષન સાફ કરવું) અને અવહનન (ખાંડવું) આ ક્રિયારૂપ ધર્મો ઔષધના છે. ઉત્પવન (વસ્ત્રાપન, મહણ અને આસાદન આ ધીના ધર્મ છે. શાખા લાવવી, ગાયને હાંકી લાવવી, દોહન કરવું આ બધા સાન્નાય અર્થાત્ દહીં અને દૂધના ધર્મો છે. સાન્નાય એ દહીં અને દૂધ રૂપ હવિષતું નામ છે. હવે આમાં સદેહ એ છે કે ઉપર કહેલા ક્રિયારૂપ ધર્મો ઔષધ, આજ્ય અને સાન્નાય એ બધાના શેષ રૂપ છે કે અમુક ઔષધના, અમુક આજ્યના અને અમુક સાન્નાયના છે. અમુકના અમુક જ ધર્મશેષ છે એનું નામ વ્યવસ્થા અને સર્વતા સર્વ સાથે સંબંધ બતાવવો એનું નામ અવ્યવસ્થા. આમાં સિદ્ધાંતપક્ષ વ્યવસ્થાને જ માને છે. અવહનન આદિનો દબ્દ અર્થ સાથે જ સંબંધ છે અર્થાત્ અવહનન અને ઔષધનાં ઔષધ શેષી છે અને એનું અવહનન શેષ છે. ઔષધને માટે જ અવહનન છે. અવહનનનો (ખાંડવાનો) સંબંધ આજ્યની સાથે નથી માટે એ એનો શેષશેષિભાવ પશુ નથી. અવહનન અદિનો ધૃતાદિ સાથે સંબંધ માની તેનું કાષ્ઠ અદબ્દ ફળ કદપતું એ તો જ્યારે દબ્દફલ દેખાતું હોય ત્યારે અન્યાય છે, માટે સિદ્ધાંતપક્ષમાં વ્યવસ્થાથી જ સંબંધ છે. ॥૭॥

વિહિતસ્તુ સર્વધર્મઃ સ્યાત્ સંયોગતોડવિશેષાત્ પ્રકરણાવિશેષાચ્ચ ॥૮॥

પદાર્થ:—(તુ) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (વિહિતઃ) શાસ્ત્રી વિહિત (સર્વધર્મઃ) સર્વનો શેષ (સ્યાર્) છે. (સંયોગતઃ અવિશેષાત્) સાક્ષાત્ અથવા પરંપરા સંબંધથી સમાન હોવાથી (ચ) અને (પ્રકરણાવિશેષાત્) દર્શપૂર્ણ પ્રકરણ પાઠનો પશુ અવિશેષ હોવાથી.

ભાવાર્થ:—નિર્વપ- , પ્રોક્ષણ અને અવહનન આદિ ક્રિયા ધર્મો ખાસ ઔષધ આદિના જ ધર્મ નથી પશુ એનો સંબંધ દ્રવ્યસામાન્ય સાથે છે. અવહનનરૂપ ધર્મ કેવળ વ્રીહિને ઉદ્દેશીને જ નથી પશુ દ્રવ્ય માને ઉદ્દેશીને છે. તથા ચ ઉદ્દેશ્યતાવચ્છેદકસ્ય સર્વદ્રવ્યવૃત્તિવાર અન્યવસ્થિતા જ્વ પ્રવર્તન્તે એટલે કે ઉદ્દેશ્યતાનો અવચ્છેદક ધર્મ સર્વ દ્રવ્યગત હોવાથી અવહનન-આદિ ધર્મો અવ્યવસ્થિત છે અને પરમાપૂર્વ સાથે એનો સંબંધ છે. જો કે અવહનન આદિ ધર્મ

ત્રીદિ-આદિમાં જ ઉપકારક છે, છતાં વિધાન સામર્થ્યથી સર્વત્ર એ ઉપકારક છે એવું અનુમાન કરવું જોઈએ અને તે ઉપકાર અદૃષ્ટ જ રહેશે. ॥ ૮ ॥ સિદ્ધાંતમાં યુક્તિ બતાવે છે.

અર્થલોપાદકર્મ સ્યાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ:—(અર્થલોપાત્ર) દૃષ્ટ ઉપકારના લોપથી (અકર્મ) અકર્મ (સ્યાત્) થાય.

ભાવાર્થ:—જો કે પ્રકરણ અને સંબંધની સમાનતા છે તથાપિ અવહનન આદિ ક્રિયાધર્મનો સંબંધ બધા દ્રવ્ય સાથે થઈ શકશે નહીં, કારણ કે એ સંબંધ માનવાથી એક કશું ફળ જણાવું નથી. આન્યની સાથે અવહનનના સંબંધ જોડવાથી આન્યમાં એવું શું ફળ જણાય છે ? અને ફળ જણાયા વગર આન્ય સાથે અવહનનરૂપ ક્રિયાનું અનુષ્ઠાન પણ કેવી રીતે થઈ શકે ? એજ પ્રમાણે ઉત્પન્નરૂપ ક્રિયાધર્મનું ત્રીદિમાં અનુષ્ઠાન પણ કેવી રીતે થઈ શકે ? આ કારણથી જ્યાં ફળ જણાય ત્યાં જ ઉક્ત ક્રિયાનો સંબંધ માની શેષશેષિભાવ માનવો જોઈએ. ॥ ૯ ॥

ફલં તુ સહ ચેટ્ટયા શબ્દાર્થોઽભાવાદ નિપ્રયોગે સ્યાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ:—(તુ) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (ફલમ્) ક્રિયાનું પરિણામ (ચેટ્ટયા સહ) જે દ્રવ્યમાં ક્રિયા થાય છે ત્યાં જ જણાય છે. માટે (શબ્દાર્થ:) વિધિરૂપ શબ્દનો અર્થ ત્યાજ્ય અસ્તિત્વે થાય છે. (વિપ્રયોગે) જ્યાં દૃષ્ટ ફળ ન જણાય ત્યાં (અભવાત્) દૃષ્ટ ઉપકાર ન થવાથી અવધાત રૂપ શબ્દનો અર્થ અભાવ (સ્યાત્) થાય.

ભાવાર્થ:—જે દ્રવ્યમાં ક્રિયા થઈ શકતી હોય ત્યાં જ તેનું ફળ દેખાય છે એમ કે અવહનન અર્થાત્ ખાંડવા રૂપ ક્રિયાનું ફળ ત્રીદિમાં તુષ્ણવિમોહ (છાતરાંતું જીદુ પડવું) દેખાય છે માટે જ્યાં ક્રિયા ફલવતી જણાય ત્યાં જ વિધિશબ્દની પ્રવૃત્તિ માનવી જોઈએ. ખાંડવા રૂપ ક્રિયા ધીમાં શું ફળ લાગી શકે ? અર્થાત્ કશું જ નહિ. માટે ધૂતાદિ સાથે ‘અવહન્તિ’ રૂપ શબ્દાર્થનો સંબંધ ન માનવો જોઈએ. આગેવ યાગથી જે અપૂર્વ ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં તંદુલ આદિ સન્નિકૃષ્ટ ઉપકારક છે. માટે સર્વધર્મ સર્વદ્રવ્યના શેષ ન માનવા જોઈએ. વિધાનનાં બળથી પ્રભુ દૃષ્ટ ફળનો લોપ માની સર્વધર્મોનો સર્વદ્રવ્ય સાથે શેષશેષિભાવ ન માનવો જોઈએ. ॥ ૧૦ ॥

સ્કંધઆદિનું વ્યવસ્થિતત્વ છે. એ અધિકરણ

દ્રવ્યં ચોત્પત્તિસંયોગાત્ તદર્થમેવ ચોચતે ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ:—(ચ) બહારથી થયેલા પૂર્વપક્ષનો નિરાસ સૂચવે છે. (દ્રવ્યમ્) સ્કંધ આદિ દ્રવ્યે (ઉત્પત્તિસંયોગાત્) વિધિવાક્ય નિર્દિષ્ટ ક્રિયા સાથે સંબંધ બતાવવાથી (તદર્થમ્ એવ) એજ ક્રિયાને માટે (ચોચતે) વિધાન કરવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ:—દર્શપૂર્ણ માસ પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. સ્મ્યથ કપાલ્લાનિ ચ અમિહોત્ર-હવળી ચ શર્પ્ ચ કૃષ્ણાજિનિ ચ શમ્યા ચોલ્લલ્લં ચ મુસલં ચ દપ્ષ્વોપલા ચૈતાનિ વૈ દશ યજ્ઞયુધાનિ ઇતિ. (૧) સ્કંધ, તરવારના આકારનું કાષ્ઠમાંથી બનાવેલું સાધન, (૨) કપાલ-પુરાડાશ બનાવવાનું મૃત્તિકામાંથી બનાવવામાં આવેલું પાત્ર. (૩) અમિહોત્રહવણી-હવિષ હોમવાનું કાષ્ઠનું પાત્ર. (૪) શર્પ-પશુમાં વપરાતું સૂપકું. (૫) કૃષ્ણાજિન-કાળા મૃગનું ચામડું. (૬) શમ્યાજિન-

મુસલના આકારનું કાષ્ઠમાંથી બનાવેલું યજ્ઞનું સાધન (૭) ઉલ્ખલ-ખાંડણી (૮) મુસલ ખાંડવાનું સાધન, સમિધુ (૯) હવત-શિલા (૧૦) ઉપલા-ચૂરામાં વપરાતું સાધન વિશેષ. આ દસ યજ્ઞના આયુધ અર્થાત્ સાધન છે. સ્થિનોદન્તિ= ' રક્ષ ' થી ઉદ્દનનં કરે છે. કપલિષુ પુરોહાશં શ્રંપયતિ=કપાલમાં પુરોહાશ બનાવે છે. અભિદ્રોહવળ્યા હવોષિ નિર્વપતિ અગ્નિહોત્રકવણીથી હવિષ્ હોમે છે. શર્પેણ તણ્ણુલાન વિવિન્નકિ મપકાથી ફોતરામાંથી ચોખાને બુદા પાડે છે. કૃષ્ણાજિનમુલસલસ્વાધસ્તાદુપસ્તુળાતિ=ઉલ્ખલ નીચે કૃષ્ણાજિનને પાથરે છે. શમ્યાયાં દષદમાદધાતિ શમ્યા ઉપર શિલાને મૂકે છે. રત્નસલમુસલાભ્યામવહન્તિ ઉલ્ખલ અને મુસલ વડે ખાંડે છે. દષદુપકાભ્યાં પિનષ્ટિ=દષદ અને ઉપલા વડે ઢળે છે. આ પ્રમાણે પાંચ છે.

હવે આ ઠેકાણે રક્ષ આદિ દશ સાધનદ્રવ્ય એ દ્રવ્યમાત્રના લક્ષક છે કે શક્ય અર્થના જ વાચક છે. આમાં પૂર્વપક્ષ એમ માને છે કે રક્ષ આદિ દશ યજ્ઞનાં સાધન છે એમ કહ્યું છે માટે ઉદ્દનન એ દશ દ્રવ્યમાંથી મને તે સાધનથી કરવું, બ્યારે સિદ્ધાન્તવાદીનું માનવું છે કે જે દ્રવ્યથી જે ક્રિયા બતાવી છે તે ક્રિયા તેજ દ્રવ્યથી કરવી, મને તે દ્રવ્યથી નહીં. વિધિવાક્યથી જે દ્રવ્યથી જે ક્રિયા બતાવી હોય તેજ ક્રિયાનું અંગ તે દ્રવ્ય થાય છે. માટે રક્ષ આદિ દ્રવ્યો તે તે ક્રિયામાં વ્યવસ્થિત જ છે. રક્ષથી જ નો ઉદ્દનન કહ્યું હોય તો જ અપૂર્વ થાય છે નહીં તે નહીં એવું વિધિબળથી માનવું જોઇએ. ઉદ્દનન એટલે જોડવું. દ્રવ્ય શેષ છે અને ક્રિયા શેષી છે. શેષશેષિભાવ અર્થાત્ અંગાંગિભાવ વિધિવાક્યોમાં બતાવ્યા પ્રમાણે જ માનવો. ॥ ૧૧ ॥

આરુણ્યાદિ ગુણાનું અસંકીર્ણત્વ-અધિકરણ.

अर्थैकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्म्यान्वियमः स्यात्. H ૧૨ ॥

પદાર્થ:—(અર્થેકત્વે) એક વાક્યાર્થમાં (દ્રવ્યગુણયોઃ) દ્રવ્ય અને ગુણનો એક ક્રિયાર્થમાં અન્વય રૂપ એકાર્થ સંભવિત છે. માટે (નિયમઃ) પરિચ્છેદ પરિચ્છેદકભાવ નિયમ-તે દ્રવ્ય અને ગુણનો નિયમ (સ્વાત્) થાય (એકકર્મ્યાત્) એકાર્થપ્રતિપાદકત્વરૂપ એકવાક્યતા હેતુભથી.

ભાવાર્થ—જ્યોતિષોમ પ્રકરણમાં ક્યસંનિધિમાં આ પ્રમાણે વાક્ય છે. “ અરુણ્યા. પિજાક્ષ્યૈકહાયન્યા સોમ ક્રીળાતિ હિતિ ” આ વાક્યમાં એકહાયની અને પિંગાક્ષી આ બે પદો દ્રવ્ય-વાચક છે. બહુવીહિ સમાસમાં અન્વયપદાર્થમાં શકિત છે એવું સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. માટે એ બન્ને પદના અર્થોનો ક્યમાં કયો અન્વય થવામાં કાષ્ટ પશ્યુ જાતનો બાધ નથી. આ કારણથી એ બે પદાર્થોને છોડી અરુણ્યાસ્થળનો વિચાર આ આધકરણમાં કરવામાં આવ્યો છે.

અરુણ્યાપદ ક્યની સાથે સંબંધ પામે છે કે વાક્ય દ્વારા તેને પૃથક્ કરી પ્રકરણમાં આવેલાં બધાં દ્રવ્યો સાથે સંબંધ છે ? આ સંશયમાં પૂર્વપક્ષવાદીનું એવું માનવું છે કે ‘ અરુણ્યા ’ પદ રૂપવિશેષનું વાચક છે અને રૂપ એ તો ગુણ છે અને ગુણ પોતે ક્ય રૂપ ક્રિયામાં કરણ તરીકે અંબલ શર્ષ શકે નહિ, માટે વાક્યથી એ પદનો વિચ્છેદ કરી અરુણ્યાના પ્રકરણગત સર્વદ્રવ્યની સાથે સંબંધ રાખવો જોઇએ. આ પૂર્વપક્ષના ઉત્તર રૂપે આ સત્ત્વ ભાવવામાં આવ્યું છે.

અરુણ્યાપદનો અર્થ બસે ગુણ હોય એનો સાક્ષાત્ સંબંધ ક્ય રૂપ ક્રિયામાં બહે ન થઇ શકે પણ ‘ અરુણ્યા ’ રૂપ ગુણનો ગોરૂપ દ્રવ્યની સાથે સંબંધ હોવામાં કાષ્ટ પશ્યુ જાતનો હોય નથી. અને એ ગોરૂપ દ્રવ્યનો કરણત્વથી ક્ય સાથે અન્વય થઇ શકશે. અર્થાત્ ‘ અરુણ્યા ’ નો પરંપરા સંબંધથી ક્ય સાથે અન્વય થવામાં કાષ્ટપશ્યુ હોયની પ્રતીતિ નથી. એટલે ઉક્ત વાક્યનો

અર્થ આ પ્રમાણે થશે. ‘લાલ, એકવરસની, અને પીંગળી આખવાળી માયથી સોમ ખરીદવો’ એક, અમસ આદિ દ્રવ્ય સાથે અરુણો સંબંધ થઇ શકશે નહિ. કારણ કે એક આદિ તો પાત્ર છે અને તે ક્યતું સાધન નથી. વાસસા કીળાતિ બજવા કીળાતિ. વાસસ અને અતની સાથે પણ અરુણો સંબંધ નથી કારણ કે એ તો ક્યાન્તરના સાધન છે. માટે અરુણા પડનો અર્થ ગોરૂપ દ્રવ્યની સાથેજ છે. ‘આરુણ્યવિશિષ્ટૈક હાયન્યા કીળાતિ’ હત્યર્થઃ પર્યવસ્યતિ । આરુણ્ય શુશ્રુવિશિષ્ટ એકવરસની (માયથી) સોમ ખરીદવો એજ અર્થ થાય છે. આ કારણથી આરુણ્ય રૂપ શુશ્રુ ગોરૂપ દ્રવ્યનોજ શેષ છે. ગાય શ્રેણી છે અને આરુણ્ય શેષ છે. ॥ ૧૨ ॥

ઉદ્દેશ્યગત સંખ્યાનું અવિવક્ષિતત્વ—અધિકરણ

પૂર્વપક્ષ

एकत्वयुक्तमेकस्य श्रुतिसंयोगात् ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ ?—(એકત્વયુક્તમ્) એકત્વસંખ્યાયુક્ત એક આદિ દ્રવ્ય (એકસ્ય) સંભાગ આદિનું ઉદ્દેશ્ય છે (શ્રુતિસંયોગાત્) એકત્વવાચકપદ ધરિત હોવાથી.

બાવાર્થ :—‘ય એવં વિદ્વાન્ સોમેન યજેત’ સોમયામના ઋગ્વરણમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. દક્ષશ્રિયેણ પ્રહં સમ્પાદિ (કૃષ્ણાના ટુકડાથી એક નામના પાત્રને સાફ કરવું.) ત્ર પ્રકરણમાં બનેસ્તૂળાનિ બખ્ખિનેતિ (અગ્નિ પાસેથી લૂણ દૂર કરવું) પુરોહાશ પર્વાગ્નિ કરોતિ (પુરોહાશકું પર્વાગ્નિ કરવું) આ ઠેકાણે એક આદિ પ્રાતિપદિકની પાછળ આવેલી બીજી વિશ્લક્ષિતનું એકત્વ વિવક્ષિત છે કે નહિ ? આ વિચારણામાં પૂર્વપક્ષવાદી એકત્વને વિવક્ષિત માને છે એન્દ્રવાયવ આદિ દસ ગ્રહો છે. એ બધામાં કોઈ એક ગ્રહનું સંભાગનું દંશાપત્રની કરવું, કારણ કે “ પ્રહમ્ ” આદિ આ દ્વિતીયાના એક વચનની શ્રુતિ છે. માટે ગ્રહમત એકત્વ વિવક્ષિત છે. એક શબ્દ જાતિવાચક છે, જાતિ સંસ્કાર હોવાથી જાતિનો કોઈ પણ આશ્રય=અધિકાર સંસ્કૃત થવાથી જાતિ પણ સંસ્કૃત થઇ શકશે, માટે એક જ ગ્રહનો સંભાગ કરશે. નોંધએ. ॥ ૧૩ ॥

સિદ્ધાંત સ્વરૂપ

सर्वेषां वा लक्षणत्वादविशिष्टं हि लक्षणम् ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(જો) પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ સૂચવે છે. (સર્વેષામ્) બધા ગ્રહોનો સંભાગ કરવો નોંધએ. (લક્ષણત્વાન્) ગ્રહત્વજાતિરૂપ લક્ષણ સર્વ ગ્રહો હોવાથી (લક્ષણમ્) શક્ય સંબંધ રૂપ લક્ષણ (અવિશિષ્ટમ્) એક સમાન છે.

બાવાર્થ :—પ્રહં સંપાદિ આ ઠેકાણે ‘ગ્રહ’ પડનો ગ્રહત્વ અર્થ છે. ગ્રહત્વ સર્વ ગ્રહો ઉપર એક જ છે. જાતિનું સંભાગનું થઇ શકવું નથી માટે એનો આશ્રય જે અધિકાર હોય તેનું સંભાગનું કરવું નોંધએ. જાતિના આશ્રયભૂત દસ ગ્રહ ઉપરિચિત થાય છે. આ દસ ગ્રહોમાંથી અમુક એક જ ગ્રહનું સંભાગનું કરવું એમાં કોઈ નિયામક નથી માટે દશે ગ્રહોનું સંભાગનું કરવું નોંધએ. સંભાગનું અને સંભાગ એજ અર્થના વાચક છે. આ પ્રમાણે અગ્નિ પદથી સર્વ અગ્નિ અને પુરોહાશ પદથી સર્વ પુરોહાશ સમજવા. કોઈ એક અગ્નિ અથવા એક પુરોહાશ સમજવા નહિ. એક આદિ શેષી છે અને સંભાગ આદિ શેષ છે. ॥ ૧૪ ॥ આણેપનું નિરાકરણ

चोदिते तु परार्थत्वाद् यथाश्रुतिः प्रतीयेत ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(તુ) દ્રષ્ટાંતની વિષમતા સૂચવે છે, (ચોદિતે) વિહિત પણ આદિ ઉપાદેયમાં

તે: (યથાશ્રુતિ:) શ્રુતિનું અતિક્રમણ કર્યા વગર એકત્વઆદિથી વિશિષ્ટ પશુની (પ્રતીતેત) પ્રતીતિ થાય છે. (પરથાંત્વાત્) યાગ્યાર્થક હોવાથી.

હાવાર્થ:—‘પશુના મજેત’ આ ઠેકાણે પશુ શબ્દની પાછળ તૃતીયા ત્રિભક્તિ છે અને તે એકવચન છે. અહીં એકવચન અર્થાત્ એકત્વ વિવક્ષિત છે. કારણ કે ‘પશુ’ યાગ પ્રત્યે સુચુભૂત છે નહિ ‘પ્રતિગુણં પ્રધાનસ્ય આદ્યસિ:’ શુભ્યને લીધે પ્રધાનની અદ્યવૃત્તિ થઈ શકતી નથી, પણ પ્રધાનને લીધે શુભ્યની આવૃત્તિ થઈ શકે છે. ‘પ્રતિપ્રધાનં ગુણ આવૃત્તં નૈમ:’ અહ પ્રત્યે સંભાર્ગ શુચુભૂત છે તેથી એટલા પ્રધાનભૂત અહો છે તેટલા શુચુભૂત સંભાર્ગોની આવૃત્તિ કરવી જોઈએ, તર્જેષુ પ્રદેશ સમાન પ્રાપ્તો સંભાર્ગ: કિયત્સુ કાર્ય:’ इत्याकाङ्क्षैव નોદેતિ યતોગ્ગવિદ્યા સર્વયદોભાં સંભાર્ગ કર્યા પછી એટલા યદોભાં સંભાર્ગ કરવો એવા પ્રકારની આકાંક્ષા જ ઉદિત થતી નથી માટે અહોતરવર્તી દિતિયા વિભક્તિનું એકત્વ વિવક્ષિત નથી. અર્થાત્ સોમયજ્ઞ દશ અહોનો શેષ સંભાર્ગ છે કોઈ એકાદનો નહિ. એજ પ્રમાણે અગ્નિ અને પુરોહિતના સંબંધમાં પણ સમજવું. ॥ ૧૫ ॥

હવે ચમસ-આદિમાં સંભાર્ગ-આદિનો અપ્રયોગ છે એ અર્થિકરણ સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સંસ્કારાદ્ વા ગુણાનામવ્યવસ્થા સ્યાત્ ॥૧૬॥

પદાર્થ:—(ક) પૂર્વપક્ષને સૂચિત કરે છે. (ગુણનામ) સંભાર્ગ આદિ ગુણોની (સ્વચ્છવ્યવસ્થા) અહોનો જ સંભાર્ગ થવો જોઈએ અને ચમસ આદિનો નહિ આવી વ્યવસ્થા અર્થાત્ નિયમ ન હોવાથી અવ્યવસ્થા અર્થાત્ અનિયમ (સ્યાર્) થશે. (સંસ્કારાત્) કારણ સંભાર્ગ તો સંસ્કાર છે તે તો અહ અને ચમસ આદિ બધાને લાગુ પડે છે.

હાવાર્થ:—પ્રદ્ સંમર્ષિ ઇત્યાદિમાં જે સંભાર્ગ અર્થાત્ શુદ્ધિકરણ બતાવ્યું છે તે જેમ અહોને લાગુ પડે છે તેમ ચમસ આદિને પણ લાગુ પડે છે. એટલે જેમ અહોને શુદ્ધ કરવા તેમ ચમસ આદિને પણ શુદ્ધ કરવા. અહ તો માત્ર ઉપલક્ષણ છે. જેમ કોઈ ભોજન વખતે કહે થાળી આદિ સાફ કરો તો તેના અભિપ્રાય એ છે કે થાળી લોટા વાટકા વગેરે જે કંઈ ભોજન વખતે ઉપયોગી હોય તે બધું સાફ કરવું. થાળી તો માત્ર ઉપલક્ષણ તરીકે ઉપયુક્ત છે. સંભાર્ગ એ તો સંસ્કાર છે અને સંસ્કારોદ્દેશ્યતાવગ્રહેક ધર્મ અપૂર્વના સાધનમાં છે. આ અવગ્રહેક ધર્મ જેવો અહમાં છે તેવો જ ચમસ આદિમાં પણ છે. માટે સંભાર્ગ અહ અને ચમસ આદિનો પણ શેષ છે. ॥ ૧૬ ॥

વ્યવસ્થા વા અર્થસ્ય શ્રુતિસંયોગાત્ તસ્ય શબ્દપ્રમાણત્વાત્ ॥૧૭॥

પદાર્થ:—(વા) પૂર્વપક્ષની અસારતા સૂચવે છે. (વ્યવસ્થા) અહોનો જ સંભાર્ગ થવો જોઈએ ચમસ-આદિનો નહિ એવો નિયમ છે, અર્થાત્ વ્યવસ્થા છે. (અર્થસ્ય) અહરૂપ અર્થનો (શ્રુતિસંયોગાત્) શક્ય સાથે મુખ્ય વૃત્તિથી સંબંધ હોવાથી. (તસ્ય) અપૂર્વ સાધનમાં (શબ્દપ્રમાણત્વાત્) શબ્દ પ્રમાણ હોવાથી.

હાવાર્થ:—સંભાર્ગનો સંબંધ કેવળ અહ સાથે જ છે ચમસ આદિ સાથે નથી. પ્રદ્ સંમર્ષિ આ વાક્યથી અહાપૂર્વજ સંક્ષિત થાય છે. અહરૂપ અર્થ અપૂર્વનો સાધક છે તેમાં શબ્દ પ્રમાણ છે એટલે અહપદ લાક્ષણિક નથી તેથી અહ અને ચમસ આદિ અહપદથી ઉપલક્ષિત

થતા નથી. લોકોમાં અર્થજ્ઞાન અર્થલક્ષણ હોવાથી અર્થથી જ સ્થાળીથી બીજા સાધનો પણ સમજી શકાય છે પણ વૈદિક વાક્યમાં તો શબ્દલક્ષણ મોઢા થતો હોવાથી જે શબ્દ કહે તે જ અર્થ માનવો જોઈએ. લક્ષણ કરવી નહિ. આથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રહ્ન સંમાર્ઢિ આ વાક્ય સ્થળે અદ્વગત એકત્વ વિવક્ષિત નથી પણ અદ્વગત અદ્વત્વ તો વિવક્ષિત છેજ. અર્થાત્ સંમાર્ઢિ અહોતો જ શેષ છે બીજાનો નહિ. ॥ ૧૭ ॥

સપ્તદશારત્નિત્વ એ પશુધર્મત્વ છે, એ અધિકરણ સમજાવે છે.

આનર્થકયાત્ તદજ્ઞેષુ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ:—(આનર્થકયાત્) વાજપેયમાં યૂપ ન હોવાથી યૂપપ્રતિપાદક વાક્ય અનર્થક પડે છે. (તદજ્ઞેષુ) તેથી વાજપેયના અંગભૂત પ્રાજપત્યાદિ પશુઓના સંબંધમાં યૂપનું વિધાન હોવું જોઈએ.

ભાવાર્થ:—‘સપ્તદશારત્નિર્વાજપેયસ્ય યૂપો ભવતિ’ આ વાક્ય વાજપેય યાગના સંબંધમાં આવ્યું છે. આ ઠેકાણે આ પ્રમાણે વિચારણા ઉત્પન્ન થાય છે કે ‘યૂપ’ પદ અદ્વવિશેષનું લક્ષક છે કે શક્યનું વાક્ય છે. (યૂપને શક્ય અર્થે પશુ બાંધવાનો ખીસો થાય છે.) સત્તર અત્તિ-સ્મિત વાજપેયનો યૂપ હોવો જોઈએ. આમાં પૂર્વપક્ષનું માનવું છે કે, વાજપેય યામ સોમ યાગનો વિકાર છે અને વાજપેય યાગમાં યૂપનો પ્રસંગ જ નથી માટે યૂપસદૃશ વાજપેય સંબંધી ષોડશીનામક અદ્વનું જ યૂપપદ લક્ષક છે.

સિદ્ધાંતવાદી જણાવે છે કે વાજપેયમાં યૂપ ન હોવાથી યૂપપદનું પદન નિરર્થક જ મઢ જાય છે માટે તેને સાર્થક બનાવવા વાજપેયના અંગભૂત પ્રાજપત્ય-આદિમાં જે પશુઓ છે તેની સાથે સંબંધ ધરાવે છે. પૂર્વપક્ષના મતમાં યૂપપદની લક્ષણા ષોડશો અદ્વમાં કરવી પડે છે જ્યારે સિદ્ધાંતવાદી પક્ષ યૂપનો અર્થ જ છે તે જ રહે છે, લક્ષણા કરવી પડતી નથી. વગર લક્ષણાએ સંગતિ લાગી જતી હોય તો લક્ષણા ન કરવી એજ ઉચિત છે. વાજપેયસ્ય આ ઠેકાણે જે પછી વિલક્ષિત છે તેનો વાચ્ય અર્થ સંબંધ સામાન્ય છે માટે પરંપરા સંબંધથી પ્રાજપત્ય-આદિ શક્યાર્થ થઈ શકશે. માટે યૂપપદનો શક્ય અર્થ જ લેવો અને તે પ્રાજપત્યમાં પશુનો જ શેષ છે. ॥ ૧૮ ॥

અભિક્રમણ આદિ પ્રયાજમાત્રનું અંગ છે એ અધિકરણ સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ કર્તૃગુણે તુ કર્માસમવાયાત્ વાક્યભેદઃ સ્યાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ:—(તુ) પૂર્વપક્ષનો લોક છે. (કર્તૃગુણે) અભિક્રમણ રૂપ ક્રિયા કર્તાનો ગુણ હોવાથી (કર્માસમવાયાત્) એ ક્રિયારૂપ ગુણનો હોમરૂપ ક્રિયા સાથે સંબંધ ન હોવાથી (વાક્યભેદઃ) વાક્યનો ભેદ (સ્યાત્) હોવો જોઈએ.

ભાવાર્થ:—દશપૂર્ણમાસના ‘પ્રયાજ’ વાક્યોમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. ‘અમિકામં જુહોતિ લબ્ધિજિત્યા’ અગ્નિની ચારે બાજુ ધૂમીને હોમ કરવો. આ ઠેકાણે અભિક્રમણનો સંબંધ શું કેવળ ‘પ્રયાજ’ ની સાથે જ છે કે સર્વહોમની સાથે ? અહીં પૂર્વપક્ષ માને છે કે અભિક્રમણ એ ક્રિયા છે અને ‘જુહોતિ’ ધાત્વર્થે પણ ક્રિયા છે. ક્રિયાનો સંબંધ કારક સાથે હોય છે ક્રિયા સાથે નહિ. માટે પ્રકરણથી પરિગૃહીત પ્રયોજ કર્તા સાથે અભિક્રમણનો સંબંધ માનવો

અને એ કર્તારૂપ કારકનો સંબંધ હોમરૂપ ક્રિયા સાથે માનવો. આ કારણથી અમિકમ્ જુહોતિ આ વાક્યને ત્યાંથી અલગ કરી સંપૂર્ણ દક્ષપૂર્ણમાસનો પ્રયોગ કરનાર કર્તા સાથે જોડી દષ્ટ એ કર્તા દ્વારા અલિકમ્બલુ ક્રિયાથી હોમરૂપ ક્રિયા કરવી. આ પ્રમાણે અર્થ કરવો યોગ્ય છે. ॥ ૧૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર સાકાંક્ષં ત્વેકવાક્યં સ્વાદસમાસં હિ પૂર્વેણ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(ટુ) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (એકવાક્યમ્) એક વાક્ય (સાકાંક્ષમ્) આકાંક્ષાવાળું (સ્માત્) છે (હિ) માટે (પૂર્વેણ) અમિકમમ્ આ જે ' જમુલ્ ' પ્રત્યયાંત પદ (અસમાપ્તમ્) અપરિપૂર્ણ રહી જાય.

હોવાર્થ :—અમિકમમ્ આ જે જમુલ્ પ્રત્યયાન્ત છે તેનો સંબંધ જુહોતિ ક્રિયાપદની સાથે છે. માટે એક વાક્ય રાખવું જોઈએ. વાક્યનો ભેદ ન કરવો જોઈએ અર્થાત્ એ પદને સંપૂર્ણ દક્ષપૂર્ણમાસના કર્તા સાથે જોડવું નહિ. જ્યાં છે ત્યાં જ રાખી સંનિધિને કારણે જુહોતિ સાથે સંબંધ સાચવવો જોઈએ. આ કારણથી અમિકમમ્ (અલિકમ્બલુક્રિયા) નો સંબંધ પ્રયાજના જ કર્તા દ્વારા જુહોતિ સાથે જોડવો અને એ અલિકમ્બલુ પ્રયાજનું અંગ છે. ॥ ૨૦ ॥

ઉપવીતનું પ્રાકરણિકાંગત્ય-અધિકરણ,

સંદિગ્ધે તુ વ્યવાયાદ વાક્યભેદઃ સ્યાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(ટુ) ઉપવીતનું સામિધેની-અંગત્વ નથી એ સૂચવે છે. (સંદિગ્ધે) અવાન્બર પ્રકરણના સંદેહ વિષયમાં (વ્યવાયાત્) વચમાં નિવિત્ત સંગ્રહ મંત્રોનું વ્યવધાન હોવાથી (વાક્યભેદઃ) સામિધેનીવાક્ય સાથે એકવાક્યતાનો ભેદ (સ્યાત્) થશે.

હોવાર્થ :—' વિશ્વરૂપો વૈ ત્વાયઃ ' એ અધ્યાયમાં સાતમાં અને આઠમાં અનુવાકમાં સામિધેનીબ્રાહ્મણનું આશ્નાન થયેલું છે. નવમા અનુવાકમાં નિવિત્તસંગ્રહ મંત્ર બ્રાહ્મણનું આશ્નાન થયું છે અને દક્ષમા અનુવાકમાં કામ્યસામિધેનીમંત્રોનું આશ્નાન કરીને અગ્નારમાં પઠિત છે કે, ' ઉપવ્યયત્ હિતિ ' ઉપવીત વિધિ કરવો. આ ઠેકાણે ઉપવીત એટલે જનોમની પેઠે વસ્ત્ર ધાપા ખંભા ઉપર ધારણ કરવું. આગળ પણ તિષ્ઠન્ અન્વાહ ઇત્યાદિ કેટલાક સામિધેનીના ધર્મો બહુવામાં આવ્યા છે. આ ઠેકાણે સંદેહ થાય છે કે ' ઉપવીત ' સામિધેનીનું અંગ છે કે (સમગ્ર પ્રકરણમાં જે જે કર્મનું અનુષ્ઠાન થાય તે તે વખતે ઉપવીત ધારણ કરવું ? સર્વનું અંગ છે ? સંનિધિના બળથી ઉપવીત સામિધેનીનું જ અંગ છે એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. સિદ્ધાંતવાદીનું માનવું છે કે તે કેવળ સામિધેનીનું અંગ નથી પણ સર્વનું અંગ છે એટલે એ પ્રકરણમાં જે જે વિધિ કરવામાં આવે તે તે વખતે ઉપવીત ધારણ કરવું કારણ કે સામિધેની પ્રકરણ ' નિવિત્ત ' પ્રકરણથી બ્યવહિત પડે છે તેથી ' ઉપવ્યયતે ' એ સામિધેની વાક્ય સાર્થ એકવાક્યતાપન્ન થઇ શકતું નથી. આ કારણથી તે મહાપ્રકરણમાં સર્વનું અંગ છે. ॥ ૨૧ ॥

વેકંકેત આદિ પાત્રો સંપૂર્ણ યાગના અંગ છે એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

ગુણાનાં ચ પરાર્થત્વાત્ અસમ્બન્ધઃ સમત્વાત્ સ્યાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ગુણનામ્) શુણ્ઠા (પરાર્થત્વાત્) પરાર્થ હોવાથી (સમત્વાત્)

સરખાપણાને લીધે (અસમ્બન્ધઃ સ્યાત્) પરસ્પર અંગાગિભાવરૂપ સંબંધ થઇ શકતો નથી.

ભાવાર્થ:—અગ્રપ્રધાનના સામીપ્યમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. વારણે યજ્ઞાવચ્ચઃ । વૈકંકતો યજ્ઞાવચ્ચઃ । યજ્ઞાવચ્ચર એટલે યજ્ઞનું સાધન. આ પવમાન ઇષ્ટિનું અંગ છે કે યજ્ઞસાધન-માત્રનું અંગ છે ? આ ઠેકાણે : પૂર્વપક્ષવાદીનું કથન છે કે આધાન પાસે જ પવમાન-ઇષ્ટિને પાઠ છે તે આધાનનું અંગ હોવાથી અને આધાનમાં યાગ ન હોવાથી ત્યાં યજ્ઞસાધન પાત્ર હોવાનો પ્રસંગ જ નથી. માટે તે ઠેકાણે પાઠ વ્યર્થ પડતો હોવાથી ‘ક્ષણપેક્ષ વૃષ્ઠઃ । આ ઠેકાણે વાજપેયના અંગમાં યુપનો સંબંધ બતાવ્યો છે તેમ અહીં પણ પવમાન-ઇષ્ટિમાં જ વારણે યજ્ઞાવચ્ચર ઇત્યાદિ અંગ રૂપે પડે છે.

સિદ્ધાંતવાદી કહે છે કે વારણ, વૈકંકત આદિ યજ્ઞના સાધન પાત્ર છે અને તેથી તે પરાર્થ છે. આધાનમાં યાગ નથી અને પવમાન ઇષ્ટિ પાસે ઉપર બતાવેલા વાક્યનો પાઠ નથી માટે પવમાન ઇષ્ટિ સાર્થ અંગાગિભાવરૂપ સંબંધ બની શકશે નહિ. આ કારણથી વારણ અને વૈકંકત આદિ સર્વયજ્ઞનું અંગ છે. ॥ ૨૨ ॥

હવે વાર્ત્તની આદિ અનુવાકયોનું આજ્યભાગાગત્યઅધિકરણ સમજાવે છે.

મિથશ્ચાનર્થસમ્બન્ધાત્ ॥૨૩॥

પદાર્થ:—(ચ) પ્રધાનના અંગ તરીકે હોવાને નિષેધ સૂચવે છે. (મિથઃ) મુગ્ધભૂત અર્થાત્ દિત્વવિશિષ્ટ યાજ્ય અને પુસેનુવાકયનો (અનર્થસમ્બન્ધાત્) પ્રધાન યાગની સાથે સંબંધ હોવો એ નિષ્પ્રયોજન છે.

ભાવાર્થ:—દર્શ અને પૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. “ કાર્ત્ત્વંજી પૌર્ણમાસ્યા-મમૂચ્યેતે । વૃષન્વતી અમાવાસ્યાયામિતિ ” એ ઠેકાણે (૧) અમિર્વૃત્ત્રાણિ જંઘમત્, તથા (૨) ત્વં સોમાસિ સત્પતિ આ બે વાર્ત્ત્ત્વો વાચક ઋચાઓ છે અને (૩) અમિઃ પ્રત્નેન જન્મના દિત્તિ તથા (૪) સોમણીમિરિષ્ટ્વા વધમ્ હતિ આ બે વૃષન્વતી નામક ઋચાઓ છે આ ચારે ઋચાઓ દર્શપૂર્ણમાસ યાગનું અંગ છે કે આજ્યભાગોનું અંગ છે ? આમાં પૂર્વ-પક્ષવાદીનું માનવું છે કે દર્શપૂર્ણમાસ યાગની સાથે એનો સંબંધ છે અને એ ચારે મંત્રો તેનાજ અંગભૂત છે. સિદ્ધાંતવાદી કહે છે કે પ્રધાનયાગની સાથે એનો સંબંધ નથી પણ આજ્ય ભાગની સાથે એનો સંબંધ છે. તેથી તે આજ્યભાગનાં જ અંગ છે. નંબર-૧ અને ૩ વાળા મંત્રની દેવતા અગ્નિ છે અને ૨ તથા ૪ નંબરવાળા મંત્રના દેવતા સોમ છે. દર્શ-પૂર્ણમાસમાં સોમદેવતાક યાગ ન હોવાથી સોમદેવતાક મંત્રનો સંબંધ તેની સાથે બની શકે નહિ. વળી પૌર્ણમાસી અને અમાવાસ્યાને સપ્તમી વહનિતનો નિર્દેશ છે તેથી તે યાગવાચક નહીં પણ કાળવાચક છે. કિંચ પ્રયાજમન્ત્રાનુવાકસ્યાનન્તરમેવાયમનુવાકઃ પઠિતઃ । સ ચ આજ્યભાગયોરજ્ઞવોઃ ક્રમઃ । ન તુ મુલ્યયોદર્શપૂર્ણમાસયોઃ । તસ્માન્ન મન્ત્રચતુષ્ટયસ્ય મુલ્યયાગાજ્ઞત્વમ્ કિંચ આજ્યભાગાજ્ઞત્વમ્ અર્થઃ=વળી પ્રયાજ મન્ત્રાનુવાક પછી જ આ અનુવાક પઠિત છે. અને તે આજ્યભાગ રૂપ અંગનો ક્રમ છે. મુખ્ય જો દર્શ અને પૂર્ણમાસનો ક્રમ નથી. માટે એ ચારે ૪ મંત્ર મુખ્ય યાગના અંગ નથી પણ આજ્યભાગના અંગ છે. ॥ ૨૩ ॥

હસ્તાવનેજન આદિ સંપૂર્ણ પ્રકરણનું અંગ છે. એ અધિકરણ સમજાવે છે.

આનન્તર્યમચોદના ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ:—(આનન્તર્યમ્) સંનિધિ (અચોદના) એક વાક્યતાસાધક નથી.

આવાથઃ—દર્શપૂર્ણમાસના પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. ‘હસ્તાવનિક્તે । ઉલ્પચ્ચિં સ્તુળપ્રતિ । હાય ધોવા. ઉલપરાગ્નિને પાથરે છે. વેદામાસ્તરિતું સમ્વાદિતસ્તુળસ્તમ્બ જલપરાગ્નિઃ એ ઉલપરાગ્નિના વેદિ ઉપર પાથરવાને બેગો કરેલો ધામનો સમૂહ ઉલપરાગ્નિ કહેવાય છે. આ ઠેકાણે હસ્તપ્રક્ષાલનઃ આસ્તરણ માટે જ છે કે એ પ્રકરણમાં કરવામાં આવતા સર્વકર્મને માટે છે ? આના સંબંધમાં પૂર્વપક્ષવાદીનું કહેવું છે કે હાય ધોઇ તૃણ રાશિને વેદિ ઉપર પાથરવો. આ ઠેકાણે સ્પષ્ટ થાય છે કે તૃણ પાથરવા માટે જ હાય ધોવાનું છે. માટે ઉલપરાગ્નિના આસ્તરણનો જ હસ્તપ્રક્ષાલન શેષ છે, વળી બંને વાક્ય નજીકમાં જ છે. એક વાક્યની જ સન્નિધિમાં બીજું વાક્ય પડેલું છે એ સન્નિધિના બળેથી પણ હસ્તપ્રક્ષાલન ઉલપરાગ્નિના આસ્તરણનું જ અંગ છે.

સ્થિધાતવાદી કહે છે કે, આનન્તયં અર્થાત્ સન્નિધિ એક વાક્યનું સાધક નથી. જો કેવળ સન્નિધિ જ એક વાક્યતાનું સાધક હોય તો ષટમાહરતિ નાં નયતિ આ બે વાક્યોની પણ એક વાક્યતા થવી જોઇએ. કારણ કે બંને વાક્યોમાં સન્નિધિ છે. અપેક્ષા રહિત સન્નિધિ એક વાક્યતાનું કારણ નથી, માટે હસ્તાવનેબન પ્રકરણમત સર્વ કર્મોનું અંગ છે એમ માનવું જોઇએ. ॥ ૨૪ ॥

વાક્યાનાં ચ સમાપ્તવાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થઃ—(ચ) અને (વાક્યાનામ્) વાક્યો (સમાપ્તવાત્) ૫૨૨૫૨ આકાંક્ષા રાખી વગર સમાપ્ત થાય છે, તેથી પણ એક વાક્યતા સિધ્ધ થતી નથી.

આવાથઃ—હસ્તાવનિક્તે તથા ઉલપરાગ્નિ કૃત્વણતિ આ બે વાક્યોમાં એકવાક્યતાનું લક્ષણ જ નથી. વિજિન્ન વાક્યોમાં ૫૨૨૫૨ આકાંક્ષા હોય તો જ એકવાક્યતા થઇ શકે છે. તે ઉક્તવાક્યોમાં નથી. અતઃ પ્રચલાભ્યાં લિંગપ્રકરણાભ્યાં ક્રમવાદાત્ સર્વશેષો હસ્તશુદ્ધિઃ પ્રબળ સિદ્ધ અને પ્રકરણથી ક્રમનો બાધ થવાથી હસ્તશુદ્ધિ સર્વકર્મનો શેષ છે. ॥ ૨૫ ॥

હવે ચતુર્ધાકરણ આદિ આગ્નેય પુરોહાશમાત્રનું જ અંગ છે એ અધિકરણ સમજાવે છે. પૂર્વપક્ષ—

શેવસ્તુ ગુણસંયુક્તઃ સાધારણઃ પ્રતીયેત મિથસ્તેવામસમ્બન્ધાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થઃ—(તુ) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (શેષ) ચતુર્ધાકરણ રૂપ સંરક્ષર (ગુણસંયુક્તઃ) અગ્નિરૂપ ગુણ સંબંધ વિશિષ્ટ હોવા છતાં (સાધારણઃ) અગ્નિષોભ, એન્દ્રાગ્ર પુરોહાશ સાધારણ ચતુર્ધાકરણ (પ્રતીયેત) પ્રતીત થાય છે કારણ કે (તેષામ્) અગ્નિ અને ચતુર્ધાકરણનો (મિથ) ૫૨૨૫૨ (અસમ્બન્ધાત્) સંબંધ જણાતો નથી.

આવાથઃ—દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં ‘ આગ્નૈયં ચતુર્ધા કરોતિ ’ આવે પાઠ છે. આ ઠેકાણે આગ્નેય પુરોહાશ પેઠે એન્દ્રાગ્ર અને અગ્નિ ષોભીય પુરોહાશનો સંબંધ પણ અગ્નિ સાથે હોવાથી એ ત્રણે પુરોહાશ સાથે ચતુર્ધાકરણનો સંબંધ છે માટે ચતુર્ધાકરણ ત્રણે પુરોહાશોનું અંગ છે. એવો પૂર્વપક્ષવાદીનો મત છે. ॥ ૨૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

વ્યવસ્થા વાડર્થસંયોગાત્ લિङ્ગસ્યાર્થેન સમ્બન્ધાત્ લક્ષણાર્થા ગુણશ્રુતિઃ ॥૨૭॥

પદાર્થઃ—(વા) પૂર્વપક્ષની નિશ્ચિતિ સૂચવે છે. (વ્યવસ્થા) આગ્નેય પુરોહાશનું ચતુર્ધાકરણ છે. (અર્થ) દેવતારૂપ તદ્વિત અર્થ સાથે (સમ્બન્ધાત્) સંબંધ હોવાથી.

(લિંગસ્ય) દેવતાત્વ પર્વાપ્તિ પ્રકાશક લિંગતો (અર્થસંયોગાત્) ઇતર નિરપેક્ષતરૂપ સામર્થ્ય રૂપ અર્થ સાથે સંબંધ હોવાથી (લક્ષણર્થ) અન્ય પુરોહાશનો અવગ્રહ કરવા માટે (ગુણક્રિતિઃ) અગ્નિદેવતારૂપ ગુણ સાથે સંબંધ છે.

ભાવાર્થ:—‘આગ્નેય’ પદની સાથે જે તદ્વિત પ્રત્યય જોડાયો છે તે સંબંધ સમાન્ય રૂપ અર્થમાં આવ્યો નથી પણ માત્ર દેવતાના સંબંધમાં જ આવ્યો છે. અગ્નિઃ દેવતા અસ્ય, સ આગ્નેયઃ જેનો અગ્નિદેવતા હોય તે પુરોહાશ આગ્નેય પુરોહાશ કહેવાય છે. માટે જે પુરોહાશના અગ્નિ સાથે ઇન્દ્ર અથવા સૌમ દેવતા હોય તે દ્વિદેવત્ય પુરોહાશ કહેવાય છે, તે કેવળ આગ્નેય પુરોહાશ કહેવાતો નથી માટે જેનો સંબંધ કેવળ એક જ અગ્નિ સાથે હોય તે પુરોહાશનું ચતુર્ધાકરણ કરવું એવું ઉક્ત વાક્યમાંથી વિધાન પ્રતીત થાય છે. આ કારણથી અવસ્થા અર્થાત્ નિયમ પ્રતીત થાય છે. માટે ચતુર્ધાકરણ આગ્નેય પુરોહાશનું જ અંગ છે. ૫ ૨૭ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः

अथ तृतीयेऽध्याये द्वितीयः पादः

હવે લક્ષણપ્રકાશક મંત્રોનો મુખ્ય બર્હિષમાં વિનિયોગ છે. એ નામનું અધિકરણ સમન્વય છે. પ્રથમ અધિકરણ ૧. આને ‘બર્હિન્-પાય’ પણ કહેવામાં આવે છે.

अर्थाभिधानसंयोगात् मन्त्रेषु शेषभावः स्यात्
तस्मादुत्पत्तिसम्बन्धोऽर्थेन नित्यसंयोगात् ॥ १ ॥

પદાર્થ:—(ઉત્પત્તિ સમ્બન્ધઃ) નિત્યસંબંધ (અર્થેન) અર્થ સાથે હોય છે. (નિત્ય સંયોગાત્) મંત્રગત પદ અને તેના અર્થનો સંબંધ નિત્ય છે એવું પ્રથમ અધ્યાયમાં સિદ્ધ કર્યું છે. અર્થ અને તેના પદનો શક્તિરૂપ સંબંધ નિત્ય છે માટે (અર્થાભિધાનસંયોગાત્) મુખ્યમાર્ગમાં કથન દ્વારા કંતુ સાથે સંબંધ થતો હોવાથી (મન્ત્રેષુ) મંત્રોમાં (શેષભાવઃ સ્યાત્) કંત્યન્તવ થાય છે.

ભાવાર્થ:—આ પાદમાં લિંગ દ્વારા વિનિયોગનો વિચાર થાય છે. અર્થપ્રકાશ કરવાના સામર્થ્યનું નામ લિંગ છે. મંત્રાધિકરણમાં મંત્રો કર્મસમવેતાર્થના સ્મારક હોવાથી કંતુના અંગભૂત હોય છે. મંત્રગત પદો એ રીતે અર્થના સ્મારક બને છે. (૧) શક્તિરૂપ સંબંધથી અને (૨) લક્ષણરૂપ સંબંધથી. આ રીત હોય છે. હવે ‘બર્હિ દેવસદનં દામિ’ આ મંત્રમાં ‘બર્હિષ્’ પદનો શક્તિરૂપ સંબંધથી તો ‘કુશ્વ’ અર્થ થાય છે અને લક્ષણથી કુશ્વસદશ તુણ્વિ વિશેષ અર્થ થાય છે. હવે સદેહ એ થાય છે કે બન્ને પ્રકારના ધાસ કાપવામાં ઉક્ત મંત્રોના વિનિયોગ છે કે કેવળ કુશ્વ=દર્શ કાપવામાં ઉક્ત મંત્રોના વિનિયોગ છે ? આ ઠેકાણે પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે કે બન્ને જાતના ધાસ કાપવામાં ઉક્ત મંત્રોના વિનિયોગ છે. સિદ્ધાંતવાદીનું માનવું છે કે સ્વાભાવિક=નિત્ય સંબંધથી જે અર્થનું સ્મરણ થતું હોય તેનું લવન કરવું, લક્ષણથી જે અર્થનું સ્મરણ થાય તેનું નહિ. અને મુખ્ય સંબંધ દ્વારા જ કર્મસમવેત અર્થનું સ્મરણ કરાવી મંત્રો કંતુના શેષ બને છે. મુખ્ય અર્થથી જ મંત્ર નિરાકાંક્ષ થાય છે માટે અમુખ્ય અર્થમાં મંત્રોના વિનિયોગ થતો નથી. તસ્માત્ મુક્ષ્યગૌણયોર્મુલ્યે. કાર્યસંપ્રત્યયઃ ઇતિ. શ્રાવરજાખ્ય.

જ્યાં મુખ્ય અને ગૌણ બન્ને અર્થ પ્રતીત થતા હોય ત્યાં મુખ્યમાં જ કાર્યનો સમ્પ્રત્યય થાય છે.
૫ ૧ ॥

સંસ્કારકત્વાદ્વોદિતે ન સ્યાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ:—(સંસ્કારકત્વાત્) મત્રો સંસ્કારક હોવાથી (વોદિતે) અવિદિત કર્મમાં (ન સ્યાત્) મત્ર શેષરૂપે થતાં નથી.

ભાવાર્થ:—દેવતાનું સ્મરણ કરાવવું એ મત્રમાં સંસ્કારકત્વ છે માટે જે યાગ વિદિત ન હોય તે યાગમાં મત્ર શેષરૂપે બનતા નથી અર્થાત્ અવિદિત યાગમાં મત્રો અંગ્રજૂત હોતા નથી. જ્યાં સંસ્કારના સંભવ હોય ત્યાંજ મત્રો અંગ બને છે. ॥ ૨ ॥

ઇન્દ્રપ્રકાશક મત્રોનો શ્રુતિથી ગાહ્યપત્યમાં વિનયોગ અધિકરણ.

વચનાત્વયથાર્થમૈન્દ્રી સ્યાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ:—(તુ) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (વચનાત્) ગાહ્યપત્ય પ્રાતિપદિકાતરવર્તી દ્વિતીયાના શ્રવણથી (અયથાર્થમ્) ઇન્દ્રપ્રકાશક ઋચા થઇ શકતી નથી માટે (એન્દ્રી) એન્દ્રી ઋચા (સ્યાત્) ગાહ્યપત્યના ઉપસ્થાનમાં વિનયુક્ત થાય છે.

ભાનાર્થ:—મહાગ્નિચયનમાં આ પ્રમાણે પાઠનું શ્રવણ થાય છે. ‘એન્દ્રાગાહ્યત્ય-મુપતિષ્ઠતે ’ આ એન્દ્રી ઋચાથી ઇન્દ્રનું ઉપસ્થાન કરવું કે ગાહ્યપત્ય અગ્નિનું? અહીં પૂર્વપક્ષનું માનવું છે કે આ ઋચામાં ઇન્દ્રપદ હોવાથી ઇન્દ્રનું ઉપસ્થાન કરવું સિદ્ધાંતપક્ષવાદી કહે છે કે ગાહ્યપત્ય શબ્દની પાછળ બીજી વિભક્તિનું શ્રવણ હોવાથી ગાહ્યપત્ય અગ્નિનું જ ઉપસ્થાન કરવું જોઇએ કારણ કે લિંગ કરતાં અતિ બલવતી હોય છે. વળી ઇન્દ્ર શબ્દનો અર્થ ‘ઐશ્વર્યવાન’ થાય છે અને એ ઐશ્વર્યનો સંબંધ ગાહ્યપત્ય અગ્નિમાં છે માટે આ ઠેકાણે અવયવાર્થથી ઇન્દ્રપદનો અર્થ ગાહ્યપત્ય અગ્નિ પણ થઇ શકે છે, માટે ઉક્ત મત્ર ગાહ્યપત્યના ઉપસ્થાનમાં વિનયુક્ત છે. ॥ ૩ ॥

ગુણાદ્વાડ્યભિધાનં સ્યાત્ સમ્બન્ધસ્યાશાસ્ત્રહેતુત્વાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ:—(વા) અથવા (સમ્બન્ધસ્ય) શક્તિરૂપ સંબંધ (અશાસ્ત્રહેતુત્વાત્) શાસ્ત્રને આધીન ન હોવાથી (ગુણાદ્) શક્ય સંબંધરૂપ ગોણુવૃત્તિથી (અપિ) પણ (અભિધાનમ્ સ્યાત્) ઇન્દ્રપદથી ગાહ્યપત્યનું અભિધાન પ્રકાશન થાય છે.

ભાવાર્થ:—અવયવાર્થ લઇને ઇન્દ્ર શબ્દથી ગાહ્યપત્યનું અભિધાન થઇ શકે નહિ. જો અવયવાર્થથી જ અર્થ લઇ શકાય તો જલ્લેન દહેત્ આ વાક્યમાં જલ શબ્દનો અર્થ અગ્નિ પણ થઇ શકે પણ એવો અશક્યાર્થ નીકળી શકતો નથી માટે અવયવાર્થને લઇ ઇન્દ્ર શબ્દનો અર્થ ગાહ્યપત્ય-અગ્નિ થઇ શકે નહી. શબ્દ અને અર્થનો સંબંધ કંઇ શાસ્ત્રને આધીન હોતો નથી એટલે સ્વાભાવિક અને નિત્ય છે. આ કારણથી બીજી રીતે સમાધાન કરે છે કે ગોણુવૃત્તિથી અર્થાત્ શક્યરૂપસંબંધ-લક્ષણાવૃત્તિથી ઇન્દ્ર શબ્દનો અર્થ ગાહ્યપત્ય કરવો. સિંહો દેવદત્તઃ આ ઠેકાણે ભિન્ન શબ્દનો અર્થ દેવદત્ત ગોણુવૃત્તિથી કરવામાં આવે છે તેમ ઇન્દ્રપદનો અર્થ ગોણુવૃત્તિથી ગાહ્યપત્ય અગ્નિ કરવો. ॥ ૪ ॥

આહ્વાન પ્રકાશક મંત્રોનો આહ્વાનમાં વિનિયોગ છે એ અધિકરણ સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ

તથાહ્વાનમપીતિ ચેત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ:—(તથા) તે પ્રમાણે (આહ્વાનમ્ અપિ) આહ્વાન પણ અર્થાત્ આહ્વાન નાચક એહિ પદ પણ અવહનનનું લક્ષક છે (રૂતિ ચેત્) એ એમ માનવામાં આવે તો આનો સંબંધ ઉત્તર સૂત્રમાં જાય છે.

ભાવાર્થ:—દર્શનપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. હવિષ્કૃદેહિ રૂતિ ત્રિરવ્વજ્ઞાનયતિ (હે હવિષ્કૃત તું આવ. એ પ્રમાણે અવહનન કરતાં ત્ર વાર ખોલાવે છે.) આ મંત્ર અવહનનનું અંગ છે કે આહ્વાનનું ? પૂર્વપક્ષનું માનવું છે કે લિંગના બળથી પૂર્વ સૂત્રમાં ઈદ્ર શબ્દ ગૌણવૃત્તિથી જેમ ગાહપત્યનો પ્રકાશક થાય છે તેમ આ ઠેકાણે પણ ‘ હવિષ્કૃદેહિ ’ આ મંત્રગત એહિ પદ આહ્વાનનાચક હોવા છતાં અવહનનનું લક્ષક છે એમ સમજવું. અર્થાત્ ઉક્ત મંત્રનો અવહનનમાં વિનિયોગ થાય છે. એવો પૂર્વપક્ષનો અભિપ્રાય છે. ॥ ૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

ન કલ્પવિધિશ્ચોદિતત્વાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ:—(ન) પૂર્વપક્ષનું માનવું ઠીક નથી. (કલ્પવિધિ:) અને કાળનું પણ વિધાન નથી (ન) કારણ કે (ઓદિતત્વાત્) હવિષ્કૃતાનું આહ્વાન લોક વ્યવહારથી જ્ઞાત થાય છે.

ભાવાર્થ:—આ સૂત્રમાં ‘ ન ’ ની આવૃત્તિ કરી, પૂર્વપક્ષનું માનવું ઠીક નથી અને કાળનું પણ વિધાન નથી, એવો અર્થ કરવો. કારણ કે, કાળનું વિધાન કરવા જતાં કાળના સંબંધનું વિધાન અને ત્રણ વખતના અભ્યાસનું વિધાન આમ બે વિધાન કરવાથી વાક્યભેદ કરવો પડે. હવિષ્કૃતાનું અવહનન કાળે આહ્વાન તો લોકવ્યવહારથી જ જણાય છે માટે ‘ હવિષ્કૃદેહિ રૂતિ ત્રિરવ્વજ્ઞાનયતિ ’ આ ઠેકાણે ત્રણ વખતના અભ્યાસની જ વિધિ છે અને એહિ પદથી આ મંત્રના આહ્વાનમાં જ વિનિયોગ થાય છે. અવહનન ક્રિયામાં નહિ કારણ કે, એહિ એ પદ ‘ આહ્વાન ’ પ્રકાશક કરવામાં સમર્થ લિંગ છે. ॥ ૬ ॥

ગુણાભાવાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ:—(ગુણાભાવાત્) સામાન્યધર્મનો અભાવ હોવાથી સદશનું ઉપસ્થિતિ નથી.

ભાવાર્થ:—એહિ પદથી ‘ અવહનન ’ ગૌણ રૂપે પણ પ્રતીત થતું નથી. જેમ ‘ સિંહો માળવક: ’ આ ઠેકાણે સિંહ રૂપ મુખ્ય અર્થમાં રહેલા દૂરવનું સામ્ય માણવકમાં છે તેથી માણવક સિંહ પદથી ગૌણરૂપે લક્ષિત થાય છે. તેમ એહિ ના મુખ્ય અર્થનો ધર્મ અવહનન ક્રિયામાં જણાતો નથી. માટે ગૌણ રીતે પણ એહિ પદથી અવહનનની પ્રતીતિ થઈ શકે નહિ. માટે ઉપરનો મંત્ર આહ્વાનરૂપ અર્થમાં વિનિયુક્ત થાય છે. ॥ ૭ ॥

લિંગાચ્ચ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (લિંગાત્) અર્થવાદરૂપ લિંગથી પણ અવહનનની પ્રતીતિ થતી નથી.

ભાવાર્થ:—“ વાગ્વે હવિષ્કૃત ” આ અર્થવાદથી પણ અવહનન ક્રિયાની પ્રતીતિ થતી નથી. વાણીનું સાદૃશ્ય ભીત્યથી પ્રતીત થાય છે. ‘ અવહનનં ન લીસદૃશમ્ ’ અવહનન ભી સદૃશ

છે એમ કહેવાય નહિ. આ ક્ષરણથી પણ ઉક્ત મંત્ર અવહનન ક્રિયામાં વિનિયુક્ત મતો નથી. ॥ ૮ ॥

વિધિકોપશ્ચોપદશે સ્યાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (ઉપદેશે) હવિષ્કદેહિ આ મંત્રને અવહનનનું અંગ માનવામાં આવે તો (વિધિકોપ:) વિધિવાક્યની નિર્વિષયતા (સ્યાત્) થાય છે.

ભાવાર્થ:—જો ‘ હવિષ્કદેહિ ’ આ મંત્રને અવહનનનો શેષ માનવામાં આવે તો “ અવ રક્ષો દિવઃ સપત્નં વશ્યાસ મિલ્યવહન્તિ આ મંત્ર કે જે અવહનનના અંગ તરીકે છે. એનો કોઈ વિષય જ રહે નહિ. માટે હવિષ્કદેહિ એ મંત્ર આહવાનનું અંગ છે. અર્થાત્ હવિષ તેપાર કરનાર યજમાન પત્નીના આહવાનમાં ઉક્ત મંત્ર વિનિયુક્ત છે. ॥ ૯ ॥

અગ્નિવિહુરણુ-આદિ પ્રકાશક મંત્રોનો વિનિયોગ વિહુરણુઆદિમાં જ છે. એ અધિકરણુ સમજાવે છે.

તથોત્થાનવિસર્જને ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ:—(તથા) તે જ પ્રમાણે (ઉત્થાનવિસર્જને) એ એ પદો ઉત્થાન કાળ અને વિસર્જનકાળનાં ઓષક છે.

ભાવાર્થ:—જ્યોતિષ્ટામ યાગમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. ઉત્તિષ્ઠન્ અન્વાહ ઝમીદમીન્ વિહરેતિ । તથા વ્રતં કૃણુતેતિ વાચ વિમૃજતિ । આ બન્ને વાક્યનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. ઉક્તાં યોગે છે કે હે અગ્નીય, તું અગ્નિએને પ્રજવલિત કર. તમે દુગ્ધપાન કરો એમ કહીને વાણીના મોંનને છોડે છે. આ ટેકાણે પ્રથમ વાક્યમાં ઉત્તિષ્ઠન્ પદ ઉડવાના સમયને લક્ષિત કરે છે અને વાચં વિમૃજતિ એ પદ વાણીના વિસર્જનકાળને ઓધિત કરે છે. ઝમીન્ વિહર । અને વ્રતં કૃણુત આ મંત્રોમાં ક્રિયાપદો લાડન્ત છે અને તે અગ્નિ પ્રજવલન અને વ્રતકરણને પ્રકાશિત કરે છે. માટે એજ અર્થમાં એ મંત્રનો વિનિયોગ છે. ગંધ્યા ગાહંપત્યમુપતિષ્ઠતે અહીં આ ગાહંપત્ય પડની પાછળ જેમ બીજી વિકાસિતનું શ્રવણ થાય છે તેમ ઉક્તમાં વાક્યોમાં દિતીયાદિ શ્રુતિ નથી માટે અર્થપ્રકાશકત્વ રૂપ લિંગથી જ વિનિયોગ કરવામાં આવે છે. ॥ ૧૦ ॥

હુવે ‘ સૂક્તવાક ’ એ પ્રસ્તરપ્રહુરણુનું અંગ છે એ અધિકરણુ સમજાવે છે

સૂક્તવાકે ચ કાલવિધિઃ પરાર્થત્વાત્ ॥ ૨૧ ॥

પૂર્વપક્ષ

પદાર્થ:—(ચ) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (સૂક્તવાકે) સૂક્તવાકમાં (કાલવિધિઃ) કાલનું વિધાન છે. (પરાર્થત્વાત્) કારણ કે સૂક્તવાક અને પ્રસ્તર આ બંને પરાર્થ છે. સૂક્તવાક દેવતાની સ્તુતિ છે અને પ્રસ્તર સુવા ધારણ કરવા માટે છે.

ભાવાર્થ:—દશપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે આમ્નાન છે. “ સૂક્તવાકેષ પ્રસ્તરં પ્રહરતિ ” इदं યાવાપૃથિવી મદ્રમમૃત્ ॥ આ મંત્રમાં અગ્નિનું સંબોધન કરી “ ત્વં સૂક્તવાગસિ ” તું સૂક્તવાક છો એવું આમ્નાન કરવામાં આવ્યું છે. ‘ પ્રસ્તર ’ એ દર્બની મુષ્ટિનું નામ છે. અને ‘ પ્રહરણ ’ નો અર્થ આ ટેકાણે અગ્નિમાં પ્રક્ષેપ કરવો એ છે. આ ટેકાણે જે વખતે ‘ સૂક્તવાક ’ હોતા બોલે તે વખતે અધ્વયુ પ્રસ્તરનો પ્રક્ષેપ કરે. આવો અર્થ હોવાથી સૂક્ત વાક એ કાળનો લક્ષક છે. આવો ભાવ પૂર્વપક્ષનો છે. સૂક્તવાક પ્રસ્તરનું અંગ નથી કારણ કે

સૂક્તવાક અને પ્રસ્તર બંને અંગ છે. અંગો હંમેશાં પરાથ' હોય છે તેથી તેમાં અંગાભિભાવ બની શકતો નથી. માટે 'સૂક્તવાક' થી કાળ જ લક્ષિત થાય છે. ॥ ૧૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર ઉપદેશો વા યાજ્યાશન્દો હિ નાકસ્માત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ:—(વા) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (ઉપદેશ:) પ્રસ્તરપ્રહરણુ પ્રત્યે અંગ તરીકે વિધિ છે. (હિ) કારણ કે (યાજ્યાશન્દ:) સૂક્તવાક ને માટે ' યાજ્ઞા ' શબ્દ પ્રયોજાયેલો છે. (અકસ્માત્) અકસ્માત યાજ્ઞા શબ્દનો પ્રયોગ થયો (ન) નથી.

ભાવાર્થ:—સૂક્તવાકને માટે યાજ્ઞા શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. જે હોમનું અંગ સૂક્તવાક ન હોય તો તેને માટે યાજ્ઞા શબ્દનો પ્રયોગ બની શકે નહિ. અગ્નિની રત્નિ કરવાથી તેને યાજ્ઞા કહેવામાં આવે છે. હોમના સાધનમાં જ ' યાજ્ઞા ' શબ્દની પ્રવૃત્તિ છે. માટે સૂક્તવાક એ પ્રસ્તરપ્રહરણુનું જ અંગ છે, પ્રસ્તરપ્રહરણુ એટલે ઈર્મમુષ્ટિનો હોમ. એ હોમમાં સાધનની આકાંક્ષા જરૂર છેજ. ' સૂક્તવાકેન ' અહીં શ્રૂયમાણુ થતી તૃતીયા વિભક્તિ સાધનને જતાવે છે માટે સૂક્તવાક સાધનરૂપે હોમમાં અન્વિત થવાથી અંગ છે એ સ્પષ્ટ થાય છે. આ કારણથી ' સૂક્તવાક ' ને કાળનો લક્ષક નહીં માનતા હોમનું અંગ જ માનવું યોગ્ય છે. ॥ ૧૨ ॥

સ દેવતાર્થસ્તત્સંયોગાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ:—(સ:) સૂક્તવાક (દેવતાર્થ:) દેવતાદ્રવ્ય સંબંધરૂપ યાગ છે (તત્સંયોગાત્) કારણ કે એનો દેવતા દ્વારા પ્રસ્તરની સાથે સંબંધ છે.

ભાવાર્થ:—પ્રસ્તર પ્રહરતિ આ ઠેકાણે પ્ર ઉપસર્ગપૂર્વક હરતિ ધાતુનો અર્થ યજતિ એવો કરવો. સૂક્તવાક એ દેવતાનો પ્રકાશ કરે છે માટે સૂક્તવાકરૂપ યાજ્ઞાથી પ્રસ્તરનો યાગ કરવો. આ અર્થ થવાથી અભિરિદ હવિરજુષ્ઠ અહીં અગ્નિએ પ્રસ્તરરૂપ હવિષને સ્વીકૃત કર્યું છે એવો અર્થ સમજવો. માટે સૂક્તવાક એ પ્રહરણુનો અર્થાત્ હોમનું દેવતાનો પ્રકાશ કરી અંગ બને છે એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૧૩ ॥

પ્રતિપત્તિરિતિ ચેન્ન સ્વિષ્ટકૃદ્દુભયસંસ્કાર: સ્યાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ:—(પ્રતિપત્તિ:) સંસ્કાર (હિતિ ચેન્ન) છે એમ કહેવામાં આવે તો ઠીક નથી. (સ્વિષ્ટકૃદ્) સ્વિષ્ટકૃત્તરી પેઠે (ઇમય સંસ્કાર:) એ બંને પ્રકારનું કર્મ છે.

ભાવાર્થ:—પ્રસ્તરને સ્વા ઉપર રાખવો એ પ્રતિપત્તિરૂપ સંસ્કાર કહેવાય છે. એટલે પ્રતિપત્તિરૂપ સંસ્કાર અને ત્યાગ રૂપ યાગનું અંગ એ બંને અર્થ પ્રહરતિ પદમાંથી પ્રતીત થાય છે. પ્રશ્ને પ્રસ્તરને સંસ્કૃત કરી સમીપમાં ઉપકારક બને છે અને તૃતીયા વિભક્તિના શ્રવણથી પ્રસ્તરકરણુક ત્યાગ એવો અર્થ પણ નીકળે છે. ' સ્વિષ્ટકૃત્ ' એ જેમ બંને પ્રકારનું કર્મ છે તેમ પ્રસ્તરપ્રહરણુ પણ સંસ્કાર અને હોમ બંને રૂપે કર્મ છે. પ્રતિપત્તિનું અપૂર્વ અને યાગનું અપૂર્વ એમ બંને અપૂર્વ માનવા પડે તો પણ ઇષ્ટાપત્તિ છે. માટે સૂક્તવાક એ પ્રહરણુનું જ અંગ છે. ॥ ૧૪ ॥

હવે સૂક્તવાકનો અર્થાનુસાર વિનિયોગ કરવો એ અધિકરણુ સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ કૃત્સ્નોપદેશાદુભયત્ર સર્વવચનમ્ ॥૧૫॥

પદાર્થ:—(ઇમયત્ર) દર્શ અને પૂર્ણમાસ બંનેમાં (સર્વવચનમ્) સૂક્તવાકસંગ્રહ

જેટલા મંત્રો હોય તે બધાનો પાઠ કરવો જોઈએ (કૃત્સ્નોપદેશાત્ કારણ એ બધાય મંત્રોનો ઉપદેશ પ્રકરણ પ્રત્યે કરવામાં આવ્યો છે.

હોવાર્થ :—આ સંપૂર્ણ સૂક્તવાક દર્શ અને પૂર્ણમાસનું અંગ છે કે એમાંથી અમુક મંત્રો પૂર્ણમાસના અને અમુક મંત્રો દર્શના અંગ છે ? આ સંશયમાં પૂર્વપક્ષનું માનવું છે કે સૂક્તવાકેન પ્રસ્તરં પ્રહરતિ આ વાક્યથી પૂર્ણમાસમાં અને દર્શમાં બધાય મંત્રો બોલવા જોઈએ અર્થાત્ બધાય મંત્રો પૂર્ણમાસમાં અંગ છે અને એ જ બધાય મંત્રો દર્શમાં પણ અંગભૂત છે. ॥ ૧૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર   **યથાર્થ વા શેષભૂતસંસ્કારત્વાત્ ॥૧૬॥**

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (યથાર્થમ્) અર્થ પ્રમાણે સૂક્તવાકના મંત્રો બોલવા જોઈએ (શેષભૂતસંસ્કારત્વાત્) યાગમાં દેવતાસ્મારક મંત્રો હોય છે. યાગની સાથે સંબંધ નહીં ધરાવનાર દેવતાના મંત્રો બોલવાની જરૂર નથી, યાગ-સંબંધ દેવતા-સ્મારક મંત્રો બોલવા જોઈએ.

હોવાર્થ :—અર્થ પ્રમાણે વિભાગ કરી મંત્રોનો વિનિયોગ કરવો જોઈએ. દર્શમાં જે દેવતા સંબંધ ધરાવતા હોય તે દેવતાના સ્મારક મંત્રો દર્શ યાગમાં બોલવા અને પૂર્ણમાસ યાગમાં સંબંધ ધરાવનારા જે દેવતા હોય તેના સ્મારક મંત્રો પૂર્ણ યાગમાં બોલવા જોઈએ. નિરર્થક મંત્ર બોલવાનો કશો પણ અર્થ નથી. જે યાગમાં જે દેવતા સંબંધ ધરાવે છે તે દેવતા તે યાગના શેષ ગણાય છે. ॥ ૧૬ ॥

વચનાદિતિ ચેન્ ॥૧૭॥

પદાર્થ :—(વચનાત્) સૂક્તવાક એ તૃતીયા વિભક્ત્યન્ત નિખિન્ન સૂક્તવાકનો વિનિયોગ હોવાથી તેમાં યુક્તિની જરૂર નથી (ઇતિ ચેન્) જે એમ કહેવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

હોવાર્થ :—સૂક્તવાકેન પ્રસ્તરં પ્રહરતિ આ ઠેકાણે સંપૂર્ણ સૂક્તવાકનો વિનિયોગ હોવાથી આપું સૂક્ત બોલવું જોઈએ. એમાં કોઈ પણ યુક્તિનો ઉપયોગ કરવો ન જોઈએ કારણ કે શ્રુતિ સર્વથી અલવતી હોય છે. ॥ ૧૭ ॥

પ્રકરણાવિભાગાદુભે પ્રતિ કૃત્સ્નશબ્દઃ ॥૧૮॥

પદાર્થ :—(કૃત્સ્નશબ્દઃ) ‘ કૃત્સ્ન ’ શબ્દ (હમે પ્રતિ) દર્શ અને પૂર્ણમાસ પ્રત્યે ઉપદિષ્ટ છે, (પ્રકરણાવિભાગાત્) પ્રકરણનો વિભાગ ન હોવાથી અર્થાત્ એક જ પ્રકરણ હોવાથી.

હોવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસ એક જ પ્રકરણ છે, એમાં વિભાગ પાડીને બતાવ્યું નથી કે આ મંત્રો આ યાગમાં વિનિયુક્ત કરવા અને બીજા મંત્રો બીજા યાગમાં વિનિયુક્ત કરવા. પૂર્ણમાસ અને દર્શ બંનેને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવ્યું છે કે સૂક્તવાકેન પ્રહરતિ માટે એમ ન સમજવું કે બધા મંત્રો ફરક યાગમાં નિરર્થક હોય તો પણ બોલવા જેમકે ૫૦) રૂપીઆ યજ્ઞદત્ત અને દેવદત્તને આપી લો. આનો અર્થ એ નથી કે ૫૦) યજ્ઞદત્તને આપો અને ૫૦) દેવદત્તને આપો. પણ પચ્ચાસમાંથી ભાગે પડતા યજ્ઞદત્તને આપો અને ભાગે પડતા દેવદત્તને પણ આપો આ પ્રમાણે તૃતીયા શ્રુતિ જે છે તે બરાબર છે પણ તેનો અર્થ સમજ મંત્રોનો વિનિ-

યોગ કરવો જોઈએ. ॥ ૧૬ ॥

કામ્યઅન્યાનુવાક્યમંત્રો કેવળ કામ્યનું જ અંગ છે એ અધિકરણ સમજાવે છે

લિङ्ગક્રમસમાખ્યાનાત્ કામ્યયુક્તં સમાસ્નાનમ્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(લિङ્ગક્રમસમાખ્યાનાત્) ડમા વામિન્દ્રાગ્રો દત્યાદિ આઠ ઋચાઓનો વિનિયોગ લિંગ, ક્રમ અને સમાખ્યા એ ત્રણેને ધ્યાનમાં લઈને કરવો (કામ્યયુક્તમ્) કામ્યેષ્ટિ સંબંધ હોય એવી ઋચાઓનો (સમાસ્નાનમ્) કાર્યેષ્ટિમાં જ વિનિયોગ કરવો. કેવળ લિંગનો આશ્રય લઈ ઉક્ત ઋચાઓનો વિનિયોગ કરવો નહિ.

ભાવાર્થ :—ડમા વા મિન્દ્રાગ્રો દત્યાદિ અનુવાકમાં ઈંદ્ર અને અગ્નિ લિંગવાળી આઠ ઋચાઓનું આસ્નાન છે. તે ઋચાઓનો વિનિયોગ કેવળ લિંગનો આશ્રય કરી વિનિયોગ કરવો જોઈએ એવો પૂર્વપક્ષવાદીનો મત છે. સિદ્ધાંતવાદીનું માનવું છે કે કેવળ લિંગના અગ્રણી એનો વિનિયોગ કરવો નહીં પણ લિંગ, ક્રમ અને સમાખ્યા આ ત્રણેને ધ્યાનમાં લઈ તેનો વિનિયોગ કરવો. ‘કામ્યઅન્યાનુવાકયાકાંઠ’ આ સમાખ્યા છે.

કામ્યેષ્ટિષુ પેન્દ્રામમેકાદશકપાલં નિર્વેપેત્ પ્રજાકામઃ इत्यादौ । तत्रापि क्रमप्रमाणेन प्रथमेषु: प्रथमयाज्यानुवाक्यायुगलमितिरीत्या समानपठितं काम्ययुक्तं काम्येष्टिसम्बद्धं स्याच्च केवलेन लिङ्गेन इति भावः ॥

કામ્યેષ્ટિઓમાં પ્રવૃત્તિ ઇન્દ્ર રાખનારે ઇન્દ્રાગ્નિદેવતાકે એકાદશકપાલમાં સંસ્કૃત કરેલા પુગેડાશનો નિર્વાપ કરવો. આ કેકાણે ક્રમરૂપ પ્રમાણથી પ્રથમ દષ્ટિનું પ્રથમયાજ્યાનુયુગલ વિનિયુક્ત છે. આ પ્રમાણે ક્રમ સખ્યાની મદદ લઈ વિનિયોગ કરવા કેવળ ઇંદ્ર અને અગ્નિ-દેવતા પ્રકાશક લિંગથી ઉક્ત ઋચાઓનો વિનિયોગ કરવો નહિ. સમાખ્યા એટલે યૌગિક શબ્દ. કામ્ય એટલે કામના યુક્ત. યાજ્ઞા એટલે દેવતા સ્મારક મંત્ર, અનુવાકયા એટલે અનુવાકમાં સમાસ્નાત થયેલી ઋચાઓ, દત્યાદિ. ॥ ૧૯ ॥

આગ્નીધ્રોપરધાનં પ્રાકૃત મંત્રના વિનિયોગનું અધિકરણ.

अधिकारे च मंत्रविधिरतदाख्येषु शिष्टत्वात् ॥ ૨૦ ॥

પૂર્વપક્ષ

પદાર્થ :—(ચ) પૂર્વપક્ષનો સૂચક છે. (અધિકારે) જ્યોતિષ્ટોમ-આદિ યાગ પ્રકરણમાં (મન્ત્રવિધિઃ) જે મંત્રોનું વિધાન હોય છે તે (તદાખ્યેષુ) પ્રકરણગત અને અપ્રકરણગત મંત્રો છે. (શિષ્ટત્વાત્) સામાન્યરૂપથી વિદિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટોમમાં ‘આગ્નેય્યા આગ્નીધ્રમુપતિષ્ઠતે’ આ પ્રમાણે પાઠ છે. આ કેકાણે ‘આગ્નેયી’ પદ પ્રકૃત અને અપ્રકૃત મંત્ર સાધારણપરક છે કે કેવળ પ્રકૃતમંત્રપરક જ ? આ સંશયમાં પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે કે કટુસમીપમાં જે મંત્ર વિધાન છે પ્રકૃત અને અપ્રકૃત મંત્રોને લગતું છે. કેદ પછી અગ્નિદેવતાક ઋચાથી અગ્નીધ્ર=મંડપમાં ઉપસ્થિત થવું, કારણ કે આગ્નેયી પદનો અર્થ છે અગ્નિઃ દેવતા અસ્યા ઋચઃ સા ઋચઃ આગ્નેયીઃ આમાં પ્રકરણને લગતો કેદ પછી ઉલ્લેખ જણાતો નથી માટે અર્થ પ્રકાશરૂપ લિંગથી કેદ પછી અગ્નિ દેવતાક ઋચા બોલતા આગ્નીધ્ર નામક મંડપમાં દાખલ થવું ॥ ૨૦ ॥

તદાશ્વયો વા પ્રકરણોપપત્તિભ્યામ્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (તદાશ્વય :) પ્રકરણ પઠિત મંત્રજ ઉપસ્થાનમાં વિનિયુક્ત કરવો. (પ્રકરણોપપત્તિ ભ્યામ્) પ્રકરણ અને ઉપપત્તિ અર્થાત્ યુક્તિથી એજ સિદ્ધ થાય છે.

પદાર્થ :—ઉપસ્થાનમાં પ્રકરણગત મંત્ર જ વિનિયુક્ત કરવો. કારણ કે, સંનિહિત મંત્રથી કાર્ય કરવું એ જ સમુચિત છે. અપ્રકરણગત મંત્ર દૂર પડે છે. સંનિહિત અને અસંનિહિત માંથી સંનિહિત જ અગવાન હોય છે, માટે સંનિહિત અર્થાત્ પ્રકૃત મંત્રથી જ આગ્રીય નામવાળા મંડપમાં ઉપસ્થાન કરવું આગતેથી ઋચ્યાઓ વેદોમાં બહુ છે અને તે ભુદે ભુદે કેકાણે આવી છે. તેમાંથી કૃતપ્રકરણમાં જે આગતેથી ઋચ્યા હોય તે જ ઋચ્યાથી ઉપસ્થાન કરવું જોઈએ. ॥ ૨૧ ॥

અનર્થકશ્ચોપદેશઃ સ્યાદસમ્બન્ધાત્ ફલવતા નહ્યુપસ્થાનં ફલવત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અસંબંધાત્) અપ્રકૃત મંત્રથી જે ઉપસ્થાન કરવામાં આવે તો (ઉપદેશઃ) પ્રકરણમાં મંત્રનો ઉપદેશ (અનર્થકઃ) નિર્વર્થક થઈ જાય કારણ કે (ફલવતા) ક્ષ-ઓષક કૃતુની સાથે સંબંધ નથી (ઉપસ્થાનમ્) સ્વતઃ ઉપસ્થાન (ફલવત્) ફળવાળું (નહિ) નથી.

ભાવાર્થ :—જે ગમે તે અગ્રિદેવતાક મંત્રથી ઉપસ્થાન કરવામાં આવતું હોય તો જ્યોતિષ્ટોમ આદિ કૃતુમાં તેને લગતા વિશેષમંત્રનો ઉપદેશ અર્થ થઈ પડે છે. ઉપસ્થાન સ્વતંત્ર રીતે કળાઓષક નથી એ તો કૃતુની ફલવત્તાથી ફલવત્ છે માટે પ્રકરણગત મંત્રથી અગ્રીય નામક મંડપમાં ઉપસ્થાન કરવું જોઈએ. ॥ ૨૨ ॥

સર્વેપાં ચોપદિષ્ટવાન્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સર્વેષામ્) અથવા મંત્રોને (ઉપદિષ્ટવાન્) ઉપદેશ થયેલો છે.

ભાવાર્થ :—અપ્રકૃત પઠિત મંત્રોને વિનિયોગ કાર્ય પણ થશે નહિ એવી શંકા કરવાની જરૂર નથી કારણ કે અપ્રકરણ પઠિત જેટલા મંત્ર છે તે અધાનો સંબંધ વાચસ્તોમ કૃત સાથે છે.

અવિનિયુક્તા વાચસ્તોમે સંવચન્તે ।

આ વચનથી મંત્રોના ફલના સંબંધ ઉપદિષ્ટ છે તેથી કોઈ પણ પ્રકારની અનુપપત્તિ રહેતી નથી, માટે જ્યોતિષ્ટોમ કૃતુમાં તો પ્રકૃતમંત્રથી જ ઉપસ્થાન કરવું જોઈએ. એ જ પ્રમાણે “ એન્ધ્યા સદો વૈષ્ણવ્યા હવિર્વાનમ્ ” “ સદઃ ” નામવાળા મંડપમાં ઇન્દ્રદેવતાક ઋચ્યાથી અને હવિર્વાન નામવાળા મંડપમાં વિષ્ણુ દેવતાક ઋચ્યાથી ઉપસ્થાન કરવું. અહીં પણ પ્રકૃત એન્દ્રી ઋચ્યા અને પ્રકૃત વૈષ્ણુની ઋચ્યાથી ઉપસ્થાન કરવું એમ સમજવું. ॥ ૨૩ ॥

ભક્ષમંત્રોના યથાલિંગ ગ્રહણ આદિમાં વિનિયોગ કરવો એ અત્રિકરણ.

પૂર્વપક્ષ લિજ્ઞસમાશ્વાનાભ્યાં ભક્ષાર્થતાનુવાકસ્ય ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(અનુવાકસ્ય) અનુવાકની (લિજ્ઞસમાશ્વાનાભ્યામ્) લિંગ અને સમાશ્વાના (ભક્ષાર્થતા) ભક્ષાર્થતા છે. અર્થાત્ એ અનુવાક સોમપાનમાં વિનિયુક્ત થાય છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમમાં હોમ કરેલા સોમરસના બાકી રહેલા ભાગનું ભક્ષણ (પાન) વિહિત કયું છે. અને આ પ્રમાણે આન્નાન છે. અમિષુત્યાહવનીયે હુત્વા પ્રત્યઃ પરેત્ય સદસિ સોમં મક્ષયન્તિ । ભક્ષણમાં ચાર વ્યાપાર હોય છે. ગ્રહણ, અવેક્ષણ, નિગરણ અને સમ્યગ્ જરણ. “ મક્ષેહિ ” ઇત્યાદિ મંત્ર ભક્ષાનુવાકમાં પઠિત છે. હવે અહીં વિચારવાનું એ છે કે આખો અનુવાક ભક્ષણનું અંગ છે કે એમાં આખતાં કેટલાંક વાક્યો લિંગના બળથી પ્રાપ્ત બીજી ક્રિયામાં અંગ તરીકે છે ? પૂર્વપક્ષનું માનવું છે કે એ આખો ય અનુવાક લિંગ અને સમાખ્યાના બળે ભક્ષણનું જ અંગ છે. મક્ષાનુવાક આ સમાખ્યા છે અર્થાત્ આ યૌગિક શબ્દ છે અને મક્ષયામિ આ લિંગ છે કારણ કે એનાથી ભક્ષણની પ્રતીતિ થાય છે. માટે લિંગ અને સમાખ્યા રૂપ બન્ને પ્રમાણથી એ આખો ય અનુવાક ભક્ષણનું અંગ માનવું એ ઉચિત છે ॥૨૪॥

શ્રિધાંત સૂત્ર   **તસ્ય રૂપોપદેશાભ્યામપકર્ષોઽર્થસ્ય ચોદિતત્વાત્ ॥૨૫॥**

પદાર્થ :—(તસ્ય) મક્ષેહીતિ સધ્યાસમ્) ઇત્યાદિ મંત્ર સમૂહનો (અપકર્ષઃ) ભક્ષવાક્ય- માંથી વિન્હેદ કરવો. (રૂપોપદેશાભ્યામ્) ગ્રહણ રૂપ અર્થ (ચોદિતત્વાત્) વિહિત ભાવાથી.

ભાવાર્થ :—જેમ ભક્ષણ વિહિત છે તેમ ગ્રહણ પણ વિહિત જ છે. અધિનો સ્વા બાહ્યમાં સધ્યાસમ્ આનાથી ગ્રહણ રૂપ અર્થનો પ્રકાશ થાય છે. ગ્રહણ, અવેક્ષણ, નિગરણ અને સમ્યગ્ જરણ વગર ભક્ષણરૂપ અર્થ ચરિતાર્થ થતો જ નથી. માટે આખોય અનુવાક ભક્ષણપરક જ ન માનતા જે વાક્યથી ગ્રહણનો પ્રકાશ થાય, તે વાક્ય ગ્રહણનું લિંગ સમજવું અને એ વાક્ય બોલી ગ્રહણ કરવું. ‘ વૃચક્ષસં ત્વા દેવ સોમ સુવક્ષા બવલ્યેષમ્ આ મંત્રથી સોમરસનું અવેક્ષણ કરવું કારણ કે એનાથી અવેક્ષણની પ્રતીતિ થાય છે. ‘ મા મે અવાહ નામિમતિગાઃ ’ આ વાક્ય સમ્યગ્ જરણમાં વિનિયુક્ત કરવું કારણ કે એનાથી એ અર્થ સમજાય છે. માટે જે મંત્રથી જે અર્થ પ્રતીત થાય તે મંત્ર તેના અંગ તરીકે સમજવો બધા જ મંત્રો ભક્ષણના અંગ છે એમ નહિ. લિંગરૂપ પ્રમાણથી વિનિયોગ કરવો. સમાખ્યા લિંગનો બાધ કરી શકે નહિ. લિંગથી તે સમાખ્યાનો બાધ થઈ શકે છે. ॥ ૨૫ ॥

‘ મન્દ્રાભિભૂતિ ’ ઇત્યાદિથી મક્ષયાત્રિ ઇત્યન્ત સુધી એક જ મંત્ર છે અને એક જ અર્થમાં એનો વિનિયોગ છે એ અધિકરણ સમજાવે છે.

ગણાભિધાનાન્મન્દ્રાદિરેકમન્ત્રઃ સ્યાત્ તયોરેકાર્યસંયોગાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(ગણાભિધાનાત્) ગૌણ તરીકેનું અભિધાન હોવાથી (મન્દ્રાદિઃ) મન્દ્રાભિભૂતિ ઇત્યાદિ એકાર્થ વિનિયુક્ત (એકમન્ત્રઃ) એક જ મંત્ર (સ્યાત્) છે (તયોઃ) ભક્ષણ અને પ્રીતિ- બોધક બંને વાક્યોનો (એકાર્થસંયોગાત્) એક શબ્દબોધ સાથે સંયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉપર ગતારેલા પ્રકરણમાં જ મન્દ્રાભિભૂતિઃ કેતુ ‘ યજ્ઞાનાં વાગ્ જુષાણા સોમસ્ય તૃપ્યતુ હત્યમે વસુમદ્ગૂણસ્યેતિ મક્ષયામિ ’ આટલો મંત્ર છે અને તે મક્ષમન્ત્ર છે. આમાં જુષાણા સોમસ્ય તૃપ્યતુ આટલો ભાગ અરુચિને દૂર કરનારી અને સોમરસને સેવનાર જીહ્વા- ની તૃપ્તિને પ્રકાશિત કરે છે અને બાકીનો ભાગ મક્ષયામિ પદથી ભક્ષણને પ્રકાશિત કરે છે. તે હવે શંકા એ થાય છે કે એ મંત્રમાં જે ભાગ પાડવા અને એક ભાગને તૃપ્તિમાં અને બીજા

ભાગને ભક્ષણમાં વિનિયુક્ત કરવો ? આમ કરવાથી એ એક મંત્ર નહિ પણ એ મંત્ર બધાશે. આ શંકાનું સમાધાન આ સૂત્રમાં આ પ્રમાણે છે. તૃપ્તિ ભક્ષણ સિવાય ખીજા કાષ્ઠ પણ વ્યાપારથી ઉત્પન્ન થતી નથી. ભક્ષણની પાછળ એ તો આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે. તૃપ્તિને વિધિનો સંભવ જ નથી કારણ કે તે પુરુષપ્રયત્નનો વિષય નથી. પુરુષપ્રયત્નનો વિષય તો ભક્ષણ જ હોય શકે. ભક્ષણ એ કારણ છે અને તૃપ્તિ એ તો એનું કાર્ય છે. કારણ નિષ્પન્ન થવા પછી કાર્ય એની મેળે જ થાય છે માટે તૃપ્તિમાં મંત્રનો વિનિયોગ કરવાની જરૂર નથી. ભક્ષણવાક્યનો તૃપ્તિપ્રમાણક વાક્યભાગ શેષ છે. અને ભક્ષણવાક્ય શેષી છે. આ પ્રમાણે શેષશેષિભાવ રૂપ એકાર્થમાં એ મંત્રનો સંબંધ હોવાથી એ એક જ મંત્ર છે અને ભક્ષણમાં (સોમપાનમાં) જ એનો વિનિયોગ છે. ॥ ૨૬ ॥

“ ઇન્દ્રપીતસ્ય ” ઇત્યાદિ મંત્રોના અર્થાં ભક્ષણોમાં ઊઠીથી વિનિયોગ કરવો એ
આખત સમજવતું અધિકરણ, પૂર્વપક્ષ.

લિङ્ગવિશેષનિર્દેશાત્ સમાનવિધાનેષ્વનૈન્દ્રાણામમન્ત્રત્વમ્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(લિંગવિશેષનિર્દેશાત્) લિંગ-વિશેષના નિર્દેશથી (સમાનવિધાનેષુ) પ્રકૃતિવિ-
કૃતિભાવસ્થાન સ્થળમાં (અનૈન્દ્રાણામ્) મૈત્રાવરુણાદિગ્રહોના ભક્ષણમાં (અમન્ત્રત્વમ્) મંત્રરહિત-
પણું છે.

ભાવાર્થ :—‘ ઇન્દ્રપીતસ્ય ’ એ પદ્ધતિ ભક્ષમંત્રનો ઇન્દ્રજિન્ન મૈત્રાવરુણાદિગ્રહભક્ષ-
ણમાં પાડ છે કે નહિ ? એ શંકામાં પૂર્વપક્ષનું કથન છે કે ઐન્દ્રજિન્નગ્રહો (ઇન્દ્રદેવતાક સોમરસ)
એક ક્રતુમાં ગુરુ પાડ હોવાને લીધે પ્રકૃતિ વિકૃતિ ભાવ નથી, તેથી ઐન્દ્રજિન ભક્ષમાં
(સોમપાનમાં) ‘ ઇન્દ્રપીતસ્ય ’ ઇત્યાદિ મંત્રની પ્રાપ્તિ નથી માટે મંત્ર બોલ્યા વગર મૈત્રાવરુણાદિ
ગ્રહ શેષનું ભક્ષણ કરવું. મૈત્રાવરુણાભ્યાં પીતસ્ય શેષં મક્ષ્યામિ આવો ગ્રહ કરવો નહી. ॥ ૨૭ ॥

યથાદેવતં વા તત્પ્રકૃતિત્વં હિ દર્શયતિ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (તત્પ્રકૃતિત્વમ્) સર્વ ગ્રહોની પ્રકૃતિ ઐન્દ્રગ્રહ જ પ્રકૃતિ છે
(દર્શયતિ) એવું સોમ ગ્રહણમંત્ર ખતાવે છે (હિ) માટે (યથાદેવતમ્) જે ગ્રહની જે દેવતા
હોય તે દેવતાનો ગ્રહ કરી ભક્ષમંત્રનો પાડ કરવો.

ભાવાર્થ :—જે જે દેવતાનો ઉદ્દેશ કરી પાત્રમાંથી સોમરસ હોમ્યો હોય તે તે દેવતાનો
શેષ રહેલા સોમરસના ભક્ષણ વખતે તે તે દેવતાનો ઉલ્લેખ કરી મંત્ર બોલવો. ઇન્દ્રદેવતાક
સોમરસના પાન વખતે જેમ ઇન્દ્રપીતસ્ય સોમસ્ય શેષં મક્ષ્યામિ તેમ મૈત્રાવરુણ દેવતાક સોમના
ભક્ષણ વખતે મૈત્રાવરુણપીતસ્ય સોમસ્ય શેષં મક્ષ્યામિ એવો મંત્રોચ્ચાર કરી સોમરસનું પાન
કરવું. ॥ ૨૮ ॥

અભ્યુજીતસોમના ભક્ષણમાં ઇન્દ્રનું પણ ઉપલક્ષણ છે એ અધિકરણ સમજાવે છે.

પુનરભ્યુજીતેષુ સર્વેષામુપલક્ષણં દ્વિશેષત્વાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(પુનરભ્યુજીતેષુ) જે વખત સોમરસ નાખવામાં આવ્યો છે જે ગ્રહમાં
(ગ્રહ એટલે પાત્ર) એના ભક્ષણ વખતે (સર્વેષામ્) ઇન્દ્ર તથા ખીજા દેવોનો (ઉપલક્ષણમ્)
ગ્રહ કરવો જેમ્ને કારણ કે તે ભક્ષણીય સોમરસ સર્વદેવોનો શેષ છે.

ભાવાર્થ :—પ્રથમ ચમસમાં સોમરસ લઈ ઇન્દ્રને ઉદ્દેશી હોમ કર્યો અને ચમસમાં
શેષ રહેલા સોમનું ઇન્દ્રપીતસ્ય પીતસ્ય-સોમસ્ય શેષં મક્ષ્યામિ આ મંત્ર બોલી ભક્ષણ કર્યા પછી
૧૯

કરીથી દ્રોણનામક કલશમાંથી તેજ ચમસમાં સોમ લઇ મિત્રાવરુણને ઉદ્દેશીને હોમ કર્યા પછી કરીથી ચમસમાં બાકી રહેલા સોમ બક્ષણ વખતે મિત્રાવરુણાભ્યાં પીતસ્ય આ વાક્ય સાથે હન્દ્રપીતસ્ય પદ પશુ જોડવું. કારણ કે તે ઇન્દ્ર અને મિત્રાવરુણ એ બન્નેના પ્રદાન કરેલાં શેષ છે. ॥ ૨૯ ॥

પૂર્વપક્ષવાદી આ સંબંધમાં પોતાનો મત પ્રકટ કરે છે.

અપનયાદ્ વા પૂર્વસ્ય અનુપલક્ષણમ્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ:—(વા) પૂર્વપક્ષને જણાવે છે. (પૂર્વસ્ય) પ્રથમ દેવતા (અપનયાત્) વિચ્છેદ થઇ જવાથી (અનુપલક્ષણમ્) બીજા દેવતા સાથે તેનો ઊઠ કરવો નહિ.

ભાવાર્થ:—પ્રથમ ઇન્દ્રને ઉદ્દેશી સોમનો હોમ કર્યો. પછી મિત્રાવરુણ દેવતાને ઉદ્દેશી સોમનું પ્રદાન = (હોમ) કરતી વખતે ઇન્દ્રનો સંબંધ રહેતો નથી, ॥ ૩૦ ॥

ઉત્તર.

ગ્રહણાદ્ વાડનપાયઃ સ્યાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ:—(વા) પૂર્વપક્ષનો નિરાસ સૂચવે છે. (અનપાયઃ સ્યાત્) ઇન્દ્રના સંબંધને વિચ્છેદ થતો નથી. (ગ્રહણાત્) પૂર્વશેષમાં ગ્રહણ થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ:—ઇન્દ્રના સંબંધને વિચ્છેદ થતો નથી મિત્રાવરુણાદિ સંબંધિ સોમરસનો પૂર્વશેષ (ઇન્દ્રના શેષ) સાથે સંબંધરૂપ સંસ્કારનું વિધાન થાય છે આ કારણથી સર્વદેવોનો ઊઠ કરવો અર્થાત્ હન્દ્રમિત્રાવરુણપીતસ્ય સોમસ્ય શેષ મધ્યયામિ આ પ્રમાણે ઊઠ કરી શેષ બક્ષણ કરવું. ॥ ૩૧ ॥

પાત્નીવતભક્ષણુમાં ઇન્દ્રાદિદેવતાનું ઉપલક્ષણ કરવું કે નહિ ? એ અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ

પાત્નીવતે તુ પૂર્વવત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ:—(તુ) પૂર્વપક્ષને સંચિત કરે છે. (પાત્નીવતે) પત્નીવદ્દેવતાક ગ્રહણ બક્ષણમાં (પૂર્વવત્) પૂર્વ પ્રકરણમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ઇન્દ્રાદિ દેવોનું ઉપલક્ષણ કરવું.

ભાવાર્થ:—“ પત્નીવત્ ” દેવતાવાળા ગ્રહ (સોમરસ) ના બક્ષણમાં ઇન્દ્રવાયુ, મિત્રાવરુણ અને અશ્વિન દેવતાઓનું ઉપલક્ષણ કરવું જોઇએ અર્થાત્ હન્દ્રવાયુપત્નીવત્પીતસ્ય શેષ મધ્યયામિ આ પ્રમાણે બોલી પાત્નીવતગ્રહનું પાન કરવું જોઇએ. ॥ ૩૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

ગ્રહણાદ્ વાડનપીતઃ સ્યાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ:—(વા) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (ગ્રહણાદ્) પાત્નીવત ગ્રહ આગ્રયણ નામક સ્થાલીમાંથી લેવામાં આવતો હોવાથી (અપનીતઃ સ્યાત્) ઇન્દ્રાદિ દેવોનો વિચ્છેદ થાય છે.

ભાવાર્થ:—“ યદુર્પાંશુપાત્રેણ પાત્નીવતમાગ્રયણાદ્ ગૃહ્ણતિ ॥ કૃંપાંશુ પાંત્રદ્વારા આગ્રયણ પાત્રમાંથી પાત્નીવતગ્રહને ગ્રહણ કરે છે. આગ્રયણ પાત્રદ્વારા ઇન્દ્રાદિદેવોને ઉદ્દેશી સોમરસનો હોમ કરેલો હોતો નથી. માટે એ પાત્રમાં ઇન્દ્રાદિ દેવોનો શેષ રહેતો નથી. આગ્રયણપાત્રમાં તો કેવળ પત્નીવદ્દેવતાનો જ શેષ હોય છે. આ કારણથી આગ્રયણમાંથી શેષબક્ષણમાં ઇન્દ્રાદિના સંબંધ નથી એટલે પાત્નીવત શેષ બક્ષણ વખતે ઇન્દ્રાદિ દેવતાનું નામ લેવાની જરૂર નથી. પત્નીવદ્દેવતાપીતસ્ય સોમસ્ય શેષ મધ્યયામિ આ પ્રમાણે બોલી પાત્નીવતશેષનું બક્ષણ (પાન) કરવું. બિન્ન પાત્ર હોવાથી પૂર્વદેવતાનો શેષ રહેતો નથી. એક જ પાત્રમાં બિન્ન બિન્ન

દેવતાકક્ષક હોમાતો હોય તોજ પૂર્વદેવતાનો શેષ રહેલો સંભવિત છે. માટે પાત્નીવતના ભક્ષણમાં ઇન્દ્રાદિદેવોનું ઉપલક્ષણ કરવું નહિ. ॥ ૩૩ ॥

પાત્નીવતશેષ ભક્ષણમાં ત્વષ્ટાનું ઉપલક્ષણ નથી એ અધિકરણ સમજાવે છે.
પૂર્વપક્ષ ત્વષ્ટારં તૂપલશ્ચયેત્ પાનાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (પાનાત્) પાનરૂપલિંગથી (ત્વષ્ટારમ્) ત્વષ્ટૃદેવનું (ઉપલક્ષયેત્) ઉપલક્ષણ કરવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—પાત્નીવતશેષ ભક્ષણમાં ત્વષ્ટાનું ઉપલક્ષણ કરવું કે નહિ ? અર્થાત્ “ ત્વષ્ટા પીતસ્ય ” આવો ઊંઠ કરવો કે નહિ ? પૂર્વપક્ષ માને છે કે એવો ઊંઠ કરવો જોઈએ કારણ કે, “ અમારૂં પત્નીવતઃ સજ્જદેવેન ત્વષ્ટા સોમં પિવ સ્વાહા ” આ મંત્રમાં ત્વષ્ટા સાથે પાન કરવાનું પ્રતીત થાય છે. ॥ ૩૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અતુલ્યત્વાત્ તુ નૈવં સ્વાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષની વ્યવૃત્તિ સૂચવે છે. (અતુલ્યત્વાત્) તુલ્ય ન હોવાથી (એવમ્) એ પ્રમાણ (ન સ્યાત્) થઈ શકે નહિ.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત મંત્રરૂપ લિંગથી તો ત્વષ્ટાનું કેવળ સાદિત્ય જ પ્રતીત થાય છે. ત્વષ્ટાનો પાનની સાથે સંબંધ જણાતો નથી. જે પ્રમાણે પત્નીવતને ઉદ્દેશીને પાનનું વિધાન છે તે પ્રમાણે ત્વષ્ટાને ઉદ્દેશીને પાનનું વિધાન નથી. અર્થાત્ ત્વષ્ટા, સોમ પિવ આવું વિધાન નથી માટે ત્વષ્ટાને ઊંઠ કરવો નહિ. પત્નીવદ્ દેવતાના પાન વખતે ત્વષ્ટાની માત્ર ઉપરિચિત જ ઉક્તમંત્રમાં યોધિ કરી છે. ॥ ૩૫ ॥

પાત્નીવતશેષ ભક્ષણમાં ત્રીશ દેવોનું પણ ઉપલક્ષણ કરવું નહિ એ અધિકરણ સમજાવે છે.

ત્રિશચ્ચ પરાર્થત્વાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ત્રિશત્) ત્રીશ દેવોનું ઉપલક્ષણ કરવું નહિ. (પરાર્થત્વાત્) ઉત્પત્તિવિધિમાં ત્રીશનું નામ ન હોવાથી એ પરાર્થ છે.

ભાવાર્થ :—પાત્નીવત યાગના વિધાનમાં પત્નીવત્ દેવતાનું જ નામ છે. બીજાનું નથી માટે “ ઇમિસ્નેરથ યાજ્ઞર્વાણ્ઞ નાનારથં વા વિમવા છાન્વાઃ પત્નીવતઃ ત્રિશતં ત્રીંશ્વ દેવાન્ અનુષ્ઠ-માદયસ્વ ” આ યાગમાં જણાતા ત્રીશ દેવો ઉપલક્ષિત કરવા નહિ. “ પત્નીવદુદ્દેશેન દ્રવ્યે દત્તે તેન સ્વમાગમ્ય અન્યેભ્યોઽપિ દત્તે” સ્તુતિસંભવાત્ તથાલિજ્ઞં નેયમ્ ” પત્નીવદ્ દેવનો ઉદ્દેશ કરીને જ દ્રવ્યનો હોમ કરવામાં આવે છે. એમ સુમેધિનીકરે કહ્યું છે.

‘ પત્નીવજામચારિણજ્ઞયત્રિશદ્ દેવાન્ માદય ’ इत्यभिधीयते આ પ્રમાણે જૈમિનીય ન્યાયમાલામાં લખવામાં આવ્યું છે. પત્નીવત્ નામ પારણ કરનાર તેત્રીશ દેવોને પુશી કર. આવો ઉક્ત વાક્યનો ભાવ છે. ॥ ૩૬ ॥

‘ ભક્ષણમાં અનુવષટ્કારદેવતા ઉપલક્ષિત નથી ’ એ અધિકરણ સમજાવે છે.

વષટ્કારશ્ચ કર્તૃવત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વષટ્કારઃ) અનુવષટ્કાર દેવતા (કર્તૃવત્) હોતા આદિની પેઠે ઉપલક્ષિત નથી.

ભાવાર્થ:—સોમયાગે સર્વત્ર સોમસ્યાગ્ને વીદિ હિતિ અનુવષ્ટકૃતે જુહોતિ આ ઠેકાણે પૂર્વ-સૂત્રમાં જેમ બતાવવામાં આવ્યું છે તેમ પરાયત્વ નથી અમિના પીતૃત્વાત્ સોઽપિ મક્ષમન્ત્રે ઉપલક્ષણીયઃ અગ્નિ વડે પાન થયેલું હોવાથી તે પણ ભક્ષમંત્રમાં ઉપલક્ષિત છે એવું પૂર્વ પક્ષનું મંતવ્ય છે. સિદ્ધાંતવાદી કહે છે કે અનુવષ્ટકાર દેવતા અગ્નિનું નામ છે અને તે મંત્રમાં ઉપલક્ષણીય નથી. પ્રકૃતિભૂત ઇંદ્રયાગમાં પ્રથમ હોતાએ સોમપાન કર્યું હોય છે અને પછી અધ્વર્યુના પાનને માટે જે મંત્ર બોલવામાં આવે છે તેમાં 'હૌતૃપીતસ્ય' આવે ઊઠ કરવામાં આવ્યો નથી. તેજ પ્રમાણે અનુવષ્ટકારદેવતાનો પાઠ પણ નથી. અર્થાત્ અનુવષ્ટકારદેવતાનો ઊઠ કરવો નહિ. પ્રકૃતિયાગમાં ઐન્દ્રમદ ઇન્દ્રના ઉદ્દેશથી ગૃહીત કરેલો હોય છે અગ્નિના કે હોતાના ઉદ્દેશથી નહિ. માટે ભક્ષ મંત્રમાં કેવળ 'ઇન્દ્રપીતસ્ય' એવો જ પાઠ વિકૃતિયાગમાં પણ કરવો. ॥ ૩૭ ॥

અનેન્દ્રોનું અમંત્રક ભક્ષણ-અધિકરણ.

છન્દોનિષેધસ્તુ સર્વગમિત્વાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ:—(તુ) આ શબ્દ પૂર્વપક્ષનો નિરાસ કરે છે. (છન્દોનિષેધઃ) જગતી છન્દોના પ્રતિષેધ કરી અનુષ્ટુપ છન્દોના ઊઠનો વિધિ કર્યો એ ઐન્દ્ર અને ઐન્દ્ર પ્રદાનોમાં પ્રકૃતિવિકૃતિ ભાવને સૂચવતું નથી (સર્વગમિત્વાત્) સોમ તથા સોમધર્મ સંપૂર્ણ જ્યોતિષ્ટોમમાં પ્રદાનમાત્ર સાથે સમાન છે.

ભાવાર્થ:—' સોમેન યજેત ' આ વાક્યથી સોમ એ કર્મનું અંગ છે કોઈ પ્રદાન વિશેષનું અંગ નથી. જો કોઈ ખાસ પ્રદાનનું અંગ હોત તો પ્રકૃતિવિકૃતિઆવ માનવામાં આવત. સોમ કર્મનું અંગ હોવાથી અખિલ પ્રદાનોમાં સોમનો સમાન ભાવથી સંબંધ છે. અનુષ્ટુપ છન્દસ હિતિ ષોડશિન મક્ષમન્ત્રં નમતિ આ વાક્યથી ગાયત્ર છન્દના સ્થાનમાં જગતી છન્દોના પ્રતિષેધકરી અનુષ્ટુપ છન્દોના ઊઠ કરી પ્રકૃતિવિકૃતિભાવમાં કારણ બતાવ્યું છે તે પણ ઠીક નથી કારણ કે એ ઊઠનો વાચનિક છે એટલે તૃતીય સવનમાં પોઠશી શેષના ભક્ષમંત્ર પૂરતો જ છે. બધે ઠેકાણે ઊઠ કરવાનું એ કારણ નથી. માટે પ્રકૃતિવિકૃતિ ભાવ ન હોવાથી અનેન્દ્રમાં ઊઠનો સંભવ નથી અને એ કારણથી અનેન્દ્રપ્રદાનના શેષનું અમંત્રક ભક્ષણ કરવું. ॥ ૩૮ ॥

ઐન્દ્રાગ્ન ભક્ષણું અમંત્રકત્વ-અધિકરણ.

એન્દ્રાગ્ને તુ લિંગમાવાત્ સ્યાત્ ॥ ૩૯ ॥

પૂર્વપક્ષ.

પદાર્થ:—(તુ) પૂર્વપક્ષ દ્યોતક છે. (એન્દ્રાગ્ને) ઐન્દ્રાગ્ન શેષભક્ષણમાં તો (લિંગમાવાત્) ઇન્દ્રેષ કારણ હોવાથી (સ્યાત્) સમંત્રક ભક્ષણ છે.

ભાવાર્થ:—' એન્દ્રાનમૃતપાત્રેણ ગૃહ્ણતિ ' ઐન્દ્રાગ્ન શેષનું ભક્ષણ અમંત્રક કરે કે સમંત્રક ? એ શંકાના સમાધાનમાં પૂર્વપક્ષ તરફથી કહેવામાં આવ્યું છે કે ઇન્દ્ર અને અગ્નિ આ એ દેવતા વાળા શેષમાં ઇન્દ્ર તો સ્પષ્ટ છે અને ઐન્દ્રશેષનું ભક્ષણ તો સમંત્રક છે માટે ઐન્દ્રાગ્ન શેષનું ભક્ષણ સમંત્રક જ કરવું. ॥ ૩૯ ॥

સમાધાન સૂત્ર.

એકસ્મિન્ વા દેવતાન્તરાત્ વિભાગવત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ:—(વા) પૂર્વપક્ષનો નિરાસ કરે છે. (એકસ્મિન્) એક દેવતાક હવિઃ શેષ ભક્ષણમાં મંત્ર છે. (દેવતાન્તરાત્) એ દેવતાવાળા હવિશેષ એ બિન્નદેવતાક જ કહેવાય માટે બિન્નદેવતા હોવાથી અમંત્રક જ ભક્ષણ છે. (વિભાગવત્) આગ્નેય પુરોહાશ ને ચતુર્ધા કરવો તેની પેઠે.

ભાવાર્થ :—આએય પુરોહિતનું ચાર ભાગમાં કરવું એ જેમ અમંત્રક છે તેજ પ્રમાણે એન્દ્રાગ્ર શેષનું ભક્ષણ પણ અમંત્રક જ કરવું. કેવળ ઇન્દ્રદેવતાક હવિશેષ કરતાં ઇન્દ્ર અને અગ્નિ દેવતાક હવિશેષ બિન્ન છે. કેવળ ઇન્દ્રદેવતાવાળા હવિશેષનું ભક્ષણ જ સમંત્રક છે, માટે એન્દ્રા-ગ્રશેષભક્ષણ અમંત્રક છે. ॥ ૪૦ ॥

“ ગાયત્રચ્છન્દસઃ ” ઇત્યાદિ મંત્રોનો અલેક ઇન્દ્રકમાં વિનિયોગ છે એ અધિકરણ

છન્દશ્ચ દેવતાવત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (છન્દઃ) કેવળ ગાયત્રાદિ જેમાં હોય તે જ ટંકાણે ભક્ષમંત્રોનો વિનિયોગ કરવો (દેવતાવત્) પૂર્વાધિકરણમાં જેમ ઇન્દ્ર એકજ દેવતાવાળા હવિઃશેષના ભક્ષણમાં ભક્ષમંત્ર વિનિયુક્ત થયો છે તેમ.

ભાવાર્થ :—પૂર્વાધિકરણ બતાવવામાં આવ્યું છે કે કેવળ ઇન્દ્ર એકજ દેવતાને ઉદ્દેશીને સોમરસ આપવામાં આવ્યો હોય એ સોમરસરૂપહવિના શેષના ભક્ષણમાં ભક્ષમંત્રોનો વિનિયોગ છે તેજ પ્રમાણે ગાયત્રી ઇન્દ્ર વાળાસોમના ભક્ષણમાં ભક્ષમંત્રોનો વિનિયોગ થવો જોઈએ અર્થાત્ ગાયત્રી ઇન્દ્રવાળી ઋચા બોલી ઇન્દ્રને જે સોમરસ આપવામાં આવે છે તેનાજ શેષના ભક્ષણમાં ગાયત્રચ્છન્દસ ઇન્દ્રપીતસ્ય શેષ ભક્ષયમિ આ ભક્ષમંત્રોનો વિનિયોગ થવો જોઈએ. અન્ય ઇન્દ્રવાળી ઋચાથી ઇન્દ્રને આપવામાં આવેલા સોમના શેષના ભક્ષણમાં ઉક્ત મંત્રોનો વિનિયોગ ન થવો જોઈએ એવો પૂર્વપક્ષનો મત છે. ॥ ૪૧ ॥

સર્વેષુ વા અભાવાદેકચ્છન્દસઃ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (સર્વેષુ) અનેક વિધ ઇન્દ્રવાળા સર્વ યાગોમાં ભક્ષમંત્રોનો વિનિયોગ છે. (એકચ્છન્દસઃ) કેવળ ગાયત્રી ઇન્દ્રવાળા યાગનો (અભાવાત્) અભાવ હોવાથી ભક્ષમંત્રોના કયાંય પણ વિનિયોગ જ ન થાય.

ભાવાર્થ :—સર્વ યાગો બિન્ન બિન્ન ઇન્દ્રવાળા મંત્રો અથવા ઋચાઓ છે. જેમાં બધા જ ગાયત્રી ઇન્દ્રવાળા જ મંત્ર હોય એવો કોઇ કંતુ જ નથી. હવે જો ગાયત્રી મંત્રવાળાજ કંતુનો આગ્રહ રાખવામાં આવે તો એવો કોઈ કંતુ ન મળવાથી ભક્ષમંત્રના કયાંય પણ વિનિયોગ જ થઇ શકે નહિ. માટે નાનાછન્દસ્કેષુ સર્વેષુ ક્તુભુ મધ્યમન્ત્રઃ સ્યાત્ જુહા જુહા ઇન્દ્રવાળા બધા ય કંતુઓમાં ભક્ષમંત્ર વિનિયુક્ત છે એમ માનવું જોઈએ. ॥ ૪૨ ॥

હવે સૂત્ર ૨૭ થી ૪૨ સૂત્ર સુધી પૂર્વોત્તરપક્ષ રૂપે જે પ્રકરણ સમુત્થિત થયું છે તેનું સમાપ્તિ સૂત્ર ૪૩ માં આ પ્રમાણે કરે છે. આ ઉપસંહારાત્મક છે.

સર્વેષાં વૈકમન્ડ્યમૈતિશાયનસ્ય ભક્તિપાનત્વાત્ સવનાધિકારો હિ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (સર્વેષામ્) એન્દ્ર અને અનૈન્દ્ર બધા હવિઃશેષના ભક્ષણમાં (વૈકમન્ડ્યમ્) સમાન રૂપે ભક્ષમંત્રોનો વિનિયોગ છે. (હિ) કારણ કે (ભક્તિપાનત્વાત્) ભક્ષણાદિતિ દ્વારા પા પાત્રનો અર્થ આપવું એવો અર્થ કરવાનો છે અને “ ઇન્દ્રપીત ” આ પદમાં બહુગ્રીહ સમાસ કરવાનો છે. (સવનાધિકારઃ) : અને અન્યપદાર્થ પ્રધાન તરીકે સવન છે. (ઐતિશાયનસ્ય) મહર્ષિ ઐતિશાયનનો એવો મત છે.

ભાવાર્થ :—જુહા-આદિ દેવતા અશરીરી છે એવું આગળ નવમા અધ્યાયમાં સિદ્ધ કરવામાં આવશે. માટે ઇન્દ્રપીતનો અર્થ ઇન્દ્ર પીધેલો એવો અર્થ થઇ શકે નહિ. અશરીરી દેવ પાન કરી શકે નહિ. માટે “ પીત ” નો લાક્ષણિક અર્થ ‘ દત્ત ’ કરવો અર્થાત્ ઇન્દ્રને આપવામાં

આવ્યો છે સોમ જે સવનમાં તે સવનનું નામ હન્દ્રપીત સવન છે. ઐતિશ્યાયન મહર્ષિ માને છે કે એ સવનમાં ઐન્દ્ર અને અનેન્દ્ર સર્વ શેષોમાં ભક્ષમંત્રોના વિનિયોગ છે હન્દ્રપીત પદથી કેવળ હન્દ્રને આપેલા હવિષનો શેષજ પ્રતીત થતો નથી પણ સવનમાં આપેલા સર્વ હવિષનો શેષ પ્રતીત થાય છે. માટે સર્વશેષોના ભક્ષણમાં ભક્ષમંત્ર વિનિયુક્ત છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે ઐન્દ્રશેષભક્ષણ જેમ સમંત્રક છે તેમ અનેન્દ્રશેષ ભક્ષણ સમંત્રક જ છે. ॥ ૪૪ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये तृतीयस्य अध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ तृतीये अध्याये तृतीयः पादः

હવે ઉચ્ચૈસ્તવાદિમાં વેદધર્મત્વ છે એ અધિકરણ શ્રમણવે છે.

श्रुतेर्जाताधिकारः स्यात् ॥ १ ॥

પૂર્વપક્ષ

પદાર્થ :—(શ્રુતે :) ઉચ્ચૈઃ ઋચા ક્રિયતે આ વાક્યમાં ઋચા એવા પદનું શ્રવણ થતું હોવાથી (જાતાધિકારઃ) ઋકત્વ ન્નતિવાળા મંત્રમાં જ ઉચ્ચૈસ્તવાદિ ધર્મોના અધિકાર (સ્યાત્) છે.

ભાવાર્થ :—અયોતિષ્ટામમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. ઉચ્ચૈઃ ઋચા ક્રિયતે ઉચ્ચૈઃ સામ્ના ઉપાંશુ યજુષેતિ । આ ઠેકાણે ઉચ્ચૈસ્તવાદિ ધર્મો કેવળ મંત્રોના અધિકારને લખને પ્રવ્રત્ત થયા છે કે સંપૂર્ણ ઋગ્વેદ આદિને લઈને ? આ સંશયમાં પૂર્વપક્ષનું માનવું છે કે કેવળ મંત્રોને ઉદ્દેશીને ઉચ્ચૈસ્ત્વ આદિ ધર્મો પ્રવ્રત્ત થયા છે સંપૂર્ણઋગ્વેદ આદિને ઉદ્દેશીને નહિ. ઋચ્, સામ યજુષ એ ન્નતિવાચક શબ્દ છે. વેદવાચક નથી. ॥ ૧ ॥

सिद्धांत सूत्र.

वेदो वा प्रायदर्शनात् ॥ २ ॥

પદાર્થ :—(વા) “ વા ” શબ્દ પૂર્વપક્ષનું નરાકરણ સૂચવે છે. (વેદ :) ઉચ્ચૈસ્તવાદિ ધર્મવિધિનો ઉદ્દેશ વેદ છે. (પ્રાયદર્શનાત્) વાક્યના ઉપક્રમમાં વેદશબ્દનું દર્શન થાય છે.

ભાવાર્થ :—ઉચ્ચૈસ્તવાદિ ધર્મો વેદોને ઉદ્દેશીને પ્રવ્રત્ત થયા છે. કારણ કે વાક્યની શરૂઆતમાં વેદ શબ્દનું શ્રવણ થાય છે. જેમકે :—

प्रजापतिरकामयत् प्रजाः सृजेयेति स तपोऽतप्पत्, तस्मात् तेषानात् त्रयो देवा असृज्यन्त अग्निर्वायुरादित्यः, तेऽतप्यन्त तेभ्यस्तेषानेभ्यः त्रयो वेदा असृज्यन्त । अग्नेऋग्वेदः, वायोर्यજुर्वेदः आदित्यात् सामवेदः । इति उपक्रम्य तस्मादुक्तं ऋचा क्रियत इत्युपसंहारात् असंजातविरोधित्वेन प्रबलत्वेन उपक्रमानुसारेण उपसंहारनयनम् ॥

અર્થ :—પ્રજાપતિએ કામના કરી કે હું પ્રજા સૃષ્ટી, તેણે તપ કર્યો, તપ કરી તેણે અગ્નિ, વાયુ અને આદિત્ય એ ત્રણ દેવોને ઉત્પન્ન કર્યા. તેઓએ પણ તપ કર્યું. તેમાંથી ત્રણ વેદ ઉત્પન્ન થયા, અગ્નિમાંથી ઋગ્વેદ, વાયુમાંથી યજુર્વેદ અને આદિત્યમાંથી સામવેદ. આ વાક્યોમાં વેદ શબ્દ ૨૫૭ યુત છે. આ પ્રમાણે વાક્યની શરૂઆત કરી ઉચ્ચૈઃ ઋચા ક્રિયતે માટે ઉચ્ચૈસ્ત્વરે ઋચા હારા કાપ કરેલું. વાક્યો પક્રમમાં ઋગ્વેદ શબ્દ ૨૫૭ છે માટે ‘ઋચા’ પદથી પણ ઋગ્વેદ જ સમજવો કારણ ઉપક્રમ (વરોધ—હીન) હોવાથી પ્રયોગ છે. ઉપક્રમ પ્રમાણે જ ઉપસંહાર થવો જોઈએ. તસ્માત્ ઉચ્ચૈઃ ઋચા ક્રિયતે ઇત્યાદિ વાક્યો ઉપસંહાર સૂચવે છે. ઉપક્રમમાં ઋગ્વેદ છે માટે ઉપસંહારમાં પણ ઋચા પદ ઋગ્વેદ ‘સામ્ના’ પદથી સામવેદ અને ‘યજુષા’ પદથી યજુર્વેદ સમજવો. ટીકાકારોએ આ ઠેકાણે મંત્ર અને પ્રાંતિશ્રુતે વેદીકલ્પો છે. જેમ કે મંત્ર બ્રાહ્મણ સમુદાયવેદરૂપમાં નેમિનિ સૂત્રવૃત્તિ. સ્વામીશ્રી દયાનંદજી કેવળ મંત્ર જામને વેદ

માને છે જે તેમણે ઋગ્વેદાદિ બાબી ભૂમિકામાં વિસ્તારથી સમજાવ્યું છે. ॥ ૨ ॥

લિંગાચ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિંગાત) અર્થપ્રદાશ્ચ રૂપ લિંગથી પણ વેદન ઋગ્વા પદથી સમજાવે.

ભાવાર્થ :—ઋક્ પદથી ઋગ્વેદ સમજાવે. જેમકે “ ઋગ્મિઃ પૂર્વાહિ દિવિદેવ ઈયતે યજુર્વે-
દેન તિષ્ઠતિ મચ્ચે અહઃ , સામવેદન અસ્તમયે મહીયતે વેદૈરશ્વન્યત્રિમિરતિ સૂર્યઃ ” આ ઉકાળે પહેલા
ચઃક્રમાં “ ઋગ્મિઃ ” પદથી ઋગ્વેદ લીધો છે, કારણે ચોથા ચરણમાં “ વેદેઃ ” આવું શબ્દ વચન
આપ્યું છે, જે ઋક્ પદથી ઋગ્વેદનો વ્યવહાર ન હોત તો વેદાન્વામ એવું દિવચન જ આપ્યું
હોત. આ અર્થબોધક લિંગથી પણ સમજાય છે કે ઋક્ આદિ શબ્દો વેદબોધક જ છે. ॥ ૩ ॥

ધર્મોપદેશાચ્ચ ન હિ દ્રવ્યેણ સમ્બન્ધઃ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ધર્મોપદેશાત) ઉચ્ચૈસ્તવ ધર્મનો ઉપદેશ કરવાથી પણ ઋક્નો
વ્યવહાર વેદમાં જ છે (હિ) કારણ કે (દ્રવ્યેણ) સામવેદ સાથે (સમ્બન્ધો ન) ઉચ્ચૈસ્તવ
ધર્મનો સંબંધ યતાવતા ન હોતો નોંધતો.

ભાવાર્થ :—ઉચ્ચૈઃ સામ્ના ઉચ્ચ સ્વરેથી સામથી કાર્ય કરવું અહીં સામવેદમાં જે ઉચ્ચૈસ્તવ
ધર્મનું વિધાન થયું છે તે કરવું નોંધવું ન હતું. કારણ કે “ ઋચ્ચષ્ટૂઃ સામ ગાયતિ ” સામનું
આન ઋકમંગમાં જ થાય છે એવું આનાથી સિધ્ધ થાય છે. ગાન હ મેશાં ઉચ્ચસ્વરે થાય છે
તો પછી હ્રસ્વઃ સામ્ના ક્રિયતે આવું વિધાન શા માટે કરવું નોંધ્યું ? છતાં ઉચ્ચૈસ્તવ ધર્મનો
ઉપદેશ મેં જ તેથી સિધ્ધ થાય છે કે ઋકપદથી ઋગ્વેદ સમજાવે. સામપદથી સામવેદ અને
યજુઃપદથી યજુર્વેદ સમજાવે. ॥ ૪ ॥

ત્રયી વિદ્યાભ્યાસ ચ તદ્વિદિ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ત્રયી વિદ્યાભ્યાસ) ત્રીજી એવી વિદ્યાની આખ્યા (તદ્વિદિ) ત્રણ
વેદને બાવનારમાં રૂઢ છે.

ભાવાર્થ :—ત્રયી વિદ્યા યસ્ય સ ત્રયીવિદ્યઃ ત્રયી એટલે ત્રણ વેદ. ત્રણ વેદને જે જાણે તેને
‘ત્રયીવિદ્’ એવું નામ આપવામાં આવે છે. ત્રી પદ કેવળ ઋક્, સામ અને યજુઃમાં પ્રસિદ્ધ નથી.
પણ ત્રી પદ લક્ષણાવૃત્તિથી ત્રણ વેદોનું વાચક છેઃ માટે આ ‘ત્રયીવિદ્’ રૂપ પદની પ્રસિદ્ધિ બળે
પણ ઋક્, સામ અને યજુઃ એ ત્રણે પદો ત્રણ વેદોના વાચક છે તેજ પ્રમાણે તસ્માદુચ્ચૈઃ ઋચા
ક્રિયન્તે એ ઉપસંહારક વાક્યમાં આવેલા ઋચાદિ પદો વેદવાચક જ છે. ॥ ૫ ॥

આશંકા સત્ર

વ્યતિક્રમે યથાશ્રુતીતિ ચેત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(વ્યતિક્રમે) ઋગ્વાઓનો યજુર્વેદમાં અને યજુર્પૂતો ઋગ્વેદમાં પાઠ હોય
તો પણ (યથાશ્રુતિ) વાક્યોક્ત રીતે ઋગ્વાઓનો ઉચ્ચૈસ્તવ પાઠ અને યજુર્પૂતો ઉપાશ્રુતવ પાઠ
થવો નોંધ્યો (હિતિ ચેત્) જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો સમાધાન આગળના સૂત્રમાં.

ભાવાર્થ :—યજુર્વેદ વિદિત કર્મમાં જે ઋગ્વાઓનો પાઠ આવ્યો હોય તો યજુર્વેદમાં
આવેલી ઋગ્વાઓમાં ઉચ્ચૈસ્તવ અને ઉપાશ્રુતવનો વિકલ્પ માનવો પડશે કારણ કે યજુર્વેદ
પ્રકરણ પઠિત ઉપાશ્રુતવ આવવું નોંધ્યું અને વાક્યના કલા પ્રમાણે ઉચ્ચૈસ્તવ આવવું નોંધ્યું
એટલે વિકલ્પની જ પ્રાપ્તિ થશે. તેના કરતાં યજુર્વેદમાં પ્રાપ્ત થયેલી ઋગ્વામાં પણ ઉચ્ચૈસ્તવ
પાઠ કરવો ઉચિત છે. કારણ કે વાક્યોક્ત ઋકત્વ ધર્મનો તેમાં અપાય નથી માટે યજુર્વેદમાં

ઋત્યામાં પણ ઉચ્ચૈસ્તવ ધર્મ સ્વીકારવો જોઈએ. ॥૬॥
આશંકાનું સમાધાન સત્ર.

ન સર્વસ્મિન્ નિવેશાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(ન) એમ નહિ (સર્વસ્મિન્) સર્વવેદમાં (નિવેશાત્) ઉચ્ચૈસ્તવ અને ઉપાશુત્વ ધર્મનો નિવેશ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સંપૂર્ણ યજુર્વેદમાં ‘ પછી તે ઋગ્નાત્મક હોય કે યજુષાત્મક હોય ’ ઉપાશુત્વ ધર્મ સંનિવિષ્ટ થયેલો છે તેમ સંપૂર્ણ ઋગ્વેદમાં ‘ પછી તે ઋગ્નાત્મક હોય કે યજુષાત્મક હોય ’ ઉચ્ચૈસ્તવ ધર્મ સંનિવિષ્ટ થયો છે. માટે યાજુર્વેદિક ઋત્યા હોય તો તેમાં પણ ઉપાશુત્વ ધર્મ જ માનવો જોઈએ ઉચ્ચૈસ્તવ ધર્મ નહિ. તેજ પ્રમાણે ઋગ્વેદમાં કોઈ યજુઃ પડ્યો હોય તો તેમાં ઋગ્વેદના સંબંધને લીધે ઉચ્ચૈસ્તવ ધર્મ જ સ્વીકારવો જોઈએ. પણ વિકલ્પનો સ્વીકાર કરવો નહિ. અર્થાત્ યજુર્વેદગત ઋત્યામાં કોઈક વખત ઉપાશુત્વ અને કોઈ વખત ઉચ્ચૈસ્તવ એમ વિકલ્પ માનવો નહિ. ॥ ૭ ॥

સંયોગાન્ન પ્રકરણેન વાઘ્યતે ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(સંયોગે) જે વેદવિહિત કર્મ હોય તે વેદને; ધર્મ જ સંબંધ પ્રાપ્ત થતો હોવાથી (પ્રકરણે) પ્રકરણથી તે ધર્મનો (ન વાઘ્યતે) બાધ થતો નથી.

ભાવાર્થ :—જે વેદથી કર્મવિહિત હોય તે વેદનો ધર્મ, ઉચ્ચૈસ્તવ અથવા ઉપાશુત્વ ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રકરણથી તેનો બાધ થતો નથી. ઉદાહૃત વાક્યથી જ પ્રકરણનો બાધ થાય છે. ઉચ્ચૈસ્તવ ધર્મ ઋગ્વેદની સાથે સંબંધ ગણે છે. આ પ્રમાણે આ અધિકરણમાં સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે કે ઋક્ષપદથી ઋગ્વેદનો વ્યવહાર છે અને તેનો ધર્મ ઉચ્ચૈસ્તવ છે, યજુષ પદથી યજુર્વેદનો વ્યવહાર છે અને તેનો ધર્મ ઉપાશુત્વ છે અને સામ પદથી સામનો વ્યવહાર છે અને તેનો ધર્મ ઉચ્ચૈસ્તવ છે.

ઉચ્ચૈઃ ઋદ્ધવા ક્રિયતે, ઉચ્ચૈઃ સામના, ઉપાંશુ યજુષેતિ ॥ ૮ ॥

આધાનમાં ગાનનું ઉપાશુત્વ છે એ અધિકરણ.

ગુણમુખ્યવ્યતિક્રમે તદર્થત્વાન્મુખ્યેન વેદસંયોગઃ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ગુણમુખ્યવ્યતિક્રમે) મુખ્ય અને મુખ્યનો વિરોધ હોય ત્યાં (વેદસંયોગઃ) વેદદ્વારા સંબંધ પ્રતિપાદ્ય છે. (મુખ્યેન) પ્રધાનને અનુસરીને જ (તદર્થત્વાત્) અંગે પ્રધાનને માટે જ યોગ્યતા હોય છે.

ભાવાર્થ :—‘ વસન્તે બ્રાહ્મણોઽમિમાદર્ષીત ’ આ પ્રમાણે યજુર્વેદ બ્રાહ્મણમાં અન્યાધાન વિહિત છે અને ત્યાંજ

રથન્તર મભિગાયતે ગાર્હપત્ય આધીયમાન ઇતિ

સામમંત્રો અંગ તરીકે વિહિત છે. સામ આધાનના અંગ તરીકે વિહિત છે. સામગાન ઉચ્ચૈસ્તવ ધર્મથી કરવું કે ઉપાશુ ધર્મથી ? આવા સંશયમાં પૂર્વપક્ષ માને છે કે સામનો ધર્મ ઉચ્ચૈસ્તવ છે માટે ઉચ્ચૈસ્તવધર્મથી બાન કરવું જોઈએ. સિદ્ધાંતપક્ષવાદીનું કહેવું છે કે સામ એ તો અંગ છે અને આધાન એ મુખ્ય છે માટે ઉચ્ચૈસ્તવ આવે અને ઉપાશુત્વરૂપ ધર્મનો વિરોધ હોય ત્યારે પ્રધાનને અનુસરી સામગાન થવું જોઈએ. આધાન યજુર્વેદ વિહિત હોવાથી ઉપાશુધર્મથી કરવામાં છે તો રથન્તર સામગાન પણ ઉપાશુધર્મથી જ થવું જોઈએ. ॥ ૯ ॥

જ્યોતિષ્ટોમ યાજ્ઞવેદિકત્વ અધિકરણ.
ભૂયસ્ત્વેનોમયશ્રુતિ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ:—(સમયશ્રુતિ) બન્ને વેદમાં જે કર્મના વિધાનનું શ્રવણ થતું હોય ત્યાં તે કર્મનો નિર્ણય (ભૂયસ્ત્વેન) અંગોના ભૂયસ્ત્વથી કરવો.

ભાવાર્થ:—‘ જ્યોતિષ્ટોમેન સ્વર્ગકામો યજેત । ’ આ વિધાન યજ્ઞવેદમાં તથા સામવેદમાં પણ ઉપલબ્ધ થાય છે, પ્રધાન કર્મ બન્ને વેદમાં વૃદ્ધ હોવાથી બન્ને વેદના સ્વરતો વિકલ્પ થવો જોઈએ. અર્થાત્ કોષ્ટ વખતે યજ્ઞવેદના ઉપાશ્રુત્ય સ્વરથી અને કોષ્ટ વખત સામવેદના ઉચ્ચૈસ્ત્વ સ્વરથી જ્યોતિષ્ટોમ યાગ કરવો જોઈએ. આવા પૂર્વપક્ષના સમાધાનમાં સિદ્ધાન્તવાદી કહે છે કે પ્રધાન કર્મમાં જે વેદના અંગો વધારે હોય તે વેદનું જ એ પ્રધાન કર્મ છે એમ માનવું જોઈએ. જેમ જેની સાથે વધારે અંગ ગણક આદિ પરિવાર હોય તે રાત્ર અને થોડો પરિવાર જેની સાથે હોય તે સચિત્ત તરીકે ઝાળખી શકાય છે તેમ ઉભય વેદ પ્રતિપાદિત પ્રધાન કર્મ કયા વેદનું છે તે જાણી લેવું જોઈએ. જ્યોતિષ્ટોમ યાગમાં યજ્ઞવેદ વિદિત અંગો વધારે છે તેથી જ્યોતિષ્ટોમ રૂપ પ્રધાન યાગ કર્મ યાજ્ઞવેદિક છે. સામવેદિક નથી એમ ૨૫૪ જાણવું જોઈએ અને તેથી એ કર્મ ઉપાશ્રુત્ય સ્વરથી થવું જોઈએ. ॥ ૧૦ ॥

પ્રકરણનું વિનિયોજકત્વાધિકરણ.
અસંયુક્ત પ્રકરણાદિકર્તવ્યતાર્થત્વાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ:—(અસંયુક્તમ્) શ્રુતિ, લિંગ અને વાક્યથી જેનો વિનિયોગ ન થઈ શકે તેનો વિનિયોગ (પ્રકરણાત્) પ્રકરણથી કરવા જોઈએ. (કૃતિકર્તવ્યતાર્થત્વાત્) પ્રધાન કર્મને કૃતિકર્તવ્યતાની આકાંક્ષા હોવાથી.

ભાવાર્થ:—શ્રુતિ, લિંગ અને વાક્યથી જે અંગનો વિનિયોગ ન થઈ શકતો હોય તેનો વિનિયોગ પ્રકરણથી કરવો. જેમકે દક્ષ પૂર્ણમાસ સંનિધિમાં સમિધો યજતિ । તનૂનપતં યજતિ આ વાક્યો ફલરહિત જણાય છે, માટે તેને ફળની આકાંક્ષા છે અને દર્શ પૂર્ણમાસ રૂપ યાગ પોતાના વ્યાપારની આકાંક્ષા રાખે છે. આ બન્ને આકાંક્ષાથી ત્રયાન્નદિ વ્યાપાર સહિત દર્શ પૂર્ણમાસ રૂપ બન્ને યાગો દ્વારા સ્વર્ગને પ્રાપ્ત કરવું આવી એક વાક્યતા કરી અંગાંગિભાવને સિદ્ધ કરવો. માટે સમિધો યજતિ છત્યાદિ વાક્યો પ્રકરણ દ્વારા દક્ષ પૂર્ણમાસ યાગના અંગ છે એમ સમજવું અર્થાત્ પ્રકરણ એનું વિનિયોજક છે. ॥ ૧૧ ॥

સ્થાનનું વિનિયોજકત્વાધિકરણ
ક્રમશ્ચ દેશસામ્યાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (ક્રમઃ) ક્રમ મંત્રનો વિનિયોજક છે (દેશસામ્યાત્) સ્થાનની વૃદ્ધતા હોવાથી.

ભાવાર્થ:—ક્રમ, સ્થળ તથા સમાન દેશ એ ત્રણ પર્યાયવાચક છે. દક્ષ પૂર્ણમાસ યાગના આશ્વયૈકાદમાં આગ્નેય, ઉપાશ્રુયાળ તથા અગ્નિષ્ટોમીય આ ત્રણ યાગોનું વિધાન કર્યા પછી યાજ્ઞમાન કાંડમાં

“ અગ્નેરહં ” “ દક્ષિરસ્યદબ્ધો ભૂયાસમ્ ” તથા અગ્નીષોમયોરહં

આ કર્મથી અનુમંત્ર સંગ્રહ ત્રણ મંત્રોનો પાઠ કરવામાં આવ્યો છે. એમાં પહેલા અને ત્રીજા મંત્રોનો વિનિયોગ પહેલા અને ત્રીજા યાગમાં થાય છે એનો અર્થ પ્રકાશ રૂપ લિંગ દ્વારા ૨૫૪

થાય છે પણ “ દઘ્ધિરસિ ” આ મંત્ર કોઇ દેવતાને પ્રકાશ કરતો નથી (દઘ્ધિ કોઈ ધાતુક આયુધનું નામ છે.) માટે એમાં સંદેહ થાય છે કે એ મંત્ર ઉપાંશુયાજનું અંગ છે કે નહિ ? આનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે કે આધ્વર્યવ કાંડમાં ઉપાંશુયાજનો નંબર બીજો છે અને યાજ્ઞમાન કાંડમાં ઉક્ત મંત્રનો નંબર પણ બીજો છે. માટે જેનું સ્થાન જેની સાથે સમાન હોય તે સ્થાન અથવા ક્રમ તે મંત્રનો વિનિયોજક થાય છે. માટે દઘ્ધિરસિ એ મંત્ર ઉપાંશુયાજનું અંગ છે એ ક્રમથી જાણી શકાય છે. ॥ ૧૨ ॥

સમાખ્યાનું વિનિયોજકત્વમધિકરણ.

આલ્યા ચૈવં તદર્થત્વાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (આલ્યા) સમાખ્યા પણ (એવમ્) વિનિયોજક થઇ શકે છે (તદર્થત્વાત્) કારણ તેનાથી કર્તા અને ક્રિયાનો સંબંધ જણાય છે.

ભાવાર્થ :—યૌગિક શબ્દને ‘ સમાખ્યા ’ કહેવામાં આવે છે. આખ્યા અને સમાખ્યા પર્યાયવાચક શબ્દો છે. યાજ્ઞ્યાપુરોનુ વાક્યાપાઠ-આદિ ધર્મો ઋગ્વેદમાં કહ્યા છે. દોહન અને નિર્વાપ આદિ ધર્મો યજુર્વેદમાં કહ્યા છે અને આલ્યસ્તોત્ર, પૃષ્ઠસ્તોત્ર આદિ ધર્મો સામવેદમાં કહ્યા છે. અમુક ઋત્વિજે જ તે ધર્મો કરવા એવું કોઇ નિયામક પ્રમાણ મળતું ન હોવાથી કોઈ પણ ઋત્વિજે તે ધર્મો કરવા એવો અર્થ ક્ષિત થાય છે. આ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. હોત્ર, આધ્વર્યવ અને ઔદગાત્ર આ સમાખ્યાથી નિયમ જાણી શકાય છે. સમાખ્યાનથી વિનિયોગ કરવામાં કોઇ બાધક પ્રમાણ મળતું નથી. હોતાનું કામ તે હોત્ર, અધ્વર્યુનું કામ તે આધ્વર્યવ અને ઉદગાતાનું કામ તે ઔદગાત્ર. યાજ્ઞ્યાપુરોનુ વાક્યા એ હોત્ર કર્મ છે માટે તે હોતાએ કરવું જોઇએ. દોહન આદિ આધ્વર્યવ કર્મ છે માટે તે અધ્વર્યુએ કરવું જોઇએ અને આલ્યસ્તોત્ર આદિ ઔદગાત્ર કર્મ છે એમ કહ્યું હોવાથી તે ઉદગાતાએ કરવું. આ પ્રમાણે હોત્ર આદિ સમાખ્યાથી વિનિયોગ થઇ શકે છે. આ પ્રમાણે શ્રુતિ, લિંગ, વાક્ય, પ્રકરણ, સ્થાન (ક્રમ) અને સમાખ્યા આ છ પ્રમાણથી વિનિયોગ થઇ શકે છે. ॥ ૧૩ ॥

શ્રુતિઆદિનું પૂર્વપૂર્વબલીયસ્ત્વ-અધિકરણ.

શ્રુતિલિંગવાક્યપ્રકરણસ્થાનસમાખ્યાનાં સમવાયે પારદૈર્બલ્યમર્થવિપ્રકર્ષાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(શ્રુતિલિંગવાક્યપ્રકરણસ્થાનસમાખ્યાનામ્) શ્રુતિ, લિંગ, વાક્ય, પ્રકરણ સ્થાન અને સમાખ્યા આ છ વિનિયોજક પ્રમાણોમાં (સમવાયે) બે વિરુદ્ધપ્રમાણોનો એકત્ર સંનિપાત થાય ત્યારે (પારદૈર્બલ્યમ્) બે પ્રમાણોમાનું જે છેલ્લું પ્રમાણ હોય તે દુર્ગંધ સમજવું, કારણ કે (અર્થવિપ્રકર્ષાત્) પૂર્વપ્રમાણ કરતાં ઉત્તર પ્રમાણથી વિનિયોગ વિલંબમાં પડી જાય છે.

ભાવાર્થ :—વિનિયોગ કરનારાં છ પ્રમાણો બતાવ્યાં. હવે આ સૂત્રમાં જે પ્રમાણો એકજ વિનિયોગાદર્ અર્થમાં એકી સાથે આવે તો કયા પ્રમાણથી વિનિયોગ કરવો ? એ બાબતને સ્પષ્ટ કરે છે. જો એકજ વિનિયોજ્ય અર્થમાં વિરુદ્ધ બે પ્રમાણોનો સમવાય થાય તો એ બે પ્રમાણોમાંથી સૂત્રમાં બતાવેલા ક્રમ પ્રમાણે જે પછીનું પ્રમાણ હોય તે દુર્ગંધ ગણાય છે, કારણ કે એનાથી અર્થનો વિનિયોગ કરવામાં વિલંબ થાય છે, માટે એવે સ્થળે પૂર્વપ્રમાણથીજ અર્થનો વિનિયોગ કરવો. જેમકે :—‘ એન્દ્રર્ચા ગાર્હપત્યસુપતિષ્ઠતે ’ આ ઠેકાણે એન્દ્ર પદથી ઇન્દ્રદેવતાની પ્રતીતિ થવાથી ઇન્દ્રદેવતાકે ઋચાથી ઇન્દ્રનું ઉપસ્થાન કરવું અને એન્દ્રર્ચા ઇન્દ્રમ્ યપતિષ્ઠતે આવ્યા

વાક્યની કલ્પના કરવી પડે છે. આ પ્રમાણે જે વિનિયોગ થયો તે લિંગ પ્રમાણથી થયો કહેવાય. પણ ઉપરના વાક્યમાં ગાર્હપત્યમ એ દ્વિતીયાત્પદની શ્રુતિ સ્પષ્ટ છે અહીં કલ્પના કરવી પડતી નથી માટે એન્દ્રર્વા ગાર્હપત્યમુપતિષ્ઠતે આનાથી ઇન્દ્રદેવતાક ઋચાથી ગાર્હપત્યમ્ ઉપસ્થાન કરવું. આ પ્રમાણે જે વિનિયોગ થયો તે શ્રુતિથી થયો. આ પ્રમાણે આ ઠેકાણે શ્રુતિ અને લિંગનો સમવાય થયો છે અને લિંગ પ્રમાણથી વિનિયોગ કરવા જતાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કલ્પના કરવા પછી ઇન્દ્રોપસ્થાન કરવાં જતાં વિનિયોગ કરવામાં વિલંબ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે અને શ્રુતિરૂપ પ્રમાણથી વિનિયોગ કરવા જરા પણ વિલંબ થતો નથી માટે ઉત્તર પ્રમાણ અર્થાત્ શ્રુતિની અપેક્ષાએ લિંગ પ્રમાણ નિર્ણય પડે છે. આ કારણથી શ્રુતિરૂપ બળવાન પ્રમાણથી જ વિનિયોગ કરવો, લિંગ પ્રમાણથી નહિ.

જે વિનિયોગ અર્થમાં એકજ પ્રમાણ હોય અર્થાત્ લિંગરૂપ એકજ પ્રમાણ હોય શ્રુતિનો સંગ્રામ ન હોય તેવે રચને લિંગ પ્રમાણથી વિનિયોગ કરવામાં કશી હરકત નથી. આજ પ્રમાણે લિંગ વાક્ય પ્રકરણ સ્થાન અને સમાખ્યાના આપણ આપણના વિરોધમાં પૂર્વ પ્રમાણ પ્રમાણે વિનિયોગ કરવો. વિસ્તારના ભયથી અધ્યાનાં પ્રમાણે અહીં ટાંકી શકાતાં નથી. ॥૧૪॥

બાર ઉપસદ્દ હોમો અહીનનું અંગ છે એ અધિકરણ સમજાવે છે

અહીનો વા પ્રકરણાદ્ ગૌણઃ ॥ ૧૫ ॥

પૂર્વપક્ષ

પદાર્થ :—(વા) ‘ વા ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષને સૂચિત કરે છે. (અહીનઃ) અહીન શબ્દ (ગૌણઃ) કેવળયૌગિક છે એટલે જે હીન ન હોય તે ‘અહીન’ એમ સમજવું અને એનો અર્થ સર્વક્રતુઓમાં શ્રેષ્ઠ જ્યોતિષ્ટોમ જ થાય છે. (પ્રકરણાત્) જે ધણા દિવસે સાધ્ય એવા ક્રતુ પરત્વે અર્થ કરવામાં આવે તો પ્રકરણનો આધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—આ સૂત્રમાં ‘ અહીન ’ શબ્દ જ્યોતિષ્ટોમ ક્રતુને માટે વપરાયો છે અહીન શબ્દ ગૌણ અર્થાત્ યૌગિક છે. જે પાણિનિ વ્યાકરણમાં ‘ અઘ્નઃ સ્વઃ ક્રતૌ ’ માંના વાર્તિક પ્રમાણે બદ્ધિવસ સાધ્ય કાષ્ઠ જુદો ક્રતુવિશેષ અર્થ કરવામાં આવે તો પ્રકરણનો આધ થાય છે. તથા અને બાર ઉપસદ્દ હોમોનું જે વિધાન છે તે પણ જ્યોતિષ્ટોમનાંજ અંતરિક્ષ સમજવાં. કાષ્ઠ જ્યોતિષ્ટોમમાં તથા ઉપસદ્દ હોય અને કાષ્ઠ જ્યોતિષ્ટોમમાં બાર ઉપસદ્દ હોમ કરવા. લીક્ષદિવસાત્ કચ્ચં સોમાભિષવદિવસાત્ પૂર્વં કર્તવ્યા હોમા ઉપસદઃ દીક્ષા દિવસથી કાષ્ઠ સોમાભિષવના દિવસ પહેલાં કરવા યોગ્ય જે હોમ કહ્યા છે તે “ઉપસદ્દ હોમ” કહેવાય છે. “ તિસ્ર એવ સાહ્યસ્ય ઉપસદઃ દ્વાદશાહીનસ્ય ” એક દિવસમાં સાધ્ય હોવાથી જ્યોતિષ્ટોમનું ‘ સાહ્ય ’ એવું યૌગિક નામ છે તેજ પ્રમાણે ‘ અહીન ’ પણ યૌગિક કાષ્ઠ જ્યોતિષ્ટોમનું નામ છે. એ જ્યોતિષ્ટોમમાં તથા અને બાર ઉપસદ્દ હોમો કરવા. આ સંખ્યા વિકલ્પે સમજવી. આવો પૂર્વપક્ષવાદીનો મત છે.

સિદ્ધાંત સૂત્ર

અસંયોગાત્ તુ મુલ્યસ્ય તસ્માદપકૃષ્યેત ॥૧૬॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ સૂચવે છે (અસંયોગાત્) મુખ્ય રૂઢિઅર્થ અહર્ગણ્ય સાધ્ય ક્રતુવિશેષ થાય છે. યૌગિક અર્થ કરવાથી તેના (મુલ્યસ્ય) રૂઢિ-અર્થનો આધ થાય છે (તસ્માત્) માટે (અપકૃષ્યેત) વિચ્છેદ કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—“ અહીન ” શબ્દનો રૂઢ અર્થ અહર્ગણ્ય સાધ્ય ક્રતુ જ થાય છે. જ્યોતિષ્ટોમ નહીં, અને યોગ કરતાં રૂઢિ બલવતી હોય છે. અપિઓએ “ અઘ્નઃ સ્વઃ ક્રતૌ ” આ વાર્તિક લખી ‘ અહીન ’ શબ્દનો રૂઢ અર્થ બતાવ્યો છે. માટે બાર ઉપસદ્દ હોમો જ્યોતિષ્ટોમના

અંગ નથી પણ 'અહીન' નામક કંતુનાં અંગો છે, અને અહીન શબ્દ એ જ્યોતિષ્ટોમથી ભિન્ન એક ખાસ કંતુનો વાચક છે, માટે દ્વાદશાહીનસ્ય આ ભાગને જ્યોતિષ્ટોમના પ્રકરણથી અલગ સમજવો ॥ ૧૬ ॥

કુલાય આદિમાં પ્રતિપદાનો ઉત્કર્ષ નામક અધિકરણ

દ્વિત્વબહુત્વયુક્ત વાઽ ચોદનાત્ તસ્ય ॥૧૭॥ સિદ્ધાંત પક્ષ

પદાર્થ :— (દ્વિત્વબહુત્વયુક્તમ્) દિવચન અને બહુવચન યુક્ત એ મંત્રોનો બીજા યાગમાં અપર્ક કરવો. કારણ કે (તસ્ય) દિકર્તૃકપણાનું (અચોદનાત્) વિધાન ન હોવાથી (વા) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટોમમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે 'યુવં હિ સ્થઃ સ્વર્પતી તથા' એતે અસ્ત્ર-મિન્દબઃ પ્રથમ મંત્રમાં દિવચન છે અને એનો અર્થ તમે એ સ્વર્ગના અધિપતિ થાવ અને બીજા મંત્રોનો અર્થ 'આ યજ્ઞમાનો સ્વર્ગને ઇન્દ્રનારા ચંદ્રતુલ્ય થાય' એવા અનુક્રમે અર્થ છે એ મંત્રોનું નામ પ્રતિપદ છે. કારણ કે પ્રતિપદં કુર્યાત્ એવું એ મંત્રોને માટે કહેવામાં આવ્યું છે. સ્તોત્રની શરૂઆતમાં જે ઋચા બહુવામાં આવે છે તેને 'પ્રતિપદ' કહે છે. ઉક્ત એ મંત્રો જ્યોતિષ્ટોમના પ્રકરણમાં રાખવા કે તેમાંથી અલગ કરી દિકર્તૃક અને બહુકર્તૃક યાગમાં તેને જોડવા ? આ શંકામાં સિદ્ધાંત એ છે કે એ બન્ને મંત્રોને અલગ કરી બીજા યોગ્ય યાગ સાથે જોડી દેવા, કારણ કે જ્યોતિષ્ટોમ યાગ એ યજ્ઞમાનવાળો અથવા બહુ યજ્ઞમાનવાળો પણ હોઈ શકે છે, એવું વિધાન નથી. ॥ ૧૭ ॥
પૂર્વપક્ષની શંકા બતાવનારું સૂત્ર.

પક્ષેણાર્થકૃતસ્ય ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(પક્ષેણ) અસામર્થ્ય આદિ કારણને લીધે (અર્થકૃતસ્ય) આર્થિક એ યજ્ઞમાનનો પણ સંભવ હોઈ શકે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટોમ યજ્ઞ કરનાર યજ્ઞમાન અર્થના અભાવ અથવા ડોષ બીજા કારણથી બીજાની મદદ માગે અને એ યજ્ઞમાન મળી અથવા એ કરતાં વધારે યજ્ઞમાનો મળી જ્યોતિષ્ટોમ યાગ પૂરા કરી શકે છે. આરંભેલો યાગ અવસ્ય સંપૂર્ણ કરવો જ જોઈએ. માટે એ અથવા વધારે યજ્ઞમાનો પણ જ્યોતિષ્ટોમ યાગમાં સંભવી શકે છે, આ કારણને લીધે ઉપર કહેલા બન્ને મંત્રોને જ્યોતિષ્ટોમના પ્રકરણમાંથી અલગ ન કરતાં એજ પ્રકરણમાં એનો વિનિયોગ થવો જોઈએ. ॥ ૧૮ ॥

સમાધાન સૂત્ર ન પ્રકૃતેરેકસંયોગાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહીં, (પ્રકૃતે) જ્યોતિષ્ટોમ યાગનો (એકસંયોગાત્) એકજ કર્તાની સાથે સંબંધ હોય છે.

ભાવાર્થ :—' જ્યોતિષ્ટોમેન સ્વર્ગકામો યજેત ' આ ઠેકાણે ક્રિયાપદ એકવચનમાં છે અને તે વિવક્ષિત છે માટે જ્યોતિષ્ટોમ યાગ એક જ યજ્ઞમાને સંપૂર્ણ કરવો જોઈએ. વળી યજ્ઞમાનનો પ્રતિનિધિ હોઈ શકે નહિ એ બાબત આગળ સ્પષ્ટ કરવામાં આવનાર છે. આ કારણથી વિદિત એકત્વનો આર્થિક દ્વિત્વ બહુત્વથી બાધ થઈ શકતો નથી. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ઉપર કહેલા એ મંત્રોને જ્યોતિષ્ટોમ પ્રકરણમાંથી અલગ કરી કુલાય આદિનામક ' રાજપુરોહિતૌ સાયુજ્યકામૌ યજેયાતામ્ ' આ વાક્યથી વિદિત દિકર્તૃક યાગમાં વિનિયોગ કરવો.

રાજ અને પુરોહિત બંનેએ સાધુનપની ઇચ્છા રાખી યજ્ઞ કરવો જોઈએ એ ઉક્ત વાક્યનો અર્થ છે. ॥ ૧૬ ॥

‘જાધની’ નો પ્રકરણમાંથી અનુકંષા હોવો એ અધિકરણ.

જાધની ચૈકદેશત્વાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(જાધની) પશુપુચ્છનો બીજા યાગમાં અપકર્ષ નથી. (ચ) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે (એકદેશત્વાત્) એક દેશ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ જાધન્યા પત્નીઃ સંયાજયન્તિ ’ આવો પાઠ દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં છે. જાધની શબ્દનો અર્થ પશુપુચ્છ વિદ્વાનોએ કર્યો છે. જાધનો=પશુપુચ્છમ્ આ અર્થનો પ્રમુતિભૂત દર્શપૂર્ણમાસમાં નિવેશ છે કે અગ્રીષામીય પશુમાં ? આ શંકામાં પૂર્વપક્ષનું માનવું છે કે જાધની વિધિ જે યાગમાં પશુદાનમાં આપવામાં આવે છે ત્યાં તેનો અપકર્ષ થવો જોઈએ કારણ કે જાધની પશુના શરીરનો એક ભાગ છે દર્શપૂર્ણમાસમાં પશુના દાનનો વિધિ નથી માટે ઉક્ત-વિધિનો યાગાન્તરમાં અપકર્ષ થવો જોઈએ. ॥ ૨૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર ચોદના વા અપૂર્વત્વાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષની નિગ્રંતિ સૂચવે છે. (ચોદના) જાધનીનો અપૂર્વ વિધિ છે (અપૂર્વત્વાત્) અપ્રાપ્તનો પ્રાપક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જાધની એ પત્ની સંયાજનું અંગ છે.

પત્નીશબ્દોઽત્ર આહુતિ ચતુષ્ટયાત્મકસ્ય કર્મણો નામધેયેકદેશઃ ।

આ ઉકાળે પત્ની શબ્દ ચાર આહુતિઓ આપવા ૩૫ કર્મના નામધેયનો એક ભાગ છે. પત્ની-સંયાજ નામક કર્મ દર્શપૂર્ણમાસમાં હોવાથી તેનું અંગભૂત જાધની કર્મ પણ ત્યાંજ હોવું જોઈએ માટે તેને અપકર્ષ ન થવો જોઈએ. ॥ ૨૧ ॥

એકદેશ इति चेत् ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(એકદેશઃ) જાધની એ તો પશુનો એક દેશ છે (इति चेत्) જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—અવયવી વગર અવયવી પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થઈ શકે ? પશુ ૩૫ અવયવી વગર તેનો એક દેશ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ! આ શંકાનું સમાધાન ઉત્તર સૂત્રમાં છે. ॥ ૨૨ ॥

न प्रकृतेरशास्त्रनिष्पत्तेः ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(ન) અવયવી ૩૫ પશુની જરૂર નથી. (પ્રકૃતેઃ) દર્શપૂર્ણમાસને લક્ષી જાધની (અશાસ્ત્રનિષ્પત્તેઃ) અસંસ્કૃત પશુની હશે તો પણ ચાતુર્ય અને તે કંઈ આદેશો મેળવી શકાશે.

ભાવાર્થ :—જાધની કયવી પણ મેળવી શકાશે. વિદિત પશુની જ જાત ॥ જોઈએ એવો કોશો નિયમ નથી. આ ઉપરથી સમગ્ર છે, કોષ પુચ્છાકાર કૃત્રિમ વસ્તુ યજ્ઞોપયોગી બળરમાંથી વેચાતી લેવી. આ જાગત કર્મકાંડના પ્રચાર વખતે ૨૫૦૮ થશે અત્યારે તો એ સમજવું દુરપ થઈ ગયું છે, કારણ કે વર્તમાન સમયમાં એ સંપ્રદાયનો લોપ થયો છે. પરંતુ કેટલાક લોકો જાધની શબ્દ સાંભળી પશુહિંસાનું અનુમાન કરે છે એ તો એ લોકોની ભૂલ છે અને વેદ મર્યાદાથી વિરુદ્ધ છે. મરેલા પશુના પૂછાડાનો યજ્ઞમાં શો ઉપયોગ હોઈ શકે ? અને એવા પૂછાડા બળરમાં વેચાતાં પણ હોતાં નથી માટે એવો અર્થ કરવો એ તો ગાલિશતા જ છે. ॥ ૨૩ ॥

સંતર્દનનો સંસ્થાનિવેશ-અધિકરણ.

સંતર્દનં પ્રકૃતૌ ક્રયણવદ્નર્થલોપાત્ સ્યાત્ ॥ ૨૪ ॥

પૂર્વપક્ષ

પદાર્થ:—(સંતર્દનમ્) દ્વસંસ્લેષનો (પ્રકૃતૌ) પ્રકૃતિમાં નિવેશ છે. (અનર્થલોપાત્) ઉક્ત અર્થનો બાધ થતો ન હોવાથી. (ક્રયણવત્) કપણની પેઠે (સ્યાત્) થાય છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટોમમાં સોમના અભિપવણના બે ફલકને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવ્યું છે કે, ન સત્ત્વત્તિ, અસંત્વળે હિ હન્ બથો સ્વલ્લ દીર્ઘસોમે સંતૃન્યાત્ ઘૃત્વા. इति आ वाक्यमा न सतृणात्તનો અર્થ મેલન ન કરવું એવો થાય છે. દીર્ઘસોમમાં સંતર્દન કરવું એટલે કે સોમના અભિપવણ માટે જે બે ફલક હોય છે તેનો દ્વસંસ્લેષ કરવો. હવે “દીર્ઘસોમે” ઇત્યાદિ વાક્યનો પ્રકરણમાં નિવેશ થાય છે કે કોષ્ઠ બીજમાં ? આ સંશયમાં પૂર્વપક્ષનું એવું માનવું છે સંતર્દન અર્થાત્ પરસ્પર-દ્વસંસ્લેષ પ્રકૃતિમાં સંનિવિષ્ટ થઈ શકે છે. દીર્ઘસોમ શબ્દનો અર્થ ‘દીર્ઘનો સોમ’ એવો કરવો અને દીર્ઘ પદ યજ્ઞમાનનું વાચક સમજવું. ‘દ્વસોમ’ આ સામાસિક પદમાં પૃષ્ઠી-તત્પુરુષ સમાસ છે અર્થાત્ દીર્ઘસ્ય સોમ્ इति દીર્ઘસોમઃ. આર એ નિકળ્યો કે દીર્ઘસોમરૂપ જ્યોતિષ્ટોમમાં બે ફલકોનો દ્વસંસ્લેષ કરવો.

બીજી શકા એ પણ થાય છે કે ન સંત્વળતિ વાક્યથી અસંતર્દન પણ સમજાય છે. એટલે શું સંતર્દન અને અસંતર્દન બન્ને કરવાં ? તેનો ઉત્તર એ છે કે ગાય આપીને સોમ ખરીદવો ગવા તે સોમ ક્ષીણાતિ. આટલું કહ્યા પછી વળી આગળ કહે છે કે ‘વાસસા ક્ષીણાતિ’ વસ્ત્ર આપીને સોમ ખરીદવો. તો આ ઠંકાણે ગાય અને વસ્ત્રનો જેમ વિક્રય છે અર્થાત્ કોષ્ઠ વખત ગાયથી તો કોષ્ઠ વખત વસ્ત્રથી પણ સોમ ખરીદી શકાય છે તેજ પ્રમાણે સંતર્દન અને અસંતર્દનનો વિક્રય સમજવો અર્થાત્ કોષ્ઠ વખત બે ફલકોનો દ્વસંયોગ કરવો અને કોષ્ઠ વખતે ન પણ કરવો. જેમ અનુકૂળતા આવે તેમ કરવું અને સોમાભિપવન કરવું. અસત્વળે હિ હન્ આ વાક્યનો અર્થ એવો થાય છે કે બે ફલક એ તો બે ઝડપાં છે અને બે ઝડપાંનો દ્વસંસ્લેષ હોતો નથી તેમ બે ફલકોનો પણ દ્વસંસ્લેષ ન કરવો અને જરૂર પડે ત્યારે કરવો પણ ખરો. આમ સંતર્દન અને અસંતર્દનનો વિક્રય આ સૂત્રમાં સમજાવ્યો છે અને એ સંતર્દન પ્રકૃતિભૂત યાગમાં નિવેશ પામે છે. ॥ ૨૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

ઉત્કર્ષો વા ગ્રહણાદ્ વિશેષસ્ય ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ:—(વા) પૂર્વપક્ષની નિઠ્ઠતિ સૂચવે છે. (ઉત્કર્ષઃ) પ્રકરણમાંથી સંતર્દનનો ઉત્કર્ષ કરવો અર્થાત્ તેનો સંબંધ અન્યત્ર કરવો પ્રકૃતિમાં નહિ. (વિશેષસ્ય ગ્રહણાત્) દીર્ઘસોમ એ વિશેષના મહત્ત્વ કરવાથી.

ભાવાર્થ :—દીર્ઘ સોમરૂપ વિશેષ પદ મૂક્યું છે અને એનો સંબંધ બીજા યાગની સાથે છે. પૃષ્ઠી તત્પુરુષ સમાસ કરવા કરતાં કર્મધારય સમાસ કરવા એજ યોગ્ય છે કારણ કે એ પૃષ્ઠી તત્પુરુષ કરતાં બળવાન છે. માટે પ્રકરણમાંથી સંતર્દનનો ઉત્કર્ષ કરવો જોઈએ અર્થાત્ એનો સંબંધ બીજા યાગમાં જોડવો જોઈએ. ॥ ૨૫ ॥

પૂર્વપક્ષ તરફની શકા.

કર્તૃતો વા વિશેષસ્ય તન્નિમિત્તવાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ:—(વા) પૂર્વપક્ષની શકા સૂચવે છે. (કર્તૃતઃ) યજ્ઞમાનરૂપ કર્તાના સંબંધથી ઉક્ત વાક્યમાં ‘દીર્ઘસોમ’ એ જ્યોતિષ્ટોમનું વિશેષણ બનવું જોઈએ. (વિશેષસ્ય) યજ્ઞમાન-

નિષ્ઠ દીર્ઘત્વ હોવું (તજિમિત્તવાત્) સંતર્દનને લીધે છે.

ભાવાર્થ:—દીર્ઘ એ વજમાનનું નામ છે અને એનું નિમિત્ત સંતર્દન જ્યોતિષ્ટામમાં હોવું એ છે. અર્થાત્ દીર્ઘસોમ જ્યોતિષ્ટામનું જ વિશેષણ હોવાથી સંતર્દનને ઉત્કર્ષ કરવાની જરૂર નથી, અર્થાત્ ઉકથ્યાદિ વિકૃતિયાગમાં તેને સંબંધ જોડેને લીક નથી. ॥ ૨૬ ॥

શંકા નિરાકરણ ક્રતુતો વાઙ્યવાદાનુપપત્તે: સ્યન્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ:—(ક્રતુત:) ક્રતુને લીધે સંતર્દનનું નિમિત્ત દીર્ઘક્ષણસામ્યત્વ છે. કર્તાને લીધે (સ્યન્) નથી. (અર્થવાદાનુપપત્તે:) અર્થવાદ ઉપપન્ન ન થઈ શકે તે હોવાથી.

ભાવાર્થ:—હાંયા વખત સુધી યાગ ચાલુ રહે તો વારંવાર સોમને પીસવો જોઈએ અને એ પીસવામાં બન્ને ક્ષણ દૃઢ સંસ્થિષ્ટ ન હોય તો તેને ફાટી જવાની શંકા રહે, માટે જો એક ખસિતનો મજાન સયોગ હોય તો તે લીધાં ન પડે. માટે સંતર્દન કરવું જોઈએ. એટલે હાંયા કાળ સુધી ચાલે એવા યાગમાં સંતર્દન કરવું જોઈએ એવો અર્થવાદનો ભાવાર્થ સ્પષ્ટ છે વજમાનની દીર્ઘતા સોમના ધારણ કરવામાં નિષ્ફળ છે માટે સંતર્દનનો ઉત્કર્ષ અર્થાત્ સંબંધ ખીન યાગમાં થવો જોઈએ. દીર્ઘસોમે (યાગે) સંતૃન્યાત્ ધૃત્યે આ અર્થવાદ વાક્ય છે. આ ઉકથ્યે કૃત્યે । અર્થ સોમધારણ કરવા માટે એવો યાગ છે. ॥ ૨૭ ॥

સિદ્ધાંત ઉપર આલેખ. સંસ્થાશ્ચ કર્તૃવદ્ ધારણાવિશેષાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (સંસ્થા:) જ્યોતિષ્ટામના અગ્નિષ્ટોમ આદિ યાગોને સંસ્થા કહેવાય છે. (કર્તૃવત્) કર્તાના દેખ્ય પેઠે સંસ્થામાં પણ દીર્ઘત્વ અપ્રયોજક છે (ધારણાવિશેષાત્) અર્થ-વાદથી પ્રતિપાદ્ય ધારણરૂપ અર્થ પણ સમાન જ છે.

ભાવાર્થ:—જ્યોતિષ્ટોમની સાત સંસ્થા છે. (૧) અગ્નિષ્ટોમ. (૨) ઉકથ્ય (૩) પોડશી (૪) અતિરાત્ર (૫) અત્યગ્નિષ્ટોમ (૬) આપ્તોર્વામ (૭) વાજપેય. આ સંસ્થાઓ સંતર્દનને આશ્રય નથી જેમ પ્રકૃતિમાં કર્તા દીર્ઘત્વને આશ્રય નથી તેમ. અર્થાત્ કર્તાનું દીર્ઘત્વ સોમધારણમાં ઉપયોગી નથી તેમ સંસ્થાઓમાં પણ સંતર્દન પણ ઉપયોગી નથી. પ્રકૃતિમાં જેટલો સોમ હોય છે તેટલો સંસ્થાઓમાં પણ સોમ હોય છે. માટે અર્થવાદથી પ્રતિપાદ્ય ધારણરૂપ ક્રિયાને માટે સંતર્દનની જરૂર છે એ કથનનો કશે ઉપયોગ નથી. જો પ્રકૃતિમાં સંતર્દનની જરૂર નથી તો સંસ્થામાં પણ જરૂર નથી. ॥ ૨૮ ॥

આલેખનો પરિહાર. ઉકથ્યાદિપુ વા અર્થસ્ય વિદ્યમાનત્વાન્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ:—(વા) આલેખ પરિહાર સૂચવે છે. (ઉકથ્યાદિપુ) સંતર્દનને ઉકથ્યાદિ સંસ્થાઓમાં ઉત્કર્ષ થવો જોઈએ. (અર્થસ્ય) દૃઢ ધારણ અર્થની (વિદ્યમાનત્વાન્) વિદ્યમાનતા હોવાથી.

ભાવાર્થ:—ઉકથ્ય-આદિ સંસ્થામાં સંતર્દનનો સંબંધ છે કારણ કે તેમાં સોમને વિશેષ પ્રમાણમાં ધારણ કરવાનો હોય છે. ઉકથ્ય-આદિમાં યાગના અભ્યાસની વૃદ્ધિ છે. અને એ વૃદ્ધિ સોમ રૂપ દ્રવ્ય જો વધારે ન હોય તો બની શકે નહિ. સોમ વધારે હોય તો અગ્નિવ વધારે કરવો જ પડે અને અગ્નિવ વધારે કરવો પડે તો સોમ વાટવા જે બે ક્ષણ છે તે જ મજાન અને દૃઢ સંસ્થિષ્ટ રાખવા જ જોઈએ નહીં તો આમ અવળાં થઈ જાય અથવા ભાંગી જાય. માટે સંસ્થામાં તો સંતર્દનનો ઉત્કર્ષ થવો જોઈએ. ॥ ૨૯ ॥

અવિશેષાત્ સ્તુતિર્વ્યર્થેતિ ચેત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(અવિશેષાત્) સોમપાન સામાન્ય હોવાથી (સ્તુતિઃ) સ્તુતિ વ્યર્થ છે (ઈતિ ચેત્) જો એમ કહેવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આશયનાં સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટોમમાં દક્ષમુષ્ટિ પરિમિત સોમ હોય છે. ઉક્ત્યાદિ સંસ્થાઓમાં પણ તેટલો જ સોમ અતિદેહથી પ્રાપ્ત થાય છે માટે અધિક સોમ હોવાનો સંભવ જ નથી. ધૃત્યૈ ઇત્યાદિ સ્તુતિ વ્યર્થ છે. જ્યારે પ્રકૃતિમાં જેટલો સોમ છે તેટલો જ સંસ્થાઓ પણ છે તો ત્યાં પણ સંતર્દનની જરૂર નથી. ॥ ૩૦ ॥

શકાનું સમાધાન.

સ્યાદનિત્યત્વાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(સ્યાત્) ઉક્ત્ય—આદિમાં સોમનું આધિક્ય છે અને તે શાસ્ત્રીય છે (અનિત્ય-ત્વાત્) દશ મુષ્ટિ પરિમાણ તો અનિત્ય છે.

ભાવાર્થ :—“ પ્રજામ્યસ્ત્વેત્યુપ સમૂહતિ ” ઇત્યાદિ વાક્યોથી સંસ્થામાં વિશેષ સોમનું વિધાન છે. અવદાનની વૃદ્ધિ હોય તો અભિષવની પણ વૃદ્ધિ હોય, જ નોષ્ટ્રએ માટે ધૃત્યૈ ઇત્યાદિ અર્થવાદ સફળ છે. કારણ માટે સંતર્દનનો ઉક્ત્ય પણ જરૂરી છે. અર્થાત્ સંતર્દનનો સંબંધ ઉક્ત્યાદિ સંસ્થામાં જોડવો આવશ્યક છે. ॥ ૩૧ ॥

પ્રવચ્ચકર્મનો નિષેધ પ્રથમ પ્રયોગનો વિષય છે એ અધિકરણ સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ

સંખ્યાયુક્તં ક્રતોઃ પ્રકરણાત્ સ્યાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(સંખ્યાયુક્તમ્) પ્રથમ પદ પ્રયોગ (ક્રતોઃ) યજ્ઞના સંબંધથી વિધાયક (સ્યાત્) છે. (પ્રકરણાત્) કારણ કે એનું જ પ્રકરણ છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટોમ પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. દ પ્રથમયજ્ઞે પ્રવૃજ્યાત્ પ્રથમ યજ્ઞમાં પ્રવચ્ચ નામનું કર્મ કરવું નહિ. આ દેકાણે શકા એ થાય છે કે જ્યોતિષ્ટોમમાં પ્રવચ્ચ કર્મ કરવું નહિ કે જ્યોતિષ્ટોમના પ્રથમ પ્રયોગમાં ઉક્ત કર્મ કરવું નહિ ? આના સંબંધમાં પૂર્વ-પક્ષનો એવો મત છે કે ‘ પ્રથમ પદ કટુની સાથે સંબંધ ધરાવે છે કારણ કે એનું જ પ્રકરણ છે. ‘ નાતૃત્ વદેત્ ’ આ વાક્યનો પ ત્યાં પાઠ હોવાથી એનો સંબંધ પણ કટુની સાથે જ છે એટલે સંપૂર્ણ કટુમાં અનૃત બોલવું નહિ. તે જ પ્રમાણે સંપૂર્ણ યજ્ઞમાં પ્રવચ્ચ કર્મ કરવું નહિ એવો અર્થ રચે થાય છે. વળી “ એષ વાવ પ્રથમો યજ્ઞો યજ્ઞાનાં યજ્જ્યોતિષ્ટોમઃ ” આ વાક્યથી પ્રથમ પદ જ્યોતિષ્ટોમનું જ વાચક છે માટે જ્યોતિષ્ટોમમાં પ્રવચ્ચ કર્મ કરવું નહિ એજ અર્થ ઉપરના વાક્યોનો છે. ॥ ૩૨ ॥

સિ ક્રાંત સૂત્ર. નૈમિત્તિકં વા કર્તૃસંયોગાત્ લિઙ્ગસ્ય તન્નિમિત્તત્વાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષની નિષ્ઠિત સૂચવે છે. (નૈમિત્તિકમ્) દ્વિતીય આદિ શબ્દોની અપેક્ષાએ ‘ પ્રથમ ’ શબ્દ છે (લિઙ્ગસ્ય) અર્થ નિર્ણાયક વ્યવહાર (તન્નિમિત્તત્વાત્) દ્વિતીયાદિ સાપેક્ષપણનો લોક વ્યવહારથી બોધ થાય છે. માટે (કર્તૃસંયોગાત્) કર્તાના આદ્ય પ્રયત્ન સાથે પ્રથમત્વ સંબંધ રાખે છે અને વસ્તુ નહિ છે.

ભાવાર્થ :—પ્રથમ શબ્દ પ્રથમ પ્રયોગની સાથે સંબંધ રાખે છે કટુની સાથે નહિ અને એ પ્રથમત્વ કર્તાના આદ્ય પ્રયોગમાં જ છે. બીજા, ત્રીજા વગેરે શબ્દોની અપેક્ષાએ જે પ્રથમ શબ્દ પ્રયોગમાં આવે છે. જો બીજો અને ત્રીજો વગેરે શબ્દ કે અર્થ ન હોય તો પ્રથમ શબ્દ પણ વ્યવહાર વિષયમાં હોય જ નહિ. આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે પ્રવચ્ચ કર્મનો જે નિષેધ

કર્મો છે તે કર્તાના પ્રથમ પ્રયોગ સાથે સંબંધ રાખે છે કટુ સાથે નહિ. કટુમાં તો પ્રવર્ગ્ય કર્મ કરવું પણ જ્યોતિષ્ટોમની જે સાત સંસ્થાઓ છે તેમાંથી પ્રથમ સંસ્થા અર્થાત્ પ્રયોગ અગ્નિષ્ટોમ છે માટે અગ્નિષ્ટોમમાં પ્રવર્ગ્ય કર્મ કરવું નહિ એ ફલિતાર્થ નીકળે છે,

જે કે “અગ્નિષ્ટોમે પ્રવૃણક્તિ” અગ્નિષ્ટોમમાં પ્રવર્ગ્ય કર્મ કરવું આવે વિધિ છે. છતાં કર્તા (વજ્રમાન) જે વિદ્વાન્ હોય તો પ્રવર્ગ્ય કર્મ કરવું અને કર્તા જે અવિદ્વાન્ હોય તો પ્રવર્ગ્ય કર્મ કરવું નહિ. આવી વ્યવસ્થા સમજવી. આથી સિદ્ધ થયું છે કે પ્રવર્ગ્ય કર્મનો નિષેધ જ્યોતિષ્ટોમના પ્રથમ પ્રયોગ તરીકે રહેવા અગ્નિષ્ટોમમાં જ છે. ॥ ૩૩ ॥

પૌષ્ણ પેષણનો વિકૃતિમાં નિવેશ છે એ અધિકરણ.

પૌષ્ણં પેષણં વિકૃતૌ પ્રતીયેતાચોદનાન્ પ્રકૃતૌ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(પૌષ્ણમ્) પૂષાદેવતાવાળું (પેષણમ્) પીસીને સિદ્ધ કરેલું દ્રવિ (વિકૃતૌ) વિકૃતિ યાગમાં (પ્રતીયેત) જણાવ છે. (પ્રકૃતૌ) પ્રકૃતિ યાગમાં (અચોદનાન્) વિધાન ન કર્યું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દશપૂર્ણમાસમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. “તસ્માત્ પૂષા પ્રવિષ્ટમાગઃ” માટે પૂષાને પીસેલો ભાગ આપવો. આ વાક્યને દશપૂર્ણમાસમાંથી અલગ કરી વિકૃતિ યાગમાં જોડવું. વિકૃતિ યાગમાં જ પૌષ્ણ ‘ચરુ’ વહિત છે. પ્રકૃતિયાગમાં તો પૂષા નામની કોષ્ટ દેવતા જ નથી તો તેના અંગ તરીકે પ્રવિષ્ટ ભાગ પ્રકૃતિ સાથે કેવી રીતે સંબંધ ધરાવી શકે ? ॥ ૩૪ ॥

પૌષ્ણ પેષણનો ચરુમાં જ નિવેશ છે એ અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ. તત્સર્વાર્થ મવિશેષાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(તત્) પૌષ્ણ પેષણ (સર્વાર્થમ્) ચરુ, પશુ અને પુરોડાશને માટે છે. (અવિશેષાત્) ત્રણમાંથી ખાસ અમુકને માટે જ સ્પષ્ટ વિધાન ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પૂષાદેવતા સંબંધી પેષણ ચરુ, પશુ અને પુરોડાશ એ ત્રણેની સાથે સંબંધ રાખે છે. કારણ કે એ ત્રણે પૂષા દેવતા સાથે સંબંધ ધરાવે છે અને પેષણ પણ એ ત્રણમાંથી ખાસ કોઈ એકને ઉદ્દેશીને જ કહેવામાં આવ્યું નથી. માટે પેષણ સર્વને માટે છે. અર્થાત્ ત્રણેને માટે છે. ॥ ૩૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ચરૌ વા અર્થોક્તં પુરોડાશે અર્થવિપ્રતિષેધાત્ પશૌ ન સ્યાત્ ॥૩૬॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (ચરૌ) પેષણનો સંબંધ ચરુ સાથે છે. (પુરોડાશે) પુરોડાશમાં તો અર્થ સિદ્ધ છે. અને (પશૌ) પશુમાં તો (અર્થવિપ્રતિષેધાત્) ધાર્મિક ક્રિયા કલાપનો ભોગ થવાથી (ન સ્યાત્) સંબંધ થઇ શકે નહિ

ભાવાર્થ :—પેષણનો સંબંધ ચરુ સાથે જ છે. પુરોડાશમાં પેષણના સંબંધનું વિધાન કરવાની જરૂર નથી કારણ કે પદાર્થને પીસ્યા વગર અથવા દળીને લોટ કર્યા વગર પુરોડાશ તૈયાર થઇ શકે જ નહિ, માટે પુરોડાશમાં તો પેષણ અર્થસિદ્ધ છે. પશુ સાથે તો પેષણનો સંબંધ ધટી શકતો જ નથી. પશુનું પેષણ કરવાથી ધાર્મિક ક્રિયા માત્રનો ભોગ થઇ જાય. માટે પેષણનો શાખ્નિક સંબંધ ચરુ સાથે છે. આર્થિક સંબંધ પુરોડાશ સાથે છે અને પશુ સાથે તો શાખ્નિક કે આર્થિક કોષ્ટ પણ જાતનો સંબંધ નથી. પશુને પીસવાનું ખતી શકે જ નહીં. ॥૩૬॥

શંકા—સૂત્ર.

ચરાવપીતિ ચેત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(ચરૌ) ચરુમાં (અપિ) પણ અર્થનો વિપ્રતિષેધ છે (હતિ ચેત્) જે એમ કહેવામાં આવે તો તેના ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં આપે છે.

ભાવાર્થ:—રધિલા ચોખા અર્થાત્ ભાત પશુ ચરુ કહેવાય છે. અને ભાત હાણો અલગ હોય છે. એટલે તે ધઉંના લોટ જેવો પ્રપિષ્ટ નથી. જે ચોખાને પીસીને—ફળીને રાંધવામાં આવે તો કદી જ થઇ જાય. અથવા લાપસી થઇ જાય. વેષણનન્તરં શ્રવણે યવાગૂઃ સ્વાત્. આ કારણથી ચરુમાં પણ પેષણનો સંબંધ થઇ શકતો નથી. તો પછી પેષણ વિધાનનો સંબંધ ત્રણમાંથી કાઢીની સાથે રહેશે નહિ. જે એમ કહેવામાં આવે તો, ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં ॥ ૩૭ ॥

સમાધાન સૂત્ર.

ન પક્તિનામત્વાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ:—(ન) ચરુમાં વિરોધ નથી કારણ કે (પક્તિનામત્વાત્) તપેલીમાં રધિલી કાષ્ટપણ વસ્તુનું નામ ચરુ છે.

ભાવાર્થ:—તપેલીમાં રધિલી કાષ્ટપણ ચરુ કહેવાય છે: સ્થાલ્યધિકરણકપાકવિશેષનામત્વાત્ તસ્યા: તપેલીમાં રધિલ પાક વિશેષનું નામ ચરુ છે. પિષ્ટનો પાક બનાવ્યો હોય તે પશુ ચરુ કહેવાય છે અને ભાત પશુ ચરુ છે. માટે પોષ્ય ચરુમાં જ પેષણનો સંબંધ છે. અર્થાત્ પૂષા દેવતાને ઉદ્દેશીને જે ચરુ બનાવ્યો હોય તે પીસેલા અથવા દળેલા પદાર્થનો બનાવેલો હોવો જોઇએ. ॥ ૩૮ ॥

પોષ્ય પેષણનો એ:દેવત્ય યાગમાં નિવેશ છે એ અધિકરણ.

एकस्मिन् एकसंयोगात् ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ:—(એકસ્મિન્) એક પૂષા દેવતાવાળા ચરુમાં જ પેષણનો નિવેશ છે. (એકસંયોગાત્) કારણ કે એક પૂષા દેવતાનો જ સંયોગ છે.

ભાવાર્થ:—સોમાપોષ્યં ચરું નિર્વપતિ આ ઠેકાણે અર્થાત્ સોમ અને પૂષા આ બે દેવતાવાળા યાગમાં પેષણનો નિવેશ છે કે નહિ ? આના જવાબમાં કહેવામાં આવે છે કેવળ પૂષા દેવતાવાળા યાગમાં જ પેષણનો સંબંધ છે. બે દેવતાવાળા યાગમાં નહિ. કારણ કે ‘ પૂષા પ્રપિષ્ટમાગ: ’ આ વાક્યમાં કેવળ પૂષા દેવતાનો જ સંયોગ છે અર્થાત્ ઉક્તવાક્યથી પૂષા દેવતા જ સ્મૃતિ થાય છે. ॥ ૩૯ ॥

ધર્મવિપ્રતિષેધાच्च ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ધર્મવિપ્રતિષેધાત્) બે વિરુદ્ધ ધર્મ આવવાથી વિરોધ પણ ઉભો થાય છે.

ભાવાર્થ:—સોમ દેવતા માટે અપેષણ અને પૂષા દેવતા માટે પેષણવાળા ચરુ કરવામાં રૂપક વિરોધ ઉભો થયેલો જણાય છે. એકજ ચરુમાં પેષણનો અને અપેષણનો સંબંધ કેવી રીતે હોઇ શકે ? ઉભયદેવતાક એક ચરુ કાંતો પિષ્ટનું અનેહું હોય કાંતો અપિષ્ટનું અનેહું હોય. એમાં પિષ્ટાપિષ્ટવનો સંબંધ હોઇ શકે નહિ. ॥ ૪૦ ॥

अपि वा सद्वितीये स्याद् देवतानिमित्तत्वात् ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ:—(અપિવા) પૂર્વપક્ષને સૂચિત કરે છે. (સદ્વિતીયે) સોમાપોષ્ય ઉભયદેવતાક યાગમાં પણ (સ્યાત્) પેષણનો સંબંધ છે. (દેવતાનિમિત્તત્વાત્) પેષણ એ તો દેવતાને લીધે આવે છે.

ભાવાર્થ:—પેષણ એ તો દેવતાને માટે છે. પૂષા દેવતા છે તો તેને માટે પેષણવાળું ચરુ હોવું જોઇએ. માટે બે દેવતાવાળા યાગમાં જો બેમાંથી એક દેવતા હોય તો ચરુમાં પેષણનો સંબંધ જરૂર હોવો જોઇએ. ॥ ૪૧ ॥

લિંગદર્શનાચ્છ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિંગદર્શનાત્) અર્થબોધક લિંગ પશુ જણાવું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ સોમાપૌષ્ણં ચરું નિર્વપેન્નેમપિષ્ટં પશુકામઃ ’ પશુઓની ઇચ્છા રાખનાર વજમાને અર્ધપિષ્ટ ચરુને નિર્વાપ કરવો અને એ ચરુ સોમ અને પૂષા દેવતાવાળો હોવો જોઈએ. આ વાક્યમાં નેમપિષ્ટ શબ્દ ચરુને માટે વિશેષણ તરીકે વપરાયો છે તેથી ૨૫૭ થાય છે કે અર્ધો પીસેલો ચરુ પૂષા દેવતા માટે છે. માટે દ્વિદેવતાક યાગમાં પણ પેષણુનો સંબંધ છે. ॥ ૪૨ ॥

વચનાત્ સર્વપેષણં તં પ્રતિ શાસ્ત્રવત્વાત્ અર્થાભાવાત્ દ્વિચરાવપેષણમ્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(વચનાત્) વિધિવાક્યરૂપ વચનથી (સર્વપેષણમ્) પશુ, પુરોહિત અને ચરુ આ ત્રણેમાં પેષણુનો સંબંધ લાગુ પડે. (તં પ્રતિ શાસ્ત્રવત્વાત્) સર્વના ઉદ્દેશથી જ એ વિધાન હોવું જોઈએ. (અર્થાભાવાત્) ચરુ શબ્દ શ્રવ્યમાણ હોવા છતાં તેની વિવક્ષા નથી. કોઈ પણ ચરુમાં પેષણુ હોવું જોઈએ એજ ભાવ હોઈ શકે. માટે ચરુને ઉદ્દેશીને પેષણુ વિધિ નથી પણ ઉક્ત વાક્ય અર્થબોધક લિંગરૂપે છે. (દ્વિચરૌ) દ્વિદેવતાક ચરુમાં (અપેષણં ભવતિ) પેષણુનો સંબંધ નથી.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત વાક્ય પેષણુ-વિધાયક નથી પણ પશુરૂપ ફળને ઉદ્દેશીને કેવળ યાગનું જ વિધાન છે. નેમપિષ્ટ શબ્દ એટલો પૂષા દેવતાના સંબંધથી અર્ધપેષણુ જે પ્રાપ્ત થાય છે તેનો કેવળ અનુવાદ જ છે માટે ઉક્ત વાક્યને લિંગરૂપે સમજવું. પેષણુનો વિધિરૂપે નથી. ॥ ૪૩ ॥

एकस्मिन् वा अर्थधर्मत्वात् ऐन्द्राग्रवदुभयोर्न स्यादचોदितत्वात् ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) ‘ વા ’ શબ્દ સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (એકસ્મિન્) એક દેવતાક યાગમાં જ પેષણુનું વિધાન છે (અર્થધર્મત્વાત્) પેષણુ એ યાગનો ધર્મ હોવાથી (ઉભયોઃ) સોમ અને પૂષા દેવતાવાળા યાગના અંગ તરીકે (અચોદિતત્વાત્) વિદિત ન હોવાથી તેમાં પેષણુ નથી (એન્દ્રાગ્રવત્ સ્યાત્) એન્દ્રાગ્ર યાગમાં જેમ ચતુર્ધાકરણુ નથી તેમ અહીં પણ પેષણુ નથી.

ભાવાર્થ :—આગ્નેય યાગમાં ચતુર્ધાકરણુ હોય છે પણ એન્દ્રયાગમાં અર્થાત્ ઉભયદેવતાક યાગમાં ચતુર્ધાકરણુ હોવું નથી તેજ પ્રમાણે અહીં પણ કેવળ પૂષાદેવતાક યાગમાં પેષણુ હોય છે પણ સોમ અને પૂષા એ દેવતાવાળા યાગમાં પેષણુનો સંબંધ હોતો નથી. પેષણુ એ યાગનો ધર્મ છે, દેવતાનો નહિ. દેવતાઓ હવિષ્યનું ભક્ષણ કરતા નથી એ આગળ જતાં ૨૫૯ કરવામાં આવશે માટે ન છૂટકે પેષણુ આદિ યાગના જ ધર્મ માનવા જોઈએ માટે કેવળ પૂષાદેવતાક યાગમાં પેષણુ કરવું ઉભયદેવતાક યાગમાં નહીં એ વાત સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૪૪ ॥

हेतुमात्रमदन्तत्वम् ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(અદન્તત્વમ્) ઈત વગરના હોવું એ કથન તો કેવળ (હેતુમાત્રમ્) અર્થ-વાદ જ છે.

ભાવાર્થ :—‘ અદન્તકો હિ સઃ ’ ‘ પૂષા દેવતા ઈતહીન છે ’ એ કથન કેવળ અર્થવાદ જ છે. પૂષા આદિ દેવતા શરીરધારી હોતા નથી એ આગળ ૨૫૯ કરવામાં આવશે. માટે દેવતા યાગમાં હવિષ્યનું ભક્ષણ કરતા નથી એ વાત ૨૫૯ અને નિશ્ચિંત છે. ॥ ૪૫ ॥

वचनं परम् ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(વચનમ્) ‘ નેમપિષ્ટ ’ વચન (પરમ્) પશુરૂપ ફળના હેતુનું જ કથન કરે છે.

ભાવાર્થ :—‘ સોમાપૌષ્ણં ચરું નિર્વપેત્ નેમપિષ્ટં પશુકામઃ ’ આ વાક્ય તો ઉક્ત ગુણુ વિશિષ્ટ કર્મ કે જે પશુરૂપ ફળનું કારણ છે તેનું વિધાન કરે છે.

‘દાંત વગરના પૂષા દેવતાના બક્ષણ માટે પિષ્ટ પદાર્થનો ચરુ બનાવવો’ ઇત્યાદિ બાવ છે જ નહિ. યાગમાં દેહધારી પૂષા આદિ દેવતાઓ હવિભોજન કરતા નથી. એ શાસ્ત્રસિદ્ધ બાબત છે. ॥ ૪૬ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये तृतीयस्य अध्यायस्य तृतीयः पादः

अथ चतुर्थपादः

निवीतना अर्थવાદવતું આધિકરણ.

पूर्वपक्ष. निवीतमिति मनुष्यधर्मः शब्दस्य तत्प्रधानत्वात् ॥ १ ॥

પદાર્થ :—(નિવીતમ્ ઇતિ) કંઠમાં માળા પેઠે વસ્ત્ર રાખવું તેને આ ઠેકાણે નિવીત કહેવામાં આવ્યું છે. નિવીત એ (મનુષ્યધર્મઃ) મનુષ્ય અંગ છે (શબ્દસ્ય) મનુષ્યાણામ્ એ શબ્દ પછી વિભક્ત્યન્ત છે (તત્પ્રધાનત્વાત્) એ મનુષ્યની પ્રધાનતા બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે.

निवीतं मनुष्याणाम् प्राचीनावीतं देवानाम् उपव्ययत इति ”

“ મનુષ્ય સંબંધી ધાર્મિક કાર્ય ‘નિવીત’ રાખી કરવું, પિતૃઓનું ‘કાર્ય’ પ્રાચીનાવીત’ ન મળે ખભે જતોઇની માફક વસ્ત્ર રાખી કરવું. અને દેવનું કાર્ય ‘ઉપવીત’ કાખે ખભે જતોઇ માફક વસ્ત્ર રાખી કરવું.” આ વાક્યમાં ‘નિવીત’ એ મનુષ્યનો ધર્મ છે. અર્થાત્ મનુષ્યને લાગતું ધાર્મિક કાર્ય કરતી વખતે નિવીત કરવું એટલે ‘નિવીત’ એ મનુષ્યનું અંગ છે. મનુષ્ય શબ્દને છઠ્ઠી વિભક્તિ લાગી છે. તેથી મનુષ્યની પ્રધાનતા સિદ્ધ થાય છે. જેવી રીતે ‘દક્ષેન્દ્રિય-કામસ્ય જુહુયાત્’ આ વાક્યથી ‘इन्द्रियकामस्य’ પદથી ‘ઇન્દ્રીયકામ’ ની પ્રધાનતા નિર્ણય કરવામાં આવી છે. તેમ ઉક્ત સ્થળે પણ સમજવું. ॥ ૧ ॥

सिद्धांतनी शंका अपदेशो वाऽर्थस्य विद्यमानत्वात् ॥ २ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અપદેશઃ) નિવીત એ અનુવાદ છે, વિધિ નહિ. (અર્થસ્ય) નિવીતરૂપ અર્થ (વિદ્યમાનત્વાત્) વિદ્યમાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—“નિવીત” રૂપ અર્થ લોકબ્યવહારથી સિદ્ધ છે. લોકો મનુષ્યને લાગતું ધાર્મિક કાર્ય કરતી વખતે નિવીત રાખે છે. માટે એ કોઇ અપ્રાપ્ત પ્રાપક નથી; માટે નિવીત મનુષ્યાણામ્ એ વિધિ નથી પણ અનુવાદ છે. પ્રમાણાન્તરથી સિદ્ધ વસ્તુનું કથન કરનાર વાક્ય અનુવાદ વાક્ય કહેવાય છે, કાર્ય કરતી વખતે વસ્ત્રને માળા પેઠે ધારણ કરવામાં કાર્ય કરવું સુગમ થઇ પડે છે માટે લોકો નિવીત ધારણ કરે છે. પૂર્વપક્ષવાદી ફરીથી આક્ષેપ કરે છે.

विधिस्त्वपूर्वत्वात् स्यात् ॥ ३ ॥

પદાર્થ :—(તુ) આક્ષેપ સૂચક છે. (અપૂર્વત્વાત્) અપૂર્વત્વ=અપ્રાપ્તનું પ્રાપક હોવાથી (વિધિઃ) વિધિ (સ્યાત્) છે.

ભાવાર્થ :—“ નિવીત મનુષ્યાણામ્ ” એ વિધિ જ છે કારણ કે એ લોકસિદ્ધ વસ્તુને અનુવાદ નથી. જો કે લોકો મનુષ્ય સંબંધી ધાર્મિક કાર્ય કરે છે પણ તે નિયમથી કરતા હતા. માટે ઉક્ત વાક્ય વિધિ વાક્ય જ છે. ॥ ૩ ॥ હવે કોઇ બીજો પૂર્વપક્ષવાદી કહે છે.

स प्रायात् कर्मधर्मः स्यात् ॥ ४ ॥

પદાર્થ :—(સ) “નિવીત” એ પદથી વિધિવિમાન અર્થ (કર્મધર્મઃ) દર્શપૂર્ણ માસનું અંગ (સ્યાત્) છે. (પ્રાયાત્) પ્રકરણથી એના જ અંગનું પ્રતિપાદન થાય છે. ॥ ૪ ॥

હોવાથી :—“ નિવીત ” પદથી વિધીયમાન અર્થ બલે રહો પણ એ તો દર્શપૂર્ણ-માસનું અંગ છે. મનુષ્યનું અંગ નથી. પ્રકરણથી એનું જ અંગ સમજાય છે. અતિથિ આદિ માટે જે કર્મ કરવામાં આવે છે તેને મનુષ્યકર્મ કહેતામાં આવે છે અને તેથી તેને મનુષ્યનું અંગ પણ કહે છે. નિવીત એ મનુષ્યનું અંગ નથી પણ એનો પાઠ દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં પડેલો છે. તેથી દર્શપૂર્ણમાસનું જ એ અંગ છે. ॥ ૪ ॥

આ સૂત્રમાં પણ કોઈ ત્રીજો પૂર્વપક્ષવાદી પોતાનો મત બતાવે છે.

વાક્યસ્ય શેષવત્વાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(વાક્યસ્ય) નિવીત આદિ જે વાક્ય છે (શેષવત્વાત્) તે તો શેષ હોવાથી.

હોવાથી :—‘ નિવીત ’ પદથી પ્રતપાદ્યમાન અર્થ કંતુનું અંગ બલે રહો પણ એ પ્રયાજ આદિના જેવું અંગ નથી. પણ ક્રતુકર્તુઃ—અર્થાત્ કંતુ કરનાર અધ્વર્યુનો એ ધર્મ છે. ‘ અધ્વર્યુકાંડ ’ એવી સમાખ્યા છે, નિવીતનું અનુદાન અધ્વર્યુ જ કરે આ પ્રમાણે અર્થ કરવાથી પ્રકરણની પેઠે સમાખ્યા પણ અબાધિત થઈ શકશે. ॥ ૫ ॥

તત્પ્રકરણે યત્ તત્સંયુક્તમવિપ્રતિષેધાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(તત્પ્રકરણે) દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં (યદ્) અન્નાદાય’ અને દક્ષિણા, દાન આદિ (તત્ સંયુક્તમ્) તે અંગ તરીકે છે. (અવિપ્રતિષેધાત્) વાક્ય અને પ્રકરણનો વિરોધ ન હોવાથી.

હોવાથી :—‘ નિવીત ’ એ પુરૂષનું અંગ છે તેનો બાધ કરી દુર્ગત પ્રકરણ અને સમાખ્યાથી ‘ નિવીત ’ ને કલ્પ્ય માનવું એ ઠીક નથી માટે કંતુમાં જે અન્નાદાય’ (હરેક પર્વમાં આદ્ય કરતું તેનું નામ અન્નાદાય’) દક્ષિણા અને દાન આદિ કર્મ છે તે માનુષ કર્મ છે અને તેનું અંગ નિવીત છે. અને ‘ મનુષ્યાણામ્ ’ નો અર્થ મનુષ્યકર્મણામ્ આવો લક્ષણાર્થ કરવો એટલે ‘ મનુષ્યાણાં નિવીતમ્ ’ આ વાક્ય પણ અનુગૃહીત થશે અને પ્રકરણ સાથે પણ વિરોધ રહેશે નહિ. “ અધ્વર્યુકાંડમ્ ” એ સમાખ્યા પણ ઉક્ત કર્મ અધ્વર્યુએ કરવાનું હોવાથી અનુકૂળ થશે. માટે કંતુમાં જે અધ્વર્યુ છે તેનું કર્મ નિવીત છે. એટલે તે માનુષકર્મ છે. ॥ ૬ ॥

બીજા વાદીની શંકા

તત્પ્રધાને વા તુલ્યવત્ પ્રસંખ્યાનાદિતરસ્ય તદર્થત્વાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (તત્પ્રધાને) કંતુ સાથે સંબંધ ન ધરાવનાર કેવળ મનુષ્યપ્રધાન આતિથ્ય આદિ માનુષ કર્મ અંગ તરીકે છે. (તુલ્યવત્ પ્રસંખ્યાનાત્) જેવી રીતે ઉપવીત દેવકર્મ છે તેવી જ રીતે નિવીત માનુષ કર્મ છે (इतरस्य) મનુષ્યાણામ્ આ ઠેકાણે જે વધી વિભક્તિ છે તેનો (તદર્થત્વાત્) એજ અર્થ છે.

હોવાથી :—કંતુ સાથે સંબંધ ધરાવતો હોય કંતુ ધરાવતો હોય એવા માણસનું જ નિવીત અંગ છે એમ માનવાની કશી જરૂર નથી. જેમ ઉપવીત કર્મ એ દેવને માટે હોય છે તેજ પ્રમાણે નિવીત એ કોષપણ મનુષ્યનું પાર્શ્વિક કર્મનું અંગ છે. આતિથ્ય કર્મનું પણ અંગ છે કારણ કે મનુષ્યાણામ્ આ ઠેકાણે જે વધી વિભક્તિ છે તે કંતુસંબંધ મનુષ્યનો જ ભોધ કરાવે છે એવું કશું જ નથી. માટે પ્રકરણ આદિની અપેક્ષા રાખ્યા વગર એ માનુષકર્મ છે. ॥ ૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

અર્થવાદો વાઙ્મુક્તિનાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (અર્થવાદઃ) “ ઉપવ્યયતે ” એ વિધિનો શેષ હોવાથી અર્થવાદ છે (અપ્રકરણાત્) આતિથ્યનું પ્રકરણ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—“ નિવીતં મનુષ્યાણામ્ ” આ વાક્ય ઉપવ્યયતે એ વિધિનો અર્થવાદ છે. આતિથ્ય આદિ માનવકર્મનું પ્રકરણ પશુ નથી. અને મનુષ્યાણામ્ નો મનુષ્યકર્મણામ્ આવો લાક્ષણિક અર્થ કરવો એમાં પશુ કાંઈ જાતનું પ્રમાણ નથી માટે “ નિવીતમ્ ” આદિને વિધિ વાક્ય ન માનતાં અર્થવાદ વાક્ય જ માનવું જોઈએ. ॥ ૮ ॥

વિધિના ચૈકવાક્યત્વાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વિધિના) વિધિવાક્ય સાથે (એકવાક્યત્વાત્) એક વાક્યતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉપવ્યયતે દેવલક્ષમેવ તત્કુરુતે આ વિધિ વાક્ય છે. એની સાથે ‘ નિવીતં મનુષ્યાણામ્ ’ આ વાક્યની એક વાક્યતા છે અને તે વિધિની સ્તુતિ કરે છે માટે એ અર્થવાદ છે. જે કાંઈ શંકા કરે કે નિવીતથી ઉપવીતની સ્તુતિ કેવી રીતે થાય છે ? તો તેનો ઉત્તર એ છે કે ‘ નિવીત ’ એ મનુષ્યનો ધર્મ છે તેથી એ જન્મન્ય અર્થાત્ કંઈક ઉતરતો ધર્મ છે અને ‘ ઉપવીત ’ એ દેવનો ધર્મ છે માટે તે શ્રેષ્ઠ છે. આવી રીતે અપેક્ષા દૃષ્ટિયા સ્તુતિ સમજી શકાય છે અને તેથી ‘ ઉપવ્યયતે ’ એ વિધિની સ્તુતિ થઈ શકે છે. ॥ ૯ ॥

દિગ્વિભાગનું અનુવાદત્વાધિકરણ.

દિગ્વિભાગશ્ચ તદ્વત્સમ્બન્ધસ્યાર્થહેતુત્વાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (દિગ્વિભાગઃ) દિગ્વિભાગ અર્થવાદ છે. (તદ્વત્) નિવીત પેઠે (સમ્બન્ધસ્ય) મનુષ્યોનો પ્રતીતી દિશા સાથેનો સંબંધ (અર્થહેતુત્વાત્) સુખ સાધન રૂપ અર્થનો હેતુ છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષીમ પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. પ્રાચીનવંશં કરોતિ । દેવમનુષ્યાદિશો વ્યમજન્ત, પ્રાચીં દેવા દક્ષિણં પિતરઃ પ્રતીંચી મનુષ્યાદિતિ । આ ઠેકાણે મનુષ્યેઃ પ્રતીંચી દિગ્વિભાગઃ કાર્યઃ આ પ્રકારના વિધિની કલ્પના કરવી જોઈએ. એવો પૂર્વપક્ષ છે તેના જવાબમાં કહેવામાં આવે છે કે જાત નિવીત પ્રકરણમાં જે પ્રમાણે પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તર કરવામાં આવ્યા છે તેજ પ્રમાણે અહીં સમજવું. પ્રાચીનવંશ નામક યજુર્વેદીના પશ્ચિમ ભાગમાં મંડપ બાંધવો તેમાં પૂર્વદિશા દેવાએ અધિષ્ઠિત કરી છે, દક્ષિણ દિશા પિતરોએ અધિષ્ઠિત કરી છે અને પશ્ચિમ દિશા મનુષ્યોએ અધિષ્ઠિત કરી છે. મનુષ્યોનો પશ્ચિમ દિશાની સાથે જે સંબંધ બતાવ્યો છે તે સુખ સાધન રૂપ અર્થનો હેતુ છે. ભાવ એ છે કે નિવીતનું કરવું એમાં કશું દૃષ્ટ કરી જણાવું નથી માટે અનુવાદનો સંભવ જણાવો નથી પણ પૂર્વપક્ષમાં પશ્ચિમ દિશામાં ચાલતા માણસોને સૂર્ય પાછળ રહેવાથી સૂર્યના તાપની પીડા જણાતી નથી માટે આ દૃષ્ટ અર્થ હોવાથી અનુવાદ સંભવી શકે છે. યસ્ય મળ્ડપવિશેષસ્ય ઉપરિવંશા પ્રાગગ્રા ભવન્તિ સ પ્રાચીનવંશઃ જે મંડપમાં ઉપરની વળાઓ પૂર્વ તરફ અગ્રભાગવાળી રાખી હોય છે તેને પ્રાચીન વંશ કહે છે એ મંડપ વિધિનો અનુવાદ દિગ્વિભાગ છે. અર્થાત્ પ્રતીંચીં મનુષ્યા વ્યમજન્ત એ અનુવાદ વાક્ય પ્રાચીનવંશના વિધિનું સ્તાવક છે. ॥ ૧૦ ॥

પરુપિદિત-આદિ વાક્યો અનુવાદ રૂપે છે એ અધિકરણ.

પરુપિદિતપૂર્ણઘૃતવિદગ્ધં ચ તદ્વત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પરુપિદિત, પૂર્ણ, ઘૃત, વિદગ્ધમ્) પરુપિદિત, પૂર્ણ, ઘૃત, અને વિદગ્ધ શબ્દાંકિત વાક્યો (તદ્વત્) નિવીત વાક્ય પેઠે અર્થવાદ વાક્ય છે.

આવાર્થ:—મહાપિતૃયજ્ઞમા આ પ્રમાણે વાક્યો છે.

યત્ પરુષિ દિતં તદ્ દેવાનામ્, યદન્તરા તન્મનુષ્યાનામ્ યત્સમૂલં તપિતૃણામ્
આ વાક્ય સમૂલં બહિર્ભવતિ આ વિધિ વાક્યનું શેષ છે અર્થાત્ અર્થવાદ છે. પરુષ-ગાંઠ દિત-
કાપેક્ષ. મૂળમાંથી જે ઘર્મ કાપેલો હોય તે પરુષદિત કહેવાય છે.

યત્પૂર્ણ તન્મનુષ્યાનામ્ સપરિ અર્ધો દેવાનામ્, અધઃ પિતૃણામ્
આ વાક્ય મન્થન વિધિના અર્થવાદ તરીકે છે.

‘ ધૃતં દેવાનાં મસ્તુ પિતૃણામ્, નિષ્પક્વં મનુષ્યાનામ્ આ વાક્ય નવીતાભ્યંજન વિધિના
અર્થવાદ તરીકે છે. મસ્તુ એટલે મઠો. (નિષ્પક્વ એટલે ગરમથી જરા ઓગળેલું) માખણ. યો
વિદગ્ધઃ રા નેઋતઃ, યોઽશૃતઃ સ રૌદ્રઃ યઃ શૃતઃ સ દૈવઃ ’ આ વાક્ય પુગડાશ સંબંધી છે અને તે
શ્રવણવિધિના અર્થવાદ તરીકે છે. જે પુગડાશ બળી ગયેલો હોય તે વિદગ્ધ. કાચો હોય તે
અશૃત અને બરાબર પાકેલો હોય તે શૃત કહેવાય છે. ઉપર કહેલા આરેય વાક્યો અર્થવાદ તરીકે
છે અપૂર્વાવિધિ તરીકે નથી એ સૂત્રના ભાવાર્થ છે ॥ ૧૧ ॥

અનૃતવદનનિષેધનું ક્તુધર્મત્વ છે એ અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ અકર્મ ક્રતુસંયુક્તં સંયોગાદ્ નિત્યાનુવાદઃ સ્યાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ—(ક્રતુસંયુક્તમ્) ક્તુપ્રકરણમાં પઠિત (અકર્મ) અનૃત વદનના નિષેધ (નિત્યાનુ-
વાદઃ) નિત્યકર્મના અનુવાદ (સ્યાત્) છે (સંયોગાત્) ઉપનયન આપતી વખતે ‘ સત્ય વદ ’
વગેરે ઉપદેશ આપવાથી પ્રાપ્તનું જ કથન છે.

આવાર્થ:—દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણ પાઠ છે કે, ‘ નાચતં વદેત્ ’ ‘ અસત્ય બોલવું નહિ ’
આ વાક્યાર્થ નિત્યનો અનુવાદ છે કે અપૂર્વ વિધિ છે ? આ સંબંધમાં પૂર્વપક્ષવાદીનું કહેવું છે
કે ઉપનયન આપતી વખતે ‘ સત્ય વદ ધર્મચર ’ આ ઉપદેશ આપ્યો છે અને તેમાં જણાવ્યું
છે કે હે શિષ્ય તું સદા સત્ય જ બોલ. આ પ્રમાણે સત્ય વદન તો પ્રાપ્ત જ છે. હવે ક્તુ કરતી
વખતે કહેવામાં આવે છે કે ‘ નાચતં વદેત્ ’ ‘ જૂઠું ન બોલવું બેઠાએ ’ આ પ્રાપ્તનું જ વિધાન
છે માટે ક્તુસંબંધી અનૃત નિષેધ કથન અનુવાદ છે. ॥ ૧૨ ॥

ઉત્તર પક્ષ. વિધિર્વા સંયોગાન્તરાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ:—(વા) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (વિધિઃ) નાચતં વદેત્ એ અપૂર્વ વિધિ છે,
અનુવાદ નથી. (સંયોગાન્તરાત્) ઉદ્દેશ્યનો ભેદ હોવાથી.

આવાર્થ:—ક્તુમાં જે અનૃતવદનનો નિષેધ કર્યો છે તે અપૂર્વ વિધિ છે કારણ કે ઉપનયન
વખતે જે સત્ય બોલવાનું વિધાન કર્યું છે તે તો પુરૂષને ઉદ્દેશીને છે અને અહીં તો ક્તુને
ઉદ્દેશીને છે. એતદ્વ્યતિક્રમે ક્તોરેવ વૈગુણ્યમ્ ન તુ પુરુષસ્ય પ્રત્યવાયઃ ક્તુધર્મ તરીકે જે સત્યવદન છે
તેનો વ્યતિક્રમ થાય તો ક્તુમાંજ વિગુણ્યતા આવે છે. પુરૂષને પ્રત્યવાય લાગતો નથી. માટે
ક્તુને લગતું પ્રાયશ્ચિત કરવું પડે છે. ઔપનયન કાલિક સત્યવદન એ પુરૂષનો ધર્મ છે અને તેનો
વ્યતિક્રમ થવાથી પુરૂષને પ્રત્યવાય લાગે છે. ક્તુમાં કશું વૈગુણ્ય આવતું નથી અને તેમાં સમાર્ત
પ્રાયશ્ચિત હોય છે. આ પ્રમાણે સત્યવદન અને ક્તુસંબંધી અનૃતનિષેધમાં ફેર છે. ॥ ૧૩ ॥

જન્મજન્મમાન ધર્મેના પ્રકરણમાં નિવેશ છે એ અધિકરણ

અહીનવત્પુરુષધર્મસ્તદર્થત્વાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(પુરુષધર્મઃ) ક્તુગત પુરૂષ જ્યારે બગાસું ખાય ત્યારે મયિ દક્ષ કત્તુ અર્થાત્
ખારામાં પ્રાણ અને અપાન બળ ધારણ કરે. ઈત્યાદિ અર્થવાળા ઉક્ત મંત્રનું ઉચ્ચારણ પુરૂષ

માત્રનેા ધર્મ છે, (તદર્થત્વાત્) ઉક્ત વાક્ય પુરુષાર્થત્વને જણાવતું હોવાથી (અહીનવત્) અહીન શબ્દના શ્રવણથી આર ઉપસદ્ હોમનેા પ્રકરણ વિચ્છેદ થાય છે તેમ.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસના પ્રકરણમાં પાઠ છે કે જજ્ઞમ્યમાનોડુબ્રૂયાત્ મયિ દક્ષક્તૂ હિતિ પ્રાણપાનાવેાત્મન્વન્તે હિતિ આ મંત્રનું ઉચ્ચારણ પુરુષ માત્રને ઉદેશીને અર્થાત્ જ્યારે પુરુષ જજ્ઞમ્યમાન હોય અર્થાત્ બગાસુ ખાય ત્યારે ઉપરના મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરે. આ ઉચ્ચારણ પુરુષ સામાન્ય માટે છે. કોઈ ખાસ પુરુષને માટે નથી આગળ જેમ કહેવામાં આવ્યું છે કે હાલ ઉપસદ્ હોમનેા પ્રકરણમાંથી વિચ્છેદ કરી અહીનયાગ સાથે જોડવામાં આવે છે તેમ અહીં પણ પ્રકરણમાંથી વિચ્છેદ કરી પુરુષ સામાન્ય સાથે ઉક્ત મંત્રનેા સંબંધ જોડવો કારણ કે જજ્ઞમ્યમાનો બ્રૂયાત્ એમાં પુરુષનું પ્રાધાન્ય સમગ્રય છે. માટે કોઇ પણ જજ્ઞમ્યમાન પુરુષ સાથે એનેા સંબંધ છે. ॥ ૧૪ ॥

સિધ્ધાંત સૂત્ર પ્રકરણાવિશેષાત્ વા તદ્યુક્તસ્ય તત્સંસ્કારો દ્રવ્યવત્ ॥૧૫॥

પદાર્થ :— (વા) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (પ્રકરણાવિશેષાત્) પ્રયાજ—આદિનેા જેમ પ્રકરણમાં વિનિયોગ છે તેમ જજ્ઞમ્યમાન—ઇત્યાદિના પ્રકરણગત પુરુષ સાથે સંબંધ છે. પ્રયાજ આદિમાં અને એમાં કશા વિશેષ નથી. (તદ્યુક્તસ્ય) કટુસંબંધ પુરુષનેા (તત્સંસ્કારો) સંસ્કાર છે (દ્રવ્યવત્) વ્રીહીન્ પ્રોક્ષતિ અહીં કટુ સંબંધ વ્રીહીનું જ પ્રોક્ષણ છે તેમ

ભાવાર્થ :—વ્રીહીન્ પ્રોક્ષતિ આ વાક્યથી જેમ કટુગત વ્રીહીનું જ પ્રોક્ષણ સમજવાનું હોય છે તેમ જજ્ઞમ્યમાન પુરુષ પણ કટુગત જ સમજવો અર્થાત્ જે કટુ કરનાર પુરુષ હોય એ જ્યારે જજ્ઞમ્યમાન થાય અર્થાત્ બગાસુ ખાય ત્યારે મયિ દક્ષ કતૂ આદિ મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરે એ ઉચ્ચારણથી પુરુષનેા સંસ્કાર થાય છે. દર્શપૂર્ણમાસ સાથે સંબંધ ન ધરાવનાર કોઈપણ પુરુષને માટે ઉક્ત મંત્રનું ઉચ્ચારણ વિહિત નથી. માટે વાક્યથી શ્રૂયમાણ પુરુષ પ્રાધાન્ય પ્રકરણ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. ॥ ૧૫ ॥

વ્યપદેશાદપકૃણ્યતે ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(વ્યપદેશાત્) સાહુ ન્યોતિષ્ટોમના ત્રણ ઉપસદ્ હોમ હોય છે એવા વ્યપદેશને લીધે (અપકૃણ્યતે) અહીનમાં ઉત્કર્ષ થાય છે.

ભાવાર્થ :—અહીને દ્વાદશોપસદઃ આ ઠેકાણે તેા પ્રકરણનેા ખાધ ધરો. કારણ કે ન્યોતિષ્ટોમમાં તેા ત્રણ જ ઉપસદ્ નામક હોમ કહયા છે માટે આર ઉપસદ્ હોમનેા સંબંધ પ્રકરણનેા વિચ્છેદ કરી અહીન યાગની સાથે જોડવો પડે છે જ્યારે અહીં એવા કશા વ્યપદેશ જેવામાં આવેતા નથી માટે પ્રકરણ અને વાક્ય બંનેને ખ્યાનમાં લઇ કટુગત પુરુષને માટે “મયિ દક્ષક્તૂ” ઇત્યાદિ મંત્રનું ઉચ્ચારણ છે. દક્ષ=પ્રાણ અને કતૂ=અપાન. આ પ્રમાણે ઉક્ત શબ્દના અર્થ છે. ॥ ૧૬ ॥

હવે અપજોરણ આદિ પુમર્થ છે એ અધિકરણ.

શંયૌ ચ સર્વપરિદાનાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શંયૌ) શંયુના ઉપદેશમાં અપજોરણનેા નિષેધ છે તેનેા પ્રકરણમાંથી ઉત્કર્ષ છે કારણ કે, (સર્વપરિદાનાત્) કટુ સાથે સંબંધ રાખનાર અને ન રાખનાર સર્વ કોઇ આક્ષણને માટે એ નિષેધ વાક્ય છે.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસમાં પાઠ છે કે, દેવા વૈ શંયું વાર્હસ્પત્યમબ્રુવન્ હવ્ય નો વહ હિતિ

પ્રકૃત્ય વચનમિદં ભવતિ કિં મે પ્રજાયાઃ ? इति तेऽब्रुवन् । यो ब्राह्मणायावगुरेत् तं शतेन यातयां यो नहनत् तं सहस्रेण यातयात्, यो लेहितं करवर्षं यावतः प्रस्कन्य पांशून् संगृह्णात् तावतः सक्त्सरान् पितृलोकं न प्रजानीयात्, तस्मान्न ब्राह्मणायावगुरेत् न हन्यात् न लेहितं कुर्यात् ।' આ સંદર્ભમાં બ્રાહ્મણ સામે કોઇ પણ હથીયાર ઉગામવો નહિ, તેના વધ કરવો નહિ અને તેને લોહીલુહાણુ પણ કરવો નહિ. આવાં નિષેધ વાક્યો છે. તેમાં સદેહ એ છે કે એ નિષેધ શું બ્રાહ્મણ માત્રને લાગુ પડે છે કે પ્રકૃત્યુચ્ચ બ્રાહ્મણને જ લાગુ પડે છે ? પ્રકૃત્યુચ્ચ એટલે કૃતુમાં કર્મ કરતો બ્રાહ્મણ. અપગોરણુ એટલે હથીયાર ઉગામવું.

આ શંકામાં સિદ્ધાંતવાદીનું માનવું છે કે એ નિષેધ સર્વ કોઇ બ્રાહ્મણને લાગુ પડે છે અર્થાત્ કોઇપણ બ્રાહ્મણને મારવો નહિ.. કૃતુસંયમી અને તદિતર સર્વ બ્રાહ્મણનો નિષેધમાં પરિગ્રહ છે. અપગોરણુ કારણ તરીકે છે અને સો વરસ સુધી યાતના ભોગવવી પડે છે એ તેના કાર્ય તરીકે બતાવ્યું છે. માટે નાપગુરેત્ ત્ એ નિષેધ વાક્યનો ઉત્કર્ષ કરવો જોઇએ અર્થાત્ પ્રકરણ સાથે સંયમ ન રાખનાર બ્રાહ્મણ સાથે પણ ઉક્ત નિષેધનો સંયમ છે પ્રકરણ સિવાય સાથે પણ વાક્યનો સંયમ બતાવવો એનું નામ આ ઠેકાણે 'વાક્યનો ઉત્કર્ષ' કહેવામાં આવે છે. ॥ ૧૭ ॥

મલવદ્વાસા સ્ત્રી સાથે સંવાદ ન કરવો એ પુમર્થ છે એ અધિકરણ.

પ્રાગવરોધાન્મલવદ્વાસસઃ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(મલવદ્વાસસઃ) રજસ્વલા સ્ત્રીનો (પ્રાગ્) પ્રથમથી (અવરોધાત્) યજ્ઞશાલા-માંથી બહિષ્કાર કરવો.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં પાઠ છે કે 'તસ્માદ્ મલવદ્વાસસા ન સંવદેત' માટે રજસ્વલા સ્ત્રી સાથે અધ્વર્યુએ સંવાદ કરવો નહિ. મલવદ્વાસા એટલે રજસ્વલા સ્ત્રી. દર્શપૂર્ણમાસમાં કર્મ વચ્ચે અધ્વર્યુએ પોતાની પત્ની સાથે સંવાદ કરવાનો હોય છે જેમકે, ' પત્નિ, પત્નિ, એપ તે લોકઃ ' આ સંવાદ કર્મના અંગ તરીકે ગણાય છે. પણ યસ્ય વ્રત્યેઽહનિ પત્ની અનાલમ્બુકા ભવતિ તામપરહ્ય યજેત અર્થાત્ વ્રતને દિવસે પત્ની જો અનાલંબુકા રજસ્વલા હોય તો તેને યજ્ઞશાળામાં આવવા દેવી નહિ. એટલે સંવાદ પણ એની સાથે નિષિદ્ધ થઇ જાય છે. સંવાદ એ રાગપ્રાપ્ત છે માટે એ પુમર્થ છે માટે એનો નિષેધ પણ પુમર્થ ગણાય છે એટલે ફક્તિતાર્થ એ નિકળે છે કે રજસ્વલા સ્ત્રી સાથે સંવાદ યજ્ઞમાં ન કરવો તેમ યજ્ઞ યજ્ઞાર પણ ન કરવો. ॥ ૧૮ ॥

અન્નપ્રતિષેધાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(અન્નપ્રતિષેધાત્) અન્ન અર્થાત્ મૈથુનનો પણ પ્રતિષેધ છે.

ભાવાર્થ :—' નાસ્યા અન્નમચાત્ ' આ ઠેકાણે અન્નનો 'અર્થ' મૈથુન કર્યો છે. જેમ મૈથુન એ રાગ પ્રાપ્ત છે અને રજસ્વલાવસ્થામાં એનો નિષેધ કર્યો છે. અર્થાત્ જેમ રજસ્વલા સ્ત્રી સાથે યજ્ઞ અને યજ્ઞેતર સમયમાં મૈથુન નિષિદ્ધ છે તેમ તેની સાથે ઉક્ત સંવાદ પણ કોઇ પણ સમયમાં નિષિદ્ધ જ છે. માટે રજસ્વલા સ્ત્રી સાથેના સંવાદ-વાક્યનો ઉત્કર્ષ થાય છે કેવળ પ્રકરણ સાથે જ એનો સંયમ નથી અન્યત્ર પણ છે. આ કારણથી એ સંવાદને પુમર્થ કહ્યો છે. ॥ ૧૯ ॥

સુવર્ણ ધારણાદિ પુમર્થ છે એ બાબતનું અધિકરણ.

અપ્રકરણે તુ તદ્દર્મઃ તતો વિશેષાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (અપ્રકરણે) અપ્રકરણમાં પઠિત સુવર્ણ.

ધારણુ આદિ (તદ્દર્મઃ) પુરુષને માટે છે (તતઃ) પ્રકરણુપદિત કરતાં (વિશેષાત્) એ વિશ્લેષણુ છે.

ભાવાર્થ :—“ તસ્માત્ સુવર્ણં હિરણ્યં માર્યં, સુવર્ણં એવ મવતિ ” આ ઠેકાણે સુવર્ણુને ધારણુ કરવાનો વિધિ છે તે અનુભવારભ્ય વિધિ છે. અર્થાત્ એનો સંબંધ કોઈ કંતુની સાથે નથી. સુંદર વર્ણુવાળું હિરણ્ય ધારણુ કરવું એ પુરુષાર્થ છે અર્થાત્ સોનું ધારણુ કરવાથી પુરુષ સુંદર દેખાય છે. માટે વાસ્તવિક અવાસ્તવિક કોઈ પણ પુરુષે તેને ધારણુ કરવું. એ પ્રકરણુ પદિત હોય તો તે કંતુનું અંગ ગણીત પણ તેમ નથી, માટે સુવર્ણુ ધારણુ કંતુનું અંગ નથી. ॥ ૨૦ ॥

પૂર્વપક્ષ અદ્રવ્યત્વાતુ શેષઃ સ્યાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ‘ તુ ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષને સૂચિત કરે છે. (શેષઃ સ્યાત્) સુવર્ણુ-ધારણુ અગ્નિહોત્ર આદિ ક્રિયાનું શેષ છે. (અદ્રવ્યત્વાત્) સુવર્ણુ ધારણુ દ્રવ્ય નથી પણ ક્રિયા છે અને એ ક્રિયા અગ્નિહોત્ર આદિની શેષ અંગ છે.

ભાવાર્થ :—આ ઠેકાણે કોઈ દ્રવ્ય કે દેવતાનું શ્રવણુ થતું નથી અને તેથી જ માર્યમ્ નો અર્થ યદ્યવ્યમ્ એવો અર્થ થતો નથી. દેવતા અને દ્રવ્યનો સંબંધ ન હોવાથી ધારણુ ક્રિયા-શબ્દ સંસ્કાર વાચક છે. જે શેષ હોય તેમાં જ સંસ્કાર હોઈ શકે છે માટે સુવર્ણુ ધારણુ અગ્નિહોત્ર-આદિનો શેષ અર્થાત્ અંગ છે. ॥ ૨૧ ॥

પૂર્વપક્ષની યુક્તિ વેદસંયોગાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(વેદ સંયોગાત્) ઉક્ત વાક્ય આધ્વર્યવ કાંડમાં પદિત છે. અને આધ્વર્યવ કાર્ય યજુર્વેદની સાથે સંબંધ ધરાવે છે. તેથી તેનો વેદની સાથે સંબંધ છે.

ભાવાર્થ :—આધ્વર્યવ-એમાં વેદનો સંબંધ છે. જે શેષ ભૂત કર્મ હોય તેને યજુર્વેદી ઋત્વિક કહે છે. દક્ષ પૂર્ણમાસનાં જોટલાં અંગો છે તેનું અનુષ્ઠાન અધ્વર્યુ કરે છે. માટે સુવર્ણુ ધારણુ રૂપ જે શેષ અંગક્રિયા છે તે પણ અધ્વર્યુ જ કરે. અર્થાત્ અધ્વર્યુને સુવર્ણુ ધારણુ કરાવી તેનો સંસ્કાર કરવો. સુવર્ણુ ધારણુ કરવાથી અધ્વર્યુ સંસ્કૃત થાય છે માટે સુવર્ણુ ધારણુ કરવું એ યાગની સાથે સંબંધ રાખનાર મનુષ્યનો જ ધર્મ છે. મનુષ્ય માત્રનો નહિ. ॥૨૨॥

પૂર્વપક્ષની બીજી યુક્તિ. દ્રવ્યપરત્વાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (દ્રવ્યપરત્વાત્) ઉક્ત વાક્યમાં જે હિરણ્ય શબ્દ છે તે હિરણ્યં દદાતિ એ વાક્યાર્થ પરક છે.

ભાવાર્થ :—“ સુવર્ણં હિરણ્યં માર્યં ” આ ઠેકાણે જે હિરણ્ય શબ્દ પદિત છે તે ‘આત્રેયાય હિરણ્યં દદાતિ’ અગ્નિહોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા અધ્વર્યુને સોનાનું દાન આપવું’ એનો સૂચક છે અર્થાત્ અધ્વર્યુને જે સુવર્ણુની દક્ષિણા આપવામાં આવે છે તે સુવર્ણુ અધ્વર્યુએ ધારણુ કરવું અને એ ધારણુ કરવાથી અધ્વર્યુ સંસ્કૃત થાય છે. આ પ્રમાણે વેદ અને યજની સાથે સંબંધ ધરાવનાર પુરુષને માટે જ સુવર્ણુધારણુ કરવાનું કહ્યું છે. ‘ ગમે તે સુવર્ણુ ગમે તે પુરુષ ધારણુ કરે ’ એવું ઉક્ત વાક્યનું તાત્પર્ય નથી. ॥ ૨૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર સ્યાદ્વા સંયોગવત્ફલેન સમ્બન્ધસ્તસ્માત્કર્મેતિશાયનઃ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) ‘વા’ શબ્દ પૂર્વપક્ષોની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (સંયોગવત્) જેમાં વાક્ય શેષથી પ્રાગ્બત્ય વ્રતો ફલની સાથે સંબંધ થાય છે તેમ (ફલેન સમ્બન્ધઃ) સુવર્ણુ આદિ ધારણુરૂપ કર્મનો પણ વાક્ય શેષથી ફળની સાથે સંબંધ (સ્યાત્) થાય છે. (તસ્માત્) માટે (કર્મ) સુવર્ણુધારણુ કર્મ પ્રધાન કર્મ છે (એતિશાયનઃ) એવું એતિશાયન ઋષિનું માનવું છે.

ભાવાર્થ :—ઐતિશ્યાન આચાર્ય માને છે કે સુવર્ણધારણ કરવું એ ફલવત્ કર્મ છે માટે તે પ્રધાન કર્મ છે. સુવર્ણધારણ કરવાથી પુરુષ સુંદર દેખાય છે અને એનો શત્રુ અસુંદર (ઝાંખો) પડી જાય છે એ સુવર્ણધારણ કરવાનું ફળ છે. આમાં કંતુની સાથે કશો સંબંધ નથી. પૃથ્વીમયી જૂદોનો સંબંધ સદા યત્ન સાથે હોય છે તેવો સુવર્ણનો સંબંધ યત્ન સાથે હોતો નથી માટે તે અગ્નિહોત્રાદિ કર્મનું શેષ નથી. પ્રાજ્ઞપત્ય વ્રતોનો સંબંધ વાક્ય શેષથી જેમ ફળ સાથે હોય છે તેમ અહીં પણ વાક્યશેષથી સુવર્ણધારણ રૂપ કર્મનો સંબંધ ફળ સાથે છે. एतावता ह एनसाज्युक्तेो भवति प्राज्णपत्य व्रत કરવાથી પુરુષ પાપથી યુક્ત થતો નથી. આ વાક્યશેષથી પ્રાજ્ઞપત્ય વ્રત સફળ અને પ્રધાન કર્મ છે તેમ સુવર્ણ ધારણ કરનાર પુરુષ સુંદર દેખાય છે અને એનો શત્રુ અસુંદર=દીકા દેખાય છે. એવા વાક્યશેષથી સુવર્ણધારણ પ્રધાન કર્મ છે, શેષ નહિ. અને સુવર્ણ ધારણ એ પુરુષમાત્રનો જ કર્મ છે કંતુનો કે કંતુ સાથે સંબંધ રાખનાર અધ્વર્યુનો જ નહિ. ॥ ૨૪ ॥

જ્યાદિ હોમોતું વૈદિક કર્મગત્ય-અધિકરણ.

શેષાંપ્રકરણેઽવિશેષાત્ સર્વકર્મણામ્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(અપ્રકરણે) અપ્રકરણમાં પાંદિત જ્યાદિ હોમો (અવિશેષામ્) કાષ્ઠ ખાસ વિશેષ હેતુ ન હોવાથી (સર્વકર્મણામ્) લૌકિક અને વૈદિક બંન્ને કર્મનાં (શેષઃ) શેષ અર્થાત્ અંગ છે.

ભાવાર્થ :—‘ ચેન કર્મણા ઈત્સેન્ તત્ર જયામ્યાતાનાન્ રાષ્ટ્રમૃતો જુહોતિ ’ આ વાક્ય અપ્રકરણમાં અર્થાત્ કાષ્ઠ પણ યજ્ઞના પ્રકરણમાં પડયું નથી. આ વાક્યનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. “ જે કર્મથી સમૃદ્ધિની વૃદ્ધિ માણસ ઇચ્છે તેણે જ્યા, અમ્યાતાન અને રાષ્ટ્રમૃત હોમ કરવા. ” આ હોમો લૌકિક અને વૈદિક સર્વ કર્મનાં શેષ તરીકે સમજવા. અર્થાત્ લૌકિક કૃષિ આદિ કર્મથી સમૃદ્ધિ ઇચ્છે તો ય પણ જ્યાદિ હોમ કરવા. ચિત્તં ચ સ્વાહા ઇત્યાદિ મંત્રોથી જે હોમ થાય છે તેને જય હોમ કહેવામાં આવે છે. ઓઽમ્ ઋતાપાઙ્ઠ ઋતધામામિગન્ધર્વઃ સ ન ઇદં વ્રહ્મ ઇત્યાદિ મંત્રોથી જે હોમ થાય છે તે રાષ્ટ્રમૃત હોમ કહેવાય છે, અને અમિર્મૃતાનામધિપતિઃ સ માવત્વસ્મિન્ ઇત્યાદિ મંત્રોથી જે હોમ થાય છે તે અમ્યાતાન હોમ કહેવાય છે. આ હોમો સર્વ કર્મનાં શેષ છે એવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૨૫ ॥

સિદ્ધાંત પક્ષઃ— હોમાસ્તુ વ્યવતિષ્ઠેરન્નાહવનીયસંયોગાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ‘ તુ ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ સૂચવે છે. (હોમાઃ) ઉપરના સૂત્રના ભાષ્યમાં ખતાવેલા હોમો વ્યવસ્થિત છે અર્થાત્ તે વૈદિક કર્મના જ હોમો છે, લૌકિક કર્મના નહિ. (આહવનીય સંયોગાત્) આહવનીય અગ્નિ સાથે એનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કૃષિ અને વ્યાપાર આદિ કર્મથી સમૃદ્ધિની ઇચ્છાથી જે હોમો કરવામાં આવે છે એનો સંબંધ આહવનીય અગ્નિ સાથે હોતો નથી જ્યારે જય-રાષ્ટ્રમૃત અને અમ્યાતાન હોમ આહવનીય અગ્નિમાં જ થાય છે, માટે વૈદિક કર્મથી સમૃદ્ધિ ઇચ્છનારે જ જ્યાદિહોમો આહવનીય અગ્નિમાં કરવા. ॥ ૨૬ ॥

શેષશ્ચ સમાખ્યાનાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શેષઃ) અધ્વર્યુદર્શક કર્મનો શેષ છે (સમાખ્યાનાત્) ઉપરના હોમ રૂપ કર્મની આધ્વર્યવ એવી સમાખ્યા છે.

ભાવાર્થ :—જો ઉક્ત હોમો કૃષિ આદિ કર્મના શેષ હોત તો તેની સંજ્ઞા ‘ આધ્વર્યવ ’ એવી ન હોત. કારણ કે અધ્વર્યુ કૃષિ, વ્યાપાર આદિ લૌકિક કર્મ કરતા નથી. યજુર્વેદાંકત કર્મ

કરનારનું નામ જ અધ્વયું છે. માટે આધ્વયં વ એ સમાખ્યાથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે ઉક્ત હોમો વૈદિક કર્મના અંગ છે લૌકિક કૃષિ આદિ કર્મના નહિ. ॥૨૭॥

વૈદિકાશ્વપ્રતિગ્રહમાં ઇષ્ટિ કરવી જોઇએ એ અધિકરણ સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ દોષાત્તિવિશ્લોકિકે સ્યાત્ શાસ્ત્રાદિ વૈદિકે ન દોષઃ સ્યાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષને સૂચિત કરે છે. (લૌકિકે) લૌકિક અશ્વદાનમાં (દોષાત્) દોષનું અવશ્ય હોવાથી (દૃષ્ટિઃ) પ્રાયશ્ચિતરૂપે ઇષ્ટિ (સ્યાત્) કરવી જોઇએ. (વૈદિકે) વૈદિક અશ્વદાનમાં (શાસ્ત્રાત્) અશ્વદાન કરવા માટે શાસ્ત્રનું વિધાન હોવાથી (દોષઃ ન સ્યાત્) દોષ લાગતો નથી.

ભાવાર્થ :—આ ઠેકાણે પ્રતિગ્રહ શબ્દનો અર્થ ‘ દાન ’ કરવાનો છે. અશ્વનું દાન ન કરવું જોઇએ, જે કાંઈ અશ્વનું દાન કરે તો તેને પાપ લાગે છે અને એ પાપને દૂર કરવા માટે ઇષ્ટિ રૂપ પ્રાયશ્ચિત કરવું જોઇએ. આ અશ્વદાન રવેચ્છાપૂર્વક કરવામાં આવે તો પાપ લાગે છે. શાસ્ત્રની આરા વગર પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે અશ્વનું દાન કરવું તેનું નામ લૌકિકાશ્વ-પ્રતિગ્રહ એટલે લૌકિકાશ્વદાન છે. પરંતુ જે વૈદિક આરા હોય તો અશ્વદાનમાં દોષ નથી. જેમકે વારુણ યવમયં ચરમ અથો દાક્ષિણેતિ આ શાસ્ત્રના વિધાન પ્રમાણે અશ્વનું દાન કરવામાં દોષ નથી માટે પ્રાયશ્ચિતરૂપે જે ઇષ્ટિ કરવાનું વિધાન છે તે લૌકિકાશ્વદાનને માટે છે.

“ યાવતો ડશ્વાન્ પ્રતિગૃહ્ણીયાત્ તાવતો વારુણાન્ ચતુષ્કપાલાન્નિવર્ષેત્ ” જેટલા અશ્વનું દાન કર્યું હોય તેટલા વારુણ ચતુષ્કપાલ પુરોહિતોનો હોમ કરવો આ શાસ્ત્રીય ઇષ્ટિ પ્રાયશ્ચિત રૂપે કહી છે ‘ સ એવ એનં વરુણપાક્ષાન્ મુચ્ચતિ ’ પ્રાયશ્ચિતરૂપ યજ્ઞ અશ્વદાતાને જગોદર રોગમાંથી મુક્ત કરે છે. આથી લૌકિકાશ્વદાનમાં ઇષ્ટિ જરૂર કરવી જોઇએ, વૈદિકાશ્વદાનમાં નહિ. ॥૨૮॥

સિદ્ધાંત સ્વરૂપ

અર્થવાદાનુપપાતાત્ તસ્માદ્ યજ્ઞે પ્રતીયેત ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(અર્થવાદાનુપપાતાત્) અર્થવાદનું સાદૃશ્ય હોવાથી (તસ્માત્) માટે (યજ્ઞે) યજ્ઞ સંબંધી દાનનું અંગ (પ્રતીયેત) વિહિત છે.

ભાવાર્થ :—વૈદિકાશ્વદાનમાં પણ એ ઇષ્ટિ સમજાવી. જે અશ્વનું દાન કરે છે તેને જગોદરનો રોગ થાય છે. (વરુણે વા એતં ગૃહ્ણતિ યોડશ્વં પ્રતિગૃહ્ણતિ) આ વાક્ય અર્થવાદ રૂપ છે. જે માણસને જગોદરનો રોગ થયો હોય તેને એ રોગમાંથી મુક્ત કરવામાં જેટલું શ્રેય થાય છે તેટલું શ્રેય અશ્વદાનની ઇષ્ટિ કરવાથી થાય છે. માટે એ ઇષ્ટિ યજ્ઞમાં અશ્વના દાનનું અંગ સમજવું આ કારણથી લૌકિક અને વૈદિક બંને પ્રકારના દાનમાં વારુણ ઇષ્ટિ વિહિત છે એમ સમજવું. ॥ ૨૯ ॥

જે અશ્વનું દાન કરનાર હોય છે તેણે જ વારુણેષ્ટિ કરવાની હોય છે એ અધિકરણ સમજાવે છે

પૂર્વપક્ષ

અચોદિતં ચ કર્મમેદાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (કર્મમેદાત્) દેદાતિ અને પ્રતિગૃહ્ણતિ આ એ ક્રિયા જિન્ન હોવાથી (અચોદિતમ્) આ કર્મ પ્રતિગ્રહીતાનું છે કારણ કે પ્રતિગૃહ્ણીયાત્ એવો પ્રકરણમાં પાઠ છે.

ભાવાર્થ :—અશ્વનું દાન કરનારને વરુણ-ઇષ્ટિ કરવાની હોય છે કે અશ્વનું દાન લેનારને ? આ સંશયમાં પૂર્વપક્ષનું કથન છે કે અશ્વનું દાન લેનારને જ વારુણી ઇષ્ટિ કરવાની હોય છે કારણ કે યાવતોડશ્વાન્ પ્રતિગૃહ્ણીયાત્ એવો પાઠ છે એટલે પ્રતિગ્રહીતાને જ ઇષ્ટિ કરવાની છે એમ રપષ્ટ જણાય છે.

સિદ્ધાંત પક્ષ

સા લિજ્ઞાદાર્ત્વિજે સ્યાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(સા) વારુણી ઇષ્ટિ (આર્ત્વિજે) ઋત્વિકને પ્રેરણા કરનાર યજ્ઞમાનને (સ્યાત્) કરવાની હોય છે (લિજ્ઞાત્) ‘પ્રજાપતિ વર્ણયાશ્વમનયત્’ આ વાક્યરૂપ સિંગથી પ્રજાપતિરૂપ યજ્ઞમાનને પીડા થયાનું શ્રવણ થાય છે.

ભાવાર્થ :—વારુણી ઇષ્ટિ ઋત્વિક પાસે કૃમં કરાવનાર યજ્ઞમાને જ કરવાની હોય છે. કારણ કે, પ્રજાપતિવર્ણયાશ્વમનયત્ આ વાક્યરૂપ સિંગથી પ્રજાપતિરૂપ યજ્ઞમાનને અશ્વદાનને સીધે પીડા થયેલી છે એમ સમજાય છે. જેને પ્રત્યવાય લાગ્યો હોય તેને જ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું હોય છે. માટે પ્રતિગૃહ્ણીયાત્નો અર્થ પ્રતિગ્રાહયેત્ એવો કરવો. જેટલા અશ્વોનું દાન કરે તેટલા વારુણ ચતુષ્કપાલ પુરોડાશનો હોમ કરવો. આથી સિદ્ધ થાય છે કે અશ્વદાતાએ જ વારુણી ઇષ્ટિ કરવી. ॥ ૩૧ ॥

વૈદિક પાન વ્યાપદમાં સોમેન્દ્ર ચરુ-વિધાનનું અધિકરણ

પાનવ્યાપદ્ તદ્વત્ ॥૩૨॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પાનવ્યાપદ્) સોમપાન ક્યાં પછી જે વમન થાય તો તે સોમેન્દ્ર ઇષ્ટિનું નિમિત્ત બને છે. (તદ્વત્) અશ્વદાન જેમ વારુણી ઇષ્ટિનું નિમિત્ત બને છે તેમ.

ભાવાર્થ :—“ યઃ સોમં વસતિ, યઃ સોમવામી સ્યાત્ તસ્મા એતં સૌમેન્દ્રં રચમાકં ” ચરુ નિર્વપેત્ ” સોમવામીએ સોમેન્દ્ર રચમાક ચરુનો હોમ કરવો. આ ઇષ્ટિ લૌકિક સોમપાન પછી વમન થાય તેની છે કે વૈદિક સોમપાન ક્યાં પછી વમન થાય તેની ? આ ઠેકાણે પૂર્વપક્ષ-વાદી એવું માને છે લૌકિકપાન વમન ઇષ્ટિનું નિમિત્ત બને છે, વૈદિક પાનવમન નહિ. જેમ લૌકિક અને વૈદિક અશ્વદાન બંને ઇષ્ટિનું નિમિત્ત બને છે તેમ અહીં પણ લૌકિક સોમપાન વમન જ ઇષ્ટિનું નિમિત્ત બને છે. દ્રષ્ટાંતમાં આટલો વિશેષ છે કે અશ્વદાન ગમે તે હોય તોપણ ઇષ્ટિનું નિમિત્ત બને છે. જ્યારે સોમવમન માત્ર લૌકિક હોય તો જ ઇષ્ટિનું નિમિત્ત બને છે.

સિ. સૂત્ર. દોષાત્તુ વૈદિકે સ્યાત્ અર્થાદ્ધિ લૌકિકે ન દોષઃ સ્યાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (વૈદિકે) વૈદિક સોમવમનમાં (દોષાત્) દોષનું શ્રવણ થવાથી (સ્યાત્) તે જ ઇષ્ટિનું નિમિત્ત બને છે. (હિ) કારણ કે (અર્થાત્) વમનરૂપ કાર્ગને માટે જ હોવાથી (લૌકિકે) લૌકિક વમનમાં (દોષઃ) દોષ (ન સ્યાત્) લાગતો નથી.

ભાવાર્થ :—વૈદિક સોમપાનવમનમાં દોષનું શ્રવણ છે. વિવા એષ્ઠન્દ્રિયેણ ત્રીર્ચેણ વૃથ્યતે યઃ સોમં વસતિ જે સોમપાન ક્યાં પછી વમન કરે છે તેની ચક્ષુ ઇન્દ્રિય નિર્ગળ બને છે આ દોષ વૈદિક સોમપાનવમનમાં જ છે લૌકિક સોમપાન તો વમન માટે જ કરવામાં આવે છે ધાતુમાં વિષમતા આવી હોય તો સોમપાનથી વમન કરી ધાતુનું સામ્ય કરવામાં આવે છે. આ લૌકિક સોમવમન ધાતુ સામ્યને ઉપાય હોવાથી તેમાં દોષ નથી, માટે વૈદિક સોમપાન વમનજ સોમેન્દ્ર ઇષ્ટિનું નિમિત્ત બને છે. ॥ ૩૩ ॥

સોમેન્દ્રચરુનું યજ્ઞમાન પાનવ્યાપદ-વિષયત્વ-અધિકરણ

પૂર્વપક્ષ.

તત્સર્વત્રાવિશેષાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(તત્) તે વમન (સર્વત્ર) યજ્ઞમાન અને ઋત્વિજ ગમે તેનું હોય તો પણ ઇષ્ટિનું નિમિત્ત છે. (અવિશેષાત્) કોઈ વિશેષ કારણ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ:—પૂર્વ સૂત્રમાં સોમપાનથી જે વમન થાય છે તે ઋત્વિજ અને યજ્ઞમાનને થયું હોય તોપણ તે ઇષ્ટિનું કારણ અને છે. ખાસ યજ્ઞમાનનું વમન અથવા ખાસ ઋત્વિજને-નું વમન હોવામાં કેંઈ કારણ જણાતું નથી, માટે ગમે તેનું યજ્ઞમાં સોમપાનને લીધે થયેલું વમન ઇષ્ટિનું કારણ અને છે. ॥ ૪૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

સ્વામિનો વા તદર્થત્વાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ:—(સ્વામિનઃ) યજ્ઞમાનનું વમન જ ઇષ્ટિનું કારણ અને છે. (વા) સિદ્ધાંત સૂત્રવે છે (તદર્થત્વાત્) કૃતુજન્ય ક્ષય યજ્ઞમાનને જ મળતું હોવાથી.

ભાવાર્થ:—કૃતુમાં સોમપાનને લીધે થયેલું વમન યજ્ઞમાનને જ લાગુ પડે છે ઋત્વિજને નહિ. કારણ કે કૃતુનું ક્ષણ યજ્ઞમાનને જ મળે છે, માટે યજ્ઞમાનનું વમન જ કૃતુમાં વૈગુણ્ય ઉત્પન્ન કરે છે, આ કારણથી યજ્ઞમાન જે સોમપાન કરી વમન કરે તો તેણે ઇષ્ટિ કરીને કૃતુમાં ઉત્પન્ન થયેલા વૈગુણ્યને દૂર કરવું જોઈએ. અને તેને માટે જ સોમેન્દ્ર ચરુનો નિર્વાપ વિહિત છે.

લિજ્ઞદર્શનાચ્ચ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (લિજ્ઞદર્શનાત્) ક્ષિંગવાક્ય પણ તેને માટે જ હોવાથી.

ભાવાર્થ:—સોમપીયેન વૃથ્યતે યઃ સોમંવમતિ જે યજ્ઞમાન સોમપાનથી વમન કરે છે તેના કૃતુમાં વૈગુણ્ય આવે છે આ વાક્યથી સ્પષ્ટ સમજાય છે યજ્ઞમાન-કર્તૃક વમન જ ઇષ્ટિનું કારણ છે. સોમપાન કરવાથી યજ્ઞમાનનો જ સંસ્કાર થાય છે. ઋત્વિજને નહિ. કારણ કે, ઋત્વિજને તો દક્ષિણા લઇને કર્મ કરાવે છે. કૃતુના ક્ષણ સાથે એનો કર્મો સંબંધ નથી, માટે ઋત્વિજ-કર્તૃક સોમપાનથી થતું વમન ઇષ્ટિનું કારણ નથી, પણ યજ્ઞમાનનું વામન જ ઇષ્ટિનું કારણ છે. ૩૬

આગ્નેય, અષ્ટાકપાલ ચરુનું દ્વયવદાન માત્રનુ હોતવ્યત્વ-અધિકરણ

પૂર્વપક્ષ.

સર્વપ્રદાનં હવિષસ્તદર્થત્વાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ:—(હવિષઃ) હવિષનું (સર્વપ્રદાનમ્) સર્વપ્રદાન કરવું જોઈએ. (તદર્થત્વાત્) કારણ સંપૂર્ણ પુરોહિત અગ્નિને માટે જ હોવાથી.

ભાવાર્થ:—‘ આગ્નેયોઽષ્ટાકપાલઃ ’ આ વાક્યથી વિહિત જે પુરોહિત છે, તે અધાનું આગ્રિ દેવતાને પ્રદાન કરવું જોઈએ અર્થાત્ એમાંથી થોડોક ભાગ પણ આગ્રિ રાખવો નહીં કારણ કે અમ્યે જુદું નિર્વપામિ આ વાક્યથી સંપૂર્ણ પુરોહિતનો નિર્વાપ કરવાનું વિધાન છે. વળી જે પુરોહિત અનાવવામાં આવ્યો છે તે અગ્નિને માટે જ છે બીજાને માટે નહિ માટે સર્વ પ્રદાન કરવું જોઈએ. ॥ ૩૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

નિરવદાનાત્ શેષઃ સ્યાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ:—(તુ) સિદ્ધાંત પક્ષનું સૂચન કરે છે. (નિરવદાનાત્) નિષ્કૃષ્ણ અવદાનમ્= નિરવદાનમ્ સંપૂર્ણ પુરોહિતમાંથી અંગુલ-પર્વ જેટલો ભાગ લઇ હોમ કરવો. આવું વિધાન હોવાથી (શેષઃ સ્યાત્) પુરોહિતનો અમુક ભાગ શેષ રહેવો જોઈએ.

ભાવાર્થ:—દ્વિહંવિષોઽવચિતિ પુરોહિત ૩૫ હવિષમાંથી એ વખત અંગુલપર્વ જેટલો ભાગ લઇને હોમવો જોઈએ. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે આક્રીનો પુરોહિત અન્ય કાર્ય માટે રહેવો જોઈએ. આગ્નેયોઽષ્ટાકપાલઃ એ સામાન્ય વાક્ય છે અને દ્વિહંવિષોઽવચિતિ આ વિશેષ વાક્ય છે. વિશેષ વાક્યથી સામાન્ય વાક્યમાં સંકોચ થવો યોગ્ય છે માટે શેષ રહેવો જ જોઈએ. ॥ ૩૮ ॥

પૂર્વપક્ષ વાદીની શંકા

ઉપાયો વા તદર્થત્વાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ:—(વા) શંકાને સૂચવે છે (ઉપાયઃ) હવન કરવાનો ઉપાય બતાવે છે.

(તદર્થત્વાત્) અગ્નિને માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એ વખત અવદાન કરવું. એ તો હવન કરવાનો ઉપાય બતાવે છે. અર્થાત્ સંપૂર્ણ પુરોડાશમાંથી જે એ વાર અંગુષ્ઠપર્વ જેટલો ભાગ લઈને હોમ કરવો. અને એ રીતે સંપૂર્ણ પુરોડાશને હોમી દેવો. એક સામગ્રી આખો ય પુરોડાશ હોમવો નહી. આમાં શેષ રાખવાની વાત જ નથી. વળી સામાન્ય વાક્યમાં સંકોચ કરવાની પણ જરૂર રહેતી નથી. સામાન્ય વાક્ય અને વિશેષ વાક્ય વિરોધી નથી. એક વાક્ય પુરોડાશ અગ્નિને માટે છે એમ બતાવે છે અને બીજું વાક્ય પુરોડાશને કેવી રીતે હોમવો એ બતાવે છે. માટે સંપૂર્ણ પુરોડાશ હોમી દેવો.

સિદ્ધાંતવાદી પાતાનો મત બતાવે છે.

કૃતત્વાત્ તુ કર્મણઃ સકૃત્ સ્યાત્ દ્રવ્યસ્ય ગુણભૂતત્વાત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ' તુ ' શબ્દ શંકાની નિવૃત્તિ બતાવે છે. (સકૃત્) એકવાર (કર્મણઃ કૃતત્વાત્) કર્મ થઇ જવાથી (સ્યાત્) આવૃત્તિ કરવાની જરૂર નથી. (દ્રવ્યસ્ય) દ્રવ્ય (ગુણભૂતત્વાત્) ગૌણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એક વખત હોમ કરવાથી વિધિ ચરિતાર્થ થઇ જાય છે, પછી વારે વારે હોમ કરવાની શી જરૂર છે ? એ કહે કે દ્રવ્ય બાકી રહ્યું છે માટે એને હોમવા ખાતર ફરી અગ્નિમાં નિર્વાપ કરવો. એ પ્રમાણે જ્યાં સુધી દ્રવ્ય સંપૂર્ણ ખૂટી જાય ત્યાં સુધી હોમ કર્યા કરવો. આનો ઉત્તર એ છે કે હોમ એટલે ક્રિયા છે અને તે પ્રધાન છે. દ્રવ્ય એ તો ગૌણ વસ્તુ છે, કારણ કે, તે તો હોમ કરવાને ખાતર હોય છે. ગુણભૂત વસ્તુને અનુસરીને પ્રધાનભૂત કર્મ (હોમ) ની આવૃત્તિ ન હોવી જોઈએ. ॥ ૪૦ ॥

બીજો સાધક હેતુ બતાવે છે. **શેષદર્શનાच्च ॥ ૪૧ ॥**

પદાર્થ :—(ચ) અને (શેષદર્શનાત્) સ્વિષ્ટકૃત હોમને માટે શેષતુ વિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સ્વિષ્ટકૃત હોમને માટે બાકી રાખવો જોઈએ કારણ કે ' શેષાત્ સ્વિષ્ટકૃતેઽવચિત્ ' બાકી રહેલામાંથી સ્વિષ્ટકૃતને માટે અવદાન કરવું જોઈએ. જે સંપૂર્ણ પુરોડાશ હોમી દેવામાં આવે તો ' શેષમાંથી અવદાન સ્વિષ્ટકૃત માટે કરવું. ' એ વિધિ કેવી રીતે ચરિતાર્થ થાય ? આ કારણથી પુરોડાશમાંથી શેષ રાખવો એ આવશ્યક છે. ॥ ૪૧ ॥

અર્થાં હવ્યોનાં શેષમાંથી સ્વિષ્ટકૃતનું અનુષ્ઠાન કરવું એ અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ અપ્રયોજકત્વાદેકસ્માત્ ક્રિયરન્ શેષસ્ય ગુણભૂતત્વાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(અપ્રયોજકત્વાત્) શેષ કાર્ય પ્રત્યે હવિષ અપ્રયોજક હોવાથી (એકસ્માત્) એક હવિષમાંથી અવદાન (ક્રિયરન્) કરવું (શેષસ્ય) શેષ કાર્ય પ્રત્યે હવિષ (ગુણભૂતત્વાત્) ગૌણ છે.

ભાવાર્થ :—જેટલાં હવિષ ઉપયોગમાં આવ્યાં હોય તે બધાંમાંથી અવદાન કરી સ્વિષ્ટકૃત આહુતિ આપવાની જરૂર નથી. પ્રધાન યાગમાં ઉપયુક્ત થયેલા કાષ્ઠપણુ એક હવિષમાંથી અવદાન કરી સ્વિષ્ટકૃત હોમ કરવો જોઈએ. સ્વિષ્ટકૃત એ શેષ કાર્ય છે અને શેષ કાર્યને ઉદ્દેશીને હવિષ ગૌણ અર્થાત્ અજ તરીકે હોય છે. શેષકાર્ય પ્રત્યે બધાં જ હવિષો અપ્રયોજક હોય છે તેથી કાષ્ઠપણુ એક હવિષમાંથી અવદાન કરી ' હવિષઃ શેષાત્ સ્વિષ્ટકૃતેઽવચિત્ ' એટલે શાસ્ત્રમેકસ્માદવદાનેઽપિ ચરિતાર્થમ્ ' ઇતિ સુબોધિની યૌર્મિનિ સૂત્રગતિઃ આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે સ્વિષ્ટકૃતને માટે એકમાંથી જ અવદાન કરવું. ॥ ૪૨ ॥

સંસ્કૃતત્વાच्च ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સંસ્કૃતત્વાત્) એવા પ્રકારના શેષ કાર્યથી પ્રધાન :

થઈ જાય છે.

હોવાર્થ :—આ પ્રમાણે શેષ કાર્ય કરવાથી પ્રધાન કર્મ સંસ્કૃત થઈ જાય છે. માટે બીજા હવિષમાંથી અવદાન કરવાની જરૂર રહેતી નથી.

સર્વેભ્યો વા કારણવિશેષાત્ સંસ્કારસ્ય તદર્થત્વાત્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંતપક્ષને સૂચવે છે. (સર્વેભ્યઃ) અર્થાં હવિષોમાંથી અવદાન કરવું જોઈએ. (કારણવિશેષાત્) સંસ્કારરૂપ કારણ સર્વ પ્રત્યે સમાન હોવાથી. (સંસ્કારસ્ય) સંસ્કાર (તદર્થત્વાત્) હવિષને માટે હોવાથી.

હોવાર્થ :—સ્વિષ્ટકૃત હોમથી હવિષનો સંસ્કાર થાય છે અને સર્વ હવિષોમાં સંસ્કાર કરવાનો હોવાથી અર્થાં હવિષોમાંથી અવદાન કરવું જોઈએ. હવિષ શેષકાર્ય પ્રત્યે ગૌણ નથી પણ પ્રધાન છે. માટે પ્રતિપ્રધાનમજ્ઞાત્તિ જેટલા પ્રધાન હોય તેટલી વાર અંગની આત્મત્તિ કરવી જોઈએ. ॥ ૪૪ ॥

લિङ્ગદર્શનાच्च ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિંગદર્શનાત્) લિંગ વાક્યમાં પણ એજ ભાવ હોવાથી.

હોવાર્થ :—‘ સકૃત્ સકૃત્ અવયતિ ’ આ લિંગ વાક્યમાં સકૃત્ શબ્દનો એ વાર પ્રયોગ કરી વીત્તા બતાવી છે. અર્થાત્ એક એક વાર અવદાન કરવું. જો એક હવિષમાંથી અવદાન કરવું હોય તો ‘ એક એક વાર ’ આમ કહેવાની જરૂર નહોતી. આ લિંગવાક્યગત વીત્તાથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે જેટલાં હવિષ પ્રધાન યાગમાંથી બાકી રહ્યાં હોય તે બધામાંથી એક એક વાર અવદાન કરવાં. ॥ ૪૫ ॥

પ્રાથમિક શેષમાંથી સ્વિષ્ટકૃત અદિતું અનુષ્ઠાન કરવું એ અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ.

एकस्माच्चेद् यथाकाम्यविशेषात् ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(ચેત્) જો (એકસ્માત્) એકજ હવિષમાંથી સ્વિષ્ટકૃત હોમ માટે અવદાન કરવાનું હોય તો (યથાકામ્ય) પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે અવદાન કરવું (અવિશેષાત્) અમુકમાંથી જ અવદાન કરવામાં કોઈ વિશેષ હેતુ ન હોવાથી.

હોવાર્થ :—સૂત્ર ૪૨ માં જે પૂર્વપક્ષ કરવામાં આવ્યો છે તેજ પ્રમાણે જો અવદાન કરવાનું હોય તો ગમે તે હવિષમાંથી અવદાન કરવું. આગ્નેય, અગ્નિપ્રેમીય અને ઉપાશુ આ ત્રણ યાગના હવિષમાંથી કોઈ પણ હવિષમાંથી અવદાન કરી શકાય છે. અમુક જ હવિષમાંથી અવદાન કરવામાં કોઈ વિશેષ હેતુ જણાતો નથી. ॥ ૪૬ ॥

સિદ્ધાંત પક્ષનું સૂત્ર

मुख्याद् वा पूर्वकालत्वात् ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંતપક્ષની સૂચના માટે આવ્યો છે. (મુખ્યાત્) પ્રથમમાંથી અવદાન કરવું. (પૂર્વકાલત્વાત્) પ્રથમ ઉપસ્થિતિ થવાથી.

હોવાર્થ :—ત્રણ હવિષ પ્રધાન યાગ કરવામાંથી બાકી રહ્યાં છે તેમાંથી જે મુખ્ય અર્થાત્ પ્રથમ હવિષ હોય તેમાંથી જ અવદાન કરી સ્વિષ્ટકૃત હોમ કરવો. પ્રથમાત્મિકમે માનાભાવાત્ પ્રથમ હવિષનો ત્યાગ કરી બીજા અથવા ત્રીજા હવિષમાંથી અવદાન કરવા માટે કોઈ પ્રમાણ નથી, માટે પૂર્વપક્ષના સિદ્ધાંત પ્રમાણે અવદાન કરવું હોય તો પ્રથમ હવિષમાંથી જ અવદાન કરવું. દ્વિતીય અથવા તૃતીય હવિષમાંથી નહિ. ॥ ૪૭ ॥

पुरोडाशानां विभागो भक्षार्थं छ એ અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ

भक्षाश्रवणाद् दानशब्दः परिक्रिये ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(ભક્ષાશ્રવણાત્) ભક્ષ શબ્દનું શ્રવણ ન થવું હોવાથી (દાનશબ્દઃ) દાન

શબ્દ (પરિક્ષ્યે) પરિક્ષ્ય અર્થાત્ જુતિને માટે વપરાયો છે.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસમાં ચતુર્ધાકરણમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. હદં વ્રજણે । હદં હોતુઃ । હદમધ્વર્યોઃ । હદમમીધ્રઃ । આ બહાને, આ હોતાને, આ અધ્વર્યુને અને અમીધ્રને આપવું. આ પ્રમાણે પુરાડાશના ચાર ભાગ કરીને કહેવામાં આવ્યું છે. આમાં બક્ષ શબ્દ પ્રયુક્ત થયેલો નથી, તેથી પુરાડાશનો એક એક ભાગ ઋત્વિજોને પરિક્ષ્યને માટે વપરાયો છે. ચોથી વિભક્તિનો જે પ્રયોગ થયો છે તે દાનને સૂચવે છે. અર્થાત્ પુરાડાશ બક્ષણને માટે ઋત્વિજોને આપવામાં આવતો નથી. ॥ ૪૮ ॥

તત્સંસ્તવાચ્ચ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તત્સંસ્તવા) તેની સ્તુતિ કરવામાં આવી હોવાથી.

ભાવાર્થ :—एषा वै दर्शपूर्णमासस्य दक्षिणा इति ॥ પુરાડાશના દરેક ભાગને દર્શપૂર્ણમાસની દક્ષિણા તરીકે સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. તેથી પશુ સિદ્ધ થાય છે કે દક્ષિણા પરિક્ષ્યને માટે હોય છે. બક્ષણને માટે નહિ. ઋત્વિજોને પુરાડાશનો જે ભાગ આપવામાં આવે છે તે બક્ષણને માટે નહિ. ॥ ૪૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

મક્ષાર્થો વા દ્રવ્યે સમત્વાત્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંતપક્ષને સૂચવે છે. (મક્ષાર્થઃ) આ વિભાગ બક્ષાર્થ એટલે બક્ષણને માટે હોય છે. કારણ કે (દ્રવ્યે) પુરાડાશ રૂપ દ્રવ્યમાં યજ્ઞમાન અથવા ઋત્વિજોનું સ્વત્વ ન હોવાથી તે બાદમાં માટે (સમત્વાત્) સમાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે વસ્તુ ચોતાની હોય તેનું દાન થઇ શકે છે. દેવતાને માટે લીધેલું દ્રવ્ય દેવતાને નિવેદિત કર્યા પછી તેમાં યજ્ઞમાનનું સ્વત્વ રહેતું નથી. આ કારણથી યજ્ઞમાન તેનું ઋત્વિજોને દાન કરી શકે નહિ.

પુરાડાશના ભાગ દેવામાં ઋત્વિજોમાં કલક ઉત્પન્ન ન થાય તેટલા માટે યજ્ઞમાન તેના ચાર ભાગ કરી દરેક ઋત્વિજોને એક એક આપે છે અને તે બક્ષણ કરવા માટે જ છે. આ કારણથી યજ્ઞમાનકર્તૃક વિભાગ થઇ શકે છે પણ યજ્ઞમાનકર્તૃક દાન થઇ શકતું નથી. ॥ ૫૦ ॥

વ્યાદેશાદ્ દાનસંસ્તુતિઃ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(વ્યાદેશાત્) ચતુર્થી વિભક્તિ સંપ્રદાન અર્થમાં આવે છે એટલા માટે ' આ બહાને આપો ' અહીં પશુ ચતુર્થી વિભક્તિ પ્રયુક્ત થાય છે તેથી માત્ર એ દાનનું સામ્ય સૂચવે છે (દાન સંસ્તુતિઃ) ચતુર્થીના નિર્દેશ દાનની સ્તુતિ બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—ચતુર્થી વિભક્તિ જેમ સંપ્રદાન અર્થમાં આવે છે, તેમ દાન ન આપવું હોય અને કેવળ અમર્યુ આપવું હોય તો પશુ જેને આપવું હોય તેના વાચક શબ્દને ચતુર્થી વિભક્તિ લાગે છે. માટે ચતુર્થી વિભક્તિ જોઈને દાનની કલ્પના કરી શકાય નહિ. પુરાડાશના ભાગને જે દક્ષિણા કહી છે એ તો કેવળ દાનની સ્તુતિને જ જણાવે છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે પુરાડાશના ભાગ બક્ષણને માટે જ છે. ॥ ૫૧ ॥

હતિ મીમાંસાગુર્જરભાષ્યે તૃતીયાધ્યાયસ્ય ચતુર્થઃ પાદઃ ।

અથ તૃતીયાધ્યાયસ્ય પञ्चमः पादः ।

ધ્રુવાન્ય-આદિથી સ્વિષ્ટકૃદ્ આદિ શેષતું અનુષ્ઠાન-અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ.

આજ્યાચ્ચ સર્વસંયોગાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(આજ્યાત્) ઉપાંશુયાગ કર્યા પછી ધ્રુવા નામક પાત્રમાં રહેલા આન્યમાંથી (ચ) પણ સ્વિષ્ટકૃત માટે અવદાન કરવું નોંધએ (સર્વસંયોગાત્) સર્વ હવિષોનાં અંદર ધ્રુવાન્યનો પણ સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સ્વિષ્ટકૃત માટે અવદાન બધાં હવિષોમાંથી કરવાનું હોય છે ધ્રુવાન્ય પણ સર્વની અંદર આવી જ ન્ય છે માટે ઉપાંશુ યાગના શેષભૂત ધ્રુવાન્યમાંથી પણ અવદાન કરવું નોંધએ. ॥ ૧ ॥

कारणाच्च ॥ २ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (કારણાત્) સ્વિષ્ટકૃતનું અનુષ્ઠાન સર્વ શેષ હવિષોના સંસ્કાર માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સ્વિષ્ટકૃતનું અનુષ્ઠાન સર્વ હવિષોમાંથી કરવાનું હોય છે અને તે હવિષોના સંસ્કાર માટે હોય છે, માટે ઉપાંશુ યાગનો શેષ પણ સંસ્કરણીય હોવાથી તેમાંથી પણ સ્વિષ્ટકૃત માટે અવદાન કરવું નોંધએ. ॥ ૨ ॥

एकस्मिन् समवत्तशब्दात् ॥ ३ ॥

પદાર્થ :—(એકસ્મિન્) પ્રાયણીય ઇષ્ટિના એક આદિત્ય રૂપ ચરુ હવિષ્માં (સમવત્ત-શબ્દાત્) સમવત્ત શબ્દનો પ્રયોગ કરવાથી.

ભાવાર્થ :—એક જ હવિષમાંથી અવદાન કરવું હોય તે અવચતિ શબ્દનો પ્રયોગ હોય છે અને અનેકમાંથી અવદાન કરવું હોય તો સમવચતિ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. પ્રાયણીય ઇષ્ટિમાં નો એક જ હવિષમાંથી અવદાન કરવાનું હોત તો તેમાં અગનયે સ્વિષ્ટકૃતે સમવચતિ આવે. પ્રયોગ ન હોત પણ માત્ર અવચતિ જ પ્રયોગ હોત. પણ સમવચતિ ક્રિયાપદના પ્રયોગનું શ્રવણ થાય છે માટે ધ્રુવાન્યમાંથી અવદાન કરવું એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૩ ॥

आज्ये च दर्शनात् स्विष्टकृदर्थवादस्य ॥ ४ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (આજ્યે) ધ્રુવાન્યમાં (સ્વિષ્ટકૃદર્થવાદસ્ય) સ્વિષ્ટકૃતને માટે અર્થવાદનું (દર્શનાત્) દર્શન થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ધ્રુવાન્યમાંથી અવદાન કરવા માટે અર્થવાદનું પણ શ્રવણ થાય છે. “ અવદાય અવદાય ધ્રુવાં પ્રત્યભિધારયતિ સ્વિષ્ટકૃતે અવદાય ન ધ્રુવાં પ્રત્યભિધારયતિ નહિ તતઃ પરામાદુતિ વક્ત્યન્ ભવતિ ” આ અર્થવાદથી એમ જણાય છે કે, સ્વિષ્ટકૃત માટે અવદાન કર્યા પહેલાં ધ્રુવામાં પ્રત્યભિધારણ સ્વિષ્ટકૃતને માટે કરવાં નોંધએ માટે ધ્રુવાન્યમાંથી અવદાન કરવું નોંધએ. ॥ ૪ ॥

सिद्धांत सूत्र. अशेषत्वात् तु नैवं स्यात् सर्वदानादशेषता ॥ ५ ॥

પદાર્થ :—‘ તુ ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ સૂચવે છે. (નૈવં સ્યાત્) ઉપાંશુ યાગ-શેષનું અવદાન ન થાય. (અશેષત્વાત્) ઉપાંશુ યાગના શેષનો અભાવ હોય છે. (સર્વદાનાત્) સર્વનો હવન થઈ જવાથી (અશેષતા) અશેષતા સિદ્ધ છે.

ભાવાર્થ :—ઉપાંશુ યાગ શેષમાંથી અવદાન કરી સ્વિષ્ટકૃત હોમ થઈ શકશે નહિ, કારણ કે, ચતુરવત્ત જુદોતિ આ વાક્યથી ચાર વખત અવદાન કરી સર્વ આન્ય હોમો દેવામાં આવે છે,

પછી જ્યારે શેષ જ નથી રહેતો તો અવદાન શામથી કરવું ? માટે ઉપાંશુ યાગશેષ ન હોવાથી તેમથી અવદાન અને સ્વિષ્ટકૃત હોમ થતાં નથી. ધૃવા પાત્રમાં જે આજ્ય હોય છે તે તો બીજા યાગને માટે હોય છે, ઉપાંશુ યાગને શેષ તે નથી. ॥ ૫ ॥

સાધારણ્યાન્ન ધ્રુવાયાં સ્યાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ:—(સાધારણ્યાત્) ધૃવાપાત્રમાં રહેલું આજ્ય સર્વ યાગને માટે હોવાથી (ધ્રુવાયમ્) ધૃવાસ્થ આજ્ય (ન સ્યાત્) વિષ્ણુદેવતાક નથી.

ભાવાર્થ:—“ સર્વસ્યેવા એતદ્ યજ્ઞાય ગૃહ્યતે યદ્ ધ્રુવાયમાજ્યમ્ ” આ વાક્યથી સમજી શકાય છે કે ધૃવા પાત્રમાં રહેલું આજ્ય સર્વ ન માટે હોવાથી તે ઉપાંશુ યાગને શેષ નથી માટે તે વિષ્ણુદેવતાક જ આજ્ય જે એમ કહી શકાય નહિ આ કારણથી તેમાંથી અવદાન કરી સ્વિષ્ટકૃત હોમ કરી શકાય નહિ. હવિ:શેષ જ જ્યારે નથી તો પછી સ્વિષ્ટકૃત હોમથી સંસ્કારની પશુ જરૂર રહેતી નથી. ॥ ૬ ॥

અવત્તવાચ્ચ જુહાં તસ્ય ચ હોમસંયોગાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (જુહામ્) જુહામાં જેટલું આજ્ય છે તે હવનને માટે અવદાન કરેલું હોવાથી (તસ્ય) તેનો (હોમસંયોગાત્) હોમની સાથે જ સંબંધ છે.

ભાવાર્થ:—દેવતાના ઉદ્દેશથી જુહામાં અવદાન કરેલું આજ્ય ચતુરવત્તં જુહોતિ એ વાક્યથી તેનો હોમની સાથે જ સંબંધ છે માટે ઉપાંશુ યાગને શેષ રહેતો નથી. ॥ ૭ ॥

પૂર્વ પક્ષ તરફથી શંકા ખતાવે છે. **ચમસવદિતિ ચેત્ ॥ ૮ ॥**

પદાર્થ:—(ચેત્) જે (ચમસવત્ હતિ) જેમ ચમસમાં રહેલા દ્રવ્યથી:અગ્નિને ઉદ્દેશીને હોમ થાય છે તેમ વિષ્ણુદેવતાદિક જુહાર્થ આજ્યથી સ્વિષ્ટકૃત હોમ કરવામાં આવે તો ? ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં

ભાવાર્થ:—‘ એન્દ્રવાયવં ગૃહ્ણતિ ’ આ વાક્યથી ચમસાદિમાં એક દેવતાના ઉદ્દેશથી મહત્ત્વ કરવા છતાં જેમ ચમસરથ દ્રવ્યથી અગ્નિને ઉદ્દેશી હોમ થાય છે તેમ વિષ્ણુ આદિને માટે અવત્ત કરેલા જુહાર્થ ધૃતથી સ્વિષ્ટકૃત હોમ કરવામાં શો વાંધો ? આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં આપવામાં આવે છે. ॥ ૮ ॥

ન ચોદનાવિરોધાત્ હવિષ્પ્રકલ્પનત્વાચ્ચ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ:—(ન) ચમસનું દૃષ્ટાન્ત ઠીક નથી (ચોદનાવિરોધાત્) વિધિ વાક્યમાં વિરોધ આવતો હોવાથી. (ચ) અને (હવિષ્પ્રકલ્પનત્વાત્) હવિષનું કેવળ પ્રકલ્પન જ છે.

ભાવાર્થ:—એન્દ્રવાયવં ગૃહ્ણતિ આ વાક્યથી માત્ર ચમસમાં હવિષ લેવામાં આવે છે. પણ એનો અર્થ એ કદાપિ થતો નથી કે ખંધુ દ્રવ્ય હોમની સાથે સંબંધ રાખે છે. અલ્પં જુહોતિ આ વાક્યથી શેષ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. જ્યારે દૃષ્ટાન્તમાં ચતુરવત્તં જુહોતિ એ વાક્યથી ચાર વખત અવદાન કરેલું આજ્ય ખંધુ જ હોમની સાથે સંબંધ રાખે છે અને ખંધુ હોમી દેવામાં આવે છે માટે શેષ રહેતું નથી. ચમસદ્રવ્ય તો થોડું હોમી બાકી શેષ રાખવામાં આવે છે અને એનો વિધિ પણ સ્પષ્ટ છે. ઉપાંશુ યાગમાં જે થોડું હોમી શેષ રાખવામાં આવે તો ચતુરવત્તં જુહોતિ આ વિધિ સાથે સ્પષ્ટ વિરોધ આવે છે. માટે દૃષ્ટાન્ત બરાબર નથી અને તેથી ઉપાંશુ-યાગમાં શેષ ન હોવાથી સ્વિષ્ટકૃતને માટે અવદાન થઇ શકતું નથી એ સ્પષ્ટ થાય છે. ॥ ૯ ॥

ઉત્પન્નાધિકારાત્ સતિ સર્વવચનમ્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ:—(સતિ) શેષ હોય તો (સર્વવચનમ્) સર્વ જાહેર પ્રયોગ ત્યાં અસ્થિતાર્થ

યાય છે, કારણ કે (ઉત્પન્નાધિકારાત્) શેષનો અધિકાર કરીને સર્વ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે.

ભાવાર્થ:— ‘સર્વેષાં હવિષાં સ્વિકૃત્ત્વવચિતિ’ આ ઠેકાણે જે સર્વ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે તે શેષવત્ત્વવિષયને ઉદ્દેશીને થયો છે. જે હવિષનો શેષ જ નથી તેને સર્વ શબ્દ સાથે સંબંધ જ નથી. ઉપાંશુયાગમાં શેષ રહેતો નથી માટે તે યાગનું હવિષ સર્વની ગણતરીમાં આવી શકે નહિ.

જાતિવિશેષાત્પરમ્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ:— (પરમ્) પ્રાયશ્ચીય નામક ઇષ્ટિમાં આદિત્ય ચરુ સમીપ જે સમવચિત શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે તે (જાતિવિશેષાત્) જાતિ વિશેષનો અધિકાર કરીને કરવામાં આવ્યો છે.

ભાવાર્થ:— પ્રકૃતિ યાગમાં અનેક હવિષોની પ્રધાન આહુતિ આપ્યા પછી સ્વિકૃત્ત્વ હોમથી સરકરણીય છે. એને માટે સમવચિત શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. પ્રકૃતિમાં પ્રયુક્ત ક્રિયાનો વિકૃતિમાં અતિદેશ કર્યો છે. એ પ્રયોગ ધ્રોવ આજ્યથી સ્વિકૃત્ત્વ હોમ કરવો એનું કથું સિદ્ધ થતું નથી. ઓદનજાતિમાઝ્યજાતિં ચાપેક્ષ્ય પ્રકૃતિસ્થિતશબ્દેન અનુવાદઃ । પ્રકૃતૌ પ્રયુક્તશબ્દ એવા પ્રયુક્ત્વ ઇતિ ભાવઃ એવાદન જાતિ અને આજ્ય જાતિની અપેક્ષા કરી પ્રકૃતિ યાગસ્થ શબ્દથી માત્ર પ્રાયશ્ચીય રૂપ વિકૃતિ યાગમાં અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રાયશ્ચીય ઇષ્ટિ દર્શપૂર્ણ માસ યાગની વિકૃતિ છે અને દર્શપૂર્ણ માસ યાગ એ એની પ્રકૃતિ છે. ॥ ૧૧ ॥

અન્યમરેકાર્થે ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ:— (અન્યમ્) છેલ્લો જે અર્થવાદ બતાવ્યો છે તે તો (અરેકાર્થે) ધ્રુવા પાત્રને ખાલી ન રાખવા માટે.

ભાવાર્થ:— સ્વિકૃત્ત્વના ઉપસ્તરણથી માંડી અભિધારણ પર્યંત ધ્રુવાજ્યનું કાર્ય હોય છે. હવે જે ધ્રુવામાં પ્રત્યભિધારણ ન કરે તો ધ્રુવાપાત્ર આજ્યહીન થઈ જાય અને આજ્યહીનથી ઉત્તર કાર્ય થઈ શકે નહિ. સ્વિકૃત્ત્વના અવદાન પછી ઉત્તર કાર્ય નથી માટે પૂરણ કરવું નહિ એ અર્થવાદનું તાત્પર્ય છે. અવદાય અવદાય ધ્રુવાં પ્રત્યભિધારયતિ સ્વિકૃત્ત્વે અવદાય ન ધ્રુવાં પ્રત્યભિધારયતિ । ન હિ તતઃ પરમાહુતિં યક્ષ્યન્ ભવતિ આ અર્થવાદ છે. માટે જ્યાં સુધી સ્વિકૃત્ત્વ આહુતિ ન આપી હોય ત્યાં સુધી ધ્રુવાનું પ્રત્યભિધારણ કરવું જોઈએ એ પાત્રને ખાલી ન રાખવું. આ ઉપરથી કંઈ ઉપાંશુયાગના શેષની સિદ્ધિ થતી નથી. સપૂર્ણ અધિકરણનો ભાવાર્થ એ નીકળ્યો કે ઉપાંશુયાગ કર્યા પછી ધ્રોવ આજ્યમાંથી સ્વિકૃત્ત્વ આદિ કર્મ કરવાનું રહેતું નથી.

સાકં પ્રસ્થાયીયમાં સ્વિકૃત્ત્વનું અનુદાન નથી એ અધિકરણ

સાકં પ્રસ્થાયીયે સ્વિકૃત્ત્વદિઃ ચ તદ્વત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ:— (સાકં પ્રસ્થાયીયે) સાકં પ્રસ્થાયીય યાગમાં (ચ) પણ (સ્વિકૃત્ત્વદિઃ) સ્વિકૃત્ત્વ તથા ઇલાવદાનનો (તદ્વત્) ઉપાંશુયાગ પેઠે શેષ ન હોવાથી લેખ છે.

ભાવાર્થ:— સાકં પ્રસ્થાયીયેન યજેત પશુકામઃ જેને પશુની કામના હોય તેણે સાકં પ્રસ્થાયીય નામક યાગ કરવો. એ યાગ દર્શપૂર્ણ માસની વિકૃતિરૂપ યાગ છે. એ યાગમાં દૂધ અને દહીંની કુંભીઓથી હોમ કરવામાં આવે છે, અમી ઘે છુલ્લૌ પ્રદાય સહ કુમ્મીભિરભિકામં જુહોતિ અગ્રોધ નામક ઋત્વિજે સૂચ્ય આપી દહને કુંભી સાથે અભિકમણ કરી હોમ કરવો. ચાર કુંભીમાં જે સાંનાય્ય હવિ એટલે દૂધ અને દહીં રૂપ હવિ હોય તે કુંભીદ્વારા જ અધું હોમી હેવું આ કથનથી અધું હવિષ હોમાઈ જાય છે. કથું પણ શેષ રહેતું નથી. માત્ર ચાર કુંભીઓ (ચાર કુંભીઓ) જ શેષ રહે છે. શેષ ન રહેવાથી સ્વિકૃત્ત્વ આહુતિ પણ એ યાગમાં હોતી નથી એ સિદ્ધ થાય છે. માટે ઉપાંશુ યાગ પેઠે સાકં પ્રસ્થાયીય યાગમાં પણ સ્વિકૃત્ત્વ આહુતિ નથી. ॥ ૧૩ ॥

સૌત્રામણીમાં શેષ કાર્યનું અનુષ્ઠાન છે એ અધિકરણ સમજાવે છે.

સૌત્રામણ્યાં ચ ગ્રંથેષુ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સૌત્રામણ્યામ) સૌત્રામણી યાગમાં (ગ્રંથેષુ) પયોગ્રહમાં શેષ કાર્ય નથી.

ભાવાર્થ :—સૌત્રામણ્યામુત્તરેડમૌ પયોગ્રહાજ જુહોતિ ઇત્યાદિ વાક્યોથી ૨૫૪ સમગ્ર છે કે સંપૂર્ણ પયોગ્રહ—આદિનો હોમની સાથે સંબંધ છે. માટે સ્વિષ્ટકૃત અને ઇડા આદિ શેષ કાર્ય હોતા નથી. ॥ ૧૪ ॥

તદ્વચ્ચ શેષવચનમ્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તદ્વચ્) તેની પેઠે (શેષવચનમ્) શેષવચન પશ્ય છે.

ભાવાર્થ :—ઉચ્છિનન્ટિ ન સર્વ જુહોતિ. આકી રાખવું બધું હોમવું નહિ. આ નિષેધ-વચન કુંભીથી કરવામાં આવતા હોમની પેઠે સર્વનો હોમ કરવામાં આવે તો જ સાર્થક થઈ શકે. અને જે શેષ ભાગ રાખવામાં આવે છે તે સ્વિષ્ટકૃત માટે નહિ પણ બ્રાહ્મણ પરિક્ષીનીયાત્ ઉચ્છેષણસ્ય પાતારમ્ ' કોષ બ્રાહ્મણને દક્ષિણ આપી એ શેષ ભાગ પાછું દેવો નેમ્મં. અને જે કોષ બ્રાહ્મણ ન પીએ તો રાકડામાં નાખી દેવો. શેષ ભાગનો આવી રીતે ઉપયોગ થતો હોવાથી ૨૫૪ થાય છે કે પયોગ્રહ આદિમાં રહેલા શેષ ભાગથી સ્વિષ્ટકૃત આહુતિ આપવી નહિ. સૌત્રામણી યાગમાં સુરામહોથી પશ્ય હોમ કરવાનું કેટલાક જણાવે છે. પશ્ય વેદિક ધર્મમાં સુરાપાન વિહિત નથી. ॥ ૧૫ ॥

સર્વપૃષ્ઠ ઇષ્ટિમાં સ્વિષ્ટકૃત આદિનું એકજ વખત અનુષ્ઠાન છે એ અધિકરણ. પૂર્વપક્ષ. દ્રવ્યૈકત્વે કર્મભેદાત્ પ્રતિકર્મ ક્રિયેરન્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(દ્રવ્યૈકત્વે) દ્રવ્ય એક હોવા છતાં (કર્મભેદાત્) પ્રધાન યાગ જુદા જુદા હોવાથી (પ્રતિકર્મ) હરેક પ્રધાન કર્મમાં સ્વિષ્ટકૃત માટે અવધાન કરવું નેમ્મં.

ભાવાર્થ :—ય ઇન્દ્રિયકામઃ સ્યાત્ તમેતયા સર્વપૃષ્ઠયા યાજયેત્ આ સૂચી વિહિત ઇષ્ટિમાં ૭ ઇન્દ્રિયાઓ આ પ્રમાણે છે. ઇન્દ્રિય રાચંતરાય, ઇન્દ્રિય વાહંતરાય, ઇન્દ્રિય શાકરાય, ઇન્દ્રિય રૈવતરાય. આ બધામાં ઇન્દ્ર એક હોવા છતાં રચંતર સામ આદિના ભેદથી ભિન્ન ભિન્ન બણાય છે. એ બધાને માટે એક પુરોડાશ હોય છે. અને તેમાંથી અલગ અલગ અવધાન કરી ઉક્ત ૭ દેવતાઓને ક્રમથી આહુતિ અપાય છે માટે સ્વિષ્ટકૃત ઇડાદિ કર્મ પશ્ય ૭ વખત જ કરવું નેમ્મં. ॥૧૬॥

સિદ્ધાંતપક્ષ. અવિભાગાત્ તુ શેષસ્ય સર્વાન્ પ્રત્યવિશિષ્ટત્વાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(અવિભાગાત્) પુરોડાશ ૩૫ દ્રવ્ય એક જ હોવાથી (તુ) સિદ્ધાંત પક્ષ સૂચવે છે. (સર્વાન્ પ્રતિ) સર્વ દેવતા પ્રત્યે (અવિશિષ્ટત્વાત્) એક જ સ્વિષ્ટકૃત આહુતિ આપવી.

ભાવાર્થ :—ઈન્દ્ર ૩૫ દેવતા એક જ છે. માત્ર સામ આદિના સંબંધને લીધે જ તે ૭ દેવતા ગણાય છે એટલે દેવતાઓમાં વાસ્તવિક ભેદ જ નથી, વળી દ્રવ્ય પશ્ય પુરોડાશ ૩૫ એક જ છે માટે સ્વિષ્ટકૃત ઇડાદિ કર્મ પશ્ય એક જ વખત કરવું ૭ વખત નહિ. ॥ ૧૭ ॥

અન્દ્રનાયવગ્રહમાં એ વખત શેષભક્ષણ—અધિકરણ.

એન્દ્રવાયવે તુ વચનાત્ પ્રતિકર્મ ભક્ષઃ સ્યાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વ અધિકરણ કરતાં આ અધિકરણની વિભક્ષણતા સૂચવે છે. (એન્દ્રવાયવે) ઇન્દ્ર અને વાયુ દેવતાવાળા ગ્રહ અર્થાત્ પાત્રમાંથી (વચનાત્) ખાસ વચન

હોવાથી (પ્રતિકર્મ) હરેક કર્મે (મક્ષઃ સ્યાત્) બક્ષણ છે.

ભાવાર્થ :—ન્યોતિષ્ટોમમાં ઐન્દ્રવાયવ મહામાંથી હોમ કર્યાનાં સોમરૂપ એક જ દ્રવ્ય બાકી રહે છે છતાં દ્વિઃએન્દ્રવાયવ મક્ષયતિ આ વાક્યથી પ્રતિકર્મ સોમરસનું બક્ષણ સિદ્ધ થાય છે. અર્થાત્ એ વખત કર્મ થાય છે માટે સોમ રસનું પણ એ વખત બક્ષણ કરવું જોઈએ. વાક્ય હોવાથી દ્રવ્યની એકતા એક જ વખતના બક્ષણનું પ્રયોજક નથી. ॥ ૧૮ ॥

સોમમાં શેષબક્ષાસ્તિત્વ-અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષઃ. સોમે અવચનાદ્ મક્ષો ન વિદ્યતે ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(સોમે) સોમમાં (અવચનાદ્) વિધાન ન હોવાથી (મક્ષઃ) બક્ષણ (ન વિદ્યતે) નથી.

ભાવાર્થ :—ન્યોતિષ્ટોમ યાગમાં સોમનું બક્ષણ નથી, કારણ કે એનું વિધાન ખતાવનાર કોઈ વાક્ય નથી, માટે હોતવ્ય સોમનો શેષ અબક્ષ્ય છે. ॥ ૧૯ ॥

સિદ્ધાંત સત્ર. સ્યાદ્વાડન્યાર્થદર્શનાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્યાત્) બક્ષણ કરવું જોઈએ. (અન્યાર્થદર્શનાત્) બક્ષણના અંગભૂત ભ્રમણનું વિધાન છે.

ભાવાર્થ :—આશ્વિનમહાબક્ષનો અનુવાદ કરીને સર્વતઃ પરિહારમાશ્વિનમિતિ ઋમણં વિધીયતે । આ વાક્યથી બક્ષણના અંગભૂત ભ્રમણનું વિધાન છે. જે સોમ બક્ષણ ન હોય તો તેને ક્ષણ ચારે તરફ ભ્રમણનું વિધાન નક્કાનું થઈ પડે. માટે સોમયાગમાં હૃતશેષ સોમનું બક્ષણ વિહિત છે. ॥ ૨૦ ॥

વચનાનિ તુ અપૂર્વત્વાત્ તસ્માદ્ યથોપદેશં સ્યુઃ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિને માટે છે. (વચનાનિ) સર્વતઃ પરિહાર આદિ વચનો ભ્રમણ-વિશિષ્ટ બક્ષણનાં વિધાયક છે. (અપૂર્વત્વાત્) અપ્રાપ્ત હોવાથી (તસ્માત્) માટે (યથોપદેશં સ્યુઃ) ઉક્ત વાક્યોને આધારે સોમશેષનું બક્ષણ હોવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—‘ આશ્વિન મક્ષયતિ ’ ‘ દ્વિઃએન્દ્રવાયવસ્ય મક્ષયન્તિ સદસિ મક્ષયન્તિ ’ આ બધાં વાક્યો અપૂર્વ અર્થને પ્રાતેપાદિત કરે છે. માટે અપ્રાપ્ત બક્ષણનું વિધાન છે તેથી સોમ યાગમાં હૃત શેષ સોમનું બક્ષણ છે. ॥ ૨૧ ॥

અમસીઓનું શેષ બક્ષણ-અધિકરણ

ચમસેષુ સમાખ્યાનાત્ સંયોગસ્ય તન્નિમિત્તત્વાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ચમસેષુ) અમસોમાં (સમાખ્યાનાત્) યૌગિક શબ્દરૂપ સમાખ્યા હોવાથી (સંયોગસ્ય) સંગ્રહ અને સંગ્રહીતો સંબંધ (તન્નિમિત્તત્વાત્) બક્ષણનું નિમિત્ત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ન્યોતિષ્ટોમ યાગમાં હોતુચમસ આદિ દશ સંગ્રહો છે. તેમાં જેનો અમસ હોય છે તેને સોમનું બક્ષણ નથી. આવો પૂર્વપક્ષ કેટલાક લોકો કરે છે તેના ઉત્તર રૂપે આ સૂત્ર છે. અમસીઓને સોમબક્ષણ છે. કારણ કે હોતુઅમસનો એવો અર્થ થાય છે કે હોતાએ સોમનું બક્ષણ કરવું જોઈએ. હોત્રા અને પાત્રેણ ચમ્યતે મક્ષયતે इति હોતુચમસઃ આ પ્રમાણે સંગ્રહ અને સંગ્રહીતો સંબંધ સોમરસના બક્ષણને અવશ્ય સૂચવે છે. ચમસ=સોમરસ પીવાનું પાત્ર જે બક્ષણ વિહિત ન હોય તો ઉપરનો યોગાર્થ સંભવી શકે નહિ. ॥ ૨૨ ॥

તસ્માચ્ચાત્રાહ્ણણસ્ય સોમં પ્રતિષેધતિ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તસ્માત્) સમાખ્યા શબ્દથી બક્ષણ સિધ્ધ થતું હોવાથી

અબ્રાહ્મણસ્ય બ્રાહ્મણેતર ક્ષત્રિય આદિને (સોમમ્) સોમભક્ષણુનો (પ્રતિષેધતિ) પ્રતિષેધ કરવામાં આવે છે,

બાવાર્થ :— ‘ યજમાન ચંમસઃ ’ આ સમાખ્યાથી યજમાનને પણ ચમસ-ભક્ષણુ પ્રાપ્ત થાય છે. પણ જો યજમાન અધ્યાત્મિક અર્થાત્ ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય હોય અને જો તે સોમરસનું ભક્ષણ કરેલા ઇષ્ટે તો, ‘યદિ સ સોમં વિમક્ષયિષેત્’ ન્યગ્રોધસ્તિમિનીરાદ્યતા તાઃ સમિપ્ય દધન્યુપમૃજ્ય તમસ્યૈ મક્ષં પ્રયચ્છેત્. વડલાની સ્તિમિનીઓ લાવી તેને વાટી દહીમાં ભક્ષ તરીકે બ્રાહ્મણેતર યજમાનને આપવી પણ ન સોમમ્ સોમરસ ભક્ષ તરીકે અધ્યાત્મિક યજમાનને આપવો નહિ. આ નિષેધની સગતિ પણ ત્યારે જ થઈ શકે જો સોમરસ ભક્ષ તરીકે સામાન્યરૂપે વિહિત હોય. પ્રાપ્તિપૂર્વક જ નિષેધ હોય છે. માટે જ્યોતિષ્ટામ યાગમાં દોતા આદિની સોમભક્ષણુ વિહિત છે. ॥ ૨૩ ॥

ઉદ્ગાતાઓનું મુખ્યદ્વય સાથે સોમભક્ષણુધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ.

ઉદ્ગાતૃચમસમેકઃ શ્રુતિસંયોગાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(ઉદ્ગાતૃચમસમ્) ઉદ્ગાતાના ચમસને (એકઃ) ઉદ્ગાતા જ ભક્ષણુ કરે (શ્રુતિસંયોગાત્) ઉદ્ગાતૃ શબ્દનો ઉદ્ગાતારૂપ એક જ વ્યક્તિની સાથે સંબંધ હોવાથી.

બાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટામ યાગમાં. “ પ્રેતુ હોતુચ્ચમસઃ પ્રબ્રહ્મણઃ પ્રોદગાતૃણમિતિ ” આ મંત્રમાં ઉદ્ગાતાનો જ ચમસ ભક્ષણુય તરીકે છે એ સૂચિત થાય છે. પણ ચમસગત સોમનું પાન એક ઉદ્ગાતા જ કરે કે, અનેક ઋત્વિજો ? આનો ઉત્તર એ છે કે ઉદ્ગાતા શબ્દ એક જ વ્યક્તિનો વાચક છે એનું રૂઢિથી સિદ્ધ થાય છે માટે એક જ ઉદ્ગાતા સોમભક્ષ કરે. મંત્રમાં ઉદ્ગાતા શબ્દનું જે બહુ વચન વાપર્યું છે તે તો જિન્ન જિન્ન પ્રયોગ વખતે ઉદ્ગાતા પણ આવૃત્તિ પામે છે, આ કારણને લીધે પ્રયોગ ભેદથી ઉદ્ગાતૃ શબ્દને બહુ વચનમાં પ્રમુક્ત કર્યો છે. અનેક ઉદ્ગાતાઓને અથવા અન્ય ઋત્વિજોને સોમભક્ષ વિહિત નથી પણ રૂઢિસિદ્ધ એક જ ઉદ્ગાતાને સોમભક્ષણુ વિહિત છે. ઇતિ એક પૂર્વપક્ષ ॥ ૨૪ ॥

બીજો પૂર્વપક્ષ.

સર્વે વા સર્વસંયોગાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સર્વે) બધા (સર્વસંયોગાત્) બધા સાથે અનવયોગ્ય બહુ-વચનનો સંબંધ હોવાથી

બાવાર્થ :—સોળ ઋત્વિજો હોય છે. એ બધા જ ઋત્વિજોને સોમભક્ષણુ વિહિત છે કારણ કે બહુવચનનો પ્રયોગ એ સોળને ઉદ્દેશીને જ થયેલો છે. આ રીતે બીજો પક્ષ પણ ઉપસ્થિત થાય છે.

ત્રીજો પૂર્વપક્ષ.

સ્તોત્રકારિણો વા તત્સંયોગાત્ બહુત્વશ્રુતેઃ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્તોત્રકારિણઃ) સ્તોત્રગાનારાઓ (તત્સંયોગાત્) સાથે ઉદ્ગાતાનો સંબંધ હોવાથી (બહુત્વશ્રુતેઃ) બહુવચનથી એ ત્રણ સ્તોત્ર ગાનારાઓના જ બોધ થાય છે.

બાવાર્થ :—ઉદ્ગાતાના રૂઢિબળથી એક જ ન લેવો તેમ લક્ષણ માની સોળ ઋત્વિજો પણ ન સમજવા, પણ સ્તોત્રનું ગાન કરનારા ઉદ્ગાતા, પ્રસ્તોતા અને પ્રતિહર્તા આ ત્રણ જ ઋત્વિજો ઉદ્ગાતૃપદથી સમજવા. જે ઉદ્ગાતા કરે તે ઉદ્ગાતા આવો અન્યથા છે. માટે ત્રણ ઋત્વિજોને સોમપાન વિહિત છે એમ સિદ્ધ થાય છે ॥ ૨૬ ॥

સિધ્ધાંતપક્ષ

સર્વે તુ વેદસંયોગાત્ કારણાદેકદેશઃ સ્યાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિધ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (સર્વે) મુખ્યદ્વય ઋત્વિજ સાથે ઉપર ખતાવેલા ત્રણ ઋત્વિજોનું મહત્વ હોવાથી ચાર ઋત્વિજોને સોમપાન વિહિત છે. (વેદસંયોગાત્)

સામવેદ પ્રતિપાદિત કર્મ સાથે સંબંધ હોવાથી. (કારણાત્) કારણે લીધે (એકદેશઃ) કેવલ ઉદ્દેશતુલ્ય અર્થમાં (સ્યાત્) વ્યવહાર થાય છે.

ભાવાર્થ :—ઉદ્દેશતા, પ્રસ્તાવતા પ્રતિકર્તા અને સુખદાણ્ય આ ચાર ઋત્વિજ્ઞેને સોમપાન વિહિત છે. “ગચતિ” ધાતુની શ્લોકિત ‘ઉચ્ચસ્વરે ગાવુ’ એમાં નથી પણ સામવેદના દ્વિતીય-ભક્તિગાનમાં છે. તેમાં જ ઉદ્દેશીય શબ્દનો વ્યવહાર છે. એ ગાન કરનારને ઉદ્દેશતા કહેવામાં આવે છે, પણ એજ ઉદ્દેશતા અહીં લેવામાં આવે તો બહુવચનની ઉપપત્તિ થઈ શકતી નથી માટે પ્રકૃતમાં યોગ્યાર્થ તથા રૂઢ્યર્થ લાઇ શકાશે નહિ. આ કારણથી અગત્યા લક્ષણથી આશ્રય કરવો જ પડશે અને એથી ઉપર કહેલા ચાર ઋત્વિજ્ઞેને સોમપાન વિહિત છે એ સિધ્ધાંતપક્ષ છે. ॥ ૨૭ ॥

આવસ્તુતને પણ સોમભક્ષણ વિહિત છે. એ અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ **ગ્રાવસ્તુતો ભક્ષો ન વિદ્યતે અનામ્નાત્ ॥ ૨૮ ॥**

પદાર્થ :—(પ્રાવસ્તુતઃ) આવસ્તુત નામવાળા ઋત્વિજ્ઞે (ભક્ષઃ) સોમપાન (ન વિદ્યતે) વિહિત નથી. (અનામ્નાત્) આમ્નાન અર્થાત્ વૈદિક વિધાન ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટોમ યાગમાં “હરિસિ હારિયોજનઃ” આ મંત્રથી લેવામાં આવતો ગ્રહ (પાત્રવિશેષ) હારિયોજન કહેવાય છે. હોતા પક્ષા આદિ ઋત્વિજ્ઞે ચમસી અર્થાત્ ચમસમાં રહેલા સોમરસનું પાન કરનારા છે. એ ચાર હોતામાં એક ‘આવસ્તુત’ નામક હોતા પણ હોય છે. હારિયોજન નામના ગ્રહમાં રહેલો સોમરસ ચમસીઓને જ પીવાનો હોય છે આવસ્તુત નામક હોતા ચમસી નથી માટે તેને સોમપાન કરવાનો અધિકાર નથી ગ્રહ અને ચમસ બન્ને શબ્દો પાત્રના નામ છે. ॥ ૨૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. **હારિયોજને વાં સર્વસંયોગાત્ ॥ ૨૯ ॥**

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંત પક્ષની સૂચના માટે પ્રયુક્ત થયો છે (હારિયોજને) હારિયોજન નામક ગ્રહમાં રહેલું સોમનું ભક્ષણ આવસ્તુતને પણ વિહિત છે. (સર્વસંયોગાત્) સર્વ ઋત્વિજ્ઞોનો એમાં સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—હારિયોજન ગ્રહમાં રહેલા સોમનું પાન સર્વને કરવાનું હોય છે ‘ચમસાન્ ચમસિનો ભક્ષયન્તિ યથૈતસ્ય હારિયોજનસ્ય સર્વેન્વ લિપ્સન્તિ’ ‘ચમસી ચમસોનું ભક્ષણ કરે પણ હારિયોજન નામના ગ્રહમાં રહેલા સોમનું ભક્ષણ બધા વ કરે.’ આ વાક્યમાં ‘સર્વ’ શબ્દ સ્પષ્ટ છે અને તેમાં આવસ્તુતને પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. માટે આવસ્તુત નામના ઋત્વિજ્ઞે પણ ગ્રહમાં રહેલો સોમરસ પીવો. ॥ ૨૯ ॥

સિદ્ધાંત ઉપર આક્ષેપ સૂત્ર.

ચમસિનાં વા સંનિધાનાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ચમસિનામ્) ચમસીઓનું જ સર્વ શબ્દથી કથન થાય છે (સંનિધાનાત્) ઉક્ત વાક્યમાં ચમસ પદનું સંનિધિ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પૂર્વ સૂત્રના બાબતના વાક્યમાં જે સર્વ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે તે ચમસી-ઓને ઉદ્દેશીને જ થયો છે કારણ કે, ચમસીઓનું સંનિધાન છે, માટે આવસ્તુત ચમસી ન હોવાથી તેને ચલસ્થ સોમરસનું પાન વિહિત નથી. ॥ ૩૦ ॥

આક્ષેપનો પરિહાર કરનારું સૂત્ર.

સર્વેષાં તુ વિધિત્વાત્ તદર્થા ચમસશ્રુતિઃ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(તુ) આક્ષેપ પરિહાર સૂચક છે. (સર્વેષામ્) બધા ઋત્વિજ્ઞેને સોમપાન

(વિધિત્વાત) સર્વકર્તૃક બક્ષણનો વિધિ હોવાથી. (તદર્થ) હારિયોજનબક્ષની સ્તુતિ માટે (ચમસધર્મિઃ) ચમસધર્મિત વાક્યનું શ્રવણ છે.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃત યાગમાં જોટલા ઋત્વિજોને સંબંધ છે તે બધા જ ઉક્તવાક્યમાં ‘સર્વ’ પદના અભિધેય છે. અપૂર્વ બક્ષણનું વિધાન છે, તેમાં કોણ બક્ષણ કરે એ આકાંક્ષાની પૂર્તિ માટે સર્વ પદ આવ્યું છે. સર્વ જોટલે સર્વ ઋત્વિજો. એમાં આવરણ તત્ત્વજ પણ આવી ગય છે પ્રકૃતપુરુષાઃ પાનં કુર્યુઃ તે ચ ચમસિન इति આવે. અર્થ કરવા જતાં વાક્યનો ભંગ થાય છે, માટે ચમસંબંધી બધા જ ઋત્વિજો સર્વ પદથી સમજવા. પૂર્વવાક્યમાં જે ચમસ પદ પ્રયુક્ત થયું છે એ તો હારિયોજનના બક્ષની સ્તુતિ માટે છે. ચમસોનું બક્ષણ ચમસીઓજ કરે પણ હારિયોજનનું બક્ષણ તો બધા જ કરે આમ કરવાથી હારિયોજન ગ્રહની સ્તુતિ થાય છે અને તેથી તે શ્રેષ્ઠ છે એમ પણ સૂચિત થાય છે. આ ઉપરથી આવરણ પણ હારિયોજન ગ્રહમાં રહેલા સોમપાનનો અધિકારી છે એ સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ થાય છે. ॥ ૩૧ ॥

વપટ્કારને પ્રથમબક્ષણ કરવાનું અધિકરણ.

વપટ્કારાખ્ય મક્ષયેત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વપટ્કારાત) વપટકારરૂપ નિમિત્તથી પ્રથમ (મક્ષયેત્) બક્ષણ કરવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—કેવળ સમાખ્યા જ સોમબક્ષણમાં નિમિત્ત નથી પણ વપટકારકર્તૃત્વ પણ સોમબક્ષણમાં નિમિત્ત પડે છે. વપટ્કર્તૃઃ પ્રથમમક્ષઃ આ વાક્યથી પ્રથમતત્ત્વવિશિષ્ટ બક્ષણ વિદિત થાય છે. પ્રથમબક્ષણ આવરણ હોવાને છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૩૨ ॥

હોમ અને અભિષવ પણ બક્ષણનું નિમિત્ત છે.

હોમાભિષવાભ્યાં ચ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (હોમાભિષવાભ્યામ્) હોમ અને અભિષવથી બક્ષણ સિદ્ધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—“ગ્રાવભિરભિયુત્ય આદ્યનીયે હુત્વા પ્રત્યન્નઃ પરેત્ય સદસિ મક્ષયન્તિ” આ વાક્યથી સિદ્ધ થાય છે કે જે સોમલતામાંથી પત્થરથી કુટીને રસ કાઢે છે અને પછી તે જ માણસ સોમરસનો હોમ કરે છે અને પછી સ મક્ષયેત્ એવી રીતે બક્ષણનું વિધાન કરે છે. માટે આવરણ સોમબક્ષણ વિદિત છે. અભિષવ અને હોમ બક્ષણના હેતુ તરીકે આ સૂત્રમાં અત્સંખ્યા છે. ॥ ૩૩ ॥

વપટ્કર્તા આદિને પણ ચમસમાં સોમબક્ષ વિદિત છે એ અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ પ્રત્યક્ષોપદેશચ્ચમસાનામવ્યક્તઃ શેષે ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(ચમસાનામ્) ચમસોના બક્ષણમાં વપટકાર આદિ બક્ષણનું નિમિત્ત નથી. (પ્રત્યક્ષોપદેશાત) કારણ કે એમના બક્ષણમાં સાક્ષાત્ ચમસીઓને નિમિત્ત તરીકે કહ્યા છે. (શેષે) મહાદિમાં (અવ્યક્તઃ) “વપટ્કર્તુઃ પ્રથમ મક્ષઃ” આ વાક્ય અરિતાય થાય છે.

ભાવાર્થ :—યથા ચમસમન્યૌશ્વસમન્યૌશ્વસિનો મક્ષયન્તિ આ વાક્યથી હોતા અને અધ્યયુને સોમબક્ષણ પ્રાપ્ત સં. ચમસ બક્ષણમાં વપટ્કારને પ્રથમમક્ષ છે એ જ કથન કરવામાં આવ્યું છે તે ચમસ સિવાય બીજા ગ્રહ આદિને લઇને છે. અર્થાત્ વપટકર્તા મહાદિમાં બક્ષણ કરે પણ ચમસપાત્રમાં નહિ ચમસિત્વ અને વપટકાર આ બન્ને ચમસબક્ષણમાં નિમિત્ત તરીકે નથી. જેનું ચમસિત્વ હોય તે જ ચમસમાં સોમબક્ષણ કરે. વપટકર્તાને ચમસિત્વ નથી માટે તે ચમસમાં સોમબક્ષણ ન કરે પણ બીજા ગ્રહાદિ પાત્રમાં કરે ॥ ૩૪ ॥

સ્યાદ્ વા કારણભવાદ્ અનિર્દેશચમસાનાં કર્તુસ્તદ્વચનત્વાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અર્થાત્ (સ્યાત્) ચમસમાં ખીજઓનો પશુ ભક્ષ છે (કારણભવાત્) તેનો પશુ કારણ રૂપે નિર્દેશ છે (ચમસનામ) ચમસોના ભક્ષણમાં (કર્તુઃ) ચમસીઓને (અનિર્દેશઃ) નિમિત્ત રૂપે નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો નથી. (તદ્વચનત્વાત્) “ યથાચમસમ્ ” આ વાક્યમાં ચમસીઓના ભક્ષણનો અયોગ્ય વચ્છેદ રૂપે વિધાન છે, ખીજની નિવૃત્તિને માટે નહિ.

ભાવાર્થ :—ચમસોમાં ચમસીઓના ભક્ષણનું જે વિધાન છે તે સામાન્યરૂપે છે એટલે કે અયોગ્યવચ્છેદરૂપે છે અન્યયોગ્યવચ્છેદ રૂપે નહિ. અર્થાત્ ચમસીઓ અને વપટકારકર્તા બંને હોતાઓને ચમસમાં સોમભક્ષણનો અધિકાર છે. વપટકર્તાને માટે ચમસમિન્ન શ્રદ્ધાદિ પાત્રની કલ્પના કરવી તેમાં કોઈ જાનનું પ્રમાણ નથી, માટે વપટ્કર્તુઃ પ્રથમમક્ષઃ આ વાક્યથી વપટકર્તાને પશુ ચમસભક્ષણ પ્રાપ્ત છે. ॥ ૩૫ ॥

ખીજે હેતુ આપે છે. ચમસે ચાચદર્શનાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ચમસે) અધ્વયુનાં ચમસમાં (અન્યદર્શનાત્) વપટકર્તાને ચમસનું દાન આપવાનું કથન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ચમસનું વપટકર્તાને દાન આપવાનું કથન કયું છે. ચમસનું દાન કરવું એ ભક્ષણ માટે જ છે. સોમરસવાળા ચમસનું દાન વપટકર્તાને આપવા કહ્યું છે. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે વપટકર્તાને પશુ ચમસભક્ષણ વિહિત છે. ॥ ૩૬ ॥

એક પાત્રમાં હોતાને જ પ્રથમભક્ષ છે એ અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ. એકપાત્રે ક્રમાદધ્વયુઃ પૂર્વો ભક્ષયેત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(એકપાત્રે) એક પાત્રમાં ધણા ઋત્વિજોને સોમભક્ષણ વિહિત છે તેમાં (ક્રમાત્) ક્રમબળથી (અધ્વયુઃ) અધ્વયુનામક ઋત્વિજ (પૂર્વઃ) પૂર્વ=પહેલાં (ભક્ષયેત્) ભક્ષણ કરે.

ભાવાર્થ :—એક પાત્રમાં ધણા ઋત્વિજોને સોમભક્ષણ કરવાનું હોય છે. તેમાં પ્રથમ ભક્ષણ અધ્વયુ જ કરે. કારણ કે, અધ્વયુનું સાનિધ્ય સોમરસ સાથે હોય છે. અધ્વયુ સોમરસનો હોમ કરે છે અને સોમ સોમ જે પાનનાં ભે છે તેનું સાનિધ્ય અધ્વયુ સાથે હોય છે હોતા સાથે નહિ. હોતા તો સોમરસ ભરીને પાત્ર અધ્વયુને આપે છે અને અધ્વયુ તેનો હોમ કરે છે એટલે હોતા હૃતશેષ સોમથી જરા દૂર પડી જાય છે. ॥ ૩૭ ॥

સિદ્ધાંત સત્ર. હોતા વા મન્ત્રવર્ણાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (હોતા) હોતા જ પ્રથમ ભક્ષણ કરે (મન્ત્રવર્ણાત્) મંત્રમાં એવું વર્ણન છે.

ભાવાર્થ :—હોતુશ્ચત્ પૂર્વે હવિર્યમાશત્ इति આ મંત્રમાં હોતાને પ્રથમ ભક્ષણ કરવાનું સ્પષ્ટ લખ્યું છે. માટે હોતા જ પ્રથમ ભક્ષણ કરે, અધ્વયુ નહિ. ॥ ૩૮ ॥

વચનાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વચનાત્) વચનથી પશુ.

ભાવાર્થ :—“ વપટ્કર્તુઃ પ્રથમમક્ષઃ ” આ વચનથી વપટકાર કરનાર હોતાને સૌથી પ્રથમ ભક્ષણ વિહિત છે. માટે હોતા જ પ્રથમ ભક્ષણ કરે. ॥ ૩૯ ॥

ખીજે હેતુ આપે છે. કારણાતુપૂર્વ્યાત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (કારણાતુપૂર્વ્યાત્) કારણના ક્રમથી પશુ હોતાને પ્રથમ ભક્ષ

નિદ્ધ યાજ્ઞ છે.

ભાવાર્થ:—પહેલાં “ વષટકાર ” બોલવામાં આવે છે. અને પછી હોમ કરવામાં આવે છે. આવા કારણના કમને લીધે પણ વષટકર્તા હોતા પ્રથમ બક્ષણ કરે. જે કારણનો કમ છે તે જ બક્ષણ કમ છે. ॥ ૪૦ ॥

સોમબક્ષણ અનુજ્ઞાપૂર્વક હોવું જોઈએ એ અધિકરણ.

વચનાદનુજ્ઞાતમક્ષણમ્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(વચનાત) વચન હોવાથી (અનુજ્ઞાતમક્ષણમ્) જેને અનુજ્ઞા મળી હોય તેણે જ બક્ષણ કરવું.

ભાવાર્થ:—“ નાતુપદ્મતેન સોમઃ પાતવ્યઃ ” આ વાક્યથી સમજી શકાય છે કે જેને અનુજ્ઞા મળી હોય તે જ સોમ-બક્ષણ કરી શકે કારણ જેને અનુજ્ઞા ન મળી હોય તેણે સોમનું પાન કરવું નહીં આવો સ્પષ્ટ નિષેધ છે. ॥ ૪૧ ॥

વૈદિક વચનથી જ અનુજ્ઞા મળવી જોઈએ એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

તદુપદ્મત ઉપહૃત્યસ્વેતિ અનુજ્ઞાપેલ્લિક્ષાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(તત્) માટે (ઉપદ્મત ઉપહૃત્યસ્વેતિ ઉપદ્મત ઉપદ્મવ્યસ્વ આ મંત્ર વાક્યથી (અનુજ્ઞાપેત્) અનુજ્ઞા આપવી કારણ કે ઉક્તવાક્ય (લિક્ષાત્) સિંગરે હોવાથી.

ભાવાર્થ:—“ ઉપદ્મત ઉપદ્મવ્યસ્વ ” આ વાક્યરૂપ લિંગથી લૌકિક વાક્યથી અનુજ્ઞા આપવી નહિ, કિંતુ વૈદિક વાક્યથી જ અનુજ્ઞા આપવી. “ આગચ્છ સોમં પિવ ” આ લૌકિક વાક્ય કહેવાય છે એવા વાક્યથી અનુજ્ઞા આપવી નહિ. ॥ ૪૨ ॥

વૈદિક વચનથી આર્થક્રમાનુસાર પ્રતિવચન કરવું જોઈએ એ અધિકરણ.

તત્રાર્થાત્ પ્રતિવચનમ્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(તત્ર) તેમાં (આર્થાત્) અર્થક્રમથી (પ્રતિવચનમ્) ઉત્તર આપવો.

ભાવાર્થ :—જે કે “ ઉપદ્મત ઉપદ્મવ્યસ્વ ” આમાં પહેલું પદ ઉત્તરને સૂચવે છે અને બીજું પદ અનુજ્ઞાને સૂચવે છે. છતાં પ્રથમ બોલાવવાનું હોય છે અને પછી ‘ આ હું આગ્યો ’ આવો ઉત્તર હોય છે માટે અર્થના કમ પ્રમાણે પ્રથમ ઉપદ્મવ્યસ્વ એ પદને સમજવું અને પછી ઉપદ્મવ્યસ્વ એ પદને સમજવું. ॥ ૪૩ ॥

અકપાત્રાણાં સમવાયાત્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(અકપાત્રાણામ્) તે સોમબક્ષણ જેઓને એક પાત્રમાં કરવાનું હોય છે તે ઋત્વિજોને જ અનુજ્ઞા આપવાની હોય છે બિન્ન બિન્ન પાત્રમાં સોમપાન કરનારને નહિ. (સમવાયાત્) તેઓને જ બક્ષ પ્રાપ્ત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એક પાત્રમાં સોમપાન કરનાર ઋત્વિજોને અનુજ્ઞા આપવાથી સર્વેનું એકવચન થાય છે. અને ન્યૂનાધિક લાભ મળે તો પણ કલહ થવાનો સંભવ રહેતો નથી. ॥ ૪૪ ॥

યાજ્ઞયાનો અપનય થવાથી બક્ષનો પણ અપનય થાય છે એ અધિકરણ સમજાવે છે પૂર્વપક્ષ.

યાજ્યાપનયે ન અપનીતો મક્ષઃ પ્રવરવત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(યાજ્યા) યાજ્ઞચારૂપ મંત્ર હોતા પાસેથી દૂર થવાથી (મક્ષઃ) સોમ બક્ષ (ન અપનીતઃ) દૂર થતો નથી (પ્રવરવત્) જેમ કટુપાળથી વરણ દૂર થતું નથી તેમ.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમાં ઋતુગ્રહપ્રચારમાં “ યજમાનસ્ય યાજ્યા સોઽમિપ્રેષ્યતિ દ્યોતરેતદ્ યજેતિ સ્વયં વા નિષયં યજેતિ ” આ વાક્યથી હોતાએ જે યાજ્ઞમાં મંત્ર બોલવાનો હોય છે તેને

યજ્ઞમાન બોલે આવું કથન હોવાથી હોતા પાસેથી યાજ્ઞ્યામંત્ર દૂર થવાથી હોતા પાસેથી સોમ-ભક્ષણ પશુ દૂર થાય છે કે નહિ ? એ પ્રશ્નના સંબંધમાં જણાવે છે કે યાજ્ઞ્યા મંત્ર દૂર છતાં સોમભક્ષણ દૂર થતું નથી અર્થાત્ સોમભક્ષણ તો હોતાને જ કરવાનું રહે છે. વૈશ્ય અથવા ક્ષત્રિય યજ્ઞમાનને નહિ. તેમાં દૃષ્ટાંત એ આવે છે કે જેમ હોતાર ત્વા વૃગે આ વાક્યથી યજ્ઞમાને કરેલું ઋત્વિજનું હોતા તરીકેનું વરણ દૂર થતું નથી તેમ સોમભક્ષણ પશુ હોતા પાસેથી દૂર થતું નથી. ॥ ૪૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

યજ્ઞદર્વા કારણાગમાત ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ:—(વા) અથવા (યજ્ઞ:) યજ્ઞ કરનાર યજ્ઞમાનને (કારણાગમાત) ઇન્દ્રિયની પ્રાપ્તિ થવાથી.

ભાવાર્થ:—ભક્ષણનું કારણ વષટકર્તૃત્વ છે જે ‘વષટ’ આવે શબ્દ હિન્દુઓ હોમે તેજ સોમ ભક્ષણ કરે. યજ્ઞમાન પોતે જ્યારે ‘વષટ’ એવો શબ્દોચ્ચાર કરીને સોમરસ હોમે છે તો પછી હુતશિષ્ટ સોમરસનું પાન યજ્ઞમાન જ કરે એ સિદ્ધ થાય છે. જ્યાં કારણ ત્યાં કાર્ય એવો નિયમ છે. હોતાએ યાજ્ઞ્યા મંત્ર બોલવાનો ન હોવાથી ‘વષટ’ આવે શબ્દોચ્ચાર પશુ હોતાએ બોલવાનો હોતો નથી પણ યજ્ઞમાને જ બોલવાનો હોય છે, માટે યાજ્ઞ્યામંત્ર બોલીને હોમ કરનાર યજ્ઞમાનને પશુ સોમપાન કરવું યોગ્ય છે. ॥ ૪૬ ॥

પ્રવર દૃષ્ટાંતની અયોગ્યતા બતાવે છે

પ્રવૃત્તત્વાત પ્રવરસ્યાનપાય: ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ:—(પ્રવરસ્ય) પ્રવર તો પ્રથમથી જ (પ્રવૃત્તત્વાત) થઇ ચુકેલું હોવાથી (અનપાય:) તેનો અપાય અર્થાત્ દૂરીકરણ થઈ ચક્રાણું નથી.

ભાવાર્થ:—યજ્ઞ શરૂ કરવા પહેલાં જ હોતાનું વરણ થઇ ગયેલું હોવાથી ન્યાસિથી તે યજ્ઞ સમપ્ત ન થાય ત્યાંસુધી તે વરણ અથવા પ્રવર દૂર થઈ શકતું નથી. જ્યારે ભક્ષણ તો હજી હમેશાનું છે માટે તે દૂર થઈ શકે. આમત્ત રીતે હોતાનું વરણ દૂર નથી જાય તેથી યાજ્ઞ્યા દૂર થાય છે અને તે યજ્ઞમાન બોલે છે અને હોમ કરે છે. પણ બીજા યાજ્ઞ્યાઓ હોતા-એજ બોલવાના હોય છે અને હોમ પશુ તણુ જ કરવાના હોય છે માટે વરણનો અપાય થઇ શકતો નથી, તેથી દૃષ્ટાંત ખોટું છે. ॥ ૪૭ ॥

‘ફલ ચમસ એ કન્યાવિકાર છે’ એ અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ. ફલચમસો નૈમિસિકો મક્ષવિકારઃ શ્રુતિસંયોગાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ:—(ફલચમસ:) વટવૃક્ષનાં ફળોમાં વાટીને તેનો એકરસ કરી ચમસને ભરવો તે ફલ ચમસ કહેવાય છે. તે (નૈમિસિક:) રાજન્ય આદિના કર્તૃત્વરૂપ નિમિત્તથી પ્રાપ્ત છે તેથી (મક્ષવિકાર:) ક્ષવળ ખાવાને ઉપયોગી છે. (શ્રુતિસંયોગાત્) વિમક્ષયિષેત્ इति तस्मै મક્ષં પ્રયच्छેત્’ આ શ્રુતિ વાક્યનું શ્રવણ હોવાથી.

ભાવાર્થ:—જ્યોતિષ્ટામમાં રાજન્ય કર્તૃક અને વૈશ્યકર્તૃક કોષ્ટ પામ વિશેષ છે. “રાજન્યં વૈશ્યં વા યાજ્યેત્ સ યદ્ સોમં વિમક્ષયિષેત્ ન્યમ્રોષસ્તિમિનીરાદૃત્ય તાઃ સમિષ્ય દધન્યુપમુઞ્ય તમસ્યૈ મક્ષ પ્રયच्छેન્ સોમમ્” ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્યને યજ્ઞ કરાવવો પશુ જે તે સોમરસ પીવાની ઇચ્છા કરે તો વડલાની કુપળો લાવી તેને વાટી દહીંની સાથે એકરસ કરી તે રસ આ યજ્ઞમાનને ભક્ષ કરી આપવો પશુ સોમરસ આપવો નહિ. ” આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે જે આ ફલચમસ બનાવવામાં આવે છે તે ક્ષવળ ખાવા માટે છે હોમવા માટે નહિ, માટે તે

ભક્ષિકાર જ છે. વેદિક વાક્ય પણ એવા જ ભાવનું જણાય છે. વિમલ્લયિષેત્ તમસ્મૈ મક્ષાં પ્રયચ્છેત્ ખાવાની ઇચ્છા કરે તો ઉપરનો ફલચમસ ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્યને આપવો. આ પ્રમાણે ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્ય યજ્ઞમાનને આપવામાં આવતો ફલચમસ ભક્ષણ માટે જ છે હોમને માટે નથી આવો પૂર્વપક્ષ છે. ॥ ૪૮ ॥

સિદ્ધાંત સુત્ર **इज्याविकारो वा संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ૪૯ ॥**

પદાર્થ :—(કા) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ મુચક અથવા. (इज्याविकारः) હોમ દ્રવ્યનો વિકાર છે (સંસ્કારસ્ય) હોમશેષની પ્રતિપત્તિરૂપ સંસ્કાર (તદર્થત્વાત્) હોમના શેષ માટે જ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ફલ-ચમસ યાગનો વિકાર છે અર્થાત્ એનાથી હોમ કરવો. હોમના શેષનું ભક્ષણ કરવાથી જ તેમાં સંસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. હોમ વગર હોમનો શેષ જ ન કહેવાય. વિમલ્લયિષેત્ એ જે વિધાન છે તે હોમના શેષનું જ ભક્ષણ કરવા કહ્યું છે. માટે વટવૃક્ષની કુંપળોને વાટી દહીંમાં મેળવી તેનો એક રસ કરી ચમસને પૂર્ણ કરવામાં આવે છે તે હોમને માટે જ છે અને હોમપાથી જે શેષ રહે તેનું ભક્ષણ કરવું એવું વિધાન છે એમ પ્રમજવું. ॥ ૪૯ ॥

હોમાત્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(હોમાત્) હોમવિધાયક વાક્ય પણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અન્યાશ્વમસાન્ જુહોતિ અથ એતસ્ય દર્મતરુણકેન ઉપહૃત્ય જુહોતિ । ફલચમસ-હોમમુદિરય દર્મતરુણસ્ય ગુણત્વેન વિધનાદ્ હોમસિદ્ધિઃ ॥ ાગ્ન ચમસોનો હોમ કરવો. અને જ્યારે આ ફલચમસનો હોમ કરવાનો વખત આવે ત્યારે દહાની ખનાવેલી પૂળાથી દહાવી પછી તે ફળ-ચમસમાં રહેલા રસને હોમવો. આ ઉપરથી ફળચમસનો હોમ કરવો એ રપષ્ટ થાય છે માટે ફલચમસ ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્યને ફલ ખાવાં માટે ગંધો પણ હોમ માટે જ છે અને હોમમાંથી જે શેષ રહે તેજ ખાવા માટે છે એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૫૦ ॥

चमसैः तुल्यकालत्वात् ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(ચમસૈઃ) ાગ્ન ચમસો સાથે આનો (તુલ્યકાલત્વાદ્) તુલ્ય સમય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—“યદા અન્યાશ્વમસાન્નયન્તિ અર્ધનં ચમસમપિ ઉન્નયન્તિ” જ્યારે ાગ્ન ચમસો હોમવા માટે ઉંચા કરવામાં આવે ત્યારે આ ફલચમસને પણ ઉંચો કરવો. હોમના સાધનભૂત ાગ્ન ચમસો સાથે ફલ ચમસનું પણ ઉન્નયન યતાગ્ર્યું છે તે પણ એમ જ સિદ્ધ કરે છે કે ફલ ચમસનો પણ હોમ કરવો, અને ચમસોના ઉન્નયનનો એક જ કાળ વિહત છે. માટે ફલચમસથી હોમ કરવો. ॥ ૫૧ ॥

इक्षानाच्च ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિજ્જદર્શનાત્) નામક વાક્યરૂપ લિંગ દર્શન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—“તમસ્મૈ મક્ષાં પ્રયચ્છેત્ ન સોમમ્” આમાં સોમ ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્ય યજ્ઞમાનને પીવા માટે નિષેધ યતાગ્ર્ય છે. સોમનો નિષેધ કરી વટવૃક્ષની કુંપળોને દહીંમાં વાટી મેળવી રસ ખનાવવા કહ્યું છે તે સોમરસના જદલામાં છે એ રપષ્ટ છે. માટે સોમરસ જેમ હૃતશેષજ ભક્ષણનો વિષય અને છે તેમ ફલચમસ પણ હૃતશેષ હોય તે જ ભક્ષણનો વિષય અને ઉપરના વાક્યમાં કહેવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરથી એજ સિદ્ધ થાય છે કે ફલચમસનો હોમ કરી પછી જે ખાટી રહે તેનું ભક્ષણ ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્ય યજ્ઞમાન કરે. આવી રીતે ભક્ષણ થાય તો તે અપૂર્વજનક થઈ શકે. ॥ ૫૨ ॥

બ્રાહ્મણોએજ રાજન્યચમસ તરફ અનુસર્પિણ કરવું જોઇએ એ અધિકરણ સમજાવે છે
અનુપ્રસર્પિણુ સામાન્યાત્ ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :—(અનુપ્રસર્પિણુ) રાજન્ય ચમસ તરફ જનારાઓ દશ રાજન્યોજ હોવા જોઇએ
(સામાન્યાત્) એક જાતિરુપ સામાન્ય ધર્મને લીધે.

ભાવાર્થ :— રાજસૂય યજ્ઞમાં દશપેયનામક સોમવિકાર યાગ હોય છે ત્યાં આ પ્રમાણે
શ્રવણ થાય છે કે, શતં બ્રાહ્મણાઃ સોમાન્ મક્ષયન્તિ દશ દશ એવૈકં ચનસમનુસર્પન્તિ સો બ્રાહ્મણો
સોમરસનું ભક્ષણ કરે તેમાં એક એક ચમસ પાત્ર તરફ દસ દસ જણા અનુસર્પિણ કરે (અર્થાત્
જય) આમાં સંશય એ થાય છે કે રાજન્યચમસમાં ક્ષત્રિયોનેજ અધિકાર હોય છે માટે દશ
ક્ષત્રિયોએજ ચમસ તરફ અનુસર્પિણ કરવું કે દશ બ્રાહ્મણોએ પણ અનુસર્પિણ કરવું ? રાજસૂય
યજ્ઞમાં પણ ક્ષત્રિયો જ અધિકાર હોય છે. માટે રાજન્ય યજ્ઞમાનનો રાજન્ય ચમસ જ હોય
છે, આ સંશયમાં પૂર્વપક્ષવાદીનો મત એ છે કે રાજન્ય ચમસ તરફ દસ ક્ષત્રિયો જ હોવા
જોઇએ. પ્રકૃતિયાગમાં ચમસનું ભક્ષણ વિહિત છે અને ભક્ષણમાં એક જાતીયકર્તૃત્વ પ્રાપ્ત થાય
છે અને દશ સંખ્યા પણ પ્રાપ્ત થાય છે માટે રાજન્યચમસનું ભક્ષણ એક યજ્ઞમાન ક્ષત્રિય અને
બીજા નવ ક્ષત્રિયોએ મળી કરવું જોઇએ ॥ ૫૩ ॥

પૂર્વપક્ષ બ્રાહ્મણા વા તુલ્યશબ્દત્વાત્ ॥ ૫૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિધ્ધાંત પક્ષની સૂચના કરે છે. (બ્રાહ્મણાઃ) રાજન્ય ચમસ તરફ પણ
દશ બ્રાહ્મણો જ અનુસર્પિણ કરે (તુલ્યશબ્દત્વાત્) દશે ચમસોમાં બ્રાહ્મણોએ જ ભક્ષણ કરવાનું
હોય છે કારણ કે તે બધા એક જાતીય છે.

ભાવાર્થ :—“ શત બ્રાહ્મણાઃ ” સો બ્રાહ્મણોનો અનુવાદ કરી સોમરસના પાનનું વિધાન
છે. માટે દશ દશનો જે નિયમ બાંધ્યો છે તે પણ બ્રાહ્મણોને ઉદ્દેશીને જ છે માટે રાજન્ય
ચમસમાં પણ દશ બ્રાહ્મણોને સોમભક્ષણ કરવાનું હોય છે. ક્ષત્રિયોને નહિ. જો દશ ક્ષત્રિયો
રાજન્યચમસનું ભક્ષણ કરે તો બીજા નવ ચમસ-ભક્ષક બ્રાહ્મણોથી તે વિજાતીય થઇ જાય,
વિધાન તો સો બ્રાહ્મણોને ઉદ્દેશીને જ છે. દશ ક્ષત્રિયો ચમસભક્ષણમાં આવવાથી સો બ્રાહ્મ-
ણોની સંખ્યા પણ પૂરી થાય નહિ અને એમ કરવાથી વિધિ ભંગ થઇ જાય માટે રાજન્યચમસ
માં પણ બ્રાહ્મણોએ જ સોમભક્ષણ કરવું જોઇએ ॥ ૫૪ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये तृतीयाध्यायस्य पञ्चमः पादः समाप्तः

अथ षष्ठः पादः

अनारभ्य विहितपण्डितादिना प्रकृतिमां निवेश કરવો એ અધિકરણને સમજાવે છે

પૂર્વપક્ષ સર્વાર્થમપ્રકરણાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(સર્વાર્થમ્) અનારભ્ય-અર્ધીત પાત્ર આદિ પ્રકૃતિ અને વિકૃતિ બન્નેમાં
નિવેશ પામે છે કારણ કે (અપ્રકરણાત્) એનો પ્રકરણ સાથે સંબંધ નથી.

ભાવાર્થ :—યસ્ય પર્ણમયી જુહુર્મંવતિ ન સ પાપ શ્લોકં શુણોતિ “ જેને પલાશની જુહુ
(પાત્ર) હોય છે તે પાપ શ્લોકને સાંભળતો નથી. અર્થાત્ તેની નિંદા થતી નથી. ” આ વાક્ય
કાષ્ઠ પ્રકરણ સાથે સંબંધ ધરાવતું ન હોવાથી : ‘ અનારભ્યવિધિ ’ કહેવાય છે. પર્ણ-એટલે
પલાશ. ‘ પલાશની જુહુર્મનાવતી ’ આ વિધિ પ્રકૃતિ યાગમાં અને વિકૃતિ યાગમાં નિવેશ પામે
છે. માટે “ પર્ણમયી જુહુર્મંવતિ ” આ અનારભ્યવિધિ સર્વાર્થ છે એટલે કે પ્રકૃતિયાગ અને વિકૃતિ

યાગ બન્ને માટે છે. પદ્ધતિયાગમાં પશુમયી જીહ્વ હોવી જોઈએ તેમ વિકૃતિયાગમાં જીહ્વ હોવી જોઈએ ॥ ૧ ॥

સિદ્ધાંત પક્ષ

પ્રકૃતૌ વાઙ્મિરુત્ત્વાત્ ॥

પદાર્થ :— (વા) અથવા (પ્રકૃતૌ) દર્શપૂર્ણમાસયાગરૂપ પ્રકૃતિમાં જ પશુમયી જીહ્વનો સંનિવેશ છે. 'અદ્વિરુત્ત્વાત્' એમ સંનિવેશ માનવાથી દ્વિરુક્તિરૂપ દોષની પ્રાપ્તિ થશે નહિ.

ભાવાર્થ :— 'પ્રકૃતિવદ્ વિકૃતિઃ કર્તવ્યા' આ અતિદેશ વાક્ય છે, એનાથી પ્રકૃતિયાગમાં જે અંગ હોય છે તેનો અતિદેશ વિકૃતિયાગમાં થાય છે. માટે જે પશુમયી જીહ્વ પ્રકૃતિયાગમાં સંનિવેશ માનવામાં આવે તો અતિદેશ વાક્યથી વિકૃતિયાગમાં પશુ 'પશુમયી' જીહ્વ આવી જ જશે. આ કારણથી પ્રકૃતિ અને વિકૃતિ બન્નેમાં યસ્ય પર્ણમયી જીહ્વર્મ્વતિ ન સ પાપ શ્લોકં શૃણોતિ એ અનારભ્ય વિધિનો સંનિવેશ માનવો નહિ, કારણ કે એમ માનવાથી દ્વિરુક્તિ થાય છે વિકૃતાવતિદેશશાસ્ત્રેણ એકદા ઉક્તવચ્ચનેન ચેકદા એકવાર અતિદેશ વાક્યથી અને બીજીવાર અનારભ્યવિધિ-રૂપ ઉક્ત વાક્યથી. આવી દ્વિરુક્તિ ન આવે માટે પ્રકૃતિમાં જ ઉક્ત અનારભ્યવિધિનો સંનિવેશ માનવો. ॥ ૨ ॥

કૃત્રીથી પૂર્વપક્ષ

તદ્વર્જં તુ વચનપ્રાપ્તે ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :— (તુ) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (તદ્વર્જં) અનારભ્ય વિધિને છોડીને (વચનપ્રાપ્તે) પ્રકરણ પાઠ વિધિ વાક્યથી જે જે ધર્મ પ્રકૃતિયાગમાં વિદિન હોય તે તે ધર્મો વિકૃતિયાગમાં પશુ કરવા અર્થાત્ પ્રકૃતિવદ્ વિકૃતિઃ કર્તવ્યા એ ચોદક વાક્યની પ્રવૃત્તિ સમજવી.

ભાવાર્થ :— અનારભ્યવિધિને છોડીને પ્રકરણપાઠ વિધિવાક્ય-પ્રાપ્ત ધર્મોને ચોદક વાક્યથી વિકૃતિયાગમાં પ્રાપ્ત કરાવવામાં આવે છે. અતિદેશવાક્યથી વિકૃતિ યાગમાં જે ધર્મો પ્રાપ્ત કરાવવા એતો અનુમાનથી પ્રાપ્ત કરાવ્યા કહેવાય અનારભ્યવિધિથી જે ધર્મ વિકૃતિયાગમાં પ્રાપ્ત કરાવવા એતો પ્રત્યક્ષથી પ્રાપ્ત કરાવ્યા કહેવાય. અનુમાન કરતાં પ્રત્યક્ષ બળવાન હોય છે માટે જે અનારભ્યવિધિ છે તે પ્રકૃતિ અને વિકૃતિ બન્ને માટે છે. તસ્માત્ પ્રકૃતિવિકૃત્યર્થોઽનારભ્ય-વિધિઃ ઇતિ શાસ્ત્રભાષ્યમ્ ॥ ૩ ॥

આક્ષેપ સૂત્ર

દર્શનાદિતિ ચેત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :— (દર્શનાત્) વિકૃતિયાગમાં પ્રકૃતિયાગના ધર્મો જોવામાં આવે છે (ઇતિચેત્) જે એમ મહેતવામાં આવે તો (આનો સંબંધ આગળના સૂત્રમાં છે)

ભાવાર્થ :— જે ચોદકશાસ્ત્ર અર્થાત્ અતિદેશશાસ્ત્ર કરતાં અનારભ્યશાસ્ત્ર બળવાન હોય તો અનારભ્યવિધિથી વિકૃતિયાગમાં ધર્મની પ્રાપ્તિ થઈ જવાથી ચોદકશાસ્ત્ર અર્થાત્ પ્રકૃતિવદ્ વિકૃતિઃ કર્તવ્યા એની આકાંક્ષા જ રહેશે નહિ. તો પછી પ્રયાગદિનુ દર્શન વિકૃતિયાગમાં થશે નહિ. પશુ કાષ્ઠ કાષ્ઠ ઠેકાણે પ્રયાજ-આદિ પશુ જોવામાં આવે છે. પ્રયાજે પ્રયાજે કૃષ્ણલં જુદોતિ માટે જે ચોદકવાક્યને બળવાન માનવામાં આવે તો ઉક્ત દર્શનની ઉપપત્તિ થઈ શકે. આ કારણથી પ્રકૃતિને માટે અનારભ્યવિધિ છે એમ માનવું જોઈએ "તસ્માત્ પ્રકૃત્યર્થોઽનારભ્યવિધિઃ" ઇતિ શાસ્ત્ર ભાષ્ય. ॥ ૪ ॥ પૂર્વપક્ષ તરફથી ઉપરની શંકાનું નિરાકરણ કરવામાં આવે છે.

ન ચોદનૈકાર્થ્યાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :— (ન) અનારભ્યશાસ્ત્રથી ચોદકશાસ્ત્ર નિરાકાર બનવું નથી. (ચોદનૈકાર્થ્યાત્) યસ્ય પર્ણમયી જીહ્વર્મ્વતિ એ ચોદન-શાસ્ત્રમાં એકાર્થતા છે.

ભાવાર્થ :— યસ્ય પર્ણમયી જીહ્વર્મ્વતિ આ અનારભ્યશાસ્ત્ર જીહ્વગત માત્ર પશુમયીત્વતઃ

જ વિધાન કરે છે. જુહુતું નહિ. જો જુહુ અને પર્ણમયીત્વ બન્નેનું વિધાન ઉદ્ધત અનારભ્યશાસ્ત્ર કરતું હોત તો પ્રકૃતિવદ્ વિકૃતિઃ કર્તાવ્યા એ ચોદક નિરાકાંક્ષ થાત. પણ એમ નથી. માટે વિકૃતિ યાગમાં જુહુની પ્રાપ્તિ તો ચોદકશાસ્ત્રથી થશે અને તેમાં પર્ણમયીત્વની પ્રાપ્તિ અનારભ્યશાસ્ત્રથી થશે. માટે જુહુ પ્રાપ્તિને માટે પ્રકૃતિવદ્ વિકૃતિઃ કર્તાવ્યા એ ચોદક શાસ્ત્ર સાકાંક્ષ રહેશે ॥ ૫ ॥

ફરીથી સિધ્ધાંતી શંકા કરે છે. ઉત્પત્તિરિતિ ચેત ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(ઉત્પત્તિઃ) જુહુની ઉત્પત્તિ પણ અનારભ્ય શાસ્ત્રમાં વિહિત છે (હિતિ ચેત) જો એમ કહેવામાં આવે તો. (આનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે.)

ભાવાર્થ :—યસ્ય પર્ણમયી જુહુર્મવતિ આ અનારભ્ય શાસ્ત્રથી જુહુનું પણ અપૂર્વ વિધાન છે. યસ્યૈવ રૂપાઃ સ્વરૂપો ભવન્તિ હિતિ સ્વરૂપા પ્રાપ્તૌ પર્ણમયી જુહુરિતિ વિશેષવિધિઃ ॥ આ વાક્ય રરચની પ્રાપ્તિ વિકૃતિ યાગમાં બતાવી છે પણ જુહુ માટે વિશેષવિધિ ઝ. એટલે કે અનારભ્ય શાસ્ત્ર જ જુહુનું વિકૃતિ વિધાન કરે છે તેથી જુહુને માટે ચોદકશાસ્ત્રની આકાંક્ષા રહેતી નથી. અર્થાત્ યસ્ય પર્ણમયી ઇત્યાદિ અનારભ્યવિધિનો સંબંધ પ્રકૃતિ સાથે નથી કિંતુ વિકૃતિ સાથે જ છે.

ન તુલ્યત્વાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ. (તુલ્યત્વાત્) તુલ્યત્વવાચક પદ ધટિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યસ્યૈવ રૂપાઃ સ્વરૂપો ભવન્તિ હિતિ અહીં પ્રથમ રરકની પ્રાપ્તિ કહેવી પડશે. એવ રૂપાઃ એ પહેલાં પ્રાપ્તો જ નિર્દેશ કરે છે માટે ચોદક શાસ્ત્રથી જ જુહુની પ્રાપ્તિ છે એમ માનવું થાય છે. ॥ ૭ ॥

અંતિમ સિધ્ધાંત ચોદનાર્થકાત્સ્ત્ર્યોતુ મુખ્યવિપ્રતિષેધાત્પ્રકૃત્યર્થઃ ॥૮॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષનો સિદ્ધાંત સૂચવે છે : (ચોદનાર્થકાત્સ્ત્ર્યોતુ) વિકૃતિમાં બધા ધર્મો ચોદકશાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત થાય છે. (મુખ્યવિપ્રતિષેધાત્) મુખ્ય અનારભ્યશાસ્ત્રનો વિપ્રતિષેધ હોવાથી. (પ્રકૃત્યર્થઃ) અનારભ્યવિધિ પ્રકૃતિને માટે જ છે.

ભાવાર્થ :—અનારભ્યવિધિશાસ્ત્રનો પ્રકૃતિમાં જ નિવેશ માનવો જોઇએ અને પ્રકૃતિવદ્ વિકૃતિઃ કર્તાવ્યા એ ચોદકશાસ્ત્રના પ્રકૃતિગત જોટલા ધર્મ છે તે વિકૃતિમાં પણ કરવા જોઇએ જુહુની પ્રાપ્તિ વખતે જ પર્ણમયીત્વની પણ પ્રાપ્તિ થઇ જશે. અનારભ્યશાસ્ત્ર બંને પ્રત્યક્ષ રહ્યું અને ચોદકશાસ્ત્ર બંને આનુમાનિક રહ્યું પણ જુહુની પ્રાપ્તિ માટે પ્રત્યક્ષ અનારભ્યશાસ્ત્ર કરતાં પણ ચોદકશાસ્ત્રને બલવત્ માનવું જોઇએ. જુહુપ્રાપ્તિવેળાયામેવ પર્ણતાયા અપિ પ્રાપ્તો પ્રત્યક્ષશાસ્ત્રમેવ નિરાકાંક્ષમ્ ” જુહુની પ્રાપ્તિ વખતે જ પર્ણતાની પ્રાપ્તિ થઇ જતી હોવાથી વિકૃતિમાં અનારભ્યશાસ્ત્રની આકાંક્ષા રહેતી જ નથી, આ ઉપરથી એ સિદ્ધાંત રપ૪ થાય છે કે અનારભ્યવિધિ અર્થાત્ અપ્રકરણ પઠિત વિધિ પ્રકૃતિમાં જ સંનિવેશ પામે છે. ॥ ૮ ॥

સામિધેનીની સપ્તદશ સંખ્યા વિકૃતિગામિની છે એ અધિકરણ.

પ્રકરણવિશેષાતુ વિકૃતૌ વિરોધિ સ્યાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પણ (પ્રકરણવિશેષાત્) દર્શપૂર્ણમાસના પ્રકરણમાં જ્ઞાનદશસામિધેની-સ્વાહ આ વાક્યપ્રતિપાદિત સંખ્યા ૩૫ વિશેષ હોવાથી (વિરોધિ) પાંચદશ્ય-વિરોધિ સ્પષ્ટ-દશ્ય (વિકૃતૌ) વિકૃતિ યાગમાં (સ્યાત્) સંબધ છે.

ભાવાર્થ :—સપ્તદશ સામિધેનીરુદ્ર્યાત્ સત્તર સામિધેની મંત્રો બોલવા “પ્રવો વાજા અમિચવ” ઇત્યાદિ મંત્રો ઋગ્વેદના ૪-૨૭ ત્રીજા મંડળના સત્તાવીસમા સૂક્તના મંત્રો

પણ સિદ્ધાંતપક્ષવાદી કહે છે કે મંત્રોની જે સત્તર સંખ્યા બોલવાની કહી છે તે વિકૃતિયાગમાં જ સંનિવિષ્ટ છે. પ્રકૃતિયાગમાં પંદર મંત્ર બોલવા એવો પ્રકૃતવિધિ છે, માટે જે સામદરપને પ્રકૃતિયાગમાં સંનિવિષ્ટ કરવામાં આવે તેો ‘પચિદશ્ય’ સાથે વિરોધ થાય. માટે મિત્ર વિન્દાચરકલ્પ આદિ જે વિકૃતિયાગ છે તેમાં જ સામદરપનો સંનિવેશ કરવો જોઈએ, એટલે કે સત્પદ્મ સામિધેનીરતુઘ્નાત્ આ અનારંભ્યવિધિ મિત્રવિન્દાદિ વિકૃતિયાગ માટે છે પ્રકૃતિયાગ માટે નહિ. ॥ ૯ ॥

ગોદોહનદિ પ્રકૃતિગામિત્વાધિકરણ.

નૈમિત્તિકં તુ પ્રકૃતૌ તદ્વિકારઃ સંયોગવિશેષાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(૮) પણ (નૈમિત્તિકમ્) ગોદોહન નૈમિત્તિક છે, તેથી તેનો પ્રકૃતિમાં સંનિવેશ છે. (તદ્વિકારઃ) ચમસનો આધક થાય છે (સંયોગવિશેષાત્) પશુકામ ૩૫ પદવિશેષનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસ સંનિધિમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે ‘ગોદોહનેન પશુકામઃ પ્રણયેત’ પશુની કામના કરનારે ગોદોહનથી પ્રણયન કરવું, આ વાક્યથી ગોદોહન વિકૃતિયાગમાં સંનિવિષ્ટ હોવું જોઈએ કારણ કે, પ્રકૃતિયાગમાં તો ચમસથી પ્રણયન અવરુદ્ધ છે, આવો પૂર્વપક્ષવાદીનો મત છે. સિદ્ધાંતપક્ષવાદીનું કથન છે કે ગોદોહન છે માટે તેનો પ્રકૃતિયાગમાં જ સંનિવેશ છે. ગોદોહન ચમસનું આધક થશે કારણ કે ‘પશુકામ’ પદ ૩૫ વિશેષનું શ્રવણ થાય છે. અર્થાત્ જોને પશુકામના હોય તેજે ગોદોહનથી પ્રણયન કરવું, ચમસથી પ્રણયન કરવું એ તો સામાન્ય છે અને સામાન્યનો વિશેષથી આધક થઈ શકે છે. સાર એનીકળ્યો કે જોને પશુની કામના ન હોય તે બંને ચમસથી પ્રણયન કરે પણ પશુકામવાળાએ તો ગોદોહનથી પ્રણયન કરવું, માટે ગોદોહનનો પ્રકૃતિયાગમાં સંનિવેશ છે. ॥ ૧૦ ॥

આધાન પચ્ચાનેષ્ટિનું અંગ નથી એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષનું સૂત્ર

દૃષ્ટ્યર્થમગ્ન્યાધેયં પ્રકરણાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(દૃષ્ટ્યર્થમ્) પવમાન આદિ ઈષ્ટિને માટે (અગ્ન્યાધેયમ્) અગ્ન્યાધાન છે (પ્રકરણાત્) પ્રકરણમાં પઠિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અમયે પવમાનાય, અમયે પાવકાય, આવા વાક્યોથી પવમાન ઈષ્ટિ વિદિત છે અને તેની જ સંનિધિમાં પાઠ છે કે બ્રાહ્મણોઽમિમાદયીત. “વસંત ઋતુમાં આશ્વિને અગ્ન્યાધાન કરવું.” આ પ્રકરણે બળથી અગ્ન્યાધાન ઈષ્ટિ માટે છે અને તેથી તે ઈષ્ટિનું જ અંગ છે. ॥ ૧૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

ન વા તાસાં તદર્થત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષના નિરાસને સૂચવે છે. (ન) અગ્ન્યાધાન ઈષ્ટિનું અંગ નથી. (તાસાં) ઈષ્ટિઓ પોતે જ (તદર્થત્વાત્) આહવાનીય આદિ અગ્નિઓનું અંગ છે.

ભાવાર્થ :—ઈષ્ટિઓ પોતેજ આહવનીય આદિનું અંગ હોવાથી અગ્ન્યાધાન ઈષ્ટિઓનું અંગ નથી. ઈષ્ટિનું કેાઈ ફલ-અવશ્ય નથી. માટે “ફલવત્સનિધૌ અફલં તદક્ષમ્” આ ન્યાયનો પ્રસર થઈ શકતો નથી. આ કારણથી એ સિદ્ધ થાય છે કે આધાન અને ઈષ્ટિ આ બંને અગ્નિઓને માટે છે અને અગ્નિઓ નિખિલ કૃત્યોને માટે છે. સાર એ નીકળ્યો કે અગ્ન્યાધાન ઈષ્ટિઓનું અંગ નથી. ॥ ૧૨ ॥

લિજ્ઞદર્શનાદ્ય ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિજ્ઞદર્શનાત) વાક્ય ૩૫ લિંગનું દર્શન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જીર્યતિ વા એષ આહિતામિઃ સંવત્સરસ્થૌ પરસ્તાત્ । એતાનિ હર્વોષિ સંવત્સરે નિર્વપેત્, તેન એષ ન જીર્યતિ । આહિત અગ્નિ વરસને અંતે જીર્ણ થઈ જાય છે, પણ વરસની આખરે હવિઓનું નિર્વપન કરવાથી તે જીર્ણ થતો નથી અર્થાત્ ઈષ્ટિઓ કરવાથી આહિત અગ્નિ જીર્ણ થતો નથી. આ વાક્યથી ૨૫૯ થાય છે કે ઈષ્ટિઓ અગ્નિને માટે જ છે અને તેથી અગ્નિઓનું અંગ છે એ પણ સિદ્ધ થાય છે. માટે ઈષ્ટિઓ સ્વયં અંગ હોવાથી અગ્ન્યાધાન ઈષ્ટિઓનું અંગ નથી. ॥ ૧૩ ॥

આધાનની સર્વાર્થતા છે એ અધિકરણ સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

તત્પ્રકૃત્યર્થ યથાડ્યેડનારભ્યવાદાઃ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(તત્) આધાન (પ્રકૃત્યર્થમ્) પ્રકૃતિયાગમાં સ્થાનિવિષ્ટ છે. (યથા) જેમ (અન્યે) પશુમ્બોત્વ-આદિ (અનારભ્યવાદાઃ) અનારભ્યવાદો પ્રકૃતિયાગને માટે હોય છે તેમ.

ભાવાર્થ :—શ્રૌત વિધિથી આહવનીય-આદિ અગ્નિઓના સ્થાપનનું નામ અગ્ન્યાધાન છે. એ અગ્ન્યાધાન અર્થાત્ આધાન કેવળ પ્રકૃતિયાગને માટે જ છે. જેવી રીતે યજ્ઞ ધર્મમાં જૂહુર્ભવતિ આદિ અનારભ્યવાદયઃ વિહિત થયેલો પશુ-પદાશ્ય પ્રકૃતિયાગને માટે છે તેજ રીતે ‘વસન્તે ઝમીન્ આદધીત’ આ અનારભ્યવાદથી વિહિત અગ્ન્યાધાન પણ પ્રકૃતિયાગને માટે છે. ॥ ૧૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

સર્વાર્થ વા આધાનસ્ય સ્વકાલત્વાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (સર્વાર્થમ્) અગ્ન્યાધાન સર્વને માટે છે અર્થાત્ પ્રકૃતિ અને વિકૃતિ બંને યાગોને માટે છે એટલે અધ્યાય કૃત્યોને માટે છે. (આધાનસ્ય) આધાનનો (સ્વકાલત્વાત્) પોતાનો કાળ વિહિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસ ૩૫ પ્રધાનનું અંગ જ જે અગ્ન્યાધાન હોત તો પ્રધાનશ્રુત દર્શપૂર્ણમાસયાગનો કાળ દર્શ અમાવાસ્યા અને પૂર્ણિમા છે તે જ કાળ તેના અંગનો કાળ હોત. જે પ્રધાનનો કાળ હોય છે તે જ તેના અંગનો પણ કાળ હોય છે, એવો નિયમ છે. અંગનો કાઈ સ્વતંત્ર કાળ હોતો નથી. પણ અહીં તો “વસન્તે ઝમીન્ આદધીત

સ્વતંત્ર વસન્ત કાળનું પણ વિધાન છે, માટે આધાન કેવળ અગ્નિને માટે છે અને એ આધાનથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિઓ બધા કનુઓને માટે છે. “યદાહવનીયે જુહોતિ” ઇત્યાદિ વાક્યથી સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૧૫ ॥

પવન ન ઇષ્ટિઓ અસંસ્કૃત અગ્નિમાં કરવી જોઈએ. એ અધિકરણ સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ

તાસામગ્નિ : પ્રકૃતિત : પ્રયાજવત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(તાસમ) પવમાન ઇષ્ટિઓના અગ્નિ હોમને માટે (પ્રકૃતિત :) દર્શન-પૂર્ણ માસ રૂપ પ્રધાન યાગમાંથી અતિદેશ કરવો જોઈએ (પ્રયાજવત્) જેમ પ્રયાજને તો અતિદેશ થાય છે તેમ.

ભાવાર્થ :—પ્રયાજને હોમ સંસ્કૃત અગ્નિમાં થાય છે. અને તે સંસ્કૃત અગ્નિ પ્રધાન યાગમાંથી હોમનામાં આવે છે તેજ પ્રમાણે પવમાન ઇષ્ટિઓ પણ પ્રધાન યાગમાંથી સંસ્કૃત અગ્નિ હાવી તેમાં હોમ કરવો જોઈએ. ॥ ૧૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

ન વા તાસાં તદર્થત્વાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (તાસમ ન) પવમાન ઇષ્ટિથી સંસ્કૃત અગ્નિ ત્યાં હોતો નથી કરણ કે (તદર્થત્વાત્) એ ઇષ્ટિઓ જ અગ્નિને માટે હોય છે.

ભાવાર્થ :—જે પવમાન ઇષ્ટિમાં સંસ્કૃત અગ્નિ અપેક્ષિત હોય તો પ્રશ્ન એ થાય છે કે એ અગ્નિ ક્યાંથી સંસ્કૃત થાય છે ! ઉત્તર એજ છે કે પવમાન ઇષ્ટિથી. આનાથી તો અનવસ્થા અથવા અન્યોન્યાશ્રય દોષ આવીને ઉભો રહે છે. જ્યારે જ્યારે પવમાન ઇષ્ટિ કરવામાં આવે ત્યારે ત્યારે પવમાન ઇષ્ટિથી તે સંસ્કૃત અગ્નિ જોઈએ. આ પ્રમાણે પૂર્વ પૂર્વ પવમાન ઇષ્ટિઓ અનન્ત માનવી જોઈએ જે કદિ પણ સંભવી શકે નહિ અથવા પવમાન ઇષ્ટિને સંસ્કૃત અગ્નિની અપેક્ષા અને અગ્નિ સંસ્કાર પવમાન ઇષ્ટિની અપેક્ષા આવી રીતે અન્યોન્યાશ્રય દોષ આવીને ઉભો રહે એટલે પવમાન ઇષ્ટિ જ યજ્ઞ શકે નહિ માટે સિદ્ધાંત : એ છે કે પવમાન ઇષ્ટિઓમાં સંસ્કૃત અગ્નિની જરૂર નથી અસંસ્કૃત અગ્નિમાંજ પવમાન ઇષ્ટિઓ કરવી. ॥ ૧૭ ॥

ઉપાકરણ આદિ અગ્નિષોમીય પશુના ધર્મ છે એ અધિકરણ સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

તુલ્ય : સર્વેષાં પશુવિધિ : પ્રકરણવિશેષાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(સર્વેષામ્) સર્વ પશુઓને માટે (પશુવિધિ :) પશુ ધર્મ (તુલ્ય : સમાન છે. (પ્રકરણવિશેષાત્) પ્રકરણગત કોઈ વિશેષ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષિટોમ યાગમાં અગ્નિષોમીય, સવનીય અને અનુષ્ઠન એવા ત્રણ પશુઓ હોય છે. જે પશુને અગ્નિ અને સોમ સ્વરૂપ પરમાત્માને પ્રાપ્તિ કરવા માટે દાનમાં આપનામાં આવે છે તે અગ્નિષોમીય પશુ કહેવાય છે. સોમ દિવસે જે પશુનું દાન કરવામાં આવે છે તેને ‘સવનીય પશુ’ કહેવામાં આવે છે અને ‘અવભૂથ’ નામ ઇષ્ટિ કર્યા પછી જે

પશુનું દાન કરવામાં આવે છે તેને ‘અનુગ્રહ પશુ’ કહેવામાં આવે છે. જે દિવસે સોમલતાને ફેરી રસ કાઢવામાં આવે છે તેને ‘સૌત્ય’ દિવસ કહેવામાં આવે છે. જે દિવસે ચાગતો. આરભ કરવામાં આવે છે તેને ઔપવરથ્ય દિવસ કહેવામાં આવે છે એટલે પહેલા દિવસનું નામ ઔપવરથ્ય અને બીજા દિવસનું નામ સૌત્ય દિવસ છે.

ઉપાકરણ અને પર્યાગ્નિકરણ એ પશુઓના ધર્મ છે. પશોરુપસ્પર્શનમ્ ઉપાકરણમ્ પશુને દાન આપવાના અંગ તરીકે રૂપશ્ચ કરવેા તેનું નામ ઉપાકરણ અને દર્મજ્વાલયા ત્રિ : પ્રદક્ષિણીકરણમ્ પર્યાગ્નિકરણમ્ ડાહની ઝુંડીને સળગાવી ત્રણ વખત પશુની ચોતરફ ફેરવવી તેનું નામ પર્યાગ્નિકરણ છે. આ ધર્મો ત્રણે પશુઓને માટે છે, કારણ કે એનો પાઠ સમાન રીતે ન્યોતિષ્ટેમના પ્રકરણમાં છે, સોમલતા આદિના એ ધર્મો નથી પણ સવનીય પશુના એ ધર્મો છે. ॥ ૧૮ ॥

બીજો પૂર્વ પક્ષ

સ્થાનાન્ન પૂર્વસ્ય ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ : (ચ) અને (સ્થાનાત્) ક્રમથી (પૂર્વસ્ય) પ્રથમ અગ્નિષોમીયના પણ એ ધર્મો છે.

ભાવાર્થ :—ઉપાકરણ, ઉપાનયન, પર્યાગ્નિકરણ વગેરે ધર્મો કેવળ સવનીય પશુના ધર્મ નથી પણ અગ્નિષોમીય પશુના પણ એ ધર્મો છે માટે એ ધર્મો ઉભયાર્થ ધર્મો છે અર્થાત્ સવનીય અને અગ્નિષોમીય પશુ બન્નેને માટે છે. ॥ ૧૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

શ્વસ્વેકેષાં તત્ર પ્રાક્ષ્રુતિર્ગુનાર્થા ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(એકેષામ્) કેટલાક શાખીઓ (શ્વઃ) સવનીય પશુઓનું આમાન કરે છે (તત્ર) તેમાં (પ્રાક્ષ્રુતિઃ) પ્રથમ શ્રુતિ (ગુનાર્થા) ગોણુ શ્રુતિ છે (તુ) ‘તુ’ શબ્દ સિદ્ધાંતને સૂચવે છે.

ભાવાર્થ :—આશ્વિનં ગ્રહં ગૃહીત્વા ત્રિવૃતા યૂપં પરિવીયં હામેયં સવનીયં પશુસુપાકરોતિ આ વાક્યથી ઉપાકરણ આદિ ધર્મો સવનીય પશુને માટે બતાવ્યા છે તે તો ગુણાર્થક શ્રુતિ છે. બાકી ઉપાકરણ અને પર્યાગ્નિકરણ આદિ ધર્મો તો અગ્નિષોમીય પશુને માટે છે. ॥ ૨૦ ॥

આક્ષેપ સૂત્ર

તેનોત્કૃષ્ટસ્ય કાલવિધિરિતિ ચેત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(તેન) તેનાથી (ઉત્કૃષ્ટસ્ય) ઉત્કૃષ્ટ પશુનો (કાલવિધિઃ) દાન તરીકે આપવાના સમયનું વિધાન છે (ચેત્) જે એમ માનવામાં આવે તો:—આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—ક્રમથી અગ્નિષોમીય પશુના ઉપાકરણ આદિ ધર્મો છે અને પ્રકરણથી સવનીય પશુના ઉક્ત ધર્મો છે એ વાત ઠીક નથી. આશ્વિન વાક્ય તો કાળનું વિધાન કરે છે અર્થાત્ આશ્વિનં ગ્રહં ગૃહીત્વા ઇત્યાદિ વાક્ય સમયનું વિધાન કરે છે. પશુનું ક્યારે દાન કરવું એ સમયનું ઉક્ત વાક્યમાં વિધાન છે, માટે ઉપાકરણ આદિ ધર્મો તો સવનીય પશુના જ ધર્મ છે. જે આ પ્રમાણે આક્ષેપ કરવામાં આવે તો તેનું નિરાકરણ નાંચે પ્રમાણે છે. ૧૧. ૨૧ ॥

આદ્યપ-નિરાકરણ સૂત્ર નૈકદેશત્વાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (નૈકદેશત્વાત્) એક દેશ હોવાથી.

ભાવ-ર્થ :—‘ આશ્વિન ’ ગ્રહ ‘ ગૃહીત્વા ’ આનાથી આશ્વિન કાળ એ વિધાન છે, જો ગુણાર્થક માનવામાં આવે તો વાક્યનો ભેદ થાય છે. ॥ ૨૨ ॥

આદ્યપ સૂત્ર અર્થેનેતિ ચેત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(અર્થેન) કાષ્ઠ અર્થથી ઉત્કૃષ્ટતા કાળનું વિધાન છે (હતિ ચેત્) જો એમ માનવામાં આવે તો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં:—

ભાવાર્થ :—મુષ્ટિના પિયાય.....આસીત આ વાક્યથી કાળનું વિધાન છે એમ અનુમાન થાય છે. કારણ કે પશુને પકડીને ચોવીસ કલાક સુધી કંઈ બેસી રહેવાય નહીં, આહાર વિહાર આદિ જરૂર કરવા જોઈએ માટે કાળનું વિધાન કરે છે કે અમુક વખતે પશુનું દાન કરી દેવું જોઈએ. ॥ ૨૩ ॥

આદ્યપ નિરાકરણ શ્રુતિવિપ્રતિષેધાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ. (શ્રુતિવિપ્રતિષેધાત્) જો કાળનું વિધાન માનવામાં આવે તો શ્રુતિમાં વિપ્રતિષેધ આવે.

ભાવાર્થ :—પશુને પકડી બેસી રહેવું એનો એ અર્થ નથી કે હાથમાં પકડીને બેસી રહેવું તેના ઉપર સ્વામિત્વ ધરાવીને રહેવું એટલોજ એનો અર્થ થાય છે. જેમકે ક્ષેત્રાગ્નિ પરિગ્રહ વાસ્તે શાપ્ત્ર ભાષ્ય ‘ જેતરને લઇને બેઠો છે ’ આનો અર્થ એવો તો ન જ કરી શકાય કે હાથથી જેતરને પકડીને બેસી રહ્યો છે. પણ એનો ભાવ એ છે કે જેતરનો ધણી થઇને બેઠો છે એવો જ અર્થ થાય છે. એજ પ્રમાણે પ્રકૃત અર્થમાં પણ સમજવું. માટે ઉપાકરણ આદિ સવનીય પશુના ધર્મ નથી. ॥ ૨૪ ॥

ઉપપન્તિ સૂત્ર સ્થાનાત્તુ પૂર્વસ્ય સંસ્કારસ્ય તદર્થત્વાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(તુ) વળી (સ્થાનાત્) કંમથી (પૂર્વસ્ય) અગ્નિપે મીય પશુના ધર્મો છે. (સંસ્કારસ્ય) સંસ્કાર (તદર્થત્વાત્) તેને માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સવનીય પશુઓનું પ્રકરણ જ નથી. સ્થાન કંમ ૩૫ પ્રમાણથી અગ્નિ-પોમીય પશુનું જ પ્રકરણ છે. માટે અગ્નિપોમીય પશુનો જ સંસ્કાર છે ન્યોતિષ્ટોમને લીધે કંઈ પશુ સંસ્કાર નથી. માટે અગ્નિપોમીય પશુનાજ ઉપાકરણ આદિ સંસ્કારો છે. ॥ ૨૫ ॥

હેતુ સૂત્ર લિજ્ઞ દર્શનાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિજ્ઞ દર્શનાત્) જિગ્મરૂપ વાક્ય હોવાથી

ભાવાર્થ :—એવા વાક્યો પણ છે કે જેથી ઉપાકરણાદિ ધર્મ અગ્નિપોમીય પશુના જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. સવનીય પશુને માટે એવા કાષ્ઠ વાક્ય નથી. માટે ઉપાકરણ આદિ ધર્મો અગ્નિપોમીય પશુને માટે છે. ॥ ૨૬ ॥

અચોદના ગુણાર્થેન ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(ગુણાર્થેન) હિદ્ર પિધાન રૂપ અર્થથી (અચોદના) વિધાન નથી.

ભાવાર્થ :—હિદ્રપિધાન આદિ વાક્યો ગુણાર્થક છે એ કોઈ વિધાન નથી. એ તો માત્ર અર્થવાદ છે. અર્થાત્ ઉપાસરણુ આદિ ધર્મો અગ્નિષોમીય પથુનાજ ધર્મો છે. એ સમગ્ર અધિકરણનો ભાવ છે. ॥ ૨૭ ॥

શાખાહરણુ આ ઉભયદોહના ધર્મ છે એ આધકરણુ સમજાવે છે.

પૂર્વ પક્ષ દોહયો : કાલમેદાત અસંયુક્તં શ્રુતં સ્યાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(દોહયો :) સાયંઠાળ અને પ્રાત : ઠાળ દોહનનો (કાલમેદાત) સમગ્ર ભુદો ભુદો હોવાથી (શ્રુતમ્) દર્શપૂર્ણમાસ યાગમાં સાબજવામાં આવતા શાખાહરણુ આદિ ઉક્ત દોહનોના (અસંયુક્તમ્ સ્યાત્) ધર્મ થઈ શકે નહિ.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં ' અસ્તિ સાયં દોહ : ' અસ્તિ પ્રાતદોહ : સાય દોહ છે અને પ્રાતદોહ પણ છે. શાખાહરણુ, ગોપ્રસ્થાન, ગોદોહન વગેરે સાયંઠાળના દોહન ધર્મો છે કારણ કે સાયંદોહ પાઠ સાથે જ ઉક્ત ધર્મનો પાઠ હોવાથી સંનિધિ-મળથી સાયં-દોહના ધર્મો હોવાજ યોગ્ય છે. ॥ ૨૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર પ્રકરણાધિભાગાદ્વા સંયુક્તસ્ય કાલમાત્રમ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(પ્રકરણાધિભાગાત્) પ્રકરણનો વિભાગ ન હોવાથી (સંયુક્તસ્ય) અંગ સંયુક્ત (કાલમાત્રમ) ઉભય દોહન ઠાળ વિધાન છે. (વા) ' વા ' શબ્દ સિદ્ધાંત પક્ષ સૂચવે છે.

ભાવાર્થ :—મહાપ્રકરણુ એક જ હોવાથી ઉભય દોહનમાં ભેદ ન હોવાથી શાખા હરણુ આદિ ધર્મ બંને દોહનના ધર્મ છે. દયમાવાસ્યાયામ્, એન્દ્રં પયોડમાવાસ્યાયામ્ આ વાક્યોને ઠાળ શાસ્ત્ર કહે છે. પૂર્વ દિવસે અર્થાત્ અમાવાસ્યા દિવસે સાયંદોહનું આગ્નિન નથી પણ ત્યાર-પછીનો જે પ્રતિપદ્-દિવસ છે તેમાં વિધાન છે છતાં અમાવાસ્યામાં દોહન કહ્યું છે તે તો પ્રતિપદ્ને દિવસે દહીં તૈયાર થાય માટે કહ્યું છે. સ્વભાવ ણ્ણ દન્જો યત્પૂર્વેચ્ચુરુપકાન્તમ્ અપરેચ્ચુરમિનિવર્તે (શાખ્યર ભાષ્ય) માટે બંને દોહનના ધર્મો વિહિત છે ॥ ૨૯ ॥

સંભાર્ગ-આદિ જે ગ્રહ ધર્મો છે તે ત્રણે સવન માટે છે. એ પ્રકરણને સમજાવે છે.

તદ્વત્સવનાન્તરે પ્રહામ્નનમ્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(તદ્વત્) તે જ પ્રમાણે (પ્રહામ્નનમ્) ગ્રહ ધર્મોનું અનુષ્ઠાન (સવનાન્તરે) પ્રાત : સવન, મધ્યહ્ન સવન અને સાયંસવનમાં થાય છે.

ભાવાર્થ :—એન્દ્રવાયવ આદિ દસ ગ્રહો (પાત્ર વિશેષ) પ્રાત : સવનના પ્રકરણમાં પઠિત છે. દુવાલ અંગોષ્ઠાના છેડાથી તેને સાફ કરવા દશાપવિત્રેણ ગ્રહં સંમાર્ષ્ટિ આ વચ્ચેપ્રોચ્છન આદિ ગ્રહધર્મો ત્રણે સવનોમાં કરવા. ત્રણે સવનોનું પ્રકરણ એક જ છે. ક્રમ કરતાં વાક્ય અને

પ્રકરણ બલવત્ છે, માટે ગ્રહધર્મો ત્રણે સવનોના ગ્રહો માટે છે. પ્રાત : સવનમાં ઐન્દ્રવાયવ આદિ દસ ગ્રહો હોય છે. મધ્ય દિન સવનમાં મરતતીય આદિ નામક ચાર ગ્રહો હોય છે. સાયં-સવનમાં આદિત્ય આદિ નામક છ ગ્રહો હોય છે. આ સર્વ ગ્રહોને માટે ગ્રહ ધર્મો છે. ॥ ૩૦ ॥

રશનાત્રિવૃત્તવાદિ સર્વપશુઓના ધર્મ છે. એ અધિકરણને સંમજાવે છે.

રશના ચ લિજ્ઞદર્શનાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (રશના) ધર્મ સંહિત રશના બન્નેને માટે છે. (લિજ્ઞદર્શનાત્) સવનીય પરિબ્યાણુમાં ત્રિવૃત્તવશુર્વાશિષ્ટ રશનાનો અનુવાદ ૩૫ લિંગ વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નિષોભીય પશુસમીપ રશનાથી યુગ્મનું પરિવેષ્ટન, રશનાને ત્રેવડી કરવી, રશના ફર્સની હોવી એમને વગેરે ધર્મો ગ્રહેવામાં આવ્યા છે ‘ પરિવ્યયતિ ઉર્ગ્વ રશના ’ “ ત્રિવૃદ્ ભવતિ ” “ દર્મમયો ભવતિ ” આ રશના અને વેષ્ટન આદિ ધર્મો સંનિધિ ૩૫ અવાન્તર પ્રકરણથી અગ્નિષોભીય પશુના જ ધર્મ છે આવું પૂવપક્ષનું માનવું છે સિદ્ધાંતપક્ષનું માનવું છે કે સવનીય પશુમાં પણ એ બધાનો સંબંધ છે. પરિબ્યાણુવેષ્ટન એ તો યુગ્મનો જ ધર્મ છે અને યુગ ત્રણ પશુઓને માટે હોય છે માટે વેષ્ટનાદિ સર્વપશુઓના ધર્મ છે. ॥ ૩૧ ॥

અંશુ અને અદાબ્યના પણ સાદન આદિ ધર્મો છે. એ પ્રકરણને સંમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર આરાચ્છિષ્ટમસંયુક્તમિતરેરસંનિધાનાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(આરાત્) પ્રકરણપઠિત ગ્રહસમીપ (શિષ્ટમ્) વિધાન કરવામાં આવેલા સંભાગાદિ ધર્મ (इतरैः) અનારભ્ય-પઠિતગ્રહો સાથે (असंयुक्तम्) સંબંધ નથી (અસંનિધાનાત્) દ્રવ્યતિત્વ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અંશુ અને અદાબ્ય ગ્રહોનો પાઠ પ્રકરણ-આજી હોવાથી સંભાગાદિ ધર્મો એ ગ્રહોને લાગુ પડતા નથી પણ ઐન્દ્રવાયવાદિ ગ્રહોને જ લાગુ પડે છે. ॥ ૩૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર સંયુક્તં વા તદ્યત્વાત્ શેષસ્ય તન્નિમિત્તવાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) ‘વા’ શબ્દ સિદ્ધાંતપક્ષને સૂચવે છે. (સંયુક્તમ્) ગ્રહમાત્ર સાથે સંભાગાદિ ધર્મ સંયુક્ત છે. (તદ્યત્વાત્) તે ધર્મો જ્યોતિષ્ટોમના અપૂર્વ માટે છે (શેષસ્ય) ગ્રહધર્મો ગ્રહદ્વારા (તન્નિમિત્તવાત્) જ્યોતિષ્ટોમના અપૂર્વના કારણ છે.

ભાવાર્થ :—સંભાગાદિ ધર્મો બધા ગ્રહોને માટે છે. અનારભ્ય પઠિત અંશુ અને અદાબ્ય ગ્રહોને માટે પણ છે, કારણ કે એ બધા ધર્મો ગ્રહદ્વારા જ્યોતિષ્ટોમના અપૂર્વના કારણ છે. ॥ ૩૩ ॥

નિર્દેશાદ્ વ્યવતિષ્ઠેત ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(નિર્દેશાત્) વિધાયક વાક્યથી પણ (વ્યવતિષ્ઠેત) હિંકત ધર્મોના ગ્રહમાત્ર સાથે સંબંધ જણાય છે.

ભાવાર્થ :--(ઘ્ર્ઘં સંમાર્ષ્ટિ) આ વાક્ય ખાસ અમુક ગ્રહોને માટે નથી પણ ગ્રહસામાન્ય માટે છે, માટે અંશુ અને અદાભ્ય ગ્રહોપણ સંમાર્ગાદિ ધર્મોના સંબંધી છે. ॥ ૩૪ ॥

ચિત્રિણી આદિ ઇષ્ટકા અગ્નિના અંગ છે એ પ્રકરણ સમજાવે છે.

અગ્ન્યજ્ઞમપ્રકરણે તદ્વત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :--(અપ્રકરણે) અનારભ્ય પઠિત ચિત્રિણી આદિ ઇષ્ટકા પણ (તદ્વત્) અંશુ અને અદાભ્ય ગ્રહ પેઠે (અગ્ન્યજ્ઞમ્) અગ્નિના જ અંગ છે.

ભાવાર્થ :--“ ચિત્રિણીરુપદધાતિ ” “ અલ્પજ્ઞામકૃષ્ણાં કુર્યાત્ ” આ વાક્યો અપ્રકરણ પઠિત છે. છતાં પણ ‘ ય એવ વિદ્વાન્ ઈર્ગિન ચિત્તુતે ’ આ વાક્ય પ્રકરણ પઠિત છે માટે અખંડ-ત્વાદિ અગ્નિ સાધનભૂત ઇષ્ટકાના ધર્મો છે, પ્રથમચિત્તના ધર્મ નથી. જેવી રીતે સંમાર્ગન આદિ અપ્રકરણ પઠિત અંશુ તથા અદાભ્ય નામક ગ્રહોના ધર્મ છે તેવીજ રીતે અખંડત્વાદિ ધર્મો અપ્રકરણ પઠિત હોવા છતાં ચિત્રિણી આદિ ઇષ્ટકાના જ ધર્મ છે માટે ચિત્રિણી આદિ ઇષ્ટકાઓ અગ્નિના અંગ છે. ॥ ૩૫ ॥

‘ કય અભિષવ આદિ કેવળ સોમનાજ ધર્મ છે ’ એ અધિકરણને સમજાવે છે

નૈમિત્તિકમનુલ્લેખાત્ અસમાનવિધાનં સ્યાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :--(નૈમિત્તિકમ્) ફલ ચમસ દ્રવ્ય નૈમિત્તિક છે, માટે (અસમાનવિધાનમ્) (સ્યાત્) સોમનુલ્લેખ વિધાન એનું ન હોય શકે. (મનુલ્લેખાત્) સમાન ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :--જે ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્ય યજમાન હોય તો તેને વડલાની કુંપળો લાવી, વાટી તેમાં દહીં નાખી સોમરસને બદલે આપવી એવું આગળ કહેવામાં આવ્યું છે. આ વટકુંપળો વાટીને તૈયાર કરી હોય છે તેને ‘ ફલચમસ ’ કહેવામાં આવે છે. ન્યગ્રોધમુકુલરૂપસ્ય ફલસ્ય પિષ્ઠ ચમ્યતે (મહ્યતે) યત્ર સ ‘ ફલચમસઃ ’ (ઇતિ માધવ)

કય અભિષવ આદિ સોમના ધર્મ છે અને તે નિત્ય છે. ફલચમસ તો ક્ષત્રિય વૈશ્યરૂપ નિમિત્તને લીધે અનિત્ય છે માટે સોમના કય, અભિષવ આદિ ધર્મો ફલચમસના નથી. જે અનિત્યફલ ચમસને માટે પણ એ ધર્મ માનવામાં આવે તો નિત્યશ્રુતિનો વિરોધ આવે છે. આ કારણે ફલચમસમાં એ ધર્મો અતિદેશથી પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૩૬ ॥

‘ પ્રતિનિધિમાં પણ મુખ્યધર્મનું અનુષ્ઠાન કરવું. ’ એ અધિકરણ સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ

પ્રતિનિધિશ્ચ તદ્વત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :--(ચ) અને (પ્રતિનિધિઃ) પ્રતિનિધિ દ્રવ્ય પણ (તદ્વત્) સોમ ધર્મ પેઠે છે.

ભાવાર્થ :--‘ ત્રીણમાવે નિત્ય પ્રતિનિધિના અનુષ્ઠેયમ્ ત્રીણી ન હોય તો નિત્ય પ્રતિનિધિવડે અનુષ્ઠિત કરવું. એવું વિધાન આગળ જણાવવામાં કહેવામાં આવશે પ્રતિનિધિ દ્રવ્ય અનિત્ય હોવાથી પ્રેક્ષણ અર્થે ધર્મો સોમના ધર્મ પેઠે પ્રતિનિધિ દ્રવ્યને લાગુ પડતા નથી. એવો પૂર્વપક્ષનો મત છે. ॥ ૩૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

ન તદ્વત્ પ્રયોજનૈકત્વાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(તદ્વત્) સોમધર્મ પેટે (ન) નહીં (પ્રયોજનૈકત્વાત્) એક પ્રયોજન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પુરોડાશની નિબંધિતરૂપે એક જ પ્રયોજન પ્રતિનિધિ દ્રવ્યનું હોવાથી સોમની પેટે ન માનતાં પ્રોક્ષણાદિ ધર્મો પ્રતિનિધિ દ્રવ્યને પણ લાગુ પડે છે. ઘોષ્યમાવે નીવારાઃ જો વ્રીહિ ન મળે તો નીવારધાન્યથી યજ્ઞ કરવો. અહીં નીવાર એ પ્રતિનિધિ દ્રવ્ય છે. નીવારને પણ પ્રોક્ષણ, અવહનન આદિ ધર્મો શ્રુતિથી વિદિત છે એમ સમજવું. ' મુખ્યામાવે ક્રિયમાણઃપ્રતિનિધિઃ સદૃશતમઃ ' મુખ્ય ન મળે તો પ્રતિનિધિ સદૃશતમ હોય તેને જ બનાવવો. મુખ્ય દ્રવ્યના ધર્મો પ્રતિનિધિને પણ લાગુ પડે છે એમ સમજવું ॥ ૩૮ ॥

અશાસ્ત્રલક્ષણત્વાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અશાસ્ત્રલક્ષણત્વાત્) અશાસ્ત્રીય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—' ત્રોદ્ધિમિર્યજેત ' આ વાક્યથી વ્રીહિ વડે યજ્ઞ કરવા કહ્યું છે પણ વ્રીહીમાંથી પુરોડાશ બનાવવા માટે વ્રીહિને ખાંડી, તેનો લોટ બનાવવો પડે છે અને પછી તેમાંથી પુરોડાશ બને છે. ખાંડવાથી અને ઢળવાથી વ્રીહિ નાશ પામે છે એ સ્પષ્ટ છે માટે ખરી રીતે જોતાં વ્રીહિના અવયવો યજ્ઞના અંગ બને છે. વ્રીહિ તો માત્ર ફલોપધાયક છે. માટે જે સ્વરૂપ યોગ્ય હોય તે અશાસ્ત્રીય કહેવાય છે. માટે જેમ વ્રીહિ અશાસ્ત્રીય હોવા છતાં પ્રોક્ષણાદિ ધર્મો તેના ઉપર થાય છે તેમ પ્રતિનિધિભૂત નીવાર દ્રવ્યને પણ પ્રોક્ષણાદિ ધર્મ લાગુ પડે છે કારણ કે અશાસ્ત્રીયત્વ બંનેમાં સરખું છે આ કારણથી વ્રીહિ અને નીવારમાં પ્રકૃતિ વિકૃતિ ભાવ નથી પણ મૂળ અતિશય પ્રતિનિધિ નીવાર રૂપ દ્રવ્યને પ્રોક્ષણ આદિ ધર્મ લાગુ પડે છે. ॥ ૩૯ ॥

શ્રુતિવિદિત પ્રતિનિધિ દ્રવ્યમાં મુખ્ય ધર્મોનું અનુષ્ઠાન હોય છે એ

અધિકરણને સમજાવે છે.

નિયમાર્થા ગુણશ્રુતિ : ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(ગુણશ્રુતિઃ) ગુણ શ્રુતિ (નિયમાર્થ) નિયમને માટે છે.

ભાવાર્થ :—" યદિ સોમં ન વિન્દેત પૂતિકાન્ અભિગુણ્યાન્ " જો સોમ લતા ન મળે તો પૂતિક લતામાંથી રસ કાઢવો. આ ઠેકાણે પૂતિક લતા વિદિત છે, નીવારની પેટે એ પણ પ્રતિનિધિ દ્રવ્ય છે. આ પૂતિકલતા વિધાન નિયમને માટે છે અર્થાત્ સોમ ન મળે તો પૂતિક સિવાય બીજું દ્રવ્ય ન લેવું. અને અભિગત તથા કય આદિ ધર્મો સોમ અને પૂતિકલતામાં સમાન છે એમ સમજવું. ॥ ૪૦ ॥

દીક્ષણીય-આદિ ધર્મો અગ્નિષોમનાં અંગ છે. એ અધિકરણ સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

સંસ્થાસ્તુ સમાનવિધાનાઃ પ્રકરણાવિમાનાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષને ' તુ ' શબ્દ સૂચવે છે. (સંસ્થાઃ) અગ્નિષોમ, ઉકથ્ય ષોડશી અને અતિરાત્ર આ ચાર સંસ્થાઓ (સમાનવિધાનાઃ) પ્રકૃતિ વિકૃતિ ભાવ રહિત છે

એટલે એકસરખા વિધાનવાળા છે, (પ્રકરણવિમાળાત્) જ્યોતિષોમ ૩૫ પ્રકરણનો વિચ્છેદ થતો ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નિષ્ટોમ, ઉકથ્ય, ષોડશી, અતિરાત્ર, અત્યગ્નિષ્ટોમ, આમ્નોર્ચામ અને વાજપેય આ સાત જ્યોતિષ્ટોમની સંસ્થાઓ ગણાય છે તેમાં અત્યગ્નિષ્ટોમ, આમ્નોર્ચામ અને વાજપેય આ ત્રણનો ઉપરની ચારમાં સમાવેશ થાય છે કારણ કે એ ચાર મુખ્ય સંસ્થાઓ છે. સંસ્થા એટલે સમાપ્તિ. જ્યોતિષ્ટોમ સ્વયં એક હોવા છતાં સમાપ્તિના બેદથી ભિન્ન હોય છે. 'યજ્ઞાયજીયસ્તોત્ર'થી સમાપ્તિ થતી હોય ત્યારે 'અગ્નિષ્ટોમ' કહેવાય છે, ઉક્થ્યસ્તોત્રથી સમાપ્તિ થતી હોય ત્યારે એજ જ્યોતિષ્ટોમ 'ઉકથ્ય' કહેવાય છે. આ પ્રમાણે સાત સંસ્થાવાળા જ્યોતિષ્ટોમના પ્રકરણમાં 'દીક્ષણીય' અને પ્રાયણીય ઇષ્ટિઓનું વિધાન છે. આ વિધાન અંગ વિધાન કહેવાય છે જ્યોતિષ્ટોમની અગ્નિષ્ટોમ આદિ મુખ્ય ચારે ય સંસ્થાઓમાં દીક્ષણીય આદિ અંગભૂત ઇષ્ટિઓનું વિધાન સમાન રૂપે છે એમાં પ્રકૃતિ વિકૃતિ ભાવ માનવાની જરૂર નથી અર્થાત્ અગ્નિષ્ટોમને પ્રકૃતિ માની બીજાઓને વિકૃતિ માનવી નહિ કારણ કે જ્યોતિષ્ટોમ ૩૫ પ્રકરણનો એ ચારેયમાં વિચ્છેદ થતો નથી. એટલે ચારે જ સંસ્થાઓમાં સમાન વિધાન છે. ॥ ૪૧ ॥

આ કારણથી પણ અંગોનું સમાનવિધાન છે.

વ્યવદેશશ્ચ તુલ્યવત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તુલ્યવત્) સમાન રૂપથી (વ્યવદેશઃ) બધી સંસ્થાઓને સંબંધ કહેવામાં આવ્યો છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટોમ ૩૫ યાગ-પ્રકરણનો સંબંધ અગ્નિષ્ટોમ ઉકથ્ય આદિમાં સમાન રૂપે છે. વળી અગ્નિષ્ટોમ ફલકથનને લીધે જેમ અંગવિધિ સાથે જોડાય છે તેમ ઉકથ્ય-આદિ પણ જોડાય છે. તેના ફળનું કથન આ પ્રમાણે છે. પશુકામ ઉક્થ્યં ગૃહ્ણીયાત્ । ષોડશીના વીર્યકામઃ સ્તુવીત । અતિરાત્રેણ પ્રજાકામં યાજયેત્ । આ પ્રમાણે દરેક સંસ્થામાં ફળ કથન હોવાથી સાતે સંસ્થામાં સમાન અંગવિધિ છે. ॥ ૪૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર વિકારાસ્તુ કામસંયોગે સતિ નિત્યસ્ય સમત્વાત ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ' તુ ' શબ્દ પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (વિકારાઃ) ઉકથ્ય આદિ ત્રણ સંસ્થાઓ અગ્નિષ્ટોમની વિકૃતિઓ છે (પશુસંયોગે સતિ) પશુકામ આદિના સંયોગને લીધે (નિત્યસ્ય સમત્વાત્) નિત્ય અગ્નિષ્ટોમ સંસ્થાની સમાન હોવા છતાં દીક્ષણીય આદિ ઇષ્ટિઓનું સમાનરૂપે વિધાન તેમાં થઈ શકતું નથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નિષ્ટોમ સંસ્થાનો જ્યોતિષ્ટોમ સાથે નિત્ય સંબંધ હોય છે, ઉકથ્યઆદિને। નિત્ય સંબંધ હોતો નથી. ફલકામના હોય તો જ તેની પ્રવૃત્તિ હોય છે જે ફળની ઇચ્છા ન હોય તો ઉકથ્યાદિ સ્વર્વામાં આવતા નથી પણ જ્યોતિષ્ટોમમાં અગ્નિષ્ટોમ અત્યગ્નિ હોય જ છે. માટે ઉકથ્યાદિ અગ્નિષ્ટોમની વિકૃતિઓ છે અને વિકૃતિમાં પ્રકૃતિવિહિત અંગો અતિદેહ શાસ્ત્રી આવે છે માટે એમાં સમાનવિધાન નથી. ॥ ૪૩ ॥

વચનાતુ સમુચ્ચયઃ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(તુ) વળી (વચનાતુ) વચનોથી (સમુચ્ચયઃ) સમુચ્ચયની પ્રતીતિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—અદિ અગ્નિષ્ટોમો જુહોતિ યયુક્થ્યઃ પરિધૌ નિર્માર્દિ ધત્યાદિ વચનોથી તેો અગ્નિષ્ટોમ અને ઉકથ્યાદિનો સમુચ્ચય માત્ર કથિત છે અને સમુચ્ચય પ્રકૃતિ વિકૃતિભાવથી પણ હોઈ શકે છે. માટે ઉકથ્યાદિમાં દીક્ષણીય આદિ અંગોનું વિધાન માનવાની જરૂર નથી. ॥ ૪૪ ॥

પ્રતિષેધાશ્ચ પૂર્વેષામ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પૂર્વેષામ) પૂર્વેલિંગ હોમનો (પ્રતિષેધાતુ) નિષેધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉકથ્ય સંસ્થામાં હોમનો નિષેધ કર્યો છે કેવળ આભ્યશેષથી પરિધિનું માર્જન કરવા કહ્યું છે. નિષેધ પ્રાપ્તનો જ હોઈ શકે, ઉકથ્યમાં જે હોમનો નિષેધ કર્યો છે તે કયા વચનથી પ્રાપ્ત છે ? અર્થાત્ એને માટે કોઈ વચન નથી પણ અગ્નિષ્ટોમમાં જે હોમ વિહિત છે તેનો માત્ર અતિદેશ જ છે અને અતિદેશ તો વિકૃતિમાંજ સંભવે આથી સિદ્ધ થાય છે કે ઉકથ્ય આદિ અગ્નિષ્ટોમની વિકૃતિઓ છે માટે દીક્ષણીય આદિ અંગોનું વિધાન પ્રકૃતિભૂત અગ્નિષ્ટોમમાંજ છે. ॥ ૪૫ ॥

ગુણવિશેષાદેકસ્ય વ્યપદેશઃ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(એકસ્ય) જ્યોતિષ્ટોમ ૩૫ યાગ એક હોવા છતાં (ગુણવિશેષાત્) જુદા જુદા ગુણોને લીધે (વ્યપદેશઃ) અનુવાદ માત્ર કરવામાં આવ્યો છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટોમ એક છે છતાં અગ્નિષ્ટોમ સામથી સમાપ્તને લીધે અગ્નિષ્ટોમનો અનુવાદ કર્યો છે તે જ પ્રમાણે ઉકથ્યાદિમાં પણ સ્તોત્ર ૩૫ ગુણોને લીધે તેના જુદાં જુદાં નામો પડ્યાં છે. અગ્નિષ્ટોમ નિત્ય છે અને બીજી સંસ્થાઓ અનિત્ય છે તેથી પ્રકૃતિ વિકૃતિ પણ તેમાં છે. આ કારણને લીધે અગ્નિષ્ટોમમાં દીક્ષણીય આદિ ધૃષ્ટિઓનું વિધાન છે બીજી સંસ્થામાં વિધાન નથી પણ પ્રકૃતિવદ વિકૃતિઃ કર્તવ્યા એ અતિદેશ વાક્યથી પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૪૬ ॥

इति मीमांसा गुर्जरभाष्ये तृतीयाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य सप्तमः पादः

બહિઃ આદિ તથા તેના અંગના પણ અંગ છે. એ અધિકરણ રૂપેટ કરે છે પૂર્વપક્ષ સૂત્ર **પ્રકરણવિશેષાદસંયુક્તં પ્રધાનસ્ય ॥ ૧ ॥**

પદાર્થ :—(અસંયુક્તમ્) ઉદશ્ય સાથે અસંબદ્ધ છે માટે (પ્રકરણ વિશેષાત્) અંગા-કાંક્ષા ૩૫ પ્રકરણ વિશેષથી (પ્રધાનસ્ય) બહિઃ અને વેદિ આદિ ધર્મો પ્રધાન યાગનાજ ધર્મ છે.

ભાવાર્થ :—દશ પૂણ્ય માસ પ્રકરણમાં 'વેદિ' સ્થળ 'વેદાં હવીંષિ આસાદયતિ' 'બહિઃ'—ઈનાતિ ' 'બહિંષિ હવીંષિ આસાદયતિ' બહિઃ અને બહિંના ધર્મો તથા વેદિ અને વેદિના ધર્મોનો

પાઠ છે. એ ધર્મો કેવળ પ્રધાન યાગના અંગ છે કે અંગના પણ ધર્મ છે ? અહીં પૂર્વ પક્ષનું એવું માનવું છે કે એ પ્રધાન યાગના જ ધર્મ છે અંગના નહિ, કારણ કે પ્રધાનનું જ પ્રકરણ છે, અંગોનું નહિ. પ્રધાનની સાથે એના સંબંધ છે માટે એ પ્રધાનના જ ધર્મ છે. ॥ ૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

સર્વેષાં વા શેષત્વસ્યાતત્પ્રયુક્તવાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) ‘વા’ શબ્દ પૂર્વપક્ષને સચવે છે. (સર્વેષામ્) પ્રધાન અને અંગ બધામના ઉક્ત ધર્મો છે (શેષત્વસ્ય) શેષપણું (અત્પ્રયુક્તવાત્) પ્રકરણથી પ્રાપ્ત થતું નથી.

ભાવાર્થ :—જે જેના ઉપકાર કરે તે તેના શેષ કહેવાય છે, વેદિ, બહિર્ અને હવિરાસાધાન વગેરે ધર્મો અંગને અને પ્રધાન સર્વને ઉપકાર કરે છે માટે એ ધર્મો પ્રધાન યાગના અને અંગના પણ શેષભૂત છે. વેદ્યાં હવિષિ આસાદયતિ આ વાક્ય છે એ હવિર્માત્રનું પ્રયોજક છે વળી પ્રકરણ વાક્ય બલવત્ હોય છે તેથી અંગમાં અને પ્રધાનમાં ઉક્ત ધર્મો કરવા બેઠ્યાં. ॥ ૨ ॥

પૂર્વપક્ષવાદીનું શંકાસૂત્ર

આરાદયોતિ ચેત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(આરાદયોતિ) સમીપમાં પિંડ પિતૃયજ પણ શિષ્ટ છે માટે તેના પણ ઉક્ત ધર્મો અંગ થવાં બેઠ્યાં (ઇતિ ચેત્) જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો તેના ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં.

ભાવાર્થ :—દર્શ પૂર્ણ માસની સમીપ પાઠ હોવાથી જો સર્વના શેષ બનતા હોય તો ‘પિંડપિતૃયજ’ નામક યજ પણ પ્રધાન યાગની પાસે પઠિત છે તો ઉક્ત ધર્મો પિંડપિતૃયજના પણ અંગ થવા બેઠ્યાં. ॥ ૩ ॥

સમાધાન સૂત્ર

ન તદ્વાક્યં હિ તદર્થત્વાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(ન) ઉક્ત શંકા ઠીક નથી (હિ) કારણ કે (તદ્વાક્યમ્) બહિર્ વેદ્યાદિ વાક્ય (તદર્થત્વાત્) પ્રધાન તથા અંગ બંને માટે વેદિ આદિનું વિધાન કરે છે.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણ માસાભ્યાં સ્વર્ગકામો યજેત । આ પ્રકરણ સાથે બહિર્વેદ્યાદિ વાક્ય એકવાક્યતાપત્ત થાય છે. પિંડપિતૃયજને પ્રકરણ સાથે સંબંધ નથી માટે પ્રકરણથી માત્ર પ્રધાન યાગ અને તેના અંગોનું જ ગ્રહણ થાય છે. જ્યારે પ્રકરણથી પિંડપિતૃયજનું ગ્રહણ નથી થતું તો પછી ઉક્ત ધર્મો પિંડપિતૃયજનાં અંગ કવી રીતે ગણાય ? અર્થાત્ ઉક્ત વેદિ, બહિર્ આદિ ધર્મો પિંડપિતૃયજના નથી. ॥ ૪ ॥

લિઙ્ગદર્શનાચ્ચ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિઙ્ગ દર્શનાત્) લિંગ વાક્યનું શ્રવણ થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ધ્રુવામેવાગ્રેડમિધારયતિ તતો હિ પ્રથમાવાજ્યભાગી યજ્યન્ ભવતિ પ્રથમ ‘ધ્રુવા’નામક પાત્રમાં અભિધારણ કરે ત્યાર પછી ‘અજ્ય ભાગ’ નામક પ્રધાન આહુતિ આપવી. આ વાક્યમાં અભિધારણ જેમ ઉભયાર્થક છે તે જ પ્રમાણે બીજાં અંગો પણ ઉભયાર્થક છે. ॥ ૫ ॥

સ્વામિસંસ્કારો પ્રધાનાર્થ છે એ અધિકરણને સમજાવે છે.

फलसंयोगात् तु स्वामियुक्तं प्रधानस्य ॥ ६ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે (સ્વામિયુક્તમ્) યજ્ઞમાનને કરવામાં આવતા દેશવપન આદિસંસ્કાર (પ્રધાનસ્ય) પ્રધાન કર્મનું અંગ છે (ફલસંયોગાત્) ફળનો લોકતા યજ્ઞમાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટેભ પ્રકરણમાં કૈશવ શ્રુ વપતે' ઇત્યાદિ શ્રવણ શાય છે તે ફક્ત પ્રધાન કર્મને માટે જ છે અંગ કર્મને માટે નહિ. યજ્ઞમાનનાં એ રૂપ હોય છે. એક કર્તૃત્વ અને બીજું લોકત્વ. તેમાં કર્તૃત્વની સિદ્ધિ માટે શાસ્ત્રની જરૂર નથી પણ દેશલોકત્વનો સંસ્કારથી સાધ્ય હોય છે અને તે કેવળ શાસ્ત્રથી જ મળે શકાય છે. ગ્રહપાત્રોથી સોમનો હોમ કરવો એ મુખ્ય કર્મ છે અને અગ્નિધોમીય પશુનું દાન કરવું એ અંગ કર્મ છે. વપન આદિ સંસ્કાર ફલસાધન મુખ્ય જે હોમ છે તેના જ ઉપકારક છે અંગ કર્મના નહિ. ॥ ૬ ॥

સૌમિકવેદિ આદિ પ્રધાન તથા અંગ બન્ને માટે હોય છે એ

અધિકરણને સમજાવે છે

पूर्वपक्ष

चिकीर्षया च संयोगात् ॥ ७ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ચિકીર્ષયા) કરવાની ઇચ્છાનો (સંયોગાત્) પ્રધાન કર્મ સાથે સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રાચીનવંશના પૂર્વ ભાગમાં 'સૌમિકી' વેદિ બનાવવામાં આવે છે ત્યાં શ્રોમસંબંધી કાર્ય કરવામાં આવે છે. એ વેદિનું પ્રમાણ આ પ્રમાણે છે. ષટ્ત્રિંશત્પ્રક્મા પ્રાચો ચતુર્વિંશતિરપ્રેગ ત્રિંશત્ જષ્વેન, હ્યતિ શક્ષ્યામહે । ઇત્રીસ ક્રમ લાંબી ચોવીસ ક્રમ (૫૮) આગળના ભાગમાં ત્રીસ ક્રમ પાછળના ભાગમાં વેદિ બનાવવી. આવડી વેદિમાં સોમનું કાર્ય કરી શકીશું. આ વાક્ય સૌમિક વેદિની સમીપમાં પઠિત છે. પુરુષ જે કરવાને ઇચ્છે છે તે પ્રધાન હોય છે કારણ કે તે ફલસાથે સંબંધ ધરાવે છે. માટે સૌમિકી વેદિ પ્રધાન કર્મને માટે છે આવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે, આનો ઉત્તર આગળ આવશે. પણ અહીં ઉત્તર આપ્યા પહેલાં જ બીજું અધિકરણ શરૂ કરે છે અને બંને અધિકરણનો ઉત્તર આગળ છે. સિદ્ધાંતપક્ષમાં સૌમિકી વેદિ પ્રધાન અને અંગ બન્ને કર્મને માટે છે. ॥ ૭ ॥

અભિમર્શન પ્રધાન અને અંગ બન્નેને માટે છે.

पूर्वपक्ष सूत्र

तथाऽभिधानेन ॥ ८ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (અભિધાનેન) પૌર્ણમાસી અને અમાવાસ્યા રૂપ પ્રધાન હવિષ્ના નામ સાથે સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ચતુર્દેશિ પૌર્ણમાસી મમિમ્મશેત્ । પન્વદેશિ અમાવાસ્યાયામ્ આ મંત્રોથી પ્રધાન હવિષ્નું અભિમર્શન બતાવવામાં આવ્યું છે અભિમર્શન એટલે રૂપણ. પૌર્ણમાસી અને

અમાવાસ્યા શબ્દે પ્રધાન કર્મના વાચક છે એ ખીજા અધ્યાય ખીજા પદ્ધતિ ત્રીજા અધિક-
રણમાં કહેવામાં આવ્યું છે માટે અભિમર્શન કેવળ પ્રધાનને માટે છે. આવું પૂર્વપક્ષનું
માનવું છે. ॥ ૮ ॥

સાતમા સૂત્રમાં કરેલા પૂર્વપક્ષનું સમાધાન કરે છે

તદ્યુક્તે તુ ફલશ્રુતિસ્તસ્માત્ સર્વચિકીર્ષા સ્યાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વ પક્ષનો નિરાસ સૂચવે છે. (તદ્યુક્તે) અંગયુક્ત પ્રધાન કર્મમાં
(ફલશ્રુતિ :) ફલ સાધનત્વની શ્રુતિ છે (તસ્માત્) માટે (સર્વચિકીર્ષા સ્યાત્) અંગ સહિત
પ્રધાન કર્મની ચિકીર્ષા છે.

ભાવાર્થ :—જે કલશ્રવણ છે તે અંગ સહિત પ્રધાન કર્મનું ફળ સમજવું અંગ
રહિત પ્રધાન કર્મનું નહીં માટે જે ચિકીર્ષા છે તે અંગ અને પ્રધાન બન્ને માટે છે. આ પ્રમાણે
સાતમા સૂત્રના પૂર્વપક્ષનું સમાધાન છે. ॥ ૯ ॥

આઠમાં સૂત્રના પૂર્વપક્ષનું સમાધાન કરે છે.

ગુણાભિધાનાત્ સર્વાર્થમભિધાનમ્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(ગુણાભિધાનાત્) ગુણ એટલે અંગનું અર્થાત્ કાળ રૂપ અંગનું કથન હોવાથી
(અભિધાનમ્) અભિમર્શનરૂપ અભિધાન (સર્વાર્થમ્) સર્વને માટે છે

ભાવાર્થ :—અમાવાસ્યા અને પૌર્ણમાસી શબ્દો જે પ્રધાન કર્મના વાચક હોય તો
કર્મ એ ક્રિયારૂપ હોવાથી એના સ્પર્શ થઈ શકે નહિ માટે અમાવાસ્યા અને પૌર્ણમાસી બન્ને
શબ્દોની હવિષમાં લક્ષણ માનવી જોઈએ અને તે સમગ્રી વિભક્તિના અર્થમાં જ જોઈએ. એટલે
અમાવાસ્યા અને પૌર્ણમાસી કાળના જ વાચક માનવા તેથી અભિમર્શન અંગ સહિત પ્રધાનને
માટે છે અર્થાત્ ઉભયાર્થ છે એમ માનવું જોઈએ. ॥ ૧૦ ॥

દીક્ષા અને દક્ષિણા પ્રધાન કર્મને માટે છે. એ અધિકરણ સમજાવે છે.

દીક્ષાદક્ષિણં તુ વચ્ચનાત્ પ્રધાનસ્ય ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંતપક્ષને સૂચવે છે. (દીક્ષાદક્ષિણમ્) દીક્ષા અને દક્ષિણા (વચ્ચનાત્)
વાચક બળથી (પ્રધાનસ્ય) પ્રધાન કર્મનું અંગ છે.

ભાવાર્થ :—ન્યેતિષ્ટોમમાં દીક્ષા અને દક્ષિણા સંબંધમાં આ પ્રમાણે શ્રવણ થાય
છે. “ દષ્ટેન દીક્ષ્યત ” પદ્ધતિને દંડ આપી દીક્ષા દેવી “ તસ્ય દ્વાદશશતં દક્ષિણા ” તેની
બારસો દક્ષિણા હોય છે. દીક્ષા અને દક્ષિણા મુખ્ય કર્મ અને અંગ કર્મ બન્ને ઉપર ઉપકાર
કરે છે માટે પ્રધાન અને અંગ બન્નેને માટે દીક્ષા અને દક્ષિણા છે. આવું પૂર્વ પક્ષનું માનવું
છે. આ સૂત્રમાં સિદ્ધાંત પક્ષ અતાબ્ધો છે તેમાં એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે સોમસ્ય દીક્ષા અને
સોમસ્ય દક્ષિણા આ વચ્ચેનાથી પ્રધાન કર્મનું જ દીક્ષા અને દક્ષિણા અંગ છે. ગોણું કર્મનું
અંગ એ નથી. ॥ ૧૧ ॥

ઉક્ત સિદ્ધાંત પક્ષમાં હેતુ બતાવે છે

નિવૃત્તિદર્શનાચ્છ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (નિવૃત્તિદર્શનાત્) અંગીભૂત કર્મોમાં દીક્ષા અને દક્ષિણાની નિવૃત્તિનું કથન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નિષોભીય વિકૃતિ નિરૂપયથુ અંધ નામક યાગમાં ‘ વૃહૌતાર’ મનસાનુષ્ટ્ય જુહોતિ સૈવાસ્ય દોક્ષા ’ આ વાક્યથી સ્તુતિ કરી દીક્ષાની નિવૃત્તિ બતાવવામાં આવી છે. જે વિનિ યાગ ૩૫ અંગીભૂતકર્મમાં દીક્ષાનો સંબંધ હોત તો અતિદેશ વાક્યથી અંગ કર્મમાં પ્રાપ્ત થયેલી દીક્ષાની નિવૃત્તિ કરત નહિ, પણ વાક્યથી જ્યારે દીક્ષાની નિવૃત્તિ બતાવવામાં આવી છે ત્યારે સમજાય છે કે પ્રધાન કર્મ જ્યોતિષોમની સાથે જ એનો સંબંધ છે અર્થાત્ અગ્નિષ્ટોમ ૩૫ મુખ્ય કર્મ સાથેજ એનો સંબંધ છે અંગ કર્મો સાથે નહિ. ॥ ૧૨ ॥

“ અતવેદિ યૂપનું અંગ નથી. ” એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

તથા યૂપસ્ય વેદિઃ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (યૂપસ્ય) યૂપનું (વેદિઃ) વેદિ અંગ છે.

ભાવાર્થ :—અગ્નિષોભીય પશુ-પ્રકરણમાં “ યૂપં મિનોતિ ” આમ લખીને અર્ધમન્તવેદિ મિનોતિ, અર્ધં બહિર્વેદિ યૂપનું પ્રમાણ કરી પછી વેદિના અર્ધો અંદરને ભાગ માપવો અને અર્ધો બહારનો ભાગ માપવો. અર્થાત્ જેમ દીક્ષા અને દક્ષિણા પ્રધાન કર્મને માટે છે તેમ યૂપને માટે વેદિની અંદરનો ભાગ અંગ તરીકે છે. આપું પૂર્વ પક્ષનું માનવું છે. ॥ ૧૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

દેશમાત્રં વા શિષ્ટેનૈકવાક્યત્વાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (દેશમાત્રમ્) અસંસ્કૃત દેશનું પણ વિધાન છે. (શિષ્ટેન) ‘ અર્ધં બહિર્વેદિ ’ એ શિષ્ટ વાક્ય સાથે (એકવાક્યત્વાત્) એકવાક્યતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેવી રીતે વેદિનો સંસ્કૃત મધ્યભાગ વિહિત છે. તેવી રીતે વેદિના અસંસ્કૃત બહારનો ભાગ પણ વિહિત છે હવે જે વેદિના મધ્ય ભાગનું યૂપને માટે વિધાન કરવામાં આવે તો વાક્યનો ભેદ થાય છે માટે વેદિના અબાન્તર અને બાહ્ય ભાગથી ઉપલક્ષિત લૌકિક દેશનું મ.પવામાં આવતા યૂપને માટે વિધાન કરવામાં આવે છે, આ કારણથી લૌકિક દેશ જ યૂપનું અંગ છે. સંસ્કૃતવેદિભાગ યૂપનું અંગ નથી. ॥ ૧૪ ॥

‘ હવિર્ધાન સામિધેનીનું અંગ નથી. ’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર સામિધેનીસ્તદન્વાહુરિતિ હવિર્ધાનયોર્વચનાત્ સામિધેનોનામ્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(હવિર્ધાનયોઃ) હવિર્ધાન નામક શકટમાં કે જેમાં સોમલતા ખાંડવામાં આવે છે તે (સામિધેનીનામ્) સામિધેનીનું અંગ છે કારણ કે (સામિધેનીસ્તદન્વાહુરિતિ) સામિધેનીસ્તદન્વાહુઃ એ (વચનાત્) વચનથી તેનું અંગ છે એમ જણાય છે.

। ભાવાર્થ :— જ્યોતિષ્ટોમ પ્રકરણમાં એવો પાઠ છે કે, યત્ સુન્વન્તિ સામિધેનીસ્તદન્વાહુઃ હવિર્ધાનનામક મંડપના દક્ષિણ અને ઉત્તર ભાગમાં બે શકટ અર્થાત્ યજ્ઞોપયોગી ગાડાં હોય છે. તેમાં જે દક્ષિણ ભાગમાં ગાડું હોય છે તેમાં સોમલતાને ખાંડવામાં આવે છે અને તે વખતે સામિધેની મંત્રો બોલવામાં આવે છે, માટે દક્ષિણ શકટ સામિધેનીનું અંગ છે એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ઉક્ત વાક્યમાં જે યત્ અને તત્, ૫૬ છે તેનો અર્થ યત્=યસ્મિન્ કરવો. અર્થાત્ યત્ શબ્દ અધિકરણ વાચક છે. ॥ ૧૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર   દેશમાત્રં વા પ્રત્યક્ષં હ્યર્થકર્મં સોમસ્ય ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) ‘ અથવા ’ આ શબ્દ પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે.

(દેશમાત્રમ્) દક્ષિણ શકટ શબ્દ સ્વસમીપ રહેલા દેશનો ઉપલક્ષક છે (હિ) કારણ કે (સોમસ્ય) જ્યોતિષ્ટોમ યાગનું (વર્થકર્મ) અંગ (પ્રત્યક્ષમ્) પ્રત્યક્ષ છે.

ભાવાર્થ :—‘ દક્ષિણે હવિર્ધાને સોમમારાદયતિ ’ જ્યોતિષ્ટોમ યાગમાં દક્ષિણ હવિર્ધાન નામક શકટમાં સોમ ગખવો ! આ વાક્યથી દક્ષિણ હવિર્ધાન જ્યોતિષ્ટોમનું અંગ છે એ ૨૫૪ થાય છે. સામિધેનીના મંત્રો પણ જ્યોતિષ્ટોમ યાગમાં અગ્નિએને પ્રજ્વલિત કરવામાં વિનયુક્ત છે માટે સામિધેની પણ જ્યોતિષ્ટોમનું જ અંગ છે. આ કારણથી બે અંગોનો અંગગિભાવ બની શકતો નથી અર્થાત્ સામિધેની દક્ષિણ હવિર્ધાનનું અંગ નથી પણ જ્યોતિષ્ટોમનું જ અંગ છે. અને સામિધેની મંત્રોનું ઉચ્ચારણ સ્થાન આહવનીય અગ્નિનો પશ્ચિમ ભાગ છે અને એજ ભાગમાં દક્ષિણ હવિર્ધાન નામક શકટ પણ હોય છે. એટલે ઉક્ત શકટ પાસેના દેશમાં રહી સામિધેનીના મંત્રો ઉચ્ચારવા આમાં દક્ષિણ હવિર્ધાનનું અંગ સામિધેની છે એવું કાષ્ઠપણ રીતે સિદ્ધ થતું નથી. ॥ ૧૬ ॥

સમાખ્યાનં ચ તદ્વત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તદ્વત્) તે પ્રમાણે (સમાખ્યાનમ્) હવિર્ધાનને જ્યોતિષ્ટોમ યાગનું અંગ તરીકે કથન કરવું એ પણ ઉક્ત અર્થનું સાધક છે.

ભાવાર્થ :—જેમ શકટ વાચક યત્ તત્ શબ્દ લક્ષણાવૃત્તિથી તત્સમીપ દેશના વાચક છે તેમ જ્યોતિષ્ટોમનું અંગ હવિર્ધાન નામક શકટ છે એ કથન પણ સિદ્ધ કરે છે કે સામિધેની હવિર્ધાનનું અંગ નથી પણ પ્રધાનમૂલ યાગનું જ અંગ છે. ॥ ૧૭ ॥

ઉત્સર્ગાતિરિક્ત કર્મ અન્યદ્વારા પણ થઈ શકે છે. એ અધિકરણને સ્ફુટ કરે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર શાસ્ત્રફલં પ્રયોક્તરે તલ્લક્ષણત્વાત્ તસ્માત્ સ્વયં પ્રયોગે સ્યાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(શાસ્ત્રફલમ્) શાસ્ત્રમાં બતાવેલું ફળ (પ્રયોક્તરિ) કર્મ કરનારને મળે છે. (તલ્લક્ષણત્વાત્) ભોક્તૃત્વ એ યજ્ઞમાનનું લક્ષણ હોવાથી યાગીય બધાં (પ્રયોગે) અનુષ્ઠાનો (સ્વયમ્ સ્યાત્) યજ્ઞમાને પોતે જ કરવા જોઈએ.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂણ્યાસ તથા ભૌતિષ્ટામ આદિ કાર્યો યજમાને કરવાં જોઈએ, અર્થાત્ પ્રધાન કર્મને લગતાં કાર્યો હોય તે અર્ધા યજમાને જાતે જ કરવાં અને પ્રધાન કર્મ પશુ યજમાને જ કરવું જોઈએ, કારણ કે કર્મકળ્પના ભોક્તા યજમાન જ હોય છે. કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વનું સામાનાધિકરણ હોય છે. માટે યજમાન સિવાય બીજાએ કર્મ કરવાં ન જોઈએ. ॥ ૧૮ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

ઉત્તરગં તુ પ્રધાનત્વાચ્ શેષકારી પ્રધાનસ્ય

તસ્માદન્યઃ સ્વયં વા સ્યાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષને સૂચિત કરે છે. (ઉત્તરગં) ઋત્વિજ્ઞેને દક્ષિણા આપવી એ મુખ્ય હોવાથી અને એ ન લીધે યજમાનની સાર્વકતા હોવાથી (પ્રધાનસ્ય) યજમાનની સિદ્ધિમાં (શેષકારી) ઉત્તરગં સિવાય બીજાં કર્મ (અન્યઃ સ્વયં વા સ્યાત્) બીજા ઋત્વિજ્ઞે કરે અથવા યજમાન જાતે કરે.

ભાવાર્થ :—યજમાન દક્ષિણા આપી ઋત્વિજ્ઞેનું વરણ કરે છે. પરિક્રમ્ય અને વરણનો એક જ અર્થ છે. જો અર્ધા જ કર્યો યજમાને જ કરવાનાં હોય તો ઋત્વિજ્ઞેનું વરણ જ શા માટે જોઈએ ? માટે ત્યાં કર્મ યજમાને કરવું અને બીજાં કર્મ યજમાન કરે તો પશુ ચાલે અને ઋત્વિજ્ઞે કરે તો પશુ ચાલે દ્રવ્યથી પરિક્રીત થયેલા ઋત્વિજ્ઞે જે કર્મ કરે છે તેના અર્થાત્ કર્તા યજમાન જ હોય છે કારણ કે દક્ષિણા આપનાર તો યજમાન હોય છે. સ્વર્ગ રૂપી ફલ ઋત્વિજ્ઞેને મળતું નથી, તેમને તો દક્ષિણા રૂપી દૃષ્ટ ફળ અહીં જ મળી રહે છે. સ્વર્ગ આદિ અદૃષ્ટ ફળો ભોક્તા તો યજમાન જ હોય છે. ॥ ૧૯ ॥

સિદ્ધિધાંત સૂત્ર અન્યો વા સ્યાત્ પરિક્રયાસ્નાનાદ્વિપ્રતિષેધાત્ પ્રત્યગાત્મનિ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધિધાંત પક્ષને સૂચિત કરે છે (અન્યઃ સ્યાત્) દ્રવ્યનું દાન કરવા રૂપ કર્મ સિવાય બીજાં કર્મ ઋત્વિજ્ઞે જ કરે (પરિક્રયાસ્નાનાત્) પરિક્રમ્ય દક્ષિણા આપી વરણ કરવાનું વિધાન હોવાથી (પ્રત્યગાત્મનિ) પોતામાં જ પરિક્રમ્યનો (વિપ્રતિષેધાત્) અસંભવ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દ્રવ્ય-દાન સિવાય બીજાં કર્મ ઋત્વિજ્ઞેએ જ કરવાં જોઈએ જો ઋત્વિજ્ઞે અન્ય કર્મ ન કરે તો તેમનો પરિક્રમ્ય વ્યર્થ થઈ જાય, પરિક્રમ્ય ઋત્વિજ્ઞેનો જ હોષ થકે છે, પોતાનો પરિક્રમ્ય બની શકે જ નહિ. પોને પોતાને દક્ષિણા આપી વરણ કરવું એ અસંભવિત છે, માટે ઉત્તરગં સિવાય બીજાં કર્મ ઋત્વિજ્ઞેએ કરવાં. ઋત્વિજ્ઞેથી કરાતાં કર્મના ફળો ભોક્તા યજમાન જ છે કારણ કે દક્ષિણા આપવાથી સર્વકર્મનો કર્તા યજમાન જ છે. નોકર મારફત જે કર્મ કરાવામાં આવે છે તે કર્મનો કર્તા સ્વામી જ હોય છે પ્રયોજક જ મુખ્ય કર્તા ગણાય છે. ॥ ૨૦ ॥

પરિક્રીત ઋત્વિજ્ઞેની સંખ્યાનો નિયમ એ અવિકરણની સ્પષ્ટતા કરે છે.

પૂર્વપક્ષસૂત્ર તત્રાર્થાત્ કર્તૃપરિમાણં સ્યાદ્નિયમોઽવિશેષાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(તત્ર) ઋત્વિજ્ઞેના સંખ્યામાં (અનિયમઃ) સંખ્યાનો નિયમ નથી. (અવિશેષાત્) એને માટે કોઈ વિશેષવચન નથી (કર્તૃપરિમાણમ્) ઋત્વિજ્ઞેની સંખ્યા (અર્થાત્ સ્યાત્) કર્મમાં જોડેલા ઋત્વિજ્ઞેની જરૂર હોય તેટલાનું વરણ કરવું.

ભાવાર્થ :—પરિકીત ઋત્વિજ્ઞેની સંખ્યાનો કાષ્ઠ નિયમ બતાવવામાં આવ્યો નથી. માટે ઋત્વિજ્ઞેની જરૂર જણાય તેટલા ઋત્વિજ્ઞેનો પરિક્રમ કરવો જોઈએ. જેમ લોકિક વ્યવહારમાં ઘર આદિ બાંધવામાં જેટલા માણસોની જરૂર પડે છે તેટલા માણસોને કામમાં જોડે છે તે જ પ્રમાણે શ્રોત કર્મમાં પણ અર્થ પ્રમાણે ઋત્વિજ્ઞેની સંખ્યા લેવી. ॥ ૨૧ ॥

સિદ્ધાંતસૂત્ર અપિ વા શ્રુતિમેદાત્ પ્રતિનામધેયં સ્યુઃ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (શ્રુતિમેદાત્) અધ્વર્યુ, ધ્રુવા. હોતા આદિ નામોનો ભેદ હોવાથી (પ્રતિનામધેયં સ્યુઃ) જેટલા નામો છે તે સ્વાર્થક છે અને એ અર્થ પ્રમાણે જરૂર જણાય તેનું વરણ કરવું.

ભાવાર્થ :—ઋત્વિજ્ઞેનાં નામ કાર્ય પ્રમાણે હોય છે. અધ્વર્યુનું કાર્ય જુદું ધ્રુવાનું કાર્ય જુદું અને હોતાનું કાર્ય જુદું હોય છે એ જ પ્રમાણે બીજા ઋત્વિજ્ઞેનું પણ કાર્ય જુદું જુદું જ હોય છે, માટે જે જે કાર્ય માટે જે જે ઋત્વિજ્ઞેની જરૂર જણાય તે તે કાર્ય માટે તે તે ઋત્વિજ્ઞેનું વરણ કરવું. એમાં ખાસ કંઈ સંખ્યાનો નિયમ નથી. ॥ ૨૨ ॥

एकस्य कर्ममेदात् ॥ २३ ॥ -

પદાર્થ :—(एकस्य) એક જ ઋત્વિજ્ઞનું (कर्ममेदात्) કર્મભેદથી એક જ નામ હોય છે.

ભાવાર્થ :—એક ઋત્વિજ્ઞનું એક જ નામ હોય છે. એક જ ઋત્વિજ્ઞનાં અધ્વર્યુ, ધ્રુવા, હોતા આદિ ત્રણ કે ચાર નામ હોતાં નથી કાર્ય પ્રમાણે નામ રાખવામાં આવ્યાં છે આ એક કાર્ય એક જ ઋત્વિજ્ઞે કરવાનું હોય છે એટલે જે ધ્રુવા હોય તે અધ્વર્યુ ન હોઈ શકે. કાર્ય પ્રમાણે ઋત્વિજ્ઞેના નામ હોય છે માટે જે જે કાર્યની જરૂર તેટલા ઋત્વિજ્ઞેનો પરિક્રમ કરવો ॥ ૨૩ ॥

नोत्पत्तौ हि ॥ २४ ॥

પદાર્થ :—(उत्पत्तौ) વરણ કરતી વખતે એક ઋત્વિજ્ઞને એક જ નામ અપાયેલું હોય છે માટે (न हि) એક ઋત્વિજ્ઞના બે ત્રણ નામો હોતાં નથી.

ભાવાર્થ :—‘ અધ્વર્યુ વૃણીતે, ધ્રુવાણં વૃણીતે ’ આમ એક એક નામનો ઉચ્ચાર કરી સોમ ઋત્વિજ્ઞેનું વરણ કરવામાં આવે છે માટે અર્થ પ્રમાણે સોમ ઋત્વિજ્ઞેનાં અલગ અલગ સોમ નામ હોય છે. સોમ નામ આ પ્રમાણે છે (૧) અધ્વર્યુ (૨) પ્રતિ પ્રસ્થાતા (૩) નેષ્ટા (૪) ઉન્નેતા (૫) પ્રસ્તોતા (૬) ઉદ્ગાતા (૭) પ્રતિહતા (૮) સુધક્ષણ (૯) હોતા (૧૦) મૈત્રા-વરણ (૧૧) અચ્છાવાક (૧૨) માવસ્તુત્ (૧૩) ધ્રુવા (૧૪) આહણ્યાચ્છંસી (૧૫) આમીધ્ર (૧૬) પોતા.

આ નામ પ્રમાણે કર્તાના કાર્ય હોય છે. માટે ‘ યાવન્તિ કાર્યાણિ તાવન્ત ઋત્વિજો વરીતવ્યા : ’ જેટલાં કાર્યો થઈમાં જરૂર હોય તેટલા ઋત્વિજ્ઞેનું વરણ કરવું ॥ ૨૪ ॥

‘ચમસાધ્વયુ’ અલગઋત્વિજો’ છે એ અધિકરણને સ્મરણવે છે.

ચમસાધ્વયવચ્ચ લૈર્વ્યપદેશાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ચમસાધ્વયવઃ) ચમસાધ્વયુ’ ઉક્ત ઋત્વિજો કરતાં જુદા ઋત્વિજો છે. (તૈઃ) બિન નામોથી તેમનાં (વ્યપદેશાત્) વ્યવહાર થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ચમસાધ્વયુ’ ઋત્વિજો ઉપર ગણાવેલા ઋત્વિજોથી જુદા છે કે તેમની અંદર જ એના સમાવેશ થાય છે? આના સંબંધમાં સિદ્ધાંત પક્ષ એવો છે કે ઉપર ગણાવેલા ચોવીસ ઋત્વિજોથી એ ઋત્વિજો જુદા જ છે કારણ કે, એ જુદા નામથી વ્યવહારમાં આવે છે. ॥ ૨૫ ॥

ચમસાધ્વયુ’ઓનું બહુવચીકરણ

उत्पत्तौ बहुव्रुते: ॥ २६ ॥

પદાર્થ :—(उत्पत्तौ) વરણ કરતી વખતે (बहुव्रुतेः) બહુવચનું શ્રવણ થતું હોવાથી તેઓની સંખ્યા એક કરતાં વધારે છે.

ભાવાર્થ :—જે વખતે વરણ કરવામાં આવે છે તે વખતે ચમસાધ્વયૂં વૃણીતે આ પ્રમાણે બહુ વચનનો પ્રયોગ છે માટે ચમસાધ્વયુ’ઓ એક નહીં પણ ઘણાં હોય છે. ॥ ૨૬ ॥

‘ચમસાધ્વયુ’ઓની સંખ્યા દશ જ છે.’ એ અધિકરણ રૂપે કરે છે.

दशत्वं लिङ्गदर्शनात् ॥ २७ ॥

પદાર્થ :—(दशत्वम्) તેઓની સંખ્યા દશ છે (लिङ्गं दर्शनात्) દશત્વબોધક વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દશપેષ નામક માત્રમાં એકેક ચમસં દશ દશોપસર્પન્તિ શતં બ્રાહ્મણાઃ એક એક ચમસ પ્રત્યે દશ દશ બ્રાહ્મણો બક્ષણને માટે ઉપસર્પણ કરે આ પ્રમાણે સો બ્રાહ્મણોએ ઉપસર્પણ કરવાનું હોય છે તેથી દશ ચમસાધ્વયુ’ઓનો નિયમ બંધાય છે. વધારે કે ઓછા ચમસાધ્વયુ’ઓ હોતા નથી. ॥ ૨૭ ॥

‘શમિતા અધ્વયુ’બિન નથી.’ એ અધિકરણને રૂપે કરે છે.

पूर्वपक्ष सूत्र शमिता च शब्दभेदात् ॥ २८ ॥

પદાર્થ :—(च) અને (शमिता) શમિતા નામક ઋત્વિજ પણ અલગ છે. (शब्दभेदात्) તેને માટે બિન શબ્દનો પ્રયોગ થયેલો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેમ ચમસાધ્વયુ’ બિન ઋત્વિજો હોય છે તેમ શમિતા-નામક ઋત્વિજ પણ બિન ઋત્વિજ જ છે ઉપર ગણાવેલા ઋત્વિજોમાં એના સમાવેશ થતો નથી. ॥ ૨૮ ॥

सिद्धांतसूत्र प्रकरणाद्भोक्तृसंयोगात् ॥ २९ ॥

પદાર્થ :—(वा) આ શબ્દ સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (प्रकरणात्) પ્રકરણ પદિત અધ્વયુ’ પ્રતિપ્રસ્થાતા આદિ સહકારી પુરુષોથી ‘શમિતા’ કોષ્ટ અલગ નથી (उत्पत्त्यसंयोगात्) એને માટે કોષ્ટ બિન વરણ વાક્ય નથી.

ભાવાર્થ :—“ શમિતા ” ને માટે કોઈ વરણ્ય વાક્ય નથી તેથી સમજાય છે કે શમિતા-નામક કોષ જુદો ઋત્વિજ નથી પણ અધ્વર્યુના સહાયક ઋત્વિજોમાંથી કોઈ એકનું નામ ‘ શમિતા ’ છે, કે, જે પશુને શાંત કરવાનું કામ કરે છે. ॥ ૨૯ ॥

‘ ઉપગ ઋત્વિજો પણ બિન્ન હોતા નથી. ’ એ અધિકરણને સંપ્ત કરે છે.

ઉપગાશ્ચ લિજ્ઞદર્શનાત્ ॥ ૩ ॥

૧ દાર્થ :—(ચ) અને (ઉપગ)ઉપગાતા પણ અગ્રમ નથી (લિજ્ઞદર્શનાત્) એના અભિન્નત્વ બોધક વાક્યનું શ્રવણ થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉપગાન કરનારા ઋત્વિજો પણ ઉપર કહેલા ઋત્વિજોમાંથીજ હોય છે તેનાથી જુદા હોતા નથી, કારણ કે ‘ નાધ્વર્યુરુપગાયેત્ ’ અધ્વર્યુ એ ઉપગાન કરવું નહીં આવું અનુમાપક વાક્ય છે. જે ઉપગાતા ઋત્વિજો જુદા હોત તો અધ્વર્યુમાં ઉપગાન ॥ પ્રાપ્તિ જ નથી તો પછી અત્યન્ત અપ્રાપ્તો નિષેધ જ કેવી રીતે થઈ શકે ?

આ કારણથી ઉપગાતાઓ કોષ જુદા ઋત્વિજો હોતા નથી. ॥ ૩૦ ॥

સોમવકેતા અલગ છે. એ અધિકરણને સંપ્ત કરે છે.

વિક્રયો ત્વન્યઃ કર્મણોઽચોદિતત્વાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(વિક્રયા) સોમનો વિક્રય કરનાર (તુ) તો (અન્ય :) જુદોજ છે (કર્મણ :) વિક્રય કર્મ (અચોદિતત્વાત્) વિહિત ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સોમના વિક્રયનું વિધાન નથી, ક્યનું જ વિધાન છે ‘ ગવા સોમં ક્રાણતિ ’ ગાય આપીને સોમ ખરીદવો ક્ય છે, તો વિક્રય પણ હોવો જ જોઈએ એ (સદ્ધ થાય છે, પણ વિક્રય વિહિત નથી. ઋત્વિજો તો એને જ કહેવાય કે જે વિહિત કર્મ જ કરે, માટે સોમવકેતા ઉપર બતાવેલા ઋત્વિજોથી કોષ જુદો જ છે. ॥ ૩૧ ॥

‘ ઋત્વિકૃપદ યોગરૂઢિના બળથી સત્તર ઋત્વિજોનું જ વાચક છે ’

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષનુંસૂત્ર કર્મકાર્યાત્ સર્વેષામૃત્વિક્ત્વમવિશેષાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(કર્મકાર્યાત્) વિહિત કર્મનું અનુશાન કરવાથી (સર્વેષામ્) અધ્યાયમાં (ઋત્વિક્ત્વમ્) ઋત્વિકૃપણું પ્રાપ્ત થાય છે (અવિશેષાત્) આ ઋત્વિજો છે અને આ ઋત્વિજો નથી આવો ભેદ બોધક કોઈ વિશેષ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમ યાગમાં જે ચમસાધ્વર્યુઓ છે તેને ઋત્વિજો કહેવાય કે નહિ ? એના ઉત્તરમાં આ અધિકરણ છે. પૂર્વપક્ષવાદીઓનું એવું માનવું છે કે યાગમાં વિહિત કર્મ કરનારા અધા જ ઋત્વિજો છે, એમાં અમુક ઋત્વિજ છે અને અમુક નથી એવું માનવાને કશું પ્રમાણ મળતું નથી. ॥ ૩૨ ॥

સિદ્ધાંતસૂત્ર

ન વા પરિસંખ્યાનાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :--(વા) ' વા ' પદ સિદ્ધાંતપક્ષને સૂચવે છે, (ન) ચમસાધ્યયુઓને ઋત્વિજો કહી શકાય નહિ (પરિસંખ્યાનાત્) પરિસંખ્યાના અર્થાત્ મળતરી કરેલી હોવાથી.

ભાવાર્થ :--જ્યોતિષ્ટોમ યાગમાં જે ચમસાધ્યયુઓ હોય છે તેનો ઋત્વિજો કહેવાય નહિ, કારણ કે, સૌમ્યસ્યાધ્વરસ્ય યજ્ઞક્રતોઃ સપ્તદશ ઋત્વિજઃ " જ્યોતિષ્ટોમ યાગમાં સપ્તર ઋત્વિજો હોય છે આવું કથન હોવાથી આગળ મળાવેલા સપ્તર કરતાં વધારેમાં ઋત્વિજપણું પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. ઋતુષુ યજતિ ઇતિ ઋત્વિક્ ' ઋતુમાં યજન કરવું ' એ ઋત્વિક્ શબ્દનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત છે, છતાં વાક્ય તો સપ્તરને જ ઋત્વિજ તરીકે જણાવે છે અને યોગ કરતાં વાક્ય બદલત્ હોવાથી સપ્તરમાં જ ઋત્વિકત્વ ધર્મ સ્વીકારવો જોઈએ. ॥ ૩૩ ॥

પક્ષેणेતિ ચેત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :--(પક્ષેણ) પાક્ષિકતાથી ચમસાધ્યયુમાં પણ ઋત્વિકપણું પ્રાપ્ત છે (ઇતિ ચેત્) જે એમ કહેવામાં આવે તો એનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :--" ઋત્વિજો વૃણીતે " અહીં બહુવચનના નિર્દેશથી સત્તાવીસ ઋત્વિજો ચમસાધ્યયુને સાથે લેવાથી થાય છે પરિસંખ્યામાં ત્રણ જાતના દોષ હોય છે. (૧) સ્વાર્થહાન (૨) પરાર્થકલ્પના (૩) પ્રાપ્ત બાધ : એટલે એક પક્ષમાં અનુવાદ હોય છે. એટલે એક પક્ષમાં ચમસાધ્યયુઓ પણ ઋત્વિક્ કહેવાય છે જે એમ કહેવામાં આવે તો. ॥ ૩૪ ॥

ન સર્વેષામનધિકારાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :--(ન) ઉકત કથન ઠીક નથી (સર્વેષામ) બધાને (અનધિકારાત્) ઋત્વિક્ હોવાને અધિકાર ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :--જ્યોતિષ્ટોમ યાગમાં જેટલા કર્મકર હોય છે તે બધા ઋત્વિજો છે એવું જે કોઈ વાક્ય મળતું હોત તો એમ માની શકાત પણ એવું કયાંય પણ વાક્ય મળતું નથી અને સપ્તર સિવાય બીજો કોઈ ઋત્વિજ નથી એવું વાક્ય તો સ્પષ્ટ મળે છે, માટે પાક્ષિક અનુવાદ માનવો એ ઠીક નથી. એટલે આ અધિકરણમાં એજ દ્વિતિ થાય છે કે જ્યોતિષ્ટોમ યાગમાં સપ્તર જ ઋત્વિજો હોય છે અને હસ જે ચમસાધ્યયુઓ છે તે ઋત્વિજો નથી. ॥ ૩૫ ॥

દીક્ષા દક્ષિણા વાક્યોમાં કહેલા આદ્યાદિ સપ્તર જ ઋત્વિજો છે. એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

નિયમસ્તુ દક્ષિણામિઃ શ્રુતિસંયોગાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :--(તુ) સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે (નિયમઃ) આગ્નીધ્રાદિમાંજ ઋત્વિક્પણું છે એવો નિયમ છે (દક્ષિણામિઃ) દક્ષિણા સાથે (શ્રુતિસંયોગાત્) તે તે ઋત્વિક્ નામ આપી સંકીર્તન કરવામાં આવ્યું છે.

ભાવાર્થ :- દક્ષિણા આપતી વખતે ઋત્વિજ્ઞેના નામો બોલવામાં આવે છે, તેમાં જે જે નામો બોલવામાં આવ્યા હોય તેને જ ઋત્વિજ્ઞે કહેવાય ખીનને નહિ જેમકે :- ‘ ઋત્વિકમ્યો દક્ષિણાં દદાતિ ’ આ વાક્ય બોલીને પછી કહેવામાં આવ્યું છે કે ‘ અગ્નીષે પ્રથમં દદાતિ તત્ત્વ બ્રહ્મણે ’ આવી રીતે નામનો સંબંધ હોવાથી જેનાં નામ દક્ષિણા સાથે સંબંધ ન ધરાવતાં હોય તે ઋત્વિજ નથી એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૩૧ ॥

उक्त्वा यजमानत्वं तेषां दीक्षाविधानात् ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :- (યજમાનત્વમ્ ઉક્ત્વા) ઋત્વિજ્ઞેમાં યજમાનત્વ કરીને (તેજામ્) તે સોળને (દીક્ષાવિધાનાત્) દીક્ષાનું વિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :- ‘ અધ્વર્યુર્ગૃહપતિં દીક્ષયિત્વા બ્રહ્મણં દીક્ષયતિ ’ અધ્વર્યુ ગૃહપતિને દીક્ષા આપીને પછી બ્રહ્માને દીક્ષા આપે છે ‘ તત્ત્વ ઉદ્ગાતારં તત્ત્વ હોતારમ્ ’ પછી ઉર્જાતા અને હોતાને દીક્ષા આપે છે. આ પ્રમાણે સોળે ઋત્વિજ્ઞેનાં નામ લઈને તેને દીક્ષા આપવામાં આવે છે. પણ ચમસાધ્વર્યુનું નામ દીક્ષા આપવામાં નથી તેથી સિદ્ધ થાય છે કે ચમસાધ્વર્યુઓ ઋત્વિજ તરીકે નથી, જે તે ઋત્વિજ્ઞે હોત તો તેનાં પણ નામ હોત, પણ નથી માટે ચમસાધ્વર્યુઓ ઋત્વિજ નથી. ॥ ૩૭ ॥

‘ સત્તર ઋત્વિજ્ઞે કેવી રીતે થાય છે ’ તે અધિકરણ રૂપે કહે છે.

स्वामिसप्तदशाः कर्मसामान्यात् ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :- (સ્વામિસપ્તદશાઃ) યજમાન સાથે સત્તર ઋત્વિજ્ઞે ગણાય છે (કર્મસામાન્યાત્) સમાન કર્મ હોવાથી.

ભાવાર્થ :- જ્યોતિષોમમાં જે સત્તર ઋત્વિજ્ઞે કહ્યા છે તેમાં સોળ તો આગળ જે બતાવવામાં આવ્યા છે તે અને એક યજમાનને પણ ઋત્વિજ તરીકે ગણવો જોઈએ. યજમાન પણ ઋત્વિજ તરીકે ગણી શકાય કારણ કે, એ બધાનું કર્મ સરખું જ હોય છે. સોળ ઋત્વિજ્ઞે અને સત્તરમે યજમાન એ બધાં વિદિત કર્મ જ કરવાનું હોય છે. યજમાન જે વિદિત કર્મ કરે છે તે બધા ઋત્વિજ્ઞે જ ગણાય, આ પ્રકારે યજમાન મળીને સત્તર ઋત્વિજ્ઞેની સંખ્યા પૂરી થાય છે ઋત્વિજ શબ્દ ઋતુયજનરૂપ નિમિત્તને લીધે વ્યવહારમાં આવ્યો છે. ‘ સદસ્ય ’ માં ઋતુયજનરૂપ નિમિત્ત નથી માટે સદસ્ય ઋત્વિજ નથી. એટલે કે સદસ્યને લીધે સત્તર ઋત્વિજ્ઞેની સંખ્યા પૂરી થતી નથી પણ યજમાનને લીધે જ એ સંખ્યા પૂરી થાય છે. ॥ ૩૮ ॥

અધ્વર્યુવાદિકર્મ અધ્વર્યુ આદિઓએ જ કરવાનાં હોય છે.

એ અધિકરણને રૂપે કહે છે.

पूर्वपक्ष सूत्र. ते सर्वार्थाः प्रयुक्तत्वाऽग्रयण स्वकालत्वात् ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :- (તે) અધ્વર્યુ આદિ ઋત્વિજ્ઞે (સર્વાર્થાઃ) યાગમાં થતાં સર્વકાર્યો કરવાને માટે છે. (પ્રયુક્તત્વાત્) કારણ કે તેને માટે જ નિયુક્ત થયેલા હોય છે. (ચ) અને (અગ્રયઃ) ગાહપત્ય-આદિ અગ્નિઓ (સ્વકાલત્વાત્) સ્વતંત્ર હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અધ્વર્યુ આદિનાં કાર્યો નિયત ન હોવાથી તથા પ્રકરણ સર્વકાર્યને માટે હોવાથી ગમે તે ઋત્વિજ ગમે તે યજ્ઞગત કાર્ય કરી શકે છે. ગાર્હપત્ય-આદિ અગ્નિઓપણ સર્વકર્તુને માટે હોય છે. ખાસ અમુક કાર્યને માટે અમુક જ ઋત્વિજ અથવા અમુક જ અગ્નિ છે એવો કશો નિયમ નથી. ॥ ૩૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર   **તત્સંયોગાત્ કર્મણો વ્યવસ્થા સ્યાત્ ॥ ૪૦ ॥**

પદાર્થ :—(તત્સંયોગાત્) આધર્મ્યવ, હોત્ર, ઓઝિત્ર આદિ સમાખ્યાના સંબંધથી (કર્મણઃ) કર્મની (વ્યવસ્થા સ્યાત્) વ્યવસ્થા છે.

ભાવાર્થ :—આધર્મ્યવ આદિ યોગિક શબ્દને લીધે નિયમ બંધાય છે. આધર્મ્યવ કર્મ અધ્વર્યુએ જ કરવું જોઈએ, હોત્ર કર્મ હોનાએ જ કરવું જોઈએ, ગમે તે કામ ગમે તે ઋત્વિજે કરવું ન જોઈએ એમ કરવાથી અભ્યવસ્થા થઈ જાય અને અધ્વર્યુ અને હોતા આવા યોગિક શબ્દો રાખવાનો કશો પણ અર્થ ન રહે માટે સમાખ્યાના બળથી વ્યવસ્થા જ છે. વૈદિક કર્મમાં સ્વેચ્છાનો પ્રતિબંધ હોય છે. ઋત્વિજોના કાર્ય કરવામાં વ્યવસ્થા છે પણ અગ્નિનો સર્વકર્તુને માટે છે અર્થાત્ એમાં વ્યવસ્થા નથી. ॥ ૪૦ ॥

સંયોગસ્યાર્થવત્વાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(સંયોગસ્ય) સમાખ્યા ૩૫ યોગની (અર્થવત્વાત્) અર્થવતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અધ્વર્યુ આદિ જે સમાખ્યા છે તે સક્ષ છે નિષ્કષ નથી. આ ઠેકાણે પ્રકરણ કરતાં સમાખ્યા નિર્બંધ નથી. કારણ કે એ બંનેમાં વિરોધ નથી. જ્યાં વિરોધ હોય ત્યાં જ બલાબલની ચિન્તા હોય છે ॥ ૪૧ ॥

‘ સમાખ્યાપ્રાપ્તકર્તૃકત્વનો કોઈક ઠેકાણે બાધ હોય છે.
એ અધિકરણને ૨૫૭ કરે છે

તસ્યોપદેશસમાખ્યાનેન નિર્દેશઃ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(તસ્ય) કર્મની (ઉપદેશસમાખ્યાનેન) ઉપદેશ સહિત સમાખ્યાથી (નિર્દેશઃ) વ્યવસ્થા થાય છે.

ભાવાર્થ :—મૈત્રાવરુણઃ પ્રેણતિ ચાતુ સાહેતિ ઉપદેશસહિત હોત્ર એ સમાખ્યાથી મૈત્રવરુણ કર્તૃકત્વનો નિયમ બંધાય છે. “ હોતર્ષજ ” ‘ અમયે સમિષ્યમાનાયાનુબૂદિ ’ અહીં યજ અને “ અનુબૂદિ ” એ આરાધનાયક પદોને પ્રેષ કહવામાં આવે છે. તથા ‘ પ્રવો વાજા અમિચવઃ ’ અજ્ઞન્તિ ત્વામધ્વરે દેવયન્તઃ આ પરમાત્માના સ્તાવક મંત્રે નું નામ ‘ અનુવચન ’ છે પ્રેષ અને અનુવચનના સમસ્ત અને વ્યસ્ત નામે બે બેદો હોય છે. ઉપર જે પ્રેષ અને અનુવચન બતાવ્યા છે તે વ્યસ્ત છે અને ‘ હોતાડયક્ષદમિનં સમિષં હોતર્ષજ ’ આ સમસ્તનું ઉદાહરણ છે પ્રેષા બાધર્મ્યવઃ પ્રેષ એ અધ્વર્યુનું કર્મ છે અને અનુવચનનિ હોત્રાણિ અનુવચન હોત્ર કર્મ છે પણ ‘ મૈત્રાવરુણઃ પ્રેણતિ ચાતુ સાહે આ વાક્યથી મૈત્રાવરુણ નામક ઋત્વિજ પ્રેષ અને અનુવચન કરે. એમ સિદ્ધ

થાય છે એટલે કે જ્યારે વાક્ય અને સમાખ્યાનો વિરોધ હોય ત્યારે સમાખ્યાનો આધ થાય છે અને વાક્યથી વ્યવસ્થા થાય છે. એટલે મૈત્રાવરુણ નામક ઋત્વિજ પ્રેષ અને અનુવચન કરે એ ઉપદેશ સહિત, હૌત્ર સમાખ્યાથી વ્યવસ્થા હોતી થાય છે. ॥ ૪૨ ॥

તદ્વચ્ચ લિङ્ગદર્શનમ્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ : --(ચ) અને (તદ્વચ્ચ) તે પ્રમાણે (લિङ્ગદર્શનમ્) લિંગબોધક વાક્ય પણ છે.

ભાવાર્થ : --પ્રકરણ જેમ નિયામક હોય છે સમાખ્યાપણ નિયામક હોય છે, હોતુઃ પ્રાતરનુવાકમનબ્રુવતઃ ઉપશૃણુયાત્ આ લિંગબોધક વાક્યથી હોતાને પ્રાતરનુવાકનો કર્તા તરીકે નિર્દેશ છે જે પ્રાતરનુવાકનો પાઠ સમાખ્યાથી હોતાને પ્રાપ્ત ન હોત તો ઉપરના વાક્યથી એનો અનુવાદ કરવામાં ન આવત. માટે સમાખ્યા પણ નિયામક થઈ શકે છે અને વાક્યવિશેષ હોત તો તેનો આધ પણ થઈ જાય છે જેમ કે ઉપર મૈત્રાવરુણને પ્રેષ અને અનુવાકનો કર્તા બતાવવામાં આવ્યો છે. ॥ ૪૩ ॥

સમુચિત અનુવચન અને પ્રેષ હોય તો તેનો કર્તા મૈત્રાવરુણ અને છે
એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર પ્રૌણાનુવચનં મૈત્રાવરુણસ્યોપદેશાત્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ : --(ઉપદેશાત્) ઉપરના વાક્યથી (પ્રૌણાનુવચનમ્) પ્રેષ અને અનુવચન માત્રનો (મૈત્રાવરુણસ્ય) કર્તા મૈત્રાવરુણ નામક ઋત્વિજ હોય છે.

ભાવાર્થ : --મૈત્રાવરુણઃ પ્રેણતિ આ વાક્યથી બધાં અનુવચનોમાં અને પ્રૌષોમાં મૈત્રાવરુણનું કર્તૃત્વ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૪૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર પુરોવાક્યાધિકારો વા પ્રૌષસંનિધાનાત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ : --(વા) સિદ્ધાંતપક્ષને સૂચવે છે. (પુરોવાક્યાધિકારઃ) પ્રેષ સંયુક્ત અનુવચનમાં મૈત્રાવરુણનો અધિકાર છે. (પ્રૌષસંનિધાનાત્) ઉક્ત વાક્યમાં પ્રેષ સાથે અનુવચનનું સંનિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ : --જ્યાં પ્રેષ સહિત અનુવચન હોય ત્યાં જ મૈત્રાવરુણ નામક ઋત્વિજનું કર્તૃત્વ છે. પણ જ્યાં એકલું પ્રેષ જ હોય અથવા એકલું અનુવચન હોય ત્યાં કર્તૃત્વ નથી. એકલા પ્રેષને કેટલે અધ્યયુ કર્તા હોય છે અને એલા અનુવચનમાં હોતા કર્તા હોય છે. આમ વિધેયના ભેદથી વાક્યનો પણ ભેદ હોય છે. ॥ ૪૫ ॥

પ્રાતરનુવાકે હોતૃદર્શનાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ : --(પ્રાતરનુવાકે) પ્રાતરનુવાકમાં (હોતૃદર્શનાત્) હોતા જ તેના કર્તા હોય છે એવું બતાવવામાં આવ્યું છે.

ભાવાર્થ : --'હોતુઃ પ્રાતરનુવાકમનબ્રુવતઃ ઉપશૃણુયાત્' આ વાક્યમાં અનુવાકનો કર્તા હોતા છે એમ સ્પષ્ટ બતાવવામાં આવ્યું છે અર્થાત્ એકલા અનુવચનનો કર્તા હોતા છે. ॥ ૪૬ ॥

‘ ચમસહોમમાં અધ્વર્યુનું કર્તૃત્વ છે. ’ એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર ચમસાધ્વર્યવઃ સમાખ્યાનાત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :--(ચમસાન્) ચમસેને (ચમસાધ્વર્યવઃ) ચમસાધ્વર્યુઓ હોમે (સમાખ્યાનાત્) ઉક્ત શબ્દ સમાખ્યા અર્થાત્ યૌગિક હોવાથી.

ભાવાર્થ :--ચમસેનો હોમ ચમસાધ્વર્યુઓએ કરવો કે અધ્વર્યુઓએ ? આમાં પૂર્વ-પક્ષનું એવું માનવું છે કે ચમસાધ્વર્યુઓએ હોમ કરવો કારણ કે ચમસાધ્વર્યુઓને શબ્દાર્થ એવો થાય છે કે ચમસના અધ્વર્યુઓ અર્થાત્ હોમ કરનારા. આ સમાખ્યાથી ચમસાધ્વર્યુઓને ચમસહોમ કર્તૃત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૪૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અધ્વર્યુર્વા તદ્વયાયત્વાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :--(વા) ‘ વા ’ શબ્દ સિદ્ધાંતપક્ષને સૂચવે છે (અધ્વર્યુઃ) અધ્વર્યુએ ચમસેનો હોમ કરવો જોઇએ (તદ્વયાયત્વાત્) તે જ ન્યાય હોવાથી.

ભાવાર્થ :--ચમસાધ્વર્યુ જે સમાખ્યા છે તે અધ્વર્યુને ક્ષીણે જ છે માટે ચમસાધ્વર્યુ સમાખ્યા અધ્વર્યુ સમાખ્યાનો આધ કરી શકે નહિ. અધ્વર્યુ સમાખ્યા વિપજીવ્ય છે. ઉપજીવ્યને ઉપજીવકથી આધ થવો ચોગ્ય નથી. કારણ કે તે ઉપજીવ્ય કરતાં અસમર્થ હોય છે. ॥ ૪૮ ॥

ચમસે ચાન્યદર્શનાત્ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :--(ચ) અને (ચમસે) ચમસ હોમમાં (ચાન્યદર્શનાત્) ચમસાધ્વર્યુથી અન્યનું દર્શન થાય છે.

ભાવાર્થ :--‘ ચમસાન્ ચમસાધ્વર્યવે પ્રયચ્છતિ ’ તાન્ સ વષટ્કર્ત્રે હરતીતિ ‘ યઃ પ્રયચ્છતિ સ હોમકર્ત્તેતિ જ્ઞાયતે ’ ‘ ચમસો ચમસાધ્વર્યુને આપે છે. ચમસાધ્વર્યુ તેને વષટ્કર્તાને આપે છે. ’ આ વાક્યથી એમ જણાય છે કે જે ચમસેને આપનાર છે તે જ હોમકર્તા છે બીજે નહિ. અધ્વર્યુ જ ચમસાધ્વર્યુને આપે છે માટે અધ્વર્યુ જ ચમસેનો હોમ કરનાર છે. ॥ ૪૯ ॥

અશક્તૌ તે પ્રતીયેરન્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :--(અશક્તૌ) જે અશક્તિ હોય તો (તે) ચમસાધ્વર્યુઓ પણ (પ્રતીયેરન્) પ્રતીત થાય છે.

ભાવાર્થ :--જે અધ્વર્યુઓ ચમસ હોમ કરવામાં અશક્ત જણાય તો તેઓ અર્થાત્ ચમસાધ્વર્યુઓ પણ ચમસ હોમ કરી શકે છે ‘ શુક્રામન્થિપ્રદ્વપ્રચારે વ્યાપૃતત્વાત્ ચમસહોમે અશક્તૌ તે ચમસાધ્વર્યવઃ હોમે પ્રતીયેરન્ ’ શુક્રામન્થિ પ્રદ્વ પ્રચાર રૂપ કર્મમાં અધ્વર્યુ વ્યાપૃત હોવાથી ચમસ હોમમાં તે અસમર્થ હોય તો ચમસાધ્વર્યુઓ પણ હોમ કરી શકે છે. આવો અધિકરણનો સિદ્ધાંત છે. ॥ ૫૦ ॥

શ્યેન અને વાજપેય યાગમાં અધ્વર્યુ આદિ સર્વગણ્યું કર્તૃત્વ છે
એ અધિકરણ સમબલવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર વેદોપદેશાત્ પૂર્વવદ્ વેદાન્યત્વે યથોપદેશં સ્યુઃ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(વેદોપદેશાત્) સામવેદની ઔર્જિત એવી સંગ્રા હોવાથી (પૂર્વવત્) પૂર્વ અધિકરણ પેઠે (વેદાન્યત્વે) અન્યવેદમાં પણ (યથોપદેશં સ્યુઃ) જેવી સમાખ્યા હોય તે પ્રમાણે કર્મ કરવું.

ભાવાર્થ :—સામવેદની ઔર્જિતની સંગ્રા છે, માટે એ સમાખ્યાને આધારે સામવેદોક્ત જે કર્મ હોય તે ઉર્જિતા ઋત્વિજ જ કર્મ કરાવે. શ્યેન યાગનું વિધાન સામવેદમાં છે માટે શ્યેન યાગ રૂપ કર્મ ઉર્જિતાત્વજ જ કરાવે એવો પૂર્વપક્ષવાદીનો મત છે. ॥ ૫૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર તદ્ગ્રહણાદ્ વા સધર્મા સ્વાદધિકારસામર્થ્યાત્
સહાજૈરવ્યક્તઃ શેષે ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (તદ્ગ્રહણાત્) પ્રાકૃતધર્મોનું ગ્રહણ હોવાથી (સધર્મા) સમાનધર્મ તરીકે (સ્વાત્) વિધાન થવું જોઈએ. (અધિકાર સામર્થ્યાત્) ચોદકશાસ્ત્ર-અતિદેશ-શાસ્ત્રના સામર્થ્યથી (અજ્ઞેઃ સહ) અંગો સાથે પ્રવેશ થઈ શકશે. (શેષે) જ્યાં ચોદક શાસ્ત્રથી જે ધર્મની પ્રાપ્તિ ન થતી હોય ત્યાં (અવ્યક્તઃ) સમાખ્યા ભડે પ્રવૃત્ત થાય.

ભાવાર્થ :—શ્યેનવાજપેયો જ્યોતિષોમવિકારૌ આમ સાયણાચાર્ય કહે છે. શ્યેન યાગ અને વાજપેય યાગ જ્યોતિષોમની વિકૃતિરૂપ યાગો છે. જે અંગ પ્રકૃતિમાં કરવાના હોય છે તે અંગ વિકૃતિમાં પણ કરવાં જોઈએ. જ્યોતિષોમમાં દીક્ષણીય આદિ અંગો અધ્વર્યુ કર્તૃક હોય છે. હવે તેની વિકૃતિરૂપ શ્યેન યાગમાં પણ દીક્ષણીય આદિ અંગો પણ કરવાના હોય છે અને તે અધ્વર્યુએ જ કરવાનાં હોય છે. ચોદકશાસ્ત્રની શ્યેનયાગમાં અંગોનું ગ્રહણ હોવાથી પ્રવૃત્તિ અવરૂપ થાય છે. માટે શ્યેનયાગમાં તે તે અંગો અધ્વર્યુથી કર્તૃત્વ છે. ઉર્જિતાથી નહિ. અર્થાત્ આવેઠકાણે સમાખ્યાની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. જે કર્મ શ્યેન યાગમાં ચોદકશાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત ન થતું હોય ત્યાં સમાખ્યાથી ભડે વ્યવસ્થા થાય. કળ્પકૈ વિતુદન્તિ જૈમિનિસૂત્રવૃત્તિ. આ વિતોદન રૂપ કર્મ ચોદકશાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત નથી માટે ત્યાં સમાખ્યાથી કર્મની વ્યવસ્થા થાય છે. અર્થાત્ વિતોદન રૂપ કર્મ ઉર્જિતાએ કરે છે. ॥ ૫૨ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये तृतीयाध्यायस्य सप्तमः पादः

अथ तृतीयाध्यायस्याष्टमः पादः

परिक्रय स्वाभिनुं કર્મ છે. એ અધિકરણને સમબલવે છે.

સ્વામિકર્મ પરિક્રયઃ કર્મણસ્તદર્થત્વાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(પરિક્રય) ઋત્વિજને દક્ષિણા આદિ આપવી એ (સ્વામિકર્મ) થરા કરનાર યજમાનનું કર્તૃત્વ છે. (કર્મણઃ) કર્મ (તદર્થત્વાત્) થરા યાગાદિ કર્મ યજમાનને માટે જ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યજ્ઞમાં જે દક્ષિણા આપી ઋત્વિજોનું વરણ કરવામાં આવે છે તે કર્મ યજ્ઞમાને પોતે જાત જ કરવાનું હોય એ કાગળ કે ચરનો ભોક્તા યજ્ઞમાન જ હોય છે, દક્ષિણાદાનેન કર્મકારાઃ પરિવેતવ્યાઃ । તત્ર હવિસ્ત્યાગવ્યતિરિક્તં સર્વમાત્તિજ્યમ્ ॥ યજ્ઞની અંદર અનેક જુદી જુદી કિંચાઓ કરવાની હોય છે તે બધી એકલા યજ્ઞમાનથી થઈ શકતી નથી માટે સહાયક તરીકે યજ્ઞમાને દક્ષિણા આપી ઋત્વિજોની વચ્ચે કરવા જોઈએ. હવિસ્ત્યાગ તો યજ્ઞમાને જ કરવો જોઈએ આદ્ય બધું પરિકીત થયેલા ઋત્વિજોએ યથાવિધિ કરવું જોઈએ. ॥ ૧ ॥

વચનાદિતરેષામ્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(વચનાત્) યજ્ઞમાનની આદ્ય ૩૫ વચનથી (હિતરેષામ્) અધ્વર્યુ પણ ઋત્વિજોનું વગળ કરી શકે છે.

ભાવાર્થ :—જે કે ઋત્વિજવરણ કેવળ યજ્ઞમાને જ કરવાનું હોય છે. છતાં જે યજ્ઞમાન અધ્વર્યુ આદિમાંથી કોઈને કહે કે તમે ઋત્વિજોનું વરણ કરો તો અધ્વર્યુ આદિ પણ કારિ જોનું વગળ કરી શકે છે. અધ્વર્યુ, હોતા, ઉર્જાતા અને ધ્રાત્વા આ ચાર પ્રધાન ઋત્વિજો હોય છે. ચારનું વરણ તો યજ્ઞમાને કરવું જોઈએ બાકી બીજા સહાયક ઋત્વિજોનું વરણ યજ્ઞમાનની આજ્ઞાથી અધ્વર્યુ આદિ કરી શકે છે. જ્યોતિષોમની અંદર સોળ ઋત્વિજો હોય છે તે આગળ કહેવામાં આવ્યું છે. યજ્ઞમાનની આજ્ઞાથી કરવામાં આવેલું વરણ યજ્ઞમાને જ કર્યું કહેવાય છે ॥ ૨ ॥

‘ વપન-આદિ સંસ્કારો યજ્ઞમાને કરવાના હોય છે. ’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.
પૂર્વપક્ષસૂત્ર સંસ્કારાસ્તુ પુરુષસામર્થ્યં યથાવેદં કર્મવત્ દ્યવતિષ્ઠેત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ‘ ૦ ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષની સૂચના કરે છે. (સંસ્કારાઃ) કેશવપન-આદિ સંસ્કારો (કર્મવત્) સ્તોત્ર શાસ્ત્રાદિ કર્મ પેઠે (યથાવેદમ્) વેદની સમાખ્યા પ્રમાણે (દ્યવતિષ્ઠેત્) વ્યવસ્થિત થાય છે (પુરુષસામર્થ્યં) અનુષ્ઠાન માટેની યોગ્યતા ઉપજન કરવાને ઉપયુક્ત થાય છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષેમ યાગના પ્રકરણમાં લખવામાં આવ્યું છે કે, કેશસ્મશ્રૂ વપતે । દત્તો ઘાવતે । નર્વાનિ નિકુન્તતે । સ્તાતિ । કેશ અને સ્મશ્રુનું વપન કરવું, દાંત સાફ કરવા, નખ કપાવી નાખવા, સ્નાન કરવું. આ બધા સંસ્કારો કહેવાય છે. આ બધા સંસ્કારો યજ્ઞવેદના ધ્રાત્વાણ ગ્રંથમાં કહ્યા છે. યજ્ઞવેદોક્ત કર્મ અધ્વર્યુએ કરવાનું હોય છે માટે ઉક્ત સંસ્કારો આધ્વર્યવ કહેવામાં આવે છે અને એ અધ્વર્યુએ કરવાના હોય છે. સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર આ પણ કર્મ છે અને તે યજ્ઞવેદને લગતા ગ્રંથોમાં કહેવામાં આવ્યા છે તેથી તે જેમ આધ્વર્યવ કર્મ કહેવાય છે તેમ સંસ્કારો પણ આધ્વર્યવ કહેવાવા જોઈએ. એટલે કે મુંડન આદિ સંસ્કારો અધ્વર્યુએ કરવા જોઈએ. આપું પૂર્વ પક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર યાજમાનાસ્તુ તત્પ્રધાનત્વાત્ કર્મવત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(તુ) આ શબ્દ પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (યાજમાનાઃ) ઉક્ત સંસ્કારો યજ્ઞમાને કરવાના હોય છે (તત્પ્રધાનત્વાત્) સંસ્કારોમાં ભોક્તૃત્વ મુખ્ય હોય છે તેથી (કર્મવત્)

પ્રધાનજ્ઞાના ત્યાગ રૂપ કર્મ જેમ યજ્ઞમાને કરવામાં આવે છે તેમ સંસ્કારો પણ યજ્ઞમાને કરવાના હોય છે.

ભાવાર્થ :—યાગના કળને જે ભોક્તા હોય છે તેણે સંસ્કૃત-શુદ્ધ થઈ કર્મ અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. કળને ભોક્તા તો યજ્ઞમાન જ હોય છે. સ્વર્ગ-આદિ કળની પ્રાપ્તિ યજ્ઞમાને કરવાના છે તો જેમ હવિસ્ત્યાગ રૂપ પ્રધાન કર્મ યજ્ઞમાને કરવાનું હોય છે તેમ કેશમુંડન આદિ સંસ્કારો પણ યજ્ઞમાને જ કરવાના હોય છે ત્યાગ આદિથી પવિત્ર થઈ યજ્ઞમાને યાગીય મુખ્ય કર્મ કરવાં જોઈએ. ॥ ૪ ॥

વ્યપદેશાચ્ચ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વ્યપદેશાત્) સાક્ષાત્ કથન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ તસમ્યનક્તિ ’ યજ્ઞમાનને તૈલ આદિ યોગી નવરાવવા જોઈએ. અહીં અભ્યંગ ખાસ યજ્ઞમાનને માટે બતાવ્યું છે તેમ ઉપર કહેલા સંસ્કારો પણ યજ્ઞમાનજ કરવા જોઈએ, અધ્વર્યુએ નહિ. ॥ ૫ ॥

ગુણત્વે તસ્ય નિર્દેશ : ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(તસ્ય) સંસ્કારનો (ગુણત્વે) ગુણત્વમાં (નિર્દેશ :) નિર્દેશ છે.

ભાવાર્થ :—યાગમાં કર્મ મુખ્ય અને ગૌણ ભેદ બે પ્રકારનાં હોય છે તે આગળ ખીજ અધ્યાયમાં કહેવામાં આવ્યું છે. જે પ્રધાન કર્મ હોય તેમાં સમાખ્યાથી વ્યવસ્થા હોય છે. પણ જે ગૌણ કર્મ હોય છે તે યજ્ઞમાનનો જ ધર્મ હોય છે. કેશવપન આદિ યજ્ઞમાન રૂપ પુરુષ પ્રત્યે ગુણ તરીકે છે. ॥ ૬ ॥

ચોદના પ્રતિભાવાચ્ચ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ચોદના પ્રતિભાવાત્) વૈદિકવિધાન યજ્ઞમાનને જ સંનિકૃષ્ટ હોય છે.

ભાવાર્થ :—‘ સ્વર્ગકામો યજેત ’ આ વૈદિક વિધાનથી જાણી શકાય છે કે વિધાનજન્ય અપૂર્વ યજ્ઞમાનની અંદર જ ઉત્પન્ન થાય છે માટે જ્યાં અપૂર્વ ઉત્પન્ન થાય ત્યાં જ સંસ્કારો થવા જોઈએ. જે ખેતરમાં ધાન્ય આદિ પાકવું હોય ત્યાંજ ખાતર આદિ સંસ્કાર કરવા જોઈએ ઉપર ભૂમિમાં ખાતર નાખવાનો અર્થ શો ? આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે કેશવપન આદિ સંસ્કાર યજ્ઞમાને જ કરવાના હોય છે અધ્વર્યુએ નહિ. ॥ ૭ ॥

અતુલ્યત્વાદસમાનવિધાના : સ્યુ : ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(અતુલ્યત્વાત્) દ્રુષ્ય ન હોવાથી (અસમાનવિધાના : સ્યુ :) સમાન વિધાન નથી.

ભાવાર્થ :—ઋત્વિજ અને યજ્ઞમાન એ બન્નેને સંસ્કારો સમાન રીતે લાગુ પડતા નથી કારણ કે, ઋત્વિજનેમાં યજ્ઞશ્લોકોશ્રુત નથી. માટે ઉક્ત સંસ્કારો ‘ અધ્વર્યુ ’ આદિ સમાખ્યાથી ઋત્વિજ અને યજ્ઞમાન એ બન્નેને માટે નથી પણ યજ્ઞમાનને માટે જ છે. ॥ ૮ ॥

તપ પશુ યજમાન માટે જ છે. એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

તપશ્ચ ફલસિદ્ધત્વાત્ લોકવત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(જ) સંસ્કાર સાથે સમુચ્ચયને સૂચવે છે (તપ :) ઉપવાસ આદિ તપ (ફલસિદ્ધત્વાત્) ફલભોક્ષણની સિદ્ધિને આપનાર હોવાથી (લોકવત્) લોક વ્યવહાર પેટે યજમાન માટે છે.

ભાવાર્થ :—લોક વ્યવહારમાં કુચ્છ, ચાંદાયણ આદિ તપ કરવાથી શરૂઆતમાં તપ કરનારને દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે પણ પછીથી સુખ રૂપ ફળ ઉત્પન્ન થાય છે તે જ પ્રમાણે જ્યોતિષીઓમાં ‘ જ્યહં નાશનાતિ ’ આવું જે ત્રણ દિવસ સુધી અનશન રૂપ તપ કહેવામાં આવ્યું છે તે પણ યજમાને જ કરવાનું હોય છે, કારણ કે તપને લીધે યજમાનમાં જે પાપ હોય તે તેના ક્ષય થાય છે અને પછી નિષ્પાપ થયેલો યજમાન સ્વર્ગ રૂપ ફળ ભોગવવાને યોગ્ય થાય છે. ॥ ૯ ॥

વાક્યશેષશ્ચ તદ્વત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (તદ્વત્) લૌકિક વ્યવહાર પેટે (વાક્યશેષ :) વાક્યશેષ પણ યજમાન-ગત તપને પુષ્ટિ આપે છે.

ભાવાર્થ :—‘ યદા વૈ પુરુષે ન કિં ચનાશ્નં ભવતિ તદાસ્ય કૃણં ચક્રુ નંશ્યતિ અયમે-ષ્યતમઃ । યદા વૈ દીક્ષિતઃ કુશો ભવતિ અથ મેચ્ચો ભવતિ ’ જ્યારે પુરુષમાં ઉપવાસ દ્વારા કશું પણ અન્ન પેટમાં નથી હોતું ત્યારે દુષ્ટ વિચાર કરવા રૂપ શક્તિ તેમાં નષ્ટ થાય છે. ઉપવાસથી કુશ થયેલો યજમાન મેદધ અર્થાત્ પવિત્ર બને છે. જેમ શરીરમાં ગુમકું થયું હોય તે તેને પકાવી ફાડી નાખ્યા વગર શાંતિ થતી નથી તેમ પુરુષમાં રહેલા પાપને તપથી નષ્ટ કરવું જોઈએ. પછી પવિત્ર થયેલા યજમાને યજ્ઞ રૂપ કર્મ કરવું જોઈએ. ॥ ૧૦ ॥

વચનાદિતરેષાં સ્યાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(इतरेषाम्) બીજા ઋત્વિજોને (વચનાત્) જે વાક્યથી તપ વિધાન કયું હોય તે (સ્યાત્) હોય શકે.

ભાવાર્થ :—‘ ઋત્વિજ ઇતાં રાત્રિમુપવસન્તિ ’ ‘ આ રાત્રિએ ઋત્વિજોએ ઉપવાસ કરવો જોઈએ ’ આવું ઋત્વિજે માટે ખાસ વિધાન હોય તે તે ઉપવાસરૂપ તપ ઋત્વિજોએ પણ કરવું જોઈએ. ॥ ૧૧ ॥

લોહિતોષ્ણીતાદિ સર્વ ઋત્વિજોનાં કર્મં છે. એ અધિકરણને સ્કુટ કરે છે.

ગુણત્વાન્ન વેદે ન વ્યવસ્થા સ્યાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (ગુણત્વાત્) હરેક પ્રધાન કર્મ દીઠ ગુણ કર્મની આશ્રિતિ થતી હોવાથી (વેદે) વૈદિક શબ્દની સમાખ્યાથી (વ્યવસ્થા ન સ્યાત્) વ્યવસ્થા થઈ શકે નહિ.

ભાવાર્થ :—વાજપેય યજ્ઞ પ્રકરણમાં હિરણ્યમાલિનઃ ઋત્વિજઃ પ્રચરન્તિ । રથેનયાગ પ્રકરણમાં લોહિતોષ્ણીયા લોહિતવસના નિવીતા ઋત્વિજઃ પ્રચરન્તિ । આ વાક્યથી હિરણ્યમાલિન અને લોહિતોષ્ણી-

પત્ર આદિ ધર્મો સર્વઋત્વિજ્ઞેના છે. અહીં પૂર્વપક્ષવાદીનું એવું માનવું છે કે હિરણ્યમાલિત્ર યજુર્વેદમાં બતાવવામાં આવ્યું છે માટે સમાખ્યા બળથી એ ધર્મ અધ્યયનનો જ હોવો જોઈએ તથા લોહિષ્ઠીપત્ર ધર્મ સામવેદમાં કહ્યો છે માટે ઉર્જાતનો જ એ ધર્મ હોવો જોઈએ. 'સિદ્ધાંતવાદી કહે છે કે એમ માનવું ઠીક નથી કારણ કે ઉક્ત વાક્યો સર્વ ઋત્વિજ્ઞેના સંનિધિમાં પઠિત છે, માટે તે સમાખ્યાનો બાધ કરી સંનિધિથી સર્વઋત્વિજ્ઞે સાથે એનો સંબંધ છે. હિરણ્યમાલિત્ર અને લોહિતોષ્ઠીપત્ર ૩૫ ધર્મથી ઋત્વિજ્ઞેના સંસ્કાર થાય છે. વાજપેયનું વિધાન યજુર્વેદમાં અને શ્યેન યાગનું વિધાન સામવેદમાં છે. એટલે એ વેદને લગતા બ્રાહ્મણ ગ્રંથ આદિમાં એનું વિધાન છે. ॥ ૧૨ ॥

વૃષ્ટિ કામના એ યજમાનનો ધર્મ છે એ અધિકરણને રૂપરૂ કરે છે.

તથા કામોઽર્થસંયોગાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (કામ :) કામના પણ યજમાનનો ધર્મ છે. (અર્થ સંયોગાત્) સાંગ યાગના ક્ષણ સાથે યજમાનનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—તપ જેમ યજમાનનો ધર્મ છે તેમ જો કામચેત વર્ણુક : પર્જન્ય : સ્યાત્ इति નીચે : સદો મિતુયાદિતિ આ વાક્યમાં જે વૃષ્ટિકામના જણાવવામાં આવી છે તે યજમાનની જ સમજવી અધ્યયનની નહિ, કારણ કે, અંગે સિદ્ધાંત સંપૂર્ણ યાગના ક્ષણનો સંબંધ યજમાનને જ હોય છે. જેને ક્ષણ જોઈતું હોય તે જ કામના કરે એવો નિયમ છે. યજમાનને ક્ષણ જોઈએ છે માટે કામના પણ યજમાનની જ સમજવી. ॥ ૧૩ ॥

व्यपदेशादितरेषाम् ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(વ્યપદેશાત્) જે કોઈ ખાસ વાચ્ય યજમાન સિવાય બીજાને માટે હોય તો (તરેષામ્) બીજાને પણ કામનાનો સંબંધ સંભવી શકે છે.

ભાવાર્થ :—एवं विद् उर्जाता आत्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयते तमागयति । આ વાક્યમાં ઉર્જાતાની સાથે કામનાનો સંબંધ બતાવ્યો છે. આ પ્રમાણે જે ઋત્વિજ્ઞેમાં કામનાનો સંબંધ કોઈ ખાસ વાક્યથી બતાવવામાં આવ્યો હોય તો કામના ઋત્વિજ્ઞેનો પણ ધર્મ સંભવી શકે છે. જે એમ ન હોય તો કામના યજમાનની જ સમજવી. ॥ ૧૪ ॥

‘આયુર્દાદિ મંત્રપાઠ કરવો એ પણ યજમાનનો ધર્મ છે’

એ અધિકરણને રૂપરૂ કરે છે.

मन्त्राश्चाकर्मकरणास्तद्वत् ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અર્કમ્કરણાઃ) અનુષ્ટેય ક્રિયાવિશેષના અસ્મારક (મન્ત્રાઃ) મંત્રોપલેખ (તદ્વત્) યજમાનના જ ધર્મ છે.

ભાવાર્થ :—आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहि इत्यादि मंत्रो ખાસ કોઈ અનુષ્ટેય ક્રિયામાં વિનિયુક્ત નથી, પણ એ મંત્રોનો પ્રાર્થના માટે પાઠ કરવાનો હોય છે, તો મંત્રોનો પાઠ કોણ કરે ? યજમાન કરે કે ઋત્વિજ્ઞ ? સિદ્ધાંતવાદીનું માનવું છે કે એ મંત્ર પાઠ યજમાને જ કરવો.

જોઇએ. જેમ કામના યજમાને જ કરવાની હોય છે તેમ મંત્ર પાઠ પણ યજમાને જ કરવાનો હોય છે, મંત્રબોધિત આયુ આદિની પ્રાર્થના યજમાને જ કરવી જોઇએ, યજુર્વેદમાં ઉક્ત મંત્રોના પાઠ હોવાથી અધ્વર્યુએ મંત્રપાઠ કરવો જોઇએ, કારણ કે સમાખ્યાથી તેને જ લાગુ પડે છે આપું પૂર્વપક્ષનું માનવું અસંગત છે, જેણે ધન આદિનો ત્યાગ કરી અન્યને પ્રસન્ન કર્યા છે તેનેજ પ્રાર્થના કરવાનો હક છે. ઋત્વિજે તા ધનથા પરિકીત થયેલા હોય છે. જે ધન લાભ કાર્ય કરે છે તેણે યજ્ઞના ક્ષણ સાથે સંબંધ રાખી પ્રાર્થના કરવી એ રૂપે રીતે અસંગત છે. માટે ઉક્ત મંત્રોના પાઠ યજમાને જ કરવો જોઇએ. ॥ ૧૫ ॥

વિપ્રયોગે ચ દર્શનાત ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વિપ્રયોગે) પ્રવાસમાં (દર્શનાત) પણ પાઠ કરવાનો હોય છે.

ભાવાર્થ :—‘ અણુર્વા અગ્રડસ્યાયુર્મે દેહિ ’ ઇત્યાદિ મંત્રોના પાઠ પ્રવાસમાં યજમાન હોય તે વખતે પણ કરવાનો હોય છે. દરેક પ્રવાસમાં યજમાન સાથે કંઈ અધ્વર્યુ હોય નહિ. માટે ઉક્ત મંત્રોના પાઠ યજમાને જ કરવો જોઇએ. इदं व सत् तत्र सन्तं त्वामे इति આ વાક્યમાં પ્રવાસસ્થ યજમાને પણ મંત્ર પાઠ કરવો એવું સૂચન છે. માટે આવા મંત્રો યજમાને બોલવા જોઇએ, અધ્વર્યુએ નહિ ॥ ૧૬ ॥

‘ દ્વ્યામ્નાત મંત્રોના પાઠ યજમાન તથા અધ્વર્યુ બન્નેએ કરવો જોઇએ ’
એ અધિકરણને રૂપે કરે છે.

દ્વ્યામ્નાતેષ્મૌ દ્વ્યામ્નાતસ્યાર્થવત્વાત ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(દ્વ્યામ્નાતેષુ) બે વખત આમ્નાત થયેલા મંત્રોના પાઠ કરનાર (ઝમૌ) યજમાન અને અધ્વર્યુ બન્ને છે. (દ્વ્યામ્નાતસ્ય) બે વખત આમ્નાત કરવું એવું (અર્થવત્વાત) ખાસ પ્રયોજન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દશ્વપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં—વાજસ્ય મા પ્રસવેન ઇત્યાદિ મંત્ર આધ્વર્યવ કાંડમાં અને યજમાન કાંડમાં પઠિત છે. આમ બે વાર પઠિત થયેલા મંત્રોના પાઠ યજમાને અને અધ્વર્યુએ કરવાનો હોય છે એટલે કે બન્નેએ કરવાનો હોય છે. બે વખત આમ્નાત કરવાનું ખાસ પ્રયોજન છે, અધ્વર્યુ અને યજમાન બે પાઠ કરે છે તેમાં બન્નેનો અભિપ્રાય જુદો જુદો હોય છે. આ મંત્રથી પ્રકાશિત અર્થનું હું અનુષ્ઠાન કરીશ એવો અધ્વર્યુનો અભિપ્રાય હોય છે અને આ કાર્ય કરવામાં હું પ્રમાદ નહીં કરું એવો અભિપ્રાય યજમાનનો હોય છે. આમ અભિપ્રાયના ભેદને લીધે અધ્વર્યુ અને યજમાન બન્નેએ ઉક્ત મંત્રોના પાઠ કરવાનો વિધિ છે. ॥ ૧૭ ॥

‘ જ્ઞાતનું જ વાચયિતવ્યત્વ છે. ’ એ અધિકરણને રૂપે કરે છે.

જ્ઞાતે ચ વાચનં ન હ્યવિદ્વાન્ વિહિતોઽસ્તિ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (જ્ઞાતે) વેદના અર્થને જાણનાર યજમાન પાસે (વાચનમ્) વેદ મંત્રોનું વાચન કરાવવું (હિ) કારણ કે (હ્યવિદ્વાન્) વેદના અર્થને નહીં જાણનાર યજમાન (વિહિતઃ ન અસ્તિ) વિહિત નથી.

ભાવાર્થ :—વૃત્તીર્યજમાનં વાચયતિ । કલ્પમિસંસક મંત્રાનું વાચન યજમાન પાસે કરાવવું. ‘આયુર્યજ્ઞેન કલ્પતામ્’ મત્યાદિ મંત્રોનું નામ ‘કલ્પમિ’ છે. મંત્રો અને તેના અર્થોને સારી રીતે જાણનાર યજમાન પાસે કલ્પમિ નામવાળા મંત્રોનો પાઠ કરાવવો. જે મંત્રો અને અર્થ ન સમજતો હોય તે યજમાન જ થઇ શકતો નથી. અવિદ્યાન પણ યજમાન થઇ શકે છે એવું કયાંય પણ વિધાન નથી. અધીતવેદ અને વિદિતવેદ જ યજમાન તરીકે થઇ શકે છે. મંત્રો અને તેના અર્થ યજમાનને વિદિત હોવા છતાં અદૃશ્યતાની પ્રાપ્તિ માટે ઉક્ત મંત્રોનું વાચન કરાવવું જોઇએ. ॥ ૧૮ ॥

‘દ્વાદશદ્વંદ્વોમાં અધ્વયુકતૃકત્વ છે.’ એ અધિકરણનું સ્પષ્ટ કરે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર યાજમાને સમાખ્યાનાત્ કર્માણિ યાજમાનાનિ સ્યુઃ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(યાજમાને) યજુર્વેદમાં યજમાન કાંડ અવાંતરકાંડ છે તેમાં દ્વંદ્વોનો (સમાખ્યાનાત્) પાઠ હોવાથી (કર્માણિ) દ્વાદશ દ્વંદ્વ કર્મ (યાજમાનાનિ) યજમાને કરવાના (સ્યુઃ) હોય છે.

ભાવાર્થ :—દર્શ પૂર્ણમાસમાં—યાજમાન કાંડમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. “દ્વાદશ દ્વંદ્વાનિ દર્શપૂર્ણમાસયોસ્તાનિ સમ્પાદ્યાનિ” વત્સં ચોપાવસૃજતિ ડહાંં ચાધિથયતિ । ઇવ ચ હન્તિ દૃષદૌ ચ સમાહન્તિ । પલારની શાખાથી વત્સનું અપાકરણ કરવું એક કર્મ અને ગાય દોહીને પ્રાપ્ત કરેલા દૂધને પીકર ઉપર રાખવું આ બીજું કર્મ એ બંને કર્મ દ્વંદ્વ કર્મ કહેવાય છે. વીહિને ખાંડવા અને એ પાષણોના સમાધાત કરવો આ બીજું દ્વંદ્વ કર્મ. આ પ્રમાણે બાર દ્વંદ્વ કર્મ કહ્યાં છે. તે યજમાન કાંડમાં પડિત છે માટે યજમાને તે કર્મ કરવાં જોઇએ એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું કથન છે. ॥ ૧૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અધ્વયુર્વા તદર્થો હિ ન્યાયપૂર્વં સમાખ્યાનમ્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષનું નિઃકરણ સચ્ચે છે. (અધ્વયુઃ) અધ્વયુ જ તે કર્મ કરે. (હિ) કાણ કે (તદર્થઃ) યજમાનનાં યજ્ઞ કાર્યને માટે જ અધ્વયુનો પરિક્રમ થયેલો હોય છે. (ન્યાયપૂર્વમ્) ન્યાયથી અવિરહ (સમાખ્યાનમ્) વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ થવી જોઇએ.

ભાવાર્થ :—યજમાનના જે જે કાર્યો હોય છે તેનું સંપાદન કરવા માટે તે ક્ષતિજોને પરિક્રીત કરવામાં આવ્યા હોય છે. યજુર્વેદમાં યજમાન કાંડ અવાંતર કાંડ તરીકે આવેલ છે મહાકાંડ તો આશ્વર્થવ કાંડ છે. વત્સાપાકરણ આદિ ધર્મોનું આગ્નિન ત્યાં જ થયેલ છે, માટે અધ્વયુએ જ ઉક્ત દ્વાદશ દ્વંદ્વ કર્મો કરવાનાં હોય છે, યજમાને નહિ. ॥ ૨૦ ॥

‘હોતાએ અધ્વયુવકરણ મંત્રોનું અનુષ્ઠાન કરવું’

એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

વિપ્રતિષેધે કરણ : સમવાયવિશેષાદ્ ઇતરમન્યસ્તેષાં યતો વિશેષઃ સ્યાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(વિપ્રતિષેધે) વિરોધમાં હોતાએ (કરણઃ) અધ્વયુનો મંત્ર બોલવો જોઇએ (સમવાયવિશેષાત્) સંબંધમાં વિશેષ હોવાથી (ઇતરમ્) ચોદક શાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત મંત્રોઆચારણ

(અન્ય :) હોતુમણ સંબંધી કોષ્ઠ ખીએ મેત્રાવરુણ નામક ઋત્વિજ કરે. (યત :) કારણ કે (તેષામ્) ખી ન ઋત્વિજો કરતાં તેમાં (વિશેષ : સ્યાત) વિશેષ છે.

ભાવાર્થ :—કુંડપાથિનામયત નામક વિકૃતિ યાગમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. ‘ યો હોતા સોઽધ્વર્યુ : ’ આ વાક્યનો અર્થ એવો થાય છે કે અધ્વર્યુએ જે કાર્ય મંત્રોચ્ચારણ રૂપ કરવાનું હોય છે તે હોતાએ કરવું પ્રકૃતિ યાગમાં ચૂપના પરિબાણ વખતે ‘ યુવા સુવ્રાસા : ’ આ મંત્ર હોતાએ બોલવાનો હોય છે અને ‘ પરિવોરસિ ’ આ મંત્ર અધ્વર્યુએ બોલવાનો હોય છે. વિકૃતિ યાગમાં એ બંને મંત્રો અતિદેશ શાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત છે પ્રકૃતિવદ્ વિકૃતિઃ કર્તવ્યા આને ચોદક શસ્ત્ર કહેવામાં આવે છે. આ ટેકાણે હોતામાં આધ્વર્યવ કાર્યકારિત્વનું વિધાન કરેલું હોવાથી હોતાએ પોતાનો મંત્ર અને અધ્વર્યુનો મંત્ર બોલવો જોઈએ પણ બંને મંત્ર એકી સાથે હોતા બોલી શકે નહિ માટે એકનો ત્યાગ જરૂર કરવો જ જોઈએ. આનુમાનિક ચોદક શાસ્ત્રના પ્રાપ્ત્યથી હોતાએ ‘ પરિવોરસિ ’ આ મંત્રજ બોલવો જોઈએ, અને ‘ યુવા સુવ્રાસા : ’ ઇત્યાદિ મંત્ર બોલવાનો આત્મિક બાધ થતો નથી માટે એ મંત્રનું ઉચ્ચારણ હોતા સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવનાર મેત્રાવરુણ નામક ઋત્વિજ કરે. હોતા સાથે અત્યંત નિકટ સંબંધ ધરાવનાર મેત્રાવરુણ ઋત્વિજ પણ ગોણવૃત્ત્ય હોતા જ કહી શકાય. ॥ ૨૧ ॥

‘ પ્રૈષ અને પ્રૈપાર્થ બંને લિજકર્તૃક છે. ’ એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

પ્રૈષે ચ પરાધિકારાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રૈષે) પ્રૈષમાં (પરાધિકારાત્) પરવિષયત્વ મધ્યમ પુરુષઘટિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આસાર્થક પદ ઘટિત વાક્યને ‘ પ્રૈષ ’ કહેવામાં આવે છે અને આસાર્થ પદઘટિત વાક્યનો જે અર્થ હોય છે તેને પ્રૈપાર્થ કહેવામાં આવે છે. “ પ્રોક્ષણી રાસાદય ” “ હ્માબર્હિરુપસાદય ” “ ભ્રુવં ભ્રુવં ચ સંમૃદ્ધિ ” “ પત્ની સંનહ્ય ” “ બાજ્યેન લદેહિ ” આ બધાં વાક્યોમાં આસાર્થકપદ છે માટે તે બધાં વાક્યો ‘ પ્રૈષ ’ કહેવાય છે અને એ વાક્યનો જે અર્થ થાય છે તે ‘ પ્રૈપાર્થ ’ કહેવાય છે. પ્રૈપાર્થનો કર્તા પ્રયોજ્ય અથવા પ્રૈષ કહેવાય છે અને પ્રૈષવાક્યનો ઉચ્ચારણતા પ્રયોજક અથવા પ્રેરક કહેવાય છે. પ્રયોજક એટલે આસા કરનાર અને પ્રયોજ્ય એટલે આસા પાળનાર, આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રૈષના કર્તા અને પ્રૈપાર્થનો કર્તા એક હોતા નથી પણ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. ॥ ૨૨ ॥

‘ પ્રૈષનો કર્તા અધ્વર્યુ અને પ્રૈપાર્થનો કર્તા અગ્નીઃ હોય છે ’

એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

અધ્વર્યુસ્તથા લિજ્જદર્શનાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(અધ્વર્યુ :) અધ્વર્યુ પ્રૈપાર્થનો કર્તા છે (તથા) કારણ કે તેનું (લિજ્જ-દર્શનાત્) લિંગ વાક્ય જોવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—અધ્વર્યુ પ્રૈપાર્થનો કર્તા છે કારણ કે, એવું માનવામાં વાક્ય પ્રમાણ રૂપે મળી આવે છે. પ્રૈષના ઉચ્ચારણ વખતે આ પ્રમાણે વાક્ય પાઠ છે. “ વજ્રો રુપય : ” રદ્ય એ

વળુ છે. તરવારના આકારનું લાકડાનું બનાવેલું યજ્ઞોપયોગિ સાધનને રક્ષ્ય કહેવામાં આવે છે. “વજ્રેણ અધ્વર્યુ” સિખીત” રક્ષ્ય રૂપ વર્ત્તમા અધ્વર્યુને ક્ષીયુ કરે. અર્થાત્ તેના વડે રક્ષા કરે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે જો ॥ હાથમાં વળુ છે તે પ્રેષનો કર્તા છે. અને એ પ્રયોજક કર્તા અધ્વર્યુને રક્ષ્ય વડે રક્ષા કરે છે. એટલે પ્રેષાર્થનો કર્તા અધ્વર્યુ જ છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે. આવેલો પૂર્વપક્ષવાદીનો મત છે. ॥ ૨૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

ગૌણો વા કર્મસામાન્યાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષનો નિરાસ સૂચવે છે. (ગૌણ :) આગ્નીધ્રિ રૂપ પ્રેષાર્થ કર્તામાં અધ્વર્યુ શબ્દ ગૌણત્વતિથી પ્રયુક્ત કરવામાં આવ્યો છે. (કર્મ સામાન્યાત્) કર્મ સામાન્યના કર્તા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અધ્વર્યુવેદ અર્થાત્ યજ્ઞવેદ વિહિત પ્રેષાર્થનો કર્તા આ ઠેકાણે સામાન્ય રૂપે લીધો છે. અધ્વર્યુનું સાક્ષાત્ કર્તૃત્વ તો પ્રેષમાં હોય છે અને પ્રેષથી પ્રેરિત આગ્નીધ્રિકૃત કર્મમાં અધ્વર્યુનું પ્રયોજક કર્તૃત્વ હોય છે એટલે પ્રેષનો સાક્ષાત્ કર્તા અધ્વર્યુ અને પ્રેષાર્થનો સાક્ષાત્ કર્તા આગ્નીધ્રિ હોય છે. છતાં પરંપરા સંબંધવા આગ્નીધ્રિકૃત કર્મનો કર્તા પણ અધ્વર્યુ હોય છે પણ તે ગોણ તરીકે છે અર્થાત્ પ્રેરક કર્તા તરીકે છે. આ સંપૂર્ણ અધિકરણનો સાર એ છે કે પ્રેષાર્થનો કર્તા આગ્નીધ્રિનામક ઋત્વિજ છે અને પ્રેષનો કર્તા અધ્વર્યુ નામક ઋત્વિજ છે. ॥ ૨૪ ॥

‘ કરણ મંત્રોમાં સ્વામીને માટે ફક્તની આશા રાખવામાં આવી છે. ’

એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

ઋત્વિક્-ફલ કરણેષ્વર્થવત્વાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(ઋત્વિક્ફલમ્) કરણ મંત્રોમાં જે ફળને ઇચ્છવામાં આવ્યું છે તે ફલ ઋત્વિક્ફલને મળે એવી આશા રાખવામાં આવી છે (કરણેષુ) એમ માનવાથી કરણ મંત્રોની (અર્થજ્ઞવાત્) સાર્થકતા થઈ શકે છે.

ભાવાર્થ :—“મમાગ્ને વર્ષો વિહવેષ્વસ્તુ” આ મંત્રમાં યજ્ઞોમાં વર્ષસ રૂપ ફળની પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે અને તે વર્ષસ રૂપ ઋત્વિક્ફલને અર્થાત્ અધ્વર્યુને મળે એવો ભાવ છે કારણ અધ્વર્યુ પોતે ‘મમ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે એટલે “મમ અષ્વર્યો : વર્ષોઽસ્તુ” મને અધ્વર્યુને ઉક્ત ફળ મળે એમ માનવાથી જ મંત્રનો ખરો અર્થ થઈ શકે. જો મમ નો અર્થ મંત્ર બોલનાર અધ્વર્યુને માટે ન કરવામાં આવે અને યજ્ઞમાનને માટે કરવામાં આવે તો મમ પદની લક્ષણા માનવી પડે. શક્યાર્થને છોડી વગર કારણે લક્ષ્યાર્થ તરફ જવું એ અન્યાય છે. માટે કરણ સંસક મંત્રોકત ફળ ઋત્વિક્ફલને માટે છે એમ માનવું જોઈએ, એવો પૂર્વપક્ષવાદીનો મત છે. ॥ ૨૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

સ્વામિનો વા તદર્થત્વાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષનો નિરાસ સૂચવે છે. (સ્વામિન :) યજ્ઞમાનને માટે જ ફળની પ્રાર્થના છે (તદર્થત્વાત્) યજ્ઞનું પૂરેપૂરું ફળ યજ્ઞમાનને જ મળવાનું હોય છે.

ભાવાર્થ :--ઋત્વિજ્ઞે તે યજમાને પઞ્ચકૌત કર્યા છે. માટે યજનાં બધાં ફળ યજમાનને માટે જ હોય છે અને એમ કરવાથીજ કરણ મંત્રમાં પણ સાર્થકતા આવી શકે છે. દર્શાવું માસાભ્યાં સ્વર્ગકામો યજેત । આ ઠેકાણે યજેત પદ આત્મનેપદમાં પ્રયુક્ત છે અને એ એમ સૂચવે છે કે યજનું ફળ યજમાન કે જે યજ કરનાર છે તેને જ મળવું જોઈએ. ઋત્વિજ્ઞે તે યજ કરાવવા માટેની દક્ષિણા રૂપ ફલ લાઢ કૃતાર્થ થાય છે માટે મંત્રોકન ફળ યજમાનને માટે છે એ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૨૬ ॥

લિઙ્ગદર્શનાચ્છ ॥૨૭॥

પદાર્થ :--(ચ) અને (લિઙ્ગદર્શનાત્) લિંગ રૂપ વેદિક વાકય પણ ઉકત અર્થનું સમર્થન મળવું હોનાથી.

ભાવાર્થ :--‘ યાં કાંચન યજ્ઞે ઋત્વિજ આશિષમાશાસતે યજમાનસ્યેવ ’ ઋત્વિજે યજમાનને કોઈ આશિષની આશા કરે છે તે યજમાનની જ હોય છે. આ લિંગ વાકયથી રૂપૃ થાય છે કે “ મમાને વર્ષો વિહવેષ્વસ્તુ ” ઇત્યાદિ મંત્રોમાં પ્રાર્થમાન ફળ યજમાનને માટે જ છે અને મમ શબ્દનો અર્થ “ મમ યજમાનસ્ય ” એ પ્રમ.ણે કરવો, ઋત્વિજ્ઞેને માટે નહિ ॥ ૨૭ ॥

‘ કરણ મંત્રે માં કર્મ સિદ્ધ કરવા માટેનું ફળ ઋત્વિકર્મ છે
એ આધિકરણને રૂપૃ કરે છે

કર્માર્થ તુ ફલં તેપાં સ્વામિનં પ્રત્યર્થવત્ત્વાત્ ॥ ૨ૢ ॥

પદાર્થ :--(તુ) પણ (કર્માર્થમ્) કર્મને માટે (ફલમ્) ફળ (તેષામ્) ઋત્વિજે માટે હોય છે (સ્વામિનં પ્રતિ) કારણ કે એ ફળ પરપરા સંબંધથી સ્વામીને માટે જ (અર્થવત્ત્વાત્) સંબંધ થવું હોવાથી.

ભાવાર્થ :-- અમાવિષ્ણુ માવામવક્રમિષં વિજિહાયાં મા મા સંતાપમ્ હે પ્રકાશ રૂરૂપ અને વ્યાપક રૂરૂપ પરમાત્મનું મેં આ કર્મ કરવામાં કર્યાં પણ અનિકપણ અર્થાત્ બૂઢ કી નથી માટે આપ રૂદને તજી ન દેશો અને આપ મને સંતાપિત ન કરશો. આ મંત્રમાં કહેલું સંતાપના અભાવરૂપ ફલ તે! અધર્યુને માટે જ છે. કારણ કે સંતાપ ન હોય તેજ અધર્યુ સ્વામીના યજમાનના કર્મને માટે યોગ્ય થઈ શકે છે. માટે કોષ્ઠક ઠેકાણે

વ્યપદેશાચ્છ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :--(ચ) અને (વ્યપદેશાત્) ઋત્વિજ્ઞેને ફળ મેળવવાનું કથન હોવાથી.

ભાવાર્થ :--જ્યોતિષ્ટેામમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે ‘ હવિધાન મળ્ડપે સોમામિષવાધારયો : ફલકયોરધસ્તાચ્છત્સુષુ આગ્નેય્યાદિવિદિહુ ચત્વાર ઉપવરનામકા ગર્તા અરતિમાત્રચાતા અધોમગે પરસ્પરં મિલિતા ઊર્ધ્વમગે પરસ્પરં પ્રાદેશમાત્રં વ્યવહિતા વર્તન્તે તેષુ ઇકસ્મિન્ ઉપરવે યજમાનો દક્ષિણં હસ્તં પ્રસારયતિ, તથૈવાધ્વર્યુરન્યસ્મિન્ સ્વહસ્તં પ્રસાર્યાધસ્તાદ્ યજમાનહસ્તં ગૃહ્ણાતિ તદા યજમાનઃ “ કિમત્ર ” ઇત્યનેન મંત્રેણ ફલં પૃચ્છતિ । અધ્વર્યુશ્ચ “ મત્રમ્ ” ઇત્યનેન મન્ત્રેણ ઉત્તરં બ્રૂતે । તતો યજમાનઃ ‘ તજ્ઞૌ સહ ’ ઇત્યનેન મન્ત્રેણ તત્ફલં સ્વકીયત્વેન સ્વીકરોતિ ઇતિ ચેત્—મેવં નૌ ઇતિ ઇત્યનેન

દ્વિવચનેન “ સહ ” ક્ત્યનેન ચ ડમયગામિતયા સ્વીકારાત્ ’ આ પ્રમાણે જમિનીય ન્યાયમાત્રામાં પૂર્વ-પક્ષ અને ઉત્તરપક્ષ બતાવી ઋત્વિક અને યજમાન બન્નેને ફળનો સંબંધ બતાવ્યો છે. ‘ ઉપવર ’ નામક ગર્તા ઉપર યજમાન પોતાનો જમણો હાથ રાખે છે અને તેજ પ્રમાણે અષ્ટયુ પણ એ ગર્તા ઉપર પોતાનો જમણો હાથ રાખે છે. પછી ‘ ક્ષિત્ર ’ એ મંત્રથી યજમાન ફળ પૂછે છે. પછી અષ્ટયુ “ મદ્રમ્ ” એ મંત્રથી ફળ જણાવે છે પછી યજમાન “ તન્મૌ સહ ” એ મંત્રથી ઉક્ત ફળ બન્નેને માટે જણાવે છે. કેવળ યજમાનને માટે જ નહિ. ॥ ૨૯ ॥

દ્રવ્ય સંસ્કાર અંગ અને પ્રધાનને માટે હોય છે એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

દ્રવ્ય સંસ્કાર : પ્રકરણવિશેષાત્ સર્વકર્મણામ્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(દ્રવ્ય સંસ્કાર :) દર્ભ આદિ દ્રવ્યનો સંસ્કાર (પ્રકરણવિશેષાત્) એકજ પ્રકરણમાં હોવાથી (સર્વકર્મણામ્) અંગ સહિત પ્રધાન કર્તાને માટે હોય છે.

ભાવાર્થ :—યાગોપયોગી દર્ભ આદિ દ્રવ્ય હોય છે તથા તેના આસ્તરણ આદિ જે સંસ્કારો છે તે પ્રકૃતિ અને વિકૃતિ યાગમાં એક સરખી રીતે કરવાના હોય છે. એટલે એ દ્રવ્યો પ્રધાન અને અંગ બધાને માટે હોય છે. ॥ ૩૦ ॥

અપૂર્વ પ્રાકૃત ધર્મોના વિકૃતિમાં સંબંધ નથી. એ અધિકરણની સ્પષ્ટતા

નિર્દેશાત્ તુ વિકૃતાવપૂર્વસ્ય અનધિકાર : ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પણ (નિર્દેશાત્) પ્રકૃતિ યાગમાં સ્તરણ રૂપ કાર્યનો નિર્દેશ હોવાથી (વિદ્વેતો) વિકૃતિ યાગમાં (અપૂર્વસ્ય) બહિર્ના લવન આદિ અપૂર્વનો (અનધિકાર :) સંબંધ નથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિયાગમાં હવિરાસાદાન આદિ વેદિનું કાર્ય છે. તે કાર્ય વિકૃતિયાગમાં કરવાના હોય છે અને તે વેદિની સિદ્ધિ માટે અનન આદિ વેદિના ધર્મો પણ વિકૃતિ યાગમાં પ્રાપ્ત થાય છે, પણ ચૂપાવટના—આસ્તરણ રૂપ કાર્ય પ્રકૃતિ યાગમાં હોના નથી. દ્રશ્યપણુમાસ યાગમાં ચૂપાવટ નથી. માટે વિકૃતિયાગમાં તે વિધીયમાન આસ્તરણ રૂપ કાર્ય પ્રકૃતિયાગના લવન આદિ બહિર્ણા સંસ્કારને પ્રાપ્ત કરાવતું નથી. એટલે ચૂપાસ્તરણમાં ઉદ્દેશ્યતા નથી કારણ કે તેનું પ્રકૃતિમાં વિધાન નથી. ॥ ૩૧ ॥

વિધૃતિ અને પવિત્ર એ પરિભોજનોય બહિર્ણુથી કરણુ જોઈએ

એ અધિકરણની સ્પષ્ટતા કરે છે.

વિરોધે ચ શ્રુતિવિશેષાદવ્યક્તઃ શેષે ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શેષે) વિધૃતિ અને પવિત્ર બંનેમાં (અવ્યક્તઃ) અપરસ્કૃત બહિર્ણો વિનિયોગ છે કારણ કે (શ્રુતિવિશેષાત્) ઉક્ત બન્નેમાં એનો વિનિયોગ થાય તો વાક્ય વિશેષ સાથે (વિરોધે) વિરોધ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સુવ-આદિના આધાર રૂપ દર્ભશ્રુષ્ટિ રૂપ પ્રસ્તર જે દર્ભની ભુડીઓ હોય છે તેના ઉપર સુવ આદિ રાખવામાં આવે છે તેને ‘ વિધૃતિ ’ કહે છે, તથા નખથી જેને

કાપવામાં ન આવ્યા હોય અને અગ્રભાગથી પણ જેને કાપવામાં નથી આવ્યા એવા પ્રાદેશ માત્ર દર્શથી જે વીંટી બનાવવામાં આવે છે તેને પવિત્ર કહેવામાં આવે છે. એ વિધૂતિ અને પવિત્ર (વીંટી) અસંસ્કૃત પરિભોજનીય નામક દર્શમાંથી બનાવવાં જોઈએ, કારણ કે, ‘વેદિ સ્તૂળાતિ’ એ વિધાનથી સંસ્કૃત બહિઃ બધો જ ઉપગ્રીય અર્થાત્ પૂરો થઈ જાય છે. માટે વિધૂતિ અને પવિત્ર (વીંટી) બનાવવા માટે બીજો અસંસ્કૃત બહિઃ અર્થાત્ દર્શ લેવો જોઈએ. ॥ ૩૨ ॥

‘પ્રાકૃત પુરોડાશ આદિનું નિધાન’ એ નામનું અધિકરણ સમજાવે છે.

અપનયસ્વેકદેશસ્ય વિદ્યમાનસયોગાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પણ (એકદેશસ્ય) સવનીય પુરોડાશના એકદેશનું (અપનયઃ) નિધાન મૂકવું તે (વિદ્યમાનસયોગાત્) વિદ્યમાનનો વિધિસંયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. ‘પુરોડાશસ્ય શકલમૈન્દ્રવાયવસ્ય પાત્રે નિદક્ષતિ’ પુરોડાશના ટુકડાને ઐન્દ્રવાયવના પાત્રમાં મૂકે છે. હવે આ ટુકડા જે પુરોડાશ કહ્યો છે તે સવનીય પુરોડાશ સમજવો કે કોઈ બીજો ? પૂર્વપક્ષવાદીનું એવું માનવું છે કે વિધૂતિની પેઠે સવનીય પુરોડાશથી જુદોજ અસંસ્કૃત પુરોડાશ હોવો જોઈએ. સિદ્ધાંતવાદી કહે છે કે સવનીય પુરોડાશનો જ એક ભાગ ઐન્દ્રવાયવના પાત્રમાં મૂકવો જોઈએ ‘પુરોડાશ શકલમ્’ આ ટુકડા જે બીજી વિકલિતનું શ્રવણ થાય છે તે સંસ્કૃત પુરોડાશનું જ વિધાન કરે છે. ॥ ૩૩ ॥

“કામ્યેષ્ટિઓમાં ઉપાંશુત્વ પ્રધાનને માટે છે” એ નામનું અધિકરણ કપટ કરે છે
પૂર્વપક્ષ વિકૃતૌ સર્વાર્થાઃ શેષઃ પ્રકૃતિવત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(વિકૃતૌ) વિકૃતિ યાગમાં વિહિત (શેષઃ) શુચ્છ (સર્વાર્થાઃ) પ્રકૃતિ અને વિકૃતિ બંનેને માટે છે. (પ્રકૃતિવત્) દર્શપૂર્વ માત્રમાં જેન વેદિ સર્વને માટે છે તેમ કામ્યેષ્ટિ-ગત ઉપાંશુત્વ પણ સર્વને માટે છે.

ભાવાર્થ :—‘આયર્વળા વૈ કામ્યા હૃદયઃ તા ઉપાંશુ યદ્વ્યાઃ’ આ ટુકડા જે ઉપાંશુત્વનું વિધાન કર્યું છે તે અંગ અને પ્રધાન બંનેને માટે છે. આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૩૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર મુખ્યાર્થો વાઙ્મ્યસ્યાચોદિતત્વાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (મુખ્યાર્થો) પ્રધાનને માટે જ છે. અજ્ઞસ્ય) રિકૃતિ યાગમાં (અચોદિતત્વાત્) વિહિત ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કેવળ પ્રધાનને માટે જ ઉપાંશુત્વ છે. “આયર્વળા વૈ કામ્યા હૃદયઃ તા ઉપાંશુ યદ્વ્યાઃ” આ વાક્યમાં જે તાઃ પદ પડ્યું છે. તે કેવળ પ્રધાન કામ્ય ઇષ્ટિઓનો જ પરામર્શ કરે છે, તેની સમીપમાં અંગનો પાઠ જ નથી. માટે અંગનો પરામર્શ કરવાનો નથી. જેનો પરામર્શ થતો હોય તેમાં જ ઉપાંશુત્વ છે એમજ સમજવું જોઈએ. ॥ ૩૫ ॥

“ નવનીતાન્ય રથેનયાગના અંગ માટે છે. ” એ અધિકરણને સમજાવે છે.

સન્નિધાનવિશેષાદસંભવે તદજ્ઞાનામ્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(અસંભવે) રથેનયાગમાં આન્ય દ્રવ્યનો સંભવ ન હોવાથી, (તત્) વિહિન કરવામાં આવેલું નવનીતાન્ય (અજ્ઞાનામ્) રથેનયાગના અંગ તરીકે ગણાતા દીક્ષણીય આદિ ઇષ્ટિઓનો ધર્મ છે (સન્નિધાનવિશેષાત્) કારણ કે અંગોનો ધર્મ હોવાથી રથે.યાગરૂપ પ્રધાનની સાથે પણ સંબંધ થઈ શકશે.

ભાવાર્થ :—રથેન યાગના પ્રકરણમાં ‘ દૃતિનવનીતાજ્યં ભવતિ ’ આમડાની કુંડલીમાં રાખેલું નવનીત એટલે માખણ જે ધીનું તે ‘ દૃતિનવનીતાજ્ય ’ કહેવાય છે. રથેન યાગમાં નવનીતાન્યનું વિધાન છે પણ રથેન યાગ પોને જ ન્યોતિષ્ટોમનો વિકાર હોવાથી પ્રકૃતિવદ્ વિકૃતિઃ ક્તં વ્યા આ યોદક વાક્યથી પ્રકૃતિ યાગ જેમ સોમસાધ્ય છે તેમ વિકૃતિયાગરૂપ રથેન પણ સોમસાધ્ય જ છે ત્યારે નવનીતાન્ય કયા યાગને માટે છે એ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે, જાં બીજા યાગને માટે નવનીતાન્યનો ઉપયોગ થાય તો તેમાં કરેલું વિધાન વ્યર્થ થઈ જાય માટે રથેનયાગના અંગરૂપ દીક્ષણીય આદિ યાગમાં તેનો ઉપયોગ રૂઢો. રથેનયાગના અંગમાં નવનીતાન્યનો કરેલો ઉપયોગ રથેનયાગમાંજ ઉપયોગ થયેલો ગણાય. આ કારણથી રથેનયાગના અંગમાં જ નવનીતાન્યનો ઉપયોગ કરવો. ॥ ૩૬ ॥

આધાનેઽપિ તથેતિ ચેત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(આધાને અપિ) રથેન યાગનું અંગ જે અગ્ન્યાધાન છે તેનું પણ તે અંગ હોવું જોઈએ (તથેતિ ચેત્) એવી જો શંકા કરવામાં આવે તો ? આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—જેમ દીક્ષણીય આદિ રથેન યાગના અંગ છે તેમ અગ્ન્યાધાન પણ રથેન યાગનું અંગ છે. અંગનું લક્ષણુ એ જ છે કે જેના વગર જે ન થઈ શકે તે તેનું અંગ ગણાય. અગ્ન્યાધાન વગર પણ રથેન યાગ થઈ શકતો નથી મા? અગ્ન્યાધાન પણ તેનું અંગ ગણાય માટે નવનીતાન્ય અગ્ન્યાધાનનું પણ અંગ ગણાવું જોઈએ. આ શંકાનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૩૭ ॥

નાપ્રકરણત્વાદજ્ઞસ્વાતન્નિમિત્તત્વાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(અપ્રકરણત્વાત્) અસંનિહિત હોવાથી (અજ્ઞસ્ય) અગ્ન્યાધાનનું (અતન્નિમિત્તત્વાત્) નવનીતાન્ય અંગ થઈ શકતું નથી.

ભાવાર્થ :—અગ્ન્યાધાનનું વિધાન સમસ્ત વૈદિક કર્મના અનુષ્ઠાન માટે કરવામાં આવ્યું છે. ખાસ રથેન યાગને માટે નહિ આ કાળથી રથેન યાગ સાથે અગ્ન્યાધાનનો સાધારણ સંબંધ છે કાર્ત્ત વિશેષ સંબંધ નથી માટે દીક્ષણીય યાગ જેનું તે અગ્ન્યાધાન રથેન યાગનું અંગ ગણતું નથી આ કારણને ત્રીધે નવનીતાન્ય અગ્ન્યાધાનનું અંગ નથી પણ રથેન યાગના ખાસ અંગ દીક્ષણીય ઇષ્ટિનું જ અંગ છે. અંગના સંબંધને ત્રીધે રથે. યાગ રૂપી અંગી રી સાથે પણ એનો સંબંધ થઈ શકે છે, માટે રથેન યાગમાં દૃતિનવનીતાજ્યં ભવતિ એ વિધિ ચરિતાર્થ થઈ શકે છે. ॥ ૩૮ ॥

‘ નવનીતાભ્ય રથેનયાગના અર્ધાં અંગોને માટે છે. ’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

તત્કાલે લિજ્ઞદર્શનાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(તત્કાલે) સુત્યાદિવસે (લિજ્ઞદર્શનાત્) લિંગવાક્યને મળતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે દિવસે સોમલતાને ખાંડીને તેમાંથી સોમરસ કાઢવામાં આવે છે તે દિવસને યાગમાં ‘ સુત્યાદિવસ ’ કહે છે. હવે સુત્યાદિવસે રથેનયાગનાં જેટલાં અંગોનું અનુક્રાંત થાય તે અર્ધાનું નવનીતાભ્ય અંગ તરીકે છે એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. સચ્ચક્રે સહ પદ્યત્ આલમેત આ લિંગ વાક્ય પશુ તત્કાલીન રથેનયાગનું નવનીતાભ્ય અંગ છે એમાં પ્રમાણ ૩૫ છે. ॥ ૩૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

સર્વેષાં વાડવિશેષાત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સર્વેષામ્) રથેન યાગનાં જેટલાં અંગ હોય તે અર્ધાનું નવનીતાભ્ય અંગ છે (અવિશેષાત્) વિશેષશાસ્ત્ર જોવામાં આવતું ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સુત્યાદિનમાં જે અંગોનું અનુક્રાંત થાય તેનું જ અંગ નવનીતાભ્ય ગણાય એવું માનવા માટે કૌંઈ પ્રમાણ મળતું ન હોવાથી રથેન યાગનાં જેટલાં અંગો હોય તે અર્ધા સાથે નવનીતાભ્યનો સંબંધ માનવો, ખાસ સુત્યાદિનનાં જ અર્ધાં અંગો સાથે નહિ. આજ્ય-પદસ્ય ધ્રૂયમાણસ્ય સુત્યાકાલીનાઽયમિતિ સંકોચે માનામાવાત્ નવનીત આજ પદનો જે પાઠ શ્રુત થાય છે તેમાં સુત્યાકાલીનાભ્ય એવો સંકોચ કરવામાં કોઈ પશુ પ્રમાણ નથી. માટે સુત્યાકાલીન અંગ અને અસુત્યાકાલીન અંગ સર્વ કોઈ રથેન યાગના અંગ સાથે નવનીતાભ્યનો સંબંધ છે. ॥ ૪૦ ॥

ન્યાયોક્તે લિજ્ઞદર્શનમ્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(ન્યાયોક્તે) ન્યાય વાક્યથી ઉક્ત અર્થમાં (લિજ્ઞદર્શનમ્) લિંગ દર્શન પ્રમાણ નથી.

ભાવાર્થ :—ન્યાયવિરુદ્ધ લિંગ વાક્ય હોય તો તે પ્રમાણ માની શકાય નહિ. માટે સુત્યાકાલ સંબંધિજ રથેન વિકૃતિ ધર્મો માનવા એમાં કોઈ પ્રમાણ ન હોવાથી નવનીતાભ્ય રથેન યાગનાં અર્ધાં અંગો માટે છે. ॥ ૪૧ ॥

સવનીય અઽપ્રદ્દ હોવા જોઈએ. એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

માંસં તુ સવનીયાનાં ચોદનાવિશેષત્વાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પશુ (માંસમ્) માંસલત્વ (સવનીયાનામ્) સવનીય સંબંધી ધાના-કરંભ આદિમાં હોવું જોઈએ (ચોદનાવિશેષત્વાત્) અર્થના સામર્થ્યને લીધે.

ભાવાર્થ :—સવનીય પુરોહાશે જે દ્રવ્યોમાંથી બનાવવામાં આવે તે અર્ધાં દ્રવ્યો પુષ્ટિકારક ધાન્ય હોવાં જોઈએ. હવનીય દ્રવ્ય પુષ્ટિકારક હોય તો જ તેનાથી લાલ થાય છે. નિઃસત્ત્વ પદાર્થમાંથી પુરોહાશ ન બનાવવો જોઈએ. આ સૂત્રમાં માંસલતા અર્થમાં માંસ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. માંસલ એટલે બળદાયક. વૈદિક શબ્દપ્રયોગો આવી રીતે વેદમાં અનેક ઠેકાણે

જેનામાં આવે છે. જેમ કે આ ધાવતા સુદૃશ્યઃ શુક્રા ગૃમ્ણીત મન્યના । ગોમિઃ શ્રીણીત મત્સરમ્
 ઋગ્વેદ-૯-૪૬-૪ આ મંત્રમાં ગોમિઃ પદનેા અર્થ ગોમ્યોઽમિનિષ્પન્નેન ક્ષોરેણ ગાયમ્થી ઉક્ત
 થતું દૂધ એવો અર્થ કર્યો છે. એ દૂધ સાથે સોમરસ મેળવવો. એજ પ્રમાણે આ ઠેકાણે પણ
 માંસનો અર્થ માંસલ એટલે બલપ્રદ અર્થ કરવો જોઈએ એ ન્યાય ગણાય છે. કેટલાક પંડિતોએ
 સવનીય પુરોહાશની માંસમયતા અર્થાત્ માંસમાંથી સવનીય પુરોહાશ બનાવવો એવો અર્થ કર્યો
 છે પણ એમ કરતાં તેઓ વૈદિક ધર્મની અહિંસા અને વૈદિક શબ્દના પ્રયોગોની મર્યાદાને
 સમજ્યા નથી. ॥ ૪૨ ॥

મક્તિરસંનિધાવન્યાયેતિ ચેત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :--(મક્તિઃ) ગૌણ પ્રયોગ (અસંનિધૌ) મુખ્ય અર્થ સંભવતો હોય ત્યારે
 (અન્યાયા) અન્યાય છે (ઇતિ ચેત્) જે એમ માનવામાં આવે તો

ભાવાર્થ :--મુખ્ય અર્થ સંભવતો હોય તો શબ્દનો ગૌણ અર્થ હોવો એ અન્યાય
 છે જે એમ કહેવામાં આવે તો એનો ઉત્તર પછીના સૂત્રમાં આપવામાં આવે છે. ॥ ૪૩ ॥

સ્યાત્ પ્રકૃતિલિંગત્વાત્ વૈરાજવત્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :--(સ્યાત્) ગૌણાર્થમાં શબ્દ પ્રયોગ થઈ શકે છે. (પ્રકૃતિલિંગત્વાત્) પ્રકૃતિભૂત
 જ્યોતિષોમમાં પણ ભાક્ત શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે (વૈરાજવત્) વૈરાજ શબ્દ જેમ વૈરાજસામે
 માટે પ્રયુક્ત થયો છે તેમ.

ભાવાર્થ :--પ્રકૃતિયાગમાં ધાનાદિમાં પુરોહાશ શબ્દ ભક્તિથી અર્થાત્ ગૌણ વૃત્તિથી
 પ્રયુક્ત થયો છે. ધાનાદિષુ અર્ચ પુરોહાશ શબ્દો ભાક્તઃ શાપરભાષ્ય જુઓ. તથા ઉક્ત્યો વૈરુપસામા
 એકવિંશઃ ષોડશી વૈરાજસામા આ ઠેકાણે મામ શબ્દ વૈરૂપૃષ્ઠ અને વૈરાજૃષ્ઠ માટે પ્રયુક્ત થયો
 છે તેમ ઉક્ત સૂત્રમાં માંસ શબ્દ પણ માંસત્વ અર્થાત્ બલપ્રદત્વ અર્થમાં પ્રયુક્ત થયો છે એમ
 માનવામાં કરી હરકત નથી. ॥ ૪૪ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये तृतीयाध्यायस्य अष्टमः पादः समाप्तश्च तृतीयोऽध्यायः

अथ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

હવે કૃત્વર્થ અને પુરુષાર્થની જિજ્ઞાસાનું અધિકરણ સમજાવે છે.

अथातः कृत्वर्थपुरुषार्थयोजिज्ञासा ॥ १ ॥

પદાર્થ :--(અથ) શેષ અને શેષીના નિરૂપણ પછી (અતઃ) શેષશેષિભાવ વક્ષ્ય-
 માણ અર્થનું કારણ હોવાથી (કૃત્વર્થ પુરુષાર્થયોઃ) કૃત્વર્થ અને પુરુષાર્થની (જિજ્ઞાસા)
 જિજ્ઞાસા કરવી જોઈએ.

ભાવાર્થ :--કૃત્વર્થનો અર્થ અને પુરુષાર્થનો અર્થ શું છે ? અર્થાત્ એનાં લક્ષણો શું
 છે એ વિષયના જ્ઞાનની હઝળ કરવી જોઈએ જે કુતુબે માટે હોય તે કૃત્વર્થ અને જે પુરુષને

માટે હોય તે પુરુષાર્થ. કંતુ એટલે વાગ અને પુરુષ એટલે મનુષ્ય. કેવળ નરભતિનું મહત્ત્વ કરવું એવો અર્થ સમજવો નહિ. જે કંતુનો અર્થ અને પુરુષનો અર્થ સમજી શકાય તો કાણુ પ્રયોજ્ય છે અને કાણુ પ્રયોજક છે તે પણ સમજી શકાય.

હવે ક્ત્વર્થ અને પુરુષાર્થના લક્ષણનું આધકરણ શરૂ કરે છે.

यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य तस्य लिप्साऽर्थलक्षणाऽविमक्तत्वात् ॥ २ ॥

પદાર્થ :—(યસ્મિન્) સ્વર્ગ-આદિક કોઇ સુખવિશેષમાં અથવા પણ આદિ જે સુખના સાધન છે તેને મેળવ્યા પછી (પુરુષસ્ય) પુરુષને જે (પ્રીતિઃ) પ્રીતિ થાય છે તે પુરુષાર્થ કહેવાય છે. અને જેનું અનુદાન કરવા પછી પુરુષને સ્વર્ગાદિની પ્રાપ્તિ થાય છે તે ક્ત્વર્થ કહેવાય છે (તસ્ય) સ્વર્ગાદિની (લિપ્સા) ઇચ્છા (અર્થલક્ષણા) શાસ્ત્રની પ્રેરણા વગર સ્વાભાવિક થાય છે. (અવિમક્ત્વાત્) સ્વર્ગાદિ સાથે કંતુરૂપ સાધનનો અવ્યભિચાર સંબંધ હોય છે.

ભાવાર્થ :—સ્વર્ગાદિ સુખ મળ્યા પછી અથવા સુખનાં સાધન મળ્યા પછી પુરુષ એમ માને છે કે હું હવે કૃતાર્થ થયો છું. એવી જે મનની વૃત્તિ તેનું નામ પુરુષાર્થ છે. તથા સ્વર્ગાદિ સુખ વિશેષને મેળવવા જેનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે તે કંતુ કહેવાય છે. સુખની ઇચ્છા માણુસને સ્વાભાવિક રીતે જ થાય છે એમાં કોઈ શાસ્ત્રની અપેક્ષા નથી. કંતુ અને સ્વર્ગરૂપ કળનો અવ્યભિચારિત સંબંધ છે માટે કંતુની ઇચ્છા કરવી એક જ. કંતુના જે ઉપકારક અંગો હોય છે તે ‘ક્ત્વર્થ’ કહેવાય છે.

સ્વર્ગઆદિ સુખનું મુખ્ય સાધન જે હોય છે તેને પણ પુરુષાર્થ કહેવામાં આવે છે અને એ સાધનના ઉપકારી અંગ હોય છે તેને ક્ત્વર્થ કહેવામાં આવે છે આવો પણ અર્થ છે. આ પ્રમાણે પુરુષાર્થના એ અર્થ નીકળે છે એક સુખ અને બીજું સુખનું મુખ્ય સાધન; કારણ કે એ બન્નેને પુરુષ ઇચ્છે છે. ॥ ૨ ॥

પ્રભવતિમત પુરુષાર્થ છે. એ આધકરણ સમજાવે છે.

तदुत्सर्गे कर्मणि पुरुषार्थाय शास्त्रस्यानतिशङ्क्यत्वात् न च द्रव्यं चिकीर्ष्यते

तेनार्थનામિસમ્બન્ધાત્ ક્રિયાયાં પુરુષશ્રુતિઃ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(કર્મણિ) તસ્ય વ્રતમિત્યુપક્રમ્ય, ‘નેષ્ઠેતોયન્તમાદિત્યં નાસ્તં યન્તં કદાચન । આ વાક્યથી બોધ્ય જે કર્મ છે તેમાં (તદુત્સર્ગે) પ્રીતિને ઉપલક્ષ્ય થતો ન હોવા છતાં (પુરુષાર્થાવ) પુરુષાર્થત્વ છે (શાસ્ત્રસ્ય) પ્રકૃતવાક્ય (અનતિશઙ્ક્યત્વાત્) તર્કથી દૂર કરી શકાય એમ ન હોવાથી (ચ) અને (દ્રવ્યમ્) ક્ત્વર્ગભૂત દ્રવ્ય (ચિકીર્ષ્યતે) સંસારચક્રેત કરવાને ઇચ્છાતું નથી. (તેન) તેથી (અર્થેન) પુરુષાર્થ સાથે (અમિસમ્બન્ધાત્) સંબંધ હોવાથી (ક્રિયાયામ્) ક્રિયામાં (પુરુષશ્રુતિઃ) પુરુષનું શ્રવણ છે. પુરુષ કર્તા હોવાથી પ્રકૃતક્રિયાનું તે અંગ છે.

ભાવાર્થ :—‘તસ્ય વ્રતમ્’ નેષ્ઠેતોયન્તમાદિત્યં નાસ્તં યન્તં કદાચન આ પ્રમાણે અનારભ્ય પાઠ છે અર્થાત્ સામાન્ય વિધિ છે. સુખને ઉત્તમો કે આશ્વમતો ન જોવો. આ ઠેકાણે અર્થનું અનીક્ષણ કરવું એ ક્ત્વર્થ છે કે પુરુષાર્થ છે ? પવ પક્ષ ક્ત્વર્થ માને છે અને સિદ્ધાંતવાદી

પુરુષાર્થ માને છે સૂર્યના અનીક્ષણમાં જો કે પ્રીતિ નથી અને જેમાં પ્રીતિ ન હોય તે પુરુષાર્થ પશુ ન હોય છતાં તે પુરુષાર્થ જ છે કારણ કે તર્કથી ઉક્ત વાક્યની નિષ્ક્રમતા સિદ્ધ કરી શકાય નહિ. ઇક્ષણુ વિરોધી કોઈ બીજી ક્રિયા એવો નેક્ષેત્રનો અર્થ કરી એ ક્રિયાથી કુતુબ અંગબૂત કોષ દ્રવ્યનો સંસ્કાર કરવો, એવો પણ અર્થ થઈ શકતો નથી કોષપશુ કુતુબે ઉદ્દેશીને ઉક્ત વાક્યનો પાઠ કરવામાં આવ્યો નથી, માટે કોષપશુ કલ્પગ દ્રવ્યનો સંસ્કાર માની શકાય નહિ. આ કારણથી અનીક્ષણનો સંબંધ ફલ સાથે છે. જેનો સંબંધ ફળ સાથે હોય તે હંમેશાં પુરુષાર્થ જ હોય છે. ઉક્ત વાક્યનો આવ હું ઉગતા સૂર્યને અને આયમતા સૂર્યને નહીં જોડે આવે. સંકલ્પ પુરુષ પ્રજ્ઞપતિ વ્રતને માટે કરે છે. આવા સંકલ્પથી કર્મમાં તન્મય થવાથી એતાવતા હૈનસા મુક્તો ભવતિ પુરુષ પાપથી મુક્ત થાય છે. પાપથી મુક્ત થવું એ પુરુષાર્થ છે. માટે પ્રજ્ઞપતિ વ્રત પુરુષાર્થ છે. કલ્પર્થ નથી. ॥ ૩ ॥

અવિશેષાત્ શાસ્ત્રસ્ય યથાશ્રુતિ ફલાનિ સ્યુ : ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(તુ) આશંકા સૂચવે છે. (શાસ્ત્રસ્ય) સમિધો યજતિ ઇત્યાદિ શાસ્ત્ર (અવિશેષાત્) નેક્ષેત્રોચન્તમાદિત્યમ્ ઇત્યાદિ શાસ્ત્ર સમાન હોવાથી (યથાશ્રુતિ) તેની સમીપ ત્રયમાણુ અર્થવાદથી પ્રતિપાદ્ય (ફલાનિ સ્યુ :) ફળો હોવાં જોઈએ, અને તેથી તે પશુ પુરુષાર્થ માનવાં જોઈએ.

ભાવાર્થ :—જો અર્થવાદમાં બતાવેલાં ફળથી ઉક્ત વ્રત પુરુષાર્થ માનવામાં આવે તો સમિધો યજતિ ઇત્યાદિ પશુ પુરુષાર્થ જ માનવાં પડશે કારણ કે તેની સમીપ જે અર્થવાદ વાદ છે તેમાં બતાવેલાં ફળોને લીધે ઉક્ત સમિધાદિ યજન પશુ પુરુષાર્થ થઈ શકશે. કલ્પર્થ નહીં થાય ॥ ૪ ॥

અપિ વા કારણાગ્રહણે તદર્થમર્થસ્યાનભિસમ્બન્ધાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) આ બંને પદો ઉક્ત આશંકાની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (કારણાગ્રહણે) શ્રુતિ, લિંગ આદિ વિનિયોગક પ્રમાણુ ન મળવાથી (તદર્થમ્) પ્રજ્ઞપતિવ્રત પુરુષાર્થ માનવામાં આવે છે. (અર્થસ્ય) પ્રમાણુ ન મળવાથી કોષ કર્મની સાથે એનો (અનભિસમ્બન્ધાત્) સંબંધ નથી.

ભાવાર્થ :—શ્રુતિ, લિંગ, વાક્ય, પ્રકરણ, સ્થાન અને સમાખ્યા આ વિનિયોગક પ્રમાણુ છે. આમાંનાં કોષ પશુ પ્રમાણુથી પ્રજ્ઞપતિવ્રતનો કોષપશુ કર્મમાં વિનિયોગ થતો નથી. માટે સમિધો યજતિ ઇત્યાદિ સમિધાદિથી પ્રજ્ઞપતિ વ્રતની વિષમતા છે. આ કારણથી પ્રજ્ઞપતિ વ્રત પુરુષાર્થ છે કલ્પર્થ નથી. અર્થાત્ સૂર્યનું અનીક્ષણ કોષ કુતુબ અંગને ઉપકારક નથી પણ પુરુષને ઉપકારક છે. જે પુરુષને ઉપકારક હોય તે પુરુષાર્થ. ॥ ૫ ॥

તથા ચ લોકસૂત્રેષુ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે જ પ્રમાણે (લોકસૂત્રેષુ) સાધારણ મનુષ્યના બ્યવહારમાં પણ જોવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—સાધારણ લોક વ્યવહારમાં જો આ પ્રમાણે વાક્યો હોય. જ્ઞાનં કુર, પાકં કુર સ્નાન કર. રસોષ કર. તો એ ઠેકાણે સ્નાન કરવું એ રસોષને માટે છે અર્થાત્ રસોષ કરવા પહેલાં સ્નાન કર. પણ જો એકલું વાક્ય હોય જેમકે ‘જ્ઞાનં કુર’ સ્નાન કર, તો આ સ્નાન કેવળ પુરુષને માટે જ છે કાંઈ કર્મને માટે નથી. તેમ પ્રત્યપ્રતિવત કાંઈ કલ્પવિશેષને ઉદ્દેશીને પઠિત નથી એટલે તે અનારભ્યપઠિત છે માટે તે સ્વતંત્ર ફલવાળું વાક્ય છે અને તેથી તે પુરુષાર્થ જ છે કંતર્થ નથી. ॥ ૬ ॥

યજ્ઞાધિનાં અનુવાદત્વાધિકરણ

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર દ્રવ્યાણિ ત્વચ્ચિશેષેણાનર્થકયાત્ પ્રદીયેત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષને સચિત કરે છે. (દ્રવ્યાણિ) રક્ષ આદિ યજ્ઞિય સાધન (અવિશેષેણ) સંપૂર્ણતાથી (અનર્થકયાત્) નિરર્થકતાના બળથી (પ્રદીયેત્) અગ્નિમાં પ્રદાન કરવું

ભાવાર્થ :—રક્ષ, કપાલ, અગ્નિહોત્રહવણી, શૂપ્, કૃષ્ણાગ્નિન, શ્રમ્ભા, ઉલૂખલ, મુસલ, દપદ્ અને ઉપલા આ દશ યજ્ઞના આયુષ છે એવો પાઠ છે. આ ઠેકાણે એવો સંદેહ થાય છે કે ઉક્ત સાધનોનો હોમ કરવો કે તેનાથી જે જે કાર્ય યજ્ઞમાં થતું હોય તે કરવું ? અહીં પૂર્વપક્ષનું એવું માનવું છે કે એ બધાનો હોમ કરવો. જો એનો હોમ ન કરવામાં આવે તો ‘एतानि वै दद्या यज्ञायुधानि’ આ વાક્ય નિરર્થક થઈ જાય કારણ કે એમાં યજ્ઞના આયુષ અર્થાત્ સાધન તરીકે બતાવ્યાં છે. માટે ધૃત આદિ યજ્ઞના સાધન હોવાથી તેનો જોમ હોમ થાય છે તેમ રક્ષ આદિ પાત્રનો પણ હોમ થવો જોઈએ. કારણ કે તે યજ્ઞરૂપ પ્રધાનના અંગ છે. ॥ ૭ ॥

મિદ્ધાંત સૂત્ર સ્વેન ત્વચેન સમ્બન્ધો દ્રવ્યાણાં પૃથગર્થત્વાત્ તસ્માદ્

યથાશ્રુતિ સ્યુઃ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(તુ) શબ્દ પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (દ્રવ્યાણામ્) રક્ષ આદિ દ્રવ્યોનો (સ્વેન અર્થેન) પોત પોતાના કાર્ય સાથે (સમ્બન્ધઃ) સંબંધ છે (પૃથગર્થત્વાત્) એનું બિન્ન બિન્ન કાર્ય સાથે પ્રયોજન હોવાથી (તસ્માત્) માટે (યથાશ્રુતિ) જે પ્રમાણે શ્રવણ થયું છે તે પ્રમાણે (સ્યુઃ) ત્રિવિધોમ થવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—રક્ષ આદિ દસ દ્રવ્યોનો હોમ કરવાનો નથી પણ એ સાધનોથી જે જે કાર્ય થઈ શકે તે કરવાનું હોય છે. જેમકે રક્ષથી વેદિનું ખનન કરવું, કપાલોમાં પુરાકાશ બનાવવો, અગ્નિહોત્રહવણીમાં હવિષ નિખવું આ પ્રમાણે જે સાધનથી જે કાર્ય થતું હોય તે સાધનથી તે કાર્ય કરવું. યજ્ઞાધિ એ કાંઈ અપૂર્વ વિધિ નથી. પણ અનુવાદ છે અર્થાત્ તે તે સાધનને ઉદ્દેશીને તેનાથી અમુક અમુક ક્રિયા કરવી. ॥ ૮ ॥

ચોદ્યન્તે વાર્યકર્મસુ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વાર્યકર્મસુ) પાત્રપ્રતિપતિ કર્મમાં (ચોદ્યન્તે) આદિતાગ્નિને અર્થાત્ આદિતાગ્નિના શયને પાત્ર સાથે બાળવું.

ભાવાર્થ :—જે માણસ આહિતાગ્નિ હોય તે જ્યારે પંચત્વને પામે ત્યારે તેના દેહને તેના યજ્ઞિય પાત્ર સાથે બાળવો આવું વિધાન છે હવે જે જ્યોતિષ્ટોમમાં તે પાત્રને બાળી નાખ્યા હોય તો મૃત દેહ વખતે પાત્રોની પ્રતિપત્તિ અર્થાત્ મૃતદેહ સાથે પાત્રોનું દહન કેવી રીતે સંભવે ? પાત્ર તો પહેલેથીજ એની જીવિત દશામાં હોમી કેવામાં આવ્યાં છે. આ કારણને કીધે પાત્રોનો હોમ કરવાનો નથી પણ જે પાત્રથી જે કિંચા કરવાની હોય તે કરવી એવો ભાવ છે. ॥ ૯ ॥

લિજ્ઞદર્શનાચ્ચ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિજ્ઞદર્શનાત્) કિંચવાક્યનું દર્શન થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ચતુર્દશપૈર્ણ માસ્યામ્, અમાવાસ્યાયાં ત્રયોદશાહુતયઃ પૌષ્ઠમાસીમાં ચૌદ અને અમાવાસ્યામાં તેર આહુતિઓ આપવાની હોય છે. હવે જે યજ્ઞાધીપોની પણ આહુતિઓ આપવાની હોય તો દસ દસ બીજી વધારે આહુતિ થવી જોઈએ અને જે એમ કરવામાં આવે તો ચૌદ અને તેરનો નિયમ ન રહે. માટે ઉક્ત ચૌદ અને તેર સંખ્યા સાથે વિરોધ આવતો હોવાથી યજ્ઞાધીપો હોમ કરવો ન જોઈએ. ॥ ૧૦ ॥

પશ્વેકત્વવિવક્ષાધિકરણ

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર તત્રૈકત્વમયજ્ઞાન્નમર્ષસ્ય ગુણભૂતત્વાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(તત્ર) ઉદાહૃત વાક્યગત ધર્મીષોમીયમ્ પશુમ્ આ ઠેકાણે, (એકત્વમ્) સંખ્યા માત્ર જ છે (ઇયજ્ઞાન્નમ્) એકત્વ યજ્ઞનું અંગ નથી (ગુણભૂતત્વાત્) પ્રત્યક્ષની પ્રકૃતિ જે પશુ છે તેના પ્રત્યે ગૌણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યદ્ધર્મીષોમીયં પશુમાલભતે આ વાક્યમાં જે અમ્ વિભક્તિ છે તેનો અર્થ એકત્વ અને કર્મકારક છે તેમાંથી એકત્વની વિવક્ષા નથી એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે જે, એની વિવક્ષા હોત તો તે યજ્ઞનું અંગ ગણાત અને પછી એકત્વ અર્થાત્ એક કરતાં વધારે પશુઓ દાનમાં આપત તો યજ્ઞ દહને ઉત્તમ ન કરી શકત કારણ કે એ એકત્વથી વિકલ થયો હતો. એકત્વની વિવક્ષા એટલે એક જ પશુ, એ નહિ. એવો અર્થ થાય છે. આ કારણથી એકત્વની વિવક્ષા નથી એમ જ માનવું યોગ્ય છે. ॥ ૧૧ ॥

અકબ્રુતિત્વાચ્ચ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અકબ્રુતિત્વાત્) એક શબ્દનું શ્રવણ થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યાં એક સંખ્યાની જરૂર હોય છે ત્યાં એક શબ્દ વાપરે છે, કેવળ પ્રત્યક્ષથી કામ સરતું નથી. જેમ કે જ્યાં ગાં દક્ષિણાં દયાત્ એક ગાયને દક્ષિણ તરીકે આપવી. આ વાક્યમાં એક શબ્દનું ૨૫૯ ઉચ્ચારણ છે. જે ગામ્ આ ઠેકાણે એકત્વ સંખ્યા વિવક્ષિત હોત તો એક શબ્દનો પ્રયોગ કરવાની જરૂર ન રહેત. આ કારણથી ધર્મીષોમીયં પશુમ્ આ ઠેકાણે એકત્વ સંખ્યાની વિવક્ષા નથી. ॥ ૧૨ ॥

હવે પૂર્વપક્ષમાં શંકા ઉત્પન્ન કરે છે.

પ્રતોચતે इति चेत् ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(પ્રતીચતે) પ્રતીચમાન થાય છે (इति चेत्) જે એમ કહેવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—શુરુ શિષ્યને કહે કે ગામાનય ગાય લાવ. તો શિષ્ય ' ગામ્ ' અહીં ગોશબ્દોત્તરવર્તી એક વચનને સાંભળી એક જ ગાય લાવે છે એ નહિ. માટે એકત્વનો પશુ શાબ્દ બોધમાં પ્રવિષ્ટ થઇ શકે છે. જે એમ કહેવામાં આવે તો તેના ઉત્તર નીચેના સૂત્રમાં આપવામાં આવે છે. ॥ ૧૩ ॥

नाशब्दं तत्प्रमाणत्वात् पूर्ववत् ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ, એકત્વની પ્રતીતિ થતી નથી. (अशब्दम्) જે એક ॥ પ્રતીતિ થાય છે તે તો અશબ્દ છે અર્થાત આર્થિકી છે (तत्प्रमाणत्वात्) પ્રમાણભૂત વાક્યના શ્રવણથી એકત્વનો બોધ થાય છે (पूर्ववत्) જેમકે પૂર્વની પેઠે.

ભાવાર્થ :—જે એકત્વની પ્રતીતિ થાય છે તે તો આર્થિક છે શાબ્દિક નથી. જેમકે ' પૂર્વ વિદ્યાર્થી દોડે છે ' અહીં પૂર્વ શબ્દનો પ્રયોગ ત્યારે જ સફળ થઈ શકે જ્યારે બે ત્રણ વિદ્યાર્થી હોય. જે એક જ વિદ્યાર્થી હોય તો પૂર્વ શબ્દનો પ્રયોગ નકામો છે, એટલે પૂર્વો ધાક્કતિ કહેવાથી બીજાને પણ બોધ થાય છે, પણ એ બોધ શાબ્દિક નથી પણ આર્થિક છે તેમ બમ્બીષોમીયમ્ પશુમ્ આ ઠેકાણે પણ એકત્વની પ્રતીતિ આર્થિકી છે. જે શાબ્દી પ્રતીતિ હોત તો તુતિથી જ વિનિયોગ થઇ શકત વાક્યમાં કોઇ અર ન હોતી કારણ કે વાક્ય કરતાં શ્રુતિ બલવતી હોય છે માટે ઉક્ત વાક્ય એકત્વની પ્રતીતિ શબ્દથી થતી નથી. આ કારણથી એત્વ સંખ્યા વિવક્ષિત નથી. ॥ ૧૪ ॥

सिद्धांत सूत्र शब्दवत् तूपलभ्यते तद्भागमे हि तद्दृश्यते तस्य ज्ञानं
यथाऽन्येषाम् ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંતને સચવે છે. (શબ્દવત્) શબ્દ વિશિષ્ટ (उपलभ्यते) એકત્વની પ્રતીતિ થાય છે. (तद्भागमे) એક વચનનો પ્રયોગ સાંભળ્યા પછી (तद् दृश्यते हि) એકત્વ વિષયક સ્મરણ ચોક્કસ થાય છે અને એ પ્રમાણે લોકો પણ અનુભવે છે. (तस्य ज्ञानम्) માટે તદ્વિષયક જ્ઞાન શાબ્દ છે. (यथा अन्येषाम्) જેમ અવાદિવિષયક શાબ્દબોધ શબ્દથી થાય છે તેમ એકત્વની પ્રતીતિ પણ શબ્દવિષયક જ છે.

ભાવાર્થ :—જેવી રીતે પશુમ્ આ ઠેકાણે પશુવિષયક બોધ શાબ્દ છે તેમ અમ્ પ્રત્યયથી જે એકત્વની પ્રતીતિ થાય છે તે પણ શાબ્દ જ છે, એકવચનાત પદના શ્રવણથી લોકો એકત્વ સંખ્યાનો અનુભવ કરે જ છે. જે પદ સાંભળ્યા પછી જે અર્થનું નિયમથી સ્મરણ થાય તે અર્થ શાબ્દ બોધનો જ વિષય છે. આર્થિક વિષય નથી. માટે એકત્વ એ યાગનું અંગ છે અને તે એકત્વ વિવક્ષિત છે અર્થાત બમ્બીષોમીયમ્ પશુમ્ આ ઠેકાણે પ્રત્યયથી પ્રતીત થવું એકત્વ યજ્ઞમાં વિવક્ષિત છે. એક પશુનું જ જ્ઞાન કરવું એવો ઉક્ત વાક્યનો અર્થ થાય છે. ॥ ૧૫ ॥

તદ્વચ્ચ લિङ्ગદર્શનમ્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તદ્વચ્ચ) તે જ પ્રમાણે (લિङ્ગદર્શનમ્) લિંગવાક્યનું દર્શન પણ થાય છે.

ભાવાર્થ :—કર્ણા યામ્યાઃ, અવલિપ્તા રૌદ્રાઃ, નમોરૂપાઃ પાર્જન્યાઃ, ऐन्द्राग्रो दशमः આ વાક્યમાં કર્ણા : ઇત્યાદિમાં અહુવચન વિવક્ષિત છે એટલે કે કર્ણાઃ કહેવાથી ત્રણ ગાયો સમગ્ન થાય છે. તે જ પ્રમાણે અવલિપ્તા અને નમોરૂપાઃ માં પણ અહુવચન વિવક્ષિત છે અને તેથી જ અવલિપ્તા થી ત્રણ અને નમોરૂપાઃ થી પણ ત્રણ ત્રણ ગાયો ની પ્રતીતિ થાય છે. આ પ્રમાણે ઉક્ત શબ્દોથી નવ ગાયોની પ્રતીતિ થાય છે અને દશમ એન્દ્રાગ્ન સ્વરૂપ પરમાત્મદેવતાક સાંદની પ્રતીતિ થાય છે. જે ઉક્ત શબ્દોમાં અહુત્વ વિવક્ષિત ન હોત તો ‘દશમ’ શબ્દનો પ્રયોગ નિષ્ફળ થઈ જત માટે જેવી રીતે કર્ણાઃ આદિમાં અહુત્વ વિવક્ષિત છે તેવી જ રીતે અમોષોમીયમ્ પશુમ્ આ ઠેકાણે પણ એકત્વ સંખ્યા વિવક્ષિત છે. ॥ ૧૬ ॥

લિંગ વિવક્ષા-અધિકરણ

તથા ચ લિङ्ગમ્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે પ્રમાણે (લિङ્ગમ્) લિંગ પણ વિવક્ષિત છે.

ભાવાર્થ :—જે પ્રમાણે એકત્વ વિવક્ષિત છે તે જ પ્રમાણે લિંગ પણ વિવક્ષિત છે. જે ગાયનું દાન કહ્યું હોય તો ગાયનું જ દાન આપવું બળદ અથવા સાંદનું નહિ. ॥ ૧૭ ॥

આશ્રયિઓનું અદૃષ્ટતાધિકરણ

આશ્રયિષ્વવિશેષેણ માષોઽર્થ : પ્રતીદેત ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(આશ્રયિષુ) પદાર્થોમાં એટલે પ્રમાણ, પુરોહાથ સ્વિષ્ટકૃત્ આદિમાં (માવ :) અપૂર્વ રૂપ (અર્થ :) અર્થ (પ્રતીદેત) માનવો જોઈએ (અવિશેષેણ) કારણ કે તે પણ યાગની માફક કર્મ જ છે.

ભાવાર્થ :—જે સ્વિષ્ટકૃત્ યાગ હોય છે તે ઉપયુક્ત થયેલા હવિષ્નો સંસ્કાર છે. સંસ્કાર અદૃષ્ટપ અર્થને માટે હોય છે પણ સ્વિષ્ટકૃત્ યાગ અપૂર્વનો ઉપકારક નથી કારણ કે એક કર્મના બે પ્રયોજન માનવા એ ઠીક નથી આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે એમાં સિદ્ધાંતવાદીનું માનવું છે કે, કર્મ એક હોવા છતાં અંશના ભેદોથી પ્રયોજનનો પણ ભેદ હોય છે, (૧) મંત્રપાઠ (૨) ધ્રુવ પ્રક્ષેપ (૩) દેવતાનો ઉદ્દેશ કરી ત્યાગ કરવો. ત્રણ કર્મનાં અંશ છે તેમાં ત્યાગથી પરમાપૂર્વનું ઉપયુક્ત અર્વાતર અપૂર્વ ઉત્તમ થાય છે. ઉક્ત ત્રણ અંશોમાં મંત્રોચ્ચારણથી દેવતાનું સ્મરણ થાય છે. હવિષ્પ્રક્ષેપથી સિષ્ટ વિનિયોગ થાય છે આ બંને દૃષ્ટ પ્રયોજન છે પણ ત્યાગરૂપ અંશનું કોઈ દૃષ્ટ ફળ જણાવું નથી માટે તેનું અપૂર્વ માનવું જ જોઈએ. યજ્ઞતિ વદાતિ જુહોતિ આદિ ક્રિયાઓ જેમ અપૂર્વ પ્રયોજક છે તેમ સ્વાહાકર યજ્ઞતિ આદિ વાક્યો પણ અપૂર્વનાં પ્રયોજક છે. ભાવાર્થ એ છે કે સ્વિષ્ટકૃત્ યાગથી ઉપયુક્ત હવિષ્નો સંસ્કાર થાય છે અને દશજનક અપૂર્વ પણ ઉત્તમ થાય છે તેથી તે ઉભયાર્થક છે. ॥ ૧૮ ॥

ઉપર કહેલા અર્થમાં શંકા ઉત્પન્ન કરે છે.

ચોદનાર્થો ત્વનાસ્મોઽવિમક્ત્વાબ્રહ્મણ્યેન વિધીયતે ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(તુ) આશંકાને સૂચિત કરે છે. (ચોદનાયામ્) શેષ હવિષ્યથી વિધાન કરવામાં આવેલા સ્વિષ્ટકૃત્ આદિ કર્મમાં (અનાસ્મઃ) આંશિક વિધિનો અભાવ છે (અવિમક્ત્વાત્) વિધિનો વિષય ત્રિશિષ્ટ હોવાથી તેમાં અંશ જેવું કશું નથી. (અન્યેન) બીજા કોઈ વાક્યથી (ન હિ વિધીયતે) વિધાન થતું નથી.

ભાવાર્થ :—શેષાત્ સ્વિષ્ટકૃતે સમવયતિ આ નામથી પ્રધાન આહુતિઓ આપ્યા પછી બાકી રહેલા હવિષો દ્વારા સ્વિષ્ટકૃત્ કર્મનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. એમાં કોઈ અંશ વિધિ નથી તેમ બીજા કોઈ વાક્યથી પણ જેમ પ્રધાન કર્મનું વિધાન છે એનું અર્થાત્ સ્વિષ્ટકૃત્ કર્મનું કોઈ અપૂર્વ વિધાન નથી માટે પ્રધાન કર્મ સાથે એનો જરા પણ ભેદ નથી તેથી જે પ્રધાન કર્મનું ફળ છે તે જ ફળ સ્વિષ્ટકૃત્નું પણ છે. સ્વિષ્ટકૃત્ કર્મના અંશો ભલે ત્રણ રહ્યા પણ તેથી એ ત્રણે અંશો કંઈ જુદા જુદા અપૂર્વને ઉત્પન્ન કરતાં નથી માટે સ્વિષ્ટકૃત્ વિધિનો વિષય અપૂર્વ નથી પણ સંસ્કાર છે. ॥ ૧૯ ॥

શંકાનું સમાધાન

સ્યાદ્વા દ્રવ્યચિકીર્ણયાં ભાવોઽર્થે ચ

ગુણભૂતતાઽઽશ્રવાદ્ધિ ગુણીભાવઃ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) આશંકાની નિવૃત્તિ સૂચક છે. (દ્રવ્યચિકીર્ણયામ્) દ્રવ્યનો સંસ્કાર કરવાની ઇચ્છા હોવા છતાં પણ (ભાવઃ) અપૂર્વ (સ્યાત્) હોવું જ જોઈએ (ચ) અને (અર્થે) સ્વિષ્ટકૃત્રૂપ અર્થમાં (ગુણભૂતતા) સંસ્કારાર્થતા (હિ) કારણ કે (ગુણીભાવઃ) સંસ્કારાર્થતા અને અર્થાર્થતા (આશ્રવાત્) ઉદ્દેશને આધીન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સ્વિષ્ટકૃત્ આદિ દ્રવ્યના સંસ્કારને માટે હોવા છતાં તેના ત્રણ ભાગ છે એ તો કમળ કરવું જ પડે છે. એ ત્રણ અંશોમાં મંત્રોચ્ચારણ અને હવિઃપ્રક્ષેપ ભલે ઉપયુક્ત હવિષોના સંસ્કાર માટે હોય પણ જે ત્યામ છે એ કોઈના સંસ્કાર માટે નથી તેનાથી તો જરૂર અપૂર્વ જામન થાય છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે સ્વિષ્ટકૃત્ સંસ્કારને માટે અને અપૂર્વ ઉત્પન્ન કરવા માટે પણ છે. અર્થાત્ એ ઉભયાર્થક છે. ॥ ૨૦ ॥

પ્રયોજ્ય-પ્રયોજક-ભાવ નિરૂપણાધિકરણ પ્રતિજ્ઞા

અર્થેન સમવૈષમ્યમતાં દ્રવ્યકર્મણામ્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(અતઃ) હવે પછી (દ્રવ્યકર્મણામ્) દ્રવ્ય અને કર્મનો (અર્થેન) ફલસંબંધ વખતે (સમવૈષમ્યમ્) સમ અને વિષમ ભાવનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—કશું દ્રવ્ય તથા કર્મ સમ અને વિષમ છે એનું નિરૂપણ હવે કરવામાં આવે છે. અર્થાત્ કોણ કોનું પ્રયોજક છે તેનું હવે સ્પષ્ટપણે નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. એજ પ્રતિજ્ઞાત અર્થ છે.

શેષત્વમુપરિગ્રન્થે ચિન્તનીયમુત્તેતરત્ । શેષો માનાજ તસ્યાજ પ્રયુક્ત્યાલ્પફલેરણાત ॥

હવે આગળ શેષનો વિચાર થવાનો છે કે કોષ્ટ બીજનો ? તેનો ઉત્તર એ છે કે આ કુટુબો શેષ છે તથા પુરુષનો શેષ છે એનો વિચાર તો આગળ થઈ ગયો છે માટે હવે તે વિચારનો વિષય નથી પણ 'શેષત્વનું' જે પ્રયુક્તિરૂપ ફળ છે તેનો વિચાર કરવાનો છે. કહાચિત્ તેના ઉપયોગને માટે શેષ વિચાર થયો હોય તો તે પ્રધાનરૂપે નથી પણ ગૌણ રૂપે છે એમ સમજવું ॥ ૨૧ ॥

દધ્યાનયન એ આમિક્ષાનું પ્રયોજ્ય છે. એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર   एकनिष्पत्तेः सर्वं समं स्यात् ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(एकनिष्पत्तेः) એક જ વખતે આમિક્ષા અને વાજિન દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ થવાથી (सर्वम्) એ બન્નેનો (समम्) દધ્ય નયન સાથે સંબંધ એક સરખો (સ્યાત) છે.

ભાવાર્થ :—તત્ત્વ પર્યસિ દધ્યાનયતિ ગરમ દૂધમાં દહીં નાંખવું, આ વિધિ પ્રમાણે દહીં નાંખવાથી દૂધ કાઢી જાય છે તેમાં જે ધન ભાગ હોય છે તેને 'આમિક્ષા' કહે છે અને પાણી જેવા પ્રવાહી ભાગ હોય છે તેને 'વાજિન' કહે છે. હવે અહીં વિચાર એ કરવાનો છે કે ગરમ દૂધમાં જે દહીં નાંખ્યું તે ખાસ આમિક્ષાને માટે કે વાજિનને માટે છે. પૂર્વપક્ષવાદી એવું માને છે કે દહીં નાંખવા રૂપ એક જ પ્રયત્નથી બન્ને દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ થતી છે માટે બન્ને માટે જ દધિ પ્રક્ષેપ છે. એટલે કે દધિ-આનયન એ આમિક્ષા અને વાજિન એ બન્નેનું એક સરખી રીતે પ્રયોજ્ય છે. એમાંથી અમુક એક જ દધ્યાનયનનું પ્રયોજક છે એમ કહી શકાય નહિ.

સિદ્ધાંત સૂત્ર   संसर्गरसनिष्पत्तेरामिक्षा वा प्रधानं स्यात् ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(वा) અથવા (संसर्गरसनिष्पत्तेः) દહીં નાંખવાથી આમિક્ષાની ઉત્પત્તિ થવાથી તે જ (प्रधानम्) પ્રધાન (સ્યાત) છે.

ભાવાર્થ :—દધ્યાનયન ખાસ આમિક્ષા દ્રવ્યને માટે જ છે, વાજિનને માટે નહિ. આમિક્ષા પ્રાપ્ત કરવાને માટે જ ગરમ દૂધમાં દહીં નાંખવામાં આવ્યું છે. તેની સાથે વાજિન દ્રવ્ય તો કુદરતી રીતે ઉત્પન્ન થયું છે. એને ઉદ્દેશીને કોઈ ખાસ પ્રયત્ન નથી એટલે આમિક્ષા જ દધ્યાનયનનું પ્રયોજક છે. ॥ ૨૩ ॥

मुख्यशब्दसंस्तवाच्च ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(च) અને (मुख्यशब्दसंस्तवात्) મુખ્ય શબ્દથી સ્તુતિ થતી હોવાથી.

ભાવાર્થ :—મુખ્ય શબ્દથી આમિક્ષાની સ્તુતિ થાય છે વાજિન નહિ. જેમકે મિથુનં વ દધિ ચ શૃતં ચ ઇયં યત્ત સંસૃષ્ટં મળ્લમિવ મસ્તિવ પરિ ચ વદૃશે ગર્ભં એવ સ : इति गर्भस्तुता આમિક્ષા । મિથુનસ્ય ચ ગર્ભ : પ્રયોજકો ભવતિ ન ગર્ભોદકમ્ ” દધિ અને શૃત બન્ને મિથુન છે. ગરમ દૂધ નાંખ્યા પછી જે ઉપર જરા ધન પદાર્થ જણાય છે તે ગર્ભ છે. આ પ્રમાણે આમિક્ષા ગર્ભ શબ્દથી સ્તુતિ થાય છે. ગર્ભ જ મિથુન થવાનો પ્રયોજક હોય છે, ગર્ભોદક નહિ. (શાન્તર ભાષ્ય) આ પ્રમાણે ગર્ભ રૂપ મુખ્ય શબ્દથી આમિક્ષાની સ્તુતિ થતી છે માટે આમિક્ષા જ દધ્યાનયનનું પ્રયોજક છે. ॥ ૨૪ ॥

ગવાનયન પદકર્મનું અપ્રયોજ્ય છે. એ અધિકરણને સમજાવે છે

પદકર્માપ્રયોજકં નયનસ્ય પરાયત્વાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(પદકર્મ) ધૂળથી ગાડાના અક્ષનું અંજન કરવું તે (અપ્રયોજકમ) અપ્રયોજ્ય છે (નયનસ્ય) ગેાનયનનું (પરાયત્વાત્) પરાયત્વ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એકહાયન્યા સોમં ક્રીણાતિ ક્ત્યુક્ત્વા ષટ્ પદાનિ જનુ નિષ્કામતિ આતું વાક્ય છે. એક વરસની વાછડી આપી સોમને ખરીદવો પછી એ વાછડી પાછળ છ પગલાં ચાલવા અને સાતમે પગલે ગાયના ચરણની રજ લઇ સોમ વેચવાને જે માડું ઉણું હોય ત્યાં જઈ તેના અક્ષ ઉપર તે રજ નાંખવી. અહીં છ પગલાં ગાયે ભરવા એ ગવાનયનનું પ્રયોજન છે કે ગાડાના અક્ષ (ધરી) ઉપર ગાયના સાતમે પગલે લીધેલી રજ એ ગવાનયનનું પ્રયોજન છે ? આનું સમાધાન એ છે ગાયનું લાવવું એ સોમ ખરીદવા માટે છે, માટે એક વરસની વાછડી એ તો સોમકયનું અંગ છે, તેથી ગવાનયન પણ સોમકયને માટે જ છે આ કારણથી ગવાનયન પદકર્મનું પ્રયોજ્ય નથી પણ સોમકયનું પ્રયોજ્ય છે. વાછડીની પાછળ છ પગલાં ચાલી સાતમે પગલે ગાયના પગલાની રજ લઇ સોમકયતાના ગાડાના અક્ષ (ધરી) ઉપર નાંખવી એને પદકર્મ કહે છે. આ કર્મ અર્ચનું એ કરવાનું હોય છે. ॥ ૨૫ ॥

કપાસ તુષોપવાપનું પ્રયોજ્ય નથી. એ અધિકરણને સમજાવે છે.

અર્થાભિધાનકર્મ ચ મવિષ્યતા સંયોગસ્ય તન્નિમિત્તત્વાત્

તદર્થો હિ વિધીયતે ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અર્થાભિધાનકર્મ) પુરોડાશત્રપણરૂપ ફલ સાથે જેનું અભિધાન છે એવા અર્થથી સાધ્ય કર્મ તુષોપવાપ આદિ અપ્રયોજ્ય છે. (મવિષ્યતા) ભવિષ્યમાં થનાર પુરોડાશની સાથેના (સંયોગસ્ય) સંબંધ (તન્નિમિત્તત્વાત્) પુરોડાશ કપાલરૂપ બ્યહારનું નિમિત્ત હોવાથી (હિ) આ કારણને લીધે (તદર્થઃ) તુષોપવાપનું (વિધીયતે) વિધાન છે.

ભાવાર્થ :—પુરોડાશ બનાવવાનું સાધન જે કપાલ છે તેમાં તુષો નાંખવા આ તુષોપવાપ કપાલનું પ્રયોજ્યક નથી. જે કે જે વખતે કપાલમાં તુષ (જેમાંથી પુરોડાશ બનાવવામાં આવે છે તે અનાજના ફાતરાં) નાંખવામાં આવે છે તે વખતે પુરોડાશ નથી તો પુરોડાશકપાલ કેમ કહેવાય ? આનો ઉત્તર એ છે કે ભવિષ્યમાં જે પુરોડાશ થનાર છે તેના સંબંધને લીધે ‘ કપાલ પુરોડાશ ’ કહેવાય છે. અર્થાત્ કપાલનો પ્રયોજ્યક કર્મ પુરોડાશનું ત્રપણ (રાધવું) છે. તુષોનો ઉપવાપ નથી. કારણ કે, કપાલ બનાવવાનું મુખ્ય પ્રયોજન પુરોડાશનું ત્રપણ જ છે તુષોપવાપ નહિ. ॥ ૨૬ ॥

શકૃત અને લોહિત પશુમાં અપ્રયોજ્યક છે. એ અધિકરણને સૂચવે છે.

પશાબનાલમ્બાલ્લોહિતશકૃતોરકર્મત્વમ્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(પશૌ) પશુકર્મકદાનમાં (લોહિતશકૃતોઃ) લોહિત અને શકૃત (અકર્મત્વમ્) અપ્રયોજ્યક છે (બનાલમ્બાત્) તેના ઉદેશથી પશુનું દાન થતું ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પશુનું દાન શક્ય અને લોહિતના ઉદ્દેશથી ચતુર્નથી પણ દૂધ આદિના ઉદ્દેશથી યાગ છે. માટે ઉક્ત બંને પદાર્થો અપ્રયોજક છે. ॥ ૨૭ ॥

હવે પુરોહશનું પ્રયોજક સ્વિષ્ટકૃત્ કંમં નથી. એ અધિકરણને સમજાવે છે.

एकदेशद्रव्यस्योत्पत्तौ विद्यमानसंयोगात् ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (एकदेशद्रव्यः) પુરોહશના ઉત્તરાર્ધરૂપ દ્રવ્ય જેને માટે છે એવો જે સ્વિષ્ટકૃત યાગ પુરોહશનો પ્રયોજક નથી. (उत्पत्तौ) ઉત્પત્તિવાક્યમાં (विद्यमानसंयोगात्) કલૂષનો જ સંયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે કે ઉત્તરાર્દ્ધાત્ સ્વિષ્ટકૃતંડવદતિ સ્વિષ્ટકૃત માટે પુરોહશના ઉત્તરાર્ધમાંથી અવદાન કરવું જોઈએ. અહીં સ્વિષ્ટકૃત યાગનું જેમ વિધાન છે તેમ અગ્નિદાનના ઉદ્દેશ કરી પ્રધાન યાગ પણ વિહિત કર્યો છે. આ ઉપરથી સંદેહ થાય છે કે પુરોહશનું નિર્માણ અગ્નિને માટે છે કે સ્વિષ્ટકૃતને માટે ? પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે કે બંનેને માટે છે. સિદ્ધાંતવાદી કહે છે કે સ્વિષ્ટકૃત યાગ પુરોહશના નિર્માણનું કારણ નથી કારણ કે, यदाग्नेयोऽष्टकपालः આ પુરોહશનું વિધાન કરનાર વાક્ય છે, તેનાથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે, પુરોહશનો પ્રયોજક પ્રધાન યાગ છે સ્વિષ્ટકૃત નહિ ॥ ૨૮ ॥

निर्देशात् तस्यान्यदथादिति चेत् ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(निर्देशात्) આગ્નેય પુરોહશનો નિર્દેશ હોવાથી, (तस्य) તેનો ખીળ દેવતાના ઉદ્દેશથી દાનનો અસંભવ હોવાથી (अर्थात्) સ્વિષ્ટકૃત યાગની સિદ્ધિ માટે (अन्यत्) સ્વતંત્ર ખીળ પુરોહશનું નિર્માણ છે (इति चेत्) જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો એનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—આગ્નેય પુરોહશ જુદો છે અને સ્વિષ્ટકૃત યાગને માટે પણ જુદો પુરોહશ છે. કારણ કે, સ્વિષ્ટકૃત યાગ વિહિત છે આમ બે યાગ છે અને બે પુરોહશ પણ છે તેથી સ્વિષ્ટકૃતને માટે પણ સ્વતંત્ર પુરોહશનું નિર્માણ હોવું જોઈએ. ॥ ૨૯ ॥

ઉક્ત શંકાનું સમાધાન

न शेषसन्निधानात् ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(न) નહિ. (शेषसन्निधानात्) અગ્નિઆદિ શેષનું સંનિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે આગ્નેય યાગ કર્યા છે અને તેમાંથી જે શેષ પુરોહશ હોય છે તેમાંથી સ્વિષ્ટકૃત યાગ કરવાનો હોય છે. આ કારણથી સ્વિષ્ટકૃત યાગ માટે સ્વતંત્ર પુરોહશ બનાવવાની જરૂર નથી. ॥ ૩૦ ॥

બીજી યુક્તિ આપે છે.

कर्मकार्यात् ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(कर्मकार्यात्) યોતાની સેવાનું ફળરૂપતાથી સ્તુતિ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સ્વિષ્ઠકૃત્ની સેવાને માટે આ પ્રમાણે અર્થવાદ છે કેવા વૈ સ્વિષ્ઠકૃતમશ્રુત્વ હવ્યં નોં વહેતિ સોઽન્નવીત્તત્તરાદ્યાં મય્યં લીયતામિતિ । દેવોઽન્ને સ્વિષ્ઠકૃતને કહ્યું કે અમારે હવિનું વહન કર, ત્યારે સ્વિષ્ઠકૃતે કહ્યું કે મને પુરોડાશના ઉત્તરાદ્યાંમાંથી આપો. આ અર્થવાદમાં સ્વિષ્ઠકૃત્ની સેવાની સ્તુતિ છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સ્વિષ્ઠકૃત્ યાગ માટે સ્વતંત્ર પુરોડાશ બનાવવાની જરૂર નથી પણ જે પુરોડાશ પ્રધાન યાગ કરવામાંથી બાકી રહ્યો છે તેમાંથી જ સ્વિષ્ઠકૃત્ યાગ કરવો. લોકમાં પણ એવો વ્યવહાર જોવામાં આવે છે કે સેવકો માટે ખાસ રાંધવામાં આવતું નથી પણ સ્વામીને માટે જે રાંધ્યું હોય છે તેમાંથી જ આપવામાં આવે છે. એટલે સ્વિષ્ઠકૃત્ યાગ પુરોડાશનો પ્રયોજક નથી. ॥ ૩૧ ॥

લિજ્ઞદર્શનાદ્

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિજ્ઞદર્શનાત) લિંઙ-વાક્ય પણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ તદ્ યત્ સર્વેભ્યો હવિમ્યઃ સ્વિષ્ઠકૃતે સમવયતિ ’ આ અર્થવાદ—વાક્યથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પ્રધાન યાગ કરી લીધા પછી જે બાકી રહ્યાં હોય છે તે બધામાંથી સ્વિષ્ઠકૃત્ યાગ માટે અવસાન કરવું આનાથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે સ્વિષ્ઠકૃત્ યાગને માટે સ્વતંત્ર પુરોડાશનું નિર્માણ નથી એટલે સ્વિષ્ઠકૃત્ યાગ પુરોડાશનો પ્રયોજક નથી. ॥ ૩૨ ॥

હવે અભિધારણુને માટે શેષધારણુ તથા તેને માટે જુદું પાત્ર હોવું

એમાં પ્રયોજ્યતા નથી એ અધિકરણુને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર અભિધારણે ચિત્રકર્ષાત્ અનુયાજવત પાત્રમેદઃ સ્થાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(અભિધારણે) અભિધારણુ કરવા માટે (ચિત્રકર્ષાત્) કાર્ણાતરમાં હવિષ્ હોવાને લીધે અત્યંત દૂર પડતું હોવાથી (પાત્રમેદઃ) જુદું પાત્ર હોવું જોઈએ, (અનુયાજવત્) અનુયાજના સાધનભૂત પૃષ્ઠાન્નમ માટે જેમ જુદું પાત્ર હોય છે તેમ.

ભાવાર્થ :—પ્રાતઃકાળમાં પ્રયાજ્ય હોમ કર્યા પછી જૂદામાં શેષ લી બન્ધ્યું હોય છે તેનાથી મધ્યદિનમાં જે હવિષોનો હોમ કરવાનો હોય છે તેના ઉપર અભિધારણુ કરવાનું હોય છે. એ શેષ-ધૂત જૂદામાં જ રાખવું કે તે કોઈ જુદા પાત્રમાં રાખવું ? જૂદામાં તો એ શેષધૂત રાખી શકાય નહિ કારણ કે એ જૂદામાં બીજા કામ કરવાના હોય છે. આ કારણને લીધે શેષધૂતના ધારણુ માટે જુદું પાત્ર હોવું જોઈએ એવો પૂર્વપક્ષ દાદોને મત છે. જેમ અનુયાજ્ય કરવા માટે પૃષ્ઠાન્નના ધારણુ નિમિત્તે જુદું પાત્ર રાખવામાં આવે છે તેમ કાર્ણાન્તરમાં અભિધારણુ કરવા માટે શેષધૂતના ધારણુ માટે જુદું પાત્ર હોવું જોઈએ. ॥ ૩૩ ॥

સમાધાન સૂત્ર ન ઘાઽપાત્રત્વાત્ અપાત્રત્વં ત્વેકદેશત્વાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ છે. (અપાત્રત્વાત્) જુદા પાત્રનું વિધાન ન હોવાથી (અપાત્રત્વમ્) માટે શેષ ધૂતને પાત્રાન્તરમાં ધારણુ કરવું યોગ્ય નથી (તુ) અને (એકદેશત્વાત્) એ આન્ન્ય તો પ્રયાજ્યને માટે જે વિનિયુક્ત હોય છે તેનો શેષ છે.

ભાવાર્થ :—શેષનું અભિધારણુ પ્રતિપત્તિ સંસ્કાર છે, એટલે જે હવિષો તે વખતે તૈયાર હોય તેના ઉપર શેષ ધૂત નાખી દેવું. આ પ્રમાણે શેષ ધૂતની આશિતાર્થતા થઈ જતી

હોવાથી કાલાન્તર હવિષ્ને હોમ થાય ત્યાં સુધી પ્રયાજ શેષ ધૂતને રાખી ચૂકવાની જરૂર છે. પૃષ્ઠદાન્ય તો અનુયાજનું અંગ હોય છે માટે એ ધૂતને ધારણ કરવું જરૂરી છે અને તેને માટે પાત્રાન્તરની પણ જરૂર છે. આ પ્રમાણે દૃષ્ટાન્તમાં વિષમતા છે. સાર એ છે કે પ્રયાજશેષ ધૂતને કોઈ જુદા પાત્રની અપેક્ષા નથી. ॥ ૩૪ ॥

हेतुत्वाच्च सहप्रयोगस्य ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સહ પ્રયોગસ્ય) સાથે પ્રયોજ કરવો એ કારણ છે.

ભાવાર્થ :—પ્રાતઃકાળ અને મધ્યદિન કાળમાં જે અનુષ્ઠાનો કરવાના હોય છે તે અનુષ્ઠાન સાથે જ કરવું, એવો હેતુ છે. પ્રાતઃકાળમાં સહ અનુષ્ઠાન કરવું તેને માટે અર્થવાદ પણ છે. 'તીર્થં વૈ પ્રતઃસવનમ્' સવારે સવન કરવું એ તો તીર્થ છે. ॥ ૩૫ ॥

अभावदर्शनाच्च ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અભાવદર્શનાત્) અભિધારણનો અભાવ પણ છે એવું સૂત્ર-વનાર વાક્ય પણ છે.

ભાવાર્થ :—ब्रह्म वै ब्रह्मसाम यद् ब्रह्मसाम्न्यालभते नासव्यास्तेनामिष्टता : મધ્યદિનમાં જે સામ ગાવામાં આવે છે તે સાક્ષાત્ પ્રદા છે, માટે પ્રદાસામમાં જે પશુઓનું દાન કરવામાં આવે છે તેના સંબંધી હવિષો રક્ષ હોતા નથી એટલે કે તે પ્રથમથી જ અભિધારિત હોય છે માટે તે હવિષોને અભિધારણની જરૂર નથી. આ અર્થવાદથી મધ્યદિનના હવિષોને જ્યારે અભિધારણની જરૂર નથી તો પછી પ્રયાજ શેષ ધૂતને માટે પાત્રાન્તરની અપેક્ષા જ રહેતી નથી માટે પાત્રાન્તર અભિધારણને માટે અપ્રયોજક છે. ॥ ૩૬ ॥

सति सव्यवचनम् ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(સતિ) અભિધારણનો અભાવ હોવાથી જ (સવ્યવચનમ્) સંખ્ય વચન સાર્થક થાય છે.

ભાવાર્થ :—सव्या वा एतर्हि प्राणपत्य पशु संभंधी हविषोને જે ધૂતના સંબંધથી હીન બતાવ્યા છે તે ત્યારે જ સિદ્ધ થઈ શકે કે જ્યારે એના ઉપર અભિધારણ ન કરવામાં આવે. માટે મધ્યદિનના પ્રાણપત્ય હવિષોને પ્રયાજ શેષ ધૂતથી અભિધારણની જરૂર નથી. ॥ ૩૭ ॥

न तस्येति चेत् ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(तस्य न) સંખ્ય વચન અભિધારણના અભાવને સિદ્ધ કરવું નથી (इति चेत्) જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો ? એનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૩૮ ॥

स्यात् तस्य मुख्यत्वात् ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(स्यात्) ઉપરના વાક્યમાં અભિધારણનો અભાવ માનવો એજ ચોખ્ખો છે. (तस्य मुख्यत्वात्) કારણ કે અભિધારણનો અભાવ જ મુખ્ય છે.

ભાવાર્થ :—‘ સવ્યા વા એતર્હિ ’ આ વાક્યથી હવિષેને સબ્ધ બતાવ્યા છે એમાં અભિધારણુનો અભાવ જ મુખ્ય છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જ્યારે માધ્યંદિન હવેપૂમ અભિધારણુનો અભાવ છે તો પ્રયાજકશેવધૂતના ધારણ કરવા માટે પાત્રાન્તરની જરૂર જ રહેતી નથી. આ કારણથી અભિધારણુને માટે શેષ ધારણ અને તેને માટે પાત્રાન્તરનું અનુષ્ઠાન ન કરવું એજ અર્થ દર્શિત થાય છે. ॥ ૩૯ ॥

સમાનયન એ આભ્યધર્મનું પ્રયોજક છે. એ અધિકરણ સમજાવે છે.

સમાનયનં તુ મુખ્યં સ્યાલ્લિજ્ઞદર્શનાત ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ‘ તુ ’ શબ્દ ઔણ કર્મત્વનો નિષેધ સચવે છે. (સમાનયનમ્) ઉપભૂત નામક સુવાર્માથી જુહનામના સુવાર્મા ધૂત લાવવું એ (મુખ્યમ્) ઔપભૂત આભ્યના પ્રહણનું પ્રયોજક (સ્યાત્) છે. (લિજ્ઞદર્શનાત) લિંગ વાક્યથી એમ જ સમજાય છે.

ભાવાર્થ :—દશપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં આ પાઠ છે. અતિહાયેકઃ સમાનયત ઉપભૂત ઇતિ પાંચ પ્રયાજેમાં જ ત્રીજો, પ્રયાજ છે તે હ્રઃ નામથી જાણાયા છે. હ્રઃ એ હ્રઃ શબ્દનું દ્વિતીયાનું બહુવચન છે. એ ત્રીજા પ્રયાજને છોડી ચોથા અને પાંચમા પ્રયાજના હોમ માટે ઉપભૂત નામક સુવાર્માથી ધી જુહનામક સુવાર્મા લેવું. જુહસ્થધૂતથી પ્રયાજેનો હોમ થાય છે અને ઉપભૂતસ્થ ધૂતથી પ્રયાજ અને અનુયાજ બન્નેને માટે હોમ છે. આ ઉપરથી પ્રયાજેનો હોમ જુહસ્થ ધૂતથી પણ થાય છે અને ઉપભૂતસ્થધૂતથી પણ થાય છે આવો વિકલ્પ માનવો નહિ. જુહસ્થ આભ્ય પ્રથમ ત્રણ પ્રયાજને માટે હોમ છે અને બાકીના બે પ્રયાજો ઉપભૂતમાંથી ધૂતને જુહમાં લઈ કરવાના હોમ છે. માટે ઉપભૂતસ્થ ધૂતનું સમાનયન મુખ્ય છે. ॥ ૪૦ ॥

વચ્ચને હિ હેત્વસામર્થ્યમ્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(હિ) કારણ કે (વચ્ચ) અતિહાયેકો વર્હિઃ પ્રતિ ધત્વાદિ શ્રૂયમાણ સમાનયનને ઔપભૂતના સંપાદનનું પ્રયોજક ન માનવામાં આવે તો (હેત્વસામર્થ્યમ્) જુહસ્થ ધૂતથી અનુયાજાભાવ રૂપ હેતુનું કથન કરવું એ નિરર્થક થઈ જાય.

ભાવાર્થ :—અતિહાયેકો વર્હિઃ પ્રતિ સમાનયતિ જુહામૌપભૂતમ્ ‘ આ વાક્યથી વર્હિઃ એટલે ચોથો પ્રયાજ અને પાંચમા પ્રયાજ ઉપભૂત પાત્રમાંથી જુહ પાત્રમાં સમાનીતધૂતથી કરવા એમ સિદ્ધ થાય છે. માટે ઔપભૂત આભ્યનું પ્રયોજક સમાનયન માનવું જ જોઈએ જો એમ ન માનવામાં આવે તો જુહસ્થધૂતથી અનુયાજ ન કરવા નણનાનુયાજાન્ યચ્ચન્ ભવતિ ’ ઉપભૂત પાત્રમાં રહેલા ધીથી પ્રયાજ અને અનુયાજનો હોમ થાય છે પણ જ્યારે ઉપભૂત પાત્રમાંથી અડધું આભ્ય જુહમાં લેવામાં આવે છે, અડધું ઉપભૂત પાત્રમાં જ રાખવામાં આવે છે, ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય છે કે અડધું ધૂત જુહમાં શામાટે ન લીધું શામાટે અડધું જ લીધું ? આનો ઉત્તર એ છે કે સમાનીત ધૂતથી કેવળ પ્રયાજો જ થાય છે અનુયાજો નહિ. આ ઉપરથી સમાનયન ઉપભૂતસ્થ ધૂતનું પ્રયોજક છે એ માનવું જ જોઈએ અને એજ આ અધિકરણનો પ્રથિતાર્થ છે. ॥ ૪૧ ॥

ઔપભૃત અને જૈહવ બન્ને ધૃત બન્ને માટે અક્ષગ અક્ષગ નથી. એ અધિકરણ સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર તત્રોત્તરવિમક્તા સ્યાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(તત્ર) જૈહવઆદિ આન્યમાં (ઉત્પત્તિઃ) મહણપ્રતિપાદક વાક્ય (અવિમક્તા સ્યાત્) અવિભાગનું પ્રતિપાદક છે.

ભાવાર્થ :—ઉપભૃત પાત્રમાં જે ધૃત હોય તે ઔપભૃત અને જુહ-પાત્રમાં જે ધૃત હોય તે જૈહવ ધૃત કહેવાય છે. દર્શપૂર્ણમાસમાં ચતુર્જુહાં ગૃહ્ણતિ, ઇષ્ટો ઉપમૃતિ આમાં ધૃતને જે વિનિયોગ કર્યો છે તે વગર વિભાગે કર્યો છે. અર્થાત્ જુહમાં ચારવાર ધૃત લેવું અને ઉપભૃતમાં આઠવાર લેવું. આ બન્ને આન્યથી પ્રયાજ તથા અનુયાજનો હોમ થાય છે આમાં કશો વિભાગ નથી આવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે સર્વ સર્વાર્થ ગજુહવાં ગૃહ્ણતિ પ્રયાજેભ્યસ્તત્ કૃત્યાદિ વાક્યાનિ અવયુત્યાનુવાદકાનીતિ (સુમોધિની) અર્થઃ--સર્વ ધૃત સર્વને માટે છે. ‘ જુહમાં લેવામાં આવે છે તે પ્રયાજને માટે છે એ તો અવયુતિથી અનુવાદ માત્ર જ છે, એક દેશથી સર્વનું મહણ કરવું એનું નામ અવયુતિ-અનુવાદ કહેવાય છે. જેમ કપડાનો એક ભાગ બળવાથી કપડું બળ્યું એમ કહેવાય છે તે અવયુતિ અનુવાદ કહેવાય છે. જુહ, ઉપભૃત અને ધ્રુવામાં રહેલાં ધૃતથી પ્રયાજ અને અનુયાજ બન્ને માગે વગર વિભાગે થાય છે એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૪૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર તત્ર જૌહવમનુયાજપ્રતિષેધાર્થમ્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(તત્ર) તેમાં (જૌહવમ્) જુહપાત્રમાં રહેલું ધૃત (અનુયાજપ્રતિષેધાર્થમ્) અનુયાજના પ્રતિષેધ માટે છે.

ભાવાર્થ :—જે ધૃત જુહમાં લીધું હોય છે પ્રયાજેભ્યસ્તત્ તે તો પ્રયાજને માટે જ હોય છે, અને તેનાથી અનુયાજનો હોમ ન કરવો એવો પ્રતિષેધ છે. આ કારણથી ધૃત હોમવાની વ્યવસ્થા અર્થાત્ વિભાગ છે. અવ્યવસ્થા અર્થાત્ અવિભાગ નથી. ॥ ૪૩ ॥

ઔપમૃતં તથેતિ ચેત્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(ઔપમૃતમ્) ઉપભૃત પાત્રસ્થ ધૃત (તથા હિતિ ચેત્) અનુયાજને માટે જ છે પ્રયાજને માટે નથી જે એમ કહેવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—જુહસ્થ ધૃત પ્રયાજને માટે અને ઉપભૃતસ્થ ધૃત અનુયાજને માટે જ માનવામાં આવે તો શા વાધો ? ઉપભૃતસ્થ ધૃત પ્રયાજ અને અનુયાજ બન્નેને માટે શા માટે માનવું ? જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં આવે છે. ॥ ૪૪ ॥

સ્યાંજુહપ્રતિષેધાભિત્યાનુવાદઃ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(જુહ પ્રતિષેધાત્) જુહાન્યનો પ્રતિષેધ હોવાથી (નિત્યાનુવાદઃ) નિત્યનો અનુવાદ (સ્યાત્) થાય છે.

ભાવાર્થ :—ઉપભૂતસ્થ આભ્ય પ્રયાજ અને અનુયાજ બન્નેને માટે છે ‘યદુપમ્ભિ પ્રયાજાનુયાજેભ્યસ્તત્’ આ વાક્યથી જુદસ્થ આભ્યનો પ્રતિષેધ થાય છે માટે ઉપભૂતસ્થ આભ્ય પ્રયાજ અને અનુયાજ બન્નેને માટે અર્થાત્ ઉભયાર્થક છે આ પ્રમાણે ઉભયાર્થક બંધનસ્થા થવાથી ઉપભૂતસ્થ આભ્યનો નિત્ય સિદ્ધ અનુવાદ જ છે અને પ્રયાજનું વિધાન છે જેમ ગૃહસ્થને ત્યાં અતિથિ આભ્યા હોય અને જમવાને વખત હોવામાં આવે છે કે ધરધણી અને અતિથિ જમી લે આ ઠેકાણે ધરધણીનો તો માત્ર અનુવાદ છે અને અતિથિને માટે ભોજનનું વિધાન હોય છે તેમ ઉપભૂતસ્થ ધૃતથી અનુયાજ અને પ્રયાજના સંબંધમાં સમજવું. ॥ ૪૫ ॥

‘ઉપભૂતપાત્રમાં ચાર ચાર વાર બે વખત ગ્રહણ કરવું’ એ અધિકરણ સમજાવે છે
પૂર્વપક્ષ સૂત્ર **તદષ્ટસંખ્યં શ્રવણાત્ ॥ ૪૬ ॥**

પદાર્થ :—(તદ) ઉક્ત વાક્યથી વિધેય થવું (અષ્ટસંખ્યમ્) અષ્ટસંખ્ય છે (શ્રવણાત્) ગ્રહણ વિધાયક વાક્યથી એવી જ પ્રતીતિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—“અષ્ટાવુપમ્ભિ” આ વાક્યમાં અષ્ટે પદ પડ્યું છે તેનો અર્થ એ છે કે ઉપભૂતમાં આઠ વાર ધૃત લેવું અને એ પ્રમાણે અષ્ટતર સંખ્યાનું જ વિધાન છે. બે ચતુષ્ઠયત્વ વિશિષ્ટ સંખ્યાનું વિધાન નથી. એવો પૂર્વ પક્ષવાદનો મત છે. ॥ ૪૬ ॥

અનુગ્રહાદ્ જૌહવસ્ય ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (જૌહવસ્ય) જુદ સંબંધી આભ્યને ઔપભૂત આભ્ય સાથે મેળવણી કરવામાં અર્થવાદનો (અનુગ્રહાત્) અનુગ્રહ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ચતુર્થહીત’ વૈ યત્ તદભૂત્ તસ્યાધોરમ્ આધાર્યં ત્રિરિતઃ પ્રાચીનં પ્રયાજાન્ યજતિ સમાનયત ઉપભૂતઃ ચતુર્થહીતત્વાય’ આ અર્થવાદ જો અષ્ટતર વિશિષ્ટ સંખ્યાનું વિધાન થાય તોજ ચરિતાર્થ થાય છે. આ વાક્યમાં ‘ચતુર્થહીત’ એ પદ અસ્પર્થક છે. જુદમાં જે ધૃત છે તે થેડું હોવાથી ઉપભૂતમાંથી ચાર વખત લેવું જેમજે જેથી આપાર અને પ્રયાજનેનો હોમ થઇ શકે. વળી ચતુર્જુહાં શુક્લતિ આ ઠેકાણે ચતુઃ સંખ્યા વિશિષ્ટ જેમ એક જ હવિષ્યું ગ્રહણ છે તેમ અષ્ટાવુપમ્ભિ અઠી પણ અષ્ટ સંખ્યા વિશિષ્ટ એક હવિષ્યના ગ્રહણનું જ વિધાન હોવું જોઇએ. આઠની સંખ્યાના ચાર ચારના બે અવધવાને જો વિધાન માનવામાં આવે તો અષ્ટ શબ્દની લક્ષણા માનવી પડે અને તે યોગ્ય નથી માટે અષ્ટતર વિશિષ્ટ સંખ્યાનું જ વિધાન છે. ॥ ૪૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર **દ્વયોસ્તુ હેતુસામર્થ્યં શ્રવણં ચ સમાનયને ॥ ૪૮ ॥**

પદાર્થ :—(તુ) શબ્દ સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (દ્વયોઃ) બે ચતુર્થહીતોનોજ વિધિ છે. (હેતુસામર્થ્યમ્) હોમ પ્રતિપાદક વાક્યનું સામર્થ્ય હોવાથી (ચ) અને (શ્રવણમ્) અષ્ટતર અવધ્ય તો (સમાનયને) ગ્રહણમાં પાત્ર બેદાભાવનું ચોતક છે.

ભાવાર્થ :—બે વખત ચારનું જ વિધાન છે. એક વખત ચારવાર ધૃત લીધું તેનાથી ચતુર્થ અને પંચમ પ્રયાજના હોમ કરવા અને બીજી વખત ચારવાર લીધું તેનાથી અનુયાજનો

હોમ કરવો. અષ્ટ સંખ્યા તો આઠવાર ગ્રહણ કરવા માટે છે. હોમ કરવા માટે તો એ વાર ચાર ગ્રહણ જ છે. હોમ ફલવાન હોવાથી પ્રધાન છે. ગ્રહણ હોમને માટે હોવાથી ઉપસન્ન થઈ જાય છે. આ કારણથી એ વખત ચારગ્રહણનું જ વિધાન છે, અષ્ટવશિષ્ઠ સંખ્યાનું વિધાન નથી એ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૪૮ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीय पादः :

स्वरानु' છેકનાદિમાં અપ્રયોજકત્વ છે. એ અધિકરણ સમજાવે છે.

पूर्वपक्ष सूत्र स्वरस्त्वनेकनिष्पत्तिः स्वकर्मशब्दत्वात् ॥ १ ॥

પદાર્થ :—(સ્વરઃ) એક કાષ્ઠના કટકાનું નામ સ્વર છે. (તુ) પૂર્વપક્ષને સૂચિત કરે છે (અનેકનિષ્પત્તિઃ) ચૂપની ક્રિયાથી બિન ક્રિયાથી સ્વરની ઉત્પત્તિ થાય છે (સ્વકર્મ-શબ્દત્વાત્) ' સ્વર બનાવે ' આવું સ્વરને માટે સ્વતંત્ર વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—' ચૂપાર્થ છિયમાનાત્વ યઃ પ્રથમઃ શકલઃ પતેત્ સ સ્વરઃ ' ચૂપ (યગમાં પશુ બાંધવા માટે ખીન્નો) ને માટે કાષ્ટ ભયારે હોલવામાં આવે ત્યારે જે પહેલેા ટુકડો લાકડામાંથી પડે છે તેને ' સ્વર ' કહેવામાં આવે છે, એ સ્વરને માટે જુદી ક્રિયા કરવી પડે છે જે ક્રિયાથી ચૂપ બનાવવામાં આવે છે તેજ ક્રિયામાંથી સ્વર બનતો નથી, કારણ કે ' સ્વરં કરોતિ ' આવું એને માટે પૃથક્ વાક્ય છે જે ચૂપની ક્રિયાથી જ સ્વર બની જતો હોત તો પૃથક્ વાક્યની જરૂર ન રહત માટે સ્વર પશુ છેદન ક્રિયાનો પ્રયોજક છે. આવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૧ ॥

पूर्वपक्ष तरङ्गिणी साधक हेतु आपवामां आवे च.

जात्यन्तराच्च शङ्कते ॥ २ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (જાત્યન્તરાત્) જે કાષ્ઠમાંથી ચૂપ બને છે તેના કરતાં ખીજું કાષ્ઠ સ્વરને માટે હોય છે એવો અર્થવાદ હોવાથી સ્વરને માટે જુદી ક્રિયા છે એવી (શંકા) થઈ ઉઠાવવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—ચૂપના કાષ્ઠ કરતાં જુદી જાતનું કાષ્ઠ ' સ્વર ' માટે જોઇએ એવો અર્થવાદ પશુ છે. જેમ કે :—' યયન્યસ્ય વૃક્ષસ્ય સ્વરં કુર્યાત્ અન્યસ્ય લોકમારોહેયુર્યપસ્ય સ્વરં કરોતિ ઇતિ ' ' જે ખીજા વૃક્ષનો સ્વર બનાવે તો ખીજા લોકને પ્રાપ્ત થાય ' જે યગિય ચૂપ કરવા સાથે એકજ ક્રિયામાંથી ચૂપની પાછળ સ્વર આપોઆપ બની જતો હોત તો ઉપરનો અર્થવાદ શામટિ જોઇએ ? એટલે કે અન્યવૃક્ષની શંકા જ ન કરવી જોઇએ. માટે ચૂપીય ક્રિયાથી બિન કોઈ ખીજા સ્વતંત્ર ક્રિયાથી સ્વર બનાવવો જોઈએ. ॥ ૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર તદેકદેશો વા સ્વરુત્વસ્ય તન્નિમિત્તત્વાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(વ) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (તદેકદેશ :) યૂપનો જ એક ભાગ સ્વરુ છે અને તે યૂપક્રિયાથી જ યૂપ સાથે બની જાય છે એને માટે કોઇ જુદી ક્રિયા કરવી પડતી નથી. યૂપ એ સ્વરુનું નિમિત્ત જ છે. અર્થાત્ તેમાંથી સ્વરુ બને છે ‘ યૂપસ્ય સ્વરું કરોતિ ’ આ વાક્યમાં ‘ માત્વર્થનું ’ વિધાન જ નથી. કિંતુ સ્વરુના પશુમનાક્તિ ઇતિ વિધ્યન્યથાનુપપત્યેવ સ્વસિદ્ધસ્વરુક્રિયામનૂય યૂપશબ્દેન સ્વપ્રકૃતિકત્વં વિધાયતે । ‘ સ્વરુથી પશુનું ’ અંજન કરવું ’ આ વિધિની બીજી રીતે ઉપપત્તિ ન થવાથી યૂપસિદ્ધ સ્વરુક્રિયાનો અનુવાદ કરીને યૂપશબ્દથી સ્વરુ પ્રકૃતિક અંજનનું વિધાન થાય છે. આ કારણથી પ્રથમ સૂત્રમાં પૂર્વપક્ષ તરફથી સ્વકર્મશબ્દત્વાત્ જે હેતુ અ. ૫એ છે તે અસિદ્ધ છે. ॥ ૩ ॥

શકલશ્રુતેષ્ઠ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શકલશ્રુતે :) યૂપપ્રકૃતિક કાષ્ટના ટુકડાને સ્વરુ કહે છે એવું અવશ્ય થવું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યૂપને માટે જે કાષ્ટને કાપવામાં આવે છે તેમાંથી પહેલો ટુકડો જે નીકળે છે તેને જ સ્વરુ કહે છે એટલે યૂપ બનાવવા માટે ક્રિયા કરવી પડે છે તેના કરતાં આમાં જુદી ક્રિયા કર્યા છે. એ તો યૂપક્રિયાથી અનુનિષ્પાદી છે. યૂપની પાછળ તે પણ બની જ જાય છે. માટે સ્વરુ કોઇ ભિન્ન ક્રિયાનો પ્રયોજક નથી. યૂપની ક્રિયાનો પ્રયોજક તો યૂપ જ છે, સ્વરુ નથી. આ કારણથી બીજા સૂત્રમાં જે અર્થવાદ આપ્યો છે તેનો પણ પાઠ થઈ જાય છે. ॥ ૪ ॥

પ્રતિયૂપં ચ દર્શનાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રતિયૂપમ્) દરેક યૂપની સાથે (દર્શનાત્) સ્વરુની નિષ્પત્તિ જોવામાં આવે છે અને તેનાથી અંજન-વિધાન પણ છે.

ભાવાર્થ :—‘ યૂપેઋદશિની યાગ ’ માં દરેક યૂપે સ્વરુ હોવાથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે સ્વરુ કોઈપણ ક્રિયાનો પ્રયોજક નથી ‘ યથાનુપૂર્વ્યં ’ સ્વરુમિ : પશુમનાક્તિ ’ જે જે યૂપમાંથી જે જે ‘ સ્વરુ ’ નીકળ્યો હોય તે ભિન્ન ભિન્ન સ્વરુથી પશુનું અંજન કરવું. જે સ્વરુ સ્વતંત્ર ક્રિયાપ્રયોજક હોત તો એક સ્વરુથી સર્વપશુઓનું અંજન થઈ જત, તો પછી જુદા જુદા સ્વરુથી પરંજનનું આમાટે વિધાન કરત. માટે સ્વરુ તો યૂપનો શેષ છે અને તે કોઈ પણ ક્રિયાનો પ્રયોજક નથી. ॥ ૫ ॥

આદાને કર્મશબ્દઃ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(આદાને) આદા ૧-ગ્રહણ અર્થમાં (કર્મશબ્દઃ) કરોતિ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે.

ભાવાર્થ :—સ્વરુ કરોતિ આ વાક્યમાં કરોતિ શબ્દનો અર્થ ઉભતિ નથી પણ કરોતિ શબ્દનો અર્થ ‘ લેવું ’ એવા થાય છે. એટલે ઉક્ત શબ્દની ‘ લેવું ’ અર્થાત્ ગ્રહણ કરવું એ અર્થમાં લક્ષણ છે. અર્થાત્ યૂપ બનાવતાં જે પ્રથમ કાષ્ટનો ટુકડો ઉતરે તેનો સંગ્રહ કરવો અને

તેને 'સ્વરુ' નામથી ઓળખવો આવો ઉક્ત વાક્યનો લાક્ષણિક અર્થ છે માટે સ્વરુ પ્રાપ્તિ ક્રિયાનો પ્રયોજક નથી અને પોતે પણ ચૂપનો શેષ છે. અર્થાત્ જંગલમાંથી ખદ્દિનું લાકડું લેવા જવામાં સ્વરુ કારણ નથી પણ યત્નિય ચૂપ કારણ છે. સ્વરુ તો ચૂપનો અનુનિષ્પ દી છે. એ અખિલ અધિકરણનો નિચોલિત અર્થ છે. ॥ ૬ ॥

શાખાનું આહાર્યત્વ-અધિકરણ

શાખાયાં તત્પ્રધાનત્વાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(શાખાયામ્) પ્રાચી શબ્દનો અર્થ પ્રકરણ બળથી શાખા કરવે જોઈએ. (તત્પ્રધાનત્વાત્) શાખા રૂપ અર્થ જ પ્રધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે પલાશશાખાયા વત્સાનપાકરોતિ : યત્રાચીમાહરેત્ દેવલોકમભિજયેત્ । પલાશની શાખાથી વાછડાંઓને દૂર કરવા. તથા જે 'પ્રાચી' ને લાવે છે તે દેવલોકને મેળવે છે. અહીં પ્રાચીનું આહરણ કરવું લખ્યું છે તેમાં પ્રાચી શબ્દનો અર્થ શો કરવો ? પૂર્વ પક્ષવાદી પ્રાચી એટલે પૂર્વદિશા એવો કરે છે. સિદ્ધાંતવાદી કહે છે કે પૂર્વદિશાનું આહરણ (લાવવું) એ શક્ય નથી માટે અન્વયની ઉપપત્તિ થઈ શકતી ન હોવાથી પૂર્વદિશા તરફની પલાશની શાખા લાવવી એવો અર્થ કરવો, એટલે કે પ્રાચી શબ્દનો અર્થ શાખા જ કરવો. કારણ કે આહરણ એ શાખામાં જ થઈ શકે છે અને પ્રકરણ પણ તેનું જ છે. આ કારણથી શક્ય અર્થનો ત્યાગ કરી પ્રાચી શબ્દનો લક્ષ્ય અર્થ શાખા જ લેવો યોગ્ય છે. પ્રાચી શબ્દની આ ઠેકાણે શાખા રૂપ અર્થમાં લક્ષણ સ્વીકારવી ॥ ૭ ॥

‘છેદનનું’ શાખાપ્રયુક્તત્વ-છે’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

શાખાયાં તત્પ્રધાનત્વાદુપવેષેણ વિભાગઃ સ્યાદ્ વૈષમ્યાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(શાખાયામ્) શાખાએછેદનના પ્રતિપાદક વાક્યમાં (ઉપવેષેણ) ઉપવેષ સાથે (વિભાગઃ) વિભાગ (સ્યાત્) હોવો જોઈએ. (તત્પ્રધાનત્વાત્) શાખા પ્રધાન હોવાથી (વૈષમ્યાત્) ઉપવેષ છેદન કર્મ થઈ શકતું નથી કારણ કે તેનો સંબંધ કરોતિ ક્રિયા સાથે છે માટે વૈષમ્ય છે.

ભાવાર્થ :—‘મૂલતઃ શાખાં પરિવાસ્યોપવેષં કરોતિ’ આવો દર્શ પૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં પાઠ છે. પલાશના વૃક્ષને કાપીને તેની શાખા લાવવામાં આવે છે અને શાખાને મૂળમાંથી કાપી પ્રાદેશ પરિમાણવાળો ઉપવેષ બનાવવામાં આવે છે. શાખા અને ઉપવેષનો વિનિયોગ પણ જુદો જુદો છે. શાખાથી વત્સાનું અપાકરણ થાય છે અને ઉપવેષથી કપાલને ઓઢીંગણ મૂકવામાં આવે છે. ઉપવેષેણ કપાલનિ ઉપદધાતિ આ બન્ને કાર્યો વૃક્ષને કાપી જે શાખા લાવવામાં આવે છે તેનાથી અને છે માટે છેદન અને આહરણના પ્રયોજક શાખા અને ઉપવેષ બંને છે એવું પૂર્વ-પક્ષનું માનવું છે. સિદ્ધાંતવાદીનું માનવું છે કે શાખા જ છેદન અને આહરણની પ્રયોજક છે ઉપવેષ નહિ. કારણ કે શાખા જ પ્રધાન છે. ઉપવેષ છેદનનું કર્મ જ નથી એ તો કરોતિનું કર્મ છે. આવું એ બન્નેમાં વૈષમ્ય છે. ભાવાર્થ એ છે કે શાખા જ છેદનનું પ્રધાન હોવાથી પ્રયોજક છે. ॥ ૮ ॥

શ્રુત્યવાચાશ્ચ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અ' (શ્રુત્યવાચાર) શક્ય અર્થનો અપાય થવાથી.

ભાવાર્થ :—પૂર્વપક્ષવાદી તરફથી એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે શાખા પદથી મૂળ પણ લક્ષ શક્ય અને તેથી મૂળ પણ પ્રધાન છે. જે મૂળ પણ પ્રધાન માનવામાં આવે તો ઉપવેષ પણ પ્રયોજક થઈ જાય આનું સમાધાન એવું છે કે, શાખા શબ્દનો અર્થ મૂળ થઈ શકે નહિ. શાખા અને મૂળ એ વૃક્ષના પાંત જુદા જુદા જ ભાગો છે માટે શાખાનો અર્થ મૂળ કરવો એમાં પ્રધાનતા નથી અને શાખાનો અર્થ મૂળ કરવા જતાં શક્ય અર્થનો ત્યાગ કરવો પડે છે. આ પ્રમાણથી શાખા જ હેતુ ક્રિયામાં પ્રયોજક છે ઉપવેષ નહિ. ॥ ૯ ॥

'શાખા પ્રહરણ એ પ્રતિપત્તિ કર્મ છે' એ અધિકરણને સમજાવે છે

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર હરણે જુદોતિ : યોગસામાન્યાદ્ દ્રવ્યાણાં ચાર્થશેષત્વાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(હરણે) હરતિ ધાતુ (જુદોતિ :) જુદોતિના અર્થમાં પ્રયુક્ત થયેલો છે. (યોગસામાન્યાત્) જેમ પ્રતરમાં યાગ સાધનત્વ છે તેમ સામાન્ય બધી શાખામાં પણ યાગ સાધનત્વ છે (ચ) અને (દ્રવ્યાણામ્) દ્રવ્યોનું (અર્થશેષત્વાત્) યાગરૂપ અર્થમાં શેષતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. સહ શાલ્ક્યા પ્રસ્તરં પ્રહરતિ ' આ ઠેકાણે શાખા પ્રહરણ અર્થકર્મ અર્થાત્ યાગ કર્મ છે. એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. પ્રહરતિ નો અર્થ જુદોતિ અર્થાત્ યાગ કરવો એવો છે. સુક્તવાકેન પ્રસ્તરં પ્રહરતિ આ વાક્ય સમજાવતી વખતે અ. ૩-૨-૧૧ માં સમજાવવામાં આવ્યું છે. પ્રતર જેમ યાગનું સાધન છે તેમ અહીં શાખા પણ યાગનું સાધન છે. દ્રવ્યો યાગરૂપ ક્રિયા પ્રત્યે શેષ હોય છે, શાખા પણ દ્રવ્ય છે તેથી પ્રહરણ ક્રિયા પ્રત્યે શાખા પ્રધાન નથી. પ્રતરપ્રહરણ જેમ અર્થકર્મ છે તેમ શાખા પ્રહરણ પણ અર્થકર્મ છે. આવું પૂર્વ પક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૧૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર પ્રતિપત્તિર્વા શબ્દસ્ય તત્પ્રધાનત્વાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) મિદ્ધાંતપક્ષને સૂચવે છે. (પ્રતિપત્તિઃ) શાખા-પ્રહરણ પ્રતિપત્તિ કર્મ છે. (શબ્દસ્ય) શાખા શબ્દ (તત્પ્રધાનત્વાત્) શાખામાં પ્રધાનત્વને જણાવતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે શબ્દને છેડે બીજી વિભક્તિ હોય તે શબ્દાર્થ ક્રિયામાં પ્રધાન જણાય છે. શાલ્ક્યા પ્રસ્તરં પ્રહરતિ અહીં શાખા પણ પ્રહરણ ક્રિયા પ્રત્યે પ્રધાન છે, જે કે શાખા શબ્દને છેડે બીજી વિભક્તિ નથી, છતાં તેને સહતા યોગમાં ત્રીજી વિભક્તિ છે, અને સહત્વ તુલ્યત્વ એકજ ક્રિયામાં અન્વિત હોય છે. માટે પ્રતર જેમ કર્મ છે તેમ હેતુ વાક્યમાં શાખા પણ કર્મ છે. આ કારણથી શાખા પ્રહરણ પ્રતિપત્તિ કર્મ છે, અર્થ કર્મ નહિ. શાખાનો ત્યાગ કરવો એનાથી યાગ ઉપર કશે ઉપકાર થતો નથી માટે તે પ્રતિપત્તિ કર્મ કહેવાય છે. પ્રતરનું પ્રહરણ તો યોગનું ઉપયોગિ હોવાથી તે અર્થ કર્મ છે ભાવાર્થ એ છે કે શાખા શબ્દ આર્થિક રીતે પ્રહરણ ક્રિયાનું યસ-ઉપયોગિ ન હોવાથી પ્રતિપત્તિ કર્મ જ છે. ॥ ૧૧ ॥

અર્થેત્તીતિ ચેત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થઃ--(અર્થે) પરાર્થમાં પણ અર્થા ગુરૂપ અર્થવાચક શબ્દને છેડે (અપિ) પણ દ્વિતીયા વિભક્તિ હોય છે. (ઇતિ ચેત્) જે એવો આક્ષેપ કરવામાં આવે તો,

ભાવાર્થઃ--ગુણ વાચક શબ્દને પણ બીજી વિભક્તિ લાગે છે. જેમ કે સક્તૂત્ર જુદોતિ છતાં સકતુ એ ગુણ જ છે અને તે યાગોપ યોગિ હોવાથી અર્થ કર્મ કહેવાય છે તેમ શાખાને કર્મ તરીકે માનવા છતાં તે ગુણ જ છે, અને તે ગુણવાચક શબ્દને છેડે દ્વિતીયા છે એમ જ સમજશે. જે આવે આક્ષેપ કરવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૨ ॥

ન તસ્યાનધિકારાદર્થસ્ય ચ કૃતત્વાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થઃ--(ન) નહિ (તસ્ય) તેનો (અનધિકારાત્) વિનિયોગ થયેલો ન હોવાથી (ચ) અને (અર્થસ્ય) વત્સાપાકરણ રૂપ અર્થ (કૃતત્વાત્) થઈ ગયેલો હોવાથી.

ભાવાર્થઃ--શાખા સકતુના જેવી ગુણ નથી અર્થાત્ તે ગુણ ભૂત દ્રવ્ય નથી. ત્યાં તો સકતુનો કોઈ અન્ય ક્રિયામાં વિનિયોગ થયેલો ન હોવાથી સકતુને યથાર્થ માની શકાય છે, પણ અહીં શાખાનો વિનિયોગ તો વત્સના અપાકરણમાં થયેલો છે માટે નહિવે તો તે શાખાને કોઈ યોગ્ય ઠેકાણે મૂકી દેવી એજ એ શાખાનું પ્રતિપત્તિ કર્મ છે. આમ શાખાનો યોગ્ય ઠેકાણે ત્યાગ કરવો એ કોઈ યતને ઉપયોગી નથી માટે તે કર્મ નથી પણ પ્રતિપત્તિ કર્મ જ છે. ॥ ૧૩ ॥

‘ પ્રણીતા ’ નું નિનયન એ પ્રતિપત્તિ કર્મ છે એ આધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વસૂત્ર ઉત્પત્ય સંયોગાત્ પ્રણીતાનામાઝ્યવદ્ વિમાગઃ સ્યાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થઃ--(આઝ્યવદ્) ધ્રુવા નામક પાત્રમાં રહેલું ઘી જેમ સર્વ કાર્યને માટે છે તેમ (પ્રણીતાનામ્) પ્રણીતા-પાત્રમાં રહેલા જળનો (વિમાગઃ) બંને કાર્યમાં વિભાગ (સ્યાત્) છે (ઉત્પત્યસંયોગાત્) ઉત્પત્તિ વાક્યનો કોઈ અમુક જ કાર્ય માટે વિનિયોગ થયેલો નથી

ભાવાર્થઃ--‘ અપઃ પ્રણયતિ ’ આવું વાક્ય દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં છે. એનો ભાવાર્થ એવો છે કે મંત્ર બોલી પ્રણીતા નામક પાત્રમાં જળ લેવું-પછી તે જળપૂર્ણ પાત્ર અન્તર્વેદિ પ્રણીતાં વિમુચ્ચતિ વેદિની વચ્ચે મૂકવું આ પ્રણીત જળથી એ કાર્ય કરવાનાં હોય છે એકતો પુરોહથ બનાવવા માટે જે આટો હોય છે તેનો એ પાણી વડે પિંક બનાવવો અને શેષ રહેલા પાણીથી વેદિમાં નિનયન અર્થાત્ સેચન કરવું. પ્રણીત જળથી આટો ગંધિવો એને સંયવન કહે છે. સંયવન અને નિનયન આ બંને કર્મ યથાર્થ છે એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે કારણમાં પૂર્વપક્ષવાદી જણાવે છે કે અપઃ પ્રણયતિ આ ઉત્પત્તિ વાક્યમાં એક યથાર્થ છે અને બીજું યતને માટે નથી એવો કશો ખુલાસો નથી. આ બંને કર્મ યથાર્થ છે. ॥ ૧૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર સંયવનાર્થાનાં વા પ્રતિપત્તિરિતરાસા તત્પ્રધાનત્વાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થઃ--(વા) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (સંયવનાર્થાનામ્) સંયવન માટે ઉપયુક્ત થયેલા જળમાંથી (રિતરાસામ્) આટી રહેલું જળ (પ્રતિપત્તિ) પ્રતિપત્તિ કર્મ માટે છે. (તત્પ્રધાનત્વાત્) દ્વિતીયા વિભક્તિના અવશ્યક પ્રતિપત્તિ કર્મ જ મુખ્ય જણાય છે.

ભાવાર્થ:—‘ પ્રણોતામિઃ હવીંષિ સંયૌતિ ’ આ વાક્યમાં તૃતીયા વિભક્તિનું શ્રવણ થાય છે તેથી ‘ પ્રણીત જળથી હવિન્નું ’ સંયવન કરવું. ’ સંયવનને માટે જળ યજ્ઞાર્થક છે અને અન્તર્વેદિ પ્રણોતાનિ નિનયતિ આ વાક્યમાં પ્રણોતાનિ એ દ્વિતીયા વિભક્તિ વાળું પદ છે અને એ દ્વિતીયા વિભક્તિથી નિનયન જ પ્રધાન કર્મ સમન્વય છે યજ્ઞ નહિ માટે નિનયન પ્રતિપત્તિ કર્મ છે. ॥ ૧૫ ॥

દંડ દાનનું અર્થ કર્મત્વાધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર પ્રાસનવન્મૈત્રાવરુણસ્ય દણ્ડપ્રદાનં કૃતાર્થત્વાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(પ્રાસનવત્) કંડૂતિનું સાધનભૂત કાષ્ઠવશેષનું ચાત્વાલ નામક ગર્તમાં પ્રસેપ કરવો. એ જેમ પ્રતિપત્તિ કર્મ છે તેમ (મૈત્રાવરુણાય) મૈત્રાવરુણ નામક ઋત્વિજને (દણ્ડપ્રદાનમ્) દંડ આપવો તે પણ પ્રતિપત્તિ કર્મ છે. (કૃતાર્થત્વાત્) કારણ કે તેનો દીક્ષા કર્મમાં વિનિયોગ થયો છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટામ યાગમાં ‘ કીલે સોમે મૈત્રાવરુણાય દણ્ડં પ્રયચ્છતિ ’ અદ્યથુંએ દીક્ષા વખતે જે દંડ યજ્ઞમાનને આપ્યો હોય છે તે જ દંડ સોમ ખરીદવામાં આવે ત્યારે મૈત્રાવરુણ નામ ઋત્વિજને આપવામાં આવે છે. આ યજ્ઞમાનકર્તૃક દંડ દાન પ્રતિપત્તિ કર્મ છે અર્થ કર્મ નથી અર્થાત્ તે યજ્ઞાર્થક કર્મ નથી આલું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. કારણમાં એમ જણાવવામાં આવે છે કે એ દંડનો પ્રથમ દીક્ષા રૂપ કર્મમાં વિનિયોગ થયો છે, માટે હવે એનું યજ્ઞમાનકર્તૃકદાન રૂપ કર્મ પ્રતિપત્તિ કર્મ છે. ॥ ૧૬ ॥

સિદ્ધિધાંત સૂત્ર અર્થકર્મ વા કર્તૃસંયોગાત્ જગ્વત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અર્થકર્મ) યજ્ઞમાન કર્તૃક દંડદાન એ અર્થ કર્મ છે (કર્તૃસંયોગાત્) મૈત્રાવરુણ નામક ઋત્વિજનો સંયોગ હોવાથી (જગ્વત્) ઉર્જાતાને માળા આપે છે, આ માળાનું દાન જેમ અર્થ કર્મ માનવામાં આવે છે તેમ.

ભાવાર્થ :—‘ ઉર્જાતે જગ્નં પ્રયચ્છતિ ’ ઉર્જાતાને માળા આપવી આ ઠેકાણે માળાનું દાન મુખ્ય કર્મ અર્થાત્ અર્થ કર્મ જણાય છે કારણ કે માળાદાનથી ઉર્જાતાનો સંસ્કાર થાય છે તેમ યજ્ઞમાન મૈત્રાવરુણને જે દંડ આપે છે તેનાથી મૈત્રાવરુણનો સંસ્કાર થતો હોવાથી દંડદાન પણ અર્થ કર્મ છે. ॥ ૧૭ ॥

હવે ઉક્ત અર્થમાં કારણ બતાવે છે.

કર્માયુક્તે ચ દર્શનાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (કર્માયુક્તે) પ્રેષ આદિ કમયુક્ત મૈત્રાવરુણ નામક ઋત્વિજને (દર્શનાત્) દાન આપવાનું જોવામાં આવે છે તેથી.

ભાવાર્થ :—મૈત્રાવરુણને જે દંડ આપવામાં આવે છે તે નિર્થક નથી પણ એ દંડને ધારણ કરનાર મૈત્રાવરુણે પ્રેષાનું ઉચ્ચારણ કરવાનું હોય છે. દળી પ્રેષાનું અન્વાહ આવું વિધાન છે. જે

ઉક્ત કર્મ નિષ્ફળ હોત તો એ પ્રતિ કર્મ કહી શકાત. પણ જ્યારે દંડ દાન મીઠા કર્મમાં અંગ તરીકે જણાય છે તો તે અર્થ કર્મ અર્થાત્ મુખ્ય કર્મ છે. યસ્યાર્થક કર્મ છે ॥ ૧૮ ॥

પ્રાસન એ પ્રતિપત્તિ કર્મ છે એ અધિકરણને સમજાવે છે

ઉત્પત્તૌ યેન સંયુક્તં તત્કૃતિહેતુત્વાત્ તસ્યાર્થાન્તર-

ગમનેઽ શેષત્વાત્ પ્રતિપત્તિઃ સ્યાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(ઉત્પત્તૌ) ઉત્પત્તિ વાક્યમાં (યેન સંયુક્તમ્) જે અંગ જે ફળ સાથે જોડાયું હોય (તદર્થમ્) તે ફળને માટે (તત્કૃતિહેતુત્વાત્) તૃતીયા વિભક્તિનું શ્રવણ કારણ બાવાથી (તસ્ય) તેનું (અર્થાન્તરગમને) કેષ ખીજા વાક્યથી પદાર્થ તર સાથેના સંબંધમાં (અશેષત્વાત્) બીજી વિભક્તિના શ્રવણથી અનંગ તરીકે જણાવાથી (પ્રતિપત્તિઃ સ્યાત્) પ્રતિપત્તિ રૂપ કર્મ છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટોમ યાગ પ્રકરણમાં પાઠ છે કે ‘પ્રત્તાસુ દક્ષિણાસુ ચાત્વાલે કૃષ્ણ-વિષાણાં પ્રાસ્યતિ યથા ઋત્વિજેને દક્ષિણા આપી દીધા પછી યજમાને કંડૂતિને માટે જે કૃષ્ણ-વિષાણુ (ક.ળું શીંગડું) રાખ્યું હોય છે તેને ચાત્વાલ નામક ગત માં ફેંકી દે. આ કૃષ્ણ-વિષાણુના ફેંકવાને કૃષ્ણવિષણુ પ્રાસન હોવામાં આવે છે. આ પ્રાસન પ્રતિપત્તિ રૂપ કર્મ છે. કૃષ્ણવિષાણયા કળદૂયતે’ કાળાવિષાણુથી કંડૂયન કરે અહીં તૃતીયા વિભક્તિનું ૨૫૭ શ્રવણ છે માટે તે વિષાણુ કંડૂયન કર્મનું અંગ છે એમ કહી શકાય. અને તે યસાં પરિસમાપ્તિ થાય ત્યાંસુધી અપેક્ષિત છે. પણ ખીજા વાક્યમાં કૃષ્ણવિષાણાં દ્વિતીયા વિભક્તિનું ૨૫૮ શ્રવણ છે અને તે પ્રાસન પ્રધાન જ છે તેથી યસપરિસમાપ્તિ પછી તે ગતમાં ફેંકી દેવું એ પ્રતિપત્તિ કર્મ છે એ પ્રાસન કોઈ યસ માટે નથી માટે તે અર્થ કર્મ નથી ભાવાર્થ એ છે કે કૃષ્ણવિષાણુનું ગતમાં પ્રાસન કરવું એ પ્રતિપત્તિ કર્મ છે. ॥ ૧૯ ॥

અવબૃથગમનનું પ્રતિપત્તિકર્મત્વ છે એ અધિકરણને સમજાવે છે

સિદ્ધાંત સૂત્ર

સૌમિકે ચ કૃતાર્થત્વાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સૌમિકે) સૌમિક અવબૃથમાં સૌમલિપ્ત પાત્રનું જવું પ્રતિપત્તિ કર્મ છે (કૃતાર્થત્વાત્) કાર્ય પૂરું થયેલું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટોમ પ્રકરણમાં પાઠ છે કે યત્કિચ્ચિત્તં સૌમલિપ્તં દ્રવ્યં તેન અવબૃથં યન્તિ આ વાક્યનો એ ભાવ છે સૌમલિપ્ત જે પાત્ર હોય તેને અવબૃથમાં લઈ જવાં અહીં સૌમલિપ્ત પાત્રનું અવબૃથમાં લઈ જવું એ પ્રતિપત્તિ કર્મ છે, એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે, કારણ કે એનાથી જે કર્મ યસને માટે કરવાનું હતું તે થઈ ગયું છે. માટે તેને અવબૃથમાં જઈ મૂકી દેવાં ॥ ૨૦ ॥

અર્થકર્મ વાઽમિધાનસંયોગાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (અર્થકર્મ) સૌમલિપ્ત દ્રવ્યનું અવબૃથમાં લઈ જવું એ અર્થકર્મ છે. (મિધાનસંયોગાત્) અંગત બોધક તૃતીયા વિભક્તિનું શ્રવણ થતું હોવાથી ૨૫૯ શ્રવણ છે.

હા નાથ:- (તેન અવમૃત્યં યત્તિ) અહીં તૃતીય વિભક્તિનું અને તે વિભક્તિ અવલૂપ્ય મનને અંગ તરીકે જણાવે છે, જે કર્મ યરાનું અંગ હોય તે અર્થ કર્મ જ કહેવાય છે માટે ઉક્ત કર્મ પ્રતિપત્તિ કર્મ નહિ, પણ અર્થકર્મ છે. ॥ ૨૧ ॥

સમાધાન સૂત્ર પ્રતિપત્તિર્વા તદ્વાચસ્વાત્ દેશાર્થાઽવમૃત્યશ્રુતિઃ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :- (વા) સમાધાનને સૂચવે છે (તદ્વાચસ્વાત્) પૂર્વ યુક્તિથી એમ જ સમજાય છે કે (પ્રતિપત્તિ) ઉક્ત કર્મ પ્રતિપત્તિ કર્મ છે (અવમૃત્ય શ્રુતિઃ) અવલૂપ્ય શબ્દ (દેશાર્થ) દેશને ઉપલક્ષ્ય છે.

ભાવાર્થ :- સો વિમ દ્રવ્યની અવલયમાં પ્રાપ્તિ કરવી એ પ્રતિપત્તિ કર્મ છે. અવમૃત્યનું નામ નથી પણ તેનાથી અમુક દેશનું અર્થોત્થાનનું સૂચન થાય છે. એ સ્થાનને અવલૂપ્ય કહેવામાં આવે છે. તૃતીયાનું જે શ્રાણ થાય છે તે અંગત્વનું બોધન નથી કરવું, પણ એ તૃતીયા વિભક્તિ સહ ના સંબંધમાં આવેલા છે. ' સહયુક્તે પ્રધાને ' એ પાણિનીય સૂત્ર એમાં પ્રમાણ છે. સહનો અર્થ નીકળતો હોય તો સહ શબ્દનો પ્રયોગ થયો હોય અથવા ન થયો હોય તો પણ ત્રીજી વિભક્તિ લાગે છે. આ કારણથી દ્રવ્યનું અવલૂપ્ય મન એ પ્રતિપત્તિ કર્મ જ છે. ॥ ૨૨ ॥

‘ કર્તૃ દેશ કાલ અને વિધિ નિયમાર્થ છે ’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

કર્તૃદેશકાલાનામચોદનં પ્રયોગે નિત્યસમવાયાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :- (કર્તૃદેશકાલાનામ) કર્તા, દેશ અને કાળનું (અચોદનમ્) વિધાન નથી પ્રયોગે અનુધાન વખતે (નિત્ય સમવાયાત્) એ ત્રણેનો નિત્ય સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :- સમે દર્શપૂર્ણ માસાભ્યાં યજેત । પ્રાચીન પ્રવણે વૈશ્વદેવેન યજેત । સરખી ભૂમિ ઉપર દર્શપૂર્ણ માસથી યાગ કરવો. પૂર્વ દિશા તરફ ઢળતી ભૂમિ ઉપર વૈશ્વદેવથી યાગ કરવો. અહીં દેશ બતાવવામાં આવ્યો છે.

પૌર્ણમાસ્યાં પૌર્ણમાસ્યા યજેત । પૂર્ણમાને દીવસે પૂર્ણમાસીનામક યાગ કરવો. અહીં કાળ બતાવવામાં આવ્યો છે. ચાતુર્માસ્યાનાં યજ્ઞકર્તાનાં ઇન્ધ્રતિર્જઃ ચાતુર્માસિય યરા અને કૃતુમાં પાંચ ઋત્વિજે જોઇએ. અહીં કર્તાઓનો નિર્દેશ કર્યો છે. આ બધાય દેકાણે દેશ, કાળ અને કર્તા રૂપી દ્રવ્યોનું વિધાન નથી, કારણ કે, વિધાન તો એનું થઇ શકે કે જે બીજા પ્રમાણથી પ્રાપ્ત ન હોય. દેશ, કાળ અને કર્તા વગર તો યરા થઇ શકે જ નહિ, એ તો નિત્ય પ્રાપ્ત છે માટે એ તો અર્થાપત્તિપ્ર પ્રમાણથી પ્રાપ્ત જ છે. પ્રાપ્તનું વિધાન ન હોય. ॥ ૨૩ ॥

નિયમાર્થા વા પુનઃ શ્રુતિઃ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :- (વા) સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (પુનઃ શ્રુતિઃ) ફરીથી જે શ્રુતિ છે તે (નિયમાર્થ) નિયમ વિધિ છે.

ભાવાર્થ :- કર્તા, દેશ અને કાળ અનુધાનમાં નિત્ય પ્રાપ્ત હોવા છતાં કેટલા ઋત્વિજે, કેવો દેશ થયો કાળ એની પ્રાપ્તિ નિયમ પૂર્વક હોતી નથી માટે ઉક્ત ત્રણેની નિયમ વિધિ છે. અમુક સંખ્યામાં જ કર્તા, અમુક જ દેશ અને અમુક જ કાળમાં અમુક યાગ કરવો આવો નિયમવિધિ છે. ॥ ૨૪ ॥

‘ દ્રવ્યમાં ગુણવિધાન નિયમાથ’ છે. ’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

તથા દ્રવ્યેષુ ગુણશ્રુતિરુત્તિસંયોગાત ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (દ્રવ્યેષુ) દ્રવ્યોમાં (ગુણશ્રુતિ) ગુણનું શ્રવણ નિયમ વિધિ માટે છે. (ઉત્પત્તિસંયોગાત) ઉત્પત્તિવાક્યથી એનો દ્રવ્ય સાથે નિત્યસંબંધ હોય છે.

ભાવાર્થ :—ગુણ વગર દ્રવ્ય હોતું જ નથી છતાં દ્રવ્યમાં જે ગુણ વિધાન કર્યું હોય છે તે પણ નિયમવિધિ જ છે. જેમ કે ‘ વાયવ્યં શ્વેતમાલમેત ’ અહીં દ્રવ્યમાં શ્વેત ગુણનું વિધાન છે તે નિયમ માટે છે. શ્વેત જ દ્રવ્ય જેમને લાલ આદિ ગુણ વાળું નહિ. ॥ ૨૫ ॥

‘ અવધાત-આદિ સંસ્કાર નિયમાર્થ’ છે ’ એ અધિકરણ

સંસ્કારે ચ તત્પ્રધાનત્વાત ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સંસ્કારે) સંસ્કારમાં પણ નિયમ વિધિ છે. (તત્પ્રધાનત્વાત) દ્રવ્યમાં તેની જ પ્રધાનતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—બ્રહ્મીનિ શ્વહન્તિ વ્રીહીને ખાંડવા. અહીં વ્રીહીને ફાંટવાથી રહિત કરવા માટે અવધાત જ જેમને કોષ્ટ ખીળ ઉપાયથી ફાંટવાનું પૃથક્કરણ કરી નથી માટે અવધાત રૂપ સંસ્કાર પણ નિયમવિધિ માટે છે. ॥ ૨૬ ॥

યાગ પદાર્થનિરૂપણાધિકરણ.

યજતિચોદના દ્રવ્યદેવતાક્રિયં સમુદાયે કૃતાર્થત્વાત ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(યજતિચોદના) ‘ યજતિ ’ ધાતુનો અર્થ (દ્રવ્યદેવતાક્રિયમ્) દ્રવ્ય, દેવતા અને ક્રિયા એ ત્રણે છે. (સમુદાયે) સમુદાયમાં (કૃતાર્થત્વાત) અનાદિ ધર્મથી શક્તિ છે.

ભાવાર્થ :—દેવતાને ઉદ્દેશીને દ્રવ્યનો ત્યાગ કરવો એ ‘ યજતિ ’ શબ્દનો અર્થ છે. દ્રવ્ય, દેવતા અને ક્રિયા એ ત્રણેમાં યાગ પદની નિરૂપ શક્તિ છે. ॥ ૨૭ ॥

હોમ પદના અર્થનું નિરૂપણ કરે છે.

તદુક્તે શ્રવણાત જુહોતિરાસેવનાધિક : સ્યાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(તદુક્તે) ‘ યજતિ ’ ધાતુનો જે અર્થ ઉપર ક્યો છે તેમાં (આસેવનાધિક :) ‘ અગ્નિમાં પ્રક્ષેપ કરવો ’ એટલો અર્થ વધવાથી (જુહોતિ) જુહોતિ શબ્દનો અર્થ (સ્યાત્) થાય છે (શ્રવણાત) એ પ્રમાણે જ વ્યવહાર થાય છે.

ભાવાર્થ :—દેવતાને ઉદ્દેશીને જે દ્રવ્યનો ત્યાગ કર્યો છે તેને અગ્નિમાં નાખવું એ ‘ જુહોતિ ’ શબ્દનો અર્થ છે. એને જ હોમ કહેવાય છે. દેવતાદ્રવ્યસમ્બન્ધવિશિષ્ટદ્રવ્યપ્રતિયોગિકસંયોગરૂપો વ્યાપારઃ જુહોત્યર્થઃ इति फलितम् । આ વાક્યનો પણ ઉપર કહ્યો તેજ અર્થ છે. દેવતાનો ઉદ્દેશ કર્યા વગર અગ્નિમાં દ્રવ્યદ્રવ્યને નાખવું એ કંઈ હોમ નથી. ॥ ૨૮ ॥

દાનપદાર્થ (ન૩પણ્ય)

દદાતિઋસર્ગપૂર્વકઃ પરસ્વત્વેન સમ્બન્ધઃ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(દદાતિઃ) ' દદાતિ ' શબ્દનો અર્થ (ઉત્સર્ગપૂર્વકઃ) પોતાના સ્વામિત્વની નિવૃત્તિ કરીને (પરસ્વત્વેન) બીજાના સ્વત્વનો (સમ્બન્ધઃ) જે સંબંધ.

ભાવાર્થ :—કોષપણ્ય દ્રવ્યમાં પોતાના સ્વત્વની નિવૃત્તિ કરવી અને બીજાના સ્વત્વનો સંબંધ ઉત્પન્ન થવો તેનું નામ દાન છે. એટલે કે આ દ્રવ્ય હું અમુક ઋત્વિજ આદિને આપું છું તેનું નામ દાન છે. ॥ ૨૯ ॥

અહિંષ આતિથ્યાદિ સાધારણ છે. એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર વિધેઃ કર્માપવર્ગિત્વાત્ અર્થાન્તરે વિધિપ્રદેશઃ સ્યાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(વિધેઃ) વિધિવિહિત આતિથ્યા-આશ્વવાલ સંબંધ (કર્માપવર્ગિત્વાત્) કર્મની અમાપિત થાય ત્યાં સુધી હોવાથી (અર્થાન્તરે) ક્રિયાન્તર સંબંધ વિધિ પ્રાપ્ત થવા પછી (વિધિપ્રદેશઃ) વિધિવિહિત આશ્વવાલ આદિનો પ્રદેશ અર્થાત્ અતિદેશ (સ્યાત્) થાય છે.

પદાર્થ :—' આતિથ્યાયામાશ્વવાલઃ પ્રસ્તરો વિહિતઃ ' આતિથ્યા એક પ્રકારની ઇષ્ટિ છે, તેમાં આશ્વવાલનો પ્રસ્તર વિહિત છે, આશ્વવાલ કોષ અમુક પ્રકારનું ધાસ છે, તેનો પ્રસ્તર બનાવવાનો હોય છે. ' આતિથ્યાયાં બર્હિસ્તદુપસદામ્ ' ' આતિથ્યા ' માં બર્હિનું વિધાન છે અને તેજ ઉપસદમાં પણ હોય છે. આ કોષણે ' બર્હિઃ ' શબ્દ બર્હિનેજ વાયક છે કે તેના જેવા બીજા ધાસનો પણ ઉપસદ્ધ છે. આતિથ્યામાં આશ્વવાલનો સંબંધ વિહિત છે તે કર્મ સંપૂર્ણ થાય ત્યાં સુધી છે. માટે ઉપસદ્ ૩૫ યાગોમાં પણ આશ્વવાલનો અતિદેશ ' તદુપસદામ્ ' અહીં તત્ત્વ પદનો અર્થ તત્સદ્ધ એવો કરવાનો છે. અર્થાત્ જે આશ્વવાલ આતિથ્યામાં હોય છે તેના જેવો ઉપસદ્ધમાં પણ કરવો, તેજ નહિ. આપું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૩૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અપિ વોત્તિસંયોગાદ્ અર્થસમ્બન્ધો વિશિષ્ટાનાં

પ્રયોગૈકત્વે હેતુઃ સ્યાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (ઉત્પત્તિસંયોગાત્) ઉત્પત્તિ વાક્યમાં શ્રુતનો સંબંધ હોવાથી (અર્થ સમ્બન્ધઃ) તેનો કર્મ માત્રની સાથે સંબંધ છે. (વિશિષ્ટાનામ્) ઉદાસીન વાક્યોનો અર્થ (પ્રયોગૈકત્વે હેતુઃ સ્યાત્) પ્રયોગની એકતામાં કરણ છે.

ભાવાર્થ :—આતિથ્યા ઇષ્ટિમાં જે બર્હિનું વિધાન છે તેજ બર્હિ ઉપસદ્ અને અગ્નિષોમીય યાગોમાં વિહિત છે એમ સમજવું. અતિદેશ માનવાની કશી જરૂર નથી, અતિદેશ માનવાથી લક્ષણ માનવાનો પ્રસંગ ઉભો થાય છે અને ઉત્પત્તિવાક્યમાં શ્રુતપદ શક્યાર્થક હોવું એજ ઇષ્ટ છે માટે ઉત્પત્તિવાક્યમાં જે અર્થ શ્રુત છે તેનો અર્થ જ કર્મ સાથે સંબંધ છે અર્થાત્ આતિથ્યા, ઉપસદ્, અને અગ્નિષોમીય એ ત્રણે કર્મોમાં શ્રુત બર્હિ૩૫ અર્થનો સંબંધ છે ભાવાર્થ એ છે કે આતિથ્યા, ઉપસદ્ અને અગ્નિષોમીય આ ત્રણે અર્થો બહિર્મીયના પ્રયોજક છે. ॥ ૩૧ ॥

॥ इति मीमांसागुर्जरभाष्ये चतुर्थध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

અથ અતુર્યાધ્યાયસ્ય તૃતીયઃ પાદઃ

‘ દ્રવ્ય, સંસ્કાર એ કર્મ કૃત્વર્થ છે. ’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

દ્રવ્યસંસ્કારકર્મસુ પરાર્થત્વાત્ ફલધ્રુતિર્થવાદઃ ॥ ૧ ॥

પદાર્થઃ—(દ્રવ્યસંસ્કારકર્મસુ) દ્રવ્ય, સંસ્કાર અને કર્મમાં (પરાર્થત્વાત્) પરાર્થત્વ હોવાથી (ફલધ્રુતિઃ) ફળનું અવશ્ય (અર્થવાદઃ) અર્થવાદ છે.

ભાવાર્થઃ—યસ્ય પર્ણમયી જુદૂર્મવતિ ન સ પાપંશ્લોકં શૃણોતિ જેને પદ્માશની જુદૂ હોય તે પાપશ્લોક એટલે નિંદા સાંભળતો નથી, ‘ યદાકુલે ચ્ચુરેવ ત્રાતૃવ્યસ્ય વૃક્ષતે ’ જે અંજન સંસ્કાર કરે છે તે મનો કે શત્રુની આંખ જુદી કરે છે. ‘ યત્પ્રયાજા હજ્યન્તે વર્મેવ તદ્ યજ્ઞસ્ય કિયતે ’ જે પ્રયાજો કરવામાં આવે છે તે યજ્ઞનું વર્મ છે. પ્રથમ વાક્યમાં ‘ પશુમયી જુદૂ ૩૫ દ્રવ્યનું ’ વિધાન છે. બીજા વાક્યમાં ‘ અંજન ૩૫ સંસ્કાર ’ નું વિધાન છે અને ત્રીજા વાક્યમાં ‘ પ્રયાજ ૩૫ હોમકર્મનું ’ વિધાન છે. આ બધા ફળને ઉદ્દેશી વિધિઓ છે કે અર્થવાદ ? આ સંશયમાં સિદ્ધાંત પક્ષ એ છે કે ઉક્ત વાક્યો દ્રવ્ય, સંસ્કાર અને કર્મના જે વિધાનો છે તે અર્થવાદ છે. કાષ્ઠ અપૂર્વવિધિ નથી, કારણ કે પ્રકરણથી એમ જણાય છે કે પશુમયીત્વ આદિ કળને માટે જ છે. એટલે કે એ ત્રણ કૃત્વર્થ છે. ॥ ૧ ॥

ઉપસંહ્યાતત્ત્વધાનત્વાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થઃ—(ચ) અને (હત્વતઃ) ઉત્પત્તિવાક્ય (અત્તપ્રધાનત્વાત્) પુરુષપ્રધાન નથી.

ભાવાર્થઃ—યસ્ય પર્ણમયી જુદૂર્મવતિ ન સ પાપંશ્લોકં શૃણોતિ ઉત્પત્તિ વાક્યોમાં પુરુષનું પ્રધાનત્વ નથી. પણ દ્રવ્યને ઉદ્દેશીને ફળનું અવશ્ય થાય છે માટે તે અર્થવાદ છે. અને તે કૃત્વર્થ જ છે પુરુષાર્થ નથી. ॥ ૩ ॥

ફલં તુ તત્પ્રધાનાયામ્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થઃ—(તુ) અને (ફલમ્) પાપશ્લોકનું અપ્રવશ્ય આદિ ફળ (તત્પ્રધાનાયામ્) દ્રવ્ય પ્રધાનતામાં જ સંગત થઈ શકે છે.

ભાવાર્થઃ—જેટલી યાગક્રિયાઓ છે તે બધી દ્રવ્ય-સાધ્ય હોય છે અને ફળ ક્રિયા-સાધ્ય હોય છે. ઉક્તવાક્યોમાં ક્રિયા-સાધ્ય ફળોનું કથન કરવામાં આવ્યું નથી પણ દ્રવ્યો સાથે ફળનો અંબંધ બતાવવામાં આવ્યો છે. માટે દ્રવ્યાદિ ત્રણ કૃત્વર્થ છે. ॥ ૩ ॥

‘ નૈમિત્તિક પાત્ર આદિ જે હોય છે તે અનિત્યાર્થ હોય છે ’

એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

નૈમિત્તિકે વિકારત્વાત્ ક્રતુપ્રધાનમન્યત્ સ્યાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થઃ—(અન્યત્) મુન્મથ આદિ પાત્રથી જુદાં અમસ આદિ પાત્રો (ક્રતુપ્રધાનમ્) નિત્યકર્મને માટે (સ્યાત્) છે (નૈમિત્તિકે) કામ્ય કર્મમાં (વિકારત્વાત્) અમસ આદિ પાત્રના વિકાર થત મુન્મથ આદિ અનિત્ય પાત્રોનું વિધાન છે.

ભાવાર્થ :—“ અપઃ પ્રણયતિ ” જળનું પ્રણયન કરે. આ પ્રમાણે આરંભ કરી આગળ કહેતામાં આબુ છે ‘ સ્મૃત્યેન પ્રતિષ્ઠાકામસ્યઃ પ્રણયેત્ ’ પ્રતિષ્ઠાની ઇચ્છા રાખનારે મૃન્મય પાત્ર દ્વારા જળનું પ્રણયન કરવું. આ ઠેકાણે મૃન્મય પાત્રનું હોવું, એ કામાર્થ છે, જે પ્રતિષ્ઠાની ઇચ્છા હોય તો મૃન્મય પાત્રમાં પ્રણયન કરવું. જો એ ઇચ્છા ન હોય તો ન કરવું. આ પ્રમાણે મૃન્મય પાત્ર અનિત્ય ઇચ્છાને જ નિમિત્ત કરી પ્રવૃત્ત થયું છે માટે તે નિત્યને યોગ્ય નથી, માટે નિત્ય પ્રયોગમાં મૃન્મયથી જુદા પાત્ર હોવા જોઈએ. નિત્ય કર્મમાં તો ‘ ચમસ ’ આદિ પાત્ર જલ પ્રણયનના સાધન છે. અર્થાત્ નૈમિત્તિક કર્મમાં વિકારભૂત મૃન્મય પાત્ર હોય છે અને કંતુ પ્રધાન પાત્ર ચમસ આદિ હોય છે. ॥ ૪ ॥

‘ દધિ આદિ નિત્ય અને નૈમિત્તિક બંને માટે છે ’ એ અધિકરણને સ્થમજાવે છે.

एकस्य त्वमयत्वे संयोगपृथक्त्वम् ॥ ५ ॥

પદાર્થ :—(एकस्य) એક દ્રવ્ય (तु) પણ (उभयत्वे) ઉભય અર્થમાં છે. (संयोग पृथक्त्वम्) વાક્ય બેદ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દધ્ના જુહોતિ, દધ્નાન્દ્રિયકામસ્ય જુહ્યાત્ । આ વાક્યોમાં એક વાક્ય દધિ અર્થાત્ દહીંને નિત્ય અગ્નિ હોત્રમાં વિનિયુક્ત કરે છે અને બીજા વાક્યમાં અનિત્ય ઇન્દ્રિય કામનાવાળા માગમાં વિનિયુક્ત કરે છે. દધિ રૂપ એક જ દ્રવ્ય બંને ઠેકાણે ન હોવું જોઈએ, માટે નિત્ય અગ્નિ હોત્રમાં દધિનો પ્રયોગ ન થવો જોઈએ. આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે એનું સમાધાન એ પ્રમાણે છે કે ઉપર એ વાક્યો છે તે જુદા જુદા છે. બંને વાક્યના ઉદ્દેશો જુદા જુદા છે માટે દધિ રૂપ એક જ દ્રવ્ય ઉભયાર્થક છે. ॥ ૫ ॥

शेष इति चेत् ॥ ६ ॥

પદાર્થ :—(शेष :) એ બંને કોઈ એક કર્મના શેષ છે (इति चेत्) જો એમ માનવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—દધ્ના જુહોતિ આ વાક્યમાં દહીંથી હોમ કરવાનું કહ્યું છે અને એનું ફળ ઇન્દ્રિય અર્થાત્ પણ પ્રાપ્તિ હોવું એ છે. જો એમ માનવામાં આવે તો વાક્ય બેદ માનવો ન પડે એકજ વાક્ય માનવાથી અર્થ સિદ્ધ થશે. માટે એ બંને એક શેષ જ છે. જે આવી શંકા કરવામાં આવે તો એનો ઉત્તર આગળ આપતામાં આવે છે. ॥ ૬ ॥

नार्थपृथक्त्वात् ॥ ७ ॥

પદાર્થ :—(न) નહીં. (नर्थ पृथक्त्वात्) અર્થ બિન્ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ફળમાં બેદ હોવાથી ઉદ્દેશનો પણ બેદ માનવોજ જોઈએ અને ઉદ્દેશના બેદને લીધે વાક્યમાં પણ બેદ સ્વીકારવો જોઈએ. દધિહોમસંયોગ અને દધીન્દ્રિયસંયોગ એ બંને બિન્ન અર્થ છે. ॥ ૭ ॥

પથોપ્રત આદતું કંતુ ધર્મત્વાધિકરણ

દ્રવ્યાણાં તુ ક્રિયાર્થાનાં સંસ્કાર : કતુધર્મત્વમ્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :--(તુ) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (દ્રવ્યાણામ્) દ્રવ્યો (ક્રિયાર્થાનામ્) કે જે જ્યોતિષોમ આદિમાં અધિકૃત થયાં છે તેનાં (સંસ્કાર :) પ્રતરૂપ સંસ્કાર (કતુધર્મત્વાત્) કંતુનો ધર્મ છે. પુરુષનો નહિ.

ભાવાર્થ :--જ્યોતિષોમમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. પથોપ્રતં બ્રહ્મણસ્ય । યવાગૂ રાજન્યસ્ય । આમિક્ષા વૈશ્યસ્ય । બ્રાહ્મણે યજમાન દૂધમા પીન્ રહેવું, રાજન્યે યજ્ઞુ પાને અને વૈશ્યે આમિક્ષા પીને. આ બધાં યજ્ઞ કરવા માટે પ્રત છે. પ્રત કરવાથી યજ્ઞ નિર્વિદ્ધે સફળ થાય. પ્રત એ પુરુષમાં એક પ્રકારનો સંસ્કાર છે, એનાથી પુરુષની શુદ્ધિ થાય છે આ સંસ્કાર કંતુને માટે હોય છે, પુરુષને માટે નહિ, તેથી તેને પુરુષાર્થ ન કહેતાં કત્વર્થ કહેતામાં આવે છે. ॥ ૮ ॥

પૃથક્ત્વાદ્ વ્યવતિષ્ઠેત ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :--(પૃથક્ત્વાત્) પૃથક્ત્વ હોવાથી (વ્યવતિષ્ઠેત) વ્યવસ્થા થાય છે.

ભાવાર્થ :--બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યનો કર્મ સાથે સંબંધ બતાવવામાં આવ્યો છે તે તો વ્યવસ્થા માટે છે. જે બ્રાહ્મણ કર્તૃક યાગ હોય તો દૂધનું પ્રત હોવું જોઈએ અને તે બ્રાહ્મણે જ કરવું. જે ક્ષત્રિય કર્તૃક યાગ હોય તો ક્ષત્રિયે યવાગૂ પીને યાગ કરવો અને જે વૈશ્યકર્તૃક યાગ હોય તો તેમણે આમિક્ષાનું જ પ્રત કરવું. આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા છે. ॥ ૯ ॥

‘ વિશ્વજિત્ આદિ યાગોનું ક્ષણ છે. ’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર ચોદનાયાં ફલાશ્રુતેઃ કર્મમાત્રં વિધીયેત નહ્યશબ્દં પ્રતીયતે ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :--(ચોદનાયામ્) વિધિવાક્યમાં (ફલાશ્રુતેઃ) ફલનું શ્રવણ ન થવાથી (કર્મમાત્રમ્) કેવળ કર્મનું (વિધીયેત) જ વિધાન છે, તેનું કશું ક્ષણ નથી. (હિ) કરણ કે (અશબ્દમ્) જે ક્ષણને માટે કોઈપણ શબ્દ અર્થાત્ વાક્ય ન હોય (ન પ્રતીયેત) એવું કોઈપણ ફલવાચક પદ અપાડત ન સમજવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :--‘ વિશ્વજિતા યજેત ’ આવું વાક્ય છે. વિશ્વજિત્ નામક યાગથી યજન કરવું પણ એ વિશ્વજિત્ યાગ કરવાથી શું ક્ષણ મળશે ? એ સંબંધી કશું જણાતું નથી, માટે વિશ્વજિત્ યાગ કેવળ કર્મ તરીકે વિદિત છે અર્થાત્ એ નિષ્ફલ કર્મ છે. એ યાગને માટે કોઈ પણ ક્ષણની કલ્પના પણ કરી શકાય નહિ. જ્યારે ફલબોધક કોઈ વાક્ય જ નથી તો અમુક પ્રકારના ક્ષણનું અનુમાન કરવામાં પ્રમાણ શું ? માટે વિશ્વજિત્ યાગના ક્ષણનો વિચાર જ ન કરવો. હા, કેવળ વિદિત હોવાથી એ યાગ કરવો. ॥ ૧૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અપિ વાઽઽઽન્માનસામર્થ્યાચ્ચોદનાયેન ગમ્યેતાર્થાનામર્થવત્ત્વેન

લક્ષનાનિ પ્રતીયન્તે ઽર્થતોઽસમર્થાનામાનન્તર્યેનાગ્ન્યસમ્બન્ધ સ્તસ્માઽઽઽ

ત્યેકદેશઃ સઃ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) આ અને શબ્દો પૂર્વ પક્ષના નિરાકરણ માટે પ્રયુક્ત થયા છે. (આત્માના સામર્થ્યાત્) વૈદિક વાક્યના સામર્થ્યથી (ચોદનાથેન) આખાત વાચ્ય ભાવના રૂપ પુરુષ પ્રવૃત્તિથી (ગમ્યેત) ફલની કલ્પના કરવી જોઈએ. (અર્થાનામ્) શિંગ વાચ્ય શબ્દ ભાવનાનો (અર્થક્ત્વેન) પુરુષ પ્રવૃત્તિ રૂપ અર્થ હોવાથી (વચ્ચનાનિ) બીજા વચનો પણ પ્રતીત થાય છે (અર્થતઃ) અર્થથી (અસમર્થાનામ્) અસમર્થ પદોનું (આનન્તર્યે અપિ) સામર્થ્ય હોય તો પણ (અસમન્વયઃ) સંદર્ભ સંબંધ હોતો નથી (તસ્માત્) માટે (સઃ) વાક્યના સામર્થ્યથી કલ્પના કરવામાં આવેલો ફલ સંબંધ જ (છુત્યેકદેશઃ) શ્રુત વાક્યનો એક ભાગ છે એમ સમજવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—‘ વિશ્વજિત્ત યજેત ’ આ વાક્યનો અર્થ એવો થાય છે કે, વિશ્વજિજ્ઞાના યાગને કુર્યાત્ વિશ્વજિત્ નામક યાગથી કરે તો અહીં આકાંક્ષા એ ઉઠે છે કે, ‘ શું કરે ? ’ ભાવના ભાવની અપેક્ષા જરૂર રાખે છે. આ કારણથી ઉપરના વાક્યમાં ઉઠતી આકાંક્ષાને સમાવવા માટે ક્રોધાણુ ફળનો અધ્યાહાર જરૂર કરવો જોઈએ. ફળનો અધ્યાહાર કર્યા પછી એ ફળની જેને કામના હોય, તે પુરુષ વિશ્વજિત્ નામક યાગમાં પ્રવૃત્તિ કરે અને એ યાગનું અનુષ્ઠાન સફળ સિદ્ધ થાય, નહીં તો એ યાગનો કોઈ અધિકારી ન મળવાથી વિધિ જ નિરર્થક થઈ જશે. માટે ફલની કલ્પના અવશ્ય કરવી જોઈએ.

નૈવાસ્તિ વિશ્વજિદ્યાગે ફલમસ્યુત નાશ્રુતે : ॥

માત્રાપેક્ષાદ્ વિધેઃ ફલ્યં ફલં પુનઃ પ્રવૃત્તયે ॥

ભાવાર્થ :—‘ વિશ્વજિદ્ યાગમાં ફળ છે કે નહિ ? કારણ કે ઉત્પત્તિ વાક્યમાં ફળનું શ્રવણ નથી. વિધિ ભાવની અપેક્ષા રાખે છે માટે ફલની કલ્પના કરવી જોઈએ તો જ પુરુષની એમાં પ્રવૃત્તિ થશે. આ પ્રમાણે ન્યાય માધ્યમમાં પણ નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે. ॥ ૧૧ ॥

વાક્યાર્થઽગુણાર્થવત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (વાક્યાર્થઃ) ઉક્તવાક્યનો અર્થ (ગુણાર્થવત્) શુદ્ધ વિધાન જેવો છે.

ભાવાર્થ :—‘ હન્ત્રા યજ્ઞે શુક્રઃ ’ આ વાક્યમાં કોઈ બીજા વાક્યમાં રહેલા વિધિ શબ્દથી શુદ્ધ વિધાન છે તેમ ફળનું પણ વિધાન થતું જોઈએ. માટે વિશ્વજિત્ યાગમાં ફળની કલ્પના અવશ્ય કરવી જોઈએ. ॥ ૧૨ ॥

વિશ્વજિહાદિતું એકદેહકત્વ-અધિકરણ

પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર

સત્સર્વાર્થમનાદેશાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(તત્) તે વિશ્વજિત્ યાગનું કલ્પનીય ફળ (સર્વાર્થમ્) સર્વ ફળ હોતું જોઈએ (અનાદેશાત્) વિશેષ ફળનું શ્રવણ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પશુ, પુત્ર, વીર્ય, ઇન્દ્રિય આદિ અનેક પ્રકારનાં ફળ હોય છે તે બધાજ વિશ્વજિત્ત્વ યાગનાં ફળ છે એમ માનવું જોઈ એ કારણ કે, કોઈ અમુક જ ફળનું અવશ્ય થવું નથી. માટે બધાં જ ફળ ઉકત યાગનાં માનવાં જોઈએ. ॥ ૧૩ ॥

સિધ્ધાંત સૂત્ર

एकं वा चोदनैकत्वात् ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંત પક્ષને સચવે છે (એકમ્) એક જ ફળ માનવું જોઈએ (ચોદનૈ-કત્વાત્) એક જ વિધિ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વિશ્વજિત્ત્વ વિધિ એક જ છે માટે ફળ પણ એક જ હોવું જોઈએ. એક વિધિનું એક ફળ હોવું એ ન્યાય છે. જો વિશ્વજિત્ત્વ યાગનાં બધાં જ ફળ માનવામાં આવે તો બીજા વિધિઓ નિરર્થક થઈ જાય. આ કારણથી એક વિધિ એક જ ફળની અપેક્ષા રાખે છે. ॥ ૧૪ ॥

‘વિશ્વજિત્ત્વ યાગનું ફળ સ્વર્ગ છે’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

सि स्वर्गः स्यात् सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात् ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(સ :) તે પ્રસિદ્ધ (સ્વર્ગ :) સ્વર્ગ (સ્યાત્) હોઈ શકે (સર્વાન્ પ્રતિ) સર્વ પ્રત્યે (અવિશિષ્ટત્વાત્) સાધારણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વિશ્વજિત્ત્વ યાગનું કોઈ પણ એક ફળ માનવું જોઈએ પણ કયું માનવું એમાં કોઈ વિનિગમક જણાવું નથી. આ કારણથી વિશ્વજિત્ત્વ યાગનું ફળ સ્વર્ગ માનવું જોઈએ. સર્વે હિ પુરુષા : સ્વર્ગ કામા : બધા જ પુરુષો સ્વર્ગની ઇચ્છા કરે છે. પ્રીતિ હિ સ્વર્ગ : કારણ કે ‘પ્રીતિ’ જ સ્વર્ગ છે સર્વશ્ચ પ્રીતિં પ્રાર્થયન્તે બધા જ પ્રીતિની પ્રાર્થના કરે છે, માટે સ્વર્ગ જ વિશ્વજિત્ત્વ યાગનું ફળ છે એમ માનવું જોઈએ. ॥ ૧૫ ॥

प्रत्ययाच्च ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રત્યયાત્) અનુભવ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જો વિદિત કર્મનું ફળ ન બતાવ્યું હોય તે કર્મનું ફળ સ્વર્ગ છે. લોક વ્યવહારમાં પણ એવો અનુભવ થાય છે આરામકૃદ દેવદત્ત : , નિયતોડસ્ય સ્વર્ગ : । તઠાગાકૃદ દેવદત્ત : । નિયતોડસ્ય સ્વર્ગ ઇતિ । લોકોના ઉપકાર માટે દેવદત્તે બગીચો બનાવ્યો છે, માટે એને સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ નક્કી છે લોકોના ઉપયોગ માટે દેવદત્તે તળાવ બનાવ્યું માટે એને સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ નક્કી છે આજ પ્રમાણે કદમાણને માટે વિદિત થયેલાં કર્મનું ફળ જો ન શ્રુત થયું હોય તો સ્વર્ગ રૂપ ફળ અવરમ પ્રાપ્ત થાય છે. આ કારણથી અશ્રુતફલ વિશ્વજિત્ત્વ યાગનું ફળ સ્વર્ગ છે. ॥ ૧૬ ॥

રાત્રિસત્રત્વ અર્થવાદ ફલકત્વ છે એ અધિકરણને સમજાવે છે.

कतौ फलार्थवादमर्ज्ञेयत् कार्णाजिनिः ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(કતૌ) રાત્રિરૂપ કંતુ બોધક વાક્યમાં (ફલાર્થવાદમ્) ફલપ્રતિપાદક વાક્ય અર્થવાદ છે (અર્જ્જેયત્) કંતુના અંગ બોધક વાક્યપેઠે (કાર્ણાજિનિ :) એવું કળ્પાજિન આચાર્ય માને છે.

ભાવાર્થ :- પ્રતિષ્ઠાન્તિ હ વા ય ઇતા રાત્રી રૂપયન્તિ અર્થ--જેઓ ત્રયોદશ રાત્ર નામક યાગ કરે છે તેઓ પ્રતિષ્ઠા પામે છે. આ વાક્યમાં પ્રતિષ્ઠા રૂપ ફળ યતાવી રાત્રિસત્ર નામક યાગ યતાવ્યો છે આ વાક્યમાં જે પ્રતિષ્ઠા રૂપ ફળ યતાવ્યું છે તે કેવળ અર્થવાદ છે. યાગ કરનારને એ ફળ મળે એવું તાત્પર્ય નથી મત્ય પર્ણમયો હૃદ્ મંવલિ ન સ પાપં શ્લોકં શ્રુણોતિ આ કૃત્યં જ બોધક વાક્યમાં પાપ મર્યાદા શ્રવણા બાવ જેમ અર્થવાદ છે તેમ ઉપરના વાક્યમાં પ્રતિષ્ઠા બોધક વાક્ય અર્થવાદ છે. આવું પૂર્વે ક્ષાદીનું માનવું છે ॥ ૧૭ ॥

ફલમાર્થેયો નિદેશાદશ્રુતૌ હ્યનુમાન સ્યાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :- (ફલમ્) ફળ બોધક જ વાક્ય છે (અત્રેયઃ) એવું આત્રેય ઋષિ માને છે (નિદેશાત્) ફળ હોવાથી નિદેશ યોગ્ય છે જે કે (અશ્રુતૌ) (વિધિ પ્રત્યયનું) શ્રવણ નથી (હિ) તો પણ તેનું (અનુમાનં સ્યાત્) અનુમાન કંવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :- આત્રેય ઋષિનું એવું માનવું છે કે ' પ્રતિષ્ઠાન્તિ ' આ વાક્યમાં ફળનું જ વિધાન છે. જે કે ઉક્ત ક્રિયાપદમાં વિધિ બોધક પ્રત્યય નથી તો પણ તેનું અનુમાન કરવું જોઈએ અર્થાત્ વિધિ બોધક પ્રત્યયાન્ત આખ્યાતનો અધ્યાદાર કરવો જોઈએ. આ આત્રેયનો મત એજ સિદ્ધાન્ત પક્ષ છે. ॥ ૧૮ ॥

અક્ષેષુ સ્તુતિઃ પરાર્થત્વાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :- (અક્ષેષુ) અંગ બોધક વાક્યોમાં તો (સ્તુતિઃ) સ્તુતિ છે. (પરાર્થત્વાત્) પરાર્થ હોવાથી.

ભાવાર્થ :- જે કટુના અંગ બોધક વાક્યો હોય અને એમાં જે ફળ જણાવ્યું હોય તો તે કેવળ સ્તુતિ છે અર્થાત્ અર્થવાદ છે એમ સમજવું જોઈએ કારણ કે પ્રકરણથી તે અંગ જાતને માટે છે એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે અને કટુના મુખ્ય ફળથી તે સફળ છે એમ પણ સમજાય શકાય છે. આ કારણથી રાત્રિ સત્રમાં યતાવેલું ફળ મુખ્ય છે, અર્થવાદ નથી. ॥ ૧૯ ॥

‘ કામ્ય કર્મમાં જે કાર્ય ફળ યતાવ્યું હોય છે તે ફળ તરીકેજ માનવું જોઈએ ’

એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે

પૂર્વે પક્ષ સૂત્ર કામ્યે કર્મણિ નિત્યઃ સ્વર્ગો યથા યજ્ઞાક્ષે ક્ત્વર્થઃ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :- (કામ્યે કર્મણિ) કામ્ય કર્મ માત્રમાં (નિત્યઃ) મુખ્ય (સ્વર્ગઃ) સ્વર્ગ ફળ હોય છે (યથા) જેવી રીતે (યજ્ઞાક્ષે) યજ્ઞના અંગનું અનુદાન કર્યા પછી એનું ફળ પશુરાદિ હોય છે તેવી રીતે (ક્ત્વર્થઃ) કટુનું ફળ સ્વર્ગ હોય છે.

ભાવાર્થ :- કર્મમાત્રનું ફળ સ્વર્ગ હોય છે. પશુ અને પ્રાણિવર્ત્ત આદિ ફળ તો આનુષંગિક અર્થાત્ શૌલ્ય હોય છે. કામ્યકર્મનું પણ મુખ્ય ફળ તો સ્વર્ગ જ છે. ॥ ૨૦ ॥

કૌતે જ કારણે નિયમાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :- (જ) અને (કારણે કૌતે) પશુ આદિની ઇચ્છા રૂપ કારણ મત થયા પછી (નિયમાત્) આરબ્ધ કર્મની સમાપ્તિ જોવાર્થા આભ્યાથી.

ભાવાર્થ:—કામનાને લીધે જે યાગ કરવામાં આવે છે તે કામના વચ્ચે નિવૃત્ત થઈ ગઈ હોય તો પણ આરંભેથી યાગ વચ્ચે જ પડતો મૂકતો નથી તેને સમાપ્તિ પર્યંત ચાલુ રાખવો જ પડે છે. યાગને વચ્ચે બંધ ન પાડવો એવો નિયમ છે. માટે યાગનું ફળ સ્વર્ગ છે જે અર્થની કામના કરવામાં આવે છે તે તો ગૌણ ફળ છે. ॥ ૨૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

કામો વા તત્સંયોગેન ચોદયતે ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ:—(વા) સિદ્ધાંતપક્ષને સૂચવે છે (કામઃ) કામપદ સાથે શ્રુત થતો પશુ આદિ અર્થનું (તત્સંયોગેન) સાધનત્વ રૂપથી (ચોદયતે) વિધાન કરવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ:—કામ્યકર્મમાં જે અર્થની કામના કરવામાં આવે છે તે અર્થ જ મુખ્ય ફળ છે સ્વર્ગ આદિ નહિ. કારણ કે, કામ્ય કર્મનું ફળ શ્રુત હોય છે અને સ્વર્ગ તો કામ્ય કર્મમાં અશ્રુત હોય છે, માટે ‘વિશ્વઝિત્ ન્યાયથી’ કામ્યકર્મનું ફળ સ્વર્ગ ન માનવું જોઈએ. આ કારણથી સૌર્યં ચરું નિર્વપેત્ બ્રહ્મવર્ચસકામઃ જેને ‘બ્રહ્મ વર્ચસ’ જોતું હોય તેણે સૌર્યં ચરુનો નિર્વાપ કરવો. અહીં સૌર્યં ચરુકર્મક યાગનું ફળ બ્રહ્મવર્ચસ જ માનવું જોઈએ. સ્વર્ગ નહિ. શ્રુત ફળ હોવા છતાં અશ્રુત સ્વર્ગની કલ્પના કરવી તે યોગ્ય નથી. ॥ ૨૨ ॥

અજ્ઞે ગુણત્વાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ:—(અજ્ઞે) ગોદોહન-આદિ અંગોમાં (ગુણત્વાત્) ગુણત્વ હોવાથી યોગ છે.

ભાવાર્થ:—ગોદોહન આદિ યજ્ઞનાં અંગ છે અને અંગ કર્મનું ફળ પશુ આદિનું વિધાન કરવાથી ત્યાં તો યાગનું મુખ્ય કર્મ સ્વર્ગ માનવું યોગ્ય છે. પણ વિદિત કામ્યકર્મ એ કંઈ ગૌણ કર્મ નથી, માટે કામ્યકર્મનું ફળ સ્વર્ગાદિ ન માની સકાય પણ વાક્યમાં જે ફળ બતાવ્યું હોય તેજ માનવું જોઈએ. ॥ ૨૩ ॥

વીતે.ચ નિયમસ્તદર્થમ્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (વીતે) કામનાની નિવૃત્તિ થયા પછી પણ કર્મ સમાપ્તિ પર્યંત ચાલુ રાખવાનો (નિયમઃ) નિયમ બતાવ્યો છે તે (તદર્થમ્) પ્રત્યવાચનો પરિહાર કરવા માટે.

ભાવાર્થ:—કામ્ય કર્મમાં કામના નિવૃત્ત થયા છતાં આરંભ કામ્ય કર્મ સમાપ્તિ પર્યંત કર્મ ચાલુ રાખવાનો જે નિયમ બતાવ્યો છે તે વચ્ચે યજ્ઞ-ભંગ કરવાથી પ્રાયશ્ચિત કરવું પડે છે તે બતાવવા માટે છે. સમાપ્તિ પર્યંત કામ્ય કર્મ ચાલુ રાખવાથી કંઈ સ્વર્ગ ફળ માની શકાતું નથી. જે કોઈ ‘યજ્ઞે’ હું યજ્ઞ કરીશ આવી પ્રતિજ્ઞા કરી યજ્ઞ ન કરે તો તેને પ્રાયશ્ચિત લાગે છે. એવું શ્રવણ છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે કામ્ય કર્મનું ફળ તેના વિધાયક વાક્યમાં બતાવવામાં આવ્યું છે તે જ માનવું જોઈએ. અશ્રુત સ્વર્ગ આદિ નહિ, ॥ ૨૪ ॥

‘ દર્શં પૂર્ણમાસાદિ સર્વાર્થા આદે છે. ’ એ અધિકરણને ૨૫૫ કહે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર સાર્વકામ્યમજ્જકામૈઃ પ્રકરણાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :--(અર્જકામૈઃ) અંગ કામો સાથે (સાર્વકામ્યમ્) દર્શપૂર્ણમાસાદિના બધાં ફળોનું કથન કરવામાં આવ્યું છે (પ્રકરણાત્) પ્રકરણથી એમ જ જણાય છે.

ભાવાર્થ :--એકસમે વા અન્યા દ્વયઃ કામાયાડ્ઙિયન્તે । સર્વેભ્યો દર્શપૂર્ણમાસૌ । એકસમે વા અન્યે યજ્ઞક્તવઃ કામાયાડ્ઙિયન્તે સર્વેભ્યો જ્યોતિષોમઃ । આ વાક્યોમાં જે સર્વેભ્યઃ ૫૬ શ્રુત થાય છે એનાથી દર્શપૂર્ણમાસના ફળમાં વિધાન નથી, કારણ કે વિધાયક લિંગાદિ અને ભાવનાવાચક આખ્યાનનું શ્રવણ થતું નથી. અંગ અને ઉપનના કામની પણ પ્રાપ્તિ છે. સામિધેની દર્શપૂર્ણમાસનું અંગ છે તેમાં કામોનું આ પ્રમાણે શ્રવણ થાય છે એકર્ષિતમિતુચ્ચાત્ર પ્રતિષ્ઠાકામસ્ય, વત્તુર્વિદ્યતિમિતુચ્ચાત્ર મહર્ષસકામસ્ય । આ વાક્યોમાં પ્રતિષ્ઠા અને પ્રહર્ષર્થસ કામ તરીકે સંભળાય છે સંભળ્યે પામનું દોહન અંગ છે તેનું સાધન વત્સાપાકરણ ઉપાંગ છે. તેમાં પદાશયાઆહરણમાં કામ શ્રુત થાય છે જેમ કે યઃ કામયેત્ પશુમાન સ્યાત્-इति ’ बहुपर्णां तस्मै बहुशास्त्रमाहरेत् । पशुमन्तमेवैतं करोति ’ આ વાક્યનાં પશુમાન હોવું એ કામનું કથન છે. આ બધા કામોનો અનુવાદ દર્શપૂર્ણમાસથી થાય છે, અપૂર્વ વિધિ નહિ. ॥ ૨૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર ફલોપદેશો વા પ્રધાનશબ્દસંયોગાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :--(વા) (સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (ફલોપદેશઃ) પ્રધાન ફલની ભાવના છે (પ્રધાનશબ્દસંયોગાત્) દર્શપૂર્ણમાસ ૩૫ પ્રધાન શબ્દ સાથે સંયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :--સર્વેભ્યો દર્શપૂર્ણમાસૌ આ ઠેકાણે વિધિ અને ભાવના બંને ન હોય તો પૂર્ણ દર્શપૂર્ણમાસાભ્યાં યજેત આ ઉત્પત્તિ વાક્યમાં જે વિધિ અને ભાવના છે તેનો આશ્રય કરી તાદર્શ્ય વાચક ચતુર્થી વિલક્ષિત સાથે સંબંધ જણાવવામાં આવે છે. આ કારણથી ઉક્ત કામોનું પ્રધાન ફળ સાથે વિચાર છે, અનુવાદ નથી. ॥ ૨૬ ॥

‘ દર્શાદિનું દરેક ફળ પ્રત્યે અલગ અલગ અનુષ્ઠાન કરવું ’
એ અધિકરણને સંભાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર તત્ત્વ સર્વેઽવિશેષાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :--(તત્ત્વ) એક જ વખતના પ્રયોગમાં (સર્વે) બધાં અર્થોનો સંબંધ છે (અવિશેષાત્) વિશેષનું શ્રવણ થતું ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :--‘ સર્વેભ્યો દર્શપૂર્ણમાસૌ ’ આ વાક્યથી સિદ્ધ થાય છે કે એક જ વખતના પ્રયોગથી દર્શપૂર્ણમાસનાં બધાં ફળોની પ્રાપ્તિ થાય છે. દર્શપૂર્ણમાસ બધાં ફળોનું સામાન્ય નિમિત્ત છે. નિમિત્તના સંનિધાનમાં જેટલાં નૈમિત્તિક ફળો હોય તે બધાંની સિદ્ધિ એક જ વખતમાં થવી એ. એ છે. દાહ અને પ્રકાશરૂપ નૈમિત્તિક ફળોનું સામાન્ય કારણ અગ્નિ છે, તો અગ્નિના સંનિધાનમાં એ બંને ફળો એક સાથે જ થાય છે તેજ પ્રમાણે દર્શ અને પૂર્ણમાસનો એક વખત પ્રયોગ કરવાથી બધાં ફળોની સિદ્ધિ થાય છે. ॥ ૨૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર યોગસિદ્ધિર્વાર્થસ્યોત્પત્યસંયોગાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંતપક્ષને સમ્બંધ છે. (યોગસિદ્ધિઃ) પ્રત્યેક પ્રયોગના સંબંધથી ક્રમથી તે તે ફળની સિદ્ધિ થાય છે. (અર્થસ્ય) ફળનો (ઉત્પત્યસંયોગાત્) ઉત્પત્તિ વાક્ય બધાં ફળોના સાહિત્યનું વિધાન કરવું નથી.

ભાવાર્થ :—જે જે અર્થની જે જે ઇચ્છા થાય તે તે ઇચ્છાના વિષયનું સાધન દર્શન-પૂર્ણમાસ યાગ છે એવો કાવ ઉક્ત વક્તવ્યો છે. બધાં ફળોની ઇચ્છાઓ એક સાથે થઈ શકતી નથી. ઇચ્છાઓ ક્રમથી થાય છે. ઇચ્છા ક્રમિક હોવાથી સાધન પણ ક્રમિક હોય છે એ સાર્વાત્રિક નિયમ છે. માટે એક એક ફળને ઉદ્દેશીને દર્શનપૂર્ણમાસનું અલગ અલગ અનુદાન કરવું જોઈએ. ॥ ૨૮ ॥

સૌત્રામણ્યાદિનું ચયનાદર્શન છે. એ અધિકરણને સમજાવે છે.

સમસાયે ચોદના સંયોગસ્યાર્થવત્વાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(સમસાયે) અંગાગિભાવ સંબંધમાં (ચોદના) વિધિ છે. (સંયોગસ્ય) સંયોગ (અર્થવત્વાત્) સ્મર્યક થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ વાજપેયેન દૃષ્ટા બૃહસ્પતિસત્ત્વેન યજેત ’ વાજપેયનામક યાગથી યજ્ઞન કરી બૃહસ્પતિસત્ત્વ નામક યાગથી યજ્ઞન કરવું. જમિં જિત્વા સૌત્રામણ્યા યજેત અગ્નિનું ચયન કરી સૌત્રામણ્યથી યજ્ઞન કરવું. આ બંને વાક્યોથી એમ સમજાય છે કે વાજપેયનું અંગ બૃહસ્પતિ-સત્ત્વ છે અને અગ્નિ ચયનનું અંગ સૌત્રામણ્ય યાગ છે. અંગાગિભાવ હોવાને કારણે વાજપેય પછી બૃહસ્પતિ સવનું અને અગ્નિ ચયન પછી સૌત્રામણ્ય યાગનું વિધાન કર્યું છે. વાજપેયનો સંબંધ બૃહસ્પતિ સાથે બતાવ્યો છે એની અર્થવત્તા અંગાગિભાવ માનવાથી જ થઈ શકે છે અગ્નિ ચયન અને સૌત્રામણ્યમાં પણ એજ ન્યાય લાગુ પડે છે. ॥ ૨૯ ॥

કાલઘૃતૌ કાલ ઇતિ ચેત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(કાલ ઘૃતૌ) કાલ વાચક પ્રત્યયનું અવધ્ય થતું હોવાથી (કાલ ઇતિ ચેત્) કાળનું વિધાન છે. જે એમ માનવામાં આવે તો એનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—‘ વાજપેયેન દૃષ્ટા ’ આ ઠેકાણે ‘ દૃષ્ટા ’ પદનો પ્રયોગ કર્યો છે. એમાં ત્વા પ્રત્યય છે, અને ત્વા પ્રત્યય પૂર્વ કાળનું વિધાન કરે છે. માટે ઉક્ત વાક્યોમાં અંગાગિભાવ સંબંધનું વિધાન નથી પણ કાળનું જ વિધાન છે. પહેલાં વાજપેય યાગ કરવો અને પછી બૃહસ્પતિ સવ કરવો. બંને સ્વતંત્ર વિધાન છે. આ શંકાનું સમાધાન હવે પછીના સૂત્રમાં છે. ॥ ૩૦ ॥

નાસમવાયાત્ પ્રયોજનેન સ્થાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(ન સ્થાત્) કાળનું વિધાન નથી. (પ્રયોજનેન) ફળ સાથે (નાસમવાયાત્) સંબંધ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે બૃહસ્પતિ સવનું સ્વતંત્ર વિધાન હોત તો તેના ફળનું અવશ્ય : ૭૩૨ થાત, પણ બૃહસ્પતિસવના ફળનું અવશ્ય નથી માટે અફલ બૃહસ્પતિસવ સદૃશ વાજપેયનું અંગ અતઃ સોત્રામણિ યાગ અગિન્યનાનું અંગ છે એમ માનવું જ જોઈએ વળી પૂર્વ કાલમાં ક્ત્વા પ્રત્યય લાગે છે એવો પણ નિરપવાદ વિધિ નથી મુલ્ક વ્યાદાય સ્વપિતિ મોઢું ઉઘાડીને ઉંધે છે આ ઠેકાણે મોઢાનું ઉઘાડું હોવું અને ઉંધવું આ બન્ને એક જ કાળમાં હોય છે વળી સમાન-કર્તૃકયોઃ પૂર્વકાલે ૩-૪-૨૧ આ પાણિનીય સૂત્રથી જે કિષ્કિંઓનો એક કર્તા હોય તો પૂર્વ કિષ્કિ વાયક ધાતુને 'ક્ત્વા' પ્રત્યય લાગે છે એવું વિધાન છે. તેથી અંગાગિભાવ સ્પષ્ટ થાય છે ॥ ૩૧ ॥

‘વૈશ્વધ ઇષ્ટિ આદિ પૌર્ણમાસીનું અંગ છે’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.
પૂર્વપક્ષ સૂત્ર   ઉમયાર્યમિતિ ચેત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(ઉમયાર્યમ્) પૌર્ણ માસી તથા દશ યાગ એ બન્નેનું અંગ વૈશ્વધ ઇષ્ટિ છે (હિતિ ચેત્) જે એમ કહેવામાં આવે તો, એનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં બતાવવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—સંસ્થાપ્ય પૌર્ણમાસોમિન્દ્રાય વૈશ્વધાય નિર્વપેત ॥ પૌર્ણમાસી યાગ સમ સ કરી ‘વૈશ્વધ’ યાગ કરવો. આ વૈશ્વધ યાગ પૌર્ણમાસી અને દશ બન્નેનું અંગ છે. પ્રકરણ પણ બન્નેનું છે. માટે પ્રકરણથી પણ ઉભયાર્ય સિદ્ધ થાય છે એવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૩૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર   ન શબ્દૈક્ત્વાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (શબ્દૈક્ત્વાત્) એક જ શબ્દનો પ્રયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—શબ્દ એક જ છે અર્થાત્ વિધિ પ્રત્યય એક જ છે. એક પ્રત્યય બન્ને સંબંધ અને કાળનું વિધાન કરવાને માટે અક્ષમ છે. ॥ ૩૩ ॥

પ્રકરણાદિતિ ચેત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(પ્રકરણાત્) પ્રકરણ દર્શ પૌર્ણમાસનું છે માટે બન્નેનું અંગ છે (હિતિ ચેત્) જે એમ માનવામાં આવે તો ? આનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—પ્રકરણ દર્શ અને પૌર્ણ માસ બન્નેનું છે. વૈશ્વધ યાગ એજ પ્રકરણમાં પઠિત છે માટે બન્નેનું અંગ માનવું જ જોઈએ આ શંકાનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં આવે છે. ॥ ૩૪ ॥

નોત્પત્તિસંયોગાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ અર્થાત્ ઉભયાર્ય નથી. (ઉત્પત્તિ સંયોગાત્) વૈશ્વધાત્પતિ વાક્યમાં પૌર્ણમાસીનો જ સંબંધ છે.

ભાવાર્થ :—વૈશ્વધ ઇષ્ટિનું વિધાન કરનાર વાક્ય ફક્ત પૌર્ણમાસીનો જ સંબંધ બતાવે છે જે બન્નેનો સંબંધ બતાવવો હોત તો સંસ્થાપ્ય દર્શપૌર્ણમાસી આનું વિધાન કરત આ કારણથી કેવળ પૌર્ણમાસી સાથે જ વૈશ્વધનો સંબંધ છે તે તેનું જ અંગ છે દર્શનું નહિ. ॥ ૩૫ ॥

‘અનુયાય આદિની આગ્નિમારુતોર્ધ્વકાક્ષતા છે’ એ અધિકરણને સમજાવે છે

અનુત્પત્તૌ તુ કાલઃ સ્યાત્ પ્રયોજનેન સંબન્ધાત્ ॥૩૬॥

પદાર્થ :—(અનુત્પત્તૌ) અંગાગિભાવ વિધિનો સંબંધ ન હોવાથી (તુ) તો (કાલઃ) કાલનું (સ્યાત્) વિધાન હાવું જાણ્યું. (પ્રયોજનેન) પ્રયોજન સાથે (સંબન્ધાત્) અનુયાયોને સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘આગ્નિમારુતૌર્ધ્વમનુયાયેશ્વરતિ’ આગ્નિમારુત નામ ઠોષ શબ્દ છે. (શબ્દ એટલે સ્તુતિ) એના પછી ‘દેવં વર્હિઃ’ આદિ અન્યાર મંત્રોથી સંબંધ હોમો છે. આગ્નિમારુત શબ્દના અનુયાયો અંગ છે. એ અંગાગિભાવનું બોધન કરાવવા માટે જ આ આગ્નિમારુત અને અનુયાયોનો સંયોગ બતાવવામાં આવ્યો છે. માટે બૃહસ્પતિસત્રની પેઠે અનુયાયો પણ અંગ છે. આપું પૂર્વ પક્ષવાદીનું માનવું છે. સિદ્ધાંત પક્ષવાદીનું કથન છે કે જેમ બ્રીજ સ્તોત્ર અને શબ્દ સોમના અંગ છે તેમ આગ્નિમારુત પણ સોમનું અંગ છે આ કા-
લુથી આગ્નિમારુત શબ્દ અને અનુયાયોનો અંગાગિભાવ સંબંધ નથી પણ કાલનું વિધાન છે. અને કાલના ઉપદેશ માટે ઉક્ત બનેનો સંયોગ છે. ॥ ૩૬ ॥

‘સોમયાગ આદિ દર્શપૂર્ણમાસ કર્યા પછી કરવાના હોય છે’

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

ઉત્પત્તિકાલવિશયે કાલઃ સ્યાદ્ વાક્યસ્ય તત્પ્રધાનત્વાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(ઉત્પત્તિકાલવિશયે) અંગવિધાન અને કાલવિધાન આ બંનેમાં સંદેહ થયા પછી (કાલઃ સ્યાત્) કાલનું જ વિધાન છે એવો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે. (વાક્યસ્ય) ઉદાહૃત વાક્યમાં (તત્પ્રધાનત્વાત્) કાળ વિધાનનું જ પ્રાધાન્ય જણાવું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘દર્શપૂર્ણમાસાભ્યામિદ્ધૌ સોમેન યજેત’ સોમ યાગના કાળનું જ વિધાન છે અર્થાત્ દર્શપૂર્ણમાસના યજન પછી સોમ યાગ કરવો. દર્શપૂર્ણમાસ અને સોમ યાગ આ બંનેનો અંગાગિભાવ નથી. બંને યાગોના સ્વતંત્ર વિધાન છે ઉક્ત વક્યમાં તો પૂર્વોક્ત કાળનું જ વિધાન છે. સ્વતંત્રફલવતઃ સોમસ્ય બજ્રત્વાસંભવાત્. ફલવત્સંનિધાવફલં તદજ્ઞં મંવતિ । સોમ યાગનું સ્વતંત્ર ફળ છે. ફળવાળા કર્મની સંનિધિમાં જો ફલ રહિત કર્મ હોય તો તે ફલવત્ કર્મનું અંગ થાય છે એવી ન્યાય છે એમ માધવાચાર્ય કહે છે ક્ષત્રા પ્રત્યયને જોઈને જ એકદમ અંગાગિભાવનો નિશ્ચય ન કરવો જોઈએ. જો કિયાનો એક કર્તા છે એવું બતાવવા માટે પણ ક્ષત્રા પ્રત્યય હોય છે. આ કારણથી ઉક્ત વાક્યથી કાલનું વિધાન છે. ॥ ૩૭ ॥

‘વૈશ્વાનરેષ્ટિનું ફળ પુત્રપ્રાપ્તિ છે’ એ અધિકરણને સમજાવે છે

ફલસંયોગસ્થવોદિતે ન સ્વાદશેષશૂલત્વાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(તુ) આ શબ્દ સિદ્ધાંતપક્ષને સૂચવે છે. (ફલસંયોગઃ) વૈશ્વાનરેષ્ટિના ફળનો સંબંધ (અવોદિતે) શાસ્ત્રના તાત્પર્યના અવિષયભૂત પિતામાં (ન સ્યાત્) નથી. (અશેષ ભૂતત્વાત્) પિતા ફળનું અંગ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વૈશ્વાનરં દ્વાદશકપાલં નિર્વૈવેત્ પુત્રે જાતે । પુત્રો જન્મ થયા પછી વૈશ્વાનર નામક ઇન્દ્રિય કંઠી વસ્ત્રિદ્ જાતે એતામિદિં નિર્વૈવેત્ પુત્ર એવ તેજસ્વ્યશ્વદ ઇન્દ્રિયાવી પશુમજ્ઞઃ અવતિ પુત્રો જન્મ થયા પછી આ ઇન્દ્રિય કરવાથી પવિત્ર, તેજસ્વી, અન્નાદ સારી ઇન્દ્રિયોવાળો અને પશુમજ્ઞ થાય છે. આ ઇન્દ્રિયનું જે રૂળ બતાવવામાં આવ્યું તે રૂળ પિતાને મળતું નથી પણ પુત્રને મળે છે ઇન્દ્રિય કરવાથી પુત્ર જ પવિત્ર થાય છે. પિતાનો ઉક્ત શાસ્ત્રના તાત્પર્યનો વિષય જ નથી. પિતા એ રૂળનું અંગ નથી પણ પુત્ર જ રૂળનું અંગ છે, આ કારણથી પવિત્રતા આદિ જે રૂળો બતાવ્યા છે તે બધાં પુત્ર ગામી છે. ॥ ૩૮ ॥

‘વૈશ્વાનર ઇન્દ્રિય જાતકર્મ કર્યા પછી કરવી’ એ અધિકરણને સમજાવે છે

અજ્ઞાનાં ત્વષાતસંયોગો નિમિત્તાર્થ : ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(તુ) આ રૂઢ સિધ્ધાંતને સૂચવે છે (અજ્ઞાનામ્) રૂળ પ્રત્યે અંગ જૂત રહેલી ઇન્દ્રિયોનો (ઉપચત સંયોગ :) પુત્રો જન્મ થયા પછી સંબંધ થાય છે (નિમિત્તાર્થ :) અને એ સંબંધ નિમિત્તત્વનો ઘોતક છે.

ભાવાર્થ :—વૈશ્વાનર ઇન્દ્રિય અને જાતકર્મ આ બન્ને કર્મ પુત્રો જન્મ થયા પછી કરવાં. ઉપચતઃ પુત્રજન્મ આ પ્રમાણે શાબર જાખમાં લખ્યું છે. પુત્રો જન્મ પછી અને જાતકર્મનું નિમિત્ત છે. હવે શંકા એ થાય છે કે પુત્રજન્મ થયા પછી પહેલી વૈશ્વાનરેન્દ્રિય કરવી કે પહેલું જાતકર્મ કરવું ? આમાં સિદ્ધાંતપક્ષ એ છે કે પહેલું જાતકર્મ કરવું. જે પહેલી ઇન્દ્રિય કરવામાં આવે તો બાળકને રૂઢ પીણાવવામાં વિશ્વંજ થાય અને તેથી બાળકનું જીવન ન ટકે. માટે પહેલાં જાતકર્મ સંસ્કાર કરવો અને પછી વૈશ્વાનર ઇન્દ્રિય કરવી. જાતકર્મ કર્યા પછી પણ પુત્રજન્મ અને વૈશ્વાનરેન્દ્રિયા નિમિત્તનિમિત્તિક બાવ રહે છે. આ કારણથી પહેલાં જાતકર્મ અને પછી વૈશ્વાનરેન્દ્રિય કરવી એવો સાચો સિદ્ધાંત છે. ॥ ૩૯ ॥

‘સોત્રામજ્યાદિ અંગોનું સ્વકાલકર્તવ્યત્વ છે.’ એ અધિકરણને સમજાવે છે. ’

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર પ્રધાનેનામિસંયોગાદજ્ઞાનાં મુચ્યકાલત્વમ્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(પ્રધાને) પ્રધાનકર્મ સાથે (અજ્ઞાનામ્) અંગોનો (અમિસંયોગાદ) અભિસંયોગ હોવાથી (મુચ્યકાલત્વમ્) પ્રધાનકર્મનો જે સમય છે તે જ સમય અંગોનો પણ જણવો.

ભાવાર્થ :—અંગ કર્મોના પ્રધાનકર્મની સાથે સંબંધ હોય છે, માટે જે કાળમાં પ્રધાન કર્મ કરવામાં આવે છે તે જ કાળમાં અંગ કર્મ પણ કરવાં જોઈએ. આ કારણથી વાજપેયયાજ જે કાળમાં કરવામાં આવે તે જ કાળમાં બૃહસ્પતિસવનું પણ અનુષ્ઠાન કરવું. કારણ કે બૃહસ્પતિસવ એ વાજપેયયાજનું અંગ છે. ॥ ૪૦ ॥

અપવૃત્તે તુ ચોદનાત્ તત્સામાન્યાત્ સ્વકાલે સ્થાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંતપક્ષને સૂચવે છે. (અપવૃત્તે) પ્રયોગની સમાપ્તિ થઈ થયા પછી (ચોદનાત્) વિધાન કરવાથી (તત્સામાન્યાત્) પ્રકૃતિ જૂત ન્યોતિષ્ટીમના સમયમાં હોવાથી (સ્વકાલે સ્થાત્) બૃહસ્પતિસવનો જે કાળ હોય તેમાં તે અંગનું અનુષ્ઠાન કરવું.

ભાવાર્થ :—વાજપેય આદિ પ્રધાન કર્મ કર્યા પછી બૃહસ્પતિસન આદિ અંગ કર્મો કરવા આવો નિર્દેશ હોવાથી અંગોનો જે સમય વિદિત હોય તે સમયમાં જ અંગ કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવું. પ્રધાન કર્મો સાથે અંગ કર્મો કરવાની જરૂર નથી. જે પ્રધાન કર્મો સથે અંગ કર્મો કરવાનાં હોય તો અંગ કર્મોનું કાલવિધાન બપોર થઈ જાય. જે અંગિના સાથે અંગોનો પ્રયોગ કરવામાં આવે તો ક્ત્વા પ્રયયપ્રાપ્તિ : પૂર્વોત્તરકાલવિભાગો બાબતે । ક્ત્વા પ્રત્યયથી પ્રાપ્ત કરવામાં આવતો પૂર્વોત્તર કાલ બાધિત થઈ જાય. આ કારણથી અંગોનું અનુષ્ઠાન અંગના વિદિત સમયમાં કરવું એ જ સિદ્ધાંત પક્ષ છે. ॥ ૪૧ ॥

इति मीमांसाशुजं रभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः :

अथ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः :

‘રાજસૂય ઇન્ધ્યાનું’ વિદેવનાદિ અંગ છે’ એ અધિકરણને સમજાવે છે
પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર પ્રકરણાશ્વસામાન્યાબોદનાનામનક્ત્વમ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(પ્રકરણાશ્વસામાન્યાત્) સ્વારાજ્યકામ ઇન્ધ્યાદિ વાક્ય સંનિધિમાં યાગ અને યાગ-લિન્ન અર્થોના પ્રતિપાદક શબ્દોનું સામ્ય હોવાથી (ચોદનાનામ) વિધિગમ્ય સર્વ અર્થોનું (અનક્તત્વમ) પ્રધાનત્વ છે.

ભાવાર્થ :—અક્ષે ર્હીંવ્યતિ, રાજન્યં જિનાતિ આ વાક્યો યાગ લિન્ન અર્થોના પ્રતિપાદક છે જનુમત્યે પુરાણામષ્ટકાકાલં નિર્વપતિ આ વાક્ય યાગનું પ્રતિપાદક છે. અને આ વાક્યો રાજા રાજસૂયેન સ્વારાજ્યકામો યજેત એની સંનિધિમાં પઠિત છે. આ ઉપરથી એવું માનવામાં આવે છે કે અક્ષોથી દેવન કરવું અને રાજન્ય ઉપર વિજય મેળવવો આ જે અયાગ ૩૫ અર્થો છે તે પશુ યાગની માફક પ્રધાનતા જ બોગવે છે. એટલે કે ‘ રાજસૂય ’ શબ્દ યાગ અને યાગ લિન્ન બંને અર્થોના સાધારણ વાચક છે. આનું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અપિ શાઙ્ગમનિજ્યા : સ્યુસ્તતો વિશિષ્ટત્વાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) સિધ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે (અનિજ્યા :) યાગલિન્ન વિદેવનાદિ અર્થો (અક્ષં સ્યુઃ) અંગ તરીકે છે (તતઃ) યાગ ક્રિયાથી (વિશિષ્ટત્વાત્) વિશિષ્ટતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે કે ‘ રાજસૂય ’ શબ્દની બ્યુત્પત્તિ રાજા સૂયતે ઉત્પાદ્યતે અનેન ’ જે ક્રિયાઓથી રાજા બને છે એવો સામાન્ય અર્થ છે અને તેથી રાજસૂયમાં અનુષ્ઠાન કરવામાં આવતી બધી ક્રિયાઓ પ્રધાન છે એમ દાગે છે તથાપિ રાજસૂય શબ્દ યાગની સાથે જ મુખ્ય સંબંધ ધરાવે છે માટે યાગ મુખ્ય છે અને બીજી વિદેવનાદિ ક્રિયાઓ ગૌણ છે. ॥ ૨ ॥

‘વિદેવનાદિ સંપૂર્ણ રાજસૂયનું અંગ છે’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

મધ્યસ્થયં યસ્ય તન્મધ્યે ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(યસ્ય મધ્યસ્થયમ્) જે કર્મ જેની સમીપમાં હોય તે તેનું અંગ છે (તન્મધ્યે) તેની મધ્યમાં પાઠ હોવાથી.

જ્ઞાવાર્થ :—રાજસૂય યાગમાં ‘અભિષેચનીય’ નામક એક અવાંતર યાગનું અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે છે, તેની પાસે જ બધે સી વ્યતિ આદિ વાઠયોને પાઠ છે આથી જણાય છે કે વિદેવનાદિ ‘અભિષેચનીય’ યાગનું જ અંગ છે, સંપૂર્ણ રાજસૂય યાગનું અંગ નથી, જેનો પાઠ જેની પાસે હોય તે તેનું અંગ છે એવું માનવામાં આવે છે. આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

સર્વાસાં ઘા સમત્વાત્ ચોદનાત : સ્યાન્ન હિ તસ્ય

પ્રકરણં દેશાર્યમુચ્યતે મધ્યે ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(ઘા) સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (સર્વાસામ્) રાજસૂયની બધી યાગ ક્રિયાઓ (સમત્વાત્) સમાન હોવાથી (ચોદનાત : સ્યાત્) ફક્ત બેધક વિધિથી સર્વાયાગ ક્રિયાઓનું અંગ છે (ન હિ તસ્ય પ્રકરણમ્) સોમયાગનું કોઇ અવાંતર પ્રકરણ નથી (મધ્યે પાઠ : દેશાર્યમ્) મધ્યમાં જે પાઠ છે તે દેશો માટે છે અંગને માટે નથી.

જ્ઞાવાર્થ :—‘અભિષેચનીય યાગ’ એ કોઇ અવાંતર પ્રકરણ નથી. ‘અભિષેચનીય’ યાગ સાથે દેવનાદિનો જે પાઠ છે તે તો સ્થાન બતાવવા માટે છે કે અમુક ક્રિયા પછી દેવનાદિ ક્રિયા કરવી પણ એથી એમ સમજવાનું નથી કે દેવનાદિ ‘અભિષેચનીય’ યાગનું અંગ છે રાજસૂયમાં જેટલી યાગ ક્રિયાઓ છે તે બધી જ મુખ્ય છે અને એ બધીનું અંગ વિદેવનાદિ ક્રિયાઓ છે કેવળ અભિષેચનીય યાગનું અંગ નથી. આવું સિદ્ધાંત પક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૪ ॥

‘સૌમ્ય આદિ હવિષ ઉપસદ્ગાલમાં કર્તવ્ય છે’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વ પક્ષવાદીનું સૂત્ર

પ્રકરણાવિમાને ચ વિમણિદ્ હુપ્રતિયમ્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રકરણાવિમાને) પ્રકરણને ભેદ ન હોવાથી અર્થાત્ કથંભાવાકાંક્ષાનો અવિભાગ એટલે વિલક્ષણત્વ ન હોવા છતાં (ઉચયમ્) ઉપસદ્ગત્વ અને તત્પૂર્વકાલ વિધિ એ બંને (વિપ્રતિષિદ્ હિ) વાક્યભેદ પ્રસત્ત હોવા છતાં પણ માનવું બેધએ.

જ્ઞાવાર્થ :—રાજસૂય યાગમાં સંસૃત શબ્દવાચ્ય આમેવાષ્ટાપાલ આદિ દસ હવિષ આત્માત છે. તેમાં આઠમું, નવમું અને દસમું સૌમ્ય, ત્વાષ્ટ્ર અને વેષ્યુવ છે. તેના સંયંધમાં આ પ્રમાણે વાક્ય છે ‘પુરસ્તાત્ ઉપસદાં સૌમ્યેન પ્રવરન્તિ બન્તરા ત્વાષ્ટ્રેન ઉવરિશ્વદ્ વળ્ણવેન ” આ વાક્યથી એમ સમજાય છે કે સૌમ્ય ચર ઉપસદ્નું અંગ છે અને તેની (ઉપસદ્દની) પહેલાં કર્તવ્ય છે. ઉપસદ્ શબ્દને પછી વિલક્ષિત લાગી છે એ તેનું પ્રધાન્ય સૂચવે છે અને સૌમ્ય શબ્દને તૃતીયા વિલક્ષિત લાગી છે એનાથી ચરનું અંગત્વ સમજાય છે આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૫ ॥

સિધ્ધાંત સૂત્ર : અપિ વા કાલમાત્રં સ્યાદવર્ણનાદિશોષસ્ય ॥ ૬ ॥

પદાર્થ:—(અપિ વા) સિધ્ધાંતને સૂચવે છે. (કાલમાત્રમ્) કાલમાત્રનું વિધાન (સ્યાત્) છે (શોષસ્ય) શોષનું (અવર્ણનાત્) દર્શન થતું ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કેવળ કાલનું જ વિધાન છે ઉપસહની પહેલાં સૌમ્ય આદિનું અનુક્રાન કરવું. કાલનું વિધાન તો ઉભયવાદિસિદ્ધ છે. અને ઉપસહનું અંગ હોવાનું કોષપણ પ્રમાણ નથી. ઉપસહની પછી પછી વિભક્તિ છે તેનો તો પંચમી વિભક્તિમાં વિપરિણામ છે એટલે એનાથી ઉપસહની પ્રધાનતા સિદ્ધ થતી નથી. ॥ ૬ ॥

‘ આમન હોમો સાંપ્રહણી ઇષ્ટિના અંગ તરીકે છે. ’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

ફલવદ્વોષતેતુત્વાદિતરસ્ય પ્રધાનં સ્યાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ : (વા) સિદ્ધાંત સૂચક છે. (ફલવત્) જે કર્મનું ફળ અતાવવામાં આવ્યું હોય છે તે પ્રધાન હોય છે માટે (ઇતરસ્ય) જે ફલવત્ ન હોય એ કર્મ પ્રત્યે બીજું અર્થોત્તર ફલવાળું કર્મ (પ્રધાનં સ્યાત્) મુખ્ય હોય છે. (ઉક્તતેતુત્વાત્) ઉપર અતાવેલા હેતુથી જ.

ભાવાર્થ :—વૈશ્વદેવી સાંપ્રહણી નિર્વપેદ્ પ્રાપ્તક્રમઃ જેને આમ મેળવવાની ઇચ્છા હોય તેણે સાંપ્રહણીનામક વૈશ્વદેવી ઇષ્ટિ કરવી. સાંપ્રહણી એટલે જે ઇષ્ટિનું પ્રયોજન સંગ્રહ કરવાનું હોય તે. આ ૪ ઠેકાણે “ આમનસ્ય આમનસ્ય દેવાઃ ” આવી રીતે મંત્ર બોલી ત્રણ આહુતિઓ આપવામાં આવે છે. તેને ‘ આમન હોમ ’ કહેવામાં આવે છે. આ આમન હોમો સાંપ્રહણી ઇષ્ટિનું અંગ છે. આમન હોમોનું કર્મ ફળ અતાવ્યું નથી અને સાંપ્રહણી ઇષ્ટિનું ફળ અતાવવામાં આવ્યું છે માટે ફલવત્સંનિધૌ અફલં તદક્ષમ્ ફલવત્ સંનિધિમાં પડેલ અફલ કર્મ ફલવત્નું અંગ હોય છે. આ ન્યાયથી આમનહોમો સાંપ્રહણી ઇષ્ટિનું અંગ છે.

દધિમદ્નું (નિત્યતાધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ સૂત્રો દધિમદ્દો નૈમિત્તિકઃ શ્રુતિસંયોગાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(દધિમદ્ઃ) પ્રાજાપત્યં દધિમદ્દં ગૃહ્ણીયાત્ આ વાક્યથી શ્રુત થયેલો દધિમદ્ (નૈમિત્તિકઃ) નૈમિત્તિક છે (શ્રુતિસંયોગાત્) શ્રુતિના સંબંધથી.

ભાવાર્થ :—દધિમદ્ નૈમિત્તિક, નિત્યનૈમિત્તિક ઉભયરૂપ કે કેવળ નિત્ય રૂપ છે ? આવા ત્રણ પક્ષ છે. એમાં આ સૂત્રમાં પૂર્વપક્ષ અતાવે છે. ચાં વૈ કંચિદધર્મ્યુર્જમાનશ્ચ દેવતામન્તરીતઃ, તસ્યા આશુચ્યેતે યપ્રાજાપત્યં દધિમદ્દં ગૃહ્ણતિ; ઘમચ્યવૈનામ્ આ વાક્યમાં દેવતાને અન્તરાય કરનાર અશુચ્ય અને યજમાન તે દેવતાના કોપપાત્ર બને છે અને પ્રાજાપત્ય દધિમદ્નું ગ્રહણ કરવાથી એ દેવતા શાંત થાય છે એવું સૂચન કરવામાં આવે છે. આ ઠેકાણે ‘ દધિમદ્ ’ નૈમિત્તિક છે. કારણ કે દેવતાને અન્તરાય અતાવી તે દેવતાને ઉત્પન્ન થયેલા કોપની શાંતિ માટે દધિમદ્ છે એવું જણાવવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ ‘ દેવતાન્તરાય ’ ને નિમિત્ત તરીકે અતાવવામાં આવ્યો છે. આણું એક પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૮ ॥

નિત્યશ્ચ જ્યેષ્ઠશબ્દત્વાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) ખીજી પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (નિત્ય :) દધિગ્રહ નિત્ય પશ્ય છે (જ્યેષ્ઠશબ્દત્વાત્) એના સંબંધમાં જ્યેષ્ઠ શબ્દનું શ્રવણ છે.

ભાવાર્થ :—‘ જ્યેષ્ઠો વા એક ગ્રહાણામ્ ’ આ વાક્યથી દધિગ્રહની જ્યેષ્ઠતા બતાવવામાં આવી છે. આ જ્યેષ્ઠતા જો દધિગ્રહને નિત્ય માનવામાં ન આવે તો ઉપપન્ન થઈ શકે નહિ. માટે દધિગ્રહ નૈમિત્તિક છે અને નિત્ય પશ્ય છે. ॥ ૯ ॥

સાર્વજન્યાશ્ચ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સાર્વજન્યાત્) સર્વદેવતાના રૂપે સ્તુતિ કરી હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ સર્વાસાં વા એતદ્ દેવાનાં રૂપં યદેષ પ્રહ્ ’ આ દધિગ્રહ સર્વદેવતાનું રૂપ છે આવી સ્તુતિ કરી હોવાથી તે નિત્ય જ એવું માનવામાં આવે છે. નિત્ય વગર આવી સ્તુતિ હેઠ શકે નહિ. ॥ ૧૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર નિત્યો વા સ્વાર્થવાદઃ તયોઃ કર્મણ્યસમ્બન્ધાદ્
મજ્ઞિત્વાશ્ચાન્તરાયસ્ય ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંતપક્ષને સૂચવે છે. (નિત્યઃ સ્વાત્) દધિગ્રહ નિત્ય જ છે. (તયોઃ) અર્થયુગ્મ અને યજ્ઞમાનનો (કર્મણ્યસમ્બન્ધાત્) કર્મ સંબંધ ન હોવાથી (અન્તરાયસ્ય) દેવતાન્તરાય તો (મજ્ઞિત્વાત્) સ્તાવક છે માટે (અર્થવાદઃ) અર્થવાદ છે.

ભાવાર્થ :—દધિગ્રહ નિત્ય જ છે. કેવળ નૈમિત્તિક કે નિત્યનૈમિત્તિક ઉભય રૂપ નથી. અર્થયુગ્મ અને યજ્ઞમાનનો કર્મમાં સંબંધ ન હોવાથી અન્તરાય નિમિત્ત તરીકે નથી જો નિમિત્ત તરીકે હોત તો તે શબ્દ પાછળ સમગ્રી વિભક્તિનું શ્રવણ હોત. અર્થાત્ ‘ દધિગ્રહે ’ આવું શ્રવણ હોત, પણ નથી માટે એ નૈમિત્તિક નથી, આ કારણથી ‘ દધિગ્રહ ’ ની કેવળ નિત્યતા માનવી એજ ઉચિત છે. દેવતાક્ષોભ અને તેના સમાધાનનો જે ઉપન્યાસ કર્યો છે તેનો વિધેય જે દધિગ્રહ છે તેની સ્તુતિને માટે અર્થવાદ છે. આવું સિદ્ધાંતપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે ॥૧૧॥

વૈશ્વાનરનું નૈમિત્તિકત્વ અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષનું સૂત્ર વૈશ્વાનરશ્ચ નિત્યઃ સ્યાન્નિત્યૈઃ સમાનસંસ્થત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વૈશ્વાનરઃ) વૈશ્વાનર નામક યાગ (નિત્યઃ સ્યાત્) નિત્ય છે (નિત્યૈઃ) નિત્યો સાથે (સમાનસંસ્થત્વાત્) સમાન સંસ્થા બતાવી હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યો વૈ સ વત્સરમુખ્યમમૃત્વાડર્ગિન ચિતુતે યથા સામિગર્મો વિપચતે તાદ્રોવ તદા-ર્તિમાર્ચ્છેત્ વૈશ્વાનરં દ્વાદશકપાલં નિર્વપેદિતિ એક વરસ સુધી ઉખામાં અગ્નિનું ભરણ કરવું અને પછી અગ્નિનું ચયન કરવું પણ જે ઉખામાં એક વરસ સુધી અગ્નિનું ભરણ નથી કરતો તેનો અપૂર્ણ ગર્ભ પેટે નાશ થાય છે. માટે જોનાથી એક વરસ સુધી અગ્નિનું ભરણ ન થઈ શક્યું હોય તેણે અગ્નિચયન કર્યા પહેલાં વૈશ્વાનર ઇષ્ટિ કરવી. આ ઇષ્ટિ નિત્ય છે અનિત્ય નથી. એની

નિત્ય ત્રણ લોકો સાથે રત્નિત પથ કરી છે. અગ્નિચયન પહેલાં વૈશ્વાનર ઇષ્ટિ બધાંયે કરવીજ
એકાએક આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું મત વ્ય છે. ॥ ૧૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

પક્ષે લોપપ્રસંગોગાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(યા) સિદ્ધાંતપક્ષને સૂચવે છે (પક્ષે) આ વૈશ્વાનર કમ નૈમિત્તિક છે
(ઉત્પન્ન સંયોગાત્) નિમિત્ત ઉત્પન્ન થયા પછી તેના સંબંધ બતાવ્યો હોવાથી.

ભાવ. થી. —વૈશ્વાનર ઇષ્ટિ નૈમિત્તિક છે, નિત્ય નથી. “ યઃ પુમાન્ અમૃત્વાદગ્નિનં ચિનુતે
સ નિર્વપેત ’ ઇતિ કર્તૃસમાનાધિકૃતયચ્છબ્દબલાદભરણેષ્ટયો નિમિત્તનૈમિત્તકમાવાવભાસાત્ ’ એ માણસ
અગ્નિનું બાંધુ કર્યા વગર અગ્નિનું ચયન કરે છે તેણે વૈશ્વાનર ઇષ્ટિ કરવી. આમ એક જ
કર્તાનું કથન હોવાથી અગ્નિચયન અને અગ્નિચયનનો નિમિત્તનૈમિત્તિક ભાવ સ્પષ્ટ છે. વૈશ્વાનર
ઇષ્ટિ નિત્ય હોવામાં કોઈ પ્રમાણ જ નથી, મારે ત અનિત્ય છે. ॥ ૧૩ ॥

હટ્ટી ચિતિ નૈમિત્તિક છે, એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

ષટ્ચિત્તિઃ પૂર્વવત્ સ્યાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(ષટ્ ચિત્તિઃ) હટ્ટી ચિતિ (પૂર્વવત્ સ્યાત્) વૈશ્વાનર ઇષ્ટિ પેઠે નૈમિત્તિક છે.

ભાવાર્થ :—અગ્નિચયન—પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. યાદર્શિં ચિત્વા ન પ્રતિષ્ઠિતિ
પૃષ્ઠ પૂર્વાશ્રિતયો ભવનયથ ષષ્ઠં ચિનુતે । પાંચ ચિતિઓ કર્યા પછી એ પ્રતિષ્ઠાને ન પામે તો હટ્ટી
ચિતિનું ચયન કરવું. લાક્ષ્ણિક કૃષ્ટે વ્યાયામમાત્રે મૂપ્રદેશે નાનાવિધાભિરિષ્ટકાભિઃ પક્ષ્યાકારેણ સ્થાનં
નિષ્ણાયતે સેયં ચિત્તિઃ હળથી જમીન ખોદી તેની માટીથી બુદી બુદી ઇષ્ટિઓથી પક્ષીના આકાર-
રત્નું જે રચન બનાવવામાં આવે છે તેને ‘ ચિતિ ’ કહે છે. આ હટ્ટી ચિતિ નિત્ય છે એ પૂર્વ-
પક્ષવાદીનો મત છે. ॥ ૧૪ ॥

તામિશ્ચ તુલ્યસંખ્યાનાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(તામિઃ) અને (તામિઃ) પૂર્વ પાંચ ચિતિઓ સાથે (તુલ્યસંખ્યાનાત્) તુલ્યતાથી
પરિગણન પણ કયું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પૂર્વ પાંચ પાંચ ચિતિઓ સાથે હટ્ટી ચિતિનું તુલ્યરૂપે પરિગણન કયું છે.
માટે પૂર્વચિતિઓ પેઠે હટ્ટી ચિતિ પણ નિત્ય છે. ॥ ૧૫ ॥

અર્થવાદોપપસેષ્ઠ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(અર્થ) અને (અર્થવાદોપપસેષ્ઠ) અર્થવાદની ઉપપત્તિ થઈ શકતી હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ષટ્ ચિત્તિયો ભવન્તિ । ષટ્ પુરોષાણિ । તાનિ દ્વાદશ સમ્પ્રચન્તે દ્વાદશ માસાઃ
સંવત્સરઃ સંવત્સર એવ પ્રતિષ્ઠિતિ આ વાક્યમાં એક વરસમાં ચિતિઓના ચયનથી પ્રતિષ્ઠા પામવા
જણાવ્યું છે આખર ભાષ્યમાં એવધિ, વધાસિ, નક્ષત્ર, દક્ષિણા, પ્રભ અને ઋતુઓને પુરીપ તરીકે
વર્ણવ્યાં છે. હ ચિતિ અને હ પુરીપનું તુલ્ય રૂપે વર્ણન છે એ અર્થવાદ રૂપે ઉપપત્તિ થઈ શકે

છે. છ ચિત્ત વાળો અગ્નિ પ્રાતઃકાલે કારણ છે માટે પાંચ ચિત્તિઓ સાથે છઠ્ઠી ચિત્તિ પણ નિત્ય છે આવું પૂર્વ પક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. ૧૧ ૧૬ ॥

(સિદ્ધાંત સૂત્ર એકચિત્તિર્વા સ્યાદપવૃક્તેહિ ચોદયતે નિમિત્તેન ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) શબ્દ સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (એકચિત્તિઃ સ્યાત્) એટલે ચિત્તિક અગ્નિ નૈમિત્તિક છે (હિ) કારણ કે (અપવૃક્તે) પાંચચિત્તિવાળા અગ્નિનું અનુષ્ઠાન થઈ રહ્યા પછી (નિમિત્તેન ચોદયતે) એક ચિત્તિક અગ્નિ નિમિત્ત તરીકે વિદિત કરવામાં આવ્યા છે.

ભાવાર્થ :—પાંચ ચિત્તિઓ કર્યા પછી છઠ્ઠી ચિત્તિ અપ્રતિષ્ઠાને નિમિત્ત કરી વિધાન કરવામાં આવ્યું છે અર્થાત્ પાંચચિત્તિવાળા અગ્નિનું ચપન કર્યા પછી છઠ્ઠી ચિત્તિરૂપ એકચિત્તિક અગ્નિનું ચપન ન કરવામાં આવે તો અપ્રતિષ્ઠા થાય છે માટે છઠ્ઠી ચિત્તિ કરવી જોઈએ. આ પ્રમાણે છઠ્ઠી ચિત્તિ નૈમિત્તિક છે અને તે કારણથી તે નિત્ય પણ ન હોઈ શકે. ૧૭ ॥

વિપ્રતિષેધાત્ તામિઃ સમાનસંરવ્યત્વમ્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(વિપ્રતિષેધાત્) વિપ્રતિષેધ થતો હોવાથી (તામિઃ) પૂર્વ ચિત્તિ અને પુરીષો સથે (સમાનસંરવ્યત્વમ્) સમાન સંખ્યા અતાવી છે.

ભાવાર્થ :—આ ષષ્ઠી ચિત્તિ ; સૈકા તસ્યાં ષટ્ત્વં દ્વાદશત્વં વિરુદ્ધમ્ એ છઠ્ઠી ચિત્તિ છે તે તો એક છે, તેના છપાણું અને બારપાણું અતાવવું એ વિરુદ્ધ છે માટે એ વિરોધનો પરિહાર કરવા માટે પૂર્વની પાંચ ચિત્તિઓ અને પૂર્વના પાંચ ઉપર ગણાવેલાં પુરીષો સાથે તુલ્ય સંખ્યા કરી અતાવી છે. આ પ્રમાણે એક કર્તૃક ચિત્તિઓ નિમિત્તને લીધે છ ચિત્તિઓ અને છ પુરીષો સંપન્ન થાય છે. અને નિમિત્ત હોવાને કારણે જ છઠ્ઠી ચિત્તિ નૈમિત્તિક છે નિત્ય નથી. ૧૮ ॥

પિંડપિતૃ યજ્ઞ દર્શયાગનું અંગ નથી. એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પિતૃયજ્ઞઃ સ્વકાલત્વાદનજ્ઞઃ સ્યાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(પિતૃયજ્ઞઃ) પિતૃયજ્ઞ (સ્વકાલત્વાત્) ને પોતાના અનુષ્ઠાનનો કાળ હોવાથી (અનજ્ઞમ્ સ્યાત્) તે દર્શયાગનું અંગ નથી.

ભાવાર્થ :—‘ આમાવાસ્યાયામપરાહ્ણે પિંડપિતૃ યજ્ઞેન ચરન્તિ ’ આ વાક્યથી પિંડપિતૃ-યજ્ઞનું વિધાન થાય છે અહીં પૂર્વ પક્ષ એવું માને છે કે આ યજ્ઞ દર્શયાગનું અંગ છે. સિદ્ધાંત પક્ષવાદી કહે છે ઉપરના વાક્યમાં જે અમાવાસ્યા શબ્દ પડ્યો છે તે દર્શયાગ વાચક નથી પણ કાળ વાચક છે. જે કર્મવાચક માનવામાં આવે તો લક્ષણ માનવી પડે આ કારણથી ઉક્ત વાક્યનો આ પ્રમાણે અર્થ થાય છે. અમાવાસ્યાને દિવસે અપેર પછી પિંડપિતૃ યજ્ઞ કરવો. આમાં માત્ર ઉક્ત યજ્ઞના કાળનું સ્વતંત્ર વિધાન છે તેથી અમાવાસ્યા રૂપ યજ્ઞનું અંગ પિતૃયજ્ઞ નથી એ સ્પષ્ટ થાય છે. ૧૯ ॥

તુલ્યવચ્ચ પ્રસંખ્યાનાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તુલ્યવચ્ચ) મહાયજ્ઞોની તુલ્યતાથી પિંડપિતૃયજ્ઞની (પ્રસંખ્યાનાત્) ગણતરી કરેલી હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ ચત્વારો વૈ મહાયજ્ઞા અગ્નિહોત્રં દર્શપૂર્ણમાસાવમિષ્ટોમઃ પિષ્ઠપિતૃયજ્ઞથેતિ ’ ચાર મહાયજ્ઞો છે. (૧) અગ્નિહોત્ર (૨) દર્શપૂર્ણમાસ (૩) અગ્નિષ્ટોમ (૪) અને પિંડપિતૃયજ્ઞ આ પ્રમાણે પિંડપિતૃયજ્ઞનું મહાયજ્ઞોમાં પરિગણન હોવાથી પિંડપિતૃયજ્ઞ કોઈ પણ કર્મનું અંગ નથી. ॥ ૨૦ ॥

વિપ્રતિષિદ્ધે ચ દર્શનાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વિપ્રતિષિદ્ધે) દર્શયાગના પ્રતિષેધમાં પણ (દર્શનાત્) પિંડપિતૃયજ્ઞનું વિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—નામાવાસ્થ્યાં યજેત પિષ્ઠપિતૃ યજ્ઞેનૈવ હમાવાસ્થ્યાયાં પ્રીણતિ અમાવાસ્થ્યા અર્થાત્ દર્શ યાગ ન કરે, પણ અમાવાસ્થ્યાને દિવસે પિંડ પિતૃ યજ્ઞ દ્વારા દેવને પ્રસન્ન કરે. આમાં દર્શ-યાગનો પ્રતિષેધ બતાવ્યો છે અને પિંડ પિતૃ યજ્ઞનું વિધાન કયું છે, તો પિંડપિતૃ યજ્ઞ દર્શયાગનું અંગ કેવી રીતે થઈ શકે ? અંગ વગર અંગનું અનુષ્ઠાન ન હોય માટે પિંડ પિતૃ યજ્ઞ દર્શ-યાગનું અંગ નથી. ॥ ૨૧ ॥

‘ રશના યૂપનું અંગ છે ’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સુત્ર પદ્મજ્ઞં રશના સ્યાત્ તદાગમે વિધાનાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(પદ્મજ્ઞમ્) ત્રેવડી કરેલી (રશના) રાશના પશુનું અંગ (સ્યાત્) છે (તદાગમે) પશુ બંધનના આગમનાં (વિધાનાત્) વિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટોમ યાગમાં આ પ્રમાણે શ્રવણ છે. આશ્વિનં પ્રહં ગૃહીત્વા ત્રિઘ્નતઃ યૂપં પરિવીર્ય આમેય પશુસુપાકરોતિ આ વાક્યમાં રશના અર્થાત્ પશુને બાંધવાના દોરડાને ત્રેવડુ કરવાનું જણાવ્યું છે, દોરડુ એટલે રશના. આ રશના પશુનું અંગ છે કારણ કે રશના સાથે પશુનો સંબંધ છે અને એ પશુનું ઘાન કરવા જણાવ્યું છે આનું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૨૨ ॥

સિદ્ધિધાંત સૂત્ર યૂપાક્ષં વા તત્સંસ્કારાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(કા) સિદ્ધિધાંત પક્ષને સૂચવે છે (યૂપાક્ષમ્) યૂપનું અંગ રશના છે (તત્સંસ્કારાત્) યૂપના સંસ્કારને માટે રશનાનું પ્રયોજન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યૂપને દઢતા રૂપ સંસ્કાર કરવાનો હોવાથી રશના યૂપનું અંગ છે આ સંસ્કારનું ફળ પણ દૃષ્ટ છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે રશના યૂપનું અંગ છે પશુનું તદિ. ॥ ૨૩ ॥

અર્થવાદશ્ચ તદર્થવત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અર્થવાદ :) અર્થવાદ (તદર્થવત્) ચૂપના સંસ્કારને જણાવે છે.

ભાવાર્થ :—ચુપ સુવત્સા પરિવીત આગત્ આ મંત્રમાં ચૂપની સ્તુતિ છે તે માત્ર ચૂપનો અર્થવાદ છે. ઉત્તમવલ્ચી પરિવીત અર્થાત્ વીરો આ ચૂપનું વિશેષણ છે. રથનાથો ચૂપનું વેષ્ટન થાય છે અને એ વેષ્ટનથી ચૂપનો જ સંસ્કાર થાય છે. રથના ચૂપનું જ અંગ છે. ॥ ૨૪ ॥

‘ સ્વરુ પશુનું અંગ છે. ’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર સ્વરુદ્ધ્યાપ્યેકદેશત્વાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સ્વરુ) સ્વરુ (અપિ) પણ ચૂપનું અંગ છે (એકદેશત્વાત્) ચૂપનો અવયવ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ સ્વરુદ્ધ્યાપ્યેકદેશત્વાત્ ’ આ વાક્યમાં જ સ્વરુ અતાવ્યો છે. તે ચૂપનું અંગ છે. કારણ કે સ્વરુની ઉત્પત્તિ ચૂપમાંથી થાય છે. અને સ્વરુ એ ચૂપનો અવયવ પણ છે. કાષ્ઠમાંથી ચૂપ બનાવતાં જે પ્રથમ ટુકડો કાષ્ઠથી બુદ્ધો પડે છે તેને સ્વરુ કહે છે આ વાત આગળ આવી ગઈ છે. ચૂપસ્થ અહીં જે પછી વિભક્તિનું શ્રાણુ છે તે ચૂપની પ્રધાનતા અતાવે છે અને સ્વરુ તેનું અંગ છે. ॥ ૨૫ ॥

નિષ્ક્રયશ્ચ તદ્ગત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (નિષ્ક્રય :) નિષ્ક્રય (તદર્થવત્) ચૂપના અંગને સિદ્ધ કરે છે.

ભાવાર્થ :—‘ તે પ્રસ્તરં ત્વં નિષ્ક્રયમપદયન્ ’ ઋષિઓએ સુષોના મૂલ્ય તરીકે પ્રસ્તર અને ચૂપના મૂલ્ય તરીકે સ્વરુને જોયા. આ અર્થવાદ સ્વરુને ચૂપના અંગ તરીકે દર્શતાથી અતાવી રહ્યો છે. ॥ ૨૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર પદ્મવં વાઙ્મયકર્મત્વાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(ઘ) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (પદ્મવં) સ્વરુ એ પશુનું અંગ છે (અર્થ-કર્મત્વાત્) દર્શન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સ્વરુથી પશુનું અંગન કંવામાં આવે છે. આ અંગન દર્શન છે. હવે જે સ્વરુને ચૂપ અંગ માનવામાં આવે તો કોઈ અદૃષ્ટ ફળની કલ્પના કરવી પડે. દૃષ્ટફળ મળતું હોય તો અદૃષ્ટ ફળની કલ્પના કરવી એ અન્યાય છે. માટે સ્વરુ એ પશુનું અંગ છે. ॥ ૨૭ ॥

મક્ત્યા નિષ્ક્રયવાદઃ સ્યાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(મક્ત્યા) લક્ષણથી (નિષ્ક્રયવાદઃ સ્યાત્) નિષ્ક્રય વચનની ઉપપત્તિ થઈ શકતી હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સ્વરુને યૂપનું મૂલ્ય કહ્યું છે તે તો લક્ષણાથી કહ્યું છે. યૂપ બનાવતાં જે પ્રથમ કાષ્ઠખંડ પડે તે કંઈ યૂપનું મૂલ્ય હોઈ શકે નહિ એ તો સૌ કોઈ સમજી શકે છે. ‘યૂપોઽમૌ પ્રક્ષેપ્તવ્ય.’ આ ઠેકાણે સ્વરુને અગ્નિમાં નાંખવાને કહ્યું છે છતાં યૂપને ફેંકવા જે બતાવ્યું છે તે તો માત્ર લક્ષણ છે, સ્વરુ યૂપનો અવયવ હોવાથી સ્વરુને અગ્નિમાં નાંખ્યો એટલે તે યૂપને નાંખ્યા બરાબર છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે સ્વરુનું પ્રયોજન પશુ સાથે હોવાથી તે પશુનું જ અંગ છે. યૂપનું નહિ. ॥ ૨૮ ॥

આધાર-આદિ યાગો આગ્નેય યાગાદિનાં અંગ છે. એ અધિકરણને સમજાવે છે પૂર્વપક્ષ સૂત્ર દર્શપૂર્ણમાસયોરિજ્યાઃ પ્રધાનાન્યવિશેષાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ —(દર્શપૂર્ણમાસયોઃ) દર્શ અને પૂર્ણમાસના (રિજ્યાઃ) બધા યાગો (પ્રધાનાનિ) પ્રધાનભૂત છે. (અવિશેષાત્) પ્રધાનાંગભાવ ગાનવામાં ઠાઈ વિશેષ પ્રમાણ મળતું ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શ અને પૂર્ણમાસમાં જેટલા યાગો વિહિત કર્યા છે તે બધા પ્રધાનભૂત એટલે મુખ્ય છે. અમુક યાગ મુખ્ય છે અને અમુક યાગ અંગમય છે એવું કહ્યું પ્રમાણ ઉપલબ્ધ થતું નથી, માટે બધા જ યાગોને મુખ્ય ગાનવા એજ યોગ્ય છે. આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૨૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અપિ વાઙ્જ્ઞાનિ કાનિચિદ્ યેજ્ઞત્વેન સંસ્તુતિઃ

સામાન્યાદમિસંસ્તવઃ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) સિદ્ધાંતપક્ષને સૂચવે છે. (કાનિચિદ્) કેટલાક (યજ્ઞાનિ) અંગ તરીકે છે. (યેષુ) જેમાં (યજ્ઞત્વેન) અંગપણાથી (સંસ્તુતિઃ) સ્તુતિ છે (સામાન્યાદ) સામાન્યરૂપ એટલાને લીધે (અમિસંસ્તવઃ) સ્તુતિ કરવામાં આવેલી છે,

ભાવાર્થ :—જે યાગોમાં અંગરૂપે સ્તુતિ કરવામાં આવી હોય તે યાગોને અંગ તરીકે માનવા જોઈએ. યથા વલુષી વા એતે યજ્ઞસ્ય યદાવ્યભાગૌ, યત્પ્રયાજાન્યાજા હજ્યન્તે વર્મેવ તદ્ યજ્ઞાય ક્રિયતે આમાં આભ્યભાગ યાગોને યજ્ઞના નેત્ર તરીકે અને પ્રયાજ તથા અનુયાજને યજ્ઞના વર્મ તરીકે વર્ણવ્યા છે માટે નેત્ર જેમ શરીરનું અંગ છે તેમ આભ્યભાગ યાગો પણ આગ્નેય યાગનું અંગ છે. યોધાની અપેક્ષા વર્મ=કવચ અંગ તરીકે છે તેમ પ્રયાજ અને અનુયાજ પણ અંગ તરીકે છે. આથી ૨૫૯ થાય છે કે દર્શપૂર્ણમાસ યાગોમાં કેટલાક યાગો મુખ્ય છે અને કેટલાક અંગ અર્થાત્ ગૌરવ છે. જે અંગ તરીકે કેટલાક યાગો ન માનવામાં આવે તો તેની અંગ તરીકે જે સ્તુતિ કરી છે તે નિષ્ફલ થઇ જાય. ॥ ૩૦ ॥

તથા જ્ઞાન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) તેમ જ (જ્ઞાન્યાર્થદર્શનમ્) અન્ય અર્થનું દર્શન છે.

ભાવાર્થ :—પ્રયાજ આદિ અંગ યાગો હોવાથી જ તેનો અતિદેશ થાય છે. જેમકે સર્વ પ્રયાજા હૃજ્યન્તે' નવ પ્રયાજોનો હોમ કરવો. આ નવ પ્રયાજ પ્રાકૃતપ્રયાજના અનુવદ્ધી નવત્વ રૂપ યુક્તિનું વિધાન કર્યું છે. જો પ્રયાજ અંગ તરીકે ન હોય તો તેનો અતિદેશ થઈ શકે નહિ, માટે દર્શપૂર્ણમાસમાં કેટલાક યાગો પ્રધાન અને કેટલાક અંગ તરીકે છે. ॥ ૩૧ ॥

અવિશિષ્ટં તુ કારણં પ્રધાનેષુ ગુણસ્ય વિચિત્રતાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંત પક્ષમાં શંકા સૂચવે છે. (કારણમ્ અવિશિષ્ટમ્) સંસ્તત્ ૩૫ કારણ ઉભયત્ર સમાન છે (પ્રધાનેષુ) પ્રધાન યાગમાં પણ (ગુણસ્ય) યુક્તિનું (વિચિત્રતાત્) વિચિત્રતાનત્વ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—તમે જે અંગેય યાગાદિને પ્રધાન માનો છે તેમાં પણ અંગ તરીકે રહીતો છે જ જેમ કે :—શિરો વા એતદ્ યજ્ઞસ્ય યદામેયઃ હૃદયમુપાંશુયાજઃ પાદાવમોષોમીયઃ આ વાક્યમાં અંગેય યાગનું યજ્ઞનું શિર, ઉપાંશુયાગનું હૃદય અને અગ્નિષોમીય યાગ પગ તરીકે વર્ણવ્યા છે. આ રીતે જોતાં અંગ તરીકે વર્ણન કરવું એ કંઈ અંગત્વનું પ્રોત્સાહક નથી. આવી આશંકા પૂર્વપક્ષ તરફથી સિદ્ધાંતમાં કરવામાં આવી છે. ॥ ૩૨ ॥

નાનુક્ટેઽન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(અન્યાર્થદર્શનમ્) પૂર્વોક્ત (અનુક્ટ) પ્રયાજ પ્રાપ્ત્ય ૩૫ ફલરહિતમાં (ન) અંગત્વ સાધક નથી.

ભાવાર્થ :—પ્રયાજ વાક્ય પરાય છે એટલે કે પ્રયાજોમાં નવત્વ શ્રુત પ્રાપ્તિને માટે છે. આ કારણથી પૂર્વોક્ત અન્યાર્થ દર્શન પણ અંગત્વ સાધક નથી. ॥ ૩૩ ॥

ઉક્ત આયંકાનું સમાધાન કરતાં સિદ્ધાંત-૨૭૨૫ સમગ્રવે છે.

પૃથક્ત્વે ત્વમિધાનયોનિવેશઃ શ્રુતિતો વ્યપદેશાચ્ચ તત્પુનર્મુલ્યલક્ષણં ચત્ફલવત્ત્વં તત્સન્નિધાવસંયુક્તં તદ્વક્ત્વં સ્યાદ્ ભાગિત્વાત્ વારણસ્યાશ્રુતિશ્ચાન્યસમ્બન્ધઃ । ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(તુ) આયંકાની નિર્ણય માટે છે. (પૃથક્ત્વે) કેવળ આંગેય આ યાગોમાં જે એ ત્રિક છે તેમાં જ (અમિધાનયોઃ) દશ પૂર્ણનામક સંસારોના (નિવેશઃ) નિવેશ છે. બીજો ઠેકાણો નહિ, (શ્રુતિતઃ ચ) અને શ્રુતિના (વ્યપદેશાર્થે) વ્યપદેશથી ઉક્ત અર્થમાં સિદ્ધિ સમગ્ર છે. (પુનઃ) અને (તત્) તે બન્ને ત્રિક (મુલ્યલક્ષણમ્) પ્રધાન યાગના લક્ષણ-સમન્વિત છે (ચરે) કારણ કે (ફલવત્ત્વમ્) ફળવાળું કર્મજ પ્રધાન હોય છે (તત્સન્નિધૌ) અને તેની સંનિધિમાં પડીત થયેલું (અસંયુક્તમ્) ફલસંબંધ-હીન (તદ્ અક્ત્ત્વમ્) હોય તે અંગ (સ્પાર્થે) હોય છે. (ચ) અને (કારણસ્ય) આધાર આદિ (ભાગિત્વાર્થે) ફલભાગી હોવાને કારણે (અયુત્તે) ફળનું શ્રવણ ન થવાથી (અન્યસમ્બન્ધઃ) અન્ય ફલવાળા કર્મ સાથે સંબંધ માનવો જોઈએ અને તે કારણ આધારાદિ અંગ છે.

ભાવાર્થ :—દર્શપૃથ્વીમાસમાં દર્શસંસક એક ત્રિક અને બીજું પૃથ્વીમાસ સંસક ત્રિક છે. આ છ યાગો જ પ્રધાન યાગ છે. કારણ કે દર્શપૂર્ણમાસાભ્યાં સ્વર્ગકામો યજેત સ્વર્ગની ઇચ્છા રાખનારે દર્શ અને પૃથ્વી માસ નામક યાગથી યજ કરવો. આ વાક્યથી દર્શ અને પૃથ્વી માસ નામવાળા છ યાગોને જ ફળવાળા બતાવ્યા છે. જે યાગનું ફળ બતાવવામાં આવ્યું છે તે યાગ મુખ્ય ગણાય છે અને જેનું ફળ બતાવવામાં ન આવ્યું હોય અને ફળવાળા યાગની સંખ્યામાં પશ્ચિત હોય તે અંગ યાગ ગણાય છે. સમિધો યજતિ આ યાગ અંગ-યાગ છે કારણ કે એનું ફળ બતાવવામાં આવ્યું નથી, માટે સમિધ યાગ ફળવાળા યાગ સાથે સંબંધ પામી ઉપયોગી બને છે. આધારાદિ યાગો પણ આજ યુક્તિથી અંગ યાગ કહેવાય છે ॥ ૩૪ ॥

ગુણાશ્ચ નામસંયુક્તા વિધીયન્તે નાજ્ઞેષ્વપચન્તે ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અઙ્ગેષુ) અભિમર્શન આદિ અંગોમાં (ગુણા :) ગુણો (નામ સંયુક્તા :) પૌર્ણ માસી આદિ નામ સંયુક્ત (વિધીયન્તે) વિધાન કરવામાં આવે છે. માટે પ્રધાનાંગભાવમાં (ઉપચન્તે) ગુણો ઉપપન્ન થાય છે.

ભાવાર્થ :—અંગોમાં અભિમર્શન આદિ ગુણોનું પૌર્ણ માસી આદિ નામ સાથે જ વિધાન થાય છે. જેમકે ચતુર્હાત્રા પૈર્ણમાસોમમિમૃશેત્ પૃથ્વ્યોત્રાડમાવાસ્યામ્ । આ પ્રમાણે પૌર્ણ માસી અને અમાવાસ્યા નામ આપી અભિમર્શન ગુણોનું વિધાન થાય છે એથી સિદ્ધ થાય છે કે પૌર્ણમાસી નામક યાગનું એક ત્રિક છે અને અમાવાસ્યા નામક બીજું ત્રિક છે. ત્રિક એટલે ત્રણ યાગો. આ પ્રમાણે બે ત્રિક મળી છે યાગો જ મુખ્ય છે અને બીજા એના ગૌણ યાગો છે એ સ્પષ્ટ થાય છે. આ કથન દર્શપૃથ્વીમાસનેજ લાગુ પડે છે. જે બે ત્રિક હોય તોજ ચતુરહાત્રા અને પંચહોત્રા નામક મંત્રો પૌર્ણમાસી અને અમાવાસ્યા નામ સાથે વિધાન થઈ શકે માટે બે ત્રિક અલગ અલગ છે એ પણ આ વાક્યથી સિદ્ધ થાય છે. અને એ બે ત્રિકોજ મુખ્ય યાગો છે એ પણ સ્પષ્ટ થાય છે. અભિમર્શન એટલે ઉક્ત મંત્ર બાંધી યાગમાં સંસ્કાર ઉપપન્ન કરવો તે. ॥ ૩૫ ॥

તુલ્યા ચ કારણશ્રુતિરન્યૈરજ્ઞામિ સમ્બન્ધૈ : ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અન્યૈ :) બીજા (અજ્ઞાનોમિસમ્બન્ધૈ :) અંગ સંબંધો સાથે (કારણ શ્રુતિ :) પ્રધાનમાં શ્રવણ (તુલ્યા) તુલ્ય છે.

ભાવાર્થ :—પુરુષના અવયવ સંબંધી પ્રધાન યાગમાં જે શ્રવણ થાય છે તે તો પુરુષ-વૃત્તિ અવયવોમાં જે ઉત્પત્તિ ક્રમ બતાવ્યો છે તેની સાથે તુલ્ય છે. પૌર્ણ માસી યાગ ત્રયમાં પણ ક્રમ છે માટે પુરુષગત અવયવ વાક્યથી માત્ર સ્તુતિ કરી છે. એ સ્તુતિથી પૌર્ણ માસી યાગત્રિક અંગ છે એમ સિદ્ધ થતું નથી. આનાથી શિરો વા એતદ્ વજ્રસ્ય યદામેય ; એમ જે ડરમાં સૂત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે તેનું સમાધાન છે. ॥ ૩૬ ॥

ધ્રુવગતિ અવયવોમાં કયો ક્રમ છે ? એ અપેક્ષામાં આ સૂત્ર છે.

ઉત્પત્તાવમિસંબંધસ્તસ્માદક્ષોપદેશ : સ્વાત ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(ઉત્પત્તૌ) પ્રાણીની ઉત્પત્તિમાં અવયવોનો (અમિસંબંધ :) ક્રમનો સંબંધ હોય છે. (તસ્માત) માટે તે પ્રમાણે (અક્ષોપદેશ : સ્વાત) પ્રધાન યાગોમાં અનુબંધનો ક્રમ બતાવ્યો છે.

ભાવાર્થ :—માતાના ઉદરમાં બ્યારે પ્રાણીના શરીરની ઉત્પત્તિ થાય છે ત્યારે પ્રથમ શિર એટલે મસ્તક અને છે પછી શરીરનો મધ્યભાગ અને પછી પગ થાય છે. આ ક્રમ પ્રમાણે પ્રથમ આગ્નેયયાગ, પછી ઉપાશુયાગ અને પછી અગ્નીષોમીય યાગ આ ક્રમ પ્રમાણે અનુબંધન થાય છે માટે શિર આદિ અંદો વડે ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. આગ્નેય યાગ એ શિર છે. કંઈ આગ્નેય યાગ વાસ્તવિક શિર છે એમ સમજવાનું નથી એ તો માળવકઃ સિંહઃ બહી જેમ માણવકને સિંહ કહેવો એ ગૌણવૃત્તિથી કહેવાય છે તેમ ઉપરના સ્થાનમાં આગ્નેય યાગને શિર કહેવું એ પણ ગૌણવૃત્તિથી છે. આગ્નેય આદિ યાગો અંગયાગ છે એવું સાબીત કરવાને પણ એવો નિર્દેશ નથી. ॥ ૩૭ ॥

તથા ચાન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે પ્રમાણે (ચાન્યાર્થદર્શનમ્) અન્યાર્થદર્શન પણ સિદ્ધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—ચતુર્દશ પૌર્ણમાસ્યામાહુતયઃ ત્રયોદશ ભમાવાસ્યાયામ્ ચૌદ આહુતિઓ પૌર્ણ-માસીનાં રાત્રી યાગમાં નાંખવી અને તેર આહુતિઓ અમાવાસ્યાનાં રાત્રી યાગમાં નાંખવી. આ કથન પણ પૌર્ણમાસ યાગ અને અમાવાસ્યાયાગ ૩૫ ક્રમ કિન્ન કિન્ન હોયતો જ ઉપપલ્લ થઈ શકે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે અગ્નેય આદિ ૭ યાગો દશપૌર્ણમાસમાં મુખ્ય છે અને આધારાર્થિ યાગો અંગ યાગો છે. બીજા અભ્યાયમાં પણ આગ્નેય આદિ ૭ યાગોનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. ॥ ૩૮ ॥

ન્યોતિષ્ટોમ યાગમાં દીક્ષણીય-આદિ અંગ તરીકે છે. એ

અધિકરણને રૂપે કરે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર જ્યોતિષ્ટોમે તુલ્યાન્યવિદિષ્ટં હિ કારણમ્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(જ્યોતિષ્ટોમે) ન્યોતિષ્ટોમ યાગમાં જેટલા અવાન્તર યાગો છે તે બધા (તુલ્યાનિ) પ્રધાન જ છે (હિ) કારણ કે (કારણમ્) કારણ (અવિદિષ્ટમ્) સમાન છે.

ભાવાર્થ :—ન્યોતિષ્ટોમ યાગ ૩૫ જેટલાં ક્રમ છે તે બધાં પ્રધાન જ છે, કારણ કે, પ્રધાનનું લક્ષણ હલત્વ છે. આ યાગમાં બધા જ યાગોનું ફળ બતાવવામાં આવ્યું છે. આ સમાન કારણને લીધે બધા યાગ પ્રધાન માનવા નિષ્પત્તિ કહેવાને પણ અંગ તરીકે માનવા ન નિષ્પત્તિઃ ॥ ૩૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર ગુણાનાં તૂત્પત્તિવાક્યેન સમ્બન્ધાત કારણશ્રુતિસ્તસ્માત્ ।

સોમઃ પ્રધાનં સ્યાત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(ઉત્પત્તિવાક્યેન) ૨૧મં ૩૫ ક્ષ સંબંધોત્પત્તિવાક્ય સાથે (ગુણનામ્) ત્રિવૃત્પંચદશ ઈત્યાદિ રતોમોનો (સમ્બન્ધાત્) સંબંધ હોવાથી (કારણશ્રુતિઃ) અંગામિભાવ મળવામાં કારણ શ્રુતિ હોવાથી (સામઃ) સોમ યાગ જ (પ્રધાન સ્યાત્) પ્રધાન યાગ છે. (તુ) સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટોમેન સ્વર્ગકામો યજેત આ ઉત્પત્તિ વાક્ય છે. આની સાથે ત્રિવૃત્ પંચદશઃ એકવિંશ ઈત્યાદિ રતોમોનો સંબંધ છે આ સંબંધ ૩૫ કારણને લીધે સોમયાગ એ જ પ્રધાન યાગ છે અને બીજા યાગો અંગ છે. જ્યોતિષ ૩૫ રતોમોનો સોમ યાગની સાથે સંબંધ છે દીક્ષણીય યાગની સાથે નથી. જેની સાથે સંબંધ હોય તે મુખ્ય છે. માટે દીક્ષણીય આદિ યાગો પ્રધાન નથી. જ્યોતિષ્ટોમની વ્યુત્પત્તિ પણ આ પ્રમાણે થાય છે. જ્યોતિષિ સ્તોમાઃ યત્ર સોમે સ જ્યોતિષ્ટોમઃ આ વ્યુત્પત્તિથી પણ સોમયાગ પ્રધાન છે અને બીજા અંગ યાગો છે એ સ્પષ્ટ થાય છે. અવાન્તર યાગોનાં કળ્પનો સંબંધ પણ ઉત્પત્તિ વાક્યમાં બતાવેલા કળ સાથે છે, આથી અવાન્તર યાગોનું કળ બતાવવા છતાં તે દીક્ષણીય યાદિ અંગ યાગો જ છે, મુખ્ય નહિ. મુખ્ય તે સોમ યાગ જ છે.

તથા જ્ઞાન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે જ પ્રમાણે (જ્ઞાન્યાર્થદર્શનમ્) બીજાં અર્થનું દર્શન પણ દીક્ષણીય યાગોની અંગતા સિદ્ધ કરે છે.

ભાવાર્થ :—“શિરો વા એતદ્ યજ્ઞસ્ય યદ્ વીક્ષણીયા ” જે દીક્ષણીય આદિ યાગ છે તે યજ્ઞરૂપ પુરુષનાં શિર આદિ અંગો છે. આવાં વાક્યોમાં પુરુષના અંગોનું જે અવલુ થાય છે તે પણ સોમયાગની પ્રધાનતા સિદ્ધ થવા પછી દીક્ષણીય આદિ યાગોમાં અંગતાને જ વધારે મહત્ત્વ રીતે સિદ્ધ કરે છે. દીક્ષણીય યાગને યગનું શિર કહેવું એ માત્ર સ્તુતિ છે અને આડકતરી રીતે તે યાગમાં અંગતા બતાવવી એ પણ હેતુ હોય છે આથી સ્પષ્ટ થયું કે જ્યોતિષ્ટોમમાં સોમયાગ પ્રધાન છે અને દીક્ષણીય આદિ અંગ યાગો છે. ॥ ૪૧ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये चतुर्थोऽध्यायस्य चतुर्थः पादः

समाप्तश्च चतुर्थोऽध्यायः

अथ पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः प्रारभ्यते ।

ચતુર્થ અધ્યાયમાં પ્રયોજ્ય પ્રયોજક ભાવનો નિર્ણય કર્યો તેનાથી પ્રયોગ વિધિમાં અમુક પદાર્થો છે એમ જાણવામાં આવ્યા પછી તેનો કમ કેવો છે એ જાણવા માટે પાંચમા અધ્યાયનો પ્રારંભ કરવામાં આવે છે.

પ્રથમ ક્રમનિયમનું અધિકરણ સમભવવામાં આવે છે.

શ્રુતિલક્ષણમાનુષ્યર્થ' સત્પ્રમાણત્વાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :— (માનુષ્યર્થ) પદાર્થોનો ક્રમ (શ્રુતિલક્ષણમ્) શ્રુતિ અર્થાત્ વેદવાક્યો દ્વારા જ સમજી શકાય છે (સત્પ્રમાણત્વાત્) કારણ કે ક્રમમાં શ્રુતિ જ પ્રમાણ છે.

બાવાર્થ :—નિયત ક્રમ પ્રયોગનું અંગ છે એવું માનવામાં કોઈ પણ પ્રમાણ ન હોવાથી ઇચ્છા પ્રમાણે અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ આવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. એના સમાધાનમાં ઉત્તર પક્ષનું માનવું છે કે કતંચ પદાર્થોનો ક્રમ જરૂર હોવો જોઈએ અને તે ક્રમ માનવામાં વેદિક વાક્યો જ પ્રમાણ તરીકે માનવાં જોઈએ. અધ્યયું યજ્ઞપતિં શીક્ષયિત્વા બ્રહ્મણં દોક્ષયતિ આ વાક્યમાં ક્ત્વા પ્રત્યય ક્રમને બતાવે છે. એટલે કે અધ્યયુંએ પ્રથમ યજ્ઞપતિને દીક્ષા આપવી અને પછી બ્રહ્માને, આ પ્રમાણે ક્રમ સ્વીકારવો જોઈએ. ॥ ૧ ॥

ક્રમ કોઈ ઠેકાણે આર્થિક પણ હોય છે.

અર્થાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અર્થાત્) અર્થથી પણ ક્રમ સમજી શકાય છે.

બાવાર્થ :—કોઈ ઠેકાણે અર્થથી પણ ક્રમ સમજાય છે જેમકે : અન્નિં હોત્રં જુહોતિ યવાગ્ પવતિ આ વાક્યોમાં ક્ત્વા પ્રત્યય નથી તેથી શ્રુતિથી ક્રમ સમજી શકાતો નથી, પણ યવા-ગ્નો પાઠ અગ્નિ હોત્ર કરવા માટે હોય છે તેથી પહેલાં યવાગ્ તૈયાર કરવી જોઈએ અને પછી અગ્નિહોત્ર કરવો જોઈએ આવી રીતે જ ક્રમ સમજાય છે તે આર્થિક ક્રમ કહેવાય છે ॥ ૨ ॥

‘પ્રયાજનુમંત્રણમાં ક્રમનો નિયમ નથી’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

અનિયમોડન્યત્ર ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(અન્યત્ર) ક્રમ નિયામકપણાથી જ્યાં છ પ્રમાણમાંથી કોઈ પણ પ્રમાણ પ્રવૃત્ત ન થઈ શકે ત્યાં (અનિયમ :) ઇચ્છા પ્રમાણે જ અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ.

બાવાર્થ :—શ્રુતિ, અર્થ, પાઠ, પ્રવૃત્તિ, સ્થાન અને મુખ્ય ક્રમ આ છ પ્રમાણ ક્રમના બોધક છે એમ માનવામાં આવે છે. આ છ પ્રમાણોનો જ્યાં અભાવ હોય ત્યાં ક્રમનો નિયમ માનવાની કશી જરૂર નથી. જેમકે વસન્તઋતૂનાં પ્રીણમિ શ્રોષ્ઠઋતૂનાં પ્રીણમિ આ ઠેકાણે પાઠ, શ્રુતિ, કે અર્થ નિયામક જણાતા નથી. જુદી શાખામાં આનો પાઠ જુદો જ રીતે છે માટે પાઠ નિયામક નથી, ‘કત્વા’ પ્રત્યય આદિની શ્રુતિ નથી માટે શ્રુતિ પણ નિયામક નથી, અર્થ પણ નિયામક નથી. વસન્ત મંત્રથી મમે તે પ્રયાજનું અનુમંત્રણ કર્યું હોય તો પણ અનુપપતિ થઈ શકતી નથી માટે આવે ઠેકાણે કોઈ નિયત ક્રમ નથી એવો જ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૩ ॥

‘કમનું કોષક ઠેકાણે પાઠાનુસારિત્ય હોય છે’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

કમેણ વા નિયમ્યતે ક્તવેકત્વે તદ્વળત્વાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ક્તવેકત્વે) એક કદ્વળત હોવાથી (કમેણ નિયમ્યતે) પાઠ કમથી અનુષ્ઠાન કમનું નિયમન થાય છે. (તદ્વળત્વાત્) કમ એ અનુષ્ઠાનનું અંગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પાંચ પ્રમાણે છે. એના જે પ્રમાણે પાઠ છે તેજ પ્રમાણે અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. કારણ કે એક કદ્વળા જે પ્રમાણે પાઠ હોય છે તેજ પ્રમાણે અનુષ્ઠાન કરવાનો નિયમ છે અને કમ એ અનુષ્ઠાનનું અંગ છે માટે સમિધો યજતિ તનૂનપાત્ યજતિ ઇત્યાદિમાં પાઠ પ્રમાણે કમ રવીકારવો જોઈએ. ॥ ૪ ॥

આશંકા સૂત્ર

અજ્ઞાન્દ્વ દિતિ ચેત્ સ્વાહ્ વાક્યશબ્દત્વાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(અજ્ઞાન્દ્વ : સ્યાત્) કમ શબ્દ પ્રતિપાદ્ય નહીં થાય (વાક્ય શબ્દત્વાત્) વાક્ય પદસમૂહ હોય છે અને તેમાં કમનો વાક્યક કોષ શબ્દ નથી (દિતિ ચેત્) જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં આપવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—વાક્યના પાઠ પ્રમાણે કોષક ઠેકાણે કમ હોય છે. પણ એમ માનવામાં કમ શબ્દગમ્ય થઈ શકશે નહિ અને જે શબ્દગમ્ય ન હોય તે ધર્મ કહી શકાય નહિ. વાક્ય પોતે કમ બોધક નથી વાક્યની તો શક્તિ જ નથી. પદોમાં જ શક્તિ છે. દરેક પદની પોત પોતાના અર્થમાં શક્તિ છે. કોષપણ પદની કમમાં શક્તિ નથી અને પદાર્થોથી વાક્યાર્થ સમજી શકાય છે. પદોના સમૂહને જ વાક્ય કહેવામાં આવે છે માટે કમ બોધક કોષ શબ્દ ન હોવાથી કમનું રમરણ થઈ શકશે નહીં અને જો થાય તો તે શાબ્દ ન હોવાથી પ્રમાણ તરીકે મથ્યુશી નહિ. ॥ ૫ ॥

સમાધાન સૂત્ર

અર્થકૃતે વાનુમાનં સ્યાત્ ક્તવેકત્વે પરાર્થત્વાત્

સ્વેન ત્વર્થેન સમ્બન્ધસ્તસ્માત્ સ્વશબ્દમુખ્યતે ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) ‘વા’ શબ્દ સમાધાન સૂચક છે. (અર્થકૃતે) અર્થસિદ્ધિમાં (વાનુમાનં સ્યાત્) તાત્પર્ય માનવું જોઈએ, (ક્તવેકત્વે) કદ્વળ એક હોય છે અને તેને લગતાં કર્મો અનેક હોય છે. કર્તા પણ એક જ હોય છે. એક કર્તા અનેક કર્મોને એક સાથે કરી શકે નહિ માટે કમ માનવો જ જોઈએ. (પરાર્થત્વાત્) પદનો અર્થ જે જે શક્યાર્થ હોય તેની સાથે પદનો સંબંધ હોવાથી (સ્વેન ત્વર્થેન) માટે સ્વસંબંધી અર્થ સાથે (સમ્બન્ધઃ) સંબંધ છે (તસ્માત્) માટે (સ્વશબ્દમ્ ઉચ્યતે) કમબોધક શબ્દ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ :—કદ્વળ એક હોય છે અને કર્તા પણ એક હોય છે કદ્વળને લગતાં કર્મો અનેક હોય છે. અનેક કર્મોનું એક કર્તાથી એકજ કાળમાં અનુષ્ઠાન થઈ શકતું નથી માટે તેમાં કમ રવીકારવો જ જોઈએ. પદનો જે અર્થ હોય અને તે અર્થનો જેની સાથે સંબંધ હોય તેમાં પણ તાત્પર્ય રવીકારવું જ જોઈએ. આ યુક્તિથી કમ પણ શાબ્દથી પ્રતીત થાય છે અને એ પ્રતીત થતો કમ અજ્ઞાન્દ્વ નથી. આ કારણથી વાક્યના પાઠ પ્રમાણે કોષક ઠેકાણે કર્મ કરવાનો કમ છે. એવું રવીકારવું એ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૬ ॥

તથા અન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે પ્રમાણે (અન્યાર્થદર્શનમ્) અન્ય અર્થનું કમ-બાધકનું મણુ દર્શન ઉપપન્ન થાય છે.

ભાવાર્થ :—કમ શ્રોત છે તેથી જ કોઈક ઠેકાણે એ કમનો શ્રુતિથી જ બાધ થાય છે. જેમ કે :—વ્યત્યસ્તમૃતવ્યા ઉપદધાતિ । રાષ્ટ્રમૃદ્દ્ હોમે ચ અભિચરતા પ્રતિલોમં હોતવ્યાઃ આ વાક્યમાં ક્રાન્તયોનું વ્યત્યાસથી ઉપધાન કરવું અને રાષ્ટ્રમૃદ્દ્ હોમમાં પ્રતિલોમતાથી હોમ કરવો વગેરે વાક્યો કમના બાધક છે. જો કમ શ્રોત ન હોય તો શ્રુતિવાક્યોથી એનો બાધ પણ ન થવો જોઈએ. પણ જ્યારે શ્રુતિ વાક્યથી કમનો બાધ થાય છે તેથી કમ પણ શ્રોત છે અર્થાત્ શાસ્ત્ર છે એ પણ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૭ ॥

કમ કોઈ વખતે પ્રથમપ્રવૃત્તિને અનુસરે છે. એ અધિકરણને રૂપરૂ કરે છે,

પ્રવૃત્યા તુલ્યકાલાનાં ગુણાનાં તદુપક્રમાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(તુલ્યકાલાનામ્) એક કાળમાં પ્રાપ્ત (ગુણાનામ્) ઉપાકરણ આદિ પશુ-સંસ્કારોનો કમ (પ્રવૃત્યા) પ્રથમ પ્રવૃત્તિ અનુસાર હોવો જોઈએ. (તદુપક્રમાત્) એનાથી જ પ્રથમ આરંભ થાય છે.

ભાવાર્થ :—‘ સત્તર પ્રજાપત્યાન્ પશુમાલમતે ’ આ પ્રમાણે વાજપેય પ્રકરણમાં પાઠ છે. સત્તર પશુઓનું આલંબન અર્થાત્ રૂપરૂપન એટલે કે દાન કરવામાં આવે છે. દાનમાં આપ્યા પહેલાં તેના કેટલાક સંસ્કાર રૂપ ગુણોનું અનુધાન કરવામાં આવે છે. પ્રથમ પશુનું જે કમથી ઉપાકરણરૂપ અંગતું અનુધાન કર્યું હોય છે તે જ કમથી નિયોજન આદિ ગુણોનું અનુધાન કરવું. પ્રથમ પ્રવૃત્તિ પ્રમાણે દ્વિતીય આદિ સંસ્કારોનો કમ નિયમિત કરવામાં આવે છે. જેટલાં હોય છે તે બધાનું અનુધાન અવ્યવધાનથી કરવું જોઈએ. પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે સંસ્કારોનો કમ ન રાખવો પણ પ્રથમ પ્રવૃત્તિ પ્રમાણે જ રાખવો જોઈએ. એ સંસ્કારોનો આશય છે. ॥ ૮ ॥

ઉક્ત સિદ્ધાંતપદ્ધતિમાં કાંકા બતાવનારૂં સૂત્ર

સર્વમિતિ ચેત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(સર્વમ્) ઉપાકરણ આદિ બધા સંસ્કાર એક સાથે કરવા (ક્વિતિ ચેત્) જો એવી કાંકા કરવામાં આવે તો ? આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—પ્રથમ પ્રવૃત્તિને અનુસરીને કમ માનવાની જરૂર નથી કારણ કે પશુઓને ઉદેશીને સંસ્કાર કલા છે. પશુઓના કમને ઉદેશીને નહિ, માટે ગમે તે પશુનો ગમે તે કમથી અથવા અક્રમથી પણ સંસ્કાર થાય છે, જો એવી કાંકા કરવામાં આવે તો. આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે ॥ ૯ ॥

નાકુતત્વાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહીં (અકુતત્વાત્) વિહિત ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ક્રમનો ત્યાગ કરવો ચોક્કસ નથી કારણ કે સાહિત્ય અથવા વ્યત્યાસ અથવા સ્વેચ્છાએ પણ સંસ્કારો કરવા એવું કોઈ વિધાન નથી, માટે પ્રથમ પ્રવૃત્તિ પ્રમાણે જ ક્રમ રાખવો જોઈએ. ॥ ૧૦ ॥

બીજી શંકા.

કૃત્વન્તરવત્ इति चेत् ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(કૃત્વન્તરવત્) સૌયંયાગમાં જેમ પદાર્થોનો સંસ્કાર યુગપત્ થાય છે તેવી રીતે પશુઓમાં પણ યુગપત્ સંસ્કાર કરવામાં આવે (इति चेत्) જે એમ માનવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—જેવી રીતે સૌયંયાગમાં ક્રમ હોતો નથી તેવી રીતે અહીં પણ ક્રમ તો રાખવામાં આવે તો ? આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૧ ॥

ઉક્ત શંકાનું સમાધાન.

नासमवायात् ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહીં (નાસમવાયાત્) સાહિત્ય વિવક્ષિત ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વાજપેય યાગમાં પશુઓનું જ્ઞાન એક સાથે આપવાનું હોયું નથી પણ ક્રમથી આપવાનું હોય છે. તેથી તેના ઉપર ચતા સંસ્કારોનો પણ ક્રમ માનવો જ જોઈએ ॥ ૧૨ ॥

‘કોષક ઠેકાણે સ્થાનાનુસારી ક્રમ હોય છે’

એ અધિકરણને ૨૫૫૮ કરે છે.

स्थानान्नोत्तसंयोगात् ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (उत्तसंयोगાત્) ઉત્પત્તિ વાક્યમાં સંબંધ હોવાથી (સ્થાનાત્) સ્થાનને અનુસરીને પણ ક્રમ હોય છે.

ભાવાર્થ :—સાદરકનામક કૃત્યમાં અગ્નીષોમીય અને અનુષ્ઠાન્ય પશુઓનો સવનીય પશુ સાથે અનુજ્ઞાન વિદિત છે. આ ઠેકાણે પ્રથમ કયા પશુનું ઉપાકરણ કરવું ? આના સંબંધમાં એવો સિદ્ધાંત છે કે (આશ્વિનં પ્રહં યદ્દોત્વા આગ્નેયં પશુમુપાકરોતિ) આ ઠેકાણે આશ્વિન ગ્રહણ પછી સ્થાનને સંબંધ હોવાથી સવનીય પશુનો પ્રથમ સંસ્કાર કરવો જોઈએ. આશ્વિનનું ગ્રહણ થયા પછી તરત જ સવનીય પશુની ઉપસ્થિતિ થાય છે કારણ કે એ બન્નેનું સ્થાન એક સાથે જ હોય છે, અગ્નીષોમીય અને અનુષ્ઠાન્યનું સ્થાન આશ્વિન ગ્રહ સાથે હોયું નથી. આ કારણથી પ્રથમ ઉપસ્થિતનો ત્યાગ કરવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી, એટલે સવનીય પશુનો જ પ્રથમ ઉપાકરણ નામક સંસ્કાર કરવો જોઈએ.

‘અંગક્રમ મુખ્યક્રમોનાનુસારી હોય છે’

એ અધિકરણને ૨૫૫૯ કરે છે.

मुख्यक्रमेण चाङ्गानां तदर्थत्वात् ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (मुख्यक्रमेण) પ્રધાન યાગના ક્રમ પ્રમાણે (આંગનામ્) અંગ યાગોનું અનુજ્ઞાન કરવું જોઈએ. (તદર્થત્વાત્) કારણ કે તે પ્રધાન યાગને માટે જ હોય છે.

ભાવાર્થ :—ચિત્રાયાગમાં સાત હવિષ મध्ये આ પ્રમાણે આશ્રાન છે. “સારસ્વતી ભવતઃ” આ વાક્યથી એક સરસ્વતી દેવતાવાળો યાગ અને બીજો સરસ્વાનુદેવતાવાળો યાગ વિહિત છે. એ સ્ત્રીદેવતાક યાગ છે અને બીજો પુરુષદેવતાક યાગ છે આ બન્ને યાગમાં નિર્વાપ આદિ ધર્મો ઉદ્ધતી કરવાના હોય છે. તેમાં સ્ત્રીદેવતાક યાગ પ્રથમ કર્તવ્ય છે. કારણ કે “પ્રણો દેવી સરસ્વતીને પાઠઃશ્રવણ મે અને પછી યજ્ઞિન્તમ્” સરસ્વતઃ આ પ્રમાણે પુરુષદેવતાવાળા મંત્રનો પાઠ છે. આ પ્રમાણે બે મુખ્ય યાગોનું વિધાન છે માટે મુખ્ય યાગના ક્રમ પ્રમાણે સ્ત્રીયાગનો જ પ્રથમ નિર્વાપ કરવો જોઈએ. ॥ ૧૪ ॥

‘અંગોમાં મુખ્ય ક્રમની અપેક્ષા પાઠ બળવાન હોય છે.’

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પ્રકૃતૌ સ્વશબ્દત્વાદ્ યથાક્રમં પ્રતીયેત ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(પ્રકૃતૌ) પૂર્ણમાસ યાગમાં અંગોનું અનુષ્ઠાન પાઠના ક્રમ પ્રમાણે કરવું. (સ્વશબ્દત્વાત્) અંગ પ્રતિપાઠક શબ્દ હોવાથી (યથાક્રમં પ્રતીયેત) પાઠનોજ ક્રમ પ્રતીત થાય છે.

ભાવાર્થ :—ઉપશુભાજ અને અગ્નિષોમીય યાગ આ બન્ને પૌર્ણ માસીય યાગમાં આશ્રાન છે. ઉપશુભાજનું દ્રવ્ય આજ્ઞક હોય છે અને ઉત્પવન તત્ત્વનું હોવાને બદલે અગ્નિષોમીય યાગનું દ્રવ્ય પુરોહિત હોય છે. તેના ધર્મ નિર્વાપ અને અવધાત આદિ હોય છે. આ ઠેકણે પાઠક્રમ પ્રમાણે નિર્વાપ આદિ ધર્મો પ્રથમ કર્તવ્ય હોય છે અને મુખ્ય ક્રમપ્રકૃત આજ્ઞક ધર્મોના પ્રાવચ્છનો બાંધ થાય છે. આ કારણથી અગ્નિષોમીય પુરોહિતને માટે થતા નિર્વાપ આદિ ધર્મો પ્રથમ કરવા અને પછી આજ્ઞના ધર્મો જે ઉત્પવન આદિ છે તે પછીથી કરવા. ॥ ૧૫ ॥

‘આહાણ પાઠની અપેક્ષાએ મંત્રપાઠ બળવાન છે’

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

મન્ત્રતસ્તુ વિરોધે સ્વાત્ પ્રયોગરૂપસામર્થ્યાત્ તસ્માદુત્પત્તિદેશઃ સઃ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(તુ) શબ્દ મંત્રપાઠની બલવતા સૂચવે છે. આહાણ પાઠ ક્રમનો (મન્ત્રતઃ) મંત્રપાઠના ક્રમ સાથે (વિરોધે) વિરોધ હોય ત્યારે (સ્વાત્) મંત્રના પાઠક્રમ પ્રમાણે અનુષ્ઠાન થવું જોઈએ. (પ્રયોગરૂપસામર્થ્યાત્) પ્રયોગરૂપ ક્રિયાની ઉત્પત્તિમાં કારણરૂપ હોવાથી, મંત્ર સમારક છે. અનુષ્ઠીયમાન ક્રિયાના સ્મરણ વગર અનુષ્ઠાન થઈ શકે નહિ. (તસ્માત્) આહાણ કરતાં (ઉત્પત્તિ દેશઃ) ક્રમનો વિધાયક હોવાથી (સઃ) મંત્ર પાઠક્રમ પ્રબળ છે.

ભાવાર્થ :—પૂર્ણમાસયાગ પ્રકરણમાં પ્રથમ ઉપશુભાજ મંત્ર છે અને પછી અગ્નિષોમ મંત્ર છે. પણ ઉત્પત્તિ વાક્ય પાઠક્રમ તો તેનાથી વિપરીત છે અર્થાત્ પ્રથમ અગ્નિષોમીયનું વિધાન કરી પછી ઉપશુ યાગનું વિધાન કરવું છે. મંત્ર અનુષ્ઠીયમાન ક્રિયાનું સ્મરણ કરાવે છે અને સ્મરણ વગર અનુષ્ઠાન થઈ શકે નહિ માટે મંત્રપાઠ જ આહાણ પાઠ કરતાં પ્રબળ છે એવું સિદ્ધાંત છે. ॥ ૧૬ ॥

‘ પ્રયોગ વચન કરતાં ચોદક વાક્ય બહુવત્ હોય છે. ’

એ અધિકરણને રૂપક કરે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. તદ્વચનાત્ વિકૃતૌ યથાપ્રધાનં સ્યાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(વિકૃતૌ) વિકૃતિ યાગમાં (યથાપ્રધાનમ્) પ્રધાનક્રમ પેટે (સ્યાત્) અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ (તદ્વચનાત્) પ્રધાનક્રમ બોધક પ્રધાન વચનનો પાઠ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં અષ્ટવરકલ્પનામક ઇષ્ટિ છે. એ દર્શપૂર્ણમાસ-માગની વિકૃતિ છે. આ વિકૃતિયાગમાં આ પ્રમાણે મુખ્ય પાઠ છે. “ આમાવેળ્લવમેકાદશકપાલં નિર્વપેત્ ” “ સરસ્વત્યાજ્યમાર્ગા સ્યાત્ ” “ વાહસ્પત્યશ્વકેઃ ” આ ઠેકાણે સારસ્વતયાગના જે ધર્મો છે તેનું પ્રથમ અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ અને પછી બાહસ્પત્ય યાગના ચરુધર્મોનું, કારણ કે બાહસ્પત્ય કરતાં સારસ્વત યાગનો પ્રથમ પાઠ છે. મુખ્ય ક્રમ પ્રમાણે જ ધર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. ॥ ૧૭ ॥

વિપ્રતિપત્તૌ વા પ્રકૃત્યન્વયાદ્ યથાપ્રકૃતિ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) ‘ વા ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (વિપ્રતિપત્તૌ) એ ક્રમોનો જ્યાં વિરોધ આવતો હોય ત્યાં (યથાપ્રકૃતિ) પ્રકૃતિયાગમાં કહેવા ક્રમ પ્રમાણે અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ (પ્રકૃત્યન્વયાત્) ઉક્તયાગમાં પ્રકૃતિનિર્દિષ્ટ ક્રમનો સંબંધ છે.

ભાવાર્થ :—આ વિકૃતિયાગમાં આભ્યધર્મ તથા ઔપધ ધર્મોના ઉપદેશ કર્યો નથી માટે એ ધર્મોનો ક્રમ તો પ્રકૃતિવદ્ વિકૃતિઃ કર્તવ્ય એ ચોદક વાક્યથી મેળવી શકાય છે ચોદક= અતિદેશવાક્ય તો ક્રમવાળા પદાર્થોના જ અતિદેશ કરે છે. પ્રકૃતિયાગમાં ઔપધધર્મોનું પ્રથમ અનુષ્ઠાન કરવાનું બતાવ્યું છે માટે આ ઇષ્ટિમાં બાહસ્પત્ય ચરુના ધર્મોનું પ્રથમ અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ અને પછી પશ્ચાદ્ધમાવી ઉપાશુભાજ એટલે સારસ્વત યાગના આભ્ય ધર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ પ્રકૃતિયાગમાં જે ક્રમ બતાવવામાં આવે છે તે અંતરંગ ક્રમ કહેવાય છે અને વિકૃતિયાગમાં જે ક્રમ બતાવવામાં આવે છે તે બહિરંગ ક્રમ કહેવાય છે. બહિરંગ કરતાં અંતરંગ બળવાન હોય છે માટે બાહસ્પત્ય ચરુધર્મો અંતરંગ હોવાથી પ્રથમ કર્તવ્ય છે અને સારસ્વત આભ્યના ધર્મો પછીથી કર્તવ્ય છે. ॥ ૧૮ ॥

“ વિકૃતિયાગમાં પણ ચોદક ઠેકાણે પ્રકૃતિયાગના ધર્મોના અતિદેશ થતો નથી ”

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર વિકૃતિઃ પ્રકૃતિધર્મત્વાત તત્કાલા સ્યાદયથાશિષ્ટમ્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(વિકૃતિઃ) આગેય આદિ ત્રણ વિકૃતિ ઇષ્ટિઓ (પ્રકૃતિધર્મત્વાત) પ્રકૃતિચતુર્ધર્મવાળી હોવાથી (તત્કાલા સ્યાત્) પ્રકૃતિચતુરેટલો કાળ ક્રમના અનુષ્ઠાન માટે હોય છે તેટલો જ કાળ વિકૃતિને માટે હોવો જોઈએ. (યથાશિષ્ટમ્) માટે પ્રકૃતિયાગમાં જેટલા કાળનું વિધાન કર્યું છે તેટલા કાળનું વિધાન વિકૃતિયાગમાં પણ માનવું.

ભાવાર્થ :—ચાતુર્માસ્યેમાં સાઠમે નામક ત્રાગ વર્ના આ પ્રમાણે પાઠ છે. ‘‘અમયેડનીક-
વતે પ્રાતરણકપાલં નિર્વપેત્’’ આનાર્થી આગ્નેયયામ ‘‘મરુદ્ધયઃ સાન્તપનેભ્યઃ મધ્યદિને ચરમ્’’
એનાથી સાંતપન મરુદ્ધયાગ અને મરુદ્ધયો ગૃહમેધિભ્યઃ સર્વાસાં દુરથે સાયમોદનમ્ આનાર્થી ગૃહ-
મેધિમરુદ્ધયાગ વિહિત છે આ ત્રણે વિકૃતિ યાગ છે. આ વિકૃતિ ઇષ્ટિની પ્રકૃતિ હ્યહસાખ્ય
અર્થાત્ એ દિવસમાં પૂર્ણ કરી શકાય છે. તેમ ઉક્ત ત્રણ વિકૃતિરૂપ ઇષ્ટિઓ પશુ એ
દિવસમાં પૂર્ણ થવી જોઈએ. પ્રકૃતિમાં હ્યહ (એ દિવસ) નું વિધાન છે માટે વિકૃતિમાં
પશુ એ દિવસનું વિધાન હોવું જોઈએ, કારણ પ્રકૃતિ વદ વિકૃતિઃ કતંવ્યા એવો નિયમ છે.
પ્રથમ દિવસે શરૂઆત કરી બીજે દિવસે પૂર્ણ કરવી. આવો પૂર્વ પક્ષવાદીનો મત છે. ॥ ૧૯ ॥

સિદ્ધિંતાં સૂત્ર અપિ વા કમકાલસંયુક્તા સઘઃ ક્રિયેત તત્ર

વિરઘેનુમાનાત્ પ્રકૃતિધર્મલોપઃ સ્યાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) આ શબ્દો સિદ્ધિંતાં પક્ષને સૂચવે છે (કમકાલસંયુક્તા)
ઉક્ત ત્રણે વિકૃતિઓ કમ અને કાળથી સંયુક્ત છે માટે તે પ્રમાણે (સઘઃ ક્રિયેત) એકજ
દિવસમાં કરી લેવી જોઈએ (તત્ર ધિધેઃ) ત્યાં વિધિનું (અનુમાનાત્) અનુમાન હોવાથી
(પ્રતિ ધર્મલોપઃ) પ્રકૃતિ ધર્મનો લોપ (સ્યાત્) થવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત વિકૃતિ યાગમાં પ્રાતઃ, મધ્યદિન અને સાયંકાળનું પ્રત્યક્ષ વિધાન છે
માટે ઉક્ત ઇષ્ટિઓ સઘઃ (જલવી) અર્થાત્ એક જ દિવસમાં કરવી જોઈએ. પ્રકૃતિનાં ધર્મેને
વિકૃતિમાં લાવવા એ તો અતિદેશ વાક્યથી અને છે એટલે તે અનુમાન છે. અનુમાન કરતાં
પ્રત્યક્ષ વિધાન અળવાન હોય છે. આ કારણથી પ્રકૃતિમાંથી પ્રાપ્ત થતી હ્યહ પ્રાપ્ત (એ
દિવસના કાળવિધાન) નો લોપ માનવો જોઈએ. અર્થાત્ પ્રકૃતિના હ્યહ કાળરૂપ ધર્મનો
વિકૃતિમાં અતિદેશ કરવો નહિ. એવું સિદ્ધાંતવાદીનું માનવું છે. ॥ ૨૦ ॥

કાલોત્કર્ષ इति चेत् ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(કાલોત્કર્ષઃ) કાળનો ઉત્કર્ષ કરવો (इति चेत्) જો એવી શંકા કરવામાં
આવે તો, આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—પ્રાતઃકાળ, મધ્યદિન અને સાયંકાળ આ ત્રણે કાળનો ઉત્કર્ષ કરવો
એટલે કે તે બીજા દિવસના લેવો. પહેલે દિવસે અન્યાધાન કરવું અને બીજે દિવસે ત્રણે સમયે
ત્રણ યાગ કરવા. આમ માનવાથી હ્યહસાખ્ય થઇ શકશે અને પ્રકૃતિના ધર્મનો અતિદેશ વિકૃતિમાં
કરવો એ નિયમનું પાલન પણ થઇ શકશે. માટે કાળનો ઉત્કર્ષ માનવો જોઈએ. ॥ ૨૧ ॥

न तत्सम्बन्धात् ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહીં (તત્સમ્બન્ધાત્) ઉત્પત્તિ વાક્યની સાથે સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે વાક્યનો ઉત્પત્તિ સાથે અર્થાત્ કમના વિધાન સાથે સંબંધ હોય તેને
ઉત્કર્ષ થઇ શકે નહિ. ઉક્ત ત્રણ યાગના વિધાન સાથે જ પ્રાતઃકાળ મધ્યદિન અને સાયંકાળનું
વિધાન રચ્ય છે માટે ઉત્કર્ષ માની શકાય નહિ ॥ ૨૨ ॥

‘ અનુયાજિનો ઉત્કર્ષ અને પ્રયાજનતો અપકર્ષ કરવો ’

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

અજ્ઞાનાં મુખ્યકાલત્વાત્ યથોક્તમુક્તર્ષે સ્યાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(અજ્ઞાનામ્) પ્રયાજ અને અનુયાજ રૂપ શ્રૂયમાણ અંગોથી અતિરિક્ત અંગોમાત્રો જે (મુખ્યકાલત્વાત્) મુખ્યનો સમીપકાળ હોય છે તેની સાથે સંબંધ હોવાથી (યથોક્તમ્) જે કંઈ કર્તવ્ય કહ્યું હોય તે બધું (ઉક્તર્ષે) ઉત્કર્ષમાં (સ્યાત્) હોય શકે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમ યાગમાં આ પ્રમાણે શ્રવણ છે. આમિમાસ્તાદ્ ઝર્ષમનુયાજેશ્વરન્તિ આગ્નિમારુત કર્મ પછી અનુયાજનામક કરવું અને ‘ તિષ્ઠન્ પશુન્ પ્રયજન્તિ ’ પશુદાન પહેલાં પ્રયાજ નામક કર્મ કરવું. કર્મને આગળ લેવું અર્થાત્ ઉત્તરકાળમાં કર્મ કરવું તે કર્મનો ઉત્કર્ષ કહેવાય. કર્મને અમુક કર્મ પહેલાં કરવાનું કહેવું એ કર્મનો અપકર્ષ કહેવાય. અહીં જે અનુયાજનો ઉત્કર્ષ અતાવ્યો છે તે શ્રૂયમાણ અનુયાજનો ઉત્કર્ષ સમજવો તેની સાથે બીજા જે અંગ કર્મ કરવાનાં હોય છે તેનો ઉત્કર્ષ સમજવો નહિ. તેમજ શ્રૂયમાણ પ્રયાજ રૂપ કર્મનો જ અપકર્ષ સમજવો તેની સાથે સંબંધ ધરાવતાં બીજાં કર્મનો અપકર્ષ કરવો નહિ. આવું પૂર્વ-પક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૨૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. તદાદિ વાઽમિસમ્બન્ધાત્ તદન્તમપકર્ષે સ્યાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) ‘ વા ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષનો નિરાસ સૂચવે છે. (તદાદિ) અનુયાજિદિ (તદન્તમ્) પ્રયાજનત સર્વનો ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષ સમજવો. (અમિસમ્બન્ધાત્) વિધાયક વાક્યથી તદાદિ અને તદન્તનો સંબંધ સમજાય છે.

ભાવાર્થ :—અનુયાજ પછી તેની સાથે જે જે કર્મોના સંબંધ હોય તે બધાનો જ ઉત્કર્ષ સમજવો. અને પ્રયાજની પહેલાંના જે જે કર્મ પ્રયાજની સાથે સંબંધ ધરાવતાં હોય તે બધાં ય નો અપકર્ષ સમજવો. કેવળ શ્રૂયમાણ અનુયાજનો ઉત્કર્ષ નહિ તેમજ કેવળ શ્રૂયમાણ પ્રયાજનો અપકર્ષ નહિ. ॥ ૨૪ ॥

‘ પ્રવૃત્તિરૂપ પ્રમાણથી પ્રોક્ષણાદિ ધર્મોનું સૌમિક કર્મ પહેલાં અનુષ્ઠાન કરવું. ’ એ અધિકરણને રૂપરૂ કરે છે.

પ્રવૃત્ત્યા કૃતકાલાનામ્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(પ્રવૃત્ત્યા) પ્રવૃત્તિ રૂપ પ્રમાણથી (કૃતકાલાનામ્) જે પ્રોક્ષણાદિનો કાળ સાત થાય છે એનું પ્રથમ અનુષ્ઠાન કરવું.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમ યાગમાં સુત્યાદિનમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. ‘ પ્રથમં પ્રાતરજુ-વાકઃ ’ ‘ તદનન્તરં પ્રવરણી હોમાઃ ’ તતઃ સવનીયપુરોહણનિર્વાપઃ પહેલાં પ્રાતઃ અનુવાક, પછી પ્રચરણી હોમ અને ત્યાર પછી સવનીયપુરોહણનો નિર્વાપ. પ્રાતર્યાવમ્નો દેવેભ્યોઽનુબ્રૂહિ, બ્રહ્મન વાચં વચ્ચ, પ્રતિપ્રસ્થાતઃ સવનીયાન્ નિર્વપ આ પ્રેષણથી નિર્વાપાન્ત કર્મોનો અપકર્ષ કરવો જોઈએ

અર્થાત્ એ કેમ પ્રચરણી હોમની પહેલાં કરવું. નિર્વાપ અને પુરોડાશાલંકરણુ આદિ ધર્મોનું અનુષ્ઠાન કર્યા પછી પ્રચરણી હોમ કરવો. ॥ ૨૫ ॥

શબ્દવિપ્રતિષેધાદ્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શબ્દવિપ્રતિષેધાત્) શબ્દમાં વિરોધ આવતો હોવાથી પણ નિર્વાપાન્ત કર્મનો અપકર્ષ કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—પ્રથમ પ્રતિપ્રસ્થાતાનામક ઋત્વિજ પ્રાતરનુવાક કરે અને પછી નિર્વાપ કરી લે અને પછી તરત જો પ્રેક્ષણુ આદિ અલંકરણુ પર્યન્ત ધર્મોનું અનુષ્ઠાન ન કરવામાં આવે અને પ્રચરણી હોમ આદિ સૌમિક તંત્ર શરૂ કરવામાં આવે તો પુરોડાશ અલંકરણુને માટે પ્રતીક્ષા કરવી પડે. માટે પ્રેક્ષણુઆદિથી લઈ અલંકરણુ પર્યન્ત કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરી પછી સૌમિકતંત્રનો ઉપક્રમ કરવામાં આવે તો શબ્દમાં કોઈપણ જાતનો વિરોધ આવે નહિ. અર્થાત્ પ્રથમ પ્રાતરનુવાક, પછી પુરોડાશનિર્વાપ અને પછી પ્રચરણી હોમ કરવો. આ કર્મ રાખવાથી શબ્દમાં કોઈપણ જાતનો વિરોધ આવતો નથી. ॥ ૨૬ ॥

‘ વૈકૃતયૂપનો જ અપકર્ષ થાય છે. એ અધિકરણુને સમજાવે છે.

અસંયોગાત્ તુ વૈકૃતં તદેવ પ્રતિકૃચ્ચેત ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(તુ) શબ્દ સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (વૈકૃતમ્) વિકૃતિયાગમાં વિધાન કરવામાં આવેલું યૂપચ્છેદન (તત્ત્વ એવ) તે જ (પ્રતિકૃચ્ચેત) અપકૃષ્ટ કરવામાં આવે છે (અસંયોગાત્) તદ્દુત્તરવર્તી પ્રણયન આદિ અંગોનો અપકર્ષ કરવામાં આવતો નથી.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમ પ્રકરણમાં વૈસર્જન હોમ પછી પ્રાચીનવંશજાત વહ્નિનું આમીઘીયર્મ પ્રણયન થાય છે. અને પૂર્વસ્થાપિત સોમનું પ્રાચીન વંશમાં હવે હવિર્ધાનમાં પ્રણયન થાય છે. એ બન્નેના પ્રણયન થયા પછી યૂપનું છેદન આશ્રાત કથું છે આ સર્વ સુત્પાદિવસ પહેલાં પ્રાચીન ઔપવસ્ય દિવસે કરવાનું હોય છે તેમાં યૂપનું છેદન ત્રણ દિવસ પહેલાં દીક્ષા વખતે જ અપકર્ષ કરીને કરી લેવામાં આવે છે ‘ વીક્ષાસુ યૂપં છિનત્તિ ’ આ પ્રમાણે વિધાન હોવાથી યૂપચ્છેદન ઉત્તરવર્તી પ્રણયન આદિ અંગોનો અપકર્ષ કરવો નહિ. કારણ કે પ્રયોગનિર્ધારમાં બતાવેલો મ લક્ષણ સંયોગ એમાં હોતો નથી. પ્રણયન એ સોમનું અંગ છે અને યૂપચ્છેદન તો ઋગ્નિષોમીય પશુનું અંગ છે આ પ્રમાણે પ્રણયન અને છેદનનો જ પરસ્પર ક્રમ અપેક્ષિત જ નથી. માટે કેવળ છેદનનો અપકર્ષ કરવો. ॥ ૨૭ ॥

દક્ષિણાગ્નિક હોમાનપકર્ષ અધિકરણુ

પ્રાસંગિકં ચ નોત્કર્ષેત્ અસંયોગાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રાસંગિકમ્) પુરોડાશ ઉપર ઉપકાર કરનાર અનુયાજી કર્મ (ન નોત્કર્ષેત્) દક્ષિણાગ્નિ હોમોનો ઉત્કર્ષ કરવું નથી. (અસંયોગાત્) સંબંધ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ આમિમાસ્તાદર્શમનુયાજૈઃ ચરન્તિ ’ આ વિધાનથી અનુયાજી કર્મોનો ઉત્કર્ષ થાય છે આ અનુયાજી કર્મ પિટ્થેપ અને રૂલીકરણુ નામક દક્ષિણાગ્નિ હોમોનો ઉત્કર્ષ કરવું

નથી. ૬૫૬, ઉપલ અને કપાલ આદિમાં જે પિષ્ઠ આશ્લિષ્ટ હોય તેને ઉખેડી જાદમાં લીધેલા ચતુર્ગુહીત ઘીમાં નાંખી દર્શણુમિમાં હોમ કરવો તેનું નામ પિષ્ઠલેપ હોમ અને તાંકુલ કણોને ઘામાં નાંખી હોમ કરવો તેનું નામ શ્લીકરણુ હોમ. આ બંને હોમનો અનુયાય કર્મ સાથે ઉત્કર્ષ થતો નથી. ॥ ૨૮ ॥

‘ પુરોડાશાભિવાસનાંતનો દર્શમાં અપકર્ષ નથી ’ એ અધિકરણને રૂપક કરે છે.

તથાઽપૂર્વમ્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ:—(તથા) જેમ પ્રાસંગિક અનુયાય કર્મ પિષ્ઠ લેપ હોમનો ઉત્કર્ષ કરતું નથી તેમ (અપૂર્વમ્) પ્રાકૃત વેદિ કર્મ અભિવાસનાંત અંગ સમૂહનું અપકર્ષક નથી.

ભાવાર્થ:—દર્શપૂર્ણ માસ પ્રકરણમાં કપાલમાં શ્રપિત કરેલા પુરોડાશનું આચ્છાદન પ્રથમ આત્માત કર્યું છે અને ત્યારબાદ વેદિ કરવાનું આત્માન છે. અને આજ કર્મ પ્રમાણે પૌર્ણ માસી યાગમાં પ્રતિપદ્ધ (પડવાને દિવસે) માં અનુષ્ઠાન કર્યું છે. પણ દર્શ યાગમાં વેદિનો અપકર્ષ આત્માત થયો છે. ‘ પૂર્વેયુરમાવાસ્યાયાં વેદિં કરોતિ ’ હવે વેદિ પહેલાં થનાર અભિવાસનાંત અંગ સમૂહનો અપકર્ષ કરવો જોઈએ. જે એમ ન કરવામાં આવે તો વેદિમાં વૈશુપ્સનો પ્રસંગ આવે આવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે.

સિદ્ધાંતવાદીનું માનવું છે કે દર્શ યાગ એ કંઈ પૌર્ણ માસી યાગનો વિકાર નથી તેથી વેદિનો અતિદેશ થતો નથી. વેદિ રૂપ પદાર્થ તો અભિવાસન કર્મ પછી દર્શ અને પૂર્ણ માસ યાગમાં સાધારણ રીતે આત્માત છે. દર્શિક વેદિ તો પ્રતિપદ્ધ પહેલાં કરવાનું વિધાન જ છે, અપકર્ષ નથી. જ્યારે વેદિનો અપકર્ષ નથી તો પછી અભિવાસનાંત અંગ સમૂહના અપકર્ષની તો વાત જ શી ? અર્થાત્ દર્શ યાગમાં વેદિનો અપકર્ષ નથી પણ વેદિનું અપૂર્વ વિધાન છે. ॥૨૯॥

‘ સાંતપનીયા ઇષ્ટિનો ઉત્કર્ષ થાય છે પણ તે અગ્નિહોત્રનો ઉત્કર્ષ કરતી નથી ’

એ અધિકરણને રૂપક કરે છે.

પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર સાંતપનીયા વૃત્કર્ષેદગ્નિહોત્રં સવનવઙ્ગેગુણ્યાત ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ:—(તુ) ‘ તુ ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે (સવનવત્) જેમ પ્રાતઃસવનનો ઉત્કર્ષ થાય તો મધ્યહ્ન સવનનો ઉત્કર્ષ થાય છે તેમ (સાંતપનીયા) ઉત્કૃષ્ટમાણુ થતી સાંતપનીય ઇષ્ટિ પણ (અગ્નિહોત્રમ્) અગ્નિ હોત્રનો ઉત્કર્ષ કરે છે (ગૈગુણ્યાત્) જે ઉત્કર્ષ ન કરવામાં આવે તો કર્મ વિગુણ્યતાને પામે છે.

ભાવાર્થ:—આત્મીય પ્રકરણ આત્માન છે કે ‘ મરુદ્ભ્યઃ સાંતપનેઽયો મષ્યન્દિને ચર્વં નિર્વપતિ ’ આ પ્રમાણે સાંતપનીયા ઇષ્ટિ વિહિત છે. આ સાંતપનીયા ઇષ્ટિ કોષ્ટ પણ કારણથી ઉત્કૃષ્ટમાણુ થાય છે એટલે કે એનો સમય આજળ ધકલાય છે સાંતપનીયાનો ઉત્કર્ષ થવાથી અગ્નિ હોત્રનો પણ ઉત્કર્ષ થાય છે એટલે અગ્નિ હોત્ર પણ પોતાના સમય કરતા આજળ બીજા કાળમાં અનુષ્ઠિત થાય છે. જે અગ્નિહોત્રનો ઉત્કર્ષ ન થાય તો કર્મમાં વૈશુપ્સ આવે છે. પ્રાતઃ સવનનો ઉત્કર્ષ થાય તો મધ્યહ્ન સવનનો પણ ઉત્કર્ષ કરવો પડે છે તેમ

ઉત્કૃષ્ઠમાણુ થતી સાંતપનીયા ઇષ્ટિ અગ્નિહોત્રનો પશુ ઉત્કર્ષ કરે છે. એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૩૦ ॥

અવ્યવાયાચ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અવ્યવાયાત) અવધાન ન પડવાથી કર્મ સફલ થાય છે.

બાવાર્થ :—જો અગ્નિહોત્રનો ઉત્કર્ષ ન કરવામાં આવે અર્થાત્ અગ્નિહોત્રનો સમય આગળ ધકેલવામાં ન આવે અને નિર્ણીત સમયે જ અગ્નિહોત્ર કરવામાં આવે તો ઉત્કૃષ્ઠમાણુ ઇષ્ટિની વચ્ચે જ અગ્નિહોત્ર કરવો પડે અને આ પ્રમાણે કરવાથી અગ્નિહોત્ર વડે સાંતપનીયા ઇષ્ટિ વ્યવહિત થઇ જાય એટલે કે સાંતપનીયા ઇષ્ટિની વચ્ચે જ અગ્નિહોત્ર કરવો પડે અને એમ કરવાથી કર્મનો બાધ થાય છે. માટે ઇષ્ટિ સંપૂર્ણ થયા પછી અગ્નિહોત્ર કરવો અને ઇષ્ટિનો સમય લંબાવાથી અગ્નિહોત્રને પોતાના સમયથી ચ્યુત કરવો પડે છે. જો કર્મમાં ભેદ કરવામાં આવે તો કર્મમાં દોષ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે અગ્નિહોત્રનો પશુ ઉત્કર્ષ થવો જોઇએ આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૩૧ ॥

સિદ્ધિંધાંત સૂત્ર અસમ્બન્ધાત તુ નોત્કર્ષેત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (અસમ્બન્ધાત) અગ્નિહોત્ર સાંતપનીયા ઇષ્ટિનું અંગ ન હોવાથી એની સાથે અગ્નિહોત્રનો સંબંધ ન હોવાથી (ન ઉત્કર્ષેત્) ઉત્કર્ષ કરવો નહિ.

બાવાર્થ :—અગ્નિહોત્ર સાંતપનીયા ઇષ્ટિનું અંગ નથી તેથી અગ્નિહોત્રનો સાંતપનીયા ઇષ્ટિ સાથે સંબંધ નથી માટે અગ્નિહોત્રનો ઉત્કર્ષ કરવો નહિ અર્થાત્ અગ્નિહોત્રનો કાળ બદલવો નહિ. જે કાળમાં અગ્નિહોત્રનું વિધાન છે તે જ કાળમાં અગ્નિહોત્ર કરવો. ॥ ૩૨ ॥

પ્રાપણાચ નિમિત્તસ્ય ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (નિમિત્તસ્ય) નિમિત્ત (પ્રાપણાત) પ્રાપ્ત હોવાથી.

બાવાર્થ :—અગ્નિહોત્ર કરવાનું નિમિત્ત સાંધકાળ છે. ‘ સાયં જુહોતિ ’ આ પ્રમાણે વિધાન છે. સાંધકાળરૂપ નિમિત્ત પ્રાપ્ત હોવાથી નૈમિત્તિક અગ્નિહોત્ર પશુ પ્રાપ્ત થવો જ જોઇએ. નિમિત્તનું અતિક્રમણ ન કરવું જોઇએ, આ કારણથી અગ્નિહોત્રનો ઉત્કર્ષ કરવો ન જોઇએ. નિર્ણીત સમય કરતાં જુદા સમયમાં અગ્નિહોત્ર કરવાથી કર્મમાં ઉલટું વૈચુર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. માટે અગ્નિહોત્રનો સમય ફેરવવો ન જોઇએ. ॥ ૩૩ ॥

સમ્બન્ધાત સવનોત્કર્ષઃ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(સમ્બન્ધાત) સંબંધ હોવાથી (સવનોત્કર્ષઃ) સવનનો તો ઉત્કર્ષ થશે.

બાવાર્થ :—પ્રાતઃસવન અને મધ્યહ્નિ સવનનો એક કટુની સાથે સંબંધ હોવાથી પ્રાતઃસવનનો જો ઉત્કર્ષ થાય તો મધ્યહ્નિસવનનો પશુ ઉત્કર્ષ કરવો જ પડે, માટે સવનવત્

એ જે પૂર્વપક્ષવાદીએ દર્શાવેલ આશય છે તે અચોગ્ય છે. આ ઉપરથી ૨૫૫ થાય છે કે સર્વપ-
નીયા ઇષ્ટ ઉત્કૃષ્ટમાણ્ય થાય છે પણ તેને લીધે અગ્નિહોત્ર ઉત્કૃષ્ટ થતો નથી. એટલે કે વિહિત-
કાળથી ઇષ્ટ કાચપણ કારણથી કરવામાં આવે તો પણ અગ્નિહોત્રનો સમય બદલાતો નથી.
સમયને આગળ લેવો એનું નામ ઉત્કર્ષ. ધારો કે જ વાગ્યે કોઇ કર્મ કરવાનું હોય અને પછી
કોઈ કારણથી તે કર્મ સાત વાગ્યે કરવામાં આવે તો કર્મનો ઉત્કર્ષ થયો એમ કહેવાય છે. આ
મીમાંસકોનો પારિભાષિક શબ્દ છે. ॥ ૩૪ ॥

‘ ઉત્કથાનુરોધથી પોડશીનો ઉત્કર્ષ થાય છે. ’ એ અધિકરણને ૨૫૫ કરે છે.

‘ પોડશી ચોક્થ્યસંયોગાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ચોક્થ્યસંયોગાત્) ઉત્કથની સાથે પોડશીનો સંબંધ હોવાથી
(પોડશી) પોડશીનામક સ્તોત્રનો ઉત્કર્ષ થાય છે.

ભાવાર્થ :—જો દૈવ અથવા માનુષ પ્રતિબંધને કારણે ઉત્કથ્ય ગ્રહનો ઉત્કર્ષ કરવો પડે
તો પોડશીનામકગ્રહનો પણ ઉત્કર્ષ કરવો. ગ્રહ=પાત્ર. તં પરાન્વસુકથ્યેભ્યો ગૃહ્ણાતિ ઉત્કથની પછી
જ પોડશીનું ગ્રહણ વિહિત છે માટે ઉત્કથનો ઉત્કર્ષ પોડશીના ઉત્કર્ષનું કારણ બને છે ॥ ૩૫ ॥

“ इति मीमांसागुर्जरभाष्ये पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ”

अथ पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः

“ વાજપેય યાગમાં સર્વ પશુઓને એકી વખતે ઉપાકરણ આદિ ધર્મોનું
અનુષ્ઠાન કરવું ” એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર સન્નિપાતે પ્રધાનાનામેકૈકસ્ય ગુણાનાં સર્વકર્મ સ્વાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(પ્રધાનાનામ્) સંસ્કાર્ય બહુ હોય (સન્નિપાતે) અને એકયાગમાં એકી
સાથે પ્રયાગ કરવાનો હોય તો (ગુણાનામ્) ગુણોમાંના (એકૈકસ્ય) એક એકને (સર્વકર્મ સ્વાત્)
બધા જ કર્મો અર્થાત્ સંસ્કારો કરવા જોઈએ.

ભાવાર્થ :—વાજપેય યાગમાં પ્રાણપત્ય પશુઓનું દાન કરવું એ સંબંધમાં આ પ્રમાણે
પાઠ છે. “ સપ્તદશ પ્રાણપત્યાન્ પશુત્તાલભતે ” વાજપેય યાગમાં સત્તર પશુઓનું દાન કરવું.
દાન આપવા પહેલાં દરેક પશુઓને ઉપાકરણ, નિયોજન અને અંજનાદિ સંસ્કાર કરવાના હોય
છે. આ સંસ્કારો પ્રકૃતિ યાગમાંથી પ્રાપ્ત છે, કારણ કે વાજપેય યાગ એ વધૂત યાગ છે. એક
પશુઓમાં બધા સંસ્કારો કર્યા પછી બીજા પશુઓમાં બધા સંસ્કારો કરવા અને એજ
પ્રમાણે ત્રીજા, ચોથા વગેરેને સમજાવ્યા. પણ એક પશુને એક બીજા પશુને તે જ એક
એમ સત્તર પશુઓનો સંસ્કાર સમાપ્ત કરી ફરીથી તેજ પશુમાં બીજો સંસ્કાર કરવો. બીજા
ત્રીજા પશુઓમાં. એ પ્રમાણે સત્તર પશુઓમાં બીજો સંસ્કાર પણ સમાપ્ત કરવો. આ પ્રમાણે

ક્રમથી બધાય સંસ્કાર સત્તરે પશુઓમાં કરવા એ પક્ષ પૂર્વવાદીને માન્ય નથી પણ એક પશુમાં બધાય સંસ્કારો પૂરા કરી પછી બીજા પશુમાં બધાય સંસ્કાર પૂરા કરવા અને પછી ત્રીજા એમ સત્તરે પશુઓમાં સંસ્કારો કરવા આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું મતવ્ય છે. અર્થાત્ ધર્મોનું સાહિત્ય હોવું એ પૂર્વ પક્ષે ધ્વજ છે. ધર્મોના સાહિત્યને ‘ કાણ્ડાનુસમય ’ મીમાંસકની પરિભાષામાં કહે છે. પશુઓના ક્રમ પ્રમાણે ધર્મોના પણ ક્રમ રાખવો એને પદાર્થાનુસમય કહેવામાં આવે છે.

સિદ્ધાંત સૂત્ર સર્વેષાં વૈકજાતોયં કૃતાનુપૂર્વ્યત્વાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) ‘ વા ’ શબ્દ સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (સર્વેષામ્) બધાય પશુઓને (એકજાતીયમ્) એક જાતીય ઉપાકરણ સંસ્કાર કર્યા પછી બીજા સમ્મતીય સંસ્કાર કરવો (કૃતાનુપૂર્વ્યત્વાત્) દેવ પશુઓના સાહિત્યથી એજ ક્રમ સૂચિત થાય છે.

ભાવાર્થ :—જો ગુણોનું સાહિત્ય લઈ ધર્મોનું અનુષ્ઠાન એકજ પશુમાં સમગ્ર રૂપે કરવામાં આવે તો ગુણોઓનું સાહિત્ય બની શકશે નહિ. ગુણોના સાહિત્ય કરતાં ગુણોઓનું સાહિત્ય પ્રબળ હોય છે. પશુઓ ગુણી કહેવાય છે, અને તેને કરવામાં આવતા નિયોજન આદિ સંસ્કારો ગુણો કહેવાય છે. ગુણોઓનું સાહિત્ય પ્રબળ હોવાથી સંસ્કારોનો જ ક્રમ માનવો જોઈએ. અર્થાત્ સત્તર પશુઓના વારાફરતી ઉપાકરણ સંસ્કાર કરી લેવો ત્યારબાદ એજ પશુઓના વારાફરતી નિયોજન સંસ્કાર કરવો એજ પ્રમાણે ત્રીજા સંસ્કાર કરવો. આ પ્રમાણે પદાર્થાનુસમય રાખવો એજ સિદ્ધાંત પક્ષ છે. ‘ સર્વેષુ પશુષુ એકેકં ઉપાકરણાદિ ધર્મઃ કર્તવ્યઃ ’ હૈત્વેવં પદાર્થાનુસમયોઽનુપેતવ્યઃ ॥ આ પ્રમાણે માધવાચાર્ય પણ સ્વીકારે છે. ॥ ૨ ॥

કેટલક ઠેકાણે એકજ ગુણી પદાર્થમાં વારા ફરતી બધા સંસ્કારો કર્યા પછી બીજા ગુણી પદાર્થમાં સંસ્કારો કરવા આવે ‘ કાંડાનુસમય ’ પણ સિદ્ધાંત તરીકે માનવામાં આવે છે.

કારણાદભ્યાવૃત્તિઃ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(કારણત્) કારણને લીધે (અભ્યાવૃત્તિઃ) ક્રમથી બધાય સંસ્કારો એક પદાર્થમાં કરી પછી બીજામાં બધાય સંસ્કારો કરવા.

ભાવાર્થ :—જ્યાં બહુ પુરોડાશોમાં ધર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવાનું હોય ત્યાં ધર્મોના ક્રમ પ્રમાણે અનુષ્ઠાન કરવું. અર્થાત્ એક પુરોડાશમાં અધિશ્રવણ આદિ બધા સંસ્કારો સંપૂર્ણ કરી પછી બીજા પુરોડાશમાં તેજ સંસ્કારો કરવા. જો ઉપર પ્રથમ અધિકરણમાં કલા પ્રમાણે પુરોડાશોનો ક્રમ સાચવવા જાય તો તપેલા એક કપાલમાં પહેલો પુરોડાશ નાખ્યો પછી બીજા કપાલમાં બીજા પુરોડાશ નાખ્યો એમ બહુ પુરોડાશો તપેલા કપાલમાં નાખતા જ જાય અને પ્રથમના પુરોડાશને ફેરવવામાં ન આવે તો બધાય પુરોડાશો કપાલમાં નાખવાના સમયમાં તો પહેલો પુરોડાશ બળાને ભરમ થઈ જાય માટે પ્રથમ પુરોડાશમાં અધિશ્રવણ આદિ બધા સંસ્કારો કરી નાખવા. એક પુરોડાશ તેયાર થઈ ગયા પછી બીજા પુરોડાશ બનાવવો અને એજ પ્રમાણે ત્રીજા વગેરે. આ ક્રમને ‘ કાંડાનુસમય ’ કહેવામાં આવે છે અને બહુ પુરોડાશાદિ સ્થળમાં ‘ કાંડાનુસમય ’ ક્રમ જ અનુષ્ઠેય છે. ॥ ૩ ॥

મુષ્ટિકપાલ-આદિનો સમુદાયાનુસમય-અધિકરણ

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર મુષ્ટિકપાલાવદાનાજ્ઞનામ્યજ્ઞનવપનપાવનેષુ ચૈકન ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) પૂર્વપક્ષને સૂચિત કરે છે. (મુષ્ટિકપાલાવદાનાજ્ઞનામ્યજ્ઞનવપન પાવનેષુ) મુષ્ટિ, કપાલ, અવદાન, અંજન, અભ્યંજન, વપન અને પાવનોમાં (એક) એક એકનું અનુદાન હોવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—‘ દર્શ્યપૃથુ માસ ’ શાખના અવાન્તર “ આગ્રેય ” તથા “ અગ્નીષોમીય ” યાગમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે “ ચતુરૌ મુષ્ટીર્નિર્વપતિ ” પુરોડાશ બનાવવા માટે ચાર મુઠિ લોટનો નિર્વાપ કરે. આગ્રેય યાગ તથા અગ્નીષોમીય શાખને માટે પુરોડાશ બનાવવાના હોય છે. અને તેને માટે ચાર ચાર મુઠિ લોટ લેવાનો હોય છે. અહીં ‘ પૂર્વ પક્ષનું ’ એવું કહેવું છે કે એક મુઠિ આગ્રેય પુરોડાશને માટે લઘુ પછી એક મુઠિ અગ્નીષોમીય પુરોડાશને માટે લોટ લેવા ફરીથી બીજી મુઠિ આગ્રેય પુરોડાશ માટે અને પછી અગ્નીષોમીય પુરોડાશ માટે એ પ્રમાણે ચાર મુઠિ આગ્રેય અને અગ્નીષોમીય પુરોડાશ માટે લઈ પૂર્ણ કરવો. અને પૂર્વસૂત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ‘ પદાર્થાનુસમય ’ કહે છે. અવદાન, અંજન, અભ્યંજન વપન અને પાવનમાં પણ આ જ પદાર્થાનુસમય પ્રમાણે ક્રમ રાખવો. આપું ‘ પૂર્વપક્ષનું ’ મંતવ્ય છે. ॥ ૪ ॥

સમાધાન સૂત્ર સર્વાણિ ત્વેકાર્યત્વાદેષાં તદ્વળત્વાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ‘ તુ ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષના નિરાકરણ માટે આવેલો છે. (સર્વાણિ) ચાર મુષ્ટિ નિર્વાપ, કપાલોનું ઉપધાન વગેરે (એકકાર્યત્વાત્) પુરોડાશાદિરૂપ એક એ કાર્ય હોવાથી એક જ પદાર્થ માનવો જોઈએ. (ણાર) એનો (તદ્વળત્વાત્) વિશિષ્ટ અપૂર્વ અંગ હોવાથી વિશિષ્ટ જ પદાર્થ છે.

ભાવાર્થ :—એક કાર્ય સંપૂર્ણ કર્યા પછી બીજું કાર્ય કરવું. જેમ કે ચાર મુષ્ટિ નિર્વાપ આગ્રેય પુરોડાશને માટે કરવાનો છે તો તે ચાર મુષ્ટિ નિર્વાપ કરી પછી જ અગ્નીષોમીય માટેના પુરોડાશનો નિર્વાપ કરવો. એક કાર્ય પૂરું થયું એટલે તે એક પદાર્થ થયો કહેવાય. એક મુઠિનો નિર્વાપ એક પુરોડાશને લેવો આ બાજીની ત્રણ મુઠિ અગ્નીષોમીય પુરોડાશ માટે નિર્વાપ કરી પછી લેવો એ તો પદાર્થનો એક દેશ થયો કહેવાય એ પ્રમાણે નિર્વાપ ન કરવો. એક પદાર્થનું સંપૂર્ણ અનુદાન કરી પછી બીજા પદાર્થનું અનુદાન કરવું. આ પદ્ધતિને પૂર્વસૂત્રમાં ‘ કાંડાનુસમય ’ કહ્યો છે. એડો કાંડાનુસમય પ્રમાણે નિર્વાપ, કપાલ, અવદાન, અંજન, અભ્યંજન, વપન અને પાવન કાર્યનું અનુદાન કરવું. એ સિદ્ધાંતપક્ષ છે. ॥ ૫ ॥

‘ અવદાન પ્રદાનાનાનુસમય છે ’ એ અધિકરણની રૂપરેખા કરે છે.

સંયુકે તુ પ્રકમાત્તદક્ષં સ્યાદિતરસ્ય તદર્થત્વાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ‘ તુ ’ શબ્દ સિદ્ધાંત સૂચક છે. (સંયુકે) ચતુરવત્તનો હોય કરવો હોય ત્યારે (પ્રકમાત્) ચતુરવત્તનો ઉત્ક્રમ કરેલો હોવાથી (ઇતરસ્ય) અવદાન પ્રકાર ઉપસ્તરણ આદિ કર્મો (તદર્થત્વાત્) હોમને માટે હોવાથી (સ્યાત્) એકજ પદાર્થ છે એમ સમજવું જોઈએ.

હોવાર્થ :—હોમ પર્યન્ત અવદાન એક જ પદાર્થ માનવામાં આવે છે. 'ચતુરવર્ત્તં જુહોતિ' આ વ કયથી એક જ હોમ પદાર્થ રિહિત છે. ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ એ તો અવદાનના અવયવો માનવામાં આવે છે. આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે, પુરોડાશમાંથી ચાર વખત અવદાન કરી પછી તે અવતને ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ કરી તેનો હોમ કરવો. આ પ્રમાણે આગ્નેય હોમ કર્યા પછી એજ પ્રમાણે અગ્નિષોમીય હોમ કરવો. પૂર્વ પક્ષવાદીનું એવું માનવું છે કે પહેલાં આગ્નેય પુરોડાશનું અવદાન કરવું અને પછી અગ્નિષોમીય પુરોડાશનું અવદાન કરવું. ઉપસ્તરણ અને અભિધારણનો પણ એજ ક્રમ રાખવો અને પછી હોમ કરવો. આ પ્રમાણે ક્રમ રાખવો એ અસત્ય છે. કારણ કે કેવળ અવદાન સંપૂર્ણ પદાર્થ નથી. સંપૂર્ણ પદાર્થ તો અવદાન, ઉપસ્તરણ, અભિધારણ અને હોમ એ ચાર મળીને થાય છે. માટે ઉપર બતાવેલી સિદ્ધાન્તપક્ષની રીત જ માનવા યોગ્ય છે. ॥ ૬ ॥

અંજનાદિ પરિવ્યાણાન્તાનુસમયપ્રાધિકરણ

વચનાત્ પરિવ્યાણાન્તમઙ્ગનાદિ સ્યાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિધ્ધાંતને સૂચવે છે. (અઙ્ગનાદિ) અંજન આદિ (પરિવ્યાણાન્તમ્) પરિવ્યાણ પર્યન્ત સંસ્કારોનું સંપૂર્ણ રૂપે અનુષ્ઠાન (સ્યાત્) થાય. (વચનાત્) વાક્યવિશેષથી એવું જણાવું હોવાથી.

હોવાર્થ :—અગ્નિષોમીય પશુયુપના કેટલાક સંસ્કારો કરવાના હોય છે. ચૂપસ્ય ઘૃત્તેનાઙ્ગનમ્ ઉચ્ચયનમ્, અવટસ્ય સમૂહનમ્, યુપમૂલસ્ય પરિવૃંહનમ્, મધ્યે રથનાયા પરિવ્યાણમ્ ક્ષયેતે પદાર્થો અમ્નાતા : । આ પ્રમાણે મારવાચાર્યે જમિનીય ન્યાયમાલામાં જણાવ્યું છે. જ્યાં અરેક યુપો હોય છે ત્યાં અંજન, ઉચ્ચયણ, અવટ સમૂહન, મૂલ પરિવૃંહણ અને રથનાયી પરિવ્યાણ આ બધા સંસ્કારો એક ચૂપને પૂર્ણ કર્યા પછી બીજા યુપને કરવા એવો સિદ્ધાંત પક્ષ છે. કારણ કે અઙ્ગનાદિ પરિવ્યાણાન્તં મજમનો યુપં નોત્સૃજતિ અંજનથી માંડી પરિવ્યાણ પર્યન્ત સંસ્કારો કર્યા વગર યજમાને યુપને છોડવો નહિ. આવું વચન છે. અંજન આદિને પદાર્થો કહે છે. આ બધા પદાર્થો એક યુપને ક્રમથી કર્યા પછી જ યજમાને બીજો યુપ હાથમાં લેવો તે પહેલાં નહિ. એટલે અહીં કાંડાનુસમય વિહિત છે. ॥ ૭ ॥

પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર કારણાદ્ વાઽવસર્ગઃ સ્યાદયથા પાત્રવૃદ્ધિઃ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા આ શબ્દ પૂર્વપક્ષને સૂચિત કરે છે. (કારણાદ્) અપર્યુ સહાયરૂપ કારણને લીધે (અવસર્ગઃ સ્યાત્) યજમાનથી અતિરિક્તની કલ્પના કરવી જોઈએ. (યથા પાત્રવૃદ્ધિઃ) પ્રયાજ અને અન્યાજ યાગમાં આજ્ય અને પૃષદાજ્ય એ દ્રવ્ય હોમને માટે હોય છે તે બે દ્રવ્યને રાખવાને માટે એક બીજા પાત્રની કલ્પના જેમ કરવી પડે છે, તેમ યજમાન સિવાય બીજાની પણ કલ્પના કરવી જોઈએ.

હોવાર્થ :—અપર્યુરૂપ બીજો સહાયક યજમાનને વિહિત હોવાથી એક ચૂપને અંજનરૂપ એક સંસ્કાર કરી પછી બીજા યુપને અંજન સંસ્કાર કરવો એ પ્રમાણે બધાય યુપને એક સંસ્કાર કરી રહ્યા પછી તે જ ચૂપોને બીજો સંસ્કાર ક્રમથી કર્યે જવો અને પછી ત્રીજો

એમ સમય સંસ્કારો કરવા, એટલે પૂર્વપક્ષવાદી કાંડાનુસમય નહીં પણ પદાર્થાનુસમય અહીં માને છે. જેમ આભ્ય અને પૃષ્ઠાભ્ય એ દ્રવ્ય પ્રયાજ અને અનૂયાજ યાગમાં હોય છે અને એ દ્રવ્યને માટે બીજા પાત્રની કલ્પના કરવી પડે છે કારણ કે એક જ પાત્રમાં એ દ્રવ્ય ન હોઈ શકે તેમ અહીં પણ અધ્વર્યુની સહાયકરૂપ કલ્પના કરવી જોઈએ. આભ્ય=ત્રી. પૃષ્ઠાભ્ય=દ્વિધિમિશ્રિત ધો. એટલેકે દહીં મેગવેલું ધી. આ પ્રમાણે દરેક યૂપને કમથી ઉક્ત સંસ્કારો કરવા એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું મતભ્ય છે. ॥ ૮ ॥

પૂર્વપક્ષને દ્વિધિત કરે છે.

ન વા શબ્દકૃતત્વાદયાયમાત્રમિતરદર્યાત્ પાત્રવૃદ્ધિઃ ॥ ૯ ॥

પદાર્થઃ—(ન વા) આ બંને શબ્દો પૂર્વપક્ષના નિરાકરણ માટે છે. (શબ્દકૃતત્વાદ) એક યૂપમાં યજમાને બધા સંસ્કારો કર્યા પછી જ બીજા યૂપના સંસ્કારો કરવાં એજ શબ્દમય છે (ફત્તરત) બીજા સહાયની કલ્પના કરવી એ તો (ન્યાયમાત્રમ્) કલ્પના માત્ર છે. (પાત્રવૃદ્ધિઃ) પાત્રાન્તરની કલ્પના તો (અર્થાત) અનુસરીને હોવાથી ન્યાય છે.

બાવાર્થઃ—યૂપના બધા સંસ્કારો યજમાને જ કરવાના હોય છે. અધ્વર્યુએ નહીં. માટે અધ્વર્યુની કલ્પના કરવી એ વ્યર્થ છે. યજમાને એક યૂપમાં સમગ્ર સંસ્કારો કરી બીજા યૂપમાં સંસ્કારો કરવા એજ પક્ષ ઇષ્ટ છે. અનૂયાજમાં પાત્રાન્તરની કલ્પના કરવી એ તો અનુમાન પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે કારણ કે એક જ પાત્રમાં આભ્ય ૩૫ દ્રવ્ય અને પૃષ્ઠાભ્ય ૩૫ દ્રવ્ય રહી શકતાં નથી. પણ અહીં તો યજમાન સર્વ યૂપોના સંસ્કારો ન કરી શકે એવું કશું જ નથી માટે કાંડાનુસમય જ ન્યાય છે. ॥ ૯ ॥

દેવતાદ્યવદાનમાં પદાર્થાનુસમયાધિકરણ

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર પશુગણે તસ્ય તસ્યાપવર્જયેત્ પશ્વેક્ત્વાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થઃ—(પશુગણે) જાનમાં દેવા યોગ્ય પશુઓના સમુદાયમાં (તસ્યતસ્ય) તે તે અવદાન અને હોમ એક પશુ સંબંધી પુરોહિતશાદિ હવિષ્માં (અપવર્જયેત્) સમાપ્ત કરવાં જોઈ એ (પશ્વેક્ત્વાત્) પ્રકૃતિ યાગમાં જેવી રીતે એક પશુને ઉદેશીને થાય છે તેમ. કારણ કે પશુત્વ ૩૫ ધર્મ સર્વ પશુઓમાં એક છે.

બાવાર્થઃ—પ્રાજાપત્ય સત્તર પશુઓનું જાન કરતી વખતે પુરાહિતનું જે અવદાન કરવામાં આવે છે તે અવદાન એક પુરોહિતમાંથી વારા ફરતી ત્રણે અવદાન પૂરા કરવા અને પછી બીજા પુરોહિતમાંથી પણ તેજ પ્રમાણે કરવાં. દેવતા, સૌવિષ્ણુત અને હડા ભક્ષણાર્થક એ ત્રણે અવદાન એક એકમાં સમાપ્ત કરવાં. પ્રકૃતિ યાગમાં એક પશુને ઉદેશીને પુરાહિત ૩૫ હવિષ્માં પણ એજ રીતે ત્રણ અવદાન કરવામાં આવે છે. પશુમણમાં પણ તેજ રીતે કરવું. ॥ ૧૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

દૈવતૈર્વેકકર્મ્યાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થઃ—(વા) 'વા' શબ્દ સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (દૈવતૈઃ) દૈવત અવદાનોને। અનુસાર હોવો જોઈએ. અર્થાત્ સર્વ પુરોહિતમાંથી પ્રથમ દૈવત અવદાન પછી સર્વ પુરોહિત-

માંથી સૌવિષ્ટકૃત અને પછી સર્વપુરોડામાંથી એક અવદાન કરવાં જોઇએ (એકકર્મ્યાત્) એક પ્રયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેટલા પુરોડાશ હોય તે બધામાંથી પ્રથમ દૈવત અવદાન કરવું ત્યારપછી બધામાંથી સૌવિષ્ટકૃત અને ત્યારપછી બધામાંથી ભક્ષણાર્થ અવદાન કરવું. આ પ્રમાણે અનુસમય ક્રમથી અવદાનો કરવાં એક જ પુરોડાશમાંથી એક સાથે ત્રણે અવદાનો કરી બીજામાંથી પછી ત્રીજામાંથી એવી રીતે કાંડાનુસમય પ્રમાણે અનુષ્ઠાન ન કરવું. કારણ કે આ એક જ પ્રયોગ હોવાથી સત્તરેમાંથી પ્રથમ એક અવદાન ક્રમથી બધામાંથી કરી દૈવત અને પછી એક અવદાનો કરવાં. મીમાં કની પરિભાષામાં આને પદાર્થાનુસમય કહેવામાં આવે છે. અવદાન એટલે સંપૂર્ણ પદાર્થનો અમુક ભાગ લેવો તે. આ પ્રમાણે ક્રમથી અવદાનો કરી પછી હોમ કરવો. ॥ ૧૧ ॥

મન્ત્રસ્ય ચાર્યવત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (મન્ત્રસ્ય) મન્ત્રની (ચાર્યવત્વાત્) અર્થવત્તા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અવદાન કરતી વખતે “ ત્વં હ્યમે પ્રથમો મનોતા ” આ મંત્ર બોલવામાં આવે છે. આ મંત્રનું ઉચ્ચારણ સાર્થક છે. એક વાર મંત્ર બોલી બધાય પુરોડાશમાંથી અવદાન કરવાથી ઉચ્ચારણમાં લાઘવ આવે છે અને જો એક જ પુરોડાશમાંથી એકી સાથે ત્રણે અવદાન કરવામાં આવે તો સત્તર હવિષોને માટે સત્તર વખત મંત્ર બોલવો પડે. આ પ્રમાણે ગૌરવ રૂપ હોય ઉત્પન્ન થાય છે; માટે પદાર્થાનુસમય પ્રમાણે અનુષ્ઠાન કરવું જોઇએ. દેવતાને ઉદ્દેશીને જો અવદાન કરવામાં આવે તે દેવત અવદાન રિતજકૃતને ઉદ્દેશી કરવામાં આવવું સૌવિષ્ટકૃત અવદાન અને ઇડા અર્થાત્ ભક્ષણને ઉદ્દેશી કરવામાં આવવું. અવદાન એક અવદાન કહેવામાં આવે છે. સર્વમાંથી આ પ્રમાણે અવદાનો કરી લોધા પછી હોમ કરવો જોઇએ. ॥ ૧૨ ॥

બુદ્ધાં બુદ્ધાં બીજેની ઇષ્ટિમાં ઉલ્ખલ્લાદિની તંત્રતા છે એ અધિકરણને સમજાવે છે.

શ્ચિદ્ધાંત સૂત્ર નાનાબીજેષ્વકમુલ્લક્ષ્ણં વિમવાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(નાનાબીજેષુ) બુદ્ધાં બુદ્ધાં અન્નની ઇષ્ટિ કરવી હોય ત્યારે (ઉલ્લક્ષ્ણમ્) ઉલ્ખલ (એકમ્) એક જ જોઇએ. (વિમવાત્) કારણ કે એકથી બધા અન્નો નિષ્પન્ન થઈ શકતાં હોવાથી.

ભાવાર્થ :—રાજસૂય ચરામાં “ હમયે ગૃહપતયે પુરોહિતમષ્ટાકપાલં નિર્વપતિ કૃષ્ણાનાં મીઠીનાં ” સોમાય વનસ્પતયે ક્યામાકં ચરમિતિ ” આ વાક્યથી બુદ્ધાં બુદ્ધાં જાતનાં અન્નોમાંથી પુરોડાશનું વિધાન થાય છે. આ બધાં અન્નોને ખાંડવા માટે એક જ ખાંડણી પર્ણિત છે. જેટલી જાતનાં અન્ન હોય તેટલી ખાંડણી એટલે ઉલ્ખલ્યોનો ઉપયોગ કરવાની જરૂર નથી. અન્નના અવધાત માટે, કૃષ્ણાગ્નિનું આસ્તરણ, તેના ઉપર ઉલ્ખલ્યનું સ્થાપન, પછી ઉલ્ખલ્યમાં અન્ન નાંખવું (બીજેનો આવાપ) પછી અવધાત કરવો એલે ખાંડવું. પછી સપડાથી પરાવપણ કરવું પછી તંડુલ આદિ કણોનું પૃથક્કરણ કરવું આ પ્રમાણે કૃષ્ણાગ્નિનાસ્તરણથી માંડી તંડુલ નિષ્પત્તિ સુધી એક જ પદાર્થ માનવામાં આવે છે. આ કારણથી સર્વ બીજેનો અવ-

ધાત કરવા માટે એક જ ઉલ્ખલ પર્વાત છે જેટલાં અન્ન તેટલા ઉલ્ખલોની જરૂર નથી. આ પ્રમાણે સિદ્ધાંત પક્ષનું માનવું છે. ॥ ૧૩ ॥

પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર   **વિવૃદ્ધિર્વા નિયમાદાનુવૃદ્ધ્યસ્ય તદર્થત્વાત્ ॥ ૧૪ ॥**

પદાર્થ : (વા) પૂર્વ પક્ષને સચવે છે. (વિવૃદ્ધિ :) ઉલ્ખલની વૃદ્ધિ હોવી જોઈએ. (આનુવૃદ્ધ્યસ્ય નિયમાત્) પાઠકમનો પ્રકૃતિમાં નિયમ હોવાથી અર્થાત્ ઉલ્ખલમાં હવિષ્ નાખવું પછી તરત જ અવહનન કરવું. જેટલી જાતનાં ધાન્ય હોય તે બધાનો એક ઉલ્ખલમાં આવાપ સંભવી શકે નહિ કારણ ખીજોનું મિશ્રણ થવાનો સંભવ છે (તદર્થત્વાત્) ઉલ્ખલ હવિષ્ના આવાપને માટે જ હોય છે.

ભાવાર્થ :—એક ઉલ્ખલથી કાચું સરશે નહિ. જેટલી જાતનાં ધાન્ય હોય તેટલાં ઉલ્ખલો જોઈએ એક જ ઉલ્ખલમાં વારાફરતી ધાન્યોને ખાડવામાં આવે તો પણ એકમાં ખીજા ધાન્યનું મિશ્રણ થવાનો સંભવ છે અને તે પ્રમાણે થવું ઇષ્ટ નથી. કૃષ્ણાગ્નિથી માંડી ધાન્ય-નિષ્પત્તિ પર્યન્ત એક પદાર્થ પણ નથી પણ ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થો છે. માટે અનેક ઉલ્ખલો હોવાં જરૂરનાં છે. આવું પૂર્વ પક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૧૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર   **एकं वा तण्डुलभावात् हन्तेस्तदर्थत्वात् ॥ ૧૫ ॥**

પદાર્થ :—(વા) અથવા (એક) એક જ ઉલ્ખલ પર્વાત છે (તણ્ડુલ ભાવાત્) તંડુલ ડાંગરમાંથી કાઢવા સુધી એક જ પદાર્થ સમજવો (હન્તે ;) અવ ઉપસર્મ પૂર્વક હન્તિનો અર્થ (તદર્થત્વાત્) તંડુલ નિષ્પત્તિ માટે જ હોય છે.

ભાવાર્થ :—એક જ ઉલ્ખલ જુદાં જુદાં ધાન્ય ખાડવા માટે પૂરતો છે. એક ધાન્ય ખાંડી લીધા પછી ખીજું ધાન્ય તેજ ઉલ્ખલમાં ખાડવું. અવધાત અનાજની સિદ્ધિ માટે હોય છે. એક ધાન્યમાં ખીજા ધાન્યના કણો ન મળી જાય તેને માટે બહુ ધ્યાન રાખવું. જેટલાં ધાન્ય તેટલા ઉલ્ખલોનો ઉપયોગ કરવાની કશી જરૂર નથી ॥ ૧૫ ॥

‘ અગ્નીષોમીયપશુયાજમાં પ્રયાજનુયાજમાં પાત્રભેદ છે ’

એ અધિકરણને સમજાવે છે

વિકારે ત્વનુયાજાનાં પાત્રભેદાઽર્થભેદાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પાત્રના ભેદ સચક છે. (વિકારે) અગ્નીષોમી પશુ વિકૃતિ યાગમાં (અનુયાજનામ્) અનુયાજ અને પ્રયાજના (પાત્રભેદ :) પાત્રનો ભેદ (સ્વાત્) છે (અર્થ ભેદાત્) ભેદત્વ આભવ રૂપ હવિષમાં ભેદ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણાશ રૂપ પ્રકૃતિ યાગમાં પ્રયાજ અને અનુયાજને માટેના આભવરૂપ હવિષને માટે એક જ ઉપભૂત નામક પાત્ર હોય છે પ્રકૃતિવદ્ વિકૃતિ : ક્તૃત્વ્યા આ અતિદેશ વાક્યથી અગ્નીષોમીય વિકૃતિયાગમાં પણ એક જ પાત્ર હોવું યોગ્ય છે. ઉપર જેમ ઉલ્ખલનો પર્વાયથી ઉપયોગ થાય છે એમ કહ્યું છે તેમ અહીં પણ પાત્રનો પર્વાયથી ઉપયોગ કરવો. આવું

પૂર્વપક્ષનાદીનું કથન થાય છે. પણ સિદ્ધાંત એમ છે કે વિદ્યુત યાગમાં અપ્યાજનનું દ્રવ્ય જુદું હોય છે. અર્થાત્ પ્રયાજને માટે કેવળ ધૃત રૂપ દ્રવ્ય હોય છે પણ અપ્યાજને માટે ઘૃષદાજ્યેન અનુયાજાન યજતિ આ વાક્યને આધારે ' પૃષદાજ્ય ' દ્રવ્ય હોય છે. પૃષદાજ્ય એટલે ' દધિમિ-શ્રમાજ્યમ્ ' દહીંથી મળેલું ધી. શુદ્ધ ધૃત અને મિશ્રિત ધૃત બન્ને એક પાત્રમાં હોવું સંભવિત નથી માટે પાત્રભેદ હોવો જોઈએ. અર્થાત્ એ રાખ્યા ॥ ૧૬ ॥

‘ નારિષ્ટહોમ ’ નું ઉપહોમની પહેલાં અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. એ અધિકરણને સમજાવે છે.

સિદ્ધાંત સૂત્ર પ્રકૃતેઃ પૂર્વોક્તત્વાત્ અપૂર્વમન્તે સ્યાન્નહ્યચોદિતસ્ય શેષાન્નાનમ્ ॥૧૬॥

પદાર્થ :—(પ્રકૃતેઃ) પ્રકૃતિના ધર્મો (પૂર્વોક્તત્વાત્) ઉત્પતિવાક્યના શ્રવણ વખતે જ કથલાવાદાક્ષિના પૂરક હોવાથી પ્રકૃતિની માફક પૂર્વજ અનુષ્ઠિત કરવા જોઈએ. (અપૂર્વમ્) વૈકૃત અંગ (મન્તે સ્યાત્) પછીથી અનુષ્ઠિત કરવા (હિ) કારણ કે (અચોદિતસ્ય) અંગીની પહેલાં અવિહિતને (શેષાન્માનમ્ ન) પૂર્વવિહિત સમાન અંગતા પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ.

ભાવાર્થ :—અગ્ન્યાદિ દેવતાયુક્ત કૃતિઃ આદિ નક્ષત્રોને ઉદેશીને કામ્ય ઇષ્ટિઓ વિહિત છે. ‘ અગ્નયે કૃત્તિકામ્યઃ પુરોહિત મષ્ટકપાલમ્ ’ ઇત્યાદિ. તેમાં અમિનઃ પાતુ કૃત્તિકાઃ ઇત્યાદિ ચાળ્યાનુંવાક્યાપુરસ્સર પ્રધાન હોમોનું અનુષ્ઠાન થાય છે. તે જ ઠેકાણે ઉપહોમો પણ વિહિત છે. તે આ પ્રમાણે છે. સોડત્ર જુહોતિ—અમયે સ્વાહા, કૃત્તિકામ્યઃ સ્વાહા, અમ્વાયે સ્વાહા, દુર્લાયે સ્વાહા ઇત્યાદિ. અને નારિષ્ટહોમ અતિદેશ વાક્યથી પ્રાપ્ત થાય છે, દશ તે તનુવો યજ્ઞ-યજ્ઞિયાઃ એવો ક્રમ સિદ્ધાંતપક્ષમાં છે કે પ્રથમ હોમ, પછી નારિષ્ટહોમ અને ત્યાર પછી ઉપહોમોનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. કારણ કે નારિષ્ટહોમનું જે અગત્ય ગ્રહણ થાય છે તે પ્રાકૃતહોમની વખતે જ થાય છે. અર્થાત્ નારિષ્ટહોમ પહેલાં અને ઉપહોમ પછીથી અનુષ્ઠિત કરવા. ॥ ૧૭ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. મુલ્યાનન્તર્યમાત્રેયસ્તેન તુલ્યશ્રુતિત્વાદશમ્દવાપ્રાકૃતાનાં

વ્યવાયઃ સ્યાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(મુલ્યાનન્તર્યમ્) ઉપહોમ મુખ્ય હોમ પછી તરત જ અનુષ્ઠિત કરવા (આત્રેયઃ) એ આત્રેય ઋષિ માને છે. (તેન) પ્રધાન (તુલ્યશ્રુતિત્વાત્) સાથે તુલ્ય શ્રવણ હોવાથી. (પ્રાકૃતાનામ્) નારિષ્ટહોમ પ્રાકૃત છે છતાં તે અચાળ હોવાથી ઉપહોમ કરતાં નિર્મલ છે તેથી (વ્યવાયઃ સ્યાત્) ઉપહોમની પછી જ અનુષ્ઠાન થવું યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ :—આત્રેય આચાર્યનું એવું માનવું છે કે નારિષ્ટહોમનું ઉપ હોમની પછી અનુષ્ઠાન કરવું. જેમ પ્રધાન હોમનું પ્રત્યક્ષ શ્રવણ છે તેમ વૈકૃત હોમનું પણ પ્રત્યક્ષ શ્રવણ છે. પ્રાકૃત નારિષ્ટહોમનું પ્રત્યક્ષ શ્રવણ નથી માટે તે આનુમાનિક મહ્યાય છે આ કારણથી તેનું વિશ્લેષણ ઉપસ્થાન થવું હોવાથી પ્રાકૃત હોમ અને નારિષ્ટહોમ વચ્ચે વૈકૃત હોમનું વ્યવધાન હોવું જોઈએ. એટલે કે નારિષ્ટ હોમનું અનુષ્ઠાન છેલ્લું થવું જોઈએ. ॥ ૧૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અગ્ને તુ વાદરાયણઃ તેષાં પ્રધાનશબ્દત્વાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(વાદરાયણઃ) બાદરયણ-આચાર્ય એવું માને છે કે (અગ્ને તુ) નારિષ્ટ હોમ પછી જ વૈકૃત હોમો થવા નોંધ્યો. (તેષાં પ્રધાનશબ્દત્વાત્) કારણ કે નારિષ્ટ હોમ પ્રધાન હોમના જે વિધાયક શબ્દો છે તેના જ વિષય થાય છે.

ભાવાર્થ :—બાદરાયણ આચાર્ય એવું માને છે કે પ્રાકૃત હોમ સાથે ન રિષ્ટ હોમનો સંબંધ હોવાથી ઉપહોમ કરતાં પણ નારિષ્ટ હોમનું પ્રથમ અનુષ્ઠાન થવું નોંધ્યો અને એજ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૧૯ ॥

તથા ચાન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે જ પ્રમાણે (ચાન્યાર્થદર્શનમ્) અન્ય અર્થનું પણ દર્શન થાય છે.

ભાવાર્થ :—જે પ્રથમ જણાય તેનું પ્રથમ અનુષ્ઠાન કરવું નોંધ્યો. આમોય કર્મ પ્રથમ જણાય છે. (અગ્નિર્હિ પ્રથમમવગતઃ) કારણ કે અગ્નિ પ્રથમ અવગત થાય છે. પ્રથમ અવગત પ્રથમ અનુષ્ઠાનમાં કારણ હોય છે. આ ઉપરથી એ સિદ્ધાંત થાય છે કે પ્રથમ પ્રકૃતિ હોમ, પછી નારિષ્ટહોમ અને પછી વૈકૃતહોમ ॥ ૨૦ ॥

વિદેવન-આદિ અભિષેચનીયનામક યાગ પહેલાં કર્તવ્ય છે એ અધિકરણને સમજાવે છે.

કૃતદેશાત્તુ પૂર્વેષાં સ દેશઃ સ્યાત્ તેન પ્રત્યક્ષસંયોગાદ્યાયમાત્રમિતરત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંતપક્ષ સૂચવે છે. (કૃતદેશાત્) અભિષેચનીય-નામક સોમ-યાગના અંગભૂત માહેન્દ્રસ્તોત્રસમીપમાં, માહેન્દ્રસ્તોત્ર૩૫ નિશ્ચિતદેશ હોવાથી અભિષેક પહેલાં (પૂર્વેષામ્) વિદેવન-આદિનો (સ દેશઃ સ્યાત્) તેજ દેશ છે (તેન પ્રત્યક્ષસંયોગાત્) તેની સાથે પ્રત્યક્ષ સંબંધ હોવાથી અર્થાત્ અભિષેક પહેલાંજ પાઠ હોવાથી (ફરતર) અભિષેચનીય અંગોતરત્વ (ન્યાયમાત્રમ્) કાદપનિક જ છે.

ભાવાર્થ :—રાજસૂય યાગમાં પ્રથમ બ્રહ્મેવી વ્યતિ, પછી કૌનઃશપ્માભ્યાપયતિ અને પછી અભિષેચતિ પાઠ કર્મ છે. ‘ માહેન્દ્રસ્તોત્રં પ્રયમિષિચ્યતે ’ આ વાક્યથી સોમ યાગ વચ્ચે માહેન્દ્ર સ્તોત્રનો અપકર્ષ થાય છે. અભિષેક પહેલાં જ વિદેવનાદિ કર્તવ્ય છે એવો પ્રત્યક્ષ પાઠ છે. માટે માહેન્દ્ર સ્તોત્ર પહેલાં વિદેવનાદિનો પણ અપકર્ષ કરવો નોંધ્યો. અર્થાત્ માહેન્દ્ર સ્તોત્ર પહેલાંજ વિદેવનાદિ કરવાં નોંધ્યો. આ સૂત્રમાં વિદેવનાદિ અભિષેક નામક યાગ પહેલાં અનુષ્ઠિત કરવાં નોંધ્યો એવો ત્રિદ્વીપ નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યો છે. ॥ ૨૧ ॥

સાર્વાત્ર હોમ આદિ દીક્ષણીયા ઇષ્ટિની પહેલાં કર્તવ્ય છે.

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પ્રાકૃતાન્ પુરસ્તાન્ ચ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ચત્) જે (પ્રાકૃતાન્) પ્રાકૃતિ ઇષ્ટિની (પુરસ્તાન્) પહેલાં પઠિત છે એવું અનુષ્ઠાન પણ પહેલાં કરવું નોંધ્યો.

ભાવાર્થ : અગ્નિચયન પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. સાવિત્રાણિ જુહોતિ પ્રથમ સાવિત્ર હોમ કરે. અગ્નિચયનપ્રવેશકપાલં નિર્વેદ્ય શીક્ષિમાણઃ દીક્ષા લેનાર યજમાન અગ્નિ-વિષ્ણુ દેવતા અગ્નિ રકપાલમાં પકવ કરવામાં આવેલા પુરોહિતને નિર્વાવ કરે આ પ્રમાણે ' દીક્ષણીયા ' ઇષ્ટિનું પણ વિધાન છે. દીક્ષણીયા ઇષ્ટિ પ્રકૃતિ યાગમાં વિહિત હોવાથી પ્રાકૃત કહેવાય છે. જે પ્રાકૃત હોય છે તે વૈકૃત કર્મ કરતાં પહેલું શુદ્ધિરથ થાય છે. માટે દીક્ષણીયા ઇષ્ટિ પહેલાં કરવી અને પછી સાવિત્ર હોમ કરવો એવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે પણ સિધ્ધાંત પક્ષનું મતવ્ય છે કે પાઠ કર્યો પ્રમાણે તો સાવિત્ર હોમનું પ્રથમ અનુષ્ઠાન થવું જોઈએ અને પછી દીક્ષણીયા ઇષ્ટિનું અનુષ્ઠાન કરવું. ॥ ૨૨ ॥

યાજમાન સંસ્કારો રુકમપ્રતિભોક પહેલા થવી જોઈએ

એ અધિકરણને ૨૫૪ કરે છે.

સન્નિપાતઞ્ચેદ્ યથોક્તમન્તે સ્થાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(ચેત્) જે (સન્નિપાતઃ) પ્રાકૃત અને વૈકૃત બન્ને સંસ્કારો એક સાથે પ્રાપ્ત થાય તો (યથોક્તમ્) પ્રત્યક્ષ શ્રુત વૈકૃત કર્મનું અનુષ્ઠાન (અન્તે) પ્રાકૃત કર્મની પછી (સ્થાત્) થવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—અગ્નિચયન પ્રકરણમાં દીક્ષણીયા હોમ પછી અતિદેશ વાક્યથી દીક્ષિત યજમાનના સંસ્કારો અને પ્રત્યક્ષ વચન પાઠ કર્યા ' રુકમ ' ધારણ પણ પ્રાપ્ત છે. ' કળ્પે વૃતઃ સન્નુરસિ લઙ્ગમાનઃ સૌવર્ણં આમરણવિશેષો રુકમશબ્દાર્થઃ ' ગળામાં પહેરેલા અને છાતી સુધી લટકતા કાંઈ અલંકાર વિશેષનું નામ ' રુકમ ' છે. દીક્ષિતના સંસ્કાર વપન આદિ હોય છે. તે પહેલાં કરવા જોઈએ અને ' રુકમનું ' ધારણ પછીથી કરવું જોઈએ. રુકમ પ્રતિભોક પછી સંસ્કારોના પાઠ કર્યા પછી નથી. આ કારણથી ' રુકમપ્રતિભોક ' એટલે રુકમધારણ પછીથી કરવું જોઈએ. રુકમધારણ કરવાનું પ્રયોજન આ પ્રમાણે યતાવવામાં આવે છે. ઉચ્ચાસ્થિતોઽગ્નિઃશિક્ષ્યેઽવસ્થાપિતઃ કળ્પે ધાર્યમાણ ઉરઃપ્રદેશં યથા ન દદહતિ તથા વ્યવચાયકેન તદ્દારણમ્ અતઃપ્રવ્રાજ્જનમ્, ' રુકમમન્તરં પ્રતિમુચ્યતેઽમૃતમેવ મૃત્યોરન્તર્ગતે ' ઉપામાં રહેલો અગ્નિ શિક્ષ્યમાં શાખી તે શિક્ષ્ય કંઠમાં ધારણ કરવું તે વખતે છાતમાં દઝાય નહીં માટે ' રુકમ ' અલંકાર ધારણ કરવો, બ્રાહ્મણ ગ્રંથમાં એ પ્રમાણે વિધાન છે. આ પ્રમાણે જૈમિનીય ન્યાયમાલા વિસ્તરમાં માધ્વાચાર્ય જણાવે છે. ॥ ૨૩ ॥

इति गुर्जरमीमांसाभाष्ये पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः

अथ पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

પાંચ પ્રયાજોની ઝોઠાદશ સંખ્યા સર્વસંપાદ છે. ' એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર વિવૃદ્ધિઃ કર્મભેદાત્ પૃષ્ઠદાઙ્યવસ્તસ્ય તસ્યોપદિશ્યેત ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(પૃષ્ઠદાઙ્યવત્) પૃષ્ઠદાઙ્ય પેઠે (તસ્ય તસ્ય ઉપદિશ્યેત) હરેક પ્રયાજની સાથે એકાદશ સંખ્યાનો સંબંધ છે. (કર્મભેદાત્) સમિત્તિ કર્મનો ભેદ હોવાથી (વિવૃદ્ધિઃ) તે પ્રમાણે શુદ્ધિ કરવી એટલે પંચાવન પ્રયાજને થશે.

ભાવાર્થ :—અગ્નિધોમીય પશુ પ્રકરણમાં ‘ એકાદશ પ્રયાજાન્ યજતિ ’ આ પ્રમણે પાઠ છે. પાંચ પ્રયાજને છે તેમાં ઉક્તવાક્યથી હરેક પ્રયાજને અગ્યાર વાર અનુષ્ઠિત કરવાનું વિધાન કરવામાં આવે છે તેથી અગ્યાર પંચા પંચાવન પ્રયાજોનું અનુષ્ઠાન કરવનું સિદ્ધ થાય છે. જેવી રીતે પૃષ્ઠદાઙ્યનો હરેક અનુષ્ઠાન સાથે સંબંધ છે તેવી જ રીતે અગ્યારનો સંબંધ પ્રત્યેક પ્રયાજ સાથે છે આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું મતભ્ય છે ॥ ૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અપિ વા સર્વસંખ્યત્વાદ્ વિકારઃ પ્રતીયેત ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) આ બંને શબ્દો સિદ્ધાંતપક્ષને સૂચિત કરે છે. (સર્વસંખ્યત્વાત્) અગ્યાર સંખ્યા છે તે સમુદાયનો ધર્મ છે. હરેક પ્રયાજનો ધર્મ નથી તેથી. (વિકારઃ પ્રતીયેત) સમુદાયની આવૃત્તિ કરવી જોઈએ.

ભાવાર્થ :—એકાદશ પ્રયાજાન્ યજતિ આ વાક્યમાં પ્રયાજોને અગ્યાર કરવાનું જે કહ્યું છે તે સમુદાયના ધર્મ તરીકે કહ્યું છે. અર્થાત્ પાંચ પ્રયાજને છે. તેને ડબ્બ કરવાથી દશ પ્રયાજને થશે અને પછી છેલ્લા પ્રયાજની બે વખત આવૃત્તિ કરવાથી અગ્યાર પ્રયાજને થશે. આ પ્રમાણે સમુદાયમત એકાદશત્વ ધર્મ માનવાથી જ અગ્યાર પ્રયાજને જ થશે. પ્રતિ પ્રયાજને અગ્યાર વખત આવૃત્તિ કરી પંચાવન પ્રયાજને કરવાની કશી જરૂર નથી. એકની સાથે એકાદશનો અન્વય ન હોવાથી પૃષ્ઠદાઙ્યનું દૃષ્ટાન્ત પણ અસ્થાને છે. આ પ્રમાણે સિદ્ધાંતવાદીનું મતભ્ય છે. ॥ ૨ ॥

પ્રથમાદિ ત્રણ ઉપસદ્દોનો સ્વસ્થાનાવૃત્તિ-અધિકરણ.

સ્વસ્થાનાસુ વિવૃધ્યેન્ કૃતાનુપર્યત્વાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ‘ તુ ’ શબ્દ સમુદાય વૃત્તિની નિવૃત્તિ માટે છે. (સ્વસ્થાનાત્) પોત પોતાના સ્થાનથી (વિવૃધ્યેન્) પ્રત્યેક ઉપસદ્દની બે વખત આવૃત્તિ કરવી જોઈએ કારણ કે (કૃતાનુપર્યત્વાત્) પ્રકૃતિ યાજમાં એના અનુષ્ઠાનનો ક્રમ નિયત કરવામાં આવ્યો છે.

ભાવાર્થ :—‘ અગ્નિયયન ’ પ્રકરણમાં ‘ વજ્રપ્તદઃ ’ ઉપસદ્દ નામના છ હોમ કરવા જોઈએ એવું વિધાન છે. દીક્ષા-દિવસથી માંડી સોમાભિષેક સુધીમાં વચ્ચે જે હોમ કરવામાં આવે છે તેને ‘ ઉપસદ્દ ’ હોમ કહેવામાં આવે છે. દીક્ષા-દિવસ પછી પહેલે દિવસે પ્રથમ ઉપસદ્દ હોમ બીજે દિવસે બીજે અને ત્રીજે દિવસે ત્રીજે કરવો એવો નિયમ કરવામાં આવ્યો છે. આ પ્રમાણે ત્રણ ઉપસદ્દ હોમોનું વિધાન છે. પણ અગ્નિયયન પ્રકરણમાં છ ઉપસદ્દ હોમો કરવા બતાવ્યું છે માટે એ ત્રણની આવૃત્તિ કરી છ સંખ્યા પૂર્ણ કરવી જોઈએ. આ આવૃત્તિ સમુદાયના રૂપે કરવી નહિ, પણ પ્રત્યેકની આવૃત્તિ પોત પોતાના સ્થાનમાં જ કરવી જોઈએ એટલે કે પહેલે

દિવસે પ્રથમ ઉપસદ્દની એ વખત આજ્ઞા કરવી બીજે દિવસે બીજા ઉપસદ્દની અને ત્રીજે દિવસે ત્રીજા ઉપસદ્દની આજ્ઞા કરવી. આનું નામ પ્રત્યેક આજ્ઞા કરહેવાય છે. અને પ્રથમ ત્રણ દિવસ સુધી એક એક વારે ઉપસદ્દ હોમનું અનુષ્ઠાન કરી ફરીથી પ્રથમ આદિ ઉપસદ્દોનું અનુષ્ઠાન કરવું એનું નામ સમુદાયજ્ઞાતિ કરહેવાય છે. સમુદાયજ્ઞાતિનું અનુષ્ઠાન કરવાથી પ્રકૃતિયાગમાં જે કમ બાંધ્યો છે તેનો આધ થાય છે. માટે ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે પ્રત્યેક જ્ઞાતિનું જ અનુષ્ઠાન કરવું. ॥ ૩ ॥

સામિધેનીઓમાં આગનુક મંત્રોનો નિવેશ અતે કરવો. એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર સમિધ્યમાનવતી સમિદ્વતોં વાન્તરેણ ધાયાઃ સ્યુર્વાવાપૃથિવ્યોઃ

સ્તરાલે સમર્હણાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(સમિધ્યમાનવતીમ્) સમિધ્યામાનપદ્ધતિત ઋચા (ચ) અને (સમિદ્વતીમ્) સમિદ્વપદ્ધતિત ઋચાની (અન્તરેણ) વચ્ચે (ધાયાઃ સ્યુઃ) ‘ધાયા’ નામક મંત્રો મૂકવામાં આવે છે. (વાવાપૃથિવ્યોઃ અન્તરેણ) ઘાવાપૃથિવીની વચ્ચે (સમર્હણાત્) સ્તુતિ રૂપે વર્ણન કરવામાં આવેલ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિયાગમાં પંદર સામિધેની મંત્રો પઠિત કરવામાં આવ્યા છે. પછી કહેવામાં આવ્યું છે કે ‘एकविंशति मनुष्यात् प्रतिष्ठाकामस्य’ જેને પ્રતિષ્ઠાની ઇચ્છા હોય તેણે એક-સામિધેની બોલવી જોઈએ. હવે એકવીશ મંત્રો બોલવમાં ૬ છ સામિધેનીઓ ખૂટે છે. માટે ૭ મંત્રો ઉમેરવા જોઈએ. પણ પ્રશ્ન એ છે કે આગનુક ૭ મંત્રોનો પાઠ ઉક્ત પંદર સામિધેનીઓમાં કય જગ્યાએ કરવો? ‘સમિધ્યમાનોઽષ્વરે’ અને સમિદ્વો અમ આહુતેતિ આ એ મંત્ર વચ્ચે ધાયા અર્થાત્ આગનુક મંત્રોનો પાઠ કરવો. ધીયન્તે इति ધાયાઃ એવી ‘ધ્યાયા’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે. સમિધ્યમાનવતી ઋચાને દુલોકની અને સમિદ્વતી ઋચાને પૃથ્વીની ઉપમા આપી છે. આ ઉપમા આપનાર વાક્યને અર્થવાદ વાક્ય કહેવામાં આવે છે. આગનુક ૭ મંત્રો ઉક્ત બન્ને વચ્ચે મૂકવા એ ઘો અને પૃથ્વી વચ્ચે મૂકવા બરાબર છે. એવો અર્થવાદનો અર્થ છે. ॥ ૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

તચ્છબ્દોઃ ચા ॥ ૫. ॥

પદાર્થ :—(ચા) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (તચ્છબ્દઃ) ‘પૃથુપાજવતી’ ઈત્યાદિ એ મંત્રોનું નામ જ ધાયા છે.

ભાવાર્થ :—૭ આગનુક મંત્રોનું નામ ધાયા નથી પણ ‘પૃથુપાજવતી’ અર્થાત્ પૃથુ-પાજ શબ્દ જેમાં આવે છે એવા એ મંત્રોનું નામ જ ધાયા છે. માટે એ શબ્દવાળા એ મંત્રો જ ‘સમિધ્યમાનવતી’ અને ‘સમિદ્વતી’ ઋચાઓની વચ્ચે મૂકવા. બાકી ચાર મંત્રોનો નિવેશ તો સૌથી છેલ્લે જ કરવો. જો કે ‘ધાયા’ શબ્દ યોગિક છે છતાં રૂઢિથી તો ઉક્ત એ જ મંત્રોને ‘ધાયા’ કહેવામાં આવે છે. સાર એ નીકળે છે કે ‘ધાયા’ નામક એ મંત્રો ઉક્ત એ ઋચાની વચ્ચે અને ચાર મંત્રોનો સૌથી છેલ્લે પાઠ કરવો. ॥ ૫ ॥

ઉણિકકુમોરન્તે દર્શનાત ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(ઉણિકકુમો :) ઉણિક અને કુલ્લ ઇન્દ્રવાળા મંત્રોને મંત્રમાં પાઠ બતાવી બીજા મંત્રોને (અન્તે દર્શનાત) ઉપર નિવેશ કરેલો જેવામાં આવવાથી.

ભાવાર્થ :—ત્રેષાતવીય ઇષ્ટિમાં ' પ્રતો બમે ઇત્યાદિ ' ઉણિક ઇન્દ્રવાળા અને પ્રહોત્રે પૂર્વ્ય વચ્ચે ઇત્યાદિ ' કુલ્લ ઇન્દ્રવાળા મંત્રોને ' સમિધ્યમાનવતી અને સમિધ્યવતી ' ઋચાઓની વચ્ચે પાઠ કરી બમે ત્રી તે વાજિના ઇત્યાદિ ચાર મંત્રોને અંતમાં પાઠ કર્યો છે. એથી રપ્પટ થાય છે કે ' ધાત્યા ' એ નામ આગન્ટુક છે એ મંત્રોનું નથી. પણ ઉપર બતાવેલા એ મંત્રોનું જ નામ છે અને તેના વચ્ચે પાઠ પણ કર્યો છે આ ઉપરથી અધિકરણનો સાર એ નીકળે છે કે ' ધાત્યા ' સંસારવાળા એ મંત્રોનો વચ્ચે પાઠ કરવો અને બીજા આગન્ટુક ચાર મંત્રોને અંતમાં પાઠ કરવો આ પ્રમાણે એક વીચ મંત્રોનું અનુવચન કરવું અને એકવિંશતિ મનુષ્યાત્ પ્રતિષ્ઠાકામસ્ય એ વિધિવાક્યનું આજ્ઞા રહસ્ય છે. ॥ ૬ ॥

‘ બહિષ્પવમાનમાં આગન્ટુક મંત્રોનું પર્વાસ પછી સ્થાન છે ’

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર સ્તોમવિવૃદ્ધૌ બહિષ્પવમાને પુરસ્તાત્પર્યાસાદાગન્તવઃ

સ્યુઃ તથાહિ દૃષ્ટં દ્વાદશાહ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(બહિષ્પવમાને) ‘ બહિષ્પવમાન ’ નામક સ્તોત્રમાં (સ્તોમ વિવૃદ્ધૌ) આગન્ટુક મંત્રોથી સ્તોત્રમાં જે શ્રદ્ધિ કરવામાં આવે છે તેને માટે (આગન્તવઃ) આગન્ટુક મંત્રો (પર્યાસાત્ પુરસ્તાત્) પર્વાસની પહેલાં (સ્યુઃ) મૂકવા જેમજે (હિ) કારણ કે (દ્વાદશાહ) ‘ દ્વાદશાહ ’ નામક યાગમાં (તથા) તે પ્રમાણે (દૃષ્ટમ્) જેવામાં આવ્યું છે.

ભાવાર્થ :—‘ જ્યોતિષોમ ’ નામક યાગમાં બહિષ્પવમાન સ્તોત્રમાં ત્રણ તૃચ છે. સ્તોમ એટલે રતુતિના મંત્રો, તૃચ એટલે ત્રણ ઋચાઓ અર્થાત્ ત્રણ ઋગ્વેદનાં મંત્રો ત્રણ તૃચ એટલે ત્રણ ત્રિક, ત્રિક એટલે ત્રણનો સમુદાય, આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે ત્રણ ત્રિક એટલે નવ મંત્રો. બહિષ્પવમાન સ્તોત્રમાં ત્રણ ત્રિક અર્થાત્ નવ સંખ્યાક ઋગ્મંત્રો હોય છે, એ ત્રણ ત્રિકોના અનુક્રમે આ પ્રમાણે નામ છે. (૧) સ્તોત્રીય (૨) અનૂપ (૩) પર્વાસ હવે ‘ એકવિંશતિ અતિરાત્રેજ પ્રજાકામં યાજ્યેત્ ’ એકવીસ મંત્રોથી ‘ અતિરાત્ર ’ નામક યાગ વડે પ્રાપ્તી મુચ્છા રાખનાર યજમાને યાગ કરાવવો. આ વાક્યમાં બહિષ્પવમાન સ્તોત્રમાં મંત્રોની શ્રદ્ધિ કરવામાં આવી છે અર્થાત્ નવસંખ્યાક મંત્રોની જગ્યાએ એકવીસ મંત્રોથી રતુતિ કરવા જણાવ્યું છે. ત્રણ તૃચાથી નવ મંત્રો તો સિધ્ધ છે જ બાકી જ ચાર તૃચ એમાં ઉમેરવા જેમજે, આ ચાર તૃચો ઋગ્વેદમાંથી લેવા જેમજે એટલે એક વીસ મંત્રો પૂરા થાય એ ચાર તૃચો અર્થાત્ આગન્ટુક ચાર મંત્રોનો સંનિવેશ કર્યા કરવો એ પ્રશ્ન છે. અહીં પૂર્વપક્ષનું એવું માનવું છે કે ‘ પર્વાસ ’ નામક તૃચની પહેલાં આગન્ટુક તૃચોનો સંનિવેશ કરવો. કારણ કે દ્વાદશાહ નામક યાગમાં એ પ્રમાણે પાઠ છે. ‘ સ્તોત્રીયાણ્યપયોરનન્તર મામન્તુકા ઋચઃ વૃણત્યઃ પઠિતાઃ ’ સ્તોત્રીય અને અનૂપ તૃચ પછી આગન્ટુક ‘ વૃણન્તવ્ ’ શબ્દ જેમાં આવે છે

એવી ઋચાઓનો સંનિવેશ કરવો. આ પ્રમાણે સુખોદિની નામક ટીકામાં પણ લખ્યું છે. આ પ્રમાણે પૂર્વપક્ષના મતે પર્વાસનામક તૃતી પહેલાં આગન્તુક ઋચાઓનો સંનિવેશ કરવો. ॥ ૭ ॥

પર્વાસ इति खान्ताख्या ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પર્વાસ) પર્વાસ (इति) એવી (ખાન્તાખ્યા) બહિષ્કરમાન સ્તોત્રમાં જે અન્તિમ તૃત્ય આવે છે તેનું નામ છે.

ભાવાર્થ :—આ સૂત્રમાં ' પર્વાસ ' કાને કહેવો એનો ઉત્તર છે. બહિષ્કરમાન સ્તોત્રમાં જે ત્રણ તૃત્યો બતાવ્યા છે તેમાં જે છેલ્લો તૃત્ય છે તેનું જ નામ પર્વાસ છે. ભાષામાં પણ પર્વાસનો અર્થ ' છેલ્લો ' થાય છે. જેમકે ક્ષેત્રસ્ય પર્વાસઃ અર્થાત્ ખેતરનો છેવટનો ભાગ આ પ્રમાણે ' પર્વાસ ' એ અતિમ ભાગનો સંજ્ઞા છે. ॥ ૮ ॥

सिद्धांत सूत्र

अन्ते वा तदुक्तम् ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) આ શબ્દ સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (અન્તે) પર્વાસની પછી જ (તદુક્તમ્) આગન્તુક મંત્રોનો નિવેશ કરવાનું કહ્યું છે.

ભાવાર્થ :—એકવીસ મંત્રોની સંખ્યા પૂરી કરવા માટે જે ચાર ત્રિકો ત્રણ તૃત્યાઓમાં હોમરવા પડે છે, તે મંત્રો છેલા પર્વાસ નામક તૃતી પછી જ મૂકવા. અર્થાત્ છેલ્લે મૂકવા પર્વાસની આગળ નહિ. ॥ ૯ ॥

वचनात्तु द्वादशाहे ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પણ (વચનાત્) વાક્ય વિશેષને બીધે (દ્વાદશાહે) દ્વાદશાહ નામક યાગમાં મધ્યમાં નિવેશ થાય છે.

ભાવાર્થ :—દ્વાદશાહ યાગમાં તો મધ્યમાં સંનિવેશ કરવા માટે ખાસ વાક્ય છે તેથી એ વાક્યના બળથી મધ્યમાં નિવેશ કરવો. પણ અતિરાત્ર યાગમાં વાક્યવિશેષ ન હોવાથી મધ્યમાં નિવેશ કરવો નહિ. ॥ ૧૦ ॥

अतद्विकारश्च ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અતદ્વિકારઃ) દ્વાદશાહ યાગનો વિકાર અતિરાત્ર યાગ નથી.

ભાવાર્થ :—અતિરાત્ર દ્વાદશાહ રાત્રનો વિકાર નથી તેથી દ્વાદશાહ યાગમાં જેમ મધ્યમાં આગન્તુક મંત્રોનો સંનિવેશ થાય છે તેમ અતિરાત્ર યાગમાં મધ્યમાં સંનિવેશ કરવો નહિ પણ અન્તે જ સંનિવેશ કરવો. ॥ ૧૧ ॥

तद्विकारेऽप्यपूर्वत्वात् ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(તદ્વિકારે) તેના વિકૃતિ યાગમાં (અપિ) પણ (અપૂર્વત્વાત્) વાક્ય વિશેષ વિધાયક રૂપે ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દ્વાદશાહ યાગની વિકૃતિ યાગો ને અહીત સત્ર આદિ છે તેમાં પણ આગં-
તુક મંત્રોનો અંતમાં જ સંનિવેશ કરવો. કેવળ વૃષણવત્ શબ્દવાળો ને ઋક્ષઓ હોય તેનો જ
માત્ર દ્વાદશાહના વિકૃતિ યાગોમાં પર્યાયની પહેલાં નિવેશ કરવો. બાકી બીજી બધી આગંતુક
ઋક્ષઓનો અંતમાં સંનિવેશ કરવો. સમગ્ર અધિકરણનો સાર એ છે કે અતિરાત્ર યાગમાં આગં-
તુક મંત્રોનો સંનિવેશ પ્રયાસની પાછળ અંતે જ કરવો. ॥ ૧૨ ॥

બહિષ્પવમાનમાં આગંતુક સામમંત્રોનો મધ્યમાં નિવેશ છે.

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

અન્તે તૂતરયોર્દધ્યાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ‘તુ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (ઉત્તરયોઃ) માધ્યંદિન પવમાન તથા
આર્ભવ પવમાન (અન્તે દધ્યાત્) છેલ્લા તૃત્યમાં મૂકવા.

ભાવાર્થ :—વિવૃદ્ધરેતામક કંતુઓમાં માધ્યંદિન સવનના આર્ભવ અને પવમાનમાં
સામમંત્રોનો આગમ કરવામાં આવે છે. આ સામના મંત્રો ઉપર કેહલા ત્રણ તૃત્યમાં છેલ્લા તૃત્યમાં
મૂકવા. અર્થાત્ છેલ્લા તૃત્યના મંત્રો બોલીને પછી ગાવા. આવો પૂર્વપક્ષવાદીનો મત છે. ॥ ૧૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

અપિ વા ગાયત્રીબૃહત્યનુષ્ટુપ્સુ વચનાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) આ શબ્દો સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (ગાયત્રી બૃહત્યનુષ્ટુપ્સુ) ગાયત્રી
બૃહતી અને અનુષ્ટુપ છંદવાળા મંત્રોમાં આગંતુક સામમંત્રોનો નિવેશ થવો જોઈએ. (વચનાત્)
કારણ કે એને માટે વાક્ય છે.

ભાવાર્થ :—ત્રીણિ હ વૈ યજ્ઞસ્યોદરાણિ ગાયત્રી બૃહતી અનુષ્ટુપ્ ચ અત્રણવાવપન્તિ અતણ્વોદ્ર-
પન્તિ આ વાક્યવિશેષથી આગંતુક સામ મંત્રોનો મધ્યમાં નિવેશ કરવો જોઈએ. ઉક્ત
વાક્યનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. યજ્ઞના ગાયત્રી, બૃહતી અને અનુષ્ટુપ્ આ ત્રણ છંદવાળા મંત્રો
યજ્ઞના ઉદ્ગરૂપે છે. એમાં જ આવાપ કરવો અર્થાત્ વધારાના મંત્રો મૂકવા અને એમાંથી જ
ઉદ્ગાપ કરવો. આવાપ એટલે આગંતુક મંત્રોને દાખલ કરવા અને ઉદ્ગાપ એટલે
મંત્રોને કાઢવા. “હવ્વા તે જાતમન્વસઃ” આ માધ્યંદિન પવમાનનો ગાયત્રી છંદ
વાળો આઘ તૃત્ય છે. અને ‘સ્વાદિષ્ટ્યા’ ઇત્યાદિ આર્ભવ પવમાનનો તૃત્ય છે. માટે એ તૃત્યોમાં
જ આગંતુક સામ મંત્રોનો આવાપ કરવો. ત્રિષ્ટુપ્ અને જગતી છંદવાળા તૃત્યમાં સામનો
આવાપ કરવો નહિ. આ ઉપરથી સિદ્ધાંત એ નિકળે છે કે અતિરાત્ર યાગમાં ને બહિષ્પવમાન
રેતામ્ ગાવામાં આવે છે તેમાં સામ મંત્રની ને વૃદ્ધિ કરવામાં આવે છે તે વૃદ્ધિ મધ્યમાં જ
કરવી અન્તમાં નહિ. ॥ ૧૪ ॥

‘મ્રદ્ધ અને ઇષ્ટિકા આદિ કંતુ અને અગ્નિના શેષ છે.’ એ

અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

મ્રદ્ધેષ્ટકમૌપાનુવાક્યં સવનચિત્તિશેષઃ સ્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(મૌપાનુવાક્યમ્) અનારભ્ય પઠિત (મ્રદ્ધેષ્ટકમ્) મ્રદ્ધ અને ઇષ્ટિકા
(સવનચિત્તિશેષઃ સ્યાત્) સવન અને ચિતના શેષ છે.

ભાવાર્થ :—અદાશ્યં ગૃહ્ણતિ આશ્મનામક પ્રહને લે છે અંશુ ગૃહ્ણતિ 'અંશુ નામના પ્રહને લે છે. તથા ચિત્રિણીરૂપ દધાતિ ચિત્રિણી નામક ઇષ્ટકા મૂકે છે અને વજ્રિણીરૂપદધાતિ વજ્રિણી નામક ઇષ્ટકા મૂકે છે. આ ઠેકાણે અદાશ્ય અને અંશુનું પ્રહણ કરવું એ સવનનો શેષ છે. કારણ કે એનાથી સવન થાય છે. અને ઇષ્ટકા ચિતિનો શેષ છે. કારણ કે ઇષ્ટકાથી કુંડ બનાવાય છે. આવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૧૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર ક્ત્વમિશેષો વા ચોદિતત્વાદચોદના તુ પૂર્વસ્ય ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંતપક્ષને સૂચવે છે. (ક્ત્વમિશેષઃ) કંતુ અને અગ્નિના શેષ છે. (ચોદિતત્વાદ) વિધાન હોવાથી (પૂર્વસ્ય તુ) અને પૂર્વ સવન અને અગ્નિના અંગ તરીકેનું વિધાન ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રહનું પ્રહણ એ કંતુનું અંગ છે અને ઇષ્ટકાનું ઉપધાન અગ્નિનું શેષ છે. સવન અને ચિતિ એ બંને ફળવાળા નથી. અનારભ્ય પઠિત અર્થોના ફળવાળા સાથે અવશ્ય સંબંધ હોવો જોઈએ. ફળવાળા તો યાગ અને અગ્નિ છે. યાગ અને અભિયમનનું ફળ શાસ્ત્રમાં બતાવ્યું છે, સવન અને ચમન સાથે જે સંબંધ બતાવ્યો છે તે તો ગૌણ છે કારણ કે સવન પણ યાગને માટે જ હોય છે ચમન અર્થાત્ ઇરાથી કુંડનું બાવવું તે પણ અગ્નિ સ્થાપન માટે જ હોય છે. આ કારણથી યાગ અને અગ્નિ સાથે સવન અને ઇષ્ટકાનો મુખ્ય સંબંધ માનવો અને તેનાં જ એ અંગો છે એમ માનવું એજ સિદ્ધાંત છે.

“ (ચિત્રિણી આદિ ઇષ્ટકાઓનું મધ્યમચિતિમાં ઉપધાન કરવું.”

એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

અન્તે સ્યુરભ્યવાયાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(અન્તે) ચિત્રિણી આદિ ઇષ્ટકાઓનું ઉપધાન અંતિમ ચિતિમાં (સ્યુઃ) થતું જોઈએ (અભ્યવાયાત્) એમ કરવાથી પ્રકરણ પઠિત ઇષ્ટકાઓનું પરસ્પર ભવધાન થતું ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અપ્રકરણ પઠિત આશિષ વાક્યથી જેનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. એવા અગ્નિની અંગમૂત પૂર્વોક્ત ચિત્રિણી આદિ ઇષ્ટકાઓનું ઉપધાન અંતિમ ચિતિમાં થતું જોઈએ એવો પૂર્વપક્ષવાદીઓનો મત છે. જે કુંડની નિષ્પત્તિ માટે ઇષ્ટકાઓનું ચમન થાય છે એમાં પાંચ ચિતિ હોય છે. હવે જો અપ્રકરણ પઠિત ચિત્રિણી આદિ ઇષ્ટકાઓનું મધ્યમ ચિતિમાં ઉપધાન કરવામાં આવે તો પ્રકરણ પઠિત ઇષ્ટકાઓના ઉપધાન પરસ્પર ભવધાન ઉત્પન્ન થાય છે. પણ જો ચાર ચિતિઓમાં પ્રકરણ પઠિત ઇષ્ટકાઓનું ઉપધાન કરી અંતિમ ચિતિ એટલે પાંચમી ચિતિમાં ઉપધાન કરવામાં આવે તો કમનો ભંગ થતો નથી અને ભવધાન પણ થતું નથી, માટે અંતિમ ચિતિમાં અપ્રકરણ પઠિત ચિત્રિણી આદિ ઇષ્ટકાઓનું ઉપધાન કરવું. ॥ ૧૭ ॥

લિંગદર્શનાદિ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિંગદર્શનાત્) લિંગ વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આવળ પા ઉપાસા ચિત્તરન્યા અન્યા ઉપદધાતિ નિરાશ્રિત ઇષ્ટકાઓનું સ્થાન અતિમ ચિતિ છે. આ લિંગ વાક્યથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે અપ્રકરણ પદિત ચિત્રિણી ઇષ્ટકાઓનું સ્થાન અતિમ ચિતિ છે. જે અપ્રકરણ પદિત ઇષ્ટકા છે તે નિરાશ્રિત ઇષ્ટકાઓ કહેવાય છે. ॥ ૧૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર મધ્યમાયાં તુ વચનાદ્ બ્રાહ્મણવત્યઃ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(તુ) 'તુ' શબ્દ પૂર્વપક્ષના નિરાકરણ માટે છે. (બ્રાહ્મણવત્યઃ) જે અપ્રકરણ પદિત છે છતાં જેઓનું વિધાન બ્રાહ્મણ વાક્યથી થયું છે તે ઇષ્ટકાઓનું (મધ્યમાયામ્) ઉપધાન મધ્યમ ચિતિમાં થયું નોંધએ. (વચનાત્) એને માટે આસ વચન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—લિંગ, કમ અને સમાખ્યાથી જેનું સ્થાન નિશ્ચિત નથી પણ કેવળ બ્રાહ્મણ વાક્યથી વિદિત છે. તેવી ઇષ્ટકાઓનું ઉપધાન મધ્યમ ચિતિ કરવું યોગ્ય છે કારણ કે, તેને માટે આસ વચન છે જમકે, યાં કાંચન બ્રાહ્મણવતીમિષ્ટકામમિજાનીયાત તાં મધ્યમાયામુપદધ્યાત્ આ વચન અપ્રકરણ પદિત ઇષ્ટકા હોવા છતાં કેવળ આજ બ્રાહ્મણ ગ્રંથના વાક્યથી તેઓનું મધ્યમ ચિતિમાં ઉપધાન કરવા વિધાન છે, તેથી મધ્યમ ચિતિમાં જ ઉપધાન કરવું એજ સિદ્ધાંત છે. ॥૧૯॥

લોકપૃથ્વા નામક ઇષ્ટકા પહેલાં ચિત્રિણી આદિ ઇષ્ટકાનું ઉપધાન કરવું
એ અધિકરણને રૂપરૂ કહે છે.

પ્રાગ્લોકેષ્ટપૃથ્વાયાઃ તસ્યાઃ સંપૂર્ણાર્થત્વાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(તસ્યા) લોકપૃથ્વા નામવાળી ઇષ્ટકા (સંપૂર્ણાર્થત્વાત્) હિંદ્ર પૂરણ કરવા માટે હોવાથી (લોકેષ્ટપૃથ્વાયાઃ પ્રાક્) લોકપૃથ્વા નામક ઇષ્ટકાની પહેલા ઉપદિત કરવી.

ભાવાર્થ :—ચિત્રિણીરૂપદધાતિ। વજ્રિણીરૂપદધાતિ। મૂતેષ્ટકા ઉપદધાતિ ચિત્રિણી વજ્રિણી અને મૂતેષ્ટકાઓનું ઉપધાન લોકપૃથ્વા નામક ઇષ્ટકા પહેલાં કરવું નોંધએ. કુંડની ભીંતો અણતી વખતે વચ્ચે વચ્ચે છિદ્રો રહી જાય છે તેને પૂરી દેવા માટે જે ઇષ્ટકા વપરાય છે તેને લોકપૃથ્વા ઇષ્ટકા કહેવાય છે. જે લોકપૃથ્વા પછી ઉક્ત ઇષ્ટકાઓ મૂકવામાં આવે તો તે હિંદ્ર પૂરવાના કામમાં આવે નહિ માટે ચિત્રિણી આદિ ઇષ્ટકાઓનું ઉપધાન લોકપૃથ્વા ઇષ્ટકાઓના ઉપધાન પહેલાં થવું નોંધએ પછી નહિ. ॥ ૨૦ ॥

ઇષ્ટિથી સંસ્કૃત થયેલા અગ્નિમાં અગ્નિહોત્રાદિયં અવુષ્ઠાન કરવું નોંધએ
એ અધિકરણને રૂપરૂ કહે છે.

સંસ્કૃતે કર્મ સંસ્કારાણાં તદર્થત્વાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(સંસ્કૃતે) પવમાન ઇષ્ટકા સંસ્કારથી સંસ્કૃત થયેલા અગ્નિમાં (કર્મ)

અગ્નિહોત્ર ૩૫ કર્મ કરવું જોઈએ. (સંસ્કારાણામ) ઉક્ત સંસ્કારો (તદર્થત્વાત્) કર્મ કરવાને માટે જ પૂર્વ સંસ્કાર અપેક્ષિત હોય છે,

ભાવાર્થ :—અગ્ન્યાધાન કર્યા પછી તુરતજ તેમાં અગ્નિહોત્ર૩૫ કર્મ કરવું નહિ, પણ અગ્ન્યાધાન કર્યા પછી દ્વાદશસુ રાત્રિષુ અનુનિર્વપેત પાર રાત્રિ સુધી પવમાન ઇષ્ટિઓ કરવી જોઈએ. માટે પવમાન ઇષ્ટિઓથી અગ્નિ સંસ્કૃત થયા પછી તેમાં અગ્નિહોત્ર ૩૫ કર્મ કરવું. આધાન અને પવમાન ઇષ્ટિઓથી જ આહવનીય સિદ્ધ થાય છે. કેવળ આધાનથી આહવનીય અગ્નિની સિદ્ધિ થતી નથી. આહવનીયત્વ ૩૫ કર્મથી સિદ્ધ થયેલા અગ્નિમાંજ અગ્નિહોત્ર કર્મ કરવું. એટલે આધાન પછી તેરમા દિવસથી આહવનીય અગ્નિમાં અગ્નિ હોત્રાદિ કર્મ કરવું એ સિદ્ધાંતપક્ષ છે. ॥ ૨૧ ॥

અનન્તરં ચ વ્રતં તદ્ભૂતત્વાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અનન્તરમ્) આધાન પછીનાં જે વ્રત હોય તે (વ્રતમ્) વ્રતતો ઇષ્ટિ પહેલાં પણ કરવાં (તદ્ભૂતત્વાત્) આધાન પછી તેની ઉત્પત્તિ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ આહિતામિર્નં ક્ષિપ્તં દાતૃમ્યાદધ્યાત્ ’ આહિતાગ્નિએ લીધું લાકડું અગ્નિમાં ઝૂકવું નહિ છતાંદિ જે વ્રતો છે તે આહિતાગ્નિ પુરુષકર્તૃક હોય છે. એ વ્રતો તો અગ્ન્યાધાન પછી તુરત કરી શકાય છે, કારણ કે અગ્ન્યાધાન એ વ્રતોને માટે જ હોય છે. આધાનથી સંસ્કૃત થયેલો અગ્નિ વ્રતોનું નિમિત્ત છે અર્થાત્ પવમાન ઇષ્ટિ પહેલાં વ્રતો તો થઇ શકે પણ અગ્નિહોત્ર ૩૫ કર્મ તો પવમાન ઇષ્ટિ કરી લીધા પછી થઇ શકે છે. ॥ ૨૨ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

પૂર્વે ચ લિંગદર્શનાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (પૂર્વમ્) પવમાન ઇષ્ટિ પહેલાં અગ્નિ હોત્ર કરતોય છે. (લિંગદર્શનાત્) લિંગ વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ અમિં વૈ સૂદ્યમિહોત્રેણાનુદવન્તિ ’ આધાનથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિની પાછળ અગ્નિહોત્ર દ્વારા જાય છે. આ વાક્યનો એ ભાવ છે કે અગ્ન્યાધાન પછી તુરતજ બીજા દિવસથી અગ્નિ હોત્ર કરવો જોઈએ. પવમાનેષ્ટિ દ્વારા સંસ્કાર થયા પછી જ આહિત અગ્નિમાં અગ્નિહોત્ર કરવો એવો કરો નિયમ નથી. ॥ ૨૩ ॥

પૂર્વપક્ષનું સમાધાન અર્થવાક્યો વાર્થસ્ય વિષયમાનત્વાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) ‘ વા ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષની નિશ્ચિત સૂચવે છે (અર્થવાક્ય) ઉક્તવાક્ય અર્થવાક્ય છે કારણ કે (અર્થસ્ય) સ્તુતિ ૩૫ અર્થ એમાં (વિષયમાનત્વાત્) વિષયમાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત વાક્ય આધાન પછી નિત્ય અગ્નિહોત્રાદિ ૩૫ કર્મની કરતોયતા બતાવતું નથી. આધાનના અંત્યશ્ચ “ તૂષ્ણી હોમ ” નું એ વાક્ય મત્ર રતાવક છે. બ્રહ્મવાદિનો મીમાંસાન્તે હોતવ્યમ્, અમિહોત્ર ન હોતવ્યમ્, ચયજુષા જુહુવાત્, અચથાપ્તમાહુતી જુહુવાત્, યદિ ન જુહુવાત્ અમિઃ પરાપતેત્ તૂષ્ણીમિવ હોતવ્યમ્ આ વાક્યમાં અગ્ન્યાધાન પછી તૂષ્ણી હોમ કરવાનું

વિધાન છે. પવમાન ઇષ્ટિ પહેલાં અગ્નિહોત્ર કરવાનો નિષેધ કર્યો છે. તૂષ્ણી હોમ એટલે મંત્ર બોલ્યા વગર હોમ કરવો. અગ્નિહોત્ર ૩૫ કર્મ તો પવમાન ઇષ્ટિઓ થઇ ગયા પછી કર્તવ્ય છે. ॥ ૨૪ ॥

ન્યાયવિપ્રતિષેધાદ્ય ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ન્યાયવિપ્રતિષેધાત) બ્રહ્મવાદી વાક્યમાં અગ્નિહોત્ર કરવાનો ૨૫૯ નિષેધ જણાય છે.

ભાવાર્થ :—બ્રહ્મવાદી—વાક્યમાં અગ્નિહોત્ર ન હોતવ્યમ્ આ વાક્યમાં આધાન પછી પુરત અગ્નિહોત્ર કરવાનો ૨૫૯ નિષેધ છે. એટલે ભાવ એ નીકળે છે કે અન્યાધાન કર્યા પછી અગ્નિહોત્રથી અતિરિકત તૂષ્ણી હોમ કરવો. અને પવમાન ઇષ્ટિઓ તે આદિત અગ્નિ સંસ્કૃત થઇ ગયા પછી તેમાં અગ્નિ હોત્રાદિ ૩૫ કર્મ કરવું જોઇએ. ॥ ૨૫ ॥

‘ અગ્નિચિદ્વર્ષણાદિ પ્રતોનું કલ્પનતમાં અનુષ્ઠાન છે ’

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

સંચિતે ત્વમ્નિચિદ્વક્ત પ્રાપ્નાન્નિમિત્તસ્ય ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ‘ તુ ’ આ શબ્દ પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (સંચિતે) અગ્નિનું ચયન થઇ રહ્યા પછી (અમ્નિચિદ્વક્તમ્) અગ્નિચિત્પદ યુક્ત વાક્યમાં વિહિત વ્રત કર્તવ્ય છે (નિમિત્તસ્ય) ચયન અનુષ્ઠાન ૩૫ નિમિત્ત (પ્રાપ્નાત્) પ્રાપ્ત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ અમિચિદ્ વર્ષતિ ન ધાવેત્ ’ વરસાદ વરસતો હોય ત્યારે અગ્નિચિત્ પુરુષે દોડવું નહિ. ન ક્લિયમુપેયાત્ સ્ત્રી સંગ પશુ કરવો નહિ. આ વ્રતો ચયનમાત્ર સંપૂર્ણ થયા પછી કરવાનાં હોય છે, કારણ કે વ્રતનું નિમિત્ત ચયન છે. નિમિત્ત આવ્યા પછી નેમિત્તિક વ્રતોનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઇએ. આવું પૂર્વ પક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૨૬ ॥

સિદ્ધધાંત સૂત્ર

ક્લ્પન્તે વા પ્રયોગવચનામાવાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (ક્લ્પન્તે) કલ્પપૂર્ણ થઇ રહ્યા પછી ઉક્ત વ્રતો કર્તવ્ય છે કારણ કે (પ્રયોગવચનામાવાત્) ચયન પછી અનુષ્ઠાન બોધક કોઇ વાક્યનો પ્રયોગ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત વ્રતો કલ્પનું અનુષ્ઠાન કર્યા પછી કરવાનાં હોય છે. કારણ કે અમિચિત્ ચિતિરૂપ અગ્નિમાં જોણે યાગ કર્યો હોય તે પુરુષનું નામ અમિચિત્ છે કારણ કે ‘ અમી વેદ ’ ૩-૨-૯૧. આ પાણીનીય સૂત્રથી અગ્નિ ઉપપદ્ય રહેતાં ચિદ્ધાત્તને ભૂતકાળમાં ક્લિપ્તપ્રલય થાને છે એટલે જ્યાં સુધી કલ્પનું અનુષ્ઠાન ન થયું હોય ત્યાં સુધી પુરુષનું નામ અમિચિત્ થઇ શકતું નથી. માટે અગ્નિચિત્પદ સાથે જોડાયેલાં જ વ્રતો છે તે જોણે ચિતિ રૂપ અગ્નિમાં અર્પણ ચિતિ સાધ્ય અગ્નિમાં કલ્પ કરી લીધો હોય તેણે જ કરવાનાં છે. કેવળ જોણે ચયન કર્યું હોય અને કલ્પનું

અનુષ્ઠાન ન કશું હોય તેને ઉક્ત વ્રત કરવાનો નિયમ લાગુ પડતો નથી માટે જેણે કટુ કરી લીધો હોય તેણે જ એ વ્રતો કરવાનાં છે. આજ સિદ્ધાંત પક્ષ છે. ॥ ૨૭ ॥

અગ્નેઃ કર્મત્વનિર્દેશાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થઃ— (અગ્નેઃ) અગ્નિને (કર્મત્વ નિર્દેશાત્) કર્મ તરીકે નિર્દેશ હોવાથી.

ભાવાર્થઃ— ‘ય એવં વિદ્વાન્ અગ્નિં ચિતુતે’ આ વાક્યમાં અગ્નિપદ પછી બીજી વિભક્તિનું શ્રવણ થાય છે માટે કર્તુર્ગોસ્તતત્ત્વમ્ કર્મ એ અનુશાસન પ્રમાણે અગ્નિ એ ઇષિતતત્ત્વમ્ કર્મ છે એટલે ચયનેન અગ્નિં માવેત્ ચયન કર્યા પછી તેમાં અગ્નિનું આધાન કરવું. કારણ કે ચયન અર્થાત્ કુંડનું નિર્માણ અગ્નિને માટે જ હોય છે. માટે અગ્નિથી કટુરૂપ કાર્ય અંગ સહિત પૂર્ણ કરવું. આ સંપૂર્ણ કટુ રૂપ કાર્ય વ્રતોનું નિમિત્ત છે તેથી કટુ કર્યા પછી જ અગ્નિ-ચિત્ત પુરુષે ઉક્ત વ્રતો કરવાં જોઈએ. આજ સિદ્ધાંત પક્ષ છે. ॥ ૨૮ ॥

‘દીક્ષા’ ઇષિથી સિદ્ધ થઈ શકે છે. એ અધિકરણને હવે સ્પષ્ટ કરે છે.

પરેણાવેદનાદ્ દીક્ષિતઃ સ્યાત્ સર્વેર્દીક્ષામિસમ્બન્ધાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થઃ—(પરેણ) પર-અધ્વર્યુ વડે (આવેદનાત્) નિર્દેશ કરવાથી (દીક્ષિતઃ સ્યાત્) દીક્ષિત થાય છે. (સર્વૈઃ) પૂર્વ દેદાહત બધાં વાક્યો સાથે (દીક્ષામિસમ્બન્ધાત્) દીક્ષાનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થઃ—‘આમાવૈષ્ણવમેકાદશકપાલં નિર્વપેદ્ દીક્ષિષ્યમાણઃ’ જે દીક્ષા લેનાર હોય તેણે અગ્નિ અને વિષ્ણુદેતાવાળા અગ્વાર કપાલમાં સિદ્ધ કરેલા પુરોડાશનો નિર્વાપ કરવો. તથા દન્ધેન દીક્ષયતિ, મેસલયા દીક્ષયતિ, કૃણાજિનેન દીક્ષયતિ ઇત્યાદિ વાક્યોમાં દંડ આદિ જે પદાર્થો બતાવ્યા છે તે બધા દીક્ષાનું કારણ છે. વળી ‘પરેણ= અધ્વર્યુણા આવેદનાદિદેશાદૂઘ્વમદીક્ષિષ્યમ્’ શ્રાદ્ધાગ્નિઃ ક્ષતિ નિર્દેશાદૂઘ્વમ્’ અધ્વર્યુ ૨૪ મંડપમાં બેઠેલાઓને જાહેર કરે કે આ બ્રાહ્મણ દીક્ષિત થયા છે. એટલે આ બધાં કારણો દીક્ષા પ્રાપ્ત કરવાના છે એવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. એકને કારણ માનવું અને બીજાને ન માનવું એમાં કશું વિનિગમ જણાતું નથી. અર્થાત્ સર્વ પદાર્થો દીક્ષાનાં કારણ છે. ॥ ૨૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર દૃષ્ટ્યન્તે વા તદર્થા દ્વાવિશેષાર્થસમ્બન્ધાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થઃ—(વા) ‘વા’ શબ્દ સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે (દૃષ્ટ્યન્તે) ઇષ્ટિ થઈ ૨૯માં પછી જ દીક્ષા થાય છે. (તદર્થા) દીક્ષાને માટે જ ઇષ્ટિ હોય છે (હિ) કારણ કે બીજા પદાર્થો (અવિશેષાર્થ સમ્બન્ધાત્) ક્રિયા વિશેષથી શત્ય હોય છે અને કેવળ દ્રવ્ય રૂપ અર્થોની સાથે સંબંધ હોય છે.

ભાવાર્થઃ—દીક્ષાનું કારણ કેવળ ઇષ્ટિ જ છે. ઇષ્ટિમાં દીક્ષાની જનકતા છે એ પણ કેવળ શાસ્ત્ર અમ્ય જ છે એમાં કાંઈ બૌદ્ધિક તર્ક કામમાં આવે એમ નથી. દીક્ષિતત્વ રૂપ ધર્મ અબૌદ્ધિક છે તેને ઉત્પન્ન કરવામાં ક્રિયા જ સમર્થ છે. દંડ એ બધા આદિ દ્રવ્ય નહિ. જેણે દીક્ષા

દેવી હોય તેણે નિર્વાપ કરવો અર્થાત આગનાવેળ્યવ એકાદશકપાલ પુરોહારથી ઇષ્ટિ કરવી. આ સૂત્રનો સિદ્ધાંત દર્શિએ નિષ્કર્ષ એ છે કે ઇષ્ટિ જ દીક્ષાનું કારણ છે ખીન પદાર્થો નહિ. ॥ ૩૦ ॥

સમાખ્યાનં ચ તદ્વત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સમાખ્યાનમ્) દીક્ષણીયા આ સમાખ્યા પણ (તદ્વત્) ઇષ્ટિ-નેજ દીક્ષાના અવ્યભચરિત હેતુ તરીકે બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત ઇષ્ટિને ‘ દીક્ષણીયા ’ એવું નામ આપવામાં આવે છે. આ દીક્ષણીયા સમાખ્યા પણ ત્યારેજ નિદ્ય થતું થકે કે જ્યારે ઇષ્ટિને જ દીક્ષાનું કારણ માનવામાં આવે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે દંડ આદિનું ધારણ કરવું એ દીક્ષાનું કારણ નથી, પણ ઇષ્ટિ જ કારણ છે. ॥ ૩૧ ॥

‘ કામ્ય ઇષ્ટિઓનું અનિયમથી અનુષ્ઠાન કરવું ’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર અજ્ઞવત્ કૃતનામાનુષ્ઠ્યમ્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(અજ્ઞવત્) અંગોમાં જેમ કમ હોય છે તેમ (કૃતનામ્) ઇષ્ટિઓમાં પણ (આનુષ્ઠ્યમ્) કમ હોય છે.

ભાવાર્થ :—‘ એન્દ્રામમેકાદશકપાલં નિર્વપેત્ પ્રજાકામ : ’ ઇત્યાદિ કામ્ય-ઇષ્ટિઓના પાઠ કમથી છે, માટે તેઓનું અનુષ્ઠાન પણ કમથી જ કરવું જોઈએ. પ્રયાગાદિ અંગોનું અનુષ્ઠાન જે કમ પૂર્વક કરવામાં આવે છે તેમ કામ્ય ઇષ્ટિઓનું અનુષ્ઠાન પણ કમ પ્રમાણે જ કરવું જોઈએ. આવો પૂર્વપક્ષવાદીનો મત છે. ॥ ૩૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર ન વા ઽ સમ્બન્ધાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (અસમ્બન્ધાત્) કામ્ય ઇષ્ટિઓનો અરરપરસ સંબંધ (ન) ન હોવાથી કમ પ્રમાણે અનુષ્ઠાન કરવું નહિ

ભાવાર્થ :—એક કામ્ય ઇષ્ટિને બીજી કામ્ય ઇષ્ટિ સાથે કોઇપણ જગતનો સંબંધ હોતો નથી માથુસની અંદર કામનાઓ પણ કોઇ કમથી ઉત્પન્ન થતી નથી માટે કામ્ય ઇષ્ટિઓ પાઠના કમ પ્રમાણે અનુષ્ઠાન કરવાની કોઈ આવશ્યકતા નથી. અનુષ્ઠાન કરનારે ઇચ્છા પ્રમાણે કામ્ય ઇષ્ટિઓ કરવી. આવો સિદ્ધાંતવાદીનો મત છે. ॥ ૩૩ ॥

કામ્યત્વાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અને (કામ્યત્વાત્) કામ્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કઈ ઇચ્છા ક્યારે ઉત્પન્ન થાય એનો કશો પણ નિયમ નથી, અનિયમથી ઇચ્છાઓ ઉત્પન્ન થાય છે માટે તત્પ્રયુક્ત કામ્ય ઇષ્ટિઓમાં પણ નિયમ નથી. પાઠ કમ પ્રમાણે

દામ્ય દષ્ટિઓ કરવા જતાં કર્તાના સ્વાતંત્ર્યને ભંગ થાય છે માટે કર્તાની દૃષ્ટા પ્રમાણે કામ્યેષ્ટિઓનું અનુષ્ઠાન કરવું, પાઠ ક્રમ પ્રમાણે નહિ. ॥ ૩૪ ॥

આનર્થકયાદ્દેતિ ચેત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :- (જ્ઞાનર્થવ્યાત્) પાઠ ક્રમ અનર્થક થઇ જશે (હતિ ચેત્) એ એમ કહેવામાં આવે તો (ન) તે પશુ ઠીક નથી.

ભાવાર્થ :- જો દામ્ય દષ્ટિઓ કર્તાની દૃષ્ટા પ્રમાણે કરવામાં આવે તો એના પાઠને એ ક્રમ રાખ્યો છે તે ક્રમ નિરર્થક થઇ જશે, માટે એ નિર્ર્થકતા ન આવે તદર્થે કામ્યેષ્ટિઓ પાઠ ક્રમ પ્રમાણે કરવી જોઇએ, આ શબ્દોનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૩૫ ॥

સ્યાદ્ વિધ્યાર્થત્વાદયથા પરેષુ સર્વસ્વારાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :- (વિધ્યાર્થત્વાત્) ઉક્ત પાઠ ક્રમ જ્ઞાન માટે (સ્યાત્) છે (યથા) જેવી રીતે (પરેષુ) નિત્ય યાગોમાં (સર્વસ્વારાત્) ' સર્વસ્વાર ' નામક યાગ જ્ઞાનને માટે હોવાથી સફળ છે તેમ.

ભાવાર્થ :- જેમ નિત્ય યાગોમાં ' સર્વસ્વાર ' નામક યાગનું ફળ કેવળ જ્ઞાન જ છે તેવર્થે આદિ નહિ તેમ દષ્ટિઓના પાઠ પશુ જ્ઞાનાર્થે હોવાથી જ સાર્થક થશે માટે નિર્ર્થકત ની શંકા કરવી નહિ. આથી સિદ્ધ થાય છે કે દામ્ય દષ્ટિઓનું અનુષ્ઠાન પાઠ ક્રમ પ્રમાણે કરવું નહિ, પણ કર્તાની દૃષ્ટા પ્રમાણે કરવું. ॥ ૩૬ ॥

યજ્ઞોનું અગ્નિષ્ટોમપૂર્વકત્વાધિકરણ.

ય एतेनेत्यग्निष्टोमः प्रकरणात् ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :- (ય एतेन હતિ) જે આ યજ્ઞથી યજ્ઞનકર્તા વગર બીજા યજ્ઞો કરે છે ઇત્યાદિ જે કહ્યું છે તેમાં એતેન પદથી (અગ્નિષ્ટોમઃ) અગ્નિષ્ટોમ સમજવે (પ્રકરણાત્) તેનું પ્રકરણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :- એષ વાવ પ્રથમો યજ્ઞો યજ્ઞાનામ્, યજ્ઞ્યોતિષ્ટોમઃ । ય एतेनનિષ્ઠાડ્યાન્યેન યજેત ગર્તપત્યમેવ હિ તજીર્યતે પ્ર વા મીયતે । આ વાક્યમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે પ્રથમ જ્યોતિષ્ટોમ યજ્ઞ કરવો અને પછી બીજા યજ્ઞો કરવા જે કેષ જ્યોતિષ્ટોમ યજ્ઞ કર્યા વગર બીજા યજ્ઞો કરે છે તે બધા નિષ્ફલ થઇ જાય છે અને યજ્ઞ કરનારને પણ હનિ પહોંચે છે. માટે પ્રથમ જ્યોતિષ્ટોમ યજ્ઞ કરવો જ્યોતિષ્ટોમની સાત સંસ્થા છે. (૧) અગ્નિષ્ટોમ, (૨) અત્યગ્નિષ્ટોમ (૩) ઉકથ્ય (૪) પોઠશી (૫) અતિરાત્ર (૬) આમોર્ધામ, (૭) વાજપેય. ઉપરના વાક્યમાં એતેન એ સર્વનામ પદથી ઉક્ત સાત સંસ્થાવાળા જ્યોતિષ્ટોમનો જ પરામર્શ થાય છે, માટે એ સાત સંસ્થાઓનું અનુષ્ઠાન કર્યા પછી બીજા યજ્ઞોનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઇએ. એવું પૂર્વે ક્ષવાદીનું માનવું છે. સિદ્ધાંતપક્ષનું એવું માનવું છે કે, એતેન પદથી અગ્નિષ્ટોમનું જ ગ્રહણ છે ઉક્ત સાતે સંસ્થાનું ગ્રહણ નથી. અત્યગ્નિષ્ટોમ આદિ સંસ્થાઓ તો દામ્ય હોવાથી

અનિત્ય છે. તેથી તે છ સંસ્થાઓ નિત્ય જ્યોતિષ્ટોમનું સ્વરૂપ બની શકે નહિ. અત્યગ્નિષ્ટોમ આદિ છ સંસ્થાઓ આગંતુક આશર વિશેષ ગણાય છે. માટે અગ્નિષ્ટોમ એ જ પ્રથમ યજ્ઞ છે અને તેના વડે યજ્ઞન કરી પછી બીજા યજ્ઞો કરવા એજ સિદ્ધાંતપક્ષ છે. ॥ ૩૭ ॥

લિङ्ગાન્ત ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :- (વ) અને (લિંગ) લિંગ રૂપ વાક્ય હોવાથી.

જાવાર્થ :- ઉપર જે વાક્ય લખ્યું છે તેનો શેષ આ પ્રમાણે છે. ‘તસ્ય નવતિષ્ઠાત’ સ્તોત્રીયાઃ ‘ એ જ્યોતિષ્ટોમની ૧૯૦ સ્તોત્રીય ઋચાઓ છે. યાગમાં જે ઋચાઓ ગવાય છે તે ઋચાઓ સ્તોત્રીય કહેવાય છે. એ વાક્યરૂપે પણ એતેન પદર્થી અગ્નિષ્ટોમનું ગ્રહણ કરવામાં લિંગ=સ્ત્રી છે. અગ્નિષ્ટોમ યાગ સિવાય બીજા યાગમાં ૧૯૦ સ્તોત્રીય ઋચાઓ વિદિત નથી. ॥ ૩૮ ॥

જ્યોતિષ્ટોમના વિદ્યુતિયાગો પણ અગ્નિષ્ટોમપૂર્વક છે.

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. અથાન્યેનેતિ સંસ્થાનાં સન્નિધાનાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :- (અથ અન્યેનં) એ એતેનનિષ્ણાસ્યેન આ વાક્યમાં જે અન્ય ૨૭૬ છે તેનાથી (સંસ્થાનામ્) જ્યોતિષ્ટોમની સંસ્થાઓનું જ ગ્રહણ થાય છે (સન્નિધાનાત્) કારણ કે તેનું જ સંનિધાન છે.

જાવાર્થ :- ‘અથાન્યેન’ આ વાક્યમાં જે અન્ય ૨૭૬ છે તેનાથી જ્યોતિષ્ટોમની જે અગ્નિષ્ટોમ આદિ છ સંસ્થાઓ છે તેનું ગ્રહણ થાય છે. બીજા જ્યોતિષ્ટોમની જે વિકૃતિઓ છે તેનું ગ્રહણ થતું નથી. ‘એકાદ’ ‘અહીન’ આદિ સત્રો જ્યોતિષ્ટોમની વિકૃતિઓ છે. ॥ ૩૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર તત્પ્રકૃતેર્વાડપત્તિવિહારૌ હિ ન તુલ્યેષૂપપદેતે ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :- (વા) ‘વા’ શબ્દ પૂર્વપક્ષના નિરાકરણ માટે પ્રયુક્ત છે. (તત્પ્રકૃતેઃ) ‘અન્યેન’ આ ૨૭૬થી અત્યગ્નિષ્ટોમઆદિ છ સંસ્થાસિદ્ધિત ‘એકાદ’ આદિ બધા યાગોનું ગ્રહણ છે (હિ) કારણ કે (તુલ્યેષુ) કેવળ છ સંસ્થાઓનું જ ગ્રહણ હોય તો (આપત્તિવિહારૌ) આપત્તિ અને વિહાર (ન ઉપપદેતે) ઉપપન્ન થઈ શકે નહિ.

જાવાર્થ :- જે ‘અન્ય’ શબ્દથી કેવળ છ સંસ્થાઓનું જ ગ્રહણ હોય તો પ્રજાપતિર્વા અગ્નિષ્ટોમઃ સ્મરણેકદ્વાનસ્યજત, તે સ્પષ્ટા અમ્રવન્ ન વૈ પ્રમવામઃ તેમ્યઃ સ્વાતન્ત્ર્ય પ્રાપ્ત્યક્ત્ તથા ચ તે પ્રામવન્, આ વાક્યમાં ‘અનેકાદ’ આદિ યાગોને સર્જવાનું અને તેને સ્વાતન્ત્ર્ય આપવાનું જણાવ્યું છે. સ્વાતન્ત્ર્ય અર્થાત્ સામર્થ્યની પ્રાપ્તિનું નામ આ ઠેકાણે આપત્તિ છે. યથા વા અમ્રજાંતા અન્યે અમ્રયો વિદ્ધિયન્તે એવં વા એતસ્માદ યજ્ઞાદ અન્યે કતવો વિદ્ધિયન્તે । આ વાક્યમાં અન્ય યાગોને વિહાર બતાવ્યો છે. અન્યપદાર્થે રન્યસ્યોપભોગઃ વિહારઃ અન્ય પદાર્થથી અન્યનો ઉપભોગ હોવો એનું નામ વિહાર છે. આ કારણથી અગ્નિષ્ટોમમ ઉત્પન્ન

બીજા યાગે પણ અન્ય શબ્દથી યુક્ત થાય છે કેવળ જ સંસ્થાઓ જ નહિ, આત્મ સિદ્ધાંત પક્ષવાદીનું માનવું છે.

સિદ્ધાંતપક્ષમાં આશંકા કરનારું સૂત્ર

પ્રશંસા વા વિહરણામાવાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) ‘ વા ’ આશંકા સૂચવે છે. (પ્રશંસા) માત્ર પ્રશંસા છે. (વિહરણા-માવાત્) આપતિ અને વિહરણ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ એકાદ ’ આદિ જ્યોતિષોમના વિકૃતિ યાગો છે. વિકૃતિ યાગ પ્રકૃતિ યાગને આધીન જ હોય છે. અને તે પ્રશંસા આ પ્રમાણે થાય છે કે, અગ્નિષ્ટોમ યાગ એવા પ્રશસ્ત છે કે તેનાથી બીજા યાગો ઉત્તમ થાય છે અને તેમાં સ્વતંત્રતા અને વિહાર પણ હોય છે. ખરી રીતે વિકૃતિયાગમાં સ્વતંત્રતા અને વિહાર હોતા નથી, કારણ કે તે પ્રકૃતિ યાગને આધીન હોય છે અને તેથી જ અતિદેશ વાક્ય છે કે પ્રકૃતિયાગ પેઠે વિકૃતિયાગ કરવા માટે અન્યેન એ શબ્દથી અત્યંતિષ્ટોમ આદિ જ સંસ્થાઓનું જ ગ્રહણ થાય છે બીજા યાગોનું નહિ. ॥ ૪૧ ॥

ઉક્ત આશંકાનું સમાધાન કરે છે.

વિધિપ્રત્યયાદ વા નહ્યકસ્માત્ પ્રશંસા સ્યાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) ‘ વા ’ શબ્દ આશંકાની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (વિધિપ્રત્યયાદ) અતિ-દેશવાક્ય દ્વારા વિકૃત યાગમાં પ્રાકૃત યાગના ધર્મને અનુભવ થતો હોવાથી આપતિ અને વિહાર મથાર્થ સ્વરૂપે માનવા જોઈએ. (અકસ્માત્) ધર્મપ્રાપ્તિ વગર (પ્રશંસા ન સ્યાત્) પ્રશંસા થઈ શકે નહિ.

ભાવાર્થ :—આપતિ અને વિહાર બોધક વાક્ય અગ્નિષ્ટોમ યાગની પ્રશંસા-પરક છે, છતાં એકાદ આદિ વિકૃતિ યાગમાં અતિદેશવાક્ય દ્વારા આપતિ અને વિહાર રૂપ ધર્મ માનવા જ જોઈએ અવિભક્ત ધર્મને લીધે પ્રશંસા થઈ શકે નહિ. આ કારણથી અગ્નિષ્ટોમના ધર્મ એકાદ આદિ વિકૃતિ યાગમાં છે, અને એ ધર્મને લીધે તે યાગો અગ્નિષ્ટોમના સંબંધી છે એ પણ સિદ્ધ થાય છે. સંબંધી હોવાથી અન્યેન પદથી એનું પણ ગ્રહણ થતું જોઈએ. આથી સિદ્ધ થાય છે કે અગ્નિષ્ટોમ આદિ જ સંસ્થાઓ સાથે ‘ એકાદ ’ આદિ બધા યાગો અગ્નિષ્ટોમ યાગનું અનુક્રમ કર્યા પછી જ કરવા, માટે અગ્નિષ્ટોમયામાનુક્રમપૂર્વક અન્ય યાગો અનુષ્ટેય છે એ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૪૨ ॥

એકસ્તોમક અને અનેક સ્તોમક બંને યાગોનું અગ્નિષ્ટોમપૂર્વકત્વ છે.

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર

અકસ્તોમો વા ક્રતુસંયોગાત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) ‘ વા ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (અકસ્તોમઃ) અન્યેન શબ્દથી એક-સ્તોમક યાગનું ગ્રહણ છે. (ક્રતુસંયોગાત્) અર્થવાદ વાક્યથી એક જ પ્રાકૃત સ્તોમના વિકૃતિ યાગો સાથે વ્યાપ્તિરૂપ સંબંધ દ્વારા પ્રમથ હોવાનું જણાય છે.

ભાવાર્થ :—‘અન્યેન’ શબ્દથી અગ્નિષ્ટોમ સંબંધી ‘એકાહ’ :આદિ વિકૃતિ યાગોનું પશુ ગ્રહણ થાય છે એ આગળ ૨૫૯ કરવામાં આવ્યું છે. હવે એ બધા યાગોમાં કોષ યાગ એક-સ્તોમક છે અને કોષ યાગ અનેક સ્તોમક હોય છે. સ્તોમ એટલે સ્તોત્ર. અહીં પૂર્વપક્ષવાદીનું એવું માનવું છે કે ‘અન્યેન’ શબ્દથી ‘એકસ્તોમક’ યાગનું જ ગ્રહણ થાય છે. યો વૈ ત્રિવૃદન્યં યજ્ઞવલ્લુમાપયતે સ ત્તં હીપયતિ આ અર્થવાદ વાક્ય છે. આનો ભાવ એ છે કે ત્રિવૃતસ્તોમ અન્યકનું સાથે અતિદેશ વાક્યથી સંબંધ પામે છે. અહીં એક જ ત્રિવૃતસ્તોમનો અન્યકનું સાથે સંબંધ બતાવેલો હોવાથી એકસ્તોમક યાગનું જ ‘અન્યેન’ શબ્દથી ગ્રહણ કરવું જોઈએ. અગ્નિષ્ટોમ યાગમાં ત્રિવૃતસ્તોમ, પંચદશસ્તોમ, સપ્તદશસ્તોમ અને એકવિંશસ્તોમ એ ચાર સ્તોમ છે. તેમાંથી એકસ્તોમવાળા યાગનું જ અન્યેન શબ્દથી ગ્રહણ થાય છે એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું મતવ્ય છે. ॥૪૩॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર   **સર્વેષાં વા ચોદનાવિશેષાત્પ્રશંસા સ્તોમાનામ્ ॥ ૪૪ ॥**

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (સર્વેષામ્) એક સ્તોમક અને અનેક સ્તોમક સર્વ યોગોનું ગ્રહણ થાય છે. (ચોદનાવિશેષાત્) અન્ય શબ્દના શક્ય અર્થમાં કંઈ વિશેષ ન હોવાથી (પ્રશંસા સ્તોમાનામ્) સર્વ સ્તોમોની પ્રશંસામાં કોષ વિરોધ નથી.

ભાવાર્થ :—‘અન્યેન’ પદથી એકસ્તોમક અને અનેક સ્તોમક જેટલા યાગો છે તે બધાનું જ ગ્રહણ સમજવું. એકસ્તોમકનું ગ્રહણ કરવું અને અનેક સ્તોમક યાગનું ગ્રહણ ન કરવું એમાં કોષ પ્રમાણ નથી. અર્થવાદ વાક્યમાં એકસ્તોમકનો વિકૃતિ યાગ સાથે જે સંબંધ બતાવ્યો છે તે તો માત્ર પ્રશંસાને જ સૂચવે છે. ભાવ એ છે કે એકસ્તોમક અને અનેકસ્તોમક યાગો અગ્નિષ્ટોમ યાગ ક્યાં પછી જ અનુષ્ટંબ છે. ॥ ૪૪ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पादः

अथ पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः पादः

पाठकंમની અપેક્ષા શ્રુતિ અને અર્થ બળવાનું હોય છે.

એ અધિકરણ હવે સમજાવે છે.

कमकोपोऽर्थशब्दाभ्यां श्रुतिविशेषादर्थपरत्वाच्च ॥ १ ॥

પદાર્થ :—(અર્થશબ્દાભ્યામ્) અર્થ અને શ્રોતકંમથી (કમકોપઃ) પાઠકમનો બાધ થાય છે. કારણ કે (શ્રુતિવિશેષાત્) શ્રુતિવિશેષ (ચ) અને (અર્થપરત્વાત્) અર્થ સાધક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અન્વયાયર આદિ દશગ્રંથોમાં આશ્વિનગ્રહ ત્રીજા સ્થાનમાં પઠિત છે, પણ તેનું દશમ સ્થાન છે એવું શ્રુતિ ૧૫ વાક્ય શબ્દથી આમ્નાત છે. જેમ કે આશ્વિનો દશમો ગ્રહણે ! આશ્વિન ગ્રહ દશમે સ્થાને લેવો. તે જ પ્રમાણે અગ્નિહોત્ર હોમ પછી યવાગૂપાકનો પઠ છે, પણ

યવાગૂરૂપ દ્રવ્ય વગર અગ્નિહોત્ર થઇ ન શકે માટે અર્થાત્તથી યવાગૂ અગ્નિહોત્ર પહેલાં જ હોવી જોઇએ. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે શ્રુતિરૂપ વાક્ય વિશેષથી તથા અર્થના સામર્થ્યથી પાઠકને ખાસ થાય છે. એટલે કે શ્રુતિરૂપ વાક્યથી તથા અર્થના સામર્થ્યથી જે ક્રમ હોય તેજ ક્રમ લેવો. પાઠકમાં આશ્ચિત્ત ગ્રહ માટે ત્રીજો છે છતાં શ્રુતિવાક્ય તેને દશમા સ્થાનમાં જતાવે છે માટે દશમા સ્થાને આશ્ચિત્ત ગ્રહ લેવો. તથા અગ્નિહોત્રના પાઠ પ્રથમ છે છતાં યવાગૂ સાધન હોવાથી અર્થ સામર્થ્યથી પ્રથમ જ લેવી જોઇએ. આ પ્રમાણે પાઠકને અર્થ અને શ્રુતિવાક્ય-થી ખાસ થાય છે.

મુખ્યક્રમથી આગ્નેય પુરે ડાશના અવદાન આદિ ધર્મેનું પ્રથમ અનુષ્ઠાન

કરવું જોઇએ એ અધિકરણ સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર અવદાનામિધારણાસાદનેષ્વાનુષ્ટ્યં પ્રવૃત્યા સ્યાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(અવદાનામિધારણાસાદનેષુ) અવદાન, અભિધારણ અને આસાદન રૂપધર્મોમાં (આનુષ્ટ્યમ્) ક્રમ (પ્રવૃત્યા) પ્રવૃત્તિથી (સ્યાત્) થવો જોઇએ.

ભાવાર્થ :—સાંનાયના ધર્મ વત્સાપાકરણ અને દોહન આદિ ધર્મો પ્રથમ આગ્નાત છે અને પુરેડાશના નિર્વાપ અને અવધાત આદિ ધર્મો પછીથી આગ્નાત છે, માટે મંત્રપાઠના જે ક્રમ છે તે પ્રમાણે ધર્મોનું અનુષ્ઠાન થવું યોગ્ય છે. એટલે મંત્રપાઠની પ્રવૃત્તિના ક્રમ પ્રમાણે અનુષ્ઠાન કરવું જોઇએ. આ નિયમને આધારે પહેલાં દધિના અવદાન, અભિધારણ અને આસાદન થવાં જોઇએ. ॥ ૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર યથાપ્રદાનં વા તદર્થત્વાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (યથાપ્રદાનમ્) પ્રદાન કરને અનુસરીને અવદાન આદિ ધર્મોનું અનુષ્ઠાન થવું જોઇએ (તદર્થત્વાત્) કારણ કે અવદાન આદિ પ્રદાનને માટે જ કરવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—સાંનાય યાગની પહેલાં આગ્નેય યાગનું અનુષ્ઠાન છે. સાંનાય એટલે દહીં અને દૂધ. આગ્નેય પુરેડાશનું પ્રથમ પ્રદાન હોવાથી, એ પુરેડાશના અવદાન આદિ ધર્મો પહેલાં થવા જોઇએ, કારણ કે યાગમાં પ્રદાન જ મુખ્ય છે અને અવદાન આદિ ધર્મો પણ પ્રદાનને માટે જ હોય છે. પ્રાવૃત્તિક ક્રમ કરતાં મુખ્ય ક્રમ યાગવાત્ હોય છે માટે દધિના અવદાન આદિ ધર્મોનું પછીથી અનુષ્ઠાન કરવું આજ સિદ્ધાંત પક્ષ છે. ॥ ૩ ॥

લિંગ્ગદર્શનાન્ત ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિંગ્ગદર્શનાત્) લિંગરૂપ વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રયાજશેષાધિકારે પ્રથમ દુધાન્નામિધારણે પ્રથમપ્રયાજશેષાધિકારે પ્રદાન તદીયં દ્રવ્યં દુધાયાલસિત તદ્ અમિધારણાન્યે પ્રથમ પ્રયાજકથનં લિંગ્ગમ્ ” આ વાક્યમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે અગ્નીષોમીય આન્નમભાગોનું પ્રથમ પ્રદાન કરવું જોઇએ, એનું દ્રવ્ય દુધ નામના

પાત્રમાં હોય છે. આ કથન અભિધાર પ્રાથમ્યમાં પ્રથમ પ્રદાન કારણથી છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે જેનું પ્રથમ પ્રદાન, અવદાન આદિ ધર્મો પણ તેના જ પહેલાં કરવા જોઈએ, માટે આગળેય પુરોગણના અવદાન આદિ ધર્મો પ્રથમ અનુષ્ઠિત કરવા અને એન્દ્ર સાનાયક દ્રવ્યના અવદાન આદિ ધર્મો પછીથી અનુષ્ઠિત કરવા આ જ સિદ્ધાંત પક્ષ છે. ॥ ૪ ॥

ઈષ્ટિ અને સોમયાગનો પૌર્વાપર્યભાવનો નિયમ નથી

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

લ્લચનાદિષ્ટિપૂર્વત્વમ્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(લ્લચનાત) પ્રથમ ઈષ્ટિપ્રતિપાદક વાક્ય હોવાથી (ઈષ્ટિપૂર્વત્વમ્) સોમયાગ પહેલાં ઈષ્ટિ કરવી જોઈએ.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસ અને સોમયાગ આ બન્નેમાં પૂર્વાપર ભાવ છે કે નહિ એ બાબતના સંશયમાં પૂર્વપક્ષવાદીનું એવું મન્તવ્ય છે કે, દર્શપૂર્ણમાસાભ્યામ્ દ્વાં સોમેન યજેત દર્શ અને પૂર્ણમાસનો યાગ કરી પછી સોમથી યાગ કરવો, આ વાક્યથી સિદ્ધ થાય છે કે પહેલાં દર્શપૂર્ણમાસની ઈષ્ટિ કરવી અને પછી સોમયાગ કરવો. ॥ ૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

સોમશ્લેષકેષામભ્યાષેયસ્યર્તુનક્ષત્રાતિક્રમલ્લચનાત્

તદન્તેનાનર્થકં હિ સ્વાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સોમઃ) સોમયાગ (દર્શપૂર્ણમાસ) કેટલાક યજ્ઞમાનેને દર્શપૂર્ણમાસ પહેલાં કર્તવ્ય હોય છે. (અભ્યાષેયસ્ય) અભ્યાધાન સંબંધી (ઋતુનક્ષત્રાતિક્રમલ્લચનાત્) ઋતુ અને નક્ષત્રનો અતિક્રમ જણાતો હોવાથી (તદન્તેના) દર્શપૂર્ણમાસ પછી જ સોમયાગની કર્તવ્યતા માનવામાં આવે તો (અનર્થકં હિ સ્વાત્) અનર્થક જ સ્પષ્ટ જાય.

ભાવાર્થ :—કેટલાક યજ્ઞમાનેને સોમયાગ દર્શપૂર્ણમાસ પહેલાં કર્તવ્ય હોય છે કારણ કે અભ્યાધાનનાં ઋતુ અને નક્ષત્રનો આ પ્રમાણે બાધ બતાવવામાં આવ્યો છે. જેમકે સોમેન યક્ષમાણો નર્તુ સુક્ષેષ્ણ નક્ષત્રમ્ જેણે સોમયાગ કરવાનો હોય તેણે ઋતુ અને નક્ષત્રની પ્રતીક્ષા કરવી નહિ. આમાં અભ્યાધાનનાં ઋતુ અને નક્ષત્રની પ્રતીક્ષા કરવાનો નિષેધ કર્યો છે. જે દર્શપૂર્ણમાસ નિયમથી પૂર્વ વિહિત હોય તો આ ઋતુનક્ષત્રનો બાધ નિરર્થક થઈ જાય માટે પહેલાં દર્શપૂર્ણમાસનો યાગ કરવો અને પછી જ સોમયાગ કરવો એવો ખાસ ઠાઈ નિયમ નથી. કેટલાક યજ્ઞમાનો સોમયાગ કર્યા પછી પણ દર્શપૂર્ણમાસ યાગ કરે છે, અને અભ્યાધાન કેવળ સોમયાગને માટે પ્રથમ હોય છે. આનું સિદ્ધાંતવાદીનું મન્તવ્ય છે. ॥ ૬ ॥

તદર્થલ્લચનાત્ નાવિશેષાત્ સ્વર્ણત્વં સ્વાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તદર્થલ્લચનાત્) અભ્યાધાનનું જ્યોતિષોમને માટે કથન કરવાથી પણ ઉક્ત અર્થની સિદ્ધિ થાય છે. જે અભ્યાધાન અને જ્યોતિષોમ અર્થાત્ સોમયાગનું નિયમથી આનન્તર્ય ન માનવામાં આવે તો (અવિશેષાત્) અભ્યાધાન કર્મમાત્ર પ્રત્યે

સમાન હોવાથી (તદર્થત્વમ્) જ્યોતિષોગાર્થતાનું અભિધાયક વચન (ન) ઉપપન્ન થઇ શકે નહિ.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમ અર્થાત્ સોમયાગ પહેલાં માત્ર અગ્ન્યાધાન અપેક્ષિત છે કારણ કે અગ્ન્યાધાન તો દરકોઇ યાગ પહેલાં સામાન્ય જ હોય છે તેના વગર યાગ જ થઈ શકે નહિ. આ કારણથી માત્ર સોમયાગાયે અગ્ન્યાધાન અને સોમયાગ આ બેનું આનન્તર્ય છે અર્થાત્ પોર્વાપર્યભાવનો નિયમ છે, પણ દર્શપૂર્ણમાસ યાગ અને સોમયાગનો પોર્વાપર્યભાવનો નિયમ નથી. ॥ ૭ ॥

અયક્ષ્યમાણસ્ય ચ પવમાનહવિષાં કાલનિર્દેશાત્ આનન્તર્યાદ્ વિશક્કા સ્યાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અયક્ષ્યમાણસ્ય) સોમથી જેને યાગ ન કરવો હોય તેને (પવમાનહવિષમ્) પવમાન હવિષનો (કાલનિર્દેશાત્) કાળનો નિર્દેશ હોવાથી (આનન્તર્યાત્) આનન્તર્ય હોવાથી (વિશક્કા) સંશયનો અભાવ (સ્યાત્) છે.

ભાવાર્થ :—જે અગ્ન્યાધાન કર્યા પછી સોમયાગ ન કરે તેને માટે પવમાન હવિષો કરવા માટે આ પ્રમાણે કાળવિધાન છે. યોડયક્ષ્યમાણોડગ્નિમાદધોત સ પુરા સંવત્સરાન્ પવમાનહવીષિ નિવ પેદિતિ । જે અગ્ન્યાધાન કર્યા પછી સોમ યાગ ન કરે તેણે પવમાન હવિષોનો નિર્વાપ કરવો. આ એક પ્રત્યક્ષિત છે એથી રૂપે સમગ્રય છે કે અગ્ન્યાધાન પછી સોમયાગ કરવો. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે અગ્ન્યાધાન અને સોમયાગનો પૂર્વાપરીભાવ છે. દર્શપૂર્ણમાસ અને સોમયાગનો પૂર્વાપરીભાવ નથી.

હૃદિરયક્ષ્યમાણસ્ય તાદર્થ્યેન સોમપૂર્વત્વમ્ ॥ ૯. ॥

પદાર્થ :—(અયક્ષ્યમાણસ્ય) સોમથી જેને યાગ ન કરવો હોય તેને પહેલાં (હૃદિઃ) કરવી જોઇએ. (તાદર્થ્યેન) સોમાર્થત્વ હોવાથી (સોમપૂર્વત્વમ્) સોમયાગ પહેલાં કરવી જોઇએ.

ભાવાર્થ :—જે યજમાન અગ્ન્યાધાન કર્યા પછી સોમયાગ ન કરે તેણે દર્શપૂર્ણમાસ ઇષ્ટિ કરવી જોઇએ, અને જે યજમાન અગ્ન્યાધાન પછી સોમયાગ કરવા ઇચ્છે તેણે સોમયાગ કરવો. આ ઉપરથી આ અધિકરણનો ભાવાર્થ એ નીકળે છે કે અગ્ન્યાધાન અને સોમયાગનો પૂર્વાપરભાવ છે અને અગ્ન્યાધાન અને દર્શપૂર્ણમાસનો પણ પૂર્વાપરભાવ છે. કિંતુ દર્શપૂર્ણમાસ ઇષ્ટિ અને સોમયાગનો પૂર્વાપરભાવ નિયત નથી. ॥ ૯ ॥

અ હાણુ કર્તૃક ઇષ્ટિ અને સોમયાગનો પૂર્વાપર ભાવ અનિયત છે.

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

ઉત્કર્ષાદ્ બ્રાહ્મણસ્ય સોમઃ સ્યાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(બ્રાહ્મણસ્ય) બ્રાહ્મણે (ઉત્કર્ષાત્) ઇષ્ટિ પહેલાં (સોમઃ સ્યાત્) સોમ યાગ કરવો જોઇએ.

ભાવાર્થ :—આમેયો વૈ બ્રાહ્મણો દેવતયા સ સોમેન હૃદ્વૈ અમીષોમીયો ભવતિ ઇતિ, યદેષાદઃ પોર્ણમાસં હવિઃ તદનુ નિર્વપેત્ ઉભય દેવત્યો ભવતીતિ આ વાક્યમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે

બ્રાહ્મણ અગ્નિ દેવતાકે છે તે જ્યારે સોમથી યાગ કરે છે ત્યારે અગ્નીષોમીય યાગ છે. પૌર્ણમાસ જે હવિષ છે તેનો સોમ યાગ કર્યા પછી નિર્વાપ કરવો. અગ્નીષોમીય યાગ કર્યા વગર બીજા યાગોથી હલની નિષ્પત્તિ થતી નથી માટે બ્રાહ્મણે પ્રથમ સોમ યાગ કરવો અને પછી ઇષ્ટ કરવી. ॥ ૧૦ ॥

પૌર્ણમાસો દા શ્રુતિસંયોગાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પૌર્ણમાસો) જ્યોતિષોમ યાગ પછી કેવળ પૌર્ણમાસ યાગ કર્તવ્ય છે (શ્રુતિ સંયોગાત્) ઉપર કહેલા વચનથી પૌર્ણમાસ શબ્દનો સંબંધ જોવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—પૂર્વપક્ષ તરફથી એવી શંકા કરવામાં આવે છે. ઉક્ત વચનથી કેવળ પૌર્ણમાસ આદિ જે ત્રણ યાગો છે તેનો જ ઉત્કર્ષ છે દર્શ યાગ આદિનો નહિ, માટે કેવળ પૌર્ણમાસ યાગ જ સોમ યાગ પછી કર્તવ્ય છે દર્શ આદિ નહિ. ॥ ૧૧ ॥

સર્વસ્ય ચૈકકર્મત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) ' ચ ' શબ્દ પૂર્વપક્ષને દેહ કરે છે. (સર્વસ્ય) જે છ યાગોનો સમૂહ બતાવ્યો છે તે બધાનો જ ઉત્કર્ષ છે (એક કર્મત્વાત્) કારણ કે એક જ હલમાં સમુચ્ચયથી તેનો સંબંધ છે.

ભાવાર્થ :—પૌર્ણમાસ આદિ ત્રણ યાગોનો જ ઉત્કર્ષ નથી પણ દર્શ પૂર્ણમાસ યાગમાં જે છ યાગો બતાવ્યા છે તે બધાનો જ ઉત્કર્ષ છે કારણ કે એ બધા સમુચ્ચય થઈ એક જ હલના જનક છે. અર્થાત્ છયે યાગો સોમ યાગ પછી બ્રાહ્મણે કરવા જોઈએ. ॥ ૧૨ ॥

સ્યાદ્વા વિધિઃ તદર્થેન ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (તદર્થેન) જ્યોતિષોમાગતવથી (વિધિઃ સ્યાત્ , અપૂર્વ જ કોષ્ઠ કર્મની વિધિ છે.

ભાવાર્થ :—ત્રીજો કોષ્ઠ પક્ષવાદી કહે છે કે પૌર્ણમાસ યાગ એ કોષ્ઠ જુદો જ વિધિ છે અને તેનો સંબંધ જ્યોતિષોમ યાગ સાથે છે, એટલે સોમ યાગ કર્યા પછી એ પૌર્ણમાસ નામક અપૂર્વ વિધિ કરવો. ॥ ૧૩ ॥

પ્રકરણાત્ તુ કાલઃ સ્યાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પ્રથમ પૂર્વપક્ષ સાથે આ સૂત્રનો સંબંધ છે એમ જ શબ્દ બતાવે છે (પ્રકરણાત્) દર્શપૂર્ણમાસ યાગનું પ્રકરણ હોવાથી (કાલઃ સ્યાત્) કાળનું જ વિધાન છે.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસનું પ્રકરણ છે. માટે જો પૌર્ણમાસને અપૂર્વ કોષ્ઠ જુદું જ કર્મ માનવામાં આવે તો પ્રકરણનો બાધ થાય, માટે સોમયાગોત્તરત્વ રૂપ કાળનું જ વિધાન છે અર્થાત્ સોમ યાગ કર્યા પછી બ્રાહ્મણે દર્શ અને પૂર્ણમાસનું અનુધાન કરવું.

તથા સત્તિ બ્રાહ્મણસ્ય એકસ્મિન્નમીષોમીયપુરોહાશે સોમપૂર્વત્વનિયમઃ, ફત્ત્ર ક્ષત્રિયવૈરયયોરિવ
અસ્યાપિ હૃષ્ટિપૂર્વત્વ સોમપૂર્વત્વે વિક્રમ્યેતે । આ ઠેકાણે સાયણાચાર્ય કહે છે કે અગ્નીષોમીય પુરો-
હાશને નિર્વાપ જ બ્રાહ્મણે સોમ યાગ કર્યા પછી નિયમથી કરવો, બીજા નિર્વાપ અર્થાત યાગોમાં
ક્ષત્રિય અને વૈરય પેટે બ્રાહ્મણને પણ સોમ પૂર્વત્વ અને હૃષ્ટિ પૂર્વત્વ વિક્રમ હોય છે અર્થાત
બીજામાં બ્રાહ્મણને પણ પૂર્વાપર ભાવ નિયત નથી. ॥ ૧૪ ॥

નતુ પ્રતીક્ષેત ઇત્યાદિથી સોમ યાગના કાળનો આધ થાય છે.

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર સ્વકાલે સ્યાદાવપ્રતિષેધાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(સ્વકાલે) જ્યોતિષ્ટોમ યાગ પોતાના કાળમાં (સ્યાત્) થાય છે. (અવિ-
પ્રતિષેધાત્) જ્યોતિષ્ટોમ મુખ્ય યાગ હોવાથી તેના કાળનો આધ થઇ શકે નહિ.

ભાવાર્થ :—“ સોમેન યદ્યમાણોઽગ્નીન્ આદધીત ” ‘ નતૂન્ સૂક્ષેત્ ’ ‘ ન ચ નક્ષત્રમ્ ’
મૂક્ષંતિ ધાતુદર્શનર્થે વર્તંતે । જેને સોમથી યાગ કરવાનો હોય તેણે અગ્નિનું આધન કરવું
જરૂર અને નક્ષત્રની પરીક્ષા કરવાની તેને જરૂર નથી આ વિધાનથી માત્ર આધનના કાળનોજ
આધ થાય છે, પણ સોમને જે વિદિત કાળ છે તેના આધ થતો નથી. “ વસન્તે બ્રાહ્મણોઽગ્નીનાદ-
ધીત ” “ કૃત્તિકાસ્વમિ માદધીત ” વસન્તમાં બ્રાહ્મણે અગ્ન્યાધાન કરવું. કૃત્તિકા નક્ષત્રમાં પણ
અગ્ન્યાધાન કરવું. સોમયાગ કરવાના કાળનું પણ વિધાન છે કે વસન્તે વસન્તે જ્યોતિષા યજેત
દરેક વસન્ત જરૂરમાં સોમથી યજા કરવો. આ વિધાનોમાં જે અગ્નિના આધાનનો સમય છે તેનો
જ આધ ઉકત વાક્યથી થાય છે. સોમ યાગ તો પ્રધાન છે માટે તેના સમયનો ઉકત વાક્યથી
આધ થતો નથી. ॥ ૧૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અપનયો ઘાઽઽધાનસ્ય સર્વકાલત્વાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(ઘા) સિદ્ધાંત સૂચક ‘ વા ’ શબ્દ છે. (અપનયઃ) પ્રધાનકાળનો પણ
આધ થાય છે. (ઘાધાનસ્ય) અગ્ન્યાધાન તો (સર્વકાલત્વાત્) સર્વકાળમાં થઇ શકે છે.

ભાવાર્થ :—અગ્ન્યાધાન તો સર્વકાળમાં વિદિત છે યદૈવેન યજ્ઞ ઉપનમેત્ અથાદધીત
સોમયાગ કરવાની શ્રદ્ધા વખતે આધાનકાળને શોધવાની જરૂર નથી. આવા વચનથી આધાનકાળ
તો આધિત છે. જે આધિત છે તેને ફરીથી આધિત કરવાનો કરો જ અર્થ નથી માટે ઉકત
વાક્યથી સોમયાગ કે જે પ્રધાન છે તેના કાળનો પણ આધ થાય છે. એજ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૧૬ ॥

બ્રાહ્મણ કર્ત્વક ઈષ્ટિ અને સોમયાગનો જે પૂર્વપક્ષ આગળ થયો છે
તેનું સમાધાન કરે છે.

પૌર્ણમાસ્યધ્વર્વ્સો સોમાન્ બ્રાહ્મણસ્ય ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(પૌર્ણમાસો) પૌર્ણમાસ જ યાગ (સોમાદ્ ઋષ્વર્મ્) સોમયાગ પછી કરવો
જોઈએ (બ્રાહ્મણસ્ય) બ્રાહ્મણે.

ભાવાર્થ :—પ્રાહ્મણ્યે સોમયાગ કયાં પછી જ પૌર્ણમાસ યાગ કરવો બીજા દર્શન-આદિ યાગો તો સોમયાગ પહેલાં પણ તે કરી શકે છે. ॥ ૧૭ ॥

एकं वा शब्दसामर्थ्यात् प्राक् कृत्स्नविधानात् ॥ १८ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (એકમ) પૂર્ણમાસ સંસક્ર માત્ર એક જ ‘ અગ્નિષોમીય ’ યાગ પહેલાં પ્રાહ્મણ્યકર્તૃક જ્યોતિષોમ યાગ કરવો છે. પૂર્ણમાસસંસક્ર બીજા યાગો નહિ (શબ્દસામ-ર્થ્યાત) શબ્દના સામર્થ્યથી એમજ જણાય છે. (પ્રાક્) જ્યોતિષોમ પહેલાં (કૃત્સ્નવિધાનમ્) અગ્નિષોમીય સિવાય બધા યાગો કરી શકાય છે.

ભાવાર્થ :—આગેય, ઉપાશુ અને અગ્નિષોમીય આ ત્રણ યાગનું નામ પૌર્ણમાસ છે. છતાં અગ્નિષોમીયના સંધિધાનથી દક્ષવાક્યમાં અગ્નિષોમીય જ પૌર્ણમાસપદથી સિત્તિ થાય છે. એટલે ઉપરના અધિકરણમાં સ્પષ્ટિત પક્ષ એ નીકળે છે કે પ્રાહ્મણ્યકર્તૃક સોમયાગમાં પહેલાં સોમયાગ અને પછી અગ્નિષોમીય નામક પૌર્ણમાસ યાગ કરવો. એટલે કે પ્રાહ્મણ્યકર્તૃક સોમયાગ અને અગ્નિષોમીય પૌર્ણમાસમાં જ પૌર્વાર્ચન થાય છે. બીજા આગેય અને ઉપાશુ યાગોમાં પ્રાહ્મણ્યકર્તૃક સોમયાગનો પૌર્વાર્ચનો નિયમ નથી. ॥ ૧૮ ॥

‘ હવે આજ્યનો સોમ પછી ઉત્કર્ષ નથી ’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

पुरोडाशस्त्वनिर्देशो तदुक्ते देवताभावात् ॥ १९ ॥

પદાર્થ :—(તુ) આજ્યસાધ્યક ઉપાશુ યાગની વ્યાવૃત્તિ સૂચવે છે. (પુરોડાશઃ) પુરોડાશ જ અગ્નિષોમીય છે. (તદુક્તે) અગ્નિયુક્ત સોમમાં (દેવતાભાવાત) દેવતાત્વ હોવાથી (અનિર્દેશે) એક દેવતાક હવિષ્માં નિર્દેશ ન હોવાથી કેવલાગ્નિદેવતાકનો ઉત્કર્ષ નથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નિર્વે બ્રાહ્મણઃ આ વાક્યમાં દેવળ અગ્નિદેવનો જ સંબંધ છે. પૌર્ણમાસ હવિષ્નો નિર્વાપ કયાં વગર અગ્નિષોમીય દેવતાક પ્રાહ્મણ્ય કહેવાતો નથી. યદ્યપિ કરનાર પુરુષને પણ દેવતાનો સંબંધ હોય છે. પુરોડાશ રૂપ હવિષ્ અગ્નિષોમીય છે. બીજું હવિષ્ અગ્નિ-ષોમીય નથી, માટે સોમયાગ પછી અગ્નિષોમીય પુરોડાશનું જ આનંતર્ય છે ॥ ૧૯ ॥

आज्यमपीति चेत् ॥ २० ॥

પદાર્થ :—(આજ્યમપિ) આજ્યદ્રવ્યક ઉપાશુ યાગ પણ ઉત્કર્ષ થાય છે એટલે કે સોમયાગ પછી જ યાગ છે (હિતિ ચેત્) જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો એનો સંબંધ ઉત્તર સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—જેમ અગ્નિષોમીય પુરોડાશનો ઉત્કર્ષ કરવામાં આવે છે તેમ આજ્યદ્રવ્યક ઉપાશુ યાગને પણ અગ્નિષોમીય માને અને એનો પણ ઉત્કર્ષ માને. આ શંકાનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં આવે છે. ॥ ૨૦ ॥

ન મિશ્રદેવતાત્વાદૈન્દ્રાગ્રવત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(ન) ઉક્ત કથન ઠીક નથી (એન્દ્રાગ્રવત્) એન્દ્રાગ્ર વાગ જેની રીતે (મિશ્રદેવતાત્વાત્) આન્યવાગ પશુ મિશ્રદેવતાક છે.

ભાવાર્થ :—આન્યદ્રવ્યક ઉપાશુવાગ એન્દ્રાગ્ર વાગ પેઠે મિશ્રદેવતાક છે. તેની તે વાગ અગ્રાપોમીય ન કહેવાય. ઉપાશુ વાગનો દેવતા વિષય છે અને એક પક્ષે પ્રાપતિ પશુ છે. ઉપાશુવાગમાં દ્વિદેવતાત્વ નિયત છે. આ કારણથી આન્યદ્રવ્યક ઉપાશુ વાગનો ઉત્કર્ષ નથી. ॥ ૨૧ ॥

એન્દ્રાગ્ર આદિ જે દેહીત યાગો છે તેની સઘઃકાલતા છે
એ અધિકરણને સમજાવે છે.

વિકૃતેઃ પ્રકૃતિકાલત્વાત્ સઘસ્કાલોત્તરા વિકૃતિઃ તયોઃ પ્રયક્ષશિષ્ટવાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ઉત્તરા વિકૃતિઃ) પ્રકૃતિ વાગના ઉત્તર કાળમાં થનાર વિકૃતિ વાગ (સઘસ્કાલ) એકાદસાધ્ય એક દિવસે પૂર્ણ થાય એ પ્રમાણે થયું જોઈએ. (વિકૃતેઃ) વિકૃતિ-વાગની (પ્રકૃતિ કાલત્વાત્) પ્રકૃતિમાલના હોવાથી (તયોઃ) એકાદસાધ્ય અને દ્વયહસાધ્ય અને કાળોમાં (પ્રત્યક્ષોપદિષ્ટવાત્) પ્રત્યક્ષ વિહિત હોવાથી એકાદ કાળ પ્રમાણ છે.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસમાં એન્દ્રાગ્રમેકાદશકપાલં નિર્વપેત્ પ્રજાકામઃ । તથા સૌર્યં ચરું નિર્વપેત્ બ્રહ્મવર્ચસકામઃ આવાં વાક્યોથી એન્દ્રાગ્ર તથા સૌર્ય આદિ વિકૃતિ યાગો વિહિત છે. આ બધા યાગો એક જ દિવસમાં પૂર્ણ થવા જોઈએ, માટે તે સઘઃકાલ કહેવાય છે. જો કે પ્રકૃતિવદ્ વિકૃતિઃ કર્તવ્ય્યા આ અતિદેશ વાક્યથી પ્રકૃતિ વાગ એ દિવસમાં પૂર્ણ થતો હોવાથી વિકૃતિ વાગ પશુ એ દિવસમાં પૂર્ણ કરવો જોઈએ કારણ કે પ્રકૃતિવાગના ધર્મો વિકૃતિવાગમાં પશુ હોય છે. પશુ યદૃશ્યા પશુના સોમેન વા અમ્રયણેન વા યક્ષ્યમાણઃ સોડમાવાસ્યાયાં પૌર્ણમાસ્યા વા યજેત જે પુરુષ દર્શપૂર્ણમાસ આદિ યાગો કરવા હવે તેણે તે અમાવાસ્યા અથવા પૌર્ણમાસી દિવસે કરવા આ વાક્યથી એક દિવસમાં તે કરવાનું ૨૫૪ વિધાન હોવાથી વિકૃતિયાગો એકાદસાધ્ય છે અને દ્વયહસાધ્ય નથી એ ૨૫૪ થાય છે. યદૃષ્ટ્યા ઈત્યાદ્યુક્ત વચન એ પ્રત્યક્ષવચન કહેવાય છે અને તેનાથી પ્રકૃતિવદ્વિકૃતિઃ કર્તવ્ય્યા એ અતિદેશ વાક્યનો આધ થાય છે. ॥ ૨૨ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર દ્વિયહકાલ્યે તુ યથાન્યાયમ્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષને સૂચિત કરે છે. (દ્વિયહકાલ્યે) જે વિકૃતિ વાગ દ્વયહસાધ્ય અર્થાત્ એ દિવસમાં સંપૂર્ણ કરવામાં આવે તો (યથાન્યાયમ્) પ્રકૃત ન્યાય પ્રમાણે થયું કહેવાય,

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિવદ્ વિકૃતિઃ કર્તવ્ય્યા પ્રકૃતિવાગના ધર્મો વિકૃતિવાગમાં થવા જોઈએ. દ્વયહસાધ્યતા એ પ્રકૃતિ ધર્મ છે માટે વિકૃતિવાગમાં પશુ જો દ્વયહસાધ્યતા માનવામાં આવે તો ન્યાય પ્રમાણે ગણાય. અર્થાત્ પ્રકૃતિ વિકૃતિ ભાવનો જે નિયમ છે તે પ્રમાણે અનુષ્ઠાન થયું કહેવાય.

પ્રજૈતૌ હિ શ્રયતે પૂર્વેયુઃ ઋષિ ગૃહ્ણતિ ઉત્તરમહ દેવતાં યજેત પ્રકૃતિ વાગઃ । ઋ મ શ્રવણુ યાય છે કે પહેલે દિવસે અગ્નિનું પ્રહણ કરવું અને બીજે દિવસે દેવતાને ઉદેશીને વાગ કરવો.

આમ જ્યારે પ્રકૃતિ યાગ માટે એ દિવસ છે તો તેના વિકૃતિ યાગોમાં પણ એ દિવસ હોવા જોઈએ. આવું 'પૂર્વપક્ષવાદીનું' માનવું છે. ॥ ૨૩ ॥

સમાધાન સૂત્ર

ઘચનાદ વૈકલ્પ્યં ક્વ્યાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(ઘા) ' વા ' શબ્દ પૂર્વપક્ષનો નિરાસ સૂચવે છે. (ઘચનાદ) વચનવિશેષથી (એકકાલ્યમ્) એકાદશાખ્યત્વ (સ્યાત્) થાય છે.

ભાવાર્થ :—એક જ દિવસમાં વિકૃતિ યાગ સંપૂર્ણ અનુષ્ઠિત કરવાને આ પ્રમાણે વચન છે. હથવા, પશુના, સોમેન આપ્રયણેન વા યદ્યમાણઃ સ પૌણસ્યામમાવાસ્યાયાં વા યજેત ધૃષ્ટિ, પશુ, સોમ અથવા આગ્રયણ્યથી જેને યાગ કરવો હોય તેણે પૌર્ણુમાંસી અથવા અમાનાસ્યામાં તે વિકૃતિ યાગ કરવો. આ વચનથી સિદ્ધ થાય છે કે વિકૃતિ યાગ સઘઃકાઙ છે. એક દિવસમાં અનુષ્ઠાન સંપૂર્ણ કરવું એ સઘઃકાઙ કહેવાય છે. ॥ ૨૪ ॥

સાન્નાય્ય યાગ આદિના વિકારયાગો પણ સોમયાગ પછી કરવા.

એ અધિકરણને સમજાવે છે

સાન્નાય્યાગ્રીષોમીયવિકારાદૃર્ચ્વં સોમાત્પ્રકૃતિવત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(સાન્નાય્યાગ્રીષોમીયવિકારાત્) સાન્નાય્ય અને અગ્નીષોમીય યાગના વિકારો (સોમાત્પ્રકૃતિવત્) સોમયાગ પછી કરવા. (પ્રકૃતિવત્) જેમ સાન્નાય્ય અને અગ્નીષોમીય યાગ જ્યોતિષ્ટોમ પ્રકૃતિ પછી થાય છે તેમ.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટોમ યાગ પ્રકૃતિયાગ છે અને સાન્નાય્ય તથા અગ્નીષોમીય યાગ તેની વિકૃતિ છે અને તે જેમ જ્યોતિષ્ટોમ યાગ પછી કરવામાં આવે છે તેમ સાન્નાય્યની વિકૃતિ સાન્નાય્ય યાગ પછી અને અગ્નીષોમીયની વિકૃતિ અગ્નીષોમીય પછી કર્તવ્ય છે. ॥ ૨૫ ॥

સોમયાગના વિકારો-પણ દર્શપૂર્ણમાંસ પછી કર્તવ્ય છે

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

તથા સોમવિકારા દર્શપૂર્ણમાસાગ્યામ્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (સોમવિકારાઃ) સોમયાગના વિકારો પણ (દર્શપૂર્ણમાસાગ્યામ્) દર્શ અને પૂર્ણમાંસ યાગ પછી કર્તવ્ય છે.

ભાવાર્થ :—સોમયાગના વિકારો પણ દર્શયાગ અને પૌર્ણમાંસયાગની પછી જ કર્તવ્ય છે. સાન્નાય્યયાગ તથા અગ્નીષોમીય યાગની વિકૃતિઓ જેમ જ્યોતિષ્ટોમ યાગ પછી કર્તવ્ય હોય છે તેમ સોમયાગના વિકારો પણ દર્શપૂર્ણમાંસ પછી જ કર્તવ્ય છે. જ્યોતિષ્ટોમ યાગને સોમયાગ પણ કહે છે. ગવા યજેત આ વચનથી ' ગોનામક ' યાગ જ્યોતિષ્ટોમ યાગની વિકૃતિ છે એવું સમજાય છે એનું અનુષ્ઠાન દર્શપૂર્ણમાંસ પછી કર્તવ્ય છે એવું આ અધિકરણ નિર્ણયિત કરવામાં આવ્યું છે. ॥ ૨૬ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः पादः

અથ ચષ્ટાધ્યયે પ્રથમઃ પાદઃ ૥

યાગ આદિ કર્મો રવર્ગાદિ ફલનાં સાધન છે એ અધિકરણ શરૂ કરે છે.

પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર દ્રવ્યાણાં કર્મસંયોગે ગુણત્વેનામિસમ્બન્ધઃ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :— (કર્મસંયોગે) યાગ રૂપ કર્મના સંબંધમાં (દ્રવ્યાણામ્) દ્રવ્યોનાં (ગુણત્વેન) ગુણ રૂપે અર્થાત્ ગોણુ રૂપે (અમિ સમ્બન્ધઃ) સંબંધ છે.

ભાવાર્થ :— યાગ ' એ એક ક્રિયાવિશેષનું નામ છે. દર્શાવ્યાં માસામ્યાં સ્વર્ગકામો યજ્ઞે જેને સ્વર્ગ મેળવવાની દૃષ્ટિ હોય તેણે દર્શાવ્યાં સંસક યાગ કરવો. આ વાક્યના શ્રવણ વખતે યાગ-ક્રિયા અસિદ્ધ અર્થાત્ રાખ્ય હોય છે અને સ્વર્ગ તો સિદ્ધ હોય છે, કારણ કે સ્વર્ગ તો સુખનું સાધન કોઈ દ્રવ્ય વિશેષ છે. અથવા જોનાથી સુખ મળે તે દ્રવ્ય સ્વર્ગ કહેવાય છે. પછી તે દેશ રૂપે હો કે કોઈ કદ્ય, બેગ્ય રૂપે હો. સિદ્ધ અને સાધ્યના સમ્બિન્ધાદારમાં સિદ્ધ સાધ્યને માટે છે. તેથી યાગ રૂપ ક્રિયા મુખ્ય છે અને સ્વર્ગાદિ દ્રવ્ય ગૌણ રૂપે છે. ક્રિયા જ મુખ્ય હોય છે અને દ્રવ્ય ગૌણ હોય છે એવો સામાન્ય નિયમ છે. આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે ॥ ૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અસાધકં તુ તાદર્થ્યત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :— (તુ) પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ સૂચવે છે (અસાધકમ્) સ્વર્ગ યાગનું સાધન નથી કારણ કે (તાદર્થ્યત્) સ્વર્ગને માટે જ યાગ હોય છે.

ભાવાર્થ :— જેને માટે પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે તે મુખ્ય ગણાય. યાગ સ્વર્ગ મેળવવા માટે હોય છે માટે ગૌણ છે અને સ્વર્ગ મુખ્ય છે. વળી સ્વર્ગ કોઈ દ્રવ્યનું નામ નથી, પણ સ્વર્ગ એટલે પ્રીતિ અથવા સખ. જોનાથી પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય એવા દ્રવ્યને તો ગૌણવૃત્તિથી સ્વર્ગ કહેવાય છે. પ્રીતિ જ સ્વર્ગશબ્દનો મુખ્ય વાચ્ય છે. પ્રીતિ એ ગુણુ છે દ્રવ્ય નથી. માટે સ્વર્ગ મુખ્ય છે અને યાગ તદર્થ હોવાથી ગૌણ છે. ॥ ૨ ॥

પ્રત્યર્થ ચામિસંયોગાત્ કર્મતો હ્યમિસમ્બન્ધસ્તસ્માત્ કર્મોપદેશઃ સ્યાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :— (ચ) અને (પ્રત્યર્થમ્) સ્વર્ગપદ વાચ્ય અર્થ સાથે (અમિ સમ્બન્ધઃ) સંબંધ હોવાથી (કર્મતો હિ) યાગ રૂપ કર્મ સાથે (અમિ સમ્બન્ધઃ) સ્વર્ગનો સંબંધ સાધ્ય રૂપે છે (તસ્માત્) માટે (કર્મોપદેશઃ સ્યાત્) યાગ રૂપ કર્મનો ઉપદેશ સ્વર્ગરૂપ સાધ્યની અપેક્ષાએ ગૌણ છે.

ભાવાર્થ :— ક્રિયા કોઈ ગુણ અથવા દ્રવ્ય ઉત્પન્ન કરવા માટે હોય છે. યાગ રૂપ ક્રિયા સુખ રૂપ સ્વર્ગને માટે કર્તવ્ય છે. માટે સ્વર્ગ જ મુખ્ય છે અને તેને માટે થી યાગાદિ ક્રિયા ગૌણ છે. સ્વર્ગ મુખ્ય રીતે કોઈ દ્રવ્યનું નામ ન હોવાથી સ્વર્ગ પણ સાધ્ય પદાર્થ જ છે સિદ્ધ નહિ. ॥ ૩ ॥

યાગ-આદિ કર્મમાં માણસનો જ અધિકાર છે એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર   ફલાર્થત્વાત્ કર્મણઃ શાસ્ત્રં સર્વાધિકારં સ્યાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(કર્મણઃ) વૈદિક કર્મ (ફલાર્થત્વાત્) યાગપણ ફળની સિદ્ધિ માટે વિહિત છે તેથી (શાસ્ત્રમ્) દર્શપૂર્ણમાસાખ્યાં યજેત ઇત્યાદિ શાસ્ત્ર વાક્ય (સર્વાધિકારં સ્યાત્) સર્વ કાષ્ટને માટે છે.

ભાવાર્થ :—વૈદિક કર્મ યગર્ગાદિ મેળવવાનો ઉપાય છે. અને રવર્ગ મેળવવાની ઇચ્છા સર્વ કાષ્ટને હોય છે માટે વૈદિક કર્મમાં બધાંય નો અધિકાર છે. ॥ ૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર   કર્તુર્વા શ્રુતિસંયોગાત્ વિધિઃ કાર્ત્વ્યેન ગમ્યતે ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(દા) ‘ વા ’ સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (કાર્ત્વ્યેન) બધાં અંગ સહિત (વિધિઃ) અધિકાર વિધિ (કર્તુઃ) પ્રધાન કર્તૃની કરવાના હોય છે. (શ્રુતિ સંયોગાત્) એજ અર્થમાં શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે.

ભાવાર્થ :—પણ આદિ યજ્ઞ ન કરી શકે એ તો રપષ્ટ જ છે માટે એનો કર્મમાં અધિકાર નથી એ તો રપષ્ટ જ છે. આંધળો માણસ આન્યનું અવેદન કરી શકે નહિ, લંગડો માણસ વિષણ્ક્રમ કરવામાં અશક્ત હોય છે, બહેરો માણસ અવ્યયું શું કહે છે તે સાંભળી શકે નહિ માટે અંધ આદિ માણસો વૈદિક કર્મ કરવામાં અશક્ત હોવાથી એનો કર્મમાં અધિકાર નથી. જે અર્થ અને સર્વ અંગોનું અનુધાન કરી શકે એવાનો જ શાસ્ત્ર-વિહિત કર્મ કરવામાં અધિકાર છે. ॥ ૫ ॥

સ્ત્રી અને પુરુષ બન્નેનો યજ્ઞમાં અધિકાર છે, એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર   લિંગ્ગવિશેષનિર્દેશાત્ પુંયુક્તમૈતિશાયનઃ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(લિંગ્ગવિશેષનિર્દેશાત્) લિંગ-વિશેષનો અર્થાત્ પુલિંગનો જ નિર્દેશ હોવાથી (પુંયુક્તમ્) પુરુષનો જ કર્મમાં અધિકાર છે (એતિશાયનઃ) એવું એતિશાયન આચાર્યનું માનવું છે.

ભાવાર્થ :—‘ સ્વર્ગકામઃ ’ અહીં પુલિંગનો જ નિર્દેશ છે માટે વૈદિક કર્મ કરવામાં પુરુષનો જ અધિકાર છે એનો નહિ. આયુર્ એતિશાયન આચાર્ય માને છે. ॥ ૬ ॥

તદુક્તિવાચ્ય દોષશ્રુતિરવિજ્ઞાતે ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તદુક્તિવાત્) પુલિંગનો નિર્દેશ હોવાથી (અવિજ્ઞાતે) અવિજ્ઞાતમાં (દોષશ્રુતિઃ) દોષનું શ્રવણ થાય છે.

ભાવાર્થ :—અવિજ્ઞાતે ગર્ભે બ્રૂણહત્યાનુવાદો મવતિ તસ્માત્ અવિજ્ઞાતેન ગર્ભેન હતેન બ્રૂણહ મવતિ ગર્ભિણી સ્ત્રીને મારવાથી બ્રૂણ હત્યા લાગે છે એટલે કે સ્ત્રીના ગર્ભમાં જો પુરુષ ગર્ભ હોય તો તે યજ્ઞનો અધિકારી હોવાથી, યજ્ઞના અધિકારીને મારવાથી યજ્ઞનો નાશ થાય છે.

બ્રૂણ એટલે યરા, બ્રૂણહત્યા એટલે યરાહત્યા. જે કન્યા ગર્ભમાં હોય તો બ્રૂણહત્યા લાગતી નથી કારણ કે તે યરાની અધિકારિણી નથી. પણ એ જાણી શકાયું નથી કે ગર્ભમાં પુરુષગર્ભ છે કે સ્ત્રી ગર્ભ. આ કારણથી ગર્ભિણી સ્ત્રીને મારવી નહિ. 'જાત્રેયો હવા મૂળદ્વા મવતિ' આત્રેયી એટલે ગર્ભિણી જન્મ=આ કુક્ષિમાં વિવલે ગર્ભ છે માટે જાત્રેયી. આવા રીતે 'આત્રેયી' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ થાય છે. આ ઠેકાણે અવિરાત પદ મૂકવાથી રૂપક થાય છે કે પુરુષને જ યરાને અધિકાર છે. જે સ્ત્રીને અધિકાર હોય તો 'અવિરાત' આવું પદ મૂકત નહિ. કારણ કે ગર્ભમાં કન્યા હોય તો પણ બ્રૂણહત્યા થતી હોત તો અવિરાત પદ આપવાની જરૂર ન હોતી ॥ ૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર જાતિં તુ બાદરાયણોઽવિશેષાત્ તસ્માત્ ક્યપિ

પ્રતીયેત જાત્યર્થસ્યાવિશિષ્ટત્વાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ' તુ ' શબ્દ પૂર્વ પક્ષની વ્યાપ્તિ સૂચવે છે (બાદરાયણ.) બાદરાયણ આચાર્ય (જાતિમ્) સ્વર્ગવિષયક ઇચ્છા ને જ અધિકૃત તરીકે માને છે (તસ્માત્) માટે (સ્ત્રી જપિ) સ્ત્રી પણ (પ્રતીયેત) પ્રતીત થાય છે (જાત્યર્થસ્ય) ઉક્ત પ્રકારની ઇચ્છા (અવિશિષ્ટત્વાત્) ખાસ કોઈ પુલિંગ અથવા સ્ત્રીલિંગને વ્યક્ત કરતી નથી.

ભાવાર્થ :—'સ્વર્ગકામઃ' આ ઠેકાણે જે પુલિંગને નિર્દેશ કર્યો છે તેમાં પુલિંગ વિવક્ષિત નથી. કેવળ સ્વર્ગની ઇચ્છા જ વિવક્ષિત વિષય છે. સ્ત્રી હો અથવા પુરુષ હો, જેને સ્વર્ગની ઇચ્છા હોય તે યાગ કરી શકે છે. એટલે સ્વર્ગકામ પદથી પુરુષ અને સ્ત્રી બંને વિવક્ષિત છે આવું બાદરાયણાચાર્ય માને છે અને તે શાસ્ત્રકારને પણ ઇષ્ટ છે. માટે સ્ત્રી પણ યરા કરવાને અધિકારી છે. ॥ ૮ ॥

ચોદિતત્વાત્ યથાશ્રુતિ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ચોદિતત્વાત્) વિધાન હોવાથી (યથાશ્રુતિ) જે પ્રમાણે શ્રવણ છે તે પ્રમાણે કરવું.

ભાવાર્થ :—'પશુમાલમેત' આ વાક્યમાં પશુગતપુરત્વ વિવક્ષિત છે તેમ 'સ્વર્ગકામઃ' આ ઠેકાણે પુરત્વ વિવક્ષિત નથી. ઉપરના વાક્યમાં તો પશુત્વ યાગનું વિશેષણ હોવાથી વિવક્ષિત છે. કયાં પુલિંગ વિવક્ષિત છે અને કયાં નથી એ વેદવેત્તાએ નિશ્ચય કર્યો છે માટે એ નિશ્ચય પ્રમાણે પશુમ્ આ ઠેકાણે પુરત્વ વિવક્ષિત છે અને સ્વર્ગકામ આ ઠેકાણે પુરત્વ વિવક્ષિત નથી. ॥ ૯ ॥

હવે ફરીથી પૂર્વપક્ષ ઉત્પન્ન કરે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર દ્રવ્યવત્ત્વાત્તુ પુંસાં સ્યાત્, દ્રવ્યસંયુક્તં કયવિક્રયાભ્યામ્

અદ્રવ્યત્વં સ્ત્રીણાં દ્રવ્યૈઃ સમાનયોગિત્વાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ' તુ ' શબ્દ પૂર્વ પક્ષને સૂચવે છે. (દ્રવ્યવત્ત્વાત્) દ્રવ્યવાન હોવાથી (પુંસામ્) પુરુષોને જ અધિકાર (સ્યાત્) છે. (દ્રવ્ય સંયુક્તમ્) કમં દ્રવ્ય સાધ્ય હોય છે

(ક્યવિક્યામ્યામ્) સ્ત્રીનેા કમ અને વિકમ થતો હોવાથી (અદ્રવ્યત્વમ્) સ્ત્રીઓમાં દ્રવ્યનું સ્વામિત્વ નથી માટે (જ્ઞાનમ્) સ્ત્રીઓનું (દ્રવ્યેઃ) ખીજાં દ્રવ્યો સાથે (સમાનયોગિત્વાત્) સમાન સંબંધ જણાય છે.

ભાવાર્થ :—જેની પાસે દ્રવ્ય હોય છે તે યાગ કરી શકે છે. પુરુષ પાસેજ દ્રવ્ય હોય છે સ્ત્રીઓ પાસે દ્રવ્ય હોતું નથી. વળી કન્યાનેા કમ અને વિકમ પણ થાય છે. માખાપ કન્યાનેા વિકમ કરે છે અને જે તેનેા પતિ થવાનેા હોય છે તે કન્યાને ખરીદે છે તથા ખાપના ધનની સ્વામિની પણ કન્યા (સ્ત્રી) હોતી નથી. માટે સ્ત્રી ખીજાં દ્રવ્યની પેઠે એક જાતનું દ્રવ્ય જ છે તેથી તેને યસ કરવાનેા અધિકાર નથી આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૧૦ ॥

ઉદાહરણ

તથા ચ અન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તેજ પ્રમાણે (અન્યાર્થ દર્શનમ્) અન્ય અર્થનું દર્શન પણ જોવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—યા પત્ન્યા કીતા સતી જે પતિથી ખરીદાપેલી હોય છે અથાન્યેશ્વરતિ પંડી ખીજા સાથે ચાલે છે અર્થાત્ પિતૃકુલનેા ત્યાગ કરે છે.

“ સા હિ તસ્ય ધનકીતા પ્રાણેભ્યોઽપિ ગરીયસી ” આ વાક્યમાં સ્ત્રી (કન્યા) ધનથી ખરીદાય છે એમ સ્પષ્ટ સમગ્રાય છે, માટે સ્ત્રી યસની અધિકારિણી નથી. ॥ ૧૧ ॥

તાદર્થ્યાત્ કર્મતાદર્થ્યમ્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(તાદર્થ્યાત્) પુરુષને માટે હોવાથી (કર્મતાદર્થ્યમ્) કાંતવા આદિથી સ્ત્રીએ જે ધન મેળવ્યું હોય છે તે પણ તેના પતિનું ગણાય છે.

ભાવાર્થ :—સ્ત્રી પોતેજ પુરુષને માટે હોવાથી સ્ત્રી જે કંઈ કર્મ કરી ધનની કમાણી કરે છે તે ધન પણ તેના પતિનું હોય છે. એટલે ખરું જોતાં સ્ત્રીનું કશું ધન જ હોતું નથી. સ્મૃતિમાં પણ કશું છે કે :—

માર્યા દાસશ્ચ પુત્રશ્ચ નિર્ધનાઃ સર્વે એવ તે યત્ તે સમધિગચ્છન્તિ યસ્ય તે તસ્ય તદ્ધનમ્ આ શ્લોકમાં પણ ભાર્યા, દાસ અને પુત્રને નિર્ધન જ કહ્યા છે માટે એ ત્રણે જોના હોય તેનું જ ખરું ધન છે. આ કારણથી સ્ત્રી નિર્ધન છે અને તેથી તે યસની અધિકારિણી નથી. આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૧૨ ॥

પૂર્વપક્ષવાદીના ઉત્તર કલોસ્તાહાવિશેષાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ‘ તુ ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ સૂચવે છે. (કલોસ્તાહાવિશેષાત્) કળ અને ઉત્સાહમાં વિશેષ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કળની કામના અને કર્મ કરવામાં ઉત્સાહ પુરુષ અને સ્ત્રીમાં એક સરખો હોય છે. માટે જે સ્ત્રીને યસ કરવાની ઇચ્છા, શક્તિ અને ઉત્સાહ હોય તે પણ યસ કરી શકે છે.

જે સ્ત્રી ધનની સ્વમિની ન હોય તેા યજેત એ શ્રુતિ પદનો આધાર. અતિથી શ્રુતિનો આધાર એ અન્યાય નથી માટે ફલાર્થની સતી સ્મૃતિમપ્રમાણીકૃત્ય દ્રવ્યં પરિગૃહ્ણીયાત્ યજેત ચ. દ્વાર્થિની સ્ત્રીએ ઉક્ત સ્મૃતિને પ્રમાણ તરીકે નહીં માની દ્રવ્યનો પરિગ્રહ કરવો અને યજ યાગ આદિ વૈદિક કર્મ કરવાં જોઈએ, ॥ ૧૩ ॥

અર્થેન ચ સમવેત્ત્વાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અર્થેન) ધન સાથે (સમવેત્ત્વાત્) સમવેતપણું બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—સ્ત્રીમાં અર્થનું સમવેત્ત્વ પણ બતાવવામાં આવ્યું છે. एवं દાનકાકે સંવાદઃ ક્રિયતે । સ્ત્રીના લગ્ન વખતે આ પ્રમાણે સંવાદ છે. ધર્મે ચ અર્થે ચ કામે ચ ન શતિ-ચરિત્ર્યા ધર્મ, અર્થ અને કામમાં સ્ત્રીને લગ્નને આત્યાર ન કરવો અથાત્ ધર્માદિ વ્યવહાર કરવા માટે સ્ત્રી પાસે તેની માલીકીનું ધન રાતું જોઈએ. સ્મૃતિમાં જ લખ્યું છે, કે માર્યાદયો નિર્ધનાઃ इति आर्था आदि निर्धन છે માટે તેને યજનો અધિકાર નથી સ્મયનાળમપિ નિર્ધનત્વમ્ અન્યાયમ્ સ્મૃતિમાં સ્ત્રીના સર્વધર્મો જે નિર્ધનત્વ લખ્યું છે તે અન્યાય છે. શ્રુતિવિરોધાત્ શ્રુતિ સાથે એનો વિરોધ હોવાથી. માટે સ્ત્રી ધનસ્વામિની પણ છે અને તે યજની અધિકારણી પણ છે. ॥ ૧૪ ॥

ક્યસ્ય ધર્મમાત્રમ્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(ક્યસ્ય) કય તો (ધર્મમાત્રમ્) કેવળ ધર્મ છે.

ભાવાર્થ :—કન્યાનો કય કે વિક્રય થતો નથી. કય કરનાર કે ૧૨ વસ્તુની કિંમત કરાવે છે. જે કાંઈ સ્મૃતિમાં કન્યાનો કય બતાવ્યો હોય તો તે માન્ય નથી સ્માત્ ચ શ્રુતિ-વિરુદ્ધ વિક્રય નાનુમન્યતે સ્માત્ વિક્રય શ્રુતિવિરુદ્ધ હોવાથી માન્ય નથી. ॥ ૧૫ ॥

સ્વવત્તામપિ દર્શયતિ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(સ્વવત્તામપિ) ધનવત્તા પણ (દર્શયતિ) શ્રુતિ બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—સ્ત્રીની ધનવત્તા પણ બતાવવામાં આવે છે પત્ની વૈ પરિણયસ્થે પશ્ચિયમાં જે ધન પ્રાપ્ત થયું હોય તેની સ્વમિની સ્ત્રી છે. મત્તા પત્નીઃ સંયાજયન્તિ, મસદ્વીર્ષા હિ પત્નયઃ સ્ત્રી પોતાના ધનથી યજ કરતી થકે છે અને સ્ત્રી પોતાના ધનથી બલવતી છે વગેરે શાસ્ત્રમાં લખવામાં આવ્યું છે. માટે સ્ત્રી પરિગ્રહવતી અને યજમાં અધિકારિણી છે. ॥ ૧૬ ॥

‘ યાગમાં કમ્પતીનો સાથે અધિકાર છે, ’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

સ્વવતોસ્તુ વચ્ચનાદૈકકર્મ્યં સ્યાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ‘ તુ ’ શબ્દ સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (સ્વવતોઃ) ધન સ્વામી બને છે અને (વચ્ચનાત્) વાક્ય વિશેષથી (એકકર્મ્યં સ્યાત્) સ્ત્રી અને પુરુષ બન્નેને સાથે યજ કરવાનો અધિકાર છે.

ભાવાર્થ :—પત્નીને યત કરવાનો અધિકાર છે છતાં દર્શનમાં સાથે જ યત કરવો અલગ નહિ. કારણ કે યાગમાં આજ્યનું અવેક્ષણ બંનેએ કરવાનું હોય છે. જે એક યજમાન અથવા એક યજમાન પત્ની યત કરે તો ઉભય અવેક્ષણને બદલે એકનું અવેક્ષણ થાય. તેથી કર્મ અંગહીન થઇ જાય માટે બંને સાથે જ યત કરે ॥ ૧૭ ॥

લિજ્જદર્શનાચ્છ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિજ્જદર્શનાત્) વાક્ય વિશે પત્નું દર્શન થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—મેષલયા યજમાનં રીક્ષયતિ અને યોક્ત્રેણ પત્નીં મિથુનત્વાય આ વાક્યથી સિદ્ધ થાય છે કે યજમાન તથા યજમાન પત્ની સાથે જ યત કરવાનો અધિકાર છે. ॥ ૧૮ ॥
પૂર્વપક્ષની પુષ્ટિમાં કહે છે કે:—

ક્રીતત્વાત્ તુ મક્ત્યા સ્વામિત્વમુચ્યતે ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ' તુ ' શબ્દ પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે (ક્રીતત્વાત્) સ્ત્રી ક્રીત હોવાથી (સ્વામિત્વમ્) એનું સ્વામીપણું (મક્ત્યા) ગૌણ રૂપથી (ઉચ્યતે) કહેવાય છે.

ભાવાર્થ :—પૂર્વપક્ષવાદી માને છે કે સ્ત્રી તો પૈસાથી ખરીદી છે માટે એ ધનની સ્વામિની હોય નહિ છતાં એને જો ધનની સ્વામિની કહી છે તે તો ગૌણવૃત્તિથી કહી છે. ॥ ૧૯ ॥

પૂર્વપક્ષને દ્વિપિત કરે છે. ફલાર્થિત્વાત્ તુ સ્વામિત્વેનામિસમ્બન્ધઃ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંતપક્ષ સૂચિત થાય છે (ફલાર્થિત્વાત્) ફળમાં બંનેને સાથે અધિકાર હોવાથી (સ્વામિત્વેનામિસમ્બન્ધઃ) મુખ્ય સ્વામિત્વ સાથે જ સંબંધ છે.

ભાવાર્થ :—સ્ત્રીને પણ ફળમાં પુરુષના જેટલો સંબંધ છે માટે ધનસ્વામી તરીકે પણ મુખ્ય સંબંધ જ છે અર્થાત્ સ્ત્રીને જો ધનસ્વામિની કહેવામાં આવી છે તે મુખ્યવૃત્તિથી જ ગૌણવૃત્તિ નહિ માટે પૂર્વપક્ષ અસત્ય છે. ॥ ૨૦ ॥

ફલવત્તાં ચ દર્શયતિ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ફલવત્તામ્) ફલવતા (દર્શયતિ) . પતાવે છે.

ભાવાર્થ :—બંને મિલિત થઇ કાર્ય કરે તો જ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે તેથી સ્ત્રી પણ ધનસ્વામિની અને ફલાધિકારિણી છે યજ્ઞસ્ય યુક્તૌ પુર્યાવભૂતામ્ જેમ એક રથને બે અશ્વ અથવા બળદ બેડયા હોય છે તેમ એક યજ્ઞે સ્ત્રી અને પુરુષ બંને બેડાયેલા હોય છે ॥ ૨૧ ॥
' એક પુરુષનેજ અગ્ન્યાધાન કરવામાં અધિકાર છે ' એ અધિકરણને સમજાવે છે

પૂર્વ પક્ષ સૂચ દ્વયાધાનં ચ દ્વિયજ્ઞવત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (દ્વયાધાનમ્) પુરુષદય કર્તૃક આધાન છે (દ્વિયજ્ઞવત્) બંને અને પુરોહિત એ યજમાન સાથે જેમ યત કરે છે તેમ.

હોવાર્થ :—રાજપુરોહિતૌ યજેયાતામ્ રાત્રિ અને પુરોહિત સાથે થઈ કરે આ વાક્યમાં જેમ એ પુરુષને યજ્ઞને અધાર તથાપો છે તેમ ક્ષોમે વસાનાવત્તિમાદધીયાતામ્ આ વાક્યથી પણ એ પુરુષોએ અગ્નિમાદધીયાતામ્ કરવું એવું પ્રતીત થાય છે. આતુ પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. ક્ષોમે એટલે દુકુલ અર્થાત્ નનું વસ્ત્ર નૂતન વસ્ત્ર અથવા ધોરેડાં વસ્ત્ર પહેરી અનેએ અગ્નિમાદધાન કરવું એવો ઉક્ત વાક્યનો અર્થ થાય છે. ॥ ૨૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર   ગુણસ્ય તુ વિધાનત્વાત્પત્ન્યા દ્વિતીયશબ્દઃ સ્વાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(તુ) 'તુ' શબ્દ સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે (ગુણસ્ય) ક્ષોમે અર્થાત્ દુકુલનું વિધાન હોવાથી (દ્વિતીય શબ્દઃ) દ્વિવચન શબ્દ (પત્ન્યાઃ) પત્નીને માટે (સ્વાત્) છે.

હોવાર્થ :—(ક્ષોમે વસાનો) આ ઠેકાણે ક્ષોમે ૩૫ ગુણનું વિધાન કરવા માટે છે. માટે દ્વિવચન પત્નીને માટે જ વપરાય છે. અર્થાત્ પત્ની સહિત યજ્ઞમાન અગ્નિનું આધાન કરે (‘વસન્તે બ્રાહ્મણોઽપિમાદધીત’ આ ઠેકાણે એક વચનનો ૨૫૯ ઉદ્દેશ છે માટે અગ્નિમાદધાન એક પુરુષકર્તૃક છે અને ક્ષોમવસ્ત્રપરિધાનકર્તૃત્વ એ માટે છે. આ પ્રમાણે હોવાથી પત્ની સહિત યજ્ઞમાને અગ્નિમાદધાન કરવું એવો ૨૫૯ અર્થ થાય છે, અને આજ સિદ્ધાંત પક્ષ છે. ॥ ૨૩ ॥

પત્નીને વૈદિક આશીર્ભન્ત્રોમાં અને બ્રહ્મચર્યપાલનમાં અધિકાર છે.

એ અધિકારણને ૨૫૯ કરે છે.

તસ્યા યાવદુક્તમાશોબ્રહ્મચર્યમતુલ્યત્વાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(તસ્યાઃ) પત્નીને (યાવદુક્તમ્) જેટલું કહેવામાં આવ્યું છે તેમાં અધિકાર છે. (આશોબ્રહ્મચર્યમ્) આશીર્ભન્ત્રો અને બ્રહ્મચર્ય (વાંહત છે (અતુલ્યત્વાત્) એ અને પુરુષ અભ્યયનમાં સમાન ન હોવાથી.

હોવાર્થ :—પુરુષના જેટલું અભ્યયન સ્ત્રી કરી શકતી ન હોવાથી આશીર્ભન્ત્રો અને બ્રહ્મચર્યના પાલનમાં અધિકાર છે બ્રહ્મચર્યપદથી ફલિસંસ્કારાઃ સર્વે ગ્રાહ્યાઃ ક્ષણવાળા વધા સંસ્કારો સમજવા. પુરુષની સાથે અતુલ્યતા સ્ત્રીની બતાવરી એમાં ભાવ એ છે કે સ્ત્રીને શુદ્ધત્વો સંભાળવાના હોય છે, તથા સ્ત્રીના કેટલાક પ્રવૃત્તિ આદિ ધર્મો પણ એવા છે કે જે વધારે ભણવામાં અંતરાય રૂપ થઈ પડે છે. એટલે જેટલું અભ્યયન વિહિત કરવામાં આવ્યું તેમાં સ્ત્રીની અધિકાર છે. જો કોઈ સ્ત્રી બ્રહ્મચર્ય પાળી સમગ્ર વેદાભ્યયન આદિ કરે તો આ વાક્યમાં એનો આધ થતો નથી, આ તો પત્ની બનેલી અથવા પત્ની થનાર સ્ત્રી માટે છે. ॥ ૨૪ ॥

‘યાગમાં શૂદ્રનો અધિકાર નથી.’ એ અધિકારણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

ચાતુર્વર્ણ્યમવિશેષાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(અવિશેષાત્) કોઈ વિશેષ વચન ન હોવાથી (ચાતુર્વર્ણ્યમ્) ચારે વર્ણનો યાગમાં અધિકાર છે.

ભાવાર્થ :—ચારે વર્ણોના પત્રમાં અધિકાર છે, કારણ કે ખાસ અમુક વર્ણને જ અધિકાર છે અથવા અમુક વર્ણને અધિકાર નથી એવું કોઈ કથન અથવા વચન નથી. ॥ ૨૫ ॥

હવે અહીં આત્રેય ઋષિનો મત જણાવે છે.

નિદશાદ્વા ત્રયાણાં સ્યાદન્યાધેયે સમ્બન્ધઃ ક્રતુષુ બ્રાહ્મણશ્રુતેરિત્યાત્રેયઃ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) પક્ષ સૂચક છે. (નિર્દેશાત) નિર્દેશ હોવાથી (ત્રયાણામ્) ત્રણ વર્ણોનો અધિકાર (સ્યાત્) છે (અન્યાધેયે) અન્યાધાનમાં (ક્રતુષુ) દર્શપૂર્ણમીમાંસાદિમાં (અસમ્બન્ધઃ) સંબંધ નથી (બ્રાહ્મણશ્રુતેઃ) બ્રાહ્મણ શ્રુતિનું વચન હોવાથી (હિતિ જાત્રેયઃ) એવું આત્રેયનું મતવ્ય છે.

ભાવાર્થ :—વસન્તે બ્રાહ્મણોડમિમાદયીત, ગ્રામ્યે રાજન્યઃ, શરદિ વૈદ્યઃ આદિ બ્રાહ્મણ મંથના વચનો હોવાથી ત્રણ વર્ણોનો અન્યાધાનમાં અધિકાર છે, શૂદ્રને માટે વચન ન હોવાથી એનો અધિકાર નથી એવું આત્રેય ઋષિ માને છે.

હવે બાદરિ ઋષિનો મત જણાવે છે.

નિમિત્તાર્થે ચ બાદરિઃ તસ્માત્ સર્વાધિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (નિમિત્તાર્થે) નિમિત્તાર્થક હોવાથી વસન્ત આદિ છે (તસ્માત્) માટે (સર્વાધિકારઃ સ્યાત્) સર્વ વર્ણના અધિકાર છે (બાદરિઃ) એવું બાદરિ આચાર્ય માને છે.

ભાવાર્થ :—વસન્ત આદિ ઋતુઓ તેા નિયમને માટે છે એટલે કે જો બ્રાહ્મણે અન્યાધાન કરવું હોય તો વસન્તમાં જ કરે, ક્ષત્રિયે ગ્રીષ્મમાં જ અને વૈશ્યે શરદ્ઋતુમાં જ. આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણાદિના સમય નિયત કર્યો છે. પણ શૂદ્રને માટે કોઈ સમય નિયત કર્યો નથી માટે એ ગમે તે સમયે અન્યાધાન કરી શકે છે એવું બાદરિ આચાર્ય માને છે. ॥ ૨૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અપિ લાઙ્ગ્યાર્થદર્શનાદ્ યથાશ્રુતિ પ્રતીયેત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) પક્ષની વ્યાવૃત્તિ કરે છે. (લાઙ્ગ્યાર્થદર્શનાત્) અન્ય અર્થનું દર્શન હોવાથી (યથાશ્રુતિ) શ્રુત પ્રમાણે જ (પ્રતીયેત્) પ્રતીત થાય છે.

ભાવાર્થ :—બ્રાહ્મણ આદિ વર્ણોનું શ્રવણ શ્રુતિમાં છે શૂદ્રનું નથી અને તેથી બ્રાહ્મણાદિને માટે અન્યાધાનનો સમય બતાવ્યો છે, શૂદ્રને માટે કોઈ સમય બતાવ્યો નથી માટે શૂદ્રને અધિકાર નથી. બ્રાહ્મણને માટે પથ=દ્વધનું વ્રત, ક્ષત્રિયને માટે યવાગૂ અને વૈશ્યને માટે અભિક્ષા બતાવવામાં આવ્યા છે. આ પ્રમાણે પયો વ્રત' બ્રાહ્મણસ્ય ઇત્યાદિ વાક્યને આધારે અમુક નિમિત્ત હોવા ત્યારે વ્રત પણ ત્રણ વર્ણને જ બતાવ્યા છે માટે ત્રૈવર્ણિકને જ યત્રમાં અધિકાર છે. ॥ ૨૮ ॥

નિર્દેશાત્ પક્ષે સ્યાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ માટે છે. (નિર્દેશાત્) નિર્દેશ હોવાથી (પક્ષે) પક્ષમાં (સ્યાત્) થાય છે.

ભાવાર્થ :—‘ ય एवं विद्वानमिमाषते ’ આ વાક્યનો નિર્દેશ શ્રદ્ધાદિ સામાન્ય છે માટે શ્રદ્ધામાં યામ કરવા માટે સર્વનો અધિકાર છે એમ જણાય છે. ॥ ૨૬ ॥

वैगुण्यास्तेति चेन्न ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(વૈગુણ્યાત) વિશુદ્ધતા આવવાથી (નેતિ ચેત્) શ્રદ્ધાને અધિકાર નથી. જો એમ કહેવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આમગના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—પ્રાહ્લયુને માટે દૂધનું વ્રત ક્ષત્રિયને યવાગૂનું અને વૈશ્યને આમિક્ષાનું વ્રત બતાવ્યું છે. શ્રદ્ધાને માટે કોઈ વ્રત બતાવ્યું નથી માટે વ્રત-આદિના અભાવને લીધે શ્રદ્ધાનું કે યામમાં વિશુદ્ધતા આવશે અને એને લીધે યામ નિષ્ફળ થશે જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો, આનો ઉત્તર આમગ છે. ॥ ૩૦ ॥

न काम्यत्वात् ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (કામ્યત્વાત) કામ્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ स्वर्गकामो यजेत ’ આ ઠેકાણે જેને સ્વર્ગની ઇચ્છા હોય તેણે યજ કરવો આમાં કોઈ વચુને અધિકાર છે અને કોઈને નથી એવું કશું નથી. સામાન્ય વિધાન છે. શ્રદ્ધાને પણ કામના હોય છે માટે શ્રદ્ધા પણ યજ કરી શકે છે, અભિજ્ઞાદિને માટે વ્રતનો ભક્ષે નિયમ હોય અને શ્રદ્ધાને માટે વ્રતનો નિયમ ન હોય તો પણ તે ચમે તેનું વ્રત કરી યજ કરી શકશે. માટે વ્રતાભાવને લીધે વૈશુદ્ધ્યની શંકા કરવાની કશી જરૂર નથી. ॥ ૩૧ ॥

संस्कारे च तत्प्रधानत्वात् ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સંસ્કારે) સંસ્કારમાં (તત્પ્રધાનત્વાત) પુરુષ પ્રધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વ્રત તો પુરુષના સંસ્કાર માટે છે. માટે જે વ્રત જે પુરુષને કહ્યું હોય છે તે વ્રતથી તે પુરુષ સંસ્કૃત થાય છે. આમાં યજના અધિકારની વાત નથી. માટે જેને વ્રતપ્રયુક્ત સંસ્કારની જરૂર નથી તે વ્રત કર્યા વગર પણ યજ કરી શકશે, આમાં શ્રદ્ધાને યજ ન કરવો એવું કશું જણાવ્યું નથી. ॥ ૩૨ ॥

अपि वा वेदनिर्देशादपशूद्राणां प्रतीयेत ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (વેદનિર્દેશાત) વેદના પ્રહણ માટે ત્રૈવર્ણિકને જ ઉપનયન વિહિત છે માટે (અપશૂદ્રાણામ્) જે શૂદ્રો નથી તેઓને જ અધિકાર (પ્રતીયેત) જણાય છે.

ભાવાર્થ :—ઉપનયન સંસ્કાર ત્રૈવર્ણિકને જ છે. ઉપનયન વેદના અધ્યયનને માટે હોય છે. શ્રદ્ધાને ઉપનયન હોવું નથી તેથી તે વિદ્યા ભણવો નથી એ સિદ્ધ થાય છે તો જેણે વેદ-વિદ્યાનું અધ્યયન નથી કર્યું તેને વૈદિક યામનો અધિકાર પણ કેવી રીતે હોઈ શકે? યજ કરવાને માટે વેદ અવશ્ય જણવા જોઈએ. શ્રદ્ધા વેદ જણવો નથી માટે તેને યામમાં પણ અધિકાર નથી. ॥ ૩૩ ॥

ગુણાર્થત્વાત્તેતિ ચેન્ન ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(ગુણાર્થત્વાત્) શુભ-સંસ્કારને માટે હોવાથી (ન) વિદ્યાને માટે નર્થ (હતિ ચેન્ન) જે એમ કહેવામાં આવે તો તે ઠીક નથી.

ભાવાર્થ :—ઉપનયન એ એક સંસ્કાર છે અને સંસ્કાર શુદ્ધિને માટે હોય છે. માટે ઉપનયન સંસ્કાર પુરુષની શુદ્ધિને માટે છે, કંઈ વિદ્યાને માટે નથી. આથી જે શુદ્ધિને ઉપનયન વિહિત ન હોય તેથી તે વેદ ભણવાનો અધિકાર ગુમાવતો નથી. એટલે શુદ્ધિને વેદવિદ્યા મેળવવાનો અધિકાર છે. ॥ ૩૪ ॥

સંસ્કારસ્ય તદર્થત્વાત્ વિદ્યાયાં પુરુષશ્રુતિઃ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(સંસ્કારસ્ય) ઉપનયન સંસ્કાર (તદર્થત્વાત્) વિદ્યાને માટે હોવાથી (વિદ્યાયામ્) વિદ્યામાં (પુરુષશ્રુતિઃ) પુરુષની શ્રુતિ છે.

ભાવાર્થ :—ઉપનયન સંસ્કાર વેદવિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા માટે છે અને ઉપનયન સંસ્કાર શુદ્ધિને વિહિત નથી માટે વેદવિદ્યામાં બ્રાહ્મણાદિ ત્રૈવર્ણિકનો જ અધિકાર છે. ॥ ૩૫ ॥

વિદ્યાનિર્દેશાત્તેતિ ચેત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(વિદ્યાનિર્દેશાત્) સ્વર્ગકામની સંભાવના શુદ્ધમાં છે અને યજ્ઞ વગર સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ થતી નથી માટે શુદ્ધિને પણ વેદવિદ્યા વિહિત છે એવી કલ્પના કરવી જોઈએ (હતિ ચેત્ ન) જે એમ કહેવામાં આવે તો તે ઠીક નથી.

ભાવાર્થ :—સ્વર્ગ મેળવવાની કામના જેમ બ્રાહ્મણાદિ ત્રૈવર્ણિકમાં છે તેમ શુદ્ધમાં પણ એ કામના છે માટે શુદ્ધિને પણ વેદવિદ્યા ભણવાનો અધિકાર છે એવી કલ્પના કરવી જોઈએ કારણ કે એ વગર યજ્ઞ યાગાદિ થઈ શકે નહિ એમ કહેવામાં આવે તો તે ઠીક નથી. આનો વધારે ખુલાસો આશ્રમના સૂત્રમાં છે. ॥ ૩૬ ॥

અવૈચત્વાત્ અભાવઃ કર્મણિ સ્યાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(અવૈચત્વાત્) શુદ્ધિને વેદવિદ્યાનો અભાવ છે (કર્મણિ) યાગાદિ વૈદિક કર્મમાં (અભાવઃ સ્યાત્) અભાવ છે.

ભાવાર્થ :—શુદ્ધિને વેદવિદ્યા ભણવાનો અધિકાર નથી માટે તે એ વિદ્યાથી અનભિદ્ય હોય છે અને તેને લીધે યાગાદિ વૈદિક કર્મ કરી શકે નહિ. ॥ ૩૭ ॥

તથા ચાન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે જ પ્રમાણે (અન્યાર્થદર્શનમ્) શુદ્ધિને ભણવાનો અધિકાર નથી એવા ભાવના વાક્યો પણ છે.

ભાવાર્થ :—‘ एतत् इममानम् य शूद्रः तस्मात् शूद्रशक्यो नाध्येयम् । शूद्र एव शमशानं છે રાંડેની સમીપમાં વેદાધ્યયન કરવું નહિ, જ્યારે આટલો બધો રૂપ હોય છે તો ખૂબી

વેદવિદ્યાની કક્ષના શૂદ્રમાં કેવી રીતે કરી શકાય. આ કારણથી શૂદ્રને યાગાદિક કર્મમાં અધિકાર નથી.

આ બાબતમાં કેટલાક, શૂદ્રને વિદ્યા અને કર્મમાં અધિકાર છે એવું માને છે અને 'નથી' એવું બીજા માને છે. આ ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે જે શીઝ ગુણ સંપન્ન અને વિદ્યા મેળવવા શક્તિ અને અર્થિતા ધરાવતો હોય તે વેદ ભણી શકે છે અને જેનામાં એવા ગુણો, શક્તિ અને અર્થિતા નથી તે શૂદ્ર છે અને એવા શૂદ્રે વેદ ભણવાને અને તદ્દુકત કર્મ કરવાને અધિકારી નથી એવું સ્પષ્ટ જણાય છે. ॥ ૩૮ ॥

‘ યાગમાં નિર્ધનનો પણ અધિકાર છે ’ એ અધિકરણ સ્પષ્ટ કરે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર ત્રયાણાં દ્રવ્યસમ્પન્નઃ કર્મણો દ્રવ્યસિદ્ધિત્વાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(ત્રયાણામ) બ્રાહ્મણ, ક્ષાત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણમાંથી જે (દ્રવ્ય સમ્પન્નઃ) ધનસંપન્ન હોય તે યજ્ઞ કરવાને અધિકારી છે. કારણ કે (કર્મણઃ) કર્મ (દ્રવ્ય સિદ્ધિત્વાત્) દ્રવ્યથી સિદ્ધ થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યાગાદિ રૂપ કર્મ દ્રવ્ય વગર થઈ શકે નહિ માટે જે ત્રેવર્ણિકની પાસે ધન હોય તે જ યજ્ઞમાં અધિકારી છે. નિર્ધન યજ્ઞ કરવાને અધિકારી નથી પણ ધનવાન યજ્ઞમાં અધિકારી છે એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૩૯ ॥

સિદ્ધિધાત્ સૂત્ર અનિત્યત્વાત્ તુ નૈવં સ્યાદર્થોદિ દ્રવ્યસંયોગઃ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ‘ તુ ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ સૂચવે છે (અનિત્યત્વાત્) નિર્ધનત્વ અનિત્ય હોવાથી (ન ઇવં સ્યાત્) ધનવાન જ યજ્ઞનો અધિકારી છે એ વાત યોગ્ય નથી (હિ) કારણ કે (અર્થોત્) પુરુષાર્થ કરવાથી, (દ્રવ્ય સંયોગઃ) દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે.

ભાવાર્થ :—દરિદ્ર અથવા નિર્ધન નામની કોઈ જાતિ નથી. દારિદ્ર્ય અર્થાત્ નિર્ધનત્વ એ અનિત્ય વસ્તુ છે પુરુષાર્થ કરવાથી દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે માટે જેની પાસે દ્રવ્ય ન હોય તેણે યજ્ઞાર્થ ધનને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ કારણથી નિર્ધન પણ યજ્ઞ કરવાને અધિકારી છે, તેણે પ્રયત્ન કરી ધન મેળવવું જોઈએ. અર્થાત્ નિર્ધનને માટે યજ્ઞ કરવાના દ્વાર બંધ નથી. ॥ ૪૦ ॥

‘ અંગહીનનો પણ યાગમાં અધિકાર છે ’

અજ્ઞહીનઃ તદ્દર્મા ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અજ્ઞહીનઃ) અંગહીનને પણ (તદ્દર્મા) દ્રવ્યનો ન્યાય લાગુ પડે છે

ભાવાર્થ :—જે અંગહીન હોય તેણે પણ ઔપધનું સેવન કરી અંગને સુધારવું જોઈએ આખિ કોઈ રોગથી જોષ્ટ ન શકતો હોય તો દવા કરી આખ સારી કરવી જોઈએ. પગ દુઃખતો હોય તો તેને પણ દવા લગાવી સારી કરવો જોઈએ, એટલા કારણથી તે યાગનો અનધિકારી બની શકતો નથી. ॥ ૪૧ ॥

અસાધ્ય અંગયેકદ્યવાજો માણસ યાગનો અધિકારી નથી.

ઉત્પત્તૌ નિત્યસંયોગાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(ઉત્પત્તૌ) જે ઉત્પત્તિ જન્મથી જ અંગ હીન હોય અને તે અંગ સુધાવા માટે કોઇ ઉપાય જ ન હોય તો તે યાગમાં અધિકારી નથી (નિત્ય સંયોગાત્) નિત્ય સંયોગ હોવ થી.

ભાવાર્થ :—જેને જન્મથી જ ખાડ હોય, જેમકે કોઇ જન્મથી જ અંધજો હોય તેવો ત્રવર્ણિક યજ્ઞ કરવાને અધિકારી નથી કારણકે એ અંગવંદ્ય નિત્ય છે. અર્થાત્ એ અંગ વેકદ્ય દૂર કરી શકાતું નથી માટે નિત્ય અંગહીન માણસ યજ્ઞનો અધિકારી નથી. ॥ ૪૨ ॥

દર્શપૂર્ણમાસ યાગ કરવામાં આર્યેયનો જ અધિકાર છે

અર્યાર્ષેયસ્ય હાનં સ્યાત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(અર્યાર્ષેયસ્ય) જે ત્રણનું વરણ કરી શકે તેનો જ દર્શપૂર્ણમાસ યાગમાં અધિકાર છે બીજાનો (હાનમ્) અનધિકાર (સ્યાત્) છે.

ભાવાર્થ :—જે ત્રણ જાતિઓનું વરણ કરે તેને જ દર્શ અને પૂર્ણ માસ યાગ કરવાનો અધિકાર છે. જે એકનું બેનું, ચાનું અથવા પાંચનું વરણ કરે તેને દર્શપૂર્ણમાસ યાગ કરવાનો અધિકાર નથી. આર્યેય વૃણીતે આ પ્રમાણે વિધાન કરીને કરેવામાં આવ્યું છે કે એક વૃણીતે । દ્વૌ વૃણીતે, ત્રીન્ વૃણીતે ન ચતુરો વૃણીતે ન પચ્ચાતિપ્રવૃણીતે । આ વિધાનથી જે ત્રણનું વરણ કરે તેનો જ યાગમાં અધિકાર છે. ॥ ૪૩ ॥

આતુર્વણ્યભિન્ન રથકારનો આધાનમાં અધિકાર છે.

સિદ્ધાંત સૂત્ર વચનાદ્ રથકારસ્યાધાને સર્વશેષત્વાત્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(વચનાત્) વચનથી (રથકારસ્ય) રથકારનો (આધાને) અન્યાધાનમાં અધિકાર છે (સર્વશેષત્વાત્) સર્વનો શેષ હોવાથી અર્થાત્ ત્રૈવર્ણિકથી અતિરિક્ત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—રથકાર ત્રૈવર્ણિકથી ભિન્ન છે, છતાં એને અન્યાધાન કરવામાં અધિકાર છે કારણકે એને માટે ખાસ વચન છે જેમ કે ' વર્ષાસુ રથકાર આદધીત ' વર્ષા ઋતુમાં રથકારે અન્યાધાન કરવું. બ્રાહ્મણે વસન્ત ઋતુમાં, રાજન્યે ગ્રીષ્મમાં અને વૈશ્યે શરદ ઋતુમાં. આ પ્રમાણે ત્રણે વર્ષોને માટે સમય વિહિત છે. જે રથકાર ત્રણમાંનો એક હોત તો તેને માટે વર્ષા કાળનું વિધાન ન હોત માટે રથકાર ત્રૈવર્ણિક ન હોવા છતાં ઉક્ત વચનને લીધે એને પણ અન્યાધાનમાં અધિકાર છે. ॥ ૪૪ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર નારયો વા કર્મસંયોગાત્ શૂદ્રસ્ય પ્રતિષિદ્ધત્વાત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ન્યાય્યઃ) રથકારને અન્યાધાનનો ન્યાય છે (કર્મસંયોગાત્) ' રથનું બનાવવું ' એ ક્રિયાને લીધે રથકાર સંજ્ઞા છે બાકી રથકાર વર્ણિક જ છે (શૂદ્રસ્ય) શૂદ્રને (પ્રતિષિદ્ધત્વાત્) પ્રતિષિદ્ધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—રચકાર શૂદ્ર નથી પણ ત્રૈવર્ણિક છે અને ત્રૈવર્ણિકને અગ્ન્યાધાન શ્રુતિસિદ્ધ છે. જો રચકાર શૂદ્ર હોત તો એને અગ્ન્યાધાન અધિકાર ન હોત કારણ કે શૂદ્રને અગ્ન્યાધાન પ્રતિષિદ્ધ છે. પૂર્વપક્ષવાદીને ભાવ એ છે કે રચકાર શૂદ્ર નથી પણ ત્રૈવર્ણિક છે માટે એને વચન ન હોત તો પણ અગ્ન્યાધાનમાં એને અધિકાર ન્યાય છે. ॥ ૪૫ ॥

પૂર્વપક્ષ નિરાસ અકર્મત્વાત્ નૈવં સ્યાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(અકર્મત્વાત) ત્રૈવર્ણિકને શિદ્ધપકર્મ નિષિદ્ધ હોવાથી (એવં ન સ્યાત્) રચકાર ત્રૈવર્ણિક નથી.

ભાવાર્થ :—શિદ્ધ કરવાનું વિધાન ત્રૈવર્ણિકને નથી. રચનિર્માણ એ શિદ્ધ છે, માટે રચકાર શૂદ્ર છે. તેથી તેને અગ્ન્યાધાનમાં અધિકાર નથી છતાં ખાસ વચનને લીધે એને અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૪૬ ॥

આનર્થક્યં ચ સંયોગાત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સંયોગાત્) બ્રાહ્મણાદિ વસંતાદિનો સંબંધ હોવાથી (આનર્થક્યમ્) નિરર્થકતા છે.

ભાવાર્થ :—બ્રાહ્મણ આદિ વર્ણોને અગ્ન્યાધાન માટે વસન્ત આદિ કાળનું વિધાન છે. હવે જો રચકાર ત્રૈવર્ણિક હોય તો તેને પણ વસન્ત-આદિ કાષ્ઠપણુ સમય પ્રાપ્ત છે જ તો પછી વર્ષાકાળનું વિધાન નિરર્થક જ થઇ જાય છે. માટે રચકાર ત્રૈવર્ણિક નથી. ॥ ૪૭ ॥

ગુણાર્થમિતિ चेत् ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(ગુણાર્થમ્) નિમિત્તને માટે છે (इति चेत्) જો એમ માનવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—ધારો કે રચકાર ત્રૈવર્ણિક જ છે અને તેને રચકાર એવું નામ રચકરણ રૂપ નિમિત્તને લીધે પડ્યું છે અને રચ કરે છે માટે એને વર્ષાકાળનું વિધાન છે એમ માનવામાં આવે તો શા દોષ છે ? આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૪૮ ॥

उक्तमनिमित्तत्वम् ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(ઉક્તમ્) એ તો અમે કહી દીધું છે કે (અનિમિત્તત્વમ્) રચકાર એવું નામ કાઠ નિમિત્તને લીધે પડ્યું નથી.

ભાવાર્થ :—આમા નિમિત્તત્વનો સંભવ જ નથી એ તો અમે આગળ કહી દીધું છે માટે રચકાર અત્રૈવર્ણિક છે અને તેથી તેને અગ્ન્યાધાન સામાન્યવિધાનથી પ્રાપ્ત ન હોવાનું પણ વર્ષાસુ રચકાર આદ્યોત એ વચનથી પ્રાપ્ત થયું છે. ॥ ૪૯ ॥

ત્યારે રથધાર કોણ છે એનું સમાધાન આ સૂત્રમાં છે.

સૌધન્વનાસ્તુ હોનત્વાન્મન્ત્રવર્ણાત્પ્રતીયેરન્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(તુ) કિન્તુ (સૌધન્વનાઃ) સૌધન્વ નામની જાતિ છે (હોનત્વાત્) તે ત્રૈવર્ણિક કરતાં કંધક ઉતરતા છે પણ શૂદ્ર કરતાં ઉંચા છે. (મન્ત્રવર્ણાત્) મંત્રના વર્ણુનથી (પ્રતીયેરન્) એવું જાણવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—સૌધન્વ નામની એક જાત છે તે શૂદ્ર કરતાં ઉત્તમ અને ત્રૈવર્ણિક કરતાં ઉતરતી છે. એટલે તે શૂદ્ર નથી, વૈશ્ય નથી તેમ ક્ષત્રિય પણ નથી. સૌધન્વના ક્રમભવ શરૂચક્ષસઃ સૌધન્વન એ ઋણુ છે અને ઋણુ એ જ રથધાર છે. આના સંબંધમાં જોને વિશેષ જિજ્ઞાસા હોય તેણે શાખરભાષ્ય જોવું. માટે અત્રૈવર્ણિક અને અશૂદ્ર રથધાર છે અને એને વર્ણ ઋણુમાં અગ્રજ્યાધાન વિદિત છે. એ આ અધિકરણનો સાર છે. ॥ ૫૦ ॥

ત્રૈવર્ણિક-ભિન્ન નિષાદનો રૌદ્રયાગમાં અધિકાર છે.

સ્થપતિનિષાદઃ સ્યાત્ શબ્દસામર્થ્યાત્ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(સ્થપતિઃ) જે સ્થપતિ છે તે જ (નિષાદઃ) નિષાદ (સ્યાત્) છે. (શબ્દસામર્થ્યાત્) શબ્દની શક્તિ એવી છે.

ભાવાર્થ :—વાસ્તુમયં રૌદ્રચરં નિર્વપેત્) આપું પ્રકરણુ યાંધીને આગળ લખે છે કે એત્યા નિષાદસ્થપતિ યાજ્ઞદેત્ આ ઇષ્ટિથી નિષાદસ્થપતિની પાસે યાગ કરાવવો. વાસ્તુ શબ્દનો અર્થ અહીં પ્રકૃતિ યાગનું કંધક દ્રવ્ય છે. આ દેહાણે શંકા એ થાય છે કે નિષાદ પોતે જ સ્થપતિ છે કે નિષાદોનો જે અધિપતિ હોય છે તે ‘સ્થપતિ’ છે. સ્થપતિ શબ્દનો અર્થ ધનવાન માલીક થાય છે જે કર્મધારય સમાસ માનવામાં આવે તો તો નિષાદ એ જ સ્થપતિ એવો અર્થ નીકળે છે અને પછી તત્પુરુષ સમાસનો આશ્રય કરવામાં આવે તો નિષાદોનો માલિક કોઈ ત્રૈવર્ણિક ધનપતિ એવો અર્થ નીકળે છે. પર્વપક્ષનું એવું માનવું છે કે પછી તત્પુરુષ સમાસ માનવો અને નિષાદોનો માલિક જે ત્રૈવર્ણિકોમાંથી કોઈ હોય તેની પાસે રૌદ્ર યાગ કરાવવો. નિષાદ તો શૂદ્ર છે એને યાગનો અધિકાર નથી. સિદ્ધાંત પક્ષ એવો છે કે કર્મધારય સમાસ જ માનવો અને નિષાદની પાસે જ રુદ્રયાગ કરાવવો. શૂદ્ર નિષાદ પાસે જે ધન ન હોય તો તેણે એ યાગને માટે જેટલા ધનની જરૂર હોય તેટલું મેળવી લેવું. એટલે ‘નિષાદ એ જ સ્થપતિ’ એવો અર્થ કરવો. પછી-તત્પુરુષ સમાસ કરવા જતાં લક્ષણા કરવી પડે છે. ॥ ૫૧ ॥

લિજ્ઞદર્શનાત્ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (લિજ્ઞદર્શનાત્) વાક્ય ૩૫ લિંગ પણ એ અર્થ સ્વીકારવા માટે છે.

ભાવાર્થ :—‘કૂટં નિષાદાનાં દક્ષિણ’ નિષાદે ‘કૂટ’ ની દક્ષિણ આપવી ‘કૂટ’ નામનું દ્રવ્ય આરોગિ ઉપયોગનું હોવાનું નથી. જે સ્થપતિ કોઈ ત્રૈવર્ણિક હોય તો તે કૂટની દક્ષિણ આપે એવું ન લખત માટે ‘નિષાદસ્થપતિ’ અહીં કર્મધારય સમાસનો જ આશ્રય કરવો ॥ ૫૨ ॥

इति मीमांसाया गुर्जरभाष्ये षष्ठाध्याये प्रथमः पादः

અથ ષષ્ઠાધ્યાયસ્ય દ્વિતીયઃ પાદઃ

‘ સત્રમાં સત્રીઓમાંના દરેક સત્રીઓનો સંપૂર્ણ ફળ સાથે સંબંધ છે. ’

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પુરુષાર્થેકસિદ્ધિત્વાત્તસ્ય તસ્યાધિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(પુરુષાર્થેકસિદ્ધિત્વાત્) ફળ એકથી સિદ્ધ થવું હોવાથી (તસ્ય તસ્ય) તે તે કર્તાનો (અધિકારઃ સ્યાત્) અધિકાર છે.

ભાવાર્થ :—‘ ઋદ્ધિકામાઃ સત્રમાસીરન્ ’ ‘ સમૃદ્ધિને દુઃખનારાઓએ સત્ર કરવો જોઈએ. આ વાક્યથી સમજાય છે કે સત્ર રૂપ યજ્ઞકર્મ એક છે પણ તેના કર્તાઓ તે બહુ જ છે. સત્રનું ફળ ત્વ અનેક પુરુષનિષ્ઠ વ્યાપક છે માટે ફળ પણ અનેક પુરુષનિષ્ઠ વ્યાપક હોવાથી એક એક પુરુષને તે આંશિક ફળ જ મળવું જોઈએ સંપૂર્ણ નહિ. આવા પૂર્વપક્ષમાં આ સત્ર સિદ્ધિત રૂપે છે કે એક એક કર્તાને સંપૂર્ણ ફળનો અધિકાર છે આંશિક ફળનો નહિ ॥ ૧ ॥

અપિ વોત્પત્તિસંયોગાત્ યથા રચાત્ સત્ત્વદર્શનં તથા ભાવો દિભાગે સ્યાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (ઉત્પત્તિ સંયોગાત્) ઉત્પત્તિ વાક્યમાં કર્તાઓનું અનેકત્વ વિદિત હોવાથી (યથા સ્યાત્ સત્ત્વદર્શનમ્) જેમ કોઈ સત્ત્વ દર્શન દરેક કર્તાને સંપૂર્ણ ફળવળું હોય છે (તથા) તેમ (દિભાગે) વિભાગમાં (ભાવઃ સ્યાત્) ફળ પ્રાપ્તિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—ઉત્પત્તિ વાક્યમાં બહુ કર્તાઓનું પણ શ્રવણ છે તેથી એક યજ્ઞ રૂપ કર્મમાં અનેક કર્તાઓ હોઈ શકે છે અને દરેક કર્તાને સંપૂર્ણ ફળ પણ મળે છે. જેમ કોઈ એક હાથી અથવા અથવા આદિ પ્રાણીનું દર્શન અનેક કર્તાઓ સાથે કરે છે અને દર્શનનું સંપૂર્ણ ફળ દરેક કર્તાને મળે છે તેમ યજ્ઞમાં પણ વિધાન હોવાથી દરેક કર્તાને સંપૂર્ણ ફળ મળે છે, અંશ રૂપે નહિ. ॥ ૨ ॥

દર્શાદિ યાગમાં કર્તાના એકત્વનુ અધિકરણ

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર પ્રયોગે પુરુષશ્રુતેઃ યથાકામો પ્રયોગે સ્યાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(પ્રયોગે) ઉદાહૃત વાક્યમાં (પુરુષશ્રુતેઃ) પુરુષ માત્રનું શ્રવણ થવાથી (યથાકામો) ઇચ્છા પ્રમાણે (પ્રયોગે) અનુષ્ઠાનમાં (સ્યાત્) એક, એ અથવા વધારે કર્તાઓ હોઈ શકે.

ભાવાર્થ :—દર્શાપૂર્ણમાસાભ્યાં સ્વર્ગકામો યજેત । જ્યોતિષ્ટોમેન સ્વર્ગકામો યજેત । આ વાક્યમાં કેવળ સ્વર્ગની ઇચ્છા રાખનાર કેવળ પુરુષનું શ્રવણ થાય છે. એમાં એક, એ અથવા વધારે યજ્ઞમાન=અનુષ્ઠાન કર્તાનો કરી નિયમ જણાતો નથી, માટે અનુષ્ઠાન કરનાર યજ્ઞમાન એક પણ હોઈ શકે, એ પણ હોઈ શકે અને વધારે પણ હોઈ શકે. ઉક્ત વાક્ય પુરુષને માટે યાગનું જ વિધાન કરે છે એ કર્તાઓ અથવા વધારે કર્તાઓનું કંઈ વારણ કરવું નથી. અર્થાત્ ‘ સ્વર્ગકામઃ ’ આ દેશણે જે એક વચનનો પ્રયોગ કર્યો છે તે વિવક્ષિત નથી. ॥ ૩ ॥

સંદ્ધાંતવાદી તરફથી શંકા પ્રત્યર્થ' શ્રુતિભાવ इति चेत् ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :--(પ્રત્યર્થમ) અર્થના ભેદને લીધે (શ્રુતિમાત્રઃ) ગુણ પ્રધાન ભાવ હોય છે (इति चेत्) જે એમ કહેવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :--આખ્યાતથી યાગાનુરકત ક્રિયાનું પશુ વિધાન થાય છે માટે ક્રિયામાં ગુણભૂત થયેલા કર્તાનો પણ આક્ષેપ થઈ જ જાય છે તેથી પુરુષનિષ્ઠ સંખ્યા પણ વિવક્ષિત હોવી નોંધએ અર્થાત્ સ્વર્ગકામઃ આ દેશાણે એકવચનનો જે પ્રયોગ છે તે પુરુષનો નિયમ બાધિ છે કે અનુદાન કરનાર પુરુષ એક જ હોવો જોઈએ. આવી શંકા પૂર્વપક્ષ ઉપર સિદ્ધાંતવાદીએ ઉદાત્ત છે. ॥ ૪ ॥

શંકા નિવારણ સૂત્ર તાદર્થ્યે ન ગુણાર્થતાઽનુવત્તેઽર્થાન્તરવાત્ કર્તુઃ

પ્રધાનભૂતવાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :--(તાદર્થ્યે) કૃણ તેને માટે અર્થાત્ પુરુષને માટે હોવાથી તે પ્રધાન છે તેથી (ગુણાર્થતા) ગુણભૂત યાગ પ્રત્યે પુરુષની ગુણાર્થતા એટલે ગોણતા (ન) નથી. (અનુવત્તે અર્થાન્તરવાત્) શબ્દ ગમ્ય ન હોવા છતાં પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણ તો છે જ (કર્તુઃ પ્રધાનભૂતવાત્) માટે પુરુષ કર્તા પ્રધાન તરીકે જ છે.

ભાવાર્થ :--સ્વર્ગાદિ કૃણ પુરુષને માટે જ હોય છે, માટે યાગ કરવામાં અનુદાન કરતાં પુરુષ ગોણ તરીકે નથી અને જે પ્રધાન હોય તે ગોણ ન હોય જો કે આ બાબતમાં કોઈ શબ્દ પ્રમાણ નથી તોપણ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી જાણી શકાય છે કે રાજા અને પ્રધાન આ બેમાં રાજા મુખ્ય છે તો હવે રાજા ગોણ નથી એ સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે. રાજા મુખ્ય પણ છે અને ગોણ પણ છે આ બે વાત તો ન જ બની શકે. માટે યાગ કરવામાં અથવા કૃણ મેળવવામાં પુરુષ ગોણ હોવાથી એક, બે અથવા વધારે પુરુષો યાગ કરી શકે, એટલે કે સંખ્યાતી વિવક્ષા નથી. ॥ ૫ ॥

સંદ્ધાંત સૂત્ર અપિ વા કામસંયોગે સમ્બન્ધાત્ પ્રયોગાયોપદિશ્યેત,

પ્રત્યર્થ' હિ વિધિ શ્રુતિ વિષાણાવત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :--(અપિ વા) આ શબ્દ પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ સૂચવે છે (કામસંયોગે) કામનાનો આત્માનો સાથે સંબંધ હોય છે. (સમ્બન્ધાત્) અને સંબંધને લીધે આત્માને માટે જ કૃણની પ્રવૃત્તિ ગમ્ય છે બીજાને માટે નહિ એવો અર્થ સ્પષ્ટ છે. (પ્રયોગાયોપદિશ્યેત) પ્રયોગને માટે જ પુરુષનો ઉપદેશ છે (હિ) કારણ કે (પ્રત્યર્થમ) જ્યાં એક કરતાં વધારે અર્થો હોય ત્યાં (વિધિશ્રુતિઃ) વિધિનું શ્રવણ થાય છે. (વિષાણાવત્) કૃણ વિષાણયા કળ્પયતિ છત્યાદિ શ્રુતિ પેટે

ભાવાર્થ :--કૃણ વિષાણયા કળ્પયતિ । જાતવાલે કૃણવિષાણાં પ્રાસ્યતિ અહીં બે શ્રુતિ કે આમાં ગુણ પ્રધાન ભાવ સંભવી શકે છે. પણ યજ્ઞે અહીં તો ' યાગ કરે ' અથવા યાગથી કૃણ ઉત્પન્ન કરે ' આવો અર્થ નીકળે છે આમાં વગર કહ્યે પુરુષ માત્રનો સંબંધ પ્રતીત થાય છે. આસ અસ્કે જ પુરુષ યાગ કરે એવા અર્થની પ્રતીતિ થતી નથી. સુખ એ ગુણ છે અને એનો સંબંધ આત્મા સાથે જ હોય છે એટલે કોઈપણ પુરુષ યાગ કરતાં હોઈ શકે એટલામાં જ

તાત્પર્ય છે. માટે આમાં પુરુષ તો બોલ્યું તરીકે છે આ કારણથી ગુણભૂતસ્ય પુરુષસ્ય સંખ્યા વિવક્ષિતાઃ
ગુણ ભૂત પુરુષની સંખ્યા વિવક્ષિત છે એટલે દર્શપૂર્ણમાસ યાગમાં એક જ કર્તા યાગનું
અનુબંધન કરે એ અથવા ત્રણ એકી સાથે નહિ. એવો અર્થ સ્પષ્ટ છે. ॥ ૬ ॥

શંકા સૂત્ર અન્યસ્ય સ્વાદિતિ ચેત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(અન્યસ્ય સ્યાત્) ખીખને માટે પણ હોઇ શકે (ઇતિ ચેત્) એ એવી
શંકા કરવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—સ્વર્ગકામો યજેત્ સ્વર્ગની ઇચ્છા યાગ કરનાર પોતાને માટે જ કરે છે
એવો કથો નિયમ નથી. ખીખને માટે સ્વર્ગની ઇચ્છા કરી પોતે યાગ કરે એવું પણ બની શકે
અને એ એમ હોય તો શાસ્ત્રફલ પ્રયોક્તરિ શાસ્ત્રમાં કહેલું ફળ પ્રયોગ કરનારને જ મળે છે
એ ન્યાય ખોટો દરે. આનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૭ ॥

શંકા નિવારણ સૂત્ર અન્યાર્થેનાભિસમ્બન્ધઃ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(અન્યાર્થે) ખીખને માટે (ન) નહીં (અભિસમ્બન્ધઃ) અભિ સંબંધ નથી.

ભાવાર્થ :—ખીખને માટે સ્વર્ગની ઇચ્છા કરી પોતે યાગ ન કરી શકે કારણ કે યજ્ઞ
અહીં આત્મને પદ્ધતો પ્રયોગ છે એટલે જે સ્વર્ગની ઇચ્છા કરે તેજ યાગ કરે એવો અર્થ છે, પોતે
યાગ કરે અને ફળ કેાંઈ ખીખે લઇ જાય એ વૈદિક સિદ્ધાંત નથી. જે કર્તા તેજ ભોક્તા એવો
નિયમ છે. ॥ ૮ ॥

ફલકામો નિમિત્તમિતિ ચેત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ફલકામઃ) ફળની ઇચ્છા કરનાર નિમિત્તમ્ ઇતિ ચેત્) એ નિમિત્ત જ છે
જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો

ભાવાર્થ :—સ્વર્ગકામો યજેત્ અહીં યાગ કરવામાં સ્વર્ગકામ તો નિમિત્તત્વને ઘોષિત
કરે છે એટલે સ્વર્ગની ઇચ્છા રૂપ નિમિત્ત હોય તો યાગ કરે જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો
આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ન નિત્યત્વાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહીં (નિત્યત્વાત્) નિત્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસ આદિ યાગ એ નિત્યકર્મ છે નૈમિત્તિક નથી. નિમિત્તત્વના
સૂચક ણમુલ્ આદિ પ્રત્યયો હોય છે. સ્વર્ગકામો યજેત્) આ ઠેકાણે ણમુલ્ આદિ પ્રત્યયો નથી.
યાવજ્જીવં યજેત્ આ ઠેકાણે ણમુલ્ પ્રત્યય નિમિત્તત્વ ઘોષક છે માટે યાગ સામાન્ય પ્રત્યે યાવજ્જીવન
નિમિત્ત તરીકે હોઇ શકે પણ દર્શપૂર્ણમાસ આદિ યાગો તો નિત્ય કર્મ છે. ॥ ૧૦ ॥

કર્મ તથેતિ ચેત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(કર્મ) યાગ કર્મ (તથેતિ ચેત્) ઉભયકર્તૃક હોઇ શકે.

ભાવાર્થ :—યુવં હિ સ્થઃ સ્વઃ પતી તમે બન્ને સ્વર્ગના અધિકારી છો. એટલે આ વાક્યમાં યાગમાં બે કર્તા પણ બતાવ્યા છે એટલે કર્તા એક જ હોવો જોઈએ એવો નિયમ જણાતો નથી. આ શંકાનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૧ ॥

ન સમવાયાત ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (સમવાય) અહીં બે કર્તાઓનું ખાસ વિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ રાજપુરોહિતૌ સાયુજ્યક્રમૌ યજેયાતામ્ ’ રાજા અને પુરોહિત સાયુજ્યની ઇચ્છા કરી યાગ કરે. આ વાક્યમાં બે કર્તાનું સ્પષ્ટ સિદ્ધાંત છે માટે ત્યાં તો ઉભય કર્તા હોઈ શકે પણ જ્યાં એવું વિચાર નથી એવે કેસણે અર્થાત્ દર્શપૂર્વમાસ યાગદિમાં અનેક કર્તા અનુષ્ઠાતા તરીકે ન હોઈ શકે. અર્થાત્ સ્વર્ગક્રમો યજેત ઇત્યાદિ રથજામાં એક વચ્ચે વિવક્ષિત છે અને દર્શાદિયાગમાં એક જ કર્તા જોઈએ. એ આ અધિકરણનો ભાવ છે. ॥ ૧૨ ॥

આરંભ કામ્યકર્મ સમાપ્તિ પર્યંત હોવાનો નિયમ છે.

એ અધિકરણ ૨૫૯ કરે છે.

પ્રક્રમાત્ તુ નિયમ્યેતારમ્મસ્ય ક્રિયાનિમિત્તત્વાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે (પ્રક્રમાત્) કામ્ય કર્મનો આરંભ કર્યો હોય તે (નિયમ્યેત) તેને સમાપ્તિ પર્યંત અનુષ્ઠિત કરવું જોઈએ (આરમ્મસ્ય) ક્રિયાનો આરંભ (ક્રિયાનિમિત્તત્વાત્) સમાપ્તિનું નિમિત્ત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ કારીયાં વૃષ્ટિક્રમો યજેત ’ આ વાક્યથી સમજી શકાય છે કે વૃષ્ટિની ઇચ્છા રાખનારે ‘ કારીરી ’ નામક યાગ કરવો ‘ કારીરો ’ યાગ શરૂ કર્યા પછી તુરંત જ જો વૃષ્ટિ થાય તો તે યાગને અધુરો મૂકવો નહિ. સમાપ્તિ પર્યંત તે કર્મ કરવું જોઈએ. યજ્ઞની શરૂઆત યજ્ઞની સમાપ્તિનું નિમિત્ત છે. વૈદિક કર્મને અધુરું મૂકી શકાય નહિ. ॥ ૧૩ ॥

પૂર્વ પક્ષ સ્ત્રુત ફલાર્થિત્વાદ્વા નિયમો યથાનુપક્રાન્તે ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ફલાર્થિત્વાત્) ફળ મેળવવાના ઉદ્દેશથી યાગ કરવામાં આવેલો હોવાથી ફળ મળ્યા પછી (નિયમઃ) યાગ બંધ કરવો એ નિયમ છે. (યથા અનુપક્રાન્તે) જેમ શરૂ કર્યા પહેલાં યાગ બંધ હોય છે.

ભાવાર્થ :—યાગ શરૂ કર્યા પહેલાં જેમ યાગ બંધ હોય છે તેજ પ્રમાણે જે ફળના ઉદ્દેશથી જે યાગ કરવામાં આવે તે યાગ ફળ મળી ગયા પછી બંધ કરો દેવો જોઈએ. ફળ મળ્યા છતાં યાગ ચાલુ રાખવો અને તેને ઠેક સમાપ્તિ સુધી અનુષ્ઠીયમાન કરવો એ ઠીક નથી. આરંભ કંઈ સમાપ્તિ માટે હોતો નથી પણ અરી રીતે આરંભ ફળની પ્રાપ્તિને માટે હોય છે માટે જો ફળ મળી ગયું હોયતો સમાપ્તિ કર્યા પહેલાં પણ યાગ બંધ કરવો જોઈએ આનું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે ॥ ૧૪ ॥

પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરે છે

નિયમો વા તન્નિમિત્તત્વાત્ કર્તુસ્તત્કારણં સ્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (નિયમ :) આરબ્ધ કામ્ય કર્મની સમાપ્તિ કરવી જ નોંધ્યે. (તન્નિમિત્તત્વાત્) આરંભ સમાપ્તિનું નિમિત્ત હોવાથી (કર્તુઃ) કર્તાને (તત્કારણં સ્યાત્) તે કર્મ સમાપ્તિ પર્થન્ત લાઘ જવાનું કારણ છે.

ભાવાર્થ :—કામના યજ્ઞના આરંભનું કારણ છે અને યજ્ઞનો આરંભ સમાપ્તિનું કારણ છે માટે આરંભેલા યાગ વચમાં અધુરો ન મૂકવો. ' હું યજ્ઞ કરીશ ' આવી પ્રતિજ્ઞા કરી પછી તે પ્રતિજ્ઞાને વચ્ચે તોડી પાડવી એ અયોગ્ય છે. જો યાગ અધુરો રાખવામાં આવે તો યજ્ઞમાનને પ્રત્યવાય લાગે છે અને તેને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત પણ બનાવવું છે જેમ કે ' યો યક્ષ્યંત્યુક્ત્વા ન યજતે ત્રિધાતવીયેન યજંત ' જે યાગ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી આરબ્ધ યાગ પૂરો ન કરે તેણે પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે ત્રિધાતવીય નામક યાગ કરવો. આ કારણથી આરબ્ધ કામ્ય યાગ વચ્ચે ફળ પ્રાપ્ત થાય તો પણ યજ્ઞ યજ્ઞ પૂરો કરવો જ નોંધ્યે. ॥ ૧૫ ॥

આરબ્ધ લૌકિક કર્મના સમાપ્તિનો નિયમ નથી એ અધિકરણને સમજાવે છે
પૂર્વપક્ષ સૂત્ર લોકે કર્મણિ વેદવત્ તતોઽધિપુરુષજ્ઞાનમ્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(લોકે) લૌકિક (કર્મણિ) કર્મમાં (વેદવત્) વેદિક કર્મ પેઠે સમાપ્તિ આવશ્યક છે (તત :) તેનાથી (અધિપુરુષજ્ઞાનમ્) પુરુષને કર્મમાં જોડનાર લૌકિક કર્મનું જ્ઞાન પણ વેદથી જ થાય છે.

ભાવાર્થ :—જેમ વેદિક કર્મ જે શરૂ કર્યું તો તેની સમાપ્તિ કરવી જ નોંધ્યે. અધુરું મૂકવાથી પ્રત્યવાય લાગે છે તેમ લૌકિક કર્મ જે આરંભ્યું તો તેની પણ સમાપ્તિ કરવી જ નોંધ્યે કારણ લૌકિક કર્મનું જ્ઞાન પણ પરંપરા સંબંધથી વેદથી જ થયેલું છે. ગૃહનિર્માણ-ધર્માધિપુ, રૂંદો ખોદાવવો વગેરે લૌકિક કર્મ કહેવાય છે અને યજ્ઞ યાગાદિ વેદિક કર્મ કહેવાય છે. ॥ ૧૬ ॥

અપરાધેઽપિ ચ તૈઃ શાસ્ત્રમ્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(અપિ ચ) લૌકિક કર્મમાં પણ (અપરાધે) અપર્યાપ્તતા અથવા ત્રુટિ આવવાથી (તૈઃ) શિષ્ટી લોકો (શાસ્ત્રમ્) શાસ્ત્રને આધારે પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે.

ભાવાર્થ :—લૌકિક કર્મમાં પણ જો કોઈ અપરાધ થાય અર્થાત્ કોઈ અંશ ભાંગી જાય, પડો જાય અથવા અસમાપ્તિ થાય તો શિષ્ટી લોકો શાસ્ત્રને આધારે પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે એટલે વેદિક કર્મમાં અપરાધ થવાથી જેમ પ્રાયશ્ચિત્ત હોય છે તેમ લૌકિક કર્મમાં પણ શાસ્ત્રને આધારે પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે માટે આરબ્ધ લૌકિક કર્મની પણ સમાપ્તિ આવશ્યક છે આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૧૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અશાસ્ત્રાત્પસમ્પ્રાપ્તિઃ શાસ્ત્રં સ્યાન્ન પ્રકલ્પકં તસ્માર્થેન
ગમ્યેતાપ્રાપ્તે શાસ્ત્રમર્થવત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(અશાસ્ત્રાત્) અશાસ્ત્રીય અવેદિક (ઉપસમ્પ્રાપ્તિઃ) ગૃહનિર્માણ આદિની પ્રાપ્તિ છે (તુ) આ શબ્દ સિદ્ધાંત સૂત્રવે છે. માટે (શાસ્ત્રમ્) શિષ્યશાસ્ત્ર (પ્રકલ્પકં ન સ્યાત્) વેદનું અનુમાપક નથી. (અર્થેન) સ્વરક્ષણ આદિ પ્રયોગનથી (ગમ્યેત) જાણી શકાય (અપ્રાપ્તે) પ્રમાણાન્તરથી પ્રાપ્ત ન હોય ત્યાં (શાસ્ત્રમ્) વેદ શાસ્ત્ર (અર્થવત્) સફલ ગણી શકાય છે.

ભાવાર્થ :—શિષ્યો લોકોનાં શાસ્ત્રો વેદોનાં અનુમાપક નથી એટલે કે એ લોકોએ જે જે શાસ્ત્ર ગૃહનિર્માણ આદિ માટે શાસ્ત્રો બનાવ્યાં છે તે સંપૂર્ણ રીતે વેદને અવલંબીનેજ બનાવ્યા છે એવું કશું જ નથી, પોતાની યુક્તિથી અનુભવ મેળવતાં મેળવતાં પણ શાસ્ત્રો બનાવી શકાય છે માટે શિષ્ય શાસ્ત્ર યાગાદિ પ્રતિપાદક વેદ જેવા નથી. શિષ્યનું ફળ લૌકિક હોય છે, રથ મારો બનાવ્યો હોય તો તેનું ફળ આજન્મમાં જ અનુભવાય છે. સુંદર મહેલ બાંધ્યો હોય તો તેનું ફળ પરલોકમાં મળે છે એવું કશું નથી, જ્યારે યાગ આદિ વેદિક કર્મનું ફળ પરલોકમાં અનુભવાય છે. આ કારણથી લૌકિક કર્મની સમાપ્તિ ન થઈ શકે તો તેથી પ્રત્યવાય લાગે છે એમ માનવાની જરૂર નથી, એટલે કે લૌકિક કર્મમાં સમાપ્તિ આવશ્યક જ છે એમ માનવાની જરૂર નથી. લૌકિક કાર્ય આરંભ્યા પછી સંયોગો ફરી જાય તો તે અધુરૂં રહી જાય અને તેમ થવાથી કંઈ નરક આદિની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ॥ ૧૮ ॥

પ્રતિષિદ્ધ કર્મના અનુબંધનમાં અનિષ્ટ પ્રાપ્તિ થાય છે એ અધિકરણના સૂત્રો

પ્રતિષેધેષ્વકર્મત્વાત્ ક્રિયા સ્યાત્ પ્રતિષિદ્ધાનાં વિમક્તત્વાદકર્મણામ્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(પ્રતિષેધેષુ) નિષિદ્ધ કર્મમાં (અકર્મત્વાત્) બક્ષણ વિરોધી સંકલ્પ વિધિ હોવાથી (ક્રિયા સ્યાત્) તે કામના રહિત પુરુષોને બક્ષણ સિદ્ધ થાય છે (પ્રતિષિદ્ધાનામ્) બક્ષણ વિરુદ્ધ સંકલ્પ રૂપ કર્મના પ્રતિપાદક પર્યુદાસ અને નિષિદ્ધ કર્મ (વિમક્તત્વાદ) હોવાથી

ભાવાર્થ :—‘ ન કલજ્જં મક્ષયેત્, ન સુરાં પિવેત્ ’ આવાં વાક્યોથી જે નિષિદ્ધ કર્મો જણાય છે તેનો ભાવ એ છે કે જેને સ્વર્ગની ઇચ્છા હોય તેણે કલંજ ન ખાવું, દારૂ ન પીવે. હિંસા ન કરવી વગેરે પણ અર્થાપત્તિ પ્રમાણથી એ પણ સિદ્ધ થાય છે જેને સ્વર્ગની ઇચ્છા ન હોય તેણે તો કલંજ બક્ષણ અને મદ્યપાન વગેરે કરવાં એવું વિધાન થાય છે. ખાવું પૂર્વ-પક્ષવાદોનું માનવું છે. તેઓ એમ માનતા જણાય છે કે તેનો સંબંધ બક્ષણની સાથે છે એટલે કે બક્ષણના અભાવને કરે. હવે અભાવ કૃતિસાધ્ય નથી માટે એનો ભાવ એ છે કે બક્ષણ કરવાનો સંકલ્પ કરવો. આ સંકલ્પ રૂપ વ્રતનું ફળ બીજું કશું જણાવું ન હોવાથી સ્વર્ગ ફળ જ માનવું જોઈએ આ ઉપરથી ફલિતાર્થ એ નીકળ્યો કે જેને સ્વર્ગની ઇચ્છા ન હોય તે કલંજ બક્ષણ આદિ નિષિદ્ધ કર્મ કરે. ॥ ૧૯ ॥

ઉક્ત પૂર્વપક્ષનું ખંડન કરે છે.

શાસ્ત્રાણાં ત્વર્થવચ્ચેન પુરુષાર્થો વિધીયતે તથોરસમવાયિત્વાત્ તાદર્થ્યે

વિષ્યતિક્રમઃ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ સૂચવે છે (શાસ્ત્રાણામ્ અર્થવચ્ચેન) શાસ્ત્રો અર્થા અર્થવત્ હોય છે તેથી (પુરુષાર્થો વિધીયતે) પુરુષનું જે અર્થમાં કદમાણ થતું હોય તેનું વિધન શાસ્ત્ર કરે છે (તથોઃ અસમવાયિત્વાત્) નિષિદ્ધ ક્રિયા અને વિધેય ક્રિયા બન્નેનું એક સાથે હોવું બી શકે નહિ. (તાદર્થ્યેવિષ્યતિક્રમઃ) તેને માટે વિધિનો અતિક્રમ થઇ ગય.

ભાવાર્થ :—શાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ લોકના કદમાણ માટે હોય છે માટે શાસ્ત્રમાં એ જ માન્યતાનું વિધાન હોય છે કે જેનાથી પુરુષનું કદમાણ થાય. નિષિદ્ધ કર્મનો નિષેધ હોય અને વળી બીજી રીતે તેનું વિધાન પણ હોય એ બંની શકે નહિ. માટે રચનાની ઇચ્છા હોય તેણે અલક્ષ્ય ન આવનારો સંકલ્પ કરવો અને જેને રચનાની ઇચ્છા ન હોય તેણે અલક્ષ્યનું સેવન કરવું આવો વિધિ કરવી શકાય નહિ. માટે કોઈએ પણ અલક્ષ્યનું લક્ષણ ન કરવું. ન આચરવા જેવાં કર્મ ન જ કરવાં એ સામાન્ય વિધિ જ સમજવો, આનાથી વિપરીત અર્થ કરવો એ ખોટી કદપના છે આવો સિદ્ધાંત પક્ષ છે. ॥ ૨૦ ॥

ગુરુનુગમન-આદિ પદાર્થો ઉપનયન થયા પછી નિયમથી કર્તવ્ય છે

એ અધિકરણ સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ તસ્મિંસ્તુ શિષ્યમાણાનિ જનનેન પ્રવર્તેરન્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષ ઘોતક છે (તસ્મિન્) મનવાદિ સ્મૃતિ ગ્રંથે માં (શિષ્યમાણાનિ) ગ્રહિત કરવામાં આવેલા ધર્મો (જનનેન) જન્મ માત્રથી (પ્રવર્તેરન્) પ્રવૃત્ત થાય છે.

ભાવાર્થ :—ગુરુનુગમનવ્યઃ ક્ષુત આચારમેત્ આ ગુરુની પાછળ જવું, ક્ષુત થયા પછી આચરન કરવું વગેરે જે ઉપનયન કર્યા પછી જે જે કર્તવ્યો બતાવ્યા છે તે બધા જન્મથી જ કરવાં જોઈએ. ઉપનયન લીધા પછીજ કરવાં એવો નિયમ નથી આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૨૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અપિ વા વેદનુલ્લેખત્વાત્ ઉપાયેન પ્રવર્તેરન્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (વેદનુલ્લેખત્વાત્) સ્મૃતિ પણ વેદવલ્લેખ હોવાથી (ઉપાયેન પ્રવર્તેરન્) ઉપનયન સાથે જ પ્રવૃત્ત થાય છે.

ભાવાર્થ :—સ્માર્ત પદાર્થો ઉપનયન આપ્યા પછી જ પ્રવૃત્ત થાય છે. એટલે કે ગુરુ આવે એટલે ઉભા થઈ તેને માન આપવું, નિયમ પૂર્વક તેમની પાસે અબ્ધાસ કરવો વગેરે ઉપનયન લીધા પછી જ કર્તવ્ય કરે છે. જન્મથી કંઈ બાળક બણી શકે નહિ અને ગુરુનુગમન પણ ન કરી શકે. માટે સ્માર્ત કર્તવ્ય બ્રહ્મચારીએ ઉપનયન લીધા પછી નિયમથી કરવાં જોઈએ. ॥ ૨૨ ॥

અગ્નિહોત્રાદિ જીવન પર્યન્તના કર્મો પાતપાતાના વિહિત કાલમાત્રમાંજ કરવાના હોય છે એ અધિકરણને લગતાં સૂત્રો સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ અભ્યાસોઽકર્મશોષત્વાત્ પુરુષાર્થો વિધીયતે ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(અભ્યાસઃ) વારંવાર કર્તવ્ય તરીકે બતાવવામાં આવેલા અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ (અકર્મશોષત્વાત્) કોઈ કર્મના અંગ તરીકે ન હોવાથી (પુરુષાર્થઃ વિધીયતે) પુરુષાર્થ તરીકે વિહિત છે, માટે અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ સતત કરવાં જોઈએ.

ભાવાર્થ :—યાવજ્જીવમમિદ્ગોત્રં જુહોતિ । યાવજ્જીવં દર્શાપૂર્ણમાસાભ્યાં યજેત આ વાક્યોર્થી અગ્નિહોત્ર અને દર્શપૂર્ણ માસ યાગ રૂપ કર્મ કર્તવ્ય તરીકે વિહિત કર્યાં છે તે સતત કરવાં જ જોઈએ. ઉક્ત વાક્યમાં અગ્નિહોત્ર આદિ કર્મમાં જીવન નિમિત્ત તરીકે છે, માટે જ્યાં સુધી અને જ્યારે જ્યારે નિમિત્ત ઉપસ્થિત થાય ત્યાં સુધી અને ત્યારે ત્યારે અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ કરવાં જોઈએ. જીવન સતત છે માટે કર્મ પણ સતત કરવાં એ જ ન્યાય છે. ॥ ૨૩ ॥

एतस्मिन्नसंभवन्नर्थात् ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(एतस्मिन्) સાતત્યથી ઉક્ત કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવાથી (असंभवन्) નિદ્રા-હાર વિહાર આદિનાં પણ સંભવ થઈ શકે નહિ માટે (अर्थात्) આહાર વિહારાદિના સમયથી અચ્યતા બધા સમયમાં ઉક્ત કર્મો જ કરવાં જોઈએ.

ભાવાર્થ :—નિદ્રા, આહાર, વિહાર કરવા પછી જે સમય બચે તેમાં સાતત્યથી અગ્નિ-હોત્રાદિ વિહિત કર્મ કર્યેજ જનું એજ યોગ્ય છે અર્થાત્ એ કર્મ સિવાય બીજા કર્મ ન કરવા પણ હોમ જ કરવો જોઈએ આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું મનવ્ય છે. ॥ ૨૪ ॥

सिद्धांत सूत्र

न कालेभ्य उपदिश्यन्ते ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(न) ઉક્ત કથન ઠીક નથી કારણ કે (कालेभ्यः) વિહિત કામ સિવાય બીજા કામમાં એ કર્મ કર્તવ્ય નથી. (उपदिश्यन्ते) તે કર્મ કરવાના સમયોનો ઉપદેશ આપ્યો છે.

ભાવાર્થ :—અગ્નિહોત્રનો સમય સાયંકાળ અને પ્રાતઃકાળ વિહિત કર્યો છે અને દર્શપૂર્ણ માસ યાગને પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યા વિહિત છે તેથી એ સમય સિવાય બીજા સમયમાં એ કર્મ ન કરવા જોઈએ અર્થાત્ એ કર્મોનું સાતત્યથી અનુષ્ઠાન કરવાનું નથી. નિયત સમયે ઉક્ત કર્મ કર્યા પછી સાંસારિક બીજાં કર્મો પણ કરવાં જોઈએ. ॥ ૨૫ ॥

दर्शनात् काललिङ्गानां कालविधानम् ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(दर्शनात्) વિહિત કાળમાં જ લિંગોનું દર્શન થતું હોવાથી (काललिङ्गानाम् कालविधानम्) કાલનિમિત્તક કર્મોનું તે તે કાળમાં જ અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—અમાવાસ્યાં પૌર્ણમાસોં વાડતિપાદયતિ ધત્યાદિ વાક્યલિંગથી વિહિતકાળમાં કર્મ ન કરવાથી પ્રાયશ્ચિત બતાવવામાં આવ્યું છે. માટે અનુમાન થાય છે કે વિહિત કાળમાં જ કર્મોનું અનુદાન કરવું, નિરંતર એ કર્મ કર્તવ્ય નથી. કાળનું વિધાન કરવાથી જીવનરૂપ નિમિત્તનો સંકેત કરવો જોઈએ. એટલે વિહિતકાલવિશિષ્ટ જીવન જ અગ્નિહોત્રાદિ કર્મનું નિમિત્ત છે એમ માનવું જોઈએ. ॥ ૨૬ ॥

અગ્નિહોત્રાદિ રૂવકાલની આવૃત્તિપ્રમાણે આવૃત્ત થાય છે.

એ અધિકરણ સમજાવે છે.

તેષામૌત્પત્તિકૃત્વાદાગમેન પ્રવર્તેત ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(તેષામ) વિહિતકાળનું (ઔત્પત્તિકૃત્વાત) અનુદાનમાં કારણ હોવાથી (આગમેન) જ્યારે જ્યારે તે આવે ત્યારે ત્યારે (પ્રવર્તેત) કર્મની પ્રવૃત્તિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—અગ્નિહોત્ર આદિ કર્મોનું જે કાળમાં વિધાન કર્યું છે તે કાળની આવૃત્તિ પ્રમાણે કર્મની પણ આવૃત્તિ થાય છે અર્થાત્ સાયંકાળ અને પ્રાતઃકાળમાં અગ્નિહોત્ર કરવાને વિધાન છે તો, જ્યારે જ્યારે સાયંકાળ અને પ્રાતઃકાળ આવે ત્યારે ત્યારે અગ્નિહોત્ર કરવો, માત્ર એક જ સવારમાં અથવા સાયંકાળમાં અગ્નિહોત્ર કર્યા પછી તે સદાને માટે બંધ કરવા એમ ન સમજવું. કાલવિશિષ્ટજીવન નિમિત્ત છે માટે નિમિત્તની આવૃત્તિથી કર્મની પણ આવૃત્તિ કરવી જ જોઈએ ॥ ૨૭ ॥

તથાહિ લિજ્જદર્શનમ્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(તથાહિ) તેજ પ્રમાણે (લિજ્જદર્શનમ્) લિંગ-વાક્યનું દર્શન છે.

ભાવાર્થ :—જે દર્શ અને પૂર્ણમાને દિવસે યગ નથી કરતો તેને પ્રાયશ્ચિત કરવું પડે છે. આવા પ્રકારના વાક્યો પણ છે. આથી એ સિદ્ધ થાય છે કે જ્યારે જ્યારે દર્શ અને પૂર્ણમા આવે ત્યારે ત્યારે યાગ કરવો. ॥ ૨૮ ॥

દર્શાદિમાં લેહાદિની આવૃત્તિ થાય તો હોમની આવૃત્તિ પણ થવી જોઈએ .

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

તથાન્તઃક્રતુમયુક્તાનિ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (અન્તઃક્રતુમયુક્તાનિ) ક્રતુની મધ્યમાં પણ અવાન્તર હોમ હોય છે.

ભાવાર્થ :—‘ મિન્ને જુહોતિ સ્કન્ને જુહોતિ ’ કુંભી આદિ પાત્રનો ભેદ થયો હોય અને ધૃત સ્ત્રી ગયું હોય ત્યારે પણ હોમ કરવો અને આ પણ જ્યારે જ્યારે ભેદ થાય ત્યારે ત્યારે કરવો. નિમિત્તથી આવૃત્તિ થાય તો નિમિત્તકની પણ આવૃત્તિ થવી જોઈએ એવો નિયમ છે. ॥ ૨૯ ॥

ગુર્વનુગમનાદિ પશુ નિમિત્તની આવૃત્તિને અનુસરી થવાં જોઈએ.

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

આચારાદ્ ગૃહમાણેષુ તથા સ્યાત પુરુષાર્થત્વાત ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(આચારત્) આચાર હોવાથી (ગૃહમાણેષુ તથા સ્યાત) ગુર્વનુગમન આદિ પશુ કરવાં જોઈએ. (પુરુષાર્થત્વાત) ગુરુ પ્રીત્યર્થ હોવાથી

ભાવાર્થ :—ગુહનુગન્તવ્યઃ, અભિવાદયિતવ્યશ્ચ । વૃદ્ધવ્યાઃ પ્રત્યુચ્ચેયઃ, સમ્મન્તવ્યશ્ચ । આ વાક્યથી પ્રતીત થતા સદાચાર પશુ જ્યારે જ્યારે ગુરુ આવે ત્યારે ત્યારે કર્તવ્ય હોય છે. માત્ર એક જ વખત ગુરુ અથવા કોઈ વૃદ્ધને માન આપી પછી બીજી વખત પ્રસંગ આવે ત્યારે માન ન આપવું એમ સમજવું નહિ. અભિવાદન તથા ગુરુનું અનુગમન આદિ સદાચારે ગુરુની પ્રીતિ માટે હોય છે. અતઃ જ્યારે જ્યારે નિમિત્ત આવે ત્યારે ત્યારે નૈમિત્તિક કર્મ પશુ કરવું જોઈએ. ॥ ૩૦ ॥

ઋણત્રયનું અપાકરણ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને માટે નિત્યકર્મ છે

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

બ્રાહ્મણસ્ય તુ સોમવિદ્યાપ્રજમૃગવાક્યેન સંયોગાત ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ‘ તુ ’ છે. શબ્દ સિદ્ધાંત પક્ષને સચવે (બ્રાહ્મણસ્ય) બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને (સોમવિદ્યાપ્રજમ્) સોમયાગ વિદ્યાધ્યયન અને પ્રજાતપાદન (ઋણવાક્યેન) ઋણધર્મિત વાક્ય સાથે (સંયોગાત) સંબંધ હોવાથી નિત્યકર્મ છે, કાર્ય કર્મ નથી આ સૂત્રમાં બ્રાહ્મણપદ ક્ષત્રિય અને વૈશ્યનું પણ ઉપલક્ષણ છે.

ભાવાર્થ :—વસન્તે વસન્તે યજોતિષા યજેત, સ્વાધ્યાયોઽધ્યેતવ્યઃ । અનુપાદ્ય સુતાન્ ન લોકં ગચ્છતિ આ વાક્યેથી પ્રતીત થતાં સોમયાગ, વેદાધ્યયન અને સુતોત્પાદન રૂપ કર્મ બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને માટે નિત્ય કર્મ છે, કાર્ય નથી કારણ કે “ જાયમાનો વૈ બ્રાહ્મણશ્ચિમિ ઋણવા જાયતે । બ્રહ્મચર્યેણ ઋદ્ધિભ્યઃ, યજ્ઞેન દેવેભ્યઃ પ્રજયા પિતૃભ્યઃ । એષ વા અનુળો યઃ પુત્રી, યજ્ઞા બ્રંહ્મચારી ” હિતિ અર્ઘાં બ્રહ્મણ પદને ક્ષત્રિય અને વૈશ્યનું ઉપલક્ષણ સમજવું અર્થ આ પ્રમાણે છે. બ્રહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય ત્રણ ઋણથી બંધાયા છે તેમણે વેદાધ્યાયન કરી ઋણિનું, યજ્ઞ કરીને દેવોનું અને પ્રજા ઉત્પન્ન કરી પિતૃઓનું ઋણ ચુકવવાનું હોય છે. જે પુત્રવાન છે, જેણે સોમયાગ કર્યો છે અને જેણે વેદાધ્યયન કર્યું છે તે જ અનુલ છે અર્થાત તે દેવાદાર નથી. આ કારણથી ઉક્ત ત્રણે કર્મ ત્રૈવર્ણિકને માટે નિત્ય છે, કાર્ય નથી એમ સમજવું. ॥ ૩૧ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

અથ વજ્રાખ્યાયસ્ય તૃતીયઃ પાદઃ ॥

નિત્યકર્મોમાં યથાશક્તિ અંગોનું અનુષ્ઠાન કરવા સંબંધી અધિકરણ
પૂર્વપક્ષ સૂત્ર સર્વશક્તૌ પ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્ તથામૃતોપદેશાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :— (સર્વ શક્તૌ) સર્વ અનુષ્ઠાન કરવામાં જે સમર્થ હોય તેનીજ (પ્રવૃત્તિઃ) યાત્ર કરવામાં પ્રવૃત્તિ થવી જોઈએ. (તથામૃતોપદેશાત્) અંગ સહિત જ કર્મોના ઉપદેશ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સર્વ અંગો સહિત પ્રધાન કર્મ કરવા માટે જેનામાં શક્તિ હોય તેણે જ યાત્ર કરવામાં પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ, અગ્નિહોત્રાદિ નિત્ય કર્મ કરવામાં માત્ર પોતાની શક્તિ પ્રમાણે જ અનુષ્ઠાન કરવું એમ સમજવું નહિ. સંગોપાંગ કર્મ કરવા માટે જે ધન જોઈએ તથા જે કંઈ બીજી સામગ્રી જોઈએ તે મેળવી લેવાની શક્તિ પ્રથમ પ્રાપ્ત કરવી અને પછી અગ્નિહોત્રાદિ નિત્ય કર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરવી. આવે પૂર્વપક્ષગ્રાહીનો મત છે. ॥ ૧ ॥

સિદ્ધિઘાંત સૂત્ર અપિ વાપ્યેકદેશે સ્યાત્ પ્રધાને હ્યર્થનિર્વૃત્તિર્ગુણમાત્ર-
મિતરત્ તદર્થત્વાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) આ શબ્દે પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ સૂચવે છે (એકદેશે અપિ સ્યાત્) એક દેશમાં પણ અંગોનું અનુષ્ઠાન થઈ શકે છે. (પ્રધાને) પ્રધાન કર્મનું અનુષ્ઠાન કરવાથી (હિ) પણ (અર્થ નિર્વૃત્તિઃ) અર્થની સિદ્ધિ થાય છે. (ઇતરત્) બીજું (ગુણમાત્રમ્) સંપૂર્ણ અંગોનું અનુષ્ઠાન (તદર્થત્વાત્) સ્વર્ગાદિ ફળને માટે હોય છે.

ભાવાર્થ :—સિદ્ધિઘાંતપક્ષનું એવું માનવું છે. પ્રધાન કર્મનું અનુષ્ઠાન તો અવશ્ય કરવું અને બીજાં જે તેને લગતાં અંગભૂત અનુષ્ઠાનો હોય તેમાંથી જેટલાં બની શકે તેટલાંનું અનુષ્ઠાન કરવું કારણ કે અંગસહિત પ્રધાન કર્મજ ફળદાયક છે, એટલે પ્રધાન કર્મ તો ન જ ચુકવું જોઈએ. ॥ ૨ ॥

તદકર્મણિ ચ દોષસ્તસ્માત્ તતો વિશેષઃ સ્યાત્ પ્રધાનેનામિસમ્બન્ધાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ તદકર્મણિ) પ્રધાન કર્મ ન કરવામાં (દોષઃ) દોષનું શ્રવણ છે. (તસ્માત્) માટે (તતઃ વિશેષઃ સ્યાત્) તેનાથી વિશેષ થાય છે (પ્રધાનેનામિસમ્બન્ધાત્) પ્રધાન કર્મ માત્રની આવશ્યકતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રધાન કર્મ ન કરવામાં દોષ બતાવવામાં આવ્યો છે અને એને માટે પ્રાયશ્ચિત પણ છે અંગાનુષ્ઠાનને માટે એવો નિયમ બતાવવામાં આવ્યો નથી. ॥ ૩ ॥

કર્મામેદં તુ જૈમિનિઃ પ્રયોગવચ્ચનેકત્વાત્ સર્વેષામુપદેશઃ સ્યાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંતમાં આક્ષેપ સૂચક “ તુ ” શબ્દ છે. (કર્મામેદં જૈમિનિઃ) પ્રધાન અને અંગ બન્નેના પ્રયોગમાં ભેદ નથી એવું જૈમિનિ આચાર્ય માને છે. (પ્રયોગવ-

ત્વનૈકત્વાત્) કરેલા પ્રયોગની એક રૂપના હોવાથી (સર્વેષામ્ ઉપદેશઃ સ્યાત્) બધાય કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—મહર્ષિ જૈમિનિ એમ માને છે. પ્રધાન અને અંગ કર્મોના પ્રયોગોમાં ભેદ ભેદ હોય પણ તેના અનુષ્ઠાનમાં ભેદ નથી અર્થાત્ પ્રધાન અને જોડલા અંગો હોય તે બધાનું અનુષ્ઠાન તો કરવું જ જોઈએ. ॥ ૪ ॥

અર્થસ્ય વ્યવર્તિત્વાત્ એકસ્યાપિ પ્રયોગે સ્યાદ્ યથાક્રત્વન્તરેષુ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(એકસ્યાપિ પ્રયોગે) એક અંગના પ્રયોગ થાય તો પણ (વ્યવર્તિત્વાત્) અંગ કર્મ કરતાં પ્રધાન કર્મ લિન્ન હોવાથી પ્રત્યવાયનો અભાવ થાય છે. (અર્થસ્ય) પ્રધાન કર્મ અંગથી લિન્ન હોવાને લીધે (યથા ક્રત્વન્તરેષુ) જેમ બીજા યાગોમાં થાય છે તેમ.

ભાવાર્થ :—જેમ દર્શપૂર્ણમાસ અને અગ્નિહોત્ર કર્મ પરસ્પર નિરપેક્ષ છે તેમ નિત્ય કર્મ અને કામ્ય કર્મ પણ પરસ્પર નિરપેક્ષ છે માટે પ્રધાન કર્મ જે વિગુણ હોય તોપણ તેનાથી ક્ષણ પ્રાપ્તિ થાય છે. વિગુણાદપિ ફલમ્ (આ પ્રમાણે જ્ઞાપર લાભમાં લખ્યું છે) અગ્નિ હોત્ર નામક અને દર્શપૂર્ણમાસ સંસકર કર્મથી ક્ષણની પ્રાપ્તિ થાય છે કારણ કે તે જ મુખ્ય કર્મ છે. સાંગપ્રધાન પરક અગ્નિહોત્ર અને દર્શપૂર્ણમાસ શબ્દો નથી. ભાવાર્થ એ છે કે કેવળ પ્રધાન યાગ કરવાથી ક્ષણની પ્રાપ્તિ થાય છે. અંગ કર્મનું કોઈ પૃથક્ ક્ષણ નથી માટે કોઈ અંગ કર્મ ન થઈ શકે તોપણ હરકત નથી. ॥ ૫ ॥

વિધ્યપરાધેઽપિ ચ દર્શનાત્ સમાપ્તેઃ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(વિધ્યપરાધે અપિ ચ) કોઈ અંગના લોપ થાય તો પણ (સમાપ્તેઃ દર્શનાત્) સમાપ્તિનું દર્શન થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અંગનું અનુષ્ઠાન ન થઈ શક્યું હોય તોપણ કર્મની સમાપ્તિ તો જરૂર કરવી જોઈએ એવું શ્રવણ છે તદેવ યાદૃક્ષોદૃક્ ચ હોત્વ્યમ્ આપું વાક્ય અન્નિષ્ઠ કાંડમાં લખેલું છે એનો ભાવાર્થ એ છે કે ગમે તે રીતે પણ અર્થાત્ અંગ કર્મ રહિત પણ પ્રધાન કર્મનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. ॥ ૬ ॥

પ્રાયશ્ચિત્તવિધાનાન્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રાયશ્ચિત્તવિધાનાન્) પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અસ્યામિમનુદૃતં સયોઽન્યુદેતિ ચતુર્થીતમાજ્યં પુરસ્તાદ્ હરેત્ આ વાક્યથી અંગ કર્મના લોપમાં પ્રાયશ્ચિત્ત વિધિત છે એથી સૂચિત થાય છે કે અંગના લોપ થાય તો પણ પ્રધાન કર્મનું અનુષ્ઠાન સંપૂર્ણ રીતે જરૂર કરવું જોઈએ વિગુણનામપિ પ્રયોગઃ કર્તવ્યઃ એવું લાખ્યકાર શબ્દ-આચાર્ય પણ લખી ગયા છે. ॥ ૭ ॥

અંગનો વિકલતામાં કામ્ય કર્મ નિષ્ફળ થાય છે. એ અધિકરણને હવે સમજાવે છે.
પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર કામ્યેષુ ચૈવમર્થિત્વાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (એવમ્) એ પ્રમાણે (કામ્યેષુ) કામ્ય કર્મમાં પણ છે (અર્થિત્વાત્) ફળની ઇચ્છા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેમ નિત્ય કર્મ સંખ્યા વંદન અને અગ્નિહોત્રાદિ અંગની વિકલતામાં પણ કરી શકાય છે તેમ કામ્ય કર્મ પણ અંગની વિકલતામાં કરી શકાય છે. આપું પૂર્વ-પક્ષનું માનવું છે.

સિદ્ધાંત ચૂત્ર અસંયોગાત્તુ નૈવં સ્યાદ્વિધેઃ શબ્દપ્રમાણત્વાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ સૂચવે છે (વિધેઃ અસંયોગાત્) કેવળ પ્રધાન અપૂર્વજનક છે એવું વિધિનું તાત્પર્ય ન હોવાથી (નૈવં સ્યાત્) એ પ્રમાણે થઇ શકે નહિ. (શબ્દપ્રમાણત્વાત્) અપૂર્વ શાથી ઉત્પન્ન થાય છે એ તો કેવળ શબ્દ પ્રમાણથીજ જાણી શકાય છે.

ભાવાર્થ :—કામ્ય કર્મ અંગ હીન કરવામાં આવે તો તે નિષ્ફળ થાય છે અર્થાત્ એનું કયું ફળ મળતું નથી માટે કામ્ય કર્મ તો એના જેટલાં અંગો હોય એ બધાનું અનુષ્ઠાન કરવાની શક્તિ આવે ત્યારે જ કરવું, અંગહીન કામ્ય કર્મનું જે અનુષ્ઠાન કયું હોય તો તે અપૂર્વજનક હોવું નથી અને અંગહીન નિત્ય કર્મનું અનુષ્ઠાન કયું હોય તો તે પ્રત્યવાયજનક નથી આ બાબત કેવળ શાસ્ત્રી જ જાણી શકાય છે. એમાં તકને રચાન નથી. ॥ ૯ ॥

અકર્મણિ ચ પ્રત્યષાયાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અકર્મણિ) ન કરવાથી (પ્રત્યષાયાત્) પ્રત્યવાય અર્થાત્ પાપ લાગતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—નિત્ય કર્મ જે સંખ્યા અગ્નિહોત્ર આદિ છે તે ન કરવાથી પ્રત્યવાય લાગે છે પણ કામ્ય કર્મ ન કરવામાં આવે તો પાપ લાગતું નથી આ કારણથી નિત્યકર્મ અને કામ્ય કર્મ એક સરખાં ગણાતાં નથી. માટે નિત્યકર્મ અંગહીન પણ કરી શકાય છે પણ કામ્ય કર્મ તો તેનાં જેટલાં અંગો હોય તે સાથે જ કરવું જોઇએ. એ આ અધિકરણનો ભાવ છે ॥ ૧૦ ॥

દ્રવ્યનો ભેદ હોય તોપણ કર્મમાં ભેદ પડતો નથી એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર ક્રિયાણામાશ્રિતત્વાદ્ દ્રવ્યાન્તરે વિભાગઃ સ્યાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(ક્રિયાણામ્) જેટલી ક્રિયાઓ હોય છે તે બધી (આશ્રિતત્વાત્) દ્રવ્યાશ્રિત હોવાથી (દ્રવ્યાન્તરે) ભુદા દ્રવ્યમાં (વિભાગઃ સ્યાત્) કર્મનો ભેદ માનવો જોઇએ.

ભાવાર્થ :—જે યાગ આદિમાં જે દ્રવ્ય વિદિત કયું હોય તે દ્રવ્ય ન મળે અને તેના સ્થાનમાં કોઇ બીજું દ્રવ્ય લઇ કર્મ કયું હોય તો તે ભુદું કર્મ ગણાવું જોઇએ. એવો પૂર્વપક્ષવાદીનો મત છે. ॥ ૧૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અપિ વાઙ્યતિરેકારૂપશબ્દાવિભાગાદ્ ગોત્વવદૈકકર્મ્યં
સ્વાભામધેયં ચ સત્ત્વત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) આ બે શબ્દો સિદ્ધાંતપક્ષને સૂચવે છે. (એકકર્મ્યમ્ સ્યાત્) દ્રવ્યનો ભેદ હોય તો પણ કર્મ તો એક જ ગણાય છે (વ્યવતિરેકાત્) ભેદ આપક કોઇ પ્રમાણ ન હોવાથી (રૂપશબ્દાવિભાગાત્) કર્મવાચક પદ દર્શનપૂર્ણમાસ વગેરે રૂપમાં કોઇ ભેદ ન હોવાથી (ગોત્વત્) જેમ વ્યક્તિ ભેદ હોવા છતાં ગોત્ર તો એક જ હોય છે તેમ (ચ) અને (સત્ત્વત્) સત્તા રૂપે ભેદ નથી (નામધેયં ચ) ‘ સત્ ’ નામ જુદું હોવું નથી

ભાવાર્થ :—દર્શનપૂર્ણમાસ આદિ કર્મમાં જે દ્રવ્ય વિદિત હોય તે જ દ્રવ્યથી તે કર્મ કરવું પણ જે તે દ્રવ્ય ન મળે તો તત્સદૃશ બીજા દ્રવ્યથી પણ યાગ થઈ શકે છે અને એમ કરવાથી કર્મ કંઈ જુદું થવું નથી. જેમ ગૌઃ કહેવાની ગોત્રની પ્રતીતિ થાય છે અને ગોત્રાશ્રિત વ્યક્તિઓ પણ સામાન્ય રૂપે એક જ ગણાય છે. દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મ આ ત્રણ માટે ‘ સત્ ’ નામ વપરાય છે, જે કે ઉક્ત ત્રણે પદોથી જુદા જુદા હોવા છતાં સત્તાશ્રિતત્વ રૂપે તો એક જ કહેવાય છે. તેમ દર્શનપૂર્ણમાસ રૂપ શબ્દવાચ્ય કર્મ વિદિત દ્રવ્યથી બિન્ન દ્રવ્યે સાધ્ય થવું હોવા છતાં એક જ કર્મ કહેવાય છે ॥ ૧૨ ॥

નિત્યકર્મ અને અનિત્ય પ્રારબ્ધ કર્મના દ્રવ્યાપચારમાં પ્રતિનિધિથી
પણ કર્મની સમાપ્તિ કરવી જોઈએ. એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર શ્રુતિપ્રમાણત્વાચ્છિદ્ધાભાવેઽનાગમોઽન્યસ્યાશિષ્ટવાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(શ્રુતિપ્રમાણત્વાત્) શ્રુતિ પ્રમાણ હોવાથી (શિષ્ટાભાવે) જે દ્રવ્યનું વિધાન ન હોય તેવા દ્રવ્યનો (અનાગમઃ) કર્મમાં ઉપયોગ કરવો નહિ. કારણ કે (અન્યસ્ય) તેવા દ્રવ્યનું (અશિષ્ટત્વાત્) વિધાન ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—“ વ્રોહિમિયંજેત ” આ ઠેકાણે વ્રોહિ શબ્દોત્તરવર્તી ત્રીજી વિકલ્પિતની શ્રુતિ છે તેથી વ્રોહિ જ યાગમાં અંગ તરીકે હોવાથી તેનાથી જ યાગ કરવો જોઈએ, જે વ્રોહિ ન હોય તો તેના બદલામાં ‘ નીવાર ’ આદિથી હોમ કરી સમાપ્તિ ન કરવી જોઈએ એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે.

કચિદ્ વિધાનાદ્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (કચિત્) કોઈ ઠેકાણે (વિધાનાત્) વિદિત દ્રવ્યથી બિન્ન દ્રવ્યનું પણ વિધાન હોય છે.

ભાવાર્થ :—જે વિદિત દ્રવ્યથી બિન્ન દ્રવ્ય હોવું હોય તો તેનું વિધાન હોવું જોઈએ. જેમ કે ‘ સોમેન યજેત ’ આ ઠેકાણે સોમ ન મળે તો પૂતીકાનુ અભિયુગોતિ ‘ પૂતીકા ’ નામના વેલામાંથી રસ ટાઢવો. એટલે આ ઠેકાણે સોમના બદલામાં પૂતીકા વિદિત છે, માટે પૂતીકાને રસ હોમી કર્મની સમાપ્તિ કરવી, પણ એક દ્રવ્યને બદલે બીજા દ્રવ્યનું વિધાન ન હોય તેવા દ્રવ્યથી હોમ કરી કર્મની સમાપ્તિ ન કરવી આવું પૂર્વપક્ષનું મંતવ્ય છે. ॥ ૧૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર આગમો વા ચોદનાર્થાવિશેષાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) આ શબ્દ : સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (આગમ :) શ્રુત દ્રવ્ય કરતાં બી ન દ્રવ્યની પણ પ્રાપ્તિ હોય છે. (ચોદનાર્થાવિશેષાત્) વિધિવિહિત અર્થની એકતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દ્રવ્ય ભેદમાં યાગ રૂપ ક્રમ બિન્ન પડતું ન હોવાથી જે વ્રોહિ રૂપ વિહિત દ્રવ્ય ન રુજે તે ' નીવાર ' આદિથી પણ યાગની સિદ્ધિ થઈ શકે છે. ॥ ૧૫ ॥

નિયમાર્થ : કચ્ચિદ્ વિધિઃ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(કચ્ચિદ્) કોઈક કોઈએ (નિયમાર્થ :) નિયમને ખાતર (વિધિઃ) વિધાન હોય છે.

ભાવાર્થ :—ખાતર નિયમને ખાતર કોઈક કોઈએ વિહિત દ્રવ્ય ન મળે તે તેનાથી બિન્ન દ્રવ્યનું વિધાન કરેલું હોય છે જ્યાં નિયમ ન હોય ત્યાં કોઈ પણ પ્રતિનિધિ દ્રવ્ય લઈ શકાય છે એ ને મહેલે મળે તે દ્રવ્ય લઈ શકાય છે પણ અહીં તે નિયમ રાખ્યો છે કે સોમ ન મળે તે પૂતીક દ્રવ્ય જ લેવું બીજુ નહ. ॥ ૧૬ ॥

તન્નિત્યં તચ્ચિકોર્ષાં હિ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(હિ) કારણ કે (તચ્ચિકોર્ષાં) યાગ કરવાની ઇચ્છા નિત્ય છે. (તન્નિત્યમ્) માટે જુદું દ્રવ્ય ઇષ્ટ સમાપ્તિ કરવી એ પણ નિત્ય છે.

ભાવાર્થ :—યાગ કરવાની ઇચ્છા નિત્ય છે તે વિહિત દ્રવ્યના અભાવમાં તત્સદૃશ અર્થાત્ તે દ્રવ્યના પ્રતિનિધિ દ્રવ્યથી યાગની સમાપ્તિ કરવી જોઈએ. જે પ્રતિનિધિ દ્રવ્યથી ક્રમ ન કરવામાં આવે અને ક્રમને વચ્ચે પડતું મૂકવામાં આવે તે યજમાનને પ્રત્યવાય લાગે છે એવું શાસ્ત્રમાં વિધાન કરેલું છે. માટે પ્રતિનિધિ દ્રવ્યથી પણ ક્રમની સમાપ્તિ થઈ શકે છે. એ આ અધિકરણને ભાગ છે. ॥ ૧૭ ॥

‘ દેવતા, મંત્ર ક્રિયાના અપચારમાં પ્રતિનિધિ હોતો નથી. ’

એ અધિકરણ સમજાવે છે.

ન દેવતામિશન્દક્રિયમન્યાર્થસંયોગાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(દેવતામિશન્દક્રિયમ્) દેવતા, અગ્નિ, શબ્દ અને ક્રિયા એ ચાર (ન) પ્રતિનિધિને લાયક નથી. (અન્યાર્થસંયોગાત્) પ્રતિનિધિ સાધક જે ન્યાય છે તેનાથી બિન્ન ન્યાય તેમાં પ્રવર્તેલો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દેવતાઃ—ઇન્દ્ર, અગ્નિ, વરુણ આદિ, અગ્નિઃ—આહવનીય આદિ શબ્દઃ—મંત્રકસાપ, ક્રિયાઃ—પ્રયાજ આદિ. આ ચાર અદૃષ્ટ સાધક હોય છે માટે એક દેવતાને બદલે બીજો દેવતા, એક અગ્નિને બદલે બીજો અગ્નિ, એક મંત્રને બદલે બીજો મંત્ર અને એક પ્રયાજ આદિ ક્રિયાને બદલે બીજી ક્રિયા થઈ શકે નહિ. જે દેવતાને ઉદેશી જે અગ્નિમાં જે મંત્રથી જે ક્રિયા કરવાની હોય તે જ પ્રમાણે ક્રમ કરવું. એમાં પ્રતિનિધિ ચાલી શકે નહિ. ॥ ૧૮ ॥

દેવતાયાં ચ તદર્થત્વાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (દેવતાયામ્) દેવતામાં (તદર્થત્વાત્) હવિષ્નું ઉદ્દેશ્યત્વ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શનવિષ્ણુને ઉદ્દેશ્ય અગ્નિ આદિ હોય છે. હવે જે એ હવિષ્ણુના ઉદ્દેશને સ્થાને સૂર્યને યોજવાથી દર્શનમાં જ સિદ્ધ થઈ શકે નહિ. માટે ઉક્ત ચાર આયતોમાં પ્રતિનિધિ હોઈ શકે નહિ. ॥ ૧૬ ॥

નિષિદ્ધ દ્રવ્ય પણ પ્રતિનિધિ તરીકે હોઈ શકે નહિ. એ અધિકરણને સમજાવે છે.
પ્રતિષિદ્ધં ચાવિશેષેણ હિ તત્ત્વૃત્તિઃ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રતિષિદ્ધમ્) જેનો પ્રતિષેધ કરવામાં આવ્યો હોય તે દ્રવ્ય (અવિશેષેણ) માધ્યમ હોવાદિક્રિયામાં પ્રતિનિધિ બની શકે નહિ (હિ) કારણ કે (તત્ત્વૃત્તિઃ) નિષેધશ્રુતિ સામાન્ય હવનને માટે હોય છે.

ભાવાર્થ :—અહિ, ચપ્પા આદિ કેટલાંક દ્રવ્યો હવિષ્ તરીકે ઉપયોગમાં લેવામાં આવતાં નથી. જેમકે “ અયજિયા વૈ માષાઃ ” અહિ ઘસને ઉપયોગી નથી. આવાં નિષિદ્ધ દ્રવ્યો પણ પ્રતિનિધિ બની શકે નહિ. ઘસને અહિને અહિ ન ચાલી શકે. ॥ ૨૦ ॥

યજમાનનો પણ પ્રતિનિધિ ન હોઈ શકે એ અધિકરણનું સૂત્ર
તથા સ્વામિનઃ ફલસમવાયાત્ ફલસ્ય કર્મયોગિત્વાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (સ્વામિનઃ) ઘસના સ્વામીનો પણ પ્રતિનિધિ નથી. (ફલસ્ય કર્મયોગિત્વાત્) ફળનો સંબંધ જે પ્રયોક્તા હોય તેની સાથે જ સંબંધ રાખતો હોવાથી (ફલસમવાયાત્) પ્રતિનિધિરૂપ સ્વામી ફળની પ્રાપ્તિ થવાનો સંભવ આવે અને તે અનિષ્ટ છે.

ભાવાર્થ :—ઘસનું ફળ જે ક્રિયા કરનાર યજમાન હોય તેને જ મળી શકે છે. હવે જે એક યજમાન પોતાનો પ્રતિનિધિ બનાવે તો પ્રસૂત ઘસનું ફળ પ્રતિનિધિને મળે અને તે સર્વથા અનિષ્ટ છે. જે કામનાથી યજમાન ઘસ કરે તે કામનાનું ફળ તેજ યજમાનને મળવું આવ્ય છે. માટે યજમાનનો પ્રતિનિધિ હોઈ શકે નહિ. ॥ ૨૧ ॥

અહિ યજમાનકર્તૃક સત્રમાં કોઈક યજમાનનો અપચાર થાય તો પ્રતિનિધિ લેવો એ અધિકરણ સમજાવે છે.

બહુનાં ચ પ્રવૃત્તાવન્યમાગમયેશ્વૈગુણ્યાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(બહુનામ્) ધણા યજમાનો (પ્રવૃત્તે) ઘસ કરવા પ્રવૃત્ત થયા હોય તે ઘસમાં (વુ) જે કોઈ યજમાનનું મૃત્યુ થઈ જાય તો (અન્યમ્) બીજાને (આગમયેત્) પ્રતિનિધિ તરીકે લેવો જોઈએ. (શ્વૈગુણ્યાત્) સંપત્તિશાસ્ત્ર સંખ્યાના લોપ થવાના અર્થને લીધે.

ભાવાર્થ :—એક એવો યજ્ઞ છે કે જેમાં સત્તર યજ્ઞમાનો પ્રજ્ઞત થઇ શકે છે અર્થાત્ સત્તર યજ્ઞમાનો મળીને એ સત્તર કરે છે હવે કદાચિત્ દેવ યોગે એક યજ્ઞમાનનો અપચાર થાય તો તેની જગ્યાએ કોઈ બીજાને પ્રતિનિધિ તરીકે લેવા જોઈએ. કારણ કે એમ ન કરવાથી યજ્ઞમાં વેશ્યુષ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ બહુયજ્ઞમાનકર્તાંક સત્તરમાં પ્રતિનિધિને સ્વીકારવામાં આવે છે. ॥ ૨૨ ॥

સત્તરમાં યજ્ઞમાનના પ્રતિનિધિ તરીકે આવેલો માણસ સ્વામી થઇ શકે તો
નથી એ અધિકરણને સમજાવે છે

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર   સ સ્વામો સ્યાત્ સંયોગાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(સ :) તે (સ્વામી સ્યાત) સ્વામી થઇ શકે છે (સંયોગાત્) સ્વામિના સ્થાનનો સંબંધી થવાથી

ભાવાર્થ :—જે મૃત યજ્ઞમાનનો પ્રતિનિધિ થયો હોય તે સ્વામી પણ થઇ શકે છે કારણ કે તે સ્વામીના સ્થાનમાં નિયુક્ત થયેલો છે. ॥ ૨૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર   કર્મકરો વા ક્રોત્ત્વાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષના ખંડનમાં છે. (કર્મકર :) અપચર્યુંતી માફક તે કેવળ કામ કરનાર જ છે. સ્વામી નહિ. (ક્રોત્ત્વાત્) કારણ કે તેને દ્રવ્ય આપી પ્રતિનિધિ બનાવવામાં આવ્યો છે.

ભાવાર્થ :—પ્રતિનિધિ સ્વામી ન થઈ શકે કારણ કે તેને તો પૈસા આપી પ્રતિનિધિ બનાવવામાં આવ્યો છે માટે અપચરિત યજ્ઞમાનનો પ્રતિનિધિ સ્વામી થઇ શકે નહિ ॥ ૨૪ ॥

તસ્મિન્ન કલદર્શનાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તસ્મિન્) અપચરિતમાંજ (કલદર્શનાત્) ફળના દર્શનનું પ્રવણ થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે સ્વામી અપચરિત થયો તેને જ યજ્ઞનું ફળ મળે છે, પ્રતિનિધિને નહિ શ્રુતિપણુ આ બાબતને પુષ્ટ કરે છે.

જેમકે :—“ યઃ સત્રાયરીક્ષિતાનાં પ્રમીયેતાપિ તસ્ય ફલમ્ ” સત્રને માટે જેઓ દીક્ષિત થયા હોય છે તેમાંથી જે કોઈ મરી ગયો હોય તો પણ તે મૃત સ્વામી યજ્ઞના ફળનો ભાગી બને છે. આવો ઉક્ત વાક્યનો અર્થ છે. ભાવ એ છે કે પ્રતિનિધિ કેવળ કામ કરવા માટે હોય છે ફળનો ભાગી તો જે સ્વામી હોય તેજ કાચમ રહે છે. ॥ ૨૫ ॥

પ્રતિનિધિ બનેલામાં યજ્ઞમાનના ધર્મો પણ માનવામાં આવે
છે. એ અધિકરણને સમજાવે છે.

સ તદ્દર્મા સ્યાત્ તત્કર્મસંયોગાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(સ :) તે પ્રતિનિધિ (તદ્દર્મા) યજ્ઞમાન ધર્મોવાળો (સ્યાત્) થઇ શકે છે. (તત્કર્મસંયોગાત્) મૂળ યજ્ઞમાનના કાર્ય કરવા માટે નિયુક્ત થયેલો હોવાથી.

ભાવાર્થ :— મૂળ યજ્ઞમાન ॥ કાર્યને માટે પ્રતિનિધિને નિયુક્ત કરવામાં આવે છે, માટે યજ્ઞમાનના યજ્ઞને લગતા જે જે કાર્ય કરવાના હોય છે તે તે કાર્ય કરી શકે છે અર્થાત્ પ્રતિનિધિ યજ્ઞમાનના ધર્મવાળો હોય છે. ॥ ૨૬ ॥

તત્સદૃશના અપચારમાં (અભાવમાં) તત્સદૃશ દ્રવ્યનું જ પ્રતિનિધિત્વ છે. એ અધિકરણને સમજાવે છે.

સામાન્ય તચ્ચિકીર્ષા હિ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :— (સામાન્યમ્) તત્સદૃશ લેવું જોઈએ (હિ) કારણ કે (તચ્ચિકીર્ષા) યાગમાં પ્રવૃત્ત થયેલાની ઇચ્છા વિહિત દ્રવ્યના અભાવમાં તત્સદૃશનીજ હોય છે.

ભાવાર્થ :— ‘ ત્રીહિમિયંજેત ’ આ વાક્યથી ત્રીહિનું વિધાન યાગમાં છે. ત્રીહિ પુરોહિત આદિ યનાવવા માટે હોય છે. હવે જો ત્રીહિ ન મળે તો ત્રીહિ જેવું કોઈ બીજું ધાન્ય લેવું જોઈએ કે જેના લોટમાંથી પૂરે હાથ આદિ યનાવી શકાય. મૂળોઽવ્યવસામાન્યં સાદૃશ્યં અર્થાત્ જે વધારેમાં વધારે સદૃશ હોય તેજ દ્રવ્ય લેવું જોઈએ. જો ત્રીહિ ન મળે તો તેના જેવું જ નીવાર લેના જોઈએ. અર્થાત્ અત્યંત સદૃશ જ પ્રતિનિધિ લઈ શકાય છે ॥ ૨૭ ॥

(વિહિતદ્રવ્યના અપચારમાં વૈકલ્પિક દ્રવ્ય પ્રતિનિધિ તરીકે ગણી શકાતું નથી એ અધિકરણ રૂપે કરે છે.)

નિર્દેશાત્ વિકલ્પે યત્પ્રવૃત્તમ્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :— (તુ) નિશ્ચયને સૂચવે છે. (વિકલ્પે) ન્યાં વિકલ્પ તરીકે દ્રવ્યોનું વિધાન હોય ત્યાં (નિર્દેશાત્) પ્રથમ પ્રવૃત્ત દ્રવ્ય સદૃશનું જ ગ્રહણ કરવું. (યત્પ્રવૃત્તમ્) કારણ કે વિહિત સદૃશ અવિહિત દ્રવ્ય જ પ્રતિનિધિ બની શકે છે.

ભાવાર્થ :— ન્યાં જે દ્રવ્યોનો વિકલ્પ હોય જેમ કે ત્રીહિથી અથવા ચરથી યજ્ઞ કરવો. તો જો ત્રીહિ ન મળે તો યવ પ્રતિનિધિ તરીકે ન ગણાય પણ ત્રીહિ સદૃશ અવિહિત નિવાર આદિજ પ્રતિનિધિ તરીકે ગણી શકાય. જે વિહિત હોય તેમાં પ્રતિનિધિત્વ માનવું નહિ. ॥ ૨૮ ॥

અશબ્દમિતિ ચેત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :— (અશબ્દમ્) અવિહિત છે (ઇતિ ચેત્) જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :— સદૃશ અનંગ હોવાથી તેનું ઉપાદાન ન થવું જોઈએ જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો તેનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૨૯ ॥

નાનજ્ઞત્વાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :— (ન) નહિ (અનજ્ઞત્વાત્) અંગ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :— જે દ્રવ્ય વિહિત હોય તે અંગ ગણાય છે. અને વિહિત સદૃશ અનંગ ગણાય છે. માટે તત્સદૃશને જ પ્રતિનિધિ તરીકે ગણવું. ॥ ૩૦ ॥

સંસ્કારાશ્ચ સ્તદિરે કર્તવ્યાઃ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સંસ્કારાઃ) સંસ્કારો (સ્તદિરે) અદિર સદૃશ પદાર્થમાં જ (કર્તવ્યાઃ) કરવા જોઈએ.

ભાવાર્થ :—અદિગુનું વિધાન હોય અને અદિરનું લાકડું ન મળે તો તત્સદૃશ પદાર્થનું લાકડું લેવું અને એના યુગ્મ બનાવવા માટે જે જે સંસ્કારો કરવા હોય તે પ્રતિનિધિભૂત પદાર્થમાં કરી શકાય છે. ॥ ૩૧ ॥

પૂતીકલતા સોમલતાનું પ્રતિનિધિ છે. એ અધિકરણ રૂપક કરે છે.

દ્વચનાશ્ચ ન્યાયમમાવે તત્સમાન્યેન પ્રતિનિધિરભાવાદિતરસ્ય ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વચનાત્) વચન હોવાથી (અન્યાયમ્) ગમે તે સદૃશ લેવું એ અન્યાય હોવાથી (તત્સમાન્યેન) તેનું સદૃશ નિયમ વિધિથી લેવું. (અભાવાત્) વિહિત સોમ રૂપ દ્રવ્યના અભાવમાં (इतरस्य) બીજું પૂતીક દ્રવ્ય લેવું.

ભાવાર્થ :—(यदि सोमं न विन्देत् पूतीकान् अभिषुणुवात्) જો સોમ ન મળે તો પૂતીક-લતામાંથી રસ કાઢવો આવો નિયમ હોવાથી સોમના અભાવમાં ગમે તે લતામાંથી રસ ન કાઢવો પણ પૂતીકમાંથી જ રસ કાઢવો આવો નિયમ છે. એટલે કે સોમના અભાવમાં પૂતીક જ પ્રતિનિધિ તરીકે આવી શકે છે. બીજું દ્રવ્ય સદૃશ હોય તો પણ પ્રતિનિધિ ન બને કારણ કે આ ઠેકાણે તો પ્રતિનિધિ બનાવવા માટે પણ વચન છે. ॥ ૩૨ ॥

પ્રતિનિધિના અપચારમાં ઉપાત્તદ્રવ્ય સદૃશ જ પ્રતિનિધિ થઈ શકે છે.

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

ન પ્રતિનિધૌ સમત્વાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(પ્રતિનિધૌ) પ્રતિનિધિનો નાશ થાય તો (ન) પ્રતિનિધિ સદૃશનું ગ્રહણ કરવું નહિ. (સમત્વાત્) આગવુક તરીકે સમાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ગ્રીહિતા સ્થાનમાં નીવારને પ્રતિનિધિ તરીકે સ્વીકારાય છે પણ નીવાર ન મળે તો નીવાર સદૃશ કોઈ બીજા દ્રવ્યને પ્રતિનિધિ તરીકે ન લેવાય વિહિત દ્રવ્યને જ પ્રતિનિધિ હોઈ શકે. પ્રતિનિધિનો પ્રતિનિધિ હોઈ શકે નહિ. ॥ ૩૩ ॥

શ્રુત પ્રતિનિધિના અભાવમાં મુખ્ય સદૃશ જ પ્રતિનિધિ હોઈ શકે.

એ આધિકરણને સમજાવે છે.

સ્થાવરજીવિલક્ષણે નિયતત્વાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(સ્થાત્) પ્રતિનિધિનો પણ પ્રતિનિધિ થઈ શકે છે. કારણ કે (શ્રુતિલક્ષણઃ) પ્રતિનિધિ વિધાયક વાક્યમાં (નિયતત્વાત્) એવો નિયમ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેમ સોમ ન મળે તો પૂતીકા લેવામાં આવે છે તેમ પૂતીક ન મળે તો પૂતીક સદૃશ લઘુ શકાય કારણ કે નિયતપ્રતિના નાશમાં નષ્ટ સદૃશ લઘુ શકાય આવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૩૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

ન તદોપ્સા હિ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (હિ) કારણ કે (તદોપ્સા) યાગમાં પ્રવૃત્ત થનાર યજ્ઞમાનને સોમની જ ઇચ્છા હોય છે.

ભાવાર્થ :—યાગમાં પ્રવૃત્ત થનાર યજ્ઞમાનને મુખ્ય સોમની જ ઇચ્છા હોય છે, માટે નિયમિત પ્રતિનિધિ પૂતીકા ન મળે તો તત્સદૃશ લઘુ શકાય નહિ. સોમ અથવા શ્રૌત પ્રતિનિધિ પૂતીક ન મળે તો યાગ બંધજ રહે. ॥ ૩૫ ॥

મુખ્યનો અપચાર થયો હોય પણ પછીથી જે તેની પ્રાપ્તિ થઈ હોય
તો મુખ્યનું જ ગ્રહણ કરવું. એ અધિકરણને સમજાવે છે.

મુખ્યાધિગમે મુખ્યમાગમો હિ તદભાવાત ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(મુખ્યાધિગમે) મુખ્યની પ્રાપ્તિ જે પછી થઈ જાય તો (મુખ્યમ) મુખ્યનું જ ગ્રહણ કરવું. (હિ) કારણ કે (આગમઃ) નિવારનો આગમ (તદભાવાત) વીહિ ન મળે તો જ હેય છે.

ભાવાર્થ :—વીહિ રૂપ મુખ્ય ન મળે તો તત્સદૃશ નિવાર આદિને લઈ શકાય. હવે નિવારને યાગમાં ઉપયોગ માટે લીધા પછી દેવયોગે પછીથી વીહિ મળી જાય તો પ્રતિનિધિ નિવારનો ત્યાગ કરી મુખ્ય દ્રવ્ય વીહિને જ લેવા. ॥ ૩૬ ॥

પ્રતિનિધિ દ્રવ્યથી કર્મ જે શરૂ થઈ ગયું હોય તો મુખ્યની પ્રાપ્તિ થઈ હોય તો પણ
પ્રતિનિધિ દ્રવ્યથી જ કર્મની સમાપ્તિ કરવી એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ

પ્રવૃત્તેડપોતિ ચેત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(પ્રવૃત્તે અપિ) પ્રતિનિધિ દ્રવ્યથી કર્મ શરૂ થયું હોય તો પણ મુખ્ય દ્રવ્ય મળે તો પ્રતિનિધિનો ત્યાગ કરવો (હિતિ ચેત્) જે એવું માનવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—વીહિ રૂપ મુખ્ય દ્રવ્યના અભાવમાં નિવારને લઈ તેનો પુરોડાશ તૈયાર થઈ ગયો હોય અને તેનાથી કાર્ય પણ શરૂ થઈ ગયું હોય અને પછી વીહિ રૂપ મુખ્ય દ્રવ્ય દેવ યોગે મળી જાય તો પણ પ્રતિનિધિનો ત્યાગ કરી મુખ્ય દ્રવ્ય વીહિનો જ પુરોડાશ બનાવી કર્મ કરીથી શરૂ કરવું. આવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૩૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

નાનર્થકત્વાત ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (અનર્થકત્વાત) વ્યર્થ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રતિદ્રવ્યથી કર્મ શક્ય થઈ ગયું હોય અને પછી દેવયોગથી મુખ્ય દ્રવ્ય મળી જાય તો આગળ કર્મનો ત્યાગ કરી ફરીથી મુખ્ય દ્રવ્યથી કર્મ કરવું એ અયોગ્ય છે. પ્રતિનિધિ દ્રવ્યથી પુરોડાશ બનાવી હોય થઈ ગયો, હવે મુખ્ય દ્રવ્યનો કશોજ ઉપયોગ નથી. યાગનું સંપાદન થઈ ગયું. પુરોડાશાદિ દ્રવ્ય તો યાગના અંગ છે અને યાગ એ મુખ્ય છે માટે અંગને અનુસરી મુખ્યની અર્થાત્ પ્રધાનની આગ્રહિતિ થઈ શકે નહિ. ॥ ૩૮ ॥

અમુખ્ય સંસ્કારને યોગ્ય હોય છતાં મુખ્યનું જ બ્રહ્મણ કરવું.

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

દ્રવ્યસસ્કારવિરોધે દ્રવ્યં તદર્થત્વાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(દ્રવ્યસંસ્કારવિરોધે) દ્રવ્ય અને સંસ્કારના વિરોધમાં (દ્રવ્યમ્) દ્રવ્ય જ લેવું. સંસ્કારને પડતો મૂકવો. (તદર્થત્વાત્) સંસ્કાર તો દ્રવ્યને માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સંસ્કાર યોગ્ય મુખ્ય દ્રવ્ય ન મળે અને પ્રતિનિધિ દ્રવ્ય સંસ્કાર યોગ્ય મળે તો મુખ્ય દ્રવ્ય જ લેવું અને તેના ઉપર સંસ્કાર ન થાય તો પણ કશી હરકત નથી. કારણ કે દ્રવ્ય જ મુખ્ય છે સંસ્કાર નહિ. ધારો કે ખદિર મુખ્ય દ્રવ્ય મળ્યું પણ તે બહુ જ પાતળું હોય અને તેના ઉપર કરવા ધારેલા અણકાણુ આદિ સંસ્કાર ન થઈ શકે અને પ્રતિનિધિ કદરૂપ દ્રવ્ય ઉપર એ સંસ્કાર થઈ શકે છે. તો પણ સંસ્કારને પડતા મુકી મુખ્ય દ્રવ્ય જ લેવું અર્થાત્ ખદિર જ ચૂપને માટે લેવું. ॥ ૩૯ ॥

પ્રયોજનને માટે જો મુખ્ય દ્રવ્ય અયોગ્ય જણાય તો પ્રતિનિધિ દ્રવ્ય

લેવું જોઈએ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

અર્થદ્રવ્યવિરોધેઽર્થો દ્રવ્યામાભે તદુત્પત્તદ્રવ્યાણામર્થશેષત્વાત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(અર્થદ્રવ્ય વિરોધે) અર્થ અને દ્રવ્યના વિરોધમાં (અર્થઃ) અર્થજ સંપાદનીય છે. (દ્રવ્યામાભે) મુખ્ય દ્રવ્યના અભાવમાં (તદુત્પત્તેઃ) મુખ્ય દ્રવ્યના અભાવમાં ગોચર દ્રવ્યથી પણ કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી હોવાથી (દ્રવ્યાણામ્) દ્રવ્ય પોતે પણ નિયોજન આદિ અર્થનું અંગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દ્રવ્ય એ તો અર્થરૂપ પ્રયોજનનું અંગ છે જો મુખ્ય દ્રવ્ય એવું મળ્યું હોય કે જોનાથી અર્થ સરતો હોય તો પ્રતિનિધિ દ્રવ્ય લેવું જોઈએ. અર્થ એ મુખ્ય છે અને દ્રવ્ય એ ગૌણ વસ્તુ છે. જેમકે પશુબંધન રૂપ અર્થ મુખ્ય છે. અને તેને અંગે ચૂપ એ ગૌણ વસ્તુ છે. મુખ્ય દ્રવ્ય એટલું બહુ પાતળું મળ્યું હોય કે જોનાથી ચૂપ થઈ શકે નહિ અને પશુબંધન પણ થઈ શકે નહિ. તો પછી એવું મુખ્ય દ્રવ્ય મળ્યું હોય તો પણ તેનો ત્યાગ કરી પ્રતિનિધિ દ્રવ્ય લેવું જોઈએ. ॥ ૪૦ ॥

અંગનો નિર્વાહ કરવામાં અસમર્થ નીવડેલું દ્રવ્ય છતાં પ્રધાનનો નિર્વાહ કરવા સમર્થ નીવડ્યું હોય તો મુખ્ય દ્રવ્યનુંજ ગ્રહણ કરવું જોઈએ.

પૂર્વપક્ષ વિધિરવ્યેકદેશે સ્યાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(એકદેશે) એક ભાગમાં સમર્થ (વિધિ: સ્યાત્) વિહિત દ્રવ્ય હોય તો વિહિત દ્રવ્યજ લેવું.

ભાવાર્થ :—વિહિત દ્રવ્ય થોડું હોય અને તેનાથી માત્ર પ્રધાન કર્મ જ થઈ શકે એમ અંગ કર્મ કરી શકાય તેટલું એ દ્રવ્ય હોય તો અંગ કર્મોનો ત્યાગ કરવો અને મુખ્ય દ્રવ્યથી જ પ્રધાન કર્મ કરવું. ॥ ૪૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અપિ વાઙ્મયસ્ય શક્યત્વાદેકદેશેન નિર્વર્ત્યેતાર્થાના-
મવિમક્ત્વાદ્રુણમાત્રમિતરત્ તદર્થત્વાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) સિદ્ધાંત સૂત્રવે છે. (એકદેશેન) મુખ્ય દ્રવ્યના એક ભાગથી પણ (અર્થસ્ય) અર્થનું (શક્યત્વાત્) અનુદાન શક્ય હોવાથી (અર્થાનામ્) હવન સંબંધી શેષ અર્થ (નિર્વર્ત્યેત) અન્ય દ્રવ્યથી સિદ્ધ થઈ શકે છે. કારણ કે (અવિમક્ત્વાત્) એ શેષ અર્થોનો પણ સાથે વિભાગ ન હોવાથી (ઇતરત્) 'પ્રીતિ' પ્રયોજન (ગુણમાત્રમ્) ગૌણ છે (તદર્થત્વાત્) જરૂર અર્થ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—મુખ્ય દ્રવ્ય થોડું હોય તો પ્રધાન કર્મ મુખ્ય દ્રવ્યથી કરી લેવું જોઈએ. અને પ્રતિનિધિ દ્રવ્યથી યજ્ઞશેષ હવનાદિ કાર્ય કરવા જોઈએ માટે એવે કેટલાં મુખ્ય અને પ્રતિનિધિ બન્ને દ્રવ્ય અપેક્ષિત હોય છે. જ્યાં મુખ્ય દ્રવ્ય અલ્પ હોય ત્યાં પ્રતિનિધિ દ્રવ્યથી પ્રધાન કર્મ ન કરવું જોઈએ પણ સ્વિષ્ટદ્રવ્ય અદિ અંગ કાર્યનો પ્રતિનિધિ દ્રવ્યથી કરી શકાય છે. કારણ કે બંને શેષ કાર્યો હવિષ્ના અંગભૂત ગણાય છે. ॥ ૪૨ ॥

इति गुर्जरमांसाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः

અવત્તનો નાશ થાય તો ફરીથી અવદાનને માટે પ્રતિનિધિનું આદાન કરવું જોઈએ. એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વ પક્ષસૂત્ર શેષાદ્ દ્વયવદાનનાશે સ્યાત્ તદર્થત્વાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(દ્વયવદાનનાશે) પુરોડાશના મધ્યભાગ અને પૂર્વભાગથી જે ભાગ જુદા થાય છે તેના જો નાશ થઈ ગયો હોય તો (શેષાત્ સ્યાત્) બાકી રહેલા પુરોડાશમાંથી ફરી તે ભાગ લેવા જોઈએ (તદર્થત્વાત્) કારણ કે પુરોડાશ અગ્નિને માટે જ હોય છે.

ભાવાર્થ : --પુરોડાશમાંથી અવદાન કરી મુચમાં એ અવત્ત ભાગ રાખ્યા હોય અને પછી કોઈ કા-જીથી તેનો નાશ થાય તો બાકી રહેલા પુરોડાશમાંથી ફરીથી અવદાન કરવું જોઈએ. શાસ્ત્ર કે સમગ્ર પુરોડાશ અગ્નિને આટે જ હોય છે એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર નિર્દેશાત્ વાઽન્યદાગમયેત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ : --(વા) અથવા (નિર્દેશાત્) નિર્દેશ હોવાથી (અન્યત્) બીજા (દાગમયેત્) પુરોડાશ બનાવી તેમાંથી અવદાન કરવા જોઈએ.

ભાવાર્થ : -- જે મધ્ય અને પૂર્વભાગ પથમ પુરોડાશમાં હતાં તે પ્રથમ અવદાનો કર્યા પછી નષ્ટ થયા હોય છે એટલે ફરીથી શેષ રહેલા પુરોડાશમાંથી અવદાનો થવું શકે નહિ એટલા માટે નવો જ પુરોડાશ બનાવવો જોઈએ અને તેમાંથી મધ્ય અને પૂર્વમાંથી અવદાન કરવા જોઈએ આવું સિદ્ધાંતવાદીનું માનવું છે. ॥ ૨ ॥

સ્વિષ્ટકૃત્ માટે અવત્ત કરેલાનો જો નાશ થાય તો ફરીથી અવદાન કરવું નહિ એ અધિકરણ સમજાવે છે.

અપિ વા શેષમાજાં સ્યાદ્વિશિષ્ટકારણાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ : --(અપિ વા) સિદ્ધાંતપક્ષને સૂચવે છે. (શેષમાજામ્) શેષની પ્રતિપત્તિ માટે અવત્ત કરેલાનો જો નાશ થાય તો સ્વિષ્ટકૃત્ હોમનો લોપ (સ્યાત્) થાય છે. (વિશિષ્ટ કારણાત્) શેષ હવે સંસ્કારને માટે તે હોવાથી.

ભાવાર્થ : -- સ્વિષ્ટકૃત્ આદિ હોમ બાકી રહેલા હોમીય દ્રવ્યના સંસ્કાર માટે હોય છે, તેથી જો સ્વિષ્ટકૃત્ માટે અવત્ત કરેલા ભાગને લોપ થાય તો ફરીથી સ્વિષ્ટકૃત્ હોમને માટે પુરોડાશમાંથી અવદાન કરવું નહિ. અંમને અનુસરીને પ્રધાનની આવૃત્તિ કરવી એ યોગ્ય નથી. ॥ ૩ ॥

ઋત્વિજોએ જ શેષનું ભક્ષણ કરવું એ અધિકરણ સમજાવે છે

પૂર્વપક્ષ નિર્દેશાત્છેષમક્ષોઽન્યૈઃ પ્રધાનવત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ : --(નિર્દેશાત્) યજમાનપશ્વમા હઠાં ભક્ષયન્તિ આ વાક્યથી (શેષમક્ષઃ) પ્રાશિનાદિ ભક્ષણ (અન્યૈઃ) ઋત્વિજ કરતાં બીજાએ કરવું (પ્રધાનવત્) જેમ મધ્યાદવચન્તિ આ વાક્યને લીધે બીજા પુરોડાશ બનાવવો પડે છે તેમ.

ભાવાર્થ : --પુરોડાશમાંથી અવત્ત કર્યા પછી જો તેનો નાશ થાય તો ફરીથી અવત્ત કરવા માટે બીજા પુરોડાશની જરૂર પડે છે તે જ પુરોડાશમાંથી ફરીથી અવત્ત કરી શકાતું નથી તેમ શેષ રહેલા શંયુરાકાદિ ભક્ષણ જે ઋત્વિજ ન હોય તેણે કરવું જોઈએ. અર્થાત્ પ્રાશિનાદિ શેષનું ભક્ષણ ઋત્વિજને સિવાય બીજાએ કરવું જોઈએ. ॥ ૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

સર્વૈર્વા સમવાયાત્ સ્યાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (સર્વૈઃ) બધા ઋત્વિજોએ લક્ષણ કરવું જોઈએ. (સમવાયાત્ સ્યાત્) કારણ કે કર્મકંત્રત્વથી ઋત્વિજોને સંબંધ હોઈ શકે

ભાવાર્થ :—કર્મ કરનાર ઋત્વિજો જ હોય છે માટે પ્રાશિત્રાદિ શેષનું લક્ષણ તેમણે જ કરવું એજ ન્યાય છે. ॥ ૫ ॥

નિર્દેશસ્ય ગુણાર્થત્વાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(નિર્દેશસ્ય) યજમાનપદ્ધતિમાં રૂઢાં મધ્યવર્તિ આ (નિર્દેશ) (ગુણાર્થત્વાત્) શુદ્ધાર્થક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યજમાન કાર્યકર ન હોવાથી ઇડાના લક્ષણમાં યજમાન પ્રાપ્ત નથી, તેથી યજમાનના અપૂર્વવિધાનને માટે ઉક્ત નિર્દેશ છે. અને જ્યાં એવો નિર્દેશ ન હોય ત્યાં ઋત્વિજ-તૃકજ લક્ષણ સમજવું, અન્ય કતૃક નહિ. ઇડા લક્ષણમાં તો યજમાનના પ્રાપ્તિ અપૂર્વવિધાન થાય છે, માટે ઉક્ત નિર્દેશ શુદ્ધાર્થક છે. એટલે કે યજમાનના વિધાન માટે છે. ॥ ૬ ॥

પ્રધાને શ્રુતિલક્ષણમ્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(પ્રધાને) હયવદાનમાત્ર પ્રધાનમાં જે બતાવવામાં આવે છે તે તો (શ્રુતિ-લક્ષણમ્) વાક્ય પ્રામાણ્યને લીધે છે.

ભાવાર્થ :—પ્રધાનમાં જે નિર્દેશ છે તે તો પરિસંખ્યા છે. પણ યજમાનપદ્ધતિમાં રૂઢાં મધ્યવર્તિ અહીં તે યજમાનનું અપૂર્વ વિધાન છે. પરિસંખ્યા નથી. જ્યાં પરિસંખ્યા અને વિધિમાં સંશય હોય ત્યાં વિધિને સ્વીકાર કરવો એજ ન્યાય છે કારણ કે એવે સ્થળે પરિસંખ્યા પ્રાપ્તિના જર્તા સ્વાર્થાદાન, અસ્વાર્થ પરિગ્રહ અને પ્રાપ્તિપાદ આવા ત્રણ દેખી આવે છે. ઇડા સિવાય પ્રાશિત્રમાં તો ઋત્વિકતૃક જ લક્ષણ છે. ॥ ૭ ॥

અશ્વવદિતિ ચેત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(અશ્વવત્) અશ્વમેધમાં જેમ લક્ષણકર્તા બીજા પણ હોય છે તેમ પ્રકૃત ત્રણ હોવું જોઈએ. (ચેત્) જે એવી શંકા લેવામાં આવે તો આનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૮ ॥

ન ચોદનાવિરોધાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ન) અશ્વમેધનું દર્શાવે અહીં લાગુ પડતું નથી (ચોદનાવિરોધાત્) અશ્વમેધેન યજેત આ શ્રુતિનો વિરોધ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અશ્વમેધમાં શેષલક્ષણ કરનારા ધણા હોય છે. કેવળ ઋત્વિજો જ નહિ. કારણ કે તેમાં શેષ પુષ્કળ વધે છે. જે બધાનું લક્ષણ ઋત્વિજો પરાણે કરે તો તેઓનું

મત્યુ થઇ જાય અને તેને પરિણામે મત અધુરો રહે. અને તેથી અધ્યમેષેન યજેત એ શ્રુતિનો આધ થઇ જાય મટે એ દૃષ્ટાન્ત પ્રાચિનાદિસ્થળમાં લેવું નહિ આ કારણથી પ્રાચિનાદિશેષ બદલાવુ તો ઋત્વિજે એ જ કરવાનું હોય છે. ॥ ૯ ॥

કુરન અથવા એક દેશમાં ભેદ થાય તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું એ
અધિકરણને સમજાવે છે.

અર્થસમવાયાત્ પ્રાયશ્ચિત્તમેકદેશેડપિ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(એકદેશે અપિ) કપાલનો એકદેશનો પણ જો ભેદ થાય તો (પ્રાયશ્ચિત્તમ્) પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઇએ. (અર્થસમવાયાત્) ભેદનરૂપ નિમિત્ત સંપન્ન થવાથી.

ભાવાર્થ :—જેમાં પુરોડાશ બનાવવામાં આવે છે એ કપાલનો એક ભાગ પુટી જાય અથવા એ આંખાંચે કપાલ પુટીને ચૂર્ણ થઇ જાય તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઇએ. ભેદન એ નિમિત્ત છે અને હોમ નૈમિત્તિક છે. નિમિત્ત પ્રાપ્ત થાય ત્યારે નૈમિત્તિક કરવું જોઇએ. આ સિદ્ધાંત સૂત્ર છે. ॥ ૧૦ ॥

ન ત્વશેષે વૈગુણ્યાત્ તદર્થં હિ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષને વ્યવહાર કરે છે. (અશેષે ન) સંપૂર્ણ નહ થઇ જાય તો પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરવું. (વૈગુણ્યાત્) કાર્યને માટે તે અક્ષમ હોવાથી. (હિ) કારણ કે (તદર્થમ્) હોમરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત કિન્ન વસ્તુના સંસ્કારને માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જો કપાલ આંગીને ભુકા થઇ ગયા હોય તો પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરવું, કારણ કે આંગીની વસ્તુમાં સંસ્કાર આપવા પ્રાયશ્ચિત્ત હોય છે જો સંપૂર્ણ ચૂર્ણ જ થઇ ગયું હોય તો તે કાર્ય કરવાને માટે યોગ્ય જ નથી તો પછી તેના સંસ્કાર પણ શા મટે હોવો જોઇએ. કાર્ય કરવાને જો સમર્થ હોય તેના જ સંસ્કાર હોઇ શકે. ॥ ૧૧ ॥

સ્વાદ્યા પ્રાપ્તનિમિત્તત્વાત્ અતદ્વર્મો નિત્યસંયોગાત્ ન હિ

તસ્ય ગુણર્થત્વેનાનિત્યત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પ્રાપ્તનિમિત્તત્વાત્ સ્વાત્) નિમિત્ત પ્રાપ્ત થાય તો નિમિત્તિક કર્મ કરવું જોઇએ (અતદ્વર્મ :) પ્રાયશ્ચિત્ત એ પુટી મથેલા કપાળનું સંસ્કારક નથી (નિત્યસંયોગાત્) હોમનો નિત્યસંયોગ છે (તસ્ય) ભેદનો (ગુણર્થત્વેન) યુક્તકાર્યરૂપે નિર્દેશ છે (અનિત્યત્વાત્) ભેદન રૂપ કાર્ય અનિત્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રાયશ્ચિત્ત એ તો નિમિત્ત છે. ભેદન રૂપ નિમિત્ત પ્રાપ્ત થવાથી નૈમિત્તિક રૂપે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઇએ. જિન કપાલના સંસ્કાર રૂપે પ્રાયશ્ચિત્ત નથી. હોમ તો નિત્ય વસ્તુ છે. જ્યારે ભેદન કોઇક વખતે થવાર હોવાથી અનિત્ય વસ્તુ છે. નિત્ય હોમાદિ અનિત્ય ભેદન ઉપર ઉપકાર કરી શકે નહિ અને ઉપકાર ન કરી શકે તો તે સંસ્કાર જ ન કહેવાય. ॥ ૧૨ ॥

ગુણાનાં ચ પરાર્થત્વાત વચનાદ્ વ્યપાશ્રયઃ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(ગુણાનાં ચ) અને ગુણો (પરાર્થત્વાત) પરાર્થ હોવાથી (વચનાત) વાક્ય વિશેષથી (વ્યપાશ્રયઃ) ખીજે ઠેકાણે વિનિયોગ કરી શકાય.

ભાવાર્થ :—અંગોના પ્રધાન સાથેજ સંબંધ હોય છે. હા, જો કાંઈ વચન અર્થાત્ વેદિક વાક્ય વિધાન રૂપે મળી આવે તો જ અંગના પ્રધાન સિવાય ખીજે વિનિયોગ કરી શકાય. ‘ મિત્તે જુહોતિ ’ કપાલ જો લિન્ન થઇ જાય તો હોમ કરવો. આ ઠેકાણે ઠાઈ વિશેષનું શ્રવણ થતું નથી માટે તેમાં પ્રધાન હોમજ થવો જોઈએ પણ એ પ્રધાન આહવનીયમાંજ કરવાનો હોય છે. માટે સંપૂર્ણ કપાલ ચૂર્ણ થઈ ગયું હોય તો સંસ્કાર રૂપે પ્રાયશ્ચિત ન કરવું જોઈએ ॥ ૧૩ ॥

મેદાર્થમિતિ ચેત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(મેદાર્થમ્) લિન્ન થયેલા કપાલના સંધાનને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું (ઇતિ ચેત્) જો એમ કહો તો તે પણ ઠીક નથી.

ભાવાર્થ :—ગાયત્ર્યા દ્વા શતાક્ષર્યા સંદધામિ આ મંત્રલિંગથી સમજાય છે કે પુટેલા કપાલને ફરીથી સંધવો. ॥ ૧૪ ॥

ન શેષમૂતત્વાત ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (શેષમૂતત્વાત) સંપૂર્ણ પુટી ગયેલા કપાલનું સંધાન થઈ શકે નહિ, અને પુટેલાને જોમ તેમ સધિ તો પણ ભિન્ન બુદ્ધિ દૂર થઇ શકતી નથી.

ભાવાર્થ :—સંપૂર્ણ પુટી ગયેલા કપાલનું સંધાન થઇ શકે નહિ અને કાય તો પણ આ પુટેલું છે એવી બુદ્ધિ દૂર થતી નથી. ઉપરના સૂત્રમાં જો વાક્ય મૂક્યું છે તે તો અદૃષ્ટાર્થ છે. ॥ ૧૫ ॥

અનર્થકશ્ચ સર્વનાશો સ્યાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સર્વનાશો) સંપૂર્ણ નાશ થયા પછી (અનર્થકઃ સ્યાત્) તે નિર્થક થઇ જાય છે.

ભાવાર્થ :—સંપૂર્ણ કપાલ નાશ થયા પછી તે નિર્થક થઇ જાય છે. માટે ‘ મિત્તે જુહોતિ ’ કર્મ નૈમિત્તિક છે અને અંગ તરફ છે. બિન્ન કપાલના સંસ્કાર માટે નથી. માટે કપાલ એક ભાગમાં પુટે તો પણ અને સંપૂર્ણ પુટીને ચૂર્ણ થઇ જાય તો પણ ભેદન રૂપ નિમિત્ત પ્રાપ્ત થતાં નૈમિત્તિક હોમ કરવો નહિએ. એ આ અધિકરણનું તાત્પર્ય છે. ॥ ૧૬ ॥

દાહના સંબંધમાં જો પુરોહશ સંપૂર્ણ બળી ગયો હોય તો
પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ

ક્ષામે તુ સર્વદાહે સ્યાદેકદેશસ્યાવર્જનીયત્વાત ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ક્ષામે તુ) દાહના સંબંધમાં તો (સર્વદાહે) સંપૂર્ણ પુરોહશનો દાહ

યથા હોય તો (સ્યાત્) પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઇએ. (એકદેશસ્ય) એકદેશ (અવર્જનીયત્વાત્) અવર્જનીય હોવાથી.

ભાવાર્થ :— પુરોહાશ બતાવતી વખતે જે તે સંપૂર્ણ બળી ગયો હોય તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઇએ. અને કોઈ અમુક આગમાં દાઝી ગયો હોય તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની જરૂર નથી કારણ કોઇ એક આગમાં દાઝી જવું એ તો અવર્જનીય છે અર્થાત્ સ્વાભાવિક છે. ॥ ૧૭ ॥

દર્શનાદેકદેશે સ્યાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(દર્શનાત્) યાગની સમાપ્તિનું શ્રવણ થતું હોવાથી (એકદેશે) એક દેશમાં દાહ થાય તો પણ (સ્યાત્) પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઇએ.

ભાવાર્થ :—યસ્ય પુરોહાશૌ ક્ષાયતઃ તં યજ્ઞં વરુણો યજ્ઞાતિ યદા તદ્દાવિઃ સંતિષ્ઠેતાથ તદેવ હવિર્નિવ પેત્ યજ્ઞો હિ યજ્ઞસ્ય પ્રાયશ્ચિત્તમ્ । આ વાક્યમાં બતાવ્યું છે કે તે હવિષ્થી યાગ સમાપ્ત કરવો હવે જે સંપૂર્ણ પુરોહાશ બળી ગયો હોય તો હવિષ્ ન રહેવાથી યાગ થઈ શકે જ નાહ, અને એમ થાય તો ઉપરનું ખાટું કર માટે એક દેશમાં પુરોહાશ દાઝી ગયો હોય તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૧૮ ॥

અન્યેન વૈતચ્છાસ્ત્રાદિ કારણપ્રાપ્તિઃ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ સૂચવે છે. (અન્યેન) ધાંથી યાગની સમાપ્તિ કરવી (હિ) કારણ કે (એતત્) આ (શાસ્ત્રાત્) શાસ્ત્રથી (કારણપ્રાપ્તિઃ) આદુર્તિરૂપ કારણની પ્રાપ્તિ છે.

ભાવાર્થ :— સંપૂર્ણ પુરોહાશને દાહ થાય તો બીજા હવિષ્થી યાગ સમાપ્ત કરવો. બીજા ડગથી યાગ કર્યો હોય તો પણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું આ કારણથી સંપૂર્ણ દાહ સૂચિત થાય છે ॥ ૧૯ ॥

તદ્દાવિઃ શબ્દાન્નેતિ ચેન્ન ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(તદ્દાવિઃ શબ્દાત્) ડગ્ધ હવિષ્થી સમાપ્તિ કરવી જોઇએ એવો શબ્દ હોવાથી અન્ય હવિષ્થી (ન) યાગ ન કરવો જોઇએ (હિતિ ચેત્) જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :— ડગ્ધ હવિષમાં જ કરણતા બતાવી છે, માટે અન્ય હવિષ્થી યાગ કરવો ઠીક નથી. આ શંકાનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૨૦ ॥

સ્યાદિજ્યાગામી હવિઃશબ્દઃ તલ્લિક્ષસંયોગાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(જ્યાગામી) યાગ વાચક (હવિઃશબ્દઃ) હવિષ્ શબ્દ છે. (તલ્લિક્ષ-સંયોગાત્) સંતિષ્ઠેત એ લિંગની સાથે સંજોડ હોવાથી માટે (સ્યાત્) અન્ય હવિષ્થી યાગ-સમાપ્તિ કરવી.

ભાવાર્થ :— અન્ય હવિષ્થી યાગની સમાપ્તિ કરવી. ઉક્ત વાક્યમાં જે હવિષ્ શબ્દ છે તે યાગ વાક્ય છે સંપૂર્ણ દગ્ધ થયેલા પુરોહિતથી યાગ થઇ શકે નહિ, માટે ધૃત રૂપ બીજા હવિષ્થી યાગ સંપૂર્ણ કરવો અને સંપૂર્ણ દાહમાં પ્રાયશ્ચિત્ત પણ છે. એ આ અધિકરણને ભાવ છે. ॥ ૨૧ ॥

એક હવિષ્નો નાશ થાય તો પણ પંચ શરાવનો નિર્વાપ કરવો

એ અધિકરણના સૂત્રો

યથાશ્રુતોતિ ચેત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(યથાશ્રુતિ) જેવી રીતે શ્રવણ થાય છે તેવી રીતે બંનેનું ગ્રહણ કરવું. (રૂતિ ચેત્) એ શંકા જે કરવામાં આવે તો આને ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—દર્શન પૂર્ણભાસના પ્રકરણમાં લખવામાં આવ્યું છે કે યસ્યોભયં હવિર્-રૂતિમાચ્છંત, દેન્દ્રં પચ્ચશરાવમોદનં નિર્વપેત્ ॥ આ વાક્યમાં જે યાગ બતાવવામાં આવ્યો છે તે સાયંકાળ અને પ્રાતઃકાળના હવિષ્ને ઉદ્દેશીને છે. એટલે કે જેનું સાયંકાળ અને પ્રાતઃકાળનું ઉભય હવિષ્ નાશ પામે તેણે પંચશરાવ ઓદનને નિર્વાપ કરવો એટલે બંને કાળના હવિષ્ને ઉદ્દેશીને ઉક્ત પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. ॥ ૨૨ ॥

ન તદ્વક્ષણત્વાત્ ઉપપાતો હિ કારણમ્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(ન) ઉપરની બાબત હીક નથી (હિ) કારણ કે (ઉપપાતઃ) નાશ (કારણમ્) કારણ છે (તદ્વક્ષણત્વાત્) હવિષ્ માત્ર લક્ષણ તરીકે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સાયંકાળ અને પ્રાતઃકાળ બંને વખતના હવિષ્નો નાશ થયે હોય તો જ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું એમ માનવું હીક નથી. હવિષ્ માત્રનો નાશ થાય તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું એમાં ઉભય શબ્દની વિવક્ષા નથી, માટે પ્રાતઃકાળનું અથવા સાયંકાળનું કે બંને વખતનું હવિષ્ નાશ પામ્યું હોય તો ઉક્ત પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. અર્થાત્ એક વખતનું પણ હવિષ્ નાશ થાય તો પણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ. ॥ ૨૩ ॥

હોમ અને અભિષવ બંને લક્ષણના નિમિત્ત છે

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ

હોમામિષવમક્ષણં ચ તદ્વત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :— (હોમામિષવમક્ષણં ચ) હોમ અને અભિષવ બંને લક્ષણનાં નિમિત્ત છે (તદ્વત્) જેમ ઉપર બતાવેલ હવિનાશ પ્રાયશ્ચિત્તનું કારણ છે તેમ.

ભાવાર્થ :— જ્યોતિષ્ટોમ પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. હવિર્ધાનિ પ્રલમિરમિષુત્યડડ-દર્વાનયં દુત્વા પ્રત્યઞ્ચઃ પરેત્ય સદસિ મદાન્ મક્ષયન્તિ । આ વાક્યમાં અભિષવ અને હોમ બંને હોમ લક્ષણના નિમિત્ત નથી પણ દરેક જુદાં જુદાં નિમિત્ત છે. સાદ્વિધિમાં નિમિત્તત્વ નથી પણ દરેકમાં છે. ॥ ૨૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

उभाभ्यां वा न हि तयोर्धर्मशास्त्रम् ॥ २५ ॥

પદાર્થ :— (વા) અથવા (ઉભાભ્યામ્) બન્નેમાં નિમિત્તતા છે (હિ) કારણ (ત્વો) તે બન્નેમાંથી દરેકને માટે (ધર્મશાસ્ત્રં ન) ધર્મ શાસ્ત્ર નથી.

ભાવાર્થ :—દરેક અર્થાત્ અભિપ્રય પણુ નિમિત્ત છે અને હોમ પણુ નિમિત્ત છે આવું માનવાને કોઈપણુ ધર્મત્વપ્રતિપાદક શાસ્ત્ર નથી, માટે અભિપ્રય અને હોમ બન્ને મળીને ઋત્વ-કર્તૃક સોમ ભક્ષણના નિમિત્ત છે. ॥ ૨૫ ॥

पुनराधानमां બન્ને અગ્નિનો અનુગમ નિમિત્ત છે એ અધિકરણનાં સૂત્ર.

पूर्वपक्ष

पुनराधेयमोदनवत् ॥ २६ ॥

પદાર્થ :— (પુનર્ આધેયમ્) ફરીથી અગ્ન્યાધાન કરવું, (મોદનવત્) જેમ પંચશરાવ ઓદનના નિર્વાપમાં બતાવ્યું છે તેમ.

ભાવાર્થ :— અગ્નિહોત્ર પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. યસ્યોભાવની અનુગતાવમિચ્છો-ચેયાતામ સૂર્યો વાડમ્યુદિયાત્ પુનરાધેયં તસ્ય પ્રાર્થાશ્ચિત્તિઃ આહવનીય અને ગાહપત્ય બન્ને અગ્નિએ જે નષ્ટ થયે ત્યજ અને સૂર્યને અરત અથવા ઉદય થઈ ત્યજ તો ફરીથી અગ્ન્યાધાન કરવું. જેમ પંચશરાવ ઓદન નિર્વાપમાં દરેક હાવપતી આર્તિ નિમિત્ત રૂપે છે તેમ પ્રકૃતમાં પણ દરેક અગ્નિના નાશ નિમિત્ત રૂપે છે. ॥ ૨૬ ॥

સિદ્ધાંત

द्रव्योत्पत्तिर्बोभयोः स्यात् ॥ २७ ॥

પદાર્થ :— (દ્રવ્યોત્પત્તિઃ) અગ્નિ રૂપ દ્રવ્યની ઉત્પત્તિનાં (બોમયોઃ સ્યાત્) બન્ને કારણ છે.

ભાવાર્થ :— ‘ અમી આદષીત ’ આ ઠેકાણે બન્ને અગ્નિની ઉત્પત્તિ બતાવી છે, માટે બન્ને અગ્નિના નાશમાં નિમિત્તતા છે એકમાં નહિ. અર્થાત્ આહવનીય અને ગાહપત્ય બન્ને અગ્નિ નાશ પામ્યા હોય તો પુનરાધાન કરવું જોઈએ. ॥ ૨૭ ॥

‘ પંચશરાવનિર્વાપનું કર્માન્તરત્વ છે ’ એ અધિકરણ સમજાવે છે.

पूर्वपक्ष

पञ्चशरावस्तु द्रव्यश्रुतेः प्रतिनिधिः स्यात् ॥ २८ ॥

પદાર્થ :— (તુ) પૂર્વપક્ષઘોષ છે. (પચ્ચશરાવઃ) પાંચ શરાવ ઓદનનો નિર્વાપ કરવો એજે લખાયામાં આવ્યું છે તેમાં (દ્રવ્યશ્રુતેઃ) દ્રવ્યનું શ્રવણ થતું હોવાથી (પ્રતિનિધિઃ) સાનાય દ્રવ્યનું એ પ્રતિનિધિ દ્રવ્ય (સ્યાત્) છે.

ભાવાર્થ :— પચ્ચશરાવમોદન નિર્વપેત્ આ ઠેકાણે જે ઓદન રૂપ દ્રવ્યનું શ્રવણ થાય છે તે સાનાય દ્રવ્ય અર્થાત્ દહીં અને દૂધ રૂપ દ્રવ્યનું પ્રતિનિધિ છે અર્થાત્ એ ઠાક જુદું કર્મ નથી આવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૨૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર   **ત્રોદના વા દ્રવ્યદેવતાવિધિરવાચ્યે હિ ॥ ૨૯ ॥**

પદાર્થ :—(દ્રવ્યદેવતાવિધિઃ) દ્રવ્ય અને દેવતાનો સંબંધ હોવાથી કર્માન્તર વિનિ છે. (હિ) કારણ કે (અવાચ્યે) જે કર્માન્તર ન હોય તો દ્રવ્ય અને દેવતાનું કથન ન હોવું જોઈએ માટે (ત્રોદના) અપૂર્વ વિધિ છે.

ભાવાર્થ :—દ્રવ્ય અને દેવતા એ યાગનું સ્વરૂપ છે. માટે જ્યાં દ્રવ્ય અને દેવતા બતાવ્યા હોય તે અપૂર્વ યાગ છે એમ સમજવું જે પ્રકૃત કર્મનો અનુવાદ હોય તો એન્દ્ર એ પદ નહીં કહે છે. કારણ કે પ્રકૃત યાગમાં ઇન્દ્ર અને મહેન્દ્ર દેવતા છે. તો પછી ‘ એન્દ્ર ’ કહેવાથી ઉભય દેવતાની પ્રતીતિ કેવી રીતે થાય માટે ઇન્દ્રદેવતાક પંચશરાવ ઓદન નિર્વાપ એ પૃથક્ યાગ રૂપ કર્મ માનવું જોઈએ. ॥ ૨૯ ॥

પંચશરાવ (નિર્વાપ એ નૈમિત્તિક દર્શયાગનું) અંગ છે
એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ   **સ પ્રત્યક્ષામનેત્ સ્થાનાત્ ॥ ૩૦ ॥**

પદાર્થ :—(સઃ) તે યાગ (પ્રત્યક્ષામનેત્) દર્શયાગનો પ્રતિનિધિ યાગ છે. (સ્થાનાત્) ઉભય હવિષ્યુતી આતિથી દર્શ યાગ નિવૃત્ત થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત પંચશરાવ ઓદન નિર્વાપ જે પૃથક્ યાગ બતાવવામાં આવ્યો છે તે દર્શ યાગનો પ્રતિનિધિ યાગ છે. કારણ કે સાન્નાય્ય હવિષ્યુતો નાશ થવાથી તે યાગની નિવૃત્તિ થાય છે. માટે તેના બદલામાં ઉક્ત યાગ થાય છે. એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે.

સિદ્ધાંત સૂત્ર   **અજ્ઞવિધિર્વા નિમિત્તસંયોગાત્ ॥ ૩૧ ॥**

પદાર્થ :—(વા) અથવા ઉક્ત (અજ્ઞવિધિઃ) દર્શયાગનો અંગરિધિ છે. (નિમિત્તસંયોગાત્) નિમિત્તનો સંબંધ હોવાથી

ભાવાર્થ :—પ્રથમના દંડી અને દૂધ રૂપ હવિષ્યનો નાશ થયા છતાં ધીમા દંડી અને દૂધ હવિષ્યને દર્શ યાગનું અનુષ્ઠાન થાય છે અને હવિષના નાશથી જે વેગુણ્ય પ્રાપ્ત થયું હોય તેનો પરિહાર થાય છે. માટે પંચશરાવનિર્વાપ રૂપ યાગ દર્શયાગનું અંગ છે. પ્રતિનિધિ નહિ. ॥ ૩૧ ॥

સત્ર કરવાનો સંકલ્પ કરીને પછી જે સત્ર નથી કરતો તેણે વિશ્વજિત્
યાગ કરવો જોઈએ એ અધિકરણ સમજાવે છે.

વિશ્વજિત્વવ્રતે ભાવઃ કર્મણિ સ્યાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (અપ્રવૃત્તે) સત્રને માટે જે સંકલ્પ કરે છે અને પછી તેનું અનુષ્ઠાન નથી કરતો તેણે (વિશ્વજિત્) વિશ્વજિત્ નામક યાગ કરવો અને એમ કરવાથી (કર્મણિ) વિશ્વજિત્ રૂપ કર્મમાં (ભાવઃ સ્યાત્) ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—હું સત્ર કરીશ ! આવો સંકલ્પ કરી પછી જે સત્ર નથી કરતો તેણે વિશ્વજિત્ યાગ કરવો અને તે યાગ કરવાથી સત્રનું ફળ તેને પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૩૨ ॥

નિષ્કલ્પવાદાદિ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :— (ચ) અને (નિષ્કલ્પવાદ) નિષ્કલ્પવાદ હોવાથી.

ભાવાર્થ :— સર્વાંશો વા એષ દેવતાભ્યઃ, સર્વેભ્યઃ ધૃષ્ટેભ્યઃ આન્માનમાગુરતે ચઃ સત્રાય આગુરતે । આ ઠેકાણે આગુરતે નો અર્થ સંકલ્પયતિ થાય છે. જે હિપર પ્રમાણે કહે છે તે સર્વ દેવતા અને સર્વ પૃથ્ઠને આત્માનો નિષ્કલ્પ કરે છે. માટે જે આગોરણ અર્થાત્ સત્ર માટેનો સંકલ્પ કરીને સત્ર થી કંતો તેણે વિશ્વજિત્ પામ કરવો જોઈએ. સત્રનો સંકલ્પ કર્યો એટલે એ આત્માનો નિષ્કલ્પ બરાબર છે માટે સંકલ્પાકરણે ઋણીસન અનેન વિશ્વજિતા પરિક્ષીતીત્વે સંગતઃ આ પ્રમાણે સુબોધનીયર્થ સમાધાન કરવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ સંકલ્પ કરી સત્ર ન કરવો એ તો દેવતાના ઋણી થયા જેનું કહેવાય માટે વિશ્વજિત્ પામ કરીને ઋણમાંથી છુટવું જોઈએ. ॥ ૩૩ ॥

અર્હિષેત્યાદિ શ્રીતથી વ્રતકાળનું વિધાન છે એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ વત્સસંયોગે વ્રતચોદના સ્થાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :— (વત્સસંયોગે) વત્સનો સંબંધ હોવાથી (વ્રતચોદના) વ્રતનું વિધાન (સ્થાત્) છે.

ભાવાર્થ :— દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે ‘ વર્હિષા વૈ પૌર્ણમાસે વ્રતમ્ ઉપયન્તિ વત્સેન અમાવાસ્યાયામ્ ’ અહીં વ્રતનો અર્થ ભોજન થાય છે. આ ઠેકાણે વત્સનું શ્રવણ થાય છે માટે અમાવાસ્યાને દિવસે વત્સથી વ્રત કરવું એવો અર્થ છે. એટલે કે વત્સસાધન ભોજન કરવું આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે.

સિષ્ઠાંત સૂત્ર કાલો વૉત્વજ્ઞસંયોગાદ્ ચયોક્તસ્ય ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :— (વા) સિષ્ઠાંત પક્ષને સૂચવે છે (કાલઃ) કાળની વિધિ છે (ચયોક્તસ્ય) વચનાન્તઃ થા પ્રાપ્ત થાય છે (વૉત્વજ્ઞ સંયોગાત્) ઉત્પન્નને આ સંયોગ છે.

ભાવાર્થ :— અમાષમમાંસં બહુસપિષ્કં વ્રતં વ્રતયન્તિ અહિ અને માંસ વગરનું તથા પુષ્કળ ધીરાણુ વ્રત ભોજન કરવું જોઈએ આ પ્રમાણે વ્રતનું વિધાન કર્યું છે પણ આ વ્રત ક્યારે કરવું એ કાળ અર્થાત્ સમય બતાવ્યો નથી માટે અમાવાસ્યામાં વત્સેન એટલે અમ વારયાને દિવસે વત્સના અપાકરણ વખતે વ્રતભોજન કરવું આવી રીતે વ્રતના કાળનું વિધાન કર્યું છે ॥ ૩૫ ॥

અર્થાપરિમાણાદિ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :— (ચ) અને (અર્થાપરિમાણાત્) અર્થ સમગ્ર શકાય એમ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :— જે કાળવિધિ ન માનવામાં આવે તો વત્સથી વ્રત ભોજન કરવું એનો અર્થજ કશો જ નીકળતો નથી. શું જેમ હાથથી ભોજન કરીએ છીએ તેમ વત્સથી ભોજન કરવું, કે વત્સને આગળ રાખીને ભોજન કરવું ? હતાંદિ કોઈ પણ પક્ષમાં અર્થ સંગત થતો નથી. માટે કાળવિધિજ માનવો જોઈએ. ॥ ૩૬ ॥

વત્સસ્તુ શ્રુતિસંયોગાત્ તદક્કં સ્યાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(તુ) વત્સ (વત્સ :) વત્સ વિધાનમાં શક્યાર્થ છે (શ્રુતિ સંયોગાત્) શ્રુતિમાં તેનો સંયોગ હોવાથી માટે (તદક્કમ્) વત્સનું વિધાન તેના અંગ તરીકે (સ્યાત્) છે.

ભાવાર્થ :—જો વત્સનો અર્થ ‘ વત્સના અપાકરણનો કાળ ’ એવો અર્થ કરવામાં આવે તો વત્સનો એ શક્યાર્થ ન થયો. પણ લક્ષ્યાર્થ થયો. લક્ષણ માનવા કરતાં શક્તિ માનવી એજ ન્યાય છે. માટે શકિત રૂપ અર્થ લઇ પ્રતના અંગ તરીકે વત્સનું વિધાન છે એ. માનવુ જોઇએ. ॥ ૩૭ ॥

કાલસ્તુ સ્યાદ્બોદનાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(તુ) નિશ્ચયાર્થને સૂચવે છે. (કાલ : સ્યાત્) કાળનું જ વિધાન છે (બોદનાત્) વિધાન ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત વાક્યમાં લક્ષણથી જ અર્થ કરવો ન્યાય છે. શક્તિથી નહિ. પુરા વત્સનામવાક્યોર્દમ્પતી અશ્રીયાતામ્ આ વાક્યથી કાળનું વિધાન છે માટે ઉપરના સ્થળે લક્ષણ માનવી એમાં કોઈ પણ જાતનો દોષ નથી ॥ ૩૮ ॥

અનર્થકચ્ચ કર્મસંયોગે ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (કર્મસંયોગે) કર્મના અંગ તરીકે તો તે (અનર્થક :) નિર્થક થઇ પડે છે.

ભાવાર્થ :—જો વત્સને પ્રતનું અંગ ગણવામાં આવે તો તે કેવી રીતે અંગ ગણવું એનો નિશ્ચય થઇ શકતો નથી. માટે કાળ વિધિજ લક્ષણથી સ્વીકારવો જોઇએ. ॥ ૩૯ ॥

અવચનાશ્ચ સ્વશબ્દસ્ય ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સ્વશબ્દસ્ય) વત્સશબ્દની શક્તિ વત્સમાંસમાં (અવચનાત્) ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જો કોઈ કહે કે વત્સ કહેવાથી વત્સનું માંસ સમજવું અને વત્સમાંસ પ્રત-જોજનનું અંગ શુદ્ધ શકે છે. તો તેનો ઉત્તર એ છે કે વત્સ શબ્દનો અર્થ ‘ વાછડો ’ થાય છે ‘ વાછડાનું માંસ ’ એવો અર્થ થતો નથી. વત્સની શક્તિ વત્સમાંસ નથી માટે વત્સ-ગંસિ તો ન જ થઇ શકાય. આ કારણથી કાળનું વિધાન માનવું એજ સિદ્ધાંત પક્ષ છે. ॥ ૪૦ ॥

‘ બર્હિષ્ત્યાઃ ઉક્તકાળ સંનયત્ અને અસંનયત્ ઉભય સાધારણ છે.
એ અધિકરણને સમજાવે છે.

કાલશ્ચેત્ સંનયત્પક્ષે તલ્લિજ્જસંયોગાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(કાલ : ચેત) જો કાળ વિધિ માનવામાં આવે તો (સંનયત્પક્ષે) સાંનાય્ય હવિષ્ના પક્ષમાં જ તે વિધાન હોવું જોઇએ. (તલ્લિજ્જસંયોગાત્) સાંનાય્યર્થિગયુક્ત વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે સાત્ત્વ્ય હવિષ્મા ઉપયોગ કરે છે તેને માટે જ કાળનું વિધાન છે એમ માનવું જોઈએ. સાત્ત્વ્ય એટલે દહીં અને દૂધ. દૂધ મેળવવા માટે વત્સને ધવરાવી દૂર કરવો જોઈએ. અને એ દૂર કરવાનું વખત વાનર કનું જોઈએ એવો સ્પષ્ટ અર્થ થઈ શકે. એટલે માયા દોહવા પ્રાતઃકાળ અને સાંજકાળ એવા બે વખત હોય છે સાત્ત્વ્ય હવિષ્મા ઉપયોગ કરનારે માયને ધવરાવી વત્સને જગારે દૂર કરે છે ત્યારે વાનરોજન કરવું એવો સ્પષ્ટ અર્થ થાય છે પણ જે પુરોડાશના હવિષ્ નીકે ઉપયોગ કરે છે તેને માટે ઉક્ત કાળનું વિધાન માનવું ન જોઈએ. માટે સંનયતપક્ષમાં અર્થાત્ સાત્ત્વ્ય હવિષ્ પ્રયોજાને માટે જ ઉક્ત કાળ-વિધિ છે એવું પૂર્વ પક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૪૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર   **કાલાર્થત્વાદ્ વોમયોઃ પ્રતીયેત ॥ ૪૨ ॥**

પદાર્થ :—(વા) અથવા (કાલાર્થત્વાત્) કાળનો અર્થ મુખ્ય હોવાથી (વોમયોઃ પ્રતીયેત સંનયત્ અને અસંનયત્ અને પક્ષમાં કાળનું વિધાન છે.

ભાવાર્થ :—કાળના વિધાનમાં જ તાત્પર્ય છે સાત્ત્વ્ય હવિષ્માળા હોય તો તેને અને પુરોડાશ હવિષ્માળા હોય તેને ત્રત કરવું હોય તો વત્સાપાકરણ વખતે અર્થાત્ સાંજ કાળ અથવા પ્રાતઃકાળે કરવું જોઈએ એજ ઉક્ત વાક્યનો અર્થ નીકળે છે. ॥ ૪૨ ॥

સહ શાલયા પ્રત્યાદિનું કાળ વિધાનાર્થત્વ છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો સમજાવે છે

પૂર્વપક્ષસૂત્ર   **પ્રસ્તરે શાલ્યા શ્રયણવત્ ॥ ૪૩ ॥**

પદાર્થ :—(પ્રસ્તરે) પ્રસ્તરમાં (શાલ્યા) અંગ તરીકે છે. (શ્રયણવત્) જેમ મૈત્રાવલ્લ્ય પવસા શ્રયતિ આ ઠેકાણે પથ્થર અંગ તરીકે છે તેમ.

ભાવાર્થ :—સહ શાલ્યા પ્રસ્તરમાહવનીયે પ્રહરતિ આ ઠેકાણે ' શાલ્યા ' એ પ્રસ્તર-પ્રહરણનું અંગ છે. કાગણ કે ' શાલ્યા ' શબ્દને ' સહ ' ના યોગમાં ત્રીજી વિભક્તિ છે તે શાલ્યામાં અંગતા સચવે છે. અર્થાત્ ' પ્રસ્તર ' એ મુખ્ય છે અને ' શાલ્યા ' એ અંગ અર્થાત્ ગોણું છે. જેમ મૈત્રાવલ્લ્ય પવસા શ્રયતિ આ ઠેકાણે મિત્રાવરુણ દેવતાક હવિ એ મુખ્ય છે અને પથ્થર એ અંગ છે. તેમ ઉપર પણ સમજવું. ॥ ૪૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર   **કાલવિધિ વોમયોર્વિધમાનત્વાત્ ॥ ૪૪ ॥**

પદાર્થ :—(વોમયોઃ) પ્રસ્તર અને શાલ્યા (વિધમાનત્વાત્) વચનનારથી પ્રાપ્ત થતાં હોવાથી (કાલવિધિઃ) કાળનું જ વિધાન છે અંગનું નહિ.

ભાવાર્થ :—સહ શાલ્યા પ્રસ્તરમાહવનીયે પ્રહરતિ આ ઠેકાણે કાળનું જ વિધાન છે. પ્રસ્તર પ્રહરણનું અંગ શાલ્યાપ્રહરણ નથી. વત્સના અપાકરણ માટે શાલ્યાની જરૂર પડે છે. પછી શાલ્યાને આહવનીયમાં પ્રહરણ કરવાનું હોતું નથી પણ તેનું પ્રતિષ્ઠિત કર્મ હોય છે. અર્થાત્ અમુક ઠેકાણે શાલ્યાને રાખી મુકવાની હોય છે. ॥ ૪૪ ॥

અતસ્ત્સંસ્કારાર્થત્વાત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અતસ્ત્સંસ્કારાર્થત્વાત્) શાખા પ્રસ્તરને કરી ઉપકાર કરતી ન હોવાથી તે અંગ નથી.

ભાવાર્થ :—શાખા પ્રસ્તર ઉપર કરી દૃષ્ટ અદૃષ્ટ ઉપકાર કરતી નથી અને જે ઉપકારક ન હોય તે અંગ તરીકે પણ ન હોય માટે શાખા પ્રસ્તરના સંસ્કાર માટે પણ નથી. ॥ ૪૫ ॥

તસ્માદ્વ વિપ્રયોગે સ્યાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તસ્માત્) તે કારણથી (વિપ્રયોગે) શાખાના અભાવમાં પણ પ્રસ્તર-પ્રકરણ થઈ શકે છે. પ્રસ્તર એક દ્રવ્ય વિશેષનું નામ છે. ॥ ૪૬ ॥

ઉપવેષઞ્ચ પક્ષે સ્યત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ઉપવેષઃ) ઉપવેષ (પક્ષે) સંનયત્પક્ષમાં (સ્યાત્) હોય છે.

ભાવાર્થ :—સાનામ્ય હવિષૂવાળાએ જ્યારે પ્રસ્તરનું પ્રકરણ કરે અર્થાત્ અ હવનીયમાં નાખે ત્યારે શાખા પણ અન્યત્ર મૂકી દે પણ જેને સાનામ્ય હવિષૂ ન હોય તેણે શાખા મેળવવાની જરૂર નથી. માટે સદૃશાલ્યા ઇત્યાદિ પણ કાળનું જ વિધાન કરે છે. અર્થાત્ જે પ્રસ્તરના પ્રકરણનો કાળ તેજ શાખાની પ્રતિષ્ઠિતિનો કાળ છે. ॥ ૪૭ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः

अथ षष्ठाध्यायस्य पञ्चमः पादः

દર્શિમાં અમ્યુદયેષ્ટ જે કરવામાં આવે છે તે નૈમિત્તિક દેવતાનો વિભાગ બતાવે છે એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર અમ્યુદયે કાલાપરાધાદિજ્યાત્વોદના સ્યાચથા પચ્ચશરાવે ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(અમ્યુદયે) ચંદ્રનો ઉદય થયો હોય તો (કાલાપરાધાત્) સમયની જૂઠ થવાથી (દિવ્યાત્વોદના સ્યાત્) યાગની વિધિ છે (અથા પચ્ચશરાવે) જેવી રીતે પચ્ચશરાવના સ અંગમાં બને છે તેમ.

ભાવાર્થ :—અમાવાસ્યાના દિવસે કર્તવ્ય થત ક્યો હોય, પણ પછી તેજ રાત્રિના પાછલા પહોરે ચંદ્રનો ઉદય થયો હોય તો તે કરેલો યાગ દર્શયાગ કર્યો ન કહેતાય, કારણ કે,

સમયની જૂઝ થયેલી ગણાય. દર્શ એટલે અમાવાસ્યા અને એ રાત્રે ચંદ્રમા ન હોય તો જ તે દર્શ કહેવાય અને તે દિવસે કરેલો યાગ દર્શયાગ કહેવાય પણ જો એજ રાત્રિએ ચંદ્રમા ઉગ્યો હોય તો યસ્ય હવિર્નિક્તં પુરસ્ત્રચન્દ્રમા અમ્યુદેતિ ત્રેધા તજ્જુલાન વિમજેદ્ એ મધ્યમાઃ સ્યુસ્તા-
નમચે દાત્રે પુરાઢાશમષ્ટાકપાલં કુર્યાદ્, એ સ્થવિષ્ણુસ્તાનિન્દ્રાય પ્રદાત્રે દધન્ ચરુમ્, ચેડગ્નિસ્તાન્
વિષ્ણવે શિપિવિષ્ણાય શૃતે ચરુમ્ ॥ આ વાક્યથી એક જુદોજ યાગ કરવો. અને તે સમયની જૂઝનું
પ્રાયશ્ચિત્ત છે એમ સમજવું આવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

અપતયો વા વિઘમાનત્વાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (અપતયઃ) દ્રવ્ય સંબંધ પ્રાકૃત દેવતાના

વિભાગનું જ વિધાન છે (વિઘમાનત્વાત્) પ્રાકૃત દેવતાનો સંબંધ તો વિઘમાન જ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શયાગના સંબંધમાં જે સમયની જૂઝ થયેલી હોય છે તેને માટે જે યગ
કરવામાં આવે છે તે કોઈ જુદું કર્મ નથી પણ દ્રવ્ય સંબંધી જે દેવતાઓ હોય છે તેને વિભાગ
જ બતાવવામાં આવે છે. અને તેને લગતું ઉપરના સૂત્રમાં વાક્ય બતાવવામાં આવ્યું છે.
અર્થ તંદુલ, કોક કોક ભાંગણાં દાણાવાળા તંદુલ અને લમણમ બધા જ ભાંગણાં એટલે
કણકી જે અર્ખંડ હોય તે ઇન્દ્રને જે મધ્યમ હોય તે અગ્નિને અને સુક્ષ્મ (કણકી) હોય તે
વિષ્ણુને આપવા. એટલે તે તે તંદુલોનો ચર બતાવી ઉક્ત દેવતાનું નામ લઈ અગ્નિમાં હોમવો
જે ક દેવતા તો પરમાત્મા રૂપી એકજ છે છતાં તેની અનંત શક્તિને લીધે અનન્ત નામ છે.
ભાવાર્થ એ છે કે એ કોઈ જુદો યાગ નથી પણ પ્રાકૃત યાગ એટલે દર્શયાગમાં જ થેડો ઘણો
વિશેષ ફેરફાર બતાવવામાં આવે છે. ॥ ૨ ॥

તદ્રૂપત્વાच्च शब्दानाम् ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અર્ને (શબ્દાનામ્) ઉપર કહેલા વાક્યના બટક શબ્દો (તદ્રૂપત્વાત્)
દેવતાના વિભાગને જ સૂચવે છે.

ભાવાર્થ ' વિમજેત્ ' આ પદથી દેવતાના વિભાગ સ્પષ્ટ સમજાય છે. એ મધ્યમાઃ સ્યુઃ આ
શબ્દો પણ દેવતાનો વિભાગ જ બતાવી રહ્યા છે. માટે દેવતાના અપતયન માટે જ
એ કર્મ છે. ॥ ૩ ॥

આતञ्चनाभ्यासस्य च दर्शनात् ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (આતજ્ઞનાભ્યાસસ્ય) આતંચનનો અભ્યાસ (દર્શનાત્)
થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જો અપૂર્વ કર્મ હોત તો પ્રાકૃત દર્શી વિઘમાન જ હતું તો પછી
અમાવાસ્ય કર્મને માટે આતંચનની આશૃતિની જરૂર ન હોતી પણ જો દેવતાના અપતય
માટે એ કર્મ હોય તો પ્રાકૃત દર્શિમાં ચર થયેલો હોવાથી ફરીથી દર્શીની જરૂર પડવાથી અને
આતંચ પ્રવરેત્ આ દર્શિથી દ્વિધ મેળવી દર્શી ઉત્પન્ન કરી અમાવાસ્યા કર્મ કરવું. આવી રીતે

આતંચનનો અભ્યાસ (કરીથી કથન) હોવાથી ઉક્ત કર્મ દેવતાના અપનય માટે જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૪ ॥

અપૂર્વવોદ્ વિધાનં સ્યાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(અપૂર્વવાત્) અપૂર્વ હોવાથી (વિધાનં સ્યાત્) વિધાન છે.

ભાવાર્થ :—યઃ પશુકામઃ સ્યાત્ સોડમાષાસ્યામિષ્ટ્વા વત્સાનપાક્યાર્ત્ત ॥ જેને પશુની કામના હોય તેમણે અમાત્રાસ યાગ કરી વત્સોનું અપાકરણ કરવું. આ ઠેકાણે તો પ્રકૃત યાગ સમાપ્ત થઇ ગયેલો હોવાથી અપૂર્વ વિધાન માનવું જ જોઇએ. ॥ ૫ ॥

પયોદોષાત્ પચ્ચશરાવેડદુષ્ટં હીતરત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(પયોદોષાત્) દૂધ ખગડી જવાથી (પચ્ચશરાવે) ઉપર ખતાવવામાં આવેલું પંચ શરાવ સંબંધી કર્મ એ તો અપૂર્વ કર્મ છે પરંતુ પ્રકૃત રથગમાં તો (અદુષ્ટમ્) (હિ) માટે (હીતરત્) આ કોઈ અપૂર્વ નથી.

ભાવાર્થ :—પંચશરાવમાં હવિષ્ ખરાય થયેલું હોવાથી એનો નાશ થયેલો હોય છે માટે ત્યાં તો અપૂર્વ કર્મવિધાન માનવું પણ આ અબ્યુદયેષ્ટિમાં હવિષ્ ખગડેલું ન હોવાથી નવું દ્રવ્ય સંપાદન કરવાનું રહેલું નથી માટે તે અપૂર્વ કર્મ નથી. માત્ર તદનુચ પ્રકૃતે યાગે દેવતા વિધીયતે (શાખર ભાષ્ય) તેજ દ્રવ્યનો અનુવાદ કરી પ્રકૃતયાગમાં દેવતાનું જ વિધાન હોય છે ॥ ૬ ॥

સાંનાય્યેડપિ તથેતિ ચેત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(સાંનાય્યે આપિ) સાંનાય્યમાં પણ (તથેતિ ચેત્) હવિ દુષ્ટ થઇ ગયું છે એમ માની લેવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—પચ્ચશરાવમાં તો રપષ્ટ દેખાય છે કે હવિષ્ નષ્ટ થઇ ગયું છે. અને અહીં અમાત્રાસ કર્મમાં કોષ્ટ પણ હવિષનો નાશ થયેલો તો નથી પણ અઘાત નિર્વાપને લીધે હવિષ્ દુષ્ટ માનવું જોઈએ. આ શંકાનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૭ ॥

ન તસ્યાદુષ્ટાત્વાદવિશિષ્ટં હિ કારણમ્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહીં. (તસ્ય) તે (અદુષ્ટવાત્) દુષ્ટ ન હોવાથી (અવિશિષ્ટમ્) તુલ્ય છે (હિ) કારણ કે (કારણમ્) હવિષ્ ૩૫ કારણ વિધમાન છે.

ભાવાર્થ :—સાંનાય્ય દુષ્ટ હોવાથી શિષ્ટ પુરૂષો તેમાં દોષ ગણતા નથી. સમયનો અપરાધ થવાથી હવિષ્ કંઈ ખગડી જતું નથી તેથી અયોગ્ય સમયે પ્રવૃત્ત થયેલા માટે દૂતન દ્રવ્યનું વિધાન નથી પણ કેવળ દેવતાનું જ વિધાન છે. ॥ ૮ ॥

લક્ષણાર્થ શૃતશ્રુતિઃ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(લક્ષણાયाम્) લક્ષણામાં (શૃત શ્રુતિઃ) શૃતનું શ્રવણ છે.

ભાવાર્થ :—‘ શૃતે ચક્ષુઃ ’ આવી રીતે શ્રવણ સંસ્કાર થઈ ગયેલો જણાય છે પણ ચંદ્રના ઉદય વખતે દૂધમાં શ્રવણ થયેલું હોતું નથી તો અશૂન હવિષ્નો અનુવાદ કેવી રીતે જોડી શકાય ? તો આનું સમાધાન એ છે કે શૂન શબ્દમાં લક્ષણાદૃતિ સ્વીકારવી જોઈએ અને તેનો એવો અર્થ છે કે શ્રવણ સહિત વત્સાપાકરણ વત્સનું અપાકરણ પ્રથમ થયેલું જ છે. માટે ભૂતાર્થ ક્ષ પ્રત્યયની શ્રુતિ યોગ્ય છે. આ સર્વકથન ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે અબ્યુદયેષ્ટિમાં દેવતાનો વિભાગ જ અતાવવામાં આવે છે અતે તે નૈમિત્તિક કર્મ છે. ॥ ૯ ॥

ઉપાંશુ યાગમાં દેવતાપનયાધિકરણ

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

ઉપાંશુયાજેઽવચ્નાદયાપ્રકૃતિ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(ઉપાંશુ યાજે) ઉપાંશુ યાગમાં (અવચ્નાદ) અન્ય દેવતાનું શ્રવણ ન હોવાથી (યથાપ્રકૃતિ) પ્રાકૃત દેવતાક યાગનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—ઉપાંશુ યાગમાં પ્રાકૃત દેવતા સિવાય ખીજ દેવતાને પ્રતિપાદન કરનાર કોઈ પણ વચન ન હોવાથી પ્રકૃતિગત દેવતા જ ઉપાંશુ યાગમાં હોય છે. ॥ ૧૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

અપનયો વા પ્રવૃત્ત્યા યથેતરેષામ્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અપનયઃ) અપનય કરવો જોઈએ (પ્રવૃત્ત્યા) ઉપર અતાવેલી રીત પ્રમાણે (યથા હતરેષામ્) જેમ ખીજ યાગમાં થાય છે તેમ.

ભાવાર્થ :—જેમ ખીજ યાગમાં વિભાગ હોય છે તેમ ઉપાંશુ યાગમાં પણ દ્રવ્ય અને દેવતાનો વિભાગ હોવો જોઈએ. ॥ ૧૧ ॥

અનિરુપ્તમાં પણ અબ્યુદય ઇષ્ટિ કર્તવ્ય હોય છે એ અધિકરણ સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

નિરુપ્તે સ્થાત્ તત્સંયોગાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(નિરુપ્તે) હવિર્નિવાપ કર્યા પછી જો ચંદ્રનો ઉદય થયો હોય તો અબ્યુદય ઇષ્ટિ (સ્થાત્) કરવી જોઈએ (તત્સંયોગાત્) નિરુપ્ત પદનો સંયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—હવિષ્નો નિર્વાપ કરી દીધો હોય અને પછી જો ચંદ્ર ઉગ્યો હોય તો અબ્યુદય ઇષ્ટિ કરવી જોઈએ કારણ કે નિર્વાપ સૂચક નિરુપ્તપદનો સંબંધ છે. ‘ યસ્ય હવિર્નિરુપ્તમ્ ’ આ વાક્યમાં નિરુપ્તપદનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. આવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૧૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

પ્રવૃત્તે વા પ્રાપ્નાન્નિમિત્તસ્ય ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષના નિરાસ માટે છે. (પ્રવૃત્તે) આરબ્ધમાં (નિમિત્તસ્ય) નિમિત્તનું (પ્રાપ્નાન્) બોધન હોવાથી.

ભાવાર્થ :--ઉક્ત વાક્ય હવિષ્ માત્રને નિમિત્ત તરીકે જણાવે છે હવિષૂનો નિર્વાપ થયે હોય એવું જણાવતું નથી માટે હવિષૂની પ્રવૃત્તિ થઇ હોય અને પછી ચંદ્રનો ઉદય થયો હોય તો અબ્યુદયેષ્ટિ કરવી જોઇએ. ॥ ૧૩ ॥

લક્ષણમાત્રમિતરત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :--(ઇતરત્) બીજું (લક્ષણમાત્રમ્) કેવળ લક્ષણ જ છે

ભાવાર્થ :--કેવળ દ્રવ્ય નિમિત્ત તરીકે સંભવી શકતું ન હોવાથી પ્રવૃત્ત થયેલું હવિષ્ જ વિવક્ષિત છે અને એનું જ લક્ષક નિરુપ્ત પદ છે. ॥ ૧૪ ॥

તથા ચાન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :--(તથા ચ) અને તે પ્રમાણે (અન્યાર્થ દર્શનમ્) અન્ય અર્થનું દર્શન છે.

ભાવાર્થ :--સ યયગૃહીતં હવિરમ્યુદિયાત્તદૈષેવ વ્રતચર્યા આ વાક્યમાં અગૃહીતનો અર્થ અનિરુપ્ત થાય છે. એટલે અનિરુપ્ત હવિષ્ હોય તો પણ વ્રતચર્યા અર્થાત્ અબ્યુદયેષ્ટિ કરવી જોઇએ. ॥ ૧૫ ॥

નિર્વાપ ન કર્યો હોય અને અબ્યુદય થયો હોય તે વખતે વૈકૃતી દેવતાને નિર્વાપ કરવો જોઇએ. એ આધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ અનિરુદ્ધેઽમ્યુદિતે પ્રાકૃતીભ્યો નિર્વપેદિત્યાદમરથ-

સ્તણ્ડુલમૂતેષ્વપનયાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :--(અનિરુદ્ધ) નિર્વાપ કર્યા પહેલાં (અમ્યુદિતે) ચંદ્રનો ઉદય થયો હોય તો (પ્રાકૃતીભ્યઃ) પ્રકૃતિયાગના દેવતાને (નિર્વપેત) નિર્વાપ કરવો જોઇએ (ઇતિ આદમરથઃ) એવું આશ્નરથ આચાર્ય માને છે. (તણ્ડુલમૂતેષુ) તંદુલમાં (અપનયાત્) અપનય સંભળાય છે.

ભાવાર્થ :--નિર્વાપ કર્યા પહેલાં જો ચંદ્રનો ઉદય થયો હોય તો પ્રકૃતિયાગના જે અન્યાદિ દેવતા હોય છે તેને નિર્વાપ કરવો. કારણ કે તંદુલમાં અપનય અતાબ્યો છે તંદુલ થયા પહેલાં વ્રાહ્મિનો નિર્વાપ કરવો છે તે વખતે પ્રાકૃત દેવતા અપનીત થયેલા હોતા નથી. ॥ ૧૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર ચ્યુર્ધ્વમાગમ્યસ્ત્વાલેખનસ્તત્કારિત્વાદેવતાપનયનસ્ય ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :--(ચ્યુર્ધ્વમાગમ્યઃ) હવિના અશનમાગવાણી (વૈકૃતીભ્યઃ) વિકૃતિયાગના દેવતાને નિર્વાપ કરવો જોઇએ (તુ) સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (આલેખનઃ) આલેખન આચાર્ય એવું માને છે. (દેવતાપનયસ્ય) દેવતાનો અપનય (તત્કારિત્વાત્) વૈકૃત દેવતા સંબંધના લાભાર્થે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—નિર્વાપ કર્યા પહેલાં ચંદ્રોદય થયો હોય તો પણ નિર્વાપ વૈકૃત દેવતાઓને જ ઉદ્દેશીને કરવો. કારણ કે તંદુરૂ શબ્દ કોઈપણ હવિષ્યનું ઉપલક્ષ્ય છે. માટે પ્રાકૃતદેવતાનો અપનય કરી દેવતાન્તરનો સંબંધ કરવો એ યોગ્ય હોવાથી વૈકૃત દેવતાને જ નિર્વાપ કરવો. આવું આલેખન આચાર્ય માને છે ॥ ૧૭ ॥

અર્ધાહવિષ્ણો નિર્વાપ થઈ ગયા પછી ચંદ્રોદય થયો હોય તો બાકી રહેલા હવિષ્ણો નિર્વાપ મૌન રીતે કરવો. એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વ પક્ષ વિનિરુદ્ધે ન મુદ્ધાનામપનયસ્તદ્ગુણત્વાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(વિનિરુદ્ધે) અર્ધો નિર્વાપ કર્યા પછી જો ચંદ્રોદય થયો હોય તો (ન) પ્રાકૃત દેવતાનો અપનય કરવો નહિ. (તદ્ગુણત્વાત્) દેવતા એ નિર્વાપનું અંગ હોવાથી (મુદ્ધાનાં ન) મુદ્ધિઓનું અંગ દેવતા નથી.

ભાવાર્થ :—દર્શનાગમાં ચાર મુદ્ધિ હવિષ્ણોનો નિર્વાપ કરવાનો હોય છે, હવે એ મુદ્ધિનો નિર્વાપ થયા પછી જો ચંદ્રોદય થયો હોય તો પ્રાકૃત દેવતાનો અપનય કરવો નહિ કારણ કે ચારે મુદ્ધિ હવિષ્ણોનો એકજ પ્રાકૃત દેવતા હોય છે. અર્થાત્ એજ દેવતાને ઉદ્દેશી બાકી રહેલા હવિષ્ણોનો નિર્વાપ કરવો. ॥ ૧૮ ॥

બીજો પૂર્વ પક્ષ અપ્રાકૃતેન હિ સંયોગસ્તત્સ્થાનોયત્વાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(અપ્રાકૃતેન હિ) અપ્રાકૃત દેવતાનો (સંયોગઃ) સંયોગ હોય છે. (તત્સ્થાનીયત્વાત્) આગન્ટુક દેવતાનું એ સ્થાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—શેષ રહેલા એ મુદ્ધિ હવિષ્ણોનો પ્રાકૃત દેવતાનો ઉદ્દેશ કરીને નિર્વાપ કરવો નહિ પણ અન્ય આગન્ટુક દેવતાને ઉદ્દેશીને અવશિષ્ટનો નિર્વાપ કરવો જોઇએ કારણ કે પ્રાકૃત દેવતાનું સ્થાન આગન્ટુક દેવતાએ લીધેલું હોય છે. ॥ ૧૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અમાવાચ્છેતરસ્ય ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (હેતરસ્ય) વૈકૃત દેવતાના સંબંધનો (અમાવાત્) અભાવ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અવશિષ્ટ નિર્વાપ સાથે વૈકૃત દેવતાનો અર્થાત્ વિકૃત યજ્ઞના દેવતાનો સંબંધ ન હોવાથી અવશિષ્ટ નિર્વાપ મૌન અવધાંભીને જ કરવો. અર્થાત્ કોઈપણ દેવતાનું નામ લીધા વગર તૂંધી ભાવથી નિર્વાપ કરવો એજ સિદ્ધાંતપક્ષ છે. ॥ ૨૦ ॥

સંનયત્ અને અસંનયત્ બન્નેને અભ્યુદયમાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું હોય છે.

એ અધિકરણ સંબંધી સૂત્રો

પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર સાંનાયસંયોગાસંનયતઃસ્થાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(સાંનાયસંયોગાત્) સાંનાય હવિષ્ણો સંબંધ હોવાથી (અસંનયતઃ) જેની પાસે સાંનાય હવિષ્ ન હોય તેને (ન સ્થાત્) પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપ ઇષ્ટિ કરતો જ નથી.

ભાવાર્થ:—જે સાંનાય્ય રહિત હોય તેની પાસઠધિ અને પય હોતાં નથી અને સાંનાય્યના અભાવમાં દધનિ ચરમ્, જ્ઞાતે ચરમ્ નિગેરે વિધિ સંગત થઇ શકે નહિ, માટે સાંનાય્ય હવિષ્ વાળાને જ ચંદ્રોદય વખતે પૂર્વોક્ત ઇષ્ટિ પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપે કરવાની હોય છે. આપું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૨૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

ઔષધસંયોગાદ્ વોમયોઃ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (ઔષધસંયોગાદ્) ઔષધનો પશુ સંબંધ હોવાથી (વોમયોઃ) બંનેને પ્રાયશ્ચિત્ત કર્તવ્ય હોય છે.

ભાવાર્થ :—યે મધ્યમાઃ યે સ્થવિષ્યઃ યે ચ ક્ષોદિષ્યઃ એવો પાઠ છે તેથી ઔષધ પશુ સંયોગ છે માટે જે સાંનાય્ય હવિષ્વાળા ન હોય તેને પશુ અબ્યુદયેષ્ટિ કર્તવ્ય છે. અર્થાત્ સાંનાય્ય અને અસાંનાય્ય બંનેને પ્રાયશ્ચિત્ત-અબ્યુદયેષ્ટ કરવાની હોય છે. ॥ ૨૨ ॥

વૈગુણ્યનેતિ ચેત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(વૈગુણ્યત્) કમ માં વૈયુષ્ય પ્રાપ્ત થતું હોવાથી (નેતિ ચેત્) ઉક્ત કથન ઠીક નથી જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો આનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—સાંનાય્યરહિત હવિષ્વાળાને ઠીક માં ચરુ બનાવવાનો હોય છે માટે જે ઠીક ન હોય તો એ ચરુ બની શકે નહિ માટે એ પક્ષમાં વૈગુણ્ય અવશે એનું સમાધાન કરવું જોઈએ. ॥ ૨૩ ॥

નાતત્સંસ્કારત્વાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહીં, (નાતત્સંસ્કારત્વાત્) દધિ સંસ્કારને માટે નથી.

ભાવાર્થ :—દધિનું વિધાન ચરુના શ્રવણ રૂપ સંસ્કાર માટે નથી પણ દેવતાના સંબંધ માટે છે ઉદકમાં પશુ ચરુનું શ્રવણ થઇ શકે છે. માટે સાંનાય્ય પેકે બીજાને પશુ અબ્યુદય ઇષ્ટિ કર્તવ્ય હોય છે. ॥ ૨૪ ॥

સત્રને માટે પ્રવૃત્ત થયેલાને વિશ્વજિત્ કર્તવ્ય હોય છે

એ અધિકરણને લગતાં સૂત્રો

પૂર્વ પક્ષ

સામ્યુત્થાને વિશ્વજિત્ ક્રીતે વિભાગસંયોગાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(સામ્યુત્થાને) સત્રને માટે દીક્ષિત થયેલો જે કોઈ તે સમાપ્ત કર્યા વગર જતા ઇચ્છે તો તેણે (વિશ્વજિત્) વિશ્વજિત્ યાગ કરવો જોઈએ (ક્રીતે) અને યાગ સોમનું કયણ કર્યા પછી કર્તવ્ય છે (વિભાગસંયોગાત્) સોમના વિભાગનું શ્રવણ થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સત્ર કરવા માટે જે લોકો દીક્ષિત થયા હોય તેમાંથી કોઈ સત્ર પૂરો કર્યા વગર જ ઉડીને ચાલવા માટે તો તેણે વિશ્વજિત્ યાગ કરવો જોઈએ. અને એ યાગ સોમ ખરીવો હોય તો જ કરવો કારણ કે સોમનો વિભાગ કરવો એનું એમાં શ્રવણ છે. ॥ ૨૫ ॥

સમાધાન પ્રવૃત્તે વા પ્રાપ્તિર્નિમિત્તસ્ય ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :- (પ્રવૃત્તે વા) અથવા સત્ર ત્યાગ કરવાનો માત્ર સંકલ્પ કર્યો હોય તો પણ વિશ્વજિત્ યાગ કરવો જોઈએ કારણ કે ઉડવાની ઇચ્છા જ વિશ્વજિત્ યાગનું નિમિત્ત છે. ॥ ૨૬ ॥

આદેશાર્થેતરા શ્રુતિઃ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :- (હતરા શ્રુતિઃ) ‘ સોમં વિભજ્ય ’ આ શ્રુતિ (આદેશાર્થો) બીજા દ્રવ્યના વિભાગને માટે છે.

ભાવાર્થ :- સોમનો ક્ષય ન કર્યો હોય તો પણ અસમાપ્ત કરી ઉડવાની ઇચ્છા થઈ હોય તો વિશ્વજિત્ યાગ કરતોય છે. ‘ સોમનો વિભાગ કરીને ’ એ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે બીજી સામગ્રીને પણ લાગુ પડે છે. ભાવ એ છે કે સત્રને સમાપ્ત કર્યા વગર ઉડવાની ઇચ્છા થઈ હોય તો સોમનું કયણું કયું હોય અથવા ન કયું હોય તો પણ વિશ્વજિત્ યાગ કરવો. વિશ્વજિત્ યાગનું નિમિત્ત સમાપ્ત કર્યા વગર ઉડવાનો ઇચ્છ જ છે. માટે સત્ર કરવા માત્ર પ્રવૃત્ત થયેલાને વિશ્વજિત્ યાગ કરતોય છે. જે ઉત્તરસા થઈ હોય તો. ॥ ૨૭ ॥

દીક્ષા પરિભાષુમાં દ્વાદશાહસ્ત્રનો નિયમ છે એ અધિકરણને
અતાવતાં સૂત્રો

દીક્ષાપરિમાણે યથાકામ્યવિશેષાત્ .. ૮ ॥

પદાર્થ :- (દીક્ષાપરિમાણે) દીક્ષાના પરિભાષુમાં (યથાકામી) પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કરવું (અવિશેષાત્) કોઈ તેને માટે વિશેષ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :- દીક્ષાના દિવસોના પ્રમાણ માટે ખાસ કોઈ વિશેષ નથી. એક દિવસની કે એ દિવસની દીક્ષા લેવી એ કેમ નિયમ નથી માટે પોતાની ઇચ્છા એક દિવસની હોય તો એક દિવસની અને વધારે ઇચ્છા હોય તો વધારે દિવસની દીક્ષા લેવી. એટલે એમાં ઇચ્છા જ નિર્ધારિત છે. ॥ ૨૮ ॥

દ્વાદશાહસ્તુ લિજ્ઞાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :- (તુ) પણ (દ્વાદશાહઃ) દ્વાદશાહ નામક જ્યોતિષોપનિષદના વિધિ યાગમાં નિયમ છે. લિજ્ઞાત્) વાક્ય રૂપ લિંગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :- લીજિતો દ્વાદશરાત્રીઃ મૂર્તિ વન્મીત. આ પ્રમાણે આર રાત્રી સુધી યજ્ઞ સાધન દ્રવ્યની લીજિતો વિધાન હોવાથી આર દિવસની દીક્ષાનું વિધાન છે. અર્થાત્ દ્વાદશાહ યાગમાં આર દિવસ સુધી દીક્ષા રાખવી એવો નિયમ છે. દ્વાદશાહક્રતુઃ દ્વાદશરીશ્વઃ સ્યાત્ આવું જયત્ પણ છે. દીક્ષા એ વ્રતનું નામ છે. ॥ ૨૯ ॥

ગવામયનમાં માધમાસની પૌર્ણિમાસી પહેલાં દીક્ષા લેવી એ અધિકરણના સૂત્રો પૂર્વ પક્ષ પૌર્ણિમાસ્યામનિયમોઽવિશેષાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ--(પૌર્ણિમાસ્યામ) પૂર્ણિમાના સંબંધમાં (અનિયમઃ) કાંઈ નિયમ નથી (અવિશેષાત્) કાંઈ વિશેષ બોધક વાક્ય ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :--કદ પૌર્ણિમાસી લેવી ? વરસમાં તો ચાર પૌર્ણિમાસી આવે છે તેમાં કદ પૌર્ણિમાસી પહેલાં દીક્ષા લેવી ? આ શંકાના સમાધાનમાં પૂર્વપક્ષ તરફથી એવું સમાધાન છે કે ગમે તે પૌર્ણિમાસી લેવી. ॥ ૩૦ ॥

બીજો પૂર્વપક્ષ આનન્તર્યાત્તુ ચૈત્રો સ્યાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ--(તુ) બીજા પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે (આનન્તર્યાત્તુ) આનન્તર્ય રૂપ કન હોવાથી (ચૈત્રો સ્યાત્) ચૈત્ર માસની પૂર્ણિમા લેવી.

ભાવાર્થ :--ચૈત્ર માસની પૂર્ણિમા પહેલાં દીક્ષા લેવી આવું માનવું બીજા પૂર્વપક્ષનું છે. ॥ ૩૧ ॥

સિદ્ધિધાંત સૂત્ર માઘો વૈકાન્તકાશ્રુતેઃ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :--(માઘો) માધ માસની પૂર્ણિમા સ્વીકારવી (વા) પૂર્વપક્ષ માટે છે (વૈકાન્તકાશ્રુતેઃ) એકાન્તકાશ્રુત માધ માસના કૃષ્ણપક્ષની અષ્ટમીને માટે વપરાયેલો હોવાથી.

ભાવાર્થ :--તેષામેકાન્તકાર્ય ક્રયઃ સમ્યગ્તે માધમાસની કૃષ્ણપક્ષની અષ્ટમીને દિવસે સોમનો કથ કરવો એવું વિધાન છે. દીક્ષા લીધાને બાર દિવસ થયા પછી તેરમે દિવસે કથ કરવો. એટલે માધની પૂર્ણિમા પહેલાં ચાર દિવસે દીક્ષા લે ॥ એટલે માધકૃષ્ણ સપ્તમીને દિવસે ચાર દિવસ પૂરા થાય અને પછી કૃષ્ણ-અષ્ટમીને દિવસે કથ કરવો એકાદિકા-માધમાસની કૃષ્ણાષ્ટમીને કહેવ માં આવે છે. બીજી અષ્ટમીને નહિ. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે માધમાસની જ પૂર્ણિમાનો સ્વીકાર કરવો. ॥ ૩૨ ॥

હવે એકાદિકાના સંબંધમાં શંકા સમાધાન ચાલે છે.

અન્યા અપિ ઇતિ ચેત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ--(અન્યા અપિ) અધી અષ્ટમીઓ પણ એકાદિકાપદવાન્વ્ય છે (ઇતિ ચેત્) જો એમ માનવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :--વરસ દરમિયાન આવતી અધી જ અષ્ટમીઓને એકાદિકા તરીકે કેમ ન માનવી ? ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૩૩ ॥

ન ભક્તરવાદેષાં હિ લોકે ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :--(ન) નહિ (ભક્તત્વાત્) ગોણ તરીકે (एषाम्) એનો (લોકે) બપરહારમાં (હિ) કારણ સૂચક છે,

ભાવાર્થ :—લોક વ્યવહારમાં બીજી અષ્ટમીએને જે એકાષ્ટકા પદથી કથન થતું હોય તો તે મોણુ છે એમ સમજવું. ॥ ૩૪ ॥

દીક્ષાપરાધે ચાનુપ્રહાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (દીક્ષાપરાધ) દીક્ષાના અયોગમાં (અનુપ્રહાત્) કથ કરીને અનુપ્રહનું શ્રવણ થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—एषा वै संवत्सरस्य फणी अवेकाष्टका इत्युक्त्वा तस्यामेकाष्टकार्या क्रमः सम्पद्यते तेन एकाष्टकार्यां न छम्बद् कुर्वन्ति आ प्रम खे सुभेदिनीમાં ઉલ્લેખ છે. દીક્ષાના અયોગથી જે અનાદર થયો હોય છે તે કથના યોગથી પરિહૃત થાય છે એકાષ્ટકા એ સંવત્સરની પત્ની છે. અહીં જે એકાષ્ટકાને એકવચનમાં પ્રયુક્ત કરી છે તે એમ જણવે છે કે બીજી અષ્ટમીએ એકાષ્ટકાપદની વાચ્ય નથી. કેવળ માધમાસની કૃત્યુપક્ષી અષ્ટમીનેજ એકાષ્ટકા કહેવામાં આવે છે. ॥ ૩૫ ॥

ઉત્થાને ચાનુપ્રોહાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ઉત્થાને) ઉત્થાનમાં (અનુપ્રોહાત્) નૂતન પર્ણાદિનો પ્રોહ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—तान् उत्तिष्ठतः ओषधयो वनस्पतयोऽनूतिष्ठन्ति भावने माटे જ્યારે ઋત્વિજો નૈવાર થાય છે ત્યારે ઓષધિઓ અને વનસ્પતિઓ પણ ખીલી ઉઠે છે. આ ઠેકાણે ઓષધિ અને વનસ્પતિને નવપર્ણાદિથી ખીલવાનું કહેવું એ વસન્ત ઋતુનું સામીપ્ય બતાવે છે. માટે માધની અષ્ટમીનેજ એકાષ્ટકા માનવી. ॥ ૩૬ ॥

અસ્યાં ચ સર્વલિङ્ગાનિ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અસ્યામ્) આ માધકૃષ્ણાષ્ટમીના દિવસોમાં (સર્વલિંગાનિ) બધાં ચિહ્નો જણાય છે.

ભાવાર્થ :—એકાષ્ટકામાં જે ચિહ્નો શાસ્ત્રમાં જણાયા છે તે બધાં માધ-કૃષ્ણ-અષ્ટમીના દિવસોમાં હોય છે. માટે માધ કૃષ્ણાષ્ટમીનેજ ‘ એકાષ્ટકા ’ તરીકે સમજવી. ॥ ૩૭ ॥

દીક્ષાના ઉત્કર્ષમાં તેના નિવર્તનો પણ ઉત્કર્ષ થાય છે.

એ અધિકરણનાં સૂત્રાં

પૂર્વપક્ષ દીક્ષાકાલસ્ય શિષ્ટવાદતિક્રમે નિયતાનામનુત્કર્ષઃ પ્રાસકાલત્વાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(દીક્ષાકાલસ્ય) દીક્ષાના કામને અંગ તરીકે (શિષ્ટવાત્) ચિહ્નિત હોવાથી (અતિક્રમે) અવશ્યપણે ઉત્કર્ષ થાય તો (નિવર્તનામ્) અગ્નિહોત્રાદિ નિષેધોનો (અનુત્કર્ષઃ) ઉત્કર્ષ થતો. નથી (પ્રાસકાલત્વાત્) વિશેષ કાળ પ્રાપ્ત થઈ ગયો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે દીક્ષિત થયો હોય તેણે દાન, હોમ અને પાક કરવાનાં હોતાં નથી શિક્ષિતો ન દેદાતિ ન પચતિ ન જુહોતિ. દીક્ષાના દિવસથી માંડી પાંચમે, સાતમે કે આઠમે દિવસે

સુત્તા કરવાની હોય છે. સુત્તા દિવસે ત્રણ સવન કર્યા પછી અવભૃથ સ્નાન થય છે. તે કર્યા પછી દીક્ષાના જે નિયમો હોય છે તે છૂટી ગય છે. હવે કોઇ કારણને લીધે અવભૃથ સ્નાનનો ઉત્કર્ષ થયો હોય અર્થાત્ અવભૃથ પાછળ ધકેલાય તો તે ઉત્કર્ષના દિવસોમાં દીક્ષિતના નિયમો હોતા નથી. અર્થાત્ દાન, પચન અને હોમના અભાવ હોતા નથી. કારણ કે અવભૃથકાળ પૂર્ણ થઇ ગયો હોય છે. અવભૃથના સમય સુધીજ દીક્ષાના નિયમો પાળવાના હોય છે. વધારે દિવસોમાં નહિ. ॥ ૩૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર ઉત્કર્ષો વા દીક્ષિતવાત્ અવશિષ્ટં હિ કારણમ્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ઉત્કર્ષઃ) નિષેધનો પણ ઉત્કર્ષ કરવો (દીક્ષિતવાત્) દીક્ષાવિશિષ્ટ હોવાથી (હિ) કારણ કે (કારણમ્) કારણ (અવશિષ્ટમ્) બાકી રહ્યું હાય છે.

ભાવાર્થ :—દીક્ષિતો ન દદાતિ ઇત્યાદિ નિષેધે જરાં સુત્રી દીક્ષા ચાલુ હોવા ત્યાં સુધી આચરવાનાં હેય છે. દીક્ષામોચનનું સાધન અવભૃથ સાધન છે. માટે અવભૃથકાળનું અતિક્રમણ થયું હોય તો પણ જો અવભૃથ સ્નાન ન થયું હોય તો દીક્ષા પણ ચાલુ છે અને દીક્ષાના નિયમો પણ ચાલુ જ છે એમ સમજવું માટે દંક્ષાના નિયમોમાં દાન હોમાદિ કરવા નહિ. ॥ ૩૯ ॥

જ્યોતિષ્ટામના ઉત્કર્ષમાં પ્રતિહોમોનું અનુષ્ઠાન નથી એ અધિકરણનાં સૂત્રો

તત્ર પ્રતિહોમો ન વિચતે યથા પૂર્વેષામ્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(તત્ર) અવભૃથ ॥ ઉત્કર્ષમાં (પ્રતિહોમઃ) પ્રતિહોમ (ન વિચતે) કર્તવ્ય નથી. (યથા પૂર્વેષામ્) જેવી રીતે પ્રવચ્ચેના અનુ દિન સંજ્ઞાઓનાં.

ભાવાર્થ :—અવભૃથનો ઉત્કર્ષ થયો હોય અર્થાત્ યથાસમય ન થયો હોય તો તે પુરુષનો અપરાધ ગણાય અને તેથી જેટલા હે મેનો લોપ થયો હોય તેટલા પ્રતિહોમો કરવા જોઈએ. કારણ કે હે મેનો લોપ એ દેવજનક છે. આ પૂર્વપક્ષ છે. આના ઉત્તરમાં આ સૂત્ર જવાબ આપે કે કે પ્રતિહોમ કરવાની જરૂર નથી. ॥ ૪૦ ॥

કાલપ્રાધાન્યાચ્ચ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (કાલપ્રાધાન્યાચ્ચ) કાળનું પ્રધાનપણું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કાળ કોઇ ઉપદેય વસ્તુ નથી માટે તેનું વિધાન થઈ શકે નહિ. માટે એની ગત્રી કરી પ્રતિહોમ કરવાની જરૂર નથી. જે હોમો ગયા તે ગયા.

ઉદવસાનીય ઇષ્ટિના ઉત્કર્ષમાં પણ પ્રતિહોમ કરવાના હોતા નથી.

પ્રતિષિદ્ધઞ્ચોર્ધ્વમવભૃથાદિષ્ટઃ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રતિષિદ્ધઃ) પ્રતિષિદ્ધ છે (અવભૃથાત્ ઇષ્ટેઃ ઞ્ચોર્ધ્વમ્) અવભૃથ ઇષ્ટિના ઉત્તરકાળમાં.

ભાવાર્થ :—અવભૃથ કર્યા પછી ઉદવસાનીય ઇષ્ટિ કર્તવ્ય હોય છે. હવે એ ઇષ્ટિને ઉત્કર્ષ કોઇ પણ કારણથી થયો હોય અર્થાત્ યથાસમય ઉદવસાનીય ઇષ્ટિ ન થઈ હોય તો

તેના દોષ નિવારણ માટે પ્રતિહોમ કરવાની જરૂર નથી જ્યાં પુનરાધેયસંમિતયા દ્વિષ્ઠ અગ્નિહોત્ર
હોતવ્યમ્ આ વચનથી પ્રતિહોમનો પ્રતિષેધ છે. ॥ ૪૨ ॥

પ્રતિહોમમાં સાયંકાળે અગ્નિહોત્ર આદિ કર્તવ્ય છે એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પ્રતિહોમશ્ચેત સાયંપ્રભુતોનિ દ્વયેરન્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(પ્રતિહોમઃ ચેત) પ્રતિહોમ કરવો જ હોય તો (સાયંપ્રભુતીનિ દ્વયેરન્)
સાયંહોમ આદિ કરવા.

ભાવાર્થ :—જો કે પ્રતિહોમ છે જ નહિ છતાં છે એમ માનીને કહેવામાં આવે છે
પ્રતિહોમને જદેલે સાયંકાળના હોમ અર્થાત્ સાયંકાળીન અગ્નિહોમ આદિ કરવા. જે ન હોય
તેને છે એમ માની તેની ચિંતા કરાય તેને ‘કૃત્વાચિન્તા’ કહેવામાં આવે છે. આ સૂત્રમાં
પ્રતિહોમને માટે ‘કૃત્વાચિન્તા’ છે. ॥ ૪૩ ॥

ષોડશસંન્ધ્યામાં પ્રાતઃકાળમાં અગ્નિહોમ આદિનું અનુષ્ઠાન કરવું

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પ્રાતસ્તુ ષોડશિનિ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (પ્રાતઃ) પ્રાતઃકાળે (ષોડશિનિ)
ષોડશીક્રતુમાં.

ભાવાર્થ :—ષોડશી નામક ક્રતુ રાત્રિમાં જ સંપૂર્ણ થઈ જવાથી પ્રતિહોમ પ્રથમ
અતિવ્રત થાય છે માટે તે જ ક્રમથી પ્રતિહોમ કરવો જોઈએ. ॥ ૪૪ ॥

લેદન આદિ હોમના નિમિત્ત છે અને દર્શપૂર્ણાભાસના જ અંગ છે

એ અધિકરણને લગતાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ

પ્રાયશ્ચિત્તમધિકારે સર્વત્ર દોષસામાન્યાત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(અધિકારે) પ્રકરણમાં (પ્રાયશ્ચિત્તમ્) જે પ્રાયશ્ચિત્ત સાંભળવામાં
આવે છે તે (સર્વત્ર) અથા ક્રતુઓમાં અને લોક વ્યવહારમાં થતું જોઈએ (દોષસામાન્યાત્)
દોષ એક સરખા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—મિત્રે જુહોતિ ઇત્યાદિ વાક્ય એમ સૂચવે છે કે પાત્ર પુરી જાય અથવા તેમાં
રાખેલાં હોતવ્યો ઢોળાઈ જાય તો પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે હોમ કરવો આ જાતનું પ્રાયશ્ચિત્ત સર્વક્રતુમાં
અને સર્વ લોકિકકર્મમાં પણ કર્તવ્ય છે. એટલે જ્યાં જ્યાં નિમિત્ત હોય ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર
નૈમિત્તિક પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. પાત્રનું પુરવું અથવા તેમાં રાખેલાં દ્રવ્યોનું ઢોળાવું એ પ્રાયશ્ચિત્તનું
નિમિત્ત છે. ॥ ૪૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

પ્રકરણે વા શબ્દહેતુત્વાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પ્રકરણે) પ્રકરણમાં એનો વિશ્રામ હોવો જોઈએ
(શબ્દહેતુત્વાત્) પ્રધાનયાગને લગતો જ એ રજઃ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—મિત્રે જુહોતિ ઇત્યાદિ વાક્યોની દર્શપૂર્ણમાસ યાગ સથે એકત્રાકયતા છે માટે એ યાગ પૂરતું જ પ્રાયશ્ચિત્ત માનવું. સર્વ યાગોમાં તથા લૌકિક કર્મોમાં નહિ. ॥ ૪૭ ॥

અતદ્વિકારાચ્છ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અતદ્વિકારાત્) અગ્નિહોત્રાદિ દર્શપૂર્ણ માસયાગની ત્રિકૃતિ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નિહોત્રાદિ દર્શપૂર્ણમાસના વિગ્રહ નથી માટે ઉક્ત પ્રાયશ્ચિત્ત અગ્નિ-હોત્ર આદિમાં લાગુ પડતું નથી. ॥ ૪૭ ॥

‘ વ્યાપન્ન શબ્દના અર્થનો નિર્ણય ’ એ અધિકરણ સમજાવે છે.

વ્યાપન્નસ્યાપ્તુ ગતો યદ્મોજ્યમાર્યાણાં તત્પ્રતોચેત ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(વ્યાપન્નસ્ય) વ્યાપન્ન દ્રવ્યને (અપ્તુ) પાણીમાં (ગતૌ) ત્યાગ કરી દેવો (યદ્) જે (મોજ્યમ્) અમોજ્ય છે (માર્યાણામ્) આર્યોને (તત્પ્રતોચેત) તેની પ્રતીતિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—‘ જે દ્રવ્ય વ્યાપન્ન થઇ ગયું હોય તેને પાણીમાં ફેંકી દેવું ’ આ ઠંકણે ‘ વ્યાપન્ન ’ શબ્દનો અર્થ શા છે ? તો તેના ઉત્તર એ છે કે જે દ્રવ્ય આર્યોને અમોજ્ય થઇ ગયું હોય તે ‘ દ્રવ્ય ’ વ્યાપન્ન કહી શકાય છે. એટલે કે જે દ્રવ્યમાં વાગ્યાદિ પડ્યા હોય અથવા જે દ્રવ્યમાં જતું આ પડી ગયાં હોય તે દ્રવ્ય આર્યલોકને અમોજ્ય છે અને એમાં દ્રવ્યો વ્યાપન્ન કહેવાય છે. ॥ ૪૮ ॥

અપચ્છેદના યૌગપદ્યમાં પણ પ્રાયશ્ચિત્ત છે એ અધિકરણનાં સૂત્ર.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. વિભાગશ્રુતેઃ પ્રાયશ્ચિત્તં યૌગપદ્યં ન વિચિતે ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(વિભાગશ્રુતેઃ) એમાંથી એકતા અપચ્છેદમાં જે (પ્રાયશ્ચિત્ત) પ્રાયશ્ચિત્ત સંલગ્ન છે તે (યૌગપદ્ય) અને એક સાથમાં (ન વિચિતે) નથી.

ભાવાર્થ :—પ્રાતઃ સત્રમાં અહિષ્વપમાન નામક સ્નોત્રથી સ્તુતિ બોધના ઋત્વિજો શાલાની બહાર ચાલે છે, તે વખતે એકની પાછળ બીજે એમ કીડીઓની પંક્તિ બાદક ઋત્વિજો જાય છે તેમાં જે પહેલો ઋત્વિજ હોય છે તેના કચ્છો અર્થાત ધોતીવાના છેડાને પકડી બીજે અને ત્રીજે ઇત્યાદિ ચાલે એવા કપ હોય છે. હવે એમાં ઉદ્ગાતા નામક ઋત્વિજ જે ભૂલથી કચ્છ મૂડી દે તો દક્ષિણા આપ્યા વગર ચડને સમાપ્ત કરવો અને ફરીથી બીજા યાગનો પ્રયોગ કરવો અને તે યાગમાં જે ધન દક્ષિણા તરીકે આપવા ધારેલું હોય તે આપવું. જે પ્રતિહતા નામક ઋત્વિજ કચ્છ મૂડી દે તો તે પ્રયોગમાં સર્વસ્વ આપી દેવું. જે ઉદ્ગાતા અને પ્રતિહતા બંને એક સાથે મૂડી દે તો પ્રાયશ્ચિત્તનો વિદ્વાત થાય છે, કારણ કે એકકર્તૃક જ અપચ્છેદ નિમિત્ત તરીકે શ્રુત છે. માટે જ્યાં ઉભય કર્તૃક અપચ્છેદ હોય ત્યાં ઉક્ત પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરવું એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૪૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

સ્યાદ્વા પ્રાસનિમિત્તવાત્કાલમાત્રમેકમ્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(સ્યાદ્ વા) અથવા ઉભયકર્તૃક અપચ્છેદમાં પણ પ્રાયશ્ચિત હોય છે. (પ્રાસનિમિત્તવાત્) નિમિત્તની પ્રાપ્તિ અરાઅર હોય છે (કાલમાત્રમ્ એકમ્) કેવળ કાળની જ એકતા હોય છે.

ભાવાર્થ —અપચ્છેદ એટલે વિભાગ. જેની ક્રિયાથી વિભાગ થાય તેને કર્તા ગણાય છે. અનેની ક્રિયાથી જ્યાં વિભાગ થતો હોય ત્યાં પણ અનેમાં વિભાગનું કર્તૃત્વ તો હોય જ છે. ફક્ત કાળનું જ એકય હોય છે. માટે વિભાગ કર્તૃત્વ રૂપ નિમિત્ત હોવાથી અનેએ એક સાથે અપચ્છેદ કર્યો હોય ત્યાં પણ ઉક્ત પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ. એ સિદ્ધાંત પક્ષ છે. ॥ ૫૦ ॥

યોગપદ્ધમાં અદક્ષિણુત્વ અને સર્વદક્ષિણુત્વનો વિકલ્પ છે
એ અધિકરણના સૂત્રો.

તત્ર વિપ્રતિષેધાદ્ વિકલ્પઃ સ્યાત્ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(તત્ર) ઉપર કહેલાં નિમિત્તવાળા કર્મમાં (વિપ્રતિષેધાત્) વિરોધ આવવાથી (વિકલ્પઃ) વિકલ્પ (સ્યાત્) હોય છે.

ભાવાર્થ :—ઉદ્ગત્કર્તૃક અપચ્છેદમાં દક્ષિણુત્વ અભાવ હોય છે અને પ્રતિદર્શકર્તૃક અપચ્છેદમાં સર્વસ્વદક્ષિણુ આપવાની હોય છે આ અને નિમિત્ત એકજ કાળમાં પ્રાપ્ત છે. તો એક કર્મમાં દક્ષિણુ ન આપવી અને સર્વસ્વની દક્ષિણુ આપવી એ અને વિરુદ્ધ છે. માટે એ અશક્ય છે તેથી પ્રથમ પ્રયોગનાં કર્મમાં ઉક્ત અને પ્રાયશ્ચિત્તમાં વિકલ્પ માનવો જોઈએ. ॥ ૫૧ ॥

આશંકા સૂત્ર

પ્રયોગાન્તરે લોભયાનુગ્રહઃ સ્યાત્ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(પ્રયોગાન્તરે) બીજો પ્રયોગ કરવો અને તેમ કરવામાં (વા) આશંકા સૂચવે છે (લોભયાનુગ્રહઃ સ્યાત્) અને પ્રાયશ્ચિત્તની વ્યવસ્થા થઈ શકશે.

ભાવાર્થ :—એ પ્રયોગ અર્થાત્ કર્મ કરવા એટલે એકમાં દક્ષિણુ ન આપવી અને બીજામાં સર્વસ્વ દક્ષિણુ આપવી આમ અને પ્રાયશ્ચિત્તની વ્યવસ્થા થઈ શકશે. ॥ ૫૨ ॥

ઉક્ત શંકાનું સમાધાન ન ચૈકસંયોગાત્ ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ન) એવી રીતે વ્યવસ્થા થઈ શકે નહિ (ચૈકસંયોગાત્) એકજ પ્રયોગ કરવાનો હોય છે.

ભાવાર્થ :—એક જ યાગમાં ઉક્ત પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાના હોય છે માટે એ યાગ ન કરી શકાય અને એક યાગમાં દક્ષિણુ આપવી અને ન આપવી એ વિરુદ્ધ હોવાથી વિકલ્પ માનવો એજ યોગ્ય છે. એટલે કંતિ દક્ષિણુ ન આપવી અથવા સર્વસ્વ દક્ષિણુ આપવી આ બેમાંથી ગમે તે એક કરવું. ॥ ૫૩ ॥

ક્રમથી અપચ્છેદ થયો હોય તો ઉત્તરાપચ્છેદ નિમિત્ત પ્રાપ્તિયત્ત
કરવું એ અધિકરણનું સૂત્ર

પૌર્વાપર્યે પૂર્વદૌર્બલ્યં પ્રકૃતિવત્ ॥ ૫૪ ॥

પદાર્થ :—(પૌર્વાપર્યે) પૂર્વાપરની ચિન્તામાં (પૂર્વદૌર્બલ્યમ્) પ્રથમ કર્મને દુર્બલ સમજવું (પ્રકૃતિવત્) જેવી રીતે પ્રકૃતિયાગમાં થાય છે તેમ.

ભાવાર્થ :—પહેલાં પ્રતિહતૃકર્તૃક ઉદ્ગાતાથી વિભાગ થયો હોય અને પછી ઉદ્ગાતૃક-તૃક શ્રદ્ધાથી વિભાગ થયો હોય, આમ જે ક્રમથી વિભાગ થયા હોય તો પૂર્વનિમિત્તવાળા કર્મને બાકી સમજવે અને પછીથી થતા નિમિત્તવાળું કર્મ કરવું. પ્રકૃતિયાગમાં જેમ પ્રથમ પાંચ પ્રયાગોની પ્રાપ્તિ હોય છે પણ વિકૃતિ યાગમાં નવ પ્રયાગો કરવાના કહ્યા છે તો પૂર્વોક્ત પાંચ પ્રયાગોનો બાકી થાય છે અને પછીથી વિહિત વૈકૃત નવ પ્રયાગોનું અનુષ્ઠાન થાય છે તેમ અહીં પણ પશ્ચાદ્ભાવિનિમિત્તવાળું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્મ કરવું. ॥ ૫૪ ॥

ઉદ્ગાતાનો પછીથી અપચ્છેદ થયો હોય તો પણ સર્વસ્વ દક્ષિણા દાન
જ વિહિત છે એ અધિકરણ સમજાવે છે

યદુદ્ગાતા જગ્ન્યઃ સ્યાત્ પુનર્યજ્ઞે સર્વવેદસં દયાઘયેતરસ્મિન્ ॥ ૫૫ ॥

પદાર્થ :—(યદિ) જે (ઉદ્ગાતા) ઉદ્ગાતા નામક ઋત્વિજ (જગ્ન્યઃ) પછીથી અપચ્છેદકારક (સ્યાત્) હોય તો (પુનર્યજ્ઞ) ફરીથી યજ્ઞપ્રયોગમાં (સર્વવેદસમ્) સર્વસ્વની દક્ષિણા (દયાત્) આપવી જોઈએ (યથા હૃતરસ્મિન્) જેવી રીતે અન્યત્ર.

ભાવાર્થ :—જે ઉદ્ગાતા અપચ્છેદ પછીથી કરે તો પુનર્યજ્ઞમાં સર્વસ્વની દક્ષિણા આપવી જોઈએ. પ્રાયશ્ચિત્ત આ પ્રમાણે હોય છે. પહેલાં પ્રયોગ દક્ષિણા-રહિત કરીને બીજા પ્રયોગમાં પહેલાં જે દક્ષિણા દેવા ધારેલી હોય તે આપવી જ્યોતિષ્ટોમ્ ૧ દક્ષિણા પ્રથમ ખારસો ગાયો વિહિત છે માટે જ્યારે બીજો પ્રયોગ કરવામાં આવે ત્યારે ખારસો ગાયો દક્ષિણા રૂપે આપવી જોઈએ પણ જ્યારે પ્રતિહતાનો પ્રથમ અપચ્છેદ હોય ત્યારે તે નિમિત્તે સર્વસ્વ દાન રૂપે પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રથમ પ્રયોગમાં હોય છે માટે ઉદ્ગાતાના અપચ્છેદ નિમિત્ત ઉત્તર પ્રયોગમાં પણ આ નિયમ પ્રમાણે સર્વસ્વનું દાન દક્ષિણા તરીકે કરવું જોઈએ. ॥ ૫૫ ॥

અહુર્ગણમાં અપચ્છેદ થાય તો સર્વનું આવર્તન ન કરવું
એ અધિકરણ સમજાવે છે.

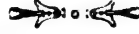
અહર્ગણે યસ્મિન્નપચ્છેદસ્તદાવર્તેત કર્મપૃથક્ત્વાત્ ॥ ૫૬ ॥

પદાર્થ :—(અહર્ગણે) દ્વાદશાહમાં (યસ્મિન્ અપચ્છેદઃ) કોઈ પણ એક દિવસે ઉદ્ગાતાએ અપચ્છેદ કર્યો હોય તો (તદ્ અવર્તેત) તેજ દિવસનું કર્મ ફરીથી કરવું બીજા દિવસોનું નહિ, (કર્મપૃથક્ત્વાત્) કર્મ બિન્ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દ્વાદશાહ આદિ અકર્મણ્યમાં જે કોઈ એક દિવસમાં ઉદ્ગાતાએ અપચ્છેદ કર્યો હોય તો પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે તેજ દિવસનું કર્મ ફરીથી કરવું. બધા દિવસનાં કર્મ ફરીથી

ન કરવાં કારણ કે મહાપ્રયોગ બને એક રહ્યો પણ અવાન્તર પ્રયોગો તો જુદા જુદા જ હોય છે. માટે એક દિવસની આદૃતિમાં ઇતર દિવસોની આદૃતિનો પ્રસંગ નથી. માટે એક જ દિવસના કર્મની આદૃતિ કરી ॥ ૫૬ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये षष्ठाध्यायस्य पञ्चमः पादः

अथ मीमांसागुर्जरभाष्ये षष्ठाध्याये षष्ठः पादः ॥

હવે સત્રમાં સમાનકલ્પોનો કાથે અધિકાર હોય છે
એ અધિકરણને સમજાવે છે

सिद्धांत सूत्र सन्निगते वैगुण्यात् प्रकृतिवत् तुल्यकल्पा यजेरन् ॥ १ ॥

પદાર્થ :—(સન્નિગતે) બિન કલ્પવાળાના એક કૃત્રુમાં મેલન કરવાથી (વૈગુણ્યાત્) વિગુણતા ઉત્પન્ન થતી હોવાથી (પ્રકૃતિવત્) જેમ પ્રકૃતિયાગમાં થાય છે તેમ (તુલ્યકલ્પાઃ) સમાન કલ્પવાળાઓનો સત્રમાં અધિકાર (સ્યાત્) છે.

ભાવાર્થ :—કૃત્રિયાગમાં વસિષ્ઠ ગોત્રવાળા જે તત્ત્વપાત્રનું અનુદાન કરે તો યાગમાં વૈગુણ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, કારણ કે વસિષ્ઠ વગમાનોનો નારાશ્વસ દ્વિતીય પ્રયાજ હોય છે અને બીજા ગોત્રવાળાનો તત્ત્વપાત્ર દ્વિતીય પ્રયાજ હોય છે. જે સમાન કલ્પવાળા પ્રકૃતિયાગનું અનુદાન કરે તો જ તેમાં સાદુગુણ્ય ઉત્પન્ન થાય છે તેમ સત્રમાં પણ સમાન કલ્પવાળાઓનો જ અધિકાર છે, (૧૩૬ કલ્પવાળાનો નહિ. ॥ ૧ ॥

पूर्वपक्ष वचनाद् वा शिरोवत् स्यात् ॥ २ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (વચનાત્) વચન વિશેષથી બિન કલ્પવાળાનો પણ અધિકાર હોય છે. (શિરોવત્ સ્યાત્) પુરુષશીર્ષમુપદધાતિ એ વચનથી જેમ શવનો સ્પર્શ નિષિદ્ધ હોવા છતાં મૃતક પુરુષના મસ્તકને ઉઠાવવું એ કર્મ વચન વિશેષથી કર્તવ્ય કરે છે તેમ બિન-કલ્પવાળાઓનો સત્રમાં અધિકાર થઈ શકશે.

ભાવાર્થ :—જેમ મૃતકપુરુષનું શરીર અરપૂર્ય હોય છે છતાં તેના માથાનો સ્પર્શ વચનવિશેષથી કરવો યોગ્ય ગણાય છે તેમ વચનવિશેષથી અસમાન કલ્પવાળાઓનો સત્રમાં અધિકાર માન્ય ગણવો જોઈએ. સપ્તદશાવરાઃ સત્રેડધિકારિણઃ સ્યુઃ આ સત્રરત્રસદિગ્ધિમાં સમાન-કલ્પ અને અસમાનકલ્પ ઋત્વિજોનો સમાવેશ થાય છે અને એ બધા રણી સત્રનું અનુદાન કરે આનું પૂર્વપક્ષનું માનવું થાય છે. ॥ ૨ ॥

पूर्वपक्षનું સમાધાન ન વાડનારમ્ય વાદત્વાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ન) નહિ (અનારમ્ય) અધિકાર કર્યા વગર (વાદત્વાત્) પઠિત હોવાથી.

ભાવાર્થ : — જેમ ચયનનો અધિકાર કરીને મૃતક પુરુષના શિરનું ઉપધાન વિદિત છે તેમ અહીં બિન્ન કલ્પવાળાનો અધિકાર કરીને સત્રનું વિધાન નથી. અહીં તો અનારબ્ય સત્ર-વિધાન છે માટે સમાનકલ્પવાળાનો જ સત્રમાં અધિકાર છે. ॥ ૩ ॥

સ્વાદ્વા પરાર્થત્વાદૌદુમ્બરીવત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ : — (વા) અથવા (સ્વાર્) થય શકે છે (પરાર્થત્વાત્) કૃત્તુને માટે હોવાથી (ઔદુમ્બરીવત્) ઔદુમ્બરી માફક.

ભાવાર્થ : — કોઈ પણ કલ્પ યજ્ઞને માટે જ હોય છે. તો પછી બિન્ન કલ્પવાળાનો કલ્પ પણ યજ્ઞનો સાધક થઈ શકશે. જેમ કે યજ્ઞમાનેન સંમાય ઔદુમ્બરીં પરિવાસયન્તિ ઔદુમ્બરીને યજ્ઞમાન સાથે સંમિત કરવી. આ ઠેકાણે કોઈ પણ યજ્ઞમાન સાથે સંમિત કરવાથી યજ્ઞનો ઉપકાર સિદ્ધ થય છે. તે જ પ્રમાણે કોઈ પણ કલ્પવાળાનો કલ્પ સત્રને સિદ્ધ કરી શકશે. ॥ ૪ ॥

ઉપરની શંકાનું સમાધાન ન વાત્તત્પ્રધાનત્વાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ : — (વા) અથવા (ન) નહિ. (તત્પ્રધાનત્વાત્) વસિષ્ઠ આદિનું પ્રધાન-પણું હોવાથી.

ભાવાર્થ : — વાસિષ્ઠરાજન્યાનામ્ નરાણાંસો દ્વિતીયઃ આ ઠેકાણે વસિષ્ઠ આદિની પ્રધાનતા છે. માટે જે જેનું યજ્ઞાંગ હોય તેના માથે કર્મ ફળાલયક થાય છે. એટલે સમાનકલ્પવાળાઓનો જ સત્રમાં અધિકાર છે એજ સિદ્ધાંત પક્ષ છે. ॥ ૫ ॥

ઔદુમ્બર્યાઃ પરાર્થત્વાત્કપાલવત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ : — (ઔદુમ્બર્યાઃ) ઔદુમ્બરી (પરાર્થત્વાત્) પરાર્થ હોવાથી (કપાલવત્) કપાલ પેટે.

ભાવાર્થ : — ઔદુમ્બરી દૃષ્ટાંતમાં ઔદુમ્બરીની પરાર્થતા છે. કોઈ પણ યજ્ઞમાન સંમિત ઔદુમ્બરી કૃત્તુને ઉપકારક થઈ શકે છે જેમ પુરોહાશકપાલથી તુષેત્રનું ઉપવપન કરવામાં આવે છે કારણ કે કપાલ પરાર્થ હોય છે. તેવી રીતે પ્રકૃતમાં કોઈ પણ કલ્પ પરાર્થ નથી અને તેથી સમાનકલ્પવાળાનો જ સત્રમાં અધિકાર છે. ॥ ૬ ॥

અન્યેનાર્પતિ ચેત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ : — (અન્યેન અપિ) બીજા કૃત્તુના યજ્ઞમાન સાથેનું માપ પણ લઈ શકાય (હતિ ચેત્) જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો,

ભાવાર્થ : — જે ઔદુમ્બરી એટલે કે કૃષ્ણ ત્રિશેષનું માપ કોઈ પણ યજ્ઞમાન સાથે લઈ શકાય તો શું પ્રકૃત કૃત્તુ સિવાય કોઈ બીજા યજ્ઞમાનનું માપ પણ ચાલી શકે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આગળ સત્રમાં છે. ॥ ૭ ॥

નૈકત્વાત્સ્ય ચાનધિકારાચ્છદ્સ્ય ચાવિમક્તવાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(ન) અન્ય યજમાનથી માપ ન કઢાય (તસ્ય એકવાર્) યજમાન એક જ હોવાથી (ચ) અને (અનધિકારાત્) અન્ય કતુના યજમાનનો અધિકાર ન હોવાથી (શબ્દસ્ય ચ) અને શબ્દ પણ (અવિમક્તવાત્) અવિમક્ત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અન્ય યજમાન સાથે માન (માપ) ન કરી શકાય. કારણ કે યજેર એ પદ એક જ પ્રકૃત કતુના યજમાનને જ સૂચી રહ્યો છે. માટે અન્ય કતુકર્તૃક યજમાનનો અધિકાર જ નથી. યજમાનેન સંમિતૌદુમ્બરી ધત્યાદિ વાક્યગત યજમાન શબ્દ પ્રકૃત કતુના ક્ષણ ભોગવનાર સાથે અભિનતા બતાવે છે. એટલે અન્ય કતુના યજમાન સાથે ઓદુમ્બરીનું સંમિત પણું થઈ શકશે નહિ ॥ ૮ ॥

આક્ષેપ સૂત્ર

સંનિપાતાત્ત નિમિત્તવિષ્ણાતાદ્ વૃહદ્રથંતરવદ્

વિમક્તશિષ્ટવાદ્ વસિષ્ઠિર્નિર્વર્ત્યે ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(સંનિપાતાત્) ભિન્ન કદવવાળાનું મેલન થાય તો (નિમિત્તવિષ્ણાતાત્) નિમિત્તનો અમાવ થાય છે. (વસિષ્ઠિર્નિર્વર્ત્યે) વસિષ્ઠી જે કર્મ સમાપ્ત કરવાનું હોય તેમાં (વિમક્તશિષ્ટવાત્) પ્રત્યેક કર્તૃકત્વમાં વિધાન હોવાથી (વૃહદ્રથંતરવત્) જેમ પૃષ્ઠ સ્નોત્રમાં બૃહદ્રથપતિસામમાં શુકામતા અને રથંતરસામમાં ઐન્દ્રવાયવતી છે જાતાં ત્રિકૃતિ ત્રિશેષમાં બન્નેનું વિધાન છે. અને બન્ને નિમિત્તો આધ કરી ઇચ્છા જ નિયામિકા બને છે.

ભાવાર્થ :—ભિન્ન કદવવાળા સંનિપાનથી અમુક કર્મ વસિષ્ઠ ગોત્રવાળાએ જ કરવું અને અમુક કર્મ કદવવાળા ગોત્રવાળાએ જ કરવું આ જે નિમિત્ત છે તેનો સત્રમાં આધ થશે. અને સત્રમાં ભિન્ન કદવવાળાનો પણ અધિકાર માનવો આમાં બૃહદ્રથંતર સામયાનનું ઉદાહરણ આપ્યું છે અને તેમાં ઇચ્છાને જ નિયામિક બનાવી છે તેમ ભિન્ન કદવવાળાનો સત્રમાં અધિકાર માનવો અને કયું કર્મ કોણે કરવું એમાં ઇચ્છાને જ નિયામક માનવી આ આક્ષેપનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૯ ॥

સમાધાન

અપિ વા કૃત્સ્નસંયોગાદવિભાગઃ પ્રતીયેત

સ્વામિત્વેનામિસમ્બન્ધસ્તસ્માત્ તત્ર વિષાતઃ સ્થાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (કૃત્સ્નસંયોગાત્) સંપૂર્ણની સાથે સંબંધ (અવિભાગઃ પ્રતીયેત) નિમિત્ત ॥ વિભાગની પ્રતીતિ થી નથી. (સ્વામિત્વેન અમિસમ્બન્ધઃ) સ્વામીને ઉદ્દેશીને ક્ષણે સંબંધ છે (તસ્માત્ તત્ર) માટે ત્યાં (વિષાતઃ સ્થાત્) નિમિત્તનો વિષાત થાય છે.

ભાવાર્થ :—સંપૂર્ણ તત્ત્વાપાત્ તથા સંપૂર્ણ નરાશંસ પ્રયાગે સાથે વસિષ્ઠાદિનો અવિભાગ પ્રતીત થાય છે એટલે કે નિમિત્તનો વિભાગ જણ્યા તો નથી. ક્ષણી સાથે સમાન કદવવાળાનો સંબંધ છે. માટે ભિન્ન કદવવાળાનો સત્રમાં અધિકાર માનવો ઠીક નથી. ભિન્ન કદવવાળા બુદ્ધ બુદ્ધ અનુગ્રાન એક કર્મમાં કરે એ અપોગ્ય છે અને શાસ્ત્ર સંમતિ પામી નથી. માટે સમાન કદવવાળાનો જ સત્રમાં અધિકાર છે. ॥ ૧૦ ॥

સામ્નોઃ કર્મવદેકદેશેન સંયોગો ગુણત્વેનાભિસંબન્ધસ્તસ્માત્ તન્ન

વિઘાતઃ સ્યાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(સામ્નોઃ) બૃત્ અને રથંતર સામનો તો (કર્મવત્) કર્મ પેટે (એકદેશેન) એક દેશ સાથે (સંયોગઃ) સંબંધ છે. (તસ્માત્) માટે (ગુણત્વેન અભિસંબન્ધઃ) ગુણ રૂપે સંબંધ છે. (તસ્માત્ તન્ન વિઘાતઃ સ્યાત્) માટે ત્યાં નિમિત્તનો વિઘાત છે.

ભાવાર્થ :—બૃહત્સામ અને રથંતર સામ રતોત્રના એક દેશની સાથે સંબંધ હોય છે. એ બંને સામ રતોત્ર સાથે અંગ તરીકે સંબંધ હોય છે. માટે ત્યાં નિમિત્તનો બાધ હોય છે અર્થાત્ ત્રિકૃતિ યાગમાં બંને સામ ગાય શકાય છે. માટે બૃહદ્રથંતર સામનું દૃશાન્ત વિષય છે. એટલે આ સંપૂર્ણ આધિકરણથી સિદ્ધ એ થાય છે કે સત્રમાં સમાન કલ્પવાળાનોજ અધિકાર છે, ભિન્ન કલ્પવાળાનો નહિ ॥ ૧૧ ॥

ભિન્નકલ્પવાળા હોય તો પણ રાજ અને પુરોહિતનો કુલાલયજ્ઞમાં અધિકાર હોય છે, એ અધિકરણનાં સૂત્રો સમજાય છે.

પૂર્વ પક્ષ વચનાતુ દ્વિસંયોગઃ તસ્માદેકસ્ય પાણિવત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(વચનાતુ) વચનથી તો (દ્વિસંયોગઃ) એક રાજને બે પુરોહિતોનો સંબંધ જણાય છે. (તસ્માત્) માટે (એકસ્ય) એક રાજને બે પુરોહિતનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ (પાણિવત્) હવન કરવામાં જેમ ડાબા હાથનો સંયોગ સ્વીકારાય છે તેમ.

ભાવાર્થ :—રાજપુરોહિતૌ સાયુજ્યકામૌ યજેયાતામ્ આ વાક્યથી ૨૫૪ થાય છે કે એક રાજ અને બે પુરોહિતો મળી યજ્ઞ કરે રાજ્ઞઃ પુરોહિતૌ ઇતિ રાજપુરોહિતૌ આવી રીતે એનો વિચાર છે. જેમ અજ્ઞલિના જુહોતિ આ વાક્યથી ડાબા હાથનો પણ હોમ કરવા માટે ઉપયોગ કરવો પડે છે તેમ. નહીં તો હોમાદિકાર્ય જમણે હાથેજ કરવાનું હોય છે, પણ ઉકેત વચનથી ડાબા હાથનો પણ ઉપયોગ કરી શકાય છે. આતું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૧૨ ॥

ઉક. ૧ પૂર્વપક્ષનો નિરાસ કરે છે.

ઠર્થામાવાત્તુ નૈવં સ્યાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષના નિરાસને સૂચવે છે. (ઠર્થામાવાત્) અસત્ય અર્થ હોવાથી (एवं ન સ્યાત્) એમ કહેવું સત્ય નથી.

ભાવાર્થ :—પુરોહિતસ્ય પ્રવરેણ રાજા પ્રવૃણીતે આ વાક્યથી એકજ પુરોહિતનું પ્રવરણ ઇષ્ટ છે. બીજા પુરોહિતનું કશું જ પ્રયોજન હોતું નથી માટે એક જ પુરોહિત અને એક જ રાજ સાયુજ્યની ઇચ્છાથી યાગ કરે એવોજ ઉકેત વાક્યનો અર્થ છે. રાજા જ પુરોહિતશ્ચ તૌ રાજપુરોહિતૌ આ પ્રમાણે ૬-૬ સમાસ સમજીને વિગ્રહ કરવો. ॥ ૧૩ ॥

અર્થાનાં ચ વિમક્તવાત્ ન તદ્દ્યુતેનસંબન્ધઃ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અર્થાનામ્) બે સંબંધીની અંદર રહેલા ગુણો (વિમક્તવાત્) ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી (યુતેન) બે પુરોહિતોનો (ન સંબન્ધઃ) યાગની સાથે સંબંધ નથી.

ભાવાર્થ :--બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયના સંબંધની સ્તુતિમાં એક રાજા અને એક પુરોહિત એવાજ અર્થની સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થાય છે. બ્રાહ્મણની સ્તુતિ તેજથી બતાવી છે, અને ક્ષત્રિયની સ્તુતિ વીર્યથી અર્થાત્ બળથી કરી છે. એટલે તેજઃ સૂચક બ્રાહ્મણ સ્તુતિ અને બલ સૂચક ક્ષત્રિય સ્તુતિ છે. જો બન્ને જ પુરોહિતોની સ્તુતિ હોય તો બધ સૂચક સ્તુતિ બ્યર્થ પડે છે. માટે રાજા અને પુરોહિતનો સાયુજ્ય ઇચ્છાથી યાગ કરવામાં અધિકાર છે, હવે તે લિ ન કદવાળા હોય એવા અર્થની પ્રતીતિ થાય છે. ॥ ૧૪ ॥

પાણેઃ પ્રત્યક્ષભાવાત્ અસમ્બન્ધઃ પ્રતીયતે ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :--(પાણેઃ) ડાખો હાય તો (પ્રત્યક્ષભાવાત્) સહકારી હોનાથી તેનો સ્વીકાર થાય છે (અસમ્બન્ધઃ પ્રતીયતે) બીજે જમણા હાય અસંબંધિત છે.

ભાવાર્થ :--અજ્ઞલિના જુહોતિ આ ઠેકણે તો ડાખા હાયનો ઉપયોગ અગતિથી સ્વીકારવામાં આવે છે. જો જમણા હાયથી અંગલિ થઈ શકે નહિ. મનુષ્ય માત્રને એક ડાખો અને એક જમણો હાય હેય છે. આ કારણથી હાયનું દબાવનું આપવું અપોગ્ય છે. સાયુજ્યની ઇચ્છા રાખનાર એક રાજા અને એક પુરોહિત થઈ કરે એજ ઉક્ત વાક્યનો અર્થ છે. ॥ ૧૫ ॥

સત્રનામક યજ્ઞમાં કેવળ બ્રાહ્મણોનો અધિકાર છે એ અધિકારણનાં સૂત્ર સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સત્રાણિ સર્વવર્ણાનામવિશેષાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :--(સત્રાણિ) સત્રો (સર્વવર્ણાનામ) સર્વવર્ણોના હોય છે (અવિશેષાત્) તેના વિધાયક વાક્યોમાં કોઇ વિશેષ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :--સત્ર નામક યાગો ખાસ કોઇ અમુક વર્ણને માટે જ છે એવું કોઇ વિધાન નથી તેમાં તો માત્ર એટલું જ કહેવામાં આવ્યું છે કે યદ્વાંસઃ સત્રમાસતે જે વિદ્વાનો આ પ્રમાણે સત્ર શરૂ કરે છે. અહીં આ ફક્ત વિદ્વાનોએ સત્ર કરવો એટલું જ વિધાન છે માટે જે કોઇ વર્ણનો વિદ્વાન માણસ હોય તે સત્ર કરી શકે છે. અર્થાત્ ત્રણે વર્ણનો અધિકાર સત્રમાં છે. એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૧૬ ॥

લિજ્ઞદર્શનાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :--(લિ) અને (લિજ્ઞદર્શનાત્) લિંગ=મોઢક વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :--ત્રણ વર્ણોના અધિકાર જણાવવું આ પ્રમાણે વાક્ય છે હાદશાહ નામક સત્રમાં આ પ્રમાણે વાક્ય છે. ગાર્હપતિરં બ્રાહ્મણસ્ય, પાર્થુરસમં રાજન્યસ્ય, રાયોવાજીયં વૈદ્યસ્ય બાર્હદ્રિર નામક સામ બ્રાહ્મણને મટે પાર્થુઃ૨મ સામ ક્ષત્રિય માટે અને રાયોવાજીય સામ વૈશ્યને માટે છે. જો ત્રૈવાણીકને સત્રમાં અધિકાર ન હોત તો ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સામજાનનો ભેદ ન હોત આથી સિદ્ધ થાય છે કે ત્રણે વર્ણોનો અધિકાર સત્રમાં છે. ॥ ૧૭ ॥

સિદ્ધાંતપદ્ધતિ

બ્રાહ્મણાનાં વેતરયોરત્વિજ્યામાવાત ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (બ્રાહ્મણાનામ) બ્રાહ્મણોને જ સત્રમાં અધિકાર છે. (હતરયોઃ) ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને (આર્તિજ્યામાવાત) ઋત્વિક કર્મને બાબત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને આર્તિજ્ય હોતું નથી એટલે ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય પોતે જાતે ઋત્વિક બની શકતા નથી. ઋત્વિક થવાનો અધિકાર બ્રાહ્મણોને જ હોય છે. સત્રમાં ઋત્વિકને યજ્ઞમાન હોવાનું જણાવ્યું છે. અર્થાત્ જે યજ્ઞમાનેા ઋત્વિકને થઈ શકે એનેજ સત્રનેા અધિકાર છે. ઋત્વિક બ્રાહ્મણો જ થઈ શકે બીજા નહીં એવો નિર્ણય બારમા અધ્યાયમાં કર્યો છે. સ્મૃતેર્વા સ્યાદ્ બ્રાહ્મણાનામ ॥ ૧૨-૪-૩૪ બ્રાહ્મણાનામેવાર્તિજ્ય સ્માત્, નેતરયોર્વર્ણયોઃ । કુતઃ ? સ્મૃતેઃ = એવં શિષ્યઃ સ્મરન્તિ । યજ્ઞનાધ્યાપનપ્રતિગ્રહા બ્રાહ્મણસ્યૈવ ઋત્યુપત્ત્યાદિતિ સ્મૃતિશ્ચ પ્રમાણમિત્યુક્તમ્ । આ પ્રમાણે સત્રકાર અને ભાષ્યકારે બારમા અધ્યાયમાં નિર્ણય કર્યો છે. ॥ ૧૮ ॥

વચનાદિતિ ચેત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(વચનાત્) વચન હોવાથી (હિતિ ચેત્) ત્રૈવર્ણિકને અધિકાર છે એવું વચન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ત્રણ વર્ણને સત્રમાં અધિકાર છે એવું વચન જાણવામાં આવે છે જેમ કે જે જજમાનાસ્તે ઋત્વિજઃ આમાં ક્ષત્રિયાદિને પણ ઋત્વિક હોવાનું પ્રતીત થાય છે. ॥ ૧૯ ॥

ન, સ્વામિત્વં હિ વિધીયતે ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (હિ) કારણ કે, (સ્વામિત્વમ્) સ્વામી પાણું (વિધીયતે) વહિત થાય છે.

ભાવાર્થ :—જે યજ્ઞમાનાસ્તે ઋત્વિજઃ એનાથી તો સ્વામિત્વનું વિધાન છે અર્થાત્ જે ઋત્વિક થઈ શકે એવા હોય અને સત્ર કરવાને સમર્થ હોય તેણે સત્ર કરવો. એના લોકો જ સત્રના સ્વામી છે. એવો ઉક્ત વાક્યનો ભાવ છે. ॥ ૨૦ ॥

ગાર્હપતે વા સ્યાતામવિપ્રતિષેધાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અને (ગાર્હપતે) સત્રની અંદર જે ગૃહપતિનું કર્મ હોય છે તેમાં (સ્યાતામ્) ક્ષત્રિય અને વૈશ્યનો અધિકાર છે (અવિપ્રતિષેધાત્) એમાં કોઈ વિરોધ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સત્ર યાગમાં જે ગૃહપતિ સબંધી કર્મ છે તેમાં ક્ષત્રિય અને વૈશ્યનો અધિકાર છે કારણ કે એમાં કોઈ વિરોધ જણાતો નથી. ॥ ૨૧ ॥

ઉક્ત આશંકાનું સમાધાન

ન વા કલ્પવિરોધાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ન) એમાં પણ ક્ષત્રિય અને વૈશ્યનો અધિકાર નથી (કલ્પવિરોધાત્) કલ્પનો વિરોધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કેટલાક યજ્ઞમાનનો ચમસ સોમરસનો હોય છે અને કેટલાક યજ્ઞમાનનો ચમસ ફળના રસનો હોય છે. સોમરસ ખાલણુ યજ્ઞમાનનો હોય છે અને ફળરસનો ચમસ ક્ષત્રિયોનો હોય છે. આ વિરોધને દીધે ગાહ'પત કર્મમાં પણ ખાલણુનો જ અધિકાર છે. ॥૨૨॥

સ્વામિત્વાદિતરેષામહીને લિङ्ગદર્શનમ્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(સ્વામિત્વાત્) સ્વામ્ય હોવાથી (इतरेषाम्) બીજા વર્ણનો અધિકાર નથી (અહીને) અહીન વાચ્ય સત્રમાં (લિङ्ગદર્શનમ્) લિંગ-વાક્યનું દર્શન છે.

ભાવાર્થ :—સત્ર શબ્દથી અહીન યાગજ વાચ્ય છે, અને અહીન યાગમાં ઋત્વિજેનું જ સ્વામિત્વ હોય છે. માટે ક્ષત્રિય અને વૈશ્યનો સત્રમાં અધિકાર નથી અને અહીનમાં જ ઉક્તા લિંગ-વચન પણ છે. જે યાગમાં ધણા દિવસો લાગે તેને અહીન યાગ કહે છે. ગ્રહ: સ્વ: ક્તૌ । અહ્યઃ ણસાધ્યસુત્યાક: ક્રતુ: આ પ્રમાણે અહીન શબ્દનો અર્થ વિદ્વાનોએ કર્યો છે. ॥ ૨૩ ॥

સત્રમાં વિદ્યામિત્ર અને તેના સમાન કલ્પવાળાનો અધિકાર છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો

પૂર્વ પક્ષ વાસિષ્ઠાનાં વા બ્રહ્મત્વનિયમાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષને સરવે છે (વાસિષ્ઠાનામ્) વસિષ્ઠ ગોત્રવાળા ખાલણુનો સત્રમાં અધિકાર છે (બ્રહ્મત્વનિયમાત્) બ્રહ્મત્વનો નિયમ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સત્રમાં વસિષ્ઠ ગોત્રવાળા ખાલણુનો અધિકાર છે વસિષ્ઠો બ્રહ્મા ભવન્તિ વસિષ્ઠ ગોત્રવાળો બ્રહ્માનામક ઋત્વિજ થાય એવો નિયમ હોવાથી. આથી વાસિષ્ઠ ગોત્રવાળા અને તેના સમાન કલ્પવાળાઓનો સત્રમાં અધિકાર છે એ સ્પષ્ટ થાય છે. ॥ ૨૪ ॥

બીજો પૂર્વપક્ષ. સર્વેષાં ઘા પ્રતિપ્રસવાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (રાવેષામ્) બધા ય ખાલણુનો સત્રમાં અધિકાર છે (પ્રતિપ્રસવાત્) વાસિષ્ઠ શબ્દનું વિવરણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘વાસિષ્ઠ’ શબ્દનું આ પ્રમાણે વિવરણ છે—ય એવ કશ્ચન સ્તોમભાગમધીયીત સ એવ બ્રહ્મા ભવેત્ । જે કોઈ સ્તોમભાગનું અધ્યયન કરે તે જ બ્રહ્મા થાય છે સ્તોમભાગનું અધીયાનોડગ્ર અવાસિષ્ઠોડપિ વાસિષ્ઠ કાર્ય સમર્થ: કર્તુમ્ ’ વસિષ્ઠગોત્રનો ન હોય છતાં જે સ્તોમ-ભાગનું અધ્યયન કરે તો તે વાસિષ્ઠ કાર્ય કરવાને સમર્થ થાય છે. આ ઉપરથી સર્વનો અધિકાર પ્રતીત થાય છે. ॥ ૨૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. વિશ્વામિત્રસ્ય હૌત્રનિયમાત મૃગુશુનકવસિષ્ઠાનામનધિકાર: ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(વિશ્વામિત્રસ્ય) વિશ્વામિત્ર ગોત્રવાળા (હૌત્રનિયમાત્) નિયમથી હોતા થતો હોવાથી (મૃગુશુનકવસિષ્ઠાનામ્) મૃગુ, શુનક અને વાસિષ્ઠ ગોત્રવાળાઓનો (અનધિકાર:) અધિકાર નથી.

ભાવાર્થ :—ભૂગ્ન, શુનક અને વાસિષ્ઠ ગોત્રવાળાનો સત્રમાં અધિકાર નથી. કાગળ કે વિશ્વામિત્ર ગોત્રવાળો જ નિયમથી હોતા થઈ શકે છે માટે વિશ્વામિત્ર ગોત્રવાળા સાથે જેનો સમાનકરણ હોય તેમનો જ સત્રમાં અધિકાર છે. ભૂગ્નઆદિગોત્રવાળાનો નહિ. ॥ ૨૬ ॥

સત્રમાં આહિતાગ્નિકનો જ અધિકાર છે એ અધિકરણના બોધક સૂત્રો

પૂર્વપક્ષ. વિહારસ્ય પ્રમુત્તવાદનમ્મીનામપિ સ્યાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(વિહારસ્ય) એકાદવનીય (પ્રમુત્તવાત્) અનાહિતાગ્નિક કતુષ્ઠિપર ઉપકાર કરવા સમર્થ હોવાથી (અનમ્મીનામ્ અપિ સ્યાત્) અનાહિતાગ્નિઓનો પણ સત્રમાં અધિકાર છે.

ભાવાર્થ :—જે અનાહિતાગ્નિક બ્રાહ્મણો છે તેઓ પણ સત્ર કરી શકે છે. કારણ કે આદવનીય અગ્નિ કતુષ્ઠિપર ઉપકાર કરવા સમર્થ છે. દવનમાં આદવનીય અગ્નિ આવરયક છે, માટે આહિતાગ્નિકોનો જે આદવનીય અગ્નિ છે તેમાં અનાહિતાગ્નિઓ પણ હોમ કરી શકશે. જેણે અગ્ન્યાધાન કર્યું હોય છે તેને આહિતાગ્નિ કહે છે. ॥ ૨૭ ॥

સારસ્વતે ચ દર્શનાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સારસ્વતે) સારસ્વત નામક સત્રમાં (દર્શનાત્) ૨૫૦૮ શ્રવણ છે.

ભાવાર્થ :—સારસ્વત નામક સત્રમાં આ પ્રમાણે વાક્ય છે. પરચેર્વાં एते स्वर्गां लोकं यान्ति, येऽनाहिताग्नयः सत्रमासते બીજના રથોવડે તેઓ સ્વર્ગમાં જઈ શકે છે કે જેઓએ અગ્ન્યાધાન નથી કર્યું. આ ઠેકાણે રથનો અર્થ આદવનીય અગ્નિ છે. અનાહિતાગ્નિઓ અગ્નિ ન હોવાથી બીજની અગ્નિમાં હોમ સત્ર કરી સુખ મેળવી શકે છે એ ઉક્ત વાક્યનો અર્થ છે, માટે અનાહિતાગ્નિઓનો પણ અધિકાર છે. ॥ ૨૮ ॥

પ્રાયશ્ચિત્તવિધાનાઞ્ચ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રાયશ્ચિત્તવિધાનાત્) પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન હોવ થી.

ભાવાર્થ :—જે આહિતાગ્નિ સાથે મળી અનાહિતાગ્નિઓએ સત્ર કર્યું હોય તે આહિતાગ્નિ બ્રાહ્મણે બ્રમ્હે વિવિચયેઽષ્ટાકપાલં નિર્વપેત્. આ વાક્યથી અન્યનો અગ્નિસાથે મંત્રગં થવાથી પ્રાયશ્ચિત્ત બતાવવામાં આવ્યું છે ॥ ૨૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

સામીનાં વેદિપૂર્વત્વાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સામીનામ્) આહિતાગ્નિઓનો સત્રમાં અધિકાર છે (હિષ્ટિપૂર્વત્વાર્થ) ઇષ્ટિ કર્યા પછી જ સોમયાગ કરી શકાતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેણે દર્શપૂર્ણમાસની ઇષ્ટિ કરી હોય તેજ સોમ યાગ કરી શકે છે. અને સોમયાગની વિકૃતિભૂત સત્રયાગ પણ તેઓ જ કરવાને યોગ્ય છે. માટે અનાહિતાગ્નિઓને સત્રમાં અધિકાર નથી. ॥ ૩૦ ॥

સ્વાયેન ચ પ્રયુક્તવાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સ્વાયેન) સ્વદેહ સાથે (પ્રયુક્તવાત્) આહવનીયને સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પોતાના આહવનીય અગ્નિ સાથે પોતે ઇચ્છેલા ફળને સંબંધ હોય છે. ‘ અમીન્ આષતે ’ આ દેહાણે ક્રિયાપદનું આત્મનેપદમાં હોવું એ સ્વાયેન જ સૂચવે છે. ॥ ૩૧ ॥

સન્નિવાપં ચ દર્શયતિ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સન્નિવાપમ્) મેલન (દર્શયતિ) બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—‘ સન્નિવાપિ હોયન્તઃ સન્નિવેરમ્ ’ સવિતૃદેવતાઃ હવિષ્મતે હોમકરનારાએ પે ત પોતાના અગ્નિઓનું મેલન કરવું આવું કથન છે, માટે જે અનાદિતાગ્નિઓ છે તેઓને અગ્નિ જ હોવો નથી તો તેઓ સાવિત્ર હોમ કેવી રીતે કરી શકે ? આ કારણથી અનાદિતાગ્નિઓને સત્ર કરવાનો અધિકાર નથી એ સ્પષ્ટ થાય છે. ॥ ૩૨ ॥

સત્રમાં જુદું આદિ પાત્ર સર્વસાધારણ જોઇએ કોઇ એક આદિતાગ્નિના નહીં.

એ અધિકરણને લગતાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. જુહાદીનામપ્રયુક્તવાત્ સંદેહે યાથાકામો પ્રતીયતે ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(જુહાદીનામ્) સત્ર જતિજોમાંથી કેના પાત્રને ઉપયોગ સત્રમાં કરવો તેનો (અપ્રયુક્તવાત્) સ્પષ્ટ નિર્દેશ ન હોવાથી (સંદેહે) શંકાને સ્થાન છે માટે (યાથાકામી) ઇચ્છા જ નિયામક (પ્રતીયતે) જણાય છે.

ભાવાર્થ :—સત્ર જતિજો સત્રમાં હોવા જોઇએ અને તે બધા આદિતાગ્નિ પણ હોવા જોઇએ. હવે આ જતિજોમાંથી કેના યજ્ઞ પાત્રને ઉપયોગ સત્રમાં કરવો ? આ સંબંધી કશો ઉદ્દેશ જ જણાતો નથી માટે ઇચ્છા પ્રમાણે પાત્રને ઉપયોગ કરવો એવો ભાવ જણાય છે. અર્થાત્ જમે તે જતિજના પાત્રને ઉપયોગ કરવો. ॥ ૩૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અપિ વાન્યાનિ પાત્રાણિ સાધારણાણિ કુર્વોરન્

વિપ્રતિષેધાત્ શાસ્ત્રવૃત્તવાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (અન્યાનિ સાધારણાણિ પાત્રાણિ કુર્વોરન્) બીજા સર્વસાધારણ પાત્રો અનાવર્વા (વિપ્રતિષેધાત્) અનુષ્ઠાનનો પ્રતિબંધ થયો (શાસ્ત્રવૃત્તવાત્) શાસ્ત્રના તાત્પર્યને વિષય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કોઇપણ જતિજના પાત્રને ઉપયોગ સત્રમાં કરવો નહિ પણ સત્રને માટે બીજાં નવાં પાત્રો અનાવર્વા. કારણ કે કોઇ અમુક જતિજનાં પાત્રને ઉપયોગ સત્રમાં કર્યો હોય અને દેવયોગે તે જતિજનું મરણ થઇ જાય તો તેના પાત્ર સાથેજ તેનો અન્ત્યેષ્ટિ સંસ્કાર કરવો પડે એટલે સત્ર અધુરોજ રહી જાય માટે નવાં પાત્ર અનાવર્વા શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય છે. ॥ ૩૪ ॥

પ્રાયશ્ચિત્તમાપદિ સ્યાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(આપદિ) આપતિમાં (પ્રાયશ્ચિત્તમ્) પ્રાયશ્ચિત (સ્યાર્) ક્રતુઃ જોઇએ.

ભાવાર્થ :—પ્રાયશ્ચિત્ત આવી પડે તો આપતિના નિવારણ માટે પ્રાયશ્ચિત કરવું જોઇએ ॥ ૩૫ ॥

વિકૃતિયાગમાં કહેવામાં આવેલી સપ્તદશ સામિધેનીમાં ત્રણે વર્ણોના

અધિકાર છે એ અધિકરણને લગતાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. પુરુષકલ્પેન વિકૃતૌ કર્તૃનિયમઃ રચાદ્યજ્ઞસ્ય તદ્ગુણત્વા-
દમાવાદિતરણ પ્રત્યેકસ્મિન્ અધિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(વિકૃતૌ) અધ્વર કદપ આદિ વિકૃતિ યાગોમાં (પુરુષ કલ્પેન) પુરુષ વિરોધકર્તા તરીકે હોવાથી (કર્તૃનિયમઃ) વૈશ્યરૂપ કર્તાનો નિયમ (સ્યાત્) છે. (યજ્ઞસ્ય) અધ્વર કદપાદિ (તદ્ગુણત્વાર્) સામદશ્ય આદિ ગુણવાળો હોવાથી (इतरात् પ્રતિ) બ્રાહ્મણ આદિ પ્રત્યે (અમાવાર્) સપ્તદશ્ય નહીં હોવાથી (एकस्मिन्) વૈશ્યમાં (અધિકારઃ સ્યાર્) અધિકાર છે.

ભાવાર્થ :—સપ્તદશાનુબ્રવાદ વૈશ્યસ્ય વૈશ્યને ઉદેશીને સત્તર સામિધેની મંત્રો બોલવા આ વાક્યથી એવું જણાય છે કે અધ્વર કદપાદિ વિકૃતિ યાગમાં વૈશ્યનો જ અધિકાર છે. બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયનો ઉક્ત વિકૃતિ યાગમાં અધિકાર નથી એવું પૂર્વપક્ષગ્રાહીનું માનવું છે. ॥ ૩૬ ॥

લિङ्गान्ध्याविशेषवत् ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિંગાન્) લિંગ-વાક્યથી (इज्याविशेषवत्) વૈશ્યરૂપો મ પેટે.

ભાવાર્થ :—જેમ વૈશ્યરૂપોમાં વૈશ્યનો જ અધિકાર છે તેમ ઉક્ત યાગમાં પણ વૈશ્યનો જ અધિકાર છે. કાણુ કે સામદશ્યનો સંબંધ બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય સાથે નથી સપ્તદશો વૈશ્યઃ આ વાક્યથી વૈશ્યનો અધિકાર છે એ દઢ થાય છે. ॥ ૩૭ ॥

સિદ્ધાંત પક્ષ. ન વા સંયોગપૃથક્ત્વાદ્ ગુણસ્યેજ્યાપ્રધાનત્વા-

દસંયુક્તા હિ ચોદના ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(ન વા) અધ્વર કદપાદિમાં વંચ્યકર્તૃકરણનો નિયમ નથી. (સંયોગપૃથક્ત્વાત્) ખંને વાક્યો અત્રગ અલગ સંબંધમાં હોવાથી (ગુણસ્ય) સત્તર સામિધેની વૈશ્યને માટે એલવી એ વાક્યથી વિહિત ગુણ (इज्याप्रधानत्वात्) યાગની પ્રધાનતાને લદને (असंयुक्ता हि चोदना) વૈશ્યપદથી રહિત વિધિવાક્ય છે.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિયાગમાં “ પચ્ચદશ સામિધેનીરન્વાહ ” આ વાક્ય ત્રણે વર્ણોના ઉદેશીને કહેવામાં આવ્યું છે. પછી વૈશ્યને નિમિત્ત કરી પાંચદશનો બાધ કરી સામદશ્ય વિહિત કર્યું છે. માટે એ સામદશ્ય વાક્યનો સંબંધ પ્રકૃતિયાગની સાથે છે. વિકૃતિયાગની સાથે નહીં.

અને જે વિકૃતિયાગમાં સામદશ્ય વિહિત છે એ તેા વર્ણત્રયને સાધારણ છે જેમ કે સપ્તક્ષ સામિધેનીરજુચાત્ । માટે અષ્ટર કદપાદિમાં ત્રણે વર્ણોના અધિકાર છે. ॥ ૩૮ ॥

इत्यायां तद्गुणत्वाद्विशेषेण नियम्येत ॥ ३९ ॥

પદાર્થ :—(इत्यायाम्) વૈશ્યસ્તોમમાં તેા (तद्गुणत्वात्) વૈશ્યકર્તૃકત્વ ગુણ તરીકે હોવાથી (विशेषेण) તે ક્રતુને ઉદ્દેશીને વૈશ્યકર્તૃકત્વનો (नियम्येत) નિયમ થઇ શકે છે.

ભાવાર્થ :—વૈશ્યસ્તોમમાં તેા વૈશ્યનો જ અધિકાર છે, કાન્ધુ કે એ યાગ પ્રત્યે વૈશ્યકર્તાને ગુણ તરીકે અતાગ્યો છે દૈવ્યો વૈશ્યસ્તોમેન યજેત આ વાક્યમાં વૈશ્યને યાગ પ્રત્યે ગુણ તરીકે સ્પષ્ટ વિહિત કર્યો છે. પરંતુ એવું અષ્ટર કદપાદિ વિકૃતિ યાગમાં નથી માટે એમાં તેા ત્રણે વર્ણોના અધિકાર છે. ॥ ૩૯ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये षष्ठाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥

अथ षष्ठाध्यायस्य सप्तमः पादः

विश्वजित्-यागમાં પિતા આદિ અદેય છે એ અધિકરણને લગતાં સૂત્ર.

पूर्वपक्ष.

स्वदाने सर्वमविशेषात् ॥ १ ॥

પદાર્થ :—(स्वदाने) સર્વસ્વના દાનમાં (सर्वम्) બધું જ દાનમાં આપી દેવું જેમ (અવિશેષાત્) કાષ્ઠપણુ જાતનો વિશેષ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વિશ્વજિત્ યાગમાં સર્વસ્વનું દાન કરવાનું હોય છે માટે પિતા આદિનું પણ દાન કરી નાંખવું જેમ (એવું) પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૧ ॥

सिद्धांत पक्ष.

यस्य वा प्रभुः स्यादितरस्याशक्यत्वात् ॥ २ ॥

પદાર્થ :—(वा) અથવા (यस्य प्रभुः स्यात्) જે જે વસ્તુનો યજમાન પ્રભુ હોય તેનું દાન કરી શકાય છે. (इतरस्य) બીજાનું નહિ. (अशक्यत्वात्) અશક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે જે વસ્તુ યજમાનના કાણુમાં હોય અને જેનો તે માલિક હોય તેનું જ દાન થઇ શકે છે બીજાનું નહિ. પિતા આદિનો માલિક યજમાન હોતો નથી માટે તેનું દાન થઇ શકે નહિ. પિતાનું અથવા પુત્રનું દાન કરવાથી પિતૃત્વ કે પુત્રત્વ દૂર થવું નથી. માટે પિતા પુત્રાદિનું દાન અશક્ય છે. ॥ ૨ ॥

(विश्वजित् यागમાં પૃથ્વી અદેય છે. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

न भूमिः स्यात् सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥

પદાર્થ :—(भूमिः) મહાભૂમિ અર્થાત્ સમસ્ત રાષ્ટ્રભૂમિ (न स्यात्) દાનમાં

આપી શકાતી નથી. (સર્વાન્પ્રલવિશિષ્ટત્વાત્) સર્વ પ્રાણીઓ અને માણસો પ્રત્યે તે સાધારણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વિશ્વજિત્ યાગમાં મહાભૂમિનું દાન થઇ શકે નહિ. મહાભૂમિ એટલે ગોપથરાજમાર્ગજલાશયાદ્યન્વિતા ભૂમિઃ જેમાં ગોચર, ઃજમાર્ગ અને જળાશય આદિનો સમ વેશ થતો હોય. આવી મહાભૂમિ સર્વને માટે સાધારણ હોય છે. જે સર્વસાધારણ હેય એનું દાન થઇ શકે નહિ, હલે રાત્રનું એ ભૂમિ અશ્વવર્ત્ત હોય. ॥ ૩ ॥

વિશ્વજિત્ યાગમાં અન્ધ આદિપણ અદેય છે.

અકાર્યત્વાન્ન તતઃ પુનર્વિશેષઃ સ્થાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(અકાર્યત્વાત્) (નિષેધ હેવાથી (તતઃ) તેથી (પુનઃ) ફરીથી (વિશેષઃ સ્થાત્) વિશેષ હોય છે.

ભાવાર્થ :—ન કેસરિણો દદાતિ કેસરીઓનું દાન કરવું નહિ. આ ઠેકાણે કેસરીનો અર્થ ' અશ્વ ' થાય છે. આ નિષેધને લીધે સુવર્ણાદિ કરતાં અશ્વમાં કંઈક વિશેષ છે. ઘણા ખરા વિદ્વાનો વિશેષનો અર્થ જ ' દાનકર્મત્વને અભાવ ' કરે છે. ॥ ૪ ॥

વિશ્વજિત્ યાગમાં જે વસ્તુઓ પોતાની પાસે વિદ્યમાન હોય તેનું દાન કરવું એ અધિકરણનું સૂત્ર

નિત્યત્વાન્નાનિત્યૈર્નાસ્તિ સમ્બન્ધઃ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (નિત્યત્વાત્) નિશ્ચિત હોવાથી (અનિત્યૈ) અનિશ્ચિત પદાર્થો સાથે (સમ્બન્ધઃ નાસ્તિ) સંબંધ નથી.

ભાવાર્થ :—જે વસ્તુ પોતાની પાસે વિદ્યમાન હોય તેનું જ દાન કરવું. અવિધ્યમાં અમુક વસ્તુ હું જેણે શ એમ ધારીને અવિધ્યમાં જે વસ્તુ પ્રાપ્ત થવાની હોય તેનો દાન સંકલ્પ કરવો નહિ કારણ કે અવિધ્યમાં મળવાની વસ્તુને નિશ્ચય હોતો નથી, તે અધુર ગણાય છે. માટે વિદ્યમાન શય્યા, આસન, ગૃહ, ધન વગેરેનું દાન કરવું. ॥ ૫ ॥

વિશ્વજિત્ યાગમાં ધર્મમાટે સેવક અને શૂદ્ર અદેય છે.

એ અધિકરણનું સૂત્ર

શૂદ્રશ્ચ ધર્મશાસ્ત્રત્વાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શૂદ્રઃ) શૂદ્ર અદેય છે (ધર્મશાસ્ત્રત્વાત્) ધર્મશાસ્ત્રનું પ્રમાણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પોતાને ત્યાં જે સેવક અથવા શૂદ્ર હોય તેનું દાન થઇ શકતું નથી. કારણ કે તે ધર્મના સંરક્ષણને માટે શુશ્રૂષા કરતાં હોય છે. અને તેના ઉપર વાગીનું સ્વત્વ હોતું નથી. ॥ ૬ ॥

વિશ્વજિત્ યાગમાં દક્ષિણ વખતે જે પોતાની પાસે વિદ્યમાન હોય તેનું જ દાન કરવું. એનું સૂત્ર સમજાવે છે.

દક્ષિણાકાલે યસ્વં પ્રતીયેત તદાનસંયોગાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :- (દક્ષિણાકાલે) દક્ષિણ વખતે (યસ્વં) જે ૨૪ (પ્રતીયેત) હોય (તદાનસંયોગાત્) તેની સાથે દાનનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :- જે ૨૪ પોતાની પાસે વિદ્યમાન હોય તેનું જ દાન આપવું ભવિષ્યમાં હું અમુક વસ્તુ મેળવીશ એમ ધારી ભવિષ્યમાં પ્રાપ્ત થવા સંભવિત વસ્તુનું દાન કરવું નહિ. ॥ ૭ ॥

(વિશ્વજિત્ યાગમાં દક્ષિણાદાન પછીના અંગોનું પણ અનુદાન છે.
એ અધિકરણનાં સત્રો

પૂર્વપક્ષ અશેષત્વાત્ તદન્તઃ સ્યાત્ કર્મણો દ્રવ્યસિદ્ધત્વાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :- (અશેષત્વાત્) કંતુ અશેષદક્ષિણા પર્યન્ત હોવાથી (તદન્તઃ) ત્યાંસુધી જ (સ્યાત્) થાય છે (કર્મણઃ) અવશિષ્ટ અંગ (દ્રવ્યસિદ્ધત્વાત્) દ્રવ્ય-સાધ્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :- (વિશ્વજિત્ યાગ સંપૂર્ણ દક્ષિણા આપવા સુધી જ હોય છે માટે દક્ષિણા આપીને યાગની સમાપ્તિ કરવી નેહ્યં. અવશિષ્ટ અંગોનું જે અનુદાન કરવામાં આવે તો દ્રવ્ય નેહ્યં અને બધું જ દ્રવ્ય દક્ષિણામાં આપી દાનું હોય છે. આ કારણથી દક્ષિણા આપીને વિશ્વજિત્ યાગની સમાપ્તિ કરવી નેહ્યં. ॥ ૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અપિ વા શેષકર્મ સ્યાત્ ક્રતોઃ પ્રત્યક્ષશિષ્ટત્વાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :- (અપિ વા) અથવા (શેષકર્મ સ્યાત્) અવશિષ્ટ કર્મોનું અનુદાન કરવું નેહ્યં. (ક્રતોઃ) યાગનું (પ્રત્યક્ષશિષ્ટત્વાત્) સંપૂર્ણ કર્મોંગનું વિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :- વિશ્વજિત્ યાગના બધા જ અંગભૂત કર્મો વિહિત છે માટે સંપૂર્ણ અંગોનું અનુદાન કરવું નેહ્યં કેવળ દક્ષિણાન્ત વિશ્વજિત્ યાગ નથી. ॥ ૯ ॥

તથા ચાન્યાર્થદર્શનન ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :- (તથા ચ) સમાપ્તિ પર્યન્ત વિશ્વજિત્ યાગ હોવાથી (અન્યાર્થ દર્શનમ્) અન્ય અથનું દર્શન ઉપપન્ન થાય છે.

ભાવાર્થ :- વિશ્વજિત્ યાગ સમાપ્તિ પર્યન્ત હોવાથી અવશ્યાદુદેલ્ય વત્સલ્પમાદ્યાદયતિ આ વાક્યથી વસને આચાર્યાદાન કરવાનું જણાવ્યું છે તે અવભથ સ્નાન પછી હોય છે આથી સિદ્ધ થાય છે કે દક્ષિણોત્તરકાલના અંગો પણ અનુષ્ટેય છે. ॥ ૧૦ ॥

અશેષં તુ સમજસમાદાને શેષકર્મ સ્યાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :- (અશેષં તુ) અશેષ દાનમાં આપવું (સમજસમ્) એ મોઝ્ય હોવાથી (આદાને) નવીન વસ્તુ સંપાદન કરવામાં (શેષકર્મ સ્યાત્) બાકીના કર્મ કરવાં નેહ્યં.

ભાવાર્થ :—નિઃશેષ દાન આપવું જોઈએ એવું નિશ્ચયિત્ત યાગમાં વિધાન હોવાથી જે વસ્તુ પોતા પાસે ન હોય તે મેળવીને પણ આપવી જોઈએ. તેથી શેષ કર્મ પણ અનુષ્ઠેય છે. ॥ ૧૧ ॥

નાદાનસ્યાનિત્યત્વાત ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (આદાનસ્ય) મેળવવું એ (અનિત્યત્વાત) અનિશ્ચિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દ્રવ્યનું સંપાદન કરવું એ અશ્ક્ય છે પ્રયત્ન કરવા છતાં કદાચિત્ત ન પણ મળે. દક્ષિણા મટે વિશ્વજિત્ત યાગ કરવો અને પછી શેષ કર્મ ન કરવાં કારણ કે દ્રવ્ય સાધ્ય છે અને દ્રવ્ય તો અશ્ક્ય દક્ષિણામાં દેતાઈ ગયું હોય છે. ॥ ૧૨ ॥

દીક્ષાસુ વિનિર્દેશાદક્રત્યર્થેન સંયોગસ્તસ્માદવિરોધઃ સ્યાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(દીક્ષાસુ) દીક્ષામાં (વિનિર્દેશાત્) અમુક ક્રતુ માટે છે, અમુક દક્ષિણા માટે અને પોતાના ઉપભોગ માટે છે આવે. નિર્દેશ હોવાથી (અક્રત્યર્થેન) ક્રતુને માટે નિર્ણયિત કરેલાથી ભિન્ન સ.થે (સંયોગઃ) દાનને સંબંધ છે (તસ્માત્) માટે (અવિરોધઃ સ્યાત્) વિરોધ નથી.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટોમ યાગમાં એવાં વચનેા છે કે આટલી વસ્તુઓ ક્રતુઓ માટે. આટલી વસ્તુઓ દાનને માટે અને આટલી ઉપભોગને માટે છે આવે. વિભાગ કરેલો હોવાથી નિર્ણયિત કરેલી વસ્તુઓ જ દાનને માટે સર્વસ્વ છે માટે સર્વસ્વનું દાન કરવું એના કરે. વિરોધ નથી ભવિષ્યમાં મેળવવા ધારેલી વસ્તુઓની ગણતરી સર્વસ્વમાં આવી શકતી નથી. અતઃ ક્રોધપણુ જાતનો વિરોધ નથી. ॥ ૧૩ ॥

અહર્ગણુરથ વિશ્વજિત્ત યાગમાં સર્વસ્વદાન કરવા સંબંધી સૂત્રો.

અહર્ગણે ચ તદ્દર્મઃ સ્યાત્ સર્વેષામવિશેષાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અહર્ગણે) અહર્ગણુમાં અષ્ટરાત્રનામક યાગમાં (તદ્દર્મઃ સ્યાત્) પ્રકૃતિજૂત વિશ્વજિત્ત યાગનો ધર્મ અર્થાત્ સર્વસ્વ દક્ષિણા હોય છે. (સર્વેષામ્) બધા પ્રકૃતિ વિકૃતિરૂપ યાગો (અવિશેષાત્) એકરૂપ હોય છે.

ભાવાર્થ :—અહર્ગણુરથ અષ્ટરાત્રનામક યાગમાં જે વિશ્વજિત્ત યાગ કરવામાં આવે છે તેમાં પણ સર્વસ્વની દક્ષિણા હોય છે. કારણ કે પ્રકૃતિ વિકૃતિરૂપ બધા યાગો એકરૂપ હોય છે. ॥ ૧૪ ॥

પૂર્વપક્ષ દ્વાદશશતૃવા પ્રકૃતિવત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પ્રકૃતિવત્) પ્રકૃતિ યાગ પેટે (દ્વાદશશતૃમ્) આરસો રૂપીઆ દક્ષિણા હોય છે.

ભાવાર્થ :—અહર્ગણુ યાગ જ્યોતિષ્ટોમની વિકૃતિ છે અને અહર્ગણુરથ વિશ્વજિત્ત યાગ પણ જ્યોતિષ્ટોમની જ વિકૃતિ છે. જ્યોતિષ્ટોમની દક્ષિણા આરસો રૂપીઆ હોય છે માટે તેના વિકૃતિજૂત અહર્ગણુરથ વિશ્વજિત્ત યાગની પણ આરસો રૂપીઆ જ દક્ષિણા છે. ॥ ૧૫ ॥

પૂર્વપક્ષ નિરાસી અતદ્વગુણત્વાત્તુ નૈવં સ્યાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પશુ (અતદ્વગુણત્વાત્) જ્યોતિષ્ટોમનો ધર્મ ન હોવાથી (નૈવં સ્યાત્) જ્યોતિષ્ટોમની દક્ષિણા પશુ નથી.

ભાવાર્થ :—અહગંણુરથ વિશ્વજિત્ યાગ જ્યોતિષ્ટોમનો ધર્મ નથી માટે જ્યોતિષ્ટોમની દક્ષિણા એમાં વિહિત નથી. ॥ ૧૬ ॥

લિઙ્ગદર્શનાન્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિઙ્ગદર્શનાત્) લિંગ વાઙ્મનુ શ્રવણ થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—હીયતે વા ઇષ પશુભિર્યો વિશ્વજિતિ સર્વસ્વં ન દદાતિ આ વાઙ્મમાં વિશ્વજિત્ યાગમાં જે સર્વસ્વની દક્ષિણા નથી આપતો તેને પશુઓના હાથ મળતો નથી. એવું કથન છે તેથી અહગંણુરથ વિશ્વજિત્ યાગમાં સર્વસ્વદક્ષિણા જ વિહિત છે. ॥ ૧૭ ॥

વિશ્વજિત્ યાગમાં દ્વાદશશત કરતાં ઓછું ધન દક્ષિણા તરીકે હોય તેના તે યાગમાં અધિકાર નથી એ અધિકરણના સૂત્રો સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ વિકારઃ સન્નુભયતોઽવિશેષાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(વિકારઃ) વિશ્વજિત્ ૩૫ વિકાર (સન્) હોવા છતાં (ઉભયતઃ) આરસો દક્ષિણા હોય અને તેનાં કરતાં ઓછી દક્ષિણા હોય તો પશુ ચાલી શકે (અવિશેષાત્) ન્યૂન અથવા અધિકમાં સર્વસ્વ આવી શકે છે.

ભાવાર્થ :—સર્વસ્વની દક્ષિણા આપવી એવું વિધાન વિશ્વજિત્ યાગમાં છે, માટે આરસો પશુ સર્વસ્વ તરીકે હોય શકે અને તેના કરતાં ઓછું ધન હોય તો તે પશુ સર્વસ્વ તરીકે હોય શકે છે. માટે ઓછા ધનવાળાનો પશુ વિશ્વજિત્ યાગમાં અધિકાર છે. ॥ ૧૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અધિકં વા પ્રતિપ્રસવાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અધિકમ્) હાદશશતાધિકનો (પ્રતિપ્રસવાત્) પ્રતિપ્રસવ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એવં વાવર્ત્વિજઃ આનેયા અપિ વા સર્વસ્વદાનેન આ વાઙ્મથી સિદ્ધ થાય છે કે આરસો ૩૫આ દક્ષિણા તરીકે આપવાના કરી ઋત્વિજેનું વરણ કરવું જોઈએ તેથી ઓછી દક્ષિણા નહિ. આનાથી સિદ્ધ થાય છે કે આરસો ૩૫આ કરતાં ઓછી દક્ષિણા આપવાનો જોનો વિચાર હોય તેણે વિશ્વજિત્ યાગ કરવો નહિ. ॥ ૧૯ ॥

અનુગ્રહાન્ પાદવત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પાદવત્) ચતુર્થભાગવત્ (અનુગ્રહાત્) અનુગ્રહ-સમાવેશ થાય છે તેની પેઠે.

ભાવાર્થ :—એક મુદ્દાના દાનમાં જેમ એક ચતુર્થાંશનો સમાવેશ થાય છે તેમ સર્વસ્વદાનમાં ખારસોનો પણ સમાવેશ થાય છે. માટે ન્યૂતનધનવાળાનો વિશ્વજિત યાગમાં અધિકાર નથી. ॥ ૨૦ ॥

આધાનમાં અપરિમિત આપવું આ ઠેકાણે અપરિમિત શબ્દથી સંખ્યાન્તરનું વિધાન છે એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ અપરિમિતે સંખ્યાપ્રતિષેધસ્ત્તુતિત્વાત ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(અપરિમિતે) અપરિમિત શબ્દ શ્રવણમાં (સંખ્યાપ્રતિષેધઃ) પૂર્વસંખ્યાનો પ્રતિષેધ છે (તત્ત્વત્વાત) તે અપરિમિત શબ્દના શક્ય અર્થની ઉપપત્તિ થવાથી.

ભાવાર્થ :—આધાનમાં આ પ્રમાણે શ્રવણ છે. ‘એકાદેયા શતં દેયં સહસ્રં દેયમ્, અપરિમિતં દેયમ્’ આ ઠેકાણે ‘અપરિમિત’ શબ્દ આવવાથી પૂર્વ જે એક, શત વગેરે સંખ્યા આપી છે તેનો પ્રતિષેધ કરવામાં આવે છે. એટલે કે આધાન વખતે અપરિમિત વસ્તુઓનું દાન કરવું. અર્થાત્ પરિમિત દાન ન આપવું જોઈએ. ॥ ૨૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર કલ્પાન્તરં વા તુલ્યવત્પ્રસંખ્યાનાત ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (કલ્પાન્તરમ્) બીજો જ દાનનો કર્તૃ છે (તુલ્યવત્પ્રસંખ્યાનાત) એક આપતી જોઈએ છતાં સંખ્યા પ્રમાણે વિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેમ, એક, સો અને હજાર સંખ્યાનું વિધાન છે તેમ ‘અપરિમિત’ નું પણ વિધાન છે તેથી અપરિમિત શબ્દથી બહુવચ્ચ સંખ્યાન્તરનું વિધાન છે. ॥ ૨૨ ॥

**‘અપરિમિત શબ્દથી હજાર કરતાં વધારે સંખ્યા સમજવી’
એ અધિકરણનાં સૂત્રો સમજાવે છે.**

પૂર્વપક્ષ અનિયમોઽવિશેષાત ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(અનિયમઃ) સહસ્ર કરતાં વધારે અથવા ઓછું આદિનો નિયમ નથી. (અવિશેષાત) કારણ કે વિશેષનું શ્રવણ થતું નથી.

ભાવાર્થ :—સહસ્ર કરતાં વધારે આપવું કે ઓછું આપવું એનો કશો નિયમ ન હોવાથી અપરિમિત શબ્દના અર્થનો ખાસ સંખ્યાનિયમ જણાતો નથી. ॥ ૨૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અધિકં વા સ્યાદ્ બહુર્થત્વાદિતરેઃ સંનિધાનાત ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અધિકં સ્યાત્) શ્રૂંમાણ્ય સંખ્યા કરતાં વધારે જ અપરિમિત શબ્દનો અર્થ સમજવો (ઇતરેઃ) શત સહસ્રાદિ શબ્દો સાથે (સંનિધાનાત) સંનિધાન હોવાથી (બહુર્થત્વાત) તે શબ્દોની મારફત બહુ-અર્થવાળો જ શબ્દ સમજવો.

ભાવાર્થ :—શત અને સહસ્ર શબ્દ બહુવચ્ચ છે તેમ અપરિમિત શબ્દ બહુવચ્ચ સમજવો અને તે બહુવચ્ચ અને સહસ્ર કરતાં વધારે હોવું જોઈએ. ॥ ૨૪ ॥

અર્થવાદઃ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અર્થવાદઃ) અર્થવાદ પશુ અધિક સંખ્યા સૂચવે છે.

ભાવાર્થ :—‘ઉત્કૃષ્ટ’ વૈ તદપરિમિતમ્ આ અર્થવાદપશુ અધિક સંખ્યાને જ સૂચવે છે. માટે અપરિમિત શબ્દને અર્થ હાન કરતાં વધારે એવો અર્થ કંઠે. ॥ ૨૫ ॥

‘પરકૃતિ’ અને ‘પુરાકલ્પ’ એ અર્થવાદ છે એ અધિકરણના સૂત્રો સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ પરકૃતિ પુરાકલ્પ ચ મનુવ્યધર્મઃ સ્યાદર્થાય હ્યનુકીર્તનમ્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પરકૃતિપુરાકલ્પમ્) પરકૃતિ અને પુરાકલ્પ (મનુવ્યધર્મઃ) ‘મનુ’યમાત્રનો અધિકાર છે. (અર્થાય હિ) ફળને માટે જ (અનુકીર્તનમ્) વાક્યનું અનુકીર્તન છે.

ભાવાર્થ :—‘ ઇતિ હ સ્માહ बहुवर्णिमिषान्मे पचत ’ આ પરકૃતિ વાક્ય છે. જેમાં એક કર્તા હોય તે ‘પરકૃતિ’ કહેવાય છે અને बहुकर्तृकः પુરાકલ્પઃ બહુકર્તૃક હોય તે પુરાકલ્પ કહેવાય છે ઉક્ત વાક્યમાં ‘માપપાકનું’ વિધાન છે. તે વિધાનમાં મનુષ્યમાત્રનો અધિકાર છે કારણ કે ફળને માટે જ એ વાક્યનું કથન છે. ઉક્તવાક્ય અધિકાર પ્રદર્શનને માટે છે આવું ‘પૂર્વપક્ષવાદીનું’ મંતવ્ય છે. ॥ ૨૬ ॥

तद्युक्ते च प्रतिषेधात् ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તદ્યુક્તે) નિન્દાયુક્તમાં (પ્રતિષેધાત્) પ્રતિષેધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ અમેઘ્યા વૈ માષાઃ ’ માપ અર્થાત્ અડદ અમેઘ્ય એટલે યમને માટે અપવિત્ર છે. આ નિન્દા વાક્યથી વિધિ સફળ થાય છે. ॥ ૨૭ ॥

निर्देशाद् वा तद्धर्मः स्यात् पञ्चावत्तवत् ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (નિર્દેશાત્) નિર્દેશથી (તદ્ધર્મઃ સ્યાત્) મનુષ્ય માત્રનો ધર્મ છે. (પંચાવત્તવત્) પંચાવત પેટે.

ભાવાર્થ :—ઉક્તવાક્યમાં જે ‘માપપાક’ બતાવ્યો છે તેમાં વૃષ્ટિગોત્રવાળાનો જ અધિકાર છે. કારણ કે ‘વાણિ’ આ શબ્દ ગોત્રવાચક છે. જેમ ‘પંચાવત’ માં જમદગ્નિ અને જમદગ્નિ ગોત્રવાળાનો અધિકાર છે, તેમ અહીં પણ વૃષ્ટિગોત્રવાળાઓ જ અધિકૃત છે.

विधौ तु वेदसंयोगादुपदेशः स्यात् ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પશુ (વેદસંયોગાત્) અર્થવાદમાં વૃષ્ટિનો સંબંધ હોવાથી (વિધૌ) અર્થવાદથી અનુમિતિ વિધિમાં (ઉપદેશઃ સ્યાત્) વૃષ્ટિ શબ્દનો ઉપદેશ છે.

ભાવાર્થ :—અર્થવાદમાં વૃષ્ટિનો સંબંધ હોવાથી એનાથી અનુમિત થતાં વિધિમાં વૃષ્ટિ શબ્દનો ઉપદેશ છે. પૂર્વકથ્પમાં આ અર્થવાદ નથી આ કથ્પમાં જે વાક્યમાં માપપાક બતાવ્યો છે તે વાક્યનો અર્થવાદ તરીકે સ્વીકાર કરવો વિધિ તરીકે નહિ. ॥ ૨૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અર્થવાદો વા વિધિશેષત્વાત્ તસ્માન્નિત્યાનુવાદઃ સ્યાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(વિધિશેષત્વાત્) કલૂર્માંવધિનો શેષ હોવાથી (વા) અથવા (અર્થવાદઃ) અર્થવાદ જ છે. (તસ્માત) માટે (નિત્યાનુવાદઃ સ્યાત્) નિયમ વિધિનો અનુવાદ છે

ભાવાર્થ :—અરણ્યસ્યાદનીયાત્ આ વિધિનો માણાન્મે પચત આ વાક્ય રતાવક હોવાથી અર્થવાદ જ છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે પરકૃતિવાક્ય અને પુરાકલ્પવાક્ય અને કોઈ સ્વતંત્ર વિધિ નથી પણ વિધિના શેષ હોવાથી અર્થવાદ જ છે. માટે માણા મે પચત આ વિધિ નથી તેથી તેમાં કોનો અધિકાર છે શું મનુષ્યમાત્રનો અધિકાર છે કે વૃષ્ણિ જોત્રવાળાનો અધિકાર છે ? એની ચિન્તા જ કરવાની નથી કારણ કે તે તો વિધિની માત્ર રચીત કરે છે અને તેથી તે અર્થવાદ છે. ॥ ૩૦ ॥

સહસ્રસંવત્સર શબ્દ સહસ્રદ્વયસનો પણ વાચક છે

એ અધિકરણનાં સૂત્રો સમજાવે છે.

સહસ્રસંવત્સરં તદાયુષામસંભવાન્મનુષ્યેષુ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(સહસ્રસંવત્સરમ્) હજાર વરસથી સાધ્ય વિશ્વસુજ્ સત્રમાં (તદાયુષામ્) હજાર વરસનું આયુષ્ય (મનુષ્યેષુ) માણસોને (અસંભવાત્) સંભવ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વિશ્વસુજ્-સત્ર હજાર વરસ સુધીનો પ્રયોગ છે હજાર વરસનું આયુષ્ય માણસોને હોવું અસંભવિત છે માટે એ સત્રમાં મનુષ્યનો અધિકાર નથી, પણ દેવોનો અધિકાર હોવો જોઈએ. ॥ ૩૧ ॥

ઉપચારોઽન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(ઉપચારઃ) અર્થવાદ છે (અન્યાર્થદર્શનમ્) અન્યાર્થદર્શન દેવોનો અધિકાર બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—સહસ્રસંવત્સર વિશ્વસુજ્ સત્ર ચાલે છે એ તો માત્ર અર્થવાદ છે. અને સત્રમાં દેવોનો અધિકાર છે એવો આ અર્થવાદ બતાવે છે. ‘ પ્રજાપતિ વૈ પ્રજા મુજમાનં પાપ્મા મૃત્યુરભિજઘાન સહસ્રસંવત્સરેણ પાપ્માનં મૃત્યું જહૌ ’ પ્રજાપતિ બચારે પ્રજા ઉત્પન્ન કરતા હતા ત્યારે પાપી મૃત્યુએ તેના ઉપર હુમલો કર્યો પછી સહસ્રસંવત્સર સાધ્ય વિશ્વસુજ્ સત્રથી તેણે મૃત્યુને દૂર કર્યું. આ વાક્ય પ્રજાપતિ રૂપ દેવોનો ઉક્ત સત્રમાં અધિકાર બતાવે છે. ॥ ૩૨ ॥

અપિ વા તદધિકારાન્મનુષ્યધર્મઃ સ્યાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (તદધિકારાત્) મનુષ્યનો જ અધિકાર હોવાથી (મનુષ્યધર્મઃ સ્યાત્) ઉક્ત સત્ર મનુષ્યનો જ ધર્મ છે.

ભાવાર્થ :—યાગ આદિ કર્મમાં માણસોનો જ અધિકાર છે માટે શાસ્ત્રપ્રતિપાદ્ય કર્મ મ જોએ જ કરવું જોઈએ. ॥ ૩૩ ॥

નાસામધ્યાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (અસામધ્યાત્) શકિત ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—હજાર વરસ સુધી જ્યારે માણસ જીવી શકતો નથી તો હજાર વરસ સુધીનું સત્ર તો ક્યાંથી જ કરી શકે ? ॥ ૩૪ ॥

સમ્બન્ધાદર્શનાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(સમ્બન્ધાદર્શનાત્) સંબંધ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—માનવ આદિ સેષીને પણ માણસ હજારો વરસ સુધીનું આયુષ્ય મેળવી શકે તો નથી. રસાયન અને આયુષ્યનો કોઈ અવ્યભિચારી સંબંધ નથી. ॥ ૩૫ ॥

સ કુલ્યઃ સ્યાદિતિ કાર્ણાજિનિરેકસ્મિન્નસંભવાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(સઃ) તે પ્રયોગ (કુલ્યઃ સ્યાત્ इति) વંશપરંપરે સિદ્ધ કરવો (કાર્ણાજિનિ) એવું કાર્ણાજિનિ આચાર્ય માને છે (એકસ્મિન્) એક માણસને (અસંભવાત્) હજાર વરસનું આયુષ્ય સંભવિત ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કાર્ણાજિનિ આચાર્ય એમ માને છે કે એ વિશ્વવિત્ત સત્ર એક માણસ ન કરી શકે કારણ કે હજાર વરસનું આયુષ્ય એક માણસમાં સંભવિત નથી માટે તે કુલ્ય પ્રયોગ છે એટલે કુળમાં ઉત્પન્ન થતા એક પછી એક માણસોએ તે પ્રયોગ પૂરો કરવો જોઈએ. ॥ ૩૬ ॥

અપિ વા કૃત્સ્નસંયોગાદેકસ્યૈવ પ્રયોગઃ સ્યાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (એકસ્ય એવ) એક જ કર્તા સાથે (કૃત્સ્નસંયોગાત્) સંપૂર્ણ કર્મનો સંબંધ હોવાથી (પ્રયોગઃ સ્યાત્) એક કર્તૃક જ પ્રયોગ છે.

ભાવાર્થ :—એક કર્મનો સંબંધ એક જ માણસ સાથે છે અર્થાત્ જે માણસ કર્મનો આરંભ કરે તેજ માણસ તે કર્મ સમાપ્ત કરે એવો નિયમ હોવાથી ઉક્ત સત્ર એક કર્તૃક જ છે. જે આરંભે તેજ પૂરું કરે તોજ તેનું ફળ તે કર્તાને મળે. એક આરંભે અને કોઈ બીજો તેને પૂરું કરે તો કર્મનું ફળ કોને મળે ? આ પ્રમાણે ફળની વ્યવસ્થા રદ થઈ જાય ન હોવાથી જે કર્મની શરૂઆત કરે તેજ કર્મની સમાપ્તિ કરે માટે ઉક્ત પ્રયોગ કુલ્ય નથી. ॥ ૩૭ ॥

વિપ્રતિષેધાત્તુ ગુણ્યન્યતરઃ સ્યાદિતિ લાવુકાયનઃ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પણ (વિપ્રતિષેધાત્) વિરોધ હોવાથી (અન્યતરઃ) બેમાંથી એક (ગુણી) ગૌણ (સ્યાત્) હોવો જોઈએ (इति) એવું (લાવુકાયનઃ) લાવુકાયન આચાર્ય માને છે.

ભાવાર્થ :—સદસસંવત્સર સાધ્ય સત્રનો એક જ અનુષ્ઠાતા હોવો જોઈએ. જે આ નિયમ હેઠળ તો કર્તા સત્ર ગૌણ હોવો જોઈએ અથવા સંવત્સર શબ્દ જ ગૌણ અર્થનો વાચક હોવો જોઈએ એવું લાવુકાયન આચાર્ય માને છે. ॥ ૩૮ ॥

સંવત્સરો વા વિચાલિતત્વાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સંવત્સરઃ) સંવત્સર શબ્દ જ ગૌણાર્થક છે. (વિચાલિતત્વાત્) કારણ કે સંવત્સર શબ્દ કોઇ વખતે માસનો અને કોઇ વખતે દિવસનો પણ વાચક હોય છે. જેમ કે ‘ યો માસઃ સ સંવત્સરઃ ’ જે માસ છે તે સંવત્સર છે. ઇ.પાદિ. માટે સંવત્સર શબ્દ જ ગૌણાર્થક છે. ॥ ૩૯ ॥

સ પ્રકૃતિઃ સ્યાદધિકારાત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(સઃ) સંવત્સર શબ્દ (પ્રકૃતિઃ) પ્રકૃતિ પેટે (સ્યાત્) થાય છે (અધિકારાત્) માણસનો જ અધિકાર હોવાથી.

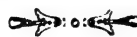
ભાવાર્થ :—કર્મ એકકર્તૃક જ હોવાથી અને કર્મમાં મનુષ્યને જ અધિકાર હોવાથી સંવત્સર શબ્દને જ ગૌણ માનવો જોઈએ. પ્રકૃતિયાગમાં આ પ્રમાણે વાક્ય પણ છે. યો માસઃ સ સંવત્સરઃ જે માસ છે તે જ સંવત્સર છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે સંવત્સર શબ્દનો જ ગૌણ અર્થ છે. ॥ ૪૦ ॥

અહાનિ વા અમિસંખ્યત્વાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અહાનિ) દિવસો જ સંવત્સર શબ્દ વાચ્ય છે (અમિ સંખ્યત્વાત્) એવી ગણતરી કરેલી હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સંવત્સર શબ્દ દિવસનો વાચક છે એવી પરિગણના પણ કરેલી છે જેમ કે સર્વસત્ર પ્રકૃતિભૂત દ્વાન્દ્વાદશાહમાં ત્રિવૃદ્ધિની શરૂઆત કરીને કહ્યું છે કે આદિત્યો વૈ સર્વર્તવઃ સ યદોદતિ અથ વસન્તઃ ‘ યદા સંગવોડધ ગ્રીષ્મઃ યદા મધ્યંદિનેડધ વર્ષા, યદપગ્નઃ અથ કારદ્ યદા અસ્તમેતિ અથ હેમન્તશિશિરૌ ’ આ વાક્યમાં એક જ દિવસમાં છ ચે ઋતુઓની પરિગણના કરી છે માટે દિવસ જ સંવત્સર શબ્દનો વાચ્ય છે. છ ઋતુઓ જ સંવત્સર છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે વિશ્વરૂપે મત્ર જે સહસ્રસંવત્સર સાધ્ય છે તેમાં સંવત્સર શબ્દને દિવસનો વાચક સમજવો. ॥ ૪૧ ॥

॥ इति त्रीमांसागुर्जरभाषाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य सप्तमः पादः ॥

अथ त्रीमांसागुर्जरभाषाभाष्ये षष्ठाध्यायस्याष्टमः पादः

अप्ताहुताग्निनो ज अतुर्હोतृहोमभां अधिकार छे.

પૂર્વ પક્ષ ઇદ્રિપૂર્વત્વાદકતુશેષો હોમઃ સંસ્કૃતેષ્વમિષુ સ્યાદપૂર્વોડપ્યાધાનસ્ય સર્વશેષત્વાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(અકતુશેષઃ) કોઈપણ કંટુનો અનંગભૂત (અપૂર્વઃ અપિ) અપૂર્વ છતાં (હોમઃ) અપ્રકૃતિહોમ અર્થાત્ દર્વીહોમ (સંસ્કૃતેષુ) સંસ્કૃત (અમિષુ) અગ્નિઓમાં (સ્યાત્)

થાય છે. (આધાનસ્ય) આધાનસંસ્કૃત અગ્નિ (સર્વશેષત્વાત્) સર્વહોમનો શેષ હોવાથી (શ્વિષ્ટપૂર્વત્વાત્) આહવનીય અગ્નિ પવમાન દષ્ટિ સાધ્ય હોવાથી અનાહિતાગ્નિનો અધિકાર નથી.

ભાવાર્થ :-- ' પ્રજાક્ષમં ચતુર્હોત્રા યાજયેત્ ' આ વાક્યથી દ્વીર્હોમનું વિધાન છે. આ હોમ અનાદ્યર્થિત છે અર્થાત્ કોઇ કતુને શેષ નથી. આ હોમ આધાનથી સંસ્કૃત થયેલા આહવન ય અગ્નિમાં કરવો જોઇએ. માટે જે આહિતાગ્નિ ન હોય તે ચતુર્હોત્રહોમ કરી શકે નહિ. એવું પૂર્વ પક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર શ્વિષ્ટેન સંસ્તવશ્ચતુર્હોત્તનસંસ્કૃતેષુ દર્શયતિ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :— (શ્વિષ્ટેન સંસ્તવઃ) ચતુર્હોત્ર હોમની દષ્ટિ તરીકે સ્તુતિ છે માટે (ચતુર્હોત્તન) ચતુર્હોત્ર હોમને (અસંસ્કૃતેષુ) આધાનાદિથી અસંસ્કૃત આગ્નિમાં (દર્શયતિ) અતાવે છે.

ભાવાર્થ :—ચાતુર્હોત્ર હોમની દષ્ટિ તરીકે સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. જેમકે :— ' एषा वा अनाहिताग्नेरिष्टिश्चचतुर्होतारः ' ચતુર્હોત્ર હોમે અનાહિતાગ્નિની દષ્ટિ છે માટે અસંસ્કૃત અગ્નિમાં ઉક્ત હોમે થઇ શકે છે તેથી અનાહિતાગ્નિનો જ ચાતુર્હોત્ર હોમમાં અધિકાર છે. ॥ ૨ ॥

उपदेशस्त्वपूर्वत्वात् ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :— (ઉપદેશઃ) વિધિ (તુ) તે (અપૂર્વત્વાત્) અપ્રાપ્ત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ચાતુર્હોત્ર નામક હોમ અપૂર્વવિધિ છે કારણ કે કોઇ ખીભ કારણથી તે હોમ પ્રાપ્ત નથી. ॥ ૩ ॥

स सर्वेषामविशेषात् ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :— (સઃ) તે વિધિ (સર્વેષામ્) સર્વનો સાધારણ છે (અવિશેષાત્) કોઇ વિશેષ પ્રમાણ ન મળવાથી.

ભાવાર્થ :—એ વિધિ કતુના અગ તરીકે અને સ્વતંત્ર યાગ તરીકે છે કારણ કે અમુક કતુનું જ તે અંગ છે ચાતુ માનવામાં કોઇ વિશેષ કારણ નથી. ॥ ૪ ॥

अपि वा क्रत्वभावात् अनाहिताग्नेरशेषभूतनिर्देशः ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :— (અપિ વા) અથવા (અનાહિતાગ્નેઃ) અનાહિતાગ્નિને કતુ ન હોવાથી (અશેષભૂતનિર્દેશઃ) અકતુશેષને નિર્દેશ છે.

ભાવાર્થ :—અનાહિતાગ્નિ પદનું શ્રવણ થતું હોવાથી ઉક્ત યાગનું અકતુશેષ તરીકે વિધાન છે. અર્થાત્ અનાહિતાગ્નિનો તેમાં અધિકાર છે. ॥ ૫ ॥

જપો વાઙ્મનસંયોગાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (જપઃ) જપરૂપક્રિયા છે. (અનમિસંયોગાત્) અનાહિતાગ્નિ શબ્દનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એણ વા અનાહિતામિતિત્યેન ઉપમા ક્રિયા જપરૂપેવાસ્તુ એટલેકે અનાહિતાગ્નિ ઉક્ત હોમ જે બતાવ્યો છે તે માત્ર જપરૂપક્રિયા છે અર્થાત્ અર્થવાદ રૂપ જ છે. કારણ કે અનાહિતાગ્નિને કંતુ હોઈ શકે નહિ ॥ ૬ ॥

ઈષ્ટિવેન સંસ્તુતે હોમઃ સ્યાદનારભ્યાગ્નિસંયોગાદિતરેષામવાચ્યત્વાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(ઈષ્ટિવેન) ઇષ્ટિ તરીકે (સંસ્તુતે) સંસ્તુત હોવાથી (હોમઃ સ્યાત્) હોમ જ છે જપરૂપક્રિયા નથી. (અનારભ્યાગ્નિસંયોગાત્) અનારભ્યાધીત અર્થાત્ સામાન્ય વિધિ હોવાથી (હોમઃ) બીજાઓનું (અવાચ્યત્વાત્) અવાચ્યત્વ છે અર્થાત્ બીજાં કર્મોનો તેમાં પ્રવેશ નથી.

ભાવાર્થ :—ચતુર્હોત્હોમની ઇષ્ટિ તરીકે સ્તુતિ કરી છે માટે તેને જપ તરીકે માની શકાય નહિ પણ હોમ તરીકે જ માની શકાય વળી એ વિધિ સામાન્ય વિધિ છે કોઈપણ કંતુના અંગ તરીકે નથી તેથી તેમાં આહવનીય પ્રાપક કોઈ વચન નથી. શ્રૌતકર્મનોજ આહવનીય સાથે સંબંધ હોય છે. આ કારણથી ઉક્ત હોમ આહવનીય અગ્નિમાં ન કરવો, અને તેજ કારણને લીધે અનાહિતાગ્નિઓનો જ તેમાં અધિકાર છે. ॥ ૭ ॥

ઉમયોઃ પિતૃયજ્ઞવત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(ઉમયોઃ) આહિતાગ્નિ અને અનાહિતાગ્નિ બન્નેનો અધિકાર છે (પિતૃયજ્ઞવત્) પિંડપિતૃયજ પેડે.

ભાવાર્થ :—જેમ પિંડપિતૃયજ આહિતાગ્નિ અને અનાહિતાગ્નિ બન્ને કરી શકે છે તેમ ચતુર્હોત્ હોમ પણ બન્ને કરી શકે છે. આ પણ પૂર્વપક્ષનું જ સૂત્ર છે ॥ ૮ ॥

નિર્દેશો વાઙ્નાહિતાગ્નેરનારભ્યાગ્નિસંયોગાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અનાહિતાગ્નેઃ નિર્દેશઃ) અનાહિતાગ્નિને નિર્દેશ હોવાથી બન્નેનો અધિકાર નથી (અનારભ્યાગ્નિસંયોગાત્) સામાન્ય વિધિનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત હોમ અનારભ્યાધીત એટલે સામાન્ય વિધિ છે અને તેની સાથે અનાહિતાગ્નિપદનો સંબંધ પણ જે અનાહિતાગ્નિ હોય તેનો જ અધિકાર છે. ॥ ૯ ॥

પિતૃયજ્ઞે સંયુક્તસ્ય પુનર્વચનમ્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(પિતૃયજ્ઞે) પિતૃયજ્ઞમાં (સંયુક્તસ્ય) સંયુક્ત થયેલું આહિતાગ્નિપદ (પુનર્વચનમ્) પુનર્વચન છે.

ભાવાર્થ :—(૧)ઉપિતૃષ્ણમાં તો અનાદિતાગ્નિને ઔપાસનમાં શ્રવણના ધર્મો અને હોમનું અલગ વિધાન છે માટે તેમાં તો બન્નેનો અધિકાર હોવો ઇષ્ટ છે પણ ચતુર્હોતૃહોમમાં એવું વિધાન નથી. માટે એ ચતુર્હોતૃહોમમાં તો અનાદિતાગ્નિનો જ અધિકાર છે. ॥ ૧૦ ॥

અનાદિત અગ્નિઓમાં ઉપનયન-હોમો થઈ શકે છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ ઉપનયન્નાદધોત હોમસંયોગાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(ઉપનયન) ઉપનયન કરનારે (આદધોત) અગ્ન્યાધાન કરવું જોઈએ (હોમસંયોગાત્) હોમનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જો પોતાને ઉપનયન સંસ્કાર કરવા ઇચ્છે તેણે અગ્ન્યાધાન કરવું જોઈએ. શરણ કે જુહોતિ આદિપદ્ધતિ સિદ્ધ થાય છે કે તેણે કેટલાક મંત્રો દ્વારા હોમ કરવાનો હોય છે. આ હોમ અગ્ન્યાધાન કર્યા વગર સંભવિત નથી. આદ્યવનીય અગ્નિમાં જ હોમ થવો જોઈએ. લૌકિક અગ્નિમાં નહિ. આવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૧૧ ॥

(સિદ્ધાંત સૂત્ર સ્થપતીષ્ઠિવલ્લૌકિકે વા વિદ્યાકર્માનુપૂર્વત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (વિદ્યાકર્માનુપૂર્વત્વાત્) વિદ્યા અને ઉપનયન ૩૫ કર્મ પછી જ આધાન થઈ શકતું હોવાથી (સ્થપતીષ્ઠિવત્) ત્રિપાદસ્થપતિની ઇષ્ટિની પેઠે (લૌકિકે) લૌકિક અગ્નિમાં જ હોમ કરવો.

ભાવાર્થ :—પ્રથમ ઉપનયન સંસ્કાર કરે અને પછી વિદ્યા અર્થાત્ વેદ-વિદ્યાનો અભ્યાસ કરે ત્યાર પછી જ અગ્ન્યાધાન થઈ શકે, તે પહેલાં નહિ. માટે જેમ ત્રિપાદસ્થપતિની ઇષ્ટિ લૌકિક અગ્નિમાં થાય છે તેમ ઉપનયનને લગતા હોમો લૌકિક અગ્નિમાં જ કરવા. અનાદિતાગ્નિમાં નહિ. ॥ ૧૨ ॥

આધાનં ચ ભાર્યાસંયુક્તમ્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (આધાનમ્) અગ્ન્યાધાન (ભાર્યાસંયુક્તમ્) ભાર્યા સાથે હોય તો જ થઈ શકે.

ભાવાર્થ :—જો ભાર્યા સાથે હોય તો જ અગ્ન્યાધાન થઈ શકે, ઉપનયન સંસ્કાર કરનારને ભાર્યા હોતી નથી માટે તે અગ્ન્યાધાન ન કરી શકે ॥ ૧૩ ॥

અકર્મ ચોર્ધ્વમાધાનાત્સમવાયો હિ કર્મભિઃ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને જો ઉપનયન કરવા પહેલાં આધાનને માટે ભાર્યા કરે તો (ઊર્ધ્વમ્) આધાન કર્યા પછી પરિણીત કરવામાં આવતી ભાર્યા સાથે (અકર્મ) વેદિક કર્મ થઈ શકશે નહિ (હિ) કારણ કે (કર્મભિઃ સમવાયઃ) વેદિક કર્મનો સંબંધ પૂર્વભાર્યા સાથે જ થયેલો હોય છે.

ભાવાર્થ :—કેટલાક એવી શંકા કરે છે કે અગ્ન્યાધાન કરવા માટે જ ઉપનયન પહેલાં એક ભાર્યા કરવી અને વેદ-વિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યા પછી અને સમાવર્તન સંસ્કાર પામી બીજી ભાર્યા કરવી, એટલે પહેલી ભાર્યા આધાન રૂપ વૈદિક કર્મને માટે અને બીજી ભાર્યા પુત્રાદિ સંતાનને માટે આમ બે ભાર્યા કરે તો આદિત અગ્નિમાં હોમ કરવામાં કશી વાંધા આવતો નથી. ॥ ૧૪ ॥

આદ્યવદિતિ ચેત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(આદ્યવત્) પિતૃયજ પેટે (હતિ ચેત્) જે એમ કહેવામાં આવે તો

ભાવાર્થ :—પિતૃયજ જેમ આદિત અગ્નિમાં તથા અનાદિત અગ્નિમાં કરવામાં આવે છે તેમ ઉપનયન હોમો પણ બન્ને અગ્નિમાં કરવામાં આવે તો ? આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૫ ॥

ન શ્રુતિ પ્રતિષેધાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (શ્રુતિપ્રતિષેધાત્) શ્રુતિથી પ્રતિષિદ્ધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—શ્રુતિમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે જાત્વા ઉદ્ગહેત્ અથાત્ વિદ્યાભ્યાસ કરી જ્ઞાતાત્ક થયા પછી ઉદાહ અર્થાત્ લગ્ન કરવા. આથી ૨૫૪ થાય છે કે ઉપનયનને માટે દારકિયાની જરૂર નથી અને ઉપનયન હોમ અસંસ્કૃત અગ્નિમાં કરવો. ॥ ૧૬ ॥

સર્વાર્થત્વાન્ન પુત્રાર્થો ન પ્રયોજયેત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સર્વાર્થત્વાત્) સર્વ અર્થ માટે હોવાથી (પુત્રાર્થઃ) પુત્રને માટે બીજી રીકિયા (ન પ્રયોજયેત્) કરવી નહિ.

ભાવાર્થ :—‘ ધર્મે અર્થે ચ કામે ચ નાતિચરિત્વ્યા ’ ધર્મ અર્થ અને કામને માટે એક જ ભાર્યા હોય છે. માટે પુત્રને માટે બીજી ભાર્યા કરવી એ અયોગ્ય છે. સમાવર્તન પછી જે દારસંગ્રહ હોય છે તેનાથી જ ધર્મ અર્થ અને કામની સિદ્ધિ કરવી. ॥ ૧૭ ॥

સોમપાનાત્તુ પ્રાપ્ત્વં દ્વિતીયસ્ય તસ્માદુપયચ્છેત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પણ (સોમપાનાત્) સોમપાનના અર્થવાદથી (દ્વિતીયસ્ય) બીજા દારકર્મનું (પ્રાપ્ત્વં) પ્રાપ્ત થાય છે (તસ્માત્) માટે (ઉપયચ્છેત્) બીજી ભાર્યા કરવી જોઈએ.

ભાવાર્થ :—સોમપો ન દ્વિતીયાં જાયમમ્યૂષ્યતે સોમપાન કરનાર બીજી સ્ત્રી ન કરે. આ અર્થવાદથી એવું સૂચન થાય છે કે સોમપાન ન કરનાર બીજી સ્ત્રી કરી શકે છે. આ સૂત્રમાં બીજી સ્ત્રી કરવાનો પ્રયત્ન છે પણ અર્થવાદથી જ કંઈ વિધાન સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. અર્થ-વાદનો કોષ્ટ વિધિ સાથે સંબંધ બતાવવો જોઈએ તો અર્થવાદનો નિંદા અથવા પ્રશંસા માટે ઉપયોગ છે પણ તે સંબંધ બતાવવામાં આવ્યો નથી, માટે બીજી સ્ત્રી કરવામાં કોષ્ટ પ્રબળ ધારણ નથી, વિદ્યાપ્રાપ્તિ પછી જ દારસંગ્રહ કરવો. ઉપનયન પહેલાં દારસંગ્રહ ન કરવો અને ઉપનયન હોમ અનાદિત અગ્નિમાં કરવો એજ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૧૮ ॥

પિતૃયજ્ઞે તુ દર્શનાત્પ્રાગાધાનાત્પ્રતીયેત ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(પિતૃયજ્ઞે તુ) પિતૃયજ્ઞમાં તે (દર્શનાત્) વાક્ય મળતું હોવાથી (આધાના-ત્પ્રાક પ્રતીયેત) આધાન પહેલાં પ્રતીત થાય છે.

ભાવાર્થ :—પિતૃયજ્ઞમાં તે વચન મળવાથી આહિતાગ્નિમાં અને અનાહિતાગ્નિમાં હોમ થઇ શકે પણ ઉપનયન પહેલાં અગ્ન્યાધાન કરવું એવું કોઇ વચન ન મળવાથી લૌકિક અગ્નિમાંજ ઉપનયન હોમ કરવેા. ॥ ૧૯ ॥

‘અનાહિતાગ્નિમાં રથપતીષ્ઠિ કરવી’ એ અધિકરણના
સૂત્રો સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સ્થપતીષ્ઠિઃ પ્રયાજવદગ્ન્યાધેયં પ્રયોજયેત્તાદર્શ્યાચ્ચાપવૃજ્યેત ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(સ્થપતીષ્ઠિઃ) રથપાત ઇષ્ઠિ (પ્રયાજવત્) પ્રયાગ્નેની પેઠે (અગ્ન્યાધેયમ્) સંસ્કૃતિ આગ્નિમાં (પ્રયોજયેત્) કરવી જોઇએ. (તાદર્શ્યાચ્ચાપવૃજ્યેત) ઇષ્ઠિ માત્રને માટે અગ્નિનો ઉત્સર્ગ કરવેા જોઇએ.

ભાવાર્થ :—નિષાદસ્થપતિ યાજ્યેત્ એ વાક્યથી રથપાતકર્તૃક જે ઇષ્ઠિ કર્તવ્ય તરીકે પ્રતીત થાય છે, તે ઇષ્ઠિ સંસ્કૃતિ આગ્નિમાં કરવી જોઇએ અર્થાત્ આહવનીય અગ્નિમાં કરવી જોઇએ. જેવી રીતે અશ્રુત પ્રયાગ્ને કરવા પડે છે તેવી રીતે રથપતિને અશ્રુત અગ્ન્યાધાન પણ માનવું જોઇએ, ભાવાર્થ એ છે કે રથપાતએ આહવનીય-અગ્નિમાં ઇષ્ઠિ કરવી એવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૨૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અપિ વા લૌકિકેઽગ્નૌ સ્યાદાધાનસ્યાસર્વશેષત્વાત ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) આ બંને શબ્દ પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ સૂચવે છે (લૌકિકે ઇગ્નૌ) લૌકિક અગ્નિમાં (સ્યાત્) ઇષ્ઠિ કરવી જોઇએ. (આધાનસ્ય અસર્વશેષત્વાત) આધાન સર્વનું અંગ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—રથપતિની ઇષ્ઠિ લૌકિક અગ્નિમાં થવી જોઇએ. સર્વપુરુષકર્તૃક યજ્ઞનું અંગ આધાન બની શકતું નથી. આધાનોત્પત્તિ વાક્યમાં ત્રેવર્ણ્યકર્તૃકનું શ્રવણ છે. એટલે જે ત્રેવર્ણ્યક હોય તેણેજ સંસ્કૃતાગ્નિમાં ઇષ્ઠિ કરવી જોઇએ. રથપતિની ગણતરી ત્રેવર્ણ્યકમાં નથી માટે તેણે લૌકિક આગ્નિમાં ઇષ્ઠિ કરવી જોઇએ. ॥ ૨૧ ॥

અવકીર્ણિ પશુધાન અનાહિતાગ્નિમાં થવું જોઇએ
એ અધિકરણ સમજાવે છે.

અવકીર્ણિ-પશુઃ તદ્વાધાનસ્યાપ્રાસકાલત્વાત ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અવકીર્ણિ-પશુઃ) અવકીર્ણિ ધનચારી અર્થાત્ જેનું ધન-ચર્મત્રત બ્રહ્મ થયું હોય તેણે પશુ ધનમાં આપવાનું અને તદર્થે ઇષ્ઠિપણ કર્તવ્ય હોય છે. (તદ્વાત) તેની પેઠે (આધાનસ્ય અપ્રાસકાલત્વાત) આધાન પ્રાપ્ત હોવું નથી.

ભાવાર્થ :—જે બ્રહ્મચારી હોય અભયચરિતનો નાશ કરે છે તે અવકીર્ણી હોવાનું છે. એવા અવકીર્ણી પણ અવકીર્ણી નેકરત ગર્વમાલમેત આ વાક્યથી ઇષ્ટિ પ્રાપ્ત છે. એ ઇષ્ટિ તેણે સ્થપતિકર્તૃક ઇષ્ટિ પેટે લૌકિક અગ્નિમાં કરવી જોઈએ. આદ્યતીય અગ્નિમાં નહિ, કારણ કે બ્રહ્મચારીને અગ્ન્યાધાન હોવું નથી, એ તો વિવાહ સમયે જ અગ્ન્યાધાન કરે છે. માટે અવકીર્ણી બ્રહ્મચારીએ લૌકિક અગ્નિમાં ઇષ્ટિ કરવી જોઈએ, આ ઇષ્ટિ પ્રાપ્તિશ્રિતરૂપ હોય છે. ॥ ૨૨ ॥

‘ દૈવકર્મે દિગયનાદિ કાળમાં કર્તવ્ય હોય છે ’

એ અધિકરણ સંબંધી સૂત્રો,

उदगयनपूर्वपक्षाहः पुण्याहेषु दैवानि स्मृतिरूपान्यार्थदर्शनात् ॥ २३ ॥

પદાર્થ :—(દૈવાનિ) હોમ આદિ દૈવ કર્મ (ઉદગયનપૂર્વપક્ષાહઃ પુણ્યાહેષુ) ઉત્તરાયણ, શુક્લપક્ષ, દિવસ આદિ પવિત્ર દિવસમાં કર્તવ્ય છે (સ્મૃતિરૂપાન્યાર્થદર્શનાત્) રમૃતિ આદિ ધર્મગ્રન્થોમાં એવા ઉદ્દેશ્ય જોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉપનયન, ચૌલ આદિ જે દૈવ કર્મ હોય છે તે ઉત્તરાયણ, શુક્લપક્ષ, દિવસ આદિ પવિત્ર સમયમાં કરવાં જોઈએ, અર્થાત્ ઉક્ત સમયમાં જે તિથિ અનુકૂલ અને યજમાનને શાંતિ અને આનંદપ્રદ લાગે તે તિથિમાં કરવાં. ॥ ૨૩ ॥

अहनि च कर्मसाकल्यम् ॥ २४ ॥

પદાર્થ :—(અ) અને (અહનિ) દિવસમાં (કર્મસાકલ્યમ્) સર્વ કર્મ કરવાં.

ભાવાર્થ :—ઉપર કહેવામાં આવેલાં બધાં જ દૈવ કર્મ દિવસમાં જ કરવાં જોઈએ. રાત્રે નહિ. ॥ ૨૪ ॥

पितृयकर्म अपरपक्षादिर्भा કર્તવ્ય છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો

इतरेषु च पित्र्याणि ॥ २५ ॥

પદાર્થ :—(અ) અને (ઇતરેષુ) બીજા સમયમાં (પિત્ર્યાણિ) પિતૃય કર્મ કરવાં.

ભાવાર્થ :—દક્ષિણાયન અને અપરપક્ષ આદિ કાળમાં પિતૃયકર્મ કરવાનાં હોય છે. ॥ ૨૫ ॥

अथोतिष्ठोभांग याथा कथनुं नित्यताधिकरण

याज्ञाक्यणमविद्यमाने लोकवत् ॥ २६ ॥

પદાર્થ :—(અવિદ્યમાને) વિદ્યમાન ન હોય તો (યાજ્ઞાક્યણમ્) યાજ્ઞા અને કથણ કથનું (લોકવત્) વ્યવહારમાં જેમ અને છે તેમ.

ભાવાર્થ :—લોકવ્યવહારમાં જે વસ્તુ પોતાની પાસે ન હોય અને તેની જરૂર હોય તો રેળવવા પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે તે જ પ્રમાણે અથોતિષ્ઠોભમાં જે વિધાન છે કે દ્વાદશરાત્રી-

લીક્ષિતો મૃતિં વન્વીત આર રાત્રિરુધી દીક્ષા પામેલાએ જ્ઞાતિ માગવી જોઈએ. અરુણયા પિત્તાક્ષ્યા સોમં ક્રીણાતિ લાલ અને પીંગળી આખવાળી ગાય આપી સોમને ખરીવે! આ લીક્ષા અને સોમ-કથ જે પોતા પાસે સોમ ન હોય તો કરવાં. આતું પૂર્વપક્ષતું મંત્રવ્ય છે. જે અપેક્ષિત વસ્તુ અને સોમ પોતા પાસે હોય તો લીક્ષા અને સોમકથ નકામાં થઈ જાય છે. ॥ ૨૬ ॥

નિયતં વાર્થવત્વાત ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (નિયતમ્) નિયમથી તે કર્મ કરવાં. (અર્થવત્વાત) ઉક્ત કર્મ જ્યોતિષોમપ્રયુક્ત હોવાથી

ભાવાર્થ :—ઉપરનાં બન્ને કર્મ જ્યોતિષોમના અંગ હોવાથી અપેક્ષિત દ્રવ્ય પોતા પાસે હોય તથા સોમ પણ હોય તો પણ કરવાં જોઈએ, કારણ કે તેમ કરવામાં અર્થવત્તા છે. અર્થાત્ શાસ્ત્ર અર્થવત્ થાય છે. ॥ ૨૭ ॥

જ્યોતિષોમમાં યજોદ્રત આદિપણુ નિત્ય હોય છે
એ અધિકરણુને સમજાવે છે.

તથા મૈક્ષપ્રૈષાચ્છાદનસંજ્ઞસહોમદ્વેષમ્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તેજ પ્રમાણે (મૈક્ષપ્રૈષાચ્છાદનસંજ્ઞસહોમદ્વેષમ્) ભેદ, પ્રેષ, આચ્છાદન, સંજ્ઞા હોમ, દ્વેષ પણ કરવાં.

ભાવાર્થ :—દૂધ પીને રહેતું વગેરે જે કંઈ શાસ્ત્રમાં કર્તવ્ય તરીકે જે તે આર્ષવાક્ય દ્વારા બતાવવામાં આવ્યા છે તે તે બધાં તે તે શાસ્ત્રીય વચન પ્રમાણે કરવાં જોઈએ. આ સંબંધમાં વિશેષ જિજ્ઞાસાવાળાએ શાખરભાષ્ય આદિ ગ્રંથો જોવા. ॥ ૨૮ ॥

અપરરાત્રે દ્રત નિયમથી કર્તવ્ય નથી. એ અધિકરણુ સમજાવે છે.

અનર્થકં ત્વનિત્યં સ્યાત ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(અનર્થકમ્) વ્યર્થ થાય છે (તુ) માટે (અનિત્યમ્) અનિત્ય (સ્યાત) છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમમાં ઉલ્લેખ છે કે મધ્યદિને અપરરાત્રે વા વ્રતં વ્રતયતિ અપોરે અથવા રાત્રિના પાછલા ભાગમાં વ્રત ભોજન કરવું, આ નિયમ તરીકે ન સમજવું. જે સમયે પોતાને એમ લાગે કે આ વખતે દૂધપાન કરવાથી મને સારી રીતે પચી જશે તે જ વખતે વ્રતાર્થે દૂધ-પાન આદિ કરવું. અજીર્ણ થાય એવા કાળમાં વ્રતભોજન કરવું નહિ. માટે વ્રત-ભોજનનો કાળ અનિયત છે. ॥ ૨૯ ॥

‘ હાગમાં જ અગ્નીષોમીય પશુતા છે. ’ એ અધિકરણુને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર પશુચોદનાયામનિયમોઽવિશેષાત ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(પશુચોદનાયામ) પશુ વિધાનમાં (અનિયમઃ) નિયમ નથી (અવિશેષાત) વિશેષ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અમીષોમીયં પશુમાલમેત આ વાક્યમાં પશુનું દાન કરવા જે અતાબુનું છે તે કોષ્ટ ખાસ પશુ માટે નથી કારણકે પશુ સામાન્યનો જ નિદેશ છે. ॥ ૩૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર **છાગો વા મન્ત્રવર્ણનાત્ ॥ ૩૧ ॥**

પદાર્થ :—(વા) અથવા (છાગઃ) છાગનું દાન કરવું (મન્ત્રવર્ણનાત્) મંત્રમાં વર્ણન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—છાગનું જ દાન કરવું જોઈએ ગમે તે પશુનું નહિ કારણ કે મંત્રમાં છાગનું જ વર્ણન છે.

ન ચોદનાવિરોધાત ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (ચોદનાવિરોધાત) વિધિ વાક્ય સાથે વિરોધ આવવાથી.

ભાવાર્થ :—જે મંત્રમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે કોષ્ટ વિધિ વાક્ય નથી, મંત્ર કરતાં વિધિ વાક્ય પ્રયત્ન હોય છે માટે વિધિ વાક્ય પ્રમાણે પશુ સામાન્યનું દાન હોવું જોઈએ. ॥ ૩૨ ॥

આર્ષેયવદિતિ ચેન્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(આર્ષેયવત્) આર્ષેયં વૃણીતે આ વાક્યમાં જેમ ત્રણ ઋષિનું વરણ થાય છે. તેમ (ઇતિ ચેત્) જે એમ માનવામાં આવે તે ! ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—આર્ષેયં વૃણીતે આ વાક્યમાં ઋષિનું વરણ કરવા કહ્યું છે પણ કેટલા ? એ કહ્યું નથી છતાં ત્રણમાં જ સંકેત કરી વરણ કરવામાં આવે છે. તેજ પ્રમાણે પશુ સામાન્યમાંથી છાગમાં સંકેત કરવો. ॥ ૩૩ ॥

ન તત્ર હ્યચોદિતત્વાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (તત્ર) છાગમાં (હિ) નિશ્ચયાર્થક છે (અચોદિતત્વાત્) વિધિને અભાવ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આર્ષસ્થળમાં ત્રિત્વ રૂપે સંકેત કરવામાં વિધાન છે પણ પ્રકૃતમાં એવું વિધાન નથી માટે દૃષ્ટાન્તમાં વિપ્રમતા છે. ॥ ૩૪ ॥

નિયમો વૈકાર્ય્ય હ્યર્થમેદાદ્ઘ્નદઃ પૃથક્ષેનામિધાનાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (નિયમઃ) નિયમ છે. (વૈકાર્ય્યમ્) એકાર્થતા છે. (હિ) કારણ કે ન્યાં (અર્થમેદાત્) અર્થને બેદ હોય ત્યાં વિધિ અને મંત્રવર્ણનમાં (મેદઃ) બેદ માનવો જોઈએ. (પૃથક્ષેન) પરસ્પર વિરોધથી (અમિધાનાત્) કથન થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ન્યાં છાગત્વ છે ત્યાં પશુત્વ છે આ પ્રમાણે છાગ અને પશુની એકતા હોવાથી મંત્રલિંગ અને વિષયમાં બેદ ગણવેદો ન જોઈએ માટે મંત્રલિંગ દુર્બલ હોવા છતાં

વિધિથી તેનો આધ થતો નથી. દુષ્કાં મંત્રલિંગ કંઈ વિધિ શબ્દના શક્યાર્થનો આધ કરતો નથી. માટે પણ શબ્દથી હાગનું ગ્રહણ થવું જોઈએ. ॥ ૩૫ ॥

અનિયમો વાર્થાન્તરત્વાદન્યત્વં વ્યતિરેકશબ્દભેદાભ્યામ્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અર્થાન્તરત્વાત્) બિન અર્થ હોવાથી (અન્યત્વમ્) ભેદ છે. (વ્યતિરેકશબ્દભેદાભ્યામ્) વ્યતિરેક અને બિનશબ્દની વાચ્યતા હોવાથી. (અનિયમઃ) નિયમ નથી.

ભાવાર્થ :—હાગતવનો જ્યાં અભાવ છે ત્યાં પણતવ પણ છે. આ ઉપરથી સમજાય છે કે હાગ અને પણ બન્ને શબ્દ સમાનાર્થક નથી. આ કારણથી પણ શબ્દથી હાગનું ગ્રહણ ન થવું જોઈએ. ॥ ૩૬ ॥

રૂપાલ્પિજ્ઞાન ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(રૂપાત્) રૂપથી (ચ) અને (લિજ્ઞાત્) લિંગથી.

ભાવાર્થ :—છિદ્ર ધાતુથી અને ગમ્ ધાતુથી હાગ શબ્દ નિષ્પન્ન થાય છે માટે છિન્ન-ગમનોડ્યોડિપિ છાનઃ જોની ગતિ અટકી પડી હોય તે હાગ આવા અર્થથી તો અથ્થ પણ 'હાગ' પદવાચ્ય હોઈ શકે. માટે મંત્રવણ પ્રમાણે અથ્થપણ લઇ શકાય. ॥ ૩૭ ॥

છાગે ન કર્માભ્યા રૂપાલ્પિજ્ઞાન્યામ્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(છાગે) હાગમાં (ન કર્માભ્યા) કર્મ-આખ્યા નથી. (રૂપાલ્પિજ્ઞાન્યામ્) રૂપ અને લિંગથી.

ભાવાર્થ :—હાગ શબ્દનો 'છિન્નગમન' અર્થ કરવો એ તો અવયવાર્થ માત્ર છે. સમુદાયનો અર્થ નથી. અવયવાર્થ કરતાં સમુદાયાર્થની પ્રસિદ્ધિ હોય છે. અવયવાર્થની પ્રસિદ્ધિથી સમુદાયાર્થની પ્રસિદ્ધિનો આધ ન થવો જોઈએ. માટે હાગપદથી અથ્થનું ગ્રહણ થઇ શકે નહિ. ॥ ૩૮ ॥

રૂપાન્યત્વાજ્ઞાતિશબ્દઃ સ્યાવ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(રૂપાન્યત્વાત્) રૂપભેદ હોવાથી (જ્ઞાતિશબ્દઃ) જ્ઞાતિવાચક શબ્દ (ન સ્યાવ) નથી.

ભાવાર્થ :—કેટલાક હાગ શબ્દને વયોવાચક માને છે. એ ભેદોના મત પ્રમાણે વયો-વાચક માનવામાં આવે તોપણ અજપતિગત જ વય લેવું જોઈએ. એટલે હાગ શબ્દ કેવળ વયોવાચક નથી કિન્તુ હાગતવવિશિષ્ટ વયનો વાચક છે. એટલે ઉક્ત પ્રકૃત વાક્યમાં પણ પદથી હાગ જ લેવો જોઈએ. છાનઃ છગલઃ ચક્તઃ આ શબ્દ વયોવાચક છે. આ કારણથી હાગ શબ્દ નિયમિત થાય છે. ॥ ૩૯ ॥

વિકારો નૌત્તત્તિકત્વાત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(ન વિકારઃ) શબ્દનો અર્થ કલ્પિત નથી (નૌત્તત્તિકત્વાત્) સ્વાભાવિક સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—શબ્દનો અર્થ વેદમાં કલ્પિત નથી, પણ નામ અને નામીનો નિત્ય સંબંધ છે. એટલે જાગ શબ્દનો અર્થ સમુદાય પ્રસિદ્ધિ અર્થાત્ જાતિ જ લેવો જોઈએ અર્થાત્ જાગ શબ્દ જાતિ વાચક છે. ૧-૧-૩ સૂત્રમાં શબ્દ અને અર્થની નિત્યતા સિદ્ધ કરવામાં આવી છે. ॥ ૪૦ ॥

સ નૈમિત્તિકઃ પશોર્ગુણસ્યાચોદિતત્વાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(સઃ) જાગશબ્દ (નૈમિત્તિકઃ) કોઈ નિમિત્તને લીધે વ્યવહારમાં પ્રચલિત નથી (પશોઃ) પશુના (ગુણસ્ય) ગુણનું (અચોદિતત્વાત્) વિધાન ન હોવાથી

ભાવાર્થ :—જાગ શબ્દ કોઈ હિંદ આદિ નિમિત્તને લીધે પ્રચલિત નથી તેમ જાગ શબ્દ વાચ્ય અર્થનું દાન તરીકેનું જે વિધાન છે તે પણ કોઈ નિમિત્તને લીધે વિધાન નથી. માટે સમુદાયથી જે અર્થ પ્રસિદ્ધ થાય છે તે જ જાગ શબ્દનો અર્થ સમજવો. ॥ ૪૧ ॥

જાતેર્વા તત્પ્રાયવચ્ચનાર્થવત્ત્વોભ્યામ્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) નિશ્ચયાર્થક છે. (જાતેઃ) જાતિવાચક હોવાથી (તત્પ્રાયવચ્ચનાર્થ-વત્ત્વોભ્યામ્) પ્રયોગના આહુદ્યથી તથા વિધાનની અર્થવત્તા થઈ શકતી હોવાથી જાગ શબ્દ જાતિવાચક જ છે.

ભાવાર્થ :—જાગ શબ્દ જાતિવાચક જ હોવામાં પ્રયોગનું આહુદ્ય તથા દાનરૂપ વિધાનનું સાર્થક્ય કારણ રૂપે છે. આ કારણથી જાગ શબ્દ જાતિવાચક જ સમજવો. ॥ ૪૨ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये षष्ठाध्यायस्याष्टमः पादः ॥

अथ सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः

प्रयान्ति धर्मो अपूर्वप्रयुक्त છે એ અધિકરણને સમજાવે છે.

श्रुतिप्रमाणत्वाच्छेषाणां मुख्यमेदे यथाधिकारं भावः स्यात् ॥ १ ॥

પદાર્થ :—(મુખ્યમેદે) મુખ્ય અર્થાત્ અપૂર્વ. અપૂર્વેનો ભેદ હોવાથી (શેષાણામ્) પ્રયાન્ટિ જે શેષ છે તે (યથાધિકારમ્) પ્રકરણ પ્રમાણે (ભાવઃ સ્યાત્) વ્યવસ્થા થાય છે. (શ્રુતિપ્રમાણત્વાત્) અમુક ધર્મ અમુક યાગનો શેષ છે એ કેવળ શ્રુતિગમ્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રથમ ૭ અધ્યાયમાં પ્રત્યક્ષધર્મોનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે અને હવે જે ૭ અધ્યાય છે તેમાં આતિદેશિક ધર્મોનો વિચાર કરવામાં આવશે. પ્રયાન્ટિ ધર્મો

દર્શપૂર્ણ માસ સમીપ પઠિત છે તે શું દર્શપૂર્ણમાસ યાગને માટે જ છે કે જોટલા યાગ છે તે બધાને માટે છે ? આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ આ પ્રમાણે છે. અપૂર્વનો ભેદ હોવાથી પ્રયાજ્ઞાદિ જે પ્રકરણમાં પઠિત હોય છે તેના જ શેષ ગણાય છે માટે દર્શપૂર્ણમાસમાં કથંભાવરૂપ આકાંક્ષાથી અન્વિત થયેલા પ્રયાજ્ઞાદિ ધર્મો દર્શપૂર્ણમાસમાં જ રહેશે, એ ધર્મો બીજા યાગમાં વિદિત તરીકે જઇ શકશે નહિ. ॥ ૧ ॥

હવે ઉક્ત સિદ્ધાંતમાં પૂર્વપક્ષ કરે છે.

ઉત્પત્ત્યર્થાવિમાગાદ્વા સત્ત્વદૈવ્યધર્મ્ય સ્યાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) (ઉત્પત્ત્યર્થા વિમાગાત્) યજ્ઞ ધાતુના અર્થનો નિમામ ન હોવાથી (સત્ત્વવત) ગોત્વાદિ જ્ઞાતિ પેઠે (દૈવ્યધર્મ્ય સ્યાત્) ઐક્યધર્મ્ય છે.

ભાવાર્થ :—યાગજન્ય અપૂર્વ એક જ હોય છે તેથી યાગમાં ખતાવેલા ધર્મો સર્વ યાગોને માટે છે. જેમ 'ગૌઃ પદા ન સ્પ્રષ્ટવ્યા' ગાયને પગથી સ્પર્શ કરવો નહિ. આ ઠેકાણે કોઇ અમુક ગાયનો સ્પર્શ નિષિદ્ધ છે એમ નહિ પણ સર્વ ગાયોના સ્પર્શ નિષિદ્ધ છે એમ સમજવું. કારણ કે ગોશબ્દનો અર્થ ગોત્વ જ્ઞાતિ છે અને તે એક છે. સ્પર્શનિષિદ્ધ સર્વ ગાયમાં અન્યથા છે તેમ યાગમાં ખતાવેલા ધર્મો સર્વ યાગને લાગુ પડે છે. ॥ ૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર સ્ત્રોત્ર વિશેષમાવાદ્વા તદ્ભેદાદ્વ્યવતિષ્ઠેરજ્ઞસત્તેર્ગુણમૂતત્વાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ઉત્પત્તેઃ) દર્શપૂર્ણમાસ નામ કર્મોની ઉત્પત્તિ એટલે અપૂર્વમાં (ગુણમૂતત્વાત્) ગોત્રતા હોવાથી (સ્ત્રોત્રવિશેષમાવાત્) યજ્ઞે ધર્માદિ વિધિ એકદેશરૂપ હોવાથી (તદ્ભેદાત્) અપૂર્વના ભેદ હોવાથી (વ્યવતિષ્ઠેર) પ્રતિયાગ બ્યવસ્થિત છે.

ભાવાર્થ :—પ્રયાજ્ઞાદિરૂપ જે ધર્મો છે તે યાગમાં જે અન્વિત થાય છે તે કથંભાવરૂપ આકાંક્ષાથી થાય છે. જેમકે "યાગથી અપૂર્વ ઉત્પન્ન કરે" અહીં એ આકાંક્ષા ઉત્પન્ન થાય છે કે અપૂર્વ કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરવું, તો ઉત્તર એ છે કે પ્રયાજ્ઞાદિ યાગના અંગોનું અનુષ્ઠાન કરીને આ પ્રમાણે જે અંગોનું વિધાન કર્યું હોય તે અંગોને તે યાગમાં જ સમાવેશ થાય છે. સર્વ યાગમાં નહિ. પ્રતિનિયતયાગોના અનુષ્ઠાનથી જ અપૂર્વ ઉત્પન્ન થઇ શકે છે. એવું વિધિનું તાત્પર્ય છે. માટે પ્રયાજ્ઞાદિ ધર્મો દર્શપૂર્ણમાસનામક યાગના જ ધર્મો છે બીજા યાગના નહિ. ॥ ૩ ॥

સત્ત્વે લક્ષણસંયોગાત્સાર્વત્રિકં પ્રતીયેત ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(સત્ત્વે) ગોવ્યક્તિમાં (લક્ષણસંયોગાત્) લક્ષણાથી વ્યક્તિ સાથે સંબંધ હોવાથી (સાર્વત્રિકમ્) સર્વ ગાયોમાં (પ્રતીયેત) પ્રતીતિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—ગૌઃ પદા ન સ્પ્રષ્ટવ્યા આ વાક્યમાં ગોપદથી નિષિદ્ધ ગાયોની જે પ્રતીતિ થાય છે તેનું કારણ આ પ્રમાણે છે. ગો શબ્દનો અર્થ ગોત્વરૂપ જ્ઞાતિ છે અને તે નિષિદ્ધ ગોસંબંધ એક જ છે. હવે ગોત્વ સાથે પાદનો સ્પર્શ થઇ શકે નહિ, માટે ગોત્વસંબંધી ગોવ્યક્તિ

ગોપદ વાચ્ય છે આપું લક્ષણાવૃત્તિથી સ્વીકારમાં આવે છે. આ પ્રમાણે ગોત્વનો સંબંધ સર્વ ગોભ્યકિત સાથે હોવાથી નિખિલ ગાય સાથે પાદરપશું નિષિદ્ધ થાય છે. પણ અહીં તો યાગ તો ગૌણ છે અને યાગ જન્ય અપૂર્વ મુખ્ય છે. માટે યાગમાં ખતાવેલા ધર્મે અપૂર્વને માટે હોય છે. તેથી પ્રયાગદિ બધા યાગને લીધે પ્રયુક્ત નથી પણ વિશિષ્ટ અપૂર્વને લીધે પ્રયુક્ત છે. અર્થાત્ યાગ કરવો છે માટે પ્રયાગદિ અંગોવિહિત નથી પણ વિશિષ્ટ અપૂર્વ ઉપજ કરવું છે માટે પ્રયાગદિ ધર્મે વિહિત છે. તેથી સર્વયાગો સાથે પ્રયાગદિ ધર્મેના સંબંધ નથી. ॥ ૪ ॥

ફરીથી પૂર્વપક્ષનું ઉત્થાન થાય છે.

અવિમાગાત્તુ નૈવં સ્યાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(૩) પણ (અવિમાગાત્) યાગ સાથે કારણ તરીકે સંયુક્ત હોવાથી (એવં ન સ્યાત્) એ પ્રમાણે નથી.

ભાવાર્થ :—પ્રયાગદિ અંગોનો સંબંધ યાગ સાથે છે એ તો પ્રત્યક્ષ છે. દ્રવ્ય, દેવતા, મંત્ર અને અગ્નિ એ યાગનાં કારણ છે એ તો પ્રત્યક્ષરૂપે જાણી શકાય છે. અને અપૂર્વનાં એ કારણ છે એ તો અનુમાનથી જાણી શકાય છે કારણ કે અપૂર્વ કાષ્ટ પ્રત્યક્ષવ્યકિત નથી. આ કારણથી અનુમાન કરતાં પ્રત્યક્ષ બળવાન હોય છે. માટે યાગપ્રયુક્ત પ્રયાગદિ ધર્મે છે અને તેનો સંબંધ સર્વયાગો સાથે ઉપર ખતાવેલી યુક્તિથી સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૫ ॥

દ્વયથં ચ વિપ્રતિષિદ્ધમ્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(૪) અને (દ્વયથં) બે અર્થો માનવા (વિપ્રતિષિદ્ધમ્) અન્યાય છે.

ભાવાર્થ :—જો દશપૂર્ણમાસને માટે જ પ્રયાગદિ હોય તો સૌરયાગમાં પ્રયાગ ન હોવાને કારણે પ્રયાગે પ્રયાગે કૃષ્ણલં હુહોતિ આ એકજ વાક્યથી યાગને ઉદ્દેશીને પ્રયાગનું વિધાન કરવું જોઈએ અને પ્રયાગને ઉદ્દેશીને કૃષ્ણલંનું વિધાન કરવું જોઈએ આવી રીતે એક જ વાક્યના બે અર્થ માનવા એ અન્યાય છે. માટે પ્રયાગદિ સર્વ યાગોના ધર્મ છે એમ માનવું જોઈએ ॥ ૬ ॥

સિદ્ધાંત પક્ષનું સૂત્ર ઉત્પત્તૌ વિષ્યમાવાદ્યા ચોદનાયાં પ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્તત્થ

કર્મભેદઃ સ્યાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(૫) અથવા (ચોદનાયામ્) અપૂર્વમાં (પ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્) પ્રયાગદિ ધર્મેની પ્રવૃત્તિ છે. (ઉત્પત્તૌ) યાગમાં (વિષ્યમાવાદ) ધર્મેની વિધિ ન હોવાથી (તતઃ) તેથી (કર્મભેદઃ) અપૂર્વનો અર્થાત્ વાતુના અર્થનો ભેદ છે.

ભાવાર્થ :—અપૂર્વને માટે જ પ્રયાગદિ ધર્મેનું પ્રવર્તન છે. યાગને ખાતર જ પ્રયાગદિ ધર્મેનું વિધાન નથી તેથી અપૂર્વનો ભેદ છે. કારણ કે અપૂર્વ જ ફલવત્ છે. યાગમાં પ્રયાગેનું માત્ર શ્રવણ થાય છે અને યાગમાં તેનું અનુદાન પણ થાય છે એટલા

ખાતર તે યાગને માટે જ છે એમ કહી શકાય નહિ એમ કપડા ઉપર રંગ ચઢાવવામાં આવે છે તે કપડાને માટે નથી તથા તે રંગને પ્રયોગ પણ કપડામાં જ થાય છે તેટલાથી તે કપડા માટે માની શકાય નહિ પણ એ કપડાને ઉપયોગ કરનાર આ અથવા પુરુષને માટે તે રંગ છે. તેમ યાગમાં થતા પ્રયાગાદિ ધર્મો યાગ માટે નહિ પણ તજ્ઞ-અર્પણ માટે જ છે. ॥ ૭ ॥

આશ્લેષ સૂત્ર   **યદિ વાપ્યમિધાનવત્સામાન્યાત સર્વધર્મઃ સ્યાત્ ॥ ૮ ॥**

પદાર્થ :—(યદિ વા) અથવા (અમિધાનવત્) સર્વધર્મેનું કૃણ અર્પણ એ નામ (સામાન્યાત) સમાન હોવાથી (સર્વધર્મઃ) ધર્મો પણ સમાન (સ્યાત્) હોવા જોઈએ.

ભાવાર્થ :—સર્વધર્મેનું પ્રયોગક અર્પણ છે અને તે સર્વધર્મેનું સમાન જ છે એટલે કે પ્રયાગાદિ ધર્મજન્ય જે જે વ્યાપાર ઉત્પન્ન થાય છે તેનું અર્પણ એનું સામાન્ય નામ છે. તે જ પ્રમાણે ધર્મો પણ મર્વ અર્પણ પ્રત્યે સમાન જ હોવા જોઈએ. યથા વાહીકોડતિચિરાગતઃ યવાજમસ્મે પ્રક્રિયતામ્ હત્યુક્તે યો યો વાહીકસ્તસ્ય તસ્ય યવાન્નં ક્રિયતે એવમ્ હ્રદાપિ એકસ્ય અર્પણસ્ય ચે ધર્માઃ શ્રુતાઃ તે સર્વાપૂર્વાણાં ભવિતુમર્હન્તિ ॥ ઇતિ શાખરભાષ્ય. જેમઃ—વાહીક (રથારી, બરવાડ) અતિથિ આગ્યે છે તેને જવનો ખોરાક આપવો. જે જે વાહીક આવે તે બધાને માટે જવનો ખોરાક એક સરખો જ હોય છે તેમ અહીં પણ જેટલાં અર્પણો હોય તે બધાના ધર્મ એક સરખા જ હોવા જોઈએ. આ કારણથી પ્રયાગાદિ ધર્મો સર્વ અર્પણો પ્રત્યે સમાન જ હોવા જોઈએ. એટલે સર્વયાગોમાં ઉક્ત ધર્મો કરવા જ જોઈએ. ॥ ૮ ॥

આશ્લેષ નિરાકરણ સૂત્ર.

અર્થસ્ય ત્વિમિમક્તત્વાત્તથા સ્યાદમિધાનેષુ પૂર્વવત્વાત્પ્રયોગસ્ય કર્મણઃ

શબ્દમાવ્યત્વાદ્ વિભાગાચ્છેષાનામપ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પણ (અર્થસ્ય) વાહીકદેશ સંબંધનો (અમિમક્તત્વાત્) નિમત્ત હોવાથી (તથા સ્યાત્) તે પ્રમાણે થાય છે. (અમિધાનેષુ) અર્પણરૂપ નામોમાં (પ્રયોગસ્ય) ઉક્ત વાક્ય પ્રયોગ (પૂર્વવત્વાત્) પ્રથમ પણ અનેકવાર થયેલો હોવાથી એમ અને છે પણ (કર્મણઃ) અર્પણ તો (શબ્દમાવ્યત્વાત્) વૈદિક વાક્યોથી જ જાણી શકાતું હોવાથી, બેદ છે (શેષાનામ્) માટે પ્રયાગાદિની સર્વત્ર (અપ્રવૃત્તિઃ સ્યાર્) પ્રવૃત્તિ થતી નથી.

ભાવાર્થ :—વાહીકનું દૃષ્ટાંત પ્રકૃત રથણમાં લાગી શકતું નથી. વાહીકનો દેશ સાથે જે સંબંધ અને છે તે જ સમાન હોય છે જેટલા વાહીક પુરુષો અમુક દેશમાં આવે તેને જવનો ખોરાક આપવો અહીં દેશનો સંબંધ જ. સમાન છે અને આ સંબંધ પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનથી જાણી શકાય છે. કારણ કે પહેલાં ધણી વખત વાહીકો આવતા રહ્યા અને તમ્મે યવાન્નં દેહિ એ વાક્ય પણ ધણી વખત સાંભળ્યા કયું આ ઉપરથી સાંભળનારે વ્યાપ્તિ બાંધી લીધી કે આ સ્થાને જે જે વાહીક આવે તેને યવાન આપવું. પણ અહીં તો અર્પણ એ કોઈ પ્રત્યક્ષ વસ્તુ નથી એ તો માત્ર શબ્દથી જ જાણી શકાય છે અને શબ્દો અમુક ધર્મમાં અમુક અર્પણ, અમુક ધર્મથી અમુક અર્પણ એમ ધર્મોએ જુદા અને તેના અર્પણો પણ જુદાજ બતાવે છે. માટે પ્રયાગાદિ

ધર્મેની સર્વ યાગોમાં પ્રવૃત્તિ થઇ શકતી નથી. જે યાગમાં એ પકિત હોય છે તે જ યાગ સાથે તેનો સંબંધ માનવો એ જ ઉચિત છે. ॥ ૯ ॥

સ્મૃતિરિતિ ચેન્ન ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(સ્મૃતિ :) સ્મૃતિ છે (ઇતિ ચેન્ન) જે એમ કહેવામાં આવે તો, આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—વરુણ પરાશર નામક શાખાવાળા કહે છે કે જે દર્શપૂર્ણ માસના જે જે ધર્મો છે તે બધા સર્વ ઇષ્ટિના ધર્મો છે; શું એ સ્મૃતિનું કથન અસત્ય છે ? આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૦ ॥

પૂર્વવત્ત્વાત ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(પૂર્વવત્ત્વાત) પૂર્વ અર્થાત પ્રકૃત યાગવાળાઓ માટે તે ધર્મો છે.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણ માસ યાગ પ્રકૃતિ યાગ છે માટે તેના જે જે વિકૃતિ યાગો હોય તેમાં પ્રકૃતિવદ્ વિકૃતિ: કર્તવ્યા. એ ચોદક શાસ્ત્રથી પ્રકૃતિગત ધર્મેની વિકૃતિયાગમાં પ્રાપ્તિ થાય છે. આથી અવિકૃતિરૂપ ખીળ યાગોમાં પ્રયાજનદિની પ્રાપ્તિ છે એમ ન સમજવું. માટે વરુણ પરાશર શાખાવાળાઓનું કથન ઉકેત ચોદક વાક્યનો અનુવાદ જ છે. ॥ ૧૧ ॥

અર્થસ્ય શબ્દ માહ્યત્વાત્ પ્રકરણનિબંધનાઽહુદ્દાદેવાન્યત્ર ભાવ: સ્યાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(અર્થસ્ય) અંગકલાપ (શબ્દમાહ્યત્વાત્) (વધિ વાક્યથી જ જાણી શકાય એમ હોવાથી (પ્રકરણનિબંધનાદ્) પ્રકરણ સાથે સંબંધ થયેલો હોવાથી (હન્દાર્થે એવ) અતિદેશ શાસ્ત્રરૂપ શબ્દથી જ (અન્યત્ર ભાવ: સ્યાત્) વિકૃતિ યાગમાં સંબંધ થઇ શકે છે.

ભાવાર્થ :—અમુક અમુક અંગો અમુક યાગના છે એ તો કેવળ વિધિવાક્ય રૂપ શબ્દથી જ જાણી શકાય છે, માટે જે જે અંગો પ્રકૃતિયાગમાં સંબંધ થયેલાં હોય છે તે અંગો ખીળ યાગમાં અનુષ્ઠિત થઇ શકે નહિ. માટે અતિદેશ વાક્યથી જ પ્રકૃતિના ધર્મો સૌર્ય-આદિ વિકૃતિ યાગમાં અનુષ્ઠિત થઇ શકે. જે એ અતિદેશ વાક્ય ન હોય તો પ્રકૃતિના ધર્મોનું વિકૃતિ યાગમાં પણ અનુષ્ઠાન થઇ શકે નહિ માટે અતિદેશ શાસ્ત્રનો આરંભ કરવો જોઈએ. આ અધિકરણમાં એ રૂપક કરી આપ્યું કે અપૂર્વને લીધે જ ધર્મેનો પ્રયોગ થાય છે. અપૂર્વો જુદાં જુદાં હોવાનો ધર્મો પણ જુદાં જુદાં જ છે, સમાન નથી. જે પ્રકૃતિના ધર્મ વિકૃતિ યાગમાં અનુષ્ઠા કરવા હોય તો અતિદેશ શાસ્ત્રથી તેની કર્તવ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. માટે અતિદેશ શાસ્ત્રનો પણ આરંભ કરવો જોઈએ. ॥ ૧૨ ॥

‘ સમાનમિતરત્ત્વેન આ વાક્યથી ધધુનામક યાગમાં રથેનયાગના વિશેષ ધર્મેનો અતિદેશ થાય છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો સમજાવે છે.

પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર.

સમાને પૂર્વવત્ત્વાદુત્પન્નાધિકાર: સ્યાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(સમાને) સમાનમિતરત્ત્વેન એ વાક્યમાં (હત્તજાધિકાર: સ્યાત્) અનુવાદ છે. (પૂર્વવત્ત્વાત્) એવાતિષ્ઠીમની વિકૃતિ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ ઇષુનામક ’ એક યાગ છે અને તે એક દિવસમાં સંપૂર્ણ થાય છે. તેમાં ટેલલાક વિકૃતિગત ધર્મોના પાઠ કરીને પછીથી લખવામાં આવ્યું છે કે આક્રીના અનુષ્ઠાનો રથેન યાગ પ્રમાણે કરવા. ઇષુ અને રથેન નામના બંને યાગો જ્યોતિષોમની વિકૃતિઓ છે માટે ઇષુ યાગનાં વિધાનો પાંચે જે વૈશેષિક ધર્મો કહ્યા છે તે અને ઇતર અર્થાત્ બીજા ધર્મો પ્રકૃતિયાગના લેવા એવો અતિદેશ છે. પ્રકૃતિયાગના ધર્મોનો અતિદેશ હોવાથી એ અનુવાદ છે અને ઇતરપદથી પ્રકૃતિગત ધર્મો જ સમજવા. ॥ ૧૩ ॥

રથેનરથેતિ ચેત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(રથેનસ્ય) રથેનયાગના ધર્મો લેવા (ઈતિ ચેત્) જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—જે કાષ્ઠ કહે કે ‘ ઇતર પદથી રથેનનામક યાગના ધર્મો લેવા ’ લોહિતોષ્ણીપ આદિ રથેનયાગના વિશેષ ધર્મો છે તો તેનો ઉત્તર આગલા સૂત્રમાં આપવામાં આવે છે. ॥ ૧૪ ॥

નાસંનિધાનાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (અસંનિધાનાત્) સંનિધાન ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—રથેનયાગમાં જ્યોતિષોમના ધર્મો કર્તવ્ય હોય છે. રથેનયાગના બીજાં વધાના વૈશેષિક ધર્મો પણ કર્તવ્ય હોય છે. આ એ પ્રકારના ધર્મોમાંથી જ્યોતિષોમના ધર્મો જ સ્વીકારવા કારણકે પ્રાકૃત ધર્મો સાથે જ સંનિધાન છે. અર્થાત્ રથેનગત પ્રાકૃતધર્મોનો જ ઇષુયાગમાં અતિદેશ છે. ॥ ૧૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અપિ વા યદ્યપૂર્વત્વાદિતરદધિકાર્યે જ્યૌતિષો—

મિકાદ્વિધેસ્તદ્વાચકં સમાનં સ્યાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (અપૂર્વત્વાત્) ઉક્તવાક્યવિધાયક હોવાથી. (ઇતરત્) ઇતર શબ્દ (અધિકાર્યે) અધિક અર્થનો વાચક છે (જ્યૌતિષોમિકાત્) જ્યોતિષોમ સંબંધી ધર્મ કરતાં (તદ્વાચકમ્) અધિકાર્યનું વાચક (સમાનં સ્યાત્) સમાન પદ છે.

ભાવાર્થ :—‘ સમાનમિતરત્ રથેનેન ’ આ વાક્ય વિધાયક વાક્ય છે અને ઇતરત્ પદનો અર્થ અધિક છે. એટલે જ્યોતિષોમયાગના જે જે ધર્મો છે તે બધા ઇષુ યાગમાં સમાન રીતે કર્તવ્ય છે અને રથેનયાગના જે લોહિતોષ્ણીપ—આદિ વધારે ધર્મો છે તે પણ કર્તવ્ય છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે હવે યાગમાં રથેનયાગસંબંધી લોહિતોષ્ણીપ આદિ ધર્મનો અતિદેશ છે. ‘ ઇતર ’ શબ્દ એજ ધર્મોનો સૂચક છે. ॥ ૧૬ ॥

एतद्ब्राह्मणानि एत्यादि वाक्यं पांयद्विषयां अर्थवादसहितं

अगविधियोनो पञ्च अतिदेशे च अ अधिक्करणे समजये च.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

पञ्चसञ्चरेष्वर्थवादातिदेशः सन्निधानात् ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(પચ્ચસચ્ચરેષુ) પાંચ હવિષોના સંચરમાં (અર્થવાદાતિદેશઃ) અર્થવાદનો જ અતિદેશ છે (સન્નિધાનાત્) વિધિ વાક્યના શેષત્વથી તેનું સન્નિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આતુર્ભારથમાં વૈશ્વદેવ, વરુણ પ્રધાસ, સાકમેધ અને મુનાસીરીય નામક ચાર પર્વ છે તેમાં વૈશ્વદેવ-ઘટ્ટિમાં હવિષોતુ વિધાન છે. આમેયમઘાકપાલં નિર્વપતિ। સૌમ્યં ચરમ્ । સાવિત્રં દ્વાદશકપાલમ્ । સારસ્વતં ચરમ્ । પૌષ્ણં ચરમ્ । મારુતં સપ્તકપાલમ્ । વૈશ્વદેવીમામિક્ષામ્ । યાવાપૃથિવ્યમેકકપાલમ્ । આ હવિષોતો બ્રાહ્મણપ્રથમાં આ પ્રમાણે અર્થવાદ સમાન્નાત કર્યો છે. “ વાર્ત્તેભાનિ વ એતાનિ હવીષિ ” આ હવિષો વૃત્તને નાશ કરનારા છે. અંગવિધિઓનું પણ સમાન્નાન છે. જેમકે:—ત્રેધા સન્નદ્ધં બહિર્ભવતિ । ત્રેધા સન્નદ્ધં દધ્મઃ । નવ પ્રયાજા હજ્યન્તે । નવાનુયાજાઃ । હવે વરુણ પ્રધાસમાં ઉપર કહેલાં હવિષોમાં આગ્નેય આદિ પાંચ હવિષોતુ વિધાન કરી તેનું પૂર્વોક્ત બ્રાહ્મણ વાક્ય એ પાંચમાં અતિદિષ્ટ છે. જેમ કે એતદ્બ્રાહ્મણાન્વેવ પન્ચ હવીષિ, યદ્બ્રાહ્મણનીતરાણિ ધતિ. અહીં કેવળ અર્થવાદનો અતિદેશ જ ન્યાય છે, કારણ કે, તેનો હવિષ સાથે શતુપસ્તાવક રૂપથી અન્વય સંભવિત છે. અંગ વિધિઓનો તેમાં સંભવ નથી. ॥ ૧૭ ॥

(સંક્રધાંત સૂત્ર

સર્વસ્ય વૈકશઞ્ચાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંત મુચક છે. (સર્વસ્ય) અર્થવાદ અને અંગ વિધિઓનો પણ અતિદેશ છે. (વૈકશઞ્ચાત્) એક બ્રાહ્મણ વાક્યથી બન્નેનું પ્રતિપાદન થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અંગ વિધિ સહિત અને અર્થવાદ સહિત બ્રાહ્મણ કાંડનો અતિદેશ છે. ‘ બ્રાહ્મણ ’ આ શબ્દ અંગવિધિ અને અર્થવાદને માટે સમાન છે. ॥ ૧૮ ॥

લિજ્જદર્શનાશ્ચ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિજ્જદર્શનાશ્ચ) લિંગ વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વરુણ પ્રધાસમાં ત્રિંશદાહુતયઃ ત્રિંશ આહુતિઓનું પરિગણન કરવામાં આવ્યું છે. આ પરિગણન અંગવિધિના અતિદેશ વગર ઉપપન્ન થઈ શકે નહિ. માટે અંગવિધિઓનો પણ અતિદેશ છે. ॥ ૧૯ ॥

વિહિતામ્નાનાશ્ચેતિ ચેત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(વિહિતામ્નાનાશ્ચેતિ) વિહિતનું આન્નાન હોવાથી (ન હતિ ચેત્) અંગવિધિ-અતિદેશ નથી જો એમ કહેવામાં આવે તો ઉત્તર આગલા સૂત્રમાં.

ભાવાર્થ :—અગ્નિં મમ્યન્તિ । પ્રસુત્રો ભવન્તિ । આ પ્રમાણે વિધાન છે. જો અતિદેશ હોય તો ફરીયા આ અંગવિધિઓનું વિધાન ન જોઈએ. માટે ફરીથી વિધાન હોવાથી અંગવિધિઓનો અતિદેશ નથી. જો એમ માનવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે તે જુઓ. ॥ ૨૦ ॥

નેતરાર્થત્વાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(ન) વ્યર્થતા નથી. (નેતરાર્થત્વાત્) અન્ય અર્થને માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નિમન્થન આદિનું જે ફરીથી વિધાન કર્યું છે તે બીજા હવિષને

માટે છે. અર્થાત્ માસ્તી પ્રચારાર્થત્વાદ મારુત હવિષુને માટે છે. આ કારણથી અર્થવાદ અને અંગવિધિ બન્નેનો અતિદેશ છે એ જ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૨૧ ॥

‘ એતદ્બ્રાહ્મણ ’ ઇત્યાદિથી એકકપાલ અને એન્દ્રાગ્નિમાં પણ અર્થવાદ સહિત અંગવિધિનો અતિદેશ છે. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

एककपालैन्द्राग्नौ च तद्वत् ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તદ્વત્) તે જ પ્રમાણે (એકકપાલૈન્દ્રાગ્નૌ) ઇન્દ્રાગ્નિદેવતાક હવિષુમાં પણ.

બાવાર્થ :—સાક્રમેષ પર્વમાં પણ ‘ એતદ્બ્રાહ્મણ એન્દ્રાગ્નિઃ ’ એતદ્બ્રાહ્મણ એકકપાલઃ અહીં પણ અર્થવાદ અને અંગવિધિનો અતિદેશ છે. ॥ ૨૨ ॥

સાક્રમેષ પર્વમાં વારુણપ્રધાસિક એકકપાલનો આતદેશ છે.

એ અધિકરણનું સૂત્ર સમજાવે છે.

एककपालानां वैश्वदेविकप्रकृतिराग्रयणे सर्वहोमापरिवृत्ति-
दर्शनादवभृथे च सकृद्व्यवदानस्य वचनात् ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(એકકપાલનામ્) જેટલા એકકપાલોનું વિધાન છે તે બધાની (વૈશ્વદેવિક-પ્રકૃતિઃ) વૈશ્વદેવ એકકપાલ પ્રકૃતિ છે. (આગ્રયણે) ઘાવાપૃથિવ્ય-એકકપાલમાં (સર્વહોમાપરિવૃત્તિ-દર્શનાત્) સર્વ હોમોનો અનુવાદ હોવાથી (અવભૃથે ચ) અને વારુણ એક કપાલમાં (સકૃદ્) એક વખત (દ્વયવદાનસ્ય) દ્વયવદાનનું (વચનાત્) વચન હોવાથી.

બાવાર્થ :—વૈશ્વદેવ પર્વમાં ઘાવાપૃથિવી દેવતાક એકકપાલનું વિધાન છે. વરુણ-પ્રધાસમાં કહેવતાક એકકપાલનું વિધાન છે. અને સાક્રમેધીય પર્વમાં વૈશ્વકર્મણમેકકપાલમ્ એમ કહીને ‘ એતદ્બ્રાહ્મણ એકકપાલઃ ’ આનું શ્રવણ છે. આ વાક્યમાં એતદ્ શબ્દથી વૈશ્વદેવિક એકકપાલનું ગ્રહણ કરવું કે વરુણ પ્રધાસ સંબંધી એકકપાલનું ગ્રહણ કરવું. આ સદેહમાં વધારે ધર્મો હોવાથી વૈશ્વદેવિક એક ગ્રહણ કરવું એવો પૂર્વપક્ષ છે. તેના ઉત્તર રૂપે આ સૂત્રમાં સિદ્ધાંત ખતાવ્યો છે કે વારુણપ્રધાસ એક કપાલનું ગ્રહણ કરવું. જેટલા એકકપાલો બતાવ્યા છે તે બધાની પ્રકૃતિ વૈશ્વદેવ એક કપાલ છે. ઘાવાપૃથિવી એક કપાલમાં સર્વ હોમોનો અનુવાદ છે. વરુણેકકપાલમાં દ્વિવચનિતિ બે વખત અવદાન કરવું આનું વિધાન છે. બે વૈશ્વદેવિક પ્રકૃતિકવ હોય ના દ્વિવદાનનું ફરીથી વિધાન વ્યર્થ પડે છે. વૈશ્વદેવપર્વમાં યદેકકપાલસ્ય અવચેત્ત યજમાનસ્ય અવચેત્ત આ વાક્યથી જે નિષેધ થયો છે તેનું ઉક્ત પ્રકૃત વચન બાધક છે. શમીમન્યઃ શ્લુચઃ સ્ત્રુચ્ચ શમીના કાષ્ઠમાંથી બનાવવી, આ વિશેષ ધર્મો વરુણપ્રધાસના છે, માટે એ ધર્મોની પ્રાપ્તિ માટે એતદ્ બ્રાહ્મણ એકકપાલ આ વાક્યગત એતદત્થી વરુણ પ્રધાસ એક કપાલનું જ ગ્રહણ કરવું. એટલે કે વરુણપ્રધાસના જે ધર્મો છે તેનો જ અતિદેશ કરવો. ॥ ૨૩ ॥

॥ इति मीमांसागुर्जरभाषाभाष्ये सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

અથ મીમાંસાગુર્જરભાષામાળ્યે સસમાખ્યાયસ્ય દ્વિતીયઃ પાદઃ

‘રથન્તર’ આદિ શબ્દનો અર્થ ગાનવિશેષ છે એ અધિકરણનાં
સૂત્રો સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ. સામ્નોઽમિધાનશબ્દેન પ્રવૃત્તિઃ સ્યાદયથાશિષ્ટમ્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(સામ્નઃ) સામના (અમિધાનશબ્દેન) વાયક શબ્દથી રથન્તર એ આનુપૂર્વી વડે (યથાશિષ્ટમ્) ગુરુપરંપરાથી જેવું ઉપનિષ્ઠ છે તેજ પ્રમાણે (પ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્) પ્રવૃત્તિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—‘કવતીષુ રથંતર ગાયતીતિ’ આ વાક્યનો એવો અર્થ છે કે અમિત્વા શૂર નોતુમઃ આ ઋચામાં ગાન વિશેષથી ગવાતું સામ રથંતર શબ્દવાચ્ય છે. એ ઋચાનું ગાન કયા નશ્વિત્ર આમુલ્ક આદિ ત્રણ મંત્રમાં કરવું આ એક અતિદેશ છે. આમાં અતિદેશ કાનો છે એ વિચારણીય છે. અહીં પૂર્વપક્ષ એવું માને છે કે કોષને કોષ કહે કે વું રથંતર સામ ખેલ તો તે ગાનયુક્ત ઋચાને જ બોલે છે, માટે ગાનવિશિષ્ટ ઋચાનો જ અતિદેશ છે. સામ શબ્દથી પણ ઋચાવિશેષ જ સમજાય છે. ગુરુશિષ્ય સંપ્રદાય પણ એજ પ્રમાણે ચાલ્યો આવે છે. માટે રથંતરનામક ગાનવિશિષ્ટ અમિ ત્વા શૂર ધત્યાદ ઋચાનો કયા નશ્વિત્ર આદિ કવતી ઋચામાં અતિદેશ છે. કયા નશ્વિત્ર આદિ ત્રણ ઋચાઓ કવતી ઋચાએ કહેવાય છે. ॥ ૧ ॥

પૂર્વપક્ષને દૂષિત કરનારું સૂત્ર.

શબ્દૈસ્ત્વર્થવિધિત્વાદર્થાન્તરેઽપ્રવૃત્તિઃ સ્વાત

પૃથગ્ભાવાત ક્રિયાયા હ્યમિસમ્બન્ધઃ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(તુ) આ શબ્દ પૂર્વપક્ષમાં દૂષણ બતાવે છે (શબ્દઃ) શબ્દો વડે (અર્થવિધિત્વાત) અર્થનું બોધન થતું હોવાથી (અર્થાન્તરે) બિન્ન અર્થમાં શબ્દની (અપ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્) પ્રવૃત્તિ થઈ શકે નહિ. (પૃથગ્ભાવાત) વાચ્યાર્થ જુદા જુદા હોવાથી (ક્રિયાયાઃ) ક્રિયાનો (હિ અમિસમ્બન્ધઃ) તે તે અર્થ સાથે સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઋચાનો અતિદેશ થઈ શકે નહિ. કવતી ઋચામાં અમિત્વા इत्यादि ગાન-વિશિષ્ટ ઋચાનો જે અતિદેશ થતો હોય તો કવતી જે અર્થ છે તે જ અમિત્વા ધત્યાદિ ઋચાએ કથિત કરવે જોઈએ પણ એ શક્ય નથી. શબ્દો હમેશાં પોત પોતાના અર્થોના જ વાયક હોય છે. ષટ્ શબ્દથી કોષપણ પટ અર્થોનો બોધ થઈ શકે નહિ ધટાર્થ અને પટાર્થમાં તથા ધટ અને પટ શબ્દમાં સ્પષ્ટ ભેદ છે. આ કારણથી એક ઋચામાં બીજી ઋચાનો અતિદેશ સંભવી શકે નહિ. ॥ ૨ ॥

બીજો પૂર્વપક્ષ.

સ્વાર્થે વા સ્યાત્પ્રયોજનં ક્રિયાયાસ્તદજ્ઞમાવેનોપદિશ્યેરન્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્વાર્થે) સ્વાર્થમાં પ્રવર્તતી અભિવર્તી ઋચા (અર્જમાવેન

ઉપદિશ્યેત્) અંગ તરીકે ઉપદિષ્ટ થશે (ક્રિયાયા:) એક ઋચામાં બીજી માનવિશિષ્ટ ઋચાનો અતિદેશ કરવાનું (પ્રયોજનમ્) ફળ અદ્યુત છે.

ભાવાર્થ :—એક ઋચા બીજી ઋચાના અર્થને ભલે બોધિત ન કરે પણ એક ઋચા બીજી ઋચાનું અંગ તો થઇ શકે, અને એક ઋચાને બદલે બીજી ઋચા બોલવી એનું ફળ દ્યુત નથી પણ અદ્યુત છે, માટે ઋચાનો જ અતિદેશ છે. ॥ ૩ ॥

શબ્દમાત્રમિતિ ચેત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—જો (શબ્દમાત્રમ્) કેવળ શબ્દનું જ વિધાન છે (હિતિ ચેત્) જો એમ માનવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—જો અદ્યુતાર્થે ફલની કલ્પના કરવામાં ગૌરવ જણાતું હોય તો કેવળ શબ્દનું જ વિધાન કરવું એટલે કે કવતી આદિ ઋચાઓમાં રથંતર શબ્દનો પ્રયોગ કરવો. રથંતર શબ્દથી જ એ ઋચાઓનો અભિલાપ કરવો. જ્યાં શબ્દમાં જ કાર્યનો સંભવ હોય ત્યાં શબ્દાર્થમાં કાર્ય માનવાની જરૂર નથી. રથંતર શબ્દનો જ કવતી ઋચાઓમાં પ્રયોગ થઈ શકે છે. ॥ ૪ ॥

નૌતત્તિકત્વાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(ન) શબ્દનું વિધાન પણ યોગ્ય નથી (નૌતત્તિકત્વાત્) શબ્દ અને અર્થનો નિત્ય સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—રથંતર શબ્દથી કવતી ઋચાઓ સમજી શકાય નહિ કારણ કે રથંતર શબ્દનો અર્થ એ ઋચાઓ નથી. શબ્દ અને અર્થનો નિત્ય સંબંધ છે, માટે જે શબ્દનો જે અર્થ હોય તે જ સમજી શકાય. રથંતર શબ્દ રથંતર શબ્દાર્થનો વિધાયક થઇ શકે જ નહિ. કારણ કે એ વિધાન સાથે એ રથંતર શબ્દનો સંબંધ નથી. ॥ ૫ ॥

શાસ્ત્રં ચૈવમનર્થકં સ્યાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(એવમ્) એ પ્રમાણે (શાસ્ત્રમ્) અતિદેશ શાસ્ત્ર (અનર્થકં સ્યાત્) અનર્થક થઇ જાય.

ભાવાર્થ :—અશક્ય અર્થ હોવાથી અતિદેશ શાસ્ત્ર આ ઠેકાણે નિરર્થક થઈ પડે છે. અર્થાત્ રથંતર શબ્દનો અતિદેશ ન થઇ શકતો હોવાથી કવતીજી રથંતર ગાયત્રી આ અતિદેશ વાક્ય નિરર્થક થઇ પડે છે. ॥ ૬ ॥

સ્વરસ્યેતિ ચેત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(સ્વરસ્ય) સ્વરનું વિધાન છે (હિતિ ચેત્) જો એમ માનવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—અભિત્વા શર નોતુમઃ ઇત્યાદિ ઋચામાં જે સ્વર છે તે સ્વરનું વિધાન કવતી ઋચાઓમાં કરવું આ પ્રમાણે અતિદેશ માનવામાં આવે તો ? આનો ઉત્તર આમળના સૂત્રમાં છે ॥ ૭ ॥

નાર્થાભાવાચ્છુતે ન સમ્બન્ધઃ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(અર્થાભાવાત) એ સ્વર કવતીમાં ન હોવાથી (શ્રુતે) શ્રુતિને (ન સમ્બન્ધઃ) સંબંધ નથી.

ભાવાર્થ :—અમિ ત્વા ઇત્યાદિ ઋચાના સ્વર કવતીમાં નથી માટે કવતીપુ રથંતરં ગાયતિ આ વાક્યને સંબંધ નથી. એટલે કે સ્વરવિધિમાં ઉક્ત વાક્યનું તાત્પર્ય નથી. ॥ ૮ ॥

સ્વરસ્તુત્તિષુ સ્યાન્માત્રાવર્ણાવિમક્તત્વાત ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પશુ (સ્વરઃ) સ્વર (સ્તુતિષુ) ઉમ્મત્ર થયેલા વર્ણો (સ્વાર) છે. (માત્રાવર્ણાવિમક્તત્વાત) માત્રા અને વર્ણ અભિન્ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અમિત્વા શર ઇત્યાદિ ઋચામાં જે વર્ણો અને જે માત્રા છે તે વર્ણો અને તે માત્રા કવતી ઋચાઓમાં પશુ છે. અવર્ણાદિ અક્ષરો અને હ્રસ્વ, દીર્ઘાદિ અન્ને ઋચાઓમાં એક સરખા જ છે તો પછી એક ઋચાના સ્વરનું બીજામાં વિધાન કરવું એ નિરર્થક છે. જે નિરર્થક હોય તો વિધાન ન માનવું પશુ અનુવાદ માનવો. આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે, એમ જણાય છે. ॥ ૯ ॥

લિંગદર્શનાચ્છ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિંગદર્શનાત) લિંગવાક્યોનું પશુ અવશ્ય થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—રથંતરસુત્તરયો નં પશ્યામિ इति विश्वामित्रस्तપસ્तेपે । बृहदुत्तरयो नं पश्यामीति वसिष्ठः ઉત્તરની એ ઋચામાં રથંતર નથી સમગ્રતો માટે તે સમજવા માટે વિશ્વામિત્રે પ્રયત્ન રૂપ તપ કયું અને વસિષ્ઠે બૃહદ્ નમનને માટે તપ કયું. જે રથંતર અને બૃહદ્ ઉત્તરની ઋચામાં ન હોત તો તેને જાણવા માટે એ બે ઋષિઓ તપ ન કરી. આથી સિદ્ધ થાય છે કે ઉત્તરની એ ઋચાઓમાં પશુ રથંતર છે. કવતીમાં રથંતરને અતિદેશ છે એ તો સ્પષ્ટ થાય છે. ॥ ૧૦ ॥

અશ્રુતેસ્તુ વિકારસ્યોત્તરાસુ યથાશ્રુતિ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પશુ (ઉત્તરાસુ) ઉત્તરની ઋચાઓમાં (વિકારસ્ય) નવીન ધર્મનું વિધાન ન હોવાથી (યથાશ્રુતિ) સ્વાધ્યાય વખતે જે પ્રમાણે એ ઋચાઓના પાઠ કરાય છે તે પ્રમાણે જાન વખતે કરવો.

ભાવાર્થ :—કવતી આદિ ઋચાઓમાં સ્વાધ્યાય વખતે જેવી રીતે પાઠ કરવામાં આવે છે, તેવી રીતે જાન વખતે પણ કરવો. આ પ્રમાણે તો 'કવતીપુ રથંતરં ગાયતિ' આ વાક્ય સ્પષ્ટ રીતે નિરર્થક જણાય છે. ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાનાં આસામજસ્યમ્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શબ્દાનામ) શબ્દનું (અસામજસ્યમ્) અસામંજસ્ય છે.

ભાવાર્થ :—અનુવાદ રથંતરના ધર્મોની પ્રાપ્તિ છે. અને તે ધર્મો રથંતરે પ્રસ્તુતમાને પૃથિવી ધ્યાયેત ન્યારે રથંતર ગાવાનું શરૂ કરે ત્યારે પૃથિવીનું ધ્યાન કરવું. આ ધર્મની પ્રાપ્તિને માટે કવતીમાં રથંતર સામ ગાવાનું કહ્યું છે જે એમ માનવામાં આવે નો ઉક્ત વાક્યથી જે શક્યાર્થ પ્રતીત થાય છે તે પૃથિવીના ધ્યાન રૂપે નથી. આ કારણથી કવતીષુ રથંતર ગાયતિ એ વાક્યની લક્ષણ માનવી પડે. આ અસામંજસ્ય છે. ॥ ૧૨ ॥

**સિદ્ધાંત સૂત્ર અપિ તુ કર્મશબ્દઃ સ્યાદ્ઘાવોઽર્થઃ પ્રસિદ્ધપ્રહણત્વાદિકારો-
હ્યવિશિષ્ટોઽન્યૈઃ ॥ ૧૩ ॥**

પદાર્થ :—(અપિ તુ) ઉપર બતાવવામાં આવેલાં પૂર્વપક્ષના નિરાસને માટે આ શબ્દો છે. (કર્મશબ્દઃ) રથંતર શબ્દ ગાનરૂપ ધર્મનો વાચક (સ્યાત્) છે (પ્રસિદ્ધપ્રહણાત) શ્લેષકિતને લીધે (માત્રઃ કર્થઃ) આજ અર્થ વારતવિક છે. (હિ) કારણ કે (અન્યૈઃ અવિશિષ્ટઃ) અન્ય અવદનન-આદિ ધાત્વર્થ તુલ્ય (વિકારાઃ) ગાન શબ્દનો અર્થ છે.

ભાવાર્થ :—રથંતર શબ્દ ગાનરૂપ ક્રિયાનો વાચક છે અને તે ગાન ઋચામાં એક જાતનો સંસ્કાર છે. રથંતર ગાનની શ્લેષ પણ ગાન-ક્રિયાને જ સૂચવે છે. જેમ અગ્નિહોમ એક ક્રિયા છે, તેમ ગાન પણ એક જાતની ક્રિયા છે, રથંતર ગાયતિ આ વાક્યમાં રથંતર શબ્દનો અર્થ ગાનરૂપક્રિયામાં અભેદ સંબંધથી અન્ય પામે છે, જેમ અવદનન ક્રિયાથી ચોખા અને તેના ઉપરના ફાતરા છૂટા પડે છે. તેમ ગાન રૂપ ક્રિયાથી ઋચાઓના અક્ષરોની અભિવ્યક્તિ થાય છે. માટે રથંતર કોઇ ઋચાનું કે ગાન વિશિષ્ટ ઋચાનું પણ નામ નથી પણ શુદ્ધ ગાનક્રિયાનું જ નામ છે. ॥ ૧૩ ॥

અદ્રવ્યં चापि दृश्यते ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(અદ્રવ્યં ચ) અને ઋચા-શબ્દમાં (અપિ) પણ રથંતર શબ્દનો પ્રયોગ (દ્રશ્યતે) જોવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—ઋચા ન હોય તેમાં પણ રથંતર સામનો પ્રયોગ જોવામાં આવે છે. આ સૂત્રમાં ‘દ્રવ્ય’ શબ્દનો અર્થ ‘ઋચા’ થાય છે. માટે ગાનવિશિષ્ટ ઋચાનો અતિદેશ નથી. ॥ ૧૪ ॥

तस्य च क्रिया ग्रहणार्था नानार्थेषु विरूपित्वादर्थां

ह्यासामलौકિકો विधानात् ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(તસ્ય ચ ક્રિયા) તેની અકર્મ વખતે જે ક્રિયા કરવામાં આવે છે તે (ગ્રહણાર્થ) અભ્યાસને માટે હોય છે. (નાનાર્થેષુ) જુદી જુદી ઋચાઓમાં (વિરૂપિત્વાદ) ગાન પણ જુદાં જુદાં હોય છે. (આસામ્ અર્થઃ) રથંતર આદિ સંજ્ઞાઓનો અર્થ (અલૌકિકઃ) અલૌકિક હોય છે. (વિધાનાત) શુદ્ધારા જ તે જાણી શકાય એમ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે વખતે વૈદિક કર્મ નથી કરવાનું હોતું તે વખતે જે રથંતર ગાન કરવામાં આવે છે તે તો શીખવા માટે હોય છે. જુદી જુદી ઋચાઓમાં ગાન પણ જુદાં જુદાં હોય છે અને તે ગાનને જાણનાર ગુરુદ્વારા જ સમજી શકાય છે. રથંતરનામક ગાનથી અશ્વકે ઋચા ગાવી અને આવા પ્રકારની જે ગાનક્રિયા છે તેનું નામ રથંતર ગાન અર્થાત્ રથંતર સામ છે. આ વિષય વિવિધ ગાનમાં નિષ્ણાત ગુરુ વગર સમજી શકાય એમ ન હોવાથી રથંતર આદિ શબ્દના અર્થ અલૌકિક છે. અર્થાત્ જેમ અનહનન ક્રિયા લોક વ્યવહારથી સમજી શકાય છે તેમ રથંતર ક્રિયા લોક વ્યવહારથી સમજી શકાતી નથી. ॥ ૧૫ ॥

તસ્મિન્ સંજ્ઞાવિશેષાઃ સ્યુર્વિકારપૃથક્ત્વાત ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(તસ્મિન્) તે ગાન રૂપ ક્રિયામાં (સંજ્ઞાવિશેષાઃ સ્યુઃ) જુદી જુદી સંજ્ઞાઓ છે. (વિકારપૃથક્ત્વાત) ગાનના સ્વરૂપો જુદાં જુદાં હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેમ ભાષામાં અનેક જાતનાં ગાન હોય છે અને તેનાં જુદાં જુદાં નામ હોય છે તેમ વેદમાં પણ જુદાં જુદાં ગાન હોય છે અને તેના નામ પણ જુદાં જુદાં હોય છે કોષ ગાનનું નામ રથંતર તો કોષ ગાનનું નામ ‘ બૃહત્ ’ હોય છે, જેમ લૌકિક ગાનોમાં જુદા જુદા રાગ અને રાગિણી હોય છે તેના નામ જુદાં જુદાં હોય છે તેમ વૈદિક સામગાન પણ સમજવું. ॥ ૧૬ ॥

યોનિશસ્યાઞ્ચ તુલ્યવદિતરામિર્વિધીયન્તે ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (યોનિશસ્યાઃ) શાસ્ત્રસાધનીભૂત ઋચા (હિરામિઃ) અયોનિશ્ચરયા સાથે (તુલ્યવદ્) સમાનતાથી (વિધીયન્તે) પાઠિત કરવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—રથંતર અને એ ગાન જેમાં ગાવામાં આવે છે તે રથંતરની યોનિ અર્થાત્ કારણ તરીકે કહેવામાં આવે છે. જે ઋચામાં શંકન થાય છે તે ઋચા યોનિશ્ચરયા કહેવામાં આવે છે. યોનિશ્ચરયા ઋચાઓનું અયોનિશ્ચરયા સાથે વિધાન કરવામાં આવે છે આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે રથંતર અને ઋચા બન્ને ભિન્ન છે. ॥ ૧૭ ॥

અયોનોઽપિ દૃશ્યતેઽતથાયોનિ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(અયોનોઽપિ) અને યોનિભૂત ઋચાથી ભિન્નમાં (અપિ) પણ (અતથાયોનોઽપિ દૃશ્યતે) અધિક અથવા ન્યૂન ઋચાવાળા સામ જોવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—ગાયત્રી હંદવાળી ઋચામાં બૃહત્સામ ગાવામાં આવે છે. બૃહત્ સામનો યોનિ ભૂત ઋચામાં જેટલા અક્ષર હોય છે તેના કરતાં વધાર અથવા ઓછા અક્ષરોવાળી ઋચામાં પણ બૃહત્ સામ આદિનો અતિદેશ થાય છે આથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે રથંતર-આદિ કોષ ઋચા નથી પણ એક પ્રકારનું ગાન છે. ॥ ૧૮ ॥

एकार्थे नास्ति वैरूप्यमिति चेत् ॥ १९ ॥

પદાર્થ :—(એકાર્થે) એક જ અર્થ હોવાથી (વૈરૂપ્યં ન અસ્તિ) વૈરૂપ્ય નથી (હિતિ ચેત) જે એમ કહેવામાં આવે તો ? હિતર આગલા સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—રથંતર ગાન બધું એક જ પ્રકારનું હોવાથી કાષ્ઠપણ એક ઋચ્યામાં ગાયું એટલે બીજી ઋચ્યામાં પણ ગાતા આવડશે. માટે પ્રયોગ બહાર એ ગાનનો એક વખત અભ્યાસ કર્યા પછી ઋચ્યામાં તે ગાવાનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર નથી. જો આવી શંકા કરવામાં આવે તો ? ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે ॥ ૧૬ ॥

સ્વાદર્થાન્તરેષ્વનિષ્ણતેયંથાપાકે ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(અર્થાન્તરેષુ) બીજી ઋચ્યાઓમાં (નિષ્ણતેઃ) અભ્યાસ વગર સિદ્ધિ ન થવાથી (સ્યાત) અભ્યાસ થવો જોઈએ. (યથા પાકે) જેમ પાકમાં.

ભાવાર્થ :—એક ઋચ્યામાં રથંતર ગાન ગાતા આવડ્યું એટલે બીજી ઋચ્યામાં પણ ગાતા આવડી જાય છે એમ નથી. જે પાક ક્રિયા એક છે છતાં એક ઠેકાણે પાક કરતાં આવડ્યો એટલે બીજામાં પણ આવડી જાય છે એવું જોવામાં આવતું નથી. એવા રીઘતાં આવડ્યા એટલે ગોળ પણ રીઘતાં આવડી જાય છે એવું કયાંય પણ જોવામાં આવતું નથી. આશ્રય દીઠ પાક ક્રિયા જુદીજુદી હોય છે તેમ એક આશ્રયમાં રથંતર ગાતા આવડ્યું એટલે બીજા આશ્રયમાં પણ ગાતા આવડી બધું એમ માની શકાય નહિ. પ્રતિઋચ્યામાં રથંતરનો પણ આશ્રયની ભિન્નતાથી ભેદ પડે છે. ॥ ૨૦ ॥

શબ્દાનાં ચ સામજસ્યન્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(શબ્દાનામ્ વા) અને શબ્દોનું (સામજસ્યમ્) યથાર્થપણું સ્પષ્ટ થાય છે.

ભાવાર્થ :—જો કવતી શબ્દ અને રથંતર શબ્દ આ બંને શબ્દ ઋચ્યાઓના વાચક હોય તો એક ઋચ્યા બીજી ઋચ્યાનું અધિકરણ થઈ શકતું ન હોવાથી શબ્દોનું સામંજસ્ય બની શકે નહિ. માટે 'કવતી' શબ્દ ઋચ્યા વાચક છે અને રથંતર શબ્દ ગાન વિશેષ વાચક છે. ગાન ક્રિયા માનવાથી ગાનનું અધિકરણ ઋચ્યા થઈ શકે છે અને તેથી શબ્દનું સામંજસ્ય પણ બની શકે છે. આ ઉપરથી ૨૫૯ થયું કે રથંતર શબ્દ ગાન વિશેષનું વાચક છે. સ્વરાદિ-વિશેષાનુપૂર્વા માત્રસ્વરૂપમૂળક્ષરવ્યતિરિક્તં યદ્ગાનં તદેવ રથંતરશબ્દસ્યાર્થં' इति माधवः २૬૨-આદિ વિશેષના ક્રમમાત્ર ૨૬૩ અને ઋચ્યાઓના અક્ષરોથી ભિન્ન જે ગાન હોય છે તેજ રથંતર શબ્દનો અર્થ છે. એમ માધવાચાર્યે પણ કહ્યું છે.

इति मीमांसागुर्जरभाषाभाष्ये सप्तमाध्यायस्य द्वितीय पादः

અથ મીમાંસાયા ગુર્જરભાષામાયે સપ્તમાધ્યાયસ્ય તૃતીયઃ પાદઃ

‘અગ્નિહોત્ર નામથી તેના ધર્મનો અતિદેશ છે.’ એ અધિકરણનાં
સૂત્રો સમજાવે છે.

સિદ્ધાંત સૂત્ર ઉક્તં ક્રિયામિધાનં તચ્છુતાવન્યત્ર વિધિપ્રદેશઃ સ્યાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(ક્રિયામિધાનમ્ ઉક્તમ્) અગ્નિહોત્ર નામક ક્રિયા છે એ આગળ નામધેય પાદમાં કહેવામાં આવ્યું છે, (અન્યત્ર) માટે બીજા સ્થાને એટલે કુંડ પાથિનામયને (તચ્છુતૌ) અગ્નિહોત્ર શબ્દના શ્રવણમાં (વિધિપ્રદેશઃ સ્યાત્) ધર્મનો અતિદેશ છે.

ભાવાર્થ :—‘કુંડપાથિનામયને’ આ પ્રમાણે વાક્ય છે. ‘માસમગ્નિહોત્રં જુહોતિ’ આ ટેકાણે આગ્નિહોત્ર પદથી શું સમજવું ? અહીં એવો સિદ્ધાંત કર્યો કે ‘અગ્નિહોત્ર’ શબ્દ નિત્ય હોમ કરવાનો ક્રિયાને કહેવામાં આવે છે એવું આગળ સિદ્ધ કરી આવ્યું છે માટે માસમગ્નિહોત્ર જુહોતિ આ ટેકાણે નિત્ય અગ્નિહોત્રના જે ધર્મ છે તે ધર્મનો ઉક્ત હોમમાં અતિદેશ છે એમ સમજવું ॥ ૧ ॥

પૂર્વપક્ષ અપૂર્વેવાડપિ માગિત્વાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (અપૂર્વે) માસાગ્નિહોત્રમાં પણ ‘અગ્નિહોત્ર’ શબ્દ ધર્મનું જ નામ છે (માગિત્વાત્) યોગ્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—માસાગ્નિહોત્રમાં પણ જે ‘અગ્નિહોત્ર’ શબ્દ છે તે એક માસ સુધી જે હવન કરાય છે તેનું જ નામ અગ્નિહોત્ર છે. જેમ નિત્ય હોમ ક્રિયાનું નામ અગ્નિહોત્ર છે તેમ માસ સુધી હોમ ક્રિયા કરવામાં આવે છે તેનું નામ ‘અગ્નિહોત્ર’ છે. એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું કથન છે. ॥ ૨ ॥

પૂર્વપક્ષનું દ્રષણ નામનસ્વીસત્તિકત્વાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પણ (નામનઃ) અગ્નિ હોત્રાદિ નામનો સંબંધ (ઔસત્તિકત્વાત્) નિયત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—નામ અને નામીનો સંબંધ નિયત હોવાથી એક શબ્દના અનેક અર્થો માનવા એ ઠીક નથી. અન્યાવ્યથાનેકાર્યત્વમ્. ‘માણવક સિંહ છે’ એમ કહેવાથી માણુવક શબ્દ સિંહ સાથે સંબંધ થઈ શકતો નથી. માટે સિંહના ધર્મનો અતિદેશ માણુવકમાં થાય છે. તેમ ઉક્ત અગ્નિહોત્રમાં પણ સમજવું. ॥ ૩ ॥

પ્રત્યક્ષાદ્ ગુણસંયોગાત્ ક્રિયામિધાનં સ્યાત્

તદમાધેડપ્રસિદ્ધં સ્યાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(પ્રત્યક્ષાત્) નૈયમિક અગ્નિહોત્રમાં શ્રૂયમાણ અગ્નિર્જ્યોતિર્જ્યોતિરગ્નિઃ સ્વાહા એ મંત્રસિંચા (ગુણસંયોગાત્) દેવતાદૃષ્ટિયુક્તો સંયોગ હોવાથી તત્પ્રખ્ય ન્યાયથી

(ક્રિયામિધાનં સ્યાત્) અગ્નિહોત્રરૂપ ક્રિયાનું નામ થાય છે. (તદભાવે) પણ માસાગ્નિહોત્રમાં દેવતા રૂપ ગુણનો અભાવ હોવાથી (અપ્રસિદ્ધસ્યાત્) ' અગ્નિહોત્ર ' નામ જની શકે નહીં.

ભાવાર્થ :—નિત્ય અને નિયમિતમાં હોમ ક્રિયામાં જે કારણોથી અગ્નિહોત્ર નામ આપવામાં આવ્યું છે તે કારણો માસાગ્નિહોત્રમાં નથી. માસાગ્નિહોત્રમાં ગુણરૂપ દેવતાનું વિધાન નથી. માટે નિત્ય અગ્નિહોત્રના ધર્મોનો જ માસાગ્નિહોત્રથી અતિદેશ છે. એજ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૪ ॥

‘ પ્રાયણીય નામથી ધર્મનો અતિદેશ નથી. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

અપિ વા સર્વં કર્મણિ ગુણાર્થૈવા શ્રુતિઃ સ્યાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(સર્વં કર્મણિ) પ્રકૃતિ અને વિકૃતિ યાગોમાં (ગુણાર્થૈ) ગુણ વિધિને માટે (અપિ) પ્રાયણીય ઇત્યાદિ (શ્રુતિઃ સ્યાત્) શ્રુતિ છે.

ભાવાર્થ :—દાદશાહ યાગમાં પ્રથમ દિવસ જે હોય છે તેને પ્રાયણીય કહે છે. તેની વિકૃતિ જે ગવામયન યાગ છે તેમાં પણ પ્રાયણીય શબ્દ આવે છે. તેમાં પણ પ્રથમ દિવસનો જ વાચક એ શબ્દ છે, આ ઠેકાણે પ્રાયણીય શબ્દ પ્રકૃતિગત પ્રાયણીયના ધર્મનો અતિદેશ બતાવતો નથી પણ બંને ઠેકાણે ગુણવિધિને માટે જ પ્રાયણીય શબ્દ છે. પ્રારભ્ય જયતિ પ્રવર્તતે ઇતિ પ્રાયણીયાઃ આ પ્રમાણે એની વ્યુત્પત્તિ થાય છે. માટે પ્રાયશ્ચરૂપ ગુણને માટે બંને ઠેકાણે પ્રાયણીય શબ્દ પ્રયોગયો છે. ॥ ૫ ॥

‘ સર્વપૃષ્ઠ ’ શબ્દથી છ પૃષ્ઠોનો અતિદેશ છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો સમજાવે છે.

વિશ્વજિતિ સર્વપૃષ્ઠે તત્પૂર્વકત્વાજ્ઞયૌતિષ્ઠોમિકાનિ

પૃષ્ઠાનિ અસ્તિ ચ પૃષ્ઠશબ્દઃ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(વિશ્વજિતિ સર્વપૃષ્ઠ) વિશ્વજિત્ સર્વપૃષ્ઠ ઉદાહૃત વાક્યમાં (જ્યૌતિષ્ઠોમિકાનિ પૃષ્ઠાનિ) જ્યૌતિષ્ઠોમમત જે પૃષ્ઠો કહ્યાં છે તેનો જ અનુવાદ છે. (તત્પૂર્વકત્વાત્) કારણુ જ્યૌતિષ્ઠોમથી વિકૃતિ વિશ્વજિત યાગ છે. (અસ્તિ ચ પૃષ્ઠશબ્દઃ) માહેન્દ્રાદિ ચાર સ્તોત્રોમાં પૃષ્ઠ શબ્દ પ્રયોગયો છે.

ભાવાર્થ :—વિશ્વજિત્ સર્વપૃષ્ઠોઽતિરાત્રો ભવતિ આ ઠેકાણે સર્વપૃષ્ઠ શબ્દ અનુવાદ જણાવે છે કે વિધિને જણાવે છે ? એમાં પૂર્વપક્ષનું કથન છે કે વિશ્વજિત્ સર્વપૃષ્ઠ યાગ જ્યૌતિષ્ઠોમ યાગની વિકૃતિ છે માટે પ્રકૃતિગત સર્વપૃષ્ઠનો અનુવાદ છે. જ્યૌતિષ્ઠોમમાં પણ માહેન્દ્રાદિ ચાર સ્તોત્રોમાં પૃષ્ઠ શબ્દ વપરાયો છે, એક જ સૂક્તમાં જે ત્રણ ઋચાઓ છે તેને બ્રાહ્મણોક્ત રીતિથી સત્તરસંખ્યામાં અભ્યાસ કરવો એટલે સમદશસ્તોમ થશે. માટે સત્તર પૃષ્ઠાનિ એ અનુવાદ છે. સ્તોત્રોમાં જ પૃષ્ઠ શબ્દનો અવહાર થયો છે. ॥ ૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

ષડ્ઘાત્તા તત્ર ચોદના ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ષડ્ઘાત્) ૭ દિવસમાં સાધ્ય થતા યાગમાં જે ૭ સ્તોત્ર ગતાભ્યાં છે (તત્ર) તેમાં (ચોદના) અતિદેશ છે.

ભાવાર્થ :—રથંતર, બૃહદ્, વૈષ્ણ, વૈરાજ, રૈવત અને શાકવર આ ૭ સ્તોત્રોનો જ વિશ્વજિત સર્વપૃષ્ઠમાં અતિદેશ છે. ॥ ૭ ॥

લિજ્જદર્શનાન્ત્ર ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (લિજ્જદર્શનાત્) લિંગરૂપ વાક્ય પણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વૈરૂપં હોતુઃ; વૈરાજં મિત્રાવરુણયોઃ ઇત્યાદિ વાક્યસાં વૈરૂપ આદિ સ્તોત્રોમાં તે તે સ્તોત્રના ગાન કરનારનો પણ નિર્દેશ હોવાથી ષડ્ઘર્મનો જ અતિદેશ છે. ॥ ૮ ॥

ઉત્પન્નાધિકારો જ્યોતિષ્ટોમઃ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ઉત્પન્નાધિકારઃ) એક સ્તોત્રમાં પૃષ્ઠ શબ્દ (જ્યોતિષ્ટોમઃ) જ્યોતિષ્ટોમમાં વપરાયો છે.

ભાવાર્થ :—બૃહત્પૃષ્ઠં ભવતિ આ વાક્યથી જ્યોતિષ્ટોમમાં બૃહત્સ્તોત્રને પૃષ્ઠ કહેવામાં આવે છે અને માહેન્દ્રાદિ સ્તોત્રોમાં જે પૃષ્ઠ શબ્દનો વ્યવહાર છે તે તે જાત્રિન્યાયથી છે. ॥ ૯ ॥

દ્વયોરિતિ ચેત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(દ્વયોઃ) બે જ સ્તોત્રોના વિકલ્પ છે (હિતિ ચેત્) બે એમ કહેવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટોમમાં ‘બૃહત્’ અને ‘રથંતર’ નો વિકલ્પ હોવાથી બન્નેના સમુચ્ચય માટે છે બે એવી શંકા કરવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૦ ॥

ન વ્યર્થત્વાત્ સર્વશબ્દસ્ય ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (સર્વશબ્દસ્ય) સર્વશબ્દ (વ્યર્થત્વાત્) વ્યર્થ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સર્વશબ્દ બહુ અર્થમાં વપરાય છે એમાં નહિ. માટે બે બે સ્તોત્રને ઉદ્દેશીને સર્વશબ્દ વપરાયો હોય તો તે પ્રયોગ વ્યર્થ છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે સર્વપૃષ્ઠ શબ્દથી ષડ્ઘમાં ગણાવેલા ૭ સ્તોત્રોનો વિશ્વજિત યાગમાં અતિદેશ છે. અનુવાદ નથી. ॥ ૧૧ ॥

‘અવભૃથ’ નામથી સૌમિક ધર્મનો અતિદેશ થાય છે,
એ અધિકરણનાં સૂત્રો સમજાવે છે.

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

તથાવભૃથઃ સોમાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(તથા) ઉપરના અધિકરણ પ્રમાણે (સોમાત્) સોમયાગમાંથી (અવભૃથઃ) સૌમિક અવભૃથ ધર્મનો પ્રાપક છે.

ભાવાર્થ :—‘ ચાતુર્માસ્યે તુર્વશ્ચ નિષ્કાસેન ચ અવભૃથં યન્તિ ’ આ પ્રમાણે વાક્ય છે. દર્શપૂર્ણમાસમાંથી પૂર્વદિશામાં ઉત્સેક કરવામાં આવે છે તેમાં તુષ અને નિષ્કાસનું વિધાન છે, કે, અવભૃથ શબ્દ સૌમિક ધર્મનો પ્રાપક છે ? આ સંશયનું નિરાકારણ એ છે કે અવભૃથ શબ્દ સૌમિકધર્મનો પ્રાપક છે. જેમ ઉપરના અધિકરણમાં ષડયાગમાંથી છ પૃથસ્તોત્રોનો અતિદેશ થાય છે એમ બતાવ્યું છે તેમ અવભૃથ પણ સૌમિક ધર્મનો પ્રાપક છે. ॥ ૧૨ ॥

પૂર્વપક્ષ

પ્રકૃતેરિતિચેત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(પ્રકૃતે :) દર્શપૂર્ણમાસમાં પ્રાપ્ત દિગ્યુત્સેકનો તુષનિષ્કાસમાં ગુણુત્વથી વિધિ છે. (ઇતિ ચેત્) જે એમ માનવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—પૂર્વદિશામાં જે જળનું ઉત્સેચન કરવામાં આવે છે તેને જ અવભૃથ કહેવામાં આવે છે અને ઉત્સેકનું તુષનિષ્કાસમાં ગુણુરૂપે વિધાન છે. જે એમ કહેવામાં આવે તો ? આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૩ ॥

ન ભક્તિત્વાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (ભક્તિત્વાત્) સ્તાવક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દિગ્યુત્સેકમાં જે અવભૃથનો પ્રયોગ થયો છે તે માત્ર તેની સ્તુતિરૂપ છે. તેથી દિગ્યુત્સેકનું તુષનિષ્કાસમાં ગુણુરૂપે વિધાન થઈ શકે નહિ. માટે સૌમિકધર્મનો અતિદેશ છે. ॥ ૧૪ ॥

લિજ્જદર્શનાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિજ્જદર્શનાત્) નાયુદાં જુહોતિ આદિ લિંગ વાક્યનું દર્શન પાણુ છે.

ભાવાર્થ :—‘ નાયુદાં જુહોતિ ન સામ ગાયતિ ’ આ વ્રાક્યમાં પ્રતીત થતા આયુદ્ધ હોમ અને સામગાન સૌમિકાવભૃથના ધર્મ છે. જે અહીં સૌમિક ધર્મનો અતિદેશ ન હોય તો નિષેધ પણ ન હોવો જોઈએ. આથી સિદ્ધ થાય છે કે અવભૃથના ધર્મનો અતિદેશ થાય છે. ॥ ૧૫ ॥

‘ વારુણ પ્રધાસિકાવભૃથમાં તુષનિષ્કાસ દ્રવ્ય હોય છે ’

એ આધિકરણને સંમળવે છે.

દ્રવ્યાદેશે તદ્દ્રવ્યઃ શ્રુતિસંયોગાત્ પુરોહાશસ્ત્વના-

દેશે તત્પ્રકૃતિકત્વાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(દ્રવ્યાદેશે) યાગ સાધન હોવાથી દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે મા? (તદ્દ્રવ્યઃ) તેમાં તુષનિષ્કાસ દ્રવ્ય જોઈએ. (શ્રુતિસંયોગાત્) પ્રત્યક્ષશ્રુતિથી વિધાન હોવાથી (અનાદેશે)

પ્રત્યક્ષશ્રુતિથી પ્રાપ્ત ન હોવાને લીધે (પુરોહાશઃ તુ) પુરોહાશને તો આધ થાય છે (તત્પ્રજ્ઞતિકત્વાત્) ઉપપ્રકૃતિક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉપનિષ્ઠાસ દ્રવ્ય પ્રત્યક્ષશ્રુતિથી વિહિત છે. પુરોહાશ તો અનુમાન ગમ્ય છે. જો અહીં વારુણ્ય પ્રધાત્તિક-અવબૃથમાં પ્રત્યક્ષ શ્રુતિથી વિહિત દ્રવ્ય ન હોત તો પુરોહાશને દ્રવ્ય તરીકે લઈ શકાત પણ અહીં પ્રત્યક્ષશ્રુત દ્રવ્ય હોવાથી પુરોહાશ દ્રવ્યના આધ થાય છે. ॥ ૧૬ ॥

‘વૅષ્ણુવશબ્દથી આતિથ્યેષ્ટિમાં ધર્મોના અતિદેશ નથી’

એ અધિકરણ સમજાવે છે.

ગુણવિધિસ્તુ ન ગૃહ્ણયાત્ સમત્વાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ગુણવિધિ) ગુણ અર્થાત્ ધર્મનું વિધાન (ન) નહીં (ગૃહ્ણયાત્) ગ્રહણ કરવું (સમત્વાત્) બંને ઠેકાણે સમાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આતિથ્યાયાં નવકપાલો વૅષ્ણવો ભવતિ તે જ પ્રમાણે રાજસૂયે વૅષ્ણવલ્લિકપાલઃ આતિથ્યેષ્ટિમાં અને રાજસૂય યજ્ઞમાં વૅષ્ણુવ શબ્દનું શ્રવણ થાય છે. અહીં વૅષ્ણુવ શબ્દ આતિથ્યના ધર્મોના અતિદેશ કરતો નથી પણ દેવતા ૩૫ ગુણનું વિધાન કરે છે. કારણ કે વિષ્ણુઃ દેવતા અસ્ય ઇતિ વૅષ્ણવઃ આવી રીતે તદ્વિતપ્રત્યયથી દેવતા૩૫ ગુણનું વિધાન બંને ઠેકાણે એક સરખું છે. માટે વૅષ્ણુવ શબ્દ અતિદેશ કરનાર નથી પણ ગુણવિધાયક છે. ॥ ૧૭ ॥

‘નિર્મન્થ્યાદિ શબ્દો પણ ધર્મોના અતિદેશ કરતા નથી.’

એ અધિકરણ સમજાવે છે

નિર્મન્થ્યાદિષુ ચૈવમ્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (એવમ્) એજ પ્રમાણે (નિર્મન્થ્યાદિષુ) નિર્મન્થ્ય આદિ શબ્દોમાં પણ સમજવું.

ભાવાર્થ :—અમૌ નિર્મન્થ્યેનેષ્ટકાં પવન્તિ’ ઇત્યાદિ ઠેકાણે નિર્મન્થ્ય નામક અગ્નિનું નામ આવેલ છે અને દર્શપૂર્ણમાસમાં ‘અહિ’ સંસ્કાર પામેલાનું આગ્નન છે. આ ઠેકાણે પણ મથિત અગ્નિ સંસ્કૃત અહિં પણ ગુણત્વરૂપથી વિહિત થાય છે, તે શબ્દો ધર્મોના અતિદેશ કરનારા નથી. ॥ ૧૮ ॥

‘દ્વયોઃ પ્રણયન્તિ’ આ વાક્યથી સૌમિક ધર્મોના અતિદેશ નથી.

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પ્રણયન્તં તુ સૌમિકમવાચ્યં હોતરત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષને સૂચિત કરે છે. (પ્રણયન્તમ્) અગ્નિપ્રદીપન (સૌમિકમ્) સૌમિક છે (હિ) કારણકે (હોતરત્) બ્રીહ્તું (અવાચ્યમ્) વાચ્ય નથી.

ભાવાર્થ :—ચાતુર્માસ્યમાં આ પ્રમાણે શ્રવણ થાય છે. (દ્વયોઃ પ્રણયન્તિ તસ્માદ્ દ્વાબ્યામેતિ । આ વાક્યથી જે પ્રણયન શબ્દ છે તે સૌમિક પ્રણયન છે. (સોમયાગમાં જે ધર્મવાળું થાય છે તે પ્રણયન સ્વીકારવું.) બીજું જે દાર્શપૌર્ણમાસિક પ્રણયન છે તે અવાચ્ય છે. જે કે પ્રણયન શબ્દ અસામ સિક છે છતાં લક્ષણથી પ્રણયન શબ્દથી સૌમિક પ્રણયન સમજવું. (પ્રણયન એટલે વેદિમાં અગ્નિપ્રદીપ્ત કરવો તે) ॥ ૧૯ ॥

ઉત્તરવેદિપ્રતિષેધઃ તદ્વત ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તદ્વત) તેજ પ્રમાણે (ઉત્તરવેદિપ્રતિષેધઃ) ઉત્તર વેદિનો પ્રતિષેધ પણ છે.

ભાવાર્થ :—ન વૈશ્વદેવે ઉત્તરવેદિમુપવપન્તિ ન સુનાસીરીયે । વૈશ્વદેવ અને સુનાસીરીય ઉત્તરવેદિનું ઉપવપનનો પ્રતિષેધ કયો છે. પ્રાપ્તિ વચ્ચે પ્રતિષેધ ન હોય એ વાદ નિર્ણીત છે. સૌમિક પ્રણયનમાં ઉત્તર વેદિ હોય છે પણ દાર્શપૌર્ણમાસિક યાગમાં હોતી નથી. ઉક્ત પ્રતિષેધથી સૌમિક પ્રણયન જ હોવું જોઈએ ॥ ૨૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

પ્રાકૃતં વાડનામત્વાત ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પ્રાકૃતમ) પ્રકૃતિભૂત દાર્શપૌર્ણમાસિક યાગનું પ્રણયન છે (અનામત્વાત) પ્રણયન શબ્દ સૌમિક પ્રણયનનું નામ થઈ શકે નહિ.

ભાવાર્થ :—દાર્શપૌર્ણમાસિક પ્રણયન છે કારણ કે પ્રણયન શબ્દ સૌમિક પ્રણયનનું નામ બની શકતું નથી. પ્રણયન શબ્દ લક્ષણથી સૌમિક પ્રણયન જણાવશે એમ જે કહ્યું છે તે પણ અયોગ્ય છે. ‘ સંભવતિ ક્રુત્યર્થે લક્ષણાર્થોડપ્રાચઃ । ક્રુત્યર્થે સંભવિત હોય ત્યાં લક્ષણાર્થે લક્ષણકાય નહિ માટે ઉક્ત સ્થળે પ્રણયન શબ્દ સૌમિક પ્રણયનનો વાચક નથી પણ પ્રાકૃતિક દાર્શપૌર્ણમાસિક પ્રણયનનો બોધક છે. ॥ ૨૧ ॥

પરિસંખ્યાર્થઃ શ્રવણં ગુણાર્થમર્થવાદો વા ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(પરિસંખ્યાર્થમ્) પરિસંખ્યાને માટે (શ્રવણમ્) ઉક્ત વાક્યનું શ્રવણ માનવું. (ગુણાર્થમ્ અર્થવાદો વા) ગુણને માટે અથવા અર્થવાદને માટે.

ભાવાર્થ :—દાર્શપૌર્ણમાસિક અવાચ્ય છે દ્વયોઃ પ્રણયન્તિ એ વાચ્ય પરિસંખ્યા માટે, અથવા ગુણમાટે અથવા અર્થવાદને માટે છે એમ સમજવું. પરિસંખ્યા તથા દોષ યુક્ત હોવાથી અર્થવાદ જ માનવો યોગ્ય છે. પ્રણયન દાર્શપૌર્ણમાસિક છે માટે તે સૌમિક પ્રણયનના ધર્મનો અતિદેશ કરતો નથી. ॥ ૨૨ ॥

‘ દ્વયોઃ પ્રણયન્તિ આ વાક્યથી મધ્યમ એ પર્વમાં અગ્નિનું પ્રણયન કરવાનું હોય છે. ’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

પ્રથમોત્તમયોઃ પ્રણયનમુત્તરવેદિપ્રતિષેધાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(પ્રથમોત્તમયોઃ) પ્રથમ અને છેલ્લા પર્વોમાં (પ્રણયનમ્) અગ્નિ પ્રણયન કરવાનું હોય છે. (ઉત્તરવેદિપ્રતિષેધાત્) ઉત્તરવેદિનો પ્રતિષેધ હોવાથી.

• ભાવાર્થ :—આ પ્રણયન વૈશ્વદેવ, વરુણપ્રધાસ, સાકમેધ અને શુનાસીરીય આ ચાર પર્વોમાં કર્યા પર્વોમાં કરવાનું છે એ જિજ્ઞાસાના સમાધાન માટે આ અધિકરણ છે. ઉક્ત ચાર પર્વોમાંથી પ્રથમ અને છેલ્લા પર્વોમાં એટલે વૈશ્વદેવ અને શુનાસીરીય પર્વોમાં અગ્નિ પ્રણયન કરવું. પ્રથમ અને છેલ્લા પર્વોમાં ઉત્તરવેદિનો પ્રતિષેધ કર્યો છે અને પ્રતિષેધ પ્રાપ્તિપૂર્વક હોવાથી એ પર્વોમાં ઉત્તરવેદિ હોવાનું સમજાય છે. ઉત્તરવેદ્યામર્મિ નિદધાતિ એ વાક્યથી પ્રાપ્ત થતી ઉત્તરવેદિનો પ્રતિષેધ સાર્થક અને છે. માટે પ્રથમ અને અંત્ય પર્વોમાં અગ્નિનું પ્રણયન કરવું. ॥ ૨૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

મધ્યમયોર્વા ગત્યર્થવાદાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (મધ્યમયોઃ) મધ્યમના બે વરુણ પ્રધાસ અને સાકમેધ પર્વોમાં પ્રણયન હોય છે. (ગત્યર્થવાદાત્) ગતિ-રૂપ અર્થનો વાદ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઋગ્ વા એતે યજ્ઞસ્ય યદ્વરુણપ્રધાસઃ સાકમેધશ્ચ વરુણ પ્રધાસ અને સાકમેધ આ બે પર્વ યજ્ઞના ઊરુ છે. ઊરુ શબ્દનો અર્થ ગતિસાધન છે માટે ઊરુપદ્ધતી સંસ્તુતિ હોવાથી દ્રાક્ષ્યાં યન્તિ ' બે માં અગ્નિ પ્રણયન કરવું ' આ બે સંખ્યા ઉક્ત ચાર પર્વોમાં વચલા જે બે પર્વ છે તે જ સમજવા. અર્થાત્ વરુણ પ્રધાસ અને સાકમેધમાં જ પ્રણયન કરવું ॥ ૨૪ ॥

ઔત્તરવેદિકોઽનારમ્યવાદપ્રતિષેધઃ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(ઔત્તરવેદિકઃ) ઉત્તર વેદિનો જે પ્રતિષેધ છે તે તો (અનારમ્યવાદ પ્રતિષેધઃ) અનારમ્યવાદનો પ્રતિષેધ છે.

ભાવાર્થ :—ન વૈશ્વદેવે ઉત્તરવેદિસુપકિરતિ, ન શુનાસીરીયે આ વાક્યોથી પ્રતિષેધ કરવામાં આવ્યો છે તે તો અનારમ્યવાદનો પ્રતિષેધ છે ઉત્તરવેદ્યામર્મિ નિદધાતિ આ પ્રણયન એક પશુ પર્વનો આરંભ કર્યા વગર કહ્યું છે માટે અનારમ્યવાદ છે અને એ વાદનો જ ઉપરના વાક્યોથી ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. ઉત્તરવેદિ અગ્નિ પ્રણયન માટે જ હોય છે. આ અધિકરણથી એ સ્પષ્ટ થયું છે કે મધ્યના બે વરુણ પ્રધાસ અને સાકમેધ પર્વોમાં જ પ્રણયન કરવાનું હોય છે. ॥ ૨૫ ॥

સ્વરસામૈકકપાલામિક્ષં ચ લિજ્ઞદર્શનાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સ્વરસામૈકકપાલામિક્ષમ્) સ્વરસામ, એકકપાલ, આમિક્ષા આ ત્રણે શબ્દો ધર્મનો અર્તિદેશ કરે છે (લિજ્ઞદર્શનાત્) લિંગબોધક વચનો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સ્વરસામ શબ્દ ખીખ કતુર્મા શ્રૂપમાણ છે તે ગવામયનરથ સ્વરસામ શબ્દના સપ્તદશ સ્તોમ આદિ જે ધર્મો છે તેને ગ્રાહક છે અને તેજ પ્રમાણે એકકપાલ અને આમિક્ષા શબ્દો પણ ધર્મોના ગ્રાહક છે. સ્વરસામ શબ્દોનો અર્થ જૈમિનીય ન્યાયમાત્રા આદિ ધર્મોમાં આ પ્રમાણે છે. ગવામયને દ્વયોઃ માસર્ષદ્યોર્મયે વર્તમાનં વિધુવન્નામકં પ્રધાનભૂતમેકમહર્વિથતે તથા દિવાકીર્ત્યમ્ । તસ્માત્ પ્રાચીનાભયઃ સ્વરસામનામકા અહર્વિશેષાઃ । તથોપરિશ્ચદંપિ ત્રયઃ સ્વરસામનાઃ । ગવામયનમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. બે માસપર્યં વચ્ચે એ વિધુવત્ નામક પ્રધાન

જૂત દિવસ છે તેનું નામ ' દિવાકીર્ત્ય ' છે. એ ' દિવાકીર્ત્ય ' પહેલાના ત્રણ દિવસો અને પછીના ત્રણ દિવસોને ' સ્વરસામ ' કહેવામાં આવે છે. અન્યત્ર ત્વેનું ધ્રુવતે પૃથ્વિઃ પઢહઃ. દ્વૌ સ્વર સામનો અન્ય કંતુમાં પૃથ્વિ અને પઢહ આ બન્ને સ્વરસામ કહેવામાં આવે છે. આ ઠેકાણે એકત્ર વિહિત થયેલો સ્વરસામ વાયક શબ્દ અન્યસ્થળ વિહિત સ્વરસામના ધર્મનો ગ્રાહક છે, માટે ' વૈષ્ણવ ' શબ્દનો પેઠે સ્વર સામાદિ શબ્દો ગુણવિધાયક નથી પણ ધર્મના અતિદેશ કરનાર છે. ॥ ૨૬ ॥

ચોદનાસામાન્યાદ વા ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(ચોદનાસામાન્યાત) વિધિ સામાન્ય હોવાથી. (વા) હેતુ સંયક છે.

ભાવાર્થ :—સ્વરસામત્વ સામાન્યથી, એકકપાલત્વ સામાન્યથી અને આમિક્ષા સામાન્યથી પણ જાણી શકાય છે કે એ શબ્દો ગુણ વિધાયક છે. ॥ ૨૭ ॥

' વાસ આદિ શબ્દો આકૃતિ = જાતિ વાયક છે ' એ અધિકરણ-
સૂત્રો સમજાવે છે:

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

કર્મજે કર્મ યૂપવત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(કર્મજે) તુરીવેમાદિસંયોગાદિરૂપ ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થનાર વસ્ત્ર આદિ દ્રવ્ય (કર્મ) ક્રિયા વાયક છે (યૂપવત્) યૂપના પેઠે

ભાવાર્થ :—' વાસો દદાતિ ' આ ઠેકાણે વાસઃ શબ્દ તુરીવેમાદિથી થતી ક્રિયાને વાયક વાસ શબ્દ છે. જેમ યૂપ શબ્દ વાસલા આદિથી થતી ક્રિયાને વાયક છે તેમ, એટલે ઉપર જે વાસો દદાતિ વાયક છે તેનો અર્થ એ થાય છે કે વસ્ત્ર ઉત્પન્ન કરીને આપવું આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૨૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

રૂપં વાઽશેષમૂત્તત્વાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (રૂપમ્) આકૃતિ અર્થાત્ જાતિ વાયક છે. (અશેષ-મૂત્તત્વાત્) અંગ તરીકે વિધાન ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત વાયકમાં જે વાસઃ શબ્દ વપરાયો છે તેનો અર્થ ' જાતિ ' છે. વાસોજનક ક્રિયાનું અંગ તરીકે વિધાન ન હોવાથી યૂપ તકલિ આ ઠેકાણે તે ક્રિયાકલાપનું વિધાન છે માટે યૂપ શબ્દનો અર્થ યૂપજનક ક્રિયા થઈ શકે છે પણ વાસઃ શબ્દનો અર્થ તજ્જનક ક્રિયાવાચક નથી પણ જાતિ-વાચક છે. ॥ ૨૯ ॥

ગર્ગીત્રિરાત્રમાં લૌકિક અગ્નિનું ઉપનિધાન છે. એ અધિકરણ સમજાવે છે.

પૂર્વ પક્ષ

વિશયે લૌકિકઃ સ્યાત્ સર્વાર્થત્વાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(વિશયે) સંશયમાં (લૌકિકઃ સ્યાત્) લૌકિક અગ્નિનું ઉપધાન સમજવું, (સર્વાર્થત્વાત્) કારણ કે તે વૈદિક સર્વ કર્મને માટે છે.

ભાવાર્થ :—ગર્ભાત્રિરાત્રમાં સ્તોત્રના અંગ તરીકે અગ્નિનું ઉપનિધાન કરવા કહ્યું છે. અમિમુપનિધાય સ્તુવીત । આ દેકાણે લૌકિક અગ્નિનું ગ્રહણ કરવું કે વૈદિક ? પૂર્વપક્ષનું માનવું છે કે આધાનથી સંસ્કૃત થયેલો વૈદિક અગ્નિ જ જોષ્યો કારણ કે વૈદિક સર્વકર્મને માટે આધાન સંસ્કૃત અગ્નિ જ વિદિત છે. ॥ ૩૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર   **ન વૈદિકમર્થનિર્દેશાત્ ॥ ૩૧ ॥**

પદાર્થ :—(વૈદિકમ) વૈદિક અગ્નિ (ન) નહી. (અર્થનિર્દેશાત્) હોમરૂપ અર્થને વૈદિક અગ્નિમાં નિર્દેશ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વૈદિક અગ્નિનું ઉપનિધાન કરવાનું નથી. પણ લૌકિક અગ્નિનું છે. યદાહવનીયે જુહોતિ આ વાક્યથી પ્રતીત થતો હોમરૂપ અર્થ ન્યાં ઉપસ્થિત હોય ત્યાં જ વૈદિક અગ્નિ ગ્રાહ્ય હોય છે. અમિ મુપનિધાય સ્તુવીત આ વાક્યથી હોમરૂપ અર્થના પ્રતીતિ થતી નથી પણ ઉપનિધાનની પ્રતીતિ થાય છે તે તો લૌકિક અગ્નિને લગતું છે. અર્થાત્ વૈદિક અગ્નિના ધર્મને અતિદેશ નથી. ॥ ૩૧ ॥

તથોત્તિરિતરેષામ્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (રિતરેષામ્) બીજા અગ્નિઓની (ઉત્તિઃ) ઉત્પત્તિ છે.

ભાવાર્થ :—અન્ય વિષ્ણુ અગ્નિઓની ઉત્પત્તિ પણ તે જ પ્રમાણે સમજવી અર્થાત્ વિષ્ણુવાદિ અગ્નિઓનું પણ ઉપનિધાન નથી. એ અગ્નિઓનું કાર્ય ‘ પ્રાગાસોનો વિષ્ણ્યાન્ વ્યાધારયતિ ’ ઇત્યાદિ વ્યાધારને માટે હોય છે. ઉપનિધાનને માટે નહિ. માટે સ્તુતિના અંગ તરીકે લૌકિક અગ્નિનું જ ઉપનિધાન સમજવું ॥ ૩૨ ॥

‘ ઉપશયો યૂપો ભવતિ ’ ઇત્યાદિ વાક્યમાં ‘ યૂપ ’ શબ્દ સંસ્કાર પ્રયોજક નથી.

એ આધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર   **સંસ્કૃતં સ્યાત્તચ્છબ્દત્વાત્ ॥ ૩૩ ॥**

પદાર્થ :—(સંસ્કૃતમ્) ઉપશય દ્રવ્ય સંસ્કૃત (સ્યાત્) હોય છે. (તચ્છબ્દત્વાત્) યૂપ શબ્દથી યૂપના ધર્મને અતિદેશ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—एकादशिन्याં ધ્રુયતે ‘ ઉપશયો યૂપો ભવતિ ’ અગ્નિય યૂપોને જે સમુદાય હોય છે તેને ‘ અકાદશિના ’ કહે છે, તેમાં દક્ષિણ ભાગ અવસ્થાપિત જ અગ્નિરમો યૂપ હોય તે ઉપશય કહેવાય છે. તે ઉપશયમાં પરિવ્યાણ આદિ યૂપ સંસ્કાર છે કારણ કે સંસ્કારના નિમિત્તે જ યૂપ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. આવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૩૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર   **મક્ત્યા વાડયશ્લેષત્વાદ્ ગુણાનામમિધાનાત્ ॥ ૩૪ ॥**

પદાર્થ :—(વા) અથવા (મક્ત્યા) મૌલુવૃત્તિથી યૂપ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. (ગુણાનામ્) ગુણોનું (અમિધાનાત્) અભિધાન હોવાથી (અગ્નિશ્લેષત્વાત્) ધરાનું અંગ ન હોવાથી તેમાં સંસ્કારો નથી.

ભાવાર્થ :—ઉપશય યૂપ યજ્ઞનું અંગ નથી માટે તેમાં સંસ્કાર કરવાના હોતા નથી. તૃષ્ટીછેદન આદિ યુષ્માનું અભિધાન હોય છે અને તેથી તેમાં યૂપ શબ્દનો પ્રયોગ ગૌણી વૃત્તિથી થયો છે. પરંતુ બંધનને માટે યુષ્માને સંસ્કાર કરવામાં આવે છે પણ અચાર્યનો યૂપ કે જેનું નામ ઉપશય છે ત્યાં પરંતુ બંધન વિહિત જ નથી માટે ત્યાં પઠિવ્યાણાદિ સંસ્કાર નથી. પણ અમંત્રક છેદન આદિ કેટલાક ધર્મો હોય છે તેથી ગૌણવૃત્તિને લીધે યૂપ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. માટે યૂપ શબ્દ ધર્મનો અતિદેશ કરતો નથી. ॥ ૩૪ ॥

‘ પૃષ્ઠેત્પતિષ્ઠે ’ ઇત્યાદિ વાક્યમાં પૃષ્ઠ શબ્દનું વાચ્ય ઋગ્વેદની ઋચાઓ છે.

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ **કર્મણઃ પૃષ્ઠશબ્દઃ સ્યાત્તથામૂતોપદેશાત્ ॥ ૩૫ ॥**

પદાર્થ :—(કર્મણઃ) પૃષ્ઠેત્પદશાંતિ ઇત્યાદિમાં આવેલો (પૃષ્ઠશબ્દઃ) પૃષ્ઠશબ્દ (સ્યાત્) કર્મને વાચક છે (તથામૂતોપદેશાત્) તેવા શબ્દોથી ઉપદેશ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અમૃતે, ‘ પૃષ્ઠેત્પતિષ્ઠે ’ ઇત્યાદિ વાક્યમાં પૃષ્ઠશબ્દ કર્મનો વાચક છે. હિંકાર-આદિ સામાન્ય ધર્મો અને પૃથિવી મનસા ધ્યાયેત્ ઇત્યાદિ વિશેષ ધર્મો સહિત પૃષ્ઠ શબ્દ કર્મ કરવું બોધાયે. એટલેકે અગ્નિયજ્ઞન-ઉપસ્થાન કર્મમાં જે પૃષ્ઠ શબ્દ વપરાયો છે તે પૃષ્ઠ સ્તોત્રના જે ધર્મો છે તેનો અતિદેશ કરે છે. આવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૩૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર **અમિધાનોપદેશાદ્વા વિપ્રતિષેધાદ્ દ્રવ્યેષુ પૃષ્ઠશબ્દઃ સ્યાત્ ॥ ૩૬ ॥**

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અમિધાનોપદેશાત્) આત્મનેપદનું અભિધાન હોવાથી (વિપ્રતિષેધાત્) આત્મનેપદનો વિરોધ થતો હોવાથી (પૃષ્ઠશબ્દઃ) પૃષ્ઠ શબ્દ (દ્રવ્યેષુ) ઋચા-રૂપ દ્રવ્યનો વાચક છે.

ભાવાર્થ :—પૃષ્ઠ શબ્દ ઋગ્મંત્રનો વાચક છે. કોઇ કર્મનો વાચક નથી કારણ કે :—ઉપાન્નન્વકરણે । ૧-૨-૨૫ ॥ ઐ પાણિનીય વ્યાકરણનું સૂત્ર છે. તે ઉપ ઉપસર્ગપૂર્વક સ્થા ધાતુને આત્મને પદનું વિધાન કરે છે, જે ઉપસ્થાનનું કરણ મંત્ર હોય તો ઉપસ્થાનનો અર્થ આ ઠેકાણે સ્તુતિ કરવી થાય છે. છતાં પૃષ્ઠેત્પતિષ્ઠે આ ઠેકાણે પૃષ્ઠ શબ્દ રથંતરાદિ સામગાન યુક્ત અમિત્વા શર નોતમ. ઇત્યાદિ ઋગ્વેદના મંત્રોને જ જણાવે છે. માટે પૃષ્ઠ શબ્દ સ્તોત્રના ધર્મનો અતિદેશ કરતો નથી પણ તે સામગાન યુક્ત ઋચાનો જ વાચક છે. પૃષ્ઠ એ મંત્ર હોવાથી જ તેને કરણના અર્થમાં ત્રીજી વિભક્તિ વિહિત થયેલી છે. ‘ પૃષ્ઠસંયક મંત્રોથી સ્તુતિ કરે છે ’ એ પૃષ્ઠેત્પતિષ્ઠે વાક્યનો અર્થ છે. આ કારણથી પૃષ્ઠ શબ્દ ઋચાનો જ વાચક છે. ॥ ૩૬ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

અથ મીમાંસાગુરુભાષ્યે સત્તમાખ્યાયસ્ય ચતુર્થઃ પાદઃ ॥

‘ સૌર્યચરુમાં ઇતિકર્તવ્યતાનો અતિદેશ છે. એ અધિકરણને સમજાવે છે.

ઇતિકર્તવ્યતાઽવિધેયજતેઃ પૂર્વસ્ત્વમ્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થઃ :—(ઇતિકર્તવ્યતાઽવિધેઃ) ઇતિ કર્તવ્યતાનું વિધાન ન હોવાથી (યજતેઃ) સૌર્યાધિયાગમાં (પૂર્વસ્ત્વમ્) પૂર્વવત્તા છે. અર્થાત્ અન્યત્ર વિદિત ધર્મેણો તેમાં અતિદેશ છે.

ભાવાર્થઃ :—‘ સૌર્યચરુ’ નિર્વપેદ્ બ્રહ્મવર્ચસકામઃ ’ આ વાક્યથી સૌર્યાધિયાગનું વિધાન છે. એમાં શાની ભાવના કરવી અને શાથી ભાવના કરવી એ એ અંશ તો સ્પષ્ટ છે. એટલે કે સૌર્યેણ ચરુના બ્રહ્મવર્ચસ માવયેત્ સૌર્યચરુરે બ્રહ્મવર્ચસ પ્રાપ્ત કરવું અહીં સૌર્યચરુ એ કરણ છે અને બ્રહ્મવર્ચસ એ ફળ છે. પણ કયું માવયેત્ અર્થાત્ કેવી રીતે ભાવના કરવી એ ત્રીજો અંશ બતાવ્યો નથી. માટે તે ભાગ અન્યત્ર જે ધર્મો નિશ્ચિત કરેલા હોય છે તે ધર્મો આ યાગમાં કરવા. ઇતિકર્તવ્યતા તો કરણનો વ્યાપાર છે. વ્યાપાર વગર ફરણ ફળ કેમત્ર કરી શકે નહિ. માટે કેવી રીતે યાગ કરવો એ ધર્મેણો અતિદેશ પ્રકૃતિશ્રુત યાગમાંથી કરવો. ॥ ૧ ॥

‘ સૌર્યચરુમાં વૈદિક ઇતિકર્તવ્યતા છે. ’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ

સ લૌકિકઃ સ્યાત્ દૃષ્ટપ્રવૃત્તિત્વાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થઃ :—(સઃ) ઇતિકર્તવ્યતાનો ઉપાય (લૌકિકઃ) લૌકિક હોય છે. (દૃષ્ટ-પ્રવૃત્તિત્વાત્) એવી પ્રવૃત્તિ અર્થાત્ અતિદેશ દૃષ્ટ હોવાથી.

ભાવાર્થઃ :—સૌર્યચરુ એટલે સૌર્યાધિયાગ એમાં ઇતિકર્તવ્યતા જરૂર હોવી જોઈએ. એ ઇતિકર્તવ્યતા સૌર્યાધિયાગમાં લૌકિક હોવી જોઈએ. યથા પાર્વણસ્થાલીપાકં અટકાચરો આપ્રહા-યનીયકર્મણિ (શાખર ભાષ્ય) જેમ આગ્રહાયણીકર્મમાં અટકા ચરુમાં પાર્વણ સ્થાલીપાક આદિ લૌકિક ઇતિકર્તવ્યતા એવામાં આવે છે તેમ સૌર્યાધિયાગમાં લૌકિક ઇતિકર્તવ્યતા હોવી જોઈએ આપું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૨ ॥

વચનાતુ તતોઽન્યત્વમ્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થઃ :—(તુ) અને (વચનાત્) જે કોષ વચન મળે તેજેનાથી (તતઃ) લૌકિક ઇતિકર્તવ્યતા કરતાં (અન્યત્વમ્) ભેદ માનવો.

ભાવાર્થઃ :—જે કોષ વૈદિક વચન મળે તો લૌકિક ઇતિકર્તવ્યતાનો ત્યાગ કરી વૈદિક ઇતિકર્તવ્યતાનું ગ્રહણ કરી શકાય પણ જે એવું વચન ન મળેતો ઉક્તયાગોમાં લૌકિક કર્તવ્યતા સ્વીકારવી જોઈએ. આ પણ પૂર્વપક્ષવાદીનું મન્ય છે. ॥ ૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર લિજ્ઞેન વા નિયમ્યેત્ લિજ્ઞસ્ય તદ્ગુણત્વાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થઃ :—(વા) અથવા (લિજ્ઞેન) લિંગવાક્યથી (નિયમ્યેત્) ઇતિકર્તવ્યતાનો નિયમ થાય છે. (લિજ્ઞસ્ય) લિંગવાક્યમાં જણાવેલ ધર્મ (તદ્ગુણત્વાત્) વૈદિક અપૂર્વના ગુણો હોવાથી.

આવાર્થ :—લિંગવાક્યથી ઇતિકતંબ્યતાને નિર્ણય થઇ શકે છે. કારણ કે લિંગવાક્યમાં જણાવેલા ધર્મો વૈદિક ઇતિકતંબ્યતાને બતાવે છે. જેમકે ‘પ્રયાજે પ્રયાજે કૃષ્ણલં જુહોતિ’ આ વાક્યમાં સૂર્યાયાગમાં કૃષ્ણલં નામક દ્રવ્ય હોમવાનું જણાવે છે અને તે દરેક પ્રયાજમાં હોમવાનું કહે છે હવે પ્રયાજ તો વૈદિક અપૂર્વના સાધનો છે માટે વૈદિક ઇતિકતંબ્યતા જ સૂર્યાયાગમાં કરવી એવો નિર્ણય થાય છે. આ પ્રમાણે અનુમાન વાક્યના પ્રયોગ પણ થઈ શકે છે. સૂર્યાયાગપૂર્વ, પ્રયાજાદિજન્ય, વૈદિકાપૂર્વત્વાત્, દર્શપૂર્ણમાસપૂર્વત્વાત્. સૂર્યાયાગનું અપૂર્વ પ્રયાજાદિ ધર્મથી ઉત્પન્ન થઇ શકે છે. વૈદિક અપૂર્વ હોવાથી જેમ દર્શપૂર્ણ માસનું અપૂર્વ પ્રયાજાદિ ધર્મથી ઉત્પન્ન થાય છે તેમ આ અનુમાનથી સૂર્યાયાગમાં વૈદિક ઇતિકતંબ્યતા છે એવો સિદ્ધાંત થાય છે. ॥ ૪ ॥

આશ્લેષ સૂત્ર

અપિ વાડન્યાયપૂર્વત્વાત્ યજ્ઞ નિત્યાનુવાદવચનાનિ સ્યુઃ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (અન્યાયપૂર્વત્વાત્) અન્યાય પૂર્વક હોવાથી ચોખ્ખી નથી. (યજ્ઞ) જ્યાં ન્યાયપૂર્વક લિંગ હોય તેજ માન્ય છે. માટે ઉક્ત વચનો (નિત્યાનુવાદવચનાનિ સ્યુઃ) નિત્યઅનુવાદ બોલેલ વચનો છે.

આવાર્થ :—જે ન્યાયપૂર્વક વચનો માન્ય હોય તે માન્ય ગણાય છે અન્યાયપૂર્વક વચનો માન્ય ગણી શકાય નહિ. પ્રયાજાદિ ધર્મો તો દર્શપૂર્ણમાસરૂપ પ્રકરણાદિમાં નિયત છે માટે તે ધર્મો પ્રકરણમાંથી છૂટા પડી શકાય છે. સૂર્યાયાગમાં પ્રયાજાદિ ધર્મો જ નથી તો તેની સાથે બતાવવામાં આવેલો કૃષ્ણલ હોમ કેવો રીતે કરી શકાય ? જ્યાં પ્રયાજનું વિધાન હોય ત્યાં કૃષ્ણલ હોમ પણ હોય અને તે દર્શપૂર્ણમાસરૂપ પ્રકરણમાંજ છે માટે ત્યાં જ કૃષ્ણલ હોમ ઇતંબ્ય છે. સૂર્યાયાગમાં નહિ. માટે પ્રયાજે કૃષ્ણલં જુહોતિ એ વાક્ય નિત્યાનુવાદ છે. આ કારણથી સૂર્યાયાગમાં વૈદિકી ઇતિકતંબ્યતા પ્રાપ્ત થઇ શકતી નથી પણ લૌકિકી ઇતિકતંબ્યતા જ પ્રાપ્ત થઇ શકે છે. આનું પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૫ ॥

મિથો વિપ્રતિવેદ્યાઞ્ચ ગુણાનાં યથાર્થકલ્પના સ્યાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (મિથો વિપ્રતિવેદ્યાર્) એક બીજાની વિ તિષેધ હોવાથી (ગુણાનામ્) ધર્મોની (યથાર્થકલ્પના સ્યાત્) યથાર્થ કલ્પના કરવી જોઇએ.

આવાર્થ :—વૈદિકી અને લૌકિકી બન્ને ઇતિકતંબ્યતા શા માટે ન કરવી એના ઉત્તરમાં આ સૂત્ર છે. બે ઇતિકતંબ્યતાની જરૂર નથી. એક ઇતિકતંબ્યતાથી કર્મ સંપૂર્ણ થઇ ગયું તો પછી બીજી નકામી પડે છે એ તો સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે. માટે એકની જ કલ્પના કરવી એ જ વાસ્તવિક છે. પ્રકરણનિયત હોવાથી વૈદિક ઇતિકતંબ્યતા તો ત્યાંથી છૂટી પડી શકે નહિ તેથી લૌકિક ઇતિકતંબ્યતા કરવી જોઇએ લૌકિકી ઇતિકતંબ્યતા એટલે સ્મૃતિમાં ઉક્ત હોય તે અને વૈદિકી ઇતિકતંબ્યતા એટલે વેદ અને બ્રાહ્મણ ગ્રંથમાં કહેલી હોય તે. ઉક્ત ન્યાયથી લૌકિકી ઇતિકતંબ્યતા કરવી જોઇએ એનું પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૬ ॥

માગિત્વાતુ નિયમ્યેત ગુણાનામભિધાનત્વાત્સમ્બન્ધાદમિધા-

નવદ્ યથા ધેનુઃ કિશોરેણ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(ગુણાનામ) પ્રયાગ્નદિ ગુણોનું (માગિત્વાત) ભાગિપણું હોવાથી (અભિધાનત્વાત) અગ્નિહોવાદિ નામ પેટે પ્રયાગ્નદિ ગુણો (અભિધાનત્વાત) સૌયંચરમા અ ભક્તિ હોવાથી (સમ્બન્ધાત) સંબંધ હોવાને લીધે (નિયમ્યેત) વૈદિકી ઇતિકતંબ્યતાને નિયમ બંધાય છે (યથા ધેનુઃ કિશોરેણ) જેવી રીતે ધેનુ શબ્દ કિશોરના સંબંધને લીધે અશ્વધેનુમાં પ્રયુક્ત થાય છે.

ભાવાર્થ —વૈદિક ગુણ જે પ્રયાગ્ને છે તેનું રમરણ વિકૃતિરૂપ સૌયં યાગમાં થાય છે. માટે વૈદિક ગુણોના સંબંધને લીધે વૈદિક ઇતિકતંબ્યતા જ હોવી જોઈએ અને એનો જ અતિદેશ થવો જોઈએ. લૌકિકી ઇતિકતંબ્યતાનો અતિદેશ થઈ શકે નહિ. જે કે લૌકિક પાર્વણ્યધર્મોનો અતિદેશ અન્યત્ર સંભળાય છે. એ તો જેમ ધેનુ શબ્દની પ્રવૃત્તિ માથમાં છે છતાં કિશોર શબ્દના સંબંધને લીધે અશ્વાશ્વ પણુ ધેનુ શબ્દની પ્રવૃત્તિ હોય છે તેમ પ્રયાગ્નદિધર્મોનો અતિદેશ ન હોવા છતાં વિકૃતિ યાગમાં તે માનવો જોઈએ. ધેનુઃ સ્વાત્ નવસૂતિકા જે શાય તાણ વીચાણી હોય તે ધેનુ કહેવાય છે અને ‘કૃષ્ણ કિશોર ધેનુઃ’ એમ કહેવામાં આવ્યું હોય તો તે ધેનુ શબ્દથી ઘોડી સમજ શકાય છે કારણ કે તેની સાથે ‘કિશોર’ શબ્દ વપરાયો છે. ‘કિશોર’ ઘોડીના વછોરાને કહે છે. એટલે જેમ ધેનુ શબ્દ અશ્વામાં અદ્ય પ્રવૃત્તિ છે છતાં કિશોરના સંબંધથી ધેનુ શબ્દ અશ્વાને માટે વપરાયો છે એમ સમજાય છે તેમ પ્રયાગ્નના સંબંધથી સૌયંયાગમાં વૈદિક ઇતિકતંબ્યતા હોવી એજ ન્યાય છે. ॥

પૂર્વપક્ષ ઉત્પત્તોનાં સમત્વાદ્વા યથાધિકારં માવઃ સ્વાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ઉત્પત્તોનામ) પ્રયાગ્ને અને અનુયાજ આદિની ઉત્પત્તિઓ (સમાનત્વાત) સમાન હોવાથી. (યથાધિકારમ્) અધિકાર પ્રમાણે (માવઃ સ્વાત્) અસ્તિત્વ થાય છે

ભાવાર્થ :—પ્રયાગ્ને પ્રધાન હોય અને બીજા તેના અંગો હોય તો તે પ્રયાગ્નેની પ્રવૃત્તિ સાથે તેના અંગોની (અનુયાજાદિની) પણ પ્રવૃત્તિ થવી જોઈએ. પણ એમ નથી. પ્રયાજ સિવાય બીજા જે અનુયાગ્ને છે તેનું પ્રાપક કાષ પ્રમાણ નથી. અને ધણે ઠેકાણે પાર્વણ્ય ધર્મોનો સંબંધ જોવામાં આવે છે. અનુયાજ તો એક જ વખત ફક્ત દર્શપૂર્ણમાસમાં જ જોવામાં આવે છે માટે સૌયં યાગમાં પ્રયાગ્નેના બધા જ પાર્વણ્યધર્મો અંગ તરીકે આવશે. એટલે ઇતિકતંબ્યતા લૌકિકી જ થશે. ॥ ૮ ॥

ઉત્પત્તિશોષવચનં ચ વિપ્રતિષિદ્ધમેકસ્મિન્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ઉત્પત્તિશોષવચનમ્) એક જ વાક્યમાં પ્રધાનની ઉત્પત્તિ અંગોનું પણ વિધાન માનવું એ તો (વિપ્રતિષિદ્ધમ્) વિપ્રતિષદ છે.

ભાવાર્થ :—જે 'નિર્વૈત્' આ એક જ વાક્યથી પ્રધાન અને અંગોનું સમાન રીતે વિધાન થતું હોય તો અંગોનો પણ પૃથક્ ફળનો સંબંધ માનવો પડે અને એમ કરવા જતાં અંગોનું અંગપણું જ નબૂટ થાય છે કારણ જે કર્મનું સ્વતંત્ર ફળ હોય તે અંગ કર્મ ન કહેવાય પણ પ્રધાન જ કહેવાય માટે લોકિકી અર્થાત્ સ્મૃતિમાં કહેલી જ ઇતિકતંબ્યતા સ્વીકારવી આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૬ ॥

વિષ્યન્તો ઘા પ્રકૃતિવચ્ચોદનાયાં પ્રવર્તેતે તથા હિ લિજ્જદર્શનમ્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથગ (પ્રકૃતિવત્) દર્શપૂર્ણમાસ પેઠે (ચોદનાયામ) સૌર્યાયાગ વિધિમાં (વિષ્યન્તઃ) પુરાડશાદિ નિખિલ (પ્રવર્તેતે) સંબંધ પામે છે. (તથા હિ) તે જ ધર્મ પ્રમાણે (લિજ્જદર્શનમ્) પ્રયાગદિ ધર્મપ્રાપક લિંગનું દર્શન છે.

ભાવાર્થ :—જેમ દર્શપૂર્ણમાસરૂપ પ્રકૃતિ યાગમાં ત્રણે અંશ કરવાના હોય છે (૧) કયા સાધનથી યાગ કરવો. (૨) શું કરવું જોઇએ અને (૩) કેવી રીતે કરવું. આ ત્રણ અંશ કહેવાય છે. વિકૃતિરૂપ સૌર્યાયાગમાં પણ આ ત્રણ અંશ અવરૂપ હોય છે. તેમાં જે અંશ તો ખતાવ્યા છે. (૧) ચરુથી હોમ કરવો (૨) તે યાગથી બ્રહ્મવચસ્વ મેળવવું. ત્રીજો અંશ કેવી રીતે યાગ કરવો એ જણાવ્યું નથી. તે 'વિદ્યમ્' કહેવાય છે. પુરાડાશ આદિ નિખિલ ધર્મો કરવા એ ત્રીજો અંશ છે. અને તેની સૌર્યાયાગમાં પ્રાપ્તિ છે માટે ઇતિકતંબ્યતા વેદિકી છે કારણ પુરાડા-શાદિ ધર્મો સ્મૃતિમાં કહ્યા હોતા નથી તે તો બ્રાહ્મણ ગ્રંથમાં કહ્યા છે અને તે વેદિક વચનો હોવાથી વેદાક્ત છે માટે વેદિક ઇતિકતંબ્યતા કરવી જોઇએ એ સિદ્ધાંતપક્ષ છે. ॥ ૧૦ ॥

લિજ્જસ્વ હેતુત્વાત અલિજ્જે લૌકિકં સ્યાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(લિજ્જસ્ય) પ્રયાગદિ વાયક શબ્દનું શ્રવણ થવાથી (હેતુત્વાત) તે હેતુ તરીકે છે. (અલિજ્જે) જે લિંગવાક્ય ન હોય તો (લૌકિકમ્ સ્યાત્) લૌકિક ઇતિકતંબ્યતા માનવામાં આવે.

ભાવાર્થ :—પ્રભસાધાન-ઐન્દ્રાગ્ન-પ્રજ્ઞામાં પણ દર્શપૂર્ણમાસના ધર્મ પ્રાપક લિંગ છે. માટે ત્યાં પણ પ્રયાગદિ વેદિક ધર્મો જ કરવાના હોય છે. જ્યાં લિંગવાક્યનું શ્રવણ ન હોય ત્યાં જ લૌકિક ધર્મો કરવાના હોય છે અર્થાત્ લૌકિકી એટલે સમાર્ત ઇતિકતંબ્યતા કરવાની હોય છે. ॥ ૧૧ ॥

લિજ્જસ્ય પૂર્વવત્વાચ્ચોદનાશદ્વસામાન્યાદેકેનાપિ

નિરુચ્યેત યથા સ્થાલીપુલકેન ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(લિજ્જસ્ય) પ્રયાગદિ લિંગ (પૂર્વત્વાત) પોતા કરતા બીજાં પણ કારણ હોવાથી (ચોદનાશદ્વસામાન્યાદ) કર્મ બોધક વિધિપદ સામાન્ય હોવાથી (અપિ) પણ (નિરુચ્યેત) વેદિક ઇતિકતંબ્યતાનું નિરૂપણ થઇ શકે છે. (યથા) જેમ (સ્થાલીપુલકેન) રથાસિપુલાકથી.

ભાવાર્થ :—કર્મ બોધક વિષય ક્રિયાપદથી જ વેદિક ઇતિકર્તવ્યતા સમજાવાય છે કારણ કે વેદિક વિધાનમાં કષ્ટભાવ્યેત્ એ અંશ આવશ્યક હોય છે. કેવી રીતે અમુક વેદિક કર્મ કરવું ? તો જિજ્ઞાસાની શાંતિ 'દશપૂર્ણમાસ પેઠે' એમ જાણવાથી થઈ શકે છે. લિંગ વાક્ય કોષ્ટ પશ્ય એ ઠેકાણે હોય તો પશ્ય તેથી વેદિક ઇતિકર્તવ્યતા સર્વ વિકૃતિ યાગમાં સમજાવાય છે. જેમ તપેલીમાં રંધાતા ચોખ્ખાનો એક દણો દાખી જોવાથી બધા દાણા રંધાઈ ગયા છે એમ સમજાવાય છે તેમ કોષ્ટ પશ્ય એક ઠેકાણે વિકૃતિ યાગમાં લિંગ વાક્ય હોવાથી સર્વત્ર વિકૃતિ યાગના કર્મ પ્રકૃતિ યાગ પ્રમાણે થાય છે એમ સમજાવાય છે. એથી સિદ્ધ થાય છે કે વિકૃતિભૂત સૌંદર્યયાગમાં ઇતિકર્તવ્યતા વેદિક જ છે લૌકિક નથી. ॥ ૧૨ ॥

‘ગવામયન નામક યજ્ઞમાં એકાદિક ઇતિ કર્તવ્યતાનું અનુધાન કરવું

જોઈએ.’ એ અધિકરણને સમજાવે છે-

પૂર્વપક્ષ દ્વાદશાદિકમહર્ગણે તત્પ્રકૃતિત્વાદૈકાદિકમધિકાગમાત્
તદાખ્યં સ્વાદેકાદિવત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(અહર્ગણે) અહર્ગણ નામક યાગમાં (દ્વાદશાદિકમ્) દ્વાદશાદિક નામક યાગના ધર્મો કર્તવ્ય હોય છે. (તત્પ્રકૃતિત્વાત્) એકાદ યાગ દ્વાદશાદિક યાગની વિકૃતિ હોવાથી. (એકાદિકમ્) એકાદ સંબંધી સમાખ્યાન છે ‘જ્યોતિઃ’ ‘ગૌઃ’ આયુઃ આદિ (અધિકાગમાત્) જ્યોતિષ્ટોમ કરતાં વધારે ધર્મોની પ્રાપ્તિ હોવાથી (તદાખ્યમ્ સ્વાત્) તદાખ્ય થાય છે. (એકાદિવત્) એકાદ પેઠે.

ભાવાર્થ :—ગવામયન યાગમાં ‘જ્યોતિઃ’ ‘ગૌ’ અને ‘આયુ’ નામ એક દિનસાખ્ય ત્રણ યાગ છે તેમાં દ્વાદશાદિકના ધર્મો કર્તવ્ય હોય છે. ‘જ્યોતિઃ’ આદિ દૈનિક યાગનાં નામ છે. એ યાગમાં જે પ્રકૃતિ યાગ કરતાં જે વધારે ધર્મો કરવાના હોય છે તે કરવા તેની સાથે દ્વાદશાદિક ધર્મોનો વિરોધ નથી. જ્યાં પ્રકૃતિ સાથે વિકૃતિ ધર્મોનો વિરોધ જણાય ત્યાં દ્વાદશાદિક ધર્મો કરવા જોઈએ એવું પૂર્વપક્ષીનું માનવું છે. ॥ ૧૩ ॥

લિજ્ઞાન્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (લિજ્ઞાત્) લિંગ વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દ્વાદશાદિક ધર્મોનું અનુધાન કરવા માટે લિંગ વાક્ય પશ્ય છે. આનું વિશેષ વિવરણ શાખર ભાષ્યમાં જોવું. ॥ ૧૪ ॥

ન વા પ્રત્યક્ષત્વાત્ ક્ત્વમિધાનાદધિકાનામશબ્દત્વમ્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ન) નહિ (પ્રત્યક્ષત્વાત્) નામધેય પ્રત્યક્ષ હોવાથી (ક્ત્વમિધાનાત્) જ્યોતિઃ આયુઃ અને ગૌઃ એ કર્મોનાં નામધેય છે. (અધિકાનામ્ શબ્દત્વમ્) અધિક જે સ્તોત્ર આદિ છે તે જ્યોતિ આદિ નામથી પ્રાપ્ત નથી.

ભાવાર્થ :—હાદશાદ ધર્મની પ્રાપ્તિ જ્યોતિર્આદિમાં નથી પણ તે કંતુના નામ હોવાથી કંતુધર્મની તેમાં પ્રાપ્તિ છે. અતિદેશ કરતાં નામધેય પ્રયજ્ઞ હેય છે તેથી તેના ધર્મની પ્રાપ્તિ થવી એ યોગ્ય છે. અધિક જે રાત્ર શસ્ત્રાદિ બતાવ્યાં છે તે નામથી વિહિત થતાં નથી તેની પ્રાપ્તિ તો વચન વિશેષથીજ થાય છે. ॥ ૧૫ ॥

લિક્કં સંઘાતધર્મઃ સ્વાદર્થાપતેદ્રવ્યવત ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(લિક્કમ્) લિંગ (સંઘાતધર્મઃ સ્વાત્) સંઘાતનો ધર્મ હેય છે (અર્થાપત્તે) અર્થથી પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી (દ્રવ્યવત) જેમ એક દ્રવ્યના સ્થાનમાં બીજું દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થાય તો મૂળ દ્રવ્યના ધર્મ આદેશ દ્રવ્યને પ્રાપ્ત થાય છે તેમ.

ભાવાર્થ :—લિંગ પણ હાદશાદ ધર્મની પ્રાપ્તિનું કારણ નથી. અર્થાત્ હાદશ ઉપસદ્ધનું જે વિધાન છે તેની પ્રાપ્તિ જ્યોતિર્આદિમાં લિંગ વાક્યથી થતી નથી. લિંગ એ તો સંઘાતનો ધર્મ છે. હાદશાદ યાગ ફળને ઉદેશીને વિહિત છે અને ‘ગવામયન’ પણ ફળને ઉદેશીને વિહિત છે. સ્થાનીના સ્થાનમાં જે આદેશ હોય તે સ્થાનીના ધર્મને પ્રાપ્ત કરે જ છે. જે વ્રીહિના સ્થાનમાં નીવાર આદિષ્ટ હોય તો અવહનનાદિ જે વ્રીહિના ધર્મો છે તે પ્રતિનિધીભૂત નીવારનાદિને પણ લાગુ પડે છે તેમાં અતિદેશનો જરૂર પડતો નથી. માટે હાદશાદધર્મ અતિદેશ શાસ્ત્રથી ગવામયનમાં પ્રાપ્ત નથી. ॥ ૧૬ ॥

ન વા અર્થધર્મઃ સ્વાત્સંઘાતસ્ય ગુણત્વાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ન) નહિ. (અર્થધર્મઃ સ્વાત્) પ્રધાનનો ધર્મ છે (સંઘાતસ્ય) સમુદાયત્વ (ગુણત્વાત્) અઘર્ગુણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—હાદશ-ઉપસદ્ હાદશત્વ વિશિષ્ટ દિવસને ગુણ છે. વિશિષ્ટને ઉદેશીને જે વિધાન કરવામાં આવ્યું હોય તે વિશેષણનું અંગ બનતું નથી. ‘રાજપુરુષને બોલાવ’ એમ કહેવાથી રાજને કોષ્ટ લાવતું નથી કારણ કે ઉક્તવાક્યમાં રાજ એ વિશેષણ પડે છે તેથી આનયન રૂપક્રિયાવિશેષ્ય જે પુરુષ છે તેને જ લાગુ પડે છે. તે જ પ્રમાણે લિંગમાં કહેલા હાદશ ઉપસદ્દો મુખ્યના જ ધર્મ છે વિશેષણના નહિ. ॥ ૧૭ ॥

અર્થાપતેદ્રવ્યેષુ ધર્મલાભઃ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(દ્રવ્યેષુ) પ્રતિનિધિભૂત દ્રવ્યોમાં (અર્થાપત્તે) અર્થમાં પ્રાપ્તિ થવાથી (ધર્મલાભઃ) સ્થાનીભૂત દ્રવ્યના ધર્મનો લાભ થાય છે.

ભાવાર્થ :—જે પ્રતિનિધિ દ્રવ્ય હોય છે તેમાં કાર્યની લીધે સ્થાનીના ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. વ્રીહિના અભાવમાં નીવાર પ્રતિનિધિ દ્રવ્ય હોય તો પુરોડાશાદિ કાર્ય કરવા માટે વ્રીહિના અવહનન આદિ ધર્મનો લાભ નીવારમાં પણ થાય છે. પ્રકૃતમાં સંઘાતનું કારણ ઉપસદ્ નથી, માટે હાદશાદના ધર્મની પ્રાપ્તિ અતિદેશ શાસ્ત્રથી થતી નથી. ॥ ૧૮ ॥

પ્રવૃત્ત્યા નિયતસ્ય લિજ્ઞદર્શનમ્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(પ્રવૃત્ત્યા) હુ મુખ્ય પ્રવૃત્તિથી (નિયતસ્ય) નિયતનું (લિજ્ઞદર્શનમ્) લિંગ વાક્યનું દર્શન છે.

ભાવાર્થ :—ગવામયનમાં દ્વાદશાદિકમાં પ્રથમ દિવસ પ્રાયશ્ચીય કહેવાય છે અને તેના પાંચમો દ્વાદશોપસદ્ છે અને છ ઉપસદ્ જ્યોતિ ગૌ અને આયુ નામક જન્મન્ય અહનતા અંગ છે. માટે દ્વાદશોપસદ્ મુખ્ય પ્રવૃત્તિથી જ પ્રાપ્ત છે તે અતિદેશથી પ્રાપ્ત નથી. ॥ ૧૯ ॥

વિહારદર્શનં ચ શિષ્ટસ્યાનારમ્યવાદાનાં પ્રકૃત્યર્થત્વાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વિહારદર્શનમ્) અગ્યાર પશુઓનો પ્રચાર તે પણ (શિષ્ટસ્ય) તેમાં વિહિતનું જ દર્શન છે. (અનારમ્યવાદાનામ્) અપ્રકરણ પદિત જે હોય છે તે (પ્રકૃત્યર્થ-ત્વાત્) પણ પ્રકરણ ગામી જ હોય છે.

ભાવાર્થ :—અનારામ્યવાદમાં જે અર્થ વિહિત હોય છે તે પણ કોઇને કોઇ પ્રકરણ ગામી જ હોય છે. એટલે એકાદશ પશુ પ્રચાર પણ જ્યોતિષ્ટોમરૂપ પ્રકરણનું જ અંગ છે. અને ત્યાં દ્વિતીય તૃતીય આદિ અહન ન હોવાથી દ્વાદશાદિક નામક યાગમાં કે જે બીજી પ્રકૃતિ છે તેમાં પ્રાપ્ત થાય છે. માટે ગવામયનાય ઉક્તવિધિ નીતિદેશશાસ્ત્રવિષયઃ ઉક્ત વિધિ ગવામયનાય છે અને તે અતિદેશ શાસ્ત્રનો વિષય નથી. એટલે ગવામયનમાં અતિદેશશાસ્ત્રથી દ્વાદશાદની ઇતિકર્તવ્યતા પ્રાપ્ત થતી નથી.

ઈતિ મીમાંસાગુર્જરભાષ્યે સપ્તમાધ્યાયસ્ય ચતુર્થઃ પાદઃ

અથ અષ્ટમાધ્યાયસ્ય પ્રથમઃ પાદઃ

હવે પ્રાતઃજ્ઞા-અધિકરણનું સૂત્ર સમજાવે છે.

અથ વિશેષલક્ષણમ્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(અથ) સામાન્ય અતિદેશનું નિરૂપણ કર્યા પછી (વિશેષલક્ષણમ્) વિશેષ અતિદેશનું લક્ષણ કહેવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—સાતમા અધ્યાયમાં સામાન્ય અતિદેશનું લક્ષણ ગતાવ્યુ છે હવે વિશેષ અતિદેશનું લક્ષણ કહેવામાં આવે છે.

“વિશેષ કર્મના ધર્મોના આતદેશ કરવો.”

એ અધિકરણ સંબંધી સૂત્રો સમજાવે છે.

यस्य लिङ्गमर्थसंयोगादभिधानवत् ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(યસ્ય) ને વિધ્યન્તનું (લિંગમ્) કોઇપણ અર્થગત કે અર્થગત લિંગ વૈકૃતકર્મ વિધિમાં જણાઇ આવે તે વિધ્યન્ત કરવો. (અર્થસંયોગાત્) અર્થના તે વિધ્યન્ત સાથે સંબંધ હોવાથી. (અભિધાનવત્) અભિ હોત્રાદિ નામ પેટે.

ભાવાર્થ :—વિકૃતિયાગમાં વિધ્યન્ત બતાવવામાં આવ્યો નથી માટે વિધ્યન્ત કોઇ બીજા કર્મમાંથી લાવવો જોઇએ. વિકૃતિયાગના વિધાન સાથે દેવતા, દ્રવ્ય આદિ સાથે ને વિધ્યન્તનું લિંગ જણાય તેજ વિધ્યન્ત તે વિકૃતિયાગમાં અનુષ્ઠિત થઇ શકે નહિ. વિધ્યન્ત એટલે ઇત્ય-ભાવની આકાશનાનું ને પુરણ કરી શકે તે. સૌર્યં ચર્ચં નિર્વપેત્ બ્રહ્મચર્ચસકામઃ જેને પ્રહારચર્ચસ મેળવવાની ઇચ્છા હોય તેણે સૌર્ય ચરુનો નિર્વાપ કરવો જોઇએ અહીં કેવી રીતે તે નિર્વાપ કરવો. આ વિધ્યન્ત જણાવવામાં આવ્યો નથી. અહીં સૌર્યયાગનો સંબંધી આગ્નેય યાગ છે. તેમાં દેવતા પણ એક છે અને દ્રવ્ય પણ ઓપધિ રૂપ, બન્ને યાગમાં સરખા છે. અર્થાત્ સૌર્ય-ચરુ ઓપધિનો વિકાર છે અને પુરાડાશ પણ ઓપધિનો વિકાર છે. આ અર્થગત લિંગના એમ ફલિત થાય છે કે સૌર્યં ચર્ચમ્ બ્રાહ્મચરુ નિર્વપેત્ અર્થાત્ આગ્નેય યાગમાં ને રીતે અષ્ટાકપાલ પુરાડાશનો નિર્વાપ થાય છે તેજ રીતે સૌર્યયાગમાં ચરુનો નિર્વાપ કરવો. આજ પ્રમાણે સોમ યાગાદિમાં પણ વિધ્યન્તની બાબતમાં સમજવું. જેમ કુંડપાચિનામયનમાં લખ્યું છે અમિદ્રોત્રં જુહ્યાત્ આ ઠેકાણે નિત્ય અગ્નિહોત્રના ધર્મનું રમરણ થાય છે કારણ કે નામ રૂપ સામાન્યથી તેનું રમરણ થવું યોગ્ય છે તેમ અર્થનો સંબંધ પણ વિશેષ વિધ્યન્ત સાથે હોવાથી તેનું પણ રમરણ થવું યોગ્ય છે. માટે આ પ્રમાણે જ વિકૃતિયાગમાં અનુષ્ઠાન કરવું. ॥ ૨ ॥

સોમકર્મમાં ઐષ્ટિક ધર્મનો આતદેશ નથી. એ અધિકરણનાં સૂત્ર સમજાવે છે પૂર્વ પક્ષ. પ્રવૃત્તત્વાદિષ્ટે: સોમે પ્રવૃત્તિ: સ્યાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(સોમે) સોમ કર્મમાં (ઇષ્ટે:) ઇષ્ટિના ધર્મોની (પ્રવૃત્તિ: સ્યાત્) પ્રવૃત્તિ હોય છે (પ્રવૃત્તત્વાત્) સોમના અંગરૂત દીક્ષણીય આદિમાં પ્રવૃત્ત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ જ્યોતિષ્ટોમેન સ્વર્ગકામો વજેત’ આ (વિધાનમાં વિધ્યન્તને માટે વિચારણા છે. આમાં ઇતિકર્તૃવત્તા બતાવવામાં આવી નથી તો તે શામાંથી લેવી? દીક્ષણીયા, આતિથ્યા, પ્રાયણીયા આદિમાં ને વિધ્યન્ત પ્રવૃત્ત છે તેજ વિધ્યન્ત સોમમાં પણ કરવો. યજ્ઞ દેવદત્તો મોજયિતવ્યઃ, વિષ્ણુમિત્રો મોજયિતવ્યઃ, માઠરઃ, કૌણ્ડિન્યો મારદ્વાજઃ અહીં આકાશાદિમાં પણ જેમ ભોજનનો અતિદેશ થાય છે કારણ ઉપરના બે વાક્યમાં ભોજન જ પ્રવૃત્ત છે તેમ સોમ યાગમાં પણ દીક્ષણીયાદિમાં પ્રવૃત્ત વિધ્યન્ત કરવો જોઇએ. અર્થાત્ પ્રવૃત્ત ઇતિકર્તૃવત્તા કરવી જોઇએ. ॥ ૩ ॥

लिङ्गदर्शनात् ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિંગદર્શનાત્) લિંગ વાક્યનું પણ દર્શન થવું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—તસ્ય એકશતં પ્રયાજાનુયાજાઃ આ વાક્યમાં અતાવવામાં આવેલા પ્રમાણે અને અનુયાજી ઐષ્ટિક ધર્મેજ છે, માટે સોમ યાગમાં પણ ઐષ્ટિક વિકલ્પ ન છે. ॥ ૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર કૃત્સ્નવિધાનાદ્વા અપૂર્વત્વમ્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (કૃત્સ્નવિધાનાત) ' ઇતિકર્તૃભ્યતાનુ' વિધાન હેવાથી (અપૂર્વત્વમ્) ધર્મની અપેક્ષા નથી.

ભાવાર્થ :—સંપૂર્ણ અંગ કલાપનું વિધાન સોમયાગમાં છે માટે કોઇ પણ ધર્મ બીજા કર્મમાંથી તેમાં લેવામાં આવતો નથી. ॥ ૫ ॥

સુગમિધારણાભાવસ્ય ચ નિત્યાનુવાદાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સુગમિધારણાભાવસ્ય) સુગમિધારણુનો અભાવ (નિત્યાનુવાદાત્) નિત્યાનુવાદ છે.

ભાવાર્થ :—જો સોમમાં દષ્ટિના ધર્મો અતિદિષ્ટ ન હોય તો 'ન સોમ માજ્યેનામિ-જારયન્તિ' આ વાક્યમાં સોમમાં અભિધારણુનો જે અભાવ બતાવ્યો છે તે સિદ્ધ કરે છે કે ઐષ્ટિક ધર્મ સોમમાં છે. ઐષ્ટિક ધર્મ અભિધારણુ સોમમાં ન હોત તો એનો નિષેધ પણ ન હોત. પ્રાપ્તો જ નિષેધ હોઇ શકે. આના ઉત્તરમાં એમ કહેવામાં આવે છે કે અભિધારણુનો અભાવ એટલો નિત્યાનુવાદ છે. ॥ ૬ ॥

વિધિરિતિ ચેત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(વિધિઃ) જે નિષેધવિધિ (ઇતિ ચેત્) માનવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—જો અભિધારણુનો અભાવ માનવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૭ ॥

ન વાક્યશેષત્વાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(ન) નિષેધવિધિ નથી (વાક્યશેષત્વાત્) વાક્યોનો શેષ અર્થાત્ અર્થવાદ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અંશુરંશુષ્ઠે દેવ સોમાપ્યાયતામ્ આ મંત્રનો અર્થવાદ ઉક્ત વાક્ય છે. અર્થાત્ અવધિષ્ઠર્વાંણામ્ સોમં યદમિષુજન્તિ ઇત્યાદિ વાક્ય ઉક્ત મંત્રનો શેષ અર્થાત્ અર્થવાદ રૂપ છે. ॥ ૮ ॥

શક્તે ચાનુપોષણાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અનુપોષણાત્) અનુપોષણુની (શક્તે) શક્તિ કરે છે તેથી.

ભાવાર્થ :—યદનુપોષ્ય પ્રયાદ્ગ્રીવશ્વમેનમસુષ્મિલ્ લોકે નિનોયેરન્ ઇત્યાદિ વાક્યમાં અનુપોષણુની શક્તિ બતાવે છે. જો ઐષ્ટિક ધર્મ હોય તો તેમાં ઉપોષણુ નિયત છે. તો તેમાં

અનુષોષણ-(ઉપોષણા ભાવ) ની શંકા ન કરવી જોઈએ. છતાં કરી છે માટે ઐદ્રિક ધર્મનો અતિદેશ નથી. ॥ ૯ ॥

દર્શનમૈદિકાનાં સ્યાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(દર્શનમ્) પ્રયાજ અને અનુયાજોનું જે દર્શન છે તે તો (દૈદિકાનામ્) દીક્ષણીવાદી લઈ અવલૂચ સુધીના પ્રયાજો અને અનુયાજોની (સ્યાત્) પરિચયના છે.

ભાવાર્થ :—એક સો પ્રયાજ અને અનુયાજો જે જતાગ્યા છે તે તો સોમના અંગમૂળ દીક્ષણીવાદીથી માંડી અવલૂચ સુધીના પ્રયાજાનુયાજોનું પરિચયન છે. ઐદ્રિક ધર્મો નથી. માટે સોમ યાગમાં ઐદ્રિક ધર્મોનો અતિદેશ નથી. એ સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ થાય છે. ॥ ૧૦ ॥

ઐ-દ્રાગ્નાદિમાં ઐદ્રિક ધર્મોનો અતિદેશ છે. એ અધિકરણનું સૂત્ર સમજાવે છે.

દૃષ્ટિષુ દર્શનપૂર્ણમાસયોઃ પ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(દૃષ્ટિષુ) નૈમિત્તિક તથા બીજી ઇષ્ટિઓમાં (દર્શનપૂર્ણમાસયોઃ) દર્શન અને પૂર્ણમાસ યાગના (પ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્) ધર્મોની પ્રવૃત્તિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—કપાલનિર્વાપ નિર્વાપ-આદિ લિંગ વિશેષથી ઇષ્ટિઓમાં પણ દર્શન અને પૂર્ણમાસના ધર્મોની પ્રાપ્તિ છે. ॥ ૧૧ ॥

અગ્નિષોમીય પશુ યાગમાં દર્શન પૂર્ણમાસ ધર્મોનો અતિદેશ છે એ અધિકરણ.

પશૌ ચ લિંગદર્શનાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પશૌ) અગ્નિષોમીય પશુ યાગમાં દર્શનપૂર્ણમાસના ધર્મ પ્રાપ્ત છે. (લિંગદર્શનાત્) લિંગ વાક્યનું દર્શન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેમાં પશુઓનું દાન કરવામાં આવે છે એવા અગ્નિ અને સોમ ઉભય દેવતાક યાગમાં પણ દર્શન અને પૂર્ણમાસના ધર્મોની પ્રાપ્તિ છે. ॥ ૧૨ ॥

સવનીય પશુમાં પણ અગ્નીષોમીય યાગના ધર્મ અતિદિષ્ટ છે.

દૈક્ષસ્ય ચેતરેષુ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ચેતરેષુ) બીજા સવનાય પશુઓમાં (દૈક્ષસ્ય) અગ્નીષોમીય યાગના ધર્મ પ્રાપ્ત છે.

ભાવાર્થ :—સવનીય પશુઓમાં પણ અગ્નીષોમીય પશુના ધર્મ પ્રાપ્ત છે અર્થાત્ જે વિષયનું કરી અગ્નીષોમીય પશુનું દાન કરવામાં આવે છે તેજ વિષયનું એટલે ઇતિ-કર્તવ્યતા બીજા પશુઓમાં પણ કરી તે પશુઓ પાત્રને દાનમાં આપવા. ॥ ૧૩ ॥

ઐકાદશિનમાં સવનધર્મોનો અતિદેશ છે.

એકાદશિનેષુ સૌત્યસ્ય દ્વેશન્યદર્શનાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(એકાદશિનેષુ) એકાદશિન પશુઓમાં (સૌત્યસ્ય) સવનીય પશુના ધર્મો ઠર્ત્વ હોય છે. (દ્વેશન્યદર્શનાત્) દ્વિરશના ૩૫ લિંબ વાક્ય મળતું આવતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એકાદશિન પશુઓ સવનીય ધર્મોના અતિદેશ કરવાનો છે. ‘ એકાદશિનેષુ દ્વે દે રશને પરિવ્યયતિ ’ અહીં જેમ એ રશના વિદિન છે તેમ સવનીય પશુમાં પણ રશના દ્વય વિદિત છે. આ સામ્યને લીધે સવનીય પશુઓના ધર્મોના અતિદેશ થાય છે. ॥ ૧૪ ॥

પશુગણોમાં એકાદશિનધર્મોના અતિદેશ છે.

તત્પ્રવૃત્તિર્ગણેષુ સ્યાત્ પ્રતિપશુ યૂપદર્શનાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(ગણેષુ) ગણોમાં (તત્પ્રવૃત્તિઃ) એકાદશિનધર્મની પ્રવૃત્તિ (સ્યાત્) છે. (પ્રતિપશુ) હરેક પશુઓમાં (યૂપદર્શનાત્) યૂપનો અનુવાદ કરી દોષનું દર્શન બતાવતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સૌત્રામણિ યાગમાં પશુગણને ઉદેશીને આ પ્રમાણે પાઠ છે. ‘ યન્નિપુ યૂપેખાલમેત । બહિર્ધાડસ્માત્ દિન્દ્રયં વીર્યં દધ્યારે ભ્રાતૃવ્યમસ્મેજનયેત્ એકયૂપ ખાલમતે ’ આ વાક્યમાં એક યૂપમાં દોષ બતાવવામાં આવ્યો છે. માટે આ યાગની પ્રકૃતિ અગ્નીષોમીય નથી પણ એકાદશિન પ્રકૃતિ છે તેથી એકાદશિન ધર્મોના અતિદેશ પશુગણોમાં કરવો. ॥ ૧૫ ॥

અવ્યક્તયાગમાં સૌમિક ધર્મોના અતિદેશ છે.

અવ્યક્તાસુ તુ સોમસ્ય ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(અવ્યક્તાસુ) જેમાં દ્રવ્ય અને દેવતા વચ્ચે પદ્ધતી વિધાન ન હોય તેવા (સોમસ્ય) સોમના ધર્મોના અતિદેશ છે.

ભાવાર્થ :—જે યાગના વિધાનમાં દ્રવ્યનું કે દેવતાનું પદ ન જણાતું હોય તે યાગોમાં સોમયાગના ધર્મોના અતિદેશ થાય છે જેમકે વિશ્વજિતા યજેત્ આ વિધાન વાક્યમાં દ્રવ્યવાચક કે દેવતાવાચક પદ જણાતું નથી, માટે તેમાં સોમના ધર્મોના અતિદેશ સમજવો. ॥ ૧૬ ॥

અહર્મણોમાં દ્વાદશાહના ધર્મોના અતિદેશ છે.

ગણેષુ દ્વાદશાહસ્ય ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ગણેષુ) અહર્મણોમાં (દ્વાદશાહસ્ય) દ્વાદશાહયાગના ધર્મોના અતિદેશ છે.

ભાવાર્થ :—અહર્મણોમાં દ્વાદશાહયાગના ધર્મોના અતિદેશ છે. ॥ ૧૭ ॥

સંવત્સરસત્રમાં ગવામયન-ધર્મોના અતિદેશ છે.

ગવ્યસ્ય ચૈતકાદિષુ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(ચૈતકાદિષુ) આદિત્યના અયન આદિમાં (ચ) અને (ગવ્યસ્ય) ગવામયનના ધર્મોના અતિદેશ છે.

ભાવાર્થ :—સંવત્સરસાધ્ય કુળઓમાં યાગમયન ધર્મોનો અતિદેશ છે. સંવત્સર-સાધ્યતરૂપ સામાન્ય ધર્મ હોવાથી. ॥ ૧૮ ॥

નિકાચિયાગોનો ધર્મ ઉત્તર નિકાચિયાગોમાં અતિદેશ છે.

નિકાચિનાં ચ પૂર્વસ્યોત્તરેષુ પ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (નિકાચિનામ્) નિકાચિ યાગોમાં (પૂર્વસ્ય) પૂર્વની (પ્રવૃત્તિઃ) પ્રવૃત્તિ (ઉત્તરેષુ) ઉત્તર યાગોમાં (સ્યાત્) થાય છે.

ભાવાર્થ :—‘ સાયસ્કાઃ ’ ‘ સાહજાઃ ’ આવા નામવાળા એક સંધ વર્તી ધણા યાગો વિદિત છે. તેમાં એક નામત્વ અને એક સંધ વર્તિત રૂપ સામાન્ય લિંગથી પ્રથમ સાદરક અને પ્રથમ સાદરક નામક યાગની પ્રવૃત્તિ દ્વિતીય સાદરક અને દ્વિતીય સાદરક યાગમાં હોય છે. ॥ ૧૯ ॥

ફલ આદિનો અતિદેશ નથી એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

કર્મણસ્વપ્રવૃત્તિત્વાત્ ફલનિયમકર્તૃસમુદાયસ્યાનન્વયસ્તદ્દન્ધનત્વાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(કર્મણઃ) સૌયંયાગ રૂપ કર્મ (અપ્રવૃત્તિત્વાત્) આકાંક્ષાના ભાવથી પ્રવૃત્ત ન હોવાથી (તુ) નક્કી (ફલનિયમકર્તૃસમુદાયસ્ય) ફળ, નિયમ, કર્તા અને સમુદાયનો (અનન્વયઃ) સંબંધ નથી (તદ્દન્ધનત્વાત્) પ્રધાન કર્મ સાથે તેનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સૌયં ઇષ્ટિ ફળ=સ્વર્ગ. નિયમ=જ્ઞાસુધી જીવે ત્યાં સુધી જીવન કરવો. કર્તા=સ્વર્ગની ઇચ્છા રાખનાર પુરુષ વિશેષ. સમુદાય=આગ્નેયાદિ યાગપટ્ટકનું સાહિત્ય. આ ચારે-યનો સૌયંયાગમાં અતિદેશ નથી. અનાકાંક્ષિત પ્રધાન કર્મોનો વિકૃતિ યાગમાં સંબંધ હોતો નથી. ફળ આદિ પણ અનાકાંક્ષિત હોવાથી તેનો પણ અતિદેશ નથી. ॥ ૨૦ ॥

પ્રવૃત્તૌ જ્ઞાપિ તાદર્યાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(પ્રવૃત્તૌ ચ જ્ઞાપિ) અને પ્રવૃત્ત થાય તો પણ (તાદર્યાત્) પુરુષાર્થ હોવાથી નકામાં થઇ પડે છે.

ભાવાર્થ :—ફળ પુરુષનું જ ઉપકારક છે, જીવન પર્યંતનો નિયમ પણ પુરુષ માટે જ હોય છે. કર્મ પણ પુરુષને માટે હોય છે, કર્મને માટે કંઇ પુરુષ હોતો નથી અને પ્રધાન કર્મ પણ ફળને માટે હોય છે, એટલે ઉક્ત ચારેયમાંથી કોઇ પણ કંતવર્થ જણાતું નથી માટે સૌયં યાગમાં એનો અતિદેશ નથી. ॥ ૨૧ ॥

અશ્રુતિત્વાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અશ્રુતિત્વાત્) પ્રધાનનો અતિદેશ કરવાનું કોઇ શ્રાવ્ય ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રધાનનો અતિદેશ કરવાનું કયાંય પણ શ્રવણ થતું નથી માટે તેનો અતિ-દેશ ન કરવો. ॥ ૨૨ ॥

ગુણકામ-ગોદોહન આદિના અનતિ દેશાધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ગુણકામેશ્વાશ્રિતત્વાત પ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(ગુણકામેષુ) ગોદોહન આદિરૂપ ગુણને લીધે પરવાદિની ધર્યા થવાથી (પ્રવૃત્તિઃ સ્યાત) ગોદોહનાદિની પ્રવૃત્તિ હોવાં જોઇએ (આશ્રિતત્વાત) પ્રણયનાશ્રિત હોવાથી

ભાવાર્થ :—અમસેનાપઃ પ્રણયેત્ ગોદોહનેનપ્રણયેત્ પશુકામઃ આ વાક્યમાં પ્રણયન ગોદોહનાશ્રિત કર્મમાં ઉપયોગી જણાવ્યું છે. તેથી ગોદોહનનાં પણ અતિદેશ થવો જોઇએ. ગોદોહન વગર પ્રણયન થઇ શકે નહિ. આશ્રિતની કર્મમાં જરૂર હોય તે આશ્રય પણ અવશ્ય હોવો જ જોઇએ. પરાશ્રિત ચિત્રની જરૂર હોય તો પદ પણ અવશ્ય સ્વીકારવો જ જોઇએ. આથી ગોદોહનાદિના અતિ દેશ સ્વીકારવો જોઇએ. ॥ ૨૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

નિવૃત્તિર્વાં કર્મમેદાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (કર્મમેદાત્) ચમસ અને ગોદોહનનો ફળમાં ભેદ પડતો હોવાથી (નિવૃત્તિઃ) ગોદોહનાદિની નિવૃત્તિ માનવી જોઇએ.

ભાવાર્થ :—વિકૃતિયાગમાં ગોદોહનાદિના અતિદેશ કરવાની જરૂર નથી કારણ ચમસ કૃત્વર્થ છે અને ગોદોહન પુરુષાર્થ છે. વિકૃતિયાગમાં જે કૃત્વર્થ હોય તેનીજ આકાંક્ષા હોય છે, માટે ગોદોહનની નિવૃત્તિ માનવી જોઇએ અર્થાત્ એનો અતિદેશ ન કરવો જોઇએ. ॥ ૨૪ ॥

અપિ વાડતદ્વિકારસ્ત્વાત ક્ત્વર્થત્વાત પ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અતદ્વિકાર હોવાથી અને (ક્ત્વર્થત્વાત) કૃત્વર્થ હોવાથી (પ્રવૃત્તિઃ સ્યાત) વિકૃતિયાગમાં આદિરની પ્રવૃત્તિ થઇ શકે છે.

ભાવાર્થ :—જો વિકૃતિ યાગમાં ગોદોહનનો અતિદેશ ન માનો તો આદિર વીર્યકામસ્ય ચૂપં કુર્યાત્ આ વાક્યથી આદિર ચૂપ જે યાગમાં હોય ત્યાં આદિરનો અતિદેશ ન માનવો જોઇએ. એ શંકાના સમાધાનમાં જણાવે છે કે આદિરનો અતિદેશ થઇ શકે છે કારણ તે ઠેકાણે તો આદિર પણ કૃત્વર્થ છે પણ ગોદોહન કૃત્વર્થ નથી. આ બન્નેમાં સ્પષ્ટભેદ હોવાથી દર્શાત યોગ્ય નથી. એટલે ગોદોહનનો અતિદેશ વિકૃતિ યાગમાં ન માનવો એ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૨૫ ॥

‘સૌર્થચરુમાં અભિમર્શનરૂપનો વિકલ્પ છે.’ એ અધિકરણને સમજાવતું સૂત્ર.

एककर्मणि विकल्पोऽविभागो हि चोदनेकत्वात् ॥ २६ ॥

પદાર્થ :—(અવિભાગઃ) સૌથ યાગ એક અવિભક્ત કર્મ છે (હિ) કારણ કે (ચોદનેકત્વાત) એક વિધિ વિહિત હોવાથી, માટે (એક કર્મણિ) એક કર્મમાં (વિકલ્પઃ) વિકલ્પ છે.

ભાવાર્થ :—‘ચતુર્હોત્રા પૌર્ણમાસીમમિદુસેત્’ ‘પન્ચહોત્રા બ્રમાવાસ્યાયાન્’ આ પ્રમાણે પ્રકૃતિશ્રુત દર્શપૂર્ણમાસના હવિષોમાં એ અભિમર્શન અર્થાત્ સ્પર્શન વિહિત છે. એ સ્પર્શનરૂપ સૌથ યાગ રૂપ વિકૃતિ યાગમાં અતિદેશ આશ્રયી પ્રાપ્ત છે. પ્રકૃતિ યાગમાં એક હવિઃસ્પર્શન

પૃષ્ઠિમાને દિવસે અને બીજી હવિરપશન અમાવાસ્યાને દિવસે થાય છે. પૃષ્ઠિમાને દિવસે જે યાગ થાય તેમાં ચતુર્હોત્રા ઇત્યાદિ મંત્રથી અને અમાવાસ્યાને દિવસે જે યાગ થાય તે પચ્ચહોત્રા ઇત્યાદિ મંત્રથી હવિષ્નુ આસાદન કરવું પડે છે. વિકૃતિભૂત સૌર્યાયાગમાં જ્યારે એના અતિદેશ થાય છે ત્યારે એ કાળ હોતા નથી માટે ઉક્ત એ મંત્રથી જે હવિષ્નુ આસાદન થાય છે તેમાં વિકલ્પ માનવો જોઈએ. પ્રકૃતિ યાગમાં તો એ કમં = વાગો હોય છે માટે ત્યાં વ્યવસ્થા થઈ શકે છે કે એક યાગમાં ચતુર્હોત્રાથી અને બીજા યાગમાં પચ્ચહોત્રાથી હવિષ્નુ આસાદન કરવું. પણ સૌર્યાયાગ તો એક જ કમં છે માટે બન્નેનો સમાવેશ થઈ શકે નહિ તેથી એમાંથી એક મંત્ર વડે અભિમર્શન કરવું અને તે ઉક્ત એ મંત્રમાંથી ગમે તે એક મંત્રથી આવો સિદ્ધાંત પડે છે. અર્થાત્ આ ઠેકાણે વિકલ્પ માનવો જોઈએ. ॥ ૨૬ ॥

સૌર્યાયાગમાં આગ્નેય ધર્મનો અતિદેશ કરવો જોઈએ.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. લિઙ્ગસાધારણ્યાદ વિકલ્પઃ સ્યાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(લિઙ્ગસાધારણ્યાત્) ઉભયત્ર ઓષધિદ્રવ્યરૂપ લિંગ સાધારણ હોવાથી (વિકલ્પઃ સ્યાત્) વિકલ્પ થાય છે. •

ભાવાર્થ :—સૌર્યાયાગમાં દર્શપૂર્ણ માસના છ વાગોમાંહેના કોઈપણ વાગનો વિષ્ણુ કરવો કે ખાસ અમુક જ વાગનો એ શંકાના સંયધમાં આ પૂર્વપક્ષનું સૂત્ર છે એનો ભાવ એ છે કે કોઈપણ વાગનો વિષ્ણુ કરવો જોઈએ કારણ કે અમુક જ વાગનો વિષ્ણુ કરવો એવું કશું નિયામક જણાવું નથી. અર્થાત્ છ વાગમાંથી કોઈપણ વાગનો વિષ્ણુ કરવો. ઓષધિરૂપ દ્રવ્ય સાધારણ લિંગ છે એથી પણ સિદ્ધ થાય છે, કે કોઈપણ ઓષધિ દ્રવ્યવાળા વાગનો વિષ્ણુ કરવો. ॥ ૨૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. એકાધ્યાત્ વિનિયમ્યેત પૂર્વવત્વાદિકારો હિ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(હિ) કારણ એ છે કે, (વિકારઃ) સૌર્યાયાગ (પૂર્વવત્વાત્) પ્રકૃતિધર્મ સાપેક્ષ હોવાથી (એકાધ્યાત્) દેવતારૂપ એક અર્થવાગો હોવાથી (વિનિયમ્યેત) નિયમ બાંધી શકાય છે.

ભાવાર્થ :—સૌર્યાયાગ વિકૃતિયાગ છે, અને વિકૃતિયાગ પ્રકૃતિયાગના ધર્મની અપેક્ષા રાખે છે. સૌર્યાયાગ એક દેવતાક વાગ છે અને પ્રકૃતિભૂત ‘ આગ્નેય ’ વાગ પણ એક દેવતાક વાગ છે. માટે આગ્નેય વાગનો વિષ્ણુ સૌર્યાયાગમાં કરવો એવો નિયમ છે. ॥ ૨૮ ॥

અશ્રુતિત્વાદિતિ ચેત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(અશ્રુતિત્વાત્) એકત્વનું શ્રવણ નથી (ઇતિ ચેત્) જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—‘ સૌર્ય ’ આ શબ્દ તદ્દિત પ્રત્યયાન્ત છે. સાત્ત્વ દેવતા ॥ ૪. ૨. ૨૪ ॥ આ પાણિનીય સૂત્રથી કહેવામાં આવેલા અર્થમાં સૂર્યશબ્દને અણ પ્રત્યય લાગી ‘ સૌર્ય ’ શબ્દ

સિદ્ધ થયેલો છે. આ તદ્દિત વિગ્રહ વાક્યમાં એકવચન તેમ પુલિંગનો નિયમ આધી શકાતો નથી. ‘સૂર્ય’ જેનો દેવતા છે તે અને ‘એ સૂર્ય’ જેના દેવતા છે તે’ આવો પણ વિગ્રહ થઈ શકે છે. ‘સૂર્યો દેવતા અસ્ય’ અથવા સૂર્યો દેવતે અસ્ય આવો પણ અર્થ નીકળી શકે. વળી સૂર્ય દેવતા અસ્ય આવો પણ અર્થ નીકળી શકે. આવી શંકા આ સૂત્રમાં જતાવવામાં આવી છે અને ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૨૯ ॥

સ્થાલિજ્ઞભાવાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(લિજ્ઞભાવાત્) એક વચન માનવાને કારણ હોવાથી (સ્થાત્) એક દેવતા અને તે પુલિંગ જ છે.

ભાવાર્થ :—અસુમેવ આદિત્યં સ્વેન ભાગધેયેન ઉપધાવતિ આ અર્થવાદથી સિદ્ધ થાય છે કે ‘સૌર્ય’ પદમાં સૂર્ય એક વચનમાં જ છે, કારણકે ઉક્ત અર્થવાદ આદિત્યમ્ એ સૂર્યાયક પદને એકવચનમાં જ પ્રયુક્ત કયું છે માટે સૌર્ય યાગ એક જ દેવતાક યાગ છે. ॥ ૩૦ ॥

તથા જ્ઞાન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે પ્રમાણે (જ્ઞાન્યાર્થદર્શનમ્) ખીન મંત્રમાં પણ અર્થ દર્શન જણાય છે.

ભાવાર્થ :—“ ઉદુત્યં જાતવેદસં દેવં વહન્તિ કેતવઃ ” તથા ચિત્રં દેવાનામુદગાત્ આ બન્ને મંત્રમાં પણ સૂર્યરૂપ એક જ અર્થ જતાવવામાં આવ્યો છે તેથી એક દેવતારૂપ અર્થને લીધે સૌર્યયાગમાં એકદેવતાક આગ્નેય યાગનો જ વિધ્યન્ત કરવો જોઈએ. અર્થાત્ સૌર્યયાગમાં આગ્નેય યાગને સ્વીકારવો જોઈએ એ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૩૧ ॥

હવિષ્ અને દેવતા બન્નેનો જ્યાં સંન્નિપાત હોય ત્યાં હવિઃ સામાન્ય બદાવત્ હોય છે. એ આધિકરણનાં સૂત્રો સમજાવે છે.

વિપ્રતિપત્તૌ હવિષા નિયમ્યેત કર્મણસ્તદુપાખ્યત્વાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(વિપ્રતિપત્તૌ) વિરોધમાં (હવિષા) હવિષ્ના સાદૃશ્યથી (નિયમ્યેત) નિયમ થાય છે. (કર્મણઃ) કર્મ (તદુપાખ્યત્વાત્) અંતરંગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આ પ્રમાણે શ્રવણ છે. એન્દ્રમેકાદશકપાલ નિર્વપેત્. આમેયં પયઃ આ ઠેકાણે દેવતા-સામાન્યથી સાન્નત્યના ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે અને એકાદશકપાલોદિ લિંગથી પુરાણના ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. સાન્નત્ય હવિષ્નો દેવતા ઇંદ્ર છે અને ઉક્તવાક્યમાં એકાદશકપાલ-પુરાણના દેવતા પણ ઇંદ્ર છે. તે દેવતાને લઇને વિધ્યન્તનો નિર્ણય કરવો કે હવિષ્ને લઇને એકાદશકપાલ પુરાણરૂપ હવિષ્ દેવતા અગ્નિ છે, એ આગળ આવ્યું છે. આ વિરોધમાં એવી રીતે નિર્ણય કરવામાં આવે છે કે હવિષ્ના સાદૃશ્યથી જ નિર્ણય કરવો કારણકે કર્મ અંતરંગ હોય છે અને કર્મમાં હવિષ્ સંનિહિત અને દૃષ્ટ હોય છે જ્યારે દેવતા બ્યવહિત અને અદૃષ્ટ હોય છે. માટે યાગમાં દેવતા બહિરંગ હોય છે અને હવિષ્રૂપ દ્રવ્ય અંતરંગ હોય છે. દ્રવ્યના લિંગથી દેવતાનું લિંગ આધિત થાય છે. ॥ ૩૨ ॥

તેન ચ કર્મસંયોગાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તેન) હવિષથી (કર્મસંયોગાત્) કર્મ સંયુક્ત હોય છે.

ભાવાર્થ :—યાગ રૂપ કર્મમાં હવિષ સાથે નિર્દેશ હોય છે, કર્મમાં હવિષનો સાક્ષાત્કાર હોય છે. ઐન્દ્ર, આગ્નેય આદિ પદોથી હવિઃપ્રધાન હોય છે માટે હવિષ જ શુદ્ધિમાં પ્રથમ સંનિહિત થાય છે માટે હવિષ ઉપરથી જ વિધ્યન્તનો નિર્ણય થાય છે. ॥ ૩૩ ॥

ગુણત્વેન દેવતાશ્રુતિઃ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(ગુણત્વેન) ગૌણતાથી (દેવતાશ્રુતિઃ) દેવતાનું શ્રવણ હોય છે.

ભાવાર્થ :—ઐન્દ્ર, આગ્નેય શબ્દો તદ્દિતાન્ત છે. તદ્દિત પ્રત્યય છે અને ઇન્દ્ર અને અગ્નિ આદિ એ પ્રત્યયોની પ્રકૃતિ ગણાય છે. પ્રકૃતિનો અર્થ વિશેષણ તરીકે ગણાય છે અને પ્રત્યયનો અર્થ વિશેષ્ય તરીકે ગણાય છે. પ્રત્યયોનાં પ્રકૃત્યર્થોન્વિતસ્વાર્થબોધકત્વનિયમાત્ પ્રત્યય ન્યારે પોતાનો અર્થ જણાવે છે ત્યારે પ્રકૃત્યર્થસાથે અન્વિત થઇને જ સ્વાર્થને જણાવે છે. વિશેષણની અપેક્ષા પ્રબળ હોય છે. માટે દેવતા ગૌણ પડે છે અને હવિષ મુખ્ય અને છે તેથી હવિષથી જ વિધ્યન્તનો નિર્ણય કરવો જોઇએ. ॥ ૩૪ ॥

‘શતકૃષ્ણહનામક હિરણ્યમાં ઔપધધર્મનો આત્દેશ છે.’ એ

અધિકરણનાં સૂત્રો હવે સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

હિરણ્યમાજ્યધર્મસ્તેજસ્વાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(હિરણ્યમ્) શતકૃષ્ણ એટલે સો સોનાના ઝીણા ઝીણા કણોનાં હોમમાં (આજ્યધર્મ) આન્યના ધર્મો કર્તવ્ય હોય છે. (તેજસ્વાત્) અને દ્રવ્યમાં રસગુણ રૂપ સમાન ધર્મ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રાચ્યપત્ય ધૃતે શતકૃષ્ણલં ચરં નિર્વપે પ્રગપતિદેવતાક શતકૃષ્ણલ ચરુને ઘીમાં નાંખવો આ ઠોકણે શતકૃષ્ણલ એ સો સોનાના ઝીણા ઝીણા ટુકડાનું નામ છે. તેનો નિર્વાપ કરતી વખતે તેમાં જે ધર્મો અર્થાત્ વિધિશેષ કરવાનો હોય છે તે આન્યનો વિધિશેષ કરવો. પુરોહિતનો વિધિશેષ નહિ. આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૩૫ ॥

ધર્માનુગ્રહાન્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ધર્માનુગ્રહાત્) ધર્મનો આધાર તેમ જ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પત્ની-અવેક્ષણ આદિ આન્યધર્મો સુવર્ણમાં પણ થઇ શકેલા હોવાથી. સુવર્ણ અતિ સ્વચ્છ હોવાથી. તેમાં પણ પ્રતિબિંબ થઇ શકે છે. પુરોહિતમાં અવેક્ષણ થઇ શકતું નથી, તેથી આન્યધર્મોનો જ અતિદેશ કરવો યોગ્ય છે. ॥ ૩૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

ઔષધં વા વિશદત્વાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સચ્ચ છે (ઔષધમ્) વીઢિ આદિ ઔષધના ધર્મો જ કર્તવ્ય છે. (વિશદત્વાત્) કઠિનતાદિ ધર્મોનાં સામ્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ત્રીદિ આદિ ઓપધના ધર્મેના સુવર્ણમાં અતિદેશ છે, કારણ કે કઠિનત્વ ૩૫ ધર્મ અનેમાં સમાન છે. ॥ ૩૭ ॥

ચરશદ્વાચ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ચરશદ્વાત) ચર શબ્દ ઓપધિ ધર્મનો પ્રાપક છે.

ભાવાર્થ :—‘ ચરં નિર્વચેત ’ એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ‘ ચર ’ શબ્દ આજ્યને માટે પ્રયુક્ત થયેલો નથી પણ પુરોડાશ આદિ ઓપધિમાંથી બનતાં દ્રવ્યને માટે પ્રયુક્ત થયેલો છે. આ કારણથી પણ સુવર્ણમાં આજ્યધર્મનો અતિદેશ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૩૮ ॥

તસ્મિન્નશ્ચ શ્રવણશ્રુતેઃ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તસ્મિન્) તેમાં (શ્રવણશ્રુતેઃ) શ્રવણનું શ્રવણ છે.

ભાવાર્થ :—શ્રવણનું શ્રવણ ચરને લગતું હોય છે. આજ્યમાં શ્રવણ શબ્દનો પ્રયોગ થતો નથી તેથી ઓપધિના ધર્મેના જ અતિદેશ છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે શતકૃષ્ણલ સુવર્ણમાં ઓપધિ ધર્મોજ અતિદિષ્ટ છે. ॥ ૩૯ ॥

‘ મધૂદકમાં ઉપાંશુચાણ્ય ધર્મનો અતિદેશ છે ’ એ
અધિકરણના સૂત્રો સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. મધૂદકે દ્રવસામાન્યાત્ પયોવિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(મધૂદકે) મધુ અને ઉદકમાં (પયોવિકારઃ સ્યાત્) દ્રવના ધર્મેના અતિદેશ છે. (દ્રવસામાન્યાત્) દ્રવત્વરૂપ ધર્મ અનેમાં સમાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ચિત્રા નામક યાગમાં દધિ મધુ ઘૃતમાપો ધાનાઃ તણ્ડુલાઃ । તત્સંસૃદ્ધં પ્રજાપત્યમ્ ॥ દધિ, મધુ, ઘી, પાણી, ધાના અને તંડુલ બધાં સંસૃદ્ધ પ્રાજાપત્ય દેવતાક હોય છે. આ ઠેકાણે મધુ અને ઉદકમાં દ્રવત્વ રૂપ સમાન ધર્મને લીધે પયોવિકાર અર્થાત્ દ્રવના ધર્મનો અતિદેશ છે. સામાન્યગત પયના જે ધર્મો હોય છે તે ધર્મો મધુ અને ઉદકમાં પણ કરવા આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૪૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. આજ્યં વા વર્ણસામાન્યાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (આજ્યમ્) આજ્યના ધર્મ કર્તવ્ય હોય છે. (વર્ણસામાન્યાત્) વર્ણથી સામ્ય હોવાને લીધે.

ભાવાર્થ :—મધુ અને ઉદકમાં આજ્યના ધર્મનો અતિદેશ છે કારણ કે તેમાં વર્ણનું સામ્ય છે. શુકલવર્ણ ત્રણેમાં સામાન્ય છે. ॥ ૪૧ ॥

ધર્માનુગ્રહાચ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ધર્માનુગ્રહાત) આજ્યના ધર્મો તેમાં થઈ શકતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પયના ધર્મો જે દોહનાદિ છે તેનો મધુ અને ઉદકમાં બાધ થાય છે, જ્યારે આબ્યના ધણા ધર્મો તેમાં થઇ શકે છે માટે આબ્યના ધર્મોનો જ તેમાં અતિદેશ કરવો જોઇએ ॥ ૪૨ ॥

પૂર્વસ્થાવિશિષ્ટવાત ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(પૂર્વસ્વ) પૂર્વપક્ષવાદીએ જે દ્રવત્વરૂપ હેતુ આપ્યો છે તે (અવિશિષ્ટવાત) ધૃતમાં પણ છે.

ભાવાર્થ :—લીને ગરમ કરવાથી તેમાં પણ દ્રવત્વ આવે છે તેથી આબ્યમાં પણ દ્રવત્વ છે. માટે મધુ અને ઉદકમાં આબ્યના ધર્મોનો જ અતિદેશ છે. પયના ધર્મોનો અતિદેશ નથી. એજ સિદ્ધાંત પક્ષ છે. ॥ ૪૩ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्येऽष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ अष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः

‘આતુર્મર્સ્થ અને સૌત્રામણિ યાગમાં ઔષ્ઠિક ધર્મોનો અતિદેશ છે.’
એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. વાજિને સોમપૂર્વત્વં સૌત્રામણ્યાં ચ પ્રદેષુ તાચ્છબ્યાત ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(વાજિને સૌત્રામણ્યાં ચ) વાજિન યાગમાં અને સૌત્રામણિ યાગમાં (સોમપૂર્વત્વમ્) સોમના ધર્મોનો અતિદેશ છે. (પ્રદેષુ) ગ્રહ નામક પાત્રમાં (તાચ્છબ્યાત) તાચ્છબ્યને પ્રયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઋશિનં ગુહાતિ ઇત્યાદિ પ્રયોગથી જાણી શકાય છે કે આતુર્મર્સ્થમાં વાજિન યાગ છે. “ વાજિબ્યો વાજિનમ્ ” વાજિ દેવતાને ઉદ્દેશી વાજિનો ત્યાગ કરવો. આ યાગમાં સોમના ધર્મો વાજિન દ્રવ્યમાં કરવા. કારણ કે સોમો વૈ વાજિનમ્ આવું વાર્ય છે. આ વાક્યથી સોમ અને વાજિન દ્રવ્ય બિન્ન હોવા છતાં અભેદ ગણિત ઉચ્ચારણ કર્યું છે તેથી વાજિનમાં સોમ ધર્મોનો અતિદેશ સિદ્ધ થાય છે. તેજ પ્રમાણે સુરા વૈ સોમ આવું વાક્ય છે તે પણ સુગમાં સોમ ધર્મોનો અતિદેશ સિદ્ધ કરે છે. સોમ શબ્દ આ ઠેકાણે સોમના ધર્મોનો વાચક લક્ષણાવૃત્તિથી થાય છે. ॥ ૧ ॥

अनुवष्टकाराण ॥ २ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અનુવષ્ટકારા) અનુવષ્ટકારનો પ્રયોગ પણ સોમ ધર્મોની પ્રાપ્તિ બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—‘ વાજિનસ્યમે વીહી ’ આ અનુવપદ્ધત્વા વાક્ય કહેવાય છે. અને એ સોમને ધર્મ છે છતાં વાજિનને માટે પ્રયોગ કર્યો છે તેથી વાજિન યાગમાં સોમના ધર્મને અતિદેશ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૨ ॥

સમુપહૃય મક્ષણાચ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (સમુપહૃય) સમુપહૃત કરીને (મક્ષણાત) બક્ષણનો નિર્દેશ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ શેષ વિમજ્ય સમુપહૃય મક્ષયન્તિ ’ આ સમુપહૃતપૂર્વક બક્ષણ પણ સોમના ધર્મને પ્રાપ્ત કરાવવાનું લિંગ છે. ॥ ૩ ॥

ક્રયણશ્રપણપુરોઠુપયામગ્રહણાસાદનવાસોપનહનં ચ તદ્વત ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(ક્રયણશ્રપણપુરોઠુ ઉપયામગ્રહણાસાદનવાસોપનહનં ચ) અને ક્રયણ, શ્રપણ, પુરોઠુ, ઉપયામ, ગ્રહણ, આસાદન તથા વાસોપનહન લિંગોપણ (તદ્વત) સોમધર્મને અતિદેશ કરવાના લિંગ છે.

ભાવાર્થ :—ક્રયણ આદિ ધર્મો સોમના છે છતાં તે સુરામાં પણ જોવામાં આવે છે તેથી સૌત્રામણિ યાગમાં અને વાજિનયાગમાં સોમ ધર્મોને અતિદેશ છે. આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. હવિષા વા નિયમ્યેત તદ્વિકારત્વાત ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (હવિષા) હવિષનાં સાદરપથી (નિયમ્યેત) ઐષ્ટિક પ્રાંતો નિયમ છે. (તદ્વિકારત્વાત) દર્શપૂર્ણમાસિક હવિષનો વિકારો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સુરા અને વાજિન દ્રવ્ય દર્શપૂર્ણમાસિક હવિષના વિકારો છે. સુરા ઐષ્ટિક દ્રવ્યનો વિકાર છે. વાજિન સાન્નાય હવિષના વિકાર છે. તેથી ઐષ્ટિક ધર્મો જ વાજિન આદિ દ્રવ્યમાં કરવાના હોય છે, સોમના ધર્મો નહિ. ॥ ૫ ॥

પ્રશંસા સોમશબ્દઃ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(સોમશબ્દઃ) સુરાને માટે વપરાયેલો સોમ શબ્દ (પ્રશંસા) માત્ર પ્રશંસાને સૂચવે છે.

ભાવાર્થ :—‘ સોમો વૈ સુરા ’ આ દેશણે પ્રયુક્ત સોમ શબ્દ પ્રશંસા વાચક છે. જેમ અમાત્યને માટે પ્રયુક્ત થયેલો ‘ રાજ ’ શબ્દ પ્રશંસા વાચક હોય છે તેમ. ॥ ૬ ॥

વચનાનીતરાણિ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(રૂતરાણિ) બીજાં (વચનાનિ) વચનો પણ વાચનિક તરીકે વિધીયમાન છે.

ભાવાર્થ :—આ પ્રમાણે દ્રવ્યના સાદૃશ્યથી ઔષ્ટિક વિધ્યન્ત સિદ્ધ થવાથી બીજા ધર્મો પશુ વચ્ચેનાથી વિહિત કર્યા છે. ॥ ૭ ॥

ઘવપદેશશ્ચ લઙ્કૃત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તદ્વર્ત) તે જ પ્રમાણે (વ્યવેશ :) વ્યવદેશ છે.

ભાવાર્થ :—‘ શ્વપેરેવ શીક્ષણીયામાપ્રોતિ ’ । ‘ તોક્ષમ્ભિઃ પ્રાયણીયામ્ ’ આ વાક્યમાં શ્વપ અને તોક્ષમ શબ્દો પશુ સ્તુતિ વાચક છે. ॥ ૮ ॥

પશુપુરોહાશસ્ય ચ લિંગ્ગદર્શનાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પશુપુરોહાશસ્ય) પશુપુરોહાશનો નિષેધ પશુ (લિંગ્ગદર્શનાત્) ઔષ્ટિક ધર્મના અતિદેશમાં લિંગ છે.

ભાવાર્થ :—નૈતેષાં પશુનાં પુરોહાશા ભવન્તિ પ્રહુપુરોહાશા હોતે । આ વાક્યમાં પશુઓના પુરોહાશ હોવાનો નિષેધ અર્તાવ્યો છે અને મહત્તે જ પુરોહાશ તરીકે અર્તાવ્યા છે. આમાં ગ્રહોની પશુ જે પ્રશાંસા કરી છે તે પશુ ઔષ્ટિક ધર્મના અતિદેશમાં લિંગ છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ત્રાજિન અને સૌત્રામણિ યાગમાં ઔષ્ટિક ધર્મનો જ વિધ્યન્ત છે, સૌમિક ધર્મનો નહિ. ॥ ૯ ॥

પશુમાં સાત્તાર્યધર્મનો અતિદેશ છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. પશુઃ પુરોહાશવિકારઃ સ્યાદ્ દેવતાસામાન્યાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(પશુઃ) પશુયાગ (પુરોહાશવિકારઃ) પુરોહાશના ધર્મવાળો (સ્યાત્) છે (દેવતાસામાન્યાત્) બન્નેના દેવતા સમાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટોમ યાગમાં પશુ દેવ તરીકે હોય છે. તે પશુમાં જે વિધ્યન્ત કરવાનો હોય છે તે પુરોહાશમાં જે વિધિ કરવામાં આવે તે વિધિ કરવો. કારણ કે પુરોહાશ અને પશુ એ બન્નેની દેવતા એક જ હોય છે. પુરોહાશ અગ્નીષોમીય હોય છે તેમ પશુ પશુ અગ્નીષોમીય હોય છે, માટે પુરોહાશનો વિધ્યન્ત કરવો. આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૧૦ ॥

પ્રોક્ષણાન્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રોક્ષણત્) પ્રોક્ષણનું શ્રવણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ ઋક્ષયસ્તૌષ્ઠીન્યો જુષ્ઠં પ્રોક્ષામિ ’ આ વાક્યમાં પશુને પ્રોક્ષણ કરવાનું જણાવ્યું છે. પ્રોક્ષણ એ પુરોહાશનો ધર્મ છે. અર્થા પશુ સિદ્ધ થાય છે કે પુરોહાશના ધર્મોનો જ પશુમાં અતિદેશ છે. ॥ ૧૧ ॥

પર્યગ્નિકરણાન્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પર્યગ્નિકરણત્) પર્યગ્નિકરણ પશુ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પર્યાગ્નિકરણ પશુ પશુને વિહિત છે અને પુરોહિતને પણ પર્યાગ્નિકરણ કરવાનું હોય છે. આથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે પુરોહિતના ધર્મો પદ્ધતિમાં કર્તવ્ય છે. ‘હસ્તુકેન પશુ પર્યાગ્નિં કરોતિ’ આ પ્રમાણે શાબ્દભાષ્યમાં ઉદ્દેશ્ય છે. ॥ ૧૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સાન્નાય્યં વા તત્પ્રભવત્વાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંત સૂચક છે (સાન્નાય્યમ્) સાન્નાય્ય હવિષ્ના ધર્મો પશુમાં કર્તવ્ય છે. તત્પ્રભવત્વાત્) સાન્નાય્ય હવિષ્ પશુમાંથી ઉત્પન્ન થયું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સાન્નાય્ય ધર્મો પશુમાં કર્તવ્ય છે. કારણ કે સાન્નાય્ય હવિષ્ની ઉત્પત્તિ પશુ અર્થાત્ ગાય આદિ પશુમાંથી છે. સાન્નાય્ય એટલે દહીં અને દૂધ. દૂધ એ પશુમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને દૂધનો વિહાર ને દહીં. પશુ પણ પશુગ્રન્થ છે. આ સામ્યત્વની પ્રબલતાને લીધે સાન્નાય્યના ધર્મો પશુઓમાં કર્તવ્ય છે. ॥ ૧૩ ॥

તસ્ય ચ પાત્રદર્શનાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તસ્ય) પશુને (પાત્રદર્શનાત્) પાત્રનું દર્શન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સાન્નાય્ય હવિષ્ને જેમ પાત્રની જરૂર છે તેમ પશુને પણ ખાણુ આદિને માટે પાત્રની જરૂર હોય છે તેથી સાન્નાય્ય ધર્મો જ પશુમાં કર્તવ્ય છે. પુરોહિતના નહિ. ॥ ૧૪ ॥

‘પશુમાં પયોધર્મોનો અતિદેશ છે’ એ અધિકરણને લગતાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. દમ્નઃ સ્યાન્મૂર્તિસામાન્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(દમ્નઃ સ્યાત્) સાન્નાય્યધર્મવાળા પશુયાગમાં દહીંના ધર્મનો અતિદેશ છે. (મૂર્તિસામાન્યાત્) મૂર્તિ=ધનત્વરૂપ સામાન્ય ધર્મને લીધે.

ભાવાર્થ :—સાન્નાય્યધર્મવાળા પશુમાં દહીંના ધર્મનો અતિદેશ છે, કારણ કે દહીંમાં ધનત્વ છે અને પશુમાં પણ ધનત્વ છે. આ સામાન્યધર્મને લીધે દધિધર્મનો અતિદેશ પશુમાં છે. ॥ ૧૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. પયો વા કાલસામાન્યાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પયઃ) દૂધ પશુમાં પોતાના ધર્મનો અતિદેશ કરે છે. (કાલસામાન્યાત્) પશુ અને પયમાં રુચ્ચઃ કાલતા રૂપ ધર્મ સમાન છે.

ભાવાર્થ :—દૂધ પશુને દહીં કરતાં સંનિહિત છે. દધિથી પશુ દૂધને લીધે બળવિહિત અને છે. તેથી દૂધના ધર્મનો અતિદેશ કરવામાં આવે છે. ॥ ૧૬ ॥

પદ્ધાનન્તર્યામ્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પદ્ધાનન્તર્યાત્) પશુપ્રભવમાં આનન્તર્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પશુમાંથી પ્રથમ દૂધ અને દૂધમાંથી દધિ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે દહીં કરતાં દૂધ અંતરંગ હોય છે. ॥ ૧૭ ॥

દ્રવત્વં ચાવિશિષ્ટમ્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (દ્રવત્વમ્) દ્રવત્વરૂપ ધર્મપણુ (અવિશિષ્ટમ્) સમાન છે.

ભાવાર્થ :—પશુ પણુ દ્રવે છે અને દૂધ પણુ દ્રવે છે. દ્રવત્વરૂપ ધર્મપણુ સમાન છે. માટે સાનાયધર્મવાળા પશુ યાગમાં પયોધર્મ અતિદિષ્ટ છે. ॥ ૧૮ ॥

‘આમિક્ષામાં પયોધર્મનો અતિદેશ છે.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો સમજાવે છે.

આમિક્ષોમયમાવ્યત્વાદુભયવિકારઃ સ્થાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(આમિક્ષા) આમિક્ષા (ઉભયમાવ્યત્વાર્) દૂધ અને દહીં બન્નેમાંથી હોવાથી (ઉભયવિકારઃ સ્થાત્) બન્નેના ધર્મો તેમાં કર્તવ્ય હોય છે.

ભાવાર્થ :—દૂધ અને દહીં બન્નેમાંથી ‘આમિક્ષા’ દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. માટે ‘વૈશ્વદેવ્યામિક્ષા’ એ વાક્યથી જે યાગ વિહિત થાય છે તેમાં દૂધ અને દહીં બન્નેના ધર્મો કર્તવ્ય હોય છે. ॥ ૧૯ ॥

एकं वा चोदनेकत्वात् ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (એકમ્) એમાંથી એકના જ ધર્મનો અતિદેશ માનવો યોગ્ય છે. (ચોદનેકત્વાત્) એક વિધિથી વિહિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એકના ધર્મના અતિદેશથી નિરાકાર્ણ થાય છે તે પછી બીજાના વિષ્ણન્તની કશી જરૂર રહેતી નથી માટે બન્નેનો વિષ્ણન્ત નહીં પણ એકનો જ વિષ્ણન્ત સ્વીકારવો જોઈએ. ॥ ૨૦ ॥

दधि संघातसामान्यात् ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(દધિ) દહીંના ધર્મનો અતિદેશ કરવો જોઈએ (સંઘાતસામાન્યાત્) ધનીભાવરૂપ ધર્મ બન્નેમાં સમાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દહીંમાં અને આમિક્ષામાં ધનત્વરૂપ સમાન ધર્મ છે તેથી દધિનો જ વિષ્ણન્ત સ્વીકારવો જોઈએ. ॥ ૨૧ ॥

सिद्धांत सूत्र. पयो वा तत्प्रभवत्वाल्लोकदृष्टमस्तदर्थत्वात् ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંત સૂચક છે (પયઃ) પયોધર્મ અતિદિષ્ટ છે (તત્પ્રભવત્વાત્) દૂધમાંથી જ આમિક્ષા બનતી હોવાથી. (લોકત્વાત્) લોક ભવદ્વારમાં પણ દૂધમાં મેળવણુ દહીં બનાવવા માટે નાખવામાં આવે છે (દમઃ તદર્થત્વાત્) દૂધમાં જે થોડુંક દહીં નાખવામાં આવે છે તે દહીં બનાવવા માટે જ હોય છે.

ભાવાર્થ :— ‘તત્તે પ્રયસિ દધ્યાનયતિ સા વૈશ્વદેવી આમિક્ષા’ તપાવેલા દૂધમાં દહીં નાંખવામાં આવે છે અને જ્યારે તે ફાટી જાય છે ત્યારે જે કદાચ ભાગમાં આવે અલગ પડે છે તેને ‘આમિક્ષા’ કહે છે અને જે પાણી જેવા પ્રવાહી ભાગ હોય છે તેને ‘તામિન’ કહેવામાં આવે છે. આમિક્ષા દૂધમાંથી જ અને છે દહીંમાંથી નહિ. દહીં તો કેવળ આતમન=મેળવણી તરીકે જ ઉપયોગમાં લેવાય છે. માટે પયોધર્મ જ ‘આમિક્ષા’ માં અતિદિષ્ટ છે. ॥ ૨૨ ॥

ધર્માનુપ્રહાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ધર્માનુપ્રહાત્) સઘઃકાલતા રૂપ ધર્મ અનુકૂળ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વૈશ્વદેવ સઘઃકાલ યાગ છે, જે તેમાં દધિના ધર્મો કર્તવ્ય હોય તો સઘઃકાલતાનો બાધ થાય છે દધિની માફક તે યાગ પણ ક્યહકાલસાધ્ય હોવો જોઈએ. ‘સયોમાવં ચ દર્શયતિ જુક્તં યુજ્યં પયઃ’ આ પ્રમાણે શાપરભાષ્યમાં પણ ઉદ્દેશ્ય છે માટે આમિક્ષામાં પયોવિકાર કર્તવ્ય છે. અર્થાત્ પયોધર્મો જ આમિક્ષામાં અતિદિષ્ટ છે. ॥ ૨૩ ॥

‘દ્વાદશાહમાં સત્ર અને અહીનની વ્યવસ્થાથી ધર્મનો અર્પિદેશ થાય છે.’

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. સત્રમહીનશ્ચ દ્વાદશાહસ્તસ્યોમયથા પ્રવૃત્તિરૈકકર્મ્યાતિ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(સત્રમ્, અહીનઃ ચ) સત્ર અને અહીન બંને સ્વભાવવળો (દ્વાદશાહઃ) દ્વાદશાહ હોય છે. (તસ્ય) તે દ્વાદશાહની (ઉમયથા પ્રવૃત્તિઃ) બંને રીતે પ્રવૃત્તિ હોય છે. (એકકર્મ્યાતિ) કર્મ એક જ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દ્વાદશાહ એક કંટુ છે તેના બે રૂપ છે. એક અહીન અને બીજું સત્ર. તે બંને રૂપમાં ભેદ હોય છે. સત્રમાં જે યજમાનો હોય તેમ અહીનમાં હોય છે. સર્વેડપિ હીક્ષેન્ન બધાએ જ દીક્ષા લેવી જોઈએ. અહીનના ધર્મો દ્વાદશાહ ઉપસદ્ આદિ હોય છે. દ્વિરાત્ર આદિ અહીનના અને ગવામયનાદિ સત્રોના દ્વાદશાહ કંટુ પ્રકૃતિ હોય છે. આ કારણથી દ્વિરાત્ર આદિ અહીનોમાં અને ગવામયનાદિ સત્રોમાં દરેકમાં બંનેના ધર્મો પ્રવર્તે છે કે સત્રમાં સત્રના ધર્મો અને અહીનમાં અહીન ધર્મો ? આ સંદેહમાં પૂર્વપક્ષવાદીનું એવું માનવું છે કે દ્વાદશાહ ઉભય-સ્વભાવ હોય છે અર્થાત્ સત્ર અને અહીન બંનેના ધર્મો તેને લાગુ પડે છે, કારણ કે કર્મ તો એક જ છે. ॥ ૨૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

અપિ વા યજતિશ્ચૈરહીનમૂતપ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્

પ્રકૃત્યાનુલ્યશદ્ભવાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (યજતિશ્ચૈરહીનમૂતપ્રવૃત્તિઃ) બંને ‘યજતિ’ પદનું શ્રવણ હોય ત્યાં (અહીનમૂત પ્રવૃત્તિઃ) અહીનધર્મની પ્રવૃત્તિ (સ્યાત્) માનવી (પ્રકૃત્યા) દ્વાદશાહરૂપ પ્રકૃતિ સાથે (અનુલ્યશદ્ભવાત્) સમાન શબ્દ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતભૂત દ્વાદશાહમાં ‘પ્રજાકામં યાજયેત્’ અહીં ‘યજતિ’ નું શ્રવણ છે એજ પ્રમાણે ‘ય ઇવં વિદ્વાન્ દ્વિરાત્રે યજતે’ આ વિકૃત યાગમાં પણ યજતિનું શ્રવણ છે. માટે અહીનમાં અહીનના ધર્મો અને સત્રમાં સત્રના ધર્મો પ્રવર્તે છે. ॥ ૨૫ ॥

દ્વિરાત્રાદીનામેકાદશરાત્રાદહીનત્વં યજતિચોદનાત ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(દ્વિરાત્રાદીનામ્) દ્વિરાત્ર આદિ યાગો (એકાદશરાત્ર) એકાદશ રાત્ર સંધીના યાગો (અહીનત્વમ્) અહીન કહેવાય છે (યજતિચોદનાત્) યજતિ પદર્થ વિધાન થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ન્યાં ન્યાં યજતિ પદર્થો વિધાન થતું હોય ત્યાં ત્યાં અહીન ધર્મ સમજવો અને ન્યાં ન્યાં આસીરન્ અથવા ઉપેયુ. પદનો પ્રયોગ કર્યો હોય જેમકે ગૃહપતિસપ્તદશા સ્વપ્નમૃત્વિજો બ્રાહ્મણાઃ સત્વમુપેયુઃ ' ત્યાં ત્યાં સત્ર ધર્મોના પ્રયોગ કરવો ' દ્વિરાત્રેણ યજેત ' ત્રિરાત્રેણ યજેત ' આ અહીનલિંગ છે અને ત્રયોદશરાત્રમૃદિકામા ઉપેયુઃ આ સત્રલિંગ છે કારણ કે અહીં શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. તે જ પ્રમાણે ' ચતુર્દશરાત્ર પ્રતિષ્ઠાકામા આસીરન્ ' આ પણ સત્રનું લિંગ છે કારણ કે અહીં આસીરન્ પદનો પ્રયોગ કર્યો છે. ॥ ૨૬ ॥

ત્રયોદશરાત્રાદિષુ સત્રમૂતસ્તેષ્વાસનોપાયિચોદનાત ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(ત્રયોદશરાત્રાદિષુ) ત્રયોદશરાત્ર આદિમાં (સત્રમૂતઃ) સત્રના ધર્મોના અતિદેશ છે. (આસનોપાયિચોદનાત) આસન અને ઉપાયિ શબ્દનો પ્રયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ત્રયોદશરાત્રમૃદિકામા ઉપેયુઃ ત્રયોદશરાત્ર યાગમાં ઉપેયુઃ શબ્દથી વિધાન થયેલું છે તેથી તે સત્ર કહેવાય છે. ન્યાં આસીરન્ અથવા ઉપેયુઃ શબ્દથી વિધાન હોય છે તે સત્ર કહેવાય છે. ॥ ૨૮ ॥

લિજ્ઞાન્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (લિજ્ઞાત્) અર્થવાદ ૩૫ લિંગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—' અમિષ્ટોમો વૈ પ્રજાપતિઃ સ ઉત્તરાનેકાહાનચજત તમેનં દ્વિરાત્રાદયોઽહર્ગણા ઝત્તુઃ ત્વમસ્માન્માહાસીઃ ' આ અર્થવાદથી સિદ્ધ થાય છે કે દ્વિરાત્રાદિ અહીન ધર્મવાળા જ છે. સત્ર ધર્મવાળા નહિ. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે દ્વિરાત્રાદિ અહીન ધર્મવાળા અને ત્રયોદશરાત્ર-મૃદિકામા ઉપેયુઃ ત્રયોદશરાત્ર આદિ સત્ર ધર્મવાળા યાગો છે. આ પ્રમાણે વ્યવસ્થાથી ધર્મોના અતિદેશ છે. ॥ ૨૮ ॥

‘ પંચદશરાત્રાદિમાં સત્ર ધર્મોના અતિદેશ છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ અન્યતરતોઽતિરાત્રત્વાત પચ્ચદશરાત્રસ્યાહીનત્વં કુણ્ડપાયિનામયનં
ચ તદ્ભૂતેષ્વહીનત્વદર્શનાત ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(પચ્ચદશરાત્રસ્ય કુણ્ડપાયિનામયનં ચ) પંચદશરાત્ર અને કુંડપાયિનામયનમાં (અહીનત્વમ્) અહીનના ધર્મોના અતિદેશ છે. (અન્યતરતઃ) આદિ અને અન્ત મધ્યેન એક દેશમાં (અતિરાત્રત્વાત) અતિરાત્ર નામક યાગ હોવાથી (તદ્ભૂતેષુ) અતિરાત્રવાળામાં (અહીનત્વદર્શનાત) અહીનત્વ ધર્મનું દર્શન હોય છે.

ભાવાર્થ :— પંચદશરાત્ર અને કુંડપાચિનામયનમાં અહીન ધર્મેના અતિદેશ હોય છે. કારણ કે તે એમાંના એકને અતિ અતિરાત્ર સંજ્ઞક યાગ હોય છે. અને જેમાં અતિરાત્ર હોય છે તે અહીન ધર્મવાળા હોય છે. યદન્યતરતોઽતિરાત્રા સ્તેનાહીનાઃ આ પ્રમાણે શ્રવણ છે. ॥ ૨૯ ॥

અહીનવચ્ચનાચ્છ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અહીનવચ્ચનાત્) ઉક્ત વાક્યમાં ‘ અહીન ’ એવું ૨૫૯ વચન છે.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત વાક્યમાં ‘ અહીન ’ એવો ૨૫૯ શબ્દ છે તેથી પંચદશરાત્ર આદિ અહીન ધર્મવાળા છે એમ સમજી શકાય છે. ॥ ૩૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર સત્રે ચોપાયિદર્શનાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) ૫૯ (ઉપાયિદર્શનાત્) સત્રમાં ઉપાયિ શબ્દનો વિધાન તરીકે પ્રયોગ હોવાથી (સત્રે) ઉક્ત અને સત્ર જ છે.

ભાવાર્થ :—‘ પચ્ચદશરાત્રમુપેયુઃ ’ આ વાક્યમાં ઉપેયુઃ શબ્દ હોવાથી એ યાગમાં સત્ર ધર્મો જ અતિદેશ છે. ॥ ૩૧ ॥

સત્રલિજ્ઞં ચ દર્શયતિ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સત્રલિજ્ઞમ્) સત્રનું લિંગ (દર્શયતિ) બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—કુંડપાચિનામયનમાં સત્રલિંગ આ પ્રમાણે બતાવ્યું છે. ગૃહપતિઃ સુબ્રહ્મણ્યઃ સત્રમાં જ ગૃહપતિ શબ્દનો વ્યવહાર હોય છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે પંચદશરાત્ર આદિમાં સત્ર ધર્મેના અતિદેશ છે. ॥ ૩૨ ॥

ઈતિ મીમાંસાગુર્જરભાષ્યે અષ્ટમાખ્યાયસ્ય દ્વિતીયઃ પાદઃ

અથ ગુર્જરભાષામીમાંસાભાષ્યે અષ્ટમાખ્યાયસ્ય તૃતીયઃ પાદઃ ॥

‘ શુચિદેવતે આગ્નેયનો અને આગ્નાયૈશ્વર્યમાં આગ્નીષોમીયનો ધર્મોતિદેશ છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ-સૂત્ર હવિર્ગંજે પરમુત્તરસ્ય દેશસામાન્યાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(હવિર્ગંજે) હવિર્ગંજુમાં (પરમ્) પર (ઉત્તરસ્ય) ઉત્તર અગ્નિની ઉપાંશુ યાગ પ્રકૃતિ છે. (દેશસામાન્યાત્) દેશની સમાનતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આ પ્રમાણે હવિર્ગણુનું શ્રવણ થાય છે. આમાર્ષણવમ્ એકાદશકપાલં નિર્વપેત્, સરસ્વત્યૈ ચક્ષુઃ, બાહ્યસ્પત્યં ચક્ષુઃ। બીજા ગણુનું આત્માન આ પ્રમાણે થાય છે. અમયે પાવકાય, અમયે શુચ્યેઽષ્ટા કપાલમ્। તેમાં આત્માર્ષણુવનો પ્રથમ પાઠ હોવાથી આગ્નેય યાગની વિકૃતિ છે અને શુચિદેવતાક દ્વિતીય સ્થાન અર્થાત્ પછીથી શ્રવણ થતું હોવાથી અગ્નીષોમીયની વિકૃતિ છે. જે યાગ જેની વિકૃતિ હોય તેના ધર્મે તેમાં અતિદિષ્ટ થાય છે. ॥ ૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર દેવતયા વા નિયમ્યેત શબ્દવત્વાદિતરસ્યાશ્રુતિત્વાત ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (દેવતયા) દેવતાથી (નિયમ્યેત) નિયમ બંધાય છે. (શબ્દવત્વાત) દેવતા સામ્ય શબ્દિક હોવાથી (इतरस्य) બીજું (અશ્રુતત્વાત) શ્રુત ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દેવતાના સાદૃશ્યથી નિયમ બંધાય છે. આત્માર્ષણુવ અને અગ્નીષોમીય દ્વિદેવતાક હોવાથી આત્માર્ષણુવ અગ્નીષોમીયની વિકૃતિ છે અને શુચિદેવતાક અને આગ્નેય એકદેવતાક હોવાથી શુચિદેવક યાગ આગ્નેયયાગની વિકૃતિ છે એટલે આત્માર્ષણુવમાં અગ્નીષોમીય યાગના ધર્મેના અને શુચિદેવતાક યાગમાં આગ્નેયયાગના ધર્મેના અતિદેશ છે, આ સામ્ય શબ્દગમ્ય છે. ન્યારે દેશસામ્ય શબ્દગમ્ય નથી. માટે ઉક્ત રીતે જ ધર્મેના અતિદેશ કરવો યોગ્ય છે. ॥ ૨ ॥

‘ જનકસપ્તરાત્રમાં ત્રિવૃત્ત અહનુમાં દ્વાદશાહધર્મેના અતિદેશ છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર ગણચોદનાયાં यस્ય લિજ્ઞં તદાવૃત્તિઃ પ્રતીયેતાન્નેયવત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(ગણચોદનાયામ્) ગણુવિધાનમાં જે ઉદાહરણ અતાવવામાં આવ્યું છે તેમાં (यस્ય) જે પ્રથમ અહનુનું (લિજ્ઞમ્) ત્રિવૃત્ત કહ્યું છે (તદાવૃત્તિઃ) તે પ્રથમ અહનુની આવૃત્તિ (પ્રતીયેત) જણાય છે. (આન્નેયવત્) આગ્નેય વિધ્યન્તનો જેમ અભ્યાસ અતાવવામાં આવ્યો છે તેમ.

ભાવાર્થ :—શ્રુમયે પંચમાનાય, અમયે પાવકાય, અમયે શુચ્યે અહીં જેમ દેવતાના ઐક્યનું સાદૃશ્ય છે અને તેથી આગ્નેય વિધ્યન્તનો અભ્યાસ માનવામાં આવે છે તેમ જનકસપ્તરાત્રમાં જે ગણુવિધાન છે તેમાં પ્રથમ અહનુની આવૃત્તિ જ પ્રતીયમાન છે. પ્રથમ અહનુ જ ત્રિવૃત્તસ્તોમ છે પછીના ઉત્તર અહનોમાં તેની જ આવૃત્તિ કરવાની હોય છે. ॥ ૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર નાનાઽહ્વાનિ વા સંઘાતત્વાત્ પ્રવૃત્તિલિજ્ઞેન ચોદનાત ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (નાના અહ્વાનિ) દ્વાદશાહ સંઘથી જુદા જુદા અહનેનું વિધાન છે. (સંઘાતત્વાત્) ચત્વારિ અહ્વાનિ આમ ચાર સંઘાથી અહનોના સમુદાયનું વિધાન હોવાથી (પ્રવૃત્તિલિજ્ઞેન ચોદનાત) પ્રવૃત્તિલિજ્ઞે ચોદનાથી વિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—હાદશાહ સંબંધી જુદા જુદા અહનોનું વિધાન છે એટલે સમુદાયનું વિધાન હાદશાહિકમાં ચાર અહનોના અનુવાદ કરીને વિધાન કયું છે એટલે સંઘાતમાં ત્રિવૃત્તનું વિધાન છે પ્રથમ અહનને ત્રિવૃત્તોમવિશિષ્ટ માની પછી ઉત્તર ત્રે તેનો જ વિધ્યન્ત સ્વીકાર કરવો એ અયોગ્ય છે. એક જ અહનની આવૃત્તિથી ચાર અહન સિદ્ધ થઈ શકે નહિ, કારણ કે ચારે અહન જુદા જુદા છે. માટે તેમાં હાદશાહ યાગના ધર્મ માનવા જોઈએ. ॥ ૪ ॥

તથા ચાન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે પ્રમાણે (અન્યાર્થદર્શનમ્) અન્ય દર્શન પણ છે.

ભાવાર્થ :—તેષામગ્નિષ્ઠોમઃ પ્રથમઃ અહીં અગ્નિષ્ઠોમમાં પ્રથમત્વ બતાવ્યું છે જ્યારે બીજા અગ્નિષ્ઠોમ જ નથી તો પ્રથમ અગ્નિષ્ઠોમ કેમ કહેવાય ? બીજાની અપેક્ષાએ પ્રથમ કહેવાય છે માટે અહનોમાં બિન્ન ધર્મકત્વ છે એમ સૂચિત થાય છે. જે પ્રથમ અહનમાં ધર્મ વિકૃત છે તેની આવૃત્તિ બીજા અહનોમાં થાય છે એમ નહિ. આ હેતુથી ત્રિવૃત્ત અહનોમાં હાદશાહ ધર્મોનો અનિદેશ છે. ॥ ૫ ॥

પટત્રિંશદાત્રમાં પડહુ ધર્મોનો અતિદેશ છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ

કાલાભ્યાસેડપિ બાદરિઃ કર્મભેદાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(કાલભ્યાસે અપિ) કાળનો અભ્યાસ કરનાર વાક્ય છે (બાદરિઃ) એવું બાદરિ આચાર્ય માને છે (કર્મભેદાત્) કર્મોનો ભેદ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જુદા ભવન્તિ વત્તારો ભવન્તિ અહીં અહઃસંરૂક સોમ યાગોનો સંખ્ય-વિશેષ પડહુપદાન્તર્ગત પટ્ટ શબ્દથી અભિહિત થાય છે. અને તે પટ્ટ સંખ્યા છે. ફરીથી તેને ચાર ગણી બતાવવાથી ચોવીશ સંખ્યાવાળા અહનના સંધર્મ પર્વવસિત થાય છે. અહઃસંધની પ્રકૃતિ હાદશાહ હોય છે. માટે હાદશાહનો ધર્માતિદેશ પડહુ સંરૂક યાગમાં કરવો જોઈએ અને પડહુ કાળની જ આવૃત્તિ માનવી જોઈએ આવું બાદરિ આચાર્ય માને છે. ॥ ૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર તદાવૃત્તિં તુ જૈમિનિરહામપ્રત્યક્ષસંખ્યત્વાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (તદાવૃત્તિમ્) કર્મની આવૃત્તિ છે એવું (જૈમિનિઃ) જૈમિનિ આચાર્ય માને છે. (અહામ્) અહનોની (અપ્રત્યક્ષસંખ્યત્વાત્) પ્રત્યક્ષ સંખ્યા ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ દિવસથી સાખ્ય જે કર્મ છે તેજ કર્મ જુદા શબ્દ વાચ્ય છે. અને તેને માટે ચોવીસ દિવસ લાગે છે. માટે જે પડહુ નામક કર્મ વિશેષ છે તેનો જ વિધ્યન્ત માનવો એજ ન્યાય છે આવું જૈમિનિ આચાર્ય માને છે. ॥ ૭ ॥

‘ સંસ્થાગણેભાં દ્વાદશાહિક ધર્મનો અતિદેશ છે. ’ એ
અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સંસ્થાગણેષુ તદ્વ્યાસઃ પ્રતીયેત કૃતલક્ષણપ્રવૃત્તાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(સંસ્થાગણેષુ) જ્યોતિષ્ટોમની સંસ્થાઓમાં (તદ્વ્યાસઃ) જ્યોતિષ્ટોમનો વિષ્ણુ (પ્રતીયેત) પ્રતીત થાય છે. (કૃતલક્ષણપ્રવૃત્તાત્) કૃતનામ જ્યોતિષ્ટોમનું જ પ્રહણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ શતોક્થ્યં ભવતિ । શતાતિરાત્રં ભવતિ । પન્ચામિઃ પન્ચોક્થ્યઃ ’ આવા નામવાળા યજ્ઞો જ્યોતિષ્ટોમની સંસ્થા તરીકે સંજ્ઞાય છે, તેમાં જ્યોતિષ્ટોમનો જ વિષ્ણુ થાય છે, કારણ કે ઉકથ્ય, ષોડશી, અતિરાત્ર, અગ્નિષ્ટોમ, આ બધાં જ્યોતિષ્ટોમનાં નામ છે. ॥ ૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

અધિકારાદ્વા પ્રકૃતિઃ તદ્વિશિષ્ટા સ્યાદમિધાનસ્ય
તન્નિમિત્તવાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (તદ્વિશિષ્ટા) ઉકથ્યાદિસંસ્થાવિશિષ્ટા (પ્રકૃતિઃ) દ્વાદશાહ સંબંધી અહનો (સ્યાત્) વિહિત કરવામાં આવ્યા એ (અધિકારાત્) અતિદેશ શાસ્ત્રને અધિકાર હોવાથી. (અમિધાનસ્ય તન્નિમિત્તવાત્) ઉકથ્યાદિ નામ કટુસમાપ્તિને લીધે આપવામાં આવેલાં હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉકથ્ય આદિ સ્તોત્રો છે. જે કર્મની સમાપ્તિ જે સ્તોત્રથી કરવામાં આવે છે તે કર્મ (યાગ) સમાપ્તિરૂપ નિમિત્તને લીધે તે સ્તોત્રના નામથી કહેવામાં આવે છે. માટે દ્વાદશાહની અંદર અહનોમાં ઉકથ્યાદિ નામનો સંભવ હોવાથી સંધત્વરૂપ લિંગથી દ્વાદશાહનો વિષ્ણુ થાય છે. ॥ ૯ ॥

શતોકથ્યાદિમાં જ્યોતિષ્ટોમમાંથી સ્તોત્રોમાં ઉપચય થાય છે
એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

ગણાદુપચયસ્તત્પ્રકૃતિવાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(ગણાત્) દ્વાદશાહ ગણમાંથી (ઉપચયઃ) ધર્મ પ્રાપ્તિ થાય છે. (તત્પ્રકૃતિ-ત્વાત્) શતોકથ્યની પ્રકૃતિ દ્વાદશાહ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ શતોક્થ્યં ભવતિ ’ અહીં ઉકથ્ય સ્તોત્રમાં જ્યોતિષ્ટોમોકથ્ય સ્તોત્રમાંથી કેટલાક અધિક ધર્મ આપનાત કર્યા છે. આ ધર્મો દ્વાદશાહ ગણમાંથી પ્રાપ્ત કરવાના હોય છે. કારણ કે શતોકથ્યની પ્રકૃતિ દ્વાદશાહ ગણ યત્ પ્રકૃતિ છે. ॥ ૧૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

एकाहाद्वा तेषां समत्वात् स्यात् ॥ ११ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (એકાહાદ્) જ્યોતિષ્ટોમમાંથી ધર્મો પ્રાપ્ત કરવાના હોય છે. (તેષામ્) શતોકથ્ય અને દ્વાદશાહ અહનો આ બન્નેની (સમત્વાત્ સ્યાત્) સમાનતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દ્વાદશાદ્ય ગણુ યોતે જ ન્યોતિષ્ટોમની વિકૃતિ છે અને શતોક્થ્ય સ્તોત્ર પણ વિકૃતિ હોય છે, એટલે બન્નેને બીજામાંથી ધર્મો પ્રાપ્ત કરવાના હોય છે, માટે શતોક્થ્ય સ્તોત્રમાં સૌની પ્રકૃતિભૂત યાગમાં ન્યોતિષ્ટોમમાંથી જ ધર્મો પ્રાપ્ત કરવાના છે. ન્યોતિષ્ટોમ કોઈની પણ પાસે બિહાસ માગતો નથી અને દ્વાદશાદ્યને તો બિહાસ માગવી પડે છે. ન મિશ્રુકો મિશ્રુક યાચતે અમિશ્રુકે સ્તિ જે અમિશ્રુક મળે તો બિશ્રુક બિશ્રુક પાસે માગતો નથી. એ લૌકિક ન્યાયને અનુસરી શતોક્થ્ય દ્વાદશાદ્ય પાસેથી નહિ પણ ન્યોતિષ્ટોમ પાસેથી જ ધર્મવૃદ્ધિ માગે છે. ॥ ૧૧ ॥

“ ગાયત્રમેતદ્ અહર્મંવતિ ” ઇત્યાદિમાં ઉત્પત્તિ ગાયત્રાઓનો આગમ છે
એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર ગાયત્રીપુ પ્રાકૃતીનામવચ્છેદઃ પ્રકૃત્યધિકારાત્સંખ્યાત્વા
દગ્નિષ્ટોમવદવ્યતિરેકાત્તદાહ્યત્વમ્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ગાયત્રીપુ) શ્રૂયમાણુ ગાયત્રીઓમાં (પ્રાકૃતીનામ) પ્રકૃતિ યાગમાંથી પ્રાપ્ત થતી ત્રિષ્ટુપ્ જગતી ઇત્યાદિમાંથી (અવચ્છેદઃ) અક્ષરોનો લોપ કરવો અને ગાયત્રી બતાવવી. (પ્રકૃત્યધિકારાત્) પ્રકૃતિગત વિધાનનો અનુગ્રહ થતો હોવાથી. (સંખ્યાત્વાત) ગાયત્રાગ્રંથોવીસ અક્ષરોની સંખ્યા હોવાથી (અવ્યતિરેકાત્) નિત્ય સંબંધ હોવાથી (તદાહ્યત્વમ્) ગાયત્રી નામ વાળું છે. (અગ્નિષ્ટોમવત્) પૂર્વાધિકરણમાં અગ્નિષ્ટોમની રીત પ્રમાણે.

ભાવાર્થ :—“ વાજપેયેન દૈક્ષા બૃહસ્પતિસવેન યજેત ” ઇતિ શ્રુતે બૃહસ્પતિસવે ‘ ગાયત્રમેતદહર્મંવતિ ’ વાજપેય યાગ કયાં પછી બૃહસ્પતિ સવનામ યાગ કરવો. અહાં એમ શ્રવણુ થયેલું છે કે, આ અહન્ ગાયત્ર છે. એટલેઆમાં ગાયત્રી મંત્રનો ઉપયોગ કરવો. હવે એ બૃહસ્પતિ સવ વિકૃતિ માગ હોવાથી તેમાં પ્રકૃતિ યાગમાંથી અતિદેશ શાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત થતા ‘ ત્રિષ્ટુપ્ અને અનુષ્ટુપ, આદિછંદ વાળી ઋચાઓમાંથી અક્ષરોનો લોપ કરી તેને ગાયત્રી છંદ બનાવવો કે દાશતયા = ઋગ્વેદમાંથી ગાયત્રી છંદનો આગમ કરી ઉક્ત યાગને સંપન્ન કરવો ? આ સંશયમાં પૂર્વપક્ષવાદીનું એવું કહેવું છે કે પ્રકૃતિગત શ્રૂયમાણુ ત્રિષ્ટુપ્ અને જગતી આદિ છંદમાંથી અક્ષરોનો લોપ કરી તેને ગાયત્રી છંદનું રૂપ આપવું. ત્રિષ્ટુપ્ છંદમાં ૪૪ અક્ષરો હોય છે. તો તેમાંથી ૨૦ અક્ષરોનો લોપ કરી તેને ૨૪ અક્ષરોનો ગાયત્રી છંદ બનાવવો. ઋગ્વેદમાંથી કોઈ નવી ગાયત્રીઓ લાવવાની જરૂર નથી. જેમ પૂર્વાધિકરણમાં શ્વેતાગિષ્ટોમમાં દ્વાદશાદ્ય અહનોમાં ઉક્થ્યનો લોપ કરવામાં આવ્યો છે તેમ આ ઠેકાણે પણ અધિક અક્ષરવાળા છંદોમાંથી વધારાના અક્ષરોનો લોપ કરી તેને ગાયત્રી છંદ બનાવવો અને તેના વડે બૃહસ્પતિ સવને સંપન્ન કરવો. ॥ ૧૨ ॥

નિત્યવચ્ચ પૃથક્ સતીષુ તદ્વચનમ્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પૃથક્સતીષુ) ગાયત્રીની અપેક્ષાએ જુદી ગણાતી ત્રિષ્ટુપ્ જગતી ાદિમાં (નિત્યવચ્ચ) નિત્ય સંખ્યા વાચક (તદ્વચનમ્) ગાયત્રી વચન છે.

ભાવાર્થ :—આ સૂત્રમાં ગાયત્રી શબ્દ ચોવીસ સંખ્યાનો વાચક છે તે સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. ‘ જગતી ’ છંદ અઠતાળીસ અક્ષરોનો છે. એ હિંદુ ગાયત્રી સૈકા જગતી. એ

ગાયત્રી મળીને એક 'જગતી' જન્મ થાય છે, હવે જો ગાયત્રી શબ્દ ચોવીસ સંખ્યાનો જ વાચક ન હોય તો ઉપર કહેલું વચન કેવી રીતે સંગત થાય ? કંઈ એ ગાયત્રી હંદવાળી જગ્યા મળીને એક જગતી બનતી નથી. આ કારણને લીધે 'ગાયત્રી' શબ્દ શુદ્ધ ચોવીસ સંખ્યોનો જ વાચક છે. આતુ' પૂર્વ પક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૧૩ ॥

ન વિંશતૌ દશેતિ ચેત ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(વિંશતૌ) વીશ સંખ્યામાં (દશ) જેમ દશ સંખ્યા સમાયેલી હોય છે તેમ જગતીમાં ગાયત્રી પણ સમાયેલી હોય છે (ઇતિ ચેત ન) જે એમ માનવામાં આવે તો એનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—વીશ સંખ્યામાં જેમ દશ સંખ્યા સમાયેલી છે તેમ જગતીમાં ગાયત્રી પણ આવી જ જાય છે માટે જ્યાં ગાયત્રીમાં કમ' કરવાનું કહ્યું હોય અને તે ઠેકાણે જે જન્મ પ્રાપ્ત થયેલો હોય તો જગતીમાંથી અક્ષરોનો લોપ કરી તેને ગાયત્રીનું રૂપ આપવાની જરૂર નથી કારણ કે તેમાં ગાયત્રી પણ આતો જ ગઇ. જે આમ કહેવામાં આવે તો, આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૪ ॥

એકસંખ્યમેવ સ્યાત ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(એકસંખ્યમેવ) એક જ સંખ્યા (એવ સ્યાત) નિશ્ચય થાય.

ભાવાર્થ :—જે એમ માનવામાં આવે તો પનાર્થ જ એક માનવી જેમણે બીજી બધી સંખ્યાનો સમાવેશ તેમાં થઇ જ જાય છે. તો પછી જુદી જુદી સંખ્યા શા માટે માનવી જેમણે. ॥ ૧૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર ગુણાદ્વો દ્રવ્યશદ્ધઃ સ્યાદસર્વવિષયત્વાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ગુણાત) ગુણ હોવાથી (દ્રવ્યશદ્ધઃ) ચતુર્વિંશતિ અક્ષર યુક્ત દ્રવ્યનો વાચક (સ્યાત) ગાયત્રી શબ્દ છે. (અસર્વવિષયત્વાત્) સર્વવિષયક ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ગાયત્રી શબ્દ ચોવીસ સંખ્યાનો વાચક નથી પણ ચોવીસ અક્ષરવાળો દ્રવ્યનો (જગ્યાનો) વાચક છે. જે કેવળ સંખ્યા વાચક હોત તો વીસ ધડાએ પ્રત્યાદમાં પણ પ્રયોગ થાત. કોઈએ પૂછ્યું કે કેટલી ગાયો છે ? તો શું 'ગાયત્રી ગાયો છે' એમ કહેવાથી ચોવીસ ગાયો છે એમ સમજી શકાશે નહીં જ, માટે ગાયત્રી શબ્દ ચોવીસ અક્ષરવાળી જગ્યાનો જ વાચક છે કેવળ સંખ્યાનો નહિ. ॥ ૧૬ ॥

ગોત્વવચ્ચ સમન્વયઃ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ગોત્વવત્) ગોશબ્દ ગોત્વવાચક છે છતાં ગમન ગોશબ્દની પ્રવૃત્તિ નિમિત્ત પડે છે માટે તેની માદક (સમન્વયઃ) સમન્વય કરવો જેમણે.

ભાવાર્થ :—જેમ ગોશબ્દ ગમનનિમિત્તક સામાન્ય દ્રવ્યનો વાચક હોવા છતાં સાસ્ત્રાદિવાળા પશુ દ્રવ્ય જે ગાય અથવા બળદ છે તેનો જ વાચક બને છે. જેમાં જેમાં ગમન

હોય છે તેનો તેનો વાચક બનતો નથી. પુરુષમાં પણ ગમન છે છતાં તેમાં ગોશબ્દનો પ્રયોગ થતો નથી, માટે જેમ ગોશબ્દ ગાયમાં જ પ્રવૃત્ત થાય છે તેમ ગાયત્રી શબ્દ ચોવીસ અક્ષરવાળા ઋગ્મંત્રમાં જ પ્રવૃત્ત થાય છે. ॥ ૧૭ ॥

સંખ્યાયાશ્ચ શદ્ધવત્વાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સંખ્યાયાઃ) ચોવીસ સંખ્યાનો વાચક ચતુર્વિંશતિ શબ્દ છે (શદ્ધવત્વાત્) માટે ઉક્ત સંખ્યા શબ્દવાળી છે.

ભાવાર્થ :—ચોવીસ સંખ્યાનો વાચક ચતુર્વિંશતિ શબ્દ છે તો પછી એજ સંખ્યાના કથન કરવા માટે ગાયત્રી શબ્દની જરૂર નથી. સંસાર વ્યવહાર સિદ્ધિને માટે છે. જે એક શબ્દથી વ્યવહાર સિદ્ધિ થઈ ગઈ તો પછી તેને માટે બીજા શબ્દની જરૂર નથી. ॥ ૧૮ ॥

ઇતરસ્યાશ્રુતત્વાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ઇતરસ્ય) ઋગ્ ૩૫ દ્રવ્યને માટે (અશ્રુતત્વાત્) શબ્દ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઋગ્વેદના મંત્રો માટે તેની સંખ્યાની ગણતરીએ ગાયત્રી આદિ છંદો સિવાય બીજો કોઈ શબ્દ નથી માટે ગાયત્રી નામ ઋચાઓનું જ છે અને તેને લીધે જ તે શબ્દોની સાર્થકતા છે. ॥ ૧૯ ॥

દ્રવ્યાન્તરેડનિવેશાદુકથ્યલોપે વિશિષ્ટં સ્યાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(દ્રવ્યાન્તરે) બીજા દ્રવ્યમાં (અનિવેશાત્) નિવેશ ન હોવાથી (ઉકથ્યલોપે) ઉકથ્યનો લોપ કરી (વિશિષ્ટં સ્યાત્) વિશિષ્ટ અગ્નિષ્ટોમ નામ બને છે.

ભાવાર્થ :—અગ્નિષ્ટોમ શબ્દ કોઈ બીજા દ્રવ્યનો વાચક નથી. જેમ ગાયત્રી શબ્દ ઋગ્દ્રવ્યનો વાચક છે તેમ અગ્નિષ્ટોમ શબ્દ પણ કેવળ અગ્નિષ્ટોમાન્તતાને જ કહે છે. ઉકથ્યનો લોપ કર્યા વગર દાદશાદિકના અહનોની અગ્નિષ્ટોમતા થતી નથી. માટે ઉકથ્યનો લોપ જરૂર કરવો જોઈએ અગ્નિષ્ટોમ સામર્થ્ય કંતુની સમાપ્તિ કરવાથી જ ‘ અગ્નિષ્ટોમ ’ એવું વિશિષ્ટ નામ બને છે. ॥ ૨૦ ॥

અશાસ્ત્રલક્ષણત્વાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અશાસ્ત્રલક્ષણત્વાત્) ઉકથ્યમાં, શાસ્ત્રનું લક્ષણ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેમ ‘ શતામિષ્ઠોમઃ ’ અહીં અગ્નિષ્ટોમાન્તત્વ પ્રત્યક્ષશાસ્ત્ર ગમ્ય છે તેમ ઉકથ્ય પ્રત્યક્ષશાસ્ત્ર ગમ્ય નથી એ તો આનુમાનિક છે માટે તેનો બાધ થવો યોગ્ય છે. ગાયત્રી પણ શાસ્ત્રીય લક્ષણવાળી છે માટે આનુમાનિક ત્રિષ્ટુપ્ જમતી આદિથી તેનો બાધ થઈ શકે નહિ. ॥ ૨૧ ॥

ઉત્તત્તિનામધેયત્વાદ્ગતયા પૃથક્સતીષ્ઠુ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ઉત્તત્તિનામધેયત્વાત્) ઋચઃ ગાયત્રી ઋચાનું નામ ગાયત્રી છે અને એ સ્વભાવ સિદ્ધ છે. (મક્ત્યા) ગૌણ વૃત્તિથી (પૃથક્સતીષ્ઠુ) જગતી આદિમાં ગાયત્રી શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે.

ભાવાર્થ :—(દ્વે ગાયત્ર્યૌ એકા જગતિ) આ ઠેકાણે જગતીના ચોવીસ ચોવીસ અક્ષરો માટે જે ગાયત્રી શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે તે ગૌણ વૃત્તિને લઇને થયો છે. ગાયત્રી શબ્દનો મુખ્ય વૃત્તિથી પ્રયોગ તો ચોવીસ અક્ષરની જે એક ઋચા હોય તેમાં જ છે. માટે જગતી છંદના અવયવમાં ગાયત્રી શબ્દ મુખ્ય નથી. ॥ ૨૨ ॥

વચનમિતિ ચેત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(વચનમ્) વિધાન છે (હિતિ ચેત્) જે એમ કહેવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—લક્ષણાવૃત્તિ તો અનુવાદ કરવો હોય ત્યાં ઉપયોગી છે વિધાનમાં તો અભિધા વૃત્તિથી જ પ્રયોગ થવો જોઈએ. ' દ્વાભ્યાં ગાયત્રીભ્યાં વૈષ્ણસ્ય કિમિતે જગત્યેવં કૃતં મવતિ ' જે ગાયત્રીઓથી વૈરથને કાચ કરાય છે. એક જગતીથી જે કાચ કરાવવામાં આવે તોપણ જે ગાયત્રીથી કાચ કરાવ્યું એ પણ સત્ય છે. કારણ કે જે ગાયત્રીના અક્ષરો અડતાળીસ થાય અને એક જગતીના પણ અડતાળીસ અક્ષરો થાય છે. આ વિધાન છે તેમાં ગૌણવૃત્તિ અર્થાત્ લક્ષણાવૃત્તિથી પ્રયોગ ન થવો જોઈએ. ॥ ૨૩ ॥

યાવદુક્તમ્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(યાવદુક્તમ્) બધી વૃત્તિઓથી પ્રયોગ થઇ શકે છે.

ભાવાર્થ :—વિધાન પણ અભિધા અને લક્ષણાવૃત્તિથી શબ્દ પ્રયોગ વેદમાં હોય છે. અતઃ એવ ' પૃષ્ઠેભ્યતિષ્ઠે ' આ ઠેકાણે પૃષ્ઠ શબ્દ ગૌણવૃત્તિથી પ્રયોજાયેલો છે. ॥ ૨૪ ॥

અપૂર્વે ચ વિકલ્પઃ સ્યાદ્ યદિ સંસ્થામિધાનમ્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અપૂર્વે) પ્રકૃતિભૂત દશપૂર્ણમાસમાં ગાયત્રીનો (વિકલ્પઃ સ્યાદ્) વિકલ્પ માનવો પડે (યદિ સંસ્થામિધાનમ્) જે ગાયત્રીનો અર્થ ચોવીસ શબ્દમાં માનવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિભૂત દશપૂર્ણમાસમાં અવશ્ય થાય છે કે ' જગત્યા પરિદષ્યાત્ ' જગતીથી પરિધાન કરવું. એમ કહી ગાયત્ર્યા પરિ દષ્યાત્ ગાયત્રીથી પરિધાન કરવું એમ પણ કહ્યું છે. હવે આ ઠેકાણે જગતીના ૨૪ અક્ષરોથી પરિધાન કરવામાં આવે તો પણ ગાયત્રીથી જ કમ થયું કહેવાય. જે ગાયત્રી માત્ર ચોવીસ શબ્દાનું નામ હોય તો અને એમ કરવા જતાં ' આશ્વહોતા યુવસ્વતામિ પ્રચયધરે. ઘ્વનીષ્ઠં હૃષ્યવાહનમ્ ' ૫-૨૮-૬ ઋગ્વેદ. આ ગાયત્રીનો વિકલ્પ થશે. એકલે જગતીના ચોવીસ અક્ષરોથી કોઇ વખત પરિધાન અને કોઇ વખત ઉક્ત ગાયત્રીથી પણ થાય. એટલે પક્ષમાં ઋચુ ગાયત્રીનો નામ જાય, આ નામ થવો યોગ્ય નથી.

આ કારણથી પણ ગાયત્રી શબ્દ યોવીસ સંખ્યાનો વાચક નથી પણ યોવીસ અક્ષરવાળા ઋગ્મંત્રનો વાચક છે. ॥ ૨૫ ॥

ઋગ્ગુણત્વાદિતિ ચેત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(ઋગ્ગુણત્વાત્) ઋચાઓનો જ શુણ્ઠ હોવાથી (ન હિતિ ચેત્) એમ થઈ શકે નહિ.

હાવાર્થ :—ગાયત્રીત્વ એ તો ઋચાવિશેષનો જ શુણ્ઠ છે. માટે જગતીના એક દેશમાં ઋકત્વ ધર્મ નથી. જે જગતીના એક દેશથી પરિધાન કરવામાં આવે તો પરિધાન એ ઋકનો ધર્મ છે એ કથન મિથ્યા થઈ જાય. માટે ' જાણુહોતા દુવસ્યત ' ઇત્યાદિ ગાયત્રીથી જ પરિધાન કરવું. ગાયત્રીના એ કર્મમાં વિકલ્પ નથી. ॥ ૨૬ ॥

તથા પૂર્વવતિ સ્યાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (પૂર્વવતિ સ્યાત્) બૃહસ્પતિ સવર્માં પણ છે.

હાવાર્થ :—વિકૃતિભૂત બૃહસ્પતિ સવર્માં પણ ગાન વિહિત છે અને તે પણ ઋકનો જ ધર્મ છે. જ્યોતિષ્ટોમમાં ગાન ઋચાઓમાં જ ગાવાનું હોય છે માટે અતિદેશ શાસ્ત્રથી ગાયત્રી હોદમાં જ ગાન કરવું જોઈએ અને તો જ અતિદેશ શાસ્ત્રનું કથન સફળ થાય છે. ॥ ૨૭ ॥

ગુણવેશશ્ચ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ગુણવેશઃ) યોવીસ સંખ્યાનો સમાવેશ બધે થવો જોઈએ.

હાવાર્થ :—જો કેવળ યોવીસ સંખ્યાનો વાચક ગાયત્રી શબ્દ હોય ત્રદ્વંને ચમસ આદિમાં પણ તેનો પ્રયોગ થવો જોઈએ જો યોવીસ ત્રદ્વો કહેવાના હોય ત્યાં ગાયત્રી ત્રદ્વો એમ પણ કહેવું હોવું જોઈએ, પણ એવી રીતે પ્રયોગ નથી માટે શુદ્ધ યોવીસ સંખ્યાનો વાચક ગાયત્રી શબ્દ નથી. ॥ ૨૮ ॥

નિષ્પન્નપ્રહાદિતિ ચેત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(નિષ્પન્નપ્રહાત્) ૩૬ ૩૫ અર્થનું ત્રદ્વં હોવાથી. (હિતિ ચેત્) જે એમ માનવામાં આવે તો.

હાવાર્થ :—ત્રદ્વોની ગણતરીમાં તો જે શબ્દ યોવીસ સંખ્યામાં ૩૬ હોય તે જ શબ્દ ત્રદ્વોની યોવીસ સંખ્યામાં પ્રયુક્ત થવો જોઈએ. જે એમ માનવામાં આવે તો. ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

તથેહાપિ સ્યાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(તથા હિતિ સ્યાત્) તે પ્રમાણે અહીં પણ માનવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—ઋષિ સિવાય બીજે ઠેકાણે ગાયત્રી શબ્દનો વ્યવહાર નથી માટે ચોવીસ અક્ષરોની સંખ્યાવાળા ઋક્ષના મંત્રને જ ગાયત્રી તરીકે સમજવી બીજા ઠેકાણે પદાર્થનું નામ ગાયત્રી નથી. ॥ ૩૦ ॥

**યદિ વાઙ્વિશયે નિયમઃ પ્રકૃત્યુપવન્ધાત્કરેષ્વપિ
પ્રસિદ્ધઃ સ્યાત્ ॥ ૩૧ ॥**

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અવિશયે) ગાયત્રી શબ્દના સંખ્યાવિશિષ્ટ ઋગર્થત્વમાં સંશય ન હોવા છતાં પણ (પ્રકૃત્યુપવન્ધાત્) અતિદેશ શાસ્ત્રના અનુગ્રહને લીધે (નિયમઃ) અગાયત્રીમાં પણ ગાયત્રી શબ્દની કલ્પના કરવી. (યદિ) જે એમ હોય તો (શરેષુ અપિ પ્રસિદ્ધઃ સ્યાત્) કુશમાં પણ શર શબ્દની કલ્પના કરવી જોઈએ.

ભાવાર્થ :—અતિદેશ શાસ્ત્રને લીધે જે અગાયત્રીમાં પણ ગાયત્રી શબ્દની કલ્પના કરવામાં આવે તો શરમયં બહિર્ભવતિ આ ઠેકાણે કુશ પણ શરશબ્દ વાચ્ય છે એવી કલ્પના કરવી જોઈએ, ‘પ્રકૃત્યુપવન્ધાત્ અગાયત્ર્યાં ગાયત્રી શબ્દઃ કલ્પ્યતે’ આ પ્રમાણે શાસ્ત્ર ભાષ્યમાં પાઠ છે. અથવા કુશમાં શરશબ્દનો પ્રયોગ ન હોવામાં કાંઈ વિશેષ હેતુ કહેવો જોઈએ. ॥ ૩૧ ॥

દૃષ્ટઃ પ્રયોગ इति चेत् ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(દૃષ્ટઃ) જોવામાં આવ્યો છે. (પ્રયોગઃ) પ્રયોગ (इति चेत्) જે એમ કહેવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—અક્ષરમત ચોવીસ સંખ્યામાં ગાયત્રી શબ્દનો પ્રયોગ જોવામાં આવ્યો છે અને જે ગાયત્રી અર્થાત્ જે ચોવીસ અક્ષરો મળી એક ‘જગતી’ હંદ બને છે તેથી એવું અનુમાન કાઢી શકાય છે કે અગાયત્રી હંદમાં પણ ગાયત્રી શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. અને શરમાં ‘કુશ’ શબ્દનો વ્યવહાર નથી એવી શંકા કરવામાં આવે તો. ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૩૨ ॥

तथा शरेष्वपि ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (શરેષુ અપિ) શરમાં પણ.

ભાવાર્થ :—શર શબ્દનો પણ ‘કુશ’ અર્થમાં પ્રયોગ જોવામાં આવે છે જેમ કે ‘શવ્વણેદં કુશવનમ્’ શરવણ જ આ કુશવન છે. ॥ ૩૩ ॥

अक्येति चेत् ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(અક્યેતિ) લક્ષણા વૃત્તિથી પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે (इति चेत्) જે એમ કહેવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—શરવણમાં જે ‘કુશવન’ એવો શબ્દ પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે એ તો ગોણુવૃત્તિથી છે અર્થાત્ લક્ષણા વૃત્તિથી છે જે એમ કહેવામાં આવે તો. ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૩૪ ॥

તથેતરસ્મિન્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (દત્તસ્મિન્) બીજે ઠેકાણે પણ.

ભાવાર્થ :—જો ' શરવણ ' માં ' કુશવન ' શબ્દ ગોણુદ્ધતિથી માનવામાં આવે તે ' દ્વે ગાયત્ર્યૌ સેઠા જગતી ' આ ઠેકાણે પણ ' ગાયત્રી ' શબ્દનો ગોણુ અર્થમાં પ્રયોગ સ્વીકારો. માટે ઋચાઓમાં જ ગાયત્રી શબ્દનો મુખ્ય અર્થ છે, સંખ્યાના અર્થમાં નહિ. માટે જગતી છંદમાં અક્ષરલોપ કરવો નહિ. ॥ ૩૫ ॥

અર્થસ્ય ચાસમાસત્વાન્ તાસામેકદેશે સ્યાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અર્થસ્ય અસમાસત્વાત્) અર્થ સંપૂર્ણ ન થતો હોવાથી (તાસામ્) પ્રકૃતિગત જગતી આદિ ઋચાઓના (એકદેશે) એક ભાગમાં (ન સ્યાત્) ગાયત્રી શબ્દનો પ્રયોગ થતો નથી.

ભાવાર્થ :—ત્રિષ્ટુ અને જગતી આદિ છંદમાં અક્ષર લોપ કરી ગાયત્રી કરવા જતાં શબ્દોનો અર્થ અધુરો રહી જશે. લોપાથેક્ષા શબ્દ સાથે બીજા વિદ્યમાન શબ્દોનો સંબંધ રહી જવાથી અર્થ સમગ્ર શકારો નહિ. આ રીતે લોપ કરવા જતાં શબ્દોએ ધર્મ શકશે નહિ, માટે પ્રાકૃત ઋચાઓના એક દેશમાં ગાન-આદિ ધર્મ શકશે નહિ. આ કારણથી ચોવીસ અક્ષરવાળી ઋગ્વેદની સ્વતંત્ર બીજી જ ગાયત્રી ઋચાઓનું ગ્રહણ કરવું જોઈએ. અક્ષરલોપ કરવાથી મંત્ર નિરર્થક થઈ જાય. અર્થના અભિધાનને માટે તો મંત્રનો પ્રયોગ હોય છે. મંત્રપ્રયોગને નિરર્થક માનવો એ યોગ્ય નથી, તેથી ' ત્રિષ્ટુ ' ' જગતી ' આદિના એક દેશમાં ગાયત્રી શબ્દ ન માનવો. ॥ ૩૬ ॥

॥ इति मीमांसागुर्जरभाषामान्येष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथाष्टमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

‘ દર્વિહોમ ’ એ કર્મનું નામ છે, એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સિદ્ધાંત સૂત્ર દર્વિહોમો યજ્ઞમિધાનં દામસંયોગાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(દર્વિહોમ :) દર્વિહોમ (યજ્ઞમિધાનમ્) યજ્ઞનું નામ છે (દામસંયોગાત્) હોમનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ યદેકયા જુહવાત્ દર્વિહોમં કુર્યાત્ ’. આ ઠેકાણે હોમ શબ્દ સાથે દર્વિનો અભેદ સંબંધ બતાવ્યો છે તેથી દર્વિ હોમ શબ્દ યજ્ઞનું નામ છે. ‘ દર્વિહોમ ’ કાર્ધ ગ્રણ્ય તરીકે નથી. ॥ ૧ ॥

‘ દર્વિહોમ શબ્દ લૌકિક અને વૈદિક બન્ને કર્મનું નામ છે ’
એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર સ લૌકિકાનાં સ્યાત્ કતુસ્તદાહ્યત્વાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(સઃ) નામરૂપ તે સંકેત (લૌકિકાનાં સ્યાત્) સ્થાલીપાક આદિ લૌકિક કર્મનો છે (કતુઃ તદાહ્યત્વાત્) લૌકિક કર્મના કર્તાનું તેની સાથે સ્મરણ હોવાથી.

આવાર્થ :—‘ દર્વિહોમ ’ આ નામ લૌકિક કર્મનું છે કારણ કે લૌકિક કર્મના કર્તાનું નામ તેની સાથે જોડાયું છે જેમ કે—શિનીનાં દર્વિહોમિકો વ્રાહ્મણઃ । અમ્બઞ્જનાં દર્વિહોમિકો વ્રાહ્મણઃ । જે માણસ જે કર્મ કરે છે તે કર્મથી તે કર્તાનું નામ પડે છે. જેમ કે લવન કરે તે લાવક અને પવન કરે તે પાવક. ઉક્ત વાક્યમાં લૌકિક-કર્મના કર્તા તરીકે દર્વિહોમિક વ્રાહ્મણનો નિર્દેશ છે માટે દર્વિહોમ લૌકિક કર્મનું નામ છે. ॥ ૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સર્વેષાં વા દર્શનાદ્ વાસ્તુહોમે ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સર્વેષામ્) લૌકિક અને વૈદિક કર્મનું એ નામ છે (વાસ્તુહોમે દર્શનાત્) વાસ્તુહોમમાં એવી રીતે જોવામાં આવે છે

આવાર્થ :—‘ દર્વિહોમ ’ લૌકિક અને વૈદિક બન્ને કર્મનું નામ છે. યદેકયા જુહ્યાદ્ દર્વિહોમ કુર્યાત્ આ પ્રમાણે પ્રયોગ જોવામાં આવે છે. પુરોવાક્યામન્ય જાજ્યયા જુહોતિ સદેવતત્વાય આ વાક્યમાં ‘ યાજ્ઞયા ’ થી હોમ કરવાનું જણાયું છે તેથી દર્વિહોમ વૈદિક કર્મ પણ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૩ ॥

‘ દર્વિહોમ શબ્દ હોમનું જ નામ છે ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સિદ્ધાંત સૂત્ર. જુહોતિચોદનાનાં વા તત્સંયોગાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે (જુહોતિચોદનાનામ્) જુહોતિ શબ્દથી વિધાન થયેલું હોવાથી ‘ જુહોતિ ’ વિધાનનું જ નામ છે. ‘ યજતિ ’ નું નામધેય નથી અર્થાત્ યાગનું નામ નથી. (તત્સંયોગાત્) ‘ હોમ ’ શબ્દનો સંબંધ હોવાથી.

આવાર્થ :—‘ હોમ ’ શબ્દનો સંબંધ હોવાથી ‘ દર્વિહોમ ’ હોમનું જ નામ છે યાગનું નહિ. હોમ અને યાગ બન્ને શબ્દના અર્થમાં ભેદ હોય છે પ્રક્ષેપાત્કરોદયાગરૂપક્રિયાદ્વય- । જ્વતિજાતેઃ યાગત્વાત્ ઉદેશ, ત્યાગ, પ્રક્ષેપાત્મકક્રિયાત્રયજ્વતિજાતેઃ હોમત્વાત્ । પ્રક્ષેપાત્ક ઉદેશ અને ત્યાગ આ ક્રિયાનું નામ યાગ છે ઉદેશ, ત્યાગ અને પ્રક્ષેપ આ ત્રણ ક્રિયાનું નામ હોમ છે આમ પણ કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે. ॥ ૪ ॥

‘ દર્વિહોમ ’ શબ્દનું શુદ્ધવિધિત્વ નિરાકરણ અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. દ્રવ્યોપદેશાદ્ વા ગુણમિધાનં સ્યાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (દ્રવ્યોપદેશાત્) દર્વિપદથી દ્રવ્યનો ઉપદેશ થતો હોવાથી (ગુણમિધાનં સ્યાત્) શુદ્ધનું વિધાન થાય છે.

ભાવાર્થ :—દર્વ્યા હોમઃ દર્વિંહોમઃ આવી રીતે તૃતીયા તત્પુરુષ સમાસથી શબ્દની સિદ્ધિ થાય છે માટે દર્વિંશ્વ દ્રવ્યથી હોમ કરવો એટલે દર્વિંહોમ શબ્દ ગુણવિધને સૂચવે છે. ॥ ૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ન લૌકિકાનામાચારગ્રહણત્વાચ્છદ્વતો

અન્યાર્થવિધાનાત ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (લૌકિકાનામાચારગ્રહણત્વાત્) લૌકિક હોમમાં આચારથી જ દર્વિં ગૃહીત થાય છે માટે તેનું વિધાન કરવાનું રહેતું નથી. (શબ્દવત્તામ્ ચ અન્યાર્થવિધાનાત્) શ્રૌતહોમને માટે તો અન્ય પાત્રો આમ્નાત હોય છે.

ભાવાર્થ :—સ્માર્તહોમમાં તો આચારથી દર્વિં ગૃહીત થાય છે જેમકે ત્વગ્નિલયા મૂલદબ્ધયા દર્વ્યાં જુહોતિ । પણ શ્રૌત હોમમાં તો ખીજાં જ પાત્રોનું આમ્નાત છે જેમકે ક્ષુવેણ જુહોતિ યહો સુતનું આમ્નાત છે. કોઈ ઠેકાણે ચમસનું પણ આમ્નાત હોય છે. આમ્નાત પાત્ર સાથે દર્વિનો વિકલ્પ કરવો એ અન્યાર્થ છે. માટે ગુણનું વિધાન નથી. ॥ ૬ ॥

દર્શનાશ્ચાન્યપાત્રસ્ય ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અન્યપાત્રસ્ય) ખીજા પાત્રનું (દર્શનાત્) દર્શન થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્વિંહોમમાં અન્યપાત્ર જેવામાં આવે છે. જેમકે મૂતેભ્યસ્ત્વા એમ કહીને અપૂર્વ સુતનું ગ્રહણ કરે છે માટે ગુણવિધિ નથી. ॥ ૭ ॥

તથાગ્નિહવિષોઃ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (અગ્નિહવિષોઃ) અગ્નિ અને હવિષને સ્થાને દર્વિં રહેશે એમ કહેવું પણ ઠીક નથી.

ભાવાર્થ :—દર્વો હોમઃ અથવા દર્વેહોમઃ આમ સમગ્રી કે પછી તત્પુરુષ સમાસનો સ્વીકાર કરી અગ્નિ અથવા હવિષના કાર્યને ક નાર દાવું છે એમ કહી ગુણ વિધાન માનવું એ પણ ઠીક નથી. આધાર તરીકે આહવનીય અગ્નિનું વિધાન છે જેમકે યદાહવનીયે જુહોતિ અને પ્રદેય તરીકે પુરોડાશ નું વિધાન છે માટે હવિષ અને અગ્નિના કાર્યમાં દર્વિનો નિવેશ થઈ શકે નહિ. તેથી ગુણવિધિ માની શકાય નહિ. ॥ ૮ ॥

ઉક્તસમ્બન્ધઃ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ઉક્તઃ ચ) અને કહેવામાં આવ્યો છે (અર્થસમ્બન્ધઃ) અર્થનો સંબંધ.

ભાવાર્થ :—અગ્નિ જે કાર્ય કરી શકે છે તે કાર્ય ખીજું દ્રવ્ય કદી પણ કરી શકે નહિ. દહન પાત્રન અને પ્રકાશન એ અગ્નિનું કાર્ય છે તે કાર્ય દર્વિં કદિપણ કરી શકે નહિ આ

કારણથી પણ 'દર્વિહોમ' શબ્દથી ગુણવિધિની પ્રતીતિ થતી નથી. પણ એ શબ્દ ઉપર કહેવા પ્રમાણે હોમના જ વાયક છે. ॥ ૯ ॥

‘દર્વિ હોમોનું અપૂર્વવાધકરણ’

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. તસ્મિન્ સોમઃ પ્રવર્તેતાવ્યક્તત્વાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :— (તસ્મિન્) તે દર્વિહોમમાં (સોમઃ પ્રવર્તેત) સોમના ધર્મોની પ્રવૃત્તિ છે. (અવ્યક્તત્વાત્) અવ્યક્તત્વ રૂપ સમાનતાને લીધે.

ભાવાર્થ :—દર્વિહોમમાં સોમનો વિષ્ણન્ત કરવો જોઈએ અર્થાત્ સોમયાગના જ ધર્મો છે તે ધર્મોનું અનુક્રમ દર્વિહોમમાં પણ કરવું. કારણ કે સોમયાગમાં વ્યક્ત વિધિ નથી અને આમાં પણ વ્યક્ત વિધિ નથી. અવ્યક્ત એટલે પોતાના અંગ તરીકે દેવતાનું વિધાન ન હોવું તે. સોમયાગના અંગ તરીકે દેવતાનું વિધાન નથી માટે સોમ યાગ અવ્યક્ત છે. અહીં પણ ‘મિત્રે જુહોતિ’ માં દેવતાનું અંગ તરીકે વિધાન નથી. આ સામાન્યને લઈને દર્વિહોમમાં સોમ ધર્મો લાવવા જોઈએ. ॥ ૧૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ન વા સ્વાહાકારેણ સંયોગાદ્ વષટ્કારસ્ય ચ

નિર્દેશાત્ તન્ને તેન વિપ્રતિષેધાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (ન) અહીં સૌમિક વિષ્ણન્ત ન કરવો જોઈએ. (સ્વાહાકારેણ સંયોગાત્) દર્વિહોમમાં સ્વાહાકાર સાથે સંયોગ છે અને (તન્ને) સોમાદિતન્ત્રમાં (વષટ્કારસ્ય ચ નિર્દેશાત્) વષટ્કારનો નિર્દેશ હોવાથી. (તેન) તેની સાથે (વિપ્રતિષેધાત્) વિરોધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્વિહોમ સ્વાહાકારથી સંયુક્ત છે. જેમકે :— પૃથિવ્યે સ્વાહા અન્તરિકામ સ્વાહા ઇત્યાદિ. અને સોમયાગમાં તો વષટ્કારનો નિર્દેશ છે તેથી સ્વાહાકારનો વષટ્કાર સાથે વિરોધ હોવાથી દર્વિહોમમાં સૌમિક વિષ્ણન્ત નથી. જે સૌમિક વિષ્ણન્ત હોય તો વષટ્કારનો નિર્દેશ હોવો જોઈએ, તો પછી સ્વાહાકારનું આગ્નિન નિરર્થક થઈ જાય. સ્વાહાકાર અને વષટ્કાર બન્નેનો વિકલ્પ માનવામાં આવે તો પક્ષમાં બન્નેનો બાધ થાય. માટે જો દર્વિહોમને અપૂર્વકર્મ માનવામાં આવે તો આ વિરોધ આવે નહિ, તેથી દર્વિહોમ અપૂર્વ કર્મ છે. ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાન્તરત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :— (શબ્દાન્તરત્વાત્) જુદા જુદા શબ્દના પ્રયોગો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘સોમેન યજેત’ આ ઠેકાણે ‘સોમે’નું વિધાન ‘યજેતિ’ શબ્દથી થયું છે અને ‘નારિચ્છ્ જુહોતિ’ આ દર્વિહોમમાં ‘જુહોતિ’ શબ્દથી વિધાન થયું છે. આમ બન્ને વિધાનો સમાન શબ્દથી નથી પણ જુદા જુદા શબ્દોથી છે. વિધાનની સમાનતાથી ધર્મની પ્રાપ્તિ ઇચ્છાય છે. આ કારણથી પણ સૌમિકી ધર્મપ્રાપ્તિ માનવી એ અયોગ્ય છે. ॥ ૧૨ ॥

લિજ્ઞદર્શનાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિજ્ઞદર્શનાત્) લિંગભૂત વાક્યના દર્શનથી પણ જાણી શકાય છે કે દર્વિહોમમાં સૌમિક વિધ્યન્ત નથી.

ભાવાર્થ :—સોમયુતેન યાવાશ્રયિવી જાપૂજેચામ ઇત્યાદિમાં ઔદુમ્બર્યાં જુહોતિ અહીં ઔદુમ્બરી હોમમાં જામૂલાદવજાવયતિ ભૂમિગતે સ્વાહા ભૂમિગતને ઉદ્દેશી સ્વાહા શબ્દના પ્રયોગ કર્યો છે. જો જુહોતિ શબ્દથી વિહત દર્વિહોમમાં સૌમિક વિધ્યન્ત હોત તો વષટકારનું જ વિધાન કરત ભૂમિગતે સ્વાહા એવો પ્રયોગ ન કરત. આથી પણ સમજાય છે કે દર્વિહોમમાં સૌમિક વિધ્યન્ત નથી. ॥ ૧૩ ॥

उत्तरार्थस्तु स्वाहाकारो यथा साप्तदश्यं तत्राविप्रतिषिद्धा

પુનઃ પ્રવૃત્તિલિજ્ઞદર્શનાત્પશુવત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષ તરફથી આક્ષેપને સૂચવે છે. (ઉત્તરાર્થઃ) પ્રકૃતિભિન્ન માટે (સ્વાહાકારઃ) સ્વાહાકાર વિધિ છે. (યથા) જેમ (સાપ્તદશ્યમ્) સાપ્તદશ્ય વાક્ય મિત્રાવંદાદિ વિકૃતિમાં સંનિવેષ્ટ થાય છે. (તત્ર) તેમાં (અવિપ્રતિષિદ્ધા) સૌમ ધર્મની પ્રવૃત્તિ પ્રતિષિદ્ધ નથી (પુનઃ પ્રવૃત્તિઃ) ફરીથી પ્રવૃત્તિ થાય છે. (લિજ્ઞદર્શનાત્) લિંગભૂત વાક્યના દર્શનથી (પશુવત્) જેમ પશુદેયક યાગમાં.

ભાવાર્થ :—ઔદુમ્બરી હોમમાં સ્વાહાકાર વિધિ પ્રકૃતિભિન્ન વિકૃતિને માટે છે. જેમ અનારભ્ય પઠિત ‘સપ્તદશાનુબ્રૂયાત’ આ વાક્ય દર્શપૂર્ણમાસ ૩૫ પ્રકૃતિમાંથી થાય છે. પણ ત્યાં શ્રૂયમાણ પાંચદશ્ય છે અને તે પ્રકરણ પઠિત છે, માટે બધવત્ પાંચદશ્યથી નિવારિત થયેલું હિંત સાપ્તદશ્ય વાક્ય વિકૃતિભૂત ‘સપ્તદશ સામેધિની રન્વાહ’ શ્રૂયમાણસાપ્તદશ્યવાળા પશુમિત્રવિન્દાદિવિકૃતિમાં સંનિવેષ્ટ પામે છે તે જ પ્રમાણે સ્વાહાકારેણ વષટ્કારેણ વા દેવેભ્યો હવિર્હીયતે એ વાક્યમાં સ્વાહાકારથી દાનવિધિ વષટ્કારથી અવરુદ્ધ થયેલા પ્રકૃતભૂતદર્શપૂર્ણ-માસમાં સંનિવેષ્ટ નહીં પામતાં ન્યાં સ્વાહાકાર શ્રુત છે ત્યાં જ ષપસંહાર પામે છે. આ રીતે સ્વાહાકારપ્રવૃત્તિરૂપ લિંગવાક્યથી સૌમિક ધર્મની પ્રાપ્તિમાં વિરોધ આવતો નથી. પશુદેયક યાગમાં સાપ્તદશ્યનું વિધાન હોવા છતાં દર્શપૂર્ણમાસના ધર્મ જે પ્રમાણનુયાજી છે તેનો વિરોધ નથી થતો તેમ સ્વાહાકારનું વિધાન હોવા છતાં સૌમધર્મનો વિરોધ થતો નથી. અર્થાત્ દર્વિહોમમાં સૌમધર્મની પ્રાપ્તિ છે. ॥ ૧૪ ॥

આક્ષેપ નિવારક સૂત્ર, अनुत्तरार्थो वा अर्थवत्त्वादानर्थक्याद्वि

પ્રાકૃતસ્યોપરોચઃ સ્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અનુત્તરાર્થઃ) પ્રકૃતિભિન્નને માટે નથી (દિ) કારણકે (આનર્થક્યાત્) સાપ્તદશ્ય તેમ જાનર્થક્યને કીધે (પ્રાકૃતસ્ય) પ્રકૃતિભૂત પાંચદશ્ય (ઉપરોચઃ સ્યાત્) નિવારક થઈ શકે.

હોવાર્થ :- સ્વાહાકાર પ્રદાન વિધિ કે જે અનારભ્યાસીત છે તે દર્શપૂર્ણમાસ રૂપ પ્રકૃતિને માટે છે. કારણ કે નારિષ્ટહોમાદિમાં તેનો નિવેશ થઈ શકતો હોવાથી તે સંદેહ છે. સામદર્શ્ય તો કોઈ પણ ઠેકાણે નિવેશ ન પામતો હોવાથી તે નિષ્ફલ થતો હોય છે. માટે તેનો નિવારક પાંચદર્શ્ય થઈ શકે છે. પણ સ્વાહાકાર વિધિ તો પ્રકૃતિમાં અનર્થક નથી માટે તે ઉત્તરાર્થ નથી પણ પ્રકૃતિને માટે જ છે અને તેથી સોમધર્મના અભાવમાં એ સુદૃઢ લિંગ વાક્ય છે. અર્થાત્ દર્શિહોમમાં સોમધર્મની પ્રાપ્તિ નથી. ॥ ૧૫ ॥

આક્ષેપ સૂત્ર.

ન પ્રકૃતાવપીતિ ચેત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :-(પ્રકૃતૌ અપિ) પ્રકૃતભૂત નારિષ્ટહોમોમાં પણ (ન) સ્વાહાકારનો સંનિવેશ નથી (ઇતિ ચેત્) જે એવો આક્ષેપ કરવામાં આવે તો, આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

હોવાર્થ :-‘ દ્વયક્ષરો વષટ્કાર एष वै सप्तदशः प्रजापतिः ’ આ વાક્યથી દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં અનુવષટ્કારવિધાનપ્રકરણથી નારિષ્ટહોમાદિમાં પણ વષટ્કારનો જ નિવેશ છે તેથી તેમાં સ્વાહાકારનો નિવેશ થઈ શકશે નહિ આવી શંકામાં આ સૂત્રનો હોવાર્થ એ છે કે જે નારિષ્ટહોમમાં સ્વાહાકારનો નિવેશ ન થાય તો ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૬ ॥

उक्तं समवाये पारदौर्बल्यम् ॥ १७ ॥

પદાર્થ :-(ઉક્તમ્) કહેવામાં આવ્યું છે કે (સમવાયે). અપાદિના સમવાયમાં (પારદૌર્બલ્યમ્) જે પ્રમાણ પર હોય છે તેની દુર્બલતા છે.

હોવાર્થ :-ઉપરની શંકા અયોગ્ય છે કારણ કે ધૃતિલિંગવાક્યપ્રકરણસ્થાનસમાધ્યાનાં સમવાયે પારદૌર્બલ્યમર્થ વિપ્રકર્ષાત્ ॥ ૩-૩-૧૪ આ સૂત્રમાં શ્રુતિ, લિંગ આદિ પ્રમાણોમાં જેમ જેમ પર પ્રમાણ આવતું જાય છે તેમ તેમ પૂર્વની અપેક્ષા ઉત્તર પ્રમાણ દુર્બળ ગણાય છે. કારણ કે ઉત્તરોત્તર પ્રમાણ અર્થ સમજવામાં પૂર્વ પ્રમાણ કરતાં વિલંબ ઉપજાવે છે. આ નિયમને આધારે પ્રકરણથી પ્રાપ્ત થયેલા ‘ વષટ્કાર ’ ની પ્રાપ્તિ કરતાં વાક્યથી પ્રાપ્ત થયેલા ‘ સ્વાહાકાર ’ ની પ્રાપ્તિ વધારે બલવતી છે. વાક્ય ચ પ્રકરણાદ્વલીયઃ પ્રકરણ કરતાં વાક્ય બલવત્ છે. આ કારણથી પણ દર્શિહોમમાં સોમ ધર્મની પ્રાપ્તિ નથી, માટે દર્શિહોમ એ અપૂર્વ કર્મ છે. ॥ ૧૭ ॥

પક્ષાન્તરના ઉત્થાપક સૂત્રો.

तण्णोदना वेष्टेः प्रवृत्तत्वात् विधिः स्यात् ॥ १८ ॥

પદાર્થ :-(તા) અથવા (તણ્ણોદના) નારિષ્ટ હોમ વિધાનો દર્શિહોમોમાં પ્રવૃત્ત થશે (ઇટે) દર્શપૂર્ણમાસ ઇષ્ટ સામાન્યમાં (પ્રવૃત્તત્વાત્) પ્રવૃત્ત થયેલ હોવાથી (વિધિઃ સ્યાત્) અર્ચિહોમાદિમાં નારિષ્ટ હોમ પ્રવર્તક વિધિ પ્રાપ્ત થાય જ છે.

ભાવાર્થ —જે ઇષ્ટિ પશુ આદિ ઉપર ઉપકાર કરે છે તે અગ્નિહોત્રોમાં ઉપકાર કરે જ છે. રાજધાનીમાં રહીને જે ધણાઓ ઉપર ઉપકાર કરે છે, તે માણસ મારી ઉપર પણ ઉપકાર કરશે એવું આગંતુક નવો માણસ પણ સમજી શકે છે. તેમ પ્રકરણરથ જે વિધિ ધણી ઇષ્ટિઓ ઉપર ઉપકાર કરે છે તે અગ્નિહોત્ર ઉપર પણ ઉપકાર કરશે. માટે નારિષ્ટના જે ધર્મો છે તે દર્શિ હોમોમાં અગ્નિહોત્રાદિમાં પણ પ્રવૃત્ત થશે. એટલે આ સૂત્રથી દર્શિહોમ અપૂર્વ કર્મ નથી એવું સૂચન થાય છે. ॥ ૧૮ ॥

શબ્દ સામાર્થ્યાચ્છ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શબ્દ સામર્થ્યાત) શબ્દ સામર્થ્યથી.

ભાવાર્થ :—જુહોતિચોદનાચોદિતત્વસામર્થ્યાત જુહોતિ શબ્દથી વિધાન થયેલું છે. જેમકે નારિષ્ટજ્ જુહોતિ અને અગ્નિહોત્ર જુહોતિ આ બન્ને ટેકાણે જુહોતિ રૂપ એક જ વિધાયક શબ્દથી વિધાન થયું છે. માટે વિધાન સામ્યથી નારિષ્ટ ધર્મોની પ્રાપ્તિ અગ્નિહોત્રમાં છે. ॥ ૧૯ ॥

લિજ્જદર્શનાચ્છ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિજ્જદર્શનાત) લિંગશ્રૂત વાક્યનું શ્રવણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પરિધિ અને અન્તર્વેદિ સાંગ પ્રધાન કર્મનું અંગ છે એવું દર્શપૂર્ણ-માસમાં બતાવવામાં આવ્યું છે. તેથી પરિધિ અને અન્તર્વેદિ નારિષ્ટહોમોનું પણ અંગ છે. એ પ્રમાણે અગ્નિહોત્રમાં ચત્કીટાવપન્નેનજુહુયાત અપ્રજા અપશુઃ યજમાનઃ સ્યાત્ આ પ્રમાણે કીટવાળા ઉવિપના હોમમાં દોષ બતાવી ‘મધ્યમેન પર્ણેન ઘાવાપૃથિવ્યયા ઋચા અન્તઃ પરિધિ નિનયેત્’ આ લિંગ વાક્યથી અગ્નિહોત્રમાં નારિષ્ટ ધર્મોની પ્રાપ્તિ છે. તથા અન્તર્વેદિ તિષ્ઠન્ સાવિત્રાણિ જુહોતિ આ વાક્યથી પણ દર્શિહોમમાં નારિષ્ટ પ્રકૃતિકત્વ સિદ્ધ થાય છે. એટલે કે નારિષ્ટહોમોના ધર્મો દર્શિહોમમાં પ્રાપ્ત છે એવો ઉક્ત લિંગ વાક્યમાંથી નિષ્કર્ષ નીકળે છે. ॥ ૨૦ ॥

ઉત્થાપિત પક્ષાન્તરનું ખંડન સૂત્ર.

તત્રાભાવસ્ય હેતુત્વાદ્ ગુણાર્થે સ્યાદ્દર્શનમ્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(તત્ર) તેમાં (અભાવસ્ય) અભાવને (હેતુત્વાત્) હેતુ તરીકે બતાવ્યો છે (ગુણાર્થે) ગુણ પ્રધાન માટે હોવાથી (સ્યાત્) ઇષ્ટિ પશુ આદિ શુણેના ભાવ હોવા બોધ્યો માટે (અદર્શનમ્) અસાધક છે.

ભાવાર્થ :—અગ્નિહોત્રમાં નારિષ્ટગુણની પ્રવૃત્તિ થાય છે એમાં જે પ્રવૃત્તિરૂપ હેતુ આપ્યો છે તે દર્શિહોમમાં નારિષ્ટ પ્રકૃતિકત્વને સિદ્ધ કરી શકતો નથી, કારણ કે પ્રતિસા વાક્યમાં નારિષ્ટહોમના ગુણનો અભાવ બતાવ્યો છે. અને એ ભાવ હેતુ તરીકે છે અપ્રતિષ્ઠિતા વૈ જ્યમ્બકાઃ, નેચ્ચાઘર્હિઃ સંનશ્વતે, ન પ્રયાજા રૂપ્યન્તે નાનુયાજા રૂપ્યન્તે । ન સામીધેનીરન્વાહ । આ પ્રમાણે અષ્ટકનું અપ્રતિષ્ઠિતત્વ બતાવીને અને એ અપ્રતિષ્ઠિતત્વને સિદ્ધ કરવા માટે ઇષ્ટિમાદિ શુણેના

અભાવને હેતુ તરીકે બતાવ્યો છે. જે નારિષ્ટહોમની દર્વિહોમમાં પ્રવૃત્તિ થતી હોત તો ઇન્દ્રમાદિગુણોના ભાવ જ હોવો જોઈએ અભાવ નહિ માટે દર્વિહોમમાં નારિષ્ટહોમની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. ॥ ૨૧ ॥

વિધિરિતિ ચેત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(વિધિ :) વિધિ શામાટે ન માનવો (ઇતિ ચેત્) જે એવી શ્રંકા કરવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત ગુણોની પ્રાપ્તિના અભાવને વિધિ અર્થાત્ નિષેધક વિધિ શામાટે ન માનવો ? આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૨૨ ॥

ન વાક્યશેષત્વાદ્ગુણર્થે ચ સમાધાનં નાનાત્વેનોપપદ્યતે ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(ન) વિધિ નથી (વાક્યશેષત્વાત્) વાક્યને શેષ હોવાથી (ચ) અને (ગુણર્થે) ઉક્ત વાક્યને જે ગુણુ વિધ્યર્થ માનવામાં આવે તો (સમાધાનમ્) સમાધાન (નાનાત્વેન ઉપપદ્યતે) અનેક વાક્યોથી થાય.

ભાવાર્થ :—જે ઇન્દ્રમાદિધૃત્વા અભાવને ગુણુ વિધ્યર્થ માનવામાં આવે તો, ઇન્દ્રમાદિધૃત્વા નિષેધનું એક વાક્ય, ન પ્રયાજા એ બીજું વાક્ય, નાનુયાજા એ ત્રીજું વાક્ય આદિત્રયં ચર્ચં નિર્વપેત્ એ ચોથું વાક્ય આમ અનેક વિધાયક વાક્યો માનવાં પડે. જે ઇન્દ્રમાદિધૃત્વા અભાવ બોધક વાક્યને આદિત્રય યાગ વિધિના સ્તાવક રૂપે માની અનુવાદ માનવામાં આવે તો એક વાક્ય થાય. અતસ્તેન સદૈકવાક્યતાં યાતિ । તન્મધ્યે ચ મ ઇન્દ્રમાદિભાવવચનાસ્તેડપિ તત્ત્વેષા એવ સમુચારણાઞ્ચાયાઃ આ પ્રમાણે જ્ઞાનર ભાષ્યમાં પણ ઇન્દ્રમાદિભાવ વચનેને વિધિના શેષ તરીકે ગણી અર્થવાદ રૂપે જ માનવામાં આવ્યાં છે. ॥ ૨૩ ॥

एषां वाऽपरयोर्होमस्तेषां स्याद्विरोधात् ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ણમ્) પત્ની સંયાજ, પિષ્ણેષ, દલીકરણુ હોમરૂપના (અપરયોઃ) ગાદ્ પત્ય અને દક્ષિણામિનો (હોમઃ) હોમ છે (તેષામ્) તેઓની ધર્મપ્રાપ્તિ (સ્યાત્) થાય (અવિરોધાત્) વિરોધ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્વિહોમમાં નારિષ્ટહોમના ધર્મોની પ્રાપ્તિ ઉક્ત દોષોને લાંબે ભડે ન હોવાથી ગાદ્ પત્ય અને દક્ષિણામિ હોમના ધર્મો પ્રાપ્ત થવામાં કોઈ વધિ જણાતો નથી, કારણ કે આમાં ઇન્દ્રમાદિધૃત્વા અંગ તરીકે નથી. માટે ગાદ્ પત્ય દક્ષિણામિના જે પત્નીસંયાજ, પિષ્ણેષ અને દલીકરણુ રૂપ હોમો છે તેના ધર્મની પ્રાપ્તિ દર્વિહોમમાં માનવી એટલે દર્વિહોમ કોઈ અપૂર્વ ધર્મ નથી એમ સિદ્ધ થાય આવું પૂર્વપક્ષ વાદીનું મંતવ્ય છે. આનું ખંડન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૨૪ ॥

तत्रौषधानि चोद्यन्ते तानि स्थानेन गम्येरन् ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(તત્ર) દર્વિહોમ વિશેષમાં (ઔષધાનિ) ઔષધિ દ્રવ્યો વ્રીહિ આદિ વિધીયમાન છે (તાનિ) તે દ્રવ્યો (સ્થાનેન) સ્થાનથી (ગમ્યેરન્) તેના ધર્મોની પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

ભાવાર્થ :—દર્વિહોમમાં વ્રીહિ આદિ ઔષધ દ્રવ્યોનું વિધાન છે. જેમકે ‘ પ્રતિવૃક્ષ-મેકકપાલાન્નિર્વેત ’ આ વાક્યથી પુરોડાશનું વિધાન થાય છે. તે વ્રીહિ આદિ દ્રવ્યો સ્થાનથી તેના ધર્મોની પ્રાપ્તિ મેળવી શકે. જેમકે સૌમ્યં રચામાકં ચરમ્ એ વ્રીહિ સ્થાનમાં વિહિત છે માટે વ્રીહિના ધર્મો મેળવે. વ્રીહિના ધર્મો નિર્વાપ આદિ છે. તેજ પ્રમાણે ઔષધકર્મમાં જ્યાં આજ્યની પ્રાપ્તિ છે ત્યાં વિહિત પુરોડાશ આજ્યધર્મોને પામે. આ વાત અયોગ્ય છે. તે ન શક્યાસ્ત્રાનુશ્રુતમ્ । અનુશ્રીયમાના વા અપ્રાદેતકાર્યાઃ સ્યુઃ ॥ શાઅર ભાષ્ય. માટે દર્વિહોમમાં કોષમાંથી પણ ધર્મ લેવાના હોતા નથી. ॥ ૨૫ ॥

લિજ્ઞાદ્ વા શેષહોમયોઃ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (લિજ્ઞાત્) પિષ્ટલેપ અને ફલીકરણ હોમના વિધાન રૂપ લિંબથી (શેષહોમયોઃ) યાદી રહેલા હોમના ધર્મોની પ્રાપ્તિને પામે.

ભાવાર્થ :—પત્નીસંયાજની પ્રવૃત્તિ દર્વિહોમમાં ભલે નહોતી પણ બીજા પિષ્ટલેપ અને ફલીકરણ રૂપ હોમના ધર્મોની પ્રવૃત્તિ હોવામાં શો દોષ છે? એ અને હોમો ઔષધિ દ્રવ્યક હોવાથી ઉપર જે દોષ બતાવ્યો છે તે અહીં લાગુ નહીં પડે. ॥ ૨૬ ॥

પ્રતિપત્તી તુ તે ભવતસ્તસ્માદતદ્વિકારત્વમ્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષના નિરાકરણ માટે છે. (તે પ્રતિપત્તી ભવતઃ) પિષ્ટલેપ અને ફલીકરણરૂપ હોમ કર્મ પ્રતિપત્તિ કર્મ છે અર્થાત્ શેષદ્રવ્યના સંસ્કાર રૂપ છે (અતસ્તદ્વિકારત્વમ્) માટે તેની વિકૃતિ દર્વિહોમ નથી.

ભાવાર્થ :—પિષ્ટલેપ અને ફલીકરણ રૂપ હોમ કર્મ તો યુલુકર્મ છે અર્થાત્ શેષ દ્રવ્યના સંસ્કાર રૂપે છે. જે પ્રતિપત્તિ કર્મ હોય છે તે કોષની પણ પ્રકૃતિ કહેવાય નહિ, અને તેથી તેના ધર્મોના અતિદેશ કયાય પણ જોવામાં આવ્યો નથી. આ કારણથી દર્વિહોમ અપૂર્વ કર્મ છે, અર્થાત્ કોષ પણ પ્રકૃતિની એ વિકૃતિ નથી. ॥ ૨૭ ॥

ઉપસંહાર ત્ર.

સન્નિપાતે વિરોધિનામપ્રવૃત્તિઃ પ્રતીયેત વિચ્યુત્પત્તિવ્યવસ્થાના-

દર્થસ્યાપરિણેયત્વાત વચનાદતિદેશઃ સ્વાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(વિરોધિનામ્) દોષયુક્ત વચનેનો (સન્નિપાતે) સાધકત્વ રૂપે ઉપન્યાસ કર્યો હોય તો પણ (અપ્રવૃત્તિઃ પ્રતીયેત) નારિષ્ટ હોમધર્મ પ્રાપ્તિરૂપની અપ્રવૃત્તિ જ જાણવી જોઈએ. (વિચ્યુત્પત્તિવ્યવસ્થાનાત્) નારિષ્ટહોમ અને તેના ધર્મોના વિધિનો દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં જ નિયમ હોવાથી (અર્થસ્ય અપરિણેયત્વાત) નારિષ્ટધર્મો અતિદેશ નથી (વચનાત્) પ્રત્યક્ષ વચન હોય તો (અતિદેશઃ સ્વાત્) અતિદેશ થઈ શકે છે.

ભાવાર્થ :—દોષવાળા હેતુઓનો ઉપન્યાસ કર્યો હોય તો પણ નારિષ્ટહોમ ધર્મપ્રાપ્તિ-રૂપની પ્રવૃત્તિ થઈ શકતી નથી, નારિષ્ટ હોમ અને તેના ધર્મોની વિધિનો જે ઉત્પત્તિ પાઠ છે તે તો

દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં જ નિયમિત છે. દર્શપૂર્ણમાસસંનિધિમાં પઠિત બીજા ધર્મોને છોડીને નારિષ્ઠ ધર્મોને અતિદેશ થતો નથી આ કારણથી દર્વિહોમ અપૂર્વ ધર્મ જ છે. રાષ્ટ્રગત આદિ જ્યોતિષોમાંની સંનિધિમાં પઠિત છે છતાં વિવંહ અર્થમાં તેનો અતિદેશ થાય છે. એનું કારણ એ છે કે ત્યાં તે પ્રત્યક્ષ વચન છે. જયામ્યાતાનાન્ રાષ્ટ્રમૃતશ્ચ હુવા ઇત્યાદિ વચનોથી કોઇ દેશો અતિદેશ થાય છે પણ જોને માટે વચન ન હોય તે તો કેવળ આનુમાનિક અતિદેશ કહેવાય. આનુમાનિક અતિદેશ દર્વિહોમમાં માનવામાં આવતો નથી. ॥ ૨૮ ॥

इति भी मीमांसागुजरभाष्ये अष्टमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अथ नवमाध्यायस्य प्रथमः पादः

‘ અગ્નિહોત્રાદિમાં કહેલા ધર્મો અપૂર્વને પ્રયુક્ત છે. ’ એ અધિકરણ સમજાવે છે.

यज्ञकर्म प्रधानं तद्धि चोदनाभूतं तस्य

द्रव्येषु संस्कारस्तत्प्रयુक्तस्तदर्थत्वात् ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(યજ્ઞકર્મ) દર્શપૂર્ણમાસ યાગનું કાર્ય જે અપૂર્વ છે તે (પ્રધાનમ્) મુખ્ય છે. (હિ) કારણ કે (તત્) તે અપૂર્વ (ચોદનાભૂતમ્) કાર્ય હોવાથી વિધિગમ્ય છે. (તસ્ય) તેથી તેના સંબંધી (દ્રવ્યેષુ) વ્રીહિ આદિ દ્રવ્યોમાં (સંસ્કારઃ) જે અવહનન આદિ સંસ્કાર છે તે પણ (તત્પ્રયુક્તઃ) અપૂર્વ પ્રયુક્ત છે. (તદર્થત્વાત્) એ સંસ્કાર પણ અપૂર્વને માટે જ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આ નવમા અધ્યાયમાં ગિહના સંત્રધમ વિચાર કરવામાં આવશે. પ્રસંગોપાત બીજાનો પણ વિચાર થશે. ગિહના મુખ્ય ઉદાહરણો અગ્નિહોત્ર, દર્શપૂર્ણમાસ અને જ્યોતિષોમાં છે એમાં જે જુદા જુદા ધર્મો બતાવ્યા છે તે બધા અપૂર્વ પ્રયુક્ત છે. યજ્ઞપ્રયુક્ત નથી. જે અપૂર્વ પ્રયુક્ત હોય તે જ તેમાં ગિહ સંબંધી શકે. જે યજ્ઞ પ્રયુક્ત હોય તે ધર્મોનો સંકર થઇ જાય. કારણ કે યજ્ઞ એટલે યાગ તો સર્વત્ર એક રૂપ જ હોય છે. અપૂર્વ તો જુદા જુદા હોય છે માટે તે તે અપૂર્વને માટે તે તે ધર્મો કર્તવ્ય જની શકે છે. અપૂર્વને માટે જ કથંભાવ આકાંક્ષા અને શાંતી ભાવના કરવી એ ભાવના દ્વયની આકાંક્ષા સંબંધી શકે. યાગ એ તો પ્રત્યક્ષ ક્રિયા છે. અને તે તો લોકવ્યવહારથી જાણી શકાય છે પણ અપૂર્વ પ્રત્યક્ષ નથી તેથી તેને માટે કેલ ભવ્યેત્, કર્ષ ભવ્યેત્ અને કિ ભવ્યેત્ એવી આકાંક્ષાઓની પૂર્તિ માટે શાસ્ત્રની જરૂર પડે છે. અમુક ધર્મથી અમુક જ અપૂર્વ થાય છે. એ જાણવા માટે શાસ્ત્ર સિવાય બીજો ઉપાય નથી. બ્રહ્મવર્ચસાપૂર્વ સૌર્યાગેન બ્રામેયયાગવત્કર્ત્ત્વમ્ આ વિધિ વાક્યથી આગતેય યાગ વૃક્ષ સૌર્યાગનું અનુદાન પ્રાપ્ત થાય છે. આગતેય યાગમાં બ્રમ્યે જુદું નિર્વપમિ આ વાક્યમાં

અપૂર્વસંબંધિ દેવતા સ્મરણ છે કારણ કે એમાં અગ્નિ દેવતા વાયક પદ છે. એ વાક્યને જ્યારે સૌવં યાગમાં અતિદેશ થાય ત્યારે ભગ્નચેને ઠેકાણે સૂર્યાય એવો ઊઠ કરવો જરૂરી છે. તેજ પ્રમાણે વ્રોહિને ઠેકાણે નીવાર હોય ત્યારે વ્રોહિ સંબંધી અવહનનરૂપ ધર્મનો નીવારમાં પણ ઊઠ કરવો જોઈએ. કારણ કે સંસ્કાર પણ અપૂર્વને માટે જ હોય છે. મન્ત્રસામસંસ્કારનિષયઃ ઋહઃ મંત્ર, સામ અને સંસ્કાર સંબંધી ઊઠ હોય છે. ઋહો નામ વિકર્ણ સા ચૈક્રુના મન્ત્રસામ-સંસ્કારેષુ ક્રિયામાણા સૈવ સા આ પ્રમાણે તંત્રવર્તિકમાં અને શાખર બાળ્યમાં પણ ઉત્થેય છે. બાળ્ય એ છે કે અપૂર્વને માટે સકલ ધર્મો યાગમાં કર્તવ્ય હોય છે. ॥ ૧ ॥

‘ પ્રોક્ષણ અપૂર્વ પ્રયુક્ત છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. સંસ્કારે યુજ્યમાનાનાં તાદર્યાત્ તત્રપ્રયુક્તં સ્વાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(સંસ્કારે) અવહનનનામક સંસ્કારમાં (યુજ્યમાનાનામ) યોજવામાં આવતા પ્રોક્ષણ આદિ ધર્મો (તાદર્યાત્) અવહનનને માટે હોવાથી (તત્રપ્રયુક્તમ્ સ્વાત્) તેનથી પ્રયુક્ત છે.

ભાવાર્થ :—‘ પ્રોક્ષિતાભ્યામુલ્લખલમુસલાભ્યામવદન્તિ ’ દર્શનપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં આ વાક્યનું શ્રવણ છે. એનો ભાવ એ છે કે અવહનનરૂપ સંસ્કાર વ્રોહિ આદિમાં કરવાનો હોય છે, તે પહેલાં ઉલૂપન અને મુસલને પ્રોક્ષિત કરવાના કલ્યા છે. આ પ્રોક્ષણ અવહનનરૂપ સંસ્કારને માટે હોવાથી તત્રપ્રયુક્ત છે. પ્રોક્ષણ ઉલૂપન મુસલદ્વારા અવધાતને માટે જ પ્રતીત થાય છે તેથી તે અન્નને માટે નથી પણ અવહનનને માટે જ છે. ॥ ૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. તેન ત્વર્યેન યજ્ઞસ્ય સંયોગાદર્મસમ્બન્ધસ્તસ્માદ્

યજ્ઞપ્રયુક્તં સ્વાત્ સંસ્કારસ્ય તદર્થત્વાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(તુ) આ શબ્દ સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (તેન ત્વર્યેન) અવહનન રૂપ કાર્યથી (યજ્ઞસ્ય સંયોગાત્) અપૂર્વનો સંબંધ છે (તસ્માત્) તેથી (યજ્ઞપ્રયુક્તમ્ સ્વાત્) યજ્ઞપ્રયુક્ત છે. આ ઠેકાણે યજ્ઞ એટલે અપૂર્વ સમજવું (સંસ્કારસ્ય) પ્રોક્ષણ રૂપ સંસ્કાર પણ (તદર્થત્વાત્) અપૂર્વને માટે જ છે.

ભાવાર્થ :—પ્રોક્ષણ અવહનનને માટે છે અને અવહનન યજ્ઞ પ્રયોગમાં અપૂર્વ માટે જ હોય છે. જ્યારે અવહનન અપૂર્વને માટે છે તો તેને માટે ઉલૂપન આદિમાં થતું પ્રોક્ષણ પણ અપૂર્વને માટે છે એ તો અપોઆપ સિદ્ધ થાય છે. માટે પ્રોક્ષણ અપૂર્વને માટે છે અને તેથી તે અપૂર્વ પ્રયુક્ત છે. ॥ ૩ ॥

‘ ફલદેવતાસંબંધ ધર્મો પણ અપૂર્વ પ્રયુક્ત છે ’ એ

આધિકરણનાં સૂત્રો

પૂર્વપક્ષ.

ફલદેવતયોઃ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ફલદેવતયોઃ) ફલ અને દેવતા મંત્રના ઉચ્ચારણ માટે છે.

ભાવાર્થ :—અગ્ન્ય સુવઃ; સુવરગ્ન્ય । અગ્નેરહમુજ્જિતિમનૂજેષમ્ આ એ મંત્રો છે. તેમાં સ્વર્ગરૂપ ફળ અને અગ્નિરૂપ દેવતાની પ્રતીતિ થાય છે. આ બંને મંત્રોઅચરણના પ્રયોજક છે. તેથી સૌયંયાગમાં સ્વર્ગરૂપ ફળ અને અગ્નિરૂપ દેવતા ન હોવાથી પ્રયોજકની નિવૃત્તિ થઈ જવાથી મંત્રોચ્ચારણની પણ નિવૃત્તિ થાય છે માટે ત્યાં ઊઠની પ્રસાક્ત થતી નથી. ॥ ૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ન ચોદનાતો હિ તાદ્રુણ્યમ્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(ન) ફળ દેવતાના સ્વરૂપને પ્રકાશિત કરવામાં મંત્રોચ્ચારણ પ્રયોજક નથી (હિ) કારણ કે (ચોદનાત) ફળ અને દેવતાના પ્રકાશદ્વારા (તાદ્રુણ્યમ્) અપૂર્વપ્રયુક્ત બને છે

ભાવાર્થ :—મંત્રોનું ઉચ્ચારણ ફળ અને દેવતાના પ્રકાશ માટે જ હોતું નથી. સ્વરૂપથી માત્ર જો તેનું પ્રકાશન જ કરવું હોય તો તેને કરી અર્થ નથી, માટે ફળદેવતાપ્રકાશદ્વારા અપૂર્વને સાધવાનું હોય છે તેથી મંત્રોચ્ચારણ પણ અપૂર્વપ્રયુક્ત છે. માટે સૌયંયાગરૂપ વિકૃતિમાં પણ પ્રયોજક અપૂર્વને માટે હોવાથી મંત્રને અતિદેહી સિદ્ધ છે તેથી અગ્ન્ય વ્રજ-વર્ચસમ્ ઈત્યાદિ ઊઠની પણ સિદ્ધિ છે. ॥ ૫ ॥

‘ધર્મોનું દેવતા-પ્રયુક્તત્વ નથી’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો

પૂર્વપક્ષનાં સૂત્રો દેવતા વા પ્રયોજયેદતિયિવદ્ ભોજનસ્ય તદર્થત્વાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (દેવતા) ઇન્દ્ર આદિ દેવતા (પ્રયોજયેત્) બધાં સાંગ પ્રધાન રૂપ ધર્મોને પ્રયોજે છે (ભોજનસ્ય) દેવતા ભોજન રૂપ યાગ (તદર્થત્વાત્) દેવતાને માટે જ હોવાથી (અતિયિવદ્) જેમ અતિથિને આપવામાં આવતું અન્ન અતિથિને માટે હોય છે તેમ.

ભાવાર્થ :—જેટલાં સાંગ પ્રધાન ધર્મો છે તે બધાના પ્રયોજક ઇન્દ્ર અગ્નિ આદિ દેવતાઓ છે કારણ કે યાગ એ તો દેવતાનું જ ભોજન ગણાય છે અને એટલા માટે જે એને ઉદ્દેશીને હવિષ અગ્નિમાં નાંખવામાં આવે છે. જેમ અતિથિને આપવા માટે અન્ન અતિથિને માટે જ હોય છે અને તે અન્નને પ્રયોજક પણ અતિથિજ હોય છે તેમ બધા જ યજ્ઞ યાગાદિ ધર્મોની પ્રયોજક અગ્ન્યાદિ દેવતા જ છે. યજ્ઞ દેવતાના આરાધનને માટે જ હોય છે અને એનું ફળ પણ એજ આપે છે. તસ્માત્ ન ગુણભૂતા દેવતા, દેવતાં પ્રતિ ગુણભૂતે દ્રવ્યકર્મણી માટે યાગાદિમાં દેવતા શીલુ નથી પણ દેવતા પ્રતિ દ્રવ્ય અને કર્મ યુક્તભૂત છે. આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. પૂર્વપક્ષવાદીના મતમાં ઇન્દ્રાદિ દેવતા વિગ્રહવતી એટલે શરીરવળી છે અને તે ખાઈ છે. અહીંન્દ્ર પિતૃ ચ પ્રસ્થિતસ્ય.....અજ્ઞરસ ભોજિની દેવતા મધુકરીવત્ અવગમ્યતે કથમ્ ? દેવતાયૈ હવિઃપ્રત્તં નીરસં ભવતિ તસ્માત્ અજ્ઞરસં મુક્તે દેવતા ઇતિ ગમ્યતે આ પ્રમાણે શાખર ભાષ્યમાં ઉદ્દેશ્ય છે. એને ભાવ એ છે કે :— હે ઇન્દ્ર તું આપેલું હવિષ ખા અને પાણી પી. વગેરે. દેવતા અન્નના માત્ર રસનું જ ભોજન કરે છે તેથી તેને આપેલું અન્ન ઓછું થતું નથી પણ તે નીરસ બની જાય છે. આ બધું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૬ ॥

અર્થાપત્યા ચ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અર્થાપત્યા) અર્થની સ્વામિતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યજમાન જે અર્થની માગણી કરે છે તેના દેવતા છે. પ્રસન્ન થયેલી દેવતા યજમાનની ઇચ્છા પૂરી કરે છે દુન્નૌ દિવ દુન્નૌ દ્યૌઃ ઇત્યાદિ. સ્વર્ગનો માલિક ઇન્દ્ર છે એવું ઉક્ત મંત્રમાં સૂચિત પણ કંઈ છે. દેવતાની મહેરબાની વગર સ્વર્ગાદિની પ્રાપ્તિ થતી નથી, માટે કર્મમાં પ્રધાન રૂપે દેવતા છે. ॥ ૭ ॥

તતઽચ્ચ તેન સમ્બન્ધઃ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તતઃ) તેથી (તેન) સ્વર્ગાદિ સાથે (સમ્બન્ધઃ) સંબંધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—સર્વ જ્ઞાની સ્વામિની દેવતાઓ જ છે. તેથી તેની પાસેથી જ કર્તાને સ્વર્ગાદિનો લાભ થાય છે. જે જ્ઞાની સ્વામિની જે દેવતા છે તેનું આરાધન કરવાથી તે જ્ઞાની પ્રાપ્તિ પરિચરિત થાય છે. જેન કર્મણા અમિરાસધિતઃ તસ્ય ફલસ્ય ર્દિદે, તત્ કર્મ, ન તત્સૂર્યઃ પ્રદાતુમર્હતિ વચનાદેતત્ અલગમ્યતે કઃ કિં પ્રયચ્છતિ યથા અમૌ વચનં ન તત્સૂર્યે । આ પ્રમ.એ શામર ભાષ્યમાં લખ્યું છે. એને ભાવ એ છે કે જે કર્મથી આમનું આરાધન કરવામાં આવ્યું હોય તે કર્મનું જ્ઞાન આમિ જ આપે છે સૂર્ય નાહો આ બધું વૈદિક વચનથી સમજી શકાય છે. જે વચન અગ્નિને માટે હોય છે તે સૂર્યને માટે માની શકાતું નથી. ॥ ૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અપિ વા શબ્દપૂર્વત્વાદ્ યજ્ઞકર્મ પ્રધાનં સ્યાદ્ગુણત્વે
દેવતા ધ્રુતિઃ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) સિદ્ધાંતને સચવે છે. (શબ્દપૂર્વત્વાત્) શબ્દથી જ બાધી શકાય એમ હોવાથી (યજ્ઞકર્મ) યાગનું કાર્ય જે અપૂર્વ છે (પ્રધાનં સ્યાત્) તે જ પ્રધાન છે માટે (ગુણત્વે) અપૂર્વ પ્રત્યે ગુણુભૂત હોવાથી (દેવતાધ્રુતિઃ) દેવતાનું જે શ્રવણ થાય છે તે યાગની અંગભૂત છે.

ભાવાર્થ :—યાગને સ્વર્ગ માવયેત્ આલો બોધ થતો હોવાથી યાગ-જન્ય જે અપૂર્વ છે તે જ પ્રધાન છે અને તેજ જ્ઞાને આપનાર છે. દેવતા તો અપૂર્વ પ્રત્યે ગુણુભૂત છે. ॥ ૯ ॥

અતિથૌ તત્પ્રધાનત્વમભાવઃ કર્મણિ સ્યાત્ તસ્ય પ્રાંતિપ્રધાનત્વાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(અતિથૌ) અતિથિ-ભોજનાદિનાદાનમાં (તત્પ્રધાનત્વમ્) અતિથિ પ્રધાનત્વ હોય (કર્મણિ અભાવઃ સ્યાત્) યજ્ઞાદિકર્મમાં દેવતાપ્રીતિનો અભાવ હોય છે. (તસ્ય પ્રીતિપ્રધાનત્વાત્) આતિથ્યકર્મમાં અતિથિની પ્રીતિ જ મુખ્ય હોય છે.

ભાવાર્થ :—અતિથિના સંબંધમાં કહેવાનું એ છે કે અતિથિને ભોજન આપવા અતિથિની પ્રીતિ પ્રયોજક હોય છે. જેનાથી અતિથિ પ્રસન્ન થાય તે અતિથિને આપવું. યજ્ઞાદિકર્મમાં દેવતાને પ્રીતિ થાય એવું આપવું એવું કશાં વેદમાં જણાવ્યું નથી. અતિથિને માટે તો

શબ્દ પ્રમાણ છે. જેમ કે અતિથિયેનં સંતુષ્ટઃ તથા કુર્માત્પ્રચલતઃ જેનાથી અતિથિ સંતુષ્ટ થાય તે અન્ન પ્રયત્નથી પણ આપવું. યામ કમંના સંબંધમાં અગ્ન્યાદિ દેતાના સંબંધમાં આવું કયાંય પણ વિધાન નથી. વળી ઇન્દ્ર અગ્નિ આદિ દેવતા શરીરવાળી છે એમાં પણ કોઈ પ્રમાણ નથી શરીરપત્વ જે જે મંત્રો જણાય છે તે તે બધા અર્થવાદ છે. આનાયસ્ય ક્રિયાર્થત્વાદાનર્થક્યમત-દર્શનામ્ ૧૨-૧ એ મીમાંસાનું પ્રધાન સૂત્ર છે. તસ્માત્ વાચ્યાત્ હંદ્રસ્ય હસ્ત સપ્તા ન પ્રતીયતે..... તસ્માત્ ન કિંચિત્ અન્યાર્થદર્શનં પુરુષવિધાનાં દેવતાયામ્ હૃદં ક્ષ્યાપયતિ । ન ચ હૃદં ભોજનં, ન હિ દેવતાશુક્લંતે । તસ્માત્ ભોજનસ્ય તદર્થત્વાત્ હૃદં અસદ્ વચનમ્ ઇત્યાદિ ૬-૧-૬ નું શા'૫૨ ભ.બ્ય જિગ્યાસુએ વાચ્યું અને તેના ઉપર મનન કરવું ૫૧માત્રમા સિવાય કોઈપણ ઉપાસ્ય દેવતા છે જ નહિ. યજ્ઞાદિકમંમાં અપૂર્વ મુખ્ય છે અને અગ્ન્યાદિ જડ દેવતાઓ અપૂર્વ પ્રત્યે ગૌણ છે એ જ મીમાંસાનો સિદ્ધાંત છે. દેવતા રસનું જ ભોજન કરે છે એટલે તે અન્ન નીરસ થઈ જાય છે વગેરે કહેવું એમાં પણ સત્ય નથી. કારણ કે ભાષ્યકાર પોતે જ લખે છે કેઃ-તૈષ દોષઃ વાતોપહતં નીરસં ભવતિ શીતીભૂતં ચ । વાયુની અસરથી અન્ન નીરસ થાય છે અને ઠંડું થયેલું રંધેલું અન્ન પણ નીરસ થાય છે. એમાં વિગ્રહવાની એતન, દેવતા માનવાની કશી જરૂર નથી. ॥ ૧૦ ॥

‘ પ્રોક્ષણાદિ અપૂર્વપ્રયુક્ત છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર દ્રવ્યસંક્યા હેતુસમુદાયં વા શ્રુતિસંયોગાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (દ્રવ્યસંક્યાહેતુસમુદાયમ્) વ્રીહિ આદિ દ્રવ્ય, પરિધિમત ત્રિત્વ આદિ સંખ્યા, હોમમાં શર્પંમત અન્ન હેતુત્વ ચતુર્દેવતાભિપર્શનમાં પૌર્ણમાસી-માગમત સમુદાયત્વ આ ચારે પ્રોક્ષણાદિના પ્રયોજક છે. (શ્રુતિસંયોગાત્) દ્વિતીયા આદિ શ્રુતિનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દશપૂણં માસમાં ત્રવણ થાય છે કે વ્રોહીન્ પ્રોક્ષતિ વ્રીહિધાન્યનું પ્રોક્ષણ કરવું ત્રીન્ પરિધીસ્તિભ્નઃ સમિધઃ આ મંત્રમાં ત્રણ સમિધનું વિધાન છે. શર્પેણ જુહોતિ તેન અન્નં ક્રિયતે શર્પંથા હોમ કરવો કારણ કે તેનાથી અન્ન શુદ્ધ કરવામાં આવે છે આ ઠંડાણે અન્નકરણને હેતુ તરીકે બતાવવામાં આવ્યો છે. ચતુર્દેવતા પૌર્ણમાસીમમિષ્ટશેત્ પન્વહોત્રા અમાવાસ્યામ્ આ ઠંડાણે જે સમુદાય બતાવવામાં આવ્યો છે તે અભિમર્શનના પ્રયોજક છે. વ્રીહિ સ્વરૂપ પ્રોક્ષણમાં પ્રયોજક છે, પરિધિમત ત્રિત્વ આદિ સંખ્યા મંત્ર બોલવામાં પ્રયોજક છે. હોમ કરવો છે તેથી શર્પંને સંસ્કૃત કરવું અહીં જે હેતુ બતાવ્યો છે તે હોમમાં પ્રયોજક છે. આ પ્રમાણે પ્રોક્ષ, મંત્રાચ્ચારણ, હોમ અને અભિમર્શન ૧૫ ધર્મોના પ્રયોજક વ્રીહિસ્વરૂપ આદિ છે. આવું પૂર્વપક્ષનું મંતવ્ય છે. ॥ ૧૧ ॥

અર્થકારિતે ચ દ્રવ્યેણ ન વ્યવસ્થા સ્યાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અર્થકારિતે) અપરંને લીધે ઉક્ત ધર્મો કરવામાં આવે તો (દ્રવ્યેણ) મૈત્રાવરુણબ્રહ્મમયુક્તસોમ રજાદિદ્રવ્ય સાથે (વ્યવસ્થા ન સ્યાર્) બ્યવસ્થા થઈ શકે નહિ.

ભાવાર્થ :—જે અપૂર્વને ઉક્ત અર્થમાં પ્રયોજક માનવામાં આવે તો દશમહોમાં અને અમ્ભસોમાં અપૂર્વ સાધનત્વ સમાન છે તો સર્વત્ર પથઃસંયોગની પ્રાપ્તિ થી જેઘએ. પણ એમ નથી કેવળ મૈત્રાવરુણં પયસા શ્રીળાતિ મૈત્રાવરુણુ જે મદ અને ચમસ છે તેને પયસથી અપણુ કરવાનું હોય છે. માટે દ્રવ્યનું સ્વરૂપ જ પ્રયોજક છે અપૂર્વ નહિ. ॥ ૧૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અર્થો વા સ્યાત્ પ્રયોજનમિતરેષામચોદનાત્ તસ્ય

ગુણમૂતત્વાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (અર્થઃ પ્રયોજનં સ્યાત્) અપૂર્વે ૩૫ અર્થ જ પ્રયોજક છે. (ક્ષતરેષામ્) બીજાં દ્રવ્ય આદિ (અચોદનાત્) કર્તૃવ્યત્વ રૂપે વિદિત ન હોવાથી (તસ્ય) દ્રવ્યાદિનું અપૂર્વ પ્રત્યે (ગુણમૂતત્વાત્) ગુણુ ભૂતત્વ છે.

ભાવાર્થ :—દ્રવ્યાદિમાં કર્તૃવ્યતા બતાવવામાં આવી નથી જેમાં કર્તૃવ્યતા બતાવવામાં આવી હોય તેને જ ધર્મની આકાંક્ષા હોય છે માટે દ્રવ્યાદિ કર્તૃવ્યભૂત અપૂર્વ પ્રત્યે ગુણુભૂત છે. એટલે કે વીધિ પોતે કર્તૃવ્ય ન હોવાથી તે પ્રોક્ષણુ જન્ય અપૂર્વ પ્રત્યે ગુણુભૂત છે તેજ પ્રમાણે બીજામાં પણ સમજવું. ॥ ૧૩ ॥

અપૂર્વત્વાદ્ વ્યવસ્થા સ્વાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(અપૂર્વત્વાત્) અપૂર્વને લીધે (વ્યવસ્થા) વ્યવસ્થા (સ્યાત્) થાય છે

ભાવાર્થ :—આગળ જે કહેવામાં આવ્યું છે કે જે અપૂર્વને પ્રયોજક માનીએ તો પચ્છા શ્રીળાતિ ઇત્યાદિમાં વ્યવસ્થા થઈ શકે નહિ. તેના ઉત્તર એ છે કે અપૂર્વ માનવાથી વ્યવસ્થા થઈ શકે છે. મૈત્રાવરુણુને ઉદ્દેશીને જે શ્રવણુ થાય છે તેનું ઉદ્દેશ્યતાવચ્છેદક બીજામાં હોતું નથી એટલે કે મૈત્રાવરુણુપૂર્વત્વ બીજા અહોમાં હોતું નથી. આ કારણથી ‘ અપૂર્વ ’ માનવામાં જ વ્યવસ્થા થઈ શકે છે. માટે પ્રોક્ષણુદિ ધર્મો અપૂર્વ પ્રયુક્ત છે. ॥ ૧૪ ॥

તત્પ્રયુક્તત્વે ચ ધર્મસ્ય સર્વવિષયત્વમ્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તત્પ્રયુક્તત્વે) દ્રવ્ય પ્રયુક્ત જે પ્રોક્ષણુ આદિ ધર્મો માનવામાં આવે તો (ધર્મસ્ય) પ્રોક્ષણુદિ ધર્મોના (સર્વવિષયત્વમ્) અધા વિષય થઈ જાય.

ભાવાર્થ :—જે દ્રવ્યનું સ્વરૂપ પ્રોક્ષણુદિ ધર્મોમાં પ્રયોજક માનવામાં આવે તો બળરમાં રહેલાં વીધિ દ્રવ્યોમાં પણ પ્રોક્ષણુની પ્રાપ્તિ થાય કારણ કે યાગના સંબંધમાં આવેલા વીધિ અને બળરની દુકાનોમાં રહેલા વીધિનું સ્વરૂપ તો એક જ છે, માટે દ્રવ્ય સ્વરૂપને પ્રયોજક ન માનતાં અપૂર્વને જ પ્રયોજક માનવું જેઘએ. ॥ ૧૫ ॥

તદ્યુક્તસ્યેતિ ચેત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(તદ્યુક્તસ્ય) યાગયુક્ત જે દ્રવ્ય છે તે જ પ્રયોજક છે (ક્ષતિ ચેત્) જે એમ માનવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—યાગયુક્ત જે વ્રીહિ છે તેમાં જે પ્રોક્ષણાદિ ધર્મની ઉદ્દેશ્યતા છે બાહરની દુકાનમાં જે વ્રંહિ છે તેમાં ઉદ્દેશ્યતા નથી એ એવી શંકા કરવામાં આવે તો ? આનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૬ ॥

નાશ્રુતિત્વાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (અશ્રુતિત્વાત્) પ્રકૃત વ્રીહિજ ઉદ્દેશ્ય છે એમાં કોઈ શંકા પ્રમાણુ નથી.

ભાવાર્થ :—ઉદ્દેશ્યતાવગ્ગેહક ધર્મ નિખિલ વ્રીહિનાં છે એમાં શંકા કરવામાં પ્રમાણુનો અભાવ છે. ॥ ૧૭ ॥

અધિકારાદિતિ ચેત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(અધિકાર) અધિકાર હોવાથી (હિતિ ચેત્) એ એવી શંકા કરવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—ફરીથી એવી શંકા કરવામાં આવે છે કે ભલે શ્રવણ અવિશેષ રહ્યું પણ યાગનો અધિકાર છે તેથી યાગીય વ્રીહિમાં જે પ્રોક્ષણ થવું યોગ્ય છે, યાગ બહારના સમસ્ત વ્રીહિમાં નહિ. આ શંકાનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૮ ॥

તુલ્યેષુ નાધિકારઃ સ્યાત્ અચોદિતસ્થ સમ્બન્ધઃ પૃથક્ સત્તાં યજ્ઞાર્થેનામિસમ્બન્ધસ્તસ્માત્ યજ્ઞપ્રયોજન ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(તુલ્યેષુ) સમાનમાં (અધિકારઃ ન સ્યાત્) અધિકાર સંભવી શકે નહિ માટે (સમ્બન્ધઃ) યજ્ઞાર્થત્વનો સંબંધ (અચોદિતઃ) શાસ્ત્રથી નિર્દિષ્ટ નથી. (પૃથક્ સત્તામ્) ભિન્ન સત્તાને અણી શકાતી નથી માટે (યજ્ઞાર્થેન અમિસમ્બન્ધઃ) બધા વ્રીહિનો યજ્ઞ સાથે સંબંધ છે (તસ્માત્) તેથી (યજ્ઞપ્રયોજનમ્) પ્રોક્ષણનું પ્રયોજન સર્વ વ્રીહિ છે.

ભાવાર્થ :—જ્યાં બધા સમાન હોય છે તેમાં અધિકાર સંભવી શકે નહિ. યાગના સંબંધમાં આવેલા વ્રીહિ અને બહારના વ્રીહિમાં ફરક શો છે તે સમજી શકાતો નથી. યાગીય વ્રીહિ કરતાં બહારના વ્રીહિની સત્તા જુદી છે એવું લોક વ્યવહારથી પણ સમજી શકાતું નથી. જેમ આ અશ્વ છે અને આ બળદ છે એવો રૂપબેદ સમજી શકાય છે તેમ યાગીય વ્રીહિમાં અને બહારના વ્રીહિમાં બેદ રૂપ સમજી શકાતો નથી. આ કારણથી જ્યાં સુધી શાસ્ત્રીય અતિદેશ ન કરવામાં આવે ત્યાં સુધી બધા વ્રીહિનો યજ્ઞાર્થ સાથે સંબંધ છે. અને એ સંબંધને લીધે નિખિલ વ્રીહિ પ્રોક્ષણનો ઉદ્દેશ્ય છે એમ સમજાય. આ કારણથી વ્રીહિના રૂપરૂપને પ્રયોજક ન માનતાં અંપૂર્વને જે પ્રોક્ષણાદિનું પ્રયોજક મનનું જેમજે. આનું સિદ્ધાંતવાદીનું માનવું છે. ॥ ૧૯ ॥

‘ અગ્નીષોમીયનાં પૂર્વભાગરૂપદેશમાં અનુષ્ટીયમાન પદાર્થોનું જે ઉપાંશુત્વ છે તે, તે તે પદાર્થથી ઉત્પન્ન થતા અવાન્તર અપૂર્વોથી પ્રયુક્ત છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સિદ્ધાંત સૂત્ર

દેશબદ્ધતુપાંશુત્વં તેષાં સ્વાચ્છૃતિનિર્દેશાત તસ્ય

ચ તત્ર ભાવાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(દેશબદ્ધ) અગ્નીષોમીયના પૂર્વ તરફથી જે દેશ છે તેના ઉપર કરવામાં આવતું (ઉપાંશુત્વ) મોનઅનુષ્ઠાન (તેષાં સ્વાત્) દીક્ષણીય આદિનું છે. (શ્રુતિનિર્દેશાત) વેદિક વાક્યનો નિર્દેશ હોવાથી. (તસ્ય તત્ર ભાવાત્) તે કર્મનો તે દેશમાં સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નીષોમીયના પૂર્વભાગમાં જે જે કર્મ કરવામાં આવે છે તે ઉપાંશુત્વથી કરવામાં આવે છે તેથી તે ઉપાંશુત્વ યજ્ઞના અવાન્તર અપૂર્વના ઉપકારક કર્મોને લીધે પ્રયુક્ત થયેલું હોય છે અને માટે વૈદિક વાક્ય પશુ છે. ત્સરા વા એ યજ્ઞસ્ય તસ્માત્ યત્કિંચિત્ પ્રાચીન-મમીષોમીયાત્ દેવોપાંશુ પ્રચરન્તિ । ત્સરાનો અર્થ હઘ્નગતિ થાય છે. એટલે જે ઉપાંશુ કર્મ કરવામાં આવે છે તે યજ્ઞની હઘ્નગતિ છે. એ હઘ્નગતિથી પ્રધાન અપૂર્વને સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. પૂર્વદેશમાં અનુષ્ટીયમાન થતાં કર્મો સમજવાનાં છે. અને લક્ષણથી તેવા બોધ થાય છે. કર્મ અને દેશનો આધારાધેયભાવ સંબંધ છે. ॥ ૨૦ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

યજ્ઞસ્ય વા તત્સંયોગાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (યજ્ઞસ્ય) પ્રધાન અપૂર્વમાં પ્રયોગ કત્વ છે. (તત્સંયોગાત્) તે યજ્ઞ શબ્દનો વાક્યમાં સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યજ્ઞ શબ્દનો સંબંધ ત્સરા સાથે નથી પશુ યજ્ઞસ્ય યત્પ્રાચીનમ્ એવો સંબંધ છે એટલે એનો અર્થ નીકળે છે કે યજ્ઞ સંબંધી જે પૂર્વભાગમાં કરવામાં આવે છે, તે ઉપાંશુ કરવું જોઈએ એટલે ઉપાંશુત્વનું પ્રયોગક પરમાપૂર્વ જ છે, દીક્ષણીયાદિ નિર્દેશ આ ઠેકાણે તત્રવાતિંકકાર લખે છે કે યજ્ઞશબ્દઃ ત્સરા શબ્દેન સમ્બધ્યતે । અપ્રવૃત્તિવિશેષકરત્વાત્ । યસ્માત્ પ્રાચીનશબ્દેન સમ્બધ્યમાનઃ પ્રવૃત્તિવિશેષકરો ભવતિ । તેન યજ્ઞસ્ય યઃ પ્રાગ્ભાગસ્તસ્યાર્ય ધર્મ ઉપાંશુત્વં વિધીયતે ॥ આ સંદર્ભથી ૨૫૪ થાય છે કે યજ્ઞનો સંબંધ યજ્ઞના પૂર્વભાગમાં અનુષ્ટીયમાન કર્મો સાથે છે માટે પરમાપૂર્વ પ્રયુક્ત જ ઉપાંશુત્વ છે. ॥ ૨૧ ॥

અનુવાદઃ તદર્થઘત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અનુવાદઃ) અર્થવાદ પશુ (તદર્થઘત્) પરમાપૂર્વ પ્રયુક્ત-ત્વને જણાવે છે.

ભાવાર્થ :—યજ્ઞસ્ય ત્સરા આવી રીતે ત્સરા નો સંબંધ યજ્ઞ સાથે કરવામાં આવે તેપશુ પરમાપૂર્વપ્રયુક્ત જ ઉપાંશુત્વ થઇ શકે છે. કારણ કે :— ત્સરા નામ હઘ્નગતિઃ । યથા શકુનિપ્રાહ્લકસ્ય શકુનિં જિષ્ટકૃતસ્છમના ગતિર્ભવતિ । શનૈઃ પદન્યાસો દૃષ્ટિપ્રણિધાનમ્ અશદ્ધકરણં ચ । કથમનવબુદ્ધઃ

શક્તિનિશ્ચયેતિ એમિદાપ્યનવબુદ્ધિમિવ પ્રહીતું યજ્ઞં પ્રચ્છન્નગતિસ્પાંશુત્વં નામ । આ પ્રમાણે શાખ્યર ભાષ્યમાં ઉદ્દેશ્ય છે. જેમ પક્ષીને ગ્રહણ કરવા માટે શિકારી પ્રચ્છન્નગતિ કરે છે, દૃષ્ટિને સ્થિર કરે છે અને શબ્દ પાડે કરતો નથી, જેથી અનવશ્યુદ્ધ રહેલું પંખી એકદમ પકડાઈ જાય છે તેમ ઉપાંશુત્વ રૂપ ધર્મથી યજ્ઞને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે આવે અર્થવાદ છે. શિકારીનાં ચુપકીથી પગલાં ભરવાં આદિ તે દેશને માટે હોતાં નથી પણ પંખીને પકડવા માટે હોય છે તેમ અહીં પણ ઉપાંશુત્વ રૂપ ધર્મ તે દેશના પદાર્થોને માટે કરવામાં આવતો નથી પણ અપૂર્વ રૂપ યજ્ઞને પ્રાપ્ત કરવા માટે કરવામાં આવે છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે ઉપાંશુત્વ એ પરમાપૂર્વ પ્રયુક્ત છે. ॥ ૨૨ ॥

‘વાર્જૂનિયમ અવાન્તર અપૂર્વપ્રયુક્ત છે.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પ્રણિતાદિ તથેતિ ચેત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(પ્રણીતાદિ) પ્રણીતા પ્રણયન આદિ સંબંધિ વાર્જૂનિયમ પણ (તથા હિતિ ચેત્) પરમાપૂર્વ પ્રયુક્ત છે જે એમ કહેવામાં આવે તો ?

ભાવાર્થ :—‘ યજ્ઞં તનિષ્યન્તૌ અષ્ટયુગ્મજમાનૌ વાચં યચ્છતઃ, તાં વાચં હવિષ્ટતા વિસ્રજે-
યાતામ્ ’ આ વાક્યમાં પ્રતિપાદિત જે વાણીનો સંબંધ છે તે પરમાપૂર્વ પ્રયુક્ત છે. એટલે મૌન ધારણ કરી અષ્ટયુગ્મ અને યજ્ઞમાને યજ્ઞનું અનુષ્ઠાન કરતું, કે જેથી ચિત્તવૃત્તિમાં વિશ્લેષ ન આવે મોટેથી મોહવામાં અથવા અસંમિત વાત કરવામાં ચિત્ત ચંચલ બને છે. ચિત્તના ચંચલ્યથી યજ્ઞમાં વૈકલ્ય ઉત્પન્ન થવા સંભવ છે. માટે મૌન ધારણ કરવા ઉક્ત વાક્યમાં વિધાન છે અને તે પરમાપૂર્વ માટે જ છે. આવું પૂર્વપક્ષવદીનું મંતવ્ય છે. આ મૌન પ્રણીતાપ્રણયન સંબંધી છે. ॥ ૨૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

ન યજ્ઞસ્યાશ્રુતિત્વાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ, (યજ્ઞસ્ય) યજ્ઞની અશ્રુતિત્વાત્) વિવક્ષા ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત મૌન અર્થાત્ ઉપાંશુત્વ પરમાપૂર્વપ્રયુક્ત નથી પણ અવાન્તર અપૂર્વથી પ્રયુક્ત છે. વાણીના નિયમના ઉદ્દેશ્ય અષ્ટયુગ્મ અને યજ્ઞમાન છે અને યજ્ઞ તો એનું વિશેષણ છે માટે ઉદ્દેશ્યનું વિશેષણ અવિવક્ષિત છે. ॥ ૨૪ ॥

તદેશાનાં વા સંઘાતસ્યાચોદિતત્વાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (તદેશાનામ્) પૂર્વદેશ સંબંધી પદાર્થોથી ઉપાંશુત્વ પ્રયુક્ત થાય છે. (સંઘાતસ્ય અચોદિતત્વાત્) ઋઠ, વજિ અને અભ્યાસ આદિ સંઘાતનો ઉપાંશુત્વ ભાગ નથી એવું વિધાન ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પરમાપૂર્વ પ્રયુક્ત ઉપાંશુત્વ નથી પણ અગ્નીષોમીયનો જે પૂર્વદેશ છે તેમાં અનુષ્ઠાયમાન થતા પદાર્થોના સંબંધ રાખનાર ઉપાંશુત્વ છે એટલે તે અવાન્તરાપૂર્વ-પ્રયુક્ત જ છે. ॥ ૨૫ ॥

‘ ઇષ્ટકાઓમાં એક વખત (વકર્ષણઆદિનું) અનુષ્ઠાન કરવું. ’
એ આધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ અગ્નિધર્મઃ પ્રતીષ્ઠકં સંઘાતાત્ પૌર્ણમાસીવત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(અગ્નિધર્મઃ) ઈર્ષણ પ્રેક્ષણ આદિ અગ્નિના ધર્મ છે. (પ્રતીષ્ઠકમ્) માટે પ્રતિ ઇષ્ટકાઓમાં ઈર્ષણ કરવું જોઈએ. (સંઘાતાત્) અગ્નિપદ વાચ્ય ઇષ્ટકાનો સમુદાય હોવાથી. (પૌર્ણમાસીવત્) જેમ આગ્નેય, ઉપાંશુ અને અગ્નીષોમીયના સંઘાતમાં પૌર્ણમાસી-શબ્દ વપરાય છે તેમ.

ભાવાર્થ :—‘ ઇષ્ટકામિરમિં ચિન્તે ’ આવું શ્રવણ છે. તેમાં આ પ્રમાણે આગ્નિના છે. ‘ મળદૂકેનામિં વિકર્ષંતિ ’ આ ઠેકાણે જે વિકર્ષણ જતાવ્યું છે તે દરેક ઇષ્ટકાના લગુ પડે છે કારણ ઇષ્ટકાના સમુદાયને જ આ ઠેકાણે અગ્નિ કહેવામાં આવ્યો છે. આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૨૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અગ્નેર્વા સ્યાત્ દ્રવ્યૈકત્વાદિતરાસાં તદર્થત્વાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અગ્નિઃ) ઇષ્ટકાથી અલગ અગ્નિનો ધર્મ (વકર્ષણ છે. (દ્રવ્યૈકત્વાત્) અગ્નિરપ દ્રવ્ય એક જ હોવાથી. (તરાસામ્) ઇષ્ટકા અર્થાત્ ઇંડા (તદર્થત્વાત્) અગ્નિને માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઈષ્ટકામિરમિં ચિન્તે આ ઠેકાણે ઇષ્ટકાને તૃતીયા વિભક્તિ છે અને અગ્નિ શબ્દને બીજી વિભક્તિ છે. તેથી ઇષ્ટકા સાધન છે અને અગ્નિ સાધ્ય છે સાધ્ય અને સાધન બુદ્ધાં જ હોય છે. માટે ઇષ્ટકા અને અગ્નિને ભેદ માનવો જોઈએ. ॥ ૨૭ ॥

ચોદનાસમુદાયત્તુ પૌર્ણમાસ્યાં તથાત્વં સ્યાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ સચવે છે. (ચોદનાસમુદાયત્) વિધાન સમુદાય પરક હોવાથી (પૌર્ણમાસ્યાં) પૌર્ણમાસીમાં (તથાત્વમ્ સ્યાર્થે) તેમ માનવું યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ :—પૌર્ણમાસી શબ્દ તો સંઘાત પરક છે એવું વૈદિક વિધાન છે માટે પૌર્ણમાસી શબ્દને સંઘાત પરક માનવો ઠીક છે પણ પ્રકૃત સ્થળમાં અગ્નિ શબ્દને ઇષ્ટકા પરક માનવામાં કોષપણ જાતનું પ્રમાણ નથી. આથી સિદ્ધ થાય છે કે ઉક્ત સ્થળે એકજ વખત (વકર્ષણ છે અને તે અગ્નિ સંબંધમાં જ છે, ઇષ્ટકા સંબંધમાં નહિ. ॥ ૨૮ ॥

દ્વાદશાહ્યકામાં ઉત્તમાહ સિવાય બીજા અહનમાં પત્નીસંયાજન્તત્વ છે.

એ આધિકરણનાં સૂત્રો

પૂર્વપક્ષ પત્નીસંયાજાન્તત્વં સર્વેષામવિશેષાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(પત્નીસંયાજાન્તત્વમ્) પત્નીસંયાજાન્તત્વ (સર્વેષામ્) સર્વ અહનામક યાગોમાં હોય છે (અવિશેષાત્) અધાને માટે સામાન્ય રૂપે કહેવામાં આવેલ હોવાથી.

ભાવાર્થ:—‘અહર્મણુ’ યામ વિશેષ છે, ‘દ્વાદશાહેન પ્રજાકામં યાજયેત્’ પ્રજની ઇચ્છા શાખનારને દ્વાદશાહ નામક અહર્મણુથી યામ કરાવવો. આ ઠેકાણે પત્નીસંયાજાન્તાનિ અહાનિ જાતિષ્ઠન્તે અહન્ નામક યામ પત્નીસંયાજક કર્મ કરીને સમાપ્ત થાય છે. આ પત્નીસંયાજાન્તત્વ ધર્મ બધા યાગોમાં કરવાનો હોય છે કે ઉત્તમ અર્થાત્ છેલ્લાની પહેલાના બધા યાગોમાં ? આ સંદેહમાં પૂર્વપક્ષવાદી તરફથી એમ કહેવામાં આવે છે કે કોઈ વિશેષનું શ્રવણ ન થવાથી બધાય અહન્ યાગોમાં પત્નીસંયાજાન્તત્વ ધર્મ અનુષ્ટેય છે. અને તે દરેક યજ્ઞને છેલ્લે કરવાનો હોય છે. ॥ ૨૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

લિજ્ઞાદ્વા પ્રાગુત્તમાવ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ:—(ઉત્તમાત પ્રાક્) છેલ્લા અહન્ યામ પહેલાં સર્વ યાગોમાં પત્નીસંયાજાન્તત્વ હોય છે. (લિજ્ઞાત્) લિંગ વાક્યનું સમર્થન હોવાથી. (વા) આ શબ્દ સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે.

ભાવાર્થ:—અર્થવાદ ૩૫ લિંગ વાક્યમાં શ્રવણથી અમરિન પહેલાંના બધા અહનોમાં પત્નીસંયાજાન્તત્વ છે. પત્નીસંયાજાન્તાનિ અહાનિ સતિષ્ઠન્તે । ન બહિરેનુપ્રવરતિ, અસંસ્થિતો હિ યજ્ઞઃ આ લિંગ વાક્યમાં અસંસ્થિત શબ્દનો અર્થ અસમાપ્ત થાય છે. એટલે જે અહન્માં યજ્ઞ અસંસ્થિત રહે તો તેમાં પત્નીસંયાજાન્તત્વ ધર્મ અનુષ્ટેય છે. યામ અહન્માં યજ્ઞ સંસ્થિત હોવાથી તેમાં પત્નીસંયાજાન્તત્વ નથી ॥ ૩૦ ॥

અનુવાદો વા દોષ્ઠા યથા નક્તં સંસ્થાપનસ્ય ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ:—(વા) અથવા (અનુવાદઃ) અર્થવાદ છે (યથા) જેમ (દીક્ષા) દીક્ષાનું ઉન્મેચન વચન. (નક્તં સંસ્થાપનસ્ય) નક્ત સંસ્થાપનનો વિષયર્થવાદ છે તેમ.

ભાવાર્થ:—આ સૂત્રમાં પૂર્વપક્ષવાદી તરફથી આક્ષેપ છે. પત્નીસંયાજાન્તત્વ એ તો અર્થવાદ છે એટલે સ્તુતિને માટે છે. અસંસ્થિતો યજ્ઞચિરેણ સંસ્થાપ્યતે । અસંસ્થિત અસમાપ્ત યજ્ઞ ક્ષાંતિ વખતે સમાપ્ત થશે અસંસ્થા વચન પત્નીસંયાજાન્તતાની પ્રશંસા માટે છે. ઉક્ત બધા જ યજ્ઞો સંસ્થાવાળા હોય છે. જેમ દીક્ષાનું ઉન્મેચન વચન નક્ત સંસ્થાપનના અર્થવાદને માટે છે તેમ ઉક્ત રથગમાં અસંસ્થાવચન અર્થવાદને માટે છે. એટલે પત્નીસંયાજાન્તત્વ સર્વ અહન્ યાગોમાં હોય છે. ॥ ૩૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

સ્થાદ્વાદનારભ્યવિધાનાદન્તે લિજ્ઞવિરોધાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ:—(વા) અથવા (સ્થાત્) અન્ય અહનયામ પહેલા યાગોમાં પત્નીસંયાજાન્તત્વ છે. (અનારભ્યવિધાનાત્) અન્તિમ યાજ્ઞને ઉદેશીને વિધાન ન હોવાથી (લિજ્ઞવિરોધાત્) લિંગ વાક્ય સાથે વિશેષ હોવાથી.

ભાવાર્થ:—આ સૂત્રનો ભાવ એ છે કે પત્નીસંયાજાન્તત્વ અન્તિમ અહન્ પહેલાના જેટલા યાગો હોય તે બધામાં કર્તવ્ય છે. પત્નીસંયાજે કરવાથી કંઈ યજ્ઞની સમાપ્તિ થતી નથી

પણ ચરા તો આગળ ચાલુ જ રહે છે. માટે પત્નીસંયાગનત અહનૃયાગો સમાનરૂપે શ્રુત હોવા છતાં અનિતમયરૂપે છોડી તે કરવા એવો સંકેત કરવો ન્યાય છે. ॥ ૩૨ ॥

‘ સામિધેનીનો અભ્યાસ સ્થાનધર્મતાને લીધે છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

અભ્યાસઃ સામિધેનીનાં પ્રાથમ્યાત્ સ્થાનધર્મઃ સ્વાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(સામિધેનીનામ) સામિધેની ઋચાઓનો (અભ્યાસઃ) વારંવાર ઉચ્ચારણ કરવું તે (સ્થાનધર્મઃ) સ્થાનધર્મ (સ્વાત્) છે. (પ્રાથમ્યાત્) સ્થાનની પ્રથમ ઉપરિચિત થવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં આનું શ્રવણ થાય છે અને તે સામિધેનીને ઉદ્દેશીને છે. “ ત્રિઃ પ્રથમામન્વાહ ” આ ઠેકાણે ત્રણવાર બોલવા રૂપ અભ્યાસ સૂચિત થાય છે. તેથી વિકૃત યાગમાં “ પ્ર વો વાજા ” આ ઋચાથી ભિન્ન ઋચાનો પણ ત્રણ વખત અભ્યાસ ઇષ્ટ છે. સ્થાનનો અભ્યાસ અશક્ય હોવાથી સ્થાનમાં પઠિત ઋચાઓ જ લક્ષણ વૃત્તિથી “ પ્રથમામ્ ” પદથી બોધ થાય છે. પ્રથમામ્ આ પદમાં ‘ પ્રથમ ’ ની ઉપરિચિત પહેલી થાય છે અને એનાથી સ્થાન જ સૂચિત થાય છે. પછી ઋચાનો તો ઉક્ત રીતે બોધ થાય છે. માટે અભ્યાસની સ્થાન ધર્મતા છે એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૩૩ ॥

આરંભણીયા ઇષ્ટિના અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ દૃષ્ટાનુષ્ઠૌ પ્રયાજવદાવર્તેતાઽરમ્મણોયા ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(દૃષ્ટાનુષ્ઠૌ) દર્શપૂર્ણમાસની આવૃત્તિમાં (અરમ્મણીયા) આરંભણીયા ઇષ્ટિની પણ (અવર્તેત) આવૃત્તિ કરવી જોઈએ. (પ્રયાજવત્) પ્રયાજની પેઠે.

ભાવાર્થ :—આપ્રાવૈષ્ણવમેકાદશકપાલં નિર્વપેદ્ દર્શપૂર્ણમાસા વારિપ્તમાનઃ આ વાક્યથી વિદિત થતી આરંભણીયા ઇષ્ટિ જ્યારે જ્યારે દર્શપૂર્ણમાસ ઇષ્ટ કરવામાં આવે ત્યારે ત્યારે કરવી જોઈએ. કારણ કે તે પ્રયાજની માફક અંગ છે. જ્યાં સુધી જીવન ચાલે ત્યાં સુધી દર્શપૂર્ણમાસની આવૃત્તિ કરવાની હોય છે. ॥ ૩૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સકૃદ્વાઽરમ્મસંયોગાદેકઃ પુનરારમ્મો યાવજ્જીવ પ્રયોગાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ સચવે છે. (સકૃત્) એક વખત (અરમ્મસંયોગાત્) આરંભનું શ્રવણ હોવાથી (અરમ્મઃ પુનઃ એકઃ) એક જ આરંભ કરવો જોઈએ યાવજ્જીવપ્રયોગાત્) જ્યાં સુધી જીવ ચાલે ત્યાં સુધીનો પ્રયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—હું જ્યાંસુધી જીવીશ ત્યાંસુધી ચરા કરીશ એવો સંકલ્પ હોવાથી આરંભ સાથે જ આરંભણીયા ઇષ્ટિનું શ્રવણ છે તેથી પ્રત્યેક દર્શપૂર્ણમાસના યાગમાં તેની આવૃત્તિ કરવી ન જોઈએ. પ્રયાજાદિની પેઠે એ સાક્ષાત્ અંગ પણ નથી, પણ આરંભ દ્વારા એ અંગ અને છે ॥ ૩૫ ॥

‘ નિર્વાપમંત્રમાં અસમવેતાર્થક સવિતૃઆદિ પદોનો ઊહ થતો નથી. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

અર્થાભિધાનસંયોગાન્મન્ત્રેષુ શેષભાવઃ સ્યાત્તત્રાચોદિતમપ્રાપ્તં

ચોદિતાભિધાનાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(મન્ત્રેષુ) મંત્રોમાં (શેષભાવઃ) અંગત્વ (સ્યાત્) પ્રાપ્ત છે (અર્થાભિધાન સંયોગાત્) અર્થપ્રકાશન સંગ્રહ હોવાથી (તત્ર) દર્શપૂર્ણમાસમાં (અચોદિત) અવિહત છે. (અપ્રાપ્ત) માટે અપ્રાપ્ત છે. (ચોદિતાભિધાનાત્) મંત્રમાં વિધિવિહિત અર્થનું પ્રકાશન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કર્મ સમવેત અર્થને મંત્ર સ્મરણ કરાવે છે. અને એ કારણથી જ મંત્ર અંગ તરીકે યાગમાં સમાવવામાં હોય છે. ‘ દેવસ્ય ત્વા સવિતુઃ પ્રસવેઽશ્વિનો બાહુભ્યાં પૂર્ણો હસ્તાભ્યામ્મયે જુષ્ટં નિર્વપામિ । દર્શપૂર્ણમાસમાં આ નિર્વાપ મંત્ર છે. આ મંત્રમાં સવિત્રાદિ જે દેવતાવાચક શબ્દો છે તે કર્મ સમવેત દેવતારૂપ અર્થના પ્રકાશક છે. આ મંત્રની સૌર્યાયાગમાં જ્યારે પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે સવિતૃ પદના સ્થાનમાં સૂર્યા આદિ પદનો પ્રલેપ રૂપ ઊહ કરવો જોઈએ એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. સિદ્ધાંત એ છે કે પ્રકૃતિમાં મંત્રત્રિંગ્થ’ કલ્પિત દેવતા સાથે અગ્નિઆદિનો વિકલ્પ છે એમ કહી શકાય નહિ કારણ કે એકવાક્યનાનો ભંગ થાય છે. ઉત્પત્તિશિષ્ટ અગ્ન્યાદિની પ્રયત્નતા પણ છે તેથી તેનો બાધ સંભવી શકે નહિ માટે સૌર્યાદિ વિકૃતિયાગમાં પણ તે જ શબ્દોથી નિર્વાપ કરવો સંભવિત છે માટે સવિતૃપદના સ્થાનમાં સૂર્યા આદિ પદોનો ઊહ કરવો નહિ ॥ ૩૬ ॥

તતશ્ચાવચ્ચનં તેષામિતરાર્થં પ્રયુજ્યતે ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(તતઃ) તે કારણથી (તેષામ્) તેઓનું (અવચ્ચનમ્) અશ્રુતનું વચન કરવામાં આવતું નથી (ઇતરાર્થમ્ પ્રયુજ્યતે) નિર્વાપની રજુતિને માટે એનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—‘ દેવસ્ય સવિતુઃ પ્રસવે ’ ઇત્યાદિ મંત્રમાં સવિતૃ, અશ્વિન્ અને પૂષન્ આદિ નિર્વાપની રજુતિ માટે છે અને નિર્વાપ અમયે જુષ્ટં નિર્વપામિ એ મંત્રગતવાક્યથી કરવો જોઈએ. માટે સવિત્રાદિ શબ્દના સ્થાનમાં સૂર્યાદિ શબ્દોનો ઊહ કરવો નહિ ॥ ૩૭ ॥

‘ અમયે જુષ્ટમ્ ઇત્યાદિવાક્યગત અગ્નિપદનો ઊહ વિકૃતિમાં કરવો જોઈએ. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

ગુણશબ્દસ્તથેતિ चेत् ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(ગુણશબ્દઃ) ગુણશ્રૂત અગ્નિઆદિ અર્થનો વાચક શબ્દ પણ (તથા) સવિત્રાદિ શબ્દની પેઠે સ્તાવક છે (ઇતિ चेत्) જે એમ માનવામાં આવે તો. આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—દેવસ્ય ત્વા સવિતુઃ પ્રસવે ઇત્યાદિ મંત્રમાં જે ગુણભૂત અગ્નિ વાચક શબ્દ છે તે પણ સવિતૃ આદિ શબ્દ પેડે સ્તાવક જ છે, માટે વિકૃતિ યાગમાં તેનો ઊહ ન કરવો જો એમ કહેવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં આપવામાં આવે છે. ॥ ૩૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

ન સમવાયાત ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(ન) સ્તાવક શબ્દ નથી (સમવાયાત) અર્થનો આધ થતો ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ અમ્યે જુઠં નિર્વાપમિ ’ ઉક્ત મંત્રમાં જે આ વાક્ય છે તેનો અર્થ એવો છે કે અગ્નિનરે ભુષ્ટ જેવી રીતે થાય તેવી રીતે હું નિર્વાપ કરું છું. માટે અર્થનો આધ થતો ન હોવાથી અગ્નિ શબ્દ સ્તાવક નથી તેથી વિકૃતિ યાગમાં અગ્નિપદનો ઊહ કરવો જોઈએ. ॥ ૩૯ ॥

ઇડાપદ્માન મંત્રોમાં જે યજ્ઞપતિ શબ્દ પઠિત છે તેનો ઊહ થતો નથી

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

ચોદિતે તુ પરાર્થત્વાદ્વિધવદવિકારઃ સ્યાત ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(ચોદિતે તુ) યજ્ઞપતિ શબ્દનો પાઠ હોવા છતાં પણ (પરાર્થત્વાત) ઇડાની રતુતિને માટે હોવાથી (વિધિવત્) અન્વારંભણુ વિધિ પેડે (અવિકારઃ સ્યાત) ઊહ થતો નથી.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે મંત્ર છે. યે યજ્ઞપતિં વર્ધાન્ આ ઠેકાણે વર્ધાન્ નો અર્થ વર્ધયન્તુ થાય છે. હવે અહુવચનમાનવાળા સૂત્રમાં યજ્ઞપતિ શબ્દનો આતિદેશ હોવાથી યજ્ઞપતિશબ્દોત્તર અહુવચનનો પ્રયોગ કરવો કે નહિ ? આ બાબત પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે કે અહુવચનનો ઊહ કરવો જોઈએ અને સિદ્ધાંતવાદીનું કથન છે કે અહુવચનનો ઊહ ન કરવો જોઈએ. યજ્ઞપતિ શબ્દ તો કેવળ ઇડા રતુતિને માટે પ્રયુક્ત થયેલો છે અને તેથી તે અસમવેત છે. એક વચનાન્ત યજ્ઞપતિ શબ્દથી પણ ઇડારતુતિ સંભવી શકે છે. આ પ્રમાણે સિદ્ધાન્તીનું સહેતુક માનવું છે. ॥ ૪૦ ॥

સૂક્તવાકમાં યજ્ઞમાન શબ્દનો ઊહ છે. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

વિકારસ્તત્પ્રધાને સ્યાત ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(તત્પ્રધાને) યજ્ઞમાન પ્રધાન મંત્રમાં (વિકારઃ સ્યાત) ઊહ કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—પૂર્વસૂત્રનું આ અપવાદ સૂત્ર છે. દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં જે સૂક્તવાક મંત્ર છે તેમાં યજ્ઞમાન આયુરાશાસ્ત્રે સુપ્રજસ્વમાશાસ્ત્રે ઉત્તરાં દેવયજ્યામાશાસ્ત્રે મૂયો હવિષ્કરણમાશાસ્ત્રે । ઇત્યાદિ વાક્યોમાં જે યજ્ઞમાન શબ્દ છે તેનો સૂત્રમાં અહુવચનરૂપે ઊહ કરવો જોઈએ. કારણ કે જેટલા હોય છે તે બધા જ ફળની પ્રમ્તિ કરતા હોય છે. અને ફળ વિવક્ષિત છે માટે ઊહ કરવો જોઈએ. ॥ ૪૧ ॥

‘ સુબ્રહ્મણ્યાઙ્ગીનના નિગદમાં હરિવત્ શબ્દનો ઊહ થતો નથી. ’

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

અસંયોગાત્ તદર્થેષુ તદ્વિશિષ્ટં પ્રતીયેત ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—હરિવત્ આદિ શબ્દોનો (તદર્થેષુ) હરિદ્ આદિના અર્થોમાં (અસંયોગાત્) સંબંધ ન હોવાથી (તદ્વિશિષ્ટમ્) હરિવદાદિ શબ્દ વિશિષ્ટ જ વિકૃતિમાં (પ્રતીયેત) પ્રતીત થાય છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમમાં, સુબ્રહ્મણ્યાઙ્ગીનમાં इन्द्रागच्छ હરિવ આગच्छ મેઘાતિથેઃ ઇત્યાદિ મંત્ર સમાગ્નના છે. ઇમિદ્રુ ત નામક વિકૃત યાગમાં આનો અતિદેશ છે. અહીં હરિવત્ આદિનો જે શબ્દાર્થ છે, તેનો ઇંદ્ર સાથે સંબંધ ન હોવાથી હરિવત્ શબ્દનો ઊહ માનવામાં આવતો નથી. કેવળ અવિદ્યમાન ગુણોથી ઇંદ્રની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. ॥ ૪૨ ॥

કર્માભાવાદેવમિતિ ચેત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(એવમ્) જે ઊહ ન કરવામાં આવે તો (કર્માભાવાત્) હરિવદાદિશબ્દ પ્રયોગ નિમિત્ત કર્મનો સંબંધ ઇંદ્રમાં ન હોય તો હરિવદાદિ શબ્દ અસમવેતાર્થક થઈ જાય (ઇતિ ચેત્) જે એમ માનવામાં આવે તો. આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—હરિવત્ શબ્દનો અર્થ ઇંદ્રમાં છે. જેમકે અહોરાત્રે વા इन्द्रस्य हरी रात અને દિવસ इन्द्रના હરિ છે. કાગ્ણિકે તામ્યામેવ સર્વં હરતિ તેનાથી જ આ બધાનું તે હરણ કરે છે. આ કાગ્ણને લીધે હરિવત્ શબ્દની પ્રતિનિમિત્તક જે ક્રિયા છે તે ઇંદ્રમાં જ. તેથી હરિવત્ શબ્દ સમવેતાર્થક છે. અને એ કારણને લીધે હરિવત્ આદિ શબ્દોનો પણ ઊહ થવો જોઈએ. આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૪૩ ॥

ન પરાર્થત્વાત્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (પરાર્થત્વાત્) કેવળ સ્તુતિને માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ અહોરાત્રે इन्द्रस्य हरी ’ આ વાક્ય તો કેવળ અર્થવાદ જ છે અને તેનાથી ઇંદ્રની સ્તુતિ જ પ્રતીત થાય છે માટે હરિવત્ શબ્દ અસમવેતાર્થક છે, અને તેથી તેવા શબ્દોનો ઊહ થતો નથી. ॥ ૪૪ ॥

સારસ્વતી મેષોમાં અગ્નિગુવચનનો અભાવ છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

લિङ्गविशेषनिर्देशात् समानविधानेष्वाप्राप्ता सारस्वती स्त्रीत्वात् ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(સમાનવિધાનેષુ) ૫થુ સામાન્યનો ઉદ્દેશ કરી ૫થુ સંબંધી ધર્મવિધિઓમાં (સારસ્વતી) સરસ્વતી દેવતાક મેષોદ્રવ્યક યાગ (અગ્નિ) પ્રાપ્ત થતો નથી (લિંગવિશેષ-નિર્દેશાત્) પ્રસિંગનો નિર્દેશ હોવાથી, અને મેષો તો (સ્ત્રીત્વાત્) સ્ત્રી હોવાથી.

હોવાર્થ :—અગ્નિયુ નામક એક ઋત્વિજ છે તેને ઉદ્દેશીને પ્રૈષ મંત્ર હોવામાં આવે છે. દૈવ્યઃ શમિતારઃ આરમ્ભવમ્ આતિરાત્ર યાગમાં સવનીય પશુનું આગ્નિય આ પ્રમાણે છે સારસ્વી મેષ્યતિરાત્રે । એ મેષીમાં ઉક્ત મંત્ર લાગુ પડતો નથી કારણ કે મેષી ઓલિંગ છે અને ‘ પ્રારમા ઈમં ભરત ’ આ ઠેકાણે અસ્મૈ પદ પુલિંગ વાચક છે. માટે સારસ્વતી અગ્નિયુ પ્રૈષને પ્રાપ્ત થતી નથી આ કારણથી સારસ્વતી મેષી જે અતિરાત્રમાં દેય છે તેમાં દૈવ્યઃ શમિતારઃ દત્તવાદિ મંત્રની નિવૃત્તિ થાય છે. ॥ ૪૫ ॥

પૂર્વપક્ષ પશ્વમિધાનાદ્વા તદ્દિ ચોદનામૃતં પુંવિષયં પુનઃ પશુત્વમ્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પશ્વમિધાનાત) પશુનું અભિધાન હોવાથી (તત્ત્વિ) તે જ (ચોદનામૃતમ્) વિધિને । વિષય છે (પુંવિષયમ્) માટે પુનઃપશુ પણ મેષીને ઉદ્દેશીને છે. (પુનઃ પશુત્વમ્) મેષીમાં પશુત્વ તો છે જ.

હોવાર્થ :—અગ્નિયુ પ્રૈષપદનમાં પુલિંગને કાષ્ટ વિરોધ નથી. અગ્નિષોમિયં પશુમાલમેત આ ઠેકાણે પશુ શબ્દને । જ પાઠ છે પ્રાસ્મા ઈમં ભરત આ ઠેકાણે અસ્મૈ પદ ઉક્ત વાક્યમાં જે પશુ પદ છે તેને ઉદ્દેશીને જ છે. મેષી પણ પશુ જ છે. વસ્તુ માત્ર ત્રણે લિંગમાં પ્રયુક્ત થાય છે. કાષ્ટક વખતે પુરુષને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવે છે કે इदं वस्तु दुर्लभम् અહીં વસ્તુના તાત્પર્યથી પુરુષમાં નપુંસકને । નિર્દેશ થયો છે વ્યક્તિના તાત્પર્યથી ઓલિંગને । નિર્દેશ પણ થઈ શકે છે. માટે પુલિંગ વચનમાં કાષ્ટ વિરોધ નથી. એટલે કે સારસ્વતી મેષી અગ્નિયુ પ્રૈષને પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૪૬ ॥

પૂર્વપક્ષ દ્વપક સૂત્ર. વિશેષો વા તદર્થનિર્દેશાત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (વિશેષ) વિશેષ છે. (તદર્થનિર્દેશાત્) પુનસ્ત્વની વિવક્ષા હોવાથી.

હોવાર્થ :—આસ પુલિંગનું કથન હોવાથી અને તેની વિવક્ષા હોવાથી સારસ્વતી મેષી અગ્નિયુના પ્રૈષને વિષય નથી. ॥ ૪૭ ॥

પશુત્વં ચૈક્યશબ્દાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પશુત્વમ્) પશુત્વને । જે નિર્દેશ મેષીમાં થાય છે તે તો (એક્યશબ્દાત્) મેષી અને પશુની એકતા હોવાથી.

હોવાર્થ :—મેષી પશુ છે અહીં પશુ એ વિશેષ્ય તરીકે છે, પણ તેથી જ્યાં મેષીની જ રૂપ હોય ત્યાં જમે તે પશુ ચાલી શકે નહિ. ॥ ૪૮ ॥

યથોક્તં વા સન્નિધાનાત્ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સન્નિધાનાત) સંનિધાન હોવાથી (યથોક્તમ્) અગ્નિયુ પ્રૈષ મેષીને પ્રાપ્ત થતો નથી.

ભાવાર્થ :—જ્યાં સારસ્વતી મેળોનું દાન આપવાનું હોય છે ત્યાં વિધિમાં કહેલી મેળો જ પ્રથમ બુદ્ધિગોચર થાય છે, પશુ નહિ. આથી સિદ્ધ થાય છે કે અદ્વિગુ પ્રેષ મેળોને પ્રાપ્ત નથી એટલે સારસ્વત મેળોમાં અદ્વિગુ પ્રેષનેા ઊદ્ધ કરવો નહિ. ॥ ૪૯ ॥

યજ્ઞાયજ્ઞીય સામગાનમાં ગિરાપદના સ્થાનમાં ઇરાપદની જ કર્તવ્યતા છે,
એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સિદ્ધાંત સૂત્ર. આમ્નાતાદન્યદધિકારે વચનાદ્ વિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(અધિકારે) એ અધિકારમાં (આમ્નાતાત્) આમ્નાત સામથી (અન્યદ્ વિકારઃ) અન્ય આદેશમૂત વિકાર થાય છે. (વચનાત્) વિશેષનું વિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટામમાં યજ્ઞાયજ્ઞીય સ્તોત્ર છે. તેમાં આ ઋચા છે. યજ્ઞાયજ્ઞા વો અમ્યે ગિરા ગિરા ચદક્ષસે । પ્રપ્ર વયમમૃતં જાતવેદસં પ્રિયં મિત્ર ન જંસિષમ્ ॥ ૬-૪૮-૧ ઋગ્વેદ આ ઋચામાં જ્યાં ગિરા ગિરા પદો છે ત્યાં હ્રા હ્રા પદો ગોઠવીને સામગાન કરવું. કારણ કે એરં કૃત્વોદ્ગાયેત્ એવું વિશેષ વિધાન છે. માટે પ્રયોગ વખતે પાઠત વર્ણના બાધક તરીકે હ્રા હ્રા આવેા વિકાર કરી ગાન કરવું. ॥ ૫૦ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. દ્વૈધં વા તુલ્યહેતુત્વાત્સામાન્યાદ્ વિકલ્પઃ સ્યાત્ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (દ્વૈધમ્) બન્ને રીતે પાઠ રાખી ગાન કરવું. (તુલ્યહેતુત્વાત્) સમાન હેતુ હોવાથી. (સામાન્યાત્) સમાનતા હોવાથી (વિકલ્પઃ સ્યાત્) વિકલ્પ થાય છે.

ભાવાર્થ :—મંત્રમાં પાઠ ‘ ગિરા ગિરા ’ આવેા છે તેથી તેનું ગાન થવું જોઈએ અને ‘ હ્રા હ્રા ’ આવું વિધાન છે માટે તેનું પણ ગાન થવું જોઈએ. એટલે પરિણામ વિકલ્પમાં આવે છે. પ્રયોગ વખતે એમાંથી કોઈ પણ પદ રાખી ગાન કરવું આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૫૧ ॥

ઉપદેશાન્ચ સામ્નઃ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સામ્નઃ) સામનો (ઉપદેશાત્) ઉપદેશ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ગિરા પદ મંત્રમાં પાઠ હોવાથી તેનો વિધિ અનુમેષ છે. અને હ્રાનો વિધિ પ્રત્યક્ષ છે. કારણ કે એરં કૃત્વોદ્ગાયેત્ આવું રપષ્ટ વિધાન છે માટે બન્નેનું સમાન બળ હોવાથી તિલ્પ માનવો જોગ્ય છે. આ પણ પૂર્વપક્ષનું જ સૂત્ર છે. ॥ ૫૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. નિયમો વા શ્રુતિવિશેષાદિતરત્ સાસદશ્યવત્ ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષનું નિઃકરણ કરે છે. (શ્રુતિવિશેષાત્) વિશેષ વચનથી (નિયમઃ) હ્રા પદનો જ નિયમ છે. (હિતરત્) મંત્ર ઘટક ગિરા પદ (સાસદશ્યવત્) પાંચદશ્યથી સાસદશ્યનો પ્રકૃતિમાં બાધ થાય છે તેમ એહી પણ બાધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—જ્યારે 'એરં કૃત્વોદ્ગ્રાયેત્ આવું' આધક વચન છે તે પછી ગિરા પદથી ગાન ન કરવું એજ વિધાનને અનુકૂળ છે. માટે જ્યારે યજ્ઞયજ્ઞોયેન સ્તુવીત એ પ્રમાણે કરેવામાં આવે ત્યારે મંત્ર ઘટક પદ ગિરા ગિરાને બદલે હ્રા હ્રા આલીને ગાન કરવું. વિકલ્પ માનવાની કશી જરૂર નથી આવીરા આવેા પદન્યાસ સામગ લોકો ગાન વખતે કરે છે. આ પ્રમાણે અધિકરણ માળામાં પણ રપૃષ્ટ છે. ॥ ૫૩ ॥

હ્રા પદનું પ્રગીતત્વ છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષનું સૂત્ર. અપ્રગોણાચ્છદ્વાન્યત્વે તથામૂતોપદેશઃ સ્યાત્ ॥ ૫૪ ॥

પદાર્થ :—(શ્લઘાન્યત્વે) હ્રા પદ ગિરા શબ્દથી બિન્ન હોવાથી (અપ્રગોણા) અપ્રગીત શબ્દ જ વિહિત હ્રા પદ છે. (તથામૂતોપદેશઃ સ્યાત્) માટે જે પ્રમાણે વિહિત છે તે જ પ્રમાણે પાઠ કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—હ્રા અને ગિરા બન્ને શબ્દ જૂદા જ છે. ગિરા શબ્દનો પાઠ છે. માટે જે પ્રમાણે મંત્રમાં પાઠ છે તે જ પ્રમાણે ગાન કરવું જોઈએ હ્રા પદનું ગાન ન કરવું જોઈએ. માટે હ્રા પદમાં અપ્રગીતત્વ છે. આવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૫૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. યત્સ્થાને વા તદ્ગોતિઃ સ્યાત્ પદાન્યત્વપ્રધાનત્વાત્ ॥ ૫૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (યત્સ્થાને) જેના સ્થાનમાં જે શબ્દનો આદેશ થાય (તદ્ગોતિઃ સ્યાત્) તેનું ગાન કરવું જોઈએ. (પદાન્યત્વપ્રધાનત્વાત્) બિન્ન પદની પ્રધાનતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ગિરા ના સ્થાનમાં હ્રા પદનું વિધાન કયું છે અને તે આદેશ છે. સ્થાનની અપેક્ષાએ આદેશ પ્રધાન હોય છે. માટે હ્રાનું જ ગાન થવું જોઈએ 'એરં કૃત્વોદ્ગ્રાયેત્' આ વિધિના તાત્પર્યનો વિષય પણ હ્રાના ગાનમાં જ છે. હ્રા ને તદ્દિ પ્રત્યય બળ લગાડીને 'એરમ્' એવો પાઠ કર્યો છે. ॥ ૫૫ ॥

ગાનસંયોગાચ્છ ॥ ૫૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ગાનસંયોગાત્) ગાનનો સંયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘હરેયમા હ્રા ચા દાક્ષાસા’ ઇત્યાદિ હ્રા વર્ણગાન સંયુક્ત પણ પાઠ છે માટે હ્રા પદ ગાન વિશિષ્ટ જ હેવું જોઈએ. ગાન સહિત હ્રા પદનો પ્રયોગ કરવો નહિ. ॥ ૫૬ ॥

વચનમિતિ ચેત્ ॥ ૫૭ ॥

પદાર્થ :—(વચનમ્) વચન શા માટે છે. (ઇતિ ચેત્) જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો આત્રો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—ગાનપ્રતિપાદક શાસ્ત્ર હોવા છતાં ઉક્ત વચનથી શામાટે વિધાન કયું છે ? જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૫૭ ॥

ન તત્પ્રધાનત્વાત્ ॥ ૫૮ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (તત્પ્રધાનત્વાત્) હ્રા ૫૬ પ્રધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ગાન વિશિષ્ટ હ્રા ૫૬નું વિધાન નથી. વિધાનમાં કેવળ હ્રા ૫૬ જ પ્રધાન છે. વિધિનો વિષય હ્રા ૫૬ જ છે, ગાન તો ગાનવિધાયક શાસ્ત્રથી જ સિદ્ધ છે. આ કારણથી સિદ્ધાન્ત એ નિકળે છે કે હ્રા ૫૬ પ્રગીત છે અર્થાત્ હ્રા ૫૬નું જ ગાન કરવું જોઈએ. ॥ ૫૮ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये नवमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ नवमाध्यायस्य द्वितीयः पादः

‘ ગીતિ એજ સામ છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

पूर्वपक्ष सूत्र. सामानि मन्त्रमेके स्मृत्युपदेशाभ्याम् ॥ १ ॥

પદાર્થ :—(મન્ત્રમ્) મંત્રોને (સામાનિ) સામ (એકે) કેટલાક આચાર્યો માને છે. (સ્મૃત્યુપદેશાભ્યામ્) તેમાં સ્મૃતિ અને ઉપદેશને હેતુ તરીકે વચુ વે છે.

ભાવાર્થ :—કેટલાક આચાર્યો રથંતર, બૃહદ્વેદ, વૈરાજ, શાકવર, રૈવત આદિ શબ્દોનાં વાચ્ય ગાનવિશિષ્ટ ઋચાઓ જ છે, તેમાં પ્રમાણ એ છે કે ‘ પ્રગીતે મન્ત્રઃ સામ ’ ગવાયેલો મંત્ર સામ છે આવી સ્મૃતિ છે. બીજું યજુર શિષ્યને ઉપદેશ આપે છે કે રથંતરં પઠઃ ચન્તર સામ ભણુ આ ઉપદેશથી શિષ્ય ગાનવિશિષ્ટ ઋચાને જ ભણે છે. માટે સ્મૃતિ અને ઉપદેશ રૂપ એ હેતુઓથી ગાન-વિશિષ્ટ ઋચાઓને જ સામ કહેવામાં આવે છે. ॥ ૧ ॥

सिद्धांत सूत्र. तदुक्तदोषम् ॥ २ ॥

પદાર્થ :—(તત્) તે પક્ષ (ઉક્તદોષમ્) દોષવાળો છે એ આગળ કહેવાઈ ગયું છે.

ભાવાર્થ :—ગાનવિશિષ્ટ મંત્રોને સામ કહેવાના દોષ સાતમા અધ્યાયના બીજા પાદમાં કહેવામાં આવ્યા છે. માટે શુદ્ધ ગાનનું નામ જ સામ છે. અને એ ગાન જે મંત્રોમાં કરવામાં આવે છે તે સામયોનિ કહેવામાં આવે છે. જો મંત્રોને સામ કહેવામાં આવે તો ‘ કવતીષુ રથન્તરં ગાયતિ ’ કયા નશ્વિત્ર ઇત્યાદિમંત્રમાં રથંતર ગાવું. આવો આધારાધિષ્ઠાવનો ઉપદેશ થઈ શકે નહિ. માટે કેવળ ગીતિ જ સામ છે. ॥ ૨ ॥

‘ સામ ઋચાનો સંસ્કાર કરનાર કર્મ છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

पूर्वपक्ष. कर्म वा विधिलक्षणम् ॥ ३ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષને સૂચિત કરે છે. (કર્મ) સામ પ્રધાન કર્મ છે. (વિધિ-લક્ષણમ્) દ્વિતીયા વિભક્તિનું શ્રવણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—રથંતરં ગાયતીત્યત્ર પ્રયાજાન્ યજતીતિવત્ પ્રધાનકર્મલક્ષણમ્; જેમ પ્રયાજને ખીજી વિભક્તિ લાગી છે તેમ રથન્તરમ્ અહીં પણ ખીજી વિભક્તિ છે, માટે પ્રયાજની પેઠે સામ પણ પ્રધાન કર્મ છે આનું પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૩ ॥

તદ્દગ્દ્રવ્યં વચનાત્ પાકયજ્ઞવત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(તત્) તે (ઋગ્દ્રવ્યમ્) ઋગ્મંત્રરૂપ દ્રવ્ય છે (વચનાત્) ઋચિ સામગાયત્ર ઇત્યાદિ વચન હોવાથી (પાકયજ્ઞવત્) પાકયજ્ઞમાં જેમ લાગ્ન આદિ દ્રવ્યો યાગ અંગ છે તેમ ઋગ્દ્રવ્ય પણ ગુણભૂત છે.

ભાવાર્થ :—પાકયજ્ઞમાં જેમ લાગ્ન આદિ ગુણદ્રવ્ય ગણાય છે તેમ સામગાનની યોગિભૂત ઋચારૂપ દ્રવ્ય પણ ગુણભૂત છે અને સામગાન પ્રધાન કર્મ છે. ॥ ૪ ॥

તત્રાવિપ્રતિષિદ્ધો દ્રવ્યાન્તરે વ્યતિરેકઃ પ્રદેશશ્ચ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(તત્ર) કૃત્રવિશેષમાં (દ્રવ્યાન્તરે) ખીજી ઋચાઓમાં (પ્રદેશઃ) અતિદેશ શાસ્ત્ર (વ્યતિરેકઃ) અભાવ (અપ્રતિષિદ્ધઃ) અવરુદ્ધ છે.

ભાવાર્થ :—અમિત્વા શરૂ નોનુમઃ એ ઋચામાં રથંતર સામ ગાવાનું વિધાન છે તો પછી કવતીષુ સામ ગાયતિ ઇત્યાદિ અતિદેશ નિરર્થક થઈ જાય છે. તો તેના ઉત્તર એ છે કે કોઈ કૃત્રવિશેષમાં કવતીષુ સામ ગાયતિ ઇત્યાદિ અતિદેશ લાગુ પડે છે સર્વત્ર નહિ એટલે કે અમિત્વા શરૂ નોનુમ માં જે રથંતર સામ ગાવાનું કહ્યું છે તે સામાન્ય શાસ્ત્ર છે અને કવતીમાં રથંતર સામ ગાવાનું કહ્યું છે તે વિશેષ શાસ્ત્ર છે. એટલે સ્થાન ભેદે અને ચારતાર્થ થઈ શકે છે. ॥ ૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. શદ્ધાર્થત્વાત્ તુ નૈવં સ્યાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષનો નિરાસ સચવે છે. (શદ્ધાર્થત્વાત્) રથંતરાદિ ગાન ઋચાઓને માટે હોવાથી (ન એવં સ્યાત્) ગાન પ્રધાન કર્મ નથી.

ભાવાર્થ :—ગાનથી ઋચાઓના વર્ણોનો સંસ્કાર થાય છે અને વર્ણો અલિખ્યકૃત એટલે વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. માટે ગાન ક્રિયાનું ફળ દષ્ટ છે અદષ્ટ નથી આ કારણે ગાન પ્રધાન કર્મ નથી પણ ગુણ કર્મ છે. ॥ ૬ ॥

પરાર્થત્વાચ્છ શદ્ધાનામ્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શદ્ધાનામ્) રથન્તરાદિ શબ્દોનું (પરાર્થત્વાત્) સ્તુતિપરકાર હોવાથી.

ભાવાર્થ :—રથન્તર સામગાનથી ઋચાના અક્ષરોની અલિખ્યકૃત થાય છે અને એ અક્ષરોથી દેવતાની સ્તુતિ થાય છે એટલે સામનું ફળ દષ્ટ છે અદષ્ટ નહિ. ॥ ૭ ॥

અસમ્બન્ધઃ કર્મણા શબ્દયોઃ વૃથગર્થત્વાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (કર્મણા અસમ્બન્ધઃ) જે ઋચાને અંગ તરીકે માનવામાં આવે તો તેની સાથે સામને સંબંધ થઈ શકે નહિ. (શબ્દયોઃ વૃથગર્થત્વાત્) એક ગીતિ વાચક અને બીજો શબ્દ સ્તોત્ર વાચક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સ્તુતિ અને ગાન એકાર્થક નથી, તો પછી રચન્ટરં પૃષ્ઠં ભવતિ આ ઠેકાણે રથંતર અને પૃષ્ઠનો અભેદ-અન્વય કેવી રીતે સંભવી શકે કારણ કે ‘ રથંતર ’ એ ગાન છે અને પૃષ્ઠ એ સ્તોત્ર છે, આવી રીતે બન્ને શબ્દોના અંશ કે ભુદા ભુદા હોવાથી તેમાં અભેદ સંબંધ ન જ બની શકે. પણ સિદ્ધાંત પક્ષમાં ‘ રથંતર ’ શબ્દનો અર્થ રથંતરગુણવાળું સ્તોત્ર છે, અને સ્તોત્ર અને પૃષ્ઠનો એક જ અર્થ હોવાથી અભેદ સંબંધ થઈ શકે છે. માટે સામને ઋક્સંસ્કારકજ્ઞર્મ માનવું જોઈએ. ॥ ૮ ॥

સંસ્કારઃ પ્રયોગે ઇમિવત્ સ્યાત્ પ્રયુક્તત્વાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અપ્રકરણે) પ્રયોગની બહાર અધ્યયન વખતે (પ્રયુક્તત્વાત્) પ્રયુક્ત થયેલ હોવાથી (સંસ્કારઃ) સંસ્કાર થઈ ચુકેલો હોવાથી ફરીથી સંસ્કાર કરવાનો રહેતો નથી. (ઇમિવત્ સ્યાત્) જેમ અગ્નિ પ્રયોગ બહાર આધાનથી સંસ્કૃત થયેલો હોવાથી ફરીથી એને સંસ્કારની જરૂર રહેતી નથી.

ભાવાર્થ :—જેમ અધ્યાધાન વખતે અગ્નિ સંસ્કાર પામેલો હોય છે પછી જ્યોતિ-ષ્ઠોમના પ્રયોગ સમયમાં એને સંસ્કાર કરવો પડતો નથી તેમ અધ્યયન કાળમાં ઋચાઓ ગાનથી સંસ્કૃત થયેલ હોવાથી પ્રયોગ વખતે સંસ્કારની જરૂર રહેતી નથી. આ એક ભુદો જ પક્ષ ઉદાહર્યો છે. ॥ ૯ ॥

અકાર્યત્વાદ્ શબ્દાનામપ્રયોગઃ પ્રતીયેત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અકાર્યત્વાત્) જે મંત્ર પ્રથમથી જ સંસ્કૃત થયેલો હોય તો તેનો પ્રયોગ વખતે પાઠ ન કરવો જોઈએ. (શબ્દાનામ્) શબ્દનો (અપ્રયોગઃ પ્રતીયેત્) અપ્રયોગ થવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—જે અધ્યયન વખતે સામગાનથી મંત્રો સંસ્કૃત થયેલા હોય તો પ્રયોગ વખતે તે મંત્રને પાઠ નકામો થઈ પડે કારણ તે વખતે ગાનનું પ્રયોજન મંત્રોમાં સંસ્કાર ઉત્પન્ન કરવો એ છે અને સંસ્કારનો થયેલો જ હોય છે. તો પછી મંત્રોનું ગાન શા માટે ? છતાં બ્યારે મંત્રોનું ગાન પ્રયોગ વખતે કરવાનું હોવાથી પ્રયોગ વખતે જ સામગાન મંત્રોનું સંસ્કારક હોય છે. ॥ ૧૦ ॥

આશ્રિતત્વાદ્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (આશ્રિતત્વાત્) ઔદગ્યરીના રપર્શને આશ્રિત કરી ગાનનું વિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઔદમ્બરીં સ્પૃઙ્ગીર્ણિયેત્ આ વાક્યમાં ઔદમ્બરીનો સ્પર્શ કરી સામગાન કરવાનું વિધાન છે. માટે પ્રયોગ કાળમાં ગાન સંસ્કાર છે એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૧૧ ॥

પ્રયુજ્યતે इति चेत् ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(પ્રયુજ્યતે) ને પ્રયોગ વખતે સામગાનનો પ્રયોગ થતો હોય તો (इति चेत्) પ્રયોગ બહારનો પાઠ વ્યર્થ થઈ જાય.

ભાવાર્થ :—ને પ્રયોગમાં સામગાનનો વિધિ હોય તો અભ્યયન વખતે ને સામગાન થાય છે તે વ્યર્થ થઈ જાય આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૨ ॥

प्रहणार्थं प्रतीयेत ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(પ્રહણર્થમ્) અભ્યાસને માટે (પ્રતિયેત) પ્રતીત થાય છે.

ભાવાર્થ :—અભ્યયન વખતે ને ગાન થાય છે તે તો અભ્યાસને માટે હોય છે. અધ્યયન વખતે ગાન કરવાથી ગાન કરવામાં પડુતા આવે છે જેથી પ્રયોગ વખતે વગર ભૂલે ગાન થઈ શકે છે. ॥ ૧૩ ॥

‘तृयमां जे साभगान थाय छे ते दरेक ऋयामां सभास करवुं जेष्ठये’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

पूर्वपक्ष सूत्र.

तृचे स्याच्छ्रुतिनिर्देशात् ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(તૃચે) ઋયાઓમાં (સ્યાત્) સામગાન થાય છે (શ્રુતિનિર્દેશાત્) શ્રુતિમાં એવું કથન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ત્રણ ઋયાઓને તૃચ કહેવામાં આવે છે. સામગાન તૃચમાં કરવું જોઈએ કારણ કે ‘एकं साम तृचे क्रियते’ આવું વિધાન છે. એક જ સામગાન ત્રણ ઋયાઓમાં સંપૂર્ણ થવું જોઈએ. એક અથવા બે ઋયાઓમાં પૂર્ણ ન કરવું આવું પૂર્વપક્ષનાદીનું માનવું છે. ॥ ૧૪ ॥

शद्वार्थत्वाद् विकारस्य ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(વિકારસ્ય) સામગાનરૂપ વિકાર (શદ્વાર્થત્વાત્) ત્રણે ઋયાઓના અક્ષરો સાથે સંબંધ ધરાવતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સામગાન ઋયાઓના અક્ષરોને સંસ્કાર આપે છે. માટે ને ગાન આરંભ્યું તે જ ગાનથી ત્રણે ઋયાઓના અક્ષરો સંસ્કૃત થવા જોઈએ. માટે ઋયાઓ ઉપર એકજ સામગાન છે, જેમ ત્રણ ખીટીઓ ઉપર એક ધડો મૂકવો. અહીં એકજ ધડો ત્રણે ખીટી સાથે સંબંધ ધરાવે છે, તેમ એક જ સામ ત્રણે મંત્રોમાં સમાપ્ત થવું જોઈએ, એક જ મંત્રમાં નહિ. ભાવ એ છે કે એક સામગાન ત્રણે ઋયાઓમાં વ્યાસભ્યવૃત્તિથી થવું જોઈએ. ॥ ૧૫ ॥

દર્શયતિ ચ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (દર્શયતિ) અર્થવાદ પશુ એવું જ બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—અર્થવાદ પશુ ત્રણ ઋચાઓમાં વ્યાસભ્યવૃત્તિથી એક જ સામગાન થાય છે એવું બતાવે છે. અર્થવાદ આ પ્રમાણે છે. ઋક્ સામો વાચ, ઊર્વાં મિથુની સંભવાવેતિ, સોડબ્રવીત ન વૈ ત્વં પ્રમાલમસિ જાયાર્થમ્ । તતસ્તે દ્વે ભૂત્વોચતુઃ સંભવામેતિ સોડબ્રવીત ન યુર્વાં મમાલ-મિતિ । તતસ્તિન્નો ભૂત્વોચુર્મિથુની સંભવામેતિ । સોડબ્રવીત સમવામેતિ આ અર્થવાદથી પશુ સિદ્ધ થાય છે કે ત્રણ ઋચાઓમાં એક જ સામ ગાવામાં આવે છે. ॥ ૧૬ ॥

(સિદ્ધાંત સૂત્ર.

વાક્યાનાં તુ વિભક્તત્વાત્પ્રતિશબ્દ' સમાપ્તિ:

સ્યાત સંસ્કારસ્ય તદર્થત્વાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(પ્રતિશબ્દમ્) દરેક ઋચામાં (સમાપ્તિ:) સામગાનની સમાપ્તિ (સ્યાત્) કરવી જોઈએ (સંસ્કારસ્ય) અક્ષરોઅલિખ્યકિત (તદર્થત્વાત્) ઋચાને માટે થતી હોવાથી. (વાક્યાનાં વિભક્તત્વાત્) ઋચૂપ વાક્યો જુદાં જુદાં હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એક ઋચાથી રતુતિ પૂર્ણ થાય છે, માટે દરેક ઋચાએ સામગાન સંપૂર્ણ થવું જોઈએ. તેજ ઋચાના અક્ષરોની અલિખ્યકિત થઈ શકે. બીજી ઋચામાં અને ત્રીજી ઋચામાં પાછું તેજ સામગાન કરવું અને તે તે ઋચાના અક્ષરોનો અલિખ્યકિતરૂપ સંસ્કાર કરવો જોઈએ. જે ત્રણે ઋચામાં એક સામ વ્યાસભ્યવૃત્તિથી કરવામાં આવે તો એક ઋચામાં સામનો અવયવ જ આવે અને સામના અવયવથી ઋચાના અક્ષરોની અલિખ્યકિત નથી. ઋચાનો ઉપકારક સામ છે, સામનો અવયવ નહિ. માટે તૃતીયા પ્રત્યેક ઋચામાં સામગાન પૂર્ણ થવું જોઈએ. ॥ ૧૭ ॥

તથા ધ્વાન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે જ પ્રમાણે (ધ્વાન્યાર્થદર્શનમ્) બીજે જોવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—એક જ ઋચામાં સામ સંપૂર્ણ કરવું તેથી જ અન્ય અર્થની સિદ્ધિ પણ થાય છે. અન્ય અર્થ એટલે પ્રસ્તાવનો ભેદ. એ પ્રસ્તાવ ભેદ આ પ્રમાણે બતાવે છે. ઇષાક્ષરેણ પ્રથમાયામૃચિ સ્તૌતિ દ્વિષક્ષરેણોત્તરયોઃ આઠ અક્ષરવાળા ઋક્પાદમાં પણ સામગાન સંપૂર્ણ કરવાનું કહ્યું છે. જે ત્રણે ઋચાઓમાં વ્યાસભ્યવૃત્તિથી સામગાન થવું હોત તો ઉક્ત પ્રસ્તાવ ઉપપન્ન થઈ શકે નહિ. ॥ ૧૮ ॥

અનવાનોપદેશશ્ચ તદ્વત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તદ્વત્) તેજ પ્રમાણે (અનવાનોપદેશઃ) અનવાનનો ઉપદેશ છે.

ભાવાર્થ :—જો એક જ સામ ત્રણ ઋચાઓમાં વ્યસન્યવૃત્તિથી કરવામાં આવે તો અનવાનતા સિદ્ધ થઇ શકે નહિ. જો એક સામગાન એક ઋચામાં સંપૂર્ણ થાય તો જ અનવાનતા સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૧૯ ॥

અભ્યાસેનેતરા ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(અભ્યાસેન) આવૃત્તિથી (હતરા) બીજી ઋચા એજ સામથી સંબંધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—એક ઋચામાં સામગાન પૂર્ણ કરવું અને બીજી ઋચામાં પછી તે જ સામગાનની આવૃત્તિ કરવી. ‘ જેમ ત્રણ ધરે દેવદત્તને જમાડવે ’ આ વાક્યનો અર્થ દેવદત્તને વારા ફરતી ત્રણે ધરમાં જમાડવે એવો થાય છે. તેજ પ્રમાણે એક જ સામ ત્રણે ઋચામાં ગાવું. વળી અભ્યાસ કરતી વખતે સામગ લોકોએ એક ઋચામાં સંપૂર્ણ સામગાનનો અભ્યાસ કર્યો હોય છે તેથી પ્રયોગ વખતે પણ એજ પ્રમાણે સામગાન કરવું જોઇએ. આથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રત્યૃચમાં સામગાન સંપૂર્ણ કરવું જોઇએ. ॥ ૨૦ ॥

‘ સામ ગાવા માટે ત્રણે ઋચાઓ સમાનચન્દવાળી હોવી જોઇએ ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

તદભ્યાસઃ સમાસુ સ્યાત ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(તદભ્યાસઃ) તે સામનો અભ્યાસ (સમાસુ સ્યાત) સમાન ચન્દવાળી ત્રણ ઋચાઓમાં ગાવું જોઇએ.

ભાવાર્થ :—તૃત્યમાં સામગાન કરવું જોઇએ અને તે સામ દરેક ઋચામાં સમાપ્ત થવું જોઇએ એ બાબત ઉપરના સૂત્રમાં સિદ્ધ કરી છે હવે આ સૂત્રમાં એમ કહેવામાં આવે છે કે તૃત્યમાં ત્રણ ઋચાઓ હોય છે અને એ ત્રણ ઋચાઓ સમાનચન્દવાળી અર્થાત્ એકજ ચન્દવાળી હોવી જોઇએ. ત્રણેના જુદા જુદા છંદ ન હોવા જ્ઞેએ કારણ કે સંશર અને નિલેશ નામના દોષો બતાવવામાં આવ્યા છે. સંશર એટલે લોપ અર્થાત્ એક ઋચા અદ્વાક્ષર ચન્દવાળી હોય તો શેષ સામનો લોપ થાય છે અને અધિક અક્ષરવાળી છંદની ઋચા હોય તો સામ કરતાં અક્ષરો વધી પડે છે અને એ વધી પડેલા અક્ષરો અસંરકૃત રહી જાય છે માટે ત્રણે ઋચાઓનો એકજ છંદ જોઇએ. ॥ ૨૧ ॥

લિજ્ઞદર્શનાચ્ચ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિજ્ઞદર્શનાત્) ઉક્ત અર્થમાં લિંગ વાક્ય પણ છે.

ભાવાર્થ :—સ્થાલ્યાં સત્ત્વવધીયતે, યદ્ વૃહદ્ ગાયત્રીષુ ક્રિયતે ॥ આ વાક્યમાં બહુ અક્ષરવાળા છંદ સાથે સંબંધ રાખતું સામગાન જો અદ્વાક્ષરચન્દવાળી ઋચામાં ગાવામાં આવે તો લોપ બતાવ્યો છે. માટે સમાનચન્દવાળી ત્રણ ઋચામાં સામગાન કરવું જોઇએ. ॥ ૨૨ ॥

‘ ઉત્તરયો યિતિ ’ આ ઠેકાણે ઉત્તરાનામક ગ્રંથમાં પઠિત એ ઋચાનું ગ્રહણ કરવાનું છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

નૈમિત્તિકં તૂત્તરાત્વમાનન્તર્યાત પ્રતીયેત ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(તુ) આ શબ્દ સિદ્ધાંત સૂચક છે. (નૈમિત્તિકમ્) ‘ યયોન્યાં તદુત્તરયોઃ ’ ઇત્યાદિમાં જે ઉત્તરાપદ છે તેથી ઉત્તરાનામક ગ્રંથમાં બતાવેલી એ ઋચાઓનું ગ્રહણ કરવું (ઉત્તરાત્વમ્) ઉત્તરાત્વ (આનન્તર્યાત) સંબંધપૂર્વક નજીકમાં તે જ (પ્રતીયેત) પ્રતીત થાય છે.

ભાવાર્થ :—સામગ્ર લોકોના એ ગ્રંથ છે. એક જાંદ અને બીજો ઉત્તરા ‘ જન્દ ’ નામક ગ્રંથમાં સામગ્રાનની યોનિભૂત ઋચાઓનો પાઠ હોય છે અને ઉત્તરાનામક ગ્રંથમાં સૂક્તોનો પાઠ હોય છે. હવે યદ્યોન્યાં તદુત્તરયોઃ આ ઠેકાણે યોનિભૂત ઋચાનું આન કર્યાપછી ઉત્તરા પદથી સૂક્તગત બીજી એ ઋચાઓનું જ ગ્રહણ કરવું. સૂક્તમાંની પહેલી ઋચા યોનિભૂત હોય છે અને બીજી એ ઉત્તરા કહેવાય છે અને તે ઉત્તરાનામક ગ્રંથમાં હોય છે. અમે તે સૂક્તની છેલ્લી એ ઋચાઓ ન સમજવી, પણ જે સૂક્તની પ્રથમ ઋચા યોનિભૂત હોય તેજ સૂક્તની બાકી રહેલી એ ઋચાઓ સમજવી. ॥ ૨૩ ॥

એકાર્થ્યાન્ન તદભ્યાસઃ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (એકાર્થ્યાત્) ત્રણે ઋચાઓની એક અર્થમાં સંગતિ હોનાથી (તદભ્યાસઃ) તેનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—ત્રણે ઋચાઓ એક જ અર્થમાં સંગતિ હોય છે. જો જુદા જુદા તેના અર્થ હોય તો એક જ સૂક્તમાં તેનો પાઠ ન હોવો જોઈએ માટે પ્રથમ યોનિભૂત ઋચાનું ગાન કરી પછી તેજ સૂક્તની પાછળ એ ઋચાઓનું ગાન કરવું. એવો અભિપ્રાય આ અધિકરણનો છે. ॥ ૨૪ ॥

‘ બૃહતી અને પંકિત જાંદોનું પ્રગથન કરી રથન્તરનું ગાન કરવું ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પ્રાગાયિકં તુ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિને સૂચવે છે. (પ્રાગાયિકમ્) પ્રાગાયિક સામગ્રાન પણ કરવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :— પૂર્વા બૃહતી અને ઉત્તરા પંકિત આ એ જાંદોનું પ્રગથન કરીને સામગ્રાન કરવું. જ્યોતિષોમમાં માધ્યં દિન સવનમાં બૃહદ્ રથન્તર સામગ્રાન કરવાનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. આ સંબંધમાં વિશેષ જાણવા ઇચ્છનારે આખર ભાષ્ય જોવું. ॥ ૨૫ ॥

સ્વે જ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સ્વે) કુલ્ આદિ જન્દમાં પણ ગાન થાય છે.

ભાવાર્થ :— પ્રગથન અર્થાત્ એક જાંદમાં બીજા જાંદના પાદનું મેલન કરવાથી કહુલ્ આદિ જાંદ બને છે અને તેમાં ગાન કરવાથી કહુલ્માં જ ગાન થયું કહેવાય છે. ॥ ૨૬ ॥

પ્રગથે ચ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રગથે) પ્રગથર્થા.

ભાવાર્થ :—એવં ચાત્ર પ્રગથશબ્દ ઉપપન્નો ભવતિ । પ્રકર્ષઃ હિ પ્રશબ્દો યોતયતિ । પ્રકર્ષેણ યત્ર ગાનં સ પ્રગથઃ કશ્ચ પ્રકર્ષઃ । યત્કિંચિત્પુનર્ગાયતિ તસ્માદપિ પ્રકૃતયોઃ પ્રગથનં કર્તવ્યમ્ ॥ ધ્રાત શાબર ભાષ્ય. પ્રકર્ષનો આશ્રય કરી ગાન કરવું તેનું નામ પ્રગથ. જુદા જુદા જાંદ હોય તેમાંથી એક અથવા બે પાદ લઈ એક જુદો જ જાંદ કહુલ્ આદિ ઉત્પન્ન કરી ઋગ્વર્ણીને ફરી ફરીને ગાવું તેનું નામ પ્રગથ છે. આવી રીતે પ્રગથર્થમાં પણ ગાન થાય છે. આ પદ્ધતિ સામગાન કરનારાઓ પાસેથી જાણવી જોઈએ.

લિઙ્ગદર્શનાવ્યતિરેકાચ્ચ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિઙ્ગદર્શનાવ્યતિરેકાચ્ચ) લિંગ વાક્યનો અવ્યતિરેક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એષા વૈ પ્રસિષ્ઠિતા બૃહતી યત્પાદં પુનરાગમતે ઇત્યાદિ બૃહતીના અર્થવાદમાં પાદારભલિંગ દર્શનનો બીજો ઉપાય નથી અર્થાત્ પ્રગથન કરવાનું કથન છે. આ પ્રમાણે સમાન જાંદરેક ઋચાઓમાં અને વિવિધ લિંગ જાંદોના પાદની મિશ્રાવટથી પણ જ્યાં વિધાન હોય ત્યાં સામગાન કરવામાં આવે છે. ॥ ૨૮ ॥

ગીતિસપાદક અક્ષરવકાર આદિનો વિકલ્પ છે. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

અર્થૈકત્વાદ્ વિકલ્પઃ સ્યાત ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(અર્થૈકત્વાત્) પ્રયોજન એક હોવાથી (વિકલ્પઃ સ્યાત્) વિકલ્પ છે.

ભાવાર્થ :—સામવેદમાં ગીતિના ઉપાયો ધણા છે સામવેદે સહજ ગીત્યુપાયો ગીતિના ઉપાયો એક હજાર સામવેદમાં કહ્યા છે. આપું શાબરભાષ્યમાં કહ્યું છે. ગીતિ એક જાતની ક્રિયા છે અને તે આજ્યન્તરપ્રયત્નજનિત સ્વરવિશેષની અભિવ્યંજિકા છે. બધી ગીતિઓનું પ્રયોજન એકજ છે. માટે કાષ્ઠપણ એક ગીતિનો પ્રયોગ થયો હોય તો પછી બીજી ગીતિઓનો પ્રયોગ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. માટે ગાનમાં ગીતિઓનો વિકલ્પ છે, સમુચ્ચય નહિ. ॥ ૨૯ ॥

‘સામ્ના સ્તુવતે’ આ વાક્યથી સામમાંજ વિધિત્વ છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. અર્થૈકત્વાદ્ વિકલ્પઃ સ્યાદ્ ઋષસામયોસ્તદર્થત્વાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(અર્થૈકત્વાત્) એક પ્રયોજન હોવાથી (ઋષસામયોઃ) ઋચા અને સામ (તદર્થત્વાત્) ઉદ્ભવતાને લીધે સ્તુત્યર્થને લીધે જ શ્રવણ હોવાથી (વિકલ્પઃ) વિકલ્પ હોય છે.

ભાવાર્થ :—જ્ઞાન સ્તુવતે, સામ્ના સ્તુવતે, યદૃચા સ્તુવતે તદસુરા અન્વવાયન્ યત્સામ્ના સ્તુવતે તદસુરા નાન્વવાયન્ આ વાક્યથી એવું સમગ્રય છે કે જ્ઞાત્રી અને સામથી બન્નેથી સ્તુતિ થઈ શકે છે. માટે જ્ઞાત્રી અને સામનો વિકલ્પ છે, કારણ કે, બન્નેનું સ્તુતિરૂપ એક જ પ્રયોજન છે. ॥ ૩૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. **વચનાદ વિનિયોગઃ સ્યાત્ ॥ ૩૧ ॥**

પદાર્થ :—(વચનાત્) ઉક્ત વચનથી (વિનિયોગઃ સ્યાત્) વિનિયોગ છે અર્થાત્ બેમાંથી એકનોજ નિયમ છે.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત વાક્યથી વિકલ્પ નહીં પણ એકનો નિયમ બંધાય છે. અર્થાત્ સામથી જ સ્તુતિ કરવી જ્ઞાત્રી નહિ. કારણ કે જ્ઞાત્રી સ્તુતિ કરવામાં એ જ વાક્યમાં નિંદા બતાવી છે અને સામથી સ્તુતિ કરવામાં નિંદા નથી બતાવી, માટે સામથી જ સ્તુતિ કરવી યદસુરા અન્વવાયન્ આ ભાગ નિંદાને સૂચવે છે. સ્તુતિમાં અસુરોનો સંબંધ થવો એ નિંદા છે. માટે સામથી જ સ્તુતિ કરવી એવો વિનિયોગ છે. ॥ ૩૧ ॥

‘ સ્યંતરસુત્તરભોગંયતિ ’ આ ઠેકાણે ઉત્તરાના જે વર્ણ હોય તે પ્રમાણે ગાન કરવું એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. **સામપ્રદેશે વિકારસ્તદપેક્ષવાચ્છાત્કૃતત્વાત્ ॥ ૩૨ ॥**

પદાર્થ :—(સામપ્રદેશે) સામ ગાનનો અતિદેશ કરવો હોય ત્યાં (વિકારઃ) આદિ ભાવ આદિ લક્ષણ વિકાર (તદપેક્ષત્વાત્) એનિ અપેક્ષાકૃત હોવાથી તે પ્રમાણે થાય છે. (શાસ્ત્ર-કૃતત્વાત્) યયોગ્યાં તદુત્તરયોઃ ઇત્યાદિ શાસ્ત્રથી પ્રતિપાદિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એનિબૂત જ્ઞાત્રીના વર્ણનો જે વિકાર કરી ગાન કરવામાં આવે છે તે જ વિકાર કરી ઉત્તર જ્ઞાત્રીમાં પણ ગાન કરવું એ પ્રમાણે કરવાથી યોનિવદ્ ગાન થઈ શકશે. જેમકે કયા નશ્વિત્ર આશુવત્ અહીં કયા એ પહેલો ભાગ છે અને નશ્વિત્ર આશુવત્ એ બીજો ભાગ છે. પહેલા ભાગમાં એ અક્ષરો છે અને બીજા ભાગમાં છ અક્ષરો છે હવે બીજા ભાગના બીજા ચ ની પછી રહેલી રૂનો આદિ ભાવ કરી ગીતિ કરવી. તે જ પ્રમાણે ઉત્તરાજ્ઞાત્રી કર્ત્વા સત્યો મદનામ્ અહીં પણ ચોથા અક્ષર ચની પછી ચકાર અને કોકારનો લોપ કરી તેના સ્થાનમાં આદિ ભાવ કરી ગાન કરવું. તે જ પ્રમાણે અમીષુણઃ એ બીજી ઉત્તરા જ્ઞાત્રીમાં જનો ઉત્તરવર્તી અક્ષરનો લોપ કરી આદિ ભાવ કરવો. આ પ્રમાણે વર્ણ વિહાર કરી ગાન કરવાથી શાસ્ત્ર પ્રમાણે ગાન થઈ શકશે આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૩૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. **વર્ણે તુ બાદરિયથા દ્રવ્યં દ્રવ્યવ્યતિરેકાત્ ॥ ૩૩ ॥**

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ સૂચવે છે. (વર્ણે) ઉત્તરા જ્ઞાત્રીમાં જ્યાં એકર આવતાં હોય ત્યાં આદિ ભાવ કરવો (યથાદ્રવ્યમ્) સંબંધકારનું વિવરણ થાય છે. (દ્રવ્યવ્યતિ-રેકાત્) વર્ણોના વ્યતિરેક થતો હોવાથી. (બાદરિઃ) એવું બાદરિ આચાર્ય માને છે.

ભાવાર્થ :—યોનિભૂત ઋચામાં ચકાર પછી હ હોય છે. તે વૃદ્ધ થાય એટલે એકાર થાય છે. એટલે એકારમાં પહેલો અક્ષર જ છે અને બીજો અક્ષર હ છે. એટલે ક્રુદ્ધ : તી રીતે જ આ હ થાય છે. શાસ્ત્ર પણ છે કે વૃદ્ધ તાલવ્યમાયી ભાવઃ । તાલવ્ય અક્ષર હ માંથી વૃદ્ધ પામી બાંઈ ભાવ થાય છે. પણ ઉત્તરા બીજી ઋચાઓમાં ચોથો અક્ષર તાલવ્ય હ આવતો નથી માટે તેના ચોથા અક્ષરો આ હ ભાવ ન કરવો પણ જ્યાં હ આવે ત્યાં આ હ ભાવ કરી ગાન કરવું આવું. બમીષુણઃ સ્ત્રીના મવિતા જરિટ્ઠામ્ અહીં રેફની પછી જે હ છે તેનો આ હ ભાવ કરવો. ચોત્ત પ્રમાણે સર્વત્ર ચોથા અક્ષર પછી આવતા અક્ષરોનો જ આ હ ભાવ કરવો એવો અતિદેશ નથી. આવું બાદરિ આચાર્ય માને છે અને તે સિદ્ધાંત પક્ષ જ છે. આ હ ભાવ એ સંધ્યક્ષર એકારગત વર્ણોનો અભિવ્યંજક છે. ॥ ૩૩

‘ ઉત્તરા ઋચાઓમાં સ્તોભઅક્ષરોનો પણ અતિદેશ છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. સ્તોમસ્યૈકે દ્રવ્યાન્તરે નિવૃત્તિમૃગ્વત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(એક) કેટલાક આચાર્યો (સ્તોમસ્ય) સ્તોભાક્ષરોની પણ (દ્રવ્યાન્તરે) ઉત્તરા ઋચાઓમાં (નિવૃત્તિમ્) નિવૃત્તિ માને છે (ઋગ્વત્) ઋચાના અક્ષરો પેઠે.

ભાવાર્થ :—યોનિભૂત ઋચાના સામ ગાન વખતે જે સ્તોભાક્ષરો ઉમેર્યા હોય છે તે અક્ષરો ઋચાના ગાનમાં લેવા નહિ જેમ યોનિભૂત ઋચામાં અક્ષરો ઉત્તરા ઋચાઓમાં નથી બેઠાતા તેમ સ્તોભાક્ષરોનો પણ ઉત્તરા ઋચાઓમાં ઉપયોગ કરવો નહિ એવું કેટલાક આચાર્યો માને છે. વામદેવ્યસામ્નો યોનો દ્વયોર્ધ્વયોર્મધ્યે ઓકારદ્વયેન હો શબ્દેન હાચી શબ્દેન ચ નિષ્પન્નઃ સ્તોમ એવ બ્રાહ્મતા । એ અર્ધાં વચ્ચે એ ઓકારથી હો શબ્દ અને હાચી શબ્દ જે બોલાય છે તે વ.મ દેવ્યગાનમાં સ્તોભમાં ગણત્રી થાય છે. આ સ્તોભ અક્ષરો યોનિભૂત ઋચામાં બોલવા પણ ઉત્તરની ઋચાઓમાં નહિ. ॥ ૩૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સર્વાતિદેશસ્તુ સામાન્યાલ્લોકવદ્ વિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (સર્વાતિદેશઃ) સ્તોભ સહિત સામનો અતિદેશ થાય છે. (સામાન્યાત્) સામાન્ય હોવાથી (લોકવત્) લોક વ્યવહાર પેઠે. (વિકારઃ સ્યાત્) અતિદેશ થાય છે.

ભાવાર્થ :—સ્તોભાક્ષર સહિત ઉત્તરા ઋચાઓમાં પણ સામગાન કરવું જેમ ભૌતિક ગાનમાં ગરેયાઓ ગાનની શોભાને માટે અનર્થક વર્ણોનો પ્રયોગ કરે છે તથા ઉત્તરા ઋચાઓમાં પણ સ્તોભ વાંનો પ્રક્ષેપરૂપ વિકાર કરવો જેમજે. અહીં શાપર ભાષ્યમાં જણાવ્યું છે કે ઋગ્સ્તોમસ્વરકાલાભ્યાસત્રિશિષ્ટયા ગીતેઃ સામશબ્દો વાચકઃ ઋચા, સ્તોભ, સ્વર, કાળ, અભાસ આ બધા મળીને જે વિશિષ્ટતા મળીતિ થાય છે તેનું નામ સામ છે. સ્તોભનો નિવૃત્તિ માનવામાં આવે તો તેને લીધે ગાનમાં જે વિશિષ્ટતા ઉત્પન્ન થાય છે તે ન થાય. માટે સ્તોભઅક્ષરની પણ અનુવૃત્તિ ઉત્તરામાં ઋચા કરવી. ॥ ૩૫ ॥

અન્વયં આપિ દર્શયતિ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અન્વયમ્) અન્વય (અપિ) પણ (દર્શયતિ) બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—સ્તોભા ગેહ્યાશ્વાનુયન્તિ આ વાક્યમાં સ્તોભાક્ષર અને સ્વરોની અનુવૃત્તિ બતાવી છે. ગેહ્યાઃ એટલે સ્વરો, માટે બીજી ઋચાઓમાં પણ સ્તોભાક્ષરોનો પ્રયોગ કરવો. ॥ ૩૬ ॥

નિવૃત્તિર્વાઙ્મયલોપાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (નિવૃત્તિઃ) સ્તોભાક્ષરની નિવૃત્તિ છે (અર્થલોપાત્) અર્થનો લોપ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સ્તોભાક્ષરોનો કોઈ પણ અર્થ ન હોવાથી તેનો ઉત્તર ઋચામાં લોપ માનવો જોઈએ, આ સૂત્ર સિદ્ધાંત ઉપર આક્ષેપ કરે છે. ॥ ૩૭ ॥

અન્વયો વાઙ્મયવાદઃ સ્યાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અન્વયઃ) અનુવૃત્તિ માનવી જ જોઈએ (અર્થવાદઃ સ્યાત્) અર્થવાદ સ્વાર્થમાં પ્રમાણ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સ્તોભાક્ષરોની અનુવૃત્તિ માનવી જોઈએ. અર્થવાદ સ્વાર્થમાં પ્રમાણભૂત હોતા નથી અર્થાત્ તે નિરર્થક હોય છે તેમ સ્તોભ અક્ષરો બંને નિરર્થક રહ્યા પણ ગાનમાં તેની જરૂર હોવાથી તેનો પ્રયોગ અવરજ કરવો જોઈએ. ॥ ૩૮ ॥

સ્તોભાનું લક્ષણ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

અધિકં ચ વિવર્ણં ચ જૈમિનિઃ સ્તોમશદ્ભવાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(અધિકં ચ) અધિક અને (વિવર્ણં ચ) ઋગક્ષર કરતાં વિલક્ષણ જે વર્ણ હોય તે (સ્તોમશદ્ભવાત્) સ્તોભાઅક્ષર કહેવાય છે (જૈમિનિઃ) એવું જૈમિનિ આચાર્ય માને છે.

ભાવાર્થ :—ઋચામાં જેટલા અક્ષરો હોય તેના કરતાં જે વધારે અક્ષરો હોય અને ઋચાના અક્ષરો કરતાં વિલક્ષણ હોય તે સ્તોભ અક્ષર કહેવાય છે, એવું જૈમિનિ આચાર્ય માને છે. લોક વ્યવહારમાં પણ પ્રકૃતાર્થાનન્વિત્ કાલક્ષેપમાત્રહેતુ શબ્દરાર્થિ ' સ્તોમઃ ' દ્વિચાવક્ષતે । પ્રકૃત અર્થમાં જેનો સંબંધ ન હોય અને કેવળ કાળક્ષેપને માટે જે અક્ષરોનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો હોય તેને ' સ્તોભ ' અક્ષર કહેવામાં આવે છે. જેમકે દ્વે ઠેકાણે આ ર્દ વર્ણનો પ્રયોગ ગીતિમાં થાય છે તે સ્તોભ અક્ષર કહેવાય છે. ॥ ૩૯ ॥

‘ નીવાર આદિમાં પ્રોક્ષણ અવધાત આદિ ધર્મોનું અનુદાન નં. ’
એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

અર્થસ્વાર્થકૃતત્વાદ્ દ્રવ્યગુણવિકારભ્યતિક્રમપ્રતિવેશે

ચોદનાનુબંધઃ સમવાયાત ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(ધર્મસ્ય) વિધીયમાન પ્રોક્ષણ અદિ ધર્મને (દ્રવ્યગુણવિકારભ્યાંતિક્રમ-પ્રતિવેશે) દ્રવ્ય, ગુણ, વિકાર, ભ્યતિક્રમ અને પ્રતિવેશમાં (ચોદનાનુબંધઃ) વિધિ પ્રમાણે સંબંધ છે. (સમવાયાત) પ્રોક્ષિ આદિના સ્થાનમાં સંબંધ હોવાથી. (અર્થકૃતત્વાત્) ‘ ધર્મ ’ અર્થાત્ પ્રોક્ષણાદિ અપૂર્વરૂપ અર્થ પ્રયુક્ત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—નેવારવદ્ નિવં પેત્ દત્તાદિઃ પ્રોક્ષિ સ્થાનાપત્ત નીવારમાં પણ પ્રોક્ષણાદિ જે સ્થાનધર્મો છે, તે કર્તવ્ય છે. અર્થાત્ પ્રોક્ષિનું જેમ પ્રોક્ષણ કરવું પડે છે તેમ તેના સ્થાનમાં પ્રાપ્ત થયેલા નીવારમાં પણ પ્રોક્ષણ, અવલનન વગેરે ધર્મો કર્તવ્ય છે. તે પ્રમાણે ગુણાદિ સ્થાનધર્મો આદેશમાં પણ કર્તવ્ય છે. ॥ ૪૦ ॥

‘ પરિધિમાં યૂપધર્મોનું અનુદાન કર્તવ્ય છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર તદુત્પત્તેસ્તુ મિવૃત્તિઃ તત્કૃતત્વાત્ સ્યાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (તદુત્પત્તેઃ) આદવનીયના પરિધાનને માટે (નિવૃત્તિઃ) યૂપધર્મોની નિવૃત્તિ છે. (તત્કૃતત્વાત્ સ્યાત્) યૂપના ધર્મો કેવળ પશુ નિયોજન માટે હોય છે.

ભાવાર્થ :—યૂપના જે ધર્મો છે તે તેા કેવળ પશુ નિયોજનને માટે જ હોય છે. યૂપની ઉંચાઇ પશુને બાધવા માટે હોય છે તે પરિધિમાં કર્તવ્ય નથી આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૪૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. આવેશ્યેરન્ વાડર્થવત્વાત્ સંસ્કારસ્ય તદર્થત્વાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (આવેશ્યેરન્) યૂપના ધર્મો પરિધિમાં પણ કરાય છે. (સંસ્કારસ્ય) સંસ્કાર (તદર્થત્વાત્) પશુનું ધનરૂપ કાર્યમાં જે નિયુક્ત હોય છે તેને માટે જ તે ધર્મો હોવાથી (અર્થવત્વાત્) અને તેથી જ તેની સફલતા હોવાથી (આવેશ્યેરન્) યૂપના ધર્મો પરિધિમાં પણ કરવા જોઈએ.

ભાવાર્થ :—યૂપના ધર્મો જે ઉચ્છ્રાય આદિ છે તે પશુનિયોજન માટે છે માટે યૂપ-સ્થાનિય પરિધિમાં પણ યૂપના જે જે સંભવિત ધર્મો હોય છે તે તે જરૂર કરવા જોઈએ. ॥ ૪૨ ॥

આભ્યા ચૈવં તદાવેશાદ્ વિકૃતૌ સ્યાદપૂર્વત્વાત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(આભ્યા ચ એવમ્) યૂપ શબ્દ પણ એ જ પ્રમાણે છે (તદાવેશાત્) પરિવ્યાણ, અને અંજનરૂપ સંસ્કારના આવેશને લીધે (વિકૃતૌ) વિકૃતિમાં પણ યૂપશબ્દ છે. (અપૂર્વત્વાત્ સ્યાત્) અપૂર્વનું નિમિત્ત હોવાથી થાય છે.

ભાવાર્થ :—પરિધિમાં સંસ્કારરૂપ શક્યતાનો અવગ્રહેક હોવાથી પરિધિમાં ચૂપ શબ્દની પ્રવૃત્તિ છે જ. એટલે કે સંસ્કાર નિમિત્ત ચૂપ શબ્દ પરિધિમાં પણ મુખ્ય છે. તેથી “ યુપાયાગ્યમાનાયાનુબ્રૂહિ ” આ પ્રેષ મંત્રમાં પરિધયે આગ્યમાનાય એવી જ્ઞાતનો ઊઠ કરવો નહિ, ભાવાર્થ એ છે કે ચૂપના ધર્મો જે શક્ય હોય તે પરિધિમાં કરવા પણ ચૂપશબ્દના સ્થાનમાં પરિધિ શબ્દનો પ્રયોગ કરવો નહિ. ॥ ૪૩ ॥

‘ શૃતાદિમાં પ્રણીતાધર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવાનું હોય છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર   પરાર્થેન ત્વર્થસામાન્યં સંસ્કારસ્ય તદર્થત્વાત્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(પરાર્થે) પ્રધાન યાગને માટે દધિમાં અને શૃતમાં (ન , પ્રણીતા ધર્મો નથી (અર્થસામાન્યમ્) પ્રણીતા કાર્યશક્તિ (તુ) પણ નથી (સંસ્કારસ્ય) ઉત્પવનાદિ સંસ્કાર (તદર્થત્વાત્) હવિઃશ્રવણને માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અભ્યુદયેષ્ટિમાં ‘ શૃતે ચરમ્ ’ ‘ દધતિ ચરમ્ ’ આ પ્રમાણે આશ્વાન છે. શૃત અને દધિ આ બંનેમાં પ્રણીતા ધર્મો કર્તવ્ય નથી, કારણ કે, તે ધર્મો હવિઃશ્રવણને માટે હોય છે. ઉત્પવનાદિધર્મસંસ્કૃતા આપઃ પ્રણીતાઃ ઉત્પવન-આદિ ધર્મથી જે પાણી સંસ્કૃત થયું હોય છે તે પ્રણીતા કહેવાય છે. દધિ અને પયઃ એ શ્રવણને માટે હોતાં નથી પણ તે તો હવિષ છે અને તે પ્રધાનને માટે હોય છે, આથી સામ્ય ન હોવાને કારણે ઉત્પવનાદિ ધર્મો દધિ અને શૃતમાં કર્તવ્ય નથી. ॥ ૪૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

ક્રિયેરન્ વાડર્થનિર્વૃત્તેઃ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (ક્રિયેરન્) ઉત્પવનાદિ ધર્મો પણ કરવા ને, ધર્મ (અર્થનિર્વૃત્તેઃ) હવિઃશ્રવણ પણ દધિ અને પયથી નિબળ થયું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—હવિઃશ્રવણ પણ તે બંનેથી થાય છે માટે શૃત અને દધિ આ બંને પ્રધાન યાગને માટે હોવા છતાં પણ તેમાં ઉત્પવનાદિ ધર્મો કર્તવ્ય છે. ॥ ૪૫ ॥

‘ બૃહદ્ અને રથંતર ધર્મનો વ્યવસ્થા છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

૯કાર્થવાદવિભાગઃ સ્યાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(૯કાર્થત્વાત્) એક જ પ્રયોજન હોવાથી (અવિભાગઃ સ્યાત્) અવિભાગ છે.

ભાવાર્થ :—૯.યેતદ્વિભાગમાં વિકલ્પિત પૃષ્ઠરતોત્રનું વિધાન છે. જેમકે, “ બૃહત્પૃષ્ઠં ભવતિ । રથંતરં પૃષ્ઠં ભવતિ ” આ બંને ઠેકાણે જુદા જુદા ધર્મોનું આશ્વાન છે. જેમકે :- બૃહત્તિ સ્તૂયમાને મનસા સમુદ્રં વ્યવેત । રથંતરે સ્તૂયમાને સમીલયેત્ ” બૃહત્રતોત્ર વખતે સમુદ્ર ધ્યન કરવું અને રથંતર રતોત્રમાં સંમીલન કરવું. આ બંને ધર્મોના એકમાં સમાવેશ છે. કારણ કે બંને રતોત્રનું કાર્ય પૃષ્ઠરતોત્રરૂપ એક જ છે. આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું કથન છે. ॥ ૪૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

નિર્દેશાદ્ વા વ્યવતિષ્ઠેરન્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (નિર્દેશાત્) નિર્દેશનો ભેદ હોવાથી (વ્યવતિષ્ઠેરન્) ધર્મોની વ્યવસ્થા છે.

ભાવાર્થ :—નિર્દેશનો ભેદ છે તેથી ધર્મની વ્યવસ્થા છે. અર્થાત્ બૃહત્ના ધર્મ બૃહત્માં જ થવા જોઈએ : થતઃ માં નહિ, અને રથંતરના ધર્મો રથંતરમાં જ થવા જોઈએ બૃહત્માં નહિ. ઉચ્ચેયમ્, બલવદ્દોયમ્ ઉચ્ચૈર્ગાન અને બલવદ્ગાન એ બૃહત્ના ધર્મ છે અને ઉચ્ચૈસ ન ગતુઃ અને બલવદ્ગાન ન કવતુઃ એ રથંતરના ધર્મો છે. આ વિરુદ્ધ ધર્મોનો એકમાં સમાવેશ થઈ શકે નહિ, માટે બૃહત્ અને રથંતરના ધર્મોની વ્યવસ્થા છે.

‘ કાણ્વ રથંતરમાં બૃહદ્ અને રથંતરના ધર્મોનો સમુચ્ચય છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

અપ્રાકૃતે તદ્વિકારાદુચિરોઘાદુ વ્યવતિષ્ઠેરન્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(અપ્રાકૃતે) વિકૃતિભૂત કાણ્વ રથંતરમાં (તદ્વિકારાત્) બૃહત્ અને રથંતરનો વિકાર હોવાથી (ઉચોઘાદુ) ભ્યાં વિરોધ આવે ત્યાં (વ્યવતિષ્ઠેરન્) વ્યવસ્થા સમજવી.

ભાવાર્થ :—બૃહદ્ અને રથંતર સામના રથ નમાં કાણ્વ રથંતરનું વિધાન છે તેમાં બન્નેના ધર્મોનો સમાવેશ છે પણ ભ્યાં બન્નેના ધર્મો અશક્ય હોય ત્યાં બેમાંથી એકના ધર્મો જ સ્વીકારવા જોઈએ રથંતરનો ‘ ધીમેથી ગાન ’ ૩૫ ધર્મ અને બૃહદ્નો ઉચ્ચૈર્ગાન ગાન૩૫ ધર્મ એકમાં સમાવિષ્ટ થઈ શકતા નથી માટે ત્યાં વિકલ્પ માનવો જોઈએ. ॥ ૪૮ ॥

‘ દ્વિસામક યાગમાં બૃહદ્ અને રથંતર ધર્મોની વ્યવસ્થા છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

ઉમયસામ્નિ જૈવમેકાર્થાપત્તેઃ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(ઉમયસામ્નિ) બન્ને સામ જોમાં છે એવા કંતુમાં (ચ) અને (એવમ્) કાણ્વરથંતરવત્ દરેકમાં ધર્મહયની પ્રાપ્તિ છે. (એકાર્થાપત્તેઃ) પૃષ્ઠસ્તોત્ર૩૫ એક કાર્થમાં પ્રાપ્તિ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ ગોસવ ’ આદિકંતુમાં બન્ને સામ અર્થાત્ બૃહદ્ અને રથંતર સામની પ્રાપ્તિ છે માટે પ્રત્યેક સ્તોત્રમાં બન્ને ધર્મોની પ્રાપ્તિ છે. ॥ ૪૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

સ્વાર્થત્વાદુવા વ્યવસ્થા સ્યાત્ પ્રકૃતિવત્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્વાર્થત્વાદુ) બૃહદ્ અને રથંતર૩૫ સામને માટે બન્ને ધર્મ હોવાથી (વ્યવસ્થા સ્યાત્) વ્યવસ્થા છે. (પ્રકૃતિવત્) જેમ પ્રકૃતિમાં અર્થાત્ બ્યોતિષ્ઠોમમાં સાર પ્રયુક્ત વ્યવસ્થા છે તેમ અહીં પણ વ્યવસ્થા જ સમજવી.

ભાવાર્થ :—જેમ જ્યોતિષોમ યાગમાં બૃહદ્વા ધર્મ બૃહદ્માં અને રથંતરના ધર્મ રથંતરમાં જ હેય છે તેમ દ્વિસામક યાગમાં પણ વ્યવસ્થા જ સમજવી અને ધર્મનું સાંકેય નહિ, ॥ ૫૦ ॥

‘ સૌર્યાઆદિમાં પાર્વણ્ય હોમનું અનુષ્ઠાન થતું નથી. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પાર્વણ્યોમયોસ્ત્વપ્રવૃત્તિઃ સમુદાયાર્થસંયોગાત્ તદમીજ્યા હિ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(પાર્વણ્યોમયોઃ) વૈકૃતકર્મમાં પાર્વણ્ય હોમની (અપ્રવૃત્તિઃ) પ્રવૃત્તિ નથી. (તુ) આ શબ્દ સિદ્ધાંતપદ્ધતે સૂચવે છે (સમુદાયાર્થ સંયોગાત્) દર્શનિક અને પોર્ણમાસનિક રૂપ જે અર્થ સમુદાય છે તેની સાથે સંબંધ હોવાથી (હિ) કારણ કે (તદમીજ્યા) સમુદાયને ઉદ્દેશીને ઇચ્છ્યા અર્થાત્ યાગ કરતોય છે.

ભાવાર્થ :—સૌર્યાયાગ એ વિકૃતિ યાગ છે. તેમાં પાર્વણ્ય હોમ કરતોય નથી કારણ કે દર્શપૂર્ણમાસરૂપ પ્રકૃતિ યાગમાં ત્રણુનો સમુદાય પૂર્ણમાસયાગમાં અને બીજા ત્રણુનો દર્શયાગમાં રાખે છે અને એને ઉદ્દેશીને જ યાગ કરવાનો હોય છે. સૌર્યાયાગમાં ઉકાત્રિક ન હોવાથી તેમાં પાર્વણ્ય હોમ કરતોય નથી. પર્વશબ્દ આગ્નેય આદિ ત્રિકરૂપ સંધપરક છે. દાનાર્થક વૃણાતિ ધાતુ ‘ પર્વ ’ શબ્દ નિષ્પન્ન થાય છે. સૌર્યાયાગ સમુદાયનો ચિહ્નકાર નથી પણ માત્ર અંગનો જ ચિહ્નકાર છે માટે તેમાં પાર્વણ્ય હોમ કરતોય નથી. ॥ ૫૧ ॥

કાલસ્યેતિ ચેત્ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(કાલસ્ય) પર્વશબ્દ કાળવાચક છે. (ચેતિચેત્) જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—‘ પર્વ ’ શબ્દ કાળ વાચક છે. તો તેને અનુસરીને સૌર્યાયાગમાં પાર્વણ્ય હોમ કેમ ન કરવો ? આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૫૨ ॥

નાપ્રકરણત્વાત્ ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (અપ્રકરણત્વાત્) પ્રકરણ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કાળનું આ પ્રકરણ નથી માટે કાળવાચક શબ્દ નથી. યથા સૈન્ધવશબ્દસ્ય નાનાર્થત્વેઽપિ મોજનાદિપ્રકરણં લવણાદિ તાત્પર્યગ્રાહકં તથા યાગત્રિકે તાત્પર્યગ્રાહકં પ્રકરણમ્, કાલસ્ય ન પ્રકરણમ્. જેમ સૈન્ધવ શબ્દ બિન્ન બિન્ન અર્થવાળો હોવા છતાં ભોજનાદિ પ્રકરણમાં તેનો અર્થ લવણ જ થાય છે તેમ પર્વ શબ્દ બિન્ન બિન્ન અર્થવાળો હોવા છતાં પ્રકરણથી યાગત્રિકો જ અર્થ બતાવે છે. માટે સૌર્યાયાગમાં પાર્વણ્ય હોમ કરતોય નથી, ॥ ૫૩ ॥

મન્ત્રવર્ણાચ્ચ ॥ ૫૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (મન્ત્રવર્ણાચ્ચ) મંત્રવર્ણ પણ અનુગૃહીત થાય છે.

ભાવાર્થ :—‘‘ઋષભં વાજિનં વયં પૂર્ણમાસં યજામહે’’ આ મંત્ર પશુ પર્વ શબ્દનો અર્થ સમુદાયવાચક કરવાથી અનુકૂળ થાય છે. ॥ ૫૪ ॥

તદભાવેઽગ્નિવદિતિ ચેત્ ॥ ૫૫ ॥

પદાર્થ :—(તદભાવે અપિ) તેનો અભાવ હોવા છતાં પશુ (અગ્નિવત્) સંનિહિત અથવા અસંનિહિત અગ્નિ યાગને માટે આવાહિત થાય છે તેમ (ઇતિ ચૈત્) જે એમ માનવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—સમીપ હોય કે સમીપ ન હોય તોપણ અગ્નિનું યાગને માટે આવાહન થાય છે તેમ સૌર્યાયાગમાં ત્રિકના અભાવમાં પણ એ નામવાળી દેવતા માનવામાં આવે તો ? આ શંકાનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૫૫ ॥

નાધિકારિકત્વાત્ ॥ ૫૬ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (આધિકારિકત્વાત્) ત્રિકના સંસ્કાર માટે જ પાર્વણ હોમનો અધિકાર છે.

ભાવાર્થ :—પાર્વણ હોમ પ્રકૃતિગત ત્રિકના સંસ્કારને માટે જ હોય છે. ત્રિકને ઉદ્દેશીને જ પાર્વણ હોમ છે. જ્યાં જેનો અધિકાર હોય ત્યાં જ તે ઉપકાર કરી શકે છે. તેથી સૌર્યાયાગમાં પાર્વણ હોમનો અધિકાર નથી માટે તે ત્યાં કર્તવ્ય પણ નથી. ॥ ૫૬ ॥

‘ દર્શપૂર્ણમાસમાં બન્ને હોમોની વ્યવસ્થા છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

ઉમયોરવિશેષાત્ ॥ ૫૭ ॥

પદાર્થ :—(ઉમયોઃ) બન્નેમાં (અવિશેષાત્) વગર વિશેષ કરવા જેમ.

ભાવાર્થ :—બન્ને પાર્વણહોમ પૂર્ણમાસમાં પણ કરવા અને દર્શયાગમાં પણ કરવા. અમુકમાં અમુક જ યાગ કરવો એવો કાષ્ઠ નિયામક હેતુ જણાતો નથી, માટે યાગ કરવામાં વ્યવસ્થા નથી, તેથી ઉપર બતાવેલી રીતે દરેકમાં બન્ને પાર્વણ હોમો કરાવવાનું ‘ પૂર્વપક્ષનું ’ માનવું છે. ॥ ૫૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

યદમોઽયા વા તદ્વિષયૌ ॥ ૫૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (યદમોઽયા) જે નામનો યાગ હોય (તદ્વિષયૌ) તેનો જ ઉપકારક હોય છે.

ભાવાર્થ :—પૌર્ણમાસી યાગમાં પૌર્ણમાસત્રિક સ્મરણાત્મક સંસ્કાર હોવાથી પૂર્ણમાસાય સ્વાહા કહી પૂર્ણમાસને લગતો પાર્વણ હોમ કરવો અને અમાવાસ્યાય સ્વાહા કહી અમાવાસ્યાને લગતો પાર્વણ હોમ કરવો. આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા પૂર્વક પાર્વણ હોમ કરવો જરૂરી છે. ॥ ૫૮ ॥

પૂર્વપક્ષ

પ્રયાજેડપીતિ ચેત્ ॥ ૫૯ ॥

પદાર્થ :—(પ્રયાજે અપિ) પ્રયાજ્ઞમાં પણ યાગ સંસ્કાર ૩૫ છે. (ઇતિ ચેત્) જે એમ માનવામાં આવે તેા.

ભાવાર્થ :—“ સમિધો યજતિ ” અહીં સમિધાદિ દેવતા છે અને યાગથી દેવતા સંસ્કૃત થાય છે. વિષ્ણુ યજતિ અહીં જેમ વિષ્ણુ આદિ દેવતા છે અને તેના સંસ્કાર માટે યાગ થાય છે તેમ ઉપર સમિધાદિમાં પણ સમજવું ॥ ૫૯ ॥

નાચોદિતત્વાત્ ॥ ૬૦ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહીં (નાચોદિતત્વાત્) વિદિત ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેમ અગ્ન્યાદિ યાગત્રય હરેક વાક્યથી વિદિત છે અને સમુદાયનું સ્મરણ છે તેમ સમિધાદિ દેવતાનું વિધાન નથી માટે તેના સંસ્કાર માટે યાગનું વિધાન સંભવિત નથી. દેવતાનું કથન ચતુર્થી નિભકિતથી અથવા તદ્વિત પ્રત્યયથી થાય છે જેમકે યદમયે સત્ત્વજુહ્યાત્ અથવા આમયોડષ્ટાકપાલઃ આવી રીતે સમિધને ચતુર્થી નિભકિત નથી તેમ સમિધ શબ્દ પછી તદ્વિત પ્રત્યય પણ નથી માટે સમિધ દેવતાનું નામ નથી પણ યાગનું નામ છે. એટલે સમિધો યજતિ આ વાક્યથી દેવળ યાગનું જ વિધાન છે, દેવતા સંસ્કારનું વિધાન નથી. ॥ ૬૦ ॥

इति श्री मीमांसागुर्जरभाष्ये नवमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ मीमांसाया गुर्जरभाषाभाष्ये नवमाध्यायस्य तृतीयः पादः

વિકૃતિમાં મંત્રાગત મીર્હિ આદિ શબ્દોના ઊહનું અધિકરણ.

પ્રકૃતૌ યથોત્પત્તિવચનમર્થાનામુત્તરસ્યાં તત્પ્રકૃતિત્વાદર્થે

ચાકાર્યત્વાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(પ્રકૃતૌ) દર્શપૂર્ણમાસમાં (યથોત્પત્તિવચનમ્) જે પદ્ધતિત મંત્રોની ઉત્પત્તિ હોય તે પદ્ધતિત મંત્રોથી જ (અર્થાનામ્) અગ્ન્યાદિ દેવતાઓનું અભિધાન (ઉત્તરસ્યામ્) સૌર્યાદિ ધૃષ્ટિમાં કરવું (તત્પ્રકૃતિત્વાત્) પ્રકૃતિ પ્રમાણે વિકૃતિ કરવી એવું અતિદેશ શાસ્ત્ર હોવાથી (અર્થે) સૂર્યપ્રકાશન ૩૫ કાર્યમાં (ચ) અને (ચાકાર્યત્વાત્) પ્રકૃતિ-પઠિત અગ્નિપદ્ધતિત મંત્રનું અસામર્થ્ય હોવાથી સૂર્યપદ્ધતિ ઊહ કરવો આવશ્યક છે.

ભાવાર્થ :—અમયે જુદું નિર્વપામિ એ દેવતાવિષયક મંત્ર છે અને મોહીણાં મેષઃ સુમનસ્યમાનઃ એ દ્રવ્યવિષયક મંત્ર છે. વિકૃતિ યાગમાં સૂર્યાય જુદું નિર્વપામિ એ દેવતા વિષયક

મંત્રનો નોવારાણાં મેવ સુમનસમાનઃ આ દ્રવ્યવિષયક મંત્રનો આ પ્રમાણે ઊઠ ન કરવો જોઈએ. આ પ્રમાણે અર્ધા સૂત્રથી પૂર્વપક્ષ કહે છે અને અર્ધામાં ઉત્તર આ પ્રમાણે છે. સૂર્યપ્રકાશન૩૫ કાષ્ઠમાં પ્રકૃતિપદિત અગ્નિપદ્ધતિ મંત્રનું અસામર્થ્ય હોવાથી સૂર્યપદનો ઊઠ જરૂર કરવો જોઈએ. ॥ ૧ ॥

લિङ્ગદર્શનાશ્ચ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિંગદર્શનાત) લિંગવાક્યનું દર્શન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એવાં લિંગવાક્યો પણ છે જેથી સિદ્ધ થાય છે કે સૂર્યપદનો ઊઠ કરવો જોઈએ, જેમકે ન માતા વર્ધતે ન પિતા ન ગ્રાતા ન સ્વસા । આ મંત્રમાં ન વર્ધતેનો અર્થ ઝઘ્ઘ ન પ્રાપ્નોતિ એવો કરવામાં આવ્યો છે. માતા આદિ શબ્દનો ઊઠ થતો નથી એ ઉપરથી અર્ધા-પત્તિદ્વાગ એમ સમજાય છે કે બીજા શબ્દનો ઊઠ થાય છે. અર્થાત્ સૂર્યાદિપદનો ઊઠ જરૂર થાય છે. ॥ ૨ ॥

‘ પૌંડરીકોમાં હ્રિઃપ્રસ્તરણ મંત્રનો ઊઠ કર્તવ્ય છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

જાતિનૈમિત્તિકં યથાસ્થાનમ્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(જાતિનૈમિત્તિકમ્) જાતિવાચક દર્શનશબ્દમાં વિશેષણરૂપ ‘ હરિતેઃ ’ એ પદનો (યથાસ્થાનમ્) યથા યોગ્ય ઊઠ કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—મૌદ્રં ચરં નિર્વપેત્ શ્રીકામઃ એ છટ્ટિમાં પૌંડરીકં બર્હિર્ભવતિ એ પ્રમાણે શ્રવણ થાય છે. પ્રકૃતિવાગમાં આદિપ્રસ્તરણ મંત્ર અતિદેશ્યો પ્રાપ્ત આ પ્રમાણે છે. ‘ દર્મૈઃ સ્તૂણીતં હરિતેઃ સુપૌર્ણેઃ ’ આમાં દર્શના સ્થાનમાં ‘ પુંડરીક ’ શબ્દનો ઊઠ થઈ શકે છે. અને ‘ હરિત ’ શબ્દના સ્થાનમાં ‘ રક્ત ’ શબ્દનો પણ ઊઠ થાય છે. ॥ ૩ ॥

લિङ્ગદર્શનાશ્ચ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિંગદર્શનાત) લિંગવાક્ય પણ છે.

ભાવાર્થ :—વિશ્વેષાં દેવાનાસુભાણાં છાગનાં વપાનાં મેદસોડુબ્રહ્મિ અહીં ઊઠથી જ મંત્રપાઠ છે. વિશેષણ વાચક પદનો ઉત્તરમાં વચનનો પાઠ પણ ઊઠથી જ છે. ॥ ૪ ॥

અવિકારમેકેડનાર્ષત્વાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(એકે) કેટલાક આચાર્યો (અવિકારમ્) ઊઠને સ્વીકારતા નથી (અનાર્ષત્વાત્) અપૌરુષેયત્વને કીધે.

ભાવાર્થ :—પ્રથમ સૂત્રના અર્ધા ભાગમાં જે પૂર્વપક્ષ કહે છે તેને દૃઢ કરવાને ના? આ સૂત્ર છે. ઊઠ કરવો નહિ, કાન્યુ કે એમ કરવાથી મંત્રનું અપૌરુષેયત્વ નષ્ટ થા? છે. ઊઠ પૌરુષેય હોય છે, માટે પ્રકૃતિ પ્રમાણે જ પાઠ કરવો જોઈએ. ॥ ૫ ॥

લિङ્ગદર્શનાષ્ટ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિંગદર્શનાત્) લિંગ વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આગેય પશુમાં અમયે છાગસ્ય વપાયા મેદસોડનુબ્રૂહિ ને ઊહ હોત તો ઊહથી જ મંત્રના રવરૂપની સિદ્ધિ થતી હતી તો પછી અભિધટિત મંત્રપાઠ કરવો વ્યર્થ હતો. ॥ ૬ ॥

ઉપરના હેતુઓને દ્વિધિત કરે છે.

વિકારો વા તદુક્તો હેતુઃ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે અથવા (વિકારઃ) ઊહ કરવો જોઈએ. (તદુક્તઃ હેતુઃ) તેને માટે પ્રથમ સૂત્રના અર્ધમાં હેતુ આપ્યો છે.

ભાવાર્થ :—ઊહ તો જરૂર કરવો જોઈએ. તેને માટે પ્રથમ સૂત્રમાં હેતુ પશુ આપ્યો. મંત્રલંગમાં ઇષ્ટાપત્તિ છે. આતું સિદ્ધાંત વાદીઓનું મંતવ્ય છે. ॥ ૭ ॥

લિङ્ગં મન્ત્રચિકીર્ષાર્થમ્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(લિંગમ્) પૂર્વપક્ષવાદીએ જે લિંગ વાક્ય અતાવ્યું છે તેનો ઉદ્દેશ (મન્ત્રચિકીર્ષાર્થમ્) મંત્ર કરવાની ઇચ્છાથી.

ભાવાર્થ :—ઊહ જરૂર કરવો જોઈએ. પૂર્વપક્ષવાદીએ જે લિંગ વાક્ય અતાવ્યું છે તેનો ઉદ્દેશ મંત્રત્વ કરવાની ઇચ્છાથી અર્થાત્ ‘ અમયે છાગસ્યેતિ ’ આ મંત્ર પાઠ છે એમ અતાવવાને ખાતર ઉક્ત લિંગ વાક્ય છે. ॥ ૮ ॥

નિયમો ઘોમયત્વાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (નિયમઃ) નિયમ કરવા માટે છે. (ઘોમયમાગિત્વાત્) વિકલ્પથી અન્ને મંત્ર સાથે સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે એક યૂપને સ્પર્શ કરે તો એષ તે વાયો હિતિ જ્ઞ્યાત્ યદિ દ્વૌ ઇતૌ જે એ યૂપ હોય તો તે વાયૂ હિતિ જ્ઞ્યાત્. આવો દિવચનાન્ત પાઠ કરવો. હવે ઊહથી જ દિવચનાન્તની સિદ્ધિ થતી હોત તો તો ઇતૌ હિતિ જ્ઞ્યાત્ એ વાક્ય વ્યર્થ પડે છે અને તેથી ઊહના સ્મૃત્તિભાવની સિદ્ધિ થાય છે. આ શંકાના સમાધાનમાં એમ કહેવામાં આવે છે કે જે આ વિધાન ન હોત તો એકવચનાન્ત અને દિવચનાન્ત મંત્ર પાઠમાં એક યૂપનો સ્પર્શ ઉભયમંત્રમાંથી અતત એટલે કે વિકલ્પથી અન્ને મંત્રનો ઉપયોગ થાત. પણ આ વિધિથી એવો નિયમ અધિવામાં આવે છે કે જે એકવચનાન્ત પાઠ હોય તો એક યૂપનો સ્પર્શ કરવો અને જે દિવચનાન્ત પાઠ હોય તો એ યૂપનો સ્પર્શ કરવો માટે વિધાન વ્યર્થ નથી. ભાવાર્થ એ છે કે પૌંડરીકીય હવિઃપ્રસ્તરશ્ચ મંત્રનો ઊહ આવશ્યક છે. ॥ ૯ ॥

‘ અગ્નીષોમીય પશુમાં લૌકિક યુપના સ્પર્શમાં પ્રાપ્તિશ્ચિત્ત છે. ’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

લૌકિકે દોષપ્રસજ્ઞાદ્ અપવૃક્તે હિ ચોચતે નિમિત્તેન પ્રકૃતૌ

સ્યાદ્માગિત્વાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :— (લૌકિકે) લૌકિક સ્પર્શમાં મંત્ર પાઠ કરવાનો હોય છે (દોષ પ્રસજ્ઞાત્) દોષનો સંબંધ હોવાથી. (અપવૃક્તે) નિષિદ્ધ સ્પર્શરૂપ નિમિત્તમાં (ચોચતે હિ) મંત્રપાઠનું વિધાન હોવાથી (નિમિત્તે) નિમિત્ત હોવાથી (પ્રકૃતૌ) પ્રકૃતમાં (અમાગિત્વાત્) નિષેધનો આગી ન હોવાથી (ન સ્યાત્) મંત્રપાઠ થતો નથી.

ભાવાર્થ :— ન્યોતિષોમમાં અગ્નિષોમીય પશુ પ્રકરણમાં યુપના સ્પર્શમાં પ્રાપ્તિશ્ચિત્તનું શ્રવણ થાય છે જેમકે ‘યદિ એકં યુપસુપસ્પૃશેત્’ એષ તે વાયો ઇતિ બ્રૂયાત્’ આ મંત્રપાઠરૂપ પ્રાપ્તિશ્ચિત્ત લૌકિક સ્પર્શ કરવામાં વિહિત છે. વેદિક સ્પર્શમાં નહિ. વેદ તો સ્પર્શનું વિધાન કરે છે. તો વિધાન કયું છે તે પછી પ્રાપ્તિશ્ચિત્ત કેવી રીતે સંભવે ? માટે ઉક્ત પ્રાપ્તિશ્ચિત્ત લૌકિક સ્પર્શ વિષયક છે. કવચે ન્યાં સ્પર્શ વિહિત હોય ત્યાં નિષેધ પ્રાપ્ત હોઈ શકે નહિ. ॥ ૧૦ ॥

• દ્વિપશુયાગમાં પાશ સંબંધી એ મંત્રોમાં એકવચનનાં અને બહુવચનનાં ને ઠેકાણે દ્વિવચનનાંથી ઊહુ કરવો જોઈએ. એ અધિકરણનાં સૂત્રો ’

પૂર્વપક્ષ.   અન્યાયસ્ત્વવિકારેણ દૃષ્ટપ્રતિષ્ઠાતિત્વાદ્ અવિશેષાશ્ચ
તેનાસ્થ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :— (તુ) પૂર્વપક્ષને સચવે છે (અન્યાયઃ) પ્રકૃતિયાગમાં ન્યાં મંત્રમાં એકપાશ માટે પ્રયોગને માટે એવા બહુવચનનાં પદવાળા મંત્રનો પાઠ છે. વિકૃતિયાગમાં પણ તે મંત્ર (અવિકારેણ) વગર વિકારે પ્રયોગ કરવો જોઈએ. (દૃષ્ટપ્રતિષ્ઠાતિત્વાત્) કારણ કે આધિત અર્થ પ્રકૃતિમાં જ જણાયો છે. માટે (અવિશેષાચ) વિકૃતિયાગમાં પણ વિશેષ ન હોવાથી (તેન અસ્ય) તેજ વચનથી પ્રયોગ કરવો.

ભાવાર્થ :— અગ્નિષોમીય પશુ પ્રકરણમાં આ પ્રમણે મંત્ર પાઠ છે. અદિતિઃ પાશં પ્રમોમોક્તુ એતમ્. અં જો મંત્ર અદિતિઃ પાશાન્ પ્રમોમોક્તુ એતમ્) અહીં ‘ પાશ ’ શબ્દ એકવચનમાં પણ પ્રયુક્ત છે અને બહુવચનમાં પણ પ્રયુક્ત છે. એક પશુને માટે એક પાશ એટલે રચના હોય છે તો તેને માટે એકવચન તો યોગ્ય છે પણ એક ને માટે બહુવચનનો પ્રયોગ અયોગ્ય છે છતાં પ્રકૃતિમાં ન્યારે એક માટે બહુવચનનો પ્રયોગ કર્યો છે તો વિકૃતિ યાગમાં કે જેમાં બે પશુઓ હોય છે અને તેને માટે બે રચનાઓ હોય છે છતાં એને માટે પણ બહુવચનનાં પદનો પ્રયોગ કરવો અને તેવા પદવાળા મંત્રનો પાઠ વિકૃતિ યાગમાં કરવો. ન્યારે પ્રકૃતિયાગમાં આધિત અર્થનો પ્રતિષ્ઠાત કર્યો છે તો વિકૃતિમાં પણ આધિત અર્થનો પ્રકૃતિ હોવામાં કોઈ દોષ નથી. આથી સિદ્ધ થાય છે કે બે રચનાવાળા વિકૃતિયાગમાં પણ અદિતિઃ પાશાન્ પ્રમોમોક્તુ આ મંત્રનો પાઠ કરવો યોગ્ય છે. ॥ ૧૧ ॥

વિકારો વા તદર્થત્વાત ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (વિકાર :) એક વચનાન્તને દ્વિવચનમાં મૂકીને તેનો પાઠ વિકૃતિમાં કરવો. (તદર્થત્વાત) તે પ્રમાણે યોગ્ય અર્થ થવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં એકવચનાન્ત પદવાળાને દ્વિવચનમાં મૂકી તેનો પાઠ વિકૃતિયાગમાં કરવો એટલે એ અર્થ અને તેને માટે દ્વિવચનાન્ત પદનો પ્રયોગ પણ યોગ્ય થશે. એટલે અદિતિ : પાશૌ પ્રભોમોક્તુ આ પ્રમાણે પાઠ કરવો. એ રશનાને માટે પાશાન્ આગે બહુવચનાન્ત પ્રયોગ કરવો એ નિરર્થક છે. માટે બહુવચનાન્ત પાશપદવાળા મંત્રનો પાઠ ન કરતાં દ્વિવચનાન્તનો બિહ કરી તેનો પાઠ કરવો આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે ॥ ૧૨ ॥

પૂર્વપક્ષ. અપિ ત્વન્યાયસમ્બન્ધાત પ્રકૃતિવત્ પરેષ્વપિ યથાર્થ સ્યાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(અપિ તુ) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (પ્રકૃતિવત્) પ્રકૃતિ પેઠે (પરેષુ અપિ) વિકૃતિમાં પણ (યથાર્થ સ્યાત્) યથાર્થ છે (અન્યાયસમ્બન્ધાત) અન્યાયનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં એકને માટે જે બહુવચનનો પ્રયોગ કર્યો તે અન્યાય છે તો તેજ પ્રમાણે વિકૃતિમાં પણ કરવું યોગ્ય છે. એટલે પ્રકૃતિગત એકવચનાન્તમાં બિહ કરી દ્વિપશુક વિકૃતિયાગમાં મંત્ર પાઠનો બિહ કરવામાં આવે છે તેજ રીતે બહુવચનાન્ત મંત્રનો દ્વિવચનાન્તમાં બિહ કરી વિકૃતિમાં પાઠ કરવો. ભાવાર્થ એ છે કે બંને મંત્રના વિકૃતિમાં બિહ કરી પાઠ કરવો. પાશમ્ અને પાશાન્ આ બંને પદોનો પાશૌ એવા પાઠનો બિહ દ્વિપશુક વિકૃતિયાગમાં કરવો એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૧૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. યથાર્થ ચ ગ્યાયસ્યાચોદિતત્વાત ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(યથાર્થ ચ) બંને મંત્રના અર્થનો બાધ થતો ન હોવાથી દ્વિવચનાન્ત પદ મૂકીને પાઠ કરવો. (અચોદિતત્વાત) વિહિત ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પૂર્વપક્ષવાદી વિકલ્પે એ મંત્રમાંથી એક બકનો પાઠના દ્વિવચનમાં બિહ કરી માને છે, જ્યારે સિદ્ધાંતપક્ષ બંને મંત્રનો દ્વિવચનમાં બિહ કરી પાઠ સ્વીકારે છે. એક પાશમાં બહુવચનનો પ્રયોગ પ્રકૃતિમાં જેમ દૃષ્ટ છે તેમ એ પાશમાં બહુવચનાન્તનો પાઠ નથી, માટે તેનો પણ બિહ કરવો જરૂરી છે. અર્થાત્ બહુવચનાન્તનો દ્વિવચનમાં બિહ કરવો જરૂરી છે. ॥ ૧૪ ॥

છન્દસિ તુ યથાદૃષ્ટમ્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(છન્દસિ તુ) વેદમાં તો (યથાદૃષ્ટમ્) જે પ્રમાણે પઠિત હોય તે જ પ્રમાણે પાઠ કરવો.

ભાવાર્થ :—એક રશનાના માટે બહુવચનાન્ત પાશ શબ્દનો પ્રયોગ વેદમાં શા માટે કર્યો ? આવો પ્રશ્ન વેદને માટે નકામો છે. તેમાં તો જે પ્રમાણે પાઠ કર્યો હોય તે જ પ્રમાણે બેલવું જોઈએ. વેદના સંબંધમાં આવો તર્ક કરવો એ કૃત્રિમ છે. ॥ ૧૫ ॥

અન્યાય્યસ્યાચોદિત્વાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(અન્યાય્યસ્ય) અર્થબાધ (અચોદિત્વાત્) અવિહિત છે.

ભાવાર્થ :—ઊહ કરતી વખતે અર્થનો બાધ ન કરવો જોઈએ. જો રક્ષના એ છે તો બહુવચનાન્ત પદનો પ્રયોગ શામાટે કરવો. અર્થપ્રમાણે ઊહ કરવો જોઈએ એ અર્થ છે માટે દ્વિવચનમાં જ ઊહ કરવો જોઈએ. ॥ ૧૬ ॥

‘ અગ્નીષોમીયપશુમાં પાશૈકત્વ અને પાશબહુત્વના અભિધાયક મંત્રોનો
વિકલ્પ છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સિદ્ધાંત સૂત્ર. વિપ્રતિવત્તૌ વિકલ્પઃ સ્યાત્ તત્સમત્વાદ્ ગુણે ત્વન્યાય-
કલ્પનકદેશત્વાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(વિકલ્પઃ સ્યાત્) વિકલ્પ થાય છે. (તત્સમત્વાદ્) એકવચનાન્ત અને બહુવચનાન્ત મંત્રોનું પ્રકરણ સમાન હોવાથી (વિપ્રતિવત્તૌ) વિરોધમાં (એકદેશત્વાદ્) અપ્રધાન હોવાથી (અન્યાયકલ્પના) વિવક્ષાના અભાવની કલ્પના કરવી એ યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ :—અગ્નીષોમીય પ્રકરણમાં અદિતિઃ પાશં પ્રમોમોક્તુ અને અદિતિઃ પ્રાશાન્ પ્રમોમોક્તુ આ બંને મંત્રો પ્રકૃતિમાં વિકલ્પે બોલવા. પાશ એક છે અને મંત્રગત પાશશબ્દ બહુવચનમાં છે એવા વિરોધમાં બહુવચન અવિવક્ષિત છે એવી કલ્પના કરવી જોઈએ. સંખ્યા ગૌણ છે અને પ્રાતિપદિક મુખ્ય છે. મુખ્યાનુસારી કલ્પના હોવી એ ન્યાય્ય છે. ॥ ૧૭ ॥

પ્રકરણવિશેષાન્ત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રકરણવિશેષાત્) પ્રકરણ બંને મંત્રોને સમાન છે. એટલે એકમ મંત્રોનો ત્યાગ ન થવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—બંને મંત્રોનું પ્રકરણ સમાન છે માટે કોઈપણ મંત્રનો ત્યાગ થઈ શકે નહિ એટલે વિકલ્પે બંને મંત્રો પાઠ થવો યોગ્ય છે. ॥ ૧૮ ॥

પૂર્વપક્ષ, ઉત્કર્ષો વા દ્વિયજ્ઞવત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ઉત્કર્ષઃ) બહુવચનાન્તગત પદવાળા મંત્રનો ઉત્કર્ષ કરવો (દ્વિયજ્ઞવત્) દ્વિયજ્ઞમાં જન્મ થાય છે તેમ.

ભાવાર્થ :—બહુવચનાન્ત પદવાળા મંત્રનો બહુપણુક યાગમાં ઉત્કર્ષ કરવો અર્થાત્ ત્યાં તેનો પાઠ કરવો. યુવં હિ સ્થઃ સ્વર્ગપતી આ મંત્રનો જન્મ રાજપુરોદિતૌ સાયુજ્યકામૌ યજેયાતામિતિ આ વાક્યથી પ્રતિપાદિત એ ચળમાનવાળા કુશાચનામક યાગમાં ઉત્કર્ષ થાય છે તેમ અહીં પણ બહુવચનવાળા પદગત મંત્રનો ઉત્કર્ષ કરવો. ॥ ૧૯ ॥

અર્થાભાવાત્તુ નૈવં સ્યાત્ ગુણમાત્રમિતરત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(અર્થાભાવાત્તુ) દ્વિત્વ વિશિષ્ટરૂપ અર્થબોધક વિધિનો પ્રકૃતમાં અભાવ હોવાથી. (ગુણમાત્રમ્ હરત્) બીજું યુથુમાત્ર છે (નૈવં સ્યાત્) માટે એમ થતું નથી.

ભાવાર્થ :—યુવં હિ સ્યઃ સ્વપતી આ મંત્ર એ પ્રમાણે નથી એટલે કે વિનિયોજક વિધિહીન નથી. માટે દષ્ટાન્તમાં વિષમતા છે. માટે ઉક્ત સ્થાનમાં તો ઉત્કર્ષ થશે પણ પશાન્ પદવાળા ઉક્ત મંત્રનો ઉત્કર્ષ થશે નહિ. ॥ ૨૦ ॥

દ્યાવોસ્તથેતિ ચેત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણપઠિત જે અનુમંત્રણ છે દ્યાવપૃથિવ્યોરહમ્ ઇત્યાદિ દષ્ટાન્ત ને આપવામાં આવે તો તે પણ અયોગ્ય છે આના સંબંધમાં વિશેષ આગળના સૂત્રમાં જણાવે છે. ॥ ૨૧ ॥

નોત્પત્તિશબ્દત્વાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (નોત્પત્તિશબ્દત્વાત્) ઉત્પત્તિ શબ્દ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતમાં રશનયા યૂપં પરિવ્યયાતિ આ ઠેકાણે પાશનો અર્થ બતાવનાર શબ્દ છે પણ ન હિ દર્શપૂર્ણમાસયોગ્યા પૃથિવ્યાલીનામુત્તસૌ શબ્દોસ્તિ દર્શપૂર્ણમાસમાં દ્યાવપૃથિવી આદિની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં શબ્દ નથી. (આ પ્રમાણે શાબર ભાષ્યમાં ઉલ્લેખ છે.) એટલે દ્યાવપૃથિવી આદિ અનુમંત્રણ સાથે પણ વિષમતા છે. ભાવાર્થ એ નીકળે છે કે ઉક્ત અન્ને મંત્રોનો પ્રકૃતિમાં વિકલ્પથી પાઠ કરવો. ॥ ૨૨ ॥

‘ દર્શપૂર્ણમાસયાગમાં દ્વિપત્નીક પ્રયોગમાં ‘ પત્ની’ સત્ત્વ ’ ઇત્યાદિ મંત્રનો ઊહ નથી. ’ એ અધિકરણનું સૂત્ર

અપૂર્વૈત્વવિકારોઽપ્રદેશાત્ પ્રતીયેત ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(અપૂર્વે) પ્રકૃતિમાં (તુ) સિદ્ધાંત સૂચક છે. (અવિકારઃ) અનુહ (પ્રતીયેત) પ્રતીત થાય છે. (અપ્રદેશાત્) અતિદેશથી પ્રાપ્તિ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસ યાગમાં પત્ની સંનિહાગ્યેનોદેહિ આ મંત્ર છે. હવે અહુપત્નીક દર્શપૂર્ણમાસના પ્રયોગમાં પત્ની શબ્દનો અહુવચનમાં ઊહ કરવો કે નહિ ? એના ઉત્તરમાં જણાવે છે કે અહુપત્નીક પ્રયોગમાં ‘ પત્નીમ્ ’ શબ્દને અહુવચનમાં ઊહ કરવો નહિ, કારણ કે એવો અતિદેશ છે જ નહિ. જ્યાં અતિદેશ થતો હોય ત્યાં જ ઊહ થઇ શકે છે. ॥ ૨૩ ॥

‘ દ્વિપત્નીક વિકૃતિયાગમાં પણ મંત્રનો ઊહ થતો નથી. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

વિકૃતૌ ચાપિ તદ્વચનાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(વિકૃતૌ ચ અપિ) વિકૃતિભૂત સૌર્વયાગમાં પણ (તદ્વચનાત્) પત્ની માત્ર યાગમાંનો વિષય હોવાથી ઊહ કર્તવ્ય નથી.

ભાવાર્થ :— વિકૃતિ યાગ અર્થાત્ સૌર્યાગમાં પણ પત્ની શબ્દનો ઊહ થતો નથી. સૌર્યાગ બહુપત્નીક પ્રયોગવાળો પણ હોય છે છતાં પત્ની શબ્દનો દ્વિવચનમાં અથવા બહુવચનમાં ઊહ કરવો નહિ. ‘પત્નીમ્’ આ ઠેકાણે સંખ્યા અવિવક્ષિત છે કેવળ પત્નીમાં જ તાત્પર્ય છે. ॥ ૨૪ ॥

‘સવનીય પશુઓના સમાનવિધાનમાં ‘પ્રાસ્મા અગ્નિમ્’
આ મંત્રમાં ઊહ નથી.’ એ સૂત્ર.

અગ્નિગુઃ સવનીયેષુ તદ્વત્સમાર્નાવિધાનાચ્ચેત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(અગ્નિગુઃ) અગ્નિશુપ્રેષમંત્રનો પણ (સવનીયેષુ) સવનીય પશુઓમાં (તદ્વત્) તે પ્રમાણે ઊહ થતો નથી (સમાન વિધાનાચ્ચેત્) જે સમાનવિધાન હોય તેો.

ભાવાર્થ :—‘પ્રાસ્મા અગ્નિમ્ ભરત્’ આ મંત્રમાં ‘અસ્મે’ પદને આંધિંગ તથા દ્વિવચન બહુવચનમાં ઊહ કરવો નહિ. કારણ કે અહીં પણ પ્રાતિપદિક વિભક્તિ જ વિવક્ષિત છે સંખ્યા વિવક્ષિત નથી. અને કદાચિત્ વિવક્ષિત હોય તો પણ જન્દસંખ્યાત્મકથી દ્વિવચન બહુવચનનો દાહ થઈ શકશે. માટે ઉક્તપદનો પણ જ્યોતિષોમની સંરથાઓમાં ઊહ કરવો નથી. ॥ ૨૫ ॥

નીવારોના વ્રીહિપ્રતિનિધિત્વમાં વ્રીહિશબ્દનો ઊહ નથી.

એ અધિકરણનાં સૂત્ર.

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

પ્રતિનિધૌ અવિકારાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(પ્રતિનિધૌ ચ) વ્રીહિના અદાહમાં નીવાર પ્રતિનિધિ તથા પછી તેમાં (અવિકારાત્) ઊહ કર્યા વગર મંત્રનો પાઠ કરવો.

ભાવાર્થ :—વ્રીહિ ન રળે તો વ્રીહિ જેવા નીવારોનો યાગમાં ઉપયોગ કરવો અને મંત્રમાં નીવારમાં ઊહ કર્યા વગર જ પાઠ કરવો. તસ્મિન્ સીદામૃતે પ્રતિતિષ્ઠ વ્રીહીનાં મેઘ સુમનસ્યમાનઃ આ મંત્રમાં વ્રીહીનાં રથાને નીવારણાં આવેા પાઠ કરવાની જરૂર નથી. ॥ ૨૬ ॥

પૂર્વપક્ષ.

અનામ્નાદશબ્દત્વમમાવાચેતરસ્ય ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(અનામ્નાત્) જે મંત્રમાં વ્રીહિ શબ્દનો પાઠ ન હોતો તો ઊહ ન થાત (હતરસ્ય અમાવાત્ ચ અશબ્દત્વમ્) જે વ્રીહિ નીવારપદનો વાચ્ય ન થાત.

ભાવાર્થ :—જે મંત્રમાં વ્રીહિ શબ્દનો પાઠ ન હોતો અને તે નીવારનો વાચક ન અનત તો ઊહ ન કરવો પડતો પણ આ જાને નથી અર્થાત્ વ્રીહિ શબ્દનો પાઠ છે અને તે નીવારનો વાચક પણ અને છે માટે ઊહ કરવો જોઈએ. ॥ ૨૭ ॥

તાદર્થ્યાદ્ વા તદાહ્યં સ્યાત્ સંસ્કારૈરવિશિષ્ટત્વાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષની નિષ્ઠાંત સૂચવે છે. (તાદર્થ્યાત્) નીવાર વ્રીહિના અર્થે છે (સંસ્કારૈઃ ચ અવિશિષ્ટત્વાત્) પ્રોક્ષણાદિ સંસ્કારપણે તેને વાચ્ય છે માટે (તદાહ્યં સ્યાત્) માટે વ્રીહિ શબ્દ વાચ્ય છે.

ભાવાર્થ :—નવાર વ્રંદિને માટે છે. પ્રોક્ષણાદિ મંત્રકારે પણ નીવારમાં કર્તવ્ય છે. માટે એ વ્રીહિ શબ્દ વાચ્યજ છે. જેમ બીજા પાન્થ વ્રીહિ વાચ્ય હોય છે તેમ નીવાર પણ. માટે ઊહ કર્યા વગર જ વ્રીહિ શબ્દનો પાદ મંત્રમાં કરવો. ॥ ૨૮ ॥

उक्तञ्च तत्त्वमस्य ॥ २९ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અસ્ય) બાની (તત્ત્વમ્) યથાર્થતા (ઉક્તમ્) છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કહી છે.

ભાવાર્થ :—છઠ્ઠા અધ્યાયમાં વ્રહ્મિગત જે વિશેષ છે તે નીવારમાં પણ છે, માટે વ્રીહિ વાચ્ય નવાર થઈ શકે છે તેથી ઊહ કરવાની જરૂર નથી. ॥ ૨૯ ॥

‘દ્વિપશુયાગમાં સૂર્ય’ ચક્ષુર્ગમ્યતાત ઇત્યાદિ મંત્રમાં ઊહ થતો નથી.’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સિદ્ધાંત સૂત્ર સંસર્ગિષુ ચાર્યસ્યાસ્થિતપરિમાણત્વાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(સંસર્ગિષુ) શરીર સાથે સંબંધ ધરાવનારા અર્થોમાં (અર્થસ્ય) તેજોરૂપ અર્થનું (અસ્થિતપરિમાણત્વાત્) અસ્થિત પરિમાણત્વ હોવાથી ઊહ થતો નથી.

ભાવાર્થ :—જે ચાગમાં બે પશુઓનું દાન કરવામાં આવે છે તેમાં એવો મંત્ર છે કે ‘સૂર્ય’ ચક્ષુર્ગમ્યતાત’ અહીં બે પશુઓનું દાન થતું હોવાથી ચક્ષુ શબ્દનો બહુવચનમાં ઊહ કરવાની કશી જરૂર નથી, કારણ કે ગોલકનું નામ ચક્ષુ નથી પણ જોવાની શક્તિનું નામ ચક્ષુ છે, તે તેજ એક જ છે અને તેને સૂર્ય સાથે સરખાવે છે. ભાવાર્થ એ છે કે સૂર્ય જેમ પ્રકાશ આપે છે તેમ ચક્ષુનું તેજ આપી પદાર્થોનું જ્ઞાન કરાવે છે. તેજ એક જ હોવાથી બહુવચનમાં ઊહ કરવાની જરૂર નથી. ॥ ૩૦ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ३१ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિંગ્ગદર્શનાત્) લિંગ વાક્યનું દર્શન થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ન માતા વર્ધતે ન મજ્જા ન નામિર્ન પ્રાણઃ’ ઇત્યાદિ મંત્રમાં માતા, મજ્જા નાભિ અને પ્રાણ શબ્દનો ઊહ થતો નથી. અર્થાત્ તે દેવવચન કે બહુવચનમાં ઊહને પ્રાપ્ત થતા નથી તેમ ચક્ષુ આદિ શબ્દો પણ ઊહ પામતા નથી. ॥ ૩૧ ॥

‘દ્વિપશુયાગે અગ્નિઃ, પ્રેષ માં ‘એકધા’ શબ્દનો અભ્યાસ થાય છે’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સિદ્ધાંત સૂત્ર. एकवेत्येकसंयोगादभ्यासेन अभिधानं स्यादसर्व-

विषयत्वात् ॥ ३२ ॥

પદાર્થ :—(એકધા इति) ‘એકધા’ આ શબ્દનું (અભ્યાસેન અભિધાનં સ્યાત્) અભ્યાસથી અભિધાન કરવું જોઈએ. (એકસંયોગાત્) એક વખતના ઉચ્ચારણથી (અસર્વવિષયત્વાત્) સર્વ પશુઓની સાથે સંબંધ થઈ શકતો ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ એકધાડસ્ય ત્વચમાત્સ્યાત્ ’ એક રીતે પશુની ત્વચનો સ્પર્શ કરવો. જે યાગમાં બહુ પશુઓનું દાન થતું હોય તેમાં ‘ એકધા ’ શબ્દની આવૃત્તિ કરવી જોઈએ. ધણુ પશુઓના સ્પર્શ એક માણસ એકી સાથે ન કરી શકતો હોવાથી. ॥ ૩૨ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

અવિકારો વા બહુનામેકકર્મવત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અવિકાર :) અભ્યાસ કરવાની જરૂર નથી (બહુનામ્ એકકર્મવત્) બહુને પણ એક રીતે થઈ શકતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેમ એક જ પુરુષ એક જ સમયમાં ધણી ગાયને એક રીતે જ પાણી હવાડા આદિ જળાશયમાં પાછ શકે છે તેમ એક જ પુરુષ અનેક પશુઓનો એક લાણે સ્પર્શ કરી શકે છે માટે ‘ એકધા ’ શબ્દના અભ્યાસ કરવાની જરૂર નથી. ભાવાર્થ એ છે કે ‘ એકધા ’ શબ્દની આવૃત્તિ કરવી નહિ. ॥ ૩૩ ॥

સમાધાન સૂત્ર. સકૃત્ત્વં ચૈકધ્યં સ્યાત્ પક્તવાત્ ત્વચોડનમિત્તેતં તત્પ્રકૃતિત્વાત્

પરેષ્વભ્યાસેનૈવ વિવૃદ્ધાવમિધાનં સ્યાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(એકધ્યં સકૃત્ત્વં ચ) એકધ્ય એટલે એક પ્રકાર અને એક વખત એવો ભોધ થાય છે એના કળનો ભોધ થતો નથી. (એકવચ્ચ ત્વચ :) ત્વચ એક હોવાથી (અનમિત્તેત્મ) રાગની એકતા સિદ્ધ હોવાથી હૃષ્ટ નથી. (તત્પ્રકૃતિત્વાત્) પ્રકૃતિયાગમાં એકધા શબ્દની આવૃત્તિની જરૂર નથી પણ (પરેષુ અભ્યાસેન) વિવૃતિયાગમાં અભ્યાસની જરૂર છે. (વિવૃદ્ધો અમિધાનં સ્યાત્) કારણ કે તેમાં બહુપશુદેય હોવાથી અભ્યાસના અભિધાનની જરૂર છે.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિયાગમાં એક પશુ દેય તરીકે હોવાથી તેમાં એકધા શબ્દની આવૃત્તિ કરવાની જરૂર નથી પણ વિવૃતિયાગમાં પશુઓની વૃદ્ધિ હોવાથી એકધા શબ્દની આવૃત્તિ કરવી જ જોઈએ. એ જ સિદ્ધાંત પક્ષ છે ॥ ૩૪ ॥

‘ દ્વિપશ્ચાદિ પશુવિકૃતિયાગમાં ‘ મેધપતિ ’ શબ્દનો દેવનાનુસાર

ઊહુ કરવો જોઈએ. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. મેધપતિત્વં સ્વામિદેવતસ્ય સમવાયાત્ સર્વત્ર ચ પ્રયુક્તવાત્

તસ્યાન્યાયનિગદ્વાત્સર્વત્રૈવાવિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(મેધપતિત્વમ્) મેધનું સ્વામીપણું (સ્વામિદેવતસ્ય) યજમાન અને દેવતાનું છે. (સમવાયાત્) યજમાન અને અગ્નીપોમૌ યજ્ઞને દેવતા મળી ત્રણેમાં સ્વામીપણું વિદ્યમાન હોવાથી (સર્વત્ર ચ પ્રયુક્તવાત્) સર્વદેશોમાં યજમાન અને દેવતામાં જ યજ્ઞના સ્વામીપણાનો પ્રયોગ થતો હોવાથી (તસ્યા અન્યાયનિગદ્વાત્) એક યજમાન અને બે દેવતા મળી ત્રણેમાં એક વચન અથવા દ્વિવચનનો પ્રયોગ હોવો અન્યાય છે. (સર્વત્ર એવ અવિકારઃ સ્યાત્) પ્રકૃતિમાં અને વિકૃતિમાં ઊહુ કર્યા વગર જ પ્રયોગ કરવો.

ભાવાર્થ :—મેઘ એટલે યજ્ઞ. મેઘના સ્વામી યજ્ઞમાન અને દેવતા હોય છે. યજ્ઞમાન એક છે અને અગ્નિષોમરૂપ દેવતા બે છે, ‘આશાસના મેઘપતિભ્યમ્ મેઘમ્’ અહીં મેઘપતિ શબ્દને દ્વિવચનમાં મૂક્યો છે. અને કોષ શાખામાં આશાસના મેઘપતયે મેઘમ્ અહીં મેઘપતિ શબ્દ એકવચનમાં મૂક્યો છે. આ બંને પ્રયોગો ઠીક નથી, કારણ કે એકવચનથી અથવા દ્વિવચનથી ત્રણનો બાધ થતો નથી. આમ બાધિત અર્થનું કથન કરવાથી નિગદ અન્યાય કરે છે, માટે પ્રકૃતિમાં અને વિકૃતિમાં બિંદુ કર્યા વગર જ પ્રયોગ કરવો અર્થાત્ વચનને અત્રિવિક્ષિત સમજવું. ॥ ૩૫ ॥

બીજો પૂર્વપક્ષ. અપિ વા દ્વિસમવાયોઽર્થાન્યત્વે યથાસંખ્યં પ્રયોગઃ સ્યાત્ ॥૩૬॥

પદાર્થ :—(અપિ વા અથવા (દ્વિસમવાયઃ) દ્વિવચનાન્તપદનો પ્રયોગ (અર્થાન્યત્વે) દેવતાતામયક હોવાથી બે એકવચનાન્ત પ્રયોગ હોય તો યજ્ઞમાન તાત્પર્યક હોવાથી (યથાસંખ્યં પ્રયોગઃ સ્યાત્) સંખ્યા પ્રમાણે પ્રયોગ સમજવો.

ભાવાર્થ :—અથવા દેવતાનું તાત્પર્ય રાખી દ્વિવચનનો પ્રયોગ છે, કારણ કે પ્રકૃતમાં અગ્નિ અને સોમ બે દેવતા છે. બે એકવચનનો પ્રયોગ હોય તો યજ્ઞમાનનું તાત્પર્ય રાખીને પ્રયોગ કર્યો છે એમ સમજવું કારણ યજ્ઞમાન એક છે. બે દેવતાની વૃદ્ધિ અર્થાત્ બેથી વધારે દેવતા હોય તો બહુવચનાન્ત પ્રયોગ અર્થાત્ મેઘપતિભ્યઃ આવેા પ્રયોગ પણ કરવો. ॥ ૩૬ ॥

ત્રીજો પક્ષ. સ્વામિનો વૈકશઙ્ઘ્યાદુત્કર્ષો દેવતાયાં સ્યાત્

પત્ન્યા દ્વિતીયશબ્દઃ સ્યાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્વામિનઃ) બંને મંત્રમાં યજ્ઞમાનરૂપ સ્વામીનું જ અદ્વલ્ય છે. (વૈકશઙ્ઘ્યાત્) એકાર્થ પ્રતિપાદક શબ્દનો પ્રયોગ હોવાથી (દેવતાયામ્) બે દેવતાવાચ્ય હોય તો (ઉત્કર્ષઃ સ્યાત્) એક વચનાન્તપદનો ઉત્કર્ષ કરવો જોઈએ. (પત્ન્યા દ્વિતીયઃ સ્યાત્) યજ્ઞમાન વાચ્ય હોય તો દ્વિવચનાન્તપદવાળા મંત્રમાં પત્ની સાથે યજ્ઞમાન સમજવાથી દ્વિવચન પણ યથાર્થ થઈ શકશે.

ભાવાર્થ :—મેઘપતિ શબ્દથી યજ્ઞમાનનું જ અદ્વલ્ય સમજવું. યજ્ઞમાન એક છે માટે એકવચનાન્તનો પ્રયોગ યોગ્ય છે અને જ્યાં દ્વિવચનાન્તનો પ્રયોગ છે ત્યાં પત્ની સહિત યજ્ઞમાનનો બોધ થાય છે એમ સમજવું. બે મેઘપતિથી દેવતાનો બોધ થાય તો એકવચનાન્ત પદવાળા મંત્રમાં ઉત્કર્ષ કરવો પડે અર્થાત્ એકવચનને બદલે દ્વિવચનનો પ્રયોગ કરવો પડે. ॥ ૩૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. દેવતા તુ તદાસીષ્ટાત્સંપ્રાસત્વાત્સ્વામિન્યર્થિકા સ્યાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(દેવતા તુ) મેઘપતિપદનો વાચ્ય દેવતા છે. (તદાસીષ્ટાત્) દેવતાને ઉદ્દેશને મેઘ થતો હોવાથી. (સ્વામિનિ) બે સ્વામિપરક માનવામાં આવે તો (સંપ્રાસત્વાત્)

યજ્ઞમાનના સ્વત્વનું મેધમાં પ્રાપ્ત હોવાથી (અનર્થિકા સ્યાત્) મેધં મેધપતિભ્યામાશાસાના આ વાક્યાર્થે અનર્થક થઇ જાય.

ભાવાર્થ :—મેધપતિ શબ્દનો અર્થ દેવતા જ સમજાવો. કારણ કે દેવતાને ઉદ્દેશીને જ ત્યાગ થાય છે. યજ્ઞમાનના સ્વતો ત્યાગ યજ્ઞમાનને ઉદ્દેશીને સંભવી શકે નહિ. તથા મેધં મેધપતિભ્યામાશાસાના આ વાક્ય પછી મેધપતિનો અર્થ યજ્ઞમાન કરવાથી નિરર્થક પડે છે. માટે મેધપતિ શબ્દનો અર્થ દેવતા જ થાય છે. ॥ ૩૮ ॥

ઉત્સર્ગાન્ન મક્ત્યા તસ્મિન્ પતિત્વં સ્યાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ઉત્સર્ગાન્) યજ્ઞમાન દેવતાને ઉદ્દેશીને ઉત્સર્ગ કરતો હોવાથી દેવતા જ મેધપતિ છે. (તસ્મિન્) યજ્ઞમાનમાં (મક્ત્યા) ગૌણુવૃત્તિથી (પતિત્વં સ્યાત્) સ્વામીપણું છે.

ભાવાર્થ :—દેવતાને ઉદ્દેશીને યજ્ઞમાન ઉત્સર્ગ કરે છે માટે દેવતા જ મેધપતિ છે. યજ્ઞમાનમાં જે મેધપતિત્વ કહેવાય છે તે તો અમુખ્ય વૃત્તિથી છે. ભાવાર્થ એ છે કે દેવ એ મુખ્ય મેધપતિ છે અને યજ્ઞમાન અમુખ્ય મેધપતિ છે. ॥ ૩૯ ॥

અસ્તુ સમવાયાત તસ્ય તલ્લક્ષણત્વાત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(અસ્તુ) જે એકવચનનાંત પ્રયોગ છે તેને વિકૃતિમાં ઉત્કર્ષ કરવા પડતો નથી. (સમવાયાત) એકથી દેવતાગણુ બોધિત થતો હોવાથી (તસ્ય) ગણુનું (તલ્લક્ષણ-ત્વાત્) એકવચનથી બોધિત થતું એ લક્ષણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ મેધપતયે ’ આવે જે એક વચનાંત પાઠ છે તેનાથી દેવતાનો ગણુ બોધિત થાય છે. તેથી બહુ દેવતાક વિકૃતિ યાગમાં ઉક્ત એક વચનાંત પદનો ઉત્કર્ષ પણ કરવામાં આવતો નથી. ॥ ૪૦ ॥

સંસર્ગિત્વાન્ન તસ્માત્ તેન વિકલ્પઃ સ્યાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તસ્માત્) માટે (સંસર્ગિત્વાન્) અને મંત્રોને પ્રકૃતિયાગમાં સંબંધ હોવાથી (તેન) એકાર્થ વાચક પણ હોવાથી (વિકલ્પઃ સ્યાત્) અને મંત્રોને વિકલ્પ છે.

ભાવાર્થ :—મેધપતિ શબ્દ દેવતાપરક હોવાથી અને દેવતાગણુ વાચક એક વચનનાંત પદ પણ થઇ શકતું હોવાથી અને મંત્રો પ્રકૃતિના સંબંધી છે અને પ્રકૃતિમાં તેનો વિકલ્પ છે. ॥ ૪૧ ॥

અક્ષવેડપિ ન ગુણાપાયાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(અક્ષવેડપિ) એકત્વની વિવક્ષા હોય તો પણ (ન) પ્રકરણમાંથી ઉત્કર્ષ થતો નથી (ગુણાપાયાત્) એકત્વરૂપ ગુણની અવિવક્ષાથી.

ભાવાર્થ :—એક વચનાન્તપદથી ગુણરૂપ એકત્વની વિવક્ષા ન કરવાથી બનતે મંત્રનો પ્રકરણમાં નિવેશ થઈ શકે છે. અને એકત્વની વિવક્ષા કરે તો પણ ઉપર બતાવેલી રીત પ્રમાણે ઉત્કર્ષ કરવાનો રહેતો નથી કારણ કે બહુ દેવતાક વિરૂતિ યાગમાં એક વચનાન્તપદથી દેવતા ગણનો બોધ થાય છે. આથી દેવતા પ્રમાણે મેધપાતિ શબ્દનો ઊહ કરવો એ જ સિદ્ધાંત પક્ષમાં રહ્ય છે. ॥ ૪૨ ॥

‘ બહુદેવત્યપશુમાં એકવચનાન્ત મેધપાતિ શબ્દનો ઊહ થાય છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

નિયમો બહુદેવતે વિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(નિયમઃ) દ્વિવચનાન્તનો જ અતિદેશ થાય છે (બહુદેવતે) બહુદેવતાક વિરૂતિયાગમાં (વિકારઃ સ્યાત્) ઊહ થાય છે.

ભાવાર્થ :—બહુદેવતાક વિરૂતિ યાગમાં દ્વિવચનાન્ત મેધપાતિભ્યામ્ એ શબ્દનો જ ઊહ થાય છે. તેનો પ્રકૃતિ યાગમાં અર્થ સમવેત છે. દ્વિવચનાન્તનો બહુવચનાન્તમાં ઊહ કરવો. ॥ ૪૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

વિકલ્પો વા પ્રકૃતિવત્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (વિકલ્પઃ) વિરૂપથી સમાવેશ થાય છે. (પ્રકૃતિવત્) પ્રકૃતિ પેટે.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં જેમ વિરૂપથી સમાવેશ થાય છે તેમ વિરૂતિમાં પણ દ્વિવચનાન્તનો બહુવચનાન્તરૂપે ઊહ થાય છે. ॥ ૪૪ ॥

‘ એકાદશિનીમાં એકવચનાન્ત મેધશબ્દનો ઊહ થાય છે. ’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

અર્થાન્તરે વિકારઃ સ્યાત્ દેવતાપૃથક્ત્વાત્ એકામિસમવાયાત્ સ્યાત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(અર્થાન્તરે) ભિન્નદેવતાક યાગ સમુદાયમાં (વિકારઃ સ્યાત્) ઊહ થાય છે. (દેવતાપૃથક્ત્વાત્) ભિન્ન ભિન્ન દેવતા હોવાથી. (એકામિસમવાયાત્) એક તદ્વિત પ્રત્યય-વાચ્ય દેવતા ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—બહુદેવતાક યાગમાં અને તે દેવતા ભિન્ન ભિન્ન તદ્વિત પ્રત્યયથી જ પ્રતીત થતા હોવાથી એકવચનાન્ત મેધપાતિવાળા મંત્રનો બહુવચનાન્તમાં ઊહ કરવો જોઈએ. ॥ ૪૫ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये नदमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

અથ નવમાધ્યાયસ્ય ચતુર્થઃ પાદઃ

‘ ષડ્વિંશતિરસ્ય વક્ત્ર્યઃ ’ ઇત્યાદિમાં સમાસનો ઊહ કરવાનો હોય છે.

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ષડ્વિંશતિરભ્યાસેન પશુગણે તત્પ્રકૃતિત્વાદ્રુણસ્ય પ્રવિભક્તત્વા-

વિકારે દ્વિ તાસામકાત્સ્વર્નનામિસમ્બન્ધો વિકારાત્

સમાસઃ સ્યાદસંયોગાદ્ સર્વામિઃ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(પશુગણે) દ્વિપશુક યાગમાં (ષડ્વિંશતિઃ અભ્યાસેન) ષડ્વિંશતિ શબ્દનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ (તત્પ્રકૃતિત્વાદ્રુણસ્ય પ્રવિભક્તત્વાત્) પશુગણની પ્રકૃતિ અગ્નીષોમીય યાગ હોય છે. અને પ્રકૃતિમાં એક પશુ હોય છે અને એક પશુના શરીર છઠ્ઠી મ વંકિઓ હોય છે. હરેક પશુને અરિથનો છઠ્ઠીસ સંખ્યારૂપ ગુણ હોય છે. માટે વિકૃતિ યાગમાં જ્યાં એ પશુ ખતાવ્યા હોય ત્યાં ષડ્વિંશતિ શબ્દનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. (વિકારે તાસામ્ અકાત્સ્વર્ન-સમ્બન્ધઃ) જે અભ્યાસ કરવામાં આવે તો છઠ્ઠીસ સંખ્યારૂપ ગુણનો સંબંધ એ પશુમાં સંપૂર્ણ થઈ શકે નહિ (ન સમાસઃ) એ પશુમાં ખાવન શબ્દનો સમાસ કરવો નહિ (વિકારાત્) એવો વિકાર કરવાથી પ્રકૃતિગત શબ્દ કરતાં અત્યંત વિલક્ષણ શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. (અસંયોગાત્ ચ સર્વામિઃ) અને કોઈ પણ એક પશુને ખાવન વંકિઓનો સંબંધ હોતો નથી.

ભાવાર્થ :—આ અધિકરણમાં વંકિ શબ્દ ખાસ ખ્યાન જેવો છે વંકિ શબ્દનો અર્થ અધિકરણ માળામાં શ્રી માધવાચાર્યે આ પ્રમાણે ક્યો છે. વક્ત્ર્યો વક્ષાણિ પરવરથીની. તાનિ કસ્ય પશોઃ ષડ્વિંશતિસંખ્યાનિ વંકિ એટલે યજ્ઞમાં દેવ પશુના ૫૩ખાના વંકિ છઠ્ઠીસ અરિથઓ. અગ્ની-ષોમીય યાગમાં એક પશુનું દાન હોય છે અને વિકૃતિ યાગમાં એ પશુઓનું દાન હોય છે માટે જ્યારે એ પશુઓનું દાન કરવામાં આવે ત્યારે ષડ્વિંશતિ શબ્દ એ વખત ઉચ્ચારવો જોઈએ કારણ કે એ પશુઓ છે. એ પશુઓની ખાવન વંકિઓ છે પણ શબ્દનો પ્રયોગ કરવો નહિ કારણ કે એમ કરવાથી પ્રકૃતિ કરતાં તે લિપ્ત જ શબ્દ બની જાય છે અને એમ પણ સમગ્રય કે આ એક પશુને ખાવન વંકિઓ છે એ તો તદ્દા અસત્ય છે. માટે ષડ્વિંશતિ શબ્દનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ આવું એક પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૧ ॥

અભ્યાસેऽપિ તથેતિ चेत् ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(અભ્યાસે અપિ) અભ્યાસમાં પણ (તથેતિ ચેત્) તેમજ છે જે એમ કહેવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—‘ ષડ્વિંશતિ રસ્ય વક્ત્ર્યઃ ’ આ વાક્યનો અભ્યાસ કરવાથી પણ અપ્રાકૃતત્વરૂપ દોષ તો આવે જ છે, કારણ કે પ્રકૃતિમાં એવી રીતે ઉક્ત વાક્યનો એ વખત પાઠ નથી. એવી શંકા કરવામાં આવે તો, એનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૨ ॥

ન ગુણાદર્થકૃતત્વાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (અર્થકૃતત્વાત્ ચ) અભ્યાસ કરવાથી બધી વંકિઓને સંબંધ બને પશુઓ સાથે સમજ શકાય છે (ગુણત્) સમાસ કરવાથી એમ થતું નથી.

ભાવાર્થ :—અભ્યાસ કરવાથી બે પશુઓની બાવન વંકિઓ સમજ શકાય છે એટલે અભ્યાસ સાર્થક છે. શબ્દ એ ધર્મો છે અને અભ્યાસ કરવો એ શબ્દનો ધર્મ છે. દ્વાપચ્ચાશ્ત્ર એમ કહેવાથી પ્રધાનભૂત 'વર્ણિશતિ' શબ્દનો બાધ થાય છે. અભ્યાસ પક્ષમાં પ્રધાનતા રક્ષા થાય છે જ્યારે સમાસપક્ષમાં તેની રક્ષા થતી નથી માટે અભ્યાસ કરવો એજ યોગ્ય છે. ॥ ૩ ॥

સમાસેऽપિ તથેતિ चेत् ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(સમાસેઽપિ) સમાસમાં પણ (તથેતિ चेત્) તેમજ છે જો એમ કહેવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—શબ્દનું મુખ્ય પ્રયોજન અર્થની રમ્પતિ થવી એજ છે. અર્થ રમરણ માટે જ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. 'દ્વિપંચાશદ્' શબ્દના પ્રયોગથી પણ અર્થનું રમરણ તો થાય છે અને અતિદેશ શાસ્ત્ર પણ અનુકૂળ થાય છે. જો એમ કહેવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૪ ॥

નાસંભવાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (નાસંભવાત્) સંભવિત ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—બનેનો સરવાળો કરી 'દ્વિપંચાશદ્' શબ્દનો પ્રયોગ કરવાથી અતિદેશ શાસ્ત્ર અનુકૂળ થતું નથી. પ્રકૃતિવદ્ વિકૃતિઃ કર્તવ્યા એ શાસ્ત્રપ્રમાણે 'દ્વિપંચાશદ્' શબ્દ પ્રકૃતિપ્રમાણે નથી માટે એ પ્રમાણે કથનનો સંભવ નથી. ॥ ૫ ॥

સ્વામિશ્ચ વચ્ચનં પ્રકૃતૌ તથેહ સ્યાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(પ્રકૃતૌ) અગ્નીષેતીમમાં (સ્વામિઃ વચ્ચનં ચ) સ્વસંબંધી વંકિ વચન છે (તથા હહ સ્યાત્) તે પ્રમાણે અભ્યાસ કરવામાં થઈ શકે છે.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં એકપશુને છઠ્વીસ વંકિઓ વિશેષણ રૂપે બતાવવામાં આવી છે. અભ્યાસ કરવાથી તે બાવ બરાબર જળવાઈ રહે છે. સમાસ પક્ષમાં તો સમુદાય વિશેષ્ય રૂપે થઈ જવાથી પશુના પ્રાધાન્યનો બાધ થાય છે. ॥ ૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. વજ્રક્રોળાં તુ પ્રધાનત્વાત્ સમાસેનાભિધાનં સ્યાત્

પ્રાધાન્યમગ્નિગોસ્તદર્થત્વાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(વજ્રક્રોળાં પ્રાધાન્યમ્) ગણવામાં વંકીઓનું પ્રાધાન્ય છે. પશુનું નહિ. (અગ્નિગોઃ તદર્થત્વાત્) અગ્નિશુપ્રેપનો પણ એ જ ભાવ છે. (પ્રધાનત્વાત્) વંકીનું પ્રધાનત્વ હોવાથી (સમાસાભિધાનમ્) સમાસનું કથન કરવું ઇષ્ટ છે.

ભાવાર્થ :—છવ્વીસ વંકિઓ અને છે એમ મળવામાં પશુનું પ્રાધાન્ય નથી પણ વંકિઓનું છે અને બે પશુઓની વંકિઓ જાવન છે એમ સમાસ કરી કહેવું એમાં પણ વંકિની પ્રધાનતા સ્વયંવાય છે. માટે અન્નનો અર્થાત્ બે ષટ્વિંશતિ નો ' દ્વાપચ્છાત્ ' આવે સમાસ કરી ઉક્ત વાક્ય ઉચ્ચારવું આવું સિદ્ધાંતવાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૭ ॥

તાસાં ચ કૃત્સ્નવચનાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તાસામ્) તે વંકિઓનું (કૃત્સ્નવચનાત્) સંપૂર્ણતાથી મળના વચન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ તા અનુષ્ઠ્યો ચ્યાવયતાત્ ’ આ વાક્યમાં તાઃ પદથી વંકિઓનો પરામર્થ થાય છે માટે વંકિઓજ પ્રધાન છે. ॥ ૮ ॥

અપિ ત્વસન્નિપાતિત્વાત્ પત્નીવદામ્નાતેન અભિધાનં સ્યાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(અપિ તુ) આ શબ્દ પક્ષાન્તરને જણાવે છે. (આમ્નાતેન) પ્રકૃતિપાદથી (અભિધાનં સ્યાત્) અભિધાન થાય છે. (અસન્નિપાતિત્વાત્) અસંનિકૂળ હોવાથી (પત્નીવત્) પત્ની સંનહ્ય ઇત્યાદિ પેટે.

ભાવાર્થ :—જેમ બહુપત્નીક પ્રયોગમાં પત્ની સન્નહ્ય આ ઠેકાણે વચન અવિવક્ષિત છે, તેમ પ્રકૃત સ્થાનમાં પણ મંત્ર પાઠ પ્રકૃતિમાં અને વિકૃતિમાં અદૃષ્ટ અર્થ માટે જ છે. કારણ કે મંત્રથી સ્મૃતિમાં આવતી ક્રિયા સંનિકૂળ નથી. મંત્રોચ્ચારણ વખતે જ વંકિઓને મળવાનું હોતું નથી. ॥ ૯ ॥

વિકારસ્તુ પ્રદેશત્વાદ્ યજમાનવત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષાન્તરનો સૂચક છે. (વિકારઃ) ઊઠ (પ્રદેશવૃત્તિત્વાત્) પ્રદેશવૃત્તિથી (યજમાનવત્) યજમાન પેટે.

ભાવાર્થ :—ષટ્વિંશતિરસ્ય વર્જ્યસ્તા અનુષ્ઠ્યોચ્યાવયતાત્ આ વાક્યથી વંકિની ઇયતાની પ્રતીતિ થાય છે. છવ્વીસ સંખ્યાને જ વાચક એ શબ્દ નથી માટે ઊઠ કરવો જોઈએ. દિવ્યજ્ઞાનક પ્રયોગમાં યજમાન એવો ઊઠ કરવો પડે છે તેમ અહીં પણ ષટ્વિંશતિ શબ્દનો ઊઠ કરવો જોઈએ. ॥ ૧૦ ॥

અપૂર્વત્વાત્ તથા પત્ન્યામ્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે જ પ્રમાણે (અપૂર્વત્વાત્) અપૂર્વ અર્થ હોવાથી (પત્ન્યામ્) પત્નીમાં ઊઠ કરવો પડે નથી.

ભાવાર્થ :—પત્ની સંનહ્ય આ ઠેકાણે પત્નીશબ્દોત્તરવર્તી એક વચનના પ્રયોગમાં અપૂર્વ અર્થ હોવાથી ઊઠ કરવાનો નથી કારણ કે કેવળ પ્રકૃતિ અને કેવળ પ્રત્યયનો પ્રયોગ થતો

નથી માટે અવિવક્ષિત એક વચનનો પ્રયોગ કર્યો છે પણ ષટ્વિંશ તિરસ્ય ઇત્યાદિ મંત્રનું કથ તો દૃષ્ટ છે. એ મંત્રથી ઇન્દ્રીય વંકિઓ ગણવાનું સ્મરણ થાય છે. બલે ભિન્ન સમયમાં એ મંત્ર ઉચ્ચાર્યો હોય અને ભિન્ન સમયમાં ગણવાનું હોય. જેમ રાગની આગ કાલાંતરમાં લોકો સંભળે છે અને એ આગાનું અનુશન બ્યારે જરૂર જણાય ત્યારે તેનું અનુશન આગને યાદ કરીને કરે છે. માટે ઉક્ત મંત્રનો બિહ જરૂર કરવો જોઈએ. ॥ ૧૧ ॥

આમ્નાતસ્વવિકારાસંખ્યાતુ સર્વગામિત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(તુ) તુ શબ્દ પક્ષનું ઉત્થાપન કરે છે. (આમ્નાતઃ) પ્રકૃતિમાં પ્રાતિ-પદિક શબ્દ જેવી રીતે આમ્નાત છે (અવિકારાત્) તેવી રીતે બિહ કર્યા વગર પદ્ધિશતિ શબ્દને પાઠ કરવો. (સંખ્યાતુ) સંખ્યા વચ્ચે વચનમાં વિકાર કરવો. (સર્વગામિત્વાત્) તેમ કરવાથી ૨૦ વંકિઓનું કથન થઈ શકશે.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં પદ્ધિશતિ શબ્દ છે તેવો જ વિકૃતિમાં કાયમ રાખવો અને તેની ઉત્તરમાં સંખ્યાવાચક એકવચનમાં વિકાર કરવો એટલે કે ષટ્વિંશતી વક્ષોડસ્ય આવી રીતે પાઠ રાખવો. દ્વિવચન મૂકનાથી બાકી પશુઓની બાવન વંકિઓનો બોધ થઈ શકે. ॥ ૧૨ ॥ આ પક્ષને દ્વિધિત કરે છે.

સંખ્યા ત્વેવં પ્રધાનં સ્યાદ્ વક્ષ્યઃ પુનઃ પ્રધાનમ્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પક્ષના દ્વિધિત સૂચવે છે. (એવં સંખ્યા પ્રધાનમ્ સ્યાત્) એમ સંખ્યાનો બિહ કરવાથી સંખ્યા પ્રધાન થશે (વક્ષ્યઃ પુનઃ પ્રધાનમ્) ખરી રીતે વંકિ પ્રધાન છે.

ભાવાર્થ :—સંખ્યાનો બિહ કરવાથી સંખ્યા પ્રધાનરૂપથી સમગ્ર છે અને ખરી રીતે તો વંકિઓ જ પ્રધાન છે માટે વચનનો બિહ કરવો યોગ્ય નથી. ॥ ૧૩ ॥

અભ્યાસો વાડવિકારાત્ સ્યાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અભ્યાસઃ સ્યાત્) અયંપદો અભ્યાસ કરવો. (અવિકારાત્) પ્રાકૃત પદ્ધિશતિ શબ્દ કે જે પ્રત્યયવિશિષ્ટ છે તેનો વિકાર ન થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કેવળ અયમ્ પદનો જ અભ્યાસ કરવો પ્રકૃતિમત પ્રત્યયવિશિષ્ટ ‘ ષટ્વિંશતિઃ ’ પદનો વિકાર કરવો નહિ. એમ કરવાથી પ્રકૃતિમાં શ્રુતમાણ વર્ણનો બાધ થશે નહિ. ॥ ૧૪ ॥ આ પક્ષનું પણ દ્વિધિત અત્યે છે.

પશુસ્ત્વેવં પ્રધાનં સ્યાદભ્યાસસ્ય તક્ષિમિત્તવાત તસ્માત્

સમાસશબ્દઃ સ્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (એવં પશુ પ્રધાનં સ્યાત્) એમ અભ્યસ કરવાથી પશુ પ્રધાન તરીકે થશે. (અભ્યાસસ્ય) અભ્યાસ કરવામાં (તક્ષિમિત્તવાત્) પશુ

(નમિત્ત હોવાથી. (તસ્માત્) માટે (સમાસશબ્દઃ સ્યાત્) સમાસ શબ્દનો પાઠ કરવો એ જ યોગ્ય છે.

હાવાર્થ :- ‘અર્ચ’ પદનો અભ્યાસ કરવાથી પશુની પ્રધાનતા સમજાય છે. કારણ કે યો યઃ પશુઃ ષડ્વિંશતિવક્ત્રીકઃ એવો વાક્યાર્થ થાય છે. અભ્યાસ કરવામાં પણ પશુ જ નમિત્ત પડે છે. ખરી રીતે વક્ત્રીઓ પ્રધાન છે માટે સમાસ એટલે છઠ્ઠીસનો સરવાળો કરી દ્વાપચાશદ્ શબ્દનો પાઠ કરવો એ જ યોગ્ય છે. એટલે આ અધિકારણનો એજ હાવાર્થ છે કે ષડ્વિંશતિ શબ્દનો સમાસ કરીને બિઠ કરવો. ॥ ૧૫ ॥

‘ચતુર્વિંશદ્વાજિન’ ઇત્યાદિ વચનથી આશ્વમેધિક સવનીય અશ્વનું ચતુર્વિંશત વક્ત્રીપ વિશેષ વચન છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. અશ્વસ્ય ચતુર્વિંશતસ્ય વચનાદ્વૈશેષિકમ્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :- (અશ્વસ્ય ચતુર્વિંશત) આ મંત્ર વાક્ય (તસ્ય વચનાત્) યોત્રીસ વક્ત્રીઓના પ્રમાણ કરનાર હોવાથી (વૈશેષિકમ્) ખાસ અશ્વને માટે જ છે.

હાવાર્થ :- અશ્વમેધ યજ્ઞની અંદર એક અશ્વ અને બીજા એ તૂપર અને ગોમૃગ સવનીય પશુઓ છે. તેમાં અશ્વસ્ય ચતુર્વિંશત એ ખાસ અશ્વપરક જ છે અને ષડ્વિંશતિરસ્ય વંકયઃ એ જે અગ્નીષોમીયમાં બતાવ્યું છે તે અતિદેશ શાસ્ત્રથી અહીં પણ પ્રાપ્ત છે. તૂપર અને ગોમૃગ આ બન્ને પશુઓની વંકિઓ બાવન છે એવો પ્રકાશ સમાસ કરીને કહેવો અને અશ્વની યોત્રીસ વંકિઓ ઉકત વચનથી પ્રકાશિત થાય છે. ॥ ૧૬ ॥

આશ્વમેધિક સવનીય અશ્વનો ‘ન ચતુર્વિંશત’ એ વચનથી સમસ્ત ઋચાનો નિષેધ છે.

(સિદ્ધાંત સૂત્ર. તત્પ્રતિષિધ્ય પ્રકૃતિઃ નિયુજ્યતે સા ચતુર્વિંશદ્વાચ્યત્વાત્ ॥૧૭॥

પદાર્થ :- (તત્પ્રતિષિધ્ય) વૈશેષિક વચનનો પ્રતિષેધ કરીને (પ્રકૃતિઃ) અતિદેશ શાસ્ત્ર વિહીન સામાસિક વચન (નિયુજ્યતે) વિહિત કરવામાં આવે છે. (સા) તે (ચતુર્વિંશદ્વાચ્યત્વમ્) યોત્રીસ સંખ્યાનું પણ વાચ્ય થતું હોવાથી.

હાવાર્થ :- ન ચતુર્વિંશદ્વૈતિ હ્યતિ હ્યતિ એ વચનથી પૂર્વોક્ત વિશેષ વચનનો બાધ થાય છે અને ત્રણે પશુઓનો સમાસ કરી વચન કહીવાનું હોય છે અર્થાત્ છયાસી વંકિઓ ત્રણે પશુઓની મળી થાય છે માટે છયાથી એ સામાસિક વચન બોલવું એમાં યોત્રીસ સંખ્યાનો વાચ્યાર્થ પણ આવી જશે. અતિદેશ શાસ્ત્ર એક પક્ષમાં એટલે વિકલ્પે વૈશેષિક વચનનું વારણ કરે છે. ॥ ૧૭ ॥

પક્ષાન્તર. ઋગ્વા સ્યાત્ આસ્માત્ત્વાત્ અવિકલ્પઃ સ્યાવઃ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :- (વા) અથવા (ઋક્ સ્યાત્) સમસ્ત ઋચાનું વિધાન છે (આસ્માત્ત્વાત્) પ્રકરણમાં પાઠ હોવાથી (ચ) અને (અવિકલ્પઃ) યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ:—પ્રતિષેધ કર્યા પછી જે વૈશેષિક પ્રાપ્તિ થાય છે તે સામાસિક સંખ્યાની પ્રયોજક નથી પણ તે સ્થાને સમસ્ત ઋચાનું વિધાન છે કારણ કે પ્રકરણમાં તે ઋચાનો પાઠ છે. વૈશેષિક વચનનો વિકલ્પ માનવો એ ઠીક નથી, માટે અવિકલ્પ જ માનવો જોઈએ. સંપૂર્ણ ઋચા આ પ્રમાણે શાબ્દરહસ્યમાં બતાવી છે ‘ચતુર્લ્લિંગશ્વજિનો દેવશ્વજો વર્જીરશ્વસ્ય સ્વધિતિઃ સમેતિ । અચ્છિદ્રા ગાત્રા વ્યુના કૃણોત પરુપરનુધુષ્યા વિશસ્તા ॥ ૧૮ ॥

તસ્યાં તુ વચનાદેરવત પદવિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(તસ્યાં તુ) તે ઋચામાં તો ‘વચનાત્’ ઉક્ત નિષેધ વચનથી (દેવશ્વજો) ન ગિરેતિ બ્રૂયાત્ દેર, કૃત્વોદ્ભવેત્ એ સ્થળની પેઠે (પદવિકારઃ સ્યાત્) ચતુર્લ્લિંગશ્વ પદના સ્થાનમાં જડ્ઙિશતિ શબ્દનો પ્રક્ષેપ કરવો.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત નિષેધ વચન સમસ્ત ઋચાનો નિષેધ નથી પણ તે ઋચામાં જે ચતુર્લ્લિંગશ્વ પદ છે તેનો જ કેવળ નિષેધ છે. જેમ ‘ગિરા’ પદનો નિષેધ કરી તેને ઠેકાણે દેરા પદનો પ્રક્ષેપ કર્યો છે તેમ પ્રકૃત સ્થાનમાં પણ સમજવું. પદનો નિષેધથી સમસ્ત ઋચાનો નિષેધ માનવામાં આવે તે ક્ષણે માનવી પડે. અને તે પ્રમાણે માનવું અયોગ્ય છે. ॥ ૧૯ ॥

સર્વપ્રતિષેધો વા સંયોગાત્પદેન સ્યાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સર્વપ્રતિષેધઃ) સમસ્ત ઋચાનો પ્રતિષેધ થઇ શકે છે. (સંયોગાત્ પદેન સ્યાત્) ઋચાના પ્રથમ પદ સાથે સંયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સમસ્ત ઋચાનો પણ નિષેધ થઇ શકે છે કારણ કે ઉક્ત નિષેધનું પદ ઋચાના પ્રથમ પદ તરીકે સંબંધ રાખે છે અને જે તમે ગિરાનું દર્શાવે આપ્યું છે તે ગિરા પદ ઋચાની શરૂઆતનું નથી માટે દર્શાવે વિષય છે. ॥ ૨૦ ॥

‘અગ્નીષોમીય પશુમાં’ ઉરુક’ શબ્દથી દ્રવ્યનું અભિધાન છે. ’
એ અધિકરણનું સૂત્ર.

વનિષ્ટુસન્નિધાનાદુરુકેણ વપામિધાનમ્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(વનિષ્ટુસન્નિધાનાત્) વનિષ્ટુના સામીપ્યથી (ઉરુકેણ) ‘ઉરુક’ શબ્દથી (વપામિધાનમ્) વપાનું અભિધાન થાય છે.

ભાવાર્થ :—‘વનિષ્ટુ’ શબ્દ પશુશરીરમાં સ્થિત એક અવયવનો વાચક છે તેની પાસે ‘ઉરુક’ પણ છે. ઉરુક શબ્દથી પણ પશુશરીરમાંના કોઈ અવયવ સમજવો. ડર વિસ્તીર્ણમૂકો મેદો યજ્ઞ સ ઉરુકઃ આ બ્યુત્પતિથી મેદપૂર્ણ વપાવિશેષનું નામ જ ઉરુક છે. કોઈએ ઉરુક અને ઉલૂક શબ્દોના સામ્યથી ઉરુકનો અર્થ ઉલૂક ન સમજવો એ અધિકરણનો ભાવ છે. ॥ ૨૧ ॥

‘અદ્વિગુમાં જે પ્રશસા શબ્દ વપરાયો છે તેનો અર્થ પ્રશંસા છે. ’
એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

પ્રશસાસ્યમિધાનમ્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(પ્રશસા) ‘પ્રશસા’ શબ્દ (અસ્યમિધાનમ્) અસિના અર્થનો વાચક છે.
૬૮

ભાવાર્થ :—આ અગ્નીષોમીય પ્રકરણમાં ‘ પ્રશસા ’ શબ્દ આવે છે તેનો અર્થ ‘અસિ’ એટલે તલવાર થાય છે. ॥ ૨૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

બાહુપ્રશંસા વા ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંત સૂચક છે. (બાહુપ્રશંસા) બાહુની પ્રશંસા વાચક એ શબ્દ છે.

ભાવાર્થ :—પ્રશસા શબ્દ અસિ-વાચક નથી પણ પ્રશંસા વાચક છે. પ્રશસ્તૌ इति બાહુવિશેષણમ્ । પ્રશસા એ તૃતીયા વિભક્ત્યન્ત પદ નથી કારણ અસિથી કંઠ બાહુની પ્રશંસા થતી નથી. પ્રશસૌ એ દ્વિતીયાના દ્વિવચનમાં રૂપ છે. ॥ ૨૩ ॥

‘ અધ્રિગુ પ્રેષમાં ‘ ર્યેનમસ્ય ’ ઇત્યાદિ વાકયગત ર્યેનાદિ શબ્દોનું કાત્સ્ન્ય વચન છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

ર્યેન-શલા-કર્યપ-કવષ-લેકપર્ણેષ્વાકૃતિવચનં પ્રસિદ્ધિ સંનિધાનાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(ર્યેન, શલા, કર્યપ, કવષ, લેકપર્ણેષુ) ર્યેન, શલા, કાર્યપ, કવપ, લેકપર્ણેષાં (આકૃતિવચનમ્) સાદૃશ્ય વચન છે. (પ્રસિદ્ધિસંનિધાનાત્) પ્રસિદ્ધ ર્યેન આદિ પદના સંનિધાનથી.

ભાવાર્થ :—પદમાં દાનમાં આપવા યોગ્ય પશુઓના શરીરમાં કેટલાક અવયવો ર્યેન આદિ પક્ષીઓ સદૃશ હોય છે. ॥ ૨૪ ॥

કાત્સ્ન્યં વા સ્યાત્ તથાભાવાદધ્રિગોશ્ચ તદર્થત્વાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(કાત્સ્ન્યં વા સ્યાત્) સંપૂર્ણ આકૃતિ ર્યેનાદિ જેવી જ કુદરતી રીતે હોય છે. (તથાભાવાત્) તે તે પક્ષીઓ સાથે તે તે ભાગ મળતો આવતો હોવાથી (અધ્રિગોસ્ત-દર્થત્વાત્) અધ્રિગુ નામ ઋત્વિજને પશુઓના શરીરના અવયવોની આકૃતિનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત પશુઓના શરીરના વક્ષસ્થળની આકૃતિ સંપૂર્ણ રીતે ર્યેન આદિ પક્ષીઓના જેવી જ હોય છે. અને એનું જ્ઞાન અધ્રિગુ નામના ઋત્વિજને હોવું જ જોઈએ. ભાવાર્થ એ છે કે અધ્રિગુ નામક ઋત્વિજને પશુના શરીરના અંદર બહારના અવયવોનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન સુદ્ધમરીતથી હોવું જોઈએ. ॥ ૨૫ ॥

દર્શયાગને માટે ઉષ્ઠૃત અગ્નિનો લોપ થાય તો પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ જ્યોતિષ્મતી ઇષ્ટિનું અનુષ્ઠાન ન કરવા સંબંધી અધિકરણ.

પ્રાસન્નિકે પ્રાયશ્ચિત્તં ન વિદ્યતે પરાર્થત્વાત્ તદર્થે હિ વિધોયતે ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(પ્રાસન્નિકે) દર્શ અને પૂર્ણમાસને માટે ઉદ્ધૃત કરેલો અગ્નિ જે શાન્ત થઈ જાય તો (પ્રાયશ્ચિત્તં ન વિદ્યતે) પ્રાયશ્ચિત્ત જ્યોતિષ્મતી ઇષ્ટિ કરતોય નથી. (પરાર્થત્વાત્)

જ્યોતિષ્મતી ઇષ્ટિ અન્યને માટે હોવાથી (તદર્થે દિ વિધીયતે) અગ્નિહોત્રને માટે એ વિહિત છે.

ભાવાર્થ :—અગ્નિહોત્રને માટે ઉદ્ધૃત કરવામાં આવેલો અગ્નિ જે શાંત થઇ જાય તો તેને માટે જ્યોતિષ્મતી ઇષ્ટિ કરી ફરીથી અગ્નિ કરવો. અર્થાત્ દક્ષિણે માટે ઉદ્ધૃત કરેલો અગ્નિ શાંત થઇ જાય તો તેને ફરીથી કરવા માટે જ્યોતિષ્મતી ઇષ્ટિનું અનુષ્ઠાન કરવાનું હોતું નથી. અતોડમિહોત્રાર્થોષ્વતોદ્વનસ્ય નિમિત્તસ્ય અભાવાત્ નૈમિત્તિકો ઇષ્ઠિર્ ન પ્રવર્તતે આ પ્રમાણે ન્યાયમાલા વિસ્તરમાં શ્રી માધવાચાર્યે લખ્યું છે. ॥ ૨૬ ॥

‘ધાર્ય અગ્નિના ઉદ્ધાનમાં પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે જ્યોતિષ્મતી ઇષ્ટિનું અનુષ્ઠાન કરવું નહિ.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

ધારણે ચ પરાર્થત્વાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ધારણે) ધાર્યમાણ અગ્નિ (પરાર્થત્વાત્) સર્વ કર્મને માટે હોવાથી તેના ઉદ્ધાનમાં જ્યોતિષ્મતી ઇષ્ટિ કરવી જોઇએ.

ભાવાર્થ :—આદવનીય યજુડમાંથી જે અગ્નિ લેવામાં આવે છે તે સર્વકર્મને માટે હોવાથી અગ્નિહોત્રને માટે પણ છે જ માટે જે તે અગ્નિહોત્ર કર્યા પહેલાં હોલવાઇ જાય તો જ્યોતિષ્મતી નામની ઇષ્ટિ કરવી જોઇએ. ॥ ૨૭ ॥

ક્રિયાર્થત્વાદિતરેષુ કર્મ સ્યાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(ક્રિયાર્થત્વાત્) પશુક્ષણ પરિસમૃદ્ધ-આદિ ક્રિયાને માટે હોવાથી (ઇતરેષુ કર્મ સ્યાત્) બીજામાં અનુષ્ઠાન થાય છે.

ભાવાર્થ :—આદવનીયમાંથી જે અગ્નિનું ઉદ્ધરણ કરવામાં આવે છે તેનું નિમિત્ત અગ્નિહોત્ર નથી પણ ‘ધાર્યો ગતશ્રિય આદવનીયઃ’ અથો હ વે ગતશ્રિયઃ-બ્રાહ્મણઃ શુશ્રુવાન્ ગ્રામણીઃ રાજન્યઃ । ઔવૌ ગૌતમો મારદ્વાજઃ’ આ કદપસુત્રને આધારે ગતશ્રીત્વ ધારણનું નિમિત્ત છે. અગ્નિહોત્ર નિમિત્ત નથી માટે અગ્નિહોત્ર કર્યા પહેલાં અગ્નિનું ઉદ્ધાન થઇ જાય તો જ્યોતિષ્મતી નામની ઇષ્ટિ કરવાની નથી. નિમિત્તાભાવાત્ નાસ્તિ સેષ્ટિઃ નિમિત્ત વગર તે ઇષ્ટિ કર્તવ્ય નથી આ પ્રમાણે શ્રી માધવાચાર્યે પણ લખ્યું છે, જુઓ ન્યાયમાલા વિસ્તરનું આ અધિકરણ. ॥ ૨૮ ॥

‘દર્શાર્થ ઉદ્ધરણ અમંત્રક હોય છે.’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

ન તૂત્તે યસ્ય ચોદના અપ્રાપ્તકાલત્વાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(ઉત્તરે) પરાર્થ ઉપ્પન્ન અગ્નિમાં (યસ્ય ચોદના) જે અગ્નિહોત્રનું વિધાન છે તેમાં (ન તુ) મંત્ર બોલવો નહિ. (અપ્રાપ્તકાલત્વાત્) લિજ કામ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—“ જમિહોત્રં વાચા ત્વાહોત્રા ઇત્યાદિ નિત્ય ઉદ્દરણુનો મંત્ર છે. હવે જેણે દર્શયાગને માટે ઉદ્દરણુ કર્યું હોય તેને માટે ઉપર બતાવેલો મંત્ર બોલવો નહિ. અમંત્રકેળ ઉદ્દરણુ કરવું. કારણ અગ્નિહોત્ર અને ઉદ્દરણુનો સમય બિન્ન છે. ॥ ૨૬ ॥

‘ પ્રાયણીય ચરુમાં પ્રદાન ધર્મોનું અનુષ્ઠાન નથી. ’ એ અધિકરણનું સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. પ્રદાનદર્શનં ધ્રપણે તદ્દર્મ મોજનાર્થત્વાત્ સંસર્ગાશ્ચ મધૂદકવત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(ધ્રપણે) પચસના ધ્રપણમાં (પ્રદાનદર્શનમ્) દેવતાનો ઉદ્દેશ કરીને જેમ પ્રદાન જોવામાં આવે છે તે પ્રમાણે પચસનું પણ પ્રદાન કરવામાં આવે છે. (મધૂદકવત્) માટે મધુ અને ઉદક પેઠે (સંસર્ગાત્) મિલિત હોવાથી (મોજનાર્થત્વાત્) યાગને માટે હોવાથી (તદ્દર્મ) પ્રદેય દ્રવ્યના જે ધર્મો કર્તવ્ય હોય છે તે ધર્મો પ્રદેય પચના પણ કર્તવ્ય છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટોમમાં આ પ્રમાણે શ્રવણ છે. ‘ આદિત્યઃ પ્રાયણીયઃ પચસિ ચરુઃ ’ આ વાક્યથી જેમ ચરુ પ્રદેય દ્રવ્ય છે તેમ પચ પણ પ્રદેય દ્રવ્ય છે. એવું ૨૫૪ સમગ્ય છે. ચરુનો દેવતા જેમ આદિત્ય છે તેમ પચનો દેવતા પણ આદિત્ય છે. અર્થાત્ દેવતાનો ઉદ્દેશ કરી બંનેનો ત્યાગ કર્તવ્ય છે યાગમાં ત્યાગ આવશ્યક હોય છે. માટે પ્રદેય દ્રવ્ય પચના જે ધર્મો વત્સાપાકરણુ આદિ છે તે પણ કર્તવ્ય છે. ॥ ૩૦ ॥

સંસ્કારપ્રતિષેધશ્ચ તદ્વત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સંસ્કારપ્રતિષેધઃ તદ્વત્) કેટલાક સંસ્કારોનો પણ પ્રતિષેધ છે.

ભાવાર્થ :—કેટલાક પ્રદેયદ્રવ્યના સંસ્કારોનો પણ પ્રતિષેધ છે. તેથી ૨૫૪ થાય છે કે, પ્રદાનના ધર્મો કર્તવ્ય છે. જે કર્તવ્ય જ હોયતો તેનો પ્રતિષેધ પણ ન હોય જેમકે ‘ અયજુષા વત્સાનપાકરોતિ ’ બળુષૂ મંત્રદ્વાગ વત્સોનું અપાકરણુ કરવું નહીં આ વાક્ય ધર્મના નિષેધને જણાવે છે. ॥ ૩૧ ॥

તત્પ્રતિષેધે ચ તથામૃતસ્ય વર્જનાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તત્પ્રતિષેધે) તે પચનો જે પ્રદેયત્વ તરીકે પ્રતિષેધ માનવામાં આવે તો (તથામૃતસ્ય વર્જનાત્) પયોમિશ્રિત ચરુ દ્રવ્યનો પણ નિષેધ થઇ જાય.

ભાવાર્થ :—જો પચમાં પ્રદેયત્વનો નિષેધ માનવામાં આવે તો પચમાં રંધિલા ચરુનો પણ નિષેધ થઈ જાય. જેમ વેંછ કોષ્ટ રાગીને દૂધ સેવવાની ના પાડી હોય તો તેણે દૂધવાળો પદાર્થ પણ છોડવો જ પડે છે. આથી દૂધમાં રંધિલા ચરુનો પણ નિષેધ થઇ જાય. જે દૂધ અર્થાત્ પચમાં પ્રદેયત્વનો નિષેધ માનવામાં આવે તો. ॥ ૩૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અધર્મત્વમવ્રદાનાત્ પ્રણીતાથે વિધાનાદતુલ્યત્વાદસંસર્ગઃ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(અધર્મત્વમ્) પ્રદેય દ્રવ્ય ધર્મત્વ નથી (અવ્રદાનાત્) પચસ વિધિનો વિષય બનતો હોવાથી કારણ કે પચસ એ સાતમી વિભક્તિ છે જેનું વિધાન કરવું હોય તેને સાતમી

ભાવાર્થ :—પચસિ ચરુઃ અહીં ચરુ તો પ્રથમાંત હોવાથી તે વિધેય બની શકતું નથી તેમજ દધિમધુ ઘૃતમાપો ધાનાઃ ઇત્યાદિની માફક સંસર્ગ પણ નથી કારણ કે દૃષ્ટાન્તમાં બધાજ પ્રથમાંત છે બ્યારે દાર્શનિક પચસુનેતો સાતમી વિભક્તિ લાગેલી છે અને તેથી પચસ્ એ ચક્રનું અધિકરણ છે એમ સમજાય છે. ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :- (પરઃ) બીજો (નિત્યાનુવાદઃ સ્યાત્) નિત્ય વિધિનો અનુવાદ છે.

विहितप्रतिषेधो वा ॥ ३५ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (વિહિતપ્રતિષેધઃ) શાખાન્તરમાં જે વિહિત છે તેનો પ્રતિષેધ છે.

ભાવાર્થ :—શાખાન્તરમાં યજુષા વત્સાનપાકરોતિ આવું વિધાન છે તેનો ઉક્ત સ્થળે પ્રતિષેધ છે એવું સમજાય છે. માટે પ્રદાન ધર્મેનું અનુદાન કર્તવ્ય નથી. ॥ ૩૫ ॥

वर्जनेगुणभावित्वात् तदुक्तप्रतिषेधात् स्यात् कारणात् केवलाशनम् ॥ ३६ ॥

પદાર્થ :— (તદુક્તપ્રતિવેદાત્) ‘ પયો મા મુઢક્ષ્વ ’ આવા પ્રતિષેધ હોવાથી. (વર્જને)
 પયઃસંસૃષ્ટ અન વર્જનમાં (ગુણભાવિત્વાત્) અપ્રધાન હોવાથી (કારણાત્) એ કારણને
 લીધે (કેવલાશનમ્) કેવળ ઓદનનું અશન થઇ શકે છે.

ભાવાર્થ :—‘૫૦ દૂધનું સેવન ન કર’ આવો પ્રતિષેધ કોઈ રોગીને વેદ કયો હોય તો દૂધયુક્ત ભાતનો પણ નિષેધ થઈ શકે છે કારણ કે દૂધ એ ભોજનમાં ગૌણ વસ્તુ છે અને ભાત એ મુખ્ય છે. માટે દૂધ વગર કેવળ ભાતનું અશન થઈ શકે છે પણ દૃષ્ટાન્તમાં ચરુ દૂધમાં જ રાધવાનું વિધાન છે એટલે એ આહન ૩૫ ચરુ દૂધમાંથી જુદો પડી શકે નહિ. આ કારણથી ચરુ સાથે પયો મા મુક્ત્વનું જે દર્શાત આપ્યું છે તે અરોગ્ય છે. ॥ ૩૬ ॥

व्रत धर्माच्च लेपवत् ॥ ३७ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (ત્રેતધર્માતુ) પ્રત ધર્મ હોવાથી (લેખવત) લેખ પડે.

જાવાર્થ :—શ્રદ્ધાચારી માટે મધુ અને માંસ આદિ ત્યાગ્ય છે. હવે જો મધુના લેપવાળો અથવા માંસના સંસર્ગવાળો પદાર્થ જો તે ખાશ તો તેના વ્રતનો લેપ થાય છે તેમ અપ્રદેય પથના સંસર્ગવાળો ચરુ આપવામાં પણ અદૃષ્ટનો લેપ થવો જોઈએ. ॥ ૩૭ ॥

રસપ્રતિષેધો વા પુરુષધર્મત્વાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (રસપ્રતિષેધઃ) રસનો પ્રતિષેધ છે (પુરુષધર્મત્વાત્) પુરુષનો ધર્મ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પુરુષનો ધર્મ રાગ છે. એ રાગથી પુરુષ મધુનો (મદિરાનો) ઉપયોગ કરે છે. માટે પદાર્થમાં જ્યારે બ્રહ્મચારીને મધુના રસનું જ્ઞાન થાય એટલો લેપનો નિષેધ છે. મધુનો ઠોષપણ પદાર્થ સાથે સંસર્ગ હોવો એમાં પુરુષની ભૂખ છે પણ ચરુમાં જે પચસૂનો સંબંધ છે તે તો શાસ્ત્ર પ્રાપ્ત છે. શાસ્ત્રપ્રાપ્ત સંયોગનો નિષેધ થઈ શકે નહિ. માટે તેમાં પ્રણીતાધર્મા ઉત્પન્નાદયસ્તત્ર કર્તવ્યાઃ પ્રણીતાના ધર્મ ઉત્પન્ન આદિ કર્તવ્ય છે. વત્સાપાકરણ આદિ પ્રદેય ધર્મેનું અનુદ્યાન કર્તવ્ય નથી. ॥ ૩૮ ॥

‘ અબ્યુદય-ઇષ્ટિમાં દધિ અને શૃતમાં પ્રદેય ધર્મેનું અનુદ્યાન કરવાનું હોય છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

અબ્યુદયે દોહાપનયઃ સ્વધર્મા સ્યાત પ્રવૃત્તત્વાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(અબ્યુદયે) ચંદ્રોદયનિમિત્તક અબ્યુદય ઇષ્ટિમાં (દોહાપનયઃ) દધિ શૃતરૂપ દ્રવ્યમાંથી પૂર્વદેવતાના વિભાગ અને બીજાદેવતાના સંબંધનું વિધાન છે. (પ્રવૃત્તત્વાત્) યાગને માટે પૂર્વથી દધિ અને પચસૂ પ્રવૃત્ત હોવાથી (સ્વધર્મા સ્યાત્) પ્રદેય દ્રવ્ય ધર્મવાળા અપનય હોય છે.

ભાવાર્થ :—અબ્યુદય ઇષ્ટિમાં શૃત અર્થાત્ પાકાશ્રય પચસૂ અને દધિ આ બન્નેના પ્રદેયદ્રવ્યના ધર્મેનું અનુદ્યાન કરવું જોઈએ, કારણ કે એ શૃત અને દધિમાંથી જ પૂર્વદેવતાનો વિભાગ અને અન્ય દેવતાનો સંબંધ જોડવામાં આવે છે. ॥ ૩૯ ॥

શૃતોપદેશાન્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શૃતોપદેશાત્) શૃત=પાકાશ્રય આ પ્રમાણે નિર્દેશ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—શૃત એટલે પાકનો જે આશ્રય હોય તે. આવો સિદ્ધવત્ જે નિર્દેશ છે તે પ્રદેયદ્રવ્યમાં જ ઘડી શકે છે. માટે દધિ અને પાકાશ્રય પચસૂમાં અબ્યુદયેષ્ટિ વખતે પ્રદેયના ધર્મે કરવા યોગ્ય છે. ॥ ૪૦ ॥

‘ પશુકામેષ્ટિમાં દધિ અને શૃતમાં પ્રદેય ધર્મેનું અનુદ્યાન થતું નથી. ’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

અપનયો વા અર્થાન્તરે વિધાનાશ્વરૂપયોવત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(અપનયોવત્) ચરુ અને પચસૂની માફક (અર્થાન્તરે વિધાનાત્) અપશુરૂપ કાર્યાન્તરમાં વિધાન હોવાથી (અપનયઃ) ઇજ્યાના ધર્મેનો અભાવ છે.

હોવાર્થ :—‘ આદિત્યઃ પ્રાયણીયઃ પયસિ ચરુઃ ’ અહીં જેમ પયસ્માં પ્રદેય ધર્મોનું અનુદાન થતું નથી તેમ પશુકામેષ્ટિમાં દૂધ અને શૂતમાં ઇન્ધાના ધર્મો કર્તવ્ય નથી કારણ કે તેનો ઉપયોગ શ્રવણમાં થાય છે, માટે પ્રણીતાના ધર્મો જ કર્તવ્ય છે. ॥ ૪૧ ॥

‘ જ્યોતિષ્ટોમમાં પ્રદેય ધર્મોનું અનુદાન નથી. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. શ્રવણનાં તુ અપૂર્ણત્વાત્ પ્રદાનાર્થવિધાનં સ્યાદ્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(શ્રવણનાં તુ) પયઃ આદિ શ્રવણોનું (પ્રદાનાર્થવિધાનં સ્યાત) યાગને માટે વિધાન છે (અપૂર્ણત્વાત્) અપૂર્વકર્મ હોવાથી.

હોવાર્થ :—પયસા મૈત્રાવરુણં શ્રીણાતિ અહીં પયમાં ઇન્ધાધર્મો કર્તવ્ય છે. ઉક્તવાક્યમાં સોમ સાથે પયસ્નું મિશ્રણ કરવા બતાવ્યું છે. સોમ પ્રદેય છે, માટે પયસ્માં સોમના જે કય આદિ ધર્મો છે તે પયમાં પણ કર્તવ્ય છે. ॥ ૪૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ગુણૌ વા શ્રવણાર્થત્વાત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ગુણઃ) સોમરસનું ગુણભૂત પય છે (શ્રવણાર્થત્વાત્) પયસ્નો ઉપયોગ શ્રવણ અર્થાત્ મિશ્રણને માટે છે.

હોવાર્થ :—સોમરસ પ્રધાન છે, પયસ્ ગૌણ છે. કારણ કે દૂધ તો ફક્ત મિશ્રણ માટે છે. ॥ ૪૩ ॥

અનિર્દેશાच्च ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અનિર્દેશાત્) પયસ્નો દેવતા સાથે નિર્દેશ નથી.

હોવાર્થ :—મૈત્રાવરુણ એ સોમનું વિશેષણ છે. અને એનાથી સોમ દ્રવ્યનો મિત્ર અને વરુણ સાથેનો સંબંધ જણાય છે, પયસ્ની સાથે કોપ દેવતાનો સંબંધ જણાતો નથી માટે પયસ્ ગૌણ છે, તેથી તેમાં પ્રદેયના ધર્મ કર્તવ્ય નથી. ॥ ૪૪ ॥

શ્રુતેષ્ચ તત્પ્રધાનત્વાત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શ્રુતેઃ) દ્વિતીયા વિભક્તિની શ્રુતિ હોવાથી (તત્પ્રધાનત્વમ્) સોમની પ્રધાનતા સ્પષ્ટ થાય છે.

પદાર્થ :—પયસા સોમં શ્રીણાતિ અહીં દ્વિતીયા વિભક્તિ સોમને છે પયસ્ને તો ત્રીજી વિભક્તિ છે. દ્વિતીયા વિભક્તિ પ્રધાનતાને સૂચવે છે માટે સોમ જ પ્રધાન છે પયસ્ નહીં. એટલે સોમ જ પ્રદેય છે પયસ્ નહીં. તેથી પયસ્માં પ્રદેયના ધર્મો જે કય આદિ છે તે કર્તવ્ય નથી. ॥ ૪૫ ॥

અર્થવાદश्च तदर्थत્વાत् ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અર્થવાદઃ) અર્થવાદ (તદર્થત્વાત્) પણ સોમની પ્રધાનતા સૂચવે છે.

ભાવાર્થ :—પયસૈવ મે સોમં શ્રીણતુ આ અર્થવાદ વાક્ય છે તેમાં પણ સોમની પ્રધાનતા અને પયસની અપ્રધાનતા પ્રતીત થાય છે. જે પયસ સોમગુણ્ય હોત તો પયો મે દેહિ આવો વરદાનની યાચનાવાળો અર્થવાદ હોત. આથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે પયસમાં પ્રદેશના ધર્મો કર્તવ્ય નથી. ॥ ૪૬ ॥

સંસ્કારં પ્રતિ માવાજ્ઞ તસ્માદપ્યપ્રધાનમ્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(સંસ્કારં પ્રતિ) સંસ્કારને માટે (માવાજ્ઞ) હોવાથી (તસ્માત્ અપિ) તેથી પણ (અપ્રધાનમ્) પયસ અપ્રધાન છે.

ભાવાર્થ :—પયસ તો સોમના સંસ્કારને માટે છે માગને માટે નહિ. એટલે કે પયસ તો પ્રદેશ દ્રવ્ય સોમનું સંસ્કાર દ્રવ્ય છે, તેથી તે અપ્રધાન છે. માટે તેમાં પ્રદેશના ધર્મો કર્તવ્ય નથી. ॥ ૪૭ ॥

અશ્વમેધમાં ' ઈશાનાય પરસ્વતઃ ' આ વાક્યથી યાગાન્તરનું વિધાન છે.

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.. પર્યગ્નિકૃતાનામુત્સર્ગે તાદર્થ્યમુપધાનવત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(પર્યગ્નિકૃતાનામ્) પર્યગ્નિકૃત પરસ્વતોનું (ઉત્સર્ગે) છોડી મૂકવાનું હોવાથી (તાદર્થ્યમ્) તેને માટે હોય છે (ઉપધાનવત્) ચરના ઉપધાન પેટે.

ભાવાર્થ :—અશ્વમેધ પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે વાક્ય છે. ' ઈશાનાય પરસ્વતઃ કાલમતે, તં પર્યગ્નિકૃતમુત્સર્જતિ ' અહીં ' પરસ્વત્ ' શબ્દ વન્યપશુ વિશેષનો વાચક છે. પરસ્વતને અગ્નિ પાસે લાવી પછી તેને છોડી મૂકવાં અર્થાત્ તેનો ઉત્સર્ગ કરવો. તેનો ત્યાગ અર્થાત્ કાઢને દાનમાં આપવાં નહિ. જેમ ' ચરુમુપદધાતિ ' ચરુનું ઉપધાન કરવામાં આવે છે તેમ ' પર્યગ્નિકૃતમુત્સર્જતિ ' પર્યગ્નિ થયેલા પરસ્વતનો ઉત્સર્ગ કરવો. ॥ ૪૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. શેષપ્રતિષેધો વા અર્થામાવાદિહાન્તવત્ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંત સૂચક છે. (શેષપ્રતિષેધઃ) પર્યગ્નિ કર્યા પછી પ્રાકૃત અંગનો પ્રતિષેધ છે (અર્થામાવાત્) કર્તવ્ય અર્થ ન હોવાથી (હિહાન્તવત્) આતિથ્યામાં ઇડાન્ત કર્મ જેમ અન્યનો નિવર્તક છે તેમ.

ભાવાર્થ :—આતિથ્યામાં ઇડાન્ત કર્મ અન્ય પ્રાકૃત કર્તવ્યનો નિષેધ કરે છે તેમ પર્યગ્નિકૃત કર્મ કર્યા પછી અન્ય કોઈ વિધેય અંશ રહેતો ન હોવાથી ઉક્ત એ વાક્યમાં ઉત્તર વાક્ય નિષ્ફલ થઈ જાય છે. ॥ ૪૯ ॥

પૂર્વત્વાજ્ઞ શબ્દસ્ય સંસ્થાપયતીતિ ચાપ્રવૃત્તેનોપપદ્યતે ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શબ્દસ્ય પૂર્વત્વાત્) પૂર્વ શબ્દ થરા સૂચક હોવાથી (સંસ્થાપયતિ હિતિ) સમાપ્તિ સૂચક શબ્દ પણ હોવાથી (અપ્રવૃત્તેન ચ) જે પૂર્વયાગ પ્રવૃત્ત ન હોત (ઉપપદ્યતે) તો ઉત્સર્ગ માત્ર થઈ શકત.

ભાવાર્થ :—પૂર્વ જે એ વાક્ય બતાવ્યા છે તેમાં પહેલું વાક્ય યાગનું પ્રતિપાદન કરે છે, કારણ કે તેમાં દ્રવ્ય અને દેવતાનો ઉલ્લેખ છે દ્રવ્ય અને દેવતા એ જ રવરૂપ છે. તો બીજું વાક્ય પણ યાગનું સૂચક છે કારણ કે તેમાં દ્રવ્યનું સૂચન છે. ॥ ૫૦ ॥

ક્રિયા વા સ્યાદવચ્છેદાદકર્મ સર્વહાનં સ્યાત્ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અકર્મ સર્વહાનં સ્યાત્) ક્રિયામાત્રનું હાન થાય (અવચ્છેદાત્) પર્વગ્રંથકરણ કર્મા પછી ઉત્તરગ્રંથનો વ્યવચ્છેદ હોવાથી (ક્રિયા) માટે પ્રધાન ક્રિયા અર્થાત્ યાગનું વિધાન છે.

ભાવાર્થ :—પૂર્વવાક્ય જેમ યાગનું પ્રતિપાદન કરે છે તેમ તે પર્યમિદ્રુતસુત્તજતિ આ વાક્ય પણ યાગનું જ પ્રતિપાદન કરે છે. એ વાક્ય નિરર્થક નથી અને ‘ પરસ્વત્ ’ આરંભક પશુ વિશેષનું દાન કરવામાં આવે છે એવો ભાવ આ આધિકરણનો છે. ॥ ૫૧ ॥

‘ આજ્યેન શેષં સંસ્થાપયતિ ’ આ વાક્યથી કર્મોન્તરનું વિધાન છે.

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. આજ્યસંસ્થા પ્રતિનિધિઃ સ્યાત્ દ્રવ્યોત્સર્ગાત્ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(આજ્યસંસ્થા) આભ્યથી સમાપ્તિ (પ્રતિનિધિઃ સ્યાત્) પ્રતિનિધિ થાય છે (દ્રવ્યોત્સર્ગાત્) પૂર્વદ્રવ્યનો પરિત્યાગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આભ્યથી સમાપ્તિ જે બતાવી છે તેમાં આભ્ય શબ્દ પૂર્વદ્રવ્યના પ્રતિનિધિત્વનો સૂચક છે. ફત્તીવત્ દેવતાવાળું છે. દ્રવ્ય આગળ બતાવ્યું છે તેનું પ્રતિનિધિ આભ્યા પદથી તત્ત્વ છે આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૫૨ ॥

સમાપ્તિવચનાત્ ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (સમાપ્તિ વચનાત્) સમાપ્તિનું વચન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ આજ્યેન શેષં સમાપયેત્ ’ આભ્ય અર્થાત્ ધૃતથી ખાકી રહેલું કર્મ સમાપ્ત કરવું જે કર્મોન્તરનું વિધાન હોત તો આજ્યેન કર્મારંભે એ પ્રમાણે વ ક્ય હોવું જોઈતું હતું. માટે બીજા કર્મનું વિધાન નથી ॥ ૫૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ચોદના વા કર્મોત્સર્ગાદન્યે સ્યાદવિશિષ્ટત્વાત્ ॥ ૫૪ ॥

પદાર્થ :—(ચોદના વા) અપૂર્વ કર્મનું વિધાન છે (કર્મોત્સર્ગાત્) પૂર્વ કર્મની સમાપ્તિ હોવાથી. (અન્યૈઃ અવિશિષ્ટત્વાત્ સ્યાત્) બીજાં વાક્યો સાથે સમાનતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પાત્નીવતમાલમતે પર્યમિદ્રુત પાત્નીવતસુત્તજતિ આજ્યેન શેષં સંસ્થાપયતિ આ વાક્યમાં આજ્યેન શેષં સંસ્થાપયતિ આ ભાગથી એક બીજા કર્મનું જ વિધાન થાય છે જે કે એમાં યાગવાચક કોઈ પદ નથી છતાં એનાં જેવાં બીજાં વાક્યો છે જેમકે સૌર્વં ચરં નિવંષેત્ અહીં પણ યાગ વાચક પદ નથી છતાં તે એ યાગરૂપ કર્મોન્તરનું વિધાન કરે છે. ॥ ૫૪ ॥

અનિજ્યાં ચ વનસ્પતેઃ પ્રસિદ્ધાન્તેન દર્શયતિ ॥ ૫૫ ॥

પદાર્થ :—(પ્રસિદ્ધાન્તેન) પ્રસિદ્ધ ચરમ-અવયવથી (વનસ્પતેઃ) દશમ પ્રયાજનો (અનિજ્યામ્) યાગના અભાવને (દર્શયતિ) બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—આ સૂત્ર યાગના અભાવને સૂચિત કરે છે. એટલે શેષ કર્મની નિવૃત્તિ છે એમ સમજવું. આ કથન ઉપર બતાવેલા પાત્નીવત યાગ સંબંધી છે. ॥ ૫૫ ॥

સંસ્થા ચ તદ્દેવતાત્વાત્ સ્યાત્ ॥ ૫૬ ॥

પદાર્થ :—(સંસ્થા ચ) સંસ્થા એ શબ્દ સમાપ્તિનો વાચક છે. (તદ્દેવતાત્વાત્ સ્યાર્) પત્ની-દેવતાક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આજ્યેન શેષમ્ ઇત્યાદિથા કર્માન્તરનું વિધાન છે એમાં પણ દેવતાનું શ્રવણ ન હોવાથી સંનિહિત પત્નીવદ્ દેવતાનું જ ગ્રહણ થાય છે. માટે બન્ને પૂર્વ અને ઉત્તર કર્મોનું સામ્ય હોવાથી પત્નીવદ્દેવતાક જે કર્મ આરંભ્યું છે તે આ કર્મથી અર્થાત્ આજ્યેન સમાપયેત્ ઇત્યાદિથી પ્રતીત થતા કર્મથી સમાપ્ત કરવું જોઈએ. આ ઉપરથી આ અધિકરણમાં આજ્યેન શેષ સંસ્થાપયતિ એનાથી ભિન્ન યાગવિધાન પ્રતીત થાય છે. ॥ ૫૬ ॥

इति श्री मीमांसागुर्जरभाष्ये नवमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अथ दशमाध्यायस्य प्रथमः पादः

‘વિકૃતિમાં જે અર્થોનો લોપ હોય તેના પ્રાકૃત અર્થોનો બાધ હોય છે અર્થાત્ એવા પ્રકૃતિમાં કહેલાં અર્થો વિકૃતિમાં ન કરવા.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

આ અધ્યાયમાં બાધ સંબંધી વિચારો કરવામાં આવશે.

विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात् सर्वकर्म स्यात् ॥ १ ॥

પદાર્થ :—(વિધેઃ) પ્રકૃતિયાગના પ્રકરણમાં જે જે અર્થોનું વિધાન હોય તેનું (પ્રકરણાન્તરે) વિકૃતિ યાગમાં પ્રકૃતિ માદક સર્વકર્મ અનુષ્ઠેય હોવાથી (અતિદેશાત્) અતિદેશ સામાન્યનું કથન હોવાથી (સર્વકર્મ સ્વાત્) પ્રકૃતિમાં વિહિત બધાંજ કર્તવ્યોનું અનુધાન થવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં જે જે કહ્યું હોય તે સર્વનું વિકૃતિમાં પણ અનુધાન થવું જોઈએ. કારણ કે પ્રકૃતિવત્ વિકૃતિઃ કર્તવ્યા એવો સામાન્ય અતિદેશ છે. એટલે પ્રકૃતિમાં જેટલાં અંગો વિહિત હોય તે બધાં જ વિકૃતિમાં પણ કરવા. કાષ્ઠપણ અંગનો બાધ વિકૃતિમાં ન થવો જોઈએ એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અપિ વાઙમિધાનસંસ્કારદ્રવ્યમયે ક્રિયેત તાદર્થ્યાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) આ સ્પષ્ટો પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ સૂચક છે. (અમિધાન સંસ્કાર દ્રવ્યમ્) દેવસ્ય ત્વા.....ષ્ટપાદિ મંત્રરૂપ અભિધાનથી સંસ્કારરૂપ આદાન આદિ ક્રિયાકલાપ જમાં છે (દ્રવ્યમ્) તે દ્રવ્ય (ઇચ્છે) પુરુષપ્રયત્નસાધ્ય છેદન ક્રિયા હોય તો (ક્રિયેત) કરવામાં આવે (તાદર્થ્યાત્) તે કાર્યને માટે જ તે દ્રવ્ય જણાવવામાં આવેલું હોય છે.

ભાવાર્થ :—જે જે મંત્રદાતા જે જે ક્રિયાઓ કરવાની વિહિત હોય છે તે તે ક્રિયાઓ દ્રવ્યમાં કરવાની હોય છે. માટે યજ્ઞમાં તે દ્રવ્યનો ઉપયોગ હોય તોજ તેમાં તે ક્રિયાઓ કરવી, નહિ તો નહિ. એટલે વિવૃત્તિ યાગમાં જરૂર ન હોય તો પ્રકૃતિમાં કહેલા દ્રવ્યમાં ક્રિયાઓ વિકૃતિમાં ન કરવી. ઉદાહરણ—નાજસૂચ યાગમાં મૈત્રાપાહ્નરપત્ય હવિષ્માં કહેવામાં આવ્યું છે કે 'સ્વયં દિતં વર્હિઃ સ્વયં જુત ઇષ્મઃ' આ વાક્યમાં સમગ્ર્ય છે કે વર્હિઃ અને ઇષ્મને માટે તેને કાપવાના સાધનનો ઉપયોગ કરવાનો નથી. પ્રકૃતિમાં જે દ્રવ્યનું જે સ્વરૂપ અર્થાત્ સમર્થિત છે તે વિવૃત્તિમાં કોઈ વાક્યથી ન કાપવા જણાવ્યું હોય તો ન કરવું. માટે વિવૃત્તિ યાગમાં અર્હિ-લવન માટે પઃશુ આદિનો ઉપયોગ ન કરવો. કમનો પાષ હોવાથી પઃશુ આદિ દ્રવ્યનું મૂળ પશુ મંત્રદાતા ન કરવું અર્થાત્ પ્રકૃતિમાં કરવું પણ વિવૃત્તિમાં ન કરવું કારણ કે તેનો આધ છે. પ્રવૃત્તિવદ્ વિવૃત્તિઃ કર્તવ્યા એ સામાન્ય અતિદેશ નથી પણ જે વિવૃત્તિમાં પ્રકૃતિના અંગો અપેક્ષિત હોય તે અંગો પ્રકૃતિ પેટે કરવાં એ આ સૂત્રનો અભિપ્રાય છે. ॥ ૨ ॥

તેષામપ્રત્યક્ષશિષ્ટત્વાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(તેષામ્) મંત્ર, સંસ્કાર, ક્રિયા અને દ્રવ્યો (અપ્રત્યક્ષશિષ્ટત્વાત્) આનુમાનિક શ અથો શિષ્ટ હોવાથી અર્થાત્ અંગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વિકૃત યાગમાં જે કર્મ કેમ કરવું ? તે ન બતાવ્યું હોય તે કર્મ પ્રકૃતિયાગ પ્રમાણે કરવું. આવો જે અતિદેશ છે તે આનુમાનિક અંગ છે. પ્રત્યક્ષ અંગ નથી, જ્યાં પ્રત્યક્ષ શિષ્ટ અંગ હોય ત્યાં આનુમાનિક અંગોનો આધ થવો યોગ્ય છે કારણ કે પ્રત્યક્ષ કરતાં અનુમાન દુર્બલ છે, સ્વયં દિતં વર્હિઃ આ પ્રત્યક્ષ વિધાન છે માટે દાત્રાદિથી લવન કે જે આનુમાનિક છે તે લવનનો આધ થવો એ ન્યાય્ય છે. સ્વયં કપાયેલો દર્ભ જે વિવૃત્તિમાં ઉપયોગમાં લેવાનો કહ્યો છે ત્યાં દાત્રાદિથી લવન આધિત છે. પ્રકૃતિયાગમાં અર્હિલવન ભણે હોય પણ જ્યાં તૈયાર દર્ભનું વિધાન હોય તે વિવૃત્તિમાં પ્રાકૃત લવનનો આધ સ્વીકારવો જ જોઈએ. લવનનો આધ થવાથી દાત્રાદિની પણ નિવૃત્તિ થવી જ જોઈએ આ પ્રમાણે પ્રાકૃત અંગોનો વિકૃતિમાં પ્રત્યક્ષ અર્થાત્ વાક્યાદિથી આધ થાય છે. ॥ ૩ ॥

‘દીક્ષણીયા આદિ ઇષ્ટિઓમાં આરંભણીયાનો આધ થાય છે.’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

ઈષ્ટિરારમ્ભસંયોગાદક્ષમૃતાન્નિવર્તેતારમ્ભસ્ય પ્રધાનસંયોગાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(આરમ્ભસંયોગાત્) આરંભ શબ્દનો સંબંધ હોવાથી (અક્ષમૃતાન્) અંગમૃત દીક્ષણીયામાં (ઈષ્ટિઃ) આરંભણીયા ઇષ્ટિ (નિવર્તેત) નિવૃત્તિ થાય છે (આરમ્ભસ્ય) આરંભનો (પ્રધાનસંયોગાત્) સંબંધ પ્રધાન યાગની સાથે હોવાથી.

ભાવાર્થ :— જ્યોતિષોત્તમમાં દર્શપૂર્ણમાસ જેની પ્રકૃતિ છે એવી વિકૃતિઓ છે તેના અંગરૂપે દીક્ષણીયા આદિ ઇષ્ટિઓ કર્તવ્ય છે તેમાં બધા દર્શપૂર્ણમાસના અંગકલાપ સાથે આરંભણીયાનો અતિદેશ છે કે નહિ ? એનો વિચાર આ અધિકરણમાં કર્યો છે. તેમાં સિદ્ધાંત એ બાંધ્યો છે કે અંગભૂત દીક્ષણીયાદિમાં પ્રધાનોદેશ્યક આરંભ ન હોવાથી આરંભણીયા ઇષ્ટિનો બાધ છે અર્થાત્ એ ઇષ્ટિ દીક્ષણીયાદિમાં કર્તવ્ય નથી. ‘આપ્તવૈષ્ણવમેઘાદશકપાલ’ નિર્વપેદ્દશપૂર્ણમાસાવારપ્ત્યમાનઃ’ આ વાક્યથી આરંભનો સંબંધ પ્રધાનભૂત દર્શપૂર્ણમાસ યાગ સાથે છે એમ સમજાય છે, માટે દીક્ષણીયાદિમાં આરંભણીયા ઇષ્ટિની નિવૃત્તિ છે. ॥ ૪ ॥

‘અનુપજ્ઞાદિમાં આરંભણીયા ઇષ્ટિનો બાધ છે.’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પ્રધાનાશ્ચામ્યસંયુક્તાત્સર્વારમ્માન્નિવર્તેતાનજ્ઞત્વાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :— (ચ) અને (અન્યસંયુક્તાત્) અન્ય સોમાદેશ્ય પ્રધાનથી યુક્ત (પ્રધાનાત્) ઇષ્ટિરૂપ પ્રધાનથી ઇષ્ટિ અર્થાત્ અન્વારંભણીયા રૂપ ઇષ્ટિની (નિવર્તેત) નિવૃત્તિ થાય છે. (સર્વારમ્માત) સર્વને માટે આરંભ હોવાથી (અનજ્ઞત્વાત્) કેવલ ઇષ્ટિનું અંગ નથી.

ભાવાર્થ :— ‘અનુમત્યૈ પુરોહાશમથકપાલ’ નિર્વપતિ’ આ વાક્યથી રાજસૂયરૂપમાં દર્શપૂર્ણમાસેષ્ટિની વિકૃતિરૂપ અનુમત્યાદિ યાગો વિહિત છે. આ અનુમત્યાદિ યાગો દીક્ષણીયાદિ યાગો પેઠે અન્યના અંગ નથી અર્થાત્ પ્રધાનભૂત છે તથાપિ એક એક ઇષ્ટિનો અલગ અલગ આરંભ નથી. ઇષ્ટિપશુસોમદર્શિહોમરૂપ અનેક પ્રધાનોનો સંબંધ એજ રાજસૂય છે અને સંબંધો આરંભ છે માટે અનુમત્યાદિ યાગોમાં અન્વારંભણીયા ઇષ્ટિનો બાધ છે. અનુમત્યાદિ ઇષ્ટિને જ અનુપજ્ઞાદિ કહેવામાં આવે છે. ॥ ૫ ॥

‘આરંભણીયા ઇષ્ટિમાં આરંભણીયાનો બાધ છે.’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

તસ્યાં તુ સ્વાત પ્રયાજવત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :— (તુ) ‘આરંભણીયાના અતિદેશમાં સંદેહ નથી.’ એ અર્થ સૂચવવા માટે ‘તુ’ શબ્દ છે. (તસ્યામ્) આરંભણીયા ઇષ્ટિમાં ઇષ્ટિ (સ્યાત્) હોવી જોઈએ. (પ્રયાજવત્) જેમ પ્રયાગોનો અતિદેશ છે તેમ.

ભાવાર્થ :— આરંભણીયા ઇષ્ટિમાં જેમ પ્રયાગોનો અતિદેશ છે તેમ ઇષ્ટિનો પણ અતિદેશ છે. આરંભણીયા એ ઇષ્ટિ છે માટે જેમ બીજી ઇષ્ટિઓમાં આરંભણીયા ઇષ્ટિ કર્તવ્ય છે તેમ આરંભણીયા ઇષ્ટિમાં પણ આરંભણીયા ઇષ્ટિ કર્તવ્ય છે આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

ન વાજ્ઞસૂતત્વાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :— (વા) ‘વા’ શબ્દ સિદ્ધાંત યાપક છે. (ન) આરંભણીયા ઇષ્ટિમાં આરંભણીયા ઇષ્ટિ કર્તવ્ય નથી (અજ્ઞત્વાત્) દર્શપૂર્ણમાસ યાગનું અંગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ આરમ્ભો વર્ણં યજ્ઞે ’ યજ્ઞમાં ઋત્વિક્ષુનું વરણ કરવું એ આરંભ છે તે આરંભ પ્રધાનને જ કરાય છે. જેમ ઋષોત્તિષોમમાં પ્રધાન કાર્યને માટે વૃતા થયેલા ઋત્વિક્ષુનું અંગ કાર્યમાં ભુદ્નું વરણ હોતું નથી તેમ પ્રધાન કાર્યમાં અર્થાત્ દર્શપૂર્ણમાસના આરંભમાં ઇષ્ટિ કર્યા પછી અંગ કાર્યમાં આરંભણીયા ઇષ્ટિ કરતોય નથી ॥ ૭ ॥

एकवाक्यत्वाच्च ॥ ८ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (એકવાક્યત્વાત્) એક વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસના અંગત્વથી નિહિત જે આરંભ છે તેના અંગત્વ રૂપે વિધાયક એક જ વાક્ય છે, બીજું નથી. માટે આરંભણીયા ઇષ્ટિમાં ઇષ્ટિ કરવાનું વિધાન ન હોવાથી તે કરતોય નથી. ॥ ૮ ॥

अग्नेवादीनां यूपानुतिनो य. ૫ છે. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

कर्म च द्रव्यसंयोगार्थमर्थाभावात् निवर्तेत तादर्थ्यं भृतिसंयोगात् ॥ ९ ॥

પદાર્થ :—(ચ) સિદ્ધાન્તઘોતક છે. (કર્મ) યૂપાહુતિરૂપ કર્મ (દ્રવ્યસંયોગર્થમ્) દ્રવ્યનો સંયોગ કર્મની ઉત્પત્તિ માટે હોવાથી (અર્થાભાવાત્) અગ્નેવાદીમાં યૂપપદવાચ્ય દ્રવ્યોત્પત્તિ ન હોવાથી (નિવર્તેત) નિવૃત્ત થાય છે (તાદર્થ્યમ્) કર્મ દ્રવ્યોત્પત્તિને માટે છે એવું (ભૃતિ-સંયોગાત્) શ્રુતિવાક્યથી સ્થાપિત અંગત્વના જ્ઞાનથી સમગ્રય છે.

ભાવાર્થ :—સાધરકનામક યાગ છે. તેમાં અગ્નેવાદી હોય છે. खले बलीवर्दबन्धनाय निष्कातो मेदि: ખળામાં ખગદને બાંધવા માટે ખોડેલું મેદિ (લાકડું) હોય છે. આવો અગ્નેવાદીનો અર્થ માધવાચાર્યે કર્યો છે. તે અગ્નેવાદી પાસે યૂપને માટે આહુતિ રૂપ કર્મની નિવૃત્તિ છે. નહિ खलेवालयां शास्त्रीयं छेदनमस्ति, पूर्वमेव च्छिन्नस्य काष्ठस्य कृषीवलै: खले निष्कातत्वात्, तस्मात्-छेदन-द्वारलोपात् आहुति न विद्यते ” આ પ્રમાણે માધવાચાર્યે જૈમિનીય ન્યાયમાત્રાવિસ્તરમાં લખ્યું છે. એનો ભાવાર્થ એ છે કે ‘ અગ્નેવાદીમાં શાસ્ત્રીય છેદન નથી. ખેડુતોએ પ્રથમથી જ કાપેલા લાકડાને ખળામાં ખોડેલું હોય છે, માટે શાસ્ત્રીય છેદનરૂપ દ્વારનો લોપ થવાથી યૂપાહુતિ પણ તેને માટે નથી આથી યૂપાહુતિનો યાપ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૯ ॥

‘ साक्षरं यागमां स्थापनाहुतिनो य. ૫ છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

पूर्वपक्ष. स्थानौ तु देशमात्रत्वाद्नि त्ति: प्रसज्येत ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષની વ્યારૂતિ મુત્યવે છે. (સ્થાનૌ) સ્થાણુ તો (દેશમાત્રત્વાત્) કેવળ આહુતિનો દેશ અતાવનાર હોવાથી (બનિવૃત્તિ: પ્રસજ્યેત) અગ્નેવાદીમાં આહુતિની નિવૃત્તિ નથી.

ભાવાર્થ :—સ્થાપનાહુતિ યૂપમાં સંનિપત્ત ઉપકારક નથી, વૃક્ષને કાપવાથી વ્યાક્રી : હેલા ભાગને સ્થાણુ કહેવામાં આવે છે. યૂપ સ્થાણુથી અલગ થઈ જવાથી સ્થાણુને આપવામાં આવતી આહુતિ યૂપને ઉપકારક નથી એટલે એ આહુતિ યૂપના સંસ્કાર માટે નથી. બ્રાહ્મણે

જુદાંરે આ વાક્યથી દેશને નિયમ બંધાય છે અને ખલેવાલીમાં પણ આહુતિ છે એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે. ॥ ૧૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અપિ વા શેષમૃતત્વાત્ સંસ્કારઃ પ્રતીયતે ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) આ શબ્દ સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (શેષમૃતત્વાત્) આહુતિ રૂપ કર્મ યૂપનું અંગભૂત હોવાથી (સંસ્કારઃ પ્રતીયતે) યૂપને સંસ્કાર છે એમ સમજવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—ભાવશ્ચન જુદોતિ આ સ્થાપવાહુતિ યૂપને જ ઉપકાર કરે છે. જોકે યૂપ સ્થાણથી અલગ પડી ગયો છે છતાં તે આહુતિરૂપકર્મ યૂપસંસ્કારક જ છે. ગુરુ પોતાનાં પહેરેલાં વસ્ત્ર ઉતારી શિષ્યને આપે છે ત્યારે શિષ્ય પોતાના ગુરુનાં છે એમ સમજી ગુરુથી અલગ પડી ગયેલાં વસ્ત્રને પણ સંભાળથી સારે ઠેકાણે મૂકે છે અને તે સારે ઠેકાણે મૂક્યા રૂપ ક્રિયા વસ્ત્રને ઉપકારક છે. તેમ સ્થાણથી જુદો પડેલો યૂપ છે છતાં આ સ્થાણનો યૂપ છે એટલા ખાતર જ તે કર્મનું જ ઉપકારક છે. ॥ ૧૧ ॥

સમાખ્યાનં ચ તદ્વત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સમાખ્યાનમ્) સમાખ્યાન પણ (તદ્વત્) જેમ અવાન્તર પ્રકરણ યૂપના અંગત્વનું સાધક છે તેમ સમાખ્યાન રૂપ પ્રમાણ પણ અંગત્વનું સાધક છે.

ભાવાર્થ :—જેમ સ્થાપવાહુતિને અંગ તરીકે સિદ્ધ કરનાર અવાન્તર પ્રકરણ છે તેમ શ્રુતિ, લિંગ આદિ છ પ્રમાણોમાંનું સમાખ્યાન રૂપ પ્રમાણ પણ સ્થાપવાહુતિને અંગ તરીકે સિદ્ધ કરે છે આથી સ્થાણ સંસ્કારદ્વારા યૂપને જ સંસ્કાર થાય છે. ॥ ૧૨ ॥

મન્ત્રવર્ણશ્ચ તદ્વત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તદ્વત્) સમાખ્યાની પેઠે (મન્ત્રવર્ણઃ) મંત્ર વર્ણન પણ અંગત્વમાં પ્રમાણ છે.

ભાવાર્થ :—વનસ્પતે શતવલ્લો વિરોહ ઇત્યાદિ મંત્રનું જે વર્ણન છે તે પણ આહુતિરૂપ કર્મ અંગ તરીકે છે અને તે યૂપમાં સંસ્કાર ઉત્પન્ન કરે છે. યૂપ સંસ્કારક હોવાથી સ્થાપવાહુતિને આધ થાય છે. ॥ ૧૩ ॥

‘ઉત્તમ પ્રયાજ સંસ્કાર કર્મ છે.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પ્રયાજે ચ તદ્વચાયત્વાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રયાજે) પ્રયાજમાં (તદ્વચાયત્વાત્) તે જ પ્રતિજ્ઞા હેતુ ઉદાહરણ આદિ ન્યાય છે.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસમાં આ પ્રમાણે શ્રવણ છે ‘ઉત્તમઃ પ્રયાજઃ સ્વાહા કારં યજતિ’ અહીં સ્વાહાકાર પ્રધાન કર્મનો ઘોતક નથી, પણ જેમ સ્થાપવાહુતિ યૂપદ્વારા સન્નિપત્ય ઉપકારક છે તેમ ઉત્તમ પ્રયાજ પણ યક્ષમાણ અન્નવાદિ સંસ્કાર દ્વારા ઉપકારક છે. ॥ ૧૪ ॥

લિક્ષ્દર્શનાદ્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિક્ષ્દર્શનાત્) લિંગ વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ચાતુર્માસ્યમાં આ પ્રમાણે નિગદ છે. સ્વાહા અગ્નિમ્ । સ્વાહા સોમમ્ । સ્વાહા સચિત્તમ્ । સ્વાહા સરસ્વતીમ્ સ્વાહા પૂષ્ણમ્ । આ નિગદ દેવતા સંસ્કાર પદ્ધતિ માનવામાં આવે તો જ યોગ્ય થાય છે. જે અતિદેશ શાસ્ત્રથી પ્રાકૃત નિગદની પ્રાપ્તિ માનવામાં આવે તો ઉક્ત પાઠ નિર્ધારક થઈ જાય માટે ઉત્તમ પ્રમાણ સંસ્કાર કર્મ છે.

‘ અગ્નિયાગતું આરાદુપકારકત્વ છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. તથાઽઽજ્યભાગાગ્નિરપીતિ ચેત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(તથા) ઉત્તમ પ્રમાણવત્ (ઈજ્યભાગાગ્નિઃ) આજ્ય ભાગની અંદર આવેલો અગ્નિયાગ (અપિ) પણ સન્નિપત્ય ઉપકારક નજરેનો ઉપકારક છે (ઇતિ ચેત્) જે એમ માનવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—આજ્યભાગમાં આવેલો અગ્નિયાગ પણ સન્નિપત્ય ઉપકારક છે જે એમ માનવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. વ્યપદેશાદ્ દેવતાન્તરમ્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(વ્યપદેશાત્) નિગદમાં નિર્દેશ હોવાથી (દેવતાન્તરમ્) પ્રધાન દેવતાથી ભિન્ન દેવતા છે.

ભાવાર્થ :—નિગદ અર્થાત્ વાક્ય-પાઠ આ પ્રમાણે છે. અગ્નિમમ આવહ । સોમમાવહ । અગ્નિમાવહ । આમ બે વખત અગ્નિનું આવાહન છે. ભોક્ વ્યવહારમાં બે આવાં વાક્યો હોય જેમકે બ્રાહ્મણ આગતઃ । શૂદ્ર આગતઃ । બ્રાહ્મણ આગતઃ આમ બે વખત બ્રાહ્મણ આવ્યો એમ કહેવાથી બે બ્રાહ્મણ વ્યક્તિઓનો ભેદ થાય છે, તો ઉપર વૈદિક વાક્યોમાં બે વખત અગ્નિનું આવાહન છે તેથી બે અગ્નિઓ જણાય એ સ્વાભાવિક છે. આ કારણથી મુખ્ય અગ્નિ દેવતાથી ભિન્ન અગ્નિનો યાગ હોવાથી તે આરાદુપકારક અર્થાત્ પરંપરા સંબંધથી ઉપકારક છે. મુખ્ય ઉપકારક નહીં. ॥ ૧૭ ॥

સમત્વાદ્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સમત્વાત્) આરાદુપકારક પંક્તિઓમાં આજ્યભાગાગ્નિનો પાઠ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આરાદુપકારક પદાર્થો જ્યાં ગણાવ્યા છે ત્યાંજ આજ્યભાગો પણ ગણાવ્યા છે તેથી સમજાય છે કે આજ્યભાગાગ્નિ યાગ પણ આરાદુપકારક છે. પાઠ આ પ્રમાણે છે. અમીષૂ વા એતૌ યજ્ઞસ્ય યદાભરૌ ચક્ષુષીં વા એતે યજ્ઞસ્ય યદાજ્યમાગૌ યપ્રજ્ઞાનૂયાજા ઇજ્યન્તે ધર્મૈવ તદગ્નાય ક્રિયન્તે ” આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે આધાર આદિ પેઠે આજ્યભાગાગ્નિ યાગ પણ આરાદુપકારક છે. ॥ ૧૮ ॥

‘ પશુપુરોડાશ યાગ પશુ દેવતા સંસ્કારક છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પશાવપોતિ ચેત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(પશૌ અપિ) આન્યબાગાગ્નિ યાગ જેમ આરાદ્યપ્રકારક છે તેમ પશુ પુરોડાશમાં પશુ આરાદ્યપ્રકારકત્વ છે. (ઈતિ ચેત્) જે એમ માનવામાં આવે તેા.

ભાવાર્થ :—આન્યબાગાગ્નિ યાગ જેમ આરાદ્યપ્રકારક છે તેમ પશુનું જેમાં દાન કરવામાં આવે છે અને પુરોડાશનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે તે પશુ આન્યપ્રકારક છે. ॥ ૧૯ ॥

ન તદ્ભૂતવચનાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (તદ્ભૂતવચનાત્) એક દેવતા પ્રતિપાદક વચન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યદદેવત્વઃ પશુઃ તદેવત્યઃ પુરોડાશઃ આ વાક્યથી અન્નેતી દેવતા અર્થાત્ એક જ દેવતાનું સ્મરણ કરી દાન અને ત્યાગ થતા હોવાથી આરાદ્યપ્રકારક નહીં પણ તે યાગ સંસ્કારક છે. ॥ ૨૦ ॥

લિંગદર્શનાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિંગદર્શનાત્) લિંગમૂલ વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એક દેવતા હોવાનાં વાક્યો પણ છે. જેનકે इन्द्रं स्तुहि વજ્રિનં સ્તુહિ ઇત્યાદિ. ॥ ૨૧ ॥

કરીથી પૂર્વપક્ષ. ગુણો વા સ્યાત્કપાલવદ્ ગુણભૂતવિકારાશ્ચ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષલોક છે. (ગુણઃ) દેવતા અંગ છે. (કપાલવદ્) એક જ કપાલ હવિઃઅપણમાં અને ઉપના ઉપવપનમાં અંગ છે તેમ. (ચ) અને (ગુણભૂતવિકારાત્) શુણ્ણુ અગ્નીષોમીયને વિગત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેમ એક કપાલ અપણમાં અને ઉપના વપનમાં શુણ્ણુત છે તેમ અગ્નીષોમ દેવતા અભિન યદ્ પશુયાગ અને પુરોડાશ યાગમાં શુણ્ણુત થશે, માટે પશુપુરોડાશ આરાદ્યપ્રકારક છે. અને દેવતા યાગનું અંગમૂલ છે. ॥ ૨૨ ॥

પૂર્વપક્ષનું અંતન અપિ વા શેષભૂતત્વાત્સંસ્કારઃ પ્રતીયેત સ્વાહાકારવદ્જ્ઞા-

નામર્થસંયોગાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા તત્સંસ્કારઃ) દેવતા સંસ્કાર (પ્રતીયેત) યતીત થાય છે. (શેષભૂતત્વાત્ , યાગ દેવતાનું અંગ હોવાથી. (સ્વાહાકારવદ્) સ્વાહાકારવચન પ્રતીયેતના જણાતાં જેમ તે દેવતાસંસ્કાર માટે માનવામાં આવે છે તેમ. (જ્ઞાનામર્થસંયોગાત્) જે જે અંગ હોય છે તેના અર્થ એટલે પ્રયોજન સાથે સંબંધ હોય છે.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત કર્મ આરાદુપકારક નથી પણ દેવતા સંસ્કારને માટે છે. દેવતા પ્રયોજનવતી છે. સ્વાહાકાર શબ્દોચ્ચારણ જેમ દેવતા સંસ્કાર માટે છે તેમ ઉક્ત કર્મ પણ દેવતા સંસ્કાર માટે છે. જે જે અંગ હોય છે તે તે બધા જ પ્રયોજન સાથે સંબંધ ધરાવે છે. માટે ઉક્ત યાગરૂપ કર્મ આરાદુપકારક નથી, પણ સંસ્કારક છે. ॥ ૨૩ ॥

व्यूहवचनं च विप्रतिपत्तौ तदर्थत्वात् ॥ २४ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વિપ્રતિપત્તૌ) પશુ પુરોડાશ અને દેવતાની વિપ્રતિપત્તિના સંબંધમાં (વ્યૂહવચનમ્) વ્યૂહ-અંગલોપ વચન (તદર્થત્વાત્) સંસ્કારપક્ષાર્થક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આ પ્રમાણે વચન સંબંધીય છે. મદ્વે સૌત્રામણ્યે વ્યૂહં તદસ્યે સમ્યક્મ્ ” આ વચન સંસ્કારપક્ષમાં જ અનુકૂળ થાય છે. આરાદુપકારકપક્ષમાં ‘ વ્યૂહ ’ કહેવું એ અનુપ ન છે. વ્યૂહ એટલે વ્યૂહરૂપ. આરાદુપકારકપક્ષમાં અંગનો લોપ થતો નથી માટે વ્યૂહ વચનનું કથન ઠીક નથી. એટલે સંસ્કારપક્ષ માનવો એજ યોગ્ય છે. ॥ ૨૪ ॥

गुणोऽपि चेत् ॥ २५ ॥

પદાર્થ :—(ગુણે અપિ) ગુણપક્ષમાં પણ દોષ સમાન છે (ચેત્) જે એમ કહેવામાં આવે તો. ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—પુરોડાશ યાગમાં દેવતા પ્રત્યે શુભવાદ માનવામાં આવે તો ? ઉક્ત દોષ સમાન થઈ જાય છે અર્થાત્ સંસ્કારપક્ષમાં પણ વ્યૂહવચન અયોગ્ય છે, માટે યથૈવ દ્વિ સંસ્કારપક્ષે વ્યૂહવચનમર્થવાદ દ્વિમિતરસ્મિન્નપિ એમ બાબ્યકાર કહે છે. એટલે કે જેમ સંસ્કાર પક્ષમાં ‘ વ્યૂહ ’ વચન અર્થવાદ છે તેમ આરાદુપકારક પક્ષમાં પણ અર્થવાદ જ છે. ॥ ૨૫ ॥

नासंहानात् कपालवत् ॥ २६ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (અસંહાનાત્) હાનિ નથી (કપાલવત્) કપાલ જેટલો.

ભાવાર્થ :—આરાદુપકારક પક્ષમાં વૈષમ્ય બતાવે છે. જેમ એક કપાલથી તુપનું ઉપવપન કરવાથી અન્ય કપાલને કશી હાનિ નથી તેમ અન્ય દેવતાથી પુરોડાશ યાગ કરવામાં પણુ અદેવતાને હાનિ નથી. એટલે આરાદુપકારકપક્ષમાં વ્યૂહવચન નિરર્થક પડે છે અને સંસ્કાર પક્ષમાં સાર્થક થાય છે, માટે દેવતાસંસ્કારપક્ષ જ યોગ્ય છે. ॥ ૨૬ ॥

प्रहाणां च सम्प्रतिपत्तौ तद्वचनं तदर्थत्वात् ॥ २७ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રહાણમ્) અહનામક પાત્રની (સંપ્રતિપત્તૌ) દેવતા વિષયક સંપ્રતિપત્તિમાં (તદ્વચનમ્) તે વચન છે. (તદર્થત્વાત્) દેવતાસંસ્કારક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સૌત્રામણ્યમાં અહોના દેવતામાં વિવાદ નથી અને એ અહોમાં પુરોડાશ સંબંધી વચન છે. પ્રહપુરોડાશા ભેતે પશવઃ । એટલે કે અહ અને પશુ બંને દેવતા સંસ્કારને માટે છે. માટે સંસ્કારપક્ષ જ યોગ્ય છે. ॥ ૨૭ ॥

પ્રહાભાવે ચ તદ્વચનમ્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રહાભાવે) ગ્રહના અભાવમાં (તદ્વચનમ્) તે વચન છે.

ભાવાર્થ :—જો ગ્રહ દેવતાના સંસ્કારને માટે છે તો પુરોહિત પશુ દેવતાના સંસ્કારને માટે છે નેતસ્ય પશોર્મહં ગૃહ્ણન્તિ આ વાક્ય ગ્રહના અભાવનું સૂચન કરે છે અને એ અભાવનું પ્રયોજન એ છે કે ગ્રહ અને પુરોહિતનું પ્રયોજન એક જ છે. ॥ ૨૮ ॥

દેવતાયાશ્ચ હેતુત્વં પ્રસિદ્ધં તેન દર્શયતિ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (દેવતાયાઃ હેતુત્વમ્) દેવતા હેતુ તરીકે છે એ (પ્રસિદ્ધમ્) પ્રસિદ્ધ છે (તેન દર્શયતિ) તેનાથી બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—અગ્નિદેવતાક પશુઓ હોય છે અને પુરોહિત પશુ અગ્નિદેવતાક છે. આગ્રેયા હિ પુરોહિતા ભવન્તિ । આગ્રેયા હિ પશવઃ । આ ઉપરથી પશુ સિદ્ધ થાય છે કે પુરોહિતની દેવતા સંસ્કારાર્થતા છે. અગ્નિરવરૂપ પરમાત્માનું નામ રમણ કરીને પશુનું દાન દેવામાં આવે છે અને જો પરમાત્માનું રમણ કરીને પુરોહિતનો હોમ કરવામાં આવે છે એ આવ છે. ॥ ૨૯ ॥

અવિરુદ્ધોપપત્તિરર્થાપત્તેઃ શૃતવદ્ગુણભૂતવિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(ઉપપત્તિઃ) પ્રધાનભૂત અનાધોભીય ધર્મોની ઉપપત્તિ (અવિરુદ્ધા) અવિરુદ્ધ છે. (અર્થાપત્તેઃ) પ્રધાનભૂત હોવા છતાં પ્રાકૃત કાર્ય યાગ સિદ્ધ ન કરતા ધર્મો સાથે સંયુક્ત થશે. (શૃતવત્) જેમ દધિ અને શૃત પ્રણીતા કાર્ય કરતા ધર્મોની સાથે સંયુક્ત થાય છે. તેમ (ગુણમૂતવિકારઃ સ્યાત્) પ્રાકૃત અગ્નિધોભીયને વિકાર પશુ યાગ છે.

ભાવાર્થ :—અગ્નિ અને સોમ પ્રધાન હોવા છતાં પ્રાકૃત અર્થાત્ પ્રકૃતિ યાગ કાર્ય કરવામાં દાનભૂત થાય છે. અબ્યુત્પેદિમાં પ્રધાન દ્રવ્યના સંસ્કારને માટે કરવામાં આવતી પ્રણીતાના ધર્મો પ્રધાન કર્મમાં જ થાય છે. બ વ એ છે કે જે ગુણભૂત હોય તેના ધર્મ પ્રધાનને પણ થઈ શકે છે. ॥ ૩૦ ॥

સદ્વર્ણ્યઃ સ્યાદુભયોઃ શ્રુતિમૂતત્વાદ્ વિપ્રતિપત્તૌ તાદર્શ્યાદ્

વિકારત્વમુક્તં તસ્યાર્થવાદત્વમ્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(સઃ) યાગ (દ્વયર્થઃ) એ પ્રયોજનવાળો (સ્યાત્) હોય છે. (ડમયોઃ) બંને અર્થ (શ્રુતિમૂતત્વાત્) વેદ વિહિત છે (વિપ્રતિપત્તૌ) સંશયમાં (તાદર્શ્યાદ્) ઉભયાર્થક યાગ સમજવો (વિકારત્વમ્ ઉક્તમ્) વિકૃત યાગ પશુ તેને માટે જ છે. (તસ્ય અર્થવાદત્વમ્) પશોરેવ ઇત્યાદિ વાક્ય અર્થવાદ છે.

ભાવાર્થ :—પશુ યાગ એ પ્રયોજનને માટે છે એક તો પશુઓનું ને દાન આપવામાં આવે છે તેના ઉપર ઉપકાર થાય છે અર્થાત્ તેના આત્મામાં સંતોષ રૂપ સંસ્કાર થાય છે અને બીજું યાગ કરનારમાં ત્યાગ શક્તિ આવવાથી તેના આત્માની શુદ્ધિ થાય છે. ॥ ૩૧ ॥

વિપ્રતિપત્તૌ તાસામાખ્યાવિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(વિપ્રતિપત્તૌ) એમાં સંદેહ હોય ત્યાં (તાસામ્) દેવતાઓનાં (આખ્યા-
વિકારઃ) નામનો વિહાર (સ્યાત્) થાય છે.

ભાવાર્થ :—ઈદ્રાદિ શબ્દે પશુ દેવતાઓના જ વાચક છે. સરસ્વતી દેવતાક નિમઃમાં જણાવ્યું છે કે વિશ્વસ્ય ક્ષત્યસ્ય માયિનઃ આ ઠેકાણે ‘ ક્ષત્ય ’ શબ્દ બૃહત્ શબ્દના અર્થને જણાવે છે. પશુઆદિનો કોઇ ભુદો દેવ નથી. ઈદ્રાદિ પરમેશ્વરરૂપ દેવનાં નામ છે માટે સર્વનો દેવ જિજ્ઞાસુ નામે બોલાતો એક જ છે. ॥ ૩૨ ॥

અભ્યાસો યા પ્રયાજવદેકદેશોઽન્યદેવત્યઃ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (અભ્યાસઃ) પુરોહિત યાગનો અભ્યાસ થશે (પ્રયાજવત્) પ્રયાજ પેટે. (એકદેશઃ) એકદેશ (અન્યદેવત્યઃ) બિન્ન દેવતાવાળો છે.

ભાવાર્થ :—દેવતા સંસ્કારપક્ષમાં આખ્યાસને વિહાર કરવાની જરૂર નથી. અભ્યાસ એવ પુરોહિતયાગસ્ય અવિષ્ણતિ પુરોહિત યાગનો અભ્યાસ થશે. તે યાગમાં અતિદેશ જ્ઞાત્યી દેવતા અને પુરોહિતના પ્રાપ્તિ થાય છે. પશુદેવતાયા અન્યદ્ દ્રવ્યં વિધીયતે મહઃ પશુ દેવતાને મહા ૩૫ અન્ય દ્રવ્યનું વિધાન છે. અને પુરોહિતસ્ય અન્યા દેવતાઃ પુરોહિતના બિન્ન દેવતા છે. પશુ-યાગમાં પાંચ પ્રયાજો હજી છે, તેના અગ્યાર કરવાના હોય છે, તો તે પાંચનો અભ્યાસ કર્યા વગર અગ્યારની સંખ્યા થતી નથી માટે જેમ પ્રયાજોનો અભ્યાસ કરી અગ્યારની સંખ્યા કરવામાં આવે છે તેમ યાગનો અભ્યાસ કરી બિન્ન દેવતા અને બિન્ન દ્રવ્યનો સંબંધ કરી શકાય છે. માટે પશુપુરોહિત યાગ દેવતા સંસ્કારને માટે છે. આ સંબંધે વિશેષ જાણવાની જરૂર રાખનારે જ્ઞાત્ય ભાષ્ય આદિ ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. ॥ ૩૩ ॥

સૌર્યયાગમાં ‘ ચરુ ’ શબ્દનો અર્થ ‘ આદન ’ છે. એ અધિકરણનું સૂત્રો.

ચરુર્હવિવિકારઃ સ્યાદિત્યાસંયોગાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(ચરુઃ) ચરુ શબ્દનો અર્થ (હવિર્વિકારઃ સ્યાત્) હવિષ્નો વિકાર છે. (ઇત્યાસંયોગાત્) યાગનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ સૌર્યં ચરુર્નિર્વપેત્ ’ આ વાક્યમાં જે ચરુ શબ્દ આવ્યો છે તેનો અર્થ હવિષ્નો વિકાર થાય છે. એટલે કે જે કામ પુરોહિત કરે છે તે કામ ચરુ કરે છે પ્રકૃતયાગમાં પુરોહિત જતાવ્યો છે જ્યારે સૌર્યયાગરૂપ વિકૃતિમાં ‘ ચરુ ’ જતાવ્યો છે. ભાવ એ છે કે ધાન્યમાંથી બનાવેલા કોઇ ખાવા લાયક પદાર્થનું નામ ચરુ છે. ચર્ચિતે મહ્યતે સ ચરુ. ॥ ૩૪ ॥

પ્રસિદ્ધિપ્રજ્ઞાન ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(જ) ‘ ચ ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (પ્રસિદ્ધિપ્રજ્ઞાન) પ્રસિદ્ધિથી ‘ ચરુ ’ શબ્દનો અર્થ માનવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—લોકભ્રમરમાં ચરુ શબ્દનો અર્થ રથાલી અર્થાત્ તપેલી થાય છે. ડલ્લા સ્થાલી ચરુ : ધત્વાદિ સમાનાર્થક છે. આ કારણથી ચરુ શબ્દનો અર્થ ' રથાલી ' કરવો એજ ન્યાય છે. ॥ ૩૫ ॥

સિદ્ધાંત ૫૬.

ઓદનો વાઙ્મસંયોગાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ઓદન :) ચરુ શબ્દનો અર્થ ઓદન થાય છે. (ઘનસંયોગાત્) ઘન અર્થાત્ અદનીય પદાર્થનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ચરુ શબ્દનો અર્થ ઓદન એટલે ભાત જ આ ઠોકણે સમજવો. ખાવા લાયક પદાર્થથી જ શિષ્ટ પુરુષો યાગ કરે છે. ॥ ૩૬ ॥

ન દ્વયર્થત્વાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (દ્વયર્થત્વાત્) ચરુ શબ્દથી હવિર્વિહાર સમજવો ન જોઈએ, એમ સમજવાથી ચરુ શબ્દના અનેક અર્થ માનવા પડે.

ભાવાર્થ :—જો ચરુ શબ્દનો અર્થ હવિર્વિહાર અર્થાત્ અદનીય પદાર્થ માનવામાં આવે તો તેના એ અર્થ માનવા પડે, કારણ કે પ્રસિદ્ધિ તો રથાલીમાં જ છે. એક શબ્દના એક કરતા વધારે અર્થ માનવા એ અન્યાય છે. ॥ ૩૭ ॥

કપાલવિકારો વા વિદાયેઽર્થોપપત્તિર્યામ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (કપાલવિકાર :) કપાલનો વિકાર છે (વિદાયે) સંશય હોવાથી (ઈર્થોપપત્તિર્યામ) અર્થ અને ઉપપત્તિ એમાં હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ચરુ શબ્દના અનેક અર્થ માનવાના ભયથી તેનો અર્થ કપાલનો વિકાર માનવો યોગ્ય છે. સૂચેદેશ્યક હવિના આધાર રૂપની ઉપપત્તિ રતી હોવાથી અને શ્રવણની યોગ્યતા હોવાથી ચરુ શબ્દનો અર્થ કપાલનો વિકાર અર્થાત્ કપાલ જેવો કોઈ પદાર્થ માનવો જોઈએ. ॥ ૩૮ ॥

ગુણમુખ્યવિશેષાન્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(ન) અને (ગુણમુખ્યવિશેષાન્) શુદ્ધ મુખ્યનો વિશેષ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિ યાગમાં કપાલ અને પુરોડાશ બન્નેનું વિધાન છે. સૌર્યયાગરૂપ વિકૃતિ યાગમાં અતિદેશ શ્રાવ્યથી બન્નેની પ્રતિ થાય છે. પણ વિકૃતિયાગમાં ચરુ શબ્દનો પ્રયોગ છે એટલે એમાંથી એકનો બાધ જરૂર થવો જોઈએ. કાંતો કપાલના રચાણમાં ચરુરૂપ અર્થ હોવો જોઈએ કાંતો પુરોડાશને ઠોકણે ચરુ શબ્દનો અર્થ હોવો જોઈએ. જો કપાલનો બાધ માનવામાં આવે તો અંગનો બાધ થાય છે અને પુરોડાશનો બાધ થાય તો પ્રધાનનો બાધ થાય છે કારણ કપાલ અને પુરોડાશ આ બન્નેમાં પુરોડાશ એ પ્રધાન છે. હવે પ્રધાનનો બાધ કરવા કરતાં અંગનો બાધ કરવો ઠીક છે. માટે કપાલની જગ્યાએ તેના જેવો કોઈ અર્થ ચરુ શબ્દનો વાચ્ય હોવો જોઈએ. આ પણ પૂર્વપક્ષનો મત છે. ॥ ૩૯ ॥

તત્ત્વતૌ ચામ્યહવિષ્ણાત ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(તત્ત્વતૌ તેની શ્રુતિમાં (ચ) અને (અન્યહવિષ્ણાત) અન્ય હવિષ્ણો સંબંધ છે, તેથી પણ ચરુ શબ્દનો અર્થ હવિષ્ જ થાય છે.

ભાવાર્થ :—પ્રાજાપત્ય ઘૃતે ચરુ નિર્વપેત શતં કૃષ્ણલમાયુષ્કામઃ । વાક્યમાં કૃષ્ણશબ્દ હવિર્વાચક છે અને ચરુ શબ્દ પણ તેના સાથે છે તેથી ચરુ શબ્દનો અર્થ હવિષ્ જ થાય છે ॥ ૪૦ ॥

લિઙ્ગદર્શનાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિઙ્ગદર્શનાત્) લિંગ વાક્ય પણ આના સંબંધમાં સંભળાય છે.

ભાવાર્થ :—પૃથ્વીયે દુરધે પ્રેયઙ્ગવં ચરુ નિર્વપેદ મરુદ્ધણો પ્રામકામઃ । આ લિંગ વાક્યમાં ' પ્રેયઙ્ગવ' એ ચરુનું વિશેષણ છે. જે પ્રિયંશુમાંથી અને તે પ્રેયઙ્ગવ. પ્રિયંશુ શબ્દ ધાન્યવિશેષનો વાચક છે. આ ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે કે પ્રિયંશુધાન્યમાંથી બનાવેલો ચરુ. આ ચરુ એ ક્ષસ હવિષ્ વાચક જ છે પ્રિયંશુ એટલે કમિ. તેમાંથી હોમને માટે બનાવેલો પદાર્થ. ॥૪૧ ॥

ઓદનો વા પ્રયુક્તવાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ઓદનઃ) ચરુ શબ્દનો અર્થ ઓદન જ થાય છે (પ્રયુક્તવાત્) દેવતાવાચક તદ્દિત પ્રત્યયનો પ્રયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—' સૌર્વ ' આ શબ્દમાં સર્વ શબ્દને ચ તદ્દિત પ્રત્યય લાગેલો છે એટલે જે પદાર્થનો દેવતા સર્વ છે તે સર્વને ઉદેશીને જે હવિષ્નો ત્યાગ થાય છે તે હવિષ્ સૌર્વ કહેવાય છે. ॥ ૪૨ ॥

અપૂર્વવ્યપદેશાત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અપૂર્વવ્યપદેશાત્) અપૂર્વનો વ્યપદેશ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યઃ કામયેતાશુર્મિલ્લોકે ઋષ્ણુયામ્, સ પુરોહશં કુર્વાત યઃ કામયેતાશ્મિલ્લોકે ઋષ્ણુયામિતિ સ ચરુ કુર્વાત । આ વાક્યમાં પદ્મલોકમાં ઋદ્ધિ ઇચ્છનાર પુરોહાશ બનાવે અને આ લોકમાં ઋદ્ધિ ઇચ્છનાર ' ચરુ ' બનાવે. આ ઉપરથી સમજાય છે કે પુરોહાશ જેણું હવિષ્ ચરુ છે. ॥ ૪૩ ॥

તથા ચ લિઙ્ગદર્શનમ્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) તેમજ (લિઙ્ગદર્શનમ્) લિંગ વાક્ય પણ છે.

ભાવાર્થ :—પ્રાયણીવેષ્ટામાદિત્યઃ પ્રાયણીયશ્વઃ ' ચતુર આજ્યભાગાન્ યજેત્ ' આ વાક્યમાં ચરુ શબ્દનો અર્થ ઓદન જ છે. આ પ્રમ.ણે ચરુ શબ્દનો અર્થ કપાલ થતો નથી, માટે એ

પક્ષને આ અધિકરણમાં દૂષિત દરાવ્યો છે, અને ચરુ રજદનો અર્થ આદન જ છે એ સિદ્ધાંત દરાવ્યો છે. ॥ ૪૪ ॥

‘ સૌર્યચરુનો પાક સ્થાલી (તપેલી) માં કરવો. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. સ કપાલે પ્રકૃત્યા સ્યાદન્યસ્ય ચાશ્રુતિવાત ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(સઃ) આદન (કપાલે) આઠ કપાલોની અંદર પકાવવો જોઈએ. (પ્રકૃત્યા) કારણ કે દર્શપૂર્ણમાસ રૂપ પ્રકૃતિમાંથી કપાલોની જ પ્રાપ્તિ થાય છે (ચ) અને (અન્યસ્ય) બીજું કોઈ પાત્ર હોવું એ (અશ્રુતિવાત) શાસ્ત્રવિહિત નથી.

ભાવાર્થ :—હવિષ્ની વિકૃતિરૂપ આદનનો પાક પુરોડાશની પેઠે આઠ કપાલોમાં કરવો જોઈએ કારણ પ્રકૃતિયાગ જે દર્શપૂર્ણમાસ છે તેમાંથી અતિદેશ શાસ્ત્રથી સૌર્ય વિકૃતિયાગમાં એની (કપાલોની) પ્રાપ્તિ થાય છે. ॥ ૪૫ ॥

एकस्मिन् वा विप्रतिषेधात् ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (એકસ્મિન્) એક જ કપાલમાં પાક કરવો જોઈએ (વિપ્રતિષેધાત્) આદનો આધ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આઠ કપાલોનો સંખ્યાનો આધ છે. માત્ર આદન અનાવવા માટે એક જ કપાલનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. જળનું ધરણ માત્ર એક જ પાત્રમાં શક્ય છે. હવિષ્ને માટે જે ભાત અનાવવામાં આવે છે તે એક જ કપાલમાં તૈયાર થવો જોઈએ એવું દ્વિતીય પૂર્વપક્ષરાદીનું મતભ્ય છે ॥ ૪૬ ॥

न वाऽर्थान्तरसंयोगादपूपे पाकसंयुक्तं धारणार्थं चरौ भवति

तत्रार्थात् पात्रलाभः स्यादनियमो विशेषात् ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ન) નહિ (અપૂર્વે) અપૂર્વમાં (અર્થાન્તરસંયોગાત્) અર્થાન્તરનો સંયોગ હોવાથી (ચરૌ) ચરુમાં (પાકસંયુક્તમ્) પાક સાધન ઉપમાથી સંયુક્ત જે હોય તે (ધારણર્થમ્) જળના ધારણને માટે (ભવતિ) હોય છે. (અર્થાત્) અર્થાપત્તિ પ્રમાણથી (પાત્રલાભઃ સ્યાત્) પાત્ર મેળવવું જોઈએ. (વિશેષાત્ અનિયમઃ) નિયામક કોઈ વિશેષ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આદન અનાવવા માટે કપાલની જરૂર નથી કારણ કે કપાલ તો અપૂર્વને માટે અર્થાત્ પુરોડાશને માટે જરૂર છે, કારણ કે, અપૂર્વપુરોડાશ આદાનો અને છે, અને તેને અનાવવા માટે કપાલની ઉંમા (ગરમી) ની જરૂર છે. જ્યારે આદન અનાવવા માટે જેમાં એ રંધાવ છે તે આધારમાં જળની ઉપમાથી ભાત તૈયાર થાય છે. માટે પાણી જેમાં જોઈતા પ્રમાણમાં રહી શકે એવી કોઈ સ્થાલી અર્થાત્ તપેલીની જરૂર છે. અથવા એના જેવું કોઈ બીજું કોઈ આદિપાત્ર હોવું જોઈએ. કપાલ એ તો લગભગ તાવમીના આકારનું હોય છે એમાં ભાત

રાધી શકાય નહિ. અમુક જ પાત્ર લેવું એવા કાષ્ઠ ખાસ નિયમ ન હોવાથી જેમાં ભાત રાધી શકાય એવું કાષ્ઠપણ પાત્ર લેવું. ॥ ૪૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ચરૌ ઘા લિજ્જદર્શનાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(ઘા) અથવા (ચરૌ) ચરુ બનાવવા માટે સ્થાલી જ નોંધએ. (લિજ્જદર્શનાત્) સિગ્ધવાક્યનું શ્રવણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ચરુ બનાવવા માટે યજ્ઞપાત્રમાં વપરાતી સ્થાલી જ નોંધએ. ‘ યાસુ સ્થાલોષુ સોમાસ્તે ચરવઃ સ્વુ. ’ એ વાક્યને ભાવાર્થ એ છે કે સોમરથાલીમાં જ ચરુ બનાવવો નોંધએ એ લે કે ચરુનું માધન સ્થાલી જ છે. કપાલમાં કે કડાઈમાં ચરુ ન બનાવવો નોંધએ. તસ્માત સ્થાલ્યાં ચરુઃ પક્તવ્ય ઇતિ આ પ્રમાણે ભાષ્યકારે પણ સિદ્ધ કરી અર્થ છે. ॥ ૪૮ ॥

‘ સૌર્થચરુમાં પેપણનો બાધ છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. તસ્મિન્ પેષણમનર્થલોપાત સ્યાત્ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(તસ્મિન્) ચરુમાં (પેષણમ્ સ્યાત્) પેપણ થવું નોંધએ (અનર્થલોપાત) પેપણ રૂપ અર્થનો લોપ તેમાં નથી.

ભાવાર્થ :—ચરુમાં પેપણ થવું નોંધએ. કારણ કે એખામાં પેપણ=ચૂણીભાવ શક્ય છે. ॥ ૪૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અક્રિયા ઘાપૂપહેતુત્વાત્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(ઘા) અથવા (અક્રિયા) ચરુ બનાવવામાં પેપણ કર્તવ્ય નથી (અપૂપ-હેતુત્વાત્) કારણ કે પેપણ અપૂપનું કારણ છે.

ભાવાર્થ :—જો અપૂપ બનાવવો હોય તો પેપણ અર્થાત્ ચૂણું કરવું નોંધએ ચરુ અર્થાત્ ભાત બનાવવામાં પેપણ ની જરૂર ન હોવાથી તે કર્તવ્ય નથી ॥ ૫૦ ॥

‘ સૌર્થચરુમાં સંયવનનો બાધ છે. ’

પિષ્ઠાર્થત્વાત્ સંયવનમ્ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(સંયવનમ્) પાણીથી સંયવન કરવું તે (પિષ્ઠાર્થત્વાત્) પિંડ બનાવવા માટે છે, માટે તે પણ કર્તવ્ય નથી.

ભાવાર્થ :—પ્રણીતામિઃ સંયૌતિ એમ જે પ્રકૃતિમાં કહેવામાં આવ્યું છે તે તો લોટમાંથી પિંડો બનાવવો હોય તેને માટે છે. અહીં ચરુમાં તેનો બાધ છે. ॥ ૫૧ ॥

‘ સૌર્થચરુમાં સંવપનનો બાધ છે. ’

સંવપનં ચ તાદર્થ્યાત્ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સંવપનમ્) સંવપન (તાદર્થ્યાત્) પુરોઝાશને માટે હોવાથી અહીં કર્તવ્ય નથી.

ભાવાર્થ :—દેવસ્ય ત્વા સંવપમિ ઇત્યાદિથી જે સંવપન કરવામાં આવે છે તેનો પણ ચરુમાં બાધ છે. ॥ ૫૨ ॥

સંતાપનમધઃ શ્રવણાત્ ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :—(સંતાપનમ્ અથ) સંતાપન પણ નિવૃત્ત થાય છે. (શ્રવણાત્) અહીં શ્રવણ થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—મૃગૂનામગ્નિરસાં તપસા તમ્યધ્વમ્ ઇત્યાદિથી જે કપાલમાં સંતાપન કરવામાં આવે છે તેનો પણ ચરુમાં બાધ થાય છે. ॥ ૫૩ ॥

સૌર્યચરુમાં ઉપધાનનો બાધ થાય છે, ’

ઉપધાનં ચ તાદર્યાત્ ॥ ૫૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ઉપધાનમ્) ઉપધાનનો બાધ છે (તાદર્યાત્) હવિષપાકને માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉપધાનનો પણ ચરુમાં બાધ થાય છે. રથાલીમાં જ ઉપધાનનો નિર્વાહ થઈ જાય છે. ॥ ૫૪ ॥

સૌર્યચરુમાં પૃથુ અને શ્વેદશ્ણનો બાધ છે.

પૃથુશ્વેદશ્ણે જ્ઞાનપૂર્ણત્વાત્ ॥ ૫૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પૃથુશ્વેદશ્ણે) પ્રથમ અને શ્વેદશ્ણી કરણનો બાધ છે (જ્ઞાનપૂર્ણત્વાત્) કારણ કે તે બંને અપૂર્ણ માટે છે.

ભાવાર્થ :—ઉત્ક્રમ્યત્વ એનાથી પ્રથમ=વિસ્તાર કરવો અને શ્વેદશ્ણીકરણ ચિક્ષણ કરવું એ પણ અપૂર્ણ માટે હોવાથી અહીં ચરુમાં તેનો બાધ છે. ॥ ૫૫ ॥

‘ સૌર્યચરુમાં અબ્યૂહનો બાધ છે.

અબ્યૂહશ્ચોપરિપાકાર્યત્વાત્ ॥ ૫૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અબ્યૂહઃ) અબ્યૂહ (ઉપરિપાકાર્યત્વાત્) ઉપર પાકને માટે હોય છે.

ભાવાર્થ :—અબ્યૂહ એટલે અપૂર્ણ ઉપર અંગાર ભરત નાંખવી એ અપૂર્ણના ઉપર ભાગમાં પાકને માટે છે તેથી તે અહીં ચરુમાં કર્તવ્ય નથી. ॥ ૫૬ ॥

“ સૌર્યચરુમાં જવલનનો બાધ છે. ”

તથા ચ જ્વલનમ્ ॥ ૫૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તથા) તે પ્રમાણે (જ્વલનમ્) હર્બની જુડીથી જ્વલન કરવું તેનો પણ અહીં બાધ છે.

મી. દ. અ. ૧૦. પા. ૧. સૂ. ૫૮, પા. ૨. સૂ. ૧, ૨ (૫૬૧)

ભાવાર્થ :—દર્ભની જુડીથી અપૂપ ઉપર જવલન કરવામાં આવે તેનો પણ અહીં ચરુમાં બાધ છે, કારણ કે તે પણ ઉપરના ભાગમાં પાક કરવા માટે છે. ॥ ૫૭ ॥

‘ સૌચ્યચરુમાં વ્યુદ્ભૂત્યાસાદનનો બાધ છે, ’

વ્યુદ્ભૂત્યાસાદનં ચ પ્રકૃતાવશ્રુતિત્વાત્ ॥ ૫૮ ॥

પદાર્થ :— ચ) અને (વ્યુદ્ભૂત્યાસાદનમ્) કપાલમાંથી અપૂપને જુદો પાડી વેદિમાં મૂકવામાં આવે છે તે ક્રિયા ચરુમાં ન કરવી (પ્રકૃતો અશ્રુતિત્વાત્) પ્રકૃતિમાં શ્રવણ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :— ‘ કપાલેભ્યો વ્યુદ્ભૂત્યાસાદયિતવ્યઃ પુરોહતઃ ’ આવું વાક્ય પ્રકૃતિ યાગમાં નથી માટે અહીં ચરુમાં સ્થાલીમાંથી કાઢી ચરુને વેદિમાં મૂકવો એ ક્રિયા પણ કર્તવ્ય નથી. અર્થાત્ વ્યુદ્ભૂત્યુ ૩૫ ક્રિયા ચરુમાં કર્તવ્ય નથી. ॥ ૫૮ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये दशमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः

अथ मीमांसाया गुर्जरभाष्ये दशमाध्यायस्य द्वितीयः पादः

કૃષ્ણચરુમાં પાકાનુષ્ઠાન અધિકરણનાં સૂત્ર.

पूर्वपक्ष सूत्र. कृष्णलेप्थर्थलोपादपाकः स्यात् ॥ १ ॥

પદાર્થ :—(કૃષ્ણલેપુ) કૃષ્ણચરુમાં (અર્ચલોપાત) પાક૩૫ અર્થ સંભવિત ન હોવાથી અર્થનો લોપ થાય છે તેથી (અપાકઃ સ્યાત્) એનો પાક થતો નથી.

ભાવાર્થ :—કૃષ્ણુલ ચરુ એટલે સુવર્ણના ઝીણા ઝીણા દાણા હોય છે એમાં પાક થઈ શકે નહિ પ્રકૃતો હિ પુરોહતાર્થઃ પાકઃ પ્રકૃતિયાગમાં પુરોહતશ્ચને માટે પાક વિધાન છે. કૃષ્ણુ ચરુમાં તો પાક વગર પણ કૃષ્ણુલ તો કૃષ્ણુલ જ રહે છે. માટે કૃષ્ણુલમાં પાક કરવો નહિ. ॥ ૧ ॥

सिद्धांत सूत्र. स्याद्वा प्रत्यक्षशिष्टत्वात् प्रदानवत् ॥ २ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્યાત્) થાય છે. (પ્રત્યક્ષશિષ્ટત્વાત્) પ્રત્યક્ષ વિધાન હોવાથી (પ્રદાનવત્) પ્રદાન પેટે.

ભાવાર્થ :—ઘટે શ્રવણિતિ । પ્રાજાપત્યં ચર્વં નિર્વપેત્ ઘટે ઘાતકૃષ્ણલ્માયુષ્કામઃ આ પ્રમાણે કૃષ્ણુલમાં પણ પાકનું પ્રત્યક્ષ વિધાન છે માટે કરવું જોઈએ. જે કે એમાં પાક સંભવિત નથી ઘૂતશ્રવણ અદૃષ્ટાર્થઃ થશે. કૃષ્ણુલ અદનીય નથી હતાં એનું પ્રદાન કરવામાં આવે છે, તેમ

પાકાર્થ ધૃતમાં શ્રવણ કરવું. જો પાકનો અર્થ ઉચ્ચતા કરવામાં આવે તો તો કૃષ્ણલમાં એ ઉત્પન્ન કરી શકાય છે. માટે પાક કર્તૃવ્ય છે. ॥ ૨ ॥

‘ કૃષ્ણચરુમાં ઉપસ્તરણ અને અભિધારણનો અભાવ છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ઉપસ્તરણામિધારણયોરમૃતાર્થત્વાદકર્મ સ્યાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(ઉપસ્તરણામિધારણયોઃ) ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ (અમૃતાર્થત્વાદ) સ્વાદુત્વને માટે હોવાથી કૃષ્ણલ ચરુમાં (અકર્મ સ્યાત્) એનો અસંભવ હોવાથી તે બંને કર્તૃવ્ય નથી.

ભાવાર્થ :—કૃષ્ણલ ચરુમાં ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ કર્તૃવ્ય નથી, કારણ કે એ તો હવિષ્માં સ્વાદુત્વ ઉત્પન્ન કરવા માટે છે. કૃષ્ણલ ચરુ તો સુવર્ણના દાણા છે અને તેમાં સ્વાદુત્વ ઉત્પન્ન કરવાનો સંભવ નથી ઉપસ્તરણ એટલે અચૂક હવિષ્ નાખવા પહેલાં જે ઘી રેડવામાં આવે છે તે અને અભિધારણ એટલે હવિષ્ ઉપર ઘી રેડવામાં આવે છે તે ॥ ૩ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ક્રિયેત વાડર્થવાદત્વાત્ તયોઃ સંસર્ગહેતુત્વાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ક્રિયેત) ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ બંને કરવાં જોઈએ (તયોઃ અર્થવાદત્વાત્) સ્વાદુત્વકરણ એ તો માત્ર અર્થવાદ જ છે. (સંસર્ગ હેતુત્વાત્) સ્વાદુત્વકરણ બોધ વાક્યથી માત્ર હવિષ્ની સાથે સંબંધ જ જણાય છે.

ભાવાર્થ :—ચતુષ્પક્ષગતિ, અમિધારયતિ અમૃતાત્કૃતિમેવૈનાં કરોતિ આ સ્વાદુત્વ બોધક વાક્ય તો કેવળ અર્થવાદ જ છે. ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ આ બંને કર્મ કેવળ હવિષ્ની સાથે સંબંધ કરવા માટે જ હોય છે. માટે એ બંને પદાર્થો કરવા જ જોઈએ. ॥ ૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અકર્મ વા ચતુર્મિરાસિવચનાત્સ પૂર્ણ

પુનશ્ચતુરવત્તમ્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અકર્મ) એનું અનુદાન કર્તૃવ્ય નથી (ચતુર્મિઃ અસિવચનાત્) ચારથી આપ્તિ વચનનું શ્રવણ થાય છે તેથી (સહ) તે બે સાથે (પૂર્ણમ્) અવદાન કરવાથી ચતુરવત પૂર્ણ થાય છે (પુનશ્ચતુરવત્તમ્) તો પછી ચાર કૃષ્ણલથી અવદાન કરવામાં તેનો વ્યાધાત થાય છે.

ભાવાર્થ :—ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ કર્તૃવ્ય નથી કારણ કે ચાર કૃષ્ણલ છે અને ચાર અવદાન છે. એક એક કૃષ્ણલ લેવાથી ચાર અવદાન થઈ જાય છે માટે ઉપસ્તરણ અને અભિધારણની નિવૃત્તિ થાય છે. જો એ બંને ક્રિયા સાથે અવદાન કરવામાં આવે તો ચત્વાર કૃષ્ણલની અવગતિ ચતુરવત્તમ્ય આપ્યે એ વચનનો વ્યાધાત થઈ જાય. ॥ ૫ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ઉત્થાપન.

ક્રિયા વા મુખ્યાવદાનપરિમાણાસામાન્યાત્ તદ્ગુણત્વમ્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ક્રિયા) ઉપરતરણુ અને અભિધારણુ બન્ને કર્મ કરવાં (મુખ્યાવદાનપરિમાણા) મુખ્ય હવિષ્તુ' ને અવદાન કરવામાં આવે છે તેનું પરિમાણ બોધક હોવાથી (સામાન્યા) આકાંક્ષાપૂરક સામત્ય હોવાથી (તદ્ગુણત્વમ્) અંગ છે.

ભાવાર્થ :—ઉપરના સૂત્રમાં જે ચાર કૃષ્ણુલ યતાવવામાં આવ્યા છે તે તો પરિમાણુ બોધક છે એટલે કે મુખ્ય હવિષ્ત્રમાંથી ફેટલું અવદાન કરવું ? તેના ઉત્તરમાં જણાવ્યું છે કે ચાર કૃષ્ણુલ જેટલું પરિમાણુ સ્વયંગુણુ અર્થાત્ અંગ હોવાથી મુખ્ય દ્રવ્યનો બાધ કરી શકે નહિ. એટલે ઉક્ત બન્ને ક્રિયાઓ કરવી જોઈએ. ॥ ૬ ॥

તેષાં સૈકાવદાનત્વાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તેષામ્) ચાર કૃષ્ણુલો જેટલું (સૈકાવદાનત્વાત્) એક અવદાનનું વિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ચાર કૃષ્ણુલ જેટલું એક અવદાન કરવું, એમ ચત્તારિ કૃષ્ણુલો યતાવે છે, માટે ઉક્ત બન્ને ક્રિયાઓની નિવૃત્તિ નથી. ॥ ૭ ॥

આત્તિઃ સંખ્યાસમાનત્વાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(આત્તિઃ) આત્તિવચન (સંખ્યાસમાનત્વાત્) બન્ને પક્ષમાં ચતુષ્ક તો સમાન છે, માટે કૃષ્ણુલનિષ્ઠ સંખ્યા સ્તુતિ પરક છે.

ભાવાર્થ :—ચતુરવત્તસ્ય આપ્ત્યા અહીં જે આત્તિ વચન છે તે તો સ્તુતિ બોધક છે. તેથી કંઈ ઉક્ત બન્ને ક્રિયાની નિવૃત્તિ થતી નથી. ॥ ૮ ॥

સતોસ્ત્વાસિવચનં વ્યર્થમ્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(સતોઃ) વિઘ્નમાન હોવાથી (તુ) સિદ્ધાંતપક્ષને જણાવે છે (આસિવચનમ્) સ્તુતિ વચન (વ્યર્થમ્) વ્યર્થ છે.

ભાવાર્થ :—જે ઉપરતરણુ અને અભિધારણુ અવિઘ્નમાન હોય તો તે રૂપે સ્તુતિ સંભવી શકે, અહીં તો તે વિઘ્નમાન છે માટે સ્તુતિ સંભવી શકે નહીં. જે વસિષ્ઠ ન હોય તેને વસિષ્ઠ કહેવો એ સ્તુતિ છે. વસિષ્ઠને વસિષ્ઠ કહેવામાં સ્તુતિ નથી. ॥ ૯ ॥

વિકલ્પસ્ત્વેકાવદાનત્વાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(તુ) 'તુ' શબ્દ ક્રીયા પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (સૈકાવદાનત્વાત્) એક અવદાનનું કથન હોવાથી ઉક્ત બન્ને ક્રિયાની અનિવૃત્તિ જણાવે છે. માટે (વિકલ્પઃ) વિકલ્પ પ્રતીત થાય છે.

ભાવાર્થ :—આપ્તિ વચન ઉપસ્તરણ અને અભિધારણને નિવૃત્ત કરે છે તેમજ એક અવદાન વચન ઉકત બંને ધર્મેની વ્યવસ્થાપિત કરે છે માટે પરિણામે વિકલ્પ જ પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૧૦ ॥

સર્વવિકારે ત્વમ્યાસાનર્થક્યં હવિષો હીતરસ્ય સ્યાદપિ

વા સ્વિષ્ટકૃતઃ સ્યાદિતરસ્યાન્યાય્યત્વાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ‘તુ’ શબ્દ પૂર્વોક્ત વિકલ્પની અનુપપત્તિ જણાવે છે. (સર્વવિકારે) સર્વ ચાર વખત અવદાનનાં વિકાર હોય તો (અમ્યાસાનર્થક્યમ્) ચત્વારિ ચત્વારિ આ અભ્યાસ નિર્થક થઈ જાય (હીતરસ્ય હવિષોદિ સ્યાત્) પ્રિદ્ધાંતવાદી પક્ષે તો બીજા હવિષુના અવદાન માટે અભ્યાસ છે એ માનવું ચોગ્ય છે. (અપિ વા) અથવા (સ્વિષ્ટકૃતઃ સ્યાત્) સ્વિષ્ટકૃતને માટે અભ્યાસ ચરિતાર્થ થશે જો એમ કહેવામાં આવે તો તે બરાબર નથી કારણ કે (હીતરસ્ય અન્યાય્યત્વાત્) પ્રધાન પ્રકરણને ત્યાગ કરી અન્ય પ્રકરણનો સ્વીકાર કરવો એ અન્યાય્ય છે.

ભાવાર્થ :—ચત્વારિ ચત્વારિ આવે જો અભ્યાસ છે તે ચાર વખત અવદાન કરે તો જ ચરિતાર્થ થાય. સ્વિષ્ટકૃત આહુતિથી એ અભ્યાસ ચરિતાર્થ થઈ શકે નહિ, કારણ કે સ્વિષ્ટકૃત આહુતિ તો કૃષ્ણલ આહુતિરૂપ પ્રકરણની બહાર છે. પ્રધાન પ્રકરણને ત્યાગ કરી અન્ય અર્થ સ્વીકારવો એ અન્યાય છે. ॥ ૧૧ ॥

અકર્મ વા સંસર્ગાર્થનિવૃત્તિત્વાત્ તસ્માત્ આત્તિસમર્થત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (અકર્મ) ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ કર્તવ્ય નથી (સંસર્ગાર્થનિવૃત્તિત્વાત્) સંસર્ગની નિવૃત્તિમાટે હોવાથી (તસ્માત્) તેની નિવૃત્તિ છે અને (આત્તિસમર્થત્વાત્) ‘આપ્તિ’ વચનનું સમર્થન થવું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પકૃત પુરાણશાના સક્ષમ અવયવો સુચમાં ચોટી ન રહે તેને માટે ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ ક્રિયા હોય છે. કૃષ્ણલમાં ચોટવાને સંભવ જ નથી, કારણ કે એનો સુવર્ણના દાણા છે, એ ચોટી ન રહે. માટે એ બંને કર્મ ઉપસ્તરણ અને અભિધારણની નિવૃત્તિ છે, એનાથી બીજી વખત અવદાનની નિવૃત્તિ સૂચિત થતી નથી. ચાર વખત જો અવદાન કરવામાં આવે તો આપ્તિ વચનને રત્નુતિ માની શકાય પણ એ ઠીક નથી, માટે કૃષ્ણલ-આહુતિઓનાં ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ રૂપ કર્મ કર્તવ્ય નથી એજ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૧૨ ॥

કૃષ્ણલ ચરુમાં ભક્ષણ કર્તવ્યતાનું અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. મક્ષાણાં તુ પ્રીત્યર્થત્વાદકર્મ સ્યાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ‘તુ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષને જણાવે છે (મક્ષાણામ્) ભક્ષે (પ્રીત્યર્થ-ત્વાત્) ભક્ષણબંધ પ્રીતિ હોવાથી (અકર્મ સ્યાત્) કૃષ્ણચરુમાં ભક્ષણ નથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિયાગમાં ભક્ષણ વિહિત છે. અર્થાત્ ચરુનું ભક્ષણ ઋત્વિજોએ કરવાનું હોય છે, પણ અહીં કૃષ્ણલ ચરુમાં ભક્ષણ બાધિત છે. માટે કૃષ્ણલ ચરુમાં ભક્ષણ અકર્તવ્ય છે, કૃષ્ણલ એ તો સુવર્ણ છે એનું ભક્ષણ અશક્ય છે. ॥ ૧૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

સ્યાદ્ધા નિર્ધાનદર્શનાત ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્યાત) એમાં પણ લક્ષણ છે. (નિર્ધાનદર્શનાત) નિર્ધાન શબ્દથી તે વિદિત છે.

ભાવાર્થ :—નિરવધયન્તો મક્ષયન્તિ આ વાક્યથી કૃષ્ણ ચરુમાં લક્ષણ રિદ્ધ થાય છે. સુવણ્ કણોને ધાંમાં ખેળેલા હોય છે તેને ચાટવા એજ આ ટેકાણે લક્ષણ છે. માટે કૃષ્ણ ચરુમાં લક્ષણ ઠર્તવ્ય છે. ॥ ૧૪ ॥

વચનં વાઽઽજ્યમક્ષસ્ય પ્રકૃતૌ સ્યાદભાગિત્વાત ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (વચનમ્) એ વચન (ઈજ્યમક્ષસ્ય) આન્ય અર્થાત્ ધીનું લક્ષણ છે (પ્રકૃતૌ) પ્રકૃતિમાં (સ્યાત) હોવું જોઈએ. (અભાગિત્વાત) આન્ય ભાગી તરીકે નથી.

ભાવાર્થ :—આન્યનું લક્ષણ શક્ય તો છે, પણ પ્રકૃતિ યાગમાં આન્યનું લક્ષણ કરવા કહ્યું નથી ત્યાં તો ચરુનું લક્ષણ કરવાનું કહ્યું છે અને કૃષ્ણ ચરુનું શક્ય નથી. ॥ ૧૫ ॥

વચનં વા હિરણ્યસ્ય પ્રદાનવત્ ઈજ્યસ્ય ગુણભૂતત્વાત ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (વચનમ્) ઉક્ત વચન (હિરણ્યસ્ય) હિરણ્ય માટે છે. (પ્રદાનવત્) જેમ અર્ચન ય પદાર્થનું પ્રદાન કરવામાં આવે છે તેમ લક્ષણ કરવામાં આવે છે (ઈજ્યસ્ય) આન્ય (ગુણભૂતત્વાત) ચુલ્બૂત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેમ અશ્વનીય પદાર્થનું પ્રદાન કરવામાં આવે છે તેમ લક્ષણ પણ કરવામાં આવે છે. જે કે હિરણ્ય લક્ષ્ય તરીકે નિર્દિષ્ટ નથી પણ આન્ય તો ગૌણ છે માટે લક્ષણમાં એનું પ્રાણ નથી ચરુનું જ લક્ષણ પ્રકૃતિમાં બતાવ્યું છે. પ્રદાનનું જ પ્રદણ થવું ઇષ્ટ છે. યથા ઇષ્ટકાકૂટે દણ્ઃ તિષ્ઠતિ, પ્રહર ચોરમ્ । ઇંડોના ઢગલા ઉપર લાકડી છે, ચોરને માર આ વાક્યથી લાકડીથી જ ચોરને મારવાનું સમગ્ય છે, કારણ કે તે પ્રદાન છે. તેજ પ્રમાણે પ્રદાન ચરુ જ લક્ષણીય છે. અને તેનું લક્ષણ કેવી રીતે કરવું તે રીત અને ઉપાય બંને ઉપર કહેવામાં આવ્યા છે. અર્થાત્ ધીવાળા કૃષ્ણોને મોઢામાં નાંખી ચગળવા એજ એનું લક્ષણ છે. આ કારણથી કૃષ્ણ ચરુમાં લક્ષણનો સદ્ભાવ છે. ॥ ૧૬ ॥

કૃષ્ણ ચરુમાં સહુપરિહાર વિધાન અધિકરણ.

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ઇકધોપહારે સહત્ત્વં બ્રહ્મમક્ષાણાં પ્રકૃતૌ વિદિતત્વાત ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ઇકધા ઉપહારે) ઉપહારો મક્ષણાય સમર્પણમ્ આ ટેકાણે ઉપહારનો અર્થ ખાવાને માટે આપવું એવો થાય છે. એકધા એટલે એકજ સમયમાં પ્રાકૃત ઇડાઆદિ હવિષ્ના ચાર ભાગ કરી આપવામાં (સહત્ત્વમ્) સહત્વ અર્થાત્ એક સાથે છે (બ્રહ્મમક્ષાણામ્) બ્રહ્મા નામક કત્વિજના લક્ષભાગોના (પ્રકૃતૌ) પ્રકૃતિ યાગમાં (વિદિતત્વાત) વિદિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિ યાગમાં કરેલા ૪૩૩૫ હવિષ્મતા ચાર ભાગ કરી બ્રહ્મા નામક હોતાને આપવાના હોય છે એવું પ્રકૃતિયાગમાં જણાવ્યું છે. વિકૃતિ યાગમાં પણ અતિદેશ શાસ્ત્રીએ એ પ્રાપ્ત છે. તેમાં 'એકધા' વારા ફરતી એક એક ભાગ બ્રહ્માને આપવો કે ચાર ભાગ એક સાથે આપવા ? આ પ્રશ્નો ઉત્તર એવો આપવામાં આવ્યો છે કે ચારે ય ભક્ષભાગો એકધા અર્થાત્ એક સાથે આપવો. એકધાનો અર્થ એક વખત અથવા યુગપત અને થઇ શકે છે. એકવખત એ પ્રકાર છે અને એક સાથે એ પણ પ્રકાર છે. વારા ફરતી આપવામાં અવશિષ્ટ ત્રણ ભાગોનો બાધ થાય છે અને એક સાથે આપવાથી બાકી રહેલા ત્રણ કાળનો બાધ થાય છે. ભક્ષ એ પ્રધાન છે અને કાળ અંગ છે. પ્રધાનનો બાધ કરવા કરતાં અંગનો બાધ કરવો ઠીક છે માટે સહપરિહારનું જ વિધાન છે. ॥ ૧૭ ॥

કૃષ્ણલચરુમાં બ્રહ્માનામક ઋત્વિજને સર્વભક્ષ ભાગાર્પણુ અધિકરણુ

સર્વત્વં ચ તેષામધિકારાત્સ્યાવ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તેષામ) બ્રહ્મા સંબંધી ભાગોનું (સર્વત્વમ્) સર્વપણું વિહિત છે (અધિકારાત્) ઉદ્દેશ્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કૃષ્ણલ ચરુના જેટલા ભાગો હોય છે તે બધામાં બીજા ઋત્વિજનેના પણ સંબંધ હોય છે પણ સૂત્રમાં જણાવે છે તે ભાગોમાં બ્રહ્મા નામક ઋત્વિજનો જ સંબંધ છે. એટલે અધ્વયુ આદિ ઋત્વિજનેએ એ ભાગોનું ભક્ષણ કરતોય નથી. ॥ ૧૮ ॥

પુરુષાપનયો વા તેષામવાચ્યત્વાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(પુરુષાપનયઃ વા) બીજા પુરુષોનું દૂર ભવન થાય છે. (તેષામ અવાચ્યત્વાત્) તેઓનું વાચ્યત્વ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—બાકી રહેલા હવિષ્માં બ્રહ્માનો સંબંધ હોવાથી બીજાઓના સંબંધની નિવૃત્તિ થાય છે. બીજા ઋત્વિજને તો અવાચ્ય છે. અર્થાત્ અશ્રુત છે. ॥ ૧૯ ॥

ભક્ષભાગોનું ભક્ષણુ તે તે નક્કી કરેલા સમયે બ્રહ્માએ

કરવું. એ અધિકરણુ.

પુરુષાપનયાત્સ્વકાલમ્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(પુરુષાપનયાત્) અન્ય ઋત્વિજનેના સંબંધ દૂર થયા પછી (સ્વકાલમ્) તે તે સમયમાં બ્રહ્માએ તેનું ભક્ષણ કરવું.

ભાવાર્થ :—ભક્ષના બધા ભાગો બ્રહ્માએ જ કરવાના હોય છે બીજા ઋત્વિજનેએ નહિ. જે ભાગનો જે સમય વિહિત તે કાળમાં તે ભાગનું ભક્ષણ કરવું. બ્રહ્માએ એક જ કાળમાં બધા ભાગોનું ભક્ષણ કરવું નહિ. પ્રકૃતિમાં જ કાળનું વિધાન કર્યું છે તેનો ભંગ કરવો નહિ. ॥ ૨૦ ॥

અક્ષબક્ષમાં ચતુર્ધિકરણુ આદિનો અભાવ છે. એ
અધિકરણુનું સૂત્ર.

एकार्थत्वाच्चिभागः स्यात् ॥ २१ ॥

પદાર્થ :—(एकार्थत्वात्) એક અક્ષાનામક ઋત્વિજને માટે જ સર્વ ભાગો હોવાથી (અભિભાગ સ્યાત્) નિર્દેશ કરવાની જરૂર નથી.

ભાવાર્થ :—‘ હદ્ બ્રહ્મણે ’ આ અક્ષાને માટે છે. આનો નિર્દેશ પણ કરવાની જરૂર નથી. પ્રકૃતિમાં તો ચાર ઋત્વિજોનાં બક્ષભાગ સાથે સંબંધ હોય તેથી “ આ અક્ષાને ” “ આ અદ્યયુને ” આવી રીતે નિર્દેશ કરવાની જરૂર હતી. પણ અહીં તો બધા જ ભાગો અક્ષાના હોવાથી ઉક્ત નિર્દેશ કરવાની જરૂર નથી. ॥ ૨૧ ॥

ऋत्विज्ज्ञाननी आनतिना अधिकरणुनां सूत्रो.

पूर्वपक्ष सूत्र. ऋत्विग्दानं धर्ममात्रार्थं स्याद् ददाति सामर्थ्यात् ॥ २२ ॥

પદાર્થ :—(ऋत्विग्दानम्) ઋત્વિજને જે દાન આપવામાં આવે છે તે (ધર્મમાત્રાર્થમ્) કેવળ ધર્મને માટે એટલે અદ્યજને માટે (સ્યાત્) છે. (દદાતિ સામર્થ્યાત્) દદાતિનું સામર્થ્ય અદ્યજને માટે હોય છે.

ભાવાર્થ :—ઋત્વિજમ્નો દક્ષિણાં દદાતિ આપું વચન પ્રકૃતિયાગમાં શ્રુત છે. તે અદ્યજને માટે છે કે આનતિને માટે. આનતિ એટલે વેતન આપીને કોષ્ટની પાસે કામ લેવું તે. ઋત્વિજને ધન આપી જે કામ કરાવવું તે આનતિ કહેવાય છે. શ્રુત્વા પરિકીર્ત્ય વચીકાર આનતિઃ । આમાં પૂર્વપક્ષ અદ્યજને માટે દક્ષિણા માને છે. અલ્પ અને સુવર્ણ આદિનું જે દાન કરવામાં આવે છે તેને અદ્યજ માટે માનવામાં આવે છે અર્થાત્ પરસોઠમાં સુખની પ્રાપ્તિ માટે દાન હોય છે. ॥ ૨૨ ॥

सिद्धांत सूत्र. परिक्रयार्थं वा कर्मसंयोगाल्लोकवत् ॥ २३ ॥

પદાર્થ :—(वा) અથવા (परिक्रयार्थम्) આનતિને માટે છે. (कर्मसंयोगात्) કર્મ સાથે સંબંધ હોવાથી (लोकवत्) જેમ લોક વ્યવહારમાં કામનો અલ્પો આપવામાં આવે છે તેમ.

ભાવાર્થ :—જે દક્ષિણા આપવામાં આવે છે તે કાર્ય કથું તેનો અલ્પો છે માટે ભૂતિરૂપ અર્થાત્ વેતનરૂપ જે લોક વ્યવહારમાં જેમ કોષ્ટની પાસે કામ કરાવી પછી તેના અલ્પમાં કરાવેલું ધન આપવામાં આવે છે એ કંઈ અદ્યજ માટે નથી તેમ ચરમાં દક્ષિણા પણ અદ્યજને માટે નથી, પણ દ્યજ કર્મના અલ્પાના રૂપમાં છે.

दक्षिणायुक्तवचनाच्च ॥ २४ ॥

પદાર્થ :—(च) અને (दक्षिणायुक्त वचनाच्च) દક્ષિણાયુક્ત વચનપૂર્વિજઃ આપું વચન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દક્ષિણ આપવાથી ઋત્વિજે કર્મો કરાવે છે. અર્થી રપટ થાય છે કે દક્ષિણ પરિકરને માટે છે અને તેનું ફળ દૃષ્ટ છે. અદૃષ્ટ નથી. ॥ ૨૪ ॥

પરિક્રીતત્વાચ્ચ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પરિક્રીતત્વાત્) પરિક્રીત વચન પણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દક્ષિણાપરિક્રીતા ઋત્વિજો યાજયન્તિ દક્ષિણ આપવાનું વચન આપીને વરણી કરવામાં આવેલા ઋત્વિજે કર્મ કરાવે છે. આ વચન પણ દક્ષિણા દૃષ્ટ અર્થને માટે જ છે એમ સૂચવે છે. ॥ ૨૫ ॥

સનિવચ્ચે ચ મૃતિવચનાત ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સનિવચ્ચે) યજ્ઞાથી પ્રાપ્તધનમાં (મૃતિવચનાત્) ભૂતિશબ્દનો પ્રયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દ્વાદશરાત્રી રીક્ષિતો મૃતિં વન્વીત દીક્ષિત થયેલો યજ્ઞમાન ધાર રાત્રિ સુધી ખીજ પાસેથી ઋત્વિજને આપવાની દક્ષિણાઋપ ભૂતિ માગવી જોઈએ. ભૂતિ શબ્દ પરિકર્ય અર્થમાં વપરાય છે. પરિકર્ય એટલે લૌકિક બહુ જ સાદી કાપા 'મળુરી' કહેવાય છે. ॥ ૨૬ ॥

નૈષ્કર્તૃકેણ સંસ્તવાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(નૈષ્કર્તૃકેણ) નિષ્કર્તૃક શબ્દથી (સંસ્તવાત્) પ્રયોગ થયેલો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યથા વૈ દારુહરો નૈષ્કર્તૃકો નિષ્કર્તૃનમૃત કર્મયોગે વર્તતે। एवं वा एते ઋત્વિજઃ ॥ જેમ લાકડાને વહન કરનાર મળુરી લઈ કામ કરે છે, લાકડાને કાપનારો મળુરી લઈને લાકડાં કાપી આપે છે તેજ પ્રમાણે દક્ષિણા લઈ ઋત્વિજે યજ્ઞ કરાવે છે માટે દક્ષિણા શબ્દનો અર્થ દૃષ્ટ છે અદૃષ્ટ નહિ. ॥ ૨૭ ॥

‘ જ્યોતિષ્ટોમમાં લક્ષ પ્રતિપત્તિને માટે હોય છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

શેષમક્ષાઃ તદ્વત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શેષમક્ષાઃ) હવિઃશેષના લક્ષો (તદ્વત્) દક્ષિણા માફક દૃષ્ટાર્થક છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટોમમાં હવિઃશેષનાં લક્ષણો દક્ષિણા માફક દૃષ્ટાર્થક હોય છે. એટલે એ લક્ષણ પરિકર્ય રહે છે. ॥ ૨૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

સંસ્કારો વા દ્રવ્યસ્ય પરાર્થત્વાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સંસ્કારઃ) સંસ્કાર માટે છે. (દ્રવ્યસ્ય પરાર્થત્વાત્) દ્રવ્ય દ્રવ્ય પરાર્થક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પુરાણ કથા જ પરાઈ છે. અર્થાત્ તે યાગને માટે જ છે માટે એના શેષનું ભક્ષણ પ્રરૂપના આત્માના સંસ્કાર માટે છે. અર્થાત્ અદૃષ્ટને માટે છે. ॥ ૨૯ ॥

શેષે ચ સમત્વાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શેષે) હૃતશેષમાં (સમત્વાત્) ઋત્વિક અને યજમાન સમાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દેવતાના ઉદ્દેશથી એમ કહેવામાં આવે છે કે ‘ અગ્નયે જુષ્ટં નિર્વપામિ । નિર્વપિ દર્યાથી યજમાનનું ’ સ્વત્વ એમાં નિવૃત્ત થાય છે. માટે તેમાં પરિક્રમ નથી પણ તે શેષ ભક્ષણ અદૃષ્ટ માને છે. જ્યાં સત્ત્વ જ ન હોય ત્યાં પરિક્રમ થઇ શકે જ નહીં. ॥ ૩૦ ॥

સ્વામિનિ ચ દર્શનાત્ તત્સામાન્યાદિતરેણાં તથાત્વમ્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સ્વામિનિ દર્શનાત્) સ્વામીને પણ શેષ ભક્ષણ વિદિત છે (તત્સામાન્યાત્ હતરેણાં તથાત્વમ્) ‘મીઠાઓનું’ શેષ ભક્ષણ તેનું જ છે.

ભાવાર્થ :—યજમાનને શેષભક્ષણ વિદિત છે અને તે અદૃષ્ટાર્થ છે તેમજ અન્ય ઋત્વિજોનું શેષ ભક્ષણ પણ અદૃષ્ટાર્થક જ છે. ॥ ૩૧ ॥

‘ સત્રમાં ઋત્વિક વરણનો અભાવ છે. ’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

વરણમૃત્વિજામાનમનાર્થત્વાત્સત્રે ન સ્યાત્ સ્વકર્મત્વાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(સત્રે) સત્રમાં (સ્વકર્મત્વાત્) પોતાનું જ કર્મ હોવાથી (ન સ્યાત્) ઋત્વિજોનું વરણ થતું નથી (ઋત્વિજામ્ વરણમ્) ઋત્વિજોનું વરણ (આનમનાર્થત્વાત્) પરિક્રમને માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઋત્વિજોનું વરણ દક્ષિણા આપીને કર્મ કરાવવા માટે હોય છે, સત્રમાં તો ઋત્વિજો પોતે જ યજમાન તરીકે હોય છે એટલે સત્ર ઋત્વિજોનો જ હોય છે માટે પોતાનું જ કર્મ હોવાથી તેમાં ઋત્વિજ વરણ હોતું નથી. ॥ ૩૨ ॥

‘ સત્રમાં પરિક્રમનો અભાવ હોય છે. ’ એ અધિકરણ.

પરિક્રમશ્ચ તાદર્થ્યાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પરિક્રમઃ) દક્ષિણા પણ (તાદર્થ્યાત્) તેને માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સત્ર પોતાને માટે જ હોવાથી તેમાં દક્ષિણા પણ આપવાની હોતી નથી. ॥ ૩૩ ॥

સિદ્ધાંતક્ષેપક સૂત્ર. પ્રતિષેધશ્ચ કર્મશ્ચ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રતિષેધઃ) પ્રતિષેધ (કર્મશ્ચ) પ્રાપ્તિપૂર્વક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જો સત્રમાં દક્ષિણા આપવાનું ન હોય તો દક્ષિણાનો નિષેધ પણ ન હોવો. નોંધ એ કારણ નિષેધ પ્રાપ્તિપૂર્વક હોય છે. તો પછી બદક્ષિણાનિ સત્રાણિ આ નિષેધ વાક્યની ઉપપત્તિ શી રીતે થશે ? ॥ ૩૪ ॥

એકદેશી સમાધાન સ્યાદ્વા પ્રાસર્પિકસ્ય ધર્મમાત્રત્વાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્યાત્) પ્રતિષેધની ઉપપત્તિ થઇ શકશે, (પ્રાસર્પિકસ્ય) દાનનું હોવું (ધર્મમાત્રત્વાત્) એ અદૃષ્ટાર્થ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દક્ષિણા થઇ પણ દાન હોવાનો સત્રમાં સંભવ છે એ દાનના નિષેધથી દક્ષિણાના નિષેધની ઉપપત્તિ થઇ શકશે. ॥ ૩૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ન દક્ષિણાશબ્દાત્તસ્માન્નિત્યાનુવાદઃ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(ન) પ્રાસર્પિક દક્ષિણા નિષેધ નહીં (દક્ષિણાશબ્દાત્) કારણ કે આનત્યર્થદાનમાં જ દક્ષિણા શબ્દ ૩૬ હોવાથી (તસ્માત્ નિત્યાનુવાદઃ) માટે નિત્યનો અનુવાદ માત્ર જ છે.

ભાવાર્થ :—સત્રમાં પ્રાસર્પિકદાન ૩૫ દક્ષિણાનો નિષેધ નથી પણ આનત્યર્થક દક્ષિણાનો અર્થાત્ કાર્ય કરવાના બદલામાં ઋત્વિજોને જે દાન આપવામાં આવે છે એ દક્ષિણાનો જ નિષેધ છે. માટે દક્ષિણાનો નિષેધ એ તો માત્ર નિત્યાનુવાદ અર્થાત્ અર્થવાદ માત્ર છે. ॥ ૩૬ ॥

‘ ઉદવસાનીય યાગમાં દાન પરિક્રિયાઈ છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. ઉદવસાનોયઃ સત્રધર્મા સ્યાત્ તદ્ગત્ત્વાત્ તત્ર દાનં
ધર્મમાત્રં સ્યાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(ઉદવસાનીયઃ) સત્ર સમાપ્ત કરીને પૃષ્ઠ શમનીય જ્યોતિષ્ટોમ સહસ્ર દક્ષિણાવાળાથી યાગ કરવો. એ યાગ (સત્રધર્મા સ્યાત્) સત્ર ધર્મવાળો છે. (તદ્ગત્ત્વાત્) ઉક્ત સત્રનું અંગ હોવાથી (તત્ર દાનં ધર્મમાત્રં સ્યાત્) તેમાં દાન કેવળ અદૃષ્ટાર્થક છે.

ભાવાર્થ :—‘ ઉદવસાનીય ’ એ યાગવિશેષનું નામ છે. “ સત્રાદુદવસાય પૃથ્થમનીયેન જ્યોતિષ્ટોમેન સહસ્રદક્ષિણેન યજેત્ ” આ વાક્યથી એમ સમજી શકાય છે કે સત્ર સમાપ્ત કર્યા પછી જેમાં હજારની દક્ષિણા હોય એવો પૃથ્થમનીય નામક સોમયાગ કરવો. હવે આ યાગમાં જે દક્ષિણા આપવામાં આવે છે તે ઋત્વિજોએ કર્મ કરાવ્યું તેના બદલામાં નહિ પણ કેવળ ધર્મશુદ્ધિ જ એટલે એ દક્ષિણા અદૃષ્ટાર્થક છે. કારણ કે ઉક્ત યાગ સત્રનું જ અંગ છે, માટે જે સત્રના ધર્મ તેજ પૃથ્થમનીય ઉદવસાનીય યાગમાં પણ હોવા જોઈએ. ॥ ૩૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ન ત્વત્પ્રકૃતિક્વાદ્ વિમક્તચોદિતત્વાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (ત્વ) સિદ્ધાંત સૂચક છે. (ત્વત્પ્રકૃતિક્વાત્) સત્ર એની પ્રકૃતિ ન હોવાથી (વિમક્તચોદિતત્વાત્) પૃથક્ વિહિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉદવસાનીય યાગ સત્રપ્રકૃતિક નથી તેમ તે સત્રનું અંગ પણ નથી કારણ કે સત્ર સમાપ્ત કર્યા પછી એનું અલગ જ વિધાન છે તેથી એમાં જે દક્ષિણા આપવામાં આવે છે તે અદ્યૌધિક નથી પણ ઋત્વિજને કર્મકરાવ્યાનો બદલો છે. અર્થાત્ એ દક્ષિણા દ્યૌધિક છે. ॥ ૩૮ ॥

‘સત્રમાંના ઋત્વિજોમાંના દરેક ઋત્વિજે ઉદવસાનીય યાગ કરવો

જોઈએ.’ એ અધિકરણનું સૂત્ર

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. તેષાં તુ વચનાદ્ દ્વિયજ્ઞવત્ સહપ્રયોગઃ સ્વાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(તેષાં તુ વચનાત્) સત્ર કરનાર ઋત્વિજને માટે વચન હોવાથી (દ્વિયજ્ઞવત્) રાજપુરોહિતકર્તૃક યગવત્ (સહપ્રયોગઃ સ્વાત્) બધા ઋત્વિજોએ સાથે મળી ઉદવસાનીય યાગ કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—ઉદવસાનીયા ઇષ્ટિ સત્રમત જોટલા ઋત્વિજે હતા તે બધાએ મળીને કરવી કે દરેક ઋત્વિજે જુદી જુદી ઇષ્ટિ કરવી એના સંબંધમાં આ પૂર્વપક્ષનું એવું માનવું છે કે જેમ રાત્ર અને પુરોહિત બંને સાથે મળીને યાગ કરે છે તેમ ઉદવસાનીયા ઇષ્ટિ બધા ઋત્વિજોએ ભેગા મળીને કરવી. કારણ કે ‘યજેરન્’ અહીં બહુવચનનો નિર્દેશ છે, તેથી બધાએ મળીને ઉક્ત યાગ કરવો એવું સ્પષ્ટ દર્શિત થાય છે. આ પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર ૪૧ માં સૂત્રમાં છે. વચ્ચે યાત્રીશ્રમા સૂત્રમાં બીજું જ અધિકરણ છે. ॥ ૩૯ ॥

‘ઉદવસાનીયના ઋત્વિજો સત્ર ઋત્વિજો કરતાં જુદા હોવા જોઈએ.’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

તત્રાન્યાન્ ઋત્વિજો વૃણીરન્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(તત્ર) ઉદવસાનીયા ઇષ્ટિમાં (અન્યાન્ ઋત્વિજઃ) સત્રના ઋત્વિજો કરતાં જુદા ઋત્વિજોનું (વૃણીરન્) વરણ કરવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—ઉદવસાનીયા ઇષ્ટિમાં જે ઋત્વિજો સત્રમાં હતા તેના કરતાં જુદા ઋત્વિજોનું વરણ કરવું જોઈએ. ॥ ૪૦ ॥

“ પૃથક્કર્મનીયમાં દરેકની ચબૃતા છે. ” એ અધિકરણનું સૂત્ર.

યકૈકશસ્ત્રવપ્રતિષેધાત્ પ્રકૃતેઽયૈકસંયોગાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(યકૈકશઃ) સત્રના ઋત્વિજોમાંના દરેક ઋત્વિજ પૃથક્કર્મનીય અર્થાત્ ઉદવસાનીય યાગ કરી શકે છે (તુ) કારણ કે (અપ્રતિષેધાત્) પ્રતિષેધ ન હોવાથી (પ્રકૃતેઃ ચ યૈક સંયોગાત્) પ્રકૃતમાં એકતાનો સંયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—૩૯ સૂત્રમાં ઉદવસાનીય યાગ બધાએ ભેગા મળીને કરવાનો છે તેના સંબંધમાં આ સિદ્ધાંત વચન છે. આ સૂત્રમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે ઉદવસાનીય યાગ

અર્થાત્ પૃથક્કર્મનીય યાગ હરેક ઋત્વિજને કરવો કારણ કે એમ કરવામાં કોઈ આધિક વચન જણાતું નથી. દ્વિયક્રમાં તો વૈષમ્ય છે.

‘કામેષ્ટિમાં દાન અદૃષ્ટાર્થક છે.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

કામેષ્ટૌ ચ દાનશબ્દાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (કામેષ્ટૌ) કામેષ્ટિમાં (દાનશબ્દાત્) દક્ષિણા વિહિત હોવાથી ક્યાર્યક છે.

ભાવાર્થ :—સારસ્વત સત્રમાં કામેષ્ટિ કરવાની હોય છે તેમાં દક્ષિણા વિહિત છે. આ દક્ષિણા પરિક્રયાર્થ છે અર્થાત્ દૃષ્ટાર્થક છે. ॥ ૪૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

વચનં વા સત્રત્વાત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (વચનમ્) પરિક્રયને માટે વચન નથી (સત્રત્વાત્) સત્રનું અંગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કામેષ્ટિ સત્રનું અંગ છે, અને સત્રમાં પરિક્રયાર્થક દક્ષિણા હોતી નથી તેથી સત્રમધ્યગત કામેષ્ટિમાં જે દક્ષિણા છે તે પણ પરિક્રયાર્થક નથી પણ અદૃષ્ટાર્થક છે. અર્થાત્ ધર્મને માટે છે. ॥ ૪૩ ॥

દર્શપૂર્ણમાસમાં દ્રૌણ ઋત્વિજને જે દાન આપવામાં આવે છે તે અદૃષ્ટાર્થક છે.

દ્રેણ્યે વા ચોદનાત્ દક્ષિણાપનયાત્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (દ્રેણ્યે) દ્રેણ્યને (ચોદનાત્) દક્ષિણા આપવાનું કથન હોવાથી (દક્ષિણાપનયાત્) દક્ષિણાનો અપનય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—નિમિત્તવિશેષમાં ઇષ્ટિનું શ્રવણ છે તેમાં દ્રૌણ ઋત્વિજને દક્ષિણા આપવાનું વચન છે. દ્રેણ્ય દયાત્ આ પ્રમાણે વચન છે. આનું સમધાન એ છે કે જે દ્રૌણ હોય તેને ઋત્વિજ બનાવી શકાય જ નહિ. ઋત્વિગાચાર્યો નાતિચરિત્યૌ ઋત્વિઃ અને આચાર્યનું ઉદ્ભવન કરવું નહિ. માટે ઋત્વિઃદ્રૌણ્ય હોય શકે નહિ. માટે ઉક્ત વાક્યથી જે દક્ષિણા આપવામાં આવે છે તે અદૃષ્ટાર્થક જ છે. ॥ ૪૪ ॥

‘અસ્થિયજ્ઞ એ જીવતા માણસે કરવાનો હોય છે.’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

અસ્થિયજ્ઞોઽવિપ્રતિષેધાદિતરેષાં સ્યાદ્વિપ્રતિષેધાદસ્થનામ્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(અસ્થિયજ્ઞઃ) અસ્થિયજ્ઞ નામથી સૂચવાતો યજ્ઞ (હતરેષામ્) મૃતબિનોનો (સ્યાત્) છે. (અવિપ્રતિષેધાત્) આધ ન આવવાથી (અસ્માં વિપ્રતિષેધાત્) અસ્થિનો આધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સત્રમાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે. યદિ સંદીક્ષિતાનામેકઃ પ્રમોચેત તં દગ્ધા કૃષ્ણાગ્નિનેઽસ્થીનિ ઉપનય યોઽસ્ય નેદિષ્ટઃ તં તસ્ય સ્થાને દીક્ષયિત્વા તેન સહ યજેત્, તતઃ સંવત્સરેઽસ્થીનિ યાજયેત્. સત્રમાં દીક્ષિત થયેલા ઋત્વિજોમાંથી જો કોઈ સત્ર પૂરો થયા પહેલાં મરી જાય તો તેના અગ્નિ સંસ્કાર કરી તેના અસ્થિઓને યૃગયર્માં આધીને યૃતનો જે નજીકનો સગો હોય તેને, તેના સ્થાને દીક્ષિત કરી તેની સાથે યજ કરવો. પછી એક વરસ બાદ અસ્થિયજ કરવો. એ અસ્થિયજ જન્ય જે ફળ હોય છે તે મરી ન્યેલાને મળે છે એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે અને સિદ્ધાંતવાદીનું માનવું છે કે જીવતાને એનું ફળ મળે છે. અર્થાત્ જે અસ્થિયજ કરે છે તેને ફળ મળે છે. ॥ ૪૫ ॥

યાવદુક્તમેતેષામ્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(યાવત્) જેટલું (ઉક્તમ્) કહ્યું (એતેષામ્) એઓનું.

ભાવાર્થ :—અસ્થિનો અસ્થિયજમાં ઉપયોગ કોઈક ટેકાણે થાય છે જેમ કે બસ્તિન-કુમ્ભમુપનિષાય સ્તુતિ અસ્થિ ઉપર ધડાને મૂકીને સ્તુતિ કરવી. પણ આટલાથી જ જેનાં અસ્થિ છે તે મૃત્ પુરુષને યજનું ફળ મળતું નથી. યજની મુખ્યક્રિયા તો ત્યાગ છે. પત્ન આદિનો ત્યાગ કરવો એ અસ્થિને માટે સંભવી શકે નહિ. કારણ કે અસ્થિ એ તો જડ વસ્તુ છે. ॥ ૪૬ ॥

“અસ્થિયાગમાં અસ્થિને જપ આદિનું અનુષ્ઠાન સંભવતું નથી.”

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

યદિ તુ વચનાત્ તેષાં જપસંસ્કારમર્થલુપ્તં સેષ્ટિ તદર્થત્વાત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પણ (યદિ) જો (વચનાત્) વચનથી (તેષામ્) અસ્થિને હ્રમતા (જપસંસ્કારમ્) જપ અને સંસ્કાર માનવામાં આવે તો (સેષ્ટિ) ઇષ્ટિ સહિત (લુપ્તમ્) લુપ્ત થાય છે. (તદર્થત્વાત્) કર્તૃસંસ્કાર માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જો કોઈ વૈદિક વચનનો ભાવ નહીં સમજી અસ્થિકર્તૃક અસ્થિ"ન માને તો તેના મતમાં જપ અને કેશ અને સ્મશુવપન આદિ સંસ્કારોનો તથા દીક્ષણીય ઇષ્ટિનો લોપ માનવો પડે. અસ્થિ જડ હોવાથી તેમાં ઉક્ત વસ્તુ સંભવી શકે નહિ. જે યજ કરે છે તેના સંસ્કાર માટે ઉક્ત બાબનો જરૂર કર્તવ્ય હોય છે માટે અસ્થિકર્તૃક અસ્થિયજ નથી માટે બસ્થીનિ યાજયેત્ એ લાક્ષણિક પ્રયોગ છે. જેનાં અસ્થિ છે તેના નજીકના સગાએ યજ કરવો અને ઋત્વિજોએ તેની પાસે યજ કરાવવો એવો ઉક્ત વાક્યનો ભાવ છે. આ બાબત સૌ કોઈ સમજી શકે છે કે જડ પદાર્થ યજ કરી શકે નહીં છતાં શાસ્ત્રકારે એક વિસ્તાર કર્યો છે જેથી તેમાંથી પણ કંઈક વિશેષ જ્ઞાન થાય. આવી બાબતમાં મીમાંસામાં કૃત્વા ચિન્તા કરે છે. ॥ ૪૭ ॥

ક્ત્વથ્, તુ ક્રિયેત્ ગુણભૂતત્વાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પણ (ક્ત્વથ્) કરવું ઉપયોગી હોય તે (ક્રિયેત્) કરવું જોઈએ (ગુણભૂતત્વાત્) જોઈ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે કર્તવ્ય હોય તે કરવું કારણ કે યજ્ઞમાનનું ગુણભૂત કર્તવ્ય છે. જ્યાં એમનો અધિકાર છે ત્યાં જડ અસ્થિ અધિકૃત નથી. ॥ ૪૮ ॥

“ અસ્થિયજ્ઞમાં કાર્ય કર્મનું અનુષ્ઠાન કરવાનું હોતું નથી. ”

એ અધિકરણનાં સૂત્ર.

કામ્યાનિ તુ ન વિચિન્તે કામાજ્ઞાનાદ્ યથેતરસ્યાનુચ્યમાનાનિ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(તુ) અને (કામ્યાનિ ન વિચિન્તે) કાર્ય કર્મ પશુ કર્તવ્ય નથી (કામાજ્ઞાનાદ્) કામનાનું જ્ઞાન ન હોવાથી (યથા ઇતરસ્યા અનુચ્યમાનાનિ) બીજાને અનુક્રાંતું જ્ઞાન થતું નથી તેમ.

ભાવાર્થ :—અસ્થિયજ્ઞમાં કાર્ય કર્મ પશુ કર્તવ્ય નથી કારણ કે અસ્થિને કામનાનું જ્ઞાન હોતું નથી. એકના મનમાં શું છે તે જ્યાંસુધી બીજાને કહેવામાં ન આવે ત્યાંસુધી બીજાને તેનું જ્ઞાન થતું નથી તો અસ્થિ તો કેવળ જડ છે તેને તો કામનાનું જ્ઞાન હોઈ શકે જ નહિ. ॥ ૪૯ ॥

‘ અસ્થિયજ્ઞમાં સૂક્તવાકગતશાસનનું અનુષ્ઠાન નથી. ’ એ અધિકરણ.

ઈહાર્થાશ્ચાભાવાત્ સૂક્તવાકવત્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(ઇહાર્થાઃ) આયુષ્ આદિની પ્રાર્થના (ચ) પશુ (અભાવાત્) જ્ઞાન ન હોવાથી કર્તવ્ય નથી (સૂક્તવાકવત્) સૂક્તવાકમાં યતાવવામાં આવ્યા છે તે પ્રમણે.

ભાવાર્થ :—સૂક્તવાકમાં આયુષ્યનું આશંસન વગેરે જે જે યતાવવામાં આવ્યા છે તે પશુ અસ્થિયજ્ઞમાં કર્તવ્ય નથી કારણ ઇહાઆદિ અસ્થિમાં અસંભવિત છે. ॥ ૫૦ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

સ્યુર્વાર્થવાદત્વાત્ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્યુઃ) ઉક્ત કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવું અને તે (અર્થ-વાદત્વાત્) કેવળ અર્થવાદરૂપ ગણાશે.

ભાવાર્થ :—અર્થવાદ રૂપે તે તે કર્મો કરવાં કે જે સૂક્તવાકમાં યતાવવામાં આવ્યા છે અને તેને અર્થવાદના રૂપમાં ગણી શકવા. ॥ ૫૧ ॥

નેષ્ઠામિધાનાત્ તદ્ભાવાદિતરસ્મિન્ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહીં (નેષ્ઠામિધાનાત્) ઇચ્છાનું કથં થતું હોવાથી (ઇતરસ્મિન્) અન્ય જે અસ્થિ છે તેમાં (તદ્ભાવાત્) ઇચ્છા ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અસ્થિમાં ઇચ્છા જ ન હોવાથી આયુરાશંસન વગેરે કર્તવ્ય નથી. ॥ ૫૨ ॥

‘ અસ્થિયજ્ઞામાં હોતુકામનો અભાવ છે. ’ એ અધિકરણ.

સ્યુર્વા હોતુકામાઃ ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્યુઃ) થવા જોઇએ (હોતુકામાઃ) હોતુકામ.

ભાવાર્થ :—કેવળ વિધાન હોવાથી જીવતાને જેમ હોતુકામે કર્તવ્ય હોય છે તેમ અસ્થિયો પણ કર્તવ્ય છે. એમ કરવાનો વિધિવાક્ય અસ્થિયો થશે. ॥ ૫૩ ॥

ન તદાશીષ્ઠાત્ ॥ ૫૪ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહીં (તદાશીષ્ઠાત્) યજ્ઞમાનની આશીઃ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—હોતુકામ યજ્ઞમાનની આશીરૂપ છે. અસ્થિયે જ્ઞાન કે પ્રજ્ઞા એતનને ભગતું કથું જ ન હોવાથી એતને કરવાનું કથું ય અસ્થિયાગમાં કર્તવ્ય નથી. ॥ ૫૪ ॥

‘ યજ્ઞમાનનું મરણ થાય તો પણ ‘ સર્વસ્વાર ’ યાગની સમાપ્તિ કરવી જોઇએ. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. સર્વસ્વારસ્ય દિષ્ટ ગતૌ સમાપનં ન વિચિતે

કર્મણો જીવસંયોગાત્ ॥ ૫૫ ॥

પદાર્થ :—(દિષ્ટે) મરણ (ગતૌ) થવા પછી પણ (સર્વસ્વારસ્ય) ‘ સર્વસ્વાર ’ નામક કંતુની (સમાપનમ્) સમાપ્તિ (ન વિચિતે) નથી. (કર્મણો જીવસંયોગાત્) કર્મનો જીવતા યજ્ઞમાન સાથે સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ સર્વસ્વાર ’ નામક યાગવિશેષ છે અને તે જ્યોતિષોમનો વિકાર છે. મરણકામો હોતેન યજેત મરણની કામના કરનાર યજ્ઞમાને એ યાગથી યરા કરવો ‘ બ્રાહ્મણાઃ સમાપયત મે યજ્ઞમ્ ’ ઇતિ સંપ્રેર્યામૌ સંવિજ્ઞાતિ હે બ્રાહ્મણો, મારો યરા સમાપ્ત કરો એમ કહી યજ્ઞમાને અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવો, આ પ્રમાણે યજ્ઞમાનના મરણ પછી સર્વસ્વારનામ કંતુનો બાકીનો ભાગ પૂરો કરવો કે નહિ ? આમાં ‘ પૂર્વપક્ષયાદીનું ’ માનવું છે કે યાગરૂપકર્મ જીવતા યજ્ઞમાન સાથે હોવાથી યજ્ઞમાન મરી ગયા પછી સર્વસ્વારની સમાપ્તિ ન કરવી જોઇએ. ॥ ૫૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

સ્યાદ્વા ઉભયોઃ પ્રત્યક્ષશિષ્ટવાત્ ॥ ૫૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્વાત્) સમાપ્તિ કરવી જોઇએ (ઉભયોઃ) કંતુ અને સમાપ્તિ (પ્રત્યક્ષશિષ્ટવાત્) પ્રત્યક્ષ પ્રેરણા વિધાન કરેલું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—મરતી વખતે યજ્ઞમાને સ્પષ્ટ કથું છે કે ‘ હે બ્રાહ્મણો મારો યરા સમાપ્ત કરો ’ આ વાક્યથી કંતુ અને સમાપ્તિ બંને કરનાં એવું યજ્ઞમાનનું સ્પષ્ટ કથન છે તેથી સમાપ્તિ કરવી જોઇએ. ॥ ૫૬ ॥

‘ સર્વસ્વારમાં કાર્યબાધ્ય વ્યવસ્થા ’ નામનું અધિકરણ.

ગતે કર્માસ્થિયજ્ઞવત્ ॥ ૫૭ ॥

પદાર્થ :—(ગતે) યજ્ઞમાન મૃતિને પ્રાપ્ત થયા પછી (કર્મ) ચાગરૂપ કર્મ કરવું જોઈએ (અસ્થિયજ્ઞવત્) અસ્થિયરૂપ પેઠે.

ભાવાર્થ :—જેમ યજ્ઞમાનના ગરણુ પછી ‘ અસ્થિયરૂપ ’ કરવામાં આવે છે તેમ ‘ સર્વસ્વાર ’ નામક ચાગપણુ યજ્ઞમાનના મરણુ પછી તે ચાગુ રાખી તેની સમપ્તિ કરવી જોઈએ ॥ ૫૭ ॥

સર્વસ્વારમાં યજ્ઞમાન મરણુ પામ્યા પછી આયુષ્નું આશંસન કરવું

એ આધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ.

જીવત્યવચનમાયુરાશિષસ્તદર્થત્વાત્ ॥ ૫૮ ॥

પદાર્થ :—(જીવત્યવચનાત્) જીવનની કામના કરવાનું વચન હોવાથી (આયુઃ) આયુઃપ્રાપ્તિનાનો મંત્ર ન બોલવો જોઈએ. (આશિષઃ) જીવનનું આશંસન (તદર્થત્વાત્) જીવનની ઇચ્છા રાખનાર માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અર્ચન યજમાન આયુરાશિસ્તે આ મંત્ર સર્વસ્વારમાં બોલવાનો હાથ છે તે બોલવો કે નહીં ? આમાં પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે કે એ મંત્ર ન બોલવો કારણ કે યજ્ઞમાન તો મરવાને જ ઇચ્છે છે તો પછી જીવનની આશંસા રાખવી એ કેવી રીતે અને ? ॥ ૫૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

વચનં વા ભાગિત્વાત્ પ્રાગ્યથાક્તાત્ ॥ ૫૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (વચનમ્) એ મંત્ર બોલવો જોઈએ. (ભાગિત્વાત્) આર્ભવ પવમાન સ્તોત્ર પૂર્ણ થાય ત્યાંસુધી યજ્ઞમન જીવતા ઇચ્છતો હોવાથી (યથોક્તાત્ પ્રાક્) જેન અન્ય ક્રિયા કરવામાં આવે છે તેમ આયુની આશા સચક મંત્રનો પાઠ પણ કરવો.

ભાવાર્થ :—આર્ભવ પવમાન સ્તોત્રને પાઠ પૂર્ણ થાય ત્યાંસુધી યજ્ઞમાનને જીવવાની ઇચ્છા હોય છે તેથી ત્યાંસુધી તો જીવન જરૂર યજ્ઞમાને ટકાવી રાખવું જોઈએ માટે ઉક્ત મંત્રનો અવશ્ય પાઠ કરવો જોઈ મ. ॥ ૫૯ ॥

‘ દ્વાદશાહ નામક સત્રમાં ઋતુયાજ્યાવરણનું અનુષ્ઠાન હોય છે. ’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

ક્રિયા સ્યાદ્ ધર્મમાત્રાણામ્ ॥ ૬૦ ॥

પદાર્થ :—(ધર્મમાત્રાણામ્) અદ્યૈકપથોજનવાળા કર્તવ્યોનું (ક્રિયા સ્યાત્) અનુષ્ઠાન થાય છે.

ભાવાર્થ :—‘ દ્વાદશાહમુદિક્રમા ઉપેયુઃ ’ આ સત્રમાં ઋતુયાજ્યાવરણનું અનુષ્ઠાન કરવાનું હોય છે કારણ કે કેવળ અદ્યૈને માટે હોય છે. જે કે સત્ર વરણ અને દાનની નિવૃત્તિ

હોય છે પણ તે તો આનતિ પ્રયોજન વાળાં હોય તો પણ આનત્યર્થ ન હોય તો અને અદ્વૈત-
ર્થક હોય તો તે કરવામાં આપતે નથી. ॥ ૬૦ ॥

‘પવમાન ઇષ્ટિમાં નિર્વાપનું અધ્ધાન હોય છે’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

ગુણલોપે તુ મુખ્યસ્ય ॥ ૬૧ ॥

પદાર્થ :—(ગુણલોપે તુ) ગુણનો લોપ થાય તો પણ (મુખ્યસ્ય) મુખ્ય જે નિર્વાપ છે તેની ક્રિયા તો થાય છે.

ભાવાર્થ :—અધ્યાધાનમાં પરમાનેષ્ટિઓ કર્તવ્ય હોય છે. તેમાં અમિહોત્ર હવણ્યા હવીંષિ નિર્વપેત્’ અગ્નિહોત્રહવણી તો હવિષ્મતો નિર્વાપ કરવો પણ આ તો અધ્યાધાનનો સમય છે. અગ્નિહોત્રનો સમય તો ત્યાર પછી હોય છે તો પછી નિર્વાપનું સાધન અગ્નિહોત્ર હવણી કેવી રીતે થાય ? અર્થાત્ ન થાય. આ કારણથી નિર્વાપ ન કરવો એવો પૂર્વપક્ષવાદીનો મત છે. સિદ્ધાંતવાદીનું માનવું છે કે નિર્વાપ મુખ્ય છે અને અગ્નિહોત્રહવણી બીજી છે. માટે મુખ્યનો લોપ ન કરતાં અગ્નિહોત્રહવણીમાં તેની સાધનતાની નિવૃત્તિ માનવી એજ યોગ્ય છે. ॥ ૬૧ ॥

‘વાજપેયમાં મુષ્ટિલોપનું’ અધિકરણ.

મુષ્ટિલોપાત્ સંખ્યાલોપઃ તદ્ગુણત્વાત્ ॥ ૬૨ ॥

પદાર્થ :—(તુ) અધિકરણનો આરંભ સૂચવે છે. (મુષ્ટિલોપાત્) મુષ્ટિલોપ કરતાં (સંખ્યાલોપઃ) સંખ્યાનો લોપ માનવો યોગ્ય છે (તદ્ગુણત્વાત્) સંખ્યા એ મુષ્ટિનો ગુણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વાજપેયે નૈવારસ્સત્તદશશરાવશ્વરૂર્ભવતિ । તત્ર ચતુરો મુષ્ટીર્નિર્વપતિ । આ વાક્યોથી એમ સમજાય છે કે, અતિદેશથી પ્રાપ્ત થતી ચાર મુષ્ટિઓનો સપ્તદશ શરાવથી આધ થાય છે. તો અહીં પ્રશ્ન એ થાય છે કે ચાર સંખ્યાનો આધ કરવો કે મુષ્ટિઓનો ? એમાં પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે કે મુષ્ટિઓનો આધ ન કરવો પણ ચાર સંખ્યાનો આધ કરવો કારણ કે સંખ્યા એ મુષ્ટિ પ્રત્યે ગુણ છે. મુખ્ય કરતાં ગુણનો આધ થવો યોગ્ય છે. ॥ ૬૨ ॥

ન નિર્વાપશેષાત્ ॥ ૬૩ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહીં (નિર્વાપશેષાત્) નિર્વાપનો શેષ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સંખ્યા મુષ્ટિનો શેષ અર્થાત્ ગુણ નથી પણ નિર્વાપનો ગુણ છે. માટે સંખ્યાનો આધ માનવો યોગ્ય નથી પણ મુષ્ટિનો આધ માનવો જોઈએ. ॥ ૬૩ ॥

સંખ્યાં તુ ચોદનાં પ્રતિ સામાન્યાત્ તદ્વિકારઃ સંયોગાન્ત પરં મુદ્ધેઃ ॥ ૬૪ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ‘તુ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષને નિવૃત્ત કરે છે. (ચોદનાં પ્રતિ સામાન્યાત્) વિધાન પમાણે સાદૃશ્ય (તદ્વિકારઃ) ચતુર્ધૈ વિકાર (ચ) અને (સંયોગાત્) દ્રવ્યના માનનથી (પરં મુદ્ધેઃ) મુષ્ટિ વિકાર આધિત થાય છે,

ભાવાર્થ :—મુદ્ધિનો લોપ કરવાથી સંખ્યાનો અનુમદ થતો નથી અર્થાત્ સંખ્યા અગાધિત રહેતી નથી. ‘ચાર’ એ સંખ્યાને ખતાવે છે અને ‘સત્તર’ એ શબ્દ પણ સંખ્યાને ખતાવે છે, માટે સાદૃશ્યથી ‘ચાર’ સંખ્યાનો આધ ‘સત્તર’ સંખ્યાથી થાય છે. ‘મુષ્ટિ’ એ દ્રવ્ય છે અને ‘શરાવ’ પણ દ્રવ્ય છે માટે શરાવથી મુષ્ટિનો આધ થાય છે આ પ્રમાણે સાદૃશ્યથી સંખ્યા અને મુષ્ટિ બન્નેનો આધ થાય છે. ચતુરો મુચેન્નિર્વપતિ આ પ્રકૃતિનું વાક્ય છે અને સમદશ શરાવ એ વિકૃતિગત વાક્ય છે તેથી પ્રકૃતિમાં કહેલા પદાર્થોના વિકૃતિમાં કહેલા પદાર્થોથી આધ થાય છે. આ શાસ્ત્રાર્થ વાજપેય યાગ સંબંધી છે- ॥ ૬૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.   ન ચોદનામિસમ્બન્ધાત્પ્રકૃતૌ સંસ્કારયોગાત ॥ ૬૫ ॥

પદાર્થ :—(ચોદનામિસમ્બન્ધાત્) યાગની સાથે સંબંધ હોવાથી (પ્રકૃતૌ) પ્રકૃતિમાં (સંસ્કારયોગાત) નિર્વાપરૂપ સંસ્કાર સાથે સંબંધ હોવાથી (ન) બન્નેનો આધ થતો નથી.

ભાવાર્થ :—ચાર મુદ્ધિનો સંબંધ પ્રકૃતિમાં નિર્વાપ સાથે છે અને સત્તર શરાવનો સંબંધ યાગની સાથે છે. આવી રીતે ભિન્ન સંબંધી હોવાથી બન્નેનો આધ થતો નથી. પણ ચાર મુદ્ધિ અને સત્તર શરાવ એ બન્નેનો મેળ થઈ શકતો ન હોવાથી શરાવરૂપ દ્રવ્યથી મુદ્ધિ રૂપ દ્રવ્યનો આધ જરૂર થવો જોઈએ. ચાર સંખ્યાનો આધ થતો નથી. ॥ ૬૫ ॥

ધેનુ આદિ શબ્દો ગોવાચક છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

ઔત્તિકે તુ દ્રવ્યતો વિકારઃ સ્યાદકાર્યત્વાત ॥ ૬૬ ॥

પદાર્થ :—(ઔત્તિકે તુ) ઉત્પત્તિ વખતે (દ્રવ્યતો વિકારઃ) પ્રકૃત દ્રવ્યનો આધ (સ્યાત) થાય છે. (અકાર્યત્વાત) તેનું કાર્ય ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઘાવાપૃથિવ્યાં ધેનુમલમેતે. આ વાક્યમાં ‘ધેનુ’ શબ્દ કે તે ગુણવાચક છે. જે એક વખત વીઆય તે ‘ધેનુ’ આવું પૂર્વપક્ષગાદીનું મંતવ્ય છે. સિદ્ધાંતગાદીનું મંતવ્ય છે કે ‘ધેનુ’ શબ્દ કેવળ ગુણવાચક નથી પણ ગુણવિશિષ્ટ જાત વાચક છે માટે એક વખત પ્રસૂત થયેલી ગાયને ‘ધેનુ’ કહેવામાં આવે છે. પૂર્વપક્ષગાદી કેવળ ગુણવાચક શબ્દ માની એક વખત પ્રસૂત થયેલી ‘અજ’ ને ધેનુનો વાચ્ય માનતો હોતો તેનું આ અધિકરણમાં નિગરણ કરવામાં આવ્યું છે. ॥ ૬૬ ॥

વાયવ્યપશુથી ‘અજ’ સમજવો. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

નૈમિત્તિકે તુ કાર્યત્વાત્ પ્રકૃતેઃ સ્યાત્તદાપત્તેઃ ॥ ૬૭ ॥

પદાર્થ :—(નૈમિત્તિકે તુ) કેવળ ગુણનું નિમિત્ત કરી પ્રવૃત્ત થયેલા શબ્દ (કાર્યત્વાત) કાર્ય હોવાથી (પ્રકૃતેઃ સ્યાત) પ્રકૃતિમાંથી ‘અજ’ નું ગ્રહણ થાય છે. (તદાપત્તેઃ) અતિદેશ શાસ્ત્રની ઉપપત્તિ થવાથી.

ભાવાર્થ :—‘વાયવ્યં શ્વેતમાલમેત’ અહીં શ્વેત શબ્દ કેવળ ગુણનું નિમિત્ત કરી પ્રવૃત્ત થયો છે, અહીં જાતિ નિમિત્ત નથી માટે પ્રકૃતિમાંથી અતિદેશ શાસ્ત્ર વડે પ્રાપ્ત શ્વેત

અનુનું ગ્રહણ થાય છે. અને તેનું દાન કાષ્ઠ યોગ્ય પુરુષને કરવું એવો તેનો અર્થ થાય છે. ॥ ૬૭ ॥

અલેવાલી અને તંડુલમાં ખાદિર અને ત્રેહુત્યનો નિયમ નથી.

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

વિપ્રતિષેધે તદ્વચનાત્ પ્રાકૃતગુણલોપઃ સ્યાત્ તેન કર્મસંયોગાત્ ॥ ૬૮ ॥

પદાર્થ :—(વિપ્રતિષેધે) પ્રાકૃત અને વૈકૃત ગુણોનો વિરોધ થાય ત્યારે (તદ્વચનાત્) વૈકૃતગુણનું વચન માન્ય હોવાથી (પ્રાકૃતગુણલોપઃ સ્યાત્) પ્રાકૃત ગુણોનો આધ થાય છે. (તેન કર્મસંયોગાત્) સમીપવર્તીયૂપ સાથે ભાવનાનો અન્વય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેવાલી યૂપો ભવતિ આ વાક્યથી અલેવાલીમાં યૂપનું વિધાન છે અતિદેશ શાસ્ત્રથી અલેવાલી ખાદિરથી કરવી જોઈએ પણ પ્રાકૃત ગુણ ખાદિરનો આધ થાય છે માટે ખાદિર હોય કે અખાદિર હોય ગમે તે વૃક્ષમાંથી અલેવાલી બનાવવી જોઈએ વગર ઊલેશ પશુઆદિના વારણ માટે જે ખીસા જેવું કાષ્ઠ હોય છે તેને ‘અલેવાલી’ કહેવાય છે. શાબર ભાષ્યમાં લખ્યું છે કે જલેવાલી શબ્દશ્ચ યઃ જલે વારણે પ્રવર્તે તે તસ્ય વાચકઃ । તથા ચિત્રાયાં શ્રૂયતે ચિત્રા યાગમાં શ્રવણ થાય છે કે દધિમયુઃ પૂતં પયો ધાના ઉદકં તત્સંસ્ટં પ્રાજાપત્યં ભવતિ અહીં પણ ‘તંડુલ’થી ત્રીહિનું ગ્રહણ કરવાનું હોતું નથી. ॥ ૬૮ ॥

‘અલેવાલીમાં તક્ષણ આદિનું અનુષ્ઠાન નથી.’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પરેષાં પ્રતિષેધઃ સ્યાત્ ॥ ૬૯ ॥

પદાર્થ :—(પરેષામ્) બીજાનો (પ્રતિષેધઃ સ્યાત્) પ્રતિષેધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—અલેવાલીમાં તક્ષણ અને અષ્ટાશ્વીરણ એટલે આઠ ખુણા પણ કર્તવ્ય નથી. વગર ઘડેલું જ કાષ્ઠ હોતું જોઈએ એવો ભાવ છે. ॥ ૬૯ ॥

વિપ્રતિષેધાચ્છ ॥ ૭૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વિપ્રતિષેધાત્) વિરોધ આવતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જો એ કાષ્ઠને ઊલવામાં આવે અને આઠખુણાવાળો યૂપ બનાવવામાં આવે તો તેને અલેવાલી જ કહેવામાં આવે નહિ માટે એ ચદાર્થો કર્તવ્ય નથી. ॥ ૭૦ ॥

‘અલેવાલીમાં પશુહુણ આદિ સંસ્કારો કર્તવ્ય હોય છે’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

અર્થાભાવે સંસ્કારત્વં સ્યાત્ ॥ ૭૧ ॥

પદાર્થ :—(અર્થાભાવે) તક્ષણ આદિ અર્થોનો અભાવ હોવા છતાં (સંસ્કારત્વં સ્યાત્) જે સંસ્કારોનું ક્ષણ દૃષ્ટ છે તે તો કરવા જોઈએ.

ભાવાર્થ :—અલેવાલીમાં ચૂપત્વના નિમિત્ત તક્ષણ આદિ કર્તવ્ય નથી તે। પણ પર્થુહણ આદિ તે। અલેવાલીમાં કરવા જોઇએ. પર્થુહણ એટલે જમીનમાં ખાડો ખોદી તેમાં તે કાષ્ટ નાંખી તેમાં ધૂળ ઇત્યાદિ નાંખી કાઢી કરવો, પછી પાણી છાંટવું. આ ક્રિયાઓ કરવાથી અલેવાલી જમીનમાં ખૂબ મજબુત થાય છે. પણ એને ખેંચે તે। પણ સહેલાઇથી તે નીકળી શકતી નથી, માટે એ સંસ્કારો અલેવાલીમાં કર્તવ્ય છે. ॥ ૭૧ ॥

‘મહાપિતૃયજ્ઞમાં ધાનામાં અવધાતનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઇએ.’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

અર્થે ન ચ વિપર્યાસે તાદર્યાત્ તત્ત્વમેવ સ્યાત્ ॥ ૭૨ ॥

પદાર્થ :—(વિપર્યાસે) વિપરીત ક્રમમાં (અર્થે) પદાર્થ હોવાથી (ન ચ ધાનાત્વનો ભંગ થતો નથી (તાદર્યાત્) ક્રમ પદાર્થનો શેષ હોવાથી (તત્ત્વમેવ સ્યાત્) ક્રમ રહિતત્વ અને ધાનાત્વ સંપાદન અવહનન થવાં જોઇએ.

ભાવાર્થ :—‘મહાપિતૃયજ્ઞે પિતૃભ્યોઃ સર્વિષદ્વયો ધાનાઃ’ ધાનાને હવિષ્ તરીકે યતોચ્યું છે. ધાના એટલે શેણ તલ. હવે અહીં અવહનન ધાનાનું ક.વું કે નહિ? એ પ્રશ્ન ઉપર વિચારણા છે. જો ધાના ઉપર અવહનન કરવામાં આવે તે। ધાનાનો સકલ અર્થાત્ ચૂર્ણ જ થઇ જાય અને ધાનાત્વનો ભંગ થઇ જાય અને જો એમ થાય તે। ધાના હવિષ્ તરીકે રહે નહિ માટે પ્રથમ અવહનન કરવું અને પછી ધાનાત્વ સંપાદન કરવું એવો સિદ્ધાંત પક્ષ છે. અવહનન પણ ધાનાનો વિધાત ન થાય એવી રીતે કરવું યથા ન વિચારકે ભવતિ તથા કરિષ્યતે। પહેલાં અવધાત અને પછી પાક કરવામાં ક્રમનો આધ થાય છે પણ પદાર્થનો થતો નથી. ક્રમ એ પદાર્થનું અંગ છે, માટે અંગનો આધ કરવો એ પદાર્થના આધ કરતાં ઠીક છે, એટલે ધાનામાં અવધાત પ્રથમ જરૂર કરવો જોઇએ. ॥ ૭૨ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये दशमाध्यायस्य द्वितीयः पादः

अथ मीमांसागुर्जरभाष्ये दशमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

‘સ્વાદિમાં સામિધેન્યાદિ પ્રાકૃત ઇતિકર્તવ્યતાનું અનુષ્ઠાન છે’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. વિકૃતૌ શબ્દવત્વાત્ પ્રધાનસ્ય ગુણાનામધિકોત્પત્તિઃ સંનિધાનાત્ ॥૧॥

પદાર્થ :—(વિકૃતૌ) પ્રાકૃત શુભ્રથી વિલક્ષણ શુભ્રવાળા પ્રાકૃત અંગવાળા અગ્ની-પોત્રીય પશ્વાદિમાં (શબ્દવત્વાત્) એકાદશત્વાદિવિશિષ્ટ પ્રયાજાદિવિધાયક શબ્દ હોવાથી (ગુણાનામ્) અપ્રાકૃત શુભ્રાની (અધિકોત્પત્તિઃ) સ્વતંત્રતાથી ઉત્પત્તિ છે (પ્રધાનસ્ય સંનિધાનાત્) મુખ્ય ભાવનાનું સંનિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નીષોભીય વિકૃતિ યાગમાં અપ્રાકૃતયુક્તો કર્તૃભ્ય હોય છે કારણ કે વિકૃતિ યાગમાં એકાદશ પ્રયાજાન્ યજતિ આપું વિધાન છે. પ્રાકૃત પ્રયાજોનો અનુવાદ કરવો અને સંખ્યા માત્ર વિહિત છે એમ માનવાની જરૂર નથી કારણ કે મુખ્ય બાવના અર્થાત્ પાત્રવર્થનો વિધિજ યોગ્ય છે, એટલે પ્રાકૃત અગ્નીની ઉક્ત યાગમાં નિવૃત્તિ છે. ॥ ૧ ॥

પ્રકૃતિવત્ત્વસ્ય ચાનુપરોધઃ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રકૃતિવત્ત્વસ્ય) પશુમાલમેત આ વાક્યમાં પ્રકૃતિવત્ત્વપદની (અનુપરોધઃ) કલ્પના કરવાની રહેતી નથી.

ભાવાર્થ :—‘ પશુમાલમેત ’ આ વાક્યમાં પ્રકૃતિવત્ત્વ એ પ્રાકૃતપદની કલ્પના કરવી પડતી નથી. કારણ કે ઉક્ત પ્રયાજ વિધાયક વાક્યથી જ કથંભારાકાક્ષાની શાંતિ થઈ જાય છે. ॥ ૨ ॥

ચોદનાપ્રમુત્વાચ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ચોદનાપ્રમુત્વાચ) પ્રયાજાદિવિધિમાં ઉક્ત વાક્યનું જ પ્રશ્ન છે,

ભાવાર્થ :—એકાદશપ્રયાજાન્ યજતિ આ ઠેકાણે પ્રયાજાદિના વિધાનમાં આ વાક્યનું જ સામર્થ્ય છે. આ પ્રમાણે પ્રાકૃત અગ્નીની કર્તૃભ્યતા ઉક્ત વિકૃતિનાં નથી આપું પૂર્વપક્ષવાદીનું મતભ્ય છે. ॥ ૩ ॥

**સિદ્ધાંત સૂત્ર. પ્રધાનં ત્વજ્ઞસંયુક્તં તથામૃતમપૂર્વં સ્યાત્ તસ્ય વિષ્યુપલક્ષણા-
ત્સર્વો હિ પૂર્વવાન્ વિધિરવિશેષાત્ પ્રવર્તિતઃ ॥ ૪ ॥**

પદાર્થ :—(પ્રધાનં તુ) પ્રાકૃત કર્મ (અજ્ઞસંયુક્તમ્) જેવા અંગેથી સંયુક્ત હોય છે (તથામૃતમ્ અપૂર્વં સ્યાત્) તેવા અંગેથી સંયુક્ત વિકૃતિ સામાન્ય છે (તસ્ય વિષ્યુપલક્ષણા) વિકૃતિમાં પ્રકૃત અગ્નીની ઉપલબ્ધિ થવાથી (સર્વો હિ પૂર્વવાન્ વિધિઃ) અધો જ વિકૃતિ યાગ પશુ પ્રકૃતિપૂર્વક થાય છે (અવિશેષાત્ પ્રવર્તિતઃ) સામાન્યરૂપથી પ્રવર્તિત છે.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિયાગમાં જે કર્મ હોય છે, જેવા અંગ સહિત હોય છે, તેમાં અંગ સહિત વિકૃતિ યાગ હોય છે. વિકૃતિ યાગમાં પ્રાકૃત અગ્નીની ઉપલબ્ધિ થતી હોવાથી અધાજ વિકૃતિ યાગ પ્રકૃતિ યાગની માફક થાય છે. માટે પ્રકૃતિવદ્ વિકૃતિઃ કર્તૃભ્યા એ સામાન્યરૂપે પ્રવર્તે છે, આસ કોઈ અમુક જ વિકૃતિ યાગને માટે નથી. ॥ ૪ ॥

ન વાજ્ઞવિધિરનજ્ઞે સ્યાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અનજ્ઞે) અંગરહિત કર્મમાં (અજ્ઞવિધિઃ) અગ્નીની વિશેષ-વિધિ (ન સ્વાત્) થતી નથી.

ભાવાર્થ :—જો અંગરહિત કર્મ હોય તો અંગનો વિશેષવિધિ પણ ન હોવો જોઈએ. (વિશેષવિધિ: અશ્વવાલ: પ્રસ્તર: , ન હિ અસતિ પ્રસ્તરે પ્રસ્તરવિશેષ: શિષ્યેત ' જો પ્રસ્તર જ ન હોય તો આશ્વવાલરૂપ પ્રસ્તરવિશેષનું વિધાન ન જ હોય જેમકે જોને પુત્ર જ નહોતો તેના પુત્રને માટે રમકડાં બનાવાતાં નથી માટે ગુણુ વિધિ છે. ॥ ૫ ॥

કર્મણશ્ચૈકશબ્દ્યાત્સંનિધાને વિધેરાહ્યાસંયોગો ગુણેન તદ્વિકાર:

સ્યાત્ શબ્દસ્ય વિધિગામિત્વાદ્ ગુણસ્ય ચોપદેયત્વાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(કર્મણ: ચ એકશબ્દ્યાત્) પ્રધાન કર્મ અને ગુણુ કર્મ પ્રયોગ વાચક એક શબ્દથી કહેવાય છે. (સંનિધાને) પ્રધાન વચનથી અંગો સંનિહિત હોય છે. (વિધે: આહ્યાસંયોગ:) અંગરહિતો નામની સાથે સંબંધ થાય છે. (ગુણેન તદ્વિકાર: સ્યાત્) એકાદશત્વ સંખ્યારૂપ ગુણુથી વિકાર થાય છે. (શબ્દસ્ય વિધિગામિત્વાત્) એકાદશત્વાદિ શબ્દ પ્રયાજ્ઞાદિ વિધિગામી છે (ગુણસ્ય ચ ઉપદેયત્વાત્) ગુણુ વિધેય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિ યાગમાંથી વિકૃતિયાગમાં ઇતિહૃત્વ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે તેમ છતાં (એકાદશ પ્રયાજ્ઞાનુ યજતિ) વિકૃતિ યાગમાં કહેલું આ વચન નિરર્થક નથી કારણ કે ઉક્ત વાક્યથી એકાદશત્વરૂપ સંખ્યાનું વિધાન છે અને સંખ્યા એ ગુણુ છે. ॥ ૬ ॥

અકાર્યત્વાદ્ નામ્ન: ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(નામ્ન:) નામનો (અકાર્યત્વાત્ ચ) સંબંધ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—' પ્રયાજ ' એવું નામ યાગમાં વિધાન કયું છે એમ પણ નહિ માટે પ્રસિદ્ધ નામવાળા પ્રયાજોનું ઉચ્ચારણ છે અને ગુણુ વિધાન છે. ભાવ એ છે કે ઇતિહૃત્વ્યતા પ્રકૃતિમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે અને ગુણુ વિધિ પણ છે. ॥ ૭ ॥

તુલ્યા ચ પ્રમુતા ગુણે ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રમુતા) શક્તિ (ગુણે) ગુણુ કર્મમાં અને પ્રધાન કર્મમાં (તુલ્યા) તુલ્ય છે.

ભાવાર્થ :—અપૂર્વકર્મવિધાનમાં અને ગુણુવિશેષ વિધાનમાં વિધિપ્રત્યયની શક્તિ સમાન હોય છે. ॥ ૮ ॥

સર્વમેવં પ્રધાનમિતિ चेत् ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(એવમ્) એ પ્રમાણે (સર્વમ્) સર્વ કર્મ (પ્રધાનમ્ इति चेत्) પ્રધાન થશે જો એમ માનવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—જો એમ માનવામાં આવે કે આખ્યાત વાચ્ય જે હોય તે પ્રધાન કર્મ છે તો સર્વ વિધાન પ્રધાન જ થવાં જોઈએ. આ શંકાનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૯ ॥

તથામૂતેન સંયોગાદ્ યથાઽર્થવિધયઃ સ્યુઃ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(તથામૂતેન) બીજા અધ્યાયમાં બતાવ્યા પ્રમાણે (સંયોગાત્) સંયુક્ત થવાથી (યથા ઈર્થવિધયઃ સ્યુઃ) ગુણ કર્મ વિધિઓ માનવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—બીજા અધ્યાયમાં ગુણનું લક્ષણ અને પ્રધાનનું લક્ષણ બતાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે ગુણ કર્મ અને પ્રધાન કર્મની વ્યવસ્થા જાણવી જોઈએ. ॥ ૧૦ ॥

વિધિત્વં ચાવિશિષ્ટં વૈકૃતૈઃ કર્મણા યોગાત્ તસ્માત્ સર્વં પ્રધાનાર્થમ્ ॥૧૧॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વૈકૃતૈઃ અવિશિષ્ટમ્ વિધિત્વમ્) વૈકૃત કર્મ સાથે વિવિધ સમાન છે. (કર્મણા યોગાત્) અર્થવાદ સાથે સંબંધ હોવાથી (તસ્માત્ સર્વમ્ પ્રધાનાર્થમ્) માટે 'અધુ' પ્રધાનને માટે છે.

ભાવાર્થ :—શ્રવણ પ્રમાણદિ વિધિ વૈકૃત અર્થવાદ સાથે સમાન જણાય છે. જેમ પ્રકૃતિમાં જણાવ્યું છે કે 'યદાગ્યમાગૌ યજતિ ચક્ષુષી એવ તદ્ યજ્ઞસ્ય પ્રતિદધાતિ' જે આજ્ય ભાગોને ભાગ કરવામાં આવે છે તે યજ્ઞની યજ્ઞ ૨૨૩૫ છે તેમ વિકૃતિ યાગમાં પણ અર્થવાદ કહેવામાં આવ્યો છે. માટે આવી જાનનું 'અધુ' વિધાન પ્રધાન ને માટે જ હોય છે. ॥ ૧૧ ॥

સમત્વાच्च तदुत्पत्तेः संस्कारैरधिकारः स्यात् ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(સમત્વાच्च) સમાન ક્રમ હોવાથી (તદુત્પત્તેઃ) પ્રમાણદિને (સંસ્કારૈઃ અધિકારઃ સ્યાત્) સંસ્કાર સાથે અધિકાર થાય છે.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં જે પ્રથમ પ્રયાજ વચ્ચે પ્રધાન કર્મ અને પછી અનુયાજ આવે ક્રમ હોય છે તેવો જ ક્રમ વિકૃતિમાં પણ હોય છે. માટે સામિધિન્યાદિ પ્રાકૃત ઇતિકર્તવ્યતા વિકૃતિમાં પણ કર્તવ્ય છે એવો આ અધિકરણનો ભાવ છે. ॥ ૧૨ ॥

‘ હિરણ્યગર્ભઃ ’ આ મંત્ર ઉત્તર આધારમાં ગુણ તરીકે વિહિત છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. હિરણ્યગર્ભઃ પૂર્વસ્ય મંત્રલિજ્ઞાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(હિરણ્યગર્ભઃ) હિરણ્યગર્ભ ઇત્યાદિ મંત્ર (પૂર્વસ્ય) પૂર્વ આધારનો ગુણ તરીકે છે (મંત્રલિજ્ઞાત્) મંત્રમાં પ્રજાપતિ દેવતાનું સ્તવન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વાચવ્યપશુવિશેષમાં હિરણ્યગર્ભઃ સમવર્તતાપ્રે ઇત્યાદિ મંત્રનું શ્રવણ થાય છે, માટે આ મંત્ર પ્રથમ આધારનું અંગ છે કે ઉત્તર આધારનું ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પૂર્વપક્ષવાદીનું એવું માનવું છે કે પ્રથમ આધારનું અંગ હિત મંત્ર છે કારણ કે પ્રકૃતિમાં પ્રજાપતિ શ્રવણ છે અને આ મંત્રમાં પણ પ્રજાપતિ દેવતાની સ્તુતિ છે. ॥ ૧૩ ॥

પ્રકૃત્યનુપરોધાच्च ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રકૃત્યનુપરોધાच्च) પ્રાકૃત મંત્રનો ઉપરોધ ન થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પૂર્વ આધારનો ઉક્ત મંત્ર ગુણ તરીકે માનવાથી પ્રાકૃત મંત્રનો આધાર થતો ન હોવાથી. દ્વિતીય આધારમાં પ્રાકૃતિમાં ડબ્બો અથ્વરઃ ઇત્યાદિ મંત્ર છે, જે દ્વિતીય આધારમાં હિરણ્યગર્ભ ઇત્યાદિમંત્ર ગુણ તરીકે માનવામાં આવે તો ડબ્બો અથ્વર ઇત્યાદિ મંત્રનો આધાર થાય. ॥ ૧૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ઉત્તરસ્ય વા મન્ત્રાર્થિત્વાત ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથ્વર (ઉત્તરસ્ય) ઉત્તર આધારને (મન્ત્રાર્થિત્વાત) મંત્રની જરૂર હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પૂર્વ આધારને મંત્રની જરૂર નથી. બીજા આધારને જ મંત્રની જરૂર છે માટે ઉત્તર આધારનો જ હિરણ્યગર્ભ એ ગુણ તરીકે છે. ॥ ૧૫ ॥

વિધ્યતિદેશાત તદ્દ્યુતૌ વિકારઃ સ્યાદ્ગુણાનામુપદેશ્યત્વાત ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(વિધ્યતિદેશાત) આધાર વિધિનો પ્રકૃતિમાંથી અતિદેશ થતો હોવાથી (તદ્દ્યુતૌ વિકારઃ સ્યાત્) તેના અનુરાદમાં અનુરૂપતા જે પ્રાકૃત ગુણો હોય છે (ગુણાનામુપદેશ્યત્વાત) તે ગુણો જ વિધાન થાય છે.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાંથી આધાર વિધિનો અતિદેશ કરવાનો હોય છે. તેથી હિરણ્યગર્ભ એ મંત્રનો ઉત્તર આધારમાં અતિદેશ છે. પ્રાકૃત ગુણો જ વિધાન હોય છે ઉક્ત મંત્ર પ્રાકૃત ગુણ છે માટે એનું જ વિધાન છે અને દ્વિતીય આધારમાં જે ડબ્બો અથ્વરઃ ઇત્યાદિ મંત્ર છે તેનો આધાર થાય છે અને હિરણ્યગર્ભઃ ઉત્તર આધારનો ગુણ થાય છે. ॥ ૧૬ ॥

પૂર્વસ્મિન્નમન્ત્રદર્શનાત ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ન) અને (પૂર્વસ્મિન્) પૂર્વ આધારમાં (અમન્ત્રદર્શનાત) મંત્ર દર્શન નથી.

ભાવાર્થ :—પૂર્વ આધારમાં મંત્રની જરૂર નથી. ન સ્વાહા કરોતિ મન્ત્રં ચ નાહ સ્વાહા બોલતા નથી અને મંત્ર પણ બોલતા નથી. માટે હિરણ્યગર્ભ એ મંત્ર ઉત્તર આધારનું અંગ છે. ॥ ૧૭ ॥

‘ આસાદન અને નિયોજન પ્રાકૃત ગુણ વિધિ છે ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. સંસ્કારે તુ ક્રિયાન્તરં તસ્ય વિધાયક્ત્વાત ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(તસ્ય વિધાયક્ત્વાત) વાક્ય પશુ નિયોજનનું વિધાયક હોવાથી (સંસ્કારે તુ) પરિધિના સંબંધથી પશુનો સંસ્કાર થતો હોવાથી (ક્રિયાન્તરમ્) પ્રાકૃત કર્મ કરનાં આ કર્મ ભિન્ન છે અને તે અદ્વિધાયક છે.

ભાવાર્થ :—સૌમિક આતુર્માંસમાં આ પ્રમાણે વાઘનું શ્રવણ થાય છે. ‘ઉત્કરે
વાજિનમાસાદયતિ પરિષૌ પશુ’ નિયુજ્જન્તિ’ આ વાક્યથી એમ સમજાય છે કે પરિધિમાં નિયોજન
કરવાથી પશુનો સંસ્કાર થાય છે એટલે કે તે અદૃષ્ટ કર્મ છે માટે તે પ્રાકૃત કર્મથી ભિન્ન કર્મ
છે. પરિધિ નિયોજનનું કોઈ દૃષ્ટ કળ જણાતું નથી. ॥ ૧૮ ॥

પ્રકૃત્યનુપરોધાદ્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રકૃત્યનુપરોધાત્) એ પ્રમાણે સ્વીકારવાથી પ્રાકૃત કર્મનો
પ્રાપક જે અતિદેશ છે તેના ઉપરોધ થતો નથી

ભાવાર્થ :—ક્રિયાન્તર માનવાથી અતિદેશ વાક્યનો ઉપરોધ પણ થશે નહિ. ॥ ૧૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. વિષેસ્તુ તત્ર ભાવાત્ સંદેહે यस્ય શબ્દસ્તદર્થઃ સ્યાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ‘તુ’ શબ્દ સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (વિષેઃ) નિયોજન વિષયક
પ્રાકૃત અને પ્રત્યક્ષ વિધિઓનો (તત્ર) કટુવિશેષમાં ભાવ હોવાથી (સંદેહે) સંદેહમાં
(યસ્ય) જેને ઉદ્દેશી (શબ્દઃ) પરિધિરૂપ શબ્દ પ્રયોજ્યો છે તે (તદર્થઃ) નિયોજનાર્થક
(સ્યાત્) છે.

ભાવાર્થ :—વાજિનનું આસાદન ઉત્કરમાં અને પશુનું નિયોજન પરિધિમાં કરવાનું
હોય છે. ઉત્કર એટલે વેદિમાંથી નીકળેલી ધૂળનો ઢગલો એના ઉપર વાજિન દ્રવ્ય નાખી દેતું
અને પશુને નાસી ન જાય માટે પરિધિએ બાંધતું. આ બંને કર્મ દૃષ્ટ થઈ હોવાથી શુભવિધિ
છે કોઈ અપૂર્વ કર્મ નથી. ॥ ૨૦ ॥

સંસ્કારસામર્થ્યાદ્ ગુણસંયોગાદ્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(સંસ્કારસામર્થ્યાત્) સંસ્કારનું સામર્થ્ય હોવાથી (ચ) અને (ગુણ-
સંયોગાત્) શુભનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પશુના નામનું પ્રતિબંધ રૂપ સામર્થ્ય પરિધિમાં છે અને સ્થૂંતતા શુભ
ઉત્કરમાં પણ છે તેથી તેના ઉપર વાજિન દ્રવ્ય રાખી શકાશે. આ દૃષ્ટાંતરૂપને લીધે આસાદન
અને નિયોજન શુભ વિધિ છે. અપૂર્વ વિધિ નથી. ॥ ૨૧ ॥

વિપ્રતિષેધાત્ ક્રિયા પ્રકરણે સ્યાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(પ્રકરણે) સૌત્રામણી પ્રકરણમાં (વિપ્રતિષેધાત્) દૃષ્ટાર્થકતા સંબલિત ન
હોવાથી (ક્રિયા) કર્મ (સ્યાત્) અપૂર્વકર્મ છે.

ભાવાર્થ :—સૌત્રામણી પ્રકરણમાં હવિરાસાદન અદૃષ્ટાર્થક છે તેથી તેમાં જે આસાદન
કર્મ છે તે અપૂર્વ કર્મ છે પણ પ્રકૃતમાં તો દૃષ્ટાર્થક કર્મ હોવાથી શુભ વિધિ છે. ॥ ૨૨ ॥

‘ અગ્નિ ચયનમાં પ્રાકૃત અને વૈકૃત બન્ને દીક્ષાહૃતિઓનું અનુષ્ઠાન છે. ’
એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ષડ્મિર્દીક્ષયતીતિ તાસાં મન્ત્રવિકાર. શ્રુતિસંયોગાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(તાસામ્) પ્રાકૃત અને વૈકૃત દીક્ષા—આહૃતિઓનો (મન્ત્રવિકાર :) મંત્ર-વિકાર એટલે કે પ્રાકૃત મંત્રો કરતાં અન્ય મંત્રો હોય છે. (ષડ્મિર્દીક્ષયતીતિ શ્રુતિસંયોગાત્) ષડ્મિર્દીક્ષયતિ એ શ્રુતિનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નિચયનમાં પ્રાકૃત અને વૈકૃત દીક્ષાહૃતિઓનું અનુષ્ઠાન હોય છે. (૧) આકૃતિમર્ગિન પ્રયુજં સ્વાહા (૨) મનોમૈધામગ્નિ પ્રયુજં સ્વાહા (૩) પિત્તં વિજ્ઞાતમગ્નિં સ્વાહા (૪) વાત્તો વિધૂતમગ્નિં પ્રયુજં સ્વાહા (૫) પ્રજાપતયે મનવે સ્વાહા (૬) અમયે વૈશ્વાનરાય સ્વાહા આ છ પ્રાકૃત દીક્ષાહૃતિનાં મંત્રો છે. (૧) આકૃત્યે પ્રયુજેડમયે સ્વાહા (૨) મેધાર્યે મનસેડમયે સ્વાહા (૩) દીક્ષાર્યે તપસેડમયે સ્વાહા (૪) સરસ્વત્યે પૂષ્ણેડમયે સ્વાહા (૫) આપો દેવીર્વૃહતી વિશ્વશંભુવાં યાવાપૃથિવીર્જર્વન્તરિક્ષં બૃહસ્પતિર્નો હૃદિષા વિધાતુ સ્વાહા (૬) વિશ્વે દેવસ્ય નેતુમંતોં વૃણીત સભ્યં વિશ્વે રાય ઇષુષ્યાસિ યુમ્નં વૃણીત પુષ્યસે સ્વાહા આ વૈકૃતી દીક્ષાનાં છ મંત્રો છે. આમાં સંદેહ છે કે વૈકૃતીનો પ્રયોગ કરવો અને પ્રાકૃતીની નિવૃત્તિ કરવી ? કે બન્નેનો સમુચ્ચય કરવો ? આમાં પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે વૈકૃત મંત્રોથી પ્રાકૃતમંત્રો નિવૃત્ત થયા બેઠાં, ષડ્મિર્દીક્ષયતિ અહીં પદ શબ્દથી વૈકૃત મંત્રો ગ્રાહ્ય છે માટે પ્રાકૃત મંત્રોનો આધાર છે. બન્નેનો સમુચ્ચય નથી. ॥ ૨૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અભ્યાસાત્ પ્રધાનસ્ય ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંત સૂચક છે. (પ્રધાનસ્ય) પ્રાકૃત દીક્ષાહૃતિનો (અભ્યાસાત્) આવૃત્તિ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રાકૃતદીક્ષા આહૃતિથી આવૃત્તિ હોવાથી બન્નેની ઉપપત્તિ છે. અર્થાત્ પ્રાકૃત દીક્ષાહૃતિના મંત્રોનો આધાર નથી. જે આધાર કર્યા વગર ઉપપત્તિ થતી હોય તો આધાર માનવો યોગ્ય નથી. ॥ ૨૪ ॥

આવૃત્ત્યા મન્ત્રકર્મ સ્યાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(આશ્રયા) આવૃત્તિથી (મન્ત્રકર્મ) મંત્રકર્મ (સ્યાત્) થાય છે.

ભાવાર્થ :—વૈકૃત છ મંત્રો છે તેની આવૃત્તિ કરવી અને પ્રાકૃત મંત્રો છે તેનો આધાર થવો ન્યાય્ય છે. વૈકૃત મંત્રોનું પ્રત્યક્ષ વિધાન છે અને પ્રાકૃત મંત્રો અતિદેશી પ્રાપ્ત થાય છે. અતિદેશ કરતાં પ્રત્યક્ષ વિધાન બલવત્ હોય છે, માટે પ્રાકૃતમંત્રોનો આધાર થાય છે. ॥ ૨૫ ॥

પૂર્વપક્ષની આવૃત્તિ કરનારું સૂત્ર.

અપિ વા પ્રતિમન્ત્રત્વાત્ પ્રાકૃતાનામહાનિઃ સ્યાદગ્ન્યાયસ્ય કૃતેડભ્યાસઃ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) આ શબ્દ પક્ષની આવૃત્તિ સૂચક છે. (પ્રતિમન્ત્રત્વાત્) પ્રત્યેક મંત્રે આહૃતિ અપાતી હોવાથી માટે (પ્રાકૃતાનામ્ અહાનિઃ સ્યાત્) પ્રાકૃત મંત્રોની હાનિ થતી

નથી (દૃતે અભ્યાસઃ અભ્યાસઃ) એક વખત વૈકૃત મંત્રોતો પાઠ થાય છે ફરીથી પાઠ કરવો અન્યથા છે.

ભાવાર્થ :—વૈકૃત મંત્રોતો પ્રત્યક્ષ પાઠ છે. પ્રાકૃત મંત્રો અતિ દેશથી પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે બંને પ્રકારના મંત્રોતો સમુચ્ચય થઇ શકે છે. તે પછી વૈકૃત મંત્રોતો આવૃત્તિ કરવી એ ન્યાય નથી. વળી વૈકૃત મંત્રોતો પાઠ કરવો અને પ્રાકૃત મંત્રોતો પાઠ ન કરવો આમાં કોઇ વિનિગમક પ્રમાણુ પણ નથી. માટે પ્રાકૃત મંત્રોતો હાનિ થતી નથી. ॥ ૨૬ ॥

પૌર્વાપર્યં ચાભ્યાસે નોપપચતે નૈમિત્તિકત્વાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અભ્યાસે) અભ્યાસમાં (પૌર્વાપર્યમ્) પૂર્વાપરીભાવ (ન ઉપપચતે) સિદ્ધ થતો નથી (નૈમિત્તિકત્વાત્) આગતુક નૈમિત્તિક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અભ્યાસ કરવામાં પૂર્વાપરીભાવ થઇ શકતો નથી. છ મંત્રો પૂર્વના અને છ ઉત્તરના આ પ્રમાણે જવણુ થાય છે. પ્રાકૃત મંત્ર આગતુક હોવાથી નૈમિત્તિક કહેવાય છે વૈકૃત મંત્રોતો અભ્યાસ કરવામાં કયા છ મંત્રો પૂર્વ અને કયા ઉત્તર એ સમજી શકાય નહિ માટે પ્રાકૃત મંત્રોતો હાનિ થતી નથી. ॥ ૨૭ ॥

તત્પૃથક્ત્વં ચ દર્શયતિ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તત્પૃથક્ત્વમ્) તે આહુતિઓનું પૃથક્ત્વ (દર્શયતિ) બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—ઝમ્ચીર્જુદોતિ આગ્નિકીલ્લ આધ્વરિકીલ્લ । ‘ આગ્નિયી અને આધ્વરિકી બંને આહુતિઓ હોમવી ’ બે પ્રાકૃત મંત્રોથી અને વૈકૃત મંત્રોથી આહુતિઓ હોમવાની હોય તો જ ઉપરનો નિર્દેશ ચરિતાર્થ થઇ શકે. માટે પ્રાકૃત અને વૈકૃત બંને મંત્રોતો સમુચ્ચય જ છે. ॥ ૨૮ ॥

ન વા વિશેષાદ્ વ્યપદેશઃ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(ન વા) અથવા નહિ (વિશેષાદ્) નિમિત્તને લીધે (વ્યપદેશઃ) વ્યપદેશ છે.

ભાવાર્થ :—સમુચ્ચય વગર નિમિત્ત તરીકે વ્યપદેશ થઇ શકે નહિ. ‘ પૂર્વમધ્વરત્યાચાગ્ને ’ આ પ્રમાણે વ્યપદેશ છે. માટે બંને પ્રકારના મંત્રોતો સમુચ્ચય છે, પ્રાકૃત મંત્રોતો બાધ નથી. માટે પ્રાકૃત અને વૈકૃત બંને દિક્ષાહુતિઓનું અનુષ્ઠાન કરવાનું હોય છે. ॥ ૨૯ ॥

‘ પુનરાધાનમાં અન્યાધાનની દક્ષિણાની નિવૃત્તિ છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વ પક્ષ. અગ્ન્યાધેયસ્ય નૈમિત્તિકે ગુણવિકારે દક્ષિણાદાનમધિકં

સ્યાદ્ વાક્યસંયોગાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(નૈમિત્તિકે) પુનર્ આધેયમાં (ગુણવિકારે) દક્ષિણા રૂપ ગુણનો વિકાર પ્રાપ્ત હોવા છતાં (અગ્ન્યાધેયસ્ય) અન્યાધાનની (દક્ષિણાદાનમ્) દક્ષિણા દાન (અધિકમ્) અધિક (સ્યાત્) છે. (વાક્યસંયોગાત્) વાક્યનો સંબંધ હોવાથી

ભાવાર્થ :—જે ક્રોધપણ નિમિત્તને કારણે અન્યાયાધાર કરે છે તેણે પૂર્વ અન્યાયાધારની અને કર્ણથી અન્યાયેયની દક્ષિણા આપવી પડે છે એટલે બંને દક્ષિણા રૂપ ગુણોના સમુચ્ચય છે. વૈદ્યતદક્ષિણા પુનરનિષ્ક્રોરથઃ કર્ણથી સુધારેલા રથ એ પુનરઅન્યાયાધારની દક્ષિણા છે. કારણ કે ઝમચીર્દદાતિ અન્યાયેયિકીઃ પુનરાધેયિકીશ્ચ આપું વાક્ય અને દક્ષિણાનો સમુચ્ચય બતાવે છે. ॥ ૩૦ ॥

શિષ્ટવાચેતરાસાં યથાસ્થાનમ્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ , અને (શિષ્ટત્વાત્) વિધાન હોવાથી (હ્તરાસામ્) બીજી પ્રાકૃત દક્ષિણાનું (યથાસ્થાનમ્) યથાક્રમ.

ભાવાર્થ :—પ્રાકૃત દક્ષિણા આપવાનું વિધાન હોવાથી ક્રમથી બંને દક્ષિણાઓ આપવી. અનુશાસન ના પ્રમાણે છે અન્યાયેયિકીર્દત્વા પુનરાધેયિકીર્દદાતિ । આ ઉપર બંને દક્ષિણાઓના સમુચ્ચય છે આલુ પૂર્વપક્ષતાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૩૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

વિકારસ્ત્વપ્રકરણે હિ કામ્યાનિ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(હિ) કારણ કે (તુ) સિદ્ધાંત પક્ષના સૂચક છે. (અપ્રકરણે) અપ્રકૃતિ-ભૂત વિવૃત્તિ યાગમાં (કામ્યાનિ) પુનરાધેયની જે દક્ષિણા હોય તે જ આપવાની હોય છે. (વિકારઃ) પ્રાકૃત દક્ષિણાના બાધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—પુનરાધાનમાં પુનરાધેયની જે દક્ષિણા વિહિત હોય છે તે જ આપવાની હોય છે, પૂર્વઅન્યાયાધારની દક્ષિણા નહિ. અર્થાત્ બંને દક્ષિણાનો સમુચ્ચય નથી, એક જ દક્ષિણા આપવાની હોય છે. ॥ ૩૨ ॥

શક્ષતે ચ નિવૃત્તેરુમયત્વં હિ શ્રૂયતે ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શક્ષતે) પ્રાકૃત દક્ષિણા સંબંધી શંકા કરે છે. (નિવૃત્તે) પૂર્વદક્ષિણાની નિવૃત્તિ હોવાથી (હિ) કારણ કે (રુમયત્વં શ્રૂયતે) ઉભય દક્ષિણા આપે છે તેવું સંભળાય છે.

ભાવાર્થ :—પ્રાકૃત દક્ષિણા આપવી કે નહિ એવી માત્ર શંકા બતાવી છે, ‘યદૈકતીર્દદાતિ દક્ષિણા ઝમચીરપિ દક્ષિણાઃ તેન પ્રત્તા મવન્તીતિ શ્રૂયતે’ જે વૈદ્યતી અર્થાત્ પુનરાધેયની દક્ષિણા આપે છે તે બંને દક્ષિણા આપે છે આવો માત્ર અર્થવાદ જ છે, વાસ્તવમાં બંને દક્ષિણાનો સમુચ્ચય નથી. કેવળ એક જ દક્ષિણા આપવાની હોય છે. પૂર્વ અન્યાયાધારની દક્ષિણાની નિવૃત્તિ હોય છે. ॥ ૩૩ ॥

‘વાસઃ અને વત્સથી અન્વાહાર્યનો નિવૃત્તિ છે.’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

વાસોવત્સં ચ સામાન્યાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વાસોવત્સમ્) વાસઃ અને વત્સ પુનરાધેય દક્ષિણાની પેઠે બાધ કરે છે (સામાન્યાર્થ) એક કાર્યકારી હોવાથી.

હોવાર્થ :—‘ અગ્રયણમાં ’ આ પ્રમાણે અવણુ છે. વાસો દક્ષિણવત્સઃ પ્રથમજો દક્ષિણ અને પ્રકૃતિ યાગમાં અન્વાહાર્ય દક્ષિણ છે તે અહીં અતિદેશ શાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં સંશય છે કે વાસોવત્સ દક્ષિણ અન્વાહાર્યની નિવર્તિકા છે કે અનિવર્તિકા ? આમાં સિદ્ધાંત પક્ષ એ છે કે તે અન્વાહાર્યની નિવર્તિકા છે જેમ પુનઃગધેયની દક્ષિણ પ્રાકૃત દક્ષિણની આધિકા છે તેમ અહીં પણ વાસોવત્સ દક્ષિણ અન્વાહાર્યની આધિકા છે. ॥ ૩૪ ॥

‘ વાસોવત્સમાં અન્વાહાર્યના ધર્મેનું અનુષ્ઠાન છે. ’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

અર્થાપત્તેસ્તદ્ધર્મઃ સ્વાર્થાન્નિમિત્તાભ્યામિસંયોગાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(અર્થાપત્તે) પ્રાકૃત મંત્ર આદની ઉદ્દેશ્યભૂત દક્ષિણની પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી (તદ્ધર્મઃ સ્વાર્થ) વાસોવત્સમાં અન્વાહાર્યના ધર્મે થાય છે (નિમિત્તાભ્યામિસંયોગાત્) મંત્રનિમિત્તને દક્ષિણ નામ સાથે સંયોગ હોવાથી.

હોવાર્થ :—વાસઃ અને વત્સ એ અન્વાહાર્યના ધર્મ છે. વાસઃ એટલે વસ્ત્ર અને વત્સ એટલે વાછડો. આ બંને દક્ષિણમાં આપવા યોગ્ય અગ્રયણમાં કલા છે અને તે અન્વાહાર્યના ધર્મે છે. ॥ ૩૫ ॥

વત્સમાં પાકનો અભાવ છે, એ અધિકરણ.

દાને પાકોઽર્થલક્ષણઃ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(અર્થલક્ષણઃ) અર્થ લક્ષણ (પાકઃ) પાક હોવાથી (દાને) દાન સાધન વત્સમાં તેની નિવૃત્તિ છે.

હોવાર્થ :—અન્વાહાર્ય ધર્મેમાં પાક પણ કર્તવ્ય હોય છે પણ તે દાન સાધન વત્સમાં કર્તવ્ય નથી. કારણ કે વત્સમાં પાક કઃવાથી પ્રાણિવધ થાય છે અને પ્રાણિવધ એ મૌત કાર્ય નથી, માટે વત્સમાં પાક કર્તવ્ય નથી. ॥ ૩૬ ॥

‘ વાસસમાં અર્થાત્ વત્સમાં પણ પાકનો અભાવ છે. ’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પાકસ્ય બ્રાજકારિત્વાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પાકસ્ય બ્રાજકારિત્વાત્) પાક એ બ્રાજમાં કર્તવ્ય હોવાથી.

હોવાર્થ :—પાક તો એકદન આદિ બ્રાજમાં કર્તવ્ય છે માટે વત્સમાં પણ પાકની નિવૃત્તિ છે. ॥ ૩૭ ॥

વત્સમાં અને વત્સમાં અભિધારણનો પણ અભાવ છે. એ અધિકરણ.

તથાભિધારણસ્ય ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (અભિધારણસ્ય) અભિધારણની પણ નિવૃત્તિ છે.

ભાવાર્થ :—વસ્તુ અને વસ્તુમાં અભિધારણની પણ નિવૃત્તિ છે. અન્વાહાર્યનો ધર્મ અભિધારણ છે તે પણ વસ્તુ અને વસ્તુમાં કર્તવ્ય નથી. ઓદન આદિમાં તે કર્તવ્ય છે. ॥ ૩૮ ॥

‘જ્યોતિષ્ટોમમાં ઠાઠશશત (એકસો બાર) જે દક્ષિણા બતાવી છે તે ગાયની સાથે જ સંબંધ ધરાવે છે.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. દ્રવ્યવિધિસંનિધૌ સંખ્યા તેષાં ગુણત્વાત્ સ્યાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(દ્રવ્યવિધિસંનિધૌ) દ્રવ્યવિધિની સંનિધિમાં (સંખ્યા) જે સંખ્યા શબ્દ છે (તેષામ્ ગુણત્વાત્) દ્રવ્યના ગુણ હોવાથી (સ્યાત્) એક દ્રવ્યની સાથે તેનો સંબંધ છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટોમ પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. ગૌશાસ્ત્રાશ્વતત્ત્વ ગર્દભસ્વાનાશ્વાવયશ્ચ વ્રીહયશ્ચ યવાશ્ચ તિલાશ્ચ માષાશ્ચ તસ્ય દ્વાદશશતં દક્ષિણા આ ટેકાણે જે ‘દ્વાદશશ ૧’ નો પાઠ છે તે ગવાદિ માપાન્ત જેટલાં દ્રવ્યો છે તે બધા સાથે દ્વાદશશતનો સંબંધ છે અર્થાત્ બધાજ દ્રવ્યો એકસોને બારની સંખ્યામાં દાનમાં આપવાં જોઈએ. દ્રવ્ય પ્રધાન છે અને સંખ્યા એ ગુણ છે પ્રતિપ્રધાનમજ્ઞાવૃત્તિઃ જેટલાં પ્રધાન હોય તેની સાથે અંગની આવૃત્તિ કંવી જોઈએ માટે ઉક્ત દરેક દ્રવ્ય સાથે સંખ્યાનો સંબંધ છે. ॥ ૩૯ ॥

પૂર્વપક્ષમાં દ્રવ્ય.

સમત્વાત્ તુ ગુણાનામેકસ્ય શ્રુતિસંયોગાત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(ગુણાનામ્) માપાન્ત ગુણો અને સંખ્યાનું (સમત્વાત્) સુભ્યત્વ હોવાથી (તુ) પૂર્વપક્ષ નિવૃત્તિ સ્વરૂપ (શ્રુતિસંયોગાત્) દ્વાદશશત શબ્દનો સંખ્યારાથે સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ગવાદિ સાથે સંખ્યાનો સંબંધ નથી પણ દક્ષિણા સાથે ગવાદિનો સંબંધ છે. દ્વાદશશત સંખ્યા સમાન્વત દક્ષિણા જોઈએ. પછી ઉક્ત ગુણોમાંથી ગમે તે દ્વાદશશત હોય. ॥ ૪૦ ॥

યસ્ય વા સન્નિધાને સ્યાદુવાક્યતો હ્યમિસમ્બન્ધઃ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (યસ્ય સંનિધાને) જેના સંનિધાનમાં સંખ્યા શબ્દ હોય (તેન હિ અમિસમ્બન્ધઃ) તેની સાથે અભિસંબંધ જાણવો.

ભાવાર્થ :—જેના સંનિધાનમાં સંખ્યા શબ્દ પડ્યો હોય તેની સાથે સંબંધ જોડવો એજ વાક્યનો ભાવ છે. ॥ ૪૧ ॥

અસંયુક્તાસ્તુ તુલ્યવદિતરામિવિધીયન્તે તસ્માત્ સર્વાધિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સનિધિ પક્ષને દ્રષિત કરે છે. (અસંયુક્તાઃ) કેવળ માપ સાથે સંખ્યા સંયુક્ત નથી (હિતરામિઃ) બીજા દ્રવ્ય શ્રુતિ સાથે (તુલ્યત્વ) સમાનતાથી (વિધીયન્તે) વિધાન છે (તસ્માત્) માટે (સર્વાધિકારઃ સ્યાત્) સર્વ સાથે સંબંધ છે.

ભાવાર્થ :—ગોથા માંડીને માપ પર્વન્ત ચકારનો સંબંધ છે અને ચકાર સમુચ્ચયને સૂચવે છે તેથી બધાં દ્રવ્યો સાથે સંખ્યાનો સંબંધ છે. ॥ ૪૨ ॥

અસંયોગાદ્ વિધિશ્રુતાયેકજાતાધિકાર : સ્યાત્

શ્રુત્યા કોપાત્કતો : ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(અસંયોગાત) બધાં દ્રવ્યો સાથે સંયોગ ન હોવાથી (વિધિશ્રુતૌ) વિધિ નાકયમી ! (એક જાતાધિકાર : સ્યાત્) કોઇ એક દ્રવ્યો સાથે સંખ્યાનો અન્યથ છે. (શ્રુત્યા) વિધિ વાક્યનો (કોપાત) બ્યાકોપ થવાથી (કતો :) કટુનું જ ભોધન કરાવે.

ભાવાર્થ :—સંખ્યાનો બધાં દ્રવ્યો સાથે સંબંધ નથી કારણ કે તત્ત્વ દ્વાદશશતમ્ આ ઠેકાણે તત્ત્વ એ એક વચનનો પ્રયોગ છે માટે એક દ્રવ્ય સાથે જ સંબંધ છે. જો એમ ન માનવામાં આવે તો શ્રુતિનો વ્યાકોપ થાય એ તે દ્રવ્યનું ભોધન ન કરાવતાં કટુનું જ ભોધન કરાવે, માટે એકજાતાય એકદ્રવ્ય સાથેજ સંખ્યાનો સંબંધ છે. ॥ ૪૩ ॥

શબ્દાર્થઃઆપિ લોકવત્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અપિ) પણ (લોકવત્) લૌકિક ભાષા પેઠે (શબ્દાર્થ :) વેદમાં પણ શબ્દનો અર્થ છે.

ભાવાર્થ :—લોક વ્યવહારમાં શતં ગાવઃ વાક્યથી જેમ સો ગાયો જ સમગ્નય છે તેમાં અશ્વાદિ વિગતીય અર્થ લેવાતો નથી તેમ વેદમાં પણ એકજ જાતના અર્થો લક્ષ શકાય. વિગતીય અર્થ અદિનું ગ્રહણ ચર્ચાકે નહિ માટે દ્વાદશશત કોઇ એક જ જાતના પદાર્થો લેવા અને તે વાક્યમાં બતાવેલા ગૌશ્વશ્વષ્ઠાદિમાંથી જ એક જાતના લેવા. ॥ ૪૪ ॥

‘ તત્ત્વ દ્વાદશશત ’ આ વાક્યથી કેવળ પશુગત સંખ્યાનું જ કથન છે,

સા પશુનામુત્પત્તિવો વિભાગાત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(સા) સંખ્યા (પશુનામ્) પશુઓની (ઉત્પત્તિ : વિભાગાત્) લોકવ્યવહારથી જ વિભાગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એકજાતીય દ્રવ્યમાં જ સંખ્યાનો સંબંધ છે અને તે પશુઓ સાથે જ સંબંધ છે કારણ કે એ બાબત લોક વ્યવહારથી જ સમજ શકાય છે. લોક વ્યવહારમાં આ પ્રમાણે પ્રયોગ થાય છે. ‘ પાંચ અશ્વો આપી અમુક વસ્તુ ખરીદી. પણ આવો પ્રયોગ થતો નથી. પાંચ અડદના દાણા આપી અમુક વસ્તુ ખરીદી. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે પશુઓ સાથે જ સંખ્યાનો સંબંધ છે. ॥ ૪૫ ॥

‘ પશુઓમાં ગાયનો નિયમ છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

અનિયમોઽવિશેષાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(અનિયમ :) નિયમ નથી (અવિશેષાત્) વિશેષ ન જણાયાથી.

ભાવાર્થ :—પશુઓમાં ગાયોનું જ દાન કરવું એવો કોઈ વિશેષ નિયમ જણાતો નથી માટે ગાયોનું જ દાન કરવું એવો નિયમ નથી. ॥ ૪૬ ॥

માગિત્વાદ્ વા ગર્વાં સ્યાત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સ્તરવે છે. (ગર્વાં સ્યાત્) ગાયોનું જ દાન કરવું (મહિત્ત્વાત્) મહાન્ ઉપકાર કરનાર હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ગાયો બહુ જ ઉપકારક છે માટે ગાયોનું જ દાન કરવું જોઈએ અને તેથી ગાયોનો નિયમ બાધવામાં આવે છે. અશ્વનું દાન ન કરવું કારણ કે તેને માટે નિષેધ છે. ॥ ૪૭ ॥

પ્રત્યયાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(પ્રત્યયાત્) વિશેષ્યની આકાંક્ષામાં શાસ્ત્ર પ્રથમ ગાયનું જ પ્રતિપાદન કરે છે.

ભાવાર્થ :—ગૌશ્વશ્ચાશ્વતરચ્છેત્યાદિ શાસ્ત્રીય વાક્યમાં ગાયનો નંબર પ્રથમ આવે છે તેથી ગાય જ પ્રથમ પ્રતીત થાય છે. જ્યાં સુધી કોઈ બાધક ન જણાય ત્યાં સુધી પ્રથમનો પરિભાગ ન કરવો જોઈએ. અસતિ બાધકે તત્પરિત્યાગોડ્યુચિતઃ આ ઉપરથી ગોદાનનો નિયમ પ્રતીત થાય છે. ॥ ૪૮ ॥

લિઙ્ગદર્શનાત્ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(લિઙ્ગદર્શનાત્) શાસ્ત્રાન્તરમાં ગોદાન વિહિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—તેતિરીય શાખામાં સપ્તમાષ્ટકમાં પ્રથમ પ્રપાદકમાં સહસ્ત્રદક્ષિણાર્થવાદમાં આ પ્રમાણે વાક્ય છે. તે સંવત્સરે એકાં ગામસજન્તેતિ સા ત્રીણિ ચ દ્વત્તાનિ અસજન્ત ત્રયઙ્ગિશત્ ચેતિ મૂયો મૂયો ગોમહિમૈવ ધ્રુયતે આ શાસ્ત્રી પણ ગોદાનમાં લિંગ તરીકે છે. આ કારણથી ગોદાનનો નિયમ છે. અર્થાત્ જ્યોતિષ્ટોમમાં ગોદક્ષિણા આપવી જોઈએ. ॥ ૪૯ ॥

• વિભાગ કરીને ગાયોની દક્ષિણા આપવી. ' એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

તત્ર દાનં વિભાગેન પ્રદાનાનાં પૃથક્ત્વાત્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(તત્ર) તેમાં (દાનમ્) ગાયોનું દાન (વિભાગેન) વિભાગ કરીને કરવું (પ્રદાનાનામ્) પ્રતિગ્રહીતાઓ (પૃથક્ત્વાત્) જુદા જુદા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટોમમાં ગોદાન બતાવ્યું છે. યજ્ઞમાં પ્રતિગ્રહીતાઓ અર્થાત્ દાન લેનારા જુદા જુદા હોવાથી સૌને જુદું જુદું યોગ્યતા પ્રમાણે અને તેનાં કર્મ પ્રમાણે દાન આપવું જોઈએ. આ વિભાગ યજ્ઞમાંને પોતે જ કરવો જોઈએ.

પરિક્રયાઃ લોકવત્ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પરિક્રયાત્) પરિક્રમ હોવાથી (લોકવત્) જેમ દૌહિક વ્યવહારમાં.

ભાવાર્થ :—લૌકિક વ્યવહારમાં કાઢના ભાર વહેનારને સ્વામી વિભાગ કરીને તેની મજૂરીનું ધન આપે છે તેમ યજ્ઞમાને ઋત્વિજોને વિભાગ કરીને જ દાન આપવું જોઈએ. ઋત્વિજોએ પોતે જ સામૂહિક દાન લઈ પછી પોતે જાતે જ પોતામાં વહેંચણી કરવી નહિ, ॥ ૫૧ ॥

વિભાગં ચ દર્શયતિ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વિભાગમ્) વિભાગને (દર્શયતિ) યુતિ બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—તુથો વો વિશ્વવેદા વિમજતુ । આ મંત્ર વિભાગમાં કારણ તરીકે છે. જમીણે દદાતિ વ્રજાણે દદાતિ અગ્નીધ્ નામક ઋત્વિજને દક્ષિણા આપે છે. ઘ્રાણા નામક ઋત્વિજને દક્ષિણા આપે છે આ પ્રમાણે પ્રતિગ્રહ કરનાર ઋત્વિજોના નામ લઈ દક્ષિણા આપવા લખ્યું છે ॥ ૫૨ ॥

‘ સમાખ્યા પ્રમાણે દક્ષિણાનો વિભાગ કરવો. ’ એ અધિકરણનાં મુત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

સમં સ્યાદશ્રુતત્વાત્ ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :—(સમં સ્યાત્) સર્વને સમાન દક્ષિણા આપવી (અશ્રુતત્વાત્) વેપમ્નનું શ્રવણ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દક્ષિણાનો વિભાગ એક સરખો જોઈએ એમાં વિષમતા હોવાનું કોઈ પ્રમાણ ઉપલબ્ધ થતું નથી. ॥ ૫૩ ॥

બીજો પૂર્વપક્ષ.

અપિ વા કર્મવૈષમ્યાત્ ॥ ૫૪ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (કર્મવૈષમ્યાત્) કર્મ પ્રમાણે વૈષમ્ય થવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—લોક વ્યવહારમાં જેમ કર્મ પ્રમાણે વેતનની ન્યૂનાધિકતા હોય છે તેમ અહીં પણ ઋત્વિજોના કાર્ય પ્રમાણે દક્ષિણાનો વિભાગ થવો જોઈએ. ॥ ૫૪ ॥

અતુલ્યાઃ સ્યુઃ પરિકલ્પે વિષમાસ્વાવિધિશ્રુતૌ પરિકલ્પાન્ન કર્મણ્યુપપદ્યતે
દર્શનાદ્ વિશેષસ્ય તથાઽમ્યુદયે ॥ ૫૫ ॥

પદાર્થ :—(પરિકલ્પે અતુલ્યાઃ સ્યુઃ) દક્ષિણા દાનમાં અતુલ્ય વિભાગો નહિ (વિષમાસ્વાવિધિ શ્રુતૌ) સમાખ્યા પ્રમાણે ઋત્વિજોમાં દક્ષિણાના વિભાગોના વૈષમ્યનો (પરિકલ્પાત્) નિર્ણય હોવાથી (કર્મણિ ન ઉપપદ્યતે) કર્મમાં વૈષમ્ય ઉત્પન્ન થતું નથી. (વિશેષસ્ય દર્શનાત્) વિશેષનું દર્શન હોવાથી (તથાઽમ્યુદયે) અમ્યુદય સત્રમાં આવી શ્રુતિ છે.

ભાવાર્થ :—અમ્યુદય સત્રમાં દક્ષિણાના વિભાગો અતુલ્ય હોવાનું જણાવ્યું છે. દક્ષિણાના વૈષમ્યથી કર્મમાં વૈષમ્ય આવતું નથી. અમ્યુદય સત્રમાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે. અર્ધિનો શીક્ષયતિ તૃતીયિનો શીક્ષયતિ પાવિનો દોક્ષયતિ ’ જેટલી દક્ષિણા અમ્યુદયને આપે તેના

કરતા અર્ધાં પ્રતિપ્રસ્થાતાને અને તેના કરતાં ચોથા ભાગની દક્ષિણા નેષ્ટા નામક ઋત્વિજને આપવી. આ પ્રમાણે દક્ષિણામાં વૈષમ્ય સ્પષ્ટ થાય છે. ॥ ૫૫ ॥

‘ભૂસંજક એકાહ ચાગમાં ઓપદેશિક ધેનુદક્ષિણાથી આતિદેશિક અર્ધી
કેતુદક્ષિણાનો બાધ થાય છે.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. તસ્ય ધેનુરિતિ ગવાં પ્રકૃતૌ વિમન્તત્ત્વોદિતત્વાત્ સામાન્યાત્

તદ્વિકારઃ સ્યાદયેષ્ટિગુણશબ્દેન ॥ ૫૬ ॥

પદાર્થ :—(તસ્ય ધેનુઃ इति) ભૂનામક ચાગની એક ધેનુ દક્ષિણા વિહિત છે (ગવામ્) તે અતિદેશ પ્રાપ્ત ગોરૂપદક્ષિણાનો બાધ કરે છે. (વિમન્તત્ત્વોદિતત્વાત્) પ્રકૃતિમાં ગૌશ્વ અશ્વશ્ચ આ પ્રમાણે બિન્ન બિન્ન દક્ષિણા બતાવવાથી (સામાન્યાત્ તદ્વિકારઃ) માટે ધેનુનું ગોસાથે સામાન્ય હોવાથી તેનો જ બાધ (સ્યાત્) થાય છે (યથા इष्टिઃ ગુણશબ્દેન) જેમ ઇષ્ટિમાં વિહિત દ્રવ્ય સૂર્યાદિ સાથે સંબંધ બતાવે છે.

ભાવાર્થ :— ‘અયેષ મૂઃ’ આ પ્રમાણે ભૂનામક એકાહ ચાગ વિશેષનો ઉપક્રમ કરીને તેમાં ધેનુર્દક્ષિણા વિહિત કરી છે. આ ધેનુરૂપ દક્ષિણા કેવળ ગાય રૂપ આતિદેશ પ્રાપ્ત દક્ષિણાનો બાધ કરે છે. યા ગૌઃ; સા ધેનુઃ આ પ્રમાણે વિશેષણ વિશિષ્ટ કરી શકાય છે. અથવાદિ એ પ્રમાણે વિશેષિત થતા નથી. ચોડશ્વઃ સા ધેનુઃ આવેા પ્રયોગ યદ્ય શકતા નથી. માટે ગોરૂપ ધેનુથી પ્રાકૃત ગો સામાન્યતા જ બાધ થાય છે. જેમ સૌર્યં ચરં નિર્વપેત્ અહીં ચરૂ રૂપ અર્થનો સૂચક સાથે સંબંધ નિર્વાપદારા કરવામાં આવે છે. સનિર્વપણકાત્ પ્રયોગાદનેન નિર્વપણશબ્દેન ઇષ્ટિકો વિધ્યન્તો નિયમ્યતે । ઇતિ ભાષ્યકાર. ॥ ૫૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

સર્વસ્ય વા કતુસંયોગાદેકત્વં દક્ષિણાર્થસ્ય ગુણાનાં કાર્યેકત્વાદયે

વિકૃતૌ શ્રુતિભૂતં સ્યાત્ તસ્માત્ સમવાયાદિ કર્મભિઃ ॥ ૫૭ ॥

પદાર્થ :—(સર્વસ્ય વા) અથવા સર્વકેતુદક્ષિણાનો એનાથી બાધ થાય છે. (કતુ-સંયોગાત્ એકત્વમ્) સર્વદક્ષિણાનો કેતુસાથે સંબંધ હોવાથી એકત્વ અર્થાત્ સમુચ્ચય છે. (ગુણનામ કાર્યેકત્વાત્) કેતુમાં જેટલા ગુણો હોય છે તેનો મુખ્ય કાર્ય સાથે સંબંધ હોય છે (અર્થે વિકૃતૌ શ્રુતિભૂતં સ્યાત્) વિકૃતિમાં જે શ્રુતિ હોય છે તે પ્રાકૃત અર્થનો બાધ કરે છે (તસ્માત્ સમવાયાત્ કર્મભિઃ) માટે સમુચ્ચય કર્મ સાથે હોવાથી ધેનુરૂપ દક્ષિણા સર્વદક્ષિણાની નિવર્તિકા છે.

ભાવાર્થ :—ભૂનામક વિકૃતિચાગમાં જે ધેનુરૂપ દક્ષિણા વિહિત છે તે પ્રાકૃત અખિલ દક્ષિણાનો બાધ કરે છે, કેવળ ગાયરૂપ દક્ષિણાનો નહિ. ગવાદિ ભાષાન્ત બધાં જ દ્રવ્યો એક દક્ષિણારૂપ છે કેામ્ બિન્ન બિન્ન દક્ષિણા નથી. એટલે ઉક્ત ચાગમાં ધેનુ દક્ષિણા આપ્યા પછી અશ્વ આદિની દક્ષિણા આપવાની રહેતી નથી. ॥ ૫૭ ॥

ચોદનાનામનાશ્રયાલ્લિજ્ઞેન નિયમઃ સ્યાત્ ॥ ૫૮ ॥

પદાર્થ :—(ચોદનાનામ) પ્રાકૃત અર્થે જે (અનાશ્રયાત્) અનાશ્રય હોય તો (લિજ્ઞેન નિયમઃ સ્યાત્) લિંગથી નિયમ થાય છે.

ભાવાર્થ :—પ્રાકૃત અર્થે જે અનાશ્રય હોય તો લિંગથી એનો નિયમ બંધાય પણ અહીં તો ધેનુરૂપ દક્ષિણાનો રૂપરૂપિય છે તેથી તેનાથી સર્વ પ્રાકૃત દક્ષિણાનો બાધ થશે. એને માટે લિંગ વાક્ય શોધવાની જરૂર રહેતી નથી. ॥ ૫૮ ॥

‘ એકાં ગમિતિ ’ પ્રાકૃત સંખ્યાનો બાધ થાય છે. ’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પૂર્વપક્ષ.

एका पञ्च चेति धेनुवत् ॥ ૫૯ ॥

પદાર્થ :—(एका पञ्च इति) એક ગાયની દક્ષિણા આપવી અથવા પાંચ ગાયની દક્ષિણા આપવી એનાથી સર્વ દક્ષિણાનો બાધ થાય છે. (ધેનુવત્) જેમ આગળના અધિકરણમાં ધેનુ અન્ય દક્ષિણાની નિવર્તિકા બને છે.

ભાવાર્થ :—યસ્ય સોમપહરેયુરેકાં ગાં દક્ષિણાં દદ્યાત્ ઇત્યાદિથી જે ગાયની દક્ષિણા આપવાની કહી છે તે પ્રાકૃત ગાય, અથવા વગેરે દક્ષિણાની નિવર્તિકા છે. જેમ ઉપરના અધિકરણમાં ધેનુદક્ષિણા સર્વદક્ષિણાની નિવર્તિકા બને છે તેમ, આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૫૯ ॥

સાઘરકં યાગમાં ‘ ત્રિવત્સ ’ થી સર્વ કથાર્થનો બાધ થાય છે.

त्रिवत्सञ्च ॥ ૬૦ ॥

પદાર્થ :—(त्रिवत्सः) ત્રણ વરસનો સાંઠ (વ) બને.

ભાવાર્થ :—સાઘરકં યાગમાં ત્રણ વરસના સાંઠથી સોમનો કથ થાય છે. તથા અળ, હિરણ્ય વગેરે જે કથનાં સાધનો બતાવ્યાં છે તે બધાયનો બાધ થાય છે કે કેવળ ઋષભનો જ બાધ થાય છે. આ સંદેહમાં પૂર્વપક્ષનો મત એ છે કે કેવળ ઋષભનો જ બાધ થાય છે કારણ કે સાંઠમાં અને ઋષભમાં પુંગવત્વ રૂપ ધર્મ સામાન્ય છે. સિદ્ધાંતપક્ષે છે કે ‘ ત્રિવત્સ ’ સાંઠ કથનાં સર્વસાધનોનો બાધ કરે છે માટે તે કૃત્સ્ન કથાર્થનો નિવર્તક છે. ॥ ૬૦ ॥

तथा च लिङ्गदर्शनम् ॥ ૬૧ ॥

પદાર્થ :—(तथा च) તે પ્રમાણે (लिङ्गदर्शनम्) લિંગવાક્ય પણ છે.

ભાવાર્થ :—સાઘરકે જી ગોઃ સોમકથની વ્યાવૃત્તા લેખાં સ્પર્ધાં. સાઘરકયાગમાં જેટલાં સોમકથના સાધન છે તેનો બાધ કરી સર્વને બદલે એક સ્ત્રી ગો હોવાથી રપધાની નિવૃત્તિ થાય છે. એટલે સોમના કથનું સાધન એક જ રહેવાથી બીજા સાધનથી સોમનો કથ કરવો કે નહિ એ પ્રશ્ન જ રહેતો નથી. ॥ ૬૧ ॥

एके तु श्रुतिभूतत्वात्संख्याया गवां लिङ्गविशेषेण ॥ ६२ ॥

પદાર્થ :- (એકે તુ) એકમ્ એ દ્વાદશશત સંખ્યા વિશિષ્ટ ગાયનો બેલક છે (શ્રુતિભૂત) એનું એ શ્રુતિનું તાત્પર્ય હોવાથી (ગવાં સંખ્યાયા) ગોઠવિ સંખ્યાયાનો (લિંગવિશેષેણ) આલિંગ ગોઠવ એક સંખ્યાનો બાવ છે.

ભાવાર્થ :- એકમ્ એ આલિંગ છે અને ગાયનું વિશેષણ છે અને એનાથી પ્રાકૃત સંખ્યા યુક્ત ગાયોની નિવૃત્તિ કરે છે. એકમ્ એનો સંબંધ દક્ષિણા સાથે નથી પણ ગાયની સાથે છે, માટે સાઘસંયાગમાં વિહિત એક ગાયની દક્ષિણા પ્રાકૃત સંખ્યા વિશિષ્ટ ગાયોની જ નિવર્તિકા છે, અશ્વાદિની નહિ. ॥ ૬૨ ॥

અશ્વમેધમાં ' પ્રાકાશૌ ' ઇત્યાદિથી અધ્વર્યુના ભાગનો બાધ થાય છે.

पूर्वपक्ष प्राकाशौ च तथेति चेत् ॥ ६३ ॥

પદાર્થ :- (ચ) અને (પ્રાકાશૌ) સોનાના દીપસ્તંભને પ્રાકાશ કહેવામાં આવે છે એનું અધ્વર્યુને દાન જે આપવામાં આવે છે તે (તદેતિ ચેત્) પણ ધેનુની માફક બધી દક્ષિણાઓનો બાધ કરે છે.

ભાવાર્થ :- ' પ્રાકાશ ' એ શબ્દનો અર્થ સુવર્ણમય દીપસ્તંભ અથવા તો દર્પણ છે. એનું અધ્વર્યુને દાન આપવામાં આવે છે. આ દાનવિધિ અશ્વમેધ યાગમાં છે. આ દાન આપ્યા પછી કોઇને દક્ષિણા આપવાની રહેતી નથી આતું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૬૩ ॥

अपि त्ववयवार्थत्वाद्विभक्तप्रकृतिवद्गुणेदन्ता विकारः स्यात् ॥ ६४ ॥

પદાર્થ :- (અપિ તુ) સિદ્ધાંતપક્ષને સૂચવે છે. (અવયવર્થત્વાત) ઋત્વિજોમાં એકદેશ અધ્વર્યુ હોવાથી (તદર્થત્વાત) અધ્વર્યુને માટે જ દક્ષિણા હોવાથી (વિભક્તપ્રકૃતિ-ક્ત્વાત) વિભાગવાળી દક્ષિણા હોવાથી (હદન્તાવિકારઃ સ્યાત્) પ્રાકાશ દક્ષિણા અધ્વર્યુની જ હોવાથી બીજાની દક્ષિણા બાકી રહે છે.

ભાવાર્થ :- પ્રાકાશરૂપ દક્ષિણા અધ્વર્યુને જ આપવાની હોય છે. એટલે એની દક્ષિણાનો એનાથી બાધ થાય છે. બીજા ઋત્વિજોનો દક્ષિણાનો બાધ થતો નથી અર્થાત્ બીજાઓને દક્ષિણા આપવાની રહે છે. ॥ ૬૪ ॥

‘ ઉપહૃત્યમાં અશ્વધી સંપૂર્ણ દક્ષિણાનો બાધ થાય છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

धेनुवन्नाश्वदक्षिणा स ब्रह्मण इति पुरुषापनयो यथा हिरण्यस्य ॥ ६५ ॥

પદાર્થ :- (ધેનુવન્નાશ્વદક્ષિણ) ઉપહૃત્ય નામક એકાદ યાગમાં જે અશ્વદક્ષિણા છે તે ધેનુદક્ષિણા માફક સંપૂર્ણ દક્ષિણા નિવારિકા છે. (સ બ્રહ્મણે હિતિ પુરુષાપનયઃ) સ બ્રહ્મણે પૌરુષરૂપિ આ વાક્યથી જે અશ્વદક્ષિણા સમગ્ર છે તે બીજા ઋત્વિજોના સંબંધને દૂર કરે છે. (યથા હિરણ્યસ્ય) જેમ શતકૃષ્ણ યજ્ઞમાં સોનાની દક્ષિણા કેવળ બ્રહ્માને અપાય છે તેમ.

ભાવાર્થ :—ઉપહૃત્ય નામક એક દિવસનો યાગ હોય છે તેમાં શ્યાવઃ સ્વમલભટો દક્ષિણ સઙ્ગણે પરિહરતિ કળો અને સુવર્ણુ જેવા ક્ષલાટમાં જેને વાળ છે એવા અશ્વની દક્ષિણ આપવાની હોય છે, એ દક્ષિણા કેવળ ક્ષલાનામક હોતાને આપવી. આ દક્ષિણા બીજી બધી દક્ષિણાનો આધ કરે છે. એટલે કે બીજાને કંતુ દક્ષિણા આપવાની રહેતી નથી. બીજા ઋત્વોને કામમાં જોડાય તેને માટે કંતુ સાથે સંબંધ ન રાખતું ગમે તે ધન કૌઠિક દાન તરીકે આપવું, પણ કંતુ-દક્ષિણા તો ક્ષલાને જ આપવી આવે સૂત્રનો ભાવ છે. ॥ ૬૫ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. एके तु कर्तृसंयोगात् क्षणवत् तस्य लिङ्गविशेषेण ॥ ६६ ॥

પદાર્થ :—(એકે તુ) ‘તુ’ શબ્દ ‘પૂર્વપક્ષનું’ બોધન કરાવે છે. દક્ષિણાના કેટલાક ભાગો નિવૃત્ત થાય છે, બધી દક્ષિણા નિવૃત્ત થતી નથી. (કર્તૃસંયોગાત્) કમ કરાવનાર ક્ષલાનો સંબંધ હોવાથી (ક્ષણવત્) સગ્ જેમ ઉદ્ગાતાનામક હોતાને આપવામાં આવે છે અને બીજાની દક્ષિણા કામમાં રહે છે તેમ. (તસ્ય લિંગવિશેષેણ) કારણ કે એક જ ઋત્વજનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એ દક્ષિણા અતિદિષ્ટ સર્વ દક્ષિણાનો આધ કરતી નથી પણ દક્ષિણાના અમુક ભાગની જ નિવૃત્તિ કરે છે. ક્ષલાને જે ઉક્ત પ્રકારના અશ્વની દક્ષિણા છે તો બીજા ઋત્વજોને પણ દક્ષિણા હોવી જોઈએ અને તે પ્રકૃતિ યાગમાં અતાવેલી દક્ષિણા હોવી જોઈએ એવો સૂત્રનો ભાવ છે. ॥ ૬૬ ॥

ચિદ્ધાંત સૂત્ર. अपि वा तदधिकारात् हिरण्यविकारः स्यात् ॥ ६७ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (તદધિકારાત્) દક્ષિણાનો અધિકાર હોવાથી (હિરણ્યવદ્ વિકારઃ સ્યાત્) હિરણ્ય માફક તે દક્ષિણા જ વિકાર છે.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત અશ્વદક્ષિણા સર્વનો વિકાર છે અર્થાત્ સર્વનો આધ કરે છે. દક્ષિણાનો સંબંધ કંતુ સાથે છે. ઉક્ત દક્ષિણા બોધક વાક્યમાં બે ભાગ છે. એક ભાગથી કેવળ દક્ષિણાનું વિધાન થાય છે અને સઙ્ગણે પરિહરતિ એનાથી પુરુષાન્તરનો દક્ષિણા સાથેનો સંબંધ નિવૃત્ત કરે છે. ॥ ૬૭ ॥

‘ઋતપેથ નામક યાગ વિશેષમાં સોમચમસની દક્ષિણાથી સંપૂર્ણ કંતુ દક્ષિણાનો આધ થાય છે ’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પૂર્વપક્ષ. तथा च सोमचमसः ॥ ६८ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) તે પ્રમાણે (સોમચમસઃ) સોમચમસ દક્ષિણા ક્ષલાભાગનો આધ કરે છે.

ભાવાર્થ :—‘ઋતપેથે ઋયતે’ ઋતુપેથ નામક યાગમાં સંજાળાય છે કે હુમ્બરઃ સોમચમસો દક્ષિણા સઙ્ગણે દેયઃ ઉદુર્યર નામક કાઠમાંથી બનાવેલ સોમચમસ ઋતુપેથ યાગમાં દક્ષિણા રૂપે હોય છે અને એ દક્ષિણા ક્ષલા નામક ઋત્વજને આપવામાં આવે છે અને તે પ્રાકાશ દક્ષિણા જેમ અશ્વર્થુ ભાગનો આધ કરે છે તેમ ઉક્ત દક્ષિણા ક્ષલાના ભાગનો આધ કરે છે. ॥ ૬૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સર્વવિકારો વા ક્ત્વથે' પશુનાં પ્રતિષેધાત્ ॥ ૬૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સર્વવિકારઃ) સર્વનો આધ કરે છે. (ક્ત્વથે') ક્ત્વથે'ક દાનમાં (પશુનાં પ્રતિષેધાત્) પશુદાનનો પ્રતિષેધ છે.

ભાવાર્થ :—ઋતં વૈ સોમઃ અત્તં પશવઃ યત્વશ્ચ દયાત્ સોડત્તં કરોતિ આ વાક્યમાં ઋતપેય યાગ પશુદાનની નિંદા કરવામાં આવી છે અને સોમયમસ દક્ષિણાને જ વિહિત મણી છે, અને એ દક્ષિણા બ્રહ્માને આપવાની હામ છે. માટે તે સર્વ દક્ષિણાઓનો આધ કરે છે. ॥ ૬૯ ॥

પૂર્વપક્ષ. બ્રહ્મદાનેડવશિષ્ટમિતિ ચેત્ ॥ ૭૦ ॥

પદાર્થ :—(બ્રહ્મદાને) બ્રહ્માને દક્ષિણા આપવાથી (અવશિષ્ટમ્) બીજી દક્ષિણા બાકી રહે છે (ઇતિ ચેત્) જે એમ માનવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—કેવળ બ્રહ્મા નામક ઋત્વિજને દક્ષિણા આપવામાં આવે છે તો બીજા ઋત્વિજોની દક્ષિણા બાકી રહે છે માટે એને પણ દક્ષિણા આપવી જોઈએ માટે એ દક્ષિણા કેવળ બ્રહ્માનો જ આધ કરે છે બીજા ઋત્વિજોને આપવાની દક્ષિણાનો આધ થતો નથી. ॥ ૭૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ઉત્સર્ગસ્ય ક્ત્વર્થત્વાત્ પ્રતિષિદ્ધસ્ય કર્મત્વાત્ ન ચ ગૌજઃ

પ્રયોજનમર્થઃ સ દક્ષિણાનાં સ્યાત્ ॥ ૭૧ ॥

પદાર્થ :—(ઉત્સર્ગસ્ય ક્ત્વર્થત્વાત્) દાન કંતુને માટે હોય છે માટે એક જ દક્ષિણા હોવી જોઈએ (પ્રતિષિદ્ધસ્ય કર્મત્વાત્) કંતુમાં જે પશુદાન કરવામાં આવે છે તે પ્રકૃત યાગમાં નિષિદ્ધ કથું હોવાથી સર્વનાં સ્થાનમાં ચમસદક્ષિણા જ છે (ન ચ ગૌજઃ પ્રયોજનમ્ અર્થઃ સ દક્ષિણાનાં સ્યાત્) ચમસરૂપ દક્ષિણાનો ગૌણ અર્થ પ્રયોજન નથી.

ભાવાર્થ :—સોમ ચમસરૂપ એક દક્ષિણા કંતુને માટે હોય છે અને બ્રહ્માને આપવામાં આવે છે, તો હવે બીજી દક્ષિણા કયા આપવી ? પશુઓનું દાન તો યાગમાં નિષિદ્ધ છે. દક્ષિણા શબ્દનો ગૌણ અર્થ તો કરી શકાય નહિ અર્થાત્ સોમ ચમસ એ તો દક્ષિણાનો એક ભાગ જ છે સંપૂર્ણ દક્ષિણા નથી આવે અર્થ કરી શકાય નહિ. માટે સોમ ચમસ રૂપ દક્ષિણા સંપૂર્ણ કંતુદક્ષિણાનો આધ કરે છે. ॥ ૭૧ ॥

યદિ તુ બ્રહ્મણઃ તદ્વનં તદ્વિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૭૨ ॥

પદાર્થ :—(યદિ તુ) જે (બ્રહ્મણઃ) સોમચમસદાન બ્રહ્માને જ હોય તો (તદ્વનં તદ્વિકારઃ સ્યાત્) તે બિન અર્થાત્ અરૂપ થશે અને કેવળ અમુક ભાગનો જ આધ કરશે.

ભાવાર્થ :—જે બ્રહ્માને જ ઉક્ત દક્ષિણા આપવામાં આવે તો બીજા ઋત્વિજોની દક્ષિણા કે જે પ્રકૃત યાગમાં કહી છે તે બાકી રહે છે અને ઉક્ત દક્ષિણા બ્રહ્માને આપવાની બીજી દક્ષિણાનો આધ કરે છે. આતું પૂર્વપક્ષના મતે કરે છે. ॥ ૭૨ ॥

સર્વં વા પુરુષાપનયાત્ તાસાં ક્રતુપ્રધાનત્વાત્ ॥ ૭૩ ॥

પદાર્થ :—(સર્વં વા) ઉક્ત સર્વદક્ષિણાની નિવૃત્તિ કરે છે. (પુરુષાપનયાત્) બીજા ઋત્વિજ્ઞેના ભાગનેા અપનય કરવામાં આવતો હોવાથી (તાસામ્ ક્રતુપ્રધાનત્વાત્) દક્ષિણામાં ક્રતુ જ પ્રધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—બીજા ઋત્વિજ્ઞેના ભાગ દક્ષિણામાં દૂર કરવામાં આવ્યો છે. ક્રતુને ઉદ્દેશીને જે દક્ષિણા આપવાની છે તે તો બ્રહ્માને અપાછ જાય છે, તો બીજી દક્ષિણા કેને ઉદ્દેશીને આપવી ? ક્રતુને ફરીથી ઉદ્દેશ થયો અયોગ્ય છે. માટે બ્રહ્માને જે દક્ષિણા આપવામાં આવે છે તે સર્વ દક્ષિણાનેા બાધ કરે છે. બીજા ઋત્વિજ્ઞેના આનમન માટે લૌકિક દાન આપવું યોગ્ય છે કંતરથંક નહિ આવું સિદ્ધાંતવાદીનું માનવું છે. ॥ ૭૩ ॥

‘ વાજપેય યાગમાં રથનું ભાગનિવામકત્વ અધિકરણુ. ’

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. યજુર્યુક્તોઽષ્વર્યોદક્ષિણાવિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૭૪ ॥

પદાર્થ :—(યજુર્યુક્તઃ) યજુર્વેદયુક્ત રથ (ષ્વર્યોઃ) અષ્વર્યુને જે આપવામાં આવે છે તે (દક્ષિણાવિકારઃ સ્યાત્) બીજી દક્ષિણાએનો બાધ કરે છે.

ભાવાર્થ :—વાજપેય યાગમાં રથ, શકટ, દાસી, નિષ્ક વગેરે મળી સત્તર દ્રવ્ય પ્રાકૃત ગવાશ્વાદિ દ્રવ્યનાં બાધક તરીકે અહીં વિદિત છે. જેટલાં દ્રવ્યો જે દક્ષિણા તરીકે વિદિત કર્યાં છે તે પ્રત્યેક સત્તરની સંખ્યામાં હોય છે. દક્ષિણા આપતી વખતે યજુર્વેદ મંત્રોથી તૈયાર કરેલો રથ અષ્વર્યુને આપવામાં આવે છે. આ યજુર્યુક્ત રથ અષ્વર્યુને બીજી દક્ષિણાનેા બાધ કરે છે. એટલે કે આ સિવાય બીજા દ્રવ્યોમાં અષ્વર્યુનેા ભાગ હોતો નથી. ॥ ૭૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અપિ વા શ્રુતિશ્રુતત્વાત્ સર્વાસાં તસ્ય ભાગો નિયમ્યેત્ ॥ ૭૫ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (શ્રુતિશ્રુતત્વાત્) મૂળમાણ હોવાથી (સર્વાસામ્) સર્વ દક્ષિણાની પ્રાપ્તિ હોવાથી (તસ્ય) અષ્વર્યુના (ભાગઃ નિયમ્યેત્) ભાગનેા નિયમ કરવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—સત્તર દ્રવ્યો દક્ષિણા તરીકે આપવાના હોય છે તેમાં કેને કયું દ્રવ્ય આપવું એનો પણ નિયમ બાધવામાં આવે છે તેમાં અષ્વર્યુને યજુર્વેદના મંત્રો બોલી તૈયાર કરેલો રથ અષ્વર્યુને જ આપવો જોઈએ. આવો નિયમ બાધવામાં આવે છે. આમાં કોષ્ઠ પણ બીજી દક્ષિણાનેા બાધ કરવામાં આવતો નથી. એવું સિદ્ધાંતવાદીનું માનવું છે. ॥ ૭૫ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये दशमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

અથ ગુર્જરભાષાયાં ત્રીમાંસામાખ્યે દશમાધ્યાયસ્ય ચતુર્થઃ પાદઃ

‘અન્યાદિમાં નારિષ્ટહોમાદિ સાથે નક્ષત્રેષ્વ્યાદિનો સમુચ્ચય છે.’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો

પ્રકૃતિલિંગસંયોગાત્ કર્મસંસ્કારં વિકૃતાવધિકં સ્યાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થઃ :—(પ્રકૃતિલિંગસંયોગાત્) પ્રકૃતિના કાર્ય સાથે સંયોગ ન હોવાથી (કર્મ-સંસ્કારમ્) અદૃશ્ય છે તેથી (વિકૃતૌ) વિકૃતિમાં (અધિકમ્ સ્યાત્) સમુચ્ચય થાય છે.

ભાવાર્થઃ :—આ પાદમાં પ્રાકૃત અને વૈકૃત કાર્યના સમુચ્ચયનો વિચાર કરવામાં આવે છે. રથેન યાગમાં લોહિતોષ્ણીષા લોહિતવસના નિવીતા ઋત્વિજઃ પ્રચરન્તિ । ધાલ પાષડીવાળા, ધાલ કપડાવાળા નિવીત ગળામાં માળાપેડે જનોઇ પારણ કરેલા ઋત્વજે યજ્ઞમાં ફરે છે. અહીં નિવીતનું વિધાન છે અને ઉચ્ચગતે એ વાક્યને ઉપવીતનું પણ વિધાન છે. ઉપવીત એટલે કાપા અંભા ઉપર જનોઇ પારણ કરવી તે. નિવીત અને ઉપવીત એક સાથે થઇ શકે નહિ માટે ઉપવીતનો નિવીતવિધાનથી બાધ થવો જોઇએ એવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. સિદ્ધાંત પક્ષ એવો છે કે ઉપવીત અને નિવીત બન્ને થવાં જોઇએ. જનોઇથી ઉપવીત થઇ શકશે અને ઉપવસ્થાથી નિવીત પણ થઇ શકશે આમ બન્ને કાર્ય એકી સાથે થઇ શકશે, માટે ઉપવીત અને નિવીતનો સમુચ્ચય છે. તે પ્રમાણે અન્યત્ર પણ બાધ ન કરતાં સમુચ્ચય સમજવો જોઇએ ॥ ૧ ॥

ચોદનાલિંગસંયોગે તદ્વિકારઃ પ્રતીયેત પ્રકૃતિસંનિધાનાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થઃ :—(ચોદનાલિંગસંયોગે) પ્રાકૃતવિધિમાં સંયોગ હોવાથી (તદ્વિકારઃ પ્રતીયેત) તેના બાધના પ્રતીતિ થાય છે. (પ્રકૃતિસંનિધાનાત્) વિધિષ્ટક શબ્દનું સંનિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થઃ :—પ્રકૃતિયાગમાં જેનું વિધાન કયું હોય છે તેનું જો બાધક લિંગ વાક્ય હોય તો વિકૃતિમાં પ્રકૃતિમાં વિહિત અર્થનો બાધ થાય છે. જેમકે શરમયં વર્દિર્મંવાતે આ વાક્ય બહિર્ને રથાને શરનામક ધાસ પાથરવાનું વિધાન છે તેથી બહિર્ને શરથી બાધ થાય છે પણ ઉપરના ઉદાહરણમાં ઉપવીતનો બાધ નિવીત કરે છે એવું કે.ઇ લિંગ વાક્ય નથી માટે ત્યાં તો સમુચ્ચય જ બધે છે. ॥ ૨ ॥

‘બૃહસ્પતિ સવ-આદિમાં બાહ્યસ્પત્યાદિ અહો સાથે પ્રાકૃત ઐન્દ્ર વાયવાદિ અહોનો સમુચ્ચય છે.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સર્વત્ર તુ પ્રહામ્નાત્મચિકં સ્વાત્ પ્રકૃતિવત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થઃ :—(સર્વત્ર તુ) સર્વ ઠાણે (પ્રહામ્નાત્મ) અહોનું આમ્નાન હોય ત્યાં (અધિકમ્) પ્રાકૃત અહો કરતાં વધારે (સ્યાત્) સમુચ્ચય હોય છે. (પ્રકૃતિવત્) જેમ પ્રકૃતિ યાગમાં એન્દ્રવાયવં ગૃહાતિ, સેન્નાવરુણં ગૃહાતિ અહીં સમુચ્ચય છે તેમ.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિયાગમાં પ્રહં ગૃહ્ણતિ આર્વા વાક્યોથી જેમ સમુચ્ચય માનવામાં આવે છે તેમ બૃહસ્પતિ સવર્મા બાર્હસ્પત્યં પ્રહં ગૃહ્ણતિ આ વાક્યથી પણ પ્રાકૃતપ્રહો સાથે સમુચ્ચય જ છે. આધ નથી. ॥ ૩ ॥

અધિકૃત્ત્વવાક્યત્વાત ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(અધિકઃ ચ) અને સમુચ્ચય છે. (એકવાક્યત્વાત) એક વાક્યતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વાજપેયમાં સત્તદશ પ્રાજાપત્યા પ્રહં ગૃહ્ણન્તે સોમપ્રહાંશ્ચ સુરાપ્રહાંશ્ચ ગૃહ્ણતિ આ વાક્યથી પ્રનીત થતી એકવાક્યતાથી પણ સમુચ્ચય થાય છે. ॥ ૪ ॥

લિઙ્ગદર્શનાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિઙ્ગદર્શનાત્) લિંગ વાક્યના દર્શનથી પણ.

ભાવાર્થ :—વિરણ્યો વા એષ યજ્ઞક્તુર્યદ્વાજપેય इति આ વાક્યને એવો અર્થ થાય છે કે જ્યોતિષ્ટોમાદિ કર્તા આ યાગ વિરણ્ય છે એટલે વિસ્તૃત છે. આ વિરણ્ય શબ્દ પણ સમુચ્ચયને જ સૂચવે છે. ॥ ૫ ॥

વાજપેય યાગમાં પ્રાજાપત્યપશુઓ સાથે ક્તુપશુઓનો સમુચ્ચય છે.

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પ્રાજાપત્યેષુ વાસ્તાનાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રાજાપત્યેષુ) પ્રાજાપત્ય પશુઓ સાથે પણ સમુચ્ચય છે (વાસ્તાનાત્) આમનાત્ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વાજપેયમાં સત્તર પશુઓનું દાન કરવાનું હોય છે. તેમાં પ્રાકૃતપશુઓનો સમુચ્ચય હોય છે. બ્રહ્મવાદિનો વદન્તિ નામિયોમો નોવધ્યં હત્યારમ્ય તાન્ પશુભિરેવાવસ્થે ' આ વાક્યથી સમુચ્ચય રપચ્છ થાય છે. ॥ ૬ ॥

સાંત્રહૃણી ઇષ્ટિમાં આમન હોમો સાથે અનુયાજીનો સમુચ્ચય છે.

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

આમને લિઙ્ગદર્શનાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(આમને) આમનમાં સમુચ્ચય છે (લિઙ્ગદર્શનાત્) લિંગવાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—' આમનમસ્યામનસ્ય દેવા ' આનાથી ત્રણ આહુતિઓ આપવામાં આવે છે. આ આહુતિઓથી અનુયાજીનો બાધ થતો નથી પણ એની સાથે સમુચ્ચય થાય છે. આત્મા વૈ પ્રયાજાનુયાજા આત્મા દેવતા યત્પ્રયાજાનુયાજાનાં પુરસ્તાદ્ ઉપરિશ્ચિદ્વા જુહુયાદ્ બહિરાત્માનં સજાતાત્સમ્મદ-ધીત યન્મધ્યતો જુહોતિ મધ્યત એવ સજાતાનાત્મન્વતે । આ લિંગવાક્યથી આમન હોમોનો અનુયાજી સાથે સમુચ્ચય સૂચિત થાય છે. ॥ ૭ ॥

‘ મહાવ્રતમાં ઋત્વિકૂનાં ઉપગાનનો પત્ન્યુપગાન સાથે સમુચ્ચય છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. ઉપગેષુ શરવત્સ્યાત્પ્રકૃતિલિજ્જસંયોગાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(ઉપગેષુ) ઉપગાન કરનારાઓમાં (શરવત્ સ્યાત્) દર્ભમાં જેમ શર આધક થાય છે તેમ પત્ન્યુપગાન આધક થાય છે. (પ્રકૃતિલિજ્જસંવન્ધાત્) પ્રાકૃત ઉપગાનની સાથે સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—મહાવ્રતમાં આ પ્રમાણે સંભળાય છે પ્રત્યય ઉપગયન્તિ પત્નીઓ ઉપગાન કરે છે. આ ઉપગાન પ્રકૃતિયાગમાં ઋત્વિજના ઉપગાનનું આધક છે એવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૮ ॥

આનર્થક્યાત્ત્વધિકં સ્યાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(અધિકં સ્યાત્) ઋત્વિયુપગાન સાથે સમુચ્ચય છે (આનર્થક્યાત્) નહીં તો કાંડવીણા આદિથી ઉપગાનનું વિધાન નિરર્થક થઇ જાય.

ભાવાર્થ :—ઋત્વિજના ઉપગાનનો આધ થતો નથી પણ તેની સાથે પત્ની ઉપગાનનો સમુચ્ચય છે. જે બાપ માનવામાં આવે તો કાંડવીણા આદિથી જે ઉપગાનનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે તે અનર્થક થઇ જાય ॥ ૯ ॥

‘ અંજન અને અભ્યંજન સંસ્કારમાં નવનીતાભ્યંજનનો ગૌગ્યુલવાભ્યંજન સાથે સમુચ્ચય છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સંસ્કારે ચાન્યસંયોગાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(સંસ્કારે) અંજન અને અભ્યંજન સંસ્કારમાં (અન્યસંયોગાત્) દીક્ષા કાલ અને સુત્રાકાલનો સંયોગ હોવાથી સમુચ્ચય છે. (ચ) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે.

ભાવાર્થ :—અંજનાભ્યંજન સંસક્ર એમણુ પચ્યાસ દિવસથી સિદ્ધ થનાર એક સત્ર છે તેમાં ગૌગ્યુલત્વેન પ્રાતઃ સવને સમજતે આ પ્રમાણે વિધાનથી નવનીતેન અભ્યંજતે એ પ્રમાણે પ્રાકૃત નવનીતાંજનનો આધ થાય છે આ પ્રકારના પૂર્વ પક્ષના ઉત્તરમાં આ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે પ્રાકૃત નવનીતઅંજનનો આધ થતો નથી પણ તેનો સમુચ્ચય થાય છે, કારણ કે એક દીક્ષા કાલિક છે અને બીજું સુત્રાકાલિક છે. આ પ્રમાણે કાળભેદ હોવાથી આધનો અવસર નથી. ॥ ૧૦ ॥

પ્રયાજવદિતિ વૈષ્ણર્થાન્યત્વાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(પ્રયાજવત્ ક્વિતિ ચેત્) પ્રયાજે જેમ બિન્ન કાલિક હોવા છતાં આધ થાય છે તેમ અહીં પણ આધ થશે જે એમ કહેવામાં આવે તો (ન અર્થાન્યત્વાત્) બિન્ન કાર્થ હોવાથી આધ થઇ શકશે નહિ.

ભાવાર્થ :—નવનીતના અંજનથી ત્વકમાં મુદ્દતા ઉત્પન્ન કરવાનું કાર્ય છે અને ગૌગુલ્લવ અંજનથી શૈત્વ ઉત્પન્ન કરવાનું છે આમ બિજ કાર્ય હોવાથી પ્રમાણનું દૃષ્ટ ત લ્લપ આધ માની શકાય નહી પણ સમુચ્ચય જ છે. એ સિદ્ધાંત ક્ષ છે. ॥ ૧૧ ॥

‘મહાવ્રતમાં અહતવાસસૂનો તાર્ય-આદિ સાથે સમુચ્ચય છે.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.
પૂર્વપક્ષ. આચ્છાદને ત્વેકાર્યાપ્રાકૃતસ્ય વિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (આચ્છાદને) આચ્છાદનમાં (એકાર્યાત્) એક પ્રયોજન હોવાથી (પ્રાકૃતસ્ય) પ્રાકૃત અહતવાસસૂનો (વિકારઃ સ્યાત્) આધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—મહાવ્રતમાં આ પ્રમાણે શ્રવણ થાય છે. તાર્ય યજમાન ‘પરિધાપયતે’ યજમાનને તાર્ય પહેરાવવું જોઈએ. તાર્ય એટલે ઘીથી ભીંજવડો કંબુ ‘ઘૃતાક્તકમ્બલ-સ્તાયમ્’ પ્રકૃતિમાં અહતવાસસૂ અર્થાત્ કોઈ કંપકું પહેરવાનું વિધાન છે માટે અનિદેશ શાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત અહતવાસસૂ સાથે તાર્યનો મહાવ્રતમાં આધ થાય છે એમ સમજવું જોઈએ, કારણ કે બન્ને વસ્ત્રોનું શરીર દોકવારૂં એક જ પ્રયોજન છે એટલે એકની જરૂર છે, બેની નાહ. ॥ ૧૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અધિકં વાડન્યાર્થત્વાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અધિકમ્) સમુચ્ચય છે (અન્યાર્થત્વાત્) બિજ પ્રયોજન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—બંને વસ્ત્રોનું પ્રયોજન બુદ્ધ છે. એક ગુણનું આચ્છાદન કરે છે બ્યારે બીજું ઉપવસ્ત્ર તરીકે કામમાં આવે છે. તાર્યનો અર્થ આ ઢેકાણે કૌપીન સમજવો અને તે ધૃતાક્ત હોવો જોઈએ. એવા ભાવ ઘૃતાક્તકમ્બલસ્તાર્યમ્ નો છે. ॥ ૧૩ ॥

મહાવ્રતમાં રથંતર સામનો શ્લોકાદિ સામ સાથે સમુચ્ચય છે.

સામસ્વર્થાન્તરશ્રુતેરવિકારઃ પ્રતીયેત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(સામસુ) સામગાનમાં (અર્થાન્તરશ્રુતેઃ) પ્રાકૃત સામ સાથે (અવિકારઃ પ્રતીયેત્) સમુચ્ચયની પ્રતીતિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—મહાવ્રતમાં આ પ્રમાણે શ્રવણ છે. શ્લોકેન પુરસ્તાત્ સદસઃ સ્તુવન્તિ આ વાક્યથી એમ સમજાય છે કે શ્લોકસામથી પ્રાકૃત રથંતરાદિ સામનો આધ થવો જોઈએ પણ આધ ન થતાં સમુચ્ચય જ છે કારણ કે પ્રાકૃતસ્તુતિરૂપ જે અર્થ છે તેનો શ્લોક સામ સાથે અન્વય થઈ શકતો નથી. માટે સામશ્લોકથી નવીન જ સ્તુતિ જણાય છે તેથી રથંતરાદિ સાથે એનો સમુચ્ચય છે, આધ નહિ. ॥ ૧૪ ॥

વિકૃતિવિશેષમાં પ્રાકૃતસામગાનનો કૌત્સાદિથી આધ થાય છે. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

અર્થે ત્વશ્રૂયમાણે શોષત્વાત્ પ્રાકૃતસ્ય વિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (અર્થે) પ્રાકૃત કૃણ (અશ્રૂયમાણે) શ્રૂયમાણ ન હોવા છતાં (શ્રોક્તસ્ય) પ્રાકૃત સામગાનનો (વિકારઃ સ્યાત્) આધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—કોઈ વિકૃતિવિશેષમાં આ પ્રમાણે શ્રવણ થાય છે કૌત્સં ભવતિ । મગં યદાસી ભવતઃ આ વિકૃતિગત વાક્યથી અતિદેશથી પ્રાકૃત સામગાનનો આધ થાય છે. એ કે સ્તુત્વે આપું કિંવાપદ ઉક્ત વાક્યમાં નથી, પણ સામગાન પાત્ર કંતુના અંગશ્રુત જ હોય છે. માટે (વિકૃતિગત સામગાનથી ઋચાનો સંસ્કાર થઈ જાય છે તો પછી અતિદેશવચ્ચ પ્રાકૃત સામનું કશું પ્રયોજન રહેતું નથી. માટે પ્રાકૃત સામથી જે કાર્યકરવાનું હોય છે તે કાર્ય વિકૃતિગત સામગાનથી થઈ જાય છે માટે વિકૃતિ સામગાનથી પ્રાકૃત સામગાનનો આધ થાય છે. કૌત્સ આદિ પણ સામજ છે. ॥ ૧૫ ॥

કૌત્સાદિસામગાનથી વ્યવસ્થાપૂર્વક આધ થાય છે

એ અધિકરણનાં સૂત્ર.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

સર્વેષામવિશેષાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(સર્વેષામ) સર્વ સામના વિકૃતિ પઠિત સામ નિવર્તક છે (અવિશેષાત્) વિશેષ કશું ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કોઈપણ એક સામ વિકૃતિપઠિત હોય તો તે પ્રકૃતિપઠિત અર્ધા જ સામગાનોનું આધક થાય છે. અમુક સામ અમુક સામનું જ નિવર્તક છે એનું જણાવતું કોઈપણ પ્રમાણ ઉપલબ્ધ થતું ન હોવાથી. ॥ ૧૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

एकस्य वा श्रुतिसामर्थ्यात्प्रकृतेः श्राविकारात् ॥ १७ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (એકસ્ય) એક સામ એકનું નિવર્તક છે (શ્રુતિસામર્થ્યાત્) એક વચનતદિ શ્રુતિના બળથી. (ચ) અને (પ્રકૃતેઃ) પ્રાકૃત સામોનું (શ્રાવિકારાત્) શ્રવણ થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વિકૃતિગત એક વચન વિશિષ્ટ સામ હોય તો એક જ પ્રાકૃત સામ નિવૃત્ત થાય છે. દ્વિવચનવિશિષ્ટ હોય તો બે સામ નિવૃત્ત થાય છે. જેમકે કૌત્સં ભવતિ અહીં એકવચન હોવાથી એકની નિવૃત્તિ સમજવી. શુદ્ધા શુદ્ધીયે ભવતઃ અહીં દ્વિવચન હોવાથી બેની નિવૃત્તિ સમજવી અને કૌશ્વણિ ભવન્તિ અહીં બહુ વચન હોવાથી ત્રણની નિવૃત્તિ સમજવી. આમ બીજા જે બાકી રહેલાં સામ હોય છે તેનું વિકૃતિમાં ગ્રહણ સમજવું અને અતિદેશ શાસ્ત્રને પાણ આમ કરવાથી અનુગ્રહ થાય છે અર્થાત્ એ શાસ્ત્રને પાણ અહીં ઉપયોગ થઈ શકે છે, માટે એક એકનું, બે એનું અને બહુ બહુનું નિવર્તક છે એમ સમજવું. ॥ ૧૭ ॥

વિવૃદ્ધ અને અવિવૃદ્ધ નામવાળા કંતુઓમાં કેમ પ્રમાણે આધ અથવા

સમુચ્ચય થવો જોઈએ. ' એ અધિકરણનું સૂત્ર.

स्तोमवृद्धौ त्वधिकं स्याद्विवृद्धौ द्रव्यविकारः स्यादितरस्याश्रुतित्वात् ॥ १८ ॥

પદાર્થ :—(સ્તોમવૃદ્ધૌ) સ્તોમની બધાં વૃદ્ધિ હોય તે કંતુમાં (તુ અધિકં સ્યાત્) પ્રાકૃતસામ અને વિકૃતસામનો સમુચ્ચય હોય છે. (ઇતરસ્ય) બીજાનું (અશ્રુતિત્વાત્) શ્રવણ ન

થવું હોવાથી આગમ કરવો જોઈએ. (અવિષ્ટદ્વૈ) જે કૃત્રુમાં સોમની વૃદ્ધિ ન બતાવી હોય ત્યાં (દ્રવ્યવિકારઃ સ્થાત) સામરૂપ દ્રવ્યનો બાધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—વિષ્ટસ્તોમક અને અવિષ્ટસ્તોમક કૃત્રુઓ હોય છે. તેમાં જે કૃત્રુમાં સ્તોમની વૃદ્ધિ બતાવી હોય ત્યાં પ્રાકૃતસામનો સમુચ્ચય છે એમ સમજવું અને જ્યાં સ્તોમની વૃદ્ધિ ન બતાવી હોય ત્યાં પ્રાકૃતમામનો બાધ છે એમ સમજવું. આ સૂત્રમાં સામને દ્રવ્ય કહેવામાં આવ્યું છે તેથી કેટલાક વિદ્વાનો એમ માને છે કે મીમાંસકના મતમાં શબ્દ દ્રવ્ય છે. મીમાંસકમતે શબ્દસ્ય દ્રવ્યરૂપત્વે ગમકમિદમ્. આ પ્રમાણે સુબોધિની ટીકામાં ઉદ્દેશ્ય છે. ॥ ૧૮ ॥

વિષ્ટ અને અવિષ્ટ સ્તોમવાળા કૃત્રુઓના પવમાન સ્તોત્રોમાં જ સામના

આવાપ અને ઉદ્ધાપ થાય છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પવમાને સ્થાતાં તસ્મિન્નાવાપોદ્વાપદર્શનાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(પવમાને) પવમાન સ્તોત્રમાં (સ્થાતામ્) આવાપ અને ઉદ્ધાપ થાય છે. (તસ્મિન્) તેમાં (અવાપોદ્વાપદર્શનાત્) આવાપ અને ઉદ્ધાપ જોવામાં આવતા હોવાથી

ભાવાર્થ :—વિષ્ટસ્તોમક કૃત્રુમાં કોઇ ઠેકાણે આવાપ-એટલે સામગાનના મંત્ર ઉમેરવા, અને ઉદ્ધાપ-એટલે સામગાનના મંત્રોની નિવૃત્તિ કરવી એ થાય છે. કારણ કે અન્ન હોવ આવપન્તિ અને અત્ત એવ ઉદ્વપન્તિ આવી વચ્ચેનો છે. અન્ન એટલે પવમાન સ્તોત્રમાં અને અત્ત : પવમાન સ્તોત્રમાંથી આવો અર્થ છે. ભાવાર્થ એ છે કે આવાપ એટલે સમુચ્ચય અને ઉદ્ધાપ એટલે નિવૃત્તિ આ બન્ને પવમાન સ્તોત્રમાં થાય છે. ॥ ૧૯ ॥

વચ્ચનાનિ ત્વપૂર્વત્વાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(વચ્ચનાનિ તુ) વચ્ચેનાં પશુ (અપૂર્વત્વાત્) ન્યાયના અભાવમાં નિર્ણયક છે.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત વચ્ચેના અર્થાત્ અન્ન હોવ આવપન્તિ ઇત્યાદિ નિર્ણયક છે. આ વચ્ચેના અર્થવાદ નથી તથા અપૂર્વને માટે હોવાથી અનુવાદ પશુ નથી માટે પવમાનસ્તોત્રોમાં જ ગાયત્રી આદિ છન્દોમાં સામગાનના આવાપ અને ઉદ્ધાપ સમજવા. ॥ ૨૦ ॥

‘ યાગાદિમાં વિધિગત દેવતાશબ્દનું જ ઉચ્ચારણ કરવું તેના

પર્યાય શબ્દોનું નહિ. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

વિધિશબ્દસ્ય મન્નત્વે માનઃ સ્થાત્ તેન ચોદના ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(વિધિશબ્દસ્ય મન્નત્વે) મંત્ર સંબંધી દેવતાવાચક શબ્દનું ઉચ્ચારણ અવશ્ય હોવાથી (માનઃ સ્થાત્) યાગ અને નિર્વાપમાં એજ શબ્દનું ઉચ્ચારણ થવું જોઈએ. (તેન ચોદના) તે વિધિગત શબ્દથી જ વિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વિધિવાક્યમાં દેવતાવાચક જે પદ હોય તે જ પદથી યાગમાં અને નિર્વાપમાં વ્યવહાર થવો જોઈએ તેના પર્યાયવાચક શબ્દોથી નહિ, જેમકે આમેયોડણકપાલો

भवति अग्नीं अग्निं शब्दो प्रयोग यथेति चेत्ता पुरोडाशना यागमा अग्नये स्वाहा अग्नये
 ओषधेषु ओषधे. અને इદમગ્નये इदं न मम अग्नये कहेવું જેછએ. અગ્નિના પર્યાયવાચક વર્ત્ત
 આદિ શબ્દોના પ્રયોગ ન કરવો એટલે કે વહયે સ્વાહા અને इदं વહયે इदं ન મમ આવો પ્રયોગ ન
 કરવો. કારણ કે અગ્નિપદ્ધતિ અગ્નિ રૂપ અર્થમાં જે બોધ થાય છે તે વર્ત્ત આદિ પદ્ધતિ થતો નથી.
 મંત્રમાં જે શબ્દ ઉચ્ચારાયેલો હોય છે તે પણ અંગ તરીકે ગણાય છે. વૈદિક કર્મમાં પદવાચ્ય
 કેવળ અર્થનો ઉપયોગ હોતો નથી પણ તદ્વાચ્ય શબ્દોના પણ ઉપયોગ હોય છે. યજ્ઞ સ્ત્રી
 કાર્ત્તમાસાયતે તજ શદ્દોર્થપ્રત્યાયનાર્થો भवति યજ્ઞ અર્થે ન પ્રયોજનમ્ । યજ્ઞ પુનઃ શદ્દ એવ કાર્ય તજ
 કાર્યસમ્બન્ધાર્થઃ શદ્દ એવ પ્રત્યાયયિતવ્યઃ ॥ (શાખરભાષ્ય) આ વાક્યનો પણ ઉપર કહેલો જ
 ભાવ છે. આ કારણથી મંત્રગત શબ્દોના યાગ વખતે અને નિર્વાપ વખતે બદલવો નહિ. વિનિયોગ
 કરતી વખતે પણ તેજ શબ્દોને રૂપથી વિભક્તિ વાપરવી. પ્રત્યક્ષ અર્થ એક જ છે પણ તેના
 ભિન્ન ભિન્ન ગુણ અને ક્રિયા વાચક શબ્દો અનેક છે, જે શબ્દથી જે ગુણ અથવા ક્રિયા સમગ્રાય
 છે તે ગુણ અને ક્રિયા બીજા શબ્દથી ન જ સમગ્ર શકાય. હરેક અર્થને માટે શબ્દો નિયત
 હોય છે પછી રૂઢ અર્થ કેલે એક જ હોય. આ ઉપરથી સમગ્રાય છે કે વેદમાં તત્ત્વદ્વ વિશિષ્ટઃ
 અર્થઃ એવ દેવતાપદાર્થઃ તેતે શબ્દ વિશિષ્ટ અર્થ જ દેવતા પદ્ધતિ અર્થ છે. આ કારણથી પર્યાય-
 વાચ્ય શબ્દોના પ્રયોગ યાગમાં કે નિર્વાપમાં થઇ શકતો નથી. આવો સિદ્ધાંતપક્ષ છે. ॥ ૨૧ ॥

शेषाणां वा चोदनैकत्वात् तस्मात् सर्वत्र भूयते ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(શેષાણામ્ વા) શેષ મંત્રોમાં પણ (ચોદનૈકત્વાત્) વિધિની એકરૂપતા
 હોવાથી (તસ્માત્ સર્વત્ર ભૂયતે) બધે ઠેકાણે વિધિગત શબ્દોના જ પ્રયોગ થવો ઇષ્ટ છે.

ભાવાર્થ :—ઉત્તમ પ્રયાજ વિવેકીય આદિ નિઃશ્ચિન્તામાં પણ વિધિની એકરૂપતા હોવાથી
 વિધિગત શબ્દોના જ સર્વત્ર પ્રયોગ થવો જેછએ. પર્યાયવાચ્ય શબ્દોનો નહિ. ॥ ૨૨ ॥

અતિદેશસ્થળમાં પણ વિધિગત જે શબ્દ હોય છે તેનાથી જ

દેવતાશબ્દનું અભિધાન થાય છે.

तथोत्तरस्यां ततौ तत्प्रकृतित्वात् ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમણે (ઉત્તરસ્યાં તતૌ) સૌર્વાદિ વિકૃતિ યાગમાં પણ
 શબ્દોના નિયમ છે (તત્પ્રકૃતિત્વાત્) તે દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકૃતિવાળા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસની વિકૃતિ જે સૌર્વાદિ યાગ છે તેમાં પણ શબ્દોના નિયમ છે.
 સૌર્ય ચરં નિર્વપેત્ પ્રત્યાદિમાં પણ સૂર્ય શબ્દનું અભિધાન થવું જેછએ. પર્યાયવાચ્ય આદિઆદિ
 શબ્દોનું નહિ. ઉક્ત વાક્યમાં સૂર્યનો સંબંધ નિર્વપેત્ ની સાથે છે. એટલે વિધિગત જ સૂર્ય
 શબ્દ છે. માટે પ્રયોગમાં યાજ્ઞા પુરોહાદિમાં જ્યાં પ્રયોગ કરવો હોય ત્યાં સૂર્ય શબ્દોના જ
 પ્રયોગ ઇષ્ટ છે. જ્યાં કેવળ અર્થ જ વિવક્ષિત હોય તો ત્યાં પર્યાયનો પ્રયોગ થાય પણ જ્યાં શબ્દ
 પણ વિવક્ષિત હોય ત્યાં તો શબ્દ ફરી શ્રેષ્ઠ જ નહિ. ॥ ૨૩ ॥

આધાનમાં અગ્નિનું સગુણથી અભિધાન છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પ્રાકૃતસ્ય ગુણશ્રુતૌ સગુણેનામિધાનં સ્યાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(પ્રાકૃતસ્ય) પ્રાકૃત અગ્નિની (ગુણશ્રુતૌ) ગુણશ્રુતિમાં (સગુણેનામિધાનં સ્યાત્) સગુણનું જ અભિધાન થાય છે.

ભાવાર્થ :—અમયે પાવકાયાગ્રકપાલમ્ હત્યાદિ શ્રવણ છે. અગ્નિ સાથે પાવક શબ્દ છે અને તે અગ્નિનો ગુણવાચક શબ્દ છે માટે દેવતાનું અભિધાન પાવક ગુણવિશિષ્ટ અગ્નિ શબ્દથી કરવું, કેવળ અગ્નિ શબ્દથી નહિ. જો દેવતા વાચક કેવળ અગ્નિ શબ્દ હોય તો પાવક શબ્દનો પાઠ નિર્ણયક થઈ જાય. ॥ ૨૪ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. અવિકારો વાડર્થશબ્દાનપાયાત સ્યાદ્ દ્રવ્યવત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અવિકારઃ) કેવળ અગ્નિ શબ્દનો પ્રયોગ કરવો (અર્થશબ્દાનપાયાત) કેવળ અગ્નિ શબ્દના પ્રયોગથી પણ અર્થનો ત્યાગ થતો નથી. (દ્રવ્યવત્) દ્રવ્ય પેટે.

ભાવાર્થ :—ગુણ વિશિષ્ટ અગ્નિ શબ્દનો દેવતા તરીકે જ્યાં પ્રયોગ હોય ત્યાં પણ કેવળ અગ્નિ શબ્દ વડે જ દેવતાનું અભિધાન થઈ શકે છે, એટલે વિધિમત ભલે ગુણવિશિષ્ટ અગ્નિ શબ્દનો પ્રયોગ હોય પણ જ્યારે દેવતાનું અભિધાન કરવું હોય ત્યારે કેવળ અગ્નિ શબ્દનો પ્રયોગ પણ ચાલી શકે. જેમ ઉત્પત્તિ વાક્યમાં સગુણ દ્રવ્યનું અભિધાન હોય છે પણ ત્યાગાદિ વખતે કેવળ ગુણ રહિત દ્રવ્યનું અભિધાન હોય માનવામાં આવે છે તેમ દેવતાભિધાનમાં પણ સમજવું. દ્રવ્ય સંબંધમાં ઉત્પત્તિ વાક્યમાં અજા વક્ષા વાયવ્યા આમ ગુણ વિશિષ્ટ અજા શબ્દનો પ્રયોગ છે પણ જ્યારે દ્રવ્યનું દાન કરવાનું હોય છે ત્યારે કેવળ અજા શબ્દનો પ્રયોગ પણ હજી છે. તેમ દેવતાના સંબંધમાં પણ સમજવું. ॥ ૨૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. આરમ્માસમવાયાત્ જોદિતેનામિધાનં સ્વાદર્થસ્ય

શ્રુતિસમવાયિત્વાદ્વચ્ચને ચ ગુણશાસનમનર્થં સ્યાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(આરમ્માસમવાયાત્) કેવળ અમ્માદિ પદનો અર્થ ઉત્પત્તિવાક્યમાં તિડ્ વાચ્ય ભાવનામાં અસંબંધ હોવાથી (જોદિતેનામિધાનં સ્યાત્) વિધિવિહિત ગુણ વિશિષ્ટ અમ્માદિપદથી જ અભિધાન થવું જોઈએ (અર્થસ્ય શ્રુતિસમવાયાત્) ઉત્પત્તિવાક્યમાં ગુણ વિશિષ્ટ અમ્માદિનો ઓધ થતો હોવાથી (ચ) અને જો કેવળ અગ્નિ શબ્દનો પ્રયોગ સ્વીકારવામાં આવે તો (ગુણશાસનમનર્થં સ્યાત્) ગુણનું શાસન કરવું નકામું થઈ જાય.

ભાવાર્થ :—વિધિવાક્યમાં ગુણ વિશિષ્ટ દેવતા વાચક પદ હોય તો દેવતાને ઉદ્દેશીને જ્યાં હવિસ્ત્યાગ થતો હોય ત્યાં ગુણ વિશિષ્ટ દેવતાનું અભિધાન કરવું. ઉક્ત સ્થળે કેવળ અમ્માદિ શબ્દનો અર્થ દેવતા છે જ નહિ. ગુણ વિશિષ્ટ જ દેવતા છે. એવે ઠેકાણે જો કેવળ અગ્નિઆદિ દેવતા શબ્દોનું અભિધાન કરવામાં આવે તો ગુણ વાચક પદ નિર્ણયક થઈ જાય. ગુણ વાચક જો પદ દેવતા સાથે હોય તે પદ સાથે દેવતાનું કથન કરવું જોઈએ. ॥ ૨૬ ॥

દ્રવ્યેષ્વારમ્ભગમિત્વાદર્થે વિકારે સામર્થ્યાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(દ્રવ્યેષુ) દ્રવ્યોમાં (આરમ્ભગમિત્વાત્) ઉત્પત્તિ વાસ્તવમાં શુણ્ણ રહિત દ્રવ્ય ભાવના સાથે સંબંધ હોવાથી (અર્થે વિકારે સ્યાત્) કેવળ શુણ્ણ રહિત દ્રવ્યનું અભિધાન ઇષ્ટ છે.

ભાવાર્થ :—દ્રવ્યના સંબંધમાં તો કેવળ દ્રવ્ય જ ભાવના સાથે સંબંધ હોવાથી શુણ્ણ રહિત દ્રવ્યનું પણ અભિધાન થવું ઇષ્ટ છે પણ દેવતામાં એમ થવું નથી એટલે કે જે સગુણ દેવતા સંબંધ ભાવના સાથે હોય તો સગુણ દેવતાનું જ કથન કરવું અને કેવળ દેવતાને ભાવના સાથે સંબંધ હોય તો કેવળ દેવતાનું અભિધાન કરવું માટે વશાશુણ્ણ રહિત અગ્નિ દ્રવ્યનું અભિધાન ઇષ્ટ છે અને પાતક વિશિષ્ટ અગ્નિ દેવતાનું અભિધાન જ ઇષ્ટ છે. ॥ ૨૭ ॥

પવમાન ઇષ્ટિઓમાં આજ્યભાગોમાં નિશુણ્ણ દેવતાપદનું અભિધાન કરવું
એ અધિકરણનાં સૂત્રો

પૂર્વપક્ષ બુધન્વાન્ પવમાનવદ્વિશેષનિર્દેશાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(પવમાનસત્) પવમાન ઇષ્ટિમાં જેમ પવમાનઃ અગ્નિઃ સગુણ દેવતાનું અભિધાન થાય છે તેમ (બુધન્વાન્) બુધન્વાન્ આમેયઃ આ ઠેકાણે બુધન્વાન્ અગ્નિનું વિશેષણ હોવાથી (વિશેષનિર્દેશાત્) અમિબુધન્વાન્ આવો વિશેષ નિર્દેશ અર્થવાન્ થઇ શકશે. માટે સગુણ અગ્નિનું અભિધાન કરવું જોઇએ.

ભાવાર્થ :—બુધન્વાન્ એ પદ અગ્નિના શુણ્ણ કથન કરવું હોવાથી નિગમમાં સગુણ અગ્નિપદનું અભિધાન કરવું જોઇએ. બુધન્વાન્ એ અગ્નિનું વિશેષણ છે, માટે પવમાન ઇષ્ટિમાં જે પવમાનઃ અગ્નિઃ તેમ આજ્ય ભાગોમાં પણ બુધન્વાન્ અગ્નિઃ આવું અભિધાન કરવું જોઇએ. આવું પૂર્વપક્ષનું મન્તવ્ય છે. ॥ ૨૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. મન્ત્રવિશેષનિર્દેશાન્ન દેવતાવિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(મન્ત્રવિશેષનિર્દેશાત્) વિશેષ મન્ત્રને વાચક હોવાથી (દેવતાવિકારઃ ન સ્યાત્) દેવતાનું વિશેષણ બુધન્વાન્ નથી.

ભાવાર્થ :—બુધન્વાન્ આ પદ અગ્નિદેવતાનું વિશેષણ નથી પણ મન્ત્રનું વિશેષણ છે, માટે પવમાનઃ અગ્નિઃ આ જે દૃષ્ટાંત આપ્યું છે તે અસંગત છે. આ કારણથી નિશુણ્ણ દેવતાનું અર્થાત્ કેવળ અગ્નિનું અભિધાન થવું યોગ્ય છે. ॥ ૨૯ ॥

આનુમત્ય અને વનસ્પતિ યાગના નિગમોમાં વિધિગત ઉક્તિ વનસ્પતિ શાખોથીજ દ્રવ્ય અને દેવતાનું અભિધાન કરવું. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. વિધિનિગમમેદાત્ પ્રકૃતૌ તત્પ્રકૃતિત્વાદ્વિકૃતાષ્વિ મેદઃ સ્યાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(પ્રકૃતૌ) પ્રકૃતિમાં (વિધિ નિગમમેદાત્) વિધિ અને નિગમમાં મેદઃ ખતાવેલો હોવાથી (વિકૃતૌ અપિ) વિકૃતિમાં પણ (મેદઃ સ્યાત્) મેદઃ હોવો જોઇએ (તત્પ્રકૃતિત્વાત્) ગૌરવન્ધ્યઃ આત્મી પ્રકૃતિ ધર્મીય પદ્ધતિઃ એ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં વિધિ અને નિગમમાં ભેદ બતાવ્યો છે. વિધિ વાક્યમાં એટલે ઉક્તિ વાક્યમાં ‘પશુ’ શબ્દ પ્રયુક્ત છે હવે જ્યોતિષોમમાં ગૌરુવચ્ચઃ આલો પાઠ છે. અહીં ગો શબ્દ વિધિમત્ છે તો તેનું અભિધાન ગો ના પર્વાય વાયક શબ્દથી થઈ શકે. આનું પૂર્વપક્ષ-વાદીનું મતનું છે. ॥ ૩૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.   **યથોક્તં વા વિપ્રતિપત્તેર્ન ચોદના ॥ ૩૧ ॥**

પદાર્થ :—(વા) અથવા (યથોક્તમ્) જે પ્રમાણે વિધિમાં શબ્દ પાઠ હોય તે પ્રમાણેજ અભિધાન કરવું (વિપ્રતિપત્તે : ન ચોદના) વિધિવાક્ય થત શબ્દ કરતાં બીજા શબ્દનો પ્રયોગ કરવો એવો કોઈ વિધિ નથી.

ભાવાર્થ :—વિધિગત જે શબ્દ હોય તેના જ પ્રયોગ નિગદ આદિમાં કરવો બોધ્યો. જે ગો શબ્દ વિધિગત હોય તો ગો સિવાય તેના પર્વાય વાયક શબ્દનો પાઠ કરવો યોગ્ય નથી અને એવો કોઈ વિધિ નથી. ॥ ૩૧ ॥

અવબૃથમાં અગ્નીવરુણ બન્ને દેવતાઓનું અભિધાન સ્વિષ્ટકૃત્ સાથે છે
એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ.   **સ્વિષ્ટકૃદ્દેવતાન્યત્વે તચ્છબ્દવાગ્નિવર્તેત ॥ ૩૨ ॥**

પદાર્થ :—(સ્વિષ્ટકૃદ્દેવતાન્યત્વે) પ્રકૃતિમાં સ્વિષ્ટકૃત્માં જે દેવતા છે તેનાથી ભિન્ન હોવાથી (તચ્છબ્દત્વાત્) પ્રાકૃત અગ્નિ ૩૫ અર્થે વિશિષ્ટ શબ્દ હોવાથી (નિવર્તેત) સ્વિષ્ટકૃત શબ્દની નિવૃત્તિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—અવમૃયે અમીવરુણૌ સ્વિષ્ટકૃતૌ યજતિ આનું વાક્ય છે. પ્રકૃતિમાં સ્વિષ્ટકૃત ગુણુ વિશિષ્ટ અગ્નિ દેવતા છે તેના જ એકદેશથી સ્વિષ્ટકૃત શબ્દથી અનુવાદ કરી તે અગ્નિના સ્થાનમાં અગ્નીવરુણનું વિધાન છે અને પ્રાકૃત ગુણુનો બાધ કર્યો છે એટલે કેવળ અગ્નીવરુણનું અભિધાન કરવું બોધ્યો સ્વિષ્ટકૃતનું નહિ. એવો ભાવ પૂર્વપક્ષવાદીનો છે. ॥ ૩૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.   **સંયોગો વાડર્થાપત્તેરભિધાનસ્ય કર્મજત્વાત્ ॥ ૩૩ ॥**

પદાર્થ :—(વા સંયોગઃ) અથવા સ્વિષ્ટકૃત્ સહિત અગ્નીવરુણનું અભિધાન કરવું. (અર્થાપત્તેઃ) સ્વિષ્ટં કરોતિ અથવા સ્વિષ્ટં કૃત્વાન્ આવા અર્થની પ્રાપ્તિ હોવાથી (અભિધાનસ્ય કર્મજત્વાત્) સ્વિષ્ટકૃત શબ્દ ક્રિયાનિમિત્તક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેમ ‘વાચક’ શબ્દ ક્રિયાનિમિત્તક છે તેમ સ્વિષ્ટકૃત શબ્દ પણ ક્રિયાનિમિત્તક છે તેથી સ્વિષ્ટકૃત શબ્દ સાથે જ અગ્નિવરુણ દેવતાનું અભિધાન થવું બોધ્યો. ॥ ૩૩ ॥

१६५५ अक्षरपञ्चमीया पञ्चमां सप्तत्र प्रयोगमां निर्गुण अग्निपुः अलिधान अपुः

‘विष्णु उवाच ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतायां अष्टाध्याय्याः अष्टोत्तशतिकाः सूत्राः ॥’

पूर्वपक्ष सूत्र.   संगुणस्य गुणलीपे निगमेषु गुणस्थाने

यावदुक्तं स्यात् ॥ ३४ ॥

પદાર્થ' :—(સગુણસ્ય ગુણસ્મૃત્તો ગુણભેદઃ) પ્રકૃતિર્માત્રગુણુ સ્થાનમાં ગુણુભોપ ધ્રામ
યતો હોવાથી (નિગમેષુ) મત્રોમાં (યાવદુક્તં સ્યાત્) શ્રુતના ત્યાગમાં જોટલો દોષ છે તેટલો જ
અજ્ઞાનને કષ્ટપ્રદાઈ દોષ છે । પ્રતિષ્ઠાપ્તમાં જ ગુણનો લોપ થવો જોઈએ, નિગમો આદિમાં નહિ.
સાધાર્ણ્ય ધર્મોર્થ :—અમિ યજતિ આર્વે પાઠં સ્વિષ્ટકૃત્ ગુણનો લોપ કરીને સોમયાગમાં
કર્યો છે. માટે યાગમાં સ્વિષ્ટકૃતનો લોપ કરી અજિનનું અભિધાન કરવું બીજે ઠેકાણે નહિ. જો
બીજે ઠેકાણે નિગમપ્રતિષ્ઠા પશુ શ્રુતનો લોપ કરવામાં આવે તો તે અશ્રુત છે તેની કલ્પના કરવી
શક્ય છે, જાને એમ કલ્પમાં દોષ છે । માટે યાગ પૂરતો જ નિર્ગુણ અગ્નિ શબ્દનો પ્રયોગ
થવો જોઈએ. ॥ ૩૪ ॥

(सिद्धांतसूत्र १३ ग ३३) सर्वस्य वैकल्यमिति ॥ ३५ ॥

• पदार्थः—(वा) अथवा (सर्वस्य) स्थितं अविशङ्कता गुणो बोध भवे।
 नोपपत्तिः (एककर्म्यात्) वाच्य इति अर्थः प्रयोगः स्वार्थः।

ભાવાર્થ :—સર્વ સ્વિષ્ટકૃત યાગ પ્રયોગમાં ગુણનો હોવો જરૂર છે. જોઈએ, કારણ કે, યાગરૂપ પ્રયોગ તો એક જ છે. માટે નિગદ્ધમાં આપેલ નિગદ્ધમાં પણ ગુણ રહિત અગ્નિશબ્દનું અભિધાન થવું યોગ્ય છે. ॥ ૩૫ ॥

५-३५-५५ अमुंयुग्मभांश्चिच्छेत् याग संस्कार कर्म छिन्ने अधिकरणानुं सूत्र.

॥ स्विकृदावापिकोऽनुयाजे स्यात् प्रयोजनवदङ्गानामर्थसंयोगात् ॥ ३६ ॥

પદાર્થ :— (સ્વિષ્ટકૃત) અનુયાજના સ્વિષ્ટકૃત (અણપિકા), આજ્યભાગ અને સ્વિષ્ટકૃત વચ્ચે જે હોય તે આવાપ. એ આવાપને સંબંધી સ્વિષ્ટકૃત (અનુયાજે દ્યત) અનુયાજમાં હોય છે (પ્રયોજનવદ્વનાપદ્યસંયોગાતઃ). સમીપવ્રીત અંગે વાક્યમાં શ્રૂયમાણ અર્થ સાથે સંયોગ પામતી હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આવાપિક સ્વિષ્ટૃત યાગ સંસ્કાર કર્મ છે “આજ્યમર્ગસ્વિષ્ટૃતા-
ક્તસસ્વાપસ્થાનમ્” આન્યભાગે અને સ્વિષ્ટૃત વચ્ચે આવાપ સ્થાન હોય છે. એ પ્રમાણે
શાશ્વર ભાષ્યમાં ઉલ્લેખ છે. અપિ ચ દ્વિવિધાન્યજ્ઞાને આરંધકારકાંણિ સામવાયિકાનિ ચ ધારાદુપકાર-
કેભ્યઃ સામવાયિકાનિ ગરીયાણિ ॥ શાશ્વર. ભાષ્ય. અંગ યે પ્રકારના હોય છે. એક આરંદુપકારક
અને બીજી સામવાયિકા. આરંદુપકારક કર્મ કરતાં સામવાયિક પ્રયજ્ઞ હોય છે. માટે ઉક્ત
આવાપિક સ્વિષ્ટૃત યાગ સામવાયિક અર્થાત્ સંસ્કાર કર્મ છે. ॥ ૩૬ ॥

દર્શી યજ્ઞને પૂર્ણમાસમાં યાગ્યા અને પુરોવાક્યા ઋચ્યાઓ સંસ્કાર કર્મને માટે છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો. ૧૧ ૩૭ ૩૮ ૩૯ ૪૦ ૪૧

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. અન્વાહેતિ ચ શસ્ત્રવત્કર્મ સ્વાચોદનાન્તરાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(અન્વાહ इति च) તિષ્ઠત્ અન્વાહ ધર્ત્વાદિ (શસ્ત્રવત્કર્મ) સ્વાચોદનાન્તરાત્ (કર્મ સ્યાત્) પ્રધાન કર્મ છે. (ચોદનાન્તરાત્) સ્વતંત્રવિધિવિહિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શીપૂર્ણમાસ યાગમાં તિષ્ઠત્ અન્વાહ એ વાક્યથી યાગ્યા ઋચ્યા અને પુરોવાક્યા ઋચ્યાનું અનુવચન એ પ્રધાન કર્મ છે. જે સંસ્કાર કર્મ હોત તો અન્વાહ એ વચનની જરૂર પડત નહિ. મંત્રના સ્વરૂપથી દેવતા સ્મરણ સમગ્ર શકાત. એ પ્રધાન કર્મ હોય તો જ અન્વાહ એ ૫૬ ચરિતાર્થ થઈ શકે, માટે પ્રધાન કર્મ છે. ॥ ૩૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સંસ્કારો વા ચોદિતસ્ય શસ્ત્રસ્ય વચનાર્થસ્વરૂપ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સંસ્કારઃ) સંસ્કાર કર્મ છે. (ચોદિતસ્ય શસ્ત્રસ્ય) વચનાર્થત્વાત્ (વિહિત જે વાચક શબ્દ છે તે હ્યથર્થક હોવાનો સંભવ છે.

ભાવાર્થ :—અન્વાહ એ સંસ્કારક કર્મને સૂચવે છે. અર્થાત્ દેવતાનું સ્મરણ કરવાનો સંસ્કાર ઉત્પન્ન કરે છે. વિહિત જે શબ્દ છે તે હ્યથ અર્થનો જન્મોપક છે. માટે તે અપૂર્વ કર્મને માટે નથી. ॥ ૩૮ ॥

અવાચ્યત્વાન્નેતિ ચેત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(અવાચ્યત્વાત્) વિધિ ન હોવાથી (ન હિતિ ચેત્) હ્યથર્થ નથી. એ એક શંકા કરવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—જે એવી શંકા કરવામાં આવે કે હ્યથ અર્થને માટે અપૂર્વ વિધિનું ન હોય, તો તેનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૩૯ ॥

સ્વાદ્ ગુણાર્થત્વાત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(ગુણાર્થત્વાત્) ગુણાર્થ (સ્વાત્) હોય છે.

ભાવાર્થ :—ગુણાર્થક હોવાથી હ્યથ અર્થને માટે જ એ પઠન છે અર્થાત્ તિષ્ઠત્ અન્વાહ એ પ્રધાન કર્મ નથી પણ સંસ્કાર કર્મ છે. ॥ ૪૦ ॥

મનોતા મંત્રમાં ઊહ નથી એ અધિકરણનું સૂત્ર

મનોતાવાંતુ વચનાદવિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(મનોતાવાંતુ) ત્વં યજ્ઞે પ્રથમો મનોતા ધર્ત્વાદિ મંત્રમાં (વચનાત્) વચન હોવાથી (અવિકારઃ સ્યાત્) ઊહ કરવાનો હોતો નથી.

ભાવાર્થ :—ત્વં જ્ઞાને પ્રથમો મનોતા ઇત્યાદિ પ્રકૃતિગત્ મંત્ર છે. એ મંત્રનો જાપિ છે એટલે કે તે જાણેથી ઋચ્યા છે. વાયવ્યપશુમાં ત્વં હિ વાયો આવેા ઊઠ કરવેા આવેા પૂર્વપક્ષના સંબંધમાં કહેવામાં આવે છે કે પશુ અન્ય દેવત્વ છે એટલે કે વાયવ્ય પશુ છે અને મનોતા જાણેથી છે પણ વચન હોવાથી ઊઠ કરવામાં આવતો નથી. માટે મનોતા મંત્રમાં વિકાર કર્યા વગર જ તેનો પાઠ કરવેા. ॥ ૪૧ ॥

કણ્ઠ રથંતરનું જ્ઞાન રચયોનિમાં હોય છે એ અધિકરણનું સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. પૃષ્ઠાર્થેડન્યદ્ રથંતરાત્તથોનિપૂર્વત્વાદ્ઘ્વાં પ્રવિમક્તત્વાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(પૃષ્ઠાર્થે) પૃષ્ઠ સ્તોત્ર કાર્થમાં (રથંતરાદ્ અન્વયે) રથંતરથી બિન્ન જે કણ્ઠ રથંતર સામ વિહિત કથું છે (તથોનિપૂર્વત્વાત્) તે જ્યોતિષ્ટેમ પ્રકૃતિક હોવાથી રથંતર યોનિમાં જાવું જોઈએ. (ઘ્વાં પ્રવિમક્તત્વાત્) બૃહલોનિભૂત ઋચોની નિવૃત્તિ થયેલી હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વૈશ્વ સ્તોત્રમાં કણ્ઠરથંતરં પૃષ્ઠં ભવતિ કણ્ઠરથંતર સામ જાવાનું હોય છે એ જ્ઞાન રથંતર સામની જે યોનિ અર્થાત્ ઋચ્યા હોય છે તેમાં જ્ઞાન કરવું. બૃહત્પૃષ્ઠત્રી જે ઋચ્યા હોય છે તેમાં નહિ. આવું પૂર્વપક્ષવાદી નું મંતવ્ય છે. ॥ ૪૨ ॥

પૂર્વપક્ષનું દ્રવ્ય.

સ્વયોનો વા સર્વાણ્યત્વાત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(સ્વયોનો વા) અથવા કણ્ઠરથંતરની જે યોનિ હોય તેમાં જાવું (સર્વાણ્યત્વાત્) કણ્ઠરથંતર એ શબ્દ સામવિશેષમાં રૂઢ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કણ્ઠરથંતર એ ખાસ વિશિષ્ટ સામમાં રૂઢ છે માટે તેની જે યોનિ અર્થાત્ ઋચ્યા હોય છે તેમાં જ કણ્ઠરથંતરનામનું સામજ્ઞાન કરવું જોઈએ. ॥ ૪૩ ॥

પૂર્વપક્ષની શંકા.

યૂપવદિતિ ચેત્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(યૂપવ્ત્વં હિતિ ચેત્) યૂપ શબ્દ પેઠે સંસ્કારને નિમિત્ત કરી એ શબ્દ પ્રવૃત્ત થયો છે. એવી જો શંકા કરવામાં આવે તો, આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—જેમ યૂપ શબ્દ સંસ્કારને નિમિત્ત કરીને પ્રવૃત્ત થયેલા હોય છે. ગમે તે કાળને અથવા વૃક્ષને યૂપ કહેવામાં આવતો નથી તેમ પ્રાકૃત રથંતર સંબંધી જેટલા ધર્મો છે તેટલેશિષ્ટમાં રથંતર શબ્દ પ્રવૃત્ત છે માટે કણ્ઠરથંતર સામ રથંતરની યોનિમાં જ જાવું જોઈએ. આ શંકાનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૪૪ ॥

ન કર્મસંયોગાત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(કર્મસંયોગાત્) કર્મના સંયોગને લીધે (ન) પ્રવૃત્ત થયો નથી.

ભાવાર્થ :—યૂપની પેઠે કણ્ઠરથંતર ક્રિયાને નિમિત્ત કરીને પ્રવૃત્ત થયો નથી પણ એ તો રૂઢ છે. જેમ હસ્તિનખ શબ્દ પુરુષાર્થમાં રૂઢ છે તે કણ્ઠરથંતર શબ્દ સામવિશેષમાં રૂઢ છે. માટે તેની જે ઋચ્યા હોય તેમાં જ તેનું જ્ઞાન કરવું કેવળ રથંતરની ઋચાર્થ તથિ. ॥ ૪૫ ॥

કષ્ટરથંતર સામની જે ઋચા હોય તેની પછી બીજી જે ઋચામાં

ગાન કરવું. ' એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ.

કાર્યત્વાદુત્તરયોર્યથાપ્રકૃતિ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(કાર્યત્વા) સામગાન ૩૫ કાર્ય (ઉત્તરયોઃ) પ્રથમ સિવાય બીજી જે ઋચામાં પશુ હોવાથી (યથાપ્રકૃતિ) બીજી જે ઋચા પ્રકૃતિમાં જે જે ઉત્તર ઋચા હોય તેનો અતિદેશ સમજવો.

ભાવાર્થ :—સામગાન ત્રણ ઋચામાં કરવાનું હોય છે. હવે કષ્ટરથંતર સામગાન માટે એક ઋચા તો તેની પોતાની હોય છે પશુ બીજી ઉત્તર જે ઉત્તર ઋચાઓ જે અપેક્ષિત છે તે પ્રકૃતિમાંથી લઇને તેમાં કષ્ટરથંતર સામગાન કરવું. આ જે જે ઉત્તર ઋચાઓ ગાના-ધિકરણ હોય છે તે રથંતર અને બૃહત્ સામી પ્રકૃતિ પ્રમાણે હોય છે. આમ કરવાથી અતિદેશ શાસ્ત્રનો આધ થતો નથી. એટલે ઉત્તર ઋચા રથંતર અથવા બૃહત્સામની હોવી જોઇએ. ॥ ૪૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

સમાનદેવતે વાતૃચસ્યાવિભાગાત્ ॥ ૪૭

પદાર્થ :—(વા) (તૃચસ્ય અવિભાગાત્) ત્રણ ઋચાઓનો એટલે તૃત્યનો વિભાગ હોતો નથી (સમાનદેવતે) એ સંપૂર્ણ તૃત્યનો દેવતા એક જ હોય છે.

ભાવાર્થ :—एकं સામ તૃચે ક્રિયતે એક સામગાન તૃત્યમાં કરવું, ત્રણ ઋચાઓનો જે સમૂહ હોય છે તેને તૃચ કહે છે. એ ત્રણે ઋચાઓની દેવતા એક જ હોય છે અને છંદપણ એક જ હોય છે માટે તેમાં વિભાગ અણીતો નથી. આ ત્રણ ઋચામાં કષ્ટરથંતર સામ ગાવાનું હોવાથી બીજી ઉત્તર ઋચાઓની અપેક્ષા રહેતી નથી. ઉક્ત વચનથી અતિદેશ શાસ્ત્રનો પશુ આધ થાય છે. સમાનચ્છન્દસિ સમાનદેવતાકે ચ અવિશેષિતસ્તૃચશब्दો भवति આ પ્રમાણે શાસ્ત્ર-ભાષ્યમાં તૃચ શબ્દનો ખુલાસો કરવામાં આવ્યો છે. ॥ ૪૭ ॥

અગ્નિબૃહદ્ યાગમાં સ્તુત અને શસ્ત્ર મંત્રોમાં ઊંઠ નથી એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પ્રહાણાં દેવતાન્યત્થે સ્તુતશક્ષયોઃ કર્મત્વાદવિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(પ્રહાણાં દેવતાન્યત્થે) પ્રહોના દેવતા સ્તુત શસ્ત્ર મંત્રના દેવતાથી ભિન્ન હોવા છતાં (અવિકારઃ સ્યાત્) ઊંઠ થતો નથી (સ્તુતશક્ષયોઃ કર્મત્વાત્) સ્તુતશસ્ત્ર અર્થાત્ સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર પ્રધાન કર્મ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—अप्रणीतमन्त्रसाध्यास्तुतिः શસ્ત્રમ્ । प्रणीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः સ્તોત્રમ્ । મંત્રોના ગાન કર્યા વગર જે સ્તુતિ થાય છે તે શસ્ત્ર કહેવાય છે અને મંત્રોનું ગાન કરી જે સ્તુતિ થાય છે તે સ્તોત્ર કહેવાય છે. આ સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર પ્રધાન કર્મ હોય છે, સંસ્કારક કર્મ નહિ. તેથી જાણેલા પ્રહા મવન્તિ આ વાક્ય પ્રહોની દેવતા અગ્નિ છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે. સ્તોત્ર અને શસ્ત્રના મંત્રોની દેવતા અગ્નિ કરતાં જુદા છે છતાં સ્તોત્ર અને શસ્ત્રના મંત્રમાં અગ્નિ

દેવતાનો ઊહ કરવાનો હોતો નથી. દ્વિતીય અધ્યાયના પ્રથમ પાદમાં સ્તોત્ર અને ક્ષુદ્ર પ્રધાન કર્મ છે એવું સિદ્ધાંત રૂપે સ્થાપિત કર્યું છે. ॥ ૪૮ ॥

આતુર્મસ્ય વાગમાં ‘આભ્ય’ શબ્દનો અર્થાંતરથી અર્થાત્ ઊહ કર્યા વગર આવાહન કરવું એ અધિકરણનાં સ્ત્રોત.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ઉમ્મયપાનાત પૃષ્ઠદાજ્યે દધ્નોવ્યુપલક્ષણં નિગમેષુ

પાતવ્યસ્યોપલક્ષણત્વાત ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(પૃષ્ઠદાજ્યે) પૃષ્ઠદાજ્ય હરિષ્માં (ઉમ્મયપાનાત્) દધિ અને ધૃત બન્નેનું પાવ હોવાથી (દમઃ અપિ ઉપલક્ષણમ્) દહીનું પણ ઉપલક્ષણ સમજવું (નિગમેષુ પાતવ્યસ્ય ઉપલક્ષણત્વાત્) મંત્રમાં જે પીવા યોગ્ય વસ્તુ છે તેનું ઉપલક્ષણ છે.

ભાવર્થ :—આતુર્મસ્યમાં પૃષ્ઠદાજ્યેન અનુચિન્નાં યજ્ઞિ પ્રકૃતિમાં દેવાનું આજ્યપાન આવે આ પ્રમાણે મંત્ર છે આજ્યં વિભતીતિ આજ્યપઃ આ પ્રમાણે આજ્યપ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ થાય છે. પૃષ્ઠદાજ્યે હવિષ્ છે માટે તેના અંધમાં આજ્યપાન આવે તેની સાથે દધિ શબ્દનું ઉપલક્ષણ સમજવું એટલે કે દધ્યાજ્યપાન આવે આ પ્રમાણે ઊહ કરવો જોઈએ. કારણ કે મંત્રમાં પાતવ્ય મંત્રનું ઉપલક્ષણ છે. દધિ અને આજ્ય બન્ને પાતવ્ય છે. કારણ કે જે હોમમાં આવે છે તે પીવાય છે. ચત્ત્યજ્યતે તત્પીયતે આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આજ્યપાન આવે આ મંત્રમાં પ્રવિશના હવિષ્ આપતી વખતે દધિ શબ્દનો પણ ઊહ કરવો. એટલે દધ્યાજ્યપાન આવે એમ બોલવું. ॥ ૪૯ ॥

પૂર્વપક્ષમાં હોષ બતાવનાર સૂત્ર.

ન વા પરાર્થત્વાત ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(ન વા) અથવા બન્નેનો અર્થાત્ દધિ અને આભ્યનો મંત્રમાં પ્રયોગ કરવો નહિ. (પરાર્થત્વાત્) પરપ્રત્યાયક હોવાથી.

ભાવર્થ :—આજ્ય શબ્દના પ્રયોગથી દધિ પણ સમજી શકાય છે. જેમ કમ્બુમીવાદિમત્વં ઘટત્વમ્ અથવા કપાલજન્યત્વમ્ ઘટત્વમ્ આ બે લક્ષણમાંથી કોણ પણ એક બોલવાથી ‘ઘટ’ પદાર્થ સમજી શકાય છે. તેમ આજ્ય શબ્દ દધિને માટે પણ છે મંત્રમાં દધિ શબ્દનો ઊહ કરી પ્રયોગ ફવાની જરૂર નથી. બેમાંથી કોઈ પણ શબ્દના પ્રયોગથી દેવતાનું સ્મરણ થઈ શકે છે. ॥ ૫૦ ॥

ઉપરના કથનને દ્વિપક્ષ કરી પૂર્વપક્ષને ટેકો આપનાર સૂત્ર.

સ્વાદ્વા આવાહનસ્ય તાદર્યાત્ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(સ્વાદ્વા) દધિ પદનો પ્રક્ષેપ કરવો જોઈએ. (આવાહનસ્ય તાદર્યાત્) આવાહન પાત્ર અને પેય બન્નેનું સમારક હોવાથી.

હોવાથી :—આવહનપ્રાપ્ત અને પેષ બન્નેનું સ્મારક હોવાથી દષ્ટિ શબ્દનો પણ
અર્થ મંત્રમાં કરવો જોઈએ. ॥ ૫૧ ॥

સિદ્ધાંતપક્ષનું ઉદ્ભાવન.

ન વા સંસ્કારશબ્દત્વાત્ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(ન વા) દષિનું ઉપલક્ષણ નથી (સંસ્કારશબ્દત્વાત્) દષિરૂપ અર્થ તો
સંસ્કારને માટે છે.

ભાવાર્થ :—આજ્ય જેમ મુખ્ય છે તેમ દષિ મુખ્ય નથી. એ તો આન્યમાં ચિત્રતા રૂપ
સંસ્કાર લાવવા માટે છે તેથી મંત્રમાં દષિ શબ્દનો જીહ્વ કરી પ્રયોગ કરવાની જરૂર નથી. જેમ
આજ્યનો હોમ થાય છે તેમ “ પૃષદાન્યમાં ” દષિનો હોમ થતો નથી. ॥ ૫૨ ॥

ફરીથી પૂર્વપક્ષ. • સ્વાદ વા દ્રવ્યાભિધાનાત્ ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :—(સ્વાદ વા) અથવા દષિ. શબ્દનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ (દ્રવ્યાભિધાનાત્)
દષિ પણ દ્રવ્ય તરીકે અભિહિત છે.

ભાવાર્થ :—પૃષદાજ્ય ગૃહાતિ પૃષદાન્યનું મહત્ત્વ કરે છે ન્યારે એમ કહેવામાં આવે છે
ત્યારે સર્વથેવ દષિ દ્રવ્યં ચ મિથુનં પ્રજનમ્ આ પ્રમાણે ઉદ્દેશ્ય છે. આથી સમજી શકાય છે કે
આન્ય સમાન દષિ દ્રવ્યનું પણ અભિધાન છે, માટે દષિશબ્દનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. ॥ ૫૩ ॥

ઉક્ત પક્ષનું નિરાકરણ.

વજ્જસ્તુ ગુણધત્ત્વાદાઝયપા નિગમાઃ સ્યુર્ગુણત્વં શ્રુતેરાઝ્યપ્રધાનત્વાત્ ॥ ૫૪ ॥

પદાર્થ :—(વજ્જસ્તુ ગુણધત્ત્વાત્) દષિ. એણે હોવાથી (આઝયપા નિગમાઃ સ્યુઃ)
નિગમેમાં આઝ્ય શબ્દનો જ પ્રયોગ હોવો જોઈએ (ગુણત્વમ્) દષિનું ગુણત્વ છે. (શ્રુતેઃ
આઝ્યપ્રધાનત્વાત્) આન્યનો પ્રધાનતા તો શ્રુતિથી સમજી શકાય છે.

ભાવાર્થ :—પૃષદાજ્યને યજ્ઞતિ આ વાક્યમાં આઝ્ય શબ્દનો ઉત્તરમાં ત્રીજી વિભક્તિનું
શ્રવણ છે તેથી આન્યમાં યજ્ઞનું અંગ છે એ રૂપ પ્રમાણ શકાય છે. દષિ તો આન્યનો સંસ્કાર
માટે ઉપયુક્ત છે માટે આન્યનું દષિ નથી તેથી મંત્રમાં તેનો જીહ્વ ન કરવો જોઈએ. ॥ ૫૪ ॥

ફરીથી દષિનું પ્રાધાન્ય જણાવનારું સૂત્ર.

દષિ વા સ્યોત્પ્રધાનમાઝ્યે પ્રથમાન્યસંયોગાત્ ॥ ૫૫ ॥

પદાર્થ :—(દષિ વા સ્યોત્ પ્રધાનમ્) દષિ પ્રધાન છે. (આઝ્ય) આન્ય સાથે
(પ્રથમાન્યસંયોગાત્) પ્રથમ અને અન્ય સંયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉપરતરણ અને અભિધારણમાં આન્ય સાથે સંબંધ હોવાથી દષિ
પ્રધાન છે. यदि वसन्ते यजेत् द्विपस्तृणीयात् सङ्ख्यभिन्नारयेत् આ પ્રમાણે પુરોહિતશ્ચ દવિષ્માં

અથ મીમાંસાયા ગુર્જરભાષામાખ્યે દશમાધ્યાયસ્ય પञ्चमः पादः

વિકૃતિ યાગમાં જ્યાં એકદેશનું ગ્રહણ કરવાનું હોય ત્યાં જેટલી સંખ્યા હોય

તેમાંથી આઘસંખ્યાનું ગ્રહણ કરવું. એ અધિકરણનાં સૂત્ર.

સિદ્ધાંત સૂત્ર. આનુપૂર્વ્યવતામેકદેશગ્રહણેષ્વાગમવદન્યલોપઃ સ્વાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(આનુપૂર્વ્યવત્) નિયત ક્રમવાળામાં (એકદેશગ્રહણેષુ) વિકૃતિમાં જ્યાં એકદેશનું અર્થાત્ અમુક એક જાગનું ગ્રહણ કરવાનું હોય ત્યાં (અન્યલોપઃ સ્વાત્) છેવટના પદાર્થોના લોપ થાય છે (આગમવત્) લોક સમાજમાં જેમ બને છે તેમ.

ભાવાર્થ :—આ દશમા અધ્યાયના પંચમા પાદમાં પ્રાકૃત ધર્મોમાંથી એક દેશના આઘ ઉપર વિચારણા ચાલે છે. જેમકે યાગપૃથિવ્યમેકકપાલં ભવતિ વૈષ્ણવં ત્રિકપાલમ્ આ વિકૃતિમાં પ્રકૃતિમાંથી આઠ ઉપધાન મંત્રોની પ્રાપ્તિ થાય છે. પણ અર્થ આઠ નથી માટે કેટલાક મંત્રોની નિવૃત્તિ થવી જોઈએ. હવે શંકા એ છે કે શરૂઆતના મંત્રોની નિવૃત્તિ થવી જોઈએ કે મને તે મંત્રોની નિવૃત્તિ થવી જોઈએ અથવા છેલ્લા મંત્રોની નિવૃત્તિ થવી જોઈએ. આનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં સિદ્ધાંત રૂપે છે. જેનો ક્રમ નિયત હોય અને તેમાં જો એક દેશનું ગ્રહણ કરવાનું હોય તો આઘ અર્થાત્ શરૂઆતના પદાર્થોનું ગ્રહણ અને છેલ્લાની નિવૃત્તિ કરવી, લોક સમાજમાં પણ એવો નિયમ છે કે સમાજમાં માણસો પોતપોતાને રથાને બેસી ગયા હોય અને પછી બીજા કોઈ આવ્યા હોય તો જે બેઠેલા હોય છે તેને ઉઠાડ્યા વગર બીજા વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે તેમ અહીં પણ સમજવું. ઉપરના સૂત્રમાં એક કપાલ અથવા ત્રણ કપાલ વિદિત છે તો તેને માટે પ્રથમનો એક મંત્ર અથવા પ્રથમના ત્રણ મંત્રોનો ઉપયોગ કરવો અને બાકીનાની નિવૃત્તિ કરવી. ॥ ૧ ॥

લિङ्गदर्शनाच्च ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિંગ્ગદર્શનાત્) લિંગ વાક્યનું દર્શન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ આગ્નેયં પન્ચકપાલસુદવસાનીયમ્ ’ આ ઠેકાણે પાંચમું કપાલ લેવાનું કહ્યું છે એટલે જો કપાલનો લોપ થાય એ ૨૫૯ જ છે. આ લિંગ વાક્યથી ચરમ નિવૃત્તિ થાય છે એ ૨૫૯ સમજાય છે. ॥ ૨ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

વિકલ્પો वा समत्वात् ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (વિકલ્પઃ) વિકલ્પ છે (સમત્વાત્) સમાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રથમ અથવા ચરમના લોપમાં કોઈ વિધાન ન હોવાથી કોઈ વખતે શરૂઆતનો અને કોઈ વખતે ચરમપદાર્થનો લોપ કરવો. આ પ્રમાણે વિકલ્પે લોપ કરવો આવું પૂર્વપક્ષનું મંતવ્ય છે. ॥ ૩ ॥

ક્રમાદુપસર્જનોઽન્તે સ્યાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(ક્રમાત્) કદૃષ્ટક્રમ હોવાથી (ઉપસર્જનઃ) અપ્રધાન (અન્તે સ્યાત્) છેવટે થાય છે.

બાવાર્થ :—લોક સમાજનું જે દૃશાન્ત આપવામાં આવ્યું છે ત્યાં તો ક્રમ નિર્ણયિત હોય છે તેથી આગતુક અપ્રધાન હોવાથી અન્તિમ સ્થાન આપવું પડે છે પણ જ્યાં ક્રમનિર્ણયિત હોતો નથી ત્યાં લોક સમાજનું દૃશાન્ત લાગુ પડતું નથી. ॥ ૪ ॥

લિક્ષ્મવિશિષ્ટં સંખ્યાયા હિ તદ્વચનમ્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(લિક્ષ્મ) લિંગ વાક્ય (અવિશિષ્ટમ્) સાધક થઇ શકતું નથી (હિ) કારણ કે (સંખ્યાયા તદ્વચનમ્) તે વચન તો માત્ર સંખ્યાનો જ બોધ કરાવે છે.

બાવાર્થ :—ઉપર જે લિંગ વાક્ય આપ્યું તે પણ સાધક નથી કારણ કે તેનાથી તો માત્ર સંખ્યા જ સમજાય છે. છેલ્લી જ સંખ્યા હોવી જોઈએ એવો કોષ નિયમ એમાંથી જાણી શકાતો નથી. જેમકે ૭ કોષો હોય તેમાંથી જે કોષ એક ન દેખાય તો લોકો એમ કહે છે કે પાંચ તો તમે છો પણ છઠ્ઠો ક્યાં ગયો? આમાં જે છઠ્ઠો તે સૌથી ન્હાનો જ અથવા સૌથી મોટાનો જ વાચક છે એવું કશું જ નથી. ૭ માનો કોષ એક કે જે દેખાતો નથી તેને માટે છઠ્ઠો શબ્દ વપરાય છે. માટે લિંગ વાક્ય પણ અન્તિમની નિશ્ચિત કરવી, એવું જણાવતું નથી. ॥ ૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. આદિતો વા પ્રવૃત્તિઃ સ્યાદારમ્ભસ્ય તદાદિત્વા-

વચનાદન્યવિધિઃ સ્યાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(આદિતઃ વાઃ પ્રવૃત્તિઃ) અથવા શરૂઆતથી પ્રવૃત્તિ (સ્યાત્) થાય છે (તદાદિત્વાત્) કપાલોપધાનમાં મંત્રકરણક આરંભ હોવાથી (વચનાદ અન્યવિધિઃ સ્યાત્) વચનથી અન્ય વિધિ થાય છે.

બાવાર્થ :—કપાલોના ઉપધાનનો પ્રારંભ થાય છે ત્યારે કમથી એક એક મંત્ર બોલીને એક એક કપાલ મૂકવામાં આવે છે આવો પ્રકૃતિમાં ક્રમ હોય છે તેજ વિકૃતિમાં પણ રાખવાનો હોય છે એટલે ત્રણ કપાલોનું ઉપધાન થઇ ગયા પછી કપાલ ન રહેવાથી ઉપધાન પણ રહેતું નથી એટલે શરૂઆતના ઉપયોગમાં આવેલા ત્રણ મંત્ર પછી બાકી રહેલા મંત્રોની નિશ્ચિત થાય છે એ ૨૫૯ છે. પરંતુ અત્યુચ આદિમાં તો ચતુરઃ પ્રયાજાન્ યજતિ આવા વિધાનમાં અપર્વદિઃ પ્રયાજાન્ યજતિ આવા વચનના પ્રામાણ્યને લીધે અન્ય વિધિ પણ હોઈ છે, પણ જ્યાં એવું વચન ન હોય ત્યાં તો પ્રારંભનો જ વિધિ હોય છે અને અન્ત્યનો લોપ હોય છે. ॥ ૬ ॥

એકાત્રક નામક યાગમાં આઘૃત્યમાં ગાન હોય છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રા

પૂર્વપક્ષ એકત્રિકે તૃત્વાદિષુ માષ્યન્દિનઃચન્દસાં શ્રુતિમૂતત્વાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(એકત્રિકે) એકત્રિક નામક કતુર્માં (તૃત્વાદિષુ) ત્રણ વૃત્તોમાં દરેક વૃત્તની પ્રથમ અક્ષરમાં ગાન થાય છે (માષ્યન્દિનઃ) માષ્યન્દિન પવમાન (ચન્દસામ્) ઋચાઓના ઇન્દ્રોનું (શ્રુતિમૂતત્વાત્) પ્રકૃતિમાં શ્રવણ થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એકત્રિક નામનો યાગ છે. તેમાં માઘ્યંદિન પવમાનમાં પ્રકૃતિમાં જે ત્રણ તૃત્યો વિહિત છે તેમાંથી એક તૃત્યથી પ્રાપ્ત અતિદેશ શાસ્ત્રથી થાય છે. હવે એક તૃત્ય એવી રીતે પ્રાપ્ત કરવો કે પ્રકૃતિમાં જે ત્રણ તૃત્ય કલ્યા છે તેમાંથી દરેકની પહેલી ઋત્યા લેવી એટલે એક તૃત્ય થઈ જશે અને પછી તેમાં સામગાન કરવું. પહેલી ઋત્યા ગાયત્રી છંદમાં બીજી ઋત્યા બૃહતી છંદમાં અને ત્રીજી ઋત્યા ત્રિષ્ટુપ્ છંદમાં આવશે. જેમકે ઉષાતે જાતમ્ ધૃત્યાદિ આ ગાયત્રી છંદમાં છે. પુજાનઃ સોમ ધૃત્યાદિ આ બૃહતી છંદમાં છે અને પ્રતુ દ્રવઃ આ ત્રિષ્ટુપ્ છંદમાં છે. આ પ્રમાણે જુદા જુદા છંદવાળા જે ત્રણ તૃત્ય બન્યા છે તેમાંથી દરેકની પ્રથમની ઋત્યા લઈ તેમાં સામગાન કરવું. એવો પૂર્વપક્ષનો આશય છે. ॥ ૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

આદિતો વા તદયાયત્વાદિતરસ્યાનુમાનિકત્વાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (આદિતઃ) આઘ તૃત્યમાં ગાન કરવું. (તદયાયત્વાત્) પૂર્વેકિત કપાલના ન્યાયથી (હતરસ્ય) દરેક તૃત્યની પ્રથમ ઋત્યા લઈ ત્રિક કરવી એ તો (આનુમાનિકત્વાત્) આનુમાનિક છે.

ભાવાર્થ :—પ્રથમ તૃત્ય એટલે ત્રણ ઋત્યા કે જે ત્રીજાંદમાં છે એ જ ત્રણ ઋત્યામાં ગાન કરવું બીજા અને ત્રીજા તૃત્યની બૃહતી છંદવાળી અને ત્રિષ્ટુપ્ છંદવાળી ઋત્યા લઈ તૃત્ય બનાવવો નહિ અને તેમાં ગાન પણ કરવું નહિ. કારણ કે દરેક તૃત્યની પ્રથમ ઋત્યા લઈ તેમાં ગાન કરવું એવું કોષ શ્રુતિ વચન નથી. એ તો માત્ર આનુમાનિક છે. માટે પૂર્વપક્ષ કીક નથી. ગાયત્રી છંદવાળા પ્રથમ તૃત્યમાં જ ગાન કરવું એજ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૮ ॥

યથાનિવેશં ચ પ્રકૃતિવત્ સંખ્યામાત્રવિકારત્વાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રકૃતિવત્) પ્રકૃતિમાં જે ક્રમ છે તે પ્રમાણે (યથાનિવેશમ્) અને જે પ્રમાણે તૃત્યોનો નિવેશ છે તે જ પ્રમાણે (સંખ્યામાત્રવિકારત્વાત્) પ્રકૃતિ નિર્દિષ્ટ બીજા એ તૃત્યોનો આધ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં તૃત્યોનો જે ક્રમથી સંનિવેશ છે તે જ પ્રમાણે પ્રથમ નંબરમાં રહેલો તૃત્ય ત્યાર પછી બનતો તૃત્યોનો આધ કરે છે, એટલે પ્રથમ ગાયત્રી છંદવાળા જે તૃત્ય અર્થાત્ ત્રણ ઋત્યાઓ છે તેમાં જ ગાન કરવું. ॥ ૯ ॥

‘એક ઋત્યામાં ધૂર્ગાન કરવું.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ.

ત્રિકસ્તૃત્વેષુર્યે સ્યાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(પુર્યે) ધૂર્ગાનસંપાદસ્તોત્રમાં (ત્રિકઃ) જે ત્રિકસ્તોત્ર છે (સ્તૃત્વે સ્યાત્) તે ત્રણ ઋત્યામાં થવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—એકત્રિક નામક કલ્પમાં કોષક ઠેકાણે ધૂર્ગાન વિહિત છે. તે ત્રણે ઋત્યામાં ગાવું કે એક ઋત્યામાં આના સંબંધમાં પૂર્વપક્ષ સંબંધી આ સૂત્ર છે અને આનો અર્થ એવો થાય છે કે ધૂર્ગાન તૃત્યમાં અર્થાત્ ત્રણ ઋત્યામાં ગાવું જોઈએ. ॥ ૧૦ ॥

સિધ્ધાંત સૂત્ર.   एकस्यां वा स्तोमस्यावृत्तिधर्मत्वात् ॥ ११ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (એકસ્યામ) એક ઋચામાં (સ્તોમસ્ય) સ્તોત્રનો (આવૃત્તિ-ધર્મત્વાત્) આવૃત્તિ ધર્મ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આવૃત્તિ ધૃષ્ટ સ્તુતે આ વચન ઉપરથી સમજી શકાય છે કે સ્તોમ અર્થાત્ સ્તુતિની આવૃત્તિ થાય છે. આવૃત્તિ એ સ્તુતિનું વિશેષણ છે જે સ્તોમની ઋચાઓ જુદી જુદી માનવામાં આવે તો ઋચાદીઠ જુદા જુદા અર્થ હોવાથી સ્તુતિમાં ભેદ પડે, અને જે એ ભેદને સહન કરવામાં આવે તો આવૃત્તિનો બાધ થાય, માટે એક જ ઋચામાં ધૂર્ગાન થવું જોઈએ. ॥ ૧૧ ॥

‘ द्विरात्राद्वિયાગોમાં દશરાત્રના વિધ્યન્તાનું અનુષ્ઠાન થાય છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

चोदनासु त्वपूर्वत्वाल्लिङ्गेन धर्मनियमः स्यात् ॥ १२ ॥

પદાર્થ :—(ચોદનાસુ) દ્વિરાત્રેણ યજ્ઞયેત્ દ્વિરાત્રનામક યાગથી યાગ કરવો. એ વિધિ વિહિત રાત્રિઓમાં (તુ અપૂર્વત્વાત્) દ્વાદશાહ સંબંધી પ્રથમ અને ચરમ દિવસો (અપૂર્વત્વાત્) પ્રકૃતિ હોવાથી (લિંગેન) દ્વિરાત્ર સમીપમાં જે લિંગ વચન છે તેનાથી (ધર્મનિયમઃ) ધર્મનો નિયમ બંધાય છે.

ભાવાર્થ :—દ્વિરાત્ર યાગ એ દ્વાદશાહ નામક યાગની વિકૃતિ છે. દ્વિરાત્ર યાગમાં જે રાત્રિ અપેક્ષિત છે હવે આ એ રાત્રિ દ્વાદશાહમાંથી કઈ એ ગણવી પહેલી એ કે કોઈ બીજી ? તો તેના સંબંધમાં એવું કથન છે કે દ્વાદશાહ એટલે બાર દિવસે પૂરા થતો યાગ. તેમાં પહેલો દિવસ પ્રાયશ્ચીય અને છેલ્લો દિવસ ઉદ્યનીય સંઘાવાળો છે. દ્વિરાત્ર સંઘક યાગમાં ઉક્ત બાર દિવસોનાં યાગમાં પહેલો દિવસ છોડી બીજા એ દિવસો લેવા. અર્થાત્ એ એ દિવસોમાં જે રિધિ થાય છે તે દ્વિરાત્ર સંઘક યાગમાં વિધિ કરવો. લિંગવચન પણ એવું છે કે યત્પ્રથમં તદ્ દ્વિતીયમ્ ચત્ત્વિતીયમ્ તત્ તૃતીયમ્, જગતીમન્તર્યન્તીતિ । જે પહેલો તે બીજો, જે બીજો તે ત્રીજો અને જગતી અર્થાત્ ચોથાનો ત્યાગ કરવો આ વચન જે દ્વાદશાહમાંના પ્રથમ દિવસનો ત્યાગ કરી બીજા દિવસને દ્વિરાત્રનો પ્રથમ દિવસ માનવામાં આવે તો જ સાર્થક થાય માટે પ્રથમ દિવસ સિવાય બીજા અને ત્રીજા દિવસનો વિધિશેષ દ્વિરાત્રમાં કરવો. એવો આ સૂત્રનો ભાવ છે. ॥ ૧૨ ॥

प्राप्तिस्तु रात्रिस्सम्बन्धात् ॥ १३ ॥

પદાર્થ :—(પ્રાપ્તિઃ તુ) ધર્મની પ્રાપ્તિ તો (રાત્રિસ્સમ્બન્ધાત્) રાત્રિનો સંબંધ હોવાથી સમભય છે.

ભાવાર્થ :—દ્વિરાત્રમ્ ‘ દશરાત્રમ્ ’ આ બન્ને ઠેકાણે રાત્રિનો સંબંધ છે માટે દ્વાદશ-રાત્રના ધર્મો દ્વિરાત્રમાં પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૧૩ ॥

‘ સત્તમિરાણુનોતિ ’ આ વાક્યથી અગ્નિમાં ધૂનનાદિ અર્થોના મંત્રોનું
ઉપાદાન અનિયમથી છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

અપૂર્વાસુ તુ સંખ્યાસુ વિકલ્પઃ સ્યાત્ સર્વાસામર્થવત્વાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(અપૂર્વાસુ તુ) વિધિવિહિત (સંખ્યાસુ) સંખ્યાઓમાં (વિકલ્પઃ સ્યાત્)
વિકલ્પ છે (સર્વાસામર્થવત્વાત્) અધી ઋચાઓનું ફળ હોવાથી.

પદાર્થ :—મહાગ્નિચયનમાં ચા જાતા ઇત્યાદિ બીજાવાપ મંત્રો ચોદ કરતાં વધારે છે.
સાત મંત્રોથી અગ્નિધૂનન કરવાનું હોય છે. તેમાં ઉક્ત મંત્રોમાંથી જમે તે સાત મંત્રોથી
અગ્નિધૂનન ૩૫ અર્થનું અનુષ્ઠાન થઇ શકે છે, કારણ કે અધી ઋચાઓના પાંદ હોવાનું ફળ છે.
નિષ્ફળ કોઈ નથી. ॥ ૧૪ ॥

‘ વિવૃદ્ધસ્તોમમાં અપ્રાકૃત સામમંત્રોનો આગમ થાય છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.
પૂર્વપક્ષ. સ્તોમવિવૃદ્ધૌ પ્રાકૃતીનામભ્યાસેન સંખ્યાપૂરણમધિકારાત્
સંખ્યાયાં ગુણશબ્દવાદન્યસ્ય બાધુતિત્વાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(સ્તોમવિવૃદ્ધૌ) સ્તોમ અર્થાત્ સ્તુતિના સામ મંત્રોની બંધા વૃદ્ધિ હોય છે
ત્યાં (પ્રાકૃતીનામ) પ્રકૃતિમાં વિહિત કરેલી સામ ઋચાઓની (ભ્યાસેન) આવૃત્તિ કરીને
(સંખ્યાપૂરણમ્) સંખ્યાની પૂર્તિ કરવામાં આવે છે (અધિકારાત્) સંનિધાન હોવાથી (ગુણ-
શબ્દવાત્) એક વિંશતિ સંખ્યા શબ્દ યુક્તશબ્દ હોવાથી (ન્યસ્ય ચ બધુતવાત્) અપ્રાકૃત
ઋચાઓ અશ્વાત્તીય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કોષક કતુઓમાં સ્તોમની વૃદ્ધિ પણ ભોવામાં આવે છે તે ઠેકાણે પ્રકૃતિમાં
સામની જે ઋચાઓ વિહિત કરેલી હોય છે તેની આવૃત્તિ કરીને સંખ્યાની પૂર્તિ કરવી. પ્રકૃતિ
સામ ઋચાઓ ન હોય એવી કોષ અન્ય ઋચાઓ લાવી સંખ્યાની પૂર્તિ કરવી નહિ. જેમકે
અકવિશેનાતિરાત્રેણ પ્રજાકામં યાજયેત્ અહીં એકવીશ સામ મંત્રોથી માત્ર કરવા કહ્યો છે. હવે
પ્રકૃતિમાં તે ત્રણ, પંદર અથવા સત્તર ઋચાઓ વિહિત છે તે સંખ્યાની પૂર્તિ પ્રકૃતિગત કોષ
પણ સામ ઋચાની આવૃત્તિ કરીને કરવી. બીજા કોષ પ્રકૃતિ બહારના સામ મંત્રો બોલવા નહિ
આવે પૂર્વપક્ષવાદીનો ભાવ છે. ॥ ૧૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. આગમેન વાડભ્યાસસ્યાશ્રુતિત્વાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંત પક્ષનું સૂચન કરે છે. (આગમેન) પ્રકૃતિ બહારના મંત્રો
લાવી સંખ્યા પૂરી કરવી (ભ્યાસસ્ય) આવૃત્તિનું (અશ્રુતિત્વાત્) અવશ્ય થવું ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાંથી સામ ઋચાઓ પ્રકૃતિમાં અતિદિષ્ટ થયા પછી પણ જે
સંખ્યા પૂર્તિ ન થતી હોય તે બીજા મંત્રો લાવી સંખ્યાનો પૂર્તિ કરવી. પ્રકૃતિ ઋચાની
આવૃત્તિ કરવી નહિ, કારણ કે આવૃત્તિ વિહિત નથી. ॥ ૧૬ ॥

સંખ્યાયાશ્ચ પૃથક્ત્વે નિવેશાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સંખ્યાયાઃ) સંખ્યાનો (પૃથક્ત્વેન) પૃથક્પણી (નિવેશાત્) નિવેશ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સંખ્યાની અલગ અલગ સંખ્યયથી પૂર્તિ કરવી જોઈએ. જેમકે ઠાકને આઠ ઘડાની જરૂર હોય તો એક ઘડાને આઠ વખત વારા ફરતી લઇ જવા લાવવાથી આઠ ઘડા થઇ શકતા નથી પણ આઠ ઘટબ્યક્તિઓ જ જોઈએ. તે જ પ્રમાણે સામમંત્રોપણ જુદા જુદા જ જોઈએ. ॥ ૧૭ ॥

પરાકશબ્દત્વાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(પરાક શબ્દત્વાત્) પરાકશબ્દનો પ્રયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ પરાક ’ શબ્દ આદૃતિનો વાચક નથી જેમકે પરાગ્ બહિષ્પવમાનેન સ્તુવીત આ વાક્યથી પણ બિન બિન સામ ઋચાઓથી સંખ્યાનું પૂરણ કરવું એ તિલ્ક થાય છે. ॥ ૧૮ ॥

ઉક્તાવિકારાશ્ચ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ઉક્તાવિકારાત્) નિંદાનું શ્રવણ થવું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જમિ વા એતદ્ યજ્ઞસ્ય ક્રિયતે યજ્ઞેકં પુનઃ ક્રિયતે । આ વાક્યથી એક જ ઋચાનો અભ્યાસ કરવામાં નિંદાની પ્રતીતિ થાય છે, માટે આદૃત કરવી નહિ. ॥ ૧૯ ॥

અશ્રુતિવાદિતિ ચેત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(અશ્રુતિવાત્) આગમનું શ્રવણ થવું નથી (ઇતિ ચેત્) જે એમ કહેવામાં આવે તો ?

ભાવાર્થ :—આગમ કરવો. અર્થાત્ બીજા મંત્રો લાવી સંખ્યાનો પૂર્તિ કરવી આવું પણ વિધાન નથી. જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો ? આ પ્રશ્નનો ખુલાસો આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૨૦ ॥

સ્યાદર્થચોદિતાનાં પરિમાણશાસ્ત્રમ્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(અર્થચોદિતાનામ્) એકવીશ ઋચાઓ બોલવી આવું ૨૫૯ વિધાન છે (પરિમાણશાસ્ત્રં સ્યાત્) માટે એ પરિમાણ બતાવનાર શાસ્ત્ર પ્રમાણે કાર્ય થવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—અર્થચોદિતિ પ્રજાક્ષમં યાજયેત્ અહીં ૨૫૯ એકવીશનું પરિમાણ વિહિત છે. માટે એકવીશ સામ ઋચાઓની બિન બિન બ્યક્તિઓ જોઈએ. તો જ એ શાસ્ત્ર ચરિતાર્થ થાય છે. આ કારણથી બહારથી સામી ઋચાઓ લઇ એકવીશની સંખ્યા પૂરી કરવી. ॥ ૨૧ ॥

આવાપવચનં વાઽભ્યાસે નોપપદ્યતે ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અભ્યાસે) આવૃત્તિ કરવામાં (આવાપવચનમ્) આવાપ = મેળવણીનું વચન પણ (નોપપદ્યતે) ઉપપન્ન થતું નથી.

ભાવાર્થ :—અત્ર દોવાવપન્તિ અહીં આવાપ કરવો અર્થાત્ આમાં બીજા મંત્રો ઉમેરવા આ ઉમેરણુ બીજા મંત્રો લાવ્યા સિવાય બીજી શકે નહી. ઉમેરણુ અને આવૃત્તિ એક નથી, માટે પ્રકૃતિ બહારના સામ મંત્રો ઉમેરવા જોઈએ. ॥ ૨૨ ॥

સામ્નાં ચોત્પત્તિસામર્થ્યાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (સામ્નામ્) અપ્રાકૃત સામ મંત્રોના (ઉત્પત્તિ સામર્થ્યાત્) પાઠનું સામર્થ્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જો બધે ઠેકાણે આવૃત્તિથી સંખ્યાની પૂર્તિ માનવામાં આવે તો પાઠ બ્યર્થ થઈ જાય.

જેમકે :— દશ સામસહસ્રાણિ શતાનિ ચ ચતુર્દશ ।

સાક્ષાનિ સરહસ્યાનિ યાનિ ગાયન્તિ સામગાઃ ॥

અશોતિશતમાર્ગ્નેયં પાવમાનં ચતુઃશતમ્ ।

એન્દ્રં સ્યાત્સત્તર્વિશાનિ યાનિ ગાયન્તિ સામગાઃ ॥

જો આવૃત્તિથી જ સંખ્યાની પૂર્તિ માનવામાં આવે તો આ સામ મંત્રોની સંખ્યા બતાવવી નિરર્થક થઈ જાય. માટે આગમ કરવો જોઈએ. ॥ ૨૩ ॥

ધુર્યેષ્વપોતિ ચેત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(ધુર્યેષુ અપિ ઇતિ ચેત્) તો પછી ધૂર્ગાનમાં આવૃત્તિ શામાટે હોવી જોઈએ ત્યાં પણ આગમ અર્થાત્ બીજા મંત્રો લાવવા જોઈએ.

ભાવાર્થ :—ધૂર્ગાનમાં આવૃત્તિ માની છે. તો ત્યાં પણ ત્રણે ઋચામાં ગાન શામાટે ન માનવું ? આજ પાઠનું જુઓ સૂત્ર ૧૧ મું. ॥ ૨૪ ॥

નાવૃત્તિધર્મત્વાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહી (નાવૃત્તિધર્મત્વાત્) આવૃત્તિનો ધર્મ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ધૂર્ગાનમાં તો આવૃત્તિનું ૨૫૪૮ વિધાન છે. આવૃત્તિ ધૂર્ણ સ્તુતે. પુનરાવૃત્તિ શ્રુત્વપતિષ્ઠે આ વચન આવૃત્તિ કરવા માટે પ્રમાણ છે. આનું વચન વિવૃદ્ધરોમાંક કૃતુમાં નથી. માટે સામાન્તરનો આગમ કરવો જોઈએ, આવૃત્તિ નહી. ॥ ૨૫ ॥

‘ બહિષ્પવમાનમાં ઋચાઓનો આગમ કરવો પડે છે. ’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

બહિષ્પવમાને ત્વગાગમઃ સામૈકત્વાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પશુ (બહિષ્પવમાને) બહિષ્પવમાન નામક સ્તોત્ર વૃદ્ધિમાં (ઋગ્ગામઃ) ઋચાઓનો આગમ કરવો પડે છે. (સામૈકત્વાત્) તેમાં એક જ સામ છે.

ભાવાર્થ :—બહિષ્પવમાન નામના સ્તોત્રની વૃદ્ધિ આગમનુક ઋચાઓથી સંખ્યાની પૂર્તિ કરવી. કારણ કે ત્યાં એક જ સામનું વિધાન કરી બીજા સામનો પ્રતિષેધ કર્યો છે. ॥ ૨૬ ॥

‘ સામિધેનીઓમાં બાકી રહેલીઓમાં બીજા મંત્રો લાવી સંખ્યા પૂરી કરવી જોઈએ. ’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. અભ્યાસેન તુ સંખ્યાપૂરણં સામિધેનિષ્વભ્યાસ-

પ્રકૃતિત્વાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(અભ્યાસપ્રકૃતિત્વાત્) પ્રકૃતિમાં અભ્યાસ હોવાથી (સામિધેનિષુ) જ્યાં એકવીશ સામિધેની મંત્રો બોલવાના હોય ત્યાં (અભ્યાસેન સંખ્યાપૂરણમ્) અભ્યાસ કરીને સંખ્યાની પૂર્તિ કરવી જોઈએ.

ભાવાર્થ :—એકવિંશતિમનુભ્યાત્ એકવીશ સામિધેની મંત્ર બોલવા. હવે અહીં મૂળ પ્રકૃતિમાં અગ્યાર સામિધેની વિદિત છે તો બાકીની ૧૦ ઋચાઓ ક્યાંથી કાઢવી તો તેનો ઉત્તર પૂર્વપક્ષ તરફથી આપવામાં આવે છે કે બાકીની સંખ્યા અગ્યાર ઋચાઓમાંથી કોષ્ટ પશુ ઋચાઓનો અભ્યાસ કરી એકવીશની સંખ્યા પૂરી કરવી. ત્રિઃ પ્રથમામન્વાહ ત્રિસ્તમામ્ અગ્યાર ઋચાઓમાં પહેલી અને છેલ્લી ત્રણ ત્રણ વખત બોલવી આ પ્રમાણે પંદર તો થઈ જાય છે અને એનું વિધાન પણ સ્પષ્ટ છે, તો તે જ રીતે બીજી ઋચાઓનો પણ અભ્યાસ કરી એકવીશ સંખ્યા પૂરી કરવી. ॥ ૨૭ ॥

અવિશેષાદિતિ ચેત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(અવિશેષાત્) પંચદશ સામિધેનીઓ એકવીશ સામિધેનીઓની પ્રકૃતિ છે એમાં કોષ્ટ પ્રમાણ ન હોવાથી ઉક્ત પદ્ધતિ તેમાં ગણવી ઠીક નથી (ઇતિ ચેત્) જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો. ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—જ્યાં પંદર સામિધેનીઓ બોલવામાં આવે છે તે થાગ જ્યાં એકવીશ સામિધેની બોલવાનું કહ્યું છે તેની પ્રકૃતિ નથી. અભ્યાસ તો જ્યાં પ્રકૃતિ વિકૃતિ ભાવ હોય ત્યાં થાય છે જો આવી શંકા કરવામાં આવે તો આના ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં જુઓ. ॥ ૨૮ ॥

ત્યાત્તદ્વર્મત્વાત્ પ્ર કૃતિવદ્વ્યસ્યેતાસંખ્યાપૂરણાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(તદ્વર્મત્વાત્ ત્યાત્) એકવીશ સામિધેની બોલવી એ પંચદશની વિકૃતિ છે માટે (પ્રકૃતિવત્) પૂર્વપ્રકૃતિની સંખ્યા પેઠે (અવ્યસ્યેત) અભ્યાસ કરવો (આસંખ્યાપૂરણાત્) સંખ્યાની પૂર્તિ થાય ત્યાં સુધી.

ભાવાર્થ :—અહીં પણ પ્રકૃતિ વિકૃતિ ભાવ છે. પંચદશ એ પ્રકૃતિ છે અને એકવીશ એ વિકૃતિ છે, માટે ન્યાં સુધી સંખ્યા પૂરી થાય ત્યાં સુધી ઋચાઓનો અભ્યાસ કરવો. ॥ ૨૯ ॥

યાવદુક્તં વા કૃતપરિમાણત્વાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (યાવદુક્તમ્) શાસ્ત્રમાં જેટલું કહ્યું હોય તેટલાનો જ અભ્યાસ કરવો (કૃતપરિમાણત્વાત્) પરિમાણ કરેલું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નારમાંથી પંદર કરવા માટે તો શાસ્ત્રમાં વિધાન છે જેમકે ત્રિઃ પ્રથમા-મન્વાહ ત્રિક્તમામ્. પણ પંદરમાંથી એકવીશની સંખ્યા પૂરી કરવા માટે ઉપર લખ્યા પ્રમાણે શાસ્ત્રમાં વિધાન નથી. માટે ન્યાં પ્રત્યક્ષ અભ્યાસનું વિધાન ન હોય ત્યાં તો બીજી ઋચાઓનો ઉમેશ કરી સંખ્યાની પૂર્તિ કરવી. ॥ ૩૦ ॥

અધિકાનાં ચ દર્શનાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અધિકાનાં દર્શનાત્) વધારે ઋચાઓનો ઉમેશ કરવાનું (દર્શનાત્) દર્શન પણ છે.

ભાવાર્થ :—અભ્યાસની નિવૃત્તિ કરવાને માટે બીજું પણ સાધક પ્રમાણ છે. અગ્નીષોમીયપરો સસદશસામિધેનીકે પૃથુપાજાઃ તં સંવાધ્યં હિત્ત્વોઃ અધિકયોદર્શનાત્ ઉક્ત પ્રકરણમાં એ ઋચાઓનો ઉમેશ કરવાનું વિધાન પણ ૨૫૯ છે. માટે પ્રકૃત સ્થળમાં પણ ઋચાઓનો ઉમેશ કરવો જોઈએ. ॥ ૩૧ ॥

કર્મસ્વપીતિ ચેત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(કર્મસુ અપિ) ધૂર્ગાન કર્મમાં પણ બીજી ઋચાઓનો ઉમેશ કરવો (ચેત્) જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો ?

ભાવાર્થ :—તો ધૂર્ગાન ૩૫ કર્મમાં પણ ચરતી ઋચાઓમાં બીજી ઋચાઓનો ઉમેશ શા માટે ન કરવો ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૩૨ ॥

ન ચોદિત્વાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(ન) ઉક્ત શંકા ઠીક નથી (ચોદિત્વાત્) કારણકે ત્યાં ૨૫૯ વિધાન છે.

ભાવાર્થ :—ધૂર્ગાનમાં તો અભ્યાસ કરવાનું ૨૫૯ વિધાન છે. જેમકે આવૃત્તં ધૂર્ગાનયે માટે ત્યાં બીજી ઋચાઓનો ઉમેશ થયે શકે નહિ. આ ઉપરથી ૨૫૯ થાય છે કે એકવિંશતિમનુબ્રૂવાત્ પ્રતિષ્ઠાકામસ્ય ચતુર્વિંશતિમનુબ્રૂયાદ્ બ્રહ્મવર્ચસકામસ્ય ઇત્યાદિ સ્થળમાં બીજી ઋચાઓનો આગમ અર્થાત્ ઉમેશ કરી સંખ્યા પૂરી કરવી. ॥ ૩૩ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ષોડશિનો વૈકૃતત્વં તત્ર કૃત્સ્તવિધાનાત્. ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(ષોડશિનઃ) ષોડશિનું (વૈકૃતત્વમ્) વૈકૃતત્વ છે અર્થાત્ ષોડશી મહ એ વિકૃતિ વિહિત પદાર્થ છે. (તત્ર) વિકૃતિમાં તેનું (કૃત્સ્તવિધાનાત્) સંપૂર્ણ વિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યસ્યૈવં વિદુષઃ શોડશી ગૃહ્યતે આનાથી શોડશી નામનો ગ્રહ વિદિત છે. આને પ્રકૃતિ વિદિત સમજવો કે વિકૃતિ વિદિત ? અહીં પૂર્વપક્ષવાદી એવું જણાવે છે કે એ શોડશી ગ્રહ વિકૃતિ વિદિત છે કારણ કે ત્યાંજ તેના અર્ધા અંગો વિદિત છે. દ્વિરાત્ર આદિ વિકૃતિ યાગો છે અને તેમાં તેનું વિધાન છે. ॥ ૩૪ ॥

પ્રકૃતૌ આભાવદર્શનાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રકૃતૌ) પ્રકૃતિમાં (અભાવદર્શનાત્) અભાવનું દર્શન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં શોડશી ગ્રહના અભાવનું દર્શન હોવાથી એટલે કે પ્રકૃતિમાં એનો નિષેધ પણ છે. ॥ ૩૫ ॥

અયજ્ઞવચનાચ્ચ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અયજ્ઞવચનાત્) કોઈક ઠેકાણે એનું અયજ્ઞવચન પણ છે.

ભાવાર્થ :—અયજ્ઞો વાવ ય્યોતિષ્ટોમો યર્ શોડશ્ય હીનઃ શોડશીથી રહિત જ્યોતિષ્ટોમ અયજ્ઞ છે. આ વાક્યથી શોડશીને અભાવ જ્યોતિષ્ટોમ ૩૫ પ્રકૃતિમાં છે એમ સમજાય છે. ॥ ૩૬ ॥

શિદ્ધાંત સૂત્ર. પ્રકૃતૌ વા શિદ્ધતાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પ્રકૃતૌ) પ્રકૃતિમાં (શિદ્ધતાત્) વિદિત હોવાથી તે પ્રાકૃત છે.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં અર્થાત્ જ્યોતિષ્ટોમમાં શોડશી આમનાત્ છે. પ્રકરણથી જ્યોતિષ્ટોમ સાથે એક વાક્યતા થઈ શકે છે. વિકૃતિમાં એ કહેવામાં આવ્યો હોય તેથી તે પ્રકૃતિમાં કહેવાનો નિષેધ કરી શકવું નથી. માટે પ્રકૃતિમાં શિદ્ધતા પ્રતિષેધ ન હોવાથી શોડશી પ્રાકૃત છે. ॥ ૩૭ ॥

પ્રકૃતિદર્શનાચ્ચ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રકૃતિદર્શનાત્) પ્રકૃતિમાં પણ વાક્યનું દર્શન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જો એમ કહેવામાં આવે કે શોડશી જ્યોતિષ્ટોમનું અંગ હોવામાં પ્રકરણ પ્રમાણ તરીકે છે અને દ્વિરાત્રાદિ વિકૃતિનું અંગ હોવામાં વાક્ય પ્રમાણ તરીકે છે. પ્રકરણ કરતાં વાક્ય અલવૃત્ત હોય છે માટે તે વૈકૃત છે. આનો ઉત્તર એ છે કે અપ્યમિટોમે રાજમ્યસ્ય ગૃહીવાત્ આ પ્રકૃતિમાં પણ વાક્ય છે. અને તે શોડશીને લગતું છે માટે શોડશી પ્રાકૃત છે. ॥ ૩૮ ॥

આમ્નાનં પરિસંહ્યાર્થમ્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(આમ્નાનમ્) આમ્નાન (પરિસંહ્યાર્થમ્) પરિસંખ્યાને માટે છે.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં પોડશીનું નિમિત્ત રાજન્યકર્તૃત્વ છે. માટે વિકૃતિમાં નિમિત્ત હોય તો જ પોડશી ગ્રહ પ્રાપ્ત થાય માટે નિમિત્તનું પરિસ્પર્શન કરવા માટે વિકૃતિમાં પણ આમ્નન છે. ॥ ૩૬ ॥

ઉક્તમમાવદર્શનમ્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(અમાવદર્શનમ્) અભાવનું દર્શન (ઉક્તમ્) કહેવામાં આવ્યું છે.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં જે અભાવ જોવામાં આવે છે તે તો વિકલ્પને માટે છે. ॥ ૪૦ ॥

ગુણાદયક્ત્વમ્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(ગુણાત્) સ્તુતિને લીધે (અયક્ત્વમ્) અયત્વ કહેવામાં આવ્યું છે.

ભાવાર્થ :—પક્ષમાં તે યત્ન ન હોવાથી તે વૈકલ્પિક છે પક્ષમાં અભાવ હોવાથી મોશુ-વૃત્તિથી અયત્ન કહેવામાં આવ્યો છે. માટે પોડશી ગ્રહ પ્રાપ્ત છે. ॥ ૪૧ ॥

‘ પોડશી ગ્રહમાંથી જે સોમરસનું ગ્રહણ કરવું તે પોડશીનું ગ્રહણ આમયણમાંથી કરવું જોઈએ ’ એ આધિકરણનાં સૂત્રો.

સિદ્ધાંત સૂત્ર. તસ્યાપ્રયણાદ્ ગ્રહણમ્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(તસ્ય) તે પોડશી ગ્રહનું (ગ્રહણમ્) ગ્રહણ (આપ્રયણાત્) આમયણ-માંથી કરવું.

ભાવાર્થ :—આમયણમાંથી પોડશી ગ્રહનો સોમરસ લેવો. ॥ ૪૨ ॥

ઉકથ્યાચ્ચ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ઉકથ્યાત્) ઉકથ્યમાંથી પણ પોડશીનું ગ્રહણ કરવું.

ભાવાર્થ :—ઉકથ્યાદયુક્તિ આ વાક્ય બળથી ઉકથ્યમાંથી પણ પોડશી ગ્રહનું ગ્રહણ કરવું એમ પણ જણાય છે. આ પ્રકરણ પૂર્ણ કર્યા પહેલાં જ વચ્ચે બીજો વિચાર થઈ છે. ॥ ૪૩ ॥

ત્રીજા સવનમાં પોડશીનું ગ્રહણ કરવું.

તૃતીયસવને ઘચનાસ્થાત્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(ઘચનાત્) વચન હોવાથી (તૃતીયસવને સ્થાત્) ત્રીજા સવનમાં ગ્રહણ કરવું.

ભાવાર્થ :—તૃતીયે સવને ગુક્તિયાત્ આ વચનના બળથી ત્રીજા સવનમાં પોડશી ગ્રહનું ગ્રહણ કરવું એજ સિદ્ધાંત પક્ષ છે. દરેક સવનમાં ગ્રહણ કરવું એવું જે વચન છે તે તો માત્ર સ્તુતિ છે. ॥ ૪૪ ॥

આ પ્રકરણ પૂર્ણ કરી ઉપર અધુર રહેલું પ્રકરણ ફરીથી શરૂ કરે છે.

અનભ્યાસે પરાક્ શબ્દસ્ય તાદર્થ્યાત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(અનભ્યાસે) એક વખત ગ્રહણ કરવામાં (પરાક્શબ્દસ્ય) પરાક્ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. (તાદર્થ્યાત્) પરાક્ શબ્દનો એવો અર્થ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ પરાક્ ’ શબ્દ દ્વિવાચક છે તથા ‘ એક જ વખત ’ એવો પણ અર્થ છે પરાન્વયકથ્યાદ્ ગૃહ્ણતિ આ વાક્યમાં ‘ પરાક્ ’. શબ્દ ‘ એક જ વખત ’ થાય છે. લુકથ્યાત્ આ જ પંચમી વિભક્તિ છે તે અપાદાનના અર્થમાં છે. પરાક્ શબ્દના સંબંધને લીધે પંચમી નથી અર્થાત્ ઉપપદ પંચમી નથી પણ કારક પંચમી છે. ॥ ૪૫ ॥

પૂર્વપક્ષ. ઉકથ્યવિચ્છેદદર્શનાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ઉકથ્યવિચ્છેદદર્શનાત્) ઉકથ્યોનો વિચ્છેદ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જો ઉકથ્યમાંથી ગ્રહણ કરવામાં ન આવે તો ઉકથ્ય સામ મંત્રો અને પોડશી-ગ્રહણનો વિચ્છેદ થઈ જાય. અન્યોન્યનો અસંબંધ થાય માટે ઉકથ્યમાંથી ગ્રહણ કરવું જોઈએ એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે ॥ ૪૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. આગ્રયણાદ્વા પરાક્શબ્દસ્ય દેશવાચિત્વાત્

પુનરાધેયવત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(આગ્રયણાદ્વા) આગ્રયણમાંથી ગ્રહણ કરવું. (પરાક્ શબ્દસ્ય દેશવાચિત્વાત્) પરાક્ શબ્દ દેશવાચી હોવાથી (પુનરાધેયવ) પુનરાધેયમાં ઉત્તરકાલ રૂપ દેશના અર્થમાં એનો પ્રયોગ થયો છે.

ભાવાર્થ :—યથા પરાભ્યગ્ન્યાધેયાત્ પુનરાદધીત આ ટીકાણે ઉત્તરકાલ રૂપ દેશ વાચક પરાક્ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. એટલે ભાવાર્થ એ છે કે ઉકથ્ય પછી આગ્રયણમાંથી પોડશીનું ગ્રહણ કરવું. ॥ ૪૭ ॥

વિચ્છેદઃ સ્તોમસામાન્યાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(વિચ્છેદઃ) વિચ્છેદ વચન (સ્તોમસામાન્યાત્) એકવિંશતિ સ્તોમ સામાન્યને લીધે.

ભાવાર્થ :—સ્તોમ સામાન્યને લીધે વિચ્છેદ વચન કહ્યું છે માટે આગ્રયણમાંથી પોડશી ગ્રહણ કરવું એજ સિદ્ધાંત પક્ષ છે. ॥ ૪૮ ॥

‘ પોડશી ગ્રહ સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર સાથે છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ઉકથ્યાગ્નિષ્ઠોમસંયોગાદસ્તુતશસ્ત્રઃ સ્યાત્ સતિ

સંસ્થાન્યત્વમ્ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(અસ્તુતશસ્ત્રઃ) આ પોડશી ગ્રહ સ્તોત્ર અને શસ્ત્રથી રહિત સમજાવે (અગ્નિષ્ઠોમસંયોગાત્) અગ્નિષ્ઠોમનો સંબંધ હોવાથી (સતિ) જો સ્તુત અને શસ્ત્ર માનવામાં આવે તો. (સંસ્થાન્યત્વમ્) બિન સંસ્થા માનવી પડે.

ભાવાર્થ :—અગ્નિષ્ટોમ આદિ તે તે સામથી કૃતુને નિમિત્ત કરી પ્રવૃત્ત થયેલી છે, જે પોડશી પણ સામયુક્ત હોત તો પોડશી સામથી સમાપ્ત થવાથી પોડશી નામની એક જ જુદી જ સંસ્થા ગણાત. પણ અગ્નિષ્ટોમાદિ સંસ્થાનું જ શ્રવણ થાય છે. પોડશીનામક સંસ્થાનું શ્રવણ થતું નથી માટે પોડશી સ્તુત અને શસ્ત્રથી સંહિત છે. ॥ ૪૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સસ્તુતશસ્ત્રોવા તદક્ષત્વાત ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સસ્તુતશસ્ત્રઃ) પોડશી અહ સ્તુત અને શસ્ત્ર સંહિત છે. (તદક્ષત્વાત) સ્તુત અને શસ્ત્ર અહના અંગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પોડશી અહ સ્તુત અને શસ્ત્ર સંહિત છે કારણ કે, સ્તુત અને શસ્ત્ર અહના અંગ છે. અંગ વગર અંગી હોઈ શકે નહિ. ॥ ૫૦ ॥

લિજ્જદર્શનાત્ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિજ્જદર્શનાત્) લિંગ વાક્યનું શ્રવણ થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—“ ઝર્વા વાન્યે યજ્ઞકતવઃ સન્તિષ્ઠન્તે તિર્યંચોઽન્યે યે હોતારમમિસંતિષ્ઠન્તે તે ઝર્વા યેઽચ્છાવાકં તે તિર્યંચઃ ” આ વાક્યથી કૃતુઓ ઊપર અને તિર્યંચના બેઠથી બે પ્રકારના બતાવ્યા છે. જે અસ્તુતશસ્ત્ર હોત તો અધ્યુર્યમમિસંતિષ્ઠેત આવો ત્રોળે પણ બેઠે હોત, પણ નથી, માટે પોડશી અહ સસ્તુત શસ્ત્ર છે. ॥ ૫૧ ॥

વચનાત્ સંસ્થાઽન્યત્વમ્ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(વચનાત્) વચન હોવાને લીધે (સંસ્થાઽન્યત્વમ્) જુદી સંસ્થા પણ માન્ય છે.

ભાવાર્થ :—વચન હોવાને લીધે જુદી સંસ્થા હોવાની જે આપત્તિ બતાવી છે, તે ઇષ્ટાપત્તિ છે. વચનને લીધે જુદી સંસ્થા પણ છે. વચનં યયેચ્છં કર્તું શક્નોતિ વચન જે કરવું હોય તે કરી શકે છે. ॥ ૫૨ ॥

‘ અંગિરસોના દ્વિરાત્રયાગમાં પોડશીની પરિસંખ્યા છે ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. અમાવાદતિરાત્રેષુ ગૃહ્યતે ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :—(અમાવાત) અંગિરસના દ્વિરાત્રમાં અભાવ હોવાથી (અતિરાત્રેષુ) અંગિરસ દ્વિરાત્રમાં (ગૃહ્યતે) પોડશીનું અહણ થાય છે.

ભાવાર્થ :—વેલ્લનસં પૂર્વેઽહન સામ મવતિ પોડશી ઉત્તરે આ વાક્યથી અંગિરસ દ્વિરાત્રમાં જ પોડશી અહ પ્રાપ્ત થાય છે કારણ કે બીજા દ્વિરાત્રમાં તો વિકલ્પ પ્રાપ્ત છે જ. આવો પૂર્વપક્ષવાદીનો મત છે. ॥ ૫૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

અન્વયો ઘાડનારમ્યવિધાનાત્ ॥ ૫૪ ॥

પદાર્થ :—(ના) અથવા (અન્વયઃ) બધા દ્વિરાત્રમાં પોડશી ગ્રહનો સંબંધ હોય છે. (મનારમ્યાધીતવાત્) અન્વારમ્યાધીત વાક્યથી.

ભાવાર્થ :—જત્તરેડહનિ દ્વિરાત્રસ્ય ગૃહ્યતે આ સામાન્ય વિધિ વાક્યથી બધા જ દ્વિરાત્રમાં પોડશી ગ્રહનો સંબંધ છે. ॥ ૫૪ ॥

‘માનાહીન અર્થાત્ જુદા જુદા અહીન યાગોમાં પોડશી ગ્રહાય છે.’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

ચતુર્થે ચતુર્થેડહન્યહીનસ્ય ગૃહ્યતે ક્વચિદ્વિધાસેન પ્રતીયતે ભોજનવત્ ॥ ૫૫ ॥

પદાર્થ :—(અહીનસ્ય) એક જ અહીન યાગમાં (ચતુર્થે ચતુર્થે ગ્રહનિ) ચોથે ચોથે દિવસે (ગૃહ્યતે) પોડશીનું ગ્રહણ થાય છે (ક્વચિદ્વિધાસેન પ્રતીયતે) એવું ચતુર્થે ગૃહ્યના અભ્યાસથી પ્રતીત થાય છે. (ભોજનવત્) ભોજન પેટે.

ભાવાર્થ :—અહીન યાગના ચોથે ચોથે દિવસે પોડશીનું ગ્રહણ કરવું. અહીં એક જ અહીન યાગના ચોથે ચોથે દિવસે એવો અર્થ સમજવો. પ્રથમ ચોથે દિવસે પોડશીનું ગ્રહણ કર્યા પછી આઠમા દિવસે ગ્રહણ કરવું એવો અર્થ ક્ષિત થાય છે. જે એવો અર્થ કરવામાં આવે તો ચતુર્થે ચતુર્થે આવો અભ્યાસ ચરિતાઈ થાય છે. જેમ ચોથે ચોથે દિવસે ભોજન કરે છે તો તેના એવો જ અર્થ થાય કે જે દિવસે ભોજન કર્યું હોય ત્યાર પછી આવતા ચોથે દિવસે ફરીથી ભોજન કરે છે, માટે એક જ અહીન યાગના ચતુર્થે દિવસે સમજવા. અહીન યાગ કરવામાં ધણી દિવસો લાગે. ॥ ૫૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

અપિ ઘા સંખ્યાવત્વાન્નાનાહીનેષુ ગૃહ્યતે પક્ષવદેકસ્મિન્

સંખ્યાર્થમાવાત ॥ ૫૬ ॥

પદાર્થ :—(અપિ ઘા) અથવા (સંખ્યાવત્વાત્) ચતુર્થે એ સંખ્યા વાચક હોવાથી (નાનાહીનેષુ) જુદા જુદા અહીન યાગોમાં (ગૃહ્યતે) પોડશીનું ગ્રહણ થાય છે. (એકસ્મિન્) એકમાં (સંખ્યાર્થમાવાત્) સંખ્યાનો અર્થ સદૃશ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ચતુર્થે’ આ સંખ્યા વાચક ગૃહ્ય છે. એક અહીન યાગમાં કંઈ એ ચતુર્થે દિવસે આવતા નથી એક ચતુર્થે પછી ત્યાંથી માંડી જે બીજે ચતુર્થે આવે છે તે તો અહીન યાગનો અષ્ટમ દિવસ કહેવાય છે માટે ચતુર્થે ગૃહ્યના અર્થની ફલવર્તાને લીધે જુદા જુદા અહીન યાગોના ચતુર્થે દિવસે એવા અને એમાં વીરસા પણ ચરિતાઈ થશે. જેમ પક્ષમ્યાં પક્ષમ્યાં ‘મુક્તે’ પાંચમે પાંચમે ભોજન કરે છે એટલે જુદા જુદા પખવાડીઆની પાંચમે લેવાય છે. એક જ પખવાડીઆમાં કંઈ એ વખત કે તણ વખત પાંચમ આવતી નથી. માટે જુદા જુદા અહીન યાગોમાં ચતુર્થે ચતુર્થે દિવસે પોડશીનું ગ્રહણ કરવું એજ સિદ્ધાંત પક્ષ છે. ॥ ૫૬ ॥

મોજને ચ તત્સંખ્યં સ્યાત્ ॥ ૫૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (મોજને) મોજનમાં (તત્સંખ્યં સ્યાત્) તે જ સંખ્યા થશે.

ભાવાર્થ :—ચોથે ચોથે દિવસે મોજન કરે છે. એ તો અહીં જે મોજન કર્યા પછીનો જે જે ચોથો દિવસ આવે છે. તેને ચતુર્થ દિવસ કહેવામાં આવે છે તે તો લોક બ્યવહારને લીધે છે. એક ચતુર્થ પછી બીજો ચતુર્થ આવે એટલે ખરી રીતે અષ્ટમ દિવસ જ મળાય લોક બ્યવહાર વૈદિક કર્મકાંડમાં પ્રમાણ તરીકે ન લેવાય. માટે સિદ્ધાંત પક્ષમાં જુદા જુદા અહીંન યાગો માટે ચતુર્થ શબ્દ બનાવ્યો છે તેજ વાસ્તવિક છે. ॥ ૫૭ ॥

‘ વિકૃતિમાં મહોનુ’ આગ્રયણાગ્રત્વ છે. ’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

જગત્સાન્નિ સામામાવાદકતઃ સામ તદાલ્યં સ્યાત્ ॥ ૫૮ ॥

પદાર્થ :—(જગત્સાન્નિ) જગત્ સામપદ ધટિત પૂર્વોક્તશ્રુતિમાં (ઋક્તઃ) જગતી હંદવાળી ઋચાનો સંબંધ હોવાથી (તદાલ્યં સ્યાત્) જગત્સામ એવી આખ્યાવાણું સામ છે. (સામામાવાદ) સંપૂર્ણ સામવેદમાં જગત્સંગક સામનો અભાવ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ યદિ જગત્સામા આપ્રાયણાગ્રાન્ આનું જ્યોતિષ્ટામ પ્રકરણમાં વાક્ય છે. આ વાક્યનો પ્રકૃતિ યાગમાં નિવેશ નથી કારણ કે જગત્સંગક સામ આખ્યા સામવેદમાં નથી. માટે ઉક્ત વાક્યનો નિવેશ વિકૃતિ યાગમાં છે અને એનો અર્થ એવો કરવો કે જગતી હંદમાં જે ઋચા મળતી હોય તે જગત્સામ છે રથંતર સામ આદિની પેઠે જગત્સામ સામવેદમાં નથી. ॥ ૫૮ ॥

‘ ગોસવ ’ માં ઉપવતી અને અપવતીનો અભાવ છે એ અધિકરણનું સૂત્રો.

પ્રથમ પક્ષ. ઉમયસાન્નિ નૈમિત્તિકં વિકલ્પેન સમત્વાત્સ્યાત્ ॥ ૫૯ ॥

પદાર્થ :—(ઉમયસાન્નિ) બન્ને સામ જેમાં પ્રાપ્ત થાય છે એવા ‘ ગોસવ ’ આદિ કંતુમાં (નૈમિત્તિકમ્) જેનું નિમિત્ત હોય તે નૈમિત્તિક (વિકલ્પેન) વિકલ્પથી પ્રાપ્ત થાય છે (સમત્વાત્) નિયામક કારણ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં આ પ્રમાણે આશ્નાન છે. ગોસવે ઉમે કુર્યાત્. ઉપવતી રથંતર-વૃક્ષ્ય પ્રતિપદં કુર્યાત્ અપવતીં વૃહત્વૃક્ષ્ય આ પ્રમાણે ઉપવતી રથંતર પૃથ્વી અને અપવતી બૃહત્પૃથ્વી ઋચાઓ વિહિત છે. હવે બન્નેને પ્રથમ નંબર એક સાથે આપી શકાય નહિ માટે તેનો વિકલ્પ થવો જોઈએ અને ખાસ કોષ નિયામક કારણ ન હોવાથી ગમે તેને પ્રથમ નંબર આપી શકાય. ॥ ૫૯ ॥

બીજો પક્ષ. મુચ્યેન વા નિયમ્યેત ॥ ૬૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (મુચ્યેન) પ્રથમ ઋચા (નિયમ્યેત) નો જ નિયમ બંધાય છે.

હોવાર્થ :—ઉપવતી ઋચા પ્રથમ છે માટે જ્યાં એ સામમંત્ર પ્રાપ્ત હોય ત્યાં રથંતર સામની ઉપવતી ઋચાને જ પ્રથમ નંબર આપવો. અર્થાત્ એ ઋચાથી રથંતર સામનું પ્રથમ ગાન કરવું ॥ ૬૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. નિમિત્તવિઘાતાદ્વા ક્તુયુક્તસ્ય કર્મ સ્યાત્ ॥ ૬૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (નિમિત્તવિઘાતાદ) નિમિત્તનો વિઘાત હોવાથી (ક્તુયુક્તસ્ય કર્મ સ્યાત્) કૃતુ નિમિત્ત તેનાથી ભિન્ન જ છે.

હોવાર્થ :—અને ઋચા પ્રાપ્ત કરવાનું તે તે પૃષ્ઠ અર્થાત્ સ્તોત્ર નિમિત્ત તરીકે પ્રકૃતિમાં હોય છે. જે રથંતર સામ નિમિત્ત તરીકે હોય તે પ્રથમ ઉપવતી ઋચાથી સામગાન પ્રથમ કરવું, જે બૃહત્સામ નિમિત્ત તરીકે હોય તે અપવતી ઇત્યાદિ ઋચાથી સામગાન કરવું. પણ પ્રકૃત ગોસવાદિમાં કોઇપણ નિમિત્ત ન હોવાથી નૈમિત્તિક ઉપવતી અને અપવતી આ બેમાંથી એકે ય ઋચા પ્રાપ્ત થતી નથી પણ તેનાથી કોઇ અન્ય જ ઋચા પ્રાપ્ત છે માટે ઉક્ત કૃતુમાં ઉપવતી અને અપવતી ઋચાઓનો અભાવ છે. ॥ ૬૧ ॥

‘ઐન્દ્રવાયવ ગ્રહનો સર્વાની આદિમાં પ્રતિકર્ષ ન કરવો.’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. પેન્દ્રવાયવસ્વામ્રવચનાદાદિતઃ પ્રતિકર્ષઃ સ્યાત્ ॥ ૬૨ ॥

પદાર્થ :—(પેન્દ્રવાયવસ્ય) ઐન્દ્રવાયવ ગ્રહનું. (અમ્રવચનાત) અમ્રવચન હોવાથી (આદિતઃ પ્રતિકર્ષઃ સ્યાત્) સૌથી પહેલાં એનું ગ્રહણ થવું જોઈએ.

હોવાર્થ :—જ્યોતિષોમમાં મંત્રકાંડ અને વિધિકાંડના ગ્રહોનો આ પ્રમાણે પાઠકંઠ છે. “ઉપાશુપ્રહઃ પ્રથમઃ, અન્તર્યામિપ્રહો દ્વિતીયઃ, પેન્દ્રવાયવપ્રહસ્તૃતીયઃ, મૈત્રાવરુણપ્રહસ્તુર્થઃ” હવે ઐન્દ્રવાયવમાં અગ્રતાનું વિધાન હોવાથી પ્રથમ તેનું ગ્રહણ થવું જોઈએ. ॥ ૬૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અપિ વા ધર્મવિશેષાત્તદ્ધર્માણાં સ્વસ્થાને પ્રકરણાદમ્ર-

ત્વમુચ્યતે ॥ ૬૩ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (તદ્ધર્મવિશેષાત્) ઐન્દ્રવાયવ પ્રભૃતિત્વવિશેષ હોવાથી (પ્રકરણાત્) પ્રકરણમત પડતા હમપ્રમાણે (સ્વસ્થાને). સ્વસ્થાનમાં (અમ્રત્વમ્ ઉચ્યતે) અમ્રત્વ વિધીયમાન થાય છે.

હોવાર્થ :—અહીં અગ્રતાનું વિધાન નથી પણ મૈત્રાવરુણ આશ્વિન આદિ સર્વગ્રહોનો અનુવાદ કરી કેવળ ગ્રહણનું જ વિધાન છે માટે પાઠ પ્રમાણે પોતપોતાના સ્થાનમાં જ સ્થિત રહેલાનું અમ્રત્વ કહેવાય છે. ॥ ૬૩ ॥

ધારાસંયોગાદ્ ॥ ૬૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ધારાસંયોગાત્) ધારાગ્રહ એજ અગ્રતા છે.

ભાવાર્થ :—ધારાગ્રહ એજ અમતા છે સર્વની અમતાનું વિધાન નથી માટે સર્વની આદિમાં પ્રતિકર્ષ કરવો નહિ. ॥ ૬૪ ॥

‘ કામસંયોગમાં પણ ઐન્દ્રવાયવ ગ્રહનો આદિમાં પ્રતિકર્ષ નથી. ’
એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. કામસંયોગે તુ વચનાદાદિતઃ પ્રતિકર્ષઃ સ્યાત્ ॥ ૬૫ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (કામસંયોગે) કામનો સંયોગ જે વાક્યમાં બતાવ્યો છે ત્યાં તો (વચનાત્) વચનને લીધે (આદિતઃ) સર્વની આદિમાં (પ્રતિકર્ષઃ સ્યાત્) પ્રતિકર્ષ થાય છે.

ભાવાર્થ :—એન્દ્રવાયવાપ્રાપ્ત ગૃહીયાત્ યઃ કામયેત યથાપૂર્વં પ્રજાઃ કન્ધેરન્ આ વાક્યમાં કામયેત ક્રિયાપદથી ‘ કામના ’ સૂચિત થાય છે, માટે જ્યાં કામનાનો સંયોગ બતાવ્યો હોય ત્યાં તો સર્વથી પહેલા પ્રતિકર્ષ કરવો જોઈએ, નહીં તો કામયેત આ પદનો કશો અર્થજ રહેતો નથી. ॥ ૬૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. તદ્દેશાનાં વાઽપ્રસંયોગાત્તયુક્તે કામશાસ્ત્રં સ્યાત્
નિત્યસંયોગાત્ ॥ ૬૬ ॥

પદાર્થ :—(તદ્દેશાનાં વા) પોત પોતાના દેશમાં સ્થિત રહેલા ગ્રહોનું જે ગ્રહણ થાય છે. (અપ્રસંયોગાત્) અમતાનો સંબંધ હોવાથી (તયુક્તે) સ્વસ્થાન યુક્તમાં (કામશાસ્ત્રં સ્યાત્) ફલ બોધક વિધિ છે (નિત્યસંયોગાત્) નિત્ય સંયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કામના બોધક પદ જે વાક્યમાં છે ત્યાં પણ ગ્રહના ગ્રહણમાં ફરક પડતો નથી અર્થાત પાઠના કમ પ્રનાણેજ ગ્રહણ થાય છે. કામનાના સંયોગથી ઐન્દ્રવાયવ ગ્રહનું પ્રથમ ગ્રહણ થતું નથી એજ સિદ્ધાંત પક્ષનું માનવું છે. ॥ ૬૬ ॥

આશ્વિનાદિ ગ્રહો પ્રતિકર્ષ થાય છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. પરેષુ વાઽપ્રશબ્દઃ પૂર્વવત્સ્યાત્ તદાદિષુ ॥ ૬૭ ॥

પદાર્થ :—(પરેષુ વા) ઐન્દ્રવાયવ આદિ ગ્રહોમાં શ્રૂયમાણ (અપ્રશબ્દઃ) અગ્રશબ્દઃ (પૂર્વવત્ સ્યાત્) પૂર્વ બતાવેલા અધિકરણ પેઠે થાય છે. (તદાદિષુ) તત્પ્રભૃતિઓમાં.

ભાવાર્થ :—શુક્રાપ્રાપ્ત ગૃહીત ગતશ્રોઃ પ્રતિષ્ઠાકામઃ આ વાક્યથી જે શુક્રાદિગ્રહોનું ગ્રહણ કરવાનું પ્રતિષ્ઠા કામને માટે કહેવામાં આવ્યું છે તેમાં પણ પૂર્વપેઠે યથાસ્થાનસ્થિત શુક્ર ગ્રહનું ગ્રહણ થતું ન્યાય છે. ॥ ૬૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. પ્રતિકર્ષો વા નિત્યાર્થેનાપ્રસ્ય તદસંયોગાત્ ॥ ૬૮ ॥

પદાર્થ :—(પ્રતિકર્ષો વા) ઐન્દ્રવાયવથી ચતુર્થ સ્થાનમાં રહેલા શુક્રગ્રહનું ઐન્દ્રવાયવ ગ્રહ પહેલાં ગ્રહણ થતું જોઈએ (નિત્યાર્થેના) પાઠ કમથી નિત્ય પ્રાપ્ત પ્રથમ સ્થાન ઐન્દ્રવાયવ ગ્રહ તેનાથી સંબંધ છે. (અપ્રસ્ય) અમતાનો (તદસંયોગાત્) ફલ સાથે સંબંધ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વાક્યમાં જે શુદ્ધાત્તા સંભળાય છે તેનો ફળની સાથે સંબંધ છે. માટે શુદ્ધ અહનો સ્વસ્થાનમાંથી બંધ કરી તેનું ઐન્દ્રવાયવ અહની પહેલાં અહણ કરવું જોઈએ. ॥ ૬૮ ॥

પ્રતિકર્ષ" ચ દર્શયતિ ॥ ૬૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રતિકર્ષ" દર્શયતિ) લિંગ વાક્ય પ્રતિકર્ષને બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—ધારયેયુસ્તં યં કામાય ગૃહીયુઃ, એન્દ્રવાયવં ગૃહીત્વા સાદયેત તમ્ આ વાક્યથી શુદ્ધ અહનું ઐન્દ્રવાયવ અહ કરતાં પહેલું અહણ થાય છે એવું સૂચન છે. પહેલાં શુદ્ધ અહનું અહણ કરવું પછી ઐન્દ્રવાયવ અહને લઈ શુદ્ધ અહને નીચે મૂકવો. આથી ૨૫૯ સિદ્ધ થાય છે કે શુદ્ધ અહનો પ્રતિકર્ષ થાય છે. પ્રતિકર્ષ એટલે ક્રમપ્રાપ્ત અહણમાં ફેરફાર કરી પૂર્વ અહણ કરવું. ॥ ૬૯ ॥

‘ આશ્વિન આદિઅહોનું અહણ ઐન્દ્રવાયવ અહ આદિની પહેલાં

થવું જોઈએ. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પુરસ્તાદૈન્દ્રવાયવાદપ્રસ્ય કૃતદેશત્વાત્ ॥ ૭૦ ॥

પદાર્થ :—(એન્દ્રવાયવાત્ પુરસ્તાત્) ઐન્દ્રવાયવ અહની પહેલાં કરવું (અપ્રસ્ય કૃત-દેશત્વાત્) અત્રતાનો દેશ કલ્પમ અર્થાત્ નિશ્ચીત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઐન્દ્રવાયવ અહની પહેલાં આશ્વિન આદિ અહોનું અહણ હોવું જોઈએ પણ ઉપાંશુ અને અતર્યામ અહોની પહેલાં નહિ. કારણ કે ધારાઅહનો અધિકાર છે. જે ધારાઅહ હોય તેની પહેલાંનું અહણ હોવું જોઈએ. જે અધારાઅહ હોય તેની પહેલાં નહિ, માટે ઉપાંશુ અને અતર્યામઅહ પહેલાં આશ્વિન આદિનું અહણ ન થવું જોઈએ. ॥ ૭૦ ॥

તુલ્યધર્મત્વાત્ ॥ ૭૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તુલ્યધર્મત્વાત્) સમાનધર્મતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ધારાઅહત્વરૂપ તુલ્યધર્મ હોવાથી. માટે ઐન્દ્રવાયવ પહેલાં આશ્વિન આદિનું અહણ થવું યોગ્ય છે. ॥ ૭૧ ॥

તથા ચ લિજ્જદર્શનમ્ ॥ ૭૨ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) તે પ્રમાણે (લિજ્જદર્શનાત્) લિંગવાક્ય પણ છે.

ભાવાર્થ :—લિંગ વાક્ય પણ એ જ ક્રમ બતાવે છે. જુઓ શાબ્દ ભાષ્ય. ધારયેયુસ્તં યં કામાય ગૃહીયુઃ । એન્દ્રવાયવં ગૃહીત્વા સાદયેત્ । અય તં સાદયેત્, યં કામાય ગૃહીયુઃ, इति काम्यस्य धारणानन्तरं मैन्द्रवायवस्य ग्रहणं दर्शयति तस्मादैन्द्रवायवस्य पुरस्तात्प्रतिकर्षः आ भाष्येन पंडितेभ्योऽपि पक्ष २५९ थाय છે કે આશ્વિનાદિ અહોનું અહણ ઐન્દ્ર વાયવ અહની જ પહેલાં થવું જોઈએ. ॥ ૭૨ ॥

‘ સાદનનો પશુ પ્રતિકર્ષ થવો જોઈએ. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્ર.

સાદનં ચાપિ શેષત્વાત્ ॥ ૭૩ ॥

પદાર્થ :—(સાદનં ચ અપિ) અને સાદન પશુ અપકૃષ્ટ થાય છે. (શેષત્વાત્) તે ગ્રહણનું શેષ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યાં ગ્રહણનો અપકર્ષ થાય છે ત્યાં સાદનનો પશુ અપકર્ષ કરવો જોઈએ કારણ કે સાદન ગ્રહણનું શેષ છે. ગ્રહણ એટલે ગ્રહ પાત્રનું લેવું તે અને સાદન એટલે પાત્રનું વિહિત સ્થાને મૂકવું તે. ગ્રહણ અંગિ છે અને સાદન તેનું અંગ છે. અંગિના અપકર્ષ સાથે અંગનો અપકર્ષ હોવો જ જોઈએ. ॥ ૭૩ ॥

છિન્નદર્શનાત્ ॥ ૭૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (છિન્નદર્શનાત્) સિંગ વાક્યનું શ્રવણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એન્દ્રવાચનં ગૃહીત્વા સાદયેત્ આ વાક્યથી પશુ સાદનનો અપકર્ષ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૭૪ ॥

‘ પ્રદાનનો પ્રતિકર્ષ થતો નથી. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. પ્રદાનં ચાપિ સાદનત્વાત્ ॥ ૭૫ ॥

પદાર્થ :—(પ્રદાનં ચ અપિ) પ્રદાન એટલે યાગ પશુ (સાદનત્વાત્) આસાદન પેઠે પ્રતિકૃષ્ટ થાય છે.

ભાવાર્થ :—જેમ આસાદનનો પ્રતિકર્ષ થાય છે તેમ પ્રદાન એટલે હવિસ્ત્યાગ અર્થાત્ યાગનો પશુ પ્રતિકર્ષ થાય છે. આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૭૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ન વા પ્રધાનત્વાત્ સાદનં તથા ॥ ૭૬ ॥

પદાર્થ :—(ન વા) અથવા નહિ (પ્રધાનત્વાત્) પ્રધાન હોવાથી (તથા સાદનમ્) સાદન પેઠે તેનો પ્રતિકર્ષ થતો નથી.

ભાવાર્થ :—આસાદન પેઠે પ્રદાનનો પ્રતિકર્ષ થતો નથી કારણ પ્રદાન એ તો પ્રધાન છે અર્થાત્ સુખ્ય કર્મ છે. સુખ્યનો પ્રતિકર્ષ અસુખ્યને લીધે થતો નથી. ॥ ૭૬ ॥

‘ ઋત્વીકામાં એન્દ્રવાચનની ઉક્તિ છે તે સમાનવિધિને માટે છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્ર.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ઋત્વીકાયાં ન્યાયોક્તેષ્વાજ્ઞાનં ગુણાર્થં સ્યાત્ ॥ ૭૭ ॥

પદાર્થ :—(ઋત્વીકાયામ્) દાદયાદગત પહેલો, છેલ્લો અને દસમા દિવસનો ત્યાગ કરી બાકી જે નવ દિવસો છે તેને ઋત્વીકા એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. તે ઋત્વીકામાં

(ન્યાયોક્તેષુ) અતિદેશ શાસ્ત્રથી પ્રાપ્તમા (આમ્નાનમ્) જે પુનઃકથન કરવામાં આવ્યું છે તે (ગુણાયં સ્યાત્) સ્તુતિને માટે છે.

ભાવાર્થ :—દ્વાદશાહમાં પ્રથમ, દશમ અને દ્વાદશ દિવસ સિવાય બાકીના રહેલા નવ દિવસોના ત્રણ ત્રિક થાય છે આને 'ત્ર્યનીકા' એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. તેમાં ક્રમથી અગ્રતા શ્રુત થાય છે. જેમકે એન્દ્રવાયવાપ્રં પ્રથમમહઃ, અથ શુક્રાપ્રમ્, અથાપ્રયણાપ્રમ્ આમ પ્રથમ ત્રિકના ક્રમ પ્રમાણે જ બાકી રહેલા બે ત્રિકનો પણ એજ ક્રમ અગ્રતા વિધાનને માટે છે. હવે બીજા દિવસમાં જે અગ્રતા કહી છે તે તો પ્રકૃતિમાંથી જ અતિદેશશાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત થાય છે તો પછી એ અપૂર્વ વિધાન છે કે અર્થવાદ છે ? આનો ઉત્તર પૂર્વપક્ષવાદી તરફથી એવો આપવામાં આવે છે કે એ તો કેવળ અર્થવાદ છે. ॥ ૭૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અપિ વાઙ્મર્ગેષ્વગ્નિવત્સમાનં વિધાનં સ્યાત્ ॥ ૭૮ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (અર્હર્ગેષુ) અર્હર્ગેણોમાં (અગ્નિવત્) અગ્નિયજન પેઠે (સમાનં વિધાનં સ્યાત્) સમાન વિધાન છે અર્થવાદ નથી.

ભાવાર્થ :—' અથાતોઽગ્નિમિષ્ટોમેન યજેતં તં દિરાગ્રેણ ' આ પ્રમાણે જેમ અગ્નિષ્ઠીમમાં અગ્નિનું વિધાન છે તેમ પ્રકૃત રથળમાં પણ અતિદેશ શાસ્ત્રથી અગ્રતાની પ્રાપ્તિ પ્રકૃતિમાંથી હોવા છતાં ફરીથી વિધાન જ છે. તે અર્થવાદ નથી. ॥ ૭૮ ॥

‘ વ્યૂહ દ્વાદશાહ એ સમૂહનો વિકાર છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

દ્વાદશાહસ્ય વ્યૂહસમૂહત્વં પૃષ્ઠવત્ સમાનવિધાનં સ્યાત્ ॥ ૭૯ ॥

પદાર્થ :—(દ્વાદશાહસ્ય) દ્વાદશાહ (પૃષ્ઠવત્) પૃષ્ઠની પેઠે (વ્યૂહસમૂહત્વમ્) વ્યૂહ અને સમૂહ રૂપે (સમાનવિધાનં સ્યાત્) સમાન વિધિવાળા છે.

ભાવાર્થ :—દ્વાદશાહ યાગ બે પ્રકારે છે એક સમૂહ રૂપે અને બીજો વ્યૂહ રૂપે. અહીં પૂર્વપક્ષવાદીનું એવું માનવું છે કે બંને પ્રકારોમાં સમાન વિધિ છે અર્થાત્ કોઇ કોઇની પ્રકૃતિ કે વિકૃતિ નથી બંને સમાન વિધિના વિષય છે. વ્યૂહદ અને રથંતરમાં જેમ સમાન વિધાન છે તેમ દ્વાદશાહમાં પણ સમજવું. સમૂહ દ્વાદશાહની ગણતરી આ પ્રકારે શાબ્દ ભાષ્યાદિમાં બતાવી છે.

સમૂહસ્તાવત્ એન્દ્રવાયવાપ્રો પ્રાયણીયોદયનોયો દશમં વાહઃ, અથેતરેષાં નવાનામ્ મહામ્ એન્દ્રવાયવાપ્રં પ્રથમમહઃ, અથશુક્રાપ્રમ્, અથાપ્રયણાપ્રમ્ । અથૈન્દ્રવાયવાપ્રમ્, અથ શુક્રાપ્રમ્ અથાપ્રયણાપ્રમ્ । અથૈન્દ્રવાયવાપ્રમ્ અથ શુક્રાપ્રમ્ અથાપ્રયણાપ્રમ્ ॥ ઇતિ આ પ્રમાણે સમૂહ દ્વાદશાહ. અથ વ્યૂહઃ, એન્દ્રવાયવાપ્રો પ્રાયણીયોદયનોયો, અથેતરેષાં દશાનામહા મૈન્દ્રવાયવાપ્રં પ્રથમમહઃ, અથ શુક્રાપ્રમ્ । અથ દ્વે આપ્રયણાપ્રે । અથૈન્દ્રવાયવાપ્રમ્ અથ દ્વે શુક્રાપ્રે, અથાપ્રયણાપ્રમ્ અથ દ્વે એન્દ્રવાયવાપ્રે ॥ આ પ્રમાણે વ્યૂહ દ્વાદશાહ બતાવ્યો છે. બંને સ્વતંત્ર વિધિ છે એમ પૂર્વપક્ષવાદીનું મતવ્ય છે. ॥ ૭૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. વ્યૂહો વા લિંગદર્શનાત્ સમૂહવિકારઃ ॥ ૮૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (વ્યૂહઃ) વ્યૂહ (સમૂહ વિકારઃ) સમૂહનો વિકાર છે. (લિંગદર્શનાત્) લિંગ વાક્યનું દર્શન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વ્યૂહ દ્વાદશાહ એ સમૂહ દ્વાદશાહ યાગનો વિકૃતિ યાગ છે. તેને માટે આ પ્રમાણે લિંગ વાક્ય છે. ઐન્દ્રવાયવસ્ય વા એતદાયતનં યચ્ચતુર્થમહઃ આતું વ્યૂહર્મા વાક્ય શ્રવણ છે. આ વાક્યની ઉપપત્તિ એ વ્યૂહને સમૂહ તરીકે વિકૃતિને માને તો જ થઈ શકે છે. આના વિશેષ ખુલાસા માટે શાખર ભાષ્ય જુઓ. ॥ ૮૦ ॥

કામસંયોગાત્ ॥ ૮૧ ॥

પદાર્થ :—(કામસંયોગાત્) કામનાનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યઃ કામયેત્ત બહુ સ્યાં પ્રજાયેય આતું વ્યૂહ દ્વાદશાહર્મા શ્રવણ થાય છે. જે કામ્ય હોય છે તે નિત્યની વિકૃતિ હોય છે એ તો પ્રસિદ્ધ છે માટે વ્યૂહ એ સમૂહની વિકૃતિ છે. ॥ ૮૧ ॥

પ્રયોજન સૂત્ર. તસ્યોભયથાપ્રવૃત્તિરૈકકર્મ્યાત્ ॥ ૮૨ ॥

પદાર્થ :—(તસ્ય) બંને પ્રકાર વાળા દ્વાદશાહની (ઇમયથા પ્રવૃત્તિઃ) બંને રીતે પ્રવૃત્તિ થાય છે (એકકર્મ્યાત્) એકરૂપે હોવાથી,

ભાવાર્થ :—જ્યાં વ્યૂહ દ્વાદશાહ કરવાનું લિંગ વાક્ય મળે ત્યાં જ વ્યૂહની દ્વાદશાહની પ્રવૃત્તિ અમળવી. અને જ્યાં લિંગ વાક્ય ન હોય ત્યાં પ્રકૃતિશૂન સમૂહ દ્વાદશાહની જ પ્રવૃત્તિ છે એમ સમજવું ॥ ૮૨ ॥

‘ સંવત્સર સત્રમાં અનીકોની ત્રિવૃદ્ધિ છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. એકાદશિનવત્ત્ર્યનોકાપરિવૃત્તિઃ સ્યાત્ ॥ ૮૩ ॥

પદાર્થ :—(એકાદશિનવત્) એકાદશિન પ્રકરણમાં જેવી આવૃત્તિ થાય છે. તેવી (ત્ર્યનોકાપરિવૃત્તિઃ) અનીકોની પરિવૃત્તિ (સ્યાત્) થાય છે.

ભાવાર્થ :—ગવામયન નામનો એક કંતુ હોય છે, તે એક વરસ સુધી ચાલે છે. તે કંતુ દ્વાદશાહની વિકૃતિ છે તેમાં આગળના અધિકરણમાં બતાવેલા અનીકોની આવૃત્તિ કરવાની હોય છે. તે આવૃત્તિ એ પ્રકારની હોય છે એક દંડાકલિત અને બીજી સ્વસ્થાન વૃદ્ધિ. પૂર્વપક્ષ-વાદીનું એવું માનવું છે કે ગવામયનમાં અનીકોની આવૃત્તિ જેમ દંડની આવૃત્તિ થાય છે તેમ કરવી. જેમ દંડના આદિ, મધ્ય અને અન્ત્ય ભાગ હોય છે અને દરેક વખતે એ ત્રણેને સાથે જ લેવાય છે તે પ્રમાણે એક વખત ત્રણ ત્રિકલનું અનુષ્ઠાન કર્યા પછી બીજી વખત ત્રણત્રિકલનું અનુષ્ઠાન કરવું આ પ્રમાણે કંતુની સમાપ્તિ થાય ત્યાં સુધી કયે જવું. અર્થાત્ વરસ પૂરું થાય ત્યાં સુધી કયે જવું ॥ ૮૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સ્વસ્થાનવિષ્ટદ્વિર્વા અહામપ્રત્યક્ષસંભવત્વાત ॥ ૮૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્વસ્થાનવિષ્ટદ્વિ :) સ્વસ્થાન વિષ્ટદ્વિ રૂપ આવૃત્તિ કરવી (અહામ્ અપ્રત્યક્ષસંભવત્વાત) દિવસોત્તી સંખ્યા અપ્રત્યક્ષ છે.

ભાવાર્થ :—સિદ્ધાંતપક્ષવાદીનું એવું માનવું છે કે સ્વસ્થાન વિષ્ટદ્વિ રૂપ આવૃત્તિ કરવી. કારણ કે અહન અર્થાત્ દિવસનો અધિકાર નથી. કેવળ ઐન્દ્રવાયવાત્રનું જ વિધાન છે. અહનનું વિધાન નથી. આપ્રયણાન્ કૃત્વા ઐન્દ્રવાયવાત્રાઃ કર્તવ્યા એટલે પ્રથમ આપ્રયણો કરીને પછી ઐન્દ્રવાયવાત્ર કરવા. આ પ્રમાણે સ્વસ્થાનવૃદ્ધિ રૂપ આવૃત્તિ છે. વિશેષ ખુલાસા માટે શાખર ભાષ્ય આદિ આકરગ્રંથ જુઓ. ॥ ૮૪ ॥

પૃષ્ઠાવૃત્તૌ આપ્રયણસ્ય દર્શનાત્ ત્રયસ્ત્રિંશે પરિવૃત્તૌ

પુનરૈન્દ્રવાયવઃ સ્યાત્ ॥ ૮૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પૃષ્ઠાવૃત્તૌ) પૃષ્ઠની આવૃત્તિમાં (આપ્રયણસ્ય) આપ્રયણ-અત્રાનું (દર્શનાત્) દર્શન થવાથી. (ત્રયસ્ત્રિંશે) તેત્રીસમાં દિવસે (પરિવૃત્તૌ) દંડકલિત આવૃત્તિમાં તો (પુનઃ ઐન્દ્રવાયવઃ સ્યાત્) ઐન્દ્રવાયવ થાય છે.

ભાવાર્થ :—પૃષ્ઠ આવૃત્તિમાં તેત્રીશમે દિવસે આપ્રયણનું દર્શન થાય છે અને દંડકલિતવત્ આવૃત્તિ કરવાથી તે ઐન્દ્રવાયવાત્ર થાય છે. આનો વિશેષ ખુલાસો શાખર ભાષ્ય આદિ આકરગ્રંથમાં જોઈ લેવો. આ સૂત્રમાં સ્વસ્થાનવૃદ્ધિ રૂપ આવૃત્તિનું જ સમર્થન છે. ॥ ૮૫ ॥

વચનાત્પરિવૃત્તિરેકાદશિનેષુ ॥ ૮૬ ॥

પદાર્થ :—(એકાદશિનેષુ) એકાદશિન પ્રકરણમાં (પરિવૃત્તિઃ) દંડકલિત આવૃત્તિ કરવામાં આવે છે તેમાં તો (વચનાત્) વચનના પ્રમાણને લીધે.

ભાવાર્થ :—એકાદશિન પ્રકરણમાં દંડકલિતરૂપ આવૃત્તિ સ્વીકારવામાં આવે છે તેમાં તો વચન પ્રમાણ છે. વાચનમન્તતઃ પુનઃ પર્યાવૃત્તેષુ ભાગ્યેયમેવ પ્રયમેડ્ઢન્યાલમેત ॥ આ વચનના પ્રમાણથી એકાદશિન પ્રકરણમાં દંડકલિત આવૃત્તિ સ્વીકારવામાં આવે છે. જુઓ શાખર ભાષ્ય. ॥ ૮૬ ॥

લિંગદર્શનાન્ ॥ ૮૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિંગદર્શનાન્) લિંગ વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દળ્બકલિતવદેકાદશિના ભાવર્તન્ટે આપું લિંગવચન પણ છે જેથી એકાદશિન પ્રકરણમાં દંડકલિત આવૃત્તિ સ્વીકારવામાં આવે છે. ॥ ૮૭ ॥

‘ વ્યૂહાત્મક દ્વાદશાહમાં મંત્રોના જ હંદોનો વ્યતિક્રમ થાય છે. ’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

છન્દોવ્યતિક્રમાદ્ વ્યૂદે મક્ષપક્ષમાનપરિધિકપાલસ્ય મન્ત્રાણાં

યથોત્પત્તિવચનમૂહવત્ સ્યાત્ ॥ ૮૮ ॥

પદાર્થ—(વ્યૂદે) વ્યૂદ સંગ્રહ દ્વાદશાહ યાગમાં (છન્દોવ્યતિક્રમાત્) મુખ્ય છન્દોનો જ વ્યતિક્રમ શ્રુત હોવાથી. (મક્ષપક્ષમાનપરિધિકપાલસ્ય) ભક્ષ, પવમાન, પરિધિ અને કપાલના (મન્ત્રાણામ્) મંત્રોનો (યથોત્પત્તિવચનમ્) જેવો પાઠક્રમ છે તેજ પ્રમાણે બોલવું. (મૂહવત્) બિહ તે કેવળ હંદોનો જ છે.

ભાવાર્થ :—વ્યૂદ દ્વાદશાહમાં કેવળ હંદોનો જ વ્યતિક્રમ થાય છે. તે તે હંદવાળા મંત્રોનું વચન જ વિપર્યસ્ત થાય છે. ભક્ષાદિનો વ્યતિક્રમ અસંભવિત છે. તસ્માદસંમતો મક્ષાવીનાં વ્યતિક્રમણસ્ય આ પ્રમાણે શાસ્ત્રમાં પાઠ છે, જુઓ. માટે મંત્રગત હંદોનો જ વ્યતિક્રમ થાય છે. આ બંને અધિકરણો શાસ્ત્ર ભાષ્યાદિ આકર ગ્રંથો વાંચવાથી વધારે સ્પષ્ટ થશે. માટે જિજ્ઞાસુએ તે વાંચવા પ્રયત્ન કરવો. ॥ ૮૮ ॥

इति मोमांसागुर्जरभाष्ये दशमाध्यायस्य पञ्चमः पादः

अथ दशमाध्यायस्यः षष्ठः पादः

‘ રથંતર આદિ સામોનું તૃત્યમાં ગાન કરવું. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ઇકર્ણસ્થાનાનિ યજ્ઞે સ્યુઃ સ્વાધ્યાયવત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(ઇકર્ણસ્થાનાનિ) એક જ ઋચા જેનો આશ્રય છે એવાં સામો (યજ્ઞે સ્યુઃ) પ્રયોગ વખતે યજ્ઞમાં ગાવાનાં હોય છે (સ્વાધ્યાયવત્) સ્વાધ્યાય પેઠે.

ભાવાર્થ :—રથંતર, બૃહદ્, વૈરૂપ, વૈરાજ, શાકવર અને રૈવત આ બધાં જુદાં જુદાં સામગાનોનાં નામ છે. જ્યારે યજ્ઞમાં આ ગાવાનાં હોય ત્યારે એક જ ઋચામાં ગાવા કે તૃત્યમાં ? અહીં પૂર્વપક્ષ એવો છે કે યજ્ઞમાં એક જ ઋચામાં સામગાન કરવું, કારણ કે અધ્યયન કરતી વખતે એક જ ઋચામાં સામગાન કરેલું હોય છે અને અધ્યયન અનુષ્ઠાનને માટે હોય છે, માટે જેવું અધ્યયન વખતે સામગાન કર્યું હોય તેવું યજ્ઞમાં પણ ગાવું, એક જ ઋચામાં ગાવાથી અધ્યયન પ્રમાણે પ્રયોગમાં પણ એકરૂપતા આવે છે, માટે એક ઋચામાં ગાન કરવું. ॥ ૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

તૃત્તે વા લિંગ્ગદર્શનાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (તૃત્તે) ત્રણેય ઋત્યાઓમાં સામ ગાવું (લિંગ્ગદર્શનાત્) લિંગ એક વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અથક્ષરેણ પ્રથમાયા ઋત્ત્વઃ પ્રત્તૌતિ દ્વચક્ષરેણોક્તરયોઃ અહીં ત્રણેય ઋત્યાઓમાં પ્રતોતાએ ગાવા યોગ્ય ભાગનું નિર્ણય કયું છે, માટે તૃત્તમાં સામગાન કરવું. ઋત્ત્વસામોવાચ ઇત્યાદિ અર્થવાદમાં પણ ત્રણ ઋત્યાઓનો જ સ્વીકાર કર્યો છે, માટે તૃત્તમાં ગાન કરવું. ॥ ૨ ॥

‘ સ્વર્દ્દશ શબ્દથી જે વીક્ષણ બતાવ્યું છે તે કાલાર્થક છે. ’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

સ્વર્દ્દશં પ્રતિ વીક્ષણં કાલમાત્રં પરાર્થત્વાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(સ્વર્દ્દશં પ્રતિ વીક્ષણમ્) સ્વર્દ્દશ શબ્દને ઉદ્દેશીને જે વીક્ષણ કહેવામાં આવ્યું છે તે (કાલમાત્રમ્) કાળનું લક્ષણ છે (પરાર્થત્વાત્) સ્તુત્યર્થક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—રથંતર સામ ગાવાની આ ઋત્યા યોગિભૂત ગણાય છે અર્થ ત્વા શ્વ નોનુમોડુગધા હવ ધેનવઃ । ઈશાનમસ્ય જગતઃ સ્વર્દ્દશ મીશાન મિન્દ્ર તત્પુષ્પઃ ॥ ઋ. ૬-૩૧-૨૨ આ ઋત્યામાં સ્વર્દ્દશ શબ્દ આવ્યો છે. રથંતરે પ્રસ્તુતમાને સંમીલયેત્ સ્વર્દ્દશં પ્રતિ વીક્ષેત । રથંતરની યોગિભૂત ઉક્ત ઋત્યા જ્યારે ગાવામાં આવે ત્યારે સંમીલન કરવું અને જ્યારે તેમાં સ્વર્દ્દશ શબ્દ આવે ત્યારે વીક્ષણ કરવું અર્થાત્ જોવું. આ ઠેકાણે સ્વર્દ્દશ પદ વીક્ષણનું અંગ નથી. પણ તે તો કાળનું લક્ષણ છે. સ્વર્દ્દશ પદ સ્તુતિને માટે છે. સ્તુતિમાં વિનિયુક્ત થયા પછી તે વીક્ષણનું અંગ થઈ શકે નહિ. ॥ ૩ ॥

ગવાભયાનકમાં પૃષ્ઠય પડહમાં ‘ બૃહદ્ ’ અને ‘ રથંતર ’ સામનો વિભાગ છે

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

પૃષ્ઠયસ્ય યુગપદ્વિધેરેકાહવદ્ દ્વિસામત્વમ્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(પૃષ્ઠયસ્ય) પૃષ્ઠ સ્તોત્રનું (યુગપદ્વિધેઃ) એક સાથે વિધાન હોવાથી (એકાહવત્) એકાહ પેઠે (દ્વિસામત્વમ્) બંને સામોનું એક દિવસમાં અનુષ્ઠાન કરવું.

ભાવાર્થ :—આ પ્રકારે આમાન છે પૃષ્ઠયઃ વઢહો વૃહદ્વંતરસામા ઇતિ અહીં એવો અર્થ નીકળે છે કે પૃષ્ઠ સ્તોત્રનું એક સાથે વિધાન છે એટલે કે ‘ બૃહદ્ ’ અને ‘ રથંતર ’ બંને સામોનું પડહ નામક યાગમાં પ્રત્યેક દિવસે અનુષ્ઠાન કરવું અર્થાત્ બંને સામોનું ગાન દરરોજ થવું જોઈએ. આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે વૃહદ્વંતરસામા આ હન્દગર્ભિત બહુનીહિ સમાસ છે. તેથી ઉક્ત પ્રકારનો અર્થ નીકળે છે. ॥ ૪ ॥

વિમક્તે વા સમસ્તવિધાનાત્ તદ્વિમાગેઽપ્રતિષિદ્ધમ્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (વિમક્તે) હન્દગર્ભાસથી ઉક્ત પદ શ્રવ્ય હોવાથી (સમસ્તવિધાનાત્) કેવળ બહુનીહિ સમાસનું વિધાન હોવાથી (તદ્વિમાગે) બૃહદ્ અને રથંતરનાં વિભાગમાં (અપ્રતિષિદ્ધમ્) અધાધિત છે.

ભાવાર્થ :—‘ વૃહદયન્તરસામા ’ આમાં ૬૦૬ સમાસ નથી, કેવળ બહુવ્રીહિ સમાસ જ છે. માટે વિભાગનો પ્રતિષેધ થતો નથી અર્થાત્ પ્રકૃતિમાં જેમ એક એક દિવસે એક એક સ્તોત્રનું અનુષ્ઠાન હોય છે તેમ વિકૃતિભૂત ‘ વૃહદ ’ યાગમાં પણ દરરોજ એક એક સ્તોત્રનું અનુષ્ઠાન છે અર્થાત્ એક દિવસે રથંતરનું તો બીજે દિવસે બૃહદ્ સામનું અનુષ્ઠાન કરવું એ જ ક્રમ છે દિવસો પૂરા થાય ત્યાં સુધી ચાલુ રાખવો. ॥ ૫ ॥

‘ પ્રાયશ્ચીય અને ઉદયનીય દિવસોમાં ઐકાદશિન પશુઓનું દાન કરવું. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. સમાસસ્વૈકાદશિનેષુ તત્પ્રકૃતિત્વાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (એકાદશિનેષુ) ઐકાદશિન પશુઓના દાનના વિષયમાં પ્રાયશ્ચીય અને ઉદયનીય દિવસોમાં તેઓનું દાન કરવું. (સમાસઃ) સંપૂર્ણનું અનુષ્ઠાન કરવું (તત્પ્રકૃતિત્વાત્) દ્વાદશાહની પ્રકૃતિ જે ન્યોતિષ્ટોમ છે તેના જે ધર્મો છે તે ધર્મવાળા દ્વાદશાહ પણ છે.

ભાવાર્થ :—દ્વાદશાહની પ્રકૃતિ ન્યોતિષ્ટોમ છે તેમાં એક જ દિવસે બધા પશુઓનું દાન કરવામાં આવે છે. તેની વિકૃતિભૂત દ્વાદશાહમાં પણ એજ ધર્મોનું અનુષ્ઠાન થવું જોઈએ માટે એક જ દિવસમાં બધા પશુઓનું દાન થવું જોઈએ. ॥ ૬ ॥

વિહારપ્રતિષેધાન્ત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વિહારપ્રતિષેધાત્) અસામાનાધિકરણનો પ્રતિષેધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે દરરોજ એક એક પશુનું દાન કરવામાં આવે તો તેનું અસામાનાધિકરણ થઈ જાય. પ્રાયશ્ચીયોદયનીયયોરાત્રમેત આ વાક્યમાં પ્રાયશ્ચીય અને ઉદયનીય દિવસમાં બધા પશુઓનું દાન આપવા જણાવ્યું છે તેથી અસામાનાધિકરણનો પ્રતિષેધ ૨૫૯ સમજાય છે. આ કારણથી એક જ સાથે પશુઓનું દાન ૩૫ અનુષ્ઠાન થવું જોઈએ. ॥ ૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. શ્રુતિતો વા લોકવદ્વિભાગઃ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (શ્રુતિતઃ) દિવચનની શ્રુતિ હોવાથી (લોકવદ્વિભાગઃ) લોક-વ્યવહારમાં જેમ વિભાગ સમજાય છે તેમ વૈદિક વાક્યમાં સમજવું.

ભાવાર્થ :—પ્રાયશ્ચીયોદયનીયયોઃ આ ઠેકાણે દિવચન છે. માટે લોક વ્યવહારમાં જેમ ચૈત્રમેત્રયોઃ શત્તં દેહિ આ લૌકિક વાક્યમાં ચૈત્રમેત્ર શબ્દને દિવચન છે અને તેથી ઉક્ત વાક્યનો અર્થ એમ સમજાય છે કે સો ૩૫૫ આ ચૈત્ર અને મૈત્ર નામના માણસને આપી દો એટલે ૫૨૫૫૫ ચૈત્ર અને ૫૨૫૫૫ મૈત્રને આવી રીતે વિભાગ કરી આપવા એમ સમજાય છે તેવી જ રીતે પ્રાયશ્ચીય અને ઉદયનીય આ બે દિવસમાં પશુઓનું દાન કરવું એમ સમજવું જોઈએ. દરેક દિવસે એક એક પશુનું દાન કરવું આવો અર્થ કરવો એ ઠીક નથી અને તેને માટે ઠાઠ પ્રમાણ પણ નથી. ॥ ૮ ॥

વિહારપ્રકૃતિત્વાન્ન ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વિહારપ્રકૃતિત્વાન્ન) વિહાર અર્થાત્ ' દરરોજ એક એક પશુનું દાન કરવું ' આવું પણ વિધાન હોવાથી દરરોજ દાન કરવું એવું પણ સમજાય છે. .

ભાવાર્થ :—અન્વહમેકૈકમાલમેત આ વાક્ય પ્રતિદિન દાન કરવું એવો પણ અર્થ બતાવે છે. માટે એ પ્રમાણે કરવું કે નહિ ? જો ન કરવામાં આવે તો વાક્ય નિરર્થક થઈ જાય. ॥ ૯ ॥

યાવચ્છક્યં તાયદ્વિહારસ્યાનુગ્રહીતવ્યં વિશયે ચ તદાસત્તિઃ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(યાવચ્છક્યમ્) જ્યાંસુધી શક્ય હોય ત્યાંસુધી એ (વિહારસ્ય અનુગ્રહીત-વ્યમ્) વિહાર-વાક્યના અર્થને અનુસરવું (વિશયે) સંશય થાય ત્યારે (તદાસત્તિઃ) પ્રકૃતિ પ્રમાણે મુખ્ય પ્રમાણે અનુસરવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—એ વિહાર વાક્યનો જેટલો અર્થ લઈ શકાય તેટલો લેવો. જ્યારે જ્યારે સંશય થાય ત્યારે ત્યારે મુખ્ય વાક્યને આધારે નિર્ણય કરવો જોઈએ. ॥ ૧૦ ॥

ત્રયસ્તથેતિ ચેત ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (ત્રયઃ) ત્રણ ભાગ પાડવા (ઇતિ ચેત્) જો એમ માનવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—તો એ જ દિવસમાં એ બધાં પશુઓ દાનમાં આપવાં અને ત્રણ દિવસ શ્વા માટે નહિ ? આનો ઉત્તર આગળના વાક્યમાં છે. ॥ ૧૧ ॥

ન સમત્વાત્ પ્રયાજવત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (સમત્વાત્) સમાન ભાગ હોવાથી (પ્રયાજવત્) પ્રયાજો પેટે.

ભાવાર્થ :—एकादशमध्ये षडगन्तवः प्रयाजाः प्रथमोत्तमयोर्विकारभूताः साम्येन प्रविभज्यन्ते एवमिहापि अग्यार प्रयाजोर्માં ७ आगन्तुक प्रयाजो प्रथम અને ઉત્તમના વિકારરૂપે હોય છે અને તેનો સરખો વિભાગ થાય છે તેમ અહીં પણ પ્રાયણીય અને ઉદયનીય આ એ દિવસોમાં સંખ્યા પશુઓ આપવાં. પાંચ પ્રાયણીય દિવસે અને પાંચ ઉદયનીય દિવસે. એક અન્યું તે પણ છેલ્લો દિવસ નજીક હોવાથી છેલ્લે દિવસે એટલે ઉદયનીય દિવસે જ આપી દેવું. ॥ ૧૨ ॥

વિશ્વજિત્ સર્વપૃષ્ઠ છે, આ વિધાનમાં એક જ સામનો પૃષ્ઠદેશમાં

નિવેશ કરવાનો હોય છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

पूर्वपक्ष सूत्र. सर्वपृष्ठे पृष्ठशब्दात् तेषां स्यादेकदेशत्वं पृष्ठस्य
कृतदेशत्वात् ॥ १३ ॥

પદાર્થ :—(તેષામ્) રથન્તર, જૃહદ, વૈરૂપ, વૈરાજ, શાકવર અને રૈવત આ ૭ જે સામનો (એકદેશત્વમ્) એક જ દેશ છે. અને પૃષ્ઠદેશ જ છે. (પૃષ્ઠશબ્દાન્) પૃષ્ઠ શબ્દથી નિર્દેશ હોવાથી (પૃષ્ઠસ્ય) પૃષ્ઠનો (કૃતદેશત્વાત્) નિર્ણીત દેશ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—૨થંતર, પૃદ્દ, વૈરૂપ, વૈરાજ, શાકવર અને રૈવત આ ૭ સામ છે. વિશ્વજિત્ સવ પૃથો ભવતિ એટલે વિશ્વજિત્ થાગમાં બધાંયે સામોનો વિનિયોગ છે. આ બધાંયે સામોનો એકજ દેશ છે. એક ઠેકાણે ગાવાનાં હોય છે. ઝર્વ્ માર્ધ્યંદિનપંવમાનાત પ્રાઃ મૈત્રા-વરુણસામ્નઃ, ઇદમન્તરાલં પૃષ્ઠદેશઃ માધ્યંદિન પવમાન પછી અને મૈત્રાવરુણ સામ પહેલાં જે સમય છે તે પૃષ્ઠદેશ કહેવાય છે. આ દેશ જ સર્વ સામોનો માટે છે એવો પૂર્વપક્ષવાદીનો મત છે. ॥ ૧૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. વિધેસ્તુ વિપ્રકર્ષઃ સ્યાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પણ (વિધેઃ) વિધિ વચનથી (વિપ્રકર્ષઃ સ્યાત્) દેશભેદ થાય છે.

ભાવાર્થ :—ન્યાયથી બધા સામોની એક દેશમાં અર્થાત્ પૃષ્ઠ દેશમાં પ્રાપ્તિ હોવા છતાં પ્રત્યક્ષ વચનથી ભિન્ન દેશો માનવા જોઈએ. શાબર ભાષ્યમાં આ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન દેશ બતાવવામાં આવ્યો છે. પવમાને રથંતરં કરોતિ, આમ વે વૃહત્, મધ્યે હતરાણિ, વૈરૂપં હતુઃ પૃષ્ઠમ્, વૈરાજં બ્રહ્મ સામ શાકવરં મૈત્રાવરુણસામ રૈવતમચ્છાવાકસામ આ પ્રમાણે જુદા જુદા દેશો બતાવવામાં આવ્યા છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે એક સામોનો જ પૃષ્ઠ કાર્યમાં નિવેશ છે. ॥ ૧૪ ॥

‘વૈરૂપ અને વૈરાજ સામોનો પૃષ્ઠકાર્યમાં નિવેશ છે’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. વૈરૂપસામા ક્રતુસંયોગાત્ ત્રિવૃદ્ધદેકસામા સ્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(વૈરૂપસામા) જ્યોતિષોમની સંરથા વિશેષ ઉક્ત્ય કતુ છે તેમાં એક જ સામ કર્તવ્ય છે, એ સામોનો (ક્રતુસંયોગાત્) સમગ્ર કતુની સાથે સંબંધ હોવાથી. (ત્રિવૃદ્ધ) જે ત્રિવૃત્ અગ્નિષોમ સમગ્ર કતુમાં ત્રિવૃત્તોમ છે તેમ (એકસામા સ્યાત્) એક જ સામવાળો છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમની સંરથા વિશેષ ઉક્ત્ય કતુ છે. તેમાં એક જ સામ વિહિત છે અને તેનો સંબંધ સમગ્ર કતુની સાથે છે. જેમ અગ્નિષોમમાં કેવળ ત્રિવૃત્તોમ હોય છે તેમ અહીં પણ એક જ સામ સમગ્રવું ॥ ૧૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. પૃષ્ઠાર્થે વા પ્રકૃતિલિક્કસંયોગાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પૃષ્ઠાર્થે) પૃષ્ઠ કાર્યમાં વૈરૂપ સામોનો નિવેશ છે. (પ્રકૃતિલિક્ક સંયોગાત્) પ્રકૃતિમાં પૃષ્ઠ સામ વિધાન વાક્યમાં વૈરૂપસામા અહીં બહુવ્રીહિ સમાસની પ્રતીતિ થતી હોવાથી,

ભાવાર્થ :—વૈરૂપ સામોનો કતુની સાથે સીધો સંબંધ નથી પણ એ સામોનો સંબંધ પૃષ્ઠમાં છે અને તે દ્વારા કતુ સાથે સંબંધ પામે છે. ॥ ૧૬ ॥

ત્રિવૃદ્ધવિત્તિ ચેત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ત્રિવૃદ્ધ) ત્રિવૃત્ જેમ કતુ સાથે સંબંધ પામે છે તેમ અહીં પણ ચતુર્થો (હિતિ ચેત્) જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો ?

હોવાર્થ :—જેમ ત્રિવૃત્ત સમગ્ર ક્રતુમાં સીધા સંબંધ છે તેમ અહીં શા માટે નહિ. અત્રો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૭ ॥

ન પ્રકૃતાવકૃત્સંયોગાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(પ્રકૃતૌ) પ્રકૃતિમાં (અવકૃત્સંયોગાત્) સંપૂર્ણ ક્રતુ સાથે સંબંધ ન હોવાથી (ન) ક્રતુ સાથે સંબંધ નથી.

હોવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં સામવિધાયક જે વાક્યો છે તે બધામાં બહુ પ્રાહિનો યોગ નથી પણ કોઈક જ પૃષ્ઠસ્તોત્ર ઠેકાણે બહુપ્રાહિ સમાસ હોય છે. માટે કેટલાક સામોનો બાધ થાય છે. ॥ ૧૮ ॥

વિધિત્વાન્નેતિચેન્ન ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(વિધિત્વા) ધેનુદક્ષિણા અહીં જેમ ક્રતુની સાથે સંબંધ છે તેમ ઉત્તર ઠેકાણે પણ ક્રતુ સાથે સંબંધ હોવો જોઈએ (ઇતિ ચેન્ન) એવી શંકા પણ કરવી જોઈએ નહિ. ॥ ૧૯ ॥

ન સ્યાદ્ વિશયે તજ્યાયત્વાત્ કર્માવિભાગાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(ન સ્યાત્) ધેનુ સમાન આ વિધિ નથી. (વિશયે) સંશયમાં (તજ્યાયત્વાત્) ન્યાય હોવાથી (કર્માવિભાગાત્) એક કાર્ય હોવાથી.

હોવાર્થ :—ધેનુ દક્ષિણાર્ધ કાર્ય એક હોવાથી તેનો સમગ્ર ક્રતુની સાથે સંબંધ માની શકાય પણ અહીં તો સામોનો ભેદ હોવાથી વિષમતા છે. ॥ ૨૦ ॥

પ્રકૃતેષ્ઠાવિકારાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(પ્રકૃતેઃ ચ) અતિદેશ શાસ્ત્રનો અન્ય સામનો (અવિકારાત્) બાધ ન હોવાથી.

હોવાર્થ :—પ્રકૃતિગત સામનો અતિદેશ શાસ્ત્રનો બીજા સામોમાં બાધ થતો ન હોવાથી બીજા સામોની પણ પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે, તેથી વેરૂપ સામનો જ પૃષ્ઠ દ્વારા ઉકળ્ય ક્રતુમાં સંબંધ છે. વેરૂપસામાક્રુતકથ્યઃ અહીં પૃષ્ઠ કાર્યમાં જ વેરૂપ સામનો નિવેશ છે. ॥ ૨૧ ॥

‘ ત્રિવૃત્ત અગ્નિષ્ટોમ ’ આ ઠેકાણે સ્તોત્રમગત સંખ્યાનો વિકાર થાય છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ત્રિવૃત્તિ સંખ્યાત્વેન સર્વસંખ્યાવિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ત્રિવૃત્તિ) ત્રિવૃત્તપદમાં (સંખ્યાત્વેન) ત્રેગુણરૂપ સંખ્યાનો બોધ થતો હોવાથી (સર્વસંખ્યાઃ) જ્યોતિષ્ટોમસાધનભૂત દ્રવ્યોની પરિચ્છેદક સંખ્યાનો (વિકારઃ સ્યાત્) બાધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—જ્યેષ્ઠાષ્ટામ યાગમાં ત્રિવૃત્ત આવું પદ હોવાથી તેના જે જે સાધનો હોય તે બધાં ત્રણ ત્રણની સંખ્યામાં હોવા જોઈએ એવું પ્રતીત થાય છે કારણ કે ત્રિવૃત્તનો અર્થ ત્રણ ગણાં અથવા ત્રેવડું. જેમ ત્રેવડી દોરી એટલે જે ત્રણ દોરડાથી બનાવેલી દોરી હોય તે, તેજ પ્રમાણે સર્વત્ર સમજવું. ॥ ૨૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

સ્તોમસ્ય વા તદ્વિજ્ઞાત ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્તોમસ્ય) નવ ઋચાનો વાચક છે (તદ્વિજ્ઞાત) પ્રકૃતિમાં લિંગવચન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ત્રિવૃત્ત શબ્દની પ્રવૃત્તિ ૯ નવ સંખ્યા ઋચાઓની છે તેને લીધે છે. ત્રિવદ્બદ્ધિષ્વક્ત્રનઃ અહીં અલ્પિયવમાન સ્તોત્રની સાથે સામાનાધિકરણ હોવાથી ત્રિવૃત્ત શબ્દ સ્તોમને લઇને પ્રવૃત્તિ પામેલો છે બીજાં સાધનો સાથે ત્રિવૃત્તનો સંબંધ નથી. ॥ ૨૩ ॥

‘ ઉભય સામમાં બૃહદ્ અને રથંતરનો સમુચ્ચય છે ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

ઉમયસામ્નિ વિશ્વજિદ્વિભાગઃ સ્યાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(ઉમયસામ્નિ) ઉભય સામવાળા યાગમાં (વિશ્વજિદ્વિ) વિશ્વજિદ્ યાગ પેઠે (વિભાગઃ સ્યાત્) વિભાગ માનવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—સંસર્વે બૃહદયન્તરે ઉમે કુર્યાત્ આ પ્રમાણે વચન છે. ઉભયસામવાળા સંસર્વ અર્થાત્ યાગમાં જેમ વિશ્વજિદ્ યાગમાં પૃષ્ઠકાર્યમાં એક જ સામનો વિનિયોગ છે તેમ અહીં પણ એક જ સામનો વિનિયોગ સમજવો. બૃહદ્ અને રથંતર આ બન્ને સામનો એકસાથે વિનિયોગ નથી અર્થાત્ સમુચ્ચય નથી. ભાવાર્થ એ છે કે એનો વિભાગ છે, એક પૃષ્ઠ કાર્યમાં વિનિયોગ અને બીજાનો બીજા સ્તોત્ર સાથે વિનિયોગ સમજવો. ॥ ૨૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

પૃષ્ઠાયૈ વાઽતદર્શત્વાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પૃષ્ઠાયૈ) પૃષ્ઠકાર્યમાં બન્નેનો વિનિયોગ છે (અતદર્શત્વાત્) બીજા સ્તોત્ર સાથે એનો સંબંધ નથી.

ભાવાર્થ :—પૃષ્ઠકાર્યમાં જ બન્ને સામગાનોનો વિનિયોગ છે. સ્તોત્રાન્તર સાથે એનો સંબંધ નથી એટલે કે બૃહદ્ અને રથંતરનો સમુચ્ચય છે. રથંતરસહિત બૃહતા પૃષ્ઠકાર્ય સાધયેત્ આવો જ વાક્યાર્થ છે. ॥ ૨૫ ॥

લિદ્ગદર્શનાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિદ્ગદર્શનાત્) લિંગવાક્ય પણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પૂર્વાક્ષો વૈ રથન્તરમપરાક્ષો બૃહત્ દિવસનો. પૂર્વભાગ એ રથન્તર છે અને દિવસનો ઉત્તર ભાગ એ બૃહત્ છે. આમ એક જ દિવસ સાથે બંને સામોનો સંબંધ હોવાથી બંનેનું એક જ રચાન છે, તેથી એ બંનેનો સમુચ્ચય જ છે. ॥ ૨૬ ॥

‘ ગવામયનમાં વૈકલ્પિક જે મધ્વશન અને ધૃતાશન કહ્યું છે તે
પડહ યાગ પૂરો જે દિવસે થાય તે દિવસે કરવું ’
એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.   પૃષ્ઠે રસમોજનમાવૃત્તે સંસ્થિતે ત્રયચ્ચિશેઽહનિ
સ્વાત્ તદાનન્તાર્યાત્ પ્રકૃતિચત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(રસમોજનમ્) ઉત્તમ ભોજન (આવૃત્તે) પ્રકૃતિથી વિપરીત રસોભવાળા (સંસ્થિતે પૃષ્ઠે ષડ્હે) સમાપ્ત થયેલા પૃષ્ઠ પડહ યાગમાં (ત્રયચ્ચિશેઽહનિ) તેત્રીસમે દિવસે કરવું (પ્રકૃતૌ) પ્રકૃતિમાં (તદાનન્તાર્યાત્) તેનું આનન્તર્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દ્વાદશાહયાગ પ્રકરણમાં સંસ્થિતે પૃષ્ઠે ષડ્હે મધ્વાશયેત્ આવું વચન છે. પડહ યાગ જપારે સંપૂર્ણ થાય ત્યારે તેત્રીસમે દિવસે મધ્વશન એટલે ઉત્તમ રસવાળું ભોજન કરવું, પ્રકૃતિ યાગમાં પણ યાગ પૂર્ણ થાય છે ત્યારે મધ્વશન કરવામાં આવે છે. પ્રકૃતિ અને વિકૃતિ આનન્તર્ય અર્થાત્ ક્રમ હોય છે માટે એ ક્રમ પ્રમાણે અતિદેશ શાસ્ત્ર પ્રાપ્ત હિંકત દિવસે મધ્વશન અર્થાત્ ઉત્તમ રસવાળું ભોજન કરવું જોઈએ. આ પૂર્વપક્ષ છે. ॥ ૨૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.   અન્તે વા કૃતકાલત્વાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અન્તે) છેલ્લા દિવસે (કૃતકાલત્વાત્) સમયનો નિર્ણય કરેલો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—તેત્રીસમે દિવસે રસવાળું ભોજન કરવું અર્થાત્ મધ્વશન કરવું જે પૂર્વપક્ષ તરફથી કહેવામાં આવ્યું છે તે ઠીક નથી. કારણ કે ષડ્હે સંસ્થિતે. પડહ નામક યાગ પૂરો થાય ત્યારે મધ્વશન કરવું આ વચનને આધારે હકે દિવસે મધ્વશન કરવું જોઈએ. કારણ હકે દિવસે પડહ નામક યાગ પૂરો થાય છે. ઉપર જે આનન્તર્ય રૂપ હેતુ આપ્યો છે તે વચનને લીધે વાધિત થાય છે. ॥ ૨૮ ॥

પડહની આવૃત્તિ થાય તો પણ મધ્વશન અને ધૃતાશનનું અનુષ્ઠાન
તો એક જ વખત કરવું.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.   અભ્યાસે ચ તદભ્યાસઃ કર્મણઃ પુનઃ પ્રયોગાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અભ્યાસે) પડહની આવૃત્તિ થાય તો (તદભ્યાસઃ) મધ્વશન અને ધૃતાશનની પણ આવૃત્તિ કરવી જોઈએ (કર્મણઃ) પડહરૂપ કર્મનો (પુનઃ પ્રયોગાત્) ફરીથી પ્રયોગ થતો હોવાથી.

હોવાર્થ :—કોઈક ઠેકાણે પડહ યાગની આવૃત્તિ પણ થાય છે, તો જ્યાં પડહની આવૃત્તિ થાય ત્યાં મધ્વશન અને ધૃતાશનની પણ આવૃત્તિ કરવી અર્થાત્ જ્યારે જ્યારે પડહ પૂરો થાય ત્યારે મધ્વશન અને ધૃતાશન કરવું. ॥ ૨૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અન્તે કૃતકાલત્વાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(અન્તે) છેવટે (કૃતકાલત્વાત્) સમયનો નિર્ણય થયેલો હોવાથી.

હોવાર્થ :—એક ક્રમમાં પડહની આવૃત્તિ થાય તો પ્રત્યેક પડહ સમાપ્તિમાં મધ્વશન અને ધૃતાશન ન કરવું પણ પ્રારબ્ધ ક્રમ જે પડહે સંપૂર્ણ થાય એ પડહ સમાપ્તિમાં મધ્વશન અને ધૃતાશન કરવું ॥ ૩૦ ॥

‘ ગવામયનમાં મધ્વશન અને ધૃતાશનની હરેક આસે આવૃત્તિ કરવી. ’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

આવૃત્તિસ્તુ વ્યવાયે કાલમેદાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(આવૃત્તિ: સુ) આવૃત્તિ કરવી જોઈએ (વ્યવાયે) પડહ વ્યવહિત થવાથી (કાલમેદાત્) કાળનો ભેદ થવાથી.

હોવાર્થ :—ગવામયનમાં પ્રથમ પડહ કરે પછી ચાર અભિષેક નામના અહનોનું અનુષ્ઠાન કરે અને પછી પડહનું અનુષ્ઠાન કરે. આ એક જ ક્રમ છે અને એ પડહો વચ્ચે અભિષેક અહનોનું વ્યવધાન આવે છે માટે પડહની આવૃત્તિ સાથે મધ્વશનની પણ પ્રતિભાસે આવૃત્તિ થવી જોઈએ. નિમિત્તનો ભેદ પડવાથી નૈમિત્તિકની પણ આવૃત્તિ થવી જોઈએ. ॥ ૩૧ ॥

દ્વાદશાહમાં સત્રીઓએ પણ મધ્વશન કરવું જોઈએ.

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. મધુ ન દોક્ષિતા બ્રહ્મચારિત્વાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(દોક્ષિતા:) સત્રીઓ દીક્ષિત હોય છે. માટે (બ્રહ્મચારિત્વાત્) તેમણે બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળવાનું હોવાથી (મધુ ન) મધુ ભક્ષણ તેમણે ન કરવું.

હોવાર્થ :—સત્રપ દ્વાદશાહ નામક યાગમાં અથા ઋત્વિજોએ દીક્ષા લીધેલી હોય છે. જે દીક્ષિત હોય તેમણે બ્રહ્મચર્યનું વ્રત પાળવું જ જોઈએ. બ્રહ્મચારીઓને મધુભક્ષણ નિષિદ્ધ છે. આ કારણથી સત્રીઓએ મધુભક્ષણ ન કરવું જોઈએ. ॥ ૩૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. પ્રાયેત વા યજ્ઞાર્થત્વાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પ્રાયેત) મધુભક્ષણ કરવું જોઈએ (યજ્ઞાર્થત્વાત્) આ ભક્ષણ કર્તવ્યક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રત્યક્ષીઓને રસવાળા ભોજનમાં રંગ ન હોવા જોઈએ અર્થાત્ એવા ભોજનમાં પ્રીતિ ન હોવા જોઈએ. પણ જો યજ્ઞના અંગ તરીકે રસવાળું ભોજન કરવાનું વિહિત હોય તો તે કરવું જોઈએ, આસક્તિરહિત રસવાળા ભોજનમાં દોષ નથી. ॥ ૩૩ ॥

‘માનસ ગ્રહ દશમ અહનુનું અંગ છે.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. માનસમહરન્તરં સ્યાદ દ્વાદશાહે વ્યપદેશાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(માનસમ્) માનસગ્રહ (અહરન્તરમ્) દ્વાદશાહના બાર દિવસ કરતાં જુદા જ દિવસનું અંગ (સ્યાત્) છે (દ્વાદશાહે વ્યપદેશાત્) અર્થગદના વ્યપદેશથી.

ભાવાર્થ :—વાગ્દે દ્વાદશાહો મનો માનસમ્ આ વાક્યથી સમગ્રાય છે કે માનસ ગ્રહ બાર દિવસથી બિન દિવસનું અંગ છે કારણ કે એમાં વાણીને બારમો દિવસ કલ્પો છે અને મનને બિન સંખ્યાથી જણાવ્યું છે. ॥ ૩૪ ॥

તેન ચ સંસ્તવાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(તેન ચ) અને તેનાથી (સંસ્તવાત્) સ્તુતિ કરવામાં આવેલી હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સ્તુતિ વાક્ય આ પ્રમાણે છે દ્વાદશાહસ્ય ગતરસાનિ છન્દાસિ તાનિ માનસેન આપ્યાવ્યન્તિ દ્વાદશાહ યાગના છંદો રસહીન થયલા હોય છે તે માનસ ગ્રહથી આપ્યાયિત અર્થાત્ રસવાળાં થાય છે આ અર્થવાદથી માનસ ગ્રહ દ્વાદશાહથી જુદો જ જણાય છે, માનસ ગ્રહ સ્તાવક છે અને દ્વાદશાહ સ્તુત્ય છે. સ્તુત્ય અને સ્તાવકમાં ભેદ હોય છે. ॥ ૩૫ ॥

અહરન્તાશ્ચ પેરેણ ચોદના ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અહરન્તાત્) બાર દિવસના છેદના દિવસ (પેરેણ) પછી (ચોદના) વિધાન છે.

ભાવાર્થ :—પત્નીઃ સંયાજ્ય પ્રાથ ઉદેત્ય માનસાય પ્રસર્પન્તિ । પત્નીસંયાગત્મક કર્મ બારમે દિવસે હોય છે. અને પછી માનસને માટે પ્રસર્પણુ યતાવું એથી પણ માનસ ગ્રહ દ્વાદશાહથી બિન દિવસનું અંગ સમગ્રાય છે. ॥ ૩૬ ॥

પક્ષે સંખ્યા સહસ્ત્રવત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(પક્ષે) જે તેર દિવસ માનસમાં આવે તો બારની સંખ્યા બાધિત થાય માટે કહે છે કે (સંખ્યા) દ્વાદશાહ સંખ્યા (સહસ્ત્રવત્) સહસ્ત્રની પેઠે વધારેમાં પણ પ્રયુક્ત થાય છે

ભાવાર્થ :—આ પક્ષમાં જે સંખ્યાનો અર્થાત્ બારની સંખ્યાનો બાધ માનવામાં આવે તો અતિરાત્રેણ સહસ્ત્રસાધ્યેન યજેરન્ જેમ આ વાક્યમાં સહસ્ત્રશબ્દ સહસ કરતાં વધારે સંખ્યામાં પ્રયોગયો છે તેમ અહીં દ્વાદશાહ શબ્દ પણ બાર કરતાં વધારે સંખ્યામાં પ્રયુક્ત થયો

છે એમ સમજવું “અજયા ત્વા પૃથિવ્યા પાત્રેણ સમુદ્રસયા પ્રજાપત્યે ત્વાંજુષ્ટં ગૃહ્ણમિ” इति मानसं
પ્રાજાપત્યં ગૃહ્ણતિ આનો એવો અર્થ થાય છે કે પૃથ્વી પાત્ર છે સમુદ્રસોમ છે અને પ્રજાપતિ
દેવતા છે. આવી જાતના ગ્રહને ગ્રહણ કરવામાં મનજ સાધન છે, માટે ઉક્ત ગ્રહને માનસ ગ્રહ
કહેવામાં આવે છે. ॥ ૩૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અહરંઙ્ગં વાંશુવચ્ચોદનાડમાવાત ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અહરંઙ્ગમ્) દશમ અહનનું અંગ છે. એ પૃથક્ કર્મ નથી.
(અંશુવદ્) જેમ અંશુગ્રહ સોમયાગમાં સુતપાદિવસનું અંગ છે તેમ. (ચોદનાડમાવાત્) પૃથક્
વિધાન ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દશમ દિવસનું જ માનસગ્રહ અંગ છે એ કોઈ અલગ કર્મ નથી.
'અંશુ ગૃહ્ણતિ' આ વાક્યથી જેમ અંશુગ્રહ સોમયાગમાં અભ્યાસરૂપ સુતપાદિવસનું અંગ હોય
છે તેમ તે દશમાં દિવસનું અંગ છે તે કોઈ અલગ વિધાન નથી. ॥ ૩૮ ॥

દશમવિસર્ગવચ્ચનાઙ્ગ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (દશમવિસર્ગવચ્ચનાત્) દશમ દિવસના વિસર્ગ-વચન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એ વે દશમસ્યાહો વિસર્ગો યન્માનસમ્ આ વચનથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે
માનસ દશમા દિવસનું અંગ છે. ॥ ૩૯ ॥

દશમેડહનોતિ ચ તદ્ગુણશાઙ્ગાત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (દશમે ઇહનિ) દશમે દિવસે (તદ્ગુણશાઙ્ગાત્) ગુણવાચક
શાઙ્ગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દશમેડહનિ માનસાય પ્રસર્પન્તિ એ શાઙ્ગ વચન માનસગ્રહને માટે પ્રસર્પણ
રૂપ ગુણનું બોધન કરાવે છે. તેથી પણ સમજી શકાય છે કે માનસગ્રહ દશમા દિવસનું
અંગ છે. ॥ ૪૦ ॥

સંખ્યા સામઙ્ગસ્યાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(સંખ્યાસામઙ્ગસ્યાત્) સંખ્યાનું સામંજસ્ય પ્રતીત થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જો દશમા દિવસનું માનસગ્રહને અંગ માનવામાં આવે તો ‘હાદશાદ’
યાગની જે બાર દિવસની સંખ્યા પ્રતીત થાય છે તેમાં સામંજસ્ય આવે છે અર્થાત્ વધાર્યતઃ
તેમાં સિદ્ધ થાય છે. અને જો માનસગ્રહ બાર કરતાં વધારે દિવસનું અંગ માનવામાં આવે તો
હાદશાદની સંખ્યા ગૌણ પડે છે. કારણ કે તેર સંખ્યાને બાર સંખ્યા ગૌણ દ્વિતીય
માનવી પડે. ॥ ૪૧ ॥

પદ્મત્રિરેકે વૈકલ્પ ભાવાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) અને (પદ્મત્રિરેકે) પશુઓના દાનમાં એક વધારેમાં (વૈકલ્પભાવાત્)
એક સંખ્યા શ્રેણી કરેલી હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દ્વાદશાહમાં અગ્નિ ૧૫૫૦ અનાના દાનનું વિધાન કર્યા પછી તેના અર્થવાદમાં એકને માટે શંકા યત્નાવી છે અર્થાત્ કયમેકાદશપશવો દ્વાદશાહનિ યાજના દિવસ આર હોય છે તો અગ્નિ ૧૫૫૦ પશુઓ શા માટે ? પશુઓ કરતાં એક દિવસ વધી પડે છે. આવી શંકા પણ ૧૫૫૦ ૧૫૫૦ દિવસને સામિત કરે છે, આર કરતાં વધારે નહિ. ॥ ૪૨ ॥

સ્તુતિવ્યપદેશમજ્ઞેનાવિપ્રતિષિદ્ધં વ્રતવત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(સ્તુતિવ્યપદેશમ) સ્તુતિકથન (અજ્ઞેન) અંગથી અંગીનું થઈ શકે છે માટે (અવિ પ્રતિષિદ્ધમ) વિપ્રતિષિદ્ધ નથી (વ્રતવત્) વ્રતની પેઠે.

ભાવાર્થ :—અંગથી અંગીની સ્તુતિ થઈ શકે છે. એટલે દશમ દિવસના અંગની સ્તુતિથી દ્વાદશાહરૂપ અંગીની સ્તુતિનું થઈ શકે છે. મહાવ્રતમાં પણ એવી રીતે સ્તુતિ કરે છે. યજ્ઞમયને ચરમ મહાવ્રતસંજ્ઞં તસ્ય યન્તિ વા એતે મિથુનાયે સંવત્સરમુપયન્યન્તર્વેદિ મિથુનૌ સંભવતસ્તેનૈવ મિથુનાન્ન યન્તિ આ વાક્યથી એમ સૂચિત થાય છે કે સંવત્સરસાધ્યે ઉક્ત સૂત્રમાં લાંબા વખત સુધી અહાયન પાળવાને લીધે અંતર્વેદિમાં ૧ મિથુનીભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. આ એક સંવત્સર સાધ્ય સત્રની સ્તુતિ છે. અહીં સ્તુત્ય અને સ્તાવક સત્ર કરતાં મિત્ર નથી અર્થાત્ સત્રની અંદરનું કોઈ અંગ અંગી ભૂત સત્રની સ્તુતિ કરે છે તેમ ઉક્ત દ્વાદશાહમાં પણ સમજવું. ॥ ૪૩ ॥

વચનાદતદન્ત્વમ્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(વચનાત્) વચનથી (અતદન્ત્વમ્) તદન્તતા નથી.

ભાવાર્થ :—પત્નીઃ સંયોજ્ય માનસાય પ્રસર્પન્તિ આ વચન પણ દ્વાદશાહના છેલ્લા દિવસનો બોધ કરાવતું નથી પણ દ્વાદશાહના દશમા દિવસનો ૧ બોધ કરાવે છે. સમાપ્તિ વચન તો દશમાં કરતાં જુદા દિવસમાં હોય છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે માનસપ્રદ દશમા દિવસનું ૧ અંગ છે. ॥ ૪૪ ॥

‘ સત્ર બહુકર્તૃક છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર..

સત્રમેકઃ પ્રકૃતિવત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(સત્રમ્) સત્રને (એકઃ) એક કર્તા કરે છે (પ્રકૃતિવત્) પ્રકૃતિભૂત બ્યેપ્રતિષ્ઠામમાં જેમ એક કર્તા છે તેમ.

ભાવાર્થ :—જેમ પ્રકૃતિભૂત બ્યેપ્રતિષ્ઠામમાં એક કર્તા હોય છે તેમ દ્વાદશાહ આદિ વિકૃતિભૂત સત્રોમાં પણ એક ૧ કર્તા હોવો જોઈએ. ॥ ૪૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

બહુવચનાત્તુ બહુનાં સ્યાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પણ (બહુવચનાત્) બહુ વચનનો પ્રયોગ હોવાથી (બહુનાં સ્યાત્) ધન્યુઓનું કર્તૃત્વ છે.

ભાવાર્થ :—ઋદ્ધિકામાઃ સત્રમાસોરન્ અહીં આસીગન્ એ ક્રિયાપદ તથા ઋદ્ધિકામાઃ આ કર્તૃપદમાં બહુ વચન હોવાથી સત્રના કર્તા બહુ હોય છે એમ જણાય છે. ॥ ૪૬ ॥

અપદેશઃ સ્યાદિતિ ચેત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(અપદેશઃ સ્યાર્) માત્ર ક્રિયાના અંબધને લઈને બહુ વચનનો પ્રયોગ થયો છે (હિતિ ચેત્) જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો ?

ભાવાર્થ :—એ તો માત્ર ક્રિયાના બહુ વચનને લઈ ઋદ્ધિકામાઃ અહીં બહુ વચન પ્રયોગ્યેલું છે, એક કર્તા પણ હોઈ શકે. જે ધનનો લાભ થાય તો ઘણા બ્રાહ્મણો પણ થઈ કરે અહીં અલગ અલગ કર્તાને લઈને પણ બહુ વચન થઈ શકે છે. આવી શંકા પૂર્વપક્ષ તરફથી કરવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર આગળના યત્રમાં આપ્યો છે. ॥ ૪૭ ॥

નૈકવ્યપદેશાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિં (એવ્યપદેશાત્) એકનો વ્યપદેશ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દાદશાદ એ પ્રકારનો હોય છે એક સત્રરૂપ અને બીજો અહીનરૂપ પણ હૈ વૈ કુળપમતિઃ યઃ સત્રે પ્રાતિગૃહ્ણતિ આ વાક્યમાં સત્રમાં પ્રતિગ્રહની નિંદા કરવામાં આવી છે અને એક વચનનો પ્રયોગ કર્યો છે, માટે સત્રમાં બહુ કર્તાઓ હોવા જોઈએ એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૪૮ ॥

સંનિવાપં ચ દર્શયતિ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સંનિવાપમ્) સંનિવાપનો પ્રયોગ પણ બહુકર્તૃક સત્રને (દર્શયતિ) બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—સાવિત્રાણિ હોષ્યન્તઃ સન્નિવેરન્ ઇતિ બહુ યજમાના ચે અગ્નયન્ તેષામેકત્ર મેલનં દર્શયતિ આ વાક્યમાં પણ સત્રનું બહુકર્તૃકત્વ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૪૯ ॥

બહુનામિતિ ચૈકસ્મિન્ વિશેષવચ્ચને વ્યર્થમ્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(બહુનામ્ ઇતિ ચ એકસ્મિન્) બહુનામ્ અને એકસ્મિન્ પદવાળા વાક્યમાં એક મુખ્ય કર્તા સાથે (વિશેષવચ્ચને વ્યર્થમ્) બહુનો નિર્દેશ હોવાથી એ વ્યર્થ થઈ જાય.

ભાવાર્થ :—યો વૈ બહુનાં યજમાનાનાં ગૃહપતિઃ સ સત્રસ્ય પ્રત્યેતા સ હિ મૂયિષ્ઠાં સમૃદ્ધિમાઘ્નોતિ ઇતિ એકસ્મિન્ ગૃહપતૌ બહુભિર્યજમાનૈઃ સહ પ્રવૃત્તે ફલવિશેષં દર્શયતિ ॥ આ વાક્યમાં ઘણા સત્રના કર્તા સાથે ગૃહપતિને વિશેષ ફળ બતાવ્યું છે. જે સત્રમાં બહુકર્તાઓ ન હોય તો ઉક્ત વચન વ્યર્થ પડે, માટે સત્ર બહુકર્તૃક હોય છે એ સિદ્ધ થાય છે. અને સત્ર બહુકર્તૃક હોય છે એ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૫૦ ॥

સત્રમાં યજમાનો જ ઋત્વિજે હોય છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ

અન્યે સ્યુઋત્વિજઃ પ્રકૃતિવત્ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(અન્યે ઋત્વિજઃ સ્યુઃ) સત્રમાં યજમાન કરતાં જુદા જ ઋત્વિજે હોય છે (પ્રકૃતિવત્) જેમ જ્યોતિષોમરૂપ પ્રકૃતિમાં હોય છે તેમ.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમરૂપ પ્રકૃતિમાં યજમાનો કરતાં ઋત્વિજે જુદા હોય છે તેમ સત્રમાં પણ યજમાનો અને ઋત્વિજે જુદા જુદા હોવા જોઈએ એ જ ન્યાય છે. ॥ ૫૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અપિ વા યજમાનાઃ સ્યુઋત્વિજામમિધાન સંયોગાત્

તેષાં સ્વાઘજમાનત્વમ્ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(અપિવા) અથવા (યજમાનાઃ સ્યુઃ) યજમાનો પોતે જ ઋત્વિજે હોય છે (ઋત્વિજામ્ અમિધાનસંયોગાત્) ઋત્વિજોના નામનો સંબંધ હોવાથી (તેષાં યજમાનત્વં સ્વાત્) તેઓનું યજમાનત્વ છે.

ભાવાર્થ :—સત્રમાં તો ઋત્વિજે જ યજમાન તરીકે હોય છે. કારણ કે જે સંસ્કાર યજમાનને કરવામાં આવે છે તેજ સંસ્કાર ઋત્વિજેને કરવામાં આવે છે. દીક્ષા એ યજમાનનો સંસ્કાર છે સત્રમાં ઋત્વિજેનેજ દીક્ષારૂપ સંસ્કાર કરવામાં આવે છે. જેમકે અધ્વર્યુર્ગૃહપતિ દીક્ષયિત્વા બ્રહ્મણં દીક્ષયતિ ધ્વસા આ નામ ઋત્વિજનું છે અને તેને અધ્વર્યુરૂં દીક્ષા આપે છે. આ દીક્ષારૂપ સંસ્કારથી સિદ્ધ થાય છે કે ઋત્વિજે જ સત્રમાં યજમાન તરીકે હોય છે. ॥ ૫૨ ॥

શંકાસૂત્ર. કર્તૃસંસ્કારો વચનાદાઘાતૃવદિતિ ચેત્ ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :—(કર્તૃસંસ્કારઃ) યજમાનનો સંસ્કાર (વચનાત્) વચનને લીધે ઋત્વિજ સંસ્કાર તરીકે ગણાય છે (આઘાતૃવત્ इति ચેત્) જેમ આધાનમાં થાય છે તેમ. જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો ?

ભાવાર્થ :—આધાન પ્રકરણમાં શ્રવણ થાય છે કે અગ્રીન્ આવાસ્યન્ સ્વાત્ સ एतां रात्रिं चरेदिति न मांसमइतीयात् न क्षियमुपेयादिति આ વાક્યમાં ઉપદેશાયેલું જે વ્રત છે તદ્વપ સંસ્કાર યજમાનનો છે છતાં ઋત્વિજ સંસ્કાર પણ વચનને લીધે માનવો પડે છે. માટે દીક્ષારૂપ સંસ્કાર ઋત્વિજેને કહેવા છતાં સત્રમાં તે યજમાનથી જુદા જ હોવા જોઈએ. આ શંકાનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૫૩ ॥

સ્વાદ્વિશયે તજ યાયત્વાત્ પ્રકૃતિવત્ ॥ ૫૪ ॥

પદાર્થ :—(વિશયે) સંશયમાં (સ્વાત્) ઋત્વિજે જ યજમાન છે (તજ યાયત્વાત્) અપિ વા યજમાનાઃ એ જ ન્યાય હોવાથી (પ્રકૃતિવત્) પ્રકૃતિ પેઠે.

ભાવાર્થ :—હાદશાદમાં દીક્ષા પ્રકૃતિમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે અને તેનથી ઋત્વિજોનો જ સંસ્કાર થાય છે કારણ કે ઋત્વિજોનું નામ લઇને તેને દીક્ષા આપવામાં આવે છે. આધાનનું

વચન આ ઠેકાણે લાગુ પડતું નથી કારણ કે તેનાથી તો અપૂર્વનું વિધાન હોવાથી યજ્ઞમાન સંસ્કાર સ્વીકારવો પડે છે. પરંતુ પ્રકૃતનાં તેમ નથી. ॥ ૫૪ ॥
ફરીથી શંકા સૂત્ર.

સ્વામ્યાશ્વાઃ સ્યુર્ગૃહપતિવદિતિ ચેત્ ॥ ૫૫ ॥

પદાર્થ :—(સ્વામ્યાશ્વાઃ સ્યુઃ) જેમ સ્વામિત્વ વાચક શબ્દો હોય છે તેમ (ગૃહપતિવતિ ચેત્) ગૃહપતિ પેઠે જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો ?

ભાવાર્થ :—જેમ ગૃહપતિ શબ્દ ચોખ્ખો શક્તિથી યજ્ઞમાન વાચક અને છે તેમ બ્રહ્મા આદિ કે જે ઋતિજ્ઞેના વાચક છે તે પણ સ્વામિત્વ વાચક અર્થાત્ યજ્ઞમાન વાચક થવા જોઈએ. આ શંકાનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૫૫ ॥

ન પ્રસિદ્ધપ્રહણત્વાદસંયુક્તસ્ય તદ્દર્મેણ ॥ ૫૬ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (પ્રસિદ્ધપ્રહણત્વાત્) પ્રસિદ્ધનું ગ્રહણ થતું હોવાથી (અસંયુક્તસ્ય તદ્દર્મેણ) તે ક્રિયારૂપ ધર્મથી અસંયુક્તનું ગ્રહણ થતું નથી.

ભાવાર્થ :—અધ્વર્યુ, બ્રહ્મા આદિ પદો અમુક અમુક ક્રિયાને લઈને વ્યવહારમાં પ્રયુક્ત થાય છે. માટે એ ક્રિયાથી જે સંયુક્ત ન હોય તેઓને અધ્વર્યુ બ્રહ્મા આદિ કહેવાય નહિ માટે યજ્ઞમાન અધ્વર્યુઆદિ ઋતિવદ્ પદવાચ્ય બની શકે નહિ. ॥ ૫૬ ॥

બહુનામિતિ તુલ્યેષુ વિશેષવચનં નોપપદ્યતે ॥ ૫૭ ॥

પદાર્થ :—(બહુનામ્ इति) બહુ યજ્ઞમાનોમાં જે ગૃહપતિ હોય છે તે સત્રકર્તા કહેવાય છે. (તુલ્યેષુ) કેવળ યજ્ઞમાનોમાં (વિશેષવચનં ન ઉપપદ્યતે) વિશેષ વચન સિદ્ધ થઈ શકતું નથી.

ભાવાર્થ :—ઋતિવદ્નું કામ જે ન કરતા હોય અને કેવળ યજ્ઞમાનનું કામ કરતા હોય તો ગૃહપતિ વચન સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. અમારા મત પ્રમાણે સોળ ઋતિજ્ઞે અને યજ્ઞમાન એ બંને કર્તાઓ તરીકે છે અને તેમાં ગૃહપતિવચન ઉપપન્ન છે. બહુનાં યજ્ઞમાનાં ગૃહપતિઃ સત્રસ્ય પ્રત્યેતા આ ગૃહપતિ વચન છે. ॥ ૫૭ ॥

દીક્ષિતાદીક્ષિતવ્યપદેશશ્ચ નોપપદ્યતેऽર્થયો નિત્યમાવિત્વાત્ ॥ ૫૮ ॥

પદાર્થ :—(દીક્ષિતાદીક્ષિતવ્યપદેશઃ ચ) અને દીક્ષિત અને અદીક્ષિતનો વ્યપદેશ (ન ઉપપદ્યતે) સિદ્ધ થતો નથી. (અર્થયોઃ નિત્યમાવિત્વાત્) અર્થનો નિત્યભાવ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સત્રમાં દીક્ષિત અથવા અદીક્ષિત વ્યવહાર પણ ઉપપન્ન નથી. કારણ કે એ બંને નિત્ય છે માટે સત્રમાં યાગ કરનારમાં દીક્ષિતત્વ અસિદ્ધ છે. આ કારણથી એ રૂપે સત્રમાં વ્યવહાર ન થવો જોઈએ. ॥ ૫૮ ॥

અદક્ષિણત્વાદ્ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અદક્ષિણત્વાત્) સત્રમાં દક્ષિણ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સત્રમાં દક્ષિણ આપવામાં આવતી નથી. માટે તેમાં યજમાન અને ઋત્વિજે ભુદા હોતા નથી, જે ઋત્વિજે હોય તેને જ યજમાન માનવા. અદક્ષિણાને સત્રાણિ । દક્ષિણાહીન સત્રો હોય છે. ન હ્યત્ર ગૌરીયતે, ન વાસઃ, ન હિરણ્યમ્ સત્રમાં ગાય, કપડું કે સોનું દાનમાં આપવું નથી માટે ઋત્વિજે પોતે જ કર્તા છે એમ માનવું જોઈએ. જે સત્રના કર્તા ઋત્વિજેથી ભુદા કર્તા હોય તો દક્ષિણાનું વિધાન હોવું જોઈએ. પરકર્તૃત્વે હિ દક્ષિણા માલો નોપપદ્યતે । ન હિ કશ્ચિદ્દ્રઘ્નતે સ્વાર્યાત્ પાર્યે પરઃ પ્રવર્તતે, તસ્માદપિ ગમ્યતે સ્વયંકર્તૃકાણિ સત્રાણિ । શાઅરભાષ્યમાં વિશેષ અર્થ ઝિગ્સાસુઓએ જેવો જોઈએ.

‘ સત્ર અને અહીનમાં શા ફેર છે ? ’ એ બતાવનાર અધિકરણ.

દ્વાદશાહસ્ય સત્રત્વમાસનોપેયિચોદનેન યજમાન—

બહુત્વેન ચ સત્રશબ્દામિસંયોગાત્ ॥ ૬૦ ॥

પદાર્થ :—(આસનોપેયિચોદનેન) આસ અને ઉપ + ઇ ધાતુના પ્રયોગથી જેમાં વિધાન થયું હોય (ચ) અને (યજમાનબહુત્વેન) નિયમથી જેમાં યજ્ઞ યજમાનો હોય (દ્વાદશાહસ્ય) દ્વાદશાહ સંબંધી (સત્રશબ્દામિસંયોગાત્) સત્ર શબ્દનો સંબંધ હોય તે સત્ર કહેવાય છે.

ભાવાર્થ :—આ સૂત્રમાં સત્રનું દક્ષિણ બતાવ્યું છે. જેમાં આસ અને ઉપ + ઇ ધાતુના વિધ્યર્થે રૂપ હોય, યજ્ઞ યજમાનો હોય અને સાથે સાથે દ્વાદશાહ સંબંધ રાખતો સત્ર શબ્દનો પ્રયોગ હોય તો તે સત્ર કહેવાય છે જેમકે ગાવો વા સત્રમાસત સપ્તદશાવરાઃ સત્રમાસીરન્ આ વાક્યમાં આસ ધાતુનું વિધ્યર્થે રૂપ છે, યજ્ઞ યજમાનો પણ બતાવ્યા છે અને સત્ર શબ્દનો પ્રયોગ પણ કર્યો છે માટે તે સત્રનું જ પ્રતિપાદન કરે છે.

યજતિચોદનાદહીનત્વં સ્વામિનાં વ્યસ્થિતપરિમાણત્વાત્ ॥ ૬૧ ॥

પદાર્થ :—(યજતિચોદનાત્) યજ ધાતુનું વિધ્યર્થે રૂપ હોય (ચ) અને (સ્વામિનામ્) યજમાનોનું (વ્યસ્થિતપરિમાણત્વાત્) ચોક્કસ પ્રમાણ ન બાંધવાથી ‘ અહીન ’ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ :—જેમાં યજેત અથવા યજેત્ આપું વિધાન હોય, યજમાનોનું પરિમાણ અર્થાત્ પ્રમાણ બાંધ્યું ન હોય તો તે ‘ અહીન ’ યાગ કહેવાય છે. ॥ ૬૧ ॥

‘ પૌંડરીક ’ યાગમાં દશ હજાર ગાયોનું અને એક હજાર અશ્વોનું દાન આપવાનું હોય છે, તે એક વખત આપવું. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.
પૂર્વપક્ષસૂત્ર.

અહિને દક્ષિણાશાસ્ત્રં ગુણત્વાત્ પ્રત્યહં કર્મમેદાત્ સ્યાત્ ॥ ૬૨ ॥

પદાર્થ :—(અહીને) પૌંડરીક અહીનમાં (દક્ષિણાશાસ્ત્રમ્) દક્ષિણાનું જે વિધાન છે તે (ગુણત્વાત્) ગુણ હોવાથી (પ્રત્યહમ્) દરરોજ થવું જોઈએ (કર્મમેદાત્) દરરોજ બિન બિન કર્મ થતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અહીનઃ પૌષ્ઠરીકઃ એકાદશરાત્રઃ અગ્રાર રાત્રિઓએ પૂર્ણ થતો પૌંડરીક નામનો અહોન યાગ કરવાનો હોય છે તેણે એ યાગનું અનુષ્ઠાન કરવાનું હોય છે. તેમાં દશ હજાર ગાયો અને એક હજાર અશ્વોનું દાન દક્ષિણ તરીકે આપવાનું હોય છે. આ દક્ષિણ દરરોજ આપવી જોઇએ કારણ કે દરરોજ જુદાં જુદાં કર્મ કર્તવ્ય હોય છે માટે તે કર્મની સમાપ્તિ થાય એટલે ઉપર બતાવેલી દક્ષિણ આપવી જોઇએ આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૬૨ ॥

સિદ્ધાંતસૂત્ર.

સર્વસ્ય વૈકલ્પ્યાત્ ॥ ૬૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સર્વસ્ય) અધાય અહનોના સમુદાયરૂપ (એકકર્મ્યાત) એક કર્મ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અગ્રાર દિવસના કર્મોના જે સમૂહ છે તેની તે દક્ષિણ છે માટે એ યાગ પૂરો થાય એટલે સમાપ્તિ વખતે એકજ વાર દક્ષિણ આપવી જોઇએ. ॥ ૬૩ ॥

પૃષ્ઠદાઙ્યવદ્વાઙ્હાં ગુણશાસ્ત્રં સ્યાત્ ॥ ૬૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પૃષ્ઠદાઙ્યવત્) પૃષ્ઠદૃશ્ય ગુણ દરેક અનુયાજીમાં આવર્તન પામે છે તેમ (ઘ્વાં ગુણશાસ્ત્રં સ્યાત્) દક્ષિણ અહનોનું ગુણશાસ્ત્ર છે.

ભાવાર્થ :—જેમ અનુયાજી પ્રધાન છે અને પૃષ્ઠ = ઘી તેનું ગુણ છે એટલે જેટલા અનુયાજી કરવાના હોય તેટલા વખત પૃષ્ઠ = ઘી લેવું પડે છે તેમ અહીં અહન એ પ્રધાન છે અને દક્ષિણ તેનું અંગ છે માટે દરેક દિવસે દક્ષિણની આવૃત્તિ થવી જોઇએ. પ્રતિપ્રધાનમ્ અજ્ઞાવૃત્તિઃ દરેક પ્રધાને અંગની આવૃત્તિ થવી જોઇએ આવે નિયમ છે. આ સૂત્ર પૂર્વપક્ષને પુષ્ટિ આપે છે. ॥ ૬૪ ॥

જ્યૌતિષ્ટોમ્યસ્તુ દક્ષિણાઃ સર્વાસામેકકર્મત્વાત્

પ્રકૃતિવત્ તસ્માત્ તાસાં વિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૬૫ ॥

પદાર્થ :—(જ્યૌતિષ્ટોમ્યઃ દક્ષિણાઃ) જ્યૌતિષ્ટોમની દક્ષિણ એક હોય છે. (સર્વાસામેકકર્મત્વાત્) અહીં દક્ષિણાઓનું વિધાન નિખિલ કર્મોને ઉદ્દેશીને હોય છે. (પ્રકૃતિવત્) માટે પ્રકૃતિ પેઠે (તસ્માત્) માટે (તાસાં વિકારઃ સ્યાત્) તેના વિકાર અર્થાત્ વિકૃતિ છે.

ભાવાર્થ :—આ અહીન યાગ વિકાર છે. જ્યૌતિષ્ટોમમાં એકજ વખત દક્ષિણાનું વિધાન છે તેમ આ પૌંડરીક યાગમાં પણ એક જ વખત દક્ષિણાનું વિધાન છે. કર્મસમુદાયને ઉદ્દેશીને દક્ષિણ આપવાની હોય છે. અંગીભૂત યાગના અચાંતર કર્મોને ઉદ્દેશીને દક્ષિણ હોતી નથી માટે દરેક અચાંતર કર્મ દીઠ દક્ષિણની આવૃત્તિ હોતી નથી. ॥ ૬૫ ॥

દ્વાદશાહે તુ વચનાત્રત્યહં દક્ષિણામેદ સ્તત્પ્રકૃતિવાત્પરેષુ

તાસાં સંખ્યાવિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૬૬ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષને સચવે છે. (દ્વાદશાહે વચનાત્) દ્વાદશાહ યાગમાં પ્રત્યક્ષ વચન હોવાથી (દક્ષિણામેદઃ) દક્ષિણામાં મેદ છે (પરેષુ) પૌંડરીક આદિ યાગો પણ (તત્પ્રકૃતિવાત્)

હાદશાહપ્રકૃતિવાળા હોવાથી (તાસામ) દક્ષિણમાં (સંખ્યાવિકારઃ સ્યાત્) કર્મના અવયવ પ્રમાણે વિકાર થવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—હાદશાહમાં દરરોજ દક્ષિણ આપવામાં આવે છે. અન્વહં દ્વાદશશતં દદાતિ આતું પ્રત્યક્ષ વચન પણ છે. પૌંડરીક પણ હાદશાહ યાગની વિકૃતિ છે માટે જેમ પ્રકૃતિમાં દરરોજ દક્ષિણ આપવામાં આવે છે તેમ પૌંડરીકમાં પણ દરરોજ દક્ષિણ આપવી જોઈએ. અર્વાંતર કર્મની સમાપ્તિ સાથે દક્ષિણ હોવી જોઈએ એવું પૂર્વપક્ષવાદી તરફથી કહેવામાં આવે છે. ॥ ૬૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. પરિકયાવિભાગાદ્વા સમસ્તસ્ય વિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૬૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પરિકયાવિભાગાત્) પરિક્રમમાં વિભાગ ન હોવાથી (સમસ્તસ્ય વિકારઃ સ્યાત્) સમસ્તનેા વિકાર થાય છે.

ભાવાર્થ :—સંપૂર્ણ કંતુ કરાવવો એવું ઋત્વિજો સ્વીકારે છે અને તેને માટે એમને દક્ષિણ આપવામાં આવે છે. ઋત્વિજો જે કર્મ કરાવવાનો સ્વીકાર કરે છે તે પરિક્રમ કહેવાય છે. એ પરિક્રમ એક છે માટે દક્ષિણ એક જ હોવી જોઈએ. અર્વાંતર કર્મોની જુદી દક્ષિણ ન હોવી જોઈએ. સમસ્ત કંતુ કેવ આપનાર છે કંઈ તેનો એક અવયવ ફળ આપનાર હોતો નથી માટે સમસ્ત કંતુની એક જ વખત દક્ષિણ આપવામાં આવે છે. એજ સિદ્ધાંતપક્ષ છે. ॥ ૬૭ ॥

બેદસ્તુ ગુણસંયોગાત્ ॥ ૬૮ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પણ (બેદઃ) હાદશાહમાં જે બેદ છે તેનો ગુણના સંબંધને લીધે.

ભાવાર્થ :—હાદશાહમાં પરિક્રમ તો એક છે અને તેને લીધે ત્યાં પણ દક્ષિણ એક જ હોવી જોઈએ પણ ત્યાં તો ખાસ વચન છે અને સત્વાના સંબંધને લીધે દક્ષિણમાં બેદ પડે છે પણ પૌંડરીક યાગમાં એવું કોઈ વચન નથી, માટે પૌંડરીક યાગમાં તો એક જ વખત દક્ષિણ આપવી એ જ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૬૮ ॥

પૌંડરીક યાગમાં બધી દક્ષિણાઓનો વિભાગ કરીને નયન કરવું

જોઈએ. એ અધિકરણનાં સત્રો.

પ્રત્યહં સર્વસંસ્કારઃ પ્રકૃતિવત્ સર્વાસાં સર્વશેષવાત્ ॥ ૬૯ ॥

પદાર્થ :—(પ્રત્યહમ્) દરરોજ (સર્વસંસ્કારઃ) સર્વદક્ષિણાનો સંસ્કાર (પ્રકૃતિવત્) પ્રકૃતિપેટે (સર્વાસામ્) સર્વનો થવો જોઈએ. (સર્વશેષવાત્) સકલ માધ્યમદિન સવનનો શેષ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમમાં માધ્યમદિન સવનમાં દક્ષિણનયન થાય છે. આ પૌંડરીક યાગમાં પણ અતિદેશ શાસ્ત્રથી એ જ નયનસંસ્કાર સંપૂર્ણ દક્ષિણને પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૬૯ ॥

एकार्थत्वाच्चेति चेत् ॥ ७० ॥

પદાર્થ :—(ન) નિખિલ દક્ષિણીનો દરેક નયનરૂપ સંસ્કાર થતો નથી (એકાર્થતા) કદિયે આનતિરૂપ એક કાર્ય હોવાથી (ઇતિચેત્) જે એવી શંકા કરવામાં આવે તે ?

આવાર્થ :—દરેક સંપૂર્ણ દક્ષિણીનો નયન રૂપ સંસ્કાર થતો નથી પણ એક માધ્યમિનમાં નિખિલ દક્ષિણીનું નયન થાય છે. આ પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર આગળનો સૂત્રમાં છે. ॥ ૭૦ ॥

उत्पत्तौ कालमेदात् ॥ ७१ ॥

પદાર્થ :—(ઉત્પત્તૌ) પોતાનો પ્રકૃતિશ્રુત હાદશાહમાં (કાલમેદાત્) કાળનો ભેદ હોવાથી.

આવાર્થ :—પૌંડરીક યાગની પ્રકૃતિશ્રુત હાદશાહ યાગમાં નયનરૂપ સંસ્કારના ભેદનું શ્રવણ થાય છે. ॥ ૭૧ ॥

सिद्धांत सूत्र. विमज्ज्य तु संस्कारो वचनाद् द्वादशाहवत् ॥ ७२ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંતપક્ષને સૂચવે છે (વિમજ્જ્ય સંસ્કારઃ) વિભાગ કરીને નયનરૂપ સંસ્કાર કરવો જોઈએ. (વચનાત્) વચન હોવાથી (દ્વાદશાહવત્) જેમ હાદશાહમાં થાય છે તેમ.

આવાર્થ :—વિભાગથી નયનરૂપ સંસ્કાર થવો જોઈએ. હાદશાહમાં આ પ્રમાણે વચન છે. જન્વહં દ્વાદશાહત્તં દદાતિ આ વાક્યથી નયન સંસ્કારનો વિભાગ છે. પૌંડરીક યાગ પણ હાદશાહનો વિકૃતિ છે, આટલે નયનરૂપ સંસ્કારનો ભેદ હોવો ન્યાય છે. એટલે દરેક એક એક હજાર ગાયોનો નયન રૂપ સંસ્કાર થવો જોઈએ અર્થાત્ દક્ષિણામાં આપવી અને અગ્રમારને દિવસે એક હજાર અથો દક્ષિણામાં આપવા. ॥ ૭૨ ॥

“मनोर्कचः” आ वाक्येयं अनुकंपिनी कृत्वा आ ते भांथी कृत्वा

જર હોય તેટલીના સામિધેની તરીકે (વનિયોગ સમજવો.

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

पूर्वपक्षसूत्र. लिङ्गेन द्रव्यनिर्देशो सर्वत्र प्रत्ययः स्याल्लिङ्गस्य

સર્વગામિત્વાત ॥ ૭૩ ॥

પદાર્થ :—(લિંગેન) લિંગ વાક્યથી (દ્રવ્યનિર્દેશો) શબ્દના નિર્દેશમાં (સર્વત્ર પ્રત્યયઃ) લિંગ-લક્ષિત સર્વ માનવી ઋચાઓનો પ્રત્યય થાય છે. (લિંગસ્ય સર્વગામિત્વાત) લિંગવાક્ય સર્વગામિ હોવાથી.

આવાર્થ :—કોઈ કર્મ વિશેષમાં આ પ્રમાણે વાક્ય છે મનોર્કચઃ સામિધેન્યો ભવન્તિ । મનુકંપિની ઋચાઓ સામિધેની હોય છે. આ લિંગ વચનથી હાજતથી અર્થાત્ હજાર ગાયોના

ઋગ્વેદમાં જેટલી મનુષ્યની ઋચાઓ છે તે બધીનો જ સામિધેનીમાં વિનિયોગ કરવો કે જેટલીની જરૂર હોય તેટલીનો ? અહીં પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. બધી જ માનવી ઋચાઓનો સામિધેનીમાં વિનિયોગ કરવો જેમકે આમેયેન સંવત્સરમિષ્ટકા ઉપદધાતિ અહીં બધા જ આગ્નેય સૂક્તો ગ્રહણ કરવામાં આવે છે તેમ સર્વ માનવી ઋચાઓનું ગ્રહણ કરવું. ॥ ૭૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. યાવદર્થં વાડર્થે શોષત્વાદતોડ્યેન પરિમાણં સ્યાત
તસ્મિન્ન લિङ્ગસામર્થ્યમ્ ॥ ૭૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (યાવદર્થમ્) જેટલી માનવી ઋચાઓથી કાર્યસિદ્ધિ થાય તેટલી લેવી. (અર્થે) કાર્યમાં (શોષત્વાત) અંગ તરીકે હોવાથી (અર્થેન પરિમાણં સ્યાર્) કાર્ય ઉપરથી તેનું પરિમાણ બાંધવું (વ) અને (તસ્મિન્) તેમાં (લિङ્ગસામર્થ્યમ્) લિંગ વાક્યનું સામર્થ્ય સમજવું.

ભાવાર્થ :—જેટલી માનવી ઋચાઓની કાર્યમાં જરૂર હોય તેટલી જ લેવી. કાર્ય ઉપરથી તેનું પરિમાણ બાંધાય છે અને લિંગ વાક્યનું તેટલીજ ઋચાઓ લેવામાં તાત્પર્ય છે એમ સમજવું. ॥ ૭૪ ॥

આમેયે કૃત્સ્નવિધિઃ ॥ ૭૫ ॥

પદાર્થ :—(આમેયે) આગ્નેય સૂક્તમાં (કૃત્સ્નવિધિઃ) અખિલ મંત્રના અંતવનો બાંધક છે.

ભાવાર્થ :—આમેયે સૂતૈરિષ્ટકા ઉપદધાતિ અહીંતો બધા જ સૂક્તો લેવામાં આવે છે. કારણ કે ઇષ્ટકા બહુ છે અને દરેક સૂક્તે ઉપદધાતિ એવું વચન છે. સૂક્તો થોડા છે માટે સંપૂર્ણ સૂક્તો ઇષ્ટકાપદાન માટે ગ્રહણ કરવાનાં હોય છે. ॥ ૭૫ ॥

ઋજીષસ્ય પ્રધાનત્વાદહર્ગણે સર્વસ્ય પ્રતિપત્તિઃ સ્યાત્ ॥ ૭૬ ॥

પદાર્થ :—(ઋજીષસ્ય) ઋજુષ (પ્રધાનત્વાત) પ્રધાન હોવાથી (અહર્ગણે) હાલ્યશત્રાદિમાં (સર્વસ્ય પ્રતિપત્તિઃ સ્યાત્) સર્વની પ્રતિપત્તિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—ઋજુષ એટલે અખિલ વર્ગમાં પછી સારવચરની જે સોમલતા અથવા તેના ટુકડા. સોમરસ કાઢ્યા પછી જે છોતા રહે તે ઋજુષ કહેવાય છે. દરેકજ સોમરસ કાઢી લીધા પછી છોતાઓને પાણીમાં ફેંકી દેવા. ‘ ઋજીષમ્પ્લુ પ્રક્ષિપેત્ ’ પાણીમાં છોતાને નાખવા તે તેની પ્રતિપત્તિ કહેવાય છે. અહીં એક જ દિવસ છોતાને પાણીમાં ફેંકવાથી તેનો પ્રતિપત્તિ સંસ્કાર થઈ જાય છે, તો રોજને રોજ છોતા પાણીમાં શા માટે ફેંકવા ? જેમ બધા દિવસના છોતા એટલે ઋજુષ પાણીમાં ફેંકવામાં આવે છે તેમ બધી જ માનવી ઋચાઓ ઉપયોગમાં લેવી આ દૃષ્ટાંત પણ ઠીક નથી, કારણ કે, ઋજુષ એ અહીં પ્રધાન છે અને પ્રક્ષેપ તેનું અંગ છે. માટે પ્રતિપ્રધાનમ્ અજ્ઞાત્તિઃ. હરેક પ્રધાનને અંગની આદૃતિ થવી જોઈએ. એટલે બધું જ ઋજુષ પાણીમાં ફેંકવું એ યોગ્ય છે. પણ દાષ્ટાંતમાં એવું કોઈ પ્રમાણ નથી કે જેથી બધી જ માનવી ઋચાઓ લઈ શકાય. ॥ ૭૬ ॥

ન્યોતિષ્ઠામમાં સોમનું માન અને ઉપાવહરણ બન્ને વસ્ત્રમાં થયું બેઠ્યે.

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

વાસસિ માનોપાવહરણે પ્રકૃતૌ સોમસ્ય વચનાત્ ॥ ૭૭ ॥

પદાર્થ :—(વાસસિ) કપડામાં (માનોપાવહરણે) માન અને ઉપાવહરણ થવા બેઠ્યે. (પ્રકૃતૌ) પ્રકૃતિમાં (સોમસ્ય વચનાત્) સોમનું વચન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં અર્થાત્ ન્યોતિષ્ઠામમાં વચન છે કે વાસસિ મૈનમ્, વાસસિ નોપાવહરણં કાર્યમ્ । કપડામાં સોમને ધાવવો અર્થાત્ બન્ને ક્રિયા એક જ કપડામાં કરવી જુદા જુદા કપડામાં નહિ. ॥ ૭૭ ॥

‘અહર્ગણ્યમાં અર્થાપતિથી બીજું વસ્ત્ર લેવું.’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

તત્રાર્હર્ગણેડર્થાદ્ વાસઃ પ્રકૃતિઃ ॥ ૭૮ ॥

પદાર્થ :—(તત્ર) તે (અર્હર્ગણે) દ્વાદશાહ અહર્ગણ્યમાં (અર્થાત્) અર્થાપતિથી (વાસઃ પ્રકૃતિઃ) બન્ન વસ્ત્રનું સંપાદન કરવું બેઠ્યે.

ભાવાર્થ :—અહર્ગણ્યમાં તો તે તે દિવસને માટે બેઠતા સોમ ખરીદવા સોમમાંથી અલગ કરવો પડે છે. એટલે જ કપડામાં બધો સોમ રાખ્યો હોય તેમાંથી તે દિવસને માટે બેઠતા સોમ બીજા વસ્ત્રમાં જ લેજો બેઠ્યે. એટલે વસ્ત્રનું સંપાદન કરવું જ રહ્યું. એક જ વસ્ત્રમાં માન અને ઉપાવહરણ થવાં અશક્ય છે માટે વસ્ત્રાન્તરનું સંપાદન કરવું બેઠ્યે. ॥ ૭૮ ॥

‘ઉપાવહરણને માટે જ બીજા વસ્ત્રનું ઉત્પાદન કરવું બેઠ્યે.’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. માનં પ્રત્યુત્પાદયેત્ પ્રકૃતૌ તેન દર્શનાદુપાવહરણસ્ય ॥ ૭૯ ॥

પદાર્થ :—(માનં પ્રતિ) માનને ઉદ્દેશીને (ઉત્પાદયેત્) બીજું વસ્ત્ર મેળવવું બેઠ્યે. (પ્રકૃતૌ) પ્રકૃતિમાં (ઉપાવહરણસ્ય દર્શનાત્) તે જ વસ્ત્રથી ઉપાવહરણનું શ્રવણ છે.

ભાવાર્થ :—માનને જો કાળ હોય છે તેજ વખતે બીજું વસ્ત્ર મેળવવું બેઠ્યે કારણ કે જો વસ્ત્રથી માન કર્યું હોય છે તે જ વસ્ત્રથી સોમનું ઉપાવહરણ થાય છે. ॥ ૭૯ ॥

સિધ્ધાંત સૂત્ર. હરણે વા શ્રુત્યસંયોગાદર્થોદ્વિકૃતૌ તેન ॥ ૮૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (હરણે) ઉપાવહરણ વખતે ઉત્પાદન કરવું બેઠ્યે. (તેન વિકૃતૌ શ્રુત્યસંયોગાત્) માન વખતે ઉત્પાદન કરવામાં શ્રુતિનું બોધન જણાવું નથી.

ભાવાર્થ :—સોમના ઉપાવહરણ વખતે જ બીજા વસ્ત્રનું ઉત્પાદન કરવું બેઠ્યે. માન અને ઉપાવહરણ બન્નેને માટે જુદાં જુદાં વસ્ત્ર બેઠ્યે એવો ભાવ છે. ॥ ૮૦ ॥

इति जैमिनीय गुर्जरमीमांसामाख्ये दशमाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥

અથ દશમાધ્યાયસ્ય સત્તમઃ પાદઃ ॥

‘જ્યોતિષ્ટોમ યાગમાં દરેકજ હવિષ્માં ભેદ હોય છે.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો પૂર્વપક્ષસૂત્ર. પશાવેકહવિષ્ટ્વં સમસ્તત્ત્વદિત્ત્વાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(પશૌ) પશુમાં (એકહૃદ્દિત્ત્વ) એક હવિષ્ની કલ્પના હોય છે. (સમસ્ત-જોદિત્ત્વાત્) સમસ્તરૂપે વિધિ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પશુમાં પણ હવિષ્પણાની કલ્પના હોય છે કારણકે તે હોમીય દ્રવ્યનું સાધન હોય છે. સંપૂર્ણપશુ થી દૂધ આદિનું સાધન હોવાથી તેમાં એક હવિષ્પણાની કલ્પના કરવી જોઈએ. આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે ॥ ૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. પ્રત્યક્કં વા. પ્રહવત્કાનાં પૃથક્કલ્પનત્ત્વાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(વા.) અથવા (પ્રત્યક્કમ્) દરેક અંગમાં કલ્પના કરવી. (પ્રહવત્) જેમ ગ્રહોમાં કરવામાં આવે છે તેમ. (ગ્રહાનાં પૃથક્કલ્પનત્ત્વાત્) અંગોની પૃથક્ કલ્પના હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સમગ્ર પશુમાં એક હવિષ્ની કલ્પના કરવા કરતાં તેના અંગોમાં એવી કલ્પના કરવી એજ યોગ્ય છે. જેમ ગ્રહોમાં જુદી જુદી કલ્પના હોય છે તેમ તેમાં પણ કલ્પના કરવી. અંગો વગર અંગી જની શકે નહિ માટે અંગોજ ધૃત આદિ મુખ્ય હવિષ્નાં સાધનો છે. માટે અંગરૂપ સાધનોમાં હવિષ્ની કલ્પના કરવી. ક્વિઓએ પણ પશુમાં આહુતિ-સાધનની કલ્પના કરી છે; જેમકે—

હતિવાદિન એવાસ્ય હોતુરાહુતિસાધનમ્ અનિન્ધ્યા નન્દિનો નામ ધેનુરાવૃત્તે વનાત્ અહીં કવિએ નંદિની નામની ધેનુને આહુતિ સાધન તરીકે કહી છે. આહુતિ સાધન અને હવિષ્ એક જ વસ્તુ છે. થી દૂધ આદિ મુખ્ય હવિષ્ ગણાય છે અને પરપરાસંબંધથી ધેનુ પણ આહુતિ સાધન ગણાય છે. એટલે મુખ્ય હવિષ્ પ્રાપ્ત કરવા માટે ધેનુ આદિનું રક્ષણ અને યોગ્ય બહુ સંભાળ પૂર્વક કરતાં રહેવું. ॥ ૨ ॥

પશુના અવયવવિશેષો હવિષ્ કલ્પનામાં કારણ છે.

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષસૂત્ર. હવિર્મેદાત્ કર્મણોઽધ્યાસઃ તસ્માત્ તેભ્યોઽવદાનં સ્યાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(હવિર્મેદાત્) હવિષમાં ભેદ હોવાથી (કર્મણોઽધ્યાસઃ) કર્મનો પણ અભ્યાસ હોય છે (તસ્માત્) માટે (તેભ્યઃ અવદાનં સ્યાત્) તે અવયવો મારફત મુખ્ય હવિષ્ જેવળી શકાય છે.

ભાવાર્થ :—અંગોમાં ભિન્નતા હોય છે અને તેને લીધે હવિષ્માં ભિન્નતા આવે છે. માટે અંગ પ્રમાણે કર્મોનો અભ્યાસ થવો જોઈએ. અને તેના સર્વ અવયવોમાંથી મુખ્ય હવિષ્ જેવળવામાં સહાયતા હોય છે. દૂધ પ્રાપ્ત કરવામાં માયના સર્વ અવયવોની સહાયતા હોય છે. ॥ ૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. આજ્યમાગવદ્ વા નિર્દેશાત્ પરિસંખ્યા સ્યાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (આજ્યમાગવત્) આજ્ય પેઠે (નિર્દેશાત્) નિર્દેશ હોવાથી (પરિસંખ્યા સ્યાત્) પરિસંખ્યા હોય.

ભાવાર્થ :—સર્વ અંગે મુખ્ય હવિષ પ્રાપ્ત કરવામાં સરખી મદદ કરતાં નથી માટે જે જે અંગોનો નિર્દેશ હોય તેમાં જ હવિષ્કૃતિ અને અવદાનની કલ્પના કરવી બીજામાં એવી કલ્પના ન કરવી. ॥ ૪ ॥

તેષાં વા દ્રવ્યવદાનત્વં વિવક્ષન્નભિનિર્દિશેત્પશોઃ પચ્ચાવદાનત્વાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (તેષામ્) હવિષોમાંથી (દ્રવ્યવદાનત્વં વિવક્ષન્નભિનિર્દિશેત્) બ્રહ્મે અવદાનો કરવા (પશોઃ પચ્ચાવદાનત્વાત્) પશુજન્ય ધૃત દ્રૂષ આદિમાંથી પાંચ અવદાન કરેલાં હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અગ્યાર હવિષો હોય છે તેમાંથી બ્રહ્મે અવદાન કરવા. આ કોષ્ટ અનુવાદ નથી અપૂર્વ વિધિ છે. કારણ કે પશુજન્ય ધૃતાદિમાં પાંચ અવદાનનું શ્રવણ છે. માટે હવદાન એ અપ્રાપ્ત છે. અપ્રાપ્તનું વિધાન જ હોષ્ટ શકે અનુવાદ નહિ. તેથી અગ્યાર સિવાયનાં જોટલાં હવિષો હોય તેમાંથી પણ ત્યામ કરવે. અર્થાત્ બધામાંથી અવદેય થવું જોઇએ. બધાં હવિષોમાંથી થોડું થોડું લઇ હોમ કરવે. ॥ ૫ ॥

અંસશિરોનૂકસલ્કિયપ્રતિષેધઃ તદન્યપરિસંખ્યાનેऽનર્થકઃ સ્યાત્પ્રદાનત્વાત્તેષાં

નિરવદાનપ્રતિષેધઃ સ્યાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (અંસશિરોનૂકસલ્કિયપ્રતિષેધઃ) અંસાદિમાં હવિષ્પ્રતીકે કલ્પના કરવાનો પ્રતિષેધ છે (તદન્યપરિસંખ્યાને) તેના સિવાયના પરિસંખ્યાનામાં (અનર્થકઃ સ્યાત્) પ્રતિષેધ અનર્થક થઇ જાય માટે (તેષાં પ્રદાનત્વાત્) તે પણ પ્રદેય હોવાથી (નિરવદાનપ્રતિષેધઃ સ્યાત્) એક એક વખત અવદાન કરવું.

ભાવાર્થ :—ધૃત આદિ અગ્યાર સિવાય જોટલાં હવિષો હોય તેમાંથી એક એકવાર અવદાન કરવું અને ઉક્ત અગ્યારમાંથી બ્રહ્મે વખત અવદાન કરવું અને અંસાદિમાં હવિષ્પ્રતીકે કલ્પના કરવી નહિ. ॥ ૬ ॥

અપિ વા પરિસંખ્યા સ્યાદનવદાનીયશબ્દત્વાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (પરિસંખ્યા સ્યાત્) નામ વિધિ છે. (અનવદાનીય-શબ્દત્વાત્) અનવદાનીય શબ્દનો પ્રયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જોટલાં હોમીય દ્રવ્ય હોય તે બધામાંથી હોમાર્થ અવદાન થવું જોઇએ. અને એને માટે પરિસંખ્યા નામક વિધિ માનવામાં આવે છે. ॥ ૭ ॥

અગ્રાક્ષણે ચ દર્શનાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અગ્રાક્ષણે) આદ્ય ભિન્ને (દર્શનાત્) અવશિષ્ટ હવિષનું બક્ષણ વિહિત છે.

ભાવાર્થ :—યાગ વિશેષમાં આદ્ય ભિન્ન યજમાન હોય તો તેને હવિષ શેષનું બક્ષણ વિહિત છે. કકુભો રાજપુત્રઃ પ્રદનાતિ આ વાક્યમાં આદ્ય ભિન્ન રાજપુત્રનો નિર્દેશ છે. ॥ ૮ ॥

શૂતાશૃતોપદેશાચ તેષામુત્સર્ગવદયજ્ઞશેષત્વં સર્વેષાં

ન ધપણં સ્યાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શૂતાશૃતોપદેશાત્) અગ્નિપક્વ અને અનગ્નિપક્વ (તેષામ્ ઉત્સર્ગવત્) તેઓનું ઉત્સર્ગ પ્રમાણ (યજ્ઞશેષત્વમ્) અવશરેષ છે (સર્વેષાં ન ધપણં સ્યાત્) બધાનું ધપણ હોવું નથી.

• ભાવાર્થ :—યાગમાં જે જે દ્રવ્યો એટલે હવિષો હોય છે તે બધા જ રંધિલાં હોવાં જોઈએ એવો નિયમ નથી. નહીં રંધિલાં દ્રવ્યો પણ હોખી શકાય છે. જે દ્રવ્ય હવિષ તરીકે ન હોય તે યજ્ઞશેષ પણ ગણી શકાય નહિ. ॥ ૯ ॥

સ્વિષ્ટકૃત્ હોમ અધિકરણ.

इज्याशेषात्स्विष्टकृदिज्येत પ્રકૃતિવત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(इज्याशेषात्) ઇન્ધ્યાશેષમાંથી (સ્વિષ્ટકૃત્ इज्येत) સ્વિષ્ટકૃત્ હોમ કરવો (પ્રકૃતિવત્) જેમ પ્રકૃતિ યાગમાં કરવામાં આવે છે તેમ.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિયાગમાં જેમ ઇન્ધ્યાશેષમાંથી સ્વિષ્ટકૃત્ હોમ કરવામાં આવે છે તેમ વિકૃતિયાગમાં પણ ઇન્ધ્યાશેષમાંથી જ સ્વિષ્ટકૃત્ હોમ કરવો. ॥ ૧૦ ॥

अश्वैर्वा शरवद्विकारः स्यात् ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(वा) અથવા (अश्वैः) ત્રણ જાતના હવિષોથી સ્વિષ્ટકૃત્ હોમ કરવો. (शरवत् विकारः स्यात्) શર પેટે-વિકાર માનવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—શરમયં બર્હિઃ આ વચનથી જેમ શરનામના ધાસના વિધાનથી કુશોનો અધ થાય છે તેમ કેવળ એક અંગથી સ્વિષ્ટહોમ ન કરતા પહેલે અપક્વ હવિષો અને ધૃત એ ત્રણે યજ્ઞના અંગોથી સ્વિષ્ટકૃત્ હોમ કરવો. ॥ ૧૧ ॥

अभ्यूहनी घडाविकारनी कल्पना-अधिकरण.

अभ्यूहो तु होतुक्यङ्गवदिडाभक्षविकारः स्यात् ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(अभ्यूहो तु) અધ્યૂહો નામક પશુનો અવશવ હોય છે તે (व्यङ्गवत्) અનિબ્ધા શેષ ગ્રંથોથી ઇન્ધ્યા શેષની નિવૃત્તિ થાય છે. તેમાં (होतुः) હોતાએ (इडाभक्षविकारः) ઇન્ધનામક હવિષના વિકારની કલ્પના કરવી.

હોવાર્થ :—પશુના ફરેક અંગ યત્ન અર્થાત્ પરાપકાર કરી રક્ષા છે માટે તેમાં (બિન બિન યજ્ઞાગ્ની કલ્પના કરવાની હોય છે. અધ્યક્ષી આ પશુ એક અંગ છે તેમાં ઇડાનામક હવિષ્ની કલ્પના કરવી એવો સૂત્રનો ભાવ છે. ॥ ૧૨ ॥

શેષે વા સમવૈતિ તસ્માદ્ દ્રવ્યવનિયમઃ સ્યાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (શેષે) હુતશેષ દ્રવ્યોમાં (સમવૈતિ) અન્તર્ભૂતિ થાય છે (તસ્માદ્) માટે (દ્રવ્યવત્) દ્રવ્યની પેઠે નિયમ બાંધવામાં આવે છે.

હોવાર્થ :—હુતશેષ દ્રવ્યોમાંના કાંઈ પશુ દ્રવ્યની કલ્પના થઈ શકે પશુ ઉક્ત અવયવ માટે નિયમ બાંધવામાં આવે છે જેમ વાજપેય યાગમાં સત્તર રથ હોય છે તેમાં યજ્ઞુષ્ટીકા રથ અધ્યુને આપવો એવો નિયમ હોય છે. તેમ હોતાએજ ઉક્ત ઇડાવિકારની કલ્પના કરવી. ॥ ૧૩ ॥

અશાસ્ત્રવાતુ નૈવં સ્યાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(તુ અશાસ્ત્રવાત્) અશાસ્ત્રીય હોવાથી (એવં ન સ્યાત્) ખાલી કલ્પના ન કરવી.

હોવાર્થ :—ઇડાનામક હવિષ્ની ઉક્ત અવયવમાં કલ્પના કરવી એ શાસ્ત્રીય નથી અર્થાત્ એવું શાસ્ત્રમાં જણાતું નથી. ॥ ૧૪ ॥

અપિ વા દાનમાત્રં સ્યાત્ મક્ષશદ્દાનમિસમ્બન્ધાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (દાનમાત્રં સ્યાત્) કેવળ પશુનું દાન જ કરવું જોઇએ (મક્ષશદ્દાનમિસમ્બન્ધાત્) ભક્ષશબ્દનો સંબંધ ન હોવાથી.

હોવાર્થ :—ઇડાનામક હવિષ્ તો ભક્ષ પશુ છે અને ઉક્ત કલ્પના કરવામાં એનો ભક્ષ સંબંધ જણાતો નથી માટે પશુનું દાન જ થવું જોઇએ. ॥ ૧૫ ॥

વાતુસ્ત્વવિદ્યમાનત્વાદિદામક્ષવિકારઃ સ્યાન્છેષ

પ્રત્યવિશિષ્ટવાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(વાતુઃ) દાતા (અવિદ્યમાનત્વાત્) વિદ્યમાન ન હોવાથી (દામક્ષવિકાર સ્યાત્) ઇડામક્ષના વિકારની કલ્પના થાય છે. (છેષ પ્રતિ) શેષમાં (અવિશિષ્ટવાત્) સમાનતા હોવાથી.

હોવાર્થ :—પશુ જે યજ્ઞમાનનું ન હોય તો યજ્ઞમાનને દાન કરવાનો અધિકાર નથી હોતાને લેવાનો પશુ અધિકાર નથી. માટે ઇડાનામક હવિષ્ની કલ્પના કરવી જ યોગ્ય છે. કલ્પના કરવાનો ઉદ્દેશ પશુને પવિત્ર મણી તેનો રક્ષા કરવાનો છે. ॥ ૧૬ ॥

વનિષ્ઠુ સંબંધી અધિકરણ

અગ્નીષઠ્ઠ વનિષ્ઠુરવ્યખીવત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (અગ્નીષઠઃ) અગ્નીષ નામના ઋત્વિજને (વનિષ્ઠુઃ) વનિષ્ઠુ નામક અવયવની કલ્પના પશુ (અધ્યક્ષીવત્) અધ્યક્ષી પેઠે છે.

ભાવાર્થ :—અધ્યક્ષી પેઠે વતિબુની કમ્પના કરવામાં અમીધ નામના ઋત્વિજનું કર્તવ્ય છે. ॥ ૧૭ ॥

મૈત્રાવરુણનામના ઋત્વિજ્ શેષ હવિષ્ના બક્ષ સંબંધી અધિકરણ.

અગ્રાકૃતત્વાન્મૈત્રાવરુણસ્યામક્ષત્વમ્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(અગ્રાકૃતત્વાત્) પ્રકૃતિમાં વિધાન ન હોવાથી (મૈત્રાવરુણસ્યામક્ષત્વમ્) મૈત્રાવરુણ નામક ઋત્વિજને અબક્ષ છે.

ભાવાર્થ :—મૈત્રાવરુણ નામક ઋત્વિજને દર્શપૂર્ણમાસ સાથે સંબંધ ન હોવાથી પ્રાકૃતબક્ષને પણ અભાવ હોય છે. ॥ ૧૮ ॥

વતિબુ સંબંધી અધિકરણ.

સ્યાદ્વા હોત્રધ્વયુર્વિકારત્વાત્તયોઃ કર્માભિસમ્બન્ધાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્યાત્) છે. (હોત્રધ્વયુર્વિકારત્વાત્) હોતા અને અધ્વયુર્નું કામ કરવાનું હોવાથી (તયોઃ કર્માભિસમ્બન્ધાત્) હોતા અને અધ્વયુર્ને પ્રાકૃત કર્મ સાથે સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—હોતા અને અધ્વયુર્ને પ્રાકૃત કર્મ સાથે સંબંધ છે. પ્રેષરૂપ કામ અધ્વયુર્નું છે, તે કામ મૈત્રાવરુણે કરવાનું હોય છે. અને અનુવચન કર્મ હોતાનું હોય છે તે કામ પણ મૈત્રાવરુણ નામના ઋત્વિજે કરવાનું હોય છે, માટે મૈત્રાવરુણે બક્ષ સાથે સંબંધ છે. એટલે કે મૈત્રાવરુણે શેષ હવિષું બક્ષણ કરવાનું હોય છે. ॥ ૧૯ ॥

મૈત્રાવરુણના એક ભાગ-સંબંધી અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

દ્વિમાગઃ સ્યાદ્ દ્વિકર્મત્વાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(દ્વિમાગઃ સ્યાત્) એ ભાગ મળવા જોઈએ. (દ્વિકર્મત્વાત્) બન્નેના કર્મ કરતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—મૈત્રાવરુણ હોતા અને અધ્વયુર્ બન્નેના કર્મ કરતા હોવાથી તેને એ ભાગ મળવા જોઈએ. ॥ ૨૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. એકવાદ્યેકમાગઃ સ્યાદ્ભાગસ્યાશ્રુતિમૂલત્વાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (એકવાત્) કર્મનિર્મિત બક્ષણ એક હોવાથી (એકમાગઃ સ્યાત્) એક ભાગ હોવા જોઈએ. (ભાગસ્ય અશ્રુતિમૂલત્વાત્) ભાગ સંબંધી શાસ્ત્રમાં ઉદ્દેશ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—હોતાનો અને અધ્વયુર્નો ભાગ મૈત્રાવરુણને આપવો આવું શાસ્ત્રમાં વિધાન ન હોવાથી કર્મ નિર્મિત બક્ષણ એક જ હોવાથી કર્મકર્તાને બક્ષણ પણ એક જ હોવું જોઈએ. ॥ ૨૧ ॥

પ્રતિપ્રસ્થાતા નામક ઋત્વિજ્ઞને ભક્ષનો અધિકાર નથી એ અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ.

પ્રતિપ્રસ્થાતુઃ સ્વાશ્રપણાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રતિપ્રસ્થાતુઃ) પ્રતિપ્રસ્થાતાનામક ઋત્વિજ્ઞને શેષ હવિષ્નું ભક્ષણ કરવાનું છે. (સ્વાશ્રપણાત્) વપાશ્રપણી કલ્પના કરવાનું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વપાશ્રપણી કલ્પના અર્થાત્ ભાવના કરવી એ અશ્વર્યનું કર્તવ્ય છે પણ પ્રકૃત સ્થળમાં પ્રતિપ્રસ્થાતા તે કર્મ કરે છે માટે તેણે હવિઃશેષનું ભક્ષણ કરવું એવા પૂર્વપક્ષનો મત છે. ॥ ૨૨ ॥

નિધિમાં સૂત્ર. અમશો વા કર્મભેદાન્તસ્યાઃ સર્વપ્રદાનત્વાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અમશઃ) ભક્ષણ નથી (કર્મભેદાત્) કર્મ ભેદ હોવાથી (તસ્યાઃ સર્વપ્રદાનત્વાત્) તેનું સંપૂર્ણ દાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રતિપ્રસ્થાતાને શેષ હવિષ્નું ભક્ષણ કરવાનું રહેતું નથી કારણ કે જે હવિષ્ હોમવાનું હોય છે તે નિઃશેષ હોમવાનું હોય છે. ॥ ૨૩ ॥

શુદ્ધમેધીય આન્યભાગોનું ફરીથી શ્રવણ થતું હોવાથી તે અપૂર્વવિધાન છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. વિકૃતૌ પ્રાકૃતસ્ય વિધેર્ગ્રહણાત્ પુનઃ શ્રુતિ-
રનર્થિકા સ્યાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(વિકૃતૌ) શુદ્ધમેધીય પ્રકરણમાં (પ્રાકૃતસ્યવિધેઃ) દર્શપૂર્વમાસના વિધિનું (પુનઃ પ્રહણાત્) ફરીથી ગ્રહણ કરેલું હોવાથી (શ્રુતિઃ) શ્રુતિવચન (અનર્થિકા સ્યાત્) નિરર્થક થઈ જાય છે.

ભાવાર્થ :—આતુર્માંસ પ્રકરણમાં આવતા શુદ્ધમેધીય પ્રકરણમાં “આગ્નિમાગૌ યજેતિ યજ્ઞસ્યૈવ ચક્ષુષો નાન્તરેતિ” આ પ્રમાણે વચન છે. આમાં ધર્મા પક્ષો છે તેમાંથી પ્રથમ પક્ષનું ઉત્થાન આ પ્રમાણે છે. વિકૃતિશ્રુત શુદ્ધમેધીયના દર્શપૂર્વમાસના આન્યભાગવિધિનું ફરીથી ગ્રહણ કર્યું છે તેથી તે વચન નિરર્થક થઈ જાય છે, કારણ કે પ્રકૃતિમત ધર્મોનું વિકૃતિમાં અતિદેશ શાસ્ત્રથી અનુબંધન પ્રાપ્ત જ છે, નો પછી ફરીથી એનું વાક્ય વિકૃતિમાં ન હોતું જોઈએ છતાં છે તે માત્ર અનુવાદરૂપ જ છે કોઈ અપૂર્વવિધાન નથી. ॥ ૨૪ ॥

બીજો પક્ષ. અપિ વાઽઽગ્નેયવદ્ દ્વિશબ્દત્વં સ્યાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) આ બન્ને શબ્દો પૂર્વપક્ષમાં અન્ય પક્ષકારનો અસ્વરસ સૂચવે છે. (આગ્નેયવત્) આગ્નેય (વધિ પેડે (દ્વિશબ્દત્વ સ્થાત્) એ શબ્દોથી એક જ શાબ્દભોધની પ્રતીતિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—જેમ ‘અગ્નિમગ્નં ઓઘહ’ આ ઠાણે એ અગ્નિ શબ્દો છે છતાં શબ્દ-અગ્નિ જ્ઞાન તો એકજ અગ્નિવિષયક શબ્દથી થાય છે તેમ પ્રકૃત સ્થળમાં પણ અતિદેશ શાસ્ત્રથી અને શુદ્ધ-

મેધીયમાં રહેલા પ્રત્યક્ષ વચનથી એકજ શબ્દબોધ થાય છે. પ્રકૃતિ પ્રમાણે વિકૃતિમાં અનુષ્ઠાન કરવું અને એ સાદૃશ્ય આન્યભાગવત્વરૂપ થાય છે એમ સમજવું. માટે એ વાક્ય નિર્ણયક નથી. ॥ ૨૫ ॥

ન વા શબ્દપૃથક્ત્વાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(ન વા) ઉપરનું કથન હીક નથી. (શબ્દપૃથક્ત્વાત્) દૃષ્ટાન્તમાં અગ્નિ-શબ્દ બિન્ન બિન્ન અર્થને સૂચવે છે.

ભાવાર્થ :—‘અમિમ્મ આવહ’ આ દૃષ્ટાન્તમાં એક અગ્નિશબ્દથી અવેદા અગ્નિ-પ્રતીત થાય છે અને બીજા અગ્નિ શબ્દથી અવેદ્ય અગ્નિ પ્રતીત થાય છે માટે શબ્દો બિન્ન બિન્ન છે. પણ આજ્યમાર્ગે યજતિ અહીં એવા બિન્ન બિન્ન અર્થ જણાતા નથી. ઉક્ત વાક્ય પ્રકૃતિમાં અને વિકૃતિમાં એકજ અર્થને સૂચવે છે. માટે તે વચન આન્યભાગની રત્નુતિને માટેજ છે અર્થાત અનુસાદૃશ્ય છે. ॥ ૨૬ ॥

અધિકં વાર્યવત્ત્વાત્સ્યાદર્થવાદગુણાભાવે વચનાદવિકારે તેષુ હિ

તાદર્થ્યં સ્યાદપૂર્વત્વાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અધિકં સ્યાત્ અર્થવત્ત્વાત્) પ્રાકૃત અર્થ કરતાં અહીં વિશેષ અર્થ હોવાથી અધિક વિધાન છે. (અર્થવાદગુણાભાવે અવિકારે વચનાત) અર્થવાદને સંભવ નથી. (તેષુ હિ તાદર્થ્યં સ્યાત્ અપૂર્વત્વાત્) રત્નુતિ અને ગુણની વિધિનો તથા પ્રાકૃતધર્મનો આધ થતો હોવાથી અપૂર્વવિધાન છે.

ભાવાર્થ :—‘આજ્યમાર્ગે યજતિ’ આ વાક્ય અર્થવાદ, ગુણવાદ અને પ્રાકૃતધર્મનો પ્રાપક ન હોવાથી વિશિષ્ટ અર્થનું અર્થાત અધિક અર્થનું કથન કરે છે. એવો આ સૂત્રનો ભાવ છે. ॥ ૨૭ ॥

પ્રતિષેધઃ સ્યાદિતિ चेत् ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(પ્રતિષેધઃ સ્યાત્) આન્યભાગથી અતિરિક્ત કર્મ કરવું નહિ આવે. પ્રતિષેધ માનવો (ઇતિચેત) શંકાસયક શબ્દો છે.

ભાવાર્થ :—જો ઉક્ત વાક્ય અર્થાત આજ્યમાર્ગે યજતિ ને પ્રતિષેધરૂપે માનવામાં આવે તો ? આ શંકાનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. પ્રતિષેધ એટલે આન્યભાગરૂપ કર્મ સિવાય બીજું કર્મ ન કરવું. ॥ ૨૮ ॥

નાશ્રુતત્વાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (અશ્રુતત્વાત્) એવું શ્રવણ નથી.

ભાવાર્થ :—એવો પ્રતિષેધ માનવામાં અશ્રુત કદપના કરવી પડે છે અને સ્વાર્થ અર્થાત વાક્યને જો અર્થ જણાય છે તેનો ત્યાગ કરવો પડે છે. માટે એવું પરિસંખ્યાત્મક કથન હીક નથી. ॥ ૨૯ ॥

અગ્રહણાદિતિ ચેત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(અગ્રહણાત્) ગ્રહણ ન થતું હોવાથી (દિતિચેત્) શંકા સ્વયં થયે છે.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત વાક્યનો એવો અર્થ કરવો કે આન્ય ભાગ સિવાય બીજાં અંગો એક શાસ્ત્રી પ્રાપ્ત થાય છે. આન્ય ભાગનું તો પ્રત્યક્ષ વચન છે માટે તેનું ગ્રહણ અતિદેશ શાસ્ત્ર કરતું નથી. આ શંકાનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૩૦ ॥

ન તુલ્યત્વાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (તુલ્યત્વાત્) તુલ્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિવદ્ વિકૃતિઃ કર્તૃવ્યા આ એક જ વાક્યથી પ્રકૃતિગત અથવા ધર્મેનું અનુષ્ઠાન વિહિત થતું હોવાથી પ્રકૃતિના અમુક ધર્મેનું ગ્રહણ નથી થતું અને અમુકનું થાય છે એમ કહી શકાય નહિ એ તે અધાને માટે તુલ્ય વાક્ય છે. ॥ ૩૧ ॥

તથા તદ્ગ્રહણે સ્યાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (તદ્ગ્રહણે સ્યાત્) તેના ગ્રહણમાં હોય શકે.

ભાવાર્થ :—જેમ સપ્તદશ સામિધેની રચનામાં એ વાક્ય છે તેમ આન્ય ભાગ ગ્રહણમાં હોય તો સંભવી શકે પણ અહીં તો એક શાસ્ત્ર આનુમાનિક છે આટલું વૈષમ્ય હોવાથી ઉક્ત વાક્ય વિધિ વાક્ય નથી. ॥ ૩૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અપૂર્વતાં તુ દર્શયેદ્ ગ્રહણસ્યર્થવત્વાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંતને સ્પષ્ટ છે (અપૂર્વતાં દર્શયેત્) અપૂર્વ અર્થને બતાવે છે. (ગ્રહણસ્ય અર્થવત્વાત્) ગ્રહણ અર્થવાળું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આન્ય ભાગ ગ્રહણ અર્થવાળું હોવાથી આગ્યમાગૌ યજતિ આ વાક્ય દર્શપૂર્ણમાસ ૩૫ પ્રકૃતિ કરતાં બિન અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે એટલે તે અપૂર્વ અર્થને પ્રતિપાદન કરે છે. તેથી તે સંદેહ વિધાન છે. ॥ ૩૩ ॥

ગૃહમેધીયમાં સ્વિષ્ટકૃત્ આદિનું અનુષ્ઠાન કરવું.

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

તતોઽપિ યાવદુક્તં સ્યાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(તતઃ અગ્રિ) કથંભાવની આકાંક્ષાની નિવૃત્તિ થતી હોવાથી (યાવદુક્તમ્ સ્યાત્) જેનું જેનું પ્રત્યક્ષ વિધાન હોય તે બધાનું અનુષ્ઠાન કરવું.

ભાવાર્થ :—ગૃહમેધીય પ્રકરણમાં સ્વિષ્ટકૃત્ આદિ જે જે કર્મ વિહિત હોય તે બધાનું અનુષ્ઠાન કરવું. અગ્રયે સ્વિષ્ટકૃતે સમવચતિ દ્વાસુપહ્રયતિ ઇત્યાદિનું અનુષ્ઠાન કરવું. પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે કે આન્ય ભાગ સિવાય બીજાનું અનુષ્ઠાન ન કરવું તેના સમાધાન માટે આ સૂત્ર છે. ॥ ૩૪ ॥

‘શૃદ્ધમેધીયમાં પ્રાશિત્રાના ભક્ષણનો અભાવ છે.’
એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સ્વિષ્ટૃતિ મક્ષણપ્રતિષેધઃ સ્યાતુલ્લયકારણવાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(સ્વિષ્ટૃતિ) સ્વિષ્ટૃતનું જે શ્રવણ થાય છે તેથી (મક્ષણપ્રતિષેધઃ સ્યાત) શેષ હવિષ્મા ભક્ષણનો પ્રતિષેધ થાય છે (તુલ્યકારણત્વાત્) એક દ્વ્યજનક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—શૃદ્ધમેધીય પ્રકરણમાં હવિષ્ શેષ જે પ્રાશિત્રાદિ છે તેના ભક્ષણનો પ્રતિષેધ છે. ॥ ૩૫ ॥

પૂર્વપક્ષ. અપ્રતિષેધો વા દર્શનાવિહાયં સ્યાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અપ્રતિષેધઃ) પ્રતિષેધ નથી. (દર્શનાં દર્શનાત્ મ્યાત્) ઇડાનામક હવિષ્માં ભક્ષણું શ્રવણ થાય છે.

ભાવાર્થ :—સ્વિષ્ટૃત સ્વસન્મતીયનું જ વ્યાવર્તન કરે છે તેથી ભક્ષણ નિધિની પ્રતીતિ થાય છે. અર્થાત્ પ્રાશિત્રાદિનું ભક્ષણુ પ્રતીતિ થાય છે. ॥ ૩૬ ॥

સિ. સૂ. પ્રતિષેધો વા વિવિષૃવસ્ય દર્શનાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પ્રતિષેધઃ) પ્રતિષેધ છે (વિવિષૃવસ્ય) જેનો વિવિ હોય તેનું ભક્ષણ હોય છે (દર્શનાત્) દર્શન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેનું ભક્ષણુ નિહિત હોય તેનું ભક્ષણુ થવું જોમએ. આનુમાનિક ભક્ષણુ આધિત થાય છે. દ્વામેદાવચિતિ મત્યાદિ વાક્યથી યેવળ ઇડાનામકનું ભક્ષણુ પ્રતીતિ થાય છે માટે તેના સિવાય પ્રાશિત્રાદિના ભક્ષણુનો અભાવ છે એમ સમજવું ॥ ૩૭ ॥

પ્રાયણીય અને આતિથ્ય ઇષ્ટિઓ ક્રમથી શંયુત્રાક અને ઇડા ભક્ષ
કરી સમાપ્ત કરવાના નિયમનું અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ. શંચિવ્હાન્તત્વે વિકલ્પઃ સ્યાત્પરેષુ પત્ન્યનૂયાજ-
પ્રતિષેધોઽનર્થકઃ સ્યાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(શંચિવ્હાન્તત્વે) શંયુત્રાક અને ઇડાભક્ષાન્ત પછી (વિકલ્પઃ સ્યાત્) વિકલ્પમાં તાત્પર્ય છે. (પરેષુ) પછી (પત્ન્યનૂયાજપ્રતિષેધઃ અનર્થકઃ સ્યાત્) પત્નીસંધાજ અને અનૂયાજનો પ્રતિષેધ અનર્થક થાય છે.

ભાવાર્થ :—શંચન્તા પ્રાયણીયા સન્તિષ્ટતે ન પરનોઃ સંયાજયન્તિ । દ્વાન્તા આતિથ્ય જાનૂજાજૈશ્વરાન્ત આ વાક્યોથી પ્રાયણીયા અને આતિથ્ય ઇષ્ટિઓ શંયુત્રાક અને ઇડાન્તભક્ષ પછી ક્રમ સમાપ્ત થાય છે છતાં પછી પત્નીસંધાજનો અને અનૂયાજનો પ્રતિષેધ બતાવે છે તેથી ઉત્તર ક્રમમાં વિકલ્પ પ્રતીતિ થાય છે. જે વિકલ્પ ન માનવામાં આવે તો પ્રતિષેધ કરવો સિદ્ધક છે. કારણ કે પત્નીસંધાજ અને અનૂયાજની પ્રાપ્તિ જ નથી તો નિષેધ શામાટે ? ॥ ૩૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. નિત્યાનુવાદો વા કર્મણઃ સ્યાદશબ્દત્વાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (નિત્યાનુવાદઃ) અર્થવાદ (સ્વાત્) છે. (કર્મણઃ અશબ્દ-
ત્વાત્) શંકુવાક પછી કર્મ કરવામાં કોઇ પ્રમાણ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—શંકુવાક આદિ કર્મા પછી કોઇ કર્મ વિહિત નથી માટે જ પ્રતિષેધ
કરવામાં આવ્યો છે, તે તો કેવળ અર્થવાદ છે. ॥ ૩૯ ॥

પ્રાયણીય અને આતિથ્ય ઇષ્ટ્યો શંકુ અને ઇંડા કર્મ કર્યા

પછી સમાપ્ત થાય છે. એ અનિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. પ્રતિષેધાર્થવત્વાચ્છોત્તરસ્ય પરસ્તાત્ પ્રતિષેધઃ સ્યાત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(પ્રતિષેધાર્થવત્વાત્) પ્રતિષેધ સાર્થક થતો હોવાથી. (ઉત્તરસ્ય પરસ્તાત્)
દ્વિતીય માહંપત્ય સંજ્ઞાથીના પછીના કર્મોના (પ્રતિષેધઃ સ્યાત્) પ્રતિષેધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસયોઃ એકઃ શંકુઃ, માર્હપત્યે પરઃ એવમિદાદ્યં શ્રૂયતે ।
આ વાક્યથી બે શંકુ અને બે ઇંડા સમાપ્ત થાય છે. આમાં પછીના શંકુની ઉત્તરમાં બે કર્મો
કરવાના હોય છે તેનો પ્રતિષેધ થાય છે. એમ માનવાથી પ્રતિષેધ સાર્થક થતો જાય છે. ॥ ૪૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. પ્રાતેર્વા પૂર્વસ્ય વચ્ચનાદત્તિકમઃ સ્યાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પૂર્વસ્ય પ્રાતેઃ) પ્રથમ શંકુ વખતે પ્રાયણી સમાપ્ત કરવાની
પ્રાપ્તિ છે. (વચ્ચનાત્) વચ્ચનથી (અત્તિકમઃ સ્યાત્) નહીં તો જાણતો અત્તિકમ થાય છે.

ભાવાર્થ :—પ્રથમ શંકુવાકની પ્રથમ પ્રાપ્તિ થાય છે માટે ત્યાં જ સમાપ્તિ કરવી
જોઇએ, બે પ્રથમ શંકુવાકે સમાપ્તિ ન કરવામાં આવે તો પ્રથમનો અત્તિકમ કરવામાં કોઇ
પ્રમાણ નથી અને એમ કરવાથી સાત્ત્વનો પણ અત્તિકમ થાય છે. માટે પ્રથમ શંકુવાક થઇ રહ્યા
પછી બીજા અંતની સમાપ્તિ જ કરવી જોઇએ. ॥ ૪૧ ॥

પ્રતિષેધસ્ય ત્વરયુક્તત્વાત્ તસ્ય ચ નાન્યદેશત્વમ્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(પ્રતિષેધસ્ય ત્વરયુક્તત્વાત્) પ્રતિષેધ કર્માનુષ્ઠાનમાં ત્વરા જ સૂચવતો હોવાથી.
(તસ્ય ચ ન અન્યદેશત્વમ્) શંકુવાકનું અન્યદેશત્વ નથી.

ભાવાર્થ :—જે પ્રતિષેધ છે તે તો માત્ર કર્મની ત્વરા સૂચવે છે. અર્થાત્ બધા અંગેનું
અનુષ્ઠાન કરી જલદી સમાપ્ત કરે. બીજા શંકુવાકનું મહત્ત્વ થતું નથી અર્થાત્ બીજા શંકુવાક
વખતે કર્મની સમાપ્તિ ન કરવી પણ શંકુવાક વખતે જ કરવી એજ અધિકરણનો ભાવ
છે. ॥ ૪૨ ॥

ઘટુપસદઃ ધત્યાદિ વાક્યથી અપૂર્વ ઉપસત્કર્મનું વિધાન છે.

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ઉપસત્સુ યાવદુક્તમકર્મ સ્વાત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(ઉપસત્સુ) ઉપસત્કર્મમાં (યાવદુક્તમ) અતિદેશ શાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત અધુન કર્મ કરવું (અકર્મ સ્વાત્) પ્રતિષિદ્ધ પ્રયાગદિનું અનુષ્ઠાન ન કરવું.

ભાવાર્થ :—અપ્રયાજાસ્તા ઇનનુયાજા; આ વાક્યથી પ્રયાજ અને અનુયાજોનો નિષેધ થાય છે. માટે એ નિષિદ્ધ કર્મનો ત્યાગ કરી અતિદેશ શાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત બીજા અર્થાં કર્મ કરવાં. ॥ ૪૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સ્ત્રૈવેણ ઘાઽગુણત્વાત્ શોષપ્રતિષેધઃ સ્યાત્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્ત્રૈવેણ) સ્ત્રૈવ વાક્યથી આધારનું વિધાન થાય છે માટે તે પશુ કરવું. (અગુણત્વાત્ શોષપ્રતિષેધઃ સ્યાત્) અગુણ હોવાથી આક્રોશ પ્રતિષેધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—સ્ત્રૈવેણ = સ્ત્રુવેણ આધારમાધારયતિ આ વાક્યથી આધારનું અનુષ્ઠાન કરવું. જેટલાનો ઉપદેશ થયો હોય તે બધાનું અનુષ્ઠાન કરવું. માત્ર પ્રતિષિદ્ધ પદાર્થનો ત્યાગ કરવો. ॥ ૪૪ ॥

અપ્રતિષિદ્ધ વા પ્રતિષિધ્ય પ્રતિપ્રસવાત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અપ્રતિષિદ્ધમ્) અપ્રતિષિદ્ધ અધુન કરવું (પ્રતિષિધ્ય) પ્રતિષેધ કરીને (પ્રતિપ્રસવાત્) પ્રતિપ્રસવ હોવાથી અર્થાત્ નિષેધનો નિષેધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેનો પ્રતિષેધ થયો હોય તેનો ત્યાગ કરી અધુન કરવું. નાન્યામાહુતિ પુરસ્તાજ્ઞહુયાત્ આનાથી ઉપસદ્દ હોમ કર્યા પહેલાં હોમસામાન્યનો નિષેધ છે પછી સ્ત્રુવેણ આધારમાધારયતિ આ વાક્યથી પ્રતિપ્રસવ થાય છે તેથી શેષનો પ્રતિષેધ નથી માટે આધાર બોધક વાક્ય વ્યર્થ નથી. ॥ ૪૫ ॥

અનિજ્યા વા શોષસ્ય મુખ્યદેવતાનમીજ્યત્વાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (શોષસ્ય અનિજ્યા) શ્રૂયમાણ પ્રાકૃત હોમો કરવા નહિ. (મુખ્યદેવતાનમીજ્યત્વાત્) મુખ્ય આહુતિઓમાં અગ્નિ સિવાય બીજી આહુતિઓના પ્રાથમ્યનો નિષેધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અશ્રૂયમાણ પ્રાકૃત હોમનું અનુષ્ઠાન કરવું નહિ. કારણ કે પ્રાકૃત હોમ કરવામાં આવે તો સ્ત્રુવેણ આધારમાધારયતિ આ વાક્ય વ્યર્થ થઇ પડે છે. અગ્નિ, સોમ અને વિષ્ણુ દેવતાક આહુતિઓમાં અગ્નિ દેવતાક આહુતિ સિવાય બીજી આહુતિ પ્રથમ હોતી નથી. ॥ ૪૬ ॥

અવબૃથનું અપૂર્વત્વાધિકરણ.

અવબૃથે બર્હિષઃ પ્રતિષેધાચ્છેષકર્મ સ્યાત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(અવબૃથે) અવબૃથમાં (બર્હિષઃ પ્રતિષેધાત્) બર્હિષ્ આગનો પ્રતિષેધ કરવાથી (શેષકર્મ સ્યાત્) બાકી કર્મ અતિદેશ શાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાવાર્થ :—અવભૃથર્મા અપવર્હિષઃ પ્રયાજાન્ યજતિ આ વાક્યથી અહિંયાં સિવાય શેષ કર્મ અતિદેશ શાસ્ત્રથી કર્તવ્ય તરીકે પ્રાપ્ત થાય છે. અહિં સિવાય બીજાં અર્ધાં જ પ્રાકૃત કર્મ અતિદેશ શાસ્ત્રને આધારે કરવાં જોઇએ. ॥ ૪૭ ॥

આજ્યમાગયોર્વાં ગુણત્વાત્ શેષપ્રતિષેધઃ સ્યાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (આજ્યમાગયોઃ ગુણત્વાત્) આન્ય ભાગોનું ગુણત્વ તરીકે શ્રવણ થતું હોવાથી (શેષપ્રતિષેધઃ સ્યાત્) આકીના શેષ કાર્યનો પ્રતિષેધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—આન્ય ભાગ આહુતિઓનું શેષ તરીકે કર્તવ્ય હોવાનું શ્રવણ થાય છે માટે તે સિવાય બીજાં શેષ કર્મ ન કરવાં એવું પ્રતીત થાય છે. ॥ ૪૮ ॥

પ્રયાજાનાં ત્વેકદેશપ્રતિષેધવાક્યશેષત્વં

તસ્માન્નિત્યાનુવાદઃ સ્યાત્ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પણ (પ્રયાજાનામ્ એકદેશપ્રતિષેધ વાક્યશેષત્વમ્) પ્રયાજોમાં અહિં યાગ એક ભાગ છે. તેના પ્રતિષેધ થવાથી આકીનાનું વિધાન અપશક્યું નથી. (તસ્માત્) માટે (નિત્યાનુવાદઃ સ્યાત્) આન્ય ભાગાહુતિ કે જે અતિદેશ શાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત થાય છે તે નિત્યાનુવાદ માત્ર છે.

ભાવાર્થ :—અહિંયાં પ્રયાજોનો એક ભાગ છે, તેના નિષેધથી આકીના અંગોની પ્રાપ્તિ થતી નથી. માટે આજ્યમાગો યજતિ આ નિત્યાનુવાદ છે.

આજ્યમાગયોર્ગ્રહણં નિત્યાનુવાદો વા ગૃહમેધીયવત્ સ્યાત્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(આજ્યમાગયોઃ ગ્રહણમ્) આન્યભાગોનું ગ્રહણ (નિત્યાનુવાદઃ) નિત્યાનુવાદ (વા) નથી. અત્ર વા શબ્દો નવર્થે અહીં વા શબ્દ નકારાર્થક છે. (ગૃહમેધીયવત્ સ્યાત્) ગૃહમેધીયવત્ છે.

ભાવાર્થ :—અહીં આન્યભાગોનું ગ્રહણ એ નિત્યાનુવાદ અર્થાત્ અર્થવાદ નથી. પણ અહિંયાં યાગ સિવાય બીજાં પ્રયાજોનું વિધાન થાય છે. માટે અપૂર્વ અવલૂપનું વિધાન છે. ॥ ૫૦ ॥

વાજપેય આદિ વિકૃતિ યાગોમાં વૈકલ્પિક પ્રાકૃત પદાર્થોમાંના કોઈ

એકની ફરીથી શ્રુતિ થાય છે તેનું નિયમ વિધાન છે

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સિદ્ધાંત સૂત્ર. વિરોધિના મેકશ્રુતૌ નિયમઃ સ્યાદ્ ગ્રહણસ્યાર્થ-

વત્વાચ્છરણ શ્રુતિતો વિશિષ્ટવાત્ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(વિરોધિનામ્ એકશ્રુતૌ) પ્રકૃતિમાં વિકલ્પિતમાંના કોઇપણ એક પદાર્થનું શ્રવણ થાય તો (નિયમઃ) નિયમ વિધિ (સ્યાત્) થાય છે. (ગ્રહણસ્ય અર્થવત્વાત્) ગ્રહણશાસ્ત્ર અર્થવાળું હોવાથી (શ્રુતિતઃ વિશિષ્ટવાત્) પક્ષશ્રુતિ પ્રમળ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—શરદિ વાજપેયેન સ્વારાજ્યકામો યજેત । આ વાક્યથી વિકૃતિભૂત વાજપેય યજ્ઞનું વિધાન થાય છે. તેમાં જે ચૂપ હોય છે તે આદિનો હોવો જોઈએ જૃહત્ત જ પૃષ્ઠ હોવું જોઈએ. પુરોહિત જ વનો જ હોવો જોઈએ. એ પ્રમાણે માનવાથી સ્ત્રાદિ યૂગો ભવતિ વગેરે વચનો સાર્થક થાય છે. નહીં તો અતિદેશ શાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત એ અધા નિરર્થક થઈ જાય. ઉક્ત વાક્યોથી વિહિત થયેલા ચૂપઆદિ પ્રાકૃત પદ્ધતિ ચૂપ આદિનો આપ કરે છે. જ્ઞાનમયં વર્દિર્મંવતિ આ વાક્યથી જેમ શરોથી અર્હિનો આપ થાય છે તેમ ઉપરના રચનામાં પણ સમજવું. ॥ ૫૧ ॥

ઉભયપ્રદેશાન્નેતિ ચેત્ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(ઉભયપ્રદેશાત્ ન કિતિ ચેત્) અનેનો અતિદેશ થતો હોવાથી જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—અતિદેશ શાસ્ત્ર આદિર અને પદ્ધતિ અનેને પ્રાપ્ત કરવા કહે છે તો પછી આદિર પદ્ધતિનો આપક કેવી રીતે થઈ શકે ! તે જ પ્રમાણે બીજા પદાર્થોમાં પણ શંકા ઉદ્ભવી શકાય છે. ॥ ૫૨ ॥

શરેષ્વરીતિ ચેત્ ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :—(શરેષુ અપિ કિતિ ચેત્) જે અનેનો અતિદેશ થતો હોવા છતાં અને કાર્ય કરે તો હોય તો શરમાં પણ એમ થવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—આદિર અને પદ્ધતિ અને અતિદેશ શાસ્ત્ર પ્રાપ્ત થતા હોય અને તેમાં આપ્ય અપક ભાવ ન હોય તો શરમાં પણ એમ થવું જોઈએ, અર્થાત્ જ્ઞાનમય વર્દિર્મંવતિ આ કેશાણે પણ શરોથી અર્હિની નિવૃત્તિ ન થતી જોઈએ.

વિરોધ્યપ્રહણાત્તથા શરેષ્વિતિ ચેત્ ॥ ૫૪ ॥

પદાર્થ :—(વિરોધ્યપ્રહણાત્) વિરોધપદાર્થનું મહત્ત્વ ન થવું હોવાથી (શરેષુ તથા કિતિ ચેત્) શરોમાં એમ માની શકાય, જે એમ કહેવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—શરોમાં કોઈપણ હોય જણાતો નથી. જ્યાં શરનામનું કાચ મહત્ત્વ કરવાનું કહ્યું હોય ત્યાં કુશોની નિવૃત્તિ થઈ શકે છે. વિરોધિ શરોનો અંગીકાર કર્યા પછી કુશોનું અંગ તરીકે મહત્ત્વ થઈ શકે નહિ. માટે ત્યાં તો કુશોની નિવૃત્તિ થઈ શકે છે. ॥ ૫૪ ॥

તથેતરહિમન્ ॥ ૫૫ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (હિતરહિમન્) બીજા પદાર્થમાં પણ માનવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—જે શરોનો અંગીકાર કરવાથી કુશોનો અપ માની શકાતો હોય તો આદિરના અંગીકાર થવા પછી પદ્ધતિનો આપ થતો જોઈએ. અનેમાં એકપ્રકારે જ ન્યાય છે. ॥ ૫૫ ॥

શ્રુત્યાનર્થક્યમિતિ ચેત્ ॥ ૫૬ ॥

પદાર્થ :—(શ્રુત્યાનર્થક્યમ્ इति चेत्) એમ માનવાથી શ્રુતિ નિરર્થક થઇ જાય છે જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો ?

હાવાર્થ :—જે આદિરથી પલાશનો બાધ થાય તો અતિદેશ શાસ્ત્ર નિરર્થક થઇ જાય, કાઠ્ય કે અતિદેશ શાસ્ત્ર તો બંનેને પ્રાપ્ત કરાવે છે. ॥ ૫૬ ॥

ग्रहणस्यार्थवत्त्वादुभयोरप्रतिपत्तिः स्यात् ॥ ५७ ॥

પદાર્થ :—(ग्रहणस्य अर्थवत्त्वात्) ગ્રહણ શાસ્ત્ર અર્થવાળું હોવાથી (ઉભયોઃ) બંનેની (અપ્રતિપત્તિઃ स्यात्) પ્રાપ્તિ થઇ શકે નહિ.

હાવાર્થ :—ત્રાદિરો યુગો ભવતિ ઇત્યાદિ શાસ્ત્ર સાર્થક હોવાથી પલાશ અને આદિર બંનેની પ્રાપ્તિ હોઇ શકે નહિ. જે બંનેની પ્રાપ્તિ હોત તો ચોદકે શાસ્ત્રથી પ્રાપ્તિ હતી જ તો પછી આદિરનું વિધાન શા માટે કયું ? માટે આદિર પલાશનો નિવર્તક છે. ॥ ૫૭ ॥

કામ્ય ઇષ્ટિઓમાં પ્રાકૃત દ્રવ્ય દેવતાની નિવૃત્તિ છે.

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

सर्वासां च गुणानामर्थवत्त्वाद् ग्रहणमप्रवृत्ते स्यात् ॥ ५८ ॥

પદાર્થ :—(सर्वासां च) સર્વ કામ્યેષ્ટિ સંબંધી ચોદના અર્થાત્ વિધિઓની (ગુણનામ્ અર્થવત્ત્વાત્) અને ગુણોની અર્થવતા હોવાથી (અપ્રવૃત્તે) અતિદેશ શાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત દ્રવ્ય દેવતામાં આકાંક્ષા ન હોવાથી (ग्रहणं स्यात्) વિકૃતિમાં કહેલા દ્રવ્ય દેવતાનું ગ્રહણ થાય છે.

હાવાર્થ :—કામ્યેષ્ટિઓમાં વિકૃતિમાં કહેલા દ્રવ્ય અને દેવતાનું ગ્રહણ થાય છે. પ્રાકૃતગત દ્રવ્ય દેવતાઓનું કામ્યેષ્ટિમાં ગ્રહણ થતું નથી. પ્રાકૃત દ્રવ્ય દેવતા સાથે વિકૃતિના દ્રવ્ય દેવતાનો વિકલ્પ તથા સમુચ્ચય પણ નથી. ॥ ૫૮ ॥

अधिकं स्यादिति चेत् ॥ ५९ ॥

પદાર્થ :—(अधिकं स्यात्) સમુચ્ચય અથવા વિકલ્પ થાય છે. (इति चेत्) જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો ? આનું સમાધાન આશયના સૂત્રમાં છે. ॥ ૫૯ ॥

नार्थाभावात् ॥ ६० ॥

પદાર્થ :—(न) નહિ (अर्थाभावात्) આકાંક્ષા ન હોવાથી.

હાવાર્થ :—વિકૃતિમાં કહેલા દ્રવ્ય અને દેવતાથી આકાંક્ષા નિવૃત્ત થાય છે માટે પ્રાકૃત દ્રવ્ય દેવતામાં આકાંક્ષા રહેતી નથી અને તેનું કામ્ય ઇષ્ટિમાં ગ્રહણ થતું નથી. ॥ ૬૦ ॥

આદિર યૂપના નિયમનું અધિકરણ.

તથૈકાર્યવિકારે પ્રાકૃતસ્યાપ્રવૃત્તિઃ પ્રવૃત્તૌ હિ વિકલ્પઃ સ્વાત્ ॥ ૬૧ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે જ પ્રમાણે (એક જ કાર્યવિકારે) એક જ દ્રવ્યના આદિર દ્રવ્ય અને ઉદુમ્બર દ્રવ્ય વિધિમાં (પ્રાકૃતસ્ય અપ્રવૃત્તિઃ) પ્રાકૃત આદિરની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. (પ્રવૃત્તૌ હિ વિકલ્પઃ સ્વાત્) કારણ કે પ્રવૃત્તિ થાય તો વિકલ્પ માનવો પડે.

ભાવાર્થ :—વિકૃતિમાં અને પ્રકૃતિમાં એ વિરુદ્ધ દ્રવ્યોનું વિધાન હોય તો વિકૃતિમાં પ્રાકૃત દ્રવ્યની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. એ વિરુદ્ધ પ્રાકૃત દ્રવ્યની પ્રવૃત્તિ માનવામાં આવે તો વિકૃતિમાં કહેલા દ્રવ્ય સાથે વિકલ્પ માનવો પડે, માટે એ વિકૃતિ ઉદુમ્બરનું વિધાન હોય તો તેમાં પ્રાકૃત આદિર યૂપની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. ॥ ૬૧ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

યાવચ્છુતોતિ ચેત્ ॥ ૬૨ ॥

પદાર્થ :—(યાવચ્છુતિ) જેટલું શ્રવણ થાય તેટલું ગ્રહણ કરવું (હિતિ ચેત્) એ એવી શંકા કરવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—અતિદેશ શાસ્ત્રથી પ્રકૃતિમાં જે પ્રાપ્ત થાય તે અને વિકૃતિમાં પ્રત્યક્ષ શ્રુત થતું હોય તે, એ અન્તેનો સમુચ્ચય કરવો. અર્થાત્ આદિર અને ઉદુમ્બર અન્તેનું ગ્રહણ કરવું. ॥ ૬૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

ન પ્રકૃતાવશદ્વત્વાત્ ॥ ૬૨ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (પ્રકૃતૌ) પ્રકૃતિ અને વિકૃતિમાં કહેલાં અન્તે પદાર્થોનું ગ્રહણ કરવાનું (અવશદ્વત્વાત્) શાસ્ત્રવિહિન નથી.

ભાવાર્થ :—પ્રાકૃત અને વૈકૃત પદાર્થોનું એક સાથે ગ્રહણ કરવું એ શાસ્ત્ર વિહિન નથી. અર્થાત્ આદિર યૂપ અને ઉદુમ્બર યૂપ અન્તેનું એક સાથે ગ્રહણ થતું નથી. વિકલ્પ અને સમુચ્ચય માનવામાં શાસ્ત્ર પ્રમાણ નથી. ॥ ૬૩ ॥

જેને બ્રહ્મવચ્ચંસૂત્રી ઇચ્છા હોય તેણે વ્રીહિથી જ યાગ કરવો.

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

વિકૃતે ત્વનિયમઃ સ્યાત્ પૃષ્ઠદાઞ્યવદ્ગ્રહણસ્ય

ગુણાર્થવાદુમયોઽથ પ્રદિષ્ટવાદુગ્નશાસ્ત્રં

ચદેતિ સ્યાત્ ॥ ૬૪ ॥

પદાર્થ :—(વિદ્યતે સુ અનિયમઃ સ્યાત્) વિકૃતિમાં વિરોધિદ્રવ્યોમાં નિયમ નથી. (પૃષ્ઠદાઞ્યવદ્, પૃષ્ઠદાઞ્ય પેટે (ગ્રહણસ્ય ગુણાર્થત્વાત્) વ્રીહિનું શુભાર્થ હોવાથી (ઉમયોઃ પ્રદિષ્ટવાત્) એવક શાસ્ત્રથી અન્તે પ્રાપ્ત થત. હોવાથી, (ગુણશાસ્ત્રં ચદા હિતિ સ્યાત્) જે વખતે વ્રીહિંય શુભ વિધાયક શાસ્ત્રન. પ્રવૃત્તિ થાય છે ત્યારે વવશાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિનો આધ સાધ છે.

ભાવાર્થ :—અગ્રયે ગૃહપતયે પુરોડાશ મષ્ટાકપાલં નિર્વપતિ કૃષ્ણાનાં ત્રીઢોણામ આ વાક્યથી ત્રીહિથી યાગ કરવાનું વિહિત છે. પ્રકૃતિમાંથી યવોથી પણ યાગ કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. માટે વિકલ્પથી બન્નેથી અર્થાત્ ત્રીહિથી અને યવથી પણ યાગ કરવો એવું ક્ષિત થાય છે. કારણ કે ત્રીહિ તો માત્ર ગુણ્યાર્થ છે. ત્રીહિથી જ યાગ કરવો એવો કોઈ નિયમ બંધાતો નથી. પૃષ્ઠાન્વયમાં જેમ આન્વય ગુણ્યવિધિ માટે છે તેમ અહીં પણ ત્રીહિ ગુણ્યવિધિ માટે છે જ્યારે ત્રીહિ શાસ્ત્ર પ્રવર્તીતું હોય ત્યારે જ યવશાસ્ત્ર પણ પ્રવૃત્ત થાય છે એટલે કે યવ અને ત્રીહિનો વિકલ્પ છે. આવું પૂરંપણ માનવું છે. ॥ ૬૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. એકાર્થ્યાદ્ વા નિયમ્યેત શ્રુતિતો વિશિષ્ટવાત્ ॥ ૬૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (એકાર્થ્યાત્) એક પ્રયોજન હોવાથી (નિયમ્યેત) નિયમ વિધિ છે. (શ્રુતિત) પ્રત્યક્ષ શ્રવણ હોવાથી. (વિશિષ્ટવાત્) આનુમાનિક યવશાસ્ત્ર કરતાં પ્રત્યક્ષ શાસ્ત્ર બળવાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ત્રીહિ તથા યવનું પ્રયોજન તો પુરોડાશ ૩૫ એક જ છે. એમાંથી એકથી પુરોડાશ થવાથી બીજું દ્રવ્ય પ્રદહ્ય કરતી જરૂર નથી. યવ તો એ દેહ શાસ્ત્રથી અર્થાત્ અતિદેશ શાસ્ત્ર ॥ પ્રાપ્ત થતા હોવાથી તે આનુમાનિક છે અને ત્રીહિનું તો વિકૃતિમાં પ્રત્યક્ષ વિધાન હોવાથી તે પ્રત્યક્ષ છે. અનુમાન કરતાં પ્રત્યક્ષ બળવાન હોવાથી ત્રીહિથી જ યાગ કરવો એકાએક. ॥ ૬૫ ॥

વિરોધિત્વાચ્છ લોકવત્ ॥ ૬૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વિરોધિત્વાત્) પરસ્પર વિરોધ હોવાથી પ્રતિનિ યદ્ય શકે નહિ (લોકવત્) બ્યવહારના દૃષ્ટાંતથી પણ એ સમજી શકાય છે.

ભાવાર્થ :—એ પરસ્પર વિરોધી હોય તેની એક સાથે પ્રવૃત્તિ યદ્ય શકે નહિ. એ તો લોક દૃષ્ટાંતથી પણ સમજી શકાય છે. ॥ ૬૬ ॥

ક્તોઽથ તદ્ગુણત્વાત્ ॥ ૬૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ક્તોઃ) ક્તુનો (તદ્ગુણત્વાત્) તેના ગુણ સાથે સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ક્તુનો સંબંધ દુઃકષ્ઠ અને કૃષ્ણ ત્રીહિની સાથે હોવાથી ત્રીહિથી જ યાગ કરવો એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૬૭ ॥

વિરોધિનાં ચ તત્કર્તૃતાવશદ્વાદ્વિકલ્પઃ સ્યાત્ ॥ ૬૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વિરોધિનાં તત્કર્તૃતા) વિરોધીઓમાંના કોઈ એકનું શ્રવણ થાય તો (અવશદ્વાત્) અતિદેશ શાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત (અવશદ્વાત્) પ્રત્યક્ષ વિહિત ન હોવાથી (વિકલ્પઃ સ્યાત્) વિકલ્પ માનવો એ અન્યાય છે.

ભાવાર્થ :—પ્રત્યક્ષ વિહત બળવાન હોવાથી અતિદેશ શાસ્ત્ર પ્રાપ્ત દ્રવ્ય સાથે વિહત્ય માનવો એ અન્યાય છે. ॥ ૬૮ ॥

પૃષ્ઠદાજ્યે સમુચ્ચયાદૃ પ્રહણસ્ય ગુણાર્થત્વમ્ ॥ ૬૯ ॥

પદાર્થ :—(પૃષ્ઠદાજ્યે) પૃષ્ઠદાન્યમાં (સમુચ્ચયાદૃ) સમુચ્ચય હોવાથી (પ્રહણસ્ય) આન્યગ્રહણ (ગુણાર્થત્વમ્) ગુણાર્થક છે.

ભાવાર્થ :—પૃષ્ઠદાન્ય રથળમાં તો આન્ય ગ્રહણ દધિ સાથે સંબંધ બાંધવા માટે છે. માટે ત્યાં દધિ સાથે આન્યનો વિરોધ નથી. આન્ય અને દધિનો સમુચ્ચય પૃષ્ઠદાન્યમાં ધણ છે. ॥ ૬૯ ॥

ક્ત્વન્તરે વાડતકયાયત્વાત્ કર્મમેદાત્ ॥ ૭૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ક્ત્વન્તરે) દર્શપૂર્ણમાસમાં (કર્મમેદાત્) કર્મ બિન્ન હોવાથી (અતજ્યાયત્વમ્) વિરોધિ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસમાં ચતુરવત્ અને પંચાવત વિશેષ હોવાથી લોકવત્ એ ન્યાયનો પ્રસર થતો નથી. ॥ ૭૦ ॥

પંચ અવત્તનું અધિકરણ. યથાશ્રુતોતિ ચેત્ ॥ ૭૧ ॥

પદાર્થ :—(યથાશ્રુતિ ઇતિ ચેત્) કોષ્ટ હવિષમાં પંચ-અવત્ત શ્રવણ હોય તો શ્રુતિ પ્રમાણે કાર્ય કરવું.

ભાવાર્થ :—કોષ્ટપણ હવિષ વિશેષ પંચ-અવત્તનું વિધાન હોય તો અર્થાત્ પાંચ વખત અવદાન કરવાનું વિધાન હોય તો તે શ્રુતિ પ્રમાણે કરવું. ચતુરવત્ કોષ્ટમાં અને કોષ્ટમાં પંચાવત્ શ્રુતિ પ્રમાણે કરવું. ॥ ૭૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ન ચોદનેક્ત્વાત્ ॥ ૭૨ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ, (ચોદનેક્ત્વાત્) એક જ વિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વિશિષ્ટ હવિષ અને સામાન્ય બીજાં હવિષોમાં એક જ વિધાન હોવાથી બધાં હવિષપૂર્ણ અંગોમાં પંચવત્તાનું જ અનુદાન કરવું. ॥ ૭૨ ॥

इति गुर्जरभाषायां जैमिनीयमीमांसाशान्ते दशमाध्यायस्य सप्तमः पादः ॥

અથ દશમાધ્યાયસ્ય અષ્ટમઃ પાદઃ

પ્રદેશ અને અનારભ્યવિધાનમાં નિષેધનું પર્થુદાસત્વ છે.

એ આધિકરણનાં સૂત્રો.

પ્રતિષેધઃ પ્રદેશેઽનારભ્યવિધાને પ્રાપ્તપ્રતિષિદ્ધત્વાદિકલ્પઃ સ્યાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થઃ :—(પ્રતિષેધઃ) પ્રતિષેધ (પ્રદેશે) એક શાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત તથા (અનારભ્ય-વિધાને) જે યજમાને હતાંદિ વિધાનમાં (પ્રાપ્તપ્રતિષિદ્ધત્વાત્) પ્રત્યક્ષ અને અતિદેશ શાસ્ત્રથી પ્રાપ્તનો પ્રતિષેધ હોવાથી (વિકલ્પઃ સ્યાત્) વિકલ્પ થાય છે.

ભાવાર્થઃ :—મહાપિતૃયજમાં નર્ષેયં ઘૃણીતે આ પ્રમાણે વરણનો નિષેધ છે, તથા અનારભ્ય યજ્ઞતિમાં જે યજમાન કરોતિ નાનૂયાજેષુ અહીં પણ નિષેધ છે. અતિદેશ શાસ્ત્રથી પ્રાપ્તિ છે. મહાપિતૃયજ્ઞેન યજ્ઞેત પ્રકૃતિવત્ પ્રકૃતિ પ્રમાણે મહાપિતૃયજ્ઞથી યાગ કરવો એમ લખ્યું છે. આથી પ્રાપ્તિ અને પ્રતિષેધ બંને પ્રમાણવાળા છે માટે વિકલ્પ માનવો જોઇએ. ॥ ૧ ॥

અર્થપ્રાપ્તવદિતિ ચેત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થઃ :—(અર્થપ્રાપ્તવત્) અર્થ પ્રાપ્ત પેઠે (ઇતિ ચેત્) જે એમ માનવામાં આવે તે.

ભાવાર્થઃ :—જેમ વિષ ન મક્ષયિતવ્યમ્, આ અર્થમાં ' વિષ ખાવું અને ન ખાવું ' આવો વિકલ્પ માનવામાં આવતો નથી તેમ ઉક્ત સ્થળમાં વિકલ્પ ન માનવો જોઇએ, નિષેધ જ માનવો જોઇએ. ॥ ૨ ॥

ન તુલ્યત્વાદુભયં શબ્દલક્ષણમ્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થઃ :—(ન) નહિ (તુલ્યત્વાત્) સમાન હોવાથી (ડુભયમ્) બંને (શબ્દલક્ષણમ્) શબ્દથી પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાવાર્થઃ :—કેવળ પ્રતિષેધ જ માની શકાય નહિ. કારણ કે પ્રાપ્તિ પણ શબ્દથી જ પ્રાપ્ત થાય છે અને પ્રતિષેધ પણ શબ્દથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રાપ્તિરપિ પ્રતિષેધ પ્રાપ્તિ અને પ્રતિષેધોઽપિ પ્રાપ્તૌ પ્રાપ્તયામ્ આ પ્રમાણે સાત્ત્વ ભાષ્યમાં લખ્યું છે. જ્યારે બંને શબ્દથી જ પ્રાપ્ત થાય છે તો બંને પ્રમાણ માનવા જોઇએ એટલે વિકલ્પ જ માનવો યોગ્ય છે. ॥ ૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

અપિ તુ વાક્યશેષઃ સ્યાત્ અન્યાય્યત્વાદ્

વિકલ્પસ્ય વિધીનામેકદેશઃ સ્યાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થઃ :—(અપિ તુ) આ બંને શબ્દો પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ સૂચવે છે. (વાક્યશેષઃ સ્યાત્) વાક્ય શેષથી પ્રતિષેધ જ માનવો જોઇએ (વિકલ્પસ્ય અન્યાય્યત્વાત્) વિકલ્પ માનવો એ અન્યાય છે. (વિધીનામ્ એકદેશઃ સ્યાત્) વિધિના એક ભાગમાં નિષેધનો સંબંધ છે.

ભાવાર્થઃ :—આર્ષેયવરણમિદ્મ પ્રકૃતિવત્ કાર્યમ્ એટલે આર્ષેય વરણ સિવાય બીજું બધું કર્મ પ્રકૃતિ પ્રમાણે કરવું. તથા અનૂયાજાતિરિક્તેષુ જે યજમાન હતાંદિ નચ્યમ્ અનુયાજ સિવાય

ખીજમાં એ યજમાને એ પ્રમાણે કહેવું આ પ્રમાણે જે નવ્ તો પ્રયોગ થયો છે તેનો અર્થ પર્યુદાસ નિષેધ તરીકે સમજવો. અર્થાત્ ઉક્ત રથજે નિઃકલ્પ માનવો નહિ પણ પર્યુદાસ નિષેધ માનવો. ॥ ૪ ॥

ન તૌ પશૌ કરોતિ આમાં જે નવ્ પદથી નિષેધ છે તે અર્થવાદ છે

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

અપૂર્વે ચાર્થવાદઃ સ્યાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અપૂર્વે) કોઇ પણ પ્રમાણથી પ્રાપ્તિનો અભાવ હોય તો (અર્થવાદઃ સ્યાત્) તે અર્થવાદ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ :—સોમયગમાં અન્ય ભાગને પ્રાપ્ત કરાવનાર કોઇ પ્રમાણ નથી માટે તે નિષેધ અર્થવાદ છે જેમકે ન તૌ પશૌ કરોતિ ન સોમેઽધ્વરે અહીં સોમ અધ્વરમાં જે ન થી નિષેધ જણાય છે તે અર્થવાદ છે. ॥ ૫ ॥

અતિરાત્રમાં ષોડશીના જે નિષેધ છે તે વિકલ્પ છે

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

શિદ્ધિા તુ પ્રતિષેધઃ સ્યાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(શિદ્ધિા તુ) કોઇ ખીજ પ્રમાણથી પ્રાપ્તિ થતી હોય અને પછી (પ્રતિષેધઃ સ્યાત્) પ્રતિષેધ થતો હોય તો તે વિકલ્પ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ :—કોઇ પણ પ્રમાણથી પ્રાપ્તિ થઈ હોય અને પછી નિષેધ પણ હોય તો ત્યાં વિકલ્પ સમજવો. જેમકે :—અતિરાત્રે ષોડશિનં શ્લોકિતિ નાતિરાત્રે । અહીં અતિરાત્ર યાગમાં શ્લોક પ્રમાણથી ષોડશીનું ગ્રહણ પણ જણાય છે અને પછી નિષેધ પણ જણાય છે માટે અતિરાત્ર યાગમાં ષોડશી ગ્રહનો વિકલ્પ સમજવો. ॥ ૬ ॥

“ અનાહુતિર્વેર્જીતલાઃ ” આ ઠેકાણે આહુતિ સાથે જે નિષેધ જણાય છે

તે અર્થવાદ છે. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

ન ચેદન્યં પ્રકલ્પયેત્પ્રકલ્પસાવર્થવાદઃ

સ્યાદાનર્થ્યકયાત્પરસામર્થ્યાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(ન ચેત્ અન્યં પ્રકલ્પયેત્) અન્ય વિધેયનું વિધાન ન થવું હોય તો વિકલ્પ માની શકાય. (પ્રકલ્પસૌ) જે અન્યનું વિધાન હોય તો (અર્થવાદઃ સ્યાત્) વિહિતનો અર્થવાદ થાય છે. (પર સામર્થ્યાત્) પર દ્વયના વિધાનના સામર્થ્યથી (આનર્થ્યકયાત્) નિષેધ વ્યર્થ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યાં અન્યનું વિધાન ન હોય ત્યાં નિષેધ વિકલ્પ તરીકે હોય છે પણ જ્યાં અન્યનું વિધાન હયું હોય ત્યાં નિષેધ અર્થવાદ તરીકે હોય છે. જેમકે અગ્નિ યજનમાં શ્રાણુ

મ.૫ છે કે જતિલયવાગ્ધા વા જુહવાદ્ ગવોધુકયવાગ્ધા વા, ન પ્રામ્યાન્ પશૂન્ હિનસ્તિ નારણ્યાન્ અથો સ્વલ્લુ અનાહુતયો વૈ જતિલાશ્ચ ગવોધુકાશ્ચેતિ અજક્ષોરેણ જુહોતિ इति જતિલયવાગ્ધાદોનાં વિધિનિન્દાશ્રવણેન પૂર્વાધિકરણવદ્ વિકલ્પે પ્રાપ્તે વિદ્વાન્તમાહ. પ્રથમ જતિલ અને ગવોધુકને મવાગ્ધા હોમ કરવાનું કહ્યું છે પછી તેના નિષેધ કર્યો છે, અને અજક્ષીન્ અર્થાત્ અકરીના દૂધથી હોમ કરવા જણાવ્યું અને જતિલની આહુતિને અનાહુતિ કહી છે. જતિલ એટલે જંગલી તલ. ગવોધુક એટલે જંગલી ધડ આ ઠેકાણે જે નિષેધ છે તે માત્ર અર્થવાદ છે અને તે અકરીના દૂધની પ્રશંસાજ કરે છે. આ પ્રમાણે અનાહુતિમાં પ્રતીત થતો નિષેધ અજક્ષીન્ દ્રવ્યનો અર્થવાદ છે. અર્થાત્ નિષેધ કોષ્ઠ ઠેકાણે અર્થવાદ તરીકે પણ હોય છે. ॥ ૭ ॥

ત્રૈયમ્બકાદિમાં અભિધારણ અને અનાભિધારણ અર્થવાદ રૂપે છે. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પૂર્વેશ્ચ તુલ્યકાલત્વાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (પૂર્વે :) પૂર્વના ન્યાયો સાથે (સમાનકાલત્વાત્) સમ ન થોમ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ચાતુર્માસ્યેષુ ટ્રિમ્બકમન્ત્રસંયોગેન ટ્રિમ્બકનામકા એકકગાલાઃ પુરોડાશા વિહિતાઃ । તાન્પ્રકૃત્ય શ્રૂયતે અભિધાર્યા અનભિધાર્યાં इति મીમાંસન્તે બ્રહ્મવાદિનઃ આધાને શ્રૂયતે હોતવ્યમગ્નિહોત્રં ન વા, इति મીમાંસન્તે બ્રહ્મવાદિનઃ । इति અધિકરણમાલા આ પ્રમાણે ત્રિમ્બકમન્ત્રના સંબંધથી ત્રિમ્બકનામક પુરોડાશ આદિ અભિધાર્યા છે કે અનાભિધાર્યા; તથા આધાનમાં શ્રવણ થાય છે કે અગ્નિહોત્ર હોમ કરવો કે ન કરવો ? અહીં જે નિષેધ જણાય છે તે પૂર્વ સૂત્રમાં કહેલાં ન્યાય પ્રમાણે નિષેધથી અર્થવાદ સમજાય છે. ક્ષયં તૂષ્ણીં હોમઃ પ્રગસ્તઃ । શ્યાન્નર ભાવ્ય. ઉક્ત નિષેધથી તૂષ્ણીં હોમની પ્રશંસા પ્રતીત થાય છે એમ શ્યાન્નર ભાવ્યમાં લખ્યું છે. ॥ ૮ ॥

આધાનમાં ઉપવાદ વિકલ્પ સૂચવે છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

ઉપવાદશ્ચ તદ્વત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (ઉપવાદઃ) ઉપ શબ્દથી જે વાદ છે અર્થાત્ ઉપવોતા વા એતસ્ય અમયો ભવન્તિ યસ્યાગ્ન્યાધેવે બ્રહ્મા સામાનિ ગાયન્તિ આ ઠેકાણે જે નિષેધ જણાય છે તે (તદ્વત્) શિષ્ટવા તુ પ્રતિષેધઃ સ્વાત્ એ સૂત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે વિકલ્પ થઈ છે.

ભાવાર્થ :—‘ ઉપવીતા વા એતસ્ય અમયો ભવન્તિ યસ્યાગ્ન્યાધેવે બ્રહ્મા સામાનિ ગાયન્તિ ’ એટલે કે જે બ્રહ્મા સામાન્ય કરે છે ત્યાં અગ્નિએ ચાલ્યા જાય છે. એટલે બ્રહ્મા નામક હોતાને સામાન્યતા અધિકાર નથી એવા નિષેધ પ્રતીત થાય છે. એ નિષેધ વિકલ્પને સૂચવે છે. ॥ ૯ ॥

પ્રતિષેધાદ્કર્મેતિ ચેત ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(પ્રતિષેધાત્) પ્રતિષેધ હોવાથી (અર્કમ્ હિતિ ચેત) કર્મ નથી એવી શંકા કરવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત રથગર્ભા સામગ્રાનતી નિંદા પ્રતીત થાય છે. માટે સામગ્રાન અર્કમ્ છે. જે નિંદિત હોય તે કર્તવ્ય તરીકે ન હોઈ શકે જે આવી શંકા કરવામાં આવે તો. ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૦ ॥

ન શબ્દપૂર્વત્વાત ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (શબ્દપૂર્વત્વાત) સામગ્રાન તો કર્તવ્ય છે કારણ કે તેનું વિધાન છે.

ભાવાર્થ :—સામગ્રાન તો કર્તવ્ય છે. રથંતર મનિગાયતે આધીયમાને । જ્યારે ગાહ-પત્નુનું આધાન થાય ત્યારે રથંતર સામ ગાયું. આ ગાન બ્રહ્મા કરે એટલે બ્રહ્મણ્યત્વ જનિવાળો ઉદ્ધાતા સામગ્રાન કરે. હવે એક વખત તેનો નિષેધ પણ છે જેમકે ઉપર કહ્યું છે કે ઉપવીતા વા એતસ્ય અમયો ભવન્તિ યસ્યાન્ન્યાધેયે બ્રહ્મા સામાનિ ગાયતિ આ ઉપરથી સામગ્રાનનો નિક્કલ માનવામાં આવે છે. જે વિધિવાક્ય છે તે અનુદાનને માટે છે અને ઉપવાદ છે તે ત્યાગને માટે છે. તસ્માદનુ-ષ્ટાતું વિધિઃ વર્જયિતુમુપવાદઃ ॥ ૧૧ ॥

દીક્ષિતો ન દદાતિ ઇત્યાદિ જે નિષેધ છે તેનો અર્થ પર્યુદાસ છે.

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. દીક્ષિતસ્ય દાનહોમપાકપ્રતિષેધેઽવિશેષાત્
સર્વદાનહોમપાકનિષેધઃ સ્યાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(દીક્ષિતસ્ય) કુતુમાં દીક્ષા પામેલ યજ્ઞમાનને (દાનહોમપાકપ્રતિષેધઃ) જે દાન, હોમ અને પાકનો પ્રતિષેધ છે તે (અવિશેષાત્) કોઈ વિશેષ પ્રમાણ નહીં હોવાથી (સર્વ-દાનહોમપાક નિષેધઃ સ્યાત્) બધા જ દાન હોમ અને પાકનો નિષેધ છે.

ભાવાર્થ :—કુતુમાં દીક્ષા પામેલ યજ્ઞમાનને દાન, હોમ અને પાક કરવાનો નિષેધ છે. આ નિષેધ કુતુસંબંધિ દાનાદિ અને અકુતુસંબંધિ દાનાદિનો પણ નિષેધ છે કારણ કે એવું કોઈ પ્રમાણ નથી કે જે કુતુસાથે સંબંધ ન હોય તેવાં જ દાન આદિનો નિષેધ છે માટે સર્વ-દાનાદિનો નિષેધ છે એમ સમજવું આવું પૂર્વપક્ષવદીનું માનવું છે. ॥ ૧૨ ॥

બીજો પક્ષ. અક્રતુયુક્તાનાં વા ધર્મઃ સ્યાત્ ક્રતોઃ પ્રત્યક્ષશિષ્ટત્વાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અક્રતુયુક્તાનાં વા ધર્મઃ સ્યાત્) કુતુ સાથે જેનો સંબંધ નથી એવાં દાન-આદિનો નિષેધ ધર્મ છે. (ક્રતોઃ) કુતુમાં તેનાં દાન-આદિ તો (પ્રત્યક્ષશિષ્ટત્વાત્) પ્રત્યક્ષ વિહિત હોવાથી એનો નિષેધ એ ધર્મ નથી.

ભાવાર્થ :—દાન હોમ અને પાક એ કંતુને માટે હોય છે અને કંતુ સાથે સંબંધ નહીં ધરાવતાં પુરુષાર્થ માટે પણ હોય કે. તેમાંથી પુરુષાર્થ દાન-આદિનો નિષેધ છે એમ સમજવું. કર્તવ્ય તો પ્રત્યક્ષ વિહિત હોવાથી તે કરવા જ જોઈએ જો એ ન કરવામાં આવે તો પ્રત્યક્ષ વિધાન વ્યર્થ જ થઈ જાય. મૈત્રેયાય દિરણ્યં દદાતિ દાક્ષિણાનિ જુહોતિ આ કંતુને લગતાં દાન હોમ તો દીક્ષિતે કરવાં જ જોઈએ. ॥ ૧૩ ॥

ત્રીજો પક્ષ.

તસ્ય વાડપ્યાનુમાનિકમવિશેષાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (તસ્ય) તે નિષેધનો વિષય (અનુમાનિકમ્) અતિદેશ-શાસ્ત્રથી જે પ્રાપ્ત છે તે દાનાદિ છે. (અવિશેષાત્) વિશેષ પ્રમાણ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દીક્ષણ્યો આદિ ઇષ્ટિમાં ચોદક શાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત જે પ્રમાણદિનો હોમ તથા જે અગ્નિહોત્ર છે તે અને નિષેધનો વિષય છે. કારણ કે તે પ્રત્યક્ષ વિહિત નથી પણ આનુમાનિક છે. અગ્નિહોત્ર પણ નિષેધ વિષય છે કારણ કે તેના ત્યાગમાં કાંઈ વિશેષ પ્રમાણ નથી. એટલે કે કંતુમાં જે થજમાને દીક્ષા લીધી છે તેણે અગ્નિહોત્ર પણ ન કરવો. ॥ ૧૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

અપિ તુ વાક્યશેષત્વાદિતરસ્ય પયુર્દાસઃ

સ્યાત પ્રતિષેધે વિકલ્પઃ સ્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(અપિ તુ) પૂર્વપક્ષે ઠીક નથી (હિતરસ્ય વાક્યશેષત્વાત્) ન દદાતિ એ બીજાનો વાક્યશેષ છે માટે (પયુર્દાસઃ સ્યાત્) નિષેધનો અર્થ પયુર્દાસ છે. (પ્રતિષેધે) જો પ્રતિષેધ માનવામાં આવે તો (વિકલ્પઃ સ્યાત્) વિકલ્પ માનવો પડે અને વિકલ્પ અન્યાય છે.

ભાવાર્થ :—અહરહરમિહોત્ર જુહુયાર આ વિધિ વાક્યનો ન લીક્ષિતો દદાતિ ઇત્યાદિ વાક્ય શેષ છે. એટલે અર્થ એ નીકળે છે કે જે દીક્ષિત ન હોય તેણે અગ્નિહોત્ર કરવો. આમ માનવાથી નિષેધનો અર્થ પયુર્દાસ થાય છે. જો પ્રતિષેધ અર્થાત્ નહીં સંબંધ ક્રિયાપદ સાથે રાખવામાં આવે તો પ્રતિષેધ થાય છે. પ્રતિષેધ માનવા જતાં વિકલ્પ માનવો પડે અને તે અન્યાય છે. માટે ઉપર બતાવેલી રીત પ્રમાણે નિષેધનો અર્થ પયુર્દાસ જ સ્વીકારવો જોઈએ. ॥ ૧૫ ॥

વત્ત્મ હોમાદિથી આહુવનીયનો આધ થાય છે.

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

અવિશેષેણ ચચ્છાત્ત્વમન્યાયત્વાદિકલ્પસ્ય તત્સંદિગ્ધમારાદિ-

શેષશિષ્ટં સ્યાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(અવિશેષશિષ્ટં સ્યાત્) વિશેષ શાસ્ત્ર વિહિત પદાર્થ કર્તવ્ય છે. (અવિશેષેણ ચચ્છાત્ત્વં તત્સંદિગ્ધમ્) સામાન્ય શાસ્ત્ર વિહિન જ હોય છે તે સંદિગ્ધ અને છે અને તેના (આરાદ) તે દૂર પડે છે (વિકલ્પસ્ય અન્યાયત્વાત્) વિકલ્પ અન્યાય હોવાથી વિકલ્પ આધ થતો નથી.

ભાવાર્થ :—યદ્ આહવનીયે જુહોતિ इति सामान्यशास्त्रं सप्तमे पदे जुहोति इति विशेष शास्त्रम् आ अन्ने कर्मो न्योतिष्ठोमર્મા હોમાર્થ હોવાથી એકી સાથે પ્રાપ્ત થાય છે. અન્ને હોમ એકી સાથે થઈ શકે નહિ માટે સામાન્યશાસ્ત્રથી જે કર્મ હોય છે તેનો આધ થાય છે અને વિશેષ શાસ્ત્રથી જે હોમ વિહિત હોય છે તેનું અનુષ્ઠાન થાય છે, આહવનીયમાં હોમ એ સામાન્યશાસ્ત્ર વિહિત છે તેથી તેનો આધ થાય છે અને સપ્તમ પગલે જે હોમ યતાવ્યો છે તે વિશેષ શાસ્ત્રથી વિહિત હોવાથી તેનું અનુષ્ઠાન થાય છે. સામાન્યનો વિકલ્પથી આધ માનવો નહિ પણ નિત્ય આધ માનવો જોઈએ. વિશેષનું ન્યા વિધાન ન હોય ત્યાં સામાન્યની પ્રવૃત્તિ થાય એ. ॥ ૧૬ ॥

વૈમૃષાદિમાં સામ્પ્રદશ્યનું જ વિધાન છે તે વાક્ય શેષ તરીકે છે
એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. અપ્રકરણે તુ ચચ્છાત્ત્વં વિશેષે શ્રયમાણમવિકૃત-

માઙ્યભાગવતપ્રાકૃતપ્રતિષેધાર્થમ્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :— (અપ્રકરણે તુ યત્ શાસ્ત્રમ્) અપ્રકરણ પદિત જે શાસ્ત્ર છે તે જ પાછું વૈમૃષ આદિ વિકૃતમાં શ્રયમાણ છે તે (અવિકૃતમ્) અવિલસણ છે જે એમ કહેવામાં આવે તો (પ્રાકૃતપ્રતિષેધાર્થમ્) પ્રાકૃત અંગના પ્રતિષેધને માટે છે (આઙ્યભાગવત) આન્ય ભાગ પેડે.

ભાવાર્થ :—‘સપ્તદશ સામિધેની રન્વાહ’ આ અનારભ્ય વિધિ છે, અનારભ્ય વિધિ-વિહિતનો પ્રકૃતિમાં પ્રવેશ થાય છે પણ ત્યાં પાંચદશનું વિધાન છે એટલે સાપ્તદશનો સંબંધ વિકૃતિઓમાં જાય છે છતાં વિકૃતિમાં સાપ્તદશ્યનો જે પાઠ છે તે એમ સૂચવે છે કે નાન્યત્ પ્રાકૃત કુર્યાત્ પીન્ન પ્રકૃતિનાં અંગોનું અનુષ્ઠાન ન કરવા માટે છે. તેથી એમ પણ ન સમજવું કે જે વિકૃતિ એનો પાઠ છે તેમાંજ તેનું અનુષ્ઠાન કરવું બીજી વિકૃતિઓમાં ન કરવું. ॥ ૧૭ ॥

વિકારે તુ તદર્થ સ્યાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :— (વિકારે તુ) વિકારમાં તો (તદર્થ સ્યાત્) વિકારને માટે છે.

ભાવાર્થ :—જો સામિધેનીનો વિકાર શ્રુત થતો હોય તો તે વિકારને માટે છે એમ સમજવું પણ એવું શ્રવણ થતું નથી. માટે પ્રાકૃત અંગના પ્રતિષેધને માટે છે. ॥ ૧૮ ॥

સિદ્ધાંત પક્ષ. વાક્યશેષો વા ક્રતુનાપ્રહણાત્ સ્યાદનારભ્યવિધાનસ્ય ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષની વ્યવૃત્તિ સૂચવે છે. (વાક્યશેષઃ) વાક્ય શેષ (સ્યાત્) છે. (અનારભ્ય વિધાનસ્ય) અનારભ્ય વિધિને. (ક્રતુના પ્રહણાત્) ક્રતુ સાથે સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વિધીયમાન સાપ્તદશ્યનો ક્રતુની સાથે સંબંધ છે અને સામિધેની સાથેનો પણ સંબંધ છે. પ્રાકરણિક વાક્ય ક્રતુસંબંધ જણાવે છે અને બીજી વાક્ય સામિધેની સંબંધ જણાવે છે. બીજી વિકૃતિઓમાં ક્રતુ સાથે સંબંધ ન હોવાથી તેનું અનુષ્ઠાન થતું નથી વૈમૃષ આદિમાં તેનું અનુષ્ઠાન થાય છે કારણ કે તે તેનું અંગ છે. અર્થાત્ અનારભ્યાધીન સાપ્તદશ્યનો સંબંધ વૈમૃષાદિ વિકૃતિઓમાં જ થાય છે. ॥ ૧૯ ॥

પૃથિવ્યે સ્વાહા ઇત્યાદિ વિધિથી જેમાં સ્વાહાકારનું વિધાન નથી એવા પ્રદાનોમાં
સ્વાહાકારનું વિધાન સમજવું. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

મન્ત્રેભ્વાક્યશેષત્વં ગુણોપદેશાત સ્યાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :- (મન્ત્રેષુ ભવાક્યશેષત્વમ્) મન્ત્રોમાં વાક્યશેષ નથી. (ગુણોપદેશાત)
વર્ણાનુપૂર્વી ૩૫ શુભ્યને ઉપદેશ હોવાથી.

ભાવાર્થ :- અનારભ્ય વાક્યનું આ પ્રમાણે શ્રવણ થાય છે. સ્વાહાકારેણ દેવેભ્યોઽન્નં દદાતિ
સ્વાહા શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરીને દેવોને અન્ન આપે છે. હવે કોઈક પ્રકારથી પૃથિવ્યે સ્વાહા આ
પ્રમાણે શ્રવણ થાય છે. આ સ્વાહાકારાન્ત મન્ત્ર છે. તેમાં અનારભ્યાધીન વાક્યનો ઉપસંહાર છે.
આ.વું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. તેના ઉત્તરમાં આ સૂત્ર છે કે ઉક્તમન્ત્રનો ઉક્તવાક્ય શેષ તરીકે
નથી. એટલે કે એ મન્ત્રમાં ઉક્તવાક્યનો ઉપસંહાર થતો નથી. પૃથિવ્યે સ્વાહા અહીં જે સ્વાહા
શબ્દ ઉચ્ચાર્યો છે તે તે એવો નિયમ બાધિ છે કે પૃથિવી શબ્દનું ચતુર્થાં વિભક્તિમાં ઉચ્ચાર્ય
પછીજ ‘સ્વાહા’ શબ્દ બોલવો જોઈએ પૃથ્વીની આમળ નહિ. તથા સ્વાહા જ ઉચ્ચારવો
જોઈએ ‘વપઃ’ નહિ. આવા નિયમને માટે ઉક્ત મન્ત્ર છે એમાં અનારભ્યાધીન વાક્યનો
ઉપસંહાર થઈ શકે નહિ. ॥ ૨૦ ॥

અનામ્નાતે દર્શનાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :- (અનામ્નાતે) ‘સ્વાહા’ કારનું ત્યાં આમ્નાન નથી (દર્શનાત્) વિધાન
હોવાથી.

ભાવાર્થ :- જ્યાં સ્વાહાકાર નથી ત્યાં સ્વાહાકારનું વિધાન છે. જેમકે ઘૃતેન ઘાવાંપૃથિવો
આપૃણેથમિત્યૌદુમ્બર્યાં જુહોતીત્યુક્ત્વા ભૂમિપ્રાપ્તે ઘૃતે સ્વાહા કરોતિ’ હવે જે પઠિત મન્ત્ર અર્થાત્ પૃથિવ્યે
સ્વાહા આ મન્ત્રમાં જ ઉપસંહાર હોય તો ઉપર આમ્નાનમાં સ્વાહાનું વિધાન કરવું અસંગત
થઈ જાય. ॥ ૨૧ ॥

પ્રતિષેધાન્ત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :- (ચ) અને (પ્રતિષેધાત્) પ્રતિષેધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :- ક્વચિન્ન સ્વાહા કરોતિ આવો પ્રતિષેધ પણ છે. પ્રાપ્તનો જ પ્રાતિષેધ
થાય એ પણ પ્રસિદ્ધ છે. જે ઉપસંહાર માનવામાં આવે તો પ્રતિષેધ બ્યર્થ થઈ જાય. ॥ ૨૨ ॥

અગ્નિ અને અતિગ્રાહ્યનામક ગ્રહનો ત્રિકૃતિમાં ઉપદેશ છે.

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. અગ્ન્યતિગ્રાહ્યસ્ય વિકૃતાનુપદેશાદ્વપ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :- (અગ્ન્યતિગ્રાહ્યસ્ય) અગ્નિ અને અતિગ્રાહ્યનો (વિકૃતૌ) ત્રિકૃતિમાં
(ઉપદેશાત્) ઉપદેશ હોવાથી (અવપ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્) યોદ્ધ શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ થતી નથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નિ અને અતિગ્રાહ્યનામક ગ્રહોનો વિકૃતિમાં ઉપદેશ છે તેથી ચોદક શાસ્ત્ર અર્થાત્ અતિદેશ શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ વિકૃતિમાં થતી નથી. અથાતોઽગ્નિષ્ટોમેન યજેત ન દ્વિસત્રેણ અગ્નિષ્ટોમ પ્રકૃતિ છે અને દ્વિરાત્ર વિકૃતિ છે. પ્રકૃતિવદ્ વિકૃતિઃ કર્તૃવ્યા આ ચોદક શાસ્ત્રને આધારે પ્રકૃતિના ધર્મો વિકૃતિમાં અનુષ્ટેય થવા જોઈએ પણ જ્યારે વિકૃતિમાં જ એ ધર્મોનો ઉપદેશ હોય તો ચોદક શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે થઈ શકે ? અર્થાત્ ન થઈ શકે. ॥ ૨૩ ॥

માસિ પ્રહણં ચ તદ્વત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (માસિપ્રહણમ્ તદ્વત્) તે જ પેઠે. માસિ ગ્રહણ કયું છે તે પણ ચોદક શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિનો નિષેધ જણાવે છે.

ભાવાર્થ :—માસિ માસિ અતિગ્રાહ્યા ગૃહ્યન્તે જે ચોદક શાસ્ત્રથી વિકૃતિમાં અતિગ્રાહ્યની પ્રાપ્તિ થતી હોય તો ‘માસિ અર્થાત્ મહાને અતિગ્રાહ્યનું ગ્રહણ કરવું.’ આવું કથન ન હોઈ શકે. માટે માસિ ગ્રહણ પ્રાકૃતધર્મનું નિર્વાક છે. ॥ ૨૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. પ્રહણં વા તુલ્યત્વાત ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પ્રહણમ્) ચોદક શાસ્ત્રથી ગ્રહણ થાય છે (તુલ્યત્વાત) સમાનતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેમ બીજાં અંગો દ્વિરાત્ર આદિ વિકૃતિમાં ચોદકશાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત થાય છે તેમ અગ્નિ અને અતિગ્રાહ્ય રૂપ ગ્રહરૂપ અંગની પણ પ્રાપ્તિ ચોદક શાસ્ત્રથી થાય છે એમ માનવું જોઈએ. ॥ ૨૫ ॥

લિજ્જદર્શનાદ્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિજ્જદર્શનાત્) લિંગ વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આ લિંગ વાક્ય છે.) કદ્દૈચિત્ ચિન્ત્રીત યઃ કામયેત શીર્ષજ્વાનમસુષ્મિન્લોકે સ્થામિતિ યથા પચ્ચન્દ્રાન્તતિગ્રાહ્યાન્ ગૃહ્ણતિ ઇતિ. કંઠાકારતા અને ઐન્દ્રતાનું કથન અગ્નિ અને અતિગ્રાહ્યની વિકૃતિમાં પ્રાપ્તિ બતાવે છે. ॥ ૨૬ ॥

પ્રહણં સમાનવિધાનં સ્યાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(પ્રહણમ્) વિકૃતિમાં જે સ્વાતંત્ર્યથી વિધાન છે તે તો (સમાનવિધાનં સ્યાત્) સમાન વિધાન છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટોમ રૂપ પ્રકૃતિમાં વિધાન કરીને જે દ્વિરાત્રમાં સ્વાતંત્ર્યથી વિધાન ન થાય તો છન્દશ્ચિત્ ચિન્ત્રીત પશુકામઃ ઇત્યાદિ ગુણ અને રૂપ સંબંધી વિધિની પ્રવૃત્તિ થાત નહિ, કારણ કે ગુણ અને રૂપના સંબંધીની વિધિનો અતિદેશ હોતો નથી, માટે જે જ્યોતિષ્ટોમ સમાન વિધિ દ્વિરાત્રમાં હોય તો પશુકામ વિધિની પ્રવૃત્તિ થઈ શકે એટલા માટે વિકૃતિમાં ઉપદેશ છે. ॥ ૨૭ ॥

માસિપ્રહ્ણમધ્યાસપ્રતિષેધાર્થમ્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(માસિપ્રહ્ણમ) માસિપ્રહ્ણ (અધ્યાસપ્રતિષેધાર્થમ્) અધ્યાસના પ્રતિષેધ માટે છે.

ભાવાર્થ :—દરોજ અગ્નિ અને અતિબ્રાહ્મણુ ગ્રહણ ન કરવું પણ મહિને મહિને કરવું તેને માટે માસિ પ્રહ્ણ છે. આ હેતુને લીધે વિકૃતિમાં અગ્નિ અને અતિબ્રાહ્મણ ઉપદેશ છે. ॥૨૮॥

ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ સાથે ચતુરવદાન છે.

એ અધિકરણનાં સૂત્ર.

પૂર્વપક્ષ. ઉત્પત્તિતાદર્થ્યાચ્ચતુરવત્તં પ્રધાનસ્ય હોમસંયોગાદધિકમાઙ્ગ્યમ-

તુલ્યત્વાલ્લોકવદુત્પત્તેર્ગુણભૂતત્વાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(ઉત્પત્તેઃ) પુરોડાશની ઉત્પત્તિ (તાદર્થ્યાત્) હોમને માટે હોવાથી (પ્રધાનસ્ય) પુરોડાશને (ચતુરવત્તમ્) ચાર ભાગ કરવા જેમએ (હોમસંયોગાત્) જે હોતવ્ય છે તેના જ ચાર ભાગ કરવાના હોવાથી (આઙ્ગ્યમ્) આઙ્ગ્ય (અધિકમ્) અધિક છે. (અતુલ્યત્વાત્) સમાન ન હોવાથી (ગુણભૂતત્વાત્) ગોણ હોવાથી (લોકવત્) લોક વ્યવહારમાં જેમ હોય છે તેમ.

ભાવાર્થ :—દર્શપૃષ્ઠાસમાં શ્રવણ છે કે ચતુરવત્તં જુહોતિ ચારવાર અવદાન કરીને હોમ કરવો. આ ચાર અવદાન પુરોડાશના હોવાં જેમએ. કારણ કે તે જ હોમાર્થ છે આઙ્ગ્ય તે પુરોડાશના સંસ્કાર માટે છે માટે આઙ્ગ્યના અવદાનને ચતુરવત્તમાં ગણી શકાય નહિ. આઙ્ગ્ય વધારાનું છે. લોકમાં પણ જે કોઈ માણસ એક શેર અનાજ ખાતો હોય તે ખોરાક શેર અનાજ ગણાય છે. શાક, ઘી વગેરે વધારે જ હોય છે એની ગણતરી શેરમાં થતી નથી તેમ ચાર અવદાન પુરોડાશના જ ગણવા જેમએ. ઉપસ્તરણ અને અભિધારણની તેમાં ગણતરી ન થવી જેમએ. ॥ ૨૯ ॥

તત્સંસ્કારશ્રુતેશ્ચ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તત્સંસ્કારશ્રુતેઃ) તે તે સંસ્કાર માટે છે.

ભાવાર્થ :—ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ પુરોડાશના સંસ્કાર માટે જ છે. ચતુરવદાનમાં એની ગણતરી નથી. ॥ ૩૦

સિદ્ધાંત સૂત્ર. તામ્યાં વા સહ સ્વિષ્ટકૃતઃ સહત્વે દ્વિરભિધારણેન

તદાસિવચનાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(વા તામ્યાં સહ) ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ સાથે ચતુરવત્ત થાય છે (સ્વિષ્ટકૃતઃ સહત્વે) સ્વિષ્ટકૃત પ્રકરણમાં તેની સાથે હોવાનું શ્રવણ છે. (દ્વિઃ અભિધારણેન તદાસિવચનાત્) એ વખત અભિધારણનું જે શ્રવણ છે તે તેની પૂર્તિ માટે છે.

ભાવાર્થ :—સદ્દત્ સદ્દત્ અવયતિ આ પ્રમાણે સ્વિષ્ટકૃત્ પ્રકરણમાં પુરોડાશમાંથી એ વખત અવધન કરવાનું યતાવી પછી દ્વિમિધારયતિ એ વખત અભિધારણ કહ્યું છે તે ચારની પૂર્તિ માટે છે. માટે ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ સાથે ચતુરવત છે. ॥ ૩૧ ॥

તુલ્યવચ્ચાભિધાય સર્વેષુ ભવત્યનુક્રમાત ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(તુલ્યવત્) સમાનતાથી (અભિધાય) કથન કરીને (સર્વેષુ) અધામાં (ભવત્યનુક્રમાત) ભાગોનું કથન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ચત્વારિ વા એતાને દેવદધાનિ અવદાનાનિ યદુપસ્તુણાનિ તદનુ-વાક્યાયૈ, યત્પૂર્વમવદાનં તથાઞ્ચાયૈ યદુત્તરં તદ્દેવતાયૈ તદમિધારયતિ ઇતિ તદ્વષ્ટકારાયેતિ આ વાક્યનાં દેવદધ એટલે દેવતા ભાગ ચાર યતાવ્યા છે. અને તે ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ સાથે જ છે. અને એ ચારેયને દેવદધ કહેવામાં આવ્યા છે માટે ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ સાથે ચાર અવધાનો છે એમ સમજવું ॥ ૩૨ ॥

ઉપાંશુયાગમાં પણ ચતુરવત્તની આવશ્યકતા છે.

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સત્ર.

સાસદશ્યવન્નિયમ્યેત ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(સાસદશ્યવત્) સાસદશ્ય પેટે (નિયમ્યેત) નિયમ થઈ શકે.

ભાવાર્થ :—સાસદશ્ય સમિધેનીનો વિકૃતિયાગમાં જેમ નિયમ છે તેમ ઉપાંશુયાગમાં ચતુરવત્તનો નિયમ થઈ શકે અર્થાત્ જ્યાં ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ હોય ત્યાં જ ચતુરવત્તનો નિયમ હોઈ શકે ઉપાંશુયાગમાં એનો નિયમ નથી. ॥ ૩૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. હવિષો વા ગુણભૂતત્વાત્ તથાભૂતવિવક્ષા સ્યાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (હવિષઃગુણભૂતત્વાત્) હવિષ્ વિધેય હોવાથી (તથાભૂતવિવક્ષા) સ્યાત્) હોમ-સામાન્યમાં ચતુરવત્ત હવિષની ગુણત્વવિવક્ષા છે.

ભાવાર્થ :—હોમમાં ચતુરવત્ત ગુણનું વિધાન છે તે ઉપાંશુ યાગમાં છે. ચાર ભાગ કરવા એ ઉપાંશુ યાગમાં પણ ત્રિહિત છે. ઉપસ્તરણ અને ચતુરવત્ત વાક્યનાં શેષભૂત નથી. ચતુરવત્તભૂતમિહ હોતવ્યં વિવક્ષ્યત નેતસ્તતોત્રા ચતુરવદાતવ્યમ્ ઇતિ તસ્માદુપાંશુયાગેડપિ ચતુરવત્તં કર્તવ્યમ્ હવિષ્ના જ ચાર ભાગ કરી હોમવાની વિવિધતા છે ગમે ત્યાંથી ચાર અવધાન કરવાનું નથી માટે ઉપાંશુ યાગમાં પણ ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ ન હોવા છતાં હવિષ્માંથી ચાર અવધાન કરવાનાં છે. આ પ્રમાણે શાજર ભાષ્યમાં ઉદ્દેશ્ય છે. ॥ ૩૪ ॥

દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં અસોમયાજીને પુરોહાશ-દ્વયનું શ્રવણ છે
તે અનુવાદાર્થ છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. પુરોહાશાભ્યામિત્યધિકૃતાનાં પુરોહાશયોરુપદેશસ્ત્વૈત્તિવાદ
વૈદ્યસ્તોમવત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(પુરોહાશાભ્યામ્ इति) યન્ને પુરોહાશમાંથી (અધિકૃતાનામ્) અસોમયાજીઓને
(પુરોહાશયોઃ) ઉક્ત પુરોહાશની (ઉપદેશઃ) વિધિ છે. (તત્ત્વૈત્તિવાદ) સ્વર્ગની કામના
રાખનાર અસોમયાજી એ વિશેષણત્વથી શ્રુત હોવાથી (વૈદ્યસ્તોમવત્) વૈદ્યસ્તોમ પેટે.

ભાવાર્થ :—પુરોહાશામ્દામેાસોમયાજિનં યાજયેદ્ યાવેતૌ આગ્નેયશ્ચેન્દ્રાગ્નશ્ચ
સાન્નાયેન તુ સોમયાજિનમ્ इति ।

આ વાક્ય ઉપર જુદા જુદા પક્ષો બતાવી વિચાર કરવામાં આવે છે. તેમાં પ્રથમ
પક્ષ એ છે કે અસોમયાજીઓને આગ્નેય અને ઐન્દ્રગ્ન પુરોહાશની વિધિ છે. કારણ કે
અસોમયાજી જે સ્વર્ગની ઇચ્છા રાખે છે એ અધિકારીનું વિશેષણ છે. એટલે સ્વર્ગની ઇચ્છા
રાખનાર અસોમયાજીને ઉક્ત પુરોહાશ દ્વયથી યાગ કરાવવો. જેમ વૈશ્ય વૈશ્યસ્તોમથી યજ્ઞ કરે
અહીં વૈશ્ય સ્તોમમાં વૈશ્યને જ અધિકાર છે, તેમ અસોમયાજીને ઉક્ત પુરોહાશથી જ યજ્ઞ
કરાવવો. ॥ ૩૫ ॥

બીજો પક્ષ. ન ત્વનિત્યાધિકારોઽસ્તિ વિધેનિત્યેન સમ્બન્ધસ્તસ્માદ-

વાક્યશેષત્વમ્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(ન તુ અનિત્યાધિકરઃ અસ્તિ) સ્વર્ગ કામનો અધિકાર નથી, કારણ કે
(વિધેઃ નિત્યેન સમ્બન્ધઃ) વિધિનો નિત્ય સાથે સંબંધ છે. (તસ્માત્ અવાક્યશેષત્વમ્) માટે તે
વાક્યનો શેષ નથી.

ભાવાર્થ :—સ્વર્ગ કામનો અધિકાર નથી કારણ કે પુરોહાશ કરણક યાજનો સંબંધ નિત્ય
દર્શપૂર્ણમાસ સાથે છે માટે ફલ વાક્ય સાથે સંબંધ ન હોવાથી તે વાક્યનો શેષ નથી. તે યન્ને
પુરોહાશ અનિત્ય સોમયાજી પ્રત્યે વિ નીયમાન છે એ કહેવું અયોગ્ય છે. એ પુરોહાશો તો દર્શ-
પૂર્ણમાસના વિધાત્રી જ વિદિન છે. ॥ ૩૬ ॥

સતિ ચ નૈકદેશેન કર્તુઃ પ્રધાનમૂત્તત્વાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(સતિ ચ) અધિકારી શેષ હોવાથી (ન) પુરોહાશનો અસોમયાજી કર્તા સાથે
સંબંધ થઇ શકે નહિ. (કર્તુઃ પ્રધાનમૂત્તત્વાત્) પ્રધાનમૂત્ત કર્તાનો નિર્દેશ થાય છે. ફળ વગર
પ્રધાનભાવ થઇ શકે નહિ (એકદેશેન) દર્શપૂર્ણમાસના એકદેશમૂળ પુરોહાશ પણ ફળના સાધક
થઇ શકે નહિ.

ભાવાર્થ :—અધિકારનો શેષ હોય તો પુરોહાશનો સંબંધ અસોમયાજી કર્તા સાથે થઇ
શકે નહિ અને દર્શપૂર્ણમાસના એક દેશમૂળ પુરોહાશ ફળના સાધક થઇ શકે નહિ અને ફળ

વગર પ્રધાન ભાવ પણ બની શકે નહિ. તસ્માદપિ નાસ્ત્યધિકારશેષઃ તેથી પણ અધિકારનો શેષ નથી. આ પ્રમાણે શાબર ભાષ્યમાં કથન છે. ॥ ૩૭ ॥

કૃત્સ્નત્વાત્ તુ તથા સ્તોમે ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(કૃત્સ્નત્વાત્ તુ) સંપૂર્ણ હોવાથી (સ્તોમે તથા) વૈશ્ય સ્તોમમાં તેમ હોવું યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ :—વૈશ્ય સ્તોમ તો સંપૂર્ણ છે એ કંઈ કોઈનો એક ભાગ નથી માટે તેનું ફળ હોવું યોગ્ય છે. માટે વૈશ્ય સ્તોમનું દૃષ્ટાન્ત આપવું યોગ્ય નથી. કારણ કે પ્રકૃતમાં પુરો-હાશદ્વયનો યાગ તો દર્શપૂર્ણમાસનો એક ભાગ થઈ જાય છે અને એક ભાગનું ફળ હોઈ શકે નહિ. ॥ ૩૮ ॥

કર્તુઃ સ્યાદિતિ ચેત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(કર્તુઃ સ્યાત્) ગૌણ કર્તાનું એ કર્મ છે (ઇતિ ચેત્) જે એવી શ્રાંકા કરવામાં આવે તો ?

ભાવાર્થ :—ઋત્વિજ ૩૫ કર્તાનું વિધાન છે. એટલે કે જે અસોમયાજી હોય તેની પાસે ઋત્વિજે ઉક્ત પુરોહાશદ્વયથી યાગ કરાવવો. ॥ ૩૯ ॥

ન ગુણાર્થત્વાત્ પ્રાપ્તે ન ચોપદેશાર્થઃ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (ગુણાર્થત્વાત્) કર્માનુષ્ઠાનને માટે (પ્રાપ્તે) એ તો પ્રાપ્ત જ હતો (ન ચ ઉપદેશાર્થઃ) માટે તેનો ઉપદેશ નકામો છે.

ભાવાર્થ :—ઋત્વિજ તો કર્મના અનુષ્ઠાનને માટે પ્રાપ્ત જ છે એનું ફરીથી વિધાન કે વું નકામું છે. માટે એ બંને પુરોહાશ ૩૫ કરણથી અસોમયાજી યાગ કરે આવું એક જુદું જ કર્મનું વિધાન માનવું ઠીક છે આવો બીજા પક્ષનો અભિપ્રાય જણાય છે. ॥ ૪૦ ॥

કર્મણોસ્તુ પ્રકરણે તદ્વયાયત્વાદ્ ગુણાનાં લિજ્ઞેન

કાલશાસ્ત્રં સ્યાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(કર્મણોઃ તુ) પણ પુરોહાશ અને યાગરૂપ કર્મનાં (પ્રકરણે) પ્રકરણમાં (લિજ્ઞેન) અસોમયાજીપદ પ્રયોગરૂપ લિંગથી લક્ષિત (કાલશાસ્ત્રમ્) કાલશાસ્ત્ર (સ્યાત્) થાય છે.

ભાવાર્થ :—પુરોહાશ અને યાગના પ્રકરણમાં અસોમયાજી પદના પ્રયોગથી સમય જ લક્ષિત થાય છે. સોમયાગના સમયથી બિન સમયમાં દર્શ અને પૂર્ણમાસમાં ઉત્તમ બંને પુરોહાશો થાય છે. માટે બિન કર્મ ન માનવું એવો આ સૂત્રનો અભિપ્રાય છે. ॥ ૪૧ ॥

यदि तु साम्नायं सोमयाजिनो न ताम्यां समवायोऽस्ति

विमक्तकालत्वात् ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ : — (यदि तु) પણ જો (साम्नायं सोमयाजिनः) સાન્નાય હવિષ્ સોમયાજીને માટે હોય તે (न ताम्यां समवायः अस्ति) તે પુરોડાશે સાથે સંબંધ થઈ શકે નહિ (विमक्त-कालत्वात्) જુદા કાળ હોવાથી.

ભાવાર્થ : —જો સાન્નાય હવિષ સોમયાજીને માટે જ હોય તો ઉક્ત બંને પુરોડાશેનો સંબંધજ સોમયાજી સાથે થઈ શકે નહિ, કારણ કે પુરોડાશેનો સમય પૂર્વ સિદ્ધ છે. માટે પુરોડાશકરણક હોમ જુદુંજ કર્મ છે એમ માનવું જોઈએ. ॥ ૪૨ ॥

अपि वा विहितत्वाद् गुणार्थायां पुनः श्रुतौ सन्देहे श्रुतिदेवतार्था

स्याद् यथाऽनभिप्रेतस्तथाऽऽग्नेयो दर्शनादेकदेवते ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ : —(अपि वा) બીજો પક્ષ સૂચવે છે (विहितत्वात्) દર્શ અને પૂર્ણમાસ બંનેમાં આગ્નેય પુરોડાશ વિહિત છે. (गुणार्थायां पुनः श्रुतौ सन्देहे) દેવતા૩૫ ચુર્યાર્થક શ્રુતિમાં ફરીથી શ્રુત શા માટે ? એ સંદેહમાં (द्विदेवतार्था स्यात्) દ્વિદેવતાક વિધાનને માટે છે (यथा अनभिप्रेतः तथा आग्नेयः दर्शनात् एकदेवते) એક દેવતાક અગ્નિમાં આગ્નેય કેવળ અનુવાદ૩૫ છે.

ભાવાર્થ : —આગ્નેય પુરોડાશ એક દેવતાક છે. પૌર્ણમાસ યાગમાં દ્વિદેવતાક વિધાનને માટે એ વચન છે. ઐન્દ્રાગ્ન પુરોડાશ કહેવાથી ઇન્દ્ર અને અગ્નિ આમ એ દેવતા પ્રતીત થાય છે એ વિધાનને માટે પુનઃત્રીત છે. ॥ ૪૩ ॥

विधिं तु वादरायणः ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ : —(तु) પણ (वादरायणः) બાદરાયણ આચાર્ય (विधिम्) કાળ વિધિને માને છે.

ભાવાર્થ : —આગ્નેય પુરોડાશ અનુવાદ માટે છે અને ઐન્દ્રાગ્ન પુરોડાશ વિધાનને માટે છે એવું બાદરાયણ આચાર્ય માનતા નથી. એ તો બંને માટે કાગનું જ વિધાન માને છે. ॥ ૪૪ ॥

प्रतिषिद्धविज्ञानाद्वा ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ : —(वा) અથવા (प्रतिषिद्धविज्ञानात्) સાન્નાયના પ્રતિષેધનું જ્ઞાન હોવાથી.

ભાવાર્થ : —સોમયાજીને સાન્નાયના વિધાનને માટેજ એ વાક્ય છે. જે અસોમયાજી છે તેને માટે પુરોડાશનું વિધાન છે. સોમયાજીને ઐન્દ્રાગ્ન પુરોડાશનું વિધાન નથી. જુઓ બાબ અતો નેત્રામસ્યાપિ વિધિઃ । આ પ્રતિષેધ બહુમાત્ર છે કે સાન્નાયવિધિના શેષ ૩૫ એ અર્થવાદ છે. ॥ ૪૫ ॥

તથા ચાન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે પ્રમાણે (અન્યાર્થદર્શનમ્) અન્ય અર્થ પણ એજ અતાવે છે,

ભાવાર્થ :—અન્ય અર્થ પણ એજ અતાવે છે કે એ કોષ બીજું કર્મ નથી પણ દર્શપૂર્ણમાસનું જ અંગ છે. જે બુદ્ધિ માનવામાં આવે તે: દર્શપૂર્ણમાસમાં અપેક્ષિત સત્તાવીસ આહુતિઓ કરતાં વધારે થઇ જાય. જુઓ શ્વાયર ૭૫૫. ॥ ૪૬ ॥

ઉપાંશુયાગ ધ્રોવાન્ય દ્રવ્યક છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ.

ઉપાંશુયાજમન્તરા યજતીતિ હવિર્લિક્ષ્ણશ્રુતિવાદ્

યથાકામી પ્રતીયેત ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(ઉપાંશુયાજમ્ અન્તરા યજતિ ઇતિ) આ વાક્યથી ઉપાંશુયાજનું વિધાન થાય છે પણ (હવિર્લિક્ષ્ણશ્રુતિવાદ્) કોષ હવિર્વિશેષનું શ્રવણ ન હોવાથી (યથાકામી પ્રતીયેત) પોતે જે હચ્છે તે દ્રવ્યથી ઉપાંશુ યાગ કરવો.

ભાવાર્થ :—પૌર્ણમાસી યાગ વચ્ચે ઉપાંશુ યાગ કરવો એવું વિધાન છે પણ કયા દ્રવ્યથી યાગ કરવો એ જણાવ્યું નથી માટે કોષ પણ દ્રવ્યથી ઉપાંશુ યાગ કરવો એવું પ્રતીત થાય છે. જે ' આન્ય ' દ્રવ્ય શ્રુત છે પણ તેમાં શંકા એ છે કે કોષ પણ આન્યથી ઉપાંશુ યાગ કરવો કે ખામ વિશેષ આન્યથી ? વિશેષનું પ્રમાણ ન હોવાથી અમે તે આન્યથી ઉપાંશુ યાગ થઇ શકે છે એવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૪૭ ॥

સિદ્ધાંત પક્ષ.

ધ્રોવાદ્વા સર્વસંયોગાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ધ્રોવાત્) ધ્રુવાનામક પાત્રસ્થ આન્યથી જ ઉપાંશુ યાગ કરવો. સર્વસ્મે વા એતદ્ યજ્ઞય યજ્ઞતે યદ્ ધ્રુવાયમ્ આજ્યમ્ આ વાક્યમાં સર્વશબ્દનો પ્રયોગ છે. એટલે સર્વયત્માં ધ્રુવાન્ય ઇષ્ટ છે. ॥ ૪૮ ॥

પૂર્વપક્ષ.

તદ્વા દેવતાયાં સ્યાત્ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તદ્વાત્) તે જ પ્રમાણે (દેવતાયામ્ સ્યાત્) દેવતામાં પણ છે.

ભાવાર્થ :—ઉપાંશુયાગ કયા દેવતાને માટે છે એનું પણ વિધાન નથી માટે અમે તેને ઉદ્દેશીને ઉપાંશુ યાગ કરવો એવું પ્રતીત થાય છે. યાગનું રચણ જ દ્રવ્ય અને દેવતા હોય છે માટે દેવતા પ્રત્યક્ષ નિહિત ન હોય તો તેની પણ કલ્પના કરવી જ રહી. ॥ ૪૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

તાન્મીનાં પ્રકરણાત્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(પ્રકરણાત્) દર્શપૂર્ણમાસમાં પઠિત જે યાગ હોય તે યાગની દેવતા તંત્રમાં અર્થાત્ પ્રકરણની દેવતા જ અવાન્તર યાગની છે, એમ સમજવું. દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં

જેટલી દેવતાઓ વિદિત હોય તેમાંથી કાંઈપણ એક દેવતાને ઉદેશીને ઉપાંશુ યાગ કરવો. વિષ્ણુ-
સ્વાયંતરવ્યઃ) ઉપાંશુ યાગ વિષ્ણુને ઉદેશીને કરવો એ તો માત્ર અર્થવાદ છે. ॥ ૫૦ ॥

ઉપાંશુ યાગની દેવતા (વિષ્ણુ, પ્રાણપતિ અને અગ્નીષોમ આ ત્રણમાંથી કાંઈ પણ
એક વિકલ્પથી હોય છે અને એ ઉપાંશુ યાગ પૌર્ણમાસીમાં જ કરવાનું છે
એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષસૂત્ર. ધર્માદ્ વા સ્યાત્ પ્રજાપતિઃ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે (ધર્માત્ પ્રજાપતિઃ સ્યાત્) ધર્મથી પ્રાણપતિ છે.

ભાવાર્થ :—ઉપાંશુત્વ અને પ્રાણપતિનો પણ ધર્મ છે માટે ઉપાંશુ યાગની દેવતા
પ્રાણપતિ છે. ॥ ૫૧ ॥

દેવતાયાસ્ત્વનિર્વચનં તન્નશ્વસ્યેહ મૃદુત્વં તસ્મા-
દિદાધિકારેણ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પણ (તન્ન દેવતાયાઃ અનિર્વચનમ્) ત્યાં દેવતાનું કથન નથી (તન્ન
શ્વસ્યેહ મૃદુત્વમ્) પ્રાણપત્ય યાગમાં ઉપાંશુ ધર્મ વાચક શબ્દનું સ્પષ્ટ શ્રવણ નથી (તસ્માદ્)
માટે શબ્દ સાદૃશ્ય ન હોવાથી (ઇહ) ઉપાંશુ યાગમાં (અધિકારેણ) મુખ્ય દેવતા અગ્નિનું
જ સ્થાપિત છે.

ભાવાર્થ :—જ્યાં ઉપાંશુ યાગનું વિધાન છે ત્યાં તેની દેવતાનું કથન નથી. પ્રાણપત્ય
યાગમાં ઉપાંશુ ધર્મ વાચક શબ્દનું પણ સ્પષ્ટ શ્રવણ નથી માટે ઉપાંશુ યાગની દેવતા અગ્નિ છે
કારણ કે, અમિત્રે પ્રથમો દેવતાનામ્ ત્રિપદ દેવતાઓમાં અગ્નિ મુખ્ય છે. માટે જે યાગમાં દેવતાનું
સ્પષ્ટ વિધાન ન હોય ત્યાં અગ્નિ દેવતા જ સમજી લેવો. ॥ ૫૨ ॥

વિષ્ણુર્વાસ્યાદ્ગૌત્રાન્નાનાદમાવાસ્યા હવિશ્ચ સ્યાદ્ગૌત્રસ્ય તન્ન દર્શનાત્ ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (વિષ્ણુઃ સ્યાત્) ઉપાંશુ યાગના દેવતા વિષ્ણુ છે (ગૌત્રાન્નાત્)
હૌત્રનું આગ્નિ હોવાથી (અમાવાસ્યાહવિઃ ચ સ્યાત્) અમાવાસ્યાનું હવિષ છે. (ગૌત્રસ્ય તન્ન
દર્શનાત્) અમાવાસ્યા સમીપ હવિષનું ત્યાં દર્શન થાય છે.

ભાવાર્થ :—ઉપાંશુ યાગની દેવતા વિષ્ણુ છે. હવિઃ વિષ્ણુ, પ્રતદ્વિષ્ણુઃ આ યાગમાં અને
પુરો વાકયાના ઐ મંત્રોનું આગ્નિ છે. હવિષ પણ અમાવાસ્યાનું છે. કારણ કે અમાવાસ્યા
યાગ પાસે જ તેનું શ્રવણ છે. ॥ ૫૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અપિ વા પૌર્ણમાસ્યાં સ્યાત્ પ્રધાન શ્વસંયોગાત્

ગુણત્વાન્મન્ત્રો યથાપ્રધાનં સ્યાત્ ॥ ૫૪ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (પૌર્ણમાસ્યાં સ્યાત્) પૌર્ણમાસી યાગમાં ઉપાંશુ
યાગ હોય છે. (પ્રધાનશ્વસંયોગાત્) મુખ્ય શબ્દનું તેની સાથે શ્રવણ થતું હોવાથી. (ગુણત્વાન્
મન્ત્રઃ) મંત્ર ગુણરૂપે હોય છે. (યથાપ્રધાનં સ્યાત્) પ્રધાનને અનુસરી કર્મ કરવું જોઈએ.

આવાર્થ :—પૌર્ણમાસી યાગમાં જ ઉપાંશુ યાગ થાય છે અમાવાસ્યામાં નહિ. કારણ કે પૌર્ણમાસ્યાં યજેરન્ અહીં પૌર્ણમાસી શબ્દનો સ્પષ્ટ સંબંધ છે. માટે જ્યાં વિધિ વિહિત કર્મ હોય ત્યાં જ મંત્ર હોવો જોઈએ. પૌર્ણમાસીમાં કર્મ વિહિત છે માટે મંત્ર પણ ત્યાં જ હોવો જોઈએ. આ કારણથી વિષ્ણુરૂપાંશુયજ્ઞઃ આ મંત્ર પૌર્ણમાસી સાથે સંબંધ ધરાવે છે. ॥ ૫૪ ॥

આનન્તર્ય ચ સામ્નાયસ્ય પુરોહાશેન દર્શયત્યમાવાસ્યાવિકારે ॥ ૫૫ ॥

પદાર્થ :—(અમાવાસ્યાવિકારે) અમાવાસ્યાનો વિકૃતિ યાગ જે સાકંપ્રસ્થાનીય છે તેમાં (પુરોહાશેન) પુરોહાશ પછી (સાંનાયસ્ય આનન્તર્યમ્ દર્શયતિ ચ) સાંનાયનું આનન્તર્ય અતાવે છે.

આવાર્થ :—અમાવાસ્યાવિકારે સાકમ્પ્રસ્થાનીયે આગ્નેયેન પુરોહાશેન પ્રચર્ય સહ કુમ્ભીમિરાક્રમન્નાહ આ વાક્યથી પુરોહાશ પછી સાંનાયને અતાવે છે ઉપાંશુયાગને નહિ માટે અમાવાસ્યામાં ઉપાંશુ યાગનું અનુદાન નથી. ॥ ૫૫ ॥

અગ્નીષોમવિધાનાત્તુ પૌર્ણમાસ્યામુભયત્ર વિધીયતે ॥ ૫૬ ॥

પદાર્થ :—(તુ) આ શબ્દ પૂર્વપક્ષની વ્યાજ્ઞતિ સૂચવે છે. (અગ્નીષોમવિધાનાત્) પૌર્ણમાસી યાગમાં અગ્નીષોમ દેવતાનું વિધાન છે. (પૌર્ણમાસ્યામ્) પૌર્ણમાસીમાં પણ ઉપાંશુ યાગ છે. (ઉભયત્ર ચ વિધીયતે) પૌર્ણમાસી અને અમાવાસ્યા બંનેમાં ઉપાંશુ યાગ કરતોય છે.

આવાર્થ :—પૌર્ણમાસી અને અમાવાસ્યા આ બંનેમાં ઉપાંશુ યાગ કરતોય છે. પૌર્ણમાસીમાં અગ્નીષોમીય ઉપાંશુ યાગ છે અને અમાવાસ્યામાં વિષ્ણુદેવતાક ઉપાંશુ યાગ છે એમ સમજવું. તાવજૂતામ્ અગ્નીષોમી પૌર્ણમાસ્યાં નૌ યજેરન્ આ વાક્યથી પૌર્ણમાસીમાં અગ્નીષોમીય દેવતાનું વિધાન છે. એ કાંઈ ઉત્પત્તિ વિધિ નથી. ॥ ૫૬ ॥

પ્રતિષિધ્ય વિધાનાદ્ વા વિષ્ણુઃ સમાનદેશઃ સ્યાત્ ॥ ૫૭ ॥

પદાર્થ :—(વા પ્રતિષિધ્ય વિધાનાત્) પ્રતિષેધ કરીને વિધાન કરેલું હોવાથી (વિષ્ણુઃ સમાનદેશઃ સ્યાત્) વિષ્ણુ સમાન દેશ છે.

આવાર્થ :—અમાવાસ્યાનું વર્જન કરીને પૌર્ણમાસીમાં જ ઉપાંશુ યાગનું વિધાન કરેલું છે. આડ્યસ્યેવનાવુપાંશુ પૌર્ણમાસ્યાં યજન્નિતિ પ્રકૃત્ય સપામ્નાયતે જામિ વા એતદ્વજસ્ય ક્રિયતે યદન્વઙ્ચૌ પુરોહાશૌ ઉપાંશુયાજમન્તરા યજતીતિ આ વાક્યથી ઉપાંશુ યાગનો સંબંધ પૌર્ણમાસી સાથેજ સમજાય છે. વિષ્ણુરૂપાંશુ યજ્ઞવ્યોડજામિત્વાય, પ્રજાપતિરૂપાંશુ યજ્ઞવ્યોડજામિત્વાય અગ્નીષોમો ઉપાંશુ યજ્ઞવ્યો અજામિત્વાય આ વાક્યથી પણ પૌર્ણમાસીમાં ઉપાંશુયાગ છે અને વિષ્ણુ, પ્રજાપતિ અને અગ્નીષોમ દેવતાઓ પણ તેમાંજ છે એમ સમજાય છે. ॥ ૫૭ ॥

તથા ચાન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૫૮ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તેજ પ્રમાણે (અન્યાર્થદર્શનમ્) અ.ય અર્થ પણ અ જ અર્થને અતાવે છે.

ભાવાર્થ :—પૌર્ણમાસીમાં ચોદ આહુતિ હોમવામાં આવે છે. અને અમાવાસ્યામાં તેર આહુતિઓ હોમવામાં આવે છે. જે અમાવાસ્યામાં ઉપાંશુ યાગ હોય તો અમાવાસ્યામાં ચોદ આહુતિઓ થઈ જાય માટે ઉપાંશુ યાગનો સંબંધ અમાવાસ્યા સાથે નથી. ॥ ૫૮ ॥

ન ઘાડનક્લં સકુચ્છતાવુમયત્ર વિધીયેતાસમ્બન્ધાત્ ॥ ૫૯ ॥

પદાર્થ :—(જ) અથવા (સકુત શ્રુતૌ) એક વખત શ્રુત થયેલું (અનજ્ઞમ્) પ્રધાન (ઉચ્ચત્ર ન વિધીયેત) બન્યું હોવાથી નિહિત થઈ શકે નહિ. (અસમ્બન્ધાત્) સંબંધ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે પ્રધાન હોય અને તેનું એક જ વખત શ્રવણ હોય તો તેનું બન્યું હોવાથી વિધાન થઈ શકે નહિ. કારણ કે પરસ્પર બન્યું નથી. સંબંધ હોતો નથી, માટે ઉપશુ યાગનો પૌર્ણમાસી અમાવાસ્યા બન્યું નથી પણ પૌર્ણમાસીમાં જ સંબંધ છે. ॥ ૫૯ ॥

વિકારે વાશ્રુતિત્વાત્ ॥ ૬૦ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (વિકારે) અમાવાસ્યાના વિકૃતિ યાગ સાકંપ્રસ્થાનીયમાં (અશ્રુતત્વાત્) શ્રુત ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અમાવાસ્યાના વિકૃતિયાગમાં ઉપાંશુ યાગનું શ્રવણ થતું નથી, માટે અમાવાસ્યામાં ઉપાંશુ યાગ કર્તવ્ય નથી. ॥ ૬૦ ॥

એક પુરોહિતવાળી પૌર્ણમાસીમાં પણ ઉપાંશુ યાગ કર્તવ્ય છે.

એ અશ્ચિરજ્ઞાનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. દ્વિપુરોહિતવાળાં સ્વાદન્તરાલગુણાર્થત્વાત્ ॥ ૬૧ ॥

પદાર્થ :—(દ્વિપુરોહિતવાળાં) એ પુરોહિતવાળી પૌર્ણમાસીમાં (સ્વાત્) ઉપાંશુ યાગ થાય છે (અન્તરાલગુણાર્થત્વાત્) અન્તરાલરૂપ ગુણનું વિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પૌર્ણમાસીમાં સોમાદૂષ્ણં પુરોહિતવાળાં, પ્રાગેકઃ સોમયાગ પછી પૌર્ણમાસી યાગમાં એ પુરોહિત હોય છે અને તેની પહેલાંની પૌર્ણમાસી યાગમાં એક પુરોહિત હોય છે. આમાં એ પુરોહિતવાળી પૌર્ણમાસીમાં ઉપાંશુ યાગ હોય છે. કારણ કે અન્તરાલ એટલે મધ્ય ગુણ તરીકે વિદિત છે. એક પુરોહિતવાળી પૌર્ણમાસીમાં અન્તરાલ સંભવી શકતું નથી. ॥ ૬૧ ॥

અજામિકરણાર્થત્વાત્ ॥ ૬૨ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (અજામિકરણાર્થત્વાત્) અજામિકરણને માટે.

ભાવાર્થ :—જામિ સાદસ્યમ્ શાખર ભાષ્યમાં ‘ જામિ ’ શબ્દનો અર્થ સાદસ્ય કર્યો છે. માટે અજામિકરણ એટલે અસાદસ્ય કરણને માટે પણ દ્વિપુરોહિતવાળી પૌર્ણમાસીમાં ઉપાંશુ યાગ કરવો. પુરોહિતયોઃ સાદસ્ય દોષ ઉચ્યતે । એ પુરોહિતમાં સાદસ્ય દોષ કહેવાય છે યજ્ઞદોષ-સ્ત્રાવણવિષ્ણુત્વેન ભવિત્યમ્ ન્યાયો દોષ હોય ત્યાં દોષનો વિધાત પણ હોવો જોઈએ. માટે દ્વિપુરોહિતવાળી પૌર્ણમાસીમાં ઉપાંશુ યાગ કરવો. ॥ ૬૨ ॥

તદર્થમિતિચેન્ન તત્પ્રધાનત્વાત્ ॥ ૬૩ ॥

પદાર્થ :—(તદર્થમ્ હતિ ચેત્ ન) અન્તરાલત્વને માટે છે એ એમ કહેવામાં આવે તે ગ્રહિ. (તત્પ્રધાનત્વાત્) પૌર્ણમાસી પ્રધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અન્તરાલ-ગુણ છે. પૌર્ણમાસી પ્રધાન છે. ઉપાંશુયાજ પૌર્ણમાસીને આવયવ છે. ઉપાંશુ યાજનો અંતરાલ ગુણ છે. માટે અંતરાલ ન હોય તો પણ એક પુરોડાશવાળી પૌર્ણમાસીમાં ઉપાંશુયાજ કર્તવ્ય છે. ॥ ૬૩ ॥

અશિષ્ટેન ચ સમ્બન્ધાત્ ॥ ૬૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અશિષ્ટેન) અશ્રુત અન્તરાલ અર્થ સાથે (સમ્બન્ધાત્) ઉપાંશુ યાજનો સંબંધ કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—ઉપાંશુ યાજમાં અંતરાલ ગુણનો સંબંધ હોય છે પણ અંતરાલ ગુણત્વથી વિધીયમાન છે એવું જોવામાં આવતું નથી. માટે જ્યાં અંતરાલ ન હોય એવી એક પુરોડાશવાળી પૌર્ણમાસીમાં પણ ઉપાંશુ યાજ હોય છે. ॥ ૬૪ ॥

ઉત્પત્તેસ્તુ નિવેશઃ સ્યાત્ ગુણસ્યાનુપરોધેનાર્થસ્ય વિદ્યમાનત્વાદ્

વિધાનાદ્ અર્થાન્તરસ્ય નૈમિત્તિકત્વાદભાવેઽશ્રુતૌ સ્યાત્ ॥ ૬૫ ॥

પદાર્થ :—(તુ) આ શબ્દ ઉપર બનાવેલા પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ કરે છે. (ઉત્પત્તેઃ નિવેશઃ સ્યાત્) ઉત્પત્તિ વાક્યથી નિવેશ છે. માટે (ગુણસ્ય અનુપરોધેન) ગુણનો ઉપરોધ કર્યા વગર અંતરાલનો નિવેશ થાય છે. (અર્થસ્ય વિદ્યમાનત્વાત્) અન્તરાલ અર્થ દ્વિપુરોડાશમાં છે. (વિધાનાત્) વિધાન હોવાથી (નૈમિત્તિકત્વાત્) અન્તરાલ રૂપ નિમિત્ત હોય ત્યાં જ ઉપાંશુ યાજ થાય છે. (અભાવે) જ્યાં અંતરાલ ન હોય ત્યાં ઉપાંશુ યાજ ન હોવો જોઈએ. (અશ્રુતૌ સ્યાત્) જે દ્વિપુરોડાશવાળી પૌર્ણમાસી ન હોય તો એક પુરોડાશવાળીમાં ઉપાંશુયાજ થાય પણ દ્વિપુરોડાશવાળી પૌર્ણમાસી છે માટે એક પુરોડાશવાળી પૌર્ણમાસીમાં ઉપાંશુ યાજ નથી.

ભાવાર્થ :—અન્તરાલ ગુણત્વથી જ વિધીયમાન છે. ઉપાંશુયાજમન્તરા યજતિ આ ઉત્પત્તિ વાક્યથી અંતરાલ ગુણત્વથી વિહિત છે. જે દ્વિપુરોડાશવાળી પૌર્ણમાસી ન હોત તો એક પુરોડાશવાળી પૌર્ણમાસીમાં ઉપાંશુયાજ હોત પણ જ્યારે દ્વિપુરોડાશવાળી પૌર્ણમાસી છે તો પછી એક પુરોડાશવાળી પૌર્ણમાસીમાં ઉપાંશુયાજ કરવો એ વિધાન ગ્રહિત છે. ॥ ૬૫ ॥

ઉભયોસ્તુ વિધાનાત્ ॥ ૬૬ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ઉક્ત પક્ષનું નિરાકરણ કરે છે. (ઉભયોઃ) બન્ને પૌર્ણમાસીમાં ઉપાંશુ યાજ કરવો. (વિધાનાત્) વિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અજ્યસ્યૈવ નાવુપાંશુ પૌર્ણમાસ્યા યજન્નિતિ આ વાક્યમાં એક પુરોડાશવાળી પૌર્ણમાસીમાં પણ ઉપાંશુયાજનું વિધાન કરે છે. માટે બન્ને પૌર્ણમાસીમાં ઉપાંશુ યાજ કરવો જોઈએ. એટલે એક પુરોડાશવાળી પૌર્ણમાસીમાં પણ ઉપાંશુ યાજ કરવો એ વિહિત છે. ॥ ૬૬ ॥

ગુણાનાં ચ પરાર્થવાદુપવેષલયદેતિ સ્યાત્ ॥ ૬૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ગુણાં પરાર્થત્વાત્) ગુણો પ્રધાનને માટે જ હોય છે. માટે (ઉપવેષલય) ઉપવેષ ॥ પેટે છે. (મદા इति स्यात्) માટે એ ગુણ હોય તો અને ન હોય તો પણ પ્રધાન કાચ થાય છે.

ભાવાર્થ :—ગુણ પ્રધાન અર્થાત્ મુખ્ય કર્મને માટે હોય છે. દેવદત્ત નામનો માણસ રાખને માટે રસોઇ બનાવે છે તો શું દેવદત્ત ન હોય તો બીજે માણસ રસોઇ ન કરે ? અર્થાત્ જરૂર કરે. ગુણના અભાવમાં પ્રધાનનું કાર્ય અટકતું નથી. ઉપવેષથી કપાસોનું ઉપધાન કરવાનું હોય છે પણ જો ઉપવેષ ન હોય તો બીજાથી કપાસોનું ઉપધાન કરવું. ઉપવેષના અભાવથી કપાસોપધાનની નિવૃત્તિ થતી નથી. માટે અન્તરાય હોય તો પણ ઉપાંશુ યાગ અને ન હોય તો પણ ઉપાંશુ યાગ થાય છે જ. ॥ ૬૭ ॥

અનપાયશ્ચ કાલસ્ય લક્ષણં હિ પુરોડાશૌ ॥ ૬૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (કાલસ્ય લક્ષણમ્ હિ પુરોડાશૌ) બંને પુરોડાશો કાળને લક્ષિત કરે છે. (અનપાયઃ) એક પુરોડાશમાં પણ એ લક્ષણ છે.

ભાવાર્થ :—બંને પુરોડાશો ઉપાંશુયાગના કાળને બતાવે છે. એટલે કે એ પુરોડાશ વચ્ચેનો જે સમય છે તે ઉપાંશુ યાગ કરવાનો સમય છે. જે પ્રથમ પુરોડાશ યાગ કરીને પછી તરતજ ઉપાંશુ યાગ ન કરવામાં આવે અને બીજો પુરોડાશ યાગ કરે તો જામિતાનામક દોષ લાગે છે એવું જામિ ત્રા એતદ્વજ્રસ્ય ક્રિયતે યદન્વજ્ઞૌ પુરોડાશા ઉપાંશુયાગમન્તરા યજતિ આ વાક્યથી બતાવવામાં આવ્યું છે. એ દોષનો પરિહાર વચ્ચે ઉપાંશુ યાગ કરવાથી દૂર થાય છે એમ જણાવ્યું છે. આ ઉપાંશુ યાગના સમયનું લક્ષણ એક પુરોડાશયાગનો પૌર્ણમાસીમાં પણ છે. તસ્માદુત્તરઃ સ એવ કાલઃ, યોડસાવન્તરાલેન લક્ષિતઃ । યથા નાગવેલાયામાગન્તવ્યમ, શદ્ધુસ્વેલાયામાગન્તવ્યમ, પટહ્વેલાયામાગન્તવ્યમ । જેમકે નાગને વખતે આવતું, શંખ વગાડવાની વેળાએ આવતું, પટહ્વ વાગવાની વેળાએ આવતું. આ ઉપરથી એમ પણ સમજાય છે કે જે યામમાં શંખ આદિ ન વાગતા હોય તે યામમાં પણ તે જ વેળા આવવાનું છે. એજ પ્રમાણે એક પુરોડાશયાગ જે પૌર્ણમાસીમાં હોય તેમાં પણ ઉપાંશુયાગનો સમય ને જ છે. ॥ ૬૮ ॥

પ્રશંસાર્થમજામિત્વં યથાઽમૃતાર્થત્વમ્ ॥ ૬૯ ॥

પદાર્થ :—(અજામિત્વમ્) આમળ જે અજામિત્વને માટે ઉપાંશુ યાગ છે (પ્રશંસાર્થમ્) તે તો પ્રશંસા માટે છે. (યથા અમૃતાર્થમ્) જેમ અમૃતને માટે વગેરે કહેવામાં આવ્યું છે.

ભાવાર્થ :—આમળ જે ઉપાંશુ યાગ અજામિત્વને માટે છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે તે તો માત્ર અર્થવાદ છે. ઉપાંશુ યાગ તો કાળનો લક્ષક છે. જેમ મદુપસ્તુનાતિ અમિષારયતિ અમૃત-હૃતિભેદેનાં કરોતિ જે આદૃતિનું ઉપસ્તરણ અને અભિધાણ કરે છે તે અમૃત છે. આ ઠેકાણે આદૃતિને અમૃત કહેવી એ માત્ર પ્રશંસા છે તે ઉપાંશુ માટે પણ સમજવું. ॥ ૬૯ ॥

इति मोमांसागुर्जरभाष्ये दशमोऽध्यायः

અથ ગુર્જરભાષાયાં મીમંસાભાષ્યે એકાદશાધ્યાયસ્ય પ્રથમઃ પાદઃ

દર્શપૂર્ણમાસમાં આગ્નેય આદિ જે સમુચ્ચત યાગો છે તે બધા મળીને સ્વર્ગરૂપ

ફળને ઉત્પન્ન કરે છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સિદ્ધાંત સૂત્ર. પ્રયોજનેનામિસમ્બન્ધાત્પૃથક્સત્તાં તતઃ સ્યાદેકકર્મ્ય—

મેકશબ્દામિસમ્બન્ધાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(પ્રયોજનામિસમ્બન્ધાત્) બધા મળીને ફળની સાથે સંબંધ રાખતા હોવાથી (પૃથક્ સત્તામ્) ભુદા ભુદા આગ્નેયઆદિ યાગો છતાં (એકકર્મ્યમ્) એક ફળને જ ઉત્પન્ન કરે છે. (એકશબ્દામિસમ્બન્ધાત્) એ છયે યાગોના સમુદાયનો વાચક શબ્દ એક જ છે અને તે ‘દર્શપૂર્ણમાસ’ છે.

ભાવાર્થ :—મીમાંસામાં ‘તંત્ર’ અને ‘આવાપ’ આ બે શબ્દો પારિભાષિક છે તેને; અર્થ અહીં સમજી લેવાની જરૂર છે.

સાધારણં મંવેત્ તન્ત્રં પારાયેં ત્વપ્રયોજકઃ ।

एवमेव प्रसंगः स्याद्विद्यमाने स्वके विधौ ॥

જે એક ઉત્પન્ન થઈ એક સાથે ધણાને ઉપકાર કરે છે તે તંત્ર કહેવાય છે જેમકે પ્રદીપ. પ્રદીપ એક જ વખત ઉત્પન્ન થઈ એક સાથે ધણાને પ્રકાશ આપે છે. અને જે એક વખત ઉત્પન્ન થઈ ધણાને ઉપકાર ન કરી શકે પણ વારે વારે ઉત્પન્ન થઈ ઉપકારક થાય છે તે ‘આવાપ’ કહેવાય છે. જેમકે ધણાઓને આપવામાં આવતું ભોજન. અહીં ભોજનની આવૃત્તિ કરવી પડે છે. જે ભોજન અર્થાત્ અન્નગ્રાસ જ નામના માણસને ઉપકાર કરે છે, તેજ ગ્રાસ જ નામના માણસને ઉપકાર કરી શકશે નહિ. જે વને તૃપ્તિ આપવી હોય તો બીજો ગ્રાસ લેવો જોઈએ. આ પ્રમાણે ભોજનમાં આવૃત્તિ કરવી પડે છે. મટે એવાં પદાર્થોને આવાપ કહેવામાં આવે છે.

હવે દર્શપૂર્ણમાસમાં જે આગ્નેય આદિ છ યાગો છે તે તન્ત્રરથાનીય છે કે આવાપ રથાનીય ? જે તંત્ર માનવામાં આવે તો દર્શમાં પ્રધાન ત્રિકતું એક જ વખત અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. અને જે આવાપ હોય તો ત્રણ યાગોનું ત્રણવાર અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. આમાં સિદ્ધાંત એ છે કે ઉક્ત છ યે યાગ તંત્ર રૂપ છે અર્થાત્ તે એક વખત અનુષ્ઠિત થઈ સામાન્ય ફળ સ્વર્ગને ઉત્પન્ન કરે છે. દરેક યાગના ભુદાં ભુદાં ફળ નથી. આગ્નેયાદિ છ યે યાગો ‘દર્શપૂર્ણમાસ’ રૂપ એક શબ્દથી અભિધેય થાય છે. દર્શપૂર્ણમાસાભ્યાં સ્વર્ગકામો યજેત ‘દર્શ’ અને ‘પૂર્ણમાસ’ આ બંને શબ્દો સમુદાય વાચક છે. એટલે કે ત્રણ યાગનો વાચક ‘દર્શ’ શબ્દ અને બીજા ત્રણ યાગનો વાચક ‘પૂર્ણમાસ’ શબ્દ છે. પ્રમેણ સ્વન્યતે કૃપઃ અહીં ગ્રામ શબ્દ સમુદાય વાચક છે અને એનાથી ઉત્પન્ન કરાતો રૂપ સાધારણ છે અને તે આખા ગ્રામને ઉપકાર કરે છે. એક માણસે પોતા માટે રૂપ ખોદાવ્યો હોય તો તે ખાનગી છે, સાધારણ નથી અને એક જ કુટુંબને ઉપકાર કરે છે. દર્શ અને પૂર્ણમાસ એ ગ્રામ રથાનીય સમુદાય વાચક છે અને તત્તજન્ય રૂ ॥ એક જ છે અને તે સર્વયાગોનું સાધારણ છે. ॥ ૧ ॥

શેષવદ્વા પ્રયોજનં પ્રતિકર્મ વિમજ્યતે ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (શેષવત્) શેષની પેઠે (પ્રયોજનં) પ્રયોજન=કર્મ (પ્રતિકર્મ વિમજ્યતે) દરેક કર્મ દીઠ જુદું જુદું પશુ હોય છે.

ભાવાર્થ :—સમુદાય શબ્દથી જે વાચ્ય હોય અથવા સમુદાય વાચક શબ્દથી પદાર્થનું મહત્ત્વ કરી તેને ઉદ્દેશીને જે કંઈ કરવામાં આવે તે સમુદાયને જ લાગુ પડે છે એવો નિયમ નથી. સમુદાય ગત એક એક વ્યક્તિને પશુ લાગુ પડે છે. જેમકે ગણય સ્નાનં આપ્યા જનસમુદાયને જે સ્નાનનો સંબંધ બતાવ્યો છે તે સમુદાયને લાગુ પડતો નથી પણ સમુદાય ગત વ્યક્તિને લાગુ પડે છે. માટે જેમ અહીં સમુદાયને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવેલું સ્નાન વ્યક્તિઓને લાગુ પડે છે તેમ દર્શ અને પૂર્ણમાસથી જે સ્વર્ગ રૂપ ફળ અતાવવામાં આવ્યું છે તે દર્શાન્તર્ગત અને પૂર્ણમાસાન્તર્ગત દરેક યાગને કેમ લાગુ ન પડે ? અર્થાત્ જેટલા યાગ તેટલા ફળ માનવા જોઈએ એવો અહીં પૂર્વપક્ષવાદીનો અભિપ્રાય જણાય છે. અર્થાત્ તત્ત્વ રૂપે નથી પણ આવાપ રૂપે છે. ॥ ૨ ॥

અવિધાનં તુ નૈવં સ્યાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વેકા દોષને દૂર કરે છે (અવિધાનમ્) શેષ અને શેષીનું સામ્ય રૂપે વિધાન નથી (ન ઇવં સ્યાત્) માટે એમ ન કહેવાય.

ભાવાર્થ :—શેષ અને શેષીનું એક રૂપે વિધાન નથી અર્થાત્ જ્યાં સમુદાયમાં સાહિત્ય વિવક્ષિત હોય ત્યાં વિધીયમાન કર્મ સમુદાયને લાગુ પડે છે અને જ્યાં સાહિત્ય વિવક્ષિત ન હોય ત્યાં સમુદાયીને લાગુ પડે છે. બ્રાહ્મણગણં પૂજય અથવા ગણય જ્ઞાનમ્ અહીં સાહિત્ય વિવક્ષિત નથી માટે પૂજા અને સ્નાન સમુદાયીઓને લાગુ પડે છે પણ દર્શ અને પૂર્ણમાસમાં તો સાહિત્ય વિવક્ષિત છે એટલે જે સ્વર્ગરૂપ ફળ સાધ્ય તરીકે અતાવવામાં આવ્યું છે તે જયે યાગોથીજ જન્ય થાય છે એમ સમજવું. ॥ ૩ ॥

શેષસ્ય હિ પરાર્થત્વાદ્વિધાનાદુ પ્રતિપ્રધાનભાવઃ સ્યાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(હિ) કારણ કે (શેષસ્ય પરાર્થત્વાત્) જે શેષ હોય છે તે પરાર્થ હોય છે અર્થાત્ પ્રધાન માટે હોય છે. (વિધાનાત્) વિધાન હોવાથી શેષ છે. માટે (પ્રતિપ્રધાનભાવઃ સ્યાત્) દરેક પ્રધાનમાં અંગની આવૃત્તિ હોય છે.

ભાવાર્થ :—ફળની પ્રત્યે યાગ શેષ છે. કારણ કે ફળને ઉદ્દેશીને યાગનું વિધાન થાય છે. જ્યાં વિધીયમાનત્વ હોય છે તે શેષ કહેવાય છે. યાગમાં વિધીયમાનત્વ છે માટે એજ શેષ છે. તેથી જયે યાગરૂપ શેષીનું એક સ્વર્ગરૂપ ફળ છે. ॥ ૪ ॥

અથાં અંગા મળીને કાર્ય ઉત્પન્ન કરે છે.એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. અજ્ઞાનાં તુ શબ્દમેવાત્ ક્રતુષ્વત્ સ્યાત્ ફલાન્યત્વમ્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (ક્રતુષ્વત્) ક્રતુઓ પેઠે (અજ્ઞાનાં ફલાન્યત્વં સ્યાત્) અંગોનાં ફળ જુદાં જુદાં હોય છે. (શબ્દમેવાત્) શબ્દોનો ભેદ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એન્દ્રામ્મેકાદશકપાલં નિર્વપેત્વ પ્રજાકામઃ । એન્દ્રં ચરું નિર્વપેત્વ પશુકામઃ । આ બંને કંતુઓના ફળ બુદ્ધાં બુદ્ધાં છે. એકનું ફળ પ્રત્ય છે જ્યારે બીજાનું ફળ પશુ પ્રાપ્તિ છે. માટે જેમ કંતુઓનાં ફળ બિન્ન બિન્ન છે તેમ અંગોનાં ફળ પણ બિન્ન બિન્ન હોવાં જોઈએ. સમિષ્ઠો યજતિ । તનૂનપાતં યજતિ આ બંને અંગ યાગ છે એનાં ફળ બુદ્ધાં બુદ્ધાં હોવાં જોઈએ. બંનેના શબ્દો પણ બિન્ન છે. વળી એક અંગ બીજા અંગની આકાંક્ષા પણ રાખતું નથી માટે અંગોનાં ફળ બિન્ન બિન્ન હોવાં જોઈએ. ॥ ૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અર્થભેદસ્તુ તત્રાયેહૈકાધ્યાદૈકકર્મ્યમ્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (તત્ર અર્થભેદઃ) કંતુઓમાં અર્થભેદ છે. (અથ હૃદ) પણ અહીં અંગોમાં (એકાધ્યાત્) પ્રધાનને ઉપકારી હોવાથી (એકકર્મ્યમ્) એક ફળ જનક છે.

ભાવાર્થ :—જ્યાં બિન્ન ફળને પ્રતિપાદન કરનાર શબ્દ હોય ત્યાં બિન્ન ફળ માનવાં જોઈએ પણ અંગો તો મુખ્ય કર્મને સહાયતા આપનાર હોવાથી તેઓનું ફળ એકજ છે અર્થાત્ પ્રધાન કર્મનું ફળ એજ અંગોનું ફળ હોય છે. ॥ ૬ ॥

શબ્દભેદાન્નેતિ चेत् ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(શબ્દભેદાત્) શબ્દ બિન્ન હોવાથી અંગોનું ફળ બુદ્ધું બુદ્ધું હોય છે (ઈતિ चेत्) જે એમ માનવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—ફલવાચક શબ્દ બંને ન હોય પણ વિધિવાચક પ્રત્યયો તો બુદ્ધાં બુદ્ધાં હોવાં જોઈએ આ શંકાનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૭ ॥

કર્માર્થત્વાત પ્રયોગે તાચ્છદ્વયં સ્યાત તદર્થત્વાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—પદાર્થ (કર્માર્થત્વાત પ્રયોગે) પ્રધાન પ્રયોગ જ્યારે કહેવામાં આવે છે ત્યારે (તાચ્છદ્વયમ્ સ્યાત્) અંગોના પ્રયોગને શબ્દ પણ જે હોય છે તે (તદર્થત્વાત્) મુખ્ય પ્રયોગ માટે હોય છે.

ભાવાર્થ :—સમિષ્ઠો યજતિ ઇત્યાદિ અંગ વાક્યો વિધાયક નથી એ તો દર્શાવ્યા પાસેથી સ્વર્ગ કુર્યાત્ આયું જ્યારે જાણવામાં આવે છે ત્યારે દર્શ અને પૂર્ણાંશ કેવી રીતે કરવા ? આ જે આકાંક્ષા ઉભી થાય છે તેને શાંત કરવા સમિષ્ઠો યજતિ ઇત્યાદિ અંગકલાપ હોય છે અને એ અંગો પ્રધાનભાવના સાથેજ સંબંધ હોય છે. જેટલાં અંગો હોય છે તે કોઈ બુદ્ધાં બુદ્ધાં વિધાન હોતાં નથી. આ રીતે યાગ કરવો એ બતાવવા માટે અંગ વાક્યો હોય છે. ॥ ૮ ॥

કર્તૃવિધેર્નાનાર્થત્વાદ્ ગુણપ્રધાનેષુ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(કર્તૃવિધેઃ) કર્તાનો જે પ્રધાન વિધિ છે તે (નાનાર્થત્વાત્) બિનાર્થક હોવાથી (ગુણપ્રધાનેષુ) ગુણ અને પ્રધાન વિધિમાં,

ભાવાર્થ :—ગુણ પ્રધાનોમાં ગુણ વિષય અને પ્રધાન વિષયક કર્તાનો જે વિધિ છે અર્થાત્ જે ગુણ નુષ્ઠાન અને પ્રધાનાનુષ્ઠાન છે તેના ઉદ્દેશો જુદા જુદા હોય છે. અર્થાત્ પ્રધાનકર્મનો ઉદ્દેશ ફળ હોય છે અને અંગોનો ઉદ્દેશ પ્રધાન કર્મ હોય છે. આ પ્રમાણે એક જ વાક્યથી પ્રધાન કર્મ અને તેની ઇર્ષતકત્વતાનું વિધાન થઇ શકે નહિ. ॥ ૯ ॥

आरम्भस्य शब्दपूर्वत्वात् ॥ १० ॥

પદાર્થ :—(આરમ્ભસ્ય) વ્યાપાર (શબ્દપૂર્વત્વાત્) ભાવના વાચક શબ્દ જન્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યજ્ઞે એટલે યાગ કુર્યાત્ આવે અર્થ થાય છે. આ શબ્દ સાંભળતાં જ ત્રણ જાતની આકાંક્ષાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. (૧) શું કરવું (૨) શાથી કરવું અને (૩) કેવી રીતે કરવું. પણ 'યાગ' શબ્દના ઉચ્ચારણ કરવાથી ત્રણ જાતની આકાંક્ષા ઉત્પન્ન થતી નથી. 'કેવી રીતે કરવું' આને ક્વચિત્ત્વાકાંક્ષા કહેવામાં આવે છે અને એનું પ્રતિપાદન સમિધો યજ્ઞતિ વગેરે અંગ વાક્યો કરે છે. જે એનું પ્રતિપાદન ન થાય તો યાગ કેવી રીતે કરવો એજ ન સમજાતું હોવાથી આરંભ જ કરી શકાય નહિ. આરમ્ભો વ્યાપારઃ ક્રિયા આ ત્રણેનો એક જ અર્થ છે. માટે અંગો પ્રધાનના ઉપકાર રૂપ કાર્યમાં જોડાય છે. એનું કે.છ જુદું ફળ હોતુ નથી. ॥ ૧૦ ॥

'દશપૂર્ણમાસ આદિ કામ્ય કર્મોમાં સર્વ અંગોનો ઉપસંહાર છે.' એ
અધિકરણનાં સૂત્રો.

पूर्वपक्ष. एकेनापि समाप्येत कृतार्थत्वाद् यथा क्वन्तरेषु
प्राप्तेषु चोत्तरावस्थात् ॥ ११ ॥

પદાર્થ :—(એકેન અપિ સમાપ્યેત) એક અંગનું અનુષ્ઠાન કરવાથી પ્રયોગ સમાપ્ત થાય છે. (કૃતાર્થત્વાત્) કારણ તેનાથી કથંભાવની આકાંક્ષા પૂર્ણ થાય છે. (યથા ક્વન્તરેષુ પ્રાપ્તેષુ) સ્વર્ગ સાધન જ્યોતિષ્ટોમ આદિમાંથી ઇષ્ટપણ યાગથી સ્વર્ગભાવના પૂર્ણ થાય છે તેમ. (ઉત્તરાવત્ ચ) ઉત્તર ગાયોને દોહરાવવાનાં જેમ નિયમ નથી.

ભાવાર્થ :—ઇષ્ટપણ એક અંગનું અનુષ્ઠાન કરવાથી પ્રયોગ પૂર્ણ થઇ શકે છે. માટે અર્ધા અંગોનું અનુષ્ઠાન કરવાની જરૂર રહેતી નથી, એક અંગથી કથંભાવાકાંક્ષા પૂરી થઇ તો પછી બીજા અંગના અનુષ્ઠાનની જરૂર રહેતી નથી. અર્ધા અંગોનું સંનિધાન છે માટે જ અર્ધા અંગોનું અનુષ્ઠાન કરવું એમ કહો તો પણ નિયમ તો ન જ બાધી શકાય. બની શકે તેટલાં અંગોનું અનુષ્ઠાન કરવું, અર્ધાનું નહિ. જેમકે સાન્નાયે તિલ્લો વાગ્યતો, દોહયિત્વા વિસૃજવાગ-નન્વારમ્ય તૂળ્ણોમુત્તરા દોહયતિ સાન્નાય પ્રકરણ ત્રણ ગાયોને વાગ્યત થઇ દોહરાવી પછી બીજી ગાયોને દોહરાવે છે. અહીં પ્રથમ ત્રણેનો જેવો નિયમ હોય છે તેવો ત્યાર પછીનો નિયમ નથી. જેટલી બની શકે તેટલી ગાયો દોહરાવવી. એજ પ્રમાણે બની શકે તેટલાં અંગોનું અનુષ્ઠાન કરવું અર્ધાના અનુષ્ઠાનમાં નિયમ નથી. ॥ ૧૧ ॥

ફલામાવાદિતિ ચેત ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ફલામાવાત્) ફળ મળતું ન હોવાથી. (હિતિ ચેત્) જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—જો બધા અંગોનું અનુષ્ઠાન ન કરવામાં આવે તો સ્વર્ગરૂપ ફળની સિદ્ધિ થાય નહિ. આ શંકાનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૨ ॥

ન કર્મસંયોગાત્ પ્રયોજનમશબ્દદોષં સ્યાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (કર્મસંયોગાત્) પ્રધાન કર્મનો જ ફળ સાથે સંબંધ હોવાથી (પ્રયોજનમ્) ફળ (અશબ્દદોષં સ્યાત્) ફાલપણુ જાતનો શબ્દ દોષ નથી.

ભાવાર્થ :—ફળની સાથે સંબંધ તો પ્રધાન કર્મનો જ છે અંગોનો નહિ માટે શબ્દ-જન્ય દોષ પણ કૃતિપય અંગોનું અનુષ્ઠાન ન કરવામાં આવશે તો ગણાશે નહિ. જો અંગોનો પણ ફળ સાથે સંબંધ માનવામાં આવે તો કયું કર્મ પ્રધાન છે અને કયું અંગ છે એની સમજ પડી શકે નહિ. ॥ ૧૩ ॥

એક્યશબ્દાદિતિ ચેત ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(એકશબ્દાત્) એક વિધિના જ વિષય બધાં અંગ હોવાથી બધાં અંગોનું અનુષ્ઠાન થવું જોઈએ. (હિતિ ચેત) જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો એનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—જેટલા અંગો પ્રધાન કર્મ સાથે જોડાયેલાં હોય છે તે બધાં જ એક જ વિધિના વિષય હોય છે માટે બધાનું જ અનુષ્ઠાન થવું જોઈએ. ફાલપણુ અંગ હોવાથી પ્રયોગમાં અંગ વેકલ્ય આવે છે અને વિકલાંગ પ્રયોગથી ફળસિદ્ધિ થતી નથી. ॥ ૧૪ ॥

નાર્થપૃથક્ત્વાત્ સમત્વાદગુણત્વમ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(ન) બધાં અંગોનો ફળ સાથે સંબંધ નથી. (અર્થપૃથક્ત્વાત્) અર્થમાં પૃથક્ત્વ હોવાથી (સમત્વાત્) જો બધાં સમાન હોય તો (અગુણત્વમ્) અમુક કર્મ ગુણકર્મ છે એમ કહી શકાય નહિ.

ભાવાર્થ :—જો બધાં જ કર્મ ફલ સાથે જોડાય તો અમુક કર્મ ગુણકર્મ છે એ કેમ ખબર પડે માટે કર્મના અર્થમાં ભેદ છે. જે કર્મ ફળ સાથે સંબંધ રાખે તે પ્રધાન કર્મ અને જે કર્મ પ્રધાનકર્મ સાથે સંબંધ રાખે તે ગુણકર્મ માટે સર્વ અંગોનો ઉપસંહાર નથી. ॥ ૧૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

વિધેસ્ત્વેકશ્રુતિત્વાત્ અપર્યાયવિધાનાત્ નિત્યવસ્તુત્તમ્ભૂતામિસંયોગાર્થેન

યુગપત્પ્રાપ્તેર્થાક્રમં નિવૃત્તિવત્ તસ્માત્ સર્વપ્રયોગે પ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(વિધેઃ એકશ્રુતિત્વાત્) સર્વ અંગોના અનુષ્ઠાનના બોધકનો વિધિ એક જ હોવાથી (અપર્યાયવિધાનાત્) વારા ફરતી વિધાન ન હોવાથી (નિત્યવસ્તુત્તમ્ભૂતામિસંયોગાર્થે) નિત્ય

શ્રુતભાવના વાચક શબ્દથી ઉઠેલી કંથભાવાકક્ષા સાથે સંબંધ હોવાથી. (અર્થેન યુગપ્તપ્રાપ્તેઃ) એકી સાથે પ્રધાન કર્મ સાથે અંગોનો સંબંધ હોવાથી. (યથાક્રમ) કર્મ પ્રમાણે સર્વ અંગોનું અનુધાન કરવું; (નિવીતલત્વ) નિવીત ઋત્વિએ પેઠે (તત્સત્) માટે (સર્વપ્રયોગે પ્રવૃત્તિઃ સ્યાત) સર્વ પ્રધાન પ્રયોગ સાથે સર્વ અંગોનું અનુધાન કરવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :- એક જ વિધિ વાક્યથી સર્વ અંગોનો ભોધ થાય છે તેથી, સમિધ થજન અને તત્તૂનપાત્ થજનનું પર્વાયથી વિધાન ન હોવાથી, ભાવનાવાચક શબ્દથી કંથભાવાકક્ષાને સર્વ અંગો સાથે સંબંધ હોવાથી પ્રધાન કર્મના ઉપકારમાં સર્વ અંગોની અલેકપોત-ન્યાયથી એક સાથે પ્રવૃત્તિ હોવાથી અર્ધાજ અંગોનું અનુધાન કરવું જોઈએ. એટલે કે જે પ્રધાન કર્મ સાથે જે જે અંગો કંથભાવાકક્ષાથી જોડાયા હોય તે અર્ધાનું અનુધાન કરવું જ જોઈએ. અંગ કર્મનાં પ્રતિપાદક વાક્યોમાં વારાફરતી અંગાનુધાન કરવાનું કથન પશ્ય નથી. જેમ ખગામાં કપૂતરો એક સાથે ચણવા ઉતરી પડે છે તેમ અર્ધા જ અંગો પ્રધાન કર્મ ઉપર ઉપકાર કરવા એક સાથે પ્રવૃત્ત થાય છે. માટે અર્ધા જ અંગોનું અનુધાન કરવું એજ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૧૬ ॥

તથા કર્મોપદેશઃ સ્યાત ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :-(તથા) તેમ દરવાથી (કર્મોપદેશઃ) કર્મનો ઉપદેશ (સ્યાત) ચરિતાર્થ થાય છે.

ભાવાર્થ :-અર્ધાજ અંગોનું અનુધાન કરવાથી ઔદ આહુતિઓ પૌર્ણમાસીમાં અને તેર આહુતિ અભાવાસ્થામાં હોમવી. આ ઉપદેશ ચરિતાર્થ થાય છે. આ સંખ્યા અર્ધા અંગો અનુધિત થાય તોજ સિદ્ધ થઈ શકે છે અન્યથા નહિ. ॥ ૧૭ ॥

ક્વચન્તરેષુ પુનર્વચનમ્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :-(ક્વચન્તરેષુ) જુદા જુદા યાગોમાં (પુનર્વચનમ્) વારા ફરતી ફળ શ્રુતિ છે.

ભાવાર્થ :-જે જુદા જુદા કતુઓ સંબંધે કહેવામાં આવ્યું છે કે કોષ એક કતુ કરવાથી રવર્ગે ભાવના થઈ શકે છે માટે અર્ધા જ કતુઓ કરવાની જરૂર નથી એ દૃષ્ટાન્તમાં તો વૈષમ્ય છે. કારણ કે ત્યાં તો દરેક કતુનો ફળ સાથે સંબંધ જતાવ્યો છે. માટે એક કતુ કરવાથી ફળ ભાવના સિદ્ધ થઈ શકે છે. પણ અંગ કર્મોનો સંબંધ ફળ સાથે હોતો નથી. ॥ ૧૮ ॥

ઉત્તરાસ્વશ્રુતિત્વાદ્ વિશેષાણાં કૃતાર્થત્વાત્ સ્વદોહે યથાકામી પ્રતીયેત ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :-(ઉત્તરાસુ શ્રુતિત્વાત્) ઉત્તર યાગોમાં દોહન વિહિત ન હોવાથી. (વિશેષાણામ્) કૃતાર્થત્વાત્) વાગ્વિસર્ગે આદિના વિધાનથી કૃતાર્થ હોવાને લીધે (સ્વદોહે યથાકામી પ્રતીયેત) પોતાના દોહન માટે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે દોહવાનું પ્રતીત થાય છે.

ભાવાર્થ :-ગાયોનું દૃષ્ટાન્ત પશ્ય બરાબર નથી કારણ કે, તથા ગાયો દોહવારવાના પછી બાકીની ગાયોમાં દોહનનું વિધાન જ નથી. માટે ઇચ્છા પ્રમાણે ઉત્તર ગાયોનું દોહન પ્રતીત થાય છે પણ અંગ કર્મોમાં તો વિધાન હોય છે માટે તેના અનુધાનમાં ઇચ્છા કામ આવી શકતી

નથી હાં તો બધાં જ અંગોનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. પ્રયોગમાં અંગ વેકલ્ય ન થવું જોઈએ. ॥ ૧૯ ॥

‘કામ્ય કર્મ વારે વારે પશુ કરી શકાય છે.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.
સિદ્ધાંત સૂત્ર. કર્મણ્યારમ્ભમાદ્યત્વાત્ કૃષિવત્ પ્રત્યારમ્ભફલાનિ સ્યુઃ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(કર્મણિ આરમ્ભમાદ્યત્વાત્) કર્મના અનુષ્ઠાનથી ફળ ઉત્પન્ન થવું હોવાથી (કૃષિવત્) કૃષિની માફક (પ્રત્યારમ્ભફલાનિ સ્યુઃ) દરેક અનુષ્ઠાનને ફળ પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાવાર્થ :—જેમ જેતી દરેક વરસે કરવામાં આવે છે કારણ કે, જેતી દરેક વરસે ફળ આપે છે. માટે જેતીની આવૃત્તિ દરેક વરસે ખેડુતો કરે છે તેમ કર્મનું અનુષ્ઠાન પશુ ફળ આપે છે. જન એક જ વખત કર્મ કરે તો એક જ વખત ફળ મળે અને વારે વારે કર્મ કરે તો વારે વારે ફળ મળે છે, માટે કામ્ય કર્મનું અનુષ્ઠાન વારે વારે પશુ થઈ શકે છે. અર્થાત્ જ્યારે જ્યારે કામના થાય ત્યારે કર્મનુષ્ઠાન કરી ફળ મેળવી શકાય છે. ॥ ૨૦ ॥

અધિકારસ્થ સર્વેષાં કાર્યત્વાદુપપચતે વિશેષઃ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સર્વેષાં કાર્યત્વાત્) ધણા કર્મો અનુષ્ઠેય હોવાથી (વિશેષઃ અધિકાર ઉપપચતે) વિશેષ અધિકાર ઉપપન્ન થાય છે.

ભાવાર્થ :—જેટલાં અનુષ્ઠેય કામ્ય કર્મો છે તે બધાંનો અધિકાર વારે વારે કરવામાં આવે છે. ॥ ૨૧ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.. સકૃતુ સ્યાત્કૃતાયત્વાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષ ઘોતક છે. (સકૃતુ સ્યાત્) એક જ વખત અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. (કૃતાયત્વાત્) એક વાર અનુષ્ઠાન કરવાથી વિધિ ચરિતાર્થ થાય છે.

ભાવાર્થ :—કામ્ય કર્મ એકવાર કરવાથી વિધિ ચરિતાર્થ થઈ જાય છે તો પછી બીજી વાર કર્મ કરવાનો પ્રસંગ જ ઉભો થતો નથી. માટે જેમ એક પ્રયોગમાં અંગોનું અનુષ્ઠાન એક જ વખત થાય છે તેમ કામ્ય કર્મ પશુ એક જ વખત કરવું. ॥ ૨૨ ॥

શબ્દાર્થસ્થ તથા લોકે ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શબ્દાર્થઃ) વિધિ શબ્દના અર્થનું અનુષ્ઠાન એકવાર થાય છે (તથા લોકે) લોક વ્યવહારમાં એક જ વખત કાર્ય થાય છે.

ભાવાર્થ :—લોક વ્યવહારમાં શુરુએ કહ્યું કે કાષ્ટ લાવ એટલે શિષ્ય એક વખત કાષ્ટ લાવી આપી શુરુની આજ્ઞાને સફળ કરે છે તેમ કામ્ય કર્મ પશુ એક જ વખત કરવું જોઈએ. ॥ ૨૩ ॥

શ્લિષ્ટાંત પક્ષ. અપિ વા સંપ્રયોગે યથાકામી પ્રતીયેતાશ્રુતિત્વાત્

વિધિષુ વચ્ચનાનિ સ્યુઃ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (સંપ્રયોગે) પ્રયોગના અનુષ્ઠાનમાં (યથાકામી પ્રતીયેત) કર્તાની ઇચ્છા પ્રમાણે એક અથવા વધારે વખત કામ્ય કર્મ કરી શકે છે. (અશ્રુતત્વાત્) એક જ વખત કર્મ કરવું એવું કોઈ શાસ્ત્રે વિધાન ન હોવાથી. (વિધિષુ વચ્ચનાનિ સ્યુઃ) વિધિ વચ્ચેનાં તે માત્ર અનુષ્ઠાન જ બતાવે છે. એક વાર કે એ વાર કે વધારે વાર કર્મ કરવામાં એનો વ્યાપાર નથી.

ભાવાર્થ :—વિધિ વચ્ચેનાં તે માત્ર કામ્ય કર્મ કરવાનું કહે છે. જોઈએ તો એક વાર કરે અને જોઈએ તો બહુવાર કરે. આ બાબતમાં કોઈ વિધાન જણાવું નથી. ॥ ૨૪ ॥

ઐકશઘ્યાત્તથાઽન્નેષુ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(ઐકશઘ્યાત્) એક જ વિધિ પ્રત્યેક હોવાથી (અન્નેષુ તથા) અંગોના અનુષ્ઠાનમાં તેમ હોય છે.

ભાવાર્થ :—અંગોના અનુષ્ઠાનમાં તે જૂળ વિધિમાં એક જ પ્રત્યેક છે અને તેમાં કથંભાવાકોક્ષા પછી એક જ વખત ઉત્પન્ન થાય છે માટે પ્રધાન પ્રયોગમાં અંગોનું અનુષ્ઠાન એક જ વખત કરવું જોઈએ એવો નિયમ છે. પણ ફળની ઇચ્છામાં એમ નથી. માટે જ્યારે જ્યારે ફળની ઇચ્છા થાય ત્યારે ત્યારે કર્મનું અનુષ્ઠાન કરવું. એટલે કામ્ય કર્મની આવૃત્તિ થઈ શકે છે. ॥ ૨૫ ॥

લોકે કર્માર્થલક્ષણમ્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(લોકે) લૌકિક દૃષ્ટાંત પછી ઠીક નથી (કર્માર્થલક્ષણમ્) લૌકિક કર્મનું ફળ પ્રત્યક્ષ હોય છે માટે તેને અનુસરીને કર્મ થાય છે.

ભાવાર્થ :—લૌકિક કર્મનું ફળ પ્રત્યક્ષ હોય છે. એકએ કાળે લાવવા શિખ્યને આજ્ઞા આપી. શિખ્યે કાળે લાવી આપ્યા પછી જો એટલાં કાળથી રસોઈ તૈયાર ન થાય તો બીજી વાર પણ શિખ્ય કાળે લાવી આપે છે. અને છતાં પણ રસોઈમાં કયાશ્ચ રહે તો ત્રીજી વાર પણ લાવી આપે છે. જરૂર ન હોય તો એક વખત લાવી આપી શિખ્ય કૃતાર્થ બને છે. કારણ કે રસોઈ રૂપ ફળ પ્રત્યક્ષ છે. પણ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ રૂપ ફળ તો અદૃષ્ટ છે તેમાં લૌકિક દૃષ્ટાંત ધટી શકે નહિ. ॥ ૨૬ ॥

‘અવજ્ઞાત આદિમાં તંકુલ પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી અવજ્ઞાત ક્રિયાની આવૃત્તિ કરવી જોઈએ.’ એ અધિકરણનાં સત્રો.

ક્રિયાણામર્થશેષત્વાત્ પ્રત્યક્ષમતસ્તન્નિર્વૃત્યાડપવર્ગઃ સ્યાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(ક્રિયાણામર્થશેષત્વાત્) અવજ્ઞાન આદિ ક્રિયાઓ તંકુલનિબળિત માટે હોવાથી (પ્રત્યક્ષમ્) ફળ પ્રત્યક્ષ છે (અતઃ તન્નિર્વૃત્ત્વ) માટે તેની સિદ્ધિ થાય ત્યાં સુધી આવૃત્તિ કરવી (અપવર્ગઃ સ્યત્) અને પછી સમાપ્તિ કરવી.

ભાવાર્થ :—ત્રીહીન્ અવહન્તિ આ વાક્યમાં ત્રીહીનું અવહનન કરવા કહ્યું છે. અવહનન તંદુલ કાઢવા માટે હોય છે, મટે તંદુલ ફોતરાથી જુદા પડી જાય ત્યાં સુધી ખાંડવું. તંદુલ જુદા પડે એટલે ખાંડવાની ક્રિયા બંધ કરવી જોઈએ, ' માત્ર એક જ વખત અવહનન કરવું, ' એવો કોઇ નિયમ નથી ॥ ૨૭ ॥

અદૃષ્ટ ફળ જ્યાં બતાવ્યું હોય ત્યાં એક જ વખત અવહનન કરવું.

ધર્મમાત્રે ત્વદર્શનાત શબ્દાર્થેનાપવર્ગઃ સ્યાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(ધર્મમાત્રે તુ અદર્શનાત) કેવળ અદૃષ્ટ ફળના સાંવન તરીકે અવહનન હોય ત્યાં (શબ્દાર્થેનાપવર્ગઃ સ્યાત્) એક જ વખત અવહનન કરવાથી વિધિ ચરિતાર્થ થાય છે.

ભાવાર્થ :—જ્યાં અવહનન અદૃષ્ટ ફળને માટે હોય છે ત્યાં એક જ વખત અવહનન કરવું કારણ કે એમ કરવાથી વિધિ ચરિતાર્થ થાય છે. ત્યાં ફળ કંપ્ર પ્રત્યક્ષ હોતું નથી. માટે ફળ ઉપર વિશ્વાસ રાખી અવહનનક્રિયા ચાલુ રાખવી એ શાસ્ત્રોક્ત નથી. ॥ ૨૮ ॥

' પ્રયાગ્મદિ અંગોનું અનુષ્ઠાન એક જ વખત હોય છે. '

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. કતુવદ્વાડનુમાનેનાભ્યાસે ફલધૂમા સ્યાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (કતુવર્) કામ્યકતુની જેમ આવૃત્તિ થઇ શકે છે તેમ (અનુમાને) અનુમાનથી (ફલધૂમા) ફલનું આધિક્ય (સ્યાત્) થાય છે.

ભાવાર્થ :—જેમ કામ્યકતુઓ વારાફરતી કરવાથી ફળવિશેષ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ પ્રયાગ્મદિ અંગોના પણ અભ્યાસ કરવો જોઈએ કારણ કે એમ કરવાથી પ્રધાન કર્મના ફળમાં વૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે એમ અનુમાનથી સમજી શકાય છે. ॥ ૨૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

સકૃદ્વા કરણૈકત્વાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(સકૃદ્ વા) એક જ વખત અનુષ્ઠાન કરવું (કરણૈકત્વાત્) પ્રધાન રૂપ કરણ એક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રધાન રૂપ કરણ એક હોવાથી પ્રયાગ્મદિ અંગોનું અનુષ્ઠાન પણ એક જ વખત કરવું. માટીના પિંડમાંથી જ્યારે ઘડો ઉત્પન્ન કરવો હોય ત્યારે એ પિંડ એ ચક્ર (ચાકડા) ઉપર હોય તેને તેટલો જ ફેરવવો જોઈએ કે જેથી તેમાંથી ઘડો તૈયાર થાય. ઘડો તૈયાર થઇ ગયા પછી ચાકડાને ફેરવ્યા કરવો અનુકૂળ જ ફળ નથી ફળ રૂપ ઘડામાં કોઇપણ ભ્રાંતનો વધારો થવાનો નથી. તેજ પ્રમાણે પ્રયાગ્મદિ અંગોમાં સમજવું જોઈએ. અર્થાત્ ફળ પ્રાપ્તિ થાય પ્રયાગ્મદિ અંગોનું અનુષ્ઠાન કર્યા પછી વધારે પ્રયાગ્મનું અનુષ્ઠાન કરવાથી કોઇપણ વિશેષ ફળ મળતું નથી. ॥ ૩૦ ॥

પરિમાણં ચાનિયમેન સ્યાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(પરિમાણં ચ) અને પરિમાણ (અનિયમેન સ્યાત્) નિયમ વગર થઈ જાય.

ભાવાર્થ :—જો અંગોનું વધારે અનુષ્ઠાન કરવાથી વધારે ફળમળતું હોય તો પોર્ણ માસી યાગમાં ચોદ અને અનાવાસ્યા યાગમાં તેર આહુતિઓનો નિયમ જો બાંધ્યો છે તે નકામો થઈ જાય. કારણ કે વધારે આહુતિ આપવાથી વધારે ફળ મળત. પણ એમ કરવાથી વધારે ફળ મળતું નથી માટે અંગોનું એક જ વખત અનુષ્ઠાન કરવું. ॥ ૩૧ ॥

ફલારમ્ભનિવૃત્તેઃ ક્રતુષુ સ્યાત્ ફલાન્યત્વમ્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(ફલારમ્ભનિવૃત્તેઃ) સ્વર્ગ આદિની ઉત્પત્તિ થવાથી (ક્રતુષુ ફલાન્યત્વમ્ સ્યાત્) કૃતુઓમાં લિન્ન (લિન ફળ મળે છે.

ભાવાર્થ :—કાર્યકૃતુઓ તો મુખ્ય કર્મ છે, અને તેનું એક વખત અનુષ્ઠાન કરવાથી સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ થાય છે. અને બીજી વખત કાર્ય કૃતુ કરવાથી બીજું સ્વર્ગ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. કૃતુઓમાં ફળભેદ હોય છે પણ અંગોનું સતત ન કાઈ ફળ જ નથી તો તેનું વધારે અનુષ્ઠાન કરવાથી ફળ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય ? એ તો મુખ્ય કર્મ ઉપર ઉપકાર જ કરે છે. ॥ ૩૨ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

અર્થવાંસ્તુ નૈકત્વાદભ્યાસઃ સ્યાદનર્થકો યથા ભોજનમેકસ્મિન્નર્થ સ્યા-

પરિમાણત્વાદ પ્રધાને ચ ક્રિયાર્થત્વાદનિયમઃ સ્યાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(અર્થવાન તુ) અંગોનો અભ્યાસ ફલવાન હોય છે. (ન એકત્વાત્ અભ્યાસઃ સ્યાત્) કાર્ય અનેક હોવાથી, એક કાર્યવિષયક અભ્યાસ અનર્થક હોઈ શકે. (યથા ભોજનમ્ એકસ્મિન્) જેમ એક જ વખતે ભોજનની આદિતિ નકામી થાય છે. (અર્થસ્ય અપરિમાણત્વાત્) પ્રધાન ફળ નિયત ન હોવાથી (પ્રધાને ચ ક્રિયાર્થત્વાત્ અનિયમઃ સ્યાત્) પ્રધાન કર્મમાં ક્રિયા ફળ ઉત્પન્ન કરવામાં મદદ કારક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રધાનનું ફળ કેટલું છે અર્થાત્ પ્રધાન ફળ કેટલું સ્વર્ગ ઉત્પન્ન કરશે એનો કશો નિયમ હોતો નથી. સ્વર્ગ એ તો મુખ્યવિશેષનો જ વાયક શબ્દ છે. માટે જો અંગોનો વધારે ઉપકાર થાય તો પ્રધાન કર્મ વધારે સ્વર્ગ અર્થાત્ મુખ્ય અથવા પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરી શકે, માટે અંગોની આદિતિ વધારે મુખ્ય ચ હતારે કરવી જોઈએ. ॥ ૩૩ ॥

વૃથક્ત્વાદ્ વિધિતઃ પરિમાણં સ્યાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(વૃથક્ત્વાદ્) અર્થ લિન્ન હોવાથી (વિધિતઃ) વિધિપરક (પરિમાણં સ્યાત્) સંખ્યા થાય.

ભાવાર્થ :—ચોદ અને તેર સંખ્યાનો જે નિયમ બાંધ્યો છે તે તો લિન્ન અર્થ છે. માટે ત્યાં તો અર્થ પ્રમાણે આહુતિઓ આપી શકાય છે. ॥ ૩૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અનભ્યાસો વા પ્રયોગવચનૈકલાસર્વસ્ય યુગપચ્છાસ્ત્વાદફલત્વાદ્
કર્મેણઃ સ્યાત્ ક્રિયાર્થત્વાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(અનભ્યાસઃ વા) અંગોનો અભ્યાસ થતો નથી. (પ્રયોગવચનૈકલાત્) પ્રયોગનું વચનૈક્ય હોવાથી (સર્વસ્ય યુગપ્ત્ શાસ્ત્રાત્) એક ભાવનામાં અન્ય વખતે ફલકરણ-ત્વથી પ્રધાન ક્રિયા જ અન્વિત થાય છે. (કર્મેણઃ અફલત્વાત્ ચ સ્યાત્) ત્યારે અંગ કર્મે નહીં કામી છે ? (ક્રિયાર્થત્વાત્) નહિ. પ્રધાન ક્રિયાને ઉપકારક છે.

ભાવાર્થ :—અંગોનો અભ્યાસ કરવો નહિ. ભાવનામાં કળના કરણ તરીકે મુખ્ય ક્રિયા જ અન્વિત થાય છે. અંગ ક્રિયા નહિ છતાં અંગક્રિયા નકામી નથી. તે તો પ્રધાન ક્રિયાને ઉપકાર કરશે અને તે દ્વારા તેની સફલતા છે. ॥ ૩૫ ॥

પૂર્વપક્ષ. અભ્યાસો વા હેદનસંમાર્ગવદાનેષુ વચનાત્સકૃત્વસ્ય ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(વા અભ્યાસઃ) અંગોનો અભ્યાસ થાય છે. (હેદનસંમાર્ગવદાનેષુ સકૃત્વસ્ય વચનાત્) હેદન, સંમાર્ગ અને અવદાનમાં એક વખત કરવાનું વચન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સકૃદાચ્છિન્નત્તિ । પરિધીન્ સકૃત્સંમાર્ષ્ટિ । સ્વિષ્ટકૃતિ સકૃદવચતિ । ઉક્ત વચન એક વખત આચ્છેદન એક વખત સંમાર્ગ અને એક વખત અવદાન કરવાનું કહે છે તેથી સમગ્રય છે કે જ્યાં એક વખતનું વિધાન ન હોય ત્યાં આકૃતિ છે એમ સમજવું. ॥ ૩૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અનભ્યાસસ્તુ વાચ્યત્વાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(અનભ્યાસઃ તુ) પ્રયાગદિ અંગોનો અભ્યાસ ન કરવો. (વાચ્યત્વાત્) ઉક્ત રથજે જે એક જ વખતનું કથન કર્યું છે તેનું પ્રયોજન ભુદું છે.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્વમસમાં અનેકવાર આચ્છેદનનું વિધાન છે. હવે જે એક વખતનું વિધાન ન કરે તો અતિદેશ્યથી અનેક વખત આચ્છેદન પ્રાપ્ત થાય. માટે સકૃતનું વિધાન છે. પ્રયાજ સંનિધિમાં પરિધિ સંમાર્ગનું ત્રણ વખત વિધાન છે માટે અનુયાજમાં એક વખતનું વિધાન છે. જે એ પ્રમાણે વિધાન કરવામાં ન આવે તો પ્રયાજના સાદરથને લીધે અન્ય જગ્યામાં પણ ત્રણ વખત સંમાર્ગનું વિધાન સમગ્રય. ખીજે ઠેકાણે એ વખત અવદાન કરવાનું વચન છે અને તે સ્વિષ્ટકૃતમાં પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે માટે એક વખત અવદાન કરવાનું જણાવ્યું છે. આ પ્રમાણે અભિપ્રાય ભુદો હોવાથી સકૃત્વ વિધાન અન્ય અસકૃત્વનું બોધક નથી, એટલે સારાંશ એ છે કે અંગોનું એક જ વખત અનુષ્ઠાન કરવું. ॥ ૩૭ ॥

‘ કપિજ્જલજ્ઞ ’ આ ઠેકાણે કપિજ્ઞ યજ્ઞને જે બહુવચનનો પ્રત્યય લગાડયો છે, તેનાથી ‘ ત્રણ જ સંખ્યા સમજવી. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. बहुवचनेन सर्वप्राप्तेर्विकल्पः स्यात् ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(बहुवचनेन) બહુવચન હોવાથી (सर्वप्राप्तेः) ત્રણથી માંડી કાષ્ઠપણ સંખ્યા લઈ શકાય માટે (विकल्पः स्यात्) સંખ્યાઓનો વિકલ્પ છે.

ભાવાર્થ :—‘ કપિજ્ઞાન આલમેત ’ આ વાક્યમાં ‘ કપિજ્ઞ ’ શબ્દને બહુવચન લગાડ્યું છે અને બહુવચનથી માંડીને કોષ્ટકો સંખ્યામાં હોય છે તેથી કોષ્ટ વખત ત્રણ કોષ્ટ વખત ચાર અને કોષ્ટ વખતપાંચ વગેરે સંખ્યા નિકળે છે એટલે ત્રણ કપિજ્ઞને પ્રાપ્ત કરવા અથવા ચારને પણ પ્રાપ્ત કરવાં આ અર્થ છે. ॥ ૩૮ ॥

દૃષ્ટઃ પ્રયોગ इति चेत् ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(પ્રયોગઃ દૃષ્ટઃ) બહુ વચનથી ત્રણ વ્યક્તિઓ જ સમગ્ર છે અને તેમાં જ એનો પ્રયોગ થાય છે. (इति चेत्) એ એવી શંકા કરવામાં આવે તો

ભાવાર્થ :—બહુ વચન ત્રણ જ સમગ્ર છે ચાર નહિ. એ ચાર કહેવાની ઇચ્છા હોય તો ચત્વારો બ્રાહ્મણઃ આ ચાર શબ્દનો ઉલ્લેખ કરવો પડે છે, અને પાંચની જરૂર હોય તો પાંચ શબ્દનો ઉલ્લેખ કરવો પડે છે. માટે એ કોષ્ટ ચાર પાંચ વગેરે સંખ્યા બોધક ઉપપદ ન હોય તો બહુ વચનનો અર્થ ત્રણ જ સમજવો. ॥ ૪૦ ॥

तथेह ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(तथा इह) તે જ પ્રમાણે અહીં પણ સમજવું.

ભાવાર્થ :—માણુવકમાં અર્થાત્ બાળકને માટે કોષ્ટ વખતે સિંહ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. જે બાળક બળવાન અને નિર્જન્ય હોય તેને કોષ્ટ વખતે એમ કહેવામાં આવે છે કે આ તો ‘ સિંહ ’ છે. તે જ પ્રમાણે મયૂરમાં પણ કપિજ્ઞ શબ્દનો પ્રયોગ જેવામાં આવે છે. તેથી કોષ્ટ વખતે કપિજ્ઞની જગ્યાએ મયૂરની પણ પ્રાપ્તિ સમગ્ર થાય. ॥ ૪૦ ॥

भक्त्येति चेत् ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(भक्त्या) ગૌણ વૃત્તિથી પ્રયોગ થાય છે. (इति चेत्) એ એમ કહેવામાં આવે તો ?

ભાવાર્થ :—બાળકો માટે જે સિંહ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે એ તો ગૌણ વૃત્તિથી, મુખ્ય વૃત્તિથી નહિ. ભક્તિ એટલે આ ઠેકાણે ‘ લક્ષણ ’ અર્થ સમજવો. ॥ ૪૧ ॥

तथेतरस्मिन् ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(तथा) તે પ્રમાણે (इतरस्मिन्) બીજે ઠેકાણે પણ ગૌણ વૃત્તિથી પ્રયોગ સમજવો.

ભાવાર્થ :—જેમ બાળકને માટે ગૌણ વૃત્તિથી સિંહ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે તેમ બહુ શબ્દ પણ ત્રણથી માંડી પરાધર્મ સુધીની સંખ્યામાં પ્રયુક્ત થાય છે. બહુ શબ્દનો અર્થ ત્રણ જ થાય છે, આવો આગ્રહ શા માટે જોઈએ ?

પ્રથમં વા નિયમ્યેત કારણાદતિક્રમઃ સ્યાત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પ્રથમમ્) બહુ સંખ્યામાં પ્રથમ ત્રણ જ આવે છે (નિયમ્યેત) માટે એનો નિયમ બધાવામાં આવે છે. (કારણાત્ અતિક્રમઃ સ્યાત્) એ કે.૪ બ સ કારણ હોય તો ત્રણ સંખ્યાનો અનિક્રમ થાય છે.

ભાવાર્થ :—બહુ સંખ્યામાં ત્રણ પ્રથમ આવે, છે ચાર આદિ તો પછીથી આવે છે. માટે બહુનો અર્થ ત્રણ કરવો વાજબી છે વગર કારણે ત્રણનો ત્યાગ કરવો ઠીક નથી. હા, એ કે.૪ કારણ હોય તો ત્રણનો ત્યાગ કરી ચાર પાંચ છ વગેરેમાંથી કોઇપણ સંખ્યા લઈ શકાય ॥ ૪૩ ॥

તથા ચાન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) કેવળ બહુ વચનનો પ્રયોગ હોય ને તેનો અર્થ ત્રણ જ સમજવો અને તેજ પ્રમાણે (અન્દાર્થદર્શનમ્) બીજા અર્થમાં પણ સમજાય છે.

ભાવાર્થ :—બહુ વચન ત્રણ સંખ્યા જ સમજવી. જેમ કૃષ્ણા યામ્યાઃ, અવલિતા રોદ્રા નમોરૂપા પાર્જન્યાઃ । ऐन्द्राग्रो दशमः । આ વાક્યમાં યામ્ય આદિ બહુ વચન છે. અને તેનો અર્થ ત્રણ જ છે. ત્રણ યામ્ય, ત્રણ રોદ્ર અને ત્રણ પાર્જન્ય અને દશમો એન્દ્રાગ્ર આવી રીતે ત્રણ ત્રણ લેતા નવ પદાર્થો થાય છે અને એન્દ્રાગ્ર દશમો થઇ શકે છે. માટે ऐन्द्राग्रो दशमः એ વાક્ય જ સમજાવે છે કે બહુ વચન એ ઉપપદ વગરનું હોય તો તેનો અર્થ ત્રણ સંખ્યા જ સમજવી. ॥ ૪૪ ॥

प्रकृत्या च पूर्ववत् तदासत्तेः ॥ ४५ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રકૃત્યા) પ્રકૃતિથી (તદાસત્તેઃ) તેનું સામીપ્ય હેવાથી (પૂર્વવત્) આમ બીજું ક્ષિંબ વચન પણ છે.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે અમોષોમીયં પશુમાલમેદ અહીં એક પરુ કહેવામાં આવ્યું છે અને પછી ' ક્ષિજ્જલાન્ ' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. હવે એકની પછી બહુ સંખ્યામાંથી ત્રણ સંખ્યા જ એકત્વની સમીપ છે, ચાર આદિ નહિ. માટે ક્ષિજ્જલાન્ શબ્દથી ત્રણ જ ક્ષિંબલો સમજાય છે. પ્રથમનો ત્યાગ કરવામાં કોઇ પ્રમાણ નથી. ॥ ૪૫ ॥

‘ उत्तरा दोहयति ’ आ वाक्येથી બધી ગાયોના દોહનનું વિધાન છે.

પૂર્વપક્ષ.

उत्तरासु यावत्स्वमपूर्वत्वात् ॥ ४६ ॥

પદાર્થ :—(ઉત્તરાસુ) ઉત્તર ગાયોમાંની (યાવત્સ્વમ્) જેટલી ગાયોમાં પોતાનું સ્વત્વ હોય છે તેટલીમાં દોહનનું વિધાન છે. (અપૂર્વત્વાત્) અપ્રાપ્ત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સાત્તાથ પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે શ્રવણ થાય છે. વાગ્યતસ્તિસ્ત્રો દોહયિત્વા વિસૃષ્ટવાગનન્વારમ્ય ઉત્તરા દોહયતિ । ત્રણ ગાયોને મીન ૨ ખી દોહરાખ્યા પછી બીજી ગાયોને દોહવાનું એ કહ્યું છે તે શું વિધાન છે કે અનુવાદ ? અહીં પૂર્વપક્ષવાદી કહે છે કે વિધાન છે

મી. દ. અ. ૧૧. પા. ૧. સુ. ૭, ૪૮, ૪૯, ૫૦, ૫૧, ૫૨ (૭૦૯)

કાઃણુ કે ઉત્તર ગાયોનું દોહન અપ્રાપ્ત હતું, અપ્રાપ્તમાં એ કથન છે માટે અપૂર્વ વિધિ છે ॥ ૪૬ ॥

સિદ્ધાંત 'સૂત્ર. યાવત્સ્વં વાઽન્યવિધાનેનાનુવાદઃ સ્યાત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(ઘા) સિદ્ધાંતને સુચવે છે. (યાવત્સ્વમ્) યાવત્ સ્વમ્ જેટલી ઉત્તર પોતાની ગાયોનું જે દોહન કહેલું છે તે (અનુવાદઃ) અનુવાદ છે. (અન્યવિધાને) વિધાન તો બીજામાં છે.

ભાવાર્થ :—વિસૃષ્ટવાણ અનન્વારમ્બ આ વાક્યમાં વિધાન છે. ઉત્તરા દોહયતિ આ વાક્યમાં વિધાન નથી. ॥ ૪૭ ॥

કારણ અતાવનારૂં સૂત્ર. સાકલ્યવિધાનાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(સાકલ્યવિધાનાત્) અધી ગાયોમાં દોહનની પ્રાપ્તિ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અધી ગાયોમાં દોહન પહેલેથી પ્રાપ્ત છે. પ્રાપ્ત હોવાથી ઉપર કહેલું કથન અનુવાદ છે. નાસ્ય ઇતાં રાત્રિ પયસાઽગ્નિહોત્રં જુહુયાત્ । કુમારાશ્ચ ન પયો લભેન્ આ વાક્યથી સકલ ગાયોનું દોહન પ્રાપ્ત છે. માટે પ્રાપ્તમાં કથા હોવાથી અનુવાદ છે. ॥ ૪૮ ॥

બહુર્થત્વાન્ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(બ) અને (બહુર્થત્વાત્) બહુ અર્થનું કથન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—બહુ દુગ્ધ દન્દાય હવિઃ આ વાક્યથી બહુદોહન પશુ પ્રતીત થાય છે. ॥ ૪૯ ॥

અગ્નિહોત્રે વાશેષવદ્ યવાગૂનિયમઃ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (અગ્નિહોત્રે) અગ્નિહોત્રમાં (યવાગૂનિયમઃ) યવાગૂરોખનો નિયમ છે.

ભાવાર્થ :—નાસ્તૈતાં રાત્રિ પયસાઽગ્નિહોત્રં જુહુયાત્, યથાઽન્યસ્યૈ દેવતાયૈ પ્રત્તમમ્બસ્યૈ દેવતાયૈ દદ્યાત્ તાદૃક્ સ્યાત્ । આ વાક્યથી જેટલું દૂધ છે તે બધું સાંભાળ્યને માટે છે એમ જણાય છે. ॥ ૫૦ ॥

તથા પયઃ પ્રતિષેધઃ કુમારાણામ્ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તથા (પયઃ પ્રતિષેધઃ કુમારાણામ્) એ જે સંસ્કૃતવાક્ય ઉપરના સૂત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે તેની પશુ જાણ્યા થઇ ગય છે. અર્થાત્ એ વાક્યથી કુમારોને દૂધ આપવાનો નિષેધ નથી. ॥ ૫૧ ॥

સર્વપ્રાપિણાઽપિ લિઙ્ગેન સંયુજ્ય દેવતામિસંયોગાત્ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(સર્વપ્રાપિણા ઽપિ લિઙ્ગેન) અધી ગાયોનું દોહન કરતું, એવા લિંગ વાક્યથી (સંયુજ્ય) સંયોગ પામીને (દેવતામિસંયોગાત્) દેવતાની સાથે સંબંધ જોડેલો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ વત્સેમ્યશ્ચ દાતાઃ પુરા મનુષ્યેમ્યશ્ચ આપ્યાયયન્ત ’ આ વાક્યથી વત્સ એ મનુષ્યોને માટે ગાયોનું આપ્યાયન કર્યું છે અને પછી દેવતાને માટે ગાયોનું આપ્યાયન બતાવ્યું છે. માટે સર્વ ગાયોનું દોહન છે એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે. એટલે કે ત્રણ ગાયોને મૌન રીતે દોહવરાખ્યા પછી અધી જ ગાયોનું દોહન કરાવવું એવે સ્પષ્ટ અનુશાસ છે. ॥ ૫૨ ॥

આગ્નેય આદિ પ્રધાનોના ભેદ છે એનાં અંગો આધારાદિ છે

એનું અનુષ્ઠાન તંત્ર રૂપે કરવું કે તેની પ્રધાનદીઠ આવૃત્તિ

કરવી ? એ અધિકરણનાં સૂત્રો

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. પ્રધાનકર્માર્થત્વાદજ્ઞાનાં તદ્દેદાત્ કર્મમેદઃ પ્રયોગે સ્વાત્ ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :—(જ્ઞાનામ્) અંગો (પ્રધાનર્થસ્વાત્) પ્રધાનને માટે હોવાથી (તદ્દેદાત્) પ્રધાન કર્મોના ભેદ હોવાથી (કર્મમેદઃ) અંગ કર્મોના ભેદ (પ્રયોગે સ્વાત્) અનુષ્ઠાનમાં હોય છે.

ભાવાર્થ :—અંગ કર્મો પ્રધાન કર્મને માટે હોય છે માટે જેટલાં પ્રધાન કર્મો હોય છે, તેટલી અંગ કર્મોની આવૃત્તિ થવી જોઈએ. અર્થાત્ પ્રધાનકર્મદીઠ અંગ કર્મોનું પણ અનુષ્ઠાન જુદું જુદું થવું જોઈએ. ॥ ૫૩ ॥

ક્રમકોપશ્ચ યૌગપદ્યે સ્વાત્ ॥ ૫૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (યૌગપદ્યે) તંત્ર રૂપે અનુષ્ઠાન કરવાથી (ક્રમકોપઃ સ્વાત્) વિહીન કર્મને; આધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—આમળ બતાવેલી તંત્રની રીત પ્રમાણે જો અંગોનું અનુષ્ઠાન એક જ વખત થાય તો જે ક્રમનું વિધાન કર્યું છે તેના આધ થાય. માટે પ્રધાન કર્મોના ક્રમ પ્રમાણે અંગકર્મોનું અનુષ્ઠાન અનુક્રમે જ થવું જોઈએ. અર્થાત્ અંગકર્મો ॥ આવૃત્તિ થવી જોઈએ ॥ ૫૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

તુલ્યાનાં તુ યૌગપદ્યમેકશબ્દાપદેશાત્ સ્વાત્ વિશેષાગ્રહણાત્ ॥ ૫૫ ॥

પદાર્થ :—(તુ) આ શબ્દ સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (તુલ્યાનામ્) દેશ, કાળ અને કર્તૃત્વો જે સમાન હોય તેઓનું (યૌગપદ્યમ્) એક જ સમયમાં અનુષ્ઠાન થાય છે. (એકશબ્દ-પ્રયોગાત્) દર્શ અને પૌર્ણમાસરૂપ એક જ શબ્દથી ઉપદેશ હોવાથી. (વિશેષાગ્રહણાત્) અંગોમાં પણ કોઈ વિશેષ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે કર્મના દેશ, કાળ, અને કર્તા એક જ હોય તેઓનું અનુષ્ઠાન એક સાથે જ થાય છે. અંગોનો ઉપદેશ પણ દર્શપૌર્ણમાસરૂપ એક જ શબ્દથી થાય છે. તેમજ અંગોમાં કોઈ વિશેષ પણ નથી. અર્થાત્ આ અંગ કલાપ આગ્નેય યાગનો છે અને આ અંગ કલાપ અગ્નિધોમીય યાગનો છે આવે કોઈ વિશેષ નથી. માટે તંત્રથી અનુષ્ઠાન હોવું યોગ્ય છે. ॥ ૫૫ ॥

ऐकार्थ्यादव्यवायः स्यात् ॥ ५६ ॥

પદાર્થ :—(એકાર્થ્યાત્) એક જ પ્રયોજન વાળા હોવાથી (અવ્યવાયઃ સ્યાત્) કમ-કાપ થતો નથી.

ભાવાર્થ :—અધા જ અંગોનો ઉદ્દેશ એક જ છે માટે કોઈ પણ ક્રમનો ભંગ થતો નથી. સ્વર્ગરૂપ ક્ષણ અર્ધાંશ બેગાં મળીને જ સાધનનું છે. જેમ દંડ, ચક્ર અને પ્લીઝન અંગો મળી ઘટ રૂપ એક જ કાર્ય કરે છે માટે ચક્રાદિનો પ્રયોગ એક સાથે જ થાય છે તેમ અહીં પણ સમજવું. ॥ ૫૬ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनं कामुकायनः ॥ ५७ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તેજ પ્રમાણે (અન્યાર્થદર્શનમ્) અન્ય દર્શન પણ અહીં લેખ છે એવું (કામુકાયનઃ) કામુકાયન આચાર્ય માને છે.

ભાવાર્થ :—ઉપર કહેલી આદૃતિની સંખ્યા પણ એક સાથે પ્રયોગ કરવામાં કારણ છે. ॥ ૫૭ ॥

तद्यथात्वादशकतेरानुपूर्व्यं स्यात् संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ५८ ॥

પદાર્થ :—(તદ્યથાત્વાત્) એજ ન્યાયથી (અશક્તેઃ) જ્યાં સહ અનુક્રાંત ન થઈ શકે એમ હોય ત્યાં (આનુપૂર્વ્યં સ્યાત્) આવૃત્તિથી અંગોનું અનુક્રાંત થાય છે. (સંસ્કારસ્ય તદર્થત્વાત્) સંસ્કાર તેને માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સાથે મળીને જે અંગોનું અનુક્રાંત થઈ શકે એમ હોય ત્યાં જ તંત્રથી કામ થાય છે પણ જ્યાં સાથે અનુક્રાંત ન જ થઈ શકે એમ હોય ત્યાં આવૃત્તિથી કામ કરવું જોઈએ. એક ઠેકાણે પુરોડાશ કરવાથી અંગાર ઉત્પન્ન કરવાથી સર્વ ઠેકાણે તે થઈ શકે નહિ, માટે પુરોડાશની આવૃત્તિ જ થતી જોઈએ. અંગારની ઉત્પત્તિ પુરોડાશના પાકને માટે જ હોય છે. એટલે કે જ્યાં ચૌત્રપચ્ચતો સંભવ ન હોય ત્યાં આનુપૂર્વ્યથી ક્રમ કરવું જોઈએ. ॥ ૫૮ ॥

असंस्पृष्टोऽपि तादर्थ्यात् ॥ ५९ ॥

પદાર્થ :—(અસંસ્પૃષ્ટઃ અપિ) સંસ્પૃષ્ટ ન હોવા છતાં (તાદર્થ્યાત્) તેને માટે જ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે પ્રધાનનો પાસે જેનું અનુક્રાંત થાય તે તેનું ગણાય. આ ન્યાયથી આધારાદિ આત્મેય યાગનું અંગ છે. સ્વિષ્ટકૃત્ આદિ અગ્નીષોભીષનું અંગ છે. પણ ઉપાંથુ પાત્ર કોષ પ્રધાનથી સ્પૃષ્ટ નથી માટે તે અંગ હોવા જોઈએ, તો તેનો ઉત્તર એ છે કે ભક્તે તે કોષની સાથે સ્પૃષ્ટ ન હોય છતાં તે પ્રકરણથી જણાય છે કે તે સર્વને માટે છે. માટે જ્યાં શક્ય ન હોય ત્યાં અંગોની આવૃત્તિ કરવી. ॥ ૫૯ ॥

વિભવાદ્વા પ્રદીપવત્ ॥ ૬૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (વિભવાત્) સામર્થ્ય હોવાથી (પ્રદીપવત્) પ્રદીપ પેટે કામ કરે છે.

ભાવાર્થ :—કોઇ અંગ એક વખત અનુષ્ઠિત કરવાથી સર્વ પ્રધાન કર્મો ઉપર ઉપકાર કરી શકે છે. તેમાં પ્રદીપનું દૃષ્ટાંત આપે છે. પ્રદીપ એક વખત સળગાવ્યો એટલે એના પ્રકાશમાં બેઠેલા બધાને જ એનો લાભ મળે છે. એજ ન્યાય કેટલાક અંગોમાં પણ છે. ॥ ૬૦ ॥

પૂર્વપક્ષ. અર્થાત્ તુ લોકે વિધિઃ પ્રતિપ્રધાનં સ્યાત્ ॥ ૬૧ ॥

પદાર્થ :—(લોકે તુ) લોક વ્યવહારમાં તો (અર્થાત્) ફળ રૂપ અર્થ પ્રત્યક્ષ હોવાથી સકૃત અનુષ્ઠાન માની શકાય. (વિધિઃ પ્રતિપ્રધાનમ્) પણ વિધિ પ્રાપ્ત કર્મ તો દરેક પ્રધાન દીઠ (સ્યાત્) હોવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—લોક વ્યવહારમાં કર્મનું ફળ પ્રત્યક્ષ હોય છે માટે ફળને જોઈ સકૃત અનુષ્ઠાન માની શકાય પણ વિધિથી જે કર્મ કરવામાં આવે એનું ફળ પ્રત્યક્ષ હોવું નથી માટે જેટલાં પ્રધાન કર્મો તેટલાં જ અંગાનુષ્ઠાનો થવું જોઈએ. ॥ ૬૧ ॥

સકૃદિજ્યાં કામુકાયનઃ પરિમાણવિરોધાત્ ॥ ૬૨ ॥

પદાર્થ :—(સકૃત્ હજ્યામ્) એક જ વખત ઇન્ધ્રિય કરવી જોઈએ (પરિમાણ વિરોધાત્) તેર અને ચોદ જે આહુતિઓનું પરિમાણ બતાવ્યું છે તેનો વિરોધ આવે છે. (કામુકાયનઃ) આ પ્રમાણે કામુકાયન આચાર્ય માને છે.

ભાવાર્થ :—કામુકાયન આચાર્ય એવું માને છે કે એક જ વખત ઇન્ધ્રિય અંગોનું અનુષ્ઠાન કરવાથી સર્વ પ્રધાનો ઉપર ઉપકાર થઈ શકે છે. અર્થાત્ અંગોની તંત્રથી અદ્યત્ત કરવી. કામુકાયન આચાર્યના નામનું ગ્રંથજી એમની કીર્તિને માટે છે બાકી બધા જ આચાર્યોનું એવું માનવું છે. ॥ ૬૨ ॥

વિધેસ્તિવતરાર્થત્વાત્સકૃદિજ્યાશ્રુતિવ્યતિક્રમઃ સ્યાત્ ॥ ૬૩ ॥

પદાર્થ :—(વિધેઃ તુ હતરાર્થત્વાત્) અંગ કલાપ પ્રધાનકર્મને માટે હોવાથી (સકૃત્ હજ્યા) એક વખત ઇન્ધ્રિય કરવી. (શ્રુતિવ્યતિક્રમઃ સ્યાત્) શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—તંત્રથી અનુષ્ઠાન કરવામાં શાસ્ત્રનો વિરોધ આવે છે. ॥ ૬૩ ॥

સિદ્ધાંત સત્ર. વિધિવત્ પ્રકરણાવિમાને પ્રયોગં બાદરાયણઃ ॥ ૬૪ ॥

પદાર્થ :—(પ્રકરણાવિમાનાત્) પ્રકરણમાં વિભાગ ન હોવાથી (વિધિવત્ પ્રયોગમ્ બાદરાયણઃ) તંત્રથી પ્રયોગ થાય છે એમ બાદરાયણ આચાર્ય માને છે

ભાવાર્થ :—બાદરાયણ આચાર્ય માને છે કે એક જ પ્રકરણ હોવાથી તંત્રથી અર્થાત્ યોગપદ્ધતી અનુષ્ઠાન કરવું. ॥ ૬૪ ॥

પૂર્વપક્ષ.

ક્વચિદ્વિધાનાન્નેતિ चेत् ॥ ૬૫ ॥

પદાર્થ :—(ક્વચિદ્ વિધાનાર્ ન) કોઇક ઠેકાણે સહવિધાન કયું છે તેથી સામાન્ય સહવિધાન નથી (હિતિ ચેત્) એવી શંકા કરવામાં આવે તો ?

ભાવાર્થ :—અંગોનું સહ અનુધાન છે એવું જો સામાન્ય વિધાન હોય તો પછી કોઇક ઠેકાણે સહવિધાન કરવું ન જોઇએ, છતાં કોઇક ઠેકાણે સહવિધાન છે. જેમકે સહ વપ્રન્તિ સહર્ષિન્તિ । આથી સમગ્રય છે કે સામાન્ય રૂપે સહવિધાન નથી. ॥ ૬૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

ન વિધેશ્ચોદિત્તવાત્ ॥ ૬૬ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (વિધેઃ ચોદિત્તવાર્) નિર્નાપવિધિનું પૃથક્ કથન છે.

ભાવાર્થ :—નિર્નાપ વિધિમાં સહ વિધાનની પ્રાપ્તિ નથી કારણ કે ત્યાં તો પૃથક્ વિધાન કયું છે. માટે જે ઠેકાણે પૃથક્ વિધાન કયું હોય તેમાં કોઈ ઠેકાણે સહવિધાન અપેક્ષિત હોય ત્યાં ફરીથી સહ વિધાન કરવું પડે. આથી એવો સિદ્ધાંત નીકળતો નથી કે કોઈ ઠેકાણે સહવિધાન હોવાથી જીજ્ઞે અધે પૃથક્ પૃથક્ વિધાન છે. માટે આધારાદિ અંગોનું સહવિધાન અર્થાત્ તંત્રથી વિધાન છે.

આગ્નેય દ્વયનું આવૃત્તિથી પ્રદાન કરવાનું અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ. વ્યાખ્યાતં તુ તુલ્યાનાં યૌગપદ્ય મટૃહ્યમાણ વિશેષાણામ્ ॥ ૬૭ ॥

પદાર્થ :—(અટૃહ્યમાણવિશેષાણામ્) જેમાં કોઈ વિશેષનું મટૃહ્ય ન થતું હોય (તુલ્યાનામ્) અને સમાન હોય તો (યૌગપદ્યમ્ વ્યાખ્યાતમ્) તેનું યૌગપદ્ય છે અર્થાત્ સહ અનુષ્ઠાન છે.

ભાવાર્થ :—પશુકાંડમાં આ પ્રમાણે શ્રવણ થાય છે. આગ્નેયં કૃષ્ણપ્રોવમાલમેત સૌમ્યં વહ્નુમાગ્નેયં કૃષ્ણપ્રોવં પુરોધાયાં સ્પર્ષમાનં હિતિ । આ વાક્યમાં કૃષ્ણપ્રોવવાળા એ પશુઓનું દાન કરવાનું વિધાન છે તો તે અન્નેનું એક સાથે દાન આપવું જોઇએ, વારાફરતી નહિ. ॥ ૬૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

મેદસ્તુ કાલમેદાત્ સ્યાત્ ચોદનાવ્યવાયાત્ સ્યાત્

વિશિષ્ટાનાં વિધિઃ પ્રધાનકાલત્વાત્ ॥ ૬૮ ॥

પદાર્થ :—(તુ મેદઃ) અન્ને પ્રધાન છે. અને તેના દાનનું અનુધાન ક્રમથી કરવું જોઇએ. (કાલમેદાત્ સ્યાત્) અન્નેના સમય જુદા હોવાથી (ચોદનાવ્યવાયાત્) સૌમ્ય દેવતાકે પશુ વિધાન વચ્ચે આવવાથી (વિશિષ્ટાનાં વિધિઃ) ભિન્ન ભિન્ન સમયમાં દાન કરવું જોઇએ (કાલપ્રધાનાત્) સમયની પ્રધાનતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત અન્ને પશુઓનું દાન સાથે થઇ શકે નહિ કારણ કે એક પશુનું દાન કર્યા પછી સૌમ્ય પશુનું દાન કરવાનું વિધાન છે અને પછી પાશુ કૃષ્ણપ્રોવ પશુનું વિધાન

• છે આમ બન્નેના સમય જુદા જુદા હોવાથી બિન્ન બિન્ન સમયમાં દાન કરવું માટે એવે ઠેકાણે આવૃત્તિરૂપ ક્રમથી અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. ॥ ૬૮ ॥

તથા ચાન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૬૯ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે પ્રમાણે (બન્યાર્થદર્શનમ્) અન્ય અર્થનું પણ દર્શન છે.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત અર્થનું દર્શન બીજા વાક્યમાં પણ થાય છે. અર્થાત્ અર્થવાદમાં પણ પૃથક્ અનુષ્ઠાનનું દર્શન થાય છે. એ અર્થવાદ વાક્ય આ પ્રમાણે છે. અમિતઃ સૌમમ્, મેયૌ મવત્ इति આ વાક્યમાં પૃથક્ દાન કરવાનું રૂપ કથન છે. ॥ ૬૯ ॥

વિધિરિતિ चेन्न वर्तमानापदेशात् ॥ ૭૦ ॥

પદાર્થ :—(વિધિઃ इति चेत्) ઉક્ત વાક્ય વિધિ પરક છે, (इति चेन्न) જો એમ કહેવામાં આવે તો, નહિ. (वर्तमानापदेशात्) વર્તમાન કાળનો ઉદ્દેશ છે.

ભાવાર્થ :—જો કોઈ ‘મવતઃ’ આ ક્રિયાપદ વિધિ પરક ગણે તો તે બૂલ છે કારણ કે એ ક્રિયાપદ તો વર્તમાન કાળને બતાવે છે. આ ઉપરથી રૂપ કથન છે કે આગ્નેય કુબ્જાગ્રીવ એ પશુઓનું ક્રમથી દાન કરવું જોઈએ. ॥ ૭૦ ॥

इति गुर्जरभाषायां जैमिनीयमीमांसाभाष्ये एकादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ जैमिनीयमीमांसाया एकादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः

આગ્નેય આદિ પ્રધાનોનું અનુષ્ઠાન તંત્રથી થાય છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો. સિદ્ધાંત સૂત્ર. एकदेशकालकर्तृत्वं मुख्यानामेकशब्दोपदेशात् ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(एकदेशकालकर्तृत्वं) દેશ, કાળ અને કર્તાની એકતા છે (मुख्यानाम्) પ્રધાનભૂત છ યાગોનું (एकशब्दोपदेशात्) એક શબ્દથી વિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આ પાદમાં અંગ સહિત પ્રધાનોના તંત્રનો (યોગપદ્ધતો) વિચાર કરવામાં આવશે. સમે દેશે યજેત, દર્શપૂર્ણમાસઃશ્વ્યાં યજેત દર્શપૂર્ણમાસયોશ્વરશ્વરો ઋત્વિજઃ । ઇત્યાદિ વાક્યોથી દેશ, કાળ અને કર્તાનું વિધાન છે. આ વિધાન ઉત્પત્તિ વિધિનું શેષ છે કે પ્રયોગ વિધિનું ? સમુદાય વાચક દર્શપૂર્ણમાસ રૂપ એક જ શબ્દથી વિધાન હોવાથી મુખ્ય છ યાગો સાથે અંગોના દેશ કાળ અને કર્તાની એકતા જ છે. અર્થાત્ પ્રધાન યાગ અને તેના અંગોના દેશ, કાળ અને કર્તા જુદા જુદા હે તા નથી. અર્થાત્ ઉક્ત વિધાન પ્રયોગ વિધિનું શેષ છે ઉત્પત્તિ વિધિનું નહિ. ॥ ૧ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. અવિધિશ્ચેત્ કર્મણામભિસમ્બન્ધઃ પ્રતિયેત તલ્લક્ષણાર્થાભિસંયોગાદ્
વિધિત્વાચ્છેતરેષાં પ્રતિપ્રધાનં ભાવઃ સ્યાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(અવિધિઃ ચેત્) જે પ્રધાન કર્મને ઉદ્દેશીને દેશાદિનું વિધાન ન હોય તો (કર્મણામ્ અભિસમ્બન્ધઃ) દેશાદિનો સંબંધ એક છે (પ્રતીયેત) એવી પ્રતીતિ થાય. પણ એમ નથી. (લક્ષણાભિસંયોગાત્) લક્ષણાનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. તેથી (હતરેષાં વિધિત્વાચ્છેતરે) બીજાં વિધેય હોવાથી (પ્રતિપ્રધાનં ભાવઃ સ્યાત્) જેટલા પ્રધાનો છે તેટલા જ દેશાદિનો સંબંધ છે.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસમાં છ પ્રધાન યાગો છે. અને હરેક પ્રધાન દીઠ દેશ, કાળ અને કર્તા બુદ્ધ બુદ્ધા હોવા જોઈએ. અર્થાત્ તંત્રથી અનુષ્ઠાન ન થવું જોઈએ. પ્રધાન સાથે અંગોના દેશ, કાળ અને કર્તાનું વિધાન છે જ. દર્શપૂર્ણમાસ શબ્દમાં લક્ષણા સ્વીકારવી જોઈએ એટલે કે સમુદાય અને તેના એક દેહની સાથે વિધિનો સંબંધ છે. કાણુ કે પ્રધાન અને અંગો બંન્નેના વિધેય છે માટે દર્શપૂર્ણમાસ શબ્દમાં લક્ષણા સ્વીકાર્યા વગર છુટકો જ નથી. આ પૂર્વ-પક્ષનું સમાધાન આમળના અધિકાંશમાં આવી જાય છે. ॥ ૨ ॥

અંગોનો પણ સમદેશ આદિનો નિયમ છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

અજ્ઞેષુ ચ તદ્ભાવઃ પ્રધાનં પ્રતિનિર્દેશાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(અજ્ઞેષુ) પ્રયાગદિ અંગોમાં (તદ્ભાવઃ) દેશાદિનો નિયમ નથી (પ્રધાનં પ્રતિ નિર્દેશાત્) પ્રધાનનો ઉદ્દેશ કરીને વિધાન કરેલું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રયાગદિ અંગોમાં દેશાદિનો કોઈ નિયમ નથી કારણુ કે દેશાદિ તો પ્રધાન કર્મને ઉદ્દેશીને જ છે. ॥ ૩ ॥

યદિ તુ કર્મણો વિધિસમ્બન્ધઃ સ્યાદૈક્યશબ્દાત્ પ્રધાનાર્થાભિસંયોગાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(યદિ તુ) પૂર્વપક્ષ તરફથી શંકા ઘોતક આ શબ્દ છે. (કર્મણો વિધિસમ્બન્ધઃ સ્યાત્) જે કર્મનો વિધિ સાથે સંબંધ હોય તો ભિન્ન ભિન્ન અનુષ્ઠાન હોય પણ એમ નથી. (દૈક્યશબ્દાત્) સમુદાય વાયક શબ્દથી નિર્દેશ હોવાથી (પ્રધાનાર્થાભિસંયોગાત્) સ્વર્ગ ૩૫ પ્રધાન કળના પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયોગ સાથે સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આએવાદિ પ્રધાન કર્મના વિધિ સાથે અંગોનો સંબંધ નથી પણ સ્વર્ગ-પ્રાપ્તિને અનુકૂળ પ્રયોગ ૩૫ બ્યાપાર સાથે અંગોનો સંબંધ છે માટે તંત્રથી જ અંગોનું અનુષ્ઠાન થાય છે. સમુદાય વાયક દર્શપૂર્ણમાસ શબ્દથી નિર્દેશ પણ એનો જ છે, માટે સાગપ્રધાનના પ્રયોગને માટે દેશાદિ નિયમ છે. ॥ ૪ ॥

તથા ચાન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) તે જ પ્રમાણે (અન્યાર્થદર્શનમ્) અન્ય અર્થનું પણ દર્શન છે.

ભાવાર્થ :—ઉપાગિ હ વા એતાનિ ઘોરાગિ હર્વીષિ યદમાવાસ્યાયાં સંન્નિયન્તે । આગ્નેયં પ્રથમમૈન્દ્રે ઉત્તરે । ઉક્ત વાક્યમાં હવિષોનો એક કાળ બતાવ્યો છે માટે દેશાદિનો ભેદ અંગ અને પ્રધાનમાં નથી. ॥ ૫ ॥

શ્રુતિશ્ચૈવાં પ્રધાનવત્ કર્મશ્રુતેઃ પરાર્થત્વાત્ કર્મણોઽશ્રુતિત્વાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ણમ્) દેશાદિની (શ્રુતિઃ) શ્રવણ (પ્રધાનવત્) અનુવાદક પેઠે પ્રતીત થાય છે. (કર્મશ્રુતેઃ પરાર્થત્વાત્) દર્શપૂર્ણમાસ ૩૫ કર્મની શ્રુતિનું પરાર્થત્વ હોવાથી (કર્મણઃ અશ્રુતિત્વાત્ ચ) કાર્યનું શ્રવણ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસથી યજ્ઞન કરવું આમ કહેવાથી દેશ અને કાળની પ્રતીતિ ચોક્કસ થાય છે. કારણ કે દેશ અને કાળ વગર યજ્ઞની કર્તવ્યતા જ કેવી રીતે થઈ શકે ? દેશાદિ તો પ્રયોગનાં અંગ છે. આ સમસ્ત સૂત્રનું તાત્પર્ય છે. ॥ ૬ ॥

અજ્ઞાનિ તુ વિધાનત્વાત્પ્રધાનેનોપદિશ્યેરંસ્તસ્માદેકદેશત્વમ્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(અજ્ઞાનિ તુ) અંગો તો (વિધાનત્વાત્) ફળ વાક્યથી વિહિત હોવાથી (પ્રધાનેન ઉપદિશ્યેરં) પ્રધાન સાથે ઉપદિશ્યમાન હોય છે. (તસ્માત્) માટે અંગોનો (એકદેશ-ત્વમ્ સ્યાત્) એક દેશ હોય છે.

ભાવાર્થ :—અંગોનો પરંપરા સંબંધથી ફળ સાથે સંબંધ હોય છે તેથી પ્રધાન કર્મ સાથે એનો ઉપદેશ હોય છે. માટે પ્રધાન સાથે અંગોનું સાહિત્ય હોય છે માટે એનો એક દેશ હોવો જોઈએ. ॥ ૭ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. દ્રવ્યદેવતં તથેતિ ચેત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(દ્રવ્યદેવતમ્) દ્રવ્ય અને દેવતા (તથેતિ ચેત્) તે પ્રમાણે છે.

ભાવાર્થ :—દ્રવ્ય અને દેવતા પ્રધાન કર્મ અને અંગ કર્મના ભેદ પ્રમાણે હોય છે તે જ પ્રમાણે દેશઆદિ પણ થશે. આ શંકાનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ન ચોદનાવિધિશેષત્વાન્નિયમાર્થો વિશેષઃ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (ચોદનાવિધિશેષત્વાત્) ઉત્પત્તિ વિધિના શેષ હોવાથી. (નિયમાર્થઃ વિશેષઃ) વિશેષ નિયમને માટે છે.

ભાવાર્થ :—દ્રવ્ય અને દેવતાનું દૃષ્ટાન્ત વિષય છે કારણ કે યાગના ૩૫ બે હોય છે. એક દ્રવ્ય અને બીજું દેવતા. ઉત્પત્તિ વિધિ યાગનું સ્વરૂપ બતાવે છે. માટે દ્રવ્ય અને દેવતા ઉત્પત્તિ વિધિના શેષ છે અને દેશ આદિ પ્રયોગ વિધિના શેષ છે. ॥ ૯ ॥

તેષુ સમવેતાનાં સમવાયાત્ તન્ત્રમજ્ઞાનિ ભેદસ્તુ તદ્વેદાત્ કર્મભેદઃ પ્રયોગે
સ્યાત્ તેષાં પ્રધાનશબ્દત્વાત્ તથા ચાન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(તેષુ) પ્રધાન યાગોમાં (સમવેતાનામ્) વિહિતોનો (સમવાયાત્) સંબંધ
હોવાથી તંત્રથી અનુષ્ઠાન થાય છે. (તદ્વેદાત્) દ્રવ્ય અને દેવતાનો ભેદ હોવાથી (કર્મભેદઃ)
અનુષ્ઠાનમાં પણ ભેદ હોય છે (પ્રયોગે સ્યાત્) પ્રયોગમાં હોય છે. (તેષામ્ પ્રધાનત્વાત્) છ યાગો
પ્રધાન હોવાથી. (તથા ચાન્યાર્થદર્શનમ્) અંગ અને અંગીનું તંત્રથી અનુષ્ઠાન કરવાથી
પૌર્ણીમ સીમાં ચૌદ આહુતિઓ આપવાનું વિધાન ઉત્પન્ન થાય છે.

ભાવાર્થ :—પ્રધાન છ યાગો વિહિત અંગોમાં સંબંધ છે. માટે અંગીનું અનુષ્ઠાન
તંત્રથી થવું જોઈએ. અંગ અને પ્રધાન કર્મના દ્રવ્ય અને દેવતાનું ઐક્ય છે. પણ જ્યાં દ્રવ્ય
અને દેવતાઓનો ભેદ હોય ત્યાં કર્મનો પણ ભેદ માનવો જોઈએ, અર્થાત્ પ્રયોગમાં પણ ભેદ
હોવો જોઈએ. પ્રધાન છ યાગો છે તેની સાથે અંગીનું તંત્રથી અનુષ્ઠાન થવું જોઈએ. અંગ
અને અંગીનું તંત્રથી અર્થાત્ એક સાથે અનુષ્ઠાન થવાથી પૌર્ણીમાસીમાં ચૌદ આહુતિઓ
આપવાનું જે વિધાન છે તે પણ ઉપપન્ન થાય છે. ॥ ૧૦ ॥

‘ દર્શપૂર્ણમાસેષ્ટિ આદિમાં સંઘભેદથી અંગીનું, ભેદથી અનુષ્ઠાન થાય છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. દષ્ટિરાજસૂચચાતુર્માસ્યેષ્ઠેકકર્મ્યાદિક્ષાનાં તન્ત્રમાવઃ સ્યાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(દષ્ટિરાજસૂચચાતુર્માસ્યેષુ) દર્શેષ્ટિ, પૌર્ણીમાસેષ્ટિ રાજસૂચ અને ચાતુર્માસ્યમાં
(એકકર્મ્યાત્) એ જધાનું એક ફક્ત હોવાથી (તન્ત્રમાવઃ સ્યાત્) તંત્રભાવ છે.

ભાવાર્થ :—દષ્ટિ, રાજસૂચ અને ચાતુર્માસ્યમાં ફક્ત એક હોવાથી અંગીનું અને
પ્રધાન કર્મોનું અનુષ્ઠાન તંત્રથી કરવું જોઈએ. તંત્રથી એટલે એક સાથે. ॥ ૧૧ ॥

કાલભેદાન્નેતિ ચેવ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(કાલભેદાત્) કાળનો ભેદ હોવાથી તંત્રથી અનુષ્ઠાન કરવું (ન) યોગ્ય
નથી. (इति चेत्) ને એવી શંકા કરવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—કાળ અને દેશ ભિન્ન હોવાથી તંત્રથી અનુષ્ઠાન ન થઈ શકે આનો ઉત્તર
આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૨ ॥

નૈકદેશત્વાત્ પશુવત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (નૈકદેશત્વાત્) એક દેશ હોવાથી (પશુવત્) પશુ પ્રમાણે.

ભાવાર્થ :—જે વાક્યમાં પ્રધાન કર્મોનું વિધાન છે તે જ વાક્યમાં અંગો પ્રધાનના
ઉપકારક છે એમ કહ્યું છે માટે તંત્રથી અનુષ્ઠાનની ઉપપત્તિ થઈ શકે છે. જેમ સવતીય પશુમાં
તંત્રથી અનુષ્ઠાન થાય છે તેમ ઉક્ત સ્થળોમાં તંત્રથી અનુષ્ઠાન થઈ શકશે. ॥ ૧૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

અપિ વા કર્મપૃથક્ત્વાત તેષાં તંત્રવિધાનાત સાજ્ઞાનામુપદેશઃ સ્યાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (કર્મપૃથક્ત્વાત) દર્શપ્રયોગ અને પૌર્ણભાસ પ્રયોગ પૃથક્ હોવાથી (તેષાં તંત્રવિધાનાત) દર્શયાગત્રય અને પૌર્ણભાસ યાગત્રયનું તંત્રથી અનુવાદરૂપે કથન કરીને (સાજ્ઞાનામ્ ઉપદેશઃ સ્યાત્) ફરીથી અભાવાસ્થા અને પૌર્ણભાસીથી યજ્ઞન વિધાન કથું છે.

ભાવાર્થ :—તંત્રથી અંગેનું અનુષ્ઠાન નથી કારણ ત્રણ દર્શયાગ અને ત્રણ પૌર્ણભાસ યાગો પૃથક્ત્વથી વિધાન કથું છે. તે તે પ્રયોગમાં અંગ સહિત પ્રયોગોને ઉપદેશ છે. તેથી પૃથક્ત્વથી જ અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. ॥ ૧૪ ॥

તથા ચાન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) તે પ્રમાણે (અન્યાર્થદર્શનમ્) અન્ય અર્થના દર્શનમાં પ્રમાણ છે.

ભાવાર્થ :—પૌર્ણભાસ યાગમાં ચૌદ આહુતિઓ અને અભાવાસ્થા યાગમાં તેર આહુતિઓ હોમવાનું વિધાન છે. આ ભેદાનુષ્ઠાન વગર સંભવી શકે નહિ ॥ ૧૫ ॥

તદાઽવયવેષુ સ્યાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(તદા) ત્યારે (અવયવેષુ સ્યારે) આતુર્ભર્યાદિના અવયવોમાં તે પ્રમાણે થાય છે.

ભાવાર્થ :—આતુર્ભર્યાદિના અવયવોમાં પણ ભેદથી અનુષ્ઠાન થવું યોગ્ય છે. ॥ ૧૬ ॥

પશૌ તુ ચોદનૈકત્વાત તન્નસ્ય વિપ્રકર્ષઃ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(પશૌ તુ) સવનીય પશુમાં તો (ચોદનૈકત્વાત) એક વિધાન હોવાથી (તન્નસ્ય વિપ્રકર્ષઃ) તંત્રથી અનુષ્ઠાન હોવું યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ :—સવનીય પશુના સ્થાનમાં અંગ કર્મોનું તંત્રથી અનુષ્ઠાન થવું યોગ્ય છે કારણ કે વિધાન એક જ છે. ॥ ૧૭ ॥

‘ અધ્વરકદપ ’ આદિ ઇષ્ટિઓમાં ત્રણ સંધિમાં અંગોનું ભેદથી
અનુષ્ઠાન કરવું ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. તથા સ્યાદધ્વરકલ્પાયાં વિશેષસ્યૈકકાલત્વાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (અધ્વરકલ્પાયામ્) અધ્વરકદપ નામવાળી ઇષ્ટિમાં (સ્યાત્) એક પ્રયોગ છે. અર્થાત્ તંત્રથી અનુષ્ઠાન થાય છે. (વિશેષસ્ય) નિર્વાપાન્ત અંગકલાપ (એકકાલત્વાત્) એક જ કાળમાં વિદિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અધ્વરકલ્પ નામક ઇષ્ટિમાં અન્વયવિધાનથી લઘુ નિર્વાપ પર્યન્ત કર્મનું તંત્રથી અનુષ્ઠાન થાય છે માટે તેની પછીના અંગોનું પણ તંત્રથી અનુષ્ઠાન કરવું અર્થાત્ અભેદથી અનુષ્ઠાન થાય છે. ॥ ૧૮ ॥

इष्टिरिति चैकवच्छ्रुतिः ॥ १९ ॥

પદાર્થ :—(इष्टिः इति च) અને અધ્વરકલ્પેષ્ટિઃ અહીં (एकवत् श्रुतिः) એક વચનનું અવયુ, થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અધ્વરકલ્પ ઇષ્ટિમાં એક વચનનો પ્રયોગ છે તેથી પણ સમગ્રય છે કે અભેદથી અનુષ્ઠાન કરવું. ॥ ૧૯ ॥

सिद्धांत सूत्र.

न वा कर्मपृथक्त्वात्तेषां च तन्त्रविधानात् साङ्गानामुपदेशः स्यात् ॥ २० ॥

પદાર્થ :—(न वा) અથવા અભેદથી અનુષ્ઠાન નથી (कर्मपृथक्त्वात् च तेषाम्) ભિન્ન ભિન્ન કાળમાં કર્મોનું વિધાન હોવાથી (तन्त्रविधानात्) શાસ્ત્રથી વિધાન હોવાથી (साङ्गानाम् उपदेशः स्यात्) સંગ કર્મોના ઉપદેશ ભેદથી અનુષ્ઠાન કરવા માટે છે.

ભાવાર્થ :—આગ્નાયૈણ્યવદેવ તારાના પુરોડાશ ત્રયનું જુદા જુદા ત્રણે કાળમાં શાસ્ત્રથી વિધાન છે. એકનું પ્રાત કાળે, બીજાનું મધ્યાહ્ને અને ત્રીજાનું સાંધાકાળે અનુષ્ઠાન કરવાનું હોય છે માટે ભેદથી જ અનુષ્ઠાન થવું જોઈએ. ॥ ૨૦ ॥

प्रथमस्य वा कालवचनम् ॥ २१ ॥

પદાર્થ :—(वा) અથવા (कालवचनम्) પ્રાતઃકાળનું જે વિધાન છે તે પ્રથમ પુરોડાશને માટે છે. બીજાને માટે નહિ.

ભાવાર્થ :—પુરા વાચઃ પ્રવદિતો નિર્બપેત્ આ વાક્યથી જે પ્રાતઃકાળમાં કર્મ કરવાનું વિધાન જણાય છે તે તે પ્રથમ પુરોડાશને માટે છે બધાને માટે નહિ. ॥ ૨૧ ॥

कलकत्वाद्विष्टादो ययाऽन्यत्र ॥ २२ ॥

પદાર્થ :—(कलकत्वात्) એક કળનો ઉપદેશ હોવાથી (इष्टिशब्दः) ઇષ્ટિ શબ્દમાં એક વચનનો પ્રયોગ છે. (यथा अन्यत्र) જેવી રીતે બીજે ઠેકાણે.

ભાવાર્થ :—ઇષ્ટિ શબ્દમાં જે એક વચન જણાય છે તેથી પણ અભેદથી અનુષ્ઠાન પતીત થતું નથી એ એક વચન તો નવ યાગોનું એક જ કળ છે એમ બતાવે છે. સર્વવૃષ્ટિ—ઇષ્ટિ તથા યુગારેષ્ટિ આદિમાં પણ એક વચનનો પ્રયોગ છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે ઉક્ત ઠેકાણે ભેદથી જ કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવું. ॥ ૨૨ ॥

‘વસાહોમ તંત્રથી અનુષ્ઠિત થાય છે.’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

વસાહોમસ્તન્નમેકદેવતેષુ સ્યાત પ્રધાનસ્યૈકકાલત્વાત ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(એકદેવતેષુ) પ્રજ્ઞપતિ=પરમાત્મા પ્રોત્યર્થે જે પશુઓનું દાન કરવામાં આવે છે તેમાં (વસાહોમઃ) પુષ્ટ પશુને દાન આપતી વખતે (સ્યાત) હોમ કરવામાં આવે છે (પ્રધાનસ્ય એકકાલત્વાત) તેનો સમય એક જ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેટલાં પશુઓનું આહારણે દાન કરવાનું હોય છે તે વખતે જુદા હોમ કરવાના હોતા નથી પણ એક જ વખત હોમ કરવો જોઈએ. આ ઠેકાણે વસાહોમનો અર્થ શક્તિશાળી પશુનું દાન એવો થાય છે. વસા એટલે વસાવાળું અને હોમ એટલે દાન ॥ ૨૩ ॥

કાલમેદ્વાચ્ચાવૃત્તિર્દેવતામેદે ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (કાલમેદ્વાત) સમયનો ભેદ હોવાથી અને (દેવતામેદે) દેવતાનો પણ ભેદ હોવાથી (આવૃત્તિઃ) ભેદથી અનુદાન કરવું.

ભાવાર્થ :—સમય અને દેવતાનો જ્યાં ભેદ બતાવ્યો હોય ત્યાં હોમનું ભેદથી અનુદાન થાય છે. એકી સાથે નહિ. ॥ ૨૪ ॥

“યૂપૈકાદશિનીમાં તંત્રથી યૂપાહુતિનું અનુદાન થાય છે.” એ અધિકરણનાં સૂત્રો.
પૂર્વપક્ષ. અન્તે યૂપાહુતિસ્તદ્વત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(તદ્વત્) વસાહોમ પેઠે (અન્તે) અન્તિકર્માં (યૂપાહુતિઃ) યૂપાહુતિ આવૃત્તિથી આપવી.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમમાં યૂપાહુતિઓ આપવાની હોય છે. તત્ર યૂપસ્ય અન્તિકે અર્ધે મથિત્વા યૂપાહુતિં જુહોતિ આ અગ્યાર આહુતિ કરમથી આપવાની હોય છે. એક જ ઠેકાણે બધી આહુતિઓ આપવાની હોતી નથી. ॥ ૨૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

ઇતરપ્રતિષેધો વા ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ઇતરપ્રતિષેધઃ) આહવનીયનો પ્રતિષેધ છે.

ભાવાર્થ :—ઉપરના વાક્યથી યૂપદેશના સાંનિધ્યમાં જઈ અગ્નિ મથન કરવું એ ન્યાયપ્રાપ્ત છે માટે એનો તો માત્ર અનુવાદ છે અર્થાત સમીપતાનો કેવળ અનુવાદ છે અને આહવનીયમાં જે હોમ પ્રાપ્ત હતો તેનો પ્રતિષેધ જ વિવક્ષિત છે એટલે આહવનીયમાં હોમ ન કરતાં યૂપોની સમીપ જઈ હોમ કરવો, અને તેમાં જ બધી આહુતિ આપવી. એટલે તે આહુતિઓ તંત્રથી આપવી. જુદી જુદી વારાફરતી નહિ. ॥ ૨૬ ॥

અશાસ્ત્રવાચ્ચ દેશાનામ્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (દેશાનામ્) દેશાનું (અશાસ્ત્રવાત) વિધાન ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—હોમને માટે યૂપના દેશોનું સામીપ્ય વિહિત નથી. ન ચ અગ્નિકદેશાઃ ક્રત્યાઃ શાસિતુમ્ । આપેક્ષિતત્વાદન્તિકસ્ય । અથ પરમાન્તિકં શિષ્યેત તદ્વા યૂપ ઉપદહ્યેત । ‘યૂપની અન્તિકતાનું’ વિધાન થઈ શકે નહિ કારણ કે અન્તિકતા તો અપેક્ષાકૃત ગેય છે, જે કહે છે પરમ અન્તિકતાનું વિધાન છે તો એનો ઉત્તર એ છે કે એમ કરવાથી યૂપનો જ દાહ થઈ જાય છે. માટે અન્તિકતાનું વિધાન થઈ શકે નહિ. શાખર ભાષ્ય. ’ ॥ ૨૭ ॥

અવભૃથમાં સાંગપ્રધાનનું અનુષ્ઠાન છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

અવભૃથે પ્રધાનેઽગ્નિવિકારઃ સ્પાત્ ન હિ તદ્વેતુરગ્નિસંયોગઃ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(અવભૃથે) અવભૃથમાં (પ્રધાને અગ્નિવિકારઃ) પ્રધાન કર્મ જ કરવું જોઈએ. (હિ) કારણ કે, (તદ્વેતુઃ ન અગ્નિસંયોગઃ) અગ્નિ સાથે પ્રધાન હેતુક અંગોનો સંબંધ હોતો નથી.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમ પ્રકરણમાં શ્રવણ થાય છે કે ‘અવભૃથેન ચરન્તિ’ અહીં બાપઃ અર્થાત્ જળમાં જે કર્તવ્ય છે તે માત્ર પ્રધાન કર્મ હોય તેજ કરવાનું છે. અંગ કર્મો જળમાં કરવાનાં હોતાં નથી. કારણ કે અવભૃથશબ્દો વરુણદેવતાસ્ય એકકપાલસ્ય યાગસ્ય વાચકઃ વરુણ દેવતાક એક કપાલ દ્રવ્યક યાગનો વાચક અવભૃથ શબ્દ છે માટે અવભૃથ શબ્દથી એક કપાલ રૂપ દ્રવ્યનો વરુણ દેવતા સાથે સંબંધ બતાવવો એજ કહ્યું છે. એ પ્રધાન કર્મ છે એમાં અંગોનો સંબંધ બતાવવાનો પ્રસંગ જ નથી. ॥ ૨૮ ॥

દ્રવ્ય દેવતાષત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(દ્રવ્યદેવતાષત્) દ્રવ્ય અને દેવતા યાગના સ્વરૂપ છે, તેની પેટે.

ભાવાર્થ :—જેમ એક કપાલ રૂપ દ્રવ્ય અને વરુણ દેવતા પ્રધાન કર્મમાં વિહિત છે અંગ કર્મમાં નહિ. તેમ જળ પણ પ્રધાન કર્મમાંજ વિહિત છે. એટલે અવભૃથ કર્મમાં અંગોનો સંબંધ નથી. ॥ ૨૯ ॥

સાક્ષો વા પ્રયોગવચનૈકત્વાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સાક્ષઃ) અંગ સહિત પ્રધાન કર્મ જળમાં કર્તવ્ય છે. (પ્રયોગવચનૈકત્વાત્) પ્રયોગ વિધિ અંગ અને પ્રધાનમાં સાત્ત્વરણ હોય છે.

ભાવાર્થ :—દેશ, કાળ અને કર્તા આદિ પ્રયોગનાં અંગ હોય છે. ‘અસુ’ આ શબ્દથી દેશનું વિધાન છે, માટે એનો પ્રયોગ સાથે સંબંધ છે. તેથી તેમાં અંગ અને પ્રધાન બંનેનો સંબંધ છે. ॥ ૩૦ ॥

લિંગદર્શનાન્ત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (લિંગદર્શનાન્ત્) લિંગભૂત વાક્યનું પણ શ્રવણ થાય છે.

ભાવાર્થ :—અપ્સુ તુળં પ્રાસ્ય આધારમાધારયતિ આ વાક્યમાં પાણીમાં દહીં તાપી આધાર અંગ કરવાનું રપટ કથન છે. આધાર એ અંગ કર્મ છે માટે પ્રધાન અને અંગ બન્ને કર્મ જળમાં કરવાનાં હોય છે, એ રપટ થાય છે. ॥ ૩૧ ॥

શબ્દવિભાગાદ દેવતાનપનયઃ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શબ્દવિભાગત્) અવભથ શબ્દથી દેવતાનો વિભાગ થતો હોવાથી (દેવતાનપનયઃ) અંગોમાં દેવતાનો સંબંધ છે.

ભાવાર્થ :—અવભથ શબ્દથી દેવતાનો વિભાગ થાય છે. દ્રવ્ય અને દેવતા એ તે વાગનું સ્વરૂપ છે, તેથી ઉત્પત્તિ વાક્યમાં તેનો અવભથ પદના વાચ્ય સાથે સંબંધ છે. અર્થાત્ દેવતા અને દ્રવ્યનો અરબૃથના અર્થ સાથે સંબંધ બતાવ્યો છે તેથી કંઈ અંગોના અનુષ્ઠાનનો સંબંધ દૂર થતો નથી, આથી રપટ થાય છે કે અવભૃથમાં સાંગ પ્રધાનનું અનુષ્ઠાન કરવાનું હોય છે. ॥ ૨૨ ॥

‘ ઉત્તર દક્ષિણ વિહારોના અંગોનું ભેદથી અનુષ્ઠાન કરવું. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

દક્ષિણેઽગ્રો વરુણપ્રધાસેષુ દેશમેદાત સર્વં વિક્રિયતે ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(દક્ષિણે) દક્ષિણ વિહારમાં (અગ્રો) અગ્નિમાં (વરુણપ્રધાસેષુ) વરુણ પ્રધાસમાં (દેશમેદાત) દેશ બિન હોવાથી (સર્વં વિક્રિયતે) સર્વનું અનુષ્ઠાન બિનતાથી થાય છે.

ભાવાર્થ :—વરુણ પ્રધાસમાં વિહારનું પૃથક્ત્વ આત્માત થયું છે. ઉત્તરસ્યાં વેદ્યાનન્ધાનિ હર્વોષિ સાદયતિ દક્ષિણસ્યાં મારુતોમિતિ ચાતુર્માસ્યે વરુણપ્રધાસે શ્રુતમ્ આ પ્રમાણે ચાતુર્માસ્યમાં વરુણ પ્રધાસમાં શ્રવણ થાય છે. અહીં એ સિદ્ધાંત કે દક્ષિણ અગ્નિમાં અલગ અલગ સર્વ અંગોનું અનુષ્ઠાન થાય છે, તંત્રથી નહિ. ॥ ૩૩ ॥

અચોદનેતિ ચેત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(અચોદનાં હિતિ ચેત્) ફળ પ્રત્યે કર્મની ચોદના અર્થાત્ વિધાન નથી એ એવી શંકા કરવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—ફળને ઉદ્દેશીને વિધાન નથી એટલે કે મારુતવતીનું વિધાન ફળ યોધક નથી, તો અહીં અંગેની પ્રાપ્તિ જ નથી. જ્યાં અંગોની પ્રાપ્તિ જ નથી ત્યાં તંત્રથી અનુષ્ઠાન કરવું કે ભેદથી એ વિચારને અવકાશ જ રહેતો નથી. આ શંકાનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૩૪ ॥

સ્યાત્ પૌર્ણમાસીચત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(સ્યાત્) અંગોની પ્રાપ્તિ છે. (પૌર્ણમાસીચત્) પૌર્ણમાસી પેડે,

ભાવાર્થ :—પૌર્ણમાસ્યા યજેત આ ઠેકાણે કળનેા સંબંધ બતાવ્યો નથી છતાં અંગોનું અનુષ્ઠાન થાય છે તે જ પ્રમાણે દક્ષિણસ્યાં માસતીમ્ આ ઠેકાણે પણ અંગોનું અનુષ્ઠાન થાય છે. ॥ ૩૫ ॥

પ્રયોગચોદનેતિ ચેત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(પ્રયોગચોદના इति चेत्) પ્રયોગ વિધિ છે તેથી.

ભાવાર્થ :—જે એવી શંકા કરવામાં આવે કે પૌર્ણમાસ્યા યજેત આ ઠેકાણે તે યજેત આ આખ્યાત પદથી પ્રયોગનું વિધાન છે માટે ત્યાં તેા અંગ અને પ્રધાન કર્મોનું અનુષ્ઠાન થવું યોગ્ય છે. આ શંકાનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૩૬ ॥

તથેહ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(તથા इह) તે પ્રમાણે અહીં છે.

ભાવાર્થ :—મારુતી પાળ પ્રયોગ જ વિદિત છે. આસાદયતિ આ આખ્યાતનેા ઉલ્લેખ અહીં પણ છે, તસ્માન્માસ્ત્યપિ દક્ષિણ વિહારે કર્તવ્યા શાબ્દ ભાષ્ય. મારુતી પ્રયોગ પણ દક્ષિણ વિહારમાં અંગો સંહિત કરવેા. ॥ ૩૭ ॥

આસાદનમિતિ ચેત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(આસાદનમ્ इति चेत्) મારુતી પ્રયોગમાં આસાદન છે. જે એવી શંકા કરવામાં આવે તેા.

ભાવાર્થ :—પૌર્ણમાસી વાક્યમાં યજ્ઞતિ આખ્યાતનું શ્રવણ છે. મારુતીમાં આસાદયતિ આખ્યાતનું શ્રવણ છે, માટે અંગથી પ્રયોગવિધિ સંભવે છે એ કથન હીક નથી. આસાદન માત્ર વિધિ તેા અદૃશ્યાર્થક છે. ॥ ૩૮ ॥

નોત્તરેણૈકવાક્યત્વાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ. (ઉત્તરેણ) ઉત્તર સાથે (એકવાક્યત્વાત્) તુલ્ય યોગક્ષેમ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેમ ઉત્તર વેદિમાં હવિષે નું આસાદન યાગને માટે છે તેમ દક્ષિણ વેદિમાં હવિષનું આસાદન પણ યાગને માટે છે. અદૃષ્ટને માટે નથી. ॥ ૩૯ ॥

અષાઢ્યત્વાત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(અષાઢ્યત્વાત્) આસાદનથી હોમ વાખ્ય નથી માટે પ્રયોગ વિધિ નથી.

ભાવાર્થ :—આસાદયતિ આ પદ હોમદિધાનું વાયક નથી એ બરાબર છે છતાં એ પદની લક્ષણા માત્રી પ્રયોગ વિધિ સ્વીકારવેા જોઈએ. ॥ ૪૦ ॥

આમ્નાયવચનં તદ્વત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(તદ્વત્) તે પ્રમાણે (આમ્નાય વચનમ્) દક્ષિણ સ્વીકારવામાં આમ્નાયનું વચન કારણ તરીકે છે.

ભાવાર્થ :—યદેવ અધ્વયુઃ કરોતિ તત્પ્રતિપ્રસ્થાતા કરોતિ તથા દેવતાયજાનિતિ આ વચનથી દક્ષિણ વિહારમાં પણ ઉત્તર વિહાર પેટે યાગનું વિધાન થાય છે. માટે દક્ષિણ વિહારમાં અંગેનું બેદથી અનુધાન થાય છે. ॥ ૪૧ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. કર્તૃભેદસ્તથેતિ ચેત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(કર્તૃભેદઃ) કર્તાઓના પણ ભેદ હોવા ભેદએ (તથા ઇતિ ચેત્) ઉપર પ્રમાણે માનવાથી જો એ શંકા કરવામાં આવે તો, ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—દક્ષિણ વિહારમાં ઋત્વિજે જુદા હોવા ભેદએ કે તે જ એ શંકામાં પૂર્વપક્ષવાદીનું કહેવું છે કે કર્તાઓનો ભેદ હોવા ભેદએ. ચતુર્માસિકતા યજ્ઞક્રતુઓના પાંચ ઋત્વિજે હોય છે. ચાતુર્માસ્યાનાં યજ્ઞક્રતુનાં પञ્ચત્વિજઃ । અધ્વયુઃ, પ્રતિપ્રસ્થાતૃ, હોતૃ, ધ્રુવા અને આર્ગધ્ર આ પાંચ ઋત્વિજે ચતુર્માસિક યજ્ઞક્રતુઓમાં હોય છે. તેજ ઋત્વિજે દક્ષિણ વિહારમાં હોતા નથી જુદા હોવા ભેદએ આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૪૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ન સમવાયાત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ, (સમવાયાત્) પંચત્વનો જ સમવાય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દક્ષિણ વિહારમાં ઉપર કહેવામાં આવેલા જ પાંચ ઋત્વિજે કર્મ કરાવનાર હોય છે. પાંચના વધારે ઋત્વિજે ન હોવા ભેદએ. ॥ ૪૩ ॥

લિङ્ગદર્શનાच्च ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિङ્ગદર્શનાच्च) લિંગ વાક્યનું શ્રવણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ પ્રવયસમૃષ્ઠમ્ દક્ષિણાં દદાતિ ’ આ પ્રમાણે એ જ કર્તાઓનું જોષક વાક્ય પણ છે. અન્યત્ર દક્ષિણ વિહારમાં દક્ષિણાનું શ્રવણ થતું નથી માટે વધારે ઋત્વિજે નથી આવું અનુમાન થાય છે. ॥ ૪૪ ॥

વેદિસંયોગાદિતિ ચેત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(વેદિસંયોગાદિ) વેદિ સાથે હોતાના પાદનો સંબંધ હોવાથી. (ઇતિ ચેત્) જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—અન્તર્વેદ્યન્યઃ પાદઃ બહિર્વેદ્યન્યઃ પાદઃ હોતુઃ આ વાક્ય એમ બતાવે છે કે હોતાનો પાદ અન્તર્વેદિમાં હોય છે અને વેદિની બહાર પણ હોય છે. જો એક હોના જ હોય

તો વેદિની અંદર અને બહાર કેવી રીતે સંભવી શકે ? માટે કર્તામાં ભેદ છે એમ સમજાય છે એટલે કે બે હોતા હોવા બોધાયે. આ શ્લોકનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૪૫ ॥

ન દેશમાત્રત્વાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (દેશમાત્રત્વાત્) દેશવિશેષની વિધિરૂપ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—હોતા પાદનો પ્રશ્ન એ કંઈ વેદિના સંસ્કાર માટે હોતો નથી. દેશમાત્રમેતદ્વિધીયતે તસ્મિન્ દેશે હોત્રા સ્થાતવ્યમ્ યત્રાસ્યૈકઃ પાદોઽન્તર્વેદિ ભવતિ બ્રહ્મવૈષ્ણ્યઃ ॥ ઉક્ત વાક્યમા દેશવિશેષનું વિધાન છે. હોતાએ એવે ઠેકાણે ઉભા રહેવું બોધાયે કે એનો એક પગ વેદિના અન્તરભાગમાં હોય અને બીજો પગ વેદિની બહાર હોય. માટે બીજા હોતાનું અહીં વિધાન જણાવું નથી. માટે આતુર્ભાસ્ય યમ અને કપુમાં પાંચ કર્તાઓ સિવાય વધારાનું વિધાન નથી, એટલે કર્તાનો અભેદ છે. ॥ ૪૬ ॥

ઉત્તર દક્ષિણ વિહારના આપરાગ્નિક હોમોનું પૃથક્ અનુષ્ઠાન થાય છે.

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ.

एकास्मिन्नादपरेषु तन्त्रं स्यात् ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(એકાસ્મિન્નાત્) એક જ અગ્નિ હોવાથી. (અપરેષુ) પત્ની સંધ્યાગ્નિમાં (તન્ત્રં સ્વાત્) તંત્ર હોય છે.

ભાવાર્થ :—ગાર્હપત્ય એક જ અગ્નિ હોવાથી પત્ની સંધ્યાગ્નિ પશુ તંત્રથી થાય છે. અર્થાત્ એક સાથે થાય છે. ॥ ૪૭ ॥

नाना वा कर्तृभेदात् ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(ના) અથવા (નાના) આશ્રિતી થાય છે (કર્તૃભેદાત્) કર્તાઓમાં ભેદ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—માફતી ઇષ્ટિ ॥ જે અગ્નિ હોય છે તે પ્રતિપ્રસ્થાત્ નામક ઋત્વિજો કરવાનાં હોય છે. અને બીજા અગ્નિ અષ્ટવૃંદોએ કરવાનાં હોય છે. આમ કર્તાઓ સિદ્ધ હોવાથી કર્મની આશ્રિતિ થાય છે. એટલે કે એક સાથે બે કર્મ થતાં નથી. ભાગે ગાર્હપત્ય અગ્નિ એક રહી પશુ તેના કર્તાઓ જુદા જુદા હોય છે. ॥ ૪૮ ॥

‘ વાજપેયમાં બ્રહ્મસામકાળમાં આલંબ કર્મ સેવના પ્રતિષેધ છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. पर्यङ्गिकृतानामुत्सર્गे प्राजापत्यानां कर्मोत्सर्गः श्रुतिसामान्याद्वारण्यवत्

तस्माद् ब्रह्મસાગ્નિ ચોદનાપૃથક્ત્વં સ્યાત્ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(ઉત્સર્ગ) ઉત્સર્ગ વખતે (પ્રાજાપત્યાનામ્) પ્રાજાપત્ય પશુઓ સંબંધી જે આલંબન અર્થાત્ પ્રાપ્તિ છે (કર્મોત્સર્ગઃ) તેનો ઉત્સર્ગ કરવામાં આવે છે. (પર્યંકિકૃતાનામ્

આરણ્યવત્) પર્થગિન કરેલાં આરણ્ય પશુઓને જેમ છોડી મૂકવામાં આવે છે તેમ. (શ્રુતિસામાન્યાત્)
 ઉત્સજતિ પદનો અર્થ છોડતું થાય છે એને આધારે. (તસ્માત્) માટે (બ્રહ્મસાન્નિ) બ્રહ્મસામ
 વખતે (ચોદનાપૃથક્ત્વમ્ સ્યાત્) કર્માન્તર છે.

ભાવાર્થ :—વાજપેય યાગમાં પ્રાગ્નપત્ય પશુઓને અર્થાત્ પરપાત્મા દેવતાનું સ્મરણ
 કરી જે પશુઓનું વસમાં દાન આપવામાં આવે છે તેનો ઉત્સર્ગ અર્થાત્ ત્યાગ કરવો એ કર્મ
 શેષ નથી પણ એક બ્રુદ્ કર્મ જ છે. આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૪૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સંસ્કારપ્રતિષેધો ષા વાક્યૈકત્વે ક્રતુસામાન્યાત્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(ષા) અથવા (સંસ્કારપ્રતિષેધઃ) સંસ્કાર કાલમાત્રનો પ્રતિષેધ છે.
 (વાક્યૈકત્વે) એક વાક્ય હોવાથી (ક્રતુસામાન્યાત્) ક્રતુ સામાન્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ પર્યંમિકૃતાન્ ઉત્સજન્તિ બ્રહ્મસામ્યાલભતે ’ આ બંને વાક્યો મળી
 એક વાક્યતા થાય છે. દ્રવ્ય દેવતાનું શ્રવણ થતું ન હોવાથી પૂર્વોત્તરવાક્યોનું સમાન કર્તૃત્વ
 સિદ્ધ થાય છે. આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે ઉપરના એ વાક્યોથી કોઈ બ્રુદ્ કર્મ વિદિત
 નથી પણ સંસ્કાર કાલ માત્રનો પ્રતિષેધ થાય છે. ॥ ૫૦ ॥

વપાયાં ચાનભિધારણસ્ય દર્શનાત્ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વપાયમ્) વપામાં (અનભિધારણસ્ય) અનભિધારણ
 (દર્શનાત્) જોવાથી.

ભાવાર્થ :—પર્થગિનકરણ પછી કોઈ બીજાં કર્મોનો વ્યાપાર નથી. એવો ઉત્તર્ગ
 શબ્દથી અનુવાદ થાય છે. ॥ ૫૧ ॥

‘ અહીંન કંતુમાં ઉક્ષાનો ઉત્સર્ગ કર્મશેષના પ્રતિષેધ માટે છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. પચ્ચશારદીયાસ્તથેતિ ચેત્ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(તથા) પૂર્વ અધિકરણ પેઠે. (પચ્ચશારદીયાઃ) પંચશારદીય નામક
 કંતુઓ શેષ કર્મની અત્યન્ત નિવૃત્તિ નથી. (હતિ ચેત્) જે એમ શંકા કરવામાં આવે તે.
 ઉત્તર આગમના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—પાંચ વરસ સુધી ચાલે એવો પંચશારદીય નામક કંતુ હોય છે. તેમાં
 કેટલાક પશુઓનું પ્રથમ વરસે દાન કરવામાં આવે છે અને આગીના પશુઓનું દાન પછીના વરસેમાં
 કરવામાં આવે છે અને તેને માટે શેષકર્મની અત્યન્ત નિવૃત્તિ નથી. ॥ ૫૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ન ચોદનૈકવાક્યત્વાત્ ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (ચોદના) અપૂર્વ કર્મનું વિધાન છે. (એકવાક્યત્વાત્)
 અનેક ગુણુવિશિષ્ટ અપૂર્વ કર્મવિધાનમાં એક વાક્યતા છે.

ભાવાર્થ :—પાંચમે વરસે જે પશુઓનું દાન કરવામાં આવે છે તે અપૂર્વકર્મ જ છે. કાષ્ઠ શેષ કર્મ કરવાનું હોતું નથી. ॥ ૫૩ ॥

સંસ્કારાણાં ચ દર્શનાત્ ॥ ૫૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સંસ્કારાણામ્) સંસ્કારોનું (દર્શનાત્) શ્રવણ થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે દત્તન પશુઓનું દાન કરવામાં આવે છે તેને માટે પર્ચગિનકરણ અને પ્રોક્ષણ રૂપ સંસ્કારો પણ કરવાના હોય છે. ॥ ૫૪ ॥

અભિષેચનીય અને દશપેય કંતુઓનું ભિન્ન ભિન્ન અનુષ્ઠાન કરતું જોઈએ.

પૂર્વપક્ષ. દશપેયે ક્રયપ્રતિકર્ષાત્પ્રતિકર્ષસ્તતઃ પ્રાચાં તત્સમાનં તન્નં યાત્ ॥ ૫૫ ॥

પદાર્થ :—(દશપેયે) દશપેય નામક એકાદ કંતુમાં કષ્ણનો પ્રતિકર્ષ હોવાથી (તતઃ પ્રાચાં પ્રતિકર્ષઃ) સોમ કષ્ણ પહેલાંનાં અંગોનો પણ પ્રતિકર્ષ છે. (તત્સમાનં તન્નં સ્માદ્) માટે સમાનતંત્ર છે.

ભાવાર્થ :—અભિષેચનીય અને દશપેય કંતુઓનાં અંગોનું સહ અનુષ્ઠાન થાય છે. સોમ કષ્ણની પહેલાંનાં અંગોનું સહતંત્ર હોવાથી ઉત્તર અંગોનું પણ સહતંત્ર છે. એવો પૂર્વપક્ષ-વાદીનો ભાવ છે. ॥ ૫૫ ॥

સમાનવચનં તદ્વત્ ॥ ૫૬ ॥

પદાર્થ :—(તદ્વત્) તે પ્રમાણે (સમાનવચનમ્) દશપેય અને અભિષેચનીય યજ્ઞોનું સમાનવચન પણ છે.

ભાવાર્થ :—જે સમયમાં અભિષેચનીય યજ્ઞના અંગ કલાપોનું પ્રતિષ્ઠાન કર્યું છે તે જ કાળમાં દશપેય યજ્ઞના અંગ કલાપોનું પ્રતિષ્ઠાન કર્યું છે, આ સમાનતાને ક્ષીધે પણ અને યાગોનું સહઅનુષ્ઠાન કરવાનું હોય છે. અર્થાત્ એ જાનેનું તંત્ર છે. ॥ ૫૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અપ્રતિકર્ષો બાડ્યર્થહેતુત્વાત્ સહત્ત્વં વિધીયતે ॥ ૫૭ ॥

પદાર્થ :—(બા) અથવા (અપ્રતિકર્ષઃ) પ્રતિકર્ષ નથી. (અર્થહેતુત્વાત્) પૂર્વકર્મ અર્થ હેતુ હોવાથી (સહત્ત્વં વિધીયતે) સહત્ત્વનું વિધાન છે.

ભાવાર્થ :—મુખ્ય કષ્ણમાં સહત્ત્વ અર્થાત્ તંત્રનું વિધાન છે. કંતુ રૂઝ થયાં પહેલાં સોમવિકેતા સાથે જે લેવડ દેવડનો સંવાદ થાય છે તેમાં સોમકષ્ણનો નિશ્ચય થાય છે અને તે જ અર્થ હેતુ છે. જે પ્રથમ સોમ ખરીદી ન હોય તો પ્રયોગ વખતે સોમ ન પણ મળે એટલે કંતુ જ થાય નહિ માટે સાથે કષ્ણ કરવા રૂપ જે પ્રતિકર્ષ છે તે તો મુખ્ય કષ્ણમાં પ્રયોગ વખતે પ્રતિકર્ષ નથી. માટે તેમાં સહત્ત્વ પણ નથી. ॥ ૫૭ ॥

पूर्वस्मिन्नावभृथस्य दर्शनात् ॥ ५८ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પૂર્વસ્મિન્) પૂર્વ ને અભિપ્રેયનીય છે તેમાં (અવભૃથસ્ય દર્શનાત) અવભૃથનું દર્શન પણુ છે.

ભાવાર્થ :—સમાનં વા એતદ્ યજ્ઞં છિન્દન્તિ યદભિષેચનીયસ્યાવભૃથ इति ॥ જો બંને યજ્ઞના અંગોનું સહ અનુષ્ઠાન હોત તે; અવભૃથ રૂપ અંગ પણુ દશપેય પછી અનુષ્ઠિત થવું જોઈતું હતું પણુ તેમ ન હોતાં પહેલાં જ અવભૃથનું શ્રવણ થાય છે તેથી સમભય છે કે બંને યજ્ઞોનું તંત્ર નથી. ॥ ૫૮ ॥

दीक्षाणां चोत्तरस्य ॥ ५९ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ઉત્તરસ્ય) દશપેયના દ્વિતીયે (દીક્ષાણામ્) દીક્ષાનું વિધાન છે.

ભાવાર્થ :—જો બંનેના અંગોનું સહ અનુષ્ઠાન હોત તો દીક્ષા પણ સાથે હોવી જોઈતી હતી પણુ દશપેયની દીક્ષાનું વિધાન સ્વતંત્રતાથી દશપેય દ્વિતીયે છે તેથી પણુ ૨૫૪ સમભય છે કે બંને યજ્ઞોનાં અંગોનું તંત્ર નથી. ॥ ૫૯ ॥

समानः कालसामान्यात् ॥ ६० ॥

પદાર્થ :—(સમાનઃ) સમાનતા તો (કાલસામાન્યાત) એક ઋતુરૂપ કાળને લીધે છે.

ભાવાર્થ :—સમાન શબ્દનો જે પ્રયોગ કર્યો છે તે તો ઋતુરૂપ જે સ્થૂલકાય નિહિત છે તેને લીધે છે. અર્થાત્ અભિપ્રેયનીય અને દશપેય આ બંને યાગો એક જ ઋતુમાં અનુષ્ઠિત થાય છે. એટલા પૂરતું જ સામ્ય છે. બાકી બંને યાગોનાં અંગોનું અનુષ્ઠાન તો ભેદથી થાય છે. ॥ ૬૦ ॥

“ वारुण्या निष्कासेन अवभृथं यन्ति ” આ વાક્ય કર્માન્તરનો ઉપદેશ કરે છે.

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

पूर्वपक्ष. निष्कासस्यावभृथे तदेकदेशत्वात्पशुवत् प्रदानविप्रकर्षः स्यात् ॥ ६१ ॥

પદાર્થ :—(નિષ્કાસસ્ય) નિષ્કાસ (તદેકદેશત્વાત) આમિક્ષાનો એક દેશ હોવાથી (અવભૃથે) અવભૃથમાં (પશુવત્) પણુ પેઠે (પ્રદાનવિપ્રકર્ષઃ સ્યાત્) પ્રદાનનો વિપ્રકર્ષ માત્ર જ છે.

ભાવાર્થ :—વારુણ પ્રદાસમાં શ્રવણ થાય છે કે, વારુણી આમિક્ષા નિષ્કાસથી (આમિક્ષા શેષભાગથી) અને તુષથી અવભૃથનું અનુષ્ઠાન કરવું આ અનુષ્ઠાન આમિક્ષા પ્રદાનનો વિપ્રકર્ષ શેષકર્મ છે કે, કોઈ નૂતન કર્મ છે ? આ સંશયમાં પૂર્વપક્ષનું માનવું છે કે જેમ પશુદાન એ શેષ કર્મ છે તેમ નિષ્કાસથી અવભૃથનું અનુષ્ઠાન કરવું એ વારુણી આમિક્ષા પ્રદાનનું શેષ કર્મ જ છે કોઈ અપૂર્વ કર્મ નથી. કારણ કે વારુણી આમિક્ષાનો તે એકદેશ છે અને દેવતા પણુ એની અને આમિક્ષાની એક જ છે. માટે પ્રદાનનો વિપ્રકર્ષ અર્થાત્ શેષકર્મ માનવું યોગ્ય છે. ॥ ૬૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અપનયો વા પ્રસિદ્ધેનાભિસંયોગાત્ ॥ ૬૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અપનયઃ) જુદું જ કર્મ છે. (પ્રસિદ્ધેનાભિસંયોગાત્) પ્રસિદ્ધ કર્મનામથી તેના નિર્દેશ થયેલો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—નિષ્કાસથી અવલૂથનું અનુષ્ઠાન કરવું એ એક જુદું જ કર્મ છે. કારણ કે ‘અવલૂથ’ આ પ્રસિદ્ધ કર્મનામથી નિર્દેશ છે. ॥ ૬૨ ॥

પ્રતિપત્તિરિતિચેન્ન ॥ ૬૩ ॥

પદાર્થ :—(પ્રતિપત્તિઃ) પ્રતિપત્તિ કર્મ છે (હતિ ચેત્ન) જે એમ માનવામાં આવે તે તે ઠીક નથી.

ભાવાર્થ :—નિષ્કાસથી અને તુપથી અવલૂથનું અનુષ્ઠાન કરવું એ પ્રતિકર્મ છે એ માનવું પણ ઠીક નથી કારણ કે નિષ્કાસેન આ તૃતીયા વિભક્તિથી અવલૂથમાં પ્રધાન કર્મ સાથે સંબંધ જણાય છે. આ ઉપરથી ૨૫૯ થાય છે કે નિષ્કાસ અને તુપ દ્રવ્યથી જે અવલૂથ કર્મ કરવામાં આવે છે તે બિન્ન કર્મ છે. ક્ષણનું પણ એ શેષ કર્મ નથી એટલે કે પ્રધાનનો વ્યવકર્ષ નથી. ॥ ૬૩ ॥

‘ પ્રાયણીય નિષ્કાસ ઉદયનીય કર્મના નિર્વાપનું અર્થકર્મ છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પ્રાયણીયે ચ તદ્વત્ ॥ ૬૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રાયણીયે) પ્રાયણીયનો નિષ્કાસ (તદ્વત્) અવલૂથની પેઠે અપૂર્વકર્મ છે.

ભાવાર્થ :—જેમ અવલૂથધર્મક કર્મ અપૂર્વ છે તેમ ઉદયનીયધર્મક પણ અપૂર્વ કર્મ છે. જ્યોતિષોમમાં આ પ્રમાણે શ્રવણ છે ‘ પ્રાયણીયસ્ય નિષ્કાસ ઉદયનીયમભિનિર્વપતિ ’ આ વાક્યમાં ‘ નિષ્કાસે ’ એ સાતમી વિભક્તિ છે અને સપ્તમી વિભક્તિવાળા પદનો અર્થ ગુણ તરીકે હોય છે. એટલે ઉદયનીય કર્મનિર્વાપમાં પ્રાયણીય નિષ્કાસ ગુણ તરીકે છે. ॥ ૬૪ ॥

બીજો પક્ષ.

પ્રતિપત્તિર્વાઽકર્મસંયોગાત્ ॥ ૬૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પ્રતિપત્તિઃ) પ્રાયણીયાર્થે પ્રતિપત્તિરૂપ કર્મ છે. (ઇકર્મસંયોગાત્) કર્મ બિન નિર્વાપ સાથે સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—નિષ્કાસ પદાર્થનો ઉદયનીયારૂપ જે કર્મ છે તેનાથી બિન નિર્વાપ સાથે સંબંધ હોવાથી એ પ્રતિપત્તિરૂપ કર્મ છે. ॥ ૬૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અર્થકર્મ વા શેષત્વાચ્છૂપણવત્તદર્થેન વિધાનાત્ ॥ ૬૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અર્થકર્મ) નિર્વાપ એ પ્રધાન કર્મ છે. (શેષત્વા) નિર્વાપ પ્રત્યે નિષ્કાસ રૂપ દ્રવ્ય શેષ હોવાથી (અપણવત્) અપણ પેટે. (તદર્થેન વિધાનાત્) સમ્પ્રત્યનત પદનો અર્થ નિર્વાપને માટે વિહિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—નિષ્કાસરૂપ દ્રવ્ય નિર્વાપને માટે હોવાથી નિષ્કાસ એ ગુણ છે અને નિર્વાપ એ અપૂર્વ કર્મ છે. એટલે ઉદયનીયા નિર્વાપ જે નિષ્કાસ દ્રવ્યથી કરવામાં આવે છે તે અપૂર્વ કર્મ છે. ॥ ૬૬ ॥

इति गुर्जरभाषायां जैमिनीयमीमांसामाष्ये एकादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः

अथ मीमांसाया गुर्जरभाषामाष्ये एकादशाध्यायस्य तृतीयः पादः

‘वेदि आदि अभોના કર્તવ્યનો કાળ પ્રધાન કર્મના કાળથી જુદા હોય છે.’
એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

अङ्गानां मुख्यकालत्वाद् वचनादभ्यकालत्वम् ॥ १ ॥

પદાર્થ :—(અંગનામ્) અંગ કર્મના અનુક્રાનનો (મુલ્યકાલત્વાત્) પ્રધાન કર્મના અનુક્રાનનો જે સમય હોય છે તે જ સમય હોય છે (વચનાદ અભ્યકાલત્વાત્) જે ભિન્ન કાળ બતાવનાર કોઈ વચન હોય તો ભિન્ન કાળમાં પણ અનુક્રાન થાય છે.

ભાવાર્થ :—અંગ કર્મના અનુક્રાનનો સમય પ્રધાન કર્મના અનુક્રાનના સમય સાથે જ હોય છે. પણ જે ભિન્ન સમય બતાવનાર કોઈ વચન પ્રમાણ હોય તો ભિન્ન કાળમાં પણ અંગોનું અનુક્રાન થાય છે. ॥ ૧ ॥

आधानं तु तदर्थी अनुष्ठानं थाय છે.

द्रव्यस्याकर्म कालनिष्पत्तेः प्रयोगः सर्वार्थः स्यात् स्वकालत्वात् ॥ २ ॥

પદાર્થ :—(સ્વકાલત્વાત્) વસન્તાદિરૂપ સ્વકાળમાં વિહિત હોવાથી (દ્રવ્યસ્ય) આધાન સંસ્કૃત વર્ત્તિના (અકર્મકાલે) પ્રધાન કર્મના ભિન્ન કાળમાં (નિષ્પત્તે.) ઉત્પન્ન થયેલ હોવાથી (પ્રયોગ. સર્વાર્થઃ) આધાન પ્રયોગ સર્વને માટે છે.

ભાવાર્થ :—અગ્રઆધાનનો પ્રયોગ સર્વ કૃત્યોને માટે છે. વસન્તે બ્રાહ્મણોડમિદધીત આ આધાન સર્વ કૃત્યોને માટે છે. કારણ પ્રધાન કાળથી ભિન્ન કાળમાં એનું અનુક્રાન થયેલું છે, અર્થાત્ પ્રધાન અને આધાનના સમયો જુદા જુદા છે. ॥ ૨ ॥

અગ્નીષોમીયાદિમાં યૂપનું તંત્રથી અનુષ્ઠાન છે.

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

યૂપક્રમકાલત્વાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અર્ચકાલત્વાત્) અનુષ્ઠાન વખતે યૂપની અનુત્પત્તિ હોવાથી (યૂપ :) તંત્ર છે.

ભાવાર્થ :—યૂપ પશુ કર્મેના અનુષ્ઠાન વખતે ઉત્પન્ન ન હોવાથી તેનું અનુષ્ઠાન પણ તંત્રથી થાય છે. ખાસ અમુક અગ્નીષોમીયને માટે જ યૂપ છે આવે નિયમ બાંધી શકાય નહિ. ॥ ૩ ॥

યૂપ સંસ્કારોનું પણ તંત્રથી અનુષ્ઠાન થાય છે

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ.

સંસ્કારાસ્ત્વાવર્તેરર્ચકાલત્વાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(સંસ્કાર :) યૂપના જે પ્રોક્ષણ અંજન આદિ સંસ્કારો છે તેની (આવર્તેરર્ચ) આવૃત્તિ થાય છે (અર્ચકાલત્વાત્) પશુ નિયોજનના વખતના હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પશુ નિયોજનના વખતના પ્રોક્ષણાદિ હોવાથી યૂપના પ્રોક્ષણાદિ સંસ્કારોની આવૃત્તિ થાય છે. ॥ ૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. તત્કાલાસ્તુ યૂપકર્મત્વાત્ તસ્ય ધર્મવિધાનાત્ સર્વાર્થાનાં

વચનાદન્યકાલત્વમ્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(તત્કાલ : તુ) સંસ્કારો તો દીક્ષાકાલીન હોય છે. (યૂપકર્મત્વાત્) યૂપ એનું કાર્ય હોવાથી. (તસ્ય ધર્મવિધાનાત્) તે યૂપના ધર્મ તરીકે વિધાન હોવાથી (સર્વાર્થાનામ્) સર્વાર્થ હોવા છતાં (વચનાત્ અન્યકાલત્વમ્) વચન હોવાથી તેના ભિન્ન કાળ સિદ્ધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—‘ વીક્ષાણુ યૂપં છિનતિ ’ આ વચનથી સિદ્ધ થાય છે કે યૂપ દીક્ષાના વખતે ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. અને પ્રોક્ષણાદિ સંસ્કારો પણ યૂપના ધર્મે છે તેથી તે પણ યૂપોત્પત્તિ વખતે કરવામાં આવે છે. હેન એ યૂપના બધાજ સંસ્કારોનું ઉપલક્ષ્ય છે. માટે સંસ્કારોની ભિન્નકાલતા ઉકાત વચનથી સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૫ ॥

સક્રમ્માનં ચ દર્શયતિ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સક્રમ્માનં) એક વખત યૂપનું માન પણ (દર્શયતિ) બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—યૂપના પરિભ્રાણ આદિ માનનું અનુષ્ઠાન પણ તંત્રથી કરવું એમ બતાવવામાં આવે છે. ॥ ૬ ॥

સ્વરુ સાધારણુ છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ.

સ્વરુસ્તન્ત્રાપર્ગઃ સ્યાદસ્વકાલત્વાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(સ્વરુસ્તન્ત્રાપર્ગઃ) અગ્નીષોમીય તંત્રથી સ્વરુની સમાપ્તિ (સ્યાત્) છે. (અસ્વકાલત્વાત્) સ્વરુનો પોતાનો સ્વતંત્ર કાળ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ સ્વરુ ’ એટલે ‘ યૂપ ’ નું છેદન કરતી વખતે જે પ્રથમ ટુકડો જુદો પડે છે તે. એનો ઉપયોગ અંજન ૩૫ સંસ્કારમાં હોય છે. યૂપને માટે સ્વરુ હોતો નથી. માટે એનું વિધાન અંજન ૩૫ સંસ્કાર વખતે હોય છે. ॥ ૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સાધારણો ધાડનુનિષ્પત્તિસ્તસ્ય સાધારણત્વાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(વા સાધારણઃ) સ્વરુ સાધારણ હોય છે (અનુનિષ્પત્તેઃ) યૂપની સાથે તેની ઉત્પત્તિ હોવાથી. (તસ્ય સાધારણત્વાત્) તે એક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યૂપના છેદન વખતે સ્વરુની ઉત્પત્તિ હોય છે અને સ્વરુ પ્રથમ ટુકડાને જ કહેવામાં આવે છે. માટે તે સાધારણ અર્થાત્ સર્વને માટે છે. ॥ ૮ ॥

સોમાન્તે ચ પ્રતિપત્તિર્દર્શનાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(સોમાન્તે ચ) સવન ત્રયને અંતે (પ્રતિપત્તિર્દર્શનાત્) સ્વરુની પ્રતિપત્તિનું દર્શન થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સંસ્થિતે સોમે પ્રસ્તરં સ્વરું ચ પ્રહરતિ આ પ્રમાણે સુમેધિની નામક જૈમિનિ સૂત્રવૃત્તિમાં ઉલ્લેખ છે. ત્રણે સવન સંપૂર્ણ થયા પછી પ્રસ્તર અને સ્વરુનું પ્રહરણ કરવામાં આવે છે. યદિ મેદેન સ્વરુઃ અગ્નોષોમીયાન્ત એવ પ્રહરણં સ્યાદિતિ આ પણ સૂત્રવૃત્તિમાં પ્રમાણ છે. જો બેઠકી સ્વરુ હોત તો અગ્નીષોમીયના અંતે જ પ્રહરણ કરવામાં આવત, માટે સ્વરુ સાધારણ છે. ॥ ૯ ॥

પૂર્વપક્ષ વાદીની શંકા. તત્કાલો વા પ્રસ્તરવત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(ક) અથવા (તત્કાલઃ) તેજ કાળ છે (પ્રસ્તરવત્) પ્રસ્તર પેટું.

ભાવાર્થ :—જેમ પ્રસ્તરના પ્રહરણમાં સોમાન્ત કાળ છે તેમ સ્વરુનો પણ તેજ કાળ માનવામાં આવે, અર્થાત્ સ્વરુનો અવધિ તે કાળ છે. ॥ ૧૦ ॥

ન વોત્પત્તિવાક્યત્વાત્ પ્રદેશાત્ પ્રસ્તરે તથા ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ન) નહીં (વોત્પત્તિવાક્યત્વાત્) ઉત્પત્તિ વાક્ય હોવાથી (પ્રદેશાત્) દર્શનપૂર્ણમાસ પ્રદેશમાંથી (પ્રસ્તરે તથા) પ્રસ્તર પ્રહરણનું કાલવિધાન પ્રાપ્ત છે.

ભાવાર્થ :—પ્રસ્તરની પેટું સ્વરુ પ્રહરણ નથી, સ્વરુ પ્રહરણ તો અત્યંત અપ્રાપ્ત છે. તેથી ઉત્પત્તિ તો સંસ્થિતે સોમે પ્રસ્તરં સ્વરું ચ પ્રહરતિ એ વાક્યથી જ છે. પ્રસ્તરનું જે

કાળ વિધાન છે તે તો દર્શપૂર્ણાસપાથી અતિદેશ શાખથી પ્રાપ્ત છે. માટે સ્વર સાધારણ છે. આ અધિકરણનો ઉત્તરપક્ષ શ્રી સાયણાચાર્ય આ પ્રમાણે બતાવે છે. ‘યઃ પ્રથમઃ શકલઃ પરાપતેન્ સ સ્વરુઃ કાર્યઃ’ હિત શ્રુતં પ્રાપ્ત્યમેકસ્મિન્નેવ શકલે યુક્તમ્ । સ ચ શકલો ધૂપકાલીનઃ પશુવિશેષસમ્બન્ધે હેતુમલ્ભમાનો યૂપવત્ તન્ત્રેણ સર્વેષુ પશુધૂપકરિષ્યતિ ॥ ૧૧ ॥

‘દ્વાદશાહમાં ધૂણુ વિષાણુ પ્રાસની અન્ય દિવસે જ કર્તવ્યતા છે.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. અહર્ગણે વિષાણપ્રાસનં ધર્મવિપ્રતિષેધાન્ત્યે પ્રથમેઽહનિ વા ચિકલ્પઃ સ્થાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(અહર્ગણે) દ્વાદશાહ આદિ અહર્ગણુ સાધ્ય યાગમાં (વિષાણપ્રાસનમ્) કંડૂચનાર્થે જે વિષાણુ હોય છે તેનું પ્રાસન (ધર્મવિપ્રતિષેધાત્) બંને પક્ષમાંથી કોઇ પણ પક્ષ સ્વીકારતાં ધર્મનો લોપ થતો હોવાથી (અન્યે પ્રથમે અહનિ વા) પહેલે દિવસે અથવા છેલ્લે દિવસે વિષાણુનું પ્રાસન કરવું (ચિકલ્પઃ સ્થાત્) આ પ્રમાણે પ્રાસનનો ચિકલ્પ છે.

ભાવાર્થ :—‘જ્યોતિષ્ટોમે નીતાસુ દક્ષિણાસુ ચાત્વાલે કૃષ્ણત્રિવાણાં પ્રાસ્યતિ’ જ્યોતિષ્ટોમમાં દક્ષિણા અપાયા પછી ચાત્વાલમાં ધૂણુ વિષાણુનું પ્રાસન (મૂરી દેવું) હોય છે. આ ધૂણુ વિષાણુનું પ્રાસન પ્રથમ દિવસે અથવા તો છેલ્લે દિવસે કરવાનો ચિકલ્પ છે. ॥ ૧૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. પાણેસ્વશ્રુતિમૂલત્વાદ્વિષાણાનિયમઃ સ્થાત્ પ્રાતઃ-

સવનમખ્યત્વાદિહિત્વે આમિપ્રવૃત્તત્વાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(પાણેઃ તુ અશ્રુતિમૂલત્વાત્) હાથથી કંડૂચન કરવાનું વિહિત ન હોવાથી તેનો લોપ થવાથી અંગનો લોપ થતો નથી માટે (વિષાણાનિયમઃ) વિષાણપ્રાસનનો નિયમ (સ્થાત્) છે. (પ્રાતઃસવનમખ્યત્વાત્) પ્રાતઃસવન જેના મધ્યમાં છે (શિષ્ટે ચ) અને બીજા સમયમાં (અમિપ્રવૃત્તત્વાત્) દક્ષિણા દાનના પછીના સમય સુધી વિષાણપ્રાસનનો નિયમ છે.

ભાવાર્થ :—વિષાણપ્રાસનનો ચિકલ્પ નથી પણ છેલ્લે દિવસે જ તેનું પ્રાસન કરવું એવો નિયમ છે. પાણિથી (હાથથી) કંડૂચન કરવાનું યસ વખતે શાસ્ત્ર વિહિત નથી માટે એને લોપ થાય તો એમાં કસી હરકત નથી. છેલ્લા દિવસના મધ્યાહ્ને વિષાણપ્રાસનનો નિયમ છે. ॥ ૧૩ ॥

‘રાજસૂય યજ્ઞમાં છેલ્લા હવિષ્કૃત કાળમાં વાગ્વિસર્ગ કરવો.’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

વાગ્વિસર્ગો હવિષ્કૃતાં વીજમેદે તથા સ્થાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(હવિષ્કૃત) હવિષ્કૃત યજ્ઞમાને (વાગ્વિસર્ગઃ) વાણીનો વિસર્ગ કરવો (વીજમેદે) બુદ્ધિ બુદ્ધિ બીજા બેદવાળી ધર્મિમાં (તથા સ્થાત્) તે પ્રમાણે થાય છે.

ભાવાર્થ :—રાજસૂય યજ્ઞમાં બુદ્ધા બુદ્ધા બીજ બેદવાળા ઇષ્ટિમાં હેલ્લા હવિષ્કૃત આર્ક્ષીન વખતે વાણીનો વિસર્ગ કરવો, અર્થાત્ પ્રણીતા વખતે જે મોન સ્વીકાર્યું હતું તે મોન ' હવિષ્કૃદ્દ દહિ ' આવી રીતે હેલ્લા હવિષ્કૃત આર્ક્ષીન વખતે હોડવું. ॥ ૧૪ ॥

‘ અગ્નીષામીયમાં પૌરાણશિક કાળ વખતે વાગ્નિસંયોગ કરવો. ’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પશૌ ચ પુરોહાશે સમાનતન્ત્રં ભવેત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(પશૌ ચ પુરોહાશે) પથુનું દાન કરતી વખતે અને પુરોહાશ વખતે (સમાન તન્ત્રં સ્વાત્) સમાન તન્ત્ર છે.

ભાવાર્થ :—પથુનું દાન કરતી વખતે અને પુરોહાશ વખતે વાહ્નિયમ રાખવો અર્થાત્ મોન સેવન કરવું એટલે પૌરાણશિકતન્ત્ર પથન્ત વાહ્નિયમ કરવો જોઈએ. ॥ ૧૫ ॥

‘ અગ્નિ ચયનમાં અગ્નિ વિભોક પ્રધાનના અપવર્ગ વખતે કરવો. ’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. અગ્નિસંયોગઃ સોમકાલે તદર્થત્વાત્સંસ્કૃતકર્મણઃ પરેષુ સાક્ષસ્ય

તસ્માત્સર્વાપવર્ગે વિમોકઃ સ્યાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(સોમકાલે અગ્નિસંયોગઃ) સોમ વખતે જે અગ્નિસંયોગ અગ્નિ યુનગ્મિ ઇત્યાદિ હોમ કરવામાં આવે છે તે (સાક્ષસ્ય) અંગ સહિત પ્રધાન માટે છે. (સંસ્કૃતકર્મણઃ) એ આહુતિથી સંસ્કૃત થયેલો અગ્નિ (તદર્થત્વાત્) અંગોને માટે પણ હોવાથી (પરેષુ) પછીના અગ્નિ કાર્ય માટે પણ છે. (તસ્માત્) માટે (સર્વાપવર્ગે) સર્વ કર્મ થઈ રહ્યા પછી (વિમોકઃ સ્વાત્) વિમોક થાય છે.

ભાવાર્થ :—અગ્નિ યુનગ્મિ ઇત્યાદિ મંત્રથી જે હોમ થાય છે તેને યોગ કહેવામાં આવે છે અને ઇમં સ્તનમ્ ઇત્યાદિ મંત્રથી જે હોમ થાય છે તે વિમોક કહેવાય છે. આ વિમોક આહુતિ પ્રધાન અને અંગ કર્મોને અંતે આપવી જોઈએ. કારણ યોગ નામક હોમ સર્વને માટે હોય છે, તેથી જેને માટે યોગ થયો છે તેની સમાપ્તિ પછી જ અગ્નિ વિમોક કરવો એ જ ઉચિત છે. ॥ ૧૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

પ્રધાનાપવર્ગે વા ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પ્રધાનાપવર્ગે) પ્રધાન કર્મને અંતે અપવર્ગ અર્થાત્ વિમોક આહુતિ આપવી.

ભાવાર્થ :—અથવા પ્રધાન કર્મને માટે યોગ રૂપ કર્મ હોય છે માટે પ્રધાન કર્મ સમાપ્ત થયા પછી તુરત જ ઇમં સ્તનમ્ ઇત્યાદિ મંત્ર બોલી અગ્નિ વિમોક નામની આહુતિ આપવી જોઈએ. ॥ ૧૭ ॥

અવબૃથે ચ તદ્વત્ પ્રધાનાર્થસ્ય પ્રતિષેધો અપવૃક્તાર્થત્વાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(તદ્વત્) તેજ પ્રમાણે (અવબૃથે ચ) અવબૃથમાં (પ્રધાનાર્થસ્ય) પ્રધાનને માટે હોવાથી (પ્રતિષેધઃ) હોતાના વરણને! પ્રતિષેધ સાર્થક થાય છે. (અપવૃક્તાર્થત્વાત્) અપવર્તને માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અવબૃથમાં અવબૃથે ન હોતારં જુણીતે આ વરણને નિષેધ ને સાંગ પ્રધાનને માટે હોય તો અસંગત થઇ જાય માટે હોતુવરણ પણ પ્રધાન કર્મને માટે છે તેમ યોગ હોમ પણ પ્રધાન કર્મ માટે હોઈ વિમોક પણ પ્રધાન કર્મને અંતે હોવો જોઇએ. ॥ ૧૮ ॥

અહર્મણે પ્રત્યહં સ્થાત્ તદર્થત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(અહર્મણે) દાદશ રાત્રાદિમાં (તદર્થત્વાત્) પ્રધાન માટે જ હોવાથી (પ્રત્યહં સ્થાત્) દરરોજ યોગ અને વિમોક રૂપ કર્મ શ્રુતિથી થાય છે.

ભાવાર્થ :—દાદશાદિ અહર્મણ યાગમાં દરરોજ યાગ અને વિમોક રૂપ હોમ કાર્ય જાતિ બતાવે છે. અહરહ્યુનંકિત અહરહર્વિમુક્તિ ઈત્યાદિ ને સર્વાર્થ યોગ હોત તો સર્વને અંતે વિમોક થાત તો પછી દરરોજ યોગ અને વિમોકનું વિધાન કરવાનો સો હેતુ રહે છે ? માટે પ્રધાનને માટે જ યોગ છે. તેથી વિમોક પણ પ્રધાનને અંતે કરવો જોઇએ. ॥ ૧૯ ॥

ઉપસત્કાલીન સુબ્રહ્મણ્યાદ્યાદિન તંત્રથી અનુષ્ઠિત થાય છે.

સુબ્રહ્મણ્યા તુ તત્ત્વં લીક્ષાવદન્યકાલત્વાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંતને સચવે છે (સુબ્રહ્મણ્યા) સુબ્રહ્મણ્યાદિન (લીક્ષાવત્) દીક્ષ પેઠે (અન્યકાલત્વાત્) અન્યકાલિક હોવાથી (તત્ત્વમ્) તંત્રથી થાય છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમમાં પ્રવચ્ચંસંનિધિમાં સુબ્રહ્મણ્યાદિન વિહિત છે તે તંત્રથી અર્થાત્ યુગપત્ કરવું જેમ દીક્ષાકાલ સુત્યાકાલથી જિન કાળમાં છે તેમ સુબ્રહ્મણ્યા પણ અન્ય-કાલમાં હોવાથી તંત્રથી જ તેનું અનુષ્ઠાન કરવું. ॥ ૨૦ ॥

‘ સુત્યાકાલિક સુબ્રહ્મણ્યાદિનતુ ભેદથી અનુષ્ઠાન કરવું ’

એ અધિકરણનાં સત્રો.

‘ સેદાંત સૂત્ર. તત્કાલા ત્વાવતૈત પ્રયોગતો વિશેષસંયોગાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(તત્કાલા તુ આવતૈત) સુત્યાકાલિક સુબ્રહ્મણ્યાદિનની આજ્ઞાતિ છે (પ્રયોગતઃ) અથ શબ્દનો પ્રયોગ હોવાથી (વિશેષસંયોગાત્) વિશેષપદનો સંયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અથ સુત્યાક્ષગચ્છે આ પ્રયોગમાં અથ એ વિશેષ પદનો સંયોગ હોવાથી સુબ્રહ્મણ્યાદિન ભેદથી અનુષ્ઠિત થાય છે. ॥ ૨૧ ॥

અપ્રયોગાક્ષમિતિ ચેત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(અપ્રયોગાક્ષમ) એ શબ્દ પ્રયોગનું અંગ નથી (ઇતિ ચેત્) જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો ?

ભાવાર્થ :—‘ અય ’ શબ્દ પ્રયોગનું અંગ નથી. સુત્યા માગચ્છ એ જ અર્થ વિવક્ષિત છે, જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો ? આને ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૨૨ ॥

સ્યાત્પ્રયોગનિર્દેશાત્કર્તૃભેદચત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(સ્યાત્) પ્રયોગનું અંગ છે. (પ્રયોગનિર્દેશાત્) પ્રયોગમાં એનો નિર્દેશ થયો છે માટે (કર્તૃભેદચત્) કર્તાના ભેદ પેટે.

ભાવાર્થ :—જેમ વરુણ પ્રધાસમાં આહવનીયમાં મારુતીના યાગનો સંભાર હોવા છતાં અદૃશ્યાર્થ દક્ષિણ વેદિરૂપ દેશના ભેદને લીધે કર્તાઓમાં જેમ ભેદ ; તતાભ્યે છે તથા તેમ અહીં પણ ભેદથી જ અનુધાન એટલે સુબ્રહ્મણ્યાદ્ધાન થયું જોઈએ. ॥ ૨૩ ॥

તદ્ભૂતસ્થાનાદગ્નિવદિતિ ચેદપવર્ગસ્તદર્થત્વાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(તદ્ભૂતસ્થાનાત્) એક વખત આદ્ધાનથી સંસ્કૃત થયેલી અધિષ્ઠાન રૂપ દેવતા સર્વાર્થ છે. (અગ્નિવત્) એક વખત આધાનથી સંસ્કૃત થયેલી અગ્નિ સર્વને માટે હોય છે તેમ. (ઇતિ ચેત્) જે એમ માનવામાં આવે તો ઉત્તર એ છે કે. (અપર્વાઃ તદર્થત્વાત્) તેનું આદ્ધાન તે દિવસને માટે જ હોય છે.

ભાવાર્થ :—એક વખત આદ્ધાનથી સંસ્કૃત થયેલી દેવતા સર્વને માટે છે જે એમ કહેવામાં આવે તો એનો ઉત્તર એ છે કે જે દિવસે આદ્ધાન કર્યું હોય તે ને દિવસને માટે જ તે દેવતા હોય છે ખીજા દિવસને માટે નહિ. જેમ અગ્નિસંમાર્ગાદિ હોય છે તેમ માટે ભેદથી અનુધાન થાય છે. ॥ ૨૪ ॥

અગ્નિવદિતિ ચેત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(અગ્નિવદ્ ઇતિ ચેત્) જે તમે અગ્નિસંમાર્ગનું દૃષ્ટાંત આપો તો અમે આહવનીય અગ્નિનું દૃષ્ટાંત તંત્રને માટે આપીએ છીએ. એટલે શંકાનું સમાધાન થઈ શકતું નથી. આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૨૫ ॥

ન પ્રયોગસાધારણ્યાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(ન) આધાન તુલ્ય નથી (પ્રયોગસાધારણ્યાત્) આધાન તો પ્રયોગાન્તઃ-પાતિ છે.

ભાવાર્થ :—અન્યાધાન તો પ્રયોગની અંદર જ હોવાથી આની સાથે તુલ્યતા નથી. એટલે સુબ્રહ્મણ્યાદ્ધાન સાથે તુલ્યતા નથી. ॥ ૨૬ ॥

લિઙ્ગદર્શનાદ્ય ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિઙ્ગદર્શનાદ્ય) દિગ્વ્યાપકમનુ શ્રવણ મનુ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સંસ્થિતે સંસ્થિતે અહ્નિ આગ્નોધ્રાગારં પ્રવિશ્ય સુબ્રહ્મણ્ય સુબ્રહ્મણ્યા-
માહ્વેતિ આ વાક્ય પ્રતિદિન પ્રેષનુ વિધાન છે તે બેદથી અનુષ્ઠાન કરવામાં કારણ છે. ॥ ૨૭ ॥

પૂર્વપક્ષની શંકા. તદ્વિ તથેતિ ચેત ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(તદ્વિ તથા) યૂપાદૃતિ રૂપ કર્મ તંત્ર છે તેમ આ પણ તંત્ર જ છે
(હતિ ચેત) જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો ? ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—એકાદશિની અર્થાત્ અગ્યાર યૂપો સમક્ષ કોઈપણ એક યૂપની સમીપ જમ
આદૃતિ આપવામાં આવે છે. દરેક યૂપની પાસે જમ આપવાની જરૂર નથી. એટલે આ
દૃષ્ટાન્ત જેમ તત્રરૂપે છે તેમ સુગ્રહાદ્યાદિન પણ તંત્રરૂપે અર્થાત્ એક જ વખત થાય છે. ॥ ૨૮ ॥

ઉક્ત શંકાનું સમાધાન. નાશિષ્ટવાદિતરન્યાયત્વાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (અશિષ્ટવાદ) વિહિત ન હોવાથી (હિતરન્યાયવત્) ઇતર
અગ્નિ સંસ્કાર ન્યાય જ યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ :—યૂપાદૃતિઓમાં દેશનું સામીપ્ય વિહિત જ નથી. ત્યાં તો માત્ર આદૃત-
નીયતા પ્રતિષેધમાં જ તાત્પર્ય છે એ આગળ કહેવાઈ ચકું છે. આ વિષયમાં તો ઇતર અગ્નિ-
સંસ્કાર ન્યાય જ યોગ્ય છે. ॥ ૨૯ ॥

પૂર્વ તરફથી શંકા. વિધ્યેકત્વાદિતિ ચેત ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(વિધ્યેકત્વાત્) એક વિધિ હોવાથી (હતિ ચેત) જે એમ માનવામાં આવે
તો ? સમાધાન આગળના સૂત્રમાં

ભાવાર્થ :—વિધિ વિહિત વસતીવર્ગાદિ સંમરણાદીનામ્ એકત્વાત્ વસતીવર્ગાદિ માં
જેમ એકત્વ છે તેમ અહીં પણ એકત્વ સ્વીકારવું જોઈએ. આને માટે વિશેષ વિવરણ જાગર-
ભાષ્ય આદિમાં જોવું. ॥ ૩૦ ॥

ન કૃત્સ્નસ્ય પુનઃ પ્રયોગાત્પ્રધાનવત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (કૃત્સ્નસ્ય પુનઃ પ્રયોગાત્) મામાભિષત્વાદિ સમગ્રનો ફરીથી
પ્રયોગ થતો હોવાથી (પ્રધાનવત્) પ્રધાન પેડ.

ભાવાર્થ :—સોમાભિષવ આદિ સમગ્ર પ્રયોગનું ફરીથી અનુષ્ઠાન થાય છે. માટે તંત્ર
નથી. વસતીવર્ગ સંમરણ એ તો સુત્પાદિવસ પહેલાં અનુષ્ટેય હોય છે એટલે જિજ્ઞાસાને લીધે તંત્ર
અંબવી શકે પણ આ તો પ્રધાન કાલીન હોવાથી તંત્ર નથી. જેમ પ્રધાનનું ફરીથી અનુષ્ઠાન
થાય છે એક સાથે નહિ, તેમ સુબ્રહ્મણ્યાદિનનું પણ બેદમાં જ અનુષ્ઠાન થાય છે. ॥ ૩૧ ॥

દેશ, પાત્ર અને ઋત્વિજ્ઞેના અન્ય પ્રયોગમાં આદાનમાં ઐશ્વર્યકતા છે.
એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

ઔકિકેષુ યથાકામો સંસ્કારાનર્થલોપાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(ઔકિકેષુ) દેશ, કર્તા અને પાત્ર આદિ પૂર્વ યાગાદિ પ્રયોગમાં જે ઉપ-યોગમાં આવ્યા છે તેના બીજા પ્રયોગમાં સ્વીકાર કરવો કે નહીં એમાં (યથાકામી) ઇચ્છા નિયામિકા છે (સંસ્કારાનર્થલોપાત્) સંસ્કારરૂપ અર્થનો લોપ થતો ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એક યાગમાં જે દેશનો જે પાત્રનો અને જે ઋત્વિજ્ઞેનો ઉપયોગ થયો હોય તેઓના બીજા યાગ આદિ પ્રયોગમાં સ્વીકાર કરવો કે નહિ એમાં યજમાનની ઇચ્છા જ તે જ દેશાદિને ઉપયોગમાં લે છે અને ઇચ્છા ન હોય તો બીજા દેશાદિને ઉપયોગ પણ કરી શકે છે જે ઋત્વિજ્ઞે એક યાગ કરાવ્યો હોય તે ઋત્વિજ્ઞ બીજા યાગમાં અથેચ્ચ થતો નથી કેટલાક લોકો દુષ્ટાન્ત આપે છે કે જે કેળવું પાંદડું એક વખત ભોજનના ઉપયોગમાં આવ્યું હોય તે પાંદડું ઘોષને સાફ ક્યું હોય તો પણ તે બીજી વખત ભોજન કરવા માટે ઉપયોગમાં આવતું નથી તેમ ઋત્વિજ્ઞ આદિ પણ બીજા પ્રયોગમાં ઉપયોગાદિ રહેતા નથી. આ કથન ઠીક નથી. કારણ કે શિષ્ટ લોકો ઋત્વિજ્ઞ આદિ માટે એવું માનતા નથી. એક વખત ઉપયોગમાં આવેલી વસ્તુ બીજા પ્રયોગમાં ઉપયોગમાં આવે કે નહિ ? એમાં શિષ્ટ પુરુષોનો વ્યવહાર જ માન્ય કરવો જોઈએ. એક વખત પહેરેલું કપડું ઘોષને બીજી વખત ઉપયોગમાં લેવાય છે તેમ ચક્ષુ આદિને માટે તેજ દેશ, પાત્ર અને ઋત્વિજ્ઞેનો ઉપયોગ કરવો હોય તો કરી શકે છે. ॥ ૩૨ ॥

‘ યજ્ઞપાત્રો અગ્નિહોત્રીએ જીવન પર્યન્ત ધારણ કરવાં જોઈએ. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સિદ્ધાંત સૂત્ર. યજ્ઞાયુધાનિ ધાર્યેન્ પ્રતિપત્તિવિધાનાદૃજીવવત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(યજ્ઞાયુધાનિ) યજ્ઞપાત્રો (ધાર્યેન્) આમરણાન્ત ધારણ કરવાં જોઈએ (પ્રતિપત્તિવિધાનાત્) તેની પ્રતિપત્તિ અગ્નિહોત્રીના મન્ય વખતે થાય છે. (ઋજીવવત્) ઋજુપની પેડે. જેમાંથી સાર કાઢી લીધો હોય એવો સોમ અને જવ ઋજુષ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ :—આહિતાગ્નિમિમિદાંહન્તિ યજ્ઞપાત્રૈશ્ચ ॥ મરણ પામેલા આહિતાગ્નિને અગ્નિથી યજ્ઞપાત્ર સાથે બાળે છે. આ વાક્યથી સિદ્ધ થાય છે કે આહિતાગ્નિએ મરણપર્યન્ત યજ્ઞપાત્રો રાખવાં જોઈએ, કારણ કે યજ્ઞપાત્રોની પ્રતિપત્તિ તે વખતે થાય છે. અહર્ગણ્યોમાં બધા દિવસોનો ઋજુષ રાખી મૂકવામાં આવે છે અને પછી અવલૂથ વખતે તેને જળમાં નાખી દેવામાં આવે છે, તેમ જીવનપર્યન્ત યજ્ઞપાત્રો ધારણ કરવા અને મરણ કાળે આહિતાગ્નિના શય સાથે બાળી મૂકવાં. ॥ ૩૩ ॥

પૂર્વપક્ષ. યજમાનસંસ્કારો ધા તદર્થઃ ધ્રુયતે તત્ર યથાકામો

તદર્થત્વાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(ધા) અથવા (યજમાનસંસ્કારઃ) પાત્રો યજમાનના અંગ તરીકે છે (તદર્થઃ) તેથી એ યજમાન માટે હોય છે (તત્ર) પાત્રધારણ કરવામાં (યથાકામી) યજમાનની ઇચ્છા નિયામક છે. (તદર્થત્વાત્) તે યજમાન માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પાત્ર ધારણ કરવામાં યજમાનની ઇચ્છા નિયામક છે એટલે જે પ્રથમ પ્રયોગ કરી યજ્ઞ પાત્રોનો ત્યાગ કરે તો છેલ્લા પ્રયોગ વખતે અર્થાત્ અન્ત્યેષ્ઠિ સંસ્કાર વખતે બીજા પાત્રોથી પણ યજમાનનો અન્ત્યેષ્ઠિ સંસ્કાર થઈ શકે છે. ॥ ૩૪ ॥

मुख्यस्य धारणं वा मरणस्यानियतत्वात् ॥ ३५ ॥

પદાર્થ :—(मुख्यस्य धारणं वा) અથવા આગ્રપાત્રોનું જ ધારણ કરી રાખવું જોઈએ (मरणस्य अनियतत्वात्) મરણનો કાળ નિયત ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પાત્રોનો ત્યાગ કરી દીધો હોય અને પછી તુરત યજમાનનું મૃત્યુ થયું હોય તો યજમાનના શરીરના સંસ્કારનો કોય થઈ જાય એટલે કે પાત્ર વગર શબ્દનો અગ્નિદાહ કરવો પડે માટે મુખ્ય પાત્રોનું ધારણ કરી રાખવું જ જોઈએ. ॥ ૩૫ ॥

यो वा यजतोऽहनि क्षियेत सोऽधिकृतः स्यादुपवेशवत् ॥ ३६ ॥

પદાર્થ :—(वा) અથવા (यः) જે યજમાન (यजतो) અહિની યજ્ઞના દિવસે મરી જાય (सः अधिकृतः स्यात्) તે સંસ્કારને માટે અધિકારી છે કારણ કે તેનાં પાત્રો સંનિહિત છે (उपवेशवत्) જેમ સાંનાય્યાશ્રમે જ ઉપવેષોપધાનનો અધિકાર હોય છે.

ભાવાર્થ :—જે સાંનાય્યાશ્રમ હોય તેને ઉપવેષોપધાનનો અધિકાર હોય છે કારણ કે તેની પાસે ઉપવેષ વિદ્યમાન હોય છે તે જ પ્રમાણે જે યજમાન યજ્ઞના દિવસોમાં મરી જાય છે તેના દેહનો તેના પાત્ર સાથે અન્ત્યેષ્ઠિ સંસ્કાર કરવો જોઈએ. કારણ કે, પાત્રો તૈયાર હોય છે. ॥ ૩૬ ॥

न वा शास्त्रलक्षणत्वात् ॥ ३७ ॥

પદાર્થ :—(वा) અથવા (न) દૃષ્ટાન્ત બરાબર નથી (शास्त्रलक्षणत्वात्) સાંનાય્યને માટે શાખા હોય છે તેમાંથી ઉપવેષ બનાવવાના આવે છે, જે સાંનાય્ય યાગ ન કરતો હોય તેને શાખાની નિવૃત્તિ હોવાથી ઉપવેષની પણ નિવૃત્તિ હોય છે એ શાસ્ત્રલક્ષણ છે.

ભાવાર્થ :—સાંનાય્ય યાગ ન કરે તેને ઉપવેષ હોવો અસંભવિત છે, પણ અહીં તો આદિતાગ્નિના મૃતદેહને પાત્ર સાથે સંસ્કાર કરવાનો હોય છે, અને પાત્રો હોવાનો પૂર્ણ સંભવ હોય છે. માટે પાત્રો મરણ પર્વન્ત ધારણ કરી રાખવા જોઈએ. ॥ ૩૭ ॥

उत्पत्तिर्वा प्रयोजकत्वादाशिरवत् ॥ ३८ ॥

પદાર્થ :—(वा) અથવા (उत्पत्तिः) મરણ વખતે નવા પાત્રો બનાવવા (प्रयोजकत्वात्) અન્ત્યેષ્ઠિ સંસ્કારના તે પ્રયોજક હોવાથી. (आशिरवत्) આશિરને માટે નવીન માથનું દોહન થાય છે.

ભાવાર્થ :—આદિતાગ્નિના મરણ વખતે બીજાં નવાં પાત્રો બનાવીને પણ તેના મૃતદેહનો સંસ્કાર થઈ શકે છે તો પછી પાત્રો ધારણ કરી રાખવાની કશી જરૂર નથી. વ્રતકુળાં આશિરે કુશ્મિત આશિરમાં દોહન માટે જેમ નવીન માથનું દોહન થાય છે તેમ. ॥ ૩૮ ॥

શબ્દાસામઙ્ગસ્યમિતિ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(શબ્દાસામઙ્ગસ્યમિતિ) શબ્દમાં અસામંજસ્ય આવશે (હિતિ ચેત્) જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો, આને ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—નવીન પાત્રોમાં યજ્ઞનો સંબંધ થયેલો ન હોવાથી તે યજ્ઞપાત્રો કહી શકાય નહિ. યજ્ઞપાત્રો જ આજ્યેષ્ઠિમાં જોઈએ. માટે શબ્દમાં અસામંજસ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી યજ્ઞપાત્રો ધારણ કરી રાખવા જોઈએ. ॥ ૩૯ ॥

તથાઽઽશિરે ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (આશિરે) આશિરના સંબંધમાં સમજવું.

ભાવાર્થ :—આશિરમાં હોહવા માટે જે નવી ગાય લેવામાં આવે છે તે ગાય યજ્ઞમાનની વ્રતદુધ્ કહેવાતી નથી માટે ત્યાં પણ શબ્દનું અસામંજસ્ય છે. તેમ અહીં પણ જે નવા પાત્રો ખતાવવામાં આવે છે તે યજ્ઞના સંબંધ પામ્યા વગર યજ્ઞપાત્રો કહેવાય ન હે. ॥ ૪૦ ॥

શાસ્ત્રાક્ષુ વિપ્રયોગસ્ત્રૈકદ્રવ્યચ્ચિકીર્ણયા કૃતાવથેહાપૂર્વાર્થવદ્ભૂતોપદેશઃ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(તુ) શંકાના સમાધાનને માટે છે. (શાસ્ત્રાક્ષુ) ઘૃતવ્રતૌ ભવતઃ એ શાસ્ત્રી (વિપ્રયોગઃ) શબ્દનું અસામંજસ્ય છે. (તત્ર એક દ્રવ્યચ્ચિકીર્ણયા) પ્રકૃતિભૂત જ્યેષ્ઠાદિષ્ટોભમાં એક ગાયનું દ્રવ્ય અર્થાત્ દૂધનું વ્રતમાં અને આશિરમાં કરવાની ઇચ્છાથી (કૃતૌ) નવીન ગો સંપાદન કરવા છતાં (અથ હહ) પણ અહીં (અપૂર્ણાર્થવત્) અપૂર્ણ અર્થની વિધિનાળા (ભૂતોપદેશઃ) યજ્ઞ સંબંધી પાત્રને ઉપદેશ છે.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિભૂત જ્યેષ્ઠાદિષ્ટોભમાં એક ગાયનું દૂધ વ્રતમાં અને આશિરમાં ઉપયોગમાં લાવવાની ઇચ્છાથી વ્રતદુધમાશિરે દુહન્તિ આ પ્રમાણે શ્રવણ છે, તેથી અતિદેશથી પ્રાપ્તિમાં ઘૃતવ્રતથી પથોવ્રતનો આધ થતો હોવાથી આશિરમાં નવીન ગોસંપાદન કર્યું હોવા છતાં અહીં આહિતાગ્નિના મૃતદેહના સંસ્કારમાં તો યજ્ઞપાત્રો જ જોઈએ નવીન પાત્રો કામ ન લાગે. ॥ ૪૧ ॥

‘અન્યાધાન થયું ત્યારથી માંડીને પાત્રોનું ધારણ કરવું.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.
પૂર્વપક્ષ. પ્રકૃત્યર્થત્વાત્ પૌર્ણમાસ્યાઃ ક્રિયેરન્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(પ્રકૃત્યર્થત્વાત્) આ પાત્રો અનાઽન્યાધીન હોવાથી (પૌર્ણમાસ્યાઃ ક્રિયેરન્) પૌર્ણમાસીયા માંડીને ધારણ કરવાં,

ભાવાર્થ :—યજ્ઞપાત્રો પૌર્ણમાસીથી શરૂ કરીને મરણ પર્વન્ત ધારણ કરવાં, જે દિવસે અગ્નિનું આધાન કર્યું હોય ન હવસથો માંડીને નહીં આનું પૂર્વ પશ્ચાદીનું માનવું છે. ॥ ૪૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

અગ્ન્યાધેયે ષાડવિપ્રતિષ્ઠાત્ તાનિ ધારયેન્મરણસ્થાનિમિત્તવાત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(જા) અથવા (અગ્ન્યાધેયે) અગ્ન્યાધાનથી માંડીને પાત્રોનું ધારણ કરવું (જવિપ્રતિષ્ઠાત્) કોમ આધક ન હોવાથી, (મરણસ્ય અનિમિત્તવાત્) મરણ નિયત ન હોવાથી (તાનિ) યજ્ઞપાત્રો પૌર્ણમ સી માટે હોવા છતાં.

ભાવાર્થ :—યજ્ઞપાત્રો જો કે પૌર્ણમાસી થાય માટે હોય છે છતાં મરણનો કોઈ ચોક્કસ સમય ન હોવાથી જ્યારથી અગ્ન્યાધાન કર્યું હોય ત્યારથી પાત્રોનું ધારણ કરવું અર્થાત્ પાત્રો રાખવાં, જે એમ ન કરવામાં આવે તો પૌર્ણમાસી પહેલાં જે યજ્ઞમાનનું મરણ થય તો યજ્ઞમાનના શરીરનો સંસ્કાર થઈ શકે નહિ, અર્થાત્ પાત્ર સાથે તેનો દાહ થઈ શકે નહિ. ॥ ૪૩ ॥

પ્રતિપ્રતિર્વાડ્યન્યેષામ્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(જા) અથવા (અન્યેષામ્) અન્ય પાત્રો પેટે યજ્ઞપાત્રોનો પણ (પ્રતિપ્રતિ) પ્રતિપત્તિ રૂા સંસ્કાર છે.

ભાવાર્થ :—જેમ સોમલિપ્ત પાત્રો અવલૂથ વખતે જળમાં નાંખી દેવામાં આવે છે અર્થાત્ જળમાં તેનો પ્રતિપત્તિ નામક સંસ્કાર થાય છે. તેમ યજ્ઞપાત્રોનો પણ આદિતાગિના મૃતદેહ સાથે અગ્નિમાં સંસ્કાર થાય છે. દક્ષિણે પાળૌં જુહૂમ્ નાસિકયોઃ સુઘૌ આ પ્રમાણે મૃતદેહ સાથે યજ્ઞપાત્ર જોઈતવાનો પણ વિધિ બતાવ્યો છે. યજ્ઞમાન શરીર સાથે પાત્રોનો જે નિલેપ છે તે જ પ્રતિપત્તિ છે. ॥ ૪૪ ॥

‘ વાજપેયમાં સર્વસોમોનું અનુષ્ઠાન થયા પછી પ્રાગ્ભત્ય ના પ્રચાર થાય છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ઉપરિષ્ટાત્ સોમાનાં પ્રજાપત્યૈશ્ચરન્તીતિ સર્વેષા મવિશેષા-

દવાચ્યો હિ પ્રકૃતિકાલઃ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(સોમાનામ ઉપરિષ્ટાત્ પ્રાજાપત્યૈઃ ચરન્તિ इति) સર્વસોમોનું અનુષ્ઠાન થયા પછી પ્રાગ્ભત્ય રૂપ અંગનો પ્રચાર થાય છે. (સર્વેષામ્ અવિશેષાત્) સર્વસોમો પછી કહેવામાં આવ્યું છે. અમુક સોમ પછી આવે કોઈ વિશેષ બતાવવામાં આવ્યો નથી. (હિ) કારણ કે (પ્રકૃતિકાલઃ) આજેવ પવમાન કાળ (અવાચ્યઃ) આનુમાનિક છે.

ભાવાર્થ :—તૃતીય સત્ત્વનાં સર્વસોમોનું અનુષ્ઠાન થયા પછી પ્રાગ્ભત્ય અંગનો પ્રચાર થાય છે. જો કે પ્રકૃતિમાં આજેવ પવમાન કાળ કલો છે, પણ તે તો અતિદેશથી પ્રાપ્ત થાય છે. ઉપરિષ્ટાત્ સોમાનાં પ્રાજાપત્યૈશ્ચરન્તિ આ પ્રત્યક્ષ શ્રૌત વચનથી અતિદેશનો આધાર થાય છે. ॥ ૪૫ ॥

અજ્ઞવિપર્યાસો વિના વચનાદિતિ ચેત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(વિના વચનાત્) જે એમ માનવામાં આવશે તો વચન વગર (અજ્ઞવિપર્યાસઃ) ક્રમો આધારે (ઈતિ ચેત્) જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—જે સર્વસોમો પછી પ્રાગ્નપત્ય અંગોનું અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે તો અગ્નિમારુતાદૂર્ધ્વમનૂયાજૈશ્વરન્તિ ઇતિ પ્રદ્વલ્ય પરિધીન્ હારિયોજનેન પ્રચરતિ આ વાક્યમાં જે ક્રમ અતાવવામાં આવ્યો છે તેનો આધારે. આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૪૬ ॥

ઉત્કર્ષઃ સંયોગાત્ કાલમાત્રમિતરત્ર ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(ઉત્કર્ષઃ) અનુયાજ અને પરિધિ પ્રદરણોનો ઉત્કર્ષ પશુ પ્રચારનો ઉત્કર્ષ સાથે કરવો જેમજે (સંયોગાત્) પશુ પ્રચાર સાથે એનો સંબંધ હોવાથી (ઈતરત્ર કાલમાત્રમ્) બીજે ઠેકાણે કેવળ કાળનું જ બોધન છે.

ભાવાર્થ :—પશુ પ્રચારનો ઉત્કર્ષ હોવાથી અનુયાજ અને પરિધિ પ્રદરણોનો પશુ ઉત્કર્ષ કરવો જેમજે. આગ્નિમારુતાદૂર્ધ્વમનૂયાજૈશ્વરન્તિ પ્રદ્વલ્ય પરિધીન્ જુહાતિ આ વાક્યથી કેવળ કાળનું સૂચન થાય છે. ॥ ૪૭ ॥

પ્રકૃતિકાલસત્તેઃ શસ્ત્રવતામિતિ ચેત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(પ્રકૃતિ કાલસત્તેઃ) પ્રકૃતિ કાળની આસતિ હોવાથી (શસ્ત્રવતામ્) શસ્ત્રવત્નો છેવટે પ્રચાર થાય છે. (ઈતિ ચેત્) જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં નિર્દિષ્ટ કાળની સમીપતા હોવાથી શસ્ત્રવત્ અર્થાત્ સ્તુતિ કરનારોનો પ્રચાર છેવટે થાય છે. પ્રકૃતિ કાળની પ્રાપ્તિ ન હોવા છતાં તેનાં સામીપ્યની પ્રાપ્તિ તો થાય જ છે. ॥ ૪૮ ॥

ન શ્રુતિપ્રતિષેધાત્ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (શ્રુતિપ્રતિષેધાત્) શ્રુતિનો આધાર તો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અવિશેષથી શ્રુત થયેલા કાળનો આધાર તો હોવાથી માટે ‘શસ્ત્રવતાં સોમાનામુપરિઘાત્ પ્રચારો યુક્તઃ’ થઈ સોમોનો પછીથી પ્રચાર થવો યોગ્ય છે. આ પ્રમાણે આગર ભાષ્યમાં ઉલ્લેખ છે. ॥ ૪૯ ॥

વિકારસ્થાન ઇતિ ચેત્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(વિકારસ્થાને) વિકારના સ્થાનમાં પ્રચાર થવો જેમજે (ઈતિ ચેત્) જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો ? આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

હોવાર્થ :—ઉત્થાદિ સંસ્થાઓ અભિનયોમ સંસ્થાના વિકારો છે. તેના સ્થાનમાં અભિનયોમપ્રચારાદૂર્ધ્વ તત્ર પ્રચારો મવતુ ' પ્રચાર થવો જોઈએ. આ શંકાનું સમાધાન પણ આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૫૦ ॥

ન ચોદનાવૃત્તવાત ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ, (ચોદનાવૃત્તવાત) લિત્ર લિત્ર કમ હોવાથી.

હોવાર્થ :—સોમમામ અને પશુ પ્રચાર આ બંને કર્મો સ્વતંત્ર છે આમાં પ્રકૃતિ વિકૃતિભાવ નથી માટે ઉપરના સૂત્રમાં વિકૃતિના સ્થાનમાં પ્રચાર થવો જોઈએ. એ શંકા ઠીક નથી. ॥ ૫૧ ॥

સવનીય પુરોહિતમાં દેવતાનો ઉત્કર્ષ છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. ઉત્કર્ષે સૂક્તર્વાકસ્ય ન સોમદેવતાનામુત્કર્ષ :

પદ્મનજ્ઞત્વાદ્યથા નિષ્કર્ષેઽનન્વયઃ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(સૂક્તર્વાકસ્ય ઉત્કર્ષે) સૂક્ત વાકના ઉત્કર્ષમાં (સોમદેવતાનામુત્કર્ષઃ ન) સોમ દેવતાનો ઉત્કર્ષ નથી. (પદ્મનજ્ઞત્વાત) પશુના અંગ ન હોવાથી (યથા નિષ્કર્ષે ઇનન્વયઃ) જેમ નિષ્કર્ષમાં અનન્વય છે.

હોવાર્થ :—સૂક્ત વાકનો ઉત્કર્ષ થાય છે પણ સોમ દેવતાનો ઉત્કર્ષ થતો નથી કારણ કે તે પશુના અંગભૂત નથી જેવી રીતે નિષ્કર્ષમાં અર્થાત્ પૌર્ણમાસ પ્રયોજના અંગભૂત દર્શ-દેવતાનો નિષ્કર્ષનો બહિર્ગત હોવાથી સૂક્ત વાકમાં પૌર્ણમાસીમાં દર્શ દેવતાનો અનન્વય છે તેજ રીતે અહીં પણ લાગુ પડે છે. ॥ ૫૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. વાક્યસંયોગાદ્યોત્કર્ષઃ સમાનતંત્રત્વાદ્યર્થલોપાદનન્વયઃ ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :—(વાક્યસંયોગત) સૂક્ત વાક્યમાં દેવતાઓનો પણ સંયોગ હોવાથી (ઉત્કર્ષઃ) ઉત્કર્ષ થાય છે. (સમાનતંત્રત્વાત) સમાન તંત્ર હોવાથી (અર્થલોપાદનન્વયઃ) અર્થનો લોપ થવાથી અનન્વય હોઈ શકે.

હોવાર્થ :—સૂક્ત વાક વાક્યમાં દેવતાનો પણ સંબંધ હોવાથી તેનો પણ ઉત્કર્ષ થાય છે અર્થાત્ દેવતાનો પણ ઉત્કર્ષ થાય છે. દર્શપૂર્ણમાસનો પ્રયોગ પાઠ સમાન તંત્રથી કરવામાં આવ્યો છે માટે એક વાક્યમાં સર્વ દેવતાઓનો પાઠ છે. અમાવાસ્યામાં અને પૌર્ણમાસીમાં કાળજેદ હોવાથી અનુષ્ઠન કરવામાં ઇષ્ટ દેવતાના સ્મરણ રૂપ કાર્યનો લોપ થવાથી તે પ્રયોગમાં બીજાનો અનન્વય થવો યોગ્ય છે, પણ પ્રકૃતમાં તેમ નથી. આનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ શાસ્ત્ર જ્ઞાણમાં જોઈ લેવું. ॥ ૫૩ ॥

इति गुर्जरभाषायां जैमिनीयमीमांसाभाष्ये एकादशाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

અર્થેકાદશાધ્યાયસ્ય ચતુર્થઃ પાદઃ ।

‘ રાજસૂય યજ્ઞમાં આગ્નાયૈષ્ણવાદિકમાં અંગોનું ભેદથી અનુષ્ઠાન કરવાનું હોય છે ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ચોદનૈકત્વાદ રાજસૂયેऽનુષ્ઠતદેશકાલાનાંસમવાયાત્તન્મદ્જ્ઞાનિ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(રાજસૂય) રાજસૂય યજ્ઞમાં (અનુષ્ઠતદેશકાલાનામ્) જેના દેશ અને કાળનું કથન કરવામાં નથી આવ્યું એવા અંગોના (સમવાયાત્) ફળની ઉત્પત્તિ કરવામાં સમવાય અર્થાત્ સંબંધ હોવાથી (ચોદનૈકત્વાત) એક જ વિધાન હોવાથી (જ્ઞાનિ) અંગોનું અનુષ્ઠાન તંત્રથી કરવું.

ભાવાર્થ :—રાજસૂય યજ્ઞમાં જેના દેશ અને કાળ નથી કહ્યા એવા પ્રધાનોના અંગો બધાં બેળા મળીને એક ફળ જનક હોવાથી અંગોનું અનુષ્ઠાન તંત્રથી કરવું જોઈએ, બેથી નહિ. રાજસૂયેન સ્વારાજ્યકામો યજેત આ વિધિ એક જ છે. એ સમવાયમાં હેતુ છે. ॥ ૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. પ્રતિદક્ષિણં વા કર્તૃસમ્બન્ધાદિથિવદ્ગ્રધૃતત્વાત્

સમુદાયો હિ તન્નિર્વૃત્યા તદેકશદ્વોપદેશઃ સ્વાત ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પ્રતિદક્ષિણં કર્તૃસમ્બન્ધાત્) હરેક દક્ષિણાએ કર્તાના સંબંધ હોવાથી (દિથિવત્) ઇષ્ટિ પેટે. (હિ) કારણ કે (તન્નિર્વૃત્યા) ફળની ઉત્પત્તિ હોવાવા (તદેકશદ્વોપદેશઃ) એક શબ્દથી ઉપદેશ કર્યો છે.

ભાવાર્થ :—હરેક દક્ષિણાએ મિત્ર ઋત્વિજનો સંબંધ છે. માટે તેને અંગોનું અનુષ્ઠાન ફેરિષ્ટ અને પોર્ણમાસેષ્ટિ પેટે ભેદથી કરવું જોઈએ, માટે અંગોની આવૃત્તિ કરવા જોઈએ. અને જે એક વિધાન કદું છે તેનો પ્રયોગ એક છે એવા અભિપ્રાયથી. ભાવાર્થ એ છે કે રાજસૂયના અંગોનું અનુષ્ઠાન ભેદથી કરવું તંત્રથી નહિ. ॥ ૨ ॥

તથા ચાન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે પ્રમાણે (અન્યાર્થદર્શનમ્) અન્ય અર્થનું પણ દર્શન છે.

ભાવાર્થ :—આગ્નાયૈષ્ણવમેકાદશકપાલં નિર્વપેત્ । એન્દ્રાવૈષ્ણવમેકાદશકપાલં, વૈષ્ણવં ત્રિકપાલમ્ । વામનો દક્ષિણા, इत्येकं ત્રિકમ્ । અગ્નીષોમોયમેકાદશકપાલમ્, इन्द्रासोमीयमेकાદશકપાલં સૌમ્યં ચરું બ્રહ્મદક્ષિણા इत्यपरं ત્રિકમ્ ॥ આમાં જે પ્રથમ ત્રિક છે તેનું વીરજનન છે. અને જે બીજું ત્રિક છે તેનું ફળ પશુ જનન છે. આ પ્રમાણે પ્રયોગ લિખ હોવાથી અંગોનું ભેદથી અનુષ્ઠાન થવું જોઈએ. ઉપરનું જે સિંગ વાચ્ય છે તે પણ ભેદાનુષ્ઠાનનું સાધક છે. ॥ ૩ ॥

‘ રાજસૂયમાં કર્તા એક જ હોય છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

અનિયમઃ સ્યાદિતિ ચેત ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(અનિયમઃ સ્યાત) અનિયમ છે (હિતિ ચેત) જે એમ કહેવામાં આવે તો ? આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—રાજસૂય યજ્ઞમાં જે ઋત્વિજોનું વરણ થયું હોય તેજ યજ્ઞસમાપ્તિપર્શન્ત રહે છે એવો કોઈ નિયમ નથી. આ શંકાસૂચક સૂત્ર છે. આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે ॥ ૪ ॥

નોપદિષ્ટવાત ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (નોપદિષ્ટવાત) ઋત્વિજોનું વરણ થયેલું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યજ્ઞની શરૂઆતમાં જ ઋત્વિજોનું વરણ કરવામાં આવે છે. અને જેનું વરણ થયેલું હોય તેમણે જ યજ્ઞની સમાપ્તિ સુધી કર્મ કરાવવું જોઈએ એવો ઋત્વિજોને ઉપદેશ આપેલો હોય છે. માટે વરણ પામેલા ઋત્વિજો જ હોવા જોઈએ બીજા નહિ. ॥ ૫ ॥

લાઘવાપત્તિશ્ચ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લાઘવાપત્તિઃ) એક જ વખત કરવામાં લાઘવ હોય છે.

ભાવાર્થ :—ઋત્વિજોનું વારંવાર વરણ કરવા કરતાં એક જ વખત વરણ કરવું એમાં યત્નલાઘવ હોય છે. અર્થાત્ કર્મ કરાવતાં યોરવ પડતું નથી માટે એક જ ઋત્વિજો જોઈએ. ॥ ૬ ॥

પ્રયોજનૈકત્વાત ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(પ્રયોજનૈકત્વાત) એક જ પ્રયોજન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આનતિ અર્થાત્ કર્મ કરાવવાનું સ્વીકરણ રૂપ એક પ્રયોજન હોવાથી પણ તેજ ઋત્વિજો જોઈએ બીજા નહિ. ઋત્વિજોના સમુદાયમાં દક્ષિણાનું શ્રવણ ન હોવા છતાં અવયવની આનતિથી સમુદાયની આનતિ સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે અવયવો કરતાં કોઈ જુદો સમુદાય હોતો નથી. ॥ ૭ ॥

વિશેષાર્થાં ચ પુનઃશ્રુતિઃ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(વિશેષાર્થાં ચ) વિશેષ અર્થના કથન માટે (પુનઃ શ્રુતિઃ) ફરીથી શ્રવણ થાય છે.

ભાવાર્થ :—અવયવમાં જે દક્ષિણા આપવાનું ફરીથી શ્રવણ થાય છે તે તો અપૂર્વ અર્થને માટે છે. ભાવાર્થ એ છે કે જુદા જુદા ઋત્વિજો ન હોવા જોઈએ. જેનું વરણ થયું હોય તેમણે જ કર્મની સમાપ્તિ સુધી કર્મ કરાવવું જોઈએ. આ સૂત્રમાં આને જ ત્રણ કહેવામાં આવ્યું છે. ॥ ૮ ॥

‘ અવેષ્ટિમાં અંગાનું અનુષ્ઠાન ભેદથી થાય છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. અવેષ્ટૌ ચૈકતન્ન્યં સ્યાલ્લિજ્જ્વર્શનાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અવેષ્ટૌ) અવેષ્ટિ નામક ઇષ્ટિમાં (એકતન્ન્યમ) એક તંત્ર (સ્વાર) છે. (લિજ્જ્વર્શનાત્) એક તંત્ર હોવામાં લિંગ વાક્ય પણ છે.

ભાવાર્થ :—રાજસૂય યજ્ઞમાં અવેષ્ટિનામની પાંચહવિધવાળી ઇષ્ટિ છે. અને પાંચેની જુદી જુદી દક્ષિણા પણ છે. પાંચેની દેવતા અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે. અગ્નિ, વિશ્વદેવ, મિત્રા-વરુણ અને વૃહસ્પતિ, એ પાંચથાગો તંત્રથી થાય છે અર્થાત્ તેનું અનુષ્ઠાન સાથે થાય છે. અને એમાં લિંગ વાક્ય પણ આ પ્રમાણે છે. યદિ બ્રાહ્મણો યજેત્ વાહ્નૈસ્ત્યં મધ્યે નિધાય આ વાક્યમાં બાહ્નૈસ્પત્ય ચરને મધ્યમાં રાખવું એમ કહ્યું છે, હવે જો પાંચે થાગો સાથે ન હોય તો મધ્યે મૂકવું, એ કથન અસંગત થાય છે. એક એક હવિષનો અલગ અલગ યાગ હોય તો એકમાં મધ્ય કથન થઈ શકે નહિ, માટે પાંચ થાગોનું સહ અનુષ્ઠાન છે. ॥ ૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. વચનાત્ કામસંયોગેન ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(વચનાત્) વચનથી (કામસંયોગેન) કામનાનો સંબંધ બતાવેલો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એત્યાડનાયકામં યાજયેત્ આ વચનથી રાજસૂયથી બહિર્ભૂત પ્રયોગની સિદ્ધિ થાય છે. ઉપરના સૂત્રમાં જો વચન તંત્ર માટે કહ્યું છે, તેનો ઉપયોગ પણ ત્યાંજ છે. માટે અવેષ્ટિના અંગાનું ભેદથી અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ ॥ ૧૦ ॥

કત્વર્થાયામિતિવેજ વર્ણસંયોગાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(કત્વર્થાયામ્ હિતિ ચેત્ ન) એ ઇષ્ટિ કત્વર્થ છે એમ કહેવું ઠીક નથી કારણ કે (વર્ણસંયોગાત્) વર્ણનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એત્યા અનાયકામં યાજયેત્ એ વાક્યથી પ્રતીત થતી ઇષ્ટિ કત્વર્થક માની શકાય નહિ એટલે કે રાજસૂય યજ્ઞથી એ બહિર્ભૂત છે એમ માનવું જોઈએ. કારણ કે એની સાથે બ્રાહ્મણ અને વૈશ્ય વર્ણનો સંબંધ બતાવ્યો છે. યદિ બ્રાહ્મણો યજેત્ ઇત્યાદિ. રાજસૂય યજ્ઞ કરવાનો અધિકાર ક્ષત્રિયને જ છે, બ્રાહ્મણ અને વૈશ્યને નહિ, માટે બ્રાહ્મણ આદિના સંબંધને લીધે એ ઇષ્ટિ રાજસૂય ક્રતુને માટે નથા એથી એ ઇષ્ટિઓનું ભેદથી અનુષ્ઠાન કરવું એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૧૧ ॥

પરમાનેષ્ટિના હવિષોનું ભેદથી અનુષ્ઠાન થાય છે.

પૂર્વપક્ષ. પરમાનહવિઃપૈકતન્ન્યં પ્રયોગવચનૈકત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(પરમાનહવિઃષુ) પરમાન હવિષોમાં (એકતન્ન્યમ) એક તંત્રતા છે. (પ્રયોગવચનૈકત્વાત્) પ્રયોગ વચન એક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આધાનમાં આ પ્રમાણે શ્રવણ છે. ‘‘ યઃ કામયેત વસીયાન્ સ્યાત્ ’’ ઇતિ સોડમ્યે પવમાનાય નિરૂપ્ય પાત્રકશુચિમ્બાં સમાનવર્દિષિ નિર્વાપેત્ ॥ પ્રયોગવચ્ચ એક હોવાથી અને જહો નિરૂપ્યાણિ આ વાક્ય એક જ પ્રયોગો ખતાવે છે માટે તંત્રથી અનુધાન થાય છે. ॥ ૧૨ ॥

લિંગ્વર્ણનાન્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિંગ્વર્ણનાન્) સમાનવર્દિષિ ભવન્તિ આ લિંગ વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દિક્ત લિંગ વાક્યથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે તંત્રથી જ ઉકત હવિષો થાય છે. ॥ ૧૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

વચનાત્તુ તન્ત્રભેદઃ સ્યાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંત પદ્ધતિ સૂચવે છે. (વચનાત્) વચનથી (તન્ત્રભેદઃ) તંત્રમાં ભેદ હોય છે.

ભાવાર્થ :—‘ જમ્યે પવમાનાય ’ આ પ્રમાણે કહીને પછી સમાન બર્દિષૂમાં નિર્વાપ કરવાનું કહ્યું છે તેથી તંત્રમાં ભેદ છે. અર્થાત્ હવિષોનો નિર્વાપ ભિન્ન ભિન્ન કરવો. પ્રથમ હવિષૂમાં ભેદ છે અને ત્યાર પછીના ખેમાં તંત્ર છે. ॥ ૧૪ ॥

સહત્વે નિત્યાનુવાદઃ સ્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(સહત્વે) સહત્વમાં (નિત્યાનુવાદઃ સ્યાત્) નિત્યાનુવાદ છે.

ભાવાર્થ :—યો વ્રહ્મવચ્ચકામઃ સ્યાત્ તસ્ય સર્વાણિ હર્વોષિ નિરૂપ્યાણિ । તસ્ય સહપ્રયોગો ભવતિ ॥ જે અન્નચર્યસની ઇચ્છા રાખનાર હોય તેણે અર્વાં હવિષોનો નિર્વાપ કરવો. આ ઠેકાણે સહપ્રયોગ છે કારણ નિરૂપ્યાણિ અહીં બહુવચનનો પ્રયોગ છે. અને તે બહુવચન વિવક્ષિત છે. માટે આ ઠેકાણે સહપ્રયોગ છે અને ઉપરના સૂત્રમાં બતાવનામાં આવેલા ઠેકાણે પ્રથમ હવિષૂમાં ભેદ છે અને પછીના ખેમાં તંત્રથી પ્રયોગ છે. ॥ ૧૫ ॥

‘ દ્વાદશાહમાં દીક્ષાપસત્સુત્યા કર્મોમાંનું પ્રત્યેક કર્મ બાર દિવસનું

સાધ્ય થાય છે, ‘ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પ્રથમપક્ષ. દ્વાદશાહે તત્પ્રકૃતિવાદેકૈકમહરપવૃત્તયેતકર્મપૃથક્ત્વાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(દ્વાદશાહે) દ્વાદશાહનામક યાગમાં (તત્પ્રકૃતિવાત્) ન્યોતિષ્ટોમરૂપ પ્રકૃતિના ધર્મો કર્તવ્ય હોવાથી (એકૈકમ્) એક એક કર્મ સમાપ્ત થાય છે (કર્મપૃથક્ત્વાત્) ભિન્ન ભિન્ન કર્મ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દીક્ષા અને ઉપસદ્ સહિત એક એક અહ સમાપ્ત થાય છે. આ રીતે દ્વાદશ દીક્ષા, દ્વાદશ ઉપસદ્ અને એક સુત્યા દિવસ મળી પચ્ચીસ દિવસમાં દ્વાદશાહનામક

યાગ પૂર્ણ થાય છે અને જ્યોતિષ્ટોમ પ્રમાણે દીક્ષા અને ઉપસદ્ એક એક અહનામક કરવું. જ્યોતિષ્ટોમવત્ સદોક્ષોપસદમેકૈકમહઃ કર્તવ્યમ્ આ શ.પર ભાષ્યમાં ઉલ્લેખ છે. તત્રૈકૈકો યાગઃ ફલસાવન્તવાત્ જ્યોતિષ્ટામાદિધ્યન્તં ગૃહ્ણતિ દરેક યાગ ફળ અને સાધનાના હોવાથી જ્યોતિષ્ટોમમાંથી વિધ્યન્ત બ્રહ્મ કરે છે. આ પ્રમાણે તંત્રવાર્તિકમાં પણ ઉલ્લેખ છે. ॥ ૧૬ ॥

ત્રીજો પક્ષ. અહ્વાં વા શ્રુતત્વાત્ત્ત્ર સાક્ષં ક્રિયેત યથા માધ્યંદિને ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અહ્વાં શ્રુતિત્વાત્) અહનૂતી યાર સંખ્યા પ્રત્યક્ષ શ્રુત હોવાથી. (સાક્ષં ક્રિયેત) અંગ સહિત કરવામાં આવે છે (યથા માધ્યંદિને) જેમ માધ્યંદિનમાં.

ભાવાર્થ :—પ્રજાકામં દ્વાદશાહેન યાજયેત્ અહીં અહનૂતી હાલ સંખ્યા પ્રત્યક્ષ શ્રુત છે તેનો ત્યાગ કરી પચ્ચીસ દિવસ સુધીનું કર્મ કરાવવું એ ઠીક નથી માટે અંગ સહિત પ્રધાન કર્મ હાલ દિવસોમાં કરાવવું જોઈએ. જે પ્રધાનો કાળ હોય છે તેજ અંગ કર્મેનો પણ કાળ હોય છે. તત્કાલં તદીયં દીક્ષોપસદમ્ શાપરભાષ્ય. જેમ સાતતીયનું માધ્યંદિનમાં નિર્વપણ થાય છે તેમ અહીં પણ હાલ સ્વાધ્યક્ષ યાગો કરવામાં આવે છે. ॥ ૧૭ ॥

ત્રીજો પક્ષ. અપિ વા ફલકર્તૃસમ્બન્ધાત્સહપ્રયોગઃ સ્વાદાગ્નેયાન્નોષોમીયવત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (સહપ્રયોગઃ) અંગોનો સહપ્રયોગ (સ્વાત્) થાય છે. (ફલકર્તૃસમ્બન્ધાત્) ફળ અને કર્તાનો સંબંધ હોવાથી (આગ્નેયાન્નોષોમીયવત્) અગ્ની-ષોમીય અને આગ્નેયનાં અંગો પેટે.

ભાવાર્થ :—અથવા પ્રગણ્ય ફળ અને કર્તાઓમાં દક્ષિણાની એકતાનો સંબંધ હોવાથી સહપ્રયોગ અથવા તંત્રથી અનુષ્ઠાન થાય છે. જેમ અગ્નીષોમીય અને આગ્નેય યાગના અંગોનું તંત્રથી અનુષ્ઠાન થાય છે તેમ. ચતુરહે દીક્ષાઃ ચતુરહે ઉપસદશ્ચતુરહે સુત્યાઃ (શાપરભાષ્ય) ચાર દિવસમાં દીક્ષા, ચાર દિવસમાં ઉપસદો અને ચાર દિવસોમાં સુત્યા કર્મ થાય છે. આમ ચાર દિવસમાં ઉપર પ્રમાણે અંગો સહિત હાલ શાક ૩૫ યાગ પૂર્ણ થાય છે. માટે ચાર સાધ્યસ્ક યાગો કરવા એ બિચારપણનું માનવું ઠીક નથી. ત્રીજો પક્ષમાં સહપ્રયોગ અને અહઃ સંખ્યાનું ઉપપાદન થઈ શકે છે માટે તેજ પક્ષ ઠીક છે. તદુભયમેવમુપપાદિતં ભવતિ સહપ્રયોગોઽહઃસંખ્યા ચ । તસ્માદેષ પક્ષઃ શ્રેયાન્ જુઓ શાપરભાષ્ય. ॥ ૧૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સાક્ષકાલશ્રુતત્વાદ્વા સ્વસ્થાનાનાં વિકારઃ સ્વાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સાક્ષકાલશ્રુતત્વાત્) સાંગોનો કાળ શ્રુત હોવાથી (સ્વસ્થાનાનાં વિકારઃ સ્વાત્) સ્વસ્થાનોની વૃદ્ધિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—દીક્ષા, ઉપસદ્ અને સુત્યાના પૃથક્ કાળનું વિધાન છે અને દરેકની સંખ્યા હાલ સંખ્યાનો સંબંધ છે. પ્રથમ દીક્ષાઃ તાસાં તત્રૈવ દ્વાદશશ્વમ્ । તત્ ઉપસદઃ તાસામપિ તદ્વેશ્વમેવ અન્તે સુત્યા । તસ્યા અપિ તત્સ્થાનાદા એવ વિવૃદ્ધિઃ તદપેક્ષત્ દ્વાદશશ્વમ્ । શાપરભાષ્ય જુઓ. ॥ ૧૯ ॥

તદપેક્ષત્વં ચ દ્વાદશત્વમ્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તદપેક્ષત્વં ચ દ્વાદશત્વમ્) દીક્ષાપેક્ષ દ્વાદશત્વ છે.

ભાવાર્થ :—દીક્ષામાં પણ યોગ્ય અપેક્ષાએ દ્વાદશનો સંબંધ છે. ॥ ૨૦ ॥

દીક્ષોપસદાં ચ સંખ્યા પૃથક્ પૃથક્ પ્રત્યક્ષસંયોગાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(દીક્ષોપસદાં ચ) દીક્ષા અને ઉપસદાની (સંખ્યા) સંખ્યા (પૃથક્ પૃથક્) અલગ અલગ (પ્રત્યક્ષ સંયોગાત્) દ્વાદશરાત્રપદ પ્રયોગને માટે છે.

ભાવાર્થ :—દીક્ષા અને ઉપસદ સાથે અલગ અલગ દ્વાદશ સંખ્યાનો સંબંધ છે. 'દ્વાદશરાત્ર' પદનો યૌગિક અર્થ પ્રધાનને મટે છે. દ્વાદશરાત્રપદયોગ્યઃ પ્રધાન એવાસ્તુ એ યુગોપધિની જૈમિનીય સૂત્રવૃત્તિમાં જુઓ. ॥ ૨૧ ॥

વસતીવરીપર્યન્તાનિ પૂર્વાણિ તન્નમન્યકાલત્વાદવમૃથાદીન્યુત્તરાણિ

દીક્ષાવિસર્ગાર્થસ્તાત

પદાર્થ :—(વસતીવરીપર્યન્તાનિ પૂર્વાણિ તન્નમ્) વસતીવરીપર્યન્ત પૂર્વતંત્ર છે. (અન્યકાલત્વાત્) સ્વકાળમાં ત્રિહિત ન હોવાથી. (અવમૃથાદીનિ ઉત્તરાણિ) અવમૃથ આદિ ઉત્તર તંત્ર છે (દીક્ષાવિસર્ગાર્થત્વાત્) દીક્ષા વિસર્ગ મટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વસતીવરીપર્યન્ત પૂર્વતંત્ર છે પ્રથમતંત્ર છે. અવમૃથ આદિ ઉત્તરતંત્ર છે. આનો વિશેષ અર્થ ભાષ્યમાં જુઓ. આ સૂત્ર યુગોપધિની નામક જૈમિનીય સૂત્રવૃત્તિમાં નથી. ॥

તથા ચાન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે પ્રમાણે (અન્યાર્થદર્શનમ્) અન્યાર્થ દર્શન પણ છે.

ભાવાર્થ :—દીક્ષા, અહિ અને ઉપસદ સાથે દ્વાદશનો સંબંધ હોવાથી અન્યાર્થદર્શન પણ ઉપપન્ન થાય છે. ષટ્ ત્રિશદ્શો વા એષ યદ્ દ્વાદશરાત્રઃ (દ્વાદશાહ પણ ભાષ્યમાં લખ્યું છે.) આથી અન્યાર્થદર્શન પણ સિદ્ધ થાય છે. એટલે કે દ્વાદશરાત્ર છત્રીસ દિવસનો પ્રયોગ છે. ઉક્ત રીત પ્રમાણે માનવાથી છત્રીસ દિવસ ઉપપન્ન થાય છે ૧. ૨૩ ॥

ચોદનાપૃથક્ત્વે ત્વૈકતન્ન્યં સમવેતાનાં કાલસંયોગાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(ચોદનાપૃથક્ત્વે તુ) આગ્નેય અને અગ્નીષોમમાં ચોદનાપૃથક્ હોવા છતાં (સમવેતાનામ્) મળેલા અંગસહિત પ્રધાનોનું (એકતન્ન્યમ્) એક તંત્ર છે (કાલસંયોગાત્) એક કાળનો સંબંધ રિહિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પૌર્ણમાસ્યા પૌર્ણમાસ્યા સાક્ષ્યા યજેત એ વાક્યથી આગ્નેય અને અગ્નીષોમનું વિધાન ચતુર્ હોવાથી કાળ, દેશ અને કર્તાના એકત્વનું વિધાન પ્રતીત થતું હોવાથી

તંત્ર અર્થાત્ સહપ્રયોગ છે પણ અહીં તો પ્રધાનકાળ વિહિત દીક્ષાદિથી લઈ વસતીસરીય મહશાન્ત અધાન પેઠે સ્વકાલવિહિત હોવાથી અને સ્વતંત્રતાથી વિધાન ન હોવાથી તંત્ર અર્થાત્ સહપ્રયોગ છે. ॥ ૨૩ ॥

‘ પ્રધાનો સાથે જેનો અપૃથક્કાળ હોય છે એવાં અંગોનું ભેદથી અનુષ્ઠાન થાય છે ’
એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ભેદસ્તુ તદ્ભેદાત્ કર્મભેદઃ પ્રયોગો સ્યાત્ તેષાં પ્રધાનશબ્દત્વાત્ ॥૨૪॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (તદ્ભેદાત્) પ્રધાનકાળનો ભેદ હોવાથી (પ્રયોગે) તે તે પ્રધાનના પ્રયોગમાં અંગોના પણ (ભેદઃ) ભેદ હોય છે. (તેષાં પ્રધાનશબ્દત્વાત્) પ્રધાનવિધિના વિધેય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રધાનના અનુષ્ઠાનનો જુદો જુદો કાળ હોવાથી તેની સાથે સમાનકાળ ધરાવતાં અંગોના પણ પ્રયોગમાં ભેદ હોય છે. યદય પ્રવાનં તસ્ય અઘકાલાનિ અજ્ઞાનિ, યત્ શસ્ત્રસ્ય દ્વઃકાલાનિ તસ્માદ્ભેદઃ (શાસ્ત્રભાષ્યે) જે પ્રધાન આજે કરવાનું હોય તેનાં અંગો આજે અને જે પ્રધાન કાલે કરવાનું હોય તેનાં અંગો કાલે કરવાં આ પ્રમાણે અંગોનું અનુષ્ઠાન ભેદથી થાય છે. તંત્રથી નહિ. ॥ ૨૪ ॥

તથા ચાન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે પ્રમાણે (અન્યાર્થદર્શનમ્) અન્ય અર્થનું દર્શન પણ ઉપપન્ન થય છે.

ભાવાર્થ :—‘ પત્નીસંયાજાન્તાનિ અહાનિ સંતિષ્ઠન્તે ’ આ વાક્યમાં જુદા જુદા દિવસે પત્ની સંયાજો જતાવ્યા છે તે જો ભેદથી કર્મ કર્તવ્ય હોય તોજ ઉપપન્ન થઈ શકે. ॥ ૨૫ ॥

શ્વઃ સુત્યાવચનં ચ તદ્ભવત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(શ્વઃ સુત્યાવચનમ્ ચ) અને ‘ શ્વઃ સુત્યાવચનમ્ ’ આ બીજું પણ લિંગ વાક્ય છે એ પણ (તદ્ભવત્) તે પ્રમાણે કર્મભેદમાં પ્રમાણ છે.

ભાવાર્થ :—સંસ્થિતે સંસ્થિતેઽહનિ આમીપ્રાગારં પ્રવિદ્ય સુબ્રહ્મણ્યે સુબ્રહ્મણ્યા-માહ્વેતિ પ્રેપેગ એકસુત્યાસમાપ્ત્યનન્તરં તસ્મિન્નેવાહનિ સુબ્રહ્મણ્યઃ શ્વઃ સુત્યા ભવતિ ઇત્યાદિ અન્યલિંગવાક્ય પણ અંગકર્મના ભેદાનુષ્ઠાનમાં પ્રમાણ છે. ॥ ૨૬ ॥

પશ્વતિરેકશ્ચ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પશ્વતિરેકઃ) પશુનો અતિરેક પણ કર્મભેદને સૂચવે છે.

ભાવાર્થ :—દરેકજે એક એક પશુનું દાન કરવામાં આવે છે અને બારમે દિવસે એ પશુ આપવાનું બાકી રહે છે એ જે કથન છે તે પણ અંગ કર્મના ભેદાનુષ્ઠાન સૂચવે છે. ॥ ૨૭ ॥

‘ ઉપસત્કાલમાં સુબ્રહ્મણ્યાદ્વાનની કતવ્યતા અધિકારથી અર્થાત્

એક વખત થાય છે ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ.

સુત્યાવિવૃદ્ધી સુબ્રહ્મણ્યાયાં સર્વેષામુપલક્ષણં

પ્રકૃત્યન્વયાદાવાહનવત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(સુત્યાવિવૃદ્ધી) હાદશાહ-આદિમાં (સુબ્રહ્મણ્યાયામ) સુબ્રહ્મણ્ય અર્થાત્ ઇન્દ્ર દેવતાના આદ્વાનમાં (સર્વેષામ્ ઉપલક્ષણમ્) સર્વ દિવસોનું ઉપલક્ષણ છે. (પ્રકૃત્યન્વયાત્) જ્યોતિષોમય પ્રકૃતિમાં ચતુરાદિ સંખ્યાનો અહનમાં અન્વય હોવાથી. (આવાહનવત્) આગ્નેય-યાગમાં જેમ આવાહનની આવૃત્તિ થાય છે તેમ.

ભાવાર્થ :—હાદશાહમાં જે સુબ્રહ્મણ્યાદ્વાન કરવામાં આવે છે તે દરેક દિવસે કરવું જોઇએ કારણ પ્રકૃતિષ્ જ્યોતિષોમયમાં એ પ્રમાણે દરેક આદ્વાનનો મંત્ર બોલવામાં આવે છે. જેમ આગ્નેય યાગમાં દરેક દિવસે આવાહન મંત્રની આવૃત્તિ થાય છે તેમ હાદશાહમાં પણ ‘ સુત્યામાગચ્છ મષવત્ ’ એ મંત્ર દરેક દિવસે બોલવો જોઇએ. ॥ ૨૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અપિ વેદ્રામિધાનત્વાત્ સકૃત્યાદુપલક્ષણમ્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (હન્દ્રામિધાનત્વાત્) મંત્ર ઇન્દ્રવાચક હોવાથી (ઉપલક્ષણમ્ સકૃત્ સ્યાત્) એક જ વખત પ્રયોગ કરવો જોઇએ.

ભાવાર્થ :—ઈન્દ્ર (પરમાત્મા ૩૫) એક જ દેવતા હોવાથી દરરોજ મંત્રની આવૃત્તિ કરવાની જરૂર નથી. એક જ વખતે એ મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરવું. એક જ વખતના ઉચ્ચારણથી સંસ્કૃત દેવતા સર્વાર્થ થઇ શકે છે. ॥ ૨૯ ॥

કાલસ્ય લક્ષણાર્થત્વાદવિમાગાચ્છ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (કાલસ્ય) કાલવાચક ચતુરાદિ શબ્દ (લક્ષણાર્થત્વાત્) લક્ષણાર્થક હોવાથી (અવિમાગાત્) વિભાગ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ચતુરાદિ કાલવાચક શબ્દ છે તેનાથી સુત્યાત્મક કર્મવિશેષ લક્ષિત થાય છે. “ ઉપલક્ષણં ચતુરાદિપદાનાં કાલરૂપે સ્વાયંન તાત્પર્યં ” કિન્તુ સુત્યાયામ ” અ. એય યાગમાં તો વચ્ચે સૌમ્યયાગનું વ્યવધાન છે માટે ત્યાં આવાહનની આવૃત્તિ થઇ શકે છે પણ અહીં સુત્યાકર્મ કોષથી પણ વ્યવહિત થતું નથી માટે એક જ વખત આદ્વાન મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરવું. ॥ ૩૦ ॥

‘ વાજપેયમાં પ્રાગ્નપત્ય શૂલાદિની તંત્રતા છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પશુગણી કુમ્ભીશૂલવપાશ્રપણીનાં પ્રસુત્વાત્ત્રમાવઃ સ્યાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(પશુગણે) પ્રાગ્નપત્ય પશુદાનમાં (કુમ્ભીશૂલવપાશ્રપણીનામ) કુંભી, શૂલ અને વપાશ્રપણીનું (પ્રસુત્વાત્) પ્રસુત્વ, કાર્પકશત્રવ હોવાથી (તન્ત્રમાવઃ સ્યાત્) તંત્ર બાવ છે.

ભાવાર્થ :—કુંભી, શસ્ત્ર અને વપાત્રપણી એ પાત્ર વિશેષનાં વચક રખે છે. તેને પણ તંત્ર ભાવ છે. અર્થાત્ એક જ પાત્ર જુદાં જુદાં દ્રવ્ય પકાવવા માં પ્રભુત્વ ધરાવી શકે છે. એક જ તપેલીમાં વારાફરતી ભાત દાળ વગેરે પદાર્થો રાંધી શકાય છે. દ્રવ્ય દીઠ નવાં નવાં પાત્રો ઉપયોગ થતો નથી. ॥ ૩૧ ॥

ભિન્ન દેવતાક શૂલાદિમાં પણ તંત્રભાવ છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

મેદસ્તુ સંદેહાદ્ દેવતાન્તરે ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષ સૂચક છે. (દેવતાન્તરે) જુદાં જુદાં દેવતાનાં નામો હોય ત્યાં (સંદેહાત્) સંદેહ હોવાથી (મેદઃ) મેદ છે.

ભાવાર્થ :—જ્યાં જુદાં જુદાં દેવતાઓનાં નામ હોય અને તેને ઉદ્દેશીને પાક યનાવવો હોય ત્યાં જુદાં જુદાં પાત્રો હોવા જોઈએ એટલે શસ્ત્ર નામક પાત્રમાં ભિન્નતા હોવી જોઈએ. ॥ ૩૨ ॥

અર્થાદ્વા લિજ્જકર્મ સ્યાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અર્થાત્) સહ પ્રયોગ હોવાથી મેદ થતો નથી (લિજ્જકર્મ સ્યાત્) એક જ પાત્ર હોવાનું કાષ્ટ ચિન્ન કરવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—ભિન્ન દેવતાક પાકમાં પણ કુંભી આદિ એક પાત્રનો જ ઉપયોગ થઈ શકે છે. એક પાત્ર હોવામાં ચિન્ન વિશેષ પણ કરવામાં આવે છે. ભાવાર્થ એ છે કે જ્યાં જુદાં જુદાં દેવતા વચક નામ હોય છે ત્યાં પણ જો પાક વિશેષ યનાવવો હોય તો જોટલાં નામ છે તેટલાં પાત્રમાં પાક કરવાની જરૂર નથી, એક જ પાત્રમાં પાક તૈયાર થઈ શકે છે અને પછી તે તે નામનો ઉદ્દેશ કરી ત્યાગ કરી શકાય છે. ॥ ૩૩ ॥

કુંભીની પણ તંત્રતા છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. અયાજ્યત્વાદ્ વસાનાં મેદઃ સ્યાત્ સ્વયાજ્યપ્રદાનત્વાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(વસાનામ્ સ્વયાજ્યપ્રદાનત્વાત્) સ્વિગ્ધ દ્રવ્યને ઋગ્વિશેષ મંત્રોનું ઉચ્ચારણ કરી હોમ કરવામાં આવતો હોવાથી (અયાજ્યત્વાદ્ મેદઃ સ્યાત્) કુંભીરૂપ પાત્રના મેદ વગર અયાજ્ય હોવાથી મેદ છે.

ભાવાર્થ :—સ્વિગ્ધ દ્રવ્યને પોતપોતાના યાજ્ઞના અર્થાત્ ઋગ્વિશેષ મંત્રોનું ઉચ્ચારણ કરી હોમ કરવાનો હોવાથી કુંભીરૂપ પાત્રો જુદાં જુદાં હોવાં જોઈએ તે વગર સ્વિગ્ધ દ્રવ્યને હોમ થઈ શકતો ન હોવાથી કુંભી પાત્રો જુદાં જુદાં હોવાં જોઈએ. ॥ ૩૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અપિ વા પ્રતિપત્તિત્વાત્ તન્ત્રં સ્યાત્ સ્વત્વસ્યાશ્રુતિભૂતત્વાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (પ્રતિપત્તિત્વાત્) પ્રતિપત્તિરૂપ કર્મ હોવાથી (તન્ત્રં સ્યાત્) તંત્ર રૂપે જ કુંભી પાત્ર છે (સ્વત્વસ્યાશ્રુતિભૂતત્વાત્) અર્થ મંત્ર બોલી હોમ કરવો એવી કાષ્ટ શ્રુતિ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એક જ કુંભી પાત્ર હોયું જોઇએ, સિન્ગ્ધ દ્રવ્યનો પાક બનાવવા માટે જુદી જુદી કુંભી હોવી અને અર્ધો મંત્ર એ લી તે તે દેવતાને ઉદ્દેશીને હોમ કરવો ઇત્યાદિ કથનમાં કેષ ઐત પ્રમાણ નથી. ॥ ૩૫ ॥

સકૃદિતિ ચેત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(સકૃત્) એક જ વખત મંત્રાર્ધ બોલી બધો હોમ પૂરો કરવો (ઇતિ ચેત્) જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—કોઈ પણ સિન્ગ્ધ દ્રવ્યનો હોમ અર્ધર્ય અર્થાત્ અર્ધી ઋચા બોલીને કરી નાંખવો, જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ન કાલમેદાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (કાલમેદાત્) અર્ધર્યોના ભિન્નકાળનું નિમિત્ત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અર્ધર્ય મંત્રો હોમવાનું નિમિત્ત છે અને નિમિત્તોનો કાળ ભિન્ન હોવાથી એકી વખતે સર્વનો હોમ કરી નાંખવો યોગ્ય નથી. કાળ ભેદને લીધે નિમિત્તિકની આવૃત્તિ હોવી એ ન્યાય સંમત છે. ॥ ૩૭ ॥

‘ ભિન્ન જાતિમાં કુંભીનો ભેદ હોવો જોઇએ. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

જાત્યન્તરે મેદઃ સ્યાત્ પક્તિવૈષમ્યાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(જાત્યન્તરે) જુદી જુદી જાતનાં દ્રવ્યનો પાક કરવો હોય તો (પક્તિવૈષમ્યાત્) પાકની વિષમતાને લીધે (મેદઃ સ્યાત્) ભેદ માનવો જોઇએ.

ભાવાર્થ :—જુદી જુદી જાતનાં દ્રવ્યો પકાવવાનાં હોય તો જુદાં જુદાં કુંભી ૩૫ પાત્રોનો ભેદ હોવો જોઇએ કારણ કે દરેક દ્રવ્યની પાકની અવધિ સરખી હોતી નથી. ॥ ૩૮ ॥

વૃદ્ધિર્દર્શનાચ્ચ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વૃદ્ધિર્દર્શનાચ્ચ) પાત્રોની વૃદ્ધિ હોવાનું વચન પણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કોષ દ્રવ્ય જલદી પકવ થાય છે કોષને વધારે વિષ્ણુ પણ લાગે છે એવે ઠંડાણે જુદા જુદા પાત્રમાં પાકો કરવાના હોવાથી પાત્રોની વૃદ્ધિ પણ કરી છે. એટલે એવે ઠંડાણે કુંભી ૩૫ પાત્રનો ભેદ હોવો યોગ્ય છે. ॥ ૩૯ ॥

પુરોડાશ પ્રમાણે ચતુષ્કપાલ પાત્રોનો પણ ભેદ હોવો જોઇએ.

પૂર્વપક્ષ કપાલોનિ ચ કુમ્ભીવત્ તુલ્યસંખ્યાનામ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (કપાલોનિ) પુરોડાશ પકાવવાનાં કપાલનામક પાત્રો (કુમ્ભીવત્) કુંભીની પેઠે (તુલ્યસંખ્યાનામ) સમાન સંખ્યાવાળાનું તંત્ર હોયું જોઇએ.

ભાવાર્થ :—સમસંખ્યાક કપાલ કર્મદીઠ કુંભીપાત્ર પેઠે તંત્રરૂપે કર્મ કરવું અર્થાત પુરોડાશ સંખ્યા પ્રમાણે કપાલપાત્રમાં દીર્ઘતા ઉત્પન્ન કરી ચારજ કપાલોમાં બહુ પુરોડાશોનો પણ પાક થઈ શકશે એટલે કપાલોમાં પણ તંત્રતાજ માનવી. ॥ ૪૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.   **પ્રતિપ્રધાનં વા પ્રકૃતિવત્ ॥ ૪૧ ॥**

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પ્રતિપ્રધાનમ્) હરેક પુરોડાશ માટે બિન બિન કપાલનામ પાત્ર જોષ્યે. (પ્રકૃતિવત્) પ્રકૃતિ પેઠે.

ભાવાર્થ :—જેમ આગેય અષ્ટાકપાલ આઠ કપાલપાત્રમાં સંસ્કૃત થાય છે. જમીવોમીય એકાદશકપાલ; અગ્નીષોમીય પુરોડાશ એકાદશ કપાલોમાં સંસ્કૃત થાય છે તેમ અહીં પણ હરેક પ્રધાન પુરોડાશ પ્રત્યે જુદાં જુદાં પાત્રો હોવાં જોષ્યે. ॥ ૪૧ ॥

સર્વેષાં ચામિપ્રથનં સ્યાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(સર્વેષાં ચ) બધાય કપાલનો સંબંધ કરી (અમિપ્રથનં સ્યાત્) વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો છે.

ભાવાર્થ :—ચાલકપાલ પુરોડાશ પ્રથયતિ એટલા કપાલો બતાવ્યા હોય તે પ્રમાણે પુરોડાશનો વિસ્તાર કરવામાં આવે છે. આ કથન કપાલોનો બેઠ માન્યા વગર સંગત થઈ શકે નહિ. માટે પુરોડાશ પ્રમાણે ચતુષ્કપાલમાં બેઠ માનવો જોષ્યે. ॥ ૪૨ ॥

‘ત્રીહિના અવહનન આદિમાં પ્રતિપ્રહારે મંત્રની આવૃત્તિ નથી.’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

एकद्रव्ये संस्काराणां व्याख्यातमेककर्मत्वं तद्विभक्तं मन्त्रार्थनानात्वादावृत्तौ

મન્ત્રસ્યોસકૃત પ્રયોગઃ સ્યાત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(એકદ્રવ્યે) ત્રીહિ આદિ એક દ્રવ્યમાં (સંસ્કારાણામ્) અવહનન આદિ સંસ્કારો (એકકર્મત્વં વ્યાખ્યાતમ્) એક કર્મ આચળ કહેવામાં આવ્યું છે. (તસ્મિન્ મન્ત્રાર્થ-માનાત્વાત્) જ્યાં મંત્રના અર્થ બિન બિન હોય ત્યાં (મન્ત્રસ્ય અસકૃત્ પ્રયોગઃ સ્યાત્) મંત્રનો વારંવાર પ્રયોગ થાય છે.

ભાવાર્થ :—ત્રીહીન્ અવહન્તિ ત્રીહિનું અવહનન કરવું અર્થાત્ તેનો અવધાન કરી છોતારથી ત્રીહિને જુદા પાડવા. આ અવધાત કરતી વખતે અવરક્ષો દિવઃ સફળં વધ્યાસમ્ આ મંત્ર બોલવાનો હોય છે. તે અવધાતની શરૂઆતમાં જ બોલવો. જ્યારે જ્યારે ત્રીહિ ઉપર મુસલનો પ્રહાર કરવામાં આવે ત્યારે ત્યારે બોલવો નહિ અર્થાત્ એ મંત્રની આવૃત્તિ કરવી નહિ એક જ વખતના મંત્રોચ્ચારથી વૃષ વિવેચન સુધીના પ્રહારો અભિસંહિત હોય છે, માટે ત્યાં મંત્રની આવૃત્તિ નિર્જરૂક હોય છે. ॥ ૪૩ ॥

બ્રુદાં બ્રુદાં બીજેની ઇષ્ટિમાં દ્રવ્યભેદ હોવાથી સંસ્કારોની આવૃત્તિ માટે
મંત્રની આવૃત્તિ કરવી જોઈએ. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

દ્રવ્યાન્તરે કૃતાર્થત્વાત્તસ્ય પુનઃ પ્રયોગાન્મન્ત્રસ્ય તદ્વળત્વાત્ પુનઃ પ્રયોગઃ
સ્યાત્તદર્થેન વિધાનાત્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(દ્રવ્યાન્તરે) જ્યાં બ્રુદાં બ્રુદાં દ્રવ્યો હોય ત્યાં (કૃતાર્થત્વાત્) પ્રથમ બીજમાં
મંત્ર કૃતાર્થ થઈ જવાથી બીજાં બીજાં ખાંડતી વખતે (તસ્ય પુનઃ પ્રયોગાત્) તેના ફરીથી પ્રયોગ
થતો હોવાથી (તદ્વળત્વાત્) તે પ્રયોગ મંત્ર ગુણભૂત હોવાથી (પુનઃ પ્રયોગઃ સ્યાત્) મંત્રનો
ફરીથી પ્રયોગ થાય છે. (તદર્થેન વિધાનાત્) અતિદેશ શાસ્ત્ર તેને માટે વિધાન કરતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યાં દ્રવ્યોનો ભેદ હોય અર્થાત્ બ્રુદાં બ્રુદાં દ્રવ્ય ખાંડવાનાં હોય ત્યાં જ્યારે
જ્યારે દ્રવ્ય બદલાય ત્યારે ત્યારે મંત્ર બોલવો જોઈએ અર્થાત્ બ્રુદાં બ્રુદાં દ્રવ્યોના રથજે મંત્રની
આવૃત્તિ હોય છે. ॥ ૪૪ ॥

દર્શપૂર્ણમાસમાં પ્રતિનિર્વપણાદિમાં મંત્રની આવૃત્તિ છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.
પૂર્વપક્ષ. નિર્વપણલવનાસ્તરણાઞ્ચગ્રહણેષુ ચૈકદ્રવ્યવત્ પ્રયોજનૈકત્વાત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (નિર્વપણલવનાસ્તરણાઞ્ચગ્રહણેષુ) નિર્વપણ, લવન, આસ્તરણ
અને આભય ગ્રહણમાં (એકદ્રવ્યત્વાત્) એક દ્રવ્ય પેઠે (પ્રયોજનૈકત્વાત્) એક પ્રયોજન હોવાથી
મંત્રનો એક જ વખત પાઠ કરવો.

ભાવાર્થ :—નિર્વપણ, લવન, આસ્તરણ અને આભય ગ્રહણમાં અવધાત પેઠે એક જ
પ્રયોજન હોવાથી એક જ વાર મંત્ર બોલવો જોઈએ. ચતુરો મુદ્દીન્ નિર્વપતિ આ ઠેકાણે
દેવસ્ય ત્વા ઇત્યાદિ મંત્ર બોલવો. અયુજો મુદ્દીન્ લુનાતિ આ ઠેકાણે ‘વર્દિદેવસદનં દામિ’
એ મંત્ર બોલવો. ત્રિષા તુ પઞ્ચધા તુ વેદો સ્તૃણાતિ આ ઠેકાણે ‘ઊર્ગમ્રદસં ત્વા ઇત્યાદિ’
મંત્ર બોલવો. ચતુર્જુહ્વાં ગૃહ્ણાતિ (બ્રુદાંમાં ચાર વખત ઘી લેવું.) આ ઠેકાણે ‘શુક્રં ત્વા ઇત્યાદિ’
મંત્ર બોલવો. નિર્વાપ આદિ એક એક પ્રયોજન હોવાથી એક જ મંત્ર બોલવો એટલે કે પ્રતિ
ક્રિયામાં મંત્રની આવૃત્તિ કરવી નહિ. ચાર વખત મુઠી ભરી નિર્વાપ કરવાનો હોય ત્યાં ચાર
વખત મંત્ર ન બોલતાં એક વખત જ મંત્ર બોલવો. ઇત્યાદિ. ॥ ૪૫ ॥

સિદ્ધિાંત સૂત્ર.

દ્રવ્યાન્તરવદ્વા સ્યાત્ સંસ્કારાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (દ્રવ્યાન્તરવત્) બ્રુદાં બ્રુદાં બીજના અવકાશ પેઠે (સંસ્કારાત્)
સંસ્કાર દ્રવ્યમાં ભેદ હોવાથી (સ્યાત્) મંત્રની આવૃત્તિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—મંત્રથી રમરણ પૂર્વક નિર્વાપ ક્રિયાથી બિલ બિલ દ્રવ્યોનો સંસ્કાર હોવો
જરૂરી હોવાથી હરેક ક્રિયા વખતે ઉક્ત રથજે મંત્રની આવૃત્તિ કરવી જોઈ છે. ॥ ૪૬ ॥

‘વેદિ પ્રોક્ષણમાં પ્રત્યાવૃત્તિ મંત્રની આવૃત્તિ થતી નથી.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.
પૂર્વપક્ષ. વેદિપ્રોક્ષણે મન્ત્રાભ્યાસઃ કર્મણઃ પુનઃ પ્રયોગાત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(વેદિપ્રોક્ષણે) વેદિના પ્રોક્ષણમાં (મન્ત્રાભ્યાસઃ) મંત્રની આવૃત્તિ કરવી જોઈએ (કર્મણઃ પુનઃ પ્રયોગાત્) કર્મનો ફરીથી પ્રયોગ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વેદિરસિ ઇત્યાદિ મંત્રથી ત્રિવેદી પ્રોક્ષતિ ત્રણ વખત વેદી ઉપર પ્રોક્ષણ કરવું. આ ઠેકાણે ત્રણવાર પ્રોક્ષણ કરવાનું હોવાથી ત્રણવાર મંત્ર પણ બોલવો જોઈએ. પ્રોક્ષણ ક્રિયા પ્રધાન છે અને મંત્ર એના પ્રત્યે અંગ છે. પ્રતિપ્રધાનમજ્ઞાવૃત્તિઃ જ્યારે જ્યારે પ્રધાન કર્મ થાય ત્યારે તેનું અંગ પણ કરવું જ જોઈએ એવો નિયમ છે, એટલે કે મંત્રની આવૃત્તિ કરવી જોઈએ. ॥ ૪૭ ॥

પૂર્વપક્ષ. एकस्य वा गुणविधिरद्रव्यैकत्वात्तस्मात् सकृत्प्रयोगः ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (एकस्य गुणविधिः) એક જ કર્મની ત્રણ વખત કરવા-રૂપ અભ્યાસની ગુણ વિધિ છે. (તસ્માત્) માટે (सकृत् प्रयोगः) મંત્રનો એક જ વખત પ્રયોગ કરવો. (द्रव्यैकत्वात्) એક જ દ્રવ્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વેદિપ્રોક્ષણરૂપ ક્રિયા એક છે, ત્રણ વખત પ્રોક્ષણ કરવાથી ક્રિયા જુદી થતી નથી માટે એકજ વખત મંત્ર બોલવો ત્રણ વખત નહિ અર્થાત મંત્રની અનાવૃત્તિ છે. ॥ ૪૮ ॥

કંડૂયન મંત્રનો એકજ વખત પ્રયોગ કરવા સંબંધી અધિકરણ

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. कण्डूयने प्रत्यङ्गं कर्मभेदः स्यात् ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(कण्डूयने) અંગના કંડૂયનમાં (प्रत्यङ्गम्) જે જે અંગમાં કંડૂયન કરવું હોય તે તે અંગના કંડૂયન વખતે (कर्मभेदः स्यात्) મંત્ર બોલવો જોઈએ. એટલે મંત્રની આવૃત્તિ કરવી જોઈએ.

ભાવાર્થ :—દીક્ષિત યજ્ઞમાનને જ્યારે શરીરના કોષ્ઠપણ અવયવમાં કંડૂયિતિ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે કૃષ્ણવિષાણુથી કંડૂયિત કરવી અને દરેક કંડૂયિત વખતે મંત્રનું પુનઃ પુનઃ ઉચ્ચારણ કરવું. એટલે કે મંત્રની આવૃત્તિ કરવી. ॥ ૪૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. अपि वा चोदनैककालमैककर्म्यं स्यात् ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(अपि वा) અથવા (चोदनैककालम्) વિધિકાલ એક હોવાથી (एककर्म्यम् સ્યાત્) એક કર્મજ હોય છે.

ભાવાર્થ :—કંડૂયન (ખજવાળવું) એ કોષ્ઠ શરીરના અવયવના સંસ્કારને માટે હોતું નથી અને તેને માટે કંડૂયનનું વિધાન પણ નથી. કંડૂયન તો રાગપ્રાપ્ત છે. તાત્કાલિક દુઃખની નિવૃત્તિને માટે છે. તેથી ત ત્કાલિક દુઃખની નિવૃત્તિને ઉત્પન્ન કરનાર કંડૂયન વ્યક્તિઓ જુદી જુદી હોવા છતાં પ્રતિકંડૂયન મંત્રની આવૃત્તિ કરવી નહિ. અવહનનવત્ એક જ વખત

મંત્ર બોલી કંડુય ને ને અવયવોમાં કરવું હોય તે તે અવયવોમાં કરવું. એટલે કે કંડુય મંત્રનો એકજ વખત પ્રયોગ કરવો. ॥ ૫૦ ॥

જ્યોતિષ્ટોમ કરતી વખતે સ્વપ્નાદિમાં મંત્રની અનાવૃત્તિ છે.

સ્વપ્નદીતરણાભિવર્ષણામેધ્યપ્રતિગન્ત્રણેષુ ચૈવમ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (એવમ્) એ પ્રમાણે (સ્વપ્નદીતરણાભિવર્ષણામેધ્યપ્રતિગન્ત્રણેષુ) સ્વપ્ન, નદીતરણ, અભિવર્ષણ અને અમેધ્ય દર્શનમાં મંત્રની અનાવૃત્તિ છે.

ભાવાર્થ :—દીક્ષિત યજ્ઞમાનને સ્વપ્ન આવ્યું હોય નદી તરવાના પ્રસંગમાં, અભિવર્ષણમાં અને અપવિત્ર વસ્તુના દર્શનમાં ને ને મંત્ર બોલવાનો હોય તે એકજ વખત બોલવો. આ મંત્રો શાપરક્ષાભ્ય આદિ આકર ગ્રંથમાં આપ્યા છે ત્યાં જોઈ લેવા. ॥ ૫૨ ॥

દીક્ષિત યજ્ઞમાનને પ્રયાણ કરતી વખતે મંત્રની અનાવૃત્તિ હોય છે.

પ્રયાણે ત્વાર્થનિર્વૃત્તેઃ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(પ્રયાણે) પ્રયાણ વખતે (તુ) તો (ત્વાર્થનિર્વૃત્તેઃ) હેતુ નિર્વૃત્તિ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દીક્ષિત યજ્ઞમાન કોઈ ઠેકાણે પ્રસ્થાન કરે તો જ્યાં જ્યાં વિગ્રાતિ લઈ અને ફરીથી પ્રયાણ કરે ત્યાં ત્યાં વારંવાર મંત્ર બોલવો નહિ. પ્રયાણની શરૂઆતમાં એક જ વખત મંત્ર બોલવો. પ્રયાણનું ક્ષણ મળે એને ઉદ્દેશીને મંત્ર બોલવામાં આવે છે. આ ક્ષણ એક જ છે માટે એક વખત મંત્ર બોલવો. પ્રયાણનો મંત્ર મદ્વાદમિથ્રેયઃ પ્રેહિ છે. આ મંત્રનો એક જ વખત પ્રયોગ કરવો. ॥ ૫૨ ॥

‘ ઉપરવ મંત્રની આવૃત્તિ કરવાની હોય છે.

પૂર્વપક્ષ. ઉપરવમન્ત્રસ્તન્ત્રં સ્યાલ્લોકવચ્ચં बहुवचनात् ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :—(ઉપરવમન્ત્રઃ) ઉપરવ મંત્ર (તન્ત્રમ્) તંત્ર તરીકે (સ્યાત્) હોય છે. (ચ) અને (લોકવચ્ચં) લૌકિક વ્યવહાર પેટે (बहुवचनात्) બહુ વચનનો પ્રયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉપરવ એટલે સોમ રસ કઢવા માટે જમીનમાં ને ખાડા ખોદવામાં આવે છે તે ‘ સન્તિ યજોતિષ્ટોમે પીઠપાદચતુષ્ટયાકારા બાહુમાત્રાસ્તાં ઉપરવનામકાશ્વત્વારો ગર્તાઃ ’ આ પ્રમાણે સાયણાચાર્યે ન્યાયમાત્રા વિસ્તારમાં ઉપરવનો અર્થ આપ્યો છે. આવા ખાડા ચાર કરવાના હોય છે અને તે એક હાથ ઉડા કરવાના હોય છે. આ ઉપરવ અર્થાત્ ગર્તાં ખોદતી વખતે રક્ષણો વળાદુનો વૈષ્ણવાન્ સ્નામિ આ મંત્ર બોલવાનો હોય છે. હરેક ગર્તાં ખોદતી વખતે આ મંત્રની આવૃત્તિ કરવી નહિ. પણ એક જ વખત મંત્ર બોલી ચારેય ઉપરવ ખોદવા, અર્થાત્ મંત્રની આવૃત્તિ કરવી નહિ. આવૃત્તિ ન કરવી એનું નામજ તંત્ર છે. ॥ ૫૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ન સન્નિપાતિતત્વાદસન્નિપાતિકર્મણાં વિશેષાગ્રહણે

કાલૈકત્વાત્ સકૃદ્વચનમ્ ॥ ૫૪ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (સન્નિપાતિતત્વાત્) ઉપરવનો મંત્ર અનુષ્ટેય ક્રિયાના સ્મરણનો જનક હોવાથી (અસન્નિપાતિકર્મણામ્ વિશેષાગ્રહણે) જે મંત્રો અર્થ સ્મરણ દ્વારા અદ્ય

જનક નથી હોતા પણ માત્ર અદૃષ્ટ જનક જ હોય છે તેમાં કોઈ વિશેષનું ગ્રહણ થતું ન હોવાથી (સદ્વચનમ્) તંત્ર ભક્ષે હોય (કલૈસ્ત્વાત્) કાળની એકતા પણ એટલા માટે જ હોય છે.

ભાવાર્થ :—કેટલાક મંત્રો અર્થનું સ્મરણ કરાવી અદૃષ્ટ જનક હોય છે અને કેટલાક માત્ર અદૃષ્ટ જનક જ હોય છે. જે મંત્રો અર્થનું સ્મરણ કરાવી અદૃષ્ટ જનક હોય છે તેનો આવૃત્તિ કરવી જોઈએ. કેવળ અદૃષ્ટ જનક હોય તેના આવૃત્તિ ન કરવી જોઈએ. પ્રકૃતમાં દરેક ઉપરવના ખનનમાં રક્ષોહણ મંત્રથી સ્મરણ કરવાનું હોય છે યાવદેવ મન્ત્રજનિતં જ્ઞાનં તાવદેવ તત્ક્રિયાકરણમ્ । આ પ્રમાણે સુઓધિની સૂત્રવૃત્તિમાં ઉદ્દેશ છે. માટે ઉપરવ ખોદતી વખતે મંત્રની આવૃત્તિ કરવી જોઈએ. એટલે કે ઉપરવ મંત્રની આવૃત્તિ છે. ॥ ૫૪ ॥

હવિષ્કૃત્ આદિ મંત્રોની આવૃત્તિ છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

હવિષ્કૃદગ્નિગુપુરોનુવાક્યમનોતસ્યાવૃત્તિઃ કાલમેદાત્ ॥ ૫૫ ॥

પદાર્થ :—(હવિષ્કૃદગ્નિગુપુરોનુવાક્યમનોતસ્ય આવૃત્તિઃ) હવિષ્કૃત્, અગ્નિય, પુરોવાક્યા અને મનોતા મંત્રો ॥ પણ આવૃત્તિ થાય છે (કાલમેદાત્) કાળના ભેદને લીધે.

ભાવાર્થ :—હવિષ્કૃદેદિ એ હવિષ્કૃત્ મંત્ર દૈવ્યાઃ જ્ઞમિતારઃ એ અગ્નિય પ્રેષમંત્ર જ્ઞમે નય સુપથા ઇત્યાદિ પુરોનુવાક્યા મંત્ર અને ત્વં જ્ઞમે મનોતા એ મનોતા મંત્ર કહેવાય છે. એ ચારેય મંત્રોની કાળના ભેદને લીધે પ્રતિક્રમ આવૃત્તિ થાય છે. ॥ ૫૫ ॥

અગ્નિગોષ્ઠ વિપર્યાસાત્ ॥ ૫૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અગ્નિગોઃ) અગ્નિય મંત્રોની તો (વિપર્યાસાત્) વિહિત ક્રમના લોપથી પણ આવૃત્તિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—અગ્નિય મંત્રની આવૃત્તિમાં વિહિત ક્રમનો લોપ થવો એ પણ કારણ છે. આનો વિશેષભાવ ભાષ્યમાંથી જોઈ લેવો. ॥ ૫૬ ॥

કરિષ્યદ્વચનાત્ ॥ ૫૭ ॥

પદાર્થ :—(કરિષ્યદ્વચનાત્) કરિષ્યદ્ વચનથી પણ આવૃત્તિ સિદ્ધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—ઋતશ્વમ્, રૂપનયત્ આયુઃ વચન ક્રમ કરનાર પ્રત્યે કહેવામાં આવે છે. આનાથી પણ અગ્નિય મંત્રની આવૃત્તિ સિદ્ધ થાય છે. આ ચેયમગ્નિગોર્વિમક્તિઃ ઇત્યાદિ ભાષ્ય વિશેષ જિજ્ઞાસા ધરાવનારે જોવું. ॥ ૫૭ ॥

હતિ ગુર્જરભાષાર્યા જૈમિનીયમીમાંસામાખ્યે વક્રાદશાધ્યાયસ્ય ચતુર્થઃ પાદઃ

અથ દ્વાદશાધ્યાયસ્ય પ્રથમઃ પાદઃ

‘અગ્નીધામીય અને પ્રયાજ આદિથી પુરોડાશનો ઉપકાર થાય છે.’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. તન્નિસમવાયે ચોદનાતઃ સમાનાનામેકતન્ત્રમતુલ્યેષુ તુ મેદો
વિધિક્રમતાદર્શ્યાત્ તાદર્શ્યં શ્રુતિકાલનિર્દેશાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(તન્નિસમવાયે) પ્રધાનેના સમવાયમાં (ચોદનાતઃ) વિધિ વાક્યથી (સમાનાનામ્) સરખાના અર્થાત્ એકવિધથી વિહિતોના (એકતન્ત્રમ્) એક પ્રયોગ હોય છે. (અતુલ્યેષુ તુ મેદઃ) જિનવિધિ ભોધિત કર્મોમાં ભેદ હોય છે. (વિધિક્રમતાદર્શ્યાત્) અંગોના અનુષ્ઠાનને ક્રમ તેને માટે હોય છે. (તાદર્શ્યમ્) તાદર્શ્ય (શ્રુતિકાલનિર્દેશાત્) પ્રયોગારંભ કાળના ભેદનો નિર્દેશ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રધાન કર્મોનાં જ્યાં સમવાય હોય ત્યાં વિધિવાક્યથી સરખા એટલે એક વિધિથી વિહિત અંગોના એક પ્રયોગ હોય છે. જિનજિન વિધિવાક્યથી ભોધિત કર્મોમાં ભેદ હોય છે. એવે ઉકાણે અંગોના અનુષ્ઠાન ક્રમ અત્વૃત્તિથી જ થાય છે. પ્રયોગકાળના આરંભનો પણ ભેદ હોય છે. આનાં ઉદાહરણો શામરજ.૫૫ આદિ આકર ગ્રંથમાં જોઈ લેતાં ॥ ૧ ॥

ગુણકાલવિકારાશ્ચ તન્ત્રમેદઃ સ્યાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ગુણકાલવિકારાત્) ગુણ અને કાળના ભેદથી (તન્ત્રમેદઃ સ્યાત્) તંત્રમાં ભેદ આવે છે.

ભાવાર્થ :—જો ગુણમાં અને કાળમાં ભેદ હોય તો તંત્રમાં ભેદ આવે છે અર્થાત્ સમાનતાથી કાપી કરી શકાતું નથી. ॥ ૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. તન્ત્રમધ્યે વિધાનાદ્વા મુખ્યતન્ત્રેણ સિદ્ધઃ સ્યાત્
તન્ત્રાર્થસ્યાવિશિષ્ટત્વાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (તન્ત્રમધ્યે વિધાનાત્) એક તંત્રમાં વિધાન હોવાથી (મુખ્યતન્ત્રેણ સિદ્ધઃ સ્યાત્) મુખ્ય તંત્રથી સિદ્ધ થાય છે (તન્ત્રાર્થસ્યાવિશિષ્ટત્વાત્) અંગ કૃત જે અર્થ હોય છે તે ઉપકાર વિશિષ્ટ હોય છે.

ભાવાર્થ :—મુખ્ય તંત્રથી અર્થાત્ મુખ્ય પ્રયોગથી પુરોડાશ આદિ ઉપર ઉપકાર થાય છે કારણ તંત્રોમાં જ પુરોડાશ આદિનું વિધાન છે અને તંત્રના જે અંગો હોય છે તે પણ ઉપકાર વિશિષ્ટ અર્થાત્ પ્રધાન કર્મ ઉપર ઉપકાર કરનારાં હોય છે. ॥ ૩ ॥

વિકારાશ્ચ ન મેદઃ સ્યાદર્થસ્યાવિકૃતત્વાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વિકારાત્ ન મેદઃ સ્યાત્) એકાદશત્વ અને પૃષ્ઠાન્ત્ય ૩૫ ગુણ વિકારથી ભેદ થતો નથી. અર્થાત્ પ્રયોગમાં ભેદ પડતો નથી. (અર્થસ્યાવિકૃતત્વાત્) અંગ-જનિત ઉપકાર અવિકૃત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વિકારથી એટલે કે એકાદશત્વ અને પૃષ્ઠાન્યરૂપ ગુણ વિકારથી મુખ્ય પ્રયોગમાં ભેદ આવતો નથી અર્થાત્ પ્રયાગદિની આવૃત્તિ થતી નથી. કાગળ કે અંગ જનિત જે ઉપકાર હોય છે તેનો અતિદેશ કરવાથી ફક્ત કશો વિકાર થતો નથી. ॥ ૪ ॥

एकेषां चाशक्यत्वात् ॥ ५ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (એકેષામ્) કેટલાક અંગોનું (અશક્યત્વાત્) ભેદથી અનુધાન શક્ય પણ હેતુ નથી.

ભાવાર્થ :—જ્યાં દેશ અને કાળના નિયમમાં ભંગ થતો હોય ત્યાં અંગોનું ભેદથી અનુધાન પણ થઈ શકતું નથી. ॥ ૫ ॥

एकाम्रिवच्च दर्शनम् ॥ ६ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (એકામ્રિવત્) એક અગ્નિ પેઠે (દર્શનમ્) પ્રત્યક્ષશ્રુતિ-દર્શન છે.

ભાવાર્થ :—રૂપાદિ સામગ્રી અને પુરોડાશ વગેરે એકજ અગ્નિમાં હોમાય છે તેને માટે ભિન્ન ભિન્ન અગ્નિ હોતા નથી. મધ્યે અમ્બેરાજ્યાહુતીર્જુ હોતિ પુરોડાશાહુતીથ આ વાક્યથી એકજ અગ્નિમાં હોમનું એવું દર્શન અર્થાત્ જ્ઞાન થાય છે. ॥ ૬ ॥

પુરોડાશમાં આન્યભાગોની કર્તવ્યતાનું અધિકરણ.

जैमिनेः परतन्त्रापत्तेः स्वतन्त्रप्रतिषेधः स्यात् ॥ ७ ॥

પદાર્થ :—(જૈમિનેઃ) જૈમિનિ આચાર્યના મતમાં આન્યભાગ કર્તવ્ય છે (પરતન્ત્રાપત્તેઃ) પરતન્ત્રની પ્રાપ્તિ હોવાથી (સ્વતન્ત્રપ્રતિષેધઃ સ્યાત્) પોતાના તંત્રો પ્રતિષેધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—પાશુક તંત્ર પરનું તંત્ર છે તેનાથી આન્યભાગની પ્રાપ્તિ થાય છે. પુરોડાશ તંત્ર એ સ્વતંત્ર અર્થાત્ પોતાનું તંત્ર છે તેમાં પ્રયોગશ્રિતિનો પ્રતિષેધ છે. આન્ય ભાગાદિ વિષયમાં પરત્રી પ્રાપ્તિ નથી માટે તેનો આધ થતો નથી. શાખરભાષ્ય જુઓ. યથા દેવદત્તે યજ્ઞદત્તયાન્મારૂઢે દેવદત્તયાન્નં નિવર્તતે ન વજ્રાલક્ષ્ણઃ જેમ દેવદત્ત યજ્ઞદત્તના યાન ઉપર એકા પછી દેવદત્તનું જે પોતાનું યાન હોય તે પાછું ફરી ગય છે, પણ દેવદત્તનાં વજ્ર અક્ષકાર વગેરે પાઠાં ફરતાં નથી કારણ કે તેમાં પર તંત્રની પ્રાપ્તિ નથી. તેજ પ્રમાણે આન્ય ભાગ કરવામાં કોઈપણ પાશુક અંગની પ્રાપ્તિ થતી નથી, માટે તેનો પ્રતિષેધ થતો નથી. ॥ ૭ ॥

સોમમાં દાર્શિક વેદિનું કરણ નથી એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

पूर्वपक्ष सूत्र. नानार्थत्वात्सोमे दर्शपूर्णमासप्रकृतीनां वेदिकर्म यस्यात् ॥ ८ ॥

પદાર્થ :—(સોમે) સોમ માગમાં (દર્શપૂર્ણમાસપ્રકૃતીનામ્) દર્શપૂર્ણમાસ જેની પ્રકૃતિ છે તેને માટે (વેદિકર્મ સ્યાત્) અલગ વેદિ બનાવવી એકાએ (નાનાર્થત્વાત્) ભિન્ન રૂળ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ભિન્ન ફળ હોવાથી સૌમિક વેદિ કરતાં જુદી વેદિ બનાવવી જોઈએ. સૌમિકી વેદિ અવધાન મહત્વ આદિ પ્રચાર માટે હોય છે. અને દાર્શનિક પૌર્ણ માસિકી વેદિ હવિષોના અસાધન માટે હોય છે. તેથી અવગ્ર વેદિ કરવી જોઈએ. ॥ ૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અકર્મ વા કૃતદ્વયા સ્યાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(કા) અથવા (અકર્મ) અલગ વેદિ કરવી નહિ. (કૃતદ્વયા સ્યાત્) જે અવગ્ર વેદિ કરવામાં આવે તો તે સૌમિકી વેદિની દ્વપલ્લ ૩૫ થશે.

ભાવાર્થ :—સૌમિકી વેદિ હવિર્ધારણને માટે પલ્લ સમર્થ છે અને પ્રચારને માટે પલ્લ સમર્થ છે, માટે હવિષોના ધારણ માટે જુદી વેદિ બનાવવી એ સૌમિકી વેદિના દ્વપલ્લ ૩૫ છે તેથી જુદી વેદિ ન બનાવવી. ॥ ૯ ॥

સૌમમાં દાર્શિક શ્રુત આદિ પાત્રોથી સાવન પુરોડાશાદિનો હોમ કરવા સંબંધી અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ. પાત્રેષુ ચ પ્રસન્નઃ સ્યાદ્દોમાર્થત્વાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને પાત્રેષુ હોમ સાધન પાત્રોમાં (પ્રસન્નઃ સ્યાત્) મહત્વમસોથી જ હોમની સિદ્ધિ થાય છે. (દોમાર્થત્વાત્) હોમને માટે જ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમમાં મહત્વમસ પાત્રોથી જ હોમની સિદ્ધિ થાય છે. દર્શપૂર્ણ માસનાં જુદાં ઉપભૂત વગેરે પાત્રોની હોમને માટે જરૂર નથી. ॥ ૧૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ન્યાગ્યાનિ વા પ્રયુક્તત્વાદપ્રયુક્તે પ્રસન્નઃ સ્યાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ન્યાગ્યાનિ) દર્શપૂર્ણ માસનાં પાત્રો જ્યોતિષોમમાં હોવાં ન્યાય છે (પ્રયુક્તત્વાત્) કારણ કે તે પાત્રોનો પરિમહ થયેલો હોય છે. (અપ્રયુક્તે પ્રસન્નઃ સ્યાત્) નહીં તો અપરિમહમાં પ્રસંગ થશે.

ભાવાર્થ :—પ્રાકૃત જુદાં આદિ પાત્રો સંનિહિત હોવાથી અન્ય પાત્રોનો પ્રસંગ હોવો યોગ્ય નથી. દર્શ પૂર્ણ માસ યાગ પ્રકૃતિ હોય છે. માટે તેનાં પાત્રોથી જ હોમ કરવો. લોક વ્યવહારમાં પલ્લ કેઈને કયાંય જવું હોય અને પોતાનું વાહન તેયાર હોય તો તે બીજાના વાહનની સાથે જોતો નથી. આ હેતુથી પ્રાકૃત જુદાં આદિ પાત્રો હોવાં ન્યાય છે. ॥ ૧૧ ॥

શામિત્રમાં પુરોડાશપલ્લના અભાવનું અધિકરણ.

શામિત્રે ચ પશુપુરોડાશો ન સ્યાદિતરસ્ય પ્રયુક્તત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શામિત્રે પશુપુરોડાશો ન સ્યાત્) શામિત્ર અગ્નિમાં પુરોડાશનું અપલ્લ કરવું નહિ. અને તે પશુનું બ્રાહ્મણાદિને દાન પલ્લ આપવું નહિ. (ઇતરસ્ય પ્રયુક્તત્વાત્) ગાહપત્ય અગ્નિ તેની પહેલાં તેયાર હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પુરોડાશનું શ્રવણ શામિત્ર નામક અગ્નિમાં કરવું નહિ, પણ ગાહપત્ય અગ્નિમાં પુરોડાશનું શ્રવણ કરવું. ॥ ૧૨ ॥

કૌંડ પાથીઓના અયનમાં અગ્નિહોત્ર દ્રવ્યનું પ્રાજહિતમાં શ્રવણ કરવું.

એ સખંધી અધિકરણ.

શ્રવણં ચાગ્નિહોત્રસ્ય શાલામુખીયે ન સ્યાત્ પ્રાજહિતસ્ય વિદ્યમાનત્વાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અગ્નિહોત્રસ્ય શાલામુખીયે શ્રવણં ન સ્યાત્) અગ્નિહોત્ર હવિષ્નું શ્રવણ શાલામુખીય અગ્નિમાં કરવું નહિ. (પ્રાજહિતસ્ય વિદ્યમાનત્વાત્) પ્રાજહિત અર્થાત્ ગાહપત્ય અગ્નિ વિદ્યમાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કુંડપાથીઓના અયનમાં અગ્નિહોત્રના હવિષ્નું શ્રવણ શાલામુખીય અગ્નિમાં કરવું નહિ પણ ગાહપત્ય અગ્નિમાં કરવું. આ સૂત્રમાં પ્રાજહિત શબ્દ ગાહપત્ય અગ્નિ માટે વપરાયો છે. પ્રાજહિત્ત્વમ્ એટલે ગાહપત્યસ્ય પૂર્વાચાર્યસંજ્ઞા ગાહપત્યને પૂર્વના આચાર્યો 'પ્રાજહિત' એવું નામ આપતા હતા. ॥ ૧૩ ॥

હવિર્ધાન શકટભિન્ન શકટમાં ઔષધ દ્રવ્યવાળા પુરોડાશને

નિર્વાપ થાય છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. હવિર્ધાને નિર્વપણાર્થ સાધયેતાં પ્રયુક્તત્વાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(હવિર્ધાને) સોમના આધારભૂત શકટો (નિર્વપણાર્થ) નિર્વાપને માટે (સાધયેતામ્) ઉત્પન્ન કરે (પ્રયુક્તત્વાત્) પ્રયુક્ત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—હવિર્ધાન નામક શકટ નિર્વાપને માટે સિદ્ધ છે એટલે નિર્વાપને માટે બીજું શકટ મેળવવાની જરૂર નથી. અન્યસ્ય ઉપાદાને કેવલમનર્થકો વ્યાપારઃ બીજા શકટ મેળવવામાં નહોતો પ્રયત્ન છે. જે શકટમાં ઔષધગુણવાળાં અષ્ટિક કર્મો કરવામાં આવે છે તેમાં જ નિર્વાપ પણ કરવો. ॥ ૧૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અસિદ્ધિર્વાડન્યદેશત્વાત્પ્રધાનવૈગુણ્યાદવૈગુણ્યે પ્રસન્નઃ સ્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અસિદ્ધિઃ) હવિર્ધાન નામક એ શકટોમાં નિર્વાપ સાધનની અસિદ્ધિ છે. (અન્યદેશત્વાત્) ભિન્ન સ્થાન હોવાથી (પ્રધાનવૈગુણ્યાત્) પ્રધાનમાં વૈગુણ્ય આવતું હોવાથી (અવૈગુણ્યે પ્રસન્નઃ સ્યાત્) અવૈગુણ્યમાં પ્રસન્ન થવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—એ હવિર્ધાન શકટો જે હોય છે તેમાં નિર્વાપની સિદ્ધિ થઈ શકે નહિ. કારણ કે એ શકટો હવિર્ધાનના મંડળમાં હોય છે. તેને ગાહપત્યના પાછળના ભાગમાં લઈ જઈ નિર્વાપ કરવાથી પ્રધાન જે સોમયાગ છે તેમાં વૈગુણ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. અતઃ વૈગુણ્ય ન આવે તેને ખાતર અન્ય શકટનું ઉપાદાન કરવું જોઈએ. ॥ ૧૫ ॥

અનસાં ચ દર્શનાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અનસાં દર્શનાત્) બહુ શકેટો હોવાનું સૂચન થાય છે.

ભાવાર્થ :—અનસિ પ્રવર્તયન્તિ અહીં અનસ બહુવચનમાં પ્રયુક્ત થયું છે તેથી એ કરતાં વધારે શકેટો હોવાં જોઈએ એવું અનુમાન થાય છે. સોમના આધારજૂત શકેટને તો દિવચન છે તેથી બહુ શકેટોની પ્રતીતિ ન થાય, પણ ઉક્ત વાક્યથી બહુ શકેટોની પ્રતીતિ થાય છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે હવિર્ધાન શકેટ કરતાં બીજા શકેટમાં નિર્વાપ કરવો. ॥ ૧૬ ॥

પ્રાયશ્ચીય આદિમાં દીક્ષાભગરણુના અભાવનું અધિકરણ

તદ્યુક્તં ચ કાલમેદાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તત્) પૃથક્ ભગરણુ (યુક્તમ્) યોગ્ય છે. (કાલમેદાત્) કાલમેદ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દીક્ષાને દિવસે રાત્રિએ ભગરણુ કરવું એવું શ્રવણ છે. તેમજ દર્શ અને પૂર્ણમાસમાં ઔપવરણ્ય દિવસે રાત્રિ ભગરણુનું શ્રવણ છે. પ્રાયશ્ચીયાદિમાં તે અતિદિષ્ટ છે તેની દીક્ષાભગરણુ સાથે પ્રસંગસિદ્ધિ થાય છે. આ પૂર્વપક્ષના સંબંધમાં ઉત્તર એ છે કે દીક્ષા ભગરણુથી જુદું ભગરણુ પ્રાયશ્ચીયાદિમાં કરવું કારણ કે બંનેનાં સમયમાં ભેદ છે. ॥ ૧૭ ॥

વિહારના ભેદમાં મંત્રનો ભેદ છે એ અવિકરણનું સૂત્ર.

મન્ત્રાશ્ચ સન્નિપાતિત્વાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (મન્ત્રાઃ) મંત્રો (સન્નિપાતિત્વાત્) સમીપમાં ઉપકારક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વરણ પ્રધાસમાં મારુતી પ્રચારાર્થે પ્રતિ પ્રચાતા અને અષ્ટવર્ણ્યએ મંત્રો બોલવાના હોય છે. આ મંત્રોમાં તંત્ર છે કે આવૃત્તિ અર્થાત્ એક જ ઋત્વિજ બંને મંત્રો બોલે. આ પૂર્વપક્ષમાં સમાધાન એ છે કે બંને ઋત્વિજોએ પોતપોતાનો મંત્ર બોલવો જોઈએ. મંત્રને આ ૧૪ હોમિ આવું ઉત્તમ પુરુષનું ક્રિયાપદ હોય છે તે એમ સૂચવે છે કે જે મંત્રને બોલે તેને ઉપકારક એ મંત્ર થઈ શકેતો નથી આ કારણથી બંનેએ મંત્રો બોલવા અર્થાત્ તંત્ર નથી પણ ભેદ છે. ॥ ૧૮ ॥

દીક્ષણીય આદિમાં અગ્નિવાધાનનો અભાવ છે. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

ધારણાર્થત્વાત્સોમેઽગ્ન્યન્વાધાનં ન વિચિત્તે ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(સોમે) સોમ સંબંધી દીક્ષણીય આદિમાં (ધારણાર્થત્વાત્) સમાપ્તિ પર્વન્ત ધારણ માટે હોવાથી (અગ્ન્યાધાનં ન વિચિત્તે) અગ્ન્યાધાન હોવું નથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નિના ધારણ કરવા માટે અગ્ન્યાધાન હોય છે. અને તે ધારણ દીક્ષણીયાદિ કરતાં પ્રાચીન સૌમિક અગ્ન્યાધાનથી સિદ્ધ છે માટે દીક્ષણીય આદિમાં અગ્ન્યાધાન કરવાનું રહેતું નથી. ન ચ ધૃતસ્ય ધારણકાર્યમસ્તિ ॥ ૧૯ ॥

દીક્ષણીય આદિમાં વ્રતોપાધનનો અભાવ છે.

તથા વ્રતમુપેતત્વાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (વ્રતમ્) વ્રત પ્રાપ્ત કરવાનું હોવાનું નથી (ઉપેતત્વાત્) વ્રત લીધેલું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સત્યવચન અને બ્રહ્મચર્યપાત્રનરૂપ સોમયાગને માટે પહેલાંથી જ લીધેલું હોય છે અને તે સોમયાગ પૂરો થાય ત્યાં સુધી પાળવાનું હોય છે માટે દર્શપોર્ણમાસિક વ્રત કે જે અતિદેશથી પ્રાપ્ત થાય છે તેનો અતિદેશ કરવો નહિ. કારણ વ્રત તો અતિદેશ પહેલાં જ પ્રાપ્ત કરેલું હોય છે. અમે વ્રતપતે ઇત્યાદિ મંત્રો વ્રત બ્રહ્મણને માટે હોય છે. ॥ ૨૦ ॥

વિપ્રતિષેધાच्च ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વિપ્રતિષેધાત્) વિપ્રતિષેધ એટલે બાધ આવતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સૌમિક વ્રત તો પહેલાંથી જ લીધેલું હોય છે અને એ વ્રત ચાલુ હોય છે. આવે વખતે વ્રતં ચરિષ્યામિ હું વ્રતનું આચરણ કરીશ આવી રીતે ભવિષ્યકાળ સાથે વ્રતનો સંબંધ બતાવવો એમાં ચોખ્ખો બાધ જણાય છે. જે માણસ સત્ય અને બ્રહ્મચર્ય પહેલેથી પાળતો હોય તે જે એમ કહે કે હું સત્ય બોલીશ અને બ્રહ્મચર્ય પાળીશ એટલે તે અત્યારે એ વ્રત નથી પાળતો એવી પ્રતીતિ થાય છે માટે આવો બાધ આવતો હોવાથી આનિદેશિક વ્રતનો અભાવ માનવો જોઈએ. ॥ ૨૧ ॥

સત્યબ્રદિતિ ચેત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(સત્યવત્) હું સત્ય બોલ (દિતિ વત્) એ પ્રમાણે માનવામાં બાધ નથી જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો ? એનો ઉત્તર આગમના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—સત્ય વદ આવી આસા ધર્મશાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત હોય જ છે જતાં દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં એ વ્રત ફરીથી ક્ષેત્રમાં આવે છે. તેની પેઠે આનિદેશિક વ્રતની પ્રશ્ન કરવામાં શે વધિ છે ? આનો ઉત્તર આગમના સૂત્રમાં આપવામાં આવે છે. ॥ ૨૨ ॥

ન સંયોગપૃથક્ત્વાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (સંયોગપૃથક્ત્વાત્) ઉદ્દેશમાં ભેદ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દૃષ્ટાન્તમાં વૈરમ્ય દોષ છે. સ્મૃતિ જે સત્ય વચનનો ઉપદેશ આપે છે તે પુરુષને ઉદ્દેશીને અને અહીં કંતુને ઉદ્દેશીને સત્યનો ઉપદેશ હોય છે. અને તે ઉપદેશ રૂપ વ્રત સોમયાગ વખતે ભેવ છ મેલું હોવાથી આનિદેશિક વ્રત પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર રહેતી નથી. ॥ ૨૩ ॥

એષોકેમાં અન્ય-વાધાનતું અનુષ્ઠાન નથી. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પ્રહાર્થ ચ પૂર્વમિષ્ટેસ્તદર્થત્વાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રહાર્થમ્) દેવતા પરિમહને માટે પણ અન્ય-વાધાનની જરૂર નથી. (ઇટેઃ પૂર્વમ્) દીક્ષણીય ઇષ્ટિ (તદર્થત્વાત્) તેને માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સૌમિક અગ્ન્યન્વાધાન ધારણને માટે હોવાથી ચોદક પ્રાપ્ત અન્વાધાન રહેા પશુ દેવતા પરિગ્રહને માટે અન્વાધાન કેમ ન કરવું ? એના ઉત્તરમાં આ સૂત્રમાં એ ખુલાસો કે કે દેવતા પરિગ્રહને માટે પશુ અન્વાધાનની જરૂર નથી પ્રસંગથી તેની પશુ સિદ્ધિ થઇ જાય છે. દીક્ષણીયા ઇષ્ટિ તેને માટે જ હોવાથી. એટલે કે દેવતા પરિગ્રહને માટે જ હોય છે. ॥ ૨૪ ॥

પૂર્વપક્ષની શંકા. શેષવદિતિ ચેત ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(શેષવત્ત્વમિતિ ચેત) અંગ દેવતાને માટે ઐષ્ટિક અન્વાધાન હોય છે એ એવી શંકા કરવામાં આવે તો ? એનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—દીક્ષણીયા ઇષ્ટિમાં જે અન્વાધાન કરવામાં આવે છે તે તો અંગમૂત ઐષ્ટિક દેવતાના પરિગ્રહને માટે છે. દીક્ષણીયેષ્ટિથી તો પ્રધાન દેવતાનો પરિગ્રહ કરવાનો હોય છે આમ ભિન્નાર્થક હોવાથી પપંગ સિદ્ધિ થઇ શકતી નથી. આ શંકાનું સમધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૨૫ ॥

ન વૈશ્વદેવો હિ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(ન) ઉક્ત શંકા યરાયર નથી (હિ) કારણ કે (વૈશ્વદેવ) વિશ્વદેવો એ પદ સમગ્રદેવોને માટે પ્રયુક્ત હોવાથી પ્રધાન દેવતા પશુ આવી જાય છે.

ભાવાર્થ :—પ્રધાનમાં વૈશ્વદેવનું ગ્રહણ છે. વૈશ્વદેવ એ તો સકલ દેવતાઓનું વચક પદ છે એટલે વિશ્વદેવગદ્વાચ્યં દેવતાસ્વાચ્છિન્નસામાન્યં દેવતાસ્વાચ્છિન્નજ્ઞાન્તઃપ્રતિના-યક્ષ્ણદેવતાનામપિ તદ્ગ્રહસમ્બન્ધાત્ પ્રવાનત્વમસ્તિ । વૈશ્વદેવમાં અંગમૂત દેવતાને પશુ પ્રધાનત્વનેા સંગ્રહ છે જ. ॥ ૨૬ ॥

પૂર્વપક્ષ વાદીની શંકા. સ્યાદ્વા વ્યપદેશાત ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્યાત્) ઐષ્ટિક અન્વાધાન કરવું એમએ. (વ્યપદેશાત) બેદથી નિર્દેશ થયો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઐષ્ટિક અન્વાધાન કરવું એમએ કારણ કે વૈશ્વદેવને બેદથી નિર્દેશ છે એમકે :—અગ્નિર્વાસુમિઃ, સોમો હૃદઃ, ઇન્દ્રો મહઃક્રિઃ, વરુણ આદિત્યૈઃ વૃહસ્પતિ રિશ્વદેવૈઃ અહીં વસુ આદિ દેવો કરતાં વિશ્વદેવો જુદા યતાવવામાં આવ્યા છે. માટે વિશ્વદેવો એ પદ અમુક દેવતાઓનું વાચક છે, સમગ્ર દેવતાઓનું નહિ. માટે અંગદેવતાઓ તે પદના વાચ્ય ન હોવાથી ઐષ્ટિક અન્વાધાન કરવું એમએ. ॥ ૨૭ ॥

શંકાનું સમાધાન. ન ગુણાર્થત્વાત ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (ગુણાર્થત્વાત) સ્તુતિને માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉપરના સ્થળમાં વિશ્વદેવને એક ભિન્ન દેવગણ તરીકે યતાવવામાં આવ્યા છે એ તો માત્ર સ્તુતિ-પરક છે. સ્તુતિ આ પ્રમાણે ઉક્ત વાક્યમાંથી નીકળે છે.

અન્યાદયો વરુણાન્તા મરુદાદ્યેકદેશયુક્તાઃ, વૃહસ્પતિસ્તુસકલદેવતાયુક્તાઃ અન્યાદિથી વરુણાન્તા દેવો મરુદાદિના એકદેશ જેવા છે પણ વૃહસ્પતિ તો સર્વદેવતાયુક્ત છે. આમ કહી વૃહસ્પતિની શ્રેષ્ઠતા બતાવી છે. માટે ઐષ્ટિક અનાધાન કરવાની જરૂર નથી. ॥ ૨૮ ॥

‘ ઐષ્ટિકમાં પત્ની સંનહનનું અનુષ્ઠાન નથી ’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

સંનહનં વૃત્તત્વાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(સંનહનમ્) પત્નીસંનહન કરવું નહિ કારણ કે (વૃત્તત્વાત્) થઇ ગયેલું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સોમના અંગમૂત ઐષ્ટિક કર્મોમાં પત્નીનું સંનહન કરવું નહિ, દીક્ષા વખતે સોમને માટે પત્ની સંનહન થઇ ગયેલું હોય છે. યોગ્યેણ પત્ની સંનહન મેલકલ્યા દીક્ષિતમ્ । ચોક્ત્ર (જોતર) થી પત્નીનું સંનહન કરવું અને મેખલાથી દીક્ષિત યજમાનનું સંનહન કરવું. આ સંનહન પહેરેલું વસ્ત્ર નીકળી ન ગય તેને માટે હોય છે. સંનહનં ચ વાસસો ધારણાર્થં સર્વાર્થમ્ આ પ્રમાણે શાપર ભાગ્યમાં ઉલ્લેખ છે. ॥ ૨૯ ॥

ઐષ્ટિક કર્મમાં આરણ્ય ભોજનનો અભાવ છે. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

અન્યવિધાનાદારણ્યમોજનં ન સ્વાદુભયં હિ વૃત્યર્થમ્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(અન્યવિધાનાત્) અન્યનું વિધાન હોવાથી (આરણ્યમોજનં ન સ્વાત્) આરણ્ય-ભોજન કરવું નહિ (હિ) કારણ કે (ડભયં વૃત્યર્થમ્) બંને વૃત્તિને માટે હોય છે.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસમાં આરણ્ય ભોજનનું આમાન છે. આરણ્ય એટલે ઈન્દ્રિય. ઈન્દ્રિય વૃત્તિને માટે જે ભોજન હોય તેનું નામ આરણ્ય ભોજન. આ ભોજનની પ્રાપ્તિ અતિદેશથી સોમના ઐષ્ટિક કર્મ જે પ્રાપ્તીય આદિ છે, તેમાં પણ પ્રાપ્ત થાય છે, છતાં અતિદેશ કરવાની જરૂર નથી કારણ કે સોમમાં ભોજન નો પ્રત્યક્ષ આમાન છે. જેમકે પયોવ્રતં બ્રાહ્મણસ્ય યવાગૂ રાજન્યસ્યઽઽમિક્ષા વૈશ્યસ્ય આ બંને ભોજન દૃષ્ટાર્થક છે અને તે વૃત્તિને માટે જ છે. અતિદેશ ભોજન કરતાં પ્રત્યક્ષ શ્રુત ભોજન પ્રમાણ છે માટે આરણ્ય ભોજનનો અતિદેશ કરવો નહિ. પણ આદિનું ભોજન કરવું ॥ ૩૦ ॥

‘ ઐષ્ટિકોમાં શેષભક્ષણનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઇએ. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

શેષમક્ષાસ્તથેતિ ચેદાન્યાર્થત્વાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(શેષમક્ષાઃ તથા ઇતિ ચેત્ ન) છડાભક્ષણ આદિની પણ તે જ રીતે નિવૃત્તિ માનવી જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો તે ખરાબ નથી. (અન્યાર્થત્વાત્) એ ભયકુને ઉદ્દેશ જુદો હોય છે.

ભાવાર્થ :—શેષભક્ષ્યુ તો સંસ્કારને માટે હોય છે વૃત્તિને માટે નહિ માટે શેષ ભક્ષ્યુ તો કરવું જ જોઇએ. હવિ:શેષાન્ મત્તયતિ અહીં જે બીજી વિભક્તિ વાપરી છે તેનાથી સંસ્કાર સમભવ છે. માટે એ શેષભક્ષ્યુ તો કરવું જ જોઇએ. ॥ ૩૧ ॥

ઐષ્ટિકમાં અન્વાહાર્યાદાનનો અભાવ છે. એ અધિકરણુ.

મૃત્તવાચ્ચ પરિક્રય: ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (પરિક્રય:) દર્શપૂર્ણમાસ પરિક્રયરૂપ અન્વાહાર્યાની નિવૃત્તિ થાય છે (મૃત્તવાચ્ચ) જ્યોતિષ્ટોમની દક્ષિણાથી પરિક્રીત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટોમની દક્ષિણા એ મુખ્ય દક્ષિણા છે. અને દર્શપૂર્ણમાસની દક્ષિણા એ તો અવાન્તર અંગ દક્ષિણા છે. આ અંગદક્ષિણાને અન્વાહાર્યા પરિક્રય કહેવામાં આવે છે. આ અંગદક્ષિણાની નિવૃત્તિ થાય છે અર્થાત્ એ દક્ષિણા ન આપવી કારણુ ઋત્વિજે તો જ્યોતિષ્ટોમની મુખ્ય દક્ષિણાથી પરિક્રીત હોય છે, તત્સ દ્વાદસશતં દક્ષિણા મુખ્ય દક્ષિણા પારસે રૂપીઆની હોય છે. ॥ ૩૨ ॥

ઐષ્ટિક કર્મેમાં શેષભક્ષ્ય સંસ્કારાર્થ હોવાથી તે તો કર્તવ્ય જ છે.

એ અધિકરણુનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ-આશંકા સૂત્ર. શેષમક્ષાસ્તથેતિ ચેત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(શેષમક્ષા: તથા હિત ચેત્) અન્વાહાર્યાની પેટે શેષમક્ષ્યુની પણ નિવૃત્તિ થામાટે નહિ.

ભાવાર્થ :—જેમ અન્વાહાર્યા પરિક્રય નિવૃત્તિ માનવામાં આવે છે તેમ શેષભક્ષ્યની પણ નિવૃત્તિ માનવી જોઇએ કારણુ કે તે પણ પરિક્રયને માટે છે. ॥ ૩ ॥

શંકા સમાધાન. ન, કર્મસંયોગાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (કર્મસંયોગાત્) કર્મવાચક ક્રિત્રીયા વિભક્તિનું શ્રવણ થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અન્વાહાર્યા પરિક્રયની પેટે શેષભક્ષ્યની નિવૃત્તિ થઇ શકે નહિ કારણુ કે ભક્ષ્ય તો સંસ્કાર કર્મને માટે છે. હવિ:શેષાન્ આ ઠેકાણે બીજી વિભક્તિનો પ્રયોગ સંસ્કાર કર્મને સ્થયવે છે માટે તેની નિવૃત્તિ ન થવી જોઇએ. અન્વાહાર્યા પરિક્રય સંસ્કાર કર્મને માટે નથી માટે તેની નિવૃત્તિ થઇ શકે છે. ॥ ૩૪ ॥

ઐષ્ટિક કર્મેમાં હોતાના વરણુનો સદ્ભાવ છે. એ અધિકરણુનાં સૂત્રો.

પ્રવૃત્તવરણાત્પ્રતિતન્નં વરણં હોતુ: ક્રિયતે ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(પ્રતિતન્નમ્) હરેક ઇષ્ટિએ (હોતુ: વરણં ક્રિયતે) હોતાનું વરણુ કરવામાં આવે છે. (પ્રવૃત્તવરણાત્) પ્રવૃત્તિ થયા પછી કર્મમાં વરણુ કરવામાં આવતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નિર્વૈવો દૈવ્યો હોતા દેવાનું યજ્ઞત આ મંત્રથી જે ઐષ્ટિક વરણુ ઋત્વિજની અનુમતિના પ્રકાશન માટે હોય તો કર્મ શરૂ થયા પહેલાં એ વરણુ થવું જોઈએ, પણ અહીં તો કર્મનો પ્રવૃત્તિ થઈ ગયા પછી મંથમાં વરણુનું આમ્નાન છે. માટે એ અનુમતિ પ્રકાશન માટે નથી પણ અદ્વૈષ્ટિક છે. તે અદ્વૈષ્ટિક વરણુ સૌમિક વરણુથી સિદ્ધ થવું નથી માટે વરણુની આવૃત્તિ થવી જોઈએ. ॥ ૩૫ ॥

પૂર્વપક્ષનું શંકા સૂત્ર. બ્રહ્માપીતિ ચેત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(બ્રહ્મા અપિ ઇતિ ચેત્) બ્રહ્માનું વરણુ પણ મંથમાં થવું જોઈએ. જે યેવી શંકા કરવામાં આવે તો ? જાનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—મૂષ્ણે મુવનપતે ઇત્યાદિ મંત્રથી બ્રહ્માનામક ઋત્વિજનું વરણુ પણ કર્મની વચ્ચે થવું જોઈએ. અર્થાત્ હરેક ઇષ્ટિકે તેનું પણ વરણુ થવું જોઈએ. વરણુની આવૃત્તિ થવી જોઈએ. ॥ ૩૬ ॥

ન પાન્ નિયમાત્ તદર્થં હિ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (પાન્) પહેલાં (નિયમાત્) વરણુ થઈ ગયેલું હોવાથી (હિ) કારણ કે (તદર્થમ્) બ્રહ્માનો અનુમતિના જ્ઞાન માટે તે હોય છે.

ભાવાર્થ :—આ સૂત્ર હોતા અને બ્રહ્માના વરણુમાં વૈષમ્ય બતાવવા માટે છે. બ્રહ્માનું વરણુ બ્રહ્મકર્તૃક ક્રિયાની પહેલાં થયેલું હોવાથી વચ્ચે તેનું વરણુ કરવાની જરૂર નથી. અન્યકર્તૃક ક્રિયા બાદે પહેલાં શરૂ થઈ હોય પણ બ્રહ્મકર્તૃક ક્રિયા પછી ક્રિયા તેના વરણુ પહેલાં શરૂ થઈ હોતી નથી, હોતા અને બ્રહ્માના વરણુમાં આટલું વૈષમ્ય છે. એટલે કે હોતાનું વરણુ ક્રિયા શરૂ થયા પછી આમ્નાત છે અને બ્રહ્માનું વરણુ ક્રિયા શરૂ થયા પહેલાં હોય છે. ॥ ૩૭ ॥

નિર્દિષ્ટસ્યેતિ ચેત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(નિર્દિષ્ટસ્ય ઇતિ ચેત્) અમાવાસ્યાના પહેલે દિવસે વેદિ કરોતિ આ વાક્યની વિહિત પરિગ્રહની અનુસાર ૩૫ જે અંગ છે તે પ્રથમ હોવાથી ઉપરના સૂત્રનો અર્થ અસિદ્ધ છે.

ભાવાર્થ :—બ્રહ્માના વરણુ પહેલાં પણ બ્રહ્મકર્તૃક ક્રિયા શરૂ થયેલી હોય છે, જેમકે અમાવાસ્યાને પહેલે દિવસે વેદિ બનાવવાની અનુસાર બ્રહ્માએ આપેલી હોય છે આ અંગ કર્મ બ્રહ્માના વરણુ પહેલાં થયેલું હોવાથી ઉપરના સૂત્રનો જે અર્થ બતાવ્યો છે તે અસિદ્ધ છે અર્થાત્ હોતા અને બ્રહ્મા બન્ને પ્રવૃત્તવરણુ થાય છે. ॥ ૩૮ ॥

નાશ્ચુત્તવાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (નાશ્ચુત્તવાત્) પરિમલ્લ શ્રુત ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉપરના સૂત્રમાં જે શંકા કરી છે તે બરાબર નથી, કારણ કે અમાવાસ્યાને પહેલે દિવસે વેદિ બનાવવાનું કર્મ હોય છે પણ બ્રહ્માએ તેનો પરિમલ્લ કરવો એ તો

અજ્ઞાના વરણ પછીજ હોય છે. અજ્ઞાના વરણ પહેલાં વેદિપરિગ્રહ શ્રુત નથી. અર્થાત્ શાસ્ત્ર-
વિહિત નથી. ॥ ૪૬ ॥

હોતુસ્તથેતિ चेत् ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(હોતુઃ તથા इति चेत्) હોતાનું પણ તેમજ છે.

ભાવાર્થ :—હોતાના વરણ પહેલાં પણ કોષપણ હોતુકર્તૃક ક્રિયા નથી. ॥ ૪૦ ॥

न कर्मसंयोगात् ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ, (કર્મસંયોગાત્) કર્મની સાથે સંબંધ છે.

ભાવાર્થ :—હોતાના વરણ પહેલાં તે હોતુકર્તૃક કર્મ છે. જેમકે અવૃત્ત સામિધેનીરન્વાહુ
હોતા પોતે વૃત્ત થયાં પહેલાં સામિધેની મંત્રો બોલે છે. માટે હોતાનું વરણ તે કર્મની શરૂઆત
થયા પછી વચ્ચે હોવાથી તે અદ્યૌષ્યક છે, માટે ઔષ્ટિક દીક્ષણીય આદિ કર્મમાં હોતાનું
વરણ થવું જોઈએ. અજ્ઞાનું વરણ તે દૃષ્ટાર્થક છે અને તે સોમયાગની શરૂઆતમાં જ થયેલું
હોવાથી ફરીથી તેનું વરણ કરવાની જરૂર નથી. ॥ ૪૧ ॥

‘આતિથ્યામાં બર્હિષના પ્રતિકર્મ પ્રોક્ષણાદિના અભાવે છે’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.
પૂર્વપક્ષ. યજ્ઞોત્પત્યુપદેશે નિષ્ઠિતકર્મપ્રયોગમેદાત્ પ્રતિતન્ત્રં ક્રિયતે ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(યજ્ઞોત્પત્યુપદેશે) આતિથ્યારૂપ યજ્ઞના સમીપદેશમાં (નિષ્ઠિતકર્મ) જે
નિષ્ઠિત કર્મ અર્થાત્ પ્રોક્ષણાદિ કર્મ કરવામાં આવે છે તે (પ્રયોગમેદાત્) ભિન્ન પ્રયોગ હોવાથી
(પ્રતિતન્ત્રં ક્રિયતે) ફરેક પ્રયોગે કરવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—યદાતિથ્યાયાં બર્હિઃ તદુપસદામ, તદગ્નોષોમીયસ્ય ઇત્યાદિ શ્રુત છે. આ
બર્હિઃ આતિથ્યા, ઉપસદ્ અને અગ્નીષોમીય આ ત્રણે ને માટે સાધારણ હોય છે એ આગળ
અતુથં અધ્યાયમાં કહેવામાં આવ્યું છે. એ સાધારણ બર્હિષ્માં પ્રોક્ષણ આદિ સંસ્કાર ફરેક
કર્મમાં જુદો જુદો કરવો. ॥ ૪૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ન વા કૃતત્વાત્તદુપદેશે હિ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ન) નહિ, પ્રતિપ્રયોગે આરતિ કરવી નહિ. (હિ) કારણ
કે (તદુપદેશઃ) બર્હિષના ઉદ્દેશથી ઉપદેશ છે.

ભાવાર્થ :—‘ બર્હિઃ પ્રોક્ષતિ ’ આ ઠેકાણે બર્હિષના બીજી વિભક્તિમાં પ્રયોગ છે. તે
બર્હિષના સંસ્કાર બતાવે છે. એ બર્હિષ્ એકજ હોવાથી પ્રોક્ષણાદિ સંસ્કારની આરતિ કરવાની
જરૂર નથી. ॥ ૪૩ ॥

આતિથ્યમ સ્તરણુ મંત્રની આવૃત્તિ છે. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

દેશવૃથક્વાન્મન્ત્રોઽભ્યાવર્તેતે ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(દેશવૃથક્વાત્) બિન્ન બિન્ન દેશ હોવાથી (મન્ત્રઃ) મંત્રની (અભ્યાવર્તેતે) આવૃત્તિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—આતિથ્યાનો દેશ ' પ્રાગ્વંશ ' છે, અને અગ્નીષોમીયનો દેશ ઉત્તરવેદિ છે. આમ દેશ બેઠને લીધે “ ઝર્ણાન્નદસં ત્વા સ્તુગામિ ” આ મંત્રની આવૃત્તિ કરવી જોઈએ. ॥ ૪૪ ॥

અહિંષુને દેશાન્તરમાં લઈ જવામાં સંનહન અને હરણુ મન્ત્રોનો
પ્રયોગ ન કરવો એ અધિકરણુ ૧૧ સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. સંનહનહરણે તથેતિ ચેત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(સંનહન હરણે) અહિંષુને દેશાન્તરમાં લઈ જવામાં અને સંનહનમાં (તથા
ક્ષેતિ ચેત્) મંત્રો ૧૧ આવૃત્તિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—પૂષા તે પ્રથિમ્ ઇત્યાદિ મંત્રથી સંનહન કરવામાં આવે છે અને
બૃહસ્પતેમૂર્ધ્ના હરામિ આ મંત્રથી હરણુ કરવામાં આવે છે. આ બન્ને મંત્રોની આવૃત્તિ કરવી
જોઈએ. પૂર્વ પક્ષવાદીનો મત છે.

સિદ્ધાંત સૂત્ર. નાન્યાર્થત્વાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (અન્યાર્થત્વાત્) બિન્ન અર્થ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વેદમાં સ્તરણુને માટે જે દર્ભનાં સંનહન અને હરણુ કરવામાં આવે છે
તેને માટે એ મંત્રો નથી, પણ દર્ભ દેશમાં જ્યારે તેનું છે:ન કરવામાં આવે છે તે વખતના
સંનહન અને હરણુ માટે ૧૧ એ મંત્રો છે. તે અક જ હોવાથી આવૃત્તિની જરૂર નથી.
યથા તત્રૈવાતિથ્યાયાં યદા ગાહૃપત્યદેશાદાહવનીયદેશં પ્રોક્ષણાય બ્રહ્મિનીયતે ન તદાહરણમ-
ન્ત્રઃ પ્રયુજ્યતે એવમિહાપિ ચ અર ભાષ્ય. જેમ આતિથ્યામાં જ્યારે ગાહૃપત્ય દેશમાંથી આહવનીય
દેશમાં દર્ભને પ્રોક્ષણ માટે લઈ જવામાં આવે છે તે વખતે આહરણુ મંત્રનો પ્રયોગ થતો નથી
તેમ અહીં પણ. અર્થાત્ એ મંત્રોની આવૃત્તિ થતી નથી. ॥ ૪૬ ॥

इति गुर्जरभाषायां जैमिनीयमीमांसाभाष्ये द्वादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ मीमांसाया गुर्जरभाषाभाष्ये द्वादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः

‘ विहार-अग्नि वैदिक कर्मने भाटेज ह्येय છે ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ ૧. વિહારો લૌકિકાનામર્થ સાધયેત્ પ્રમુત્તવાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(વિહારઃ) ગાહૃપત્ય આદિ ત્રણ અગ્નિઓ (પ્રમુત્તવાત્) શકિતવાળા
હોવાથી (લૌકિકાનામર્થ સાધયેત્) લૌકિક કર્મોના અર્થને પણ સિદ્ધ કરે છે.

ભાવાર્થ :—ગાહ્યપત્ય અગ્નિ, દક્ષિણાગ્નિ અને આહરતીય અગ્નિ આ ત્રણ અગ્નિને વિહાર કહેવામાં આવે છે. તે અગ્નિઓ લૌકિક કર્મને પણ સિદ્ધ કરે છે. પકાવનું, બળવું અને પ્રકાશ આપવો આદિ અગ્નિનાં કર્મો છે. કાષ્ઠક લૌકિક પદાર્થ રાંધવો હોય તો પણ વિહાર-અગ્નિમાં રાંધી શકાય છે કારણ કે તેમાં અગ્નિ સમર્થ છે. ॥ ૧ ॥

માંસપાકપ્રતિષેધઃ તદ્વત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તદ્વત્) તે પ્રમાણે (માંસપાક પ્રતિષેધઃ) માંસપાકનો તો પ્રતિષેધ છે.

ભાવાર્થ :—વિહાર અગ્નિમાં માંસપાકનો પ્રતિષેધ છે અર્થાત્ વિહાર અગ્નિમાં કાષ્ઠપણુ લૌકિક પાક બનાવી શકાય નહિ. માંસપાકનો અર્થ અહીં માંસ વધારનાર પુષ્ટિકારક પાક છે. ॥ ૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. નિર્દેશાદ્યા વૈદિકાનાં સ્યાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (નિર્દેશત) નિર્દેશ હોવાથી (વૈદિકનામ્ સ્યાત્) વૈદિક કર્મો થઇ શકે છે.

ભાવાર્થ :—વિહાર અગ્નિથી વૈદિક કર્મો થઇ શકે છે કારણ કે તેને માટે નિર્દેશ અર્થાત્ વિધાન છે. જેમ ગાહ્યપત્યે પત્નોઃ સંયાજયન્તિ, દક્ષિણાગ્ની ફત્તીકરણહોમં કરોતિ । યદાહવનોયે જુહોતિ આ ત્રણે વાક્યોમાં ત્રણ અગ્નિમાં હોમ કરવાનું વિધાન છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે ઉપર કહેલા વિહાર અગ્નિમાં વૈદિક કર્મો જ થઇ શકે છે, લૌકિક કર્મો નહિ માટે અમિહોત્રાદિવૈદિકર્થો વિહારઃ આ પ્રમાણે માધવાચાર્યે પણ ન્યાયમાલામાં ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે. ॥ ૩ ॥

સતિ ઔપાસનસ્ય દર્શનાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(સતિ ચ) વિહારાગ્નિમાં (ઔપાસનસ્ય દર્શનાત્) કામનાપ્રયુક્ત હોમ ઔપાસન અગ્નિમાં જોવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—જો લૌકિક કર્મ પણ વિહારાગ્નિમાં કરવામાં આવતાં હોત તો કામના-પ્રયુક્ત હોમ ઔપાસનાગ્નિમાં વિદિત છે તે શા માટે હોતો જોઇએ ? ઔપાસનાગ્નિમાં હોમનું વિધાન કરવું નહામું હતું. લૌકિક હોમનું વિધાન રાજસ્ય યજ્ઞમાં ઔપાસન અગ્નિમાં બનાવ્યું છે તેથી સિદ્ધ થાય છે કે વિહારાગ્નિઓ તો વૈદિક કર્મ માટે જ છે. ॥ ૪ ॥

અભાવદર્શનાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અભાવદર્શનાત્) માંસ આદિ અપવિત્ર વસ્તુઓનો યજ્ઞમાં અભાવ જ હોવાનું દર્શન થાય છે.

ભાવાર્થ :—માંસ આદિ અપવિત્ર વસ્તુઓનો યજ્ઞમાં અભાવ જ છે તથા વિહાર-અગ્નિઓમાં માંસવર્ધક પુષ્ટિકારક પાકો રાંધવાનો પણ નિષેધ છે. ॥ ૫ ॥

માંસપાકો વિહિતપ્રતિષેધઃ સ્યાદ્વાઽઽહુતિસંયોગાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(માંસપાકઃ વિહિતપ્રતિષેધઃ સ્યાદ્ વા) અથવા પુષ્ટિજનક પાકનો વિધિ નિષેધ છે (આહુતિ સંયોગાત્) આહુતિનો સંયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે પુષ્ટિકારક પાક વૈદિક અગ્નિમાં હોમવાના હોય તે પાક વૈદિક અગ્નિમાં બનાવવાનું વિધાન છે અને જે પુષ્ટિકારક પાક વૈદિક અગ્નિમાં હોમવાનું વિધાન ન હોય તેનો પાક વિહાર અગ્નિ ઉપર ન કરવો. અમુક પુષ્ટિકારક પાકનો આહુતિઓ વૈદિક અગ્નિમાં આપવાનું વિધાન છે. ॥ ૬ ॥

વાક્યશેષો વા દક્ષિણસ્મિન્નારભ્યવિધાનસ્ય ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (વાક્યશેષઃ) વાક્યશેષ છે. (દક્ષિણસ્મિન્) દક્ષિણાગ્નિમાં (અનારભ્યવિધાનસ્ય) અનારભ્યવિધાનનો.

ભાવાર્થ :—દક્ષિણાગ્નિમાં પત્નીવ્રતં શ્રવયતિ આ અનારભ્યવિધિનો વાક્યશેષ છે. જે કોષ્ટ કારણથી યજમાન પત્નીએ પુષ્ટિકારક પાકનું વ્રત હોમને માટે કર્યું હોય તો તે પાકનું શ્રવણ દક્ષિણાગ્નિમાં થઇ શકે છે. દક્ષિણેઽગ્નો પત્ન્યા વ્રતસ્ય શ્રવણમાન્નાતમ્ ॥ શાખર ભાષ્ય. પત્ની વ્રતને મટે શ્રવણનું આગ્નિ છે આ પ્રમાણે શાખરભાષ્યમાં ઉદ્દેશ્ય છે. ॥ ૭ ॥

સવનીય પશુમાં પુરોડાશની કર્તવ્યતાનું અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. સવનીયે છિદ્રાપિધાનાર્થત્વાત્ પશુપુરોડાશો ન સ્યાદ-
ન્યેવામેવમર્થત્વાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(સવનીયે) જે વખતે પશુને વિપ્ર આદિને દાનમાં આપવામાં આવે છે તે વખતે (છિદ્રાપિધાનાર્થત્વાત્) યજ્ઞ કર્મ કરવામાં કંઈ વૈયુષ્ય અગ્નિમાં આપ્યું હોય તો તેને માટે (પશુપુરોડાશઃ) પશુદાનની પાછળ પુરોડાશ (ન સ્યાર્થ) ન થવો જોઈએ. (અન્યેવામ્ એવમર્થત્વાત્) અન્ય કર્મોથી તે કાર્ય સરવું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે વખતે પશુને દાનમાં આપવામાં આવે છે તે વખતે પશુ નિમિત્ત કોષ્ટ પુરોડાશ કરવાની જરૂર નથી. જે અગ્નિને લીધે કર્મમાં કંઈ ન્યૂનતા અથવા અધિકતા થઇ હશે તો તે દોષ નિવારવા અન્ય કર્મો કરવાથી દૂર થઇ શકશે. ॥ ૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ક્રિયા વા દેવતાર્થત્વાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ક્રિયા) પુરોડાશ કરવો જોઈએ. (દેવતાર્થત્વાત્) દેવતાર્થક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દેવતાના સંસ્કાર માટે અર્ધાત્ સંસ્કાર જન્ય દેવતાના રમરણ માટે હોવાથી પુરોડાશ કરવો જોઈએ. ॥ ૯ ॥

લિङ્ગદર્શનાચ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિંગદર્શનાત) લિંગ વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પુરોહાશેન માધ્યંદિને સવને ચરન્તિ આ પુરોહાશની કર્તૃવ્યતા ગતા-
વનાર વાક્ય હોવાથી પુરોહાશ કરવો જોઈએ. પુરોહાશ જવના અથવા પઠના લોકને બનાવવામાં
આવે છે. ॥ ૧૦ ॥

સવનીય પુરોહાશમાં હવિષ્કૃતના આર્ષ્વાનનો અભાવ છે. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

હવિષ્કૃતસવનોષ્ઠેષુ ન સ્યાત પ્રકૃતૌ યદિ સર્વાર્થાં પશુ પ્રત્યાહતા સા

કર્યાદ વિધમાનત્વાત ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(સવનીયેષુ હવિષ્કૃત ન સ્યાત) સવનીય પુરોહાશમાં હવિષ્કૃતનું આર્ષ્વાન
હોવું નથી. (પ્રકૃતૌ યદિ સર્વાર્થાં) જે પ્રકૃતિમાં આર્ષ્વાન છે તે તે સર્વને માટે છે તે (પશુ
પ્રત્યાહતા સા) તે હવિષ્કૃત પશુના દાન વખતે આદ્ય છે. (કર્યાદ વિધમાનત્વાત) તે જ આર્ષ્વાન
કરશે. ફરીથી આર્ષ્વાન કરવાની જરૂર નથી.

ભાવાર્થ :—સવનીય પુરોહાશે માં હવિષ્કૃતનું આર્ષ્વાન કરવું નહિ. તે તે પશુને માટે
હોય છે. પશુ માટે બોલાવેલી તે હવિષ્કૃત સવનીય પુરોહાશમાં હાજર જ હોય છે. માટે તેમાં
પશુ આર્ષ્વાન કરશે. ફરીથી આર્ષ્વાન કરવાની જરૂર રહેતી નથી. ॥ ૧૧ ॥

તૃતીય સવનમાં હવિષ્કૃતના આર્ષ્વાનની પુનરાવૃત્તિ નથી. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પશૌ તુ સંસ્કૃતે વિધાનાત તાર્તીયસવનકેષુ સ્યાત સૌમ્યાશ્વિનયો-

આપવૃત્તાર્થત્વાત ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(પશૌ તુ સંસ્કૃતે વિધાનાત) વિધાદિને દાન આપવા માટે તૈયાર કરેલા
પશુમાં હવિષ્કૃતનું વિધાન હોવાથી (તાર્તીય સવનકેષુ સ્યાત) ત્રીજા સવનમાં પુરોહાશમાં
(સૌમ્યાશ્વિનયોઃ ચ) અને સૌમ્ય આશ્વિન ચરુમાં આર્ષ્વાન બેદથી થાય છે. (અપવૃત્તાર્થત્વાત)
અત્યાર્થક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—તૃતીય સવનમાં પુરોહાશ વખતે અને સૌમ્ય આશ્વિન ચરુ વખતે હવિષ્કૃતનું
આર્ષ્વાન બેદથી થાય છે. પશુને દાન આપતી વખતે તે હવિષ્કૃતની જરૂર નથી. હવિષ્કૃત હવિષો
બનાવી ચાલી જઈ શકે છે. હવિષ બનાવનાર કોઈ બી હોય છે એવું શ્રોત્રિંગ શબ્દ મૂકવાથી
સમજાય છે. હવિષો બનાવવા માટે તે આવેલી હોવાથી ફરીથી તેને બોલાવવાની જરૂર રહેતી
નથી. ॥ ૧૨ ॥

યોગાદ વા યજ્ઞાય તદ્વિમોકે વિસર્ગઃ સ્યાત ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (યજ્ઞાય યોગાત) યજ્ઞને માટે તે નિયુક્ત હોવાથી
(તદ્વિમોકે વિસર્ગઃ સ્યાત) મનની પૂર્તિ થયા પછી તેને વિસર્ગ થાય છે અર્થાત છૂટી મળે છે.

ભાવાર્થ :—હવિષ્કૃત્તની નિયુક્તિ યજ્ઞસંપાદન માટે હોય છે માટે યજ્ઞની સમાપ્તિ થયા પછી હવિષ્કૃતને છૂટી કરવામાં આવે છે. તે પહેલાં નહિ. ॥ ૧૩ ॥

(નિશિયજ્ઞમાં અમાવાસ્યાતંત્રપ્રયોગનું) અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. નિશિયજ્ઞે પ્રાકૃતસ્યાગ્રવૃત્તિઃ સ્યાત પ્રત્યક્ષશિષ્ટત્વાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(નિશિયજ્ઞે) નિશિયજ્ઞમાં (પ્રાકૃતસ્ય) અમાવાસ્યા તંત્રની (અગ્રવૃત્તિઃ સ્યાત) પ્રસક્તિ નથી (પ્રત્યક્ષશિષ્ટત્વાત) આ ઇષ્ટિ પ્રત્યક્ષ શિષ્ટ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—નિશિયજ્ઞમાં દર્શોષ્ટિ તંત્રની પ્રવૃત્તિ હોતી નથી કારણ કે આ નિશિયજ્ઞ ૫ ઇષ્ટિ પ્રત્યક્ષ વિહિત છે, એ ઇષ્ટિ ઠોપનું પણ અંગ નથી રવાતંત્ર્યથી જ એની શ્રુતિ છે. અગ્રયે રક્ષોધ્ને અઘાકપાલં નિર્વપેત્ યો રક્ષોમ્યો વિમોયાત્ ' આ નિશિયજ્ઞના વિધાનનું વાક્ય છે. માટે તંત્ર ભેદ અર્થાત્ પ્રયોગભેદ છે. ॥ ૧૪ ॥

કાલવાક્યભેદાच्च तन्त्रभेदः स्यात् ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (કાલવાક્યભેદાच्च) કાળ અને વાક્યનો ભેદ હોવાથી (તન્ત્રભેદઃ સ્યાત) તંત્રમાં ભેદ છે.

ભાવાર્થ :—કામ્યેષ્ટિને અર્ધરાત્રે કરવાનો વખત હોય છે. અને દર્શોષ્ટિ બીજે દિવસે કરવામાં આવે છે. આવી રીતે કામ્યેષ્ટિ અને દર્શોષ્ટિના સમયમાં ભેદ હોય છે. જ્યાં દર્શયાગની ઉત્પત્તિ બતાવી છે ત્યાં આ ઇષ્ટિની ઉત્પત્તિ પણ નથી, પણ કામ્યેષ્ટિ કાંડમાં જ આની ઉત્પત્તિ છે. માટે તંત્રમાં ભેદ માનવો જોઈએ. ॥ ૧૫ ॥

वेद्युद्धननव्रतं विप्रतिषेधात् तदेव स्यात् ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(વેદ્યુદ્ધનનવ્રતમ્) વેદિ-ખનન અને વ્રત ગ્રહણ દર્શિક જ હોય છે. (વિપ્રતિષેધાત્) વિપ્રતિષેધ હોવાથી (તદેવ સ્યાત) તે જ હોય છે.

ભાવાર્થ :—પ્રયોગ ભેદ હોવા છતાં અર્ધા જ અંગોની આવૃત્તિ હોતી નથી. કેટલાક અંગો તો તેના તેજ રહે છે. દર્શોષ્ટિને માટે બનાવેલી વેદિ તેની તેજ રહે છે તેને ખોદી નાંખવાથી દર્શોષ્ટિ વિગુણ થઈ જાય છે. વ્રતગ્રહણ પણ તેનું તેજ હોય છે. ॥ ૧૬ ॥

सिद्धांत सूत्र. तन्त्रमध्ये विधानाद्वा तत्तन्त्रा सवनीयवत् ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સવનીયવત્) સવનીય પુરાડાશ પેઠે (તન્ત્રમધ્યે વિધાનાત્) તંત્ર વચ્ચે વિહિત હોવાથી (તત્તન્ત્રા) કામ્યેષ્ટિ દર્શતંત્રવાળી હોય છે.

ભાવાર્થ :—નિશિયજ્ઞ અર્થાત્ કામ્યેષ્ટિ સ્વતંત્ર નથી પણ દર્શતંત્રને આધીન હોય છે, કારણ કે અમાવાસ્યાના તંત્રમાં જ એનું વિધાન છે. અમાવાસ્યામાં નિશિ નિર્વપેત્ ॥ આ પ્રમાણે વિધાન છે. સવનીય પુરોડાશો જેમ ૫શુતંત્રમાં વિહિત હોવાથી ૫શુતંત્રવાળા જ તે માનવા પડે છે તેમ અમાવાસ્યાના તંત્રમાં વિહિત નિશિયજ્ઞ-કામ્યેષ્ટિ પણ તે તંત્રવાળી જ છે. ॥ ૧૭ ॥

વૈગુણ્યાદિધ્માબર્હિનં સાધયેદગ્ન્યન્વાધાનં ચ યદિ દેવતાર્થમ્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :— વૈગુણ્યાત્) વિશુદ્ધતાને લીધે (દ્ધ્માબર્હિઃ ન સાધયેત્) ઇષ્ટમ અને બર્હિઃ નિશ્ચિપસને સિદ્ધ ન કરી શકે (ચ) અને (અગ્ન્યન્વાધાનં) અગ્નિ સમિન્ધન પશુ (સદિ દેવતાર્થમ્) જે દેવતાર્થ હોય તેા.

ભાવાર્થ :— ઇષ્ટમા, બર્હિઃ અને અગ્નિસમિન્ધન આ અંગે નિશ્ચિપસને સિદ્ધ કરી શકતા નથી માટે એમાં ભેદ માનવો જોઇએ અર્થાત્ દર્શોષ્ટિના જે અંગે નિશ્ચિપસને સિદ્ધ કરી શકે તે અંગેની આદૃતિ કરવી નહિ. બીજા અંગેની આદૃતિ કરતી એવો આ અધિકરણને આવ છે ॥ ૧૮ ॥

‘ દર્શપૂર્ણમાસની વિકૃતિએ જે સૌર્યાદિ છે તેમાં આરંભણીયા ઇષ્ટિ કરવી. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

આરમ્ભનીયા વિકૃતૌ ન સ્યાત્પ્રકૃતિકાલમધ્યત્વાત્

કૃતા પુનસ્તદર્થેન ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :— (આરમ્ભનીયા વિકૃતૌ ન સ્યાત્) આરંભણીયા ઇષ્ટિ વિકૃતિ સૌર્યાદિમાં ન કરવી (પ્રકૃતિકાલમધ્યત્વાત્) પ્રકૃતિભૂત દર્શપૂર્ણમાસને જે કાળ છે તેમાં આવી જવાથી (કૃતા) કન્વામા આવી છે (તદર્થેન) તે પ્રયોગને માટે (પુનઃ) ફરીથી કરવાની જરૂર નથી.

ભાવાર્થ :— સૌર્યાદિ વિકૃતિ યાગમાં આરંભણીયા ઇષ્ટિ કરતી નહિ. કારણ કે અવજ્જોવં દર્શપૂર્ણમાસાભ્યાં યજેત આ વાક્યથી જીવન પરિમિત કાલ અંગતવથી નિહિત થાય છે. એક કાળમાં અનુદાયમાન પ્રયોગ એક જ હોય છે અને તેમાં સૌર્યાદિના પ્રયોગ છે, માટે પ્રકૃતિ કાળ વખતે : કન્વામા આવેલી આરંભણીયા ઇષ્ટિનું ફરીથી અનુદાન કરવાનું રહેતું નથી. જે પ્રકૃતિમાં કરવામાં આવી છે એજ સૌર્યાદિ યાગને માટે છે. ॥ ૧૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

સ્યાદ્વા કાલસ્યારોપવૃત્તત્વાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :— (વા) અથવા (સ્યાત્) સૌર્યાદિ વિકૃતિ યાગમાં આરંભણીયા ઇષ્ટિ કરવી જોઇએ (કાલસ્ય અરોપવૃત્તત્વાત્) યાવજીવન જે કાળ બતાવ્યો છે તે પ્રકૃતિને રોપ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :— વિહત જે યાવજીવન કાળ છે તે પ્રકૃતિનું અંગ નથી. એ તેા નિમિત્ત પદ છે. પ્રતિપર્વ ભક્ષ પ્રયોગ હોવાથી અને તંત્ર મધ્ય તે આવતો ન હોવાથી સૌર્યાદિ વિકૃતિ યાગમાં પણ આરંભણીયા ઇષ્ટિ કરવી જોઇએ. ॥ ૨૦ ॥

આરમ્ભવિમાનાચ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :— (ચ) અને (આરમ્ભવિમાનાચ) આરંભનેા વિભાગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :— દર્શપૂર્ણમાસારંભ કરતાં સૌર્વ યાગનેા આરંભ જુદો હોવાથી પ્રધાનનેા ભેદ પડે છે અને પ્રતિપ્રધાનમાં અંગાદૃતિ કરવી પડે છે, માટે સૌર્યાદિ યાગેમાં આરંભણીયા ઇષ્ટિ કરવી જોઇએ. ॥ ૨૧ ॥

‘ પ્રધાનોના ધર્મના વિરોધમાં બહુધર્મોનું અનુષ્ઠાન કર્તવ્ય બને છે. ’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

વિપ્રતિષિદ્ધધર્માણાં સમવાયે भूयसां स्यात्सधर्मत्वम् ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(વિપ્રતિષિદ્ધધર્માણામ) વિરૂદ્ધ ધર્મોના (સમવાયે) સમવાયમાં (ભૂયસાં સધર્મત્વં સ્યાત્) ધર્મો અંગોમાં જે સાધારણ ધર્મ હોય તેનું અનુષ્ઠાન કરવું.

ભાવાર્થ :—પરપર વિરોધિ ધર્મોના જ્યાં સંનિપાત થતો હોય તો ધર્મા અંગોમાં જે સાધારણ ધર્મ હોય તે કર્તવ્ય તરીકે ગણાય છે. જેમ કે એક ઓરડામાં અગ્નિવાર દીરાઓ રાખ્યા હોય અને બીજા ઓરડામાં એક જ દીવો રાખ્યો હોય તો પ્રદાશનો જ્યાં વધારે લાભ થતો હોય ત્યાં જ પુરતક વાચનારે એસવું જોઈએ. આના સંબંધમાં વિશેષ નિશાસા ધરાવનાર શાખરભાષ્ય વાંચવું. ॥ ૨૨ ॥

‘ સમાનસંખ્યાવાળા પ્રધાન અંગોમાં જે ધર્મ (વિરોધ જણાય તો પ્રથમપઠિતના ધર્મો જ કર્તવ્ય હોય છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकवत् ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંત સૂચક છે. (મુખ્યમ્) પ્રાથમિક તંત્ર જ કરવું જોઈએ (પૂર્વચોદનાત્ લોકવત્) પૂર્વ પઠિત હોવાથી ભૌતિક વ્યવહારમાં જેમ બને છે તેમ.

ભાવાર્થ :—સમાનસંખ્યાવાળા પ્રધાન અંગોમાં જે વિરોધ જણાય તો પ્રથમપઠિત જે પ્રધાન અંગ હોય તેના ધર્મો જ કર્તવ્ય છે. જેમકે આપ્તાવૈષ્ણવમેકાદશકપાલં નિર્વપેદપરાહ્ને । સારસ્વતીમયાજ્યસ્ય યજત ઇતિ આમાં પ્રથમ પઠિત આગ્નાવૈષ્ણવ એકાદશ કપાલના ધર્મો કર્તવ્ય છે કારણ તે, પાઠના ક્રમે પ્રથમ પઠિત છે. ॥ ૨૩ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે પમાણે (અન્યાર્થદર્શનમ્)

ભાવાર્થ :—અન્ય અર્થનું દર્શન પણ એ જ બતાવે છે. જેમકે :—અબ્વરસ્યેવ પૂર્વમથામેયીજ્યતે । ઇત્યાદિ. વિશેષ શાખર ભાષ્યમાં જુઓ. ॥ ૨૪ ॥

‘ અંગ પ્રધાનના ધર્મોના વિરોધમાં પ્રધાનના ધર્મોનું જ અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે છે. ’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात् ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અંગગુણવિરોધે) પ્રધાન સાથે અંગના ગુણોનો વિરોધ આવે તો પ્રધાનના અંગો કર્તવ્ય હોય છે (તાદર્થ્યાત્) અંગ પ્રધાનને માટે જ હોવાથી

ભાવાર્થ :—દીક્ષણીયા ૩૫ અંગનો પ્રધાન સોમવાગના ગુણ સાથે વિરોધ આવે છે. અહીં પ્રધાનના ગુણનું જ રક્ષણ કરવાનું હોય છે કારણ કે અંગના ગુણો પ્રધાનના જ સાર્વજનિક

માટે હોય છે. ‘ ય દૃષ્ટ્યા પશુના સોમેન વા યજેત સોડનાવાસ્વાયાં વૌર્ણમાસ્વાં વા ’ અહીં દીક્ષણીયા ઇષ્ટિ હોવાથી તેનો પર્વ સાથે સંબંધ છે અને સોમ યાગનો પણ પર્વ સાથે સંબંધ છે. આ ઠેકાણે સોમ યાગ પ્રધાન હોવાથી પર્વને દિવસે એનું જ અનુષ્ઠાન કરવું. પૌર્ણમાસી અને અમાવાસ્યા આ બંને દિવસો પર્વ દિવસો ગણાય છે. ॥ ૨૫ ॥

‘ પરિધિમાં પરિધિ અને યૂપ આ બન્નેના ધર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવું. ’

એ અધિકરણનું સૂત્ર

પરિધિર્ઘ્યર્થત્વાદુભયધર્મા સ્યાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(પરિધિ :) પરિધિ (ઘર્થત્વાત્) બન્ને અર્થવાળી હોવાથી (ઉભયધર્મા સ્યાત્) ઉભય ધર્મો બંને છે.

ભાવાર્થ :—જેમ માર્જનાદિ પરિધિના ધર્મો છે અને તે અગ્નિ પરિધાર્થક હોવાથી તેનું અનુષ્ઠાન થાય છે તેમ નિયોજન એ યૂપનું કાર્ય છે માટે પરિધિના વિધાનથી યૂપના ધર્મો જે પ્રાક્ષણ આદિ છે તેનું પણ અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. ॥ ૨૬ ॥

‘ પરિધિમાં પોતાના ધર્મમાં વિરોધ આવે તો યૂપના ધર્મોનું અનુષ્ઠાન ન કરવું. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. યૌવ્યસ્તુ વિરોધે સ્યાન્મુલ્લ્યાનન્તર્યાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(વિરોધે તુ) ન્યાં પરિધિ અને યૂપના ધર્મોના વિરોધ જણાય ત્યાં (યૌવ્ય :) યૂપના ધર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવું. (મુલ્લ્યાનન્તર્યાત્) મુખ્યનું જ સામીપ્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ન્યાં યૂપના ધર્મો અને પરિધિના ધર્મોમાં વિરોધ જણાય ત્યાં યૂપના ધર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ કારણ કે યૂપ એ મુખ્ય છે. ॥ ૨૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. હતરો વા તસ્ય તત્ર વિધાનાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (હતર :) પરિધિનો ધર્મ કર્તવ્ય છે. (તત્ર તસ્ય વિધાનાત્) પશુ નિયોજન પરિધિમાં વિહિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પરિધિમાં પરિધિત્વનું રક્ષણ કરી તેમાં પશુને બાંધવું જોઈએ. યજમાં દ્વષ દહીં વગેરે પદાર્થોની જરૂર પડતી હોવાથી ત્યાં ગાય આદિ પશુને લાવીને બાંધવું પડે છે અને તેને દોહવું પડે છે. એટલે તક્ષણુદિ યૂપધર્મોને કરી પરિધિનો ભંગ ન કરવો જોઈએ. પરિધિ સત્ત્વ હોય છે. તેને ઊલટવાથી સત્ત્વત્વનો ભંગ થાય છે. યૂપની જે છાલ હોય છે તેને ત્વક્ કહે છે. ભાવાર્થ એ છે કે પરિધિ સાથે યૂપના જે ધર્મનો વિરોધ ન હોય તે ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરવું. ॥ ૨૮ ॥

ઉભયોશ્ચાક્ષસંયોગઃ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ઉભયોઃ) બંને પક્ષોનો (અક્ષસંયોગઃ) અંગસાથે સંબંધ છે.

હોવાથી :—અને પક્ષોના અંગ અર્થાત્ શેષી સાથે સંબંધ છે ત્યાં કોઇપણ કોણે પ્રધાનની પ્રત્યાસતિ નથી મા? પાંધિનો ધર્મ જ કર્તવ્ય છે. અહીં શાખાભાગમાં આ પ્રમાણે ઉદ્દેશ્ય છે. ઉભયોશ્ચ પક્ષયોગ્જ્ઞેનૈવ ધર્મસ્ય સંયોગઃ । ન ક્વચિત્પ્રધાનસ્ય પ્રત્યાસતિઃ । નાસલ્યોપકારકવિશેષઃ । અતઃ પરિધિધર્મઃ કર્તવ્યઃ ॥૨૯॥

‘સવનીય અને પુરોડાશમાં પશુનું જ તંત્રિત્વ હોવાથી પાશુક તંત્રનું જ આદાન કરવું.’ એ અધિકરણનાં સત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. પશુસવનીયેષુ વિકલ્પઃ સ્યાદ્વૈકૃતશ્ચેદુભયોરશ્રુતિમૂલકવાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(પશુસવનીયેષુ) પશુદાનનો પ્રયોગ અને પુરોડાશ હોમવાના પ્રયોગનો (વિકલ્પઃ) વિકલ્પ (સ્યાત્) છે. (વૈકૃતઃ ચેત્) અતિદેશ શાસ્ત્રથી એના અંગે ગૃહીત થાય છે. અહીં ‘ચેત્’ શબ્દ સંશય ઘોતક નથી, નિશ્ચય હોવાથી. (ઉભયોઃ) ‘અનેનાં અંગોનું’ (અશ્રુતિમૂલકવાત્) શ્રવણ ન હોવાથી.

હોવાથી :—યદીયતન્મધ્યેડર્પાન્તરં સ તન્ત્રી । અર્પાન્તરં પ્રસન્નિ । એના તંત્રમાં બીજે અર્થે આવી જતો હોય તે તંત્રી કહેવાય છે. આવી જતો અર્થ પ્રસન્નિ કહેવાય છે. પશુદાનનો પ્રયોગ અને પુરોડાશનો પ્રયોગ આ બંનેમાં વિરુદ્ધ છે. કારણ કે બંને કોષ્ટકનાં અંગો પ્રત્યક્ષ વિહિન નથી પણ અતિદેશશાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત થાય છે. આ સૂત્રમાં જો ચેત્ શબ્દનો પ્રયોગ કોર્પો છે તે સંશય-ઘોતક નથી, કારણ કે નિશ્ચય જ છે.

દ્વિજાના બહુમિર્યજ્ઞૈર્બ્રાહ્મણાવેદપારગાઃ ।

શાસ્ત્રાણિ ચેત્પ્રમાણં સ્યુર્પાતાસ્તે પરમા ગતિમ્ ॥

આ શ્લોકમાં ચેત્ શબ્દ સંશય ઘોતક નથી કારણ કે યરા કરનારા વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણો અવશ્ય જરમ ગતિને પામે છે એવો એનો અર્થ છે. આથી એ ૨૫૪ થાય છે કે કોષ્ટક વખતે ચેત્ શબ્દ નિશ્ચય અર્થને પણ જણાવે છે. ॥ ૩૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. પાશુકં વા તસ્ય વૈશેષિકાન્નાનાસદ્વર્થકં
વિકલ્પે સ્યાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પાશુકમ્) પશુ સંબંધી પ્રયોગ તંત્રી છે. (તસ્ય) તેનું (વૈશેષિકાન્નાના) વિશેષ આન્નાન હોવાથી (વિકલ્પે) જે વિકલ્પ હોય તો (સ્મત્) તેનું વિશેષ આન્નાન નિર્વર્થક થઈ જાય.

હોવાથી :—કેટલે બંને પ્રયોગોમાં પશુ સંબંધી પ્રયોગ જ તંત્રી અર્થાત્ મુખ્ય છે અને પુરોડાશ પ્રયોગ તેની અંદર જ સમાતો હોવાથી તંત્રી નથી. જે બંનેમાંથી કોઈ પણ તંત્રી થઈ શકતો હોત તો પાશુક પ્રયોગનું વિશેષ આન્નાન હોવું નિર્વર્થક થઈ જત. ॥ ૩૧ ॥

પશોઽથ વિપ્રકર્ષસ્તન્નમધ્યે વિધાનાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પશોઃ વિપ્રકર્ષઃ) પશુને દાન આપવાનો પ્રયોગ દીર્ઘકાળ પર્વન્ત હોય છે (તન્નમધ્યે વિધાનાત્) પુરોડાશ પ્રયોગ તો તેની વચ્ચે આવી જાય છે.

ભાવાર્થ :—પ્રાતઃ સવનમાં પશુદાન આપવાનો પ્રયોગ છે અને સાંધકાળના સવનમાં પણ એનો જ પ્રયોગ હોય છે. ફક્ત મધ્યહ્નના સવનમાં પુરોડાશનો પ્રયોગ હોય છે માટે પાશુક પ્રયોગ જ તન્ત્રી એટલે મુખ્ય છે અને પુરોડાશ પ્રયોગ પ્રસંગી છે. ॥ ૩૨ ॥

પ્રકૃતિ અને વિકૃતિનું સમાન તંત્ર હોય ત્યારે વૈકૃત અંગોમાં પ્રકૃતિ પ્રસંગી થાય છે એ અધિકરણનું સૂત્ર

અપૂર્વં ચ પ્રકૃતૌ સમાનતન્ત્રા ચેદનિત્યત્વાદનર્થકં હિ સ્યાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રકૃતૌ સમાનતન્ત્રા) પ્રકૃતિ સાથે વિકૃતિ સમાન તંત્ર હોય તો (અપૂર્વં) પ્રકૃતિ તંત્ર થાય છે (ચેત) જો એમ કહેવામાં આવે તો (અનિત્યત્વાત્) વિકૃતિ અનિત્ય હોવાથી (અનર્થકં હિ સ્યાત્) તે અનર્થક થઈ જાય.

ભાવાર્થ :—વિકૃતિ અને પ્રકૃતિ સમાનતંત્ર હોય તો પ્રકૃતિ તંત્ર જ કરવું કારણ કે તે નિત્ય છે આપા પૂર્વપક્ષવાદનો ઉત્તર એ છે કે વિકૃતિ તંત્ર જ કરવું જોઈએ કારણ વિકૃતિ અનિત્ય હોય છે. જો વિકૃતિને એ પ્રમંથે સ્થાન ન આપવામાં આવે તો તે નિર્થક થઈ જાય છે. આ ઠેકાણે શામરભાષ્યમાં ઉદ્દેશ્ય છે કે નૈમિત્તિકી ચિકીર્ષા નિત્યાં ચિકીર્ષાં બાધતે ' નૈમિત્તિક ચિકીર્ષાં નિત્ય ચિકીર્ષાનો બાધ કરે છે. વિકૃતિ નૈમિત્તિક હોય છે અને પ્રકૃતિ નિત્ય હોય છે, માટે જન્મે સમાનતંત્ર જ્યાં હોય ત્યાં વિકૃતિ તંત્ર જ કરવું પ્રકૃતિ તંત્રમાં પ્રસક્ત થાય છે. ॥ ૩૩ ॥

' આગ્રયણમાં પ્રસૂત બર્હિષ્ણુનું જ મહત્ત્વ છે. ' એ અધિકરણનું સૂત્ર.

અધિકઃશ્ચ ગુણઃ સાધારણેઽવિરોધાત્કાંસ્યમોજિવદમુખ્યેઽપિ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સાધારણે અવિરોધાત્) સાધારણમાં વિરોધ ન હોવાથી (અધિકઃ ગુણઃ) અધિકગુણ કરવો જોઈએ. (કાંસ્ય મોજિવત્) કાંસ્ય પાત્રમાં ભોજનપત્ર પાલનાર શિષ્યાદિ પેઠે. (અમુખ્યે અપિ) મુખ્ય ન હોય છતાં પણ.

ભાવાર્થ :—આગ્રયણમાં ઐન્દ્રાગ્નિ, શ્વદેવ અને દાત્રાપૃથિવ્ય આવી રીતે ક્રમથી હવિષો હોય છે તેમાં પહેલાં જેમાં પુષ્પિત અથવા અપુષ્પિત દર્શો લેવાના હોય છે અને છેલ્લા દાત્રાપૃથિવ્ય હવિષમાં તો પ્રસૂત બર્હિઃ અર્થાત્ પુષ્પિત બર્હિઃ જ એટલે દર્શો લેવાનો હોય છે હવે આગ્રયણમાં પુષ્પિત બર્હિઃ લેવો કે અપુષ્પિત ? આમાં સિદ્ધાંત એ છે કે અમુખ્ય અર્થાત્ ચરમ ઉપસ્થિતિવાળા આગ્રયણમાં અધિકગુણ અર્થાત્ પુષ્પિત બર્હિઃનું જ મહત્ત્વ થાય છે. ઐન્દ્રાગ્નિમાં અંગ્રોપ થતો ન હોવાથી કોઈ વિશેષ આવતો નથી. જેમ ગુરુ મુખ્ય છે અને શિષ્ય અમુખ્ય છે પણ શિષ્યને ઠાસાનાં વાસણમાં જમવાનો નિયમ છે, તો હવે કોષ્ઠક ઠેકાણે

એ બંને ગુરુશિષ્યને સાથે ભોજન કરવાનો વખત આવે તો ગુરુને શિષ્ય ત્રતપાવવાથી કાંસાના વાસણમાં ભોજન કરે તો વધી આવતો નથી. હાવાર્થ એ છે કે મુખ્યને વધી ન હોય તો અમુખ્ય અધિક ગુણનો પાત્ર બને છે ॥ ૩૪ ॥

ઘાવાપૃથિવ્યાદિની તંત્રતા છે એ અધિકરણનાં સત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. તત્પ્રવૃત્ત્યા તુ તન્નસ્ય નિયમઃ સ્યાદથા પાશુકં સૂક્તવાકેન ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (તત્પ્રવૃત્ત્યા) પ્રસૂત બહિર્ના નિયમની પ્રવૃત્તિ હોવાથી (તન્નસ્ય નિયમઃ સ્યાત્) ઘાવાપૃથિવ્યતંત્રનો નિયમ છે. (યથા પાશુકં સૂક્તવાકેન) જેમ આગળ સૂત્ર ૩૧ માં સૂક્તવાક મંત્રની પ્રવૃત્તિથી પાશુક તંત્રનો નિયમ છે તેમ.

હાવાર્થ :—પ્રસૂત બહિર્ના નિયમની પ્રવૃત્તિ થતી હોવાથી ઘાવાપૃથિવ્ય તંત્રનું જ અનુદાન થવું જોઈએ એટલે એ જ મુખ્ય છે એમ માનવું જોઈએ જેમ આજ પાદમાં ૩૧ માં સૂત્રમાં પાશુક તંત્રનો નિયમ અધિકારમાં આવ્યો છે તેમ અહીં પણ ઘાવાપૃથિવ્યનું જ તંત્ર હોવું જોઈએ. ॥ ૩૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

ન વાઽવિરોધાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ન) નહિ (અવિરોધાત્) વિરોધ ન હોવાથી.

હાવાર્થ :—અહીં કોષ્ઠપણ પ્રકારનો વિરોધ નથી. જે એન્દ્રાગનું પ્રસૂત બહિર્ અંગ છે તેમ ઘાવાપૃથિવ્યનું પણ એ અંગ છે. અંગપાત્રની ભીતિ ન હોવાથી એમાંથી કોષ્ઠ એકનો નિયમ થઈ શકતો નથી એટલે એમાંથી ગમે તેના તંત્રનું અનુદાન થઈ શકે છે. બંને મંત્રો અતિદેશથી પ્રાપ્ત છે. ॥ ૩૬ ॥

અશાસ્ત્રલક્ષણત્વાच्च ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અશાસ્ત્રલક્ષણત્વાच्च) પ્રસૂત બહિર્પૂને માટે કોષ્ઠ પ્રત્યક્ષ શાસ્ત્રલક્ષણ નથી.

હાવાર્થ :—પ્રત્યક્ષશાસ્ત્ર અર્થાત્ શ્રુતિવચન એમાંથી એકેયનું ન હોવાથી એટલે કે બંને પ્રકૃતિમાંથી અતિશાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત હોવાથી એમાંથી અમુકનું તંત્રનું હોવું જોઈએ એવો નિયમ બાંધી શકાતો નથી માટે બંનેની તન્ત્રિતા છે. ॥ ૩૭ ॥

इति गुर्जरभाषायां जैमिनीयमीमांसाभाष्ये द्वादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः

અથ દ્વાદશાખ્યાયસ્ય તૃતીયઃ પાદઃ ॥

અષ્ટરાત્રનામ યાગમાં વત્સત્વક અને અહતવાસનો સમુચ્ચય છે.

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

વિશ્વજિતિ વત્સત્વક નામધેયાદિતરથા તન્નમૂયસ્વાદહતં સ્યાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(વિશ્વજિતિ) વિશ્વજિત્ નામક યાગમાં (વત્સત્વકનામધેયાત્) વત્સ.વક નામધેય અર્થાત્ નામરૂપ અતિદેશથી પ્રાપ્ત થાય છે. (इतरथा) અન્યથા (તન્નમૂયસ્વાત્) અહતેનાનું ભૂમસ્ત્વ હોવાથી (અહતં સ્યાત) અહત વત્સ તી પ્રાપ્તિ થાત.

ભાવાર્થ :—અષ્ટરાત્રનામક એક અહીન કંતુ છે. તેમાં પહેલા દિવસના યાગનું નામ વિશ્વજિત્ છે અને આઠમા દિવસના યાગનું નામ અભિજિત્ છે. વચ્ચેના છ દિવસના યાગનું નામ જ્યોતિ છે. વિશ્વજિત્ એકાદમાં વત્સત્વક પરિધાનાર્થ આમ્નાત છે. વત્સ.વક એટલે પ્રાવરણ વત્સ. અવમૂયાદુદેલ્ય વત્સત્વકે પરિવર્તે ॥ જ્યોતિષ્ટોમમાં અહતવાસઃ વિહિત છે. અષ્ટરાત્ર નામક યાગમાં આ જન્ને તી પ્રાપ્તિ થાય છે. આના સપ ધાનમાં આ સૂત્ર છે કે વત્સત્વક અર્થાત્ પ્રાવરણ વત્સ જ અષ્ટરાત્રમાં ઉપયોગમાં લેવું. કાણ કે નામધેયથી એ તી જ પ્રાપ્તિ થાય છે. ચોદક કરતાં નામધેય અગ્રવત્તર હોય છે. જે નામનો અતિદેશ ન હોત તે અહત વત્સની પ્રાપ્તિ થાત. ॥ ૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અવિરોધો વા ઉપરિવાસો વત્સત્વક ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અવિરોધઃ) જન્નેમાં વિરોધ નથી (ઉપરિવાસો વત્સત્વક) ઉપ નું જે આચાર્યાન છે તેજ વત્સત્વક છે.

ભાવાર્થ :—અહત વત્સ અને પ્રાવરણ વત્સ આ જન્નેમાં વિરોધ નથી. જે એકથી બીજાનું કામ સરતું હોત તે વિરોધ આવત અને વિરોધ થાત પણ એમ નથી. અહતવાસ કોપીન માટે હોય છે અને વત્સત્વક એટલે પ્રાવરણ વત્સ ચરીર ઉપર ઢાંકવા માટેનું વત્સ છે. જન્નેની જરૂર હોય છે. માટે અહત અને પ્રાવરણ વત્સોના સમુચ્ચય છે. ॥ ૨ ॥

‘ અનુનિર્વાપ્ય પશુ પુરોડાશોમાં પશુ પુરોડાશનું જ તંત્રિય છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. અનુનિર્વાપ્યેષુ મૂયસ્ત્વેન તન્નનિયમઃ સ્યાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(અનુનિર્વાપ્યેષુ) અનુ નિર્વાપ્ય હવિષોમાં (મૂયસ્ત્વેન) અહત્વ હોવાથી (તન્નનિયમઃ સ્યાત) પશુ પુરોડાશમાં તંત્રની પ્રસક્તિ છે.

ભાવાર્થ :—અગ્નિ પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે શ્રવણ છે કે અમ્નોષામીયપશુપુરોડાશમનુ અષ્ટૌ દેવસુવૌ હર્વોષિ નિર્વપતિ આ આઠ હવિષોનો નિર્વાપ હોવાથી અહતના અનુબ્રહ્મે ક્ષીપે હવિષોના તંત્રનું જ અનુબ્રહ્મ થવું જોઈએ. ॥ ૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

આગન્તુકત્વાદ્વા સ્વધર્મા સ્યાચ્છ્રુતિવિશેષાદિતરસ્ય ચ મુલ્યત્વાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (આગન્તુકત્વાત્) અમુખ્ય હોવાથી (સ્વધર્મા સ્યાત્) પુરોહિતનું તંત્ર હોવું જોઈએ. (શ્રુતિવિશેષાત્) અનુ શબ્દના સ્વારસ્યથી (હરસ્ય ચ મુલ્યત્વાત્) પુરોહિત મુખ્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આઠ જે અનુનિર્ગમ્ય હવિષો છે તે આગન્તુક અર્થાત્ અમુખ્ય હોવાથી અને પુરોહિત પછી નિર્ગમ્ય હોવાથી પુરોહિતનું જ તંત્રિત્વ હોવું જોઈએ અર્થાત્ પુરોહિતના તંત્રનું જ અનુષ્ઠાન થવું જોઈએ. ॥ ૪ ॥

સ્વસ્થાનત્વાદ્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સ્વસ્થાનત્વાત્) પોતાના સ્થાનમાં હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પુરોહિત સ્વસ્થાનમાં હોવાથી પુરોહિત તંત્ર જ હોવું જોઈએ. અનુ-નિર્ગમ્યોનું નહિ. ॥ ૫ ॥

સ્વિષ્ટકૃચ્છ્રવણાન્નેતિ ચેત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(સ્વિષ્ટકૃચ્છ્રવણાત્) સ્વિષ્ટકૃતનું શ્રવણ થવું હોવાથી (ન હિતિ ચેત્) પુરોહિતનું તંત્ર ચર્ચ શકે નહિ, આ શબ્દનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે ॥ ૬ ॥

વિકારઃ પવમાનવત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(વિકારઃ) અગ્નિ પવમાનાય અહીં જેમ ગુણ વિધાન છે (પવમાનવત્) તેમ પવમાન રૂપ ગુણ વિધાન પેઠે પ્રકૃતમાં પણ ગુણ વિધાન છે.

ભાવાર્થ :—જેમ અગ્નિ માટે પવમાન ગુણ વિધિ છે તેમ આઠ દેવસૂ હવિષો માટે સ્વિષ્ટકૃત પણ ગુણ વિધિ છે. ॥ ૭ ॥

અધિકારો વા પ્રકૃતિવચ્ચોદનાં પ્રતિ ભાવાદ્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અધિકારઃ) અસ્વિષ્ટકૃત શબ્દવાળું વચન કરવું જોઈએ. (પ્રકૃતિવત્) પ્રકૃતિ પેઠે (ચોક્ષનાં પ્રતિ ભાવાત્ ચ) વિધિ પ્રત્યે અનુવાદ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અસ્વિષ્ટકૃત વચન કરવું જોઈએ પ્રકૃતિ પેઠે અતિદેશ હોવાથી. દર્શપૂર્ણ માસમાં જે સ્વિષ્ટકૃત વિધાન છે તેની પ્રત્યે આ વિધાન છે એટલે કે સ્વિષ્ટકૃત શબ્દથી પ્રાકૃતી દેવતા લક્ષણથી અનુવાદિત થાય છે. પુરોહિત તંત્રનું જ અનુષ્ઠાન થવું જોઈએ એ સમગ્ર અધિકરણનો ભાવ છે. ॥ ૮ ॥

‘ એક કર્મમાં બિન્ન બિન્ન કાર્યવાળા ગુણોનો સમુચ્ચય હોય છે. ’

એ અધિકરણનું સૂત્ર

एककर्मणि बिष्टत्वाद् गुणानां सर्वकर्म स्यात् ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(એક કર્મણિ) એક કર્મમાં (ગુણનાં સિદ્ધત્વાત) અનેક ગુણોનું વિધાન હોય તો (સર્વકર્મ સ્યાત્) સર્વ ગુણોનો ઉપયોગ કરવો એટલે કે ગુણોનો સમુચ્ચય કરવો.

ભાવાર્થ :—એક કર્મને ઉદ્દેશીને જો ધણા ગુણો વિદિત હોય તો તે બધાનો સમુચ્ચય છે એમ સમજવું. જેમકે :—ઋતુમાધારવતિ । સતતમાધારવતિ ઓઢી આધારરૂપ એક કર્મમાં ઋતુત્વ અને સંતત્વ ગુણોનો સમુચ્ચય છે એમ સમજવું. ॥ ૯ ॥

‘ જો બધાય ગુણોનું એક જ પ્રયોજન હોય તો ગુણોનો વિકલ્પ સમજવો. ’

- એ અધિકરણનું સૂત્ર.

एकार्यास्तु विकल्पेन समुच्चये ह्यावृत्तिः स्यात् ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(ટુ) પણ (એકાર્યાઃ) જો બધા ગુણોનું એક પ્રયોજન હોય તો (વિકલ્પેરન્) ગુણોનો વિકલ્પ સમજવો. (હિ) કારણ કે (સમુચ્ચયે) સમુચ્ચય માનવામાં આવે તો (આવૃત્તિઃ સ્યાત્) પ્રધાનની આવૃત્તિ માનવી પડે.

ભાવાર્થ :—જો એક જ પ્રયોજનને ઉદ્દેશીને અનેક ગુણોનું વિધાન હોય તો ગુણોનો વિકલ્પ માનવો. કારણ કે એક જ ગુણથી પ્રયોજન નિબળ થઇ જવાથી બીજા ગુણોના અનુદાનની જરૂર રહેતી નથી. જો બીજા ગુણોનું પણ અનુદાન કરવામાં આવે તો પ્રધાનની આવૃત્તિ માનવી પડે અને એવી આવૃત્તિમાં કોઇ પણ પ્રમાણ નથી. પ્રધાનને માટે ગુણ હોય છે કંઇ ગુણને માટે પ્રધાન કર્મ હોતું નથી. ॥ ૧૦ ॥

अभ्यस्येतार्थवत्त्वादिति चेत् ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(અભ્યસ્યેત્) અપૂર્વને માટે (અભ્યસ્યેત) પ્રધાનની પણ આવૃત્તિ કરવી (હિતિ ચેત્) જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—અનેક ગુણો હોવાથી પ્રધાનની પણ આવૃત્તિ કરવામાં આવે અને તેનાથી અપૂર્વની ઉત્પત્તિ કરવામાં આવે તો શેા હોય છે ? આ શંકાનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૧ ॥

नाश्रुतिवत् ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ને) નહિ (નાશ્રુતિવત્) એવી આવૃત્તિ કરવાને માટે કોઇ શ્રુતિ વચન નથી.

ભાવાર્થ :—વધારાના અંગના ઉપયોગ માટે પ્રધાનની પણ આવૃત્તિ કરવી એવું કોઇ શ્રુતિનું વચન નથી. જ્યાં સુધી અપૂર્વત્વની સિદ્ધિ ન થાય ત્યાં સુધી તે વચન શાસ્ત્રપણ કહેવાય

નહિ. નિષ્કળ વચન કદી પણ શાસ્ત્રનું રૂપ ધારણ કરી શકે નહિ. જે એમ કહેવામાં આવે કે ત્યારે બીજા ગુણોનું વિધાન શા માટે કરવામાં આવ્યું તે તેનું સમાધાન એ છે કે એક ગુણનો ઉપયોગ આ કાળમાં કર્યો તો બીજા ગુણનો ઉપયોગ બીજા કાળમાં થશે. આવી રીતે બીજા ગુણોની પણ અર્થવત્તા સિદ્ધ થશે. શાયર ભાષ્યમાં પણ લખ્યું છે કે મુગાન્તરશા મનસ્ય યત્ત્વં વક્ષ્યતિ, કાલાન્તરે અર્થવત્વં સ્યાદિતિ આ પ કિતનો ભાર ઉપરના લખાણમાં આવી જાય છે. આ ઉપરથી સમજ લેવું જેમએ કે ગુણાન્તરનું આનર્થક્ય નથી. ॥ ૧૨ ॥

સતિ અભ્યાસશાસ્ત્રત્વાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(સતિ ચ) અને જે અભ્યાસ શાસ્ત્ર વિહિત હોય તો (અભ્યાસશાસ્ત્રત્વાત્) અભ્યાસ કરવો યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ :—જે અભ્યાસ શાસ્ત્રમાં વિહિત હોય તે કરવો જેમકે—ઉમે બૃહદ્રથાન્તઃ મવતઃ) આ ઠેકાણે એ બૃહદ્રથાન્તર અતાબ્યાં છે તો અને ગાવાં. ॥ ૧૩ ॥

વિકલ્પવચ્ચ દર્શયતિ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વિકલ્પવત્) વિકલ્પ વિધાન પણ (દર્શયતિ) અતાવે છે.

ભાવાર્થ :—કોષક ક્રતુમાં ગુણોના વિધાનનો વિકલ્પ પણ અતાવે છે. જેમકે—બેલ્લો વા શાદિરો વા પાલાશો વા । બિલ્વનો, ખદિરનો કે પલાશનો યુપ ક્રતુમાં કરવો. આ ઠેકાણે વિકલ્પ અતાવવામાં આવ્યો છે. ॥ ૧૪ ॥

કાલાન્તરેઽર્થવત્વં સ્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(કાલાન્તરે) વિકલ્પ કાળાન્તરમાં (અર્થવત્વં સ્યાત્) સફળ પ્રયોજન-વાળો થશે.

ભાવાર્થ :—વિકલ્પમાં એકથી કાર્ય સિદ્ધ થતું હોવાથી, બીજા ગુણ કે જે વિહિત છે તે નિરર્થક થઈ જશે. આ શંકાનું સમાધાન એ છે કે બીજા વખતે એનો ઉપયોગ થશે અને વિધાન સફળ થશે. કોષક બિલ્વનો ઉપયોગ કરશે તો કોષક પલાશનો પણ ઉપયોગ કરશે. આમ હોવાથી વિધાનનું સાદૃશ્ય થશે અને વિકલ્પ પણ પ્રામાણિક માનવામાં આવશે. ॥ ૧૫ ॥

‘યેશુણ્ય દૂર કરવા માટે જે જે પ્રાયશ્ચિત્તો વિહિત હોય તેનો પણ વિકલ્પ છે.’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પ્રાયશ્ચિત્તેષુ વૈકાર્થ્યાન્નિષ્પન્નેનામિસ યોગસ્તસ્માવ્ સર્વસ્ય નિર્વાતઃ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રાયશ્ચિત્તેષુ) અનેક પ્રાયશ્ચિત્તોમાં (વૈકાર્થ્યાન્) એક જ પ્રયોજન હોવાથી (નિષ્પન્ને) ઉત્પન્ન થયેલા નિમિત્ત સાથે (અમિસંયોગઃ) પ્રાયશ્ચિત્તનો સંબંધ થાય છે. (તસ્માત્) માટે એક જ પ્રાયશ્ચિત્તના અનુદાનથી (સર્વસ્ય નિર્વાતઃ) સર્વ દોષનો નાશ થાય છે.

ભાવાર્થ :—અનેક પ્રાયશ્ચિત્તો હોય છે. કટુ કરવામાં કયાંય પણ વૈગુણ્ય થયું હોય તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરવામાં આવે છે. એક જ પ્રાયશ્ચિત્તના અનુષ્ઠાનથી ઉત્પન્ન થયેલા વૈગુણ્યનો નાશ થાય છે. વૈગુણ્ય થયું એ શાસ્ત્રથી જ સમગ્રય છે અને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી એનો નાશ થાય છે એ પણ શાસ્ત્રથી જ સમગ્રય છે. આથી પ્રાયશ્ચિત્તોનો સમુચ્ચય છે એમ સમજવું નહિ શાસ્ત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે કોઈ પણ એક પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી કતુમાં ઉત્પન્ન થયેલા દોષનો નાશ થાય છે, માટે તેજ દોષના નાશ કરવા માટે બીજા પ્રાયશ્ચિત્તનું અનુષ્ઠાન કરવું નહિ. અર્થાત્ જ્યાં અનેક પ્રાયશ્ચિત્તો બતાવ્યાં હોય ત્યાં વિકલ્પ છે એમ સમજવું. ॥ ૧૬ ॥

‘ નૈમિત્તિક પ્રાયશ્ચિત્તોનો સમુચ્ચય છે. ’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

સમુચ્ચયસ્ત્વદોષોઽર્થેષુ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ઈર્થેષુ અદોષઃ) જ્યાં અર્થમાં વૈગુણ્ય અથવા પ્રત્યવાયનું શ્રવણ ન હોય અને કેવળ કર્મકર્તાવ્યતી માત્રનું શ્રવણ થતું હોય ત્યાં (સમુચ્ચયઃ) પ્રાયશ્ચિત્તોનો સમુચ્ચય માનવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—જ્યાં કર્મમાં વૈગુણ્યનું કે દોષનું શ્રવણ થતું ન હોય અને પ્રાયશ્ચિત્ત નિમિત્તને લીધે બતાવવામાં આવતાં હોય ત્યાં પ્રાયશ્ચિત્તોનો સમુચ્ચય છે એમ સમજવું. જેમકે મિષ્ટેષુ જુહોતિ । રક્ષે જુહોતિ । યરાનું પાત્ર ભાંગી ગયું હોય અથવા તેમાં ઊદ્ર આદિ પડવાથી તેમાં રાખેલો પ્રવાહી પદાર્થ વહી ગયો હોય તો હોમ કરવો. આ ઠેકાણે બંને હોમોનો સમુચ્ચય સમજવો. ભિન્નતા અને રક્તતા નિમિત્તમાત્ર છે અને તેને લીધે કરવામાં આવતા હોમ કર્મનાં અંગો બને છે. ॥ ૧૭ ॥

‘ કર્મકાળમાં અનધ્યાય આવે તો પણ મંત્રોનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. મન્ત્રાણાં કર્મસંયોગાત્ સ્વધર્મેણ પ્રયોગઃ સ્વાદ્

ધર્મસ્ય તન્નિમિત્તત્વાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(મન્ત્રાણાં કર્મસંયોગાત્) મંત્રોનો સંબંધ કર્મ સાથે હોવાથી (સ્વધર્મેણ પ્રયોગઃ સ્વાત્) મંત્રના ધર્મ સાથે જ પ્રયોગ થવો જોઈએ, (ધર્મસ્ય તન્નિમિત્તત્વાત્) પઠિત્વ રૂપ ધર્મ પકડને માટે જ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કર્મના અંગ તરીકે જે મંત્રોનું વિધાન થયું હોય છે તે મંત્રો કર્મ કરતી વખતે જો અમાત્રાસ્યા આદિ પર્વ આવ્યું હોય તો તે દિવસે મંત્રોનો પાઠ ન કરવો જોઈએ કારણ કે પર્વમાં અધ્યયનનો નિષેધ છે. જ્યારે જ્યારે મંત્રનું પઠન થાય ત્યારે ત્યારે રાષ્ટ્રાય જ છે. અને અનધ્યાયના દિવસોમાં રાષ્ટ્રાય ન કરવો જોઈએ. માટે જો કર્મ કરતી વખતે અનધ્યાયનો દિવસ આવ્યો હોય તો કર્મના અંગભૂત મંત્રો તે દિવસે બોલશા નહિ. ॥ ૧૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. વિધાં પ્રતિ વિધાનાદ્વા સર્વકાલં પ્રયોગઃ સ્યાત્
કર્મર્થત્વાત્ પ્રયોગસ્ય ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (વિધાં પ્રતિ વિધાનાત્) અધ્યયન પ્રત્યે અનધ્યાયનું વિધાન હોવાથી (સર્વકાલં પ્રયોગઃ સ્યાત્) હરેક દિવસે કર્મ થઇ શકે છે (કર્મર્થત્વાત્ પ્રયોગસ્ય) કર્મનો પ્રયોગ કર્મને માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અધ્યયનમાં અનધ્યાયના દિવસોનો સંબંધ છે. યજ્ઞ આદિ કર્મના પ્રયોગમાં એનો સંબંધ નથી. યજ્ઞમાં જે મંત્રો બોલવામાં આવે છે તે કંઈ અધ્યયનને મટે હોતા નથી એ તો કર્મ સિદ્ધિને માટે હોય છે તેથી યજ્ઞ આદિ કર્મ તો અનધ્યાયને દિવસે પણ થઇ શકે છે અને મંત્રો પણ બોલી શકાય છે એમાં કોઇ પણ ખતનો પ્રત્યયાય નથી. ॥ ૧૯ ॥

જપાદિ મંત્રોમાં મંત્રસમાભનાય સિદ્ધસ્વર નિયમનું અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ભાષાસ્વરોપદેશાદૈરવત્ પ્રાવચનપ્રતિષેધઃ સ્યાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(ભાષાસ્વરોપદેશાત્) ભાષિક સ્વરના ઉપદેશથી (પ્રાવચનપ્રતિષેધઃ સ્યાત્) પ્રાવચન સ્વરોનો પ્રતિષેધ થાય છે (દૈરવત્) જેમ જરા પદના ઉપદેશથી જિરા પદનો નિષેધ થાય છે તેમ.

ભાવાર્થ :—આદ્ય અંશમાં કેટલાક મંત્રોમાં ભાષિક સ્વરો હોય છે. અને મંત્ર-સમાભનાયમાં ત્રેસ્વર્યથી મંત્રો પઠિત હોય છે. ભાષિક સ્વર એટલે.....

છન્દોગા બહ્વૃચાશ્ચૈવ તથા વાજસનેયિનઃ ।

ઉચ્ચનીચસ્વરં પ્રાઢુઃ સ વૈ ભાષિક ઉચ્યતે ॥

સામવેદી, ઋગ્વેદી અને યજુર્વેદી આલણે ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિત સ્વરોનું જે ઉચ્ચારણ કરે છે તે ભાષિક સ્વર કહેવાય છે. તેમાં મંત્રોમાં જે પ્રવચનનો સ્વર હોય છે તેનો પ્રતિષેધ થાય છે જેમ ધરા પદના ઉચ્ચારવાથી ' ગિરા ' પદનો નિષેધ થાય છે તેમ. ભાષિક સ્વર જુદો હોય છે અને પ્રાવચન સ્વર પણ જુદો હોય છે. પ્રાવચનના સ્થાનમાં સ્વરનું ઉચ્ચારણ કરવાથી પ્રાવચનનો નિષેધ થાય છે. ॥ ૨૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. મન્ત્રોપદેશો વા ન ભાષિકસ્ય પ્રાયાપત્તેર્ભાષિકશ્રુતિઃ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (મન્ત્રોપદેશઃ) મંત્રોના જ ઉપદેશ હોય છે (ન ભાષિકસ્ય) ભાષિક સ્વરોનો ઉપદેશ નથી. (પ્રાયાપત્તેઃ) ઉત્પત્તિકાલિક સ્વરોનો આધ આવવાથી (ભાષિકશ્રુતિઃ) ભાષિકશ્રુતિ છે.

ભાવાર્થ :—કેવળ ભાષિક સ્વરોનો ઉપદેશ નથી પણ સ્વરવિશિષ્ટ મંત્રોનો ઉપદેશ હોય છે. મંત્રોપદેશ વખતેનો જે સ્વર હોય છે તે જ કર્મ કરતી વખતે આલણ સ્વર હોય છે. એટલે પ્રાવચન સ્વરવિશિષ્ટ મંત્રનું જ ઉચ્ચારણ કરવું. એક સ્વરના સ્થાનમાં બીજો સ્વર બોલવો એ ઠીક નથી. ॥ ૨૧ ॥

વિકારઃ કારણાગ્રહણે ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(કારણાગ્રહણે) કારણનું મહત્ત્વ ન હોવાને લીધે (વિકારઃ) ‘ ધરા ’ પદથી ગિરાપદનો આધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—હરા પદથી ગિરા પદનો વિકાર થઇ શકે છે. જેમ સ્વરમાં તો ભાષિક સ્વરના અનુપદેશમાં મંત્રનો ઉપદેશ કારણ રૂપે છે તેમ હરા પદ રૂપ વિકાર ગિરાનો આધ ન કરે એમાં કશું કારણ નથી. ॥ ૨૨ ॥

‘ આહણોત્પન્ન મંત્રોનો ભાષિક સ્વર નિયમ છે. ’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

તદ્વાચ્યત્વાદદૃષ્ટોડ્યેવમ્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(તદ્વાચ્યત્વાત્) તે જ ન્યાયથી (અદૃષ્ટઃ અપિ એવમ્) મંત્રકાંડમાં અદૃષ્ટ મંત્ર પણ પ્રાત્યન સ્વર હોય છે.

ભાવાર્થ :—યજ્ઞકર્મણ્યજપન્યૂક્તસામસુ । પાણિનોય વ્યાકરણ. ॥ ૧-૨-૩૪ ॥ વેદમાં ત્રિસ્વર્યથી મંત્રો પઠિત છે. પણ યજ્ઞ કર્મ કરતો વખતે તેમાં એક શ્રુતિ સ્વર છે. આહણમાં બતાવેલા સ્વરથી પાઠ કરતાની જરૂર નથી અર્થાત્ ભાષિક સ્વરથી એ મંત્રો બોલવા નહિ. કારણ કે પૂર્વ સૂત્રમાં મંત્ર માત્રનું વિધાન હોવાથી સ્વર વિધાન નથી. ॥ ૨૩ ॥

સ્તિધ્વાંત સૂત્ર.

તદુત્પત્તેર્વા પ્રવચનલક્ષણત્વાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (તદુત્પત્તેઃ) આહણમાં ઉત્પત્તિ હોવાથી. (પ્રવચનલક્ષણત્વાત્) પ્રવચનનું લક્ષણ તેમાં હોવાથી આહણ વાક્યમાં મંત્રત્વ પણ છે જ.

ભાવાર્થ :—આહણ અન્થમાં જે મંત્રની ઉત્પત્તિ છે તેમાં તો ભાષિક સ્વર જ છે. સ્વર-વિશિષ્ટ જ આહણ મંત્રની ઉત્પત્તિ છે. પ્રવચન મંત્રનું જે લક્ષણ ખીન્ન અધ્યાયમાં કહ્યું છે તે લક્ષણ આહણ વાક્યમાં પણ હોવાથી આહણ વાક્યને પણ મંત્ર તરીકે કહેવું યોગ્ય છે. અહીં શાસ્ત્ર ભાષ્યમાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે. બ્રાહ્મણોત્પત્તેર્મંત્રસ્ય । ભાષિકેણપ્રયોગઃ સ્થાત્ । પ્રવચનલક્ષણત્વાત્ । પ્રવચનં મન્ત્રાણાં લક્ષણં યથા મંત્રા પ્રોચ્યન્તે તથાવિધા વિજ્ઞાપન્તે । તે ચ ભાષિક એવ ઉત્પન્નાઃ । તેષામન્યથા વિવૃત્તે પ્રમાણં નાસ્તિ તસ્માદયોત્તરનાસ્તથાવિધા એવ પ્રયોક્તવ્યાઃ । આહણ અંશેમાં જે સ્વરથી મંત્રો ઉત્પન્ન થયા છે તે સ્વરથી જ પ્રયોક્તવ્ય હોવા જોઇએ. ભાષિક સ્વરમાં ઉત્પન્ન થયા છે માટે ભાષિક સ્વરથી જ પ્રયોગ કરવો જોઇએ. ॥ ૨૪ ॥

‘ કરશુમંત્રોમાં મંત્રાંતે કર્મનો પ્રારંભ કરવો જોઇએ. ’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

મન્ત્રાણાં કરણાર્થત્વાન્મન્ત્રાન્તેન કર્માદિસંનિપાતઃ સ્યોત્ત સર્વસ્ય

વચનાર્થત્વાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(મન્ત્રાણાં કરણાર્થત્વાત્) મંત્ર ક્રિયા કરવાને માટે હોવાથી (મન્ત્રાન્તેન) મંત્ર બોલ્યા પછી (કર્માદિસંનિપાતઃ સ્માધ) કર્મ શરૂ કરવું. (સર્વસ્ય વચનાર્થત્વાત્) સર્વ મંત્ર સમસ્ત અર્થ બતાવતો હોવાથી

ભાવાર્થ :—કર્મકાંડમાં અમુક મંત્રથી અમુક કર્મ કરવું. એવું ન્યાં બતાવવામાં આવ્યું છે ત્યાં સંપૂર્ણ મંત્ર બોલ્યા પછી તે કર્મ કરવું નેષ્ટએ, કારણ કે મંત્ર તો અર્થના સ્મારક હોય છે. સંપૂર્ણ મંત્ર બોલ્યા વગર અર્થનું સ્મરણ થઇ શકે નહિ અને જો મંત્રની શરૂઆતમાં એકાદ પદ બોલીને જ કર્મ કરી લેવામાં આવે તો પછીનો મંત્રભાગ બોલવો બ્યર્થ છે કારણ કે અર્થનું પ્રથમથી જ સ્મરણ થઇ ગયું હવે બાકીનો મંત્ર શા માટે બોલવો. આથી એવો નિયમ બહવામાં આવ્યો છે કે સંપૂર્ણ મંત્ર બોલ્યા પછી જ ક્રિયા કરવી. ॥ ૨૫ ॥

‘વસોર્ષારામાં પૂર્વની પેઠે મંત્રના કર્મનો સંનિપાત થાય છે.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.
પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. સન્તતવચનાદ્ ધારાયમાદિસંયોગઃ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(સંતતવચનાત્) સંતત એવું વચન હોવાથી (ધારાયમા) ધારામાં (આદિ-સંયોગઃ) આદિ સંયોગ છે.

ભાવાર્થ :—મંત્ર અને ધારાનો અલંત સંયોગ હોવાથી મંત્રની શરૂઆતમાં જ ધારાનો સંયોગ થવો નેષ્ટએ. સંતતાં વસોર્ષારાં જુહોતીતિ આ વાક્યમાં કર્મનો મંત્ર સાથે આદિ સંયોગ ઇષ્ટ છે કે અન્ય સંયોગ. અર્થાત્ મંત્ર બોલી રહ્યા પછી ધારા કરવી ? આ શંકાનું સમાધાન પૂર્વપક્ષ તરફથી ઉપર પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું છે. ॥ ૨૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. કર્મસંતાનો વા નાનાકર્મત્વાદિતરસ્યાશક્યત્વાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (કર્મસન્તાનઃ) કર્મનો અલંત સંયોગ ક્રિયા અને મંત્રનો નથી પણ ક્રિયાઓનો જ અલંત સંયોગ હોય છે (નાનાકર્મત્વાત્) કર્મ અનેક હોવાથી (ઇતરસ્યા અશક્યત્વાત્) ક્રિયા અને મંત્રનો સંતત સંયોગ અશક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ક્રિયા આશુતર વિનાશિની હોય છે અને મંત્ર ચિરસ્થાયી હોય છે. એટલે એ બેનો સંયોગ થઇ શકે નહિ. સંયોગ તો સમકાલમાં સ્થિર પદ્ધતિનો જ થઇ શકે છે. માટે મંત્રને અને અર્થાત્ મંત્ર બોલી રહ્યા પછી ક્રિયા થવી નેષ્ટએ. દ્વાદશ દ્વાદશ જુહોતિ એ સંખ્યાથી અનેક કર્મ હોવાનું સમગ્ય છે. ॥ ૨૭ ॥

આધારમાં પણ મંત્રાન્તમાં જ કર્મસંનિપાત હોય છે. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

આધારે ચેદ્ દીર્ઘધારત્વાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(આધારે ચેત્) આધારમાં જો મંત્રની શરૂઆતમાં સંયોગ ઇષ્ટ છે એ શંકાના સમાધાનમાં કહે છે કે (દીર્ઘધારત્વાત્) દીર્ઘધારા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સંતતમાધારયતિ આ ઠેકાણે પણ સંતત વચન દીર્ઘધારાપરક હોવાથી મંત્રાન્તમાં જ આધાર કરવો એજ ઇષ્ટ છે. ॥ ૨૮ ॥

એકકાર્યમંત્રાનું વિકલ્પાધિકરણ.

મન્ત્રાણાં સંનિપાતિત્વાદેકાર્યાનાં વિકલ્પઃ સ્યાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(મન્ત્રાણાં સંનિપાતિત્વાત્) મંત્રો સ્મરણ દ્વારા કર્મમાં પ્રાપ્ત થઇ ઉપકારક હોવાથી (એકાર્યાનાં વિકલ્પઃ) એક અર્થવાળાઓનો વિકલ્પ હોય છે.

ભાવાર્થ :—રૂષા વાં વિમજતુ, મગો વાં વિમજતુ, અર્ચમા વાં વિમજતુ । આ ત્રણે મંત્રો પુરોડાશ વિભાગને માટે છે. આ વિભાગ એક મંત્રથી પણ શક્ય છે, કારણ કે એક મંત્રથી પુરોડાશ વિભાગનું સ્મરણ થઈ શકે છે. માટે આ ત્રણે મંત્રમાંથી કોઈ પણ એક મંત્રથી કાર્ય થાય છે. આ ઉપરથી એ સિદ્ધાંત નીકળે છે કે એક જ અર્થ તાળા અથવા એક પ્રયોજન તાળા મંત્રો એક કરતાં વધારે હોય તો તેનો વિકલ્પ માનવો. ॥ ૨૯ ॥

સંખ્યા યુક્ત વચન વિહિત મંત્રોનો સમુચ્ચય છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સંખ્યાવિહિતેષુ સમુચ્ચયોઽસંનિપાતિત્વાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(સંખ્યાવિહિતેષુ) સંખ્યા સાથે જ્યાં મંત્રોનું વિધાન હોય ત્યાં (સમુચ્ચયઃ) મંત્રોનો સમુચ્ચય સમજવો (અસંનિપાતિત્વાત્) કર્મમાં સ્મરણ દ્વારા સર્વમંત્રો હેતુ તરીકે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ચતુર્ભિરગ્નિમાદત્તે આ દેહાણે ચારેય મંત્રોથી અગ્નિનું આદાન હોય છે. ચારેય મંત્રો એટલા પછી અગ્નિને હાથથી પકડવી એ કે હેલા મંત્રથી જ અર્ચ સ્મરણ થવાથી પૂર્વોક્ત ત્રણ મંત્ર એટલાની જરૂર રહેતી નથી છતાં એનું ઉચ્ચારણ અવશ્ય કરવાનું હોય છે કારણ કે તે વિહિત હોવાથી અદૃષ્ટ જનક હોય છે. ॥ ૩૦ ॥

‘ બ્રાહ્મણુ વિહિત ઉપ્રથસ્વ ઇત્યાદિ મંત્રોનો વિકલ્પ છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. બ્રાહ્મણવિહિતેષુ ચ સંખ્યાવત્સર્વેષામુપદિષ્ટત્વાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (બ્રાહ્મણવિહિતેષુ) બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં વિહિત (સંખ્યાવત્) સંખ્યા પેઠે (સર્વેષામ્) સર્વમંત્રોનો સમુચ્ચય હોય છે (ઉપદિષ્ટત્વાત્) ઉપદિષ્ટ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—“ ઉરુ પ્રથસ્વ ” “ ઉરુ પ્રયોરુ તે યજ્ઞપતિઃ પ્રથતામ્ ” આ બંને બ્રાહ્મણ ગ્રંથોક્ત મંત્રો છે અને તેનો વિનિયોગ સિંગરૂપ પ્રમાણથી પુરોડાશ-પ્રથનમાં છે, બંને મંત્રો ઉદ્દેશ દ્વારા વિહિત છે તેથી પ્રથન રૂપ કાર્યમાં એ બંનેનો સમુચ્ચય માનવો જોઈએ. ॥ ૩૧ ॥

યાજ્ઞ્યાવલ્કારયોશ્ચ સમુચ્ચયદર્શનં તદ્વત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (યાજ્ઞ્યાવલ્કારયોઃ) જેમ યાજ્ઞ્યા અને વલ્કારનું (સમુચ્ચય-દર્શનમ્) સમુચ્ચય દર્શન થાય છે (તદ્વત્) તે પ્રમાણે.

ભાવાર્થ :—“ યાજ્ઞ્યાયા જુહોતિ ” વર્ણકારેણ જુહોતિ આ બંને મંત્રોનો જેમ એક હોય રૂપ કાર્યમાં સમુચ્ચય છે તેમ પુરોડાશ-પ્રથનમાં પણ ઉપર કહેલાં બંને મંત્રોનો સમુચ્ચય છે. ॥ ૩૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. વિકલ્પો વા સમુચ્ચયસ્યાશ્રુતિત્વાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (વિકલ્પઃ) વિકલ્પ છે (સમુચ્ચયસ્ય અશ્રુતિત્વાત્) સમુચ્ચયનું શ્રવણ ન થતું વાથી.

ભાવાર્થ :—સમુચ્ચયનું શ્રવણ થતું ન હોવાથી પુરોહાશ મંત્રોમાં વિકલ્પ જ માનવો જોઈએ. ॥ ૩૩ ॥

ગુણાર્થત્વાદુપદેશસ્ય ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(ઉપદેશસ્ય) ઉપદેશ (ગુણાર્થત્વાત્) ગુણાર્થક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જો કે મંત્રમાં પ્રથમ્વ રૂપ ક્રિયાપદથી દર્શન સમજી શકાતું હોવાથી વિનિયોગ દ્વારા જ મંત્રોનો વિનિયોગ થઈ શકે છે છતાં વિનિયોગનો જો ઉપદેશ કયો છે, તે ગુણાર્થક છે, અર્થાત્ સ્તુતિરૂપ અર્થવાદને માટે છે.

વષટ્કારે નાનાર્થત્વાત્ સમુચ્ચયઃ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(વષટ્કારે) વષટ્કાર દષ્ટાન્તમાં (નાનાર્થત્વાત્) બિનાર્થકતા હોવાથી (સમુચ્ચયઃ) ત્યાં સમુચ્ચય માનવો પડે છે.

ભાવાર્થ :—વષટ્કાર રૂપ જો દૃષ્ટાન્ત અર્થ્ય છે તે પ્રમાણર નથી કારણ ગાગ્યા એ તો મંત્ર છે અને તે દેવતાનું સ્મરણ કરાવે છે. વષટ્કાર એ તો પ્રદાનને માટે હોય છે. આમ માન્યા અને વષટ્કારના જુદા જુદા અર્થ માટે ત્યાં સમુચ્ચય થઈ શકે છે પણ ઉલ્લેખ પ્રવચ્ચ આદિ મંત્રોમાં એવો ભેદ ન હોવાથી વિકલ્પ જ માનવો જોઈએ. ॥ ૩૫ ॥

‘ હૌત્ર મંત્રોનો પણ સમુચ્ચય છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ મંત્ર. હૌત્રાસ્તુ વિકલ્પેરન્નેકાર્યત્વાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(હૌત્રાઃ સ્તુ) હૌત્ર મંત્રોમાં તો (વિકલ્પેરન્) વિકલ્પ હોય છે (એકાર્યત્વાત્) એકાર્યક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યુષ્ય ઉચ્છ્રીયમાણ્ય અનુબ્રૂહિ આ પ્રમાણે પ્રેષવાક્ય પછી હોતાએ ઉચ્છ્રીયણિંગક મંત્ર બોલવો જોઈએ. ઉચ્છ્રીયણિંગક મંત્રો ચાર છે. “ ઉચ્છ્રીયસ્વ વનસ્પતે ” એક “ સમિદ્વસ્ય ” બીજો “ ઊર્ધ્વમ્ ઊષુળઃ ” ત્રીજો અને “ ઊર્ધ્વનિ ” એ ચોથો આ ચારેય મંત્રોનો સમુચ્ચય માનવો કે વિકલ્પ ? આમાં પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે કે વિકલ્પ માનવો જોઈએ. ॥ ૩૬ ॥

સિદ્ધાન્ત સૂત્ર. ક્રિયમાણાનુવાદિત્વાત્ સમુચ્ચયો વા હૌત્રાણામ્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ક્રિયમાણાનુવાદિત્વાત્) ક્રિયામાણ કર્મનો અનુવાદક હોવાથી (સમુચ્ચયઃ) સમુચ્ચય છે (હૌત્રાણામ્) હૌત્ર મંત્રોનો.

ભાવાર્થ :—નિર્વાપાદિ મંત્રો પેઠે કર્તવ્ય સ્મરણ કરાવનારા એ મંત્રો નથી પણ અધરથું જે કામ કરે છે તેનો અનુવાદ હોતાએ કરવાનો હોય છે માટે હૌત્ર મંત્રોમાં સમુચ્ચય જ માનવો જોઈએ વિકલ્પ નહિ. ॥ ૩૭ ॥

સમુચ્ચયં ચ દર્શયતિ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સમુચ્ચયં દર્શયતિ) સમુચ્ચય યતાવનાર વાક્ય પણ છે.

ભાવાર્થ :—‘ત્રિઃ પ્રથમામન્વાહ’ પહેલી ઋચાને ત્રણ વાર બોલવી ત્રિફલકામ ત્રીજી ઋચા ત્રણ વખત બોલવી અહીં પ્રથમત્વ અને ઉત્તમત્વ મંત્ર મળુન વગર સંભવી શકે નહિ. માટે સમુચ્ચય જ માનવો જોઈએ. ॥ ૩૮ ॥

इति गुर्जरभाषायां जैमिनीयमीमांसाभाष्ये द्वादशाध्यायस्य तृतीयः पादः

अथ द्वादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः

જપ, સ્તુતિ, આશીઃ અને અભિધાનોના સમુચ્ચય છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

जपाश्चाकर्मसंयुक्ताः स्तुत्याशीरभिधानाश्च याजमानेषु समुच्चयः

स्यादाशीःपृथक्त्वात् ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(જપ્તઃ ચ) અને જપના મંત્રોનો સમુચ્ચય છે. (અકર્મસંયુક્તાઃ) કર્મ-પ્રદાશક લિંગથી શુદ્ધ હોવાથી. (સ્તુત્યાશીરભિધાનાત્ ચ) સ્તુતિ, આશીઃ અને અભિધાન હોવાથી (યાજમાનેષુ) યજમાન કર્મમાં (સમુચ્ચયઃ સ્વાત્) સમુચ્ચય હોય છે. (આશીઃ પૃથક્ત્વાત્) આશીઃ જુદી જુદી હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કર્મ પ્રદાશક લિંગથી રહિત અને યજમાન વડે બોલવામાં આવતા જપ પ્રયોજનવાળા મંત્રોનો સમુચ્ચય માનવામાં આવે છે. આયુઃ વર્ષઃ ઇત્યાદિ જુદી જુદી આશિષો હોવાથી. એ જ પ્રમાણે જપ અને સ્તુતિ ૧ મંત્રોનો પણ સમુચ્ચય માનવો, કારણ કે તેનો અર્થ ૬૪ હોય છે. ઋણવીમનૂચ્ય વાગ્ યન્તઃકયા સારસ્વતીમનૂચ્ય વાગ્ યન્તઃકયા । બાહ્યસ્પત્ય-મનૂચ્ય વાગ્ યન્તઃકયા, આનાથી જપનું વિધાન થાય છે. અગ્નિર્મૂર્ધા ઇત્યાદિ સ્તુતિનો મંત્ર છે અને બાહુર્દા અગ્નેસ્થાયુર્મેદદિ આ આશી મંત્ર છે. ભાવાર્થ એ છે કે આશિષો જેટલી મંત્રોમાં યતાવી હોય તે અધીનો સમુચ્ચય કરવો. કેવળ એક જ આશીવચન બોલી બીજીને પડતી મૂકતી એમ ન સમજવું. કારણ કે જુદા અર્થોની આશિષો અને સ્તુતિઓ જુદી હોય છે. એ પ્રમાણે જપના જે મંત્રો હોય તે પણ સમુચ્ચય જ સમજવો. ॥ ૧ ॥

સમુચ્ચયં ચ દર્શયતિ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સમુચ્ચયં દર્શયતિ) સમુચ્ચય યતાવે છે.

ભાવાર્થ :—ત્રિઃ પ્રથમામન્વાહ ઇત્યાદિ વાક્યોથી સમુચ્ચય યતાવવામાં પણ આવે છે. આ ઠેકાણે શાબ્દ ભાષ્યમાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે. एकस्मिंश्च मन्त्रे त्रितयमपि संभवति

સ્તુતિરભિધાનં જપશ્ચ યથા, इदं विष्णुर्विचक्रमे, इति । यदि विष्णुर्वाध्यते ततः स्तुतिः
अथाव्यस्मै वृत्तान्त आख्यायते ततोऽभिधानम् । अयात्मनावधार्यते ततो जपः એક જ
મંત્રમાં સ્તુતિ અભિધાન અને જપ ત્રણે હોય છે. જેમકે :-इदं विष्णुर्विचक्रमे इत्यादि मंत्रमा
ज्जे બીજને વિષ્ણુને બોધ કરાવવામાં આવે તો તે સ્તુતિ, જે કેવળ વૃત્તાન્ત જ કહેવામાં આવે
તો અભિધાન અને પોતે જ પોતાને માટે નિર્ણય કરતા હોય તો જપ કહેવાય છે. ॥ ૨ ॥

‘ઐન્દ્ર આહર્સપત્યમાં દ્વિવિ યાજ્ઞયા અને અનુવાકયાનો વિકલ્પ છે.’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

याज्यानुवाक्यासु तु विकल्पः स्याद् देवतोपलक्षणार्थत्वात् ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :- (તુ) પશુ (યાજ્યાનુવાક્યાસુ) ઐન્દ્રઆહર્સપત્યલિંગક અનેક યાજ્ઞયા અને
પુરોવાકયા યુગલોના (વિકલ્પઃ સ્યાત્) વિકલ્પ માનવામાં આવે છે (દેવતોપલક્ષણાર્થત્વાત્)
દેવતાના સ્મરણને માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :-इदं वामास्ये हविः એ અનુવાકમાં ઐન્દ્ર અને આહર્સપત્ય લિંગવળા
યાજ્ઞયા અને અનુવાકયાનાં યુગલો આજ્ઞાત છે. તેમાં સમુચ્ચય માનવનો નથી. પણ વિકલ્પ જ
માનવો જેમકે અર્થાત્ કોષ્ટપણ એક યાજ્ઞયા અને અનુવાકયા ત્રદ્વ જેલવી જેમકે. યાજ્ઞયા
અને અનુવાકયાનો ઉદ્દેશ દેવતાનું સ્મરણ કરાવવું એ હોય છે અને ઇષ્ટ ફળ તો એક જ
હોય છે. ॥ ૩ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ૪

પદાર્થ :- (ચ) અને (લિંગદર્શનાત્) લિંગવાક્યનું દર્શન થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :-द्वे द्वे संभरति ' આમાં એક યાજ્ઞયા અને એક પુરોવાકયા સંતુક એમ મળી
જે ત્રયાઓનું કથન છે. આ લિંગ વાક્યથી પણ વિકલ્પ જ જણાય છે. ॥ ૪ ॥

સોમદ્રવ્યના સાધનભૂત દ્રવ્યોના સમુચ્ચયનું અધિકરણ.

पूर्वपक्ष. क्यणेषु तु विकल्पः स्यादेकार्थत्वात् ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :- (તુ) પૂર્વપક્ષ દ્યોતક અવ્યય છે. (ક્યણેષુ) સોમ ખરીદવાના દ્રવ્યોમાં
(વિકલ્પઃ સ્યાત્) વિકલ્પ હોય છે. (એકાર્થત્વાત્) બધાનું એક પ્રયોગન હોવાથી.

ભાવાર્થ :-સોમ ખરીદવાના સાધન દ્રવ્ય ધણાં હોય છે. અજ્યા ક્રીણાતિ હિરણ્યેન
ક્રીણાતિ ઇત્યાદિ. બકરી આપીને સોમ વેચાતો લાઇ શકાય છે, સોનું આપીને પણ ખરીદી
શકાય છે. વસ્ત્ર આપીને પણ સોમ વેચાતો લાઇ શકાય છે. આ દ્રવ્યોમાંથી કોષ્ટ પણ એક દ્રવ્ય
આપી સોમદત્તા ખરીદી લેવી જેમકે. સર્વ દ્રવ્યોથી સોમ ખરીદવાની જરૂર નથી માટે સોમ-
કથના સાધન દ્રવ્યોમાં વિકલ્પ છે. આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું મતભ્ય છે. ॥ ૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સમુચ્ચયો વા પ્રયોગે દ્રવ્યસમવાયાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સમુચ્ચયઃ) સમુચ્ચય છે (પ્રયોગે) પ્રયોગમાં (દ્રવ્યસમવાયાત્) દ્રવ્યોનો સમવાય બતાવેલો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રયોગમાં અર્થાત્ સોમ યાગમાં જેટલાં દ્રવ્યો સોમ કૃપના સાધન તરીકે નિહિત કર્યાં છે તે બધાથી સોમ ખરીદવો. એટલે સાધન દ્રવ્યનો સમુચ્ચય છે, વિકલ્પ નહિ. ॥ ૬ ॥

સમુચ્ચયં ચ દર્શયતિ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સમુચ્ચયં દર્શયતિ) સમુચ્ચય બોધક વચન પણ છે.

ભાવાર્થ :—દશમિઃ ક્રીણાતિ, દશાક્ષરા વિરાટ, વિરાજમેવ પ્રાપ્નોતિ ઇત્યાદિ વાક્યો દ્રવ્યોનો સમુચ્ચય બતાવે છે. માટે કય દ્રવ્યોનો સમુચ્ચય માનવો એજ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૭ ॥

ઉપયજનનાદિ પ્રતિપત્તિ કર્મેના સમુચ્ચય છે. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

સંસ્કારે ચ તત્પ્રધાનત્વાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સંસ્કારે) સંસ્કારમાં (તત્પ્રધાનત્વાત્) તે પ્રધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉપયજનમાં હોમીય દ્રવ્યના પ્રતિપત્તિ સંસ્કારમાં હોમીય દ્રવ્ય પ્રધાન હોવાથી સકલ દ્રવ્યોનો સમુચ્ચય છે. પ્રતિપ્રધાનમજ્ઞાવૃત્તિઃ પ્રધાન દીઠ અંગ કર્મેના અવૃત્તિ કરવી આવશ્યક છે. ॥ ૮ ॥

આધાનમાં વિવિધ સંખ્યાક દક્ષિણાઓનો વિકલ્પ છે. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

સંખ્યાસુ તુ વિકલ્પઃ સ્યાત્કૃતિવિપ્રતિષેધાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંત સૂચક છે. (સંખ્યાસુ) સંખ્યાઓમાં (વિકલ્પઃ સ્યાત્) વિકલ્પ છે (કૃતિવિપ્રતિષેધાત્) સંખ્યાના શ્રવણમાં વિરોધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આધાનમાં આ પ્રમાણે શ્રવણ છે. એક દેસા, ષડ્ દેસા, દ્વાદશ દેસા આ પ્રમાણે દક્ષિણા દાનનું વિધાન છે. અહીં સમુચ્ચય માનવો કે વિકલ્પ ? આ શંકાના સમાધાનમાં આ સૂત્ર છે અને દક્ષિણાઓમાં વિકલ્પ છે, સમુચ્ચય નથી એ સિદ્ધાંત છે. અર્થાત્ એકને એકજ દક્ષિણા અપવી અનેક નહિ. ॥ ૯ ॥

પશુગણામાં દ્રવ્યાહુતિઓનો વિકલ્પ છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

દ્રવ્યવિકારે ચ પૂર્વવદ્ધર્મકમ્ સ્યાત્ તથા વિકલ્પે નિયમઃ પ્રધાનત્વાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(દ્રવ્યવિકારે ચ) અને દ્રવ્યના વિકારમાં (પૂર્વવદ્) ઉપરના અધિકરણ પ્રમાણે (ધર્મકમ્ સ્યાત્) ધર્મકર્મ છે અર્થાત્ વિકલ્પ છે. (તથા વિકલ્પે

નિયમઃ) તથા વિકલ્પમા નિયમ બંધાય છે. (પ્રધાનત્વાત્) પ્રધાન હોવાથી દ્રવ્યહોમનો સમુચ્ચય નથી.

ભાવાર્થઃ :— જે યજમાન પશુઓ દાનમાં આપવામાં આવે છે ત્યાં તેને લગતી પવિત્ર દ્રવ્યોનો હોમ કરવાનો હોય છે. એ દ્રવ્યોમાં વિકલ્પ છે અર્થાત્ કે.છ એક દ્રવ્યથી હોમ કરવો બધા દ્રવ્યોથી નહિ. કર્મ પ્રધાન હોય છે અને દ્રવ્ય ગુણ હોય છે માટે વિકલ્પ હોવો એજ હેતુ છે. ॥ ૧૦ ॥

સિક્ષાંતાક્ષેપ સૂત્ર. દ્રવ્યત્વેऽપિ સમુચ્ચયો દ્રવ્યસ્ય કર્મનિષ્પત્તેઃ પ્રતિપશુ

કર્મભેદાદેવં સતિ યથાપ્રકૃતિ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થઃ :— (દ્રવ્યત્વે અપિ સમુચ્ચયઃ) ક્રિયા પ્રત્યે દ્રવ્ય ગુણભૂત હોવા છતાં (દ્રવ્યસ્ય કર્મનિષ્પત્તેઃ) હોમને યોગ્ય દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ કર્મથી થતી હોવાને લીધે (પ્રતિપશુ) દરેક પશુની પાછળ (કર્મભેદાત્) કર્મનો ભેદ હોવાથી સમુચ્ચય હોવો ઇષ્ટ છે. (એવ સતિ) એ પ્રમાણે હોવાથી (યથાપ્રકૃતિ) પ્રકૃતિ પ્રમાણે થવું યોગ્ય છે.

ભાવાર્થઃ :— ક્રિયાને ઉદ્દેશ્યને દ્રવ્ય ગુણ રૂપ હોય છે તથાપિ દ્રવ્યોનો સમુચ્ચય થવો ઇષ્ટ છે. કારણ કે દ્રવ્યને હોમને લાયક વિશુદ્ધિ ગુણવાળું બનાવવું એ કર્મથી થાય છે તથા જે જે પશુ દાનમાં આપવામાં આવે છે તેની પાછળ હોમરૂપ કાર્ય કરવાનું હોય છે આ પ્રમાણે પ્રકૃતિ પ્રમાણે વિદ્યુતમાં પણ સમુચ્ચય હોવો એજ ન્યાય છે. આ પ્રમાણે સિક્ષાંત ઉપર આક્ષેપ કરનારનું માનવું છે. ॥ ૧૧ ॥

કપાલેऽપિ તથેતિ ચેત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થઃ :— (કપાલે અપિ તથા) કપ લોમાં પણ સમુચ્ચય માનવો જોઇએ (હિતિ ચેત્) એ એવી શંકા કરવામાં આવે તો.

ભાવાર્થઃ :— કર્મથી દ્રવ્યની નિષ્પત્તિ થાય છે એટલા કારણથીજ જે દ્રવ્યોનો સમુચ્ચય માનવામાં આવે તો કપાલ રૂપ દ્રવ્યોનો પણ સમુચ્ચય માનવો જોઇએ કારણ કે કપાલોનો પ્રયોગ પણ કર્મથી જ થાય છે. ॥ ૧૨ ॥

ન કર્મણઃ પરાર્થત્વાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થઃ :— (ન) નહિ (કર્મણઃ પરાર્થત્વાત્) કર્મ તો પરાર્થ જ હોય છે.

ભાવાર્થઃ :—કર્મ તો પરાર્થ જ હોય છે. તેને લીધે કંઈ દ્રવ્યોમાં સમુચ્ચય માની શકાતો નથી. તથા કાષ્ટાન્યાહર્તુ પ્રસ્થિતે પુરુષે શાકાહરણમપ્યુપાધિઃ ક્રિયતે શાકમપ્યા-
હરેતિ । શાબરભા.૯૫. કે.૬ માણસ કાઢે લે ॥ જો તો હોય તેને શાક પણ લાવવાનું કહેવામાં આવે છે એટલે કે વાડીમાંથી શાક પણ લાવજો પણ અહીં કાકાનયન મુખ્ય છે અને શાકાનયન ગૌણ હોય છે. એટલે એ બંનેનો સમુચ્ચય થઈ શકતો નથી, પણ શાકનો વિકલ્પ જ રહે છે. તેમ પ્રકૃતસ્થળમાં પણ હોમીય દ્રવ્યોમાંથી કે.છ એક દ્રવ્યનો વિકલ્પ જ હોય છે. ॥ ૧૩ ॥

પ્રતિપત્તિસ્તુ શોષત્વાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પણ્ય (પ્રતિપત્તિ :) પ્રતિપત્તિરૂપ કર્મ છે (શોષત્વાત્) શોષ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આ સૂત્ર પણ્ય શોષદ્રવ્યોમાં સમુચ્ચય જ અતાવવાની આશંકા કરે છે. બાકી રહેલાં દ્રવ્યની પ્રતિપત્તિ કરવાની હોય છે. પ્રતિપત્તિ એટલે તેને યોગ્ય સ્થાનમાં મૂકી દેવાં તે. એટલે તેનાથી પણ્ય સમુચ્ચયની જ સિદ્ધિ થાય છે. ॥ ૧૪ ॥

શૃતેડપિ પૂર્વંઘત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(શૃતે અપિ) શૃતમાં પણ્ય (પૂર્વંઘત્) પૂર્વની પેઠે સમુચ્ચય જ છે.

ભાવાર્થ :—શૃતે ચરુમ્, દધંઘરુમ્ આ પ્રમાણે અબ્યુદયેષ્ટિમાં આમ્નાન છે. એડણિષ્ટાસ્તાન્ વિષ્ણવે શિપિવિષ્ટાય શૃતે ચરુમિતિ વિહિતે શૃતે ક્ષીરેડપિ । અત્ર શૃતપદં એ સ્થવિષ્ટાસ્તાન્નિદ્રાય પ્રદાત્રે દધંશ્ચરુમિત્યત્ર દધ્નોપ્યુપલક્ષણમ્ ॥ આ લેખથી પ્રતિપત્તિ કર્મ અતાવવામાં આવ્યું છે અને સમુચ્ચયનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. ॥ ૧૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. વિકલ્પે ત્વર્થકર્મ નિયમપ્રધાનત્વાચ્છેષે ચ કર્મકાર્ય—

સમવાચાસત્સ્માત્ તેનાર્થકર્મ સ્યાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(વિકલ્પે તુ અર્થકર્મ) વિકલ્પમાં તો અર્થકર્મ હોય છે. (નિયમપ્રધાનત્વાત્) નિયમમાં જ તાત્પર્ય હોવાથી. (શેષે ચ) અને શેષમાં (કર્મ) અર્થકર્મ છે (કાર્યસમવાચાત્) શૃતનો કાર્યમાં સમવાચ હોવાથી (તસ્માત્) માટે (તેન અર્થકર્મ સ્યાત્) અર્થ કર્મ જ છે.

ભાવાર્થ :—પશુને દાનમાં આપ્યા પછી તેને અંગે જે હોમીય દ્રવ્ય હોય છે તે એક જ દ્રવ્યથી હોમ કરવો એવો નિયમ હોય છે. એટલે પ્રકૃતિપ્રાપ્ત અર્થકર્મનું વારણ થઇ શકતું નથી. શેષ દ્રવ્યમાં પણ્ય જે તે દ્રવ્યનો કયાંય પણ્ય ઉપયોગ ન થયો હોય તો એનું પ્રતિપત્તિકર્મ હોય છે પણ્ય જે તેનો કયાંય પણ્ય ઉપયોગ કરવાનો હોય તો તે અર્થકર્મ જ કહેવાય છે. દ્વિ અને શૃતનો કયાંય પણ્ય ઉપયોગ થયેલો ન હોવાથી એનું પ્રતિપત્તિકર્મ નથી પણ્ય અર્થકર્મ જ છે. ॥ ૧૬ ॥

કાર્ય અગ્નિ સાથે નિત્ય અગ્નિનો વિકાર છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ઉચ્ચાયાં કામ્યનિત્યસમુચ્ચયો નિયોગે કામદર્શનાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ઉચ્ચાયામ્) ઉખામાં (કામ્યનિત્યસમુચ્ચય :) કાર્ય અને નિત્ય અગ્નિનો સમુચ્ચય છે (નિયોગે) અગ્નિના નિયોજનમાં (કામદર્શનાત્) કામનું દર્શન થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નિચયન રૂપ કર્મમાં ઉખા ખનાવી તેમાં અગ્નિનું ધારણ કરી રાખવામાં આવે છે એ નિત્ય અગ્નિ છે. હવે તેમાં કાર્ય અગ્નિનું પણ્ય શ્રવણ થાય છે વૃક્ષાપ્રાત્ ઉચ્ચલતો બ્રહ્મવર્ચસકમસ્ય આહ્વલ્ય અવદદ્યાત્ ” જેને બ્રહ્મવર્ચસની કામના હોય તેજે વનઃઃઠ

વખતે સળગતા વૃક્ષના અગ્નિભાગમાંથી અગ્નિ લાવી અવધાન કરવું. આ અગ્નિ કામ્ય કહેવાય છે. કારણ કે બ્રહ્મવચ્ચંસ રૂપ કામનાનો એની સાથે મંબંધ છે. જે કામ્ય અગ્નિ હોય તે અનિત્ય હોય છે. તેમાં નિત્ય અગ્નિમાં હોમ કરવો, જે કામ્ય અગ્નિ છે તેનો ફળને માટે ધારણ કરવામાં આવ્યો છે. વૃક્ષાગ્નિઃ કેવલનિધાનાર્થઃ સંતાપાગ્નિર્હોમાર્થઃ ' આમ બંને અગ્નિઓનાં બુદ્ધિ બુદ્ધિ ફળ હોવાથી બાધ થતો નથી માટે તેનો સમુચ્ચય હોય છે. ॥ ૧૭ ॥

અસંતિ ચાસંસ્કૃતેષુ કર્મં સ્યાત ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(અસંતિ ચ) જે સમુચ્ચય ન માનવામાં આવે તો (અસંસ્કૃતેષુ) અસંસ્કૃત અગ્નિમાં (કર્મં સ્યાત) કર્મ કરવું પડે.

ભાવાર્થ :—જે કામ્ય અગ્નિથી નિત્ય અગ્નિનો બાધ થાય તો અસંસ્કૃત અગ્નિમાં કર્મ કહેવાય. વૃક્ષાગ્નિ ઉપરથી લાવવામાં આવેલો અગ્નિ અસંસ્કૃત કહેવાય છે. સંસ્કૃત અગ્નિ જ સર્વને માટે હોય છે માટે બાધ થતો નથી પણ સમુચ્ચય છે એમ માનવું જોઈએ. ॥ ૧૮ ॥

તસ્ય ચ દેવતાર્થત્વાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(તસ્ય ચ) અને તે અગ્નિ (દેવતાર્થત્વાત્) દેવતા માટે હોય છે.

ભાવાર્થ :—નિત્ય અગ્નિ દેવતોદેશ્યક હોમાર્થ હોવાથી તેમાં થતી જોઈએ કામ્યઅગ્નિ તો કેવળ સંનિધાનને માટે જ રાખ્યો છે માટે સમુચ્ચય માનવો જોઈએ. ॥ ૧૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. વિકારો વા તદુક્તહેતુઃ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (વિકારઃ) બાધ થાય છે. (તદુક્ત હેતુઃ) તે હેતુ કહેવામાં આવ્યો છે.

ભાવાર્થ :—નિત્ય અગ્નિ કે જે હોમને માટે વિદિત છે તેનો બાધ થાય છે. એટલે કે નિત્ય અગ્નિનું જે કાર્ય છે તે કામ્ય અગ્નિ પણ કરે છે અર્થાત્ કામ્ય અગ્નિમાં હોમ થાય છે. જે કામ્ય અગ્નિમાં હોમ ન થાય તો તેનું આદરણ કરવું નકામું છે. જ્યાં બાધક નહીં હોય ત્યાં નિત્ય અગ્નિ પણ કામ કરશે. એટલે એના વિષયનો પણ લોપ થશે નહિ. બાધ થવાથી વિકલ્પ માનવો પડે છે. જે કામી હોય તેણે કામ્ય અગ્નિમાં હોમ કરવો અને જે અકામી હોય તેણે નિત્ય અગ્નિમાં હોમ કરવો. ॥ ૨૦ ॥

વચનાદસંસ્કૃતેષુ કર્મં સ્યાત ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(વચનાત્) વચન હોવાથી (અસંસ્કૃતેષુ) અસંસ્કૃત અગ્નિમાં (કર્મં સ્યાત) કર્મ થવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—વચનના બળથી અસંસ્કૃત અગ્નિમાં પણ હોમરૂપ કર્મ થઈ શકે છે. ॥ ૨૧ ॥

સંસર્ગે चापि दोषः स्यात् ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(અપિ સંસર્ગેચ) પણ સંસર્ગમાં (દોષઃ સ્યાત) દોષ થાય.

ભાવાર્થ :—જો સમુચ્ચય માનવામાં આવે તો પ્રાદાવ્ય અગ્નિ સાથે વૈદ્યારિક અગ્નિનો સંસર્ગ થશે અને તેમાં દોષનું શ્રવણ થશે. અસંસ્કૃત અગ્નિને પ્રાદાવ્ય અગ્નિ કહેવામાં આવે છે. અમર્યે ક્ષુચ્યેઽષ્ટકપાલં નિર્વાપેત્ શુચિ અગ્નિમાં અષ્ટાકપાલ પુરોડાશ્યનો નિર્વાપ કરવો. માટે સમુચ્ચય ન માનવો. ॥ ૨૨ ॥

वचनादिति चेत् ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(વચનાત) વચનને લીધે સંસર્ગ માનવો (હિતિ ચેત) જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો ?

ભાવાર્થ :—સંસર્ગ કરવાનું વચન છે. વાચનિક કર્મ કરવામાં કોઇ પણ ભતને દોષ નથી જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૨૩ ॥

तथेतरस्मिन् ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (હિતરસ્મિન્) અન્ય પક્ષમાં પણ વચન છે.

ભાવાર્થ :—અસંસ્કૃત અગ્નિમાં હોમ કરવો એ પણ વાચનિક જ છે. માટે તેમાં પણ દોષ નથી. આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે જે નૈમિત્તિક અગ્નિ હોય તેનાથી નિત્યનો આદ્ય માનવો જોઇએ, બનનેનો સમુચ્ચય નહિ. ॥ ૨૪ ॥

उत्सर्गेऽपि कर्मणः कृतत्वात् ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(ઉત્સર્ગે અપિ) ઉત્સર્ગ અગ્નિમાં પણ (કર્મણઃ કૃતત્વાર્થ) કર્મ કરેલું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—નિત્ય અગ્નિ દેવતા પરિગ્રહને માટે છે એ જો કહ્યું છે તેમાં પણ દોષ આવતો નથી. અગ્નિના અન્વાધાનથી દેવતાનો પરિગ્રહ થતો શકે છે. કેવળ અગ્નિથી નહિ. જે અન્વાધાન રૂપ કર્મ કરવામાં આવ્યું છે તેનાથી દેવતાનો પરિગ્રહ પણ થાય છે. માટે બીજા અગ્નિમાં પણ વચનથી ચળન થાય છે. ॥ ૨૫ ॥

वैकारिक अग्निमां आडवनीयत्वनो अभावः, એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. સ આહवनीयः स्यादाहुतिसंयोगात् ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(સઃ આહવનીયઃ) વૃક્ષામ ઉપરથી લાવવામાં આવેલો અગ્નિ આહવનીય સંજ્ઞાવાળો (સ્યાત) થાય છે (આહુતિ સંયોગાત્) આહુતિના સંબંધથી.

ભાવાર્થ :—વૃક્ષામ ઉપરથી લાવવામાં આવેલો અગ્નિ વૈકારિક અગ્નિ કહેવાય છે એને આહવનીય એવું નામ આપવામાં આવે છે કે નહિ ? આ શંકાના સંબંધમાં પૂર્વપક્ષવદીનું એવું

માનવું છે કે એને ' આહવનીય ' એ નામ આપી શકાય છે કારણ કે, ' હ્યતેડસ્મિન્ ' આની અંદર પણ આહુતિઓ આપવામાં આવે છે. આહુતિના સંબંધથી ' આહવનીય ' સંજ્ઞા તેને પણ લાગુ પડે છે. ॥ ૨૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

અગ્ન્યો વોદૃત્યાહરણાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અન્ય :) આહવનીયથી એ અન્ય છે (હ્યત્ય આહરણાત્) વૃક્ષના અગ્ર ભાગ ઉપરથી જ લાવવામાં આવેલો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વૃક્ષના અગ્ર ઉપરથી લાવવામાં આવેલો લૌકિક અગ્નિ છે. તે આહવનીય કહી શકાય નહિ. આધાનાદિયો સંસ્કૃત થયેલો અગ્નિ જ આહવનીય કહેવાય છે. કેવળ યોગથી ' આહવનીય ' એવું નામ પ્રસિદ્ધ નથી. ॥ ૨૭ ॥

‘ વૈકારિક અગ્નિને આધાનિક સંસ્કારના અભાવ છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

તસ્મિન્ સંસ્કારકર્મ શિષ્ટવાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(તસ્મિન્) તે વૈકારિક અગ્નિમાં (સંસ્કારકર્મ) આધાનાદિ સંસ્કાર કર્યા કરવું જોઈએ (શિષ્ટવાત્) સર્વ કર્મોના શેષ તરીકે વિદિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વૈકારિક અગ્નિમાં આધાનાદિ સંસ્કારો કરવાં જોઈએ. કારણ કે, તે સર્વ કર્મોના શેષ તરીકે વિદિત છે. જો આધાન સંસ્કાર ન કરવામાં આવે તો તેમાં કરવામાં આવતો હોય વિચલ્ય થઈ જાય. ॥ ૨૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

સ્થાનાસુ પરિલુપ્ત્યેન્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંત સૂચક છે. (સ્થાનાત્) અસંસ્કૃત અગ્નિ સંસ્કૃત અગ્નિના સ્થાનમાં આવેલો હોવાથી (પરિલુપ્ત્યેન્) આધાનાદિ સંસ્કારોનો તેમાં લોપ છે.

ભાવાર્થ :—સંસ્કૃત અગ્નિના સ્થાનમાં તે વૈકારિક અગ્નિ આવ્યો છે માટે તેમાં આધાનાદિ સંસ્કારો ન કરવાં જોઈએ. યથા ચૈત્રો મૈત્રકાર્યે વિનિયુક્તઃ મૈત્રકાર્યંકુરતે, મૈત્રમાતુરુદરાન્નિઃસરણાદિ નાપેક્ષતે । (જૈમિનિ સૂત્ર વૃત્તિ) મૈત્રના કાર્યમાં વિનિયુક્ત થયેલો ચૈત્ર મૈત્રનું કાર્ય કરે છે પણ મૈત્રની માતાના ઉદરમાંથી નિકળતા આદિ ક્રિયાઓની તે અપેક્ષા રાખતો નથી. માટે વૈકારિક અગ્નિ આધાનાદિ સંસ્કારની અપેક્ષા રાખતો નથી. ॥ ૨૯ ॥

નિત્ય ઉખ્ય અગ્નિના નિત્ય ધારણ કરવાનો અભાવ છે.

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

નિત્ય ધારણે વિકલ્પો ન હ્યકસ્માત્પ્રતિષેધઃ સ્થાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(નિત્યધારણે) ઉખ્ય અગ્નિના નિત્ય ધારણ કરવામાં (વિકલ્પઃ) વિકલ્પ છે. (હિ) કારણ કે (અકસ્માત્ પ્રતિષેધઃ ન સ્થાત્) અકસ્માત્ પ્રતિષેધ થઈ શકે નહિ.

ભાવાર્થ :—અગ્નિચયનમાં જે નિત્ય ઉષ્મ અગ્નિ છે તેનું સાર્વકાલિક ધારણ કરવું એ વિકલ્પિત છે. કારણ કે ન પ્રતિસમિધ્વઃ ઇત્યાદિ પ્રતિષેધ અકસ્માત્ થઈ શકે નહિ. પ્રાપ્તિપૂર્વક પ્રતિષેધ હોય છે, માટે ધારણ વિધિની કલ્પના કરવામાં આવે છે. માટે નિત્યધારણની વિધાયિકા કૃતિની કલ્પના કરવી જોઈએ. આ કારણથી ઉષ્મ અગ્નિના નિત્ય ધારણ કરવામાં વિકલ્પ છે. ॥ ૩૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. નિયચારણાદ્ વા પ્રતિષેધો ગતશ્રિયઃ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (નિયચારણા) નિત્ય ધારણ હોવાથી (ગતશ્રિયઃ પ્રતિષેધઃ) ગતશ્રીને માટે પ્રતિષેધ છે.

ભાવાર્થ :—અત્રી પુરુષે ઉષ્મ અગ્નિ નિત્ય ધારણ કરવાનો હોય છે માટે તેના જ પ્રતિષેધ ઉષ્મ-અગ્નિમાં છે. માટે વિકલ્પ નથી. ‘ ધાર્યો ગતશ્રિય અહવનીયઃ ’ આ વાક્ય અત્રીને આહવનીય અગ્નિને ધારણ કરવાનું વિધાન કરે છે. આહવનીયસ્થાનાપન્નત્વાત્ ઉદ્યમસ્યાપિ (યાગર ભાષ્ય) આહવનીય સ્થાનાપન્ન ઉષ્મ અગ્નિ હોવાથી તેનું પણ નિત્ય ધારણ પ્રસક્ત છે. માટે તેના પ્રતિષેધને માટે જ ન પ્રતિસમિધ્વઃ ઇત્યાદિ શ્રુતિ છે. ભાવ એ છે કે અત્રી સિવાય બીજાએ ઉષ્મ અગ્નિને નિત્ય ધારણ કરવાનો અભાવ છે. ॥ ૩૧ ॥

સત્રમાં શુક્ર મહરૂપશાંદિનું એકકર્તૃકત્વ છે એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પરાર્થાન્વેકો યજમાનગણે ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(યજમાનગણે) ધણા યજમાનોનાં (પરાર્થાનિ) પરાર્થ કર્મો (એકઃ) એક યજમાન કરે છે.

ભાવાર્થ :—શુક્ર યજમાનોઽન્વજોરમતે ઇત્યાદિ શુક્રમહ સંસ્કારાદિ કર્મ પરાર્થ હોવાથી એક જ યજમાન કરે છે. સત્રમાં અનેક યજમાનો હોય છે તે તે કર્મ બધાએ કરવાનું નથી. ॥ ૩૨ ॥

‘ અહીન યજ્ઞમાં શુક્રરૂપશાંદિ કોષ્ટ પશુ કરી શકે છે. ’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

અનિયમો ઽવિશેષાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(અનિયમઃ) નિયમ નથી (અવિશેષાત્) વિશેષ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અહીન કંતુમાં શુક્રરાશ કોષ્ટ પશુ યજમાન કરી શકે છે. અમુક જ યજમાન રૂપરૂપે કો એવો નિયમ નથી. વિશેષનું અવધારણ કરાવતું કોષ્ટ પ્રમાણ મળતું નથી. ॥ ૩૩ ॥

સત્રમાં શુક્ર રૂપરૂપ ગૃહપતિએ જ કરવો એ અધિકરણનું સૂત્ર.

મુલ્કયો વાઽવિપ્રતિષેધાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (મુલ્કયઃ) મુખ્ય યજમાન જ સત્રમાં શુક્ર રૂપરૂપ કરે (અવિપ્રતિષેધાત્) વિરોધ ન હોવાથી

ભાવાર્થ :—સત્રમાં યજ્ઞમાનનાં કાર્યો જે શુદ્ધ ગ્રહ સ્પર્શ આદિ છે તે તો મુખ્ય ગૃહપતિ એ જ કરવાં તેમ કરવામાં કોઈ વિરોધ ન હોવાથી. ॥ ૩૪ ॥

સત્રમાં અંજનાદિ સંસ્કારો સર્વે એ કરવાં એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સત્રે ગૃહપતિરસંયોગાત્ હૌત્રવત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(સત્રે) સત્રમાં અંજન અને અભ્યંજન સંસ્કારો. (ગૃહપતિઃ) ગૃહપતિ એ જ કરવા (અસંયોગાત્) અસંયોગનો અભાવ હોવાથી. (હૌત્રવત્) હોતા પેડે.

ભાવાર્થ :—જેમ હોત્ર કર્મ હોતા જ કરે છે અને તેથી હોત્ર શબ્દથી શક્તિ અપાદિત રહે છે તેમ અંજનાદિ સંસ્કારો ગૃહપતિએ જ કરવાં જોઈએ તેમ કરવાથી ગૃહપતિ શબ્દની શક્તિ અપાદિત થાય છે. ॥ ૩૫ ॥

આમ્નાયવચ્ચનાચ્ચ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (આમ્નાયવચ્ચનાત્) આમ્નાયનું વચન હેવાથી.

ભાવાર્થ :—ગૃહપતિને માટે આમ્નાયનું વચન પશુ છે. મૂયસાં યજ્ઞમાન નાં યો ગૃહપતિઃ સમૂયિષ્ઠામૃદ્ધિમૃદ્ધોતિ । જે ગૃહપતિ હોય છે તે વધારે ઋદ્ધિને પ મે છે. ॥ ૩૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સર્વે વા તદર્થત્વાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સર્વે) બધાં જ યજ્ઞમાનો અંજનાદિ સંસ્કારો કરે (તદર્થત્વાત્) સર્વને માટે તે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સોળ ઋત્વિજો અને એક ગૃહપતિ આ બધા મળીને સત્રર થાય છે. એ સર્વને માટે સંસ્કારો છે. માટે અંજનાદિ સંસ્કારોથી બધાય સંસ્કાર્ય છે. ॥ ૩૭ ॥

ગૃહપતિરિતિ ચ સમાખ્યા સામાન્યાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ગૃહપતિ ઇતિ સમાખ્યા) ‘ ગૃહપતિ ’ આ સમાખ્યા છે (સામાન્યાત્) સાધારણ સ્વામિત્વનો પ્રકાર બોધક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઋદ્ધિકામાઃ સત્રગાસીરન્ આ વાક્યથી સર્વાર્થત્વ પ્રતીત થાય છે. ગૃહસ્થ શાલાયા મસ્ત્રસ્ય વા પ્રમુત્ત્વં સર્વસાવારણં શક્યાર્થસ્ય વ્રાગમાત્રઃ આ વાક્યથી સામાન્યની પ્રતીતિ થાય છે. માટે અંજનાદિ સંસ્કારો બધાયે કરતા જોઈએ. ॥ ૩૮ ॥

વિપ્રતિષેધે પરમ્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(વિપ્રતિષેધે) વિરોધમાં (પરમ્) જે પર હોય તે થાય છે.

ભાવાર્થ :—જ્યાં યજ્ઞમાનનાં કાર્યો અને ઋત્વિજોનાં કાર્યો એક સાથે કરવાના હોય છે ત્યાં ઋત્વિજોનાં કાર્યો જ કરવાં કારણ કે જે યજ્ઞમાનાસ્તે ઋત્વિજઃ ’ આ વાક્યથી ઋત્વિક કર્મ આતિદેશિક હોવાથી યજ્ઞમાનના કર્મ કરતા પ્રથમ છે. ॥ ૩૯ ॥

હૌત્રે પરાર્થત્વાત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(હૌત્રે) હોતૃના કર્મમાં (પરાર્થત્વાત્) તે પરાર્થ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—હોતૃ કર્મ કરવામાં પુરુષ પરાર્થ છે. માટે તે કર્મ કોઈ એક પુરુષે કરવું જોઈએ. તન્ન સમાલયા નિયામિકા અહીં સમાખ્યા નિયમ કરનારી હોય છે. અર્થાત્ તે કર્મ હોતાએ જ કરવું જોઈએ. ત્યાં હોતા ગુરુભૂત છે અને એક કરેલા અંજન રૂપ સંસ્કારથી કળા-સંસ્કાર થાય છે. માટે હોતૃ કર્મમાં યજમાન પ્રધાન હોય છે માટે પ્રધાન સંસ્કારની આજ્ઞા કરવી જોઈએ. મટે આગળ જે હૌત્રવત્ જે દષ્ટાન્ત પૂર્વપક્ષવાદીએ આપ્યું છે તે બરાબર નથી. ॥ ૪૦ ॥

વચનં પરમ્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(વચનમ્) આગના વચન જે આપ્યું છે તે (પરમ્) અર્થવાદ છે.

ભાવાર્થ :—કેલ ભૂપરતને અતાવનાર જે વચન આપ્યું છે તે તો અર્થવાદ છે. તત્પરમર્થવાદઃ (સૂત્રવૃત્તિઃ) ॥ ૪૧ ॥

બ્રાહ્મણને જ આત્મિજ્ય કરવામાં અધિકાર છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. પ્રસુત્વાદાત્વિજ્યં સર્વવર્ણાનાં સ્યાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(પ્રસુત્વાત્) સમર્થ હોવાથી (આત્મિજ્યમ્) ઋતિદર્શન (સર્વવર્ણાનામ્ સ્યાત્) બધા વર્ણોએ કરવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—ઋતિદર્શન કર્મ કયા વર્ણે કરવું જોઈએ એનો નિર્ણય આ અધિકરણમાં છે. પૂર્વપક્ષવાદી એવું માને છે કે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય વર્ણોમાંથી કોઈપણ વર્ણનો પુરુષ ઋતિદર્શન કરાવી શકે છે. કારણ કે બધામાં વિદ્યાન હોય છે. ન જ્યોત્સ્નાન વિહિતોડસ્તિ જે અવિદ્યાન હોય છે તે કોઈપણ કર્મમાં વિહિત જ નથી. ॥ ૪૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સ્મૃતે વા સ્યાદ્ બ્રાહ્મણાનામ્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્મૃતેઃ) સ્મૃતિ પ્રમાણથી (બ્રાહ્મણાનામ્ સ્યાત્) બ્રાહ્મણ-વર્ણરૂપ પુરુષોએ જ ઋતિદર્શન કરવાનું હોય છે.

ભાવાર્થ :—યાજ્ઞન, અધ્યાપન અને પ્રતિગ્રહ આ ત્રણ કર્મો તો બ્રાહ્મણોએ જ કરાવવા કારણ કે તેની આશ્રવિકારપે છે પ્રતિગ્રહોડવિકો વિપ્રે યાજ્ઞનાદ્યાપને તથા આતું સ્મૃતિનું વચન છે. કલ્પસૂત્રમાં પણ બ્રાહ્મણને જ આત્મિજ્ય કરવાનું કહ્યું છે. માટે બ્રાહ્મણો જ ઋતિવર્ણે હોઈ શકે ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્ય નહિ. ॥ ૪૩ ॥

ફલત્રયસંવિધાનાસ્થિતેરેવામ્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ફલત્રયસંવિધાનાત) દ્વયત્રયસંનુ વિધાન હોવાથી (સ્થિતેરેવામ્) ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય વણિને.

ભાવાર્થ :—કત્વિજ્ઞેએ આત્મિજ્ઞ્ય કર્મમાં સોમપાન કરવાનું હોય છે. હવે ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને સોમપાન કરવાનો નિષેધ છે. અને આ પ્રમાણે પ્રમાણુવાક્ય છે. યદિ રાજન્યં વૈશ્યં વા યાજયેત્ સ યદિ સોમં ચિમિશ્ચયિષેત્ ન્યપ્રોવસ્તિમિનીરાહ્ય તાઃ સમ્પિથ્ય દક્ષન્યુગ્મુચ્ય તમસૈ મક્ષં પ્રયચ્છેન્ન સોમમ્ ઇતિ સોમપાન નિષેઢાત્ ॥ જો રાજન્ય અથવા વૈશ્યને ચડ કરાવે તો અને તે જો સોમ બક્ષયુતી ઇચ્છા કરે તો તેને વટબક્ષ ॥ કુપંગાને પીસીને તેમાં દહીં નાખી તે બક્ષ આપવો. આ બક્ષો ' દ્વયત્રયસં ' કહે છે. પણ સોમ રસ તો ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને આપવો નહિ. આ નિષેધને લીધે ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય કત્વિજ્ઞ બની શકતા નથી. કત્વિજ્ઞેએ તો સોમપાન કરવું જોઈએ, એટલે ભાવ એ જ છે કે આત્મિજ્ઞ્ય કર્મ કરવાનો અધિકાર આદ્યજ્ઞોને જ છે. ॥ ૪૪ ॥

સાન્નાયોઽપ્યેષં પ્રતિષેધઃ સોમપીથ હેતુત્વાત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(સાન્નાયે અપિ એવમ્) સાન્નાયમાં પણ એ પ્રમાણે (પ્રતિષેધઃ) પ્રતિષેધ છે. (સોમપીથહેતુત્વાત્) એ સોમપાનનો નિષેધ બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—સાન્નાય પાનનો રાજન્ય અને વૈશ્યને નિષેધ છે. ન રાજન્યો ન વૈશ્યો વા સાન્નાય પિબેત્ ॥ કારણ કે રાજન્ય અને વૈશ્ય અસોમપીથ હોય છે. એટલે કે સોમપાનને અહં રાજન્ય અને વૈશ્ય હોતા નથી. ॥ ૪૫ ॥

ચતુર્ધાકરણે ચ નિર્વેશાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ચતુર્ધાકરણે) ચતુર્ધાકરણમાં પણ (નિર્વેશાત્) આદ્યજ્ઞોને જ નિર્વેશ છે.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસ યાગમાં ચતુર્ધાકરણ મંત્રલિંગ પણ આદ્યજ્ઞોને જ આત્મિજ્ઞ્યનો અધિકાર આપે છે. બ્રાહ્મણનામિદં હવિઃ સોમ્યાનાં સોમપોષિનામ્ સોમપાન કરનારા આદ્યજ્ઞોનું આ હવિષ છે. નેદ્યાબ્રાહ્મણસ્યાસ્તિ અઆદ્યજ્ઞુનું નથી અર્થાત્ ચતુર્ધાકરણ રાજન્ય અથવા વૈશ્યનું નથી. શેષ હવિષના બક્ષણને માટે જો ચાર ભાગ પાડવામાં આવે છે તેને ' ચતુર્ધાકરણ ' કહેવામાં આવે છે અને તેનું કત્વિજ્ઞેએ બક્ષણ કરવાનું હોય છે. માટે આદ્યજ્ઞોને જ આત્મિજ્ઞ્યનો અધિકાર છે. ॥ ૪૬ ॥

અન્વાહાર્યે ચ વર્શનાત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અન્વાહાર્યે) અન્વાહાર્ય દક્ષિણમાં (વર્શનાત્) આદ્યજ્ઞોનું જ દર્શન હોવાથી.

ભાવાર્થ ;—દર્શપૂર્ણમાતિથી દક્ષિણમાં એટલે અન્વાહાય દક્ષિણ લેવા માટે પ્રાહણ્ય
જ હોય છે. ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્ય દક્ષિણ લેતા નથી. एते वै देवा अहुतादो यज्ञाक्षणा
यदम्वाहायमाह्वन्ति तानेव तेन प्रीणाति આ વચનને ભાવ એ છે કે જે પ્રાહણ્ય છે તે
અહુતાદ અર્થાત્ અહુત = નહીં હોમેલાને ભક્ષણ કરનારા છે અર્થાત્ દક્ષિણ લેનારા છે. એને
દક્ષિણ લેવામાં સંતોષ હોય છે. દક્ષિણ ઋત્વિગ્નેને જ આપવામાં આવે છે. માટે સિદ્ધ
થાય છે કે આત્વીજ્ય કર્મમાં પ્રાહણ્યને જ અધિકાર છે, ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્યને આત્વીજ્ય
અથવા ઋત્વિજ્ય કર્મમાં અધિકાર નથી. ॥ ૪૭ ॥ इति क्षम् ।

इति गुर्जरभाषायां जैमिनीयमीमांसाभाष्ये द्वादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः

संपूर्णोऽयं द्वादशाध्यायः संपूर्णं चेदं गुर्जरभाषाभाष्यम् ॥

महेशकृपया नीतो ग्रन्थोऽयं विधिगोचरः
पूर्तिं गुर्जरभारत्यां मयाशङ्करशर्मणा ॥

लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी, पुस्तकालय
Lal Bahadur Shastri National Academy of Administration Library

મસૂરી
MUSSOORIE

अवाप्ति सं०

Acc. No.....

कृपया इस पुस्तक को निम्नलिखित दिनांक या उससे पहले वापस कर दें।

Please return this book on or before the date last stamped below.

[illegible]

GU
181.42
Sha
V.3

LIBRARY
LAL BAHADUR SHASTRI
National Academy of Administration
MUSSOORIE

Accession No. **JD 1787**

1. Books are issued for 15 days only but may have to be recalled earlier if urgently required.
2. An over-due charge of 25 Paise per day per volume will be charged.
3. Books may be renewed on request, at the discretion of the Librarian.
4. Periodicals, Rare and Reference books may not be issued and may be consulted only in the Library.
5. Books lost, defaced or injured in any way shall have to be replaced or its double price shall be paid by the borrower.

Help to keep this book fresh, clean & moving